УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 А - КОРОНА

ТОМ 2 КОРОНУВАННЯ - ГЕРГЕЛІ

ТОМ 3 ГЕРДАН - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

YPE

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБІЙ Б. М.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БІЛОДІД І. К.
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГОНЧАР О. Т.
ГЛУШКОВ В. М.
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
ЗАГОРОДНІЙ В. І.
КОНДІЛЕНКО І. І.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПОДСТРИГАЧ Я. С.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З
ШВЕД Г. А.
(відповідальний секретар,
відповідальний секретар редколегії)
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 3

ГЕРДАН — ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1979

03
У45

Е. $\frac{00101—007}{М.222(04)—79}$ 1—79. 5000000000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1979 р

Г

ГЕРДА́Н — шийна жіноча прикраса в Галичині, на Буковині та Закарпатській Україні у вигляді плескатого ланцюжка або ажурного коміра з різнокольорового бісеру. Г. прикрашають і чоловічі капелюхи. Іл. с. 6.

ГЕ́РДЕР (Herder) Йоганн-Готфрід (25.VIII 1744, Морунген, Сх. Пруссія — 18.XII 1803, Веймар) — німецький філософ, письменник-просвітитель. У філософії відстоював *пантеїзм* (з переважаючими матеріалістичними тенденціями). Г.— один із засновників філософії історії. У творах «Ідеї до філософії історії людства» (1784—91), «Бог» (1787) намагався розглядати історію людства як закономірний поступальний процес, проте дотримувався теологічного погляду на рушійні сили історії. Політ. переконання Г. відображували інтереси нім. бюргерства. Один із натхненників і теоретиків літ. руху «*Буря й натиск*». Прагнув розкрити зв'язок між мистецтвом і життям, відстоював нім. нац. культуру, народність і реалізм у мистецтві. Підкреслював велику роль фольклору в літ. процесі. Уклав першу антологію нар. поезії різних країн, у якій значну увагу приділено пісням слов. народів («Народні пісні», 1778—79; друге вид.— «Голоси народів у піснях», 1807). На Україні праці Г. використали М. *Максимович* і А. *Метлинський*.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные сочинения. М.—Л., 1959; Идеи к философии истории человечества. М., 1977.
Літ.: Гулыга А. В. Гердер. М., 1975.

Н. О. Модестова.

ГЕ́РЕК (Gierek) Едвард (6.I 1913, с. Поромбка, тепер Катовіцьке воєводство ПНР) — партійний і державний діяч ПНР, діяч міжнародного комуністичного руху. Народився в сім'ї шахтаря.

В 1923 разом з матір'ю емігрував до Франції, де з 13 років працював на вугільних шахтах. З 1931 — член Франц. компартії. В 1934 за революц. діяльність висланий з Франції; виїхав на батьківщину. В 1937 емігрував до Бельгії, вступив у Компартію Бельгії. В 1940—44 — учасник *Руху Опору*. В 1948 вернувся до Польщі, працював у ЦК Польської робітн. партії, після утворення *Польської об'єднаної робітничої партії* (ПОРП) — член її ЦК. В 1949—54 — на парт. роботі в Сілезії. З 1954 — зав. відділом важкої пром-сті ЦК ПОРП. У 1956 і з 1959 — член Політбюро ЦК ПОРП. У 1956—64 — секретар ЦК ПОРП; 1957—70 — перший секретар Катовіцького воєводського к-ту ПОРП. З 1970 — перший секретар ЦК ПОРП. Депутат сейму з 1952. З березня 1976 — член Держ. Ради ПНР. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Золотою медаллю миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі, багатьма польс. орденами і медалями.

ГЕРЕ́РО, овагереро — народ, який живе в Намібії і Анголі. Чисельність у Намібії бл. 60 тис. чол., в Анголі — 50 тис. чол. (1975, оцінка). Понад 2/3 всіх Г. було винищено на поч. 20 ст. під час придушення *гереро і готтентотів повстання 1904—07* проти нім. колонізаторів. Мова — гереро, належить до групи *банту*. Більшість Г. зберігає місц. традиційні релігійні вірування, частина — християни. Осн. заняття — землеробство.

ГЕРЕ́РО І ГОТТЕНТО́ТІВ ПОВСТА́ННЯ 1904—07 — повстання корінного населення Пд.-Зх. Африки (Намібії) проти німецького панування. Почалось 12.I 1904 виступом племен *гереро* під керівництвом вождя племені С. Магареро. Повстанці визволили частину країни. Проте 9. IV війська колонізаторів завдали їм поразки, а 11.VIII оточили їх. Частину гереро було знищено в бою, решта відступила до пустелі, де більшість загинула. 3.X 1904 на Пд. країни почалось повстання *готтентотів* (партизанські дії тривали до 1907). Нім. колонізатори за допомогою англ. військ винищили значну кількість готтентотів, інших переселили в посушливі райони.

ГЕРЕФО́РДСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода м'ясного напряму. Виведена у 18 ст. в Англії (графство Герефордшір). Поширена у Великобританії, США, Канаді, Австралії, Пд. Африці, Аргентині та ін. країнах. В СРСР завезена 1928—32. Герефорди міцні, скороспілі, добре відгодовуються. Масть червона (голова, груди, черево, ноги до колін і китиця хвоста — білі). Жива маса бугаїв 800—1000 кг, корів 550—600 кг. Забійний вихід 60—65%. М'ясо мармурове, соковите. Річний надій бл. 1500 кг молока жирністю 4%. Герефордів розводять у Каз. РСР, Ставр. краї, Оренб., Рост., Волгогр. та ін. областях РРФСР. На Україні бугаїв використовують для пром. схрещування. Використано при виведенні м'ясної худоби казахської білоголової породи. Іл. с. 7

ГЕРИ́ЛЬЯ (ісп. guerilla, зменшене від guerra — війна) — партизанська війна в іспаномовних країнах. Найвідоміша Г. була в Іспанії 1808—14. Боротьба проти франц. загарбників поєднувалася в її ході з антифеод. бурж. революцією.

ГЕРИ́МСЬКІ (Gierymscy) — польські живописці, брати, представники критичного реалізму. Максиміліан Г. (15.X 1846, Варшава — 16.IX 1874, Бад-Рейхенгалль, Німеччина) навчався в Школі красних мистецтв у Варшаві (1864) та мюнхен. АМ (1867—68). Твори: «Похорон городянина» (1868—69), «Повстанський патруль» (бл. 1873). Олександр Г. (30.I 1850, Варшава — 8.III 1901, Рим) навчався в Школі красних мистецтв у Варшаві (1867) та мюнхен. АМ (1868—72). Твори: «Продавщиця апельсинів» (1881), «Робітники піщаного кар'еру» (1887), «Горе. Селянська труна» (1894—95). Малював пейзажі.

Літ.: Тананаева Л. И. А. Герымский. М., 1962.

О. Геримський. Робітники піщаного кар'єру. 1887. Національний музей у Варшаві

ГЕРІАТРІ́Я (від грец. γέρων — старий та ἰατρεία — лікування) — галузь клінічної медицини, що вивчає хвороби людей похилого й старечого віку. Г.— складова частина *геронтології*. Осн. проблемами Г. є вивчення особливостей розвитку й перебігу різних захворювань та профілактика їх, з'ясування можливостей впливу на процес передчасного старіння, а також створення найкращих форм геріатричного обслуговування — медико-соціальної допомоги людям похилого й старечого віку. Г. як самостійна галузь клінічної медицини визначилась у 20 ст. В 1909 амер. вчений І. Нашер запропонував термін «геріатрія» і висунув пропозицію виділити Г. в самостійну клінічну дисципліну. Початок наук. клінічної Г. в Росії пов'язаний з працями С. П. Боткіна (1889). В СРСР розвиток Г. пов'язаний з досягненнями в галузі біології старіння людини, що значною мірою розкриває зв'язок вікових змін старіючого організму з виникненням патологічних процесів, хвороб, притаманних людям старших вікових груп. Для них, як і для дітей, характерні особливі захворювання та своєрідні клінічні прояви, реакції і особливе терапевтичне лікування їх, а також специфічна для Г. мультиморбідність (множинність) захворювань, патологічних процесів різного походження. Бібліографію див. до ст. *Геронтологія*.

Д. Ф. Чеботарьов.

ГЕРІРУ́Д — річка в Афганістані. Див. *Теджен*.

ГЕРКУЛА́НУМ, Геркуланеум — давнє місто в Італії (тепер в обл. Кампанія), на березі Неаполітанської затоки, біля підніжжя *Везувію*. Виник у 7 ст. до н. е. З 307 до н. е. — під владою Риму. 24.VIII 79 н. е. разом з *Помпеями* був зруйнований і засипаний попелом під час виверження вулкана. В результаті розкопок (провадяться з поч. 18 ст.) відкрито форум з базилікою, театр, лазні, житлові квартали, знайдено предмети побуту, твори мистецтва, у т. ч. залишки фресок.

ГЕРКУЛЕ́С (Hercules) — лат. форма імені героя давньогрец. міфології *Геракла*.

ГЕРКУЛЕ́С — сузір'я пн. півкулі неба. В сузір'ї Г. міститься *апекс* руху Сонячної системи. Найкраще видно весною і влітку. Див. карту до статті *Зоряне небо*.

ГЕ́РЛАХОВСЬКИ-ШТІТ — найвища гірська вершина в Карпатах. Лежить у *Татрах*, у межах Чехо-

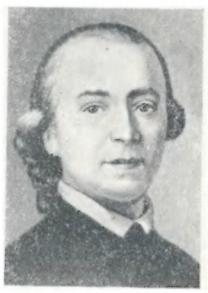

Й.-Г. Гердер.

Е. Герек.

Геркуланум.
Голова німфи Аркадії.
Фрагмент фрески.
1 ст. н. е.

словаччини. Вис. 2655 м. Складена з гранітів. На схилах — хвойні ліси.

ГЕ́РМА (грец. ἑρμῆς) — чотиригранний стовп, який завершується скульптурною головою чи бюстом. Спочатку в Старод. Греції Г. зображували бога торгівлі та шляхів *Гермеса* (звідси назва), потім й ін. богів, героїв, держ. діячів і філософів. Г. була й межовим знаком, дороговказом тощо, а з 16 ст. стала декоративною скульптурою парків.

Герми. Римські копії 1—2 ст. Мармур. Київський державний музей західного та східного мистецтва.

ГЕ́РМАН Валентин Олександрович [20. VI (3.VII) 1904, Полтава — 30.VIII 1957, Харків] — український рад. вчений у галузі ветеринарії, засл. діяч науки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1940. Закінчив Харків. ветеринарний ін-т (1926). З 1942 — професор Алма-Атинського зоовет. ін-ту, 1944—57 — професор (з 1948 — завідуючий) кафедри хірургії Харків. вет. ін-ту. Наук. праці з питань переливання крові у свійських тварин, лікування ран, тканинної терапії. Запропонував нові стабілізатори крові й терапію анафілактичного шоку в тварин тощо.

ГЕ́РМАН Карл Федорович [25.VIII (5.IX) 1767, Данціг — 19(31).XII 1838, Петербург] — рос. економіст, статистик. У 1795 був запрошений до Росії; з 1807 викладав політ. економію й статистику в Петерб. пед. ін-ті, потім — у Петерб. ун-ті. Редактор і видавець «Статистического журнала» (1806—08). У 1836 обраний ординарним академіком. Г.— прихильник теорії А. *Сміта*. Негативно ставився до кріпосного права та абсолютної монархії. Феод. порядки в Росії вважав гальмом екон. прогресу.

ГЕ́РМАН Олександр Петрович [20. X (1.XI) 1874, Вятка, тепер м. Кіров — 30.XI 1953, Ленінград] — російський рад. вчений у галузі гірничої механіки, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив фізико-матем. ф-т Петерб. ун-ту (1897), потім — Петерб. гірничий ін-т (1903), в якому викладав з 1907. Розробляв теоретичні основи гірничої механіки. Автор праць з питань шахтного підйому, рудникових установок, розрахунку й характеристик турбомашин тощо. Брав участь у проектуванні найбільших гірничих підприємств СРСР, зокрема в Донбасі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями.

Ю. О. Анісімов.

Гермес відпочиває. Бронзова римська копія статуї роботи Лісіппа (3-я чверть 4 ст. до н. е.). Національний музей. Неаполь.

ГЕ́РМАН Юрій Павлович [22.III (4.IV) 1910, Рига — 16.I 1967, Ленінград] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1958. Друкуватися почав 1926. Автор романів «Вступ» (1931), «Наші знайомі» (1934—36; одноіменний фільм, 1969), «Один рік» (1960), істор. роману «Росія молода» (1952), серії оповідань про Ф. Дзержинського (1938—57); кіносценаріїв «Семеро сміливих» (1936, у співавт.), «Лікар Калюжний» (1939), «Пирогов» (1947, Держ. премія СРСР, 1948), «Справа Румянцева» (1956; у співавт.) та ін.; повістей «Студене море» (1943), «Підполковник медичної служби» (1949—56), документальної повісті «Операція „З Новим роком!“» (1964). Осн. твір — роман-трилогія «Справа, якій ти служиш» (1957), «Дорога моя людина» (1962), «Я відповідаю за все» (1964) — про духовне формування нашого сучасника, людини високої ідейності і громадянської активності. Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. Л., 1975—77; Укр. перекл.— Дорога моя людина. К., 1969; Я відповідаю за все. К., 1972.

ГЕРМАНІ́ДИ — сполуки германію з металами. Г. лужних і лужноземельних металів і магнію легко розкладаються водою і к-тами з утворенням германоводнів. Більшість Г. перехідних металів стійкі до дії к-т та лугів; мають металічні властивості. Одержують Г. в основному сплавленням германію з відповідними металами. Г. лужних і лужноземельних металів — *напівпровідники*. Г. — перспективні для створення нових сплавів з особливими фіз. властивостями.

ГЕРМА́НІЙ (Germanium; від лат. Germania — Німеччина), Ge — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 32, ат. м. 72,59. Природний Г. складається з 5 стабільних ізотопів. Існування і властивості Г. передбачив 1870—71 Д. І. Менделєєв і назвав його «екасиліцієм». Відкрив Г. 1886 нім. хімік К.-А. Вінклер. Г.— рідкісний елемент, вміст у земній корі $1{,}5 \times 10^{-4}$%. Утворює мінерали: германіт Cu_3GeS_4, аргіродит Ag_8GeS_6, міститься в сульфідних рудах міді, в силікатах, у золі кам. вугілля. Г.— крихкий метал світло-сірого кольору, густ. твердого Г при 25° С дорівнює 5327 кг/м³, рідкого — при 1000° С — 5557 кг/м³, $t_{пл}$ 937,2° С, $t_{кип}$ 2847° С. Не взаємодіє з водою, розведеними к-тами і лугами. При 600° С починає окислюватись до GeO_2. Легко взаємодіє з галогенами, даючи *галогеніди*. Сплавляється з металами, утворюючи *германіди*. Відомо багато й германійорганічних сполук. Одержують Г. з відходів переробки поліметалевих сульфідних руд, золи кам. вугілля; дуже чистий Г.— вирощуванням монокристалів. Застосовують як *напівпровідник*.

Літ.: Тананаев И. В., Шпирт М. Я. Химия германия. М., 1967; Химия и технология редких и рассеянных элементов, ч. 2. М., 1976. *В. Л. Павлов.*

ГЕРМАНІ́СТИКА — 1) В широкому значенні — наука, що вивчає мови, історію, право, етнографію, мистецтво й літератури германських народів від найдавніших часів до наших днів. 2) У вузькому значенні — наука про давні й сучасні *германські мови* й л-ри (те саме, що й германська філологія). Як наук. галузь Г. утвердилася в епоху Відродження. Першим філологом-германістом був Ф. Юніус (1589—1677). Наук. основи Г. заклали Р. *Раск* і Я. *Грімм*. Наприкінці 19 ст. Г. поділилася на герм. мовознавство й історію герм. л-р. На поч. 20 ст. відбулася дальша спеціалізація з поділом на власне германістику (вивчення нім. мови й л-ри), англістику, скандінавістику та ін. В СРСР проблеми Г. розробляли й розробляють В. М. *Жирмунський*, В. М. Ярцева, Е. А. Макаєв, М. М. Гухман, О. І. Смирницький та ін., зокрема на Україні — І. В. *Шаровольський*, Б. М. Задорожний та ін.

Літ. див. до ст. *Германські мови.*

Ю. О. Жлуктенко.

Гердани.

ГЕРМА́НСЬКІ МО́ВИ — група споріднених мов індоєвропейської сім'ї. Сучасні Г. м. поділяють на підгрупи: північногерманську й західногерманську. До пн.-герм. (скандінавської) підгрупи належать шведська, норвезька, датська, ісландська й фарерська мови; до зх.-герм.— англійська, німецька, нідерландська (голландська), фризька, *ідиш* і *африкаанс* мови. Мови колишньої сх.-герм. підгрупи (готська, бургундська, вандальська тощо) вимерли. Г. м. сформувалися на основі племінних діалектів давніх германців, які на поч. нашої ери жили на узбережжях Пн. та Балт. морів, на Пд. Скандінавського п-ва й у Ютландії. У фонетиці Г. м. відрізняються від ін. індоєвроп. мов т. з. германським (першим) пересувом приголосних. Порівняно невелика кількість голосних збільшувалася за рахунок *дифтонгів*, які розвинулися внаслідок різних комбінаторних змін. Наголос силовий, здебільшого на першому складі кореня слова. Морфологія характеризується розвиненістю аналітичних форм, бідністю форм словозміни, функціональною заміною відмінкових форм прийменниковими конструкціями. Для дієслова характерна розгалужена система часів; три неособові форми: інфінітив і два дієприкметники; в англ. мові є ще й герундій. Форми минулого часу утворюються додаванням дентального суфікса або чергуванням кореневих голосних. У синтаксисі для Г. м. характерний сталий порядок слів у реченні, велику роль відіграють службові слова. В лексиці поряд із суто германськими чимало слів, спільних з ін. індоєвроп. мовами. Є запозичення з грец., лат., романських, кельтських, слов'янських та ін. мов. Найдавніша писемна пам'ятка — напис *рунами* з Евре-Стабю (бл. 200). Писемність Г.м.— на латинській графічній основі.

Літ.: Енгельс Ф. До історії стародавніх германців. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Задорожний Б. М. Порівняльна фонетика і морфологія готської мови. Львів, 1960; Сравнительная грамматика германских языков, т. 1—4. М., 1962—66; Жлуктенко Ю. О., Яворська Т. А. Вступ до германського мовознавства. К., 1978.

Ю. О. Жлуктенко.

ГЕРМА́НЦІ стародавні — племена індоєвропейської мовної групи, що спочатку жили на узбережжі Пн. та Балт. морів, а згодом розселилися між Рейном, Верхнім Ду-

наєм і Одрою (Одер). В 1 ст. до н. е. Г. жили родовим ладом, займалися гол. чин. землеробством. Верховна влада належала нар. зборам. Під час війни ополченням командував військ. вождь. У 1 ст. н. е. у Г. родову громаду змінила землеробська. Виникли індивідуальне землекористування, майнова нерівність і патріархальне рабство. Зросла роль ради старійшин і військ. вождів (*конунгів*), влада яких поступово ставала постійною (див. *Варварські правди*). Утворились племінні союзи. В 2—3 ст. Г. почали наступ на Рим. імперію (див. *Маркоманська війна 166—180*). У 3 ст. *алемани* захопили землі між Рейном, Дунаєм і Неккаром, *готи* — Дакію. В 4—6 ст. Г. відіграли значну роль у *Великому переселенні народів*. Г. склали основу в етногенезі ряду сучас. народів: німців, голландців, фламандців, датчан, шведів, норвежців та ін.

ГЕРМАФРОДИТИ́ЗМ [від грец. Ἑρμαφρόδιτος — Гермафродит (син *Гермеса* та *Афродіти*, двостатева істота)] — наявність у однієї і тієї самої особини чоловічих і жіночих статевих ознак. Розрізняють природний і патологічний Г. При природному Г., поширеному серед рослин і деяких тварин (кишковопорожнинних, більшості червів, багатьох молюсків та деяких риб), у нормальному стані в одного індивіда розвинені чоловіча й жіноча гонади і утворюються статеві клітини обох типів. Патологічний Г. трапляється в нормально роздільностатевих тварин і в людини. Виникає внаслідок порушення розвитку статевих залоз та їхньої гормональної діяльності. Від ступеня порушення співвідношення в розвитку окремих тканинних елементів зачатка статевої залози у гермафродитів залежать кількісні зрушення в утворенні в організмі чоловічого й жіночого статевих гормонів, які визначають розвиток статевих ознак. Патологічний Г. може бути істинним, при якому одночасно розвиваються сім'яник і яєчник або мішана залоза (овотестис), і несправжнім (*інтерсексуальність*), при якому зовн. статеві органи та вторинні статеві ознаки не відповідають характерові статевих залоз. Див. також *Гінандроморфізм*.

Б. Г. Новиков.

ГЕРМАШЕ́ВСЬКИЙ Мирослав (н. 15.IX 1941, с. Липники) — льотчик-космонавт ПНР, підполковник Війська Польського. Герой Радянського Союзу (1978). Член Польської об'єднаної робітничої партії з 1963. Після закінчення Демблінського військ. авіац. училища льотчиків проходив службу у винищувальній авіації. Закінчив (1971) Академію Генштабу ПНР. З 1976 — в загоні космонавтів. Разом із П. І. *Климуком* здійснив політ (27.VI — 5.VII 1978) за програмою «*Інтеркосмос*» на космічному кораблі «Союз-30». В ході виконання програми польоту «Союз-30» стикувався з орбітальним науковим комплексом «Салют-6» — «Союз-29» (В. В. *Ковальонок* і О. С. *Іванченков*). Екіпажі кораблів проводили спільні дослідження та експерименти. Нагороджений (ПНР) орденом Золотого хреста заслуги, орденом «Хрест Грюнвальда» першого ступеня і медалями. За заслуги у розвитку космічних досліджень президія Польської АН нагородила медаллю М. Коперника.

ГЕРМЕНЕ́ВТИКА [грец. ἑρμηνευτική (τέχνη) — мистецтво тлумачення] — 1) У класичній філології вчення про інтерпретацію рукописних і друкованих текстів, насамперед давніх. 2) У сучас. бурж. філософії метод тлумачення культ.-істор. явищ, який протиставляється об'єктивному, традиційно-наук. методу. Прихильники Г. вважають її єдино адекватним способом осягнення історії, оскільки Г. базується на «внутр. досвіді» людини, який нібито є сферою безпосереднього сприйняття нею «життєвої цілісності» суспільства на противагу «зовн. досвідові», здатному фіксувати лише ізольовані факти природи. Звертаючись до Г., бурж. філософи (В. *Дільтей*, М. Шелер, М. *Хайдеггер*, Г. Гадамер) намагаються тлумачити сусп. явища у вкрай суб'єктивістському, ірраціоналістичному дусі, відкидаючи тим самим саму можливість об'єктивнонаук. теорії сусп. життя.

І. В. Бичко.

ГЕРМЕ́С (Ἑρμῆς) — у грецькій міфології спочатку бог скотарства, покровитель пастухів і отар. Син *Зевса* й Майї. Пізніше його вшановували як посланця богів, покровителя мандрівників (обабіч шляхів йому ставили *герми*), бога красномовства, бога торгівлі, обману, прибутку, винахідника мір, чисел та ліри. Зображували його здебільшого юнаком із крильцями на сандалях. Відомі скульптурні зображення Г. роботи *Праксітеля*, *Скопаса* й *Лісіппа*. У римській міфології йому відповідає *Меркурій*.

ГЕРМЕ́С — *мала планета*, відкрита 1937 німецьким астрономом К. Рейнмутом. Діаметр Г. 1,6 км. Наближався до Землі на віддаль приблизно 600 000 км. Після 1937 Г. не спостерігався і його вважають втраченим.

ГЕРМЕТИЗА́ЦІЯ — забезпечення непроникності стінок та з'єднань апаратів, машин і споруд для газів, рідин тощо.

ГЕРМЕТИ́ЧНИЙ ВІДСІ́К космічного апарата — відсік *космічного літального апарата* (КЛА), що ізолює космонавтів і бортову апаратуру від впливу космічного простору. Г. в. охороняє й захищає від сонячної й галактичної радіації, космічного вакууму і холоду, метеорних і теплових потоків. Герметичність відсіку забезпечується з'єднанням його частин болтами з ущільненням у вигляді прокладок з вакуумної гуми. Всередині Г. в. створюється й підтримується заданий тиск повітря (суміші газів) або газу (кисню, азоту); ззовні його покривають абляційним шаром теплового захисту (див. *Абляція*), протиметеорним екраном тощо.

В.Г.Денисов.

ГЕРМОНА́ССА — давнє грекосиндське місто на сх. березі Керченської протоки, на місці сучасної станиці Таманської Краснодарського краю РРФСР. Засн. в 6 ст. до н. е. Основою г-ва жителів були с. г., рибний промисел, торгівля. Г. була другим (після *Фанагорії*) екон. центром азіат. частини *Боспорської держави*. В 10 ст. на місці Г. виникло давньорус. місто *Тмутаракань*. З 50-х рр. 20 ст. провадяться систематичні археол. розкопки городища й некрополя.

ГЕРНЕ́Т Михайло Миколайович (12.VII 1874, м. Ардатов, тепер райцентр Морд. АРСР — 16.I 1953, Москва) — радянський юрист, фахівець з кримінального права, кримінології та історії права; засл. діяч науки РРФСР (з 1928), доктор юрид. наук (з 1936). З 1911 — проф. Петерб. психоневрологіч. ін-ту, з 1919 — Моск. держ. ун-ту. Досліджував соціальні причини *злочинності*, проблеми її викорінення. Осн. праці: «Суспільні причини злочинності» (1905), «Злочинність за кордоном і в СРСР» (1931), «Злочини гітлерівців проти людяності» (1946), «Історія царської тюрми» (т. 1—5, 1941—56), перші два томи якої удостоєно Держ. премії СРСР (1947). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Н. С. Прозорова.

ГЕРНІ́КА, Герніка-і-Луно — місто на Пн. Іспанії, в *Басків Країні*. Під час громадян. війни та італо-нім. інтервенції 1936—39 нім.-фашист. авіація 26.IV 1937 зруйнувала Г. Передова світова громадськість була обурена цим актом вандалізму — знищенням мирного старовинного міста. В 1937 П. *Пікассо* створив картину «Герніка», в якій затаврував злочини фашизму.

ГЕРОВИ́Т — у західнослов'янській міфології бог Сонця, родючості й війни. У старод. храмі м. Волегаста (тепер на тер. НДР) Г. було присвячено великий позолочений щит, який під час походів несли перед військом. Вважають, що ім'я Геровит є варіантом імені слов. бога *Яровита*.

ГЕРОДО́Т (Ἡρόδοτος; н. між 490 і 480 до н. е., Галікарнас, Мала Азія — п. між 430 і 424 до н. е., Афіни або Фурії, Пд. Італія)—давньогрец. історик. Н. в сім'ї рабовласника. Автор праці (умовно названа «Історією»), що містить опис *греко-перських воєн* (500—449 до н. е.), доведений до 478 до н. е. 4-а книга «Історії» Г. є найціннішим джерелом з історії, етнографії та географії Пн. Причорномор'я. В ній подано опис цієї території, життя і звичаїв *кіммерійців*, *таврів*, *скіфів* та ін. племен, легенди про походження скіфів, історію їхньої боротьби проти війська перс. царя *Дарія I* (див. *Дарія похід на скіфів*) і стосунків з греками, опис м. *Ольвії*.

Тв.: Укр. перекл.— Опис Скіфії. В кн.: Історія України в документах

О. П. Герман.

М. Гермашевський.

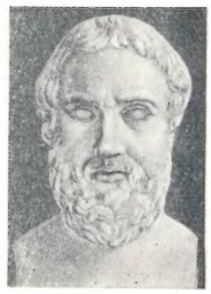

Геродот.

Бугай герефордської породи.

Медаль «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу.

Медаль «Серп і Молот» Героя Соціалістичної Праці.

і матеріалах, т. 1. К., 1939; Рос. перекл.— История в девяти книгах. Л., 1972; История. В кн.: Историки Греции. М., 1976.
Літ.: Лурье С. Я. Геродот. М.—Л., 1947; Болтенко М. Ф. Herodoteanea, «Праці Одеського університету», 1959, т. 149. Серія істор. наук, в. 7; Матеріали з археології Північного Причорномор'я, в. 3—4, Одеса. 1960 — 62.

ГЕРОЇЗМ, героїчне (від грец. ἥρως — воїн, богатир, герой) — найвище виявлення самовідданості і мужності у виконанні громадського обов'язку, що вимагає від людини особистої відваги, стійкості, готовності до самопожертви. Актом Г. є подвиг. В основі Г. лежить свідоме підпорядкування особистих інтересів загальним інтересам класу, народу, людства. Бурж. етичні теорії пов'язують Г. з сваволею «надлюдини», що нехтує будь-якими нормами і принципами моралі (Ф. *Ніцше*), з проявами надприродного начала (Г.-В.-Ф. *Гегель*), з фанатичним прагненням до самопожертви, що є самоціллю, або з індивідуальною винятковістю (Г. д'Аннунціо, А. Боймлер). Марксизм-ленінізм уперше висунув ідею про єдність індивідуального подвигу з загальнонар. Г., про зв'язок Г. з сусп. прогресом. Це знайшло підтвердження в масовому бойовому і труд. Г. трудящих СРСР.

ГЕРОЇН — наркотик, похідне *морфіну*. Має болезаспокійливу дію. Проте через отруйні властивості в медицині не застосовується. Див. також *Наркоманія*.

ГЕРО́Й РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — в СРСР почесне звання, найвищий ступінь відзнаки за особисті або колективні заслуги перед державою, пов'язані зі здійсненням геройського подвигу. Встановлене ЦВК СРСР 16.IV 1934. Згідно з діючим положенням, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР 14.V 1973, звання Г. Р. С. присвоює Президія Верховної Ради СРСР з врученням *Леніна ордена*, знака особливої відзнаки—медалі «Золота Зірка» і Грамоти Президії Верховної Ради СРСР. При здійсненні геройського подвигу вдруге, втретє або вчетверте особа, удостоєна звання Г. Р. С., відповідно знову нагороджується орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка». На відзнаку подвигів двічі Г. Р. С. або в разі присвоєння Г. Р. С. звання *Героя Соціалістичної Праці* на його батьківщині встановлюється бронзовий бюст з відповідним написом. Г. Р. С. користуються пільгами, встановленими законодавством, зокрема Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6.IX 1967. Позбавити звання Г. Р. С. може лише Президія Верховної Ради СРСР. Всього (1978) звання Г. Р. С. присвоєно бл. 12,5 тис. осіб (у т. ч. за подвиги у Великій Вітчизняній війні — понад 11 500 чол., за освоєння космосу — 48 чол.), понад 130 чол. удостоєні звання Г. Р. С. двічі; Л. І. *Брежнєв*, О. І. *Покришкін*, І. М. *Кожедуб*, С. М *Будьонний* — тричі, а Г. К. *Жуков* — чотири рази. Більше як 2 тис. Г. Р. С.— уродженці УРСР, в т. ч. 31 — двічі Г. Р. С. і 2 — Л.І. Брежнєв і І. М. Кожедуб — тричі Герої Рад. Союзу.

ГЕРО́Й СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ ПРА́ЦІ — в СРСР почесне звання, найвищий ступінь відзнаки за виняткові досягнення у госп. і культ. будівництві. Встановлене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.XII 1938. Згідно з діючим положенням, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14.V 1973, звання Г. С. П. присвоює *Президія Верховної Ради СРСР* з врученням *Леніна ордена*, знака особливої відзнаки — золотої медалі «Серп і Молот» і Грамоти Президії Верховної Ради СРСР. За нові видатні трудові заслуги Г. С. П. відповідно знову нагороджується орденом Леніна і золотою медаллю «Серп і Молот». На відзнаку трудового подвигу двічі Г. С. П., або якщо Г. С. П. було присвоєно звання *Героя Радянського Союзу*, на його батьківщині встановлюється бронзовий бюст з відповідним написом. Г. С. П. користуються тими самими пільгами, що й Герої Рад. Союзу. Позбавити звання Г. С. П. може лише Президія Верховної Ради СРСР. Усього (1978) звання Г. С. П. присвоєно понад 18 тис. чол. (у т. ч. по УРСР — 3432 особам),з них 117 нагороджено другою золотою медаллю (в т. ч. по УРСР — 38), третьою нагороджені А. П. *Александров*, Б. Л. *Ванников*, І. В. *Курчатов*, Х. *Турсункулов* та інші.

ГЕРО́Н Александрійський [Ἥρων ὁ Ἀλεξανδρῖνος (мабуть, 1 ст. н.е.)] — давньогрецький механік і вчений, який працював в Александрії. Автор творів «Пневматика» і «Механіка», де систематизував досягнення в галузі прикладної механіки (описав автомат для відкривання дверей, водяний орга́н, пожежний насос тощо). Написав одну з перших книжок з техніки — «Театр автоматів». Матем. праці Г. є енциклопедією античної прикладної математики. В кращій з них («Метриці») наведено формули для обчислювання площ та об'ємів геом. фігур (серед них і *Герона формула*), правила розв'язування квадратних рівнянь, приблизного добування квадрат. і кубічних коренів тощо.

ГЕРО́НА ФО́РМУЛА — формула для обчислювання площі трикутника за його сторонами *a, b, c:*

$$S = \sqrt{p\,(p-a)\,(p-b)\,(p-c)},$$

де $p = (a+b+c)/2$ — півпериметр *трикутника*. Названа за ім'ям давньогрец. вченого *Герона* Александрійського.

ГЕРО́НІМУС Яків Лазарович [н. 6(18).II 1898, Ростов-на-Дону] — український рад. математик, доктор фізико-матем. наук (з 1939), професор (з 1929), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1969). Після закінчення 1920 Харків. ун-ту працював у вищих тех. учбових закладах Харкова, Москви, Куйбишева; з 1944 — в Харкові. Основні праці — з теорії *ортогональних функцій*, аналізу та синтезу механізмів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ГЕРОНТОЛО́ГІЇ ІНСТИТУ́Т — установа АМН СРСР. Засн. 1958 в Києві. У складі ін-ту (1979) 5 відділів, 12 лабораторій, 4 клінічні відділення, поліклініка. Г. і. — єдиний у країні й найбільший в Європі центр по вивченню питань, пов'язаних з проблемою *старіння* й активного *довголіття* людини; головний в Науковій раді по *геронтології* й *геріатрії* при Президії АМН СРСР і в Координаційному комітеті соціалістичних країн Європи по дослідженнях у цих галузях. Ін-т є базою *Всесвітньої організації охорони здоров'я* для проведення курсів з соціальних і мед. питань геронтології. Тут вивчаються механізми старіння, питання профілактики передчасного старіння, особливості перебігу й лікування захворювань у літньому й старечому віці. Вивчається зв'язок первісних механізмів старіння з порушеннями регуляції генетичного апарату клітини. Розроблено принципи фармакотерапії ряду захворювань у осіб літнього й старечого віку. Розробляються заходи щодо збереження працездатності осіб старіших вікових груп. Серед провідних науковців ін-ту — Д. Ф. *Чеботарьов*, М. М. *Горєв*, М. Б. *Маньківський*, В. В. *Фролькіс*. Ін-т видає щорічник «Геронтология и гериатрия».

Н. В. Вержиковська.

ГЕРОНТОЛО́ГІЯ [від грец. γέρων (γέροντος) — старий і λόγος — вчення] — розділ біології та медицини, що вивчає закономірності *старіння* живих організмів, у т. ч. людини. Сучасна Г. включає такі розділи: біологія старіння, *геріатрія*, соціальна Г., герогігієна. Осн. завданнями Г. є: розкриття провідних механізмів процесу старіння, вишукування засобів збільшення тривалості життя, розробка методів профілактики й лікування патологічних процесів, вивчення захворювань людей похилого й старечого віку, вивчення впливу соціального середовища та способу життя на старіння людини, розробка заходів подовження періоду її активного життя, зокрема працездатності. Одним з перших почав вивчати питання *довголіття* з позицій конкретних фактів рос. лікар 18 ст. І. Б. Фішер. Родоначальником сучас. Г. є І. І. Мечников, який заклав основи експериментального вивчення старіння. Велике значення для дальших геронтологічних досліджень мали праці І. П. Павлова. Розвиток рад. Г. пов'язаний з іменами укр. рад. учених О. О. Богомольця, М. Д. Стражеска, О. В. Нагорного та ін. У 1938 у Києві під керівництвом О. О. Богомольця та М. Д. Стражеска було проведено першу в світі конференцію з проблем старіння і видано книгу «Старість». Дальший розвиток Г. пов'язаний з вивченням явищ старіння на всіх рівнях — від молекулярного і клітинного до організмового. Вагомий внесок у розвиток Г. зробили й рад. вчені М. І. Арінчін, В. Г. Баранов, Б. О. Вартопетов, І. В. Давидовський, Н. Н. Кіпшідзе, С. В. Коркушко, А. В. Токар, серед них укр. вчені М. М. Горєв, Н. В. Лауер, О. Ф. Макарченко, М. Б. Маньківський, Е. П. Подрушняк та ін.

В СРСР наук. центром по вивченню проблем старіння є створений

1958 у Києві *Геронтології інститут* АМН СРСР, який є також керівним центром комітету по координації досліджень з проблем Г. в соціалістичних країнах. У 1972 у Києві відбувся IX Міжнародний конгрес геронтологів.

Літ.: Фролькис В. В. Регулирование, приспособление и старение. Л., 1970; Маньковский Н. Б., Минц А. Я. Старение и нервная система. К., 1972; Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии. Л., 1974; Чеботарёв Д. Ф. Гериатрия в клинике внутренних болезней. К., 1977. *Д. Ф. Чеботарьов.*

ГЕРОНТОМОРФО́З [від грец. γέρων (γέροντος) — старий і μορφή — форма] — один з напрямів еволюції, тип *філембріогенезу*, при якому зміни ознак виникають на пізніх стадіях розвитку організму. Поняття Г. близьке до *анаболії*.

ГЕРОНТОПСИХОЛО́ГІЯ [від грец. γέρων (γέροντος) — старий і *психологія*] — галузь психології, яка вивчає особливості психіки і поведінки людей літнього й похилого віку, явища і процеси, пов'язані зі старінням організму. Виникла в 2-й пол. 20 ст. Поява Г. зумовлена насамперед соціальними причинами: збільшенням числа людей похилого віку, проблемами їхньої працездатності та влаштування в житті, а також психологічної підготовки особистості до старості. Загальна мета Г.— вишукування засобів для подовження активного життя людини. Див. також *Вікова психологія, Геронтологія*.

ГЕРОСТРА́Т (Ἡρόστρατος) — грек із Ефесу, який прагнув за всяку ціну увічнити своє ім'я і 356 до н. е. спалив храм Артеміди (вважався одним із 7 чудес світу). Ім'я Г. набуло узагальненого значення марнославної людини.

ГЕ́РПЕС (грец. ἕρπης — лишай, від ἕρπω — повзу, в'їдаюся) — вірусні хвороби, що характеризуються висипаннями на шкірі та слизових оболонках пухирців на почервонілій основі. Розрізняють п р о с т и й Г., або пухирцевий лишай (найпоширеніший, особливо серед дітей), і о п е р і з у ю ч и й Г., або *оперізуючий лишай*. Простий Г. спричинюється вірусом Herpes simplex. Джерелом інфекції є хвора людина або вірусоносій. Вірус передається гол. чин. контактним шляхом. Характеризується Г. появою групи пухирців (діаметром 0,1—0,3 см); спочатку з'являється одне вогнище, а потім 2—3 нових, що розташовуються на шкірі обличчя, навколо рота, на носі, щоках, повіках, вушних раковинах. Може уражати слизову оболонку порожнини рота, зіва, гортані та ін. Л і к у в а н н я — мазі, примочки, полоскання тощо.

ГЕРПЕТОЛО́ГІЯ (від грец. ἑρπετόν — плазун і λόγος — вчення) —розділ зоології, що вивчає *плазунів*.

ГЕРРЕ́РО (Guerrero) Марія (1863 або 1868, Мадрід — 23.I 1928, там же) — іспанська актриса. Навчалась у Мадрід. консерваторії, а також у Б.-К. *Коклена* в Парижі. Разом з чоловіком Ф. *Діасом де Мендоса* організувала трупу «Герреро — Мендоса» (1896—1909), пізніше театр «Прінсеса» (1908—26) в Мадриді. В п'єсах нац. і світової класики виконувала гол. ролі. В 1931 театрові «Прінсеса» присвоєно ім'я Герреро.

ГЕ́РРІОТ (Garriott) Оуен (н. 22. XI 1930, Інід, штат Оклахома) — астронавт США. Освіту здобув в ун-ті шт. Оклахома й Станфордському ун-ті. Викладав і вів дослідницьку роботу в галузі фізики іоносфери в Станфордському ун-ті. З 1965 — у групі астронавтів. Разом з А. *Біном* та Дж. *Лусмою* здійснив політ на наук. орбітальній станції «*Скайлеб*» (28.VII — 26.IX 1973). *М. Я. Орлов.*

ГЕРСЕВА́НОВ Михайло Миколайович [25. III (6.IV) 1830, с. Нікополь, тепер Барвінківського р-ну Харківської обл.— 16 (29).V 1907, Петербург] — російський інженер-будівельник і вчений у галузі гідротехніки. Закінчив (1851) Головне інженерне уч-ще в Петербурзі (з 1857 — викладач цього уч-ща). В 1862—68 — консультант на будівництві Кронштадтського, Миколаївського, Одеського, Керченського та ін. портів. У 1868—83 — гол. інженер цивільних споруд на Кавказі. Директор Ін-ту інженерів шляхів (1883—1901). Один з організаторів і керівників Рос. тех. т-ва. Осн. праці стосуються мор. гідротехніки («Лекції про морські споруди», 1861—62), а також гідрографії та іригації Кавказу.

ГЕ́РСОН (Gerson) Войцех (1.VII 1831, Варшава — 25.II 1901, там же) — польський живописець. В 1844—50 навчався у Варшаві, 1853—55 — в петерб. АМ (з 1873 — її академік), 1856—58 — в Парижі. З 1858 працював у Варшаві, де керував приватною худож. школою. Автор жанрових картин, що інколи позначені рисами критичного реалізму («Селянський похорон», 1855; «Прощання з конем», 1856; «Кладовище в горах», 1894, та ін.). Малював пейзажі Польщі («Види Варшави», 1852). Учнями Г. були Л. *Вичулковський*, С. Ленц, Ю. *Панкевич*, Ю. *Хелмонський*.

ГЕРЦ (Hertz) Генріх-Рудольф (22. II 1857, Гамбург — 1.I 1894, Бонн) — німецький фізик. Навчався в Мюнхенському і Берлінському ун-тах. Осн. праці — з електродинаміки, одним із засновників якої він був. У 1886—89 експериментально довів існування електромагнітних хвиль і дослідив їхні властивості (відбиття, заломлення, поляризацію тощо). Підтвердив теоретичні висновки Дж.-К. *Максвелла* про те, що швидкість поширення електромагнітних хвиль у повітрі дорівнює швидкості світла. Встановив тотожність осн. властивостей електромагнітних і світлових хвиль. Роботи Г. з електродинаміки відіграли велику роль у розвитку науки і техніки, зумовили виникнення бездротової телеграфії, радіо, телебачення, радіолокації тощо. Г. досліджував і катодне промінення (1892), фотоефект (1887), створив теорію удару пружних куль (1882). Його ім'ям названо одиницю частоти коливань — *герц*.

ГЕРЦ (Hertz) Густав-Людвіг (22. VII 1887, Гамбург — 1975) — німецький фізик, член Німецької АН у Берліні (НДР), іноземний член АН СРСР (з 1958). Навчався у Мюнхен. і Берлін. ун-тах. В 1945—54 жив і працював в СРСР, з 1954 — директор Фізичного ін-ту в Лейпцігу. Осн. дослідження з галузі спектроскопії. Спільно з Д. *Франком* експериментально довів існування дискретних (перервних) рівнів енергії атома (1913). Вивчав спектри поглинання рентгенівських променів, виконав ряд досліджень з дифузії, електронної емісії, розрядів у газах, фізики плазми, ультразвуку, напівпровідників. Розробив метод розділяння ізотопів дифузією. Нобелівська премія (разом з Д. Франком), 1925. Держ. премія СРСР, 1951.

ГЕРЦ, Гц, Hz — одиниця частоти періодичного процесу. 1 Г.— частота, при якій за 1 с відбувається один цикл періодичного процесу. Для вимірювань високих частот вживають кратні одиниці: 1кГц = $= 10^3$ Гц, 1МГц = 10^6Гц. Названо за ім'ям Генріха *Герца*.

ГЕ́РЦА — місто Глибоцького р-ну Чернівецької обл. УРСР. Розташована на р. Герці (бас. Дунаю), за 8 км від залізнич. ст. Новоселиця. Перші згадки про населений пункт є в істор. документах 1408. З 1437 — місто. До 1774 Г.— в складі Молдавського князівства, 1774— 1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). У 1918 окупована боярською Румунією. В 1940 Г. в складі Пн. Буковини возз'єднано з УРСР. Швейногалантерейна ф-ка, комбінат побутового обслуговування, виробниче відділення райсільгосптехніки. Дві заг.-освітні школи, лікарня, Будинок культури, бібліотека. У Г. народився письменник Г. *Асакі*.

ГЕ́РЦБЕРГ (Herzberg) Гергард (н. 25.XII 1904, Гамбург) — канадський фізик, член Королівського товариства Канади. Закінчив Дармштадтський технологічний ін-т (1928). У 1935 емігрував до Канади, з 1949 працює в Нац. дослідному центрі. Праці в галузі атомної і мол. спектроскопії, зокрема дослідження мол. спектрів, структури молекул і будови вільних *радикалів*. Нобелівська премія, 1971.

ГЕ́РЦЕН Олександр Іванович [літ. псевд.— Іскандер; 25.III (6.IV) 1812, Москва — 9(21).I 1870, Париж; похований у Ніцці] — російський революційний демократ, філософ-матеріаліст, письменник, публіцист. У 1829—33 навчався в Моск. ун-ті, де разом з М. *Огарьовим* організував студентський гурток революц. напряму. В 1834 за вільнодумство був заарештований і 1835 засланий до Пермі, потім до Вятки і Владимира, а 1841 — до Новгорода. В 1842 повернувся до Москви. В 40-і рр. почав переходити з революц.-дворянських на революц.-демократичні позиції. В 1847 виїхав за кордон, де до кінця життя перебував у політ. еміграції. Був свідком бурж. революції 1848—49 у Парижі. В 1853 в Лондоні організував *Вільну російську друкарню*, в якій разом з М. Огарьовим видавав літ.-політ. альманах «*Полярная звезда*», газ. «*Колокол*», неперіодичний збірник революц. спрямування «Голоса из России».

Г.-Р. Герц.

Г.-Л. Герц.

Г. Герцберг.

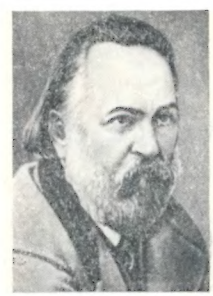

О. І. Герцен.

ГЕРЦИНСЬКА СКЛАДЧАСТІСТЬ

Дж. Гершвін.

Т. П. Герцюк. Декоративна таріль. Дерево, інкрустація. 1967.

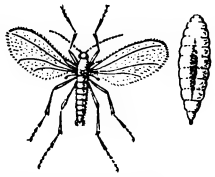

Гессенська муха. Доросла комаха і личинка.

Г. був прихильником утопічно-соціалістичної програми, оголошував основою майбутнього соціалізму в Росії сел. громаду.

Утопічний соціалізм Г. поєднувався з *революційним демократизмом*, з ідеями революц. ліквідації експлуататорського ладу самими нар. масами. Якщо до 1861 у Г. ще зберігалися бурж.-ліберальні ілюзії, то хвиля повстань невдоволеного грабіжницьким характером реформи 1861 селянства остаточно утвердила Г. на позиціях революц. демократизму. Водночас Г. почав розглядати як революц. силу міжнар. робітн. рух, очолюваний 1-м Інтернаціоналом. Філос. погляди Г. нерозривно пов'язані з його революц.-демократичними переконаннями. Найвидатнішими філос. творами є «Дилетантизм у науці» (1842—43) та «Листи про вивчення природи» (1845—46). Долаючи певний вплив ідеалізму, Г. вже на поч. 40-х рр. з позицій матеріалізму розв'язував корінні питання філософії — про відношення мислення до буття, пізнаванність світу, обстоював нерозривність зв'язку філософії та природознавства. Критикуючи метафіз. метод у науці, Г. визначав діалектику як «алгебру революції» і обгрунтовував необхідність революц. перебудови сусп. життя. Філос. концепції Г., що грунтувались на матеріалістично переосмисленій діалектиці Г.-В.-Ф. *Гегеля*, були одним з найвищих досягнень домарксистської філософ. думки. За висловом В. І. Леніна, «Герцен дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед — історичним матеріалізмом» (Повне зібр. тв., т. 21, с. 244). Літ. діяльність Г. пов'язана з його політ. і філос. поглядами. Г. відстоював принципи критичного реалізму, зв'язок з життям. В його художніх і публіцистичних творах — романі «Хто винен?» (1847), повістях «Лікар Крупов» (1847), «Сорока-злодійка» (1848), «З того берега» (1850), «Листи з Франції та Італії» (1855) реалістично відображено життя Росії та країн Європи, висловлено протест проти кріпосництва, соціальної нерівності. Епопея «Минуле і думи» (1852—68)— художньо-публіцистична енциклопедія духовного життя Росії і Зх. Європи 30—60-х рр. Г. популяризував слов. л-ри за кордоном, захищав передову укр. л-ру від переслідувань царського уряду та реакційної преси. Високо цінував Т. Шевченка як народного поета, революційного демократа. Г. вмістив у «Колоколе» замітки про життя і творчість укр. поета, на його смерть опублікував тут некролог. В нотатках «Тварюки» (1867) він згадував про тяжку долю Шевченка на засланні. Велика дружба зв'язувала Г. з Марком Вовчком. Він захищав письменницю від нападок реакц. критики (памфлет «„Бібліотека"— дочка Сенковського», 1860). Г. мав великий вплив на формування суспільно-політичних поглядів Шевченка і Марка Вовчка. Шевченко з глибокою повагою ставився до Г., називав його апостолом-вигнанцем, намалював його портрет. І. Франко вважав Г. одним з найвизначніших літ. і політ. діячів Росії 19 ст.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—30. М., 1954—65; Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1975; Укр. перекл.— Спомини з еміграції. Львів, 1911; Вибрані філософські твори, т. 1—2. К., 1949—51; Вибрані твори. К., 1950; Хто винен? К., 1953; Минуле і думи. К., 1957.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 21. Пам'яті Герцена; т. 25. З минулого робітничої преси в Росії; Бєлінський В. Г. Погляд на російську літературу 1847 року. В кн.: Бєлінський В. Г. Літературно-критичні статті. К., 1953; Плеханов Г. В. А. И. Герцен. В кн.: Плеханов Г. В. Сочинения, т. 23. М.—Л., 1926; Головаха І. П. Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи 50—60-х років XIX ст. К., 1953; Белявская И. М. А. И. Герцен и польское национально-освободительное движение 60-х годов XIX века. М., 1954; Донець Г. П. Суспільно-політичні та філософські погляди О. І. Герцена. Чернівці, 1961; Капустін В. О. Герцен і Україна. К., 1962; Рильський М. Т. Слово про Герцена. В кн.: Рильський М. Т. Вечірні розмови. К., 1964; Володин А. И. Герцен. М., 1970; Павлов А. Т. От дворянской революционности к революционному демократизму. М., 1977.

Ю. З. Янковський.

ГЕРЦИ́НСЬКА СКЛАДЧА́СТІСТЬ — одна з найінтенсивніших в історії Землі деформацій *земної кори*. Назва, запропонована франц. геологом М. Бертраном (1847—1907), походить від грец. Ἑρκύνια δρυμά — Герцинський ліс (місцевість у Німеччині, тепер *Гарц*). У геол., гол. чин. німецькій, л-рі поширена й назва «варисційська складчастість». Виникла протягом пізнього палеозою (див. *Палеозойська ера і група*). Під впливом Г. с. на місці палеозойських *геосинкліналей* утворилися складчасті гірські системи—герциніди: Урал, Донецький кряж, Алтай, Тянь-Шань, Аппалачі та ін. Процеси гороутворення супроводжувалися граніотоїдним інтрузивним (див. *Інтрузія*) магматизмом. Багато областей Г. с. пізніше зазнали деформацій *альпійської складчастості* (Альпи, гори Пн. Кавказу тощо).

З геол. відкладами областей Г. с. пов'язано багато родовищ корисних копалин, зокрема вугілля, нафти, кам'яної та калійної солей, чорних і кольорових металів тощо.

Літ.: Архангельский А. Д. Геологическое строение и геологическая история СССР, т. 1—2. М.—Л., 1947—48; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970.

В. С. Токовенко.

ГЕ́РЦОГ (нім. Herzog) — у давніх *германців* виборний військ. вождь племені; в Зх. Європі в період раннього середньовіччя — племінний князь, в період феод. роздробленості — великий феодальний володар. Пізніше — один з вищих дворянських титулів, що й досі зберігся в деяких країнах, напр. у Великобританії.

ГЕ́РЦШПРУНГ Ейнар (8.X 1873, Фредеріксборг — 21.X 1967, Теллесе) — датський астроном. Член Нідерл. і Датської АН. У 1898 закінчив Копенгаген. політех. ін-т, за фахом інженер-хімік. У 1935—45 — директор обсерваторії Лейденського ун-ту. Найважливіші праці Г.— про *еволюцію зір*. Відкрив існування зір-гігантів і карликів. Побудував залежність зоряної величини від спектрального класу зір (див. *Герцшпрунга—Рессела діаграма*).

ГЕ́РЦШПРУНГА—РЕ́ССЕЛА ДІАГРА́МА — графічно виражена залежність між абсолютними зоряними величинами і спектральними класами зір. Вперше цю залежність відкрив Е. *Герцшпрунг*, детально дослідив Г.-Н. *Рессел*. Кожну зорю наносять у вигляді точки на графік, абсцисою і ординатою якого є відповідно спектральний клас зір і абс. зоряна величина. Зорі на

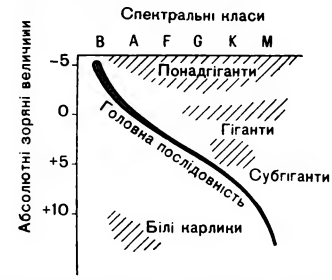

Діаграма Герцшпрунга—Рессела для зір плоскої складової Галактики.

Г.—Р. д. (мал.) групуються вздовж певних напрямів: навколо гол. послідовності розміщується більшість відомих зір, праворуч згори — гілка зір-гігантів, ще вище — понадгігантів, лівий нижній кут займають *білі карлики*. За місцем зорі на Г.— Р. д. можна визначати вік зір, стадію їхньої еволюції.

ГЕРЦЮ́К Тарас Пахомович (н. 22. X 1919, с. Старі Кути, тепер Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) — український рад. різьбяр, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1965). Вчився у В. *Девдюка*. Виготовляє з дерева різьблені тарілки, барильця, скриньки, письмові прибори, які прикрашає інкрустацією; з металу — топірці, лускоріхи, келихи, оздоблені гравіруванням. Працює в техніці *інтарсії* (портрет В. І. Леніна); 2 портрети Т. Шевченка (рельєфне різьблення).

ГЕРЦЬ, герець — ратоборство, окремі сутички і поєдинки українських козаків з противником перед боєм. Г. починався тим, що козаки

Виклик (запорожці викликають ворога на двобій). Картина А. І. Кандаурова.

наближалися до табору ворогів, викликаючи їх до битви. Г. підносили бойовий дух козаків. Г. оспівані в укр. нар. піснях і думах.

ГЕ́РШВІН (Gershwin) Джордж (26.IX 1898, Нью-Йорк — 11.VII 1937, Беверлі-Гілс, Каліфорнія) — американський композитор і піаніст, представник т. з. симф. джа-

зу. Н. в сім'ї емігранта з Росії. Автор першої амер. нац. опери «Поргі і Бесс» (1935) — з життя негритянської бідноти, муз. комедій («Будь ласка, леді», 1924; «Хай гримить оркестр», 1927; «Про тебе я співаю», 1931), творів для оркестру («Рапсодія в блюзових тонах», 1924; сюїта «Американець у Парижі», 1928; «Друга рапсодія», 1931; «Кубинська увертюра», 1932), танц. п'єс, ліричних пісень, музики до кінофільмів.

ГЕ́РШЕЛЬ (Herschel) Вільям (Фрідріх-Вільгельм; 15.XI 1738, Ганновер, Німеччина — 25.VIII 1822, Слау, поблизу Лондона) — англійський астроном і оптик, член Лондон. королівського т-ва (з 1781), почесний член Петерб. АН (з 1789). У 1757 переїхав до Англії, де став відомим музикантом і композитором, учителем музики. Астрономію і математику вивчив самостійно. З 1773 проводив постійні астр. спостереження, виготовляв дзеркальні *телескопи*. Відкрив планету *Уран* (1781), 2 супутники Урана (1787) та 2 супутники *Сатурна* (1789), понад 2500 туманностей і 806 *подвійних зір*; склав каталоги подвійних зір, туманностей і *зоряних скупчень*. Досліджуючи розподіл зір у просторі та будову Молочного Шляху, застосував створений ним «метод черпків». Відкрив рух Сонячної системи в напрямі сузір'я *Геркулес*.

ГЕ́РШЕЛЬ (Herschel) Джон-Фредерік-Уїльям (7.III 1792, Слау — 11.V 1871, Коллінгвуд, графство Кент) — англійський астроном, член Лондон. королівського т-ва, член Петерб. АН (з 1826). Син В. *Гершеля*. Закінчив Кембріджський ун-т (1813). Г. відкрив ряд нових туманностей, *зоряних скупчень* і понад 3000 *подвійних зір*; склав 11 каталогів подвійних зір і каталог 5079 туманностей та зоряних скупчень. Провів (1834—38) на мисі Доброї Надії спостереження Пд. зоряного неба, опублікувавши результати цієї праці (1847).

ГЕРШЕНЗО́Н Сергій Михайлович [н. 29.I (11.II) 1906, Москва] — український рад. генетик, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1944. В 1927 закінчив Моск. ун-т. З 1937 — зав. відділом Ін-ту зоології, потім — Ін-ту мікробіології і вірусології, з 1968 — зав. відділом *Молекулярної біології і генетики інституту* АН УРСР. Один з організаторів і виконуючий обов'язки директора (1973) цього ін-ту. В 1937—41 і в 1944—48 — зав. кафедрою Київського університету. Вивчав генетику природних популяцій комах у зв'язку з проблемами *еволюції*. Працями в галузі *молекулярної біології* довів, що чужорідна *дезоксирибонуклеїнова кислота* (ДНК), якщо її вводити в організм, в багато разів підвищує частоту *мутацій*; встановив мутагенну дію вірусів на організм хазяїна. Досліджував генетику ентомопатогенних вірусів та можливість використання їх у боротьбі з шкідливими комахами. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

В. А. Труханов.

ГЕС — скорочена назва *гідроелектричної станції*.

ГЕСІО́Д (Ἡσίοδος; рр. н. і см. невід.) — давньогрецький поет 8—7 ст. до н. е. Жив у Беотії. Осн. його твір — дидактична поема «Роботи і дні». В ній оспоетизовано працю хлібороба, показано протест селян проти свавілля знаті в період становлення рабовласницького суспільства. Описи природи у творі поєднуються з практичними порадами щодо проведення с.-г. робіт залежно від календаря. Поема «Теогонія» («Родовід богів») — перша спроба греків систематизувати не тільки «родовід богів», а й історію походження світу і людини. З ін. творів Г. збереглися лише уривки — «Каталог жінок» та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Роботи і дні. В кн.: Антична література. К., 1968; Рос. перекл.— Работы и дни. В кн.: Эллинские поэты. М., 1963.

ГЕСПЕ́РИДИ (Ἑσπερίδες) — у грецькій міфології дочки *Атланта*. Жили в казковому саду, де росла яблуня з золотими яблуками, які стеріг стоокий дракон. *Геракл* убив дракона і викрав золоті яблука (один з подвигів героя).

ГЕСС (Hess) Віктор-Франц (24.VI 1883, Вальдштейн — 17.XII 1964, Маунт-Вернон, США) — австрійський фізик, член Віденської АН. Навчався в ун-тах Граца та Відня. З 1919 — проф. Віденського, Грацького та Інсбруцького ун-тів. У 1938 переїхав до США. Праці з фізики *космічного проміння*, радіоактивності, атомної фізики й оптики. Відкрив 1912 космічні промені та дослідив зміни їхньої інтенсивності. Нобелівська премія, 1936.

ГЕСС Герман Іванович [26. VII (7.VIII) 1802, Женева — 30.XI (12. XII) 1850, Петербург] — російський хімік, акад. Петерб. АН (1830). У 1840 відкрив закон постійності сум тепла (див. *Гесса закон*), 1842 — правило термонейтральності, згідно з яким при змішуванні солях розчинів тепло не виділяється. Описав і проаналізував ряд мінералів. Одним з перших вивчав каталітичні процеси, зокрема виявив властивість *платини* прискорювати реакції.

ГЕСС (Hess) Мойсей (21.VI 1812, Бонн — 6.IV 1875, Париж) — німецький публіцист і філософ, один з головних представників *«істинного соціалізму»*. Спочатку примикав до *молодогегельянства*. Соціалістичні погляди Г. являли собою синтез ідей німецького ідеалізму та франц. *утопічного соціалізму*. З початку 60-х років був лассальянцем (див. *Лассальянство*). Брав участь у діяльності *Інтернаціоналу 1-го*.

ГЕ́ССА ЗАКО́Н — основний закон термохімії, який твердить: тепловий ефект реакції, що відбувається при сталому об'ємі і тиску, залежить лише від початкового і кінцевого стану реагуючих речовин і не залежить від проміжних стадій процесу. Г. з. є формулюванням закону збереження енергії для хім. процесів (див. *Збереження закони*). Користуючись Г. з., можна розраховувати тепло́ти реакцій, враховуючи відомі тепло́ти — знаходити енергії утворення *хімічних зв'язків*. Наприклад, за Г. з. можна обчислити теплоту утворення 1 моля оксиду вуглецю CO з вуглецю і кисню за теплотами перетворення C і CO в CO_2:

$$C_{тв} + O_2 = CO_2 + 94{,}05 \text{ ккал/моль}$$

$$CO + 1/2\,O_2 = CO_2 + 67{,}64 \text{ ккал/моль}$$

$$C_{тв} + 1/2\,O_2 = CO + 26{,}41 \text{ ккал/моль}$$

Відкрив цей закон 1840 рос. хімік Г. І. *Гесс*.

Літ.: Гесс Г. И. Термохимические исследования. Л., 1958.

ГЕ́ССЕ (Hesse) Герман (2.VII 1877, Кальв, Вюртемберг — 9.VIII 1962, Монтаньйола, Швейцарія) — німецький письменник. З 1912 жив у Швейцарії. Популярність здобув виховним романом «Петер Каменцінд» (1904). У повісті «Під колесами» (1906) піддав різкій критиці систему виховання в кайзерівській Німеччині. Романи «Гертруда» (1910), «Росгальде» (1914), «Степовий вовк» (1927), повість «Кнульп» (1915) — про тяжку долю художника в бурж. суспільстві. Автор роману-утопії «Гра в бісер» (1943), віршів, оповідань, критичних есе, публіцистичних статей. Нобелівська премія, 1946.

Тв.: Укр. перекл.— Степовий вовк. «Всесвіт», 1977, № 4—5; Поезії. «Всесвіт», 1977, № 5; Гра в бісер. К., 1978; Рос. перекл.— Под колесами. М., 1961; Избранное. М., 1977.

ГЕ́ССЕН — історична область у Німеччині. Назва її походить від гессів (племені старод. *германців*), які жили тут у період раннього середньовіччя. В кін. 8 — на поч. 9 ст. на тер. Г. утворилося графство. З кін. 13 ст. Г.— одне з тер. князівств Німеччини. В 1567 Г. поділилося на два князівства: Гессен-Кассель (1866 анексований *Пруссією*) та Гессен-Дармштадт (з 1866 — велике герцогство, з 1918 — земля Г. у складі *Веймарської республіки*). Після розгрому 1945 фашист. Німеччини тер. Г. увійшла до амер. та франц. зон окупації. З 1949 — у складі ФРН (більша частина утворила землю Г., менша увійшла до землі Рейнланд-Пфальц).

ГЕ́ССЕНСЬКА МУ́ХА, гесенка (Mayetiola destructor) — комаха родини *галицевих*. Небезпечний шкідник пшениці, жита і ячменю; поширений в Європі, Пн. Америці, Пн. Африці й Азії. Тіло Г. м. (довж. 2,5—3,5 мм) темно-сіре або рудувато-буре, у самки на черевці є червоні або червоно-бурі плями. Самка за життя (5—7 днів) відкладає до 500 яєць. За рік Г. м. мають 2—5 поколінь. Личинки (довж. до 4 мм) молочно-білі; розвиваються у піхвах листків злаків, спричинюючи полягання рослин. Заходи боротьби: додержання правильної агротехніки, використання стійких сортів, передпосівна обробка насіння або посівів у період льоту мух *інсектицидами*.

ГЕСТА́ПО (нім. Gestapo, скорочене від Geheime Staatspolizei) — таємна держ. поліція в фашистській Німеччині. Існувала з квітня 1933 для фізичного винищення опозиції нацизмові. Поза межами Німеччини агенти Г. займалися шпигунством і вчиняли політ. вбивства. Г. особливо розгорнуло діяльність під час 2-ї світової війни 1939—45. На тимчасово окупованій території СРСР, у т. ч. на Україні, гестапів-

В. Гершель.

С. М. Гершензон.

В.-Ф. Гесс.

Г. І. Гесс.

Й.-В. Гете

ці діяли в складі «айнзатцгруп», «айнзатцкоманд», «зондеркоманд» і армійської таємної польової поліції, створили ряд таборів смерті. Після розгрому фашизму в Німеччині Г. було поставлено поза законом. На *Нюрнберзькому процесі* (1946) Г. визнано злочинною орг-цією, винною в смерті сотень тисяч людей.

ГЕ́ТЕ (Goethe) Йоганн-Вольфганг (28.VIII 1749, Франкфурт-на-Майні — 22.III 1832, Веймар) — німецький поет і мислитель. Вивчав право, природознавство, філософію й л-ру в Лейпцігському і Страсбурзькому ун-тах. У 1770—74 захоплювався демократичною естетикою Й.-Г. *Гердера,* був тісно зв'язаний з літ. рухом «*Буря й натиск*». В цей період створив історичну драму «Гец фон Берліхінген» (1773), драму «Прометей» (1773, незакінч., вид. 1830), ліричні вірші. Славу Г. приніс роман «Страждання молодого Вертера» (1774), в якому відбито глибоку соціальну трагедію цілого покоління передової нім. молоді. В 1775 оселився у Веймарі, 1776—86 — міністр при дворі герцога Карла-Августа. У веймарський період у творчості Г. проявилася суперечливість його світогляду, на що вказував Ф. Енгельс (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 226). Ідеї примирення з дійсністю, мрії про мирні суспільні реформи виражені в п'єсах 80—90-х рр. «Іфігенія в Тавриді» (1787), «Торквато Тассо» (1790), «Герман і Доротея» (1797) та ін. Проте в кращих творах і цього часу (драма «Егмонт», 1788) звучить заклик до свободи. У романах «Літа науки Вільгельма Майстера» (1795—96), «Літа мандрів Вільгельма Майстера» (1821—29) подано картину нім. дійсності. Автор розвідок з питань л-ри і фольклору, зокрема слов. країн. Виступав проти нім. реакційного романтизму. Найбільше художнє досягнення Г.— драматична поема «Фауст» (над нею він працював 1773—1831), ідейним висновком якої є служіння науки народові, глибока віра в творчі сили людини, в краще майбутнє.

Твори Г. сповнені глибокого філос. змісту, пройняті діалектичними ідеями. Природу, сусп. життя, духовний світ людей він розглядав у безперервному русі й розвитку, як постійну зміну форм, боротьбу протилежних начал. Стояв на позиціях пізнаванності світу, критикував *агностицизм*. Відстоював ідею єдності теорії та практики. Суспільно-політ. погляди Г. суперечливі. Виступаючи за ліквідацію феод. відсталості, за соціальну справедливість, Г. водночас остерігався революц. руху мас. Творчість Г мала великий вплив на розвиток реалістичної естетики. Для численних праць Г. з природознавства характерне діалектичне уявлення про єдність рослин. й тварин. світу, визнання поступального розвитку живої природи. Досліджував порівняльну анатомію тварин.

Вже у 19 ст. твори Г. були широко відомі в Росії, зокрема на Україні. В 1827 його обрали почесним членом Ради Харків. ун-ту. Перший переспів з Г. укр. мовою належить П. Гулаку-Артемовському (балада «Рибалка», 1827). З переспівами і перекладами виступали П. Білецький-Носенко, Ю. Федькович, П. Грабовський та ін. Г. високо оцінював Т. Шевченко. Багато поезій Г. і значну частину «Фауста» переклав І. Франко. Він є й автором розвідки про цей твір. В рад. час твори Г. перекладали М. Рильський, М. Терещенко ,Є. Дроб'язко, М.Лукаш та ін. Багато з них покладено на музику визначними композиторами.

Національний музей Й.-В. Гете у Веймарі.

Тв.: Укр. перекл.— Егмонт. К., 1957; Твори. К., 1969; Літа науки Вільгельма Майстера. К., 1970; Фауст. К., 1977; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—13. М.—Л., 1932—49; Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1975—78; Избранные философские произведения. М.. 1964: Об искусстве. М., 1975.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Франко І. «Фауст» Гете. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Білецький О. І. «Фауст», трагедія Гете. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 5. К., 1966; Людвиг Э. Гете. Пер. с нем. М., 1965; Житомирская З. В. Иоганн Вольфганг Гёте. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке. 1780—1971. М., 1972.

Т. К. Якимович.

ГЕ́ТЕБОРГ — місто на Пд. Зх. Швеції, при впадінні р. Гета-Ельви у протоку Каттегат. Порт, вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт. Бл. 450 тис. ж. (1973). Г.— гол. центр судно- й автомобілебудування країни. Розвинута електротех., нафтопереробна, текст., швейна, паперова пром-сть. Щорічні міжнар. пром. ярмарки. В Г.— ун-т, вища тех. школа, політех. та комерційний ін-ти. Музеї (Худож., Гетеборзький, Морський). Архіт. пам'ятки: будинок Ост-Індської компанії (серед. 18 ст.), собор (1802—15) та ін. Г. засн. на поч. 17 ст.

ГЕТЕ́РА (грец. ἑταίρα — подруга, коханка) — 1) У Стародавній Греції освічена неодружена жінка, яка вела вільний спосіб життя. 2) Переносно — легковажна жінка.

ГЕ́ТЕРИ (англ. getters), газовбирачі — речовини з високою вбирною спроможністю щодо кисню, водню, азоту, вуглекислого газу, пари води та ін. газів, крім інертних. Вбирання ними газів зумовлено: *сорбцією* Г. під час випаровування і конденсації газів; *дифузією* газів у Г., нагріті до певної т-ри; утворенням хім. сполук газу з нагрітими Г. Розрізняють Г. леткі і нелеткі. Леткі Г. (найпошир. — барій) зв'язують гази, випаровуючись або осаджуючись на стінки приладів. Нелеткі Г. (титан, цирконій, торій, тантал тощо) вбирають гази при високих робочих т-рах (водень при 300—400°С, кисень — 700—800, азот — 700—1000, водяну пару при 200—400° С). Г. використовують: в електронних високовакуумних або іонних приладах — для вбирання газів і пари, що залишаються після відкачування, або тих, які виділяються під час експлуатації приладів; у наповнених інертними газами приладах — для очищення цих газів від сторонніх домішок; як робочу рідину вакуумних насосів.

Б. Ч. Дюбуа.

ГЕТЕ́РІЇ, етерії (грец. ἑταιρεία — товариство) — 1) У Стародавній Греції офіційно визнані або таємні (переважно олігархічного характеру) політ. союзи громадян. 2) У Греції 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. таємні революц. т-ва, метою яких була боротьба проти тур. панування. З них загальнонац. орг-цією стала «*Філікі етерія*». засн. 1814 в Одесі.

ГЕТЕ́РО... (від грец. ἕτερος — інший, різний) — у складних словах означає різнорідність (напр., *гетероморфізм, гетероспорія*).

ГЕТЕРОАУКСИ́Н (від *гетеро...* та *ауксини*), бета-індоліл-оцтова кислота, $C_{10}H_9NO_2$— найпоширеніший представник *ауксинів*; фізіологічно активна речовина, що утворюється в рослинах і впливає на їхні ростові процеси. Одержаний синтетично. Використовують для посилення коренеутворення у дерев, при розмноженні рослин живцями тощо.

ГЕТЕРОБАТМІ́Я (від *гетеро...* і грец. βάθμος — ступінь, степінь)— неоднаковий рівень розвитку і спеціалізації різних органів, що є наслідком незалежності і нерівномірності їхньої еволюції (т. з. мозаїчної еволюції).

ГЕТЕРОГАМЕ́ТНІСТЬ (від *гетеро...* і *гамети*) — генетична нерівноцінність гамет однієї із статей (чоловічої або жіночої) у людини, тварин і дводомних рослин. Г. полягає в тому, що у цієї, т. з. гетерогаметної, статі в процесі *мейозу* утворюються в рівних кількостях гамети двох типів, відмінних за *статевою хромосомою*: гамети одного типу містять *X*- чи *Z*-хромосому, другого — *У*- чи *W*-хромосому або половина гамет містить статеву хромосому, а друга половина не містить її. Г. зумовлює народження особин різної статі приблизно в рівних кількостях. Див. також *Гомогаметність. Визначення статі*.

ГЕТЕРОГА́МІЯ (від *гетеро...* і грец. γάμος — шлюб) — 1) Тип статевого процесу, при якому зливаються статеві клітини (*гамети*), що різняться зовнішнім виглядом. У вузькому розумінні Г. розглядають як злиття гамет, відмінних лише за розмірами (гетерогамети, анізогамети). Велику гамету називають макрогаметою (*яйцеклітина*), меншу — мікрогаметою (*сперматозоїд*). У ширшому розумінні Г. повністю ототожнюють з *анізогамією*. 2) Відмінність чоловічих і жіночих гамет *гібрида* за окремими *генами* або їхніми комбінаціями. 3) Зміна розташування на рослині чоловічих та жіночих квіток або зміна їхньої функції (як аномалія).

ГЕТЕРОГЕ́ННА СИСТЕ́МА (від грец. ἑτερογενής — різнорідний) — неоднорідна фізико-хімічна система, що містить різні за фізичними властивостями або хімічним складом частини (фази), відокремлені одна від одної поверхнями розділу (напр., лід — вода — пара; олія — вода). Фази Г. с. повинні мати достатні розміри, щоб можна було застосовувати до них поняття температури, тиску, концентрації і нехтувати поверхневою енергією. Різкої межі між Г. с. і гомогенною (однорідною або однофазовою) системою не існує; перехідна область між ними — *колоїдні системи*.

Літ.: Горощенко Я. Г. Физико-химический анализ гомогенных и гетерогенных систем. К., 1978. *М. С. Цвєтков.*

ГЕТЕРОГЕ́ННИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, в якому *ядерне пальне* конструктивно відділене від сповільнювача нейтронів. У Г. р. *тепловидільні елементи*, де зосереджено пальне, розміщено в охолоджуваних *теплоносієм* паливних каналах, які утворюють в *активній зоні* реактора правильну просторову гратку. Порівняно з *гомогенними реакторами*, в яких пальне розподілено у сповільнювачі або теплоносії, у Г. р. на природному або слабозбагаченому урані значно краще використовуються (в реакції поділу) нейтрони і менші їхні втрати у процесі сповільнювання. Більшість реакторів, що їх використовують у ядерній техніці,— гетерогенні. *В. Б. Климентов.*

ГЕТЕРОГО́НІЯ (від *гетеро...* і грец. γονή — покоління) — форма *чергування поколінь*, при якій змінюють одне одного статеві покоління: роздільностатеве і гермафродитне (див. *Гермафродитизм*), роздільностатеве і партеногенетичне (див. *Партеногенез*), роздільностатеві, що розвиваються в різні періоди року і відрізняються морфологічними ознаками (див. *Диморфізм*). Г. властива лише безхребетним тваринам (плоским і круглим червам, коловерткам, деяким ракоподібним та комахам).

ГЕТЕРОДИ́Н (від *гетеро...* і грец. δύναμις — сила) — малопотужний високочастотний *генератор* електричних коливань із самозбудженням. Осн. частини Г.: нелінійний елемент (*лампа електронна* або *напівпровідниковий прилад*), що є перетворювачем частоти електр. коливань, і коливні кола, які визначають частоту самозбудження. У Г. *власні коливання* змішуються з зовн. високочастотними, внаслідок чого утворюються електр. коливання постійної проміжної (різницевої) частоти. Г. застосовують в радіоелектронних пристроях (напр., *супергетеродинних радіоприймачах*. *гетеродинних частотомірах*).

ГЕТЕРОДИ́ННИЙ ІНДИКА́ТОР РЕЗОНА́НСУ — прилад, за допомогою якого радіоприймальну або радіопередавальну апаратуру настроюють на певну частоту приймання (передавання) радіохвиль. До осн. частин Г. і. р. (мал.) належать: генератор електр. коливань — *гетеродин* (*транзистор*, котушка індуктивності, *конденсатор* настроювання); *детектор*, що виділяє ті частоти електр. коливань, які несуть інформацію; індикатор (напр., мікроамперметр), що сприймає ці коливання. Потрібну частоту підбирають на приладі конденсатором змінної ємності, широкий діапазон частот (від 100 кГц до 90 МГц) забезпечують змінними котушками індуктивності. Якщо коливальний контур Г. і. р. (конденсатор, котушку індуктивності) настроюють у *резонанс* з коливальним контуром радіоприймального (радіопередавального) апарата, то з першого контура в другий надходить макс. енергія електромагн. коливання. Цією особливістю й користуються при настроюванні радіотех. апаратури. Найширше Г. і. р. застосовують у радіоаматорстві. Іноді його використовують як резонансний або *гетеродинний частотомір*. *Г. І. Гладишев.*

ГЕТЕРОДИ́ННИЙ ЧАСТОТОМІ́Р — прилад для вимірювання частоти синусоїдальних електр. коливань, основною частиною якого є *гетеродин*. Дія Г. ч. грунтується на порівнянні вимірюваної *частоти* електр. коливань з еталонною (гетеродина). Коливання обох типів надходять у змішувач Г. ч., який виділяє коливання різницевої частоти (частоти биття). Якщо гетеродин настроєно на відсутність биття (його нульову частоту), спец. пристрій (стрілковий прилад, звуковий або оптичний індикатор) фіксує вимірювану частоту. Г. ч. застосовують для високоточних вимірювань частоти електр. коливань в діапазоні від 10 кГц до 90 ГГц. *Г. І. Гладишев*

ГЕТЕРОЗИГО́ТНІСТЬ (від *гетеро...* і грец. ζυγωτός — з'єднаний докупи) — спадкова неоднорідність організму, що виникає при *гібридизації* внаслідок злиття *гамет*, різноякісних за генним складом або структурою *хромосом*, у гетерозиготу або внаслідок *мутацій*. При цьому утворюються гетерозиготні організми, у яких гомологічні (парні) хромосоми мають різні форми (*алелі*) того чи ін. гена (напр., Aa, Bb) або відрізняються взаєморозташуванням генів. Виявити Г. можна за допомогою *аналізуючого схрещування* і під час *мітозу* або *мейозу*. Г. дуже поширена в природних *популяціях* і є, очевидно, однією з причин *гетерозису*. Див. також *Гомозиготність*

ГЕТЕРО́ЗИС (грец. ἑτεροίωσις — зміна, перетворення), «гібридна сила» — явище підвищеної життєздатності й продуктивності *гібридів* порівняно з вихідними батьківськими формами. Максимальний прояв Г. спостерігається в гібридів першого покоління. Г. і протилежне йому явище інбредної депресії (див. *Інбридинг*) відомі з давніх часів. Єдиної теорії Г. нема. Проте всі гіпотези (домінування, наддомінування, генетичного балансу) виходять з визнання того, що основою Г. є *гетерозиготність* організму. Іноді Г. забезпечується гетерозиготністю лише за одним *геном* (моногенний, або моногібридний Г.; напр., підвищена стійкість до малярії людей, гетерозиготних за геном серповидноклітинної анемії). Розрізняють с п р а в ж н і й Г. (еугетерозис) — оптимальний прояв ознак у природних умовах — і «пишність» (люксуріанс) — розвиток тієї чи ін. ознаки вище біол. оптимуму. Оскільки гетерозисні особини мають переваги у *боротьбі за існування*, Г. відіграє значну роль в *еволюції* органічного світу. Використання Г. в практиці грунтується на *гібридизації*, міжпородному (міжсортовому) і міжлінійному *схрещуванні*, що збільшує урожайність с.-г. культур і продуктивність тварин на 10—30%. У рослинництві Г. широко використовується при вирощуванні гібридних форм кукурудзи, буряка, сорго та ін. с.-г. культур. У тваринництві, особливо в свинарстві й м'ясному скотарстві, найширше застосовується т. з. промислове (міжпородне) схрещування. Проблема закріплення Г. у рослин розв'язується на основі *вегетативного розмноження* гібридів (плодово-ягідні культури, картопля), подвоєння у них наборів хромосом (див. *Поліплоїдія*), використання *апоміксису*, створення гетерозиготних структур, які стійко передаються в спадок. З розвитком *молекулярної генетики*, ймовірно, стане можливим закріплення Г. у тварин шляхом перенесення ядер соматичних (не статевих) клітин у яйцеклітини з видаленим ядром і спонукання таких «штучних» *зигот* до нормального розвитку

Літ.: Гетерозис. Минск, 1961; Беляев Д. К., Евсиков В. И., Шумный В. К. Генетико-селекционные аспекты проблемы моногибридного гетерозиса. «Генетика», 1968, № 12; Гужов Ю. Л. Гетерозис и урожай. М., 1969.

В. І. Євсиков.

ГЕТЕРОКА́РПІЯ (від *гетеро...* і грец. καρπός — плід) — утворення у того самого виду рослин плодів з неоднаковими морфологічними або фізіологічними властивостями. При т и п о в і й Г. плоди у однієї і тієї самої рослини мають різну форму (напр., у *нагідок*). Завдяки Г. збільшується можливість поширення плодів різними способами. Г. властива покритонасінним рослинам; часто зустрічається у бур'янів.

ГЕТЕРОМОРФІ́ЗМ (від *гетеро...* і грец. μορφή — форма, вигляд) — відмінність мінералогічного складу гірських порід при однаковому хім. складі їх. Гетероморфними можуть бути магматичні (напр., *габро* і *базальт*) і метаморфічні (напр., *амфіболіт* і еклогіт) гірські породи. Причина Г.— різні умови формування порід.

ГЕТЕРОМОРФО́З (від *гетеро...* і грец. μορφή — форма, вигляд) — одна з форм *регенерації* (відновлення) у тварин, при якій замість видаленого або втраченого органа розвивається орган, що має інші будову й функцію і в нормі розташований в іншій частині тіла. Г. відомий у тварин більшості типів, але частіше трапляється у низькоорганізованих. Прикладом Г. є відновлення *антенули* на місці видаленого ока у десятиногих раків, розвиток хвостової частини тіла у дощового черв'яка замість видаленого головного кінця (такі тварини нежиттєздатні). Г. можна викликати штучно, змінюючи умови відновлення видалених органів.

Б. Г. Новиков.

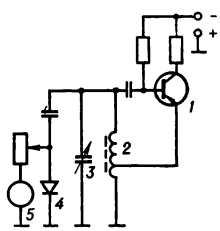

Гетеродинний індикатор резонансу: *1* — транзистор; *2* — котушка індуктивності; *3* — конденсатор настроювання; *4* — детектор; *5* — індикатор.

Гетерофілія
1 — у шовковиці;
2а і 2б — в евкаліпта.

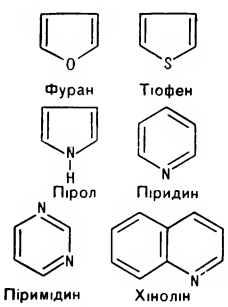

Гетероциклічні сполуки.

ГЕТЕРОПЕРЕХІД — контакт двох *напівпровідників* різних за хімічним складом і властивостями. Залежно від типу провідності контактуючих напівпровідників розрізняють анізотипні (*p—n*) та ізотипні (*p—p*, *n—n*) Г. (див. також *Електронно-дірковий перехід*). Найширше застосовують Г. між напівпровідниковими сполуками типу $A^{III}B^{V}$, де A^{III} — елемент III групи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва* (Al, Ga, In), B^{V} — елемент V групи (P, As, Sb), та їхніми *твердими розчинами*. Складна енерг. структура і відмінність властивостей контактуючих напівпровідників визначають нові можливості напівпровідникових приладів, створених на основі Г. Зокрема, Г. використовують у напівпровідникових *лазерах*, світлодіодах тощо.

Літ.: Алфёров Ж. И. Гетеропереходы в полупроводниковой электронике близкого будущего. В кн.: Физика сегодня и завтра. Л., 1973; Милнс А., Фойхт Д. Гетеропереходы и переходы металл — полупроводник. Пер. с англ. М., 1975. *В. І. Стріха.*

ГЕТЕРОПЛОЇДІЯ (від *гетеро...*, грец. ἁπλόος, тут — кратний та εἶδος — вигляд) — те саме, що й *анеуплоїдія*.

ГЕТЕРОПОЛІКИСЛО́ТИ — багатоосно́вні неорганічні кислоти, утворення яких можна розглядати як результат заміщення оксидних *лігандів* у простій кисневмісній кислоті залишками інших кислот, наприклад: H_2SiF_6, H_3AsS_4, $H_3[P(Mo_3O_{10})_4]$, $H_4[Si(W_3O_{10})_4]$. В ролі центр. атома можуть виступати I^{VII}, Te^{VI}, V^{VI}, P^{V}, As^{V}, Si^{IV}, Ti^{IV}, B^{III} тощо. Характерною особливістю Г. є велика розчинність у воді. З водних розчинів вони виділяються у вигляді *кристалогідратів*. Г. утворюють малорозчинні у воді солі амонію, калію, рубідію, цезію, срібла. Будову більшості Г. ще не вивчено. Г. та їхні солі використовують у хім. аналізі.

Літ.: Гринберг А. А. Введение в химию комплексных соединений. Л., 1971; Голуб А. М., Скопенко В. В. Основи координаційної хімії. К., 1977.

ГЕТЕРОСПОРІЯ (від *гетеро...* і грец. σπορά — сіяння, насіння), різноспоровість — утворення в деяких вищих рослин двох різних за розмірами (напр., у селагінелових, *водяних папоротей* та ін.) або морфологічно подібних, проте відмінних фізіологічними особливостями (напр., у хвоща) видів спор, з яких розвиваються роздільностатеві *зростки*. В разі відмінності спор за розмірами з дрібних спор (*мікроспор*) розвиваються чоловічі зростки, з великих (макро- або *мегаспор*) — жіночі. У покритонасінних рослин гомологами мікроспор є пилкові зерна, а мегаспор — *зародкові мішки*.

ГЕТЕРОСТИЛІЯ (від *гетеро...* і грец. στῦλος — стовп), різностовпчастість — різна довжина стовпчиків у квіток одного виду рослин, внаслідок чого приймочки маточок і пиляки тичинок розміщуються на різних рівнях. При цьому в квітках можуть бути довшими тичинки, а коротшими стовпчики маточок або навпаки. Г. — своєрідне морфологічне пристосування, що забезпечує *перехресне запилення* і утруднює *самозапилення*. Г. характерна для первоцвіту, гречки, плакун-трави тощо.

ГЕТЕРОТАЛІЗМ (від *гетеро...* і грец. θαλλός — гілка, відгалуження) — явище фізіологічної і генетичної різностатевості, яка не супроводжується морфологічними відмінностями статей. Г. виявляється лише при статевому процесі. Спостерігається у деяких зелених водоростей та у багатьох грибів.

ГЕТЕРОТО́ПІЯ (від *гетеро...* і грец. τόπος — місце) — виниклі в процесі еволюції *онтогенезу* (індивідуального розвитку) тварин зміни місця закладання органів. Г. є результатом міграції клітин *зародка* з одного *зародкового листка* в інший чи зміщення їх у межах того самого зародкового листка. Прикладом Г. є розвиток черевних плавців спереду від грудних у деяких *костистих риб*, зміщення серця у птахів і ссавців ближче до черевної порожнини, ніж у риб і земноводних. Термін «гетеротопія» запровадив 1874 Е. *Геккель*.

Б. Г. Новиков.

ГЕТЕРОТРО́ФИ (від *гетеро...* і грец. τροφή — їжа), гетеротрофні організми — організми, які, на відміну від *автотрофів*, синтезують необхідні для їхнього життя речовини за рахунок готових органічних сполук. Г. є багато мікроорганізмів, гриби, деякі вищі паразитичні рослини, усі тварини, а також людина. Див. також *Сапрофіти, Паразити* в біології

ГЕТЕРОФІЛІЯ (від *гетеро...* і грец. φύλλον — листок), різнолистість — наявність листків різної форми на одній рослині. Розрізняють Г. екологічну, пов'язану з впливом умов освітлення, живлення, т-ри, вологості тощо, і філогенетичну, що відображає історію даного виду. В деяких рослин Г. часто пов'язана з віковими змінами. Найяскравіше Г виявлена у *водяних рослин* (напр., у стрілолиста, жовтцю водяного та ін.), у яких підводне листя, на відміну від надводного, стрічковидне або дуже розсічене.

ГЕТЕРОХРОМАТИ́Н (від *гетеро ...* і *хроматин*) — один з двох різновидів ядерної речовини — хроматину. У *хромосомах* гетерохроматинові ділянки розташовані здебільшого в районах *центромер*; порівняно з еухроматиновими ділянками (див. *Еухроматин*) вони відзначаються щільнішою укладкою *хроматид* і вищою концентрацією *дезоксирибонуклеїнової кислоти*

Розташування гетерохроматинових ділянок у хромосомі індивідуальне, характерне для кожної з них. Г. містить значно менше структурних *генів* (які контролюють розвиток організму), ніж еухроматин. Г. особливо характерний для *статевих хромосом*.

ГЕТЕРОХРОНІЯ (від *гетеро...* і грец. χρόνος — час) — виниклі в процесі еволюції зміни часу закладання й темпу розвитку органів та ознак у нащадків організмів порівняно з предками. Г. є пристосуванням організму до змінених умов середовища. Внаслідок Г. ріст і розвиток більшості органів у зародковий період відбуваються з різною швидкістю. Прогресуючі ознаки і органи закладаються раніше і розвиваються швидше (*акцелерація*), а регресуючі органи, навпаки, закладаються пізніше і розвиваються повільніше (ретардація). Прикладом Г. є ранній розвиток м'язів язика у ссавців, завдяки чому новонароджені здатні здійснювати смоктальні рухи. Внаслідок Г. в процесі ембріонального розвитку повторюється еволюційний (історичний) розвиток кожного органа окремо, а не організму в цілому. Термін «гетерохронія» запровадив Е. *Геккель*.

Б. Г. Новиков.

ГЕТЕРОЦИКЛІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ (від *гетеро...* і грец. κύκλος — коло, цикл) — органічні речовини, в циклах молекул яких, крім атома вуглецю, є також атоми інших елементів (гетероатоми), найчастіше атоми азоту, кисню, сірки тощо. Г. с. становлять більшість відомих органічних сполук. Багато з них було відомо задовго до визначення їхньої хім. природи (природні барвники — *індиго*, пурпур фінікіян, *дубильні речовини*; алкалоїди — хінін, стрихнін, кофеїн тощо). Найпростіші Г. с. мають три атоми в циклі. Найбільш поширені Г. с. з п'яти- (фуран, тіофен, пірол) і шестичленними циклами (піридин, піримідин) та конденсовані (хінолін, пурин). Серед Г. с. стійкіші ті, які мають найбільшу кількість спряжених подвійних зв'язків між атомами кільця. Властивостями вони нагадують *ароматичні вуглеводні*, напр., тіофен подібний своїми реакціями до *бензолу*. Існує взаємний перехід одних Г. с. в інші (напр., фурану в тіофен або пірол і навпаки). До Г. с. належать багато цінних речовин: до групи фурану — *фурфурол* (напівпродукт у виробн. пластмас), до похідних піролу — хлорофіл рослин і гемін крові; похідні піримідину та пурину входять до складу *нуклеїнових кислот*. Г. с. є також багато біологічно активних речовин: *антибіотики, алкалоїди*, антималярійні препарати та ін.

Літ.: Гетероциклические соединения, т. 1—8. Пер. с англ. М., 1953—69; Джоуль Дж., Смит Г. Основы химии гетероциклических соединений. Пер. с англ. М., 1975.

В. П. Чернецький.

ГЕ́ТИ — стародавні племена, споріднені з *даками*. У 5 ст. до н. е. жили між Балканами і пониззям Дунаю, в 4 ст. до н. е. просунулися до узбережжя Чорного м. і лівого берега Дністра. У 60-х рр. 1 ст. до н. е. Г. разом з даками створили сильний військ.-плем. союз, який протистояв експансії Риму. Підкорили ряд сусідніх племен, майже зовсім знищили античні міста Пн.-Зх. Причорномор'я, зокрема *Тіру* і *Ольвію*. У 106 н. е. Рим підкорив Г., більша частина їхніх земель увійшла до складу рим. пров. Дакія. На Наддністрянщині відомі археол. пам'ятки гетського періоду.

ГЕТИНА́КС — шаруватий пластичний матеріал з паперу, просоченого синтетичними смолами. Найчастіше містить *феноло-формаль-*

дегідні смоли (40—55%). Відзначається високою мех. міцністю, добрими електроізоляційними властивостями. Г. застосовують для виготовлення деталей електр. машин, радіоапаратури, засобів телефонного зв'язку, у виробництві меблів тощо.

ГЕТИ́Т — мінерал класу оксидів і гідроксидів. FeOOH. *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,0—4,4. Твердість 5,0—5,5. Колір жовто-бурий, темно-бурий до чорного. Блиск алмазний до напівметалевого. Родовища Г. відомі у Франції, на Кубі, в СРСР, зокрема в РРФСР (район Липецька і Тули, Урал) і на Україні (*Керченський залізорудний басейн*). Див. також *Бурий залізняк*.

ГЕ́ТНЕР (Hettner) Альфред (6.VIII 1859, Дрезден — 31.VIII 1941, Гейдельберг) — німецький географ. Проф. Лейпцігського (з 1894) та Гейдельберзького (1899—1928) ун-тів Подорожував по Пд. Америці, Пн. Африці, Пд. та Сх. Азії. Проводив дослідження з геоморфології, кліматології, географії людини, історії та методології географії тощо. Перебував під впливом ідеалістичних концепцій. Вважав, що географія має розкривати лише просторові взаємовідношення предметів і явищ на земній поверхні.

ГЕ́ТТІНГЕН — місто на Сх. ФРН, в землі Нижня Саксонія, на р. Лайне. Вузол з-ць і автошляхів. 120,4 тис. ж. (1974). Підприємства металообр., електротех., оптичної пром-сті, точної механіки (прилади, інструменти, наук. апаратура та ін.). Видавництва і типографії. Важливий наук. центр країни. Відділення АН, ун-т (з 1737). Наук. т-во Макса *Планка*; аеродинамічний експериментальний центр.

ГЕ́ТТІНГЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Георга Августа. Заснований 1737 у м. Геттінгені (тепер ФРН). З поч. 19 ст. ун-т став одним з провідних центрів культур. і політ. життя країни. В ньому працювали відомі вчені: математик К. *Гаусс*, історик Ф. Дальман, філологи брати Я. і В. *Грімм*, юрист Г. Гуго та ін. Невдоволення реакційною політикою феод. влади викликало студентські заворушення (1790, 1806, 1818). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. тут працювали математики Г.-Ф.-Б. *Ріман*, Ф. *Клейн*, Д. *Гільберт* та ін. За фашист. диктатури найвидатніші вчені залишили ун-т. Вуз втратив значення великого навч. і наук. центру. Тепер Г. у. має 8 ф-тів: права і політики, мед., філос., математики і природничих наук, лісівництва, с. г., економіки та соціальних наук, теологічний. У 1975/76 навч. р. у ньому було понад 13 тис. студентів. Б-ка (засн. 1737) налічує 2,2 млн. тт., 9 тис. манускриптів, 6 тис. інкунабул (1976).

А. В. Санцевич.

ГЕ́ТТО (італ. ghétto) — за часів середньовіччя частина міста, виділена для проживання євреїв. Г. виникли в 14—15 ст. в багатьох містах Європи і Сходу. Під час 2-ї світової війни гітлерівці створили Г. у ряді окупованих ними європ. країн для ізоляції та винищення євр. населення. У сучас. розумінні терміном «гетто» позначають район міста, в якому живуть дискриміновані нац. меншості (напр., «негритянське Г.» в Нью-Йорку — *Гарлем*).

«ГЕТЬ НЕПИСЬМЕ́ННІСТЬ», Товариство «Геть неписьменність» імені В. І. Леніна — всеукраїнське добровільне товариство, створене 1923 за постановою ВУЦВК для сприяння органам нар. освіти в боротьбі з неписьменністю та малописьменністю. Очолював його Г. І. Петровський. В 1925 т-во мало 1500 осередків (59 тис. членів), 1934 — 10 тис. осередків (бл. 1 млн. членів). Воно залучало до роботи громадські сили; відкривало школи лікнепу, гуртки тощо; видавало плакати, підручники, газ. «Геть неписьменність!», журн. «За грамоту». Було навчено бл. 4 млн. неписьменних. Т-во узгоджувало свою діяльність з роботою *Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю*. Відбулося три респ. з'їзди т-ва (1927, 1929, 1932). Припинило діяльність 1936 у зв'язку з завершенням *ліквідації неписьменності*.

ГЕ́ТЬМАН Андрій Лаврентійович [н. 22.IX (5.X) 1903, с. Клепали, тепер Буринського р-ну Сумської обл.] — рад. військ. діяч, генерал армії (1964), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1924. В 1937 закінчив Військ. академію бронетанкових військ. Учасник боїв на р. Халхин-Голі (1939). В 1941—45 командував танк. д-зією, корпусом, був заст. команд. 1-ю танк. армією. Війська під його командуванням брали участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. Після війни Г. — на командних посадах у Рад. Армії (з 1958 — команд. військами Прикарпатського військ. округу). В 1964—72 — голова ЦК ДТСААФ СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГЕ́ТЬМАН (польс. hetman, від нім. Hauptmann — начальник) — 1) На Україні в 16—17 ст. воєначальник козацького війська; в 17—18 ст.— правитель України і головнокомандуючий козацьким військом. До серед. 17 ст. влада Г. поширювалася лише на *Запоріжжя*. У ході *визвольної війни українського народу 1648—54* гетьман Б. М. *Хмельницький* з поч. 1648 став правителем України. Після *возз'єднання України з Росією 1654* Г. обирала на невизначений строк *генеральна військова рада* з наступним затвердженням царським урядом. Резиденціями Г. в 17—18 ст. були послідовно: Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів. Г. Лівобережної України підлягали рос. цареві; між рос. урядом і Г. укладалися т. з. статті (умови), що визначали його права і компетенцію. Г. очолював *генеральну старшину* і поєднував політ., адм., військ., фін. і судові функції. Письмові розпорядження гетьманів — *універсали* — були обов'язковими для всього населення. При Г. існувала рада старшини. Особа, що тимчасово обіймала посаду Г., називалася *наказним гетьманом*. Всі Г. були великими феодалами, вели політику покріпачення селян, їх визискування. Гетьманськими *клейнодами* з 1576 були булава, бунчук, прапор і печатка. Див. *Гетьманщина*. 2) У феод. Польщі в 15—18 ст. Г.— вищий воєначальник. З кін. 15 ст. начальника найманого війська при королівському дворі наз. надвірним Г. В 30-х рр. 16 ст. з'явилися посади великого коронного Г.—головнокомандуючого військами — і польного Г.— його заступника. У феод. Литві головнокомандуючий іменувався Г. великим литовським.

ГЕТЬМА́НЩИНА — 1) Територія Лівобережної України разом з м. Києвом, яка після *Андрусівського перемир'я 1667* увійшла до складу Російської держави. Політ. лад Г. характеризувався відносною автономією (див. *Березневі статті 1654, Переяславські статті 1659, Московські статті 1665*). Керівництво адм., військ., суд. та ін. справами Г. очолював *гетьман* (звідси назва). У військ.-адм. відношенні Г. поділялася на 10 *полків*, полки — на сотні (від 7 до 20 у кожному). В 1734 гетьманство скасовано тимчасово, а за указом від 10 (21).XI 1764 — остаточно. Функції гетьмана почала виконувати т. з. друга *Малоросійська колегія*. В 1782 з утворенням намісництв полковий адм.-тер. устрій ліквідували; Г. перестала існувати. 2) Контрреволюційна бурж.-поміщицька диктатура на Україні, уособлена маріонетковим «урядом» на чолі з колишнім царським генералом П. П. Скоропадським, якого на інсценованому австро-нім. окупантами т. з. з'їзді хліборобів 29.IV 1918 обрали «гетьманом» України. Г. практично означала реставрацію дореволюц. капіталістичних порядків у всіх сферах життя. В кін. 1918 трудящі України під керівництвом Комуністичної партії за допомогою братнього рос. народу вигнали австро-нім. окупантів і повалили гетьманщину.

ГЕФЕ́СТ (Ἥφαιστος) — у грецькій міфології бог вогню й ковальства, син *Зевса* і *Гери*, чоловік *Афродіти*. Був кульгавий. Спочатку його вшановували як бога підземного вогню. Був на Олімпі неперевершеним майстром. Збудував богам палаци, викував *егіду* й скіпетр Зевса, обладунок *Ахілла*, колісницю *Геліоса* тощо. Римляни ототожнювали його з *Вулканом*.

Гефест і Фетіда зі щитом Ахілла. Фреска з Помпей. Репліка (дещо змінена копія) близько 70 н. е. оригіналу кінця 4 ст. до н. е. Національний музей. Неаполь.

ГЕ́ЧКО (Nečko) Франтішек (10.VI 1905, с. Суха, поблизу Трнави — 1.III 1960, м. Мартін) — словацький письменник. Літ. діяльність почав як поет (зб. віршів «Переселенці», 1931). У романі «Червоне вино» (1948) змалював життя словац. села на поч. 20 ст. Автор романів «Дерев'яне село» (1951), «Свята пітьма» (1958), зб. репортажів «Москва — Ленінград — Ясна Поляна» (1951).

Тв.: Укр. перекл.— Дерев'яне село. К., 1955; Рос. перекл.— Святая тьма. М., 1961; Красное вино. М., 1972.

ГЕ́ШВЕНД Федір Романович (1839, Гельсінгфорс — 1890, Київ) — російський інженер. Одним з перших розробляв тех. проекти ре-

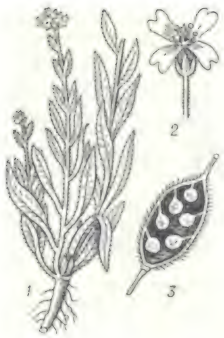

Гикавка сіра: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — поздовжній розріз плода.

активних двигунів. У Києві вийшли його праці з цих питань, зокрема «Загальна основа проекту застосування реактивної роботи пари до залізничних паровозів» (1886), «Загальні основи побудови повітроплавального пароплава» (1887). У 1887 Г. описав проект реактивного літака та багатосоплового реактивного двигуна.

ГЕ́ШОННЕК (Geschonneck) Ервін (н. 27.XII 1906, Берлін) — німецький актор (НДР). Член Комуністичної партії Німеччини (з 1929). Сценічну діяльність почав у 30-х роках. Перша роль у кіно (фільм «Куле Вампе», 1932). В 1933 емігрував до Рад. Союзу, потім у Чехословаччину. В 1939—45 був ув'язнений у фашист. концтаборі. В 1945—49 — актор театру «Каммершпіле» (Гамбург), з 1949 — «*Берлінер ансамблю*». Ролі: Полковий священик, М'ясник («Матінка Кураж і її діти», «Мати» Брехта). Серед ролей в кіно: комісар інтернаціональної бригади Віттінг («П'ять патронних гільз», 1959), Вальтер Кремер («Голий серед вовків», 1963), старий шахтар («Прапор Кривого Рогу», 1967), Ковальський («Якоб-брехун», 1975).

ГЕШТАЛЬТПСИХОЛО́ГІЯ (від нім. Gestalt — цілісна форма, образ, структура і *психологія*) —напрям у буржуазній психології, який виходить з визнання цілісного характеру психічної діяльності. Виник у Німеччині на поч. 20 ст. Філософ. основою Г. є *емпіріокритицизм* і *феноменологія*. Представники Г. (М. *Вертгеймер*, В. *Келер*, К. *Коффка*, К. *Левін* та ін.) піддали критиці атомізм *асоціативної психології*. Вони вважали, що психічні процеси (сприймання, мислення, вольові акти) є не асоціації елементів, а цілісні структури (гештальти), що в психічних явищах первинним є ціле, структура, а не її елементи і що ці структури є чимось сталим, природженим, однаковим на всіх етапах розвитку психіки. Представники Г. одержали цінні експериментальні дані, в яких описали цілісність психічних процесів, але не дали їм правильного пояснення. В своїх працях вони ігнорували роль аналізу, практичної діяльності суб'єкта, досвіду, якого він набув в утворенні образів, ігнорували об'єктивну предметну дійсність в детермінації психічних її відображень, залишаючи в тіні й фізіологічні механізми їх становлення. Як цілісна психологічна концепція Г. тепер не існує.

Г. С. Костюк.

ГЕ́Я (Гῆ) — у грецькій міфології богиня Землі. Г. нібито породила небо, море, гори, перше покоління богів, *кіклопів*, *гігантів*. Її вважали прародителькою людей і місцем спочинку мертвих, похованих у її лоні.

ГЖЕ́ЛЯК-ВІ́МУТ (Grzelak-Wiemuth) Ян (1880, Варшава — 15.VIII 1920, с. Панчеве, тепер Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл.) — діяч польського робітн. руху, учасник боротьби за Рад. владу на Україні. За фахом слюсар. Був членом ППС, потім перейшов до СДКПіЛ, став членом її Варшав. к-ту. З 1913 до лютого 1917 — на засланні в Сибіру. В 1917 — керівник одес. групи СДКПіЛ. З 1918 — заст. комісара в польс. справах в Одесі, потім діяв у польс. групі «*Іноземної колегії*» при Одеському обласному комітеті КП(б)У. З квітня 1919 — голова к-ту місц. групи Комуністичної робітн. партії Польщі, редактор газ. «Комуна», член Одес. обл. к-ту КП(б)У.

Гіацинт східний.

ГЖЕ́ЛЬСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від назви с. Гжель, тепер Раменського р-ну Московської обл.) — пізній вік пізньокам'яновугільної епохи та відклади, що утворилися в той час. На території УРСР відклади Г. я. (пісковики, алевроліти, аргіліти з прошарками вапняків тощо) поширені у Донбасі та *Дніпровсько-Донецькій западині*. Утворилися гол. чин. у континентальних водоймах, які чергувалися в часі з лагунами і морем. Потужність 195—950 м. З відкладами Г. я. пов'язані поклади нафти й газу. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

С. В. Горак.

ГЖИ́ЦЬКИЙ Володимир Зенонович [3(15).X 1895, с. Острівець, тепер Теребовлянського р-ну Тернопільської обл.—19.XII 1973, Львів] — український рад. письменник. Під час 1-ї світової війни був солдатом австр. армії. З 1919 жив у Харкові. Закінчив Харків. ін-т лісового г-ва (1926). Був членом літ. орг-цій «*Плуг*» і «*Західна Україна*». Перша зб. поезій — «Трембітині тони» (1924). Роман «Чорне озеро» (1929) — про соціалістичні перетворення в Алтайському краї. У романі «Захар Вовгура» (1932) зображено життя гірників Донбасу років першої п'ятирічки. Романи «У світ широкий» (1960), «Великі надії» і «Пустинний берег» (обидва — 1963) змальовують галицьку дійсність напередодні і в період 1-ї світової війни. Автор роману «Опришки» (1962), п'єс для дітей.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1974; Рос. перекл.— Большие надежды. М., 1966.

ГЖИ́ЦЬКИЙ Степан Зенонович [14(27).I 1900, с. Острівець, тепер Теребовлянського р-ну Тернопільської обл.— 19.VIII 1976, Львів] — український рад. біохімік. Чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Засл. діяч науки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1953. В 1929 закінчив Львів. академію вет. медицини (тепер Львів. зооветінститут), де з 1935 викладав біохімію, 1939—76 — зав. кафедрою біохімії, з 1939 — професор. З 1951 — зав. відділом біохімії в Н.-д. ін-ті землеробства і тваринництва зх. р-нів УРСР; з 1960 — зав. лабораторією обміну речовин Укр. н.-д. ін-ту фізіології і біохімії с.-г. тварин. Наук. праці з питань обміну речовин, гематурії, міоглобінурії коней та ін. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Д. Я Василенко.

ГИ́БЕШ (Hybeš) Йосеф (29.I 1850, с. Дашіце, Чехія — 19.VII 1921, Брно)— діяч чеського робітн. руху. З 1867 жив у Відні. В 1876 обраний членом ЦК С.-д. партії Австрії. Після заснування 1878 Чесько-слов'янської с.-д. робітн. партії — один з її лідерів. З 1881 редагував газ. «Делніцке лісти» («Робітничі листки»). В 1884 Г. за революц. діяльність вислано з Відня, а згодом заарештовано. З 1887 Г.— редактор соціалістичної газ. «Ровност» («Рівність») у Брно. Учасник I — IV конгресів *Інтернаціоналу 2-го*. Один із лідерів лівого крила с.-д. руху в Чехословаччині, що підтримувало Комінтерн. Брав участь в утворенні Компартії Чехословаччини (1921).

ГИ́КАВКА (Berteroa) — рід одно-, дво- або багаторічних трав'янистих опушених рослин родини *хрестоцвітих*. Листки ланцетні, чергові. Квітки зібрані в китиці. Плід — стручечок. 7—8 видів, поширений в Євразії. В СРСР 3 види, у т. ч. в УРСР — 1. Найпоширеніший Г. сіра (B. incana) — бур'ян, що засмічує посіви, парові поля, трапляється на сухих луках, по дорогах. Заходи боротьби: боронування озимини, старанний обробіток ґрунту, застосування *гербіцидів*.

ГИ́КАВКА в медицині — короткий інтенсивний вдих при закритій або різко звуженій голосовій щілині, зумовлений сулорожним скороченням діафрагми (див *Грудочеревна перепонка*) з одночасними скороченнями м'язів *гортані*. Виникає при подразненні травного тракту, захворюваннях деяких органів травлення і центр. нерв. системи тощо.

ГИКА́ЛО Микола Федорович [8 (20).III 1897 — 25.IV 1938] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї службовця в Одесі. В 1915 закінчив Тифліську військ.-фельдшерську школу. Учасник громадянської війни. В 1921—23 — секретар Горського обкому РКП(б), 1923—25 — член Пд.-Сх. бюро ЦК ВКП(б), 1925—26 — секретар Пн.-Кавк. крайкому партії. В 1927—28 — член Середньоазіат. бюро ЦК ВКП(б). В 1929—30 — секретар ЦК КП(б) Узбекистану, потім секретар ЦК КП(б) Азербайджану, заст. зав. відділом ЦК ВКП(б). В 1931 — секретар Моск. міськкому партії. З 1932— перший секретар ЦК КП(б) Білорусії. З 1937 — секретар Харків. обкому КП(б)У. В 1930—34 — член Центр. ревізійної комісії, з 1934 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). З 1937 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

ГИЛА́, кила — хвороба коренів рослин родини *хрестоцвітих*. Найчастіше уражає капусту. Збудник — гриб Plasmodiophora. Хвороба поширюється спорами, які можуть зберігатися у ґрунті протягом 6—7 років. Спори розносяться ґрунтовими комахами, дощовими червами, переносяться водою, зараженою розсадою тощо. Уражуються розсада й дорослі рослини. На їхньому корінні утворюються нарости різної величини. Хворі на Г. рослини мають в'яле жовтувате листя, качани в капусти недорозвиваються або й не утворюються зовсім. Заходи боротьби. Вирощування стійких до Г. сортів капусти і висаджування здорової розсади, знищення решток рослин після збирання врожаю, вапнування ґрунту та ін.

О. Г. Ландар.

ГИНИЛЕ́ВИЧ Григорій (5.II 1809, м. Яворів, тепер Львівської обл.— 30.XI 1871) — український громадсько-політичний і освітній діяч у Галичині. Вчився на юрид. ф-ті Львів. ун-ту, згодом на богословському ф-ті у Відні. Під час *революції 1848 в Австрії*, очолюючи укр. делегацію на Слов'янському з'їзді в Празі, добився укладення угоди про фактичне зрівняння політ. і нац. прав галицьких поляків і українців. Заснував у м. Яворові місц. руську раду (див. *Руські ради в Галичині*) і єдину в краї укр. нац. гвардію (понад 300 чол.). Після 1848 сприяв заснуванню укр. шкіл

ГИ́РЛО РІЧКИ — місце впадіння річки в море, озеро або іншу річку. Г. р. поділяють на прості, без розгалужень і розширень (Зх. Двіна), дельтові (Волга), лиманні (Дніпро, Пд. Буг). Річки посушливих районів мають сліпі гирла, що губляться в пісках або подах (Теджен, Мургаб). У гирлах деяких річок спостерігаються згони й нагони води, припливи і відпливи.

ГИ́ЧКА — надземна частина буряків, моркви, турнепсу та ін. коренебульбоплодів. У свіжому, силосованому й висушеному вигляді Г. використовують як корм для великої рогатої худоби, овець, свиней. Г. містить 80—85% води, 15—20% сухої речовини, а також клітковину (10—20%). Органічні кислоти і мінеральні солі свіжої Г. діють як проносне, тому при згодовуванні Г. слід додержуватися відповідних норм. Особливо поживна Г. кормових і цукрових буряків. В 100 кг свіжої Г. останніх міститься 15,8 корм. од., 1,8—2 кг перетравного протеїну, до 40 г каротину. Корисна Г. в складі комбінованого силосу з подрібнених буряків і кукурудзи. *А. М. Фомичов.*

ГИЧКОЗБИРА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина для зрізування гички цукрових буряків і навантаження її в транспортні засоби, що йдуть поряд. Разом з *коренезбиральною машиною* входить у комплекс машин для збирання цукрових буряків роздільним (двофазним) способом. Г. м. (шестирядну причіпну) на Україні випускає Тернопільський комбайновий завод (основні вузли Г. м. БМ-6 див. на мал.). Технологічний процес роботи Г. м. такий: при переміщенні машини в загінці гідроавтомат спрямовує робочі органи по рядках буряків; ножі гичкозрізувального апарата на встановленій висоті зрізують головки коренів з гичкою; зрізана гичка подається на транспортери пруткового типу для очистки від землі і далі — на навантажувальний елеватор, який подає гичку в кузов транспортних засобів. Агрегатується БМ-6 з колісними тракторами, укомплектованими вузькими шинами, або гусеничними з гусеницями 200 мм. Продуктивність за годину 1,3—1,6 га. Обслуговує БМ-6 тракторист. *С. О. Карпенко.*

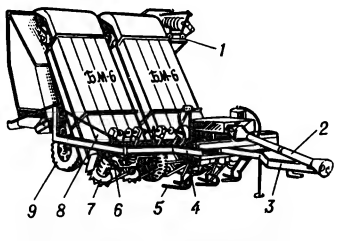

Гичкозбиральна машина БМ-6:
1 — гичконавантажувальний елеватор; *2* — вал відбору потужності трактора; *3* — причіпний пристрій; *4* — рама; *5* — гідроавтомат для спрямування машини по рядках; *6* — копір головок буряків; *7* — ножі гичкозрізувального апарата; *8* — приймальний транспортер; *9* — ходове колесо

ГІА́ДИ (грец. Ὑάδες) — розсіяне зоряне скупчення в сузір'ї *Тельця*. Г. становлять бл. 100 зірок, які рухаються у просторі по паралельних шляхах, що доводить спільність їхнього походження. Діаметр Г.— бл. 10 пк, віддаль від Сонця — 41 пк.

ГІА́ТУС (лат. hiatus — щілина, отвір) — збіг двох чи кількох голосних в одному слові або на межі слів. Див. *Зіяння*.

ГІАЦИ́НТ (Hyacinthus) — рід багаторічних цибулинних рослин родини *лілійних*. 1 вид у Сх. Середземномор'ї. В СРСР (у т. ч. УРСР) — 1 дикорослий вид. В культурі — Г. с х і д н и й (H. orientalis) — декоративна рослина; листки широколінійні, квітки дзвоникоподібні, зібрані в нещільні китиці. Плід — коробочка. На Україні вирощують у відкритому (під легким прикриттям) і закритому грунті.

ГІАЦИ́НТ (грец. ὑάκινθος) — мінерал класу *силікатів*, прозора відміна *циркону* густо-червоного, оранжевого або буруватого кольору. Родовища Г. є в СРСР, зокрема на Україні. Дорогоцінний камінь.

ГІАЦИ́НТОВА Софія Володимирівна [н. 23.VII (4.VIII) 1895, Москва] — російська рад. актриса і режисер, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1951. Сценічну діяльність почала 1910 в МХТ. В 1938—58 — актриса і режисер Моск. театру ім. Ленінського комсомолу, з 1958 — в Моск. драм. театрі ім. К. С. Станіславського. Ролі: Рашель («Васса Желєзнова» Горького), Нора (однойменна п'єса Ібсена), Марія («Дванадцята ніч» Шекспіра). Поставила спектаклі: «Сім'я» Попова, «Вишневий сад» Чехова. Ролі у фільмах: Марія Олександрівна («Сім'я Ульянових») та ін. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

ГІ́ББОН (Gibbon) Едуард (27.IV 1737, графство Суррей — 16.I 1794, Лондон) — англійський історик. У своєму осн. творі «Історія занепаду і зруйнування Римської імперії» (в 6 томах, 1776—88) виклав історію Рим. імперії та Візантії з кін. 2 ст. до 1453. Твір містить екскурси в історію середньовічної Зх. Європи і Росії.

ГІББС (Gibbs) Джозайя-Уіллард (11.II 1839, Нью-Гейвен — 28.IV 1903, там же) — американський фізик-теоретик, один з основоположників хімічної *термодинаміки* і *статистичної фізики*. Закінчив Йельський ун-т (1858), з 1871 — проф. цього ун-ту. Розробив метод *термодинамічних потенціалів* і застосував його до заг. проблем термодинаміки газів, рідин і кристалів, термодинамічної рівноваги, термодинаміки поверхневих явищ. Статистичний метод досліджень, розроблений Г., дає можливість одержувати термодинамічні функції, що характеризують стан речовини. Г.— один із творців *векторного числення* в його сучас. формі.

ГІ́ББСА РОЗПО́ДІЛ — розподіл імовірностей перебування системи, що складається з великої кількості частинок (т. з. макроскопічної системи), у різних можливих станах. Виражається як функція енергії, кратності *виродження* і кількості частинок системи. Для частинок, кількість яких у будь-якому стані необмежена, приводить до Бозе — Ейнштейна розподілу (див. *Бозе — Ейнштейна статистика*); якщо частинки підлягають *Паулі принципу* (у певному стані може перебувати лише одна частинка) — до Фермі — Дірака розподілу (див. *Фермі — Дірака статистика*). Для макроскопічних систем, що перебувають у термодинамічній рівновазі при заданій т-рі, вимірювані значення енергії та ін. фіз. величин практично повністю збігаються з їх серед. статистичними, визначеними за допомогою Г. р. Названо за ім'ям Дж.-У. *Гіббса*, який встановив (1901) цей розподіл для класич. статистики. *В. Л. Вінецький.*

Е. Гешоннек.

ГІБЕРЕЛІ́НИ — група органічних речовин, що належать до *фітогормонів*. Найбагатші на Г. ростучі частини стебел. За хім. будовою — тетрациклічні карбонові к-ти терпіноїдної природи. Найактивніший Г.— гіберелінова к-та ($C_{19}H_{22}O_6$), препарати якої одержують з продуктів життєдіяльності грибів роду Fusarium. Шкідливої дії на організм людини і тварин не виявляють. Застосовують у с. г., гол. чин. для прискорення росту стебел кормових трав, конопель, льону, проростання насіння, а також для підвищення врожайності безкісточкових сортів винограду, помідорів.

В. З. Гжицький.

ГІБЕРНА́ЦІЯ (лат. hibernatio — зимівля, зимова сплячка, від hibernus — зимовий) — 1) Г. п р и р о д н а — те саме, що й *сплячка*. 2) Г. ш т у ч н а — глибока блокада реакцій вегетативної і гормональної систем організму людини чи тварин за допомогою комплексного застосування фармакологічних засобів. Віддалено нагадує стан зимової сплячки тварин. Створюється на допомогу організму в його боротьбі із загрозливими для життя діяннями зовн. і внутр. середовища. Призводить до уповільнення життєвих процесів, що знижує гол. чин. потребу організму в кисні. Штучна Г. може супроводитись зниженням т-ри тіла (див. *Гіпотермія*), проте це зниження не є цілеспрямованим у створенні Г. Блокада вегетативної і гормональної систем використовується у комплексі з ін. лікувальними засобами при шоку, тяжких отруєннях, травмах, великих оперативних втручаннях та ін.

Г. В. Книшов, Г. О. Васильєв.

С. В. Гіацинтова.

ГІБЕ́РТІ (Ghiberti) Лоренцо (бл. 1381, Флоренція — 1.XII 1455, там же) — італійський скульптор і ювелір Раннього *Відродження*. Працював у Флоренції, Сієні, Венеції.

Дж. У. Гіббс.

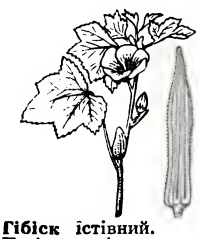

Гібіск істівний. Пагін з квіткою та плід.

Римі. Твори: рельєфи пн. (1404—24) і сх. (1425—52) дверей баптистерію у Флоренції; статуї святих — Іоанна Хрестителя (1412—15), Матфія (1419—22) і Стефана (1425—29) для фасаду церкви Орсанмікеле у Флоренції; рельєфи на купелі баптистерію в Сієні (1417—27).

ГІБІ́СК (Hibiscus) — рід рослин родини мальвових. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини, кущі, напівкущі, дерева. Листки чергові, прості, 3—5-лопатеві, з прилистками. Квітки великі, двостатеві, правильні поодинокі або зібрані в китиці, яскраво забарвлені. Плід — багатонасінна коробочка. Понад 200 видів, поширені здебільшого у субтропічних і тропічних зонах обох півкуль. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 10 видів: один дикорослий (Г. трійчастий) — бур'ян і 9 у культурі. Серед культурних найважливіші: Г. їстівний, бамія (H. esculentus), Г. коноплевидний, *кенаф* (H. cannabinus) і Г. сірійський (H. syriacus). Молоді плоди Г їстівного, або бамії, споживають свіжими, вареними, консервованими, використовують для салатів і соусів. Із стиглого насіння виготовляється сурогат кави (кава гамбо). Г. сірійський на Пд. України і в Закарпатті використовують у паркових насадженнях, садах і на клумбах. Як кімнатна рослина поширений Г. китайська троянда, китайська роза (H. rosa sinensis) — вічнозелений довгоквітучий кущ або невелике деревце.

ГІ́БНЕР (Hibner) Йоганн (1668—1731) — німецький історик і географ. Автор кількох популярних у 18 ст. історико-геогр. описів ряду країн. У праці Г. «Відомості з політичної історії» (1721) в окремому розділі вміщено матеріали з історії України (в т. ч. укр. козацтва) кін. 17 — поч. 18 ст. В працях Г. поряд з правдивими фактами наводиться чимало відомостей, далеких від істини.

ГІБО́Н (Hylobates) — рід ссавців з родини *людиноподібних мавп*. Серед людиноподібних мавп Г. найменші за розміром. Довж. тіла 45—60 см, маса 5—8 кг, забарвлення від сірого і жовтувато-бурого до чорного, передні кінцівки видовжені, хвоста та защічних мішків немає, сідничні мозолі невеликі, статевий диморфізм виражений слабо. Живуть парами або невеликими групами до 6 (іноді 20—30) особин, статева зрілість настає в 6—10-річному віці, самка після 200—212-денної вагітності народжує 1 маля. Гнізд не будують, сплять на деревах, живляться рослинною їжею, комахами, при нагоді яйцями та птахами. Відомо 7 (за деякими авторами — 9) видів, поширених у лісах Пд. Китаю, Індокитаю, о-вів Калімантан, Суматра, Ява. Найвідоміші види Г.: лар, або Г. білорукий (H. lar), Г. сріблястий (H. moloch), Г. гулок (H. hoolock), *сіаманг*, якого іноді виділяють в окремий рід. Г. нечисленні. Перебувають під охороною.

О. Л. Коротке́вич.

Гібон білорукий.

ГІБРАЛТА́Р — територія на Пд. Піренейського п-ва, на березі Гібралтарської протоки, володіння Великобританії. Пл. — 6,5 км². Нас. 30 тис. чол. (без персоналу військ. бази, 1975), гол. чин. гібралтарці (нащадки іспанців, генуезців, португальців, марокканців), англійці та іспанці. Офіц. мова — англійська. Г. розташований на скелястому півострові (довж. бл. 4 км, вис. до 425 м) і піщаному перешийку, що сполучає його з Піренейським п-овом. Від тер. Іспанії відокремлений нейтральною зоною. Г. був відомий ще давнім грекам. З 8 ст.— араб. фортеця. З 1462 на-

лежав Іспанії. На поч. 18 ст. Г. загарбала Великобританія. Г. мав велике стратегічне значення як військ.-мор. база на шляхах з Атлантики до Середземномор'я. Воно зросло ще більше після спорудження *Суецького каналу* (1869). Управляє Г. губернатор, якого призначає король Великобританії. Між Великобританією та Іспанією в 70-х рр відбувалися переговори про дальшу долю Г. Іспанія висунула вимогу передати його під свій суверенітет.

Економіка Г. пов'язана з обслуговуванням англ. військ. бази, великого відкритого порту та іноз. туристів. Є кілька підприємств легкої і харч. пром-сті, невеликий судноремонтний з-д. Грош. одиниця — гібралтарський фунт стерлінгів (дорівнює англійському).

ГІБРАЛТА́РСЬКА ПРОТО́КА — протока між Європою та Африкою, сполучає Середземне м. з Атлантичним ок. Довж. 65 км, шир. від 14 до 44 км, глиб. на фарватері 338 м (найбільша до 1181 м). На берегах Г п.— Гібралтарська скеля (на Пн.) і г. Муса (на Пд.) —т. з. Геркулесові стовпи, які, за давньогрец. легендою, встановив *Геракл* (Геркулес). Г. п. має велике екон. й стратегічне значення. При вході в Г. п. з Середземного м.— брит. володіння *Гібралтар*.

ГІБРИ́Д (лат. hibrida, hybrida — поміс) — організм, що виникає від схрещування батьківських форм з різною спадковістю (*генотипом*), тобто внаслідок *гібридизації*. Розрізняють Г. внутрішньовидові — нащадки від схрещування особин, належних до одного виду, але відмінних за якимись ознаками, й віддалені — гол. чин. міжвидові та міжродові — нащадки від схрещування особин, що належать до різних видів або родів тощо. Г. іноді мають високу плодючість; у Г. першого покоління часто спостерігається *гетерозис*. Віддалені Г. переважно безплідні, оскільки у більшості з них статеві клітини або не утворюються, або утворюються неповноцінні за хромосомним набором (див. *Каріотип*).

ГІБРИДИЗА́ЦІЯ — схрещування організмів, різних за спадковістю (*генотипом*). При Г. відбувається поєднання *геномів* батьківських форм у генотипі *зиготи* з наступною реалізацією їх у *фенотипі* гібридного потомства. Тому неможливо одержати т. з. вегетативні гібриди. Розрізняють внутрішньовидову Г. (схрещування підвидів, сортів, порід) і віддалену Г. (схрещування особин різних видів і більш віддалених таксономічних категорій). У випадку віддаленої Г. *гібриди*, як правило, стерильні (див. *Стерильність*). Г. буває природною і штучною. Внаслідок Г. збільшується *гетерозиготність*. При цьому виникають нові комбінації *генів*, які забезпечують поширення спадкової *мінливості* в потомстві гібридів. Г., що супроводить статевий процес, поряд з *мутаціями*, є основою еволюційного перетворення організмів при діянні *добору природного* та *добору штучного*. Г. застосовують у генетиці як метод вивчення законів успадковування ознак (див. *Гібридологічний аналіз*); широке практичне застосування Г. знайшла в рослинництві й тваринництві.

В. І. Євсиков.

Г. в рослинництві. В селекції рослин найширше застосовують міжсортову Г. з наступним добором кращих форм для виведення нових сортів. Розроблено методи міжвидової та міжродової Г. Успіх Г. рослин залежить від правильного добору батьківських форм і способів її проведення. Останнім часом досягнуто успіхів у використанні *поліплоїдії* як методу створення високопродуктивних сортів і гібридів. Цей метод широко використовують у селекції цукрового буряку, озимого жита та ін. В СРСР районовано триплоїдні сорти цукрового буряку і тетраплоїдні сорти жита. Використання при Г. явища цитоплазматичної чоловічої стерильності забезпечує економію ручної праці при виробництві гібридного насіння, бо відпадає потреба кастрації материнських рослин. На Україні майже три чверті районованих сортів с.-г. культур створено методом гібридизації.

М. О. Зеленський.

Г. у тваринництві. Розрізняють власне Г. (міжвидове, міжродове схрещування) і міжпородне схрещування тварин, потомство яких на відміну від гібридів наз. *помісями*. Застосову-

ють для підвищення продуктивності тварин і виведення нових порід. Від схрещування тварин близьких видів одержують здебільшого плідних гібридів, а віддалених — неплідних або плідних лише самок, що утруднює Г. і застосування *штучного осіменіння*. Схрещуванням шортгорнських корів з бугаями зебу було виведено м'ясну породу *санта-гертруда*, від гібридів тонкорунних вівцематок і баранів *архарів* — породу *казахський архаромеринос*, від білуги і стерляді — бестер. Відомі гібриди в конярстві, свинарстві, птахівництві, шовківництві.

Літ.: Мічурін І. В. Вибрані твори. К.—Х., 1949; Вавілов М. І. Вибрані твори. К., 1970; Треус В. Д. Акклиматизация и гибридизация животных в Аскании-Нова. К., 1968; Гужов Ю. Л. Гетерозис и урожай. К., 1969; Банникова В. П. Цитоэмбриология межвидовой несовместимости у растений. К., 1975; Сафронова З. И. [та ін.]. Отдаленная гибридизация растений. Библиографический указатель. 1759—1967 гг. М., 1970.

ГІБРИ́ДНА ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНА СИСТЕ́МА (ГОС) — технічна система для обробки інформації; складається з цифрової (ЦОМ) та аналогової обчислювальних машин (АОМ), об'єднаних пристроями зв'язку (перетворювачами форми інформації) і керування. ГОС, в яких окремі сторони цифрових і аналогових обчислень органічно об'єднані на рівні елементів або *алгоритмів* функціонування, наз. гібридними обчислювальними машинами (ГОМ). У ГОС досягається висока точність та швидкодія, зручність поєднання з реальною апаратурою, можливість обробки даних у дискретній і аналоговій формах тощо. ГОС застосовують для розв'язування задач оптимізації, моделювання дискретних систем випадкових процесів, досліджування систем керування рухомими об'єктами (літальними апаратами) тощо. На Україні розроблено ГОС «Днепр — ЭМУ-10» (Ін-т кібернетики АН УРСР), «МИР — ЭМУ-10», ГОМ «Екстрема» (мал.) і розрядно-аналогова ГОМ (Ін-т електродинаміки АН УРСР). *А. Ф. Верлань.*

ГІБРИДОЛОГІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — метод вивчення характеру успадковування властивостей і ознак при статевому розмноженні, який грунтується на аналізі результатів *схрещувань* (гібридизації) в ряді поколінь. Г. а. грунтується на рекомбінації (перерозподілі) *генів* при утворенні статевих клітин (у процесі *мейозу*; див. *Гаметогенез*), внаслідок якої нащадки за своїми спадковими особливостями відрізняються як від батьків, так і один від одного (за винятком ідентичних, або однояйцевих, близнят). Оцінка подібності й відмінності батьківських форм, що брали участь у схрещуванні, та їхніх нащадків здійснюється з використанням генетико-статистичних методів аналізу. Прикладом Г. а. може бути *аналізуюче схрещування*. Г. а., вперше розроблений Г. Менделем (1865; див. *Менделя закони*), є осн. методом *генетичного аналізу*. Г. а. дає змогу встановити тип успадковування (*домінантність, рецесивність*) ознаки, що вивчається; визначити число генів, що зумовлюють спадкову різноманітність тієї чи ін. ознаки; виявити групи зчеплення (див. *Зчеплення генів*) і здійснити побудову *генетичних карт хромосом*. За допомогою Г. а. можна виявити одночасний (плейотропний; див. *Плейотропія*) вплив генів, що вивчаються, на різні морфо-функціональні особливості організму і його життєздатність (летальність, сублетальність; див. *Летальні гени*); оцінити роль батьківського й материнського *генотипів* у становленні *фенотипу* нащадків, взаємодію ядра й цитоплазми тощо. Г. а. лежить в основі широко використовуваного в селекційній практиці методу оцінки плідників за потомством, який дає можливість виявляти кращих за спадковими якостями особин і водночас вибраковувати тих, що є прихованими носіями генів небажаних ознак. *В. І. Євсиков.*

ГІ́БСОН (Gibson) Едвард (н. 8.XI 1936, Буффало, штат Нью-Йорк) — астронавт США. Здобув освіту в Рочестерському ун-ті та Каліфорнійському технологічному ін-ті. Вів дослідницьку роботу в галузі теорії реактивного руху, фізики плазми та фізики Сонця. З 1965 — в групі астронавтів. Разом з Дж. *Карром* та У. *Поугом* здійснив політ на наук. орбітальній станції «*Скайлеб*» (16.XI 1973 — 8.II 1974). *М. Я. Орлов.*

ГІГА́НТИ (Γίγαντες) — у грецькій міфології велетні, сини *Геї* й *Урана*. Г. повстали проти олімпійських богів і вели проти них тривалу й запеклу боротьбу. Тільки за допомогою *кіклопів* і *Геракла* богам вдалося перемогти. Битва Г. з богами (гігантомахія) відображена в античному мистецтві. Вона є сюжетом великого фризу Пергамського вівтаря (тепер в Пергамському музеї, Берлін).

ГІГАНТИ́ЗМ — різке посилення росту людини або тварин, яке не відповідає вікові, статі та виходить за межі середніх норм. Серед людей спостерігається частіше у чоловіків, здебільшого під час статевого дозрівання. В основі Г. лежить порушення діяльності залоз внутр. секреції, зокрема *гіпофіза*. Зріст, вищий за 190 см, вважають гігантським. Розрізняють *ендокринний* Г. (довгі кінцівки, особливо нижні, недостатня вираженість вторинних статевих ознак, недостатній розвиток статевих органів) і *акромегалічний* (гігантський зріст поєднується з ознаками, типовими для *акромегалії*). Звичайно гіганти походять від батьків нормального зросту, іноді — від високорослих батьків. Збільшення якої-небудь однієї частини тіла наз. частковим Г. Лікування — гол. чин. променева терапія.

ГІГІЄ́НА (від грец. ὑγιεινός — здоровий) — наука, що вивчає вплив різноманітних факторів навколишнього середовища і виробничої діяльності на здоров'я людини, її працездатність, тривалість життя, розробляє практичні заходи оздоровлення умов життя і праці людини. Г. поділяється на *гігієну комунальну, гігієну військову, гігієну праці, гігієну дітей і підлітків, гігієну особисту, гігієну соціальну, гігієну харчування*, гігієну шкільну і *гігієну радіаційну*. Г. тісно пов'язана з фізіологією, патофізіологією, епідеміологією, токсикологією, фізикою, хімією, а також з соціально-екон. науками. Осн. завданнями Г. є запобігання хворобам і ліквідація масових захворювань населення, оздоровлення умов праці та побуту, охорона і оздоровлення навколишнього середовища, розробка основ запобіжного і поточного сан. нагляду, наук. обгрунтовування заходів по сан. благоустрою населених місць, гігієнічної регламентації умов праці і відпочинку, а також сан. експертиза якості води, продуктів харчування і різноманітних предметів вжитку тощо. Г. є однією з найдавніших наук. Археологічні розкопки показують, що ще за 3000 років до н. е. в населених місцях в долині р. Інду існували громадські лазні і впорядковані ринки. Досить високим для свого часу був рівень сан. культури давньоруських міст (Києва, Новгорода, Москви та ін.). В Соловецькому монастирі (16 ст.), в Києво-Печерській лаврі (17 ст.) виявлено водогони. В Росії в 18—19 ст. розвиток Г. як науки був пов'язаний з працями М. В. Ломоносова, лікарів С. Г. Забєліна, Д. С. Самойловича, М. Я. Мудрова. Перші кафедри гігієни були організовані 1871 О. П. Доброславіним (у Петербурзі), В. А. Субботіним (у Києві). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції питання Г. стали держ. справою. Значний вклад у розвиток рад. Г. внесли Е. Ц. Андрєєва-Галаніна, Р. Д. Габович, О. А. Грандо, О. М. Марзєєв, О. О. Мінх, С. С. Познанський, М. О. Семашко, О. М. Сисін, З. П. Соловйов, Г. В. Хлопін та ін. У грудні 1969 Верховна Рада СРСР затвердила «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я». В цьому законодавстві помітне місце займають гігієнічні проблеми: санітарна охорона водойм і грунту, боротьба з забрудненням атмосферного повітря населених місць. У 1977 гігієнічні проблеми в СРСР розробляли 15 ін-тів гігієни праці та 2 ін-ти загальної і комунальної гігієни. В УРСР є Н.-д. ін-т загальної та комунальної гігієни ім. О. М. Марзєєва, Н.-д. ін-т гігієни харчування (Київ) і 4 н.-д. ін-ти гігієни праці та профзахворювань (Київ, Харків, Донецьк, Кривий Ріг).

Літ.: Минх А. А. Методы гигиенических исследований. М., 1971; Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР. К., 1975; Габович Р. Д. Гигиена. М., 1977. *М. Г. Шандала.*

Л. Гіберті. Історія Йосифа. Рельєф східних дверей флорентійського баптистерію. Фрагмент. 1425—52.

Афіна й гігант Алкіоней. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей, Берлін.

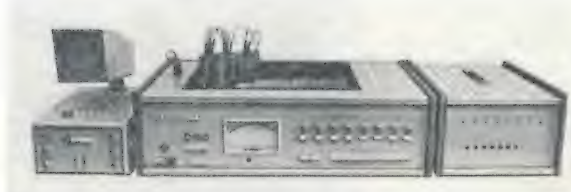

Гібридна обчислювальна система. Гібридна обчислювальна машина «Екстрема».

ГІГІЄНА ВІЙСЬКО́ВА — галузь *гігієни* і *військової медицини*, що вивчає вплив звичайних і специфічних для військ умов, факторів зовнішнього середовища на військовослужбовців і розробляє способи збереження та зміцнення здоров'я, підвищення боєздатності особового складу. Сучас. Г. в. розробляє питання, пов'язані з інтенсивним удосконаленням воєнної техніки і появою нових видів зброї. Тому поряд з питаннями гігієни харчування, обмундирування, переміщення військ та ін. великого значення набули питання гігієни праці спеціалістів ракетних установок і радіотех. станцій, запобігання ураженню особового складу різними хім. і радіоактивними речовинами (див. *Гігієна радіаційна*), засобами бактеріологічної зброї. Проведення у військах санітарно-гігієнічних заходів, що відповідають принципам побудови збройних сил, забезпечує найбільшу їх ефективність у різних умовах мирного та воєнного часів *О. О. Ластков*

ГІГІЄНА ДІТЕ́Й І ПІ́ДЛІТКІВ — галузь *гігієни*, яка вивчає взаємодію організму, що розвивається, і факторів навколишнього середовища з метою розроблення гігієнічних нормативів, спрямованих на охорону і зміцнення здоров'я, сприятливий розвиток і удосконалення функціональних можливостей організму дітей і підлітків. Осн. проблемами, що ними займається Г. д. і п., є стан здоров'я і фіз. розвитку, гігієна навчання і виховання, гігієнічні основи фіз. виховання, гігієна трудової діяльності дітей і підлітків, гігієна планування будівництва і обладнання навч. закладів та дитячих закладів різних типів. Г. д. і п. розробляє широке коло питань, гол. з них є фізіолого-гігієнічне обгрунтування режиму дня, харчування, загартовування, оздоровчих заходів у дитячих садках, школах і навч. закладах системи професійно-тех. виховання, розроблення гігієнічних вимог до навколишнього середовища та визначення його нормативів, що забезпечують гармонійний фіз. і розумовий розвиток дітей і підлітків. Г. д. і п. у нашій країні сформувалася як самостійний розділ гігієни тільки після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1944 було створено Ін-т фізіології дітей і підлітків АПН СРСР — перший ін-т з проблем шкільної гігієни. З 1954 у зв'язку з розширенням проблем шкільна гігієна почала називатись гігієною дітей і підлітків. У 1959 в Москві створено відповідний н.-д. ін-т, який є центром, що здійснює і координує наук. дослідження з цієї галузі в СРСР. В СРСР створено кафедри Г. д. і п. в ряді мед. інститутів.

Літ.: Большакова М. Д. Гигиена детей и подростков. М., 1966; Калюжная Р. А. Школьная медицина. М., 1975; Здоровье вашего ребенка. К., 1977.

О. А. Бесєдіна, Р П. Юмашева.

ГІГІЄНА КОМУНА́ЛЬНА, гігієна населених місць — галузь *гігієни*, що вивчає вплив на організм людини природних і соціальних факторів в умовах населених місць та розробляє гігієнічні нормативи і санітарні заходи для створення найсприятливіших умов життя. Гігієна планування *містобудування*, охорони повітря, водопостачання та пов'язана з нею сан. охорона водойм, грунту населених місць, гігієна житлових і громадських будівель, зокрема лікувальних і профілактичних закладів — осн. розділи Г. к. Використовуючи різноманітні методи дослідження — експериментальні, метод обстеження, статистичний та ін., сучас. Г. к. опрацьовує широке коло питань. Вона експериментально обгрунтовує гранично допустимі концентрації численних хім. речовин, що використовуються пром-стю або є її відходами, у воді, атмосферному повітрі, синтетичних матеріалах. Результати широких обстежень стають основою оздоровчих заходів, здійснення яких передбачається проектами планування окремих районів, міст і сіл. Дані досліджень з Г. к. відображено в гігієнічних нормативах, у постановах місцевих органів Рад. влади, Рад. уряду. Проблеми, пов'язані з Г. к., в СРСР досліджують н.-д. ін-ти гігієнічного профілю, зокрема Ін-т заг. і комунальної гігієни ім. О. М. Сисіна і Н.-д. ін-т ім. Ф. Ф. Ерісмана (Москва) та ін-т ім. О. М.Марзєєва (Київ).

Літ.: Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР. К., 1975; Костовецкий Я. И., Омельянец Н. И., Толстопятова Г. В. Гигиена доочистки сточных вод. К., 1977.

В. М. Жаботинський.

ГІГІЄНА ОСОБИ́СТА — галузь *гігієни*, яка розробляє питання збереження та зміцнення здоров'я людини шляхом дотримання раціонального гігієнічного режиму в побуті, особистому житті та трудовій діяльності. До таких питань належать: догляд за шкірою і порожниною рота, гігієнічне утримання житла, одягу, взуття та ін. Невід'ємним елементом Г. о. є раціональна організація режиму праці, відпочинку і розпорядку дня. Розпорядок дня має передбачати правильне чергування пасивного і активного відпочинку з включенням необхідного обсягу фіз. вправ (ранкова зарядка, заняття спортом, прогулянки), загартовуючих процедур (з використовуванням повітря, води і сонячної радіації), нічного сну, тривалість якого визначається з урахуванням вікових і індивідуальних особливостей людини та характеру її роботи. Особливе значення в Г. о. має раціональне харчування (правильний розподіл споживання їжі протягом доби та її повноцінність за набором поживних речовин), а також додержання гігієни статевого життя. Дотримання правил Г. о. сприяє зміцненню здоров'я людини і запобіганню різним захворюванням.

О. Г. Волощенко.

ГІГІЄНА ПРА́ЦІ, професійна гігієна — галузь *гігієни*, що вивчає вплив на організм людини трудової діяльності та виробничого середовища, розробляє гігієнічні нормативи і заходи, спрямовані на оздоровлення умов праці, запобігання загальним і професійним захворюванням. Осн. питаннями, що ними займається Г. п., є: боротьба з втомою шляхом раціоналізації трудових процесів, режимів праці та відпочинку, визначення оптимальних навантажень; запобігання несприятливим діянням на організм хім. речовин, фіз. факторів (метеорологічних умов, іонізуючого випромінювання, шуму, вібрації, пилу та ін.) шляхом розроблення сан. правил і гігієнічних вимог до окремих видів виробництва на основі визначення гранично допустимих концентрацій речовин у повітрі або рівня фіз. факторів. Важливе значення мають дослідження в галузі фізіології розумової праці, токсикології хім. речовин. При розробці осн. напрямів наук. досліджень з питань Г. п. беруть до уваги зміни характеру трудової діяльності та виробничого середовища, зумовлені наук.-тех. прогресом: зменшення фіз. навантажень, збільшення нервово-емоційного напруження, використання нових видів енергії, хім. речовин і в результаті — появу в виробничому середовищі нових факторів, зміни умов, що діють на організм.

В СРСР багато гігієнічних нормативів і вимог включається в держ. системи стандартів безпеки праці. Дослідження в галузі Г. п. провадяться в лабораторних умовах (експерименти на тваринах, обстеження людей) і безпосередньо на виробництві. Г. п. тісно пов'язана з багатьма галузями біології, медицини, фізики, хімії, а також з *ергономікою*, наук. організацією праці, статистикою. В царській Росії Г. п. була справою одинаків-ентузіастів.

За роки Радянської влади в нашій країні створено широку мережу н.-д. інститутів гігієни праці та профес. захворювань, кафедр і лабораторій мед. вузів, а також практичних установ, що здійснюють запобіжний і поточний сан. нагляд на виробництві. В 1923 в Москві та Харкові було створено перші в СРСР ін-ти гігієни праці та профес. захворювань. В УРСР питання Г. п. опрацьовують 4 профільні науково-дослідні інститути (в Києві, Харкові, Донецьку, Кривому Розі).

Літ.: Навроцкий В. К. Гигиена труда. М., 1967; Трахтенберг І. М. Гігієна розумової праці. К., 1977.

Ю. І. Кундієв.

ГІГІЄНА РАДІАЦІ́ЙНА — галузь *гігієни*, що вивчає вплив радіоактивних речовин та іонізуючих випромінювань на організм людини з метою розроблення гігієнічних заходів *радіаційної безпеки* населення і осіб, які працюють з джерелами іонізуючої радіації. Г. р. здійснює контроль за *радіоактивністю* зовн. середовища, харч. продуктів і питної води та розробляє заходи запобігання їх забрудненню. Найважливішим завданням Г. р. є вивчення і гігієнічна оцінка умов праці людей у різних галузях науки і виробництва, які під час роботи стикаються з *радіоактивними ізотопами* або їхнім випромінюванням, і розроблення заходів, щоб запобігти опроміненню їх, а також обгрунтування заходів радіаційної безпеки мед. персоналу і хворих при застосуванні радіотерапії (див. *Променева терапія*). Контроль за радіаційною безпекою здійснюють радіологічні лаборато-

рії та групи при обласних і міських сан.-епідемічних станціях.

В. М. Славнов.

ГІГІЄ́НА СОЦІА́ЛЬНА — в СРСР комплексна наукова дисципліна, що вивчає стан здоров'я населення і окремих його груп, вплив соціально-економічних факторів на суспільне здоров'я і його охорону, форми і методи управління *охороною здоров'я* та розробляє заходи охорони і зміцнення суспільного здоров'я. Г. с. тісно пов'язана з сусп. науками. Осн. методом дослідження Г. с. є статистичний (див. *Статистика санітарна*). Широко використовуються також соціологічний, демографічний, експериментальний методи, бюджетний, істор., матем. моделювання, анкетування тощо. Осн. завданнями Г. с. є діагностика сусп. здоров'я (соціальна діагностика), виявлення залежності стану сусп. здоров'я від умов життя (соціальні *етіологія* і *патогенез*), обгрунтування системи соціально-гігієнічних заходів по забезпеченню необхідних умов для здоров'я і життєдіяльності різних віково-статевих, соціальних та профес. груп населення (соціальні профілактика і терапія), наук. обгрунтування найдосконалішої системи організації мед. допомоги і управління охороною здоров'я (організація охорони здоров'я). Провідним наук. центром з проблем Г. с. в СРСР є Всесоюзний н.-д. ін-т соціальної гігієни і організації охорони здоров'я ім. М. О. Семашка МОЗ СРСР (Москва). Основоположниками рад. Г. с. є видатні теоретики і організатори охорони здоров'я в Радянському Союзі М. О. Семашко і З. П. Соловйов. Значний внесок у розвиток Г. с. зробили укр. рад. вчені — О. В. Корчак-Чепурківський, М. В. Птуха, З. А. Гуревич, С. А. Томилін та інші.

Л. Г. Лєкарєв.

ГІГІЄ́НА ХАРЧУВА́ННЯ — галузь *гігієни*, що опрацьовує проблеми раціонального харчування людини. Г. х. розробляє принципи збалансованого харчування (див. *Лікувальне харчування*), обгрунтовує оптимальні фізіологічні норми харчування людини відповідно до її віку, статі, характеру трудової діяльності і умов життя тощо, розробляє систему заходів, спрямованих на профілактику і лікування ожиріння. Водночас Г. х. розробляє способи збагачення продуктів харчування біологічно активними речовинами, займається винайденням нових джерел білка. Важливими завданнями Г. х. є організація лікувального і раціонального харчування в системі громадського харчування, здійснення запобіжного і поточного сан. нагляду за підприємствами харч. пром-сті, торгівлі і громадського харчування та заходів, спрямованих на запобігання харчовим токсикоінфекціям і інтоксикаціям, організація профілактичного харчування працюючих на підприємствах і в установах, що мають профес. шкідливості. Осередками розвитку Г. х. в СРСР є численні н.-д. ін-ти фізіологічного та гігієнічного профілю (в т. ч. н.-д. ін-ти харчування в Москві та Києві).

С. Я. Попік.

ГІГІЄ́НА ШКІЛЬНА — див. *Гігієна дітей і підлітків.*

ГІГІЄ́НИ ЗАГА́ЛЬНОЇ І КОМУНА́ЛЬНОЇ КИЇ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. М. Марзєєва — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931 у Харкові на базі сан.-гіг. відділу Укр. держ. ін-ту охорони здоров'я; 1944 ін-т переведено до Києва. В ін-ті (1979) — 8 відділів з 25 лабораторіями і відділеннями. Гол. напрямами наук. досліджень є встановлення характеру, ступеня й осн. закономірностей впливу зовн. середовища на гігієнічні умови життя і здоров'я населення. Ін-т розробляє гігієнічні нормативи і заходи щодо сан. охорони та оздоровлення середовища в населених місцях, житлових і громад. приміщеннях у зв'язку з науково-тех. прогресом. Розробляються також соціально-гіг. проблеми охорони здоров'я. Ін-т головний в УРСР з проблем «Наукові основи навколишнього середовища» та «Соціальна гігієна, організація і управління охороною здоров'я». При ін-ті щороку видаються збірники наук. праць «Гігієна населених місць» і «Соціальна гігієна, організація охорони здоров'я та історія медицини». В ін-ті працювали О. М. *Марзєєв*, Д. М. *Калюжний*.

М. Г. Шандала.

ГІГІЄ́НИ І ТОКСИКОЛО́ГІЇ ПЕСТИЦИ́ДІВ, ПОЛІМЕ́РНИХ І ПЛАСТИ́ЧНИХ МАС ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т у Києві — установа М-ва охорони здоров'я СРСР. Засн. 1964. У складі ін-ту (1979) — 23 підрозділи, клініка з консультативною поліклінікою. Ін-т має Вірменський філіал у Єревані. Гол. завдання ін-ту полягають у науково обгрунтованому відборі пестицидних препаратів і полімерних матеріалів, охороні суспільного здоров'я і навколишнього середовища від впливу хім. речовин (пестицидів, полімерів і їх компонентів). Ін-т подає організаційну, методичну і консультативну допомогу органам і закладам охорони здоров'я, с. г., хім. пром-сті. Ін-т видає наук. збірники з питань свого профілю.

М. В. Крижанівська.

ГІГІЄ́НИ ПРА́ЦІ І ПРОФЗАХВО́РЮВАНЬ ДОНЕ́ЦЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1929 на базі філіалу Укр. ін-ту робочої медицини. В ін-ті (1979)— 13 лабораторій і відділів, клініка професс. захворювань. Осн. напрями наук. досліджень: вивчення умов праці, стану здоров'я, профілактики й лікування професс. захворювань у працівників вугільної пром-сті та чорної металургії, спостереження й оздоровлення виробничого середовища.

А. Л. Решетюк.

ГІГІЄ́НИ ПРА́ЦІ І ПРОФЗАХВО́РЮВАНЬ КИЇ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1928 на базі н.-д. лабораторії робітн. медицини Київ. обл. відділу охорони здоров'я. У складі ін-ту (1979) — 6 відділів, 15 лабораторій, клініка професс. захворювань, консультативна поліклініка, дослідно-конструкторське бюро. З 1952 ін-т головний в УРСР з проблеми «Наукові основи гігієни праці й професійної патології». Відомі дослідження ін-ту в галузі фізіології розумової праці, токсикології фосфорорганічних, динітрофенольних, карбамінових сполук, вивчені діяння на організм шуму й вібрації, комбінованого впливу ряду факторів виробничого середовища. На основі досліджень, виконаних в ін-ті, розроблено гігієнічні норми, санітарні правила, ГОСТи системи безпеки праці для багатьох галузей і видів виробництва. З 1974 ін-т став Міжнародним центром, який співробітничає з *Всесвітньою організацією охорони здоров'я* (ВООЗ) з проблеми гігієни праці в с. г. В ін-ті працювали відомі вчені В. Ю. *Чаговець*, Г. Л. Шкавера, Л. І. *Медведь*, Г. Х. *Шахбазян*, М. К. *Вітте*, М. В. Лейник.

Ю. І. Кундієв.

ГІГІЄ́НИ ПРА́ЦІ І ПРОФЗАХВО́РЮВАНЬ КРИВОРІ́ЗЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1956 на базі філіалу Укр. ін-ту гігієни праці та профзахворювань. У складі ін-ту (1979) — 4 відділи, в т. ч. клінічний на 2 відділення, 7 лабораторій. Осн. напрям наук. досліджень: гігієна і фізіологія праці, профілактика професс. захворювань у гірничорудній, коксохім. пром-сті та чорній металургії, сан. охорона атмосферного повітря і водойм від забруднення пром. підприємствами.

М. О. Макаренко.

ГІГІЄ́НИ ПРА́ЦІ І ПРОФЗАХВО́РЮВАНЬ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1923. До ін-ту входять (1979) 6 відділів, 12 лабораторій, клініка професс. захворювань, консультативна поліклініка. Гол. напрями наук. досліджень: гігієна праці та професс. патології в машинобудуванні, хім.-фармацевтичній, радіоелектронній та суднобудівній пром-сті, на виробництві алмазів та інструментів з них. В ін-ті працювали М. П. *Новаченко*, О. І. *Черкес*, В. К. *Навроцький*.

Г. І. Євтушенко.

ГІГІЄ́НИ ХАРЧУВА́ННЯ КИЇ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931 на базі філіалу Укр. ін-ту харчування. У складі ін-ту (1979) — 10 лабораторій, клініка лікувального й профілактичного харчування. Осн. напрями досліджень: харчування й стан здоров'я професс. та вікових груп населення з наук. обгрунтуванням рекомендацій по раціональному харчуванню; вивчення нових джерел білка і розробка продуктів підвищеної біол. цінності; гігієнічна оцінка продуктів харчування. В ін-ті працювали Г. В. *Фольборт*, М. М. *Губергріц*, Ф. Я. *Примак*.

С. Я. Попік.

ГІГІЄ́Я (Гігія; Ὑγίεια) — у грецькій міфології богиня здоров'я, дочка *Асклепія*. Зображували її мо-

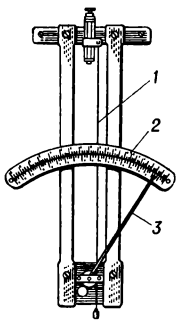

Гігрометр:
1 — волосина;
2 — шкала;
3 — рухома стрілка.

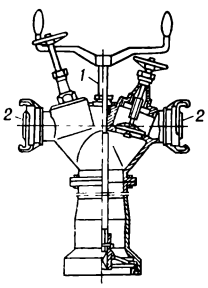

Гідрант пожежний:
1 — штанга;
2 — напірний патрубок.

Гідрастис канадський. Верхня частина рослини, квітка та кореневище.

лодою жінкою, яка напуває з келиха змію. Келих зі змією, яка обвилася довкола нього, став емблемою медицини.

ГІГРО́МЕТР (від грец. ὑγρόν — волога і μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання вологості повітря. За принципом дії Г. бувають вагові, волосяні, плівкові та ін. Найпростішим є волосяний Г., побудований на використанні гігроскопічності знежиреної людської волосини (при збільшенні вологості повітря волосина довшає і навпаки). Дані волосяного Г. перевіряють *психрометром*.

ГІГРОСКОПІ́ЧНІСТЬ (від грец. ὑγρόν — волога і σκοπέω — спостерігаю) — властивість речовин поглинати вологу з повітря. Г. мають змочувані водою матеріали капілярно-пористої структури (деревина, зерно тощо), а також добре розчинні у воді речовини (цукор, концентрована сірчана к-та та ін.), особливо хім. сполуки, які утворюють з водою *кристалогідрати*. Кількість води, що її поглинає речовина, зростає із збільшенням вологості повітря. Знаючи Г., розраховують процеси сушіння та зволожування. Г. враховують при тривалому зберіганні і транспортуванні матеріалів, особливо морем.

ГІГРОФІ́ЛИ (від грец. ὑγρόν — волога і φιλέω — люблю) — наземні тварини, нормальна життєдіяльність яких можлива лише в умовах високої вологості. У Г. погано регулюється водний обмін, тому вони швидко втрачають воду в середовищі з низькою вологістю і врешті-решт можуть загинути від її нестачі в організмі. Г. населюють вологі місця (заболочені території, вологі ліси, заплави і береги водойм тощо). До Г. належить багато безхребетних — черви, комахи, багатоніжки тощо.

ГІГРОФІ́ТИ (від грец. ὑγρόν — волога і φυτόν — рослина) — наземні рослини, які живуть лише в умовах великого зволоження. Для них характерна висока активність кутикулярної *транспірації*, що зумовлюється слабким розвитком *кутикули*. Г. ростуть у вологих лісах тропічного, субтропічного та помірного поясів, а також у відкритих просторах на ґрунтах, перенасичених водою. З Г. на Україні поширені очерет звичайний, рогіз широколистий тощо. Див. також *Гідатофіти*, *Гідрофіти*.

ГІГРОФО́БИ (від грец. ὑγρόν — волога і φόβος — страх) — наземні організми, що в межах певного *біотопу* уникають занадто зволожених місць. Так, деякі мурашки на вологих луках оселюються на порівняно сухих купинах, тобто є Г., хоч у сухіших місцеперебуваннях поводяться як *гігрофіли*

ГІДА́ЛЬГО — *мала планета* № 944, відкрита нім. астрономом У. *Бааде* 1920. Діаметр її 43 км. Орбіта Г. еліптична, витягнута. Серед. віддаль від Сонця 5,8 астр. од., період обертання — 13,95 року.

ГІДА́ЛЬГО, ідальго (ісп. hidalgo — дворянин) — дрібне й середнє лицарство у середньовічній Іспанії. Г. були важливою військ. силою *Реконкісти*. Брали участь у завоюванні відкритих земель Америки

У кін. 16—17 ст. в Іспанії існувала значна кількість збіднілих Г., які, проте, зберігали станові традиції, властиві лицарству.

ГІДАТО́ДИ [від грец. ὕδωρ (ὕδατος) — вода і ὁδός — шлях], водяні продихи — утвори у рослин (видозмінені *продихи*), через які відбувається пасивне виділення крапельно-рідкої води *(гутація)*. Розташовані на листках. Типова Г. складається із завжди відкритого отвору, оточеного замикаючими клітинами, дуже зігнутої форми та повітряної порожнини, до якої прилягає спец. тканина — епітема, що в ній закінчуються *трахеї*. Клітини епітеми функціонують як залозки, що виділяють воду. Г. властиві рослинам з низькою інтенсивністю *транспірації*, що ростуть у вологих місцевостях.

ГІДАТОФІ́ТИ [від ὕδωρ(ὕδατος)— вода і φυτόν — рослина] — вищі *водяні рослини*, які, на відміну від *гідрофітів*, цілком (справжні Г.) або більшою своєю частиною (аерогідатофіти) занурені у воду. Справжніми Г. є, напр., кушир, різуха. Аерогідатофітів поділяють на плаваючі, у яких частина листків і стебел міститься під водою, а ін. частина їх разом з квітками плаває на поверхні води (напр., водяний горіх), та занурені, у яких лише квітки для запилення підносяться над поверхнею води й запилюються (напр., валіснерія спіральна). Г. можуть бути прикріпленими до ґрунту (напр., латаття) і вільноплаваючими (ряска, елодея).

ГІ́ДАШ (Hidas) Антал (н. 19.XII 1899, Геделле, поблизу Будапешта) — угорський письменник і перекладач. Член Компартії з 1920. В 1925—59 жив в СРСР. Почав друкуватися 1919. Перша збірка віршів — «На землі контрреволюції» (1925) — сповнена суму у зв'язку з поразкою Угор. Рад. республіки (1919) і віри в нове революц. піднесення. Автор збірок віршів «Угорщина радіє» (1930), «Москва — батьківщина» (1934; обидві — рос. мовою), «Сад моєї тітоньки» (1958), «Горюємо за тобою» (1968), романів «Пан Фіцек» (1936), «Мартон і його друзі» (1959), «Інша музика потрібна» (1963). Перекладає угор. мовою твори рос. і укр. поетів. У 1936 відвідав Україну. Високо оцінив творчість Т. Шевченка. В 1951 видано «Кобзар», куди ввійшло 28 Шевченкових творів у перекладі Г. *Тв.:* Укр. перекл.— Пан Фіцек. К., 1974; [Вірші]. Всесвіт, 1976, № 10; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1960; Ветви гудели. М., 1969; Мартон и его друзья. М., 1974; Другая музыка нужна. М., 1977.
Літ.: Россиянов О. Антал Гидаш. М., 1970. *К. О. Шахова.*

ГІ́ДЖРА, хіджра (араб.— переселення) — переселення *Мухаммеда* та його прихильників з м. *Мекки* до м. *Медіни*, здійснене, згідно з мусульманською традицією, у вересні 622. За халіфа Омара I (634—644) рік Г. проголошено (між 637 і 639) початком мусульм. літочислення Першим днем літочислення було встановлено 16.VII 622 Оскільки в мусульм. місячному році 354 дні, дати за Г. постійно зміщуються щодо *григоріанського календаря*. Існує також датування за Г. на основі сонячного року (в Ірані). Для переведення дат з Г. на григоріанський календар існують спец. таблиці.

ГІ́ДНІСТЬ — поняття моральної свідомості, в якому виражається уявлення про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими; категорія *етики*, що відображає моральне ставлення індивіда до самого себе і суспільства до нього. Розуміння Г. залежить від соціальних умов, від пануючої в дану епоху ідеології. Як форма прояву соціальної і моральної свободи поняття «гідність» включає право людини на повагу, визнання її прав і одночасно передбачає усвідомлення нею свого *обов'язку* і *відповідальності* перед суспільством. В експлуататорському суспільстві Г. трудящих мас об'єктивно принижується соціальною нерівністю, різними формами політ. нерівноправності тощо. В соціалістичному суспільстві, де знищено всі форми експлуатації людини людиною, Г. є невід'ємною рисою свідомості і принципом моральної поведінки трудящих.

ГІДРА́ВЛІКА (від грец. ὕδωρ — вода та αὐλός — трубка струмінь) — наука про закони руху і рівноваги рідини, а також про застосування їх для розв'язування практичних задач; прикладна, або технічна, *гідромеханіка*. Під рідиною у Г. розуміють крапельні рідини, що їх вважають нестисливими, а також гази, якщо швидкість їхнього руху значно менша швидкості звуку. Г. вивчає рух рідини, оточеної та спрямованої твердими стінками, напр. трубами (т. з. внутр. задача), на відміну від гідроаеродинаміки, що досліджує взаємодію рідини з граничними поверхнями твердих тіл (зовн. задача). Розрізняють Г. теоретичну і практичну. Теоретична Г., грунтуючись на осн. законах *гідростатики*, досліджує: тиск рідини на стінки посудин, устаткування і споруд (див. також *Паскаля закон*), умови рівноваги плаваючих тіл, тиск на занурені в рідину тіла (див. *Архімеда закон*) тощо. Спираючись на осн. рівняння *гідродинаміки*, теоретична Г. вивчає: рух рідин; режими їхньої течії (ламінарний, турбулентний) та умови переходу з одного режиму в інший (див. *Рейнольдса число*); кавітаційну (див. *Кавітація*) течію рідини; витікання рідини з отворів і насадок; несталу течію рідини у трубах; явище *гідравлічного удару* та методи його локалізації тощо. Засобами практичної Г. вивчають течію рідини по трубах (Г. трубопроводів), течію води у каналах і річках (Г. відкритих русел), взаємодію потоку і твердого тіла (Г. споруд), рух рідини в гідравлічних приводах (Г машинобудівна), витікання рідин з отворів та через водозливи, напірний і безнапірний рух рідин крізь пористі матеріали тощо. Г. порівняно з теоретичною механікою встановлює приблизні залежності, що часто грунтуються на даних експерименту, проведеного в лабораторних

або натурних умовах. У багатьох випадках Г. оцінює тільки основні, але достатні для тех. застосування характеристики певного явища. Закони Г. найчастіше застосовують під час проектування і будівництва гідротех. споруд та суден, конструювання й експлуатації гідравлічних машин і приводів тощо.

Літ.: Башта Т. М. [та ін.]. Гидравлика, гидравлические машины и гидравлические приводы. М., 1970; Чугаев Р. Р. Гидравлика. Л., 1975; Гідравліка. К., 1977; Справочник по гидравлике. К., 1977. *В. С. Лисенко.*

ГІДРАВЛІ́ЧНА ПЕРЕДА́ЧА — тип *передачі*, в якій механічна енергія від ведучої ланки до веденої передається рідиною. Розрізняють Г. п. гідродинамічні і гідростатичні, або об'ємні (з використанням відповідно гідродинамічного і гідростатичного напору рідини). Осн. частини Г. п.: гідронасос, *гідравлічний двигун* і механізми керування ними. В гідродинамічних Г. п. гідронасос і гідродвигуни іноді об'єднують в одному агрегаті — гідромуфті або гідротрансформаторі, а в гідростатичних Г. п. замість гідронасосів використовують гідроакумулятори. За допомогою Г. п. регулюють у широких межах швидкість руху, крутні моменти або зусилля на ведених ланках механізму. Елементи Г. п. надійно захищені від перевантажень, легко компонуються в конструкціях трансп. машин, верстатів та ін. машин-знарядь. Г. п. використовують в автомобілях, тепловозах, теплоходах, літаках тощо. *А. Ф. Пічко.*

ГІДРАВЛІ́ЧНЕ ТРАНСПОРТУВА́ННЯ — переміщення твердих сипких матеріалів потоком води; процес *гідромеханізації*. Розрізняють Г. т. безнапірне і напірне. В разі безнапірного Г. т. матеріал у суміші з водою (пульпа) рухається по похилих жолобах або лотоках самопливом, при напірному Г. т.— по трубопроводах під тиском, створюваним насосами (напр., землесосом). Засобами Г. т. переміщують матеріали на віддаль у сотні кілометрів. Г. т. характеризується невеликими експлуатаційними витратами, високою продуктивністю (до 5 тис. т/год), можливістю суміщення з ін. технологічними процесами (напр., гідравлічним руйнуванням, промиванням та збагачуванням матеріалів). Недоліками Г. т. є значні витрати води та електроенергії, швидке зношування насосів і трубопроводів. Г. т. застосовують при спорудженні земляних гребель і дамб, добуванні піску та гравію, переміщенні корисних копалин, відходів (хвостів) збагачувальних фабрик тощо. *В. М. Карасик*

ГІДРАВЛІ́ЧНИЙ ДВИГУ́Н— двигун, що перетворює енергію рідини на механічну енергію веденої ланки. Розрізняють Г. д. лопатеві, де робочою рідиною є найчастіше вода, і об'ємні, в яких використовують переважно масло. Лопатеві Г. д. (напр., *гідротурбіни*) перетворюють кінетичну енергію рідини (активна гідротурбіна) або її кінетичну енергію разом з енергією тиску (реактивна гідротурбіна) на мех. енергію вала, що здійснює лише обертовий рух. Такі Г. д. використовують на гідроелектростанціях, як складову частину гідроприводу турбобурів, в *гідравлічних передачах* тепловозів, верстатів тощо. Об'ємні Г. д. перетворюють потенціальну енергію рідини (гол. чин. енергію тиску) на мех. енергію веденої ланки, яка здійснює обмежений зворотно-поступальний (силовий гідроциліндр) або зворотно-поворотний (моментний гідроциліндр) рух, а також необмежений обертовий рух (поршневі, роторні і роторно-поршневі гідромотори). Енергія в об'ємних Г. д. перетворюється внаслідок наповнення рідиною робочої камери і переміщення під тиском цієї рідини веденої ланки (поршня, пластини, штока тощо). Такі Г. д. (їхня потужність досягає 3000 кВт) застосовують у гідроприводі машин *Ю. І. Федулов.*

ГІДРАВЛІ́ЧНИЙ ПРЕС — машина статичної (неударної) дії, що її робочі частини рухаються під тиском рідини. Осн. частини Г. п.: робочі циліндри з *поршнями*; рухомі та нерухомі траверси (балки); розподільний пристрій; система керування. На Г. п. провадять *кування, штампування, гнуття* та ін. операції ковальсько-пресового виробн. Їх використовують також для пакетування і *брикетування* стружки, *пресування* порошкових матеріалів, при виготовленні пластмасових і гумових виробів, деревностружкових плит, синтетичних алмазів тощо. В СРСР створено унікальний Г. п. (мал.), що розвиває зусилля 735 МН (75 000 тс).

ГІДРАВЛІ́ЧНИЙ УДА́Р — явище різкого зростання тиску в трубопроводі внаслідок раптової зміни швидкості протікання рідини (напр., через зупинку насоса). Щоб запобігти аварії від Г. у., застосовують спец. пристрої: запобіжні клапани і діафрагми, вирівнювальні башти тощо. Теоретичне обгрунтування Г. у. і осн. методи розрахунку дав М. Є. *Жуковський.*

ГІДРАДЕНІ́Т (від грец. ἱδρώς — піт і ἀδήν — залоза), сучe вим'я — гнійне запалення потових залоз (здебільшого пахвових), спричинюване *стафілококами*. Виникненню Г. сприяють ушкодження шкіри, запрілості, діабет тощо. Ознаки Г.: поява в товщі шкіри болісного щільного вузла, почервоніння шкіри, згодом — розм'якшення вузла з утворенням *абсцесу*. Процес може поширюватись з однієї залози на інші. Лікування: антибіотики, фізіотерапія, імунотерапія, іноді — хірургічне.

ГІДРАЗИ́Н, $H_2N — NH_2$ — безбарвна гігроскопічна рідина; $t_{пл}$ 2° С, $t_{кип}$ 113,5° С; розчинна у воді та нижчих спиртах, нерозчинна у вуглеводнях та ін. органічних розчинниках. З кислотами утворює солі; Г. та його солі — відновники. Одержують Г. окисленням розбавлених водних розчинів аміаку або карбаміду гіпохлоритом. Застосовують Г. у виробн. пластмас, *барвників, гуми, інсектицидів*, як реагент в аналітичній хімії тощо.

ГІДРА́НТ (від грец. ὕδωρ — вода) стаціонарний пристрій, яким відбирають воду з зовнішньої *водопровідної мережі*. Розрізняють Г. (мал.) пожежні (найпоширеніші), поливні та промивні; підземні, встановлювані у *колодязях* з кришками, і наземні, суміщувані з водорозбірними колонками. До Г. приєднують пожежні колонки з патрубками для пожежних рукавів, гнучкі шланги з наконечниками та ін.

ГІДРАРГІЛІ́Т (від грец. ὕδωρ — вода і ἄργιλλος — біла глина) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. $Al(OH)_3$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,43. Твердість 2,5—3,5. Колір білий, сіруватий, зеленуватий, червонуватий. Блиск скляний. В СРСР є в *бокситах* Підмосков'я, Свердл. та Ленінгр. областей, великі кристали Г. знайдено на Уралі. Г.— важлива складова частина бокситів.

А. Гідаш.

ГІДРА́СТИС, жовтий корінь (Hydrastis canadensis) — багаторічна трав'яниста рослина род. *жовтецевих*. М'ясисте кореневище містить алкалоїди гідрастин, берберин та ін. Стебла прямі, несуть 2, рідше 3 чергові 5—6-роздільні листки. Квітки з зеленувато-білою оцвітиною. Плід — червона збірна кістянка. Дико росте в лісах приатлантичної Пн. Америки, в СРСР — тільки в культурі. Екстракт з кореня вживають як кровоспинний засіб при внутрішніх кровотечах.

ГІДРАТА́ЦІЯ (від грец. ὕδωρ — вода) — приєднання молекул води до іонів або молекул розчинених у воді речовин. Окремий випадок *сольватації*. При Г. (на відміну від *гідролізу*) молекули води приєднуються як ціле без відриву Н від ОН. Г. супроводить процес розчинення речовини. При цьому іони або молекули утворюють у розчині *гідрати*, що супроводиться виділенням великої кількості тепла. Під час *кристалізації* речовин з розчинів молекули води можуть увійти до складу кристалічної гратки, утворюючи тверді *кристалогідрати*. При Г. оксидів ряду елементів можуть утворюватися *гідроксиди*. *В. М. Толмачов.*

ГІДРА́ТИ — продукти приєднання молекул води до іонів або молекул різних речовин, що утворюються при їх *гідратації*. Окремий випадок утворення *сольватів*. Молекули води у Г. мають вигляд індивідуальних частинок і утворюють навколо іонів і молекул багатошарові гідратні оболонки. Під час кристалізації речовин з водних розчинів виділяються тверді Г.— *кристалогідрати*, що утримують кристалізаційну воду (напр., $CuSO_4 \cdot 5H_2O$). Вони поводяться як індивідуальні хім. сполуки. При гідратації колоїдних частинок, цеолітів та ін. сорбентів утворюються Г. невизначеного (змінного) складу. *В. М. Толмачов.*

ГІ́ДРИ — ряд безхребетних тварин типу кишковопорожнинних. Те саме, що й *гідроподібні*.

ГІДРИ́ДИ — сполуки хімічних елементів з воднем. Розрізняють іонні, або солеподібні, Г. лужних і лужноземельних металів з іонним зв'язком між катіо-

Гідравлічний прес для об'ємного штампування.

Гідрія з глини, вкрита чорним лаком. 4 ст. до н. е. Керченський історико-археологічний музей.

ном металу й аніоном H^-; безбарвні кристали, дуже активні відновники, при взаємодії з водою виділяють водень. Металоподібні Г.— сполуки змінного складу і тверді розчини водню в перехідних металах, лантаноїдах, елементах групи заліза, платиноїдах. Ці Г.— тверді крихкі речовини сірого або чорного кольору. Поглинання водню металами знижує їхні мех. властивості. Леткі Г.— сполуки з ковалентним зв'язком між воднем і атомами бору, вуглецю, кремнію, елементів підгруп германію, азоту, кисню, а також галогенів.

Літ.: Жигач А. Ф., Стасиневич Д. С. Химия гидридов. Л., 1969; Антонова М. М. Свойства гидридов металлов. Справочник. К., 1975. *В. Л. Павлов.*

ГІДРІЯ (грец. ὑδρία, від ὕδωρ — вода) — давньогрецька посудина для води з металу або, найчастіше, з глини. За формою близька до *амфори*. Глиняні Г. часто оздоблювали розписом.

ГІДРО... (від грец. ὕδωρ — вода)— частина складних слів, що вказує на зв'язок із водою, водним простором (напр., *гідробіологія, гідротехніка*).

ГІДРОАГРЕГА́Т (від *гідро...* та *агрегат*) — агрегат, що складається з *гідротурбіни* і *гідрогенератора*. Розрізняють Г. (мал.) горизонтальні осьові та вертикальні.

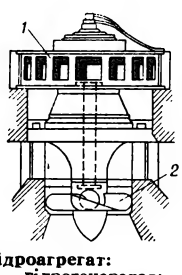

Гідроагрегат:
1 — гідрогенератор;
2 — гідротурбіна.

ГІДРОАЕРОМЕХА́НІКА (від *гідро...*, ἀήρ — повітря та *механіка*) — розділ механіки, що вивчає закони руху та рівноваги рідин і газів, а також їхню взаємодію між собою і з граничними поверхнями твердих тіл.

Рідини і гази багато де в чому схожі, тому їхній рух вивчають заг. методами єдиної науки — Г., розрізняючи у випадку великих швидкостей *гідромеханіку* практично нестисливих (краплинних) рідин і *аеродинаміку* та *газову динаміку*. Становлення гідромеханіки як спец. науки з широкими завданнями і строгими методами їх розв'язання визначалось працями Л. *Ейлера* і Д. *Бернуллі* в Петерб. АН (18 ст.), хоч осн. результати *гідростатики* одержав ще *Архімед* (3 ст. до н. е.). Г. поділяють на теоретичну й експериментальну. В основі теоретичної Г. лежать два методи вивчення руху рідини. Найбільшого поширення набув локальний метод Ейлера, згідно з яким швидкості частинок рідини є функціями часу й точок простору. До методу Ж.-Л. *Лагранжа*, яким вивчають рух окремих частинок, почали частіше звертатися останнім часом у зв'язку із застосуванням методів аналітичної механіки в *механіці суцільного середовища*. Залежно від величин дотичних напружень, що виникають у рідині, розрізняють мало в'язку (ідеальну) рідину, рух якої описується рівняннями Ейлера, та в'язку (реальну) рідину, рух якої вивчають за допомогою рівнянь Нав'є — Стокса Значний вклад у теоретичну Г внесли М Є. *Жуковський* та С. О. *Чаплигін*, які створили заг. теорію аеродинамічних сил, теорію крила та гвинта Експериментальна Г. вивчає явище, штучно створюючи його на моделях. Питанням обґрунтування експерименту та використання його результатів займається теорія подібності й моделювання. Результати досліджень з Г. застосовують у ракетно-космічній, авіац., арт. техніці, при будуванні кораблів, гідротех. споруд, турбін тощо. Провідним наук. центром СРСР з Г. є Центр. аерогідродинаміч. ін-т (ЦАГІ) в Москві.

Літ.: Жуковский Н. Е. Собрание сочинений, т. 4. М.—Л., 1949; Путята В. Й., Сідляр М. М. Гідроаеромеханіка. К., 1963; Аверин С. И. Механика газов и жидкости, ч. 1. Днепропетровск, 1975.

М. О. Кільчевський, Л. М. Шальда.

ГІДРОАКУМУЛЮВА́ЛЬНА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ, ГАЕС — гідроелектрична станція з насосами, що живляться енергією інших електростанцій і періодично перекачують воду з нижньої водойми (нижче від водопідпірної споруди) у верхню, нагромаджуючи (акумулюючи) її там. Найекономічнішими є ГАЕС з реверсивними (оборотними) *гідротурбінами,* що можуть у разі зміни напряму обертання діяти як насоси; при цьому *гідрогенератори,* з'єднані з гідротурбінами, діють як двигуни. ГАЕС (мал.) дають змогу регулювати

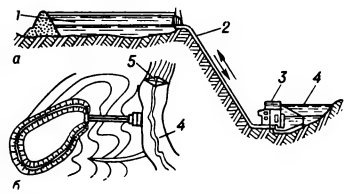

Гідроакумулювальна електростанція: *а* — вертикальний розріз; *б* — план; *1* — верхня водойма; *2* — напірний водовід; *3* — будинок електростанції; *4* — нижня водойма; *5* — гребля з водоскидом

протягом доби, тижня або сезону роботу теплових чи гідравлічних (де не передбачено регулювання) електростанцій енергосистеми: коли споживання енергії мінімальне (напр., вночі), діють насоси ГАЕС, створюючи запас води; якщо ж попит на енергію стає максимальним, нагромаджена насосами вода рухає гідротурбіни і в енергосистему надходить додаткова кількість електроенергії. Хоч ккд ГАЕС порівняно невеликий (0,6—0,7), споруження такої електростанції при певних умовах економічно вигідне: вирівнюється графік роботи і підвищується надійність обслуговуваних нею електростанцій, зростає корисність дії всієї енергосистеми. В СРСР першою дала струм (1970) ГАЕС потужністю 225 тис. кВт (у турбінному режимі), розміщена біля Київської ГЕС. Заг. потужність ГАЕС у країнах світу понад 25 млн кВт (1973).

І. Л. Розовський.

ГІДРОАКУ́СТИКА (від *гідро...* та *акустика*) — розділ акустики про утворення, поширення і приймання акустичних хвиль (звуку) у воді. На відміну від електромагнітних, акустичні хвилі поширюються у воді з невеликим згасанням. Швидкість звуку залежить в основному від гідростатичного тиску і стратифікації (шаруватості), зумовленої розподілом т-ри і солоності води за глибиною. Внаслідок цього акустичні хвилі можуть заломлюватися, а в окремих випадках на певній глибині з'являються канали наддалекого поширення звуку. Далекість поширення акустичних імпульсів у морі й океані обмежується рефракцією (викривленням шляху звукового променя) та наявністю локальних неоднорідностей (частинок, бульбашок повітря тощо), на яких вони розсіюються і ними поглинаються. Прикладна Г. охоплює питання розробки і побудови гідроакустичних приладів (*гідролокаторів, ехолотів,* шумопеленгаторів тощо). Значний внесок у розвиток Г. в СРСР зробили М. М. *Андрєєв,* Л. М. *Бреховських* та ін.

Літ.: Сташкевич А. П. Акустика моря. Л., 1966; Шулейкин В. В. Физика моря. М., 1968; Камп Л. Подводная акустика. Пер. с англ. М., 1972.

І. Т. Селезов

ГІДРОАКУСТИ́ЧНИЙ МАЯК — стаціонарний підводний пристрій, що випромінює звукові (акустичні) сигнали, орієнтуючи судна, глибоководні апарати тощо. Складається з *генератора* звукових коливань, підсилювача потужності, електроакустичного випромінювача, механізму керування сигналами, синхронізуючого пристрою і джерела живлення (електр. струм надходить по кабелю або автономно від електр. батареї). Встановлюють Г. м. на дні моря, використовуючи металеві підпори, або на якорі. Далекість дії Г. м. бл. 20 км.

ГІДРОБІОЛО́ГІЇ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Засн. 1939 на базі Гідробіол. станції АН УРСР. До складу ін-ту (1979) входять 13 відділів та 3 неструктурні лабораторії, Херсонська та Дунайська гідробіол. станції, Лютізька і Білоцерківська експериментальні бази. Ін-т має н.-д. судна — «Академік Вернадський», «О. В. Топачевський» та ін. Робота ін-ту спрямована на розробку проблем: «Гідробіологія, іхтіологія та раціональне використання біологічних ресурсів водоймищ», «Фізіологічна адаптація та енергетика водяних тварин». Ін-т є центром гідробіол. та іхтіологічних досліджень прісноводних водойм УРСР, а також провідною установою в СРСР по опрацюванню питань біол. забруднення водойм. В ін-ті працювали Д. О. Белінг, Я. В. Ролл, О. В. Топачевський, В. І. Владимиров, Ю. М. Марковський та ін., які зробили вагомий внесок у розвиток гідробіології та іхтіології. Результати досліджень ін-ту в галузі гідрохімії поверхневих вод УРСР відзначені Держ. премією УРСР, 1972. Видані ін-том монографії «Водорості каналів світу» та «Безхребетні каналів СРСР» удостоєні премії ім. М. Г. Холодного, 1975. При ін-ті видається *«Гидробиологический журнал».*

О. Г. Кафтанникова.

«ГИДРОБИОЛОГИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — науковий періодичний орган Відділення загальної біології АН УРСР. Засн. 1965 (ре-

дакція — при Ін-ті гідробіології АН УРСР). «Г. ж.» публікує статті з питань заг. гідробіології континентальних та мор. водойм, сан. гідробіології, токсикології і охорони водойм, біології та фізіології водяних організмів, водної мікробіології, гідропаразитології, гідрології та гідрохімії, акліматизації та інтродукції, аутекології і біоценології водяних організмів, *біологічної продуктивності*, іхтіології та рибного г-ва. Видається в Києві раз на 2 місяці. *Я. Я. Цеєб.*

ГІДРОБІОЛО́ГІЯ (від *гідро...* та *біологія*) — наука про закономірності біологічних процесів у водоймах, про водяні організми та взаємозв'язки їх між собою і з навколишнім середовищем. Відміни в предметі та методах вивчення морів і океанів, з одного боку, і внутр. материкових водойм — з другого, зумовили поділ Г. відповідно на океанобіологію і лімнобіологію. Розробка спільних для обох розділів Г. теоретичних питань, що стосуються кругообігу речовин у водоймах, динаміки чисельності організмів та кормових взаємовідношень між ними, популяційної *екології* та біогеоценології, класифікації і районування водойм, є предметом загальної Г. Вивчення умов життя водойм, їх фіз.-геогр. особливостей тісно пов'язує Г. з географією, гідрологією, гідрохімією, гідротехнікою, грунтознавством, а вивчення організмів — з водною мікробіологією, ботанікою (зокрема, альгологією), зоологією, фізіологією тощо. З вивченням питань загальної Г. значною мірою пов'язана розробка ряду практичних завдань нар.-госп. значення. Так, рибогосподарська, або промислова, Г. вивчає питання підвищення *біологічної продуктивності* водойм з метою організації якнайраціональнішого використання їхньої корисної продукції (риба, молюски, ракоподібні тощо), розробки та впровадження заходів по *акліматизації* водяних організмів, по удобренню і меліорації водойм, штучному відтворенню організмів (*аквакультура*); санітарна Г. займається питанням забруднення і *біологічного самоочищення водойм*; технічна Г. виявляє організми, які ушкоджують підводні споруди і судна, з метою зменшення чисельності таких організмів і завдаваної ними шкоди: медична Г. вивчає водяні хвороботворні організми і їх переносників, розробляє способи боротьби з ними. У зв'язку з забрудненням водойм радіоактивними речовинами виникла радіобіологічна Г. Виникнення і розвиток Г. зумовлені, насамперед, госп. потребами людини. В самостійну науку Г. виділилась у 2-й пол. 19 ст., коли у зв'язку з розвитком ботаніки і зоології почалося створення мор. та прісноводних *біологічних станцій*, проводились експедиції для вивчення життя океанів, морів, річок і озер. У 1869—70 нім. вчені А. Мюллер і Ф. Кон встановили, що в процесі очищення водойм величезну роль відіграють водяні організми. Аналогічні роботи в Росії вперше провів рос. вчений М. П. Вагнер 1869 по сан.-біол. дослідженню оз. Кабан у Казані. Пізніше був складений список водяних організмів — індикаторів забруднення (див. *Сапробіонти*) Винайдення 1877—89 планктонної сітки і 1909, 1911 дночерпака сприяло розвиткові кількісних методів вивчення *планктону* і *бентосу*. В кін. 19 — на поч. 20 ст. розширились дослідження морів і прісних вод; 1899 почала свою діяльність Мурманська біол. станція, яка правила за базу для дослідження Баренцового і Білого морів та Кольської зат. В період 1902—14 широкі дослідження провели М. М. Кніпович на Каспійському, Л. С. Берг на Аральському, С. О. Зернов — на Чорному морях. В СРСР гідробіол. дослідження проводять ряд спеціальних н.-д. інститутів, біол. станцій і кафедр Г. ун-тів. Рад. гідробіологи проводять дослідження на всіх морях СРСР, більшості озер, водоймищ і річок, ставах та ін. водоймах, беруть участь у найбільших експедиціях (дрейфуючих станцій, антарктичних, океанологічних тощо). Рад. Г. представлена в Міжнар. асоціації лімнологів (SIL). На Україні гідробіол. дослідження розпочато 1867—70 Київ. т-вом природознавців. У 1909 в Києві створено першу на Україні Дніпровську біол. станцію (тепер *Гідробіології інститут* АН УРСР). Значний внесок у розвиток Г. на Україні зробили В. І. Шманкевич, П. М. Бучинський, В. К. Совинський, Д. О. Белінг, Ю. М. Марковський, Я. В. Ролл, О. В. Топачевський та ін. Координуючими центрами з проблем Г. в УРСР є *Біології південних морів інститут* АН УРСР та *Гідробіології інститут* АН УРСР. Періодичним виданням з Г. є «*Гидробиологический журнал*».

Літ.: Жадин В. И., Герд С. В. Реки, озёра и водохранилища СССР. М., 1961; Зенкевич Л. А. Биология морей СССР. М., 1963; Константинов А. С. Общая гидробиология. М., 1967; Гідробіологічні дослідження водойм України. К., 1976. *Я. Я. Цеєб.*

ГІДРОБІ́ОС (від *гідро...* і грец. βίος — життя) — сукупність організмів, що населяють водойми всієї земної кулі. Г. вивчає *гідробіологія*.

ГІДРОВУ́ЗОЛ — сукупність *гідротехнічних споруд*, об'єднаних для спільного водогосподарського використання. Споруджують Г. (мал.) на річках, озерах, каналах, у прибережних зонах моря або океану. Залежно від осн. призначення розрізняють енергетичні Г.— для одержання гідроенергії і перетворення її на електричну; транспортні Г., за допомогою яких поліпшують умови судноплавства або лісосплаву; водозабірні Г., що забезпечують забирання води для потреб енергетики, зрошування, водопостачання, рибного г-ва тощо. Частіше створюють комплексні Г., наприклад енергетико-водозабірні, транспортно-енергетичні, транспортно-енергетико-водозабірні. Г. поділяють також на гребельні і безгребельні. Гребельні Г. бувають низьконапірні (напір води не перевищує 10 м), середньонапірні (10—40 м) і високонапірні (понад 40 м). На Україні найбільшими є гідровузли *Дніпровського каскаду ГЕС*. *Б. П. Карук.*

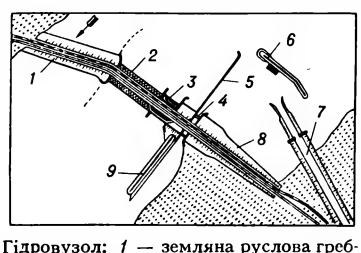

Гідровузол: *1* — земляна руслова гребля; *2* — водозливна залізобетонна гребля; *3* — будинок ГЕС; *4* — судноплавний шлюз; *5* — пірс; *6* — дамба-хвилелом; *7* — зрошувальний канал; *8* — земляна заплавна гребля; *9* — роздільна дамба.

ГІДРОГЕНЕ́РАТОР (від *гідро...* і *генератор*) — синхронний генератор змінного струму, що приводиться в дію *гідротурбіною*. На великих ГЕС застосовують вертикальні тихохідні Г. (швидкість обертання 62,5 — 150 об/хв, потужність 50—700 МВт, напруга 13,8—23,0 кВ, ккд 0,9680—0,9825) значних розмірів і маси. Так, у Г. Красноярської ГЕС (швидкість обертання 125 об/хв, потужність 500 МВт) зовн. діаметр 19,1 м, заг. маса 1650 т. Потужні Г. (мал.) поділяють на зонтичні, у яких підп'ятник розміщено під *ротором*, і підвісні — з розміщенням підп'ятника над ротором. Ротор Г. з'єднано з валом робочого колеса гідротурбіни (див. *Гідроагрегат*). Підп'ятник, на якому обертається ротор Г., сприймає також навантаження від ротора гідротурбіни і реакції води. Сумарне навантаження на підп'ятник великих Г. досягає 3000—4000 т. Охолодження Г.— повітряне, за замкненим циклом з *повітроохолодниками*. Впроваджується охолодження обмотки *статора* водою. Збудження швидкодіюче з використанням тиристорного перетворювача (див. *Тиристор*) від допоміжного генератора, розміщеного на валу Г. Для невеликих ГЕС застосовують вертикальні або горизонтальні Г. (швидкість обертання 100—1000 об/хв, потужність 0,75—25 МВт, ккд 0,936—0,982). Операції пуску, дії і зупинки Г. автоматизовано. В СРСР експлуатують найбільші у світі Г. на Братській, Красноярській та ін. *гідроелектричних станціях*. *Л. Я. Станіславський.*

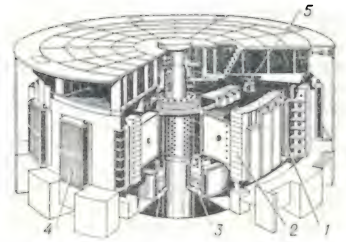

Гідрогенератор Саяно-Шушенської ГЕС потужністю 640 МВт: *1* — статор; *2* — ротор; *3* — підп'ятник; *4* — повітроохолодник; *5* — допоміжний генератор.

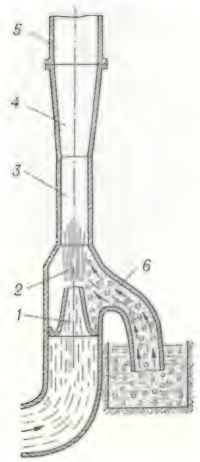

Гідроелеватор: *1* — насадка; *2* — приймальна камера; *3* — змішувальна камера; *4* — дифузор; *5* — напірний трубопровід; *6* — всмоктувальний патрубок

ГІДРОГЕНІЗА́ЦІЯ (лат. hydrogenium — водень, від грец. ὕδωρ — вода і γεννάω — породжую) — процес приєднання водню до речовин. Реакції Г. широко використовують в сучас. хім. промисловості. До реакцій Г. належить синтез *аміаку,* при якому водень приєднується до *азоту*. Г. оксиду вуглецю добувають *метиловий спирт*. Способом Г. пром. газів одержують синтетичний *бензин*. Внаслідок Г. рідких нафтопродуктів, олій, а також твердих речовин (вугілля, горючих сланців) добувають нові цінні речовини (напр., Г. вугілля — рідке моторне паливо). Реакції Г. відбуваються під впливом каталізаторів, якими є здебільшого залізо, кобальт, нікель, мідь, платина, а також деякі оксиди металів і солі. Під час Г. ненасичених органічних сполук водень приєднується по ненасичених зв'язках, внаслідок чого може змінитися *агрегатний стан речовини*. Так, з рідких гліцеридів ненасичених жирних к-т, які є гол. складовою частиною рослинних олій, способом Г. добувають твердий гліцерид стеаринової к-ти. В розробленні теоретичних основ Г. і впровадженні їх у виробн. значний вклад внесли вітчизняні і рад. вчені (С. В. *Лебедєв,* С. О. Фокін, М. Д. *Зелінський* та ін.).

Літ.: Юкельсон И. И. Технология основного органического синтеза. М., 1968.

ГІДРОГЕОЛО́ГІЯ (від *гідро...* і *геологія*) — галузь геології, що вивчає *підземні води,* їхнє походження, фіз. властивості, хім. та газовий склад, сучас. розподіл водоносних верств та поширення їх у *земній корі* Предметом вивчення Г. є й ресурси, *баланс підземних вод,* режим та умови формування, закони руху, способи використання в практичних цілях та методи охорони підземних вод від виснаження і забруднення. В земній корі вода перебуває в рідкому, газоподібному і твердому стані (лід). Вона заповнює пори, порожнини й тріщини гірських порід, а тому Г. вивчає й геол. умови залягання підземних вод та склад і властивості водоносних гірських порід. Рухаючись у породах земної кори, підземні води набувають певної мінералізації й хім. складу, що й визначає їхню придатність для практичного використання. В СРСР за роки Рад. влади сформувалися спеціалізовані напрями Г.: динаміка підземних вод, вчення про режим і баланс підземних вод, вчення про мінеральні, пром. і термальні води, вчення про пошуки і розвідку підземних вод та регіональна гідрогеологія. З ростом потреб у гідрогеологічних дослідженнях формуються нові напрями — *меліоративна гідрогеологія,* радіогідрогеологія тощо. Г. в своєму розвитку опирається на сучас. досягнення фізики, хімії, математики і тех. наук Вона тісно пов'язана з науками про Землю — *метеорологією, геофізикою, геохімією* та ін. і користується відповідними методами досліджень цих наук. Як галузь геології, Г. сформувалася в 20 ст. В СРСР великий внесок у розвиток Г. зробили В І *Вернадський,* Ф. П. *Саваренський* та ін., на Україні — К. І. *Маков* та ін. Термін «гідрогеологія» в наукову л-ру ввів Ж. *Ламарк*.

Літ.: Виржиковський Р. Р. Гідрогеологія. Х.—К., 1932; Саваренский Ф. П. Гидрогеология. М.—Л., 1939; Овчинников А. М. Общая гидрогеология. М., 1955; Ланге О. К. Гидрогеология. М., 1969; Руденко Ф. А., Попов О. Є. Гідрогеологія. К., 1975. *А. Є. Бабинець.*

ГІДРОГЕОХІ́МІЯ (від *гідро...* і *геохімія*) — галузь геохімії, що вивчає походження й міграцію хім. елементів та їхніх сполук у *підземних водах*. Досліджує умови існування, нагромадження і поширення різних елементів та *ізотопів* у підземних водах, при чому береться до уваги динаміка цих вод протягом усієї їхньої геол. історії. Основи Г. закладено в працях В. І. *Вернадського.*

Літ.: Вернадский В. И. История минералов земной коры. Л., 1936; Овчинников А. М. Гидрогеохимия. М., 1970; Бабинец А. Е., Мальская Р. В. Геохимия минерализованных вод Предкарпатья. К., 1975. *А. Є. Бабинець.*

ГІДРОГРА́ФІЯ (від *гідро...* і грец. γράφω — пишу) — розділ *гідрології,* що вивчає водні об'єкти суходолу (ріки, озера, водосховища та ін.). Г. досліджує їхнє положення, розміри, режим, описує закономірності геогр. поширення водних об'єктів на Землі, госп. значення та використання їх в окремих природно-істор., ландшафтно-геогр. зонах (як судноплавні траси та ін.). Гідрографічні дані мають велике практичне значення для трансп. та енерг. освоєння водних об'єктів, боротьби з посухами, повенями. розвитку меліорації тощо.

ГІДРОДИНА́МІКА (від *гідро...* і *динаміка*) — розділ гідромеханіки, в якому вивчають рух рідин і їхню взаємодію з обтічними тілами чи граничними поверхнями. Поділяється на теоретичну й експериментальну. У теоретичній Г. для *ідеальної рідини* застосовують *Ейлера рівняння,* розв'язання яких разом з *нерозривності рівнянням* дає змогу визначити компоненти швидкості і тиску. Для реальної рідини застосовують диференціальні рівняння руху в'язкої рідини (т. з. рівн. Нав'є — Стокса). Розв'язуючи їх разом з рівн. нерозривності, визначають не тільки швидкість і тиск, а й дотичні напруги. Експериментальна Г. базується на теорії подібності і розмірностей та критеріях подібності (*Рейнольдса числа,* числа Фруда та ін.), за допомогою яких перераховують результати модельного експерименту на натурні об'єкти. Г. є теоретичною основою при проектуванні кораблів, літаків, гідротурбін, гідротех. споруд тощо.

Літ. див. до ст. *Гідроаеромеханіка.*

Л. П. Козлов.

ГІДРОДИНАМІ́ЧНИЙ О́ПІР — сила, з якою рідина діє на тіло, що рухається у ній, або сила, з якою стінки труб чи каналів діють на рухому рідину. Складова Г. о., зумовлена *в'язкістю* рідини, наз. в'язкісним опором. Її можна розкласти на результуючу дотичних сил тертя (опір тертя) і результуючу нормальних сил (опір тиску). Тіла, що рухаються поблизу поверхні розділу вода — повітря, зазнають додаткового опору, т. з. хвильового опору, зумовленого витратою енергії на утворення хвиль. Для зменшення Г. о. тілу надають обтічної форми і застосовують методи керування пограничним шаром.

Л. П. Козлов.

ГІДРОЕЛЕВА́ТОР (від *гідро...* та *елеватор*) — пристрій, за допомогою якого всмоктують, підіймають і транспортують трубопроводом рідину або гідросуміш (пульпу); різновид струминного *насоса*. В Г. (мал.) використовують енергію струменя води (робочого потоку), що підводиться до нього під тиском. Витікаючи з насадки, робочий потік створює у приймальній камері розрідження, внаслідок чого і засмоктується транспортована рідина. Зі змішувальної камери робочий і транспортований потоки надходять у *дифузор,* де кінетична енергія змішаного потоку перетворюється на потенціальну (напір), що забезпечує переміщення суміші по трубопроводах. Г. нескладні за конструкцією і надійні в роботі, але в них низький ккд (0,15—0,25). Їх застосовують як транспортуючий засіб (на кілька сотень метрів) при *гідромеханізації* гірничих і земляних робіт, на електростанціях (напр., в системах живлення парогенераторів, видалення шлаку) тощо *В. М. Карасик.*

ГІДРОЕЛЕКТРИ́ЧНА СТА́НЦІЯ, гідроелектростанція, ГЕС — промислове підприємство, де енергія водяного потоку перетворюється на електричну. Складається з *гідротехнічних споруд* і енергетичного устаткування. Гідротех. споруди концентрують водяний потік і створюють необхідний напір води (різницю рівнів ділянок водного простору — б'єфів, що прилягають до водопідпірної споруди зверху і знизу). За допомогою енерг. устаткування енергію води, що рухається під впливом цього напору, перетворюють на енергію обертання *гідротурбін,* яка, в свою чергу, перетворюється в *гідрогенераторах* на електр. енергію. Г. с. бувають: за встановленою потужністю — потужні (понад 250 тис. кВт), великі (25—250 тис. кВт), середні (5—25 тис. кВт) і малі (до 5 тис. кВт); за напором — високонапірні (понад 40 м), середньонапірні (10—40 м) і низьконапірні (до 10 м); за умовами роботи — ізольовані, в каскаді або *енергетичній системі*; за особливостями регулювання річкового стоку водосховища — з тривалим регулюванням (багаторічним, річним, сезонним), короткочасним регулюванням (добовим, тижневим) і без регулювання. За схемою використання водних ресурсів і способом концентрації напору розрізняють Г. с. руслові, пригребельні, дериваційні, гідроакумулювальні й припливні. На руслових і пригребельних Г. с. (мал.) напір води створюється *греблею,* що перетинає річку. Будинок електростанції з машинним залом, де розміщено *гідроагрегати,* споруджують поруч з греблею, в її тілі або за нею. На великих рівнинних річках осн. русло перекривається земляною греблею, до якої прими-

кають бетонна *водозливна гребля* і будинок електростанції, який разом з греблею є частиною водонапірного фронту. Допустимий напір води на електростанціях такого типу 25—30 м. Г. с. з таким компонуванням споруд є *Волзька ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС. Якщо напір перевищує 30 м, водонапірний фронт повністю перекривається греблею, а будинок електростанції не сприймає тиск води. Г. с. такого типу з будинком електро-

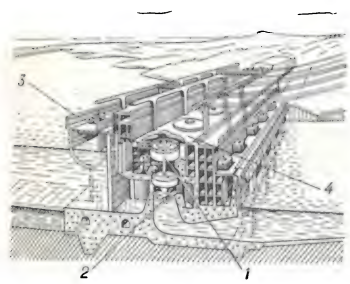

Руслова пригребельна гідроелектрична станція: *1* — гідрогенератор; *2* — гідротурбіна; *3* — гребля; *4* — будинок електростанції.

станції за греблею є *Братська ГЕС*. На деріваційних Г. с. напір води створюють за допомогою деріваційних (підвідних) водоводів (каналів, тунелів, трубопроводів), похил яких значно менший за середній похил річки на ділянці від місця забирання води до місця її відведення після використання в гідротурбінах (див. також *Деріваційна гідроелектростанція*). На гідроакумулювальних Г. с. є насоси, що нагромаджують (акумулюють) воду у водосховищі верхнього б'єфа (див. також *Гідроакумулювальна електростанція*). Припливні Г. с. перетворюють енергію мор. припливів на електричну (див. також *Припливна електростанція*). Можливі мішані схеми електростанцій, напр. з греблею і деріваційним водоводом. Напругу електр. струму, виробленого гідрогенераторами Г. с. (прибл. 6—16 тис. В), за допомогою *трансформаторів* підвищують до 200, 500 і навіть 800 тис. В, що дає змогу передавати струм на великі віддалі. *Трансформаторну підстанцію* розміщують як всередині будинку електростанції, так і в окремих будинках або на відкритих майданчиках; електр. *розподільні пристрої* — біля будинку електростанції. На Г. с. застосовують комплексну автоматизацію процесу вироблення електр. енергії та операцій керування гідроагрегатами і пристроями. Щоб повніше використати енергію водяного потоку, на річках споруджують *каскади* електростанцій із взаємно пов'язаними режимами діяння. При цьому створюються найкращі умови для регулювання стоку річок, судноплавства, зрошення, водопостачання та ін. потреб. В УРСР найбільшим є *Дніпровський каскад ГЕС*. Г. с. часто є складовою частиною *гідровузла* або енерг. системи. Капіталовкладення на спорудження Г. с. порівняно з *тепловою електростанцією* такої самої потужності більші, однак собівартість кіловат-години в кілька разів менша. До того ж Г. с. відзначаються високим ккд (до 0,92), нескладністю і надійністю устаткування, високою продуктивністю праці персоналу. В СРСР до найпотужніших Г. с., крім Братської і Волзької ГЕС ім. XXII з'їзду КПРС, належать *Волзька ГЕС* імені В. І. Леніна, *Красноярська ГЕС, Усть-Ілімська ГЕС, Саяно-Шушенська ГЕС*. Гідроенерг. ресурси в СРСР освоюються комплексно — як для виробн. електроенергії, так і для задоволення потреб водного транспорту, водопостачання, іригації, рибного г-ва тощо. Див. також *Гідроенергетика, Електрифікація*.

Літ.: Аргунов П. П. Гидроэлектростанции. К., 1960; Кароль Л. А. Гидравлическое аккумулирование энергии. М., 1975.

Ю. Г. Главдзевич, І. М. Постников.

ГІДРОЕНЕРГЕ́ТИКА — енергетика, пов'язана з проблемою використання гідравлічної (водної) енергії. Перевагою Г. перед *енергетикою* ін. видів є постійна поновлюваність водних ресурсів (гідроенерг. потенціал великих і серед. річок СРСР становить бл. 3350 млрд. кВт·год), яка не потребує додаткових капіталовкладень. До того ж у деяких районах ці ресурси є єдиним джерелом енергії. Перші гідроенерг. установки (напр., водяні колеса) перетворювали енергію водяного потоку на мех. енергію, приводячи в дію верстати, молоти тощо. Нового значення Г. набула з винайденням *гідротурбіни, електричної машини* та способу передавання електроенергії на значні віддалі: почалось освоєння гідравлічної енергії на *гідроелектричних станціях* (ГЕС). У царській Росії встановлена потужність всіх ГЕС (їх було 78) не перевищувала (1913) 16 тис. кВт, річне вироблення електроенергії становило 35 млн. кВт·год, а потужність найбільшої гідротурбіни — 300 кВт (в США на той час відповідно 2,8 млн. кВт, 7,4 млрд. кВт·год і 38 тис. кВт). Найпотужнішою була Гіндукушська ГЕС (1350 кВт) на річці Мургабі (Туркестан). В СРСР розвиток Г. пов'язаний насамперед з планом *ГОЕЛРО*, яким передбачалось будівництво 10 ГЕС заг. потужністю 640 тис. кВт, комплексне використання водних ресурсів країни. На виконання цього плану стали до ладу *Волховська ГЕС*, Верхньосвірська і Нижньосвірська ГЕС та ін. На Україні цей план почав здійснюватись із спорудженням (1927—32) *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна. У 1940 було створено гідротурбіни потужністю по 63 тис. кВт. На цей час СРСР у галузі Г. досяг рівня найрозвинутіших країн світу. Особливо швидких темпів набуло гідроенергобудівництво в СРСР з 50-х рр. Було споруджено *Каховську ГЕС, Волзьку ГЕС* імені В. І. Леніна, *Кременчуцьку ГЕС, Дніпродзержинську ГЕС, Київську ГЕС, Канівську ГЕС*. До найпотужніших у світі належать *Саяно-Шушенська ГЕС, Красноярська ГЕС, Братська ГЕС, Усть-Ілімська ГЕС, Нурекська ГЕС, Волзька ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС. Кращому використанню гідравлічної енергії і розв'язанню комплексу народногосподарських завдань сприяло створення каскадів ГЕС (див. *Дніпровський каскад ГЕС*), *гідровузлів* (напр., Куйбишевського, Волгоградського). Потужність гідротурбін досягла 500 тис. кВт. В СРСР заг. потужність ГЕС становить (1978) бл. 50 млн. кВт, ними вироблено електроенергії ~150 млрд.кВт·год. Дальший розвиток Г. в СРСР пов'язаний з спорудженням переважно великих гідровузлів, з випуском великих гідротурбін, з виробн. генераторів потужністю 640 тис. кВт і більше. Див. також *Електрифікація*.

Літ.: Гидроэнергетика и комплексное использование водных ресурсов СССР. М., 1970.

І. Т. Швець.

ГІДРОЗО́Ї (Hydrozoa) — клас безхребетних тварин типу *кишковопорожнинних*. Тіло гідрозоїв примітивної будови: глотка відсутня, гастральна порожнина мішковидна і не має перегородок, тканини малодиференційовані, нервова система дифузного типу. Життєвий цикл у більшості видів відбувається з чергуванням поліпоїдного (прикріпленого) і медузоїдного (вільноплаваючого) поколінь. Личинка (у морських Г.) — *планула*. Живляться тваринною їжею, захоплюючи здобич щупальцями з жалкими клітинами — *книдобластами*. Деякі Г. (напр., гоніонеми), спричинюючи смертельні опіки, небезпечні для людини. Бл. 2800 видів, поширених переважно у морях, деякі — прісноводні. У морях СРСР — понад 300 видів. Г. поділяють на 2 підкласи: гідроїдні (Hydroidea) і сифонофори (Siphonophora).

О. П. Маркевич.

ГІДРОІЗОЛЯЦІ́ЙНІ МАТЕРІА́ЛИ — водонепроникні матеріали, якими захищають конструкції будинків і споруд від шкідливої дії води. Розрізняють Г. м. оклеювальні (найпоширеніші), обмазувальні та жорсткі. До оклеювальних Г. м. належать рулонні матеріали: бітумні, що їх основа (з азбестового або паперового картону, скловолокна, металевої фольги тощо) просочена або покрита *бітумом* (гідроізол, пергамін, *руберо́ід*, склоруберо́ід, металоізол та ін.); дьогтеві *(толь)* та полімерні плівки (поліетиленові, полівінілхлоридні, поліізобутиленові). Обмазувальними Г. м. є гарячі або холодні бітумні й дьогтеві мастики, бітумні лаки (див. *Лакофарбові матеріали*), пасти та емульсії. Жорсткі Г. м. поділяють на *штукатурки* цементні з гідрофобними (водовідштовхуючими) та ущільнювальними *добавками*, а також асфальтові та ін. штукатурки; плити й мати асфальтові (армовані та неармовані, гарячепресовані); камені (природні, керамічні, бетонні), просочені органічними в'яжучими речовинами; залізобетонні вироби, а також листи з латуні, міді, свинцю, сталі. Г. м. підвищують надійність та *довговічність споруд*, запобігають витоку води та ін. рідин з резервуарів тощо. Див. також *Вологоізоляція, Гідроізоляція*.

М. Р. Чермянін.

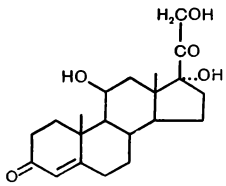

Гідрокортизон.

ГІДРОІЗОЛЯ́ЦІЯ (від *гідро...* і франц. isolation — відокремлення, роз'єднання) — захист конструкцій будинків і споруд від проникнення та руйнівного впливу води та хімічно агресивних рідин. Розрізняють Г. протифільтраційну та протикорозійну. Протифільтраційною Г. запобігають проникненню води у підземні та підводні споруди (підвали, шахти, транспортні тунелі тощо), просочуванню через підпірні гідротехнічні споруди (напр., *греблі*), а також витіканню її з басейнів, резервуарів, відстійників та ін. Протикорозійною Г. конструкції захищають від дії мінералізованих грунтових вод, мор. води, стічних вод пром. підприємств, атм. вологи (напр., надземні металеві конструкції), а також від корозії, зумовленої блукаючими струмами (підземні металеві конструкції, підпори ЛЕП тощо). Для Г. застосовують *гідроізоляційні матеріали,* залежно від яких розрізняють Г. бітумінозну, пластмасову, металеву, цементну та комбіновану. За способом нанесення на поверхню конструкції Г. буває оклеювальна, фарбувальна, штукатурна, монтувальна, облицювальна, просочувальна і засипна. Для оклеювальної Г. використовують одно- або багатошарові килими з рулонних матеріалів, що їх скріплюють з конструкцією водостійкою мастикою; для фарбувальної Г.— тонкі шари (1—3 мм) бітумних, полімерних або полімерно-бітумних мастик. В разі штукатурної Г. на конструкції наносять покриття (товщиною 2 см) з асфальтових розчинів та мастик, *торкретбетону* тощо. При монтувальній гідроізоляції до конструкції прикріплюють (зварюванням, склеюванням) металеві або пластмасові листи, сегменти тощо. Якщо виникає потреба в облицювальній Г., застосовують водонепроникні плитки, керамічні блоки тощо, що їх наклеюють мастиками. Для просочувальної Г. використовують органічні *в'яжучі речовини.* Ними просочують конструкції з пористих матеріалів (черепашнику, туфу тощо), а також конструкції, що зазнають інтенсивного мех. впливу (*палі, тюбінги* та ін.). Для засипної Г у водонепроникні шари та порожнини конструкцій засипають гідрофобні (не змочувані водою) сипкі матеріали (напр., золу ТЕС, оброблену кремнійорганіч. речовиною). Г. дає змогу налагодити нормальну експлуатацію будинків і споруд, підвищити *довговічність споруд* і будинків. Див. також *Вологоізоляція.*

Літ.: Павлюк О. Т., Ярмоленко М. І. Безрулонне покриття та гідроізоляція. К., 1968; Химерик Ю. А. Защита зданий и сооружений от грунтовых вод. К., 1976; Попченко С. Н. Холодная асфальтовая гидроизоляция. Л., 1977.
О. Т. Павлюк.

ГІДРОКАРБОНА́ТИ — кислі солі вугільної кислоти H_2CO_3. Застаріла назва — бікарбонати. Розчинні у воді, легко взаємодіють з к-тами, виділяючи CO_2, розкладаються при нагріванні: $2NaHCO_3 = Na_2CO_3 + H_2O + CO_2$. Г. натрію (питна сода) вживається у медицині, харч. пром-сті тощо. Розчинені у воді Г. кальцію і магнію зумовлюють її тимчасову твердість (див. *Твердість води*).

ГІДРОКОМБІНЕЗО́Н (від *гідро...* і франц. combinaison — комбінований одяг) — частина спорядження водолаза, що захищає його від переохолодження і травм (див. *Водолазна справа*). Розрізняють Г. водонепроникні («сухі»), що виготовлені з прогумованої тканини і ізолюють тіло водолаза від води, і Г. водопроникні («мокрі») — з губчатої гуми, які утримують воду, що проникла через Г. і зігріта тілом водолаза. Осн. частинами водонепроникного Г. є шолом, сорочка з рукавицями (або без них) і штани з ботами; до шолома приєднують водолазний апарат. Водопроникний Г. щільно облягає тіло водолаза і складається з сорочки із шоломом та (окремо) штанів з панчохами.

ГІДРОКОРТИЗО́Н, кортизол — стероїдний *гормон.* Утворюється з *холестерину* в кірковій тканині надниркових залоз людини, мавп та собак. З організму виділяється гол. чин. з сечею. Має глюкокортикоїдну (див. *Глюкокортикоїди*) дію — підвищує утворення глюкози в печінці та рівень її в крові. Г. стимулює синтез *рибонуклеїнових кислот, білків* у печінці. В більшості ін. тканин (лімфоїдній, сполучній, м'язовій) Г. ці процеси гальмує. Секреція Г. регулюється *гіпофізом* за участю *адренокортикотропного гормону.* Утворення Г. посилюється в несприятливих для організму умовах існування або при хворобах (див. *Адаптаційний синдром, Стрес*). Синтетич. похідні Г.— преднізолон, триамцинолон — застосовують у медицині. *О. С. Мікоша.*

ГІДРОКСИ́ДИ — хімічні сполуки, в яких електронегативною частиною молекули бувають лише гідроксильні групи OH^-. При електролітичній *дисоціації* відщеплюють аніони OH^-. До Г. належать основи [напр., NaOH, KOH, $Ba(OH)_2$, $La(OH)_3$]. Г. деяких металів [$Al(OH)_3$, $Cr(OH)_3$, $Zn(OH)_2$] проявляють *амфотерність.* Г. лужноземельних металів розчинні у воді, інші — нерозчинні. Одержують Г. при сполученні оксидів активних металів з водою або при взаємодії солей металів з розчинами лугів. Застосовують для одержання солей металів шляхом взаємодії Г. з кислотами (див. *Нейтралізація*).

ГІДРОКСИЛАМІ́Н, NH_2OH — кристалічна речовина, $t_{пл}$ 33—34° С, при t вище 100° С розкладається з вибухом; отруйний; з водою утворює гідрат $NH_2OH \cdot H_2O$, з к-тами дає *солі.* Добувають Г. відновленням азотної к-ти HNO_3 (на ртутному або свинцевому катоді). Г застосовують як сильний відновник, а також для одержання багатьох органіч. препаратів.

ГІДРОКСИ́ЛЬНА ГРУ́ПА, гідроксил — одновалентна група OH, що входить до складу молекул багатьох хімічних сполук, напр. води (HOH), основ [NaOH, $Ca(OH)_2$], спиртів (C_2H_5OH) та ін.

ГІДРОКСО́НІЙ — гідратований іон водню. Іон водню H^+ у водних розчинах не існує у вільному стані, а приєднує молекули розчинника з утворенням $[H(H_2O)_n]^+$, де $n = 1, 2, 3, 4$. Найкраще утворюється H_3O^+ — аналог *амонію іона.*

ГІДРОЛА́ЗИ — клас *ферментів,* що каталізують процеси гідролітичного (за участю води) розщеплення хімічних зв'язків складних органічних речовин у тваринних і рослинних організмах. Відіграють дуже важливу роль в усіх видах *обміну речовин.* За типом *гідролізу* зв'язків Г. поділяють на карбогідрази, *естерази,* протеази (див. *Протеолітичні ферменти*).

ГІДРО́ЛІЗ (від *гідро...* і грец. λύσις — розклад) — обмінний розклад між речовиною і водою. Г.— окремий випадок *сольволізу,* зумовлений дисоціацією молекул води та розчиненої в ній речовини на іони. Особливо важливим є Г. солей, що відбувається звичайно за схемою: $AB + HOH \rightleftarrows AOH + HB$, де AB — речовина, яку гідролізують, AOH і HB — продукти Г. Стан рівноваги цієї реакції може бути зсунутий праворуч внаслідок утворення малодисоційованих або важкорозчинних (а також летких) к-т чи основ, напр. $NH_4NO_3 + HOH \rightleftarrows NH_4OH + HNO_3$. В даному разі Г. відбувається внаслідок утворення малодисоційованої основи NH_4OH і розчин набуває кислої реакції. Практично важливим є також Г. складних ефірів та вуглеводів. Напр.: $CH_3COOC_2H_5 + HOH \rightleftarrows CH_3COOH + C_2H_5OH$; $(C_6H_{10}O_5)_n + nHOH \rightleftarrows nC_6H_{12}O_6$. Мірою Г. є ступінь Г.— величина, що показує відношення числа гідролізованих молекул до заг. числа молекул розчиненої речовини. Процес Г. широко застосовується в пром-сті, напр. Г. деревини — для одержання глюкози, ксилози, фурфуролу, етилового та багатоатомних спиртів; Г. жирів — для одержання мила та гліцерину і жирних к-т для виробн. мила. Г. мінералів приводить до змін у складі земної кори. Г. має також велике значення для життєвих процесів у живих організмах. Див. також *Гідролізна промисловість.*

Літ.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 1—2. М., 1969—70; Бабко А. К., П'ятницький І. В. Кількісний аналіз. К., 1974.
І. В. П'ятницький.

ГІДРО́ЛІЗНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, що об'єднує виробництва, які методом гідролізу деревини й нехарчової рослинної сировини виробляють етиловий спирт, кормові дріжджі, глюкозу та ксиліт, *фурфурол,* органічні кислоти, *лігнін* та ін. продукти. В СРСР виникла 1935 (виготовляли тільки етиловий спирт), з 1943 організовано виробн. кормових дріжджів, 1944—46 — фурфуролу. На Україні Г. п. почала створюватися в роки довоєнних п'ятирічок. На трьох невеликих установках при олійницькому, шкіряному та консервному з-дах в Одесі і Криму виробляли фурфурол. Після Великої Вітчизн. війни став до ладу Верхньодніпровський гідролізно-фурфурольний з-д, який випускає продукцію на базі комплексної переробки рослинних відходів олійницького ком-

бінату. В 1964 введено в дію цех по виробн. гідролізних кормових дріжджів з нехарчової сировини на Білгород-Дністровській картонній ф-ці, 1965 збудовано найбільший на Україні Запорізький гідролізно-дріжджовий з-д, що переробляє с.-г. рослинні відходи та деревну тирсу. В 1976 в республіці було вироблено 20 тис. т кормових дріжджів, 380 т фурфуролу, 63 млн. дал етилового спирту. Г. п. СРСР має потужну виробничу базу. Більша частина гідролізних підприємств кооперується з лісопильно-деревообробними, целюлозно-паперовими та олійно-жировими підприємствами.

В. О. Лінчевська.

ГІДРОЛІ́МФА (від *гідро...* і *лімфа*) — рідина, що циркулює в каналах *гастроваскулярної системи* деяких кишковопорожнинних тварин. Переносить поживні речовини та продукти виділення. Склад Г. нестатий, оскільки гастроваскулярна система сполучається з водним середовищем, у якому живуть ці тварини.

ГІДРОЛІ́ТАК — літак, пристосований до злітання з води і посадки на воду. Розрізняють Г. (мал.): поплавкові, що їх *шасі* являють собою поплавки з водонепроникними відсіками; човнові (літаючі човни) — з корпусом у вигляді човна; поплавкові або човнові з колісним шасі для посадки на суходолі (див. *«Амфібія»*). Г. використовують для вантажо-пасажирських перевезень, розвідування риби, для рятувальних робіт на морі тощо. Перші Г., споруджені на поч. 20 ст. (Росія, Франція та ін. країни), являли собою звичайні (сухопутні) літаки, обладнані поплавками. В Росії Г. оригінальної конструкції були створені 1911 Я. М. Гаккелем (1874—1945) і О. С. Костовичем (1851—1916), у 1913 — Д. П. *Григоровичем*. В СРСР найпоширенішими є Г. конструкції Г. М. Берієва.

ГІДРОЛОГІ́ЧНА СТА́НЦІЯ — установа *Гідрометеорологічної служби* СРСР, що здійснює спостереження й вивчення гідрологічного режиму водойм. На Г. с. досліджують рівень і т-ру води, швидкість течії, мутність води в ріках, хім. склад, прозорість, напрям і швидкість мор. течій тощо. Є річкові, озерні, болотяні, водно-балансові, сніголавинні, селестокові (див. *Сель*), льодовикові, мор. Г. с. Вони мають спеціальні пости спостережень з відповідним обладнанням і приладами.

ГІДРОЛОГІ́ЧНІ ПРОГНО́ЗИ — наукове передбачення змін режиму річок, озер, боліт, морів, підземних вод. Розрізняють Г. п. водні (рівень повені, об'єм стоку тощо) і льодові (час замерзання і скресання водойми, товщина криги та ін.). Г. п. складають довготермінові (більше як на 15 діб) і короткотермінові. На Україні Г. п. режиму річок складають Українське бюро погоди, ряд гідрометеорологічних обсерваторій та гідрометеорологічних бюро гідрометслужби УРСР.

ГІДРОЛО́ГІЯ (від *гідро...* і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає *гідросферу*, її властивості та явища і процеси, що в ній відбуваються. Складається з гідрології моря та гідрології суходолу. Гідрологію моря поділяють на *океанологію* і *океанографію;* гідрологію суходолу — на гідрологію річок (потамологію), *озерознавство* (лімнологію), болотознавство (тельматологію), гідрологію льодовиків *(гляціологію)*, гідрологію підземних вод *(гідрогеологію)*, повітряну гідрологію (гідроаерологію) та ін. У гідрології виділяють окремі наукові дисципліни: *гідрографію*, інженерну гідрологію (гідрологічні розрахунки), гідрологічні прогнози та ін. Фіз. та хім. властивості води як природного тіла вивчають *гідромеханіка, гідрофізика, гідрохімія, гідробіологія* та ін.

Г. тісно пов'язана з ін. науками, які вивчають геогр. оболонку і, зокрема, діяльність вод на Землі, а саме — з метеорологією, грунтознавством, геоморфологією, фіз. географією, геологією тощо. Як система наук. знань Г. оформилася на поч. 20 ст. Визначення Г. як науки дав рос. вчений В. Г. Глушков (1915). У галузі Г. працювали відомі рос. вчені Ю. М. *Шокальський*, М. А. Великанов, Г. П. Калінін. Вагомий внесок у розвиток Г. зробили також укр. вчені Є. В. *Опоков*, А. В. *Огієвський* та ін. Осн. наук. проблемами сучас. Г. є розроблення наук. основ перерозподілу водних ресурсів по території та в часі й оцінка можливих наслідків такого перерозподілу; дослідження *кругообігу води* на Землі і вплив на нього діяльності людини; вивчення хім. складу вод, його впливу на якість води і наук. обгрунтування системи контролю та заходів боротьби із забрудненням; встановлення оптимальних водних режимів на осушуваних і зрошуваних землях, обгрунтування протиерозійних заходів; розробка наук. основ комплексного використання і охорони водних ресурсів. Г. користується загальногеогр. і специфічними методами досліджень, основними з яких є експедиційний, стаціонарний, експериментальний, теоретичний. Г. має велике практичне застосування. Відомості про водні об'єкти необхідні для задоволення потреб мор. і річкового флоту, гідроенергетики, *меліорації*, пром. і комунального *водопостачання*, будівництва населених пунктів і гідроспоруд, мостобудування, рибного г-ва, водного спорту, відпочинку. Центром гідролог. досліджень в СРСР є Держ. гідрологічний ін-т (створений 1919 у Ленінграді). Наукові дослідження з Г. на Україні проводять *Гідрометеорологічний український науково-дослідний інститут* Державного комітету СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища, н.-д. та проектні ін-ти М-ва водного г-ва СРСР і М-ва водного г-ва УРСР, *Гідробіології інститут* АН УРСР, а також Одеський гідрометеорологічний ін-т, Укр. ін-т інженерів водного г-ва в Ровно, ін.вузи республіки. Результати досліджень з Г. публікують у міжвідомчому наук. зб. «Метеорология, климатология и гидрология» та ін.

Літ.: Соколов А. А., Чеботарев А. И Очерки развития гидрологии в СССР. Л., 1970; Давыдов Л. К., Дмитриева А. А., Конкина Н. Г. Общая гидрология. Л., 1973; Основи загальної гідрології. К., 1975. *С. С. Левківський, В. І. Пелешенко.*

ГІДРОЛОКА́ТОР (від *гідро...* і *локатор*), гідролокаційна станція — гідроакустичний прилад (станція) для одержання інформації про підводні об'єкти за допомогою звукових хвиль; засіб активної *гідролокації*. Осн. частини

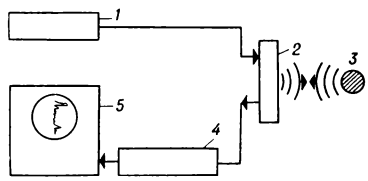

Гідролокатор (схема дії): *1* — генератор електричних імпульсів; *2* — електроакустичний перетворювач; *3* — підводний об'єкт; *4* — підсилювач відбитих сигналів; *5* — індикатор інформації.

Г. (мал.): *генератор* електр. імпульсів заданої частоти (звичайно одиниць і десятків кілогерц); електроакустичний перетворювач (антена) електр. імпульсів на звукові (зондуючі), що випромінюються у воду; підсилювач сигналів (ехосигналів), відбитих від об'єкта; *індикатор* інформації про об'єкт (координати, розміри, швидкість тощо), яка міститься в ехосигналах. Далекість дії Г. у сприятливих умовах становить десятки кілометрів. Г. використовують у мореплавстві, визначаючи підводні перешкоди, при рибопром. розвідуванні, у військ. справі тощо.

В. І. Глазьєв.

ГІДРОЛОКА́ЦІЯ (від *гідро...* і *локація*) — галузь науки і техніки, пов'язана з теорією і засобами одержання інформації про підводні об'єкти за допомогою звукових хвиль. Розрізняють Г. пасивну і активну. Пасивна Г. грунтується на прийманні й оброблянні звукових сигналів, випромінюваних самими об'єктами (напр., підводним човном). За допомогою активної Г. визначають наявність і характеристики (напр., швидкість, розміри) об'єктів, випромінюючи у воду звукові (зондуючі) сигнали й аналізуючи сигнали (ехосигнали), відбиті від об'єкта. Засобами пасивної Г. є шумопеленгатори (див. *Пеленгатор*), засобами активної Г.— *гідролокатори*.

В. І. Глазьєв.

ГІДРОМЕЛІОРАТИ́ВНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — будівництво *гідротехнічних споруд* для цілей *меліорації*; вид *гідротехнічного будівництва*. Об'єктами Г. б. є *зрошувальні системи, осушувальні системи*. Для *обводнення* територій споруджують колодязі, ставки, канали, водопровідні мережі, поглиблюють та розширюють русла річок, зводять дамби, вали тощо. Г. б. виконують спеціалізовані буд. організації. Тех. засобами є *бульдозери, екскаватори, канавокопачі*, каменезбиральні машини, *скрепери*, дреноукладачі тощо. В УРСР споруджено зрошу-

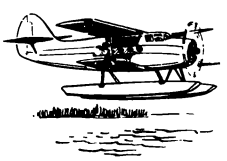

Гідролітак поплавковий.

вальні системи: Дністровську та Суворовську (Одеська обл.), Північно-Рогачицьку (Запорізька область), Фрунзенську (Дніпропетровська обл.), Бортницьку (Київ. обл.), Північно-Кримський канал (Кримська та Херсонська обл.). Осушувальні системи створено в Українському Поліссі (Ровенська, Житомирська, Волинська обл.), у Прикарпатті та Закарпатті та ін.

М. І. Губина.

ГІДРОМЕТАЛУ́РГІЯ (від *гідро...* і *металургія*) — добування металів з руд, рудних концентратів або відходів виробництва водними розчинами хім. реагентів. Осн. процеси Г.: мех. обробка руд (*дроблення*, мокре і сухе подрібнення); *вилуговування* металів водними розчинами хім. реагентів; відокремлювання розчину від нерозчиненої частини; осаджування металів або їхніх сполук з розчинів; переробка осаду. В разі потреби подрібнену руду перед вилуговуванням піддають *випалу* (окисному, відновному тощо), а розчини перед осаджуванням металів — *фільтрації* й очищуванню від небажаних домішок, концентруванню (згущенню) упарюванням і *екстрагуванням*. Г. використовують у виробн. цинку, міді, нікелю, кобальту, алюмінію, благородних і рідкісних металів, а також рідкісноземельних елементів. Іноді, вдаючись до гідрометалургійних процесів, метали добувають безпосередньо з рудних тіл (напр., підземним вилуговуванням міді й урану). Г., на відміну від *пірометалургії*, забезпечує вибіркове і комплексне добування металів з бідних і важкозбагачуваних руд. Добування металів гідрометалург. способами іноді знижує (порівняно з пірометалургійними) собівартість продукції, зменшує забрудненість навколишнього середовища, поліпшує умови праці.

М. Г. Дешевих.

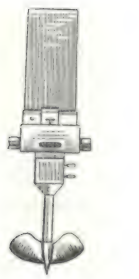

Гідрометрична вертушка.

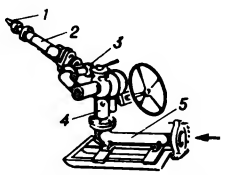

Гідромонітор для підземних робіт: *1* — змінна насадка; *2* — ствол; *3* — кульовий шарнір; *4* — верхнє (поворотне) коліно; *5* — нижнє (нерухоме) коліно.

ГІДРОМЕТЕО́РИ (від *гідро...* і грец. μετέωρα — атмосферні та небесні явища) — опади, що осаджуються з повітря на поверхні землі і на поверхнях наземних предметів. До Г. відносять росу, іній, ожеледь, паморозь тощо. Див. також *Опади атмосферні*.

ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІ́ЧНА СЛУ́ЖБА, ГМС — в СРСР державна організація, завданням якої є забезпечення нар. г-ва всіма видами метеорологічної, гідрологічної та агрометеорологічної інформації, а також короткостроковими і довгостроковими прогнозами. Для цього ГМС має мережу гідрометеорологічних станцій і постів, що проводять регулярні спостереження над станом атмосфери, вод суходолу й морів, аерологічних станцій і станцій ракетного зондування для вимірювання метеорологічних параметрів високих шарів атмосфери. За допомогою *штучних супутників Землі* та космічних станцій одержують відомості про хмарний і сніговий покрив та ін. характеристики для всієї земної кулі. ГМС збирає, узагальнює і поширює гідрометеорологічну інформацію для тер. СРСР, зарубіжних країн і акваторії Світового океану, а також аналізує інформацію з метою вивчення гідрометеорологічних процесів і явищ, що відбуваються в атмосфері і на поверхні Землі. Керує діяльністю ГМС Державний комітет СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища, якому підпорядковані республіканські (на Україні державну гідрометслужбу створено 1921) і тер. управління ГМС, відповідні н.-д. інститути, навчальні заклади. Управлінням ГМС підпорядковані бюро погоди, гідрометеорологічні обсерваторії, гідрометбюро, авіац. метеостанції, мережа станцій та постів для проведення спостережень. Наслідки наук. досліджень і спостережень ГМС публікують у виданнях н.-д. інститутів, у журналі «Метеорология и гидрология» та спеціальних довідниках, щорічниках тощо.

К. Т. Логвинов.

Гідроподібні. Стебельчаста гідра в стадії пупкування.

ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІ́ЧНИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДГМІ — установа, що проводить дослідження в галузі фізики атмосфери, агрометеорології, синоптичної й динамічної метеорології, кліматології і гідрології; вивчає також проблеми, пов'язані з забрудненням атмосфери. Підпорядкований Державному комітету СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. Засн. 1953 на базі Київ. гідрологічної обсерваторії та Київ. н.-д. геофізичної обсерваторії. Має (1979) три польові бази: експериментальний метеорологічний полігон (між Дніпропетровським і Кривим Рогом), метеорологічну базу (с. Жовтневе Софіївського р-ну Дніпроп. обл.), а також гідрологічну базу в м. Богуславі Київ. обл. Результати наук. досліджень публікуються в збірниках праць, монографіях, спец. довідниках.

К. Т. Логвинов.

ГІДРОМЕТРИ́ЧНА ВЕРТУ́ШКА — прилад для визначення швидкості течії води. Фіксує швидкості від 0,03 до 12 м/с. Дія Г. в. грунтується на залежності між швидкістю течії води та швидкістю обертання лопатевого гвинта. Число обертів гвинта відлічує спец. механізм і передає спостерігачеві за допомогою електросигналів.

ГІДРОМЕ́ТРІЯ (від *гідро...* і грец. μετρέω — вимірюю) — сукупність методів визначення характеристик режиму водних об'єктів, вимірювання та обліку всіх вод земної поверхні. Спостереження проводять на гідрометричних станціях, де вимірюють швидкість течії, рівень води, глибину водойми тощо.

ГІДРОМЕХАНІЗА́ЦІЯ (від *гідро...* і *механізація*) — механізація земляних і гірничих робіт за допомогою енергії водяного потоку. Засобами Г. (*гідромоніторами, землесосними снарядами* тощо) руйнують (розмивають) грунт або гірські породи з утворенням водної суміші (пульпи), переміщують цю суміш (див. *Гідравлічне транспортування*), а також укладають грунт (гірську породу) у відвал або в тіло споруди. Г. використовують також при збагачуванні руд тощо. Перевагами Г. є потоковість і можливість повної автоматизації виробн. процесу, висока продуктивність, невелика вартість і нескладність устаткування тощо. Обмежує застосування Г. мала продуктивність під час руйнування міцних порід, труднощі при роботі взимку, залежність від наявності водних ресурсів. Г. використовують у гідротех. і гідромеліоративному будівництві, гірничорудній промсті, у виробн. буд. матеріалів тощо. На Україні методом Г. споруджено греблі і захисні дамби ГЕС на Дніпрі, виконано значні обсяги земляних робіт на будівництві Північно-Кримського каналу, каналу Дніпро — Донбас та ін.

В. М. Ткач.

ГІДРОМЕХА́НІКА (від *гідро...* і *механіка*) — розділ механіки, що вивчає рух і рівновагу практично нестисливих рідин та їхню взаємодію з твердими тілами. Поділяють на *гідродинаміку* і *гідростатику*. Під терміном «гідромеханіка» іноді розуміють *гідроаеромеханіку* в цілому.

ГІДРОМЕХА́НІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа Академії наук УРСР. Організований 1926 у Києві на базі кафедри гідрології Київ. політех. ін-ту. В складі установи (1979) 10 відділів, дослідне виробн. і обчислювальний центр. Осн. напрями роботи: вивчення закономірностей однорідних і стратифікованих *турбулентних течій* і двофазних потоків у трубах, дії вітрових хвиль на споруди і береги, фільтрації води в пористих середовищах і сейсмостійкості великих гідротех. споруд; розроблення проблем гідромеханіки різних об'єктів і апаратів з метою освоєння *Світового океану*. Ін-т є гол. установою в УРСР з проблеми «Гідромеханіка». Видає республіканські міжвідомчі збірники «Гідромеханіка» та «Біоніка». В 1976 ін-т нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

О. Я. Олійник.

ГІДРОМОНІТО́Р (від *гідро...* і *монітор*) — апарат, яким створюють і спрямовують потужний струмінь води; один із засобів *гідромеханізації* земляних і гірничих робіт, руйнування і видаляння (змивання) застиглого шлаку, золи тощо. Осн. частиною Г. (мал.) є ствол зі змінною насадкою, що формує водяний струмінь. Вода надходить у Г. під тиском з напірного трубопроводу. Розрізняють Г. для відкритих і підземних робіт, а також спец. призначення; врубові і змивні; з високим (4—6,5 МПа, або 40—65 кгс/см²) і низьким (1—1,5 МПа, або 10—15 кгс/см²) тиском води; з ручним і дистанційним керуванням.

В. Я Клименко.

ГІДРОНА́ВТ (від *гідро...* і грец. ναύτης — мореплавець), акванавт — спеціально підготовлена людина, яка може тривалий час (протягом багатьох діб) перебувати в підводній споруді або апараті, не виходячи на поверхню. Виконує підводні роботи і дослідження.

ГІДРОПА́РК (від *гідро...* і *парк*)— зона відпочинку, до складу якої входять ділянки землі з зеленими насадженнями, алеями, паркови-

ми спорудами тощо та штучні або природні водоймища. Водойми-ща є важливими елементами композиції всього комплексу і використовуються переважно для водного спорту та купання. Серед найбільших — Г. в Києві на лівому березі Дніпра (тер. бл. 2000 га, в т. ч. 500 га водної поверхні).

ГІДРОПОДІ́БНІ, гідри (Hydrida) — ряд безхребетних тварин класу *гідрозоїв*. Тіло (довж. до 1 см) видовжене, циліндричне. Одним кінцем тіла (підошвою) Г. прикріплюються до субстрату, на протилежному кінці міститься рот, оточений щупальцями з жалкими клітинами (див. *Кнідобласти*), що служать для захисту і допомагають Г. здобувати їжу (черви, рачки, личинки комах тощо). Розмножуються *пупкуванням* та статевим шляхом. Бл. 10 видів, пошир. у прісних водах по всій земній кулі. В СРСР, зокрема УРСР, зустрічаються стебельчаста гідра (Pelmatohydra oligactis), звичайна гідра (Hydra vulgaris), зелена гідра (Chlorohydra viridis) та інші.

ГІДРОПО́НІКА (від *гідро...* і грец. πόνος — праця) — вирощування рослин без ґрунту на водному розчині поживних солей (метод водних культур) або на штучних замінниках ґрунту (метод піщаних або гравійних культур), які періодично зволожують водним розчином мінеральних добрив та мікроелементів. Уперше склад поживного розчину для Г. запропонував 1860 нім. вчений В. Кноп. Завдяки роботам вітчизн. вчених К. А. Тімірязєва, Д. М. Прянишникова, П. С. Косовича, К. К. Гедройца та ін. методи водних і піщаних культур увійшли у практику лабораторних досліджень. В СРСР, у т. ч. на Україні, Г. застосовують гол. чин. для вирощування в теплицях овочів, зелених вітамінних кормів, квітів. Великі площі теплиць зайняті під Г. в приміських зонах Москви, Ленінграда, Києва, Риги, Свердловська та ін. промислових центрів СРСР Г. особливо вигідна і необхідна на Крайній Пн., в пустелях і напівпустелях, на кораблях далекого плавання, в Антарктиді.

Ю. О. Дюкарев, Ф. Я. Попович.

ГІДРОСЛЮ́ДИ — група породоутворюючих мінералів класу *силікатів*, які є проміжними продуктами між *слюдами* і глинистими мінералами. Утворюються внаслідок *вивітрювання* виверженних і метаморфічних гірських порід та гідротермальним шляхом. До Г. належать гідромусковіт, гідробіотит, *вермікуліт*, *глауконіт* та ін.

ГІДРОСТА́Т (від *гідро...* і грец. στατός — стоячий, нерухомий) — апарат, що його спускають на тросі з судна-бази для підводних досліджень і робіт. Являє собою кулясту або циліндричну камеру (із склопластиків, алюмінієвомагнієвих сплавів та ін.), де розміщуються 1—3 оператори. Г. (мал.) обладнують пристроями для самостійного спливання, для спостережень і досліджень під водою, для регенерації (відновлення властивостей) повітря, кінофотоапаратурою, світильниками. Іноді на Г. встановлюють *маніпулятори*, якими керують зсередини апарата, *гребні гвинти*, що забезпечують незначні переміщення під водою. Для телефонного зв'язку і подавання електр. енергії використовують кабель. Глибина занурення Г. понад 600 м.

ГІДРОСТА́ТИКА (від *гідро...* і *статика*) — розділ *гідромеханіки*, який вивчає умови і закономірності рівноваги рідин під дією прикладених до них сил, а також діяння рідин, що перебувають у стані спокою, на занурені в них тіла і стінки посудин. Один з осн. законів Г.— *Архімеда закон*. Закони Г. застосовують при розрахунках гідротех. споруд, кораблів, гідравлічних машин тощо.

ГІДРОСУЛЬФА́ТИ — кислі солі сірчаної кислоти H_2SO_4. Неправильна назва — бісульфати. У твердому стані відомі лише Г. лужних металів ($KHSO_4$, $NaHSO_4$), які при нагріванні втрачають воду, перетворюючись на дисульфати ($K_2S_2O_7$, $Na_2S_2O_7$), що їх раніше наз. піросульфатами. Дисульфати при дальшому нагріванні перетворюються на сульфати. Г. використовують для переведення нерозчинних оксидів (Al_2O_3, Fe_2O_3 та ін.) у розчинні сульфати (способом сплавлення).

ГІДРОСУЛЬФІ́ТИ — кислі солі сірчистої кислоти H_2SO_3. В твердому стані відомі тільки Г. лужних металів ($NaHSO_3$, $KHSO_3$). Усі Г. добре розчинні у воді, мають відновні властивості, легко окислюються киснем повітря, розкладаються к-тами з виділенням SO_2. Г натрію застосовують як відновник, для відбілювання різних матеріалів, Г. кальцію — для одержання *целюлози* з деревини.

ГІДРОСФЕ́РА (від *гідро...* і грец. σφαῖρα — куля) — сукупність усіх вод (океани, моря, ріки, озера, болота, льодовики, сніговий покрив, підземні води тощо), які у вигляді перервної водяної оболонки охоплюють Землю. Г. вкриває 71% поверхні земної кулі. Хім. склад Г. наближається до серед. складу мор. води. Г. перебуває у постійній взаємодії з *атмосферою*, *літосферою* та *біосферою*. Вважають, що у Г. зародилося життя на Землі.

ГІДРОТЕРАПІ́Я (від *гідро...* і *терапія*) — те саме, що й *водолікування*.

ГІДРОТЕРМА́ЛЬНІ РОДОВИ́ЩА — група родовищ корисних копалин, що утворилися з осадків гідротерм (гарячих водних розчинів). Відкладання мінеральної речовини Г. р. відбувається при зниженні т-ри і хім. взаємодії гідротерм з навколишніми породами. З Г. р. добувають кольорові, рідкісні, благородні й радіоактивні метали, *дорогоцінне каміння (гірський кришталь, турмалін, топаз, берил), азбест, магнезит, барит, графіт, гідрослюди* тощо.

ГІДРОТЕ́ХНІКА (від *гідро...* і *техніка*) — наука про водні ресурси, використання їх та боротьбу з руйнівною дією води за допомогою гідротех. споруд, устаткування і пристроїв; галузь техніки. Як наука Г. спирається на *гідрологію*, *гідрогеологію*, *гідравліку*, *гідромеханіку*, на інженерно-будівельні науки — механіку ґрунтів, *будівельну механіку*, теорію пружності, інженерну *геологію*, технологію буд. виробн. тощо. Г. вивчає вплив водяних потоків на *гідротехнічні споруди* і річища, способи захисту від руйнівної дії води; розробляє методи регулювання річкового стоку; досліджує *фільтрацію* води крізь ґрунти, споруди і їхні основи; розробляє теорію стійкості гідротех. споруд та їхніх основ тощо. Теоретичні дослідження в галузі Г. дають змогу створювати методи розрахунку і конструювання гідротех. споруд, способи їх будування й експлуатації, користуючись лабораторним моделюванням і натурними випробуваннями. Осн. напрямами практичної Г. є: використання водної енергії (див. *Гідроенергетика*); меліорація с.-г. земель; *водопостачання* пром. та ін. об'єктів; забезпечення судноплавства і лісосплаву на водних шляхах. До цих напрямів належать також: відведення надмірних, стічних і забруднених вод з територій населених пунктів і підприємств (див. *Каналізація*); забезпечення належних умов для рибного г-ва; охорона водних ресурсів від виснаження й забруднення; захист населених пунктів, підприємств, споруд і с.-г. угідь від повені, зсуву берегів, утворення ярів тощо. Водні ресурси використовують, як правило, комплексно, водночас розв'язуючи кілька водогосп. завдань (див. *Гідровузол*). В СРСР розвиток Г. пов'язаний з дальшим освоєнням річок Сибіру, Середньої Азії і Далекого Сходу, будівництвом великих зрошувальних (напр., Каховської) і осушувальних систем, каскадів ГЕС на Волзі і Камі, протяжних каналів (напр., Великого Ставропольського, Дніпро — Донбас), з реконструкцією і спорудженням глибоководних шляхів, зі зведенням великих високоекономічних інж. споруд (див. *Гідротехнічне будівництво*), перекиданням стоків пн. річок у пд. райони СРСР, сибірських річок — в Середню Азію, Дунаю — в басейн Нижнього Дніпра. Важливі роботи з гідротехніки виконали М. С. *Лелявський*, І. Г. *Александров*, Б. Є. *Веденєєв*, Б. Г. *Гальоркін*, М. М. *Герсеванов*, С. Я. *Жук*, Г. Й. *Сухомел*, Б. А. *Пишкін* та ін.

На Україні дослідження в галузі Г. проводять *Гідромеханіки ін-*

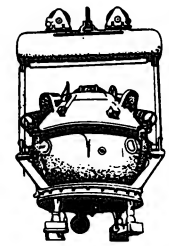

Гідростат.

Гідропарк у Києві.

ститут АН УРСР, *Гідротехніки і меліорації український науково-дослідний інститут, Український інститут інженерів водного господарства* та ін.

Літ.: Берг В. А. Основы гидротехники. Л., 1963; Гришин М. М. Гидротехнические сооружения. М., 1968; Степанов П. М., Овчаренко И. Х., Игнатенко С. И. Основы гидротехники и гидрологии. М., 1977. *Б. І. Стрілець.*

ГІДРОТЕ́ХНІКИ І МЕЛІОРА́ЦІЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа в системі Міністерства меліорації і водного г-ва СРСР; головний у вирішенні питань з технології будівництва зрошувальних і осушувальних систем в СРСР та гідротехніки і меліорації земель в УРСР. Створений 1929 у Києві на базі Північної і Південної дослідно-меліоративних організацій Наркомзему УРСР. В ін-ті (1979) є 11 відділів; 8 лабораторій (гідравлічна, буд. матеріалів, грунтово-гідрохім. аналізів, меліоративних машин, земляних гідротех. споруд, автоматики, вимірювальних приладів, електронно-обчислювальних машин). Ін-т має експериментальні бази: Кримську і Кам'янсько-Дніпровську дослідно-меліоративні станції, Сарненську н.-д. станцію по освоєнню осушених боліт та Сульське болотне дослідне поле; є аспірантура, видається респ. наук.-технічний збірник «Меліорація і водне господарство» та збірник наукових праць «Питання будівництва і експлуатації меліоративних систем». У 1976 при ін-ті створено проектно-технологічне бюро «Водбудіндустрія». Діє ін-т підвищення кваліфікації керівних кадрів системи Мінводгоспу СРСР.

П. І. Коваленко.

ГІДРОТЕХНІ́ЧНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — будівництво споруд, призначених для використовування водних ресурсів або для боротьби з руйнівною дією водної стихії. До об'єктів Г. б. належать *гідротехнічні споруди* водного транспорту, енергетичні, меліоративні (див. *Гідромеліоративне будівництво*), *водопостачання* тощо. Особливостями Г. б. є: складні умови, в яких перебувають гідротех. об'єкти, зазнаючи мех., фіз. і хім. дії води; необхідність пропускати через будовані споруди воду, лід, іноді судна, ліс та ін.; великі обсяги буд. робіт, що зумовлює значні строки зведення споруд та потребу у широкій механізації. Г. б. провадять переважно за індивідуальними проектами, враховуючи природні умови, вплив об'єктів на прилеглі території (затоплення і підтоплення їх, переформування берегів) та ін. Особливості Г. б. визначають складність його екон. обгрунтування, вибору типу та розмірів споруд, методів виконання буд. робіт тощо. Найефективнішим є комплексне Г. б.— спорудження *гідровузлів*, які забезпечують розв'язання кількох водогосп. завдань. При Г. б. вдаються до *підводно-технічних робіт, днопоглиблювальних робіт, кам'яних робіт, бетонних робіт*, до робіт берегоукріпних (див *Берегоукріпні споруди*), рефулерних (видаляння грунту у вигляді пульпи по грунтопроводу) тощо.

Літ.: Кудин С. Н. Гидротехнические сооружения. К., 1972; Дворкін Л. І. Матеріали для гідротехнічного будівництва. К., 1974. *П. Є. Андрущик.*

ГІДРОТЕХНІ́ЧНИЙ БЕТО́Н — бетон для зведення споруд або їхніх частин, що постійно або періодично омиваються водою; вид *важкого бетону*. Компоненти Г. б.: в'яжучі речовини — переважно шлакопортландцемент, пуцолановий портландцемент, а також *портландцемент* та його різновиди; заповнювачі — щебінь, гравій або галька розміром до 120—150 мм і більше, кварцовий пісок; *добавки* (ущільнюючі, пластифікуючі та ін.). Г. б. характеризується *водостійкістю*, водонепроникністю (витримує тиск води до 0,2—1,2 МПа, або 2—12 кгс/см^2), *морозостійкістю* (50—300 і більше циклів поперемінного заморожування та відтавання), міцністю на стиск та розтяг відповідно до 50 та 3,5 МПа (500 и 35 кгс/см^2), незначним виділенням тепла при твердненні. Г. б. застосовують для спорудження *гребель, водоводів, градирень*, басейнів тощо.

ГІДРОТЕХНІ́ЧНИЙ ЗАТВО́Р — рухома конструкція, якою частково чи повністю перекривають (відкривають) водопропускні отвори *гідротехнічних споруд*. Розрізняють Г. з. (мал.): поверхневі (на гребені водозливної споруди) та глибинні; плоскі, сегментні, секторні, циліндричні та ін.; основні (робочі), ремонтні, аварійні, будівельні, запасні; сталеві, дерев'яні, залізобетонні та з легких сплавів. Затворами оперують за допомогою стаціонарних та пересувних машин (лебідок, кранів, гідравлічних підйомників). Г. з. використовують для регулювання рівня води перед греблею (у верхньому б'єфі), витрат води, для пропускання суден, лісу, льоду тощо.

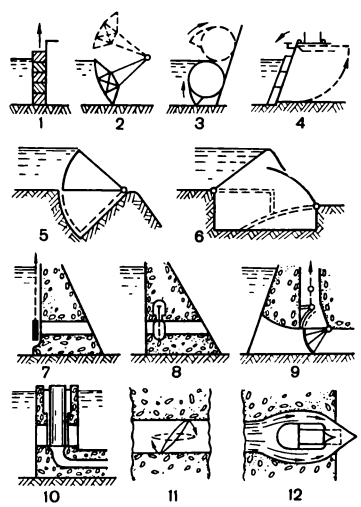

Гідротехнічні затвори: 1—6 — поверхневі; 7—12 — глибинні; 1 — плоский; 2 — сегментний; 3 — вальцьовий; 4 — стояково-плоский; 5 — секторний; 6 — даховидний; 7 — глибинний плоский; 8 — затвор-засувка; 9 — глибинний сегментний; 10 — циліндричний; 11 — дросельний; 12 — голчастий.

ГІДРОТЕХНІ́ЧНИЙ ТУНЕ́ЛЬ — підземний тунель з безнапірним або напірним рухом води; вид *водоводу*. Споруджують Г. т. у земній корі, не видаляючи грунт, що лежить над ним. Розрізняють Г. т. енергетичні, якими підводять воду до ГЕС або відводять її, а також зрошувальні, водопровідні, судноплавні, лісосплавні, водоскидні, будівельні (для тимчасового відведення води при спорудженні *гідровузлів*) та комплексні. Форма поперечного перерізу безнапірних Г. т. здебільшого овальна, прямокутна, підково- та коритоподібна, напірних Г. т.— кругла. Облицьовуючи тунелі спец. конструкціями з бетону, залізобетону або металу, надають їхнім стінкам водонепроникності та зменшують шорсткість, запобігають руйнуванню та деформуванню навколишніх порід. Г. т. споруджують, якщо відкрите вимання грунту з певної ділянки землі, її обхід, а також прокладання відкритого водоводу недоцільне В СРСР до найбільших належать тунелі: енергетичний Чарванський в Узб. РСР (діаметр 12, довж. 774 м), зрошувальний на Великому Ставропольському каналі (діаметр 10 м, довж. 11 км), водопровідний Ялтинський (діаметр 2,4 м, довж. 7,2 км) та ін.

В. М. Ткач

ГІДРОТЕХНІ́ЧНІ СПОРУ́ДИ — споруди, призначені для використання водних ресурсів або боротьби з руйнівною дією води. Розрізняють Г. с. заг. і спец. призначення. До Г. с. заг. призначення належать: споруди, що затримують воду та створюють перепад рівнів води (*греблі, дамби*); *водозабірні споруди; водоводи; водоскидні споруди; регуляційні споруди*. Г. с. спец. призначення є: споруди для використання водної енергії (напр., будинки ГЕС, напірні басейни), споруди водного транспорту (судноплавні *шлюзи, суднопідіймачі, причальні споруди, пірси, маяки*, лісоспуски тощо); гідромеліоративні комплекси (напр., магістральні та розподільні зрошувальні *канали*, шлюзи-регулятори зрошувальних та осушувальних систем, *відстійники, дренажі*); споруди для *водопостачання* та *каналізації* (*каптажі, насосні станції, водонапірні башти, очисні споруди* та ін.). До Г. с. спец. призначення належать також споруди для рибного господарства (напр., рибопідйомники, *рибопропускні споруди*, рибоводні ставки й басейни). Г. с. бувають річкові, морські й озерні; наземні та підземні; в разі потреби їх об'єднують у *гідровузли*. В СРСР до найбільших Г. с належать судноплавні канали Волго-Донський (101 км), Біломорсько-Балтійський (227 км), канали для водопостачання Дніпро — Кривий Ріг (41,6 км), Сіверський Донець — Донбас (131,6 км), Дніпро — Донбас (125 км), зрошувальні канали Північно-Кримський (400 км), Каракумський (800 км) та ін. Див. також *Гідротехнічне будівництво, Гідротехніка*.

Літ.: Гришин М. М. Гидротехнические сооружения. М., 1968; Кудин С. Н. Гидротехнические сооружения. К., 1972; Коваленко П. И., Тугай А. М. Мелиоративные гидротехнические сооружения К., 1974. *М. І. Губина.*

ГІДРОТИ́ПІЯ (від *гідро...* і грец. τύπος — відбиток) — виготовлення фотографічних кольорових зображень з застосуванням водорозчинних *барвників*. Полягає у послідовному перенесенні трьох часткова пофарбованих зображень у вигляді желатинових рельєфів, покритих барвниками, на папір або плівку. Добре передає кольори зображення, забезпечує його стійкість проти вицвітання. Має особливе значення при масовому друкуванні кольорових кінофільмів.

ГІДРОТО́РАКС (від *гідро...* і грец. θώραξ — груди) — скупчення рідини незапального походження *(транссудату)* в плевральних порожнинах. Виникає внаслідок порушення кровообігу при захворюваннях серця, при деяких захворюваннях нирок, аліментарній дистрофії тощо. Здебільшого Г. спостерігається разом з загальним набряком та скупченням рідини в ін. порожнинах тіла.

ГІДРОТУРБІ́НА, гідравлічна турбіна — *турбіна,* що перетворює енергію води на механічну енергію обертового вала. Осн. робочими органами Г. є нерухоме сопло або напрямний апарат, яким водяний потік спрямовується на робоче колесо, і обертове робоче колесо, де й перетворюється енергія

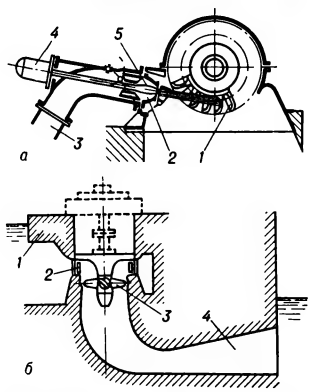

Гідротурбіни: *а* — активна (ківшева): *1* — робоче колесо; *2* — сопло; *3* — трубопровід надходження води; *4* — спеціальний двигун; *5* — голка; *б* — реактивна (проточна частина): *1* — турбінна (спіральна) камера; *2* — напрямний апарат; *3* — робоче колесо; *4* — відсмоктуюча труба

цього потоку. За принципом дії Г. поділяють на *активні турбіни* (вільноструменеві) і *реактивні турбіни* (напірноструменеві); за розміщенням вала робочого колеса — на вертикальні, горизонтальні і похилі. До найпоширеніших а к т и в н и х Г. належать ківшеві турбіни (мал.), робоче колесо яких являє собою диск, по обводу якого розміщено лопаті у вигляді подвійних ковшів. Напрямним апаратом (одним або кількома соплами) струмінь води під атм. тиском з великою швидкістю підводиться до ковшів і з малою швидкістю під тим самим тиском сходить з колеса. Витрату води, а отже, і потужність турбіни регулюють голкою, що її переміщує спец. двигун. Потужність ківшевих Г. до 250 МВт, діаметр робочого колеса 0,35—5,2 м; робочий напір (різниця між рівнями води перед входом у гідравлічну силову установку і за нею) 40—250 (невеликі турбіни) і 300—1700 м (великі турбіни). Р е а к т и в н і Г. за напрямом руху води в робочому колесі (по відношенню до його осі обертання) поділяють на осьові (поворотно-лопатеві, пропелерні) і неосьові (радіально-осьові, діагональні). Осн. елементами проточної частини реактивної Г. є: турбінна (спіральна) камера, що забезпечує рівномірне надходження води по всьому контуру напрямного апарата; напрямний апарат з профільованими лопатками, що регулює витрату води (вона виходить з апарата під тиском, вищим за атмосферний); робоче колесо (з поворотними або нерухомими лопатями), вал якого з'єднано з валом *гідрогенератора;* дифузорна відсмоктуюча труба, що зменшує швидкість води і тим самим дає змогу використовувати значну частину кінетичної енергії водяного потоку. Потужність поворотно-лопатевих Г. до 250 МВт, діаметр робочого колеса 1,0—10,5 м, робочий напір 2—70 м; діагональних Г.— відповідно до 350 МВт, 2,5—7,65 м, 40—120 м; радіально-осьових Г.— до 800 МВт, 0,35—8,5 м, 2—200 (невеликі турбіни), 40—600 м (великі турбіни). Ккд найдосконаліших Г. 0,94—0,95. Г. застосовують на гідроелектростанціях.

Ю. І. Федулов.

ГІДРОФІ́ЗИКА (від *гідро...* і *фізика*) — розділ *геофізики*, що вивчає фізико-механічні та ін. властивості води і процеси, які відбуваються в морях, океанах та водах суходолу. Г. поділяється на фізику моря й фізику вод суходолу. Фізика моря досліджує властивості морських течій, вітрові внутрішні хвилі, теплообмін, оптику, акустику, магнітні та електричні явища в мор. басейнах. Засновником фізики моря є акад. В. В. *Шулейкін*. Гідрофізичні дослідження в океані здійснюють за допомогою різних приладів, які встановлюють на науково-дослідних суднах. Інтенсивно розвивається дослідження океану за допомогою штучних супутників Землі. В УРСР фізикою моря займається *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР (м. Севастополь). Об'єктом дослідження фізики вод суходолу є річки, озера, водосховища, підземні води.

Літ.: Глушков В. Г. Вопросы теории и методы гидрологических исследований. М., 1961; Шулейкин В. В. Физика моря. М., 1968. *Б. О. Нелєпо.*

ГІДРОФІЛІ́Я (від *гідро...* і грец. φιλέω — люблю) — запилення рослин за допомогою води. Властива справжнім *гідатофітам* (напр., кушир, різуха тощо).

ГІДРОФІ́ТИ (від *гідро...* і грец. φυτόν — рослина) — вищі *водяні рослини*, прикріплені до грунту і занурені у воду нижньою частиною (напр., комиш, очерет, рогіз, частуха та ін.). Г. ростуть у прибережній смузі й на мілководді водойм, рідше — на болотах *(гелофіти)* та заболочених грунтах.

ГІДРОФО́БНИЙ ПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ — цемент, який на відміну від звичайного *портландцементу* містить гідрофобні (водовідштовхуючі) *добавки*. Такими добавками є асидол, милонафт, олеїнова к-та та ін., що їх вводять (0,06—0,3% від маси цементу) при помелі портландцементного клінкеру. Утворюючи на поверхні частинок цементу тонкі (мономолекулярні) плівки, вони зменшують його *гігроскопічність*. При змішуванні бетонної суміші ці плівки легко здираються і не перешкоджають твердненню бетону. Бетони і буд. розчини на Г. п. характеризуються меншим водовбиранням, більшою *морозостійкістю* та водонепроникністю, ніж на звичайному цементі. Г. п. застосовують в аеродромному, гідротех. та дорожньому будівництві, для облицьовування будинків тощо.

ГІДРОФО́Н (від *гідро...* і грец. φωνή — звук)— пристрій, що вловлює звукові і ультразвукові коливання у воді і перетворює їх на електричні коливання. Найпоширенішими є Г., дія яких грунтується на електродинамічному (як у електродинамічному *мікрофоні*), п'єзоелектричному (див. *П'єзоелектрика*) і магнітострикційному (див. *Магнітострикція*) ефектах. Г. застосовують у *гідроакустиці* для прослуховування підводних сигналів і шумів, для вимірювання віддалі до певних об'єктів, а також як складові частини напрямлених приймальних гідроакустичних антен.

ГІДРОХІ́МІЯ (від *гідро...* і *хімія*) — наука про хім. склад природних вод та його зміни у зв'язку з хім., фіз. та біологічними процесами, які відбуваються як у воді, так і в навколишньому середовищі. За об'єктом вивчення Г. є наукою географічною, оскільки гідрохім. режим водойм пов'язаний з фізико-геогр. умовами, але користується також і методами хім. та фіз. наук. Дані Г. використовують для розв'язання питань водопостачання, охорони водних об'єктів від забруднення, очищення й опріснення вод, при пошуках корисних копалин (нафти), у зв'язку з гідротех. будівництвом, меліорацією тощо. В УРСР дослідження з Г. проводять підрозділи гідрометслужби, н.-д. ін-ти АН УРСР (морський гідрофізичний, геолог. наук, колоїдної хімії і хімії води, біології пд. морів, гідробіології та ін.).

Літ.: Виноградов А. П. Введение в геохимию океана. М., 1967; Алекин О. А. Основы гидрохимии. Л., 1970; Пелешенко В. И. Оценка взаимосвязи химического состава различных типов природных вод. (На примере равнинной части Украины). К., 1975.

Б. О. Нелєпо.

ГІДРОХІНО́Н, *п*-діоксибензол, $C_6H_4(OH)_2$ — двоатомний *фенол*. Безбарвні або світло-сірі сріблясті кристали; густ. 1358 кг/м³; $t_{пл}$ 170,3° С; розчинні у воді, спирті і ефірі. Водні розчини на повітрі швидко окислюються, буріють. Г.— сильний відновник. Г. одержують відновленням *п*-хінону, а також лужною плавкою *п*-фенолсульфокислоти або *п*-хлорфенолу. Застосовують як проявник у фото-

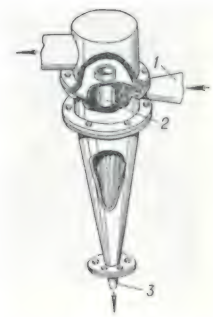

Гідроциклон: *1* — патрубок надходження гідросуміші; *2* — зливний отвір; *3* — насадка розвантажувального отвору.

Гієновий собака.

Гієнові. Смугаста й плямиста гієни.

графії, антиоксидант у хім. пром-сті (напр., стабілізатор стиролу), напівпродукт у виробн. *барвників*, в аналітичній хімії у вигляді сполуки з *n*-хіноном (хінгідрон) для визначення концентрації водневих іонів тощо.

ГІДРОХОРІЯ (від *гідро...* і грец. χωρέω — йду, поширююсь) — поширення плодів, насіння, спор та ін. зачатків рослин за допомогою води. Гідрохорні рослини мають ряд пристосувань (здуття й вирости на плодових або насінних оболонках, заповнені повітрям, тощо), що забезпечують плавучість їхніх зачатків. Г. властива здебільшого рослинам, що ростуть у воді або по берегах водойм (напр., лататтю, стрілолисту, осокам тощо).

І. Гізель.

ГІДРОЦЕ́ЛЕ (від *гідро...* і грец. κήλη — пухлина), водянка яєчка — скупчення серозної рідини між пластинками вагінальної оболонки яєчка. Буває природженим і набутим, за перебігом — гострим і хронічним. Причини набутого Г.— травми, пухлини, запальні процеси яєчка (див. *Орхіт*) та його придатка (див. *Епідидиміт*), серцева декомпенсація, гострі інфекційні процеси тощо. Осн. ознакою Г. є збільшення розмірів мошонки. Лікування: при гострому Г.— медикаментозне, рекомендується носити суспензорій: при хронічному — хірургічне

ГІДРОЦЕФА́ЛІЯ (від *гідро...* і грец. κεφαλή — голова), водянка головного мозку — збільшення кількості *спинномозкової рідини* в порожнині черепа. Буває природженою і набутою. Набута Г. спричинюється (звичайно у малих дітей) інфекційними захворюваннями (менінгіт, менінгоенцефаліт), черепномозковими травмами, а також пухлинами мозку, *гіпертензією*, хворобами нирок тощо. Осн. ознака Г. у дітей — збільшені розміри і характерна форма черепа. Лікування спрямоване на усунення причини захворювання.

ГІДРОЦИКЛО́Н (від *гідро..* і грец. κυκλών — той, що обертається) — апарат, яким розділяють у водному середовищі частинки з різною масою. Апаратами такого типу є *класифікатори*, *сепаратори* і згущувачі (в них відокремлюють частину води). Найпоширеніші гідроциклони являють собою конуси з короткою циліндричною частиною. При обертанні Г. частинки гідросуміші зі значною масою під впливом відцентрової сили потрапляють у периферійну частину апарата і по спіральній траєкторії переміщуються до розвантажувального отвору. Частинки з меншою масою зосереджуються у внутр. потоці і виносяться через зливний отвір. Г. застосовують у вугільній, гірничій та ін. галузях промисловості. Іл. с. 33.

Г. Л. Майдуков.

ГІДРОША́ХТА — *шахта*, де корисну копалину (переважно вугілля) добувають засобами *гідромеханізації*. В межах шахтного (виїмкового) поля Г. корисну копалину відокремлюють від масиву *гідромоніторами* або механогідравлічними машинами, переміщують водою по похилих жолобах (самоплином) або по трубах (під тиском) і перекачують на поверхню вуглесосами або *ерліфтами*. Після збезводнення і збагачування (відокремлення порожньої породи) корисну копалину відвантажують споживачам, а використану воду очищають від каламуті і спрямовують знову до гідромоніторів. Технологія проведення і кріплення *гірничих виробок*, допоміжний транспорт і провітрювання вибоїв на Г. майже такі самі, як і на звичайній шахті. Гідравлічний спосіб практично виключає пилоутворення, сприяє підвищенню продуктивності праці та зниженню собівартості корисної копалини, однак на Г. порівняно більші втрати корисної копалини, подрібнення її тощо.

Д. Я. Прогнимак.

ГІЄНОВИЙ СОБА́КА (Lycaon pictus) — хижий ссавець родини *собачих*. Поширений в Африці. Довж. тіла до 1 м, вис. в холці 0,6 м, маса до 25—30 кг. Забарвлення чорно-вохристе, з жовтими і білими плямами, хвіст пухнастий, голова подібна до голови гієни. Живуть зграями (до 60 голів), у період розмноження — парами. Самка після 63—80-денної вагітності народжує 6—8 малят. Тривалість життя 9—10 років. Живляться переважно антилопами, на них полюють і вдень, і вночі. Іл. с. 33.

К. А. Татаринов.

ГІЄНОВІ (Hyaenidae) — родина хижих ссавців. Довж. тіла 100—166 см, маса 80 кг, тулуб кремезний, піднятий у холці, голова велика з міцними щелепами, передні ноги довші від задніх. Шерсть груба, брудно-бурого кольору з темними смугами або плямами, вздовж хребта утворює високу гриву. Живляться Г переважно падлом. Активні вночі. Поширені в пустелях, напівпустелях та передгір'ях Африки, Передньої, Серед. та Пд. Азії та в Закавказзі. Відомо 3 роди (Hyaena, Crocuta, Proteles) з 4 видами: смугаста (H. hyaena), плямиста (C. crocuta), берегова (H. brunnea) гієни та земляний вовк (P. cristatus), який живиться термітами та ін. комахами. Викопні рештки відомі починаючи з міоцену; трапляються на території України до Києва включно. Іл. с. 33.

В. О. Топачевський

ГІЄНЬ, Гюієнн — історична область на Пд. Зх. Франції. В давнину мала назву Аквітанія і становила частину *Галлії*. В 1 ст. до н. е. тер Г захопили римляни, в 5 ст.— *вестготи*, в 6 ст.— *франки*. Після розпаду *Франкської держави* деякий час була незалежною. З 1137 — під владою Франції, з 1152 — Англії. В 1453 її повернуто Франції. В 17—18 ст. Г. разом з *Гасконню* становила губернаторство Гієнь і Гасконь. В кін. 18 ст. тер. Г. увійшла до складу департаментів Жіронда, Ло, Дордонь, Аверон, частково Ло і Гаронна, Тарн і Гаронна.

ГІ́ЗА — місто в Єгипті. Див. *Ель-Гіза*.

ГІЗЕЛЬ (Кисіль?) Інокентій [бл. 1600—18 (28). XI 1683, Київ] — український освітній і церковний діяч, історик. Родом з Пруссії. Закінчив Києво-Могилянську колегію (1642), вчився також за кордоном. У 1645—50 — професор і ректор (з 1646) Києво-Могилянської колегії, де читав курси філософії, психології та ін. З 1650 — ігумен київських Кирилівського, з 1652 — Миколаївського монастирів. У 1654 брав активну участь у переговорах про возз'єднання України з Росією. З 1656 — архімандрит *Києво-Печерської лаври*. Був одним з найосвіченіших діячів культури на Україні. *Л. Баранович* називав його «Арістотелем». Автор філос. праць «Твір про всю філософію» (1645—47), «Мир з богом людині» (1669). Загалом філос. система Г. ідеалістична, але містить деякі матеріалістичні тенденції (про вічність матерії та ін.). Редагував «*Києво-Печерський патерик*» (1661). Ряд дослідників вважав Г. укладачем «*Синопсису*» (1674).

Літ.: Сумцов Н. Ф. Иннокентий Гизель. «Киевская старина», 1884, №10; Нарис історії філософії на Україні. К., 1966.

ГІЗЗА́Т Тазі Калімович [справж. прізв.— Гіззатов; 3 (15). IX 1895, с. Варзі-Омга, тепер Агризького р-ну Тат. АРСР — 7.III 1955, Казань] — татарський рад. драматург, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1940) і Тат. АРСР (з 1939). Член КПРС з 1942. Перша п'єса — «Срібна монета» (1922). Автор п'єси «Найманець» (1925), драм «Бішбуляк» (1932), «Іскри» (1935), «Полум'я» (1940), комедій «Славна епоха» (1936), «Сміливі дівчата» (1939). В роки Великої Вітчизн. війни і в повоєнний час написав п'єси «Таймасови» (1941), «Священне доручення» (1944), «Справжня любов» (1947), «Жертва егоїзму» (1950—54) та ін. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани».

ГІЗИ (Guise) — французький аристократичний рід, відгалуження дому герцогів *Лотарінгії*. В період *релігійних воєн* 16 ст. Г. очолювали католиків. Генріх Г. (1550—88) був одним з організаторів *Варфоломіївської ночі* (1572), керівником *Католицької ліги* 1576. Після закінчення реліг. воєн Г. втратили могутність.

ГІЗО́ (Guizot) Франсуа-П'єр-Гійом (4.X 1787, Нім — 12.IX 1874, Валь-Ріше) — французький держ. діяч, історик, член Франц. академії (з 1836). Не раз обіймав міністерські посади в урядах Франції, 1847—48 — прем'єр-міністр. Політика Г. була підпорядкована інтересам великої буржуазії та збереження *Липневої монархії*. Після *революції 1848 у Франції* залишив політ. діяльність. У своїх істор. працях доводив, що гол. рушійною силою історії є класова боротьба. Проте класові відмінності зводив до майнових відносин, не визнавав класової природи бурж. суспільства, вороже ставився до боротьби нар. мас.

ГІКО́РІЯ — рід рослин родини горіхових. Те саме, що й *карія*.

ГІКСО́СИ — група азіатських племен, які бл. 1700 до н. е. вдерлися з Передньої Азії до Єгипту й завоювали його. На поч. 16 ст. до н. е. в Єгипті почався визвольний рух проти Г., що привів за фараона

Яхмоса I (1584—59 до н. е.) до вигнання завойовників. Г. відступили до Палестини; дальша доля їх невідома

ГІЛАШВІЛІ Павло Георгійович (н. 2.V 1918, Тбілісі) — партійний і держ. діяч Груз. РСР. Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї службовця. З 1934 — слюсар-інструментальник на вагоноремонтному з-ді в Тбілісі. З 1937—на комсомольській роботі. В 1939—45 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни. В 1945—58 працював в апараті ЦК ЛКСМ Грузії, першим секретарем ряду райкомів і міськкомів КП Грузії, в ЦК КП Грузії. В 1956 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. В 1958—67 — інструктор ЦК КПРС. У 1967—72 — Голова Ради Міністрів Абх. АРСР. В 1972—76— перший секретар Тбіліського міськкому КП Грузії. З січня 1976 — Голова Президії Верховної Ради Груз. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1976 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8— 10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Жовтневої Революції, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГІЛБЕРТА ОСТРОВИ́ — острови у зх. частині Тихого ок., володіння Великобританії. Крім власне Г. о., включає частину о-вів Лайн, Фенікс та о. Ошен. Пл. понад 850 км². Нас. 52 тис. чол. (1973). Адм. центр — м. Баїрікі. Названі на честь англ. капітана Дж. Гілберта, який відвідав ці острови 1788. З 1892 — протекторат, з 1915 — колонія Великобританії. О-ви коралового походження. Клімат екваторіальний, жаркий і вологий, на Пд.— часті засухи. Чагарникова рослинність. Основа економіки — вирощування кокосової пальми та виробн. копри: добування фосфоритів

ГІ́ЛГУД (Gielgud) Джон-Артур (н. 14.IV 1904, Лондон) — англійський актор і режисер. Навчався в Королівській академії драм. мист. З 1921 працював у театрах Лондона — *«Олд Вік», Королівському шекспірівському театрі,* «Ліцеум», «Куінс» та ін. Ролі в п'єсах Шекспіра: Гамлет, Річард II, король Лір, Юлій Цезар та ін.; Сенеки: Едіп (однойменна трагедія); Чехова: Трофімов, Гаєв («Вишневий сад»), Треплєв і Тригорін («Чайка»), Вершинін («Три сестри») та ін. Поставив спектаклі за п'єсами Шекспіра, Чехова, творами Достоєвського. Г. перший серед діячів англ. театру на практиці застосував *Станіславського систему*. Знімався в кіно. У 1964 гастролював у Рад. Союзі.

ГІЛЬЄЛЬС Еміль Григорович [н. 6 (19). X 1916, Одеса] — російський рад. піаніст, нар. арт. СРСР (з 1954). Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1942. Закінчив Одес. консерваторію (1935) та школу вищої майстерності в Моск. консерваторії у Г. *Нейгауза* (1938). Виступає з 1929 З 1938 викладає в Моск. консерваторії (з 1952 — професор). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, а також медалями. Ленінська премія, 1962. Держ. премія СРСР, 1946.

ГІЛЕ́Я (від грец. ὕλη — ліс) — вологі тропічні ліси у Пд. Америці, гол. чин. у бас. Амазонки. Для рослинності Г. характерні *епіфіти,* багато *ендеміків*. Велика кількість кактусів, ліан тощо. Тут ростуть какао, каучукове дерево та ін. Ліси типу Г. є також у Африці, Пд.-Сх. Азії, Океанії.

ГІЛЛЯСТОВУ́СІ РАКОПОДІ́БНІ (Cladocera) — підряд (за деякими авторами — ряд) нижчих *ракоподібних*. Тіло (довж. 0,1—10 мм) поділяється на голову і тулуб, частково або цілком вкрите двостулковим хітиновим щитком. *Антенули* невеликі, *антени* (вусики) добре розвинені, двогілясті, з щетинками, служать для плавання. Живляться водоростями, бактеріями, часточками *детриту*. Розмноження статеве з чергуванням кількох партеногенетичних (див. *Партеногенез*) і одного двостатевого покоління (див. *Гетерогонія*). Бл. 400 видів, поширених переважно в прісних водах. На Україні — бл. 90 видів, з них найвідоміші: *дафнія* звичайна, босміна довгоноса (Bosmina longirostris) та ін. Г. р. є поживою багатьох риб. *М. Л. Підгайко.*

ГІ́ЛМОР (Gilmore) Мері (16.VIII 1865, поблизу м. Гоулберна, Новий Півд. Уельс — 3.XII 1962, Сідней) — австралійська письменниця і громад. діячка. В 1893—99 брала участь у створенні комуни «Нова Австралія» в Парагваї, до 1902 жила в Аргентині, 1902 повернулася в Австралію. Протягом 23 років співробітничала в профспілковій газ. «Уоркер» («Робітник»). Осн. теми творчості Г.— життя австрал. трудящих, захист їхніх прав, боротьба за мир.

Авторка збірок поезій «Палке серце» (1918), «Дикий лебідь» (1930), «Поля боїв» (1939), «За батьківщину Австралію» (1945).

ГІЛОЗОЇЗМ (від грец. ὕλη, тут — речовина, матерія і ζωή — життя)— філософське вчення, за яким здатність відчувати нібито притаманна всій *матерії*. Термін запроваджено у 17 ст. Але гілозоїстичне пояснення ряду явищ зустрічається ще у давньогрец. філософів (*Фалес, Анаксімандр, Геракліт* та ін.). Елементи Г. відроджуються у працях Дж *Бруно,* Б. *Спінози,* філос. системах франц. матеріалістів 18 ст. (Д. *Дідро,* Ж.-Б.-Р. *Робіне,* Ж.-О. де *Ламетрі* та ін.). Г. нерідко виступав як форма прояву матеріалістичного світогляду. В дійсності *відчуття* є властивістю лише високоорганізованої органічної матерії.

ГІЛЯ́КИ — застаріла назва народу *нівхів*.

ГІЛЯ́Н — історична область в Ірані на пд.-зх. узбережжі Каспійського м. У 8 ст. до н. е. — 6 ст. н. е. тут жило плем'я гелів, предків сучас. *гілянців* (звідси назва області). У 8—9 ст. Г. (за винятком гірської частини) завоювали *араби*. В 1307—70 Г. перебував під владою *монголів*. З 1370 до 16 ст. у сх. частині Г. існувала д-ва Сеїдів. З поч. 16 ст. Г.— у складі Ірану. В 1909 був одним з важливих центрів *Іранської революції 1905—11*. В період піднесення нац.-визвольного руху в Ірані (1918—22), спрямованого проти англ. імперіалістів, в одному з міст Г.— Решті з 5.VI 1920 до 29.IX 1921 існувала т. з. Гілянська республіка.

ГІЛЯ́НЦІ — народ, який живе в Ірані. Чисельність — 1,9 млн. чол. (1975, оцінка). Мова — гілянська, належить до *іранських мов*. За релігією Г.— мусульмани-шиїти (див. *Шиїзм*). Г.— корінні жителі краю. Осн. заняття — землеробство, яке у прибережних районах поєднується з рибальством, а в гірських — з скотарством і лісовим промислом. У минулому в Г. була високорозвинута кустарна обробка шовку.

ГІЛЯ́РОВ Меркурій Сергійович [н. 22.II (6.III) 1912, Київ] — рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1974). Закінчив Київ. ун-т (1933). З 1934— на наук. роботі у Всесоюзному ін-ті каучуконосів та Ін-ті еволюційної морфології й екології АН СРСР; одночасно (1949—77) — професор Моск. пед. ін-ту ім. В. І. Леніна, з 1977 — Моск. держ. ун-ту. Осн. праці присвячені розробці заходів боротьби з грунтовими шкідниками, вивченню ролі тварин у грунтоутворенні, питанням еволюції, загальної екології та ін. Г. створив нову галузь біології — грунтову зоологію. Голова Нац. к-ту рад. біологів (з 1959), президент (з 1972) Всесоюзного ентомологічного т-ва. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1967.

ГІЛЯ́РОВ Олексій Микитович [8 (20).XII 1855, Москва — 7.XII 1938, Київ] — вітчизняний філософ, акад. АН УРСР (з 1922). Приват-доцент Моск. ун-ту (з

П. Г. Гілашвілі.

Е. Г. Гілельс.

М. С. Гіляров.

О. М. Гіляров.

Д. Гільберт.

Н. Гільєн.

Ш.-Е. Гільйом.

1885). З 1891 — професор філософії Київ. ун-ту. Автор численних філос. праць, написаних з позицій ідеалізму. За рад. часу робив спроби засвоїти вчення марксизму-ленінізму. Про це свідчить, зокрема, розпочата ним 1926, але незакінчена праця «Схема історії філософії у висвітленні історичного матеріалізму».

ГІЛЯРО́ВСЬКИЙ Володимир Олексійович [26.XI (8.XII) 1853, маєток у Вологод. губ.— 1.X 1935, Москва] — російський рад. письменник. Почав друкуватися 1873. Перша кн. «Люди нетрів» (1887) — про тяжке життя трудового народу — спалена за вказівкою царської цензури. Поеми «Стенька Разін», «Запорожці» — про романтику героїчної боротьби нар. мас. Автор серії мемуарних творів «Москва і москвичі» (1926), «Мої блукання» (1928), «Люди театру» (вид. 1941). Після подорожі по Україні видав кн. «На батьківщині Гоголя» (1902). Г. переклав кілька віршів Т. Шевченка.

Тв.: Сочинения, т. 1—4. М., 1967.

ГІЛЯРО́ВСЬКИЙ Михайло Васильович (н. 14.VIII 1934, с. Телятин, тепер Люблінське воєводство ПНР) — український рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Після закінчення 1960 Київ. ін-ту театр. мистецтва працював режисером у театрах Чернігова, Ніжина, Дрогобича, Львова, Києва. З 1976 — гол. режисер Кіровогр. укр. муз.-драм. театру ім. М. Л. Кропивницького. Поставив спектаклі: «Блакитна троянда» Лесі Українки, «Не судилось» Старицького, «Сторінка щоденника» Корнійчука, «Живий труп» Л. Толстого, «Діти сонця» Горького, «Король Лір» і «Отелло» Шекспіра.

ГІ́ЛЬБЕРТ (Hilbert) Давід (23.I 1862, Велау, поблизу Кенігсберга — 14.II 1943, Геттінген) — німецький математик. Закінчив Кенігсберзький ун-т, 1893—95 — його професор, 1895—1933 — професор Геттінгенського ун-ту. Осн. праці — з теорії *інваріантів, чисел теорії, функцій теорії,* основ *геометрії, диференціальних рівнянь, інтегральних рівнянь,* задач *математичної фізики,* обґрунтування математики та *математичної логіки* за допомогою *аксіоматичного методу.* Перебуваючи під впливом ідеалістичної філософії І. *Канта* та *позитивізму,* Г. вірив у обмеженість *Всесвіту* і через це заперечував правомірність використання в науці матем. нескінченності. Методологічні помилки Г. стали джерелом *формалізму* в математиці.

Тв.: Рос. перекл.— Основания геометрии. М.—Л., 1948; Наглядная геометрия. М.—Л., 1951 [у співавт.].

Літ.: Бородін О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. К., 1973.

ГІ́ЛЬБЕРТ (Джілберт; Gilbert) Уільям (24.V 1544, Колчестер — 30.XI 1603, Лондон або Колчестер) — англійський фізик, придворний лікар королеви Єлизавети I. Навчався в Кембріджі й Оксфорді. Побудував першу теорію магнітних явищ. Довів, що Земля є великим магнітом, і висловив думку, що її магнітні полюси збігаються з географічними. Г. встановив, що, крім янтарю, властивість притягувати після натирання легкі предмети мають багато ін. тіл, які він назвав «електричними» (грец. мовою янтар — електрон), уперше ввівши цей термін у науку. Критикуючи *Арістотеля,* виступав на захист геліоцентричної системи М. *Коперника.*

ГІ́ЛЬБЕРТ, Гб, Gb — одиниця магніторушійної сили в *Гаусса системі одиниць* і системі СГСМ. 1 Гб = 0,795775 А (див. *Ампер*). Названо за ім'ям У. *Гільберта.*

ГІ́ЛЬБЕРТА ПРОБЛЕ́МИ — двадцять три математичні проблеми, сформульовані Д. *Гільбертом* 1900 на Міжнар. матем. конгресі в Парижі. Вони стосуються *множин теорії, чисел теорії, алгебри, геометрії,* теорії *диференціальних рівнянь, топології.* Більшість Г.п. розв'язано; решта потребує дальшого грунтовного дослідження. Великий вклад у розв'язання Г. п. внесли рад. математики В. І. Арнольд, С. Н. *Бернштейн,* І. М. *Виноградов,* О. Й. Гельфонд, В. М. *Глушков,* А. М. *Колмогоров,* П. С. *Новиков,* І. Г. *Петровський,* О. В. *Погорєлов,* Л. С. *Понтрягін* та ін. Серед іноз. учених, які займалися Г. п.,— нім. математики К. Зігель, М. Ден, американські — Г. Буземан, А. Глісон, Д. Монтгомері, Л. Зіппін.

Літ.: Проблемы Гильберта. М., 1969; Погорелов А. В. Четвёртая проблема Гильберта. М., 1974; Болтянский В. Г. Третья проблема Гильберта. М., 1977.

ГІ́ЛЬБЕРТІВ ПРО́СТІР — нескінченновимірний *евклідів простір.* Названо за ім'ям Д. *Гільберта.*

ГІЛЬВІ́К (Гійевік; Guillvic) Ежен (н. 5.VIII 1907, Карнак) — французький поет і перекладач. Член Французької компартії з 1942. Учасник *Руху Опору.* Літ. діяльність почав 1939, опублікувавши «Поему-діалог в пам'ять людям Іспанії». Заклик до боротьби проти фашизму прозвучав у збірках «Злами» і «Виконавчий лист» (обидві видані 1947). У зб. «Досягнути» (1949), «Жага життя» і «Смак миру» (обидві — 1951), «Земля для щастя» (1952), «Тридцять один сонет» (1954) виступив проти соціальної несправедливості, закликав до боротьби за мир. Автор зб. «Карнак» (1961), «Сфера» (1963), «Евклідові мотиви» (1967). У 1964 в Парижі в перекладах Г. вийшли збірка творів Т. Шевченка (34 вірші), повість «Художник» і уривки з «Щоденника» (переклав разом з Ж. Лафон).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 7; [Вірші]. «Всесвіт», 1976, № 5; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Френо, Гильвик. Из французской поэзии. М., 1969.

О. О. Миронов.

ГІЛЬГАМЕ́Ш — напівлегендарний правитель м. Урука в *Шумері.* До нашого часу дійшли шумерські епічні пісні про Г. (від 3-го тис. до н. е.). Наприкінці 3-го — на поч. 2-го тис. до н. е. аккадською мовою створено епічну поему про Г. Легенди про Г. були поширені й у *хеттів, хуритів* та ін. народів. Іл. с. 38

Літ.: Эпос о Гильгамеше. Пер. с аккадского. М.—Л., 1961; Епос про Гільгамеша. Перекл. з аккадської. «Всесвіт», 1976, № 7.

ГІЛЬДЕБРА́НД (Hildebrand) Бруно (6.III 1812, Наумбург — 29.I 1878, Ієна) — німецький бурж. економіст і статистик, один із засновників *історичної школи* вульгарної політичної економії. В своїх працях Г. розглядав політ. економію як науку описову. Висунув т. з. істор. метод дослідження екон. явищ, що зводився до підміни наук. аналізу емпіричним збиранням статистичних та істор. фактів. Виступав проти марксизму, заперечував капіталістичну експлуатацію, заг. екон. закони капіталізму; вороже ставився до ідей соціалізму.

ГІЛЬДЕНШТЕ́ДТ (Гюльденштедт) Антон-Йоганн [26.IV (7.V) 1745, Рига — 23.III (3.IV) 1781, Петербург] — російський учений-природознавець, акад. Петерб. АН (з 1771). В 1768—74 як учасник академічних експедицій досліджував Прикаспій, Кавказ, Слобідську й Лівобережну Україну. Вів щоденник та подорожні записки, в яких подав значні відомості про природу, економіку, торгівлю, побут населення України і Кавказу 2-ї пол. 18 ст. Г. зібрав матеріал з історії Азова і Криму.

Тв.: Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. Х., 1892.

ГІ́ЛЬДІЇ (нім. Gilde — корпорація, цех) — в широкому розумінні різні об'єднання населення в період середньовіччя в Зх. Європі; у вузькому розумінні — об'єднання купців. У Росії, в т. ч. і на Україні, Г. як обов'язкові купецькі об'єднання засновано 1721 в усіх містах. Маніфест 17 (28). III 1775 поділив *купецтво* залежно від майнового стану на три Г. В 1863 3-ю Г. було ліквідовано. З 1898 скасовано обов'язковість запису до Г. З того часу входження до Г. давало лише станові купецькі права.

ГІЛЬЄ́Н (Guillén; повне прізв.— Гільєн Батіста) Ніколас (н.10. VII 1902, Камагуей) — кубинський поет і громад. діяч. Член Компартії Куби з 1937. Перші вірші опублікував 1919. Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Героїзмові республіканців присвятив поему «Іспанія» (1937). В циклі «Усі пісні» (1947) відбито страждання і боротьбу трудящих Лат. Америки. У 1954—59 жив в еміграції Створив зб. віршів «Всенародний голуб» (1958) і цикл лірико-епічних елегій. Поема «Добрий день, Фідель» (1960), зб віршів «Все моє» (1964) присвячені соціалістичній Кубі. Автор збірок віршів «Великий звіринець» (1967), «Зубчасте колесо», «Щоденна газета» (обидві — 1972). Кілька разів відвідав СРСР. Член Всесвітньої Ради Миру (з 1950). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1976; Рос. перекл.— Стихи. М., 1957; Новые стихи. М., 1966; Третья молодость. М., 1972.

Літ.: Плавскин З. И. Николас Гильен. М.—Л., 1965; Шур Л. А. Николас Гильен. Биобиблиографический указатель. М., 1964.

ГІ́ЛЬЗА (нім. Hülse) — 1) Г. артилерійська — частина артилерій-

ського набою; тонкостінний металевий стакан, призначений для вміщення порохового заряду, допоміжних елементів до нього, засобів запалення (*капсуль*), а також для *обтюрації* газів у процесі пострілу (мал. *а*, *б*). В унітарних патронах Г. з'єднує снаряд (кулю), заряд та засоби запалення, що сприяє швидкострільності зброї. 2) Г. патрона стрілецької зброї (мал., *в*) — мініатюрна копія Г. унітарного арт. патрона. Г. бувають латунні й сталеві. 3) Г. мисливського патрона з металу або картону.

ГІЛЬЗАЇ — одна з найбільших груп афганських племен (див. *Афганці*). Чисельність — понад 1,5 млн. чол. (1975, оцінка). Населяють Газнійське нагір'я і зх. схили Сулеймановых гір у Пд. Афганістані. Осн. заняття — кочове скотарство, караванна торгівля, землеробство. У Г. збереглися пережитки патріархальних відносин.

ГІЛЬЙОМ (Гійом; Guillaume) Шарль-Едуар (15.II 1861, Флер'є — 13.VI 1938, Париж) — швейцарський фізик, іноземний член АН СРСР (з 1924). В 1883 закінчив Цюріхський ун-т, з 1905 — директор Міжнар. бюро мір і ваги в Севрі. Праці гол. чин. з *метрології*. Дав нове значення об'єму 1 л. Вивчав сплави нікелю і сталі. Відкрив інвар, елінвар та ін. сплави, що застосовуються для виготовлення високоточних інструментів і вимірювальних стандартів. Нобелівська премія, 1920.

ГІЛЬЙОМ КАЛЬ (Guillaume Cale; р. н. невід.— червень 1358, Клермон-ан-Бовезі) — керівник селянського повстання у Франції — *Жакерії*, селянин. Прагнув об'єднати сел. загони, налагодити зв'язок з повсталими городянами, у т. ч. з парижанами. За наказом Карла Злого (короля Наварри) Г. К. підступно схопили і стратили.

ГІЛЬМЕ́НД — річка в Афганістані. Довж. 1150 км, пл. басейну бл. 500 тис. км². Бере початок на схилах хр. Баба (система Гіндукушу), впадає в озера Хамун (на тер. Ірану), утворюючи велику дельту. Пересічна річна витрата води 400—500 м³/с. Використовується для зрошування.

ГІ́ЛЬФЕРДІНГ (Hilferding) Рудольф (10.VIII 1877, Відень — 10.II 1941, Париж) — один з лідерів австр. і нім. соціал-демократії та 2-го Інтернаціоналу; теоретик *австромарксизму*. Автор багатьох екон. праць. В гол. з них — «Фінансовий капітал» (1910) — зробив одну з перших спроб дати наук. аналіз новим явищам капіталізму, що вступав у стадію імперіалізму. Однак у цій монографії міститься ряд теор. положень опортуністичного характеру. З відкритою ревізією марксизму виступив після 1-ї світової війни, висунувши теорію «організованого капіталізму» [див. «*Плановий (регульований) капіталізм*»]. Твердив, що сучас. капіталізм переживає період трансформації, відбувається ніби мирне вростання його в соціалізм. Вороже ставився до Рад. влади і диктатури пролетаріату. Опортунізм Г. піддав нищівній критиці В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 41, с. 282).

ГІМАЛА́Ї — найвища гірська система земної кулі. Простягаються в межах Пакистану, Індії, Непалу і Китаю, між Тібетським нагір'ям на Пн. і Індо-Гангською рівниною на Пд. Довж. бл. 2400 км, ширина до 300 км. Площа близько 650 тис. км².

Гімалаї з Пд. на Пн. поділяють на Передгір'я, Малі Г. і Великі Г. Перша смуга підноситься до 500—800 м над Індо-Гангською рівниною. Малі (Низькі) Г. шир. до

Гімалаї.

100 км, утворені системою хребтів (відгалуження Великих Г.) і міжгірних улоговин. Пересічна вис. 3000—4000 м. На Зх. (між річками Інд і Чінаб) пд. частину Малих Г. утворює хр. Пір-Панджал, з вис. до 5000 м. В Непалі окремі вершини Малих Г. досягають вис. 6000 м. Між Малими і Великими Г. лежать улоговини Катманду, Срінагар та ін. Великі (Високі) Г., або Гол. Гімалайський хр., має шир. до 90 км. В їхніх межах — 11 вершин вищих за 8000 м, у т. ч. найвища вершина світу *Джомолунгма* — 8848 м. Г. утворилися в кайнозойську еру в результаті *альпійської складчастості* на місці давнього мор. басейну. Складені з вапняків, пісковиків, сланців, гнейсів, гранітів. Значні родовища корисних копалин: мідь, золото, хроміти, сапфір, нафта, газ та ін. Г. утворюють кліматичний рубіж між областю екваторіальних мусонів Індостану й континентальною областю Центр. Азії. В передгір'ях клімат тропічний. На вис. 2000 м пересічна т-ра січня близько +6°, липня +18,5°. На вис. 2700—3000 м пересічна т-ра зимових місяців бл. 0°. Вище 4500 м т-ра літніх місяців нижче 0°. Найбільше опадів — на пд. схилах Г. (в Дарджілінгу до 3100 мм, в Сімлі понад 1700 мм, в Срінагарі до 950 мм). На пн. схилах Г. опадів дуже мало (у верхів'ї Інду 81 мм на рік). Снігова лінія лежить переважно на вис. 4500 м; на пн. схилах — на 700—1000 м вище, ніж на південних. Заг. площа льодовиків понад 33 тис. км², найбільші з них — Зему, Ганготрі, Ронгбук. Річкова сітка більше розвинута на пд. схилах. Брахмапутра, Сатледж та Інд перетинають Великі Г. у глибоких (до 5000 м) ущелинах. На річках багато водоспадів, порогів. Озера тектонічного і льодовикового походження (Вулар, Цоморарі та ін.). Ландшафти Г. дуже різноманітні, особливо на пд. схилах. Біля підніжжя гір поширені деревно-чагарникові зарості (джунглі). До 1000—1200 м на навітряних схилах і по долинах рік ростуть пальми, лавр, панданус, деревоподібні папороті, бамбук, багато ліан. Вище 1200 м на Зх. і 1500 м на Сх.— пояс вічнозелених широколистяних лісів, вище 2200 м— ліси помірного поясу. На вис. 2700—3600 м — пояс хвойних лісів. У субальпійському поясі — ялівцево-рододендронові зарості. Альпійські луки лежать на вис. бл. 5000 м. Нижні частини схилів у Зх. Г. вкриті рідколіссям з чагарниками, вище — мусонні листопадні ліси. З вис. 1300—1500 м з'являються середземноморські субтропічні види. На пн. схилах поширені гірські пустельні ландшафти. Деревна рослинність зустрічається лише по долинах рік. В лісах Пд. Г. водяться слони, носороги, буйволи, дикі свині, олені, тигри, мавпи; з птахів — папуги, дикі кури, фазани, павичі. На пн. схилах — гімалайські ведмеді, дикі кози, дикі барани, яки. Місцеве населення вирощує чай, цитрусові, зернові культури тощо. *В. С. Гаврилюк.*

ГІМАЛА́ЙСЬКИЙ ВЕДМІ́ДЬ, чорний ведмідь (Selenarctos thibetanus) — ссавець родини *ведме-*

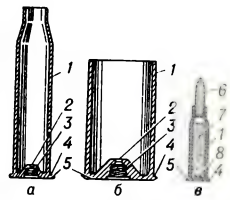

Гільза і патрон: *а* — гільза для патронного заряджання, *б* — гільза для роздільного заряджання, *в* — патрон стрілецької зброї; *1* — корпус; *2* — очко під капсуль; *3* — капсульна втулка; *4* — фланець; *5* — дно; *6* —куля; *7* — порох; *8* — капсуль.

Найвищі вершини Гімалаїв

Назва	Висота, м
Джомолунгма	8848
Канченджанга	8585
Макалу	8470
Дхаулагірі	8221
Чо-Ойю	8189
Кутанг	8126
Нангапарбат	8126
Аннапурн	8078
Госаїнтан	8013

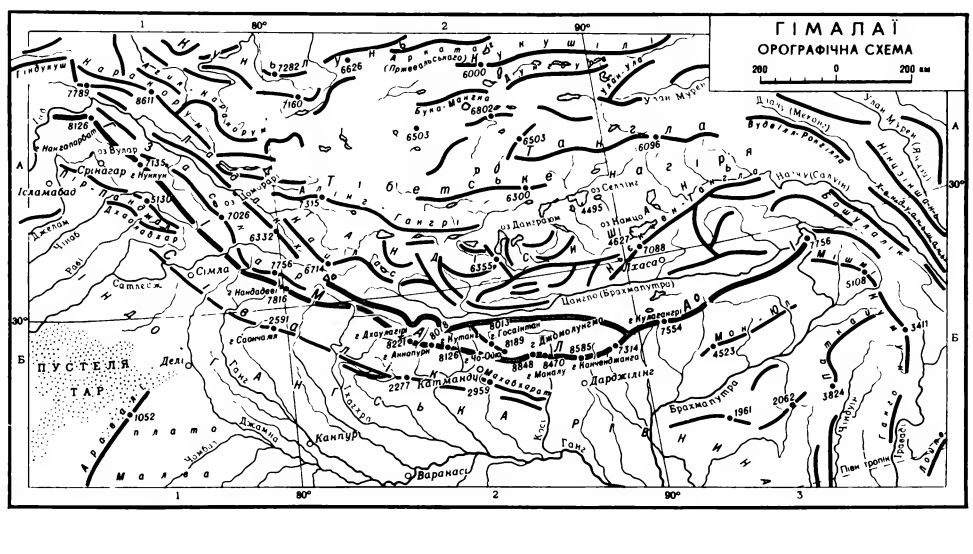

Гільгамеш. Рельєф. 8 ст. до н. е. Лувр. Париж.

девих. Довж. тіла до 2 м, вис. у холці бл. 0,8 м, маса до 150 кг. Хутро чорне, підборіддя біле, на грудях білувато-жовта гострокутна пляма. Поширений у Пд.-Сх. Азії, особливо в Гімалаях; в СРСР — на Далекому Сході. Живе в гірських широколистяних лісах. Добре лазить по деревах. Живиться переважно рослинною їжею. На зиму залягає в сплячку. Статева зрілість настає на 3 році життя. Самка у січні — лютому народжує 1—2 ведмежат. Г. в.— в минулому об'єкт полювання заради шкури і м'яса. Чисельність Г. в. помітно зменшується. В СРСР перебуває під охороною.

К. А. Татаринов.

ГІМЕНЕ́Й (грец. Ὑμέναιος, лат. Hymen) — 1) У грецькій і римській міфології бог шлюбу. На його честь під час весілля співали весільний гімн, який називали теж гіменеєм. Зображували Г вродливим юнаком зі смолоскипом у руках. 2) У переносному значенні Г.. «пута Гіменея» — шлюб.

ГІМЕ́НІЙ (від грец. ὑμήν — плівка, шкірка), гіменіальний шар — шар спороносних клітин (*асків* або *базидій*) на поверхні чи всередині плодових тіл сумчастих (дискоміцетів) та базидіальних грибів. У сумчастих грибів спороносні клітини звичайно розташовані упереміж з *парафізами* (неплідними грибними нитками), а у базидіальних — з цистидами (неплідними клітинами)

ГІМЕНОЛЕПІДО́З — *гельмінтоз* людини, ссавців і деяких птахів. Г людини спричинюється карликовим (зрідка пацюковим) *ціп'яком*. Г. супроводиться порушеннями з боку травної, нервової й серцево-судинної систем. Осн. джерелом зараження є хвора людина, можливе зараження також від мишей та пацюків. Передається Г. гол. чин. через забруднені фекаліями іграшки, їжу, предмети вжитку. Г. уражає переважно дітей (від 4 до 9 років). Клінічні ознаки: скарги на болі в животі, зниження апетиту, нудота, пронос, загальна слабкість, запаморочення тощо. Профілактика: раннє виявлення хворих на Г. та лікування їх, боротьба з гризунами, додержання правил особистої гігієни. Лікування: протиглистяні та загальнозміцнювальні препарати.

ГІМЕНОМІЦЕ́ТИ (Hymenomycetes, Hymenomycetales) — група порядків (за деякими авторами — порядок) *базидіоміцетів*. Спороносний шар (*гіменій*) розташований здебільшого відкрито на поверхні плодового тіла. Бл. 16 000 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктиди Більшість Г.— сапрофіти, деякі — паразити, переважно на деревах (*трутовикові гриби*). До Г. належать майже всі їстівні й отруйні гриби.

Гімалайський ведмідь.

ГІМН (грец. ὕμνος) — урочистий муз. твір на вірші програмного характеру. Існують Г. державні, революційні, військові, релігійні, на честь видатних подій, героїв тощо. Г. належить значна роль у громад.-політ. житті як засобу масової агітації, мобілізуючій та організуючій силі. Розраховані на масове сприйняття й виконання, Г. відзначаються образністю тексту, широкою урочистою мелодією розміреного (частіше маршового) ритму, яка легко запам'ятовується. Поняття «гімн» змінювалося в процесі істор. розвитку. Найдавніші Г.— культові пісні на честь богів у Єгипті, Месопотамії, Старод. Греції. Християнська церква використовувала Г. з метою реліг. пропаганди. Соціально-реліг. рух 15—16 ст. зумовив появу протестантських Г.: гуситських пісень у Чехії, протестантського хоралу в Німеччині. Велика франц. революція породила революційні Г., в т. ч. «*Марсельєзу*». Революц. пролетаріат створив свій Г.— «*Інтернаціонал*», який до 1944 був також держ. Г. СРСР (див. *Гімн державний*).

ГІМН ДЕРЖА́ВНИЙ — офіційна урочиста пісня, що поряд з *гербом державним* і *прапором державним* є офіційним символом держави. В СРСР Г. д. був «*Інтернаціонал*» (нині — парт. гімн КПРС). У грудні 1943 Раднарком СРСР затвердив новий Г. д. Його повсюдне виконання запроваджено з 15.III 1944. Сучас. гімн Рад. Союзу (муз. редакція композитора О. В. Александрова, текст С. Михалкова та Г. Ель-Регістана) затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.V 1977, повсюдне виконання запроваджено з 1.IX 1977. Він символізує велич і могутність Рад. Союзу, героїзм рад. людей, дружбу народів нашої країни. Кожна союзна республіка має власний Г. д. Сучас. гімн УРСР (музика авторського колективу під керівництвом А. Лебединця, текст П. Тичини і М. Бажана) затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР від 22.III 1978, повсюдне виконання запроваджено з 1.VIII 1978. Виконується Г. д. переважно під час урочистих зборів, політ. демонстрацій, військ. парадів, при вшануванні переможців на міжнар. спортивних змаганнях тощо. Текст і ноти гімнів СРСР і УРСР див. на окремому аркуші, с. 40—41.

ГІМНА́ЗІЯ (від грец. γυμνασιον — *гімнасій*) — середній загальноосвітній навчальний заклад в дореволюц. Росії та деяких зарубіжних країнах, переважно з гуманітарним ухилом. Першу чоловічу Г. в Росії відкрито 1726 при Петерб. АН. У губернських містах Г. почали відкривати на поч. 19 ст. Першими чоловічими Г. на Україні були Полтавська і Одеська (1804), Чернігівська, Новгород-Сіверська, Харківська і Катеринославська (1805), Київська (1809). В 60-х рр. 19 ст. засн. жіночі Г Строк навчання в Г. з 1804 — 4 роки, з 1828—7, з 1871 — 8 років. Статутом 1864 встановлено 3 типи Г.: класичні з викладанням двох давніх мов, класичні з викладанням лат. мови і реальні без викладання давніх мов (з 1871 — *реальні училища*). Вихованці класичних Г. могли вступати до ун-тів, реальних — тільки у вищі тех. навч. заклади. У Г. вчилися переважно діти привілейованих верств населення, хоч формально, за статутом, право вступу до них мали всі. На тер. сучас. України на 1.I 1914 налічувалося бл. 340 чоловічих і жіночих Г. та 41 реальне училище. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. реорганізовано в єдині трудові школи.

ГІМНА́СІЙ (грец. γυμνάσιον) — державний навчально-виховний заклад у Стародавній Греції, а також на елліністичному Сході. Час виникнення Г. точно не встановлено. В Афінах найбільшого розвитку вони досягли в 5—4 ст. до н. е. До Г. вступали після *палестри* (гімнастична школа, в якій навчалися хлопчики з 12 до 16 років) юнаки 16—18 років із знатних і заможних сімей. В Г. вони займались гімнастикою, вивчали політику, філософію, л-ру. Найвідоміші Г.— *Академія платонівська* та Лікей, заснований Арістотелем (див. *Ліцей*).

ГІМНА́СТИКА [грец. γυμναστική(τέχνη), від γυμνάσω — треную, роблю вправи] — система фізичних вправ, що застосовується з метою зміцнення здоров'я людини, підвищення її працездатності і продуктивності праці на виробництві. Сприяє розвиткові рухових навичок, сили, спритності, вдосконаленню координації рухів, а також спец. фіз. якостей, необхідних для людей, які займаються тим чи ін. видом спорту, тощо. В Г. застосовуються спец. розроблені комплекси вправ. У 1968 на Всесоюзній конференції з питань Г. її було поділено на три групи: загальнорозвиткові види, що включають основну Г., гігієнічну Г., атлетичну Г.; спортивні види — *спортивну гімнастику, художню гімнастику, акробатику;* прикладні види — *виробничу гімнастику*, професійно-прикладну Г., спортивно-прикладну Г., військово-прикладну Г. та лікувальну Г. (див. *Лікувальна фізична культура*).

В. М. Болобан.

ГІМНАСТИ́ЧНІ ПРИЛА́ДИ — спеціальні предмети або устаткування для виконання гімнастичних вправ. Розрізняють 2 групи Г. п.: прилади, на яких виконують вправи (мал. 1), і прилади, з якими виконують вправи (мал. 2).

ГІН — поведінка і стан більшості ссавців у шлюбний період, зумовлені статевим збудженням самців. Під час Г. самці неспокійні, видають закличні або загрозливі звуки (рев оленів), нерідко б'ються за самок. Початок Г. залежить від кліматичних і погодних умов, стану тварин і забезпеченості їх кормами тощо. В районах з вираженою зміною пір року Г. приурочений до певних строків. Так, в умовах УРСР у вовків Г відбувається в січні — лютому, в борсуків — у квітні, у лосів і оленів — у вересні, а у дрібних гризунів — кілька разів на рік. У несприятливих умовах Г. виявляється слабо.

ГІНАНДРОМОРФІ́ЗМ [від грец. γυνή — жінка, ἀνήρ(ἀνδρός) — чоловік і μορφή — форма, вигляд] — аномалія, при якій одні частини тіла організму мають *генотип* і ознаки жіночої статі, інші — чоло-

вічої. Розрізняють Г. передньо-задній (передня частина має ознаки однієї статі, задня — іншої), латеральний (одна половина тіла має ознаки жіночої статі, інша — чоловічої), мозаїчний (більша частина тіла має ознаки однієї статі і лише невеликі ділянки — іншої). Найкраще Г. вивчено у комах. Наявність чітких меж між ділянками тіла з ознаками протилежних статей у гінандроморфних комах, на відміну від таких у хребетних тварин, пояснюється відсутністю у більшості з них статевих гормонів, внаслідок чого статеві ознаки ділянок розвиваються виключно під впливом *генотипу* їхніх клітин. Г., пов'язаний з втратою однієї з Х-хромосом (звичайно на стадії дроблення *зиготи*), наз. монозиготичним, а Г., що виникає на основі двоядерних яєць (при *поліспермії*),— дизиготичним.

Ю. М. Александров.

ГІНГІВІ́Т (від лат. gingiva — ясна) — запалення слизової оболонки ясен. Причини виникнення Г. бувають місцевого (негігієнічне утримання порожнини рота, тривале подразнення ясен погано пригнаними коронками, протезами, зруйнованими карієсом зубами тощо) або загального характеру (гострі інфекційні захворювання, захворювання шлунково-кишкового тракту, нервової системи, порушення менструального циклу, вагітність, авітамінози, хвороби крові й кровотворних органів); іноді Г. виникає внаслідок застосування деяких медикаментів (препаратів вісмуту, антибіотиків тощо). Ознаки Г.: болісність і кровоточивість ясен, почервоніння й набрякання їх, неприємний запах з рота. Лікування: усунення осн. причини, що спричинила Г., полоскання рота антисептичними розчинами, змащування ясен в'яжучими засобами та ін.

ГІ́НДЕНБУРГ (Hindenburg) Пауль фон (2.X 1847, Познань — 2.VIII 1934, Найдек) — німецький військ. та держ. діяч, генерал-фельдмаршал (1914). Під час 1-ї світової війни з листопада 1914 — командуючий військами Сх. фронту, з 1916 — нач. генштабу. Під час *Листопадової революції 1918* в Німеччині Г. очолював придушення революц. виступів пролетаріату. В 1925 від блоку правих партій Г. обрано президентом *Веймарської республіки* (1932 переобрано). Сприяв відродженню нім. мілітаризму, приходові до влади фашизму.

ГІ́НДІ МО́ВА — одна з *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. Розрізняють літ. Г. м. і дві групи діалектів: західну (кхарі болі, бангару, брадж та ін.) й східну (авадхі, багхелі й чхаттисгархі). Літ. Г. м. сформувалася на основі *гіндустані*, що спирається на діалект кхарі болі. Осн. фонетичні риси: голосні короткі й довгі, неносові й носові, є *дифтонги*, наявні придихові й церебральні приголосні. Морфологічна будова аналітична (з елементами флективності), вживаються *післяйменники*. Порядок слів у реченні сталий. У лексиці багато санскритизмів. Для Г. м. використовують письмо *деванагарі*. Література Г. м. зародилася в кін. 1-го тисячоліття н. е. Найдавніші писемні пам'ятки відносяться до 9—12 ст. Твори поетів 15—17 ст. Кабіра, Нанака, Сундардаса та ін. носили демократичний характер. Широкої популярності набула епічна поема *Тулсідаса* «Рамаяна», створена на основі давньоінд. поеми *«Рамаяна»* санскритською мовою. В 1-й пол. 19 ст. на основі діалекту кхарі болі почала формуватися проза. Визначну роль у розвитку л-ри нового періоду відіграла діяльність видатного просвітителя Бхаратенду *Харішчандри* На поч. 20 ст. соціальні проблеми в поезії порушували поети Майтхілішаран Гупта, Рамдхарі Сінх Дінкар, у прозі — основоположник критич. реалізму в л-рах гінді і урду *Премчанд*, Сударшан, Угра та ін. Романтичний напрям у поезії 20—30-х рр. «чхаявад» очолювали Сумітранандан *Пант*, Джайшанкар *Прасад*, Сур'якант Тріпатхі *Нірала*, поетеса Махадеві Варма. Твори *Яшпала*, Упендранатха Ашка, Рангея Рагхава відіграли значну роль у боротьбі за незалежність Індії і класові інтереси трудящих. В 50—70-і рр. з реалістичними творами виступали Сумітранандан Пант, *Бхагаватічаран Варма*, Манматханатх Гупта та ін.

Літ.: Гуру К. Грамматика хинди, ч. 1—2. Пер. с хинди. М., 1957—62; Катенина Т. Е. Язык хинди. М., 1960; Челышев Е. П. Литература хинди. М., 1968

ГІ́НДУКУ́Ш — одна з найвищих гірських систем земної кулі. Лежить в Азії, в межах Афганістану, Пакистану та Індії. Довж. бл. 800 км, шир. 50—350 км, вис. до 7690 м (г. Тірічмір). Складається з власне Г., що поділяється на Зх. Г. (вис. 3500—4000 м), Центр. Г. (вис. 4500—5000 м), Сх. Г. (вис. понад 6000 м), та хребтів Баба, Пагман та ін. У Г. альпійські гребені окремих вершин поєднуються з плоскогір'ями (вис. до 4000 м), що розчленовані глибокими улоговинами й ущелинами. Г. утворився внаслідок *альпійської складчастості* Складений гранітами, гнейсами, пісковиками і сланцями. Корисні копалини: кам. вугілля, заліз., мідні, марганцеві, берилієві руди, золото, графіт, сірка та ін. Район частих землетрусів. Клімат Г. переважно сухий; лише на пд.-сх. схилах — до 1000 мм опадів. Вис. снігової лінії бл. 5000 м. Площа зледеніння 6200 км². Річки бас. Інду, Пянджу, Гільменду та ін. течуть у глибоких ущелинах, мають значні запаси гідроенергії. Розвинуті *селі*. Озер майже немає. Добре простежується *висотна поясність* ландшафтів. З тварин тут живуть: сніговий барс, леопард, гірський козел, архар, гімалайський ведмідь, рись, дика свиня, а також сніговий гриф та ін. В Г.— перевали Барогіль (3777 м), Шібар (2987 м), через який проходить шосе Кабул — Мазарі-Шаріф, Саланг (3300 м), де за допомогою СРСР збудовано тонель завдовжки 2,7 км, Додрел (4941 м). В долинах розвинуте землеробство (вирощують пшеницю, ячмінь, бобові) та напівкочове скотарство.

Ю. О. Амброз.

ГІНДУСТА́НІ — народно-розмовна мова в Індії, що сформувалася в середні віки на основі діалекту кхарі болі. Стала мовою міжнац. спілкування в Пн., частково в Центр. і Пд. Індії. На основі Г., що спирається на діалект кхарі болі, сформувалися дві літ. писемні мови — *урду мова* й *гінді мова*.

Літ.: Баранников А. П., Баранников П. А. Хиндустани (хинди и урду). М., 1956.

ГІНДУСТА́НЦІ — народ в *Індії*; основне населення штатів Уттар-Прадеш, Мадх'я-Прадеш, Делі, сх. частини штатів Раджастхан і Гаріана і зх. частини штату Бігар. Заг. чисельність — 170 млн. чол. (1975, оцінка). Розмовна мова — *гіндустані*, її літ. форми — *гінді мова* та *урду мова*. Більшість Г.— індуїсти; в містах багато мусульман. Предки Г. створили багату наук. і художню л-ру на санскриті (зокрема, епічні поеми *«Рамаяна»*, *«Махабхарата»*), старод. філос. системи (7—2 ст. до н. е.). Відомі грандіозні іригаційні споруди та пам'ятки архітектури Г. В долині Ганга — Джамни виникали і розпадались імперії Маур'я (317—180 до н. е.), Гупта (320 — серед. 6 ст.), *Великих Моголів* (1526—1858). З 18 ст. до 1947 Г. зазнавали гніту англ. колонізаторів. Осн. заняття Г.— землеробство, тваринництво, ремесла; частина Г. працює в промисловості.

ГІНЕКОЛО́ГІЯ [від грец. γυνή (γυναικός) — жінка і λόγος — вчення] — галузь медицини, що вивчає специфічну (пов'язану з функцією статевої системи) нормальну діяльність жіночого організму і патологічні процеси, що в ньому виникають, в усі періоди життя жінки та розробляє заходи профілактики й способи лікування цих процесів. Зокрема Г. вивчає фізіол. періоди становлення й згасання статевої функції жінки, симптоми і причини (у т. ч. генетичні) *жіночих хвороб*, роль шкідливих факторів виробництва в порушенні генеративної (дітородної) функції жінки і у виникненні жіночих хвороб, опрацьовує проблему *безплідності*, розробляє методи дослідження гінекологічних хворих тощо. Г. тісно пов'язана з *акушерством*. Г. веде свою історію із стародавніх часів (відомості з Г. зустрічаються в писемних пам'ятках стародавніх Єгипту, Індії, Греції). Г. відокремилась від акушерства в 19 ст., чому сприяли успіхи в галузі медицини, фізіології, патоморфології. В Росії перше гінекологічне відділення було відкрите при Петерб. медико-хірургічній академії (1842), першу гінекологічну клініку створив В. Ф. Снегірьов — основоположник Г. в Росії (Москва, 1875). Велику роль у розвитку Г. в Росії відіграли праці Н. М. Амбодика-Максимовича, А. Я. Красовського, К. Ф. Славянського, зокрема на Україні — І. П. Лазаревича, Г. Ф Писемського та ін. У 70-х рр. 19 ст. як за кордоном, так і в Росії, з'явилась особ-

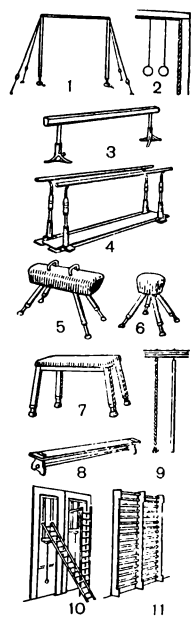

Гімнастичні прилади. Мал. 1: 1 — перекладина; 2 — кільця; 3 — колода; 4 — паралельні бруси; 5 — кінь; 6 — козел; 7 — стіл; 8 — гімнастична лава; 9 — канат і жердина; 10 —комбінована драбина; 11 — гімнастична стінка.

Мал. 2: 1 — булави; 2 — палиці; 3 — гантелі; 4 — набивний м'яч; 5 — скакалка; 6 — обруч; 7 — вимпел; 8 — стрічка.

В. Л. Гінзбург.

І. Я. Гінцбург. В. В. Верещагін за роботою. Бронза. 1892. Державна Третьяковська галерея в Москві.

лива спеціальність — лікар-гінеколог. Великим досягненням рад. медицини є розвиток Г. дитячого та юнацького віку. Вивчення процесів статевого дозрівання дівчат, розроблення заходів ранньої діагностики і лікування *аномалій* розвитку статевої системи, порушення менструальної функції, запальних захворювань, гіперпластичних і пухлинних процесів дає змогу своєчасно здійснювати профілактику жіночих хвороб. Проведення планових профілактичних оглядів жіночого населення дозволяє виявити передраковий стан геніталій (статевих органів), пухлини та ін. гінекологічні захворювання. Організація своєчасної допомоги жінкам при виявленій патології сприяє зниженню заг. гінекологічної захворюваності і зменшенню кількості запущених форм раку та ін. новоутворень геніталій. Досягнення в галузі лікування злоякісних новоутворень геніталій пов'язані з ранньою діагностикою, використанням комплексної терапії, що включає в себе хірургічне лікування, променеву терапію, хіміотерапію і гормонотерапію. Великий внесок у розвиток рад. Г. зробили П. О. Білошапко, Л. Л. Окінчиць, К. К. Скоробанський, О. П. Губарьов, Л. С. Персіанінов та ін., у т. ч. укр. рад. вчені — М. С. Бакшеєв, О. Г. Лур'є, О. Г. Пап, Л. В. Тимошенко та ін. Провідними ін-тами в галузі Г. в СРСР є Всесоюзний н.-д. ін-т акушерства і гінекології МОЗ СРСР (Москва), Н.-д. ін-т акушерства і гінекології АМН СРСР в Ленінграді. В УРСР наук. дослідження в галузі Г. провадяться в *Педіатрії, акушерства і гінекології київському науково-дослідному інституті*, такого ж профілю львівському н.-д. ін-ті, на кафедрах акушерства і гінекології мед. ін-тів і ін-тів удосконалення лікарів, а також в лікарнях. З питань Г. видається ряд спец. журналів, зокрема на Україні — журнал *«Педіатрія, акушерство і гінекологія»*.

Літ.: Петченко А. И. Гинекология. К., 1965; Персианинов Л. С. Оперативная гинекология. М., 1976; Серебров О. І. Гінекологія. К., 1977.

О. Т. Михайленко.

ГІНЕКОЛО́ГІЯ ВЕТЕРИНА́РНА — наука, що вивчає аномалії розвитку, функціональні розлади і хвороби статевих органів самки тварин, їх лікування та профілактику. Г. в. разом з вет. акушерством сформувалася в 19—20 ст. За роки Рад. влади у вет. вузах і на відповідних ф-тах організовано кафедри акушерства і Г. в. Рад. вчені М. П. Мишкін, А. Ю. Тарасевич, А. П. Студенцов, М. О. Флегматов, І. О. Бочаров, зокрема укр. вчені Г. В. Звєрєва, К. І. Туркевич та ін., розробили способи діагностики і лікування багатьох гінеколог. захворювань тварин. Осн. завдання Г. в.— боротьба з неплідністю с.-г. тварин і розробка методів терапії та профілактики захворювань.

ГІНЕЦЕ́Й (від грец. γυνή — жінка та οἰκίον — житло) — сукупність *плодолистків* (мегаспорофілів) квітки, що утворюють одну або кілька маточок. В апокарпному Г. плодолистки не зрощені між собою, в ценокарпному — зрощені.

ГІНЕ́Я (англ. guinea) — англійська золота монета. Вперше випущена 1663 з золота, привезеного з Гвінеї (звідки й назва). З 1717 Г. дорівнювала 21 *шилінгові*. Карбували її до 1813, після чого замінили золотим *совереном*.

ГІНЗБУРГ Віталій Лазарович [н. 21.IX (4.X) 1916, Москва] — російський рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1944. У 1938 закінчив Моск. ун-т, з 1971 — завідуючий відділом Фізичного ін-ту АН СРСР. Праці з квантової електродинаміки, фізики елементарних частинок, оптики, фізики плазми, радіоастрономії, астрофізики. Розробив квантову теорію *Черенкова — Вавилова випромінювання* (1940). Разом з Л. Д. *Ландау* створив феноменологічну теорію *надпровідності*. Розвинув теорію магнітогальмівного радіовипромінювання і радіоастр. теорію походження *космічного проміння*. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953. Ленінська премія, 1966.

ГІНКГО (Ginkgo) — рід листопадних голонасінних деревних рослин родини гінкгових. Єдиний представник Г. дволопатеве (G. biloba) — дводомне дерево до 30—40 м заввишки. Листки шкірясті з віялоподібними пластинками й довгими черешками. Насінини кісточкоподібні, м'ясисті, їстівні. Г. дволопатеве — реліктова рослина, має ряд ознак давніх рослин (дихотомічне жилкування листя, будова суцвіть, запліднення рухливими сперматозоїдами тощо). В палеогеновий період було поширене в Європі й Азії, тепер — лише в культурі. Вирощують як декоративну рослину в Зх. Європі, Пн. Америці. В СРСР — на Кавказі і в УРСР (від Пд. берега Криму й Одеси до Києва і Сум). Іл. с. 42.

ГІНОГЕНЕ́З (від грец. γυνή — жінка і γένεσις — походження) — стимульований *сперматозоїдом* розвиток зародка з яйцеклітини без участі ядра сперматозоїда. При Г. з яєць розвиваються тільки організми жіночої статі. Зустрічається у деяких рослин (див. *Псевдогамія*), червів, риб, земноводних. Розрізняють Г. природний і штучний. Природний Г. може виникати внаслідок потрапляння до яйцеклітини сперматозоїда з самочинно (спонтанно) інактивованим ядром, у риб — як результат несправжнього запліднення ікри одного виду сперматозоїдами ін. виду. Штучний Г. досягається при заплідненні яйцеклітин сперматозоїдами з ядрами, попередньо ушкодженими рентгенівським промінням, фармацевтичними препаратами чи ін. фіз.-хім. чинниками. При штучному Г. зародок часто не розвивається до кінця. Вивчення Г. має значення для з'ясування питань спадковості, для вирішення проблем керування *статтю*. Г.— одна з форм *партеногенезу*.

Б. Г. Новиков.

ГІНЦБУРГ Ілля Якович [15 (27). V 1859, Гродно — 3.I 1939, Ленінград] — російський рад. скульптор. В 1871—78 навчався у М. *Антокольського*, 1886 закінчив петерб. АМ, академіком якої став з 1911. Своєю творчістю близький до *передвижників*. Член АХРР (з 1923). Автор композицій («Хлопчик, що збирається купатися», 1886; «Молодий музикант», 1890; «Лютий 1917 року», 1918), портретів (Л. Толстого, 1891; М. Антокольського, 1907; В. Короленка, 1912; В. І. Леніна, 1927), пам'ятників (М. В. Гоголю у с. Великих Сорочинцях Полт. обл., 1911; Г. В. Плеханову в Ленінграді, 1925; І. Айвазовському в Феодосії, 1930; М. Коцюбинському в Чернігові, 1939).

ГІНЦІВСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка на правому березі р. Удаю, поблизу с. Гінців Лубенського р-ну Полтавської обл. Відкрита 1871. Г. с.— перша палеолітична стоянка, що стала відомою на тер. Росії. Досліджували її 1873, 1914—15 і 1935. Під час розкопок виявлено залишки наземних жител типу чумів народів Півночі, при будуванні яких використовували великі кістки мамонтів, а також залишки заглиблених у землю вогнищ, ямисховища, скупчення кременю на місцях його обробки тощо. Знайдено крем'яні й кістяні знаряддя праці та ін. вироби.

ГІНШЕЛВУД (Hinschelwood) Сірілл-Норман (19.VI 1897, Лондон — 9.X 1967, там же) — англійський фізико-хімік, іноземний член АН СРСР (з 1958) та ряду інших академій. Закінчив (1921) Оксфордський ун-т. З 1929 — член, 1955 — президент Лондон. королівського т-ва. З 1963 — проф. Оксфордського ун-ту. Г.— один з основоположників ланцюгової хім. кінетики. Праці стосуються кінетики і механізму хім. реакцій, зокрема ланцюгових розгалужених процесів окислювання. Нобелівська премія, 1956

ГІО́ЛЬДІ (Guioldi) Родольфо (н. 21.I 1897) — діяч аргентінського й міжнар. комуністичного руху. Один із засновників (1918) *Комуністичної партії Аргентіни* (КПА). Постійний член ЦК, Виконкому ЦК та ін. керівних органів партії. Учасник 3-го конгресу Комінтерну (1921). На 6-му конгресі Комінтерну (1928) Г. обрано членом ВККІ. В 1932—35 допомагав у роботі Компартії Іспанії, 1935 брав участь у нац.-визвольній боротьбі браз. народу. Не раз зазнавав переслідувань, ув'язнень. Редактор багатьох парт. видань [у т. ч. центр. органу КПА — газ. «Нуестра палабра» («Наше слово»)]. Автор праць з історії міжнар. робітн. і комуністичного руху. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Дружби народів.

ГІПАНІС (грец. Ὑπανις) — назва рік Південного Бугу і Кубані в творах античних авторів — Геродота, Страбона, Птолемея, Овідія.

ГІПАРІО́Н (Hipparion) — рід вимерлих непарнокопитних тварин родини *конячих*. Відомо кілька десятків видів. Жили від пізнього

УТВЕРЖДЁН УКАЗОМ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР ОТ 27 МАЯ 1977 ГОДА

ГИМН
СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

Текст С. Михалкова и Г. Эль-Регистана — *Музыка А. В. Александрова*

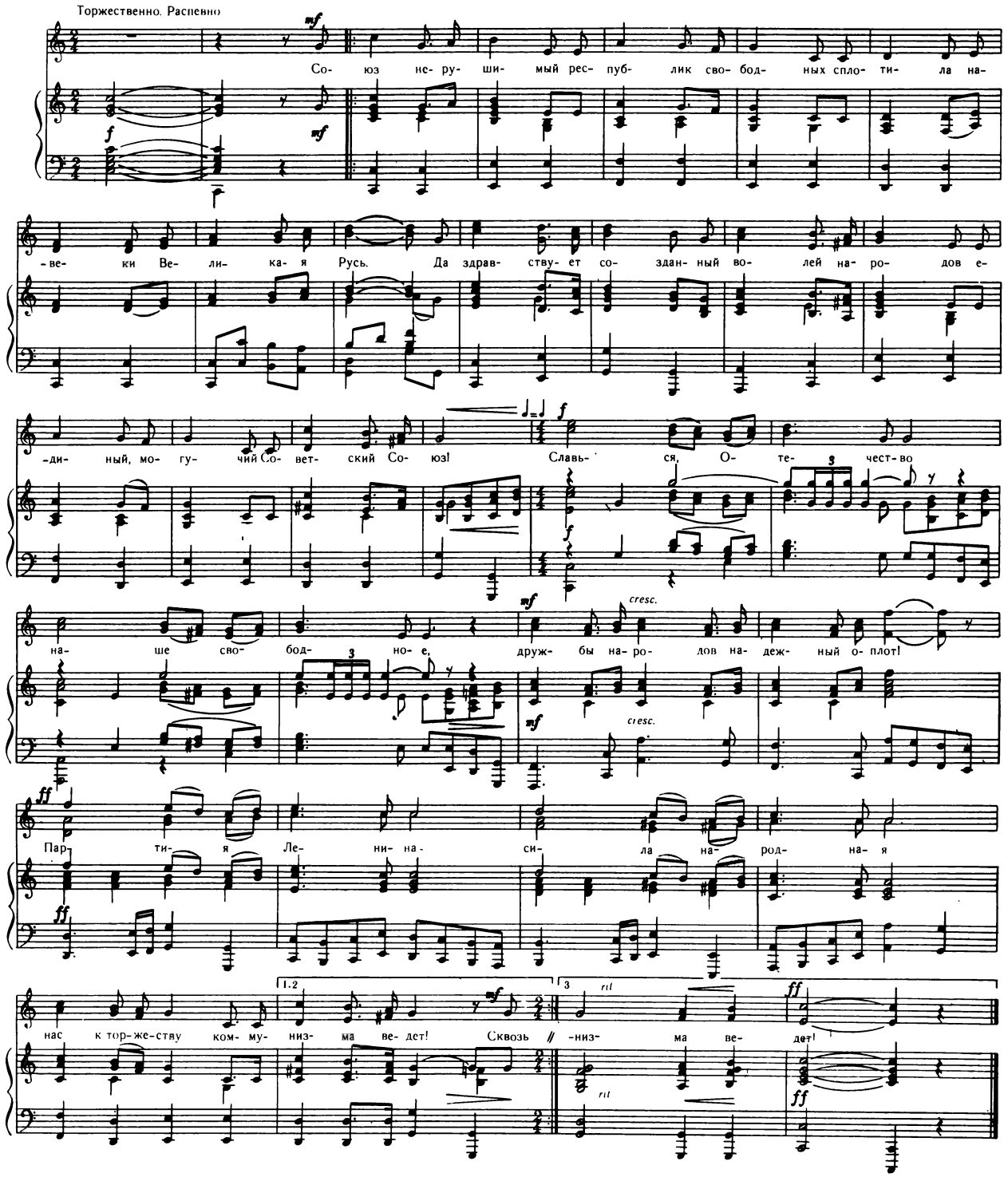

ГИМН
СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки Великая Русь.
Да здравствует созданный волей народов
Единый, могучий Советский Союз!

Славься, Отечество наше свободное,
Дружбы народов надёжный оплот!
Партия Ленина — сила народная
Нас к торжеству коммунизма ведёт!

Сквозь грозы сияло нам солнце свободы,
И Ленин великий нам путь озарил:
На правое дело он поднял народы,
На труд и на подвиги нас вдохновил!

Славься, Отечество наше свободное
Дружбы народов надёжный оплот!
Партия Ленина — сила народная
Нас к торжеству коммунизма ведёт!

В победе бессмертных идей коммунизма
Мы видим грядущее нашей страны,
И Красному знамени славной Отчизны
Мы будем всегда беззаветно верны!

Славься, Отечество наше свободное,
Дружбы народов надёжный оплот!
Партия Ленина — сила народная
Нас к торжеству коммунизма ведёт!

ГІМН
СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

Переклад М. Бажана

Союзом незламним республіки вільні
Навік об'єднала Великая Русь.
Хай квітне, народами створений спільно,
Єдиний, могутній Радянський Союз!

Славимо велич Вітчизни свободної,
Дружби народів опори в віках!
Партія Леніна — сила народная
До комунізму нам вказує шлях!

Крізь грози світило нам сонце свободи,
І Ленін великий нам путь осіяв,
На битву за правду покликав народи,
Натхнення на труд і на подвиги дав.

Славимо велич Вітчизни свободної,
Дружби народів опори в віках!
Партія Леніна — сила народная
До комунізму нам вказує шлях!

У звершенні славних ідей комунізму
Ми бачим, країно, майбутнє твоє.
Червоному стягу своєї Вітчизни
Народ наш несхитну присягу дає.

Славимо велич Вітчизни свободної,
Дружби народів опори в віках!
Партія Леніна — сила народная
До комунізму нам вказує шлях!

ЗАТВЕРДЖЕНИЙ УКАЗОМ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ВІД 22 БЕРЕЗНЯ 1978 РОКУ

ГІМН
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Текст Павла Тичини
і Миколи Бажана

Музика авторського колективу
під керівництвом Антона Лебединця

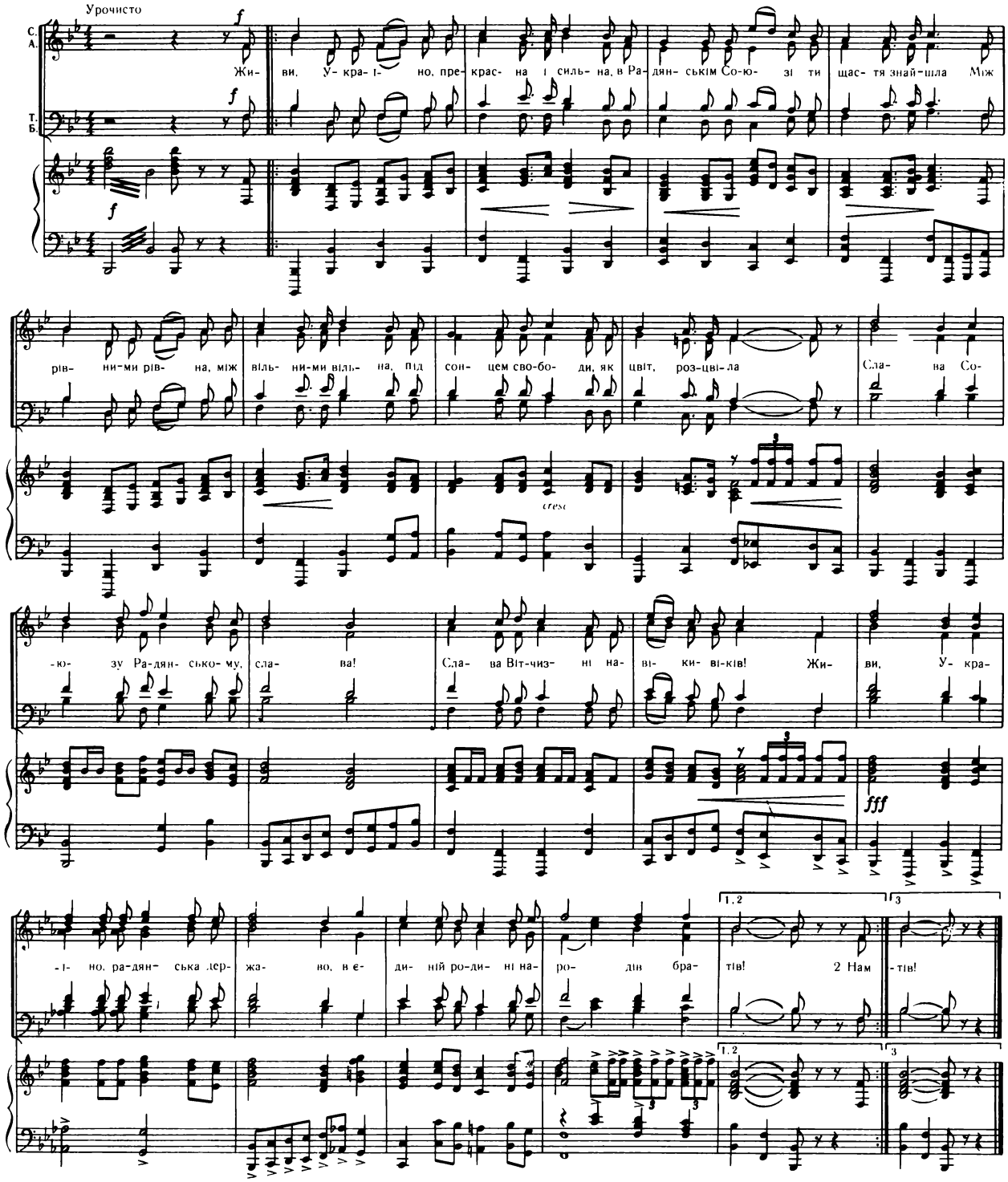

ГІМН
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Живи, Україно, прекрасна і сильна,
В Радянськім Союзі ти щастя знайшла.
Між рівними рівна, між вільними вільна,
Під сонцем свободи, як цвіт, розцвіла.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдиній родині народів-братів!

Нам завжди у битвах за долю народу
Був другом і братом російський народ,
Нас Ленін повів переможним походом
Під прапором Жовтня до світлих висот.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдиній родині народів-братів!

Ми славим трудом Батьківщину могутню,
Утверджуєм правду безсмертних ідей.
У світ комунізму — величне майбутнє
Нас Ленінська партія мудро веде.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдиній родині народів-братів!

міоцену до пізнього пліоцену. Були розміром з невеликого коня (вис. в холці — в середньому бл. 150 см). На кінцівках мали крім серед. (III) пальця ще й бічні (II та IV). Г.— стадні тварини, населяли напіввідкриті та відкриті простори типу саван на всіх материках, крім Пд. Америки та Австралії. В межах України численні рештки Г. відомі переважно з сарматських і меотичних відкладів пд. областей. Іл. с. 42.

О. Л. Короткевич.

ГІПА́ТІЯ (Ὑπατία; Іпатія) з Александрії (370, Александрія — 415, там же) — перша жінка-математик, астроном і філософ. Дочка математика Теона Александрійського. Після навчання в Афінах викладала астрономію, математику й філософію в *Александрійському музеї*. Писала коментарі до праць Платона, Арістотеля, Аполлонія Пергського і Діофанта, але жоден її твір не дійшов до нас. Забита юрбою християн-фанатиків.

Літ.: Гольбах П. Галерея святых. Пер. с франц. М., 1962.

ГІПЕР ... (грец. ὑπερ ...)—префікс, що означає підвищення, перебільшення, надмірність (напр., *гіперемія, гіпертонія*).

ГІПЕРБАРИ́ЧНА ОКСИГЕНА́ЦІЯ (від *гіпер...*, грец. βάρος — тягар, тиск і лат. oxygenium — кисень) — насичення організму киснем за умов підвищеного тиску. Застосовується як метод лікування і профілактики різних захворювань і патологічних станів, пов'язаних з заг. або місцевою кисневою недостатністю (див. *Гіпоксія*). Ступінь насичення крові киснем залежить від величини надлишкового тиску, створюваного в спец. лікувальних барокамерах. Г. о. застосовують при тяжких гострих заг. розладах кровообігу і дихання, *інфаркті міокарда*, ішемічних захворюваннях, при отруєнні чадним газом, газовій гангрені (див. *Анаеробна інфекція*) тощо. Г. о. широко використовується у серцево-судинній хірургії. В СРСР перша операція на серці в барокамері була проведена у 1963 в Києві в клініці М. М. *Амосова*.

М. Ф. Зіньковський.

ГІПЕ́РБОЛА (від грец. ὑπερβολή — перебільшення) — *геометричне місце* точок M площини, абсолютна величина різниці віддалей яких до двох даних точок F_1 і F_2 (фокусів) цієї площини — стала величина: $|F_1M - F_2M| = 2a$ (мал.). Г.— крива, симетрична відносно середини відрізка F_1F_2 (центра Г.), вона складається з двох нескінченних віток. Пряма, що проходить через фокуси Г., наз. д і й с н о ю в і с с ю; пряма, що проходить через центр Г. перпендикулярно до її дійсної осі, наз. у я в н о ю в і с с ю. Якщо початок *координат* помістити в центр Г., а вісь абсцис направити по дійсній осі, то рівняння Г. матиме вигляд $x^2/a^2 - y^2/b^2 = 1$, де $b^2 = c^2 - a^2$, $2c = |F_1F_2|$. Рівняння $x^2/a^2 - y^2/b^2 = -1$ відповідає Г., спряженій з даною (штрихова лінія). *Відношення* $c/a = e > 1$ — *ексцентриситет* Г., прямі $x = \pm a/e$ — *директриси* (n_1 і n_2), прямі $y = \pm bx/a$ — *асимптоти* Г. (m_1 і m_2). Якщо $a = b$, Г. наз. р і в н о б і ч н о ю; у неї $e = \sqrt{2}$, асимптоти взаємно перпендикулярні, і, коли їх взято за осі координат, рівняння Г. має вигляд $xy = 1$. *Дотична пряма* і *нормаль* у довільній точці Г. M є *бісектрисами* суміжних кутів між радіус-векторами F_1M і F_2M. Переріз *конуса* обертання площиною, паралельною його двом твірним, є гіперболою.

Літ.: Мусхелишвили Н. И. Курс аналитической геометрии. М., 1967; Александров П. С. Лекции по аналитической геометрии. М., 1968; Білоусова В. П. [та ін.]. Аналітична геометрія. К., 1973.

В. Є. Михайленко.

ГІПЕ́РБОЛА (грец. ὑπερβολή — перебільшення) в л і т е р а т у р і — перебільшення певної ознаки чи якості з метою підсилення художнього враження; один із *тропів*. Напр.: «А сльоз, а крові? напоїть//Всіх імператорів би стало// З дітьми і внуками, втопить//В сльозах удов'їх» (Т. Шевченко).

ГІПЕРБОЛІ́ЧНА СПІРА́ЛЬ — плоска крива, описувана точкою M при її русі по прямій, яка обертається так, що віддаль цієї точки від центра обертання обернено пропорційна кутові повороту (мал.). В полярних *координатах* рівняння Г. с. має вигляд $\rho = a/\varphi$, де a — віддаль від полюса O до *асимптоти* Г. с., що паралельна полярній осі.

ГІПЕРБОЛІ́ЧНИЙ ЛОГАРИ́ФМ — те саме, що й *натуральний логарифм*.

ГІПЕРБОЛІ́ЧНИЙ ЦИЛІ́НДР — циліндрична поверхня, напрямною якої є *гіпербола*.

ГІПЕРБОЛІ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — функції, що визначаються формулами $\operatorname{sh} x = (e^x - e^{-x})/2$ (гіперболічний синус), $\operatorname{ch} x = (e^x + e^{-x})/2$ (гіперболічний косинус), $\operatorname{th} x = \operatorname{sh} x/\operatorname{ch} x$ (гіперболічний тангенс) (мал.). Г. ф. виражаються через *тригонометричні функції* уявного аргументу: $\operatorname{sh} x = -i \sin ix$; $\operatorname{ch} x = \cos ix$; $\operatorname{th} x = -i \operatorname{tg} ix$. Тому кожному співвідношенню між тригонометричними функціями відповідає аналогічне співвідношення між Г. ф.: $\operatorname{ch}^2 x - \operatorname{sh}^2 x = 1$; $\operatorname{sh}(x \pm y) = \operatorname{sh} x \operatorname{ch} y \pm \operatorname{ch} x \operatorname{sh} y$; $\operatorname{ch}(x \pm y) = \operatorname{ch} x \times \operatorname{ch} y \pm \operatorname{sh} x \operatorname{sh} y$; $(\operatorname{sh} x)' = \operatorname{ch} x$; $(\operatorname{ch} x)' = \operatorname{sh} x$. Г. ф. входять в осн. тригонометричні співвідношення *Лобачевського геометрії*. Застосовують їх при розв'язуванні лінійних *диференціальних рівнянь* з сталими коеф. *Обернені гіперболічні функції* застосовуються при обчислюванні деяких невизначених інтегралів.

Літ.: Штаєрман І. Я. Гіперболічні функції. К., 1933; Янпольский А. Р. Гиперболические функции. М., 1960.

М. Й. Ядренко.

ГІПЕРБОЛО́ЇД (від *гіпербола* і грец. εἶδος — вигляд) — незамкнута центральна поверхня (мал.), яка утворюється обертанням гіперболи навколо уявної або дійсної осі з наступним рівномірним стисканням до однієї з площин симетрії. У першому випадку Г. наз. о д н о п о р о ж н и н н и м, його канонічне рівняння $x^2/a^2 + y^2/b^2 - z^2/c^2 = 1$, у другому випадку — д в о п о р о ж н и н н и м з рівнянням $x^2/a^2 + y^2/b^2 - z^2/c^2 = -1$. Числа $a > 0$, $b > 0$ і $c > 0$ наз. півосями Г. *Асимптоти* гіперболи утворюють при цьому а с и м п т о т и ч н и й к о н у с (його рівняння $x^2/a^2 + y^2/b^2 - z^2/c^2 = 0$), до поверхні якого наближаються при своєму продовженні поверхні обох Г. Після обертання без стискування (коли $a = b$) утворюються Г. і асимптотичний *конус* обертання. Однопорожнинний Г. можна утворити також рухом прямої, що перетинає три довільні *мимобіжні прямі*; це лінійчаста *поверхня*, через кожну точку якої проходять дві прямолінійні твірні з двох серій. Твірні однієї серії мимобіжні між собою і перетинають всі твірні ін. серії. Однопорожнинний Г. широко використовують як стержньову конструкцію при будові баштових споруд.

В. Є. Михайленко.

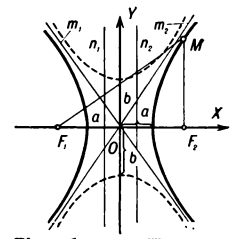

Гіпербола та її характеристики.

ГІПЕРГЕ́ННІ ПРОЦЕ́СИ, гіпергенез (від *гіпер...* і грец. γένναω — породжую) — процеси утворення гірських порід, мінералів і руд на земній поверхні та в приповерхневих горизонтах *земної кори*. Див. *Геохімічні процеси*.

ГІПЕРГЛІКЕ́МІЯ (від *гіпер...*, грец. γλυκύς — солодкий і αἷμα — кров) — збільшення вмісту глюкози в крові понад 0,12%. Тимчасова Г. буває і у здорових людей як пристосовна реакція (напр., при посиленій м'язовій діяльності, сильних болях та емоційних напруженнях), а також після прийняття їжі, багатої на глюкозу. Стійка Г. супроводить *діабет* цукровий, може виникати й при ін. захворюваннях, спричинюваних порушенням діяльності ендокринних *залоз*, а також при деяких хворобах печінки *(гепатит вірусний, цироз)* та ін. У всіх випадках Г. надходження глюкози в кров переважає над її витрачанням.

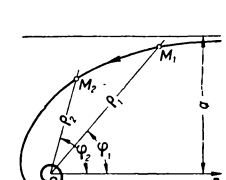

Гіперболічна спіраль: M_1 і M_2 — різні положення точки M; ρ_1 і ρ_2 — їхні радіус-вектори; φ_1 і φ_2 — їхні полярні кути.

ГІПЕРЕМІ́Я (від *гіпер...* і грец. αἷμα — кров) — підвищення кровонаповнення артеріальних або венозних судин певної ділянки тіла. При а р т е р і а л ь н і й Г., що зумовлюється розладом функції нервової системи (зокрема, судинорозширювальних та судинозвужувальних нервів), відповідні тканини червоніють внаслідок посиленого припливу крові, т-ра їх підвищується, об'єм збільшується. Такий стан може виникнути під впливом афекту (сором, гнів) або різних фіз. чи хім. подразників (запалення, опіку, зниження барометричного тиску тощо). При в е н о з н і й Г., що зумовлюється порушенням діяльності серця, закупоркою вен, розладами судинної *іннервації*, уражена ділянка внаслідок порушення стоку крові набуває синюшного кольору (ціаноз), іноді набрякає. В деяких випадках Г. викликають штучно з лікувальною метою.

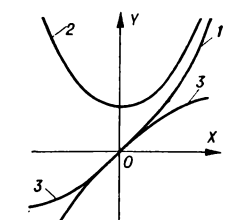

Графіки **гіперболічних функцій:** *1* — $y = \operatorname{sh} x$; *2* — $y = \operatorname{ch} x$; *3* — $y = \operatorname{th} x$

ГІПЕРЗАРЯ́Д — одна з характеристик сильно взаємодіючих елементарних частинок *(адронів)*, дорівнює сумі баріонного заряду (див. *Баріони*) і *дивності*.

ГІПЕРЗВУ́К — *пружні хвилі* з частотою від 10^9 до 10^{13} Гц. Пружне коливання у речовині поширюється, коли довжина його хвилі

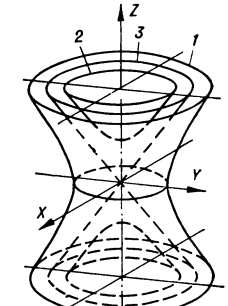

Однопорожнинний *(1)* і двопорожнинний *(2)* **гіперболоїди** та їхній асимптотичний конус *(3)*.

Гінкго дволопатеве: *1*—гілка з чоловічими «квітками»; *2* — гілка з жіночими «квітками»; *3* — жіноча «квітка»; *4* — насінина.

більша за довжину вільного пробігу молекул у газах або за міжатомні віддалі у рідинах та твердих тілах. Тому в газах Г. не поширюється, а в рідинах — швидко згасає. Добрими провідниками Г. є монокристали при низьких т-рах. Г. застосовують для дослідження стану речовини, особливо велике значення його для вивчення фізики твердого тіла.

ГІПЕРІО́Н (від імені давньогрец. міфологічного титана Гіперіона) — супутник планети Сатурн. Відкрив 1848 амер. астроном Дж. Бонд. Діаметр бл. 500 км, віддаль від *Сатурна* 1484 тис. км. Див. *Супутники планет*.

ГІПЕРКІНЕ́З (від *гіпер...* і грец. κίνησις — рух) — надмірні мимовільні рухи, що виникають при деяких ураженнях центральної нервової системи. Нерідко спостерігаються при різних формах *енцефаліту, спадкових хворобах,* інтоксикаціях, травмах, пухлинах, запальних процесах у мозку і зумовлюються збудженням (напр., пухлиною) певних ділянок кори головного мозку або підкіркових утворів. Розрізняють кілька видів Г.: тремор (тремтіння), атетоз (повільні червоподібні рухи), міоклонія (неритмічні швидкі й короткочасні скорочення окремих груп м'язів) та інші

ГІПЕРКО́МПЛЕКСНІ ЧИ́СЛА — числа, що виникають внаслідок узагальнення комплексних чисел. *Комплексне число* $x = x_1 + ix_2$ можна ототожнити з точкою $(x_1; x_2)$ площини. Оскільки для комплексних чисел справедливі алгебр. операції додавання, множення та ін. з їх звичайними властивостями, то точки площини розглядають як числа. Аналогічно алгебраїзують будь-який n-вимірний простір (див. *Багатовимірний простір*) M, тобто простір n-вимірних *векторів* $\vec{x} = x_1\vec{e}_1 + \ldots + x_n\vec{e}_n$, де $\vec{e}_1, \ldots, \vec{e}_n$ — вектори якогось *базису*, а $x_1, \ldots, x_n$ — лійсні числа (*координати* $\vec{x}$). Для цього потрібно запровадити лише операцію множення цих векторів, бо операція їх додавання в M визначена. Таке множення повинно бути асоціативним (див. *Асоціативність*), але необов'язково комутативним (див. *Комутативність*). Простір M із запровадженим у ньому множенням наз. гіперкомплексною системою, а його елементи — гіперкомплексними числами

Операцію множення векторів будують багатьма способами, для цього треба задати лише добутки $\vec{e}_j \cdot \vec{e}_k$. На відміну від звичайних комплексних чисел, для Г. ч. в заг. випадку не визначена дія ділення на Г. ч. Існує лише три типи гіперкомплексних систем, де таке ділення завжди можливе: *дійсні числа*, комплексні числа та *кватерніони*

Теорія гіперкомплексних систем та їхніх узагальнень є важливою частиною сучас. *алгебри*, яка вплинула на розвиток ін. розділів математики, напр. *функціонального аналізу*

Гіпаріон.

Літ.: Чеботарёв Н. Г. Введение в теорию алгебр. М.—Л., 1949; Математика, её содержание, методы и значение, т. 3. М., 1956; Вивальнюк Л. М. Числові системи. К., 1977.

Ю. М. Березанський.

ГІПЕРМОРФО́З (від *гіпер...* і грец. μορφή — форма, вигляд), гіпертелія — виниклий у процесі еволюції перерозвиток організму в якому-небудь одному напрямі. Г. є одним з осн. напрямів біологічного прогресу. Прикладом Г. є надмірний розвиток рогів у *велетенського оленя*, ікол у *шаблезубого тигра*, шкірних скостенінь у *динозаврів*, клешень у крабів, розмірів тіла у слонів тощо. При Г. пристосування всього організму в цілому до умов існування супроводжується порушенням у певних межах його окремих взаємовідносин з факторами зовн. середовища; при значному прояві Г. спричинюється до вимирання організмів. Надмірний розвиток органів можна розглядати і як крайній ступінь пристосування до обмежених умов середовища (теломорфоз).

Б. Г. Новиков.

ГІПЕРНЕФРО́МА (від *гіпер...*, грец. νεφρός — нирка і ὄγκωμα — пухлина), гіпернефроїдний рак — спільна назва двох захворювань. Г. нирок, або гіпернефроїдний рак,— злоякісна пухлина *нирок*. Розвивається з епітелію ниркових канальців. Хворі на Г. звичайно скаржаться на біль у попереку; в сечі з'являється кров, об'єм ураженої нирки збільшується. Метастази Г. локалізуються переважно в легенях та кістках. Значно рідше зустрічається справжня Г., що виникає з клітин надниркової залози і звичайно буває доброякісною. Лікування хірургічне.

ГІПЕРО́НИ [від *гіпер...* і (*нукл*)*они*] — важкі нестабільні елементарні частинки, маси яких більші від мас нуклонів. Час життя Г. бл. 10^{-10} с, тобто значно довший за «ядерний час» (10^{-23} с). Відомо кілька типів нейтральних та заряджених Г.: лямбда (Λ^0), сигма (Σ^+, Σ^0, Σ^-), ксі (Ξ^-, Ξ^0) та омега (Ω^-). Верхні значки біля символів Г. вказують на знак електр. заряду, який за абс. величиною дорівнює зарядові електрона. Усі Г. мають *спін* 1/2, за винятком Ω^-, спін якого дорівнює 3/2. Г. беруть участь у *сильних взаємодіях*, тобто є *адронами*. Г розпадаються на нуклони та легкі частинки: *π-мезони, електрони, нейтрино*. Розпад Г. відбувається за рахунок *слабких взаємодій*. Кожному Г. відповідає античастинка — антигіперон, який відрізняється від свого Г. знаками електр. і баріонного зарядів та *дивністю*.

М. А. Кобилинський.

ГІПЕРПЛА́ЗІЯ (від *гіпер...* і грец. πλάσις — утворення) — надмірне збільшення числа структурних елементів (клітин) тканин та органів внаслідок інтенсивного їх розмноження. У людини і тварин Г спостерігається при різних патологічних розростаннях тканин (хронічне запалення, пухлина), при *регенерації* і *гіпертрофії*. У рослин Г. виникає при ушкодженні шкідниками, збудниками хвороб, при травмах, під впливом деяких хім. речовин та ін., в результаті чого утворюються *галі, калюси* тощо.

ГІПЕРРЕАЛІ́ЗМ (від *гіпер...* і *реалізм*), фотореалізм — напрям в американському й зх.-європ. живописі та графіці, що склався (багато в чому на основі *поп-арта*) в кін. 60-х рр. 20 ст. Г. намагається відновити втрачену в абстракціонізмі об'єктивність, життєву конкретність худож. мови шляхом імітації образів фотографії та ін. засобів масової комунікації. Його представники (Ч. Клоуз, Д. Перріш, Д. Гансон, Д. Едді в США, А. Колвілл в Канаді та ін.) застосовують переважно техн. прийоми (підготовчий малюнок на основі діапозитивної проекції якої-небудь фотографії або кінокадру, рідкі синтетичні фарби, що їх наносять за допомогою розпилювача-аерографа в живописі, відтворення поліграфічної сітки в графіці тощо), які зводять до мінімуму риси власного почерку художника. Гіперреалісти звертаються до мотивів сучас. дійсності, але їхнім творам властива невиразність бачення, що, по суті, призводить до містифікації реальної дійсності, як і в авангардистських течіях, що передували гіперреалізмові.

Літ.: Полевой В. М. Гиперреализм и его критика. В кн.: Советское искусствознание 74. М., 1975.

М. М. Соколов.

ГІПЕРСТЕ́Н (від *гіпер...* і грец. σθένος — сила, міць) — породоутворюючий мінерал класу *силікатів*. $(Mg, Fe)_2[Si_2O_6]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,3—3,5. Твердість 5—6. Колір темно-зелений до бурувато-чорного. Є в деяких *магматичних гірських породах*. Знайдений і в *метеоритах*.

ГІПЕРТЕЛІ́Я (від *гіпер...* і грец. τέλος — мета, межа) — те саме, що й *гіперморфоз*.

ГІПЕРТЕ́НЗІЯ (від *гіпер...* і лат. tensio — напруження, натяг) — підвищений гідростатичний тиск у порожнинах організму, порожнистих органах і судинах. Термін найчастіше вживається для позначення підвищеного внутрішньочерепного тиску (лікворна внутрішньочерепна Г.) та підвищеного тиску крові в артеріях (артеріальна Г.; див. *Гіпертонічна хвороба*) і венах (венозна Г.). Ці види Г. можуть бути симптомами певних захворювань, але нерідко вони самі (при значній тривалості) призводять до порушення функцій тих органів або систем, на які діє підвищений тиск.

ГІПЕРТЕРМІ́Я (від *гіпер...* і грец. θέρμη — тепло), перегрівання — нагромадження надлишкового тепла в організмі людини і тварин, що супроводжується підвищенням температури тіла. Г. може бути спричинена зовн. факторами, що утруднюють тепловіддачу в навколишнє середовище чи збільшують надходження тепла ззовні, або різною патологією головного мозку (пухлини, травми, крововиливи тощо) внаслідок порушення гіпоталамічних центрів терморегуляції (див. *Гіпоталамус*). Якщо т-ра тіла досягне 41—42° С, Г. закінчується тепловим ударом. При цьому пору-

шуються обмін речовин, кровообіг, постачання кисню мозкові тощо. Г. може виникати також при посиленій м'язовій роботі, сп'янінні, наркозі (як ускладнення) та ін. Штучно спричинену Г. застосовують для лікування деяких інфекційних і нервових хвороб.

ГІПЕРТИРЕО́З (від *гіпер...* і грец. θυρεός — щит) — посилення функції *щитовидної залози*, внаслідок чого відбувається надмірне надходження у кров її гормону — *тироксину* Спостерігається при багатьох патологічних (психічні травми, туберкульоз, ревматизм тощо) та деяких фізіол. (вагітність) станах. О з н а к и Г.— тремор рук, прискорення пульсу, підвищення осн. обміну речовин, порушення з боку нервової системи (підвищується збудливість, людина стає дратливою, швидко стомлюється), схуднення тощо. За певних умов Г. може перейти в *тиреотоксикоз*. Л і к у в а н н я: заспокійливі засоби, препарати йоду та ін.

ГІПЕРТОНІ́ЧНА ХВОРО́БА — загальне захворювання людини, основним проявом якого є підвищення *кров'яного тиску* (артеріального). Г. х. належить до найбільш поширених захворювань серцево-судинної системи, уражає до 5—6% дорослого населення. Зустрічається в різному віці, але переважно в середньому та похилому. Г. х. слід відрізняти від т. з. симптоматичних гіпертоній, де підвищення артеріального тиску супроводжує інші захворювання (ураження аорти, гіпофіза, надниркових залоз, нирок та ін.) Розвиткові Г. х. сприяють перевантаження (особливо негативними емоціями), розумова праця, *атеросклероз*, порушення діяльності ендокринних залоз і нирок, куріння, надмірне вживання алкоголю, а також несприятлива спадковість. Перш за все і найбільшою мірою при Г. х. уражаються серце, головний мозок і нирки. Ранніми суб'єктивними проявами є головний біль, дратливість, порушення сну, втомлюваність, неприємні відчуття в серці; інколи підвищений артеріальний тиск (АТ) виявляється несподівано, при відсутності будь-яких інших ознак захворювання. АТ при Г. х. дає великі коливання протягом короткого часу та під впливом навіть незначних подразників, потім звичайно стабілізується на високому рівні. Перебіг Г. х. буває різним, вона може прогресувати повільно чи дуже швидко (злоякісна Г. х.), припинити дальший розвиток, а також зникнути зовсім. Нерідко після переживань, різноманітних перенапружень, погодних та кліматичних змін спокійний перебіг Г. х. може перериватись кризом з швидким підвищенням кров'яного тиску, значним погіршенням стану і гострими порушеннями кровообігу в серці та мозку. Найважливішими ускладненнями Г. х. є інфаркт міокарда, серцева недостатність, інсульт, недостатність функції нирок. Хворі на Г. х. підлягають диспансеризації. Надзвичайно важливе значення мають своєчасне виявлення Г. х. при масових профілактичних оглядах і запобігання цьому захворюванню шляхом усунення факторів, що його спричинюють. Л і к у в а н н я: медикаментозне, організація раціонального режиму праці та побуту.

Літ.: Мясников А. Л. Гипертоническая болезнь и атеросклероз. М., 1964; Эрина Е. В. Лечение гипертонической болезни. М., 1973; Ратнер Н. А. Артериальные гипертонии. М., 1974; Токарь А. В. Артериальная гипертония и возраст. К., 1977; Шульга Ю. Д., Белинская Л. П. Артериальная гипертония и ее лечение. К., 1977.

А. О. П'ятак.

ГІПЕРТОНІ́ЧНІ РО́ЗЧИНИ — розчини, *осмотичний тиск* яких вищий за осмотичний тиск в рослинних чи тваринних клітинах. Клітини у Г. р. зморщуються внаслідок переходу води з клітин у розчин (див. *Плазмоліз*). Г. р. в поєднанні з *гіпотонічними розчинами* та *ізотонічними розчинами* застосовуються для вимірювання осмотичного тиску в живих клітинах і тканинах.

ГІПЕРТОНІ́Я (від *гіпер...* і грец. τόνος — напруження) — підвищення напруженості (тонусу) м'язів. Звичайно говорять про Г. м'язових органів (напр., Г. шлунка) або систем (напр., Г. судин) чи їхніх частин (напр., артеріальна Г.). Терміном «гіпертонія» позначають також підвищення *кров'яного тиску*, зокрема артеріального, що є осн. ознакою *гіпертонічної хвороби*, *нефриту* тощо.

ГІПЕРТРИХО́З [від *гіпер...* і грец θρίξ (τριχός) — волосся] — надмірний розвиток у людини волосяного покриву, не властивий даній частині тіла, статі або віковій людини. Див. також *Гірсутизм*.

ГІПЕРТРОФІ́Я (від *гіпер...* і грец. τροφή — їжа, живлення) — збільшення об'єму тканини, органа або його частини. Г. відбувається внаслідок збільшення об'єму структурних елементів (клітин) тканини або надмірного розмноження їх (т. з. *гіперплазія*). У людини та тварин розрізняють с п р а в ж н ю Г., при якій збільшується об'єм специфічно функціонуючих елементів, та н е с п р а в ж н ю Г., при якій надмірно розвиваються проміжна й жирова тканини. Справжня Г. розвивається при посиленому функціонуванні органа (напр., збільшення об'єму м'язів у спортсменів — компенсаторна, або робоча, Г.) або внаслідок порушення нейроендокринних впливів (напр., *акромегалія*).

ГІПЕРФРАГМЕ́НТ (від *гіпер...* і лат. fragmentum — уламок, залишок) — те саме, що й *гіпер'ядро*.

ГІПЕРФУ́НКЦІЯ (від *гіпер...* і *функція*) — посилення діяльності (функції) будь-якого органа, тканини, системи. Г. може мати пристосовний характер (напр., збільшення сили скорочень серцевого м'яза у спортсменів), а може спричинювати захворювання (напр., при Г. щитовидної залози— посиленні секреції гормону тироксину — виникає *гіпертиреоз*). Див. також *Гіпофункція*.

ГІПЕР'ЯДРО́, гіперфрагмент — атомне ядро, до складу якого, крім *нуклонів*, входить *гіперон*. При взаємодії з частинками високої енергії або в результаті захоплення повільного K^--мезона атомне ядро розпадається — утворюється т. з. зірка. Один з осколків (фрагмент) ядра, який містить Λ^0-гіперон, і є Г., або гіперфрагментом. Час життя Г. визначається часом життя Λ^0-гіперона (10^{-10} с). Вперше Г. виявили 1952 польс. фізики М. Даниш і Є. Пніевський у *космічному промінні*. У 1963 М. Даниш відкрив Г., до складу якого входять 2 Λ^0-гіперони — т. з. подвійне гіпер'ядро.

ГІПН, гіпнум (Hypnum) — рід *мохів* з підкласу справжніх мохів. Стебло лежаче або висхідне; пагони з гачкоподібними закінченнями. Листки дворядні, від яйцевидної або серцевидно-ланцетної основи шиловидно загострені; жилки немає або вона коротка, подвійна. Коробочка на довгій ніжці, видовжена або циліндрична. Понад 60 видів, переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В УРСР — 10 видів. Найпошир.— Г. к и п а р и с о в и д н и й (H. cupressiforme); росте на корі дерев і на скелях. Раніше до роду Г. включали ряд ін. бокоплідних мохів з порядку гіпнобріальних.

Гіпн кипарисовидний.

ГІПНО́З (грец. ὕπνος — сон) — близький до *сну* стан, штучно викликаний у людини й вищих хребетних тварин. Г. відомий з стародавніх часів, проте аж до серед. 19 ст. витлумачувався переважно з позицій містики, *спіритуалізму*. Перші серйозні спроби наук. пояснення Г. були зроблені в кін. 19 — на поч. 20 ст. рос. вченими В. М. Бехтерєвим, О. О. Токарським, франц.— Ш. Ріше, Ж. Шарко, англ.— Дж. Брейдом та ін. Найглибше наук.-матеріалістичне пояснення явищ Г. дали І. П. Павлов та його послідовники. Г. виникає під впливом дуже сильних раптових або дуже слабких одноманітних зовн. подразників (останні у людини супроводяться, як правило, словесним навіюванням). В основі Г. лежить *гальмування* вищих відділів головного мозку. Однак на відміну від звичайного сну при Г. гальмуванням охоплюється не вся поверхня головного мозку, зберігаються окремі осередки збудження (т. з. сторожові пункти), через які здійснюється зв'язок (рапорт) гіпнотизера із загіпнотизованим. Розрізняють 3 стадії глибини Г.: поверхова (гіпотаксія), що характеризується сонливістю зі збереженням довільності рухів; середня (каталепсія), для якої характерні наростання сонливості та втрата здатності до довільних рухів; стадія глибокого Г. (сомнамбулізм), коли людина нічого не чує, крім голосу гіпнотизера, ні на що інше не реагує і після пробудження не пам'ятає того, що було під час сеансу. Явище Г. широко використовується в мед. практиці для лікування ряду захворювань, насамперед нервових і психічних, та в пед. цілях.

Літ.: Платонов К. И. Слово как физиологический и лечебный фактор. М., 1962; Слободяник А. П. Психотерапия, внушение, гипноз. К., 1977; Черток Л. Гипноз. Пер. с франц. М., 1972.

О. Т. Губко.

Гіпнос. Римська копія 1 ст. н. е. з грецького оригіналу близько 100 до н. е. Мармур. Прадо. Мадрід.

ГІПНОЛО́ГІЯ (від *гіпноз* і грец. λόγος — вчення) — 1) У вузькому значенні слова — вчення про гіпноз. 2) В широкому розумінні — комплексна наука, яка вивчає фізіологічні та психічні основи всіх сноподібних станів (гіпноз, *сомнамбулізм, летаргія*) та різні форми навіювання у стані неспання (релаксація, *автогенне тренування* тощо). Г. найбільше застосовують у медицині та педагогіці. З метою лікування використовують різні форми гіпнотерапії та *психотерапії*. Проблеми навчання та виховання розробляє гіпнопедагогіка, або сугестопедагогіка. Наук.-природничі основи Г. заклав І. П. *Павлов*. Див. також *Сугестологія*. *О. Т. Губко.*

ГІПНОПЕ́ДІЯ (від *гіпноз* і грец. παιδεία — навчання, виховання) — галузь педагогічної науки, яка розробляє методи навчання під час природного сну. Інша назва — ноктопедія. Здатність сплячої людини сприймати і засвоювати інформацію відома з давніх часів. В СРСР перші дослідження з Г. провів 1936—40 ленінгр. лікар професор А. М. Свядощ, який розробив основи Г. відповідно до павловського вчення про наявність під час сну в корі великих півкуль головного мозку т. з. сторожових пунктів. На Україні цю роботу продовжив мовознавець Л. А. Близниченко. Розроблену ним методику іноді використовують у Рад. країні і за рубежем для вивчення іноз. мов, для засвоєння різноманітного довідкового матеріалу тощо. В зарубіжній Г. помітний вплив ідеалістичних, гол. чин. фрейдистських концепцій (див. *Фрейдизм*). Багато теоретичних і практичних проблем Г. ще недостатньо з'ясовано. Очевидно, що Г. не може замінити пед. процесу; її можна використовувати для мех. закріплення в пам'яті лише деяких видів інформації.

ГІ́ПНОС (Ὕπνος) — у грецькій міфології бог сну, син *Нюкти*, брат-близнюк бога смерті *Танатоса*. Мав владу навіть над богами Зображували його крилатим юнаком з маківками й рогом сновидінь у руках або сплячим хлопчиком.

ГІПНОТИ́ЗМ — сукупність явищ, що виникають при *гіпнозі*: підвищена навіюваність (див. *Навіювання*), гіпотаксія, *каталепсія, сомнамбулізм*.

ГІПО.. (грец. ὑπο...) — префікс, що означає зниження, недостатність, прихованість (напр., *гіпоксемія, гіпотонія*).

ГІПОБІО́З (від *гіпо*... і грец. βίος — життя) — стан організму, що характеризується зниженням інтенсивності процесів обміну речовин та загальної активності. Поняття «гіпобіоз» часто застосовують як узагальнений термін щодо таких явищ, як *гіпотермія, діапауза, сплячка* та ін. Стан глибокого Г. іноді може перейти в *анабіоз*.

ГІПОВІТАМІНО́З (від *гіпо*... й *вітаміни*) — те саме, що й *вітамінна недостатність*.

ГІПОГЕ́ННІ ПРОЦЕ́СИ (від *гіпо*... і грец. γεννάω — породжую) — процеси утворення гірських порід, мінералів і руд, що відбуваються в надрах Землі. Див. *Геохімічні процеси*.

ГІПОГЛІКЕМІ́Я (від *гіпо*..., грец. γλυκύς — солодкий і αἷμα — кров) — зниження концентрації цукру в крові до 70 мг % і менше. Г. (аліментарна) може виникати у здорових людей після приймання великої кількості вуглеводів, під час тяжкої і тривалої м'язової роботи, іноді — у жінок в період лактації. Г. виникає також при захворюваннях підшлункової залози, печінки, нирок тощо. При передозуванні *інсуліну* виникає гіпоглікемічний шок, що ліквідується внутрішньовенним введенням глюкози. Зменшення вмісту цукру нижче від 40 мг% може призвести до непритомності, судорог і смерті.

ГІПОДЕ́РМА (від *гіпо*... і грец. δέρμα — шкіра) — 1) Тонкий шар *епітелію*, що лежить безпосередньо під *кутикулою* у членистоногих тварин. 2) Один або кілька шарів клітин, розташованих під покривними тканинами органів багатьох вищих рослин (*епідермісом* або *епіблемою*). У Г. рослин містяться запаси води; у деяких рослин Г. виконує опорну і покривну функції.

ГІПОДЕРМАТО́ЗИ — паразитарні хвороби *великої рогатої худоби*. Збудники — личинки підшкірних *оводів* роду Hypoderma. В уражених тварин знижуються надої і жива маса, знецінюється шкура. Самки овода відкладають на волосся тварин яйця, з яких через 3—5 днів вилуплюються личинки, які просвердлюють шкіру і мігрують в спинномозковий канал або тканини стравоходу, звідки через 3—5 місяців проникають у підшкірну клітковину в ділянці спини. Тут личинки линяють і утворюють оводові жовна з норицевими отворами в шкірі, крізь які дихають і через 55 днів випадають на землю та заляльковуються. Заходи боротьби. Шкіру уражених тварин обробляють 8%-ним розчином хлорофосу Під час льоту оводів тварин випасають вночі й обприскують 1%-ним розчином хлорофосу.

ГІПОКО́ТИЛЬ, гіпокотиле (від *гіпо*... і грец. κοτύλη — чашка, заглиблення) — ділянка стебла між кореневою шийкою та місцем прикріплення сім'ядоль. Те саме, що й *підсім'ядольне коліно*.

ГІПОКСЕМІ́Я [від *гіпо*..., лат. ox(ygenium) — кисень і грец. αἷμα — кров] — зниження вмісту кисню в крові. Наслідком Г. є *гіпоксія*.

ГІПОКСІ́Я [від *гіпо*... й лат. ox(ygenium) — кисень], кисневе голодування — патологічний стан, що розвивається в організмі внаслідок недостатнього постачання тканинам кисню або внаслідок порушення використання його. Г. зумовлює значні зміни функцій організму. Незначна Г. викликає збудження, яке нагадує сп'яніння, виникають розлади вищої нервової діяльності, прискорюється серцебиття, частішає дихання. Різка Г. спричинює головний біль, нудоту, порушення серцевої діяльності й дихання, запаморочення. Навіть короткочасне (5—6 хв) припинення постачання кисню головному мозкові може призвести до смерті. Розрізняють 4 осн. форми Г.: гіпоксична Г.— виникає в умовах зниженого парціального тиску кисню у вдихуваному повітрі (див. *Висотна хвороба*), коли утруднюється проникнення кисню в кров (при захворюваннях легенів, дихальних шляхів, бронхіальній астмі тощо), при розладах *дихання*; гемічна Г.— є наслідком *анемії* або інактивації гемоглобіну (отруєння окисом вуглецю тощо); циркуляторна Г.— буває при розладах кровообігу (внаслідок закупорки кровоносних судин); тканинна Г.— виникає при порушенні окислювально-відновних процесів у тканинах. Найчастіше спостерігається Г. мішаного типу. Г. може бути гострою (короткочасне кисневе голодування) або хронічною. Лікування спрямоване на усунення осн. причини гіпоксії.

Літ.: Салалыкин В. И., Арутюнов А. И. Гипоксия головного мозга. М., 1978. *А. З. Колчинська.*

ГІПОМОРФО́З (від *гіпо*... і грец. μορφή — форма, вигляд) — один з основних напрямів біологічного прогресу, пов'язаний з загальним недорозвитком, вторинним спрощенням організації організмів. Найчастіше зумовлюється випадінням завершального етапу індивідуального розвитку родоначальних форм, пов'язаним з переходом організму в ін. середовище (у земноводних — з води на сушу) Прикладом Г. є *неотенія* — завершення *онтогенезу* у деяких хвостатих земноводних на стадії личинки, яка і набуває здатності до розмноження. Г. є окремим випадком *катаморфозу*.

ГІПОПЛАЗІ́Я (від *гіпо*... і грец. πλάσις — утворення), гіпогенезія— недорозвинення тканини, органа, частини тіла або всього організму, спричинене порушенням *гістогенезу* зародка. Ці порушення виникають при діянні на організм матері променевої енергії, порушенні живлення, при деяких інфекціях, що передаються від матері плоду (*краснуха, токсоплазмоз, поліомієліт* тощо).

ГІПОПОТА́М — рід ссавців Те саме, що й *бегемот*.

ГІПОСТА́З (від *гіпо*.., і грец. στάσις — стан) — невиявлення дії гена в *фенотипі* внаслідок її пригнічення неалельним геном (див. *Алелі*). Гени, вияв яких пригнічений, наз. гіпостатичними, а ті, що пригнічують їхню активність — епістатичними (див. *Епістаз*). Напр., при схрещуванні сірого коня, забарвлення якого визначається домінантним (див. *Домінантність*) геном (С), з рудим (ген В) у першому поколінні всі коні матимуть сіре забарвлення, бо ген С пригнічує вияв гена В.

ГІПОСТИ́ЛЬ (від грец. ὑπόστυλος — підтримуваний колонами) — просторе крите приміщення, стелю якого підпирають колони (переважно в архітектурі Стародавнього Сходу). Інша назва — гіпостильний зал.

ГІПОТАЛА́МУС, гіпоталамічна область (від *гіпо...* і грец. θάλαμος — місце перебування) — відділ *проміжного мозку*. Бере участь у регуляції діяльності серцево-судинної, дихальної, травної, видільної, ендокринної систем, вегетативно-судинних функцій, емоційних проявів, сну й неспання, підтримки рівня обміну речовин, *гомеостазу*, теплообміну тощо.

ГІПО́ТЕЗА (грец. ὑπόθεσις — основа, припущення) — можлива відповідь на питання, що виникло в ході дослідження; одне з можливих розв'язань проблеми. Г., за висловом Ф. Енгельса, є «формою розвитку природознавства, оскільки воно мислить» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 515). Г. можуть стосуватися фактів (у судовому слідстві, в дослідженні історика тощо), безпосередньо не спостережуваної внутр. основи явищ (пояснювальні Г. в теоретичному природознавстві), властивостей абстрактних об'єктів (у математиці). Г.— одне з можливих розв'язань проблеми. У проблемній ситуації висувається кілька логічно несумісних Г.; кожна з них повинна відповідати наявним знанням і дозволяти висновки, перевірювані фактами в емпіричних теоріях, теоретичними побудовами в абстрактних теоріях. Г. не виводиться з наявних вірогідних знань (оскільки з ними сумісні й інші Г.), а підтверджується ними; оцінка Г. полягає у встановленні порівнянної імовірності конкуруючих Г. на основі свідчень. Чим більше питань розв'язується за допомогою Г., тим більша її евристична цінність (див. *Евристика*). *Доведення* Г. є одночасно спростуванням конкуруючих Г., доведення не закінчене, доки теорія дозволяє хоч одне конкурентне припущення Доведена Г. стає *істиною*. Спекулюючи на відносності істини (див *Абсолютна і відносна істини*), філософ. ідеалізм проголошує всі теоретичні знання робочими Г Насправді існує істотна різниця між вірогідним знанням, де виключаються певні можливості в об'єктивному світі, і Г., яка цих можливостей не виключає. *Літ.:* Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Копнин П. В. Гипотеза и познание действительности. К., 1962; Костюк В. М. Підтвердження та вибір гіпотези в науковому дослідженні. К., 1973. *М. В. Попович*

ГІПОТЕ́НЗІЯ (від *гіпо...* й лат tensio — напруження) — зниження тиску всередині порожнистих утворів організму Термін «гіпотензія» застосовують в основному для позначення зниженого тиску крові в судинах — у венах (венозна Г.) і артеріях (артеріальна Г.) Зниження внутрішньочерепного тиску наз. внутрішньочерепною, або лікворною, Г Гіпотензію слід відрізняти від зниження тонусу судин — *гіпотонії*

ГІПОТЕНУ́ЗА (грец. ὑποτείνουσα, від ὑποτείνω — протягую) — сторона прямокутного *трикутника*, що лежить проти прямого кута. Див *Піфагора теорема*

ГІПОТЕРМІ́Я (від *гіпо...* і грец. θέρμη — тепло) — зниження температури тіла теплокровного організму нижче за властиві йому величини. Звичайно при охолодженні організму починають діяти його регуляторні механізми, що спричинюють гол. чин. підвищення *теплопродукції* (частішають скорочення скелетних м'язів, прискорюється серцева діяльність, посилюється обмін речовин) та зниження *тепловіддачі* (спазм периферичних судин, припинення потовиділення тощо). Коли ж тепловіддача організму не компенсується його теплопродукцією, настає Г. Це буває при порушенні *терморегуляції* (напр., при сп'янінні, крововтраті, шоку) або внаслідок ураження механізмів тепловіддачі (напр., при повній нерухомості на холоді). Розрізняють Г. природну і штучну.

Природна Г. спостерігається у багатьох тварин як реакція пристосування під час зимової *сплячки*. В умовах Г. різко уповільнюються процеси обміну речовин, знижуються витрати кисню тканинами, уповільнюється кровообіг тощо. Це є сприятливим моментом для використання Г. в медицині. При створенні Г. штучно знижують т-ру тіла охолодженням, блокуючи спочатку захисні терморегуляторні механізми фармакологічними засобами. Штучна Г. може бути повною і місцевою. Її застосовують для лікування злоякісної *гіпертермії*, черепномозкової травми, кровоточивої виразки шлунка і дванадцятипалої кишки та ін. Проте найчастіше Г. використовують під час операцій, гол. чин. на серці, оскільки при охолодженні тіла до необхідної т-ри можна частково або повністю відключити кровообіг, не боячись кисневого голодування органів і тканин.

Г. В. Книшов.

ГІПОТИРЕО́З (від *гіпо...* і грец. θυρεός — щит), мікседема — стійке зниження функції щитовидної залози, що призводить до порушення процесів *обміну речовин*. Повне випадіння функції щитовидної залози наз. атиреозом. Г. спричинюється природженим недорозвитком щитовидної залози, іноді — хірургічним втручанням, запальними процесами в залозі, діянням радіоактивного йоду тощо (тиреоїдний Г.), а також запальними процесами, пухлинами в гіпоталамо-гіпофізарній частині мозку, травмами центр. нервової системи (гіпоталамо-гіпофізарний Г.). При Г спостерігаються млявість, сонливість, ослаблення пам'яті, одутлість обличчя, набряклість повік, сухість шкіри, зниження осн. обміну та ін.; у дітей — *карликовий зріст*, повільне скостеніння, порушення психіки тощо. Лікування: гормонотерапія (індивідуальне дозування), вітамінотерапія тощо

ГІПОТОНІ́ЧНІ РО́ЗЧИНИ — розчини, осмотичний тиск яких нижчий від осмотичного тиску вмісту рослинних і тваринних клітин. У Г р. клітини набрякають внаслідок переходу води з Г р. до *цитоплазми* і можуть навіть руйнуватися (див. *Гемоліз*) До Г р. належить багато мінеральних вод. Див. також *Гіпертонічні розчини* та *Ізотонічні розчини*.

ГІПОТОНІ́Я (від *гіпо...* і грец. τόνος — напруження) — патологічно знижене напруження (тонус) певної тканини, органа або системи тіла. Буває Г. тих органів, що мають гладенькі м'язи (шлунок, кишечник, око, судини тощо), а також скелетної мускулатури. Здебільшого під Г. розуміють зниження *кров'яного тиску* (зокрема, артеріального нижче від 96/60 мм рт. ст.). Ця форма Г. може бути фізіол. явищем (у спортсменів, людей тяжкої фіз. праці) або патологічним. Патологічна, або симптоматична, Г. виникає як наслідок інфекції, інтоксикації, голодування, захворювань ендокринних *залоз* тощо. Г. буває *синдромом* ряду захворювань або самостійним захворюванням (гіпотонічна хвороба), що виникає внаслідок порушень вегетативної нервової системи. Г нерідко супроводиться головними болями, підвищеною втомлюваністю, порушенням сну, дратливістю, стійким зниженням артеріального тиску. Перебіг звичайно хронічний з погіршенням стану в зимово-весняний період і при різких метеорологічних коливаннях. Лікування спрямоване на усунення причини, що викликала Г.; загальнозміцнювальне санаторно-курортне лікування, нормалізація режиму праці та побуту тощо.

О. А. П'ятак.

ГІПО́ФІЗ, гіпофіза (грец. ὑπόφυσις — відросток), нижній мозковий придаток — залоза *внутрішньої секреції* у хребетних тварин і людини. Міститься в заглибині осн. кістки черепа; зв'язана з головним мозком за допомогою т. з. гіпофізарної ніжки. Складається з трьох часток: передньої (залозистої), середньої (проміжної) та задньої (нервової). Виробляє гормони: *адренокортикотропний гормон, гонадотропні гормони, тиреотропний гормон, росту гормон, пролактин, вазопресин, окситоцин* та ін. Відіграє провідну роль у *гормональній регуляції*, впливає на ріст (див. *Акромегалія, Гігантизм, Карликовий зріст*) і обмін речовин організму.

ГІПОФУ́НКЦІЯ (від *гіпо...* і *функція*) — недостатня діяльність органів, фізіологічних систем і тканин організму, що може призвести до порушення його життєдіяльності (напр., ослаблення продукції соматотропного гормону *гіпофізом* спричинюється до *карликового зросту*).

ГІПОЦЕ́НТР (від *гіпо...* й лат. centrum — осереддя, центр) — область у глибинах Землі, де відбувається раптове звільнення енергії, внаслідок чого виникає *землетрус*. Розрізняють Г. поверхневі, або нормальні (на глиб. до 70 км) — в земній корі, проміжні (на глиб. 70—300 км) і глибокі (від 300 до 700 км) — у мантії Землі. Проекцію Г. на поверхню Землі наз *епіцентром* землетрусу.

ГІПОЦИКЛО́ЇДИ ТА ЕПІЦИКЛО́ЇДИ (від *гіпо...*, грец. ἐπι... — префікс, що означає перебування над чимось, і *циклоїда*) — криві,

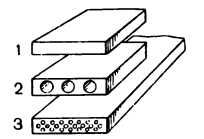

Гіпсові та гіпсобетонні вироби: 1—3 — гіпсові перегородкові плити: суцільна, порожниста й армована очеретом; 4 — гіпсобетонна перегородкова панель.

Гірка насіннєочисна полотняна.

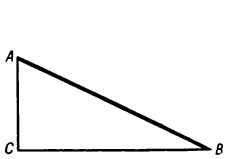

Гіпотенуза.

описувані точкою m кола радіуса r, що котиться без ковзання по нерухомому колу радіуса R. При внутр. дотику криві наз. г і п о ц и к л о ї д а м и (мал., 3), при зовнішньому — е п і ц и к л о ї д а м и (мал., 6). Якщо $R = 4r$, то гіпоциклоїда наз. *астроїдою*. При $R = 2r$ гіпоциклоїда перетворюється на відрізок прямої — діаметр нерухомого *кола*. До епіциклоїд належать *кардіоїда* ($R = r$) та циклоїда. Якщо ж точка містить-

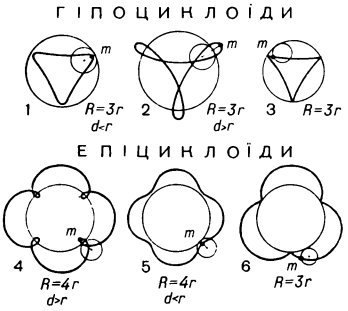

ся не на рухомому колі, а на віддалі d від його центра, то описувані нею траєкторії наз. у к о р о ч е н и м и ($d < r$; мал., 1 і 5) і в и д о в ж е н и м и ($d > r$; мал., 2 і 4) Г. та е. Коли *відношення* R/r — *ірраціональне число*, то Г. та е. складаються з нескінченного числа завитків. Г. та е. застосовують у теорії механізмів

Літ.: Савелов А. А. Плоские кривые. М., 1960. *М. Й. Ядренко.*

ГІППА́РХ (Ἵππαρχος; 2 ст. до н. е.) — давньогрецький астроном. Вів перші систематичні астр. спостереження. Склав каталог положень 850 зір і поділив зорі за ступенем їхньої яскравості на 6 величин. Г. відкрив явище *прецесії*; досліджував видимий рух Сонця і Місяця та склав таблиці цього руху; визначив віддаль від Землі до Місяця; ввів геогр. координати — широту і довготу. Відомості про праці Г. подаються в творі К. Птолемея «*Альмагест*».

ГІППОКРА́Т (Ἱπποκρατης; бл. 460 до н. е., о. Кос — 377 до н. е., за ін. даними — 356 до н. е., поблизу Ларіси, Фессалія) — давньогрецький лікар, реформатор античної медицини. Залишив велику наук. спадщину. Дотримувався в основному матеріалістичних поглядів. Заклав основи клінічного спостереження і вчення про передбачення наслідків хвороби (т. з. прогностики). Значну роль у мед. практиці надавав гігієні, дієтетиці, а також урахуванню факторів зовн. середовища. Г. був видатним хірургом свого часу. Розробив принципи накладання пов'язок, лікування переломів, вивихів, почав застосовувати ортопедичні апарати. Г. вважають родоначальником мед. географії. Йому приписують текст т. з. лікарської клятви — «Клятви Гіппократа».

ГІППОКРА́Т ХІО́СЬКИЙ (Ἱπποκράτης ὁ Χίος; 5 ст. до н. е.) — давньогрецький геометр, автор першого систематичного твору з *геометрії*. Перший довів, що площі двох *кругів* відносяться як *квадрати* їхніх діаметрів, встановив т. з. Гіппократові серпки. Досліджував проблеми *квадратури круга* (розв'язати не зміг) і *подвоєння куба* (звів до побудови двох *геометричних середніх* $a/x = x/y = y/2a$, звідки $x = a\sqrt[3]{2}$).

Гіркокаштан звичайний. Гілка з квіткою та плід.

Гіркуха.

ГІПС (від грец. γύψος — крейда, вапно) — мінерал класу *сульфатів*. $CaSO_4 \cdot 2H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,3. Твердість 1,5—2,5. Колір білий, окремі кристали водяно-прозорі. Домішки забарвлюють Г. у різні кольори. Блиск скляний. Родовища Г. є в СРСР — на Уралі, в Поволжі, на Україні, зокрема в Донбасі, Придністров'ї. Г. використовують у будівництві, як виробний камінь, у цем. пром-сті, для виготовлення фарб, у с. г. (для *гіпсування ґрунтів*). Випалений Г. застосовують у хірургії та як матеріал для ліпних робіт і скульптурних виробів.

ГІПСОБЕТО́Н — бетон на основі гіпсових *в'яжучих речовин*. Компоненти Г.: в'яжучі — буд. *гіпс* (найчастіше), ангідритовий *цемент*, високоміцний гіпс та гіпсоцементопуцоланова речовина; заповнювачі — неорганічні (переважно з пористою та шорсткою поверхнею) та органічні (тирса, деревна стружка) або їхня суміш; *добавки*, що сповільнюють тужавіння Г. та підвищують його водо- і атмосферостійкість. Об'ємна маса Г. від 350 до 2100 кг/м³, міцність на стиск від 0,5 до 12,5 МПа (5—125 кгс/см²). З гіпсобетону виготовляють гіпсобетонні вироби (див. *Гіпсові та гіпсобетонні вироби*).

ГІ́ПСОВІ ТА ГІПСОБЕТО́ННІ ВИ́РОБИ — будівельні вироби з гіпсового тіста (суміші гіпсу і води) та *гіпсобетону*. До виробів такого типу належать: гіпсобетонні перегородкові панелі і плити, панелі для основи підлоги, для перекриттів, камені для зовн. стін, вентиляційні блоки, сан.-тех. кабіни, гіпсові обшивальні листи (суха штукатурка), теплоізоляційні плити, архіт. деталі тощо. Такі вироби бувають армовані і неармовані; суцільні, порожнисті та ніздрюваті. Формують Г. та г. в. литтям, вібруванням, пресуванням та прокаткою. Міцність на стиск гіпсобетонних виробів до 7,5 МПа, або 75 кгс/см² (з використанням високоміцного гіпсу та гіпсоцементопуцоланового в'яжучого — до 12,5 МПа, або 125 кгс/см², і більше), гіпсових виробів — до 15,0 МПа (150 кгс/см²). Г. та г. в. легкі, вогнестійкі, характеризуються високими звукоізоляційними властивостями, але не водо- і вологостійкі (див. *Водостійкість, Вологостійкість*). Застосовують Г. та г. в. у конструкціях, захищених від систематичного зволоження, а також у приміщеннях з відносною вологістю повітря до 60%. Іл. с. 45.

Літ.: Слободяник И. Я. Строительные материалы и изделия. К., 1973. *І. О. Пашков.*

ГІПСОГРАФІ́ЧНА КРИВА́ (від грец. ὕψος — висота і γράφω — пишу) — графік співвідношення площ земної поверхні, зайнятих різними абсолютними висотами та глибинами. Дані для побудови Г. к. обчислюють за гіпсометричними (висота поверхні) та батиметричними (глибина океану) картами. Будується Г. к. відкладанням по осі ординат висот та глибин, а по осі абсцис — площ, зайнятих відповідними висотами та глибинами (у млн. км² або у процентах від заг. площі поверхні Землі). За допомогою Г. к. обчислюють пересічний рівень земної поверхні, пере-

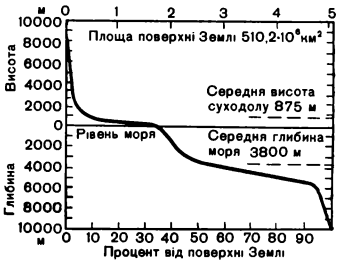

Гіпсографічна крива

січну глиб. моря та площі будь-яких ділянок суходолу чи мор. дна, в межах заданих висот або глибин.

ГІПСОМЕ́ТРІЯ (від грец. ὕψος — висота і μετρέω — вимірюю) — метод відображення на карті рельєфу земної поверхні за допомогою спеціальних *ізоліній* (ізогіпси, ізобати тощо).

ГІПСУВА́ННЯ ҐРУНТІ́В — внесення в ґрунт гіпсу для нейтралізації лужності, шкідливої багатьом с.-г. культурам; хімічна меліорація ґрунту, за якої в *солонцях* і *солонцюватих ґрунтах* увібраний натрій заміщується увібраним кальцієм, внаслідок чого поліпшуються фіз., фіз.-хім. та біол. властивості ґрунту, підвищується його родючість. Норма внесення гіпсу залежно від кількості увібраного натрію коливається в межах від 1,5—6 до 12 т/га. На Україні Г. г. потребують понад 1 млн. га. Якщо солонцеві ґрунти залягають серед родючих окремими плямами, що займають не більше як 25% площі поля, гіпс вносять тільки на плями. Перетворення солонців під впливом гіпсу на культ. ґрунт (тривалість меліоративного періоду) відбувається на неполивних землях 8—10, а на зрошуваних — 5—6 років. Для Г. г. використовують гіпс природних покладів і відходи, одержувані при виготовленні суперфосфату і преципітату.

Літ.: Довідник по удобренню сільськогосподарських культур. К., 1975; Руденко І. С. [та ін.]. Основи агрономії. К., 1977.

ҐІ́РА Людас Костянтинович [15 (27).VIII 1884, Вільнюс — 1.VII 1946, там же] — литовський рад. письменник, громадський діяч. Нар. поет Лит. РСР (з 1943), акад. АН Лит. РСР (з 1945). За бурж. ладу в Литві виступав як друг Рад. Союзу. Перша зб. віршів «Дуль-дуль-дудочка» (1909). У збірках «Зелений лужок» (1911), «Дорогами батьківщини» (1912), «Іскри» (1921) та ін. писав про істор. минуле Литви, виступав проти соціального і нац. гніту. В

роки Великої Вітчизн. війни був у Рад. Армії. В цей час видав збірки віршів «Литва Грюнвальда» (1942), «Слово боротьби» (1943) та ін. Дружбу народів оспівав у поезіях «Салюти Москви», «Україні», «Адам Міцкевич у Поволжі». Перекладав поезії Т. Шевченка, присвятив йому статті «Тарас Шевченко — співець України» (1909), «Тарас Шевченко» (1914) та ін. У 1912 видав на власні кошти збірку Шевченкових творів лит. мовою.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл.— Избранное. Вильнюс, 1952.

ГІРЕЇ, Гереї — династія татарських ханів у Криму в 15—18 ст. Засн. Хаджі-Гіреєм, який, скориставшись із занепаду *Золотої орди,* 1449 проголосив незалежність *Кримського ханства.* З 1475 Г. перебували у васальній залежності від Туреччини. В 16 — на поч.18 ст.Г. організовували грабіжницькі напади на укр., рос., польс. і молд. землі. В 1571 війська Девлет-Гірея спалили Москву, але 1572 зазнали поразки під Серпуховом і Молодеями. На поч. 17 ст. Г. допомагали шляхет. Польщі під час її інтервенції в Росію. В 1648 Іслам-Гірей III вступив у союз з Б. Хмельницьким, але зраджував його в боях під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Жванцем (1653). Після приєднання Криму до Росії 1783 останній крим. хан Шагін-Гірей III зрікся влади і виїхав до Туреччини.

ГІРІ Варахагірі Венката (н. 10.VIII 1894, Берхампур) — індійський політ. і держ. діяч. Навчався в ірл. Нац. ун-ті в Дубліні, юрист. Член партії *Індійський національний конгрес.* З 1926 — президент Всеіндійського конгресу профспілок. У 1939—45 за участь у нац.-визвольній боротьбі проти англ. панування перебував у в'язниці. В 1946—67 обіймав високі урядові посади, не раз був губернатором штатів. У 1967—69 — віце-президент, 1969—74 — президент Індії.

ГІРІН, Цзілінь — місто на Пн.Сх. Китаю, в провінції Гірін. Порт на р. Сунгарі, залізнич. вузол. Бл. 570 тис. ж. Гол. галузь пром-сті — хім. (виробн. барвників, карбіду кальцію, азотних добрив, целюлози, кіноплівки). Підприємства деревообр., паперової, харч. пром-сті. Виробн. феросплавів. ТЕС і Фінманська ГЕС. Засн. 1673.

ГІРІН, Цзілінь — провінція на Пн. Сх. Китаю. Пл. 290 тис. км². Нас. 17,89 млн. чол., переважно китайці, а також корейці, маньчжури. Адм. центр — м. *Чанчунь.* На Пд. Сх.— Маньчжуро-Корейські гори (вис. до 2744 м, г. Байтоушань), на Пн. Зх.— рівнина Сунляо. Бл. 30% тер. Г. вкрито лісами (гол. чин. мішаними й широколистяними). Видобувають кам. вугілля, мідну, поліметалеві, заліз. руди, золото. Лісозаготівлі. Основа енергетики — Фінманська ГЕС на р. Сунгарі. За 1949—57 в Г. створено автомобілебудування (в Чанчуні за допомогою СРСР збудовано найбільший у країні автозавод), чорну металургію. Підприємства лісової, деревообр., паперової, хім. пром-сті. В с. г. переважає землеробство. Вирощують кукурудзу, просо гаолян; з тех. культур — сою й цукр. буряки. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, коней, маралів. Збирання женьшеня.

ГІ́РКА НАСІННЄОЧИ́СНА — машина, що розподіляє зерно та домішки на фракції за формою та поверхнею (коефіцієнтом їхнього тертя). Г. н. за своєю конструкцією і призначенням бувають стрічкові (з поздовжнім і поперечним рухом полотна), східчасті стрічкові, циліндричні, вальцьові та ін. В СРСР найпоширеніші Г. н.— бурякова і льонова. Іл. с. 45.

П. С. Короткевич.

ГІРКА́ СІЛЬ — мінерал класу *сульфатів.* Див. *Епсоміт.*

ГІ́РКА СОРТУВА́ЛЬНА — залізнична станційна споруда, за допомогою якої сортують вагони залежно від місця призначення. Являє собою земляний насип (вис. звичайно 3—3,5 м) з похилом, по якому вагони скочуються під впливом власної маси на розгалужені колії сортувального парку. Г. с. з великим обсягом робіт обладнують автомат. пристроями, за допомогою яких регулюють швидкість скочування вагонів, переводять стрілки тощо. На інтенсивно діючих Г. с. за добу сортують до 7 тис. вагонів.

ГІРКОКАШТА́Н (Aesculus) — рід рослин родини гіркокаштанових. Дерева заввишки до 25 м, рідше кущі — 2—4 м. Листки супротивні, пальчастоскладні. Квітки неправильні, 4—5-пелюсткові, у багатоквіткових волотях. Плід — коробочка. Бл. 25 видів, поширені в Пд.-Сх. Азії, пд. частині Пн. Америки і в Європі (Балкани). В СРСР — 13 видів (дико не зустрічаються), в т. ч. в УРСР — 5, з них найпоширеніший Г. звичайний (A. hippocastanum) — декоративне дерево заввишки до 30 м, з широкою густою кроною. Деревина м'яка, йде на виготовлення фанери. Медонос. Іноді в садах і парках вирощують Г. червоний (A. pavia) — дерево до 5—8 м заввишки з короткочерешковими листками і червоними квітками.

ГІРКУ́ХА (Lactarius rufus) — базидіальний гриб род. пластинникових. Шапинка червонувато-коричнева, до 10 см у діаметрі. М'якуш з водянисто-білим пекучо-їдким молочним соком. Росте у хвойних та мішаних (під сосною) лісах; плодові тіла утворює в червні — листопаді. Умовно їстівний гриб дуже низької якості. Вживають у їжу тільки солоним: солять його після вимочування у воді або варіння.

ГІРЛАНДА́ЙО (Chirlandaio) Доменіко (власне — ді Томмазо Бігорді; 1449, Флоренція — 11.I 1494, там же) — італійський живописець раннього *Відродження,* представник флорентійської школи. Твори: фрески в капелі Санта-Фіна в соборі м. Сан-Джиміньяно (бл. 1475) і Сікстинській капелі у Ватікані (1481—82), в церкві Оньїсанті (1480), у капелі Сассетті в церкві Санта-Трініта (1483—86) та в церкві Санта-Марія Новелла (1485—90), всі — у Флоренції; портрет «Старий з онуком» (Лувр, Париж).

ГІРНИ́К Микола Андрійович (н. 7.VI 1923, с. Вербовець, тепер Катеринопільського р-ну Черкаської обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1950 закінчив Київ. ун-т. Почав друкуватися 1938. Збірки поезій «Моя Звенигородщина» (1950), «Вірність» (1952), «Ромашковий цвіт» (1955), «Совість» (1957), «В авангарді світу» (1960), «Сузір'я серця» (1965), «Одвічне, сьогоденне» (1973) — про героїчну мирну працю рад. народу, завоювання соціалістичного ладу. Перекладач укр. мовою творів Максима Танка, В. Мозурюнаса, М. Светлова, А. Тажибаєва та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Крізь відстані. К., 1969; Одвічне, сьогоденне. К., 1973; Невтома. К.,1975.

ГІРНИ́К (до 1958 — смт Соцгородок) — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді, на р. Вовчій (бас. Дніпра), за 7 км від залізничної ст. Цукуриха. Засн. 1938 як шахтарське с-ще в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. Дві кам.-вуг. шахти, будинок побуту; 4 заг.-освітні та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, клуб, 2 бібліотеки.

ГІРНИ́К — селище міського типу Львівської обл. УРСР, підпорядковане Червоноградській міськраді, за 4 км від залізничної ст. Гірник. 3,9 тис. ж. (1977). Видобування кам. вугілля. З-д залізобетонних виробів. Середня школа, поліклініка, клуб, б-ка. Виник 1954.

ГІРНИ́ЦЬКЕ — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Сніжнянській міськраді, за 10 км від залізничної ст. Соф'іно-Брідська. 2,1 тис. ж. (1977). Цех Авдіївського об'єднання швейних і галантерейних виробів. Середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт; 2 клуби, б-ка. Г. засн. 1912.

ГІРНИ́ЧА ГЕОМЕХА́НІКА, механіка гірських порід — наука про механічні властивості масивів гірських порід і механічні процеси, що відбуваються в них під час ведення *гірничих робіт.* Досліджує напруження і деформації локальних ділянок земної кори, що зазнають впливу природних і виробничих факторів. Осн. метою Г. г. є вивчення *гірничого тиску* і раціональних способів керування ним. Г. г. встановлює закономірності виникнення і розвитку напружено-деформаційних полів у районі гірничих розробок з урахуванням властивостей і стану гірського масиву, вишукує методи цілеспрямованого використання тиску цього масиву, щоб створити умови для безпечної розробки надр. Пов'язана з механікою середовища, що деформується, інженерною *геологією, геофізикою, будівельною механікою, гірничою наукою* тощо.

О. Я. Манойло, В. М. Потураєв.

Гіппарх.

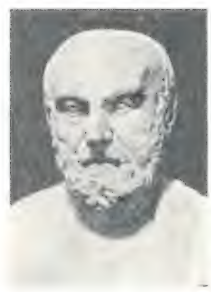

Гіппократ.

Д. Гірландайо. Старий з онуком. Лувр. Париж.

ГІРНИ́ЧА НАУ́КА — сукупність знань про умови залягання родовищ корисних копалин і фізичні явища, що відбуваються в товщі гірських порід при створенні *гірничих виробок*; про способи видобування і *збагачування корисних копалин*; про організацію виробництва, яка зумовлює безпечну й економічну розробку родовищ. Розрізняють такі напрями Г. н.: технологічний; нормалізації виробничих умов і безпеки праці; гірничої економіки та організації виробництва. До першого напряму Г. н. належать дослідження в галузі розкривання і систем розробки пластових і рудних родовищ (див. також *Розробка родовищ* корисних копалин), *гірничої геомеханіки*, гірничої геометрії, *маркшейдерії*, технології збагачування і вивчення складу корисних копалин, механізації гірничих робіт тощо. Другий напрям Г. н. включає дослідження в галузі рудникової аеродинаміки і боротьби з рудниковим газом і пилом, з раптовими викидами вугілля й газу (див. також *Гірничорятувальна справа*), складання прогнозу щодо самозаймання вугілля або руд і розробки заходів, що перешкоджають цьому, тощо. Третій напрям Г. н. становлять гірнича економгеографія, економіка і організація гірничого виробництва. На Україні дослідження з Г. н. провадять *Геотехнічної механіки інститут* АН УРСР, *Дніпропетровський гірничий інститут*, *Вугільний науково-дослідний інститут* та ін. Див. також *Геотехнологія*, *Гірнича справа*.

ГІРНИ́ЧА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ. гірничодобувна промисловість — комплекс галузей *важкої промисловості* по розвідуванню родовищ, видобуванню з надр землі і збагачуванню корисних копалин. Залежно від характеру пром. використання мінеральної сировини всі галузі Г п поділяють на такі осн. групи: паливодобувну (вугільна, нафтова, сланцева, торфова, видобування природного газу), рудодобувну (залізорудна, марганцеворудна, видобування кольорових руд, благородних і рідкісних металів та ін.); гірничохімічну (видобування калійних солей, кухонної солі, апатитів, нефелінів, бокситів, сірки, фосфоритів тощо); по видобуванню мінеральної сировини для *будівельної індустрії*, вогнетривкої та керамічної пром-сті (видобування мармуру, глини, бутового каменю, граніту, вапняку, гіпсу, доломітів, лабрадориту, азбесту, мергелю та ін.); гідромеліоративну (мінеральні підземні води тощо). Див також *Паливна промисловість*, *Вугільна промисловість*, *Нафтодобувна промисловість*, *Залізорудна промисловість*, *Гірничохімічна промисловість*, *Газова промисловість*, *Марганцеворудна промисловість* *Торфова промисловість*

ГІРНИ́ЧА СПРА́ВА — галузь науки і техніки, пов'язана з видобуванням з надр землі твердих, рідких або газоподібних корисних копалин Розробленню родовища корисної копалини передують розвідувальні роботи, які полягають у виявленні й визначенні кількості і якості цієї копалини, встановленні напряму простягання та кута спаду пластів і особливостей навколишніх порід. Після визначення запасів і техніко-екон. доцільності використання корисної копалини родовища розробляють за проектом, яким передбачено технологію *гірничих робіт* і систему (певний порядок у часі й просторі) розроблення покладів. Тверді корисні копалини (вугілля, руду, мінеральні будівельні матеріали тощо) видобувають підземним або (якщо вони залягають на невеликій глибині) відкритим способом, використовуючи *гірничі виробки* (див. *Агрегатне виймання вугілля*, *Відкрита розробка родовищ* корисних копалин, *Підземна розробка родовищ* корисних копалин, *Підводна розробка родовищ* корисних копалин, *Торфовидобування*). Впроваджуються засоби *геотехнології*. Велика увага приділяється безпеці робіт (див. *Вибухобезпека у гірничій справі*, *Гірничорятувальна справа*, *Гірничий нагляд*). Рідкі і газоподібні корисні копалини (нафту, мінеральні води, природні гази тощо) видобувають майже виключно з бурових свердловин (див. *Нафтовидобування*). Завершальним процесом гірничої технології є *збагачування корисних копалин*. Розвиток Г. с. пов'язаний з дальшим вивченням властивостей гірських порід (див. *Гірнича наука*, *Гірнича геомеханіка*), з застосуванням ефективніших гірничих машин Значний вклад у розвиток Г. с. внесли Б. І. *Бокій*, О. П. *Герман*, М. В. *Мельников*, О. М. *Терпигорєв*, О. О. *Скочинський*, Л. Д. *Шевяков*, М. А. *Стариков*, М. М. *Федоров*, В. С. *Пак*, О. Н. *Щербань*, М. С. *Поляков*, Ф. О. *Абрамов*, К. С. *Борисенко*, М. О. *Зайцев*, О. М. *Пеньков*, П. П. *Нестеров*, П. С. *Кучеров*, К. І. *Татомир* та ін. На Україні дослідження з Г. с. проводять *Вугільний науково-дослідний інститут*, *Гірничої механіки всесоюзний науково-дослідний інститут* ім. М. М. Федорова, Макіївський н.-д. ін-т з безпеки праці у гірничій пром-сті тощо. Див. також *Гірнича промисловість*, *Гірничохімічна промисловість*.

Літ.: Шевяков Л. Д. Разработка месторождений полезных ископаемых. М., 1963; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977. *С. А. Саратікянц.*

ГІРНИ́ЧЕ ПРА́ВО — в СРСР сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з використанням надр землі для видобування корисних копалин та інших цілей, а також для *охорони надр*. Основу таких відносин становить закріплена в ст. 11 Конституції СРСР держ. власність на надра, які становлять єдиний держ. фонд надр. До нього входять як використовувана, так і незаймана частини надр. Належність права власності на надра соціалістичній д-ві — найважливіша передумова регулювання гірничих відносин в інтересах усього суспільства. Вона дає змогу забезпечувати раціональне розміщування продуктивних сил країни і високі темпи розвитку нар. г-ва, є одним з гол. факторів створення *матеріально-технічної бази комунізму*. Правове регулювання гірничих відносин в СРСР підпорядковано здійсненню планового, раціонального і комплексного користування надрами для задоволення потреб у мінеральній сировині та ін. потреб нар. г-ва з одночасним здійсненням заходів, спрямованих на охорону надр, гарантування безпеки робіт по користуванню ними та ін. Поряд з цим норми рад. Г. п. мають своїм завданням і всебічне зміцнення законності в сфері гірничих відносин, зокрема охорону прав підприємств, орг-цій, установ і громадян від порушень з боку користувачів надрами. Осн. законодавчими актами рад. Г. п. є *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра* та кодекси про надра союзних республік (в УРСР — *Кодекс УРСР про надра*). *А. І. Пшеничний.*

ГІРНИ́ЧИЙ КОМБА́ЙН — гірнича машина, що одночасно відокремлює від масиву корисні копалини або породу, подрібнює їх і навантажує на транспортні засоби. Осн. частини Г. к.: робочий орган, що руйнує масив гірських порід і подрібнює їх; навантажувальний орган; приводні двигуни (див. *Привод*); механізми переміщення (подачі); пристрої для зрошування повітря і вловлювання пилу; органи керування. Розрізняють Г. к. (мал.) очисні (для видобування корисних копалин), прохідницькі (для проведення *гірничих виробок*) і нарізні (якими ство-

Гірничі комбайни: очисний вузькозахватний із шнековим робочим органом; прохідницький вибіркової дії зі стрілоподібним робочим органом; нарізний з робочим органом у вигляді хитного здвоєного бара.

рюють нарізні виробки у товщі вугілля, щоб підготувати очисний вибій). Очисні Г. к. бувають для пологих і похилих пластів (до 35°) з примусовим вивантаженням корисних копалин і для крутопохилих та крутих пластів (понад 30°) з самопливним їх вивантаженням; для пластів дуже тонких (до 0,8 м), тонких (0,81—1,2 м), середніх (1,21—3,5 м) і потужних (понад 3,5 м). Очисні Г. к. поділяють також на вузькозахватні (до 1 м) і широкозахватні (понад 1 м). Є очисні Г. к. з холостим переміщенням у вихідне положення, з розворотом на кінцях *лави* і без розвороту (двостороння робота за човниковою схемою). Осн. типи робочих органів очисних Г. к.: барові, що складаються з одного або кількох барів (рам) з різальними ланцюгами; барабанні — з вертикал. або горизонтальною віссю обертання; шнекові — з горизонтальною віссю обертання; бурові (див. *Бур*). Крім того, застосовують комбіновані робочі органи (напр., бурові і барабанні). Очисні Г. к. рухаються за допомогою вмонтованих у комбайн або винесених у підготовчі виробки механізмів переміщення (подачі) і гнучкого тягового органа (каната чи ланцюга) або за допомогою *гусеничного ходу*. Деякими прохідницькими Г. к. створюють виробки в товщі вугілля або ін. корисної копалини, іншими — у породі. Робочі органи таких Г. к. бувають стрілоподібні, бурові (роторні і роторно-планетарні) і хитні. Механізми переміщення таких комбайнів — гусеничні, крокуючі або комбіновані. Навантажувальний орган прохідницьких Г. к. має вигляд ковша, кільцевого скребкового *конвейєра*, шнека тощо. До найдосконаліших належать прохідницькі Г. к. вибіркової дії з стрілоподібним робочим органом, який руйнує ділянки вибою в певній послідовності (циклічно). Є породопрохідницькі бурові Г. к. з робочим органом роторного або роторно-планетарного типу, обладнаним різцевим або шарошковим інструментом. Вони створюють виробки у м'яких, середньої твердості і твердих породах. У нарізних Г. к. робочий орган має вигляд хитного здвоєного бара з двошарнірним ланцюгом. Г. к. найчастіше застосовують у вугільній пром-сті. Крім того, їх використовують для видобування горючих сланців, руд рідкісноземельних металів тощо.

Ю. К. Єпіфанцев, В. І. Кутовий, А. М. Максименко.

ГІРНИ́ЧИЙ КО́МПАС — прилад, яким визначають напрями простягання і спаду, а також кут спаду пласта або тріщини гірських порід. Складається з немагнітної основи, на якій укріплено *компас* і висок. За магнітною стрілкою компаса (мал.) визначають напрями (*азимути*) ліній простягання і спаду, а за виском — кут нахилу лінії спаду пласта або тріщини. Г. к. застосовують під час геологорозвідувальних і *гірничих робіт*.

Л. П. Нестеренко.

ГІРНИ́ЧИЙ НА́ГЛЯД, державний гірничий нагляд — діяльність спеціально уповноважених органів Рад. держави по забезпеченню додержання всіма к-тами, міністерствами, відомствами, підприємствами, орг-ціями, установами і громадянами встановленого порядку користування надрами, виконанню обов'язків по *охороні надр*. Цей нагляд стосується також безпечного ведення робіт, пов'язаних з користуванням надрами, запобігання і усунення їхнього шкідливого впливу на населення, навколишнє природне середовище, будівлі та споруди, додержання правил ведення держ. обліку запасів і родовищ корисних копалин тощо. Передбачений ст. 44 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра*. Г. н. здійснюють К-т по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті і гірничому нагляду, відповідні к-ти союзних республік та їхні місц. органи. Вони мають право вживати оперативних заходів і давати обов'язкові для виконання вказівки про усунення порушень правил і норм безпечного ведення робіт і охорони надр, а також притягати до адм. відповідальності осіб, винних у порушенні таких правил. Поряд з Г. н. існує й відомчий контроль за використанням та охороною надр, що здійснюється органами, у віданні яких перебувають підприємства, організації та установи, що користуються надрами.

О. О. Чувпило.

ГІРНИ́ЧИЙ ТИСК — тиск гірських порід на *гірничі виробки* або підземні конструкції. Осн. причиною Г. т. є гравітація (див. *Тяжіння*). Крім того, виникнення Г. т. спричинюють тектонічні процеси (див. *Тектоніка*), *гірничі роботи*, будівництво наземних і підземних споруд. Г. т. проявляється у деформуванні, зміщуванні і руйнуванні породних масивів і земної поверхні, у навантаженні на підземні споруди. Щоб керувати Г. т. в очисних вибоях, у виробленому просторі обвалюють породу або заповнюють його порожніми породами та ін. матеріалом; в боках горизонтальних і похилих виробок вдаються, напр., до буріння свердловин.

Ю. Г. Спицин.

ГІРНИ́ЧІ ВИ́РОБКИ — порожнини в земній корі, що утворилися під час *гірничих робіт*. Розрізняють Г. в. розвідувальні (для шукання й розвідування корисних копалин) й експлуатаційні (для розробляння родовищ); підземні (в товщі земної кори) і відкриті (на поверхні землі). Підземні Г. в. бувають вертикальними, горизонтальними й похилими; вони можуть виходити й не виходити на поверхню землі. До вертикальних Г. в. такого типу належать, напр., *шурфи, шахтні стовбури, гезенки*, до горизонтальних — *штольні, штреки, квершлаги*, орти (виробки впоперек простягання родовища), до похилих — шурфи, *бремсберги, скати*, похили та ін. Підземні Г. в. поділяють також на очисні, де виймають корисні копалини (напр., *лави, камери*), і підготовчі, в яких переміщується транспорт, встановлено вентиляційне устаткування тощо. До найпоширеніших відкритих Г. в. належать *траншеї*.

М. В. Бакулін.

ГІРНИ́ЧІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані з проведенням, кріпленням і підтримуванням у робочому стані *гірничих виробок*, а також вийманням корисних копалин. Розрізняють Г. р. відкриті (див. *Відкрита розробка родовищ* корисних копалин), підземні (див. *Підземна розробка родовищ* корисних копалин) і підводні (див. *Підводна розробка родовищ* корисних копалин). Крім того, Г. р. бувають розкривні (див. *Розкривні роботи*), підготовчі (підготовка до розробляння розкривної частини родовища), нарізні (розділяння виїмкових полів або блоків на виїмкові ділянки гірничими виробками) й очисні (виймання корисних копалин). Г. р. поділяють також на машинні (за допомогою гірничих машин і механізмів), підривні (див. *Буропідривні роботи, Підривні роботи*), гідравлічні (див. *Гідромеханізація*), геотехнологічні (див. *Геотехнологія*), бурові (див. *Буріння*), термічні. Ефективність Г. р. вимірюють обсягом виконаних робіт за одиницю часу, а також витратами робочого часу, ресурсів і засобів на одиницю об'єму корисної копалини.

Ю. К. Батманов.

ГІРНИЧОЗАВОДСЬКІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних селян у Росії й на Україні в 17—19 ст., які, займаючись хліборобством, зобов'язані були працювати також на гірничих заводах. На Україні *приписні селяни* з'явилися в кін. 18 ст. (Слов'янські соляні промисли, Луганський чавуноливарний з-д та ін.). Нестерпні умови праці й життя викликали численні заворушення Г. с. Вони брали активну участь у *селянській війні під проводом О. І. Пугачова 1773—75* та ін. антифеод. виступах. Феод.-кріпосницька залежність Г. с. була формально скасована бурж. реформами 60-х рр. 19 ст. Кабальні відробітки кол. Г. с. існували на багатьох заводах до поч. 20 ст.

ГІРНИ́ЧОЇ МЕХА́НІКИ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. М. Федорова — науково-дослідна установа Міністерства вугільної промисловості СРСР. Організований 1951 у Донецьку. В складі установи (1979) відділи: шахтних вентиляторів, шахтного підйому та експлуатації, надійності і ремонту шахтних стаціонарних установок; лабораторії: шахтного водовідливу, пневмоустановок тощо. Є дослідно-експериментальне виробн. Осн. напрями роботи: розроблення наук. основ створення, експлуатації і ремонту основних шахтних стаціонарних машин і комплексів, шахтного підйому, вентиляторних і водовідливних установок, підвищення надійності і довговічності шахтних стаціонарних установок і устаткування, а також розроблення тех. завдань на створення нового і вдосконалювання діючого устаткування стаціонарних установок. Ін-т видає збірники праць «Турбомашины» і «Шахтный подъём».

Г. М. Нечушкін.

ГІРНИЧОРЯТУВА́ЛЬНА СПРА́ВА — діяльність людини, пов'язана з науковими основами, орга-

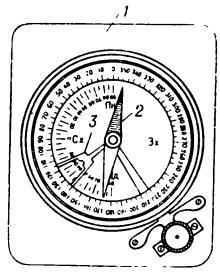

Гірничий компас: *1* — основа; *2* — магнітна стрілка; *3* — висок (порівняно із звичайним компасом позначення сходу і заходу в гірничому компасі поміняно місцями).

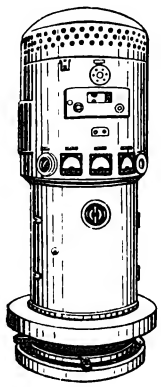

Гірокомпас

Гіроскоп.

нізацією і технікою запобігання та ліквідації аварій у шахтах і рудниках; галузь *гірничої справи*. Найнебезпечнішими аваріями є підземні *пожежі*, вибухи метано-повітряних сумішей і вугільного пилу, раптові викиди вугілля і *рудникового газу*, самочинне (без втручання людини) обвалювання порід, прориви в *гірничі виробки* підземних вод і пливунів. Боротьбу з аваріями на гірничих підприємствах ведуть воєнізовані гірничорятувальні частини. На шахтах, крім того, є добровільні допоміжні гірничорятувальні команди. До індивідуального спорядження гірничорятівників належать кисневі ізолюючі (їхня захисна дія 4 год) або допоміжні (захисна дія 2 год) *респіратори*, газотеплозахисні апарати і теплозахисні комбінезони. Для гірників призначено ізолюючі або фільтруючі саморятівники (захисна дія 45 хв). В боротьбі з пожежами гірничорятівники застосовують *вогнегасники*, портативні піногенератори, апаратуру, що гасить вогонь струменем води, тощо. Щоб запобігти вибухам метано-повітряних сумішей, при дистанційному гасінні пожеж у дуже загазованих шахтах використовують парогазові генератори, азотні газифікаційні установки. Ділянки, де виникла пожежа, ізолюють перемичками, що їх споруджують, додержуючись певної віддалі. При небезпеці вибухів вугільного пилу вдаються до *пиловибухозахисту*. Гірничі виробки розчищають від порід і підземних пливунів звичайними гірничими машинами і механізмами, спец. гірничопрохідницькими установками тощо. Крім того, гірничорятувальні частини оснащені дихальними апаратами для надання допомоги потерпілим, *геомагнітофонами*, приладами і устаткуванням, якими контролюють склад рудникової атмосфери, засобами проводового і високочастотного зв'язку тощо. Проблеми Г. с. досліджує Всесоюзний н.-д. ін-т гірничорятувальної справи (у Донецьку). Див. також *Дегазація*, *Вибухобезпека* у гірничій справі, *Гірничий нагляд*.

Літ.: Соболев Г. Г. Горноспасательное дело. М., 1972; Иванов В. А. Библиографический указатель отечественной литературы по горноспасательному делу. 1900—1965 гг. Донецк, 1972.

А. І. Козлюк.

ГІРНИЧОХІМІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь хім. промисловості, що включає видобування, збагачування та первинну переробку апатитової і фосфоритної руд, природних калійних солей та руд, які містять сірку, бор, миш'як тощо. Осн. продукція Г. п.: калійні добрива, природний сульфат натрію, фосфатна сировина (апатитовий і фосфоритний концентрат), боратова руда, природна сірка, сірчаний колчедан. В дореволюц. Росії гірничохім. сировину для потреб хім. пром-сті ввозили з-за кордону. Практично вітчизняну Г. п. створено за роки Рад. влади. Особливого розвитку Г. п. набула після Великої Вітчизн. війни 1941—45, коли було проведено великі роботи щодо розширення сировинної бази діючих підприємств та організовано розвідувальні роботи в нових районах. За заг. обсягом виробн. калійних добрив Рад. Союз посідає одне з перших місць у світі. В УРСР Г. п. представлена виробн. калійних добрив, природної сірки і в незначному обсязі виробн. земляних пігментів — охри й мумії. Перші підприємства по виробн. калійних добрив було споруджено в 19 ст. на Прикарпатті (в Калуші та Стебнику); вони випускали добрива переважно у вигляді сирових солей — розмолотих калійних порід. Швидкий розвиток калійної пром-сті почався з кін. 50-х рр. 20 ст. У 1966 почав виробляти збагачені добрива Стебницький калійний з-д; 1967 став до ладу Калуський хіміко-металург. комбінат (див. *Калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл»*). У 1950 на Прикарпатті розвідано великі запаси сірки, що стали базою для створення в республіці сірчаної пром-сті. В 1958 почав давати продукцію Роздольський гірничохім. комбінат (див. *Роздольське виробниче об'єднання «Сірка»*), 1970 введено в дію Яворівський гірничохім. з-д, де сірку виробляють прогресивним, більш дешевим методом підземного виплавлення.

В Г. п. використовують потужні гірничопрохідницькі комбайни, вантажно-доставочні машини. Продукція випускається переважно в гранульованому та великозернистому вигляді. Широко застосовують комбінування виробн., що грунтується на *комплексному використанні сировини*.

В. Д. Томащук.

Виробництво калійних добрив
(тис. т; в ум. одиницях)

Роки	СРСР	У т. ч. УРСР
1965	5691	630
1970	9824	959
1976	19 977	1034

ГІРО... (від грец. γῦρος — коло, γυρεύω — обертаюсь) — частина складних слів, що відповідає поняттю «обертальний рух» (напр., *гіроскоп*, *гірокомпас*).

ГІРО́БУС [від *гіро*... й лат. (omni)bus — для всіх] — засіб безрейкового транспорту. Див. *Жиробус*.

ГІРОВО́З — рудниковий *локомотив* з механічним акумулятором енергії — маховиком. Попередньо розкручений пневматичним, електричним або внутр. згоряння двигуном маховик передає колесам акумульовану в ньому кінетичну енергію. Двигун розміщують на локомотиві або на стаціонарному зарядному пункті. Довжина пробігу після одноразового заряджання 3—5 км, маса рухомого складу 50—70 т. Г. (мал.) переміщує вагонетки по вентиляційних *гірничих виробках*. Його використовують також при будівництві шахт і як допоміжний транспорт у гідрошахтах.

П. С. Шахтар.

Гіровоз з пневматичним двигуном.

ГІРОКО́МПАС (від *гіро*... і *компас*) — прилад, що вказує курс рухомого об'єкта відносно географічного меридіана. Принцип дії Г. (мал.) грунтується на властивості важкого *гіроскопа* встановлюватися у положення, при якому його вісь паралельна геогр. меридіанові. Показання Г., на відміну від магнітного компаса, практично не залежать від земного магнетизму, наявності залізних мас і електромагнітних полів. Розрізняють Г. з одним і двома гіроскопами; з маятниковим і електромагнітним (точнішим) керуванням. Г. застосовують переважно на мор. суднах. В разі потреби їх використовують при геодезичних, топографічних, маркшейдерських та ін. роботах. *В. М. Землянський.*

ГІРОМАГНІ́ТНЕ ВІДНО́ШЕННЯ — відношення *магнітного моменту* елементарних частинок (і систем, що складаються з них — молекул, атомів, атомних ядер тощо) до їхнього *моменту імпульсу*. Величина Г. в. визначає дію зовн. магнітного поля на систему з власним магнітним моментом.

ГІРОМАГНІ́ТНІ ЯВИЩА — явища, в яких проявляється зв'язок між *магнітними моментами* і моментами кількості руху частинок речовини. Див. також *Магнітомеханічні явища*.

ГІРОРУЛЬОВИ́Й — електронавігаційний прилад; те саме, що й *авторульовий*.

ГІРОСКО́П (від *гіро*... і грец. σκοπέω — спостерігаю) — швидкообертове тверде тіло, вісь обертання якого може змінювати свій напрям у просторі. Найпростішим Г. є іграшка дзига. В *гіроскопічних пристроях* застосовують Г. (мал.) переважно у вигляді закріпленого в кардановому (універсальному) підвісі масивного тіла — *ротора* симетричної форми, що обертається навколо осі симегрії. У такого Г. три *ступені вільності* обертання навколо взаємно перпендикулярних осей карданового підвісу, які перетинаються у нерухомій (відносно основи підвісу) точці *O*. Розрізняють Г. астатичні (зрівноважені), в яких центр їхньої ваги збігається з точкою *O*, і важкі, у яких такого збігу немає. Астатичний Г., на який не діють зовнішні сили, наз. вільним. Він зберігає незмінним напрям гол. осі. Є Г. й з двома ступенями вільності. Щоб позбутися впливу тертя в осях карданового підвісу, застосовують поплавкові Г., герметична внутр. рама яких занурена в рідину, а також Г. на повітряному підвісі, створеному сталим повітряним дуттям. Є Г.: з електростатичним підвісом ротора — за допомогою регульованого високовольтного електр. поля між обертовим електропровідним ротором і електродами підвісу; Г. з магнітним підвісом феромагнітного ротора — за допомогою магнітного поля; кріогенні Г.— з підвісом ротора в магнітному полі струмів надпровідності. Розроблено ядерні і корпускулярні Г., в яких використано гіромагнітні властивості мікрочастинок атомів і атомних ядер; лазерні Г., що являють собою кільцеві

оптичні квантові генератори, а також вібраційні Г., де чутливим елементом є вібруючі стрижні або обертовий ротор з пружним підвісом. Г. застосовують у навігаційних приладах, *гіростабілізаторах,* у системах автом. керування рухом літаків, ракет, мор. суден тощо.

Літ.: Малеев П. И. Новые виды гироскопов. Л., 1971; Метелицын И. И. Теория гироскопа — теория устойчивости. М., 1977.

В. М. Землянський.

ГІРОСКОПІ́ЧНІ ПРИ́СТРОЇ, гіроскопічні прилади — пристрої (прилади), основною частиною яких є *гіроскоп*. Дають змогу розв'язувати задачі *навігації*, стабілізувати положення рухомих, а іноді й нерухомих об'єктів. Крім гіроскопів, в Г. п. є швидкісні електр. або пневматичні двигуни, що надають рух гіроскопам; датчики кутів або кутових швидкостей повороту об'єктів; пристрої передавання контрольованих величин відповідним покажчикам; магнітні, електронні, напівпровідникові та ін. підсилювачі слідкуючих систем, що за допомогою органів керування примушують об'єкт рухатися за заданою траєкторією. В них є також електромагнітні, пневматичні або мех. пристрої, що зменшують похибки гіроскопів. До Г. п. належать: гіротахометри і гіроінтегратори, якими вимірюють відповідно кутову швидкість і кути повороту; гірошироти, що показують геогр. широту місця; гіровертикалі і гірогоризонталі, які фіксують напрям справжньої вертикалі або площини горизонту, що дає змогу визначати кути крену (нахилу) об'єкта відносно поздовжньої або поперечної осі. Крім того, серед Г. п. розрізняють гіронапівкомпаси, *гірокомпаси,* гіромагнітні і гіроіндукційні компаси та курсові системи, які показують курс рухомого об'єкта або кут його повороту навколо вертикальної осі; гіротеодоліти (див. також *Теодоліт*), що полегшують прокладання тунелів, шахт, виконання геодезичних робіт; *гіростабілізатори*; гірооріентатори та *інерціальні навігаційні системи* тощо. Г. п. застосовують для керування рухом літаків, ракет, суден, торпед, космічних кораблів, роботів, для визначення профілю глибоких бурових свердловин та ін.

Літ.: Селезнев В. П Навигационные устройства. М., 1974.

В. В. Шершун.

ГІРОСТАБІЛІЗА́ТОР — пристрій, яким зменшують бортову хитавицю морських суден, торпед, ракет тощо. Складається з одного або кількох масивних роторів — *гіроскопів*, які, швидко обертаючись, стабілізують положення об'єкта, що рухається.

ГІРСУТИ́ЗМ (від лат. hirsutus — волосатий) — надмірне оволосіння у жінок. Виявляється в посиленому рості волосся на обличчі (вуса, борода), грудях, животі, кінцівках. Г. зумовлюється гол. чин. надмірним надходженням *андрогенів* у кров або підвищенням чутливості тканин до їх дії. Спостерігається при деяких ураженнях кори надниркових залоз, пухлинах яєчників, передньої частки *гіпофіза*, клімактеричних порушеннях, при деяких ураженнях головного мозку, шкірних захворюваннях та ін. Г. зустрічається і у здорових жінок (т. з. конституціональний Г.) та дівчат (в період статевого дозрівання). Г., що поєднується з чоловічим типом будови скелета, м'язів, чоловічим голосом тощо, наз. вірилізмом. Лікування спрямоване на усунення причини гірсутизму.

ГІРСЬКА́ ІНДИ́ЧКА — рід птахів родини фазанових. Те саме, що й *улар*.

ГІРСЬКА́ ХВОРО́БА — хворобливий стан, що виникає у людини при сходженні на значні висоти (понад 300 м). Г. х., на відміну від *висотної хвороби,* різновидом якої вона є, розвивається відносно повільно. Її ознаки з'являються, як правило, через кілька годин (іноді діб) після підйому; при *акліматизації* зникають.

ГІРСЬКЕ́ — місто Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Первомайській міськраді, за 4 км від залізничної ст. Шипилове. Засн. 1898 в зв'язку з будівництвом шахти. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 Г.— с-ще міськ. типу. Кам.-вуг. шахта, збагачувальна ф-ка, хлібозавод, філіал Первомайської взут. ф-ки, будинок побуту. 5 заг.-освітніх та музична школи, 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Палац культури, кінотеатр, 6 бібліотек.

ГІРСЬКИ́Й ВІСК — мінерал типу органічних сполук. Див. *Озокерит*.

ГІРСЬКИ́Й КРИШТА́ЛЬ — мінерал класу силікатів, прозора безбарвна відміна *кварцу*. Родовища Г. к. в СРСР є на Уралі, Памірі, в Сх. Сибіру, на Україні (Житомирщина, Донбас). Кристали Г. к. одержують і штучно. Використовують для виготовлення оптичних приладів, ваз, чаш, скульптур, застосовують у радіотехніці.

ГІРСЬКИ́Й ТІ́КИЧ — річка у Вінницькій і Черкаській областях УРСР, один з витоків Тікичу (бас. Пд. Бугу). Довж. 167 км, площа бас. 3510 км². Бере початок у центр. частині Придніпровської височини. Має гірський характер. Використовується як джерело гідроенергії, для зрошування і водопостачання. На Г. Т.— м. *Тальне*.

ГІРСЬКИ́Й ХРЕБЕ́Т — велике гірське пасмо видовженої форми з добре вираженими схилами. Висота, протяжність і форма Г. х. залежать від походження, історії розвитку та складу гірських порід, що його утворюють.

ГІРСЬКІ́ ГРУНТИ́ — географічна група грунтів, які розвиваються в умовах гірського рельєфу (різноманітних за кліматом, рослинним покривом, грунтоутворюючими породами); залягають у вигляді окремих поясів, що від вершини гори до її підніжжя змінюються приблизно так само, як і на рівнинах, у напрямі з Пн. на Пд. Нижче від лінії снігів і льоду — пояс кам'янистих розсипів, далі в низхідному порядку найчастіше залягають гірсько-тундрові, гірсько-лучні, гірсько-підзолисті, бурі лісові, гірсько-чорноземні, гірсько-каштанові і т. д. В СРСР найбільш поширені такі Г. г.: гірсько-підзолисті (на Пн. і Серед. Уралі, у Сх. Сибіру, на Далекому Сході), гірсько-лучні (на полонинах Карпат, на Кримських яйлах, на Кавказі, в горах республік Серед. Азії) і гірські чорноземи (найбільше в Закавказзі і на гірських хребтах Серед. Азії). В Карпатах, на Кавказі, в Криму і на Далекому Сході поширені *бурі лісові грунти*.

Н. Б. Вернандер.

ГІРСЬКІ́ ПОРО́ДИ — геологічні тіла, з яких складається *земна кора*. З геохім. погляду Г. п.— природні щільні чи пухкі агрегати однорідних або різних мінералів. Г. п. утворюються внаслідок геол. процесів у земній корі та на її поверхні. Склад, структуру та утворення Г. п. вивчає *петрографія*. За походженням розрізняють магматичні гірські породи, які поділяють на глибинні та виливні, *метаморфічні гірські породи* та *осадочні гірські породи*. Магматичні й метаморфічні Г. п. становлять бл. 90% об'єму земної кори, решта 10% припадає на осадочні породи, однак останні вкривають 75% площі земної поверхні. Глибинні магматичні й метаморфічні Г. п. в УРСР поширені в межах *Українського щита* й Рахівського масиву в Сх. Карпатах, виверженні Г. п. (*андезити, порфірити, діорити, базальти* та ін.) є в усіх регіонах України, але найбільшого розвитку вони досягли в Криму й на Закарпатті. Найпоширеніші на Україні осадочні гірські породи (піски, пісковики, глини, вапняки тощо). Г. п. мають велике народногосп. значення. Вони містять у собі родовища різних руд, нафти, природного газу та ін. і самі є корисними копалинами.

Л. Г. Ткачук.

ГІРСЬКОКАРПА́ТСЬКІ ПОРО́ДИ ОВЕ́ЦЬ — місцеві грубововнові вівці вовново-молочно-м'ясного напряму (рацка, цуркан, цакель, волошка). Тварини дрібні, переважно білої масті з відмітинами на голові, ногах, добре пристосовані до вологого клімату Карпат і гірських пасовиськ та утримання на полонинах. Жива маса баранів 45—55 кг (макс. 70 кг), вівцематок 25—35 кг (макс. 50 кг). Середньорічний настриг вовни 1,2—3 кг. Вовна груба, завдовжки 25—35 см, підшерсток незначний, іде на виготовлення тех. тканин, килимів тощо. Плодючість 130 ягнят на 100 вівцематок. Від вівці після

Гледичія колюча:
1 — гілка з квітками;
2 — квітка в розрізі;
3 — плід.

Гліцинія. Квітуча гілка

Гірськокарпатська порода овець рацка.

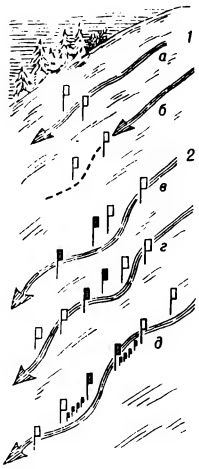

Гірськолижний спорт. Комбінації воріт: *1* — одиночні ворота: *а* — відкриті (горизонтальні), *б* — закриті (вертикальні); *2* — групові ворота: *в* — «шпилька» (з двох воріт), *г* — «змійка» і *д* — «діагональ» (*г* і *д* — з 3 або 4 воріт).

Гірчак.

Гірчак березковидний: *1* — нижня частина рослини; *2* — плід; *3* — верхня частина рослини; *4* — квітка

відлучення ягнят одержують 30—40 кг молока. Щоб підвищити продуктивність овець, їх схрещують з баранами *цигайської породи овець*. Розводять Г. п. о. в Закарп., Івано-Фр., Чернів., Львів. областях.

ГІРСЬКОЛИ́ЖНИЙ СПОРТ — вид спорту, швидкісний спуск з гір на лижах по спеціальних трасах, при якому фіксується час спуску. Часто пов'язаний з подоланням поворотів на великій швидкості. Г. с. включає слалом (норв. slalom — слід, що спускається), слалом-гігант, швидкісний спуск та гірські двоборство і триборство. С л а л о м — спуск лижника з гори по трасі завдовжки 150—500 м, що розмічена воротами завширшки 3,5—4 м з прапорців, розставлених у різних комбінаціях (див. мал.). Відстань між воротами — від 0,7 до 15 м, різниця висот між стартом та фінішем — 40—150 м. Слалом-гігант відрізняється довжиною траси (1000—2500 м з різницею висот 250—600 м; для жінок і дівчат на 30% менше), шириною воріт (до 8 м) і відстанню між ними (4—20 м). Ш в и д к і с н и й с п у с к відбувається на розмічених невеликою кількістю воріт трасах завдовжки до 4000 м з різницею висот 600—1000 м (для жінок і дівчат на 20—25% менше), на яких є горби, западини та ін. нерівності, що їх лижник повинен уміти подолати на великій швидкості. Д в о б о р с т в о г і р с ь к е включає слалом та швидкісний спуск; т р и б о р с т в о г і р с ь к е — усі три різновиди Г. с. Спортсмен у змаганнях з Г. с. повинен пройти всі ворота (перетнути «створ» воріт) обома ногами, інакше його дискваліфікують. Переможцем змагань стає спортсмен, що подолав трасу в найкоротший час. Г. с. (слалом) виник наприкінці 19 ст. у Норвегії; перші правила змагань з'явились у 1922 й були запропоновані англійцем А. Лунном. Перші змагання з швидкісного спуску відбулися в Швейцарії (1926). Першість світу з Г. с. регулярно проводиться з 1931. До програми зимових Олімпійських ігор Г. с. включено в 1936. В СРСР першість з Г. с. проводиться з 1934. Міжнар. лижна федерація (ФІС), в яку з 1948 входить Федерація лижного спорту СРСР, має спец. комітет по гірськолижному спорту.

І. В. Соколов.

ГІРУДИ́Н (від лат. hirudo — п'явка) — речовина, що перешкоджає зсіданню крові. За хім. будовою — поліпептид (див. *Пептиди*). Виділяється слинними залозами *п'явки* медичної (Hirudo medicinalis).

ГІРЧА́К (Rhodeus) — рід риб родини *коропових*. Найпоширеніший Г. з в и ч а й н и й (Rh. sericeus). Тіло (довж. до 9 см) високе, стиснене з боків, вкрите великою лускою. Зустрічається в прісних стоячих і слабопроточних водах Європи і Сх. Азії. Розмножується в квітні — серпні. Відкладає до 100 ікринок. Під час нересту тіло самця набуває яскраво-райдужного забарвлення, а в самок виростає довга трубочка (яйцеклад), за допомогою якої вона відкладає ікру в зяброву порожнину двостулкових молюсків (перлівниць, беззубок та ін.). Живиться Г. переважно водоростями. Пром. значення не має. *П. Д. Носаль.*

ГІРЧА́К — 1) Одно- або багаторічна трав'яниста рослина, рідше півкущ і кущик роду Polygonum родини гречкових. Листки здебільшого ланцетні. Квітки в пучечках, пазушних або зібраних у колосовидні, грониовидні чи волотевидні суцвіття. Плід сочевицеподібний або тригранний. Бл. 700 видів, найбільш поширених у помірних і тропічних областях. В СРСР понад 120 видів, у т. ч. в УРСР — 22 види, з них 4 — лише в культурі. Г. д у б и л ь н и й (P. coriaпum) — одна з найкращих трав'янистих дубильних рослин (у коренях — до 26% танідів). З дикорослих видів важливі як лікарські рослини Г. *водяний перець* і Г. з м і ї н и й, *ракові шийки*. Серед Г. багато бур'янів, з них найпошир. Г. б е р е з к о в и д н и й, або в и т к а г р е ч к а б е р е з к о в и д н а (P. convolvulus) — однорічна рослина з витким, іноді лежачим стеблом 20—100 см завдовжки. Спричинює вилягання хлібів. Деякі види Г. декоративні. З а х о д и б о р о т ь б и. Очищення посівного зерна, старанний обробіток ґрунту, своєчасне лущення стерні та ін. До роду Polygonum належить також *спориш*. 2) Народна назва рослин роду *степовий гірчак*. 3) Народна назва деяких видів родів жовтий осот, слабник та ін.

А. І. Барбарич.

ГІРЧИ́ЦЯ — однорічні трав'янисті рослини родів Sinapis і деякі види роду Brassica родини *хрестоцвітих*. У роді Sinapis до 10 одно-, зрідка багаторічних видів, переважно *бур'яни*, поширені в Європі, Пн. Африці та Азії. З роду Sinapis в УРСР найбільш поширені Г. біла і Г. польова. Г. б і л у (S. alba) вирощують як олійну культуру або на зелений корм та як зелене добриво; стебло до 100 см заввишки. Насіння (блідо-жовтувате, дрібне) містить понад 15% олії. Урожайність 18 ц/га. Медонос. У посівах ярих культур зустрічається як однорічний бур'ян Г. п о л ь о в а (S. arvensis), насіння якої зберігає схожість понад 10 років. З а х о д и б о р о т ь б и: очищення посівного матеріалу, знищення сходів під час обробітку ґрунту, правильне чергування ярих культур у сівозміні та ін. З роду Brassica в СРСР, у т. ч. й УРСР, вирощують Г. с а р е п т с ь к у (B. juncea) — рослину 100 см заввишки. Стручки майже циліндричні, при достиганні розтріскуються. Насіння (темно-буре, іноді жовте) містить до 45% і більше харчової олії. З макухи виготовляють столову гірчицю і гірчичники. Медонос. Урожайність в Лісостепу й Степу України 8—10 ц/га. *М. І. Котов.*

ГІ́РШМАН Леонард Леопольдович [13 (25).III 1839, м. Тукумс, тепер Латв. РСР — 3.I 1921, Харків] — український офтальмолог. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1860), з 1875 — професор цього ж ун-ту. Створив у Харків. ун-ті першу самостійну клініку очних хвороб (1870). В 1905 на знак протесту проти політики царизму щодо студентства залишив ун-т; з 1908 працював у Харків. міській очній лікарні. Своєю практичною діяльністю здобув широку популярність в Росії та за її межами. Праці Г. присвячені питанням фізіології сприймання кольорів, вивченню найменшого кута зору, *емболії* судин сітчатки, вивихів кришталика, лікуванню *трахоми* тощо. Ім'ям Г. названо Укр. н.-д. ін-т очних хвороб у Харкові. Портрет с. 54.

ГІСО́П (Hyssopus) — рід напівкущових або трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. 10 видів, поширених переважно в Середземномор'ї. В СРСР, в т. ч. і УРСР, найпоширеніший Г. л і к а р с ь к и й (H. officinalis). Листки видовженоланцетні, цілокраї. Квітки зібрані по 3—7 у пучки в пазухах верхніх листків. Іноді вирощують як ефіроолійну рослину. Настій трави у нар. медицині застосовують при бронхітах і шлунково-кишкових захворюваннях. Крім Г. лікарського, на крейдяних відслоненнях у Сх. Лісостепу і Степу України росте також Г. к р е й д я н и й (H. cretaceus).

ГІССА́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — неолітична культура 6—3-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені в гірських районах Середньої Азії, переважно на території Зх. Таджикистану. Виділена 1953. Серед пам'яток — тимчасові стоянки і поселення, поховання тощо. Для Г. к. характерне поєднання масивних знарядь з гальок (чопери, чопінги, скребки) і крем'яних знарядь (мікропластини, свердла, трапеції, скобелі). Знайдено кам'яні сокири, кістки диких (олень, бик) і свійських (вівця або коза) тварин. При дослідженні деяких пам'яток Г. к. знайдено також уламки кераміки.

Літ.: Окладников А. П. Исследования памятников каменного века Таджикистана. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1958, № 66. *В. М. Массон.*

ГІССА́РСЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — порода найбільших грубововнних курдючних м'ясо-сальних овець. Виведена в Таджикистані. Тварини скороспілі, витривалі, протягом року утримуються на пасовищах, влітку добре нагулюються. Основна масть бура різних відтінків. Середня жива маса баранів 110—140 кг, вівцематок — 86—90 кг. Відгодовані валухи важать до 190 кг. Маса сала у курдючі вгодованих овець досягає 18—20 кг, у валухів — 30 кг і більше.

Баран гіссарської породи.

Настриг вовни 1,4—1,6 кг. Кожні 100 вівцематок дають за рік 115—130 ягнят. Г. п. о. розводять у Тадж. РСР і Узб. РСР. Використовують для поліпшення ін. порід курдючних овець.

ГІСТАМІ́Н — тканинний гормон сильної фізіологічної дії, один з *амінів біогенних*. В організмі утворюється з гістидину при його *декарбоксилюванні*. В тканинах знаходиться гол. чин. в неактивній формі, пов'язаний з білками. Бере участь у регуляції діяльності дрібних кровоносних судин, у розвитку шоку й алергічних реакцій (див. *Алергія*), збільшує проникність капілярів, збуджує секрецію шлункового соку тощо. Антагоністи Г. широко застосовують у медицині.

ГІСТЕРЕ́ЗИС (грец. ὑστέρησις — відставання) — неоднозначна залежність зміни фізичної величини, яка характеризує стан або властивість тіла, від зміни фізичної величини, що характеризує зовнішні умови. Г. зумовлений необоротними змінами в тілі, які виникають від дії зовн. факторів, внаслідок чого тіло після припинення діяння на нього характеризується т. з. залишковими властивостями (залишковим намагніченням, електризацією, деформацією тощо). Г. спостерігається під час фіз. і фізико-хім. процесів і відповідно до цього наз. магнітним, діелектричним, пружним та ін. Магнітний Г.— відставання зміни намагніченості *I феромагнетика* від зміни напруженості *H* зовн. магнітного поля. На мал. крива *1* відповідає залежності *I* від *H* при первинному намагніченні. При $H = +H_m$ намагніченість досягає максимального значення I_m і при дальшому збільшенні *H* не змінюється. Якщо *H* зменшувати від $+H_m$ до $-H_m$, залежність *I* від *H* опишеться кривою *2*. Величина $I = I_R$ при $H = 0$ наз. залишковою намагніченістю, а величина $H = H_c$, при якій $I = 0$, — коерцитивною силою. При зміні *H* від $-H_m$ до $+H_m$ залежність *I* від H зображується кривою *3*. Криві *2* і *3* утворюють т. з. петлю Г., площа якої пропорційна енергії, витраченій полем *H* під час одного циклу перемагнічування. Діелектричний Г.— відставання зміни поляризації *сегнетоелектрика* від зміни напруженості зовн. електр. поля. За формою петля діелектричного Г. подібна до петлі магнітного Г. Пружний Г.—відставання зміни деформацій тіла від зміни *напружень* механічних.

Літ.: Вонсовский С. В. Современное учение о магнетизме. М., 1953; Постников В. С. Внутреннее трение в металлах. М., 1974; Иона Ф., Ширане Д. Сегнетоэлектрические кристаллы. Пер. с англ. М., 1965.

М. Д. Корнієнко.

ГІСТИДИ́Н, α-аміно-β-імідазолілпропіонова кислота

гетероциклічна *амінокислота* основного характеру. Міститься майже в усіх білках. Для більшості тварин є *незамінною амінокислотою*. При розпаді Г. утворюється *гістамін*. Є активним центром багатьох ферментів, у т. ч. *рибонуклеази*. В медицині застосовують для лікування гепатитів, виразкової хвороби шлунка і дванадцятипалої кишки.

ГІСТІОЦИ́ТИ (від грец. ἱστός — тканина і κύτος — вмістище, тут — клітина), блукаючі клітини у спокою — клітини пухкої сполучної тканини хребетних тварин і людини. У зародків Г. виникають із зародкової сполучної тканини — *мезенхіми*, у дорослому організмі — з недиференційованих клітин пухкої сполучної тканини, ретикулярної тканини, іноді з кров'яних клітин (*моноцитів, лімфоцитів*). Г. мають овальну або багатовідросткову форму, чіткі контури, базофільну (див. *Базофілія*) цитоплазму з численними вакуолями та включеннями. Виконують захисну функцію; здатні до *фагоцитозу*. В деяких умовах, напр. при запаленні, Г. перетворюються на *макрофаги*.

ГІСТОГЕМАТИ́ЧНІ БАР'Є́РИ [від грец. ἱστός — тканина і αἷμα (αἵματος) — кров], гематопаренхіматозні бар'єри, тканинні бар'єри — механізми, що регулюють обмін між внутрішнім середовищем організму (кров'ю) і тканинною, або *міжклітинною рідиною*. Осн. структурним елементом усіх Г. б. є *ендотелій* кровоносних *капілярів*. Г. б. в організмі виконують подвійну функцію: захищають окремі органи від шкідливих речовин та регулюють хім. склад і фізико-хім. та біол. властивості поживного середовища даного органа — міжклітинної рідини. Див. також *Бар'єрна функція, Гематоенцефалічний бар'єр*.

ГІСТОГЕНЕ́З (від грец. ἱστός — тканина і γένεσις— походження) — сукупність процесів, що приводять до утворення тканин у тваринних організмів і зумовлюють їхню специфічність у різних органах. В основі Г. лежить *диференціювання* тканин, що починається під час зародкового розвитку і відбувається і в післязародковий період (відновлення, загоювання).

ГІСТОГРА́МА (від грец. ἱστός, тут — стовп і γράμμα — запис, зображення) — геометрична фігура, яка графічно зображує статистичний розподіл *випадкової величини*

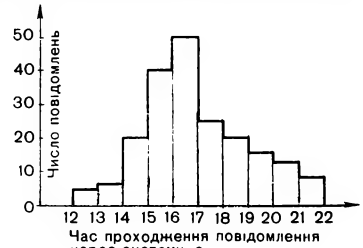

Гістограма розподілу часу проходження повідомлення через систему зв'язку.

Являє собою ряд прямокутників (мал.), основи яких — відрізки прямої, що відповідають інтервалам значень величини, а висоти пропорційні частотам попадання величини в ці інтервали (табл.). Г. використовують для наочного зображення розподілу при статистичних дослідженнях.

М. Д. Шваб.

ГІСТОЛО́ГІЯ (від грец. ἱστός — тканина і λόγος — вчення) — наука про *тканини* багатоклітинних тварин і людини. Осн. предмет вивчення Г.— комплекс клітин у їх взаємодії між собою і з міжклітинним та зовн. середовищем. Завдання Г.— з'ясування шляхів істор. розвитку тканин, механізмів взаємодії тканин і визначення природи внутрішньотканинних та міжтканинних регуляцій; пізнання тканинної й клітинної структури органа, його гістохім. та гістофізіол. особливостей; визначення механізму діяльності органа; дослідження формування тканин під час зародкового розвитку, природного оновлення тканин у дорослих організмів або *регенерації* їх після ушкодження тощо. Г. поділяють на загальну, що вивчає осн. закономірності розвитку й будови та функції тканин, і спеціальну, яка з'ясовує структуру і властивості тканинних комплексів у складі окремих органів тіла тварин. Г. тісно пов'язана з *анатомією, ембріологією* людини і тварин, *цитологією, фізіологією* людини і тварин, а також з рядом мед. і ветеринарних наук. Термін «гістологія» запропонував нім. вчений К. Майєр (1819). У самостійну науку Г. виділилась на поч. 19 ст. Початок розвитку Г. пов'язаний з винайденням мікроскопа (17 ст.). Істотний внесок у розвиток гістології зробили вчені 17—18 ст.: італ. — М. Мальпігі, голл.— А. Левенгук, нім.— Й. Ліберкюн; вітчизн.— О. М. Шумлянський, М. М. Тереховський, К.-Ф Вольф та ін., які досліджували мікроскопічну будову нирок, селезінки, шкіри, м'язів, крові, залоз кишечника, сім'яної рідини тощо. Бурхливий розвиток Г. почався в 30-х рр. 19 ст. й був пов'язаний з удосконаленням мікроскопа. Переломним етапом стало створення 1838—39 *клітинної теорії*. В цей час учений Я. Пуркинє і нім.— Й. Мюллер та ін. одержали нові дані про мікроскопічну будову органів і тканин. Нім. вчені Ф. Лейдіг (1853) та А. Келлікер (1855) виділили 4 групи тканин: епітеліальну, сполучну, м'язову, нервову. В 60-х рр. 19 ст. в Росії створюються кафедри Г. у ряді ун-тів. У Московському ун-ті під керівництвом О. І. Бабухіна досліджували розвиток нервової і м'язової тканин; у Петерб. ун-ті та Медико-хірург. академії М. М. Якубович, М. Д. Лавдовський, О. О. Максимов та ін. створили школи, які вивчали будову нервової системи і *гістогенез* сполучної тканини; в Казанському ун-ті школи К. А. Арнштейна, П. В. Овсянникова, О. М. Міславського здійснювали дослідження з нейрогістології; в Київ. ун-ті під керівництвом П. І. Перемежка вивчено мікроскопічну будову щитовидної залози, печінки, надниркових і підшлункової залоз; у Харків. ун-ті І. П. Скворцов обґрунтував метод культивування тканин поза організмом (див. *Культура тканин*). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції пи-

Гірчиця сарептська: *1*— верхня частина рослини; *2* — квітка в розрізі; *3* — насінина; *4* — плід (стручок).

Гісоп лікарський: *1* — нижня частина рослини; *2* — верхня частина рослини: *3* — квітка.

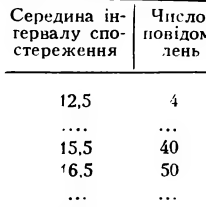

Гістерезис.

Розрахункові дані гістограми

Середина інтервалу спостереження	Число повідомлень
12,5	4
....	...
15,5	40
16,5	50
...	...
21,5	8
Всього	200

Л. Л. Гіршман.

О. В. Гіталов.

Є. С. Главче.

І. М. Гладенко.

тання Г. почали розробляти в мед. ін-тах, в н.-д. ін-тах і лабораторіях АМН СРСР, АН СРСР та республіканських АН. Б. І. Лаврентьєв заклав основи гістофізіології *вегетативної нервової системи*; О. О. Заварзін — основи еволюційної Г. Школами О. О. Богомольця, О. В. Рум'янцева та ін. проведені важливі дослідження в галузі гістофізіології сполучної тканини, нервової та ендокринної систем. Прогрес Г. тісно пов'язаний з розвитком методів дослідження. Сучасна Г. використовує різні види мікроскопії — світлову, електронну, ультрафіолетову, флюоресцентну, скануючу та ін. Методи гістохімії, спектрофотометрії, авторадіографії, математичного аналізу дозволяють глибоко досліджувати фіз.-хім. організацію і різні сторони життєдіяльності клітин і тканин. Г. має велике теоретичне і практичне значення. Результати гістологічних досліджень дають цінний матеріал для медицини, ветеринарії тощо.

Літ.: Заварзин А. А., Щелкунов С. И. Руководство по гистологии. Л., 1954; Гистология. М., 1972; Заварзин А. А. Основы частной цитологии и сравнительной гистологии многоклеточных животных. Л., 1976; Антипчук Ю. П. Гістологія з основами ембріології. К., 1976; Поликар А., Бо Ш. А. Субмикроскопические структуры клеток и тканей в норме и патологии. Пер. с франц. Л., 1962. *Б. Г Новиков.*

ГІСТО́НИ — група простих білків, що містяться в *хромосомах* і мають виражену біологічну активність Г.— слабколужні білки, відрізняються високим вмістом *аргініну* і *лізину* та відсутністю *триптофану*. Мол. м. від 5000 до 37 000. В хромосомах Г. перебувають у комплексі з *дезоксирибонуклеїновою кислотою* (ДНК). Г. підтримують структуру ДНК, хроматину і хромосом, а також є одним із ланцюгів у регуляції біосинтезу нуклеїнових кислот.

ГІСТОХІ́МІЯ — розділ *гістології*, що вивчає хімічні властивості рослинних і тваринних тканин. Окремою частиною Г. є *цитохімія*. Г. перебуває в тісному зв'язку з *біологією* рослин і тварин, *біохімією, фізіологією, фармакологією* тощо. Завдання Г.— встановлення хім. архітектоніки тканин (статична Г.) і вивчення локалізації різних біохім. процесів у мікроструктурах тканин і клітин (динамічна Г.). Основа багатьох гістохім. методів дослідження — зв'язування певних хім. компонентів тканин і клітин з барвником. Сучасна техніка гістохім. досліджень, зумовлена застосуванням високочутливих фіз. методів (цитофотометрія, люмінесцентна та електронна мікроскопія, *авторадіографія*), дозволила визначити локалізацію і кількість *полісахаридів, ліпідів, білків* та багатьох ін. органічних, а також неорганічних компонентів тканин і клітин, створити цільові напрями гістологічних досліджень (Г. *нуклеїнових кислот, ферментів*, імуногістохімія та ін.). Засновником Г. вважають франц. вченого Ф. Распайля (1794—1878). Великий внесок у розвиток сучас. Г. зробили рад. вчені Г. М. Франк, Д. Н Насонов, В Я. Бродський та ін., зокрема на Україні — О. Г. Черняхівський, І. В. Торська, О. Ф. Кисельова.

Літ.: Кононский А. И. Гистохимия. К., 1976; Киселева А. Ф., Журнаджи Ю. Н. Ультраструктурные изменения в почках при гидронефрозе. К., 1974; Пирс Э. Гистохимия теоретическая и прикладная. Пер. с англ. М., 1962; Гайер Г. Электронная гистохимия. Пер. с нем. М., 1974.

В. О. Майський.

ГІСТЬ — 1) На Русі до 16 ст. багатий руський або іноземний купець. 2) В Російській д-ві з 16 до поч. 18 ст.— член найвищої привілейованої корпорації купців, які мали від царя жалувану грамоту. Г. звільнялися від *тягла*, мали право вільно їздити для торгівлі за кордон, купувати маєтки, були підсудні безпосередньо царю, виконували складні держ. доручення. В 20-х рр. 18 ст. включені до купецького стану (див. *Купецтво*).

ГІ́ТА ГАРО́ЛЬДІВНА (рр. н. і см. невід.) — дочка останнього короля англосаксонської династії в Англії Гарольда II і перша дружина великого князя київського *Володимира Мономаха*. Після поразки англосаксонського війська біля Гастінгса 1066 Т. Г. знайшла притулок у датського короля Свенона. В 1074 чи 1075 вийшла заміж за Володимира Мономаха.

ГІТА́ЛОВ Олександр Васильович [н. 14 (27).V 1915 , с. Комишувате, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.] — новатор с.-г. виробництва. Двічі Герой Соціалістичної Праці (1948 і 1958). Член КПРС з 1948. В 1929 Г. оволодів професією тракториста і з того часу працює в ордена Леніна колгоспі ім. XX з'їзду КПРС спочатку трактористом, а з 1936 — бригадиром тракторної бригади; у 1956 виступив ініціатором комплексної механізації робіт на вирощуванні просапних культур. Делегат XX—XXV з'їздів КПРС, XVIII—XXV з'їздів Компартії України. З 1956 обирається членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР 9 — 10-го скликань. Член Рад. комітету захисту миру. Г.— лауреат премії імені Ярослава Галана (1973, за статтю «Дума про хліб»). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Дружби народів, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1975.

А. М. Литвин.

ГІТА́РА (ісп. guitarra, від грец. κιθάρα — кіфара, цитра) — струнний щипковий муз. інструмент. Відома з 13 ст. в Іспанії. Спочатку мала 4—5, пізніше 6 струн (такою поширилась в Європі та Америці). У Росії, зокрема й на Україні, Г. відома з 2-ї пол. 18 ст. Тоді ж з'явилася 7-струнна Г. терцового строю (т. з. російська). Використовується як сольний, ансамблевий та оркестровий інструмент. У 20 ст. з'явилися різновиди Г.— гавайська (6-струнна) та оркестрова, або джаз-Г., з ефами (резонаторними прорізами), як у скрипки, електрогітара.

ГІТЛЕР (Hitler) Адольф (справжнє прізвище — Шікльгрубер; 1889—1945) — лідер німецько-фашистської партії, глава фашистської Німеччини (1933—45), головний воєнний злочинець. В роки 1-ї світової війни — єфрейтор нім. армії. В 1919 — один з організаторів, з 1920 — голова Національ-соціалістської робітн. партії Німеччини (див. *Націонал-соціалістська партія*). В 1923 намагався здійснити фашист. переворот. Спираючись на монополістично-реваншистські кола, 1933 став рейхсканцлером. Після смерті П. *Гінденбурга* (1934) узурпував функції президента. Ініціатор розв'язання загарбницької війни в Європі, яка переросла в 2-у світову війну. 22.VI 1941 фашист. Німеччина підступно напала на СРСР (див. «*Барбаросса» план*). З грудня 1941 Г.— верховний головнокоманд. нім. збройними силами. Встановив у Німеччині та на тимчасово окупованих тер. режим кривавого терору; організатор винищення мільйонів людей, в т. ч. з слов. країн. Після розгрому фашист. Німеччини покінчив життя самогубством.

ГІТТІС Володимир Михайлович [24.VI (6.VII) 1881 — 22.VIII 1938] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1925. Н. в Петербурзі. Учасник 1-ї світової війни. Кол. офіцер старої армії (полковник). У Червоній Армії з лютого 1918 В 1918—20, командуючи Пд., Зх. і Кавказ. фронтами, брав участь у боях проти денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі, врангелівців. Після громадян. війни — команд. військами Заволзького і Петроградського військ. округів. З 1921 — на різних посадах в РСЧА. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ГІ́ФИ (від грец. ὑφή — тканина, павутина) — мікроскопічні одно- або багатоклітинні ниткоподібні утвори, з яких складаються вегетативні (*грибниця*, або міцелій) і плодові тіла грибів. Г. можуть бути простими або розгалуженими.

ГІФОМІЦЕ́ТИ (Hyphomycetales) — порядок грибів з групи т. з. *незавершених грибів*. Розмножуються Г. *конідіями*; деякі найпростіші види — шляхом брунькування. Понад 5000 видів. Серед Г. багато паразитів, які спричинюють захворювання рослин (плодова гниль, парша яблуні і груші та ін.). Значна частина Г. живе як сапрофіти у воді, грунті тощо й відіграє значну роль у грунтоутворюючих процесах. Ряд Г. спричинює псування продуктів с. г. та харч. пром-сті. З деяких Г. добувають *антибіотики*.

ГІФУ — місто в Японії в центральній частині о. Хонсю, на р. Нагарі. Адм. центр префектури Гіфу. Залізничний вузол. 402,7 тис ж. (1973). Центр текст. (шовкової) пром-сті країни. Виробн. паперу та паперових виробів (ліхтарі, парасольки тощо). Авіабудування. Екон. ін-т Нава (засн. 1896). Г. відбудовано після землетрусу 1891.

ГІХМАН Йосип Ілліч (н. 26.V 1918, Умань) — український рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Закінчив Київ. ун-т (1939). Працював у Київ. автомобільно-

дорожньому ін-ті (1946—48), Київ. ун-ті (1947—65), у Донецькому обчислювальному центрі АН УРСР (1966—70). З 1970 — зав. відділом теорії імовірностей та матем. статистики Ін-ту прикладної математики та механіки АН УРСР. Наук. праці з *імовірностей теорії* та *математичної статистики*. Премія АН УРСР ім. М. М. Крилова, 1970. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ГІШ (Gish) Ліліан (н. 14.X 1896) — американська актриса. В кіно з 1912. Успіху досягла у фільмах реж. Д.-У. Гріффіта: «Народження нації» (1915), «Зламані паростки» (в рад. прокаті — «Зламана лілія», 1919), «Шлях на схід» (1920), «Сирітки бурі» (в рад. прокаті—«Дві сиротки», 1922). Знімалась у фільмах ін. режисерів: «Її друге життя» (1934), «Дуель під сонцем» (1947), «Ніч мисливця» (1955), «Наказ убивати» (1958), «Комедіанти» (1969).

Тв.: Рос. перекл.— Кино. Гриффит и я. М., 1974.

ГЛАВА́ ДЕРЖА́ВИ — особа чи орган, що здійснює верховне керівництво внутрішніми й зовнішніми справами держави. В СРСР функції Г. д. виконує *Президія Верховної Ради СРСР*, у союзних і авт. республіках — Президії відповідних Верховних Рад, зокрема в УРСР — *Президія Верховної Ради УРСР*. В д-вах з монархічною формою правління Г. д. є монарх (король, імператор); з респ. формою — здебільшого президент.

ГЛАВА́ УРЯ́ДУ — особа, яка очолює уряд. В СРСР Г. у. є Голова Ради Міністрів СРСР, у союзних та авт. республіках — голови Рад Міністрів цих республік, зокрема в УРСР — Голова Ради Міністрів УРСР. У капіталістичних країнах Г. у. здебільшого має назву прем'єр-міністра, в т. з. президентських республіках (напр., у США, деяких країнах Лат. Америки) Г. у. одночасно є *президентом*.

ГЛА́ВКА Йосеф (15.II 1831, м. Пршештіце, Чехословаччина — 11.III 1908, Прага) — чеський архітектор і вчений. Засновник і президент чеської Академії словесності і мистецтв (з 1890). Навчався у Віден. академії мистецтв.

Й. Главка. Колишня резиденція митрополита Буковини, тепер один з корпусів Чернівецького державного університету. 1864—82.

Автор багатьох будівель у Відні та Празі. В 1864—73 працював на Буковині, де за його проектами в м. Чернівцях споруджено резиденцію митрополита Буковини (1864—82, тепер один з корпусів ун-ту) та вірмено-католицьку церкву (1869—75). Для творчості Г. на Україні характерний романо-візант. стиль з широким використанням в оформленні споруд мотивів укр. нар. мистецтва.

ГЛАВКІ́ЗМ — система управління рад. промисловістю в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни 1918—20. Відзначався найсуворішою централізацією управління і безпосереднім підпорядкуванням підприємств (незалежно від розмірів їх) галузевим гол. або центр. управлінням ВРНГ — главкам і центрам. Главки керували всією діяльністю підприємств, надавали їм безплатно засоби виробн., зокрема сировину, паливо, оборотні кошти, приймали (також безплатно) вироблену ними продукцію. Наприкінці 1920 при ВРНГ функціонувало 50 главків. Г. був вимушеним заходом, зумовленим політикою *«воєнного комунізму»*. Тільки найсуворіша централізація всіх тих невеликих ресурсів, які були в розпорядженні Рад. д-ви, могли забезпечити потреби пром-сті й здійснення завдання розгрому контрреволюції. З переходом до *нової економічної політики* і перебудовою методів управління на засадах *господарського розрахунку* Г. було ліквідовано.

ГЛА́ВЧЕ Єгор Степанович [9 (21). I 1871, Кишинів — 17.VIII 1919] — вітчизняний дерматовенеролог. В 1895 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. З 1900 працював в Одесі, де створив (1917) першу в країні поліклініку для хворих на шкірні, венеричні та сечостатеві хвороби. В 1922 її було перетворено на н.-д. інститут ім. Главче. Праці Г. присвячені питанням діагностики та лікування сифілісу. Широко впроваджував профілактичні заходи для боротьби з венеричними хворобами — *диспансеризацію* і запобіжне лікування.

ГЛАГО́ЛЄВ Василь Васильович [21.II (4.III) 1896, Калуга — 21.IX 1947, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Радянського Союзу (1943). Член Комуністичної партії з 1925. Народився в сім'ї лікаря. В Рад. Армії з 1918. В 1941 закінчив курси вищого командного складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. В 1941—45 командував д-зією, корпусом, арміями на Крим., Пд., Степовому, 3-му Укр. фронтах. Керовані Г. війська брали участь у форсуванні Дніпра, в операціях по визволенню Правобережної України. Після війни — команд. повітрянодесантними військами. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГЛАГО́ЛЄВ Василь Павлович [11 (23).V 1883 — 14.III 1938] — учасник громадянської війни на Україні, рад. військ. діяч, комбриг. Н. в Петербурзі в дворянській сім'ї. В 1909 закінчив Академію Генштабу. Кол. офіцер старої армії (полковник). У Червоній Армії з квітня 1918. Командував 1-ю Курською д-зією, резервною армією. З поч. 1919 — нач. штабу Укр. фронту, війська якого вели бої проти петлюрівців. Згодом командував 6-ю армією Пн. фронту, 16-ю армією Зх. фронту, з вересня 1919 — 11 і 12-ю кав. д-зіями, які брали участь у боях проти денікінців, з літа 1920 — 10-ю армією. Після громадян. війни — на відповідальній роботі у військ. округах і центр. апараті РСЧА.

ГЛАГО́ЛИЦЯ — одна з двох найдавніших слов'янських азбук. Подібна до *кирилиці* буквеним складом, алфавітним порядком, звуковим значенням і назвами букв.

Букви	Звукове значення	Числове значення	Букви	Звукове значення	Числове значення
	а	*1*		*у*	*400*
	б	*2*		*ф*	*500*
	в	*3*		*х*	*600*
	г проривне	*4*		*о*	*700*
	д	*5*		*шт*	*800*
	е	*6*		*ц*	*900*
	ж	*7*		*ч*	*1000*
	дз	*8*		*ш*	
	з	*9*		*ъ*	
	і	*10*		*и (–ы)*	
	і	*20*		*ь*	
	к м'яке	*30*		*ь, я*	
	к	*40*		*ю*	
	л	*50*		*е* носове	
	м	*60*		*о* носове	
	н	*70*		*е* носове йотоване	
	о	*80*		*о* носове йотоване	
	п	*90*			
	р	*100*		*т, ф* і лабіаліз.	
	с	*200*			
	т	*300*			

Глаголиця.

Більшість літер в обох азбуках мала й цифрове значення. Від кирилиці відрізняється складнішим накресленням і кількістю букв (у Г.— 40, а в кирилиці — 43). Питання про походження Г. остаточно не з'ясоване. Більшість учених вважає, що її створив Кирило (див. *Кирило і Мефодій*), а кирилицю складено дещо пізніше. Одна з найдавніших пам'яток Г., що дійшли до нас,— *Київські листки* (10 ст.).

П. Д. Тимошенко.

ГЛАГО́ЛІН Борис Сергійович [справж. прізв.— Гусєв; 11 (23).I 1879, м. Саратов — 13.XII 1948, Голлівуд] — російський актор і режисер. Учень В. М. *Давидова*. З 1917 — актор і режисер Харків. рос. театру, 1923—24 — Моск. театру Революції. В 1924—26 був режисером Харків. укр. драм. театру ім. І. Я. Франка (з 1926 — у Києві), в якому поставив спектаклі: «Полум'ярі» Луначарського, «Свята Іоанна» Шоу, «Собака на сіні» Лопе де Веги, «Пухкий пиріг» Ромашова, «Моб» за Сінклером, «Мандат» Ердмана. З 1927 жив за кордоном. В Нью-Йорку ставив спектаклі рос. мовою.

ГЛАДЕ́НКО Іван Микитович [н. 20.IX (3.X) 1915, с. Аннівка, тепер Ганнівка-Вирівська Білопільського р-ну Сумської обл.] — український рад. вчений у галузі ветеринарії; доктор вет. наук, професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1973), академік ВАСГНІЛ (з 1975). Член КПРС з 1942. У 1938 закінчив Харків. вет. інститут. З 1941 почав працю-

Гітара.

Електрогітара.

вати в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної ветеринарії (з 1957 — директор). Осн. наук. праці присвячені питанням вет. фармакології й токсикології. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ГЛАДІА́ТОРИ (лат. gladiatores, від gladius — меч) — у Стародавньому Римі раби, військовополонені та інші особи, призначенням яких була збройна боротьба між собою або із звірами на аренах *амфітеатрів*. Г. готували спец. школи з суворим режимом (у Римі, Капуї та ін. містах). Правлячі верстви, влаштовуючи бої Г., намагалися відвернути плебс від соціальних питань. Безправне і тяжке становище Г. зумовлювало їхню діяльну участь у виступах рабів, зокрема *Спартака повстанні*.

Гладіатори. Умираючий гладіатор Мал. Т. Г. Шевченка. 1856. Київський Державний музей Т. Г. Шевченка

ГЛАДІО́ЛУС — рід рослин родини півникових; те саме, що й *косарики*.

ГЛА́ДКИЙ Гордій Павлович (1849—1894, Полтава) — український хоровий диригент, педагог, композитор. Муз. освіту здобув на Полтав. синодальних регентських курсах під керівництвом композитора П. Щуровського. З поч. 70-х рр. був учителем хорового співу й керівником хору в Полтав. духовній семінарії. Автор музики до «Заповіту» (бл. 70-х рр.) та ін. пісень на тексти Шевченка (серед них — «Зоре моя вечірняя», «Ой по горі роман цвіте», «Утоптала стежечку»), які стали народними.

Літ.: Кауфман Л. С. І. П. Гладкий и его песни. В кн.: Кауфман Л. С. О популярных украинских народных песнях и их авторах. М., 1973.

ГЛА́ДКИЙ Йосип Михайлович [1789, с. Мельники, тепер Канівського р-ну Черкаської обл.— 5 (17). VII 1866, м. Олександрівськ, тепер Запоріжжя] — останній кошовий отаман *Задунайської Січі*. На поч. рос.-тур. війни 1828—29 султанський уряд наказав козакам виступити разом з тур. військом проти Росії. Але Г., таємно домовившись з рос. командуванням, на чолі загону в 1500 козаків 18 (30). V 1828 з'єднався під Ізмаїлом з частинами рос. військ і взяв участь у боях проти тур. армії. Г. дістав чин полковника. Після війни йому доручили сформувати *Азовське козацьке військо*, 1832 призначили наказним отаманом цього війська. В 1853 звільнений у відставку в чині генерал-майора.

Глазго. Одна з центральних площ.

ГЛА́ДКИЙ Матвій (р. н. невід.— п. 1652) — миргородський полковник, учасник нар.-визвольної війни 1648—54. Брав участь у *Корсунській битві 1648*, *Пилявецькій битві 1648* й *Збаразькій облозі 1649*. Восени 1648 здійснював заг. керівництво козац. загонами, які вели боротьбу проти лит.-шляхет. війська в Білорусії. В *Берестецькій битві 1651* (коли татари полонили Б. Хмельницького) тимчасово виконував обов'язки гетьмана. Виходець з козац. низів, Г. був в опозиції до старшини шляхет. походження. За свідченням «*Літопису Самовидця*», Г. намагався зайняти посаду гетьмана. Страчений за наказом Б. Хмельницького.

ГЛА́ДКИЙ Сергій Федорович (н. 23.X 1929, с. Адамівка, тепер Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.) — передовик виробництва в металургійній промисловості УРСР, старший горновий доменної печі, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1957. Працюючи з 1945 на Дніпровському металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського, досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів, прискоренні освоєння нової доменної печі. На XXIV і XXV з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

Є. І. Гамазинський.

ГЛАДКО́В Федір Васильович [9 (21).VI 1883, с. Чернавка, тепер Пензенської обл.— 20.XII 1958, Москва] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1920. Учасник революц. руху в Росії. В 1906 був заарештований, 1907—10 перебував на засланні. Друкуватися почав 1900 (оповідання «До світла»). Роман «Цемент» (1925) — про самовіддану працю робітників на відбудові заводу, зруйнованого в роки громадян. війни. Серія нарисів «Листи про Дніпробуд» (1931) і роман «Енергія» (1933—39) присвячені подвигу будівників Дніпрогесу. Автор сатиричних оповідань «Маленька трилогія» (1932). У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними статтями, нарисами, написав повість «Клятва» (1944). Автобіографічна трилогія — «Повість про дитинство» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), «Вольниця» (1950; Держ. премія СРСР, 1951), «Лихоліття» (1954); працював над 4-ою частиною — «Неспокійна юність» (не закінчена). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1958—59; Укр. перекл.— Повість про дитинство. К., 1951; Вольниця. К., 1952; Лихоліття. К., 1957; Цемент. К., 1960.

ГЛА́ДСТОН (Gladstone) Уїльям-Юарт (29.XII 1809, Ліверпул — 19.V 1898, Гаварден, Флінтшір) — англійський державний і політ. діяч. Походив з бурж. родини. Навчався в Ітоні та Оксфорді. В 1832 — член парламенту від партії торі. Пізніше перейшов до *Ліберальної партії*. У 1868 обраний її лідером. В 1868—74, 1880—85, 1886 і 1892—94 — прем'єр-міністр Великобританії. Сприяв розвиткові *фритредерства*, проводив колоніальну політику. Прихильник участі Великобританії в *Кримській війні 1853—56*. Під тиском ірл. нац.-визвольного руху був вимушений двічі вносити в парламент білль про *гомруль* для Ірландії.

ГЛАДЧУ́К Антоніна Федорівна (н. 5.III 1933, с. Перекалі, тепер Млинівського р-ну Ровенської обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова колгоспу «Україна» Млинівського району Ровенської області, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1964. Ланка, яку очолює Г., вирощує високі врожаї цукр. буряків, у 1976 одержала по 560 ц/га, в 1977— по 650 ц/га. Г.— депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Делегат XXIII з'їзду КПРС. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

В. С. Мацигон.

ГЛА́ЗГО — місто на Пн. Зх. Великобританії, в Шотландії. Розташоване на р. Клайд, каналом сполучене з мор. узбережжям. Один з найбільших мор. портів країни, вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт (Престуїк). 835,6 тис. ж. (1973). Разом з містами Дамбартоном, Гріноком, Порт-Глазго, Пейслі та ін. утворює конурбацію *Клайдсайд*.

Г.— найбільший у країні центр суднобудування (військ. судна, танкери, рефрижератори тощо). Розвинуті й ін. галузі машинобудування, чорна й кольорова металургія, нафтопереробна, вугільна пром-сть. Підприємства хім., коксохім. та ін. галузей пром-сті. Харч., легка, поліграф., паперова, буд. матеріалів, деревообробна пром-сть. У Г.— ун-т (з 1451), шотл. муз. академія та ін. вузи. Худож. галереї, музей Глазго. Метрополітен (з 1896). Архіт. пам'ятки: готичний собор (1181—1508); в стилі класицизму Трейдсхол (1791—99, арх. Р. *Адам*) і біржа (1829—30, арх. Д. Гамілтон); ун-т (1864—70, арх. Дж.-Г. Скотт); один з перших зразків сучас. арх-ри — Школа мистецтва (1898—1909, арх. Ч.-Р. Макінтош). Місто відоме з 6 ст.

ГЛАЗЕНА́П Сергій Павлович [13 (25). IX 1848, с. Павловське поблизу м. Вишній Волочок — 12.IV 1937, Ленінград] — російський рад. астроном, почесний член АН СРСР (з 1928), Герой Праці (1932). 1870 закінчив Петерб. ун-т. У 1870—77 працював у Пулковській обсерваторії, з 1877 — у Петерб. ун-ті, з 1889 — професор. Осн. праці Г. присвячені вивченню руху супутників Юпітера, дослідженню подвійних і *змінних зір*, рефракції світла в земній атмосфері. Запропонував зручний спосіб визначення орбіт *подвійних зір*. Під його керівництвом 1881 збудовано обсерваторію Петерб. ун-ту Г.— популяризатор астр. знань. Один із засновників Рос. астроном. товариства.

ГЛАЗКО́В Юрій Миколайович (н. 2.X 1939, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1977). Член КПРС з

1966. У 1962 закінчив Харків. вище авіац. інженерне військ. училище. Працював інженером у авіац. частинах. У 1974 захистив кандидатську дисертацію. З 1965— у загоні космонавтів. Разом із В. В. *Горбатком* брав участь у польоті космічного корабля «Союз-24» (7—25.II 1977), який стикувався з орбітальною наук. станцією «Салют-5». Портрет с. 58.

ГЛА́ЗОВ — місто республіканського підпорядкування Удмуртської АРСР, райцентр, на р. Чепці (притока Вятки). Залізнична станція. 82 тис. ж. (1977). З-ди хім. машинобудування та металовиробів, меблева ф-ка, молочномаслобробний та м'ясний комбінати, птахофабрика, виробн. буд. матеріалів. Пед. ін-т, радгосп-технікум, мед. уч-ще. Виник 1780.

ГЛАЗУНЕ́НКО (справж. прізв.— Глазунов) Степан Олександрович [23.XII 1869 (4.I 1870), м. Куп'янськ, тепер Харківської обл.— 19.I 1934, Краснодар] — український рад. актор і режисер. В 1888 почав творчу діяльність у *трупі М. Л. Кропивницького*. В 1902—30 був керівником різних укр. театр. труп, з якими виступав у містах України, Криму, Пн. Кавказу. Ролі: Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Афанасій Іванович («Сорочинський ярмарок» Старицького за Гоголем), Микола («Наталка Полтавка» Котляревського). Грав на гастролях 1893 у трупі Г. Й. *Деркача* в Парижі. Поставив спектаклі «Ревізор» Гоголя, «Галька» Монюшка та ін. Портрет с. 58.

ГЛАЗУНО́В Василь Опанасович [20.XII 1895 (1.I 1896), с. Варваровка, тепер Сердобського р-ну Пензенської обл.— 26.VI 1967, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1926. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував корпусом на Пд.-Зх., 3-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1954 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 58.

ГЛАЗУНО́В Олександр Костянтинович [29.VII (10.VIII) 1865, Петербург — 21.III 1936, Париж, 1972 прах Г. перевезено до Ленінграда] — російський композитор, диригент, педагог, музично-громад. діяч, нар. арт. Республіки (з 1922). Композицію вивчав у М. *Римського-Корсакова*. З 1899 (з невеликою перервою) — професор Петерб. консерваторії (з 1905 — директор). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції став ректором Петроград. консерваторії, брав активну участь у перебудові муз. освіти, проводив громад. роботу. З 1928 жив за кордоном. Г.— один з найвидатніших представників рос. симфонізму. Автор 8 симфоній, симф. поем (у т. ч. «Стенька Разін», 1885), фантазій, сюїт, 2 фп. і скрипкового концертів, 3 балетів (зокрема «Раймонда», 1897), камерно-інструм. і вокальних творів. Г. допомагав укр. композиторам В. *Косенкові*, Я. *Степовому*, Ф. *Акименкові*, М. *Скорульському* (присвятив Г. свою 1-у симфонію, 1923) під час їхнього навчання в Петерб. консерваторії. Портрет с. 58.

Літ.: Крохмаль-Орябінська М., Архимович Л. О. К. Глазунов. К., 1953; Ганина М. Александр Константинович Глазунов. Л., 1961.

М. П. Загайкевич.

ГЛАЗУ́Р (нім. Glasur), полива — 1) Тонке скловидне покриття на керамічних виробах, закріплене *випалом* при високій температурі. Товщина Г. 0,15—0,3 мм. За хім. складом Г.— лужне, лужноземельне та ін. алюмосилікатне та алюмоборсилікатне *скло*. Г. бувають прозорі та непрозорі (глухі); безбарвні та пофарбовані (з окисами кобальту, хрому, міді, заліза та ін.); тугоплавкі (т-ра випалу 1100—1400° С) та легкоплавкі (900—1100° С). Є Г. для *фарфору* (1100—1400° С), напівфарфору (1250—1280° С), *фаянсу* (1100—1180° С), *майоліки* (900—1050° С) та ін. керамічних виробів. Розрізняють Г. сирі, що їх наносять у сирому вигляді, та фритовані — з попереднім сплавленням компонентів шихти. Г. надає виробам декоративного вигляду, захищає від забруднення, підвищує стійкість проти дії к-т, лугів, води. Застосовували Г. ще у Старод. Єгипті, Вавілоні та Ассирії. 2) Шар застиглого прозорого цукру на фруктах, печиві тощо.

ГЛА́СНІСТЬ СУДОВО́ГО РО́ЗГЛЯДУ — демократичний принцип *судового розгляду справ*, за яким, як правило, справи слухаються у відкритих для всіх громадян засіданнях суду. Органи масової інформації мають право висвітлювати хід і результати слухання. В СРСР цей принцип визначено ст. 157 *Конституції СРСР*: «Розгляд справ в усіх судах є відкритим. Слухання справ у закритому засіданні суду допускається лише у випадках, встановлених Законом, з додержанням при цьому всіх правил судочинства». Згідно з законом (в УРСР — ст. 10 ЦПК УРСР, ст. 20 КПК УРСР) закритий суд. розгляд допускається, коли цього вимагають інтереси охорони *державної таємниці*, а також з метою запобігання розголошення відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі (у справах про статеві злочини), про злочини осіб, які не досягли 16-річного віку. Про розгляд справи (чи частини її) у закритому засіданні суд виносить мотивовану ухвалу. *Вироки* і рішення судів у всіх випадках оголошуються прилюдно. З виховною метою у залі суд. засідання забороняється присутність осіб, які не досягли 16-річного віку, коли вони не є учасниками суд. процесу. Рад. закон зобов'язує суди широко практикувати проведення суд. процесів безпосередньо на підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах за участю *громадських обвинувачів* та *громадських захисників*.

ГЛА́УБЕРОВА СІЛЬ — мінерал класу *сульфатів*. Див. *Мірабіліт*.

ГЛАУКО́МА (грец. γλαύκωμα — синє помутніння ока) — захворювання очей, основними ознаками якого є підвищення внутрішньоочного тиску до 50 і більше мм рт. ст. (норма — 18—27 мм рт. ст.) і зниження зору, а також *атрофія* та патологічне поглиблення диска зорового нерва. Значну роль у виникненні Г. відіграють порушення функції центр. нервової системи, ендокринні розлади тощо. Г., що розвивається самостійно (здебільшого у людей похилого віку), наз. первинною; Г., яка виникає як наслідок ін. захворювання ока,— вторинною. Розрізняють відкритокутову, закритокутову та мішану Г. Для відкритокутової Г. звичайно характерні минуще затуманювання зору, бачення райдужних кілець навколо джерел світла, біль, навколо ока і в ділянці скроні; для закритокутової — картина гострого приступу Г. В будь-якій стадії Г. може виникнути гострий приступ, що починається раптово — з'являються головний біль нудота, блювання; око стає твердим на дотик, зір знижується, іноді аж до сліпоти. Нерідко Г. уражає обидва ока. Без своєчасного лікування настає повна втрата зору (див. *Сліпота*). Профілактика: рання діагностика та своєчасне лікування Г. Лікування: консервативне (медикаментозне) та хірургічне, коли перше не нормалізує внутрішньоочного тиску.

Літ.: Ерошевский Т. И., Токарева Б. А. Врожденная детская глаукома и её лечение. М., 1971; Краснов М. М. Микрохирургия глауком. М., 1974.

Н. О. Пучківська.

ГЛАУКОНІ́Т (від грец. γλαυκός — зеленуватий) — мінерал класу *силікатів*. $(K, Ca, Na)_{<1}$ $(Al, Fe_2Mn)_2[(OH)_2Al_{0,35}Si_{3,65}O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,2—2,9. Твердість 2—3. Колір зелений різних відтінків. Блиск матовий, у щільних відмін — скляний. В РРФСР скупчення Г. є на Уралі, в Поволжі, на Україні — в *Дніпровсько-Донецькій западині*, на Поділлі і Волині. Використовують для виготовлення калійних добрив, зеленої фарби, у скляній пром-сті, для пом'якшування води.

ГЛАУКОФА́Н (від грец. γλαυκός – зеленуватий та φαίνω — здаюся, видаюся) — породоутворюючий мінерал класу *силікатів*. $Na_2Mg_3Al_3(OH)_2[Si_8O_{22}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,08—3,30. Твердість 6. Колір сірий, зеленувато-синій. В СРСР відомий у Казахстані, на о. Сахалін, на Україні (*Криворізький залізорудний басейн*).

ГЛЕВА́ХА — селище міського типу Васильківського р-ну Київської обл. УРСР. Залізнична станція. 9,4 тис. ж. (1977). Науково-експериментальна біол. станція АН УРСР, Укр. філіал н.-д. технологіч. ін-ту ремонту і експлуатації машинно-тракторного парку, Укр. н.-д. ін-т механізації і електрифікації с. г. Заг.-освітня школа, мед. амбулаторія, 2 лікарні, Будинок культури, б-ка. Відома з 2-ї пол. 16 ст. Біля селища розкопано *Глевахівський курган*

С. Ф. Гладкий.

Ф. В. Гладков.

А. Ф. Гладчук.

С. П. Глазенап.

ГЛЕВА́ХІВСЬКИЙ КУРГА́Н — біля смт Глевахи Васильківського р-ну Київської обл., датується серединою 6 ст. до н. е. Г. к. розкопували 1950. Під насипом виявлено велику поховальну камеру, стіни якої були обшиті дошками і мали балкове перекриття. У камері знайдено залишки пограбованого в давнину багатого поховання (можливо, одного з вождів осілого землеробського племені скіфського часу) та залишки поховання вбитої жінки. Виявлено залишки великої чорнолощеної посудини, верхня частина якої була оздоблена накладними золотими бляшками.

Ю. М. Глазков

ГЛЕДИ́ЧІЯ (Gleditschia) — рід рослин родини цезальпінієвих. Високі (20—45 м) однодомні з ажурною розлогою кроною листопадні дерева. Гілки та стовбур вкриті численними, до 10 см завдовжки, колючками. Листки парноперистоскладні. Квітки одностатеві, зібрані в укорочені китиці. Плід — довгий плоский біб. 12 видів, пошир. у Сх. Азії, Америці та Африці. В СРСР (Закавказзя) дико росте 1 вид — Г. каспійська (G. caspica), у культурі—8, з них в УРСР — 2. Найважливішою є Г. колюча, або звичайна (G. triacanthos). Використовують при створенні полезахисних смуг, живоплотів та ін. Плоди й листки багаті на вітамін С. Деревина міцна, важка, йде на різні вироби, цінна для підземних і підводних споруд. Медонос. Іл. с. 51.

С. О. Глазуненко

ГЛЕ́ЗЕР (Glaser) Дональд (н. 21. IX 1926, Клівленд) — американський фізик, член Національної АН США (з 1962). Закінчив Технологічний ін-т Кейса (1946), з 1960 — проф. Каліфорнійського ун-ту. Праці з фізики елементарних частинок, фізики космічного промінння й застосування фіз. методів до мол. біології. Винайшов (1952) т. з. *бульбашкову камеру* — прилад для спостерігання слідів заряджених частинок. Нобелівська премія, 1960. Портрет с. 60.

В. О. Глазунов

ГЛЕ́ЗОС (Γλέζος) Маноліс (н. 26.VIII 1922, с. Апірантос, о. Наксос) — грецький громадський і політ. діяч. Під час італо-нім. окупації Греції Г. вночі проти 31.V 1941 зірвав фашист. прапор з афінського Акрополя. В 1941—43 зазнавав арештів. У 1944—47 — редактор органу Компартії Греції газ. «*Різоспастіс*». У 1948—49 військ. суд засудив Г. до страти, яку під тиском світової прогресивної громадськості замінено 10 роками тюрми. В 1948—54 і 1958—62 Г. перебував в ув'язненні. З 1956 — секретар Єдиної демократичної лівої партії (ЕДА), директор газ. «Авгі» («Світанок»). У 1967—71 ув'язнений військ. хунтою. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1963. Міжнар. премія Миру, 1959.

О. К. Глазунов

ГЛЕ́КОВІ ПОХОВА́ННЯ — поховання померлих чи решток трупоспалення в спеціально виготовлених або звичайних господарських глеках. Відомі з 4—3-го тис. до н. е. у різних народів, що населяли Єгипет, Крит, тер. Греції, Іспанії, Італії. В 1-му тис. до н. е. і на поч. н. е. були поширені серед населення Кавказу (Абхазія, Колхіда, Сх. Закавказзя). На тер. УРСР Г. п. трапляються в некрополях античних міст Пн. Причорномор'я. Однією з пам'яток цього типу є поховання на *Козирському городищі* поблизу Ольвії. Померлих ховали переважно в скорченому стані, у великих амфорах, ліпних горщиках, бік яких відбивали. Обряд відображає поширені в первісному суспільстві уявлення, пов'язані з культом плодючості, відродження, гол. роль в якому

Глекові поховання. Дитяче поховання в амфорі. Ольвія.

відігравала жінка-мати. В цьому культі глиняні глеки уособлювали плодючу землю і жінку.

Є. В. Максимов.

ГЛЕНН (Glenn) Джон (н. 18.VII 1921, Кембрідж, штат Огайо) — астронавт США. Закінчив 1943 льотну авіац. школу в Техасі, 1954 — школу льотчиків-випробувачів. З 1959 — у групі астронавтів. У 1962 перший з амер. астронавтів здійснив орбітальний політ навколо Землі на космічному кораблі «*Меркурій*». Портрет с. 60.

ГЛЕТ (нім. Glätte) — технічна назва оксиду свинцю PbO.

ГЛЕ́ТЧЕР (нім. Gletscher, від лат. glacies — лід) — 1) Скупчення на суходолі льодових мас, які сповзають під впливом сили ваги з областей, що лежать вище снігової межі. Поширені в холодних районах Землі (Антарктида) та на гірських вершинах (Памір, Тянь-Шань тощо). Див. також *Льодовики*. 2) Місцева назва льодовиків у Швейцарії.

ГЛЕ́ЧИКИ, купавка (Nuphar) — рід водяних рослин родини лататтєвих. Багаторічні трави з товстим кореневищем. Листки шкірясті овально-серцевидні, плавають на поверхні води. Квітки одиночні, на довгих квітконіжках. Плід ягодоподібний, формою нагадує глечик. Бл. 15 видів, поширв помірному поясі Пн. півкулі. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — один: Г. жовті (N. luteum) — ростуть всюди у стоячих та повільнотекучих водах. Деякі види вирощують як декоративні. Іл. с. 63.

ГЛЕ́БКА Петро Федорович [23.VI (6.VII) 1905, с. Велика Уса, тепер Узденського р-ну Мінської обл.— 18.XII 1969, Мінськ] — білоруський рад. поет, акад. АН БРСР (з 1957). Член КПРС з 1942. Друкуватися почав 1925. Перша зб. віршів «Шипшина» (1927). Поеми «Тривожний сигнал» (1929), «У ті дні» (1937), «Над Березою-річкою» (1939) — про Велику Жовтн. соціалістичну революцію і громадян. війну, «Мужність» (1934) — присвячена пам'яті В. І. Леніна. Вірші і балади періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45 пройняті пафосом рад. патріотизму. Драм. поема «Світло зі Сходу» (1946—47) — про дні Жовтн. революції в Білорусії. У зб. поезій «Під стягом перемог» (1952) оспівав велич соціалістичної Батьківщини. Автор статей про Т. Шевченка: «Шевченко і білоруська література» (1939), «Пам'ятні розмови» (1952). Перекладав твори рос. і укр. л-ри, зокрема Т. Шевченка, М. Бажана та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями Портрет с. 60.

Тв.: Збор твораў, т. 1—3. Мінск, 1969—71; Укр. перекл.— Поезії. К., 1975; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1973.

ГЛЕ́БОВ (справж. прізв.— Сорокін) Гліб Павлович [29.IV (11.V) 1899, м. Вознесенськ, тепер Миколаївської обл.— 3.III 1967, Мінськ] — білоруський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948). Творчу діяльність почав 1921 на Україні. З 1926 був актором Першого Білорус. драм. театру (тепер ім. Я. Купали). Ролі: Пустаревич («Павлинка» Купали), Туляга («Хто сміється останнім» Крапиви), Самосєєв («Щоб люди не журились» Макайонка), Гарпагон («Скупий» Мольєра), Романюк («Калиновий гай» Корнійчука). Знімався у фільмах («Костянтин Заслонов», «Наші сусіди»). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941, 1948. Портрет с. 60.

ГЛЕ́БОВ Ігор Олексійович [н. 8 (21).I 1914, Петербург] — російський рад. учений в галузі електроенергетики й електромашинобудування, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1943. Закінчив (1938) Ленінгр. політех. ін-т. В 1946—51 працював у Ленінгр. ін-ті авіаприладобудування, в 1951—61 — у Ленінгр. технологічному ін-ті харч. пром-сті. З 1961 — у Всесоюзному н.-д. ін-ті електромашинобудування (директор—з 1973). Осн. праці Г. присвячені створенню потужних синхронних машин з системами збудження і електроенерг. систем, використанню надпровідності в електромашинобудуванні. Г. заклав наук. основи систем збудження й автом. регулювання турбо- і гідроагрегатів, провів дослідження, пов'язані з синтезом електр. машин і напівпровідникових перетворювачів. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1968. Премія ім. П. М. Яблочкова АН СРСР, 1976. Портрет с. 62.

М. М. Шмирьова.

ГЛЕ́БОВА Марія Михайлівна (1847, Ярославська губ.— 1919, похована у Києві) — російська актриса, антрепренер. Дружина М. *Соловцова*. Творчу діяльність почала 1866 в Александринському театрі в Петербурзі. В 1874—79 працювала в трупі М. Милославського в Одесі, 1879—82 — у трупі М. Савіна (Київ, Житомир та ін.), 1883—91 — в різних театр. трупах Москви. В 1891—1905 — актриса, а з 1902 —антрепренер *Театру «Соловцов»* у Києві. Ролі: Катерина

Лариса («Гроза», «Безприданниця» О. Островського), Марія Стюарт, Леді Мільфорд («Марія Стюарт», «Підступність і кохання» Шіллера), Адрієнна Лекуврер (однойменна п'єса Скріба і Легуве).

ГЛЄБОВ-АВІЛОВ Микола Павлович [11 (23).X 1887 — 13.VII 1942] — рад. державний і парт. діяч. Н. в Калузі в сім'ї шевця; робітник-друкар. Член Комуністичної партії з 1904. Вів парт. роботу в Катеринославі, Калузі, Москві, Петербурзі, на Уралі. Після Лютневої революції 1917 — член Виконавчої комісії Петерб. к-ту РСДРП(б), працював у Петроград. бюро профспілок. На VII (Квітневій) конференції РСДРП(б) обраний кандидатом у члени ЦК партії. Учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді. Нарком пошт і телеграфів у першому Рад. уряді. З 1918 — комісар Чорноморського флоту, згодом — член Президії та секретар ВЦРПС, нарком праці України. З 1922 — на парт., профспілковій та госп. роботі. На XIII з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК партії.

ГЛИБИ́ННА ПСИХОЛО́ГІЯ — узагальнена назва ряду бурж. концепцій психології, які вивчають так звані «глибинні», підсвідомі психічні процеси. Прихильники Г. п. ігнорують значення свідомого в життєдіяльності особистості. Г. п. об'єднує різні ідеалістичні та реакційні психологічні течії та школи (вчення З. *Фрейда*, К.-Г. *Юнга*, А. *Адлера*, *неофрейдизм*, *необіхевіоризм* тощо). Г. п. почала складатися з 19 ст. у зв'язку з необхідністю пояснення і лікування хвороб. Згодом вона стала претендувати на витлумачення всього соціального життя на основі підсвідомих потягів — переважно інстинктивних (гол. чин. статевих). На противагу Г. п. з її надмірним інтересом до *підсвідомого* в 1940 починає розвиватися егопсихологія (в США — Х. Хартман, П. Федерн та ін.). Її представники на перший план висувають свідоме «я», витлумачуване, проте, з антинаук. позицій. Подальший свій розвиток т. з. неоглибинна психологія дістала в 40-х та наступних роках 20 ст. в США у працях К. Горні, Е. Фромма, А. Кардінера, Х. Саллівана, які створили т. з. культурно-соціологічну течію у Г. п. В останні роки на окремі її течії значно впливають філософ. концепції *феноменалізму*, *екзистенціалізму*, *неотомізму*, *неопозитивізму* й *біхевіоризму*. Всі напрями Г. п. піддано критиці марксистською психологією. *В. І. Войтко.*

ГЛИБИ́ННІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — магматичні гірські породи, що утворилися внаслідок кристалізації *магми* в глибинах *земної кори*. Те саме, що й *інтрузивні гірські породи*.

ГЛИБИ́ННІ РОЗЛО́МИ, планетарні розломи — лінійно-витягнуті зони порушення суцільності гірських порід у *земній корі*, які поділяють її на окремі структурні елементи — платформи, плити, щити та ін. Простягаються на сотні й тисячі кілометрів при ширині до кількох десятків кілометрів. Осн. ознака Г. р.— значна глибина їх (сягають *Мохоровичича поверхні* і глибше). Г. р.— це зони рухливого зчленування великих блоків земної кори, через них здійснюється зв'язок глибинних горизонтів Землі з поверхневими, який проявляється у вулканічних, магматичних, гідротермальних та ін. процесах. По зонах Г. р. окремі брили земної кори переміщуються в різних напрямах, утворюють геол. структури, в т. ч. і рифтові (див. *Рифт*). На Україні Г. р. встановлено в *Дніпровсько-Донецькій западині*, Донбасі, на Передкарпатті та в ін. районах. За допомогою космічних досліджень великі розломи виявлено на Місяці, Марсі та ін. планетах. З зонами Г. р. пов'язані рудні концентрації та родовища нафти й газу. *І. І. Чебаненко.*

ГЛИБИНОМІ́Р — прилад, яким вимірюють глибину отворів, заглиблень, висоту уступів тощо у деталях машин. Встановлюють його основою на поверхні, від якої відлічують розмір. За видом вимірювального пристрою Г. поділяють на штангенглибиноміри з межею вимірювання до 500 і точністю відліку 0,05 і 0,1 мм, мікрометричні Г. з межею вимірювання до 150 і поділками 0,01 мм (див. також *Мікрометр*) та індикаторні Г. (мал.) з межею вимірювання до 100 і поділками 0,01 мм.

ГЛИБО́КА (з 1919 до 1940 — Аденката) — селище міського типу Чернівецької обл. УРСР, райцентр. Залізничний вузол Глибока-Буковинська. 7,6 тис. ж. (1977). У письмових джерелах Г. вперше згадується 1438. Протягом 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1918 Г. окупувала боярська Румунія. З 1926 в Г. діяла підпільна партійна орг-ція. В 1932, 1933, 1934, 1936 і 1937 тут відбувалися виступи робітників і селян проти окупаційного режиму. 28.VI 1940 в складі Пн. Буковини возз'єднано з Рад. Україною. З 1956 — с-ще міськ. типу. З-дн: рідкого скла та маслоробний; харч., пром. та побутового обслуговування комбінати, комплекс по виробництву яловичини, райсільгосптехніка. З заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ГЛИБО́КА О́РАНКА — оранка на глибину не менше як 25 см. Г. о. збільшує пористість, *водопроникність*, повітроємність, *аерацію* ґрунту, поліпшує проникнення коренів рослин, є ефективним заходом боротьби з бур'янами, шкідниками і хворобами с.-г. культур. Глибина оранки залежить від ґрунтово-кліматичних умов, біол. особливостей вирощуваних культур, ступеня забур'яненості ґрунту тощо. Г. о. застосовують насамперед під цукр. буряки на 28—30 см, картоплю, кукурудзу, ін. просапні на 25—27 см, при підніманні чистого пару — на 28—30 см. Див. також *Оранка*.

І. С. Руденко.

ГЛИБО́КИЙ ДРУК—спосіб друку за допомогою *друкарських форм*, що їх друкарські елементи заглиблено, а пробільні (проміжні) елементи височать над ними. В процесі друкування фарба безперервно надходить на всю поверхню обертової друкарської форми і водночас видаляється (сталевою пластинкою — ракелем) з її пробільних елементів, залишаючись лише в заглибинах, звідки під тиском преса переноситься на папір. Чим глибші друкарські елементи, тим більше фарби потрапляє на папір і, отже, темнішими стають певні частини зображення. Для Г. д. (мал.) використовують ротаційні *друкарські машини*. Г. д. надає ілюстраціям соковитості тонів і півтонів, тому його застосовують для друкування багатоілюстрованих видань.

ГЛИБОКОВО́ДНІ ЗАПА́ДИНИ, глибоководні жолоби — довгі, вузькі зниження океанічного дна з глибинами понад 6000 м. Розташовані переважно з зовнішнього (океанічного) боку острівних дуг. Найглибші Г. з.—в Тихому океані.

ГЛИБОКОВО́ДНІ ТВАРИ́НИ — насельники глибин моря від 500 м до 11 000 м. Серед Г. т. є представники батіальної фауни (див. *Батіаль*), абісальної (див. *Абісаль*) та ультраабісальної. В зв'язку з несприятливими умовами існування глибоководна фауна значно бідніша в порівнянні з фауною поверхневих шарів моря як за видовим складом, так і за чисельністю. Найпоширенішими серед Г. т. є голкошкірі, ракоподібні, молюски, багатощетинкові черви, риби. Своєрідні умови життя Г. т. (відсутність сонячного світла, постійні т-ра і солоність води, великий гідростатичний тиск, високий вміст вуглекислого газу тощо) накладають відбиток на їхні зовн. вигляд і будову. У більшості Г. т. переважає червоне, буре або чорне забарвлення, але зустрічаються і тварини з прозорим тілом, позбавлені пігментів. Очі або добре розвинені (часто телескопічні), або редуковані (див. *Редукція* в біології). Г. т. мають ряд пристосувань (сплющене тіло, подовжені кінцівки, голки, дуже тонкий вапняковий скелет або його відсутність тощо), що дають змогу триматись на поверхні мулу. У багатьох Г. т. є світні органи (див. *Біолюмінесценція*), що виконують різні функції (принаджування здобичі, відлякування ворогів тощо). За характером живлення Г. т.— детритоїди (див. *Детрит*) і хижаки (живляться ін. тваринами). Чимало хижих Г. т. мають пристосування до захоплення здобичі, що значно перевищує їхні розміри (напр., у деяких риб можуть дуже розтягуватись щелепи, зяброві дуги, шлунок). Деякі Г. т. здійснюють великі вертикальні міграції, іноді до самої поверхні, що буває пов'язано з їх розмноженням.

В. М. Грезе.

ГЛИБО́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Чернівецької обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1 тис. км². Нас. 93,6 тис. чол. (1977). В районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 28 сільс. Радам народних депутатів.

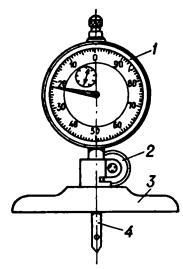

Глибиномір індикаторний: *1* — індикатор; *2* — гвинт кріплення індикатора; *3* — основа; *4* — змінний вимірювальний стрижень.

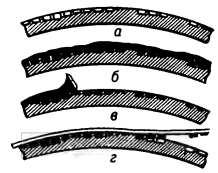

Глибокий друк: *а* — друкарська форма; *б* — друкарська форма, вкрита фарбою; *в* — видалення фарби (ракелем) з пробільних елементів друкарської форми; *г* — відшаровування відбитка разом з фарбою від друкарської форми.

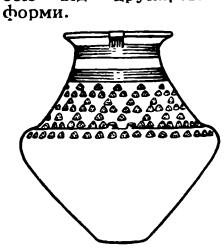

Відтворений вигляд посудини з золотими прикрасами з **Глевахівського кургану.**

Найбільші глибоководні западини Світового океану

Назва	Глибина, м
Тихий океан	
Маріанська	11 022
Тонга	10 882
Філіппінська	10 497
Кермадек	10 047
Атлантичний океан	
Пуерто-Ріко	9207
Індійський океан	
Яванська	7130

Д. Глезер.

Дж. Гленн.

П. Ф. Глєбка.

Г. П. Глєбов.

Центр — смт *Глибока*. Г. р. розташований у Прикарпатті. Корисні копалини: глини, гравій, пісок. Річки: *Прут* (на пн. межі району) та *Сірет* з численними притоками. Грунти опідзолені та дерново-підзолисті. Під лісами (бук, граб, явір) — 26,1 тис. га. Підприємства легкої й харч. промисловості, у т. ч. Герцаївська швейно-галантерейна ф-ка, Таращанський льонозавод, глибоцькі маслоробний з-д і харч. комбінат, Карапчівський спиртовий та Черепківцівський крохмальний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Глибока) та 12 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— вирощування зернових (в основному озимої пшениці), цукр. буряків, льону-довгунця; тваринництво м'ясо-молочного напряму. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 54,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 39,4 тис. га, луки і пасовища — 14,4 тис. га. У Г. р.— 16 колгоспів, 6 радгоспів, у т. ч. птахорадгосп, міжгосп. комплекс по відгодівлі молодняку великої рогатої худоби, райсільгосптехніка з трьома виробничими відділеннями. Залізничні станції: Глибока-Буковинська, Вадул-Сірет і Карапчів. Автошляхів — 361 км (усі з твердим покриттям). В районі — 76 заг.-освітніх, 2 муз. школи, профес.-тех. уч-ще, 45 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 23 будинки культури, 46 клубів, кінотеатр, 64 кіноустановки, 73 б-ки. В с. Димці Г. р.— музей-садиба О. *Кобилянської*, в с. Кам'янці народився укр. письменник І. І. *Синюк*, в с. Луковиці пройшли дитячі роки укр. рад. письменниці І. *Вільде*. В Г. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1945). *М. П. Зеленько.*

ГЛИВЕ́НКО Володимир Леонтійович [н. 21.I (3.II) 1903, Краснодар] — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1929—34 навчався в Київ. худож. ін-ті у І. *Плещинського*. Твори в галузі сатиричної газетної, журнальної і книжкової графіки. В 30—40-х рр. працював у газ. «Комуніст», «Пролетарська правда», з 1941 — в журн. «Перець». Виконав ілюстрації до книжок: «Преподобні вуха» О. Ковіньки (1960), «Отак воно було!» С. Олійника (1963), «Приварок» Л. Грохи (1964), «Коза на шлакбаумі» І. Немировича (1966)

ГЛИ́НА — незцементована гірська порода, що складається переважно з глинистих мінералів. До Г. відносять породи, в яких понад 50% частинок мають розмір менший за 0,01 мм (в т ч. 25%<0,001 мм). Осн. мінерали, що входять до складу Г.— *каолініт, монтморилоніт, гідрослюди, вермікуліт, палигорськіт*. За мінералогічним складом Г. поділяють на мономінеральні (каолінітові, монтморилонітові тощо) і полімінеральні (суміш глинистих мінералів). Для Г. характерна пластичність — з водою вона утворює пластичну масу, яка при висушуванні зберігає надану їй форму, а після випалювання стає твердою і міцною. За походженням розрізняють Г. уламкові і хемогенні, за умовами утворення — морські, озерні, делювіальні тощо. Глини становлять бл. 50% усіх гірських порід земної кори осадочного походження. Ущільнюючись, Г. перетворюються на *аргіліти*, а потім — на *сланці глинисті*. На Україні є багаті запаси глин (див. *Новорайське родовище вогнетривких глин, Часовоярське родовище вогнетривких глин, Черкаське родовище бентонітових глин*). Г. широко застосовують у буд., металург., керамічній, паперовій, нафтопереробній, цементній пром-сті та в ін. галузях нар. господарства.

ГЛИБОЦЬКИЙ РАЙОН ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ГЛИ́НКА Дмитро Борисович [27.XI (10.XII) 1917, с. Олександрів Дар, тепер у складі м. Кривого Рога — 24. II 1979, Москва] — радянський військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (квітень, серпень 1943). Член КПРС з 1942. Н. в сім'ї шахтаря. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, ад'ютант ескадрильї, пом. командира авіаполку, нач. повітр.-стрілецької служби винищувальних авіаполків на Пд., Пн.-Кавказ. 3-му і 1-му Укр. фронтах. Зробив понад 300 бойових вильотів, особисто збив 50 ворожих літаків. У 1951 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1960 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 62.

ГЛИ́НКА Костянтин Дмитрович [23.VI (5.VII) 1867, с. Коптєво, тепер Духовщинського р-ну Смоленської обл.— 2.XI 1927, Ленінград] — російський рад. грунтознавець, акад. АН СРСР (з 1927). В 1889 закінчив Петербур. ун-т. Учень В. В. *Докучаєва*. В 1894—1911 працював у с.-г. ін-ті в Ново-Олександрії, тепер Пулави, ПНР (з 1901—проф. кафедри грунтознавства). В 1913 організував Воронезький с.-г. ін-т, був його директором. З 1922 — ректор Ленінгр. с.-г. ін-ту. На 1-му Міжнар. конгресі грунтознавців (1927) обраний президентом Міжнародного т-ва грунтознавців. Г розробив метод мінералогічних досліджень тонких фракцій грунту, заклав основи оригінальної рос. школи грунтової мінералогії та ін.; був керівником численних грунтово-геогр експедицій. Г.— основоположник палеогрунтознавства. Портрет с. 62.

ГЛИ́НКА Михайло Іванович [20.V (1.VI) 1804, с. Новоспаське, тепер Єльнинського р-ну Смоленської обл.— 3(15).II 1857, Берлін, похований у Петербурзі] — російський композитор. Основоположник рос. класичної муз. школи. В 1818—22 — вчився в пансіоні при петерб. Головному пед. уч-щі. У 1837—39 — капельмейстер Придворної співацької капели. Тривалий час жив за кордоном: в Італії (1830—33), Берліні (1833—34, 1856—57), Парижі (1844—45, 1852—54), Іспанії (1845—47), Варшаві (1848, 1849—51). Знайомство з О. Пушкіним і О. Грибоєдовим, спілкування з прогресивно настроєними діячами рос. та зарубіжної л-ри і мист. сприяли творчому зростанню композитора.

У 1836 Глинка закінчив працювати над оперою «Іван Сусанін» (на вимогу придворних кіл була названа «Життя за царя»), яка виражала ідею захисту вітчизни від іноземних загарбників, прославляла мужність і стійкість рос. народу. За характером муз. мови, особливостями оперної драматургії твір став першою класичною нац. оперою. У 1842 в Петербурзі здійснено постановку опери Г. «Руслан і Людмила» за однойменною поемою Пушкіна. Серед симф. творів Г.— «Вальс-фантазія» (для фп., 1839; оркестрові редакції 1845, 1856), «Іспанські увертюри» — «Арагонська хота» (1845), «Ніч у Мадриді» (1848, 2-а ред. 1851), симф. фантазія «Камаринська» (1848). Оперна і симф. творчість заклала основу й накреслила шляхи дальшого розвитку рос. муз. мистецтва. Нову епоху відкрив Г. і в історії вокальної музики (бл. 80 творів для голосу, вокальні ансамблі, етюди, вправи, хори). Автор відомих романсів на вірші Пушкіна («Красуне, не співай...», «Я мить чудову пам'ятаю»), Баратинського («Не спокушай»), Кукольника («Сумнів»), Жуковського та ін. Г. належать також камерно-інструм. ансамблі (у т. ч. 2 струнних квартети, Патетичне тріо для фп., кларнета і фагота, 1832). Г добре знав Україну, її культуру. «Малоросія — обітована земля мого серця» — писав він. Відвідав Україну 1823 (Харків) і 1838 (Харківщина, Полтавщина, Чернігівщина, Київщина) з метою добору співаків до Придворної співацької капели. В селі *Качанівці* на Чернігівщині зустрівся з М. *Маркевичем*, з яким вчився в пансіоні, познайомився з художником В. *Штернбергом*, з укр. поетом В. *Забілою* (на його вірші написав пісні «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щебечи, соловейко»). В Качанівці написав перші частини опери «Руслан і Людмила». Тоді ж зустрів і запросив до Петербурга С. *Гулака-Артемовського*, особисто керував його муз. заняттями (Гулак-Артемовський поряд з Й. *Петровим* виконував партію Руслана на сцені петерб. Великого театру). В 1852 почав працювати над програмною симфонією «Тарас Бульба» (за однойменним твором М. Гоголя), для якої використовував мелодії укр. нар. пісень (твір не було закінчено, а ескізи до нього не збереглися). Г. був знайомий з Шевченком. Композитор і поет зустрічалися в Петербурзі в 30—40-х рр. у Н. *Кукольника*, О. Струговщикова. М. Маркевича. Шев-

ченко високо цінував творчість Г. («Щоденник», «Музикант», «Капітанша»). Твори Г. постійно в репертуарі укр. митців і виконавських колективів. Постановка опери «Іван Сусанін» у Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка 1949 удостоєна Держ. премії СРСР.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—2. М., 1973—75.

Літ.: Асафьев Б. Глинка. М., 1950; Стасов В. В. Избранные статьи о М. И. Глинке. М., 1955; Фрид Р. З. М. И. Глинка. М.—Л., 1973; Грінченко М. О. Українська тематика у творчості М. Глінки. В кн.: Грінченко М. О. Вибране. К., 1959.

М. М. Гордійчук.

ГЛИ́НКА Федір Миколайович [8 (19).VI 1786, маєток Сутоки, тепер Смоленська обл.— 11(23).II 1880, Твер, тепер Калінін] — російський письменник. Декабрист. Друкуватися почав 1807. Учасник Вітчизн. війни 1812, яку описав у «Листах російського офіцера» (1815—16). Автор поем «Діва карельських лісів» і «Карелія». Вірші «Трійка» («Вот мчится тройка удалая»), «В'язень» («Не слышно шума городского»), «Москва» («Город чудный, город древний») стали популярними піснями. Г. побував у Києві, Чернігові. Написав істор. роман про Богдана Хмельницького, вірші про подвиги запорожців. В 50-х рр. став на реакц. позиції, відійшов від літератури.

Тв.: Стихотворения. Л., 1961; Укр. переклад.— Москва. В кн.: Рильський М. Вибрані переклади. К., 1952.

Літ.: Жаркевич Н. М. До історії створення роману Ф. М. Глінки «Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобожденная Малороссия». «Радянське літературознавство». 1978, № 7.

ГЛИНОЗЕ́М, оксид алюмінію, Al_2O_3 — біла кристалічна речовина, розчинна у воді. Зустрічається в природі у вигляді мінералів: *корунду, рубіну* та *сапфіру*. Г.— сировина для одержання *алюмінію;* застосовують як абразив. матеріал, адсорбент, каталізатор тощо. Див. також *Алюмінію сполуки*.

ГЛИ́НСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — майстер гравіювання на дереві 2-ї половини 17 ст. Жив і працював у Львові. Виконав ілюстрації до богослужебних книжок «Тріоді Цвітної» (1667), «Евхологіона» (1719) та заставки до «Требника» (1682).

ГЛИ́НСЬКИЙ Михайло Львович (р. н. невід.— п. 15.IX 1534) — український магнат, князь. Мав великі зем. маєтності на Чернігівщині, Київщині і в Білорусії. Прагнув утворити окрему д-ву з укр., рос. і білорус. земель, які перебували під владою феод. Литви. Усунутий польс. королем і великим лит. князем Сигізмундом I з держ. посад, Г. 1508 очолив повстання групи укр., рос. і білорус. феодалів, невдоволених пануванням лит. знаті. Після поразки повстанців 1508 Г. переїхав до Москви, дістав звання боярина і великі зем. маєтності. Під час війни Росії з Литвою 1512—22 Г. намагався перейти на бік противника, за що був ув'язнений (1514—26). Після смерті великого князя московського Василія III (1533), одруженого з племінницею Г. Оленою (матір'ю *Івана IV*), брав участь у боротьбі боярських груп за владу, був ув'язнений вдруге; помер у тюрмі.

ГЛИ́НСЬКИЙ Яким (рр. н. і см. невід.) — український живописець і ювелір початку 18 ст. з Чернігівщини. Г. вважають автором ікони «Пречиста» (1716), на якій зображено Петра I і Петра II, представників укр. козацької старшини. В 1723 Г. намалював ікони для іконостасів бокових вівтарів Успенського собору Києво-Печерської лаври і позолотив ці іконостаси. Є припущення, що Г.— автор портрета «Молодиця у білій намітці».

ГЛИ́НСЬКО - РОЗБИ́ШІВСЬКЕ НАФТОГА́ЗОВЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище нафти і газу в Полтавській обл. УРСР. Пов'язане з Погарщинським і Чижівським піднятями Глинсько-Розбишівського валу в центр. частині *Дніпровсько-Донецької западини*. Осн. запаси нафти в нижньопермських і верхньокам'яновугільних відкладах, газу — в нижньокам'яновугільних відкладах; залягають на глиб. від 1840 до 3800 м. Густ. нафти —790—875 кг/м³, вміст сірки — 0,12—0,56%, парафіну — 0,25 — 9,2%, смол — 1,68—12,46%. Газ метановий (80,65—92,65% метану), густ. його — 0,608—0,743 кг/м³. Родовище відкрито 1958, експлуатується з 1959. Нафта надходить на Кременчуцький нафтопереробний з-д, газ — до газопроводу Шебелинка — Полтава — Київ.

В. .Г. Дем'янчук.

ГЛИНЯ́НИ — селище міського типу Золочівського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Перегноївці (бас. Вісли), за 8 км від залізничної ст. Задвір'я. 4,0 тис. ж. (1977). Відомі з 1379. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації Г. (1.VII 1941 — 20.VII 1944) у с-щі діяла антифашист. орг-ція «Визволення Вітчизни». Ф-ка худож. виробів, хлібозавод, сироробний цех Золочівського сироварного заводу, виробниче відділення райсільгосптехніки, радгосп, будинок побуту. Серед. школа, лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки.

ГЛИ́ШИЧ (Глишић) Милован (7.I 1847, с. Градаць, Зх. Сербія — 20.I 1908, Дубровник) — сербський письменник. Один із зачинателів критичного реалізму в серб. л-рі. Брав участь у революц.- демократичному русі. Друкуватися почав у 70-х рр. Осн. тема творів Г.— життя села. Автор оповідань і повістей «Голова цукру» (1875), «Музикант» (1879), п'єс «Два цванцики» (1882), «Обман» (1885) тощо. Перекладав твори зх.-європ., рос. та укр. письменників. У 1877 було опубліковано (за підписом Г — h) переклад балади Шевченка «Причинна», традиційно приписуваний Глишичу.

ГЛІ́БОВ Леонід Іванович [21.II (5.III) 1827, с. Веселий Поділ, тепер Семенівського р-ну Полтавської обл.— 29.X (10.XI) 1893, Чернігів] — український поет, байкар і лірик. Закінчив Ніжинський ліцей (1855). Працював учителем на Поділлі, з 1858 — у Черніг. гімназії. Водночас — видавець і редактор тижневика «*Черниговский листок*» (1861—63), який було закрито за антиурядову агітацію. Брав участь в орг-ції *недільних шкіл*, виданні популярної л-ри. В 1863 за зв'язок з чл. орг-ції «*Земля і воля*» був висланий з Чернігова. Добився повернення в Чернігів у 1867, до кінця життя завідував земською друкарнею. На громад. і літ. діяльність Г. мали вплив дружні взаємини з революц. діячами І. *Андрущенком*, М. *Кибальчичем*, О. В. *Марковичем*. Перша зб. віршів опублікована рос. мовою (1847). На поч. 50-х рр. почав писати укр. мовою. Волелюбні мотиви прозвучали в поезіях «У степу». «Над Дніпром» та ін. Г. започаткував жанр віршованого фейлетону, услід за Т. Шевченком звертався до жанру вірша-роздуму. Пробував сили у прозі і драматургії (нариси й оповідання «Просьолок», «Шурочка», «Лихач»; комедія «До мирового», п'єса «Типические сцены с живыми картинками»). В 1863 у Києві Г. видав першу зб. байок. Друга й третя (1872 і 1882) закріпили за ним славу видатного байкаря. Розвиваючи традиції І. Крилова, П. Гулака-Артемовського і Є. Гребінки, Г. створив понад 100 оригінальних байок, у яких осуджував кріпосницькі порядки («Вовк і Вівчарі», «Вовк і Кіт», «Вовк та Ягня»), викривав виборчі органи і свавілля експлуататорів («Громада», «Ведмідь-пасічник»), змалював зубожіння селянства після реформи 1861 («Мірошник», «Охрімова свита», «Вівці та Собаки»). Питання сусп. моралі порушені в байках «Пан на всю губу», «Мишача рада». Картав деспотизм царського самодержавства, грошові стосунки в класовому суспільстві, паразитизм і облудну філософію панівних верств («Лев на оглаві», «Вовк та Зозуля», «Скоробагатько», «Шелестуни», «Вовк та Мишеня»). Створені Г. образи стали узагальненими соціальними типами. Г. здобув визнання і як дитячий письменник. У творах Г. органічно поєднані гумор і ліризм. Вірші Г. «Журба» («Стоїть гора высокая»), «Вечір», «Скажіть мені правду, добрі люди», «Летить голуб понад морем» стали популярними піснями і романсами.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1974; Байки. К., 1976.

Літ.: Гур'єв Б. М. Леонід Глібов. К., 1965; Деркач Б. А. Крилов і розвиток жанру байки в українській дожовтневій літературі. К., 1977.

Б. А. Деркач.

ГЛІВІ́ЦЕ — місто на Пд. Польщі, в Катовіцькому воєводстві. Залізничний вузол, річковий порт поблизу Гліві́цького каналу. 178,3 тис. ж. (1973). Значний центр обробної пром-сті у Верхньосілезькому кам.-вуг. басейні. Підприємства машинобудування, металург., хім. пром-сті. Вугільні шахти. Політех. ін-т, н.-д. ін-ти (металург. та ін.). Г. відоме з кін. 13 ст.

ГЛІД (Crataegus) — рід рослин родини *розових*. Колючі кущі, рідше дерева до 8 м заввишки. Листки чергові, лопатеві або роздільні. Квітки двостатеві, правиль-

М. І. Глинка.

Л. І. Глібов.

«Байки Леоніда Глібова». Чернігів. 1895. Обкладинка.

І. О. Глєбов

Д. Б. Глинка.

К. Д. Глинка

Р. М. Глієр

ні, в щитковидних суцвіттях. Плід — яблукоподібний або кістянковидний з 1—5 кісточками. Бл. 200 (за ін. даними — бл. 1250) видів, поши. в помірних зонах Європи, Азії та Пн. Америки. В СРСР — 47 дикорослих видів, з них в УРСР — 25, і 3 культурні види. На Україні найчастіше вирощують Г. криваво-червоний (С. sanguinea) — з пурпурово-коричневими блискучими гронами і Г. колючий (С. oxyacantha) — з голими пагонами та ясно-сірими гілками (походить із Закарпаття). Плоди містять органічні к-ти, ефірні та жирні олії, *глікозиди* тощо. Препарати, виготовлені з квіток і плодів Г. криваво-червоного, Г. колючого та деяких ін. видів, використовують в медицині як кардіотонічний засіб при функціональних порушеннях серцевої діяльності, початкових формах *гіпертонії*. Багато видів Г.— декоративні.

ГЛІЄ́Р Рейнгольд Моріцович [30. XII 1874 (11.I 1875), Київ — 23.VI 1956, Москва] — російський рад. композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1938). В 1894 закінчив Київ. муз. уч-ще, 1900 — Моск. консерваторію. У 1913—20 — професор (з 1914 — директор) Київ. консерваторії (серед учнів — Б. *Лятошинський*, Л. *Ревуцький*); 1920—41 — професор Моск. консерваторії. Творчість Г. тісно пов'язана з традиціями рос. муз. класики, охоплює понад 500 творів різних жанрів: 5 опер, у т. ч. опери, що сприяли становленню нац. муз. культури Азербайджану («Шахсенем», поставлено 1927) та Узбекистану («Лейлі і Меджнун», поставлено 1940, «Гюльсара», поставлено 1949, обидві — у співавторстві з Т. Садиковим); 7 балетів («Червоний мак», 1927, «Мідний вершник», 1949, «Тарас Бульба», 1952); понад 20 симф. композицій, у т. ч. 3 симфонії (1900, 1907, 1911), симф. картина-балет «Запорожці» (1921), симф. поема «Заповіт», присвячена пам'яті Т. Шевченка (1941), концерти з оркестром: для арфи (1938), голосу (1943), віолончелі (1947), валторни (1951); камерно-інструм. і вокальні цикли, фп. п'єси, хори, пісні, музика до драм. вистав («Гайдамаки» за Шевченком, 1920) і кінофільмів. Г. належить редакція та оркестровка творів М. В. Лисенка («Наталка Полтавка», «Чорноморці»), К. Стеценка (драм. картина «Гайдамаки», кантата «Шевченкові») та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948, 1950.

Літ.: Лятошинський Б. Р. М. Глієр. «Мистецтво», 1955, № 1; Бэлза И. Р. М. Глиэр. М., 1962; Рейнгольд Морицевич Глиэр. Статьи. Воспоминания. Материалы, т. 1—2. М.—Л., 1965—67.

ГЛІКОГЕ́Н (від грец. γλυκύς — солодкий і γεννάω — породжую, створюю), тваринний крохмаль ($C_6H_{10}O_5)_n$ — *полісахарид*, основний запасний вуглевод організму тварин і людини. Особливо багато його в печінці (до 20% сирої маси) та м'язах (до 4%). І. виявлено також у деяких бактеріях, дріжджах і грибах. Молекула Г. побудована з залишків *глюкози*, з'єднаних α-1,4- та α-1,6-глікозидними зв'язками. Середня мол. м. 10^5—10^7. Це білий аморфний порошок, що легко розчиняється у воді з утворенням опалесціюючого колоїдного розчину. Г. відкладається в *цитоплазмі* клітин у вигляді великих гранул. Тут, крім полісахаридних молекул Г., містяться *ферменти*, які беруть участь у процесах його синтезу і розкладу. Якщо в клітині є надлишок глюкози, то її молекули за участю ферменту глікогенсинтетази приєднуються до кінців ланцюгів Г., якщо ж виникає потреба організму в глюкозі — відщеплюються від резервного Г. Відщеплюється глюкоза або під дією ферменту α-*амілази*, або на перших етапах *гліколізу* і *бродіння* — у вигляді глюкозо-1-фосфату в процесі *фосфоролізу* за допомогою ферменту *фосфорилази*. Ці реакції належать до механізмів запасання і використовування енергії (див. *Біоенергетика*), необхідної для життєдіяльності організму. *В. К. Лишко.*

ГЛІКОГЕНО́ЛІЗ (від *глікоген* і грец. λύσις — розпад, розклад) — див. *Гліколіз*.

ГЛІКОЗИ́ДИ — органічні речовини, молекули яких складаються з *вуглеводу* та компонента невуглеводної природи (аглюкону), яким можуть бути стероїди, феноли або алкалоїди. Це здебільшого кристалічні сполуки, майже завжди гіркі на смак, мають специфічний запах. Особливо багаті на Г. рослини, але виявлені вони і в тваринних організмах. Відіграють важливу роль у процесах обміну речовин. Найважливіші Г.: амігдалін, який міститься в листках і кісточках гіркого мигдалю, абрикоса, персика, сливи; синігрин — у гірчиці та хріну; солянін —у картоплі, та *антоціани* — барвні речовини рослин. Деякі Г. (глюкозиди — азонін, строфантин) застосовують у медицині гол. чин. при серцево-судинних захворюваннях. До Г. належать також *цереброзиди* мозку тварин і антибіотик *стрептоміцин*.

ГЛІКОЗУРІ́Я (від *глюкоза* і грец. οὖρον — сеча) — виділення глюкози з сечею. Здебільшого є наслідком *гіперглікемії*. Форми Г.: аліментарна Г. (виникає при одноразовому споживанні значної кількості цукру) та рефлекторна Г. (при емоційних перенапруженнях і стресових станах організму), які швидко зникають; діабетична Г. (див. *Діабет*), ниркова Г (генетично зумовлена, але може виникати і при токсикозах вагітності, захворюваннях нирок тощо), що спостерігається при нормальній концентрації глюкози в крові, та інші.

ГЛІКОКО́Л — те саме, що й *гліцин*.

ГЛІКО́ЛІ — двоатомні *спирти*. Найпростіший представник Г.— *етиленгліколь* $HOCH_2 — CH_2OH$. Нижчі Г.— густі безбарвні рідини, без запаху, солодкі на сма. добре розчинні у воді. Вищі Г.- тверді речовини, мало розчин у воді і значно краще — в спир та ефірі. Г. мають усі властивос спиртів. Одержують Г. *гідролізо* відповідних дигалогенідів а(хлоргідринів, окисленням ол фінів і *гідратацією* оксидів. застосовують як розчинники пластифікатори у виробн. *лакі* пластмас, *волокон*.

ГЛІКО́ЛІЗ (від грец. γλυκύς - солодкий і λύσις — розпад, ро клад) — складний ферментати ний процес анаеробного (без дост пу молекулярного кисню) негідр літичного розщеплення *вуглев дів* у тваринних тканинах. Супр водиться синтезом аденозинтр фосфорної к-ти (АТФ) (див. *Ад нозинфосфорні кислоти*) і утв ренням молочної кислоти — кінц вого продукту Г. У тканинах о ганізму Г. піддається гол. чин. *гл коза*; якщо цей процес почина ться з розщеплення глікоге (напр., в м'язах), то він наз. гл і когенолізом. Г. має вели значення в обміні речовин, осо ливо для ростучих (в т. ч. злоякі них) і м'язових тканин, бо забе печує в них нагромадження ене гії при відсутності кисню. Нагр маджена у вигляді аденозинтр фосфорної кислоти енергія вик ристовується організмом у проце його життєдіяльності (див *Бі енергетика*).

ГЛІКОПРОТЕЇ́ДИ — складні бі ки, що містять *вуглеводи*. Наяв майже в усіх тканинах тварин рослин, мікроорганізмів. Мол. в від кількох десятків тисяч до кіл кох мільйонів. До Г. віднося багато білків плазми крові, де кі ферменти, гормони, *імуногл буліни*, *муцини*, *мукоїди* тощ Особливо інтенсивно Г. синтез слизова оболонка шлунково-ки кового тракту.

ГЛІОКСА́ЛЬ, CHO—CHO — на простіший діальдегід; жовті кр стали, $t_{пл}$ 15° С, добре розчинн у воді, спирті, ефірі, легко п лімеризується. У пром-сті одерж ють дегідрогенізацією *етиленгл колю*. Г. і гліоксальсульфат з стосовують у синтезі *кубових бар ників*.

ГЛІО́МА (від *глія* та грец. ὄγκωμ — пухлина) — пухлина централ ної нервової системи, що розвива ться з клітин різних видів гл Із злоякісних Г. найчастіше з стрічаються гліобластома та м дулобластома мозочка. За пох дженням до Г. близькі т. з. пар гліоми, що розвиваються з нерв вих клітин, з клітин шишковидн залози або з епітелію судинн сплетень шлуночків мозку. Г. парагліоми об'єднують під за назвою нейроектодермальні пу лини. Лікування переважн хірургічне.

ГЛІ́ПТИКА (грец. γλυπτός — в різьблений, від γλύφω — вирізь люю) — мистецтво різьблення к дорогоцінних і напівдорогоцінн кольорових каменях. Г. відом з давніх часів. У країнах Б. Сходу та Єгипті вже в 4-у ти до н. е. була поширена *інтал* на печатках, які були знаком вла

ності. На цих виробах часто зображували міфологічні сцени, звірів і птахів. У Старод. Греції, Пн. Причорномор'ї та на Кавказі дістала поширення *камея* з багатошарових каменів. Численні зразки античної Г. знайдено на тер. України (Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Керч). За середньовіччя в країнах Сходу з'являється *гема* з каліграфічними написами. В Росії до Г. зверталися майстри 18 — поч. 19 ст. Цінні зразки Г. зберігаються в ДЕ, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, Київ. істор. музеї.

ГЛІПТОТЕ́КА (від грец. γλυπτός — вирізьблений і θήκη — сховище) — зібрання різьблених каменів *(гліптики)* або скульптури, переважно античної. Найбільші Г.— в музеях Мюнхена, Копенгагена, в ДЕ.

ГЛІ́СЕР (від франц. glisser — ковзати) — легке швидкохідне судно з особливою формою днища, яка, зменшуючи під час руху осадку, дає йому змогу ковзати (глісувати) по поверхні води. У деяких Г. є поперечний уступ — редан, який зменшує опір рухові. На Г. встановлюють легкі двигуни внутр. згоряння, газові турбіни. Рушіями є гребні або (рідше) повітр. гвинти, водомети. Швидкість Г. до 300 км/год і більше. Г. застосовують для перевезення пасажирів, спортивних змагань тощо.

ГЛІССА́НДО (італ. glissando, від франц. glisser — ковзати) — прийом звуковидобування при виконанні музичного твору. Застосовується для поступового переходу від одного звука до іншого; полягає в ковзному русі пальця по струні смичкового інструмента, клавішах фортепіано, упоперек струн арфи. Г. на тромбоні досягається плавним пересуванням куліси. Г. дає колористичний ефект; поширене в нар. інструм. музиці та у *джазі*. Г. широко використовується у вокальній музиці.

ГЛІФТА́ЛЕВІ СМО́ЛИ — продукти конденсації *гліцерину* і фталевого ангідриду. Застосовують в основному для виробн. *лаків*. Див. також *Алкідні смоли*.

ГЛІЦЕРИ́ДИ — складні ефіри *гліцерину* й жирних або мінеральних кислот. Розрізняють моно-, ди- та тригліцериди. Г. вищих і деяких нижчих жирних к-т є складовою частиною ліпідів (групи органічних речовин, яка складається з жирів і жироподібних речовин). Серед Г. неорганічних к-т практичне значення має тригліцерид азотної к-ти — *нітрогліцерин*. Див. також *Жири*.

ГЛІЦЕРИ́Н (від грец. γλυκερός — солодкий), 1, 2, 3 - триоксипропан, $CH_2OH—CHOH—CH_2OH$ — найпростіший триатомний *спирт*. Безбарвна сиропоподібна, солодка, дуже гігроскопічна рідина; без запаху; густ. 1265 кг/м³, $t_{пл}$ 17,9° С, $t_{кип}$ 290° С. Г. змішується у всіх співвідношеннях з водою, етанолом, метанолом, ацетоном та ін. полярними розчинниками, нерозчинний у жирах, бензині, бензолі, ефірі. Г. входить до складу жирів та фосфатидів. Одержують його гідролізом жирів, а також синтезують з пропілену. Застосовують гол. чин. у виробн. *вибухових речовин*, синтетичних смол, а також як компонент у парфюмерних, фармацевтичних і косметичних препаратах. Водні розчини Г. використовують як *антифризи*. Похідні Г. є продуктом жирового і вуглеводного обміну в організмі.

ГЛІЦИ́Н, глікокол, амінооцтова кислота, $CH_2(NH_2)COOH$ — моноаміномонокарбонова кислота, найпростіша *амінокислота*. Входить до складу більшості тваринних і рослинних білків. Належить до замінних амінокислот. Є джерелом біосинтезу багатьох біологічно важливих сполук (глютатіону, порфіринів та ін.). Застосовують для виготовлення буферних розчинів та у пептидному синтезі. Гліцином наз. також *п*-оксифеніламіноцтову к-ту, яку використовують у фотографії.

ГЛІЦИ́НІЯ, вістарія китайська (Wistaria sinensis) — рослина роду вістарія родини *бобових*. Високі (до 20 м) листопадні ліани з пониклими листками. Листки непарноперисті завдовжки до 30 см. Квітки голубі, зібрані в звисаючі китиці. В СРСР, зокрема на Кавказі й Україні, вирощують форми Г. з білими або темно-ліловими запашними квітками, які використовують у декоративному садівництві Криму, Одеси та в зх. областях УРСР. Іл. с. 51.

ГЛІ́Я (грец. γλία — клей) — складова частина нервової тканини, що заповнює простір між нервовими клітинами, їхніми відростками і судинами в центральній нервовій системі. Див. *Нейроглія*.

ГЛОБА́ЛЬНА СТРАТЕ́ГІЯ (франц. global — загальний, всесвітній, від лат. globus — куля) — сукупність політ. та військ. доктрин найреакційніших кіл імперіалізму, спрямованих на досягнення світового панування. Г. с. передбачає ведення глобальної війни на всіх континентах і в усіх трьох сферах — на суші, в повітрі і морі із застосуванням зброї масового знищення об'єднаними зусиллями імперіалістичних д-в проти країн соціалістичної співдружності. Після 2-ї світової війни амер. імперіалізм виступив ініціатором створення агресивних *воєнних блоків, баз військових, гонки озброєнь*. Проте ліквідація амер. монополії на ядерну зброю (див. *Атомна дипломатія*), зміцнення військ. могутності країн соціалістичної співдружності, посилення нац.-визвольного руху та загострення суперечностей всередині імперіалістичного табору виявили неспроможність глобальної стратегії.

ГЛОБА́ЛЬНА ТЕКТО́НІКА, тектоніка літосферних плит — геологічна гіпотеза про формування та горизонтальні переміщення верхніх оболонок Землі внаслідок перетворень речовини *мантії*. Перша спроба обгрунтувати ідею про горизонт. переміщення материків належить російському астроному-аматорові Є. В. Биханову (кінець 19 ст.). Він пояснював зазначені процеси космічними факторами — припливними діями Місяця і Сонця та силами. пов'язаними з обертанням Землі. На поч. 20 ст. німецький геофізик А. *Вегенер* і амер. геолог Ф. Тейлор висунули гіпотезу про переміщення материків. Проте ця гіпотеза не набула заг. визнання. В 60-х рр. 20 ст. завдяки успіхам у вивченні дна океану, *палеомагнетизму*, геофізики, безпосередньому розбурюванню донних відкладів гіпотеза переміщення материків знову набула актуальності. Доповнена новими даними, вона стала відома як Г. т. Згідно з положеннями Г. т., *земна кора* і *верхня мантія* утворюють плити *літосфери*, які переміщуються по відносно пластичній нижній мантії. На відміну від гіпотези А. Вегенера, нова Г. т. припускає переміщення не лише самих континентів, а й глибших шарів. При зіткненні плит утворюються гірські складчасті споруди, при підсуванні плит однієї під одну — глибоководні жолоби. В місцях розсування плит виникають великі розколини — *рифти*. В останніх речовина мантії піднімається на поверхню, утворюється нова океанічна кора, що переміщується на тисячі кілометрів. Причину переміщень плит прихильники Г. т. вбачають у внутр. силах Землі. Г. т. не переросла межі гіпотези і не може претендувати на роль заг. теорії про будову і розвиток Землі.

Літ.: Быханов Е. В. Астрономические предрассудки и материалы для составления новой теории образования планетной системы. Ливны, 1877; Бондарчук В. Г. Образование и законы развития земной коры. К., 1975; Вегенер А. Возникновение материков и океанов. Пер. с нем. М.—Л., 1925; Новая глобальная тектоника. Пер. с англ. М., 1974. *Ю.М. Довгаль.*

ГЛО́БИНЕ — місто Полтавської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Виникло на поч. 18 ст. на місці хутора Маленький Кагамличок. У грудні 1905 в Г. відбувся збройний виступ селян (бл. 1 тис. чол.), який було придушено царськими карателями. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Г.— с-ще міськ. типу. Цукр. комбінат, маслоробний, плодоовочеконсервний, хлібний з-ди, харч. комбінат, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, міжколгоспне об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби, елеватор, комбінат побутового обслуговування. 10 заг.-освітніх та музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 7 бібліотек.

ГЛО́БИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 2,5 тис. км². Нас. **79,9** тис. чол. (1977). В районі — 110 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 23 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Глобине*.

Розташований на *Придніпровській низовині*. Корисні копалини: глина, пісок, мергель. Річки: *Псел, Хорол, Кагамлик* (бас. Дніпра). На Пд. район омиває Кременчуцьке водосховище. Грунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси і лісосмуги (дуб, клен, акація, липа, сосна) займають 2,3% території району.

Гліптика. Камея з зображенням Вакха і вакханки. Камея з зображенням старого, знайдена поблизу Керчі. Обидві — в Державному історичному музеї Української РСР у Києві.

Глід криваво-червоний: *1* — гілка з квітками; *2* — плоди; *3* — квітка в розрізі

Глечики жовті. Квітка й листок.

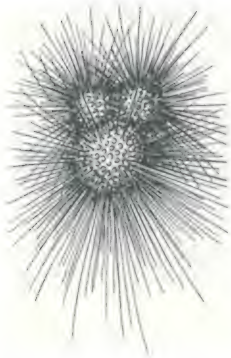

Глобігерина.

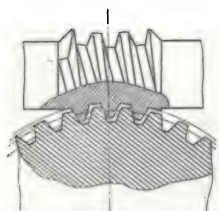

Глобоїдна передача.

Глухар звичайний: *1* — самка; *2* — самець

Підприємства харч. пром-сті, виробництво будівельних матеріалів. Найбільші з них: глобинські цукровий комбінат та елеватор; рибокомбінат (с. Бугаївка). Працює комбінат побутового обслуговування (Глобине). Осн. напрям розвитку с. г. району — виробн. зерна, цукр. буряків, молока, м'яса і яєць. Розвинуте садівництво. В 1977 площа с.-г. угідь становила 135 тис. га, в т. ч. орні землі — 122,2 тис. га. В Г. р.— 26 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 8 радгоспів, райсільгосптехніка з 3 виробничими відділеннями, дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту рослинництва. Залізничні станції: Глобине, Рублівка. Автошляхів — 442 км, у т. ч. з твердим покриттям — 282 км. В районі — 72 заг.-освітні, 3 муз. школи, 73 лік. заклади, у т. ч. 13 лікарень. 21 будинок культури, 54 клуби, кінотеатр, 87 кіноустановок, 109 б-к, істор. (смт Градизьк) та істор.-краєзнавчі (Глобине та с. Кириївка) музеї. В с. Устимівці — дендропарк, в якому зібрано багату колекцію дерев і кущів. В с. Гриньках Г. р. народився укр. композитор М. В. *Лисенко*, в с. Пелехівщині — укр. рад. композитори П. І. *Майборода* і Г. І. *Майборода*, в смт Градизьку — укр. композитор О. І. *Білаш* та укр. рад. актор А. А. *Верменич*. У Г. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1930).

М. К. Шульженко.

ГЛОБІГЕРИ́НА (Globigerina) — рід найпростіших тварин ряду *форамініфер* класу *кореневіжок*. На відміну від ін. форамініфер Г.— планктонні організми (див. *Планктон*). Раковина складається з кількох кулястих камер, що сполучаються між собою, пориста, має тоненькі радіальні вирости, за допомогою яких Г. можуть триматися у завислому стані. Зустрічаються переважно в теплих морях. Відомо кілька десятків видів, серед них багато викопних. Раковини загиблих Г. падають на дно і становлять осн. частину глибоководного (глобігеринового) мулу.

Н. М. Шаповал.

ГЛОБО́ЇДИ (від лат. globus — куля і грец. εἶδος — вигляд) — включення *алейронових зерен* у багатьох рослин. Мають вигляд кулястих утворів, що майже цілком складаються з фітину. При проростанні насіння Г. розчиняються.

ГЛОБО́ЇДНА ПЕРЕДА́ЧА — механічна *передача*, у якій ведучий елемент (черв'як), що безпосередньо зчеплюється з веденим (зубчастим колесом), має глобоїдну (угнуту) форму; вид *черв'ячної передачі*. Г. п. (мал.) відзначається зачепленням водночас більшої кількості витків черв'яка з зубцями колеса, ніж звичайна передача з циліндричним черв'яком, і підвищеним ккд (через кращі умови змащення). Найефективнішим є застосування Г. п. при значних навантаженнях в усталеному режимі: в транспортних і гірничих машинах, літаках тощо.

ГЛОБУЛІ́НИ (від лат. globulus — кулька) — поширена в природі група тваринних і рослинних *білків*. Більшість Г.— прості білки, проте деякі з них сполучені з вуглеводами (*глікопротеїди*), ліпідами (*ліпопротеїди*), іонами металів (*металопротеїди*). Мол. м. Г. від кількох тисяч до мільйона й більше. Вони майже нерозчинні у воді, але добре розчиняються в слабких розчинах кислот, лугів, нейтральних солей. У рослин найбільше Г. в насінні, де вони відкладаються як поживний матеріал. До Г. тваринного походження належать *міозин*, *лівоцим*, Г. молока, яєць, сироватки крові, лімфи. Разом з альбумінами і деякими низькомолекулярними сполуками Г підтримують осмотичний тиск крові та лімфи, визначають буферну ємність організму. Співвідношення у крові альбумінів і Г. має діагностичне значення і за нормальних умов дорівнює майже 2. При інфекц. та запальних захворюваннях вміст Г. у крові збільшується. Деякі Г. (*імуноглобуліни, гамма-глобуліни*) забезпечують *імунітет* в організмі, тому їх застосовують з лікувальною метою. В той же час цим білкам належить одна з основних ролей у процесі відторгнення пересаджених органів і тканин та у виникненні *автоімунних захворювань*, *алергій* тощо.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Збарский Б. И., Иванов И. И., Мардашев С. Р. Биологическая химия. М., 1972.

О.М.Федоров.

ГЛО́БУС (лат. globus — куля) — 1) Модель Землі, яка зберігає геометричну подібність контурів, співвідношення площ і єдність масштабів в усіх напрямах. Звичайно Г. виготовляють у масштабах 1 : 30 млн. —1 : 80 млн. За змістом Г. поділяють на загальногеографічні (найпоширеніші) та спеціальні (політ. поділу, геологічні, кліматичні тощо). Є також небесні Г., де зображено проекцію зоряного неба на кулю. Перший Г. виготовлено 1492 М. Бегаймом (зберігається в Нюрнберзі, ФРН). В 17—18 ст. Г. користувалися мореплавці. Г. застосовують як наочні прилади. 2) Об'ємна модель планети або її супутника. В СРСР уперше в світі (1959) виготовлено Г. Місяця (після того, як було сфотографовано невидимий з Землі бік Місяця).

«ГЛО́БУС» — український двотижневий ілюстрований журнал. Виходив у Києві з листопада 1923 по грудень 1935. У «Г.» друкувалися вірші й оповідання, рецензії, нариси, статті про соціалістичне будівництво, міжнар. становище, про досягнення науки й техніки, л-ри і мистецтва, переклади творів зарубіжних письменників. На сторінках «Г.» виступали М. Бажан, М. Рильський, Ю. Яновський, Іван Ле, П. Козланюк, Я. Качура, М. Терещенко, С. Скляренко та ін.

ГЛОДЕРЕ́ВСЬКИЙ Іван Степанович (1849, с. Опішня, тепер Зіньківського р-ну Полтавської обл.— 1919, там же) — український нар.

І. С. Глодеревський. Кахлі. Кераміка. 1904. Полтавський краєзнавчий музей

майстер художньої кераміки. Виготовляв традиційні для опішнянського гончарства посуд і кахлі, розписував їх рослинним орнаментом. Твори Г. зберігаються в багатьох музеях України.

ГЛОДО́СЬКІ СКАРБИ́ — золоті й срібні речі, знайдені 1961 в давньому похованні вождя поблизу с. Глодосів Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл. До складу Г. с. входили сережки, нагрудні ланцюги з підвішеними до них медальйонами та лунницями, персні, браслети, поясні пряжки й наконечники, золоті обкладки шаблі та кинджала, уламки срібного посуду тощо. Вага золотих речей — 2,583 кг, срібних — 1,026 кг. Деякі речі являють собою рідкісні ювелірні вироби, оздоблені інкрустацією, зерню і сканню. Разом з дорогоцінностями знайдено наконечник списа, стріли, предмети кінського спорядження, залишки полотна і шовку, попіл, перепалені людські кістки. Поблизу поховання виявлено залишки двох паралельних ровів, що, можливо, відігравали ритуальну або захисну роль. Г. с. датуються 7 ст. Щодо етнічної належності Г. с. серед дослідників існують різні точки зору. Іл. с. 67.

Літ.: Сміленко А. Т. Глодоські скарби. К., 1965.

А. Т. Сміленко.

ГЛОКСИ́НІЯ (Gloxinia) — рід багаторічних трав'янистих і напівкущових рослин род. геснерієвих. Оранжерейні та кімнатні декоративні рослини. Стебла майже немає; кореневище бульбовидне. Листки цілісні, опушені, зібрані в розетку. Квітки дзвониковидні, яскраво забарвлені, великі, поодинокі, на довгих квітконіжках. Відомо 6 видів, поширених в Америці від Мексіки до Бразілії. Численні сорти.

ГЛО́РІЯ (лат. gloria — прикраса) — оптичне явище; являє собою кольорове кільце навколо тіні від спостерігача або предмета, яка падає на хмари чи шар туману. Г. можна бачити в горах (де хмари лежать нижче за спостерігача) або при польотах над хмарами. Зумов-

До ст. Глущенко М. П.

1. Блакитні сутінки. 1977.
2. Українські квіти. 1977.

До ст. **Глущенко П. І.**

1. Квітка у глечику. Темпера. 1947.

2. Червоні квіти. Темпера. 1949.

3. Бігунець. Темпера. 1964. Всі — в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва в Києві.

лена заломленням і розкладанням світла на спектральні кольори. Див. також *Оптичні явища* в атмосфері.

«ГЛОС КОМУНІСТИ» («Głos komunisty» — «Голос комуніста») — щоденна польська комуністична газета; виходила з 11.III 1919 по 24.VI 1922 в Києві. Спочатку була органом Київ. к-ту польс. комуністів, згодом — польс. бюро, які існували при Київ. губкомі й ЦК КП(б)У. В редакції газети працювали Ф. *Кон*, Ю. *Ленський* (Лещинський) та ін.

ГЛОСА́ТОРИ (від лат. glossa — слово, що потребує тлумачення, з грец. γλῶσσα — язик, мова) — школа юристів, що склалася в 11—13 ст. Виникла в Болонському ун-ті. Назва походить від коментарів, зауважень (т. з. глос), що їх робили (як правило, на полях та між рядків тексту) представники цієї школи до джерел *римського права*. Засновником школи Г. був Ірнерій (1085—1125), найвідомішим представником — Аккурсій (бл. 1182 — бл. 1260), який 1250 систематизував роботу своїх попередників у єдиному зведенні глос («Glossa ordinaria» — «Впорядкована глоса»).

ГЛОСЕМА́ТИКА (від грец. γλῶσσα — язик, мова) — лінгвістична теорія. Створена членами копенгаген. лінгвістичного гуртка (*Л. Єльмслев* та ін.). Грунтується на методі дедуктивного алгебраїчного числення.

Г. ігнорує конкретний звуковий і конкретний семантичний аспекти мови. Мову вона розуміє як схему або як чисту структуру абстрактних співвідношень. Г. розрізняє в мові два взаємопов'язані плани — план змісту й план вираження, кожен з яких має «форму» й «субстанцію». Г. обмежується дослідженням тільки «форми» обох планів. Г. застосовують для створення інформаційно-пошукових мов.

Літ.: Новое в лингвистике, в. 1. М., 1960; Березин Ф. М. История лингвистических учений. М., 1975.

С. В. Семчинський.

ГЛОСИ́Т (від грец. γλῶσσα — язик) — запалення тканин язика. Г. буває поверхневим і глибоким, гострим і хронічним. Може виникати як наслідок травми, опіку, діяння хім. речовин — місцевий Г., що перебігає самостійно. Запальні зміни язика найчастіше є симптомом при багатьох захворюваннях внутр. органів — шлунка, кишечника, крові, при специфічних інфекційних захворюваннях (*сифіліс*, лепра, *туберкульоз*), авітамінозах (див. *Вітамінна недостатність*), *кандидамікозах* тощо. Починається глосит гостро й перебігає з усіма ознаками запалення.

Лікування: усунення основної причини захворювання, ретельний догляд за порожниною рота.

ГЛОСЬ, глоса, річкова камбала (Platichthys flesus luscus) — риба родини *камбалових*. Тіло (довж. до 25 см) листовидної форми, несиметричне, обидва ока здебільшого на правому боці. Живе на піщаних і мулисто-піщаних грунтах; живиться червами, молюсками, ракоподібними. Нерест у січні — березні. Ікра пелагічна (вільно плаває у воді). Трапляється Г. в Чорному і Азовському морях, лиманах Причорномор'я, іноді в пониззі Дніпра, Дністра, Дунаю. Акліматизована в Каспійському м. Об'єкт промислу.

К. О. Виноградов.

ГЛО́ТКА — функціонально відокремлений відділ передньої кишки всіх хордових тварин і людини. В Г. розрізняють носовий, ротовий і гортанний відділи, розміри і взаємне розміщення яких у різних тварин надзвичайно різноманітні. Найрозвиненіша Г. у ссавців. Г. сполучає носову і ротову порожнини з *гортанню* й *стравоходом*. Через Г. надходять повітря та їжа. Основа стінки Г. складається з поперечносмугастих м'язів; усередині Г. вкрита слизовою оболонкою, багатою на слизові залози. У підслизовому шарі — скупчення лімфоїдної тканини і сітка лімфатичних судин. У безхребетних тварин Г. наз. передній відділ кишки, який служить для захоплення їжі.

ГЛОТКО́ Григорій Микитович (н. 15.III 1924, с. Кладьківка, тепер Куликівського р-ну Чернігівської обл.) — український рад. баяніст і диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). У 1955 закінчив Київ. консерваторію. З 1955 викладає в Ровен. муз. уч-щі, з 1969 очолює оркестр нар. інструментів Ровен. обл. будинку худож. самодіяльності профспілок. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ГЛОХІДІЙ (від грец. γλωχίς — наконечник стріли) — паразитична личинка прісноводних *двостулкових молюсків* родин скойкових (Unionidae) і перлівницевих (Margaritanidae). Має трикутну раковину з гострими зубцями посередині краю кожної стулки, м'яз-замикач і бісусну залозу, що виділяє довгу клейку нитку з бісусу. Г. розвивається восени й зимує в зябрах матері. Навесні Г. викидається у воду, де прикріплюється до тіла риби за допомогою бісусної нитки та зубців стулок, і обростає епітелієм шкіри хазяїна; утворюється циста з Г. всередині. За два чи більше місяців з Г. розвивається молодий молюск, який падає на дно. Іл. с. 66.

ГЛУХ (Глухий) Йосип (рр. н. і см. невід.) — уманський полковник 1649—54. Брав участь у *Зборівській битві 1649*. В березні 1651 козац. військо під проводом Г. і полтав. полковника М. *Пушкаря* розгромило польс. передовий полк поблизу Липовця (тепер смт Вінн. обл.) і змусило польського гетьмана М. *Калиновського* зняти облогу Вінниці й відступити. Влітку 1651 Уманський полк на чолі з Г. завдав удару крим. татарам, які, зрадивши козаків у *Берестецькій битві 1651*, грабували Правобережну Україну.

ГЛУХА́ КРОПИВА́ (Lamium) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин род. *губоцвітих*. Листки супротивні, цілісні. Квітки зібрані в густі пазушні кільця. Плід з чотирьох горішків. Бл. 40 видів, поширених переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 12 видів, з них в УРСР — 8, ростуть як бур'яни на полях, у лісах, на засмічених місцях тощо. Найпоширеніша Г. к. б і л а (L. album) — багаторічна рослина з білими або жовтувато-білими квітками. Медонос; лікар. рослина. Використовують квітки, що містять слизи, дубильні речовини, сліди алкалоїдів, ефірну олію, саponіни тощо. В УРСР поширені Г. к. п л я м и с т а (L. maculatum) та Г. к. п у р п у р о в а (L. purpureum). Іл. с. 68.

ГЛУХА́Р (Tetrao) — рід птахів родини *тетеревових*. Включає 2 види, поширені в лісовій зоні і в горах Європи, Сибіру, Далекого Сходу. В лісовій зоні Європи, Зх. Сибіру та гірських лісах Карпат поширений Г. з в и ч а й н и й (T. urogallus), довж. тіла самця 80—100 см, маса бл. 5 кг. Самки значно менші. Оперення синювато-сіре зі струменястим малюнком. Токують у березні — квітні на групових токовищах, самці «співають» характерну «пісню» і при цьому майже нічого не чують (звідки й назва). Полігами. Гніздо на землі. Кладку здебільшого з 7—9 яєць насиджують 22—23 дні. Живиться Г. рослинною їжею (взимку хвоєю). У Сх. Сибіру і на Далекому Сході поширений Г. к а м ' я н и й (T. urogalloides). Г.— об'єкт спорт. і промисл. полювання. Викопні рештки відомі з плейстоцену.

О. Б. Кістяківський.

ГЛУХАРЬО́ВА Марія Павлівна (н. 20.III 1927, с. Добре Поле, тепер Хомутовського р-ну Курської обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчила Курський пед. ін-т (1957). З 1960 працює вчителем географії серед. школи № 2 ім. Д. І. Ульянова м. Феодосії Крим. обл. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора.

П. Д. Іваніна.

ГЛУХЕ́НЬКИЙ Тимофій Титович [н. 22.I (4.II) 1902, с. Жадове, тепер Семенівського р-ну Чернігівської обл.] — український рад. терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1930. Закінчив 1925 мед. ф-т Пд.-Кавказького (тепер Ростовський) ун-ту; 1925—37 працював у цьому вузі. Очолював кафедри терапії ряду мед. ін-тів, зокрема Львів. (1944—57) і Київ. (1957—75). Праці Г. присвячені дослідженню зобної хвороби, інфаркту міокарда, вивченню лік. факторів курортів Трускавця, Ворзі-Ятчі тощо.

ГЛУ́ХІВ — місто Сумської обл. УРСР, райцентр, на р. Есмані (бас. Десни). Залізнична станція. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1152 як місто *Чернігівського князівства*. В 2-й пол. 13—14 ст.— центр *Глухівського князівства*. В 50-х рр. 14 ст. його територія (Глухівщина) підпала під владу феод. Литви, 1503 повернута Росії, 1618 загарбана шляхет. Польщею. Населення Г. брало участь у сел. повстанні 1606—07 під проводом І. Болотникова та в нар.-визвольній війні 1648—54. Після возз'єднання України з Росією (1654) ввійшов до складу Рос. д-ви. Тут було підписано

Глобус 16 ст.

Сучасний **глобус** Землі

Глобус Місяця.

Глось.

ГЛУХІВСЬКА РАДА 1750

Глухів. Миколаївська церква. 1696

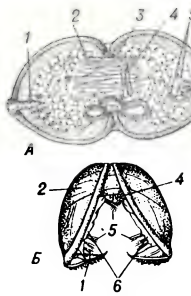

Глохідій: *А* — розкрита раковина; *Б* — напіврозкрита раковина. *1* — крайовий зубець; *2* — м'яз-замикач; *3* — бісусна нитка; *4* — бісусна залоза; *5* — чутливі щетинки; *6* — клітини-замикачі крайового зубця.

Глухівські статті 1669. В 1708—22 і 1727—34 Г.— резиденція гетьманів Лівобережної України; 1722—27, 1764—86 — місцеперебування *Малоросійської колегії.* На *Глухівській раді 1750* відновлено гетьманство на Лівобережній Україні. В 1738 засновано *Глухівську співацьку школу.* Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (7.IX 1941—21.VIII 1943) у місті діяли підпільні райком КП(б)У і райком комсомолу. В листопаді 1941 у Г. було створено партизан. загін, який у лютому 1942 увійшов до складу партизан. з'єднання С. А. Ковпака. У Г. з-ди: «Електропанель», агрегатних вузлів, коноплепереробний, плодоконсервний, сироварний, комбікормовий; суконна ф-ка, м'ясний, хлібний і харч. комбінати, торфопідприємство. Райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. *Луб'яних культур всесоюзний науково-дослідний інститут, Глухівський педагогічний інститут* імені С. М. Сергєєва-Ценського, технікум гідромеліорації та електрифікації с. г., мед. і 2 професійно-техніч. училища, 9 загально-освітніх, музична та спортивна школи, лікарня, 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр; 8 кіноустановок, 16 бібліотек.

Серед архіт. пам'яток Г.— Тріумфальна арка (Київська брама, 1744); церкви — Миколаївська (1696), Спасо-Преображенська (1765), Анастасіївська (1884—1893). Меморіальний комплекс визволителям Глухова від нім.-фашист. окупантів (1973, арх. В. Ф. Треньов). У Г. народилися рос. живописець А. П. *Лосенко,* укр. співак Г. М. *Головня,* укр. художник М. І. *Мурашко,* рад. живописець К. М. *Ломикін,* укр. композитори М. С. *Березовський,* Д. С. *Бортнянський,* рос. рад. композитор Ю. О. *Шапорін,* навчались укр. рад. письменники С. В. *Васильченко,* Ю. К. *Смолич,* кінорежисер і письменник О. П. *Довженко,* російський радянський письменник С. М. *Сергєєв-Ценський.* У Г. бували М. В. Ломоносов (1733, 1734), М. В. Гоголь (1848, 1850), Т. Г. Шевченко (1844, 1845, 1859).

ГЛУ́ХІВСЬКА РА́ДА 1750 — рада української старшини в м. Глухові (тепер Сумської обл.), на якій за вказівкою царського уряду гетьманом Лівобережної України було обрано К. Г. *Розумовського.* Тимчасове відновлення гетьманства було пов'язане з загостренням наприкінці 40-х рр. 18 ст. відносин Рос. д-ви з Пруссією і Туреччиною. Загроза війни з ними змусила царський уряд піти на поступки укр. козацькій верхівці й задовольнити її клопотання про відновлення гетьманства. Після Г. р. на Лівобережній Україні посилився процес закріпачення селянства і козацтва внаслідок роздачі козац. старшині *рангових маєтностей,* видання універсалів про обмеження сел. переходів, про створення для старшини окремих станових судів тощо.

ГЛУ́ХІВСЬКА СПІВА́ЦЬКА ШКО́ЛА — перша на Україні і в Росії школа підготовки співаків для придворного хору. Існувала в 30-х рр. 18 ст. у м. Глухові; 1738 видано указ про її відкриття. В школі постійно було 20 учнів, які, крім співу по нотах, вчилися грати на скрипці, гуслях та бандурі. Щороку 10 кращих учнів направляли до придворного хору й оркестру. Г. с. ш. існувала кілька десятиліть. У ній здобули муз. освіту багато діячів культури 18 ст., зокрема, як вважають, Д. *Бортнянський.*

Літ.: Майбурова К. В. Глухівська школа півчих XVIII ст. та її роль у розвитку музичного професіоналізму на Україні та в Росії. «Українське музикознавство», 1971, № 6.

О. Я. Шреєр-Ткаченко.

ГЛУ́ХІВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — удільне давньоруське князівство 13—14 ст., яке входило до *Чернігівського князівства.* В 1239 розгромлене монголо-татарами. В 50-х рр. 14 ст. територія Г. к. (Глухівщина) підпала під владу Литви, з 1618 — Польщі. Після *возз'єднання України з Росією 1654* Глухівщина ввійшла до складу Рос. держави.

ГЛУ́ХІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені С. М. Сергєєва-Ценського — вищий навчальний заклад Міністерства освіти УРСР. Засн. 1874 як учительський ін-т. З 1917 не раз реорганізовувався: у 20-х рр. був пед. ін-том, ін-том нар. освіти, пед. технікумом, ін-том соцвиху, 1933—54 — пед. та учительським ін-том. Пед. ін-т — з 1954. У 1975 присвоєно ім'я С. М. Сергєєва-Ценського. В ін-ті два ф-ти (підготовки вчителів поч. класів і підготовки вчителів загальнотех. дисциплін), на яких навчається 1600 студентів, зокрема на денному відділенні 900 (1979). У б-ці ін-ту — 204 тис. одиниць зберігання. За роки Рад. влади вуз підготував понад 17 тис. спеціалістів. У різний час ін-т закінчили письменники С. В. Васильченко, С. М. Сергєєв-Ценський, кінорежисер і письменник О. П. Довженко, акад. АН УРСР Ф. Д. Овчаренко.

І. Т. Качан.

ГЛУ́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Сумської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,7 тис. км². Нас. 82,6 тис. чол. (1978). У районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Глухів.* Поверхня району рівнинна. Поклади торфу, глин, кварцових пісків. Річки: Клевень, Есмань (бас. Десни). Грунти дерново-підзолисті, світлосірі та сірі опідзолені. Г. р. розташований гол. чин. у лісостеповій зоні. Провідна галузь пром-сті — машинобудівна, є підприємства харч., легкої, торфової пром-сті. Найбільші з них: глухівські з-ди агрегатних вузлів та «Електропанель», сироварний, плодоконсервний, коноплепереробний, суконна ф-ка. Працює комбінат побутового обслуговування (Глухів) і 5 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, цукр. буряків, конопель та виробн. молока і м'яса. Площа с.-г. угідь 1977 становила 120,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 102,3 тис. га. У Г. р.— 20 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Глухів, Есмань, Баничі. Автошляхів — 517 км, у т. ч. з твердим покриттям — 336 км.

У районі — 56 заг.-освітніх, музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. і мед. уч-ща, технікум гідромеліорації та електрифікації с. г., пед. ін-т, *Луб'яних культур всесоюзний науково-дослідний інститут;* 53 лік. заклади, в т. ч. 6 лікарень; 21 будинок культури, 32 клуби, кінотеатр, 63 кіноустановки, 63 б-ки. В с. Нарбутівці Г. р. народився укр. художник-графік Г. І. *Нарбут;* на хут. Водотечі поблизу Глухова — укр. рад. психіатр О. І. *Ющенко.* В Г. р. видається газ. «Народна трибуна» (з 1917).

І. М. Пявка.

ГЛУ́ХІВСЬКІ СТАТТІ́ 1669 — договірні умови між царським урядом і гетьманом Д. *Многогрішним* про політ. і правове становище Лівобережної України в складі Рос. держави. Укладені в м. Глухові. За Г. с. (складалися з 27 пунктів), які підтверджували *Березневі статті 1654,* гетьманській адміністрації заборонялися без-

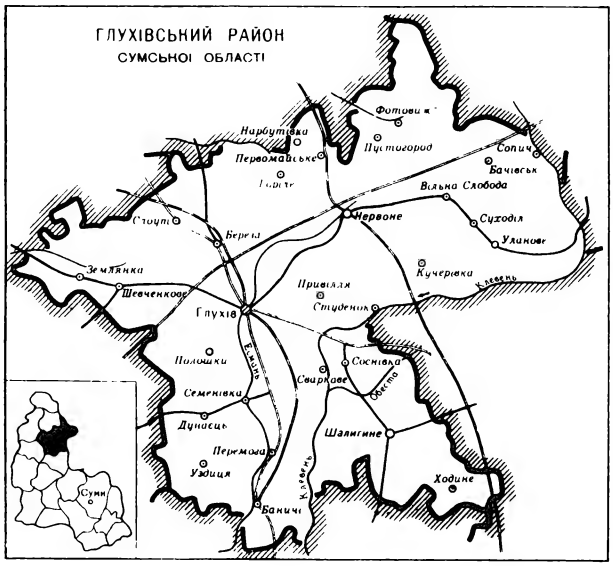

Глухівський педагогічний інститут імені С. М. Сергєєва-Ценського.

посередні дипломатичні зв'язки з іноз. д-вами, гетьманові надавалося право утримувати наймане військо (1000 чол.) для придушення нар. повстань, клопотатися перед царським урядом про надання укр. козац. старшині дворянських звань, встановлювався 30-тисячний козац. реєстр, обмежувалися переходи селян у козацтво та ін. Царський уряд погодився на зменшення на Україні кількості рос. воєвод (залишалися тільки в Києві, Ніжині, Переяславі й Чернігові) та обмеження їхніх функцій лише військ. справами. Г. с. дещо ослаблювали централізаторську політику царизму на Україні і сприяли зближенню класових інтересів укр. козац. старшини та рос. дворянства.

Літ.: Источники малороссийской истории, ч. 1. 1649—1687. М., 1858; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979.

ГЛУХОВЕ́ЦЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАОЛІ́НУ — в Козятинському р-ні Вінницької обл. УРСР. Складається з первинного каоліну, що залягає у верхній зоні *кори вивітрювання* кристалічних порід докембрію. Потужність покладів — від 15—25 м на Сх. до 58 м на Зх. Розвідані запаси каоліну за категоріями $A+B+C_1$ — 33,5 млн. т (1978). Мінералогічний склад каоліну: *каолініт* (20—90%), *кварц* (10—80%) і незначні домішки не повністю вивітрених *польових шпатів, гідрослюд* та *акцесорних мінералів*. Т-ра плавлення каоліну-сирцю 1705—1775°, відмученого — 1770—1810°, білизна — 61—98%. Експлуатується родовище з 1901. Збагачений каолін використовують у паперовій, керамічній, гумовій, парфюмерній та ін. галузях промисловості.

К. О. Суходольський.

ГЛУХОНІМОТА́ (лат. surdomutitas) — природжена або набута в ранньому дитинстві *глухота* і зумовлена нею відсутність мовлення. Г. відмінна від німоти при наявності слуху (*афазія*), німоти в розумово відсталих людей і психічної глухоти (розлад розуміння мови). Г. найчастіше спричинюється перенесеними в дитинстві цереброспінальним *менінгітом, кором, грипом, скарлатиною*, природженими *аномаліями* органа слуху, травмою тощо. Діагностика Г. в ранньому дитинстві раніше становила значні труднощі, в останні роки спростилась завдяки розробці та впровадженню в мед. практику методу кохлеографії (запис *електричних потенціалів*, що виникли в чутливих клітинах внутр. вуха у відповідь на діяння звукового подразника). Голос глухонімих відзначається монотонністю, модуляцією (розмірністю). Прогноз щодо відновлення або поліпшення слуху при Г. несприятливий, оскільки втрата слуху є наслідком загибелі нервових елементів і відновити їх неможливо. Діти підлягають спец. навчанню словесної мови. В кожній республіці та області є спец. дошкільні заклади і школи для глухонімих дітей.

Літ.: Рау Ф. Ф. Устная речь глухих. М., 1973; Метт А. И., Никитина Н. А. Зрительное восприятие устной речи. М., 1974. *О. І. Циганов.*

ГЛУХОТА́ — повна відсутність або сильне зниження слуху. Буває одностороння і двостороння Г. Може виникати внаслідок ураження зовн., середнього або внутр. вуха, слухового нерва, центр. відділів головного мозку тощо. Розрізняють природжену Г. і набуту. Причинами набутої глухоти є запальні захворювання органа слуху, профес. шкідливості (шум, інтоксикації тощо), травма, контузія, вікові зміни внутр. вуха і слухового нерва, отосклероз. Г., пов'язану з отосклерозом або запальними захворюваннями зовн. і серед. вуха, лікують хірургічним способом. У разі уражень слухового нерва лікування, як правило, малоефективне. Коли слух різко знижується, при спілкуванні з людьми користуються слуховим апаратом. Див. також *Глухонімота*.

Літ.: Тёмкин Я. С. Глухота и тугоухость. М., 1957; Солдатов И. Б. Актуальные вопросы диагностики и лечения негнойных заболеваний уха. В кн.: Негнойные заболевания уха. Куйбышев, 1975. *О. І. Циганов.*

ГЛУШКО́ Валентин Петрович [н. 20.VIII (2.IX) 1908, Одеса] — рад. учений у галузі фізико-технічних проблем енергетики, акад. АН СРСР (з 1958), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961). Член КПРС з 1956. Закінчив Ленінгр. ун-т (1929). Працював в АН СРСР, водночас у Військ.-повітряній інженерній академії ім. М. Є. Жуковського (1933—35) і Моск. вищому тех. уч-щі ім. М. Е. Баумана (1947—53). Конструктор першого в світі електротермічного ракетного двигуна (1929—33) і перших вітчизн. рідинних реактивних двигунів (РРД) (1930—31). Запропонував (1930—31) нові компоненти пального для РРД. На XXV з'їзді КПРС обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1957. Держ. премія СРСР, 1967.

Тв.: Путь в ракетной технике. М., 1977.

ГЛУШКО́ Василь Васильович (н. 28.VIII 1920, м. Богучар, тепер Воронезької обл.) — український рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. геолог УРСР (з 1970). Член КПРС з 1945. У 1942 закінчив Воронез. ун-т. З 1953 — наук. співробітник укр. відділення Всесоюзного н.-д. геологорозвідувального нафт. ін-ту. З 1965 — директор Укр. н.-д. геологорозвідувального ін-ту М-ва геології УРСР. Праці присвячені дослідженню геол. будови УРСР, тектоніки та перспектив нафтогазоносності, зокрема Карпатського регіону. Нагороджений орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора. *О. Д. Білик.*

ГЛУШКО́В Віктор Михайлович (н. 24.VIII 1923, Ростов-на-Дону) — український рад. учений у галузі математики, *кібернетики, обчислювальної техніки* і систем управління, акад. АН СРСР (з 1964), акад. АН УРСР (з 1961), віцепрезидент АН УРСР (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1958. Закінчив (1948) Ростов. ун-т. З 1956 працює в АН УРСР, з 1957 — директор Обчислювального центру АН УРСР, з 1962 — директор Ін-ту кібернетики АН УРСР. Осн. дослідження стосуються сучас. *алгебри, автоматів теорії* та ЕОМ, *кібернетики економічної*, теорії *автоматизованих систем управління* і систем штучного інтелекту. Г. на основі збудованої ним теорії локально бікомпактних груп розв'язав узагальнену п'яту *Гільберта проблему*. Велике значення мають праці Г. в галузі вітчизн. електронного машинобудування, у створенні систем керування, ефективних методів розв'язування нар.-госп. завдань за допомогою ЕОМ, розгортання і проведення наук. досліджень у галузі *обчислювальної математики* і техніки. Під його керівництвом створено першу в країні керуючу ЕОМ «Днепр», серію ЕОМ «МИР» та ін. Г.— автор заг. теорії автоматів і дискретних перетворювачів, яка застосовується в діючих системах автоматизації проектування та виготовлення компонентів ЕОМ. Г. вперше запропонував принципово новий підхід до розв'язування оптимізаційних задач у процесах нар.-госп. планування і керування. Він створив нові методи науково-тех. прогнозування, які застосовуються в країнах соціалістичної співдружності і рекомендовані РЕВ як типові. Г. зробив значний внесок у створення принципів побудови матем. моделей, методів і методик розв'язування різноманітних задач керування й планування поведінки складних екон. систем, реалізованих у розробках ефективних систем керування різного рівня і призначення. Під керівництвом Г. *Головною редакцією Української Радянської Енциклопедії* видано «Енциклопедію кібернетики» укр. і рос. мовами, яка відзначена Держ. премією УРСР в галузі науки і техніки (1978). Делегат XXIV і XXV з'їздів КПРС.

Делегат XXIV і XXV з'їздів Компартії України, член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1964. Держ. премія СРСР, 1968, 1977. Держ. премія УРСР, 1970.

Тв.: Синтез цифровых автоматов. М., 1962; Введение в кибернетику. К., 1964; Вычислительные машины с развитыми системами интерпретации. К., 1970 [у співавт.]; Алгебра. Языки. Программирование. К., 1974 [у співавт.]; Макроэкономические модели и принципы построения ОГАС. М., 1975; Автоматизация проектирования вычислительных машин. К., 1975 [у співавт.]; Сети ЭВМ. М., 1977 [у співавт.].

Літ.: Віктор Михайлович Глушков. Біобібліографія. К., 1975.

І. І. Ляшко.

ГЛУШКО́В Іван Йонович (бл. 1849—1891, Париж) — революційний народник. Навчався в Петерб. землеробському ін-ті та Харків. ун-ті. Брав участь у роботі народницьких гуртків Одеси. Г. не раз заарештовували. В 1877—78 притя-

В. П. Глушко.

В. М. Глушков.

Глодоські скарби. Золоті прикраси.

гався до суду за «*процесом 193-х*». У Харкові 1878—79 керував народницьким гуртком, який він створив. Брав участь в організації вбивства харків. губернатора Д. Кропоткіна. В 1879 Г. таємно виїхав за кордон.

ГЛУ́ШЧЕВИЧ (Глушчевић) Окиця (літ. псевд.— Лара, Белезис; 1858—98) — сербський журналіст і перекладач. Навчався в Петерб. ун-ті, але 1884 був висланий з Росії за революц. пропаганду. Співробітничав у прогресивних сербських газетах «Радник» («Робітник») та «Час». Перекладав сербохорватською мовою твори Л. Толстого, М. Салтикова-Щедріна, В. Короленка, В. Гаршина, Т. Шевченка [«Заповіт», «Минають дні, минають ночі», «Сон» («У всякого своя доля»)]. *В. Г. Гримич.*

Л. Ф. Глущенко.

ГЛУ́ЩЕНКО Леонід Федорович (н. 16.IV 1926, Харків) — передовик виробництва в електротехнічній пром-сті, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1954. Працюючи слюсарем-інструментальником Харківського електромеханічного з-ду з 1950, досяг значних успіхів у виконанні виробничих завдань, соціалістичних зобов'язань; вніс багато цінних раціоналізаторських пропозицій. На XXIII з'їзді Компартії України був обраний кандидатом у члени ЦК Компартії України, на XXIV і XXV з'їздах Компартії України — членом ЦК Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. *М. І. Старовойт.*

Г. М. Глюк. Колгоспниця з долини Тересви. 1955.

ГЛУ́ЩЕНКО Микола Петрович [4 (17). IX 1901, м. Новомосковськ, тепер Дніпропетровської обл.— 31.X 1977, Київ] — український рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1976). В 1919—24 навчався в Берлін. АМ. З 1925 жив і працював у Парижі (створив портрети А. Барбюса, Р. Роллана — обидва 1934, Музей ім. М. Горького в Москві). В 1936 повернувся на батьківщину. Працював переважно в галузі пейзажу, зокрема в техніці акварелі та монотипії: серія «Берлінські етюди» (1939); цикли «Оборона Москви» (1941), «Київ після визволення» (1944), «По ленінських місцях» (1966—70); картини — «Березень на Дніпрі» (1947), «Київська осінь», «Піски одягаються лісом» (обидві — 1950), «Відлига» (1956), «Весна на перевалі. Карпати» (1967), «В порту. Азовсталь» (1975), «Трипілля» (1967), «Травневий цвіт» (1971); «Блакитні сутінки», «Українські квіти» (обидві — 1977); цикли пейзажів з мандрівок по Італії, Франції, Голландії. Кращі твори Г. зберігаються в ДМУОМ і багатьох музеях України. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972. Іл. див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Літ.: Шпаков А. П. Микола Петрович Глущенко. К., 1962; Бугаєнко І. Н Микола Глущенко. К., 1973.

ГЛУ́ЩЕНКО Пелагія Іванівна [н. 27.IX (10.X) 1908, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.] — український рад. майстер декоративного розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Навчалася у Т. *Пати*. Серед творів Г.— ескізи настінних розписів для павільйону «Українська РСР» на ВСГВ (1939), громад. будинків у Києві (1944—46), орнаментальних панно («Квіти», 1955; «Вінок», 1964; «Декоративний мотив», 1971; «Слава труду», 1974, та ін.) і вишивок. Твори Г. зберігаються в ДМУНДМ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Літ.: Бутник-Сіверський Б. С. Пелагія Глущенко. Альбом. К., 1977.

ГЛЮК Гаврило Мартинович (н. 19.V 1912, Сігет, тепер СРР) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). Навчався у Вищій школі образотворчого мистецтва в Будапешті (1931—33). Автор жанрових картин («На відпочинку», 1950; «Лісоруби на вахті миру», 1950—51; «Лісоруби», 1954, ДМУОМ; «Молотьба», 1970; «Дівчата в полі», 1977); пейзажів («Сільська вулиця», 1947; «Гірський краєвид», 1962; «Вечорієє», 1967), портретів («Колгоспниця з долини Тересви», 1955, та ін.).

Літ.: Шандор Л. Гаврило Мартинович Глюк. К., 1959.

ГЛЮК (Gluck) Крістоф-Віллібальд (2.VII 1714, Ерасбах, Баварія — 15.XI 1787, Відень) — австрійський композитор. Навчався у чес. органіста і композитора Б. Чорногорського та італійця Дж. Саммартіні (1737—45, Мілан). З 1750 жив у Відні (з 1754 — придворний капельмейстер), 1773—79 — в Парижі. З кін. 80-х рр. знову оселився у Відні. Г.— реформатор опери 18 ст. Обстоював принцип музичної драми, пройнятої трагедійністю та героїкою в дусі передових ідей просвітительства 18 ст. Попередник *віденської класичної школи*. Твори: 107 опер, в т. ч. «Орфей та Еврідіка» (1762), «Альцеста» (1767), «Іфігенія в Авліді» (1774), «Арміда» (1777), «Іфігенія в Тавриді» (1779); балети, зокрема «Дон Жуан» (1761); оди, пісні та ін. Оперу «Орфей та Еврідіка» вперше на Україні поставлено на сцені Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (1977).

Літ.: Соллертинский И. И. Кристоф-Виллибальд Глюк. В кн.: Соллертинский И. И. Музыкально-исторические этюды. Л., 1956; Ливанова Т. Реформа Глюка и французский оперный театр перед революцией 1789 года. В кн.: Классическое искусство за рубежом. М., 1966. *О. Я. Шреєр-Ткаченко.*

ГЛЮКАГО́Н — *гормон*, що його виробляють α-клітини острівців Лангерганса *підшлункової залози* і який бере участь у регуляції *вуглеводного обміну*. Г. являє собою поліпептид з мол. м. 3485; складається з 29 амінокислотних залишків. Є фізіол. антагоністом *інсуліну*. В печінці Г. гальмує синтез *глікогену* та прискорює його перетворення на *глюкозу*. Г. очищено й добуто в кристалічній формі.

ГЛЮКО́ЗА (від грец. γλυκύς — солодкий) — дуже поширений у природі вуглевод групи *моносахаридів*. Мол. м. 180,16; безбарвні, солодкі на смак кристали, добре розчинні у воді. Оптично активна, обертає площину поляризованого світла праворуч. Як і всі моносахариди, має два оптичні антиподи (D- і L-форми). Найпоширеніша в природі D-форма (виноградний цукор, або декстроза). В природі синтез Г. відбувається з неорганічних речовин у процесі *фотосинтезу* і *хемосинтезу* (в рослинах). У вільному стані Г. разом з фруктозою міститься в меду, плодах, квітках та ін. частинах рослин; у тваринних тканинах — у крові, лімфі, мозку, серцевому та скелетному м'язах тощо. Вільна Г. використовується організмом для біосинтезу ряду ін. цукрів — фруктози, сахарози, ксилози, глюкуронової к-ти тощо. Г. є й структурним елементом багатьох ін. речовин — *клітковини, крохмалю, глікозидів*, вірусної *рибонуклеїнової кислоти* тощо. В тканинах тварин і людини Г. може перетворюватися на резервний вуглевод — *глікоген*. Г. бере участь у багатьох реакціях обміну речовин, посідає центр. місце у *вуглеводному обміні*. Г.— важливе джерело енергії в організмі. При повному окисленні Г. до CO_2 і H_2O виділяється енергія, значна частина якої акумулюється макроергічними (багатими на енергію) зв'язками аденозинтрифосфорної кислоти, АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та ін. подібних до АТФ сполук. Для деяких бактерій глюкоза — єдине джерело енергії.

Розклад Г. в організмі відбувається шляхом *гліколізу* та у *пентозофосфатному циклі*. В крові людини міститься 100 мг% Г. Концентрація її регулюється гормонально (див. *Гормональна регуляція*) та центр. нервовою системою. Г. бере участь у регуляції водного режиму організму, стимуляції функцій клітин та в знешкодженні токсичних речовин, підвищує діяльність серцевого м'яза, розширює судини, збільшує сечовиділення тощо. При багатьох захворюваннях кількість Г. в крові збільшується (див. *Гіперглікемія*), що веде до виділення її з сечею. Препарати Г. широко використовують у медицині. В пром-сті Г. добувають при гідролізі крохмалю; застосовують у кондитерському виробництві та ін.

Літ.: Степаненко Б. Н. Углеводы. Успехи в изучении строения и метаболизма. М., 1968. *О. М. Федоров.*

ГЛЮКОКОРТИКО́ЇДИ — гормони стероїдної природи (див. *Стероїди*), виділювані корою надниркових залоз. Утворюються з *холестерину* при регулюючій дії *гіпофіза*. Секрецію Г. підвищує *адренокортикотропний гормон*. Утворення Г. збільшується в несприятливих для існування організму умовах (див. *Стрес, Адаптаційний синдром*). Г. регулюють переважно *вуглеводний обмін* — від діяння Г. різко збільшується утворення вуглеводів, підвищуються рівень глюкози в крові та вміст *глікогену* в печінці. Г. стимулюють синтез білків у печінці та сповільнюють його в більшості ін. тканин. Г. пригнічують функ-

Глуха кропива біла.

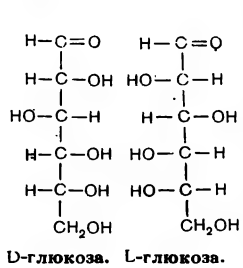

D-глюкоза. L-глюкоза.

цію сполучної та лімфоїдної тканин, сповільнюють розвиток запальних реакцій. Осн. Г. ссавців — *гідрокортизон* і *кортизон*. Синтетичні препарати Г. (гідрокортизон-ацетат, преднізолон) широко застосовують у медицині й ветеринарії.

Літ.: Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976.

О. С. Мікоша.

ГЛЮТАМІ́НОВА КИСЛОТА́ — α-аміноглютарова кислота, COOH $CH_2CH_2CH(NH_2)COOH$ — моноамінодикарбонова *амінокислота*. Кристалічна речовина, розчинна у воді. Мол. м. 147,13. Перебуває в організмі у вільному стані, а також у складі білків та ін. біологічно активних сполук; найбільше її в *казеїні*, *желатині*, клейковині, гліадині, *глютелінах*. Утворюється в організмі шляхом амінування α-кетоглютарової к-ти з продуктів обміну вуглеводів, жирів і при розщеплюванні білків. Відіграє важливу роль у процесі обміну речовин, особливо в *азотистому обміні* (в синтезі білків і нуклеотидів, у знешкодженні аміаку в організмі та ін.). Г. к. використовують у харчовій пром-сті та в медицині для лікування деяких психічних і нервових захворювань.

ГЛЮТАТІО́Н — трипептид (див. *Пептиди*), утворений з трьох амінокислот: *глютамінової кислоти*, *цистеїну* і *гліцину*. Мол. м. 307,32. Є в усіх живих організмах. Бере активну участь у багатьох *окислювально-відновних реакціях* організму в зв'язку зі здатністю сульфгідрильних груп (—SH) цистеїну вступати у зворотні реакції. Активує дію *протеолітичних ферментів*. Одержують із дріжджів і синтетично.

ГЛЮТЕЛІ́НИ — група простих білків рослинного походження. Містяться в насінні злаків і в зелених частинах рослин. Одержати їх у чистому вигляді важко, тому й вивчено їх мало. Найкраще досліджено Г. пшениці й ячменю — г л ю т е н і н, рису — о р и з е р и н та Г. з насіння кукурудзи. Г. як запасні білки відкладаються в *ендоспермі* насінини. Г. відзначаються високим вмістом *глютамінової кислоти* і наявністю *лізину*.

ГЛЯЦІАЛІ́ЗМ (від лат. glacialis — льодяний) — вчення, за яким в історії Землі відбувалися зміни клімату від теплого до холодного, внаслідок чого набували великого розвитку льодовики в горах та на рівнинах і не лише в помірних, а навіть і в тропічних широтах. Доказом існування великих льодовиків у геол. минулому Землі вважається наявність валунних відкладів (конгломерати, тиліти, валунні глини тощо). Гляціалісти гадають, що насування льодовиків супроводилося розвитком холодолюбних флори і фауни, які під час потепління відступали на Пн., а на їхньому місці з'являлися теплолюбні рослини й тварини. Припускають, що особливо розвинулися льодовики в антропогені (див. *Антропогеновий період і антропогенова система*). Засновниками Г. були Ж. *Кюв'є* (1812), швейцарський природознавець Ж. Агассіс та ін. У 2-й пол. 19 ст. цю теорію підтримали швед. геолог О. Торелль і П. О. *Кропоткін*. Причиною настання льодовикових епох і періодів вважають зміни в розміщенні полюсів Землі, коливання інтенсивності сонячної радіації та ін. Протилежним Г. вченням є *антигляціалізм*.

Літ.: Кропоткин П. А. Исследования о ледниковом периоде. «Записки русского географического общества по общей географии», 1876, т. 7; Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде, в. 1—4. К., 1946—56; Келлер Б. М., Лаврушин Ю. А. Великие оледенения в истории Земли. М., 1970; Кювье Ж. Рассуждение о переворотах на поверхности земного шара. Пер. с франц. М.—Л., 1937.

Г. І. Молявко.

ГЛЯЦІОДИСЛОКА́ЦІЯ (від лат. glacies — лід і франц. dislocation — зсунення) — руйнування ложа льодовика під дією його ваги та внаслідок руху льодовикових мас.

ГЛЯЦІОЛО́ГІЯ (від лат. glacies — лід і грец. λόγος — вчення) — наука про *льодовики* та інші види льоду на земній поверхні. Г. вивчає сніговий покрив, льодовики, кригу водойм, підземний лід та ін., досліджує режим і динаміку їхнього розвитку, взаємодію з навколишнім середовищем тощо. Перші дослідження з Г. проведено в Альпах у 2-й пол. 18 ст. В Росії в 19—20 ст. Г. займалася заг. описом льодовиків та ін. сніговольодових утворень. У 30—40-х рр. 20 ст. почато вивчення процесів, які відбуваються в масах снігу й льоду; в 50—60-х рр. визначено режим і осн. параметри льодовиків та ін. об'єктів. Сучасна Г. досліджує поширення та співвідношення снігово-льодових ресурсів, вивчає особливості масообміну снігово-льодових систем з навколишнім середовищем, деформацію і рух льодовиків, снігових лавин, крижаних полів, висвітлює особливості покривних льодовиків (зокрема Антарктиди) як гол. льодосховищ планети. Г. вивчає також історію зледенінь, розв'язує ряд інженерно-гляціологічних проблем. Дослідження в галузі Г. проводять ін-ти АН СРСР і академій наук союзних республік, установи *Гідрометеорологічної служби* та ін. За каталогом льодовиків СРСР пл. льодовиків в Рад. Союзі становить бл. 78 тис. км², у т. ч. бл. 22 тис. км² у горах. На Україні роботи з Г. ведуться в Харків. ун-ті та Укр. н.-д. гідрометеорологічному інституті.

Літ.: Калесник С. В. Очерки гляциологии. М., 1963; Котляков В. М. Снежный покров Земли и ледники. Л., 1968; Попов А. И., Тушинский Г. К. Мерзлотоведение и гляциология. М., 1973.

В. М. Котляков.

ГМЕ́ЛІН (Gmelin) Самуель Готліб (23.VI 1745, Тюбінген — 27.VII 1774) — російський мандрівник, член Петербурзької АН (з 1767). В 1768—74 подорожував по Пд. Росії, дослідив бас. Дону, пониззя Волги, узбережжя Каспійського м. В Дагестані потрапив у полон; там і помер. Матеріали спостережень було опубліковано в кн. «Подорож по Росії для дослідження трьох царств природи» (1771—85), де вперше описано деяких тварин, у т. ч. дикого коня тарпана (Equus gmelini).

ГМИ́РЄВ Олексій Михайлович [17 (29). III 1887, Смоленськ — 11 (24).IX 1911, Херсон] — російський пролетарський поет. Працював на Миколаївському суднобуд. заводі «Наваль», брав участь у робітн. русі. За революц. діяльність 1908 засуджений на 6 років каторги. В ув'язненні писав вірші, які вперше було опубліковано в газ. «Правда» і «Невская звезда». Помер у тюрмі.

Тв.: За решёткой. М., 1926; Гори, моё сердце. К., 1957; Колос молодой. М., 1958; Грома гордые раскаты. Одесса, 1970.

Літ.: Уралов Т. Путь Алексея Гмырёва. Херсон, 1960.

П. М. Виборний.

ГМИ́РЯ Борис Романович [23.VII (5.VIII) 1903, м. Лебедин, тепер Сумської обл.— 1.VIII 1969, Київ] — український рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1951). У 1935 закінчив Харків. інженерно-будівельний ін-т; 1939 — Харків. консерваторію. З 1936 — соліст Харків., з 1939 — Київ. театру опери та балету. Мав голос широкого діапазону, м'якого, красивого тембру; був співаком високої вокальної культури. Партії: Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Сусанін, Руслан («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Борис Годунов (однойменна опера Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Валько («Молода гвардія» Мейтуса), Кривоніс («Богдан Хмельницький» Данькевича), Рущак («Милана» Г. Майбороди) та ін. Відомий як камерний співак. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952.

Літ.: Борис Гмиря. К., 1975.

ГНАТЕ́НКО Марина Василівна [н. 27.II (12.III) 1914, с. Старосілля, тепер Городищенського р-ну Черкаської обл.] — український рад. агроном, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1939. В 1935, будучи ланковою в старосільському колгоспі ім. Комінтерну, виростила по 511 ц/га цукр. буряків, чим разом з іншими знатними буряководами Рад. України поклала початок руху *п'ятисотенниць*. Г.— учасниця (1941—44) Великої Вітчизн. війни. З 1947 — наук. співробітник Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків (Київ). У 1951 закінчила Укр. с.-г. академію. Кандидат с.-г. наук (з 1955). Делегат XVII—XX з'їздів Компартії України, на XVII—XIX з'їздах КП України обиралася членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Об агротехнике сахарной свеклы. М., 1957; П'ятисотенниці. К., 1975.

ГНАТЮ́К Володимир Михайлович (9.V 1871, с. Велеснів, тепер Монастириського р-ну Тернопільської обл.— 6.X 1926, Львів) — український фольклорист, етнограф, громадсько-літературний діяч, акад. АН УРСР (з 1924), чл.-кор. Петерб. АН (з 1902). Друг і соратник І. *Франка*. Закінчив Львів. ун-т (1898). З 1898 — секретар На-

М. П. Глущенко.

К.-В. Глюк.

Б. Р. Гмиря.

М. В. Гнатенко.

В. М. Гнатюк.

Ф. І. Гнідий. Півень. Глина, полива. 1964.

Гнетум:
1 — гілка з стробілами;
2 — жіночі стробіли;
3 — жіночий стробіл;
4 — чоловічі стробіли;
5 — чоловічий стробіл.

Гнойовики. Гнойовик звичайний (Geotrupes stercorarius).

ук. т-ва ім. Шевченка, один з редакторів «*Літературно-наукового вістника*» й «Етнографічного збірника», один з організаторів і редакторів «*Українсько-руської видавничої спілки*». Автор праць з фольклористики, етнографії, історії л-ри, мовознавства, демографії тощо. Прихильник *порівняльно-історичного методу* в фольклористиці. Нар. творчість вивчав у тісному зв'язку з соціально-екон. умовами життя трудящих («Словацький опришок Яношік в народній поезії», 1899). Заперечував антинаук. «теорію» згасання нар. творчості, постійну увагу приділяв фольклорним новотворам («Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності», 1902). Розробив, разом з І. Франком, принципи наук. збирання й видання нар. поезії («Українська народна словесність», 1916). Поклав початок систематизованому виданню фольклорних та етногр. матеріалів: збірки «Коломийки» (т. 1—3, 1905—07), «Гаївки» (1909), «Галицько-руські анекдоти» (1899), «Колядки і щедрівки» (т. 1—2, 1914), «Українські народні байки» (т. 1—2, 1916), «Знадоби до української демонології» (т. 1—2, 1904—12), «Галицько-руські народні легенди» (т. 1—2, 1902—03), «Похоронні звичаї й обряди» (1912) та ін. Автор багатьох досліджень і видань із історії духовної і матеріальної культури України, зокрема Закарп. України: «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (т. 1—6, 1897—1911), «Руські осілі в Бачці» (1898), «Русини Прящівської єпархії і їх говори» (1900) та ін. Г. популяризував ідеї соціал-демократії, наук. комунізму, видавав твори Ф. Енгельса, передової укр. і рос. л-р (І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Л. Толстого, М. Горького, А. Чехова та ін.). У Велесневі 1969 відкрито меморіальний музей Г. і встановлено йому пам'ятник.

Тв.: Вибрані статті про народну творчість. К., 1966; Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка К., 1971.

Літ.: Франко І. Вибрані статті про народну творчість. К., 1955; Яценко М. Т. Володимир Гнатюк. К., 1964.

М. Т. Яценко.

ГНАТЮК Дмитро Михайлович (н. 28.III 1925, с. Старосілля, тепер с. Новосілка Кіцманського р-ну Чернівецької обл.) — український рад. співак (баритон) і режисер, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1962. У 1951 закінчив Київ. консерваторію; тоді ж став солістом Київ. театру опери та балету. Партії: Остап, Микола («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка), Мартин, Максим («Милана», «Арсенал» Г. Майбороди), Мазепа, Євгеній Онєгін (однойменні опери Чайковського), Демон («Демон» Рубінштейна), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні) та ін. Вистави: «Князь Ігор» Бородіна (1975), «Тихий Дон» Дзержинського (1976). Концертна діяльність. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Дружби народів, медалями. Держ. премія СРСР, 1977. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973. Премія Ленінського комсомолу, 1967.

Літ.: Станішевський Ю. О. Дмитро Гнатюк. К., 1975.

ГНЕЙС (нім. Gneis) — гірська порода, що складається головним чином з *польових шпатів*, а також *кварцу* та кольорових мінералів (*біотиту, мусковіту, амфіболів, піроксенів*). Має більш-менш чітко виявлену паралельно-сланцювату *текстуру*. Утворюється внаслідок глибокого *метаморфізму* осадочних (парагнейс) або вивержених (ортогнейс) гірських порід. Г. поширені в районах розвитку порід *докембрію*, рідше — в молодих складчастих областях. Використовують Г. для одержання щебеню, тротуарних плит та як облицьовувальний матеріал.

ГНЄНИЙ Петро Демидович (н. 25.VIII 1920, с. Каленики, тепер Решетилівського р-ну Полтавської обл.) — передовик і новатор виробництва в чорній металургії, сталевар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1944. Працюючи з 1947 на *Ждановському металургійному заводі «Азовсталь»*, вніс цінні раціоналізаторські пропозиції при розробці технології нагрівання спец. сталей. Ініціатор руху «Дев'ятій п'ятирічці — метал відмінної якості». З 1974 — на пенсії. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. *О. В. Грушко.*

ГНЄТУМ (Gnetum) — єдиний рід рослин родини гнетових. Ліани, невеликі дерева або кущі. Листки супротивні, широкі, шкірясті, з сітчастим жилкуванням. Дводомні рослини. Спороносні колоски (мікро- і мегастробіли) зібрані в кільця. Жіночий *гаметофіт* не має *архегоніїв*, яйцеклітини утворюються з вільних ядер, у верхній частині гаметофіта. При достиганні насіння внутр. покрив мегастробіла утворює твердий, кам'янистий шар, а зовнішній (яскраво забарвлений) стає м'ясистим. Бл. 40 видів, поширених у вологих тропічних лісах Пд. та Пд.-Сх. Азії, а також Пд. Америки і Зх. тропічної Африки. В тропічній Азії деякі види Г. (напр., G. gnemon) культивують заради їстівних насіння та молодих листків і стробіл.

ГНЄДАШ Вадим Борисович (н. 21.VII 1931, Москва) — український рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1974. У 1955 закінчив Київ. консерваторію. Працював у симф. оркестрі Донец. філармонії (1956—61, з 1959 — гол. диригент). З 1961 — худож. керівник і гол. диригент симф. оркестру Укр. телебачення і радіо. В репертуарі Г.— вокально-симфонічні й симфонічні твори світової класики, рад. композиторів, зокрема укр. Б. Лятошинського, А. Штогаренка, Л. Ревуцького, К. Данькевича, Г. Майбороди та ін.; озвучення кінофільмів.

ГНЄДЄНКО Борис Володимирович [н. 19.XII 1911 (1.I 1912), м. Симбірськ, тепер Ульяновськ] — український рад. математик, акад. АН УРСР (з 1948). Закінчив Сарат. ун-т (1930). Працював в ун-тах Москви (1937—1945 та з 1960), Львова (з 1945) і Києва (з 1950). У 1955—58 — директор Ін-ту математики АН УРСР. Осн. праці стосуються *імовірностей теорії, математичної статистики*, теорії надійності, історії та методології математики. Премія ім. П. Л. Чебишова АН СРСР, 1950.

Тв.: Курс теорії імовірностей. К.— Львів, 1949; Математические методы в теории надёжности. М.—Л., 1965 [у співавт.]; Приоритетные системы обслуживания. М., 1973 [у співавт.]; Элементарное введение в теорию вероятностей. М., 1976 [у співавт.].

ГНЄДИЧ Микола Іванович [2 (13). II 1784, Полтава — 3 (15).II 1833, Петербург] — російський поет, перекладач. Навчався в Полтав. духовній семінарії, Харків. колегіумі та в Моск. ун-ті. Був близький до поетів-радищевців, згодом — до декабристів. Волелюбні настрої Г. виявилися в поезіях «Співжиття» (1804), «Перуанець до іспанця» (1805) та ін. Переклав рос. мовою «Простонародні пісні нинішніх греків» (1825), трагедію Шіллера «Змова Фієско в Генуї» та «Іліаду» Гомера. Г. добре знав укр. мову, історію й культуру укр. народу. Україні присвятив ряд віршів («Ластівка» та ін.), писав вірші укр. мовою, листувався з І. Котляревським.

Тв.: Стихотворения. М.— Л., 1963.

ГНИЛА́ — річка в Тернопільській обл. УРСР, права притока Збручу (бас. Дністра). Довж. 58 км, площа бас. 747 км². Живлення снігове і дощове. На Г.— м. Скалат.

ГНИЛА́ ЛИ́ПА — річка у Львівській та Івано-Франківській областях УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 87 км, площа бас. 1320 км². Тече Подільською височиною. У верхній частині долина річки має мальовничі схили, порослі лісом, у нижній — терасовані (тераси до 15—40 м заввишки). Ширина річища до 20 м. Використовують для водопостачання і зрошування (Бурштинське водосховище). На Г. Л.— міста Перемишляни і Рогатин.

ГНИЛИ́Й ЄЛА́НЕЦЬ — річка в Кіровоградській і Миколаївській областях УРСР, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 103 км, площа бас. 1235 км². Влітку часто пересихає. На річці збудовано 2 водосховища, воду яких використовують для зрошування. На Г. Є.— м. Нова Одеса.

ГНИЛИ́Й ТАШЛИ́К — річка в Черкаській обл. УРСР, ліва притока Тясмину (бас. Дніпра). Довж. 66 км, площа бас. 572 км². Живлення снігове і дощове. Використовують для пром. водопостачання, зрошування, риборозведення.

ГНИЛИ́Й ТІ́КИЧ — річка в Київській і Черкаській областях УРСР, один з витоків Тікичу (бас. Пд. Бугу). Довж. 157 км, площа бас. 3150 км². Використовують для пром. і комунального водопостачання, зрошування та риборозведення; три невеликі ГЕС. На Г. Т.— м. Звенигородка.

ГНИЛОП'ЯТЬ — річка у Вінницькій і Житомирській областях УРСР, права притока Тетерева. Довж. 99 км, площа бас. 1312 км². Долина вузька, кам'яниста, річище місцями порожисте. Ширина його у верхній течії до 0,8 м, у нижній — 10—20 м. Використовують для тех. водопостачання і зрошування. На Г.— м. Бердичів.

ГНИЛОРИБОВ Тимофій Яремович [н. 18.IV (1.V) 1901, с. Гусєво, тепер Каменського р-ну Ростовської обл.] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1947. Закінчив мед. ф-т Ростов. ун-ту (1925). З 1945 — професор Дніпроп. мед. ін-ту. Більшість праць присвятив питанням відновної та серцево-судинної хірургії, хірургічному лікуванню захворювань периферичного відділу нервової системи та ендокринних залоз тощо.

ГНИЛОСИРОВ (Гнилосир) Василь Степанович [9 (21).III 1836, Полтава — 22.X (3.XI) 1901, Канів]— український педагог, журналіст, письменник. Під час навчання в Харків. ун-ті в 60-х рр. брав участь в організації *недільних шкіл*. Друкувався під псевдонімом А. Гавриш на сторінках «*Основи*» і «*Киевской старины*». В 1873—95 — директор повітової школи в Каневі. Доглядав могилу Т. Г. Шевченка. З рукописної спадщини Г. інтерес становлять його щоденники.

ГНИЛЬНІ МІКРООРГАНІЗМИ — мікроорганізми, що спричинюють *гниття*. Серед Г. м. є *аероби* і *анаероби*. Виділяють протеолітичні ферменти, під впливом яких відбувається розклад складних азотвмісних органічних сполук (переважно білків) на простіші хім. сполуки

ГНИТТЯ — процес розщеплення азотвмісних органічних сполук від діяння *гнильних мікроорганізмів*. Має винятково важливе значення для *кругообігу речовин* на Землі. Внаслідок Г. складні органічні сполуки вимерлих рослин і тварин, різних покидьків тощо не нагромаджуються в природі (в ґрунті та водоймах), оскільки з них утворюються простіші органічні та мінеральні речовини (вуглекислий газ, аміак, сірководень, азотна, азотиста, сірчана і фосфорна к-ти), що використовуються в процесі *фотосинтезу* та *хемосинтезу* для побудови складних органічних компонентів тканин живого організму. Процес Г. багатоетапний, перебіг його залежить від складу органічних залишків, що розпадаються, виду гнильних мікроорганізмів, т-ри, доступу кисню тощо. Білкові молекули при цьому розщеплюються на поліпептиди (див. *Пептиди*) та *амінокислоти*, останні, підлягаючи *дезамінуванню*, звільнюють аміак. Г. білків супроводиться утворенням отруйних речовин з неприємним запахом (індол, скатол, сірководень та ін.). Вуглеводи та ліпіди розкладаються до низькомолекулярних жирних кислот та альдегідів (оцтова, пропіонова, масляна к-ти та ін.). Г. відбувається і в організмі тварин та людини. При деяких патологічних станах шлунково-кишкового тракту (отруєннях, непрохідності кишечника тощо) гнильні процеси можуть значно посилюватись і ускладнювати перебіг осн. захворювання. Г. зазнають харчові продукти; для зберігання їх стерилізують, висушують, заморожують та ін. У деревообробній пром-сті деревину оберігають від Г. за допомогою просмолювання і обробки антисептичними речовинами.

О. М. Федоров.

ГНІВАНЬ — селище міського типу Тиврівського р-ну Вінницької обл. УРСР, на р. Пд. Бузі. Залізнична станція. 8 тис. ж. (1977). Ремонтно-підшипниковий, шиноремонтний, залізобетонних конструкцій, цукр. з-ди, гранітні кар'єри, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 4 заг.-освітні школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, 4 б-ки. Відома з 1629.

ГНІДАВСЬКИЙ ЦУКРОВИЙ КОМБІНАТ — підприємство цукрової промисловості. Розташований у смт Вересневому поблизу залізничної ст. Гнідава Волин. обл. Утворений 1960. До складу комбінату входять цукровий з-д (введений в експлуатацію 1958) і бурякорадгосп. Осн. продукція: цукор-пісок, патока, сушений і свіжий жом, сінне вітамінне борошно. Виробнича потужність підприємства (1977) — 4,2 тис. т переробки цукр. буряків на добу. На з-ді встановлено сучас. устаткування, впроваджено нову технологію: безперервний дифузійний процес, фільтрацію соку й сиропу на дискових фільтрах тощо.

Л. С. Тараненко.

ГНІДИЙ Федір Іванович [н. 18.IV (1.V) 1893, м. Валки, тепер Харківської обл.] — український рад. майстер художньої кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Серед творів: куманці, глечики, вази, іграшки-свистунці (коники, баранчики, корівки); декоративна скульптура малих форм («Баран», «Лев», 1949), композиції («Мені тринадцятий минало...», 1961; «Чапаєвці на привалі», 1967, та ін.). Твори Г. зберігаються в багатьох музеях України, зокрема в ДМУНДМі.

ГНІДИНЦІВСЬКЕ НАФТОГАЗОВЕ РОДОВИЩЕ — родовище нафти й газу в пд. частині Чернігівської обл. УРСР. У геол. відношенні являє собою брахіантиклінальну складку (див. *Брахіантикліналь*).

Виявлено три поверхи нафтогазоносності. Перший (верхній) поверх пов'язаний з нижньопермськими і верхньокам'яновуг. відкладами і містить 5 нафт. горизонтів, що залягають на глиб. 1720—1900 м. Нафта малосірчиста (0,25—0,5% сірки), малосмолиста (4—7% смол), вихід бензинової фракції до 40—45%, густ.— 800—840 кг/м³. Розчинений газ складається гол. чин. з *пропану, бутану* й *етану*. Другий поверх становлять верхньовізейські відклади. Поклади газоконденсатні (див. *Конденсат газовий*). Газ метановий (до 79—95% метану). В складі конденсату до 65—70% бензинових фракцій, густ. його від 750 до 780 кг/м³. Третій поверх пов'язаний з турнейсько-візейськими відкладами, представлений 2 нафтогазоконденсатними горизонтами. Родовище відкрито 1959. Видобувати нафту почали 1965, газ — 1968. Нафта надходить на Кременчуцький нафтопереробний з-д, газ — до газопроводу Шебелинка — Київ.

В. Г. Дем'янчук.

ГНІДИНЦІВСЬКИЙ ГАЗОПЕРЕРОБНИЙ ЗАВОД — підприємство нафтової промисловості. Осн. виробнича частина з-ду розміщена поблизу с. Гнідинців Варвинського району Черніг. обл. Введено в експлуатацію 1974. Продукція: зріджений газ для комунально-побутового споживання, стабільний газовий бензин, газ для комунально-побутового споживання. В 1977 на з-ді перероблено 400,4 млн. м³ попутного нафт. газу. Рівень механізації виробничих процесів на Г. г. з. становив 1977 понад 90%; осн. технологічні процеси автоматизовано. *М. С. Теплов.*

ГНІЗДИЧІВ — селище міського типу Жидачівського р-ну Львівської обл. УРСР, на р. Стрий (прит. Дністра). Залізнична станція. 4,3 тис. ж. (1978). В Г.— комбікормовий з-д, філіал Львів. з-ду газової апаратури, цех целюлозно-паперового виробн. Жидачів. картонно-целюлозного з-ду, спиртозавод, виробниче відділення райсільгосптехніки, міжколг. птахоінкубаторна станція. 3 заг.-освітні школи, фельдшерсько-акушерський пункт. Будинок культури, 2 клуби, 4 б-ки. Відомий з 13 ст.

ГНІЗДІВКА (Neottia) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *зозулинцевих*. Жовтувато-бурі *сапрофіти* з редукованими листками. Квітки зібрані в китицю. Кореневище Г. густо вкрите м'ясистими корінцями, скупченими у вигляді пташиного гнізда (звідси й назва). Не маючи *хлорофілу*, гніздівка не здатна до *фотосинтезу*; всі поживні речовини одержує з ґрунту за допомогою гриба, який живе в *симбіозі* з її корінням (*мікориза*). 9 видів, поширених у помірній смузі Європи і Азії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — один: Г. звичайна (N. nidus-avis) з буруватими квітками. Росте в тінистих листяних і мішаних лісах. Іл. с. 72.

ГНІЗДОВА СІВБА — один із способів *рядкової сівби* просапних культур, коли насіння висівають (спеціальними сівалками) не суцільним рядком, а гніздами (на певній відстані одне від одного) із заданою кількістю насінин у гнізді. Перевага Г. с. порівняно з широкорядною полягає в економії насіння, поліпшенні умов живлення рослин, зменшенні затрат на догляд за посівами.

ГНІЗДУВАННЯ — період розмноження у птахів, пов'язаний з влаштуванням гнізда, висиджуванням кладки яєць і вигодовуванням пташенят. Розрізняють Г. моноциклічне, що відбувається раз на рік, і поліциклічне — повторюється кілька разів на рік. З Г. пов'язаний ряд змін, що відбуваються в цей час в організмі птахів (нагромадження за-

Д. М. Гнатюк.

П. Д. Гнений.

В. Б. Гнєдаш.

Б. В. Гнєденко.

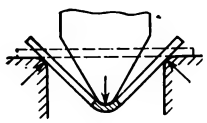

Гнуття (схема).

Гну звичайний.

Гоацин з пташеням.

Гніздівка звичайна:
1 — суцвіття;
2 — стебло з кореневищем;*3* — квітка.

пасів енергетичних речовин, зокрема жиру, глікогену, збільшення розмірів та активізація функції статевих залоз, поява т. з. «шлюбного вбрання» тощо) та в їхній поведінці (сезонні переміщення, влаштування гнізда, *токування*).

ГНІЗНА — річка в Тернопільській обл. УРСР, ліва притока Серету (бас. Дністра). Довж. 81 км, площа бас. 1110 км². Тече Подільською височиною. Живлення снігове і дощове. Використовують для зрошування і тех. водопостачання. На Г.— м. Теребовля.

ГНІЙ у медицині — *випіт*, який утворюється внаслідок гнійного запалення. До складу Г. входять багата на білок рідина, *лейкоцити* в стані розпаду, частинки змертвілої тканини, ферменти й мікроорганізми — здебільшого збудники нагноєння (в деяких випадках у Г. може й не бути мікробів). Колір і консистенція Г. залежать від характеру запального процесу. Г. токсично впливає на організм і тому звичайно підлягає видаленню шляхом розрізу або відсмоктуванням через прокол гнійної порожнини.

ГНІЙ у сільському господарстві — суміш твердих і рідких тваринних виділень; найпоширеніше *органічне добриво*. Г. буває з підстилкою — підстилковий Г. або без неї — рідкий (безпідстилковий) Г. на тваринницьких комплексах пром. типу. Підстилковий Г містить (у %): азоту — 0,5, фосфору — 0,25, калію — 0,6, кальцію — 0,4, а також магній, марганець, сірку, бор та ін. елементи, необхідні для живлення рослин. Органічні речовини, що містяться в Г., позитивно впливають на фіз.-хім. властивості й *структуру ґрунту*. Кожна тонна внесеного в грунт підстилкового Г. забезпечує загальний щорічний (протягом 7—10 років) приріст урожаю в сівозміні (в перерахунку на зерно) на 1—2 ц. Середньорічний вихід Г. від однієї тварини: від дорослих тварин великої рогатої худоби 6—12 т, від молодняка — 4—6 т, від коней — 5—6 т, від свиней — 1,5 т, від овець — 0,6 т. Вносять Г. у польових сівозмінах: на Поліссі — 30—40 т/га (насамперед під картоплю і озимину); в Лісостепу — 20—25 т/га (під цукр. буряки і озиму пшеницю, яка є їхнім попередником); у Степу — 15—20 т/га (під озиму пшеницю, соняшник, кукурудзу). Дози рідкого Г. рекомендують збільшувати в 1,5—2 рази. Для правильного зберігання і найраціональнішого використання підстилкового Г. у кожному господарстві необхідно мати *гноєсховище*.

Літ.: Вышинский А. М. Органические удобрения и значение торфа в их накоплении. К., 1965; Довідник по удобренню сільськогосподарських культур. К., 1975.

П. О. Дмитренко.

ГНОЄСХО́ВИЩЕ — споруда для зберігання *гною* свійських тварин, нагромадження і приготування цінного *органічного добрива*; на випадок *інвазійних хвороб* чи *інфекційних хвороб* тварин Г. використовують для знезараження гною. Будують Г. при фермі або на полях *сівозміни* як окремими спорудами, так і під підлогою тваринницьких приміщень. Г. бувають відкриті й закриті; заглиблені, напівзаглиблені й наземні. Твердий гній у відкритих Г. (на площадках; у заглибленнях, напівзаглиблених траншейних сховищах, дно і стінки яких роблять водонепроникними) укладають штабелями завширшки не менше як 2 м, заввишки — 2—3 м. Бетоновані Г. під підлогою тваринницьких приміщень завантажують крізь решітки або люки, зроблені в перекритті над сховищем.

Ю. Г. Розов.

ГНОЄТВО́РНІ БАКТЕ́РІЇ, піогенні бактерії — *бактерії*, що спричинюють гнійні інфекції (абсцеси, сепсис, гнійне запалення серозних оболонок порожнин тіла тощо) у тварин і людини. До Г. б. належать *стафілококи, гонококи, стрептококи, менінгококи,* синьогнійна паличка тощо. Властивостей Г. б. за певних умов можуть набувати численні види негноєтворних бактерій. Так, збудник *черевного тифу* (Salmonella typhi) не є гноєтворним мікробом, але може спричинювати гнійний холецистит. Див. також *Інфекція.*

ГНОЇВКА — рідка частина *гною*, що утворюється з рідких виділень тварин під час стійлового утримання їх. Цінне, переважно азотно-калійне, добриво, яке зберігають у гноївкозбірниках і *гноєсховищах*. Використовують Г. при виготовленні компостів з торфом, а також як основне удобрення та для підживлення с.-г. культур суцільного посіву, розбавляючи її в 2—3 частинах води.

ГНОЙОВИКИ́ — група пластинчатовусих жуків (підродини Geotrupinae, Aphodiinae, Coprinae). Більшість Г. та їхні личинки живляться екскрементами, деякі — групами хребетних тварин і рослинним перегноєм. Довж. тіла 2,5—40 мм; колір чорний, бурий, жовтий, строкатий, іноді яскравий з металевим блиском. Личинка схожа за формою на літеру С, у Coprinae — з горбом на спинному боці. Мають одне, рідше 2 покоління на рік. Бл. 6000 видів, поширених на всіх материках, в СРСР — бл. 450, з них в УРСР — 129. Г. виконують у природі роль асенізаторів, деякі — проміжні хазяї паразитичних червів. Іл. с. 70.

С. І. Медведєв.

ГНО́МИ — у зх.-європейській міфології ду́хи, що жили в надрах землі й охороняли підземні скарби. Уявляли їх як карлят, чоловіків-потвор або жінок-красунь (гноміди), що могли прибирати різного вигляду. Образи Г. часто використовувалися в казках і романтичній поезії.

ГНО́МОН (грец. γνώμων, букв.— знавець) — вертикальний стрижень, який відкидає тінь на горизонтальну поверхню (див. *Годинник сонячний*). За довжиною тіні визначають *зенітну віддаль* Сонця, за її напрямом у полудень — *полудневу лінію*.

ГНОСЕОЛО́ГІЯ (від грец. γνῶσις — пізнання і λόγος —вчення)— вчення про сутність і закономірності пізнання; *пізнання теорія*.

ГНОСТИЦИ́ЗМ (від грец. γνωστικός — пізнавальний, той, хто пізнає) — збірна назва релігійно-філософських учень, що поєднали в собі ідеї раннього християнства з ідеями релігій Стародавнього Сходу та античної філософії (*неоплатонізму*, неопіфагореїзму тощо). В 2—3 ст. Г. поширився в країнах Бл. Сходу. Гол. представники Г.— Валентин з Єгипту (2 ст.) і Василід з Сирії (2 ст.). За вченням Г., *матерія* як гріховне і зле начало протистоїть духовному непізнанному первоначалу, що виявляє себе в *емanації* (витіканні нижчих форм буття з вищих). Г. проповідував віру у вище містичне знання (гносис), яке нібито вказує людській душі істинний шлях до спасіння від покарання в загробному житті. Християнська церква проголосила Г. єрессю, а праці гностиків знищувала. Лише 1945—46 у Хенобоскіоні (Єгипет) було знайдено гностичні тексти. Пізньою формою Г. є *маніхейство*. Вплив Г. певною мірою позначився на ідеях *антропософії і теософії*.

ГНОТОБІОЛО́ГІЯ (від грец. γνωτός — відомий, очевидний та *біологія*), гнотобіотика, біологія безмікробних тварин — галузь експериментальної біології, медицини і ветеринарії, основним завданням якої є з'ясування значення мікроорганізмів та інших симбіонтів (див. *Симбіоз*), включаючи збудників хвороб, у нормальній життєдіяльності та в патології тварин і рослин. З цією метою гнотобіологи опрацьовують і удосконалюють методи одержання та утримання експериментальних рослин і тварин (гнотобіонтів), вільних від будь-яких організмів.

О. П. Маркевич.

ГНОЯ́К — те саме, що й *абсцес*.

ГНУ (Connochaetes) — рід *антилоп*. Довж. тіла до 2 м, вис. в холці до 1,3 м, маса до 275 кг. Має вигляд коня з бичачою головою. Роги є у самців і самок. Волосяний покрив темно-бурого кольору. Г.— полігамні тварини. Живуть невеликими стадами. Самка після майже 9-місячної вагітності народжує 1 теля. В роді 2 види, поширені в Пд. і Сх Африці: смугастий, або блакитний, Г. (C. taurinus) і звичайний, або білохвостий, Г. (C. gnou). Мисливські тварини. У зв'язку зі зменшенням чисельності перебувають під охороною закону. В СРСР Г. акліматизовано в *Асканії-Новій*.

ГНУС — комплекс кровосисних двокрилих комах: *комарів, мошок*, мокреців (див. *Мокрецеві*), гедзів (див. *Гедзеві*), *москітів* та ін., які тримаються в повітрі великими масами й нападають на людину і тварин. Поширений скрізь, крім Антарктиди і Арктики. Водиться в заболочених і низинних місцях, по берегах річок тощо. Г. завдає великих екон. збитків, спричинюючи зниження продуктивності та роботоздатності с.-г. тварин; багато видів Г. є переносниками збудників ряду хвороб людини і тварин (малярії людини і птахів, япон. енцефаліту, туляремії та ін.). Заходи боротьби: переважно меліоративні (*дренаж*, осушування та ін.), що обмежують

розмноження Г. Для індивідуального захисту людей застосовують *репеленти,* а також мех. засоби (сітки на вікна тощо).

ГНУТТЯ́, вигинання — обробка металів тиском, при якій заготовці або її частині надається вигнута форма. В процесі Г. (мал.) від діяння згинального моменту зовн. шари заготовки розтягуються, внутрішні — стискуються. До Г. належать виготовляння гнутих профілів, навивання пружин, профілювання (напр., *гофрування*), правка тощо. Здійснюється Г. ручним способом, на *вигинальних машинах* або універсальних *пресах*.

ГНУЧКИ́Й ВАЛ — вал, яким передається обертання і крутний момент між осями, що постійно зміщені або змінюють своє положення під час експлуатації. Відзначається малою жорсткістю при згині і значною при крученні. Розрізняють Г. в. дротяні і шарнірні. Дротяні Г. в. (мал.) складаються з власне вала, звитого з кількох шарів дроту, укладеного в гнучку захисну оболонку (броню), і арматури на кінцях для приєднання до *привода*. Такі вали використовують у *механізованих інструментах*, верстатах з переставними *шпинделями*, приладах дистанційного керування і контролю тощо. Шарнірні Г. в. складаються з шарнірно-з'єднаних коротких ланок, вміщених в оболонку; застосовують їх рідко (напр., у багатокорпусних парових турбінах).

М. С. Тривайло.

ГНЬО́ЗДОВСЬКІ КУРГА́НИ — давньоруські кургани (бл. 3000 насипів) 10 — поч. 11 ст. поблизу с. Гньоздова, за 12 км від Смоленська. З 1874 археологи розкопали бл. 850 насипів. Осн. обряд поховання — трупоспалення. При розкопках курганів знайдено мечі, наконечники стріл, списів, сокири, шоломи, монети, прикраси, знаряддя праці та ін. В одному з курганів знайдено амфору з найдавнішим слов. написом. У Г. к. поховані переважно слов'яни. Трапляються й поодинокі поховання *варягів,* однак твердження норманістів про те, що Г. к. належали варягам, безпідставні.

Гньоздовські кургани: глиняна посудина з кургану 10 ст.; напис («горохуща» — гірчиця) на тій же посудині; рукоятка меча

ГО́А, ДАМА́Н І ДІ́У — союзна територія в Індії, на зх. узбережжі п-ова Індостан. Пл. 3,8 тис. км². Нас. 860 тис. чол. (1971). Гол. місто — Панаджі. Гоа (на Малабарському березі) було захоплено португальцями 1510. Фортеці Даман і Діу (на протилежних берегах Камбейської зат.) на поч. 16 ст. належали д-ві Гуджарат; 1535 португальці захопили Діу, 1558—59 — Даман. Ці володіння утворили колонію Португ. Індія. Гоа стало центром португ. володінь на Сході (від Ормуза до Макао). В 17 ст. колонія занепала. З 30-х рр. 20 ст. поширився антипортуг. рух. У 1961 інд. війська визволили ці території. З 1962 — в складі Республіки Індія. Рельєф переважно низовинний, на Сх.— схили Зх. Гат. Основа економіки — с. г. Гол. культура — рис. Вирощують також цукр. тростину, кокосову й арекову пальми, манго, банани. Видобувають залізну, марганцеву й феромарганцеву руди, на узбережжі — сіль. Рибальство. Лісорозробки. Підприємства по переробці риби. Гол. порт — Мармаган.

ГОАЦИ́Н (Opisthocomus hoatzin)— птах, єдиний вид родини гоацинових ряду *куроподібних*. Довж. тіла до 62 см, маса до 800 г. Оперення верху темно-буре з оливковим відтінком, низу — бруднувато-руде. Грудна мускулатура і кіль слабо розвинені. Г. поширений у Пд. Америці. Населяє вологі ліси бас. р. Амазонки. Тримається зграйками, літає мало. Живиться рослинною їжею. В кладці 2—4 яєць. Пташенята вилуплюються майже голими, на крилах є добре розвинені фаланги 1-го і 2-го пальців з кігтями, за допомогою яких пташенята добре лазять по гілках. Викопні Г. відомі з міоценових (Пд. Америка) і еоценових (Франція) відкладів.

М. Гоббема. Алея в Мідделгарнісі. 1689. Національна галерея. Лондон.

ГО́ББЕМА (Hobbema) Мейндерт (хрещений 31.X 1638, Амстердам— 7.XII 1709, там же) — голландський художник. Є припущення, що 1656—57 Г. навчався в *Я. Рейсдала*. Працював в Амстердамі. Зображував природу рідного краю. Малював переважно млини, лісові галявини («Млин», «Дорога у лісі», 1663; «Алея в Мідделгарнісі», 1689; «Ліс», «Водяний млин», «Ставок у лісі»). Твори Г. зберігаються в музеях Лондона, Вашінгтона.

ГО́ББС (Hobbes) Томас (5.IV 1588, Малмсбері — 4.XII 1679, Гардуїк) — англійський філософ-матеріаліст, ідеолог англійської бурж. революції середини 17 ст., один з основоположників механістичного матеріалізму. Систематизуючи і розвиваючи матеріалізм *Ф. Бекона,* Г. звільнив його від поступок теології, водночас надавши йому завершеної механістичної форми. Вважав матерію єдиною субстанцією світу, однак усі її необхідні властивості зводив до протяжності і фігури, а різноманітність форм руху матерії — до мех. руху. В теорії пізнання Г. розвивав беконівський *емпіризм,* намагаючись поєднати його з ученням про аксіоматичний метод геометрії як нібито універсальний метод пізнання. Г. був атеїстом, ототожнював релігію з марновірством, а її коріння вбачав у страхові, породженому неуцтвом. Проте, відображаючи інтереси буржуазії, схилявся до *деїзму* і вважав можливим для д-ви використовувати релігію для утримання нар. мас у покорі. В своїй соціальній доктрині Г. дотримувався ідеалістичних, проте прогресивних для 17 ст. завдяки їхній антифеод. та антитеологічній спрямованості теорій «природного стану» людей і «договірного» походження д-ви. Розглядаючи людину як природженого індивідуаліста та егоїста, Г. робив висновок, що «природним станом» людства є «війна всіх проти всіх», і вимагав беззастережного підкорення громадян д-ві, яку визнавав абсолютним сувереном. Ученню Г. про суспільство були притаманні *антиісторизм* та антидемократизм. Це спричинилося до використання його окремих тверджень сучас. бурж. соціологами.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1964. *Літ.:* Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство... Твори, т. 2; История философии, т. 1. М., 1957; Мееровский Б. В. Гоббс. М., 1975.

А. О. Пашкова.

ГОБЕЛЕ́Н — витканий вручну килим-картина (*шпалера*). Власне — виріб паризької мануфактури, яка існує й тепер (заснована 1662 як королівська в передмісті Сен-Марселя на базі килимової майстерні та фарбарні родини Гобеленів). Розквіт виробництва Г. припадає на 17—18 ст. Серії Г. на реліг. теми, на сюжети з лицарських романів і з життя королів виготовляли часто за картонами відомих художників — Ш. Лебрена, Ф. *Буше,* Ш. Купеля. Г. ткали з вовни, з домішкою шовкових, а часом золотих і срібних ниток. Основа була не фарбована. Пітання складалося з ниток величезної кількості різних відтінків і проходило не через усю ширину Г., а лише в межах кожного кольору; його обірвані кінці надавали зворотному бокові Г. вор-

Гобелен «Туалет Психеї» (за Рафаелем). 1-а половина 17 ст.

Т. Гоббс.

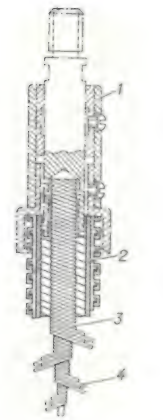

Гнучкий вал дротяний: *1* — арматура; *2* — оболонка (броня); *3* — гнучкий вал; *4* — шар навитого дроту.

І. О. Говоров.

). М. Гоголєва.

З. П. Гоголь.

. **Гогарт.** Дівчина креветками. 40—)-і рр. 18 ст. Національна галерея. Лон-он.

систості, тоді як лицьовий бік був рубчастий. Згодом Г. почали називати й шпалери багатьох мануфактур Франції та інших європейських країн, а з 19 ст.—і взагалі шпалери і навіть машинні оббивні тканини й тематичні килими (див. *Килимарство*). Цінна колекція Г. зберігається в ДЕ. Кілька Г. є в Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

ГО́БІ — пустельні та напівпустельні області в Центральній Азії, в межах Монголії та Китаю. Рельєф рівнинний, переважні висоти 900—1200 м, подекуди — окремі хребти. Численні сухі русла. Клімат різко континентальний, сухий. У річках вода буває тільки влітку. Багато солоних озер, солончаків. Рослинність розріджена, дуже бідна (злаки, солянки, полин тощо). З тварин водяться дикий верблюд, осел-кулан, кінь Пржевальського, антилопи та ін. Поширені гризуни. Населення займається в основному скотарством, на поливних землях розвинуте землеробство. Г. досліджували рос. вчені М. М. *Пржевальський*, П. К. *Козлов*, В. О. *Обручев*.

ГОБІНО́ (Gobineau) Жозеф-Артюр де (14.VII 1816, поблизу Парижа — 13.X 1882, Турін) — французький письменник, соціолог і публіцист, один із засновників расистської теорії і расово-антропологічної школи в соціології (див. *Расизм, Антропосоціологія*). В праці «Про нерівність людських рас» (1853—55) висунув реакційні ідеї про те, що расові ознаки окремих народів є визначальним фактором їхнього розвитку. Боротьбу рас вважав рушійною силою історичного прогресу, а білу расу — найвищою. Расово-антропологічними відмінностями Г. намагався виправдати соціальний гніт і колоніальну експансію капіталізму.

А. К. Бичко.

ГОБО́Й (нім. Hoboe, від франц. hautbois, букв.— високе дерево) — дерев'яний духовий музичний інструмент. В 17—18 ст. набув сучас. вигляду. Являє собою конічну трубку з системою клапанів і невеликим розтрубом. Використовується в симф., оперних, інколи естрадних оркестрах. Серед різновидів Г.: теноровий (англ. ріжок), альтовий (Г. д'амур), баритоновий (гекельфон).

ГО́БСОН (Хобсон; Hobson) Джон-Аткінсон (6.VII 1858, Дербі — 1.IV 1940, Лондон) — англійський бурж. економіст. У 1887—97 читав курс політ. економії в Оксфордському та Лондон. ун-тах. Праці Г. присвячені гол. чин. дослідженню розвитку капіталістичного г-ва. Осн. причину екон. криз він вбачав у недостатній купівельній спроможності мас, виступав за заг. зростання заробітної плати і деяке обмеження прибутків капіталістів. Закликав повернутися до умов домонополістичного капіталізму, окремі вади якого вважав можливим усунути шляхом парламентських реформ. Відкидаючи в цілому концепцію Г., В. І. Ленін використав фактичний матеріал і деякі висновки його праці «Імперіалізм» (1902, рос. перекл. 1918) у творі «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».

ГО́ВДЯ Петро Іванович (н. 1.XI 1922, с. Копачів, тепер Обухівського р-ну Київської обл.) — український рад. мистецтвознавець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. В 1949 закінчив Ін-т ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Автор книг «Т. Г. Шевченко-художник» (1955), «М. К. Пимоненко» (1957), «Українське радянське образотворче мистецтво» (1958), «Абстракціонізм і кому він служить» (1963), «Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст.» (1964); співавтор «Нарисів з історії українського мистецтва» (1966).

ГОВЕЛА́К (Hovelacque) Александр-Абель (1843, Париж — 1896, там же) — французький лінгвіст і антрополог. Осн. праці: «Лінгвістика» (1875), де серед слов. мов розглядає й українську, вказуючи на її спорідненість з російською; «Етюди з лінгвістики й етнографії» (1878), «Короткий нарис антропології» (1887).

ГОВЕ́РЛА — найвища вершина *Карпат Українських* і всієї України. Вис. 2061 м. Підноситься над хребтом Чорногора, на межі між

Говерла

Закарп. та Івано-Фр. областями. На схилах — букові й хвойні ліси, вище — чагарникове криволісся, гірські луки. На вершині — кам'яні осипища. Входить до складу *Карпатського заповідника*.

ГО́ВІР — різновид загальнонародної мови. Г. є істор. категорією, що виникла внаслідок мовних і сусп. процесів. Особливості Г. виявляються в фонетиці, морфології, лексиці тощо. У *лінгвістичній географії* риси тер. Г. відображають на картах; ті з Г., що територіально сходяться, можуть дати пасмо *ізоглос*. Кілька Г. об'єднують у групу Г., або *наріччя*. Г. укр. мови складаються з *говірок*. Г. ототожнюють з *діалектом* або вважають вужчим за нього. Карту див. на окремому аркуші, с. 192—193.

І. О. Варченко.

ГОВІ́РКА — найменший різновид загальнонародної мови, належить до *говору*. Одна Г. може вживатися в одному або кількох населених пунктах, і, навпаки, кілька говірок може співіснувати в одному населеному пункті.

ГО́ВОРОВ Леонід Олександрович [10 (22).II 1897, с. Бутирки, тепер Кіровської обл.— 19.III 1955, Москва] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1945), дійсний член Академії арт. наук (з 1946). Член КПРС з 1942. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1938—Академію Генштабу. Брав участь у рад.-фінл. війні 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни з 1941 командував 5-ю армією, яка брала участь у *Московській битві 1941—42*, з 1942 — Ленінгр. фронтом. Після війни послідовно обіймав посади команд. військами Ленінгр. військ. округу, гол. інспектора Рад. Армії, заст. міністра оборони СРСР і головнокоманд. військами ППО країни. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом «Перемога», 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГО́ВТВА, Голтва — село Козельщинського р-ну Полтавської обл. Г. згадується в літописі під 1097. В 1638 під Г. відбулися бої між сел.-козацькими загонами, очолюваними *Я. Остряниним*, і польс.-шляхетським військом. У 1648—1781 Г.— сотенне містечко Полтав., потім Миргород. полку. В 1919 поблизу Г. діяв партизанський загін. У 1897 і 1900 Г. відвідав О. М. Горький. Він присвятив їй оповідання «Ярмарок у Говтві».

ГОВ'ЯДО́ВСЬКА Надія Олександрівна (н. 15.III 1893, Київ — 5.IV 1971, там же) — український рад. педагог-методист, засл. вчителька УРСР (з 1941). Член КПРС з 1940. З 1912 вчителювала на Київщині. В 1940—59 — інспектор-методист М-ва освіти УРСР. Г.— автор букваря й читанки для першого класу шкіл УРСР (11 видань). Нагороджена орденом Леніна, медалями.

П. Л. Уховська.

ГО́ГАРТ (Хогарт; Hogarth) Уїльям (10.XI 1697, Лондон — 25.X 1764, там же) — англійський художник і теоретик мистецтва. Навчався у гравера Е. Геймбла, з 1720 — в академії Дж. Торнгілла в Лондоні. З 1757 — придворний живописець. Г.— автор картин і серій гравюр, в яких викривав вади тогочасної англ. дійсності. Твори: серії — «Кар'єра повії» (1732), «Кар'єра марнотрата» (1732—35), «Модний шлюб» (1743—45), «Вибори» (бл. 1754); «Дівчина з креветками» (40—50-і рр. 18 ст.), та ін. Іл. див. також до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 448—449.

Тв.: Укр. перекл.— Про красу. К., 1978.

Літ.: Герман М. Ю. Уильям Хогарт и его время. Л., 1977.

ГОГЕБАШВІ́ЛІ Яків Семенович [15 (27).X 1840, с. Варіані, тепер Горійського р-ну Груз. РСР — 1 (14).VI 1912, Тбілісі] — грузинський педагог і дитячий письменник. Навчався в Київ. духовній академії, слухав лекції у Київ. ун-ті (1861—63). Працював інспектором Тбіліської духовної семінарії. У пед. діяльності був послідовником К. Д. *Ушинського*, виступав за навчання рідною мовою. У 1873 звільнений з роботи як політично неблагонадійний. Г. належать численні наук.-пед. праці. Основоположник груз. дитячої л-ри, автор понад 130 оповідань. Пропагував творчість Т. Г. Шевченка в Грузії, присвятив йому статті «Маленька замітка про великого поета», «Тарас Шевченко — великий поет України» (обидві —

груз. мовою, 1911). У 1960 уряд Груз. РСР встановив медаль ім. Гогебашвілі.

ГОГЕ́Н (Gauguin) Поль-Ежен-Анрі (7.VI 1848, Париж — 8.V 1903, с-ще Атуона, Маркізькі острови) — французький живописець. У 60—70-х рр. 19 ст. служив моряком, пізніше — біржовим маклером; з 1883 цілком присвятив себе мистецтву. В 1886—91 працював у Бретані, в Арлі (разом з В. *Ван Гогом*), на о. Мартініка, з 1891 — переважно на о. Таїті. Ранній період творчості Г. пов'язаний з *імпресіонізмом*, зрілий — з *символізмом*. Найвідоміші полотна, створені в Океанії («А, ти ревнуєш?», 1892, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві; «Таїтянські пасторалі», «Жінка тримає плід», обидва — 1893, ДЕ, та ін.); ці твори насичені мотивами полінезійської культури і міфології, оспівують духовну й фіз. красу тубільців, які живуть у гармонійній єдності з природою. Творчість Г. мала значний вплив на мистецтво 1-ї чверті 20 ст. Г. працював також у галузі скульптури, графіки й кераміки.

Тв.: Рос. перекл.— Письма.— Ноа-Ноа.— Из книги «Прежде и потом». Л., 1972.
Літ.: Кантор-Гуковская А. С. Поль Гоген. Л.— М., 1965; Даниельссон Б. Гоген в Полинезии. Пер. со швед. М., 1973.

ГОГЕНЦО́ЛЛЕРНИ (Гоенцоллерни; Hohenzollern) — династія бранденбурзьких курфюрстів (1415—1701), прусських королів (1701—1918), німецьких імператорів (1871—1918). Г. виражали інтереси *юнкерства*, згодом — монополістичного капіталу. Гол. представники Г.: *Фрідріх II, Фрідріх-Вільгельм III, Вільгельм I, Вільгельм II*. Представники швабської лінії Г.— Гогенцоллерни-Зігмарінгени 1866—1947 були королями Румунії.

ГОГЕНШТА́УФЕНИ (Hohenstaufen), Штауфени — династія німецьких королів та імператорів «*Священної Римської імперії*» 1138—1254; швабський князівський рід. Найвідоміший представник — *Фрідріх I* Барбаросса.

ГО́ГОЛЕВЕ — селище міського типу Великобагачанського р-ну Полтавської обл. УРСР. Залізнична станція. 2,6 тис. ж. (1978). В Г.— видобування нафти (цехи управління «Полтавнафтагаз»), відділення радгоспу «Перемога» по вирощуванню племінного молодняка великої рогатої худоби. 2 заг.-освітні школи, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки. Утворене 1957.

ГО́ГОЛЄВА Олена Миколаївна [н. 25.III (7.IV) 1900, Москва] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1949), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1948. З 1918 працює в Малому театрі. Ролі: Софія («Лихо з розуму» Грибоєдова), Панова («Любов Ярова» Треньова), герцогиня Мальборо («Склянка води» Скріба), леді Макбет («Макбет» Шекспіра), Падолист («Крила» Корнійчука) та ін. Знімалася в кіно («Гобсек», «Про це забувати не можна» та ін.). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1948, 1949.

ГО́ГОЛЯ М. В. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у с. Великих Сорочинцях Миргородського р-ну Полтавської обл. Засн. 1929 у будинку, де народився письменник. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 музей був зруйнований нім.-фашист. загарбниками. У 1951 в новозбудованому приміщенні музей відновлено. У

Музей М. В. Гоголя в селі Великих Сорочинцях

фондах музею — 3,5 тис. експонатів: унікальні документи, особисті речі письменника, власноручні малюнки, перші видання та рукописи творів, ілюстрації до них, роботи художників І. Рєпіна, П. Коровіна, К. Трутовського.

ГО́ГОЛЬ Василь Панасович (Яновський; 1777, х. Купчинський, тепер с. Гоголеве Шишацького р-ну Полтавської обл.— березень 1825, с. Кибинці, тепер Миргородського р-ну Полтавської обл.) — український письменник, батько М. В. *Гоголя*. Навчався в Полт. духовній семінарії. Був організатором домашнього театру укр. поміщика Д. П. Трощинського в с. Кибинцях. Тут поставив два власні водевілі з укр. нар. побуту [«Собака-вівця» (текст не зберігся) і «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом»].

Тв.: Простак. К., 1955

ГО́ГОЛЬ Микола Васильович [20.III (1.IV) 1809, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтавської обл.— 21.II (4.III) 1852, Москва] — російський письменник. Основоположник критичного реалізму в рос. л-рі. Син В. П. *Гоголя*. Дитинство минуло в с. Василівці (тепер Гоголеве) поблизу Миргорода. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук (1828). Того самого року переїхав до Петербурга. Ранні твори (1825—27) не збереглися. В 1829 видав поему «Ганц Кюхельгартен», яка дістала негативну оцінку критики. Творчому зростанню сприяло знайомство з представниками передової громадськості Росії, особливо з О. Пушкіним. Літ. славу Г. приніс цикл повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» (ч. 1—2, 1831—32) — «Сорочинський ярмарок», «Майська ніч, або Утоплена», «Страшна помста» та ін., в яких змальовано поетичний образ України, овіяний повір'ями й легендами. З 1834 Г.— ад'юнкт-професор на кафедрі загальної історії при Петерб. ун-ті. Опублікував розвідки з історії України та загальної історії («План викладання загальної історії», «Погляд на утворення Малоросії», 1834, тощо), статтю «Про малоросійські пісні» (1834). Збирав укр. нар. пісні, матеріали до рос.- укр. словника, про що писав у листах до М. Максимовича, І. Срезневського та ін. У 1835 вийшли збірки «Миргород» (повісті «Старосвітські поміщики», «Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем», «Вій») та «Арабески» (статті й т. з. петерб. повісті — «Невський проспект», «Портрет» і «Записки божевільного»). Ці твори, як і повісті «Ніс» (1836) і «Шинель» (1842), свідчать про утвердження письменника на позиціях реалізму. В цих повістях зазвучав гоголівський «сміх крізь сльози». Повість-епопея «Тарас Бульба» (1835) — про героїчну боротьбу укр. народу проти іноз. гнобителів. У 1-й пол. 30-х рр. Г. працював над комедіями «Володимир 3-го ступеня» (незакінчено), «Одруження» (опубліковано 1842). У комедії «Ревізор» (поставлено 1836 у петерб. Александринському театрі) Г. затаврував деспотизм і сваволю царських урядовців, казнокрадство. У 1836 Г. виїхав за кордон, де перебував, з перервами на приїзди до Росії, до 1848. Жив у Веве (Швейцарія), Парижі, Римі. Вершина творчості Г.— поема-роман «Мертві душі» (т. 1, 1842), в якій письменник дав узагальнюючу картину кріпосної Росії, показав представників усіх соціальних верств, викривав кріпосницьку дійсність. В поемі зазвучала віра в майбутнє батьківщини. В 40-і рр. посилились реакційні засади в світогляді Г., що виявилося в книзі «Вибрані місця з листування з друзями» (1847), яку різко критикував В. Бєлінський у «Листі до Гоголя». В 1848 Г. повернувся до Росії. Продовжував роботу над 2-м томом «Мертвих душ», однак зазнав творчої невдачі при спробі вивести ідеальних героїв — поміщиків, чиновників і купців. За кілька днів до смерті спалив рукопис. Творчість Г.— важлива ланка становлення рос. критичного реалізму. Під впливом Г. в рос. л-рі виник напрям — «натуральна школа». М. Чернишевський назвав цілий період у розвитку рос. л-ри (40—50-і рр.) «гоголівським». Творчість Г. мала великий вплив на укр. л-ру, насамперед на творчість Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка. У вірші «Гоголю» (1844) Шевченко говорив про свою ідейно-творчу близькість до письменника. П'єси Г. на укр. сцені ставилися з серед. 19 ст. (Чернігів, Ніжин, Полтава, Київ). Для театру твори Г. переробляли М. Кропивницький та М. Старицький, укр. мовою їх перекладали І. Франко, Леся Українка, С. Васильченко, М. Рильський, Остап Вишня, П. Панч та ін. За сюжетами творів Г. створено опери М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, П. Чайковського, М. Лисенка, балет В. Соловйова-Сєдого, кінофільми. Гоголівська тематика широко відображена в рос. та укр. живописі. Г. встановлено пам'ятники в Моск-

М. В. Гоголь.

Пам'ятник **М. В. Гоголю** на Суворовському бульварі в Москві. Скульптор М. А. Андреєв.

П. Гоген. Жінка тримає плід. 1893. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Гоголь звичайний (на передньому плані — самець).

Пісковий **годинник**.

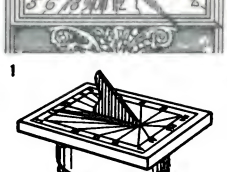

1

2

Годинники сонячні:
1 — вертикальний;
2 — горизонтальний.

ві (два), Миргороді, Ніжині, Полтаві, в селах Великих Сорочинцях, Гоголевому, Диканці, Шишаках. Музеї М. В. Гоголя відкрито в с. Великих Сорочинцях та в Ніжині. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—14. М., 1937—52; Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1976—78; У к р. п е р е к л.— Твори, т. 1—3. К., 1952; Драматичні твори. К., 1952; Вечори на хуторі біля Диканьки. К., 1975.

Літ.: Бєлінський В. Г. Про Гоголя. К., 1952; Чернышевский Н. Г. Очерки гоголевского периода русской литературы. В кн.: Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений, т. 3. М., 1947; Крутікова Н. Є. М. В. Гоголь і українська література XIX століття. К., 1952; Гоголь і українська література XIX ст. К., 1954; Храпченко М. Б. Творчество Гоголя. М., 1959; Степанов Н. Л. Н. В. Гоголь. М., 1959; Карпенко А. И. О народности Н. В. Гоголя. К., 1973; Бойко І. З., Гімельфарб Г. М. Гоголь і Україна. Бібліографічний покажчик. К., 1952. *О. І. Гончар.*

ГО́ГОЛЬ (Bucephala) — рід птахів родини *качачих*. Найпоширеніший Г. з в и ч а й н и й (B. clangula). Довж. тіла 48—50 см, маса 600—1100 г. Забарвлення строкате, біле з чорним. Водиться в Європі, Азії, Пн. Америці; в СРСР — у лісовій, частково лісостеповій зонах. В УРСР буває лише під час весняного (березень — квітень) і осіннього перельотів. Живе на незаросліх озерах і ріках зі швидкою течією. Гніздиться в дуплах. Кладку з 8—12 яєць насиджує бл. 20 днів. Живиться Г. безхребетними, дрібною рибою, насінням водяних рослин. Об'єкт спортивного полювання.

М. А. Воїнственський.

ГОГО́ЦЬКИЙ Сильвестр Сильвестрович [5(17).I 1813 — 29.VI (11.VII) 1889] — вітчизняний філософ-ідеаліст. Професор Київ. духовної академії (1841—50) і Київ. ун-ту (1851—86). Автор праць з історії філософії та одного з перших у Росії словникового видання — «Філософського лексикона». Спочатку виступав як послідовник Г.-В.-Ф. *Гегеля*, переважно його істор.-філос. концепції, згодом став на шлях критики Гегеля з позицій *теїзму* та християнського містицизму. Активно підтримував русифікаторську політику царського уряду на Україні, заперечуючи існування укр. нації та укр. культури. Реакційні погляди Г. були піддані рішучій критиці М. Г. Чернишевським, Д. І. Писарєвим, М. О. Антоновичем та ін.

Годинник астрономічний. Блок-схема кварцового годинника: *1* — кварцовий генератор; *2* — помножувач частоти; *3* — подільник частоти; *4* — синхронний мотор; *5* — редуктор; *6* — контактний пристрій для подавання сигналів точного часу; *7* — годинник.

ГОДА́ВАРІ, Годі — ріка в Індії. Довж. 1450 км, площа бас. 290 тис. км². Бере початок на схилах Зх. Гат, тече на Сх., перетинає плоскогір'я Декан, впадає в Бенгальську зат., утворюючи велику (понад 2 тис. км²) дельту. Гол. притока — Пранхіта (ліва). Живлення дощове. Режим мусонний. У серед. течії і в районі дельти судноплавна. В пониззі широко використовують для зрошування. На Г.— м. Раджамандрі.

ГО́ДВІН (Годуїн; Godwin) Уїльям (3.III 1756, Уїсбіч — 7.IV 1836, Лондон) — англійський письменник, публіцист, історик. Політ. погляди Г. виразив у трактаті «Міркування про політичну справедливість» (1793), де він піддав критиці існуючий суспільний лад Англії і змалював утопічну картину ідеального суспільства без приватної власності. Автор романів «Сент-Леон» (1799), «Флітвуд» (1805), «Мендвілл» (1817) та ін. В соціальному романі «Речі, якими вони є, або Пригоди Калеба Уїльямса» (1794) Г. викривав насильство панівних класів.

Тв.: Рос. перекл.— О собственности. М., 1958: Калеб Уильямс. М.— Л., 1961.

ГО́ДДАРД (Goddard) Роберт (5.X 1882, Вустер, штат Массачусетс — 10.VIII 1945, Балтімор)— американський учений, один з піонерів ракетної техніки. В 1908 закінчив Вустерський політех. ін-т. У 1914—43 працював у Кларківському ін-ті (з 1919 — професор). У 1942—45 — директор Дослідного авіац. бюро. В 1920 почав проводити досліди з кисневоуглеводневим паливом, 1921 — стендові випробування *рідинного ракетного двигуна*. Г. розробив і випробував ряд експериментальних рідинних ракет і двигунів. Його ім'ям названо кратер на зворотному боці Місяця.

ГОДЕ́ЦІЯ (Godetia) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин род. онагрових. Бл. 36 видів, поширених у Пн. і Пд. Америці (переважно в Каліфорнії, Чілі). Деякі види, зокрема Г. г а р н у (G. amoena) і Г. в е л и к о к в і т к о в у (G. whitneyi), вирощують як декоративні. Іл. с. 78.

ГОДЗІАШВІ́ЛІ Василь Давидович [14 (27).XI 1905, Тбілісі — 30.I 1976, там же] — грузинський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1958). Член КПРС з 1943. В 1924—30 — у театрі ім. Ш. Руставелі, з 1930 — в театрі ім. К. Марджанішвілі (обидва — в Тбілісі). Ролі: Ахма («Анзор» Шаншіашвілі), Аветік («Інші тепер часи» Цагарелі), Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Тутті («Три товстуни» Олеші), боцман («Загибель ескадри» Корнійчука), Річард III (однойменна трагедія Шекспіра). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ГОДИ́ННИЙ КУТ — кут з вершиною у полюсі світу між небесним меридіаном і колом схилення світила. Див. *Координати небесні*.

ГОДИ́ННИК — прилад для вимірювання часу. Для роботи Г. використовують рівномірний поступальний або обертовий рух, а також постійні періодичні процеси, напр. обертання Землі навколо осі, коливання кварцової пластинки при наявності різниці електр. потенціалів на її гранях (кварцовий Г.), атомів (атомний, або *квантовий годинник*), молекул (молекулярний Г.) тощо. Час визначають пройденим шляхом, кутом повороту або числом коливань регулятора з відомим періодом, які відбуваються безперервно і мають по

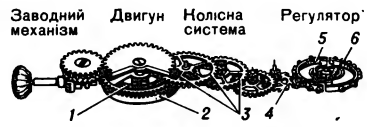

Принципова схема механізму кишенькового годинника: *1* — пружина; *2* — барабан; *3* — зчіпні колеса; *4* — спускове колесо; *5* — баланс; *6* — волосок.

змозі високу стабільність. У мех. Г. (маятникових, балансових тощо) регулятором є *маятник* або баланс. Джерелом енергії, яка підтримує амплітуду коливань регулятора і роботу передавального механізму, в мех. Г. є гиря або спіральна пружина, а в пізніших конструкціях — електромагнітне поле. Найважливішою характеристикою Г. є точність його ходу. Для досягнення якомога більшої точності в мех. Г. передбачено компенсацію температурних змін довжини маятника і спец. його підвіси. Найбільшої точності досягнуто в *годинниках астрономічних*. До «приладів часу», крім Г., входять також *секундомір*, *таймер*, хронометр тощо.

Першими Г. (вживалися ще в 3-му тис. до н. е.) були *годинники сонячні*, які визначали час за видимим рухом Сонця. Поряд із сонячними Г. у 2-му та 1-му тис. до н. е. використовували й рідинні, зокрема водяні (клепсидра, мал. с. 78) та піскові годинники, у яких вода (іноді ртуть) чи пісок під впливом тяжіння переміщувалися за строго визначений час із верхньої посудини в нижню (такі Г. застосовують і тепер у хімії, медицині тощо). Перші мех. Г.— шпиндельні з'явились у 14 ст. Точність їхнього ходу не перевищувала 0,5 год за добу. Після відкриття Г. *Галілеєм* явища незалежності періоду малих коливань маятника від амплітуди Х. *Гюйгенс* сконструював точніший, маятниковий Г. (1657). У 1675 він запропонував замість шпиндельного балансовий регулятор, що привело до створення точного переносного балансового Г. В кін. 18 ст. І. П. *Кулібін* запропонував оригінальну конструкцію біметалевого балансу. Унікальна колекція європейських Г. 16—20 ст. зберігається в *Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові. В її складі настільні, настінні, кишенькові, камінові і кишенькові годинники з різноманітними і складними механізмами та високохудожнім оформленням. Див. також *Годинникова промисловість*.

Я. Ю. Гордон.

ГОДИ́ННИК АСТРОНОМІ́ЧНИЙ — годинник високої точності, який застосовують при астрономічних спостереженнях (див. *Служба часу*). Найдосконаліші з Г. а. мають похибку серед. добового ходу порядку 0,001—0,002 с. Для забезпечення максимальної стійкості періоду коливань *маятника* його виготовляють з матеріалів, коеф. термічного розширення яких малий; влаштовують різні компенсаційні пристосування; годинники розміщують у спец. камерах чи приміщеннях, в яких підтримується стала т-ра, тиск тощо. З відкриттям п'єзоелектр. ефекту (див. *П'єзоелектрика*) і розвитком теорії будови атома застосовують електронні кварцові (мал.) і *квантові годинники*. Похибка ходу цих годинників порядку 10^{-7}—10^{-8} секунди за добу.

Я. Ю. Гордон.

ГОДИ́ННИК СО́НЯЧНИЙ — *годинник* для визначення сонячного часу. Стрілкою служить тінь від штиря (напр., *гномона*) або пластинки, паралельної осі світу і розміщеної на циферблаті, який можна розташовувати вертикально (мал., 1) на південній, східній (вранішні години), західній (вечірні години) стіні, на горизонтальній площині (мал., 2) або під деяким кутом (напр., у площині, паралельній екваторові). У 18 ст. в Києві за проектом викладача математики *Київської академії* француза Брульйона споруджено сонячний годинник з вертикальним циферблатом. Після винаходу точних хронометричних приладів Г. с. використовують як декоративні.

Я. Ю. Гордон.

ГОДИННИКО́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *приладобудування*, підприємства якої виробляють *годинники* наручні, кишенькові, будильники, настільні, стінні маятникові та балансові, електричні різного призначення, баштові, годинники і годинникові механізми для тех. потреб багатьох галузей нар. г-ва (хронометри, *секундоміри, хронографи*, фотолабораторні механізми для спец. потреб тощо). Пром. виготовлення годинників почалось у Франції в серед. 15 ст. В дореволюц. Росії існувало лише кілька складальних годинникових підприємств, що належали в основному іноз. капіталові; на Україні, у Львові, 1766 організовано цех годинникарів.

Г. п. в СРСР практично розвинулася за роки Рад. влади, особливо після Великої Вітчизн. війни. Було збудовано ряд великих підприємств: 1-й і 2-й держ. годинникові з-ди (Москва), Пензенський, Ленінгр., Челябінський, Єреванський, Мінський. Налагоджено масовий випуск високоякісних годинників різноманітного асортименту. В 1977 випущено 60,8 млн. шт. побутових годинників, у т. ч. наручних — 35,3 млн. (1940 — відповідно 2,8 млн. і 0,2 млн.). З ін. соціалістичних країн розвинуту Г. п. має НДР та Чехословаччина. Серед капіталістичних країн Г. п. найбільш розвинута в Швейцарії, Японії, ФРН, США та Франції.

ГО́ДІ — ріка в Індії. Див. *Годаварі*.

ГОДІ́ВЛЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — 1) Один з найважливіших виробничих процесів у тваринництві, полягає в згодовуванні тваринам *кормів* для одержання продуктів тваринництва. 2) Розділ *зоотехнії*, який розробляє наукові основи і методи годівлі тварин, що забезпечує їхній нормальний ріст, розвиток, високу продуктивність та вдосконалення існуючих і створення нових порід. Г. с. т. розвивалася відповідно до матеріальних і тех. можливостей суспільства, розвитку природничих наук (фізіології, біохімії та ін.). Для Г. с. т. використовують пасовищні та сінокісні угіддя, посіви кормових культур на *зелені корми, сіно* і *силос*, соковиті й *концентровані корми, комбікорми*, відходи с. г. (*солому, полову*, послід тощо), харч., цукрової, рибної та м'ясної пром-сті. До проблем Г. с. т. відносять вивчення потреби тварин у поживних речовинах, визначення хім. складу і *поживності кормів*, складання *кормових раціонів* згідно з нормами і типами годівлі по зонах, технологію годівлі. З 19 ст. почало розвиватися вчення про поживність кормів. В СРСР створено широку мережу дослідних установ по тваринництву, в яких вивчається і питання Г. с. т. В 1922 запроваджено рад. *кормову одиницю*. Вивчалися кормові ресурси країни (М. Ф. Іванов, М. І. Дьяков, Є. В. Лискун, І. С. Попов). У 1933 складено таблицю хім. складу й поживності кормів різних зон. На основі даних про потребу тварин у поживних речовинах визначено кормові норми, що дало змогу контролювати витрачання кормів і планувати тваринництво в г-вах країни. Крім кормових одиниць, перетравного протеїну, кальцію, фосфору і *каротину*, почали враховувати потребу тварин і в *мікроелементах, вітамінах, амінокислотах*. Визначено кратність і черговість згодовування кормів. Запроваджено нові види кормів — *трав'яне борошно, сінаж, брикети кормові*, гранули, а встановлення калорійності кормів дало змогу нормувати годівлю за *енергетичними кормовими одиницями*. В Г. с. т. застосовують біол. речовини, що активізують обмін речовин в організмі (антибіотики, ферменти, гормони, тканинні препарати тощо). Розроблено рецепти повнораціонних комбікормів-концентратів, замінників незбираного молока, *premіксів* та ін. добавок. Удосконалюються методи заготівлі, консервування і зберігання кормів. У затратах на виробництво продуктів тваринництва на корми припадає 50—75%, тому запровадження в практику досягнень науки і передового досвіду в Г. с. т. має велике значення в зниженні собівартості продукції. Сучас. методи ведення тваринництва на пром. основі вимагають удосконалення способів Г. с. т., які забезпечували б оптимальний перебіг обмінних процесів у тварин, швидке зростання їхньої продуктивності та найраціональніше використання кормів. Див. також *Відгодівля сільськогосподарських тварин, Корми*.

Літ.: Хімічний склад і поживність кормів. К., 1973; Дмитроченко А. П., Пшеничный П. Д. Кормление сельскохозяйственных животных. Л., 1975; Пікуль М. С. Годівля сільськогосподарських тварин (Рекомендаційний покажчик літератури). К., 1977.

Г. В. Танцуров.

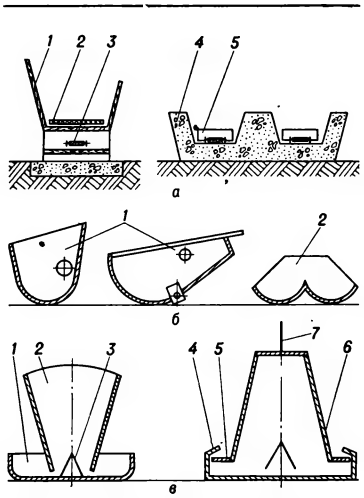

Годівниці: *а* — годівниці-транспортери: *1* — годівниця; *2* — стрічка; *3* — ланцюг; *4* — годівниця двобічна; *5* — скребковий транспортер;
б — годівниці для свиней: *1* — годівниці поворотні; *2* — годівниця спарена;
в — самогодівниці: *1* — корито; *2* — бункер; *3* — розподільний конус; *4* — чаша кругла; *5* — пруток; *6* — бункер конусний; *7* — підвіска.

ГОДІ́ВНИЦІ в сільському господарстві — спеціальне обладнання для згодовування тваринам кормів і запобігання втратам їх. Г. бувають стаціонарні, напівстаціонарні (підйомні) й автоматичні (самогодівниці), індивідуальні і групові. Найпоширеніші Г.-транспортери. Для великої рогатої худоби застосовують Г. стаціонарні та Г.-транспортери. Стаціонарні Г. мають вигляд корита з низьким переднім (25—30 см) і високим заднім (75—80 см) бортами, їх завантажують кормами за допомогою транспортерів стрічкового чи платформного типу. На доїльних майданчиках ставлять індивідуальні Г., розраховані не більше як на 3 кг сухого комбікорму, прикріплюють їх до доїльних станків чи підлоги; над ними встановлюють дозувальники з автом. регулятором для видачі на кожний літр надоєного молока 200 г комбікормів. Г.-транспортери (мал., *а*) бувають з однобічним чи двобічним підходом, встановлюють їх і вздовж корівників, корм подається за допомогою скребкових чи стрічкових транспортерів. У свинарниках, де застосовують тракторні та електрифіковані роздавачі кормів, встановлюють стаціонарні Г. Крім цих Г., часто застосовують металеві поворотні (мал., *б*), які бувають групові та індивідуальні. На пром. комплексах застосовують

Р. Годдард.

В. Д. Годзіашвілі.

Годинник сонячний, споруджений у 18 ст. в Києві (вулиця Набережно-Микільська, 2).

Годеція великоквіткова.

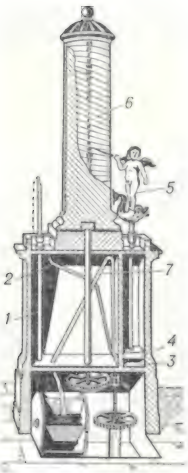

Розріз водяного **годинника** (клепсидри): *1* — трубка подавання води із стороннього джерела; *2* — трубка, по якій вода крапля за краплею рівномірно надходить в резервуар *3*; *4* — пробка з закріпленою на ній фігурою *5*, що показує паличкою час на циліндричному циферблаті *6*; *7* — трубка сифона, по якій у кінці доби вода витікає з наповненого резервуара *3*, повертаючи циліндр *6* навколо вертикальної осі на 1/365 частину кола.

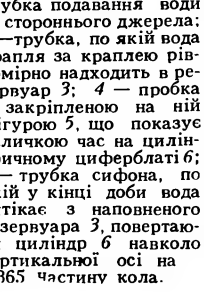

Годограф швидкості точки, що рухається вздовж кривої

поворотні чи стаціонарні Г., виготовлені з металу. Завантажують їх кормом за допомогою різних транспортерів. Поширені також спарені Г., які завантажують кормом за допомогою *роздавача кормів*. Для малих поросят застосовують бункерні годівниці (самогодівниці). У п т а ш н и к а х найчастіше встановлюють Г.- транспортери. Застосовують і самогодівниці (мал., *в*), вони заповнюються кормом за допомогою ланцюгово-шайбового чи тросо-шайбового транспортера. У в і в ч а р н я х для згодовування кормів дорослим вівцям застосовують комбіновані Г. Соковиті корми кладуть у корито, а грубі — в грату над коритом. Для ягнят роблять Г. у вигляді звичайного риштака (довгого коритця). Переносні годівниці застосовують у вівчарнях з комплексом обладнання КОО-5. Для к р о л і в застосовують самогодівниці, які завантажують гранульованими кормами за допомогою тросошайбових транспортерів, для сіна в кожній клітці ставлять решітчасту годівницю.

О. О. Омельченко.

ГОДЛЕ́ВСЬКИЙ Едуард Вікентійович [н. 26.VI (9.VII) 1912, Жлобін, тепер Гомельської обл.] — український рад. театральний художник, засл. художник УРСР (з 1977). В 1927—31 навчався у Вітебському худож. технікумі у В. *Волкова*. В 1933—39 працював у Мінську, 1940—48 — в Саранську, 1949—55 — в містах Красноярського краю, з 1956 — у Ворошиловграді. Оформив вистави «Платон Кречет» Корнійчука (1947), «На золотому дні» Маміна-Сибіряка (1956), «Розлом» Лавреньова (1957), «Піднята цілина» за романом Шолохова (1964), «Горлиця» О.Коломійця (1969), «А зорі тут тихі» Васильєва (1972), «Друге весілля в Малинівці» Бакова та Куруца (1975). Відомий і як автор ряду графічних творів.

ГО́ДЛІН Михайло Михайлович [14 (26).XI 1886, м. Новозибков, тепер Брянської обл.— 5. IX 1973, Київ] — український рад. грунтознавець. У 1914 закінчив с.-г. відділення Київ. політех. ін-ту. З 1930 — професор Київ. с.-г. інституту (тепер Українська с.-г. академія).

Г. створив нові методи визначення механічного, мікроагрегатного і агрегатно-дисперсного складу грунту, заг. *кислотності грунту* і його солонцюватості; розробив класифікацію грунтів за їхнім механічним і мікроагрегатним складом. Запропонував показники, що характеризують здатність різних грунтів до оструктурювання. За працю «Почвы УССР» (К.— Х., 1951), разом з ін. авторами, удостоєний премії ім. В. В. Докучаєва 1-го ступеня. Нагороджений 2 орденами Леніна. *М. І. Поляков.*

ГО́ДНЄВ Тихон Миколайович [н. 24.III (5.IV) 1893, м. Задонськ, тепер Липецької обл.] — рад. фізіолог рослин, акад. АН БРСР (з 1940). Засновник рад. школи дослідників біосинтезу *хлорофілу*. Праці Г. присвячені питанням біохімії хлорофілу, його утворення і стану в рослинах. Г. висунув гіпотезу біосинтезу хлорофілу, яка пізніше значною мірою підтвердилася; довів наявність у хлоропластах хлорофіл-білкових комплексів і показав різний характер зв'язків між хлорофілом і білками. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медаллю.

ГОДО́ВАНЕЦЬ Микита Павлович [14 (26).IX 1893, с. Вікнина, тепер Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.— 27.VII 1974, м. Кам'янець-Подільський] — український рад. поет-байкар. Працював учителем, журналістом. Друкуватися почав 1917. Автор збірок «Незаможник Клим» (1927), «У колективі» (1930), «Осел на хаті» (1958), «Ріка Мудрості» (1964), «Талановита Тріска» (1968) та ін. Перекладав твори Езопа, Леонардо да Вінчі, Д. Бєдного, І. Красицького.

Тв.: Байки за Леонардо да Вінчі, Федром, Бабрієм. К., 1967; Байки, т. 1—2. К., 1968; Рос. перекл.— Медвежьи танцы. М., 1977.
Літ.: Альперін Ю. Й. Микита Годованець. К., 1973.

ГОДО́ГРАФ (від грец. ὁδός — шлях, напрям, рух і γράφω — пишу) — 1) *Геометричне місце* кінців векторів, які відкладені від спільного початку і дорівнюють різним значенням деякої векторної функції (див. *Поля теорія*). Так, Г. швидкості (на мал. крива *KN*) наз. крива, на якій лежать кінці відкладених з однієї довільної точки *векторів* швидкості тіла, що рухається вздовж деякої кривої *LM*. Поняття «годограф» запровадив У.-Р. *Гамільтон*. 2) Графік залежності між віддаллю і часом, протягом якого сейсмічні коливання поширюються від центра *землетрусу* або вибуху до пункта спостереження. Форма Г. залежить від геол. будови місцевості та пружних властивостей гірських порід. Аналіз Г. має велике значення для розв'язання питань, пов'язаних з будовою Землі, та під час розвідки корисних копалин.

ГО́ДСКІН (Ходжскін; Hodgskin) Томас (1787—1869) — англійський економіст, соціаліст-утопіст. Доводив, що єдиним джерелом *вартості* є праця, *капітал* розумів як засіб здобуття влади над працею, заперечував його як самопродуктивну силу. Вважав, ніби вільна федерація незалежних виробників спроможна зупинити розвиток капіталізму. К. Маркс назвав твір Г. «Захист праці від домагань капіталу» (1825) одним з найзначніших у політ. економії (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 26, с. 252). Г. мав вплив на формування світогляду Р. *Оуена*.

ГОДУНО́В Борис Федорович — російський цар з 1598. Див. *Борис Годунов*.

ГОДФРУА́ ДЕ ВІТЕ́РБ (Godefroy de Viterbe), Готфрід Вітербський (1120, м. Вітербо, Італія — 1191)— французький хроніст. Автор універсальної хроніки «Пантеон» (охоплює період від найдавніших часів до 1184). У творі, зокрема, подано короткі відомості про Галицьке і Волинське князівства, які Г. де В. називає Рутенією.

ГОЕЛРО́ — перший загальнодерж. перспективний план розвитку нар. господарства Рад. республіки на основі *електрифікації* країни. Складений за вказівкою і під керівництвом В. І. Леніна Держ. комісією по електрифікації Росії (ГОЕЛРО) і затверджений 8-м Всеросійським з'їздом Рад 29.XII 1920. План ГОЕЛРО був розрахований на 10—15 років. Він передбачав відбудову і реконструкцію на новій тех. основі наявних електростанцій і спорудження 30 нових районних електростанцій (20 теплових і 10 ГЕС) заг. потужністю 1750 тис. кВт. Ці електростанції мали забезпечити індустріальний розвиток осн. екон. районів Рад. республіки, сприяти раціональному розміщенню пром-сті по всій країні. В. І. Ленін назвав план ГОЕЛРО другою програмою Комуністичної партії (див. Повне зібр. тв., т. 42, с. 150). В 1931 план ГОЕЛРО було виконано за осн. показниками. В 1935 потужність районних електростанцій досягла 4,34 млн. кВт. Замість 30 було збудовано 40 районних електростанцій. Значно перевиконано план і за ін. показниками.

На Україні було споруджено передбачені планом ГОЕЛРО 5 районних електростанцій заг. потужністю 480 тис. кВт. У 1932 став до ладу *Дніпрогес* імені В. І. Леніна — найпотужніша ГЕС в Європі того часу.

В СРСР 1977 вироблено електроенергії — 1150,1 млрд. кВт · год, потужність усіх електростанцій становила 237,8 млн. кВт, в УРСР — відповідно 216 млрд. кВт · год і 42,9 млн. кВт.

ГОЖАЛЧИ́НСЬКИЙ (Gorzałczyński) Антоній (рр. н. і см. невід.)—польський письменник, історик і перекладач. У кінці 50-х рр. 19 ст. навчався в Київ. ун-ті. Статті 60—70-х рр. з історії Польщі й України пройняті співчуттям до пригнобленого українського селянства.

Переклав польс. мовою 24 твори Т. Шевченка (поеми «Катерина», «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Наймичка» тощо), які видано окремою збіркою в Києві 1862 з передмовою Г. Збірку перевидано 1873 у Кракові.

ГО́ЙДА Юрій Андрійович (15.III 1919, с. Зняцеве, тепер Мукачівського р-ну Закарпатської обл.— 2.VI 1955, Ужгород) — український рад. поет. Член КПРС з 1945. Закінчив Дебреценський ун-т в Угорщині (1944). Друкуватися почав 1939. Після визволення Закарпаття і возз'єднання його з Рад. Україною Г. брав активну участь у громад.-політ. житті. Нове життя рідного краю, дружбу народів оспівав у віршах і поемах, які ввійшли до збірок «Люди моєї землі» (1948), «Верховинська поема» (1949), «Сонце над Карпатами» (1951), «Угорські мелодії» (1955). Писав і для дітей.

Тв.: Весна Верховини. К., 1969; Рос. перекл.— Избранное. М., 1960.
Літ.: Поп В. С. Юрій Гойда. К., 1963

ГО́ЙЄН (van Goyen) Ян ван (13.I 1596, Лейден — 27.IV 1656, Гаа-

га) — голландський живописець. У 1616—17 навчався у Е. ван де Велде в Гарлемі. З 1618 працював у Лейдені, з 1634 — в Гаазі. Один із засновників реалістичного голл. пейзажного живопису. Серед творів: «Зимовий вид в околицях Гааги» (1645), «Вид річки Ваал біля Неймегена» (1649), «Вид Дордрехта» (40—50-і рр. 17 ст.) та ін. Твори Г. є в ДЕ, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві.

Ян ван Гойєн. Вид Дордрехта. 40—50-і роки 17 ст. Рейксмузей. Амстердам.

ГОЙТІСО́ЛО (Гойтісоло Гай; Goytisolo Gay) Хуан (н. 5.I 1931, Барселона) — іспанський письменник і публіцист. З 1956 з політ. мотивів жив у Парижі. В кінці 1975 повернувся на батьківщину. Осн. теми соціальних романів «Вправність рук» (1954), «Сум у раю» (1955), «Острів» (1961), «Ла Чанка» (1962), «Особливі прикмети» (1966), трилогії «Цирк» (1957), «Свята», «Прибій» (обидва — 1958) — іспанська дійсність часів диктатури Франко. Автор зб. оповідань «Щоб жити тут» (1960), документальної повісті «Поля Нікхара» (1960), зб. публіцистичних статей, зокрема про революц. Кубу (1963).

Тв.: Укр. перекл.— Прибій.— Острів. К., 1971; Рос. перекл.— Ловкость рук.— Прибой.— Цирк.— Остров. М., 1964; Особые приметы. М., 1976. *Р. Ф. Естрела-Льопіс.*

ГО́ЙЯ (Гойя-і-Лусьєнтес; Goya y Lucientes) Франсіско-Хосе де (30.III 1746, Фуендетодос, поблизу Сарагоси — 16.IV 1828, Бордо, Франція) — іспанський живописець і гравер, акад. Мадрідської АМ (з 1780). Худож. освіту здобув у майстерні Х. Лусана-і-Мартінеса. Перші значні твори Г.— картони для шпалер королівського мисливського замку зі сценами нар. гулянь і свят (виконані між 1776 і 1791). З 1786 Г. призначено придворним живописцем, з 1789 — першим живописцем короля. У груповому портреті «Сім'я Карла IV» (1800, Прадо, Мадрід) викрив пиху й ницість іспанських правителів. У графічній серії «Капрічос» показав сваволю дворян, жорстокість і розбещеність духівництва. У той же період розквітла майстерність Г.-портретиста (портрети — герцогині Альба, 1795; Ф. Гіймарде, 1798; І. Ковос де Порсель, бл. 1806, та ін.). Під час наполеонівської навали (1808—12) джерелом натхнення для Г. стали героїзм і мужність повсталого народу (картина «Розстріл повстанців вночі проти 3-го травня 1808 р.», 1814; графічна серія «Лихоліття війни», 1810—20). Розписи, гравюри й малюнки Г. часів реакції, після вигнання окупантів і придушення революції 1823, сповнені розчарування й відчаю (розписи «Будинку Глухого», 1820—22; графічна серія «Діспаратес», 1820—23, та ін.). Поряд із цими похмурими алегоріями Г. створює й оптимістичні картини («Одягнена маха», бл. 1802; «Махи на балконі», бл. 1814; «Ковалі», 1819; «Водоноска», 1820, та ін.). Твори Г. зберігаються в музеях Прадо в Мадріді, Луврі в Парижі та ін. колекціях. З 1824 Г. жив у Франції. В 1898 його прах перевезено до церкви Сан-Антоніо де ла Флоріда в Мадріді. Іл. див. на окремому аркуші с. 80—81.

Літ.: Левина И. М. Гойя. Л.— М., 1958; Прокофьев В. Н. «Капричос» Гойи. М., 1970; Седова Т. А. Франсиско Гойя. Альбом. М., 1973.

Л. П. Логвинська.

ГО́ЛА ПРИ́СТАНЬ — місто Херсонської обл. УРСР, райцентр, за 18 км від Херсона. Пристань на рукаві Дніпра — Конці. Перші відомості про Г. П. належать до 1786. Під час першої рос. революції у Г. П. відбувалися виступи селян; діяла с.-д. група, що виникла 1905. Рад. владу в Г. П. встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. П. (13.IX 1941 — 4.XI 1943) у с-щі діяло парт.-комсомольське підпілля. З 1958 Г. П.— місто. У Г. П. розташовані з-ди «Комунар» (дерев'яні човни, предмети широкого вжитку) та маслоробний, харчосмакова ф-ка, елеватор, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 8 заг.-освітніх, 2 муз. та спортивна школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 13 б-к. У Г. П. народився двічі Герой Рад. Союзу П. О. *Покришев*. На околиці міста грязьовий приморський курорт Гопри. Лік. засоби — мулова грязь і ропа оз. Гопри. Показання: захворювання суглобів, периферичної нервової системи, гінекологічні захворювання.

ГОЛАРКТИ́ЧНА БІОГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ (від грец. ὅλος — увесь і ἀρκτικός — північний) — біогеографічний підрозділ, що охоплює позатропічну частину Пн. півкулі; єдина біогеографічна область *Арктогеї*. Її пд. межі проходять приблизно по пн. тропіку (див. карту до ст. *Біогеографічне районування*, т. 1, с. 416—417). Г. б. о. становить майже половину всього суходолу земної кулі. Г. б. о. поділяють на два відділи — *Палеарктику* (Сх. півкуля) і *Неарктику* (Зх. півкуля). В них є багато *вікаруючих видів* (напр., норки європейська й американська), відмінності ж у органічному світі між ними виявлені значною мірою тільки в пд. частинах. Флора Г. б. о. має в своєму складі бл. 40 ендемічних (див. *Ендеміки*) родин (платанові, півонієві, адоксові, сусакові тощо). Широко представлені загалом не ендемічні родини рослин — складноцвіті, жовтецеві, розові, хрестоцвіті, зонтичні, осокові, злакові, бобові та ін. Характерні й представники вербових, березових, горіхових, соснових тощо. Біля пд. межі області ростуть представники миртових, пальмових, таксодієвих; на Пн. Г. б. о.— мохи та лишайники. Із ссавців характерні родини собачих, ведмедевих, з птахів — куликоподібні, качачі. Ендемічними є родини бобрових, кротових, рід тушканчик тощо, серед птахів — ряд гагароподібних і родина тетеревових; переважно в Г. б. о. поширені хвостаті земноводні, з прісноводних риб характерні щукові, лососеві, колючкові, які також є майже ендемічними. Г. б. о. поділяють на 8 підобластей (є й ін. схеми районування). Арктична підобласть охоплює зону тундри. Фауна і флора бідні як за кількістю видів, так і за їхньою чисельністю. В рослинному покриві переважають мохи й лишайники, в низинах — різні осоки; поширені ломикаменеві, жовтецеві, деякі хрестоцвіті, карликові форми берези і верби. З тварин характерні пн. олень, ендемічний вівцебик, песець, білий ведмідь, біла куріпка, біла сова, лемінги. Багато водоплавних і болотяних птахів — диких гусей і качок, мартинів, куликів, які на зиму відлітають на Пд. Органічний світ Європейсько-Сибірської підобласті значно багатший. Переважають хвойні (модрини, ялини, сосни), мішані та широколистяні (дуби, бук лісовий, граб звичайний, ясен звичайний та ін.) ліси. В степах первинна рослинність з ковили, типчаку, бобових майже не збереглася, бо ці райони повністю окультурені. Характерними тваринами в лісах є вовк, лисиця, ведмідь бурий, соболь, куниця лісова, лось, олень звичайний, козулі, свиня дика, з птахів — глухар, рябчик, тетерев; у степах водяться сайга, ховрахи, сіра куріпка, степовий жайворонок та ін. Трапляються два види гадюк і два види тритонів. Китайсько-Гімалайська підобласть відзначається мішаними флорою і фауною, в яких поряд з субтропічними *реліктами* є й пн. види. Тут поширені модрина даурська, ялини, сосни кедрові і разом з ними ліани — лимонник та актинідія, бархат амурський, женьшень. Ссавці — тигр, олень плямистий, горал; птахи — фазан, широкорот східний, личинкоїд сірий, білоочка буробока, а також м'якошкіра черепаха живуть майже поряд з пн. оленем, зайцем-біляком, соболем, летягою звичайною, рябчиком, білою куріпкою та ін. Флора Центральноазіатської підобласті, в якій панують степи, пустелі й гірські хребти, досить бідна; її складають лободові (бл. 15 ендемічних родів), тамариксові, полини, ковили, астрагали (бл. 1600 видів), кандими (з 20 видів 19 ендемічні), саксаули (в піщаних пустелях). У горах поширені ліси з ялин, горіха волоського, яблунь, фісташки справжньої. Пустельна фауна представлена дуже рідкісними верблюдом диким, конем Прже-

Х. Гойтісоло.

Ф. Гойя. Автопортрет.

Ф. Гойя. Ти, що не можеш. Аркуш із серії «Капрічос». Офорт. 1793—98.

Т. М. Голембієвська. Подруги. 1959. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

вальського, куланом, а також численними газелями — джейраном і дзереном, тушканчиками. Зустрічаються заєць-толай, піщанки, лисиця корсак та ін. З птахів характерні саксаульна сойка, саджа, рябкоподібні; з плазунів — кобра, гюрза, ефи (отруйні змії), круглоголовки, агами, гекони, сірий варан. У горах поширені ірбіс, архар, сибірський гірський козел, у Тібеті — як (рідкісний); з птахів — улар, кеклик тощо. Флора і фауна Середземноморської підобласті досить багаті, теплолюбні. У флорі багато вічнозелених рослин — сосни, дуби, маслина (центр розселення), лавр, олеандр, рускус понтійський, суничне дерево, з листопадних — каштан справжній і платан східний. Бл. 1000 видів квіткових рослин — ендеміки. З тварин характерні лань, сарна, дикий кріль, дикобраз білохвостий, чубата зозуля. В афр. частині підобласті чимало представників флори і фауни *Ефіопської біогеографічної області*: пальми, марокканське залізне дерево, хамелеон звичайний, вівери, деякі антилопи, безхвостий макак магот. Біогеографічні підобласті в Пн. Америці (Східно-Американська, Західно-Американська та Сонорська) мають досить своєрідне ядро флори і фауни, проте чимало видів споріднені з європ.-сибірськими формами, а на Пд. зустрічаються вихідці з *Неотропічної біогеографічної області*: броненосці, пума, пекарі, крокодили тощо. Широколистяні ліси з амер. видів клена, ясена, гополі, а також тюльпанного дерева, каштана зубчастого та ін. поширені переважно на Сх. Хвойні ліси з секвойями, ялинами, кипарисами, псевдотсугою тощо — в горах Зх. Флора крайнього Пд.— субтропічна і тропічна з пальмами (зокрема, хамеропс). У пустелях переважають полини, на кам'янистих нагір'ях Мексіки — *сукуленти* (кактуси, агави, юки). З тварин характерні бізон, віргінський олень, ведмідь чорний, койот, скунс звичайний, північноамериканський дикобраз, опосум, індик дикий, тетерев лучний, з плазунів — гримучникові, з амфібій — саламандра велетенська.

Літ. див. до ст. *Біогеографічне районування*. *О. Б. Кістяківський.*

ГОЛГО́ФА (грец. Γολγοθά, від арамейського гулгута, букв.— череп) — 1) Пагорб поблизу *Єрусалима*, де, за євангельською легендою, було розіп'ято *Христа*. 2) Переносно — місце страти, мук, джерело страждань, тяжке ярмо.

ГОЛД (Gold) Майкл (справж. ім'я та прізв.— Ірвінг Граніч; 12.IV 1894, Нью-Йорк — 15.V 1967, Сан-Франціско) — американський письменник, публіцист, критик. З 1914 — учасник соціалістичного, з 1919 — комуністичного руху в США. Автор зб. віршів і оповідань «120 мільйонів» (1929), автобіограф. роману «Євреї без грошей» (1930), істор. драми «Бойовий гімн» (1936, у співавтор., в рос. перекл.— «Джон Броун» — присвячено борцеві за права негрів), циклу віршів «Весна у Бронксі» (1952). Перу Г. належать також стаття «Назустріч пролетарській літературі» (1921), зб. статей «Перетворимо світ!» (1936).

Тв.: Укр. перекл.— Іст-Сайдські новели. Х., 1930; 120 мільйонів. Х., 1931; Рос. перекл.— Проклятый агитатор. М., 1925

ГО́ЛДСМІТ (Goldsmith) Олівер (10.XI 1728, с. Паллас, Ірландія — 4.IV 1774, Лондон) — англ. письменник-сентименталіст. Продовжував традиції демократичного крила англ. Просвітительства. Сатиричні соціально-побутові нариси «Громадянин світу, або Листи китайського філософа з Лондона своїм друзям на Сході» (1762) написав під впливом «Перських листів» Ш. Монтеск'є. Кращі твори — поема «Покинуте село» (1770) й роман «Векфілдський священик» (1766). Відомий і як драматург («Добрячок», 1768; «Ніч помилок», 1773). Г. осуджував соціальне свавілля, але критика бурж. моралі в його творах пов'язана з ідеалізацією патріархального укладу, закликав пануючі класи до милосердя. Поезії Г. укр. мовою перекладав П. Грабовський.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1978. *Н. Ю. Жлуктенко.*

ГОЛЄ́ГО Микола Лукич [н. 2 (15). VI 1914, Христинівка, тепер місто Черкаської обл.] — український рад. учений у галузі механіки і машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1938) Київ. авіац. ін-ту працював на авіац. з-дах. У 1954—75 — ректор (з 1957 водночас зав. кафедрою) Київ. ін-ту інженерів цивільної авіації. Осн. праці — з питань контактної міцності, надійності та довговічності машин. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ГОЛЕМБІЄ́ВСЬКА Тетяна Миколаївна (н. 7.XI 1936, Київ) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1966). У 1962 закінчила Київ. худож. ін-т, де навчалася у В. *Костецького*, К. *Трохименка* і С. О. *Григор'єва*. Автор картин: «Подруги» (1959), «Українські куманці» (1960), «З високою нагородою» (1966), «Урожай» (1967), «Безсмертя» (1973). Твори Г. зберігаються в ДМУОМ. Премія ЦК ЛКСМУ імені Миколи Островського, 1968.

Літ.: Блюміна І. М. Тетяна Голембієвська. Альбом. К., 1972

ГОЛЄ́НКО Майя Федорівна (н. 19.V 1940, с. Котовка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.) — українська рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), засл. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1977. Закінчила Полтав. муз. училище ім. М. Лисенка (1961) та Київ. держ. консерваторію ім. П. Чайковського (1971). З 1961 разом із Н. *Писаренко* і Т. *Гриценко* виступає в складі тріо бандуристок. У їхньому репертуарі — укр. нар. пісні, твори вітчизн. і зарубіжних класиків, рад. композиторів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ГОЛЕ́ЦЬ — назва двох родів риб з різних родин. 1) Salvelinus — рід риб род. *лососевих*. Поширений в Європі, Пн. Азії і Пн. Америці. В СРСР — 2 (за ін. даними — 4) види: Г. арктичний (S. alpinus) і кунджа (S. leucomaenis); на Далекому Сході трапляється й підвид Г. арктичного — мальма (S. a. malma); в УРСР — немає. Тіло (довж. до 80—90 см, маса до 15—16 кг) видовжене, вкрите дрібною лускою. Прохідні риби (на 6—7-му році життя заходять для нересту в річки). Молодь виходить у море в 2—4-річному віці. В озерах Г. утворюють жилі (постійно живучі) форми. Г. живляться дрібною рибою і водяними безхребетними. Поїдаючи ікру цінних промислових риб, завдають шкоди. Пром. значення Г. невелике. 2) Nemachilus — рід риб родини *в'юнових*. В СРСР поширено понад 10 видів, з них на Україні — 1: голець європейський (N. barbatus), тіло (довж. до 15 см) веретеновидне, майже голе, вкрите слизом. Нечисленний. Промисл. значення не має. *П. Д. Носаль.*

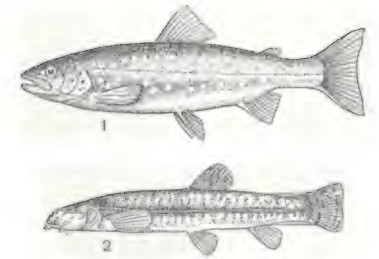

Голець: 1 — арктичний; 2 — європейський.

ГО́ЛИЙ Гнат (рр. н. і см. невід.)— один з керівників *гайдамацького руху* на Правобережній Україні в 30—40-х рр. 18 ст. На поч. 30-х рр. організував у *Чорному лісі* загін, що діяв в околицях Тульчина, Немирова, Звенигородки, Липовця. В 1741 Г. стратив кол. гайдамацького ватажка С. Чалого, який перейшов на службу до польс. шляхти. 14 (25).III 1743 здобув Звенигородку. Загін під керівництвом Г. діяв до 1748. В боротьбі проти шляхти Г. прославився хоробрістю. Народ оспівав його в своїх піснях. І. Карпенко-Карий відтворив образ Г. в істор. драмі «Сава Чалий».

ГО́ЛИЙ Микита (р. н. невід.— січень 1709) — донський козак, один з керівників *Булавінського повстання 1707—09*. Після загибелі К. О. *Булавіна* та С. *Драного* Г. об'єднав рештки повстанських загонів (бл. 7 тис. чол.) і продовжував боротьбу на Слобідській Україні. 4 (15).XI 1708 Г. був захоплений карателями і відправлений до Москви, де його, ймовірно, згодом стратили.

ГО́ЛИК Олександр Захарович [н. 16 (29).IV 1906, м. Мерефа, тепер Харківської обл.] — український рад. фізик, доктор фізико-математичних наук, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Учасник Великої Вітчизн. війни. Член КПРС

До ст. **Гойя Ф. І. 1.** Портрет І. Ковос де Порсель. Близько 1806. Національна галерея. Лондон. **2. Портрет Ф.** Гіймарле. 1798. Лувр. Париж. **3.** Розстріл повстанців у ніч на 3-є травня 1808 року. 1814. Прадо.Мадрід.

1
2

До ст. **Давід Ж.-Л.**

1. Портрет Лазаря Гоша. 1793 (?). Київський музей західного та східного мистецтва.

2. Смерть Марата. 1793. Музей сучасного мистецтва. Брюссель.

3. Портрет пані Рекам'є. 1800. Лувр. Париж.

4. Жінка з народу («Зеленярка»). 1795 (?). Музей красних мистецтв. Ліон

3
4

з 1939. Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1930). В 1930—41 працював у вузах Дніпропетровська й одночасно в Дніпроп. фізико-тех. н.-д. ін-ті. З 1951 — професор Київ. ун-ту (1951—55 — ректор). Осн. праці — з мол. фізики, зокрема дослідження фіз. властивостей рідин та структури і мех. властивостей волокноутворюючих полімерів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛИКОВ Пилип Іванович [н. 16 (29).VII 1900, с. Борисово, тепер Катайського р-ну Курганської обл.] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1961). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Командував 6-ю армією, що у вересні 1939 брала участь у визволенні Зх. України. В 1940—41 — заст. нач. Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 10-ю армією, військами Брян., Ворон. фронтів. З 1943 — заст. наркома оборони СРСР, потім — нач. Гол. управління кадрів Збройних Сил СРСР, з 1950 — на командній роботі в Рад. Армії. У 1958—62 — нач. Гол. політ. управління Рад. Армії і ВМФ. З 1962 — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. Автор книг «Червоні орли» (1959) і «В Московській битві» (1967). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛИКОВ Сергій Зіновійович [н. 17 (30).IX 1911, с. Александровка, тепер Оренбурзької обл.] — рад. історик, доктор історичних наук (з 1961), професор (з 1962), генерал-майор. Член КПРС з 1939. Н. в сел. сім'ї. В 1940 закінчив істор. ф-т Московського пед. ін-ту ім. В. І. Леніна; 1941 — ВПШ при ЦК ВКП(б) в Москві. В 1941—45— на політ. роботі в Рад. Армії. З 1945 — на військ.-викладацькій роботі. З 1953 — нач. кафедри історії КПРС в Арт. радіотех. академії (Харків), з 1972 — завідуючий кафедрою історії КПРС Харків. політех. ін-ту. Праці гол. чин. з питань історії Великої Вітчизн. війни 1941—45. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

ГОЛИНСЬКИЙ Михайло Теодорович (2.I 1890, с. Вербівка, тепер Івано-Франківської обл.— 1.XII 1973, м. Едмонтон, Канада) — український співак (драматичний тенор). Навчався вокалу у Львові і Мілані. В 1927—30 виступав у містах України (Харків, Одеса, Київ) і в Москві, Ленінграді, Тбілісі; 1930—38 співав на сценах оперних театрів Варшави, Львова, Познані, Торуня. З 1938 жив у Канаді. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Герман («Пікова дама» Чайковського), Каніо («Паяци» Леонкавалло), Радамес («Аїда» Верді). Відомий як камерний співак, пропагандист укр. класичного романсу (виступав у країнах Європи, у США, Канаді).

ГОЛИЦИН Борис Борисович [18.II (2.III) 1862, Петербург — 4 (17).V 1916, там же] — російський фізик і геофізик, основоположник вітчизняної сейсмології, акад. Петербурзької АН (з 1908). Закінчив Морську академію в Петербурзі (1886) і Страсбурзький ун-т (1890). Викладав у вищих учбових закладах Москви і Петербурга. З 1913 — директор Гол. фіз. обсерваторії. Розв'язав задачу визначення вогнища землетрусу за даними однієї сейсмічної станції (1902); побудував перший електродинамічний *сейсмограф* і розробив його теорію. Дослідження з теорії теплового випромінювання, оптики, молекулярної фізики і спектроскопії. Ім'ям Г. названа зона в нижній частині верхньої *мантії* Землі (див. *Голицина шар*).

ГОЛИЦИН Дмитро Михайлович [1665—14 (25). IV 1737] — російський держ. діяч, князь. У 1701 був посланий до Стамбула з метою добитися від Туреччини згоди на вільне плавання рос. кораблів по Чорному м. В 1711—21 — київ. генерал-губернатор. З 1718 — президент камер-колегії та сенатор. У 1726—30 — член Верховної таємної ради (з 1730 — голова). Марно домагався від імп. *Анни Іванівни* підписання «Кондицій» (умов), що мали обмежити самодерж. владу на користь феод. аристократії. Після розпуску ради жив у підмосковному с. Архангельському, де зібрав велику бібліотеку з рос. літописів і перекладів іноз. істор. л-ри. В 1736 Г., запідозреного в антиурядових настроях, було ув'язнено до Шліссельбурзької фортеці, де він і помер.

ГОЛИЦИН Лев Сергійович [12 (24).VIII 1845, маєток Стара Весь Люблінської губернії, тепер ПНР— 12 (25). XII 1915, Феодосія] — російський винороб, князь. Закінчив Сорбонну (1862) та Моск. (1872) ун-т. За фахом юрист. Придбав (1878) біля Судака (в Криму) маєток «Новий Світ», де заснував з-д шампанських вин. У 1890—98— гол. винороб відомства *Удільних земель*. Дослідив *сортамент*, біол. та госп. особливості виноградної лози; запровадив періодичні виробничі дегустації. Поклав початок колекції вин «Масандри». Першим домігся міжнар. визнання вітчизн. вин, зокрема ігристих (Гран-прі Паризької всесвітньої виставки, 1900).

ГОЛИЦИН Михайло Михайлович [1 (11).XI 1675—10 (21).XII 1730, Москва] — російський генерал-фельдмаршал (з 1725), князь. Брат Д. М. *Голицина*. Брав участь в *Азовських походах 1695—96, Північній війні 1700—21*, у *Полтавській битві 1709*. Учасник *Прутського походу 1711, Гангутського бою 1714*. У 1723—28 командував військами на Україні. З вересня 1728 — президент Військ. колегії і член Верховної таємної ради. За царювання *Анни Іванівни* зазнав опали.

ГОЛИЦИНА ШАР — зона *верхньої мантії* Землі, що характеризується найвищим у мантії значенням градієнта швидкості поширення сейсмічних хвиль. Зумовлений різким збільшенням у цій зоні густини зі зміною структури речовини під впливом зміни з глибиною фіз. умов. Виявив Б. Б. *Голицин* 1915, вивчаючи залежність кутів виходу сейсмічної радіації від епіцентральної віддалі. За сучас. оцінками, Г. ш. міститься в інтервалі глибин 400—900 км. Див. також *Геосфери*.

Г. М. Бугаєвський.

ГОЛІАФ — за біблійною легендою, велетень-силач із племені філістимлян. Загинув у поєдинку з *Давидом*. Переносно — фізично дужа людина, що хизується своєю силою.

ГОЛІНАСТІ — ряд птахів. Те саме, що й *лелекоподібні*.

ГОЛІНКА, гомілка — 1) У людини — частина нижньої кінцівки між *стегном* і *стопою*. Скелет Г. становлять велика і мала гомілкові кістки, з'єднані на кінцях суглобами і зв'язками, а на протягу — міжкістковою перетинкою. М'язи Г. поділяють на 3 групи: м'язи передньої поверхні Г.— вони розгинають стопу і пальці; м'язи зовн. поверхні Г., що повертають стопу всередину і згинають її; м'язи задньої поверхні Г.— згинають стопу і пальці (найсильнішим є *литковий м'яз*). Кровопостачання Г. здійснюється з гілок підколінної артерії; відтікає кров по передній і задній великогомілковій вені. Іннервується Г. великогомілковим і загальним малогомілковим нервами.

2) У членистоногих — членик ноги, нерухомо з'єднаний зі стегном (у комах) або з колінним членик (у павукоподібних), що має на кінці лапку.

П. І. Голиков.

Б. Б. Голицин.

ГОЛІНСЬКИЙ Марцин (рр. н. і см. невід.) — польський хроніст 17 ст. Залишив записки, які охоплюють події 1648—54 і подають цінні відомості з історії України. Певний інтерес становлять повідомлення про *Пилявецьку битву 1648* та виступи українських і білоруських селян проти польської шляхти.

ГОЛКИ у тварин — тверді різноманітні утвори, що входять до складу внутрішнього скелета (губки, кишковопорожнинні) або виступають над поверхнею тіла; виконують головним чином опорну і захисну функції. У губок Г., або спікули,— вапнякові чи кремнеземні утвори; у більшості кишковопорожнинних і голкошкірих Г.— вапнякові утвори. Костисті риби (окунь, йорж та ін.) мають Г., або колючки, що утворюють кісткові промені плавців. Г. у деяких ссавців (єхидна, їжак та ін.) являють собою видозмінене *волосся*.

ГОЛКОВИЙ МИС, Агульяш — мис на Пд. Африки, крайня пд. точка материка (34° 52′ пд. широти і 19° 59′ сх. довготи).

ГОЛКОНДА — феодальна держава в Індії, що існувала 1512—1687. Столицею її була фортеця Голконда, а після 1589 — м. Бхагнагар (пізніше перейменовано на Гайдарабад). Г. славилася високо розвинутими ремеслами та гірничорудними промислами (особливо видобуванням алмазів). У 1687 Г. захопили *Великі Моголи*.

ГОЛКОТЕРАПІ́Я, акупунктура — метод лікування різних захворювань введенням у тканини організму спеціальних металевих голок різної довжини через певні точки на поверхні тіла. На тілі людини відомо бл. 700 таких точок, з яких 150 «активних». Вони відзначаються найбільшою больовою чутливістю та активністю процесів обміну, найвищим *електричним потенціалом* і найнижчим електрошкірним опором. При введенні голок у ці точки відчуття, що виникають, залежать від виду захворювання, обраної точки, способу введення і витягання голки. Звичайно призначають 10—15 сеансів Г., які провадять через день або щодня. В разі необхідності курс лікування повторюють. Г. є одним з методів кит. нар. медицини («чженьцзю»). При ряді захворювань, залежно від стану хворого, Г. поєднують з припіканням, для якого застосовують спресовані з сухого полину сигарети (метод «цзю»).

Дж. Голлан.

ГОЛКОШКІ́РІ (Echinodermata) — тип безхребетних тварин. Тіло (довж. від кількох мм до 5 м) має вигляд зірки, огірка, кулі тощо, у дорослих характеризується променевою (найчастіше п'ятипроменевою) симетрією. Скелет Г. складається з вапнякових пластинок, часто з шипами чи голками, що виступають на поверхні тіла. Найхарактернішим у будові Г. є *амбулакральна система* — заповнені рідиною канали, з якими зв'язані численні амбулакральні ніжки — органи руху, що в деяких класів Г. набули вигляду щупалець і виконують функції органів дихання або почасти дотику. Г. мають вторинну порожнину тіла. Розмноження переважно статеве. Личинка — *диплеврула*. Розвиток з *метаморфозом*. Живляться рослинною їжею, органічним *детритом*, дрібними тваринами; морські зірки поїдають риб, молюсків, великих ракоподібних та ін. тварин, чим завдають шкоди мор. промислу. Бл. 6 тис. видів, поширених переважно в морях з високою солоністю води. В СРСР у Балтійському м.— 2 види, у Чорному — 4. Розрізняють 5 сучас. класів Г.: *морські зірки, офіури, морські їжаки, голотурії, морські лілії*. У викопному стані відомі з нижнього кембрію.

О. П. Маркевич.

ГО́ЛЛАН (Gollan) Джон (2.IV 1911, Едінбург — 5.IX 1977, Лондон) — діяч англійського й міжнар. комуністичного руху. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1927. Н. в сім'ї робітника. В 1935—40 — нац. секретар комсомолу Великобританії. В 1935—75 — член ЦК (з 1943 — Виконкому) КПВ; 1940—75 — член Політбюро (з 1943 — Політ. к-ту) КПВ. У 1956—75 — генеральний секретар КПВ. У 1957—62 — гол. редактор теоретичного журн. КПВ «Марксізм тудей» («Марксизм сьогодні»). Автор праць з питань брит. політ. системи, робітн. руху, діяльності КПВ.

Тв.: Рос. перекл.— Коммунисты Великобритании в борьбе за социализм. М., 1968.

Головатень руський: *1* — нижня і верхня частини рослини; *2* — сім'янка; *3* — квітка з обгорткою.

ГОЛЛА́НДІЯ — неофіційна назва *Нідерландів*.

ГОЛЛА́НДСЬКА МО́ВА — традиційна назва мови основного населення Нідерландів (за назвою нідерландських провінцій — Північної й Південної Голландії). Див. *Нідерландська мова*.

ГОЛЛА́НДСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — одна з давніх порід молочного напряму. Виведена в Голландії. Розрізняють три відріддя Г. п.: власне голландське, або фризьке, чорнорябої масті; гронінгенське, чорної й червоної мастей, білоголове; маас-рейн-ізельське, червоно-рябої масті. Найпоширеніша — фризька худоба. Тулуб у неї широкий, глибокий, з добре розвиненою задньою частиною. Вим'я велике з правильно розміщеними дійками. Жива маса корів 550—750 кг, бугаїв — до 1000 кг. Середньорічний надій молока 4500 кг жирністю 4%. Г. п. поширена в Нідерландах (бл. 70%), НДР, ФРН, США, Великобританії, Швеції, Італії, Югославії та ін. В СРСР Г. п. використовувалась при виведенні чорно-рябої, холмогорської, тагільської, ауліекольської, бестужевської та ін. порід.

ГОЛЛА́НДСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — мистецтво *Нідерландів* з поч. 17 ст.

ГОЛЛА́НДЦІ — нація, основне населення Нідерландів. Живуть також у США, Канаді, Вест-Індії, Індонезії та ін. країнах. Заг. чисельність Г.— 14 млн. чол. (1975). Говорять *нідерландською мовою*. Більшість віруючих — протестанти (кальвіністи, баптисти та ін.), є католики та ін. Г. сформувалися в народність у 14—15 ст. в результаті змішання герм. племен *фризів, саксів*, батавів, *франків* з *кельтами*. В 16 ст. Г. консолідувалися в націю, до складу якої ввійшла більша частина фризів і *фламандців*, які жили в межах Нідерландів. Значна частина Г. працює в пром-сті. Осн. заняття нечисленного сільс. населення — м'ясомол. тваринництво, городництво, квітникарство (вирощування тюльпанів на експорт), рибальство, худож.-кустарні промисли (вишивання, мереживо). До Г. близькі мовою, походженням і культурою фламандці. Про історію, г-во і культуру Г. див. *Нідерланди*.

Літ.: Народы зарубежной Европы, т. 2. М., 1965.

ГОЛЛЕ́НДЕР (Hollender) Тадеуш (30.V 1910, Лежайськ — 31.V 1943, Варшава) — польський поет, журналіст і перекладач. У 1932—34 — один із засновників і редакторів львівських журналів польс. мовою «Вчорай, дзісь, ютро» («Вчора, сьогодні, завтра») і «Сигнали», в яких вміщував матеріали про польс.-укр. літ. зв'язки. Надрукував кілька статей на цю тему. В 1936 підготував антологію укр. поезії у власних перекладах (вид. 1972). Учасник *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Переклав і 1938 надрукував кілька віршів Т. Шевченка. Після окупації Львова нім. фашистами переїхав до Варшави. За участь у Русі Опору розстріляний гітлерівцями. Автор збірок віршів «Час, який проминув» (1936), «Люди і пам'ятники» (1938), «Вірші. Сатири. Фрашки» (вид. 1949), редактор і один з авторів «Воєнних анекдотів і дотепів» (видано підпільно, 1943).

В. Т. Полєк.

Корова **голландської породи.**

ГО́ЛЛІВУ́Д — район м. Лос-Анджелеса в штаті Каліфорнія у США (до 1910 — самостійне місто). Як осередок для зйомок фільмів С. де Мілля і Д.-У. *Гріффіта* був відкритий 1908—10. У 1913—15 Г. став центром кінопромисловості США. У 20-х рр. виникли діючі й тепер кінокомпанії «Метро-Голдвін-Майер», «20 століття — Фокс», «Парамаунт», «Уорнер бразерс», «Коламбія», «РКО». В Г. склались осн. риси амер. кінематографії: система «кінозірок», стандартизація кінодраматургії, конвеєрне виробн. фільмів. Поряд з цим у Г. в різні часи працювали такі прогресивні митці, як Ч. *Чаплін*, Е. Штройгем, К. *Відор*, Дж. *Форд*, У. *Уайлер*, Ф. Капра, які порушували гострі соціальні проблеми. Реакційність керівництва кінокомпаній, низький худож. рівень продукції, втрата ними монополії на кінопрокат, конкуренція телебачення, а також незалежних кінодіячів, зосереджених у Нью-Йорку, призвели до кризи Г., особливо в 50—60-х рр. В 70-х рр. Г. активізував свою діяльність, випускаючи переважно фільми-видовища, покликані відвертати увагу трудящих від сучас. соціальних питань.

Літ.: Соболев Р. П. Голливуд. 60-е годы. М., 1975.

ГОЛЛЬ (Gaulle) Шарль де (22.XI 1890, Лілль — 9.XI 1970, Коломбе-ле-Дез-Егліз) — французький політ., держ. і військ. діяч, генерал (1940). Учасник 1-ї світової війни. В 1921—32 — на викладацькій і штабній роботі, 1932—36 — генеральний секретар Вищої ради оборони Франції, 1937—39 — командир танкового полку. На поч. 2-ї світової війни командував дивізією. Після капітуляції Франції 1940 очолив у Лондоні к-т «*Вільна Франція*» (з 1942 — «Франція, що бореться»). В 1943—44 — голова Франц. к-ту нац. визволення, створеного в Алжірі. В 1944—46 — глава франц. уряду (тимчасового до листопада 1945). 10.XII 1944 Г. підписав у Москві Договір про союз і взаємну допомогу між СРСР і Францією. В 1947—53 — керівник заснованої ним партії «Об'єднання франц. народу». В 1958 нац. збори Франції призначили Г. прем'єр-міністром. Був ініціатором створення конституції *П'ятої республіки*, яка значно розширила права президента. В 1959—69 — президент. Підписав Евіанські угоди 1962 про

самовизначення Алжірської Республіки. У зовн. політиці сприяв відродженню незалежного міжнар. курсу Франції. В 1966—67 домігся виходу країни з воєнної орг-ції *НАТО*. В серед. 60-х рр. прийшов до висновку про необхідність перегляду політики «*холодної війни*» та нормалізації відносин з соціалістичними країнами. Вніс значний вклад у розвиток відносин і співробітництва між СРСР та Францією на принципах мирного співіснування. В 1966 під час візиту в СРСР відвідав Рад. Україну. Автор праць з воєнної історії та теорії.

Тв.: Рос. перекл.— Военные мемуары, т. 1—2. М., 1957—60.

Літ.: Молчанов Н. Н. Генерал де Голль. М., 1975. *В. П. Меньшов.*

ГОЛО́БИ — селище міського типу Ковельського р-ну Волинської обл. УРСР. Залізнична станція. 3,4 тис. ж. (1978). Плодоконсервний, цегельний з-ди, дільниця Луцької ф-ки «Побутова хімія», комбінат побутових підприємств, льононасіннєва станція. Середня та музична школи; поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки. Архіт. пам'ятки: кам'яна башта (18 ст.), костьол (1-а пол. 18 ст.) та церква (1783). Г. відомі з середини 16 ст.

ГОЛОБОРО́ДЬКО Олександр Олександрович (н. 28.IX 1938, Дніпродзержинськ) — російський рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1973. Закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1960). В 1960—76 (з перервою) — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького (Сімферополь), з 1976 — в Малому театрі. Ролі: Федір Іоаннович («Цар Федір Іоаннович» О. Толстого), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Рюї Блаз і Дон Сезар («Рюї Блаз» Гюго), Річард III (однойменна трагедія Шекспіра) та ін. Знімається в кіно. Держ. премія СРСР, 1977.

ГОЛОБУ́ЦЬКИЙ Володимир Олексійович [н. 15 (28).VII 1903, с. Великий Бір, тепер Суразького р-ну Брянської обл.] — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1948), професор (з 1949). Член КПРС з 1950. В 1930 закінчив ун-т у Ростові-на-Дону. В 1935—71 працював у вузах РРФСР і України, зокрема 1961—71 — зав. кафедрою Київ. ін-ту народного господарства. Одночасно 1947—61 і з 1974 — в Ін-ті історії АН УРСР. Осн. дослідження з соціально-екон. та політ. історії України 15—19 ст., гол. чин. історії укр. козацтва й визвольної війни укр. народу 1648—54. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Черноморское казачество. К., 1956; Запорожское казачество. К., 1957; Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К., 1970.

ГОЛОВА́ — передній або верхній відділ тіла рухливих тваринних організмів, у якому містяться вищі відділи *нервової системи*, деякі *чуттєві органи*, а також початкові відділи *травної системи* і дихальної системи (див. *Дихання органи*). У вищих тварин і людини Г. має міцний череп і складається з лицьової і мозкової частин. У ній міститься *головний мозок*. Він виконує найскладніші функції, включаючи мислення (у людини). В Г. розміщені *рівноваги органи*, ендокринні залози (див. *Внутрішня секреція*) — *гіпофіз*, *епіфіз*, а також *нюху органи*, *зору органи*, *слуху органи*, початкові відділи травної системи, зокрема жувальний апарат, слинні залози, верхні дихальні шляхи, *голосовий апарат* тощо. Ступінь рухливості Г. у різних тварин різний.

А. П. Ромоданов.

ГОЛОВАНІ́ВСЬК — селище міського типу Кіровоградської обл. УРСР, райцентр, за 6 км від залізничної ст. Голованівськ. 6,7 тис. ж. (1978). Перша згадка про населений пункт належить до 1764 (є припущення, що назва походить від імені гайдамацького ватажка Голованя). В 1905—07 у Г. відбувалися сел. заворушення. Рад. владу проголошено в січні 1918. Пром. і хлібний комбінати, маслозавод, цегельня, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ГОЛОВАНІ́ВСЬКИЙ Сава Овсійович [н. 16 (29).V 1910, с. Єлизаветградка, тепер смт Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.] — український рад. поет і драматург. Член КПРС з 1942. Навчався в Одес. та Харків. с.-г. ін-тах. Перша зб. поезій «Кіньми залізними» (1927). В роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Г.— автор понад 30 збірок поезій, романів «Тополя на тому березі» (1965), «Корсунь» (1972), оповідань і нарисів, п'єс «Смерть леді Грей» (1934), «Марія» (1936), «Сонячна сторона» (1955), «Дальня луна» (1967) та ін. Драм. поема «Поетова доля» (1939) присвячена Т. Шевченкові, трагедія про народовольців «Перший грім» (1956). Працює в галузі перекладу з літератур братніх республік і зарубіжних країн. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня.

Тв.: Драми. К., 1958; 35 літ. К., 1963; Люстро. К., 1971; П'єси. К., 1973; Тополя на тому березі, кн. 1—2. К., 1976; Від нашого кореспондента. К., 1977; Рос. перекл.— Стихи. М., 1966; Опыт. М., 1972; Избранное. М., 1978. *П. П. Хропко.*

ГОЛОВАНІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Кіровоградської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,0 тис. км². Нас. 45,7 тис. чол. (1978). В районі — 51 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 14 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Голованівськ*. Поверхня району в основному рівнинна; окремі відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: залізонікелеві руди, граніти, глини тощо. Річки: *Південний Буг*, *Ятрань*. Грунти чорноземні. Район лежить переважно в лісостеповій зоні. Лісів (дуб, граб, клен, ясен)— 12,1 тис. га. Гол. підприємства: побузькі нікелевий і плодоовочевий, Перегонівський цукр., Межирічківський спиртовий з-ди, голованівські маслоробний з-д, хлібний комбінат. Комбінат побут. обслуговування (Голованівськ) і 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерновобуряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. С.-г. угіддя 1977 становили 74,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 71,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, цукр. буряки, соняшник, овочі. В Г. р.— 11 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Голованівськ, Емилівка, Нікель Побузький. Автошляхів — 297 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км. У районі — 32 заг.-освітні, 2 муз. і спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. 19 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 36 кіноустановок, 37 б-к. У с. Красногірці Г. р.— меморіальний музей, присвячений діяльності підпільної комсомольської організації «*Спартак*»; у с. Грузькому народився укр. рад. співак В. Ф. *Козерацький*. В Г. р. видається газ. «Комуністична праця» (з 1932).

А. А. Касуркін.

ГОЛОВА́НОВ Микола Семенович [9 (21).I 1891, Москва — 28.VIII 1953, там же] — російський рад. диригент, піаніст, композитор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1948). У 1914 закінчив Моск. консерваторію (1925—29, 1943—48 — професор). У 1919—28 та 1930—36 — диригент, 1948—53 — гол. диригент Великого театру СРСР, одночасно з 1937 — гол. диригент і худож. керівник Великого симф. оркестру Всесоюзного радіокомітету. Вистави: «Борис Годунов» (1948), «Хованщина» (1950) Мусоргського, «Садко» (1949) Римського-Корсакова. Автор 2 опер, симфонії, романсів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1950, 1951.

ГОЛОВА́НОВ Олександр Євгенович [25.VII (7.VIII) 1904, Нижній Новгород — 22.IX 1975, Москва] — рад. військовий діяч, Головний маршал авіації (1944). Член КПРС

Ш. де Голль.

С. О. Голованівський.

М. С. Голованов.

О. Є. Голованов.

Є. О. Головань.

Я. Ф. Головацький.

О. О. Головачов.

П. Я. Головачов.

з 1929. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. З 1924 працював в органах ОДПУ, 1933—41— в системі Цивільного повітр. флоту. В 1939—40 брав участь у боях на р. Халхін-Голі та в рад.-фінл. війні. З 1941 — командир авіадивізії, з 1942 — команд. далекосяжною авіацією, з 1944 — 18-ю повітр. армією. Після війни — на відповідальних посадах у ВПС Рад. Армії. В 1950 закінчив Вищу військ. академію. З 1953 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВА́НЬ Євгенія Олексіївна (н. 15.XII 1925, с. Веселий Кут, тепер Шполянського р-ну Черкаської обл.) — голова колгоспу ім. М. І. Калініна с. Тишківки Добровеличківського р-ну Кіровоградської обл., Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1957. До обрання (1965) головою колгоспу працювала гол. зоотехніком. Делегат XXIV з'їзду КПРС. Делегат XXIII і XXV з'їздів Компартії України. Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

І. Г. Братченко.

ГОЛОВА́ТЕНЬ (Echinops) — рід рослин род. *складноцвітих*. Багаторічні, рідше однорічні трави з колючими перисторозсіченими листками. Квітки двостатеві, трубчасті, в одноквіткових кошиках, зібраних у кулясті суцвіття; голубі, білі. Плід — сім'янки. Бл. 80 видів, поширених у Європі, Африці та Азії, гол. чином у помірному поясі. В СРСР — 50 видів, з них в УРСР — 4. Г. здебільшого рослини степів; багато видів — медоноси. Для Лісостепу і Степу УРСР характерні: Г. кругловолосистий (E. sphaerocephalus) і Г. руський (E. ritro). В плодах останнього є алкалоїд ехінопсин, отруйний для великої рогатої худоби і коней. Деякі види Г. вирощують як декоративні. Іл. с. 82.

ГОЛОВА́ТИЙ Антон Андрійович [р. н. невід.— 8 (19).II 1797] — кошовий отаман *Чорноморського козацького війська* (1797). В 1787 за дорученням царського уряду Г. разом із запорізьким старшиною С. Білим формував Військо вірних козаків, 1788 перейменоване на Чорномор. козац. військо. Був у ньому військ. суддею, а потім кошовим отаманом. Під час рос.-тур. війни 1787—91 очолював флотилію і піхоту Чорномор. козац. війська. У перс. поході 1796—97 командував двома полками чорномор. козаків у складі рос. армії.

ГОЛОВА́ТИЙ Ферапонт Петрович [24 V. (5.VI) 1890, с. Воскресенськ, тепер с. Перше Травня Гребінківського р-ну Полтавської обл.— 25.VII 1951, с. Степне, тепер смт Совєтського р-ну Саратовської обл.] — колгоспник, один з ініціаторів всенар. патріотичного руху по збиранню коштів у фонд Рад. Армії під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Соціалістичної Праці (1948). Член Комуністичної партії з 1944. В грудні 1942 і в травні 1944 вніс власні заощадження на будівництво бойових літаків. З 1946 — голова колгоспу «Стахановець» (Сарат. область).

ГОЛОВАТЮ́К Євген Іванович (н. 28.IX 1938, с. Лозовата Липовецького р-ну Вінницької обл.) — український рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1976. Закінчив Київ. ін-т театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого (1961). Працював у театрах Миколаєва, Алма-Ати, Дніпропетровська. З 1971 — режисер Донец. обл. рос. ТЮГу, з 1976 — гол. режисер Донец. укр. муз.-драм. театру ім. Артема. Вистави: «Тримайся, Альошо!» (за романом Микитенка «Вуркагани»), «Сміливі не вмирають» Собка, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Одна ніч» Горбатова, «Піднята цілина» за Шолоховим, «Дуенья» Шерідана та ін.

ГОЛОВА́ЦЬКИЙ Іван Федорович (криптонім — И; 1814—99) — український громадський діяч і журналіст, брат Я. Ф. *Головацького*. Тривалий час жив у Відні, де здобув вищу мед. освіту. Видав альманах «*Вінок русинам на обжинки*» (т. 1—2, 1846—47). У 1849—50 був співробітником редакції газ. «*Галичо-руський вісник*», 1850—51 — відповідальним редактором австр. урядової газ. «Вісник... русинів Австрійської держави». Читав лекції з рос. мови у Віденському ун-ті, був членом орг-ції москвофільського (див. «*Москвофіли*») напряму «Літературний заклад» у Пряшеві.

ГОЛОВА́ЦЬКИЙ Яків Федорович (17.X 1814, с. Чепелі, тепер Бродівського р-ну Львівської обл.— 13.V 1888, Вільно) — український поет, учений і педагог. Закінчив Львів. ун-т (1841). З 1848 — професор укр. мови та л-ри Львів. ун-ту, з 1849 — ректор цього ун-ту. В 1867 переїхав до Росії, жив у м. Вільні. Разом з М. Шашкевичем та І. Вагилевичем входив до прогресивного літ. гуртка «*Руська трійця*», що видав альманах «*Русалка Дністровая*» (1837), в якому Г. опублікував кілька поезій. У 1846 у зб. «*Вінок русинам на обжинки*» надрукував 20 серб. нар. пісень у перекладі укр. мовою. Г. належить багато філологічних праць («Розправи о язиці южноруськім і його нарічіях», 1848; «Граматика руської мови», 1849, та ін.), статей з питань історії, фольклору, етнографії, археології, розвитку освіти в Галичині. У своїх творах пропагував ідею єдності всього укр. народу, обстоював розвиток укр. л-ри нар. мовою. В 50-х рр. перейшов у табір реакції, став прихильником слов'янофільських ідей. Найважливішою працею Г. є зб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (кн. 1—4. М., 1878).

Тв.: Твори. Львів, 1913; [Твори]. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965.

Літ.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; Гуменюк М. П., Кравченко Є. Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Львів, 1962.

Ф. П. Погребенник

ГОЛОВАЧО́В Олександр Олексійович [27.XI (10.XII) 1909, селище Любохна, тепер смт Дятьковського р-ну Брянської обл.— 6.III 1945, район Логау, Сілезія] — рад. військовослужбовець, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1931. В Рад. Армії з 1929. В 1932 закінчив військ. школу ім. ВЦВК. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілецьким полком, мотострілецькою бригадою на Зх. і 1-му Укр. фронтах. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВАЧО́В Павло Якович [2 (15).XII 1917, с. Кошелево, тепер Буда-Кошелевського р-ну Гомельської обл.— 2.VII 1972, Мінськ] — рад. військовий льотчик, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1938. В 1941—45 як командир ланки, ескадрильї воював на Пд.-Зх., Пд., Сталінградському, 4-му Укр., 1 і 3-му Білорус. фронтах. Зробив 457 бойових вильотів, особисто збив 26 літаків. У 1951 закінчив Військ.-повітр. академію, 1959 — Академію Генштабу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГО́ЛОВЕНЬ, клень (Leuciscus cephalus) — прісноводна риба родини *коропових*. Довж. тіла до 50—80

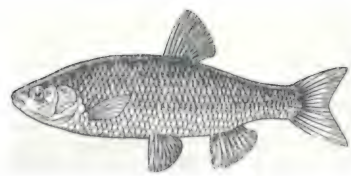

Головень.

см, маса до 4 (іноді до 8) кг. Голова товста з широким плескатим лобом (звідси назва). Тіло вкрите великою лускою. Спина темно-зелена, боки сріблясті. Поширений у річках Європи і Перед. Азії; в УРСР — у невеликій кількості — майже в усіх річках. Статевозрілим стає на 3—4-му році життя. Живиться комахами, їхніми водяними личинками, іноді — дрібною рибою. Нерест — у квітні — травні. Відкладає до 200 тис. ікринок. Промисл. значення невелике; об'єкт спортивного рибальства.

ГОЛОВИ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ЛАБРАДОРИ́ТІВ — у Черняхівському р-ні Житомирської обл. УРСР. В геол. будові родовища беруть участь піщано-глинисті відклади антропогенового віку і кристалічні породи *докембрію*. Лабрадорит темно-сірий до чорного, нерівномірно-грубозернистий, порфіровидний. Порфіровидні виділення представлені кристалами *плагіоклазу* з *іризацією* в яскравосиніх і синьо-блакитних тонах. Об'ємна маса лабрадориту 2840 кг/м³, межа міцності при стисканні 1144 — 1305 кг/см². Родовище розробляє Головинське кар'єроуправління тресту «Житомирнерудпром» М-ва пром-сті буд. матеріалів УРСР. Лабрадорит використовують як облицьовувальний матеріал, для спорудження пам'ятників і монументів. Лабрадорит цього родовища викори-

стано при спорудженні Мавзолею В. І. Леніна.

К. О. Суходольський.

ГОЛОВІ́Н Павло Васильович [21.VI (3.VII) 1885, с. Іжевське, тепер Спаського р-ну Рязанської обл.— 22.I 1964, Київ] — рад. хімік-технолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1922. В 1914 закінчив Моск. вище тех. училище. У 1922—32 викладав у Моск. хіміко-технологічному ін-ті ім. Д. І. Менделєєва. З 1939 до 1961 працював в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Водночас очолював кафедру цукристих речовин у Київ. технологічному ін-ті харч. пром-сті. Осн. праці присвячені технології і методам контролю в харч. пром-сті, дифузії, кристалізації в цукр. виробн., очищенню цукр. соків тощо. Нагороджений орденами Леніна та «Знак Пошани».

ГОЛОВІ́Н Федір Олексійович [1650—30.VII (10.VIII) 1706] — російський дипломат і держ. діяч, генерал-адмірал (1700), граф (з 1702). Підписав з Китаєм *Нерчинський договір 1689*. Брав участь у створенні рос. флоту і регулярної армії. В 1699 Г.— нач. Військ.-Мор. приказу, з 1700 — Посольського, а також підпорядкованого йому Малоросійського приказів, що відав тоді управлінням Лівобереж. України. Під керівництвом Г. 1703—05 визначено рос.-тур.кордон на Кубані і Наддніпрянщині.

ГОЛО́ВКІНА Софія Миколаївна [н. 30.IX (13.X) 1915, Москва] — рос. рад. балерина, нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1942. У 1933 закінчила Моск. хореографічне уч-ще. В 1933—59 — солістка балету Великого театру, з 1960 — директор Моск. хореографічного уч-ща. Виконувала гол. партії в балетах «Лебедине озеро», «Спляча красуня» та «Лускунчик» Чайковського, «Раймонда» Глазунова, «Полум'я Парижа» й «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва та ін. Нагороджена 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1951, 1965, 1971.

ГОЛО́ВКІНСЬКИЙ Микола Олексійович [17 (29).XI 1834, Казанська губ.— 9 (21). VI 1897, Алушта] — російський геолог. У 1861 закінчив Казанський ун-т, з 1868 — професор цього ун-ту. В 1871—86 — професор і ректор (1877—81) Новоросійського ун-ту в Одесі. На знак протесту проти нового реакційного університетського статуту залишив пед. діяльність. З 1886 — гідрогеолог Таврійського земства. Досліджував гідрогеологічні умови Криму. Г. перший дав уявлення про коливальні рухи *земної кори* та про зв'язок їх з переміщенням берегової лінії, зміною *фацій* і процесом утворення верствуватості в осадочних гірських породах. Дослідив і сформулював (1868) осн. принципи осадкоутворення. Довів зв'язок сучас. форм рельєфу з вертикальними рухами земної кори.

ГОЛОВКІ́НСЬКОГО ВОДОСПА́Д — водоспад на р. Узень-Баші в Кримській обл. УРСР. Висота падіння води 12 м. Поблизу водоспаду — гай реліктової рослини — берези бородавчастої. Міститься на тер. *Кримського заповідно-мисливського господарства.* Об'єкт туризму.

ГОЛОВКО́ Андрій Васильович [21.XI (3.XII) 1897, с. Юрки, тепер Козельщинського р-ну Полтавської обл.— 5.XII 1972, Київ]— український рад. письменник, один із зачинателів української рад. прози. Н. в сел. сім'ї. Навчався в Кременчуцькому реальному училищі (1908—14), звідки був виключений за участь у нелегальному літ. гуртку. З 1915 — на фронті. В 1917 повернувся на Україну, працював учителем. У 1919 видав зб. віршів «Самоцвіти». Влітку 1920 добровільно вступив до Червоної Армії. Повернувшись з фронту, викладав у школі червоних старшин (Харків), а після демобілізації знову вчителював на селі. З 1922 цілком перейшов на літ. працю, вступив до літ. орг-ції «*Плуг*». Уже в ранніх творах («Дівчинка з шляху», 1923) Г. виступив як майстер реалістичної, соціально глибокої прози. Особливої популярності набули оповідання «Пилипко» та «Червона хустина» (обидва — 1924). В 1926 вийшла збірка оповідань і повістей Г. «Можу». Визначним твором укр. рад. л-ри став роман «Бур'ян» (1927), в якому Г. відобразив класову боротьбу на селі в період відбудови, вперше в рад. л-рі змалював образ сільс. комуніста. В романі «Мати» (1932, друга редакція 1934) відтворено події першої рос. революції 1905 на Україні і роки реакції, показано провідну роль ідей пролетаріату в зростанні революц. свідомості сел. мас. Під час Великої Вітчизн. війни Г.— військ. кореспондент газ. «Комуніст», писав про подвиги рад. воїнів на фронті, про дружбу рад. народів (збірка «Бойові епізоди», нарис «Дружба», обоє — 1942). Роман «Артем Гармаш» — складова частина задуманої Г. трилогії про боротьбу укр. народу за перемогу Рад. влади (ч. 1—1951; ч. 2 — 1960; ч. 3 — 1970). Автор п'єс «В червоних шумах» (1924), «Райське яблуко» (1926) та кількох кіносценаріїв. Твори Г. перекладено багатьма мовами народів СРСР і зарубіжних країн. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1969.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1976—77; Артем Гармаш. Неопубліковані розділи роману з коментарем Н. Головко. «Дніпро», 1977, № 12; Р о с. п е р е к л. — Бурьян. М., 1957; Артём Гармаш. М., 1973.

Літ.: Килимник О. Андрій Головко. К., 1954; Андрієві Головку. К., 1958; Коваленко Л. Андрій Головко. К., 1958; Новиченко Л. М. Світлий талант. В кн.: Новиченко Л. М. Не ілюстрація — відкриття! К., 1967; Пасічник М. О., Фролова К. П. Андрій Головко. К., 1967; Маєвська Т. П. Андрій Головко. Бібліографічний покажчик. К., 1964 *І. Г. Турбай.*

ГОЛОВКО́ Арсеній Григорович [10 (23).VI 1906, станиця Прохладна, тепер м. Прохладний Кабардино-Балкарської АРСР — 17.V 1962, Москва] — рад. військовий діяч, адмірал (1944). Член КПРС з 1927. У ВМФ з 1925. В 1938 закінчив Військ.-мор. академію. В 1938—40 — командир дивізіону есмінців і нач. штабу Пн. флоту, команд. Каспійською й Амурською військ. флотиліями. В 1940—46 — команд. Пн. флотом, 1946 — заст. начальника, 1947—50 — нач. Гол. штабу ВМФ, 1950—52 — нач. Мор. Генштабу і перший заст. військ.-мор. міністра СРСР, 1952—56— команд. Балт. флотом. З 1956 — перший заст. головнокоманд. ВМФ. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВКО́ Григорій Володимирович [н. 13 (26).X 1900, с. Дібрівка, тепер Миргородськ. р-ну Полтав. обл.] — український рад. архітектор, дійсний член Академії будівництва і архітектури УРСР (1958—63), засл. архітектор УРСР (з 1970). Член КПРС з 1921. В 1935 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Був головою Спілки архітекторів України (1937—74). Архіт. твори: проекти планування міст Новограда-Волинського, Білої Церкви: станцій Київ. метрополітену — «Університетська» (1960), «Політехнічна» (1963), «Святошине» (1970); будинок Ін-ту гідрології та гідротехніки АН УРСР у Києві (всі — у співавт.). Брав участь у виданні «Історії українського мистецтва» (т. 1—6. К., 1966—70). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1971.

С. М. Головкіна.

ГОЛОВКО́ Дмитро Федорович [24.X (6.XI) 1905, Умань — 29.VI 1978, Київ] — український рад. художник-кераміст, нар. художник УРСР (з 1972), дійсний член Міжнар. Академії кераміки в Женеві (з 1970). Навчався в школі нар. мистецтва ім. Т. Г. Шевченка в Умані (1920—22). У 1928 закінчив технологічний ін-т кераміки та скла в Межигір'ї. Розвиваючи традиції укр. нар. гончарства, створював оригінальні за формою декоративні вази, фігурний посуд у вигляді баранів, левів, оленів. Портрет та іл. с. 86.

Літ.: Мартиненко В. Кераміка Дмитра Головка. «Образотворче мистецтво». 1971, № 3.

М. О. Головкінський.

ГОЛОВКО́В Герасим Семенович [4 (16).III 1863, Одеса — 3 (16).XI 1909, Берлін] — український живописець. Навчався в Одес. рисувальній школі (1881—83) та петерб. АМ (1883—89) у М. *Клодта*. Член Т-ва пд.-рос. художників (з 1893). Брав участь у виставках Т-ва *передвижників*. Твори: «Ранок на Малому фонтані» (1890), «Прибій в Ялті» (1893), «Сосновий ліс» (1895), «Відлига» (1899), «Осінь на рейді» (1903), «Морозний день. На санчатах» (1898) та ін. Твори Г. зберігаються в ДМУОМ та Одес. худож. музеї. Іл. с. 87.

А. В. Головко.

Літ.: Каталог виставки творів художників Г. С. Головкова, П. О. Нілуса, П. Г. Волокидіна. Одеса, 1962.

ГОЛОВНА́ ПЕРЕДА́ЧА — механізм, що передає обертальний момент від двигуна автомобіля та інших самохідних машин на півосі і збільшує тягове зусилля на ведучих колесах. Являє собою одинар-

А. Г. Головко.

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Д. Ф. Головко.

Д. Ф. Головко. Декоративна посудина. Полив'яна глина.

ну або подвійну *зубчасту передачу*. В одинарній Г. п. обертання передається з малого конічного зубчастого колеса на велике конічне. В подвійній Г. п. (мал.) — з малого конічного зубчастого колеса на велике конічне і далі з малого циліндричного на велике циліндричне. Є також двоступінчаста Г. п., що складається з двох перемикальних передач з різними *передаточними відношеннями*.

ГОЛОВНА́ РЕДА́КЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЇ, Головна редакція УРЕ — наукова редакційно-видавнича установа, що випускає довідково-енциклопедичну літературу в Українській РСР. Засн. 1957 в Києві у складі Академії наук УРСР. З 1974 перебуває в системі Держ. Комітету Української РСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі. Видає універсальні й галузеві енциклопедії, енциклопедичні словники, довідники з різних галузей знань та ін. фундаментальні наук. праці. На 1978 випущено понад 100 томів різних видань. Серед них — перша в історії укр. народу *Українська Радянська Енциклопедія* (УРЕ; т. 1—17, 1959—65); Український Радянський Енциклопедичний Словник (УРЕС; т. 1—3, 1964—67); галузеві енциклопедії: Радянська енциклопедія історії України (РЕІУ; т. 1—4, 1969—72), Енциклопедія народного господарства Української РСР (т. 1—4, 1969—72), Українська сільськогосподарська енциклопедія (т.1—3, 1970—72), Енциклопедія кібернетики (т.1—2, 1973, укр. і рос. мовами; Держ. премія УРСР, 1978; переклад нім. мовою в НДР, 1978), Енциклопедія неорганічних матеріалів (т. 1—2, 1977, рос. мовою). Вийшли персональне енциклопедичне видання — Шевченківський словник (т. 1—2, 1976—77); однотомні енциклопедичні довідники і словники: Політичний словник (два видання — 1971 і 1976), Філософський словник (1973), Економічний словник (1973), Словник художників України (1973), Юридичний словник (1974), Біологічний словник (1974), Словник іншомовних слів (1975), Словник з кібернетики (1979, рос. мовою) та ряд інших. Здійснено видання Історії міст і сіл Української РСР (т. 1—26, 1967—74; Держ. премія СРСР, 1976; частина томів з 1976 перевидається рос. мовою); «Історії українського мистецтва» (т. 1—6, 1966—68; Держ. премія УРСР, 1971), «Історії Академії наук Української РСР» (т. 1—2, 1967). З 1975 ведеться робота над другим виданням УРЕ (у 12 тт.) — укр. і рос. мовами. *М. П. Бажан.*

ГОЛОВНА́ РУ́СЬКА РА́ДА — політична організація української бурж. інтелігенції та уніатського духівництва Галичини проавстрійського напряму. Створена в травні 1848 у Львові під час революції в Австрії. Програма Г. р. р. обмежувалася вимогами культур.-нац. реформи для укр. населення Галичини, поділу Галичини на самостійні адм. одиниці — українську (сх.) і польську (зх.) з об'єднанням в одну провінцію укр. землі — Східної Галичини й Закарпаття — під владою Австрії, викладання укр. мовою в нар. школах. Г. р. р. організувала культур.-освітнє т-во *Галицько-руську матицю*, відкрила Нар. дім у Львові, провела з'їзд діячів укр. культури (Собор руських учених), видавала першу в Галичині укр. газету «*Зоря галицька*». В соціальних питаннях Г. р. р. стояла на реакційних позиціях, намагалася відвернути укр. нар. маси від революц. боротьби, закликала населення до покори австр. уряду, розпалювала нац. ворожнечу. В 1848 пішла на союз з контрреволюцією, вітала придушення революц. руху поляків, угорців та ін. Розпущена 1851.

Літ.: Косачевская Е. И. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, 1965. *Ф. І. Стеблій.*

«ГОЛОВНА́ УКРАЇ́НСЬКА РА́ДА» — організація українських бурж. націоналістів австрійської орієнтації. Засн. в серпні 1914 у Львові. В її створенні брали участь укр. націонал-демократи, радикали, УСДП, укр. націоналістичні військ. орг-ції «Український січовий союз», «Українські січові стрільці» й «Сокіл-Батько». «Г. у. р.» у блоці з контрреволюц. «*Союзом визволення України*» ставила своїм завданням відірвати Україну від Росії і створити укр. бурж.-поміщицьку монархію під нім. протекторатом.

ГОЛОВНЕ́ — селище міського типу Любомльського р-ну Волинської обл. УРСР, за 12 км від залізничної ст. Любомль. 3,9 тис. ж. (1978). Овочесушильний з-д, цех кондитер. виробів, лісництво. 2 загальноосв. школи; мед. амбулаторія, дит. санаторій. Будинок культури, 2 б-ки. Відоме з 1564.

ГОЛО́ВНЕ ПА́СМО КРИ́МСЬКИХ ГІР — південна, найвища частина *Кримських гір*. Довж. понад 150 км. Вис. до 1545 м (г. *Роман-Кош*). Простягається від мису Фіолент на Зх. до мису Іллі на Сх. Пн. схили положисті, пд. — стрімкі, обриваються до прибережної смуги — *Південного берега Криму*. Пд.-зх. і центр. частини складаються з столових масивів з плескатими вершинами — *яйлами* (*Ай-Петринська яйла, Ялтинська яйла, Бабуган-яйла* та ін.). На Сх. пасмо розчленоване на окремі масиви (*Чатирдаг, Демерджі-яйла, Довгоруківська яйла* та ін.). На яйлах поширений карст, численні шахти, печери — *Червона печера, Каскадна печера* та ін. (див. *Печери Кримські*). На схилах — ліси з дуба, бука, сосни, вище — чагарники. На яйлах — луки. На Г. п. К. г. — *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник* і *Кримське заповідно-мисливське господарство*. Район туризму.

ГОЛОВНЕ́ ПОЛІТИ́ЧНЕ УПРАВЛІ́ННЯ РАДЯ́НСЬКОЇ А́РМІЇ І ВІЙСЬКО́ВО-МОРСЬКО́ГО ФЛО́ТУ (ГОЛОВПУ) — керівний партійний орган у Збройних Силах СРСР. Працює на правах відділу ЦК КПРС. Через ГОЛОВПУ ЦК КПРС здійснює керівництво парт.-політ. роботою в Рад. Армії та Військ.-Мор. Флоті. Першим політ. органом у Збройних Силах з квітня 1918 було Всерос. бюро військ. комісарів. Відповідно до рішення VIII з'їзду РКП(б) його 18.IV 1919 перетворено на Політ. відділ Реввійськради (РВР) Республіки, перейменовано 15.V 1919 на Політ. управління РВР Республіки — ПУР. З переходом країни на мирне становище ПУР почав наз. Політуправлінням Червоної Армії (ПУ РСЧА). У зв'язку з утворенням Наркомату ВМФ в грудні 1937 поряд з ПУ РСЧА було створено Політ. управління ВМФ (ПУ РСЧФ). В липні 1940 ПУ РСЧА та ПУ РСЧФ перетворено на Гол. управління політ. пропаганди (ГУПП ЧА та ГУПП ВМФ). 16.VII 1941 ГУПП ЧА було реорганізовано в Гол. політ. управління РСЧА (ГОЛОВПУ РСЧА), а ГУПП ВМФ — в Гол. політ. управління ВМФ (ГОЛОВПУ ВМФ). В лютому 1946 у зв'язку з об'єднанням Наркомату оборони і Наркомату ВМФ в один орган — Наркомат Збройних Сил СРСР — створюється єдине Гол. політ. управління, яке з квітня 1958 наз. Гол. політ. управлінням Рад. Армії і ВМФ. Політ. органи Збройних Сил СРСР відіграли велику роль під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20, Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* в досягненні перемоги над ворогами Рад. Вітчизни. В сучас. умовах ГОЛОВПУ осн. увагу приділяє втіленню в життя політики партії по зміцненню обороноздатності країни, згуртуванню особового складу армії і флоту навколо КПРС та підвищенню їхньої бойової готовності.

Літ.: Партия и армия. М., 1977. *В. Т. Дементьєв.*

ГОЛОВНИ́Й БІЛЬ — відчуття болю в ділянці мозкової частини голови. Виникає при різних патологічних станах організму і є одним із симптомів ураження головного мозку та його оболонок, внутр. органів, інфекційних захворювань, отруєнь тощо. Механізм Г. б. пов'язаний з подразненням больових *рецепторів* чутливих черепномозкових і спинномозкових нервів. Ці рецептори містяться в мозкових оболонках, стінках артерій і вен мозку, венозних пазухах твердій мозковій оболонці, в слизових оболонках пазух черепа Найчастіше Г. б. виникає при запальних процесах в оболонках мозку або в кісткових пазухах черепа як наслідок розтягнення артеріальних стовбурів і вен, особливо в місцях впадіння їх у венозні пазухи, при патологічному спазмуванні артерій або значному венозному застої. Г. б. може поширюватися по всій голові або локалізуватись у певній ділянці — лобній, виско-вій, потиличній. Особливого характеру Г. б. (т. з. гіпертензійні) виникають при внутрішньочерепних патологічних процесах, що супроводяться підвищенням внутрішньочерепного тиску. Своєрідні больові синдроми виникають при мігренях, гіпертонічній хворобі тощо. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання; симптоматичне — судинорозширювальні, болезаспокійливі засоби, фіз. ме-

тоди тощо. Г. б., спричинені перевтомою, неврастенією, вегетативними неврозами, нерідко ліквідуються впорядкуванням режиму праці й відпочинку, сну і харчування. *А. П. Ромоданов.*

ГОЛОВНИ́Й КОМІТЕ́Т СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЇ УКРАЇ́НИ — керівний орган більшовицьких організацій Пд.-Зх. краю. Обраний на *обласному (крайовому) з'їзді РСДРП(б) у Києві*, що відбувся 3—5 (16—18). XII 1917; перебував у Харкові. До комітету входили 9 членів (Є. Б. Бош, О. Б. Горвіц, А. В. Гриневич, В. П. Затонський, І. Ю. Кулик та ін.) і 4 кандидати. Для роботи в Києві було залишено В. П. Затонського. Завдання к-ту — консолідація сил більшовиків України і підготовка Всеукр. з'їзду Рад. Після утворення уряду України — *Народного Секретаріату* — більшість членів к-ту було включено до його складу. Створення Гол. к-ту було першим кроком на шляху до оформлення всеукр. парт. центру. К-т існував до *Таганрозької наради більшовиків України* (квітень 1918), на якій представника к-ту було введено до складу *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*. *Б. І. Корольов.*

ГОЛОВНИ́Й МО́ЗОК — вищий відділ *центральної нервової системи* людини і хребетних тварин. Міститься в черепній коробці і через великий потиличний отвір переходить у *спинний мозок*. У Г. м. людини розрізняють стовбур мозку, *мозочок* і великий мозок (великі півкулі). Г. м. вкривають три оболонки: тверда, павутинна і судинна. В ньому є система порожнин, заповнених ліквором — рідиною, що продукується судинним сплетенням. Тканина мозку складається з сірої речовини — скупчення нервових клітин (див. *Нервова тканина*) і білої — скупчення відростків цих клітин — *нервових волокон*. Сіра речовина утворює *кору великих півкуль головного мозку*, зовн. частину мозочка і ядра стовбура мозку. Нервові клітини та їхні відростки оточені *нейроглією*, яка виконує опірну й трофічну (див. *Трофіка*) функції. Стовбур Г. м.— це продовження спинного мозку. В ньому розрізняють ромбовидний мозок, *середній мозок* і *проміжний мозок*. Ромбовидний мозок складається з *довгастого мозку* і мосту. Порожнину ромбовидного мозку наз. четвертим шлуночком, дно якого являє собою ромбовидну ямку. В ромбовидному мозку розміщені ядра 5—12 пар *черепномозкових нервів*, а також бульбарний відділ дихального і судинорухового центрів. Тут частково міститься *ретикулярна формація*, яка полегшує і гальмує рефлекторну діяльність спинного мозку; вона здатна й активувати кору півкуль головного мозку. Через неї йдуть *провідні шляхи* від спинного мозку до Г. м. та в зворотному напрямі. До ромбовидного мозку прилягає мозочок, який відіграє важливу роль у регулюванні рівноваги тіла, координації рухів і підтримуванні тонусу м'язів. Середній мозок складається з чотиригорбикового тіла і ніжок мозку. Тут містяться ядра чотиригорбикового тіла, чорна субстанція, червоне ядро, ядра 3 і 4-ї пар черепномозкових нервів. З цим відділом Г. м. пов'язані існування орієнтувальних *безумовних рефлексів* на світлові та звукові подразнення, а також здійснення статичних рефлексів і рефлексів положення тіла. До проміжного мозку відносять надгорбову ділянку разом з *епіфізом*, зорові горби з прилеглими до них колінчастими тілами і підгорбову ділянку. В цьому відділі мозку міститься третій (щілиновидний) шлуночок, з'єднаний отворами з кожним з бокових шлуночків і водопроводом — з четвертим шлуночком. Зоровий горб є колектором *доцентрових нервових волокон*, що передають імпульси від більшості рецепторів організму і в свою чергу передають їх до кори Г. м., смугастого тіла, підгорбової ділянки, червоного ядра, ромбовидного мозку і мозочка. Підгорбова, або гіпоталамічна, ділянка включає в себе сірий горб, сосковидне тіло й воронку, на кінці якої розташований *гіпофіз*. Ця ділянка є вищим підкірковим вегетативним центром (див. *Вегетативна нервова система*) і разом з гіпофізом являє собою єдиний нейроендокринний механізм, який великою мірою здійснює регуляцію процесів *обміну речовин* в організмі. Великий мозок складається з двох півкуль, з'єднаних мозолистим тілом. Кожна з них поділена на частки (лобну, тім'яну, вискову, потиличну і острівкову). Поверхня півкуль поділена борознами на звивини. У глибині півкуль містяться бокові шлуночки. Нервові клітини в глибині півкуль утворюють т. з. підкіркові вузли — смугасте тіло і бліду кулю, що є вищими відділами т. з. екстрапірамідної системи, яка здійснює безумовнорефлекторну діяльність організму. У вищих тварин і людини екстрапірамідна система займає підпорядковане корі положення. Кора Г. м. складається з нервових клітин, розташованих у вигляді шести основних шарів, що відрізняються один від одного величиною, формою і густотою розміщення клітин. У корі виділяють окремі кіркові центри: руху, чутливості, зору, слуху, нюху тощо. Біла речовина півкуль сформована з нервових волокон, що забезпечують зв'язок клітин кори і підкіркових вузлів між собою та з клітинами нижчезалеглих відділів центр. нервової системи. Через мозолисте тіло здійснюється зв'язок між обома півкулями. До кори по відповідних шляхах надходять доцентрові імпульси від *рецепторів* (больових, тактильних, хеморецепторів, барорецепторів тощо) поверхневих і глибинних відділів організму, а також від органів нюху, зору, слуху. Відцентрові нервові імпульси (див. *Відцентрові нервові волокна*) по низхідних шляхах надходять до м'язів. Частина імпульсів проходить прямо від кори до передніх рогів спинного мозку (пірамідний шлях) і до рухових ядер черепномозкових нервів (кортиконуклеарний шлях), а частина спочатку надходить до червоного ядра, мозочка; крім того, частина імпульсів надсилається до підкіркових вузлів, зорового горба, вегетативних центрів надгорбової ділянки. Кора мозку, за образним висловом І. П. Павлова, є розпорядником і розподільником усієї діяльності організму (див. Повне зібр. тв., т. 3, кн. 2, 1951, с. 409). З її функцією пов'язано пристосування до постійно змінюваних умов середовища; у людини, крім того, бере участь у здійсненні мислення, мови. Маса Г. м. становить бл. 2% маси тіла, разом з тим він утилізує 20% ввібраного організмом кисню. Г. м. забезпечують кров'ю артерії басейну внутр. сонних і хребетних артерій та кілька рівнів колатерального *кровообігу*, основним з яких є артеріальне (вілізієве) коло великого мозку. Відтікає кров через поверхневі та глибокі вени в синуси твердої мозкової оболонки. Обмін речовин у мозку змінюється від змін його функціонального стану. Захворювання Г. м. дуже численні й пов'язані зі змінами запального, дегенеративного, травматичного та ін. характеру. Вони супроводяться ознаками випадіння функцій мозку або його подразненням; порушеннями центр. регуляції вегетативних функцій, змінами психіки тощо. При лікуванні їх зважають на фактори походження, патологічні механізми розвитку захворювання. Нерідко лікування буває симптоматичним. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385. *А. П. Ромоданов.*

Г. С. Головков. Морозний день. На санчатах. 1898. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ГОЛОВНИ́Й ПОКА́ЖЧИК — відношення найбільшої ширини *голови* до її найбільшої довжини, виражене у процентах. Г. п. застосовують в *антропології* для характеристики розмірів і форми голови. Залежно від величини Г. п. розрізняють долихокефалію (до 74,9), мезокефалію (75,0—79,9) і брахікефалію (вище 80,0). Серед представників однієї раси трапляються групи людей, відмінні за Г. п., тому його використовують для визначення місц. антропологічних типів. Групові відміни в Г. п. виявляються вже в ранньому дит. віці. Г. п. не пов'язаний з розумовими здібностями. Див. також *Антропометрія*.

ГОЛОВНИ́Й ХРЕБЕ́Т, Вододільний хребет — осьовий хребет *Великого Кавказу*. Найбільшої висоти досягає в центр. частині (г. Шхара, 5068 м). Складається з гранітів, гнейсів, сланців. Родовища міді, свинцю, цинку, поклади мармуру, розсипного золота, миш'яку та ін. Термальні й мінеральні джерела. Г. х. є вододілом річок, що течуть на Пн. (басейни Кубані, Тереку тощо) та на Пд. (басейни Ріоні, Кури та ін.). На схилах — букові, дубові, вище — хвойні ліси, що змінюються чагарниками й гірськими луками. На вершинах — оголені, зазубрені скелясті гребені. Льодовики. В межах Г. х.— *Кавказький заповідник*, Тебердинський, Лагодехський та ін. заповідники.

ГОЛОВНІ́ НАРО́ДНІ УЧИ́ЛИЩА — початкові (підвищеного типу) навчальні заклади в доре-

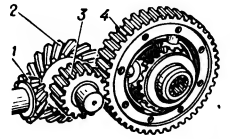

Головна передача подвійна: *1, 2* — конічні зубчасті колеса; *3, 4* — циліндричні зубчасті колеса.

волюційній Росії. За статутом 1786 були засновані в 25 губернських містах. У 1788—89 з'явились і на Україні (в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі). У Г. н. у. приймали дітей всіх станів, крім кріпаків. Строк навчання — 5 років (4 класи, четвертий клас — дворічний). Перші два класи відповідали курсові малого народного училища (див. *Малі народні училища*). В 3—4 класах вивчали рос. мову, арифметику, геометрію, механіку, фізику, природничу історію, географію, архітектуру з кресленням планів і, за бажанням,— латинську мову та одну з нових мов. У Г. н. у. бажаючі могли готуватися до посади вчителя малих нар. училищ. Після шкільної реформи 1804 Г. н. у. було реорганізовано в *гімназії*.

ГОЛОВНІ́Н Василь Михайлович [8 (19).IV 1776, с. Гулинки, тепер Старожиловського р-ну Рязанської обл.— 29.VI (11.VII) 1831, Петербург] — російський мореплавець, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1818). Закінчив Мор. корпус (1792). Здійснив 2 кругосвітні подорожі: у 1807—09 — на шлюпі «Діана», у 1817—19 — на шлюпі «Камчатка». В 1811 описав Курильські о-ви і склав їх карту. Доповнив відомі на той час дані про Камчатку і пн.-зх. береги Америки. Ім'ям Г. названо протоку між Курильськими о-вами, гору й мис на о-вах Нова Земля та ін.

ГОЛОВНОКОМА́НДУЮЧИЙ — командуючий, що очолює один з видів збройних сил (сухопутні війська, ракетні війська, ВПС, ВМС, війська ППО) або частину збройних сил на стратегічному напрямі театру воєнних дій. Г. наділений верховним головнокомандуванням та урядом високими повноваженнями, є вищим начальником підлеглих йому армій, фронтів.

ГОЛОВНЯ Анатолій Дмитрович [н. 20.I (2.II) 1900, Сімферополь]— російський рад. кінооператор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935). Член КПРС з 1944. Один із засновників рад. операторської школи. Закінчив Держ. технікум кінематографії (1926). У співдружності з режисером В. І. *Пудовкіним* зняв фільми «Мати» (за М. Горьким, 1926), «Кінець Санкт-Петербурга» (1927), «Потомок Чінгісхана» (1929). Інші фільми: «Мінін і Пожарський» (1939), «Суворов» (1941, разом з Т. Г. Лобовою), «Адмірал Нахімов» (1947) та ін. З 1934 — на викладацькій роботі у ВДІКу. Автор книг, присвячених операторському мистецтву. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1951.

ГОЛОВНЯ Гаврило Матвійович (1706, м. Глухів, тепер Сумської обл. — 1786, там же) — український співак (бас). Муз. освіту здобув у *Глухівській співацькій школі* і в Петербурзі, де був солістом придворної співацької капели. В 1742 приїздив на Україну, щоб відібрати для капели співаків. Разом з ним із Києва до Петербурга виїхав Г. *Сковорода*. Г. підготував нотний ірмологій (півчу книгу) для початкуючих співаків (1766, вид. 1772). Разом з інспектором Моск. синодальної друкарні С. Бишковським поклав початок нотному друкові в Росії.

І. М. Лисенко.

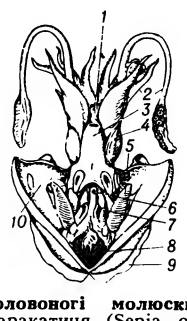

Головоногі молюски. Каракатиця (Sepia officinalis) з розрізаною мантійною порожниною: *1* — рот; *2* — щупальця; *3* — лійка; *4* — око; *5* — зябра; *6* — анальний отвір; *7* — статевий отвір; *8* — чорнильний мішок; *9*—плавець; *10* — мантія.

ГОЛОВОГРУ́ДИ — відділ тіла членистоногих тварин, що утворився внаслідок злиття головних і грудних сегментів. Г. характерні для вищих ракоподібних, павукоподібних, мечохвостів і вимерлих палеозойських евриптерид.

ГОЛОВОНО́ГІ МОЛЮ́СКИ (Cephalopoda) — клас безхребетних тварин типу *молюсків*. Тіло (довж. 1 см — 18 м) двобічно-симетричне, складається з голови й тулуба. Навколо рота розміщені щупальця (т. з. «руки» або «ноги»), озброєні присосками або гачками, за допомогою яких Г. м. пересуваються й захоплюють здобич. Раковини здебільшого немає або вона внутрішня, часто рудиментарна, у деяких видів — зовнішня, спірально закручена; Г. м. мають і внутр. хрящовий скелет. Нервова система, органи чуття, особливо очі, дуже розвинені. Г. м.— донні або *пелагічні організми*. Роздільностатеві. Розвиток прямий, без перетворення. Г. м. — хижаки, живляться рибою, ракоподібними, молюсками; самі є поживою мор. ссавців, особливо кашалотів, великих риб, а також птахів. Багато Г. м. їстівні і є об'єктами промислу. Бл. 600 видів, поширених у морях від екватора до найвищих широт. В СРСР (далекосхідні моря) — 27 видів. Г. м. поділяють на 2 підкласи: четырезяброві (Tetrabranchia) — *кораблик, амоніти* (викопні) та двозяброві (Dibranchia) — *кальмари, каракатиці, восьминоги*, аргонавти й *белемніти* (викопні). У викопному стані Г. м. відомі починаючи з кембрію.

А. Л. Путь.

ГОЛОВОХО́РДОВІ (Cephalochordata) — єдиний клас примітивних хордових тварин підтипу *безчерепних*. Типовий представник — *ланцетник*. Деякі вчені вживають термін «головохордові» як другу назву усього підтипу безчерепних.

ГОЛОВПОЛІТОСВІ́ТА, Головний політико-освітній комітет — комітет у складі республіканських Наркоматів освіти. Створено 1920. Керував організацією всієї держ. агітаційно-пропагандистської та політико-освітньої роботи серед молоді й дорослого населення. На чолі Г. Наркомосу УРСР стояла колегія. Беззмінним головою Головполітосвіти РРФСР була Н. К. Крупська. В 1930 Г. перетворено на сектор масової роботи Наркомосу.

ГОЛОВПРОФОСВІ́ТА, Головний комітет професійної і спеціальної наукової освіти — комітет, створений у складі республіканських Наркоматів освіти 1921. Керував підготовкою кваліфікованих працівників для всіх галузей нар. г-ва й культури. В його віданні перебували ФЗУ, профес. курси, технікуми, робітфаки, вузи, академії. В 1928 підготовку кадрів з різних спеціальностей було передано окремим відомствам, а Г. перетворено на Управління підготовки пед. кадрів Наркомату освіти.

ГОЛОВСОЦВИ́Х, Головний комітет соціального виховання дітей — одне з управлінь республіканських Наркоматів освіти для керівництва дошкільним вихованням, шкільною освітою дітей, соціально-правовою охороною неповнолітніх і підвищенням педагогічної кваліфікації всіх працівників соціального виховання. Засн. 1921. У складі Г. були відділи: дит. закладів, соціально-правової охорони неповнолітніх і наук.-пед. комітет. На чолі Г. в УРСР стояла колегія. У зв'язку з постановами ЦК ВКП(б) про школу (1931 і 1932) Г. було реорганізовано. Для керівництва школою створено спец. управління.

ГОЛО́ВЧЕНКО Георгій Геннадійович (н. 5.VII 1931, Луганськ) — український рад. архітектор. У 1957 закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т. Архіт. твори: будинки філармонії (1962) і Облпрофради (1971), драматичний театр (1970), всі—у Ворошиловграді. Меморіальний комплекс на могилі молодогвардійців у Краснодоні, мону-

Г. Г. Головченко. Будинок Облпрофради у Ворошиловграді. 1971.

мент Героям Рад. Союзу у Ворошиловграді (обидва — 1965), у співавт. зі скульпторами П. Кізієвим, О. Редькіним, Я. Самусем); монумент «Україна — визволителям» у смт Міловому Ворошиловгр. обл. (у співавт. з А. Єгоровим, скульптори В. Мухін, І. Чумак, І. Овчаренко, В. Федченко). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973.

ГОЛО́ВЧЕНКО Іван Харитонович (н. 14.X 1918, с. Лиман Другий, тепер Дворічанського р-ну Харківської обл.) — український рад. письменник і держ. діяч. Член КПРС з 1939. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1948). Перша зб. оповідань — «Записки чекіста» (1957). Повісті «Третя зустріч» (1960), «Чорна стежка» (1961), «Міліцейські бувальщини» (1974). У співавт. з О. Мусієнком написав романи «Золоті ворота» (1962), «Чорне сонце» (1966), «Білий морок» (1970), «Голубий берег» (1978) — про події Великої Вітчизн. війни, героїчну оборону Києва 1941, трудові й ратні подвиги рад. людей. З 1962 Г.— міністр внутр. справ УРСР, генерал-полковник. На XXIII—XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 6—9-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Г. П. Донець.

ГОЛОВЩИ́НА — термін давньоруського права, що за змістом

«Руської правди», *«Псковської судної грамоти»* та ін. джерел означав: 1) вбивство, душогубство; 2) певну суму грошей, яку сплачував убивця на користь родичів убитого. Див. також *Віра*.

ГОЛОВ'ЯНКО Зіновій Степанович [12 (24).XI 1876, с. Талова Балка, тепер Світловодського р-ну Кіровоградської обл.— 23.IX 1953, Київ] — український рад. лісівник і ентомолог. У 1901 закінчив Петерб. лісовий ін-т (тепер Ленінгр. лісотех. академія ім. С. М. Кірова); працював у різних лісництвах на Україні. В 1937—53 — професор Київ. лісогосп. ін-ту. В 1924 заснував Дарницьку дослідну лісівницьку станцію біля Києва, яку очолював до 1934. Праці Г. присвячені екології і морфології комах — шкідників лісу, заходам боротьби з ними тощо.

С. А. Генсірук.

ГОЛОГА́МІЯ (від грец. ὅλος — увесь, цілий і γάμος — шлюб) — тип статевого процесу в одноклітинних організмів, при якому не утворюються *гамети* (статеві клітини). Полягає в злитті цілих особин, що на час статевого процесу функціонують як гамети, але морфологічно не відрізняються від вегетативних клітин. Г. спостерігається в небагатьох зелених водоростей і деяких нижчих грибів.

ГОЛОГО́РИ — частина *Гологоро-Кременецького кряжа* в межах Львівської обл. УРСР. Вис. до 471 м (г. *Камула* — найвища вершина всієї Волино-Подільської височини). Являють собою розчленований річковими долинами уступ, який круто обривається до *Малого Полісся*. Є вододілом між басейнами Бугу і Дністра. На схилах ярів і балок — залишки дубово-букових лісів. Район розвинутого с. г. (льон, картопля, жито, кормові трави тощо).

ГОЛОГО́РО - КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ КРЯЖ — крайня пн.-зх. частина *Подільської височини*, в межах Львівської і Тернопільської областей УРСР. Внаслідок інтенсивної ерозії набув вигляду плескатих останцевих масивів, розчленованих річковими долинами, балками та ярами. Г.-К. к. поділяють на *Гологори*, *Вороняки* та *Кременецькі гори*.

ГОЛОГРАФІ́ЧНЕ КІНО́ — виробництво і демонстрування кінофільмів з кольоровим повністю об'ємним зображенням об'єктів, створюваним методами *голографії*; вид *кінематографії*. Для знімання голографічного кінофільму використовують апарати, що дають змогу фіксувати на плівці зображення об'єкта під різними кутами. Кожен кадр такої плівки складається з трьох голограм (на них зафіксовано не зображення об'єкта, а структура відбитої ним світлової хвилі), одержаних у червоному, зеленому і синьому кольорах. При демонструванні кінофільму плівку, вміщену в проекційний апарат, освітлюють трьома *лазерами*, що генерують світло відповідної довжини хвилі,— на спец. екрані (майже прозорому) виникає видиме зображення об'єкта. На відміну від *стереоскопічного кіно* це зображення неможливо відрізнити від реального об'єкта, навіть змінюючи точку спостереження. Осн. принципи Г. к. розроблено в серед. 70-х рр. 20 ст. у Всесоюзному н.-д. кінофотоінституті (Москва), де знято і продемонстровано (1976) перший у світі експериментальний голографічний кінофільм тривалістю 30 с.

М. О. Лисенко.

ГОЛОГРА́ФІЯ (від грец. ὅλος — увесь, повний і γράφω — пишу) — спосіб одержування об'ємного зображення предметів шляхом записування і наступного відтворювання розсіяних ними хвиль. Винайшов англ. фізик Д. *Габор* (1948), удосконалив Ю. М. *Денисюк* (1962). Бурхливий розвиток Г. почався в 60-і рр. після створення *лазера*. Запис інформації про монохроматичне випромінювання, розсіяне предметом (предметна хвиля), здійснюють на реєструючому середовищі (мал., *а*), розташованому в ділянці інтерференції предметної хвилі з допоміжною (опорною) когерентною хвилею (див. *Когерентність хвиль*). За схемою Денисюка хвилі спрямовуються на реєструюче середовище з протилежних боків. Записана картина (голограма) містить повну інформацію про предметну хвилю, тобто не лише про розподіл *амплітуд* (інтенсивності) розсіяного випромінювання (як звичайна фотографія), а й розподіл *фаз*. Голограма є складною *дифракційною граткою* (у випадку запису на фотоемульсію — чергування світлих і темних смуг). При зчитуванні на голограму спрямовують лише опорну хвилю, при дифракції якої відтворюється предметна хвиля (мал., *б*). Вимоги до монохроматичності і когерентності опорної хвилі тут значно нижчі, ніж при записуванні. Так, для зчитування голограми, записаної за схемою Денисюка, придатне сонячне світло, а також випромінювання штучних *джерел світла*. Г. характеризується властивостями, яких не має звичайна фотографія. Відтворене об'ємне зображення не відрізняється від предмета: його можна розглядати під різними кутами. За допомогою голограми, записаної на чорно-білому фотоматеріалі трьома монохроматичними лазерами, можна одержати кольор. зображення. Частина голограми, записаної за схемою малюнка (*а*), відтворює зображення всього предмета. На одній ділянці середовища можна записати, а потім зчитати сотні голограм. Зображення можна додавати і віднімати; за допомогою ЕОМ синтезують голограму й отримують «зображення» неіснуючого об'єкта. Г. можлива на хвилях будь-якого типу, напр. акустичних. Голограму можна записати одними хвилями, а відтворити іншими (напр., акустооптична Г. дає змогу «бачити» крізь непрозорі середовища). При цьому зображення збільшується у λ_2/λ_1 разів (λ_1 і λ_2 — довжина хвиль відповідно при запису і відтворенні зображення), що дає можливість створити рентгенооптичний або електронооптичний мікроскоп із збільшенням до 10^6 раз. Г. застосовують для одержання об'ємного зображення творів мистецтва, створення *голографічного кіно* і об'ємного телебачення, для неруйнуючого контролю форми складних об'єктів (напр., лопаток турбін з точністю до 1 мкм). Г. відкриває широкі можливості для *обчислювальної техніки*. Провадяться роботи над створенням оптичних обчислювальних машин із швидкодією до 10^8 операцій за секунду і об'ємом пам'яті до 10^{12} біт. На Україні перші дослідження з Г. почалися в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР під керівництвом О. Я. *Усикова* (1965). Питання Г. вивчають інститути фізики та напівпровідників АН УРСР, кафедри ряду вузів республіки. Вчені України створили нові методи записування голограм у *кристалах*, напівпровідникових структурах, термопластиках (М. С. *Бродин*, М. Г. *Находкін*, М. Т. *Шпак*), розробили методи динамічної Г. і корекції лазерних пучків (В. Л. Вінецький, М. С. *Соскін*) та надвисокочастотної Г. (В. П. *Шестопалов*).

Літ.: Островский Ю. И. Голография и её применение. Л., 1973; Василенко Г. И. Голографическое опознавание образов. М., 1977; Кольер Р., Берхарт К., Лин Л. Оптическая голография. Пер. с англ. М., 1973.

М. С. Соскін.

ГО́ЛОД Наум Павлович (9.XII 1891 — 27.IX 1938) — держ. і партійний діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1909. Н. у с. Скородному (тепер Мозирського р-ну Гом. обл.). Робітник. З 1909—учасник революц. руху в Києві й Катеринославі. В 1912—16—на засланні. У 1917 — 19 — на парт. роботі в Києві, на Пд.-Зх. фронті, був секретарем Київ. губкому КП (б)У. Працював в апараті ЦК КП(б)У, 1932—33 — секретар ЦК КП(б)У. З 1934 — на керівній парт. і рад. роботі в Узб. РСР. У 1925—27— кандидат у члени ЦКК КП(б)У, 1927—33 — член ЦК КП(б)У.

ГОЛО́ДНИЙ Михайло Семенович [справж. прізв.— Епштейн; 11(24). XII 1903, м. Бахмут, тепер Артемівськ Донецької обл.— 20.I 1949, Москва] — російський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1939. Перша кн. «Палі» (1922) — про комсомол. Осн. тематика творів Г.— героїка громадян. війни. Писав пісні та вірші про Україну — «Пісня про Щорса» (1935), «Партизан Железняк» (1936), «Шлях на Запоріжжя» (1940), «Балада про Дніпропетровськ» (1941). Т. Шевченкові присвятив «Пісню про Тараса Шевченка» (1939). Перекладав твори Т. Шевченка, Я. Райніса, А. Міцкевича.

Тв.: Стихотворения, баллады, песни. М., 1959; Укр. перекл.— Пісня чапаївця. В кн.: Чтець-декламатор. К., 1941.

ГОЛО́ДНИЙ СТЕП — 1) Північний Голодний степ — пустеля в Каз. РСР, на Пн. від р. Чу. Див. *Бетпак-Дала*. 2) Південний Голодний степ — лесова рівнина в Узб. РСР, на лівобережжі *Сирдар'і*. Простягається вздовж підніжжя гір Нуратау і Туркестанського хребта, на Пн. і Пн. Зх. зливається з піщаними просторами *Кизилкуму*. Площа бл. 10 тис. км². Вис. до 385 м.

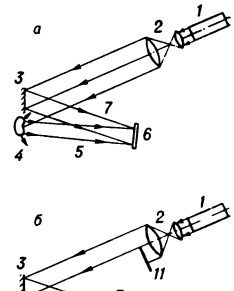

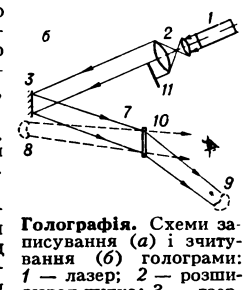

Голографія. Схеми записування (*а*) і зчитування (*б*) голограми: *1* — лазер; *2* — розширювач пучка; *3* — дзеркало; *4* — предмет; *5* — предметна хвиля; *6* — реєструюче середовище; *7* — опорна хвиля; *8* — уявне зображення; *9* — дійсне зображення; *10* — голограма; *11* — екран.

Г. С. Голубкіна. Ізергіль. Гіпс. 1904. Державний Російський музей. Ленінград.

Поверхня — плеската, слабо похилена на Пн. і Пн. Зх. Клімат різко континентальний, посушливий. Опадів до 240 мм на рік. Річок немає. Грунтові води засолені. Грунти — сіроземи, з ділянками солончаків. Освоєння Г. с. почалося в 2-й пол. 19 ст. За роки соціалістичного будівництва в Г. с. проведено реконструкцію споруджених раніше каналів (зокрема, Північного каналу ім. С. М. Кірова), збудовано Центральний, Південно-Голодностепський та ін. канали. Г. с. перетворився на один з великих бавовницьких районів СРСР.

«ГОЛО́ДНІ ПОХО́ДИ» — походи безробітних у США до законодавчих органів у Вашінгтоні та столицях штатів, одна з форм боротьби робітників за свої права в період світової екон. кризи 1929—33. На поч. 1933 армія повністю незайнятих у США становила 17 млн. чол. Провідну роль в організації «Г. п.» і боротьбі з безробіттям відіграла Компартія США. Правлячі кола були змушені задовольнити деякі вимоги цього руху безробітних. «Г. п.» мали місце також у Великобританії (1932—33), Канаді.

ГОЛОДУВА́ННЯ — стан організму, який спричинюється повним або частковим позбавленням їжі або порушенням засвоєння її. У людини Г. розвивається при деяких захворюваннях органів *травлення*. У деяких тварин трапляється як фізіологічне явище (під час сплячки тощо). Розрізняють: п о в н е Г. (повне позбавлення їжі), а б с о л ю т н е (позбавлення їжі та рідини), н е п о в н е (потреба в калоріях і поживних речовинах задовольняється неповністю), ч а с т к о в е (різке зменшення в їжі кількості важливих поживних речовин). Тривалість життя людини при повному Г. становить у середньому 65—70 діб і залежить від віку, статі та індивідуальних особливостей людини. Г. як метод лікування використовується найчастіше при ожирінні, подагрі, алергічних захворюваннях (бронхіальна астма, дерматити), поліартритах, психічних захворюваннях тощо. В процесі Г. організм звільняється від надлишкового жиру і т. з. шлаків (сечовина, солі та ін.). Курс лікування складається з 2 періодів: голоду і відновлення. Перший період (не більше 2—3 тижнів) — повне позбавлення їжі, необмежене споживання води, дезинтоксикаційні заходи (клізми, душі, тривале перебування на свіжому повітрі). Період відновлення починають з харчування хворих розведеними фруктовими і овочевими соками. Поступово раціон розширюють. Лікувальне Г. може проводитись тільки в стаціонарних умовах.

ГОЛОЛО́БОВ Юрій Григорович (н. 2.IX 1930, Москва) — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1957. Закінчив (1953) Моск. хіміко-технологіч. ін-т ім. Д. І. Менделєєва. З 1970 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. напрям роботи — хімія фосфорорганічних сполук: розробка нових шляхів їхнього синтезу, вивчення хім., фізико-хім. і біол. властивостей, дослідження механізмів реакцій і пошук нових ефективних речовин — *пестицидів*, комплексоутворювачів, *антипіренів*, лікар. препаратів.

ГОЛОНАСІ́ННІ (Gymnospermae, або Pinophyta) — група (відділ) вищих насінних рослин. Характерні риси Г.— наявність насінних зачатків, розміщених відкрито, а не замкнено в *зав'язь*, як у *покритонасінних* рослин, і відсутність *плодолистків*. Усі сучасні види Г. мають стробіли — вкорочені репродуктивні пагони, на яких містяться *спорофіли* (споролистки) з спороторними органами. Дерева і кущі. Деревина розвивається з відкритих колатеральних пучків і завдяки діяльності камбію може вторинно потовщуватись. У більшості Г. вона складається з *трахеїд*; справжніх судин — трахей здебільшого немає. Усі Г.— різноспорові рослини; мега- і мікроспорофіли мають різні будову, форму і розміри; мегаспорофіли з насінними зачатками переважно зібрані в шишки, або жіночі шишки, мікроспорофіли — в стробіли, або мікростробіли. Перші Г.— *насінні папороті* з'явилися в кінці девонського періоду. Провідне становище серед рослин Г. зайняли в мезозойську еру, в кінці якої більшість їх витіснили покритонасінні. Відомо бл. 600 сучас. видів. Г. поділяють на такі класи (за деякими авторами — порядки): насінні папороті (Pteridospermopsida), *бенетити* (Bennettitopsida), *кордаїти* (Cordaitopsida), *саговники* (Cycadopsida), *хвойні* (Pinopsida, або Coniferae), гінкгові (Ginkgopsida), гнетові (Gnetinae). Виходячи з того, що у гнетових є зачаткова «оцвітина» і трахеї і немає смоляних ходів, ряд ботаніків виділяють їх в окремий клас оболонконасінних — Chlamydospermatopsida. Перші 3 класи — викопні рослини. Саговники досягли свого розквіту в палеозої, в наш час у тропіках їх бл. 90 видів. З дуже поширених у юрський період гінкгових зберігся лише один вид — *гінкго*. Гнетові відомі з палеогенового періоду; тепер їх налічують бл. 100 видів. Хвойні з'явилися в пермський період, у наш час вони досить поширені. Більшість їх росте в Пн. півкулі. Вони є найважливішою групою Г. як за кількістю видів (понад 400) і зайнятою ними територією, так і за своїм госп. значенням. Це великі дерева або кущі. З Г. одержують деревину і добувають смоли, що їх широко застосовують у господарстві.

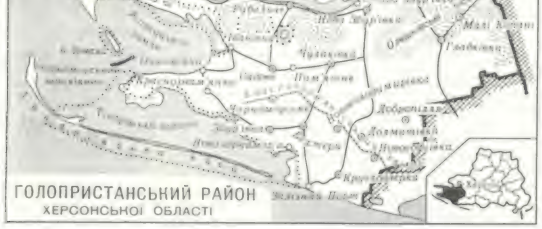

ГОЛОПРИ́СТАНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 3,6 тис. км². Нас. 56,9 тис. чол. (1978). В районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Гола Пристань*. Лежить на Пд. Причорноморської низовини. Територію Г. р. омивають: на Пд.— Тендрівська затока Чорного м., на Зх.— Ягорлицький, на Пн. Зх.— Дніпровський лимани. В межах району — *Олешківські піски*. Корисні копалини: торф, сіль. На Пн. протікає *Дніпро*. Вздовж морського узбережжя багато солоних озер. Грунти в основному каштанові. Розташований у степовій зоні. В Г. р.— більша частина *Чорноморського заповідника*. Найбільші підприємства — голопристанські з-ди «Комунар» (дерев'яні човни, предмети широкого вжитку), маслоробний, харчосмакова ф-ка, лісгоспзаг, Кардашинське торфопідприємство, Збур'ївський лісгоспзаг, Пам'ятненський ремонтний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Гола Пристань) і 4 будинки побуту. Осн. напрям розвитку с. г. району — виробн. зерна, кормових культур, молока, м'яса та вовни. С.-г. угіддя 1977 становили 123,4 тис. га, в т. ч. орні землі — 93,2 тис. га, сади і виноградники — 4,2 тис. га, луки і пасовища — 3,7 тис. га. Зрошуваних земель — 24,2 тис. га (Краснознам'янська зрошувальна система). Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, рис, соняшник. У тваринництві розвинуті м'ясо-мол. скотарство, свинарство та вівчарство. В Г. р.— 15 радгоспів, 6 колгоспів, райсільгосптехніка, племінна інкубаторна птахівнича станція. Автошляхів — 815 км, у т. ч. з твердим покриттям — 483 км. У районі — 48 заг.-освітніх, 3 муз. і спортивна школи, с.-г. технікум (с. Бехтери), 48 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень, санаторій «Гопри» (Гола Пристань), 16 будинків культури, 19 клубів, 2 кінотеатри, 52 кіноустановки, 45 б-к. Уродженці району — двічі Герої Соціалістичної Праці М. А. *Брага* (с. Малий Клин) та І. І. *Стрельченко* (с. Рибальче). У Г. р. видається газ. «Заповіти Леніна» (з 1930). *М. А. Зленко.*

ГО́ЛОС — 1) Сукупність різних за висотою, силою і тембром звуків, що їх видає людина (або тварини, які дихають легенями) за допомогою *голосового апарата*. Звук виникає внаслідок активного (під впливом *центральної нервової системи*) та пасивного (від діяння повітря, що проходить через голосову щілину) змикання *голосових зв'язок*. Посилюються звуки в глотці та в порожнинах рота й носа. Звуки виникають довільно (мовлення, спів) або внаслідок рефлекторних рухів м'язів гортані (чхання, кашель). Висота Г. залежить від частоти коливання голосових зв'язок, яка зумовлюється їхньою довжиною, товщиною та напруженням, а сила Г.— від розмаху коливань голосових зв'язок. Властивості Г. змінюються залежно від віку, статі, стану здоров'я людини тощо. 2) Окрема мелодична лінія в бага-

тоголосому творі. 3) Партія ансамблевого твору (хору, оркестру, квартету тощо). 4) Мотив, мелодія пісні. Див. також *Співочий голос.*

«ГО́ЛОС АМЕ́РИКИ» («The Voice of America») — радіостанція, входить до складу Американського агентства по інформації та культурному обміну. Засн. 1942. Бере участь в амер. пропаганді на зарубіжні країни. Веде передачі 38 мовами (в т. ч. рос. та укр.) через радіостанції, які містяться в різних частинах земної кулі. Радіопрограми «Г. А.», особливо ті, що розраховані на соціалістичні країни, часто суперечать принципам, зафіксованим у *Заключному акті* Хельсінкської наради 1975.

«ГО́ЛОС ЖИТТЯ́» — газета, заснована 1929 крайовою комуністичною організацією Закарпаття як суспільно-політ. і літературний двотижневик. У 1931 став органом Союзу працюючого селянства, 1932 — Об'єднання трудящого селянства. З незначними перервами, через заборону бурж. владою, виходив до жовтня 1938. Відіграв значну роль в організації боротьби трудящих Закарпаття проти соціального і нац. гноблення, широко популяризував серед населення краю укр. дореволюц. і рад. художню л-ру, виступав поборником возз'єднання Закарп.України з УРСР.

«ГО́ЛОС МО́РЯ» — звукове явище над поверхнею моря, що виникає під час сильного вітру внаслідок утворення вихорів за гребенями морських хвиль. Людина не чує «Г. м.», бо це явище належить до діапазону ультразвукових хвиль (див. *Ультразвук*). Його фіксують спец. гідроакустичні прилади. Можливо, «Г. м.» чують деякі мор. тварини. Відкритий рад. ученим В. В. *Шулейкіним.*

«ГО́ЛОС НАРО́ДА» — щоденна газета, орган Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів. Видавався з 24.V (6.VI) 1917 під назвою «Голос солдата». З середини грудня 1917 газета стала на більшовицькі позиції, приділяла велику увагу мобілізації мас на боротьбу проти австро-нім. окупантів та укр. бурж. націоналістів. Під назвою «Г. н.» виходила з серед. березня 1918 (до окупації Катеринослава австро-нім. військами).

«ГО́ЛОС ПРА́ЦІ» — щомісячний журнал української прогресивної еміграції в Канаді. Виходив з квітня 1922 по березень 1924 у м. Вінніпегу. Редактором журналу був М. *Попович.* У «Г. п.» широко висвітлювалось екон. і культурне життя Рад. України, вміщувалися твори укр. класичної та рад. л-ри, канадських укр. письменників (М. *Шатульського*, М. Поповича, І. Залеза). В березні 1924 «Г. п.» об'єднався з журн. «*Голос робітниці*» і виходив під назвою «*Робітниця*».

«ГО́ЛОС ПРОЛЕТА́РИЯ» — газета, видавалася в Одесі з 6(19). VII 1917 по 28.II 1918. Спочатку була органом об'єднаних с.-д. інтернаціоналістів. З жовтня 1917 (з № 19) — орган Одес. к-ту РСДРП(б), з 30.X (12.XI) — Херсон. губ. і Одес. міського к-тів РСДРП(б). На сторінках «Г. п.» публікувалися статті, виступи В. І. Леніна, матеріали VI з'їзду РСДРП(б). «Г. п.» відіграв значну роль у мобілізації трудящих мас на боротьбу за перемогу Рад. влади на Пд. України. Видання газети припинилось у зв'язку з окупацією Одеси австро-нім. військами.

«ГО́ЛОС РАБО́ЧИХ» — нелегальна більшовицька газета. Орган Єлизаветградської орг-ції РСДРП. Виходив з 15(28).VIII по 15(28).IX 1905 в Єлизаветграді (тепер Кіровоград). Всього надрук. 3 номери.

«ГО́ЛОС РЕВОЛЮ́ЦИИ» — щоденна газета, орган ЦВК Рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеського військ. округу (*Румчероду*). Видавався в Одесі з 11 (24).VII 1917 до квітня 1918. З 15(28).XII 1917, після перевиборів ЦВК Румчероду, «Г. р.» зайняв більшовицькі позиції і відіграв значну роль у боротьбі за встановлення і зміцнення Рад. влади на Пд. України. Видання газети припинилось у зв'язку з окупацією Одеси австро-нім. військами.

«ГО́ЛОС РОБІТНИ́ЦІ» — щомісячний журнал жіночої секції прогресивної організації укр. трудящих у Канаді *Товариство Український Робітничо-Фермерський дім.* Виходив з січня 1923 по березень 1924 у Вінніпегу. Журнал висвітлював становище жінок і жіночий рух у капіталістичних країнах, у Рад. Союзі, в т. ч. на Рад. Україні, приділяв значну увагу вихованню дітей. У березні 1924 «Г. р.» об'єднався з журн. «*Голос праці*» і виходив під назвою «*Робітниця*».

«ГО́ЛОС СОЛДА́ТА» — нелегальна газета, орган Київської військ. організації РСДРП. Виходив з 28.III (10.IV) по 16(29).IX 1906 в Києві. Надруковано 8 номерів. «Г. с.» з більшовицьких позицій висвітлював боротьбу трудящих проти самодержавства. Майже в кожному номері передруковувався матеріал з ін. більшовицьких газет («*Казарма*», «*Волна*», «*Эхо*» тощо).

«ГО́ЛОС СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́ТА» — нелегальна більшовицька газета, орган Харківського комітету РСДРП. Вийшло два номери, перший — 12(25).XI 1916. В газеті надруковано резолюції Бернської конференції, написані В. І. Леніним, і статті «Про масові політичні страйки», «Дорожнеча і заробітна плата», які висвітлювали політ. становище в Росії, закликали робітників до революц. боротьби.

«ГО́ЛОС СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́ТА» — більшовицька газета, орган Київського комітету РСДРП(б). Виходив з 14(27).III по 25.X (7.XI) 1917. Надруковано 100 номерів. У липні 1917 за рішенням конференції більшовиків Пд.-Зх. краю «Г. с.-д.» став і органом обл. к-ту РСДРП(б). У газеті друкувалися статті й промови В. І. Леніна, пропагувалися найважливіші рішення партії, зокрема резолюції VII (Квітневої) парт. конференції і VI з'їзду РСДРП(б).

ГОЛОСІ́ННЯ, тужіння — жанр усної нар. поетичної творчості, пов'язаний із похоронними та деякими іншими обрядами. Г. по мертвому виникли ще в первіснообщинному суспільстві. Різновиди Г. відомі в багатьох народів світу. За часів кріпосництва в дореволюц. Росії побутували рекрутські Г. В деяких Г. відобразилася тяжка дійсність експлуататорського суспільства. Як і *думи,* укр. Г. виконуються речитативом, але з більшою експресивністю та імпровізаційністю. Генетично, функціонально й тематично укр. Г. близькі до рос. *плачів* і причетів. За рад. часу Г. майже зникли з побуту.

Літ.: Стельмах М. П. Голосіння. В кн.: Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958.

ГОЛОСНИКИ́ — маленькі камери або посудини (звичайно керамічні), які закладають у стіни та склепіння споруди для посилення звуку (див. *Резонатор*). Іноді Г. застосовують як порожнисті конструктивні елементи для зменшення ваги склепіння.

Голосники. Архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей». Київ.

ГОЛО́СНІ ЗВУ́КИ, голосні — звуки людської мови, в основі яких лежить музичний тон, утворюваний внаслідок періодичних коливань голосових зв'язок і модифікації коливань у надгортанних порожнинах. На основі артикуляції Г. з. укр. літ. мови класифікують за місцем підняття язика — голосні переднього (і, и, е) й заднього (а, о, у) ряду; за ступенем підняття язика — звуки високого (і, и, у), середнього (е, о) й низького (а) підняття; за участю губ — Г. з. огублені, або лабіалізовані (о, у), й неогублені (а, е, и, і). З акустичного боку Г. з. розрізняють за формантною структурою (розподілом складових тонів), тривалістю й інтенсивністю. За положенням м'якого піднебіння Г. з. бувають чисті, неносові, або неназалізовані, й носові, або назалізовані (польс. ę, ą). *Н. І. Тоцька.*

ГОЛОСОВИ́Й АПАРА́Т — у дихаючих легенями тварин, а також у людини сукупність анатомічних утворів, що беруть участь в утворенні звуків. Складається з власне Г. а.— розміщених у *гортані* еластичних *голосових зв'язок* або перетинок, і допоміжних органів — легенів, бронхів, трахеї, глотки, носоглотки, носової порожнини, пазух носа і порожнини рота. Голосових зв'язок немає у китоподібних. У птахів Г. а. утворюється в т. з. нижній гортані.

Коливання голосових зв'язок, зумовлювані струменем видихуваного повітря, передаються в порожнини дихальних шляхів голови, в результаті чого виникають звуки (*голос*), що посилюються системою резонаторів.

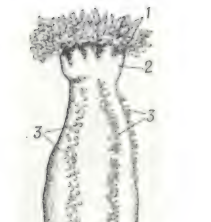

Голотурії. Cucumaria frondosa: *1* — щупальця; *2* — ампули щупалець; *3* — амбулакральні ніжки; *4* — анальний отвір.

ГОЛОСОВІ́ ЗВ'Я́ЗКИ — дві складки слизової оболонки *гортані* з еластичними волокнами у безхвостих земноводних, деяких плазунів, більшості ссавців, у т. ч. людини. Беруть участь в утворенні *голосу*, а також у захисті від потрапляння сторонніх тіл у дихальні шляхи. У людини і деяких ін. ссавців над Г. з. є т. з. несправжні Г. з., що не беруть участі в утворенні голосу.

ГОЛОСУВА́ННЯ — 1) Подання голосів під час виборів до органів держ. влади чи інших виборних

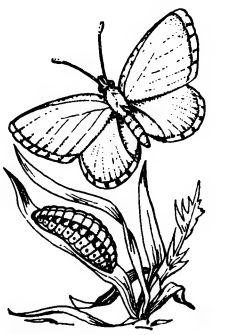

Голуб'янкові. Голуб'янка красива (метелик і гусениця).

Голота. Заставка О. Данченка до книжки «Думи». Київ. 1959.

органів. Г. буває таємним (виборець заповнює бюлетень в ізольованому приміщенні і опускає його в урну) і відкритим (як правило, підняттям руки). Див. також *Балотування*. 2) Спосіб виявлення волі правомочних учасників зборів, засідань тощо при розв'язуванні тих чи інших питань.

ГОЛО́ТА Ілля (р. н. невід.— липень 1649) — козацький полковник, сподвижник Б. Хмельницького у *визвольній війні українського народу 1648—54*. Походив з *реєстрових козаків*. Посланий з 10-тисячним загоном на допомогу білорус. повстанцям, Г. навесні 1649 завдав лит. армії Я. Радзивілла нищівної поразки. Це сприяло розгортанню нар. повстання в Білорусії. Майже три місяці загони, очолені Г., вели боротьбу проти переважаючих сил ворога. 17(27).VII 1649 7-тисячний загін Г. в районі містечка Загалля (тепер село Любанського р-ну Мін. обл.) був оточений переважаючими силами ворога. Майже всі повстанці і сам Г. загинули.

ГОЛО́ТА Петро Іванович (справж. прізв.— Мельник; 1902, с. Балашівка, тепер у складі Кіровограда — 8.XI 1949, м. Снятин. тепер Івано-Франківської обл.) — український рад. письменник. З першою зб. поезій «Тернистий шлях до волі й освіти» виступив 1921. Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», «*Молодняк*». Автор збірок віршів «Степи — заводові» (1925), «Пісні під гармонію» (1928), поеми «Будні» (1928), у яких відобразив соціалістичне будівництво на селі. Зб. повістей і оповідань «Бруд» (1929), роман «Сходило сонце» (1930) — про героїку громадян. війни. *П. М. Довгалюк.*

ГОЛО́ТА, сірома — біднота, неімущий і безпритульний люд на Україні (в Росії, на Дону — голитьба) за феодально-кріпосницького та капіталістичного ладу. Виникнення Г. пов'язане з розвитком товарно-грошових відносин, посиленням кріпацтва і майнового розшарування селянства на Україні. Ще в кін. 15 ст. Г. в пошуках заробітків покидала рідні місця, переселялася на *Брацлавщину*, Канівщину, Черкащину і становила значну частину *козацтва*. В 16—18 ст. Г. тікала переважно на Запоріжжя, була там найбіднішою верствою населення. Більшість Г. наймалася на роботу до заможних козаків на зимівники (хутори), на рибальські й соляні промисли, в чумацькі валки, а також ішла на заробітки в Крим, Молдавію, Валахію (див. *Аргати*). Г. разом з ін. верствами трудового козацтва становила гол. масу запорізького війська, виступала осн. силою козац.-сел. повстань 16—18 ст. Активну участь Г. взяла у *визвольній війні українського народу 1648—54*, в *гайдамацькому русі*. Термін «голота» існував і в 19 — на поч. 20 ст. стосовно до найбідніших верств населення. Узагальнений образ представника Г. втілено в нар. *думах* («Дума про козака Голоту», «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер»), піснях («Ой, заступила та чорна хмара»), в л-рі («Гайдамаки» Т. Г. Шевченка), живописі.

Голуб свійський:
1 — ніжинський;
2 — миколаївський;
3 — київський;
4 — павиний.

ГОЛО́ТА — персонаж однієї з найдавніших укр. нар. *дум*. Публікувалася вона під назвами: «Голота», «Схватка с татарином», «Про козака Голоту», «Дума про козака Голоту» та ін. Відомо вісім варіантів цього твору. Перший запис— кін. 17 ст., перша публікація—в зб. П. Лукашевича «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (СПБ, 1836). У думі розповідається про героїчний поєдинок козака Г. з татарином. В образі Г. втілено такі риси укр. народу, як сміливість, кмітливість, мужність. Деякі дослідники припускали, що в думі відтворено істор. постать І. *Голоти*. Як персонаж думи Г. зображений у творах художників С. *Васильківського*, М. *Дерегуса*, Г. *Якутовича*, О. *Данченка*.

М. М. Шубравська.

ГОЛОТУ́РІЇ, морські огірки (Holothuroidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Тіло (довж. від 2—3 см до 2,1 м) видовжене, червоподібне або циліндричне, дуже скоротливе, часто набуває форму кулі, огірка або дині; має п'ятипроменеву симетрію, але вона порушена білатеральним (двобічно-симетричним) та асиметричним розміщенням багатьох органів. Рот оточений щупальцями, за допомогою яких Г. захоплюють їжу. Поверхня тіла вкрита *епідермісом*, скелет редукований (мікроскопічні вапнисті тільця). Г.— малорухливі мешканці мор. дна. Розмноження статеве. Розвиток з *метаморфозом*. Живляться *детритом* і дрібним *планктоном*. Багатьох Г. поїдають риби, деяких (напр., *трепангів*) використовує в їжу людина. Відомо бл. 1100 видів, поширених в усіх морях і океанах. В СРСР більшість видів — у північних і далекосхідних морях; у Чорному м.— 8 видів. Клас Г. поділяють на 5 рядів: деревовиднощупальцеві (Dendrochirota), щитовиднощупальцеві (Aspidochirota), боконогі (Elasipoda), бочонковидні (Molpadonia) та безногі (Apoda). Іл. с. 91.

О. П. Маркевич.

ГОЛОЦЕ́Н (від грец. ὅλος — увесь і καινός — новий) — сучасна (пізня) епоха антропогенового (четвертинного) періоду, яка охоплює післяльодовиковий час. Початок — бл. 10 тис. років тому. Г. поділяють на відрізки (віки), що відповідають етапам зміни клімату. Ці зміни встановлюють гол. чин. на основі вивчення рослинних решток з торфовищ. Для Г. характерні піщано-глинисті відклади. В голоценову епоху сформувалися сучасні гідрографічна сітка та географічні зони (див. *Зони фізико-географічні*).

ГО́ЛСУОРСІ (Galsworthy) Джон (14.VIII 1867, Лондон — 31.I 1933, там же) — англійський письменник, один з представників критичного реалізму в літературі 20 ст. Перші твори — зб. оповідань (1897). У соціально-побутових романах «Острів фарисеїв» (1904), «Садиба» (1907), «Братерство» (1909), «Патрицій» (1911), «Фріленди» (1915) відтворив життя англ. суспільства з його класовими і становими суперечностями. Соціально-критичне спрямування мають і п'єси «Срібна скринька», «Боротьба» (обидві — 1909), «Правосуддя» (1910), «Мертва хватка» (1920), «Вірність» (1922). Центр. місце в творчості Г. займає епопея, що складається з трилогій «Сага про Форсайтів» (романи «Власник», 1906; «У петлі», 1920; «Здається в найми», 1921) і «Сучасна комедія» (романи «Біла мавпа», 1924; «Срібна ложка», 1926; «Лебедина пісня», 1928) та кількох окремих новел і зб. оповідань «На форсайтській біржі» (1930). В романах, новелах, драмах Г. подано широку картину занепаду англ. бурж. суспільства. Консерватизм світогляду Г. ослаблював соціально-викривальні тенденції в його творчості, що особливо виявилось у трилогії «Кінець розділу» (1931—33). У статтях і виступах захищав і розвивав принципи реалізму. Нобелівська премія 1932.

Тв.: Укр. перекл.— Сага про Форсайтів. К., 1976; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—16. М., 1962.

Літ.: Воропанова М. И. Джон Голсуорси. Красноярск, 1968; Тугушева М. П. Джон Голсуорси. М., 1973; Левидова И. М. Джон Голсуорси. Библиографический указатель. М., 1958.

ГО́ЛУБ Олефір Остапович (р. н. невід.— п. 1628) — гетьман *реєстрових козаків* 1622—23. За гетьманування Г. було організовано мор. походи козаків проти Туреччини; 1623 відправлено козац. посольство у Варшаву з вимогами припинити утиски укр. населення та підтвердити привілеї реєстрового козацтва. В 1625 Г. брав участь у сел.-козац. повстанні під проводом М. *Жмайла*. Під час походу 1628 козаків на Крим Г. загинув у бою проти татар.

ГО́ЛУБ СВІЙСЬКИЙ (Columba domestica) — свійський птах ряду *голубоподібних*; походить від сизого голуба (Columba livia). Відомо понад 150 порід Г. с., які поділяють на поштові, спортивні, декоративні й м'ясні. Поштові Г. с. (червоний поштар, бельгійські) здатні пролітати до 1000 км з швидкістю 100 км/год. Їх використовували для зв'язку. Спортивні Г. с. (київський, ніжинський, миколаївський та ін.)відзначаються швидким і своєрідним польотом. Декоративних Г.с. (дутиші, капуцини, якобіни, турмани, космачі та ін.) розводять заради гарного оперення, своєрідної форми тіла і воркування. М'ясні Г. с. (вуличний, кінг, карно, римські та ін.) дають смачне біле м'ясо; їх жива маса 800—1000 г. Г. с. утримують у голуб'ятниках на 20—30 голів. Живуть вони парами і розмножуються цілорічно. Голубка відкладає щоразу двоє яєць. Період насиджування 17—21 день. Насиджують самка і самець по черзі. Осн. корми для Г. с.— зернові суміші.

ГОЛУБЕ́НКО Микола Васильович (1897 — 9.III 1937) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, держ. і партійний діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1914. За фахом слюсар. Проводив революц. роботу в Києві. В 1914—17 — на засланні в Тобольській губ. В

1917 — секретар виконкому робітн. секції Київ. Ради робітн. і солдатських депутатів, член Київ. к-ту РСДРП(б). У 1918 — на підпільній роботі в Одесі: член губкому КП(б)У, голова повстанського к-ту. В 1919—20 — комісар 45-ї д-зії, член Реввійськради 3-ї Укр. армії, брав участь у боях проти військ внутр. контрреволюції та іноз. інтервентів. З 1921 — на керівній парт. і рад. роботі. На XI з'їзді КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК, на XII з'їзді — членом ЦК КП(б)У.

ГОЛУБЕ́ЦЬ Михайло Андрійович (н. 30.X 1930, с. Великий Любінь, тепер Городоцького р-ну Львівської обл.) — український рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1967. Працює в галузі ботаніки і біогеоценології. Г. належать теоретичні розробки з питань еколого-фітоценологічної класифікації рослинності, висотно-зональної диференціації рослинного покриву, геобот. районування гірських країн, структурно-функціональної організації *екосистем*, механізмів саморегуляції в живих системах, охорони природи тощо.

ГО́ЛУБЄВ Віктор Максимович [4.(17).I 1916, Петроград — 17.V 1945] — рад. військовий льотчик, гвардії майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1943). Член Комуністичної партії з 1942. В Рад. Армії з 1936. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки і ескадрильї воював на Пд.-Зх., Центр. і Сталінградському фронтах. Зробив 157 бойових вильотів на штурмування. З 1943 навчався у Військ.-повітр. академії ім. М. Є. Жуковського. Загинув при виконанні службових обов'язків. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГО́ЛУБЄВ Павло Васильович (28. VI 1883, Бахмут, тепер Артемівськ Донецької обл.— 3.III 1966, Харків) — укр. рад. педагог-вокаліст, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). У 1906 закінчив муз. уч-ще в Харкові. З 1939 — професор Харків. консерваторії. Серед вихованців Г.— нар. арт. СРСР Б. *Гмиря*. *Тв.:* Борис Романович Гмыря. М., 1959; Советы молодым педагогам-вокалистам. М., 1963.

ГО́ЛУБЄВ Степан Тимофійович (1849—1920) — бурж. історик. Професор Київ. ун-ту і Київ. духовної академії. Писав переважно про історію освіти, культури і церк. життя на Україні. Осн. праці: «Київський митрополит Петро Могила та його сподвижники» (т. 1—2, 1883—98), «Історія Київської духовної академії» (в. 1, 1886). Г. перебільшував роль церк. діячів у розвитку освіти і культури на Україні. Цінним у працях Г. є публікація документів 16—17 ст.

ГОЛУБИ́НСЬКИЙ Дмитро Михайлович [справж. прізв.— Тростянський; 17(29).XI 1880, хутір Голубинський, тепер Калачевського р-ну Волгоградської обл.— 29.I 1958] — російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1947). Творчу діяльність почав 1905 в Астрахані. Працював у театрах Єлизаветграда, Ростова, Владимира, Сімферополя. Катеринодара (1906—16), в ленінградських Великому драм. театрі (1918—25), Першому пересувному драм. театрі (1925—28), Дніпроп. рос. драм. театрі (1928—31), в театрі Київ. особливого (1931—44) і Одеського (1944—54) військ. округів. Ролі: Безсеменов («Міщани» Горького), Лопахін («Вишневий сад» Чехова), вчитель Пешек («Прага залишається моєю» Буряківського), Клавдій («Гамлет» Шекспіра). Знімався у фільмах («Щорс», «Молодість», «Устим Кармелюк»). Держ. премія СРСР, 1952.

ГОЛУ́БКА — український нар. парний танець. Танцюють його по колу. Танц. фігури змінюються під команду: «Голубка — раз наперед!», «Голубка — два наперед!» і т. д. («голубкою» наз. дівчину, яка танцює з парубком у парі). Побутує переважно на Буковині. Муз. розмір 2/4.

ГОЛУ́БКІНА Ганна Семенівна [16 (28).I 1864, Зарайськ, тепер Московської обл.— 7.IX 1927, там же] — російський рад. скульптор. Навчалася в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (1891—94), петерб. АМ (1894) і в Парижі, де користувалася порадами О. *Родена*. Брала участь у революц. подіях 1905. Одна з перших у рос. скульптурі відтворила образ К. Маркса (1905). Автор композицій («Залізний», 1897; «Робітник», 1909) і гостро психологічних портретів («Мар'я», 1903; «Іван Безродний», 1908; О. М. Толстой, 1911; В. Чертков, 1926, та ін.). Іл. с. 90.

ГОЛУБНИ́ЧИЙ Володимир Степанович (н. 2.VI 1936, м. Суми) — український рад. спортсмен, засл. майстер спорту з легкої атлетики. Олімпійський чемпіон 1960 та 1968 в ходьбі на 20 км (1:34. 07,2 та 1 : 33.58,4). Чемпіон Європи 1974 (1 : 29.30,0). Неодноразовий чемпіон СРСР. Встановив найвищі світові досягнення в ходьбі на 20 км — 1 : 30.02,8 (1955) і 1 : 27.05,0 (1958). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ГОЛУБО́ВИЧ Михайло Васильович (н. 21.XI 1943, м. Золотоноша, тепер Черкаської обл.) — український рад. актор театру й кіно, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1964. В 1967 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Відтоді працює у Ворошиловгр. укр. муз.-драм. театрі. Серед ролей: Василь («Циганка Аза» Старицького), Колесник («Повія» за П. Мирним), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Іван Туркенич («Молода гвардія» за Фадєєвим), Фердінанд («Підступність і кохання» Шіллера). Ролі в кіно: Базіль (Порик, фільм «В'язні Бомона»), генерал Гурко (рад.-югосл. фільм «Весілля»), Карпенко («Дума про Ковпака»).

ГОЛУБО́ВСЬКИЙ Захарій (н. 1736, Полтава — р. см. невід., Київ) — український живописець. Навчався в Київ. духовній академії і Лаврській іконописній майстерні, якою керував 1772—76. Брав участь у розписах і реставрації Успенського собору (1772—73) Києво-Печерської лаври. Під його керівництвом виконувались розписи у Ближніх Печерах. З творів Г. відома «Свята мученица з квіткою в руці» (кін. 18 ст.). Г. був одним з останніх визначних майстрів т. з. українського *барокко*.

ГОЛУБО́ВСЬКИЙ Петро Васильович [16 (28).VI 1857, Мінусінськ, тепер Красноярського краю — 18(31).III 1907, Київ] — російський бурж. історик. Закінчив Київ. ун-т. Очолював кафедру рос. історії цього ун-ту. Належав до школи В. Б. *Антоновича*. Автор «Історії Сіверської землі до половини XIV ст.» (1881), «Історії Смоленської землі до початку XV ст.» (1895), праць про кочовиків пд. степів, зокрема «Печеніги, торки і половці до навали татар» (1884), та з істор.-бібліографічної тематики. Праці Г. містять значний фактичний матеріал, але написані вони з позицій бурж. методології.

ГОЛУБОПОДІ́БНІ, голуби (Columbiformes) — ряд птахів. Поділяється на 2 підряди: р я б к и (Pterocletes) і г о л у б и (Columbae), що об'єднує 2 род.: *дронтові* —цілком вимерла і голубові (Columbidae). Сучас. Г.—птахи серед. розмірів (довж. тіла до 75 см, маса від 30 г до 1 кг), голова маленька, ноги короткі. Основу дзьоба вкриває м'яка шкіра — восковиця. Забарвлення різноманітне. Більшість Г.— осілі птахи. Моногами. Гнізда — на деревах, у дуплах, розщілинах скель, на будівлях тощо. За рік по 2 (іноді 4—5) кладки, найчастіше з 2 білих яєць. Насиджують 14—30 діб. Пташенят, які вилуплюються сліпими і майже голими, вигодовують «пташиним молоком» — білковою речовиною, що її виділяють тканини стінок *вола*. Живляться дорослі Г. переважно насінням. М'ясо Г. їстівне, але пром. значення вони не мають. Відомо 310 сучас. видів, поширених у тропічних і помірних широтах усієї земної кулі. В СРСР — 12 видів, в УРСР — 5: *припутень, горлиця* звичайна, горлиця кільчаста, голуб-синяк, або клинтух, і голуб сизий — предок *голуба свійського*. У викопному стані Г. відомі з міоцену. *О. Б. Кістяківський.*

ГОЛУБ'Я́НКОВІ, синявці (Lycaenidae) — родина денних *метеликів*. Розмах крил 2—4 см, забарвлення зверху яскраве, переважно блакитне, оранжеве або зелене з металевим відблиском, темно-буре, знизу — з численними дрібними «очками». Гусениці дрібні, мокрицеподібні, з опуклою спиною; фітофаги (рослиноїдні), але великої шкоди не завдають; у деяких видів Г. гусениці — хижаки (поїдають *попелиць* та червеців); окремим видам властиве явище мірмекофілії — *симбіозу* гусениць з мурашками. Г. чутливі до зрушень рівноваги навколишнього середовища і можуть бути індикаторами його стану. Бл. 3500 видів Г., у фауні СРСР — бл. 250, у т. ч. на Україні — 60, з них найпоширеніші голуб'янки сріблясті і красива, хвостатка березова та інші. Іл. с. 91. *Ю. П. Некрутенко.*

ГО́ЛШТИНО-ФРИ́ЗЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочного напряму. Походить від худоби, завезеної пересе-

Дж. Голсуорсі.

В. М. Голубєв.

Д. М. Голубинський

М. В. Голубович.

П.-А. Гольбах.

Г. Гольбейн Молодший. Портрет юриста Б. Амербаха. 1519. Приватне зібрання у Базелі.

О. Б. Гольденвейзер.

О. Г. Гольдман.

ленцями з Голландії в Америку в 2-й пол. 19 ст. Г.-ф. п. за типом належить до молочної худоби голл. кореня; тварини міцної конституції, скороспілі, з великим залозистим і ванноподібним вим'ям. Масть чорно-ряба. Жива маса корів 650—680 кг, бугаїв — до 1000 кг. Середньорічний надій молока 5300—5900 кг жирністю 3,6—3,7%. Світовий рекорд зажиттєвої молочної продуктивності 138 976 кг (1974) належить 17-річній корові Г.-ф. п. При відгодівлі молодняка на м'ясо одержують високі щодобові прирости. Г.-ф. п. розводять у США, Канаді та ін. На Україні використовують для поліпшення продуктивних якостей худоби.

ГО́ЛЬБАХ (Holbach) Поль-Анрі (грудень 1723, Гайдесгайм, Пфальц — 1.VI 1789, Париж) — французький філософ-матеріаліст, атеїст, один з ідеологів революц. французької буржуазії 18 ст. Належав до *енциклопедистів*. У численних творах, спрямованих проти феод. ідеології, насамперед проти релігії і церкви, Г. дав систематичний виклад принципів філософії франц. матеріалістів 18 ст. Відстоював первинність і нестворюваність матеріального світу, існування його незалежно від людської свідомості. Матерія, за Г., є сукупністю всіх існуючих тіл. В основі її лежать незмінні й неподільні атоми. Матерія перебуває в постійному русі, який є її невід'ємною властивістю. Рух нестворюваний, незнищуваний, безконечний. Проте, будучи представником *метафізичного матеріалізму*, Г. розумів рух як мех. переміщування тіл у просторі. Він обстоював пізнаванність світу. Пізнання, за Г.,— відображення дійсності за допомогою *відчуттів* і *понять*. Висунуті Г. ідеї про пізнаванність світу були спрямовані проти ідеалістичного *сенсуалізму* і *теології*. Бурж. характер світогляду Г. розкривається в його суспільно-політ. поглядах. Суспільні явища він намагався пояснити через закономірності природи, а сутність людини — через абстрактне поняття «природа людини». Г. критикував феод. усп. відносини і феод. форми експлуатації, вважав, що феод. лад суперечить «природі людини» і вимагав заміни його бурж. ладом. Суспільство, держава, за Г., мають договірне походження. Гол. рушійними силами усп. розвитку Г. вважав діяльність видатних людей і урядів, а також ідеї, поширення освіти. Ідеал політ. ладу Г. вбачав в «освіченому абсолютизмі». Осн. твір — «Система природи» (1770).

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1963.

Літ.: Кочарян М. Т. Поль Гольбах. М., 1978. *В.І. Даниленко.*

ГО́ЛЬБЕЙН (Holbein) — родина німецьких живописців і графіків 15—16 ст. Ганс Г. Старший (бл. 1465, Аугсбург — 1524, Ізенгайм, тепер передмістя Гебвіллера, Ельзас, Франція). Твори: вівтарі — діви Марії (1493, собор у Аугсбургу), св. Катерини (1512, музей в Аугсбургу); «Джерело життя» (1519), портрети. Ганс Г. Молодший (бл. 1497—98, Аугсбург — між 7.X і 29.XI 1543, Лондон). Син Ганса Г. Старшого. Навчався в батька. Працював у Базелі та в Англії. З 1532 — придворний художник короля Генріха VIII. Автор реалістичних портретів (портрети бурмистра Я. Мейєра та його дружини, 1516; Еразма Роттердамського, 1523; Томаса Мора, 1527; Георга Гісце, 1532, та ін.), композицій на реліг. теми («Мадонна бурмистра Мейєра», 1525—26), соціально загострених графічних творів (серія рисунків «Образи смерті», або «Танок смерті», 1524—26, та ін.).

Літ.: Немилов А. Г. Гольбейн Младший. Альбом. М.—Л., 1962.

Л. М. Сак.

ГО́ЛЬБЕРГ (Holberg) Людвіг (3. XII 1684, Берген, Норвегія — 28.I 1754, Копенгаген) — датський письменник та історик, діяч скандінавського Просвітительства. За походженням норвежець. В істор. працях виступав прихильником просвітительського абсолютизму. Літ. діяльність почав сатир. поемою «Педер Порс» (1719—20). Популярність Г. принесли комедії «Жан де Франс» (1722), «Еразм Монтанус», «11-е червня» (обидві— 1723) та ін. У п'єсі «Йєппе з гори» (1722) показав тяжке життя селян. Роман «Підземна подорож Нільса Кліма» (1741) — сатира на сучасну Г. Європу. Автор філос. праць, підручників тощо. Творець нового театру в Данії.

Тв.: Рос. перекл.— Комедии. Л.— М., 1957.

Літ.: Чернявский Е. М. Людвиг Хольберг. Биобиблиографический указатель. М., 1970.

ГО́ЛЬД, хольд (угор. hold) — міра земельної площі в Угорщині. Дорівнює 0,57 га. Застосовувалася на Закарпат.Україні з 12 до поч.20 ст.

ГО́ЛЬДБАХА ПРОБЛЕ́МА —полягає в доведенні того, що всяке ціле число, більше або рівне 6, є сумою трьох простих чисел. Висунув акад. Петерб. АН математик Х. Гольдбах (1690—1764) у листі до Л. *Ейлера*. У відповідь Ейлер висловив думку, що для розв'язання проблеми достатньо довести, що всяке парне число, більше 2, є сумою двох *простих чисел*. У 1937 І. М. *Виноградов* довів, що всяке достатньо велике непарне число є сумою трьох простих чисел. Твердження, що всяке парне число є сумою двох простих чисел, досі ще не доведено.

ГОЛЬДЕНВЕ́ЙЗЕР Олександр Борисович [26.II (10.III) 1875, Кишинів — 26.XI 1961, Москва] — російський рад. піаніст, педагог, композитор, музичний письменник, громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1946). Закінчив Моск. консерваторію 1895 по класу фортепіано, 1897 — композиції. У 1906—61 — професор, 1922—24 та 1939—42— її директор. Г. створив одну з визначних рад. піаністичних шкіл. Його учні — Г. Гінзбург, Д. *Кабалевський*, Р. Тамаркіна, Т. Ніколаєва та ін. Автор 3 опер, кантати «Світло Жовтня», камерно-інструм. ансамблів, фп. п'єс, романсів. Г. належать критичні статті, спогади «Вблизи Толстого» (т. 1—2. М.— Пг., 1922—23).Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

Корова голштино-фризької породи

ГО́ЛЬДЖІ (Golgi) Камілло (7.VII 1844, Кортено — 21. I 1926, Павія) — італійський гістолог. Професор ун-ту в Павії (з 1875). Г. розробив хромосрібний метод виготовлення мікроскопічних препаратів нервової тканини (1873), який дав змогу одержати силуетні зображення *нейронів* з відростками та вивчити і класифікувати різні форми нейронів кори великих півкуль головного мозку. Описав *Гольджі комплекс*. Нобелівська премія, 1906 (разом з Рамон-і-Кахалем).

ГО́ЛЬДЖІ КО́МПЛЕКС, апарат Гольджі, внутрішньоклітинний сітчастий апарат — органоїд клітини, основні функції якого пов'язані з секреторною діяльністю клітин, ліпідним і білковим обміном. Складається з системи взаємопов'язаних плоских цистерн, трубочок (діаметром 200—400 Å), малих і великих пухирців (діаметром від 300—500 Å до 0,3 мкм), обмежених тришаровими мембранами (див. *Мембрани біологічні*). Міститься здебільшого поблизу *ядра* або навколо *центросоми*. Містить ліпіди, ліпопротеїди, фосфоліпіди, невелику кількість ферментів. Вперше Г. к. описав 1898 італ. гістолог К. *Гольджі*.

ГО́ЛЬДИ — застаріла назва *нанайців*, які живуть у Хабаровському та Приморському краях РРФСР.

ГО́ЛЬДМАН Олександр Генріхович (3.II 1884, Варшава — 30.XII 1971, Київ) — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1929). Член КПРС з 1932. Закінчив Лейпцігський (1908) і Київ. (1909) ун-ти. У 1929—38 — директор Ін-ту фізики АН УРСР, 1938—59 — на викладацькій роботі, з 1959 — керівник відділу Ін-ту фізики АН УРСР. Осн. праці — з фізики діелектриків і напівпровідників, електролюмінесценції, історії фізики. Вивчав явища випрямлення у напівпровідниках, явища на контакті метал — напівпровідник, інфрачервону люмінесценцію оксиду міді (Cu_2O) та електролюмінесценцію деяких складних сполук. Одержав і дослідив об'ємну електролюмінесценцію, яка супроводиться емісією «гарячих» електронів.

ГОЛЬДО́НІ (Goldoni) Карло (25. II 1707, Венеція — 6.II 1793, Париж) — італійський драматург, один із засновників національної комедії. Літ. діяльність почав 1732. Популярність Г. принесла трагікомедія «Велізарій» (1734). Автор 267 п'єс, серед яких найвідоміші комедії «Хитра вдовичка» (1748), «Феодал» (1752), «Слуга двом панам», «Жіночі плітки», «Хазяйка заїзду» (усі три — 1753), «Самодури» (1760), а також ряду

трагедій, лібретто опер. Здійснив реформу італ. театру, надавши йому нац. і демократичного характеру. Створив жанр просвітительської соціально-побутової комедії. Реалістично показував життя народу, занепад дворянства, висміював бурж. звичаї. «Мемуари Карло Гольдоні...» (1784—87) — цінний документ з історії італ. театру 18 ст. На рад. сцені, зокрема на Україні, поставлено комедії Г. «Брехун», «Забавна пригода», «Хазяйка заїзду».

Тв.: Укр. перекл.— Шахрай. Х.— К., 1930; Комедії. К., 1960; Рос. перекл.— Комедии, т. 1—2. Л.—М., 1959; Комедии. М., 1971.
Літ.: Реизов Б. Карло Гольдони. Л.—М., 1957; Дзюба Т. В. Карло Гольдони. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

ГОЛЬДФА́ДЕН Авром [13(25).VII 1840, м. Старокостянтинів, тепер Хмельницької обл.— 9.I 1908, Нью-Йорк] — єврейський поет і драматург. Збірки віршів 60-х рр. пройняті співчуттям до тяжкої долі бідноти. Автор п'єс «Чаклунка», «Два йолопи», «Шмендрик», «Рекрути», «Суламіф», «Бар-Кохба» та ін., в яких зобразив побут і злидні нар. мас, картав містечкових глитаїв. У 1883 виїхав до США.

ГО́ЛЬМІВСЬКИЙ — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Горлівській міськраді, за 4 км від залізничної ст. Доломіт. 8,9 тис. ж. (1978). У Г.— Микитівський доломітовий з-д, хлібозавод. З заг.-освітні та музична школи, тех. уч-ще, лікарня, санаторій. Палац культури, кінотеатр, 2 б-ки. Г. виник 1875.

ГО́ЛЬМІЙ (Holmium; від лат. Holmia — Стокгольм), Ho — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 67, ат. м. 164, 9304; належить до *лантаноїдів*. Відкрив 1879 швед. хімік П. Клеве. Вміст у земній корі $1{,}3\ 10^{-7}$ %. Сріблясто-білий метал, густ. 8781 кг/м³; $t_{пл}$ 1460; $t_{кип}$ 2700° С. Г.— хімічно активний; взаємодіє з киснем, галогенами. На повітрі окислюється. Перспективний у сплавах з залізом, кобальтом і нікелем як магнітний матеріал.

ГОЛЬФ (англ. golf) — спортивна гра з м'ячем і ключкою. Проводиться на площі (50 тис. м²— 200 тис. м²), розміченій на 9 або 18 доріжок (завдовжки 150—470 м і завширшки 30—40 м). У кінці кожної доріжки роблять ямки (глибиною 11 см, діаметром 10 см), які позначають прапорцями. Мета гри полягає в тому, щоб ключкою (клебом) загнати м'яч (литий з гуми) вагою 42,5 г по доріжках в усі 9 або 18 ямок найменшим числом ударів. Г. особливо популярний у США, Англії та Японії.

ГОЛЬФСТРІ́М — потужна тепла течія в пн. частині Атлантичного ок. Починається у Флорідській протоці, тече вздовж сх. узбережжя Пн. Америки, поблизу мису Гаттерас повертає на Пн. Сх. і проходить уздовж пд. краю Великої Ньюфаундлендської банки (мілини). Продовженням Г. є *Північно-Атлантична течія*, одне з відгалужень якої досягає берегів Пн. Європи. Після виходу з Флорідської прот. Г. має шир. бл. 75 км, швидкість 6—10 км/год; у районі Великої Ньюфаундлендської банки ширина Г. досягає 200 км, швидкість зменшується до 3—4 км/год. При виході в океан має вигляд вузького потоку; на широті мису Гаттерас розбивається на численні струмені, вихори, бокові потоки. Г. є межею між відносно теплими й солоними водами Саргасового м. й холоднішими та більш опрісненими водами материкової обмілини. Тому різниця в т-рі, солоності та ін. гідрологічних показниках між Г. та навколишніми водами більше виявляється в зх. частині течії. Т-ра води на поверхні коливається від +24° у лютому до +28° у серпні. Г. великою мірою впливає на гідрологічний режим пн. частини Атлантичного ок. та Пн. Льодовитого ок., а також на клімат європ. країн. Теплова потужність Г. не постійна. Сучас. дослідження Г. проводять у зв'язку з вивченням синоптичної мінливості Світового ок., зокрема за міжнар. програмами. Перспективними є дослідження динаміки Г. методами супутникової гідрофізики. *Б. О. Нелєпо.*

ГОЛЬЦІ́ — гірські вершини, що підносяться вище за межу лісу. На Г. рослинності немає. Поширені на Пн. Уралі, в горах Сх. Сибіру, на Алясці тощо.

ГОЛЬЯ́Н (Phoxinus) — рід прісноводних риб род. *короповых*. Тіло (довж. до 20 см, маса до 100 г) веретеновидне, луска дрібна. Бл. 10 видів, поширених у річках Європи, Азії та Америки. В

Гольян звичайний.

СРСР — 8 видів, з них в УРСР — 2: Г. озерний (Ph. percnurus) населяє невеликі, слабо проточні водойми верхнього та серед. Дніпра; Г. звичайний (Ph. phoxinus) поширений у невеликих притоках Дністра та гірських річках (Закарп. обл.) з чистою холодною водою та швидкою течією. Має значення як їжа для *форелі*. *П. Д. Носаль.*

ГОМБОЖАВ Доржійн (н. 1932, Сухе-Баторський аймак) — монгольський письменник і перекладач. Автор поетичних збірок «Роки молодії» (1956), «Новорічні пісні» (1959), «Слово про тебе» (1962). Популяризатор творчості Т. Шевченка. Переклав монг. мовою його поеми «Наймичка», «Кавказ», «Єретик», «Невольник», «Сова», баладу «Тополя» та кілька віршів [все ввійшло до збірки Шевченкових творів під назвою «Наймичка» (Улан-Батор, 1964)]. *І. О. Дяченко.*

ГО́МЕЛЬ — місто, обласний центр БРСР, на правому березі р. Сожу (прит. Дніпра). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, річковий порт. 360 тис. ж. (1977). Поділяється на 4 міські р-ни. Вперше згадується в літописі під назвою «Гомій» 1142, коли був у складі *Чернігівського князівства*. В 1335 увійшов до *Великого князівства Литовського*, 1569 — до Польщі, 1772 возз'єднаний з Росією. 30.X (12.XI) 1917 в Г. проголошено Рад. владу. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (19.VIII 1941 — 26.XI 1943) в місті діяв підпільний міський партії. Г. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Значний центр маш.-буд. та металообр. пром-сті (з-ди: «Гомсельмаш», верстатобуд., торфових машин, підшипниковий, вимірювальних приладів, «Гомелькабель», «Центроліт» та ін.). Розвинута хім. (з-ди: хім., пластмасових виробів, паперово-лісохім. та ін.), деревообр. (виробниче об'єднання «Гомельдрев»), буд. матеріалів (з-д буд. деталей, комбінат буд. матеріалів та збірного залізобетону), скляна, легка та харч. пром-сть. У Г.— ун-т, ін-т інженерів залізничного транспорту, ф-т Московського кооп. ін-ту, філіал Білоруського політех. ін-ту, 9 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, театр ляльок, філармонія, краєзнавчий музей, планетарій, цирк, телецентр.

Архіт. пам'ятки: палац Румянцевих-Паскевичів (кін. 18 — 1-а пол. 19 ст.) з парком, собор Петра і Павла (закладений 1809, арх. Кларк) — обидва в стилі *класицизму*.

ГО́МЕЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі БРСР. Лежить на Пд.-Сх. республіки. Утворена 15.I 1938. Пл. 40,4 тис. км². Нас. 1576 тис. чол. (на 1.I 1978), переважають білоруси, живуть також росіяни, євреї, українці, поляки та ін.; міськ. нас.— 52%. Поділяється на 21 район, має 17 міст і 17 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Гомель*. Поверхня області — погорбована рівнина. На Зх.— Поліська низовина з окремими моренними підняттями (Мозирське пасмо, заввишки до 206 м, та ін.), на Сх.— Придніпровська низовина та Чечерська рівнина. Корисні копалини: нафта, торф, кам'яна та калійна солі, пісок, крейда та ін. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —6,5°, липня +18,5°. Опадів 550—650 мм на рік. Гол. ріки: *Дніпро* та його притоки — *Прип'ять, Березина, Сож* та ін. На тер. Г. о. багато озер, найбільше — Червоне. Грунти переважно дерново-підзолисті, підзолисті, торфово-болотні, а також родючі алювіальні лучні. Під лісами —

К. Гольдоні.

Гомель.
Ленінський проспект.

ГОМЕЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Гомер.

38,6% території (сосна, дуб, граб, береза, вільха та ін.), під болотами — 12,6%. В межах Г. о.— *Прип'ятський заповідник*. У нар.-госп. комплексі республіки Г. о. виділяється виробн. кордних тканин, суперфосфатних добрив, паперу, силосозбиральних комбайнів. Енергетика базується на місц. торфі та довізних природному газі й кам. вугіллі. Діють Василевичська ДРЕС, Гомельська та Мозирська ТЕЦ. Розвивається нафтодобувна та нафтопереробна пром-сть. Машинобудування представлене виробн. с.-г. машин, верстатів, торфових машин, підшипників, вимірювальних приладів, двигунів, меліоративних машин та ін. Дедалі більшого значення набуває електротех. пром-сть. Зросли хім. та лісохім. галузі, представлені виробн. добрив, штучного волокна, пластмасових і лакофарбових виробів тощо. Високомеханізовані галузі пром-сті — лісова, деревообр., целюлозно-паперова та буд. матеріалів, у т. ч. скляна. Розвинуті легка (трикотажна, швейна, взут., льонообробна та ін.) і харч. (жирова, м'ясна, молочна, кондитерська, маслоробна, борошномельнокруп'яна, плодоовочеконсервна) галузі. Гол. пром. центри: Гомель, *Мозир, Речиця, Світлогорськ*, Жлобин. Провідне місце в с. г. належить землеробству. Переважають зернові (жито, гречка, пшениця кукурудза, просо, ячмінь) і технічні (льон, коноплі) культури та картопля. Вирощують також кормові культури та овочі. Садівництво. Тваринництво молочно-м'ясного напряму. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Осн. вид транспорту — залізничний. Гол. магістралі: Мінськ — Харків, Ленінград — Одеса, Брянськ — Гомель — Брест. Важливе значення має автомоб. транспорт (автомагістралі Москва — Брест, Ленінград — Київ). Судноплавство по Дніпру та його притоках Сожу, Прип'яті й Березині. Порти: Гомель, Мозир, Речиця. Територією Г. о. проходить нафтопровід «Дружба». Розвивається повітр. транспорт. У Г. о.— ун-т та ін-т інженерів залізничного транспорту (Гомель), пед. ін-т (Мозир); 18 серед. спец. навч. закладів; театри драм. і ляльок, телецентр, 6 музеїв.

ГО́МЕЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т. Заснований 1969 на базі Гомельського пед. ін-ту. В складі ун-ту 7 ф-тів: історико-філол., матем., фіз., біологічний, геол., екон., фіз. виховання. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. В 1978/79 навч. р. налічувалося 7300 студентів. При ун-ті працюють галузева лабораторія електродинаміки складних систем, б-ка (фонд — 560 тис. одиниць зберігання). За роки існування вузу підготовлено 9545 спеціалістів. Ун-т видає респ. міжвідомчі тематичні наук. збірники з білорус. мови та л-ри, геології і географії.

Б. В. Бокуть.

ГОМЕОМОРФІ́ЗМ (від грец. ὅμοιος — подібний, однаковий і μορφή — вигляд, форма), топологічне відображення — взаємно-однозначне і взаємно-неперервне відображення одного *топологічного простору* на інший. Про простори в цьому випадку говорять, що вони належать до одного топологічного типу і наз. гомеоморфними, або топологічно еквівалентними. Вони є ізоморфними (див. *Ізоморфізм* в математиці) об'єктами в категорії топологічних просторів і неперервних *відображень*. Г. відрізняють від у щ і л ь н е н н я, для якого необхідні взаємна однозначність і неперервність тільки прямого відображення. Див. також *Топологія*.

Ю. Ю. Трохимчук.

ГОМЕОПА́ТІЯ (від грец. ὅμοιος — подібний і πάθος — страждання, хвороба) — метод лікування, основою якого є принцип: подібне лікується подібним і призначення ліків у малих дозах. Метод Г. запропонував проф. Лейпцігського ун-ту С. Ганеман (1755—1843). Вивчаючи дію лікар. речовин, він встановив, що одна й та сама речовина може спричинити в організмі хворобливі явища, а може й ліквідувати їх. Для лікування за принципом подібності призначаються в малих дозах такі ліки, які у великих дозах спричинюють в організмі практично здорової людини симптоми, подібні до симптомів хвороби, яку лікують. Великі й малі дози визначались експериментально за їхньою фізіол. дією на організм. Дія лікар. речовин на організм вивчалась шляхом призначення великих, але не токсичних доз. Сукупність суб'єктивних і об'єктивних симптомів реакцій організму на дію лікар. речовин і опис типу чутливих суб'єктів становлять характеристику ліків. Ця характеристика в Г. використовується для призначення їх за принципом подібності. Симптоми дії ліків на організм порівнюються з симптомами захворювання. Сучас. Г. використовує досягнення біології і медицини для розуміння сутності патологічного процесу і керується принципом лікування хворої людини, а не окремих симптомів захворювання. В Г. використовуються речовини рослинного, тваринного і мінерального походження, більшість яких входить до рад. фармакопеї. Існує міжнар. асоціація гомеопатів, щороку скликаються конгреси з питань гомеопатії. В УРСР у великих містах при поліклініках ведеться спеціалізований гомеопатичний прийом лікарями-гомеопатами, є гомеопатичні аптеки. Проте результати контрольних перевірок гомеопатичного методу лікування в клініках СРСР (1936 і 1974—75) показали, що він не має переваг перед методами *алопатії*.

Літ.: Липницкий Т. М. Гомеопатия. М., 1964; Гомеопатические лекарственные средства. М., 1967.

Т. Д. Попова.

ГОМЕОСТА́З (від грец. ὅμοιος — подібний, однаковий і στάσις — стан)—у ф і з і о л о г і ї — відносна динамічна сталість фізико-хімічних і біологічних властивостей внутрішнього середовища організму людини, тварин і рослин (сталість складу крові, осмотичного тиску в тканинах, температури тіла, оводненості листя тощо). Г. забезпечується взаємодією складних процесів регуляції й координації, які включаються і виключаються в клітині автоматично та підпорядковуються (у людини і тварин) *центральній нервовій системі*, ендокринній системі, нейро-гуморальним механізмам тощо. Г е н е т и ч н и м Г. наз. здатність *популяції* підтримувати динамічну рівновагу свого генетичного складу.

ГОМЕ́Р (Ὅμηρος) — легендарний давньогрецький поет. Час життя Г. визначають по-різному — від 12 до 7 ст. до н. е. З його ім'ям пов'язують створення епічних поем «*Іліада*» й «*Одіссея*», які мають велике значення для пізнання соціальних взаємин, матеріальної й духовної культури Стародавньої Греції. Поеми написано *гекзаметром*. Т. з. гомерівську проблему, тобто питання про те, як і хто створив поеми, досі повністю не розв'язано. Укр. мовою твори Г. перекладали С. Руданський, П. Ніщинський, І. Франко, Леся Українка, В. Самійленко та ін. Повністю за рад. часів «Іліаду» та «Одіссею» переклав Борис Тен (1964). «Іліаду» для дітей переказала (1974) К. Гловацька.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Одіссея. К., 1968; Іліада. К., 1978; Р о с. п е р е к л. — Илиада.— Одиссея. М., 1967; Илиада. М., 1978.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1. М., 1976; Белецкий А. И. Поэмы Гомера. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 5. К., 1966; Сахарный Н. Л. Гомеровский эпос. М., 1976.

ГОМІ́ЛКА — див. *Голінка*.

ГО́МІН Лесь [справж. прізв., ім'я та по-батькові — Королевич Олександр Дмитрович; 17(30).III 1900, Черкаси — 16.I 1958, там же] — український рад. письменник. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1924). Писати і друкувати вірші, оповідання й нариси почав 1919. Належав до літ. організації «*Гарт*». Автор зб. оповідань «Контрольні цифри» (1931), п'єси «Маски» (1933), роману «Голгофа» (надруковано 1959; про реакційну суть сектантства), а також критичних праць.

Тв.: Голгофа.— Люди. К., 1975; Р о с. п е р е к л.— Голгофа. Кишинев, 1972.

Г. П. Донець.

ГОМІНДА́Н (кит., букв.— національна партія) — заснований 1912 шляхом злиття революційного то-

варіства *Тунменхой* з кількома ліберально-бурж. організаціями Китаю як антифеодальна і антиімперіалістична партія. В кін. 1923 — на поч. 1924 за участю кит. комуністів Г. перетворився на масову революц. партію, яка в союзі з КПК проводила *революцію 1925—27 в Китаї*. В ході поглиблення і розвитку революції, особливо після смерті *Сунь Ятсена,* праве крило Г. почало відходити від співробітництва з комуністами. У квітні 1927 праві на чолі з Чан Кайші при підтримці імперіалістів здійснили контрреволюц. переворот і захопили владу в Китаї. Г. перетворився на контрреволюц. партію, що відображала інтереси поміщиків і великої буржуазії, зв'язаної з іноз. капіталістами. В країні було розв'язано кривавий терор проти прогресивних сил. У 30-х рр. Г. організував 5 воєнних походів проти створених під керівництвом компартії революц. баз. Одночасно Г. здійснював тактику пасивної війни проти япон. агресорів. Після закінчення 2-ї світової війни Г. розв'язав у країні громадян. війну (1946—49). Кит. народ на чолі з компартією, використавши сприятливу міжнар. обстановку та допомогу Рад. Союзу, розгромив армію Г. і 1.X 1949 проголосив створення КНР. Залишки гоміданівців втекли на о. Тайвань під захист збройних сил США і створили тайванський гоміндан. *Ю. І. Патлажан.*

ГОМІНІ́ДИ (Hominidae) — родина ряду *приматів*. Охоплює сучасних і викопних людей (*архантропи, палеоантропи*), яких відносять до роду Homo (людина). Більшість учених відносять до Г. й *австралопітеків*. Згідно з цією точкою зору, Г. виникли в кінці третинного періоду (бл. 3,5 млн. років тому). До складу роду Homo входять 2 види: людина розумна— Homo sapiens і вид викопної людини — Homo primigenius (*пітекантропи, неандертальці*). В усіх представників роду Homo — великий мозок складної будови, вертикальна хода, рухома, здатна до тонких маніпуляцій, кисть руки. *Г. П. Зіневич.*

ГОМО... (від грец. ὁμός — рівний, однаковий, загальний) — частина складних слів, що означає рівність, однорідність, однаковість, напр. *гомозиготність, гомофонія.*

ГОМОГАМЕ́ТНІСТЬ (від *гомо...* і *гамета*) — рівноцінність гамет однієї із статей (чоловічої або жіночої) в людини, тварин і дводомних рослин за типом *статевої хромосоми*. Стать особини, у якої утворюються гамети, що містять однакові статеві хромосоми, наз. гомогаметною. У людини, більшості тварин і дводомних рослин Г. властива жіночій статі; у птахів, метеликів і деяких плазунів та риб — чоловічій. Див. також *Гетерогаметність.*

ГОМОГЕНІЗА́ЦІЯ (від грец. ὁμογενής — однорідний) в металургії — створення в сплавах гомогенної (однорідної) структури або однорідного хімічного складу. Для Г. сплави піддають гомогенізуючому (дифузійному) *відпалу* (як правило, при т-рі 1000—1200° С і тривалому витримуванні), під час якого вирівнюється хім. склад у мікрооб'ємах, сумірних з розміром зерен сплаву. Г. підвищує стабільність мех. властивостей і зменшує їхню *анізотропію,* поліпшує технологічну пластичність сплавів.

ГОМОГЕ́ННА СИСТЕ́МА — фізико-хімічна система, що складається з однієї *фази* і не має поверхні розділу. Складові частини Г. с. не можна відокремити механічно. Прикладом багатокомпонентних Г. с. є суміші газів, рідкі або тверді розчини тощо.

ГОМОГЕ́ННИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, у якому ланцюгова *ядерна реакція* поділу протікає в гомогенній (однорідній) суміші *ядерного пального* зі сповільнювачем нейтронів або *теплоносієм*. Г. р. діють на теплових (див. *Тепловий реактор*) або швидких (див. *Швидкий реактор*) нейтронах. У тепловому Г. р. пальним, що його розміщують в *активній зоні*, є розчин (або *суспензія*) хім. сполук урану чи плутонію у воді (важкій або звичайній), просочений ураном графіт тощо. Активна зона швидкого Г. р. містить пальне у вигляді розчину (або суспензії) хім. сполук урану чи плутонію в рідкому металі або газі. Через технологічні й конструктивні труднощі Г. р. застосовують гол. чин. як експериментальні й *дослідні реактори.*

В. Б. Климентов.

ГО МОЖО́ (16.XI 1892, м. Шавань, пров. Сичуань — літо 1978, Пекін) — китайський держ. і громад. діяч, письменник і вчений. Член КПК. Учасник революції 1925—27 в Китаї. З 1949 — президент АН Китаю, з 1954 — заст. голови Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників. Друкуватися почав з 1919. Автор збірок поезії, зокрема «Зоряний простір» (1923), «Повернення» (1928), «Гімн новому Китаю» (1953), п'єс («Тигровий знак», «Цюй Юань»; обидві — 1942, та ін.), істор. праць. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951. З 60-х рр. виступав з антирад. позицій, в дусі офіційної великодерж. маоїстської пропаганди.

ГОМО́З (від грец. κόμμι — камедь), камедетеча — хвороба рослин; виникає внаслідок несприятливих умов культури, поранення й ураження рослин комахами й мікроорганізмами. Найчастіше уражуються кісточкові плодові дерева. Хвороба проявляється у виділенні із стовбурів, гілок і коріння, рідше — з листків рідкої маси — *камеді*, яка потім застигає. Від Г. часто терплять цитрусові, шовковиця й бавовник. У цитрусових, уражених Г., кора біля основи стовбурів дерев здувається, потім тріскається, і з щілин виділяється липка рідина.

Заходи боротьби: висока агротехніка, *дезинфекція* ран на деревах, прочищення посівів, знищення післяжнивних решток тощо.

ГОМОЗИГО́ТНІСТЬ (від *гомо...* і *зигота*) — спадкова однорідність організму, яка виникає внаслідок злиття двох *гамет*, ідентичних за одним — кількома чи всіма *алелями* (напр., АА, аа, ААВВсс та ін.). Повна Г. можлива в самозапильних рослин. У тварин у зв'язку з їхньою роздільностатевістю Г. буває лише частковою, за окремими *генами*. При схрещуванні між собою або самозапиленні гомозиготних особин утворюється тільки один вид гамет за даним геном. Див. також *Гетерозиготність.*

ГОМОЙОСМОТИ́ЧНІ ТВАРИ́НИ (від грец. ὅμοιος — подібний, однаковий і ὠσμός — штовханина, тиск) — водяні тварини, здатні зберігати приблизно однаковий *осмотичний тиск* крові і тканинної рідини, не відповідний осмотичному тискові зовнішнього середовища. Напр., у мор. костистих риб осмотичний тиск крові й тканинної рідини нижчий за тиск зовн. середовища (мор. води). Багато Г. т. є серед безхребетних. У збережені відповідного осмотичного тиску велику роль у Г. т. відіграють видільні органи. Див. також *Пойкілосмотичні тварини.*

ГОМОЙОТЕ́РМНІ ТВАРИ́НИ (від грец. ὅμοιος — подібний, однаковий і θέρμη — тепло), теплокровні тварини — тварини з відносно сталою температурою тіла, що майже не залежить від т-ри навколишнього середовища. Для Г. т. характерна наявність механізмів хім. і фіз. *терморегуляції*. До Г. т. належать птахи і ссавці (крім однопрохідних і деяких гризунів, у яких т-ра тіла коливається в певних межах залежно від т-ри середовища). Див. також *Пойкілотермні тварини.*

ГОМОЛОГІ́ЧНИХ РЯДІ́В ЗАКО́Н — сформульований М. І. *Вавиловим* закон, що встановлює паралелізм у спадковій мінливості організмів. За Г. р. з., для близьких у систематичному відношенні видів і родів організмів внаслідок подібності їхніх *генотипів* характерні подібні ряди спадкової *мінливості*, завдяки чому, знаючи ряд форм у межах одного виду, можна передбачити знаходження паралельних форм у ін. спорідненних видів. Чим спорідненіші види й роди, тим повніша подібність у характері їхньої мінливості. Заг. риси мінливості характерні для всіх видів і родів рослин, з яких складається та чи ін. родина. Так, з 38 вивчених спадкових змін ознак, характерних для представників родини злакових, у жита і пшениці виявлено по 37, у ячменю — 32, у проса —27, у кукурудзи й рису — по 32. Г. р. з. було відкрито на основі широкого порівняльного вивчення (в природних умовах, у культурі й у дослідах) мінливості ознак у рослин багатьох родин, у яких є ряд добре вивчених культурних видів. М. І. Вавилов показав, що, розміщуючи всі відомі в одного виду варіації мінливості ознак в певному порядку у вигляді таблиці, можна виявити подібні варіації у ін. близького виду. Відсутність деяких ланок в ряду гомологічної мінливості виду при наявності цих ланок у споріднених видів свідчить про потенціальну можливість заповнення порожніх місць ряду при детальнішому дослідженні мінливості цього виду. М. І. Вавилов поклав Г. р. з. в основу пошуків нових форм рослин. При-

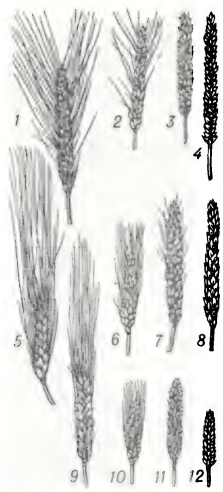

Гомологічних рядів закон. Паралельна мінливість остистості колоса у м'якої (*1—4*) і твердої (*5—8*) пшениць та в шестирядного ячменю (*9—12*).

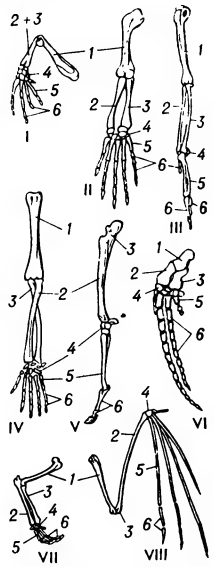

Гомологія передніх кінцівок. Скелет кінцівок: I — жаби; II — варана (плазун); III — птаха; IV — мавпи; V — коня; VI — кита; VII — кішки; VIII — кажана; *1* — плечова кістка; *2* — променева кістка; *3* — ліктьова кістка; *4* — кістки зап'ястка; *5* — кістки п'ястка; *6* — фаланги пальців.

В. Гондіус. Фрагмент титульного аркуша «Скіфо-козацької війни» Й. Пасторія. 1652.

кладом практичного використання Г. р. з. є виявлення в цукрового буряка рослин з однонасінними плодами, відомими раніше лише в диких форм. Виявлений спочатку тільки при вивченні морфологічних ознак у квіткових рослин Г. р. з. пізніше було підтверджено при дослідженні біохім. і фізіол. властивостей рослин і поширено на ін. систематичні групи організмів (найпростіші, нижчі рослини, комахи, ссавці).

Літ.: Вавілов М. І. Вибрані твори. К., 1970. *В. А. Труханов.*

ГОМОЛОГІ́ЧНІ РЯ́ДИ — групи схожих складом і будовою органічних сполук, у яких молекулярний склад членів ряду послідовно змінюється на групу CH_2— гомологічну різницю. Кожний клас органічних сполук має свої Г. р. Так, метан CH_4, етан C_2H_6, пропан C_3H_8, бутан C_4H_{10}, пентан C_5H_{12} та ін. є членами Г. р. алканів, заг. формули C_nH_{2n+2}; етилен C_2H_4, пропілен C_3H_6, бутилен C_4H_8 та ін.— Г. р. алкенів — C_nH_{2n}; метанол CH_3OH, етанол C_2H_5OH, пропанол C_3H_7OH та ін.— Г. р. насичених одноатомних спиртів — $C_nH_{2n+1}OH$ та ін. З ускладненням членів у Г. р. закономірно змінюються фіз. константи: т-ра кипіння, т-ра плавлення, питома маса, молекулярний об'єм, теплота згоряння та ін. Члени одного Г. р. добуваються однаковими методами.

Л. К. Мушкало.

ГОМОЛО́ГІЯ в біології (грец. ὁμολογία — відповідність) — подібність органів у різних рослин або тварин за планом будови, положенням в організмі і за розвитком з однакових за походженням вихідних зачатків. Органи, яким властива Г., наз. гомологічними; вони виконують у різних організмів однакові або різні функції, різняться за зовн. виглядом і будовою (напр., рука людини, передня нога коня, крило птаха, плавці риби чи тюленя). Визначення поняття «гомологія» і протиставлення їй *аналогії* запропонував англ. учений Р. Оуен (1843); він же виділив Г. спеціальну, тобто відповідність органа за положенням і зв'язком з ін. частинами організму органові ін. тварини (напр., рука людини, ласт кита, крило птаха та ін.), і серіальну, тобто подібність органів або їхніх частин, розташованих послідовно по поздовжній осі тіла тварин (напр., крила і ноги птахів). Розрізняють також Г. повну, при якій змінюються лише форма і розміри органа при збереженні всіх його частин, та неповну що є наслідком зникнення в процесі еволюції якихось частин органа або виникнення нових. У випадку комбінації втрати одних і новоутворення ін. частин організму говорять про імітативну гомологію. Іл. с. 97.

ГОМОЛО́ГІЯ в математиці. 1) Важливе поняття *топології*. В *топологічних просторах* розглядають, напр., підмноговиди, гомологічні нулеві, тобто такі замкнені r-вимірні підмноговиди, які є межею $(r+1)$-вимірного підмноговиду. Так, крива l на поверхні *тора* (мал.) буде гомологічна нулеві, бо вона обмежує частину s цієї поверхні; крива λ не гомологічна нулеві, бо не обмежує ніякої частини поверхні. 2) В *проективній геометрії* — взаємно однозначне перетворення проективної площини в себе, яке зберігає прямолінійне розміщення точок, переводить усі точки деякої прямої (осі гомології) в себе.

Гомологія в математиці. Поверхня тора з кривими l, гомологічною нулеві, і λ — не гомологічною нулеві.

Літ.: Александров П. С. Введение в гомологическую теорию размерности и общую комбинаторную топологию. М., 1975; Хартсхорн Р. Основы проективной геометрии. Пер. с англ. М., 1970. *Ю. А. Амінов.*

ГОМОЛЯ́КА Вадим Борисович [н. 17(30).X 1914, Київ] — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). Член КПРС з 1953. В 1946 закінчив Київ. консерваторію. Твори: балети («Чорне золото», 1957; «Кіт у чоботях», 1958; «Оксана» — за поемою Шевченка «Слепая», 1964; «Либідь», 1973, та ін.), муз. комедії («Альонушка», 1959; «Соловей у міліції», 1964); твори для оркестру (сюїта «Закарпатські ескізи», 1950), музика до драм. вистав і кінофільмів, пісні. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медалями. Державна премія СРСР, 1951.

ГОМОМОРФІ́ЗМ (від *гомо...* і грец. μορφή — вигляд, форма) — одне з основних понять сучасної математики. Дає змогу вивчати складні матем. структури за допомогою простіших структур. Якщо задано дві системи об'єктів A і B з визначеними для цих об'єктів *відношеннями*, то Г. системи A в систему B — це таке *відображення* з A у B, при якому кожному об'єктові a з A відповідає рівно один об'єкт $в$ (образ a) з B, а кожному відношенню в A — рівно одне відношення в B, причому так, що відношенню об'єктів системи A відповідає відношення їхніх образів у B. Сукупність об'єктів системи B, які є образами об'єктів з A, разом з відношеннями системи B, що відповідають відношенням системи A, наз. гомоморфним образом системи A. Так, якщо A — система всіх цілих чисел з відношенням додавання їх, B — система всіх додатних *раціональних чисел* з відношенням множення їх, то відображення з A в B, при якому числу n відповідає число 2^n, є Г. системи A в систему B, бо сумі чисел m і n відповідає число 2^{m+n}, яке дорівнює добуткові 2^m 2^n їхніх образів 2^m і 2^n.

Я. П. Сисак.

ГОМОСЕКСУАЛІ́ЗМ (від *гомо...* і лат. sexus — стать) — протиприродний статевий потяг до осіб своєї статі, одне із *статевих збочень*. Г. жінок наз. лесбійською любов'ю, або сапфізмом, чоловіків — мужоложством. Статеве збочення, при якому гомосексуалістичні тенденції в чоловіків проявляються як наслідок певних соціально-побутових обставин, зокрема тимчасової відсутності жіночого оточення, і зникають при можливості гетеросексуальних (з особою протилежної статі) статевих зносин, наз. педерастією. При педерастії суттю і метою зближення є лише статевий акт. У гомосексуалістів першорядне значення має психічна сторона статевого потягу — закоханість, ревнощі, самопожертвування тощо. Є й особи, які виявляють статевий потяг до обох статей (бісексуалізм). Г. відомий із страод. часів. Твердження деяких бурж. учених про те, що Г. є психопатологічним явищем і виникає внаслідок конституціонально природженої аномалії, не має під собою обгрунтованих підстав. В капіталістичних країнах Г. — досить поширене явище і тісно пов'язане з соціально-побутовими умовами. В СРСР кримінальним законодавством передбачено карність Г., за винятком тих випадків, коли Г. є одним із проявів виражених психічних розладів.

ГОМОСТИЛІ́Я (від *гомо...* і грец. στῦλος — стовп), рівностовпчастість — однакова довжина стовпчиків і тичинок у квіток усіх екземплярів рослин даного виду. Г. сприяє *самозапиленню* рослин. Див. також *Гетеростилія*.

ГОМОТАЛІ́ЗМ (від *гомо...* і грец. θαλλός — пагін, росток) — двостатевість у деяких водоростей і грибів. Усі особини даного гомоталічного виду мають морфологічно і фізіологічно рівноцінні *слані;* при цьому можуть копулювати (див. *Копуляція*) між собою *гамети* (статеві клітини), що походять від однієї рослини або слані.

ГОМОТЕ́ТІЯ (від *гомо...* і грец. θετός — розміщений) — перетворення площини (простору) відносно довільної точки O, при якому точці X ставиться у відповідність така точка X_1, для якої $OX_1 = |k|\ OX$, де k — стале число, причому точка X_1 при $k > 0$ лежить на промені OX, а при $k < 0$ — на його продовженні. Точка O наз. центром Г., а число k — коеф. Г. Якщо $k < 0$, Г. називається оберненою; окремим випадком її ($k = -1$) є центр. *симетрія*.

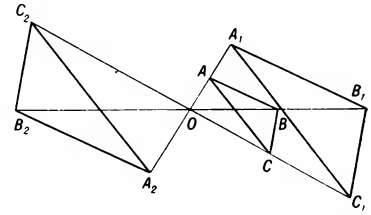

Гомотетія трикутника ABC при $k = 2$ (трикутник $A_1B_1C_1$) та при $k = -2$ (трикутник $A_2B_2C_2$).

При Г. пряма (площина) переходить у пряму (площину), зберігається паралельність прямих (площин) і кут між прямими (площинами), кожна фігура переходить у подібну (див. *Подібність*) до себе фігуру (мал.).

ГОМОФО́НІЯ (грец. ὁμοφωνία — однакове звучання) — тип *багатоголосся*, в якому один голос виконує мелодію, решта — акомпанемент (на відміну від *поліфонії*). У Старод. Греції — виконання мелодії кількома голосами або муз. інструментами в *унісон*.

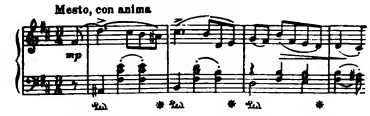

Гомофонія. М. В. Лисенко. «Меланхолійний вальс».

ГОМРУ́ЛЬ, рух за гомруль (англ. Home Rule — самоврядування) — програма автономії Ірландії в межах Британської імперії. Передбачав створення ірл. парламенту та нац. органів управління. Висунутий 1869. Рух за Г. був підтриманий ірл. народом. Лідер партії Г. (Ірл. парламентська партія, засн. 1874) — Ч. *Парнелл* уклав угоду про взаємну підтримку з англ. лібералами, змусивши уряд У. *Гладстона* 1886 і 1893 вносити в парламент білль про Г. (був двічі відхилений). У 1912 уряд Г. *Асквіта* вніс 3-й білль про Г. Реакція стала на шлях збройної боротьби проти Г., вчинивши в *Ольстері* заколот (1914). Проект автономії Ірландії був затверджений 18.VIII 1914, але уряд відклав його здійснення до кін. 1-ї світової війни. В результаті нац.-визвольної війни 1919—21 в Пд. Ірландії Г. був частково втілений в життя після створення *домініону* — Ірл. вільна д-ва. Див. *Англо-ірландський договір 1921*.

ГО́МСТЕД-АКТ (від англ. homestead — садиба) — закон про земельні наділи, прийнятий під час *громадянської війни в США 1861—65* в травні 1862 урядом А. *Лінкольна* під тиском народних мас. Згідно з Г.-а., кожний громадянин США, який досяг 21 року і не воював проти Пн., мав право одержати з федерального фонду, сплативши внесок у 10 дол., ділянку землі розміром до 160 акрів (65 га) і стати її власником, проживши на ній 5 років. Було роздано бл. 2 млн. гомстедів (бл. 285 млн. акрів). Г.-а. сприяв переломові в ході війни на користь Півночі і перемозі фермерського, «американського» шляху розвитку капіталізму в с. г. США. Гомстеди колоністам надавав також уряд Канади.

ГОНА́ДИ (від грец. γονή — сім'я) — те саме, що й *статеві залози*.

ГОНАДОТРО́ПНІ ГОРМО́НИ, гонадотропіни (від *гонади...* і грец. τρόπος — напрям) — *гормони*, що стимулюють функцію *статевих залоз*. Виробляються в *гіпофізі* — фолікулостимулюючий гормон (ФСГ, фолітропін) і лютеїнізуючий гормон (ЛГ, лютропін) та в *плаценті* — хоріонічний гонадотропін (ХГ). Білкова молекула Г. г. містить вуглеводний компонент. ФСГ і ЛГ людини мають мол. м. бл. 30 000. Г. г. виробляються в організмі самців і самок хребетних тварин усіх класів. Г. г. стимулюють ріст і гормональну активність статевих залоз, дозрівання *сперматозоїдів*, регулюють циклічні процеси в яєчниках — дозрівання *фолікулів*, *овуляцію*, утворення *жовтого тіла*. Визначення Г. г. у сечі важливе для ранньої діагностики вагітності. Препарати Г. г. (ХГ, сироватка жеребних кобил, пергонал та ін.) застосовують для лікування затриманого статевого розвитку, неплідності, а в нар. г-ві — для стимуляції багатоплідця у вівцематок і для розведення цінних порід риб.

Літ.: Савченко О. Н. Гормоны яичника и гонадотропные гормоны. Л., 1967; Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976; Патологическая физиология. К., 1977. О. *Г. Рєзников.*

ГОНГ (малайське gong) — ударний музичний інструмент. Поширений у народів Азії. Має форму ввігнутого диска. Виготовляють Г. з литої бронзи (рідше латуні). Звук певної висоти, співучий, довго не стихає; утворюється ударом колотушки. Різновид Г.— тамтам.

ГОНДВА́НА — материк, який, на думку багатьох учених, існував у Пд. півкулі в палеозойській і мезозойській ерах. До складу Г. входили: більша частина сучас. Пд. Америки, Африки, пд. частина Атлантичного ок., Індійський ок., Пд. Азія, майже вся Австралія, можливо і більша частина Антарктиди. Багато геологів вважають, що Г. розпалася внаслідок горизонтального розсунення її частин (це підтверджується даними *палеомагнетизму*). Є припущення, що Гондвана не була суцільним материком.

ГО́НДИ — загальна назва ряду народностей і племен Центральної Індії (маріа, халабі, мурія, коламі, бхатра, дхакар, дорла, койя), які говорять діалектами мови гонда дравідійської мовної сім'ї і мовами сусідніх народів. Заг. чисельність Г.— 2,7 млн. чол. (1977). Г. живуть у гірських і лісистих районах нагір'я Чхота-Нагпур, переважно в округзі Бастар шт. *Мадх'я-Прадеш*. Заняття Г.— землеробство, ремесла (обробка металів, плетіння). В релігії поєднується шанування індуїстських і давніх гондських божеств.

ГО́НДІУС (Hondius) Вільгельм (1597, Гаага — 1658, Гданськ) — голландський гравер. З 1634 жив у Гданську. Виграв. карти України (1640, 1648, 1650), на яких є зображення укр. козаків, жителів Волині; портрети Б. Хмельницького (три варіанти, 1651, один за малюнком А. *Вестерфельда*); титульну сторінку до книги Й. Пасторія «Скіфо-козацька війна» (1652), де зобразив полонених укр. селян і козаків під час визвольної війни 1648—54; гравюри за малюнками Г.-Л. *Боплана* до його книги «Опис України» (1650).

ГОНДО́ЛА (італ. góndola) — 1) Одновесловий плоскодонний венеціанський човен з піднятими фігурними носом і кормою (мал.). 2) Саморозвантажувальний залізничний піввагон з люками в підлозі. 3) Кабіна *аеростата* (дирижабля, стратостата) — для екіпажу, устаткування і *баласту*. 4) Фюзеляж (корпус) літака, у якого оперення кріплять на спец. хвостових балках.

Гондола венеціанська.

ГОНДУРА́С, Республіка Гондурас — держава в Центральній Америці. На Пн. омивається Карибським м., на Пд.—зат. Фонсека Тихого ок. В адм. відношенні поділяється на 18 департаментів.

Державний лад. Г.— республіка. Внаслідок держ. перевороту 1972 законодавчий орган — однопалатний нац. конгрес — розпущено. Держ. владу здійснює військова хунта. Глава держави та уряду— президент.

Природа. Берегова лінія розчленована. Вздовж узбережжя простягаються вузькі смуги низовинних рівнин, на Пн. Сх.— заболочена низовина (Москітовий берег). Рельєф переважно гористий — нагір'я (вис. до 2865 м), розчленоване долинами численних річок на окремі масиви. Поклади срібла, золота, руд кольор. металів і заліза, бокситів, сурми. Клімат тропічний, пасатний. Пересічні місячні т-ри повітря протягом року від +10° до +26°. Опадів на навітряних схилах гір до 3000—5000 мм на рік, у внутр. районах зволоженість менша. Річки короткі, переважно гірські. Бл. 50% тер. країни вкрито лісами. В горах до вис. 700 м ростуть вічнозелені тропічні ліси на фералітних ґрунтах, вище — вічнозелені й мішані ліси, в долинах — ксерофітні **чагарники**.

Населення. Бл. **90% нас.** становлять іспано-індіанські метиси, бл. 7% — індіанці; живуть також вихідці з країн Європи та Азії. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— понад 30 чол. на 1 км². 31% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Тегусігальпа, Сан-Педро-Сула*.

Історія. До іспанської колонізації більшість корінного індіанського нас. Г. (за винятком племен *майя* на Зх.) перебувала на стадії первіснообщинного ладу. В 1502 Г. відкрив Х. *Колумб*. У 1524 іспанці почали завоювання країни. В 1536 вибухнуло повстання індіанців, що його жорстоко придушили колонізатори. Значну частину місц. нас. завойовники винищили. З 1539 Г. входив до складу генерал-капітанства Гватемала. На поч. 19 ст. народ піднявся на боротьбу проти іспанського панування. 15.IX 1821 Г. став незалежною д-вою. В 1821—23 Г.— частина мексіканської імперії, 1823—38 — федерації Сполучені провінції Центр. Америки. В 1838 Г. знову став незалежним. У 19 ст. почалася експлуатація країни амер. капіталом. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції активізувався антиімперіалістичний визвольний рух у Г., але місцева реакція при підтримці США встановила в країні терористичну диктатуру (1933—49). В 50-х рр. тру-

Герб Гондурасу.

ГОНДУРАС

Площа — 112,1 тис. км²

Населення — 3,38 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Тегусігальпа

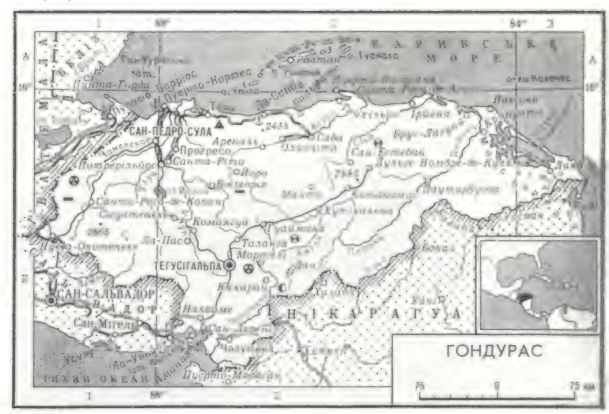

дящі, очолені Компартією Г. (засн. 1954), посилили страйкову боротьбу (найбільший страйк — 1954). У 1963—65 владу захопила військ. хунта (фактично до 1971). В 1972—75 уряд О. Лопеса Арельяно проводив поміркування прогресивні реформи. 22.IV 1975 реакційна воєчина поставила при владі ген. Х.-А. Мельгара Кастро, політика якого відповідала інтересам латифундистів, консервативної буржуазії та амер. монополій. Відмова уряду від проведення реформ в інтересах нац. розвитку викликала загострення внутріполіт. боротьби в країні. 7.VIII 1978 до влади прийшла військ. хунта, яка заявила про наступність попереднього політ. курсу. *А. А Стрілко.*

Політичні партії, профспілки. Національна партія, засн. 1891. Виразник інтересів латифундистів і католицького духівництва. Ліберальна партія, засн. 1891. Виражає інтереси буржуазії, зв'язаної з іноз. капіталом. *Комуністична партія Гондурасу,* засн. 1954. Конфедерація трудящих Гондурасу, засн. 1964. Входить до МКВП. Генеральний центр трудящих, оформився 1966.

Господарство. Г.— відстала агр. країна, в економіці якої панівні позиції належать капіталові США. У володінні іноз. монополій — бл. 220 тис. га землі, більшість підприємств гірничодобувної та ін. галузей пром-сті. Доход на душу населення в Г. найнижчий з усіх країн Центр. Америки, велика кількість безробітних. С. г. дає 36% валового внутр. продукту (в цінах 1973), в ньому зайнято бл. 70% населення. Зберігаються напівфеодальні пережитки, поширена оренда. Переважають дрібні сел. г-ва. Багато великих латифундій і капіталістич плантацій. В обробітку 14% тер. країни. Осн. напрям с. г.— вирощування експорт культур (збір 1976, тис. т): бананів — 1428, кави — 56, бавовни-сирцю — 9, а також тютюну й абаки. З прод. культур вирощують кукурудзу, рис, квасолю, сорго. На Сх. екстенсивне пасовищне скотарство. Поголів'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 1,8, свиней — 0,73. Іноз. компанії розробляють родовища корисних копалин (видобуток 1976, тис. т): свинцю (23,3), цинку (27,6), кадмію (0,23), срібла (99 т), золота (0,65). У 1975 вироблено 510 млн. кВт год електроенергії. Нафтопереробний з-д, целюлозно-паперовий комбінат. Обробна пром-сть представлена переважно кустарними й напівкустарними харч., текст., швейними підприємствами. Осн. пром. центри: Сан-Педро-Сула, Тегусігальпа, Пуерто-Кортес. Довжина з-ць — 1 тис. км, асфальтованих автошляхів — 1,3 тис. км. Гол. мор. порти: Пуерто-Кортес, Ла-Сейба. В Тегусігальпі та Ла-Сейбі — міжнар. аеропорти. Осн. статті експорту: банани, кава, лісоматеріали; імпорту: пром. устаткування, прод. та пром. товари. Осн.

частка зовнішньоторг. обороту припадає на США. Г. підтримує торг. відносини і з країнами Центр. Америки, ФРН, Японією та Великобританією. Грош. одиниця — лемпіра. 1 лемпіра = 0,5 дол. США. *О. С. Деодабов.*

Медичне обслуговування. В 1975 в Г. було 4,6 тис. лікарняних ліжок (15,2 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 919 лікарів (1 лікар на 3,3 тис. ж.). Лікарів готують на мед. ф-ті ун-ту.

Освіта та наукові заклади. Понад 50% населення країни — неписьменні (1976). Проголошене обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 12 років не здійснюється. Тривалість навчання в поч. школі — 6 років, у середній — 6 (3 + 3). У 1975/76 навч. р. в поч. школах налічувалося 460,7 тис. учнів, у серед. навч. закладах (с.-г., тех. та комерційних школах) — 66,7 тис., у нац. автономному ун-ті в м. Тегусігальпі (засн. 1847) — 10,6 тис. студентів. Академія Г. (засн. у 18 ст.), академія географії та історії (засн. 1968), Нац. ін-т географії, ін-т антропології та історії, ряд наук. т-в. Нац. б-ка (засн. 1880), б-ка ун-ту. Нац. музей у Тегусігальпі. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в країні виходило 8 щоденних газет заг. тиражем понад 100 тис. примірників, 95 ін. періодичних видань. Найпоширеніші видання: щоденні газети «Гасета» («Газета», з 1906), «Діа» («День», з 1948), «Насьйональ» («Національна»), «Кроніста» («Репортер», з 1912), щомісячник — «Комерсіо» («Торгівля», з 1970). Орган Компартії Г. «Трабахо» («Праця», з 1954). Хоч формально радіомовлення контролюється урядовим Генеральним управлінням зв'язку, урядові належить лише кілька радіостанцій; 84 станції приватні. Телебачення ведеться з 1959. Телецентр у Тегусігальпі, належить приватній Гондураській телевізійній компанії. *О. В. Ткачов.*

Література Г. (ісп. мовою) почала розвиватися після проголошення незалежності і довгий час мала наслідувальний характер. Поети 19 ст. Х.-Т. Рейєс, Т. Агілус, Х. Сіснерос та ін. орієнтувалися на ісп. класицистичні зразки. Перший у країні роман створив К. Гутьєррес («Анхеліна», 1898). Найвизначніша постать у л-рі на рубежі 19 і 20 ст.— Ф. Турсіос, автор романів і віршів, написаних у дусі модернізму. Соціальні проблеми порушував поет А. Гільєн Селая, поет і прозаїк Р.-Е. Вальє — патріотичні теми. Після 2-ї світової війни соціальний протест зазвучав у віршах К. Баррери, Х. Каркамо, в романах К. Ісагірре («Під зливою»), Р. Амаї Амадора («Зелена тюрма», 1950; «Операція „Горила"», 1966). Побут гондурасців зобразив романіст А. Мехіа Ньєто. Багато письменників Г змушені жити в еміграції.

Архітектура та образотворче мистецтво. Від 1-го тис. н. е. на тер. Г. збереглися залишки пірамід, храмів, кам. стел культури майя. З 16 ст. за регулярними планами будувалися міста (Комаягуа, Тегусігальпа), в 17—18 ст.— церкви-базиліки з баштами, оздоблені розписами, різьбленням і статуями (собор у Комаягуа, кін. 17 ст.— бл. 1825). Серед споруд 20 ст. — Палац президента, Нац. театр, обидві — в Тегусігальпі, та ін. З традиційних видів мистецтва збереглися розмальовані маски й поліхромна кераміка. В кін. 19 — на поч. 20 ст. формувалося нове мистецтво. Основоположниками нац. живопису були П.-С. Сьєрра, К. Суньїга Фігероа. В 1940 в Тегусігальпі засновано першу худож. школу. Серед сучас. митців — М.-А. Руїс, Х. А. Веласкес, А.-Л. Родесіо, Д. Ласароні, А. Каналес.

А. Каналес. Пейзаж. Фрагмент. 1959.

Літ.: Леонов Н. С. Очерки новой и новейшей истории стран Центральной Америки. М., 1975.

Панорама міста Тегусігальпи.

ГОНДУРА́С БРИТА́НСЬКИЙ — колишня (до 1973) назва *Белізу* — володіння Великобританії в Центральній Америці.

ГО́НИ — українська старовинна народна міра довжини. Великі («добрі») Г. становили 120 сажнів, середні — 80, малі — 60 (*сажень* дорівнював 2,13 м).

ГОНІДІЇ (від грец. γονή — сім'я, потомство та... ιδιον— зменшувальний суфікс) — 1) Застаріла назва

водоростей, що входять до складу *лишайників*. Термін було запроваджено, коли лишайники вважали єдиним організмом, а водорості — органами його розмноження. 2) Дрібні клітини, що відокремлюються від нитчастих бактерій і служать для розмноження. 3) Нерухливі клітини, що служать для розмноження в деяких *синьо-зелених водоростей*. 4) Застаріла назва утворених нестатевим шляхом спор водоростей і грибів.

ГОНІ́МОВ Ілля Олександрович [6(18).XII 1875, с. Кайнес Вітебської губернії, тепер БРСР — 24. VIII 1966, Донецьк] — російський рад. письменник. З 1908 жив у Донбасі. Почав друкуватися 1927. Осн. тема творів Г.— життя робітн. класу. Найвідоміші його істор. повісті про шахтарів Донбасу — «Шахтарчук» (1930—40), «Стара Юзівка» (1937), «На березі Кальміусу» (1940).

Тв.: Повести и рассказы. К., 1956; Старая Юзовка. Донецк, 1962; У к р. п е р е к л.— На березі Кальміусу. К., 1948; Шахтарчук. К., 1951.

ГОНІО́МЕТР (від грец. γωνία — кут і μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання кутів між гранями кристалів. У *кристалографії* застосовують кілька видів Г. Найпростішим є прикладний Г. (мал.,1), що являє собою транспортир з лінійкою (точність вимірювання — до 30′). Досконалішим Г. є відбивний (теодолітний) Є. С. *Федорова* (мал., 2). Він складається з зорової труби і двох лімбів — горизонтального й вертикального з двома взаємноперпендикулярними осями обертання. Положення кожної грані в просторі фіксується двома сферичними координатами. Точність вимірювання від 1 до 20′.

ГОНІ́Т (від грец. γόνυ — коліно)— запалення колінного суглоба. Причини виникнення і перебіг Г. такі самі, як і при ін. *артритах*.

ГО́НКА ОЗБРО́ЄНЬ — реакційна політика імперіалістичних кіл капіталістичних держав, спрямована на дальше нагромадження зброї всіх типів, насамперед *ядерної зброї*, та створення величезних запасів усіх засобів масового винищення. Г. о. являє собою процес матеріальної підготовки імперіалізмом світової війни. Вона стала невід'ємною рисою капіталістичного розширеного відтворення, призвела до поглиблення мілітаризації капіталістичної економіки, постійного зростання воєнних бюджетів, якісного вдосконалення в небувалих масштабах найруйнівніших видів зброї, відволікання матеріальних засобів і коштів від розв'язання невідкладних проблем соціально-екон. характеру. Г. о. посилила позиції *мілітаризму* і *воєнно-промислового комплексу*, обмежила бурж.-демократичні свободи в капіталістичних д-вах, стала причиною приходу до влади в ряді їх фашист. режимів. Розвиток новітніх видів зброї становить пряму небезпеку для природного середовища, загрожує існуванню людства. За даними ООН на 1978, у світі нагромаджено ядерний арсенал, який дорівнює потужності 1 млн. 300 тис. таких бомб, яку вояччина США скинула на Хіросіму 1945. Г. о. породила масштабну торгівлю зброєю, що приносить воєнно-пром. монополіям прибутки на 50—60% вищі, ніж у невоєнній сфері. На США, Францію, Великобританію, ФРН і Канаду припадає понад 2/3 світової торгівлі зброєю. Після 2-ї світової війни монополії США від торгівлі зброєю мали понад 100 млрд. дол. прибутків. Г. о., розв'язана реакційними колами та воєнно-пром. компаніями, тісно пов'язана з посиленням експлуатації та зубожінням трудящих мас. Лише країни НАТО за 1968—78 витратили на воєнні цілі 1,3 трильйона доларів. У 1976—78 уряд США прийняв ряд рішень про розгортання нових видів озброєння (крилаті ракети, система ракет «МХ», атомні підводні човни «Трайдент», нейтронна бомба). Воєнні приготування імперіалізму змушують країни *Організації Варшавського Договору* виділяти необхідні кошти на оборону, відривати їх від цілей мирного будівництва. В орбіту Г. о. втягнено десятки молодих країн, що розвиваються. Це призводить до посилення їхньої політ. і екон. залежності від імперіалістичних д-в, до виникнення збройних конфліктів у багатьох районах світу. З політикою імперіалістичної реакції в галузі Г. о. в 60—70-х рр. тісно зімкнулася позиція маоїстського керівництва КНР. Прихильники Г. о. намагаються зірвати процес *розрядки міжнародної напруженості*, загальмувати перші зрушення, досягнуті в справі *роззброєння*. СРСР та ін. соціалістичні д-ви ведуть наполегливу боротьбу за стримання Г. о. (див., зокрема *Радянсько-американські документи*). Широкі заходи, спрямовані на розв'язання цієї проблеми, накреслено в рад. *Програмі миру*, виробленій XXIV з'їздом і розвинутій XXV з'їздом КПРС. На стримання Г. о. спрямовані пропозиції СРСР в ООН, зокрема на спец. сесії її Ген. Асамблеї по роззброєнню в травні 1978, а також прийняті Організацією Об'єднаних Націй на основі рад. пропозицій рішення (див. *Декларації ООН*). Обмеженню Г. о. служить ряд положень *Заключного акта* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Вагомий внесок у цю справу зробили *Всесвітній конгрес миролюбних сил* 1973 в Москві, *Конференція комуністичних і робітничих партій Європи 1976*. Пропозиції СРСР щодо припинення Г. о. та ряд ін. рад. ініціатив у цьому напрямі знайшли якнайширшу підтримку всього прогрес. людства.

Г. М. Цветков.

ГОНКУ́Р (Goncourt), брати Едмон (26.V 1822, Нансі — 16.VII 1896, Шанпросе) і Жюль (17.XII 1830, Париж — 20.VI 1870, там же) — французькі письменники. В 50—60-х рр. разом створили романи з життя різних верств франц. суспільства: «Шарль Демайї» (1860), «Сестра Філомена» (1861), «Рене Мопрен» (1864), «Жерміні Ласерте» (1865). Багато в чому Г. дотримувалися традицій франц. критичного реалізму, але їхня творчість ускладнена натуралізмом та імпресіонізмом, що особливо позначилося на останніх романах «Манетт Саломон» (1867) і «Мадам Жервезе» (1869). Едмон після смерті Жюля написав ще кілька романів, з яких найвідоміший «Брати Земганно» (1879). Г.— автори книг з історії Франції 18 ст. і франц. мистецтва того часу та «Щоденника». За заповітом Едмона його власність перейшла у фонд щорічної Гонкурівської премії за найкращий худож. твір, яка присуджується й тепер.

Е. і Ж. Гонкур. Літографія П. Гаварні. 1853.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Дневник, т. 1—2. М., 1964; Жермини Ласерте.— Братья Земганно.— Актриса Фостен. М., 1972.

ГОНОКО́КИ (від грец. γόνος — сім'я і *коки*) — гноєтворні бактерії, що належать до групи коків (кулястих бактерій). Г. — специфічні паразити людини, що спричинюють *гонорею* й можуть уражати суглоби, залози, ендокард, очі. Відкрив Г. нім. лікар А. Нейссер (1879).

ГОНОЛУ́ЛУ — місто на пд. узбережжі о. Оаху з групи Гавайських о-вів, адм. центр штату США *Гавайї*. Важливий вузол мор. і повітряних сполучень через Тихий ок. 629,2 тис. ж. (1970, з передмістями). Підприємства харч. (цукрової, фрукто- та рибоконсервної) пром-сті. Судноверфі. Курорт. Центр туризму. Поблизу міста в бухті Перл-Харбор — військ.-мор. і військ.-повітряна база США.

ГОНОРА́Р А́ВТОРСЬКИЙ (лат. honorarium — винагорода за послуги) — винагорода, яка в СРСР за *авторським правом* виплачується авторам за використання їхніх творів. Г. а. сплачується й спадкоємцям авторів, твори яких видаються, екранізуються тощо, протягом 25 років після смерті автора. Розмір Г. а. встановлюється

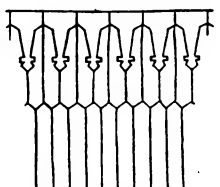

Обшивка з **гонти.**

Гоніометри:
1 — прикладний;
2 — відбивний.

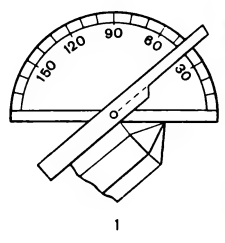

1

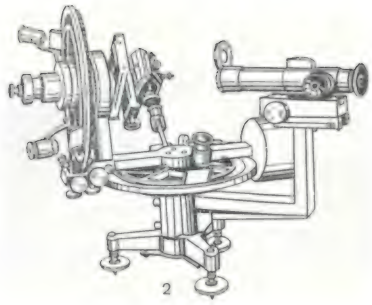

2

відповідно до союзних та респ. нормативних актів і визначається в *авторському договорі* в межах затверджених ставок (якщо таких ставок немає,— за угодою сторін). В УРСР Г. а. виплачується відповідно до постанов Ради Міністрів УРСР від 23.III 1963 і 1.IX 1967 «Про авторський гонорар за твори політичної, наукової, виробничо-технічної, учбової та іншої літератури», від 25.XII 1968 — «Про авторський гонорар за літературно-художні твори», від 4.VIII 1967 — «Про авторську винагороду за драматичні і музичні твори» тощо. Ставки та порядок виплати Г. а. за художньо-графічні роботи визначено наказом по Міністерству культури СРСР від 20.VII 1963.

Є. М. Грищенко.

І. Гонта.

І. Т. Гончар.

ГОНОРЕ́Я (від грец. γόνος — сім'я і ῥέω — течу), трипер — інфекційна *венерична хвороба* людини з переважним ураженням слизових оболонок сечостатевих органів. Збудника хвороби — *гонокок* уперше виявив нім. лікар А. Нейссер (1879) в гною хворих, уражених гонококом. При Г. можуть уражатися і суглоби, м'язи, кістки, серце, нервова система, слизові оболонки повік (бленорея), зіва (ангіна) тощо. Відомі випадки смерті від гонорейного сепсису. Зараження Г. відбувається найчастіше під час статевих зносин з хворим, рідше — при пологах та через забруднені предмети туалету (рушники, губки, мочалу тощо). У водопровідній воді гонокок зберігається протягом 5—6 годин. Перші ознаки Г.— різі в сечовивідному каналі та гноєтеча з нього — з'являються через 3—5 днів, рідше через 2—3 тижні після зараження. Г.— найчастіша причина хронічних запалень сечостатевих органів чоловіків (простатит, куперит, везикуліт) і жінок (оофорит, *ендометрит*, метрит, аднексит), а також чоловічої і жіночої *безплідності*. Профілактика: додержання правил особистої гігієни в статевому житті, висока моральність, суспільна профілактика. Лікування: антибіотики, імунотерапія, місцеве лікування.

Літ.: Потоцький І. І., Шеремет Є. Г. Захворювання сечостатевих органів у дівчаток. К., 1970; Задорожный Б. А., Петров Б. Р Уретриты. К., 1978.

В. Г. Коляденко.

ГОНО́РСЬКИЙ Розумник Тимофійович (1791, Тула — 15(27).VIII 1818, Харків) — вітчизняний письменник і вчений. Вищу освіту здобув у Петерб. пед. ін-ті (1810). Вчителював в Осколі. З 1816 викладав л-ру, статистику й географію в Харківському університеті. В 1816—18 редагував журн. «*Украинский вестник*». Автор праць з естетики.

І. Т. Гончар. Коник. Демидові вареники. 1935—36. Будьоннівець. Всі — у Державному музеї українського народного декоративного мистецтва в Києві.

ГОНСА́ЛВІШ (Гонсалвес; Gonçalves) Бенту-Антоніу (2.III 1902, Фіайш — 2.IX 1942, Таррафал) — діяч португальських робітничого руху. Член Португ. компартії (ПКП) з 1928. З 1929 — генеральний секретар ПКП. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів. Наприкінці 1935 ув'язнений у концтаборі Таррафал (о-ви Зеленого Мису); закатований фашистами.

ГОНСА́ЛЕС (González) Кармело (н. 16.VII 1920, Гавана) — кубинський художник. Навчався в Академіях мистецтв Сан-Алехандро в Гавані та Нью-Йорку. Засновник Асоціації графіків Куби (1948) і майстерні плаката при Спілці письменників і художників. Твори: цикл «Куба — вільна територія Америки», 1963, та ін.

ГОНСА́ЛЕС ДІ́АС (González Díaz) Гало (22.II 1894, Ногалес, пров. Вальпараїсо — 8.III 1958, Сантьяго) — діяч робітн. й комуністич. руху Чілі. Член Компартії Чілі (КПЧ) з 1927. Н. в сел. сім'ї. В 1917—29 працював чорноробом на мідних рудниках, пізніше — вантажником у порту Вальпараїсо. В 1925 організував і очолив профспілку трансп. робітників. З 1930— член ЦК КПЧ. В 1946—49 — секретар, з 1949 — генеральний секретар ЦК КПЧ.

ГО́НТА Іван (р. н. невід., с. Росішки, тепер Христинівського р-ну Черкаської обл.— п. 1768, с. Серби, тепер с. Гонтівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) — один з керівників нар.-визвольного антифеодального повстання 1768 — *Коліївщини*. Н. в сел. сім'ї. Служив козаком, пізніше сотником надвірного війська польс. магнатів Потоцьких у м. Умані. Коли повстанське військо на чолі з М. *Залізняком* підійшло до Умані, Г. разом із загоном надвірних козаків перейшов на бік повсталих. 9—10 (20—21).VI спільними силами вони штурмом оволоділи містом. Командування царських військ, що перебували на Правобережній Україні (див. *Барська конфедерація 1768*), з метою запобігти поширенню нар. руху на Лівобережну Україну, допомогло польс. шляхті придушити повстання. М. Залізняка і І. Гонту було підступно схоплено, а повстанців роззброєно. Польс. влада, якій було передано Г., після страшних катувань стратила його. Про Г. складено багато пісень, легенд і переказів. Т. Г. Шевченко увічнив героїчний образ Г. в поемі «Гайдамаки». У с. Гонтівці 1968 Г. встановлено пам'ятник.

В. М. Кулаковський

ГО́НТА — український нар. чоловічий танець. Названий на честь І. *Гонти*. Виконується одним танцюристом (або групою) з шаблею в руці. Символізує героїзм, мужність, патріотизм. Муз. розмір 2/4.

ГО́НТА — покрівельний матеріал у вигляді клинчастих дощечок з пазом у широкій частині (дерев'яна черепиця). Іл. с. 101.

ГОНЧАКИ́, гончі собаки — 1) Група порід *мисливських собак*. 2) Укр. нар. назва сузір'я *Гончих псів*.

ГОНЧА́Р Іван Тарасович (1888, с. Кришинці, тепер Тульчинського р-ну Вінницької обл. — 1944, Київ) — український рад. гончар, майстер нар. мистецтва (з 1936). Походив з родини потомствених гончарів. Основоположник рад. нар. станкової керамічної скульптури малих форм. Створив численні композиції на основі традиційної гончарної іграшки та обрядового фігурного посуду. Серед них: «Один з сошкою — семеро з ложкою» (1910), «Білі тікають» (1921), «Челюскінці», «Пани на прогулянці» (1936), «Як миші кота ховали» (1937), на тему байки Л. Глібова «Демидові вареники» (1935—36), за поемою О. Пушкіна «Казка про попа та його наймита Балду» (1937) і ін. Значне місце в творчості Г. належить анімалістичній скульптурі. Відомі його вази з ліпним декором. Твори Г. зберігаються в музеях Києва та ін. міст СРСР.

Літ.: Мусієнко П. Іван Гончар. К., 1952.

ГОНЧА́Р Олесь (Олександр) Терентійович (н. 3.IV 1918, с. Сухе, тепер Кобеляцького р-ну Полтавської обл.) — український рад. письменник, громадський діяч, акад. АН УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1946. З 1938 навчався в Харків. ун-ті. Закінчив Дніпроп. ун-т (1946). У 1941 добровільно пішов на фронт. Перші оповідання опублікував 1938. Видатним твором рад. л-ри стала трилогія Г. «Прапороносці» («Альпи» та «Голубий Дунай», 1946—47, Держ. премія СРСР, 1947; «Злата Прага», 1948, Держ. премія СРСР, 1948). У цьому творі, пройнятому почуттям рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, Г. яскраво відтворив істор. визвольну місію Рад. Армії, показав духовну, моральну велич і красу воїнів країни соціалізму. Героїка Великої Вітчизн. війни, мужність борців проти фашизму стали темами оповідань «Весна за Моравою», «Модри камінь», «Ілонка», «Гори співають» і повісті «Земля гуде» (1947) — про подвиг полтавських комсомольців-підпільників на чолі з Лялею Убийвовк. У творах 50-х рр.— оповіданнях «Пороги», «Соняшники», «Жайворонок», «Маша з Верховини», «Чари-комиші» та ін., в повістях «Микита Братусь» (1951) і «Щоб світився вогник» (1954) Г. змалював творчі будні рад. людей, цілісні, духовно багаті характери сучасників. Важливим етапом у творчості Г. стала дилогія «Таврія» і «Перекоп» (1952—57), в якій показано гартування класової свідомості сільс. бідноти в передреволюц. роки й героїчну боротьбу трудящих проти контрреволюції та іноз. інтервентів в часи громадян. війни. В романі «Людина і зброя» (1960, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1962) зображено події війни проти нім. фашизму на її першому етапі, утверджується думка про необхідність відвернення нової війни. Герої роману в новелах «Тронка» (1963, Ленінська премія, 1964) — наші сучасники, будівники комуністичного майбутнього. В романі «Циклон» (1970) значне місце приділено темі соціалістичного мистецтва. Те-

му виховання молодого покоління, наступності традицій рад. людей порушено в повісті «Бригантина» (1975) і романі «Берег любові» (1976). В галузі новелістики — оповідання «За мить щастя», «На косі», «Кресафт», «Пізнє прозріння» та ін. Написав кіноповість «Партизанська іскра» та сценарій фільму «Абітурієнтка». Літ.-критичні статті та есе Г. зібрано в книжці «Про наше письменство» (1972). Твори Г. перекладено більш як сорока мовами народів СРСР і зарубіжних країн.

Г.— кандидат у члени ЦК КПРС. На XXI, XXII, XXIV і XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. У 1959—71 — голова правління Спілки письменників України. Секретар правління Спілки письменників СРСР (з 1959). Голова Укр. респ. комітету захисту миру (з 1973). Член Всесвітньої Ради Миру. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоної Зірки і Слави 3-го ступеня, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1959—60; Твори, т. 1—5. К., 1966—67; Твори, т. 1—6. К., 1978—79; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1973—75; Избранное. М., 1978.

Літ.: Шумило М. Олесь Гончар. К., 1951; Семенчук І. Вогонь творення. К., 1968; Бабишкін О. Олесь Гончар. К., 1968; Малиновська М. Ю. Олесь Гончар. К., 1971; Новиченко Л. М. Про Олеся Гончара. В кн.: Новиченко Л. М. Життя як діяння. К., 1974; Дончик В. У знайомому світі людського багатства й краси. «Дніпро», 1976, № 8; Про Олеся Гончара. К., 1978.

Л. М. Новиченко.

ГОНЧАРЕ́НКО Андрій (Агапій) Онуфрійович [19(31).VIII 1832, с. Кривин, тепер с. Криве Попільнянського р-ну Житомирської обл.— 23.IV (5.V) 1916, Гейвард, штат Каліфорнія, США] — учасник визвольного руху 19 ст. В 1840—53 вчився в київ. бурсі й семінарії. З листопада 1857 служив ієродияконом при рос. посольстві в Афінах. За листування з О. *Герценом* і М. *Огарьовим,* за статті в «*Колоколе*», в яких викривав рос. духівництво, був заарештований (лютий 1860). Після втечі з березня 1860 до серпня 1861 жив у Лондоні, працював у *Вільній російській друкарні,* надрукував у «Колоколе» (квітень 1861) укр. мовою некролог Т. Шевченка. З 1865 жив у США. Перший перекладач творів Т. Шевченка англ. мовою, автор перших статей укр. мовою про Україну і її великого поета на амер. континенті. В листопаді 1867 у Сан-Франціско заснував першу на амер. континенті слов. друкарню. Видавав (1868—72) англ. і рос. мовами двотижневик «Вестник Аляски», випустив (1872—73) 5 номерів рос. і укр. мовами журн. «Свобода». В цих виданнях надрукував свої статті про М. Гоголя, О. Герцена, уривки з поеми Т. Шевченка «Кавказ». Листувався з М. *Павликом,* який 1894 у журн. «Народ» опублікував спогади Гончаренка.

Літ.: Варварцев М. М. Агапій Гончаренко — піонер української еміграції в США. «Український історичний журнал», 1969, № 6; Зорівчак Р. П. Піонер англомовної шевченкіани. «Всесвіт», 1973, № 3.

Р. П. Зорівчак.

ГОНЧАРЕ́НКО Борис Аврамович (н. 18.VII 1925, м. Новомиргород, тепер Кіровоградської обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Чернівецький учительський ін-т (1952) і ВПШ при ЦК КПРС (1961). Друкуватися почав з 1946. Автор збірок оповідань і нарисів «Твоя школа» (1957), «Естафета» (1960), «Гості буковинської орлиці» (1964) та повістей «Дні нашого тижня» (1967), «Повість про перше й останнє» (1974) та ін. Літературно-критичні статті.

Тв.: Головою другий рік. К., 1976.

ГОНЧАРЕ́НКО Гнат Тихонович (1835, с. Ріпки, тепер Богодухівського р-ну Харківської обл.— бл. 1917) — український кобзар. У трирічному віці осліп, у 22 роки почав учитися грати на кобзі. Леся Українка з К. *Квіткою* записали на фонографі (1911) у виконанні Г. варіанти укр. дум, пісень і танців: «Про сестру та брата», «Олексій Попович», «Про вдову» та ін. Учнями Г. були П. *Древченко,* К. Вудянський.

Літ.: Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. В кн.: Матеріали до української етнології, т. 14. Львів, 1913.

ГОНЧАРЕ́НКО Іван Іванович [н. 30.VII (12.VIII) 1908, с. Яблуневе, тепер Оржицького р-ну Полтавської обл.] — український рад. поет. Член КПРС з 1931. Закінчив Ін-т червоної професури (1934, Харків). Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. Перша зб. віршів — «Друзі» (1930). Автор збірок віршів і поем, присвячених рад. молоді, життю колг. села, подвигам народу в роки Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Літа ідуть. К., 1968; Обеліски. К., 1974; Сіяйте, зорі. К., 1977; Вибране, т. 1—2. К., 1978; Рос. перекл. — Матрос Гайдай. М., 1968; Обелиски. М., 1978.

ГОНЧАРЕ́НКО Микола Гаврилович [н. 13 (26).XII 1912, с. Суслове, тепер Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.] — український рад. історик, доктор. істор. наук (з 1964). Член КПРС з 1941. В 1940 закінчив істор. ф-т Сарат. ун-ту. З 1946 — зав. кафедрою історії КПРС Ворошиловгр. пед. ін-ту. Автор праць з історії революц. робітн. руху і боротьби більшовицьких орг-цій за встановлення Рад. влади на Україні. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія УРСР, 1969.

ГОНЧАРЕ́НКО Ніна Іванівна (н. 20.VIII 1919, с. Покровці, тепер Верхньорогачівського р-ну Херсонської обл.) — українська рад. співачка (мецо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1953. В 1944 закінчила Київ. консерваторію. В 1944—69 — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Соломія, Варвара («Богдан Хмельницький» Данькевича), Солоха, Настя («Різдвяна ніч», «Тарас Бульба» Лисенка), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Кармен (однойменна опера Бізе) та ін. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГОНЧАРЕ́НКО Олег Георгійович (н. 18.VIII 1931, Харків) — український рад. ковзаняр, засл. майстер спорту (з 1953). Член КПРС з 1953. Перший рад. спортсмен, який завоював першість світу з швидкісного бігу на ковзанах. Чемпіон світу (1953, 1956, 1958); чемпіон Європи (1957—58); чемпіон СРСР (1956, 1958). Нагороджений орденом Леніна.

ГОНЧА́РНІ ГЛИ́НИ — глини, що їх використовують для виготовлення посуду, декоративних гончарних виробів тощо. Осн. ознаками Г. г. є висока пластичність (при незначній домішці до них води число пластичності — 15—30), здатність після висушування та спікання (при т-рі до 1350°) давати щільний черепок, відсутність шкідливих домішок, які зумовлюють тріщинуватість і значну усадку. В занадто пластичні глини додають *кварц, польовий шпат, шамот,* для утворення щільного черепка — *нефелін.* На Україні найкращими Г. г. є глини неогенового віку (т. з. рябі та ін. глини). Вони поширені в Черніг., Київ., Полтав., Харків., Сум., Донец. та ін. областях.

Е. Я. Жовинський.

ГОНЧАРО́В Іван Олександрович [6(18).VI 1812, Симбірськ (тепер Ульяновськ) — 15(27).IX 1891, Петербург] — російський письменник. Закінчив Моск. ун-т (1834). У 1835—67 (з перервою) служив цензором у Петербурзі. В романтичних віршах, повістях і нарисах Г. середини 40-х рр. виявляються демократичні тенденції. Написав три романи з життя Росії 40—60-х рр. «Звичайна історія» (1847) — один з перших реалістичних творів рос. л-ри. В романі «Обломов» (1859) зображено глибоку кризу феод.-кріпосницького ладу. Завдяки типізації життєвих явищ терміни «обломов» і «обломовщина» стали заг. іменами для характеристики ряду негативних рис тогочасної дійсності. В «Обриві» (1869) правдиво відтворив картини життя рос. дореформеної провінції, але не зрозумів прагнень демократич. молоді 60-х рр. З жовтня 1852 по серпень 1854 як секретар адмірала Є. В. Путятіна брав участь в експедиції на військ. фрегаті „Паллада". Враження від подорожі відобразив у книзі «Фрегат „Паллада"» (1858). Автор літ.-критичних статей «Мільйон терзань» (1872) — про «Лихо з розуму» О. Грибоєдова та «Нотатки про особу Бєлінського» (1871).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1972; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1977—79; Укр. перекл.— Обломов. К., 1950; Обрив. К., 1955.

Літ.: Алексеев А. Д. Летопись жизни и творчества И. А. Гончарова. М.—Л., 1960; Лощиц Ю. Гончаров. М., 1977; Алексеев А. Д. Библиография И. А. Гончарова. Л., 1968.

ГОНЧА́РСТВО — виготовлення з обпаленої *гончарної глини* різноманітних виробів: *посуду, кахлів, іграшок,* скульптур тощо. Г. виникло в епоху неоліту і знаменувало собою значний крок у розвитку продуктивних сил. Г. існувало там,

О. Т. Гончар.

Н. І. Гончаренко.

І. О. Гончаров.

Р. Гоор.

ГОНЧАРСЬКЕ ГОРНО

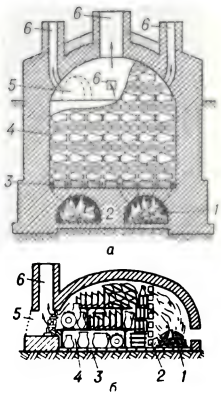

Гончарські горна: *а* — велике вертикального типу; *б* — мале горизонтального типу; *1* — мала піч (топка); *2* — козел; *3* — черінь; *4* — велика піч; *5* — завантажувальний отвір; *6* — комин.

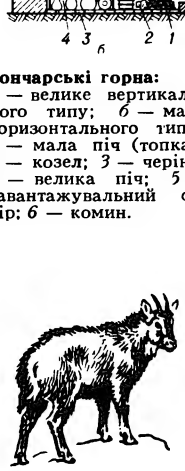

Горал

де були придатні для цього глини. Добуту глину очищали від механічних домішок, потім місили, виготовляли з неї вироби, підсушували їх і випалювали. Спочатку вироби ліпили вручну і випалювали на відкритих вогнищах або в звичайних печах. На стадії розкладу первіснообщинного ладу і становлення класового суспільства з'являлися ремісники-гончарі (вперше — в Старод. Шумері в кін. 4-го тис. до н. е.), які починали користуватися *гончарським кругом*. Г. стало окремим ремеслом. Вироби Г. мали лінійний гравірований по глині орнамент уже в часи неоліту, а починаючи з енеоліту вони оздоблювалися розписом, виконаним глиняними кольоровими фарбами (*трипільська культура* на Україні, культура Анау в Серед. Азії, Яншао — в Китаї). У Старод. Греції та Старод. Римі посуд розписували чорно- й червонофігурними малюнками, виконаними лаком. За середньовіччя Г. досягло значного розвитку в країнах Зх. Європи і Сходу. На Русі ще в 9—13 ст. майстри Києва, Чернігова, Новгорода, Пскова, Москви широко застосовували в Г. кольорові поливи, емалі. З 15 ст. Г. на Україні — розвинутий самобутній худож. промисел, який уже тоді досяг високого мистецького рівня. Протягом 19 — поч. 20 ст. склалися видатні центри Г.: *Опішня*, Хомутець, Комишня — на Полтавщині; *Дибинці*, Нові Петрівці, Васильків — на Київщині; *Ічня*, Городня, Короп — на Чернігівщині; Нова Водолага, Ізюм, Просяне — на Харківщині; Адамівка, *Бубнівка*, Зіньків, Бар, *Смотрич* — на Поділлі; Рокита, Дубровиця — на Волині; *Пистинь*, *Косів*, Кути — на Івано-Франківщині; Ужгород, Хуст, Гудя — на Закарпатті. На Україні гончарні вироби випускають керамічний завод в Опішні, майоліковий завод у Васильківі, виробничо-худож. об'єднання «Гуцульщина» в Косові та ін. підприємства. Див. також *Кераміка*.

П. Н. Мусієнко.

ГОНЧА́РСЬКЕ ГО́РНО — піч для випалювання гончарних виробів. Уперше з'явилося в кін. 4-го тис. до н. е. на Старод. Сході. У сх. слов'ян Г. г. звичайно містилося в землі; на поверхню виходив тільки верх склепіння із завантажувальним отвором. На тер. України Г. г. виявлені при розкопках давньорус. міст і городищ. Більшість з цих горен належала до 12—13 ст. і призначалася для випалювання посуду. Відомі й Г. г. для випалювання черепиці, іграшок (Москва, 17 ст.), цегли (Київ, 17 ст.). У сучас. виробництві застосовуються горна вертикального і горизонтального типів.

ГОНЧА́РСЬКИЙ КРУГ — станок для формування гончарних виробів (переважно посуду). Г. к. почали застосовувати з 4-го тис. до н. е. в Месопотамії, в Індії і Єгипті — з 3-го тис. до н. е., в Греції, Ірані, на Пд. Серед. Азії — з 2-го тис. до н. е.; у деяких сх.-слов. племен — з 1-ї пол. 1-го тис. н. е. З появою Г. к. *гончарство* виділилося в окреме ремесло. Спочатку користувалися ручним Г. к., пізніше було винайдено ножний. Ручний і ножний Г. к. подекуди існували поряд до 19 ст. На Україні в кін. 19 ст. був поширений важкий ножний Г. к. Він складався з двох з'єднаних веретеном дерев'яних кругів: нижнього (більшого) — т. з. спідняка і верхнього (меншого) — т. з. верхняка, на якому гончар руками формував посудину. В сучас. пром-сті застосовується гончарський круг з електр. приводом. Іл. с. 106.

ГО́НЧІ ПСИ, гончаки — сузір'я Пн. півкулі неба. В серед. широтах СРСР видно протягом року. В пн. частині сузір'я розташована спіральна туманність. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ГО́ОР (Goor) Раймон (н. 1908, Шатліно) — бельгійський громадський діяч, канонік. У роки 2-ї світової війни — учасник *Руху Опору*, після війни — європ. *Руху прихильників миру*. Г. брав участь у *Всесвітньому конгресі миролюбних сил* у Москві (1973), член секретаріату Міжнар. к-ту за європ. безпеку та співробітництво, член Міжнар. комісії по розслідуванню злочинів фашист. хунти в Чілі. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами». 1975. Портрет с. 103.

ГОПА́К — український нар. танець імпровізаційного характеру. Назва походить від дієслова гопати — плигати, скакати. Виник у Запорізькому війську як чоловічий танок. Тепер Г. виконують разом чоловіки й жінки. Провідна партія чоловіча. Танцювальні рухи чоловіка — стрибки, присядки, дрібушки; жінки — дрібушки, вихилясники, кружіння. Існує кілька варіантів Г.— сольний, парний, груповий; у зх. областях України виконується замкненим колом (т. з. гопак-коло). Нерідко має величний, героїчний характер. Темп швидкий, муз. розмір 2/4. Мелодії Г. виконуються в народі як самостійні муз. п'єси. Муз. форму Г. широко використано в укр. і рос. класичній музиці (Гулак-Артемовський, Мусоргський, Чайковський, Лисенко), в творчості рад. композиторів (Хачатурян, Соловйов-Сєдой, Штогаренко). Г.— в репертуарі багатьох профес. (Ансамбль нар. танцю СРСР, Ансамбль танцю УРСР) і самодіяльних танц. колективів. На його основі виник козачок.

ГО́ПКАЛО Вадим Іванович (н. 26. II 1917, Полтава) — український рад. архітектор. Член КПРС з 1947. В 1940 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Найголовніші споруди: річковий вокзал (1961), Інженерно-буд. ін-т (1961), ресторан «Дубки» (1971), готель «Турист» (1974), новий корпус пед. ін-ту ім. М. Горького (1975) — у Києві (всі — у співавторстві). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора й медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ГОПЛІ́ТИ (грец. ὁπλῖται) — давньогрецькі важкоозброєні воїни-піхотинці. Комплектувалися з середніх вільних власників, які

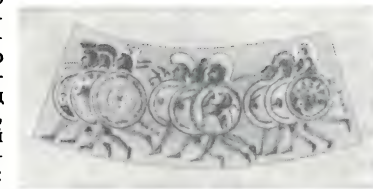

Гопліти. Малюнок на давньогрецькій вазі.

справляли озброєння і спорядження (спис, меч, щит, шолом, панцир, поножі) за власний рахунок. Бойовий порядок Г. становила щільно зімкнена шерега — *фаланга*. В 4 ст. до н. е. ополчення Г. втратило значення, їх було замінено загонами найманців.

ГО́ПНЕР Серафима Іллівна [26. III (7.IV) 1880, Херсон — 25.III 1966, Москва] — професіональна революціонерка, рад. партійний і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1960), доктор істор. наук (з 1934). Член КПРС з 1903. Н. в сім'ї дрібного торговця. З 1901 — учасниця с.-д. гуртків. З 1903 вела підпільну парт. роботу в Одесі, Катеринославі (секретар к-ту РСДРП), Миколаєві. В 1910 еміг-

Гопак.

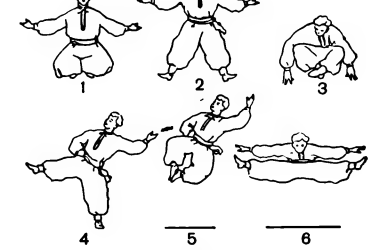

Гопак. Деякі па танцю: 1, 2 — присядка з розтяжкою на підлозі; 3 — «гарбуз»; 4, 5 — «високий голубець»; 6 — розтяжка в повітрі.

Гончарство. Верхній ряд. 1. Димлений глечик. 17 ст. 2. Тиквач. Майоліка. Місто Васильків Київської області. 3. М. Лівандовська. Куманець. Село Крива Таращанського району Київської області. Нижній ряд. 4. О. Г. Шиян. Індик. Глина. Одеса. 5. Н. В. Вербівська. Таріль. Глина, розпис. Місто Косів Івано-Франківської області. 6. П. Цвілик. Горщик. Глина, розпис. Косів Івано-Франківської області. Всі — 20 ст.

рувала; працювала в паризькій групі більшовиків. Після повернення в Росію в 1916 — на підпільній роботі. В 1917 — член Катеринославського к-ту більшовиків, делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). У 1918 — секретар ЦК КП(б)У. З 1919 — на відповідальній парт. і рад. роботі, зокрема 1927—29 — в Харкові (редактор газ. «Всеукраинский пролетарий»). Делегат усіх конгресів Комінтерну; з 1928 — кандидат у члени Виконкому Комінтерну (ВККІ). В 1929—38 — зав. відділом агітації та пропаганди ВККІ. В 1938—45 — заст. гол. редактора «Исторического журнала». З 1945 — старший наук. співробітник ІМЛ при ЦК КПРС. В 1927—38 — член ЦК КП(б)У. Обиралась членом ВЦВК, ЦВК і ВУЦВК. Автор праць з питань міжнар. робітн. руху. Нагороджена 3 орденами Леніна.

ГО́ПРИ — грязьовий приморський курорт. Див. *Гола Пристань*.

ГОР — у давньоегипетській міфології бог сонця. Син *Осіріса* й *Ісіди*. Його вважали покровителем влади фараона, який нібито був земним втіленням Г. Після перемоги над богом темряви *Сетом*, який убив його батька Осіріса, Г. став володарем Всесвіту. Міфи про Г. відображують чергування в природі світла й темряви. Іл. с. 106.

ГО́РА (Нога) Йосеф (8.VII 1891, с. Доброжінь, побл. Роудніце — 21.VI 1945, Прага) — чеський поет. Збірки поезій «Дерево в цвіту» (1920), «Буремна весна» (1923) та ін. написані під впливом Великого Жовтня. В романах «Соціалістична надія» (1922), «Голодний рік» (1926) відтворив зростання робітн. руху в Чехословаччині. В 1925 відвідав СРСР, зокрема Україну. В 1927 виступив в укр. журн. «*Молодняк*». Віршам поета притаманне патріотичне звучання. Автор мемуарів «Нотатки хворого».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; [Вірші]. В кн.: Ленін іде по планеті. К., 1969.

ГОРА́, монтаньяри — 1) Під час *Великої французької революції* — ліва течія *Конвенту*, тісно пов'язана з нар. масами та *якобінцями*. Перебуваючи на революц.-демократичних позиціях, виступала за поглиблення революції. Представники Г. займали в Конвенті верхні лави (звідси назва течії). 2) Дрібнобурж. угруповання в Установчих зборах під час *революції 1848 у Франції*. Називаючи себе «Новою Горою», підкреслювали спадкоємність щодо якобінців 1793—94. Боягузлива поведінка дрібнобурж. демократів 1848—49, їхній страх перед пролетаріатом показали, що дрібна буржуазія практично втратила свою революційність.

Т. Г. Солтановська.

ГО́РАК (Horák) Їржі (4.XII 1884, Бенешов — 1975, Прага) — чеський фольклорист, етнограф і літературознавець, дійсний член Чехословацької АН (з 1956). В 1945—48 — посол Чехословаччини в СРСР. Вивчав укр.-чес. та укр.-словацькі фольклорні й літ. зв'язки. Автор праць «Малоросійські пісні в збірці Челаковського» (1914), «Три чеські письменники в Галичині» (1915), «Народні українські елементи в творчості І. Гануша та К.-Я. Ербена» (1921), «Драми Фріча з історії України» (1930), «З історії слов'янських літератур» (1948). Досліджував творчість Т. Шевченка, виступав у 20—30-х рр. зі статтями, лекціями і доповідями про укр. поета, був організатором багатьох шевченківських вечорів. Г. студіював фольклористичні праці І. Франка і В. Гнатюка, надрукував некролог І. Франка.

ГОРА́Л (Nemorhaedus) — рід ссавців родини *бичачих*. Один вид — горал амурський (N. goral). Тіло (довж. до 125 см, вис. до 75 см, маса до 42 кг) міцної будови. Роги (довж. 19—23 см) дугоподібні, майже паралельні, чорні; є у самців і самок. Волосяний покрив довгий, рудувато-бурий, вздовж голови і спини з темною смугою. Г. поширені в гірських районах Центр. і Сх. Азії, в СРСР — на Сіхоте-Аліні та в Буреїнських горах. Живуть у лісах або скелястих місцях, тримаються невеликими групами (по 8—10 голів). Статевозрілими стають на 2-му році життя. *Гін* у вересні — листопаді. Самка після 250—260-денної вагітності народжує 1 козеня. Тривалість життя — до 15 років. Мисливська тварина, але через нечисленність перебуває під охороною.

О. П. Корнєєв.

ГОРА́ЦІЙ (Квінт Горацій Флакк; Quintus Horatius Flaccus; 65 до н. е., м. Венузія — 8 до н. е., Рим) — римський поет. Автор двох книг сатир і зб. віршів «Еподи» на злободенні й побутові теми, чотирьох книг ліричних віршів (од), листа, відомого під назвою «Наука поезії» тощо. Творчість Г. мала вплив на поетів Відродження. «Наука поезії» була основою для «Поетичного мистецтва» Н. Буало. Перекладали й переспівували його твори П.-Ж. Беранже, Й.-В. Гете, О. Пушкін, А. Міцкевич та ін., в укр. поезії — П. Гулак-Артемовський, І. Франко, М. Рильський.

Тв.: Укр. перекл.— Про поетичне мистецтво. Послання до Пісонів. «Жовтень», 1973, № 1; Оди. «Всесвіт», 1973, № 9; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений. М.—Л., 1936: Оды.— Эподы.— Сатиры.— Послания. М., 1970.

ГОРБ у людини — деформація хребта, що полягає у викривленні його під кутом у передньо-задньому й бічному напрямах. Виникає внаслідок руйнування хребців (звичайно кількох) або порушення їхньої будови, спричинюваних різними захворюваннями і ушкодженнями хребта, найчастіше туберкульозним ураженням його (див. *Спондиліт*), *рахітом* тощо. Утворення Г. супроводиться деформацією й грудної клітки. Профілактика (при загрозі виникнення Г.): витягання хребта, застосування спец. корсетів, іноді — т. з. гіпсових ліжок. Лікування спрямоване на усунення осн. причини захворювання.

ГОРБА́НЬ Григорій Якович (н. 1. IV 1932, с. Шаповалівка, тепер Борзнянського р-ну Чернігівської обл.) — передовик і новатор виробництва в чорній металургії, сталевар, двічі Герой Соціалістичної Праці (1971, 1978). Член КПРС з 1959. Працюючи з 1955 на *ждановському металургійному заводі «Азовсталь»*, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Один з ініціаторів руху за відмінну якість сталі та найвищі темпи приросту виробництва і кращу якість продукції на кожному агрегаті. На XXIV і XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС, на XXIII з'їзді Компартії України — членом ЦК Компартії України. Нагороджений орденами Леніна, медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

О. В. Грушко.

ГОРБА́ТИЙ Павло Анастасович [25.X (6.XI) 1890, м. Бар, тепер Вінницької обл. — 25.VI 1962, Київ] — український рад. педагог, методист у галузі математики, засл. учитель УРСР (з 1941). Пед. діяльність почав 1905. В 1931 закінчив Харків. ін-т соцвиху. Г. належать численні праці з питань методики викладання математики в школі, серед них «З досвіду викладання математики в середній школі» (премія ім. К. Д. Ушинського, 1955), «Уроки по вивченню логарифмічної лінійки в середній школі» (1959). Нагороджений орденом Леніна.

ГОРБАТКО́ Віктор Васильович (н. 3.XII 1934, с. Вєнці-Заря Кавказького р-ну Краснодарського краю) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1977). Член КПРС з 1959. Після закінчення Батайського військ. авіац. училища (1956) служив у ВПС. З 1960 — в загоні космонавтів. У 1968 закінчив Військ.-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. Разом з А. В. *Філіпченком* і В. М. *Волковим* здійснив політ на космічному кораблі «Союз-7» (12—17.X 1969), що перебував 3 доби в груповому польоті з космічними кораблями «Союз-6» і «Союз-8». Разом з Ю. М. *Глазковим* брав участь у польоті космічного корабля «Союз-24» (7—25.II 1977). Після стикування з орбітальною наук. станцією «Салют-5» космонавти 16 діб працювали на її борту. Нагороджений 2 орденами Леніна та орденом Червоної Зірки.

ГОРБА́ТОВ Борис Леонтійович [2(15).VII 1908, Петромар'ївський рудник, тепер м. Первомайськ Ворошиловградської обл.— 20.I 1954, Москва]—російський рад. письменник. Член КПРС з 1930. Друкуватися почав 1922. Повість «Осередок» (1928) — про комсомольців Донбасу 20-х рр., повість «Моє покоління» (1933) — про рад. молодь. Автор зб. оповідань «Звичайна Арктика» (1940), п'єси «Юність батьків» (1943), сценарію «Донецькі шахтарі» (1950, у співавт. з В. М. Алексєєвим; Держ. премія СРСР, 1952), нарисів, публіцистичних творів: «Листи товаришеві» (1941 — 42), «Олексій Куликов, боєць...» (1942). Повість «Нездоланні» (1943; Держ. премія СРСР, 1946) — про патріотизм рад. людей; за мотивами її створено оперу Д. Кабалевського «Сім'я Тараса». Роман «Донбас» (кн. 1, 1951) присвячений молоді 30-х рр. і зародженню стахановського руху. Після смерті Г. опубліковано його п'єсу «Одна ніч» (1956) і незакін-

С. І. Гопнер.

Горацій.

Г. Я. Горбань.

В. В. Горбатко.

Б. Л. Горбатов.

І. І. Горбачевський.

Гор і фараон Нектанебос. Близько 350 до н. е. Базальт. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.

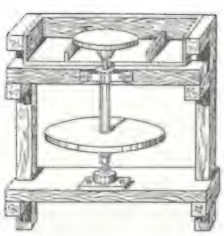

Гончарський круг ножний.

чену повість «Олексій Гайдаш» (1955). Нагороджений орденом Вітчизняної війни І ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1955—56; Избранная проза. М., 1969; Укр. перекл.— Бойові лихтарі. Х., 1929; Нашгород. Х., 1931; Олексій Куликов, боєць. К., 1944; Нездоланні. Сталіно, 1952; Донбас. Сталіно, 1954; Моє покоління. К., 1970.

Літ.: Карпова В. М. Чувство времени. М., 1970.

ГОРБА́Ч, горбатий кит, довгорукий кит (Megaptera nodosa, синонім M. novaeangliae) — кит родини смугачевих підряду *беззубих китів*. Тіло (довж. 16—18 м, маса до 45 т) товсте й відносно коротке, грудні плавці довгі, хвостовий плавець великий і широкий; спинний — у вигляді горба, товстий і низький. На голові 3—5 рядів великих бородавок; на череві широкі смуги. Забарвлення спини і боків чорне, черева — біле. Поширений в усіх океанах від Арктики до Антарктики. Живиться рачками, рибами, зрідка головоногими молюсками. Статева зрілість настає в 5—6 років, самки народжують 1 маля. Через нечисленність Г. полювання на них заборонене міжнар. угодою. Іл. с. 108.

ГОРБАЧЕ́ВСЬКИЙ Іван Іванович [22. IX (4.X) 1800, Ніжин — 9(21).I 1869, Петровський Завод, тепер Петровськ-Забайкальський Читинської обл.] — декабрист, підпоручик артилерії. Н. в сім'ї збіднілих дворян. Наприкінці 1823 вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян* і став одним з активних його членів. Був прихильником повалення царизму і встановлення федеративної республіки слов'ян. Під час *Чернігівського полку повстання* намагався організувати виступ сусідніх військ. частин. У лютому 1826 Г. заарештували і засудили на довічну каторгу, строк якої зменшено (1839) до 20 років. На засланні належав до найбільш демократичної частини декабристів. Автор «Записок», які є цінним джерелом з історії Т-ва об'єднаних слов'ян.

Тв.: Записки. Письма. М., 1963.

ГОРБАЧЕ́ВСЬКИЙ Іван Якович [3(15).V 1854, с. Зарубинці, тепер Збаразького р-ну Тернопільської обл.— 24.V 1942, Прага] — український біохімік, гігієніст та епідеміолог, акад. АН УРСР (з 1925). Закінчив Тернопільську гімназію, мед. ф-т Віденського ун-ту, з 1875 працював у ньому. В 1883—1917 — професор Чеського ун-ту в Празі (1902—03 — його ректор). Г. вперше в науці 1882 синтезував сечову к-ту з сечовини і гліцину, встановив джерела і шляхи її утворення в організмі; відкрив 1889—91 фермент ксантиноксидазу; вивчав питання харчування на Поділлі. Склав 4-томний підручник з хімії і фізіологічної хімії, виданий укр. та чес. мовами. Брав участь у розробці укр. хім. термінології.

ГОРБАЧО́В Ігор Олегович (н. 20.X 1927, Ленінград) — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1969. В 1959 закінчив Ленінгр. театр. ін-т ім. О. М. Островського. З 1952 — актор Ленінгр. Великого драм. театру ім. М. Горького, з 1954 — Ленінгр. театру драми ім. О. С. Пушкіна (з 1975 — худож. керівник цього театру). Ролі: Трепльов («Чайка» Чехова), Кудряш («Гроза» О. Островського), Олексій («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Антуан де Сент-Екзюпері («Життя Сент-Екзюпері» Малюгіна) та ін. Поставив спектаклі: «Платон Кречет» Корнійчука (грав роль Платона), «Марія Тюдор» Шіллера (грав роль Гільберта) та ін. Знімається в кіно (Хлестаков у фільмі «Ревізор», Якушев у телефільмі «Операція „Трест"» та ін.). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Дружби народів, медалями.

ГОРБАЧО́В Михайло Сергійович (н. 2.III 1931, с Привольне, тепер Красногвардійського р-ну Ставропольського краю) — рад. партійний діяч. Член КПРС з 1952. Н. в сел. сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1955), Ставроп. с.-г. ін-т (1967, заочно). В 1946—50 працював помічником комбайнера МТС. У 1956—62 — перший секретар Ставропольського міськкому, другий, перший секретар крайкому ВЛКСМ. В 1966—70 — перший секретар Ставропольського міськкому, другий, 1970—78 — перший секретар крайкому КПРС. З листопада 1978 — секретар ЦК КПРС. Член ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 ін. орденами, медалями.

ГОРБАЧО́В Омелян Григорович [31.VII (12.VIII) 1892, Київ — 24.X 1965, там же] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1910. Н. в сім'ї робітника. В 1911 обраний секретарем Шулявського к-ту РСДРП (Київ); 1913 висланий у Наримський край. Після Лютневої революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). В 1923—31 — заст. наркома, нарком праці УРСР. У 1931—54 — на керівній госп. і профспілковій роботі. На IX—XI з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК і ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. З 1954 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГОРБИЛЕ́ВІ (Sciaenidae) — родина риб ряду *окунеподібних*. Тіло високе, стиснуте з боків; рот нижній або напівнижній; спинний плавець складається з двох частин — високої колючої і низької м'якої. Бл. 150 видів, поширені в мілководних ділянках, переважно тропічних і субтропічних мор. вод; деякі види заходять у прісні води. В СРСР (у Чорному й Азовському морях) — 2 види: світлий горбиль (Umbrina cirrhosa), довж. до 2 м, масою до 70 кг, з темними косими смугами на спині; темний горбиль (Sciaena umbra), довж. до 0,7 м, масою до 4 кг, з темним забарвленням тіла. Г.— хижаки, живляться дрібною рибою. Ікра пелагічна (плаває в товщі води). Личинки розвиваються на мілководді, швидко ростуть і восени мігрують у глибші шари води. Г.— об'єкт промислу.

Темний горбиль.

ГОРБУНО́В Борис Миколайович [22. I(4.II) 1901, Київ — 28.VII 1944, там же] — український рад. учений у галузі будівельної механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київський політех. ін-т (1925). Працював (1925—29) в Управлінні по будівництву великих мостів, з 1932 — в Електрозварювальному комітеті (тепер Ін-т електрозварювання ім. Є. О. Патона) АН УРСР, з 1941—в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР. Водночас (з 1926) займався пед. діяльністю у вузах Києва. Автор праць з питань міцності мостів і зварних конструкцій (з Є. О. Патоном), розвитку спец. аналітичного методу розрахунку просторових систем, теорії розрахунку рам з тонкостінних стрижнів тощо.

Літ.: Стрельбицька О. І. Борис Миколайович Горбунов. К., 1959.

ГОРБУНО́В Микола Петрович [9(21).VI 1892 — 7.IX 1937] — рад. державний діяч, акад. АН СРСР (з 1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. у Красному Селі (тепер у складі Ленінграда) в сім'ї інженера. В 1917 закінчив Петерб. технологічний ін-т. З липня 1917 — зав. Інформаційним бюро ВЦВК, з листопада 1917 — секретар Раднаркому і особистий секретар В. І. Леніна. Працюючи на посаді зав. наук.-тех. відділом ВРНГ (1918—19), провів значну роботу по залученню Рос. АН та ін. наук. установ до співробітництва з Рад. владою. В 1919—20 — на політ. роботі в Червоній Армії. В 1920 за пропозицією В. І. Леніна призначений керуючим справами РНК РРФСР, з 1922 — РНК СРСР і РПО. Був одним з організаторів Всесоюзної с.-г. академії імені В. І. Леніна. З 1935 — неодмінний секретар АН СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ГОРБУНО́ВСЬКЕ ТОРФОВИ́ЩЕ — торфовище біля населеного пункту Горбуново поблизу м. Нижнього Тагіла Свердловської обл., де 1908 виявлено залишки поселень часів *неоліту* і *бронзового віку* (3—1-е тис. до н. е.). Пам'ятки досліджувалися 1926—39, 1948—49, 1963. При розкопках 8 різночасних поселень відкрито залишки жител,знайдено багато дерев'яних предметів неолітичного часу (весла, бумеранг, полозки саней, ковші, що мали форму водоплавних птахів, ідоли тощо), які збереглися завдяки консервуючим властивостям торфу. Виявлено й знаряддя праці з каменю, кістки і рогу (мотики, сокири, гарпуни) та уламки орнаментованої кераміки. Заняттями жителів поселень були рибальство, мисливство і, можливо, землеробство. Іл. с. 111

ГОРБУ́ША (Oncorhynchus gorbuscha) — риба родини *лососевих*.

Тіло (довж. до 50 см, іноді й більше, маса 1,5—1,7 кг) вкрите дрібною сріблястою лускою. Г.— прохідна риба: нагулюється в морі, нерест—у річках. Статевозрілою стає на 2-му році життя. Під час нересту (липень — жовтень) забарвлення тіла змінюється на коричневе з темними плямами, плавці чорнішають, у самців на спині з'являється горб (звідки й назва), скривлюються щелепи, на них виростають великі зуби. Самка відкладає до 2 тис. ікринок, засипаючи їх галькою, під якою і зимує молодь. Після нересту риби гинуть. Живиться Г. дрібною рибою і ракоподібними. Поширена в пн. частині Тихого ок., зокрема в СРСР — у морях Далекого Сходу і Сх. Сибіру; акліматизована в Баренцовому і Білому морях. Об'єкт промислу.

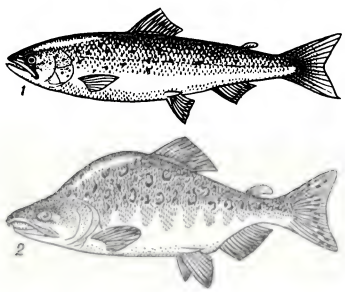

Горбуша: *1* — дорослий самець; *2* — самець під час нересту.

Ю. В. Мовчан.

ГО́РВІЦ Олександр Борисович [1897, Київ — 20.I (2.II) 1918, там же] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член РСДРП(б) з 1915. Під час 1-ї світової війни вів підпільну роботу в Києві. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), виконкому Ради робітн. депутатів. На обласному з'їзді РСДРП(б) Пд.-Зх. краю (грудень 1917) обраний членом Гол. к-ту соціал-демократії України, на 1-му Всеукр. з'їзді Рад — до складу ВЦВК. В січні 1918 — уповноважений Рад. уряду України по організації збройного повстання в Києві (див. *Київське січневе збройне повстання 1918*) проти Центр. ради, входив до Військ.-революц. к-ту. Під час повстання, поранений, був схоплений петлюрівцями і замордований.

ГОРГА́НИ — система гірських хребтів у *Карпатах Українських*, у Івано-Фр. та Закарп. областях УРСР. Розташовані між долинами річок Мизунки й Ріки на Зх. та р. Прутом і *Яблуницьким перевалом* на Сх. Г. поділяють на Берегові, Зовнішні (Скибові) і Внутрішні (Привододільні). Вис. до 1818 м (г. Сивуля). Для Г. характерні круті схили й гострі гребені, вершини вкриті кам'янистими осипищами (місцева назва «горгани»). Г. розчленовані глибокими поперечними долинами річок Бистриці, Пруту й Тереблі. На річках — пороги, водоспади. Є озера. До вис. 1450 м — буково-ялинові і смерекові ліси, вище — чагарникове криволісся з гірської сосни та луки. Розвинуте лісове г-во. Держ. заказник Горгани. Район туризму.

ГОРГІ́ППІЯ — античне місто на сх. узбережжі Чорного м., на місці сучасної Анапи. Виникло з появою грец. колоністів у 6—5 ст. до н. е. на місці поселення *синдів* (Синдська гавань), що існувало тут раніше. В 1-й пол. 4 ст. до н. е. місто ввійшло до *Боспорської держави* і почало називатися Г. на честь Горгіппа (син Сатіра I — правителя Боспору з династії *Спартокідів*). Була значним торг.-ремісничим центром і опорним пунктом Боспору. В 2—3 ст. місто досягло значного розквіту; в 4 ст. занепало.

ГОРГОНА́РІЇ — ряд безхребетних тварин класу *коралових поліпів*. Те саме, що й *горгонієподібні*.

ГОРГО́НИ (Γοργώ, Γοργών, одн.) — у грецькій міфології три жінки-страховища (Стено, Евріала й *Медуза*), погляд яких обертав на камінь усе живе. З трьох сестер-Г. тільки Медуза була смертною (їй відрубав голову *Персей*). Г. мали золоті крила й руки з залізними пазурами, а на величезних головах у них замість волосся були змії. Іл. с. 108.

ГОРГОНІЄПОДІ́БНІ, горгонарії, рогові корали (Gorgonaria) — ряд безхребетних тварин класу *коралових поліпів*. Поліпи (довж. до 3 мм) утворюють розгалужені (дерево-, пір'ясто- й віялоподібні) колонії розміром від кількох см до кількох м. Осьовий скелет у більшості видів з рогоподібної речовини, просоченої вапном, у деяких видів (напр., *червоний корал*) рогової речовини немає. Живляться Г. найчастіше органічними частками, завислими у воді. Бл. 1200 видів, поширених у всіх відкритих морях від полярних районів до екватора; в СРСР — бл. 23 видів (у пн. і далекосхідних морях). Червоний корал, з якого виготовляють різні прикраси — об'єкт промислу. Іл. с. 108.

О. П. Маркевич.

ГОРДЄ́ЄВ Семен Мойсейович [справж. прізв.— Гольдфайн, н. 29.VI (12.VII) 1902, Макарів, тепер смт Київської обл.] — російський рад. поет. Член КПРС з 1929. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1920. Перша зб. поезій — «Вірші» (1932). Людям трудової слави, подвигові рад. народу у Великій Вітчизн. війні присвячені збірки Г. «Чуття Батьківщини» (1936), «Лірика» (1940), «Україна» (1944), «Доля» (1946), «Приазов'я» (1955), «Гімн труду» (1947), «Зустріч з юністю» (1963), «Золоті ворота» (1971) та ін. Перекладач рос. мовою творів укр. поетів. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Лирика. К., 1969; Незамерзающее течение. М., 1973; Лирическая летопись. К., 1977.

ГОРДІЄ́НКО Вадим Максимович (н. 29.X 1930, Харків) — український рад. гістолог, професор, доктор мед. наук. Закінчив Харків. мед. ін-т (1955). З 1965 працює в Київ. ін-ті ендокринології та обміну речовин. Осн. праці присвячені вивченню структури й функції органів ендокринної системи і її регуляторних центрів в умовах функціонального напруження; діяння фармакологічних речовин за різних патологічних станів. Держ. премія УРСР, 1976.

ГОРДІЄ́НКО Дмитро Прокопович [26.XI (8.XII) 1901, с. Плужники, тепер Яготинського р-ну Київської обл.— 1.I 1974, там же] — український рад. письменник. Учасник громадян. війни. Перші вірші надрукував 1923. Автор нарисів, оповідань і репортажів про колективізацію й індустріалізацію країни, романів з життя донецьких шахтарів: «Тинда» (1930) і «Завойовники надр» (1932).

Тв.: Вибране. К., 1965; Тинда. К., 1966.

ГОРДІЄ́НКО Костянтин (Кость; р. н. невід.— 1733) — кошовий отаман *Запорізької Січі*, співучасник зради І. *Мазепи*. Після поразки швед. загарбників у *Полтавській битві 1709* Г. разом з швед. королем *Карлом XII* та І. Мазепою втік у Бендери, де невдовзі став прибічником Туреччини. Очолюючи до 1728 *Олешківську Січ*, Г. продовжував ворожу укр. народові діяльність: виступав за приєднання України до Туреччини, брав участь у наскоках крим. татар на Україну.

ГОРДІЄ́НКО Костянтин Олексійович [н. 20. IX (3.X) 1899, с. Микитинці, тепер Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.] — український рад. письменник. Друкуватися почав 1923. Належав до літературної організації «*Гарт*». У творах 20—30-х рр. (зб. оповідань і нарисів «Автомат», 1928; повісті «Славгород», 1929; «Повість про комуну», 1930; «Атака», 1931; «Зерна», 1934; роман «Діти землі», 1937) змалював життя рад. села періоду колективізації. В романі «Чужу ниву жала» (1939—40), повісті «Заробітчани» (1949) показав зростання революц. свідомості сел. мас та їхню участь у революції 1905. Під час Великої Вітчизн. війни написав ряд оповідань і нарисів про героїзм рад. воїнів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. За роман-трилогію «Чужу ниву жала», «Дівчина під яблунею» (1954), «Буймир» (1968) удостоєний Держ. премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1973).

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1969; Буймир. К., 1975; Рос. перекл.— Девушка под яблоней. М., 1961; Чужую ниву жала. М., 1974.

ГО́РДІЇВ ВУЗОЛ — за давньогрецьким міфом, надто заплутаний і складний вузол, яким фрігійський цар Гордій прив'язав ярмо до дишла свого воза, подарованого ним храмові Зевса. *Оракул* пророкував, що той, хто розв'яже вузол, стане володарем світу. *Александр Македонський* нібито розрубав Г. в. мечем. Звідси вираз «розрубати Гордіїв вузол» — швидко й просто розв'язати складне й заплутане питання.

ГОРДІЙЧУ́К Микола Максимович (н. 9.V 1919, с. Чорнорудка, тепер Ружинського р-ну Житомирської обл.) — український рад. музикознавець, доктор мистецтвознавства (з 1972), професор (з 1972). Член КПРС з 1950. В 1947 закінчив Київ. консерваторію. Праці з історії укр. класичної і сучас. музики. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

І. Я. Горбачевський.

І. О. Горбачов.

М. С. Горбачов.

К. О. Гордієнко.

Горгона й леви. Рельєф колісниці з Перуджі. Близько 400 до н. е. Бронза. Музей античного ужиткового мистецтва. Мюнхен.

Горгонієподібні. Колонія горгонарії Leptogorgia.

Гордовина. Гілка з квітками і гілка з плодами.

Горбач.

Тв.: Микола Віталійович Лисенко. К., 1963 [у співавт.]; Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; Українська музична Леніниана. К., 1970; На музичних дорогах. К., 1973; Николай Леонтович. К., 1977.

ГОРДЛЄВСЬКИЙ Володимир Олександрович [25.IX (7.X) 1876, Свеаборг — 10.IX 1956, Москва] — російський рад. сходознавець, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив Лазаревський ін-т сх. мов (1899) і Моск. ун-т (1904). З 1907 працював у Лазаревському ін-ті сх. мов (пізніше — Моск. ін-т сходознавства), 1918—48 — професор цього ін-ту. З 1948 очолював сектор в Ін-ті сходознавства АН СРСР. Праці з тур. мови, л-ри й історії: «З життя цехів у Туреччині» (1927); «Граматика турецької мови» (1928), «Внутрішній стан Туреччини в 2-й пол. 16 ст.» (1940), «Держава Сельджукідів Малої Азії» (1941). Автор численних розвідок з питань рос.-тур. літ. зв'язків. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—4. М., 1960—68.

ГОРДО́В Василь Миколайович [30.XI (12.XII) 1896, с. Матвєєвка, тепер Мензелинського р-ну Татарської АРСР — 12.XII 1951] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1918. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями ряду фронтів і, зокрема, 3-ю гвард. армією 1-го Укр. фронту, що брала участь у визволенні України. В 1945—46 — команд. військами Приволзького військ. округу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОРДОВИ́НА, калина цілолиста (Viburnum lantana) — кущ або невелике дерево з роду *калина* родини жимолостевих. Вис. до 5 м. Молоді гілки, черешки і нижній бік листків вкриті зірчастими волосками. Листки овальні, зморшкуваті. Квітки білі, двостатеві, зібрані в густі щитковидні суцвіття. Плоди — кістянки, спочатку червоні, при достиганні стають чорними. Дико росте в Зх. Європі, Пн. Африці і Малій Азії, в СРСР — на Пд. Зх. Європ. частини, зокрема в УРСР. Вирощують у садах і парках. Використовують у степовому лісонасадженні. Деревина тверда, йде на виготовлення різних виробів.

ГОРДО́Н Володимир Михайлович [13 (25). X 1871, м. Лохвиця, тепер Полтавської обл.— 3.I 1926, Харків] — український рад. юрист, спеціаліст у галузі цивільного права і процесу, акад. АН УРСР (з 1925). З 1906 — професор Харків. ун-ту; з 1920 працював у Харків. ін-ті нар. г-ва. Автор багатьох праць, серед яких «Статут цивільного судочинства» (1899), «Позови про визнання» (1906), «Система радянського торговельного права» (1924).

Літ.: Сборник статей, посвящённых памяти академика, профессора Владимира Михайловича Гордона. Х., 1927.

ГО́РДОН (Gordon) Річард (н. 5.X 1929, Сіетл, штат Вашінгтон) — астронавт США. В 1951 закінчив Вашінгтонський ун-т, за спеціальністю хімік. З 1963 — в групі астронавтів. Разом з Ч. *Конрадом* (12—14.IX 1966) здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-11», під час якого двічі виходив у космос. З Ч. Конрадом і А. *Біном* (14—24.XI 1969) брав участь у польоті до Місяця на космічному кораблі «Аполлон-12». Пілотував осн. відсік під час висадки астронавтів на Місяць.

ГОРЕЛЬЄ́Ф (франц. haut-relief, букв.— високий *рельєф*) — скульптурний твір, у якому зображення виступає над площиною фону більш

Л. М. Орленко. Горельєф «Велика Жовтнева соціалістична революція перемогла». Мідь. 1977

як на половину свого об'єму. Окремі деталі зображення на Г. інколи тільки торкаються фону, а часом і зовсім відокремлюються від нього. Г. використовують і в архітектурі.

ГОРЕ́ЦЬКИЙ (Gorecki) Леонард (бл. 1525, Великопольща — після 1582) — польський історик, письменник, діяч реформаційного руху. В 1578 опублікував у Франкфурті «Опис війни Івоні» — істор. працю про боротьбу 1574 військ господаря Молдавії *Івана Лютого* й загону укр. козаків проти військ гур. султана *Селіма II*. З істор. праць Г. збереглася ще хроніка про події в *Речі Посполитій* 1576—82 (опубліковано 1939—50).

ГОРЕ́ЦЬКИЙ Петро Йосипович [24.XI (6.XII) 1888, с. Мутин, тепер Кролевецького р-ну Сумської обл.— 16.VIII 1972, Київ] — український рад. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1914). З 1919 працював в АН УРСР, 1930—63 — наук. співробітник Ін-ту мовознавства АН УРСР. Автор праць з історії укр. літ. мови, лексикографії й діалектології («Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови», 1953; «Вивчення української мови в дожовтневий період», 1958). Один з авторів «Курсу сучасної української літературної мови» (т. 1—2, 1951) й «Курсу історії української літературної мови» (т. 1—2, 1958—62).

Тв.: Історія української лексикографії. К., 1963.

ГО́РЄВ Микола Миколайович [н. 8 (21).VI 1900, Казань] — український рад. патофізіолог, дійсний член АМН СРСР (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1951). Закінчив мед. ф-т Іркутського ун-ту (1926). У 1934—58 — зав. відділом Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця. Один з організаторів і перший директор (1958—62) Ін-ту геронтології АМН СРСР (Київ), з 1962 — зав. відділом цього ін-ту. Праці Г. присвячені фізіології й патології кровообігу (питанням шоку, гіпертонії, інфаркту міокарда, атеросклерозу). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія АН УРСР імені О. О. Богомольця, 1962.

Тв.: Очерки изучения гипертонии. К., 1959; Экспериментальный атеросклероз и возраст. М., 1972.

ГОРЕ́ЛОВ Гаврило Микитович [22.III (3.IV) 1880, с. Покровське, тепер Волоколамського р-ну Московської обл.— 16.VIII 1966, Москва] — російський рад. живописець, дійсний член АМ СРСР (з 1953). В 1903—11 навчався в петерб. АМ у І. *Рєпіна* та Ф. *Рубо*. Брав участь у виставках Т-ва *передвижників* і *Товариства південноросійських художників* в Одесі. З 1924 — член АХРР. Автор картин на істор. теми («Страта Пугачова», 1925; «Повстання Болотникова», 1944, та ін.), портретів сталеварів з-ду «Серп і Молот». Держ. премія СРСР, 1950.

ГО́РИ, гірські споруди — ділянки земної поверхні заввишки понад 600 м над р. м., що характеризуються різкими коливаннями відносних висот і контрастними формами рельєфу. За характером простягання розрізняють гірські ланцюги, хребти, масиви тощо; за типом горизонтального розчленування — радіальні, пір'ясті, решітчасті, кулісні, гілчасті гори. Важливими елементами Г. є вершини їхніх гребеневих частин, перевальні сідловини, *поверхні вирівнювання*, поздовжні й поперечні долини. За морфологічними ознаками Г. поділяють на високі (понад 2000 м над р. м.), середньовисокі (1000—2000 м), низькі (600—1000 м). Високі (альпійські) Г. підносяться вище за снігову лінію, мають найконтрастніші форми рельєфу, гострі вершини. Коливання відносних висот поверхні досягає 1000 м. Окремі гори досягають 7000—8000 м над р. м. Найвищі Г. земної кулі — *Гімалаї*, в СРСР — *Памір*. Середньовисокі Г. характеризуються значною крутизною схилів і м'якими обрисами привершинних ділянок. Глибина розчленування — 600—1000 м (*Карпати Українські, Кримські гори*, Пд. Урал). Низькі Г. (горбогір'я) поширені переважно на ділянках зруйнованих високих і середньовисоких Г. Для них властиві незначні (в межах 175—500 м) амплітуди відносних висот (напр., *Казахський дрібносопковик*). Вивчення морфології Г. дає змогу робити висновки щодо історії їхнього геол. розвитку. Виділяють Г. байкальської, каледонської, герцинської та альпійської складчастостей.

За походженням розрізняють Г. тектонічні, вулканічні й денудаційні (див. *Гороутворення*). Тектонічні Г. поділяють на складчасті, брилові (столово-брилові), складчасто-брилові. Складчасті

Г. виникають у *геосинкліналях* у процесі нагромадження товщі осадочних порід, зминання їх у складки, пронизування *інтрузіями* та наступного підняття всієї складчастої зони (*Анди, Альпи, Кавказ*). Брилові (столово-брилові) Г. характерні для давніх складчастих областей, на які повторно впливали гороутворюючі процеси. Вони виникають внаслідок розламування земної кори на окремі брили, одні з яких (*горсти*) піднімаються і створюють гірські масиви, хребти, інші (*грабени*) опускаються, утворюючи міжгірні улоговини. Складчасто-брилові Г. найпоширеніші на земній кулі. У своєму розвитку вони пройшли етап складчастих Г. і етап брилових піднять та опускань по лініях тектонічних розломів. Вулканічні Г. є результатом акумуляції на земній поверхні вивержених вулканічних продуктів, що створюють вулканічні конуси (Коряцька сопка, Мауна-Кеа, *Кілауеа*). Денудаційні Г. виникають у межах підвищених ділянок земної поверхні в умовах глибокого розчленування їх внаслідок *денудації* та *ерозії* (напр., крайові гірські споруди Середнього Сибіру).

Від прилеглих рівнин Г. чітко відрізняються *висотною поясністю* ландшафтів. Геогр. положення Г. у широтній зоні, напрям простягання хребтів, їхня абсолютна й відносна висота, наявність гірських улоговин, різний вік елементів рельєфу та ін. фактори визначають кількість ландшафтних поясів, їхні висотні межі та природні особливості.

Г. є ареною актив. прояву тектонічних і денудаційних процесів, що сприяють виходові на поверхню глибинних магматичних утворень (з ними пов'язані відповідні корисні копалини), мінеральних джерел та ін. Невелика площа рівних ділянок, значні коливання відносних висот на невеликих відділах, крутизна схилів створюють труднощі при пром. та с.-г. освоєнні гір.

Літ.: Щукин И. С., Щукина О. Е. Жизнь гор. М., 1959; Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектоорогении. К., 1961; Резанов И. А. Образование гор. М., 1977.

Ю. Л. Грубрін.

Найбільші гірські системи

Назва	Найвища вершина	Висота, м
СРСР		
Памір	Пік Комунізму	7495
Тянь-Шань	Пік Перемоги	7439
Кавказ	Ельбрус	5642
Карпати Українські	Говерла	2061
Зарубіжна Європа		
Альпи	Монблан	4807
Зарубіжна Азія		
Гімалаї	Джомолунгма	8848
Каракорум	Чогорі	8611
Гіндукуш	Тірічмір	7690
Ельбурс	Демавенд	5604
Африка		
Масив Кіліманджаро	Кіліманджаро	5895
Масив Кенія	Кенія	5199
Масив Рувензорі	пік Маргерита	5109
Північна та Центральна Америка		
Кордільєри	Мак-Кінлі	6193
Аппалачі	Мітчелл	2037
Південна Америка		
Анди	Аконкагуа	6960
Австралія		
Австралійські Альпи	Косцюшко	2230
Антарктида		
Гори Елсуерта	Вінсон	5140

ГОРИЗО́НТ [грец. ὁρίζων (ὁρίζοντος), від ὁρίζω — обмежую] — межа доступного для спостереження відкритого ландшафту. Видимий Г.— лінія, по якій для спостерігача небо ніби зливається з поверхнею Землі; далекість видимості (d, км) його визначають за формулою $d \approx 3{,}83\sqrt{h}$, де h — висота спостерігача над навколишньою місцевістю (в м). Математичний Г.— велике коло *небесної сфери*, площина якого перпендикулярна до прямовисної лінії в пункті спостереження.

В. П. Цесевич.

«ГОРИЗО́НТ» — рад. супутник зв'язку, запущений 19.XII 1978. Через «Г.» планується проведення трансляції телепередач з XXII Олімпійських ігор. Див. *Штучні супутники Землі*.

ГОРИЗО́НТ у геології — одиниця підрозділу регіональної *стратиграфічної шкали*. Характеризується однорідністю складу гірських порід, наявністю певних включень, викопних решток тощо.

ГОРИЗО́НТ у гірничій справі — сукупність *гірничих виробок*, що лежать на одному рівні. Розрізняють Г. вентиляційні (для провітрювання шахти) і відкотні (для транспортування вантажів і переміщування людей). Є також Г., по яких випускають відокремлену від масиву руду (Г. випуску), де підготовляють гірський масив знизу до руйнування (Г. підсікання) і Г. для скреперного (див. *Скрепер*) доставляння відокремленої корисної копалини до місця навантажування (Г. скреперування). В разі *відкритої розробки родовищ* корисних копалин на т. з. робочому Г. кар'єру розміщують осн. гірниче устаткування для розробляння одного уступу.

ГОРИЗОНТА́ЛЬНІ КООРДИНА́ТИ — координати (висота і азимут), що визначають положення точки на *небесній сфері*. Див. *Координати небесні*.

ГОРИ́ЛА (Gorilla) — рід *людиноподібних мавп*. Вис. самців до 2 м, шир. в плечах до 80 см, маса до 180 кг (іноді до 250 кг), об'єм мозкової коробки 500—685 см³. Самки значно менші за самців. Усе тіло Г., крім морди, грудей і тильного боку кисті й ступні, вкрите темно-бурим волоссям. Шкіра чорна. Поширені в густих тропічних лісах екваторіальної Африки; живуть невеликими групами, ведуть кочове життя, гнізда будують на деревах, живляться рослинною їжею. Розмножуються цілий рік. Самка після 251—289-денної вагітності народжує 1 маля, яке тримається біля неї до 3 років. Вважають, що тривалість життя Г.— 30—35 років. У роді 1 вид — горила (G. gorilla) з трьома підвидами: Г. берегова (G. g. gorilla), Г. гірська (G. g. beringei) і Г. низинна (G. g. manyema). Іл. с 110.

Н. Л. Корнієць.

ГОРИ́НЬ — річка в Тернопільській, Хмельницькій і Ровенській областях УРСР і Брестській обл. БРСР, права притока Прип'яті (бас. Дніпра). Довж. 659 км, пл. бас. 27,7 тис. км². Бере початок з джерел на Кременецьких горах Подільської височини, нижче тече Поліською низовиною. Найбільша притока — Случ (права). У середній і нижній течії судноплавна. Використовують для технічного водопостачання, зрошування, риборозведення. На Г.—міста Ізяслав, Славута, Дубровиця, Давид-Городок.

ГОРИХВІ́СТКА (Phoenicurus) — рід співочих птахів родини *дроздових*. Довж. тіла 13,5—16 см; забарвлення строкате з білого, чорного, сірого і рудого кольорів; самці яскравіші за самок; дзьоб короткий з щетинками при основі. 10 видів, поширених у Європі, Азії (крім пн. і пд. частин), Пн. Африці. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 2: Г. звичайна (Ph. phoenicurus) і Г. чорна (Ph. ochruros) — перелітні птахи. Живуть у лісах, садах, чагарниках, часто поблизу жител людини. Гнізда в'ють у дуплах, щілинах будівель або скель та в ін. закритих місцях. Кладка (іноді дві на рік) з 5—9 яєць. Живляться комахами. Іл. с. 110.

А. П. Федоренко.

ГОРИ́ЦВІТ, адоніс (Adonis) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин род. *жовтецевих*. Листки розсічені. Квітки поодинокі, великі, здебільшого червоні або жовті. Бл. 20 видів, поширених у Європі та помірній смузі Азії. В СРСР — бл. 15 видів, з них в УРСР — 5. Найвідоміший Г. весняний (A. vernalis) — багаторічник з жовтими квітками. Лікарська рослина, містить (як і деякі ін. види Г.) серцеві глікозиди, що їх застосовують при серцево-судинних захворюваннях. Розмножують насінням і кореневищами. Серед Г. є бур'яни. Деякі види, зокрема Г. весняний, потребують охорони. Іл с 111

ГО́РІ — місто республіканського підпорядкування Груз. РСР, райцентр. Розміщений при злитті рік Великої Ліахві і Кури. Залізнична станція. 54 тис. ж. (1977). З-ди: приладобуд., шпалопросочувальний. Бавовняний, млинарський, м'ясний, хлібний, домобудівний комбінати та ін. Пед. ін-т, с.-г. технікум, мед. та муз. уч-ща. Драм. театр. Історико-етнографічний музей. У Г. народилися Й. В. *Сталін* (є його Будинок-музей), професіональний революціонер *Камо*. Відоме з поч. 7 ст., з 1801 — місто. В Г.— руїни середньовічної фортеці Горісціхе.

В. О. Гордлевський.

В. М. Гордон.

Р. Гордон.

М. М. Горєв.

ГОРІ́ЛИЙ Павло Петрович (28.I 1908, Харків — 31.XII 1941) — український рад. графік. У 1929 закінчив Харків. худож. ін-т. Працював у галузі політ. плаката («Хай живе Червона Армія!», 1933; «Привіт бійцям-прикордонникам...», 1936; «Клянемося тобі, товаришу Ленін», «Всі до виборчих урн!», обидва — 1937) і станкової графіки («Т. Шевченко в майстерні К. Брюллова», 1939, та ін.). Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни 1941—45.

Горила.

ГОРІ́ЛКА — алкогольний напій міцністю 40—45%. Виготовляють Г. з ректифікованого (див. *Ректифікація*) етилового спирту з додаванням зм'якшеної води. В процесі приготування водно-спиртовий розчин пропускають через *активне вугілля,* а потім фільтрують. Залежно від виду Г. може містити деяку кількість цукру, питної соди, оцтовокислого натрію тощо. Додаючи у водно-спиртовий розчин настої трав, коріння, прянощі, одержують *настойки.* Переганяючи зброджені плоди і ягоди, виготовляють Г. виноградну, вишневу, сливову та ін. Виробн. Г. було відоме в Давній Русі з 10—11 ст. Див. *Лікеро-горілчана промисловість, Спиртова промисловість.*

П. В. Рудницький

ГОРІ́ННЯ — складний фізико-хімічний процес на основі *екзотермічних реакцій* окислення-відновлення, який характеризується значною швидкістю перебігу й виділенням великої кількості тепла і світла. При Г., як правило, утворюється полум'я. Г. починається при підпалюванні горючої суміші розжареним тілом, полум'ям, електр. іскрою, а іноді внаслідок самозапалювання. В техніці та в побуті широко застосовують Г. твердого, рідкого і газоподібного палива в різних печах, топках, двигунах внутр. згоряння, пальниках для одержання тепла, а подекуди і світла.

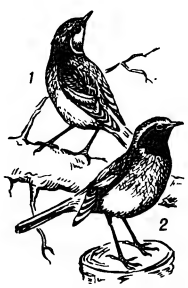

Горихвістка звичайна: *1* — самка; *2* — самець.

Літ.: Мальцев В. М. Основные характеристики горения. М., 1977.

В. Л. Павлов.

ГОРІ́Х (Juglans) — рід рослин родини горіхових. Однодомні дерева з черговими непарноперистими листками. Тичинкові квітки зібрані у висячі сережки, маточкові — по 1—3 на верхівках пагонів. Плід — кістянковидний з м'ясистим зовнішнім і дерев'янистим внутрішнім шарами оплодня. Насінина їстівна. Понад 10 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі, переважно в Сх. Азії; 1 вид — на Ямайці. В СРСР — 3 дикорослі види. В УРСР вирощують 4 види горіха, з них найвідоміший *волоський горіх.* Менш поширені в УРСР Г. чорний (J. nigra), Г. сірий (J. cinerea) і Г. маньчжурський (J. mandschurica). Див. також *Горіхоплідні культури.*

Горіхівка.

ГОРІ́ХІВКА (Nucifraga caryocatactes) — птах родини *воронових.* Довж. тіла 31—38 см, маса 190—200 г. Оперення темно-коричневе з білими плямочками. Поширена в хвойних лісах Євразії. В СРСР — у зоні тайги та в гірських лісах. В УРСР — у лісах Карпат. Осілий, почасти мандрівний птах. Гніздиться на деревах. Кладку з 4—5 строкатих яєць насиджує 16—20 днів. Живиться насінням хвойних порід дерев. Розносячи їхнє насіння (зокрема кедра), сприяє поширенню цих рослин.

Горлиця звичайна (на передньому плані — самець).

Л. О. Бабенко.

ГОРІХОПЛІ́ДНІ КУЛЬТУ́РИ — деревні породи, в яких плоди мають господарську назву «горіхи». До Г. к. відносять породи рослин род. горіхових — *волоський горіх* і пекан; ліщинових — *фундук, ліщину;* розових — *мигдаль;* букових — *каштан, бук;* соснових — *кедрову сосну*; сумахових — *фісташку* справжню та ін. Плоди Г. к. мають суху дерев'янисту оболонку, в якій є їстівне й поживне ядро, багате на жири (до 75%) і білки (до 22%). Майже всі Г. к. дико зростають на великих площах. Г. к. вирощують в СРСР на Кавказі, в Серед. Азії, на Україні. Вони займають бл. 4% площі усіх садів. Про окремі Г. к. див. статті за їхніми назвами.

ГОРІХОТВО́РКОВІ (Cynipidae) — родина паразитичних *перетинчастокрилих.* Довж. тіла здебільшого 1—6 мм, забарвлення чорне або буре; груди випуклі, черевце здавлене з боків; жилкування крил спрощене. Бл. 1900 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. Для більшості видів Г. характерне чергування двостатевого і одностатевого поколінь. Самки відкладають яйця в тканини рослин, де й розвиваються білі, червоподібні личинки, спричинюючи утворення *галів* у вигляді горішків (звідси й назва Г.). В дібровах УРСР дуже поширені горіхотворки: яблуковидна (Cynips quercus-folii), коренева (Biorrhiza pallida). Деякі види Г. шкідливі, напр. плюскова горіхотворка (Cynips quercus-calicis) ушкоджує жолуді, малинова горіхотворка (Diastophus rubi) —стебла малини. Іл. с. 112.

І. К Загайкевич.

ГОРІ́ШНА, Велика Горішна — карстова печера у сх. частині Саянів, у межах Краснояр. кр. РРФСР. Розташована у вапняково-доломітових конгломератах. Довж. 11 км, глиб. 190 м (одна з найбільших в СРСР). Складається з системи нахилених ходів та залів. У печері є невеликий струмок і озеро, з дна якого до глиб. 30 м веде сифонний хід. Досліджена 1969—70.

Ю. І. Шутов.

ГО́РКА Лаврентій [1671, Львів — 10 (21). IV 1737, Вятка, тепер м. Кіров] — український письменник, освітній і церковний діяч. Вихованець Києво-Могилянської академії, потім її професор. Учень Ф. *Прокоповича.* В 1707—08 прочитав в академії свій курс поетики. Тоді ж написав трагікомедію «Йосиф Патріарха», до якої уперше в укр. театрі було включено балетні сцени. Г. осуджував зрадництво Мазепи й підтримував реформи Петра I. Обіймав високі церк. посади в Росії (в Москві, Астрахані, Рязані, Вятці).

Ф. Я. Шолом.

ГО́РКИ ЛЕ́НІНСЬКІ — селище Ленінського району Московської обл., за 35 км на Пд. Сх. від Москви і за 4 км від станції Ленінська Московської залізниці, на березі р. Пахри. Маєток Горки існував з кін. 18 ст. З Г. Л. пов'язаний значний період у житті В. І. Леніна. Вперше він приїхав сюди наприкінці вересня 1918, щоб відновити здоров'я після поранення 30.VIII 1918. В. І. Ленін бував у Горках у дні відпочинку й під час відпусток, з 15.V 1923 жив постійно. Тут він написав ряд праць. Разом з В. І. Леніним у Горках жили Н. К. Крупська та М. І. Ульянова. 21.I 1924 о 18 год. 50 хв. В. І. Ленін помер у Горках. За рішенням ЦК КПРС у січні 1949 тут відкрито меморіальний Будинок-музей В. І. Леніна. Г. Л.— центр колгоспу імені В. І. Леніна.

Горки Ленінські. Будинок, у якому жив і працював В. І. Ленін в останні роки свого життя.

ГОРКУ́ША (Гаркуша) Филон (рр. н. і см. невід.) — козацький полковник, сподвижник Б. *Хмельницького.* Влітку 1648 очолював козац. загін, що допомагав у Білорусії повстанцям у боротьбі проти лит. шляхти. Навесні 1651 разом з загонами М. *Небаби* і А. *Ждановича* захищав пн. кордони України від нападу лит.-шляхет. війська Я. Радзивілла. В березні — квітні 1654 їздив як посол до царського уряду. Влітку 1657 очолював козац. військо на Пд. Волині.

ГО́РЛЕНКО Василь Петрович [1 (13).I 1853, с. Ярошівка, тепер Роменського р-ну Сумської обл.— 13 (26).IV 1907, Петербург] — український письменник, мистецтвознавець і фольклорист ліберально-буржуазного напряму. Н. в поміщицькій сім'ї. Навчався в *Ніжинському ліцеї* та Сорбоннському ун-ті (Париж). Автор праць про укр. письменників (Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка та ін.), художників (В. Боровиковського, Д. Левицького), кобзарів і лірників (Г. Любистка, І. Кравченка, Ю. Перепелицю та ін.). Праці Г. цінні фактичними даними.

Тв.: Южнорусские очерки и портреты. К., 1898; Украинские были. К., 1899; Отблески. СПБ, 1908; Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. К., 1928.

ГО́РЛЕНКО Яким Андрійович [Іоасаф; 8 (19).XI 1705, м. Прилуки — 10 (21).XII 1754, Грайворон, тепер місто Бєлгородської обл.] — український освітній і церковний діяч, письменник. У 1725 закінчив *Київську академію,* працював викладачем цієї академії, обіймав

різні духовні посади. Дбав про розвиток освіти, виступав проти латинізації шкіл на Україні. Автор повчань, родинних записок, віршів («Брань чесних седми добродѣтелей зъ седми грѣхами смертными», вид. у Києві 1892 В. П. *Горленком*).

ГО́РЛИЦЯ (Streptopelia) — рід птахів ряду *голубоподібних*. Розміри невеликі (довж. тіла 14—30 см), на шиї є темний «ошийник» або темна пляма. Бл. 50 видів, поширених у Європі, Азії та Африці. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 2: Г. звичайна (S. turtur), довж. тіла бл. 30 см, маса 90—150 г, зверху строката, на боках шиї — пера з голубими кінчиками, Г. кільчаста (S. decaocto), довж. тіла бл. 32 см, маса 220 г, зверху піщано-рожева з чорним півкільцем на шиї. На Україні вона з'явилася тільки в 40-х рр. 20 ст. Поширилася із Зх. на Сх. до Куйбишева, Оренбурга. Г. гніздяться на деревах; у кладці 2 білих яєць. Живляться Г. насінням. Другорядні мисливські птахи. У викопному стані відомі з плейстоцену. *О. Б. Кістяківський.*

ГО́РЛИЦЯ — 1) Український нар. парний танець давнього походження. Виконується дівчиною («горлиця») та хлопцем. Темп помірно швидкий. Муз. розмір 2/4. Ритм:

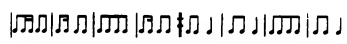

2) Українська нар. пісня з інструментальним супроводом.

ГО́РЛІВКА — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР, на каналі Сіверський Донець — Донбас. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. В адм. відношенні поділяється на 3 міські райони. 337 тис. ж. (1979). Засн. 1867. Названа за ім'ям гірничого інж. П. М. Горлова, який заклав тут першу кам.-вуг. шахту. В 70—80-х рр. у Г. відбувалися масові стихійні виступи робітників проти експлуататорів. На поч. 20 ст. Г.— значний пром. центр Донбасу. В 1905 в Г. виникла більшовицька орг-ція. Тут відбулися *Горлівське збройне повстання 1905* і *Горлівсько-Щербинівський страйк 1916*. У лютому 1917 створено Раду робітн. і солдатських депутатів. У квітні 1917 виникла *Горлівсько-Щербинівська організація РСДРП(б)*. В листопаді 1917 в Г. встановлено Рад. владу. В 1932 в місті зародився ізотовський рух (див. М. О. *Ізотов*). Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (29.X 1941—5.IX 1943) в місті діяла підпільна парт. орг-ція, очолювана С. М. *Щетиніним*.

Г. нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1968). Провідні галузі пром-сті: вугільна (9 шахт, серед яких найбільші — «Кочегарка», ім. В. І. Леніна, ім. Ю. О. Гагаріна; 5 центральних збагачувальних ф-к), машинобудівна (*Горлівський машинобудівний завод* імені С. М. Кірова, рудоремонтний, авторемонтний та 2 ремонтно-механічні заводи), хімічна (виробниче об'єднання «Стирол») та металург. (Микитівський ртутний комбінат, доломітовий, коксохім. з-ди, Пантелеймонівський з-д вогнетривів). Розвинута харч. (2 хлібні, м'ясний, виноробний комбінати, молочний і виноробний з-ди) та легка (Горлівське виробниче швейне об'єднання, ф-ка трикотажного полотна, експериментальний фурнітурний з-д) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів, підприємства деревообр. пром-сті. Будинок побуту. В місті — пед.

Горлівка. Площа Перемоги.

ін-т, філіал Донецького політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів (у т. ч. автотранспортний, індустріальний, політехнічний технікуми), 80 заг.-освітніх, 3 музичні, 3 спортивні школи, 12 профес.-тех. уч-щ. 31 лік. заклад, у т. ч. 21 лікарня. Працює 14 палаців культури, 11 клубів, 8 кінотеатрів, 209 б-к; музеї: художній, історії міста, історії шахти «Кочегарка»; 2 палаци спорту.

Літ.: Горловка. Биография города. Донецк, 1967.

ГО́РЛІВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «СТИРО́Л» імені Серго Орджонікідзе — виробниче об'єднання хімічної пром-сті. Розташоване в м. Горлівці Донец. обл. Утворене 1975 на базі Горлівського хім. комбінату ім. Серго Орджонікідзе (до 1966 — Горлівський азотно-туковий з-д). Будівництво азотно-тукового з-ду почалося 1930. Перші цехи введено в експлуатацію 1933. З-д виробляв кисень, рідкий аміак, сульфат амонію, сірчану к-ту, аміачну селітру та азотну к-ту. Це було перше спеціалізоване підприємство *азотної промисловості* в СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни з-д зазнав великих руйнувань. В післявоєнні роки підприємство відбудовано й значно розширено. Збудовано ряд нових цехів, освоєно випуск нових видів продукції. В 1952 вперше в СРСР на підприємстві одержано етилбензол. У 1977 в складі Г. в. о. «С.» було 3 осн. виробництва: аміачне, кислотно-сольове, продуктів органічного синтезу та пластичних мас. Осн. продукція: аміак і продукти його переробки (гранульована та водостійка аміачна селітра, газова сірка, сірчана к-та, етилбензол, стирол, полістирол, сополімери стиролу, поропласт, мед. закис азоту, культур.-побутові товари з пластмас тощо). Г. в. о. «С.» виробляє продукцію понад 30 найменувань. У 1977 обсяг виробн. продукції об'єднання зріс проти 1970 в 1,3 раза. Всі цехи об'єднання оснащено сучас. високопродуктивним устаткуванням (апарати розділення коксового газу, контрольно-вимірювальні прилади й автомати та ін.). В 1966 Горлівський азотно-туковий завод нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

П. Г. Апаткін.

ГО́РЛІВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — наймасовіший збройний виступ робітників на Україні під час революції 1905—07. Відбулося під впливом *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві; було спрямоване проти самодержавства. 9 (22).XII у Горлівці почався заг. страйк, яким наступного дня був охоплений весь Горлівський район. Влада на ст. Горлівка перейшла до бойових дружин. Перші збройні виступи відбулися в Дебальцевому (див. *Дебальцівське збройне повстання 1905*) і Ясинуватій. 16 (29).XII під час переговорів делегації робітників з адміністрацією Горлівського маш.-буд. з-ду про поліпшення умов праці поліція і війська оточили територію заводу і відкрили вогонь по беззахисних робітниках. Багато робітників було вбито й поранено. Горлівський бойовий страйковий к-т звернувся по допомогу до всіх бойових дружин Донбасу. На заклик горлівців прибуло 4 тис. робітників з Єнакієвого, Ясинуватої, Авдіївки (див. *Авдіївський виступ робітників 1905*), Дебальцевого, Харцизька, Дружківки. 17 (30).XII озброєні загони робітників почали наступ на військ. казарми. Після двогодинного бою війська відступили в степ. Діставши підкріплення, вони зайшли в тил повсталим і почали наступ. Протягом 4 годин робітники чинили героїчний опір. Втративши бл. 300 чол., вони змушені були відступити. Г. з. п. показало високу політ. свідомість і організованість робітників Донбасу, збагатило їх досвідом боротьби й загартувало до нових боїв проти самодержавства і буржуазії.

Літ.: Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов. Сталино, 1957.

Ф. Є. Лось.

ГО́РЛІВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені С. М. Кірова — одне з найбільших підприємств вугільного машинобудування СРСР. Розташований у м. Горлівці Донец. обл. Засн. 1895 як підприємство, що виготовляло й ремонтувало металургійне і шахтне устаткування, парові котли та ін. Робітники з-ду брали активну участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*, вели боротьбу за створення Горлівської Ради робітн. і солдатських депутатів 1917. За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано і оснащено сучас. технікою, спеціалізовано на випуску гірничошахтного устаткування. Тут сконструйовано нові машини для механізації трудомістких процесів вуглевидобування, організовано серійний випуск вугільних комбайнів «Донбас», «Гірник» і «Шахтар», комбайнів для виймання вугілля в пластах крутого падіння та ін.

Сучасні вугледобувні комбайни обладнано надійною автоматикою, гідравлічною й пиловидаляючою апаратурою. Комбайни ГШ-68, 2К-52М, КШ-3М та ін. дають

Горлівське збройне повстання 1905. Обеліск, встановлений у місті Горлівці до 50-річчя революції 1905—07 в Росії.

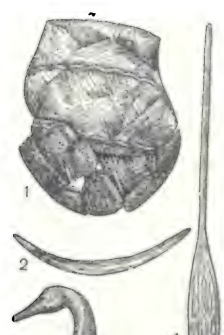

Горбуновське торфовище: 1 — уламок глиняної орнаментованої посудини; 2 — бумеранг; 3 — дерев'яний жертовний ківш з ручкою у вигляді голови птаха; 4 — дерев'яне весло.

Горицвіт весняний. Пагін з квіткою, цвіт (вгорі) і насінина.

ГОРЛІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

змогу видобувати з лави 1000—2500 т вугілля на добу, можуть працювати в автом. комплексах і комплексах по безлюдному вийманню вугілля. В 1977 валова продукція підприємства зросла проти 1970 в 1,5 раза. На Г. м. з. впроваджено подетальну спеціалізацію цехів і дільниць, оснащених високопродуктивними верстатами, в т. ч. автом. та напівавтом., гідрокопіювальними, з числовим програмним управлінням; застосовується електроімпульсна обробка металу і обробка деталей штучними алмазами та ін., що забезпечує високу якість продукції в умовах серійного й дрібносерійного виробн. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1945). *А. Д. Хунов*

ГО́РЛІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ІНОЗЕ́МНИХ МОВ — вищий навч. заклад Мін-ва освіти УРСР. Засн. 1949 як учительський ін-т у м. Білій Церкві Київ. обл. на базі пед. уч-ща, згодом реорганізований у пед. ін-т іноз. мов. У 1954 переведено до м. Горлівки Донец. обл. Ін-т має два ф-ти: англ. та франц. мов. У 1978/79 навч. р. тут налічувалося 393 студенти. У б-ці вузу — 153,7 тис. одиниць зберігання. За час існування ін-т підготував понад 7 тис. спеціалістів. *Г. С. Іваненко*

ГО́РЛІВСЬКО-ЩЕРБИ́НІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Створена в квітні 1917 на правах районної організації на партійній конференції за участю делегатів від більшовиків Щербинівського, Нелепівського, Північного, Байрацького, Ртутного, горлівських № 5 і № 8 рудників, а також артилерійського заводу. Конференція обрала районний к-т, який очолив Ш. А. Грузман. На момент створення орг-ція налічувала 1450 комуністів, у жовтні 1917 — 2660. У зв'язку зі швидким зростанням кількості членів орг-ції РСДРП(б) на шахтах районна парт. конференція в жовтні 1917 поділила її на 4 райони. З початку існування орг-ція мала зв'язок з ЦК РСДРП(б), з липня 1917 працювала під керівництвом обл. к-ту РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну. Представники орг-ції С. Г. Головін і С. І. Лапін були делегатами VI з'їзду РСДРП(б). Більшовицький к-т очолив боротьбу трудящих району за владу Рад, проти *каледінщини* і австро-нім. окупантів. *Б. І. Корольов*

ГО́РЛІВСЬКО - ЩЕРБИ́НІВСЬКИЙ СТРАЙК 1916 — один з масових політ. страйків робітників на Україні в роки 1-ї світової війни. В страйку 14 (27). IV—11 (24).V, підготовленому більшовиками, брало участь бл. 25,5 тис. шахтарів. Керував ним страйковий к-т. У листівці, випущеній напередодні виступу, було вміщено політ. і екон. вимоги страйкарів; більшовики закликали робітників до посилення боротьби проти імперіалістичної війни, самодержавства та капіталістів. Шахтовласники відмовилися задовольнити вимоги страйкарів. Уночі проти 29.IV (12.V) поліція заарештувала 11 найактивніших учасників і організаторів страйку. 2 (15).V поліція і солдати оточили збори страйкарів, які вимагали звільнення заарештованих товаришів. 4 робітників було вбито, 20 тяжко поранено і понад 300 чол. заарештовано. На знак протесту проти кривавої розправи над шахтарями пролетарі ін. районів Донбасу провели страйки солідарності.

Горіхотворкові. Горіхотворка яблуковидна: *1* — комаха; *2* — розріз гала з личинкою всередині; *3* — гали на листку дуба.

ГО́РЛО (поморське) — протока між внутрішнім і окраїнним морями (напр., горло Білого м.). Іноді Г. називають протоку при впадінні річки в озеро або в море (горло р. Єнісею).

ГОРЛЯ́НКА — рід трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. Те саме, що й *живучка*.

ГОРМІ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — ідеалістична, біологізаторська течія в сучасній бурж. психології. Заснував її англ. психолог У. *Мак-Дугалл* (1908). Представники Г. п. вважають основою людської поведінки т. з. гормічну енергію (від грец. ὁρμή — порив, потяг, прагнення). Джерелом цієї енергії, за Г. п., є *інстинкти* людини і тварин, які виступають рушійною силою психічного і соціального життя. Саме вони зумовлюють, на думку прихильників Г. п., свідому діяльність індивідів. Інстинкти, в їхньому розумінні, визначають активне прагнення людини до мети, в основі якого лежить більш або менш усвідомлена потреба. Хоч Г. п. і критикує *фрейдизм* за гіпертрофію статевого інстинкту, але визнає психоаналітичну концепцію про визначальну роль підсвідомих потягів. Соціальна практика довела наук. неспроможність тверджень представників гормічної психології.

В. І. Войтко

ГОРМОНА́ЛЬНА РЕГУЛЯ́ЦІЯ — регуляція життєдіяльності організму тварин і людини під впливом *гормонів*. Гормони, які виділяються в кров *залозами* внутр. секреції, регулюють обмін білків, жирів, вуглеводів, води і мінеральних солей (напр., *інсулін* впливає переважно на обмін вуглеводів). Утворення та виділення гормонів регулює нервова система. Г. р. тісно пов'язана з *гуморальною регуляцією*. Виявлено вплив гормонів на синтез *ферментів*; припускають, що гормони здатні активізувати *гени*. Серед механізмів Г. р. найкраще вивчений вплив гормонів на *біосинтез* білків, прискорення якого лежить в основі таких процесів, як ріст, розвиток, диференціація тканин, визрівання фолікулів яйцеклітин тощо. Порушення в організмі Г. р. призводить до виникнення тяжких ендокринних (цукровий *діабет*, *тиреотоксикоз*, *гіпотиреоз*, хвороба Іценка — Кушінга та ін.), а також ряду неендокринних захворювань (серцево-судинні, гормоно-залежні злоякісні новотвори, алергічні, гінекологічні тощо).

Літ.: Руководство по эндокринологии. М., 1973; Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976.

В. П. Комісаренко

ГОРМОНА́ЛЬНА РЕГУЛЯ́ЦІЯ ПОВЕДІ́НКИ ТВАРИ́Н — регуляція поведінки тварин під впливом *гормонів*. Г. р. п. т. особливо чітко проявляється в тих випадках, коли залози *внутрішньої секреції* функціонують з певною періодичністю. Напр., характерна поведінка тварин під час розмноження значною мірою визначається ступенем гормональної активності *гіпофіза* і *статевих залоз*. Штучним введенням *гонадотропного гормону* у самця ропухи можна викликати статеву поведінку (весняний голос тощо) в будь-яку пору року. Введення *пролактину* горлицям спричинює виділення залозами *вола* «молочка», яке звичайно утворюється в період вигодовування пташенят. *Кастрація* тварин може призводити до припинення або ослаблення прояву статевої поведінки. Проте вплив гормонів на організм не однозначний, їхні функції різноманітні; разом з тим на *поведінку тварин* впливають і фактори зовн. середовища. Завдяки цьому поведінка тварин відзначається доцільністю, вона завжди відповідає їхньому фізіол. станові й тим конкретним умовам середовища, в яких у певний момент перебуває тварина.

О. Б. Кістяківський

ГОРМОНА́ЛЬНІ ПРЕПАРА́ТИ — лікарські препарати, що їх діючим началом є *гормони* та їхні синтетичні аналоги. Розрізняють Г. п., які містять гормони, одержувані з *залоз* внутр. секреції тварин і людини, синтетичні гормональні речовини й синтетичні аналоги, подібні лік. властивостями до природних гормонів, але відмінні від них хім. будовою. Залежно від хім. природи гормонів, що входять до складу препаратів, їх поділяють на дві групи: Г. п., що містять гормони білкової й поліпептидної природи, та Г. п. з гормонами стероїдної природи. Препарати з гормонами білкової й поліпептидної природи: Г. п. *гіпофіза* (кортикотропін, гонадотропін хоріонічний, гонадотропін сироватковий, тиротропін, адипозин, соматотропін, інтермедин, аліурекрин, пітуїтрин, гіфотоцин, окситоцин та його синтетичні аналоги, дезаміноокситоцин та ін.), що їх використовують при недостатній функції цього органа, надниркових і статевих залоз, колагенозах, алергіях, для стимуляції родової діяльності та ін.; Г. п. щитовидної залози (тиреоїдин і його синтетичний аналог грийодтиронін) застосовують при захворюваннях цього органа, рідше при атеросклерозі; Г. п. паращитовидних залоз (паратиреоїдин і його синтетичний аналог дигідротахістерон) призначають при зниженій функції цієї залози, а також для лікування тетанії, спазмофілії алергії; Г. п. підшлункової залози (препарати *інсуліну*) призначаються для лікування цукрового діабету. Г. п., що містять гормони стероїдної природи (див. *Стероїди*): препарати з кори надниркових залоз (кортизон, гідрокортизон, їхні синтетичні похідні преднізон, преднізолон, метилпреднізолон, дексаметазон, триамцинолон, флюоцинолон, флюметазон, беметазон) — *глюкокортикоїди*, що ма-

ють виявлену протизапальну, протиалергічну й протишокову дію. Їх застосовують для лікування ревматизму, алергічних захворювань, запалень, хвороб крові, недостатньої функції кори надниркових залоз. Запальні та алергічні захворювання шкіри лікують локакортеном, синаларом, ультраланом, деперзолоном та ін. З кори надниркових залоз виділяють і *мінералокортикоїди,* які в складі Г. п.— дезоксикортикостерону і кортину — вживаються для лікування захворювань надниркових залоз і регуляції водно-сольового обміну в організмі. Г. п. жіночих статевих гормонів — естрогени (фолікулін, естрадіол, метилестрадіол, етинілестрадіол) призначають при гіпофункції жіночих статевих залоз для стимуляції родів, а також для лікування гормонозалежних пухлин (рак молочної залози у жінок, передміхурової залози у чоловіків). Дію, подібну до природних стероїдних статевих гормонів, мають нестероїдні естрогени (синестрол, діетилстильбестрол, диместрол, октестрол, сегетин), які призначають при тих самих захворюваннях. Г. п. гормонів *жовтого тіла,* або гестагени (прогестерон, оксипрогестерон, ацетоксипрогестерон, прегнін), регулюють процеси запліднення і нормального перебігу вагітності. Естрогени і гестагени, поєднані в певних співвідношеннях (інфекундин, бісекурин), використовуються для запобігання вагітності. Г. п. чоловічих статевих гормонів — гестостерон, тестенат, тетрастерон, метилтестостерон (вони також стероїдної природи) призначають для лікування зниженої функції чоловічих статевих залоз, а також для лікування раку молочної залози і яєчників у жінок. До Г. п. відносять і стероїдні речовини (метандростенолон, феноболін, ретаболіл, метиландростендіол), що майже не мають статевостимулюючого впливу, проте їм властиве анаболічне діяння (див. *Анаболічні засоби*) на обмін речовин. Їх використовують при сильному виснаженні (напр., після операцій, тяжких захворювань тощо).

Ф. П. Трінус.

ГОРМО́НИ (від грец. ὁρμάω — рухаю, збуджую), інкрети — біологічно активні речовини, що виділяються ендокринними (див. *Внутрішня секреція*) залозами безпосередньо в кров або лімфу і є найважливішими біологічними регуляторами обміну речовин і функцій організму людини й тварин. До осн. залоз внутр. секреції та їхніх Г. відносять: 1) *гіпофіз,* передня частка якого виробляє *росту гормон, адренокортикотропний гормон* (АКТГ), *тиреотропний гормон, пролактин* і *гонадотропні гормони* (фолікулостимулюючий і лютеїнізуючий); проміжна частка — меланофорний Г.; задня — депонує і виділяє *вазопресин* і *окситоцин,* які виробляються нервовими клітинами гіпоталамуса (див. *Головний мозок*); 2) *щитовидна залоза* виділяє *тироксин* і *кальцитонін;* 3) *паращитовидні залози — паратиреоїдні гормони*; 4) *надниркові залози,* їхній мозковий шар виділяє *адреналін* і *норадреналін,* кірковий — кортикостероїди — *альдостерон, гідрокортизон* і кортикостерон; 5) острівці Лангерганса *підшлункової залози* виробляють *інсулін* і *глюкагон*; 6) *статеві залози:* жіночі продукують *естрогени* (естрон, естрадіол, естріол і *прогестерон*), чоловічі — *андрогени* (*тестостерон*). У безхребетних тварин також є Г. (напр., Г. линяння та заляльковування в комах). Г. іноді називають деякі біологічно активні речовини рослин (див. *Фітогормони*). За хім. природою Г. поділяють на три групи: стероїдні Г., похідні *холестерину,* до яких належать усі Г. кори надниркових і статевих залоз; поліпептидні й білкові Г.— це АКТГ, гормон росту, інсулін, фолікулостимулюючий Г., пролактин, кальцитонін та ін.; похідні амінокислоти тирозину — адреналін, норадреналін, тироксин. Усього відомо понад 50 Г., а також багато гормоноподібних речовин (біологічно активних речовин, що утворюються в тканинах — *ацетилхолін, гістамін, гастрин, секретин, серотонін* та ін.). Утворення й надходження Г. в кров регулюється передусім нервовою системою, яка контролює секрецію Г. за допомогою хім. сигналів з гіпоталамуса (т. з. рилізинг-факторів). Ці речовини виробляються нервовими клітинами (*нейронами*) *гіпоталамуса* і стимулюють виділення гіпофізарних гормонів, що регулюють функцію периферичних ендокринних залоз. Напр., тиреотропін-рилізинг-фактор стимулює виділення тиреотропного Г. гіпофіза, який, у свою чергу, стимулює виділення Г. щитовидної залози. Другий шлях регуляції — це механізм зворотного зв'язку, який полягає в тому, що надмірний вміст Г. в крові гальмує утворення і виділення відповідного Г. залози, а недостатня кількість — стимулює виділення його. Третій, поширений в організмі механізм регуляції — це авторегуляція. Напр., надмірний вміст глюкози в крові призводить до підвищеного виділення інсуліну, який забезпечує обмін і засвоєння глюкози. Недостатня кількість в організмі хлористого натрію спричинює виділення Г. альдостерону — він затримує цю сіль в організмі. Незважаючи на те, що Г. швидко руйнуються в організмі відповідними ферментами, постійне виділення їх забезпечує координацію біохім. реакцій обміну речовин і підтримує його на постійному рівні (див. *Гормональна регуляція*). Це забезпечує адаптацію організму до змін як зовн., так і його внутр. середовища.

Доведено, що Г. статевих залоз і гіпофіза відіграють велику роль у процесах розмноження; це привело до прогресу як у *гормонотерапії* деяких хвороб людини, так і в підвищенні продуктивності тварин. Г. великою мірою впливають на *вищу нервову діяльність* людини і тварини. Встановлено вплив гормонів на процеси пристосування організму до змін умов зовн. середовища, опірності організму в умовах різноманітних шкідливих впливів на нього (стрес-реакції). Велике значення для прогресу *ендокринології* мають досягнення в розробці методів визначення Г. Більшість Г. в крові і виділеннях організму тепер визначають біохім. і радіоімунологічними методами.

Природні й синтетичні Г., їхні аналоги, а також гормоноподібні речовини широко використовують у медицині (див. *Гормональні препарати*) та в тваринництві для підвищення продуктивності с.-г. тварин.

Літ.: Комиссаренко В. П. Некоторые вопросы и задачи в изучении механизма действия гормонов. В кн.: Механизм действия гормонов. К., 1959; Новое о гормонах и механизме их действия. К., 1977. *В. П. Комісаренко.*

ГОРМОНОТЕРАПІ́Я (від *гормони* і *терапія*) — застосування з лікувальною метою гормонів і синтетичних *гормональних препаратів.* Умовно розрізняють: заміснУ Г. (під час випадіння або часткової недостатності функції будь-якої ендокринної *залози*); стимулюючу Г. (якщо необхідно підвищити функцію будь-якої ендокринної залози); гальмівну, або блокуючу, Г. (при абсолютній або відносній *гіперфункції* якоїсь ендокринної залози). Застосовують Г. й при багатьох неендокринних захворюваннях (запаленнях, *алергіях,* імунологічних захворюваннях, різних інфекційних захворюваннях тощо).

ГОРН (Horn) Філіпп де Монморансі (бл. 1524 — 5.VI 1568, Брюссель) — нідерландський політич. діяч, граф. Член нідерл. держ. ради (з 1561). Під час *Нідерландської буржуазної революції 16 століття* був одним з лідерів знаті, опозиційної щодо ісп. *Габсбургів.* Страчений разом з графом Егмонтом за вироком ісп. ради в справах про заколоти.

ГОРН — мис на Пд. Південної Америки, на о. Горн, на Пд. від о. *Вогняна Земля* (55° 59′ пд. широти і 67° 16′ зх. довготи). В районі Г.— сильні вітри й тумани. Відкритий 1616 голландцями Я. Лемером і В. Схаутеном.

ГО́РНО — 1) Відкрита піч, де плавлять або нагрівають метали. Розрізняють Г. сиродутні — для добування заліза сиродутним способом (див. *Сиродутний процес*), кричні (де чавун переробляють на *крицю*), тигельні (для *тигельної плавки* металів), ковальські. Є й Г. для виплавляння свинцю з рудних концентратів. 2) Нижня частина шахтної печі (*доменної печі, вагранки* тощо), де нагромаджується (перед випусканням) рідкий метал. 3) Піч для випалювання гончарних виробів. Див. *Гончарське горно.*

«ГО́РНО» — літературна група західноукраїнських пролетарських письменників (Львів, 1929—33). Входила до складу Міжнар. бюро революц. письменників (МБРП) у Москві. До творчого активу «Г.» належали В. Бобинський, С. Тудор, Я. Галан, П. Козланюк, О. Гаврилюк, М. Сопілка, С. Масляк, І. Михайлюк, біль-

шість із яких після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною стали рад. письменниками. Літ. органом групи був журн. «*Вікна*». «Горнівці» пропагували ідеї соціалістичної революції, вели боротьбу проти укр. бурж. націоналістів.

ГО́РНО-АЛТА́ЙСЬК (до 1932 — Улала, 1932—48 — Ойрот-Тура) — місто, центр Горно-Алтайської а. о. Алт. краю РРФСР, на р. Маймі (притока Катуні). У Г.-А.—гардинно-тюлева, ткацька, швейна, взут. ф-ки; електропобутових приладів, цегельний, обозних, залізобетонних виробів, пивоварний, хлібний з-ди. Н.-д. ін-т історії, алтайської мови і літератури. Пед. ін-т, технологічний, зоовет. і кооперативний технікуми, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей. Виник на поч. 19 ст.; з 1928 — місто.

1. В одному з нових районів міста Горно-Алтайська. 2. Курайський хребет Алтаю. 3. Стадо яків на пасовищі.

ГО́РНО-АЛТА́ЙСЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ (до 1948 — Ойротська автономна область) — у складі Алтайського краю РРФСР. Утворена 1.VI 1922. Пл. 92,6 тис. км². Нас. 172 тис. чол. (1979, перепис). Поділяється на 8 районів, є одне місто й 3 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Горно-Алтайськ*.

Природа. Г.-А. а. о. лежить у межах *Алтаю* (найвища точка — г. Бєлуха, 4506 м). Гірські хребти (Катунський, Курайський, Пн.-Чуйський, Пд.-Чуйський та ін. завишки до 4000 м) чергуються з широкими улоговинами («степами»). Корисні копалини: золото, ртуть, руди рідкісних металів, мармур, буре вугілля та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —16° до —31°, липня від +14° до +18°. Опадів від 300 (у міжгірних улоговинах) до 1500 м (у горах) на рік. Гол. ріки — Бія і *Катунь*, багаті на гідроенергію. В межах області — *Телецьке озеро*. На нижніх схилах гір і в долинах рік на чорноземних грунтах — степова рослинність, у горах на гірсько-підзолистих грунтах — ліси (модрина, кедр, ялиця, ялина, сосна). В улоговинах — гірсько-степова й напівпустельна рослинність. У межах Г.-А. а. о.— Алтайський заповідник.

Населення. Згідно з переписом 1970 на тер. Г.-А. а. о. живуть *алтайці* (27,8%), росіяни (65,6%) і казахи (4,3%). Пересічна густота населення—бл. 2 чол. на 1 км² (1979). Міськ. населення 28%.

Історія. Тер. сучасної Г.-А. а. о. заселена з давніх часів. З поч. 13 ст. вона входила до складу монг. імперії *Чінгісхана*, пізніше — до різних феод. об'єднань. Під час поселення в Сибіру росіян окремі алтайські скотарські племена почали приймати рос. підданство (напр., кумандинці 1628). В 1756 Горний Алтай на прохання місц. населення було приєднано до Росії. Рад. владу встановлено в січні — березні 1918. В червні край захопили місц. націоналісти й білогвардійці. В результаті дій Червоної Армії і партизанів у квітні 1920 Рад. владу в Горному Алтаї було відновлено. 1.VI 1922 утворено Ойротську а. о. у складі РРФСР. 7.I 1948 її перейменовано на Г.-А. а. о. В результаті соціалістичних перетворень трудящі області, минувши стадію капіталістичного розвитку, перейшли від патріархально-феод. відносин до соціалізму. За роки Рад. влади в Г.-А. а. о. створено пром-сть, прокладено автошляхи, організовано колгоспи й радгоспи, здійснено культурну революцію. Г.-А. а. о. нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972).

Господарство. За роки Рад. влади в Г.-А. а. о. розвинулися гірничодобувна та лісова пром-сть. Значна частка пром. продукції припадає на легку (виробн. бавовняних тканин, взуття тощо) та харч. (6 маслосироробних з-дів, 2 м'ясокомбінати; з-ди: пивоварний, виноробний і харч. барвників) та ін. галузі. З-ди: мотороремонтний, електропобутових приладів і керамзитобетону. Зростає виробн. буд. матеріалів, енергетика. Більшість пром. підприємств — у м. Горно-Алтайську. Провідна галузь с. г.— тваринництво, гол. чин. вівчарство (1977 — 1135 тис. голів овець і кіз). Розводять велику рогату худобу, коней, яків (сарликів), маралів і плямистих оленів. Важливе значення мають хутровий промисел (білка, лисиця, соболь, колонок та ін.), звірівництво (чорносріблясті лисиці), бджільництво, збирання кедрових горіхів. Землеробство розвинуте в міжгірних улоговинах. Переважають кормові культури, вирощують також овес, ячмінь, кукурудзу і соняшник. Розвивається садівництво (дослідно-виробниче г-во н.-д. ін-ту садівництва Сибіру). Осн. трансп. магістраль — Чуйський автомоб. тракт (Новосибірськ — Бійськ — кордон МНР). Гірський кліматичний курорт Чемал. Район туризму, альпінізму.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області налічувалась 191 загальноосв. школа, 5 серед. спец. навч. закладів, 4 профес.-тех. уч-ща, пед. ін-т. Працювало 6 н.-д. установ, серед них н.-д. ін-т історії, алтайської мови та л-ри. В області — 145 масових б-к, 252 клубні заклади, 245 кіноустановок (1978), нац. драм. театр, філармонія, краєзнавчий музей (усі — в м. Горно-Алтайську). Виходять обл. газ. «Алтайдин чолмони» («Зірка Алтаю») алтайською мовою та «Звезда Алтая». Обл. радіомовлення рос. та алтайською мовами.

Л-ра алтайців сформувалась лише за Рад. влади. В дореволюц. час був відомий один письменник — М. Чевалков. Сучас. алт л-ра представлена творчістю П. *Кучіяка*, Ч. Чуніжекова, С Суразакова, Л. Кокишева, Е. Пилкіна та ін

В Г.-А. а. о. відомі «писаниці» — *наскельні зображення* тварин (2-е тис. до н. е.). Знайдено твори декор.-ужиткового мистецтва, т. з. «*звіриного стилю*» (бляхи з золота, гривни та речі з *Пазирикських курганів*), візерунчасті тканини, вироби з повсті. З часів тюркського каганату збереглися кам'яні баби, художні вироби з слонової кістки. В рад. час розвивається далі декоративно-ужиткове мистецтво (килимарство, аплікація, тиснення на шкірі тощо).

Нар. житло кочовиків — юрта (конічна з жердин, вкрита корою, або кругла з повсті). За рад. часу в с-щах збудовано школи, клуби, кінотеатри, житл. будинки сучас. архітектури. В Горно-Алтайську споруджено Будинок Рад, Будинок культури (в декорі нац. орнамент), б-ку, готель та ін.

Літ.: Советский Союз. Западная Сибирь. М., 1971; Преображенный Алтай. Барнаул, 1971; Борьба за власть Советов на Алтае. Барнаул, 1957: Алтайский край. М., 1976.

К. І. Тишков.

ГО́РНО-БАДАХША́НСЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ — у складі Тадж. РСР. Розташована в сх. частині республіки. Утворена 2.I 1925. Пл. 63,7 тис. км². Нас. 127 тис. чол. (1979, перепис). Поділяється на 6 районів. Центр — м. *Хорог*.

Природа. Область розташована в межах *Паміру*. Зх. частина — високогірна країна (хребти Дарвазький, Академії наук з найвищою точкою — *Комунізму пік*, 7495 м, Ванчський, Язгулемський та ін.), сх.— високе нагір'я (3500—4500 м) з хребтами Заалайським (*Леніна пік*, 7134 м), Музкольським, Пд.-Алічурським та Пн.-Алічурським. Значне зледеніння (льодовики Федченка — 77 км, Грум-Гржимайла, Гармо, Гандо та ін.).

Пік Гармо на Памірі.

Корисні копалини: золото, вугілля, слюда, молібден, вольфрам, азбест, гірський кришталь; є мінеральні джерела. Клімат різко континентальний, суворий, особливо на Сх. На вис. до 2000 м пересічна т-ра на Зх.: січня — 7,6°, липня +22,5°, опадів 200—250 мм на рік; на Сх. відповідно — 19,7°, +13° і опадів 100—200 мм. Гол. ріки: Пяндж та його притоки — Гунт з Шахдарою, *Мургаб*, Язгулем, Ванч (бас. *Амудар'ї*). Найбільші озера: Каракуль і Сарезьке (утворене внаслідок землетрусу 1911). Грунти гірсько-степові, гірсько-лучні та щебенюваті, в сх. частині — високогірні сіроземи та солончакові. Бідна чагарникова, гірсько-степова й пустельна рослинність.

Населення. В зх. частині області живуть в основному таджики (91,3%), в східній — киргизи (7,1%), а також росіяни (0,8%) та ін. Пересічна густота населення — 2 чол. на 1 км² (1979). Міськ. населення 14%.

Історія. Тер. Г.-Б. а. о. заселена з давніх часів. Входила до складу д-ви *ефталітів* (5 ст. н. е.), *Тюркського каганату* (з 6 ст.) або до сфери впливу Бухарського і Кокандського ханств. У 1885 рос. війська зайняли Сх. Памір. У 1895 за рос.-англ. угодою Бадахшан, всупереч інтересам місц. населення, було розділено: територія на лівому березі р. Пянджу відійшла до Афганістану, а Правобережний Бадахшан приєднано до *Бухарського ханства*, яке ще 1868 визнало протекторат Росії. Рад. владу встановлено в листопаді 1918, але в грудні 1919 Памір захопили білогвардійці. Остаточно Рад. влада в Бадахшані утвердилась у кін. червня 1920. В січні 1925 в складі Тадж. АРСР (тепер Тадж. РСР) утворено особливу Памірську обл. (у грудні 1925 перейменовано на Г.-Б. а. о.). Внаслідок соціалістичних перетворень трудящі Г.-Б. а. о., минувши стадію капіталістичного розвитку, перейшли від патріархально-феод. відносин до соціалізму. Г.-Б. а. о. нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972).

Вид частини міста Хорога.

Господарство. За роки Рад. влади в області створено гірничодобувну пром-сть (видобування кухонної солі, гірського кришталю, золота, вугілля). Є підприємства буд. матеріалів, металообр., по виробн. килимів, взуття, швейних виробів, тваринного масла. Поширені кустарні промисли: в'язання, виготовлення одягу, головних уборів тощо. Поблизу Хорога — ГЕС. Осн. заняття населення — землеробство (на Зх.) та тваринництво (на Сх.). Землеробство переважно поливне, збудовано зрошувальні канали. Вирощують пшеницю, ячмінь, горох, овочі, картоплю. В долинах Пянджу та Ванчу — садівництво, виноградарство та шовківництво. Тваринництво відгінно-пасовищне. Розводять гіссарських, дарвазьких, киргизьких курдючних овець і кіз (1977 — 340,8 тис. голів), велику рогату худобу, зокрема яків (єдиний в СРСР Булункульський радгосп по розведенню яків, засн. 1945). Частина худоби випасається в Алайській долині (Киргизія). Осн. види транспорту: автомоб. (Сх.-Памірський тракт Ош — Хорог і Великий Памірський тракт Душанбе — Хорог) та повітряний.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області працювали 264 загальноосв. школи, профес.-тех. уч-ще, медичне уч-ще. Діють 160 масових б-к, 180 клубних закладів, 82 кіноустановки, обл. краєзнавчий музей, театр муз. комедії в Хорозі (1978). Памірський біол. ін-т та біологічна станція АН Тадж. РСР. Виходить обл. газ. «Бадахшоні совєті» («Радянський Бадахшан») тадж. мовою. Радіомовлення тадж. і рос. мовами. У Г.-Б. а. о. збереглися наскельні зображення, знайдено бронзові бляхи, кинджали з художньо оформленими рукоятками тощо. Розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (різьблення на дереві, вишивання, ткацтво тощо). На тер. Г.-Б. а. о. збереглися руїни великих фортець (1 ст. н. е.). Нар. житло киргизів Сх. Паміру — кругла юрта, крита повстю; таджиків Зх. Паміру — з каменю або цегли-сирцю, прямокутне в плані, без вікон, з плоским перекриттям на дерев'яних стовпах, часто оздоблене різьбленням або розписом. За рад. часу збудовано кам'яні житл. й громад. споруди.

Літ.: Советский Союз. Таджикистан. М., 1968; История таджикского народа, т. 3, кн. 1—2. М., 1964—65; Зелинский А. Н. Древние крепости на Памире. В кн.: Страны и народы Востока, в. 3. М., 1964; Ранов В. А., Гурский А. В. Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР. «Советская этнография», 1966, № 2. *М. Ю. Мамаджанова* (природа, господарство).

ГОРНОСТА́ЄВІ МО́ЛІ (Yponomeutoidea) — надродина *метеликів*. Включає 4 родини: справжні Г. м. (Yponomeutidae), аргіреститії (Argyresthiidae), серпокрилі молі (Plutellidae), акролепії (Acrolepidae). Небезпечними шкідниками садових і лісових культур є справжні Г. м. Передні крила (розмах 9—31 мм) у більшості видів сніжно-білі (подібно до зимового хутра горностая — звідки й назва) з крапками або смугами. Гусениці (довж. 2—20 мм) утворюють павутинні гнізда (поодиноко або групами) на гілках дерев, листям яких живляться. Відомо бл. 250 видів Г. м., поширених по всьому світі; в СРСР — бл. 50, у т. ч. в УРСР — 22, з яких найшкідливішими є Г. м.: плодова, яблунева, бруслинова, вербова. Викопні Г. м. відомі з палеогенових відкладів.

З. С. Гершензон.

Горностаєва міль яблунева:
1 — метелик; 2 — гусениця; 3 — гніздо з коконами на яблуневій гілці.

ГОРНОСТА́ЇВКА — селище міського типу Херсонської обл. УРСР, райцентр, пристань на лівому березі Каховського водосховища, за 30 км від залізничної ст. Братолюбівка. 5,6 тис. ж. (1978). Засн. в кін. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 Г.— с-ще міськ. типу. Маслозавод, пром., харч. та побутового обслуговування комбінати, райсільгосптехніка. 3 заг.-освітні та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ГОРНОСТА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 20,4 тис. чол. (1978). В районі — 32 населені пункти, підпорядковані селищній і 10 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Горностаївка*. На Пн. Зх. Г. р. омивається Каховським водосховищем. Лежить у межах *Причорноморської низовини*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: горностаївські маслозавод, пром. та харч. комбінати. Комбінат побутового обслуговування (Горностаївка) та 2 будинки побуту. С. г. району спеціалізується

на вирощуванні зернових, технічних та овочевих культур і виробн. м'яса, молока та вовни. Площа с.-г. угідь 1977 становила 85,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 83 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, просо, кукурудза, соняшник, рицина, овочеві й баштанні. В межах району — 9 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Братолюбівка. Автошляхів — 185 км, у т. ч. з твердим покриттям — 162 км.

В районі — 28 заг.-освітніх і музична школи, 20 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 9 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 26 кіноустановок, 20 бібліотек. У Г. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1935). *М. В. Перелигін.*

ГОРНОСТА́Й (Mustela erminea) — хижий *ссавець* родини *куницевих*. Довж. тіла до 38 см, маса до 300 г. Хутро на спині влітку шоколадно-буре, на шиї, боках і череві — білувато-лимонне, взимку Г. зовсім білий, лише кінчик хвоста чорний. Г. поширений у Пн. Америці, Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. й в УРСР, трапляється скрізь, крім пустельних районів. Самка після 9—10-місячної вагітності народжує навесні 4—8 малят, які через рік стають статевозрілими. Живиться дрібними тваринами, зокрема мишовидними гризунами, чим і корисний. Цінний хутровий звір, але через його нечисленність на Україні полювання на нього заборонено. *К. А. Татаринов.*

Горностай у зимовому хутрі.

ГОРОБЕ́ЦЬ (Passer) — рід птахів родини ткачикових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 14—18 см, маса 19—37 г. У забарвленні переважають сірі, коричневі й чорні тони. 16 видів, поширених по всій земній кулі, крім Пн. Азії, Центр. Африки й Антарктиди. В СРСР — 7 видів, з них на Україні 2: Г. звичайний (P. domesticus), що селиться поблизу жител людини, і Г. польовий (P. montanus) — живе як поблизу, так і далеко від осель. Гніздяться в дуплах, щілинах будівель, на деревах. За літо 2—3 кладки по 4—8 яєць. Переважно зерноїдні. Пташенят вигодовують комахами. Залежно від сезону року і місц. умов бувають шкідливими або корисними. *А. П. Федоренко.*

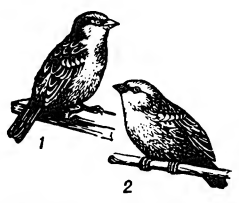

Горобець звичайний: *1* — самець; *2* — самка.

ГОРОБИ́НА (Sorbus) — рід рослин род. *розових*. Дерева й кущі заввишки відповідно до 18 і 3—5 м. Листки чергові, черешкові, лопатеві або перистоскладні, по краю зубчасті з прилистками. Квітки двостатеві, 5-пелюсткові, зібрані в багатоквіткові щитковидні суцвіття. Плоди яблукоподібні, кулясті або овальні, червоні, жовті чи коричневі. Бл. 100 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 34 дикорослі види, з них в УРСР — 8, багато видів інтродуковано. Досить поширена Г. звичайна (S. aucuparia) — дерево з сірою гладенькою корою, опушеними молодими гілками, білими квітками й червоними плодами. Часто вирощують і як декоративну рослину; придатна для степового лісорозведення; плоди використовуються у харчовій і кондитерській пром-сті та медицині, в них є цукри, яблучна й лимонна к-ти та *вітаміни*. Шляхом *гібридизації* І. В. Мічурін вивів сорти Г. зі смачними плодами (мічурінська десертна, гранатна, лікерна, чорноплода). В УРСР ростуть також *берека* (S. torminalis) — у Карпатах, правобережному Лісостепу і Криму, Г. кримська (S. taurica) та Г. садова (S. domestica) — в Криму. *Чорноплідна горобина* є ін. родом рослин.

Горобина звичайна: *1* — гілка з суцвіттям; *2* — плоди.

І. Н. Гегельський.

ГОРОБИ́НА НІЧ, Горовина ніч, Горовинова ніч — на Україні нар. назва сильної й тривалої нічної грози. Назва сягає часів поганства, коли частина сх. слов'ян вірила в бога Горовина, що уособлював грім і блискавку (подібно до *Перуна*).

ГОРОБИ́ННИК (Sorbaria) — рід рослин родини *розових*. Кущі до 6 м заввишки. Листки непарноперисті з ланцетними прилистками. Квітки дрібні двостатеві, білі або рожевуваті, зібрані в верхівкові пірамідальні волоті. Плід збірний, складається з 5 листянок. Бл. 10 видів, поширених в Азії. В СРСР — 4 види, в УРСР у садах і парках вирощують як декоративний Г. горобинолистий (S. sorbifolia) — кущ заввишки до 3 м, з опушеними молодими листками і гілками. Медонос. Використовують для живоплотів, закріплення берегів і схилів.

ГОРОБЦЕПОДІ́БНІ, горобині (Passeriformes) — ряд птахів. Розміри малі й середні; найбільший представник Г. в УРСР — крук — важить до 1500 г, найменший — корольок — 5—6 г. Забарвлення дуже різноманітне — від яскравого строкатого до однотонного сірого й чорного. Самки відрізняються від самців розмірами, забарвленням та ін. ознаками, проте в деяких родин (*воронові, дроздові, жайворонкові* та ін.) таких відмін немає. Серед Г. є перелітні, кочові й осілі види. Г.— *нагніздні птахи*. Статевої зрілості досягають переважно у віці бл. 1 року; багато видів виводять пташенят двічі і більше на рік. Самці більшості видів у період розмноження співають. Яйця здебільшого строкаті крапчасті, у кладці від 1 (деякі австралійські види) до 16 штук (окремі види синиць), найчастіше — 4—6. Живуть Г. в тундрі й тропіках, пустелях і болотах, у горах, степах і на полях. Комахоїдні й рослиноїдні (в більшості мішаний характер живлення). Понад 5 тис. видів, поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди. Г. поділяють переважно на 3 підряди: широкодзьобі, або рогодзьобі (Eurylaimi); кричучі, або одноголосі (Tyranni, син. Clamatores), і співочі (Passeres, син. Oscines). В СРСР поширені представники лише підряду співочих Г.— понад 300, у т. ч. в УРСР — бл. 130 видів, що належать до 21 родини. Це більше як половина всіх видів птахів, що живуть на території України. Г., за окремими винятками,— корисні птахи: знищують велику кількість шкідливих комах, насіння бур'янів тощо.

Літ.: Дементьев Г. П. [та ін.]. Птицы Советского Союза, в. 5—6. М., 1954; Воінственський М. А., Кістяківський О. Б. Визначник птахів УРСР. К., 1962; Жизнь животных, т. 5. М., 1970; Карташев Н. Н. Систематика птиц. М., 1974.; Иванов А. И. Каталог птиц СССР. Л.,1976. *А. П. Федоренко.*

ГОРОВЕ́НКО Григорій Гаврилович [н. 21.I (3.II) 1914, с. Піщана, тепер Тальнівського р-ну Черкаської обл.] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1942. Закінчив 1-й Харків. мед. ін-т (1938). З 1946 — в Київському н.-д. ін-ті туберкульозу ім. акад. Ф. Г. Яновського (з 1970 — заступник директора по наук. частині). Праці Г. присвячені розробці і вдосконаленню хірургічних втручань на легенях, впровадженню в хірургічну практику ряду оригінальних операцій при легеневій *патології*. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГОРОДЕ́ЛЬСЬКА У́НІЯ 1413 — договір великого князя литовського *Вітовта* з польським королем *Ягайлом*. Підписана 2.X в замку Городлі (на Зх. Бузі). За *Великим князівством Литовським* визнавалося право мати свого правителя під зверхністю польс. короля за умови обрання після смерті Вітовта на князювання запропонованої Польщею кандидатури. В Литві запроваджувався однаковий з Польщею адм.-тер. поділ, польс. і лит. феодали-католики урівнювалися в правах і привілеях. Г. у. зміцнила сили Литви й Польщі для боротьби проти агресії *Тевтонського ордену*. Водночас унія сприяла проникненню польс. феодалів на рос. і укр. землі, що були під владою Литви.

ГОРОДЕ́НКА — місто Івано-Франківської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція, вузол автошляхів. Перші писемні згадки про Г. належать до кін. 12 ст. В кін. 14 ст. Г. захопила шляхет. Польща. В 1668 Г. дістала *магдебурзьке право*. За 1-м поділом Польщі (1772) Г. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1906, 1925 відбувалися масові страйки трудящих. З 1932 у Г. діяв повітовий к-т, з 1934 — підпільний міський к-т КПЗУ. В 1939 Г. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (3.VII 1941—25.III 1944) в місті діяла підпільна партизансько-диверсійна група.

В Г.— цукровий комбінат та сироварний, сокоекстрактний, хліб-

ний з-ди, заводоуправління буд. матеріалів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні, муз. і спорт. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 5 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. Палац і 4 будинки культури, клуб, 2 кінотеатри, 12 б-к. Пам'ятка архітектури 18 ст.— костьол.

ГОРОДЕ́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Івано-Франківської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 71,5 тис. чол.

(1978). В районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Городенка*. Район розташований у Прикарпатті. Поверхня — хвиляста рівнина. Корисні копалини: пісковики, вапняки, глини, піски, гіпс, фосфорити, торф. Річки: *Дністер* (на пн. та на пн.-сх. межі району) та *Чорнява*. Грунти чорноземні й сірі опідзолені. Ліси (сосна, ялина, дуб, береза, граб) займають 5,9 тис. га.

Переважають підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: городенківські цукр. комбінат, сироварний і хлібний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Городенка) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого й тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 64,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 57,0 тис. га, сіножаті та пасовища — 6,7 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, картопля, овочі. Розвинуті скотарство молочно-м'ясного напряму, свинарство, вівчарство та птахівництво. В Г. р.— 11 колгоспів, 2 міжгосподарські підприємства, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Городенка, Вікно, Гвіздець та ін. Майже всі автошляхи (393 км) — з твердим покриттям. У районі — 46 заг.-освітніх, 2 муз., спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; 59 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, Палац і 26 будинків культури, 30 клубів, 3 кінотеатри, 54 кіноустановки, 62 б-ки, музеї: істор.-краєзн. у с. Воронові та укр. письменника Л. *Мартовича* в с. Торговиці, де він народився. В Г. р. видається газ. «Колгоспник Придністров'я» (з 1939). *П. М. Лукашов.*

ГОРОДЕ́ЦЬКИЙ Владислав Владиславович [23.V (4.VI) 1863, с. Шолудьки, тепер Немирівського р-ну Вінницької обл.— 3.I 1930, Тегеран] — український архітектор. У 1890 закінчив петерб. АМ. Довгий час жив у Києві, де спорудив будинок кол. Худож.-істор. музею (1897—1900, тепер Держ. музей укр. образотворчого мистецтва), будинки — тепер на вул. Орджонікідзе (1902—03) зі скульптурними прикрасами на міфологіч. й мисливські теми (скульптор — Е. Саля) та на вул. Гоголівській, костьол (1899 — 1909) і кенасу (1899—1900). Проектував і для ін. міст України, зокрема Умані (гімназія, торг. школа), Черкас (гімназія, тепер палац піонерів; торг. зал, церква), Сімферополя (ф-ка штучного льоду), с. Печори Немирівського р-ну Вінн. обл. (костьол) та ін. Для творчості Г. характерне еклектичне використання старих стилів. У 1920 переїхав до Варшави, 1928 — до Ірану.

ГОРОДЕ́ЦЬКИЙ Олексій Опанасович [18 (30).III 1897, с. Новокостичі, тепер Куйбишевської обл.— 9.I 1967, Київ] — український рад. біофізик, рентгенолог і радіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Член КПРС з 1952. Закінчив мед. факультет Сарат. ун-ту (1924). З 1946 — зав. лабораторією Ін-ту фізіології АН УРСР. Праці Г. присвячені рентгенологічному дослідженню функціональної здатності серця, вивченню біол. дії ядерних випромінювань, методам лікування раку та захворювань крові тощо.

ГОРОДЕ́ЦЬКИЙ Сергій Митрофанович [5 (17).I 1884, Петербург— 8.VI 1967, Москва] — російський рад. поет. Друкуватися почав 1907. Один з активних діячів *акмеїзму*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в сатиричних памфлетах викривав ворогів революції, оспівував нову рад. людину (збірки «Серп», 1921; «З темряви до світла», 1926; «Грань», 1929). У роки Великої Вітчизн. війни складав патріотичні вірші й пісні, написав поему «Три сини». Йому належить нове лібретто опери «Іван Сусанін» (1937—44). Перекладав поезії Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського.

Тв.: Северное сиянье. М., 1968; Стихотворения и поэмы. Л., 1974.

ГОРОДИ́СЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ, Бучацьке євангеліє — пам'ятка давньоруської писемності (12—13 ст.). Зберігалось у Городиському та Бучацькому монастирях (звідки й назви). Г. є.— важливе джерело для вивчення історії укр. мови. Г. є. досліджували І. Свенціцький і О. Колесса. Зберігається у Львівському музеї укр. мистецтва.

ГОРОДИ́СЬКИЙ Олександр Володимирович (н. 1.V 1930, Київ) — український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1969. В 1951 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1951 працює в Ін-ті загальної й неорганічної хімії АН УРСР (з 1973 — директор). Осн. праці — в галузі *електрохімії*. Вивів ряд закономірностей електрохім. кінетики, розробив теорію нестаціонарного стану електрохім. систем, методи й апаратуру електрохім. досліджень, виконав квантово-мех. розрахунки процесів переносу електрона в конденсованих середовищах, розробив біфункціональні електродні системи, що дають змогу проводити *електроліз* вище напруги розчинника), а також технологію електрохім. одержання багатьох неорганічних матеріалів.

ГОРОДИ́СЬКИЙ АПО́СТОЛ, Христинопільський апостол — пам'ятка давньоруської писемності (12—13 ст.). Назви походять від монастирів Городиського й Христинопільського, де зберігався цей рукопис. Г. а. є важливим джерелом для вивчення історії укр. мови. В ньому відобразилося чимало рис, що пізніше стали характерні для укр. мови. Спочатку було знайдено 291 аркуш. Їх видав О. *Калужняцький* (1896). Зберігаються в Москві. Пізніше знайдено 8 аркушів, які видав С. *Маслов* (1910). Зберігаються в Центр. наук. б-ці АН УРСР у Києві.

О. В. Городиський.

ГОРОДИ́ЩЕ — село Шепетівського р-ну Хмельницької обл., поблизу якого 1957—59 було досліджено залишки давньоруського міста-фортеці. Місто було укріплене трьома лініями валів і ровів. При розкопках виявлено залишки спалених глинобитних жител і госп. будівель, знайдено с.-г. знаряддя (залізні частини плугів, серпи, коси, лопати), знаряддя і вироби ремісників. У госп. приміщеннях збереглося багато обгорілого жита, пшениці, вівса, ячменю, проса та ін. с.-г. культур. На всій площі міста знайдено сотні кістяків людей, які загинули під час бою, а також зброю. Відкрито кілька скарбів срібних ювелірних виробів. Археол. дані й літописні відомості дають можливість припускати, що місто виникло в 2-й пол. 12 ст., його зруйнували і спалили монголо-татари 1241. Вважають, що це місто Ізяславль, яке згадується в давньоруських літописах.

ГОРОДИ́ЩЕ — залишки стародавнього укріпленого поселення або міста, що було оточене ровами та валами й часто захищене ще й природними перепонами (ярами, річками, болотами тощо). Найдавніші Г. на території УРСР датуються *мідним віком*. Відомі великі т. з. скіфські городища 6—5 ст. до н. е. (Немирівське, Гаврилівське, Кам'янське, Більське та ін.), що їх збудували осілі землеробські племена. Найдавніші давньоруські Г. належать до 2-ї пол. 1-го тис. н. е. (напр., Київське, 6 ст.) Більшість давньорус. Г. 9—13 ст.— це залишки феод. міст з *дитинцями* і *посадами* (Г. на місці давніх *Білгорода, Галича* тощо) або феод. замків (Г. на *Княжій горі*).

ГОРОДИ́ЩЕ — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Білій (бас. Сіверського Дінця), за 6 км від залізничної ст. Фащівка. 4,3 тис. ж. (1978). Птахорадгосп. Середня школа; мед. амбулаторія, клуб, 3 б-ки. Виникло на поч. 18 ст.

В. В. Городецький. Костьол у Києві. 1899—1909.

Городище. Пам'ятник С. С. Гулаку-Артемовському. Граніт. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1971.

ГОРОДИ́ЩЕ — місто Черкаської обл. УРСР, райцентр, на р. Вільшанці (притока Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в істор. джерелах 16 ст. як населений пункт на території, загарбаній феод. Литвою. Після *Люблінської унії 1569* Г. захопила шляхет. Польща. Населення Г. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54, *гайдамацькому русі*. Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1848 збудовано одну з перших на Україні цукроварню. Рад. владу в Г. встановлено 26.XI 1917. З 1956 Г.— місто. У Г.— цукрорафінадний комбінат, маслоцех Черкас. молокозаводу, пивоварний, хлібний, комбікормовий, цегельний з-ди, кар'єроуправління по видобуванню та обробці лабрадориту, міжколг. буд.-орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побут. обслуговування. 7 заг.-освітніх, музична, і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще цукр. пром-сті, радгосп-технікум, 3 лік. заклади, у т. ч. 2 лікарні; дит. санаторій. Палац культури, 3 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 7 б-к. У Г. народилися поет П. П. *Гулак-Артемовський,* композитор і співак С. С. *Гулак-Артемовський,* на честь якого в місті створено літ.-меморіальний музей. У Г. приїздив Т. Г. Шевченко до заслання і двічі влітку 1859. Архіт. пам'ятка — Покровська церква (1771). Пам'ятник С. С. Гулаку-Артемовському (1971, скульптор Г.Н.Кальченко, архітектор А. Ф Ігнащенко).

ГОРОДИ́ЩЕНСЬКИЙ РАЙО́Н— у центральній частині Черкаської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 63,7 тис. чол. (1978). У районі — 33 населені пункти, підпорядковані міській, 2 селищним і 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Городище*.

Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована річковими долинами та балками. Корисні копалини: граніти, лабрадорит, каолін, керамічні глини, піски. Найбільша річка — *Вільшанка*. Грунти чорноземні, темно-сірі та сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, берест, липа, ясен, клен) займають 16,1 тис. га. Переважає харч. пром-сть, є підприємства по виробн. буд. матеріалів та ін. Найбільші з них: городищенські цукрорафінадний комбінат, пивоварний з-д, Вільшанський цукр. комбінат, Мліївський технологічного обладнання, хлистунівські залізобетонних конструкцій та щебеневий з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Городище) та

ГОРОДИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

9 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 56,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 49,3 тис. га. Гол. культури: зернові (озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, жито) й технічні (цукр. буряки і соняшник). Розвинуте садівництво. Тваринництво спеціалізується на виробн. молока, м'яса (яловичини і свинини), яєць і частково вовни. У Г. р.— 20 колгоспів, радгосп, Мліївська дослідна станція садівництва ім. Л. П. Симиренка, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Городище і Цвіткове. Автошляхів— 772 км; у т. ч. з твердим покриттям — 310 км.

В районі — 32 заг.-освітні, 4 муз. та спортивна школи, одноріча школа садоводів, профес.-тех. уч-ще цукр. пром-сті, радгосп-технікум, 38 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. Палац культури, 20 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 32 кіноустановки, 50 б-к. У с. Мліеві Г. р.— меморіальний музей укр. вченого-садовода Л. П. *Симиренка* (він тут народився і працював), у с. Старосіллі, на батьківщині зачинателів соціалістичного змагання буряководів (рух п'ятисотенниць) М. С. *Демченко* і М. В. *Гнатенко,*— музей п'ятисотенницького руху. В смт Вільшані народився герой нар.-визвольної війни 1648—54 М. *Кривоніс,* у с. Валяві — вітчизн. живописець Г. Г. *Лапченко,* в с. Зеленій Діброві — укр. рад. живописець Ф. С. *Красицький,* в с. Журавці — укр. рад. письменник Є. М. *Кротевич*. У січні — лютому 1944 на території району відбувалися жорстокі бої в ході *Корсунь-Шевченківської операції 1944*. В Г. р. видається газета «Колгоспні лани» (з 1930).

О. Т. Москаленко.

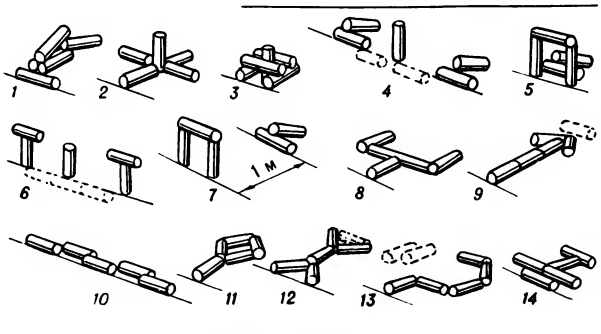

Городки. Побудування фігур: *1* — гармата; *2* — зірка; *3* — колодязь; *4* — артилерія; *5* — кулеметне гніздо; *6* — вартові; *7* — тир; *8* — виделка; *9* — стріла; *10* — колінчастий вал; *11* — ракета; *12* — рак; *13* — серп; *14* —літак; *15* — закритий лист.

ГОРОДИ́ЩЕНСЬКИЙ СКАРБ — скарб золотих і срібних речей, виявлений 1970 в одній із клітей давньоруського городища кінця 11—13 ст. поблизу с. Городища Деражнянського р-ну Хмельницької обл. Скарб складався з 206 ювелірних виробів. Інтерес становлять орнаментовані браслети-наручі, колти, персні з печатками *Рюриковичів*. Дослідники пов'язують цей комплекс з літописним м. Возьким, яке входило до складу *Болохівської землі*.

Літ.: Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області. «Археологія», 1975, в. 16.

О. М. Приходнюк.

ГОРОДКИ́, рюхи, чушки — російська нар. гра, що відбувається на спеціальному майданчику. Мета гри: кидками битки (палиця завдовжки до 1 м) вибити з майданчика («города», 2 × 2 м) послідовно певну кількість фігур (одна партія має 15 різних фігур), кожна з яких складається з 5 городків (дерев'яних циліндричних стовпчиків завдовжки 20 см, діаметром 4,5—5 см). Віддаль від місця кидка — дальня («кон») 13 м, ближня («напівкон») 6,5 м. Переможцем вважається гравець або команда, які витратили на це найменшу кількість биток. Гра складається з 3 або 5 партій. На тер. СРСР Г. відомі протягом кількох століть. У 1923 вперше встановлено єдині правила гри в Г. В 1936 засновано Всесоюзну федерацію городкового спорту.

ГОРО́ДНИКИ — категорія феодально залежних селян на Україні в 14—19 ст. Були власниками присадибних ділянок (городів) і відбували шляхті пішу *панщину*. Найматували в заможних селян, купців, багатих чумаків, цехових майстрів тощо. Становлячи значну частину сільс. бідноти, Г. брали участь у сел.-козац. повстаннях 16—17 ст., у *гайдамацькому русі* 18 ст. проти польс.-шляхет. гніту, в сел. виступах проти поміщиків у 1-й пол. 19 ст. Після *селянської реформи 1861* переважна більшість Г. дістала *дарчі наділи*.

ГОРО́ДНИЦЯ — селище міського типу Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. УРСР, на р. Случі (бас. Дніпра), за 45 км від

Вироби Городницького фарфорового заводу

залізничної ст. Новоград-Волинський. 5,8 тис. ж. (1978). В Г.— фарфоровий завод (з 1799), де виготовляють чайні сервізи, речі столового посуду, невеликих розмірів скульптуру. В усіх виробах (формах і розписах) зберігаються нар. традиції. Лісовий з-д. 3 заг.-освітні школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Ста-

ровинний парк. Г. виникла на поч. 18 ст.

ГОРО́ДНЯ — місто Чернігівської обл. УРСР, райцентр, за 4 км від залізничної ст. Городня. Г. вперше згадується в писемних джерелах поч. 17 ст. В 1654 Г. у складі Лівобережної України возз'єднана з Росією. Напередодні революції 1905—07 в Г. виникла с.-д. орг-ція. В листопаді 1905 в Городнянському пов. відбувалися масові сел. виступи (див. *Вихвостівська трагедія 1905*). Рад. владу в Г. встановлено в грудні 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (28.VIII 1941—24.IX 1943) в селищі і районі діяли підпільний райком партії, патріотична підпільна група, партизанські загони обласного з'єднання і з'єднання С. А. *Ковпака*. З 1957 Г.— місто. У Г.— льонозавод, хлібний, маслоробний, комбікормовий, обозобудівний і цегельний з-ди, харч. комбінат, торфопідприємство, міжколгоспна буд. орг-ція, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх і музична школи. Лікарня, дит. санаторій. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 2 бібліотеки. У Г. 1846 приїздив Т. Г. Шевченко. В Г. народилися укр. рад. хірург, акад. АН УРСР М. М. *Волкович*, нар. художник УРСР О. М. *Лопухов*.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ Авксентій Михайлович [6 (18).II 1896, слобода Тали, тепер село Кантемировського р-ну Воронезької обл.— 27.V 1942] — рад. військовий діяч, генерал-лейтенант. Член Комуністичної партії з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни на Україні. В 1924 закінчив Вищі стрілецькі курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 13-ю, потім — 6-ю арміями. Загинув під час боїв у районі Харкова. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Чернігівської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 49,8 тис. чол. (1978). В районі — 79 населених пунктів, підпорядкованих міській і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Городня*. Лежить у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, глини. Найбільша річка — *Снов* (прит. Дніпра). Переважають дерново-підзолисті, є також торфово-болотні грунти. Розташований у межах зони мішаних лісів. Ліси (гол. чин. сосна, дуб, береза, осика, вільха, липа) займають 42 тис. га. Найбільші підприємства: городнянські льонозавод, маслоробний, обозобуд., комбікормовий та Ковалівський спиртовий з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (м. Городня). Спеціалізація с. г.— землеробство картопляно-льонарського і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. У 1977 площа с.-г. угідь становила 94,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 66,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 26,7 тис. га. Гол. культури: картопля, льон, зернові. У Г. р.— 28 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Городня, Хоробичі. Автошляхів — 320 км, у т. ч. з твердим покриттям — 127 км.

У районі — 39 заг.-освітніх, музична школи; 51 лік. заклад, у т.ч. 6 лікарень. 18 будинків культури, 44 клуби, 54 кіноустановки, 58 б-к. У с. Сеньківці Г. р.— музей Ленінської дружби народів, біля села, на межі РРФСР, БРСР та УРСР, 1975 споруджено Монумент дружби народів. В с. Солонівці

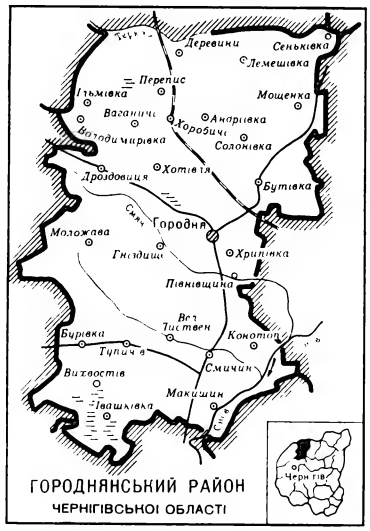

народилася революціонерка-народниця М. Ф. *Вєтрова*, в с. Тупичеві —укр. рад. поет П. О. *Дорошко*. Масовий виступ селян с. Вихвостова в роки першої рос. революції (див. *Вихвостівська трагедія 1905*) відображено в повісті М. Коцюбинського «Фата моргана». В Г. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1917).

П. Т. Сердюк.

ГОРОДОВИКО́В Ока Іванович [19.IX (1.X) 1879, хутір Мокра Єльмута, тепер станиця Пролетарська Ростовської обл.— 26.II 1960, Москва] — рад. військовий діяч, генерал-полковник (1940), Герой Рад. Союзу (1958). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Під час громадян. війни командував кав. частинами, з'єднаннями 1-ї і 2-ї Кінних армій. У 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, обіймав ряд командних посад, зокрема командира корпусу червоного козацтва. З 1941 — команд., з 1943 — заст. команд. кавалерією Червоної Армії. З 1947 — у відставці. Автор книг: «В лавах Першої кінної» (1939), «Спогади» (1957). Нагороджений 3 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ГОРОДОВІ́ КОЗАКИ́ — офіційна назва козаків на Лівобережній Україні з 2-ї пол. 17 до поч. 80-х рр. 18 ст. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 становили значну частину війська Б. Хмельницького. Після *возз'єднання України з Росією 1654* кількість Г. к. була визначена в 60 тис. чол., хоч фактично їх було більше. Г. к. володіли зем. ділянками, звільнялися від заг. податків і повинностей. Поділялися на «кінних», що брали участь у походах, «піших», які несли гарнізонну й сторожову службу, і «тяглих», що відбували повинності старшині. Г. к. зобов'язані були з'являтися у військо, маючи зброю і все бойове спорядження. Після *Андрусівського перемир'я 1667* частина рядових козаків потрапила в економічну, а згодом і кріпацьку залежність від старшини й була перетворена на *посполитих селян*. За царським указом 1735 попередні права збережено лише за *виборними козаками*. В 1783 Г. к. остаточно втратили привілеї й були прирівняні до *державних селян*, одержавши офіц. назву «малоросійські козаки».

ГОРОДО́К — місто Львівської обл. УРСР, райцентр, на р. Верещиці (притока Дністра). Залізнична ст. Городок-Львівський. Уперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1213. Входив до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 1349 Г. захопили польс. феодали. На поч. 15 ст. Г. дістав *магдебурзьке право*. В 16—18 ст. тут діяло *Городоцьке братство*. В Г. відбувся ряд повстань укр. населення проти польс. шляхти (найбільші 1611—17, 1648 і 1655; див. також *Городоцький бій 1655*). За 1-м поділом Польщі (1772) Г. відійшов до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 Г. у складі Зх. України загарбала бурж.-поміщицька Польща. На поч. 1921 в Г. виникла комуністична організація. В 1927, 1929 в містечку відбувалися страйки робітників під гаслами возз'єднання. В 1939 у складі Зх. України Г. возз'єднано з УРСР. З 1939 Г.— місто. В Г.— швейна та харчосмакова ф-ки, буд. кераміки та молочний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-освітніх і музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки. Архіт. пам'ятки: церква Благовіщення (1540—1600), дерев'яна церква Іоанна Хрестителя (1754), костьол з дзвіницею (15—18 ст.) Пам'ятники: В. І. Леніну, Б. Хмельницькому, рад. воїнам, що загинули під час визволення міста.

ГОРОДО́К — місто Хмельницької обл. УРСР, райцентр, на р. Смотричі (притока Дністра). Залізнична ст. Вікторія. Вперше згадується в істор. джерелах під 1392 як населений пункт на території, загарбаній феод. Литвою. В 2-й чверті 15 ст. Г. захопила шляхет. Польща. Населення Г. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54. Після 2-го поділу Польщі (1793) Г. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1906 в Г. виникла більшовицька група. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в с-щі і районі діяв партиз. загін. З 1957 Г.— місто. В Г.— верстатобуд., цукр., плодоконсервний з-ди, молочноконсервний і харч. комбінати, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 8 заг.-освітніх і музична

О. І. Городовиков.

Городнянський район. Монумент дружби народів на межі РРФСР, БРСР і УРСР біля села Сеньківки.

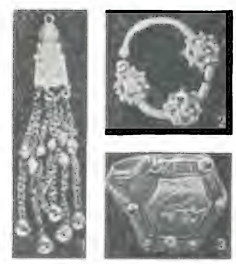

Городищенський скарб. Срібні підвіска (1), сережка (2) і перстень (3).

Горох посівний.

школи, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 б-ки, музей історії району.

ГОРОДО́ЦЬКЕ БРА́ТСТВО — громадська організація українських православних міщан Городка (тепер місто Львівської обл.) в кінці 16—18 ст. В 1590 Г. б. прийняло статут *Львівського братства*. В 1592—93 виступало проти сваволі перемишльського православного єпископа З. *Копистенського* і городоцького попа-намісника Г. Попеля, які намагалися підпорядкувати Г. б. своїй владі. В 1611 керівники братства очолили масовий виступ міщан, які вимагали права участі представників укр. населення в *магістраті*. З 2-ї пол. 17 ст. громад.-політ. значення Г. б. занепало, діяльність його обмежувалась утриманням школи і шпиталю.

ГОРОДО́ЦЬКИЙ БІЙ 1655 — відбувся між російсько-українськими військами та польсько-шляхетською армією біля м. Городка (тепер Львівської обл.) під час російсько-польської війни 1654—67. Розгромивши польс. кінноту під м. Бучачем (тепер Терноп. обл.), рос.-укр. війська змусили коронного гетьмана С. Потоцького відступити до Городка. Гол. сили військ Б. Хмельницького і В. В. *Бутурліна* почали облогу Львова, а проти польс.-шляхет. армії (40 тис.) під Городок було послано кінні (рейтарські) полки Г. Г. *Ромодановського* і козац. піхоту. 19 (29).IX поблизу Городка відбувся бій. Розгорнувши наступ на центр польс.-шляхет. табору, рос. рейтари не змогли відбити контратаку переважаючих сил ворога і відступили. Коли польс.-шляхет. військо почало переслідувати їх, укр. козаки несподівано вдарили з флангів і навальною атакою розгромили противника. Перемога в Г. б. мала велике значення для дальшої боротьби рос.-укр. військ проти шляхет. Польщі. Восени 1655 майже всі укр. і білорус. землі було визволено з-під влади польс.-шляхет. загарбників.

В. В. Грабовецький.

ГОРОДО́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у центральній частині Львівської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 79,1 тис. чол. (1978). У районі — 80 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Городок*. Лежить у межах Прикарпаття. Поклади вапняків. Найбільша річка — *Верещиця* (прит. Дністра). Грунти в основному темно-сірі опідзолені та чорноземні опідзолені. Ліси (сосна, бук, дуб, ясен) займають 9,2 тис. га. Найбільші підприємства: городоцькі з-д буд. кераміки, швейна та харчосмакова ф-ки, Комарнівський деревообр. комбінат, Великолюбінський спиртовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Городок) і 7 будинків побуту.

Спеціалізація с. г.— землеробство буряківничо-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 55,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 39,5 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, льон. Розвинуті скотарство, свинарство. В Г. р.— 12 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Городок-Львівський, Любінь Великий, Комарне-Бучали. Автошляхів — 264 км, у т. ч. з твердим покриттям — 196 км.

В районі — 56 заг.- освітніх, 2 муз. школи, радгосп-технікум (с. Вишня); 60 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; санаторій «Великий Любінь», 13 будинків культури, 54

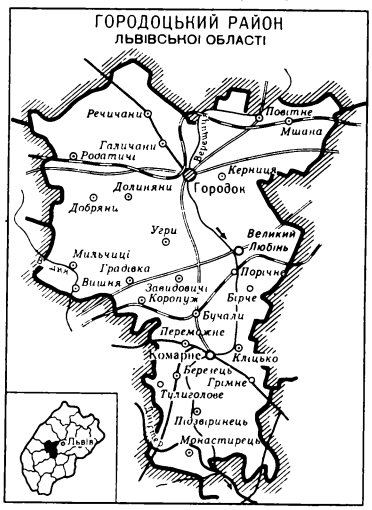

клуби, 4 кінотеатри, 56 кіноустановок, 69 б-к. У с. Бірчому Г. р. народився укр. драм. актор А. С. *Шеремета*. В Г. р. видається газ. «Серп і молот» (з 1939).

М. І. Гетьман.

ГОРОДО́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Хмельницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 76,9 тис. чол. (1978). В районі — 76 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 28 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Городок*. Лежить у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, піски, глини. Є мінеральні води. Гол. річки — *Смотрич* і *Збруч* (бас. Дністра). Грунти сірі та темно-сірі опідзолені, а також чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, граб, осика, ялина, береза, ясен) — 11,7 тис. га. Підприємства маш.-буд. та харч. пром-сті. Найбільші з них: городоцькі верстато-

буд. і плодоконсервний з-ди, цукр. і молочноконсервний комбінати. Комбінат побутового обслуговування (Городок) і 2 будинки побуту.

Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 83,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, кормові. В районі — 27 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Вікторія та Лісоводи. Автошляхів — 475 км (з твердим покриттям — 320 км).

У районі — 51 загальноосв., музична та спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 78 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 30 будинків культури, 42 клуби, кінотеатр, 64 кіноустановки, 64 б-ки, музей історії району. В смт Сатанові — залишки фортеці 16—18 ст. В Г. р. видається газ. «Прапор Ілліча» (з 1931).

А. І. Лісовський.

ГОРОДО́ЦЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ ЗАВО́Д імені XXV з'їзду КПРС —підприємство цукрової промисловості. Розташований у м. Городку Хмельн. обл. До складу Г. ц. з. входять два цукр. з-ди. Перший збудовано 1839, другий введено в дію 1952. В 1957 з-ди об'єднано. Потужність обох заводів 1977 становила 6,6 тис. т переробки цукр. буряків на добу (1-й з-д — 1,5 тис. т, 2-й з-д — 5,1 тис. т). Осн. продукція: цукор-пісок, кормова патока та сухий жом. У 1977 на комбінаті перероблено 841,2 тис. т буряків, вироблено 68,5 тис. т цукру-піску, 7,5 тис. т жому, 37,7 тис. т кормової патоки (1965 — відповідно 93,1 тис. т, 5,1 тис. т, 25,5 тис. т). На Г. ц. з. механізовано трудомісткі виробничі процеси; автоматизовано процеси живлення парових котлів, роботу мірників сирового дифузійного соку, регулювання температурного режиму нагрівання соків тощо.

О. Я. Виньковецький.

ГОРОДО́ЦЬКО-ЗДО́ВБИЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура кінця 3-го — 1-ї чверті 2-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені на території Ровенської, Волинської, частково Львівської областей і Пд.-Сх. Польщі. Назва культури походить від назв сіл Городок Ровенського р-ну і Здовбиця Здолбунівського р-ну Ровенської обл., поблизу яких виявлено поселення цієї культури. Носієм Г.-з. к. була одна з груп племен *шнурової кераміки культури*. Г.-з. к. поділяється на ранній (городоцький) і пізній (здовбицький) етапи. При розкопках пам'яток Г.-з. к. відкрито залишки наземних жител і поховання в курганах, ямах і кам'яних гробницях, знайдено посуд, оздоблений шнуровим орнаментом, кам'яні й кістяні знаряддя, мідні прикраси. Заняття племен Г.-з. к.— скотарство, землеробство, виготовлення крем'яних знарядь для власних потреб і для обміну. Г.-з. к. була осн. компонентом пізніших *комарівської культури* і *тшинецької культури*.

І. К. Свешников.

ГО́РОДСЬК, Городеськ — давньоруське місто на березі р. Тетерева поблизу сучасного с. Городського Коростишівського р-ну Житомирської обл. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1257. Археол. дослідження Г. провадилися 1936, 1946—47, 1955—58. Відкрито 3 городища та 4 могильники. При розкопках «Малого городища» й городища «Червона гора» виявлено залишки житлових і ремісничих зрубних будівель, зернові ями, залізоплавильні горна, знайдено землеробські знаряддя, побутові речі, зброю тощо. Центром Г. було городище «Вали» (11—13 ст.), оточене земляним валом, внутр. частина якого складалася з двох рядів дерев'яних клітей-зрубів. Під руїнами знайдено коси, серпи, сокири, ножі, замки, точильні бруски, жорна, глиняний кружальний посуд, обгоріле зерно пшениці, ячменю та ін. культур, а також прикраси з бронзи, срібла й скла. До городища прилягав неукріплений посад, у якому жили ремісники. При розкопках його було знайдено залізоплавильні горна, піч для випалювання посуду. Г. був одним з центрів давньорус. металургії, його населення займалося видобуванням і обробкою заліза, гончарством, ювелірною справою, с. г. Місто зруйноване під час монголо-тат. навали.

ГОРОДСЬКО́Й Яків Зіновійович [11 (23).X 1898, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 5.I 1966, Київ] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн. війни. Почав друкуватися 1916. Автор збірок віршів: «Моя країна» (1935), «Дорога на Ірпінь» (1936), «Зелене листя» (1938), «Зброя» (1942), «Повернення» (1946) та ін.; п'єс: «Залізна бригада» (1933), «Останній раунд» (1935). Перекладав рос. мовою вірші Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, В. Сосюри.

Тв.: Киевские стихи. К., 1958; Отступление смерти. К., 1968; Укр. перекл. — Поезії. Х., 1934.

ГОРОДЦО́В Василь Олексійович [11 (23).III 1860, с. Дубровичі, тепер Рязанського р-ну Рязанської обл.— 3.II 1945, Москва] — російський рад. археолог, засл. діяч науки РРФСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1938. З 1918 — професор Моск. ун-ту. Вивчав пам'ятки різних епох — від *палеоліту* до середньовіччя. Склав періодизацію *бронзового віку* Сх. Європи. Провів значні археол. дослідження на Полтавщині, Харківщині й Донеччині. Нагороджений орденом Леніна.

Літ.: Крупнов Е. И. О жизни и научной деятельности В. А. Городцова. В кн.: Советская археология, т. 25. М., 1956.

ГОРОЖА́НКІН Іван Миколайович [16 (28). VIII 1848, Воронеж — 7 (20).XI 1904, Москва] — російський ботанік. Професор (з 1881) Моск. ун-ту; основоположник порівняльно-морфологічного напряму у вітчизн. ботаніці. Дослідив статевий процес у хвойних, вперше описав *плазмодесми*; запровадив поняття *архегоніальні рослини* як окрему таксономічну одиницю; вивчав морфологію зелених водоростей. Створив моск. морфологічну школу ботаніків.

ГОРОСКО́П (грец. ὡροσκόλος, від ὥρα — час, тривалість і σκολέω — спостерігаю) — таблиця для «провіщання долі» людини й майбутніх подій, яку «визначають» на основі розміщення небесних світил у момент народження людини чи на початку якої-небудь події. Одна з форм марновірства. Див. також *Астрологія*.

ГОРОСУ́В, Горосов — герой українських нар. фантастичних казок. Як і *Вернигора*, Г. уособлював собою велетня, здатного пересувати гори; втілення нар. ідеалу величі людської праці. Побратим *Котигорошка*, Випийморя й Ломиліса.

ГОРОТЕЛІ́Я (від грец. ὥρα — час, тривалість і τέλος — здійснення, завершення) — звичайний середній темп еволюційного процесу. Характерний для *еволюції* багатьох груп організмів (напр., для хижих ссавців, деяких черевоногих молюсків та ін.). Див. також *Брадителія*.

ГОРОУТВО́РЕННЯ — сукупність внутрішніх і зовнішніх геологічних процесів, що спричинюють утворення гір. Г. пов'язане з тектономагматичними перетвореннями в *мантії* та *земній корі*, що зумовлюють піднятя окремих ділянок земної поверхні.

Причиною таких піднять, як вважають, можуть бути збільшення щільності й об'єму *верхньої мантії*, дегазація мантії, *метаморфізм* осадочних гірських порід, переміщення плит земної кори і верхньої мантії тощо.

На ранніх етапах Г. провідна роль належить внутр. процесам (*тектонічним рухам* і вулканізмові), на пізніших — зовнішнім (*денудації, ерозії, вивітрюванню* тощо). На відміну від внутрішніх, створюючих, зовн. процеси — руйнівні. Згасання тектонічної й магматичної активності свідчить про старіння гір, які поступово руйнуються.

Залежно від переважання того чи ін. гороутворюючого процесу розрізняють тектонічні, вулканічні й денудаційні гірські споруди (див. *Гори*). Гороутворюючі процеси охоплюють різні типи земної кори. На місці *геосинкліналей* утворюються складчасті гірські споруди (Карпати, Кавказ), на платформах — епіплатформені гори зі слабо виявленою складчастістю (Становий хр., плато Колорадо та ін.). На океанічній корі виникають серединно-океанічні (*Серединно-Атлантичний хребет*), брилові (хр. Ломоносова та ін.) хребти та острівні дуги (Курильська, Алеутська). Вулканічні гори утворюються на корі як материкового (напр., Везувій), так і океанічного (вулкани Мауна-Кеа, Мауна-Лоа на Гавайських о-вах) типів. Г. супроводиться формуванням родовищ корисних копалин: на підняттях — металевих, у передгірних прогинах — нафти й газу. *Ю. М. Довгаль.*

ГОРО́Х (Pisum) — рід однорічних і багаторічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Стебло сланке або прямостояче заввишки 15—250 см. Листки складні, парноперисті, закінчуються вусиками. Квітки різного кольору — від білого до пурпурово-фіолетового. Плід — біб. 6 видів, поширених переважно в Середземномор'ї і Передній Азії. В СРСР 6 видів, у т. ч. в УРСР — 3, з них у культурі 2: Г. посівний і Г. польовий, або *пелюшка*. Найважливіше госп. значення має Г. посівний (P. sativum) — цінна зернобобова культура, містить білки, 20—48% крохмалю, 4—10% цукрів, жир, клітковину, золу, каротин, вітаміни B_1, B_2, C та ін. Зерно Г. споживають недостиглим, вареним, консервованим (зелений горошок), переробляють на борошно — цінний концентрований корм для с.-г. тварин (табл.). Урожайність на Україні 18—25 ц/га, в передових г-вах 30—40 ц/га. На Україні поширені районовані сорти (табл.). В УРСР посівна площа Г. 1977 становила 886 тис. га.

Літ.: Чорнобривенко С. И. Зернобобовые культуры на Украине. К.—Х., 1947; Федотов В. С. Горох. М., 1960; Генералов Г. Ф., Шалаєв М. С. Сорти і агротехніка зернобобових. К., 1961; Шульга М. С. Горох. К., 1971; Макашева Р. Х. Горох. Л., 1973.

ГОРО́ХІВ — місто Волинської обл. УРСР, райцентр, на р. Липі (бас. Дніпра), за 9 км від залізничної ст. Горохів. Уперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1240. Входив до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 2-й пол. 14 ст. Г. загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Після 3-го поділу Польщі (1795) возз'єднаний з Росією. В липні 1919 Г. загарбали білополяки. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшов до Польщі. В 1939 Г. в складі Зх. України було возз'єднано з УРСР. З 1939 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації міста (26.VI 1941—18.VI 1944) в районі Г. діяли загони партизан-

Районовані сорти гороху на Україні в 1979

Беладонна 136
Віола
Ворошиловградський 29
Глоріоза поліпшений
Горьковський 186
Зерноградський
Кубанець 1126
Львовський зеленозерний
Мироновський 186
Невиснажний 195
Неосипаючий 1
Овочевий 76
Одеський 58
Рамонський 77
Ранній грибовський 11
Ранній консервний 20/21
Союз 10
Узбецький 71
Укісний 1
Уладівський 6
Уладівський 9
Уладівський 10
Уладівський ювілейний
Харківський 74
Харківський 131
Чернігівський 190
Чудовий 240

Хімічний склад (%) і кормова цінність гороху

Корми з гороху	Вода	Азотисті речовини		Жир	Клітковина	Безазотисті екстрактивні речовини	Зола	Кормових одиниць, у 100 г корму	Перетравного протеїну, у 100 г корму
		протеїн	в т.ч. білки						
Зерно	13,6	22,2	19,8	1,9	5,4	54,1	2,8	114,8	19,5
Солома	15,6	7,4	6,8	1,7	33,0	37,9	5,0	30,0	3,5
Сіно	16,2	16,6	11,5	3,0	24,5	32,3	7,4	49,5	12,8
Полова	14,9	7,1	6,1	2,1	35,1	34,6	6,2	51,0	3,5
Зелена маса	80,9	3,9	2,8	0,6	3,2	9,6	1,8	16,0	2,8
Силос	80,5	2,9	1.6	1,0	5.5	8.3	1,8	15,0	2,0

Горохівка річкова.

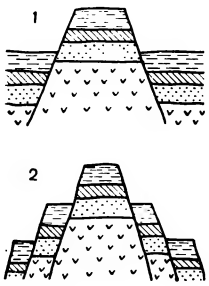

Горсти:
1 — одноступінчастий;
2 — багатоступінчастий.

Гортензія великолиста.

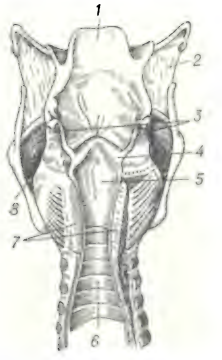

Гортань людини:
1 — надгортанник; *2* — під'язиково-щитовидна перетинка; *3* — черпакуваті хрящі; *4* — голосова зв'язка; *5* — порожнина гортані; *6* — порожнина трахеї; *7* — персневидні хрящі; *8* — щитовидний хрящ.

ських з'єднань П. П. *Вершигори* і М. І. *Наумова*. В місті — ливарномех., 2 цегельні, первинного виноробства з-ди, хлібокомбінат, лісництво, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Радгосптехнікум, 2 заг.-освітні і музична школи; 3 лік. заклади, в т. ч. лікарняний комплекс. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Меморіальний комплекс Холм Слави (1967) з Музеєм Слави.

ГОРО́ХІВКА (Pisidium) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина дуже маленька (довж. 2—10 мм), овальна або клиноподібна, верхівка наближена до заднього краю. Поширені по всій земній кулі. Живуть у прісних водоймах повсюди (в ріках, озерах, ставках, болотах, печерних водах тощо). У фауні СРСР — 25 видів, у т. ч. УРСР — 11, з них звичайні: Г. р і ч к о в а (P. amnicum), б л и с к у ч а (P. nitidum), б о л о т я н а (P. casertanum). Г. є кормом для деяких риб. У викопному стані відомі з еоцену.

А. Л. Путь.

ГОРО́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Волинської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 64,6 тис. чол. (1978). У районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, 2 селищним і 24 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Горохів*. Лежить у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, крейда, пісок, глина. Найбільші річки: Липа і Стир (бас. Дніпра). Грунти чорноземні, сірі і темно-сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, сосна, береза, граб, осика) займають 11,1 тис. га. Найбільші підприємства: горохівські цукрокомбінат, маслосироробний, плодоконсервний і ливарно-мех. з-ди. Килимарство, гончарний промисел. Комбінат побутового обслуговування (м. Горохів) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство буряківничо-зернового й тваринництво молочно-м'ясного напрямів. С.-г. угіддя 1977 становили 82,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 74,6 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля. В Г. р.— 22 колгоспи, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Горохів, Сенкевичівка, Брани, Звиняче. Автошляхів — 377 км, у т. ч. з твердим покриттям — 250 км. У районі — 76 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, зоотехнічний технікум (м. Берестечко), радгосп-технікум (м. Горохів), 84 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні, 29 будинків культури, 56 клубів, кінотеатр, 87 кіноустановок, 69 б-к. Музеї: історичний (Берестечко) та революц. і бойової слави (Горохів). Архіт. пам'ятки: в м. Берестечку — Троїцький костьол та дзвіниця (1711); в селах Вільхівці, Квасові. Підберезді та ін.— дерев'яні церкви (17—18 ст.). У Г. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1939).

А. Д. Семерей.

ГОРОХОВА́ТСЬКИЙ Ярослав Борисович (17.IX 1925, м. Олександрія, тепер Кіровоградської обл.— 28.V 1976, Київ) — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. У 1950 закінчив Київ. ун-т. З 1950 працював в Ін-ті фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Осн. праці присвячені гетерогенному *каталізу*. Дослідив закономірності кінетики, макрокінетики та механізму неповного окислення вуглеводнів у газовій і рідинній фазах, вплив будови олефінів на їхню адсорбційну і реакційну здатність, зв'язок між каталітичними й електрофіз. властивостями каталізаторів, фотокаталітичне окислення вуглеводнів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

К. М. Холявенко.

ГОРОХО́ВСЬКА Марія Кіндратівна (н. 17.X 1921, м. Євпаторія) — українська рад. гімнастка, засл. майстер спорту (з 1952). Абсолютна олімпійська чемпіонка (1952) з спортивної гімнастики. Абсолютна чемпіонка СРСР (1951—52); чемпіонка СРСР (1948—54) з окремих видів спортивної гімнастики. Виступала 1951—56 за «Будівельник» (Харків). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ГОРОХУВА́ТКА — річка в Київській обл. УРСР, ліва притока Росі (бас. Дніпра). Довж. 53 км, площа бас. 489 км². Використовують для зрошування і риборозведення.

ГОРО́ШОК (Vicia) — рід багаторічних, рідше однорічних трав'янистих рослин род. *бобових*. Листки парноперистоскладні. Квітки по 1 або 2—3 в пазухах листків або зібрані в китиці. Понад 160 видів, поширених переважно в Пн. півкулі. В СРСР — 83 види, в т. ч. в УРСР — 30, майже всі вони — кормові рослини, з них 3 види в культурі. Найбільше значення має Г. п о с і в н и й, або *вика* (V. sativa). Культивують і Г. о з и м и й, або в о л о х а т и й (V. villosa), та Г. п а н о н с ь к и й (V. pannonica) — однорічні кормові рослини.

ГО́РСТ (нім. Horst, букв.—гніздо) — тектонічна форма порушення залягання гірських порід. Являє собою переважно видовжену, відносно підняту ділянку *земної кори*, обмежовану опущеними по лініях *скидів* ділянками. Розрізняють Г. прості, або одноступінчасті (обмежовані двома скидами), та багатоступінчасті (з кількома скидами). Г. виявлені в рельєфі і вигляді гір (Алтай, Тянь-Шань тощо), іноді вони знівельовані пізнішими геол. процесами і їх можна встановити лише за характером залягання гірських порід.

ГО́РТАННІ МІШКИ́ — випини слизової оболонки *гортані* у деяких ссавців; беруть участь в утворенні *голосу* (як резонатори). Добре розвинені парні Г. м. у людиноподібних мавп, є в осла, коня, тапіра та деяких зубатих китоподібних. У куниці, більшості мавп, деяких беззубих китоподібних, антилоп та ін. іноді утворюється ще й непарний Г. м. Особливо розвинені Г. м. у мавп *ревунів*, крики яких чути за кілька кілометрів.

ГОРТА́НЬ, горлянка — початковий відділ *трахеї* в наземних хребетних тварин і людини. Складається з хрящів, з'єднаних рухомо *зв'язками* і *м'язами*. Порожнина Г. вистелена зсередини *слизовою оболонкою*. Г. проводить повітря з глотки в трахею (при вдиху) і назад; надгортанником закриває вхід до трахеї при ковтанні; у ссавців Г. є. частиною *голосового апарата*.

ГОРТЕ́НЗІЯ, гідрангія (Hydrangia) — рід рослин родини гортензієвих. Кущі, зрідка дерева. Листки супротивні або розташовані кільчасто по 3, з зубчастими краями. Квітки зібрані в щитки або волоті. Плід — коробочка. 80 видів, поширених у Пд. і Пн. Америці і в Сх. Азії. Розводять Г. заради великих, красивих суцвіть. В СРСР, у т. ч. УРСР, у садах і парках вирощують Г. в о л о т и с т у (H. paniculata), Г. ч е р е ш ч а т у (H. petiolaris), Г. п р о м е н е в у (H. radiata) та ін., а в оранжереях для вигонки квітів — Г. в е л и к о л и с т у, або с а д о в у (H. macrophylla). Квітки у Г. великолистої рожеві, білі або червоні.

Т. М. Черевченко.

ГО́РТОБАДЬ— національний парк в Угорщині, на лівому березі р. Тиси, в межах Середньодунайської рівнини. Пл. 52 тис. га. Створений 1973 для вивчення й охорони природних ландшафтів найбільшого степового масиву Центр. Європи. Переважає сухолюбна рослинність на деградованих чорноземах та галофітна на солонцях і солончаках. З тварин в Г. водяться ховрах, тхір, полівки, ласка, а також куріпка, перепілка, жайворонок, боривітер.

О. К. Ющенко.

ГОРУ́ЦЬКІВСЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ 1907 — розправа австрійської влади над селянами в с. Горуцькому (тепер с. Гірське Миколаївського р-ну Львівської обл.). Під тиском революц. боротьби трудящих Австро-Угорщини, під впливом рос. революції 1905—07 в країні було введено новий виборчий закон. Однак він позбавляв виборчого права багатьох трудящих українців, усіх жінок. Під час виборів 24.V на виборчій дільниці в с. Горуцькому зібралося бл. 1 тис. селян-виборців сіл Раделичі, Липівці та ін. Селяни замість місц. поміщика висунули кандидатами в депутати до рейхсрату своїх представників. Влада застосувала проти селян зброю: 4 чол. було вбито, 9 — тяжко поранено. Ці події стали поштовхом до заворушень

у Дрогобицькому й Турківському повітах.

ГОРЧАКО́В Олександр Кирилович [1(14). VII 1900, м. Єкатеринодар, тепер Краснодар — 11. VIII 1960, Київ] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1949. Закінчив Харків. мед. ін-т (1924). Працював асистентом і доцентом 2-го Харків. мед. ін-ту (1933—41). З 1950 — професор Київ. стоматологічного ін-ту, з 1954 — Київ. мед. ін-ту. Праці Г. присвячені проблемі шоку й хірургічному лікуванню ендокринних захворювань, зокрема щитовидної залози і надниркових залоз. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГОРЧАКО́В Олександр Михайлович [4 (15).VII 1798, Хаапсалу — 27.II (11.III) 1883, Баден-Баден, поховано в Петербурзі] — російський держ. діяч, дипломат, канцлер (з 1867), князь. В 1856—82 — міністр закорд. справ. Активно захищав інтереси Росії на Віденській конференції 1855 (див. *Кримська війна 1853—56*). На Лондонській конференції 1871 добився ліквідації статті *Паризького мирного договору 1856* про обмеження суверенітету Росії на Чорному м. Очолював рос. делегацію на *Берлінському конгресі 1878*.

ГОРЧАКО́ВА Галина Олександрівна (н. 18.VIII 1925, с. Жихар Харків. обл., тепер ввійшло у межі м. Харкова) — український рад. лікар-біохімік і курортолог, професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1957. У 1947 закінчила Харків. мед. ін-т. З 1966 — директор Одес. н.-д. ін-ту курортології. Праці Г. присвячені біохімії мікробів, одержанню *алергенів*, вивченню механізмів діяння на організм людини природних лікувальних факторів, організації курортологічної справи. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю.

ГОРШКО́В Андрій Андрійович [22.IX (4.X) 1898, с. Нікольське, тепер Камишловського р-ну Свердловської обл.— 12.IV 1972, Київ] — рад. вчений у галузі ливарного виробництва, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1953. Закінчив Уральський політех. ін-т (1926), викладав у ньому (1937—57). Перший директор (1958—62) Ін-ту ливарного виробництва (тепер Ін-т проблем лиття) АН УРСР. Створив курс «Теоретичні і технологічні основи ливарного виробництва» (1947). Удосконалив технологію виготовлення чавунних вагонних коліс, досліджував проблеми модифікування чавуну, використання бентонітів у формувальних сумішах тощо. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ГОРШКО́В Сергій Георгійович [н. 13 (26).II 1910, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельницької обл.] — рад. військ. діяч, Адмірал флоту Рад. Союзу (1967), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1942. На флоті з 1927. В 1941 закінчив курси при Військ.-мор. академії. З жовтня 1941 — команд. Азовською військ. флотилією, з серпня 1942 — заст. команд. Новорос. оборонним районом, з листопада 1942 — команд. 47-ю армією. З 1943 — команд. Азовською, з 1944 — Дунайською військ. флотиліями. З січня 1945 — команд. ескадрою, з 1948— нач. штабу, з 1951 — команд. Чорномор. флотом. У 1955 — перший заст. головнокоманд., з січня 1956 — головнокоманд. ВМФ і заст. міністра оборони СРСР. На XXII—XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОРЮНО́В Сергій Кіндратович [25.IX (7.X) 1889, с. Ушаковка, тепер Атяшевського р-ну Мордовської АРСР — 2.X 1967, Київ] — рад. військ. діяч, генерал-полковник авіації (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-повітр. академію. Брав участь у боях у районі оз. Хасан (1938), рад.-фінл. війні 1939 — 40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував ВПС фронту, напряму та повітр. армією в складі Пд., Пн.-Кавказ. і 2-го Укр. фронтів. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1956 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОРЮ́ЧІ СЛА́НЦІ — тверда горюча корисна копалина, що складається переважно з мінеральної речовини (70—90%) і частково з органічної (10—30%) речовини. Мінеральна речовина представлена кальцитом, доломітом, гідрослюдами, монтморилонітом, каолінітом, польовими шпатами, кварцом, піритом тощо. До складу органіч. речовини входять гол. чин. рештки найпростіших водоростей. Колір коричнювато-сірий або оливково-сірий. Утворюються на дні водойм при розкладанні органічних решток без доступу кисню. В СРСР родовища Г. с. відомі в РРФСР (Куйб. та Ленінгр. області, Забайкалля та ін.), в Ест. РСР, БРСР, на Україні (зокрема в Карпатах) та в ін. районах. Використовують як енерг. паливо та для одержання горючих газів, бензину, гасу, мастил, парафіну, фенолу, буд. матеріалів. Див. також *Сланці*.

ГОРЮ́ШКІН Микола Іванович [18.XI (1.XII) 1915, с. Шарапкине, тепер м. Свердловськ Ворошиловградської обл.— 12.XI 1945] — рад. військовослужбовець, гвардії майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1943. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти, батальйону і заст. командира полку воював на Пд.-Зх., Брянському, Сталінградському і 1-му Укр. фронтах. Відзначився при форсуванні Дніпра й Одеру. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, медалями.

ГОРЯ́ЧКІН Василь Прохорович [17 (29).I 1868, с. Викса, тепер Горьковської обл.— 21.IX 1935, Москва] — рад. учений, засновник науки про с.-г. техніку, почесний член АН СРСР (з 1932) і дійсний член ВАСГНІЛ (з 1932). Закінчив фіз.-матем. факультет Моск. ун-ту (1890) і Моск. вище технічне училище (1894). З 1896 викладав курс «С.-г. машини і двигуни» в Моск. с.-г. ін-ті. В 1919—20 — ректор Петровської (тепер Тімірязєвської) с.-г. академії, 1929 — директор Всесоюзного ін-ту с.-г. механіки (згодом — с.-г. машинобудування).

ГО́РЬКИЙ Максим [літ. псевд. Пєшкова Олексія Максимовича; 16 (28).III 1868, Нижній Новгород, тепер Горький — 18.VI 1936, Горки, під Москвою, похований у Москві на Красній площі] — російський рад. письменник, основоположник літератури соціалістичного реалізму. Родоначальник рад. л-ри. Н. в сім'ї столяра. Рано втратив батьків. З 11 років змушений піти «в люди»; працював «хлопчиком» у крамниці, вантажником, пекарем тощо; глибоко пізнав життя тогочасної Росії. В 1884—88 відвідував революц. гуртки. Учасник революц. пролет. руху, першої рос. революції. Тричі був заарештований (1889, 1901, 1905). Співробітничав у більшовицьких газетах «Звезда» і «Правда». В 1915 заснував журн. «Летопись». У період підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. недооцінював організуючу силу партії, революц. пролетаріату, можливість союзу його з селянством, побоювався наступу анархо-індивідуалістичної дрібновласницької стихії. Позбутися цих помилок Г. допоміг В. І. Ленін, який відіграв велику роль в ідейному і творчому зростанні письменника. В перші роки після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. проводив напружену громадську і літ. роботу як один з керівників літ.-худож. життя країни. Восени 1921 за порадою і при сприянні В. І. Леніна виїхав за кордон на лікування; з 1924 жив в Італії (Сорренто). В 1931 повернувся на батьківщину. Був організатором і головою 1-го Всесоюзного з'їзду рад. письменників (1934). З 1934 очолював Спілку письменників СРСР. Брав участь в організації міжнар. антифашист. конгресів. Почав друкуватися 1892 (оповідання «Макар Чудра»). У зб. «Нариси і оповідання» (т. 1—3, 1898—99) показав загнивання тодішнього суспільного ладу, відобразив наростання пролет. революц. руху в Росії. В романах «Фома Гордєєв» (1899), «Троє» (1900) критикував капіталізм з пролет. позицій, виступав проти анархічного бунтарства одинаків; у п'єсі «Міщани» (1901) викрив бурж. ідеологію, створив образ революціонера-робітника, у п'єсі «На дні» (1902) змалював долю людей «дна», розвінчав псевдогуманізм. П'єси «Дачники» (1904), «Діти сонця», «Варвари» (обидві — 1905) — з життя рос. інтелігенції. П'єса «Вороги» та роман «Мати» (1906), який високо

С. Г. Горшков

С. К. Горюнов.

М. І. Горюшкін.

В. П. Горячкін.

Максим Горький.

оцінив В. І. Ленін,— про зростання революц. свідомості мас, боротьбу рос. пролетаріату. Г. в своїй творчості показував приреченість і розклад рос. буржуазії, викривав ренегатство бурж. інтелігенції, «філософію» провінційного міщанства (п'єси «Останні», 1908; «Васса Железнова», 1910; «Зикови», 1913; повісті: «Городок Окуров», 1909; «Життя Матвія Кожем'якіна», 1910—11). Новим, вищим етапом літ. діяльності Г. є його післяжовтнева творчість. Він написав серію літ. портретів — спогадів про письменників (Л. Толстого, В. Короленка, Л. Андрєєва, С. Єсеніна), діячів революц. руху (Л. Красіна, Камо), нарис «В. І. Ленін», завершив автобіографічну трилогію («Дитинство», 1912—13; «В людях», 1914) романом «Мої університети» (1922). Худож. узагальненням історії трьох поколінь рос. буржуазії є твір «Діло Артамонових» (1925). В епопеї «Життя Клима Самгіна» (4 тт., 1925—36) правдиво відтворив життя Росії за 40 років на шляху до Великого Жовтня. У п'єсі «Єгор Буличов та інші» (1933) показав неминучість загибелі бурж. світу і перемоги соціалістичної революції. В публіцистичних статтях, нарисах (зб. «По Союзу Рад», «Оповідання про героїв»), п'єсі «Сомов та інші» (1931) стверджував успіхи соціалістичного будівництва в країні, виступав на захист миру, демократії й соціалізму. Г.— літ. критик й теоретик л-ри. У зб. «Про літературу» (1937, посмертно) обґрунтовано принципи соціалістичного реалізму, розроблено осн. проблеми марксистсько-ленінської естетики.

Життя і творчість Г. пов'язані й з Україною. В різні роки він відвідав Київ, Харків, Херсон, Одесу та ін. У 1897 і 1900 жив у с. Мануйлівці на Полтавщині. Високо оцінював творчість Т. Шевченка, сприяв виданню його творів і творів ін. укр. письменників. Життя укр. народу до революції змалював у творах «Омелян Пиляй», «Ярмарок у Голтві», «Мати», «М. М. Коцюбинський», «Мій супутник», «Велика любов» та ін. З кінця 90-х рр. в укр. журналах і газетах з'явилися переклади ранніх творів Г. Про Г. як одного з світочів рос. народу писав І. Франко. Близька дружба зв'язувала Г. з М. Коцюбинським. За рад. часу Г. побував у Куряжі під Харковом в дит. колонії, якою завідував А. Макаренко, на новобудовах України. Одним з перших писав про трудівників Дніпрогесу (нариси «По Союзу Рад»), зустрічався й листувався з П. Тичиною, О. Корнійчуком, І. Микитенком. П'єси Г. ставляться в укр. театрах. Уперше на укр. рад. сцені п'єсу Г. («На дні») поставив 1920 Київський укр. драм. театр ім. І. Франка. На Україні за оповіданням «Мальва», романом «Мати» знято однойменні фільми; композитор Г. Жуковський за поемою Г. «Дівчина і Смерть» створив однойменний балет. Укр. мовою твори Г. перекладали Леся Українка, П. Тичина, М. Рильський, А. Головко, П. Панч, С. Скляренко та ін. Г. споруджено пам'ятники у багатьох рад. містах, зокрема в Харкові, Донецьку, Ялті, с. Кандибиному Миколаївської обл., де в 1891 побував Г. В с. Мануйлівці відкрито *Горького О. М. музей*.

Г. нагороджений орденом Леніна. Іл. див. між с. 448—449

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—25. М., 1968—76; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1979 [В 16-ти томах]; Укр. перекл.— Твори, т. 1—16. К., 1952—55.

Літ.: В. И. Ленин и А. М. Горький. Письма. Воспоминания. Документы. М., 1969; Луначарский А. В. О Горьком. М., 1975; Летопись жизни и творчества А. М. Горького, в. 1—4. М., 1958—60; М. Горький в воспоминаниях современников. М., 1955; Велика дружба. Максим Горький у зв'язках з українським народом, його культурою і літературою. К., 1959; Воробьев В. Ф. А. М. Горький о партийности и народности литературы. К., 1968; Жук Н. Й. Горький і Україна. К., 1968; Слово про Буревісника. Максим Горький і українська культура. К., 1968; Овчаренко А. И. Публицистика М. Горького. М., 1965; Волков А. А. А. М. Горький и литературное движение советской эпохи. М., 1971; Бялик Б. А. М. Горький — драматург. М., 1977; Федин К. А. Горький среди нас. М., 1977.

М. Ф. Матвійчук.

ГО́РЬКИЙ (до 1932 — Нижній Новгород) — місто, обласний центр РРФСР. Розташований біля злиття ріки Оки з Волгою. Значний річковий порт, залізничний вузол, аеропорт. 1344 тис. ж. (1979). Поділяється на 8 міських р-нів.

Засн. 1221 під назвою Новгород Нижній. З 1350 центр *Суздальсько-Нижегородського князівства.* В 1392 Нижній Новгород увійшов до складу Моск. князівства. В 1611—12 став центром формування нар. ополчення на чолі з К. *Мініним* і Д. *Пожарським* проти польських інтервентів. З 1719 — центр Нижегородської губернії. У 80-х рр. 19 ст. організовано перші робітн. гуртки, 1891 — марксистський гурток. У 1893, 1894 і 1900 до міста приїздив В. І. Ленін. У 1901 створено Нижегородський к-т РСДРП. У Сормові (тепер район м. Горького) 1902 відбулася одна з перших першотравневих політ. демонстрацій у Росії. Під час революції 1905—07 робітники міста брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905,* який у грудні переріс у Сормові в збройне повстання (див. *Грудневі збройні повстання 1905*). Рад. владу в Нижньому Новгороді встановлено 28.X (10.XI) 1917. До 1936 — центр Горьковського (до 1932 — Нижегородського) краю; з 1936 — обл. центр. У 1970 м. Горький нагороджено орденом Леніна.

Горький. Площа Мініна.

За роки Рад. влади Г. став значним пром. і культур. центром СРСР. Провідна галузь пром-сті — машинобудування, зокрема автомобілебудування (*Горьковський автомобільний завод* та з-ди, що випускають спеціалізовані машини, штампи, устаткування та ін.), а також суднобудування (*горьковський завод «Красное Сормово»* імені А. О. Жданова, «Двигатель Революции» тощо). Інші підприємства цієї галузі: авіаційний, фрезерних верстатів, торфових машин, телевізійний. Розвивається металургія (переробна), хім., деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. Харч. пром-сть представлена млинарським, м'ясним, молочним комбінатами; макаронною, кондитерською ф-кою, пивоварним і шампанських вин з-дами тощо; легка — льонокомбінатом, швейними ф-ками та ін. Енергетична база — Горьковська ГЕС на Волзі, Балахнинська ДРЕС та теплоелектроцентралі. В Г.— ун-т і 8 вузів, філіали Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту та Всесоюзного заочного ін-ту інженерів залізнич. транспорту, факультет заочного ін-ту рад. торгівлі, 22 серед. спец. навч. заклади; 5 театрів, філармонія, цирк, історико-архіт. музей-заповідник, літ.-меморіальні музеї М. Горького (з філіалом «Будинок Каширіна»), «Будинок М. О. Добролюбова», худож. музей. Серед архіт. пам'яток Г.— кремль (1500, 1508—11) з Архангельським собором (1624—31, архітектори Л. і А. Возоуліни), монастирі Благовіщенський і Печерський (обидва — 17 ст.); Успенська церква на Іллінській горі (1672—1715); театр драми (1896, арх. В. Шретер), будинок Сироткіна (тепер Художній музей, 1913, архітектори брати Весніни) та інші споруди.

За рад. часу в Г. збудовано багато нових житл. масивів та громад. пром. споруд (Будинок Рад, 30-і рр. 20 ст.; автозавод, 1934; цирк, 1964; спортивний комплекс, 1965, та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1970, скульптор Ю. Нерода, архітектори В. Воронков і Ю. Воскресенський), В. П. Чкалову (1940, скульптор П. Менделевич, арх. В. Андрєєв), О. М. Горькому (1952, скульптор В. Мухіна). У місті народилися І. П. *Кулібін,* М. І. *Лобачевський,* М. О. *Добролюбов,* М. О. *Балакірєв,* О.М. *Горький,* Я. М. *Свердлов,* П. М. *Нестеров.* З вересня 1857 до березня 1858 в Нижньому Новгороді жив Т. Г. Шевченко.

ГО́РЬКОВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Розташована в Середньому Поволжі. Утворена 14.I 1929. Пл. 74,8 тис. км². Нас. 3695 тис. чол. (1979, перепис), переважають росіяни, живуть також татари, мордва та ін.; міськ. нас. 73%. Поділяється на 47 районів, має 25 міст і 69 селищ міськ. типу. Центр — м. *Горький.* Територія Г. о. Волгою поділяється на низовинне лісове Заволжя (переважна вис. 100—150 м) і лісостепове Правобережжя, зайняте Приволзькою

височиною (вис. до 247 м). Корисні копалини: торф, буд. матеріали, заліз. руда. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня —11, —13°, липня +18, +20°. Опадів 450—600 мм на рік. Гол. ріки: Волга з притоками Окою, Сурою (правими) та Узолою, Керженцем і Ветлугою (лівими). На Волзі — Горьковське водосховище. Переважають дерново-підзолисті, сірі лісові та чорноземні грунти. Поширені верхові й низинні болота. Понад 30% території — під лісом (сосна, ялина, ялиця сибірська, модрина, дуб).

Г. о.— район з розвинутими маш.-буд., хім., деревообр., паперовою та ін. галузями пром-сті. Енерг. базу становлять електростанції, що входять до Центр. енергосистеми (Горьковська ГЕС, Балахнинська ДРЕС та ряд ТЕС). Маш.-буд. підприємства виробляють вантажні та легкові автомобілі, автобуси, двигуни внутр. згоряння, газові двигуни й компресори, верстати з програмним числовим керуванням, судна, телевізори, магнітофони, устаткування для електротех., хім., торфової, буд., борошномельної пром-сті; залізничного транспорту. В області — заводи вторинної металургії. Розвинута нафтопереробна, нафтохім. та хім. пром-сть (виробн. мінеральних добрив, штучних шкір, синтетичних смол і полімерів, білково-вітамінних кормів). Підприємства целюлозно-паперової, картонної, лісопильної, меблевої, лісохім. галузей. Значні шкіряні, льоноткацькі, швейні, борошномельні виробництва. Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють силікатну й червону цеглу, гіпс, керамзит, збірні залізобетонні конструкції, віконне та автомоб. скло. Відомі художні промисли (вишивальний, хохломський розпис, філігранні вироби та ін.). Гол. пром. центри — Горький, *Дзержинськ, Арзамас, Павлово, Кстово, Бор,* Балахна. С. г. спеціалізується на молочно-м'ясному тваринництві, вирощуванні зернових, картоплі, овочевих, льону-довгунця, цукр. буряків, конопель. У приміській зоні — комплекси по виробн. молока, по відгодівлі великої рогатої худоби, свиней та птахофабрики. Осн. залізничні лінії: Москва — Казань, Москва — Горький — Кіров, Горький — Рузаєвка. Судноплавство по Волзі, Оці, Сурі, Ветлузі. Значні порти: Горький, Дзержинськ, Кстово, Бор. Сітка автомоб. шляхів, нафто- та газопроводів. У Горькому — аеропорт. В Г. о.— 12 вузів, 20 серед. спец. навч. закладів, 7 театрів, цирк, філармонія, телецентр, 11 музеїв, у т. ч. істор.-архіт. музей-заповідник з ленінськими пам'ятними місцями, меморіальним будинком Я. М. Свердлова, кремлем; літ.-меморіальні музеї М. Горького (з філіалом «Будинок Каширіна») та «Будинок М. О. Добролюбова» — в Горькому; музеї: О. С. Пушкіна — в Болдіно, А. Гайдара — в Арзамасі. *І. К. Орфанов.*

ГО́РЬКОВСЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д (ГАЗ) — одне з найбільших підприємств автомобільної промисловості СРСР. Розташований у м. Горькому. Осн. продукція — легкові й вантажні автомобілі. Будівництво почато 1930, став до ладу в січні 1932. В довоєнні роки виробляв вантажні автомобілі ГАЗ-АА вантажопідйомністю 1,5 т, легкові — ГАЗ-А, М-1 та ін. Під час Великої Вітчизн. війни випускав воєнну техніку. В післявоєнні роки освоїв виробн. вантажних автомобілів ГАЗ-51, ГАЗ-63, легкових — ГАЗ-20 «Побєда», ГАЗ-12, ГАЗ-69. З 1956 почато випуск легкового автомобіля ГАЗ-21 «Волга». На з-ді створено осн. моделі вантажних автомобілів ГАЗ-66, ГАЗ-53А та їхні модифікації. З 1970 Г. а. з. виробляє комфортабельний і швидкохідний автомобіль ГАЗ-24 «Волга», з 1977 — легковий автомобіль великого класу ГАЗ-14 «Чайка». Обсяг виробн. продукції з-ду 1977 зріс проти 1940 більше як у 15 раз. Г. а. з. перетворено на виробниче об'єднання, до складу якого входять 11 з-дів. Об'єднання, крім осн. продукції, випускає двигуни, велосипеди, запасні частини, металорізальні верстати, пресове та металург. устаткування, інструмент, литво, поковки. Г. а. з. нагороджено орденами Леніна (1941, 1971), Червоного Прапора (1944), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945). *І. І. Кисельов.*

ГО́РЬКОВСЬКИЙ ЗАВО́Д «КРА́СНОЕ СО́РМОВО» імені А. О. Жданова — підприємство суднобудування. Розташований у м. Горькому, в Сормовському р-ні. Засн. 1849. Випускав металеві пароплави, гвинтові шхуни, парові машини, вагони, паровози, мости, дизелі, понтони тощо. В 1903 тут уперше в світовій техніці збудовано судно з двигуном внутр. згоряння — дизель-електрохід. З-д має славне революц. минуле. Політ. демонстрацію 1 Травня 1902 в Сормові описав М. Горький у романі «Мати». В роки громадян. війни 1918—20 підприємство будувало бронепоїзди, броневагони. В 1920 створено перший танк для Червоної Армії, 1933 — перший в СРСР суцільнозварний річковий буксир і зварний корпус дизеля. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 випускав танки. В післявоєнні роки з-д приступив до секційного та великоблокового будування суден, мор. і річкових танкерів, землесосів, землечерпалок. На Г. з. «К. С.» випущено перші судна вітчизн. флоту на підводних крилах; спроектовано й збудовано пасажирські дизель-електроходи — флагмани волзького річкового пароплавства «Ленін» і «Радянський Союз» та перше пасажирське судно на повітряній подушці «Сормович»; збудовано серію дизель-електр. залізничних поромів для лінії Баку — Красноводськ, унікальне 250-тонне двокорпусне кранове судно. Для безперевалочних перевезень уперше в країні спроектовано і будуються суховантажні теплоходи мішаного плавання (ріка — море). З-д нагороджено орденами Леніна (1943, 1949), Жовтневої Революції (1970), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945), Трудового Червоного Прапора (1939). *М. Ю. Леонов.*

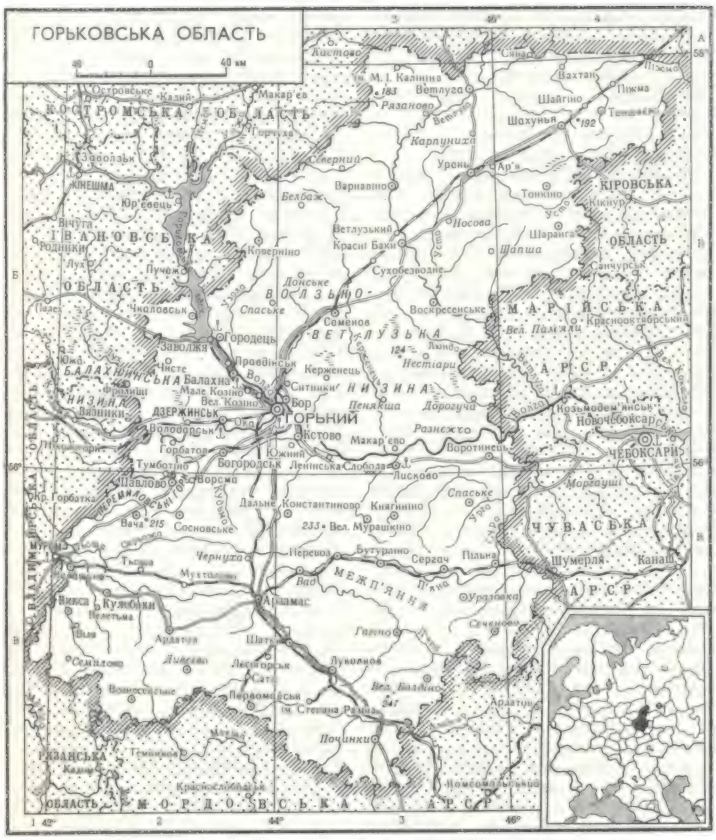

Пам'ятник **Максиму Горькому** в місті Донецьку. Бронза, граніт. Скульптор М. В. Ясиненко. 1975.

ГО́РЬКОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М. І. Лобачевського — вищий навч. заклад Мін-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Заснований 1918 в Нижньому Новгороді декретом, який підписав В. І. Ленін. У 1956 присвоєно ім'я М. І. Лобачевського. В складі ун-ту 8 ф-тів: радіофіз., механіко-матем., фіз., хім., історико-філол., біол., промислово-екон., обчислювальної математики й кібернетики. Є підготовче, вечірнє та заочне відділення, аспірантура. В 1978/79 навч. р. налічувалося 10,5 тис. студентів, з них 6050 — на денному відділенні. При ун-ті — 4 н.-д. ін-ти (фіз.-тех., механіки, прикладної математики й кібернетики, хімії), спец. н.-д. лабораторія по засвоєнню атмосферного азоту живими організмами, Галузева н.-д. лабораторія фоторезистів, бот. сад, широтна станція, фундаментальна б-ка (фонд — 1270 тис. одиниць зберігання). Ун-т видає міжвузівські тематичні наук. збірники, навч. посібники, збірники задач тощо. За роки існування у вузі підготовлено бл. 28,5 тис. спеціалістів. У 1976 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

А. Г. Угодчиков.

ГО́РЬКОГО О. М. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у с. Мануйлівці Козельщинського району Полтавської обл. Засн. 1937. Під час Великої Вітчизн. війни музей зруйнували фашист. загарбники. В 1944 відновив свою роботу. В 1960 збудовано нове приміщення музею. Тут бл. 1000 експонатів: фотокопії рукописів, видання творів, малюнки, фотографії, макети, особисті речі письменника. Експозиція музею відтворює життя й діяльність М. Горького під час його перебування в цьому селі 1897 та 1900.

ГОСЛА́ВСЬКИЙ (Gosławski) Маурицій (5.X 1802, містечко Франпіль, тепер с. Косогірка Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.— 17.XI 1834, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ) — польський поет, представник *«української школи» в польській літературі*. Учився у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Кременецькому ліцеї (1821—24).

В Одесі 1826 написав вірш «На смерть Пестеля, Муравйова та інших мучеників російської свободи». В 1828—30 — у рос. армії. Учасник *польського повстання 1830—31*, після поразки якого емігрував до Галичини, де був заарештований австр. жандармерією. Помер у тюрмі. У найзначнішому творі — поемі «Поділля» (1826), у віршах «Дума про Нечая» (1827), «Пророк України» (1833), пройнятих демократичними і волелюбними почуттями, оспівав героїчне минуле й красу природи України.

Р. Я. Пилипчук.

ГО́СЛЯР (Goslar) Юліан-Мацей (24.II 1820, Львів — 3.II 1852, Відень) — польський революційний демократ. З 30-х рр. 19 ст.— учасник таємних польс. патріотичних орг-цій у Галичині. З 1845 — соратник Е. *Дембовського*. Разом з ним брав участь у підготовці *Краківського повстання 1846*. Вів революц. агітацію на Укр. Прикарпатті, зокрема на Самбірщині. Брав участь у *Галицькому повстанні 1846*. У відозвах до селян і солдатів закликав до боротьби за повалення кріпацтва й абсолютизму, встановлення демократичного ладу, відновлення нац. незалежності Польщі. В 1848 брав участь у повстанні у Відні. Не раз Г. заарештовували. Страчений за вироком військ. суду.

ГО́СПІТАЛЬ (від лат. hospitalis — гостинний) — в СРСР медичний заклад, призначений для стаціонарного лікування військовослужбовців. Г. підпорядковані мед.-сан. управлінню Рад. Армії. Розрізняють Г. постійні (існують як у воєнний, так і в мирний час) і тимчасові (формуються у воєнний час). Постійні Г. поділяються на центральні (напр., Г. ім. акад. М. Н. Бурденка), окружні та гарнізонні (належать окремим видам Збройних Сил).

Вони забезпечують подання всіх видів спеціалізованої мед. допомоги, мають відповідні стаціонарні та амбулаторні відділення, лабораторії, є базою удосконалення військ.-мед. кадрів, проводять н.-д. роботу. Тимчасові Г. бувають польові пересувні (хірургічні, терапевтичні, інфекційні та ін.) і евакуаційні. Після Великої Вітчизн. війни створено Г. для інвалідів війни з метою забезпечення якнайкращих умов їх лікування. В ряді країн Європи, США Г. наз. і деякі цивільні лікувальні заклади. Перший Г. створено в Іспанії (15 ст.), в Росії — 1717.

А. М. Сердюк.

ГОСПІТАЛЬЄ́РИ (від франц. hospitalier — лікарняний, госпітальний) — члени духовно-лицарського ордену. Див. *Іоанніти*.

ГОСПО́ДАР — титул правителів Валахії і Молдавії в 14—19 ст. У 14—16 ст. Г. інколи називали великого князя литовського.

«ГОСПОДА́РСЬКА ДЕМОКРА́ТІЯ» — реформістська і бурж. концепція про нібито рівноправну співучасть буржуазії і трудящих в управлінні капіталістичним виробництвом і здійснення внаслідок цього демократизації економічного життя, політики класового співробітництва. Виникла й поширилася після 1-ї світової війни як реакція на загострення класової боротьби в країнах капіталу. Сучасні представники апологетич. концепції «Г. д.» (П. Дракер у США, Р. Дарендорф у ФРН) пропагують «Г. д.» як засіб трансформації капіталізму в соціалізм. Спільно з концепціями *«демократичного соціалізму»*, *«індустріального суспільства»* та ін. «Г. д.» підпорядкована намаганням буржуазії примирити трудящих з системою капіталістичної експлуатації, спонукати їх до підвищення продуктивності та інтенсивності праці і тим самим забезпечувати максимальні прибутки монополіям. Однак розгляд «Г. д.» проблем демократії поза зв'язком з *виробничими відносинами* суспільства, висунення на перший план питань управління виробн., а не власності на засоби виробництва, свідоме затушовування класової природи управління капіталістич. виробн. свідчать про неспроможність цієї концепції.

П. М. Леоненко.

ГОСПОДА́РСЬКЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО — в СРСР сукупність законів та інших нормативних актів, що регулюють господарську діяльність соціалістичних організацій; одна з форм керівництва економікою. Норми Г. з. встановлюють порядок соціалістичного господарювання й регулюють відносини між *господарськими органами*. Початок Г. з. покладено першими декретами про націоналізацію землі, пром-сті, транспорту і банків. Згодом було прийнято кодифікаційні акти, які визначали правове становище органів, що безпосередньо здійснювали госп. діяльність; акти про правовий режим майна госп. органів, порядок фінансування, планування, постачання та збуту, розрахунків між орг-ціями тощо. Г. з. поділяється на союзне і республіканське. Більшу частину норм Г. з. подано в загальносоюзних актах, зокрема в *Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, Положенні про соціалістичне державне виробниче підприємство, Загальному положенні про всесоюзне і республіканське промислове об'єднання, Правилах про договори підряду на капітальне будівництво й *Статуті залізниць СРСР*. Союзне Г. з. регулює госп. відносини майже всіх видів трансп. орг-цій, а також установ зв'язку і кредитних закладів з клієнтурою і між собою та ін. Республіканське Г. з. регулює порядок перевезення вантажів автотранспортом, відносини в галузі комунального г-ва тощо, а також конкретизує, виходячи з умов даної союзної республіки, окремі положення союзного Г. з. Надаючи великого значення Г. з., ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 25.VI 1975 прийняли постанову «Про заходи по дальшому вдосконаленню господарського законодавства». На її основі в УРСР 23.VII 1975 прийнято відповідну постанову. Основою для дальшого вдосконалення рад. законодавства, зокрема його складової частини — Г. з., є Конституція СРСР, в якій у ст. 15 і 16 закріплено широку компетенцію Рад. д-ви у галузі управління економікою.

О. Г. Павшукова.

ГОСПОДА́РСЬКЕ ПРА́ВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють планово-госпрозрахункові відносини, які виникають між соціалістичними організаціями та їхніми структурними підрозділами в процесі здійснення ними господарської діяльності, управління соціалістичним майном. Г. п. як навч. дисципліну запроваджено в юрид. вузах і на ф-тах відповідно до постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку юридичної науки і поліпшенню юридичної освіти в країні» (1964). Див. також *Господарське законодавство*.

ГОСПОДА́РСЬКИЙ ДО́ГОВІР — в СРСР угода між соціалістичними організаціями, яка опосередковує їхні взаємовідносини в сфері

господарської діяльності; юридична форма закріплення їхніх економічних зв'язків, спрямованих на досягнення певної господарської мети. Г. д. є одним з видів *договорів* у цив. праві. Характерною особливістю Г. д. є укладення його відповідно до планових завдань, обов'язкових для однієї чи обох сторін. Г. д. є важливим засобом конкретизації і взаємопогодження планових завдань орган., що уклали цей договір, координації їхньої госп. діяльності. Ці угоди укладаються не лише *господарськими органами*, а й орг-ціями, які здійснюють адм., соціально-культур. та ін. діяльність. Г. д. має велике значення у справі розв'язання осн. завдань *економічної стратегії КПРС*, що передбачає, зокрема, персональну відповідальність керівників підприємств, *службових осіб* апарату управління, міністерств і відомств тощо за своєчасне виконання Г. д. До госп. договорів належать договори *поставки*, *підряду*, *договір на капітальне будівництво*, договори на виконання проектно-конструктор. робіт, *перевозки* договір, *контрактації* тощо. Зміст Г. д., права й обов'язки сторін у них визначено не лише заг. цивільно-правовими актами (*Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільними кодексами союзних республік), а й спец. нормативними актами (напр., *Статут залізниць СРСР*, загальносоюзні положення про поставки та ін.). Спори, які виникають при укладенні, зміні, виконанні або розірванні Г. д. (див. *Господарські спори*), розглядаються, як правило, органами арбітражу. Див. також *Господарське законодавство*.

В. К. Мамутов.

ГОСПОДА́РСЬКИЙ КОНТРО́ЛЬ — функція управління виробництвом; система форм, методів і засобів перевірки перебігу виробництва і результатів його роботи. Зміст і форми Г. к. визначаються сусп. ладом і панівними виробничими відносинами. В умовах капіталізму Г. к. є знаряддям посилення експлуатації виробників і підпорядкований єдиній меті — збільшенню прибутків капіталістів. В СРСР Г. к. сприяє неухильному піднесенню сусп. виробн. і на цій основі — поліпшенню добробуту трудящих; грунтується на органічній єдності *державного контролю* з контролем самих трудящих мас. Органами Г. к. є контрольно-ревізійні управління міністерств, контори і філії *Державного банку СРСР* і *Будбанку СРСР*, відділи тех. контролю, *виробничі наради*, комісії при Радах нар. депутатів тощо. Г. к. здійснюють і керівники госп. орг-цій. Значну роль у системі Г. к. відіграє Комітет нар. контролю СРСР. Розрізняють Г. к. попередній, поточний і наступний, суцільний і вибірковий. Г. к. може бути постійним (*бухгалтерський облік*) і періодичним (інвентаризація). Він буває також всебічний (повна перевірка роботи госп. одиниці) і функціональний (перевіряється окрема ланка роботи). Органи Г. к. спрямовують свою діяльність на збереження соціалістичної власності, посилення *режиму економії*, на краще використання резервів тощо. Посилення Г. к.— важлива умова підвищення ефективності виробн. і якості роботи.

Літ. див. до ст. *Народний контроль.*

Г. П. Жеребкін.

ГОСПОДА́РСЬКИЙ МЕХАНІ́ЗМ — система зв'язків і відносин та властивих їм економічних форм функціонування і розвитку господарства. Кожний *спосіб виробництва* зумовлює відповідний йому Г. м. В умовах капіталізму приватна власність на засоби виробництва породжує конкуренцію та *анархію виробництва*, перетворює товарну форму зв'язку на загальну і всеохоплюючу, визначає стихійно-ринковий характер функціонування капіталістичної економіки, зумовлює неминучість *безробіття*, екон. криз тощо. За соціалізму Г. м. являє собою таку систему зв'язків і відносин, яка створює безпосередньо сусп. організацію виробництва, забезпечує планомірний розвиток економіки, централізоване управління *єдиним народногосподарським комплексом СРСР* на основі свідомого використання *економічних законів*. Панування сусп. власності на засоби виробн. породжує єдність корінних екон. інтересів трудящих, єдність мети і дій, а отже, планомірність сусп. виробн. в інтересах усього суспільства і кожного його члена (див. *Економічна політика*). Ця принципово нова форма екон. зв'язків виражає безпосередньо сусп. регулювання виробн., при якому організатором діяльності людей по створенню матеріальних благ виступає суспільство в особі соціалістичної д-ви. На першій фазі комуністич. способу виробн. його усуспільнення характеризується істотними відмінностями в рівні усуспільнення держ. і колг.-кооператсекторів виробн., в ступені зрілості безпосередньо сусп. характеру праці, що виявляється в істотних відмінностях між пром. і с.-г., розумовою і фіз. працею, в особливостях держ. і колгоспно-кооперативного секторів економіки. Все це визначає екон. структуру й організацію сусп. виробн., яка органічно поєднує загальнонар. усуспільнення з відносною екон. відокремленістю підприємств у межах загальнонар. (державної) власності, безпосередньо сусп. планомірне регулювання економіки як гол. екон. метод управління соціалістичним г-вом (а отже, і осн. зміст госп.-організаторської функції соціалістичної д-ви) з використанням планомірно організованих товарно-грош. відносин. Г. м. не є сталим, незмінним. Розвиток *продуктивних сил* і *виробничих відносин* зумовлює вдосконалення механізму соціалістичного господарювання. Підвищення рівня усуспільнення виробн. визначає зростання ролі й значення безпосередньо сусп. зв'язків, зміну меж відносної екон. відокремленості, орг. структури сусп. виробн., методів і форм господарювання, що вимагає поліпшення структури управління, планування й стимулювання (див. *Економічні реформи*). В матеріалах XXIV і XXV з'їздів КПРС та наступних пленумів ЦК партії розкрито особливості економіки *розвинутого соціалістичного суспільства*, далі розвинуто теорію і практику соціалістичного господарювання, розроблено зміст категорії Г. м., його структуру і закономірності розвитку на сучас. етапі. XXV з'їзд КПРС розробив єдину систему заходів по вдосконаленню Г. м., що охоплює осн. його ланки. Йдеться, насамперед, про поліпшення планування, піднесення його на рівень, який би забезпечував успішне розв'язання істор. завдання, а саме: органічне з'єднання досягнень НТР з перевагами соціалістич. системи господарювання, концентрацію сил і ресурсів на виконанні найважливіших загальнодерж. програм, раціональне поєднання галузевого і тер. розвитку, перспективних і поточних проблем, забезпечення збалансованості економіки. Управлінська і, насамперед, планова діяльність спрямовується на кінцеві нар.-госп. результати.

Другим напрямом роботи щодо вдосконалення Г. м. є поліпшення використання екон. стимулів і важелів: *господарського розрахунку*, *прибутку*, *ціни*, *премій*. Це досягається дальшим вдосконаленням всієї системи показників, які лежать в основі оцінки діяльності м-в, об'єднань і підприємств, і перш за все показників ефективності і якості їх роботи (див. *Економічна робота на підприємстві*). Ці показники якнайкраще поєднують інтереси працівника з інтересами підприємства, підпорядковують їх загальнодерж. інтересам, заохочують до взяття і виконання напружених планів, дають змогу економити ресурси й водночас швидше освоювати нові види виробів, випускати продукцію високої якості й потрібного суспільству асортименту (див. *Економічне стимулювання соціалістичного виробництва*). Цьому сприяє дійова система матеріального і морального стимулювання в поєднанні з суворими санкціями за порушення планової й договірної дисципліни (див. *Економічна відповідальність*).

Третій напрям полягає в удосконаленні організаційної структури і методів управління шляхом створення виробничих об'єднань у пром-сті, міжгосп. об'єднань і комплексів у с. г., підвищенні ефективності їхньої роботи. Всі напрями роботи щодо вдосконалення Г. м. базуються на всебічному використанні принципу *демократичного централізму*. Вдосконалення Г. м., приведення його у відповідність з новими масштабами та рівнем зрілості економіки — одна з найважливіших передумов реалізації переваг розвинутого соціалізму, успішного просування країни по шляху будівництва комуністич. суспільства.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 42. Про єдиний господар-

ський план; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. М., 1973; Совершенствование хозяйственного механизма. М., 1976. *А. А. Чухно.*

ГОСПОДА́РСЬКИЙ О́РГАН — в СРСР соціалістична організація, спеціально створена для господарської діяльності або керівництва нею. Є ланкою системи органів управління соціалістичною власністю і сусп. виробництвом. До Г. о. належать підприємства (виробничі об'єднання), управління пром. об'єднань, пром. міністерства й аналогічні органи в ін. галузях нар. г-ва. За законом (див. *Господарське законодавство*) Г. о. має права і обов'язки в межах своєї компетенції в галузі управління майном, планування, капітального будівництва тощо. Г. о. відповідає за результати своєї діяльності, у встановленому порядку може звертатись за захистом своїх прав. Див. *Господарські спори.* *В. К. Мамутов.*

ГОСПОДА́РСЬКИЙ РІК — період часу, на який складають річні господарські плани й за який підсумовують результати минулої господарської діяльності. В СРСР Г. р. починається 1 січня, дорівнює календарному рокові, збігається з *бюджетним роком.*

ГОСПОДА́РСЬКИЙ РОЗРАХУ́НОК — метод соціалістичного господарювання. За допомогою Г. р. підприємства, виробничі об'єднання порівнюють витрати на виробн. з його результатами у грош. формі, покривають ці витрати й створюють потрібні нагромадження за рахунок своїх доходів від реалізації продукції. У Г. р. проявляються *виробничі відносини* соціалізму. Як екон. категорія Г. р. відображає відносини між д-вою і підприємствами та виробничими об'єднаннями, підприємств між собою, між підприємствами та їхніми працівниками. В цих відносинах проявляється система економічних інтересів за соціалізму, що характеризується поєднанням сусп. інтересів з колективними та особистими. Г. р. тісно пов'язаний з товарно-грош. відносинами. За умов Г. р. одна частина новоствореної вартості надходить д-ві, друга, розмір якої перебуває в певній, планомірно визначеній залежності від результатів виробничо-госп. діяльності підприємств, залишається в їхньому розпорядженні для винагороди за працю відповідно до її кількості та якості, поліпшення житл.-побутових і соціально-культур. умов працівників, розширення і вдосконалення виробн. Г. р. є одним із засобів використання дії *економічних законів* соціалізму, зокрема *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону, вартості закону* тощо. В СРСР на всіх етапах комуністичного будівництва Г. р. відігравав значну роль у досягненні тих величезних успіхів у розвитку нар. г-ва, які здобуто за роки Рад. влади. Г. р. вперше в Рад. Союзі почали застосовувати з 1922 в держ. пром-сті. З розвитком соціалістичного виробн. в організації Г. р. відбувалися значні зміни. В умовах *нової економічної політики* він мав комерційний характер. Госпрозрахунковою одиницею були об'єднання підприємств — трести, яким надавалося право реалізовувати значну частину продукції, та купувати сировину, матеріали тощо на ринку за цінами, що складалися там, для одержання прибутку. Г. р. розвивався в напрямі посилення в ньому планового начала. Великі зміни в його організації сталися на поч. 30-х рр. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 5.XII 1929 «Про реорганізацію управління промисловістю» осн. ланкою виробн. і госпрозрахунковою одиницею стало окреме підприємство, почато застосування внутрізаводського Г. р. Кредитною реформою 1930—32 ліквідовано комерційний кредит і запроваджено порядок розрахунків між підприємствами через Держбанк СРСР, а також впорядковано формування на підприємствах власних і позичкових коштів. Зміцненню Г. р. сприяло й надання підприємствам 1936 права створювати за рахунок прибутку фонд директора. В післявоєнні роки важливе значення для дальшого розвитку Г. р. мали заходи щодо посилення контролю за діяльністю підприємств з боку Держбанку СРСР, підвищення ролі кредиту в розвитку виробн., а також розширення госп. самостійності підприємств і прав директорів, майстрів, начальників виробничих дільниць, що були здійснені 1954—55, тощо. Вжито ряд заходів і для зміцнення Г. р. у колгоспах і радгоспах.

Значні зміни в організації Г. р. сталися в процесі здійснення *економічної реформи* (1965). Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про деякі заходи по дальшому вдосконаленню управління промисловістю», прийнятої в березні 1973, було взято курс на укрупнення підприємств, створення *виробничих об'єднань.* Осн. (первинною) ланкою виробн. і госпрозрахунковою одиницею стали виробничі об'єднання і великі підприємства.

Г. р. поширюється на середню ланку виробн. — загальносоюзні й респ. пром. об'єднання. Особливо зросла потреба в дальшому вдосконаленні Г. р. в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства,* коли виробн. досягло величезних масштабів і відбувається перехід до переважно інтенсивного його розвитку. Важливі завдання щодо поліпшення Г. р. поставлені в рішеннях XXV з'їзду КПРС, у яких передбачено дальше вдосконалення системи якісних показників господарювання, оцінки виробничо-госп. діяльності підприємств, екон. стимулювання, зростання ефективності виробн., підвищення якості тощо. Г. р. грунтується на певних організаційних принципах. Одним з них є поєднання централізованого планового керівництва виробничими об'єднаннями і підприємствами з боку д-ви з їхньою певною госп. самостійністю. В його основі лежить ленінський принцип *демократичного централізму* в управлінні нар. г-вом. Гол. напрями виробничо-госп. діяльності об'єднань і підприємств визначаються держ. планами. До них доводяться тільки осн. показники плану, кількість яких у процесі здійснення реформи скорочена. Підприємства самостійно визначають шляхи й засоби виконання завдань держ. плану. Кожному госпрозрахунковому підприємству, виробничому об'єднанню надаються права юридичної особи. Важливим в організації Г. р. є також принцип самоокупності й *рентабельності.* Саме цей принцип відрізняє госпрозрахункове підприємство від негоспрозрахункового (тобто такого, що утримується за рахунок держ. бюджету). Доходи, за рахунок яких покриваються витрати на виробн. продукції й утворюються нагромадження, підприємства й виробничі об'єднання одержують від реалізації продукції за цінами, що утворюються не стихійно, а в плановому порядку. Неодмінним принципом Г. р. є матеріальна заінтересованість підприємств і об'єднань та їхніх працівників у результатах виробничо-господарської діяльності. Вона забезпечується доходами підприємств, що залежать від результатів їхньої роботи, а також відповідною винагородою праці, зокрема застосуванням різних видів преміювання. В забезпеченні матеріальної заінтересованості працівників важливу роль відіграє *фонд заробітної плати* й відповідні системи розподілу *прибутку.* Значна частина прибутку залишається у підприємств і виробничих об'єднань. За рахунок цієї частини прибутку створюють *фонд матеріального заохочення, фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва,* а також *фонд розвитку виробництва* та ін. Щоб підвищити заінтересованість підприємств в ефективному використанні виробничих фондів, введено *плату за фонди.* З принципом матеріальної заінтересованості тісно пов'язаний принцип матеріальної відповідальності за результати виробничо-госп. діяльності. В умовах Г. р. при невиконанні планів випуску і поставок продукції згідно з договорами зменшуються доходи підприємств і виробничих об'єднань, і до них застосовують фінанс. санкції (штрафи, пені тощо). Одним з принципів Г. р. є контроль карбованцем, який полягає в тому, що через грош. форми контролю виявляється якість роботи підприємств і об'єднань, здійснюється вплив на їхню виробничо-госп. діяльність. Контроль карбованцем проводять банки і держ. органи, що керують підприємствами і виробничими об'єднаннями. Складовою частиною Г. р. підприємств є внутрізаводський Г. р. За його допомогою осн. принципи Г. р. використовуються в діяльності різних підрозділів підприємств з деякими обмеженнями і особливостями реалізації. У виробничих об'єднаннях порядок використання принципів Г. р., властивий внутрізаводському Г. р., поширюється

ГРЕЦІЯ

БОЛГАРІЯ
ЮГОСЛАВІЯ
о. Тасос
о. Самотракі
о. Лемнос
о. Лесбос
о. Скірос
о. Хіос
о. Самос
о. Андрос
о. Тінос
о. Кітнос
о. Сірос
о. Парос
о. Наксос
АФІНИ
Пелопоннес
КРІТСЬКЕ МОРЕ
СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
о. Карпатос
о. Родос
ДОДЕКАНЕС
МАРМУРОВЕ МОРЕ
ТУРЕЧЧИНА
МАСШТАБ 1:4 000 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

710-К

ГРЕЦІЯ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:6 000 000
СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ
(5–4ст. до н. е.)
МАСШТАБ 1:7 500 000
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ПРОМИСЛОВІСТЬ
Деревообробна й паперова
Силікатно-керамічна
ПОТУЖНІСТЬ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ
понад 100 тис кВт
від 10 тис до 100 тис кВт
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Зернові культури (пшениця, кукурудза) в поєднанні з тютюнництвом та баштанництвом
Гірськопасовищне тваринництво з підсобним землеробством у долинах
Субтропічні культури (оливки, цитрусові, мигдаль, виноград)
Райони ловлі губок
Області материкової Греції
Інші області, населені греками
Приблизні межі областей та їхніх поділів
Приблизні кордони Перської держави Ахеменідів на поч. 5 ст. до н. е.
Місця й роки найважливіших бітв у період греко-перських воєн
Великі населені пункти
Інші населені пункти
Цифрами на карті позначені:
1 Лаконія
2 Мессенія
3 Еліда
4 Аркадія
5 Кінурія
6 Арголіда
7 Фліунт
8 Коринфія
9 Сікіонія
10 Ахайя (Ахея)
11 Мегаріда
12 Аттіка
13 Беотія
14 Локріда Опунтійська
15 Фокіда
16 Локріда Епікнемідська
17 Доріда
18 Локріда Озольська
19 Меліда
20 Етея і Фтія
21 Етолія
22 Акарнанія
23 Фтіотіда
24 Магнесія
25 Пеласгія
26 Фессалія
27 Гестіея
28 Долопія
29 Амфілохія
30 Амбракія
31 Афаманія
32 Молоссія
33 Теспротія
34 Тімфея
35 Паравея
36 Хаонія
37 Орестіда
38 Емафія
39 Елімія
40 Піерія

й на підприємства, які входять до складу їх і не мають права юрид. особи. Осн. принципи Г. р. є загальними для всього нар. г-ва. Але є деякі відмінності реалізації їх в окремих галузях виробн., зумовлені галузевими особливостями.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 44. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Проект тез.— Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 1—11. М., 1967—77; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975; Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. М., 1973; Бунич П. Г. Хозяйственный расчёт и эффективность производства. М., 1974; Шокун В. К. Господарський розрахунок на промисловому підприємстві. К., 1974.

О. К. Агафонов.

ГОСПОДА́РСЬКИЙ СПО́СІБ БУДІВНИ́ЦТВА — одна з організаційних форм будівництва, коли об'єкт споруджує безпосередньо організація-забудовник, без залучення підрядних організацій. Г. с. б. здебільшого застосовують на діючих підприємствах для будівництва невеликих об'єктів, реконструкції, спорудження підсобних будинків. Г. с. б. економічно менш ефективний, ніж *підрядний спосіб будівництва.* Він обмежує можливості механізації буд. робіт, тому що придбання буд. машин і механізмів для виконання разових або незначних за обсягом робіт є нерентабельним. Залучення тимчасових робітників, що не мають належної кваліфікації та досвіду роботи, знижує продуктивність праці. Г. с. б., як менш досконалий, поступово витісняється підрядним. Так, 1935 обсяг буд.-монтажних робіт в СРСР, виконаних госп. способом, становив понад 70%, 1977 — лише бл. 10%. При організації і проведенні будівництва госп. способом до планової, проектно-кошторисної та ін. документації ставляться такі самі вимоги, як і при будівництві підрядним способом. Кошториси на нове будівництво або реконструкцію об'єктів складають у встановленому порядку на основі проектів і загальносоюзних норм.

Літ див. до ст. *Підрядний спосіб будівництва.*

О. В. Колюбакін.

ГОСПОДА́РСЬКІ ЗЛО́ЧИНИ — за рад. правом суспільно небезпечні діяння, що посягають на нормальну господарську діяльність установ, підприємств, організацій. Г. з. можуть бути вчинені з необережності чи навмисно (див. *Вина*) *службовими особами,* ін. працівниками, приватними особами. В кримінальних кодексах союзних республік Г. з. виділено в окрему главу (в УРСР — глава VI). Ці злочини поділяються на загальні, тобто такі, що завдають шкоди будь-якій галузі соціалістичного г-ва (безгосподарність та ін.), і такі, що вчинені в пром-сті (напр., *випуск недоброякісної промислової продукції*); в с. г. (злочинне недбале використання або зберігання сільськогосп. техніки, потрава посівів і пошкодження насаджень у колгоспах, ін. громад. г-вах, радгоспах тощо); в торгівлі (*спекуляція*, обмірювання та обважування покупців тощо); у фін. галузі (напр., несплата податків або зборів по обов'язковому окладному страхуванню); протизаконне заняття промислами і порушення правил експлуатації природних багатств (самогоноваріння, *браконьєрство,* протизаконна розробка земних надр та ін.). За Г. з. передбачено такі покарання: позбавлення волі на різні строки, виправні роботи, штраф, звільнення з посади. Боротьба з Г. з. спрямована на всемірне зміцнення соціалістичного господарства.

Літ.: Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1969.

І. П. Лановенко.

ГОСПОДА́РСЬКІ СПО́РИ — правові спори, що виникають між *господарськими органами* при укладенні й виконанні *господарських договорів,* а також спори про відшкодування збитків, викликаних спричиненням шкоди майну. Г. с. можуть виникати з приводу асортименту продукції, строків поставки або виконання робіт, ін. умов госп. договору, зокрема, про стягнення санкцій за неналежне виконання *зобов'язань* та відшкодування збитків у зв'язку з недостачами при поставках і перевезеннях, якістю продукції і товарів, а також з приводу застосування прейскурантів, тарифів тощо. Г. с. можуть мати майновий і немайновий характер. Відповідно до ст. 163 Конституції СРСР Г. с. розв'язуються державними *арбітражами,* компетенція яких визначається законом. Г. с. між орг-ціями одного міністерства (відомства) вирішують відповідні відомчі арбітражі. Дрібні Г. с. (по претензіях до 100 крб.) розв'язують вищестоящі органи боржників. Окремі категорії спорів (напр., таких, що виникають при погодженні тех. умов, встановленні цін, про користування зем. ділянкою, з приводу податків тощо) вирішуються ін. відповідними органами. Орг-ції зобов'язані вживати заходів до безпосереднього врегулювання Г. с. і лише в разі недосягнення згоди мають право передавати їх на вирішення арбітражу.

С. А. Буткевич.

ГОССЕ́К (Gossec) Франсуа-Жозеф (17.I 1734, с. Верньє, пров. Ено, Бельгія — 16.II 1829, Пассі, поблизу Парижа) — французький композитор, диригент, педагог і музичний діяч. Родоначальник франц. симфонізму (29 симфоній). Республіканець за переконаннями, Г. став визначним муз. діячем Великої франц. революції. Автор масових муз. композицій для нар. революц. свят, гімнів, пісень, творів для духового оркестру, бл. 20 опер («Дар свободі», 1792; «Тріумф Республіки, або Табір при Гранпре», 1793), 3 балетів, ораторій, мес.

ГО́ССЕНА ЗАКО́НИ — математична розробка основних принципів бурж. вульгарної концепції «*граничної корисності*». Названі за ім'ям нім. економіста Г. Госсена (1810—58). Висунувши як осн. завдання політ. економії розробку правил збільшення заг. суми корисності або насолоди людини, він створив свою концепцію споживання, що відома під назвою двох законів Госсена. Перший з них констатує спад корисності наступних одиниць продукту в міру того, як задовольняється потреба людини; в точці повного насичення продуктом корисність від його споживання досягає нульової оцінки. Другий закон формулює раціональний варіант індивідуального споживання шляхом досягнення однакових граничних корисностей усіх споживаних продуктів. Обидва закони Госсена належать безпосередньо до сфери споживання і зовсім абстраговані від сфери виробництва. Вони грунтуються на ідеалістичному уявленні про природу людини, яка нібито є істотою, ізольованою від усього соціального світу, а її психіка — від існуючих сусп.-виробничих відносин. З них випливає апологетичний висновок, що характер розподілу і споживання матеріальних благ не залежить від соціально-екон. форми виробництва. Капіталістичне виробн. заради прибутку виступає нібито як виробн. для заг. блага. Цим маскується суперечність між капіталістичним виробн. і споживанням.

А. І. Кредісов.

ГОСТ (Государственный стандарт Союза ССР), Державний стандарт Союзу РСР — одна з основних категорій стандартів, встановлених держ. системою *стандартизації.* Є обов'язковим до застосування підприємствами, орг-ціями, установами союзного, респ. і місц. підпорядкування в усіх галузях нар. г-ва СРСР і союзних республік.

ГОСТИ́НА, овеча десятина — феодальна данина на *Волині* у 18 ст. Сплачували Г. натурою або грішми. Селяни, які мали в своїх г-вах овець, були зобов'язані щороку віддавати поміщикам кожну двадцяту вівцю або платити по 6 грошів за утримувану вівцю. Після возз'єднання Правобережної України з Росією в кін. 18 ст. та запровадження *подушної податі* Г. було скасовано.

ГОСТИ́НИЙ ДВІР — місце, де зберігалися товари і велася торгівля. В 16—17 ст. Г. д. мав вигляд прямокутної площі, обнесеної кам'яними або дерев'яними торг. і житл. приміщеннями, об'єднаними критими галереями. Знадвору Г. д. був схожий на фортецю — гладенькі стіни з оборонними вежами, проїзні брами (Г. д. в Архангельську, 1668—84, арх. Д. Старцев). На Україні Г. д. часто будували разом з ратушами (Г. д. у Гуся-

Гостиний двір. Торгові ряди в Білій Церкві. 1809—14.

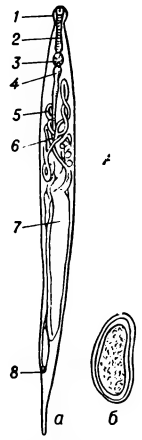

Гострик: *а* — статевозріла самка (*1* — везикула; *2* — стравохід; *3* — бульбус; *4* — кишечник; *5* і *6* — яєчники; *7* — матка; *8* —анус); *б* — яйце

Гостроривий кит.

тини, кін. 17—18 ст.). У 2-й пол. 18—1-й пол. 19 ст. інтенсивне спорудження Г. д. у Росії й на Україні було пов'язане з розвитком міст. На архітектурі Г. д. позначився стиль *класицизму*. Г. д. планували у вигляді замкнутого прямокутника з відкритими аркадами-галереями або колонадами (Г. д. у Ленінграді, 1761—85, арх. Ж. Б. Валлен-Деламот; у Києві, 1809—28, архітектори Л. Руска та А. Меленський; у Білій Церкві, 1809—14; Новгороді-Сіверському, поч. 19 ст.). *Г. Н. Логвин.*

ГОСТО́МЕЛЬ — селище міського типу Київської обл. УРСР, підпорядковане Ірпінській міськраді, на р. Ірпені (прит. Дніпра), за 6 км від залізничної ст. Буча. 9,1 тис. ж. (1978). Склотарний і Бучанський крохмальний з-ди, пром. комбінат. 4 заг.-освітні школи, лікарня, поліклініка. 3 клуби, Будинок культури, 4 б-ки. Відомий з 1496.

ГО́СТРА МОГИ́ЛА — висота на околиці Ворошиловграда, яку героїчно обороняли проти значно переважаючих сил денікінців частини Червоної Армії та загони трудящих міста 21.IV—25.V 1919 (див. *Луганська оборона 1919*). На Г. М. споруджено пам'ятники героям оборони 1919 і воїнам Рад. Армії, які загинули 1943 в боях за визволення Ворошиловграда від нім.-фашист. загарбників. Іл. див. до ст. *Ворошиловградська область*.

ГО́СТРИК (Enterobius vermicularis) — круглий черв'як, паразитує у людини. Живе в тонких і верхній частині товстих кишок. Довжина самця 2— 5 мм, самки — 9—13 мм. Запліднені самки спускаються в пряму кишку, виповзають назовні й навколо анального отвору відкладають яйця (бл. 12 тис.), що супроводиться сверблячкою. Після відкладення яєць самки гинуть. Яйця через 4—6 годин досягають інвазійної (заразливої) стадії. Зараження людини настає при попаданні яєць Г через рот у кишечник. Г. спричинює захворювання на *ентеробіоз*. З а х о д и б о р о т ь б и: застосування протиглистяних засобів, особиста гігієна.

ГОСТРОКОНЕ́ЧНИК — крем'яне знаряддя праці, характерне для мустьєрської епохи середнього *палеоліту*. Виготовляли його з трикутної пластини, яку відколювали з дисковидного *нуклеуса*. Кінець і краї Г. були загострені. Його використовували як наконечник дерев'яного списа або як мисливський ніж.

ГОСТРОНІ́С [Mugil (Liza) saliens] — риба род. кефалевих. Довжина 50—55 см, маса до 1 кг. Живиться водоростями та детритом. Статевозрілим стає на третьому році життя. Нерест у червні — серпні. Плодючість до 21 млн. ікринок Ікра пелагічна (вільно плаває у воді). Г. поширений у сх. частині Атлантичного ок., Середземному й Чорному морях, влітку заходить в Азовське м. та лимани Причорномор'я; акліматизований у Каспійському м. Об'єкт промислу. *К. О. Виноградов.*

ГОСТРОРИ́ЛИЙ КИТ, малий смугач (Balaenoptera acutorostrata) — водяний ссавець родини справжніх *смугачів* підряду *беззубих китів*. Довж. до 10,5 м, маса — 6—7 т. Голова видовжена (становить 1/4—1/5 частину тіла), закінчується загостреним рилом (звідси й назва). Забарвлення спини темно-сіре, боків — світліше, черева — біле. На черевному боці є поздовжні смуги. Поширений у всіх океанах (від криг Арктики до Антарктики). Здійснює регулярні міграції. Живиться рибою, ракоподібними, молюсками. Статева зрілість настає при довж. тіла бл. 7 м. Раз на два роки після 10-місячної вагітності самка народжує 1 маля. Г. к.— об'єкт китобійного промислу. *О. П. Корнєєв.*

ГО́ТА — місто в НДР, в окрузі Ерфурт. 59 тис. ж. (1975). Значний наук. і картовидавничий центр країни — геогр.-картографічне підприємство ім. Г. Гака (засн. 1785). Підприємства маш.-буд. (вагонобудування), харч. та ін. галузей пром-сті. Як місто відоме з 12 ст.

ГОТА́ЛОВ-ГО́ТЛІБ Артемій Григорович [3 (15).I 1866, Могилів-Подільський повіт Подільської губ.— 28.VII 1960, Одеса] — український рад. історик і педагог. У 1892 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. Викладав у гімназіях Одеси, Петербурга, Ялти, Пскова З 1918 — професор Одес. ін-ту нар. освіти, з 1940 — Одес. ун-ту. Автор праць з історії та педагогіки: «Ранній італійський гуманізм», «Історія політичних учень на Заході в середні віки», «Педагогічна освіта в Європі й Америці», «Про естетичне виховання в середній школі».

ГО́ТВАЛЬД (Gottwald) Клемент (23.XI 1896, с. Дедіце, Моравія — 14.III 1953, Москва, похований у Празі) — діяч чехословацького й міжнародного комуністичного руху, політ. і держ. діяч Чехословаччини. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1921; один з її засновників. Н. в сім'ї селянина. В 1922—25 — редактор комуністичних газет. З 1925 — член ЦК і Політбюро ЦК КПЧ. 1926—29 — зав. відділом пропаганди та агітації ЦК КПЧ. З 1929 — генеральний секретар ЦК, з 1945 — голова КПЧ. З 1928 — член Виконкому Комінтерну (ВККІ), 1935—43 — секретар ВККІ. Під час нім.-фашист. окупації Чехословаччини за рішенням ЦК КПЧ емігрував до СРСР, де очолив закордонне керівництво КПЧ Після визволення Рад. Армією сх. частини Чехословаччини від фашист. загарбників (квітень 1945) — заст. голови уряду Нац. фронту. В 1946—48 очолював коаліційний уряд. З 14.VI 1948 — президент Чехословаччини. В ЧССР встановлено орден К. Готвальда.

ГО́ТВАЛЬД (до 1976 — Зміїв) — місто Харківської обл. УРСР, райцентр, при впадінні річки Можу в Сіверський Донець. Залізнична станція Зміїв. Перша згадка про Зміїв належить до 12 ст. Козаки Зміївської сотні брали участь у *Дзиковського повстанні 1670, Булавінському повстанні 1707—09*. В районі Змієва в грудні 1905 відбувалися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (22.X 1941—17. VIII 1943) в районі діяв партизанський загін. Поблизу Змієва, між селами Козачкою і Таранівкою, 25 бійців під командуванням лейтенанта П. М. Широніна повторили подвиг 28 панфіловців (див. *Широнінці*). З 1948 Зміїв — місто. На честь видатного діяча чехословацького і міжнар. комуністичного руху К. *Готвальда* Зміїв перейменовано на Готвальд. У місті— маш.-буд., буд. матеріалів з-ди, паперова й харчосмакова ф-ки, тарний комбінат, виробниче спеціалізоване відділення райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування, 5 заг.-освітніх і музична школи, 3 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 3 б-ки. У Змієві народився двічі Герой Рад. Союзу З. К. *Слюсаренко*.

ГО́ТВАЛЬДІВСЬКИЙ РАЙО́Н (до 1976 — Зміївський район) — у центр. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 87,4 тис. чол. (1978). У районі — 81 населений пункт, підпорядкований міській, 3 селищним і 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Готвальд*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками та ярами. Поклади буд. і формувальних пісків, глини.

Річки: *Сіверський Донець* з прит. *Можу, Уди*

Грунти чорноземні, темно-сірі опідзолені, піщані дерново-підзолисті. Пн.-зх. частина району розташована в лісостеповій зоні, пд.-сх.— у степовій. Під лісами (дуб, клен, липа, вільха, сосна, береза) — 42 тис. га. Підприємства маш.-буд. та енергетичної пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: *Зміївська ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського, готвальдівські маш.-буд., буд. матеріалів з-ди, паперова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Готвальд) і 12 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні овочів, картоплі, виробн. молока, м'яса та яєць. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 66,3 тис. га,

Гостроніс.

у т. ч. орні землі — 50,2 тис. га. Гол. культури: картопля, овочі, озима пшениця, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. В районі — 14 радгоспів, 2 птахофабрики, Укр. н.-д. ін-т птахівництва з дослідним г-вом (обидва — у с. Бірках), райсільгосптехніка з виробничим спеціалізованим відділенням. Залізничні станції: Зміїв, Бірки, Безпалівка, Санки. Автошляхів — 496 км, у т. ч. з твердим покриттям —211 км.

У районі — 38 загальноосв., 3 муз. та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; 51 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень; санаторій «Санки». 10 палаців і будинків культури, 35 клубів, кінотеатр, 27 кіноустановок, 53 б-ки. У с. Соколовому Г. р.— музей рад.-чехословацької дружби (тут 1943 почав бойові дії 1-й окремий Чехословацький батальйон під командуванням Л. *Свободи*), в с. Таранівці — музей бойової слави *широнінців*, що повторили подвиг *панфіловців*; у цьому ж селі народився двічі Герой Соціалістичної Праці В. С. *Пустовойт*.

У Г. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1930).

О. С. Пушкарьов.

ГО́ТВАЛЬДОВ — місто в центральній частині Чехословаччини, в Південно-Моравській обл., у передгір'ях Зх. Карпат. Розташований в долині р. Держевніце (прит. Морави). 69, 8 тис. ж. (1975). Гол. центр взуттєвої пром-сті країни (держ. підприємства «Світ», на яких виробляється 70% всієї взут. продукції країни). Машинобудування (гол. чином устаткування для взут. пром-сті), підприємства хім., шкіряної, харч. та ін. галузей. Утворений 1949 злиттям м. Злин з навколишніми населеними пунктами.

ГОТЕ́ЛЬ (франц. hôtel, від лат. hospitalis — гостинний) — в СРСР державне підприємство, що надає житло тимчасового користування та комунально-побутові послуги приїжджим громадянам. У давні часи притулком для приїжджих були заїжджі двори, *караван-сараї*, іноді корчми. З розвитком госп. і культур. зв'язків, транспорту і туризму склався сучас. тип Г. Розрізняють Г. (мал.) заг. призначення, туристські (для автотуристів — *мотелі*) й курортні. Крім того, є Г. для транзитних пасажирів, спортсменів, персоналу, що обслуговує трансп. засоби, а також відомчі — для людей однієї професії або виду діяльності. За місткістю (кількістю спальних місць) Г. поділяють на великі (понад 500), середні (100—500) та малі (25—100). Г. має житлові кімнати-номери, як правило, з сан.-гігієн. вигодами, холи, буфети, ресторани, приміщення побутові (напр., перукарню, пральню та ін.), адм. та підсобні. У великих Г. є кіноконцертні зали, приміщення для конференцій і виставок, басейни тощо. Спорудження Г.— невід'ємна частина *містобудування*. В 60—70-х рр. для задоволення зростаючих потреб у підприємствах такого типу в містах, на курортах, туристських маршрутах СРСР споруджено значну кількість комфортабельних Г., зокрема на Україні — в Києві, Донецьку, Запоріжжі, Одесі, Черкасах, Сімферополі, Каневі, на Яблуницькому перевалі, в Трускавці, Моршині, Ялті тощо. Див. також *Кемпінг*.

Літ.: Архитектурное проектирование общественных зданий и сооружений. М., 1970; Техника обслуживания и культура работы в гостиницах. К., 1977.

Г. О. Урусов.

ГОТЕРІ́ВСЬКИЙ ВІК І ЯРУС [за назвою м. Отрів (Hauterive) у Швейцарії] — другий вік ранньокрейдової епохи та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Г. я. (вапняки, мергелі, глини, піски та пісковики) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, Карпатах, на Кримському п-ові та в ін. районах. Потужність їх до 500 м. З цими відкладами пов'язані поклади нафти й газу. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

ГО́ТИ, готони — племена сх. *германців*. На поч. н. е. жили на пд. узбережжі Балтійського м. та в пониззі Вісли. З кін. 2 ст. почали пересуватися на Пд. Сх. і в 1-й пол. 3 ст. осіли в Пн. Причорномор'ї. Тут Г. змішалися з місцевими, переважно скіфо-сарматськими племенами, створивши сильне політ. об'єднання. У 3 ст. вели війну проти Рим. імперії, захопили античні міста-д-ви *Тіру*, *Ольвію*, а також *Боспорську державу*, здійснили ряд мор. походів, у т. ч. в Малу Азію. В цей час відбувся поділ Г. на *остготів* (жили в пониззі Дніпра) та *вестготів* (у пониззі Дністра). В 2-й пол. 4 ст. проти Г. вели успішні війни *анти*. В 375 готський союз розгромили *гунни*, після чого осн. частину Г. було витіснено з Пн. Причорномор'я. Невелика частина їх залишилася в Криму (див. *Готи кримські*, *Готська мова*).

ГО́ТИ КРИ́МСЬКІ — невелика частина *готів*, яка залишилася в Криму після навали *гуннів* (4 ст.). Готи вперше з'явилися в Криму в 3 ст. Після оселення там вони змішалися з місц. племенами скіфоаланського, сарматського і таврського походження. У візант. джерелах термін «Готія», що поширювався на Крим, вживався як географічне, а не етнічне поняття.

ГО́ТИКА (від італ. gòtico, букв.— готський), готичний стиль — художній стиль країн Зх. і Центральної Європи часів пізнього середньовіччя. Г. виникла в 12 ст. і прийшла на зміну *романському стилю*. Провідне місце в Г. зайняла архітектура. Міський собор став не лише культовою, а й громад. спорудою, де влаштовувались урочисті збори, театр. містерії тощо. Для будівництва соборів було розроблено нову конструктивну систему, в основу якої покладено каркасну структуру, стрілчасті аркн й ребристі (нервюрні) склепіння, що передають свій розпір через опорні напіварки (*аркбутани*) на зовн. стіни й підпірні стовпи (*контрфорси*). Розпалубки склепінь заповнювалися легкою кладкою, а проміжками між стовпами були великі вікна, прикрашені *вітражами*; на зх. фасадах споруджували вежі — «бефруа» (завишки до 150 м). Нова архіт.-конструктивна схема давала змогу набагато збільшити ширину *нефів* і висоту будівель. Споруди стали легкими, а за композицією стрімко спрямованими вгору. *Синтез мистецтв* у Г. став набагато складнішим. Зовні і всередині собори оздоблювали численними скульптурами й витонченим різьбленням на камені. В композиції готичного собору значне місце займали високі ажурні башти. Для форм готичної архітектури характерними були гострокінцеві завершення прорізів-вімпергів, стрілчасті вікна й портали, круглі вікна-рози, декоративні деталі — фіали тощо. Водночас із культовою архітектурою розвивалися *містобудування* та громад. архітектура (житл. будинки, ратуші, палаци, торг. ряди, міські башти — «бефруа» тощо).

Г. зародилась у Пн. Франції в серед. 12 ст. і в 1-й пол. 13 ст. досягла найвищого розквіту. Розвиткові франц. Г. сприяло нац. піднесення, пов'язане з об'єднанням країни, а також формування міста як самостійного політ. та екон. центру. Зразками ранньої франц. Г. є собори в Лані (бл. 1150—1215), Паризької богоматері (Нотр-Дам, 1163—1257, іл. див. на окремому арк. до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), Шартрі (1194—1260), зрілої Г.— собори в Реймсі (1211—1311), *Ам'єні* (1220—88) та ін. Для англ. Г. характерне прагнення до зовн.

К. Готвальд.

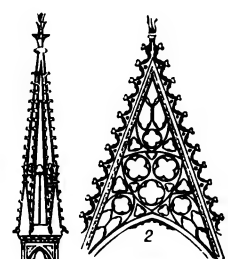

Готика. Елементи готичної архітектури: 1— фіал; 2 — вімперг; 3 — роза.

Готелі: «Либідь» у Києві; «Турист» у Черкасах; «Беркут» на Яблуницькому перевалі в Карпатах.

Значок «Готовий до праці й оборони СРСР».

ефектів; інтер'єри соборів нижчі за франц., фасади трактовані більш площинно (собори в Солсбері, 1220—85; Ексетері, між 1275—1375; Глостері, 1329—77). У Нідерландах і особливо в Пн. Німеччині, а також у Скандінавії Г. відзначається лаконічністю й масивністю форм (собори в Кельні, 1248—1880; Гамбурзі, після 1249; Марбурзі, 1235—83, всі — в Німеччині; суконні ряди в Брюгге, 1248—1364; ратуші в Брюсселі, 1401—55; Ауденарде, 1526—37, всі — в Нідерландах). В Іспанії (собор у Бургосі, 1221—1599) і в Італії (собор у Сієні, почато в 12 ст., *Палац дожів* у Венеції, 14—16 ст.) на Г. позначився вплив місц. традицій. Готична архітектура Чехії (собор св. Віта в Празі, 1344—1420), Польщі (ратуші в Гданську. 1378—1492, і Торуні, 13—14 ст.; Мар'яцький костьол у Кракові, 1226—1478) також має багато місц. своєрідних рис. Г. певною мірою позначилася на архітектурі Латвії (Домська церква в Ризі, 1211 — бл. 1300), Литви (костьол св. Анни, 1581), Естонії (церква св. Алая в Талліні, 13—14 ст.). Поява елементів Г. на Україні в 14—15 ст. зумовлена як зв'язками з країнами Зх. Європи, так і посиленням будівництва католицьких костьолів, що його провадила шляхетська Польща на загарбаних нею в 14 ст. укр. землях (Кафедральний костьол у Львові, 14—15 ст.; костьоли в Дрогобичі, 15 ст., в с. Вижнянах Золочів. р-ну Львів. обл., 15 ст.), хоч разом з тим у цих спорудах виявився вплив укр. архіт.-будівельної культури. Риси Г. простежуються і в формах завершень дерев'яних церков на Закарпатті (церкви Параскеви в с. Олександрівці, 17 ст., Миколи в с. Даниловому, 1779, обидві — в Хустському р-ні), а також в оздобленні оборонних укріплень (замок у місті Хотині, 13 ст.; *Верхній замок* у Луцьку, кін. 13—14 ст., перебудова 15—16 ст.). Конструктивні прийоми Г. мали позитивний вплив на розвиток архітектури доби *Відродження* і *барокко*, а потім стали об'єктом наслідування й стилізації (див. *Псевдоготика*). Образотворче мистецтво Г., зберігаючи органічний зв'язок з реліг. світоглядом, водночас прагнуло до широкого охоплення дійсності, передачі окремих її явищ. Найбільшого розвитку досягла скульптура: для декорування соборів широко застосовували статуї й рельєфи (напр., у Реймському соборі — понад 2300 скульптур), а також вітраж, який відзначався насиченістю й чистотою кольорів (собори в Сен-Дені, Шартрі, Бурже). Твори образотворчого мист. підпорядковувалися ритміці архітектури, вони вражають емоційною виразністю й характерністю окремих деталей. Поряд з релігійними трапляються жанрові сцени, зображення трудових процесів, іноді навіть сатиричні фольклорні сюжети (скульптури соборів у Парижі, Ам'єні, Страсбурзі та ін.). Високого худож. рівня досягло ужиткове мистецтво (різьблення на камені та слоновій кістці, вироби з металу, емалі тощо). Живопис у мист. Г. був розвинутий мало (франц. художник М. Брудерлам та чес. *Теодорік*). Риси Г. простежуються в творах італ. (*Джотто*), нідерл. (Я. *Ван Ейк*, Р. ван дер Вейден) та ін. майстрів. Розквіту набула кольорова книжкова мініатюра, в якій досить правдиво зображено істор. і побутові сцени (напр., «Книга ремесел» у Кракові). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Нессельштраус Ц. Г. Искусство Западной Европы в средние века. Л.—М., 1964; Всеобщая история архитектуры, т. 4. Л.—М., 1966; Лясковская О. А. Французская готика. М., 1973.

Ю. С. Асєєв (архітектура), *Л. М. Сак* (образотворче мистецтво).

Плакетка. Різьблення на слоновій кістці. 14—15 ст. Франція. Мадонна з немовлям. Розфарбоване дерево. 15 ст. Німеччина. Обидві — в Київському музеї західного та східного мистецтва.

ГОТИ́ЧНЕ ПИСЬМО́, готичний мінускул — почерк латинського письма періоду середньовіччя (12—15 ст.). Г. п. прийшло на зміну каролінгському *мінускульному письму*. Перші зразки Г. п. трапляються в Італії (з 10 ст.). Розрізняють чотири різновиди Г. п.: текстуру, швабахер, фрактуру й круглоготичне письмо — перехідне від готичного до гуманістичного письма періоду Відродження. Найдовше Г. п. проіснувало в Німеччині, де його обмежено застосовують і в 20 ст.

abcdefghiklmnopqrstuvwx

Готичне письмо. Текстура.

ГО́ТЛАНД — найбільший острів у Балтійському м. Є частиною території Швеції. Пл. 2960 км². Нас. понад 50 тис. чол. Поверхня рівнинна. Вис. до 83 м. Поширений *карст*. Хвойні ліси, луки. Більша частина Г. зайнята с.-г. угіддями. Гол. місто і порт — Вісбю.

ГОТО́ВА ПРОДУ́КЦІЯ — сукупність виготовлених і повністю оброблених на підприємстві продуктів і виробів, що фактично відпущені або призначені для відпускання за межі підприємства. До Г. п. належать і вироби (*напівфабрикати*), обробку яких закінчують на ін. підприємствах.

ГОТОВА́ЛЬНЯ — набір *кресляр ських інструментів* у спеціальному футлярі. У готовальні є *циркуль*, циркуль-вимірник, кронциркуль, *рейсфедер*, *транспортир* тощо. Г. бувають універсальні, шкільні, портативні, для конструкторських і копіювальних робіт.

«ГОТО́ВИЙ ДО ПРА́ЦІ Й ОБО-РО́НИ СРСР» (ГПО) — всесоюзний фізкультурний комплекс, програмна і нормативна основа рад. системи *фізичного виховання*. Має на меті сприяти всебічному гармонійному розвиткові рад. людей, зміцненню їхнього здоров'я, їхній підготовці до високопродуктивної праці й захисту Батьківщини. Комплекс запроваджено 1931 за ініціативою ВЛКСМ. У 1932—58 зміст і нормативи комплексу змінювалися відповідно до вимог розвитку фіз. культури в СРСР. У 1972 затверджено новий комплекс ГПО, що забезпечує організацію фізкультурної і спортивної роботи з осн. населенням країни (віком від 10 до 60 років). Кожний ступінь нового комплексу має свої особливості й назву: 1-й ступінь «Сміливі й спритні» (розрахований на дітей 10—13 років); 2-й — «Спортивна зміна» (для 14—15-річних); 3-й — «Сила і мужність» (для 16—18-річних); 4-й — «Фізична досконаліть» (для 19—39-річних чоловіків і 19—34-річних жінок); 5-й — «Бадьорість і здоров'я». Кожний ступінь складається з двох розділів: вимог теоретичного характеру і норм фіз. вправ, що визначають рівень розвитку фіз. якостей людини, а також сприяють засвоєнню прикладних рухових навичок. *Ю. М. Теппер*

ГО́ТОРН (Хоторн: Hawthorne) Натаніел (4.VII 1804, Сейлем — 19.V 1864, Плімут) — американський письменник-новеліст, один з представників амер. романтизму. Автор збірок «Двічі розповіджені історії» (1837), «Легенди старої садиби» (1846), романів «Червона літера» (1850), «Будинок на сім фронтонів» (1851), «Роман про Блайтдейл» (1852), «Мармуровий фавн» (1860). Творам Г. властиві психологізм, символіка, іронічність, сатиричне зображення бурж. моралі.

Тв.: Рос. перекл.— Алая буква. М., 1957; Новеллы. М.—Л., 1965; Дом о семи фронтонах. Л., 1975.

ГО́ТСЬКА МО́ВА — мова *готів*. Належить до сх.-германської підгрупи германської групи індоєвроп. сім'ї. Г. м.— *мертва мова*, відома переважно з писемних пам'яток 4 ст.

Вважають, що в 4 ст. Вульфіла (церковний діяч *вестготів*) створив готський алфавіт на основі грецького, використавши й лат. та рунічне письмо (див. *Руни*), і переклав Біблію з грец. мови на готську. Г. м. дає цінний матеріал для порівняльно-істор. вивчення герм. мов.

Літ.: Гухман М. М. Готский язык. М., 1958; Задорожний Б. М. Порівняльна фонетика і морфологія готської мови. Львів, 1960.

ГО́ТСЬКА ПРОГРА́МА — програма німецької соціал-демократії, прийнята на з'їзді в м. Готі (22—27.V 1875), на якому С.-д. робітнича партія Німеччини (*ейзенахці*) і лассальянський Заг. нім. робітн. союз об'єдналися в Соціалістичну робітн. партію Німеччини. Об'єднання відбулося переважно на опортуністичній, лассальянській платформі. Г. п. спотворювала програмні й тактичні основи про-

лет. руху. В ній не знайшла місця ідея соціалістичної революції й завоювання пролетаріатом політ. влади. Замість положення про диктатуру пролетаріату вона пропонувала тезу про надкласову «вільну д-ву», містила помилкові твердження про реакційність порівняно з пролетаріатом усіх ін. класів, включаючи селянство; про створення за допомогою бурж. д-ви виробничих кооперативів як шляху до соціалізму; про незалежність розподілу матеріальних благ від існуючого виробництва та ін. Опортуністичні помилки Г. п. піддав нищівній критиці К. Маркс у праці «*Критика Готської програми*». В 1891 Г. п. було замінено *Ерфуртською програмою*.

В. Д. Лисоченко.

ГОТТЕНТО́ТИ (самоназва — койкоїн, тобто справжні люди) — народ, що живе в центр. і пд. районах Намібії (бл. 60 тис. чол., 1975). Мова — готтентотська койсанської групи. За релігією — переважно протестанти. Г., як і *бушмени*,— найдавніші жителі (кочовики-скотарі) Пд. Африки, яких народи *банту* відтіснили в пд.-зх. пустельні райони материка і в 17 — на поч. 20 ст. значною мірою винищили європ. колонізатори. Частина сучас. Г. живе в *резерваціях* і займається скотарством і землеробством, більшість працює на фермах європейців і в містах.

ГО́ТФРІД СТРА́СБУРЗЬКИЙ (Gottfried von Strassburg; кін. 12 ст.— бл. 1220) — німецький поет. Представник світського напряму в *куртуазній літературі*. Автор незакінч. роману у віршах «*Трістан та Ізольда*» (1205—15), в основу якого покладено мотиви однойменного старофранц. роману англо-нормандського *трувера* Томаса Британського. Твір Г. С. став джерелом опери «Трістан та Ізольда» Р. Вагнера.

ГО́ТШАЛК (р. н. невід.— 1066) — князь *бодричів* з 1031 (фактично з 1044). Засновник слов. *Вендської держави*. Проводив незалежну політику. Щоб протистояти загрозі з боку Саксонського герцогства, вступив у союз з архієпископом Бремена і королем Данії *Кнудом I* Великим (одружився з його дочкою). Намагався створити незалежну слов. церкву. Загинув під час повстання, спровокованого племінною знаттю, яка діяла в згоді з саксонськими феодалами.

ГО́ТШЕ (Gotsche) Отто (н. 3.VII 1904, Вольфероде) — німецький письменник (НДР). Комуніст з 20-х рр. У період *Веймарської республіки* і фашист. режиму за політ. діяльність зазнавав репресій. Після розгрому фашизму взяв участь у будівництві демократичної Німеччини. В романах відтворив революц. рух нім. пролетаріату 1918—23 («Березневі бурі», перше видання 1933 знищило гестапо, повторно видано 1953, 2-й т. 1971), діяльність антифашист. підпілля та демократичне відродження Німеччини («Між ніччю і ранком», 1955), зем. реформу в повоєнному селі («Глибокі борозни», 1949). В романі «Криворізький прапор» (1959) відобразив солідарність нім. і укр. робітників.

Тв.: Укр. перекл.— Глибокі борозни. К., 1956; Криворізький прапор. Дніпропетровськ, 1961; Рос. перекл.— Криворожское знамя. М., 1977. *А. Г. Баканов.*

ГО́ТШЕД (Gottsched) Йоганн-Крістоф (2.II 1700, Кенігсберг — 12.XII 1766, Лейпціг) — німецький письменник і критик. Представник раннього нім. Просвітительства. Відстоював принципи класицизму в л-рі і мистецтві, намагався створити нац. театр і впорядкувати літ. мову. Осн. праці: «Нарис критичної поетики для німців» (1730), «Німецький театр, відповідно до правил Давньої Греції і Риму» (т. 1—6, 1741—45).

ГОТЬЄ́ (Gautier) Теофіль (31. VIII 1811, м. Тарб — 22.X 1872, Нейї, поблизу Парижа) — французький письменник і критик. Літ. діяльність почав як романтик (зб. «Вірші», 1830). Пізніше став одним з ідейних натхненників парнаської школи (див. «*Парнас*»). Обстоював принципи теорії «*мистецтва для мистецтва*». Автор зб. віршів «Емалі і камеї» (1852), романів «Мадмуазель Мопен» (1835—36), «Роман мумії» (1858), «Капітан Фракасс» (1863). Праці з історії л-ри — «Гротески» (1844), «Історія романтизму» (вид. 1874), кн. «Подорож до Росії» (1867) тощо. Укр. мовою вірші Г. перекладали П. Грабовський, В. Щурат, М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972.

ГОТЬЄ́ Юрій Володимирович [18 (30).VI 1873, Москва — 17.XII 1943, там же] — рад. історик і археолог, акад. АН СРСР (з 1939). В 1895 закінчив Моск. ун-т. З 1903 — приват-доцент, 1915—41 — професор Моск. ун-ту. Вивчав історію господарства Рос. д-ви 17 ст., місц. управління у 18 ст., історію пд. слов'ян, розвиток феодального землеволодіння та закріпачення селянства в Рос. д-ві, зокрема на Україні. З 1900 вів археол. дослідження, зокрема в Криму. Брав участь у створенні першого підручника для вузів — «Історії СРСР» (т. 1, 1939).

Літ.: Асафова Н. М. Юрий Владимирович Готье. М., 1941.

ГО́ФМАН (Hofmann) Август-Вільгельм (8.IV 1818, Гісен — 5.V 1892, Берлін) — німецький хімік-органік. Учень Ю. *Лібіха*. Закінчив Гісенський ун-т. З 1845 — перший директор Королівського хім. коледжу в Лондоні. В 1868 заснував нім. хім. т-во, яке очолював до кінця життя. У 1841 знайшов у кам.-вуг. смолі *анілін* і *хінолін*. У 1845 виділив з кам.-вуг. дьогтю *бензол*, з якого добув нітробензол і відновленням нітробензолу одержав анілін. Дослідження Г. сприяли розвиткові виробн. синтетич. *барвників*. Відкрив реакції утворення первинних, вторинних і третинних *амінів* (див. *Гофмана реакції*); 1866—*ізонітрили*.

ГО́ФМАН Ернст Карлович (3.I 1801, поблизу с-ща Феліна, тепер м. Вільянді Ест. РСР — 23.V 1871, м. Дерпт, тепер Тарту) — російський геолог, мандрівник. У 1823 закінчив Дерптський ун-т, в якому 1833—36 викладав мінералогію. В 1837—42 — професор Київського, 1845—63 — Петерб. ун-тів, 1861—65 — директор Рос. мінералогічного т-ва. Досліджував геологію України, зокрема територію колишніх Київської, Подільської та Херсонської губерній, Кримського п-ова, Серед. і Пн. Уралу, де експедиція під його керівництвом відкрила хребет Пай-Хой. Брав участь у кругосвітній подорожі О. Є. *Коцебу* (1823—26).

ГО́ФМАН (Hoffmann) Ернст-Теодор-Амадей (24.I 1776, Кенігсберг — 25.VI 1822, Берлін) — німецький письменник-романтик, композитор, музичний критик, диригент, художник-декоратор. За освітою юрист. Почав друкуватися 1809. У своїх творах яскраво відобразив трагізм мистецтва і митця в феодально-бюргерському суспільстві. Характерним для Г. є поєднання сатири на тогочасну нім. дійсність з невтримною фантастикою. Найвідоміші твори Г.— збірки оповідань і казок «Фантазії в дусі Калло» (т. 1—4, 1814—15), «Серапіонові брати» (т. 1—4, 1819—21), романи «Еліксир диявола» (1815—16), «Життєві переконання кота Мурра...» (т. 1—2, 1820—22). Автор опер «Аврора» (1812), «Ундіна» (1816), симфоній. Поетичні образи творів Г. використовували А. Адан («Жізель»), П. Чайковський («Лускунчик»), Л. Деліб («Коппелія»), Р. Вагнер та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Музичні новели. К., 1969; Золотий горнець. К., 1976; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—3. М., 1962.

Літ.: Шамрай А. П. Ернест Теодор Амадей Гофман. К., 1969; Житомирская З. В. Э. Т. А. Гофман. Библиография русских переводов и критической литературы. М., 1964.

ГО́ФМАН (Hoffmann) Курт (н. 12.XI 1910, Фрайберг) — німецький кінорежисер (ФРН). У кіно з 1931. Поставив фільми-екранізації: «Фокус-покус» (1953, за К. Гецем), «Зізнання авантюриста Фелікса Круля» (1957, за Т. Манном), «Шлюб пана Міссісіпі» (1961, за Ф. Дюрренматтом). Найвідоміші картини мають антифашистське спрямування: сатиричний муз. фільм «Ми вундеркінди» (1958) і феєрична кінооперета «Привиди в замку Шпессарт» (1961). Фільми: «Будинок на Карпфенгассі» (1964), «Капітан» (1973) та ін.

ГО́ФМАН (Hofmann) Юзеф-Казімеж (20.I 1876, Подгуже, поблизу Кракова — 16.II 1957, Лос-Анджелес) — польський піаніст, педагог і композитор. Учень польс. композитора М. Мошковського й А. *Рубінштейна*. З 1898 жив у США. В 1896—1913 (майже щороку) концертував у Росії й на Україні (Київ, Одеса, Харків). Автор 2 симфоній, 5 фп. концертів, салонних п'єс, а також книг «Фортепіанна гра» та «Відповіді на піаністичні питання».

ГО́ФМАНА РЕА́КЦІЇ — хім. реакції, які відкрив А.-В. *Гофман*. До них належать: 1) Синтез третинних аліфатичних *амінів* з галогеналкілів і надлишку *аміаку*, напр. $CH_3I + 4NH_3 \rightarrow (CH_3)_3N + NH_4I$. Одночасно утворюються первинні і вторинні аміни та четвертинні со-

Ю. В. Готьє.

Е.-Т.-А. Гофман.

Гохуа. Ци Байші. Ло
тос і качки «юаньяо»
Кольорова туш. 20 ст

Й. Гочемський. Христос. Требник. Гравюра на міді. Почаїв. 1741.

І. Е. Грабар. Лютнева блакить. 1904. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Граб звичайний: *1* — гілка з чоловічими і жіночими суцвіттями; *2* — гілка з плодами; *3* — жіноча квітка; *4* — чоловіча квітка; *5* — плід.

лі амонію. 2) Перегрупування *амідів кислот* у первинні аміни діянням гіпохлоритів або гіпобромітів, напр. $CH_3CONH_2 + NaOCl \rightarrow CH_3NH_2 + NaCl + H_2O$. 3) Термічний розклад органічних четвертинних основ амонію з утворенням олефінів і третинних амінів (вичерпне метилювання), напр. $[CH_3CH_2N(CH_3)_3]OH \rightarrow CH_2=CH_2 + N(CH_3)_3 + H_2O$. Г. р. широко застосовують у пром. синтезі й лабораторній практиці.

ГО́ФМАНСТАЛЬ (Hofmannsthal) Гуго фон (1.II 1874, Відень — 15.VII 1929, Родаун) — австрійський письменник. Літ. діяльність почав у 90-х рр. Творчість пройнята песимістичними мотивами, культом абстрактної краси. Найвідоміші драми «Вчора» (1891), «Смерть Тіціана» (1892), «Безумець і смерть» (1899) та ін. Лірика (зб. «Вибрані вірші», 1903; «Збірка віршів», 1907, тощо) має символістський характер. Автор праці «Поет і наш час» (1907). Окремі твори Г. («Жах», «Смерть Тіціана», деякі ліричні вірші) перекладено укр. мовою.

ГОФМА́РШАЛ (нім. Hofmarschall, букв.— маршал двору) — придворний титул, чин (і посада) у деяких монархічних країнах, зокрема в Німеччині за пізнього середньовіччя та в Росії 18 — поч. 20 ст. Г. і обер-Г., як правило, відали двірцевим постачанням, влаштуванням прийомів.

ГОФРУВА́ННЯ (від франц. gaufrer — пресувати складки) — надання поверхні листових металевих і неметалевих матеріалів складчастої хвилеподібної форми, щоб підвищити їхню жорсткість; різновид *гнуття*. Г. провадять на *пресах* або профілювальних станах. Гофровані матеріали (напр., сталеві й алюмінієві листи, тканини, картон) застосовують у будівництві, літакобудуванні та ін. галузях промисловості.

ГО́ФУНГ Юхим Михайлович (1876, м. Костянтиноград, тепер м. Красноград Харків. обл.— 29.IX 1944) — український рад. стоматолог, засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив зуболікарську школу у Варшаві (1899) й Харків. мед. ін-т (1924). У 1906—41 — викладач зуболікарської школи, мед. (з 1921) і стомат. ін-тів у Харкові. Праці Г. присвячені питанням стоматології, зокрема вивченню пульпітів. Г. є автором підручників і одним з організаторів вищої стоматологічної освіти в СРСР.

ГОФШТЕ́ЙН Давид Наумович [25.VII (6.VIII) 1889, Коростишів, тепер Житомир. обл.— 12.VII 1952] — єврейський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1940. Друкуватися почав 1917. Один із зачинателів євр. рад. поезії. Перша зб. «Біля шляхів» (1919). Автор збірок поезій «Червоне цвітіння» (1920), «На світлих руїнах» (1927), «Київ» (1936), «В наші грізні дні» (1942), «Я вірю» (1944), в яких оспівував велич Жовтня, пафос соціалістичного будівництва. Ряд поезій написав про Україну, перекладав твори Т. Шевченка, О. Пушкіна, І. Франка, Лесі Українки та інших.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані поезії. К., 1965; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1970.

ГОХУА́ (кит.— національний живопис) — китайський живопис водяними фарбами на шовкових або паперових сувоях. Виник на поч. 20 ст. Г. відновив традиції давнього нац. живопису. Художники Г. малювали пейзажі й жанрові композиції. Серед представників: Жень Бонянь, Чень Шіцзен, *Ци Байші*, *Пань Тяньшоу*, Сюй Бейхун, Цзян Чжаохе та ін. Іл. с. 133.

ГО́ЦЦІ (Gozzi) Карло (13.XII 1720, Венеція — 4.IV 1806, там же) — італійський драматург. Був прихильником феод. старовини й противником ідей *Просвітительства*. Захищаючи комедію масок (див. *Комедія дель арте*), виступав проти К. *Гольдоні*. Створив оригінальний жанр — віршовані фантастичні театральні казки — фіаби. Найвідоміші з них: «Любов до трьох апельсинів» (1761), «Турандот», «Король-Олень» (обидві — 1762), «Зелена пташка» (1765). Г. належать і 23 романтичні прозові трагікомедії в манері ісп. «комедії плаща і шпаги». У «Марних мемуарах» (1797) відобразив тогочасне театр. життя Венеції. Фіаби Г. ставляться в театрах Рад. Союзу, зокрема й на Україні.

Тв.: Рос. перекл.— Сказки для театра. М., 1956

ГОЧЕ́МСЬКІ — українські гравери на міді й дереві 40—80-х рр. 18 ст. Працювали в Почаєві. Адам Г. (рр. н. і см. невід.). Автор гравюр: «Решневська богоматір» (1770, 1774), «Почаївська богоматір» (1773), «Василій Великий» (1775), види Єрусалима й Константинополя (1778), «Розп'яття» (1778, 1784). Ілюстрував книги «Трефологіон» (1777), «Служебник» (1778). Йосип Г. (рр. н. і см. невід.). Серед творів: естампи «Йосип з братами», «В'їзд до Єрусалима» (обидва — 1745), «Притча про фарисея» (1767), ілюстрації до «Требника» (1741), «Тріоді цвітної» (1747), «Тріоді пісної» (1767), «Апостола» (1768).

ГОШ (Ош; Hoche) Луї-Лазар (24. VI 1768, Монтрей — 19.IX 1797, Вецлар, тепер ФРН) — французький військ. діяч, генерал (1793). Н. в сім'ї солдата. З 1784 — у гвардії. В 1789 перейшов на бік революції, брав участь у штурмі *Бастилії*. В 1792—93 відзначився в боях проти інтервентів у Пн.-Сх Франції. Командуючи армією, завдав поразки австр. військам біля Верта і Фрешвіллера. В 1794 керував придушенням контрреволюц. повстання в *Бретані* й *Вандеї*, потім — розгромом десанту роялістів на п-ові Кіберон, що поклало край *вандейським війнам*. У 1797 командував армією, яка розгромила австр. війська біля Нейвіда й Альтенкірхена. Портрет Г. роботи Ж.-Л. *Давіда* зберігається в Київ. музеї зх. та сх. мистецтва (див. іл. на вклейці до ст. Давід, т. 3, с. 80—81).

ГО́ША МХІТА́РА СУДЕ́БНИК — кодекс феод. права Вірменії. Склав його наприкінці 12 ст. вчений монах Мхітар Гош. Офіц. не був затверджений. Г. М. с. закріпив права і привілеї церкви і світських феодалів, узаконив фактичне закріпачення селян, встановлював порядок судочинства тощо. Діяв у Вірменії протягом восьми століть. Ним користувалися й вірм. переселенці в Грузії, Криму та Галичині (див., напр., «*Статут львівських вірмен*»).

ГОШКЕ́ВИЧ Віктор Іванович [9 (21).III 1860, Київ — 2.III 1928, Херсон] — український рад. археолог. Закінчив матем. ф-т Київ. ун-ту. З 1890 працював у Херсоні в губернському статистичному к-ті та редактором газ. «Юг» (1898—1907). Досліджував археол. пам'ятки на тер. Херсон. губ. Створив у Херсоні музей з великою колекцією археол. матеріалів, переважно античного й скіфо-сарматського часу (тепер — у Херсон. обл. краєзнавчому музеї), друкував «Літопис музею».

Тв.: Клады и древности Херсонской губернии, кн. 1. Херсон, 1903; Древние городища по берегам низового Днепра. СПБ, 1913

ГО́ЩА — селище міського типу Ровенської обл. УРСР, райцентр, на р. Горині (бас. Дніпра), за 33 км від Ровно. 4,3 тис. ж. (1978). Відома з 14 ст. З серед. 14 ст. перебувала під владою Литви, а після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщі. З кін. 16 до серед. 17 ст. Г.— один з центрів соцініанства (див. *Соцініани*) на Україні. Після 2-го поділу Польщі (1793) Г. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Під час революції 1905—07 в грудні 1905 в Г. відбувся страйк робітників. Рад. владу встановлено в січні 1918. За панування бурж.-поміщицької Польщі (1920—39) в Г. діяли підпільні райком КПЗУ і райком комсомолу. З 1959 Г.— с-ще міськ. типу.

У Г.— маслосироробний, комбікормовий, прод. товарів з-ди, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні, музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки; парк, закладений на поч. 18 ст.

ГОЩА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Ровенської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 47,2 тис. чол. (1978). У районі — 64 населені пункти, підпорядковані селищній і 22 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Гоща*.

На Пн. району — *Поліська низовина*, на Пд.— відроги *Волинської височини*. Корисні копалини: глина, пісок, вапняки, торф. Найбільша річка — *Горинь* (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті, опідзолені та чорноземні, трапляються торфово-болотні. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів, південна (більша)— в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, осика, береза, дуб) займають 3,8 тис. га. Головна галузь пром-сті—харчова. Найбільші підприємства: Бабино-Томахівський цукр., гощанські маслосироробний і прод. товарів з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Гоща) та 2 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків, картоплі й льону і тваринництві молочно-м'ясного напряму. С.-г. угіддя 1977 становили 55,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 44,2 тис. га. Великі роботи провадяться щодо осушування земель (осушено 14,7 тис. га). У Г. р. — 18 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Автошляхів — 448 км, у т. ч. з твердим покриттям — 179 км.

У районі — 47 заг.-освітніх, музична і спортивна школи, 55 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 11 будинків культури, 49 клубів, 2 кінотеатри, 48 кіноустановок, 55 б-к. У с. Липках Г. р.— музей історії села, в с. Дорогобуші — залишки городища 11 ст. У Г. р. видається газ. «Радянське життя» (з 1945). *І. А. Булига.*

ГОЩИ́НСЬКИЙ (Goszczyński) Северин (4.XI 1801, Іллінці, тепер смт Вінн. обл.— 25.II 1876, Львів) — польський поет-романтик і публіцист, представник *«української школи» в польській літературі*. Належав до революц. напряму польс. романтизму. Багато подорожував по Україні, вивчав життя народу, його фольклор. Учасник *польського повстання 1830—31*. Після його поразки емігрував до Галичини. З 1838 жив у Франції. В 1872 оселився у Львові. Літ. діяльність почав у 20-х рр. У поемі «Канівський замок» (1828) з демократичних позицій висвітлив боротьбу укр. селян проти польс. шляхти за часів *Коліївщини*. Автор поеми «Вечір напередодні Івана Купайла» (1834), повісті «Король старого замку» (1842), «Щоденника подорожі до Татр» (1832).

Літ.: Франко І. Поет-герой. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955.

ГОЯ́НІЯ — місто в Бразілії, адм. центр штату Гояс. Розташована на р. Мея-Понті (бас. Паранаїби). Трансп. вузол. 388,9 тис. ж. (1970). Виробн. буд. матеріалів, підприємства хім., харч. пром-сті. В районі Г.— видобування алмазів, титанової руди тощо.

ГРАА́ФІВ ПУХИ́РЧИК — утвір (*фолікул*) у яєчнику ссавців, у т. ч. людини, де відбувається дозрівання *яйцеклітини*. Утворюється з т. з. первинних фолікулів у кірковому шарі яєчника під впливом фолікулостимулюючого гормону. Складається з стінки (сполучна й епітеліальна тканини) і порожнини, виповненої серозною рідиною, яка виділяється *серозними оболонками*. Яйцеклітина міститься в товщі епітелію стінки, за рахунок якого відбувається її живлення. Після *овуляції* яйцеклітина потрапляє до яйцепроводу, де може зустрітися зі сперматозоїдом і де може відбутися *запліднення*. На місці Г. п. утворюється т. з. *жовте тіло*. В багатоплідних тварин одночасно ростуть і дозрівають кілька Г. п. Описав Г. п. голл. анатом Р. Грааф (17 ст.).

ГРАБ (Carpinus) — рід листопадних дерев, зрідка кущів родини березових. Листки прості овальні, по краю зубчасті. Квітки роздільностатеві, зібрані в сережки. Плід — ребристий горішок. Бл. 50 видів, поширених у Європі, Сх. Азії та Пн. Америці. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР — 2, з них найпоширеніший Г. з в и ч а й н и й (C. betulus) — дерево до 30 м заввишки, зі стовбуром до 60—80 см у діаметрі. Плодоносить з 20-річного віку. Живе 100—150 (іноді 300) років. Деревина біла, дуже тверда й міцна, використовується в с.-г. машинобудуванні, для виготовлення муз. інструментів, паркету тощо. На Україні Г. звичайний поширений здебільшого на Правобережжі, в Карпатах і в горах Криму. На Правобережжі часто трапляються чисті грабові ліси — грабняки, площа яких на Україні становить понад 200 тис. га. Г. придатний для живоплотів. Має декоративні форми — пірамідальну, колоновидну, плакучу й пурпуролисту. Рекомендується для групових і алейних посадок у лісопарках, парках, садах і бульварах. У горах і передгір'ях Криму росте Г. с х і д н и й (C. orientalis) — посухостійкий кущ або дерево заввишки до 15 м з дрібними листками.

Г. В. Дубинін, В. С. Наконечний.

ГРАБА́Р Володимир Емануїлович (22.I 1865, Відень — 26.XI 1956, Москва) — рад. юрист-міжнародник, академік АН УРСР (з 1926). Н. у родині закарпат. українців. З 1893 — доцент, з 1901 — проф. Юр'євського (Тартуського) ун-ту. З 1918 — проф. Воронезького, з 1923 — Моск. ун-тів; наук. співробітник Ін-ту права АН СРСР та Всесоюз. ін-ту юридичних наук. Консультант Наркомату зовн. торгівлі 1922—29, експерт рос.-укр. делегації на *Лозаннській конференції 1922—23*. Опублікував численні наук. праці (рос., укр., лат., франц., нім. мовами) з питань теорії та історії міжнар. права.

Тв.: Римское право в истории международно-правовых учений. Юрьев, 1901; Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 1958.

Літ.: Корецкий В. Памятник русской науке международного права. В кн.: Советский ежегодник международного права. 1959. М., 1960.

В. М. Корецький.

ГРАБА́Р Ігор Еммануїлович (25.III 1871, Будапешт—16.V 1960, Москва) — російський рад. живописець і мистецтвознавець, нар. художник СРСР (з 1956), дійсн. член АН СРСР (з 1943) та АМ СРСР (з 1947). Брат В. Е. *Грабаря*. В 1894—96 навчався в петерб. АМ у В. *Савинського* та І. *Рєпіна*, 1896—98 — у Мюнхені в А. *Ажбе*. Належав до художніх об'єднань *«Світ мистецтва»* й *«Союз російських художників»*. Зазнав впливу *імпресіонізму*. Автор пейзажів («Вересневий сніг», 1903; «Лютнева блакить», 1904; «Зимовий сонячний день», 1941, всі — в ДТГ), портретів (М. Зелінського, 1932; С. Прокоф'єва, 1941, та ін.), істор. полотен («В. І. Ленін біля прямого проводу», 1933; «Селяни-ходоки на прийомі у В. І. Леніна», 1938, обидва — в Центр. музеї В. І. Леніна у Москві). Г. належать монографії про В. Сєрова, І. Рєпіна, А. Рубльова та ін. Був редактором і одним з авторів «Історії російського мистецтва» (т. 1—13, 1953—69). Твори Г. зберігаються також у Закарпатському худож. музеї в Ужгороді, в Київ. музеї рос. мистецтва. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Літ.: Подобедова О. И. Игорь Эммануилович Грабарь. М., 1964.

ГРАБЕ́ЛЬКИЙ (Erodium) — рід рослин род. геранієвих. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини та напівкущі. Листки перистороздільні, рідше лопатеві. Квітки червонуваті, зібрані в зонтиковидні суцвіття. Стулка плоду з остюковидним придатком, який при достиганні плоду спірально скручується. Понад 90 видів, переважно в помірній зоні Сх. півкулі. В СРСР 20 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніші Г. з в и ч а й н і (E. cicutarium), ростуть по всій УРСР (у степах і як бур'ян на полях та городах).

ГРА́БЕН (нім. Graben, букв.— рів, канава) — ділянка *земної кори*, що опустилася по лініях *скидів* нижче від сусідніх ділянок. У плані Г. мають переважно видовжену форму. Розрізняють простий Г. (один ступінь опускання) і складний (багатоступінчастий). Морфологічно на земній поверхні Г. має вигляд западини (напр., западина оз. Байкал). Система великих Г. на Сх. Африки відома як *Східно-Африканська зона розломів*. Іл. с. 136.

ГРА́БЕЦЬ (Hrabec) Стефан (14.I 1912, Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 25.XII 1972, Лодзь) — польський мовознавець. Закінчив Львів. ун-т (1936). Професор Лодзинського ун-ту (з 1954). Автор праць з історії польс. мови, *ономастики*, діалектології («Діалектні елементи в мові деяких польських письменників 16 і 17 ст.», 1949, та ін.). Працював і в галузі україністики («Географічні назви Гуцульщини», 1950, «Нарис історії української мови», 1956, у співавт. з Т. Лером-Сплавінським і П. Зволінським). *Т. Б. Лукінова.*

ГРА́БІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водойма на р. Міусі, в межах Донецької та Ворошиловградської областей УРСР. Пл. 166 га, об'єм 13,7 млн. м³. Корисна водовіддача в дуже маловодні роки 8,6 млн. м³ за рік. Споруджене 1957 для водопостачання міст Сніжного, Тореза та Красного Луча. З введенням у дію *Сіверського Донець — Донбас каналу* відіграє роль резервного джерела. Мальовничі береги

С. Гощинський.

В. Е. Грабар.

І. Е. Грабар.

Грабельки звичайні.

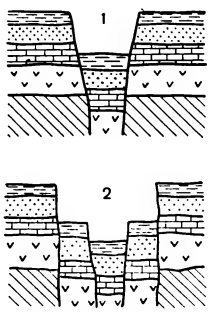

Грабени: 1 — простий; 2— багатоступінчастий

Гравілат міський.

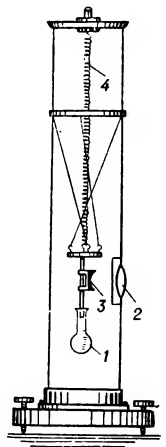

Гравіметр: *1* — тягар; 2 — лінза; *3* — дзеркадо; *4* — пружина.

водосховища, озеленені лісовими насадженнями, використовуються для відпочинку трудящих.

О. О. Русинов.

ГРАБІЖ — за рад. кримінальним правом, *злочин*, що полягає у відкритому викраденні держ., громадського або особистого майна громадян. Закон встановлює окремо відповідальність за Г. держ. або громад. майна та за Г. особистого майна громадян. Від *крадіжки* Г. відрізняється відкритим способом викрадення майна, від *розбою* — насильством, таким, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого. Закон (в УРСР — ст. 82, 141 КК УРСР) розрізняє Г. без обтяжуючих обставин, тобто без насильства, та Г. з обтяжуючими обставинами. Такими вважаються: Г., поєднаний з насильством; Г., що завдав значної шкоди потерпілому або вчинений за попередньою змовою групою осіб чи повторно. Найбільш суспільно небезпечним є Г., вчинений особливо небезпечним *рецидивістом* або у великих розмірах. Залежно від характеру Г. карається позбавленням волі строком до 15 років. Г. держ. або громад. майна в особливо великих розмірах може каратися смертю. Див. також *Злочини проти особистої власності громадян, Злочини проти соціалістичної власності*.

Б. С. Беззуб.

ГРА́БІН Василь Гаврилович [н. 28.XII 1899 (9.I 1900), Єкатеринодар, тепер Краснодар] — рад. конструктор артилерійської зброї, генерал-полковник тех. військ (1945), Герой Соціалістичної Праці (1940), доктор тех. наук (з 1941). Член КПРС з 1921. В Рад. Армії з 1920. В 1930 закінчив Військ.-тех. академію РСЧА. В 1942—46 — нач. Центр. арт. конструкторського бюро, з 1946 — нач. і гол. конструктор Н.-д. арт. ін-ту. З 1960 — на викладацькій роботі. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1941, 1943, 1946, 1950.

ГРАБО́ВИЧ Іларіон Михайлович (літ. псевд.— Квасний; 6.VI 1856, с. Шманьківці, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.— 11.VII 1903, Львів) — український поет. Закінчив Львів. гімназію, працював учителем (Бучач, Самбір, Львів). Уперше виступив з віршами 1879. Друкувався в журналах «Зоря», «Світ» та ін. виданнях. У деяких поезіях Г. звучать соціальні мотиви («Чи буде доля?», «Пісня бурлацька»). Писав і прозові твори на істор. теми («Коротка історія Новгорода» та ін.).

Тв.: Вибір поезій. Львів, 1905.

ГРАБО́ВСЬКИЙ (Grabowski) Амвросій (Амброжи; 7.XII 1792, м. Кенти, тепер ПНР — 4.VII 1868)— польський книгар, історик. Автор праць з історії Кракова. Видав збірники документів, що містять листи та мемуари з історії визвольної боротьби укр. народу в 17 ст.: «Листи короля Владислава IV», «Польські історичні старожитності» (т. 1—2, 1845), «Вітчизняні пам'ятки» (т. 1—2, 1909). В останніх опублікував добірки листування Б. Хмельницького з польс. урядовими колами.

ГРАБО́ВСЬКИЙ Еміліан Романович (20.XI 1892, Ужгород — 20.X 1955, там же) — український рад. живописець і графік. У 1918 закінчив Будапештську академію образотворчих мистецтв. Автор ліричних творів, присвячених природі Карпат і Закарпаття («Гірський краєвид», 1914; «Копиці сіна», 1922; «Гірська долина», 1942; «Говерла», 1946; «Зимові

Е. Р. Грабовський. Гірська долина. 1942. Закарпатський художній музей в Ужгороді.

сутінки», 1947; «Колгоспний пейзаж», 1950; «Гора в Ясінях», 1951; «Гірські луки», 1951—53). Кращі твори Г. зберігаються в Закарпатському худож. музеї в Ужгороді.

Літ.: Шандор Л. З. Еміль Грабовський. К., 1962.

ГРАБО́ВСЬКИЙ Ігор Авксентійович (н. 1.VII 1934, м. Могилів-Подільський Вінн. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. (з 1975). Член КПРС з 1977. Після закінчення Київ. ін-ту театрального мист. (1958) працював режисером на Одес. студії худож. фільмів. З 1962 — режисер Укр. студії хронікально-документальних фільмів. Кращі роботи: «Керманичі» (1965), «Буковина, 28-е літо» (1968); повнометражні — «Леся Українка» (1971), «Крила перемоги» (1972), «Вогненний шлях» (1974), «Стратегія якості» (1976). Г.— автор сценаріїв більшості поставлених ним фільмів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ГРАБО́ВСЬКИЙ (Grabowski) Міхал (літ. псевд.— Едвард Тарша; 25.IX 1804, с. Золотіїв, тепер у складі м. Ровно — 19.XI 1863, Варшава) — польський письменник, літ. критик і публіцист, представник *«української школи» в польській літературі*. Жив переважно на Україні. В повістях з укр. життя «Коліївщина і степи» (1838), «Станиця Гуляйпільська» (т. 1—5, 1840—41), «Тайкури» (т. 1—4, 1845—46), «Пан канівський староста» (1856), «Заметіль у степах» (1862) та ін. згладжував соціальні суперечності між гнобленим укр. народом і польс. шляхтою. Автор статей «Про українські пісні» (1837), «Про українську школу поезії» (1840), «Про українські народні легенди» (1845), публікацій з історії України тощо.

Р. Я. Пилипчук.

ГРАБО́ВСЬКИЙ Павло Арсенович [30.VIII (11.IX) 1864, с. Пушкарне, тепер с. Грабовське Краснопільського р-ну Сум. обл.— 29.XI (12.XII) 1902, Тобольськ] — український поет, публіцист, революційний демократ. У 1874—78 навчався в Охтирському духовному уч-щі, з 1879 — в Харків. духовній семінарії. За революц. агітацію й участь у харків. групі *«Чорного переділу»* 1882 Г. заарештували й вислали в с. Пушкарне під нагляд поліції. В 1885 нагляд було знято, і Г. переїхав до Харкова, де працював коректором у газ. «Южный край». З осені 1885 Г. на військ. службі в Туркестанському військ. окрузі. В 1886 його знову заарештували за участь у складанні й розповсюджуванні революц. листівок і після тривалого ув'язнення заслали в Іркутську губ. За протест-відозву проти розправи царизму над політ. засланцями в серпні 1889 був заарештований і ув'язнений в Іркут. тюрмі, в січні 1893 засланий у Вілюйськ. Через кілька років Г. переїхав у Якутськ, потім у Тобольськ. Похований поруч з могилами декабристів. У громадсько-політ. і літ. діяльності Г. був революц. демократом, послідовником Т. Г. Шевченка й М. Г. Чернишевського. Почавши як революц. народник, Г. в 90-х рр. звернувся до марксизму, під впливом якого наблизився до діалектико-матеріалістичного розуміння класової боротьби, вирішальної ролі нар. мас в історії. Перебуваючи в Тобольську, Г. пропагував ідеї марксизму серед передової молоді. «Тепер все що є в Росії живого, рухливого та працюючого,— писав він,— йде під окликом марксизму...». Виступав проти укр. бурж. націоналізму, розглядав нац. питання у зв'язку з класовою боротьбою. Націоналізмові й шовінізмові Г. протиставляв ідеї дружби й братерства укр. і рос. та ін. народів, ідеї інтернаціоналізму. В галузі філософії стояв на позиціях матеріалізму й атеїзму, розглядаючи природу та її розвиток як результат діяння внутр. законів, притаманних самій природі, вважав, що ідеальне виникає тільки внаслідок дії на людину зовнішнього, незалежного від неї матеріального світу. Розглядаючи л-ру як одну з форм відображення сусп. дійсності, Г. боровся за її ідейність, реалізм і народність, розвінчував теорію «мистецтво для мистецтва».

Ідейно-політ. спрямованість творчості й громад. діяльності Г. єднала його з І. Франком, Лесею Українкою та ін. передовими представниками укр. культури. Поетичне слово Г. (збірки «Пролісок», 1894; «З півночі», 1896; «Кобза», 1898) було гострою зброєю в боротьбі за справедливий сусп. лад. Г. відображав тяжке життя трудящих у капіталістичному світі («Робітникові», «Швачка», «Сироти»). Він рішуче відкидав переспіви старих тем, вимагав сучас. тематики, виступав проти аполітичної беззмістовності й занепадницьких настроїв, обстоював служіння мистецтва народові. Г. звеличив героїку революц. боротьби з царизмом, оспівав тяжкий тернистий шлях революціонера-професіонала («В тюрмі», «Не раз ми ходили в дорогу», «Уперед»).

Багато віршів Г. присвятив темі України, її багатостраждального минулого («До України», «Народові українському»). Г.— поет переважно малих форм, майстер короткого, але сповненого глибокого почуття й думки ліричного вірша. Перекладав укр. мовою поетичні твори з рос., груз., вірм., болг., польс., англ., італ., франц. та ін. мов світу. Г. був видатним критиком і публіцистом (стаття «Дещо про творчість поетичну», 1897; статті про Шевченка, Чернишевського, Пушкіна). Приділяв увагу шкільній справі, вимагаючи освіти, «вільної від туману релігійного й шовіністичного». Залишив цінну епістолярну спадщину.

Тв.: Зібрання творів, т. 1—3. К., 1959—60; Твори, т. 1—2. К., 1964; Рос. перекл.— Избранное. М., 1964.

Літ.: Киселъов О. І. Література гарту й боротьби. К., 1972; Бухалов Ю. Ф. Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського. К., 1957; Мороз М. О. Павло Грабовський. Бібліографічний покажчик. К., 1964.

Ю. Ф. Бухалов.

ГРА́БОРОВ Олексій Миколайович (1885, Почеп Черніг. губернії, тепер місто Брянської обл. РРФСР — 1949, Ленінград) — російський рад. педагог-дефектолог, один із засновників рад. *олігофренопедагогіки*. Освіту здобув (1908—12) у Психоневрологічному ін-ті в Петербурзі. В перші роки Рад. влади брав активну участь у створенні держ. системи установ для виховання й навчання розумово відсталих дітей — *допоміжних шкіл* і спец. дитячих будинків. Проводив наук.-пед. роботу до 1938 і з 1945 — в Ленінграді, 1938—45 — в Москві. Осн. праці— «Допоміжна школа» (1923), «Нариси з олігофренопедагогіки» (1961).

ГРАБЧА́К Андрій Михайлович [н. 10 (23).XI 1910, с. Вознівці, тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл.] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1932. З 1932 служив у прикордонних військах. Командував заставою. З січня 1943 — командир групи, яка розгорнула бойові дії на комунікаціях ворога в Житомир. обл. З грудня 1943 до травня 1944 командував партизан. з'єднанням. У 1945—46 працював в органах НКВС. З 1947 — на госп. роботі. Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 2-го ступеня, медалями.

ГРА́БЧЕНКО Іван Митрофанович [6 (18). IV 1894, с. Барвінкове, тепер місто Барвінківського р-ну Харків. обл.— 10.VII 1977, Вінниця] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1967). Закінчив Ленінгр. військ.-мед. академію (1924). У 1926—42 працював у Ленінгр. онкологічному ін-ті. В 1945—51 — зав. кафедрою Львів., 1951—70 — Вінн. мед. ін-тів. Працював над проблемами клінічної онкології (профілактика й лікування раку, зокрема раку шлунково-кишкового тракту, статевих органів тощо).

ГРАБЯ́НКА Григорій Іванович (р. н. невід.— п. бл. 1738) — український козацький літописець. Обіймав посади гадяцького полкового осавула, обозного, судді, з 1729 — полковника. Брав участь в *Азовських походах 1695—96* та *Північній війні 1700—21*. В 1723 їздив до Петербурга клопотати перед Петром I про скасування *Малоросійської колегії* та відновлення виборів гетьмана, за що був ув'язнений до Петропавловської фортеці. Після смерті Петра I (1725) вернувся на Україну. Брав участь у рос.-тур. війні 1735—39. Помер від ран. Відомий як автор великого істор. твору літописного характеру «Действия презельной и от начала поляков крававшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки... Року 1710». Майже половину твору (відомий у багатьох списках 18 ст.) присвячено описові *визвольної війни українського народу 1648—54*. Г. позитивно оцінював возз'єднання України з Росією.

Тв.: Летопись Григория Грабянки. К., 1853.

Літ.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ГРА́ВЕ Дмитро Олександрович [25.VIII (6.IX) 1863, м. Кирилов, тепер Волог. обл.— 19.XII 1939, Київ] — український рад. математик, акад. АН УРСР (з 1919), почесний член АН СРСР (з 1929). Закінчив Петерб. ун-т (1885). Працював у Петерб. (з 1889), Харків. (з 1897) та Київ. (з 1899) ун-тах. Г. розв'язав проблему знаходження всіх незалежних від закону дії сил інтегралів системи *диференціальних рівнянь для трьох тіл задачі*, а також осн. задачі картографічної *проекції*, знайшов деякі класи рівнянь 5-го степеня, що розв'язуються в радикалах. Г. належать і праці в галузі застосовної математики й механіки. В Києві Г. створив першу вітчизн. алгебр. школу; його учнями були Б. М. *Делоне*, М. Г. *Чеботарьов*, О. Ю. *Шмідт* та ін. У 1934 очолив Ін-т математики АН УРСР і керував його роботою до 1939. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Трактат з алгебраїчного аналізу, т. 1—2. К., 1938; Вибрані праці. К., 1971.

Літ.: Добровольский В. А. Дмитрий Александрович Граве. М., 1968.

ГРА́ВІЙ (від франц. gravier) — пухка осадова гірська порода, що складається з незцементованих обкатаних уламків гірських порід. Розрізняють Г. дрібний (1—2 мм), середній (2,5—5) і крупний (5—10, рідше до 50 мм); річковий, озерний, морський та льодовиковий. Є також штучний Г.— керамзитовий, одержуваний з легкоплавкої глинястої сировини (див. *Керамзит*), та зольний — з паливних відходів ТЕС (золи та золошлакової суміші). Г. застосовують як крупний *заповнювач* для бетонів, у дорожньому будівництві тощо.

ГРАВІЛА́Т (Geum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *розових*. Прикореневі листки ліровидно-перисті, стеблові — трійчасті або трироздільні. Квітки жовті або жовто-оранжеві, поодинокі або в щитковидних суцвіттях. Плід збірний, складається з горішковидних сім'янок. 40 видів, поширених переважно в помірній смузі земної кулі. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР—3: Г. міський (G. urbanum), Г. алепський (G. aleppicum) — ростуть по лісових галявинах, чагарниках; Г. річковий (G. rivale) — на вологих луках, по берегах боліт і річок. Кореневище Г. міського під назвою «гвоздичний корінь» використовували як в'яжучий і загальнозміцнювальний засіб. Деякі Г. вирощують як декоративні.

П. А. Грабовський.

ГРАВІМЕ́ТР (від лат. gravis — важкий і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання відносних значень прискорення вільного падіння (прискорення сили тяжіння). Користуються пружинними Г. Вимірювання різниць прискорення полягає у визначенні за шкалою Г. змін положення тягарця, вага якого зрівноважується пружною силою пружини. Точність вимірювання пружинними Г.— від 10^{-5} до 10^{-4} см/с².

ГРАВІМЕТРИ́ЧНА РО́ЗВІДКА, гравірозвідка — один з методів розвідувальної *геофізики*. Базується на вивченні аномалій *гравітаційного поля Землі*, зумовлених будовою *земної кори* та ін. *геосфер* (див. *Гравітаційна аномалія*). При Г. р. вимірюють відносні значення прискорення вільного падіння (прискорення сили тяжіння) і другі похідні гравітаційного потенціалу. Відповідно до застосовуваних приладів розрізняють знімання гравіметрове, варіометричне та градієнтометричне. Гравіметрове знімання здійснюють на земній поверхні, під нею, на морі та в повітрі, варіометричне та градієнтометричне — на поверхні Землі й у шахтах. Г. р. застосовують при геологорозвідувальних роботах для вивчення геол. будови Землі, пошуків та розвідки родовищ корисних копалин (нафти й газу, вугілля, руд, підземних вод та ін.). Ефективність Г. р. визначається детальністю гравірозвідувальних робіт, повнотою вивчення району геол. та ін. геофіз. методами, правильним комплексуванням їх. Застосовують автоматизовані системи обробки польових спостережень. Г. р. підвищує ефективність геологорозвідувальних робіт, прискорює і здешевлює їх.

А. М. Грабчак.

Літ.: Федынский В. В. Разведочная геофизика. М., 1967; Маловичко А. К. Основной курс гравиразведки, ч. 1—2. Пермь, 1966—68; Миронов В. С. Курс гравиразведки. Л., 1972.

Є. І. Антонюк, Є. Г. Булах.

ГРАВІМЕТРИ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ, ваговий аналіз — метод кількісного аналізу хім. складу речовини, що полягає у вимірюванні зважуванням маси визначуваного компонента або його сполуки. Г. а. оснований на законі збереження маси речовини при хім. перетвореннях і на *сталості складу закони*. За вимірювальний прилад для Г. а. служать аналітичні терези. Найчастіше Г. а. здійснюють методом осаджування: визначуваний компонент осаджують з розчину у

Д. О. Граве.

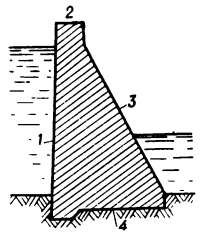

Гравітаційна гребля бетонна глуха: *1* — верхова, або напірна, грань; *2* — гребінь; *3* — низова грань; *4* — підошва.

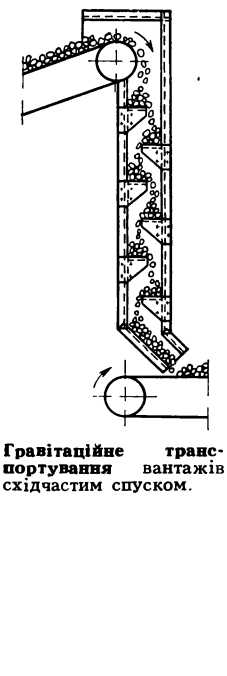

Гравітаційне транспортування вантажів східчастим спуском.

вигляді малорозчинної хім. сполуки (осаду), яку переводять у стійку сполуку певного складу (вагову форму). Осади звичайно являють собою сульфіди, фосфати, карбонати або гідроксиди металів, а також комплексні сполуки металів з органічними реагентами. Вони практично нерозчинні, але іноді внаслідок співосадження містять домішки сторонніх речовин. Для зменшення співосадження (захвату осадом з розчину добре розчинних речовин) застосовують маскуючі речовини, певний порядок зливання розчинів, а також регулюють швидкості осадження, т-ру й концентрацію речовин у розчині. Різновиди Г. а.— електрогравіметричний і термогравіметричний аналізи. Г. а. відзначається високою точністю; його вади — тривалість і складність проведення. *Літ.:* Бабко А. К., Пятницкий И. В. Количественный анализ. М., 1968.

І. В. П'ятницький.

ГРАВІМЕ́ТРІЯ (від лат. gravis — важкий і грец. μετρέω — вимірюю) — галузь *геофізики*, що вивчає *гравітаційне поле Землі*. Прискорення вільного падіння (прискорення сили тяжіння) вимірюють *гравіметрами* та маятниковими приладами, а другі похідні гравітаційного потенціалу — гравітаційними варіометрами та градієнтометрами. Прискорення вільного падіння визначають абсолютним або відносним методами. В Потсдамському геодезичному ін-ті 1898—1904 одержано абс. значення прискорення вільного падіння для м. Потсдама (981 274 10^{-5} м/с²), яке було прийнято за основу світової гравіметричної системи. 15-а генеральна асамблея Міжнар. геодезичного і геофіз. союзу в Москві (1971) затвердила поправку ($-14 \cdot 10^{-5}$ м/с²) до Потсдамської системи. Інформацію про характер гравітаційного поля дають спостереження за траєкторіями штучних супутників Землі. Гравіметричні дані використовують в астрономії, *метрології*, геодезії, геології (див. *Гравіметрична розвідка*), космонавтиці та ін. *Літ.:* Шокин П. Ф. Гравиметрия. М., 1960; Грушинский Н. П. Теория фигуры Земли. М., 1976; Огородова Л. В., Шимбирев Б. П., Юзефович А. П. Гравиметрия. М, 1978.

Є. І. Антонюк, Є. Г. Булах.

ГРАВІ́НА (Gravina) Альфредо-Данте (н. 31.X 1913, провінція Такуарембо, Пн. Уругвай) — уругвайський письменник. Комуніст. Літ. діяльність почав 1936. Перша зб. оповідань — «Кров на межах» (1938). Вперше в уругвайській л-рі відобразив життя пролетаріату, боротьбу народу за соціальне визволення. Автор романів «Історія однієї історії» (1944), «Макадам» (1948), «Кордони відкриті вітрам» (1951), «Від страху до гордості» (1959), «Час наверх» (1964), книг «Подорож по СРСР і Чехословаччині» (1955) та «Знайомство з Румунією» (1956), «Зльоти» (1974), «Пісня Монтевідео» (1977).

Тв.: Укр. перекл.— Кордони відкриті вітрам. К., 1975; Рос. перекл.— Границы, открытые ветру. М., 1954; Остров любви. М., 1960; От страха к гордости. М., 1962.

ГРАВІРУВА́ННЯ (від франц. graver — вирізувати) — спосіб виконання рисунка чи напису на поверхні металу, дерева, каменю, скла та ін. твердих матеріалів за допомогою спец. інструментів або травлення кислотою (на металі). Зображення може бути опукле або заглиблене. Г. застосовується для виготовлення друкарських форм, у *гравюрі* й текстильному виробн., а також для оздоблення зброї, ювелірних виробів тощо. Г. на кістці відоме ще з часів *палеоліту*.

ГРАВІТАЦІ́ЙНА АНОМА́ЛІЯ, аномалія сили тяжіння — відхилення спостереженого в даній точці значення сили тяжіння від нормального (теоретичного) її значення. Перед зіставленням спостережених і нормальних значень у спостережені вносять поправки (редукції), що дає змогу звести їх до одного рівня (напр., до рівня моря). Г. а. тотожні аномаліям притягання. Вони виникають через те, що гірські породи Землі неоднакові за щільністю. Це дає змогу використовувати Г. а. для вивчення внутр. будови Землі, в *гравіметричній розвідці*. Обчислюючи Г. а., використовують такі редукції: за висоту точки спостереження (редукція Фая), притягання проміжного шару (редукція Буге), за рельєф, ізостатичні та ін. Г. а. називають за видом редукції. Див. також *Геофізичні аномалії*.

Є. І. Антонюк, Є. Г. Булах.

ГРАВІТАЦІ́ЙНА ВОДА́ — підземна вода, що заповнює порожнини в гірських породах і не підлягає впливові капілярних, молекулярних і поверхневих сил. Г. в. переміщуються від діяння сили тяжіння (*ґрунтові води*) або гідродинамічного напору (*напірні води*).

ГРАВІТАЦІ́ЙНА ГРЕ́БЛЯ — масивна гребля, стійкість якої проти зусиль зсуву (горизонтального тиску води, криги, хвиль тощо) зумовлюється переважно власною вагою. Г. г. (мал.) споруджують найчастіше з бетону або каменю як на скельних (наприклад, гребля Красноярської ГЕС), так і на нескельних (водозливні греблі волзьких гідровузлів) грунтах. Співвідношення товщини греблі по низу та її висоти (0,6—1,2) залежить від виду грунту. Найраціональнішою формою поперечного профілю Г. г. є трикутна або трапецоїдна. Г. г. будують глухими (без скидання води) та водоскидними, у т. ч. водозливними (див. *Водозливна гребля*). Найвища у світі (300 м) — Г. г. Нурекської ГЕС (Таджицька РСР).

М. І. Губина.

ГРАВІТАЦІ́ЙНА СТА́ЛА — універсальна фізична стала γ (або G) у формулі, що виражає *Ньютона закон тяжіння*. Г. с. чисельно дорівнює силі взаємного притягання двох *матеріальних точок* масою 1 кг кожна при віддалі між ними 1 м; $\gamma = (6{,}672 \pm 041) \cdot 10^{-11}$ $м^3 \cdot кг^{-1} \cdot с^{-2}$.

ГРАВІТАЦІ́ЙНЕ ЗБАГА́ЧУВАННЯ корисних копалин — спосіб *збагачування корисних копалин*, що грунтується на використанні властивостей гравітаційного поля, в якому мінерали відокремлюються від порожньої породи внаслідок різниці їхньої густини й розміру частинок. Здійснюється у водному або повітр. середовищі. Розрізняють збагачування у вертикальному безперервно пульсуючому потоці води або повітря (т. з. відсаджування), у важких *суспензіях*, розчинах і рідинах, на концентраційних столах і в *шлюзах*, у *сепараторах* (пневматичних, гвинтових, шнекових і протитечійних) і *гідроциклонах*. Гравітаційним способом збагачують кам'яне вугілля, антрацит, сланці, руди (напр., залізні, марганцеві, рідкісних і благородних металів), азбест, каолін тощо.

О. М. Коткін.

ГРАВІТАЦІ́ЙНЕ ПО́ЛЕ — див. *Тяжіння*.

ГРАВІТАЦІ́ЙНЕ ПО́ЛЕ ЗЕМЛІ́ — поле сили тяжіння, зумовленої притяганням Землі та відцентровою силою — наслідком осьового обертання Землі. На Г. п. З. позначається й невелике притягання Сонця, Місяця і планет. Г. п. З. характеризується розподілом сили тяжіння на поверхні *геоїда* і складається з нормальної частини, яка залежить від геогр. широти, та аномалій, що створюються неоднорідностями розподілу притягуючих мас як у глибинних частинах Землі, так і в її корі. Дослідження Г. п. З. є одним з *геофізичних методів розвідки*. Силу тяжіння вимірюють маятниковими приладами і *гравіметрами*, а також встановлюють за спостереженнями збурень у русі *штучних супутників Землі*.

Літ.: Грушинский Н. П. Теория фигуры Земли. М., 1976.

В. П. Цесевич.

ГРАВІТАЦІ́ЙНЕ ТРАНСПОРТУВА́ННЯ — переміщування сипких та поштучних вантажів під дією власної ваги. Для Г. т. застосовують похилі дерев'яні настили, металеві листи, жолоби, труби, гірничі виробки (*скати*), вантажоспускні конвейєри, східчасті (каскадні) спуски (мал.), *гвинтові спуски* тощо. Швидкість Г. т. (2—3 м/с) залежить від виду переміщуваного вантажу, кута нахилу і довжини поверхні, по якій вантаж переміщується, а також коеф. тертя між вантажем і цією поверхнею. Г. т. характеризується нескладністю конструктивних рішень, невеликими експлуатаційними витратами, значною пропускною спроможністю. Вадами Г. т. є часткове подрібнювання матеріалів під час руху, залежність продуктивності від стану вантажів (напр., вологості), значне зношування поверхні засобів транспортування. Г. т. застосовують на багатоповерхових складах, у ливарних, мех. та ін. цехах, у гірничій пром-сті — для переміщування породи з одного *горизонту* на інший.

В. Ш. Лукавенко.

ГРАВІТАЦІ́ЙНІ ХВИ́ЛІ — поперечні коливання поля *тяжіння*, які виникають при нерівномірному русі масивних тіл і поширюються зі *швидкістю світла*. Г. х. досі експериментально не виявлено (енергія, яку вони переносять, дуже мала, а чутливість приймачів недостатня). Імовірні дже-

рела Г. х.— *подвійні зорі* з малим періодом орбітального руху, переміщування речовини при вибухах зірок тощо. У першому випадку можуть бути виявлені періодичні коливання поля, у другому — коливання, що мають характер поштовхів. Виникнення Г. х. передбачено заг. *відносності теорією* А. Ейнштейна.

Літ.: Брагинский В. Б. Гравитационные волны и попытки их обнаружения. «Земля и Вселенная», 1965, № 5.

В. П. Цесевич.

ГРАВІТА́ЦІЯ [від лат. gravitas (gravitatis) — тягар, вага] — те саме, що й *тяжіння*.

ГРАВІТО́Н — гіпотетичний *квант* поля тяжіння, має нульову масу і *спін*, рівний 2. Див. також *Тяжіння*.

ГРАВЮ́РА (франц. gravure) — вид *графіки*, спосіб розмножування малюнка за допомогою друкарської форми з дерева, металу, пластмаси чи каменю. Існує три способи розмножування: високим (зображення у вигляді опуклого *рельєфу*), глибоким (зображення у вигляді заглиблення, рівчака) і плоским (літографським) друком. Матеріалами для виготовлення форми високого друку є дерево твердої породи поздовжнього (*дереворіз*) чи поперечного (*дереворит*) розпилу, лінолеум (лінорит), глибокого — мідні, цинкові або сталеві пластини (мідерит, металогравюра), плоского — спец. літографський камінь. Кожний із способів виготовлення друкарської форми має своє коло граверних технік. При глибокому друку — суха голка, пунктир, *меццо-тинто* (чорна манера), офорт з такими його варіантами, як *акватинта*, *м'який лак* і *лавіс*. Репродукування зображень відоме з давніх давен, але як вид графіки (на дереві) його запроваджено в 6 ст. в Китаї. В Зх. Європі Г. розвивається з 14 ст. Розквіт цього виду графіки припадає на добу *Відродження* (А. Дюрер, А. Альтдорфер— в Німеччині; П. Саутман — у Фландрії; М. Раймонді — в Італії; У. Граф — у Швейцарії; Ж. Дюве — у Франції). Особливе місце серед художників, що займалися Г., належить *Рембрандту*. В 16—18 ст. *естампи* і книжкові ілюстрації розвиваються в Росії (С. Ушаков, А. Трухменський), Білорусії (М. Вощанка), на Україні, в Чехії, Польщі, у слов. народів на Балканах. Граверне мист. поширюється в багатьох країнах Зх. Європи. Далекого Сходу, Пн. Америки, Передньої Азії. Високого рівня досягла гравюра на дереві в Японії, де було введено багатокольорову Г. (С. Харунобу, К. Утамаро). На межі 18 і 19 ст. нові можливості передачі в Г. настрою, людських переживань, станів природи виявили Ф. Гойя (Іспанія), У. Блейк (Англія), К. Хокусай (Японія), митці Німеччини, Франції, США, Росії (Ф. Йордан), сканд. країн. В 19 ст. в галузі Г. працювало багато живописців (Ж.-Ф. Мілле, К. Коро, Ш.-Ф. Добіньї — у Франції; Д.-М. Уістлер — у США; Л. Коріит — у Німеччині; І. Шишкін та І. Рєпін — в Росії). В 20 ст. зростає публіцистична гострота Г. у творчості таких майстрів, як К. Кольвіц (Німеччина), Ф. Мазерель (Бельгія), Р. Кент (США), У. Макото, Т. Оно (Японія), К.-Е. Альварес (Бразілія); в соціалістичних країнах — В. Клемке (НДР), М. Швабінський (Чехословаччина), Т. Кулісевич (Польща), В. Захарієв (Болгарія), А. Вюрц (Угорщина), Б. Гі Сабо (Румунія), Дж. Андреєвич-Кун (Югославія). Рад. Г. характеризується різноманітністю нац. шкіл, багатством засобів виразності, розвитком творчих напрямів, у яких висока ідейність поєднується з гуманістичним пафосом (В. Фаворський, Г. Остроумова-Лебедева — РРФСР; Й. Кузмінскіс — Литва; Е. Окас — Естонія; Г. Поплавський — Білорусія; Д. Нодія — Грузія; М. Абегян — Вірменія; А. Рзакулієв — Азербайджан та ін.).

На Україні мист-во гравюри започаткували народні майстри, що виготовляли т. з. паперові ікони. Розвиток профес. гравірування пов'язаний із запровадженням книгодрукування. Розквіт укр. Г. на дереві припадає на кін. 16 — серед. 17 ст., коли працювали такі майстри, як Л. Филипович, П. Мстиславець, П. Беринда, Т. Петрович, Л. Монах, Н. Зубрицький, Ілля. Г. на міді запроваджується майже одночасно в Чернігові й Києві, розвиваючись у творчості О. та Л. Тарасевичів, І. Щирського, Л. Крщоновича, М. Карновського, І. Мигури, Г. Тепчегорського, Г. Левицького, О. Козачківського. В 19 ст. на Україні працювала ціла плеяда граверів. Перше місце серед них належить Т. Шевченкові, якому було надано звання академіка гравюри. В рад. час розширились тематичні обрії, урізноманітнилися жанри, тех. можливості укр. Г. Серед визначних рад. майстрів укр. гравюри — О. Кульчицька, В. Касіян, О. Пащенко, В. Заузе, Л. Левицький, В. Мироненко, М. Дерегус, Г. Якутович, О. Данченко. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Попов П. Матеріали до словника українських граверів. К., 1926; Попов П. Матеріали до словника українських граверів. Додаток І. К., 1927; Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951; Касіян В. І., Турченко Ю. Я. Українська радянська графіка. К., 1957; Касіян В. І., Турченко Ю. Я. Українська дожовтнева реалістична графіка. К., 1961; Турченко Ю. Я. Український естамп. К., 1964; Степовик Д. В. Олександр Тарасевич. К., 1975; Кристеллер П. История европейской гравюры XV—XVIII века. Пер. с нем. Л., 1939.

Д. В. Степовик.

ГРАД — атмосферні опади у вигляді частинок льоду діаметром від 5 до 55 мм (іноді до кількох сантиметрів). Утворюється в переохолоджених хмарах при замерзанні водяних крапель. Випадає в теплу пору року, супроводиться зливами, грозою. Завдає шкоди с. г. Існують методи боротьби з Г., які полягають у тому, що в переохолоджені хмари (з літаків, ракет, наземних установок) вносять йодисте срібло, тверду вуглекислоту та ін. реагенти, які зумовлюють зміни фазового стану хмар і запобігають випаданню Г. В СРСР, зокрема в Грузії, Молдавії і Вірменії, створено оперативну службу боротьби з Г. Див. *Опади атмосферні*.

ГРАД ПРА́ЗЬКИЙ — історичне ядро м. Праги, укріплена резиденція чеських правителів. Г. П. заснований в 9 ст. на місці давньослов. городища. Розташований на пагорбі на лівому березі р. Влтави. Г. П. являє собою складний комплекс будівель 11—20 ст., серед яких — залишки кам. стін і башт (12—15 ст.), романська базиліка св. Їржі (12 ст., зх. фасад — 18 ст.), готичний собор св. Віта (1344—1420, арх. Матвій з Аррасу та П. *Парлер*), королівський палац (12—16 ст.) з пізньоготичним «Владиславським» залом (кін. 15 ст., арх. Б. Рейт) та ін. У будівлях Г. П. зберігаються багаті історико-худож. колекції. Резиденція президента ЧССР.

Гравюра. О. Тарасевич. Портрет князя В. Голицина. Фрагмент. Гравюра на міді. 1690.

ГРАДА́ЦІЯ (лат. gradatio — поступове підвищення) — 1) Стилістична фігура, яка полягає в послідовному підсиленні або послабленні засобів художньої мови. «Чого серце плаче, ридає, кричить?» (Т. Шевченко). 2) П р и н ц и п у д о с к о н а л е н н я (біол.), принцип ступеневого розвитку від простого до складного під впливом прагнення до вдосконалення, яке приписують живій природі. Термін «градація» запровадив Ж.-Б. Ламарк у своєму еволюційному вченні (див. *Ламаркізм*).

ГРА́ДЕЦЬ-КРА́ЛОВЕ — місто в Чехословаччині, адм. центр Східно-Чеської обл. 87,2 тис. ж. (1975). Значний трансп. вузол. Гол. галузь — машинобудування (двигуни, котли, устаткування для хім., газової та харч. пром-сті). Виробн. фотоматеріалів, меблів, швейних виробів, підприємства харч. пром-сті. У Г.-К.— мед. і пед. ін-ти. Архіт. пам'ятки: готичний собор (з 1306), церква єзуїтів у стилі *барокко* (1666), будівлі 20 ст. (архітектори Я. Котера і Й. Гочар).

ГРА́ДИЗЬК — селище міського типу Глобинського р-ну Полтав. обл. УРСР. Розташований на пн.-сх. узбережжі Кременчуцького водосховища, за 18 км від залізнич. ст. Рублівка. 9,5 тис. ж. (1978). У Г.— з-ди: госп. товарів, хлібний та рибний, цех Кременчуцького філіалу полт. худож. об'єднання «Полтавчанка», виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств, міжрайонна птахоінкубаторна станція, держ.

Град Празький. Загальний вигляд.

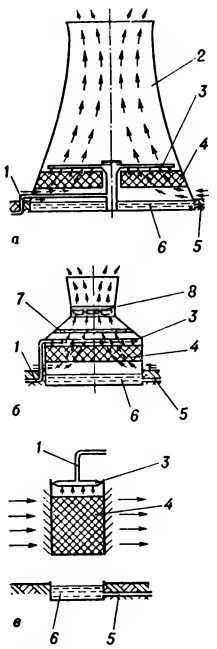

Градирні: *а* — баштова; *б* — вентиляторна; *в* — відкрита; *1* — водопідвідний канал; *2* — башта; *3* — водорозподільник; *4* — зрошувач; *5* — водовідвідний канал; *6* — водозбірний резервуар; *7* — водовловлювач; *8* — вентилятор (стрілками показано напрям руху повітря).

Грак

племінна станція, рибоколгосп, лісництво. 4 заг.-освітні та муз. школи; лікарня. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. В Г. народилися нар. арт. УРСР А. А. *Верменич*, композитор О. І. *Білаш*.

ГРАДИ́РНЯ (від нім. gradieren — згущати соляний розчин; спочатку Г. застосовували для видобування солі випаровуванням) — споруда для охолоджування води висхідним потоком атмосферного повітря. В Г. вода, що стікає по зрошувачу, стає холоднішою внаслідок часткового випаровування (при випаровуванні 1% води т-ра її знижується приблизно на 6° С) і тепловіддачі в повітря. Розрізняють Г. (мал.) за способом подачі повітря — баштові, вентиляторні та відкриті, або атмосферні; за типом зрошувача — бризкальні, плівкові та крапельні. Г. застосовують гол. чин. у системах оборотного *водопостачання* пром. підприємств та *кондиціювання повітря*, знижуючи т-ру води, що відводить тепло від компресорів, трансформаторів, теплообмінних апаратів тощо. Див. також *Басейн бризкальний*.

ГРАДІЄ́НТ [від лат. gradiens (gradientis) — крокуючий] — *вектор*, що показує напрям найшвидшої зміни скалярної величини Φ, значення якої змінюється від однієї точки простору до іншої (див. *Поля теорія*). Позначається grad Φ. Якщо $\Phi = u(x, y, z)$, то

$$\operatorname{grad}\Phi = \frac{du}{dx}\vec{i} + \frac{du}{dy}\vec{j} + \frac{du}{dz}\vec{k}$$

де $\vec{i}$, $\vec{j}$, $\vec{k}$ — координатні орти. Поняття Г. широко використовують у фізиці, метеорології, океанології тощо. Так, напруженість *електричного поля* є Г. електричного *потенціалу*.

ГРАДІЄ́НТ у біології — поступові просторово орієнтовані кількісні відміни у фізіологічних або морфологічних властивостях організму чи його частин. Ділянка організму, де певна властивість найбільше виявлена, наз. вищим рівнем Г., де найменше,— нижчим рівнем Г. Приклади Г.: різна щільність жовтка в *яйцях* тварин, що зменшується від їхнього вегетативного до анімального кінця; неоднакова частота скорочень кишечника, що зменшується в напрямі до заднього його кінця. *С. М. Гершензон.*

ГРАДОНАЧА́ЛЬСТВО — адм. одиниця в Росії з 1862, що включала місто й прилеглу до нього територію. Г. були в Петербурзі, Москві, Одесі, Миколаєві, Керчі, Севастополі, Ялті та деяких ін. містах. На чолі Г. стояв градоначальник (на правах *губернатора*). Скасовані після встановлення Рад. влади.

ГРА́ДУС (лат. gradus — крок, ступінь) — 1) Загальна назва різних одиниць температури (див. *Температурні шкали*). 2) Позасистемна одиниця виміру плоского *кута*, дорівнює 1/90 частині прямого кута. Позначається ...° . Г. вживають і для вимірювання дуг *кола*; повне коло містить 360°. $1° = \pi/180$ рад $= 1{,}745329 \cdot 10^{-2}$ рад. Див. *Радіан*. 3) Одиниця виміру густини рідин (Г. за Боме — °Bé). 4) Одиниця вмісту алкоголю в напоях, дорівнює процентному вмісту.

ГРА́ДУСНІ ВИМІ́РЮВАННЯ — сукупність точних астрономічних та геодезичних вимірювань на земній поверхні, які проводять з метою встановити розміри і форму Землі. Перші Г. в. полягали у визначенні віддалі між двома точками на одному меридіані та різниці геогр. широт цих точок астр. методом. Так визначали довжину одного градуса дуги земного меридіана. Цим самим способом давньогрец. учений *Ератосфен* у 3 ст. до н. е. вперше обчислив радіус земної кулі. З 2-ї пол. 17 ст. для Г. в. застосовують метод *тріангуляції*. В СРСР обчислення елементів земного еліпсоїда проведено 1940 під керівництвом Ф. М. Красовського (див. *Красовського еліпсоїд*). Результати цих обчислень застосовують у всіх геодезичних і картографічних роботах. Дані про розміри та форму Землі уточнюються на основі гравітаційних вимірювань та спец. спостережень і досліджень орбіт штучних супутників Землі.

Гражда.

ГРА́ЖДА — комплекс житлового будинку й госп. приміщень у *гуцулів*, що утворює замкнутий, здебільшого прямокутний дворик.

ГРАЖДА́НСЬКИЙ ШРИФТ — шрифт, яким, замість давньоруського (кириличного), почали друкувати в Росії світську літературу після проведеної 1708 Петром I реформи. Першою книгою, складеною Г. ш., була «Геометрія»

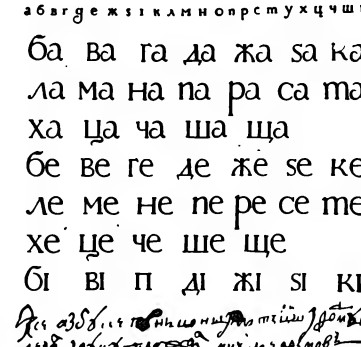

Відбиток азбуки, розробленої в Москві під керівництвом словолитця М. Єфремова, з його власноручним написом. 1707.

(1708). Для створення Г. ш. використано скоропис кін. 17 — поч. 18 ст., нові шрифти в гравюрах на металі, а також лат. шрифт «антиква». Внаслідок реформи було спрощено правопис і змінено склад алфавіту порівняно з *кирилицею*: вилучено букви ксі, псі, омегу, знаки сили (наголосу) й *титли*; йотовану лігатуру Ѥ замінено буквою **е**, йотований малий юс — буквою **я**, введено букву **ѕ**; запроваджено араб. цифри замість букв тощо. З 18 ст. Г. ш. поширювався на Україні, де його пристосовували до звукового складу укр. літ. мови. На Г. ш. базується сучас. рос. шрифт; він став графічною основою алфавітів більшості народів СРСР, а також болг., серб. і монг. писемності.

Літ.: Шицгал А. Г. Русский гражданский шрифт. 1708—1958. М., 1959.

ГРАК, гайворон (Corvus frugilegus) — птах родини *воронових*. Довж. тіла 43 —50 см, маса 313—580 г. Оперення чорне з металевим блиском. У дорослих Г. шкіра навколо дзьоба білувата й без оперення. Поширений у помірній зоні Європи та Азії. Перелітні птахи; зимують на Пд. Європи, в Передній, Серед. і Сх. Азії. В УРСР трапляються протягом цілого року. Гніздяться колоніями на деревах. Кладку з 4—7 яєць насиджують до 20 днів. Г. всеїдні. Знищуючи шкідливих комах та гризунів, приносять велику користь, особливо в р-нах бурякосіяння. Іноді шкодять посівам, зокрема кукурудзи, та баштанам, викльовуючи насіння та сходи. *Л. О. Бабенко.*

ГРА́КОВ Борис Миколайович [1 (13). XII 1899, м. Онега, тепер Архангельської обл.— 14.IX 1970, Москва] — російський рад. археолог. У 1922 закінчив істор.-філологічний ф-т Моск. ун-ту. З 1917 працював у наук. установах Москви. З 1939 — професор Моск. ун-ту. Фахівець з грец. *епіграфіки*, скіфо-сарматської та античної археології. З 1925 провадив археол. розкопки в Поволжі та Приуралліі, з 1937 — на Україні. Розробляв питання етногеографії Скіфії, сусп. ладу й виробництва у скіфів і сарматів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Каменское городище на Днепре. М., 1954; Скифы. М., 1971; Ранний железный век. М., 1977.

ГРА́КХИ, брати Тіберій (Tiberius Gracchus; 162 до н. е., Рим — 133 до н. е., там же) і Гай (Gajus Gracchus; 153 до н. е., Рим — 121 до н. е., там же) — політичні діячі Стародавнього Риму. Походили із знатного плебейського роду Семпроніїв. Провели ряд реформ, які мали зміцнити рим. д-ву й армію, припинити зубожіння селянства. Тіберій, обраний нар. *трибуном* на 133 до н. е., провів законопроект, що обмежував користування держ. землею і тисячею югерів (бл. 300 га) на родину. Решта землі мала розподілятися по 30 югерів (бл. 9 га) серед безземельних громадян. Невдоволена реформою знать звинуватила Тіберія в прагненні до царської влади і вбила. Гай, нар. три-

бун 123 і 122 до н. е. , відновив агр. законодавство Тіберія, провів ряд демократичних реформ (дешевий продаж хліба в Римі, створення колоній в Італії та на тер. Карфагену з метою наділення землею незаможних громадян тощо). Прагнучи розширити соціальну базу аграрного руху, Гай поставив питання про надання *італікам* прав рим. громадянства. Це викликало не тільки опір сенату, а й опозицію *вершників* та плебсу, які не бажали ділитися своїми привілеями з новими громадянами. На 121 до н. е. Гай не був обраний нар. трибуном. Внаслідок провокації сенаторів Гая і його прихильників було вбито.

ГРАМ (франц. gramme, від лат. gramma, грец. γράμμα — дрібна міра ваги), г, *g* — частинна одиниця маси у *Міжнародній системі одиниць*; 1 г = 10^{-3} кг (див. *Кілограм*). Див. також *Метрична система мір*.

ГРА́МА МЕ́ТОД — метод диференціального забарвлювання бактерій. Запропонував 1884 дат. лікар Г.-К. Грам. В основу методу покладено здатність бактерій, забарвлених основними барвниками (напр., генціановим або метиловим фіолетовим) та оброблених з метою фіксації барвників йодом, зберігати забарвлення (т. з. грампозитивні бактерії) або знебарвлюватися (т. з. грамнегативні бактерії) в розчинах спирту чи ацетону. Забарвлення за Грамом залежить від хім. структури оболонки й цитоплазматичної мембрани. Поділ бактерій відповідно забарвленню за Г. м. має велике значення в систематиці бактерій та в мікробіол. діагностиці деяких інфекц. захворювань. *В. І. Самойленко.*

ГРАМА́ТИКА (грец. γραμματική, від γράμμα — літера, написання) — розділ мовознавства, який вивчає граматичну будову мови, тобто закономірності формотворення слів і структуру словосполучень та речень, абстрагуючись від їхнього матеріального, або лексичного, значення. Термін «граматика» вживається і як назва граматичної будови мови. Г. складається з *морфології*, що вивчає форми слів, та *синтаксису*, що вивчає правила поєднання слів у словосполучення й речення. Осн. поняттям у морфології є *частини мови*, які характеризуються властивими їм категорійними ознаками (відмінка, роду й числа для іменних частин мови; особи, часу, виду тощо—для дієслова), а в синтаксисі — *речення* в усій різноманітності його структурних типів. Г., поряд з *фонетикою й фонологією*, об'єктом яких є *звук* та *фонема*, і *лексикологією*, що вивчає *словниковий склад мови*, є одним з найважливіших розділів науки про мову. В сучас. мовознавстві як окрему галузь із морфології виділяють дериватологію — вчення про словотвірну систему мови; деякі вчені виділяють і морфеміку, тобто вчення про значимі частини слова — *морфеми*. Розрізняють описову Г., до завдань якої входить синхронічний (див. *Синхронія*) опис граматичної будови мови, історичну Г., або діахронічну (див. *Діахронія*), яка досліджує істор. зміни в формах слів і в будові словосполучень та речень, а також порівняльно-істор. Г., що вивчає форми слів та сполучуваність їх у групі споріднених мов у їхньому істор. розвитку, тощо. Залежно від методологічного спрямування й методів дослідження розрізняють Г. логічну, *граматику формальну*, універсальну та ін.

Специфіка граматичної будови кожної мови визначається системою вживаних *граматичних категорій*, способами вираження їх і типами сполучуваності слів. Це й становить об'єкт вивчення Г. певної мови. Але осн. граматичні категорії поширені в багатьох мовах — і споріднених, і різних за походженням. Найпоширенішими граматичними категоріями є *відмінок, число, рід*, особа, вид, спосіб, час, стан та ін. Граматична будова надзвичайно стійка, і вона разом зі стійкою частиною лексичного складу визначає нац. специфіку мови. Проблеми Г. розробляли ще в Старод. Індії (граматичний трактат Паніні, 5—4 ст. до н. е.), а пізніше — в Старод. Греції (Арістотель, 4 ст. до н. е., «Граматика» Діонісія Фракійця, бл. 100 до н. е., «Про синтаксис» та ін. Аполлонія Діскола 2 ст. н. е. тощо). Грецькі граматичні традиції розвивались у вивченні лат. мови (Варрон, Донат, Квінтіліан). Граматику Елія Доната в 16 ст. було перекладено рос. мовою. У вивченні Г. *російської мови* великий внесок зробили М. В. *Ломоносов*, О. Х. *Востоков*, О. О. *Потебня*, О. О. *Шахматов*, Л. В. *Щерба*, О. М. *Пєшковський*, В. В. *Виноградов* та ін. На Україні перші граматики з'явились у кін. 16 — на поч. 17 ст. («*Адельфотес*», 1591; «Граматика словенська...» Л. *Зизанія*, 1596; «*Граматика словенська*» М. *Смотрицького*, 1619), їхнім об'єктом була церковнослов. мова слов'яноукр. редакції. Опис граматичної будови староукр. літ. мови зроблено в «Граматиці словенській» І. *Ужевича* (рукопис лат. мовою, 1643; видано 1970). Першою граматикою живої української мови є «Грамматика малороссийского наречия» О. П. *Павловського* (1818). Для дослідження граматичної будови укр. мови багато зробили М. О. *Максимович*, О. О. Потебня, П. Г. *Житецький*, А. Ю. *Кримський*, О. О. Шахматов, О. Н. *Синявський*, Є. К. *Тимченко*, Л. А. *Булаховський* та ін. Про граматичну будову різних мов див. у статтях про відповідні мови.

Літ.: Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Исследования по общей теории грамматики. М., 1968; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1973; Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. В кн.: Булаховський Л. А. Вибрані праці. т 1 К.. 1975.

М. А. Жовтобрюх.

«ГРАМА́ТИКА СЛОВЕ́НСЬКА» — одна з перших друкованих граматик старослов'янської мови, складена М. *Смотрицьким*. Видана 1619 у Єв'є під Вільно. Перевидана в Москві 1648 і 1721, «Г. с.» вплинула на створення пізніших граматик, які використали її осн. норми, термінологію і структуру (граматика Мразовича для сербів, М. Совича для далматів та ін.). М. В. Ломоносов назвав «Г. с.» серед творів, які були, за його висловом, «брамами» його вченості.

ГРАМА́ТИКА ФОРМА́ЛЬНА — 1) В математичній лінгвістиці — сукупність правил побудови й опису системи послідовностей, утворених з окремих символів. Послідовності (ланцюжки) символів наз. реченнями, а система їх — мовою. Як символи можуть виступати елементи природної мови (найчастіше слова) або позначення, прийняті для різних формальних мов — алгоритмічних, інформаційних, мов програмування тощо. Є два різновиди Г. ф.— породжувальна граматика й розпізнавальна (особливим видом Г. ф. є категоріальні граматики, які можна віднести і до розпізнавальних, і до породжувальних). Породжувальна граматика являє собою систему правил, за якими будуються речення мови, розпізнавальна — алгоритм або (частіше) сукупність алгоритмів, які розпізнають, чи є мовою певна послідовність символів. Найбільшого значення набули породжувальні граматики. До складу кожної такої граматики входить набір символів (т. з. словник) і сукупність правил (власне граматика) для утворення речень з цих символів. Найкращою породжувальною граматикою вважають таку, що утворює всі граматично правильні речення даної мови і не утворює неправильних.

2) У загальному мовознавстві — розділ лінгвістики, який аналізує лише ті граматичні відношення, що виражені формально (тобто передані граматичними формами); з цієї Г. ф. вилучають актуальне членування речення, ритмомелодичні характеристики тощо.

Літ.: Гладкий А. В. Формальные грамматики и языки. М., 1973.

Ф. О. Нікітіна.

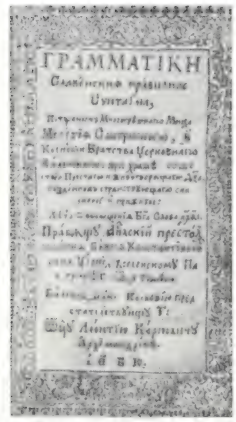

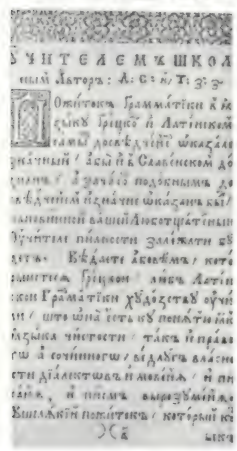

Титульна і перша сторінки **«Граматики словенської»** М. Смотрицького. Єв'є. 1619.

ГРАМАТИ́ЧНА КАТЕГО́РІЯ — 1) Сукупність однорідних граматичних значень. Напр., значення окремих відмінків об'єднуються в категорію *відмінка*, значення окремих форм роду — в категорію *роду* тощо. Зміну слів за властивими їм Г. к. відображує *парадигма*. 2) Найбільші лексико-граматичні розряди слів, об'єднаних на основі спільних семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак (напр., категорія дієслова, для якої характерні Г. к. виду, часу, особи, способу та ін.).

ГРАМАТИ́ЧНІ ШКО́ЛИ — 1) В Стародавніх Афінах — початкові школи для хлопчиків 7—12 років з викладанням читання, письма й лічби. 2) В Стародавньому Римі — підвищені (після елементарних) школи для дітей патриціїв і вершників, де навчали лат. граматики, рим. л-ри та грец. мови. 3) В Росії 17 ст.— школи при деяких монас-

Гранатник звичайний: *1* — гілка; *2* — квітка; *3* — плід.

А. Грамші.

тирях. У них вивчали грец. і лат. граматику й античну л-ру. 4) В сучасній Великобританії та деяких країнах Британської Співдружності — загальноос. середні школи.

ГРАМ-А́ТОМ — кількість грамів хім. елемента, яка чисельно дорівнює його *атомній масі*. Напр., Г.-а. заліза, що має ат. м. 55,847, дорівнює 55,847 г.

ГРАМ-ЕКВІВАЛЕ́НТ — кількість простої речовини або сполуки в грамах, яка чисельно дорівнює еквівалентній масі. Г.-е. дорівнює його *атомній масі*, поділеній на *валентність*. Напр., Г.-е. заліза (ат. м. 55,847) двовалентного дорівнює 27,924 г, тривалентного — 18,616 г.

ГРАМ-МОЛЕ́КУЛА — кількість речовини в грамах, яка чисельно дорівнює *молекулярній масі* цієї речовини. Напр., мол. маса сірчаної к-ти H_2SO_4 — 98,082, а Г.-м. відповідно становить 98,082 г. Див. також *Моль*.

ГРА́МОТА [від грец. γραμμα(γράμματος) — лист, послання] — 1) У *Київській Русі* і за рос. феод. правом будь-який письмовий документ, згодом (з 15 ст.) — тільки акт правового значення. Г. складали князі й царі (або за їхнім дорученням), а також церква й приватні особи. Розрізняють *жалувані грамоти, уставні грамоти* і судні Г. (напр., «*Новгородська судна грамота*», «*Псковська судна грамота*»). Спершу Г. писалися на бересті, дошках, лубі, пергаменті, а з 14—15 ст.— на папері. Найдавнішою відомою Г. є Г. князя *Володимира Святославича*, видана київ. церкві Богородиці на володіння землею (згадується в літописі 896). 2) У наук. істор. л-рі термін «грамота» застосовували й до зх.-європ. документів феод. періоду (напр., Г. франкських королів). 3) Форма нагородження окремих громадян і колективів за досягнення у виробничій, громад. роботі, спорті тощо (напр., *Грамота Президії Верховної Ради УРСР*; Почесна грамота ВЦРПС, Почесна грамота ЦК ЛКСМУ). 4) Назва деяких видів дипломатичних документів (див. *Вірча грамота. Відклична грамота*).

В. С. Кульчицький.

Нагрудний знак до **Грамоти Президії Верховної Ради УРСР** (лицевий бік і зворотний).

ГРА́МОТА ПРЕЗИ́ДІЇ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УРСР — держ. нагорода, якою Президія Верх. Ради УРСР відзначає окремих громадян, підприємства, установи, орг-ції, колективи трудящих, населені пункти за успіхи в розвитку нар. г-ва, науки і культури, за активну трудову і громадсько-політ. діяльність та ін. Грамотою відзначають і військ. частини та з'єднання —за високі показники в бойовій і політ. підготовці, активну участь у виконанні нар.-госп. завдань. Відповідно до Положення про Г. П. В. Р. УРСР, затвердженого 25.VII 1969, особи, нагороджені Грамотою, одержують нагрудний знак. Нагороджують Г. П. В. Р. УРСР з 1944. Див. також *Почесна Грамота Президії Верховної Ради УРСР*.

ГРА́МОТНІСТЬ [від грец. γράμμα (γράμματος) — писемність]—1) Ступінь знання законів і правил рідної мови та вміння користуватися ними для висловлювання своїх думок усно й на письмі. Зміст поняття Г. змінюється на різних етапах політ., екон. і культур. розвитку суспільства. В дореволюц. Росії, за даними перепису 1897, серед населення віком від 9 до 49 років письменні становили тільки 28,4% (на Україні — 27,9%); в окремих губерніях (Подільській та ін.) кількість їх не перевищувала 10%, на Кавказі — 17%, у Сибіру — 16%, у Серед. Азії — 6%. Ще менше письменних було серед жінок,

Грамотність населення СРСР
(за даними переписів)

Роки	Процент письменних у віці 9—49 років		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1897	28,4	40,3	16,6
1920	44,1	57,6	32,3
1926	56,6	71,5	42,7
1939	87,4	93,5	81,6
1959	98,5	99,3	97,8
1970	99,7	99,8	99,7

Грамотність населення УРСР
(за даними переписів)

Роки	Процент письменних у віці 9—49 років		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1897	27,9	41,7	14,0
1920	51,9	67,8	37,2
1926	63,6	81,1	47,2
1939	88,2	93,9	82,9
1959	99,1	99,6	98,6
1970	99,8	99,8	99,8

особливо на селі. Рівень Г. міськ. населення (57%) значно перевищував рівень сільського (23,8%). Дітей нерос. національностей було позбавлено можливості навчатися рідною мовою. Більше як 40 народностей, що населяли Росію, не мали писемності. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції відповідно до декрету, підписаного В. І. Леніним (1919), усе населення країни у віці від 8 до 50 років, яке не вміло писати, зобов'язане було навчатися грамоти рідною або рос. мовою. Широко розгорнулася робота по *ліквідації неписьменності* серед дорослих. За роки Рад. влади СРСР став країною суцільної письменності й високого рівня освіченості народу, в країні закінчується перехід до обов'язкової заг. серед. освіти (див. *Загальна освіта*). В 1977 понад 75% працюючого населення Рад. Союзу мало вищу й серед. (повну й неповну) освіту. Великих успіхів у піднесенні Г. і рівня освіченості народу досягли соціалістичні країни. Відносно висока Г. населення в економічно розвинутих капіталістичних країнах (Великобританії, США, Франції, ФРГ, Швеції, Швейцарії, Японії та ін). Але і в цих країнах у результаті низького життєвого рівня певних категорій трудящих, нац. та расової дискримінації серед населення старшого за 16 років значний процент неписьменних (напр., у США — 23 млн. чол.). У країнах Азії та Африки, що стали на шлях незалежного розвитку, в 60—70-х рр. 20 ст. вжито різних заходів у боротьбі за подолання масової неписьменності населення. Однак рівень Г. у багатьох із них залишається низьким. У більшості країн Пд. Америки кількість неписьменних серед підлітків і дорослих досягає 50—60%. За даними ЮНЕСКО, на поч. 70-х рр. 20 ст. у світі було бл. 700 млн. неписьменних. 2) Ступінь обізнаності з певної галузі знання (політична Г., технічна Г. тощо). Див. також *Народна освіта, Обов'язкове навчання*.

Б. М. Мізерницький.

ГРАМПІА́НСЬКІ ГО́РИ — найвищі гори острова Великобританія. Довж. бл. 250 км, шир. до 100 км. Вис. до 1343 м (г. Бен-Невіс). Поверхня слабохвиляста, розчленована ріками й озерами.

ГРА́МШІ (Gramsci) Антоніо (23.I 1891, Алес, о. Сардінія — 27.IV 1937, Рим) — діяч італійського й міжнар. робітн. і комуністичного руху. Н. в сім'ї дрібного службовця. В 1911—14 навчався в Турінському ун-ті. З 1913 — член Італ. соціалістичної партії (ІСП). В 1919—20 — один з керівників страйкового руху за створення фабрично-заводських рад; видавав журн. «Ордіне нуово» («Новий лад»), навколо якого згуртувалося революц. крило ІСП. У 1921 Г. разом з П. *Тольятті* та ін. заснував Італ. компартію (ІКП). В 1922—23 — представник ІКП у ВККІ, до 1924 жив у Рад. Союзі. В 1924—26 очолював парламентську групу комуністів. За ініціативою Г. в лютому 1924 почала виходити газ. «*Уніта*» («Єдність»). У 1926 заарештований і засуджений до 20 років тюрми, де тяжко захворів; помер через кілька днів після звільнення. Автор праць з питань історії, філософії й культури.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—3. М., 1957—59. *Літ.:* Григорьева И. В. Исторические взгляды Антонио Грамши. М., 1978.

ГРАН (від лат. granum — зерно, зернятко, крупинка) — 1) Англійська одиниця маси, дорівнює 1/7000 частині *фунта*; 1 гран = = 64,7989 10^{-6} кг. 2) Стара російська одиниця аптекарської маси, дорівнює 62,209 мг.

ГРАН ПА (франц. grand pas — великий танець) — ансамблевий танець у балеті за участю солістів і *кордебалету* (найчастіше наприкінці акту або картини).

ГРАНА́ДА — історична область Іспанії. З 756 тер. Г.— в складі Кордовського емірату (з 929 — халіфату). Після його розпаду входила до володінь Зіридів, *Альморавідів* та *Альмохадів*. З 1238 Г.— основа Гранадського емірату, з 1492 —в складі Ісп. королівства. В сучас. Іспанії тер. Г. входить до провінцій Г., Малага й Альмерія.

ГРАНА́ДА — місто на Пд. Іспанії, в Андалусії. Адм. центр провінції Гранада. Вузол з-ць і автошляхів. 190,4 тис. ж. (1970). Г. уперше згадується в істор. джерелах 8 ст. З 11 ст.— центр араб. князівства, з 1238 — Гранадського

емірату. В ході *Реконкісти* відвойована іспанцями (1492). В часи громадян. війни 1936—39 — опорний пункт фашист. заколотників. Переважають підприємства по переробці с.-г. продукції, виробн. тканин, килимів тощо. Цем., хім. пром-сть. Центр туризму. Пам'ятки культової архітектури 16—18 ст. В палаці Каса де Кастріль (1539) — Музей образотворчих мистецтв і археології; на сх. околиці Г.— палацовий комплекс *Альгамбра*.

ГРАНА́ДОС (Гранадос-і-Кампінья; Granados y Campiña) Енріке (27.VII 1867, Леріда, Каталонія — 24.III 1916) — іспанський композитор, піаніст і педагог. Навчався в Барселоні й Парижі. Відомий як інтерпретатор Е. *Гріга* і Ф. *Шопена*. В 1900 організував у Барселоні Т-во класичних концертів, 1901 — Академію музики (керував нею до 1916). В своїй творчості використовував народнопісенні мелодії та ритми (фп. цикл «Іспанські танці», 1892—1900, 2 цикли «Гойєски» за картинами Ф. Гойї, 1911, однойменна опера, 1916). Автор 6 опер, симфонічних поем, фп. творів, хорів, пісень. Загинув у прот. Ла-Манш під час аварії корабля.

ГРАНА́Т ЕНЦИКЛОПЕДИ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К — одна з найбільших російських універсальних енциклопедій, яку видавали в Москві брати О. та І. Гранат. Протягом 1891—1903 рр. здійснено 6 видань. Сьоме, перероблене видання під назвою «Энциклопедический словарь Гранат» в 58 тт. виходило протягом 1910—48 (з них 21 том видано за рад. часу; 56-й т. не вийшов). У редагуванні Г. е. с. і написанні статей брали участь видатні діячі науки й культури. В 28-му т. опубл. статтю В. І. Леніна про Карла Маркса, а написану В. І. Леніним статтю «Аграрне питання в Росії на кінець 19 століття» (1908) не було вміщено через заборону царської цензури і надруковано в 36-му т. за рад. часу. Ряд статей до словника написали визначні рос. і укр. вчені (А. В. Луначарський, К. А. Тімірязєв, Л. С. Берг, П. Л. Капіца, В. І. Палладін, Є. В. Тарле, П. І. Лященко, Б. Д. Греков, А. Ю. Кримський, О. І. Білецький та ін.). Матеріал у Г. е.с. згруповано у великі комплексні статті, а невеликі довідкові замітки мають лише допоміжний характер. Видання містить великий фактичний матеріал і зберігає наук.-довідкову цінність, проте в ньому є серйозні вади. Особливо це стосується статей з суспільних наук. Частину статей про Україну написано з буржуазно-націоналістичних позицій.

ГРАНА́ТА (італ. granata, від лат. granatus — зернистий) — 1) Боєприпас, призначений для ураження живої сили і військ. техніки противника на близьких дистанціях. Г. складається з корпуса, заряда і висадника (запалу). Уражають осколки, ударна хвиля або кумулятивний струмінь (див. *Кумулятивний ефект*). Розрізняють Г. ручні й вистрілювані з *гранатометів*; за призначенням — протитанкові, протипіхотні, запалювальні, а також спец. призначення. Ручні Г. з'явилися в 16 ст. У 17 ст. їх метали спеціально підготовлені для цього солдати — *гренадери*. 2) Застаріла назва арт. *снарядів*.

ГРАНА́ТИ (від лат. granatus — зернистий) — група мінералів класу *силікатів*. Групова назва Г. об'єднує шість мінеральних видів, крайніми членами яких є такі мінерали: *піроп, альмандин,* спесартин $Mn_3Al_2[SiO_4]_3$, уваровіт $Ca_3Cr_2[SiO_4]_3$, *гросуляр* і *андрадит*. *Сингонія* кубічна. Густина 3,51—4,25. Тв. 6,5—7,5. Колір — від безбарвного до чорного. На Україні поширені серед гнейсів, сланців та деяких гранітів *Українського щита* й на Закарпатті. Використовують Г. у ювелірній справі, непрозорі — як абразивний матеріал.

ГРАНА́ТНИК, гранатове дерево, гранат (Punica) — рід рослин родини гранатових. Невеликі дерева або кущі заввишки 3—5 м. Листки супротивні, шкірясті, цілокраї, видовжено-ланцетні або ланцетні. Квітки двостатеві, поодинокі або зібрані в пучки на кінцях пагонів, яскраво-червоні. Плід несправжній, ягодоподібний (до 12 см у діаметрі), зі шкірястим *оплоднем*. Насінини оточені соковитим їстівним м'якушем. Відомо 2 види — P. protopuniса — *ендемік* острова Сокотра і P. granatum, Г. з в и ч а й н и й — дико росте в сухих субтропіках СРСР (Закавказзя, Середня Азія), Малій Азії, Ірані, Афганістані та ін. В УРСР (Крим) культивують від Севастополя до Судака як плодове й декоративне дерево. М'якуш містить цукри, лимонну к-ту, вітамін С. Плоди споживають свіжими, переробляють на сиропи, напої, вино. З шкірки плодів і кори добувають *дубильні речовини* та барвники. Іл. с. 141.

ГРАНАТОМЕ́Т — зброя, переважно переносна, призначена для ураження бронецілей, живої сили й військ. техніки противника кумулятивною (див. *Кумулятивний ефект*) чи осколково-фугасною *гранатою*. Г. бувають одноразової

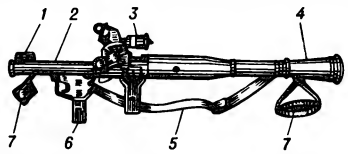

Ручний протитанковий гранатомет: *1* — механічний приціл; *2* — ствол; *3* — оптичний приціл; *4* — розтруб; *5* — ремінь; *6* — ударно-спусковий механізм; *7* — чохол.

або багаторазової дії, за конструкцією — ручні, гвинтівкові й станкові (калібром 30—90 мм, прицільна дальність — до 1000 м); за призначенням — протитанкові й протипіхотні; за будовою ствола — гладкоствольні, нарізні, з рознімними й складаними стволами. Метання гранати забезпечується пороховими газами заряду холостого патрона.

ГРА́НДИ (ісп. grandes, букв. — великі, значні) — у середньовічній Іспанії вище духовне і світське дворянство; з 16 ст. до 1931 Г.— дворянський титул. Уперше згадуються в документах 13 ст. Спочатку посідали вищі держ. посади, мали право утримувати військо, оголошувати війну королю, переходити на службу до ін. правителя. Після посилення королівської влади (70-і рр. 15 ст.) права Г. було обмежено. З утвердженням *абсолютизму* (16 ст.) Г. перетворилися на придворну знать.

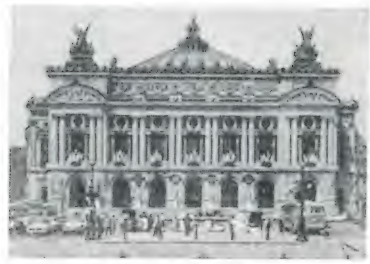
Будинок театру **«Гранд-Опера»**. Архітектор М.-Л.-Ш. Гарньє. 1861—75.

«ГРАНД-ОПЕРА́» (Grand Opéra; офіц.— Національна академія музики і танцю з 1871) — державний оперний театр у Парижі; центр муз.-театрального мистецтва Франції. Засн. 1669. З 1875 спектаклі відбуваються в сучасному будинку, спорудженому 1861—75 арх. М.-Л.-Ш. *Гарньє*; тоді ж дістав назву «Г.-О.». Діяльність театру пов'язана з розвитком франц. опери: в 17—18 ст.— ліричної трагедії та опери-балету (твори Ж.-Б. Люллі, Ж.-Ф. Рамо, К.-В. Глюка), на рубежі 18—19 ст.— опери спасіння — опери, пройнятої ідеєю боротьби з тиранією (Ф.-Ж. Госсека, Л. Керубіні та ін.), у 19 ст.— т. з. великої опери на героїко-патріотичну й героїчну теми (твори Д.-Ф.-Е. Обера, Дж. Россіні, Дж. Мейєрбера, Ж.-Ф.-Е. Галеві). В 2-й пол. 19 ст. у «Г.-О.» ставились твори Ш.-Л.-А. Тома, Ш.-Ф. Гуно, К.-Ф.-Л. Деліба, Ш.-К. Сен-Санса, Ж.-Е.-Ф. Массне та ін. У 20 ст. поряд з класичними йдуть твори сучас. композиторів — Р. Штрауса, І. Стравинського, Дж.-Ф. Маліп'єро, А. Онеггера, Дж. Енеску, А. Берга, С. Прокоф'єва та ін. У театрі виступали видатні майстри сцени, серед них російські — Ф. Шаляпін, А. Павлова, В. Ніжинський, А. Нежданова, Н. Єрмоленко-Южина, Є. Петренко; українські — С. Крушельницька, І. Алчевський. В «Г.-О.» виступали балетна (1958, 1972, 1976) та оперна (1969—70) трупи Великого театру СРСР. Балет «Г.-О.» гастролював у нашій країні (1958, 1970). В Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка виступали артисти балету «Г.-О.» — І. Шовіре, Л. Дейде та ін. *І. М. Лисенко.*

ГРАНИ́ЦЯ — одне з найважливіших понять *математичного аналізу*. Використовуючи Г., досліджують аналітичні властивості *функції*: неперервність, диференційовність, інтегровність. Нехай функція $y = f(x)$ визначена в деякому *околі* a; b[точки x_0 числової осі, крім, можливо, самої точки x_0. Тоді число A наз. Г. функції $f(x)$ в точці x_0, якщо для будь-якого числа $\varepsilon > 0$ існує число $\delta(\varepsilon) > 0$ таке, що для всіх $x \in]a; b[$, які задовольняють нерівність

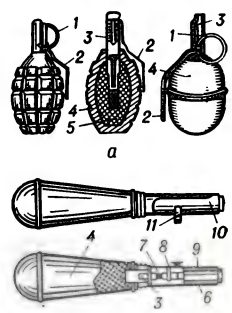

Гранати: *а* — ручні протипіхотні; *б* — ручна протитанкова; *1* — кільце запобіжної чеки; *2* — спусковий важіль запалу; *3* — запал; *4* — корпус; *5* — розривний заряд; *6* — рукоятка; *7* — запобіжна пружина; *8* — ударник; *9* — стабілізатор; *10* — запобіжна планка; *11* — шплінт.

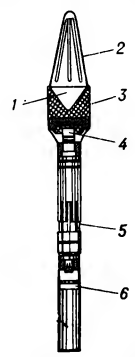

Кумулятивна граната **гранатомета:** *1* — кумулятивна виймка; *2* — конічний обтічник; *3* — вибухова речовина; *4* — донний висадник; *5* — стабілізатор; *6* — пороховий заряд.

Т. М. Грановський.

У.-С. Грант.

$0 < |x - x_0| < \delta$, справджується нерівність $|f(x) - A| < \varepsilon$. Це записують так: $\lim\limits_{x \to x_0} f(x) = A$ або $f(x) \to A$. Так, $\lim\limits_{x \to 2} x^2 = 4$, тому що, напр., в інтервалі] 1; 3[нерівність $|x^2 - 4| < \varepsilon$ виконується для всіх значень x, які задовольняють нерівність $|x - 2| < \varepsilon/5 = \delta$. Нехай функція означена в проміжку $]x_0; b[$, який лежить праворуч від точки x_0 (в проміжку $]a; x_0[$ — ліворуч від точки x_0). Тоді число A наз. правосторонньою (відповідно лівосторонньою) Г. функції в точці x_0, якщо для будь-якого числа $\varepsilon > 0$ існує число $\delta > 0$ таке, що для всіх значень $x \in]x_0; b[$ (відповідно $x \in]a; x_0[$), які задовольняють нерівності $x_0 < x < x_0 + \delta$ (відповідно $x_0 - \delta < x < x_0$), справджується нерівність $|f(x) - A| < \varepsilon$. Так, правостороння Г. функції $y = |x|/x$ в точці $x = 0$ дорівнює 1, а лівостороння — 1. Функція $y = \frac{\sin x}{x}$ в точці $x = 0$ має обидві границі, які дорівнюють одиниці. *Необхідною і достатньою умовою* існування Г. функції $y = f(x)$ в точці x_0 є існування і рівність між собою правосторонньої і лівосторонньої Г. функції в цій точці. Отже, функція $y = |x|/x$ в точці $x = 0$ Г. не має, а функція $y = \sin x/x$ в точці $x = 0$ має Г., яка дорівнює 1.

Якщо функція визначена на множині натурального ряду чисел, то вона наз. цілочисловою і позначається $y_n = f(n)$. Ряд чисел $y_1, y_2, \ldots, y_n, \ldots$ (його ще записують $\{y_n\}$), які є відповідними значеннями функції $f(n)$, наз. числовою послідовністю. Число A наз. Г. послідовності $\{y_n\}$, якщо для будь-якого числа $\varepsilon > 0$ існує натуральне число $N = N(\varepsilon)$ таке, що для всіх $n > N$ виконується нерівність $|y_n - A| < \varepsilon$. Так, послідовність $\{1/n!\ (n = 1, 2, \ldots)\}$ має Г., що дорівнює 0, а послідовність $\{(-1)^n\}$ Г. не має. Найзагальніші означення Г. даються в *топології*.

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 1. М., 1970; Кудрявцев Л. Д. Математический анализ, т. 1. М., 1973; Давидов М. О. Курс математичного аналізу, ч. 1. К., 1976; Хинчин А. Я. Восемь лекций по математическому анализу. М., 1977; Шкіль М. І. Математичний аналіз, ч. 1. К., 1978.

М. І. Шкіль.

«ГРАНИ́ЧНА КО́РИСНІСТЬ» — буржуазна екон. теорія *вартості*, що виникла в останній третині 19 ст. на противагу марксовій теорії вартості. Розробляли її У. Джевонс (Великобританія), Л. *Вальрас* (Швейцарія), К. *Менгер*, О. *Бем-Баверк* (Австрія) та ін. представники *вульгарної політичної економії*.

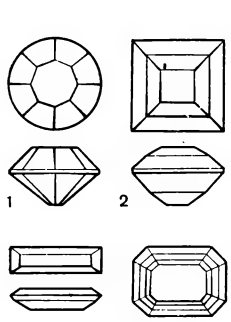

Гранувальна справа. Форми огранки: 1 — кругла; 2 — квадратна; 3 — прямокутна; 4 — прямокутна зі зрізаними гранями.

Теоретики «Г. к.» висунули положення про те, що вартість або «цінність» має суб'єктивну оцінку. Вони пов'язують суб'єктивну цінність з рідкісністю благ, розглядаючи їхню корисність залежно від того, наскільки задоволена потреба індивіда в тих або ін. благах. Корисність останньої одиниці кожного даного блага, тобто тієї одиниці, яка задовольняє найменш настійну потребу, і є «Г. к.». Визначаючи ринкову ціну товару граничною корисністю, прихильники концепції «Г. к.» намагаються саме так дати пояснення процесам ціноутворення за капіталізму. Вони повністю заперечують вирішальну роль виробництва, споживання розглядають в абсолютному відриві від процесу праці й створення споживної вартості, а проблему вимірювання та співвимірювання цін переносять із галузі суспільно-виробничих відносин у галузь суб'єктивно-психологічних оцінок. Осн. мета концепції «Г. к.» полягає в намаганні відійти від класових суперечностей, завуалювати суть капіталістичних *виробничих відносин*.

А. І. Кредісов.

«ГРАНИ́ЙНА ПРОДУКТИ́ВНІСТЬ» — буржуазна концепція, згідно з якою кожне нове нарощування затрат праці при даному розмірі капіталу нібито дає нижчу продуктивність порівняно з попереднім, а кожне нове зростання капіталу при незмінній кількості робітників дає менші результати, ніж попереднє. Виникла в кінці 19 ст. Родоначальником її був Дж.-Б. *Кларк*. З метою замаскувати справжнє джерело вартості й *додаткової вартості*, яким є виключно праця найманих робітників, прихильники «Г. п.» твердять, що в створенні продукту беруть участь три осн. фактори — праця, капітал і земля, кожний з яких певною мірою створює *вартість*. При цьому участь різних факторів у створенні вартості визначається їхньою «Г. п.» і враховується при розподілі сусп. продукту пропорційно частці кожного фактора. Цим обгрунтовується право експлуататорських класів на одержання прибутку, затушовується та обставина, що доходи експлуататорів дістаються їм не в результаті взаємодії факторів виробн., а внаслідок капіталістичних форм власності. «Г. п.» спрямована на замаскування експлуатації найманої праці і класових антагонізмів.

Д. П. Богиня.

ГРАНИ́ЧНИЙ СТАН конструкції — стан машинобудівної або *будівельної конструкції*, при якому вона втрачає спроможність чинити опір зовнішньому діянню й дальша її експлуатація стає неможливою. Характеризується крихким або в'язким руйнуванням матеріалу, втратою стійкості, зміною форми й положення конструкції. Щоб запобігти такому станові, конструкціям надають належної міцності, *жорсткості*, тріщиностійкості тощо. Поняттям про Г. с. користуються в розрахунках буд. конструкцій за методом граничного стану, яким найточніше визначають фактичну несучу спроможність і надійність споруд.

ГРА́НІН (справж. прізв.— Герман) Данило Олександрович (н. 1.1 1919, с. Волинь, тепер Курської обл.) — російський рад. письменник. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1949 (зб. «Суперечка через океан»). Осн. тема творів — наук. пошук, моральна відповідальність вченого перед суспільством (романи «Шукачі», 1954; «Іду на грозу», 1962; повість «Хтось мусить», 1970; кіноповість «Вибір мети», 1975). Автор істор. повісті «Ярослав Домбровський» (1951), худож.-біографічної повісті «Це звичайне життя» (1974), документальної книги «Клавдія Вілор» (1976; Держ. премія СРСР, 1978), «Блокадної книги» (1977; у співавт.), дорожніх нарисів. Нагороджений орденами Дружби народів, Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. Л., 1978—79 [В 4-х т.]; Избранные произведения, т. 1—2. Л., 1969; Дождь в чужом городе. Л., 1977; У к р. п е р е к л.— І у на грозу. К., 1969; Дім на Фонтанці. В кн.: Російське радянське оповідання, в. 2. К., 1975.

І. Д. Бажинов.

ГРА́НІТ (Granit) Рагнар (н. 1900) — шведський нейрофізіолог, член (з 1944) Шведської Королівської академії наук, її президент (1963—65), потім віце-президент. Закінчив Хельсінкський ун-т (1923). З 1945 — директор Нобелівського ін-ту нейрофізіології. Осн. праці присвятив вивченню фізіології органів чуттів, зокрема біоелектричних процесів у сітківці й зоровому аналізатору. Пояснив фіз.-хім. механізм зору. Нобелівська премія. 1967.

ГРАНІ́Т — кристалічна гірська порода. Складається з *кварцу*, *польових шпатів* (*мікрокліну* або *ортоклазу*, кислого *плагіоклазу*) і кольорових мінералів (*біотиту*, *мусковіту*, *рогової обманки* та *піроксенів*), *акцесорних мінералів* (циркону, апатиту, магнетиту) тощо. Структура переважно середньо- або грубозерниста. За хім. складом Г. належать до кислих порід. Залягають у вигляді *батолітів*, *штоків*, *жил* різної форми. Дуже поширені в земній корі. В УРСР великі родовища є в межах *Українського щита*. Г. використовують як буд. та облицьовувальний матеріал. Деякі укр. граніти (янцевські, лезниківські, житомирські, новомосковські та ін.) за своїми якостями є одними з найкращих в СРСР.

І. С. Усенко.

ГРАНІТИЗА́ЦІЯ — процес перетворювання різних твердих гірських порід на породи, близькі або тотожні за складом і структурою з *гранітом*. Г. розглядається як метасоматичний процес (див. *Метасоматизм*), зумовлений паровою *інфільтрацією* газових розчинів і дифузією іонів у міжзернових рідинних плівках або навіть у твердому середовищі. Г. проходить з привнесенням кремнекислоти, лугів і винесенням магнію, заліза, кальцію; іноді переходить у процес утворення *магми*. Характерна для кореневих частин докембрійських рухомих поясів, відбувається під час утворення складчастих структур.

І. С. Усенко.

ГРАНІТОГНЕ́ЙС — сланцювата гірська порода, за мінералогічним складом тотожна з *гранітом*. Сланцюватість зумовлена в основному паралельним розміщенням лусочок *слюди*. Більшість дослідників відносить Г. до гранітів, деякі — до *гнейсів*.

ГРАНІТО́ЛЬ — штучна шкіра з тканини; те саме, що й *дерматин*.

ГРА́НКА — 1) Стовпець рядків тексту, виготовлених різними по-

1
2
3
4

До ст. **Графіка.**

1. І. Ю. Рєпін. Жебрак з торбою. Олівець. 1879.

2. В. О. Сєров. Портрет балерини Т. П. Карсавіної. Олівець. 1909.

3. Д. О. Шмаринов. Ілюстрація до роману М. Горького «Діло Артамонових». Чорна темпера, вугіль. 1951.

4. І. М. Тоїдзе. Ілюстрація до народної поеми «Арсен». Олівець, олія. 1941.

5. Р. Рейндорф. Вид на озеро Графітний олівець. 1957.

6. Б. Ангелушев. Його величність праця. Малюнок. 1964.

7. Леонардо да Вінчі. Голова воїна. Олівець. 1505.

8. Г. Гольбейн Молодший. Жіночий портрет. Італійський олівець, вугіль. Початок 16 ст.

9. А. Мендес. З'єднані нещастям. Гравюра на лінолеумі. 20 ст.

10. А. Стейнлен. Страйк. Автолітографія. 1898.

11. Р. Кент. Пожежа. Літографія. 20 ст.

12. А. Хіросіге. Переправа через річку. Кольорова гравюра. 19 ст.

13. Ці Байші. Орел. Туш. 1932.

5

6

7
8
9

10
11
12
13

1
2
3

4
5
6

7
8

До ст. **Графіка.**

1. О. Г. Сластіон. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». Туш, перо, пензель. 1886.
2. Т. Г. Шевченко. Знахар. Ілюстрація до однойменного твору Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. 1841.
3. Г. І. Нарбут. Заставка до журналу «Мистецтво». Туш. 1919.
4. А. Д. Базилевич. Ілюстрація до роману Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський». Туш, акварель. 1959.
5. О. Г. Данченко. Іван Богун. Із серії «Народні герої України». Офорт, акватинта, м'який лак. 1962.
6. А. І. Рєзниченко. Ілюстрація до роману М. О. Островського «Як гартувалася сталь». Вугільний олівець, чорна акварель. 1949.
7. О. М. Довгаль. Молодь на відбудові шахт. Автолітографія. 1957.
8. Г. М. Пустовійт. Ілюстрація до повісті І. Я. Франка «Захар Беркут». 1946.
9. Н. Й. Лопухова. З роботи (частина триптиха). Офорт. 1973.
10. І. М. Селіванов. Ілюстрація до роману А. В. Головка «Бур'ян». Ліногравюра. 1959.
11. О. І. Губарєв. Сонячні грона. З серії «Людина і праця». Ліногравюра. 1972

9
10
11

ліграфічними способами. З Г. формують сторінки певного розміру (див. *Верстка*). 2) Пробний відбиток чи копія із стовпця рядків тексту, призначені для перевірки тексту й виправлення помилок (див. *Коректура*). 3) Металева пластинка з трьома бортами, на якій зберігають або переносять друкарський набір.

«ГРА́НМА» («Granma») — газета, орган ЦК Комуністичної партії Куби (КПК). Засн. у жовтні 1965 на базі газет «Ой» («Сьогодні») та «Революсьйон» («Революція»). Назву дістала від невеликого судна, з якого Ф. Кастро Рус і його соратники-революціонери здійснили 1956 висадку на Кубі, поклавши тим самим початок партизан. війні проти диктатури Ф. Батісти. Друкується в Гавані ісп., франц. та англ. мовами.

ГРАНОВИ́ТА ПАЛА́ТА — будівля на території *Кремля Московського*. Споруджена для урочистих прийомів 1487—91 італ. архітекторами М. Руффо та П.-А. Соларі

Грановита палата в Москві. Архітектори М. Руффо й П.-А. Соларі. 1487—91 Інтер'єр.

в стилі італ. *Відродження*. Назву дістала від гранованих каменів, якими облицьовано її гол. фасад. В середині склепіння і стіни оздоблено розписом і позолотою. У Г. п. було підписано акт про *Возз'єднання України з Росією 1654*.

ГРАНО́ВСЬКИЙ Тимофій Миколайович [9(21).III 1813, Орел — 4(16).X 1855, Москва]— російський історик і громадський діяч. Н. у дворянській сім'ї. В 1835 закінчив Петерб. ун-т. Професор Моск. ун-ту (з 1839). Належав до *західників*. Лекції Г. були спрямовані проти кріпосництва, самодержавного деспотизму, реакційного слов'янофільства (див. *Слов'янофіли*). В істор. працях розвивав ідею закономірного й прогресивного розвитку суспільства, але залишався на ідеалістичних позиціях.

Тв.: Лекции Т. Н. Грановского по истории средневековья. М., 1961; Лекции Т. Н. Грановского по истории позднего средневековья. М., 1971.

Літ.: Тимофей Николаевич Грановский. М., 1970; Тимофей Николаевич Грановский. Библиография (1828—1967). М., 1969.

ГРАНОДІОРИ́Т— магматична гірська порода, за мінералогічним складом проміжна між *гранітом* і кварцовим *діоритом*. До складу Г. входять польові шпати, кварц, рогова обманка, біотит, піроксен, як домішки — апатит, магнетит, сфен. Г. є інтрузивним (див. *Інтрузія*) аналогом *дациту*. На Україні поширений у межах *Українського щита*. Використовують як буд. матеріал.

ГРАН-ПАРАДІ́ЗО — національний парк на Пн. Італії, в Альпах. Пл. понад 55 тис. га. Засн. 1922 для збереження високогірних ландшафтів з їхньою своєрідною рослинністю й тваринним світом. На території парку — кілька вершин (Гран-Парадізо та ін.), вкритих вічними снігами й льодовиками. На схилах — *альпійська рослинність*, нижче — ліси з модрини і ялиці. У Г.-П. охороняються альпійський козоріг, сарна, лисиця, горностай, альпійський бабак, з птахів — беркут, біловолий дрізд та ін.

О. К. Ющенко.

ГРАНТ (Grant) Улісс-Сімпсон (27.IV 1822, Пойнт-Плезант — 23.VII 1885, Маунт-Мак-Грегор, шт. Нью-Йорк) — військовий і держ. діяч США, генерал. Належав до Республіканської партії. Закінчив військ. академію в Уест-Пойнті (1843). Брав участь в *американо-мексіканській війні 1846—48*. Під час *громадянської війни в США 1861—65* — командуючий військами пн. штатів (1864—65). У 1869—77 — президент США.

ГРАНУВА́ЛЬНА СПРА́ВА — обробка (різання, обдирання, створення граней, полірування) поверхні природних і синтетичних мінералів при виготовленні ювелірних виробів або для технічних цілей. Ювелірним каменям надають геометрично правильної або асиметричної форм багатогранника Підбираючи найраціональніші форми (мал.) і вид огранки, досягають макс. оптичного ефекту (блиску і «гри світла» в камені). Найпоширенішими видами огранки є брильянтова і ступінчаста. При брильянтовій огранці грані (у вигляді ромба, дельтоїда, трикутника) суміжних поясів розміщують у шаховому порядку. Застосовують її до *алмазу*, гірського *кришталю, топазу, турмаліну* та ін. При ступінчастій огранці грані (у вигляді трапеції, рівнобедреного трикутника) суміжних поясів містяться одна над одною. Так гранують алмаз, *гранат, гіацинт, ізумруд* тощо. Ювелірні камені обробляють в основному абразивними порошками синтетичних алмазів і окису хрому на спец. верстатах і пристроях, що забезпечують точний нахил граней, їхнє взаємне розміщення й необхідну чистоту обробки поверхні. Для обробки ювелірних каменів із штучного *корунду* використовують *алмазний інструмент*. Корундові різці (голки) для звукозапису, алмазні склорізи й ін. вироби також гранують алмазним інструментом. Природні мінерали обробляли ще в 3-му тис. до н. е. в Старод. Єгипті та Дворіччі. В Росії Г. с. виникла у 18 ст. Найкращі вироби з мінералів зберігаються в Алмазному фонді СРСР (Москва), Ермітажі (Ленінград), Музеї істор. коштовностей УРСР (Київ) тощо. Див. також *Дорогоцінне каміння, Ювелірна промисловість*.

Літ.: Епифанов В. И., Песина А. Я., Зыков Л. В. Технология обработки алмазов в бриллианты. М., 1976; Технология ювелирного производства. Л., 1978.

В. І. Єпіфанов.

ГРА́НУЛА (від лат. granulum—зернятко)—1) Дрібні щільні грудочки будь якої речовини, які мають вигляд зерен. 2) Зернисті включення в *цитоплазмі* клітини. 3) Утворення зернистої форми на поверхні Сонця.

ГРАНУЛЕ́МА, гранульома (від лат. granulum — зернятко і грец. ὄγκωμα — пухлина) — пухлиноподібне розростання сполучної тканини запального походження, що виникає в організмі людини і тварин. Г. бувають інфекційні — вірусні, інфекційно-алергічні (при *туберкульозі, сифілісі, туляремії, черевному тифі, ревматизмі*, ревматоїдному *артриті* тощо); неінфекційні, спричинювані сторонніми тілами, які потрапили в тканини, тривалим мех. подразненням тощо. Локалізація різноманітна. Лікування: усунення осн. причини, часто — хірургічне.

ГРАНУЛОМЕ́ТРІЯ (від лат. granulum — зернятко і грец. μετρέω — вимірюю) — метод визначення процентного вмісту частинок різних розмірів у пухких гірських породах, грунтах тощо. За допомогою гранулометричного (механічного) аналізу встановлюють процентний вміст гранулометричних фракцій порід (гравійних, піщаних, пилуватих, глинистих та ін.). Гравійні частинки діаметром більш як 2 мм та середні, або піщані,— від 2 до 0,05 мм розділяють за допомогою сит, дрібні, або пилуваті, — від 0,05 до 0,002 мм і глинисті — менше як 0,002 мм — за швидкістю падіння в спокійній воді або за допомогою *центрифуги*. Переважання тих чи ін. фракцій у складі породи визначає її назву (напр., *гравій, пісок, глина* тощо).

В. Ф. Краєв.

ГРАНУЛОЦИ́ТИ (від лат. granulum — зернятко і грец. κύτος — клітина), зернисті лейкоцити — одна з форм білокрівців (*лейкоцитів*) тварин і людини. Для Г. характерна наявність білкових гранул (специфічна зернистість) і більш або менш сегментованого ядра. Залежно від здатності гранул фарбуватися розрізняють Г. базофільні, еозинофільні та нейтрофільні. В крові людини Г. становлять осн. кількість лейкоцитів. Виконують переважно захисну функцію. Кількісне співвідношення окремих видів Г. є одним з показників стану організму. Див. також *Агранулоцити*.

ГРАНУЛЯ́ЦІЯ (від лат. granulum — зернятко), гранулювання — надання матеріалам форми дрібних частинок (гранул). Г. поліпшує технологічні властивості матеріалів, запобігає спіканню їх, полегшує навантаження й транспортування тощо. До Г. вдаються в металургії, обробляючи рідкі продукти плавки (*шлаки, штейни*, деякі сплави) струменем води, стиснутого повітря, азоту або водяної пари. В хім. пром-сті гранулюють аміачну селітру, розбризкуючи її в порожнистих високих баштах, суперфосфат (див. *Гранульовані добрива*), термопластичні полімери, продавлюючи їх через спец. пристрій, та ін. Г. використовують і в с. г. (Г. кормів) та в енергетиці (Г. котельних шлаків).

Просторові **гратчасті конструкції** (структурне покриття).

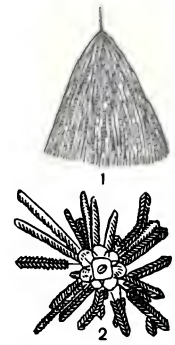

Граптоліти: 1 — деревовидний — Dictyonema flabelliforme; 2 — справжній — Diplograptus pristis.

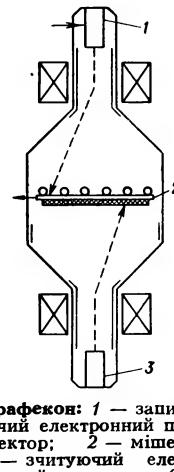

Графекон: *1* — записуючий електронний прожектор; *2* — мішень; *3* — зчитуючий електронний прожектор (суцільними стрілками показано вхід і вихід сигналів).

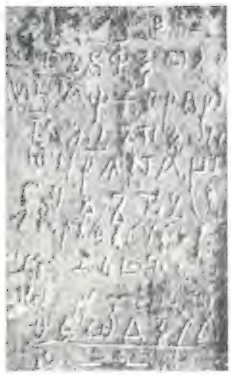

Графіті. Настінний напис у Софійському соборі в Києві. Запис про смерть Ярослава Мудрого. 11 ст.

А. Канова. Три **грації**. Мармур. 1814—15. Державний Ермітаж у Ленінграді

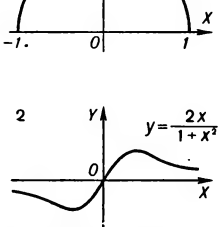

Графікв функцій.

ГРАНУЛЬО́ВАНІ ДО́БРИВА — мінеральні добрива у вигляді зерен (гранул) або дрібних грудочок різної форми (кульок, циліндриків, лусочок тощо). Г. д. відзначаються кращими фіз. властивостями (сипкістю, незлежуваністю і меншою гігроскопічністю), ніж порошкоподібні, рівномірніше розподіляються в грунті, що зумовлює вищу ефективність їхньої дії на врожайність с.-г. культур. Найпоширеніші Г. д.: звичайний і концентрований (подвійний) *суперфосфат, аміачна селітра,* а також кальцієва й вапниста сечовина, *складні добрива* та складномішані добрива.

П. О. Дмитренко.

ГРАН-ЧА́КО — природна область у Пд. Америці, в межах Аргентіни, Парагваю та Болівії. Зайнята Лаплатською низовиною (вис. до 70 м) та передгір'ями *Анд* (вис. до 600 м). Клімат тропічний, на Пн.—субекваторіальний, переважно посушливий. Гол. річки — *Парагвай, Парана* та їхні притоки. Переважає сухе рідколісся з цінними породами дерев, на Зх.— ксерофітні чагарники.

ГРАПТОЛІ́ТИ (Graptolithina) — підтип викопних морських тварин типу *первинохордових*. Г. поділяють на 2 класи: стереостолонати (Stereostolonata), представлені бентосними (див. *Бентос*) організмами, що мали тверді *столони* й утворювали деревовидні або конусовидні колонії, та граптолоїдеї (Graptoloidea) — планктонні (див. *Планктон*) чи псевдопланктонні (прикріплені до плаваючих водоростей), позбавлені столонів організми, з яких складалися колонії різноманітної форми. Г. відомі з середини кембрію до нижнього карбону. Мають значення як провідні викопні форми. Іл. с. 145.

А. Л.Путь

ГРА́СМАН (Grassmann) Герман [15.IV 1809, Штеттін (тепер Щецін, ПНР) — 26.IX 1877, там же] — німецький математик, фізик і мовознавець. Створив алгебр. апарат (т. з. алгебру Грасмана) для вивчення багатовимірних геометрій, дав першу систематичну побудову багатовимірного *евклідового простору*. Алгебру Г. застосовують у теорії *диференціальних рівнянь, диференціальній геометрії* тощо. У фізиці Г. відомий працями з теорії кольору, електромагнетизму та ін., у мовознавстві —працями з *санскриту*.

ГРАТЧА́СТІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції з прямолінійних стрижнів, скріплених між собою вузловими *з'єднаннями*. Розрізняють Г. к. плоскі (напр., *арки, ферми, рами*) й просторові (*склепіння, куполи,* перехреснострижневі та структурні покриття); зі з'єднанням стрижнів між собою безпосередньо (безфасонкові) й за допомогою проміжних елементів (фасонок, *фланців* тощо). Є Г. к. металеві, залізобетонні, дерев'яні та комбіновані (напр., металодерев'яні, металозалізобетонні). Г. к. характеризуються меншою порівняно з т. з. суцільностінними конструкціями масою. Застосовують їх гол. чин. як *несучі конструкції* перекриттів і покриттів громад. і спортивних споруд, а також у мостах, підпорах ліній електропередачі тощо. Іл. с. 145.

ГРАФ (Graff) Антон (18.XI 1736, Вінтертур — 22. VI 1813, Дрезден) — швейцарський живописець. Працював переважно в Німеччині. Автор портретів і портретних мініатюр. Твори Г. відзначаються правдивістю й природністю відтворення натури.

ГРАФ (Graf) Оскар-Марія (22.VII 1894, Берг, Баварія — 28.VI 1967, Нью-Йорк) — німецький письменник. Брав участь у революц. і антифашист. русі. В 1933 емігрував (Австрія, Чехословаччина, з 1938 — США). Автор антинацистського листа-памфлету «Спаліть мене» (1933), романів соціально-критичного спрямування «Ми в пастці» (1927), «Безодня» (1936), «Антон Зіттінгер» (1937), «Завоювання світу» і «Хвилювання, викликане миротворцем» (обидва — 1948) та п'єси «Балада маленького містечка» (1952) і зб. оповідань «Велике дзеркало селянина» (1962).

Тв.: Рос. перекл.—Бездна. М., 1935; Торжество праведных. М., 1937; Антон Зиттингер. Л., 1939.

ГРАФ (нім. Graf) — у Зх. Європі в епоху раннього середньовіччя королівська службова особа, в період феод. роздробленості — феодальний володар; з утвердженням *абсолютизму* — титул вищого дворянства. В Росії титул Г. існував з 18 ст. до 1917; формально зберігається в країнах Європи з монархічною формою правління.

ГРАФЕКО́Н (від грец. γράφω — пишу, записую і εἰκών — зображення, подоба) — перетворювач електричного сигналу одного виду на інший; запам'ятовувальна *електроннопроменева трубка* з мішенню й записуючим та зчитуючим електронними прожекторами. Від дії вхідного електр. сигналу й електронів, що їх випромінює записуючий прожектор графекона, в *діелектрику* мішені (металевої плівки з шаром діелектрика) збуджується *електропровідність*, на її поверхні виникає *електричний заряд*. Цей заряд можна тривалий час (десятки діб) зберігати; багаторазове (кілька тисяч раз) відтворювання його відбувається за допомогою зчитуючого прожектора. Г. застосовують для перетворювання радіолокаційних сигналів на телевізійні, зберігання інформації в електронних обчислювальних машинах, перетворення телевізійного сигналу одного стандарту на інший тощо. Іл. с. 145.

Г. Ф. Семенов

ГРАФЕ́МА (від грец. γράφω — пишу) — 1) Найменша смислорозрізнювальна одиниця писемної мови, що звичайно відповідає *фонемі* в усній мові. 2) Одиниця письма, вживана в різних варіантах залежно від стилю письма, від місця в слові чи реченні тощо (напр., Г. «т» має різні варіанти — велика друкована буква, мала друкована, велика писана, мала писана, курсивна та ін.).

ГРА́ФІВ ТЕО́РІЯ — розділ математики, особливістю якого є геометричний підхід до вивчення об'єктів. Осн. об'єктом Г. т. є граф. Він задається множиною вершин (точок), множиною ребер (ліній) та списком, у якому кожному ребру ставиться у відповідність пара його граничних вершин (мал.). Множина ребер складається з дуг (напрямлених ліній), ланок (ненапрямлених ліній) та петель (дуг, у яких початок і кінець збігаються). Задачами Г. т. є аналіз графів, визначення різних характеристик їхньої будови, підрахунок графів або їхніх частин, що мають задані

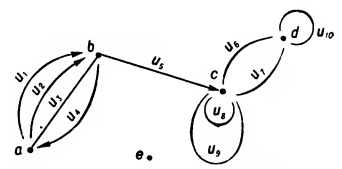

Граф: *a, b, c, d, e* — вершини; (u_1, u_2, u_4, u_5) — дуги, (u_3, u_6, u_7) — ланки, (u_8, u_9, u_{10}) петлі } — ребра.

властивості, тощо. Методи її грунтуються на систематизації багатьох ідей та прийомів комбінаторно-логічного характеру (див. *Комбінаторний аналіз*) і спрямовані на пошук оптимальних розв'язків різних задач дискретної математики. Г. т. тісно пов'язана з такими розділами математики, як *алгебра, топологія, чисел теорія*, матем. *програмування* тощо.

Одним із засновників Г. т. був Л. *Ейлер* (1736). Дальшого розвитку вона набула в працях Г. *Кірхгофа* й англ. математика А. Келі (1821—95). Як матем. дисципліна Г. т. сформувалася 1936 з виходом монографії угор. математика Д. Кеніга «Теорія скінченних і нескінченних графів». Великі досягнення в Г. т. мають іноз. математики К. Берж, О. Оре, Ф. Харарі, радянські — О. О. Зиков, В. Г. Візінг та ін. Розвиток Г. т. безпосередньо пов'язаний з інтенсивним розвитком *обчислювальної техніки*. Багато задач і методів теоретичної *кібернетики* формулюються в термінах Г. т. Дедалі ширше застосовується Г. т. для розв'язування практичних питань, таких як транспортні задачі, сіткове й календарне планування, оптимізація маршрутів і потоків у мережах тощо.

Літ.: Зыков А. А. Теория конечных графов, т. 1. Новосибирск, 1969; Берж К. Теория графов и ее применения. Пер. с франц. М., 1962; Харари Ф. Теория графов. Пер. с англ. М., 1973.

Г. О. Донець.

ГРА́ФІК ВИРОБНИ́ЧИЙ (від грец. γραφικός — письмовий, зображений) — заздалегідь складений розпорядок ходу виробництва й виконання робіт на короткий відрізок часу (місяць, декаду, добу, зміну) для всього підприємства або його окремих ланок. Див. *Оперативно-виробниче планування*.

ГРА́ФІК ЗМІ́ННОСТІ — розпис по днях і годинах виходів на роботу трудящих, зайнятих на підприємствах і в орг-ціях, які потребують чергування працівників на закріплених робочих місцях протягом доби. Порядок чергування (заміни) відображується у вигляді графіків або схем. Затверджує Г. з. адміністрація за погодженням з

к-том профспілки. Г. з. сприяє забезпеченню безперебійної роботи відповідних підприємств і орг-цій, передбачає раціональний перехід працівників з однієї зміни в іншу в межах встановленої норми *робочого часу*, враховує порядок і частоту чергування в змінах, а також міжзмінного відпочинку робітників на підприємствах з безперервним виробництвом. Г. з. складають не менш як на місяць і оголошують не пізніше як за два тижні до введення його в дію.

ГРА́ФІК ФУ́НКЦІЇ — зображення лінією на площині функціональної залежності. Вид Г. ф., крім характеру функції, залежить від вибору системи *координат*. Найчастіше Г. ф. будують у прямокутній *декартовій системі координат* (мал.). Г. ф. у полярних координатах особливо зручні при зображенні *функцій* кутового *аргументу*. Г. ф. дають змогу наочно уявити характер зміни функції, а також визначити її величину відповідно до аргументу. Є прилади, що автоматично записують графік функціональних залежностей, напр., *барограф* креслить графік тиску повітря як функції часу. Див. також *Номограма, Номографія*.

Літ.: Вірченко Н. О., Ляшко І. І., Швецов К. І. Графіки функцій. Довідник. К., 1977.

ГРА́ФІК ЦИКЛІ́ЧНОСТІ — графік, яким зображують послідовність, тривалість і взаємозв'язок операцій виробничих процесів, що відбуваються за певним циклом. Поширений на підприємствах з циклічними процесами роботи, зокрема в *гірничій промисловості*. Г. ц. складають на основі розрахунків, які визначають: обсяг роботи й тривалість окремих операцій циклу з урахуванням можливості суміщення ряду операцій за часом; кількість робітників за професіями, достатню для виконання повного циклу робіт; розподіл робіт повного циклу щодо змін на добу. Залежно від кількості циклів, що їх виконують протягом однієї доби, графіки бувають одно,- двоїй багатоциклічні.

ГРА́ФІКА [грец. γραφική (τέχνη) — живопис] — вид образотворчого мистецтва. Базується на *рисунку*, але має специфічні зображувальні засоби: лінію, штрих і пляму у взаємодії з незайманим (здебільшого — білим, інколи — кольоровим або чорним) тлом паперу — осн. матеріалу, на якому виконуються твори Г. В поєднанні з цими засобами в Г. нерідко застосовують суто живописні, тональні ефекти, часом — колір. За технікою виконання Г. поділяють на рисунок твердими матеріалами (олівець, вугіль, крейда, *пастель, сангіна*), малюнок — рідкими (чорнило, туш, *акварель*, соус) та друковану Г. (*гравюра, літографія, офорт* тощо). Г. має багато жанрових різновидів. Найгол. з них: Г. станкова — твори самостійного значення, які нерідко становлять цикли, серії, сюїти, об'єднані спільними темами; Г. книжкова — *ілюстрації*, зовнішні та внутр. оздоби (*віньєтки, заставки*, ініціали, кінцівки тощо), шрифт (текст); Г. журнальна й газетна, окремою галуззю якої є сатирична й гумористична Г. (*карикатура*); Г. ужиткова — поштові марки, етикетки та малюнки на упаковці товарів, фірмові й фабричні знаки, *екслібриси*, дипломи, грамоти тощо; *плакат* (політичний, рекламний, видовищний). Масовість, яка досягається тиражуванням у вигляді окремих відбитків (див. *Естамп*), друкованих у книжках і періодичних виданнях, здатність оперативно відгукуватись на події та явища сучасності зумовлюють важливу суспільно-політ. роль Г. Г. сягає своїм корінням у первісні *наскельні зображення* й гравірування на кістці (див. *Палеоліт*). Найдавнішими її різновидами є рисунок і малюнок, на основі яких зросло мистецтво середньовічної рукописної книги. З 6—7 ст. в Китаї, а з 14—15 ст. в Європі з'явилася гравюра, на основі якої виникло книгодрукування. З поширенням його почався бурхливий розвиток книжкової та нерозривно пов'язаної з нею станкової Г. У цій галузі працювало багато видатних художників: у Німеччині — А. Дюрер, Л. Кранах, Г. Гольбейн Молодший, К. Кольвіц, в Італії — Д. Піранезі, в Нідерландах — Л. Лейденський, у Голландії — Рембрандт, у Фландрії — П. Рубенс, у Франції — Ж. Калло, О. Дом'є, в Іспанії — Ф. Гойя. Вагомий внесок у світову Г. зробили російські художники: О. Зубов, О. Венеціанов, О. Кіпренський, І. Шишкін, В. Мате, В. Серов та ін. На Україні видатними майстрами Г. були: в 16—18 ст.— Ілля, О. Тарасевич і Л. Тарасевич, І. Щирський, Н. Зубрицький та ін. Основи укр. реалістичної станкової та книжкової Г. заклав Т. Шевченко. Його традиції розвинули Л. Жемчужников, К. Трутовський, О. Сластіон та ін. В СРСР розквіт багатонац. культури зумовлює успішний розвиток усіх різновидів Г. Серед її видатних майстрів: Д. Моор, В. Дені, М. Черемних, В. Маяковський, В. Фаворський, Г. Остроумова-Лебедева, Г. Верейський, О. Кравченко, Д. Шмаринов, Є. Кибрик, Кукрінікси, Т. Абакелія, С. Кобуладзе, Е. Окас, Й. Кузьмінскіс, І. Богдеско та ін. Зачинателем укр. рад. Г. був Г. Нарбут. Серед її провідних майстрів — І. Жакевич, В. Заузе, В. Касіян, О. Кульчицька, С. Налепинська-Бойчук, О. Сахновська, А. Страхов, Г. Пустовійт, О. Пащенко, М. Дерегус, О. Данченко, Г. Якутович та ін. Майстри Г. в країнах соціалістичної співдружності: Г. та Л. Грундіг, О. Нагель, В. Клемке — в НДР, Т. Кулісевич, Ю. Мрощак, Т. Трепковський — у Польщі, М. Швабінський — в Чехословаччині, І. Бешков — у Болгарії та ін.; в капіталістичних країнах — П. Піккассо, Ж. Еффель — у Франції, Р. Гуттузо, Г. Муккі — в Італії, Ф. Мазерель — у Бельгії, Г. Бідструп — у Данії, Р. Кент — у США та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145 та до ст. про окремих художників.

Літ.: Сидоров А. История оформления русской книги. М., 1964; Чегодаев А. Русская графика. 1928—1940. М., 1971; Касіян В. І. Український радянський естамп. В кн.: Касіян В. І. Про мистецтво. К., 1970.

Л. В. Владич.

ГРА́ФІКА в мовознавстві — 1) Сукупність усіх рукописних і друкованих знаків певної писемності (напр., російська Г., українська Г.). 2) Розділ мовознавства, який встановлює співвідношення писемних знаків з фонетичною системою мови.

ГРАФІ́Т (нім. Graphit, від грец. γράφω — пишу) — мінерал класу самородних неметалів. С. *Сингонія* гексагональна. Густ. 2,09—2,23. Твердість 1. Колір залізочорний до сталево-сірого. Блиск металевий, іноді матовий, землистий. Г. властиві висока електро- й теплопровідність, вогнетривкість, низька хім. активність, пластичність. У Рад. Союзі родовища Г. є в РРФСР (Забайкалля, Серед. Урал), на Україні (*Завалліївське родовище графіту*). Г. одержують і штучно. Використовують для виготовлення вогнетривких матеріалів і виробів, фарб, олівців, в електротехніці, як мастило для машин тощо.

ГРАФІТИЗА́ЦІЯ — утворення (виділення) часток *графіту* в структурі металевих сплавів (переважно на основі заліза), де вуглець міститься у вигляді нестійких *карбідів*. Оскільки графіт відзначається високими змащувальними властивостями (його кристали легко розколюються), Г. підвищує стійкість сплавів проти зношування, полегшує їхню оброблюваність різанням, гасить *вібрацію* й резонансні (див. *Резонанс*) коливання. Г. провадять при підвищеній т-рі, під впливом якої в металевій основі сплаву формуються й ростуть зародки графіту. Прискорюють Г. попереднім *гартуванням* сплавів, деформуванням їх, опромінюванням частками з високою енергією, введенням кремнію, рідше — алюмінію. Найчастіше Г. використовують при виготовленні виробів з *ковкого чавуну*. Для деяких сталей (наприклад, інструментальних, пружинних) Г. є небажаною, бо знижує конструкційну *міцність* виробів. Цей процес припиняють, додаючи у сплави хром, марганець та ін. домішки, що підвищують стійкість карбідів. Іноді під Г. розуміють утворення графіту у сплавах, що не містять карбідів, а також зміну структури матеріалів на основі вуглецю.

ГРАФІ́ТІ (італ. graffiti — видряпані) — написи та малюнки, видряпані на стінах і архітектурних деталях давніх будівель, а також на посудинах та інших предметах, що їх знаходять під час археол. розкопок. Виявлені в Єгипті, Греції, Італії, Болгарії, на Пд. Франції тощо. На тер. України предметом вивчення є Г. античного часу (гол. чин. на керамічному посуді, інколи на металевих платівках з *Тіри, Ольвії, Херсонеса* Таврійського, *Пантікапея*) та давньоруські (на глиняних посудинах, шиферних прясельцях тощо). Інтерес становлять Г. 11—17 ст. на давніх будівлях Києва: в Софійському соборі, церкві Михайла Видубиць-

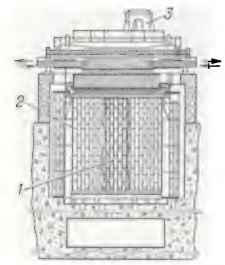

Графіто-водний реактор: *1* — активна зона з графітовою кладкою; *2* — кожух; *3* — перевантажувальний пристрій (стрілками показано вхід і вихід теплоносія).

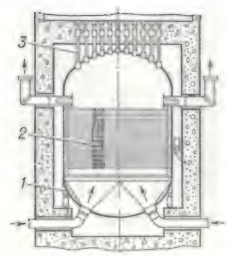

Графіто-газовий реактор: *1* — корпус; *2* — активна зона з графітовою кладкою; *3* — канали для перевантажувального пристрою (стрілками показано вхід і вихід теплоносія).

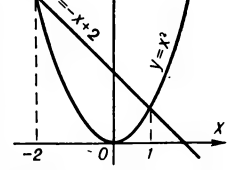

Графічне обчислювання коренів рівняння $x^2 + x - 2 = 0$.

кого монастиря, на руїнах Золотих воріт.

Літ.: Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., в. 1. К., 1966; Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI—XVII вв.). К., 1976.

ГРАФІ́ТО (італ. graffito) — техніка декоративного оздоблення стін. Див. *Сграфіто.*

ГРАФІ́ТО-ВО́ДНИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, де сповільнювачем нейтронів, що приводять до ланцюгової *ядерної реакції* поділу, є графіт, а *теплоносієм* — звичайна вода, пароводяна суміш або водяна пара; вид теплового *гетерогенного реактора*. В *активній зоні* такого реактора є значна кількість (1000—2000) ізольованих вертикальних технологічних каналів з *тепловидільними елементами*. Всередині кожного каналу, що пронизує графітову кладку, рухається під тиском теплоносій. Графітову кладку розміщують у герметичному кожусі, наповненому інертним газом, який запобігає вигоранню графіту. Тепловидільні елементи Г.-в. р. можна перевантажувати, не зупиняючи реактор, за допомогою спец. пристрою з дистанційним керуванням. Через малу сповільнюючу спроможність графіту активна зона Г.-в. р. відзначається порівняно великими розмірами (6 × 7 м) і відносно невеликою енергонапруженістю. *Ядерним пальним* для Г.-в. р. є слабозбагачений уран. Графіто-водним був реактор, встановлений (1954) на першій у світі АЕС в м. Обнінську. Г.-в. р. електр. потужністю 100 і 200 МВт діють на *Бєлоярській АЕС*, електр. потужністю 1000 МВт — на *Ленінградській АЕС, Курській АЕС* і *Чорнобильській АЕС*. Іл. с. 147

В. Б. Климентов

Г. Й. Графтіо.

Я. І. Грдина

І. В. Гребенщиков.

Гребінець Pecten maximus.

ГРАФІ́ТО-ГА́ЗОВИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, де сповільнювачем нейтронів, що приводять до ланцюгової *ядерної реакції* поділу, є графіт, а *теплоносієм* — газ (повітря, вуглекислий газ, гелій); вид теплового *гетерогенного реактора*. В *активній зоні* такого реактора є вертикальні технологічні канали з *тепловидільними елементами*. Канали пронизують графітову кладку, розміщену в міцному (сталевому або залізобетонному) корпусі, де циркулює під тиском теплоносій. Для перевантажування тепловидільних елементів Г.-г. р. призначені спец. пристрої. Висока т-ра (350—750° С) газового теплоносія дає змогу застосовувати на АЕС з Г.-г. р. паротурбінний цикл високого тиску. Оскільки сповільнююча спроможність графіту мала, для активної зони Г.-г. р. характерні великі розміри (9 × 10 м) і відносно низька енергонапруженість. *Ядерним пальним*, використовуваним у Г.-г. р., є природний уран або двоокис урану, збагаченого ізотопом ^{235}U. Г.-г. р.— осн. вид реакторів, застосовуваних в Англії і Франції. Перший реактор такого типу було встановлено (1956) в Колдер-Холлі (Англія). АЕС з Г.-г. р. діють також у США, Японії, Італії. Іл. с. 147.

В. Б. Климентов.

ГРАФІ́ЧНІ ОБЧИ́СЛЮВАННЯ — визначення чи́сельних розв'язків задач за допомогою графічних побудов; окремий випадок *наближених обчислювань*. Використовують їх при диференціюванні та інтегруванні *функцій*, обчислюванні *коренів* алгебр. чи трансцендентних рівнянь, розв'язуванні *диференціальних рівнянь* тощо. Дійсні корені рівняння $f(x) = 0$ можна знайти графічно, якщо подати його у вигляді $\Phi_1(x) - \Phi_2(x) = 0$ і побудувати *графіки функцій* $y = \Phi_1(x)$ і $y = \Phi_2(x)$ (на вибір функцій $\Phi_1(x)$ і $\Phi_2(x)$ накладається умова, щоб їхні графіки будувалися найпростіше). Абсциси точок перетину графіків і дадуть відповідь. Зокрема, корені *квадратного рівняння* $x^2 + px + q = 0$ є абсцисами точок перетину параболи $y = x^2$ з прямою $y = -px - q$ (мал.). Важливим напрямом Г. о. є *номографія*. Перевагою Г. о. перед аналітичними є простота і швидкість виконання та наочність розв'язку, вадою — невисока точність розв'язків. Іл. с. 147.

Літ.: Фільчаков П. Ф. Математичний практикум. Обчислення. К., 1958; Положий Г. Н. [та ін.]. Математический практикум. М., 1960

ГРАФОМА́НІЯ [від грец. γράφω — пишу і μανία — безумство, шал] — розлад психічної діяльності, який проявляється у хворобливому потязі до письменництва в осіб позбавлених літературного хисту.

ГРА́ФСТВО — 1) В період раннього феодалізму у Франкській державі й Англії—округи, що їх очолювали призначувані королем службові особи (*графи, шерифи*). З 9—11 ст.—спадкове феод. володіння графа. 2) Адм.-тер. одиниця в деяких бурж. д-вах (США, Великобританії, Канаді та ін.).

ГРА́ФТІО Генріх Йосипович [14(26).XII 1869, м. Двінськ, тепер Даугавпілс — 30.IV 1949, Ленінград] — рад. інженер-енергетик, акад. АН СРСР (з 1932). Закінчив Новоросійський (тепер Одеський) ун-т (1892) та Петерб. ін-т інженерів шляхів (1896). Створив проекти електрифікації з-ць Криму й Закавказзя, ГЕС на рр. Вуоксі (1904), Волхові (1910—11) та ін. З 1907 викладав у Петерб. (тепер Ленінгр.) електротех. ін-ті (з 1921 — професор). У 1918—35 керував будівництвом Волховської ГЕС та Нижньосвірської ГЕС, що названа його ім'ям. Член комісії по розробці плану *ГОЕЛРО*. В 1938—45— гол. інспектор по будівництву гідроелектростанцій М-ва електростанцій СРСР. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Шевцов В. Н. Генрих Осипович Графтио. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ГРАФФ Віктор Єгорович [25.XI (7.XII) 1819, м. Овруч, тепер Житомир. обл.— 7(19).XII 1867, Москва] — вітчизняний лісівник, піонер степового лісорозведення. В 1843 закінчив петерб. Лісовий ін-т, після чого працював лісничим у Катеринославській губ. В 1866 — професор Петровської землеробської і лісової академії. Створив і очолював (1843—66) Великоанадольське зразкове лісництво (див. *Великоанадольський лісовий масив*), організував там лісову школу (тепер — лісовий технікум). Довів можливість заліснення безводного відкритого степу такими деревними породами, як ясен, дуб, клен та ін. За 23 роки Г. заклав у степу понад 150 *га* лісових насаджень. У 1910 у Великоанадольському лісництві Г. поставлено пам'ятник.

С. А. Генсірук

ГРАЦ — місто в Австрії, в долині р. Муру (бас. Дунаю), адм. центр провінції Штірія. Важливий трансп. вузол. 248 тис. ж. (1975). Гол. галузь пром-сті — машинобудування (трансп., с.-г., гірниче, металург., енергетичне, оптика й точна механіка та ін.). Підприємства хім., скляної, шкіряної, текст., поліграф., харч. пром-сті. В Г.— ун-т (засн. 1586). В ньому, зокрема, вчився укр. письменник Ю. *Опільський*. Архіт. пам'ятки: пізньоготичний собор (1438—62), єпископський палац (13 ст.; перебудований 1781—82), Ландгауз (1557—65, арх. Д. Алліо). Музей Штірії Іоаннеум.

ГРА́ЦІЇ (лат. Gratiae) — у римській міфології три богині вроди й витонченості. Відповідали грец. *харитам*. Образи трьох Г. відображено в мистецтві (С. Боттічеллі, П.-П. Рубенс, А. Канова, Б. Торвальдсен). Іл. с. 146.

ГРАЧА́НИЦЯ — монастир, пам'ятка середньовічної архітектури Сербії, в автономній обл. Косово, поблизу м. Приштина. Засн. бл. 1315. В центрі монастиря — п'ятиверха хрестовокупольна церква

Грачаниця. Церква Благовіщення. 1315—21

Благовіщення (1315—21). Споруда відзначається стрункими пропорціями й витонченістю декору; всередині — розписи 14 ст. та 2-ї пол. 16 ст.

ГРАЧО́В Микола Васильович [н. 29.XII 1905 (11.I 1906), Петербург] — український рад. кінорежисер і кінодраматург, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). У 1930 закінчив Вищі держ. курси мистецтвознавства при Ленінгр. ін-ті історії мистецтв. З 1942 — режисер Київ. кіностудії науково-популярних фільмів. Серед кінокартин: «У пісках Середньої Азії» (разом з О. Згуріді, 1942), «Вони бачать знову» (1948) — за власними сценаріями; «Слідами невидимих воротів» (1955), «Портрет хірурга» (1964), «Сила, що керує світами» (1973).

ГРДИ́НА Ярослав Іванович (2.II 1871, Пльзень, Чехословаччина — 2.VI 1931, Дніпропетровськ) — український вчений у галузі механіки. Закінчив (1894) Петерб. технологічний ін-т. У 1902—31 — профе-

сор Дніпроп. гірничого ін-ту. Створив розділ теор. *механіки* — механіку живих організмів, що стала першоосновою механіки керованих машин. Праці стосуються й теорії стійкості регуляторів при неперервному й перервному регулюванні, проблем обгрунтування теор. механіки тощо.

Літ.: Путята Т. В., Фрадлин Б. Н. Ярослав Иванович Гридина. М., 1970.

ГРЕБЕНЕЧЕСА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, на якій волокнисті матеріали піддають гребінному *чесанню,* виготовляючи з них малозміцнену стрічку. Осн. робочими органами Г. м. є сталеві гребені, які вичісують з матеріалу (вовни, льону, бавовни) короткі й ушкоджені волокна та сміттєві домішки. Водночас вони роз'єднують, розпрямляють і розміщують паралельно довгі волокна в стрічці. Розрізняють Г. м. періодичної (найпоширеніші) й безперервної (гол. чин. для довгої грубої вовни) дії. З Г. м. стрічка надходить на *стрічкову машину* для вирівнювання за товщиною й розпрямляння волокон, а потім на *рівничну машину*, де виготовляють напівфабрикат прядильного виробництва — рівницю (слабозсукану нитку). *В. Г. Савельєв.*

ГРЕБЕНИКІ́ВСЬКА СТОЯ́НКА — стоянка часів пізнього *мезоліту* поблизу с. Гребеників Великомихайлівського р-ну Одеської обл. Виявлена 1954, досліджувалася в різні роки з 1954 по 1962. При розкопках знайдено *мікроліти,* численні скребки, пластинки з т. з. ретушшю тощо, а також кістки коня. Від Г. с. походить назва гребениківського типу пам'яток пізньомезолітичного часу в Нижньому Придністров'ї.

ГРЕБЕНЩИКО́В Ілля Васильович [12(24).VI 1887, Петербург — 8.II 1953, Ленінград] — російський рад. хімік і технолог, акад. АН СРСР (з 1932). Закінчив (1910) Петерб. ун-т. З 1922 працював у вищих навч. закладах Ленінграда. Г.— один з основоположників вітчизн. виробн. оптичного скла. Встановив залежність хім. тривкості багатьох видів скла й силікатів від утворення на їхній поверхні щільної аморфної плівки кремнекислоти. Відкрив нове пористе скло з адсорбційними властивостями. Запропонував нову хім. теорію полірування й шліфування скла та металів. Розробив метод зниження відбиття світла від скла (просвітлення оптики). Керував роботами по вивченню властивостей і синтезу нових прозорих пластмас для потреб оптики. Досліджував вплив великих тисків на т-ру кристалізації деяких органічних сполук. Нагороджений 2 орденами Леніна,ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1952.

ГРЕ́БЕНЬ Леонід Кіндратович [н. 5 (17).VIII 1888, с. Кринки, тепер Каменецького р-ну Брест. обл. БРСР] — український рад. учений у галузі тваринництва. Герой Соціалістичної Праці (1968). акад. АН УРСР (з 1948), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948). Член КПРС з 1936. Закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1924). Учень акад. М. Ф. *Іванова.* З 1953 — наук. співробітник Укр. н.-д. ін-ту тваринництва степових районів ім. акад. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова». Вивів *українську степову рябу породу свиней.* Наук. праці з питань розведення й виведення нових порід с.-г. тварин. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ГРЕБІНЕ́ЦЬ (Pecten) — рід *двостулкових молюсків.* Раковина майже рівнобічна, нижня стулка менша й плескатіша за верхню, від вершини раковини розходяться радіальні ребра. Г. поширені переважно в пн.-європ. та далекосх. морях. В СРСР — 2 види, в т. ч. у Чорному м.— 1 вид: P. maximus. Придонні форми. Здатні пересуватися стрибками, витискаючи з черепашки струмину води. Деякі види — об'єкти промислу (вживають у їжу). Викопні види Г. відомі починаючи з карбону. Часто Г. називають молюсків з ін. родів — Chlamys, Delectopecten тощо.

А. Л. Путь.

ГРЕБІ́НКА Євген Павлович [21.I (2.II) 1812, хутір Убіжище, тепер с. Мар'янівка Пирятинського р-ну Полтав. обл.— 3(15).XII 1848, Петербург, похований у с. Мар'янівці] — український і рос. письменник. Н. у сім'ї дрібного поміщика. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук (1831). З 1834 жив у Петербурзі, викладав рос. мову й л-ру в військ.-навч. закладах. Брав активну участь у літ. житті. Створив гурток, який об'єднував укр. мистецьку й літ. інтелігенцію. В 1836 познайомився з Т. Шевченком, сприяв викупові його з кріпацтва, допоміг видати «Кобзар» (1840). Г. підготував і видав один з перших українських альманахів *«Ластівка»* (1841), в якому опубліковано твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Друкуватися почав 1831 в рос. журналах і альманахах. У 1834 в Петербурзі вийшла зб. його байок «Малороссийские приказки». Розвиваючи традиції народної сатири, використовуючи досвід І. Крилова, Г. Сковороди, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. показав соціальну несправедливість, поміщицьку сваволю, бюрократизм чиновників («Ведмежий суд», «Рибалка», «Віл», «Ячмінь» та ін.). В окремих байках («Злий кінь») виявились консервативні риси його світогляду. Поетичну спадщину Г. становлять ліричні вірші укр. і рос. мовами та романтична поема «Богдан» (1843), присвячена істор. дружбі укр. і рос. народів. Деякі вірші Г. стали популярними піснями — «Українська мелодія» («Ні, мамо, не можна нелюба любить»), «Чёрные очи» («Очи чёрные, очи страстные»), «Молода ещё я девица была». Г. належить перший повний переклад укр. мовою поеми О. Пушкіна «Полтава». У прозі рос. мовою Г. змальовував укр. життя спочатку в романтичному дусі, згодом з позицій критичного реалізму («Розповіді пирятинця», 1837; «Ніжинський полковник Золотаренко», 1842; «Чайковський», 1843). Увійшовши до «натуральної школи» рос. л-ри, Г. зображав побут чиновників («Лука Прохорович», 1838), гніт кріпосництва («Кулик», 1841; «Пригоди синьої асигнації», 1847) й загибель «маленької людини» в бездушному суспільстві («Записки студента», 1841; «Лікар», 1844; «Заборов», 1848). Творчість Г. сприяла становленню реалізму в укр. і рос. літературах.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1957; Поетичні твори. К., 1959.

Літ.: Зубков С. Д. Євген Павлович Гребінка. К., 1962. *С. Д. Зубков.*

ГРЕБІ́НКА — місто Полт. обл. УРСР, райцентр, на р. Гнилій Оржиці (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. Засн. 1895 під час будівництва залізниці Харків — Київ. Названа на честь укр. письменника Є. П. *Гребінки* — уродженця ближнього хутора Убіжище (тепер с. Мар'янівка). В січні 1905 відбувся заг. страйк залізничників Г. Рад. владу в Г. встановлено в січні 1918. З 1959 Г.—місто. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту (локомотивне й вагонне депо), цегельня, пром. комбінат, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 7 загальноосвітніх, муз. та спортивна школи, 4 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 2 кінотеатри, 5 б-к, краєзнавчий музей.

ГРЕБІ́НКИ — селище міського типу Васильківського р-ну Київ. обл. УРСР, за 12 км від залізничної ст. Устимівка. 8,1 тис. ж. (1978). Цукр., комбікормовий, молочний з-ди, з-д «Цукропроммеханізація», виробниче відділення райсільгосптехніки, дослідно-виробниче г-во Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків, будинок побуту. 4 заг.-освітні та музична школи; 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 2 б-ки. Засн. на поч. 17 ст.

ГРЕБІ́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1935. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 30,1 тис. чол. (1978). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській та 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Гребінка.* Г. р. лежить у межах *Придніпровської низовини.* Поклади торфу. Річки: Гнила Оржиця та *Сліпорід* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Найбільші підприємства: гребінківські локомотивне й вагонне депо, харчосмакова

Є. П. Гребінка.

Є. П. Гребінка. «Малороссійские приказки». Титульна сторінка другого видання.

Л. К. Гребень.

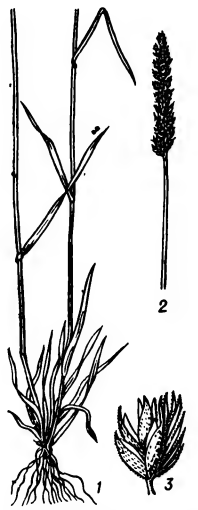

Гребінник звичайний: *1* — нижня частина рослини; *2* — суцвіття; *3* — частина суцвіття.

Грегарини: 1 — Corycella armata; 2 — Lophorhynchus insignis; 3 — Stylocephalus longicollis.

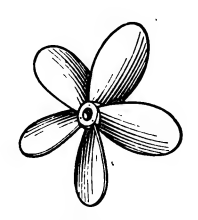

Суцільний п'ятилопатевий **гребний гвинт.**

ф-ка, промкомбінат, Мар'янівський ремонтний з-д. Працює комбінат побутового обслуговування (м. Гребінка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, цукр. буряків, кукурудзи, соняшнику, картоплі та виробн. м'яса, молока і яєць. У Г. р.— 10 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничний вузол Гребінка, залізничні станції — Мар'янівка і Писарщина. Автошляхів — 174 км, у т. ч. з твердим покриттям — 98 км. У районі — 31 заг.-освітня, музична та спортивна школи, 29 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 11 будинків культури, 17 клубів, 2 кінотеатри, 30 кіноустановок, 29 б-к, краєзнавчий музей (Гребінка). У с. Мар'янівці Г. р. народився укр. і рос. письменник Є. П. *Гребінка,* у с. Кулажинцях — укр. фольклорист і етнограф О. В. *Маркович,* у с. Березівці — укр. рад. композитор М. Т. *Коляда.* В Г. р. видається газ. «Серп і молот» (з 1935).

М. І. Кадура.

ГРЕБІ́ННИК (Cynosurus) — рід одно- й багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових.* Суцвіття — густа, однобічна колосовидна волоть, складається з неплідних і плідних колосків. 5 видів, поширені у помірній смузі Європи і Азії, Пн. і Пд. Африки. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 2. Найпоширеніший Г. звичайний (C. cristatus) — багаторічний нещільнокущовий злак з тонкими гладенькими стеблами. Росте на луках, узліссях і лісових галявинах. Кормова рослина.

ГРЕБІ́НСЬКИЙ Сергій Орестович [н. 21.IX (4.X) 1905, м. Фергана Узб. РСР] — український рад. фізіолог рослин, професор (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр ун-т (1935). З 1945 почав працювати у Львів. ун-ті. Праці з питань радіаційної фізіології та біохімії рослин. Встановив гол. біохім. закономірності пристосування рослин до гірських умов, дослідив біохімію каучуко- й ефіроносів, розробив способи радіостимуляції росту рослин.

ГРЕ́БІНЬ Аврам Родіонович (8. XI 1878, с. Березна, тепер смт Менського р-ну Черніг. обл.— 27. XII 1961, с. Дмитрівка, тепер Менського р-ну Черніг. обл.) — український рад. лірник. На 21-му році життя осліп. Оволодів мистецтвом гри на лірі й скрипці. Учень Т. М. *Пархоменка.* У 1905—06 поширював революц. л-ру. В репертуарі Г. були нар. думи, істор. і ліричні пісні («Про Марусю Богуславку», «Про самарських братів», «Смерть козака-бандурника» та ін.), твори на слова Т. Шевченка та пісні, присвячені поетові.

Літ.: Полотай М. П. Лірник Аврам Гребень — народний музика. «Народна творчість та етнографія», 1958, № 4.

ГРЕ́БЛЯ — гідротехнічна споруда, яка перегороджує річку або інший водотік, створюючи напір води. Є звичайно осн. частиною *гідровузла.* За напором — різницею рівнів води перед спорудою (у верхньому б'єфі) і за нею (у нижньому б'єфі) — Г. поділяють на низьконапірні (до 10 м), середньонапірні (від 10 до 40 м) і високонапірні (понад 40 м). За водогосп. значенням Г. бувають водопідйомні (утворюване ними водосховище не виходить за межі старого річища) й водосховищні (водосховище розливається по заплаві, що забезпечує регулювання стоку води). Розрізняють Г.: глухі (водостримні), в яких немає отворів для пропускання води і які не пристосовані для переливання води через гребінь споруди; водоскидні (див. *Водоскидна споруда, Водозливна гребля*) й комбіновані. За конструктивною ознакою розрізняють *аркові греблі, гравітаційні греблі, контрфорсні греблі* та *консольні греблі.* На невеликих судноплавних річках споруджують і розбірні Г. (напр., з поворотними фермами) з низькою основою (*флютбетом*). Такі Г. практично підпирають воду у верхньому б'єфі верхньою частиною — затворами. Під час паводку затвори укладають на флютбет, відкриваючи суднам і плотам шлях через Г. За осн. матеріалом, з якого зводять Г., розрізняють *бетонні греблі, залізобетонні греблі, земляні греблі, кам'яні греблі* та *дерев'яні греблі.* Вибір типу Г. залежить від призначення, місцевих умов (кліматичних, геологічних, топографічних, гідрологічних) тощо.

М. М. Біляшівський.

ГРЕБНИ́Й ГВИНТ — пристрій, що обертається у воді *судновим двигуном* і створює рушійну силу; різновид *суднового рушія.* Складається з маточини й лопатей (двох, трьох і більше) з *гвинтовою поверхнею.* Розрізняють Г. г. (мал.) суцільні (лопаті виготовлені разом з маточиною), зі знімними і з поворотними лопатями (т. з. Г. г. регульованого кроку). Виготовляють їх з латуні, бронзи, чавуну, сталі або пластмаси. Розміщують звичайно в кормовій частині судна. Г. г. трансп. машин-«*амфібій*» може діяти і в повітр. середовищі.

ГРЕГАРИ́НИ (Gregarinina) — підклас паразитичних безхребетних тварин класу *споровиків.* Тіло (довж. 10 мкм —16 мм) видовжене, червоподібне, зрідка кулясте; вкрите кутикулою. На передньому кінці в більшості видів Г. є спец. апарат — епімерит, за допомогою якого Г. прикріплюються в кишечнику або порожнині тіла живителів (переважно *членистоногих* та *кільчастих червів*). Розмноження: статеве; відоме також чергування нестатевих поколінь з статевим. Бл. 500 видів, поширених у всьому світі.

О. П. Маркевич.

ГРЕ́ГОРІ (Gregory) Джеймс (1638, Абердін — 1675, Едінбург) — шотландський математик і астроном, член Лондон. королівського т-ва (з 1668). Автор одного з перших проектів дзеркального *телескопа.* Розробив спосіб обчислювання площі сектора *круга, гіперболи* та *еліпса*; з цим пов'язана його спроба довести, що обчислювання *обернених тригонометричних функцій* і *логарифмічних функцій* не можна звести до алгебр. операцій. Майже одночасно з І. *Ньютоном* і незалежно від нього одержав *Ньютона бінома*; ще 1671 користувався рядом, що його згодом названо *Тейлора ряд.* Знайшов (1668) формулу *наближеного інтегрування,* яку пізніше вивів і англ. математик Т. Сімпсон (1710—61).

ГРЕГУА́Р (Grégoire) Анрі (21.III 1881, Гюї — 28.IX 1964, Брюссель) — бельгійський елліністі, візантиніст і славіст. З 1935 був директором Ін-ту слов. і сх. філології та історії Брюссельського ун-ту, з 1946 керував Візантинознавчим і новогрец. ін-том у Брюсселі. Праці з візантійської л-ри, яку Г. досліджував у зв'язках з ін. л-рами, зокрема з давньоруською («Дігеніс Акріт», 1942, та ін.); видавав літ. і істор. пам'ятки.

ГРЕЗ (Greuze) Жан-Батіст (21.VIII 1725, Турню, Бургундія — 21.III 1805, Париж) — французький живописець. Навчався в Ліоні (1745—50) й Парижі. В 50—60-х рр. 18 ст. створив ряд жанрових картин («Читання біблії», 1755; «Сільські заручини», 1761; «Паралітик», 1763, ДЕ), в яких відобразив моральну перевагу представників третього стану над дворянством. Пізніші твори Г. позначені *сентименталізмом* («Дівчина з пташкою», «Дівчинка в сірому». Київ. музей зх. та сх. мистецтва, та ін.).

Літ.: Каменская Т. Д Жан-Батист Грез. Л., 1947.

ГРЕ́ЗЕ Володимир Миколайович [н. 26.XI (9.XII) 1915, Москва] — український рад. гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1966. Закінчив Харків. ун-т (1939). Працює в Галузі мор. і прісноводної гідробіології, зокрема розробляє питання *біологічної продуктивності.* Провів різноманітні дослідження продуктивності, біол. структури, трофічних зв'язків у *біоценозах* товщі води (пелагічних) у Середземному м. та в тропічній зоні Атлантичного ок. Запропонував ряд методів визначення вторинної продукції в популяціях тварин, на основі яких провадять розрахунки відтворення кормової бази риб. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Ю. П. Зайцев.

ГРЕЙ (Gray) Джон (1798 — 1850) — англійський дрібнобурж. економіст, соціаліст-утопіст, послідовник Р. *Оуена.* В своїх працях викривав капіталістичну експлуатацію, стверджував, що продуктивні класи одержують лише незначну частину продукту своєї праці, решту привласнюють непродуктивні класи. Захищав дрібну приватну власність, засновану на особистій праці. На противагу Р. Оуену, який вимагав усуспільнення виробн. й розподілу, план Г. щодо організації суспільства обмежувався вимогами усуспільнення обміну.

ГРЕ́ЙДЕР (англ. grader, від grade — нівелювати) — землерийно-транспортна машина, якою планують і профілюють земляні насипи, переміщують і розрівнюють грунт, до-

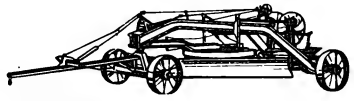

Причіпний грейдер

рожньобудівельні матеріали тощо. Розрізняють Г. (мал.) причіпні й самохідні, або *автогрейдери*. Осн. робочий орган Г.— поворотний відвал криволінійного профілю з ножами, що ріжуть грунт (довж. відвалу 2,5—4,5 м). Допоміжні органи — розпушувач і бульдозерний відвал.

ГРЕ́ЙДЕР-ЕЛЕВА́ТОР — землерийно-транспортна машина з похилим стрічковим транспортером (елеватором). Під час руху Г.-е. (мал.) грунт, зрізаний ножем сферичної або сідлоподібної форми діаметром 600—1000 мм, переміщується *транспортером* (довж. 8—15 м) убік від напряму руху в насип або в транспорт. засоби. Є й Г.-е. з кидальником, що відкидає грунт на віддаль до 10—15 м. Розрізняють Г.-е. причіпні, напівпричіпні й самохідні. Продуктивність Г.-е. 500—1600 м³/год. Їх застосовують при зведенні насипів і дамб, копанні каналів тощо.

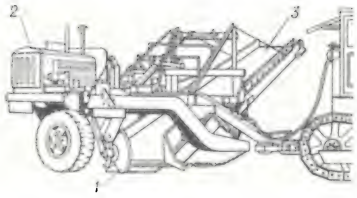

Напівпричіпний грейдер-елеватор: *1* — ніж; *2* — двигун стрічкового транспортера; *3* — стрічковий транспортер

ГРЕ́ЙЗЕН (нім. Greisen) — кристалічна гірська порода, що складається гол. чин. з *кварцу* і світлих слюд — *лепідоліту* й *мусковіту*. Нерідко містить вкрапленості цінних рудних мінералів (*касиериту, вольфраміту, танталіту* тощо) в таких кількостях, що їх доцільно добувати. Утворюється Г. внаслідок гідротермальних змін гранітних порід. Часто залягає по периферії рудних жил і є розшуковою ознакою їх.

ГРЕ́ЙПФРУТ (Citrus paradisi) — вічнозелене плодове дерево роду цитрус родини рутових, заввишки до 15 м. У дикому стані Г. невідомий. Широко культивується в США, Єгипті та ін. країнах. В СРСР вирощують у субтропічних районах. Плодоносить на гілках поточного року. Плоди Г. великі, поодинокі або в гронах, соковиті, запашні, гіркувато-солодкі, мають тонізуючі властивості, поліпшують травлення, збуджують апетит; їх споживають свіжими й перероблеими (соки, варення, консерви). Плодоносить на 3—5-й рік. Середня врожайність 200—300 плодів з дерева. Іл. с. 152.

ГРЕ́ЙФЕР (нім. Greifer, від greifen — хапати) — вантажозахватний пристрій, навішуваний на вантажопідйомні машини й екскаватори. Осн. частиною Г. (мал.) для сипких матеріалів є дво- або кількащелепний ківш. Найпоширеніші двощелепні Г. місткістю 0,8—1,2 м³. Різновидом Г. є захватні пристрої для довгомірних або великокускових матеріалів та деяких вантажів.

ГРЕК Григорій (Болгарин; р. н. невід., Болгарія — п. 1473) — київський митрополит (1458—73). В 1452 втік з Києва до Рима і став прихильником підкорення православної церкви папській владі. В 1458 Г. повернувся до Києва й за допомогою лит. князів був настановлений київ. митрополитом. Проте спроби Г. привернути православне населення України до унії з католицькою церквою не вдалися. В 1469 Г. порвав зв'язки з Ватіканом і визнав церк. владу православного константинопольського патріарха.

ГРЕК Данило (Д. Калугер, Д. Оліверберг; рр. н. і см. невід.) — посол Б. Хмельницького до Швеції. За походженням грек. Був ченцем. Емігрував з Греції на Україну. В 1655 за дорученням Б. Хмельницького вів переговори з швед. урядом про спільну боротьбу проти Польщі. Влітку 1657 за згодою Б. Хмельницького перейшов на службу до Швеції і був її резидентом у Молдавії, де намагався схилити молд. уряд до союзу з Україною, спрямованого проти шляхет. Польщі і Крим. ханства.

ГРЕ́КИ (самоназва — елліни) — нація, основне населення Греції. Живуть також на о. Кіпр, в Єгипті, Італії, Албанії, СРСР (переважно в Донецькій і Кримській обл., Груз. РСР і Краснодарському краї), Канаді, Австралії, США та ін. країнах. Заг. чисельність — 11,0 млн. чол. (1977). Мова —новогрецька (див. *Грецька мова*). За релігією — православні. Г.— народ з багатовіковою історією (див. *Греція* Стародавня). Давньогрец. народність почала складатися на поч. 2-го тис. до н. е. після переселення на Балкан. п-ів протогрец. племен — *ахейців* та *іонійців*, а в 12 ст. до н. е. — *дорійців*, які асимілювали автохтонне населення (*пеласгів* та ін.). В епоху грец. колонізації (8—6 ст. до н. е.) виникла самоназва «елліни». За середньовіччя на основі еллінської народності за участю валахів, слов'ян (6—7 ст.), албанців (13—15 ст.) сформувалася новогрецька народність. У 19 ст. склалася грец. нація. Осн. заняття Г.- селян — землеробство (вирощують виноград, тютюн, оливки, цитрусові, зернові), в гірській місцевості — скотарство, на узбережжі — рибальство. Розвинуті й кустарні промисли (килимарство, золотошвейна справа, різьблення на дереві, гончарство). Значна частина Г. працює в пром-сті, торгівлі, на транспорті. Про історію, економіку й культуру Г. див. *Греція*.

М. Б. Греков. У загін до Будьонного. 1923. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ГРЕ́КО-БАКТРІ́ЙСЬКЕ ЦА́РСТВО — рабовласницька держава на території Середньої Азії, Афганістану і Пн.-Зх. Індії (бл. 250—140 або 130 до н. е.). Виникла в результаті відокремлення від держави *Селевкідів* середньоазіатських областей. Засновником Г.-Б. ц. був селевкідський намісник *Бактрії* Діодот, який проголосив себе царем. У 230—200 до н. е. в Г.-Б. ц. царював кол. правитель Согду Евтідем. За правління Евтідема і його сина Деметрія Г.-Б. ц. досягло найбільших розмірів. У 190—180 до н. е. до складу держави входили, крім Бактрії, Согду й Маргіани, сучас. Афганістан, прикордонні області Сх. Ірану та провінції Пн.-Зх. Індії. Бл. 175 до н. е. розпалося на Г.-Б. ц. і Греко-Індійське царство. Тоді ж у Бактрії підняв повстання й захопив владу воєначальник Евкратід. За його правління Г.-Б. ц. почало занепадати. За царювання Геліокла — сина Евкратіда—Г.-Б. ц. захопили *масагети* і між 140—130 до н. е. Г.-Б. ц. перестало існувати. На його місці виникло *Кушанське царство*. В екон. і культурному відношеннях Г.-Б. ц. було однією з високорозвинутих д-в того часу. Осн. заняття населення — землеробство, скотарство, особливо конярство. Високого розвитку досягли ремесла: ювелірна справа, гончарство, ткацтво та ін. Найбільшими містами були Бактра (Балх), Мараканда (Самарканд), Деметріас (Термез). Через Бактрію проходили торг. шляхи в Іран, Індію, Китай. У Г.-Б. ц. поряд з рабовласництвом існувала сільс. громада з землероб. населенням. Була сильна армія. В культурі, мистецтві й релігії Г.-Б. ц. переплітались місцеві, іран. і грецькі риси з кит. та індійськими впливами.

Літ.: Всемирная история, т. 2. М., 1956; Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР. М., 1956. *Е. В. Максимов.*

ГРЕ́КОВ Борис Дмитрович [9 (21). IV 1882, Миргород, тепер Полтав. обл.— 9.IX 1953, Москва] — рад. історик і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1935), член ряду іноз. академій. У 1907 закінчив Моск. ун-т. Викладав у вузах (з 1910), професор Ленінгр. і Моск. ун-тів. З 1937 — директор Ін-ту історії АН СРСР, одночасно 1944—46 — директор Ін-ту історії матеріальної культури, 1947—51 — директор Ін-ту слов'янознавства. Розробляв питання історії слов'ян, Давньої Русі, історії рос. селянства, історіографії, джерелознавства. Довів, що сх. слов'яни перейшли від общинного ладу до феодального, минувши рабовласницьку формацію; що Київська Русь була спільною колискою рос., укр. і білорус. народів. Заст. голови Рад. к-ту захисту миру (з 1951). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943, 1948, 1952.

Тв.: Избранные труды, т. 1—4. М., 1957—60; Укр. перекл.— Київська Русь. К., 1951.

ГРЕ́КОВ Митрофан Борисович [до 1911 — Мартищенко Митрофан Павлович; 3 (15).VI 1882, хутір Шарпаєвка, тепер Ростов. обл.—

Б. Д. Греков

М. Б. Греков

Ж.-Б. Грез. Дівчинка в сірому. Київський музей західного та східного мистецтва.

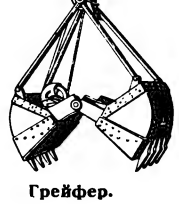

Грейфер.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Герб Гренади.

ГРЕНАДА

Площа — 344 км²
Населення — 110 тис. чол. (1976)
Столиця — м. Сент-Джорджес

Грейпфрут. Гілка з плодами.

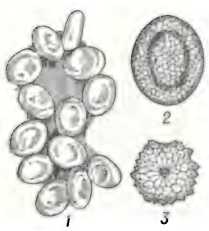

Грена: *1* — загальний вигляд зимуючої грени; *2* — яйце; *3* — мікропілярний апарат.

27.XI 1934, Севастополь] — російський рад. живописець-баталіст. Навчався в Одес. худож. уч-щі (1898—1903) у К. *Костанді* і Г. *Ладиженського* та в петерб. АМ (1903—1911) в І. *Рєпіна* і Ф. *Рубо*. Член АХРР (1925—29). З 1918 жив і працював у Новочеркаську (тепер там будинок-музей Г.), з 1931 — у Москві. Г.— учасник громадян. війни, в його картинах відображено бої й походи 1-ї Кінної армії. Твори: «У загін до Будьонного» (1923), «Тачанка» (1925), «Кавалерійська атака» (1927), «Бій під Єгорлицькою» (1928—29), «Сурмачі Першої Кінної» (1934) та ін. Багато картин Г. зберігаються в ДТГ. Г. належить ініціатива створення перших рад. діорам і панорам («Взяття Ростова», 1929; ескізи до діорам «Штурм Перекопу», 1931, та «Оборона Царицина», 1933). Ім'я Г. присвоєно Студії військ. художників (1935) та Одес. худож. уч-щу. АМ СРСР щороку (з 1966) присуджує медалі ім. Грекова за кращі твори на військово-патріотичні теми. Іл. див. також до ст. *Батальний жанр*, т. 1, с. 368—369.

Літ.: Халаминский Ю. Митрофан Борисович Греков. М., 1956; Тимошин Г. А. Митрофан Борисович Греков. М., 1961; М. Б. Греков в воспоминаниях современников. Л., 1966.

В. А. Афанасьєв.

ГРЕ́КО-КАТОЛИ́ЦЬКА ЦЕ́РКВА — християнська церква, що виникла в 16—17 ст. на зх.-укр. і зх.-білорус. землях внаслідок укладення унії між католицькою й місц. православною церквами. Див. *Уніатська церква.*

ГРЕ́КО-КАТОЛИ́ЦЬКІ ДУХО́ВНІ СЕМІНА́РІЇ — виховно-навчальні заклади, які готували священнослужителів для *уніатської церкви*. Існували Перемишльська (засн. між 1700—13), Ужгородська (1767), Львівська (1779) і Станіславська (1907) семінарії. Навчання тривало від 1 до 8 років. Система навчання й виховання нагадувала єзуїтську (див. *Єзуїтські школи*).

ГРЕ́КО-ПЕ́РСЬКІ ВІ́ЙНИ (500—449 до н. е.) — війни грецьких міст-держав проти агресії перського царства *Ахеменідів*. Приводом до Г.-п. в. була підтримка в 500 до н. е. Афінами й Еретрією (на о. Евбея) повстання грец. міст на узбережжі Малої Азії проти перс. панування. Внаслідок першого походу в Грецію 492 до н. е. перси зайняли Фракію. Друге вторгнення персів у Грецію 490 до н. е. закінчилося їхньою поразкою біля *Марафона*. В 480 до н. е. перс. військо на чолі з *Ксерксом*, знищивши біля *Фермопіл* загін з 300 спартанців під командуванням царя *Леоніда*, вдерлося в Серед. Грецію, спустошило Аттіку, Беотію, зруйнувало Афіни. Проте того самого року перс. флот зазнав поразки біля о. *Саламін*. У 479 до н. е. греки здобули перемогу на суші (під *Платеями*) й на морі (біля мису Мікале). Воєнні дії було перенесено з тер. Греції в район Егейського м. і в Малу Азію. Після перемоги грец. війська 449 до н. е. біля м. Саламін (о. Кіпр) було укладено т. з. Калліїв мир, за яким Персія позбавлялася володінь в Егейському м., навколо Мармурового м., Босфору й визнавала незалежність грец. *полісів* Малої Азії.

ГРЕ́НА (франц. graine, букв.— сім'я, насінина) — яйця метелика шовкопрядів. З Г. виводять гусінь, яка при заляльковуванні утворює шовковисті кокони, з яких виробляють натуральний шовк. Розмір Г., форма й забарвлення залежать від виду шовкопряда. Г. *шовковичного шовкопряда* овальна, трохи сплюснута, солом'яно-жовтого кольору, в діаметрі 1,5 мм. На звуженому кінці яйця є мікропілярний апарат, крізь який проникають сперматозоїди. За період яйцекладки самка відкладає 400—800 яєць масою 0,25—0,75 мг кожне. Г. *дубового шовкопряда* більша — маса яйця 7—8 мг; колір сірувато-бурий. Зберігають Г. при т-рі 2—4° й відносній вологості повітря 60—70%. Див. також *Гренаж*.

ГРЕНА́ДА — держава на о. Гренада і ряді інших островів у групі Малих Антільських о-вів у Карибському м.

Населення — гол. чин. негри й мулати. Офіц. мова — англійська. **Державний лад.** Г.— конституційна монархія, що входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. король (королева), якого представляє призначуваний ним генерал-губернатор. За конституцією Гренади діє парламент у складі палати зборів (15 депутатів, що обираються населенням строком на 5 років) і сенату (13 членів, що призначаються генерал-губернатором). З березня 1979 владу фактично здійснює революц. рада, очолювана прем'єр-міністром. *В. Н. Денисов.*

Природа. Острови вулканічного походження, гористі (вис. до 840 м). Клімат субекваторіальний, морський. Пересічна річна т-ра повітря бл. +26°. Опадів понад 1500 мм на рік. Переважають вологі тропічні вічнозелені ліси.

Історія. Корінне населення — індіанці, майже винищені колонізаторами. Острів відкрив 1498 Х. *Колумб*. У 1650 Г. відійшла до Франції. За *Версальським мирним договором 1783* — брит. колонія. В 1967 Великобританія проголосила її «д-вою, асоційованою з метрополією». В 1974 Г. стала незалежною. З 1967 при владі перебував уряд Об'єднаної лейбористської партії, що проводив диктаторську антинар. політику. 13.III 1979 внаслідок держ перевороту влада перейшла до революційної ради. З 1974 Г. — член ООН. Г. входить до *Карибського співтовариства* та *Організації американських держав*.

Політичні партії, профспілки. «Новий об'єднаний похід за добробут, освіту й визволення», засн 1973. Правляча з 1979 коаліція. Рада профспілок Гренади, засн. 1955. Входить до МКВП.

Господарство. Основа економіки — с. г. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1976): мускатний горіх — 2 (бл. третини світового виробн.), банани — 14, цукр. тростина — 6, какао — 3. Плантації кокосової пальми, цитрусових, бавовнику, кави та ін. тропічних культур. Розводять велику рогату

худобу, свиней. Пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці с.-г. продукції. Виробн. електроенергії — 25 млн. кВт год (1975). Велике значення для економіки країни має іноз. туризм. З-ць у Г. немає. Автошляхів — 923 км. Гол. мор. порт і аеропорт — Сент-Джорджес. З Г. вивозять мускатний горіх, банани, какао; ввозять прод. і пром. товари, трансп. засоби, паливо тощо. Гол. торг. партнери — Великобританія та ін. країни ЄЕТ, а також США. Грош. одиниця —східнокарибський долар. 2,7 східнокарибського долара = 1 дол. США (січень 1977).

Освіта. Система освіти в Г. склалася під впливом англійської. Запроваджено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років. Викладання англ. мовою. Поряд із держ. існують приватні школи. Строк навчання в поч. школі — 7, у серед.— 7 (5 + 2) років. У 1973/74 рр. в поч. школах налічувалося 29 тис. учнів, у серед. школах, профес.-тех. і пед. учащах — 5,4 тис. Вузів у країні немає. У Сент-Джорджесі діє філіал заочних курсів Вест-Індського університету (м. Кінгстон на Ямайці).

В. З. Клепиков.

ГРЕНАДЕ́РИ (франц. grenadiers, від grenade — граната) — рід піхоти в європ. арміях 17—20 ст. Спочатку Г. наз. солдат-гранатометників. У кін. 17 ст. в усіх європ. арміях формувалися гренадерські роти, пізніше — окремі частини. В Росії гренадерські частини створено 1694. В кін. 18 ст. Г. перетворилися на добірні за складом війська. Формування Г. є в англ. гвардії, в армії ФРН.

Південно-східне узбережжя **Гренландії.**

ГРЕНА́Ж (франц. grainage) — одержання високоякісної *грени* (яєць) від *шовковичного шовкопряда й дубового шовкопряда.* Г. включає виведення метеликів, парування їх, одержання й обробку яєць, виявлення хворих самок. В СРСР на племінних шовківницьких станціях готують племінну грену (супереліту й еліту), на гренажних заводах — промислову. Є кілька способів виготовлення грени: целюлярний, промисловий та ін. Целюлярний спосіб застосовують здебільшого для одержання племінної грени, коли метеликів-самок після папільйонажу (парування) ізолюють по одній у паперові мішечки або комірки, де вони відкладають яйця. При промисловому способі метеликів для відкладання грени відсаджують групами по 50—500 шт. і більше.

ГРЕ́НДЖА-ДО́НСЬКИЙ Василь Степанович (23.IV 1897, с. Волове, тепер смт Міжгір'я, райцентр Закарпатської обл.— 25.XI 1974, м. Братіслава)— український письменник у Чехословаччині. Член КПЧ з 1945. У творах 20—30-х рр. відобразив тяжке становище закарпатських трудящих під соціальним і нац. гнітом чес. буржуазії, закликав до боротьби за возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. В деяких творах кінця 30-х рр. помітні бурж.-націоналістичні впливи. В 1939 був кинутий до фашист. концтабору, звідки втік; брав участь у антифашист. русі. Повоєнна творчість (вірші, повісті, романи, п'єси) присвячена відображенню нового життя укр. населення Чехословаччини.

Тв.: Тернові квіти полонин. Х., 1928; Шляхом терновим. К., 1972.

О. В. Мишанич.

ГРЕНІ́ВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення раннього етапу *трипільської культури,* досліджене 1947—48 на території с. Гренівки (тепер у складі с. Луполового Ульяновського р-ну Кіровоград. обл.). При розкопках виявлено залишки наземного глинобитного житла, знайдено кам'яну зернотерку та ін. знаряддя праці (кам'яні сокири, крем'яні скребки), велику посудину для зберігання зерна, уламки чашоподібних посудин (мали вигляд стилізованих антропоморфних фігур) та кілька антропоморфних глиняних статуеток.

ГРЕНЛА́НДІЯ — найбільший острів земної кулі. Лежить біля пн.-сх. берегів Пн. Америки, входить до складу Данії, користуючись внутр. автономією. Омивається Пн. Льодовитим і Атлантичним океанами.

Пл. 2176 тис. км². Нас. бл. 50 тис. чол. Бл. 85% Г. вкрито потужним (до 3400 м) шаром льоду. На узбережжі, де немає льоду,— плато й гірські масиви (г. Гунбйорн, 3700 м). З корисних копалин є кріоліт, графіт, мармур, буре вугілля та цинкові, свинцеві й уранові руди. Клімат арктичний і субарктичний. Березове криволісся, зарості ялівцю, луки; на Пн.— мохово-лишайникова тундра. В Г. водяться пн. олень, білий ведмідь, песець, полярний заєць та ін.; на Пн. зберігся вівцебик.

Г. відкрив бл. 875 ісл. моряк Гунбйорн. У 983 в Г. засновано перші норманнські колонії (існували до 15 ст.). В 1721 Данія поновила колонізацію Г. Після розірвання дат.-норв. унії (1814) — дат. колонія (з 1953 — частина Дат. королівства). З 2-ї половини 19 ст. Г.— об'єкт експансії США. В 1941 сюди введено амер. війська (їхнє перебування легалізовано дат.-амер. угодою «про оборону Г.» 1951). Дат. парламент вирішив надати Г. автономію з 1.V 1979

Осн. заняття населення — рибальство, звіярство, оленярство, звіроводство. Гол. міста: Готхоб, Юліанехоб. Карту див. т. 1, с. 200—201.

ГРЕНЛА́НДСЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Пн. Льодовитого ок., між о-вами Гренландія, Шпіцберген, Ведмежий, Ян-Майєн та Ісландія. Пл. 1174 тис. км². Глиб. до 5527 м. Т-ра води на поверхні — —1, +2° у лютому, 0°, +6° у серпні. На Зх. Г. м.— холодна Східно-Гренландська, на Сх.— тепла Шпіцбергенська течії. Часто бувають тумани. Солоність 32—34,5‰. Промисел тюленів; рибальство. Гол. порти: Баренцбург (о. Шпіцберген), Акурейрі (о. Ісландія).

ГРЕНЛА́НДСЬКИЙ КИТ, полярний кит (Balaena mysticetus) — морський ссавець родини гладеньких китів. Один з найбільших сучас. *беззубих китів.* Довж. тіла 15—18, іноді до 21 м; голова велика (1/3 довж. тіла); черево й голова гладенькі, без поздовжніх борозен; у ротовій порожнині до 400 довгих (понад 4 м) пластин т. з. китового вуса; спинного плавника немає; забарвлення переважно сіре, іноді чорне, горло — біле. Поширений в арктичних морях, найчастіше поблизу Чукотського п-ова.

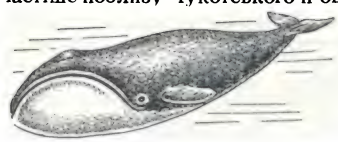

Гренландський кит.

Живиться дрібними ракоподібними й молюсками. В лютому —травні самка народжує 1 маля. Полювання на Г. к. заборонено з 1946 Міжнародною конвенцією.

О. П. Корнєєв.

ГРЕНЛА́НДСЬКИЙ ТЮЛЕ́НЬ, лисун (Pagophoca groenlandica) — ссавець родини справжніх тюленів ряду *ластоногих.* Довж. до 193 см, маса до 160 кг. Забарвлення дорослих Г. т. жовтувато-біле, на боках тулуба й на голові темні плями, малята (більки) чисто білі. Поширений в арктичних водах від Канадського архіпелагу й п-ва

Гренландський тюлень. Самки і більок

Гренадери. Обер-офіцер (ліворуч). 1812. Рядовий лейб-гренадерського Катеринославського полку. 1857.

Лабрадор до Карського м. Живиться ракоподібними, молюсками й рибою. Статева зрілість настає у самців на 8—9-му, самок — на 4—8-му році життя. Самка після 11,5-місячної вагітності в лютому — березні народжує 1 (рідше 2) маля. Тривалість життя Г. т. бл. 30 років. Г. т.— об'єкт звіробійного промислу (використовується жир, шкура, хутро більків). У Білому м. корабельний промисел Г. т. заборонено. *О. П. Корнєєв.*

ГРЕНО́БЛЬ — місто на Пд. Сх. Франції, адм. центр департаменту Ізер. Розташований на р. Ізері в оточенні гір. 169,7 тис. ж. (1975). Трансп. вузол. Підприємства електротех., хім., паперової, легкої (переважно текст. і шкіряної) та харч. пром-сті. Поблизу міста — кілька великих ГЕС. У Г.— ун-т (засн. 1339), ін-т ядерних досліджень. Відомий центр туризму, альпінізму й зимових видів спорту (в Г. проходили X зимові Олімпійські ігри 1968). Архіт. пам'ятки: крипта Сен-Лоран (кін. 8 ст.), собор Нотр-Дам (11—13 ст.); церква Сент-Андре (13 ст.), Палац юстиції (15—16 ст.), ратуша (16 ст.). Серед будівель 20 ст.— Палац виставок (арх. К. і Ж. Пруве), Будинок культури (арх. А. Воженські), «Крижаний палац» (арх. Р. Демартіні, П. Жюнійон), олімпійське містечко (арх. М. Новаріна). В Г. нар Стендаль. музей його імені. Музей красних мистецтв.

Герб Греції

ГРЕЦІЯ
Площа — 131,9 тис. км²
Населення — понад 9 млн. чол. (1977)
Столиця — м. Афіни

ВИРОБНИЦТВО ОЛИВКОВОЇ ОЛІЇ
(тис. т)

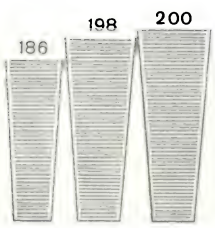

ГРЕНОСКА́НДІЯ — суходіл, що існував у пн. частині Атлантичного ок. між Гренландією і Скандінавією від початку кайнозою до середини антропогену. Г. відділяла холодні води Пн. Льодовитого океану від теплих вод Атлантичного ок., внаслідок чого в Європі, в т. ч. й на Україні, клімат був теплим (на широті Києва в палеогені росли пальми). Поступове зменшення й остаточне зникнення Г. було однією з причин похолодання клімату в Європі.

ГРЕПП (Grepp) Улав-Кюрре (6. VIII 1879, Бреннесунн, пров. Гельгеланд — 15.VIII 1922, Осло) — діяч норвезького робітн. руху. Член Норв. робітн. партії (НРП) з кінця 90-х рр. 19 ст. З 1912 — член ЦК НРП, в якому представляв революц. ліву, найближчу до революц. марксизму, групу. З 1918 — голова НРП. Сприяв входженню 1919 НРП в Комінтерн. З 1919 — член Виконкому Комінтерну.

Гренобль. Вид частини міста.

ГРЕ́СІВСЬКИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Залізничній райраді м. Сімферополя, на р. Салгирі, за 8 км від Сімферополя. 6,5 тис. ж. (1977). Сімферопольська ДРЕС ім. В. І. Леніна, з-д залізобетонних виробів тощо. Засн. 1962.

ГРЕЦІ́НГЕР Борис Євгенович (н. 23.VI 1927, Дніпропетровськ)— український рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1975). Член КПРС з 1956. Закінчив (1949) Дніпроп. гірничий ін-т. Працював на комбінаті «Сахалінвугілля» (1949—57), з 1962 — в Ін-ті геотех. механіки АН УРСР.
Осн. праці присвячені дослідженню аерогазодинамічних процесів у вугільних шахтах, в атмосфері яких є багато газу, й підвищенню ефективності провітрювання виїмкових ділянок таких шахт. Держ. премія УРСР, 1976.

ГРЕ́ЦІЯ, Грецька Республіка — держава на Пд. Європи. Розташована на Пд. Балканського п-ова і прилеглих до нього островах (найбільші з них: Кріт, Евбея, Родос, Лесбос, Хіос, Кефалінія). Омивається Середземним м. і його морями — Іонічним та Егейським. В адм. відношенні поділяється на 53 номи (округи). На тер. Г.— 10 істор.-геогр. областей. Карти див. на окремому аркуші, с. 128—129.

Державний лад. Г.— республіка. Діє конституція 1975. Глава д-ви — президент, який обирається парламентом і наділений широкими повноваженнями. Він, зокрема, призначає главу уряду, має право накладати вето на законодавчі акти, прийняті парламентом, розпускати уряд і парламент, запроваджувати без згоди парламенту надзвичайний стан тощо. Законодавча влада належить однопалатному парламенту, який обирається населенням. Виконавчу владу здійснює уряд на чолі з прем'єр-міністром.

В. Н. Денисов.

Природа. Берегова лінія розчленована численними затоками, береги звивисті. Більша частина тер. Г.— гори і плоскогір'я. На Зх. підноситься гірська система Пінд, продовженням якої є гори на п-ові Пелопоннес та о-вах Кріт і Родос. Гірська смуга на Сх. країни включає гори Грамос, масиви Отріс та *Парнас* і переходить на о. Евбею й о-ви Кіклади. Найвища вершина країни — г. *Олімп*, 2911 м. На Пн. Сх.— південні відроги Пірину й Родопських гір. Низовини переважно в долинах річок і на узбережжі Егейського моря (Фессалійська, Салонікська). Корисні копалини: боксити, пірити, нікелева, залізна, хромова й марганцева руди, магнезит, лігніт і мармур. Клімат середземноморський субтропічний. Пересічна т-ра січня від +4° до +11°, липня — від +24° до +28°. Річна кількість опадів на Сх. до 350 мм, на Зх.— до 1500 мм. Річки невеликі, переважно гірські, несудноплавні. Найважливіші з них Вардар, Мариця, Стрімон, Нестос (у межах країни — нижні течії). Багато озер, є мінеральні джерела. Грунти приморських і низькогірних районів переважно коричневі й буро-коричневі, по долинах річок — алювіальні. В горах — бурі гірсько-лісові й малопродуктивні скелетні грунти. На ниж. частинах гірських схилів переважають вічнозелені чагарники. Лісами вкрито бл. 15% площі країни (дуб, бук, каштан, волоський горіх, в'яз, ясен, ялиця та ін.). З вис. 2000—2200 м — гірські луки.

Населення. Понад 95% населення (8,6 млн. чол.; 1975, оцінка) становлять *греки*. В центр. областях живуть групи албанців і аромунів (народ, близький до румунів), на Пн.— македонці, на Сх. країни — групи турків. Живуть також євреї, цигани, болгари та ін. Офіц. мова — грецька. Пересічна густота нас.— 68 чол. на 1 км² (1977). 65% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Афіни, Салоніки, Патри*.

Історія. На тер. сучас. Г. в давні часи існувала антична цивілізація (див. *Греція* Стародавня). В 4 ст. н. е. Г. ввійшла до складу *Візантії*. В 14—15 ст. була підкорена *Османською імперією*. Грец. народ не раз піднімався на боротьбу проти іноз. загарбників (1571, 1611). Тисячі біженців із Г. селилися на Україні — в Києві, Львові, Ніжині. Чимало їх було й серед козаків *Запорізької Січі*. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* Данило *Грек* не раз виконував доручення Б. *Хмельницького*. З Г. пов'язаний значний період життя й діяльності укр. мандрівника й письменника 18 ст. В. Г. *Григоровича-Барського*. В кін. 18 ст. на Пд. України (в районі Одеси, Херсона та ін.) виникли грец. поселення. В той час у Г. та грец. колоніях у Європі створювалися *грецькі патріотичні товариства*, гетерії. Найбільше т-во «*Філікі етерія*», засн. 1814 в Одесі, з 1820 очолили брати *Іпсіланті*. В результаті *грецької національно-визвольної революції 1821—29* Г. було проголошено незалежною д-вою (1830). З 1832 — монархія. В 19 ст. Г. продовжувала боротьбу за визволення своїх земель. У 1864 до Г. було приєднано Іонічні о-ви, 1881 — Фессалію та частину Епіру. В 1898 дістав автономію о. *Кріт*.
Під впливом революцій 1848—49 в європ. країнах у Г. вибухнув ряд селянських повстань. У 70-х рр. 19 ст. зародився робітничий і соціалістичний рух. Г. брала участь у створенні Балканського союзу 1912, в *Балканських війнах 1912—13*. 29.VI 1917 Г. вступила в 1-у світову війну на боці *Антанти*. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції посилився революц. рух у Г. В 1918 засн. Соціалістичну робітн. партію Г. (з 1924— Компартія Г., КПГ). Г. зазнала поразки у війні з Туреччиною 1919—22. В 1924 Г. встановила дипломатичні відносини з СРСР. 25.III 1924 Г. було проголошено республікою. В роки світової екон. кризи 1929—33 в країні розгорнувся масовий робітн. і сел. рух. У 1934 Г. ввійшла до складу *Антанти Балканської*. В 1935 в країні було реставровано монархію. В 1936 встановлено військ.-фашист. диктатуру; КПГ та ін. демократ. організа-

ції було оголошено поза законом. На поч. 2-ї світової війни Г. дотримувалася нейтралітету. Проте 28.X 1940 війська фашист. Італії вторглися на тер. Г.

Після розгрому італ. військ грец. армією в Г. 1941 вдерлися війська фашист. Німеччини, які окупували країну. Під керівництвом КПГ народ піднявся на боротьбу. В 1941 створено Нац.-визвольний фронт (*ЕАМ*) і Нар.-визвольну армію (*ЕЛАС*). В складі її окремих підрозділів, зокрема 34-го піх. полку 13-ї д-зії, боролися громадяни СРСР, в т. ч. представники укр. народу. До літа 1943 ЕЛАС визволив від окупантів третину тер. Г. У визволених районах зароджувались органи нар.-демократичної влади. В 1944 створено Політ. к-т нац. визволення, що виконував функції тимчасового демократичного уряду. В травні 1944 в еміграції було створено бурж. уряд «нац. єдності», який закликав правлячі кола Великобританії надіслати війська для придушення антифашист. руху в Г. В жовтні бурж. уряд прибув до Афін у супроводі англ. військ. Реакція, спираючись на англ. окупаційні сили, вдалася до терору. Англ. війська почали воєнні дії проти ЕЛАС. В атмосфері терору було проведено парламентські вибори, реставровано монархію (1946). Громадян. війна, що велася Демократичною армією Г. (засн. 1946) проти реакції, тривала до 1949. В ці роки посилилась екон. і політ. залежність Г. від США. В 1952 Г. вступила в *НАТО*, 1962 приєдналася до *Європейського економічного товариства* на правах асоційованого члена. В 60-х рр. у Г. почалося могутнє піднесення демократичного руху проти антинар. політики правлячої кліки. Значно посилився страйковий рух трудящих (1966 — 1 млн. страйкарів). 21.IV 1967 реакційна вояччина при підтримці мілітаристських кіл США і НАТО встановила військ.-фашист. диктатуру. Конституцію було анульовано, всі демократичні партії та орг-ції заборонено. На чолі військ. хунти «чорних полковників» став Г. Пападопулос. Король був змушений залишити країну. На поч. 1973 посилились антидиктаторські виступи трудящих, керованих КПГ. Президент Г. Пападопулос у жовтні передав владу цивільному урядові прогресистів на чолі з С. Маркезінісом. У результаті держ. перевороту 25.XI 1973 владу захопив ген. Ф. Гізікіс, прибічник кривавих репресій проти прогресивних сил. Хунта почала 15.VII 1974 збройну авантюру на Кіпрі з метою приєднання його до Г. Провал путчу на Кіпрі, організованого при підтримці НАТО, привів до падіння військ.-фашист. режиму в Г. 23.VII 1974 до влади прийшов цивільний уряд К. *Караманліса* (прем'єр-міністр 1955—63), який заявив про вихід Г. з воєнної орг-ції НАТО, легалізував КПГ та ін. прогресивні орг-ції. На виборах до парламенту 1974 перемогу здобула партія «Нова демократія». Референдум про визначення форми правління підтвердив скасування монархії 1973 і проголосив Г. республікою. 15.IV 1976 уряд Г. підписав грец.-амер. угоду про принципи військ. співробітництва, що поставило Г. в залежність від США і НАТО.

Важливою віхою в боротьбі за єдиний демократичний антиімперіалістичний фронт трудящих Г. став X з'їзд КПГ (травень 1978). В жовтні 1978 партії демократичної опозиції досягли значних успіхів на виборах до місц. органів влади. Між СРСР і Г. укладено морську (1975), торг. (1977), культур., наук.-тех. (1978) угоди.

К. А. Шеменков.

Політичні партії, профспілки. «Нова демократія», засн. 1974 на базі Нац. радикального союзу. Правляча, правобурж. партія. Всегрецький соціалістичний рух, засн. 1974 на базі лівого крила Союзу центру. Партія с.-д. напряму. Союз демократичного центру (до 1976 — Союз центру — нові сили), засн. 1974 на базі правого крила Союзу центру. Правоцентристська партія. Національне угруповання, засн. 1977. Реакційна політ. партія, включає крайньо правих і монархістів. Єдина демократична ліва партія (ЕДА), засн. 1951. Виступає за демократизацію життя країни. *Комуністична партія Греції*, засн. 1918. Загальна конфедерація праці Греції, засн. 1918. Об'єднує більшість галузевих профспілок.

К. А. Шеменков.

Господарство. Греція — індустріально-аграрна капіталістична країна, г-во якої перебуває в залежності від іноз. капіталу (гол. чин. США і ФРН). Для економіки країни 70-х рр. характерні зростання інфляції, дорожнечі (лише в 1977 роздрібні ціни збільшилися на 12,8%), хронічний дефіцит торгового балансу. В 1977 в країні налічувалося 35 тис. безробітних, бл. 250 тис. греків змушені шукати роботу за кордоном.

Промисловість. У пром-сті зайнято бл. 25% самодіяльного населення країни. Бл. 70% пром. виробн. припадає на текст., харчосмакову й хім. пром-сть. Виробляють бавовняні (1977 — 81,4 тис. т бавовняної пряжі), вовняні та штучні тканини; килимарство на базі місц. сировини. Харчосмакова пром-сть представлена олійницькими (за виробн. оливкової олії Г. належить 3-є місце в світі), борошномельними, плодоконсервними, тютюновими, виноробними та ін. підприємствами. Продукція хім. пром-сті: сірчана к-та, синтетичні матеріали, азотні й фосфорні добрива, вибухові речовини; нафтопродукти (1977 вироблено 8,5 млн. т) з довізної нафти. Добувають (млн. т, 1977): боксити — 2,9, лігніт — 23,4, феронікелеві руди — 2,0 та ін. Значну частину руди вивозять у необробленому вигляді й концентратах. У 1977 вироблено 17,2 млрд. кВт год електроенергії, в основному на ТЕС. Виплавляють (тис. т, 1977): алюміній — 125, сталь — 780, чавун, деякі кольорові метали. Судноверфі, автомобіле- й тракторобудівні з-ди; пром-сть буд. матеріалів. Невеликі шкіряно-взуттєві й деревообр. ф-ки. Осн. пром. центри — Афіни, Салоніки.

Сільське господарство. Гол. галузь с. г.— землеробство, яке дає бл. 75% вартості с.-г. продукції. Характерне поєднання дрібного сел. землеволодіння й великих поміщицьких г-в. Поширена оренда. В обробітку бл. 30% площі країни. Г. здавна спеціалізується на вирощуванні трудомістких експортних культур: тютюну, олив, винограду, цитрусових, бавовнику. Бл. 75% посівів зернових становить пшениця. Вирощують також цукрові буряки, ячмінь, кукурудзу, овочі, рис та ін. Тваринництво розвинуте мало. Розводять овець, кіз, велику рогату худобу, свиней.

У приморських районах — рибальство, промисел губки. Важлива стаття доходів — іноз. туризм.

Транспорт. Гол. вид транспорту — морський, тоннаж морського торгов. флоту — 33,3 млн. брутто реєстрових т (1977, одне з перших місць у світі). Гол. мор. порти — Пірей, Салоніки. З-ць — 2,6 тис. км, асфальтованих автошляхів — 14 тис. км. Міжнар. аеропорти — Афіни й Салоніки. Г. експортує маслинову олію, оливки, виноград, цитрусові, тютюн і мінеральну сировину; імпортує машини, устаткування, паливо й сировину для металург. та хім. пром-сті. Гол. зовнішньоторг. партнери: ФРН, США, Італія, Франція, Великобританія, СРСР. У 1977 частка європ. соціалістич. країн у зовнішньоторг. обороті становила 11,3%. Грош. одиниця —

Збір головних сільськогосподарських культур (тис. т)

Культура	1971	1977
Пшениця	1933	1700
Ячмінь	795	706
Кукурудза	585	557
Рис	98	96
Цукрові буряки	1252	2650
Тютюн	88	112
Бавовна-сирець	333	432
Цитрусові	526	900
Виноград (столовий)	176	250
Оливки столові	77	100

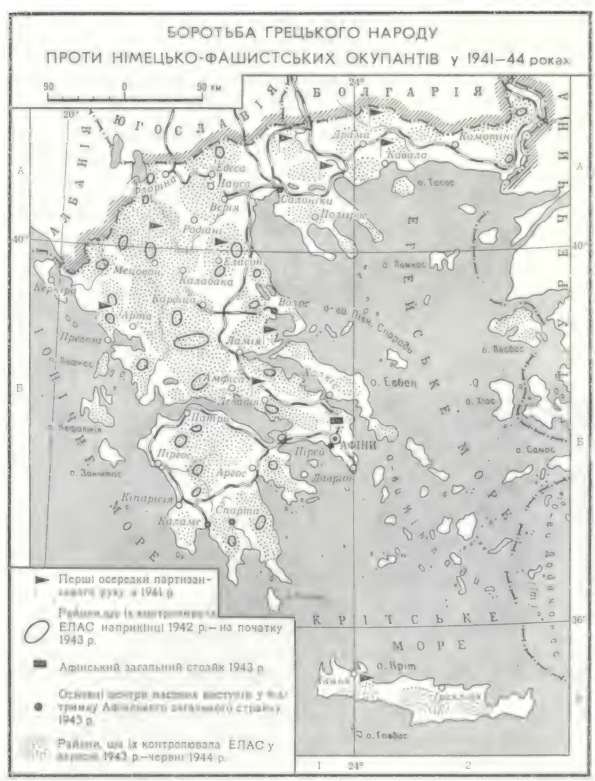

Таріль з грецьким написом (родоська кераміка). 1666

драхма. За курсом Держбанку СРСР 100 драхм = 1,88 крб. (грудень 1978). *В. М. Юрковський.*

Медичне обслуговування. В 1975 ліжковий фонд лікарень країни становив 58,5 тис. (6,5 ліжка на 1 тис. ж.); було 18,4 тис. лікарів (1 лікар на 491 ж.). Позалікарняну допомогу подавали гол. чин. приватні лікарі. Лікарів готують на мед. факультетах ун-тів в Афінах і Салоніках. Відомі курорти в Дельфах, Салоніках, Патрах, на о-ві Керкіра та ін.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1975 у Г. 10 % дорослого населення становили неписьменні. За конституцією 1975 в країні до 1980 має бути впроваджено обов'язкове 9-річне навчання дітей віком від 6 до 15 років. Тривалість навчання в поч. школі — 6 років, у серед.— 6 (3 + 3). Поряд з держ. є приватні школи. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалося 926,6 тис. учнів, у серед. навч. закладах (гімназіях і ліцеях) — 656,5 тис., у вищих навч. закладах — 107 тис. студентів. Вузи: ун-ти в Афінах (засн. 1837; понад 33 тис. студентів; 1856 його філол. та богослов. ф-ти закінчив укр. поет і композитор П. І. *Ніщинський*), Салоніках і Патрах, Політех. ін-т в Афінах (засн. 1836) та ін. Учителів поч. школи готують 3-річні пед. академії, викладачів серед. школи — ун-ти. Наук. установи: Афінська академія (засн. 1926), при академії є 7 н.-д. ін-тів і 3 комітети. Крім того, працює 14 ін. н.-д. ін-тів і 20 наук. т-в, Нац. обсерваторія в Афінах (засн. 1842). Б-ки: Нац. (1828), Палати депутатів в Афінах, ун-тів. Гол. музеї: Нац. археол. (1874), Акрополь (відкрито 1878), Візантійський (1914), Нац. істор. (1882), Нац. галерея живопису (1900), усі — в Афінах. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1976 в країні виходило 106 щоденних газет заг. тиражем бл. 1 млн. примірників, 642 ін. періодичні видання. Найпоширеніші щоденні газети: «Авгі» («Світанок», з 1951), «Акрополіс» («Акрополь», з 1881), «Елефтерос космос» («Вільний світ», з 1966), «Неа» («Новини», з 1931). Орган Компартії Г.— «*Різоспастіс*» («Радикал», з 1918). Нац. «Афінське інформаційне агентство АА» засн. 1896. Держ. служба «Грецьке радіо і телебачення — ЕРТ» засн. 1975 на базі акціонерного товариства. Працює 51 радіостанція, в т. ч. ретрансляційні. Радіомовлення ведеться з 1938, телебачення — з 1966. *О. В. Ткачов.*

В. Семерцідіс. На жнивах. Гравюра на металі. 1960

Література. Зародження новогрец. л-ри пов'язане з першими творами нар. мовою, як усними (епос «Дігеніс Акріт», 10 ст.), так і писемними (див. *Візантія*, розд. «Література»). Після падіння Візантії (1453) літ. осередки залишилися на островах, переважно на о. Кріт. Тут розвивалися успадковані від візант. л-ри жанри (вершина — віршований лицарський роман «Еротокріт» В. Корнаро), а також драматургія (трагедія «Ерофілі» Г. Хортаці, «Жертва Авраама» невідомого автора). Після завоювання Кріту турками (1669) л-ра існувала в двох формах — «вчена» з осередками на Афоні (тут, зокрема, в кін. 16 ст. жив укр. письменник-полеміст І. *Вишенський*) і в Фанарі (квартал у Стамбулі — див. *Фанаріоти*) та народна — пісні клефтів (повстанців проти османського ярма). Великого значення у 18 ст. набула поезія революц. демократа *Ріги Ферео*. У 18 ст. точилася гостра боротьба навколо питання, якою мовою повинна розвиватися л-ра — димотикою (нар. мовою), кафаревусою (архаїзованою) чи якоюсь середньою. На поч. 19 ст. провідна роль у л-рі переходить від фанаріотів (А. Христопуло та ін.) до поетів Іонійських островів, співців нар.-визв. боротьби грец. народу — Д. *Соломоса*, А. Кальвоса, А. Валаоритса та ін. Волелюбні мотиви характерні й для афінських поетів — революц. романтиків 30—50-х рр. братів А. й П. Суцо, А. Рангаві та ін. У 50—70-х рр. в л-рі запроваджено кафаревусу. В 80-х рр. виник літ.-громадський рух димотикізм на чолі з Я. *Псіхарісом*. Найбільш розвинувся димотикізм у творчості поетів К. *Паламаса*, пізніше А. *Сікеліаноса*, К. Кавафі, драматурга Г. Ксенопулоса. З визволеного 1912 Кріту в л-ру ввійшли Н. *Казандзакіс*, твори якого набули світового значення, Т. Корнарос, О. Елітіс, а після виселення греків з Малої Азії 1923 — поет Г. *Сеферіс*, прозаїки І. Венезіс, Д. Сотіріу, С. Дукас. У 20-х рр. 20 ст. антивоєнний роман створив С. Мірівіліс. Велика Жовтн. соціалістична революція і зростання робітничого руху в Г. сприяли появі пролетарської л-ри. Вплив марксистської естетики позначився на творчості К. *Варналіса*, Д. Глініоса, М. Ав'єріса, Я. Кордатоса, Я. *Ріцоса*. Антифашистська л-ра Опору, яку очолювали К. Паламас та А. Сікеліанос, представлена також іменами Н. Карвуніса, С. Мавроїді-Пападакі, В. Ротаса, Я. Ріцоса, І. Сімопулоса, Ф. Ангулеса, М. Дімакіса, Р. *Бумі-Папа*, Н. Папаса, Т. Ліваді тіса, Е. *Алексіу*, Т. Патрікіоса та ін. Після поразки прогресивних сил у громадян. війні 1946—49 деякі письменники емігрували — К. Кодзяс в СРСР, М. Лудеміс — в Румунію. В еміграції почали творчу діяльність письменники — М. Александропулос (СРСР), Д. Рендіс (Румунія), Д. Хадзіс (НДР). У 60-х рр. відзначилися В. Василікос, А. Самаракіс, А. Франгяс. В укр. л-рі до тем грец. життя зверталися М. Костомаров, Я. Щоголів, у рад. час — Л. Первомайський. Переклади творів новогрец. л-ри укр. мовою з'явилися після 2-ї світової війни. На Україні видано твори М. Лудеміса, Н. Казандзакіса, К. Кодзяса, Я. Ріцоса, Е. Алексіу та ін. У Греції 1964 вийшли переклади творів Т. Шевченка під редакцією Е. Алексіу. С. Мавроїді-Пападакі перекладала твори Лесі Українки, І. Франка. Грец. л-ра розвивається й на Кіпрі. Див. *Кіпр*, розділ «Література». *Т. М. Чернишова.*

Архітектура. На тер. Г. збереглися численні визначні архіт. пам'ятки античності (див. *Греція* Стародавня) й Візантії (комплекси монастирів *Дафні* поблизу Афін, 11 ст., Хосіос Лукас у Фокіді, 10—11 ст., в Містрі на Пелопоннесі, 13—15 ст., та ін.). З 15 до поч. 19 ст. у спустошеній турками Г. розвивалося переважно нар. будівництво. Архітектура сучас. Г. сформувалася на традиціях античного та нар. будівництва. З 30-х рр. 19 ст. інтенсивно забудовувалися міста, особливо Афіни (у псевдокласич. стилі — королівський палац, тепер парламент, 1834—38, арх. Ф. Гертнер, за участю Л. Кленце; Нац. б-ка, 1832, ун-т, 1837, обидва — архітектор Г.-К. Гансен, Академія наук, 1859—85, арх. Т.-Е. Гансен; Нац. музей, 1866—69, арх. Л. Ланге). З 50-х рр. 20 ст. споруджуються переважно готелі з використанням нових матеріалів і конструкцій (Атенепалас, 1957, арх. Кіцікіс; готель Хілтон, 1959—63, арх. П. Васіліадіс, Е. Вурекас, С. Стойкос). Забудовується центр Афін (площі Омонія та Синтагма, арх. Васіліадіс, та ін., вул. Стадіу), виросли нові споруди в Піреї, Салоніках, нові житл. масиви («Агіос Іоаніс Рендіс» біля Пірея, 1950, арх. А. Константівідіс). *Ю. С. Асєєв*

Образотворче мистецтво нового часу зародилося в 1-й пол. 19 ст. Провідну роль відігравали майстри наївного й правдивого портрета (Н. Кандуніс, Н. Кунелакіс). Живописці 2-ї пол. 19 ст., застосовуючи прийоми мюнхен. академізму, створювали картини на нар. теми (Н. Літрас, Н. Гізіс). У 20-х рр. 20 ст. на творчість живописця К. Парфеніса, скульптора Я. Халепаса та ін. вплинули новітні західноєвроп. течії. В серед. 20 ст. склалося кілька напрямів: живописці А. Георгадіс, Е. Томопулос наслідували традиції 19 ст.; Я. Мораліс, Я. Царухіс спиралися на західноєвроп. реалістичний живопис 20 ст.; живописець Ф. Кондоглу, графік С. Василіу — на спадщину середньовічного й нар. мист.; графіки Д. Галаніс, Я. Кефалінос, скульптори М. Томброс, А. Сохос — на античність. Визвольна боротьба в роки 2-ї світової війни сприяла піднесенню демократичного реалістичного мист. (живописці й графіки В. Семерцідіс, Д. Кацікояніс, скульптори Х. Капралос, М. Томброс; графіки А. Тасос, В. Катракі). Водночас у серед. 20 ст. й особливо в наступні роки поширилися модерністичні течії (живописці Н. Хадзікір'якос-Гікас і А. Кондоглу, скульптор Л. Ламерас та ін.). Із серед. 70-х рр. 20 ст. розвивається демократичне реалістичне мист. (А. Тасос, В. Семерцідіс та ін.). *Ь М Полевой.*

Музика Грец. муз. культура має давні градиції (див. *Греція* Стародавня). Нар. музика різноманітна за жанрами й формами. Пісні — епічні, історичні, побутові, балади. Нар. танці беруть назву від місцевості (напр., крітський), професії, характеру виконання (сиртос, сиртакі). Серед нар. муз. інструментів — лютня, ліра, флейта, волинка, популярні й бузукі, мандоліна, скрипка. Профес. музика почала розвиватися в 30-х рр. 19 ст. Серед композиторів 19—20 ст.— Н. Мандзарос, П. Карер, С. Сама-

рас, . Коромілас, Д. Кокос. Основоположник нової грец. муз. школи М. Каломіріс — автор опер і симф. творів. Відомі муз. діячі й композитори — Д. Лавранга, М. Варвоглі, Г. Ламбелет, Е. Ріадіс, А. Ксенос, А. Незеритіс, А. Євангелатос. У 40—50-х рр. 20 ст. поширилася масова пісня (М. *Теодоракіс*, М. Хадзідакіс та ін.). Серед виконавців: диригенти—Ф. Вавайніс, Ф. Візантіу, А. Парідіс, співачка М. *Каллас*; піаністи—Г.

Фольклорний ансамбль з острова Кріт

Темеліс, В. Девеці; скрипалі—Б. Коласіс, Н. Дікеос, бузукісти—М. Хйотіс, К. Пападопулос. У Г. функціонують: Нац. оперний театр (Афіни), 5 симф. оркестрів (у т. ч. Афінський держ. оркестр), ансамбль пісні й танцю Дори Страту; консерваторії — державна (в Салоніках), приватні — Афінська, Пірейська, Грецька й Національна.

М П. Загайкевич.

Театр. Традиції античного театр. мист. Г. були перервані в період тур. панування. Становлення сучас. театр. мист. почалося на поч. 19 ст. водночас із нац.-визвольною боротьбою грец. народу. Після проголошення держ. незалежності сформувався профес. театр. Серед провідних акторів 19 ст.— Д. Алексіадіс, Н. Лекацас, П. Суцас, Д. Тавуларіс. У 1901 в Афінах створено театр «Неа скіні» («Нова сцена», існував до 1906), того самого року — Грец. королівський театр (існував до 1908), 1932 — Грец. нац. театр. Провідні режисери 1-ї пол. 20 ст. — Ф. Політіс, А. Міноті, Т. Музенідіс; актори — К. Паксіну, К. Коцопулос, Г. Глінос та ін. В 50—60-х рр. великого значення набула діяльність таких колективів, як Афінський худож. театр (засн. 1942, гастролював в СРСР 1965), Грец. нар. театр (засн. 1955), Пірейський театр (засн. 1957; гастролював в СРСР 1962, 1963), театри в Салоніках, Сіракузах та ін. містах. З серед. 70-х рр. у репертуарі театрів чільне місце посідають твори часів античності, нац. драматургія, твори світової, в т. ч. рос. (Гоголь, Чехов, Горький) класики. Серед режисерів — Д. Рондіріс, С. Карандінос, П. Кацеліс, М. Какояніс; акторів — А. *Папатанасіу* (гастролювала в Києві 1967, 1974), А. Александракіс, С. Кафкарідіс, Т. Карусос, М. Меркурі.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Перші короткометражні фільми знято 1911—12. В 1914 засновано першу кіностудію, яка випускала повнометражні картини. В 1928—31 фірма «Даг-фільм» знімала історичні стрічки й екранізувала літ. твори «Любов і хвилі» (1927), «Прикутий Прометей» (1929, реж. обох — Д. Газіадіс), «Дафніс і Хлоя» (1931, реж. Д. Ласкос). Серед відомих грец. фільмів: «Кривавe різдво» (1951, реж. Г. Зервос), «Фальшива монета» (1955), «Антігона» (1961, реж. обох — Д. Дзавелас), «Стелла» (1955), «Дівчина в чорному» (1957), «Електра» (1962), «Грек-Зорба» (1964), «Іфігенія» (1977, реж. усіх—М. Какояніс), «Мисливці» (1977, реж. Т Ангелопулос). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Попов В. Д. Экономика современной Греции. М., 1971; Кирьякидис Г. Д. Греция во второй мировой войне. М., 1967; Меньшиков В. М. На стратегическом перекрестке. М., 1975; Станиславская А. М. Россия и Греция в конце XVIII — начале XIX века. М., 1976; Русос П. Октябрьская революция и Греция. Пер. с греч. М., 1967; Куцукалис А. Влияние идей В. И. Ленина в Греции. Пер. с греч. М., 1970; История национального сопротивления в Греции. 1940—1945. Пер. с греч. М., 1977; Мочос Я. Современная греческая литература. М., 1973; Дмитрова Л. Підручна книга з історії всесвітнього театру, в. 1. Х., 1929; Полевой В. М. Архитектура Греции. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 11. М., 1973; Полевой В. М. Искусство Греции. М., 1975; Мартынов И. И. Очерки о зарубежной музыке первой половины XX века. М., 1970.

ГРЕ́ЦІЯ Стародавня, Еллада (Ἑλλάς) — загальна назва групи рабовласницьких держав, які існували на території пд. частини Балканського п-ова, о-вів Егейського м., зх. узбережжя Малої Азії, на берегах Мармурового й Чорного морів, узбережжі Пд. Італії, Пд. Франції та сх. частини о. Сіцілія. Карту див. на окремому аркуші, с. 128—129

Історія. Найдавніші поселення на тер. Г. належать до серед. *палеоліту* (бл. 100—40-е тис. до н. е.). В період *неоліту* (бл. серед. 7-го тис.— бл. 2800 до н. е.) населення тер. Г. перебувало на стадії первіснообщинного ладу. В 30 ст. до н. е. значно піднеслась острівна Г. Осн. населення Г. в той час становили *пеласги*, пізніше їх відтіснили й асимілювали протогрец. племена, серед яких посилились *ахейці*, *іонійці* та *еолійці*. У 20—15 ст. до н. е. розвинулися ранньорабовласницькі д-ви на о. Кріт (Кнос, Фест та ін.). Створена там культура мала великий вплив на розвиток ін. грец. д-в (див. *Егейська культура*). З 17 ст. до н. е. почалося формування ранньорабовласницьких ахейських д-в на материковій Г. (*Мікени*, *Тірінф* та ін.). В 16—13 ст. до н. е. ці д-ви досягли значного розвитку. Бл. 1260 до н. е. вони завоювали і зруйнували *Трою* (див. *Троянська війна*). В 12 ст. до н. е. територію Г. завоювали *дорійці*, які перебували на стадії первіснообщинних відносин. В кін. 9 ст. до н. е. еолійці заселяли Пн. Г., іонійці — *Аттіку*, ахейці—*Аркадію* та Ахайю (Ахею). Дорійське завоювання привело до пожвавлення родових відносин у Г. В країні склалися дрібні самостійні громади на чолі з *басилевсами*, посилилася родова знать. Підкорене місц. населення стало власністю родів завойовників. У 9 ст. до н. е. грец. племена почали колонізацію островів і узбережжя Малої Азії. В 8—6 ст. до н. е. швидкими темпами розвивалися продуктивні сили грец. суспільства. Зросла соціально-майнова нерівність, формувалися класи. Протягом 8—6 ст. до н. е. греки колонізували узбережжя Середземного, Мармурового й Чорного морів (див. *Колонії античні*).

В 2-й половині 7 ст. до н. е. греки почали колонізацію Пн. Причорномор'я. В 6—5 ст. до н. е. грец. колонії були на всьому пн. узбережжі Чорного м. від гирла Дунаю до берегів Кавказу (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Колонізація прискорила розвиток продуктивних сил Г. В грец. міста ввозили рабів, продукти харчування, сировину тощо. Посилилися позиції рабовласників. Проте осн. засіб виробн. — земля, а також політ. влада залишалися в руках родової знаті. Боротьба *демосу* проти родової аристократії й довгострокового рабства становила гол. особливість періоду 8—6 ст. до н. е. Внаслідок цієї боротьби в деяких *полісах* демос домігся скасування боргової *кабали* (напр., в *Афінах* внаслідок *Солона реформ* 594—593 до н. е.). В 7—6 ст. до н. е. осн. силою в боротьбі проти родової знаті стала *тиранія* (*Пісістрата* в Афінах та ін.). Внаслідок реформ, здійснених тиранами, було ліквідовано екон. і політ. привілеї родової аристократії. У 8—6 ст. до н. е. формувався поліс. Належність до полісу забезпечувала повноправним громадянам право власності на землю й рабів. Поліси за своїм ладом були олігархічними (*Спарта*) й демократичними (Афіни) республіками. В 6 ст. до н. е. виникли об'єднання полісів на чолі зі Спартою (див. *Пелопоннеський союз*) і з *Фівами* (див. *Беотійський союз*).

Розквіт Г. пов'язаний з піднесенням Афін у результаті їхньої перемоги в *греко-перських війнах* (500—449 до н. е.). Період найбільшої могутності Афін припав на правління *Перікла* (443—429 до н. е.). Афіни перетворилися на гол. екон. і культур. центр Г., стали великою мор. д-вою. В 478 до н. е. вони очолили *Делоський союз* (або Перший афінський мор. союз). Загострення екон. і політ. суперечностей між Делоським і Пелопоннеським союзами, посилення боротьби між демократією й *олігархією* призвели до *Пелопоннеської війни* (431—404 до н. е.), яка закінчилася перемогою Спарти. Війна загострила внутр. суперечності грец. суспільства. В 1-й пол. 4 ст. до н. е. збільшилася майнова нерівність, посилився процес зубожіння селянства. В результаті постійних міжусобних воєн усі грец. поліси ослабли й потрапили в залежність від Персії. Контроль за грец. містами остання передала Спарті, яка перетворилася на гол. ворога грец. незалежності й демократії. Втручання Спарти у внутр. справи грец. д-в викликало *Коринфську війну 395—387 до н. е.* В 4 ст. до н. е. відбулося тимчасове піднесення Фів, військо яких у битві під *Левктрами* (371 до н. е.) завдало поразки

Греція. Кадр з фільму «Електра». Режисер М. Какояніс. 1962.

Храм Ніке Аптерос. 420 до н. е. Архітектор Каллікрат.

спартанцям. Афіни, налякані посиленням Фів, 378—377 до н. е. створили Другий афінський мор. союз. Але намагання Афін встановити свою гегемонію в цьому союзі викликали опір полісів — членів союзу, і це призвело до його розпаду. Ослаблення грец. полісів дало *Македонії* змогу здобути перемогу над грец. силами біля Херонеї (338 до н. е.) і встановити гегемонію в Г. В усіх грец. полісах було встановлено олігархічний режим, який спирався на силу македонського війська. Завоювання греко-македонської армії на Сх. під проводом *Александра Македонського* поклали початок періодові *еллінізму*. Але створена Александром Македонським величезна д-ва від Дунаю до Інду після його смерті (323 до н. е.) розпалася на кілька д-в. Для Г. елліністичного періоду було характерне переважання д-в і союзів воєнізованого типу (Македонія, *Ахейський союз*, *Етолійський союз*, деякий час — Спарта). В більшості грец. д-в влада належала олігархам або царям. Боротьба Македонії, Ахейського та Етолійського союзів за панування в Г. призвела до спустошення країни, розорення населення. Після поразки, яку завдали рим. війська Македонії в битві біля Кіноскефалів 197 до н. е., Стародавній *Рим* постійно втручався в грец. справи, підтримуючи олігархічні верстви. В 148 до н. е. Македонія, Іллірія та *Епір* стали рим. провінціями. В 146 до н. е. після розгрому римлянами Ахейського союзу Г. підпала під владу Риму. З утвердженням Рим. імперії (27 до н. е.) Г. було перетворено на рим. пров. Ахайю (Ахею). лише Афіни номінально вважалися вільним містом. З 4 ст. н. е. Г становила ядро *Візантії*.

Філософія Старод. Г. поклала початок розвиткові всіх галузей філос. знання і майже всіх філос. течій. У ній, як відзначав Ф. Енгельс, «вже є в зародку, в процесі виникнення, майже всі пізніші типи світоглядів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 347). Формування філос. напрямів у Старод. Г. відбувалося на грунті гострої ідейної боротьби між рабовласницькою демократією та аристократією. Це зрештою й зумовило виникнення в давньогрец. філософії двох протилежних філос. течій — *матеріалізму* й *ідеалізму*. Поява перших наївно матеріалістичних філос. поглядів пов'язана з діяльністю *мілетської школи* (6 ст. до н. е.). *Фалес* і його послідовники *Анаксімандр* і *Анаксімен*, визнаючи матеріальну першооснову всіх речей, зробили перший крок у матеріалістичному поясненні природи. Другий важливий крок зробив *Геракліт* Ефеський, який сформулював поняття про взаємоперехід і боротьбу протилежностей як внутрішнє джерело постійної плинності явищ. Він був основоположником стихійної діалектики давньогрец. мислителів, що виникла на грунті заг. споглядання природи. Найвищого розквіту давньогрец. філософія досягла в 5—4 ст. до н. е., в період діяльності видатних матеріалістів *Емпедокла*, *Анаксагора*, *Левкіппа* й *Демокріта*, які висунули ряд нових філос. ідей, зокрема поняття про утворення всіх речей з неподільних матеріальних елементів, про причинну зумовленість усіх явищ природи та ін. У 5 ст. до н. е. остаточно склався ідеалістичний напрям у філософії, елементи якого існували вже у вченні піфагорейців (6 ст. до н. е.) — поняття про число як першооснову речей, про переселення душ та ін. (див. *Піфагореїзм*); у філософії *елейської школи* (6—5 ст. до н. е.), представники якої обгрунтовували «неістинність» рухомого чуттєвого світу. Виразно виступала ідеалістична тенденція у вченні *софістів*, які схилялися до *суб'єктивізму* й *релятивізму*. Проте виникнення ідеалізму як системи філос. світогляду пов'язане з діяльністю *Сократа* й особливо *Платона*. Сократ висунув ідею породження одиничного загальним, яка стала для Платона керівним принципом розробки філос. системи *об'єктивного ідеалізму*. Разом з тим твори Платона привернули увагу філософів до вивчення форм мислення, заг. понять і категорій. Систематизацію й логічне узагальнення всіх наук. знань своєї епохи здійснив *Арістотель*, який піддав критиці ідеалізм Платона, в деяких важливих питаннях теорії пізнання Арістотель виявляв хитання між ідеалізмом і матеріалізмом, залишаючись у цілому на позиціях об'єктивного ідеалізму.

У 4—3 ст. до н. е. поширилися філос. вчення *академії платонівської*, *перипатетичної школи*, *стоїцизму*. Визначну роль у розвитку матеріалізму відіграли *Епікур* і *епікурейська школа*.

На ін. школах позначалася тенденція до занепаду філос. думки, виник філос. *скептицизм*. У 2 ст. до н. е. всі ці школи, за винятком школи Епікура, впали в *еклектизм*. У 3 ст. виникло містико-ідеалістичне вчення *неоплатонізму* (Прокл, Ямвліх, Плотін та ін.). Найціннішим надбанням філос. думки Старод. Г. є наївний матеріалізм і стихійна діалектика, які поклали початок теор. поясненню природи такою, якою вона є.

Література. Тематичною основою давньогрец. л-ри, як і образотворчого мистецтва, були міфи, місц. оповідання про богів і героїв. Історію давньогрец. л-ри поділяють на періоди: 1) М і к е н с ь к и й (разом із субмікенським, від 17—16 до 10 ст. до н. е.), коли існувало письмо, але літ. тексти не записувалися, розвивалась усна словесність. 2) «Г е о м е т р и ч н о г о с т и л ю» (від 10—9 до 7 ст. до н. е.), умовно названий за особливостями мистецтва (наївне, сильно геометризоване зображення людини). Розвивався героїчний епос. 3) А р х а ї ч н и й (7—6 ст. до н. е.), коли епос дістав письмовий вираз. Найвизначніші його пам'ятки — поеми «*Іліада*» та «*Одіссея*», приписувані *Гомерові*. На цей період припала й творчість *Гесіода*. Лірична поезія мала політ. характер (Солон, Феогнід, Мімнерм). Давньогрец. лірика була синкретичною — слово поєднувалося з музикою і танцем. Ліричні й ліро-епічні твори виконувалися соло (монодія) й хором (хородія). Хорична лірика досягла вершин в одах Алкмана, Піндара, дифірамбах Бакхіліда. Монодична лірика представлена одами Алкея, *Сапфо*, віршами *Анакреонта*, Архілоха. Розвиток жанру байки пов'язується з ім'ям *Езопа*. 4) К л а с и ч н и й (550—350 до н. е.). У той час сформувалися й досягли розквіту драматургія й худож. проза. Найвидатнішими творцями трагедії були *Есхіл*, *Софокл*, *Еврипід*, комедії — *Арістофан*. Філос. прозу представляли Платон, Арістотель, історичну — Геродот, Фукідід, Ксенофонт, ораторську — Демосфен, Ісократ, Лісій. 5) Е л л і н і с т и ч н и й (350—31 до н. е.). При дворах елліністичних династій розвивалися «вчена» поезія (*Феокріт*, Мосх, Біон), філологія (Зенодот, Арістарх, Арістофан Візантійський), історія, філософія. Комедія (*Менандр*, Філемон) втратила політ. характер і перетворилася на побутову драму. 6) Р и м с ь к и й (31 до н. е.— 476 н. е.) — л-ра значною мірою втратила зв'язок із нар. творчістю й зазнала впливу л-р народів Бл. Сходу. Виник новий жанр — грец. роман на основі казок, істор. оповідань і любовних елегій (Геліодор, Ксенофонт Ефеський, *Лонг*). Розвивалася філос. проза (Плутарх, Лукіан, Марк Аврелій). З'явилася християнська л-ра грец. мовою (Євангелія, Апокаліпсис, Діяння й Послання апостолів, полемічні твори тощо). Давньогрец. л-ра мала великий вплив на пізніші європ. л-ри, зокрема на українську. Перші переклади та переспіви з неї в укр. л-рі належать до 19 ст. У 1859 К. Думитрашко видав «Жабомишодраківку» — переспів «Батрахоміомахії» — пародії на героїчний епос. «Іліаду» й «Одіссею» перекладали С. Руданський, О. Навроцький, П. Ніщинський, О. Потебня, В. Самійленко. Високохудож. переклади обох поем здійснив Борис Тен. Твори давньогрец. л-ри перекладав І. Франко. Леся Українка черпала мотиви з цієї л-ри («Кассандра», «Іфігенія в Тавриді»). За роки рад. влади вийшли укр. переклади творів давньогрец. авторів — Есхіла, Софокла, Евріпіда, Арістофана, Менандра, Арістотеля.

До образів і тем давньогрец. л-ри зверталися І. Франко, М. Драгоманов, М. Рильський, М. Зеров, О. Білецький та ін. *А. О. Білецький.*

Архітектура. Давньогрец. архітектура бере свій початок від традицій кам. будівництва Егейської культури (ансамблі Мікен, Тірінфа та ін.) і дерев'яно-глинобитної архітектури еллінських племен часів первіснообщинного ладу. В «гомерівський» період формувалися типи оборонних, культових і житл. споруд (храм Артеміди в Спарті). В період архаїки з розвитком міст-держав (полісів) створювалися реліг.-громад. центри (*акрополі*), громад. життя зосереджувалося на торг. площі (агорі). Поширилося кам. буд-во (системи «циклопічного», «полігонального» і «квадрового» мурування). На

основі стояково-балкових конструкцій виникла система *архітектурних ордерів*. Формувалися типи храмів — доричні *періптери* з місц. каменю (Гери в Олімпії, Аполлона в Коринфі, Базиліка в Посейдонії) та іонічні мармурові *диптери* (храми Артеміди в Ефесі, арх. Херсіфрон і Метаген, Гери на о. Самос, Аполлона в Дідимах), усі — 7—6 ст. до н. е. Найвищого розквіту архітектура Г. досягла в класичний період. Виникло регулярне планування міст, пов'язане з ім'ям Гіпподама («Гіпподамова система»; забудова Пірея, *Мілета* та ін.). Поширився тип житл. будинку, що мав подвір'я з критою галерейкою-пастадою, чоловічу (андрон) і жіночу (гінекей) кімнати, кімнату з вогнищем (ойкос) та ін. приміщення. Споруджувалися значні архіт. ансамблі, багато культових, громад. і спорт. споруд: зали для зборів, театри, храми, мавзолеї тощо. Доричний та іонічний архіт. ордери набули досконалості, різноманітніше трактувалися, було створено новий, *корінфський ордер*. Серед визначних пам'яток того часу — ансамбль афінського акрополя (Пропілеї, 437—432 до н. е., арх. Мнесікл; храми — *Парфенон*, 447—438 до н. е., арх. Іктін і Каллікрат; храм богині Ніке Аптерос, 420 до н. е., арх. Каллікрат; *Ерехтейон*, 421—406 до н. е.), мавзолей у *Галікарнасі* (353 до н. е., арх. Піфей і Сатір) та ін., численні стадіони, театри в Олімпії, Дельфах, Епідаврі й Елевсіні. В епоху еллінізму інтенсивно розвивалося містобудування, ускладнювалася композиція архіт. об'ємів, збільшувалися масштаби споруд, зростало значення декоративних деталей. Зразки архітектури тієї епохи — храм Зевса Олімпійського в Афінах (2 ст. до н. е., арх. Коссутій), Фароський маяк в Александрії, Пергамський вівтар (бл. 180 до н. е.), руїни центрів у Прієні, Мілеті, Пергамі, Ефесі. Худож. пам'ятки збереглися не тільки на тер. Балканського п-ова, а й у Малій Азії, на Пд. Апеннінського п-ова, о-вах та на узбережжі Середземного м. і в Пн. Причорномор'ї, де було багато грец. міст і селищ (залишки храмів у Пантікапеї, 6 ст. до н. е.; Ольвії, 3 ст. до н. е.; театру й оборонних споруд у Херсонесі, 4—3 ст. до н. е.). Архіт. форми Стародавньої Г. та її ордерна система відіграли велику роль у дальшому розвитку світової архітектури. *Ю. С. Асєєв*

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мистецтва на тер. Г. належать до *Егейської культури*. Першим етапом власне грец. мистецтва був «гомерівський» період (11—8 ст. до н. е.), представлений гол. чин. розписною керамікою *геометричного стилю*. Переломним у мист. Г. став період архаїки (7—6 ст. до н. е.). Інтенсивне громад. життя грец. полісів сприяло підвищенню інтересу до людини, що в монументальній скульптурі виявилось у все більшому олюдненні міфологічних образів. Поряд із культовою скульптурою в мистецтво в цей час увійшли громадянські образи (статуї юнаків-атлетів — «куросів», святково одягнених дівчат — «кор»). У застиглі постаті майстри вносили все більше життєвих спостережень (Аполлон Тенейський), вирішувалася проблема зображення постаті в русі (Ніке Архерма). У *вазописі* на зміну орнаментально-декоративному, «*килимовому стилю*» (6 ст. до н. е.) прийшов силуетний *чорнофігурний стиль*. Реалістичні тенденції остаточно перемогли в класичний період (5—4 ст. до н. е.), хоч

Танець з барабанами. Розпис червонофігурної вази. Лувр. Париж.

на початку його певною мірою й відчувалася архаїчна умовність (скульпт. група «Тиранновбивці» Крітія й Несіота). В класичний період мист. Г. досягло свого найвищого розквіту, висунувши великих майстрів. *Мірон* вирішував проблему реалістичного відтворення руху (статуя дискобола, група «Афіна і Марсій»), *Фідій* у піднесено величних міфологічних образах втілював морально-етичні ідеали античної демократії (рельєфи Парфенона), *Поліклет* на основі вимірів постатей уславлених атлетів свого часу виводив норми правильної будови людського тіла, створив образ воїна-громадянина демократ поліса (статуя дорифора-списоносця), *Скопас* у скульптурах передав сильні драм. почуття (фриз мавзолея в Галікарнасі), *Праксітель* створив багаті на тонкі почуття образи («Гермес із немовлям Діонісом»), *Лісіпп* — образ грека-громадянина, сповнений внутр. напруги й енергії (статуї Апоксіомена, Геракла). У вазописі запанував новий, *червонофігурний стиль*. В елліністичний період (4—1 ст. до н. е.) грец. мист. поширилося на деякі сх. елліністичні держави й зазнало певного впливу місц. культур. У мист. Г. широко використовувались традиції класичного періоду (Венера Мілоська, Ніке Самофракійська, Лаокоон), водночас зростав інтерес митців до ширшого кола явищ (статуї святилища Афіни в Пергамі). В живописі старод. греки утвердили нові принципи обсягово-просторового зображення на площині, але таких зразків збереглося мало. Твори грец. скульптури дійшли до нас переважно в рим. копіях або фрагментах. Багато пам'яток грец. мистецтва знайдено на Україні, на тер., де були античні міста Північного Причорномор'я. *Л. М. Сак*.

Театр. Театр Старод. Г. виник із культових ігрищ на честь Діоніса й Деметри в 6 ст. й досяг найвищого розквіту в 5 ст. до н. е. За Арістотелем, саме пісні про Діоніса, т. з. *дифірамби*, й були першоджерелами давньогрец. трагедії. За згадками грец. істориків, один із найдавніших творів цього жанру — «Здобуття Мілета» Фрініха (494 до н. е.). В первісній формі грец. трагедія була *кантатою*, що складалася з діалога соліста з хором, останній залишився неодмінною належністю грец. драми. Згодом розширилася діалогічна частина: Есхіл увів, крім першого актора (протагоніста), ще й другого (девтерагоніста), а Софокл — третього (тритагоніста). Три актори могли виконувати в тій самій п'єсі по кілька ролей кожен. Хор виступав як своєрідний посередник між акторами і глядачами, коментував дію вистави, а крім того був нерідко й самостійною колективною дійовою особою. Значення хору виявилось і в самій побудові театру, осн. частиною якого була т. з. орхестра — круглий майданчик, на якому співав, а іноді й танцював хор. За орхестрою, оточеною з трьох боків місцями для глядачів, було приміщення, що відділялося від неї стіною з трьома дверима («скене» — звідси сучас. слово «сцена»). Вистави відбувалися просто неба. Найдавніша театр. будова — Театр Діоніса в Афінах (кін. 6—4 ст. до н. е.). Актори виступали у вбранні, подібному до жрецького, в *масках* і *котурнах*. Жіночі ролі виконували чоловіки. Театр в Афінах був держ. закладом. З 6—5 до 4 ст. до н. е. в Афінах поставлено не менш як 1500—1600 трагедій. З них до наших днів дійшло тільки 33 трагедії Есхіла, Софокла й Евріпіда. Осн. ідейні проблеми, що стояли перед трагедійними поетами 5 ст. до н. е.,— це взаємини між державою і громадянином. Театр був ареною боротьби політ. партій; під міфологічною оболонкою сюжетів ставилися й розв'язувалися гострі філос та етичні проблеми. Ще наоч-

Грецький театр (античний). Маска гетери. Маска трагедійного героя. Зображення Андромеди в театральному костюмі (вазопис). Трагедійний актор (статуетка з слонової кістки).

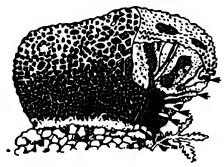

Грецька губка.

нішими є злободенні теми в комедіях Арістофана. У веселих ігрищах, крім нар. хору, брали участь мандрівні блазні (т з. *міми*). В 4 ст. до н. е., після розпаду афінської демократії, почався занепад давньогрец. театру. В кін. 4 —на поч. 3 ст. до н. е. домінувала «новоаттічна» комедія Менандра. Театр поступово перетворювався на місце розваги. Театр. культура Г. відіграла велику роль у розвитку світового театру.

Музика. Для античного грец. мист. характерний нерозривний зв'язок тексту, музики й танцю. Музика була одноголосою — хорові й сольні пісні (застольні, жалібні, гімни). Муз. інструменти — струнні (*ліра, кіфара*), духові (*авлос*, флейта Пана) та ін. Хоровий спів був основою трагедії — найвищого досягнення муз.-поетичного мистецтва Г. Зразки давньогрец. муз. творчості збереглися тільки у фрагментах. Розвивалися муз. естетика (Геракліт, Платон, Арістотель, Арістоксен) і теорія музики, зокрема вчення про лади й звукоряди (Евклід, Нікомах, Піфагор та ін.). Музика входила в систему виховання молоді. Деякі муз. терміни, запроваджені давньогрец. теоретиками (напр., «музика», «мелодія», «ритм», «гама», «гармонія»), вживаються в дещо іншому значенні й тепер. Укр. композитор і фольклорист П. П. *Сокальський* у праці «Російська народна музика великоруська і малоруська в її будові мелодійній і ритмічній...» (1888) використав теор. засади грец. музики для з'ясування закономірностей будови рос. і укр. нар. мелодій. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

М. П. Загайкевич.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об античности. Л., 1932; Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Колобова О. М., Глускіна Л. М. Нариси історії стародавньої Греції. К., 1961; История Древней Греции. М., 1972; Андреев Ю. В. Раннегреческий полис. Л., 1976; История античной диалектики. М., 1972; Асмус В. Ф. Античная философия. М., 1976; Тронський І. М. Історія античної літератури. К., 1959; Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Антична література. К., 1976; Радциг С. И. История древнегреческой литературы. М., 1977; Полевой В. М. Искусство Греции. Древний мир. М., 1970; Асеєв Ю. С. Подорож в античний світ. К., 1970; Всеобщая история архитектуры, т. 2. М., 1973; Блаватский В. Д. Искусство Северного Причерноморья античной эпохи. М., 1947; Виппер Б. Р. Искусство Древней Греции. М., 1972; Дмитрова Л. Підручна книга з історії всесвітнього театру, в. 1. [Вступ. ст. О. Білецького]. Х., 1929; Головня В. В. История античного театра. М., 1972; Музыкальная культура древнего мира. Л., 1937; Античная музыкальная эстетика М., 1960.

ГРЕ́ЦЬКА ГУ́БКА, гуалетна губка (Euspongia officinalis) — безхребетна тварина з ряду кремнієрогових *губок*. Пошир. у сх. частині Середземного м. Об'єкт промислу.

ГРЕ́ЦЬКА МО́ВА, еллінська мова — мова *греків*. Становить окрему групу індоєвропейської сім'ї мов. Під заг. назвою «Г. м.» розуміють: давньогрец. діалекти — іонійський, аттічний, еолійський, беотійський, ахейський, або аркадокіпрський, дорійський тощо (бл. 20 ст. до н. е.— кін. 4 ст. до н. е.); койне, або спільногрец. мову елліністичної й римської епох (бл. 3 ст. до н. е.— 5 ст. н. е.); середньовічну Г. м.— архаїчну літературну й відмінну від неї розмовну (бл. 6 ст.— 13 ст.) та новогрецьку. Характерні фонетичні риси давньогрец. мови: наявність довгих і коротких простих голосних і *дифтонгів*, придихових і непридихових глухих змичних приголосних; музичний наголос. У морфології: 4 відмінки іменників, розгалужена система дієвідмінювання, надзвичайно розвинений словотвір. Давньогрец. мова вплинула на формування лат. літ. мови й сучас. європ. мов, зокрема на їхню лексику (див. *Інтернаціоналізми*). В укр. мові є лексичні запозичення з Г. м., яких немає в ін. слов. мовах (левада, троянда, халепа тощо). Новогрец. мова виникла на основі нар. розмовної мови візантійської епохи. Існує в двох різновидах: димотика — спільногрец. розмовна й літ. мова (з тер. діалектами) та кафаревуса — архаїчна літ. мова, що донедавна обслуговувала адм. і наук. сфери. Для фонетичної системи новогрец. мови характерна наявність 5 простих голосних фонем, свистячих *африкат*, міжзубних щілинних і середньоязичних приголосних. У морфології: 3 відмінки, 3 роди, складна система дієвідмінювання, дуже розвинений словотвір.

Літ.: Соболевский С. И. Древнегреческий язык. М., 1948; Белецкий А. А. Краткий очерк грамматики новогреческого языка. В кн.: Новогреческо-русский словарь. М., 1950; Козаржевский А. Ч. Учебник древнегреческого языка. М., 1975.

А. О. Білецький.

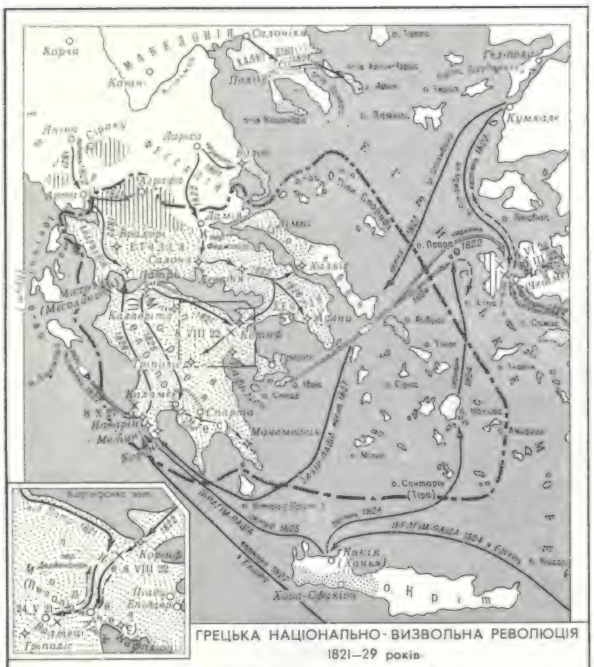

ГРЕ́ЦЬКА НАЦІОНА́ЛЬНО-ВИЗВО́ЛЬНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1821—29 — війна грецького народу за незалежність від *Османської імперії*. В підготовці антитур. повстання велику роль відіграли *грецькі патріотичні товариства*, частина яких діяла на тер. України. В березні 1821 А. *Іпсіланті* підняв повстання в Молдавії, яке стало поштовхом до розгортання революц. боротьби в Греції. 25.III повстання охопило Морею (Пелопоннес), незабаром — майже всю країну. В січні 1822 нац. збори Греції проголосили її незалежність і прийняли конституцію. Тур. уряд відповів на повстання кривавими репресіями. Грец. патріоти продовжували боротьбу. Влітку 1822 нац.-визвольні сили примусили 30-тисячну тур. армію відступити з Мореї, очистили Егейське м. від тур. флоту. В 1823—24 загострилася внутр. боротьба в таборі повстанців. Суперечності між селянством (рушійною силою, масовою базою революції) та заможними верствами населення Греції, які очолили повстання, призвели до двох громадян. воєн (1823—24 і 1824—25). В 1825—27 Туреччина за допомогою васальних єгип. військ намагалася відновити своє панування. Патріоти втратили більшість визволеної території. Після обрання 1827 І. *Каподістрії* президентом Греції англ., франц. та рос. уряди висунули вимогу надати Греції автономію. Відмова Туреччини призвела до вступу великих д-в у війну. В 1827 Туреччина зазнала поразки на морі. В результаті рос.-тур. війни 1828—29 Османська імперія за *Адріанопольським мирним договором 1829* визнала автономію Греції (з 1830 — незалежна). Проте революція не була завершена — значна частина грец. нас. залишилася під тур. пануванням (див. *Греція*, історія).

Літ.: Енгельс Ф. Що буде з Європейською Туреччиною? Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 9; Фадеев А. В. Россия и восточный кризис 20-х годов XIX века. М., 1958; Шпаро О. Б. Освобождение Греции и Россия (1821—1829). М., 1965

ГРЕ́ЦЬКЕ ПИСЬМО́ — алфавітне письмо *греків*. Виникло на основі *фінікійського письма* з 8 ст. до н. е. Наприкінці 5 ст. до н. е. в Афінах було прийнято алфавіт із 24 букв, що став загальногрецьким. Різновиди Г. п.: монументальне (на твердих матеріалах — з 8 ст. до н. е.), унціальне (на папірусі — з 4 ст. до н. е.; на пергамені — 2 ст. до н. е.), маюскульне й мінускульне (на пергамені й папері — до застосування книгодрукування в 15—16 ст.), сучасне — друкований шрифт і рукописне, або курсивне. У сучас. грец. алфавіті збер. глося 24 букви, але їхня вимова змінилася. Давні назви знаків (їх наведено в табл.) також вимовляються накше—«віта», «зіта», «мі», «н» та деякі ін. На основі давнього Г. п. створено *латинський алфавіт* і слов. *кирилицю*, від якої (через рос. *гражданський*

До ст. **Думи. 1.** Л. М. Жемчужников. Кобзар на шляху. 1854. **2.** В. С. Кравченко. «Хведір Безродний». Ілюстрація до книжки «Думи». Київ, 1959. **3.** Д. І. Безперчий. Бандурист. 60-і роки 19 ст. 1 і 3 — в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві.

1

2

До ст. **Думи.**

1. І. С. Їжакевич. Перебендя. 1938. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

2. О. Г. Сластіон. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». 1885. Туш. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

3. М. Г. Дерегус. Дума про козака Голоту. 1957. Офорт. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

4. М. І. Хмелько. «Хвесько Ганжа Андибер». Ілюстрація до книжки «Думи». Київ. 1959.

5. В. І. Штернберг. Кобзар з поводирем. Офорт. Фронтиспіс до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка 1840.

6. І. Д. Принцевський. «Сорочинські події 1905 року». Ілюстрація до книжки «Думи». Київ. 1959.

3

4

5

6

шрифт) походить рос., білорус., *український алфавіт* і багато ін. алфавітів. *А. О. Білецький.*

ГРЕ́ЦЬКИЙ ГОРІ́Х — плодова рослина родини горіхових; те саме, що й *волоський горіх*.

ГРЕ́ЦЬКІ КОЛО́НІЇ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я — див. *Античні держави Північного Причорномор'я*.

ГРЕ́ЦЬКІ ПАТРІОТИ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — таємні нац.-визвольні товариства *(гетерії)* в кін. 18 — на поч. 19 ст., метою яких була боротьба за визволення Греції від тур. панування. Т-ва («Гетерія» Ріґаса Велестінліса та ін.) об'єднували вузьке коло учасників, переважно представників бурж. верств населення грец. колоній у містах ряду європ. країн. Загальнонац. орг-цією стала лише «*Філікі етерія*» («Т-во друзів»), засн. 1814 в Одесі. Її відділення були в Херсоні й Таганрозі, в Греції, грец. колоніях у містах Європи. Значний вплив на т-во мали рос. дворянські революціонери — майбутні *декабристи*. З 1820 т-во очолили брати А. і Д. *Іпсіланті*. Розпочате гетеристами 6.III 1821 повстання в Молдавії було поштовхом до розгортання *грецької національно-визвольної революції 1821—29*.

ГРЕЧ Микола Іванович [3 (14).VIII 1787, Петербург — 12 (24). I 1867, там же] — російський реакційний журналіст і письменник. Разом з Ф. *Булгаріним* видавав журн. «Сын отечества» (1812—39) й газету «Северная пчела» (1831—59). Автор романів «Чорна жінка» (1834), «Подорож до Німеччини» (1836), мемуарів «Записки про моє життя» (повне вид. 1886), книг «Нарис короткої історії російської літератури» (1822), «Читання про російську мову» (1840) та ін. Зустрічався з Т. Шевченком. Укр. поет полемізував з Г. щодо його оцінки «малоросійських» творів О. Шаховського «Козак-віршувальник» і «Малоросійська Сафо».

ГРЕЧА́НИЙ Парфентій Карпович (21.XI 1924, с. Кримка, тепер Первомайського р-ну Микол. обл.— 1.III 1943) — учасник підпільної боротьби проти німецько-фашистських загарбників під час Великої Вітчизн. війни, Герой Рад. Союзу (1958). Один із засновників підпільної комсомольської орг-ції «*Партизанська іскра*», а згодом — її командир. Загинув у сутичці з жандармами.

ГРЕЧА́НИКИ — 1) Хліб, а також млинці, випечені з гречаного борошна. 2) Українська нар. пісня-танець імпровізаційного характеру. Перша частина мелодії — повільного або помірного темпу, друга — швидкого й дуже швидкого (часто її використовують для супроводу *гопака*). Розмір 2/4.

ГРЕЧАНІ́НОВ Олександр Тихонович [13 (25).X 1864, Москва — 4.I 1956, Нью-Йорк] — російський композитор і педагог. Навчався в Моск. (1881—90) і Петерб. (1890—93) консерваторіях. Викладав у муз. школі Гнесіних. У 1925 виїхав за кордон. Автор 3 опер (у т. ч. «Добриня Нікітич», 1901), 6 симфоній, хорових, камерних та інструм. творів, романсів, музики для дітей, до вистав МХТ («Цар Федір Іоаннович», 1898, «Смерть Іоанна Грозного», 1899). Обробив укр. нар. пісні «Люлі, люлята», «Віє вітер» та «Ой чия це хатинка». В 1943 написав симфонічну поему «До перемоги», присвячену героям Великої Вітчизн. війни 1941—45.

ГРЕЧЕ́НКО Василь Миколайович [17 (30). I 1906, м. Кобеляки, тепер Полт. обл.— 14.IX 1967, Харків] — український рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). Закінчив 1930 Харків. худож. ін-т, де навчався в О. *Хвостенка-Хвостова* й М. *Бурачека*. З 1933 працював у театрі «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка; з 1944 — гол. художник). Оформив спектаклі: «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького, «Платон Кречет» Корнійчука (обидва — 1936), «Генерал Ватутін» Дмитерка (1948), «Гамлет» Шекспіра (1956), «Третя патетична» Погодіна (1958). Держ. премія СРСР, 1948.

ГРЕЧИ́НА Михайло Гнатович (II. IV 1902, с Булище, тепер Черкас. р-ну Черкас. обл.— 21. VI 1979, Київ) — укр. рад. арх-р. У 1930

М. Г. Гречина, Г. І. Гранаткін, В. І. Стариков. Будинок Торговельно-промислової палати в Києві. 1964.

закінчив архіт. ф-т Київ. худож. ін-ту. Споруди: у співавторстві — стадіон «Динамо» (1937; реконструкція 1956—58, 1978—79), Центр. стадіон (будівництво й реконструкція 1937—41, 1967, з 1978), Палац спорту (1960), житл. масив Комсомольський (1963), будинок Торг.-пром. палати (1964), готель «Русь» (1965—79), усі — в Києві, готель «Тарасова гора» в Каневі (1961; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225). Г.— автор наук. праць з питань архітектури й будівництва.

ГРЕ́ЧКА (Fagopyrum) — рід однорічних, рідше багаторічних трав'янистих рослин родини гречкових. Стебло ребристе, голе, гіллясте. Листки чергові, трикутно-серцевидні. Квітки двостатеві білі, рожеві, червоні, запашні, зібрані в китиці, які у верхній частині рослини утворюють щиток або напівзонтик. Плід — гостро тригранний горішок. 15 видів, поширених в областях з помірним кліматом. В СРСР 2 дикорослі види, з них в УРСР — один: Г. татарська (F. tataricum), трапляється на Поліссі і в Лісостепу як бур'ян у посівах Г. звичайної та ін. культур. Квітки жовто-зелені, всі листки черешкові, ребра горішків унизу тупі й зморшкуваті. Самозапильна рослина. Важливе госп. значення має Г. звичайна (F. sagittatum, або F. esculentum), що її вирощують у багатьох країнах, зокрема в СРСР, у т. ч. на Україні (переважно в Лісостепу, менше на Поліссі й у Степу). Зерно Г. містить повноцінніші, ніж у зернових злаків, білки (10—13%), вуглеводи, жири, органічні к-ти (лимонну, яблучну, щавлеву), вітаміни B_1, B_2 і PP, мінеральні солі й глікозид Р (рутин), що має лікувальне значення, мікроелементи (бор, йод, кобальт). З зерна Г. виготовляють крупи, що мають високі дієтичні якості, та борошно. Гречана солома й полова — добрі корми для худоби. Г.— цінний медонос: з 1 га посіву бджоли можуть взяти 60—100 кг меду. Врожайність Г. пересічно 10—12 (20) ц/га. На Україні вирощують переважно середньостиглі сорти (табл.). В УРСР посівна площа Г. 1977 становила 329 тис. га. Іл. с. 164.

Літ.: Савицкий К. А. Гречиха. М., 1970; Демиденко П. М. Просо и гречиха в степи Украины. Днепропетровск, 1974; Алексєєва О. С. Гречка. К., 1976; Генетика, селекция, семеноводство и возделывание гречихи. М., 1976. *К. А. Савицький.*

П. К. Гречаний.

Районовані сорти гречки на Україні в 1978

Сорт	Середній урожай, ц/га
Аеліта	18,7
Богатир	16,5
Вікторія	16,3
Глорія	17,3
Майська	17,7
Одеська	16,6
Радехівська поліпшена	18,1
Чернігівська 17	19,4
Шатилівська 4	18,4
Шатилівська 5	18.0

ГРЕ́ЧКА — сучасний український нар. груповий жіночий танець. Відображає процес сіяння і збирання гречки. Створений у селі Клесові Сарненського р-ну Ровен. обл. Муз. розмір 2/4.

ГРЕ́ЧКО Андрій Антонович [4 (17).X 1903, Голодаєвка, тепер с. Куйбишево, райцентр Ростов. обл.— 26.IV 1976, Москва] — рад. партійний, держ. та військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1958, 1973). Член КПРС з 1928. В Рад. Армії з 1919. В складі 1-ї Кінної армії брав участь у громадян. війні. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1941 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував кав. д-зією, корпусом, армією

Грецьке письмо.

ФОРМИ ЗНАКІВ		НАЗВИ ЗНАКІВ	ВИМОВА ЗНАКІВ		ФОРМИ ЗНАКІВ		НАЗВИ ЗНАКІВ	ВИМОВА ЗНАКІВ	
у 4 ст. до н. е.	сучасні		давня	сучасна	у 4 ст. до н. е.	сучасні		давня	сучасна
Α	Αα	альфа	*a*, *ā*	*a*	Ν	Νν	ню	*n*	*n*
Β	Ββ	бета	*b*	*v*	Ξ	Ξξ	ксі	*ks*	*ks*
Γ	Γγ	гамма	[*g*, *η*]	*h*	Ο	Οο	о мікрон	*o*	*o*
Δ	Δδ	дельта	*d*	[*đ*]	Π	Ππ	пі	*p*	*p*
Ε	Εε	е псилон	*e*	*e*	Ρ	Ρρ	ро	*r*	*r*
Ζ	Ζζ	зета	*z*	*z*	Σ	Σσς	сигма	*s*	*s*
Η	Ηη	ета	*ē*	*i*	Τ	Ττ	тау	*t*	*t*
Θ	Θϑ	тета	*t*^{h}	[*θ*]	Υ	Υυ	[ü] псилон	[ü]	*i*
Ι	Ιι	йота	*i*, *ī*	*i*	Φ	Φφ	фі	*p*^{h}	*f*
Κ	Κκ	каппа	*k*	*k*	Χ	Χχ	хі	*k*^{h}	*x*
Λ	Λλ	ламбда	*l*	*l*	Ψ	Ψψ	псі	*ps*	*ps*
Μ	Μμ	мю	*m*	*m*	Ω	Ωω	омега	*ō*	*o*

(12, 47, 18, 56, 1-ю гвардійською). З жовтня до грудня 1943 — заст. команд. 1-м Укр. фронтом. У 1945—53 — команд. військами Київ. військ. округу, 1953—57 — головнокоманд. групою рад. військ у Німеччині. З 1957 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і головнокоманд. сухопутними військами. З квітня 1960 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і з липня 1960 по липень 1967 одночасно — головнокоманд. Об'єднаними збройними силами країн Варшавського договору. З квітня 1967 — міністр оборони СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС (1952—61), член ЦК КПРС (з 1961). З квітня 1973 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—8-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Через Карпаты. М., 1972; Вооруженные Силы Советского государства. М., 1975; Годы войны. М., 1976.

ГРЕ́ЧКО Георгій Михайлович (н. 25.V 1931, Ленінград) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Рад. Союзу (1975, 1978), Герой ЧССР (1978). Член КПРС з 1960. Закінчив (1955) Ленінгр. механічний ін-т. Канд. тех. наук. У загоні космонавтів з 1966. Разом з О. О. *Губарєвим* здійснив (11.I—9.II 1975) політ на космічному кораблі «Союз-17» (див. «*Союз*»). Після стикування корабля «Союз-17» з орбітальною наук. станцією «Салют-4» космонавти виконували програму польоту. Разом з Ю. В. *Романенком* здійснив політ (10.XII 1977 — 16.III 1978) на космічному кораблі «Союз-26». Після стикування корабля «Союз-26» з орбітальною станцією «Салют-6» космонавти виконали велику н.-д. програму. Під час польоту, що тривав 96 діб, вони здійснили вихід у космос; до орбітальної станції пристиковувались кораблі «Союз-27» (В. О. *Джанібеков* і О. Г. *Макаров*) і перший у світі міжнар. екіпаж корабля «Союз-28» (О. О. Губарєв і В. *Ремек*); було проведено дозаправку станції за допомогою вантажного корабля «Прогресс-1» (див. «*Прогресс*»). Г. і Ю. В. Романенко повернулися на Землю на кораблі «Союз-27». Золота медаль АН СРСР ім. К. Е. Ціолковського (1978).

ГРЕЧУ́ХА Михайло Сергійович (19.IX 1902, с. Мошни, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.— 15.V 1976, Київ) — державний і парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1936 закінчив Харківський автодор. інститут. В 1938—39 — перший секретар Житомир. обкому й міськкому КП(б)У. В 1939—54 — Голова Президії Верховної Ради УРСР, 1954—59 — перший заст., 1959—61 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. У 1956—61 — кандидат у члени ЦК КПРС. У 1938—61 — член Політбюро (з 1953 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань і Верховної Ради УРСР 1—5-го скликань. З 1966 — персональний пенсіонер. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

«ГРЕ́ШЕМА ЗАКО́Н» — економічний закон *грошового обігу*, за яким «гірші гроші витісняють з обігу кращі». Сформулював його в 16 ст. англ. фінансист Т. Грешем. «Г. з.» відображає типове для *біметалізму* явище, коли з двох металів (золота й срібла), які законодавчо виконують у встановленому співвідношенні роль *загального еквівалента*, один знецінюється. Це призводить до того, що монети, викарбувані з металу, вартість якого в даний час вища, витісняються з обігу й перетворюються на скарб.

«Г. з.» діє й під час *інфляції*, коли населення намагається приховати повноцінні металеві гроші, а в обігу в основному залишаються *гроші паперові*. Ця закономірність діє і на сучас. світовому капіталістичному ринку. Золото, що являє собою світові гроші, витісняється з обігу своїм замінником — паперовими грошима. Наук. аналіз явища, відображеного в «Г. з.», дав К. Маркс у теорії *грошей*.

А. І. Кредісов.

ГРЖІ́МАЛІ (Hřímalí) Адальберт (Войтех; 30.VII 1842, Пльзень — 15.VI 1908, Відень) — чеський композитор, скрипаль, муз. діяч і педагог. У 1861 закінчив Празьку консерваторію. В 1874—1907 жив у Чернівцях, де очолював «Музичне товариство», муз. школу, керував симф. оркестром, струнним квартетом, чоловічим хором; виступав як концертмейстер в укр. концертах. З 1902 викладав музику в Чернів. ун-ті. Автор опер, оркестрових, інструм. і вокальних творів, у т. ч. на укр. теми (п'єси для віолончелі і фп. «Думка», «Коломийка» та ін.). Г. належить праця нім. мовою «Тридцять років музики на Буковині (1874—1904)» (Чернівці, 1904).

Р. Я. Пилипчук.

ГРИБ Кузьма Кіндратович [н. 17 (30).X 1910, с. Верхівка, тепер Тростянецького р-ну Вінн. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1964. Закінчив Вінницький пед. ін-т (1933). Працював учителем. У роки Великої Вітчизн. війни був командиром партизанського загону. Перші вірші надрукував 1929. Автор повістей і оповідань про юних месників, учасників боротьби проти фашист. окупантів: «Бойове завдання» (1958), «Климко» (1966), «Дванадцять і одна» (1969) та ін., документальної повісті «За Унавою—партизани» (1977). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

Тв.: В зоряну ніч. К., 1970; Перший постріл. К., 1974; Рос. перекл.— Рассказы. М., 1964; Митя — партизан. М., 1972.

Г. П. Донець.

ГРИБАЧО́В Микола Матвійович [6 (19). XII 1910, с. Лопуші, тепер Брян. обл.] — російський рад. письменник, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1935 (зб. «Північний Захід»). До зб. «Дорогами війни» (1945) увійшли вірші воєнного часу. Життя колгоспного селянства показав у поемах «Колгосп „Більшовик"» (1947) і «Весна у „Перемозі"» (1948), удостоєних Держ. премії СРСР (1948, 1949). Зб. «Вірші і поеми», 1964; «Любов, і тривога, і бій», 1966; «Стрілка секундоміра», 1977 — про боротьбу народів світу за мир і свободу. Автор оповідань (зб. «Серпневі зорі», 1958; «Нічна гроза», 1964; «Любов моя шалена», 1967, та ін.), публіцистичних статей, дорожніх нарисів («Деснакрасуня», 1956), повісті «Білий ангел у чистім полі» (1968) — про події Великої Вітчизн. війни. На XXII—XXV з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія. 1960.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1971—73; Укр. перекл.— Оповідання про першу любов. К., 1956; До звершень. В кн.: Сузір'я, в. 10. К., 1976.

І. Д. Бажинов.

ГРИБ-ЗО́НТИК, лепіота (Lepiota) — рід шапинкових базидіальних грибів (див. *Базидіоміцети*). Бл. 100 видів. В СРСР — бл. 30 видів, з них на Україні — 25. Найвідоміші: Г.-з. великий (L. procera) з плоскоопуклою, до 30 см. у діаметрі, білувато-сірувато-коричнюватою шапинкою й довгою (до 25 см і більше завдовжки) ніжкою, біля основи з бульбою; трапляється в лісах, садах, парках і на галявинах у серпні — жовтні; і Г.-з. польовий (L. excoriata) — менший за попередній вид; шапинка білувата, іноді коричнювато-кремова; трапляється в степах і на луках у червні — серпні. В їжу використовують лише шапинки молодих грибів.

ГРИБИ́ (Fungi, Mycota) — група безхлорофільних організмів. Одні дослідники відносять Г. до нижчих рослин, інші — до відособленої групи організмів, близьких до тваринних. Бл. 100 тис. видів Г., поширених на всій земній кулі. Гриби — *гетеротрофи*, живляться органічними речовинами осмотично (адсорбтивне живлення), дістаючи їх або з неживого субстрату — *сапрофіти*, або з живих організмів — *паразити*. Види деяких Г. перебувають у *симбіозі* з водоростями (*лишайники*) та деревними рослинами, утворюючи *мікоризу*. Вегетативне тіло Г. складається з міцелію (*грибниці*), тобто сплетення нитчастих *гіф*. У нижчих Г. гіфи прості або розгалужені, без перегородок (одноклітинні); у вищих — з перегородками (багатоклітинні). Клітини Г. одно-, дво- або багатоядерні. Клітинна оболонка гіф щільна. Важливою ознакою вищих Г. (*сумчастих грибів* і *базидіоміцетів*) є здатність утворювати специфічні для певних груп *плодові тіла*, що розвиваються з вегетативного міцелію. В одних груп — це вмістища спороносних органів, в інших — утвори різної форми (в численних видів — шапинка на ніжці, іноді сидяча), на поверхні яких або на певних ділянках їх розвиваються спороносні органи. Сплетення розгалужених гіф утворює грибну тканину — *плектенхіму*. Щільна міцеліальна тка-

Гриб-зонтик великий.

Гриби, поширені на Україні

Їстівні

Білий гриб, боровик
Глива, плеврот черепичастий
Гнойовик білий
Зеленушка
Лисичка
Маслюк звичайний
Моховик жовтобурий
Опеньок справжній
опеньок їстівний
Печериця польова
Печериця садова
Печериця степова
Підберезовик
Підосичник
Польський гриб
Порхавка гігантська, дощовик гігантський
Порхавка їстівна, дощовик їстівний
Рижик
Сироїжка бездоганна
Сироїжка запашна
Сироїжка зелена
Сироїжка їстівна
Сироїжка луската
Хрящ-молочник перцевий
Хрящ-молочник справжній

Умовно їстівні *

Валуй
Вовнянка
Зморшок їстівний
Свинушка
Синяк, дубовик

* Їх використовують у їжу після відварювання (відвар знищують).

Неїстівні

Гірчак
Лисичка несправжня
Порхавка отруйна, дощовик несправжній
Сироїжка неїстівна
Хрящ-молочник неїстівний

Отруйні

Бліда поганка, або мухомор зелений
Мухомор пантерний
Опеньок несправжній
опеньок отруйний
Печериця рудіюча
печериця отруйна
Строчок звичайний
Чортів гриб

нина наз. стромою, дуже щільне сплетення гіф — *склероцієм*. Г. різноманітні за типом онтогенетичного розвитку (див. *Онтогенез*), розмірами, формою, будовою плодоношень, особливостями розмноження — нестатеве (вегетативне) і статеве. При вегетативному розмноженні ізольована частина грибниці може продовжувати розвиток: у гіфах з'являються численні перегородки, що ділять їх на окремі клітини, які оформлюються як спори — тонкостінні (*оїдії*, артроспори) або товстостінні, здебільшого забарвлені (хламідоспори); при проростанні їх утворюється грибниця. У деяких Г. відоме й *брунькування*. Статеве розмноження полягає в злитті гаплоїдних (див. *Гаплоїдія*) гамет різних статевих знаків, внаслідок чого утворюється *зигота*. Форми статевого процесу в Г. дуже різноманітні. Г. містять білки, жири, вітаміни різних груп, ферменти, біологічно активні речовини, ефективні ростові речовини (гібереліни та ін.), глікоген (запасний продукт). В оболонках клітин гіф хітин (полісахарид) є майже в усіх груп Г. (в ооміцетів — целюлоза). За специфікою будови й розмноження Г. поділяють на 4 відділи, а кожний відділ—на класи. І. Слизовики — Mухomycota, класи: Protosteliomycetes, Labyrinthulomycetes, Acrasiomycetes, Myxogastromycetes, Plasmodiophoromycetes. 2. Хітридієві Г.— Chytridiomycota, клас Chytridiomycetes. 3. Сапролегнієві Г.— Saprolegniomycota, класи: Saprolegniomycetes (Oomycetes, Phycomycetes s. str.), Hyphochytriomycetes. 4. Вищі Г.— Eumycota, класи: Zygomycetes, Ascomycetes, Basidiomycetes. В окрему групу виділяють незавершені Г. (Fungi imperfecti, або Deuteromycetes); до них належать конідійні (нестатеві) стадії переважно сумчастих Г.

Є екологічні групи Г., умови існування яких специфічні й дуже відмінні: водяні Г., грунтові сапрофіти, грунтові мікоризні, лишайникові лабульбеніальні Г. та ін. Значення Г. велике. Загальновідома роль грунтових мікоризних Г. у розвитку й стані лісу: вони забезпечують нормальний розвиток деревних і чагарникових рослин. Грунтові сапрофітні Г. беруть участь у мінералізації орган. речовин. Багато видів Г. їстівні. Деякі Г. використовують у хлібопекарській, кондитерській, спиртовій та виноробній (*дріжджі*), молочній (виготовлення сиру рокфору), фармацевтичній (джерела антибіотиків та онкостатичних речовин), харчовій (заготовлюють їстівні Г., культивують їстівні печериці, гливу) та ін. галузях пром-сті. Все більшого значення набувають Г як джерело біологічно активних речовин. Велика кількість видів паразитних Г. є збудниками хвороб людини і тварин (див *Мікози*). Значної шкоди завдають збудники *грибних хвороб рослин* культурним і лісовим рослинам. Є Г., що можуть спричинити тяжкі або й смертельні отруєння. Про окремі види Г. див. статті за їхніми назвами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 400—401.

Літ.: Визначник грибів України, т. 1—5. К., 1967—79; Зеров Д. К. Очерк филогении бессосудистых растений. К., 1972; Зерова М. Я. Атлас грибів України. К., 1974; Жизнь растений, т. 2. М., 1976; Кириленко Т. С. Атлас родов почвенных грибов. К., 1977; Пидопличко Н. М. Грибы—паразиты культурных растений. Определитель, т. 1—3. К., 1977.

М. Я. Зерова.

ГРИБКО́ВІ ХВОРО́БИ — група захворювань, що спричинюються паразитичними грибками (нижчими грибами). Див. *Дерматомікози, Кандидамікоз, Мікози*.

ГРИБНИ́ЦЯ, міцелій — вегетативне тіло грибів. Складається з одноклітинних (у більшості нижчих грибів) або багатоклітинних розгалужених (у деяких нижчих та всіх видів вищих грибів) *гіф*, що утворюють велику поверхню, через яку всмоктуються органічні сполуки, мінеральні речовини, вода тощо.

ГРИБНІ́ ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н — хвороби, що їх спричинюють паразитичні гриби. Іноді Г. х. р. наз. мікозами. Збудниками Г. х. р. є гриби, що належать до різних класів: плазмодіофорові (збудники *гилі* капусти, порошистої парші картоплі тощо), хітридіоміцети (збудники раку картоплі, чорної ніжки капусти тощо), ооміцети (збудники фітофторозу картоплі, мільдью винограду, несправжньої борошнистої роси цибулі тощо), зигоміцети (деякі збудники пліснявіння насіння тощо), сумчасті (збудники парші яблуні, білої гнилі соняшника, *борошнистої роси* злаків тощо), базидіальні (збудники іржі рослин, сажки тощо) та багато незавершених грибів (збудники клястероспоріозу кісточкових, *плодової гнилі*, антракнозу гарбузових тощо). Відомі різні типи Г. х. р.: гниль, плямистість, пустула, деформація, в'янення (див. *Вілт*) та ін. Оселяючись на поверхні рослин або в їхніх тканинах, гриби живляться готовими органіч. речовинами, що дуже ослаблює рослину й може призвести до загибелі їх. Збудники Г. х. р. поширюються за допомогою спор, які зберігаються в насінні, вегетативному та посівному матеріалі, на післязбиральних рештках, у грунті, в ушкоджених тканинах багаторічних рослин. Спори розносяться вітром, водою, краплями дощу, переносять їх і комахи. Інкубац. період Г. х. р. може тривати від кількох днів до кількох місяців, що залежить від типу збудника, зовн. умов (гол. чином температурних та вологості) і сортових особливостей рослин. Для діагностики Г. х. р. має значення знання симптомів даної хвороби та виявлення її збудника (див. *Діагностика хвороб рослин*). Заходи боротьби. Застосування комплексу агротех., хім., біол. та фіз.-мех. методів, проти карантинних об'єктів — карантинні заходи. Див. також статті про Г. х. р. за їхніми назвами.

В. Ф. Пересипкін.

ГРИ́БОВ Олексій Миколайович [18 (31). I 1902, Москва — 29.XI 1977, там же] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1944. Закінчив студію МХТ. З 1924 — актор МХАТу. Ролі: Лука («На дні» Горького), Чебутикін («Три сестри» Чехова), 2-й мужик («Плоди освіти» Л. Толстого), Хома («Село Степанчиково» за Достоєвським), матрос Соловцов («Офіцер флоту» Крона) та ін. Г. був першим виконавцем на сцені МХАТу ролі В. І. Леніна («Кремлівські куранти» Погодіна). Знімався в кіно- і телефільмах («Весілля», «Ревізор», «Сміливі люди», «Вірні друзі», «Шведський сірник», «День за днем»). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1951, 1952.

ГРИБОЄ́ДОВ Олександр Сергійович [4 (15).I 1795, Москва — 30.I (11.II) 1829, Тегеран, похований у Тбілісі] — російський письменник. Закінчив три факультети Моск. ун-ту. В 1812 добровольцем вступив до армії, 1816 вийшов у відставку. Протягом ряду років займав дипломатичні посади на Сході. В червні 1825 відвідав Київ, де зустрівся з керівниками *Південного товариства декабристів*. З 1828 — рос. посланник у Персії. Загинув внаслідок політ. провокації. Ранні літ. спроби Г.— комедії та вірші. В реалістичній комедії «Лихо з розуму» (1822—24; повне вид. 1833) виражено найпередовіші на той час суспільні погляди, відтворено конфлікт між передовою молоддю, близькою за поглядами до декабристів, і представниками реакційного феодально-кріпосницького табору. Комедія дістала високу оцінку прогресивної громадськості Росії. В 1831 п'єсу було вперше поставлено в Москві й Петербурзі. «Лихо з розуму» укр. мовою перекладали М. Рильський, Є. Дроб'язко та ін. Трагедії «Родаміст та Зенобія», «1812 рік», «Грузинська ніч», над якими Г. працював після 1825, не було завершено. Портрет с. 165.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1971; Избранное. М., 1978; Укр. перекл.— Лихо з розуму. К., 1951.

Літ.: А. С. Грибоедов. В кн.: Литературное наследство, т. 47—48. М., 1946; Орлов В. Грибоедов. Л., 1967; Пиксанов Н. Творческая история «Горе от ума». М., 1971; А. С. Грибоедов Творчество. Биография. Традиции. Л., 1977; Нечкина М. В. А. С. Грибоедов и декабристы. М., 1977.

Ю. І. Корзов.

ГРИ́ВА Матвій (рр. н. і см. невід.) — один з керівників *гайдамацького руху* на Правобережній Україні в 30-х рр. 18 ст., запорізький козак. Брав участь у повстанні під проводом *Верлана*. Очолюючи загін запорожців і селян, Г. 1734 здобув Вінницю і розгромив ряд шляхет. маєтків у Вінн. повіті. Після придушення повстання відступив із загоном на Запорізьку Січ. Восени 1736 гайдамаки на чолі з Г. захопили Паволоч (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) і Погребище (тепер смт Вінн. обл.). Дальша доля Г. невідома.

ГРИВА́СТА ВІВЦЯ (Ammotragus lervia) — парнокопитний ссаА. А. Гречко.

Г. М. Гречко.

М. М. Грибачов.

О. М. Грибов.

ГРИВАСТИЙ ВОВК

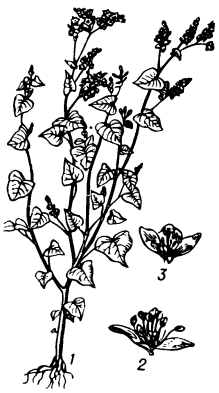

Гречка: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка з довгими стовпчиками і короткими тичинками; *3* — квітка з короткими стовпчиками і довгими тичинками.

вець родини *бичачих*. Довж. тіла до 165 см, вис. в холці до 100 см, маса 40—140 кг. У самців великі загнуті роги (довж. до 80 см), у самок менші (до 40 см). Довге густе волосся на нижній частині шиї і передніх кінцівках утворює гриву (звідси й назва Г. в.). Забарвлення рудувато-жовте. Самка щороку після 150—165-денної вагітності народжує 1—2 ягнят. Г. в. поширена в Пн. Африці. Живе невеликими стадами в гірських р-нах, тримається серед скель. Живиться трав'янистими рослинами. Об'єкт полювання, Г. в. дуже винищена. На значній частині ареалу взята під охорону. Г. в.— предок місцевих свійських овець.

О. П. Корнєєв

ГРИВА́СТИЙ ВОВК (Chrysocyon brachyurus, синонім Canis jubatus) — хижий ссавець род. *собачих*. Довж. тіла бл. 125 см, вис. в холці до 75 см, маса 20—23 кг, хвіст (довж. до 30 см) пухнастий. Забарвлення на спині яскраво-руде, на ногах майже чорне, кінчик хвоста — білий. Видовжене волосся на шиї утворює гриву (звідси й назва Г. в.). Поширений у Пд. Америці. Зустрічається в пампасах і навколо боліт з високою травою. Живиться дрібними тваринами, а також рослинною їжею. Самка кожної зими народжує по 2—3 малят. Іноді Г. в. нападають на свійських тварин (птицю, овець), але через нечисленність значної шкоди не завдають.

О. П. Корнєєв

ГРИ́ВЕНИК — розмінна 10-копійкова монета. Випускали в Росії з 1701 із срібла. В СРСР карбується з 1924; до 1932 — з срібла, потім — з нікелю; з 1961 — з мідно-нікелевого сплаву.

ГРИ́ВИ — видовжені підвищення в рельєфі. Утворюються внаслідок *ерозії*. Крутизна схилів залежить від порід, з яких складаються Г. Відомі на *Західно-Сибірській рівнині*, в *Кулундинському степу* тощо. На Україні Г. характерні для рельєфу Донбасу, де вони мають вис. до 10 м і простягаються іноді на кілька кілометрів.

Грива́ста вівця.

ГРИ́ВНА шийна — шийна прикраса (у сх. слов'ян — переважно жіноча), що мала вигляд металевого обруча; знак гідності вождя, нагорода. Відома в різних народів з часів *бронзового віку*. Г. були бронзові, срібні, золоті або залізні.

ГРИ́ВНЯ — зливок срібла, що був грошовою і ваговою одиницею в Давній Русі в 10—14 ст. Різні Г.— київська, чернігівська, новгородська, литовська тощо — мали неоднакову вагу (київ. Г.— бл. 160 г, новгородська — бл. 200 г). В 13 ст. з'явився зливок, що дістав назву карбованця і в 15 ст. витіснив з обігу гривню.

ГРИГОРА́ШЕНКО Леонід Павлович (н. 21.X 1924, ст. Бірзула, тепер м. Котовськ) — молдавський рад. графік і живописець, нар. художник Молд. РСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1962. Працює в галузі живопису, станкової і книжкової графіки. Автор акварельних серій («Котовський», 1950; «Вікова дружба», 1950—63), акварелей і офортів («За владу Рад!», 1966—

Гривастий вовк.

67), істор. картин («Данина кров'ю», 1958—66, та ін.). Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани», медалями.

ГРИГОРЄ́НКО Грицько (літ. псевд. Судовщикової-Косач Олександри Євгеніївни; березень 1867, м. Макар'єв, тепер Костром. обл.— 27.IV 1924, Київ) — українська письменниця. Навчалася на істор.-філос. відділі Вищих жіночих курсів у Києві. Перша зб. оповідань Г. «Наші люди на селі», в яких показано тяжкі умови життя сільської бідноти, вийшла 1898. В оповіданнях поч. 900-х рр.: «Смерди», «Пересельці», «Ніяк не вмре», «Чи по правді?» зображено поневіряння селян-переселенців, безробіття в місті, наростання стихійного протесту мас. Писала оповідання з життя дітей («Дітки», 1918), п'єси. На окремих творах Г. позначився вплив натуралізму. *Тв.:* Твори, т. 1—2. Х., 1930; Вибрані твори. К., 1959.

Н. Й. Жук.

ГРИГОРЄ́НКО Ярослав Михайлович (н. 12.X 1927, Київ) — український рад. вчений у галузі механіки і прикладної математики, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1965. Після закінчення (1955) Київ. ун-ту працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1971 водночас і в Київ. ун-ті). Осн. праці — з теорії оболонок із змінними параметрами в класичній і некласичній постановках, в галузі аналітичних і числових методів розв'язування задач про напружено-деформований стан оболонкових конструкцій.

ГРИГО́Р'ЄВ Андрій Олександрович [20.X (1.XI) 1883, Петербург — 2.IX 1968, Москва] — рад. географ, акад. АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1946. Закінчив Петерб. ун-т (1907), вивчав географію в Берлін. і Гейдельберзькому ун-тах. Професор Ленінгр. ун-ту (1925—36). Гол. редактор Короткої геогр. енциклопедії (1960—66). За пропозицією Г. при АН СРСР створено (1918) відділ пром.-геогр. вивчення Росії, що був перетворений на Ін-т географії, яким Г. керував протягом 1930—51. Досліджував Большеземельську тундру, Пд. Урал, Якутію, Кольський півострів. Осн. праці присвячені теоретичним питанням фіз. географії, геогр. зональності, фіз.-геогр. районування, характеристиці типів *географічного середовища*, історії геогр. знань тощо. Г. розробив вчення про *географічну оболонку* Землі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1947. Портрет с. 166.

ГРИГО́Р'ЄВ Володимир Сергійович [н. 1 (14).X 1910, Луганськ, тепер Ворошиловград] — український рад. вчений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1966). Член КПРС з 1940. Закінчив (1936) Харків. інженерно-буд. ін-т. Працював на буд. підприємствах Харкова, 1944—52 — у Південному н.-д. ін-ті пром. будівництва (з 1948 — директор). У 1952—56 — міністр пром-сті буд. матеріалів УРСР. У 1956—73 — директор Н.-д. ін-ту буд. матеріалів і виробів (Київ). Осн. праці з технології виробн. буд. матеріалів, гол. чин. з металург. шлаків. Депутат Верховної Ради УРСР 4-го скликання. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ГРИГО́Р'ЄВ Йосип Федорович [28.V (10.VI) 1890, Петербург — 14.V 1949] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1946). Після закінчення Петрогр. гірничого ін-ту (1916) досліджував Рудний Алтай. З 1918 працював у *Геологічному комітеті*, з 1921 — в Гірничому ін-ті, 1929—36 — в Моск. гірничій академії. З 1933 — співробітник Геол. ін-ту АН СРСР (1941—42 і 1947—49 — директор цього ін-ту). Розробив мінераграфічні методи дослідження руд, уперше дав класифікацію їхніх структур. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 166.

ГРИГО́Р'ЄВ Сергій Олексійович [н. 22.VI (5.VII) 1910, Луганськ, тепер Ворошиловград] — український рад. живописець і графік, дійсн. член АМ СРСР (з 1958), нар. художник СРСР (з 1974). Член КПРС з 1941. В 1932 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Ф. *Кричевського* та Ф. *Красицького*. Ранні твори Г. присвячені молоді (панно «Фізкультурники», «Діти на пляжі», «Баяніст» — усі 1937; «Комсомольська сім'я», 1939, «Свято молоді», 1937—38); портрети, зокрема М. Горького. В повоєнні роки він малює жанрові полотна, переважно на теми сім'ї та школи: «На зборах» (1947), «В рідній сім'ї» (1948), «Воротар» (1949, ДТГ), «Прийом до комсомолу» (1949, ДМУОМ), «Обговорення двійки» (1950), «Повернувся» (1954) — обидва — в ДТГ, «Батьківські збори» (1960), «Діти за книгою» (1969), «Рідна мати» (1970). В 60—70-і рр. 20 ст. чільне місце в творчості Г. посідають портрети (художників С. Отрощенка, 1957; Т. Голембієвської, 1960; письменників — А. Головка, 1966; П. Панча, 1967; П. Усенка, 1969; М. Бажана, 1976) та пейзажі. Викладав у Харків. (1933—34) та Київ. (1934—60, з перервами) художніх ін-тах, професор (з 1947). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Державна премія СРСР, 1950, 1951. Портрет с. 166. Іл. див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Літ.: Гурьева Т. Сергей Алексеевич Григорьев. М., 1957; Афанасьев В. А. Сергей Алексеевич Григорьев. М., 1967.

В. А. Афанасьєв.

ГРИГО́Р'ЄВ Сергій Петрович [20.IX (2.X) 1878, Харків — 25.X 1920, там же] — укр. рад. рентгенолог. Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1902), працював у Харкові. Висвітлив ряд нових на той час питань рентгенології, зробив значний внесок у діагностику захворювань нирок, розробляв рентгенологічну методику і техніку. В 1920 заснував у Харкові Укр. рентгенологічну академію, яку згодом було перетворено на *Радіології медичної харківський науково-дослідний інститут*.

ГРИГО́Р'ЄВЩИНА — антирадянський куркульсько-есерівський

заколот на Пд. Україні в травні 1919. На чолі заколотників стояв кол. петлюрівський отаман Г. Григор'єв, який у царській армії був штабс-капітаном, 1917 перейшов на службу до *Центральної ради*, 1918 — до *гетьманщини*, в грудні 1918 — до петлюрівської *Директорії*. В лютому 1919, після краху Директорії, Григор'єв формально перейшов на бік Рад влади. Т. з. повстанські загони Херсонщини, які він очолював, було зведено в 1-у Задніпровську бригаду, 13.IV 1919 переформовану в 6-у стріл. д-зію. Григор'єв перетворив довірені йому частини на оплот націоналістичної контрреволюції. Він не раз ігнорував накази командування Укр. фронту, провадив незаконні реквізиції, влаштовував погроми, розстрілював місц. парт. і рад. активістів. На поч. травня 1919 Григор'єв став на шлях відкритого заколоту, центром якого було м. Олександрія. Він проголосив себе отаманом України і закликав до боротьби проти Рад. влади. Заколотники захопили Єлизаветград, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Кременчук, Черкаси. Уряд УРСР оголосив Григор'єва поза законом. Воєнні операції по ліквідації Г. очолив К. Є. Ворошилов. Для організації її розгрому ЦК КП(б)У надіслав на місця В. П. Затонського, С. В. Косіора, Ю. М. Коцюбинського та ін. В бойових діях взяли участь рад. війська під командуванням П. Ю. *Дибенка*, кораблі *Дніпровської військової флотилії*. Рад. війська при активній підтримці трудящих розгромили Г. до кінця травня, Григор'єву вдалося втекти в розташування банд Махна. 27.VII 1919 його вбили махновці.

В. С. Левін.

ГРИГОРІА́НСЬКИЙ КАЛЕНДА́Р, новий стиль — система літочислення, запроваджена 1.VIII 1582 за римського папи Григорія XIII (звідси назва). Див. *Календар*.

ГРИГО́РІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — давнє городище біля с. Григорівки Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Досліджували його 1947—48 і 1952—53. Г. г. має сліди заселення в різні епохи. До раннього скіфського часу (7—6 ст. до н. е.) належать залишки землянок, наземних жител і госп. ям. Серед речових знахідок — ліпні горщики, оздоблені валиком, миски, чарки, кухлі й корчаги. В сх. частині городища виявлено залишки жител часів *липицької культури*. При розкопках культурних шарів, що датуються 9—10 ст., знайдено залишки землянок з печами-кам'янками, а також залишки виробничого комплексу (25 залізоробних горнів).

ГРИГО́РІЙ (рр. н. і см. невід.)— давньоруський каліграф 11 ст., диякон. Написав і оздобив *Остромирове євангеліє* (1056—57, Держ. публічна б-ка ім. М. Салтикова-Щедріна в Ленінграді) для новгородського посадника Остромира, родича київ. князя Ізяслава.

ГРИГО́РІЙ ТУ́РСЬКИЙ (франц. Grégoire de Tours, лат. Gregorius Turonensis; бл. 540, Клермон-Ферран — бл. 594, Тур) — історик *франків*. Походив із знатної галло-рим. родини. Був однією з найвпливовіших духовних осіб д-ви *Меровінгів*. З 573 — єпископ Турський. Твір Г. Т. «Історія франків» (лат. мовою, в 10 кн.) є осн. джерелом з історії *Франської держави* 5—6 ст.

ГРИГО́РІЯ ГІ́КИ ГРА́МОТА — видана буковинським воєводою Г. Гікою грамота (1766), за якою селян зобов'язували працювати на поміщиків 12 днів на рік і платити їм десятину від урожаю (див. *Буковина Північна*). Розмір *панщини* фактично був більший, ніж визначений грамотою, оскільки було встановлено великі норми робіт. Формально Г. Г. г. діяла до *селянської реформи 1848*, але буковинські поміщики протягом 1-ї пол. 19 ст., укладаючи угоди з селянами, збільшували панщину до 100 і навіть 150 днів.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

ГРИГОРО́ВИЧ Василь Іванович (1786, м. Пирятин, тепер Полт. обл.— 15.III 1865, Петербург) — російський історик мистецтва. В 1803 закінчив Київську академію. З 1824 брав активну участь у роботі *Товариства заохочування художників* (1829—54 — його секретар). У 1829—59 конференц-секретар петерб. АМ. З 1839 — дійсний член Російської Академії, з 1841 — почесний член АН. Видавець першого художнього наук. журналу в Росії («Журнал изящных искусств», 1823, 1825). Сприяв розвиткові мистецької освіти на Україні, допомагав молодим укр. художникам, які навчалися в Петербурзі. Брав діяльну участь у звільненні Т. Г. Шевченка з кріпацтва (поет присвятив йому поему «Гайдамаки»).

ГРИГОРО́ВИЧ Віктор Іванович [30.IV (12.V) 1815, Балта, тепер Одес. обл.— 19 (31).XII 1876, м. Єлизаветград, тепер Кіровоград] — російський мовознавець - славіст. Один з основоположників слов. філології в Росії. В 1833 закінчив Харків., 1838 — Дерптський (тепер Тартуський) ун-ти. Професор Казанського, Моск. і Новоросійського в Одесі (1865—76) ун-тів. Автор праць з історії, мови й л-ри слов'ян. У лекціях «Слов'янські наріччя» (опубл. 1884) Г. дав характеристику й укр. мови.

ГРИГОРО́ВИЧ Дмитро Васильович [19 (31).III 1822, Симбірськ, тепер Ульяновськ — 22.XII 1899 (3.I 1900), Петербург] — російський письменник. Навчався в інженерному училищі і петерб. АМ (1836—40), де зблизився з Т. Шевченком. Повісті «Село» (1846) і «Антон Горемика» (1847) написані в дусі *натуральної школи* і мають антикріпосницький характер. Романи «Рибалки» (1853), «Переселенці» (1855—56) — з життя селян. На поч. 60-х рр. Г. відійшов від л-ри, проте 1883 вийшла його повість «Гутаперчовий хлопчик». У «Літературних спогадах» (1892—93) розповів про свої зустрічі з Т. Шевченком і Є. Гребінкою.

Тв.: Литературные воспоминания. М., 1961; Избранное. М., 1976; У к р. п е р е к л.— Бурлака. К., 1956; Гутаперчовий хлопчик. К., 1956.

ГРИГОРО́ВИЧ Дмитро Павлович [25.I (6.II) 1883, Київ — 26.VII 1938, Москва] — рад. конструктор літаків. У 1909 закінчив Київ. політех.ін-т. Створив літаючі човни М-1 (1913); М-5 (1914) з високими льотними якостями; М-9, озброєний кулеметами (1915) й гарматою (1916); 1916 — перший у світі гідролітак-винищувач (М-П). У рад. час сконструював винищувачі І-2 та І-2-біс, літаючий човен М-24 і морський розвідник РОМ-2; разом з М. М. *Полікарповим* — винищувач І-5 (1930) та перший винищувач (ПІ-1) з висувним шасі й гарматним озброєнням (1930—33).

ГРИГОРО́ВИЧ Євгенія Зинонівна [17 (30).IV 1905, Дубно, тепер Ровен.обл.— 15.VII 1978, Київ] — україн. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Закінчила Одес. кінотехнікум (1928). З 1930 — режисер на Одеській, з 1943 — на Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів, де поставила переважну більшість картин, серед яких: «Паша Ангеліна» (1947), «Олександр Довженко» (1964, повнометражний), «У світлі невидимих променів» (1965), «Микола Самокиш» (1966), «Молодший брат» (1967, про Д. І. Ульянова), «Пам'ятники Древньої Русі» (1969), «Бережіть рідну природу» (1974), «Ліс — наше багатство» (1975).

ГРИГОРО́ВИЧ Іван (псевд. на польській сцені — Ян Яніцький; 1876, с. Гнильче, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.— 3.IV 1937, Львів) — український драм. актор і співак (тенор). Виступав в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* (1895—1900, 1907—12), в польс. театрі Т. Павліковського у Львові (1900—05). Гастролював у театрах Кракова (1899), Загреба (1901), Белграда (1903). У 20—30-х рр. проводив пед. роботу у Львові. Партії: Петро, Іван («Наталка Полтавка», «Чорноморці» Лисенка), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Йонтек («Галька» Монюшка), Мозаніелло («Німа з Портічі» Обера) та ін. В концертах виконував укр. нар. пісні, романси М. В. Лисенка, О. Нижанківського, В. Матюка та ін.

І. М. Лисенко.

ГРИГОРО́ВИЧ Юрій Миколайович (н. 1.I 1927, Ленінград) — російський рад. артист балету й балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1973). В 1946 закінчив Ленінгр. хореографічне уч-ще. До 1964 — соліст балету, 1962—64 — балетмейстер Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. З 1964 — гол. балетмейстер Великого театру СРСР. Постановки: «Кам'яна квітка» Прокоф'єва (Ленінград, 1957; Москва, 1959; Стокгольм, 1962; Софія, 1965); балети Чайковського; «Спартак» Хачатуряна (Москва, 1967; Новосибірськ, 1977), «Іван Грозний» на музику Прокоф'єва (Москва, 1975; Париж, 1976), «Ангара» Ешпая (Москва, 1976), «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва (Париж, 1978). Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1977. Портрет с. 166

О. С. Грибоєдов.

Грицько Григоренко (О. Є. Судовщикова-Косач).

Гривна шийна. Золота князівська гривна, прикрашена перегородчастою емаллю, із скарбу, знайденого біля села Кам'яного Броду Володарсько-Волинського району Житомирської області.

Гривня.

А. О. Григор'єв.

Й. Ф. Григор'єв

С. О. Григор'єв.

Ю. М. Григорович.

ГРИГОРО́ВИЧ-БА́РСЬКИЙ Василь Григорович [псевдоніми — Плака, Альбов; 1701, Київ — 26.IX (7.X) 1747, там же] — український мандрівник і письменник. Н. в сім'ї дрібного крамаря. В 1715—23 навчався в *Київській академії*.

В 1723—47 подорожував по Угорщині, Болгарії, Австрії, Румунії, Молдавії, Італії, Греції, Палестині, Сирії, Аравії, Єгипту. В Тріполі (1729—30), Дамаску (1730—34) й на о. Кіпр (1734—35) вивчав грецьку й викладав лат. мови. В 1736—43 жив на о. Патмос, працював над складанням латинської граматики для греків. В дорожніх записках, що супроводяться 150 малюнками, розповів про екон. становище, освіту, звичаї та істор. минуле населення й торгівлю країн, де він побував. 25.VIII (5.IX) 1747 повернувся до Києва. Записки Г.-Б. поширювалися на Україні й у Росії спочатку в рукописах. Перше друковане видання записок вийшло 1778; останнє (7-е), найповніше, під ред. М. Барсукова,— 1885—87. Г.-Б. було поховано в Києво-Брат. монастирі.

Тв.: Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г., ч. 1—4. СПБ, 1885—87.

Літ.: Данциг Б. М. Русские путешественники на Ближнем Востоке. М., 1965; Родаченко І. Мандрівки Василя Барського. К., 1967.

М. Д. Семенчук.

ГРИГОРО́ВИЧ-БА́РСЬКИЙ Іван Григорович (1713, Київ — 1785, там же) — український архітектор, видатний представник укр. *барокко*. Брат В. Г. *Григоровича-Барського*. Навчався в Київ. академії. Серед споруд Г.-Б.: міський водопровід на Подолі з павільйономфонтаном Самсона (1748—49, не зберігся), тридільні однобанні й грибанні храми — надбрамна церква з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1760) й *Покровська церква* (1766), центричні однобанні — дзвіниця Петропавлівського монастиря (1761—63) та церква Миколи Набережного (1772—85), магістратська хлібна крамниця (1756), бурса (1760—65), гостиний двір (1778) — всі в Києві; келії у Межигірському (1766) та дзвіниця й церква в Красногірському Золотоніському (1760—70) монастирях. Разом з А. В. *Квасовим* працював над спорудженням (виконав гол. чин. скульптурні роботи) собору і дзвіниці в Козельці (1752—65). Вважають, що Г.-Б. брав участь у будівництві будинку магістрату в Козельці (1756), Костянтинівської церкви на Подолі в Києві (1757), Трьохсвятительської церкви в с. Лемешах Черніг. обл. (1760—61). Для творчості Г.-Б. характерні різноманітність композиційних прийомів, мальовнича пластика фасадів, стриманий, витончений декор.

Літ.: Холостенко М. В. Іван Григорович-Барський — зодчий Києва XVIII сторіччя. «Архітектура Радянської України», 1940, № 11; Заболотний В. Український архітектор XVIII століття Григорович-Барський. «Українська література», 1942, № 5—6.

Ю. С. Асєєв.

ГРИГОРУ́К Євген Максимович [25.XII 1898 (6.I 1899), с. Троянка, тепер Голованівського р-ну Кіровогр. обл.— 24.X 1922, Ялта] — український рад. поет і громадський діяч. Член Комуністичної партії з 1918. Деякий час був зв'язаний з організацією лівих есерів-боротьбистів, але невдовзі відійшов від них. Брав участь у повстаннях проти Центр. ради й гетьманщини. Закінчив Феодосійський учительський ін-т (1920). Займався організацією видавничої справи на Україні й в РРФСР. У 1921—22 працював у Москві. Літ. діяльність почав 1919. В Києві видав віршовану агітаційну брошуру «Звідкіль пішли бандити» (1920). Писав вірші про героїчні події громадян. війни («Минуле», «Марш перемоги» та ін.). Автор одного з перекладів «Інтернаціоналу».

Тв.: Твори. К., 1962.

Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970. *Ф. П. Погребенник.*

ГРИ́ЖА — випинання органа або його частини через природний чи штучний отвір у стінці певної порожнини тіла без порушення цілісності шкірного покриву. У людини залежно від локалізації розрізняють Г. мозкові, легеневі, м'язові й черевні (найпоширеніші); за походженням — природжені (вади внутрішньоутробного розвитку) й набуті (післяопераційні й травматичні, зокрема грижі слабкості). Складовими частинами черевної Г. є ворота (отвір у м'язовому шарі стінки живота), мішок (випинання очеревини) і вміст мішка (кишкові петлі, сальник тощо). Виникають черевні Г. як наслідок тривалого підвищення внутрішньочеревного тиску (при важкій фіз. праці, родах, запорах, ожирінні тощо). При поверхневих черевних Г. (пахових, пупкових та ін.), коли хворий встає, кашляє чи ходить, на поверхні живота виникає припухлість, яка зникає в лежачому стані або в разі натискування на неї рукою. Внутрішні Г. (діафрагмальна та ін.) цієї ознаки не мають, тому діагностика їх утруднена. Г. спричинює біль у місці виходу (особливо при ходінні й напруженні), зниження працездатності, іноді — порушення функції органів черевної порожнини. Майже всі Г. з часом збільшуються й нерідко ускладнюються. Найнебезпечнішим ускладненням Г. є защемлення її, що може призвести до *перитоніту*. Профілактика: раціональний режим фіз. праці, систематичні заняття фізкультурою тощо. Лікування — хірургічне.

Утворин Г. бувають пупкові, мошонкові, черевні, промежинні й діафрагмальні; розрізняють Г. природжені й набуті; вправимі, невправимі, защемлені. Лікування хірургічне, защемлених Г.— негайне. При пупкових Г. у молодняка іноді застосовують спец. пов'язки, бандажі.

М. П. Черенько (грижа у людини)

ГРИЗА́ЙЛЬ (франц. grisaille, від gris — сірий) — вид одноколірного декоративного живопису в сірому або коричневому тоні, що імітує скульптурний *рельєф*. Відомий з 14—16 ст. переважно в розписах стін. Найбільшого розквіту досяг в епоху *класицизму*, в Росії — з кін. 18 — поч. 19 ст. (розписи палаців у Пушкіно, Гатчині). Г. наз. і розписи одноколірною емаллю, в яких досягається ефект рельєфного зображення (напр., ліможські емалі у Франції, 16 ст.). Г. застосовували, зокрема, П.-П. *Рубенс*, І. *Рєпін*; на Україні — І. *Їжакевич*.

ГРИ́ЗЛІ, сірий ведмідь (Ursus arctos cinereus) — хижий ссавець родини *ведмедевих*; підвид *ведмедя бурого*. Довж. тіла 2,5—2,75 м, маса 450—500 кг. Хутро сіре. Поширений у Пн. Америці (Аляска, частково Канада). Спосіб життя Г. такий самий, як і в європейсько-сибірського підвиду бурого ведмедя. Г.— промислова тварина.

ГРИЗОДУ́БОВА Валентина Степанівна [н. 18 (31).I 1910, Харків] — рад. льотчиця, полковник, Герой Рад. Союзу (1938). Член КПРС з 1941. Закінчила аероклуб (1929), працювала в цивільному повітр. флоті. 24—25. IX 1938 разом з П. Д. *Осипенко* й М. М. *Расковою* на літаку АНТ-37 здійснила безпосадочний переліт з Москви на Далекий Схід, встановивши жіночий міжнар. рекорд дальності. З березня 1942 командувала 101-м авіац. полком далекосяжної дії (пізніше — 31-м гвард. бомбардувальним авіац. полком), який допомагав партизан. загонам.

ГРИЗУНИ́ (Rodentia, синонім Glires) — ряд *ссавців*. Довж. тіла 5 см — понад 1 м. Зуби пристосовані до зрізування й пережовування рослинної їжі. Різці добре розвинені, долотоподібної форми, ростуть протягом усього життя тварини, самозагострюються (передній ріжучий край завжди лишається гострим через те, що передня поверхня вкрита твердою *емаллю зубною*, а бічні та задня — *дентином*, який швидше стирається); ікол у Г. немає, кутні зуби — з горбкуватою або складчастою жуйною поверхнею. Серед Г. є наземні (*ховрахи*, *миші*, полівки), підземні (*сліпаки*, цокори), напівводні (*бобер річковий*, *ондатра*) й деревні (*білка*, *летяга*). Поширені Г. на всій земній кулі, живуть у тундрі, лісах. степах, пустелях, горах і поблизу жител людини. Найчисленніший ряд ссавців, що об'єднує понад третину видів цього класу. Охоплює 355 родів, об'єднаних у 35 родин. На тер. СРСР поширені бл. 140 видів з 11 родин, у т. ч. на Україні — 40 видів з 7 родин: боброві (Castoridae), *білячі*, *соневі*, тушканчикові (Dipodidae), сліпакові (Spalacidae), *мишачі*, хом'якові (Cricetidae). Серед Г. чимало шкідників сільського, лісового й комунального г-ва; багато Г. є природними носіями збудників небезпечних хвороб людини, свійських і мисливсько-промисл. тварин. Особливої шкоди Г. завдають у роки масового розмноження, що буває за сприятливих кормових, погодних та ін. умов. Про заходи боротьби з Г. див. ст. *Дератизація*. Деякі види Г. є об'єктами хутрового про-

мислу (білка, бобер, хом'як, ховрахи) чи акліматизації й розведення заради м'яса або хутра (ондатра, нутрія); як лабораторних тварин використовують хом'яків, мишей, морських свинок (див. *Кавія*). Г. виникли в крейдовому періоді; за походженням пов'язані з *комахоїдними*. Викопні рештки Г. відомі з нижнього палеоцену й нижнього еоцену.

Літ.: Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. К., 1952; Сокур І. Т. Ссавці фауни України і їх господарське значення. К., 1960; Млекопитающие фауны СССР, ч. 1. М.—Л., 1963; Соколов В. Е. Систематика млекопитающих. М., 1977. *І. Т. Сокур.*

ГРИМ (франц. grime, букв.—кумедний дідуган, від італ. grimo — зморшкуватий) — мистецтво змінювати обличчя актора за допомогою спеціальних фарб (гриму), пластичних і волосяних наклейок, парика, зачіски відповідно до ролі. Характер Г. залежить від ідейних і худож. вимог драм. твору, від задуму актора й режисера, а в кіно й на телебаченні — ще й від вимог операторської техніки.

Літ.: Шатохін І. О. Грим у театрі і в кіно. К., 1971.

ГРИМА́ЙЛІВ — селище міського типу Гусятинського р-ну Тернопільської обл. УРСР, на р. Гнилій (бас. Дністра). Залізнична станція. Вузол автошляхів. 2,7 тис. ж. (1978). Консервний, хлібний і цегельний з-ди; держ. племінна станція. Дві заг.-осв. школи, філіал Хоростківської муз. школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Парк і залишки замку (18 ст.). Відомий з 1600.

ГРИМА́ЙЛО Ярослав Васильович [н. 19.XI (2.XII) 1906, с. Рогинці, тепер Хмільницького р-ну Вінн. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1940. Навчався в Харків. ін-ті нар. освіти. Перша зб. віршів «Вітрила піднято» (1930). Автор книг віршів, нарисів, оповідань, повісті «Подробиці листом...» (1956), романів «Кавалер ордена Слави» (1955), «Незакінчений роман» (1962), «Зачарований на схід» (1971) та ін. — про трудовий подвиг рад. людей, героїку Великої Вітчизн. війни.

Тв.: Син лейтенанта. К., 1950; Подробиці листом. К., 1976; Рос. перекл. — Христя Шовкунова. М., 1968; Очарованный восходом. М., 1977.

ГРИМУ́ЧА РТУТЬ, $Hg(OCN)_2$— ртутна сіль гримучої (фульмінатної) кислоти H—O—N ⇄ C, *вибухова речовина*. Г. р.—безбарвні або сірі кристали, малорозчинні у воді. Отруйна, дуже легко вибухає при ударі, терті тощо. Одержують при взаємодії *етилового спирту* з розчином нітрату ртуті в азотній к-ті. Застосовують у капсулях-детонаторах, капсулях-запальниках.

ГРИМУ́ЧИЙ ГАЗ — суміш двох об'ємів *водню* й одного об'єму *кисню*. При запалюванні вибухає, виділяючи велику кількість теплоти, т-ра досягає ~2800° С. Полум'я Г. г. використовують для плавлення *кварцу, платини,* для газового зварювання й різання металів.

ГРИМУ́ЧНИКОВІ, ямкоголові (Crotalinae) — підродина отруйних *змій*. Близькі до *гадюкових*, але відрізняються від них наявністю ямки з кожного боку голови між оком і ніздрею (особливий термолокаційний орган). Понад 120 видів, що належать до 6 родів. Поширені в Америці, тропічній і помірній Азії. В СРСР — 2 види роду *щитомордик*. З Г. найвідоміші амер. гримучі змії зі своєрідним погримком на кінці хвоста, утвореним видозміненими роговими щитками, які залишилися після попередніх линянь; за допомогою погримка ці змії видають специфічний тріскучий звук. Укуси Г. небезпечні для тварин і людини. *В. І. Таращук.*

ГРИНЕВЕ́ЦЬКИЙ Іван Миколайович (24.VI 1850, с. Саночок, тепер ПНР — 25.I 1889, м. Перемишль, тепер ПНР) — український актор і режисер. У 1869—1881 (з перервами) виступав у польс. театрах у Тарнові, Львові, Кракові та ін. В 1874—80 — актор (з 1876 — режисер), 1882—89 — директор (спільно з І. *Біберовичем*) укр. *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові. Учень М. Л. *Кропивницького*, з яким працював 1875 (в Галичині) й 1876 (в Катеринославі). Ролі: Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Кичатий («Назар Стодоля» Шевченка), Бичок («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Городничий («Ревізор» Гоголя), Тихін («Гроза» О. Островського), Максиміліан Моор («Розбійники» Шіллера); був водночас режисером цих вистав. Поставив спектаклі: «Підгоряни» Гушалевича, «Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна, «Тартюф» Мольєра, «Дивна пригода» Гольдоні, «Корневільські дзвони» Планкетта, «Весела війна» Й. Штрауса, «Відчинений дім» Балуцького. Переклав укр. мовою деякі драм. твори. Портрет с. 168. *Р. Я. Пилипчук.*

ГРИНЕВИ́ЦЬКИЙ Ігнатій Йоахимович [серпень 1855 (або осінь 1856), маєток Басін у Бобруйському пов. Мінської губ.— 1(13).III 1881, Петербург] — революційний народник. У 1875—80 навчався в Технологічному ін-ті в Петербурзі. В 1879 вступив до *«Народної волі»*. Разом з А. І. *Желябовим*, С. Л. *Перовською* та ін. проводив пропаганду серед робітників і студентів. Один з організаторів «Рабочей газеты», працював складачем у її підпільній друкарні. 1 (13).III 1881, здійснюючи підготовлений за рішенням виконавчого к-ту «Народної волі» замах на *Олександра II*, кинув бомбу, якою смертельно поранив царя й себе.

ГРИНЕ́ВИЧ Феодосій Борисович (н. 1.XI 1922, с. Ріпна, тепер Волочиського р-ну Хмельн. обл.) — український рад. вчений у галузі електричних вимірювань, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Закінчив (1953) Львів. політех. ін-т. Працював в Ін-ті машинознавства й автоматики (тепер Фізико-механічний ін-т) АН УРСР, з 1958 — в Ін-ті автоматики й електрометрії Сибірського відділення АН СРСР, з 1966 працює в Ін-ті електродинаміки АН УРСР. Створив теорію й нові методи побудови автом. високоточних дискретних і аналогових приладів і систем для вимірювання комплексних електр. величин. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

ГРИНЕ́ВИЧЕВА Катря Василівна (19.XI 1875, м. Винники, тепер у складі Львова — 25.XII 1947, Берхтесгаден, Австрія) — українська письменниця. З 1898 друкувала вірші й прозові твори в *«Буковині»*, *«Літературно-науковому вістнику»*, *«Світі»*, в альманахах *«З-над хмар і долин»*, *«За красою»* та ін. виданнях. Творчість Г. в основному реалістична, але окремі вірші й оповідання позначені декадентськими настроями. Авторка циклу антивоєнних новел «Непоборні» (1926), істор. повістей «Шоломи в сонці» (1929), «Шестикрилець» (1936). У деяких творах 30-х рр. виявились націоналістичні тенденції.

Тв.: Шеломи в сонці. Харків, 1929.

Л. І. Міщенко.

ГРИНИ́ШИН Михайло Петрович (н. 30.XII 1921, Обертин, тепер смт Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл.) — український рад. хоровий диригент, засл. діяч мист УРСР (з 1968). В 1956 закінчив Одес. консерваторію. В 1956—70 — хормейстер, згодом худож. керівник і гол. диригент *Гуцульського ансамблю пісні і танцю*. З 1970 — на пед. роботі (з 1977 — професор Київ. ін-ту культури). Г.— збирач, дослідник гуцульських пісень (зб. «Гей, Карпати», «Співає чоловічий хор»). Серед здійснених ним програм — «Щедрий вечір у сучасному гуцульському селі», «Сучасне гуцульське весілля». Автор пісень «Вівці мої, вівці», «Гей, Карпати», «Ой, зелена полонина» та ін.

Є. М. Григорук.

В. С. Гризодубова.

ГРИНИ́ШИН (Гринюк) Тимко Федорович (1863, Тернопільщина — р. см. невід.) — український народний оповідач-гуморист. З 11 років наймитував у поміщиків і куркулів. Від Г. багато сатирично-гумористичних розповідей про багатіїв і духівництво записав В. *Гнатюк*.

Літ.: Галицько-руські анекдоти. В кн.: Етнографічний збірник, т. 6. Львів, 1899.

ГРИНЧИ́ШИН Микола Кирилович (н. 1.XII 1914, м. Мус-Джо, провінція Саскачеван, Канада) — діяч українського прогресивного руху в Канаді, журналіст. Член Комуністичної партії Канади (КПК) з 1936. Н. в робітн. сім'ї. Член ЦК КПК (з 1964). З 1936 працює в редакціях газет *«Українські робітничі вісті»*, *«Народна газета»*, «Українське слово» (з 1952 — відповідальний редактор), *«Життя і слово»* (з 1965 — відповідальний редактор).

В. Л. Чорний.

ГРИНЮ́К Лесь (Олекса Якимович; 25.III 1883, с. Воскресинці, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 7.VIII 1911, там же) — український письменник. Закінчив коломийську гімназію (1902). В 1904 видав зб. реалістичних нарисів та оповідань «Весняні вечори» з життя трудящих Галичини. Виступав з публіцистичними статтями в буковинських газетах,

І. Г. Григорович-Барський. Церква Миколи Набережного в Києві. 1772—85.

І. М. Гриневецький.

М. Г. Гринько.

Грифон. Зображення грифона на сходах південної башти Софійського собору в Києві.

Гриф. Гриф чорний.

писав і вірші. Перекладав укр. мовою твори Л. *Андрєєва* й норв. письменника Б. *Бйорнсона*.

Тв.: Весняні вечори. Коломия, 1904.

ГРИНЯ́ВИ — гірський масив у *Карпатах Українських*, на Пд. Івано-Франківської обл. УРСР. Підноситься на межиріччі Чорного Черемошу й Білого Черемошу. Вис. до 1586 м (г. Народна). На схилах — широколистяні та хвойні ліси, вище — субальпійські луки (полонини). Район випасного тваринництва.

ГРИНЬ ІВА́НОВИЧ (р. н. невід., Заблудов, тепер БРСР — р. см. невід.) — український гравер і друкар кінця 16 ст. В 1577—78 навчався в Л. *Филиповича* (Пухальського). В 1579—81 працював в Острозі, 1583 — у Львові разом з І. *Федоровим*, 1582 — у Вільнюсі. Можливо, йому належать гравюри до Біблії 1581 (острозького видання І. Федорова).

ГРИНЬКО́ Григорій Федорович [18 (30). XI 1890 — 15.III 1938] — рад. державний діяч. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в с. Штепівці (тепер Лебединського р-ну Сум. обл.) в сім'ї службовця. Як представник *боротьбистів* 1919 входив до складу ВУЦВК і РНК УРСР та ЦВК РРФСР, а також до Всеукр. ревкому. Учасник громадян. війни на Україні. В 1920—22 — нарком освіти УРСР, 1922—26 (з перервою) — голова Держплану УРСР. У 1926—29 — заст. голови Держплану СРСР, з 1930 — наркомфін СРСР. З 1934 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). В 1924—27 — член ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР.

ГРИНЬКО́ Дмитро Григорович [н. 5 (18). VI 1905, хутір Чернещина, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. ун-т (1930). Учасник Великої Вітчизняної війни. Друкуватися почав з 1924. Автор збірок оповідань і нарисів «Вогні Донбасу» (1930), «Дмитро Остапенко» (1943), «По гоголівських місцях» (1952), «Любов і мужність» (1954), «Під квітучим райдеревом» (1965) та літ.-критичних праць. Переклади з рос., білорус. та польс. мов.

Тв.: В народів вольних колі. К., 1967; Незвичайна історія. К., 1974; Панас Кочура. К., 1975 [у співавт.].

Г. П. Донець.

ГРИНЬКО́ Микола Григорович (н. 30.IV 1920, Херсон) — український рад. кіноактор, нар. арт. УРСР (з 1973). В 1946—55 — актор Запорізького театру ім. Щорса. З 1951 знімається в кіно, з 1963 — актор кіностудії ім. Довженка. Ролі: американський солдат («Мир тому, хто входить», 1961), комісар Артем («Загибель ескадри», 1966), Данило Чорний («Андрій Рубльов», 1968), А. П. Чехов («Сюжет для невеликого оповідання», 1969), єгер Орлов («Літо в Бережках», 1971), Полунін («Полковник у відставці», 1976), товариш Дем'ян («Карпати, Карпати», 1977).

ГРИП (франц. grippe) — гостре вірусне захворювання людини і тварин. Вірус Г. вперше виділили англ. вірусологи У. Сміт, К. Ендрюс і П. Лейдло. На основі відмінностей в антигенній структурі (див. *Антигени*) розрізняють типи вірусу Г.— А, В і С. Найчастіше Г. у л ю д и н и спричинюється вірусом типу А, який має підтипи A_0, A_1 і A_2. У зв'язку з високою контагіозністю (заразністю) та повітряно-крапельним способом поширення збудника Г. в осінньо-зимовий період звичайно дає *епідемії*, що періодично набувають характеру *пандемій*.

Джерелом інфекції при Г. звичайно є хвора людина. Вже в інкубаційному періоді хворий може виділяти вірус Г. в навколишнє середовище через дихальні шляхи (під час кашлю, чхання, розмови). Інкубаційний період при Г. типу А — від кількох годин до двох діб, при Г. типу В — до трьох діб. Початок хвороби гострий — практично здорова людина за кілька годин перетворюється на тяжкохворого. Захворювання в людини характеризується ураженням слизової оболонки дихальних шляхів (катаральні явища), вираженою *інтоксикацією* і температурною реакцією. В неускладнених випадках захворювання минає за кілька днів, залишаючи після себе строго типовий *імунітет*, який триває 1—2 роки щодо типу А і 3—4 роки — щодо типу В. У разі ускладнень можливі ураження легень, центральної нервової системи, приєднання будь-якої іншої (бактеріальної) інфекції тощо. Основою ранньої діагностики Г. є характерна клінічна картина, *анамнез*, оцінка епідемічної обстановки й лабораторні дані (вірусологічні, серологічні, цитологічні та ін.). П р о ф і л а к т и к а спрямована на захист населення від зараження (*імунізація* введенням живої грипозної вакцини в дихальні шляхи тощо), обмеження розповсюдження інфекції (ізоляція хворих). Боротьба з Г.— одне з першочергових завдань охорони здоров'я, що координується Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ). Л і к у в а н н я спрямоване на усунення інтоксикації; специфічної терапії немає. Г. т в а р и н уражає велику рогату худобу, свиней, коней і птицю. У хворих тварин підвищується т-ра тіла, виникають кашель, риніт, кон'юнктивіт. Смертність незначна. З а х о д и б о р о т ь б и. Г-во карантинують, хворих тварин ізолюють і лікують. Приміщення дезинфікують. Поліпшують утримання й годівлю тварин.

Літ.: Соколов М. И. Острые респираторные вирусные инфекции. М., 1968; Дяченко С. С., Синяк К. М., Дяченко Н. С. Патогенні віруси людини. К., 1974; Ващенко М. А., Тринус Е. К. Поражение нервной системы при гриппе и других респираторных вирусных инфекциях. К., 1977.

В. М. Гирін (грип у людини).

ГРИ́ПИЧ Володимир Григорович (н. 2.IX 1923, Харків) — український рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1957. В 1949 закінчив Харків. театр. ін-т, де навчався у М. *Крушельницького*, О. *Сердюка*. В 1949—74 — гол. режисер театрів у Луцьку, Тернополі, Одесі, Донецьку, Чернівцях. З 1974 — в Запорізькому укр. муз.-драм. театрі ім. М. Щорса. Спектаклі: «Гайдамаки» за Шевченком, «Не судилось» Старицького, «Під золотим орлом» Галана, «Зачарований вітряк» Стельмаха, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Марія Тюдор» Гюго.

ГРИ́ФИ — група хижих птахів ряду *соколоподібних*. До неї належать а м е р и к а н с ь к і Г. (підряд Cathartidae, 6 видів), поширені в Америці, і с п р а в ж н і Г., або Г. Старого Світу (14 видів родини *яструбових*), поширені в Європі, Азії та Африці. Більшість Г.— великі птахи (розмах крил до 3 м). Г. живуть у гірських місцевостях поблизу відкритих просторів. Живляться майже виключно падлом. В СРСР поширені 5 видів, у т. ч. в УРСР — 3: Г. чорний (Aegypius monachus), сип білоголовий (Gyps fulvus) і *стерв'ятник*. На Україні вони гніздяться лише в гірській частині Криму і трапляються рідко. В СРСР, зокрема в УРСР, перебувають під охороною. Викопні рештки Г. відомі з пліоцену і плейстоцену.

В. М. Зубаровський.

ГРИФО́Н, гриф (франц. griffon, від лат. grypus, із грец. γρύψ) — у міфології стародавнього світу — фантастична істота, крилатий лев, іноді з головою орла. Був уособленням пильності й зіркості. Стародавні греки ставили зображення Г. на могилах, на двосхилій покрівлі храмів. У мист. пізніших епох Г.— декоративний або геральдичний мотив.

ГРИЦА́Й (справж. прізв.— Колтановський) Василь Овсійович [1856, с. Куковичі, тепер Менського р-ну Чернігів. обл.— 2 (15).III 1910, там же] — український актор, співак (баритон) і режисер. Співу навчався у професора Харків. муз. т-ва Мауреллі. Сценічну діяльність почав 1883 у *Трупі М. Л. Кропивницького*, працював у трупах М. П. Старицького (1883—92), П. Саксаганського (1893—96), Д. Гайдамаки (1897—99). У 1900—07 очолював власну групу. Партії: Петро, виборний Макогоненко («Наталка Полтавка» Котляревського), Вакула («Різдвяна ніч» Старицького за Гоголем, муз. Лисенка), Андрій, султан («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського). Ролі в драматичному репертуарі: Хома, Юрко Довбиш («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Юрко Довбиш» Старицького), Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького) та ін.

Є. С. Хлібцевич.

ГРИЦЕВЕ́ЦЬ Сергій Іванович [6 (19).VII 1909, с. Боровці, тепер Корелицького р-ну Гродненської обл. — 16.IX 1939, Оршанський р-н Вітебської обл.] — рад. військовий льотчик, майор, перший двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1939). Член Комуністичної партії з 1931. В Рад. Армії з 1931. Служив у винищувальній авіації льотчиком, командиром ланки, загону та інструктором-льотчиком. Брав участь у нац.-революц. війні в Іспанії (1936—38), в боях з япон. інтервентами на р. Халхін-Голі (1939). Особисто

збив понад 40 літаків противника. Загинув при виконанні службових обов'язків.

ГРИЦЕ́НКО Микола Олімпійович [н. 11 (24). VII 1912, ст. Ясинувата, тепер Донец. обл.] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1964). Після закінчення 1940 уч-ща при театрі ім. Вахтангова працює в трупі цього ж театру. Ролі: князь Мишкін («Ідіот» за Достоєвським), Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого); в укр. п'єсах — Степан Груша, Гаврило («Приїздіть у Дзвонкове», «Макар Діброва» Корнійчука), Марко Безсмертний («Правда і кривда» Стельмаха). Роботи в кіно: Рощин (трилогія «Ходіння по муках» за О. Толстим), Каренін («Анна Кареніна» за Л. Толстим) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Портрет с. 170.

ГРИЦЕ́НКО Тамара Олександрівна (н. 25.VIII 1938, с. Старий Орлик, тепер с. Радянське Кобиляцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), засл. арт. УРСР (з 1973). Після закінчення 1960 Полтав. муз. уч-ща ім. М. Лисенка працювала в ансамблі укр. музики при об'єднанні «Укрконцерт». З 1961 виступає на естраді в складі тріо бандуристок разом із М. *Голенко* та Н. *Писаренко*. В репертуарі — укр. нар. пісні, твори вітчизн. і зарубіжних класиків, рад. композиторів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ГРИ́ЦИКИ (Capsella) — рід одно- або дворічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітих*. Стебла прості або розгалужені, негусто волосисті; прикореневі листки черешкові цілісні, зібрані в розетку, здебільшого перистороздільні; стеблові — сидячі, виїмчасто-зубчасті або суцільні; плід — стручечок. Відомо 8 видів, поширений у помірних субтропічних областях земної кулі; в СРСР — 4 види, з них в УРСР — 3. Найпоширеніший Г. звичайний (C. bursa-pastoris) — росте як бур'ян майже по всій земній кулі. Є озимі та ярі форми. Лікарська рослина. Містять *алкалоїди*, бурсин, ефірні олії, яблучну та лимонну к-ти, *дубильні речовини*, вітамін С. В насінні понад 20% олії. Введені в Державну фармакопею VIII видання.

ГРИ́ЦІВ — селище міського типу Шепетівського р-ну Хмельн. обл. УРСР, на р. Хоморі (бас. Дніпра), за 20 км від залізничної ст. Чотирбоки. 3,7 тис. ж. (1978). На території селища — з-ди: ковальсько-пресовий вузлів, буд. конструкцій та хлібний, три з-ди стінових матеріалів, консервний цех Шепетівського з-ду безалкогольних напоїв, відділення Шепетівської міжколг. буд. орг-ції, виробниче відділення сільгосптехніки, дільниця по експлуатації та осушуванню земель, комбінат комунальних підприємств, міжколг. орг-ція «Рибгосп», спецгосп «Комінтерн» по відгодівлі свиней. 2 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. та худож. промислів уч-ща; лікарня. Будинок культури, кінотеатр. 2 б-ки. Засн. в 11 ст.

ГРИЦУНЯ́К Антін (бл. 1820 — 29.III 1900) — український народний оповідач. Селянин-агітатор із Збаража на Тернопільщині. У 1895 з Г. познайомився І. Франко і записав від нього кілька дотепних сатиричних розповідей: «Притча про графа Бадені», «Розбійник і піп» та ін. Розповідь Г. «Свинська конституція» І. Франко поклав в основу свого однойменного сатиричного твору, на початку якого розповів про самого Грицуняка.

Літ.: Антін Грицуняк, єго житє та смерть і опадщина, яка по нім лишилася для нас. Перемишль, 1902.

ГРИЦЮ́К Владилен Григорович (н. 9.III 1933, м. Томашпіль, тепер Вінн. обл.) — український рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1963. В 1959 закінчив Київ. консерваторію. В 1954—57 — соліст Львів., з 1957 — Київ. театру опери та балету. Партії: Тарас Бульба, Виборний («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Іван Хованський («Хованщина» Мусоргського), Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Мефістофель («Фауст» Гуно). Портрет с. 170.

ГРИЦЮ́К Олександр Йосипович (н. 10.X 1923, Київ) — український рад. терапевт, чл.-кор. АМН СРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. У 1951 закінчив Київ. мед. ін-т, працював у ньому до 1970. 1970—74 — директор Київ. н.-д. ін-ту клінічної медицини ім. М. Д. Стражеска. З 1973 — зав. кафедрою госпітальної терапії Київ. мед. ін-ту. Праці Г. присвячені питанням кардіології, ревматології, проблемам зсідання крові, фібринолізу та тромбоутворення, організації терапевтичної служби тощо. Вперше (1973) описав перехід дрібновогнищевого інфаркту міокарда у великовогнищевий. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ГРИ́ШИН Віктор Васильович [н. 5 (18). IX 1914, м. Серпухов] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1939. В 1932 закінчив Моск. геодезичний технікум, 1937 — Моск. технікум паровозного г-ва, заочно навчався у Вищій парт. школі при ЦК КПРС. У 1932—33 — технік-землевпорядник Серпуховського райземвідділу Моск. обл., 1937—38 та з 1940 — заст. начальника паровозного депо ст. Серпухов. У 1938—40 — в Рад. Армії. З квітня 1941 — секретар вузлового парткому ст. Серпухов. У 1942—50 — секретар, другий секретар, перший секретар Серпуховського міськкому партії. В 1950—52 — зав. відділом машинобудування, 1952—56 — другий секретар Моск. міськкому КПРС. У 1956—67 — голова ВЦРПС, віце-голова Всесвітньої федерації профспілок. З червня 1967 — перший секретар Моск. міськкому КПРС. Член ЦК КПРС з 1952. В 1961—66 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. з квітня 1971 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР з 1967. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

ГРИ́ШКІВЦІ — селище міського типу Бердичівського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 8 км від залізничної ст. Бердичів. 5,0 тис. ж. (1978). Консервний з-д Бердичівського радгоспу-заводу, комбінат побутового обслуговування. 2 восьмирічні школи, мед. амбулаторія. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Г. відомі з 1775.

ГРИШКО́ Григорій Єлисейович [12 (25).I 1906, с. Великофедорівка, тепер Казанківського р-ну Микол. обл.—9. II 1959, Київ] — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1930. Під час Великої Вітчизн. війни — чл. Військ. ради армії; ген.-майор. У 1946—48 — голова Терноп. облвиконкому, 1949—51 — перший секретар Херсон. обкому КП(б)У. В 1951—52— секретар ЦК КП(б)У, 1952—57— перший секретар Київ. обкому партії; з 1957 — в апараті ЦК КП України. З 1952 — чл. Центр. ревізійної комісії КПРС, з 1956 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1949 — член ЦК КП України. В 1952 — канд. у члени Бюро (1953—57 — Президії) ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань, Верховної Ради УРСР 2-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами.

В. В. Гришин.

ГРИШКО́ Микола Миколайович [24.XII 1900 (6.I 1901), Полтава — 3.I 1964, Київ] — український рад. ботанік, акад. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1945. Закінчив Полтав. с.-г. ін-т (1925) і пед. відділ Київ. с.-г. ін-ту (1926). В 1932—40 — зав. відділом генетики й селекції Всесоюзного н.-д. ін-ту конопель (м. Глухів Сумської обл.). У 1939—44 — директор Ін-ту ботаніки АН УРСР. В 1940—43 — голова Бюро відділу біол. наук, а 1945—48 — відділу с.-г. наук АН УРСР. З 1944 працював у Бот. саду АН УРСР (до 1959 — його директор). Праці Г. присвячені питанням генетики, селекції, *акліматизації* й *інтродукції* рослин. Важливе значення мають його дослідження з питань статі вищих рослин. Нагороджений орденом Леніна та медалями. Портрет с. 170.

В. Г. Грипич.

ГРИШКО́ Михайло Степанович [14 (27). II 1901, Маріуполь, тепер Жданов — 3.VI 1973, Київ] — український рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1950). В 1926 закінчив Одес. муз. уч-ще. Соліст Одеського (1924—27), Харківського (1927—36), Київського (1936—64) театрів опери та балету. Партії: Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Богдан Хмельницький (однойменна опера Данькевича), Горбенко, Шибак («Арсенал», «Милана» Майбороди), Грязной («Царева наречена» Римського-Корсакова), князь Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Кіазо («Даїсі» Паліашвілі) та ін. У концертному репертуарі Г. були романси, укр. і рос. народні пісні. Знімався у фільмі «Щит Джургая» (1944). Нагород-

В. О. Грицай.

С. І. Грицевець.

М. О. Грищенко.

В. Г. Грицюк.

М. М. Гришко.

жений орденом Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ГРИЩЕНКО Валентин Іванович (н. 27.XI 1928, Харків) — український рад. акушер-гінеколог, доктор мед. наук. Член КПРС з 1956. Син І. І. *Грищенка*. Закінчив (1951) Харків. мед. ін-т, з 1956 — співробітник ін-ту, з 1965 — проректор і 1968 — зав. кафедрою. Основні праці присвячені вивченню *токсикозів вагітності* та фізіології і патології скорочувальної здатності матки, *асфіксії* плоду і новонародженого, застосуванню *гіпотермії* і кріохірургії в акушерстві й гінекології. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1978.

ГРИЩЕНКО Іван Іванович [н. 29.III (10.IV) 1897, с. Колибелка, тепер Лискинського р-ну Воронеж. обл.] — український рад. акушер-гінеколог, засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1945. В 1922 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту і до 1942 працював у клініці Харків. мед. ін-ту. В 1944—72 — зав. кафедрою акушерства і гінекології цього ін-ту. Праці Г. присвячені проблемам пренатальної охорони плода і новонародженого, дії антропозоонозних і вірусних інфекцій, що мають значення в акушерстві, питанням відновлювальної хірургії в гінекології. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГРИЩЕНКО Микита Минович [14 (27).IX 1900, с. Трушки, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.] — український рад. педагог і вчений, засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1927. В 1926 закінчив Київ. ін-т нар. г-ва. Пед. діяльність почав 1923. В 1948—55 — директор н.-д. ін-ту дефектології, 1955—58 — директор н.-д. ін-ту педагогіки, 1958—75 — професор, зав. кафедрою педагогіки Київ. ун-ту. Осн. праці: «Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади» (1957), «Ленін і народна освіта в Українській РСР» (1968), «Спадщина К. Д. Ушинського і питання педагогіки вищої школи» (1975). Нагороджений медаллю А. С. Макаренка М-ва освіти УРСР (1967).

ГРИЩЕНКО Олексій Васильович (1883, м. Кролевець, тепер Сум. обл.— 13.I 1977, Париж) — український живописець і мистецтвознавець. Навчався в Київ. ун-ті, потім — в худож. школі у К. *Юона* в Москві. В 1918 емігрував до Франції. В експресіоністичній манері малював пейзажі, портрети, натюрморти. Твори: «Порт Додьєрн» (1925), «Корсіка» (1928, ЛМУМ), «Парусне судно. Тулон» (1932), «Барки. Іспанія» (1939). «Жінка в блакитному» (1944), «Веселка» (1959), «Венеція» (1962). Автор мистецтвознавчих праць: «Про зв'язки російського живопису з Візантією і Заходом» (1913), «Російська ікона як мистецтво живопису» (1917).

ГРІВА Жан [літ. псевд. Фолманіса Жана Карловича; н. 24.XI (7.XII) 1910, Курземе, Айзупської волості, тепер Тукумського р-ну Латвійської РСР] — латиський рад. письменник. Член КПРС з 1934. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931. Зб. оповідань «По той бік Піренеїв» (1948), «Оповідання про Іспанію» (1950) — про боротьбу ісп. народу проти фашизму; «Чи людина ти?» (1958), «Полум'яна маслина» (1974) — про людей Рад. Латвії. Автор романів «Дорога життя» (1953), «Діти землі» (1969), п'єс «Розігралась хуртовина» (1957), «Злочин у Гранаді» (1964), нарисів, мемуарів, творів для дітей. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання про Іспанію. К., 1954; Ноктюрн. К., 1965; Рос. перекл.— Антирассказы. Рига, 1968; Человек ждет рассвета. М., 1970; Дни далекие, дни близкие. М., 1972. *Б. К. Звайгзне.*

ГРІГ (Grieg) Едвард-Гагеруп (15. VI 1843, Берген — 4.IX 1907, там же) — норвезький композитор, диригент, піаніст, музичний діяч. Основоположник норв. нац. муз. школи. В 1862 закінчив Лейпцігську консерваторію як піаніст і композитор. У 1863 переїхав до Копенгагена, де зблизився з Н. *Гаде* та Р. Нурдроком — автором норв. гімну. Спільно з останнім і групою дат. композиторів організував муз. т-во «Євтерпа», що пропагувало творчість дат. і норв. композиторів. У 1866 повернувся до Норвегії, 1871 заснував Муз. т-во (тепер Філармонічне т-во). В 1880—82 керував у Бергені муз. т-вом «Гармонія». В 1888 в Лейпцігу відбулося знайомство з П. Чайковським. У 1889 обраний членом Франц. академії, доктором музики Кембріджського (1893) та Оксфордського (1906) ун-тів, почесним доктором Берлінської академії. Через усю творчість Г. проходить тема батьківщини (фп. п'єси «Весна», вокальний цикл «По скелях та фіордах», «Норвезькі танці», 1878, «Норвезькі народні пісні» для фп., 1896, «Симфонічні танці» для оркестру, 1898, фп. п'єси «Кобольд», «Пісня пастуха» й ін.). Музика до драми Б. Бйорнсона «Сігурд Хрестоносець» і незакінчена опера «Улаф Трюгвасон» (3 сцени) присвячені істор. подіям. Світову славу принесли композиторові камерні ансамблі (3 сонати для скрипки й фп., 2 струнні квартети), концерт для фп. з оркестром (1868), музика до драми Г. Ібсена «Пер Гюнт» (1874—75), 2 сюїти з неї. Більшість творів Г.— інструм. і вокальна мініатюра: 10 зошитів «Ліричних п'єс» (66 творів, 1867—1901), сонати, балада, квартет. Романси (бл. 150) на тексти сканд. поетів («Лебідь», «Сон», «Люблю тебе», «Під квітами», «Батьківщині»). В останні роки життя Г. працював над ораторією на слова Бйорнсона «Мир» (незакінчена), в якій виразив свої мрії про мир і щастя людства.

Літ.: Асафьев Б. В. Григ. М.—Л., 1948; Левашева О. Эдвард Григ. М., 1975.

ГРІГ (Grieg) Нурдаль (1.XI 1902, Берген — 2.XII 1943, під Берліном) — норвезький письменник. Перші твори — збірки віршів, роман «Корабель іде далі» (1924). В 1933—35 жив в СРСР. У 1937 брав участь у нац.-революц. війні в Іспанії, події якої відобразив у публіцистичній зб. «Іспанське літо» (1937) та романі «Світ ще повинен стати молодим» (1938). У 30-х рр. створив і драми «Наша слава і наша могутність» (1935), «Але завтра...» (1936), «Поразка» (1937; про Паризьку комуну). Після окупації Норвегії (1940) боровся проти гітлерівців. Загинув на борту бомбардувальника під час повітряного нальоту на Берлін. Вірші Г. воєнного часу ввійшли до збірок «Свобода» (вид. 1945) та «Надія» (вид. 1946).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1956; Избранная лирика. М., 1969.

Літ.: Крымова Н. И. Нурдаль Григ. М., 1965; Морщинер М. С. Нурдаль Григ. Биобиблиографический указатель. М., 1958.

ГРІГАШІ (Grigássy) Ева (н. 22.VIII 1925) — угорська перекладачка. Твори укр. дожовтневої л-ри (Лесі Українки, П. Мирного, І. Нечуя-Левицького та ін.) і рад. л-ри (Ю. Яновського, О. Вишні, О. Копиленка, Л. Первомайського, Ю. Дольда-Михайлика та ін.) перекладає з оригіналу. Для видання Шевченкового «Кобзаря» 1961 переклала угор. мовою 10 віршів укр. поета.

ГРІГОРЕ́СКУ (Grigorescu) Ніколає Йон (15. V 1838, с. Пітару, повіт Димбовіца — 21.VII 1907, Кимпіна) — румунський живописець. У 1848—50 навчався в Бухаресті. Здобув визнання розписами монастиря Агапія поблизу м. Пятра-Нямц (1858—61). В 1861—87 (з перервами) жив і працював у Франції, був близький до *барбізонської школи*. Створив реалістичні пейзажі батьківщини («Повернення з роботи», «На волах», 1902), образи рум. селянок («Селянка з куделею», 1874; «Селянка з Мусчела», 1877). У 1877 — 78 брав участь у нац.-визвольній війні проти Туреччини. Автор ряду батальних картин («Штурм Смирдана», 1885; «У дозорі»). Іл. с. 172.

Літ.: Элиасберг Н. Е. Николае Григореску. Альбом. М., 1974.

ГРІГУЛІС Арвід Петрович [29.IX (12.X) 1906, маєток Юмправмуйжа Ладської волості, тепер Лімбажського р-ну Латв. РСР] — латиський рад. письменник і літературознавець, нар. письменник Латв. РСР (з 1976). Член КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Видав збірки: оповідань «Крізь вогонь і воду» (1945); віршів «В бурю» (1946) та «Вітер співає у вербах над озером» (1968); п'єси «Глина і фарфор» (1947; Держ. премія СРСР, 1948), «Балтійське море шумить» (1957), «Свою кулю не чують» (1966); роман «Коли дощ і вітер стукають у вікно» (1961—63), літ. спогади «Червона горобина схилилась над потоком» (1975). Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1950). Склав зб. «Латиська літературна критика» (вип. 1—5, 1956—64). Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Біля вогнища. К., 1965; Як учив нас Ленін. В кн.: Сузір'я, в. 10. К., 1976; Рос. перекл.— Когда дождь и ветер стучат в окно. Рига, 1967; Осенний дождь. М., 1969. *Б. К. Звайгзне.*

ГРІДНЄВ Віталій Никифорович [н. 25.VII (7.VIII) 1908, с. Уварово, тепер місто Тамбовської обл.] — український рад. вчений у галузі металургії й металознавства, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1951. Закінчив (1930) Пн.-Кавказький металург. ін-т (м. Новочеркаськ). Працював у Дніпроп. металург. ін-ті (з 1931), на Магнітогорському металург. комбінаті (1941—45), в Київ. політех. ін-ті (1952—55 — директор). З 1955 — директор Ін-ту металофізики АН УРСР. Осн. праці присвячені розробці теорії фазових перетворень і концентраційних змін при нагріванні сплавів на залізній, титановій і мідній основах; теорії електровідпуску сплавів; дослідженню «зворотних» мартенситних перетворень, фіз. основ низькотемпературної крихкості перехідних металів; розробці і впровадженню процесів термічної обробки при високих і надвисоких швидкостях нагрівання тощо. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1974. Портрет с. 172.

ГРІЛЬПАРЦЕР (Grillparzer) Франц (15.I 1791, Відень — 21.I 1872, там же) — австрійський письменник. Основоположник нової австр. драми. Світогляд Г. відзначався суперечливістю: виступаючи проти реакц. режиму Меттерніха, він відкидав політ. боротьбу. Найвідоміші драми — «Прамати» (1817), «Сафо» (1818), «Золоте руно» (1821), «Велич і падіння короля Оттокара» (1825), «Вірний слуга свого пана» (1828), «Лібуша» (1844). Автор новел (найзначніша — «Бідний музикант», 1848), віршів, епіграм. У 20-х рр. 20 ст. на сценах укр. театрів поставлено п'єсу «Горе брехунові». Твори Г. укр. мовою перекладав П. Карманський.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Л.— М., 1961.

ГРІМ — звукове явище, яке супроводить електричні розряди в атмосфері під час *грози*. Виникає внаслідок раптового нагрівання і розширення повітря вздовж шляху електричного розряду. Має характер гуркоту, бо звукові хвилі приходять до нас з різних точок шляху блискавки, а також після відбиття їх від хмар і поверхні землі. Див. також *Електричні явища* в атмосфері.

ГРІМА́ЛЬДІ (Grimaldi) Франческо-Марія (2.IV 1618, Болонья — 28.XII 1663, там же) — італійський фізик і астроном. Викладав філософію і математику в Болонській єзуїтській колегії. У творі «Фізична наука про світло, кольори і веселку» (1665, посмертно) описав відкрите ним явище *дифракції* світла. Уявлення Г. про світло містили зародки хвильової теорії світла. Спільно з єзуїтом Дж.-Б. Річчолі склав карту Місяця. Запроваджені ними назви ділянок місячної поверхні збереглися й досі. Г. був противником *геліоцентричної системи світу*, брав участь у складанні трактату Річчолі, направленого проти М. *Коперника*.

ГРІМА́ЛЬДІ — група печер поблизу італ. м. Вентімільї на березі Середземного м. біля франко-італ. кордону. В одній з печер 1901 було відкрито подвійне поховання (стара жінка і юнак) пізнього *палеоліту*. Деякі особливості в побудові черепа і кістяка дали підставу першим дослідникам помилково віднести цих людей до особливої протонегроїдної «раси Грімальді». Дослідження 1962 показали, що вони належать до типу *кроманьйонців*.

ГРІМА́У ГАРСІ́А (Grimau García) Хуліан (18.II 1911, Мадрід — 20.IV 1963, там же) — діяч іспан. робітн. руху. Член Компартії Іспанії (КПІ) з 1936. За фахом — робітник-друкар. У 1936—39 в рядах респ. армії боровся проти фашизму. Після падіння республіки 1940—47 вів революц. роботу серед іспан. емігрантів на Кубі і в Домініканській Республіці. З 1954 — член ЦК КПІ. В 1958 нелегально повернувся на батьківщину, брав участь у боротьбі проти франкістської диктатури. В листопаді 1962 заарештований і страчений.

ГРІММ (Grimm) брати Якоб (4.I 1785, Ганау — 20.IX 1863, Берлін) і Вільгельм (24.II 1786, Ганау — 16.XII 1859, Берлін) — німецькі філологи. Академіки Прусської АН (з 1841). Професори Геттінгенського, потім Берлін. (з 1841) ун-тів. Близькі до нім. романтиків. У дослідженнях спирались на порівняльний метод. Засновники *міфологічної школи* в фольклористиці. Видали «Дитячі й родинні казки» (т. 1—2, 1812—14), «Німецькі легенди» (т. 1—2, 1816—18), які ввійшли в скарбницю світової л-ри. Якоб Г. працями «Німецька граматика» (т. 1—4, 1819—37), «Історія німецької мови» (т. 1—2, 1848) заклав основи германського порівняльно-істор. мовознавства. Портрети с. 172.

Тв.: Die Kinder- und Hausmärchen. Bd.1—4. Berlin, 1956; Укр. перекл. —Казки. К., 1976; Рос. перекл.— Сказки. М., 1978.

ГРІММЕЛЬСГАУЗЕН (Grimmelshausen) Ганс-Якоб-Крістоф фон (бл. 1621, Гельнгаузен, Гессен — 17.VIII 1676, Ренхен) — німецький письменник. Автор сатиричного роману «Сімпліціссімус» (1669), у якому висловлено нар. протест проти війни і соціальної несправедливості. Цикл романів «Волоцюжка Кураж», «Шпрінгінсфельд» (обидва — 1670) і «Дивовижне пташине гніздо» (1672), пов'язаних завдяки спільному головному героєві з «Сімпліціссімусом».

Тв.: Рос. перекл.— Симплициссимус. М., 1976.

ГРІН (Greene) Грем (Грехем; н. 2.X 1904, Беркгемстед) — англійський письменник. Літ. діяльність почав у 20-х рр. як журналіст. Жив у Мексиці, Зх. Африці, В'єтнамі. В 1957 і 1960 відвідав СРСР. У романах «Це поле бою» (1934), «Влада і слава» (1940), «Суть справи» (1948), п'єсах «Кімната для живих» (1952), «Оранжерея» (1957) та інших ставить морально-психологічні проблеми особистості, що живе в капіталістичному суспільстві. Романи «Тихий американець» (1955), «Наш резидент у Гавані» (1958), «Комедіанти» (1966), «Почесний консул» (1973) — антиколоніалістського спрямування. Криза в світогляді Г. негативно позначилась на окремих творах кінця 60-х рр., зокрема на романі «Подорож з тіткою» (1969). У 1971 видав автобіографію «Таке життя».

Тв.: Укр. перекл.— Хто третій? К., 1960; Комедіанти. К., 1969; Тихий американець.— Наш резидент у Гавані. К., 1971; Рос. перекл.— Наш человек в Гаване.— Тихий американец. М., 1959; Путешествие без карты. М., 1961; Поездка за город. М., 1967. *В. П. Березинський.*

ГРІН (Green) Джон-Річард (12.XII 1837, Оксфорд — 7.III 1883, Ментона) — англійський історик ліберального напряму. Гол. твори — «Коротка історія англійського народу» (1874; рос. перекл.— 1897—1900) та «Історія англійського народу» (т. 1—4, 1877—80; рос. перекл. — 1891—92).

ГРІН (Green) Джордж (14.VII 1793, Снейнтон, поблизу Ноттінгема — 31.III 1841, там же) — англійський математик. Запровадив у матем. фізику поняття *потенціалу*, розвинув теорію *електрики* і *магнетизму*, встановив співвідношення між інтегралами по об'єму і поверхні, яка його обмежує (див. *Гріна формули*), виконав важливу роботу з питань *відбиття світла* і *заломлення світла* в кристалічних середовищах і вивів осн. рівняння теорії *пружності*. Його ім'ям названо т. з. функцію поширення у теор. фізиці (див. *Гріна функція*).

ГРІН (справж. прізв.— Гріневський) Олександр Степанович [11 (23).VIII 1880, м. Слободський, тепер Кіровської обл. — 8.VII 1932, Старий Крим] — російський рад. письменник. З 1924 жив у Криму (в Севастополі, Феодосії). Друкуватися почав 1906. Автор романтичних творів — «Червоні вітрила» (1923; однойменні балет, 1942, і фільм, 1961), «Гладіатори» (1925), «Та, що біжить по хвилях» (1928, однойменний фільм, 1967). В 1970 в Феодосії відкрито літ.-меморіальний музей Гріна. Портрет с. 173.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1965; Укр. перекл.—Скарби африканських гір. Х.—К., 1930; Червоні вітрила. К., 1959.

ГРІНА ФОРМУЛИ — формули, що пов'язують між собою інтеграли різних типів. Найпростішою є

$$\iint\limits_D \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y}\right) dxdy = \int\limits_L P dx + Q dy,$$

де L — границя плоскої області D. Ця формула траплялася в працях *Л. Ейлера*, дві інші вперше опублікував Дж. *Грін*:

$$\iiint\limits_D \left(\frac{du}{dx}\cdot\frac{dv}{dx} + \frac{du}{dy}\cdot\frac{dv}{dy} + \frac{du}{dz}\cdot\frac{dv}{dz}\right) dxdydz = \iint\limits_S v\frac{du}{dn}\,ds - \iiint\limits_D v\Delta u\,dxdydz$$

$$\iiint\limits_D (u\Delta v - v\Delta u)\,dxdydz = \iint\limits_S \left(u\frac{dv}{dn} - v\frac{du}{dn}\right) ds$$

М. С. Грушко.

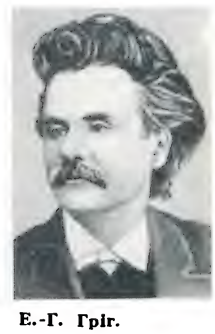

Е.-Г. Гріг.

Н. Гріг.

А. П. Грігуліс

В. Н. Гріднєв

Я. Грімм

В. Грімм

Н. Грігореску. Селянка з Мусчела. 1877. Національна галерея в Бухаресті.

Тут S — поверхня, що обмежує гривимірну область D, $\Delta = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}$ — оператор Лапласа, $\frac{\partial u}{\partial n}$ і $\frac{\partial v}{\partial n}$ — похідні за напрямом зовн. нормалі до S.

М. П. Слободенюк.

ГРІ́НА ФУ́НКЦІЯ, $G(x, x')$ — розв'язок лінійного диференціального рівняння в частинних похідних для неоднорідної задачі з точковим джерелом (див. *Рівняння математичної фізики*). Для такої самої задачі з розподіленим джерелом і густини $\rho(x)$ розв'язок виражається через Г. ф. інтегралом $\psi(x) = \int G(x, x')\ \rho(x')\ dx'$. Г. ф. описує поширення хвильового збурення, силового впливу і т. д. з точки x' у точку x, тому її наз. і функцією поширення. Метод Г. ф. застосовують у *квантовій теорії поля, статистичній фізиці* та ін. галузях теор. фізики. В квантовій теорії для наближених обчислень Г. ф. використовують *Фейнмана діаграми*. Названо за ім'ям Дж. *Гріна*, який першим розглянув її окремий випадок у своїх дослідженнях з теорії *потенціалу*.

Літ.: Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976; Морс Ф. М., Фешбах Г. Методы теоретической физики, т. 1. Пер. с англ. М., 1958; Каданов Л., Бейм Г. Квантовая статистическая механика. Пер. с англ. М., 1964.

П. І. Фомін, І. Р. Юхновський.

ГРІН-А́ЙЛЕНД — перший у світі підводний національний парк біля пн.-сх. узбережжя Австралії, в штаті Квінсленд. Міститься на о. Грін-Айленд, майже в центр. частині *Великого Бар'єрного рифу*. Створений 1967 для збереження мальовничих унікальних коралових заростей, коралових рифів, своєрідної флори й фауни коралових островів. Охороняються птахи (лірохвіст, райський птах, какаду, зимородок), а також іхтіофауна навколишніх морів (окуневі, вугрі, камбала, скати, парусники та ін. риби).

О. К. Ющенко.

ГРІ́НБЕРГ Олександр Абрамович [20.IV (2.V) 1898, Петербург — 16.VII 1966, Ленінград] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1958). В 1924 закінчив Ленінгр. ун-т. Учень Л. О. *Чугаєва*. З 1936 працював у Ленінгр. технологічному ін-ті. Осн. праці — з хімії платини і платинових металів. Досліджував окислювально-відновні та кислотно-основні властивості комплексних сполук. Один з перших застосував *атоми мічені* в хімії цих сполук. Держ. премія СРСР, 1946.

ГРІ́НВІЦЬКА АСТРОНОМІ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ — науково-дослідна установа Великобританії. Заснована 1675 у *Грінвічі*. В 1954 обсерваторію переведено в замок Герстмонсо за 70 км від Лондона. Через колишнє місце розташування обсерваторії проходить Грінвіцький меридіан. В Г. а. о. визначають положення зір, Сонця, планет, точний час, власні рухи й *паралакси* зір, обчислюють дані для Мор. астроном. щорічника.

ГРІ́НВІЧ — один з округів м. Лондона на правому березі Темзи. Понад 220 тис. ж. У Г. до 50-х рр. 20 ст. працювала *Грінвіцька астрономічна обсерваторія*. Нац. мор. музей.

ГРІНЧЕ́НКО Борис Дмитрович [літ. псевд.— Василь Чайченко, П. Вартовий, Б. Вільхівський та ін.; 27.XI (9.XII) 1863, хутір Вільховий Яр, що був на території тепер. Харківського р-ну Харків. обл.— 23.IV (6.V) 1910, Оспедалетті, Італія, похований у Києві] — український письменник, вчений і громад. діяч бурж.-ліберального напряму. Походив з дрібнопоміщицької родини. Навчався в реальному уч-щі в Харкові. З 1881 вчителював, працював у Черніг. земстві. Видавав популярні книжки для народу. З 1902 працював у Києві, 1906—09 був головою Київського товариства «Просвіта». Був одним з організаторів бурж. *Української радикальної партії* (УРП). З художніми творами виступив у 80-х рр. У кращих повістях і оповіданнях Г. реалістично відобразив тяжке життя сел. бідноти, класове розшарування села («Без хліба», 1884; «Хата», 1886; «Серед темної ночі», 1900; «Під тихими вербами», 1901), нестерпні умови праці на шахтах («Батько та дочка», «Панько», обидва — 1893), життя старої школи. В деяких драмах («Нахмарило», 1895—99; «На новий шлях», 1905) і повістях («Сонячний промінь», 1890; «На розпутті», 1891) ідеалізував просвітительську діяльність. Істор. темам присвятив п'єси «Степовий гість», «Серед бурі» (обидві — 1897) та ін. З поетичних творів Г. кращими є байки та ліричні вірші. Основні мотиви лірики [зб. «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (1895) та ін.] — недоля рідного краю, тяжке життя сел. бідноти. Перекладав твори О. Пушкіна, Г. Гейне, Ф. Шіллера, В. Гюго та ін. Г. належать цінні етнографічні дослідження і збірки нар. творчості («Пісні та думи», 1895; «Думи козарські», 1897). Впорядкував і видав «Словарь української мови» (т. 1—4. К., 1907—09). Г.— автор першої книги для читання в школі укр. мовою «Рідне слово», «Української граматики» та ін. підручників. Суспільно-політичні погляди Г. суперечливі. Для нього характерна еволюція від ліберального народництва до бурж. радикалізму. Г. перебільшував значення освітньої діяльності, нац. проблему вважав головною проблемою в сусп. житті. Ці хибні погляди виявились у деяких публіцистичних статтях і худож. творах, особливо в «Листах з України Наддніпрянської» (1892—93). На обмеженість світогляду Г. вказували, зокрема, П. Грабовський, І. Франко, Леся Українка.

Тв.: Твори, т. 1—10. Х., 1928—30; Твори, т. 1—2. К., 1963; Словарь української мови, т. 1—4. К., 1958—59; Рос. перекл.— В тёмную ночь. — Под тихими вербами. М., 1961.
Літ.: Білецький О. І. Борис Грінченко. В кн.: Білецький О. І. Письменник і епоха. К., 1963; Пільгук І. І. Поетична творчість Бориса Грінченка. В кн.: Грінченко Б. Поезії. К., 1965.

І. І. Пільгук.

ГРІНЧЕ́НКО Марія Миколаївна (літ. псевд.— М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко та ін.; 1863, м. Богодухів, тепер Харків. обл.— 15.VII 1928, Київ) — українська письменниця. Дружина Б. Д. *Грінченка*. За освітою — педагог. Уперше виступила з віршами 1891. Авторка прозових творів (зб. оповідань «Під землею», 1897; «Чередник і дівчина», 1905; повість «В шахтах», вид. рос. мовою в Москві 1911), спогадів про І. Нечуя-Левицького, В. Самійленка, науково-популярних брошур. Перекладала укр. мовою твори І. Тургенєва, Д. Маміна-Сибіряка, Л. Толстого, Г. Ібсена, А. Доде та ін. Багато працювала над упорядкуванням «Словаря української мови», укладеного Б. Грінченком.

ГРІ́НЧЕНКО Микола Олексійович [22.IV (4.V) 1888, Київ — 27.XI 1942, Уфа] — український рад. музикознавець, фольклорист, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1941). В 1912 закінчив Київ. муз. уч-ще, 1920 — ун-т у Кам'янці-Подільському. В 1925—34 — викладач (згодом професор) історії музики і нар. творчості Київ. муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка (1925—28 — ректор), 1934—37 — професор Київ. консерваторії. З 1938 працював в Ін-ті укр. фольклору АН УРСР, в 1942 — директор. Наукові праці: «Історія української музики», «Українська народна інструментальна музика», «Шевченко і музика», «Українські народні думи», розвідки, присвячені творчості М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, Я. Степового та ін.

Тв.: Вибране. К., 1959.

М. М. Гордійчук.

ГРІ́НЧЕНКО Олександр Маркович [н. 10(23).VI 1904, с. Довгеньке, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.] — український рад. учений-грунтознавець, засл. діяч науки УРСР (з 1964). В 1926 закінчив Уманський с.-г. ін-т. З 1926 до 1929 — наук. співробітник Уманської с.-г. дослідної станції. У 1929 почав працювати в Харків. с.-г. ін-ті; з 1959 до 1969 — ректор цього ін-ту, з 1969 там же — зав. кафедрою грунтознавства. Г. розробив теор. основи й практичні заходи по окультуренню й підвищенню родючості солонцевих і підзолистих (кислих) грунтів Лісостепу й Полісся УРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами та медалями.

А. Ф. Яровенко.

ГРІ́ШПУН Ізакій Абрамович [н. 9(22).XII 1912, Одеса] — рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. В 1934 закінчив Харків. студію сценічного мистецтва. Працював (1934—47) режисером Харків. (з 1944 — Львів.) театру юного глядача, 1947—61 — Львів. (переведеного 1954 до Одеси) театру муз. комедії, 1961—64 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова; з 1965— в театрах Ленінграда. Поставив спектаклі: «За двома зайцями» Старицького, «Вільний вітер» І. Дунаєвського, «Тригрошова опера» Брехта та ін.

ГРІНЬЯ́Р (Grignard) Франсуа-Огюст-Віктор (6.V 1871, Шербур — 13.XII 1935, Ліон) — франц.

хімік-органік. Член франц. Академії наук (з 1926). Разом зі своїм учителем Ф. Барб'є вперше 1900 добув мішані галогенмагнійорганічні сполуки, які застосував для синтезу багатьох класів органічних сполук (див. *Гріньяра реакція*). Досліджував хімію *терпенів*, алюмінійорганічних сполук, каталітичне гідрування, отруйні речовини. Багато уваги приділяв розробці номенклатури органічних сполук. Нобелівська премія, 1912. Портрет с. 174.

ГРІНЬЯРА РЕАКЦІЯ — загальний метод синтезу різноманітних органічних сполук за допомогою реактивів Гріньяра — алкіл- або арилмагнійгалогенідів типу RMgX (R — вуглеводневий радикал, X — галоген). При взаємодії RMgX з CO_2 утворюються солі карбонових к-т:

$RMgX + CO_2 \rightarrow R — COOMgX$;

з кетонами — третинні спирти:

$RMgX + CH_3COCH_3 \rightarrow$

$(CH_3)_2C(OH)R$ тощо. Відкрив реакцію 1900 Ф.-О.-В. *Гріньяр*.

ГРІО́ТИ, морелі — група сортів *вишні* з темно-червоними, майже чорними, кислуватими плодами і темним соком плодів. Г. переробляють на вино, варення і споживають свіжими. До Г. належать такі сорти вишні: Гріот український, Любська, Гріот остгеймський, Лотівка розложиста, Подбєльський, Анадольська, Гріот Лігеля та ін.

ГРІ́РСОН Джон (н. 26.IV 1898, Дінстон) — англійський кінорежисер. Закінчив ун-ти в Глазго і Чікаго. Перший фільм — «Рибальські судна» (1929) поклав початок школі англ. документального кіно. В 1937 Г. заснував кіноцентр, що об'єднав режисерів-документалістів. Ін. фільми Г.: «Індустріальна Британія» (1933, разом з Р. Флаерті), «Нічна пошта» (1936), «Північне море» (1938). З 50-х рр. виступав як продюсер.

ГРІ́ССОМ (Grissom) Вірджіл (3.IV 1926, Мітчелл, штат Індіана — 27.I 1967, полігон на мисі Кеннеді, тепер мис Канаверал) — астронавт США, полковник. Закінчив 1950 ун-т Пердью в м. Лафейетт (шт. Індіана), 1955 — Технологічний ін-т ВПС. У групі астронавтів з 1959. В 1961 здійснив суборбітальний політ за програмою «Меркурій», 1965 разом з Дж. *Янгом* — політ на космічному кораблі «Джеміні-3». В польоті вперше в США здійснено зміни параметрів орбіти. Загинув з Е. *Уайтом* і Р. *Чаффі* під час наземних випробувань першого корабля «Аполлон». Портрет с. 174.

ГРІ́ФФІТ (Griffith) Дейвід-Уорк (22.I 1875, Ла-Грейндж — 23.VIII 1948, Голлівуд) — американський кінорежисер. Діяльність у кіно почав 1907 на кіностудіях Нью-Йорка; з 1913 — в Голлівуді. Як постійний і осмислений прийом вперше застосував паралельний монтаж і великий план, перебудував техніку кінознімання. Творчість Г. ідейно суперечлива: фільм «Народження нації» (1915) пройнятий расистськими тенденціями, стрічка «Серця світу» (1918) стверджує єдність білих і негрів. Найзначніший кінотвір «Нетерпимість» (1916), що порушує моральні й етичні проблеми. Ін. фільми: «Зламані пагінці» (1919), «Шлях на Схід» (1920), «Сирітки бурі» (1922). В 1931 залишив кіно.

ГРІХ — релігійна морально-етична категорія, в якій виражається заборона віруючим порушувати встановлені церквою норми поведінки. Переносно — непорядний, недозволений, недобрий вартий осуду вчинок, якась помилка, недогляд.

ГРІШ, грош — старовинна монета, поширена в багатьох країнах Європи, зокрема на території України. З'явився в 12 ст., замінивши знецінений *денарій*. Спочатку Г.— срібна монета великого розміру. В 14—15 ст. на Русі в обмеженому вжитку були срібні празькі Г., а також польські й литовські. В 16—18 ст. польс. і лит. Г. в значній кількості були в обігу на Україні і в Білорусії. В 1654 Г. почали карбувати і в Росії. З часом Г. був перетворений на дрібну розмінну монету. В 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в Росії, в т. ч. й на Україні, Г.— монета вартістю 2, пізніше — 1/2 копійки.

ГРІШАШВІ́ЛІ (справж. прізв.— Мамулаїшвілі) Йосиф Григорович [12 (24).IV 1889, Тбілісі — 3.VIII 1965, там же] — грузинський рад. поет і літературознавець, нар. поет Грузії (з 1959), акад. АН Груз. РСР (з 1946). Друкуватися почав 1904. У творах «Прощання з старим Тбілісі» (1925), «Батьківщині» (1938) та ін. відображував духовний світ рад. людини. Поезії «Батьківщина і перемога» (1941), «Ленінграду» (1943) пройняті патріотизмом, вірою в перемогу над фашизмом. Соціалістичній Грузії присвячені вірші «Світло» (1947), «Нагорода» та ін. Перекладач творів рос., укр., вірм. поетів. Автор досліджень з історії грузинсько-російсько-українських літ. зв'язків, статей про Т. Шевченка. Держ. премія СРСР, 1950. Портрет с. 175.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу, т. 2. К., 1961; [Вірші]. В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Рос. перекл.— Лирика. Тбилиси, 1959; Стихи. М., 1967.

ГРІШКЯ́ВІЧУС Пятрас Пятрович (н. 19.VII 1924, с. Кряунай, тепер Рокішкського р-ну Лит. РСР) — партійний діяч Лит. РСР. Член КПРС з 1945. Н. в сім'ї службовця. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1958). Учасник Великої Вітчизн. війни (1942—43 — в Рад. Армії, 1943—44 — в партизан. загоні ім. Жемайте на окупованій фашистами тер. Литви). З 1944 — на журналіст. роботі. В 1948—50, 1964—71 працював в апараті ЦК КП Литви. В 1950—51 — відповідальний редактор респ. газ. «Вальстечю лайкраштіс» («Селянська газета»), 1951—53 — редактор Вільнюської газети «Раудоної жвайгжде» («Червона зірка»). В 1953—55 — заст. редактора респ. газ. «Тіеса» («Правда»). В 1955—64 — секретар, другий секретар, 1971—74 — перший секретар Вільнюського міськкому КП Литви. З лютого 1974 — перший секретар ЦК КП Литви. Член ЦК КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 175.

ГРО (Gros) Антуан (16.III 1771, Париж — 26.VI 1835, там же) — французький живописець. З 1785 навчався в Парижі — у Ж.-Л. *Давіда* та Королівській академії живопису і скульптури (1787). У батальних полотнах та в парадних портретах відтворив походи Наполеона («Бонапарт на Аркольському мосту», 1797—98; «Битва при Назареті», 1801; «Наполеон у госпіталі чумних у Яффі», 1803—04; «Битва при Ейлау», 1808; «Полковник Ф. Фурньє-Сарловез», 1812). Твори Г. мали значний вплив на Е. *Делакруа* і Т. *Жеріко*. Картини Г. зберігаються в *Луврі*. Іл. с. 176.

ГРОБНИ́ЦЯ — архітектурна споруда, *саркофаг* для поховання померлих, увічнення їхньої пам'яті, прославлення діяльності. Такими є давньоєгип. *піраміди*, підземні склепи з надземною спорудою у вигляді будинку — *мастаби*, підземні склепи-Г. (склеп Деметри в Керчі, 4 ст.), наземні Г.— *мавзолеї* (*Галікарнас*, де поховано царя Карії Мавсола— звідси і назва — мавзолей, 3 ст. до н. е.), скельні Г. в Індії, Передній Азії та Етрурії. Найдавніші також Г., що складалися з поховальної камери з саркофагом, коридору — дромосу й насипної могили (Г. Атрея в Мікенах, 14 ст. до н. е., *Царський курган* у Керчі, 4 ст. до н. е.), а також скіфські могили з дерев'яними домовинами (*Товста могила* на Дніпропетровщині, 4 ст.). Християнські Г. влаштовувалися в підземних приміщеннях — катакомбах (див. також *Печери Київські*), згодом у невеликих храмах (каплиця над могилою дружини Данила Галицького, тепер церква Василія у Володимирі-Волинському, кін. 13 — поч. 14 ст.). Мусульманські Г.— великі, багато оздоблені споруди (Г.-мавзолеї Саманідів у Бухарі, 9—10 ст.; *Гур-Емір* у Самарканді, 15 ст., *Тадж-Махал* в Індії, 1630—52). Кам'яні Г.-саркофаги іноді вміщувались у спеціальному приміщенні в храмах (саркофаг *Ярослава Мудрого* в Софійському соборі в Києві); їх оздоблювали орнаментальним або сюжетним різьбленням. Відомі також каплиці-Г. з скульптурними *надгробками*. Унікальною архітектурною спорудою нашого часу є *Мавзолей В. І. Леніна* в Москві. Іл. с. 176.

Г. Н. Логвин.

ГРОДЗИ́НСЬКИЙ Моріц Маркович [14 (26).I 1887, поблизу м. Бердянська, тепер Запоріз. обл.— 22.XI 1962, Харків] — український рад. юрист, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту (1910). З 1920 — на викладацькій роботі, професор Харків. юрид. ін-ту. Автор наук. праць із кримінального права й процесу, більшість яких присвячена проблемам теорії доказів і перегляду вироків.

Тв.: Обвиняемый, его обязанности и права в процессе. М., 1926; Докази в радянському кримінальному процесі, ч. 1. Х., 1933; Улики в советском уголовном процессе. М., 1945; Кассационное и надзорное производство в советском уголовном процессе. М., 1953.

Р. І. Гричук.

ГРОДЗИ́НСЬКИЙ Олександр Олександрович [29.V (10.VI) 1891,

О. С. Грін.

О. А. Грінберг.

Б. Д. Грінченко.

М. О. Грінченко.

Ф.-О.-В Гріньяр.

В. Гріссом.

с. Думанці, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.— 26.II 1973, Київ] — український рад. співак (бас) і педагог-вокаліст, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). У 1918—22 навчався в Київ. консерваторії. В 1925—54 — соліст Київ. (в 1935—36—Дніпроп.) театру опери та балету; в 1949—71 — викладач Київ. консерваторії. Серед учнів Г.— нар. артисти СРСР М. *Кондратюк* та А. *Мокренко*, нар. арт. УРСР М. *Полуденний* та ін.

ГРОДЗІ́НСЬКИЙ Андрій Михайлович (н. 3. XII 1926, м. Біла Церква Київ. обл.) — український рад. ботанік, фізіолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1952. Закінчив Білоцерк. с.-г. ін-т (1954). Директор Ботанічного саду АН УРСР (з 1965), академік-секретар Відділення загальної біології АН УРСР (з 1974). Очолив в СРСР наук. напрям по вивченню хім. взаємодії рослин (*алелопатії*). Праці в галузі *інтродукції* і *акліматизації* рослин. Премія АН УРСР ім. М. Г. Холодного, 1977.

ГРОДЗІ́НСЬКИЙ Дмитро Михайлович (н. 5.VIII 1929, м. Біла Церква Київ. обл.) — український рад. фізіолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Брат. А. М. *Гродзінського*. Член КПРС з 1975. Закінчив Білоцерківський с.-г. ін-т (1952) та Моск. ун-т (1954). З 1955 працює в системі АН УРСР; з 1974 — директор Ін-ту фізіології рослин АН УРСР. Дослідження в галузі фізіології, біохімії, біофізики та радіобіології рослин. Створив теорію надійності рослинного організму. Праці Г. присвячені з'ясуванню ролі природної радіоактивності в житті рослин, розробці питань захисту рослин від променевого ураження, застосуванню *мічених атомів методу* у фізіології та біохімії рослин для вивчення процесів *фотосинтезу* тощо.

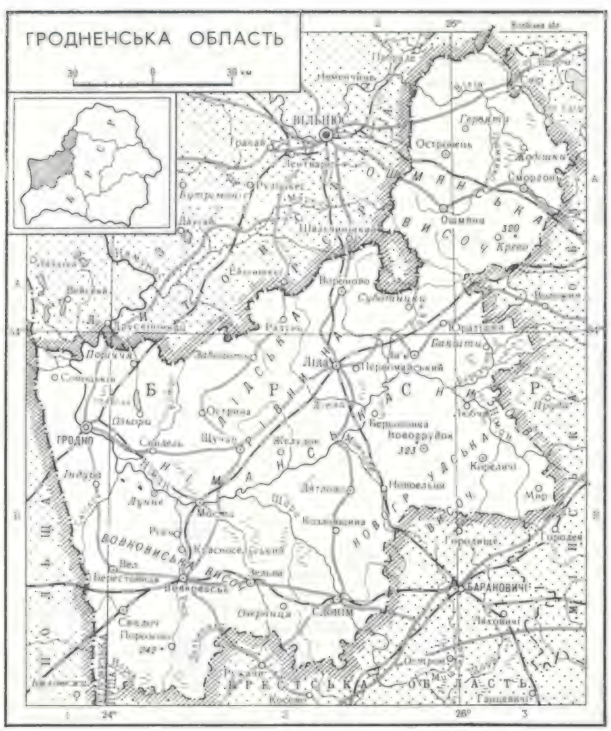

ГРО́ДІВКА — селище міського типу Красноармійського р-ну Донецької обл. УРСР, на р. Казенному Торці (бас. Дону), за 5 км від залізничної ст. Гродівка. 3,7 тис. ж. (1978). Цегельний з-д. Середня школа, мед. амбулаторія. Будинок культури. Засн. у 70-х рр. 18 ст.

ГРО́ДНЕНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі БРСР. Розташована в зх. частині республіки. Утворена 20. IX 1944. Пл. 25 тис. км². Нас. 1131 тис. чол. (1979, перепис), осн. нас. —білоруси, живуть також росіяни, українці, поляки та ін.; міськ. нас.—44%. Поділяється на 17 районів, має 10 міст і 22 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Гродно*.

Поверхня Г. о. рівнинна, центр. частина зайнята Німанською низиною, її оточують Ошмянська, Гродненська, Вовковиська, Новогрудська височини. На Пн.— Лідська рівнина. Корисні копалини: торф, крейда, мергель, вапняки, глини, піски. Клімат помірно континентальний. Середня т-ра січня —4,5, —6,5°, липня +17, +18°. Опадів 550—650 мм на рік. Гол. ріка — *Німан* з притоками *Березиною*, Щарою, *Россю* та ін. Найбільше озеро — Біле. Грунти переважно дерново-підзолисті, в зниженнях — торфово-болотні; подекуди — родючі перегнійно-карбонатні грунти. Бл. 32% тер. області зайнято лісами (гол. чином сосна, ялина, береза, вільха, осика, дуб), бл. 20% — болотами та заболоченими землями. В межах області — частина *Біловезької Пущі*.

Нар. г-во області спеціалізується на виробн. буд. матеріалів, мінеральних добрив, с.-г. машин, картону, фанери, взуття та харч. продуктів. Енергетика базується на місцевому торфі, довізному вугіллі, природному газі з України, нафтопродуктах з Новополоцька. В 1970 збудовано Гродненську ТЕЦ-2. За роки Рад. влади створено маш.-буд. та металообр. пром-сть (виробн. с.-г. машин, автозапасних частин та автом. агрегатів, ливарного устаткування, електровиробів та ін.). Серед галузей пром-сті буд. матеріалів виділяються цементна, а також виробн. залізобетону, великих блоків та панелей, цегли, вапна. Розвивається хім. пром-сть (азотні добрива, капролактам, лаки та фарби). Харч. пром-сть представлена м'ясною, маслосироробною, молочною, спиртовою, крохмале-патоковою, цукровою та ін. галузями; легка — шкіряно-взут., швейною, вовняною, бавовняною та лляною. На місцевій сировині працює деревообр. (лісопильна, виробн. меблів, фанери, картону, паперу) пром-сть. Гол. пром. центри: Гродно, *Ліда*, Вовковиськ, Слонім. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (жито, ячмінь, пшениця, овес) і тех. (цукр. буряки, льон) культур. Вирощують і картоплю та кормові культури. Значні площі осушені й використовуються в землеробстві. У тваринництві провідну роль відіграє скотарство молочно-м'ясного напряму та свинарство. Гол. з-ці: Молодечно—Ліда—Мости—Гродно; Вільнюс—Ліда—Новоєльня—Барановичі та ін. Автомоб. сполучення (Гродно—Вільнюс та ін.). Судноплавство по р. Німану. В Г. о.—ун-т, мед. та с.-г. ін-ти (Гродно), 18 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, 8 музеїв.

ГРО́ДНЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти БРСР. Засн. 1978 на базі пед. ін-ту. Має 5 ф-тів: матем., фіз., філол., істор., юрид. Є заочне й підготовче відділення, аспірантура. В 1978/79 навч. р. в ун-ті налічувалося 3488 студентів, зокрема 1922 — на денному відділенні. Працюють 14 навч. і н.-д. лабораторій, навч. майстерні. В б-ці — 400 тис. одиниць зберігання. Ун-т видає тематичні збірники наук. праць *С. А. Габрусевич.*

ГРО́ДНО — місто, обласний та районний центр БРСР. Розташоване на берегах р. Німану. Вузол залізничних і шосейних шляхів. Пристань на р. Німані. 195 тис. ж. (1979). Вперше згадується в літописі під 1128 як місто Городень. Із 40-х рр. 13 ст. Г.— у складі *Великого князівства Литовського*, з 1569 — шляхет. Польщі. Після 3-го поділу Польщі (1795) возз'єднано з Росією. З 1801 — губернське місто. Г.— центр сел. повстання 1863—64 в Білорусії під керівництвом К. С. *Калиновського*. У 1899 відбувся перший великий страйк робітників. Під час революції 1905—07 виступами трудящих керувала військ.-революц. орг-ція РСДРП (створена 1902). Рад. владу встановлено в липні 1920. З жовтня 1920 до вересня 1939 Г.— під владою бурж.-поміщицької Польщі. В Г. діяли міські і окружні к-ти Комуністич. партії Зх. Білорусії (КПЗБ) і Комуністич. спілки молоді Зх. Білорусії (КСМЗБ). У 1926—38 працювала підпільна друкарня КПЗБ. В 1939 Г. в складі Зх. Білорусії возз'єднано з БРСР. Під час окупації Г. нім.-фашист. загарбниками (25.VI 1941 — 16.VII 1944) в місті діяли 2 підпільні орг-ції. З 1944 Г.— обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978)

Провідні галузі пром-сті — машинобудування і металообробка (з-ди: карданних валів, автомоб. агрегатів, торговельного машинобудування, побутових електронагрівальних приладів) та хім. (виробниче об'єднання «Азот», з-д синтетичного волокна). Підприємства легкої (тонкосуконний та прядильно-нитковий комбінати, швейна і взут. ф-ки, шкірзавод) і харч. пром-сті. Меблева ф-ка, виробн. буд. матеріалів. Ун-т, мед та с.-г. інститути, 8 серед. спец навч. закладів; драм. театр історико-археологічний музей, зоопарк. Серед архіт. пам'яток Г.: Борисоглібська церква (12 ст., іл. див на окрем. арк., т. 1, с. 528—529); ансамблі численних бароккових монастирів і костьолів (костьол і монастир бернардинців, 1595—1618); палаци — Стефана Баторія на Замковій горі (після 1579) та Новий

замок (серед. 18 ст., арх. Й. Кріштіан, Ф. Кнебель).

ГРО́ЗА (Groza) Александер-Кароль (30.VI 1807, с. Закриничча, тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.— 3.XI 1875, с. Халаїмгородок, тепер с. Городківка Андрушівського р-ну Житомир. обл.) — польський поет і драматург, представник *«української школи» в польській літературі* . В 1838—42 редагував і видавав у Вільні польс. календар «Русалка», в якому висвітлював і життя на Україні. Автор творів на укр. тематику — поем «Канівський староста» (1836), «Сорока» (1838), «Про вмерлі душі» (1848), «Мартин» (1849), «Заклад» (1855), «Смецінський» (1855—60), драми «Грищь» (1858) тощо.

Р. Я. Пилипчук.

ГРО́ЗА (Groza) Петру (7.XII 1884, Бечія, повіт Хунедоара — 7.I 1958, Бухарест) — румунський державний і політ. діяч. Доктор права. В 1921—22 і 1926—27 обіймав міністерські посади. В 1927 порвав з реакційною Нар. партією. В 1933 заснував і очолив демократичну сел. орг-цію «Фронт землеробів». За антифашист. діяльність 1943—44 був ув'язнений. Після повалення військ.-фашист. диктатури в Румунії (серпень 1944) — заступник прем'єр-міністра (листопад 1944 — лютий 1945) в коаліційних урядах. З травня 1945 очолив уряд концентрації демократичних сил. У 1947—52 — голова Ради Міністрів РНР. З 1952 — голова Президії Великих нац. зборів РНР Портрет с. 176.

ГРО́ЗА (Groza) Сильвестер-Венжик (7.I 1793, м. Меджибіж, тепер смт Хмельн. обл.— 4.VIII 1849, с. Безіменне, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.) — польський письменник, представник *«української школи» в польській літературі*. Брат А.-К. *Грози*. В книгах «Поезії» (т. 1—2, 1836), «Подільсько-українські повісті, взяті з дійсних образів» (т. 1—2, 1842) та в опублікованих у періодичних виданнях повістях «Банкрутство» (1843), «Попрядки українки» (1844), в нарисі «Купайло» (1842) змалював життя і побут укр. народу.

Р. Я. Пилипчук

ГРО́ЗА — атмосферне явище, полягає у виникненні електричних розрядів між хмарами або хмарою і поверхнею Землі. Часто супроводиться зливами, градом, сильним вітром. Найбільше Г.— у тропічних країнах. На Пн. СРСР Г. бувають рідко (в Карелії — бл. 9 на рік), на Пд.— до 20—30. На Україні пересічна кількість днів з Г.— 25—30 на рік. Див. також *Електричні явища* в атмосфері.

ГРО́ЗІН Борис Дмитрович [4 (16). X 1898, Київ — 22.X 1962, там же] — український рад. вчений-металознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1924. Закінчив (1930) Київ. політех. ін-т. Працював в Укр. н.-д. ін-ті хім. машинобудування і металообробки, з 1935 — в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР. Г. запропонував метод дослідження мех. властивостей загартованої сталі та ін. високоміцних і водночас крихких матеріалів у спец. умовах складного напруженого стану; розробляв способи підвищення довговічності деталей машин; розробив комплексний метод вивчення поверхнево-активних шарів металу. Один з перших застосував радіоактивні ізотопи для вивчення зношування деталей машин. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Износ металлов. К., 1951; Повышение эксплуатационной надёжности деталей машин. М.—К., 1960 [у співавт.].

ГРО́ЗНЕНСЬКИЙ НАФТОНО́СНИЙ РАЙО́Н — група родовищ нафти в передгір'ях Пн. Кавказу, в межах Чечено-Інгушської АРСР, частково Пн.-Осетинської АРСР і Кабардино-Балкарської АРСР. Пл. 19,5 тис. км². В тектонічному відношенні Г. н. р. пов'язаний з Терсько-Каспійським передовим прогином, що складається з товщ гірських порід мезозойського і кайнозойського віку потужністю до 12 км. Поклади нафти — у відкладах юрського, крейдового, палеогенового і неогенового віку. Осн. родовища: Старогрозненське, Малгобек-Вознесенське, Октябрське, Брагунське. Нафтові поклади пластові, склепінні і пластово-масивні з водонапірним і пружно-водонапірним режимами. Нафта метаново-нафгенова, малосірчиста. Пром. видобування нафти почалося 1893. Нафта Г. н. р. надходить на Грозненський нафтопереробний завод, частково експортується.

В. І. Коновалов.

ГРО́ЗНИЙ (Hrozný) Бедржих (6. V 1879, Лиса на Лабі — 12.XII 1952, Прага) — чеський сходознавець, академік Чехословацької АН (з 1952), професор Празького ун-ту (з 1919). Засновник хеттології. Перший 1915 дешифрував найдавніші хеттські написи й довів, що *хеттська мова* належить до індоєвроп. сім'ї мов. Досліджував і *хеттську ієрогліфічну мову* та її писемні пам'ятки. Видав у власному перекладі багато хеттських пам'яток, займався й питаннями ассірології та історії Передньої Азії. Осн. праці: «Хеттська мова...» (1916), «Хеттські ієрогліфічні написи...» (т. 1—3, 1933—37).

ГРО́ЗНИЙ Іван — прізвисько першого російського царя *Івана IV*.

ГРО́ЗНИЙ — столиця Чечено-Інгушської АРСР, на р. Сунжі (прит. Тереку). Залізнична станція, вузол шосейних шляхів. 375 тис. ж. (1979). Виник 1818 як рос. фортеця Грозна. З 1869 — місто з сучас. назвою. Після прокладення через Г. залізниці (1893) місто швидко розвивалося як один з центрів нафт. пром-сті. Робітники Г. брали активну участь у революції 1905—07. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1929 Г.— центр Чеченської (з 1934 — Чечено-Інгушської) а. о., з 1936 — Чечено-Інгушської АРСР (1944—57 — обл. центр). Г. нагороджено орденом Червоного Прапора (1924).

Г.— центр нафтової і нафтопереробної пром-сті Пн. Кавказу. Розвинуті також електроенергетична, нафтохім. (виробн. поліетилену, синтетичного спирту та ін.) і маш.-буд. пром-сть. Харч. галузь представлена вино-коньячним, молочним комбінатами; консервним, маслоробним та пивоварним з-дами. Швейна і взуттєва ф-ки, виробн. буд. матеріалів, деревообробка. Газопроводи: Ставрополь — Г., Вознесенська — Г., Карабулак — Г., ряд нафтопроводів. У Г.— університет, нафтовий ін-т, 9 серед. спец. навч. закладів, 2 драм. театри, театр ляльок, філармонія, цирк. Музеї: краєзнавчий, образотворчого мистецтва.

ГРОЗОЗА́ХИСТ, блискавкозахист — захист промислових і цивільних об'єктів від пошкоджень блискавкою. Для захисту від грозових розрядів застосовують стрижньові та тросові блискавковідводи. Стрижньовий блискавковідвід являє собою металевий стрижень, електрично з'єднаний із заземлюючим пристроєм (див. *Заземлення* електричне) і розміщений біля об'єкта або над ним. Тросовий блискавковідвід — заземлений сталевий трос, яким захищають протяжні об'єкти, гол. чин. високовольтні *повітряні лінії електропередачі*, від ударів блискавки. Його підвішують над струмоведучими проводами і заземлюють. Для захисту електр. устаткування, з'єднаного з проводами повітряної електр. лінії, від грозових *перенапруг* використовують *розрядники*.

І. Б. Дедеркало.

Й. Г. Грішашвілі

П. П. Грішкявічус

ГРО́ЗОС (Γκρόζος) Апостолос (н. 12.VI 1892, Комотіні, Фракія) — діяч робітничого і комуністичного руху Греції. За фахом робітник-тютюнник. Член компартії Греції (КПГ) з 1920. В 1937—43 перебував в ув'язненні й засланні. Учасник *Руху Опору* (1944—45). З 1945 — член ЦК КПГ. В 1946 обраний генеральним секретарем Загальногрецької федерації тютюнників і членом Нац. ради Заг. конфедерації праці Греції. В 1948—49 — на політ. роботі в Демократичній армії Греції. В 1953—56 — голова Центр. контрольної комісії КПГ. З 1956 — член Політбюро, в 1957—74 — голова ЦК КПГ; з 1974 — почесний голова КПГ. Нагороджений орденом Жовтневої Революції (1972).

ГРОМА́ДА, община — сільське адм.-тер. поземельне об'єднання на Україні та в Білорусії в дореволюц. період. У середні віки Г. наз. «копа», «купа». На зборах Г. розв'язувалися питання про переділи землі та суд. справи на основі звичаєвого права. У 15—18 ст. в зв'язку з посиленням закріпачення селянства і зростанням феод.-поміщицької сваволі Г. поступово втратила право самоврядування.

Грозний. В одному з районів міста.

П. Гроза.

А. Гро. Бонапарт на Аркольському мосту. Етюд. Близько 1797—98. Лувр. Париж.

Гробниця. Дромос Царського кургану біля Керчі. 4 ст. до н. е.

Після *селянської реформи 1861* діяльність Г. обмежувалася переважно розподілом та стягненням податків і повинностей.

«ГРОМА́ДА» — 1) Українські громадсько-політ. й наук.-літературні збірники. Видавалися в Женеві за ред. М. П. *Драгоманова*. Протягом 1878—82 вийшло 5 збірників. У «Передньому слові» до «Г.» Драгоманов висунув утопічно-народницькі й націоналістичні твердження. У збірниках уміщено праці переважно громад.-політ. і соціально-екон. змісту, насичені злободенним матеріалом з життя в Росії, на сх. і зх. укр. землях. У 3-му збірнику опубліковано повість Панаса Мирного «Лихі люди», у 4-му — праці Ф. К. Вовка та М. П. Драгоманова про Т. Г. Шевченка. 2) Журнал революц.-демократичного напряму, два номери якого вийшли в Женеві 1880 за редакцією М. П. Драгоманова, С. А. *Подолинського* і М. І. *Павлика*. Друкував огляди селянського і робітн. руху на Сх. Україні, в Галичині й у Зх. Європі, а також худож. твори.

ГРОМА́ДИ — організації укр. ліберально-бурж. інтелігенції в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. на Україні. Першу укр. Г. засновано в Києві 1859. В 1861 до її складу влилися учасники гуртка «хлопоманів» на чолі з В. Б. *Антоновичем*, Т. Р. *Рильським* та ін. Майже одночасно Г. виникли в Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та багатьох повітових містах. Хоч Г. відігравали деяку позитивну роль в укр. нац.-визвольному русі, вони були нездатні здійснити будь-які радикальні перетворення в соціальному і нац. питаннях. Ідеї громадівців відображено в журн. «*Основа*» (1861—62, Петербург). В кін. 60—70-х рр. гурток київ. інтелігентів, що іменувався «Старою громадою», видавав різну л-ру укр. мовою. В роботі Г. активну участь брав М. П. *Драгоманов*. Прихильники радикальніших методів боротьби в Київ. Г. в 70-х рр. утворили т. з. «Молоду громаду», яка, проте, не мала чіткої програми. Царський уряд звинуватив громадівців у «сепаратизмі» і почав переслідувати їх; після прийняття *Емського акта 1876* заборонив діяльність Г. Частину громадівців було заарештовано й відправлено на заслання. Чимало громадівців у зв'язку з репресіями емігрували за кордон, де під керівництвом М. П. Драгоманова в Женеві почали видавати збірник, а потім журн. «*Громада*». Через кілька років Г. таємно відновили свою діяльність. У 80-х рр. поміркована частина громадівців об'єднувалася навколо журн. «*Киевская старина*», зблизилася з ліберальними народниками, бурж. лібералами, підтримувала зх.-укр. «*народовців*», що висували бурж.-націоналістичну програму. Громадівці брали участь у заснуванні «*Просвіт*». У кін. 19 —на поч. 20 ст.переважна більшість членів Г. брала участь у створенні укр. бурж.-націоналістичних партій і груп і відігравала контрреволюц. роль під час боротьби трудящих за встановлення і зміцнення Рад. влади на Україні. Ліве крило Г. становили представники радикально-демократичної інтелігенції (М. М. Коцюбинський, М. В. Лисенко, М. П. Старицький та ін.), які виступали за більш прогресивний, демократичний напрям їхньої діяльності, критикували націоналістичні погляди.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гнип М. Громадський рух 1860 р. на Україні (Полтавська громада). «Україна», 1930, № 1; Мияковский В. «Киевская громада». «Летопись революции», 1924, № 4; Житецький І. Київська громада за 60-тих років. К., 1928. *Г. Я. Сергієнко.*

ГРОМА́ДСЬКА ДИСЦИПЛІ́НА — в соціалістичному суспільстві поведінка людей, що відповідає правовим і моральним нормам, або вимогам норм *громадських організацій, трудових колективів*. Г. д. в СРСР, як і ін. види соціалістичної дисципліни, виражає волю й інтереси всього рад. народу. Вона характеризується єдністю особистих і суспільних інтересів громадян, поєднанням їхніх реальних прав і свобод з обов'язками і відповідальністю перед суспільством. Дбаючи про всебічний розвиток особи, здійснення прав громадян, КПРС і Рад. д-ва приділяють велику увагу зміцненню Г. д., додержанню всіма громадянами їхніх обов'язків перед суспільством. XXV з'їзд КПРС підкреслив, що «саме відповідальний підхід кожного громадянина до своїх обов'язків, до інтересів народу створює єдино надійну базу для найповнішого втілення принципів соціалістичного демократизму, справжньої свободи особи» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 95). Норми Г. д. сформульовано в *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*, у *Конституції СРСР*, Конституціях союзних і авт. республік, у статутах громадських орг-цій тощо. *Р. В. Бершеда.*

ГРОМА́ДСЬКА ДУ́МКА — спосіб формування і вияву масової свідомості, що виражає ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів; важливий фактор соціальної комунікації. Формується в процесі спілкування людей як стихійно, незалежно від діяльності тих чи ін. соціальних інститутів, так і цілеспрямовано — під впливом держ. інститутів, політ. партій, громад. орг-цій, *агітації, засобів масової інформації і пропаганди* тощо. Осн. формами виявлення Г. д. є вибори органів влади, участь мас у законодавчій та виконавчій діяльності, преса, збори, референдуми тощо. Схвалюючи на основі певних ідеологічних і моральних норм одні й засуджуючи інші дії та вчинки, Г. д. відображує соціальні інтереси різних людських спільностей. Г. д.— явище історичне, її соціальна роль визначається класовою структурою суспільства, мірою участі нар. мас в управлінні ним, розвитком демократичних свобод. У класово антагоністичному суспільстві завжди наявні дві, основні й взаємовиключаючі Г. д., які відображують протилежні класові інтереси експлуататорів і експлуатованих. Правлячі кола капіталістичних держав намагаються за допомогою насадження бурж. ідеології підпорядкувати своїм інтересам Г. д. нар. мас. Історично нову роль Г. д. відіграє за соціалізму, де вона є ефективним засобом залучення трудящих до соціального управління. В соціалістичному суспільстві на грунті єдності корінних сусп., колективних та особистих інтересів стає можливою єдина для всього суспільства Г. д. щодо осн. соціальних проблем. Соціалістична Г. д.— дійовий соціально-творчий чинник у створенні матеріально-тех. бази комунізму, становленні комуністичних сусп. відносин, формуванні нової людини, в удосконаленні *соціалістичного способу життя*. *Ю. Д. Прилюк.*

ГРОМА́ДСЬКЕ ХАРЧУВА́ННЯ — галузь нар. господарства, яка здійснює виробництво, реалізацію і організацію споживання продуктів харчування населенням. Г. х. певною мірою виконує й функцію розподілу сусп. продукту через їдальні дитячих та лікувальних закладів, шкіл-інтернатів, санаторіїв, будинків відпочинку тощо, де їжу відпускають безплатно або за пільговою ціною. В СРСР мережа підприємств Г. х. включає фабрики-кухні, заготовочні, їдальні та домові кухні, ресторани, чайні, кафе, закусочні та буфети. Підприємства Г. х. входять в орг-ції держ. торговлі або споживчої кооперації. Частина з них підпорядкована соціально-культур. закладам.

Соціалістична організація Г. х. сприяє економії суспільної праці, підвищує її продуктивність, створює умови для дедалі ширшого залучення жінок до суспільно корисної праці та громад. життя. Г. х. забезпечує впровадження раціональних, науково обгрунтованих норм харчування членів суспільства. Розвиток Г. х., поряд з поліпшенням торгівлі, комунального та побут. обслуговування населення, є осн. фактором збільшення фонду *вільного часу* трудящих. На кінець 1977 мережа підприємств Г. х. країни становила 286,2 тис., товарооборот — 21,4 млрд. крб. (на кінець 1940 відповідно — 87,6 тис. і 2,3 млрд. крб.). Із заг. кількості підприємств Г. х. у сільс. місцевості 1977 налічувалось 89,6 тис., їхній товарооборот становив 2,5 млрд. крб. (1940 відповідно — 28,4 тис. і 0,4 млрд. крб.). У 1977 галузь обслуговувала понад 100 млн. чол., з урахуванням соціально-культур. і дит. закладів — бл. 115 млн. чол.

Швидкими темпами розвивалось Г. х. на Україні. Якщо 1918 тут було відкрито 20 громад. їдалень, то на кінець 1924 вже діяло 1488 держ. і кооп. підприємств Г. х. В 1940 послугами підприємств Г. х. в республіці користувалось бл. 3,5 млн. чол.; в 1977 користувалося понад 20 млн. чол., а враховуючи пункти харчування в дит. і соціально-культ. закладах — бл. 23 млн. чол.

Г. х. швидко розвивається і на селі. На кін. 1977 споживча кооперація УРСР налічувала 21,5 тис. підприємств, а безпосередньо сільс. населення обслуговувало 17,6 тис. підприємств (1940 відповідно — 4,5 тис. і 5,9 тис.). У сільс. місце-

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА та ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ 1918–20 років

710–К

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА та ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ 1918–20 років

вості збудовано ряд великих кулінарних комплексів (комбінатів харчування).

Для вивчення наук. проблем Г. х. в республіці створено *Торгівлі і громадського харчування український науково-дослідний інститут*. Над цими самими проблемами працюють і в вузах республіки: *Харківському інституті громадського харчування, Донецькому інституті радянської торгівлі, Київському торговельно-економічному інституті* та в ін. Працівників масових професій громадського харчування готують десятки технікумів та шкіл торговельно-кулінарного учнівства.

Розвиток громадського харчування в УРСР

Показники	1940	1965	1977
Кількість підприємств, тис. (на кінець року)	18,7	38,4	54,7
Місць у них, тис.	555	1310	3075
Товарооборот, млн. крб.	386	1960	4114

Дальший розвиток Г. х. в СРСР базується на індустріалізації галузі шляхом створення високомеханізованих підприємств. Особлива увага приділяється тех. прогресові та спеціалізації підприємств Г. х., розширенню асортименту, підвищенню якості продукції, впровадженню прогресивних форм обслуговування споживачів — самообслуговування, відпускання скомплектованих обідів за місцем споживання та додому, доставка їх на місце роботи, попередній продаж абонементів і чеків на сніданки, обіди й вечері тощо, організації пром. виробн. їжі (виробн. напівфабрикатів, кулінарних та кондитерських виробів на заготовочних кулінарних ф-ках та в спеціалізованих цехах і постачання їх розгалуженій мережі середніх і дрібних підприємств Г. х.), організації дієтичного харчування, а також розширенню й поліпшенню підготовки кадрів для Г. х. Див. також *Внутрішня торгівля, Торгівля*.

Літ.: Кочерга А. И. Экономические проблемы общественного питания. М., 1972; Экономика общественного питания. М., 1977. *О. І. Кочерга.*

«ГРОМА́ДСЬКИЙ ГО́ЛОС» — українська газета в США. Видається з жовтня 1941 в Нью-Йорку. Висловлює погляди амер. українців, які прихильно ставляться до Рад. України, хоч і не входять до прогресивних укр. орг-цій у США. Викриває укр. бурж. націоналізм, зв'язки його верховодів з реакційними колами Заходу. Виступає за поліпшення амер.-рад. відносин, за мир і дружбу між народами. *В. Л. Чорний.*

«ГРОМА́ДСЬКИЙ ДРУГ» — перший укр. літературно-політ. журнал революц.-демократичного напряму. Видавали його 1878 у Львові М. І. *Павлик* та І. Я. *Франко*. «Г. д.» друкував матеріали про тяжке становище трудящих, виступав з критикою капіталістичного ладу, викривав духівництво, морально-етичні основи бурж. суспільства, пропагував соціалістичні ідеї. Проте в журналі допускалися й помилкові твердження, друкувалися окремі матеріали бурж. інтерпретаторів наукового соціалізму.

В «Г. д.» вміщено твори І. Франка «Товаришам із тюрми» й «Патріотичні пориви», М. Павлика — «Ребенщукова Тетяна» та ін. Після конфіскації двох номерів австр. цензурою журнал було замінено неперіодичними збірниками, яких вийшло два — «*Дзвін*» і «*Молот*». *Ф. Д. Пустова.*

ГРОМА́ДСЬКИЙ ЗАХИСНИ́К — особа, що за дорученням громадської організації або *трудового колективу* бере участь у судовому розгляді кримінальної справи з метою захисту прав та інтересів *підсудного*. Участь представників громадськості в суді передбачена ст. 162 Конституції СРСР (ст. 160 Конституції Україн. РСР). Відповідно до ст. 41 Основ кримінального судочинства СРСР і союзних республік (в УРСР — ст. 253, 265, 284 КПК УРСР) питання про можливість участі певної особи як Г. з. вирішує суд на підставі клопотання, прийнятого на заг. зборах або на засіданні керівного органу громад. орг-ції по місцю роботи підсудного. Г. з. має широкі права, зокрема може брати участь у дослідженні доказів, у суд. дебатах, висловлювати міркування про обставини, що пом'якшують *вину* підсудного або виправдовують його, а також про застосування доцільної міри покарання або звільнення від неї. *В. В. Леоненко.*

ГРОМА́ДСЬКИЙ ОБВИНУВА́Ч — особа, що за дорученням громадської орг-ції або трудового колективу здійснює *обвинувачення* в суді в конкретній кримінальній справі. Участь представників громадськості в суд. процесі передбачена ст. 162 Конституції СРСР (ст. 160 Конституції Україн. РСР). Відповідно до ст. 41 Основ кримінального судочинства СРСР і союзних республік (в УРСР — ст. 253, 265, 284 КПК УРСР) питання про можливість участі певної особи як Г. о. вирішує суд на підставі клопотання, прийнятого на заг. зборах або на засіданні керівного органу громад. орг-ції по місцю роботи *підсудного*. Г. о. може брати участь у дослідженні доказів, у суд. дебатах, висловлювати міркування з приводу застосування кримінального закону і міри *покарання* щодо підсудного та з інших питань справи. *В. В. Леоненко.*

ГРОМА́ДСЬКИЙ ПОРЯ́ДОК — в СРСР урегульована моральними і правовими нормами система соціалістичних суспільних відносин, що має на меті гарантування громадської безпеки і спокою, *захисту честі і гідності* громадян і нормальних умов для діяльності держ. та громадських орг-цій. Г. п. є складовою частиною рад. *правопорядку*. Ст. 65 Конституції СРСР зобов'язує громадян СРСР всемірно сприяти охороні Г. п. Особливо велика роль у додержанні Г. п. належить громад. орг-ціям (див., зокрема, *Добровільні народні дружини*). Важливими напрямами *охорони громадського порядку* є боротьба з *хуліганством*, дармоїдством та ін. правопорушеннями, контроль за додержанням правил паспортної системи, здійснення заходів по *охороні природи* тощо. *О. М. Якуба.*

ГРОМА́ДСЬКІ ІНСПЕ́КЦІЇ — в СРСР одна з організаційних форм громадського контролю за додержанням громадянами загальнообов'язкових правил користування суспільними фондами та за діями *службових осіб*. Відповідно до цих завдань створені і діють Г. і. по *охороні природи* (мисливські, рибоохоронні, лісові тощо) при місц. відділеннях респ. т-в по охороні природи; торг. інспекції при відділах торгівлі виконкомів місц. Рад; Г. і. по контролю за розглядом та вирішенням скарг і заяв трудящих; громад. автоінспекції; правові й тех. інспекції праці тощо. Повноваження Г. і. закріплено в положеннях, що приймаються (затверджуються) органами держ. управління або місц. Радами нар. депутатів. Г. і. розробляють пропозиції, рекомендації щодо усунення вад, запобігання та викорінювання правопорушень. Ряд Г. і. наділено певними повноваженнями юрид. характеру: перевіряти документи, вимагати пояснень тощо. *Л. В. Коваль.*

ГРОМА́ДСЬКІ КОМІТЕ́ТИ — в СРСР виборні колегіальні органи громадськості (*громадських організацій*, масового громад. руху, певних груп громадян). Залежно від завдань одні Г. к. представляють рад. громадськість на міжнар. арені, інші — вирішують питання громад. життя всередині країни. Органами масового громад. руху, напр., є *Радянський комітет захисту миру*, Радянський комітет за європейську безпеку. В системі органів громад. самодіяльності діють будинкові, вуличні, квартальні, сільс., селищні, батьківські к-ти тощо. Організація і діяльність Г. к., як правило, визначаються статутами, положеннями про них чи про громад. орг-ції, складовою частиною яких вони є. 17.X 1975 Президія Верховної Ради УРСР затвердила «Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР».

ГРОМА́ДСЬКІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — в СРСР добровільні об'єднання громадян, що утворюються відповідно до цілей комуністичного будівництва і сприяють розвиткові політ. активності й орг. самодіяльності нар. мас, задоволенню їхніх різноманітних інтересів; складова частина *політичної системи суспільства*. Один з важливих каналів участі громадян в управлінні справами суспільства (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 93). Право громадян СРСР об'єднуватись у Г. о. закріплено Конституцією СРСР (ст. 51), конституціями союзних (ст. 49 Конституції УРСР) і авт. республік. Конституція СРСР визначила, що ядром Г. о. є Комуністична партія Радянського

Союзу. Як невід'ємна частина політ. системи СРСР, Г. о., відповідно до своїх статутних завдань, беруть участь в управлінні держ. і сусп. справами, у вирішенні політ., госп. і соціально-культур. питань. Величезна роль і значення Г. о. в житті рад. суспільства, їхні широкі повноваження в усіх сферах держ., сусп. і госп. життя країни є одним з яскравих проявів *соціалістичної демократії*. Можливість для рад. громадян активно працювати в Г. о. є однією з гарантій здійснення ними закріпленого в Конституції СРСР права брати участь в управлінні держ. і громад. справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодерж. і місцевого значення. Конституція СРСР гарантує Г. о. умови для успішного виконання ними своїх статутних завдань (ст. 51). Г. о. мають право висувати кандидатів у *депутати* Рад, вільно й всебічно обговорювати їхні політ., ділові й особисті якості, а також право агітації на зборах, у пресі, по телебаченню, радіо (ст. 100); представники Г. о. входять до складу виборчих комісій (ст. 101). Розрізняють масові Г. о. (напр., *професійні спілки, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, кооперативні організації*); творчі спілки (напр., *Спілка композиторів СРСР, Спілка письменників СРСР*); *добровільні товариства* (напр., наукові, наук.-тех., оборонні т-ва); Г. о., що діють у сфері міжнар. зв'язків і боротьби за мир тощо. Загалом Г. о. охоплюють майже все доросле населення країни. Організацію, повноваження і форми діяльності Г. о. визначено їх статутами. Г. о. мають необхідне їм для здійснення статутних завдань *майно*, яке є соціалістичною власністю.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Вопросы теории и истории общественных организаций. М., 1971; Ямпольская Ц. А. Общественные организации в СССР. М., 1972; Данченко Н. И. Общественные организации СССР в условиях развитого социализма. К., 1978.

І. П. Бутко.

ГРОМАДЯНИ́Н СРСР — особа, що має *громадянство радянське* і завдяки цьому користується всіма правами і свободами, які рад. держава забезпечує і гарантує своїм громадянам. У Конституції СРСР 1977, яка поглибила й значно розширила коло *основних (конституційних) прав і обов'язків громадян СРСР*, у розділі «Держава і особа» регламентовано правовий статус Г. СРСР. Насамперед Конституція СРСР (ст. 34) і конституції союзних (в УРСР — ст. 32 Конституції УРСР) та авт. республік закріплюють рівноправність громадян СРСР перед законом незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової й нац. належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та ін. обставин. Рівноправність Г. СРСР, як встановлює Конституція СРСР, забезпечується і гарантується в усіх галузях екон., політ., соціального та культур. життя (див. *Соціально-економічні права громадян СРСР, Політичні права громадян СРСР, Особисті права громадян СРСР, Право на користування досягненнями культури, Гарантії прав особи* тощо). Здійснення прав і свобод Г. СРСР невіддільне від виконання ним своїх конституційних обов'язків. Г. СРСР зобов'язаний додержувати Конституції СРСР і рад. законів, поважати правила соціалістич. співжиття, з гідністю нести своє високе звання, оберігати інтереси Рад. д-ви, сприяти зміцненню її могутності й авторитету, бути вірним своїй соціалістич. Батьківщині.

Кожний Г. СРСР є *суб'єктом права*, тобто має *правоздатність* і, як правило, *дієздатність*. Використання Г. СРСР прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства та д-ви, правам ін. громадян.

В. В. Мрига.

ГРОМАДЯ́НСТВО — правова належність особи до певної держави. Передбачає сукупність прав та обов'язків цієї особи й забезпечує їй захист прав та законних інтересів як усередині країни, так і за її межами. Питання Г. регулюється законодавством кожної країни, а окремі з них (напр., про Г. заміжньої жінки) — *договорами міжнародними*. Осн. способи набуття Г.: в силу народження (філіація); шляхом *натуралізації*, у випадках *репатріації* та в результаті *оптації*. Законодавство різних країн встановлює два осн. принципи набуття Г. в силу народження: набуття дитиною Г. тієї д-ви, громадянами якої є її батьки (див. «*Права крові*» *принцип*) і надання особі Г. тієї д-ви, на тер. якої вона народилася (див. «*Права грунту*» *принцип*). У законодавчому порядку регламентуються як втрата громадянства, так і випадки *подвійного громадянства* та *безгромадянства*. У державах з монархічною формою правління застосовується термін «підданство». Див. також *Громадянство радянське*.

ГРОМАДЯ́НСТВО РАДЯ́НСЬКЕ — правова належність особи до Радянської соціалістичної загальнонародної держави. Правове регулювання питань Г. р. (умов належності особи до Рад. д-ви, підстав і порядку набуття, зміни та втрати цього громадянства тощо) здійснюється відповідно до Конституції СРСР, конституцій союзних республік, а також до закону СРСР «Про громадянство СРСР» від 1.XII 1978 та ін. актів законодавства Рад. Союзу. Громадянами СРСР є особи, що перебували в громадянстві СРСР на 1.VII 1979, а також особи, які набувають Г. р. відповідно до закону СРСР «Про громадянство СРСР». Згідно зі ст. 33 Конституції СРСР цей закон для рад. громадян встановив єдине союзне *громадянство*. Кожний громадянин союзної республіки є *громадянином СРСР*. Рад. громадянином визнається особа, де б вона не народилася (в СРСР або за його межами), батьки якої під час її народження були громадянами СРСР. При різному громадянстві батьків, один з яких на час народження дитини був громадянином СРСР, дитина є рад. громадянином, якщо хоч би один з батьків у цей час проживав на території СРСР. При зміні Г. р. батьків відповідно змінюється Г. р. їхніх дітей, які не досягли 14-річного віку. Г. р. дітей віком від 14 до 18 років змінюється лише з їхньої згоди, висловленої у письмовій формі. Втрата Г. р. відбувається в разі виходу з нього, позбавлення його, за підставами, передбаченими міжнар. договорами, укладеними СРСР, та за ін. підставами, передбаченими законом «Про громадянство СРСР». Вихід з Г. р. дозволяється *Президією Верховної Ради СРСР*. Позбавлення Г. р. здійснюється у винятковому випадку за рішенням Президії Верховної Ради СРСР. Особу, яка втратила Г. р., може бути за її клопотанням поновлено в Г. р. рішенням Президії Верховної Ради СРСР. Громадяни СРСР за кордоном користуються захистом і покровительством Рад. д-ви. Див. також *Подвійне громадянство*.

Р. К. Давидов.

ГРОМАДЯ́НСЬКА ВІЙНА́ — організована збройна боротьба за державну владу між класами і *групами соціальними* всередині країни; одна з найгостріших і найвищих форм *класової боротьби*. Виникнення Г. в. пов'язане з появою класів і *держави*, насамперед з революц. переходом від однієї *суспільно-економічної формації* до іншої, з *революцією соціальною*. Екон. основою Г. в. є крайнє загострення внутр. суперечностей *способу виробництва*; соціально-класовою основою — суперечності між інтересами класів чи соціальних груп усередині класів, у їхньому ставленні до розв'язання корінних соціальних завдань. Істор. типи і форми Г. в. різноманітні: повстання рабів, сел. і партизан. війни тощо, які мають в осн. характер боротьби пригноблених класів проти експлуататорів. Проте в класово антагоністичних суспільствах мали місце Г. в. й між окремими угрупованнями експлуататорських класів (напр., *Червоної і Білої троянд війна*). Для епохи імперіалізму і пролет. революцій характерні Г. в. між антагоністичними класами капіталістичного суспільства в масштабах усієї країни. Г. в. є справедливою, коли її ведуть пригноблені класи в боротьбі за своє соціальне визволення (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії), і несправедливою, якщо вона має на меті повернення до влади реакційних сил. Марксизм-ленінізм, визнаючи справедливі Г. в., разом з тим відкидає вимогу Г. в. як єдиного засобу класової боротьби, що її висувають *анархізм* і «лівий» ревізіонізм, вимогу експорту Г. в. шляхом втручання у внутр. справи ін. д-в. Робітн. клас заінтересований у поваленні монополістичного капіталу й придушенні опору контрреволюц. сил без Г. в. Необхідність її визначається мірою опору контрреволюц. класів. У сучас. умовах, при зміні співвідношення сил у світі на користь со-

ціалізму, робітн. клас у ряді капіталістичних країн може здійснити революц. перетворення суспільства мирним шляхом, як було, напр., у країнах народної демократії. Проте це не виключає можливості того, що в конкретній ситуації Г. в. може на певному етапі стати гол. формою боротьби за демократичні перетворення, за соціалізм.

ГРОМАДЯ́НСЬКА ВІЙНА́ В США 1861—65 — війна між північними та південними штатами. Мала характер бурж.-демократичної революції. Рабство на Пд. (в 16 з 34 штатів, 1861) гальмувало розвиток капіталізму в США. В економіці країни зберігався аграрний, напівколоніальний уклад. Інтереси плантаторів представляла Демократична партія. В 1854 засн. Респ. партію, радикальне крило якої разом з аболіціоністами (див. *Аболіціонізм*) виступало за скасування рабства. Рабовласники шукали виходу з кризи в колонізації земель на Зх. країни й намагалися поширити рабство на Пн. Обрання А. *Лінкольна,* кандидата від республіканців, президентом 1860 було приводом до заколоту й виходу південних штатів із складу США. 4.II 1861 було створено Конфедерацію з 11 рабовласницьких штатів на чолі з Дж. Девісом. Рабовласники, які розраховували на збройну підтримку з боку Англії і Франції, 12.IV 1861 нападом на Форт-Самтер (Пд. Кароліна) розв'язали громадянську війну. Її 1-й етап (1861—62) характеризувався військ. перевагою Пд. Під тиском нар. мас уряд Пн. перейшов до революц. методів боротьби, вжив заходів, що сприяли переломові в ході війни (*гомстед-акт,* звільнення рабів, конфіскація майна заколотників, страта за держ. зраду, реорганізація армії, чистка офіцерського корпусу). На командні посади було призначено нових генералів — У. *Гранта*, В. Шермана, Ф. Шерідана. До армії влилося бл. 190 тис. негрів, кол. рабів. На боці Пн. воювали й волонтери — німці, ірландці, італійці, французи, росіяни, поляки. З них було сформовано окремі військ. частини, в т. ч. «Польс. легіон» з Нью-Йорка. Командиром полку добровольців м. Чікаго був росіянин І. В. Турчанінов (бригадний генерал, 1865). Доброзичливе ставлення Росії та ряд кроків, зроблених нею на користь уряду Лінкольна, зміцнило міжнар. становище Пн. штатів. Революц. характер війни та провал планів іноз. інтервенції різко змінили хід воєнних дій. Виявилась екон. перевага Пн. На 2-му етапі війни (1863—65) армія Пд. зазнала серйозних поразок. 9.IV 1865 війська Пд. під командуванням ген. Р. *Лі* капітулювали біля Аппоматоксу, в червні було розгромлено рештки заколотників. Рабство було скасовано. Вся держ. влада перейшла до рук буржуазії. Рушійну силу революції становили робітники, фермери й негри-раби. Проте її не було завершено; негри не дістали землі й рівноправ'я. Залишилися великі латифундії плантаторів. В 1869—70 почався наступ реакції, яка частково відновила на Пд. довоєнні порядки. Однак громадян. війна поклала край екон. і політ. роздробленості США, відкрила шлях розвиткові капіталізму в пд. районах країни (т. з. бурж. Реконструкція Півдня 1865—77).

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 15. Маркс К. Громадянська війна в Північній Америці.— Громадянська війна в Сполучених Штатах.— Енгельс Ф. Уроки американської війни; Ленін В. І. Лист до американських робітників. Повне зібрання творів, т. 37; Малкин М. М. Гражданская война в США и царская Россия. М.—Л., 1939; К столетию гражданской войны в США. М., 1961; Иванов Р. Ф. Авраам Линкольн и гражданская война в США. М. 1964. *Н. М. Маркіна.*

ГРОМАДЯ́НСЬКА ВІЙНА́ І ВОЄ́ННА ІНТЕРВЕ́НЦІЯ 1918—20 в Росії — збройна боротьба трудящих Рад. країни під керівництвом Комуністичної партії, спрямована на захист завоювань Великого Жовтня, за свободу і незалежність Рад. Батьківщини проти сил внутр. і зовн. контрреволюції. Почалася безпосередньо після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції,* що викликала опір повалених експлуататорських класів усередині країни, а також сил світового імперіалізму. Об'єднана контрреволюція намагалася збройним шляхом повалити Рад. владу, знищити першу д-ву робітників і селян, ліквідувати базу світової революції, відновити владу буржуазії та поміщиків. Вже перші антирад. заколоти (*каледінщина,* дутовщина), боротьба бурж.-націоналістичної *Центральної ради* проти влади Рад на Україні тощо набрали характеру громадян. війни. Внутр. контрреволюцію підтримали іноз. інтервенти. В січні 1918 бурж.-поміщицька Румунія захо-

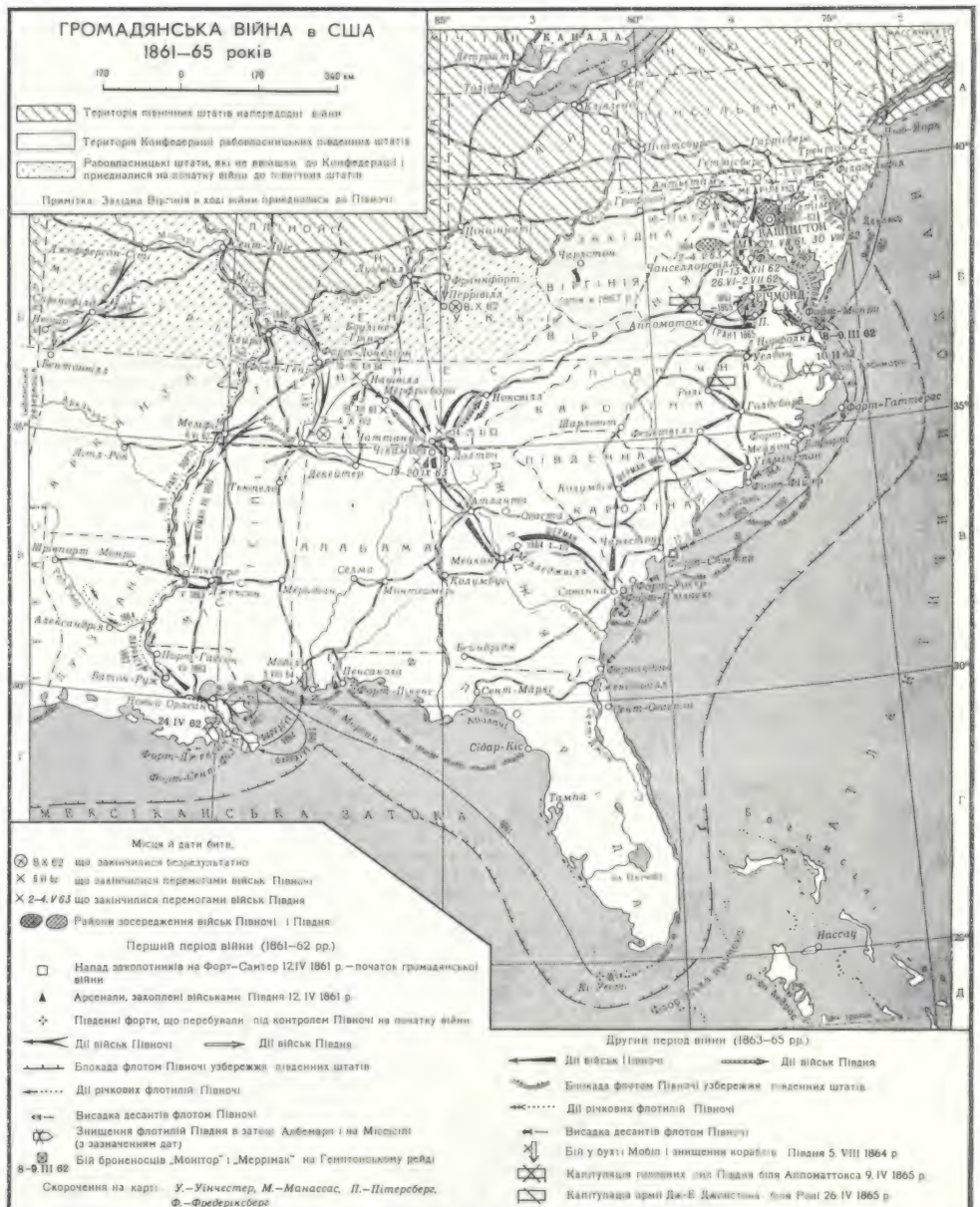

пила Бессарабію. В лютому—квітні 1918 австро-нім. війська окупували Фінляндію, Прибалтику, Білорусію, Україну, частину Закавказзя. В березні 1918 англ. інтервенти загарбали Мурманськ, у квітні япон. війська — Владивосток. Особливу небезпеку для Рад. д-ви в перший період громадян. війни становив нім. імперіалізм. Виходячи з принципів *Декрету про мир*, Рад. уряд 2 (15).XII 1917 підписав з Німеччиною договір про перемир'я, а 9(22).XII у Брест-Литовську почав з нею мирні переговори. Однак австро-нім. імперіалісти, спираючись на *Брест-Литовську угоду 1918*, по-зрадницькому підписану Центр. радою, й скориставшись з провокаційної поведінки керівника радянської делегації в Бресті Троцького, порушили перемир'я. 18.II 1918 почався наступ нім. військ проти Країни Рад. 22.II було опубліковано написаний 21.II В. І. Леніним декрет «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!», який закликав захищати країну всіма можливими засобами й передбачав ряд оборонних заходів. У декреті, зокрема, вказувалося, що «...німецький мілітаризм хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 35, с. 343). 23.II загони молодої Червоної Армії в боях під Псковом і Нарвою зупинили просування військ нім. загарбників. Щоб здобути необхідний для зміцнення Рад. влади мирний перепочинок, уряд Рад. Росії 3. III змушений був підписати висунуті нім імперіалістами грабіжницькі умови *Брестського миру 1918*. На Україну вдерлася майже 450-тисячна австро-нім. армія (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Під керівництвом більшовицьких орг-цій у республіці розгорнулася збройна боротьба проти ворожих військ. ЦК РКП(б), Раднарком РРФСР, особисто В. І. Ленін подавали трудящим України всю можливу за тих умов допомогу. Але сили були надто нерівними. 1.III 1918 окупанти захопили Київ, 12.III — Чернігів, 14.III — Одесу, 17.III — Миколаїв, 8.IV — Харків, 22.IV — Мелітополь, 28.IV — Луганськ. У серед. квітня нім. війська захопили Крим. Тоді ж вони висадилися в Фінляндії, де допомогли фінл. буржуазії ліквідувати революц. владу трудящих. Балт. флот у складних умовах було перебазовано з Гельсінгфорса (Хельсінкі) в Кронштадт (див. *Льодовий похід Балтійського флоту 1918*). 8.V нім. частини захопили Ростов-на-Дону, 25.V на прохання груз. меншовиків висадилися в Грузії. Водночас на Закавказзі розгорнула інтервенцію Туреччина. На Україні 29.IV 1918 австро-нім. загарбники розігнали Центр. раду, створивши маріонетковий уряд гетьмана П. Скоропадського. Встановлення *гетьманщини* означало відкриту реставрацію бурж.-поміщицького монархізму на Україні. Боротьба трудящих України проти окупантів і бурж.-націоналістичної контрреволюції ставала все більш масштабною; ширшав повстансько-партизанський рух. 20.III спалахнуло *Херсонське збройне повстання 1918*, 22.III — *Миколаївське збройне повстання 1918*. Могутнього удару окупантам завдав *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. Велику роль в організації визвольної боротьби укр. народу відіграло утворення в 1918 Комуністичної партії України — складової й невід'ємної частини РКП(б) [див. *Перший з'їзд КП(б) України*]. Створений у липні 1918 *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет* очолив повстанську боротьбу трудящих України проти австро-німецьких окупантів та гетьманщини (див. *Звенигородське збройне повстання 1918, Ніжинське збройне повстання 1918, Таращанське збройне повстання 1918, Канізьке селянське повстання 1918* та ін.). На цей час у Країні Рад надзвичайно складна воєнна обстановка ускладнилася госп., насамперед прод., труднощами. На Закавказзі й у Серед. Азії активізувалася інтервенція *Антанти*, що підтримувала контрреволюц. бурж.-націоналістичні уряди (меншовиків у Грузії, дашнаків у Вірменії, мусаватистів в Азербайджані, есеро-меншовиків у Закаспії). На її кошти було створено ряд військ.-змовницьких орг-цій. При підтримці інтервентів білогвардійці й Чехословацький корпус у травні 1918 захопили Сибір і Далекий Схід (див. *Чехословацького корпусу заколот 1918*). Спалахнув ряд антирад. заколотів (див. *Лівоесерівський заколот 1918, Ярославський контрреволюційний заколот 1918*). 30.VIII 1918 есери вчинили замах на В. І. Леніна, вони вбили В. *Володарського*, М. С. *Урицького* та ін. У 1918 Рад. країна опинилася в кільці фронтів. У червні похід на Кубань здійснила *Добровольча армія* ген. Денікіна, яка змусила рад. частини відступити (див. *Таманської армії похід 1918*). 31.VI на Закавказзі інтервенти ліквідували Бакинську комуну (див. *Бакинські комісари*), до влади прийшов есеро-меншовицький уряд Центрокаспію. В червні — липні білогвардійці захопили владу в Оренбурзькій та Уральській областях. На тер. Донської області закріпилася білокозача армія ген. Краснова. У липні білочехи оволоділи Симбірськом (тепер м. Ульяновськ), Уфою, Єкатеринбургом (тепер м. Свердловськ). 2.VIII десант військ Антанти і США захопив Архангельськ. На кінець літа 1918 3/4 тер. Рад. Росії опинилося в руках інтервентів і білогвардійців. 2.IX Рад. республіку було оголошено воєнним табором. Рад. уряд здійснив ряд надзвичайних екон. і політ. заходів (див. «*Воєнний комунізм*»).

Восени 1918 сталися зміни в міжнар. обстановці: Німеччина зазнала поразки в 1-й світовій війні; розпалась *Австро-Угорщина*. Після *Листопадової революції 1918* в Німеччині окупаційні війська на Україні швидко розкладалися. Озброєні рішеннями *Другого з'їзду КП(б) України* (жовтень 1918, Москва), підпільні більшовицькі організації очолили всенародну боротьбу проти іноз. окупантів. Почалося масове вигнання їх. У ряді міст Донбасу трудящі відновили владу Рад. 13.XI 1918 ВЦВК анулював Брестський мир. Рад. уряд почав відкриту боротьбу за визволення України, Білорусії й Прибалтики. 28.XI 1918 сформувався *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України*. 29.XI 1918 відновлено Рад. владу в Естонії, 16.XII — в Литві, 17.XII — в Латвії, 1.I 1919 проголошено Білоруську РСР. Під ударами повстанців та укр. рад. військ, що сформувалися восени 1918 в «*нейтральній зоні*», гетьманський режим розвалювався. Укр. дрібнобурж.-націоналістичні партії спробували використати масовий нар. рух проти австро-нім. загарбників і гетьманців, щоб захопити владу. В ніч проти 14.XI 1918 було створено націоналістичну контрреволюц. *Директорію*, яка протягом 2-ї пол. листопада — 1-ї пол. грудня захопила більшу частину України. Трудящі під проводом партії більшовиків ставали на шлях збройної боротьби за відновлення влади Рад. Повстанський рух сприяв успішному наступові військ Укр. фронту, створеного в січні 1919. 3.I 1919 рад. війська у взаємодії з повсталими робітниками (див. *Харківське січневе збройне повстання 1919*) визволили від петлюрівців Харків, 27.I — Катеринослав, 5.II *богунці* й *таращанці* вступили в Київ. До серед. квітня війська Директорії було розгромлено, недобитки їх втекли на Зх. З визволенням України розгорталося рад.

Група київських робітників, мобілізованих на боротьбу проти буржуазно-націоналістичного бандитизму Червень 1919

будівництво. 29.I 1919 Тимчасовий Робітн.-Сел. уряд України було реорганізовано в Раду Народних Комісарів. *Третій Всеукраїнський з'їзд Рад* (6—10.III 1919, Харків) прийняв першу Конституцію УРСР. Почалося створення *комітетів бідноти*.

Відповідно до рішень *Восьмого з'їзду РКП(б)* (18—23.III 1919, Москва) вдосконалювалося військ. будівництво, створювалася регулярна Червона Армія. Зокрема, на Україні діючі частини, крім особливої групи військ Донецького напряму під назвою 13-ї армії (передана Пд. фронтові), було зведено в три Укр. рад. армії. На поч. травня утворено 4-у Кримську армію. В березні 1919 почалося формування *Дніпровської військової флотилії*. В складі Червоної Армії створювалися й інтернац. фор-

мування (див. *Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни*). Складовою частиною широкої інтервенції проти Країни Рад було вторгнення військ Антанти на Пд. України. В листопаді — грудні 1918 англ. імперіалісти захопили Баку, Батумі, Тбілісі. Військові кораблі Великобританії, Франції й Італії 23.XI з'явились у Севастополі, 27.XI в Одесі почали висаджуватися франц., грецькі та білогвардійські

Возвание к солдатам Антанты.

(На английском, французском, итальянском, румынском и сербском языке).

Зачем Вас послали на Украину?

ppeal to the Soldiers of the Allies.

What have they sent you to the Ukraine for?

Aux Soldats de France.

Pourquoi vous a-t-on envoyés en Ukraine?

Perhè vi hanno mandato in Ukraina?

Pentru ce v-au trimis în Ucraina?

Зашто су вас послали на Украјину?

Відозва до солдатів Антанти «Для чого Вас послали на Україну?».

війська. На кін. січня 1919 війська інтервентів вийшли на лінію Тирасполь — Бірзула (тепер м. Котовськ) — Колосівка — Веселий Кут — Миколаїв — Херсон. В окупованій зоні на Пд. України і в Криму на поч. березня зосереджувалося бл. 50 тис. військ інтервентів і 25 тис. білогвардійців.

Боротьбу трудящих мас проти інтервентів і білогвардійців очолили підпільні партійні орг-ції (див. *Біляївське повстання 1919*). Успішні дії рад. військ, масовий повстанський рух на окупованій тер., поширення революц. настроїв у військах інтервентів [під впливом більшовицької агітації, що її проводила «*Іноземна колегія*» при Одеському обласному комітеті КП(б)У, спалахнуло *Чорноморське повстання французького флоту 1919*] привели до провалу планів Антанти. 10.III 1919 рад. війська визволили Херсон, 15.III — Миколаїв, 6.IV — Одесу, до кінця квітня було визволено Крим. Залишкам білогвард. військ удалося закріпитись на Керченському п-ові. На поч. 1919 уряди Великобританії, Франції і США за активною допомогою внутр. контрреволюції почали готувати новий похід проти Рад. країни. Гол. удар намічалося завдати на Сх. фронті силами 400-тисячної колчаківської армії (див. *Колчаківщина*). З Пд. планувався наступ денікінців, з Пн. Зх.— корпусу генерала Юденича, з Пн.— військ генерала Міллера. Завдяки вжитим ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніним заходам внаслідок *контрнаступу Східного фронту 1919* армію Колчака влітку 1919 було відкинуто за Урал. Було зупинено наступ білогвардійських військ у Прибалтиці. Білорусії та на Петроградському фронті (див. *Петроградська оборона 1919*). Навесні 1919 на Дону й Кубані активізувалася *денікінщина*, з якою іноз. імперіалізм пов'язував свої дальші плани повалення Рад. влади. Денікінці загрожували Україні, насамперед Донбасові (див. *Луганська оборона 1919*). Фактичними пособниками їх були укр. бурж. націоналісти, які стали на шлях антирад. заколотів (див. напр., *Григор'євщина, Махновщина*). В травні — на поч. червня денікінці захопили Донбас і Крим, у червні — Харків, Катеринослав, Царицин.

Напружена обстановка вимагала централізації оборони всіх рад. республік. 1.VI 1919 в Москві на засіданні ВЦВК за участю представників РРФСР, України, Латвії, Литви і Білорусії було прийнято декрет про укладення воєнно-політичного союзу радянських республік і створення єдиного командування, про об'єднання наркоматів нар. г-ва, транспорту, фінансів, праці. 9.VII було опубліковано написаний В. І. Леніним лист ЦК РКП(б) «Всі на боротьбу з Денікіним!» — програму мобілізації сил для одночасної боротьби проти Денікіна і Колчака. Війська Сх. фронту завдали поразки колчаківцям, і ті почали відступати в Сибір. Це дало змогу перекинути значну частину рад. військ на Пд. фронт. Денікін був змушений відмовитися від наступу на Москву і спрямував свої військ. сили на захоплення України. В липні білогвардійці зайняли Полтаву, Кременчук. Вони почали наступ на Київ, куди з заходу в цей час просувалися петлюрівські недобитки й т. з. *Українська галицька армія* — військові частини «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). 30.VIII націоналістичні частини ввійшли в Київ. 31.VIII до міста вступили денікінці. Петлюрівці відійшли на захід. Білогвардійці захопили майже всю Україну, встановивши тут криваву диктатуру. Розгорнулася масова підпільна і партизан. боротьба проти військ Денікіна, для керівництва якою в липні 1919 було створено *Зафронтове бюро ЦК КП(б) України* на чолі з С. В. *Косіором*. Восени 1919 збройні сили внутр. контрреволюції з допомогою Антанти знов активізували свої дії. Добровольча армія почала новий наступ на Москву на курсько-орловському напрямі. Погіршилося становище і на Сх. фронті, ускладнилась ситуація під Петроградом, де армія ген. Юденича, перейшовши в кін. вересня в наступ, 16.X опинилася на підступах до міста. На захист Петрограда було кинуто значні сили. В грудні війська Юденича було розгромлено й відкинуто на тер. Естонії. Допомога Петроградові не ослабила уваги ЦК РКП(б) й особисто В. І. Леніна до Пд. й Пд.-Сх. фронтів. До військ Пд. фронту прийшло по парт. мобілізації бл. 30 тис. комуністів і 10 тис. комсомольців. Під керівництвом В. І. Леніна було розроблено план розгрому Денікіна. 10.X 1919 рад. війська Пд. фронту перейшли в контрнаступ. Гол. удару рад. війська завдавали в напрямі Харків — Донбас — Ростов-на-Дону. В жовтні 1919 в результаті успішного здійснення Орловсько-Кромської операції ударне угруповання Добровольчої армії було розгромлено. Рад. частини визволили Орел і Воронеж, 11.XII — Харків, 16.XII — Київ, 7.II 1920 — Одесу. 27.III 1920 вони оволоділи останнім оплотом денікінців — Новоросійськом. Але значне угруповання білогвардійців (35—40 тис.) встигло пробитися на пд. і закріпитися в Криму. В лютому частини Пд.-Зх. фронту завершили визволення Правобережної України, вийшовши на рубіж Коростень — Шепетівка — Проскурів (тепер м. Хмельницький) — р. Дністер. У квітні було визволено Дагестан, відновлено Рад. владу в Азербайджані. На поч. 1920 завершилася боротьба в Сибіру і на Пн. На тер. Далекого Сходу було створено *Далекосхідну республіку*. Для керівництва рад. і госп. будівництвом на визволеній тер. України 11.XII 1919 було створено надзвичайний орган влади — *Всеукраїнський революційний комітет*. Після визволення всієї тер. України відновили діяльність ВУЦВК і Раднарком. Проте мирна передишка тривала недовго. 25.IV 1920 війська бурж.-поміщицької Польщі без оголошення війни напали на Країну Рад (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Для прикриття своїх агресивних планів правлячі кола Польщі використали укр. бурж. націоналістів, ватажок яких Петлюра уклав зрадницьку *Варшавську угоду 1920*. 6.V польс. війська захопили Київ. Рад. республіка була змушена знову мобілізовувати свої сили для відсічі інтервентам. Конкретну програму дій було накреслено в тезах ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання», опублікованих 23.V 1920. Проведено нові парт., комсомольські і профспілкові мобілізації. Важливу роль у мобілізації сил укр. народу на боротьбу проти інтервентів відіграв *Четвертий Всеукраїнський з'їзд Рад* (травень

Збори партизанів в Аджимушкайських каменоломнях. 1919.

Проводи комуністів на врангелівський фронт. Полтава. 4 вересня 1920

А. А. Громико.

1920). В травні за планом, розробленим під керівництвом В. І. Леніна, війська Зх. і Пд.-Зх. фронтів розгорнули контрнаступ. 12.VI було визволено Київ (див. *Київська операція 1920*). На поч. липня рад. війська перейшли в рішучий наступ, розвиваючи гол. удар на Бялисток, Варшаву. На поч. серпня 1-а Кінна армія почала бої за Львів (див. *Львівська операція 1920*). На визволеній тер. Сх. Галичини було встановлено владу Рад (див. *Галицька Соціалістична Радянська Республіка*). Проте в серед. серпня 1920 польс. війська, які одержали нову значну допомогу від Антанти, перейшли в контрнаступ. Рад. війська змушені були відступити. Однак, оскільки польс. правлячі кола не мали змоги продовжувати війну, вони, всупереч вимогам Антанти, 12.X 1920 підписали договір про перемир'я, а згодом — *Ризький мирний договір 1921*. Згідно з цим договором Зх. Україна і Зх. Білорусія відійшли до Польщі.

У планах Антанти по підготовці нападу на Країну Рад у 1920 велике місце відводилось очолюваним ген. Врангелем залишкам білогвардійських військ у Криму. 6.VI Врангель почав наступ на Пн. Таврію і до 24.VI захопив її. Виникла загроза Донбасові. Закінчення війни з бурж.-поміщицькою Польщею створило умови для ліквідації *врангелівщини*. У вересні 1920 за рішенням ЦК РКП(б) організовано самостійний Пд. фронт під командуванням М. В. *Фрунзе*. 28.X рад. війська перейшли в наступ і 31.X розгромили осн. сили Врангеля в Пн. Таврії, але частині білогвардійців удалося відійти в Крим. 7—11.XI рад. війська в *Перекопсько-Чонгарській операції 1920* штурмом здобули укріплення Перекопського перешийку, переправились через Сиваш і 17.XI завершили визволення Криму. Рештки врангелівців евакуювалися до Туреччини. В листопаді 1920 рад. війська розгромили 40-тисячну петлюрівську армію, рештки якої втекли в Польщу. В 1920 Червона Армія завершила вигнання інтервентів і сил націоналістичної контрреволюції з Серед. Азії, 1920 — на поч. 1921 — з Закавказзя, 1922 — з Далекого Сходу (див., зокрема, *Волочаєвський бій 1922, Спасськ-Дальній*). Рад. влада перемогла, довівши тим самим життєздатність нового держ. і сусп. ладу, перемогла тому, що ця війна була справедливою, велася в інтересах широких нар. мас. Вирішальною умовою перемоги було керівництво Комуністичної партії, яка завдяки ленінській соціальній і нац. політиці згуртувала навколо себе трудящих усіх націй країни. «Тільки завдяки тому, що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи, і на заклик, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі і кінець кінцем мільйони, і тільки через те, що нечувані жертви були принесені,— тільки через це чудо, яке сталося, могло статися. Тільки через це, незважаючи на дворазовий, триразовий і чотириразовий похід імперіалістів Антанти та імперіалістів усього світу, ми спроможні були перемогти» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 40, с. 230).

Період іноз. воєнної інтервенції й громадян. війни став для народів Країни Рад, у т. ч. для укр. народу, суворою школою політ. досвіду, практичною перевіркою програм різних політ. партій. Трудящі України, як і трудящі ін. рад. республік, згуртувалися навколо Комуністичної партії, очолюваної В. І. Леніним. Комуністична партія забезпечила створення могутньої Червоної Армії, висунула з середовища рад. народу видатних воєначальників, таких, як В. О. Антонов-Овсієнко, П. Й. Баранов, В. К. Блюхер, С. М. Будьонний, Й. Й. Вацетіс, С. С. Вострецов, П. Ю. Дибенко, Р. П. Ейдеман, О. І. Єгоров, Д. П. Жлоба, С. С. Каменєв, В. С. Кіквідзе, Г. І. Котовський, М. Г. Кропив'янський, М. В. Куйбишев, М. К. Левандовський, О. Я. Пархоменко, В. М. Примаков, М. М. Тухачевський, І. П. Уборевич, Я. Ф. Фабріціус, І. Ф. Федько, М. В. Фрунзе, В. І. Чапаєв, М. О. Щорс, Й. Е. Якір та ін. Політ. роботу в армії вели керівні парт. працівники А. А. Андрєєв, А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, С. І. Гусєв, Ф. Е. Дзержинський, Р. С. Землячка, С. М. Кіров, С. В. Косіор, В. В. Куйбишев, А. І. Мікоян, О. Ф. Мясников, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, Й. В. Сталін та ін. Запорукою перемоги над силами контрреволюції були міцний союз робітн. класу й селянства, братерська взаємодопомога рад. республік, серед яких провідна роль належала Рос. Федерації. Перемогам Червоної Армії сприяли революц. боротьба трудящих капіталістичних країн і виступи міжнар. пролетаріату проти інтервенції під лозунгом «*Руки геть від Росії*». Перемога Рад. д-ви в громадян. війні зміцнила завоювання Великої Жовтн. соціалістич. революції, що поклала початок ері переходу від капіталізму до соціалізму в усьому світі. Іл. див. на окрем. арк., с. 448—449. Карту див. на окремому аркуші, с. 176—177

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 35—42; Ленин В. И. О защите социалистического отечества. М., 1975; Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2. М., 1970; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов, т. 1—3. М., 1960—61; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1967; История гражданской войны в СССР, кн. 1—5. М., 1937—60; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны. К., 1964; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Спирин Л. И. Классы и партии в гражданской войне в России (1917—1920 гг.). М., 1968; Гринишин Д. М. О военной деятельности В. И. Ленина. К., 1970; Крах первого нашествия империалистов на Страну Советов. М., 1973; Липицкий С. Военная деятельность ЦК РКП(б). 1917—1920. М., 1973; Голинков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917—1925 гг.). М., 1975; Боротьба за владу Рад на Україні. К., 1977; В борьбе за власть Советов на Украине. К., 1977; Кузьмин Г. В. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917—1922 гг. М., 1977; Мельниченко В. Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні. 1918—1920. К., 1977; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978; Советская страна в период гражданской войны 1918—1920. Библиографический указатель документальных публикаций. М., 1961; Герои Октября и гражданской войны (1917—1922 гг.). Рекомендательный указатель литературы. М., 1974. *М. І. Супруненко.*

«ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА У ФРАНЦІЇ» — твір К. Маркса, в якому на основі всебічного аналізу досвіду й історичного значення *Паризької комуни 1871* розвинуто вчення про класи і класову боротьбу, революцію, *державу* та *диктатуру пролетаріату*. Написано у квітні — травні 1871, надруковано в червні 1871 в Лондоні. В «Г. в. у Ф.» розкрито класову природу бурж. держ. влади, яка є знаряддям гноблення трудящих, поневолення праці капіталом. Тому «робітничий клас не може просто оволодіти готовою державною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 330). Комуна підтвердила зроблений К. Марксом ще 1852 в праці «*Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта*» висновок про необхідність зламу пролетаріатом бурж. держ. машини. Революція паризького пролетаріату зламала старий, бурж. держ. апарат і зробила спробу створити новий держ. апарат на засадах виборності й відповідальності урядовців перед народом, чим поклала початок пролет. демократії. Паризька комуна була першою, хоч і недостатньо розвиненою істор. формою диктатури пролетаріату. За висловом К. Маркса, «вона була, по суті справи, урядом робітничого класу, результатом боротьби продуктивного класу проти класу привласнюючого; вона була відкритою, нарешті, політичною формою, при якій могло відбутись економічне визволення праці» (там же, с. 336).

Паризька комуна була першою революцією, в якій пролетаріат було відкрито визнано єдиним класом, здатним до сусп. ініціативи. Вона певним чином поєднувала *інтернаціональне і національне* в класовій боротьбі пролетаріату. Аналізуючи конкретні заходи Комуни, її сильні й слабкі сторони та помилки, К. Маркс показав, що в умовах іноземної інтервенції лише пролетаріат продемонстрував зразки справжнього патріотизму, а буржуазія зрадила нац. інтереси і в ім'я егоїстичних, вузькокласових

цілей пішла на зговір з ворогом. Ідеї К. Маркса про класи й *класову боротьбу,* революцію, державу та диктатуру пролетаріату, висунуті в «Г. в. у Ф.», були далі розвинуті В. І. Леніним у його працях «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*», «*Держава і революція*», «Про державу» тощо. Книгу К. Маркса рос. мовою вперше опубліковано 1871 в Цюріху, укр. мовою — 1925 в Харкові.

Видання: Маркс К. Громадянська війна у Франції. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. т. 17. *В. І. Куценко.*

ГРОМАДЯ́НСЬКІСТЬ — усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства, певного класу, почуття відповідальності за їхнє становище. Г. завжди має класовий характер і є важливою рисою морального обличчя людини. За соціалізму Г. обумовлена спільністю інтересів соціалістичної д-ви та її громадян, єдністю реальних прав і свобод громадян з їхніми обов'язками й відповідальністю перед суспільством. Г. становить істотну рису *соціалістичного способу життя.* Формування почуття Г.— важливе завдання *комуністичного виховання.* *Б. О. Рутковський.*

ГРОМАШЕ́ВСЬКИЙ Лев Васильович [н. 1 (13).X 1887, м. Миколаїв] —укр. радянський епідеміолог, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1905. Закінчив мед. ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі. Учень Д. К. *Заболотного.* Брав участь у революц. русі, зазнав переслідування з боку царизму. В 1918—28 працював в Одес. мед. ін-ті (асистентом, професором, зав. кафедрою епідеміології, ректором); 1928—51 — директором ряду ін-тів епідеміології і мікробіології; 1951—63 — зав. кафедрою епідеміології Київ. мед. ін-ту. Праці — з питань епідеміології висипного та черевного тифів, дизентерії, інфекційного гепатиту, холери та ін.; розробив класифікацію інфекційних хвороб тощо. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 ін. орденами, медалями.

ГРОМИ́КА (Громека) Михайло (р. н. невід.— 1651, Корсунь, тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.) — білоцерківський полковник (1649—51). Походив з дрібної укр. шляхти. Служив у реєстровому війську. На поч. *визвольної війни українського народу 1648—54* перейшов на бік повстанських військ. Брав участь у Корсунській, Зборівській, Берестецькій битвах. Після підписання *Білоцерківського договору 1651* Г. керував складанням нового козац. реєстру. Вбитий козаками під час заворушення, спрямованого проти скорочення козац. реєстру та перетворення виписних козаків на кріпаків.

ГРОМИ́КО Андрій Андрійович [н. 5 (18).VII 1909, с. Старі Громики, тепер Ветковського р-ну Гом. обл.] — рад. держ. і парт. діяч, дипломат, двічі Герой Соціалістич. Праці (1969, 1979). Член КПРС з 1931. Доктор екон. наук. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1932 закінчив Мінський екон. ін-т. У 1936—39 — старший наук. співробітник Ін-ту економіки АН СРСР. З 1939 — зав. Відділом амер. країн Наркомату закордонних справ СРСР, радник посольства СРСР у США; з 1943 — посол СРСР у США і одночасно посланник у Республіці Куба; з 1946 — постійний представник СРСР у Раді Безпеки ООН і одночасно заст. міністра, 1949—52 — перший заст. міністра закорд. справ СРСР. З червня 1952 — посол СРСР у Великобританії, з квітня 1953 — перший заст. міністра, з лютого 1957 — міністр закорд. справ СРСР. Очолював делегації СРСР на конференції в Думбартон-Оксі по створенню ООН (1944) і на сесіях Ген. Асамблеї ООН. Учасник Кримської та Потсдамської конференцій 1945, нарад Політ. консультативного к-ту країн — учасниць Варшавського Договору, ін. міжнар. конференцій і нарад. Автор наук. праць з питань міжнар. відносин, голова комісії по виданню дипломатичних документів при М-ві закорд. справ СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1952, член ЦК КПРС з 1956. Член Політбюро ЦК КПРС з квітня 1973. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го і 5—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, іншими орденами, медалями.

ГРОМІЙЧУ́К Пелагея Тимофіївна [н. 28.X (10.XI) 1916, с. Клинове, тепер Голованівського р-ну Кіровогр. обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1956. Понад 40 років працювала ланковою колгоспу ім. XX з'їзду КПРС (с. Клинове). Очолювана Г. ланка щороку вирощувала по 400—700 ц/га цукр. буряків. Делегат XXII з'їзду КПРС та XX, XXI і XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 4—8-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

І. Г. Братченко.

ГРОМ-МАЗНИЧЕ́ВСЬКИЙ Леонід Гнатович (н. 18.III 1929, Київ) — український радянський вчений у галузі с.-г. техніки, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1972). Член КПРС з 1975. Закінчив Київ. політех. ін-т (1952). В 1952—60 — конструктор Київ. мотоциклетного з-ду. З 1960 — наук. співробітник, з 1967 — зав. лабораторією, з 1970 — зав. відділом автоматизації мобільних с.-г. агрегатів Укр. н.-д. ін-ту механізації і електрифікації с. г. З 1972 — заст. голови Президії Пд. відділення ВАСГНІЛ. Праці з питань застосування об'ємних гідропередач у тракторах і автоматизації управління режимами роботи машинно-тракторних агрегатів.

С. М. Козирєв.

ГРОМНИ́ЦЬКИЙ Петро Федорович [1803 — 31.V (12.VI) 1851, Іркутськ] — декабрист. За походженням дворянин Пенз. губ. Служив у Старокостянтинові поручиком Пенз. полку. На поч. 1824 вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян,* став одним з найактивніших його діячів, а незабаром — заст. голови т-ва. Брав участь у підготовці збройного виступу, але під час *Чернігівського полку повстання* виявив нерішучість. Заарештований і засуджений до 20-річної каторги й довічного заслання в Сибіру. Каторгу відбував на Нерчинських рудниках (з 1827). У 1835 переведений в с. Більське Ірк. губ. на поселення. В 1842 за розповсюдження творів декабриста М. С. *Луніна* Г. вдруге заарештовано і віддано під особливий нагляд поліції.

ГРО́МОВ Михайло Михайлович [н. 12 (24).II 1899, Тверь, тепер м. Калінін] — рад. військовий діяч, генерал-полковник авіації (1944), Герой Рад. Союзу (1934), засл. льотчик СРСР, професор (1937). Член КПРС з 1941. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Після її закінчення — льотчик-інструктор, льотчик-випробувач. У 1934 встановив світовий рекорд дальності (12 тис. км). У липні 1937 разом з А. Б. Юмашевим і С. О. Даниліним здійснив переліт Москва — Пн. полюс — США. В 1940—41 — нач. льотно-дослідного ін-ту. В 1942—45 — командир авіадивізії, команд. ВПС Калінінського фронту, 3-ю і 1-ю повітр. арміями, нач. Гол. управління бойової підготовки фронтової авіації. Згодом — на відповідальній роботі в Рад. Армії, в М-ві авіац. пром-сті. З 1955 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Л. В. Громашевський.

ГРО́МОВА Уляна Матвіївна (3.I 1924, с-ще Первомайка, тепер у складі с-ща Верхньої Краснянки Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. — 15.I 1943) — комсомолка-підпільниця, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). У вересні 1942, під час нім.-фашист. окупації, організувала в своєму с-щі комсомольську підпільну групу, яка ввійшла до складу «*Молодої гвардії*». Стала членом штабу цієї орг-ції. Г. було заарештовано гестапо і після катувань кинуто в шурф Краснодонської шахти № 5.

П. Т. Громійчук.

ГРОМОКЛІ́Я — річка в Кіровогр. і Микол. областях УРСР, права притока Інгулу (бас. Пд. Бугу). Довж. 102 км, площа бас. 1545 км². Рівнинна, має широку долину. Використовують для зрошування.

ГРО́НДСЬКИЙ (Grondski, Grądzki) Самуель (р. н. невід., Галичина — п. бл. 1672) — дипломат на службі в Польщі, Швеції і Трансільванії, історик. Н. в родині шляхтича. Восени 1655 супроводив польс. посла Любовицького під час його переговорів з Б. Хмельницьким. Перейшовши до шведів під час польс.-швед. війни 1655—60, Г. 1656 їздив з Чигирин до Б. Хмельницького з листами від короля Карла X Густава. В липні 1657 від імені князя Трансільванії Дердя II Ракоці вів переговори з А. *Ждановичем.* Автор «Історії козацько-польської війни» (опублікував К. Коппі 1789 в Пешті), що є цінним джерелом з політ. історії України 1648—72.

М. М. Громов.

ГРО́НІНГЕН — місто на Пн. Нідерландів, адм. центр провінції Гронінген. Вузол з-ць і автошляхів, порт на судноплавних каналах. 170,9 тис. ж. (1972). Підприємства

У. М. Громова.

металообр., хім., поліграф., харч. (гол. чин. цукрової пром-сті). В районі Г.— добування газу. Ун-т (з 1614), вища с.-г. школа. Відомий з 11 ст.

«ГРО́НО» — літературно-мистецький збірник творів письменників, що належали до літ. групи «Гроно». Вийшов у Києві в листопаді 1920. У зб. вміщено поезії, оповідання, критичні статті В. Поліщука, М. Терещенка, Д. Загула, П. Филиповича, М. Любченка (Кость Котко), Г. Косинки, Ю. Меженка та ін. Група «Г.» (1920—21) в цілому стояла на революц. позиціях, проголошувала, що мистецтво повинне бути зрозумілим для пролет. мас. Свій худож. метод «Г.» визначало як середнє між імпресіонізмом і футуризмом. Різнорідна за складом, група «Г.» розпалася. *А. А. Тростянецький.*

О. А. Гроссгейм.

ГРОНЯ́НКА (Botrychium) — невеликі трав'янисті кореневищні рослини род. вужачкових класу папоротевидних. Неплідна частина листка перисто-розсічена; плідна — волотисто-розгалужена, спорангії розміщені на її гілочках у два ряди. 34 види в помірній смузі Пн. півкулі. В УРСР — 4 види, найбільш поширений Г. півмісяцева, або ключ-трава (B. lunaria), і Г. віргінська (B. virginianum). Трапляється в лісах, серед чагарників, на луках.

ГРО́ПІУС (Gropius) Вальтер (18.V 1883, Берлін — 5.VII 1969, Бостон, Массачусетс, США) — німецький архітектор і теоретик архітектури. Навчався в Мюнхені (1903—05) й Берліні (1907). Засн. (1919) худож.-технічну школу «Баугауз», яка зробила визначальний вплив на розвиток *функціоналізму*. Споруди Г.— в Німеччині — ф-ка «Фагус» у м. Альфельді (1911—14), будинок «Баугауз» в м. Дессау (1925—26). З 1928 Г. розробляв проблему масового житл. будівництва (робітниче містечко Сіменс, Берлін, 1929). Зробив конкурсні проекти театру масових дій у Харкові (1930) і Палацу Рад у Москві (1931). В 1934 емігрував з фашист. Німеччини до Великобританії, 1937 переїхав до США, де 1945 організував творчий колектив, з яким проектував комплекси споруд Гарвардського ун-ту в Кембріджі (1949—50), ун-ту в Багдаді (1960—69) та ін.

Ж. Грос. З ілюстрацій до творів Р.-М. Рільке. Туш. 1923.

ГРО́ППЕР (Gropper) Уїльям (н. 3.XII 1897, Нью-Йорк) — американський художник. Навчався в Дж. *Беллоуза*. Працював у галузі книжкової ілюстрації, карикатури й монументального живопису. В своїх творах виступив проти соціального гноблення, фашизму, расової дискримінації («Країна золота», 1927; серії на теми громадян. війни в Іспанії, 1936—39; «Лідіце», 1943, та ін.). Ряд творів присвятив Рад. Союзові.

Гронянка півмісяцева.

ГРОС (Grosz) Жорж [справж. ім'я та прізв.— Георг Еренфрід (Ehrenfried); 26.VII 1893, Берлін — 6.VII 1959, Зх. Берлін] — німецький художник. Член Компартії Німеччини з 1918. В 1909—11 навчався в Дрезденській АМ, 1911—13 — в Берлін. художньо-пром. школі. У своїх творах, виконаних переважно в експресіоністичній манері, показав жорстокість буржуазії, злиденність життя народу, зростаючу свідомість робітників (графічні цикли «Обличчя пануючого класу», 1921; «Се людина», 1922; «Розплата прийде!», 1922—23, та ін.). В 1932—59 жив у США, де створив ряд соціально-критичних картин («Мир», 1946).

ГРОСМЕ́ЙСТЕР (нім. Großmeister, букв.— великий майстер) — 1) Глава *духовно-лицарського ордену*, великий магістр у католицькій церкві. 2) Найвище спортивне звання з шахів і шашок. Присуджується міжнар. федераціями. Звання «гросмейстер СРСР» запроваджено 1935 і вперше присуджено М. М. *Ботвиннику*. В 1949 Міжнар. шаховою федерацією (ФІДЕ, засн. 1924) запроваджено звання «міжнародний гросмейстер». У 1948 встановлено звання міжнародний Г. Всесвітньої федерації шашок.

ГРОССГЕ́ЙМ Олександр Альфонсович [23.II (6.III) 1888, с. Лихівка, тепер смт Дніпроп. обл.— 4.XII 1948, Ленінград] — рад. ботанік, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН Аз. РСР (з 1945). З 1934 — зав. кафедрою Азерб. ун-ту в Баку. Організатор і директор Бот. інституту АН Аз. РСР (1936—47). З 1947 — зав. кафедрою Ленінгр. ун-ту і зав. сектором у Бот. ін-ті АН СРСР. Праці Г. присвячені флорі й географії вищих рослин Кавказу та систематиці рослин. Г. описав багато нових видів рослин, запропонував оригінальну філогенетичну систему покритонасінних. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

Літ.: Александр Альфонсович Гроссгейм. Материалы к биобиблиографии учёных СССР. М.—Л., 1953.

ГРО́ССМАН Василь Семенович [29.XI (12.XII) 1905, Бердичів — 14.IX 1964, Москва] — російський рад. письменник. Закінчив Моск. ун-т (1929). Жив і працював на Донбасі. Перша повість «Глюкауф» (1934) — з життя рад. шахтарів. Роман «Степан Кольчугін» (2 кн., 1937—40) — про більшовицьке підпілля Донбасу в передреволюц. роки. Під час Великої Вітчизн. війни Г.— військ. кореспондент. Автор зб. оповідань «Роки війни» (1945), роману «За справедливу справу» (1952, незакінч.) і ліричного щоденника — нарису про поїздку до Вірменії «Добро вам!» (1965). Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Степан Кольчугин, кн. 1—2. М., 1966; Добро вам! М., 1967; Укр. перекл.— Народ безсмертний. К., 1945.

В. Гропіус. Будинок «Баугауз» в Дессау. 1925—26.

ГРО́ССУ Семен Кузьмич (н. 18. III 1934, с. Новоселівка Саратського р-ну Одес. обл.) — державний і парт. діяч Молд. РСР. Член КПРС з 1961. Н. в сел. сім'ї. В 1959 закінчив Кишинівський с.-г. інститут. У 1959—64 працював агрономом, головою колгоспу в Молд. РСР. Кандидат екон. наук. У 1964—67 — нач. Суворовського районного виробничого управління с. г. Молд. РСР. У 1967—70 — перший секретар Кріулянського райкому партії, 1970—76 — секретар ЦК КП Молдавії. З вересня 1976 — Голова Ради Міністрів Молд. РСР, міністр закорд. справ. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7, 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

ГРОСУЛЯ́Р (від лат. grossularia — агрус) — мінерал класу *силікатів*, групи *гранатів*. $Ca_3Al_2[SiO_4]_3$. *Сингонія* кубічна. Густ. 3,53—3,60. Твердість 7—7,5. Безбарвний або зеленуватий. Блиск скляний. В СРСР Г. є на Уралі, в Якутії. Використовують у ювелірній справі.

ГРОТ Микола Якович [18(30).IV 1852, Хельсінкі — 23.V (4.VI) 1899] — російський психолог і філософ-ідеаліст. Син Я. К. *Грота*. Працював на Україні: з 1876 — професор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту, з 1883 — Новоросійського ун-ту (в Одесі). З 1886 — професор Моск. ун-ту, голова Моск. психологічного т-ва (з 1888), перший редактор журн. «Вопросы философии и психологии» (з 1889). На ранніх психологічних працях Г. позначився вплив рефлекторної теорії І. М. *Сєченова*. Для світогляду Г. характерна еволюція від позитивізму до відвертого ідеалізму та богошукання.

ГРОТ Яків Карлович [15(27).XII 1812, Петербург — 24.V (5.VI) 1893, там же] — російський філолог, академік (з 1858), віце-президент Петерб. АН (з 1889). Професор Гельсінгфорського ун-ту (1840—52), Петерб. ліцею (1852—62). Праці — з історії швед. і фін. л-р, рос. мови й л-ри. «Російським правописом» (1885) Г. встановив норми рос. правопису, який діяв (з деякими змінами) до 1918. Автор досліджень про В. Жуковського, І. Крилова, О. Пушкіна та ін.

ГРО́ТГЕР (Grottger) Артур (11.XI 1837, Оттиньовіце, тепер с. Отиневичі Жидачівського р-ну Львів. обл.— 13.XII 1867, Амелі-ле-Бен, Франція) — польський художник, представник *романтизму*. Навчався в Ю. *Коссака* у Львові (1848—52), в Краківській школі красних мистецтв (1852—54) і Віденській АМ (1855—58). Здобув визнання патріотичними циклами малюнків («Варшава I», 1861; «Варшава II», 1862; «Подонія», 1863), присвяченими нац.-визвольній боротьбі та польському повстанню 1863. Створив цикли «Літуанія» (1864—66) й «Війна» (1866—67). Автор істор. і жанрових картин.

Літ.: Puciata — Pawłowska I. Artur Grottger. Toruń, 1962.

ГРО́ТЕВОЛЬ (Grotewohl) Отто (11.III 1894, Брауншвейг — 21.IX 1964, Берлін) — діяч німецького робітн. руху, держ. діяч НДР, тричі Герой Праці НДР (1954, 1959, 1964). З 1912 — член С.-д. партії

Німеччини (СДПН), з 1918 — Незалежної с.-д. партії, з 1922 — СДПН. У 1925—33 — депутат рейхстагу від СДПН. Після захоплення влади нацистами (1933) вів активну антифашист. діяльність; 1938 і 1939 був ув'язнений. У 1945— голова Центр. правління СДПН. Брав активну участь в об'єднанні в Сх. Німеччині 1946 СДПН з КПН. З часу об'єднавчого з'їзду — член Центр. секретаріату правління, з 1949 — Політбюро ЦК *Соціалістичної єдиної партії Німеччини* (СЄПН). У 1948—49 — голова Нім. нар. ради. З 1949 — прем'єр-міністр НДР. З 1960 одночасно — один із заступників голови Держ. ради НДР. Нагороджений орденом Леніна.

ГРОТЕ́СК (італ. grottésco, від gròtta — печера, грот) — один із видів художньої (переважно сатиричної) типізації в літературі й мистецтві, який грунтується на фантастично-карикатурному зміщенні реальних життєвих співвідношень і контрастах, різкій деформації зовн. правдоподібності речей і явищ, несподіваному поєднанні трагічного й комічного, сарказму і гумору. Термін «гротеск» походить від назви химерних орнаментів, які знайшов *Рафаель* зі своїми учнями при розкопках античних споруд у Римі, що тоді мали вигляд підземних гротів. Г. широко користувалися в своїх сатиричних творах Ф. Рабле, Дж. Свіфт, А. Франс, Б. Брехт, М. Гоголь (напр., «Ніс»), Т. Шевченко, І. Франко, Остап Вишня, Я. Галан та ін.

В. Д. Тимченко.

ГРО́ТЕФЕНД (Grotefend) Георг-Фрідріх (9.VI 1775, Мюнхен —15. XII 1853, Ганновер) — німецький філолог. Учитель гімназій у Геттінгені й Франкфурті-на-Майні, 1821—49 — директор ліцею в Ганновері. Заклав основи дешифрування *клинопису* (перший 1802 прочитав напис, зроблений давньоперським клинописом). Досліджував й *італьські мови*.

ГРО́ФА — гірська вершина в *Карпатах Українських* на гірському масиві Зовнішні Горгани, в межах Івано-Франківської обл. УРСР. Вис. 1752 м. Має конічну форму. На схилах — кам'яні розсипища («горгани»), нижче — лісова рослинність (бук, дуб, смерека, ялина тощо).

ГРОХО́ЛЬСЬКІ (Grochólski) — родина польських поміщиків. У 18 ст. обіймали керівні посади в Речі Посполитій. Мали значні володіння на Правобережній Україні і в Сх. Галичині. Найвідоміший з Г.— К а з и м и р (1815 — 10.XII 1880) — політ. діяч Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). З 1861 — член галицького сейму й австр. парламенту (рейхсрату), з 1871 — міністр у справах Галичини. Захищав інтереси польс. поміщиків, проводив лінію на ополячування укр. населення в Галичині.

ГРО́ХОТ — пристрій для механічного сортування сипких (кускових) матеріалів за крупністю частинок. Розрізняють Г. нерухомі й рухомі. Осн. частинами нерухомих Г. (колосникових, дугових, конічних) є нерухоме похиле (кут нахилу не менший за 50°) сито та пристрій, яким воно кріпиться. В рухомих (найефективніших) Г. (барабанних, хитних, вібраційних — мал., напіввібраційних) з одним або кількома ситами є й механізм, що надає ситам руху. Грохотами розділяють на фракції вугілля, руду, щебінь тощо, а також зневоднюють матеріали (напр., збагачене вугілля).

ГРО́ЦІЙ (Grotius) Гуго де Гроот (10.IV 1583, Делфт — 28.VIII 1645, Росток, тепер НДР) — голландський юрист, філософ та історик, держ. діяч; один із засновників бурж. теорії *природного права* й науки міжнар. права. Н. в сім'ї вченого. Автор багатьох творів, зокрема «Вільне море» (1609), «Про право війни і миру» (1625; в СРСР повністю опубліковано рос. мовою 1956), в яких розглядав заг. проблеми д-ви і права, захищав принцип свободи морів, виступав за заборону несправедливих воєн тощо.

ГРОШ Сергій Іванович [н. 22.XI (5.XII) 1911, с. Бражниці, тепер Полонського р-ну Хмельн. обл.] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. В 1947 закінчив Київ. художній ін-т, де навчався у Ф. *Кричевського* і К. *Трохименка*. Працює в галузі тематичної картини й пейзажу. Твори: «Сталь і троянди» (1951), «Дружба» (1952), «Ленінський парламентарій» (1957), «Олекса Довбуш» (1960), «Назустріч волі» (повернення Т. Шевченка з заслання, 1964), «Осінь у Пороніні» (1970), «Море в полудень» (1977). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Іл. с. 186.

ГРО́ШІ — особливий *товар*, що виконує роль *загального еквівалента*, в якому виражається вартість усіх інших товарів. Г. виникли стихійно в процесі тривалого розвитку *товарного виробництва* і *обміну* товарами. На ранній стадії, коли обмін мав випадковий характер, продукти обмінювались безпосередньо один на інший. Пізніше роль еквівалента виконували товари, які найчастіше вступали в обмін — худоба, хутро, зерно, метали тощо. На більш розвинутій стадії обмін товарами виходить за рамки місцевих ринків і роль загального еквівалента закріплюється за одним певним товаром, що стає грош. товаром, виконує роль Г. З розвитком капіталізму, коли товарне виробн. набуло заг. характеру, всі товари, що виступали як Г., були поступово витіснені золотом завдяки таким його властивостям, як висока *вартість*, портативність, однорідність, подільність, схоронність. Г., виділившись із світу товарів, зберігають товарну природу. Але вони є специфічним товаром, що протистоїть всім ін. і монопольно виконує роль заг. еквівалента. Як і кожний товар, Г. мають вартість і *споживну вартість*. Вони виступають як безпосереднє й заг. втілення сусп. праці. Конкретна праця, що міститься в грош. товарі, є заг. формою прояву абстрактної, загальнолюдської праці. Кожний звичайний товар виступає як особлива споживна вартість, тобто може задовольняти лише певну, одиничну потребу. Споживна вартість Г. полягає в їхній здатності безпосередньо обмінюватися на всі товари і таким чином задовольняти будь-які потреби. Тому вони мають заг. споживну вартість. Г.— не вічна екон. категорія, вона притаманна сусп.-екон. формаціям, у яких існує товарне виробн. і діє *вартості закон*. Природа і суть Г., як вираз *виробничих відносин*, зумовлюються тим способом виробн., в якому вони функціонують. У досоціалістичних формаціях Г. виконують такі функції: Г. як м і р а в а р т о с т і. Ця функція полягає в тому, що в Г. вимірюється вартість усіх товарів. Вартість товару, виражена в Г., наз. *ціною* товару. Для зіставлення цін різних товарів необхідно виразити їх в однакових одиницях, тобто звести до єдиного масштабу. Масштабом цін наз. вагова кількість грош. металу (золота), прийнята в даній країні за грош. одиницю. При вимірюванні вартості товару не треба реальної наявності Г., вони виступають у цій функції як ідеальні, в уяві. Г. як з а с і б о б і г у — в цій функції Г. виступають посередником у процесі обігу товарів (Т — Г — Т). Єдиний акт обміну поділяється на два самостійні акти: перетворення товару на Г. (Т — Г) і перетворення Г. на товар (Г — Т). Поділ товарного обігу на два протилежні акти може не збігатися в часі і просторі. Оскільки роль Г. в цій функції скороминуща, дійсні Г. можуть замінюватись знаками вартості — неповноцінною монетою, кредитними й паперовими Г. (див. *Гроші паперові*). В сучас. умовах у жодній країні немає в обігу золотих грошей.

Г. як з а с і б у т в о р е н н я с к а р б у — в цій функції виступають повноцінні й реальні Г. Вони виконують цю функцію тому, що є заг. втіленням сусп. багатства. Нагромадження Г.— необхідна умова регулярного процесу товарного виробн. Запаси золота, як класична форма скарбів, зосереджені в основному в руках д-в. Великі грош. нагромадження приватних осіб перебувають гол. чин. на рахунках у *банках*. Г. як з а с і б п л а т е ж у виступають тоді, коли відчуження товару і платіж за нього не збігаються у часі, а також при погашенні боргових та ін. грош. зобов'язань. Для цієї функції необхідні реальні Г. Однак

С. К. Гроссу.

О. Гротеволь.

А. Гротгер. Перехід через кордон. Епізод з повстання 1863 року. Національний музей у Кракові.

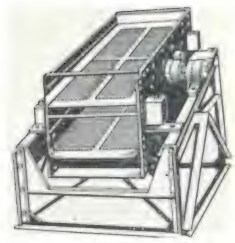

Грохот вібраційний двоситний.

У. Гроппер. Сенат. 1935. Музей сучасного мистецтва. Нью-Йорк.

значна частина взаємних боргів погашається шляхом зарахувань, і Г. тут виступають в ідеальній формі. На основі цієї функції Г. виникли різні кредитні засоби обігу— *векселі, чеки,* банкноти. Функція світових грошей пов'язана з міжнар. екон. і політ. відносинами. Цю функцію виконують повноцінні й реальні Г., роль яких у процесі розвитку товарно-грош. обігу між країнами монополізувало золото. Світові Г. є заг. платіжним засобом при розрахунках по міжнар. боргових зобов'язаннях; заг. купівельним засобом при купівлі товарів в ін. країнах за наявні Г.; заг. втіленням багатства, а також засобом перенесення його з однієї країни в ін. (зовн. позики, *інвестиції*, субсидії, *контрибуції*). В сучас. умовах золото використовують як світові Г. не безпосередньо, а внаслідок купівлі-продажу його на нац. валюти. В світовому обігу як купівельний і платіжний засіб функціонують і нац. валюти — *долар* США й англ. *фунт стерлінгів*, але їхні претензії на цю роль істотно підірвані в результаті *валютних криз* і знецінювання. В умовах капіталізму Г. перетворюються на *капітал*, обслуговують кругообот та *відтворення* його, тобто процес експлуатації *найманої праці*. В епоху імперіалізму, особливо в період *загальної кризи капіталізму*, Г. є знаряддям монополій для привласнювання високих прибутків. Обслуговуючи зовн. торгівлю та *вивіз капіталу*, Г. в руках бурж. д-ви є знаряддям експлуатації залежних країн, підкорення їхніх економік розвинутим капіталістичним д-вам. У соціалістичних країнах Г. існують у зв'язку з наявністю товарного виробн., обміну і дією закону вартості. Вони зберігають форму, успадковану від попередніх формацій, але докорінно змінюють свою роль і суть. За соціалізму Г. не можуть перетворюватися на капітал і бути знаряддям експлуатації людей; вони виражають соціалістичні виробничі відносини, використовуються в інтересах планомірного розвитку нар. г-ва й підвищення *добробуту* народу. Рух Г. за соціалізму має організований, планомірний характер. За допомогою їх здійснюється планування нар. г-ва й контроль за виконанням планів, вимірюються і враховуються затрати праці, провадиться оплата її, здійснюється контроль за мірою праці й мірою споживання. Г. є знаряддям *господарського розрахунку*, розподілу ресурсів і забезпечення екон. зв'язків між ланками нар. г-ва, обліку і контролю діяльності підприємств. В умовах соціалізму Г. мають золоту основу. Всередині країни в обігу перебувають замінники золота — *банківські білети, казначейські білети* та металева монета, які за своїм характером є кредитними. В соціалістичному суспільстві Г. виконують функції міри вартості й масштабу цін, засобу обігу, засобу платежу, засобу нагромадження та світових Г. Але ці функції принципово відмінні від функцій Г., виконуваних у капіталістичних країнах. Відмінність Г. як міри вартості полягає в тому, що виробн. і реалізацію товарів, затрати на них і ціни планує д-ва. Для здійснення цієї функції в СРСР встановлено масштаб цін, роль якого виконує *карбованець*. У функції засобу обігу виступають наявні Г., гол. чин. у сфері обігу споживчих товарів, що реалізуються через мережу держ. і кооп. торгівлі. Планування виробн. товарів, товарного і *грошового обігу*, доходів і витрат населення, а також стабільність роздрібних цін забезпечують стійкість купівельної спроможності грош. одиниці. Як засіб платежу Г. обслуговують різні сфери платіжного обороту — безготівкові розрахунки в нар. г-ві, розрахунки готівкою по заробітній платі та ін. доходах населення, операції по банківському, держ. і споживчому кредиту тощо. Їх використовує соціалістична д-ва в інтересах розвитку економіки й підвищення рівня життя народу, для зміцнення госп. розрахунку й контролю за госп.-фінанс. діяльністю підприємств. Функціонування Г. як засобу нагромадження пов'язане зі зростанням *рентабельності* соціалістичного виробн. і матеріального добробуту народу. Джерелом сусп. нагромадження є чистий доход, що виступає у вигляді *прибутку, податку з обороту* й відрахувань на соціальне страхування. Індивідуальне нагромадження — заощадження населення (вклади в ощадних касах, резерви готівки та облігації держ. позик). У процесі планомірного нагромадження утворюються кошти, які використовуються як фінанс. і кредитні ресурси. У функції світових Г. соціалістичних країн виступає золото. В розрахунках з капіталістичними країнами використовуються валюти ін. країн, рідше — золото. У взаємовідносинах між соціалістичними країнами золото виконує функцію міри вартості, а при розрахунках використовують переважно *перевідний карбованець*, інколи — іноз. валюту. Всі функції Г. тісно взаємопов'язані, оскільки являють собою різні форми єдиної суті Г. в соціалістичному г-ві і тих специфічних рис, які вони як заг. еквівалент набувають у цій системі. Див. також *Валюта*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 23; Капітал, т. 1; Ленін В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму. Повне зібрання творів, т. 44; Денежное обращение и кредит СССР. М., 1976; Денежное обращение и кредит капиталистических стран. М., 1977.

М. Т. Берков.

ГРО́ШІ ПАПЕРО́ВІ — номінальні знаки *вартості*, що їх випускає держава примусовим *курсом* замість повноцінних *грошей* для покриття своїх витрат. Г. п., як правило, не розмінюються на золото, не мають власної вартості й не можуть виконувати функції міри вартості. Вперше Г. п. з'явилися в Китаї в середні віки, потім, наприкінці 17 ст.— в США, в Європі — наприкінці 17 — на поч. 18 ст., в Росії — в 2-й пол. 18 ст. Відносна вартість Г. п. визначається вартістю золота, яке вони заміщують в обігу. Якщо маса випущених Г. п. перевищує кількість відповідних металевих монет, необхідну для обігу, вони знецінюються, виникає *інфляція*, характерна для капіталістичних країн, особливо в епоху *імперіалізму*. В умовах *загальної кризи капіталізму* значно поширився новий вид Г. п.— *воєнні гроші*, або окупаційна *валюта*.

За соціалізму соціально-економічний зміст Г. п. докорінно відмінний від капіталістичного. Соціалістичні д-ви використовують Г. п. для соціалістичних перетворень у різних сферах госп. життя. Емісію Г. п. строго регламентує д-ва в плановому порядку. Див. також *Банківські білети, Казначейські білети*.

ГРОШОВИ́Й КАПІТА́Л — гроші, що функціонують як капітал-вартість і які внаслідок експлуатації *найманої праці* дають капіталістам *додаткову вартість*. У докапіталістичних формаціях Г. к. існував у формі *торговельного капіталу* й *лихварського капіталу*. Нагромадження Г. к. було необхідною передумовою виникнення капіталістичного *способу виробництва*, одним з осн. факторів т. з. *первісного нагромадження капіталу*. За капіталізму Г. к.— це одна з функціональних форм промислового капіталу. Капіталіст виступає власником грошей, які він авансує як вартість, що має повернутися до нього збільшеною на величину додаткової вартості. Він використовує гроші для купівлі товарів, необхідних для процесу виробн., у т. ч. й специфічного товару — *робочої сили*. В результаті реалізації товарів, вироблених найманими робітниками в процесі *виробництва*, пром. капітал знову набуває форми Г. к., який більший за авансований на величину додаткової вартості. Г. к. існує й у формі грош. нагромаджень у *банках*.

ГРОШОВИ́Й О́БІГ — постійний рух *грошей* у сфері *обігу*, функціонування їх як засобу обігу і засобу платежу. Існує в рамках *грошових систем* кожної країни. У сфері Г. о. діє ряд екон. законів. Кількість грошей, необхідних для обігу, визначається відношенням суми цін товарів до числа оборотів однойменних грош. одиниць. Г. о. виник разом з появою грошей. Він пов'язаний з обігом товарів і зумовлений ним. При *товарному виробництві*, основаному на приватній власності на засоби виробн., Г. о. має стихійний характер. За капіталізму, особливо на стадії імперіалізму, Г. о. здійснюється в умовах хронічного розладу, інфляційного стану (див. *Інфляція*), частих *девальвацій* валюти, що спричинюють розлад усієї капіталістичної економіки. За соціалізму, коли виробн. товарів основане на соціалістичній власності на засоби виробн., Г. о. відбувається планомірно. Д-ва регулює і планує Г. о. на основі вимог *економічних законів* соціалізму, особливо *основного економічного закону соціалізму*, в інтересах розвитку всього нар. г-ва. В СРСР реалізація маси матеріальних благ виробничого споживання здійснюється на основі *безго-*

С. І. Грош. Назустріч волі. 1964.

тівкових розрахунків, предметів особистого споживання — за готівку. Планування й регулювання Г. о. в СРСР покладено на Держбанк СРСР. Їх проводять за допомогою касового й кредитного планів, які складають установи Держбанку. Планова організація Г. о. дає змогу збільшувати або зменшувати масу наявних грошей і мати в певний період часу в кожному районі, місті, в усій країні в цілому таку кількість грошей, яка потрібна для задоволення потреб д-ви та населення. Співвідношення між товарною і грош. масами, що перебувають в обігу, в найбільш узагальнюючому вигляді характеризують пропорції сусп. *відтворення.*

П. І. Верба.

ГРОШОВИЙ РИНОК — сфера зосередження попиту на *позичковий капітал* та пропонування його; складова частина *ринку позичкових капіталів.* На відміну від товарних ринків, де реалізують товари, що мають різну *споживну вартість,* на Г. р. товар виступає в єдиній формі — грошовій і має однакову споживну вартість. Ціна ж капіталу як товару, тобто позичковий процент, у кожний даний момент однакова і не залежить від способу використання капіталу позичальником. Пропонування позичкових капіталів на Г. р. має концентрований характер, бо вони зосереджуються в *банках,* і залежить насамперед від розмірів *виробництва й товарообороту* в тій чи ін. капіталістичній країні. Г. р. зазнає значних коливань, особливо під час *економічних криз.*

ГРОШОВІ НАГРОМАДЖЕННЯ соціалістичних підприємств і господарських організацій — в СРСР чистий доход суспільства, що утворюється в соціалістичних об'єднаннях, на підприємствах і в господарських організаціях у вигляді *податку з обороту, прибутку* та відрахувань на соціальне страхування. Однотипні за своїм екон. змістом прибуток і податок з обороту різняться характером використання і впливу на госпрозрахункову діяльність підприємства. Податок з обороту надходить у бюджет повністю і спрямовується на фінансування загальнодерж. потреб. Прибуток значною мірою (бл. 40% його суми) забезпечує покриття планових потреб госпрозрахункових об'єднань, підприємств і орг-цій (фінансування капітальних вкладень, приріст нормативу оборотних коштів тощо) і створення фондів екон. стимулювання (див. *Фонди стимулювання*). Невикористаний у нар. г-ві прибуток надходить у бюджет (див. *Платежі від прибутку*) у вигляді *плати за фонди, фіксованих платежів,* вільного лишку прибутку та ін. відрахувань. Ці платежі разом з податком з обороту становлять осн. частину доходів *бюджету державного.* Осн. факторами зростання Г. н. є зниження витрат виробн. на основі впровадження досягнень науки і техніки, підвищення *продуктивності праці* та економії матеріальних витрат, прискорення темпів реалізації продукції тощо.

А. І. Даниленко.

ГРОШОВІ РЕФОРМИ — перетворення в сфері *грошового обігу,* що їх здійснює держава з метою впорядкування і зміцнення *грошової системи.* Зміст і методи здійснення Г. р. визначаються класовою природою д-ви, заг. соціально-екон. умовами проведення їх, ступенем знецінення валюти. Г. р. в капіталістичних країнах проводяться методами *дефляції,* нуліфікації (див. *Нуліфікація грошей*), *деномінації, девальвації* та *ревальвації.* Буржуазія використовує Г. р. для зміцнення своїх політ. позицій та збагачення за рахунок трудящих. Г. р. супроводяться, як правило, підвищенням цін на товари, зниженням реальної заробітної плати, збільшенням *податків,* скороченням держ. видатків на соціально-культур. потреби тощо. В епоху домонополістичного капіталізму проведення Г. р. зумовлювалося знеціненням *грошей паперових* і срібла, необхідністю заміни паперових грошей, срібного *монометалізму* і біметалізму золотим монометалізмом. Ці заходи вели до відносної *стабілізації валюти.* 1-а світова війна призвела до краху золотого стандарту і глибокої *інфляції* в усіх воюючих д-вах.

В період *загальної кризи капіталізму* ряд країн провели Г. р. з метою стабілізації валют, але внаслідок світової екон. кризи 1929—33 почалась нова ланцюгова реакція розладу грош. систем капіталістичних країн. Спочатку Англія (1931) і залежні від неї д-ви, а потім США (1933) змушені були припинити розмін банкнот на золото і скасувати обіг золотих монет. Відтоді капіталістичні країни припинили проведення Г. р. методом запровадження золотомонетного обігу. Банківські білети втратили свою стабільність і по суті перетворилися на паперові гроші. *Емісію* банкнот капіталістичні д-ви широко використовували для покриття видатків на мілітаризацію г-ва, ведення імперіалістичних воєн та ін. паразитичних витрат. Інфляція та валютні кризи, девальвації та систематичні зміни валютних курсів стали постійними супутниками світової системи капіталізму. Проведення Г. р. у країнах, що визволилися від колоніальної залежності, спрямоване на створення нац. грош. систем або на оновлення і зміцнення грош. систем, які дісталися їм від колоніалізму. Г. р. у багатьох країнах, що розвиваються, проведено з метою забезпечення їхньої економічної незалежності.

Г. р. в СРСР та ін. соціалістичних країнах забезпечили створення нових, принципово відмінних від капіталістичних, грош. систем. Вони є важливим знаряддям розвитку нар. г-ва та підвищення життєвого рівня трудящих. В СРСР проведено дві Г. р.: першу — 1922—24, другу — 1947, після завершення Великої Вітчизн. війни. Г. р. 1922—24 полягала у випуску в обіг червінців — банківських білетів, золотий вміст яких становив 7,74234 г чистого золота, казначейських білетів вартістю 1, 3 і 5 крб. та срібних і мідних монет. Ця реформа привела до стабілізації карбованця й значною мірою сприяла швидкій відбудові нар. г-ва, зростанню соціалістичного сектора в економіці країни, здійсненню соціалістичної *індустріалізації* країни, *колективізації сільського господарства,* зміцненню союзу робітн. класу і селянства. В період Великої Вітчизн. війни кількість грошей в обігу зросла в 3,8 раза, купівельна спроможність їх знизилася. Г. р. 1947 не зачіпала основ грош. системи, вона ліквідувала наслідки війни в грош. обігу. Старі гроші обмінювалися на нові у співвідношенні 10 : 1. На пільгових умовах було переоцінено вклади населення в ощадних касах і Держбанку та кошти кооперативних орг-цій і колгоспів, проведено *конверсію* держ. позик. Г. р. відновила повноцінний рад. карбованець і створила умови для переходу до торгівлі за єдиними *роздрібними цінами,* що сприяло відбудові й дальшому розвиткові нар. г-ва та підвищенню реальних доходів трудящих. Г. р. набула дальшого розвитку в переведенні курсу карбованця 1950 на золоту базу. Щодо іноз. валюти курс карбованця почав визначатися безпосередньо на золотій основі. В 1961 грош. знаки, що перебували в обігу, було обмінено без обмежень на нові за співвідношенням 10 : 1 і відповідно змінено масштаб цін. Враховуючи реальне співвідношення цін в СРСР і в гол. капіталістичних країнах, було встановлено новий (сучас.) золотий вміст карбованця — 0,987412 г золота.

В ін. європ. соціалістичних країнах Г. р. проведено в 40—50-х рр. з урахуванням досвіду СРСР і специфіки соціально-екон. стану кожної країни з метою ліквідації в грош. обігу наслідків 2-ї світової війни і фашист. окупації. Г. р. супроводилися ліквідацією і блокуванням спекулятивних прибутків буржуазії й були спрямовані на побудову нових грош. систем соціалістичного типу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 36. Доповідь на І Всеросійському з'їзді представників фінансових відділів Рад 18 травня 1918 р.; Денежное обращение и кредит СССР. М., 1976.

І. М. Галь.

ГРОШОВІ СИСТЕМИ — встановлені держ. законодавством форми організації *грошового обігу.* Визначаються природою *грошей,* суспекон. ладом і станом економіки країни. Основою Г. с. є певний грошовий товар, що виконує роль *загального еквівалента.* Згідно з класифікацією Г. с. відносять до таких осн. типів: системи метал. обігу, за якими всі функції грошей виконує в своїй речовій формі грош. товар (*монометалізм,* коли грош. товаром виступає один метал, і *біметалізм,* коли таким товаром виступають два метали); система обігу номінальних знаків вартості, коли грош. товар перестає функціонувати в монетній формі й заміщується в обігу кредитними і паперовими грошима (див. *Гроші паперові*). Кожна Г. с. має свою грош. одиницю (*карбованець, фунт стерлінгів, долар, марка, франк* тощо). Величина її визна-

чається золотим вмістом, який встановлює д-ва прямо чи посередньо через *валютний курс*. Формування єдиних централізованих Г. с. почалося з розвитком капіталізму. В домонополістичну епоху вони розвивалися по висхідній лінії від срібного монометалізму через біметалізм до золотого монометалізму, класичною формою якого був золотомонетний стандарт. В епоху *загальної кризи капіталізму* відбувається еволюція Г. с. від золотомонетного стандарту до обігу нерозмінних на золото знаків вартості. В сучас. умовах у капіталістичних країнах існують системи обігу нерозмінних банкнот, які по суті нічим не відрізняються від паперових грошей. *Інфляція* і постійне знецінення капіталістичних *валют* стали характерною рисою бурж. Г. с. Принципово відмінний соціально-екон. зміст і механізм функціонування мають соціалістичні Г. с. Вони є системами планомірно організованого в загальнодерж. масштабі обігу кредитних грошей. У їхній основі лежить золото як грош. товар. В СРСР з 1.I 1961 золотий вміст карбованця становить 0,987 412 г чистого золота. У внутр. обігу золото представлене грош. знаками: *банківськими білетами, казначейськими білетами* та розмінною металевою монетою. Випуск грошових знаків має подвійне забезпечення — товарне й золотовалютне. Основним є товарне. Специфічними ознаками Г. с. соціалістичних країн є планування грош. обігу, централізоване регулювання *емісії*, встановлення держ. *валютної монополії*. Г. с. соціалістичних країн забезпечують високу сталість грошей, еластичність грош. обігу, сприяють успішному виконанню завдань екон. і соціального розвитку країн.

М. І. Савлук.

ГРУБОВО́ВНІ ВІ́ВЦІ — породи овець з неоднорідною і неоднаковою за тониною і довжиною волокон вовною. За виробничим напрямом Г. в. поділяються на групи: *овчинно-шубні вівці* (романовська, кулундинська, північна короткохвоста); *смушково-молочні вівці* (каракульська, сокільська); м'ясосальні, або *курдючні вівці* (гіссарська, едильбаївська, джайдара, калмицька, казахська, киргизька та ін.); м'ясо-вовнові (кучугуровська, міхновська, черкаська, бакурська та ін.), м'ясо-вовново-молочні (балбас, мазех, бозах, карабахська, тушинська, імеретинська, карачаївська, осетинська, рацка, цуркан, цакель, волошка та ін.). Г. в. дають незначний настриг вовни (0,8—2,5 кг), з якої виготовляють валянки, килими, грубі сукна, бурки, повсть. Із Г. в. одержують також м'ясо, сало, молоко, *смушки* та *овчини*, з яких виготовляють шубні вироби. Г. в. мають міцну конституцію і добре пристосовані до місцевих умов розведення.

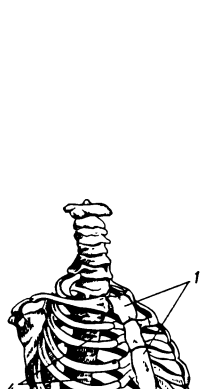

Грудна клітка людини: *1* — груднина; *2* — хрящові частини ребер; *3* — ребра; *4* — грудні хребці.

ГРУД — грабово-дубовий ліс (грабові *діброви*) з домішкою інших листяних порід. Займає площі з родючими суглинистими грунтами в поясі помірного клімату. *Деревостан* Г. складається з двох ярусів. Переважаючою породою I ярусу є дуб звичайний. Поряд з ним ростуть ясен звичайний, клен гостролистий, липа, у деяких рослинних зонах ще й ялина, черешня, явір, осика та ін. У II ярусі головною породою є граб. Поняття «груд» запровадили фінський вчений А.-А. Крюденер і рад. учений Є. В. *Алексєєв*.

ГРУДЗІ́НСЬКИЙ (Grudziński) Станіслав (27.IV 1852, с. Водяники, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 3.VI 1884, Варшава) — польський письменник. Навчався в Київ. ун-ті. З 1876 жив у Варшаві. В книгах «Дві могили. Поема, заснована на тлі переказів українського народу» (1879) та «Українські повісті» (т. 1—2, 1879—80) зобразив життя укр. селян. Переклав польс. мовою твори Т. Шевченка «Нащо мені чорні брови» (уривок), «Тополя» і «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами».

Р. Я. Пилипчук.

ГРУДНА́ ДИТИ́НА — дитина в період від 10-го дня життя (по закінченні періоду новонародженості) і до 12 місяців. Критеріями тривалості цього періоду дитинства є не лише характер вигодовування (материнським молоком), а й специфічні особливості фізіол. відправлень цілісного організму та морфофункціональні особливості життєво важливих систем, від стану яких залежить спосіб взаємодії організму Г. д. з умовами навколишнього середовища. Для Г. д. характерні інтенсивний ріст у довжину, швидке збільшення маси тіла, швидкі темпи змін у діяльності різних систем і організму в цілому. Істотною рисою організму Г. д. є високий рівень енергетичних витрат і відповідно до цього дуже інтенсивна діяльність травної, дихальної, серцево-судинної та ін. систем. Обмін речовин інтенсивний, напружений, має виявлену анаболітичну (див. *Анаболізм*) спрямованість. Потреба в білках і калоріях значно вища, ніж у ін. періоди дитинства. Оптимальними умовами, що забезпечують гармонійний розвиток Г. д., є природне вигодовування — материнським молоком з додаванням вітамінів, соків (з 1,5—2 місяців), поступове введення в раціон овочевих пюре, круп'яних страв — каш, супів (з 4—5 місяців), м'ясних страв, сиру (з 6—7 місяців). З 10—12 місяців дитину можна повністю перевести на різноманітну їжу з відповідною кулінарною обробкою. При нераціональному вигодовуванні в Г. д. часто виникають розлади травлення, пов'язані з відносною незрілістю травної системи. При правильному вигодовуванні дитини в сприятливих санітарно-гігієнічних умовах життя й чітко організованому режимі в перші місяці довжина її тіла щомісяця спочатку збільшується на 3—3,5 см, з 3 до 6 місяців — на 2 см, потім — на 1,5 см, а всього за рік — на 25—27 см. Маса тіла за 5 місяців подвоюється порівняно з початковою (при народженні), за 10 місяців потроюється, на кінець року становить 10,5—11 кг. Ознаками нормального розвитку Г. д. є своєчасна поява зубів (з 6—7 місяців), опанування заг. рухів (піднімає і тримає голову в положенні на животі, бере в руки предмети, перевертається зі спини на живіт і назад, сидить, стоїть). В 11—12 місяців дитина повинна мати 8 зубів, уміти ходити. Розвиток рухів тісно пов'язаний з розвитком нервової системи, *першої сигнальної системи* і *другої сигнальної системи*. У 8 місяців дитина розуміє значення слів, що їй говорить доросла людина, адекватно реагує на них, у віці 1 року вимовляє 10—20 слів. Грудний вік можна розцінювати як період запам'ятовування, період раннього навчання, тому велика роль у цей період належить матері та персоналові, який оточує дитину. У зв'язку зі слабкістю резервних можливостей організму Г. д. перебіг багатьох захворювань у неї тяжкий і складний; у цьому віці часто виникають *діатези, рахіт, анемії*, гіпотрофії тощо. При інфекційних та ін. захворюваннях можуть спостерігатися ознаки ураження різних систем, а також порушення обміну речовин. На кінець року організм Г. д. досягає певного ступеня зрілості, що забезпечує якісно новий рівень реакцій дитини і перехід до нового етапу — періоду раннього дитячого віку.

Літ.: Основы морфологии и физиологии организма детей и подростков. М., 1969; Бисярина В. П. Анатомо-физиологические особенности детского возраста. М., 1973; Здоровье вашего ребёнка. К., 1978; Спок Б. Дитина і догляд за нею. Пер. з англ. К., 1973.

О. М. Лук'янова.

ГРУДНА́ ЖА́БА — образна назва, що вживається в медицині на позначення приступу болю в ділянці серця при стенокардії. Див. *Ішемічна хвороба серця*.

ГРУДНА́ КЛІ́ТКА — відділ тулубового скелету вищих хребетних, складений грудними хребцями, ребрами і *грудниною*. Поява Г. к. в процесі еволюції хребетних тварин пов'язана з пристосуванням до життя на суші. Вперше Г. к. розвивається у плазунів; потім у птахів і ссавців, у яких вона є міцною опорою для дихальних м'язів та пояса пере́дніх кінцівок. У більшості плазунів, тулуб яких торкається землі, Г. к. сплющена зверху вниз, у ссавців (копитні) і деяких плазунів (напр., хамелеони) — з боків. Бочкоподібна Г. к. властива тваринам, що стрибають на задніх лапах (кенгуру, тушканчик), літаючим (птахи, летючі миші, з викопних — *птерозаври*), плаваючим (кити, з викопних — *іхтіозаври*). У людини Г. к. має форму сплющеного, спереду назад зрізаного конуса, основа якого звернена донизу.

ГРУДНА́ ПОРОЖНИ́НА — передня частина порожнини тіла ссавців (у людини — верхня). Вкрита серозною оболонкою — *плеврою*. В Г. п. містяться дихальні шляхи, легені, стравохід, серце, вилочкова залоза, проходять кровоносні й лімфатичні судини та нерви. Г. п. відокремлена від черевної порожнини *грудочеревною перепоною*. Форма Г. п. залежить від форми *грудної клітки* та від положення грудочеревної перепони.

ГРУДНА́ ПРОТО́КА — головний лімфатичний стовбур у тілі людини та деяких тварин. Утворюється

в *черевній порожнині* при злитті поперекових та кишкових лімфатичних стовбурів, проходить у грудну порожнину, де впадає у венозну систему. Г. п. збирає лімфу від нижніх кінцівок, органів таза, черевної і грудної порожнин, лівої верхньої кінцівки й лівої половини шиї та голови. Див. також *Лімфатична система.*

ГРУДНЕ́ВІ ЗБРО́ЙНІ ПОВСТА́ННЯ 1905 — найвищий етап розвитку *революції 1905—07 в Росії*. Курс на організацію збройного повстання було визначено В. І. Леніним і схвалено III з'їздом РСДРП. Для підготовки повстання більшовики організували тех. групу ЦК РСДРП на чолі з Л. Б. *Красіним*. Члени її таємно купували зброю, створювали майстерні для її виготовлення, а також організовували бойові дружини (див. *Бойові дружини 1905—07*), які разом з загонами повсталих селян і революц. частин армії мали стати гол. силою повстання. Очолити повстання повинні були *Ради робітничих депутатів 1905*.

Прологом Г. з. п. став *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*. На початку грудня рівновага сил, що склалась у зв'язку з опублікуванням маніфесту 17(30). X, порушилася. Царизм перейшов у наступ. 3 (16).XII було заарештовано членів Петерб. Ради. У відповідь на це моск. більшовики на конференції 5 (18).XII висловилися за оголошення страйку і за збройне повстання. Вирішальну роль у розгортанні збройної боротьби відіграв пролетаріат Москви, очолюваний к-том РСДРП. 7—8 (20—21).XII моск. страйк переріс у загальний і охопив понад 150 тис. чол. Увечері 9 (22).XII страйк переріс у повстання. Боротьба робітників Москви тривала 10 днів. Було споруджено бл. 1 тис. барикад, діяло понад 6 тис. дружинників. Центрами повстання стали Прєсня, Замоскворіччя, Рогозько-Симоновський р-н і околиці Казанської з-ці. Слідом за пролетаріатом Москви піднялися робітники ін. міст і районів країни. З 13(26).XII протягом 8 днів вів бої проти царських військ пролетаріат Ростова-на-Дону. В Новоросійську Рада робітн. депутатів 2 тижні утримувала в своїх руках владу. В Грузії повстання охопило всю *Гурію*. На чолі повстання у Красноярську стала Об'єднана Рада робітн. і солдатських депутатів (див. *«Красноярська республіка»*). Збройні виступи робітників відбулися в Прибалтиці, Читі (див. *«Читинська республіка»*), Нижньому Новгороді (тепер м. Горький), у Пермі та ін. містах. Повстання спалахнули і в ряді міст України (див. *Горлівське збройне повстання 1905, Олександрівське грудневе збройне повстання 1905, Харківське збройне повстання 1905*). *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905* також фактично переріс у збройний виступ. На Донбасі особливо активно діяли робітники на ст. Ясинувата, Гришине, Авдіївка (див. *Авдіївський виступ робітників 1905*) та ін. Царському урядові вдалося придушити повстання лише через 1,5 міс. Кілька тисяч його учасників було заарештовано, понад 1 тис.— розстріляно. Гол. причиною поразки Г. з. п. було те, що селянство й армія не піднялися на боротьбу разом з робітниками. Виступи в окремих містах не злилися в єдиний загальнорос. збройний виступ проти царизму. Повстанці оборонялись, а не наступали, в них не було досвіду збройної боротьби, не вистачало зброї. Керівництво повстанням у цілому відставало від стихійно наростаючого руху мас.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 13. Уроки Московського повстання; т. 17. До оцінки російської революції; т. 30. Доповідь про революцію 1905 року; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Яковлев Н. Н. Вооруженные восстания в декабре 1905 года. М., 1957; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *Ф. Є. Лось.*

ГРУДНИ́НА, грудна кістка — у людини і багатьох хребетних тварин — частина скелету, що з'єднує хрящові кінці грудних ребер і частини плечового пояса. Г. людини — плеската непарна кістка; утворює середню частину передньої стінки *грудної клітки*

ГРУДОЧЕ́РЕВНА́ ПЕРЕПО́НА, діафрагма — перепона, що відмежовує *грудну порожнину* від *черевної порожнини*. Має вигляд поперечно розташованої куполоподібної м'язово-сухожильної пластинки, краї якої прикріплені до стінок *грудної клітки*, з боку черевної порожнини вкрита *очеревиною*. Має отвори, крізь які проходять стравохід, великі кровоносні судини та нерви. Бере участь у процесі дихання (при вдиху скорочується і цим збільшує об'єм грудної порожнини), регулює тиск у грудній і черевній порожнинах.

ГРУЗД — рід грибів родини сироїжкових. Те саме, що й *хрящ-молочник*.

ГРУЗИ́НИ (самоназва — картвелі) — нація, основне населення Груз. РСР. Живуть компактними групами в Аз. РСР, а також у Туреччині та Ірані. Заг. чисельність Г.— 3,6 млн. чол. (1975, оцінка). За переписом 1970 чисельність Г. в СРСР — 3 245 800, з них у Груз. РСР — 3 130 741 чол., в УРСР — 14 650 чол. Мова — грузинська картвельської групи кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов. Віруючі Г.— переважно християни (православні й католики), частина — мусульмани. За лінгвістичними даними припускається існування племінних об'єднань предків Г., які в 3-му тис. до н. е. мали картвельську загальномовну основу. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. виникли великі етносоціальні об'єднання (діаухи, мушки, тубали, кулхи), які стали основою груз. державності (1-е тис. до н. е.). Але процес утворення єдиної груз. народності завершився тільки за раннього середньовіччя. В 2-й пол. 19 ст. сформувалася груз. бурж. нація. В минулому Г. поділялися на ряд тер. груп, які до наших днів зберегли деякі локальні етногр. риси. Найголовніші групи: карталіни, кахетини, *імеретини, мегрели, лази, свани, аджарці, гурійці* (в Груз. РСР). Після перемоги Рад. влади в ході соціалістич. будівництва Г. сформувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. З давніх часів осн. заняттям Г. були землеробство, скотарство, виноградарство, металург. виробн. і різні ремесла. У Г. були розвинуті кустарні промисли (золотокозальство, гончарство, килимарство, ткацтво та вишивання, обробка металів, каменю, шкіри, дерева і рогу). Ці давні галузі г-ва зберігаються і розвиваються в умовах соціалістичного ладу. Докорінно змінився побут Г. Традиційні житла (в Зх. Грузії — дерев'яний будинок на палях, з балконом і дво- або чотирисхилим дахом, у Сх. Грузії — кам'яний зі сходовим перекриттям і куполоподібним дахом — дарбазі; в гірських районах — будинок-фортеця) замінюються сучас. будинками, при спорудженні яких використовуються елементи і форми нац. архітектури. Нац. одяг (у чоловіків — чохахалухі, куладжа, бурка та ін., у жінок — довге плаття — каба) витісняється сучас. міським одягом. За роки Рад. влади груз. народ досяг значних успіхів у пром-сті, с. г., науці і культурі. Г.— нація суцільної письменності. Л-ра, музика, мистецтво Г. відомі далеко за межами республіки. Про історію, економіку й культуру Г. див. *Грузинська Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Народы Кавказа, т. 2. М., 1962; Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959; Из истории украинско-грузинских связей. Тбилиси, 1968.

Г. С. Читая, Н. О. Брегадзе.

ГРУЗИ́НСЬКА МО́ВА — мова *грузинів*. Належить до картвельської групи *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. Розмовляє нею в СРСР бл. 3,2 млн. чол. (1970, перепис). В історії літературної Г. м. розрізняють два періоди: давньогрузинський (5—11 ст.) і новогрузинський (з 12 ст.). Основою літ. Г. м. є картлійський діалект. Діалектна диференціація слабка. У фонетиці сучас. Г. м. 5 голосних фонем і 28 приголосних, система яких троїста: дзвінкий, глухий і надгортанний (абруптивний). У морфології використовується префіксація й суфіксація. Морфологічна будова аглютинативна. Граматичні роди (й класи) не розрізняються. *Відмінків* шість — немає знахідного, є ергативний (див. *Ергативна конструкція* в мовознавстві). Вживаються *післяменники*. Дієвідмінювання особове — суб'єктно-об'єктне (у перехідних дієслів). У синтаксисі розрізняють три предикативні конструкції: номінативну, дативну й ергативну конструкцію. Розвинуті складні речення з підрядністю. Див. також *Грузинське письмо*.

Літ.: Чикобава А. С. Грузинский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 4. М., 1967; Шанідзе А. Г. Граматика грузинської мови, ч. 1. Тбілісі, 1962 [груз. мовою].

ГРУЗИ́НСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА — одна з найдавніших православних християнських церков. Виникла в 1-й пол. 4 ст. У 484 стала самостійною (автокефаль-

Герб Грузинської РСР.

ГРУЗИНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 69,7 тис. км²

Населення — 5016 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Тбілісі

ною), вийшовши з підпорядкування антіохійського патріарха. З приєднанням Грузії до Росії Г. п. ц. 1811 ввійшла до складу *Руської православної церкви* на правах екзархату. В березні — вересні 1917 оголосила себе самостійною. У 1943 синод Руської православної церкви визнав її автокефалію. Має незначні відмінності в літургічних правилах від ін. православних церков. Вищим органом Г. п. ц. є Помісний собор. Очолює церкву католікос-патріарх, резиденція якого в Тбілісі. З 1962 Г. п. ц. є членом *Всесвітньої ради церков.*

П. Д. Пилипенко.

ГРУЗИ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Грузія.

Загальні відомості. Груз. РСР утворена 25.II 1921. Розташована в центр. та зх. частинах Закавказзя. На Пн. межує з РРФСР, на Сх. й Пд. Сх.— з Аз. РСР, на Пд. — з Вірм. РСР і Туреччиною. На Зх. омивається Чорним м. До складу Г. входять *Абхазька Автономна Радянська Соціалістична Республіка, Аджарська Автономна Радянська Соціалістична Республіка* та *Південно-Осетинська автономна область.* Поділяється на 65 районів, має 51 місто й 62 с-ща міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Державний лад. Груз. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Груз. РСР прийняла 15.IV 1978 позачергова 8-а сесія Верховної Ради Грузинської РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Верховна Рада Груз. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді Груз. РСР підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Груз. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Груз. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між її сесіями. Верховна Рада Груз. РСР утворює Уряд Груз. РСР — Раду Міністрів Груз. РСР — найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки. Найвищими органами держ. влади і єдиними законодавчими органами в авт. рад. соціалістичних республіках, що входять до складу Груз. РСР, є їхні Верховні Ради, що обирають відповідні Президії Верховних Рад; виконавчими й розпорядчими — утворені Верховними Радами уряди — Ради Міністрів цих республік. Місц. органами держ. влади в авт. області, р-нах, містах, селищах і селах Груз. РСР є відповідні *Ради народних депутатів,* що обираються населенням строком на 2,5 року. У виборах до всіх Рад народних депутатів Груз. РСР беруть участь громадяни, які досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Груз. РСР, який Верховна Рада Груз. РСР обирає строком на 5 років.

Природа. Берегова лінія Г. розчленована слабо, значних заток і півостровів немає. В основному Г.— гірська країна. Понад 80% її території — гори і височини. На Пн. підноситься *Головний хребет* (найвища частина *Великого Кавказу*; вершини в межах республіки — г. Шхара, 5068 м; г. Казбек, 5033 м) з перевалами Клухорським (2782 м), Мамісонським (2829 м), Хрестовим (2379 м) та ін. Із Зх. на Сх. простягаються поздовжні хребти: Бзибський, Абхазький, Кодорський, Сванетський, Лечхумський, Рачинський та ін., а також поперечні — Гагрський, Картлійський, Кахетський та ін. На Пд. Г.— система *Малого Кавказу* (хребти Месхетський, Тріалетський та ін.). Між Великим Кавказом та Малим Кавказом — міжгірна улоговина, зайнята на Зх. *Колхідською низовиною,* на Сх.— Алазанською та ін. рівнинами. Корисні копалини: марганцеві руди (*Чіатурський марганцевий басейн*), кам. вугілля, нафта, поліметалеві, сурм'яно-миш'якові, мідні руди, буд. матеріали (мармур, сланці,, туфи, глини тощо). Багато мінеральних і термальних джерел. Клімат Г. перехідний від субтропічного до помірного; на Зх.— теплий, вологий, на Сх.— сухий. Пересічна т-ра січня на узбережжі +5, +6°, на Сх. республіки — трохи нижча за 0°, липня — відповідно +22, +23° та +23, +25°. Опадів на Зх.— 1000—3000 мм на рік (на Аджарському узбережжі — 2400—2800 мм), на Сх.— 300—800 мм. Для гірських районів Г. характерна вертикальна поясність кліматичних умов. У Г. багато річок, найбільші з них — *Кура* (з притоками Алазані, Арагві, Іорі, Ксані, Велика Ліахві); *Ріоні,* Чорох, Інгурі, Кодорі, Бзиб та ін. В Г. бере початок найбільша річка Пн. Кавказу — *Терек.* Верхів'я деяких річок живляться льодовиками. Озера: Паравані, Карцахі, Палеостомі, Ріца, Амткелі та ін.

Грунти на Зх. Г.— червоноземні й жовтоземні (найпридатніші для вирощування субтропічних культур); є також болотні, горфово-болотні, підзолисті й алювіальні. В рівнинних районах Сх. Г. поширені чорноземні, каштанові та коричневі грунти, в горах — бурі гірсько-лісові та бурі опідзолені, вище — гірсько-лучні грунти. Флора Г. багата, налічує, зокрема, понад 4500 видів квіткових рослин. Багато ендемічних видів (понтійський і кавказ. рододендрони, самшит, лавровишня, хурма та ін.). Лісами вкрито бл. 37% території. На Зх. поширені дубово-грабові та букові ліси з вічнозеленим підліском (рододендрон, лавровишня, падуб, місцями ліани), є тисові й самшитові гаї; в серед. поясі гір — ялиново-смерекові та соснові ліси. На верхніх схилах гір — альпійські та субальпійські луки. В рівнинній сх. частині республіки переважає напівпустельна рослинність, у горах — широколистяні (дуб, граб, липа, клен, бук) та соснові ліси. Трапляється ксерофітне рідколісся (фісташки, ялівець тощо). В лісах водяться дика свиня, кавказ. олень, козуля, бурий ведмідь, вовк, рись, борсук; птахи: чорний гриф, ягнюк, грак, дятли, фазан, вальдшнеп, іволга тощо. В горах — тури, сарна, безоарова коза, кавказ. гірська індичка (улар), у степах — лисиця, вовк, шакал, гризуни; на Сх. збереглися джейрани.

Для охорони рослинного й тваринного світу в Г. створено 17 заповідників, у т. ч. Піцунда-Мюссерський заповідник, *Аджаметський заповідник, Бацара-Бабанеурський заповідник* та ін.

Населення. Осн. нас.— *грузини* (66,8%, 1970, перепис). Живуть також вірмени, росіяни, азербайджанці, осетини, греки, абхази, українці, євреї, курди, татари та ін. Пересічна густота нас.— бл. 72 чол. на 1 км² (1979). 52% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Тбілісі, Кутаїсі, Руставі, Сухумі, Батумі.*

Історія. Люди жили на тер. Г. з часів раннього палеоліту. Перші ранньокласові держ. утворення виникли в кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. в пн.-зх. частині Г. На тер. Г. в результаті об'єднання союзів споріднених племен виникли дві д-ви: на Зх.— *Колхіда* (приблизно в 6 ст. до н. е.) і на Сх.— *Іверія* (4—3 ст. до н. е.). В 3—1 ст. до н. е. Г. підтримувала політ. і культур.-екон. зв'язки з Вірменією та елліністичними д-вами. В 65 до н. е. Г. підкорив Рим. У 2—6 ст. н. е. в Зх. Г. існувало Лазьке царство (Егрісі). В 3—4 ст. в Г. поширилося християнство. З 4 ст. Іверії довелося вести боротьбу проти агресії Сасанідського Ірану (див. *Сасаніди*). Згідно з договором 562 між Іраном і Візантією Лазіка (Егрісі) підпала під владу Візантії, вплив якої на поч. 7 ст. поширився і на Картлі. З серед. 7 до 9 ст. значну частину тер. Г. захопили араби. В кін. 8 — на поч. 9 ст. виникли великі феод. князівства; міжусобна боротьба між ними завершилась у 2-й пол. 10 — на поч. 11 ст. об'єднанням груз. земель у єдину феод. д-ву на чолі з Багратом III (975—1014). У 6—10 ст. в основному завершився процес формування груз. народності. 11—12 ст.— період найбільшої політ. могутності та розквіту економіки й культури феод. Г. За царювання *Давида Будівника* (1089—1125) Г., успішно відбивши навалу турків-сельджуків, визволила значну частину Закавказзя — Ширван і Пн. Вірменію, приєднавши їх до себе. В роки правління Георгія III (1156—84) і *Тамар* (1184—1213) Г. стала однією з найсильніших д-в Закавказзя і Близького Сходу. Високого ступеня розвитку досягли феод. відносини. В 12 ст. завершився процес закріпачення селян. За тих часів посилилися культур.-екон. та політ. зв'язки Г. з *Київською Руссю.* В 2-й чверті 13 ст. Г. підкорили монголо-татари, які завдали їй великих руйнувань. Навала *Тімура* в 2-й пол. 14 ст. ще більше сплюндрувала країну. Посилилася феод. роздробленість. У кін. 15 ст. Г. розпалася на незалежні царства — Картлійське, Кахетинське, Імеретинське та князівство Самцхе-Саатабаго (Пд. Г.). У 16 — на поч.

17 ст. в Імеретинському царстві виділилися незалежні князівства — *Мегрелія*, Гурія і Абхазія. В 16—18 ст. Г. стала ареною боротьби між Іраном і Туреччиною за панування на Закавказзі. Груз. народ героїчно боровся проти загарбників. У 1625 в Картлі під керівництвом Г. *Саакадзе* спалахнуло повстання проти іран. панування. В 1659 повстало населення *Кахеті*. Зв'язки Г. з Росією, що були перервані в період монг.-тат. навали, в кін. 15 ст. відновились, а в 16—18 ст. стали регулярними. Груз. правителі не раз зверталися до рос. уряду з проханням про подання Г. військ. допомоги і про спільні дії проти Туреччини й Ірану. В кін. 17 ст. в Москві виникла груз. колонія, де знайшла притулок значна кількість політ. і культурних діячів Г. (зокрема, Д. *Гурамішвілі*). Україна в 18 ст. стала для багатьох грузинів, які оселилися на тер. Полтавського, Миргородського, Лубенського та ін. полків, другою батьківщиною. Зміцнення рос.-груз. відносин у 2-й пол. 18 ст. завершилося укладенням 1783 в Георгіївську дружнього договору-трактату між Росією та Картлійсько-Кахетинським царством про встановлення протекторату Росії над Сх. Г. В 1801 Сх. Г. приєдналася до Росії. Слідом за цим, до 1810, відбулося приєднання Зх. Г. (1803 — Мегрелії, 1804 — *Імеретії*, 1810 — Абхазії).

В результаті рос.-тур. війни 1877—78 до складу Росії увійшла Аджарія. Приєднання Г. до Росії мало прогресивне значення. Воно було єдиним порятунком від агресії Туреччини та Ірану, панування яких загрожувало груз. народові фіз. знищенням. Включення в госп. життя Росії, що ставала на шлях капіталістичного розвитку, сприяло соціально-екон. прогресові Г. Утиски царизму і тяжкий гніт кріпосництва викликали в Г. масові сел. виступи. Це змусило царський уряд скасувати 1864—71 в Г. кріпаччину. Розвиток капіталістичних відносин, політ. і екон. консолідація Г. створили передумови для завершення формування груз. бурж. нації. Рос. визвольний рух мав вплив на груз. передову громадськість, яку очолювали революц. демократи й письменники І. *Чавчавадзе*, А. *Церетелі*, Г. *Церетелі* та ін., які здобули освіту в Росії і прилучилися до революц. ідей В. Г. Бєлінського, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, Т. Г. Шевченка. В 70-х рр. у Г. зародився народницький рух. У 80—90-х рр. виникли робітн. гуртки в Батумі, Кутаїсі та ін. містах. Робітн. рух у Г. з самого початку мав інтернац. характер. Першими пропагандистами ідей марксизму серед робітників у Г. були рос. соціал-демократи С. Я. *Аллілуєв*, М. І. *Калінін*, В. К. *Курнатовський* та ін. В 1892 в Г. оформилася с.-д. орг-ція «Месаме дасі» («Третя група»). В 90-х рр. під впливом революц. соціал-демократії робітн. рух набрав організованого характеру. В 1900—02 відбулися великі страйки на підприємствах Тбілісі, в Чіатурському пром. р-ні, в Батумі (див. *Батумський страйк і демонстрація 1902*). В Баку 1901 почала виходити перша груз. ленінсько-іскрівська газ. «*Брдзола*» («Боротьба»). В 1901 в Тбілісі створено к-т РСДРП. У березні 1903 відбувся І з'їзд с.-д. орг-цій Кавказу, який оформив Кавказ. союзний к-т РСДРП, до складу якого 1903—06 входили П. І. *Махарадзе*, Й. В. *Сталін*, С. Г. *Шаумян* та ін. Пролетаріат Г. брав участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. В період революції 1905—07 в Г. розгорнулась революц. боротьба робітників і селян. Після повалення царського самодержавства в лютому 1917 в Г. виникли Ради робітн. і сел. депутатів, більшість у яких захопили меншовики та есери. 9 (22).III 1917 створено Особливий Закавказ. к-т (ОЗАКком) — орган бурж. Тимчасового уряду. В Г., як і в усій Росії, встановилося *двовладдя*. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції поклала початок соціальному й національному визволенню груз. народу. 15(28).XI 1917 блок контрреволюц. сил організував замість ОЗАККОМу Закавказ. комісаріат. Владу в Г. захопили меншовики. Більшовики продовжували боротьбу в умовах підпілля. Створений у лютому 1918 контрреволюц. Закавказ. сейм оголосив Г. незалежною республікою. В результаті антинар. політики бурж. уряду порушилися екон. зв'язки Г. з Росією. В 1-й пол. 1918 в Г. відбулися збройні повстання трудящих проти меншовицького уряду. Щоб зберегти владу, меншовики пішли на зговір з інтервентами. В квітні 1918 тур. війська окупували Карс, Ардаган, Батумі. В кін. травня — на поч. червня 1918 до Г. вступили нім. війська. 4.VI 1918 груз. меншовицький уряд уклав договір з Туреччиною, згідно з яким до останньої відходила частина тер. Г. У грудні 1918 на зміну тур. і нім. військам прибули англ. окупанти; вони залишалися в Г. до липня 1920.

В 1919 більшовики Г. під керівництвом Г. К. *Орджонікідзе* почали підготовку збройного повстання. В жовтні — листопаді 1919 повстали трудящі більшості повітів Г. Зміцнення Рад. Росії, вимоги нар. мас змусили груз. меншовицький уряд укласти 7.V 1920 договір з РРФСР, за яким він повинен був розірвати зв'язки з рос. контрреволюцією, вивести з Г. іноз. війська. Повноважним представником РРФСР в Г. було призначено С. М. *Кірова*. В травні 1920 створено Комуністичну партію Г. Представники груз. народу героїчно відстоювали молоду владу Рад на всіх фронтах громадян. війни. На Україні проти контрреволюції боролися Г. К. Орджонікідзе, В. С. *Кіквідзе*, Л. Й. *Картвелішвілі* та ін. Сини укр. народу самовіддано билися за перемогу Рад. влади в Г.

Вночі проти 12.II 1921 у Борчалінському повіті почалося збройне повстання, яке незабаром охопило всю Г. 16.II було створено ревком, який проголосив Г. Рад. Соціалістичною Республікою. Ревком звернувся по допомогу до Рад. Росії. 25.II 1921 загони груз. повстанців разом з частинами Червоної Армії визволили Тбілісі, скинули меншовицький уряд і встановили Рад. владу. До кін. березня всю тер. Г. було очищено від меншовицьких військ. 16.III 1921 між РРФСР і Туреччиною підписано договір, за яким Батумі і пн. частину Аджарії повернуто Г. 21.V 1921 Груз. РСР уклала договір з РРФСР про військ.-госп. союз. До складу Г. увійшли Адж. АРСР (16.VII 1921), Абх. АРСР (16.XII 1921), Пд.-Осет. а. о. (20.IV 1922). 13.III 1922 Г. увійшла до *Закавказької федерації*, а 30.XII 1922 в її складі — до Союзу РСР. 5.XII 1936 Г. безпосередньо ввійшла до складу Союзу РСР на правах союзної республіки. В результаті соціалістичного будівництва, успішного виконання перших п'ятирічок у Г. було здійснено індустріалізацію пром-сті, колективізацію с. г. й культур. революцію. Груз. народ консолідувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 груз. народ разом з усіма народами СРСР став на захист соціалістичної Батьківщини. В роки війни в Г. сформовано кілька нац. дивізій, що брали участь у *битві за Кавказ 1942—43*, у боях за визволення Таманського п-ова, Криму й на ін. ділянках фронту. Грузини-воїни були учасниками героїчної оборони Севастополя, Одеси, Києва та ін. міст. Грузини брали участь у партизанському русі, зокрема на Україні (напр., однією з партизанських частин командував Д. І. *Бакрадзе*), в Русі Опору народів Європи. За бойові подвиги 137 чол. з Г. удостоєно звання Героя Рад. Союзу (з них 15 чол.— за форсування Дніпра 1943). Понад 240 тис. воїнів та учасників партизанського руху нагороджено орденами і медалями СРСР. У роки повоєнних п'ятирічок трудящі Г. під керівництвом КПРС успіш-

но працювали над завершенням побудови соціалізму в країні, дальшим розвитком економіки й культури республіки. Зміцнилися зв'язки з народами СРСР, у т. ч. з українським. Проявом цих зв'язків є розмах соціалістичного змагання між гірниками Чіатури і Нікополя, Ткібулі й Донбасу, між трудівниками Геніческого р-ну (Херсон. обл.) і Махарадзевського р-ну (Груз. РСР) та ін. Трудящі Г., як і всі рад. народи, беруть активну участь у створенні матеріально-тех. бази комунізму. Г. нагороджено 2 орденами Леніна (1935, 1965), орденами Жовтневої Революції (1971), Дружби народів (1972). *Е. В. Хоштаріа.*

Комуністична партія Грузії створена в травні 1920 під назвою Комуністична партія (більшовиків) Грузії — КП(б)Г. З жовтня 1952 має сучас. назву. На 1.I 1978 налічувала 331 282 члена і кандидата в члени партії. Черговий, XXV з'їзд відбувся 22—24.I 1976. Перший секретар ЦК Компартії Грузії — Е. А. *Шеварднадзе* (з 1972). ЛКСМ Грузії засн. в серпні 1920. На 1.I 1978 в її лавах було 692 647 комсомольців.

Профспілки Грузії на 1.I 1978 налічували понад 2 млн. чоловік.

Народне господарство. Г. — індустр.-агр. республіка. Нар. г-во Г. є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Виділяється видобуванням марганцевих руд, виробн. феросплавів, сталевих труб, електровозів, вантажних автомобілів, металорізальних верстатів, деяких електротех. виробів і приладів, ряду харч. продуктів — чаю, цитрусів, тютюну, вин, ефірних і тунгової олії тощо. В 1977 у валовому сусп. продукті республіки частка пром-сті становила 60,3%, с. г.— 20.0%, буд-ва — 9.5%, транспорту і зв'язку — 2,8%. Капіталовкладення в нар. г-во Г. 1977 становили 1548 млн. крб. (1965 — 758 млн. крб.). Продуктивність праці 1977 зросла проти 1965: в пром-сті — в 1,9 раза, в с. г.— в 1,9 раза, в буд-ві — в 1,54 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—77 в 1,45 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—77 на 52%, роздрібний товарооборот — на 50%. За цей час введено в дію 12 129 тис. м² житл. площі. Союзне значення має курортне г-во Г. на узбережжі Чорного м. і в гірських районах.

П р о м и с л о в і с т ь. У структурі пром-сті Г. важливого значення набув комплекс галузей важкої індустрії. В поєднанні з інтенсивним с. г. союзне значення має харч. пром-сть республіки, яка разом із легкою виробляє бл. 60% валової продукції всієї пром-сті. Електроенергетика представлена в основному гідроелектростанціями (Інгурі ГЕС, ЗАГЕС, Ріоні ГЕС, Храмі ГЕС, Ладжанурі ГЕС, Гуматі ГЕС, Варціхе ГЕС та ін.) і тепловими електростанціями (Тбіліська, Ткварчельська ДРЕС та ін.). Енергосистема Г. входить до Закавказької енергосистеми, яку підключено до Єдиної енергосистеми Європ. частини СРСР. Осн. галузь гірничорудної пром-сті — марганцеворудна (район Чіатури); видобувають і вугілля (Ткібулі, Ткварчелі), руди кольорових металів, барит, гумбрин, діатоміт тощо. За роки Рад. влади створено чорну металургію (з-ди: металург. у Руставі та феросплавів у Зестафоні). хім. (Руставі, Кутаїсі), нафтопереробну (Батумі) пром-сть. Новою галуззю є видобування і збагачування мідно-поліметалевих руд (Маднеулі). Машинобудування й металообробка представлені великими підприємствами авто-, електровозо-, авіа-, верстатобудування, електротех. і приладобудівної пром-сті, с.-г. машинобудування (Тбілісі, Кутаїсі, Руставі, Батумі, Поті). З буд. матеріалів у Г. виробляють цемент, шифер, стінові блоки, залізобетонні вироби тощо. Є підприємства лісової, деревообр. пром-сті, поблизу Зугдіді — целюлозно-паперовий комбінат. Осн. галузі легкої пром-сті: шовкова, вовняна, бавовняна, трикотажна, шкіряно-взут. (Тбілісі, Кутаїсі, Батумі, Горі та ін.). У харч. пром-сті Г. значну питому вагу має виробн. чаю (понад 80 чайних ф-к у Зх. Грузії), вина, тютюну, плодових консервів. Широко налагоджено розливання місц. мінеральних вод, особливо з Боржомського джерела.

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. Осн. галуззю с. г. є землеробство, що спеціалізується на вирощуванні субтропічних культур (чай, лимони, мандарини), винограду та овочів і дає майже вдвоє більше продукції за вартістю, ніж тваринництво. Заг. обсяг продукції с. г. 1977 зріс проти 1960 в 2 рази, а порівняно з 1970 — на 33%. На кін. 1977 в республіці було 698 колгоспів, у т. ч. 4 риболовецькі, і 416 радгоспів. Площа зрошуваних

ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОДУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ГРУЗИНСЬКОЇ РСР (1913=1)

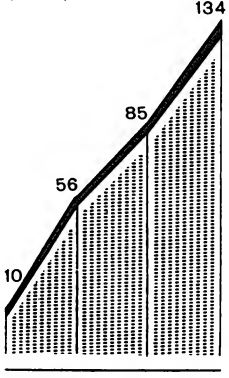

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1913	1940	1970	1977
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,02	0,7	9	12,0
Марганцева руда	тис. т	966	1449	1569	1928
Мінеральні добрива, в ум. одиницях	«	—	—	467	748
Верстати металорізальні	шт.	—	803	3439	4076
Автомобілі вантажні	тис. шт	—	—	14,0	20,3
Шовк-сирець	т	7	312	424	426
Панчішно-шкарпеткові вироби	млн. пар	—	2,8	15,7	22,2
Трикотажна білизна	млн. шт.	—	2,4	20,5	21,7
Верхній трикотаж	«	—	1,5	9,6	14,9
Взуття шкіряне	млн. пар	—	8,7	14,6	14,8
Консерви	млн. ум. банок	0,1	29,1	234,0	389,3
Вино виноградне **	млн. дал	0,2	1,7	5,5	7,1 *
Чай байховий первинної переробки	тис. т	—	11	64	92,6 *

* 1976.

** Без вина, яке доробляють і розливають на територіях інших республік.

ГРУЗИНСЬКА РСР

710–К

КАРТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

земель (в основному на Сх. республіки) 1977 становила 392 тис. га. Зрошувальні системи — Самгорська, Тіріпонська, Алазанська, Совмашвельська, Мухранська; будується (1979) Верхньоалазанська зрошувальна система. Осушено (включаючи землі Колхіди) 153 тис. га. Гірський рельєф обмежує землеробські площі, тому с.-г. угіддя Г. 1977 становили тільки 44,3% тер. республіки (3,1 млн. га), з них орні землі — 11,4%

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1977
Уся посівна площа	896	742
Зернові культури	749	358
Технічні культури	52	46
Овочі і картопля	39	64
Кормові культури	53	268

Валовий збір найважливіших сільськогосподарських культур (тис. т)

Сільськогосподарська культура	1940	1977
Зернові культури	538	716
Цукрові буряки (фабричні)	72	137
Овочі	104	509
Плоди і ягоди	143	698
Виноград	150	585
Чайний лист (сортовий)	51,3	412,1

(0,8 млн. га). В субтропічній зоні вирощують чайні кущі, цитрусові (культивують у приморських районах), плодові (хурма, гранат, мушмула, фейхоа), тунг (Г.— єдиний в СРСР виробник високоякісної тунгової олії), благородний лавр, бамбук та ін. Під чайними плантаціями — 65,5 тис. га (95% заг. виробн. СРСР). Традиційна галузь с. г.— виноградарство. В 1977 площа плодоягідних насаджень досягла 175 тис. га (1940 — 109 тис. га), виноградників — відповідно 139 тис. га (70 тис. га).

Осн. зернові культури — кукурудза, пшениця; тех.— тютюн, соняшник, цукр. буряки, ефіроолійні. Тваринництво переважно м'ясо-молочного і м'ясо-вовнового напрямів. Поголів'я (тис., на 1.I 1978): великої рогатої худоби — 1531 (у т. ч. корів — 593), свиней — 827, овець і кіз — 2024. Вівчарство зосереджене здебільшого в гірських районах. Розвинуте птахівництво, а також шовківництво (переважно на Зх.). У 1977 було вироблено: м'яса(в забійній вазі) — 138 тис. т, молока — 612 тис. т, яєць — 576 млн. шт., вовни — 5,1 тис. т. Парк с.-г. машин становив (тис. шт., кін. 1977): тракторів (фіз. одиниць) — 23,6, зернозбиральних комбайнів — 1,7. В республіці широко здійснюється спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі міжгосподарського кооперування і агропром. інтеграції. На кін. 1977 в Г. створено 275 міжгосп. підприємств та об'єднань, у т. ч. будівельних — 51, тваринницьких — 64.

Транспорт. У заг. вантажообороті республіки 66% припадає на залізничний транспорт. Довжина з-ць заг. користування на кін. 1977 становила 1,42 тис. км. Територією Г. вздовж Чорного м. проходить з-ця Самтредіа — Цхакая — Сухумі — Туапсе, а також частина гол. з-ці Закавказзя Баку — Батумі з відгалуженнями. Всі з-ці електрифіковано. Розвинутий мор. транспорт. Гол. порти: Батумі, Поті. Автошляхів (кін. 1977) — 21,7 тис. км, у т. ч. 18,3 тис. км з твердим покриттям. Найважливіші автошляхи: Тбілісі — Орджонікідзе (*Військово-Грузинська дорога*), Батумі — Новоросійськ (Чорноморська дорога), Самтредіа — Тбілісі — Баку тощо. Авіалінії сполучають Г. з найбільшими містами країни. Діють нафтопровід Баку — Батумі (перший у дореволюц. Росії), газопроводи Грозний — Тбілісі та Карадаг — Акстафа (Аз. РСР) з відгалуженням на Тбілісі. В Тбілісі — метрополітен. У десятій п'ятирічці в Груз. РСР передбачено: збільшити обсяг пром. продукції на 41%; забезпечити випереджаюче зростання електротех., верстатобуд., інструментальної та хім. пром-сті, дальший розвиток електроенергетики в основному за рахунок використання гідроенергоресурсів, завершити будівництво Інгурської ГЕС; розвивати легку й харч., особливо виноробну пром-сть; збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. за п'ять років на 29%, а середньорічний збір винограду — приблизно в 1,5 раза; здійснювати дальші роботи по зрошуванню земель, осушуванню Колхідської низовини; поліпшити використання меліорованих земель; забезпечити дальший розвиток курортних зон і туристичних баз на узбережжі Чорного м. і в гірських районах.

Г. Г Гвелесіані.

Охорона здоров'я. В 1977 в республіці було 51 тис. лікарняних ліжок — 101,3 ліжка на 10 тис. ж. (в 1913 було 2 тис. ліжок — 8 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 21,3 тис. лікарів — 42,3 лікаря на 10 тис. ж.(в 1913 — 461 лікар, тобто 1,8 лікаря на 10 тис. ж.) та 52,8 тис. осіб серед. мед. персоналу. Відомі бальнеологічні курорти — *Цхалтубо, Боржомі*, Тбілісі, приморські кліматичні — *Гагра*, Новий Афон, Піцунда, Сухумі, Кобулеті, гірськокліматичні — *Абастумані* та *Бакуріані*. Лікарів готує мед. ін-т у Тбілісі.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До встановлення Рад. влади в Г. переважна більшість населення була неписьменною. В 1914/15 навч. р. діяло 1677 поч. шкіл (127,7 тис. учнів), 48 серед. навч. закладів, один вуз — Вищі жіночі курси (300 студенток). За роки Рад. влади Г. стала республікою суцільної письменності. В 1977/78 навч. р. в республіці діяло 4,2 тис. загальноосв. шкіл усіх видів (1 млн. учнів), 95 серед. спец. навч. закладів (52,9 тис. учнів). У 1977 профес.-тех. уч-ща підготували 29 тис. кваліфікованих робітників. У 19 вищих навч. закладах налічувалося 843 тис. студентів. Найбільші вузи: *Тбіліський університет*, Груз. політех. ін-т ім. В. І. Леніна, мед. ін-т, Груз. зооветеринарний навч.-дослідний ін-т, Академія мистецтв тощо. На 1000 чол., зайнятих у нар. г-ві, 802 мають вищу й серед. (повну й неповну) освіту. В республіці є *Академія наук Грузинської РСР* (103 академіки, дійсні члени і чл.-кор.; 42 наук. установи із 5477 наук. працівниками, зокрема 382 докторами і 1898 канд. наук, 1978). Усього в наук. установах і вузах республіки працюють 24,9 тис. науковців (1977). Функціонують 3,9 тис. масових б-к (27,9 млн. одиниць зберігання), 25 театрів, 2,4 тис. клубних закладів, 2 тис. кіноустановок, 87 музеїв (Держ. музей Г. ім. Джанашіа, Музей мистецтв Грузинської РСР, Картинна галерея Грузії тощо). Серед позашкільних закладів — палаци та будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів, дит. спорт. школи, парки культури і відпочинку школярів тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 у Г. видано 2470 книг і брошур тиражем 17,7 млн. примірників, зокрема 1576 назв груз. мовою тиражем 14,3 млн. примірників; 74 журнали та ін. періодичні видання річним тиражем 31,4 млн. примірників; 142 газети разовим тиражем 3190 тис. примірників. Друковані органи ЦК Компартії Грузії: газ. «Сопліс цховреба» («Сільське життя»), журн. «Сакартвелос комуністі» («Комуніст Грузії»). Друковані органи ЦК Компартії Грузії, Верховної Ради і Ради Міністрів Груз. РСР: газ. «Комуністі», «Заря Востока», «Радянська Грузія» (азерб. та вірм. мовами). З 1936 працює Груз. телеграфне агентство (Груз. ТАГ). Радіомовлення ведеться з 1927, телебачення — з 1956.

Література. Джерела груз. л-ри сягають у глибоку давнину, до часів поганства. Проте пам'ятки дохристиянської груз. л-ри до нас не дійшли. Велике значення для розвитку груз. л-ри мала усна нар. творчість. Відомі образи груз. фольклору — богоборець Амірані, закохані царевич Абесалом і пастушка Етері, злий демон Мурман, мудрець Міндіа, юнак Зураб. В л-рі 5—11 ст. переважали реліг. мотиви. Першою високохудож. пам'яткою оригінальної груз. агіографічної л-ри, яка дійшла до нас, є «Мучеництво Шушаніки» Я. Цуртавелі (5 ст.). З кінця 11 ст. розвивалася світська л-ра, особливо поезія. Створено такі худож. пам'ятки, як «Аміран-Дареджаніані» та «Вісраміані». Вершина цієї поезії — «Витязь у тигровій шкурі» Ш. *Руставелі*. Монгольське іго, навала персів і турків, розпад централізованої груз. монархії на ворогуючі між собою феод. царства й князівства надовго затримали розвиток груз. культури, зокрема л-ри. Протягом 17—18 ст. груз. л-ра переживала епоху Відродження, що характеризувалася гострою боротьбою проти сх. впливу, за утвердження і розвиток нар. основ

С. С. Кобуладзе. Ілюстрація до поеми Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі». 1937.

Мозаїка в головному храмі Гелатського монастиря. Архангел Михаїл. Фрагмент. 1125—30.

Пам'ятник Шота Руставелі в Тбілісі. Бронза, мармур. 1942. Скульптор К. М. Мерабішвілі, архітектор Ш. Тулашвілі.

Е. Д. Амашукелі. Вахтанг Горгасал. Бронза. 1960. Державна картинна галерея Грузії. Тбілісі.

духовної культури. Відомі поети того часу — Теймураз I, Арчил II, *Вахтанг VI*, Сулхан Саба *Орбеліані*, Давид Гурамішвілі, *Бесікі* (Віссаріон Габашвілі). У цей же час прославився поет-ашуг *Саят-Нова*. З поч. 19 ст. панівним напрямом у груз. л-рі став романтизм. Його представники — О. *Чавчавадзе*, Г. *Орбеліані*, Н. *Бараташвілі* та ін. З 50-х рр. 18 ст. почав переважати реалізм, першим представником якого був драматург Г. *Еріставі*. У той час виступали драматург З. Антонов, прозаїки Л. Ардазіані і Д. *Чонкадзе*, поет Р. *Еріставі*. У 60-х рр. розвинувся критичний реалізм (І. Чавчавадзе, А. Церетелі, Н. Ніколадзе, Г. Церетелі, К. *Лордкіпанідзе*, С. Месхі). В груз. художн. л-рі 70—80-х рр. відображено народницький рух (Н. *Ломоурі*, К. Габашвілі, С. Мгалоблішвілі, І. Давіштавілі та ін.). У 80-х рр. здобули популярність письменники-романіст О. *Казбегі* і поет *Важа Пшавела*. З наростанням пролет. революц. руху в л-рі кін. 19 ст. переважали теми класової боротьби та ідеї соціалізму (Н. Ніношвілі, І. *Євдошвілі*, Ч. Ломтатідзе, І. Кучишвілі). Серед письменників, що виступили на межі двох століть, найвідоміші: В. *Барнові*, А. Ераставі-Хоштарія, Д. Мегрелі, Д. *Клдіашвілі*. Ш. Арагвіспірелі. В роки реакції виникла декадентсько-символістська група «Голубі роги». В той же час творчість Ш. *Дадіані*, Л. *Кіачелі*, Н. *Лордкіпанідзе* мала реалістичне спрямування. Напередодні Великої Жовтн. соціалістичної революції були популярними твори перших груз. пролет. письменників — С. *Еулі*, *Вакелі*, І. Лісашвілі, П. Самсонідзе та ін.

Після встановлення Рад. влади в Г. (1921) почалася нова епоха в історії груз. л-ри. Перший період її розвитку характеризувався гострою ідеологічною боротьбою. З 2-ї пол. 20-х рр. кращі представники груз. л-ри відображали нову соціалістичну дійсність, героїчне революц. минуле груз. народу (Г. *Табідзе*, Г. *Леонідзе*, М. *Джавахішвілі*, Л. Кіачелі, Й. *Грішашвілі*, С. *Чиковані*, Ш. Дадіані). В 30-і рр. в груз. л-рі остаточно утвердився як осн. творчий метод соціалістичний реалізм (К. Лордкіпанідзе, К. *Гамсахурдіа*, І. *Абашидзе*, Г. *Абашидзе*, О. *Кутателі* та ін.). В роки Великої Вітчизн. війни і в повоєнний період в груз. л-рі виступили поети Й. *Нонешвілі*, Р. Маргіані, Х. Берулава, О. Челідзе, К. *Каладзе*, драматурги М. Бараташвілі, Г. *Мдівані*, прозаїки Д. *Шенгелая*, Р. Джапаридзе, В. Аваліані та ін. В галузі літ. критики відомі В. *Жгенті*, Г. Джибладзе, Ш. Радіані, Л. *Асатіані* та ін. Спілка письменників з 1932.

Груз.-укр. літ. зв'язки розвивалися з 17 ст. Яскравий вияв це знайшло у 18 ст. у творчості Д. Гурамішвілі. Укр. л-ру в Г. популяризували Л. Кецховелі, Ш. Читадзе, Н. Ломоурі, Іасамані та ін., які навчалися в ун-тах у Києві та Харкові. Значним успіхом у Г. користувалися п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка в постановці укр. труп, які гастролювали в Г. Зближенню л-р сприяла діяльність М. *Гулака* і О. *Навроцького*, які в різний час жили в Г. Між 1903—13 у Г. перебувала Леся Українка. Вона підтримувала зв'язки з груз. діячами культури Ш. Читадзе, С. Хундадзе, була знайома з З. Паліашвілі. Дружбі укр. і груз. рад. народів присвячені численні худож. твори. Груз. л-ра збагатилася на переклади творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, О. Довженка, М. Бажана, О. Гончара та ін.; українська — на твори Ш. Руставелі, Д. Гурамішвілі, Н. Бараташвілі, І. Чавчавадзе, А. Церетелі, О. Казбегі, Ш. Дадіані, Г. Леонідзе, С. Чиковані, Н. Думбадзе. Символом укр.-груз. дружби є спорудження пам'ятників Лесі Українці в Сурамі і Д. Гурамішвілі — в Миргороді.

О. Барамідзе. Д. Гамезардашвілі.

Архітектура. На тер. Г. збереглися найдавніші пам'ятки архітектури: від епохи енеоліту — городище Урбнісі; бронзи й залізного віку — городище Нацар-гора; від кін. 1-го тис. до н. е.— поч. н. е.— акрополь стародавньої столиці *Мцхети*, городище Вані в Зх. Г., скельні комплекси (печерне місто Уплісціхе). Різноманітна архітектура нар. житла (напр., дарбазі). В 5—6 ст. будувалися великі тринефні склепінчасті базиліки (Болніський Сіон, 478—493, в Урбнісі, Анчісхаті в Тбілісі, обидві — 6 ст.). З 2-ї пол. 6 ст. споруджувалися великі центральнокупольні храми з тесаного каменю (храм *Джварі* поблизу Мцхети, 586/87 — 604; кафедрал Бана, 7 ст.), типу *тетраконх* (храм Цромі, 626—634). Будівлі кін. 10—13 ст.— легкі, витягнуті вгору, з багатим декором на фасадах, розписами на внутр. стінах і склепіннях (храми в Кумурдо, арх. Сакоцарі; в с. Ошкі, обидва — 10 ст.; храм Баграта в Кутаїсі; 10—11 ст.; собори *Алаверді*, *Светіцховелі* в Мцхеті, арх. Арсукісдзе; храм в Самгавісі, будівничий І. Самтавнелі, всі —11 ст.; *Гелатський монастир*, засн. на поч. 12 ст.; церкви Бетаніа, Пітареті, 12—13 ст., та ін.). Від 12—13 ст. збереглися печерні монастирі (*Вардзіа*, 12 ст., Давид Гареджа, 6, 12—13 ст.); від 16—18 ст.— феод. городища (Гремі, 16 ст., в Кахеті), палаци, замки (Ананурі), фортеці (Кварасціхе). В 19 ст. архітектура поєднувала риси *класицизму* й нац. традиції, з 2-ї пол. ст. їй властивий і *еклектизм*. За рад. часів проведено грандіозні реконструктивні роботи в містах і багатьох с-щах. Виросли нові міста — Руставі, Ткварчелі та ін. Значне місце посідає курортне будівництво (в Цхалтубо, Боржомі, Гагрі, Піцунді та ін.). Кращі зразки груз. рад. архітектури: Будинок Уряду Груз. РСР (1938—53, арх. В. Кокорін, Г. Лежава), Палац спорту (1961, арх. В. Алексі-Месхішвілі та ін.), готель «Іверія» (1967, арх. О. Каландарішвілі та ін.), новий корпус Тбіліського університету (1970, архітектори М. Шалішвілі, Ш. Качкачишвілі), концертний зал філармонії (1971, арх. І. Чхенкелі), ресторан «Арагві» (70-і рр., арх. О. Мачабелі та ін.), усі — в Тбілісі; санаторій «Сухумі» в Сухумі (1976, арх. С. Цінцабадзе, Я. Кахіані). В 1934 засн. Спілку архітекторів Груз. РСР.

В. В. Берідзе

Образотворче мистецтво. Найдавніші зразки образотворчого мистецтва Г. (керамічні й металеві художн. вироби) належать до епохи енеоліту. Високою худож. майстерністю відзначалося мист. часів Іберії та Колхіди. За доби феодалізму образотворче мистецтво Г. сприйняло від культурних центрів християнського Сходу (зокрема, Візантії) нові риси, збагачуючи, однак, і місц. традиції. В рельєфах стел, церк. фасадів і вівтарних огорож поряд із канонами сприйнятими християнськими й багатьма дохристиянськими мотивами простежується еволюція від елліністичних традицій до новизни пошуків пластичності (рельєф храму Нікорцмінда, 1010—14; пластика на металі; тондо з Гелати «Св. Мамай», 11 ст.). У 12 ст. розквітло мистецтво багатого декоративного оздоблення (ікона Хахульської богоматері, серед. 12 ст., оправа Анчійської ікони майстра Бека *Опізарі*, кін. 12 ст.), перегородчастої емалі. В оздобленні будівель широко використовувалася мозаїку (ранні зразки її належать до 5—7 ст.). Високого рівня в 10—13 ст. досяг стінопис. З'явилися оригінальні цикли житій святих, портрети історичних осіб. Формувалися живописні школи, пов'язані з окремими провінціями або великими монастирями (розписи храмів Атени, 11 ст., Вардзіа, Кінцвісі, кін. 12 — поч. 13 ст.; мозаїка Гелаті, 12 ст.). Відомі численні рукописні кодекси 11—13 ст., багато прикрашені заголовними буквами й мініатюрами. З пізніших рукописів найцікавіші ілюстровані списки поеми Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» (17 ст.).

В 1-й пол. і серед. 19 ст. в Тбілісі розвивався станковий живопис, склалася школа портретного живопису. В кін. 19 ст. середньовічні традиції поступилися місцем новому реалістичному малярству, що правдиво відтворювало життя, порушувало соціальні й нац. проблеми (найвідоміші представники, які здобули освіту в Петербурзі та Москві або в Зх. Європі,— Р. Гвелесіані, О. Берідзе, Г. *Габашвілі*, М. *Тоїдзе*). Зародилася кругла скульптура, насамперед портретна (Я. *Ніколадзе*). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в цій галузі працював Н. *Піросманашвілі*.

Після встановлення в Г. Рад. влади почався новий етап у розвитку образотворчого мистецтва. В 1921 засн. Академію мистецтв у Тбілісі. Становлення груз. рад. мистецтва проходило в боротьбі за реалістичне відображення докорінних перетворень у житті народу. В 20—30-х рр. розвивалися такі жанри, як пейзаж (Д. Какабадзе, О. Цамакурідзе, О. Ахвледіані, Д. Гвелесіані) та портрет (К. Магалашвілі). Митці створювали картини на теми індустріалізації й соціалістичного перетворення села (І. *Тоїдзе*, К. Санадзе). Відзнача-

лася своєрідністю творчість Л. *Гудіашвілі*, в якій переважали казково-алегоричні сюжети. В 30-х рр. багато художників зверталися до істор.-революц. тематики (М. Тоїдзе, У. *Джапарідзе*, А. *Кутателадзе*); успішно розвивалася книжкова графіка (Л. Гріголія), ілюстрація (С. Кобуладзе, Т. *Абакелія*, І. Габашвілі), станкова графіка. Поряд з портретним бюстом (Я. Ніколадзе, М. Канделакі) розвивалася монумент. скульптура, рельєф (Т. Абакелія, К. Мерабішвілі, В. *Топуридзе*). Успіхів досягнуто в галузі театр.-декораційного мистецтва (В. Сідамон-Ериставі, Д. Какабадзе, І. Гамрекелі, О. Ахвледіані). В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 розвинулися агітаційний плакат і живопис на військ.-патріотичні теми. З 2-ї пол. 50-х рр. посилився інтерес до нар. мистецтва, до декоративно-монументального вирішення творів (Р. Струа, К. Махарадзе). Розвивалася тематична картина (Г. Тотібадзе, Д. Хахуташвілі, Р. Тордія), портрет (О. Бандзеладзе, З. Ніжарадзе), пейзаж (Е. Каландадзе, Дж. Хундадзе), книжкова й станкова графіка (Д. Габашвілі, Д. Лолуа, Д. Нодія, Р. Тархан-Моураві, Б. Бердзенішвілі). В галузі монументальної та портретної скульптури виступили Т. Асатіані, М. Бердзенішвілі, М. Мерабішвілі, Г. та І. Очіаурі; мистецтва мозаїки — З. Церетелі; карбування на металі — І. Очіаурі, Г. Габашвілі, І. Коїава; кераміки — З. Майсурадзе, А. Какабадзе. В галузі театр.-декораційного мистецтва відомі роботи С. *Вірсаладзе*, П. Лапіашвілі, Ю. Чіквaїдзе та ін. Між Груз. РСР і УРСР здійснюються обміни худож. виставками (напр., виставка груз. театр.-декораційного мист. у Києві, 1978). Спілку художників Г. засновано 1933. *В. В. Берідзе.*

Музика. Історія груз. муз. культури сягає в глибину тисячоліть. Муз. фольклор характеризується поліфонічним багатоголосим хоровим складом, розмаїттям форм, жанрів, ладово-інтонаційних зворотів. Відзначаються різноманітністю нар. танці (картулі, перхулі, церулі, хорумі та ін.). Серед нар. муз. інструментів: чонгурі, пандурі, гудаствірі (волинка) та ін. З 4 ст. на основі нар. багатоголосся розвивався церк. спів. У 10 ст. зародилася профес. гімнографічно-композиторська школа, склалося давньогруз. нотне письмо. В 12—13 ст. розвивалася світська музика. Після 1801 встановилися постійні зв'язки з рос. та європ. муз. культурами. В 1851 в Тбілісі відкрито оперний театр (1919 тут уперше поставлено груз. класику: «Оповідь про Шота Руставелі» Д. *Аракішвілі*, «Абесалом і Етері» З. *Паліашвілі*, «Кето і Коте» В. Долідзе). В 1873 за ініціативою співака Х. Саванелі і піаніста А. Мізандарі засновано хорові, згодом муз. курси (з 1886 — муз. уч-ще). Було організовано перший груз. етногр. хор (Л. Агнішвілі, 1885), створено філармонічне т-во (1905), консерваторію (1917), оперну студію (1919). Після 1921 настало піднесення груз. нац. культури. Створено опери «Даїсі» (1923) та «Латавра» (1928) З. Паліашвілі, «Дареджан підступна» М. *Баланчивадзе* (остаточний варіант, 1926), «Оповідь про Тарієля» Ш. Мшвелідзе (1946), «Міндія» (1961), «Викрадення місяця» (1977) О. Тактакішвілі та ін.; балети — «Серце гір» А. *Баланчивадзе* (1938), «Горда» Д. Торадзе (1949), «Отелло» А. Мачаваріані (1957), «Демон» С. Цінцадзе (1961), «Гамлет» Р. Габічвадзе (1971) та ін. У жанрі оперети працюють Ш. Мілорава, Г. Цабадзе, Р. Лагідзе, Н. Гудіашвілі. В розвиток симф., кантатно-ораторіальної, камерної музики значний внесок зробили А. Баланчивадзе, А. Мачаваріані, Д. Торадзе, О. Тактакішвілі, С. Цінцадзе, Р. Габічвадзе, Р. Лагідзе та ін. Серед виконавців — співаки: О. *Інашвілі*, П. *Аміранашвілі*, М. *Аміранашвілі*, Д. *Андгуладзе*, З. *Анджапарідзе*, Л. *Чконія*; майстри балету: В. *Чабукіані*, Н. *Рамішвілі*, І. *Сухішвілі*; диригенти: І. Паліашвілі, О. *Димитріаді* та ін. У Г. працюють: академічний театр опери та балету ім. З. П. Паліашвілі (з філіалом у Кутаїсі), театр муз. комедії ім. В. Абашидзе, симф. оркестр, струнний квартет Г., Засл. академічний ансамбль нар. танцю Груз. РСР, філармонія, естрадний оркестр «Реро», вокально-інструм. ансамбль «Орера», консерваторія, хореографічне й музичні уч-ща. Спілку композиторів Груз. РСР засн. 1932. Муз. зв'язки між Україною і Г. мають давні традиції. В Грузинському акад. театрі опери та балету ім. З. П. Паліашвілі йшли укр. опери «Тарас Бульба» М. Лисенка (1932, 1972), «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (1954). В укр. театрах поставлено опери «Даїсі» (1938 — Київ, 1973 — Харків) та «Абесалом і Етері» (1931 — Харків, 1967 — Київ) З. Паліашвілі, балети «Серце гір» А. Баланчивадзе (1940 — Київ, 1941 — Харків), «Отелло» А. Мачаваріані (1964 — Одеса), комічну оперу «Кето і Коте» В. Долідзе (1938, Київ. театр оперети, 1955 — Одес. театр муз. комедії).

В. О. Гвахарія.

Театр. Театр. мист. Г. зародилося в нар. обрядових святах. У давнину в Г. існували різні види нар. театру — берикаоба (нар. театр масок), кеєноба (масові карнавальні свята), сахіоба (палацовий театр) та ін. У 2-й пол. 18 ст. виникли *шкільні театри* в Тбілісі й Телаві, в яких, зокрема, ставились драми Ф. *Прокоповича*, Д. Ростовського. В 1790 при дворі царя Іраклія II засновано світський театр на чолі з Г. Авалішвілі. В 1795 всі актори театру загинули в битві з іран. полчищами. Професс. театр виник знову лише 1850. В ньому ставилися п'єси засновника театру Г. *Ериставі*. В 1845 в Г. відкрито рос.-укр. драм. театр, до якого акторів запрошували з Таганрога, Харкова, Сімферополя, Одеси та ін. міст. У репертуарі, зокрема, були п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Я. Кухаренка. В 1856—57 за сатиричне антиурядове спрямування репертуару театри було закрито. Революц. демократи І. Чавчавадзе та А. Церетелі відновили театри в Тбілісі (1879) і Кутаїсі (1880). В кін. 19 — на поч. 20 ст., в період піднесення робітн. руху виникли нар. театри в Тбілісі, Батумі, Чіатурі. Високого ідейно-худож. рівня досягло нац. театр. мистецтво Г. після встановлення Рад. влади (1921). Велике значення для театр. мист. Г. мала діяльність основоположників і реформаторів груз. сцени К. *Марджанішвілі* та О. *Ахметелі*, акторів В. *Абашидзе*, Ш. Гамбашидзе, Н. Гоціридзе, Е. Черкезішвілі, У. Чхеїдзе. Серед провідних театрів Г.: Театр ім. Шота Руставелі (засн. 1921), Театр ім. К. Марджанішвілі (засн. 1928 в Кутаїсі), Рос. драм. театр ім. О. Грибоєдова, Театр вірм. драми ім. С. Шаумяна, груз. і рос. ТЮГи, Груз. лялькoвий театр, експериментальний молодіжний театр-студія в замку Метехі, всі — в Тбілісі, театри в Кутаїсі (ім. Л. Месхішвілі), Сухумі (груз. та абх. групи), Цхінвалі (груз. і осет. трупи), Батумі (ім. І. Чавчавадзе), Горі, Телаві, Зугдіді, Поті, Руставі та ін. містах. На сценах театрів Г. йдуть п'єси класичних і сучас. груз. драматургів, твори західноєвроп., рос. і укр. авторів (зокрема, М. Куліша, Микитенка, Кочерги, Корнійчука, Галана та ін.). Серед визначних діячів — нар. артисти СРСР В. *Анджапарідзе*, А. *Васадзе*, В. *Годзіашвілі*, С. *Закаріадзе*, А. *Хорава*, Д. *Алексідзе*, І. *Антадзе*, А. *Чхартішвілі* та ін. Театр. ін-т ім. Ш. Руставелі (з 1939), Груз. театр. т-во (з 1945) — в Тбілісі. Здавна розвиваються груз.-укр. театр. зв'язки. В Г. гастролювали укр. трупи М. *Старицького* (1889), М. *Кропивницького* (1890), Г. *Деркача* (1892), М. *Садовського* і М. *Заньковецької* (1897), О. *Суслова* і О. *Суходольського* (1895, 1896, 1907), Д. *Гайдамаки* (1915) та ін. У 1919 К. Марджанішвілі — перший комісар Київ. театрів поставив на сцені київ. *Театру «Соловцов»* «Фуенте овехуна» Лопе де Веги. В 1931 на Декаді укр. мист. в Г. виступав Харків. театр *«Березіль»*. У Г. гастролювали Київ. театр ім. І. Франка (1936), Харків. театр ім. Т. Шевченка (1939), Запоріз. театр ім. М. Щорса (1948), Львів. театр ім. М. Заньковецької (1954), Дніпроп. театр. ім. Шевченка (1961). На Україні виступали Театр ім. Ш. Руставелі (1930, 1939, 1960) і Груз. Держ. театр (1930). В репертуарі груз. театрів — п'єси укр. авторів (І. Франка, О. Корнійчука), в укр. театрах — груз. (Ш. Дадіані, М. Бараташвілі, А. Шервашидзе). *Н. М. Шалуташвілі.*

Кіно. Перші кінознімання в Г. здійснили 1908—10 В. Амашукелі та О. Дігмелов. У 1921 при Наркомосі Груз. РСР було організовано кіносекцію, 1938 перейменовану на Тбіліську кіностудію (з 1953 — «Грузія-фільм»). У 1921 вийшов перший груз. рад. худож. фільм «Арсен Джорджіашвілі», в 1923 — перша рад. героїко-пригодницька стрічка «Червоні дияволята» (реж. обох — І. Перестіані). Видатний твір «німого» кіно — «Елісо» (1928, реж. М. Шенгелая). В роки Великої Вітчизн. війни

Полювання святого Євстафія. Стела з монастиря Давида Гареджі, Камінь. 5—6 ст.

Я. І. Ніколадзе. Портрет поета 12 ст. Чахрухадзе. Мармур. 1948. Державний музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

поставлено фільми: «Георгій Саакадзе» (1943, реж. М. *Чіаурелі*), «Щит Джургая» (1944, реж. С. *Долідзе*, Д. Ронделі). Новий етап у розвитку груз. кіно почався в серед. 50-х рр. Фільми: «Вони спустилися з гір» (1955, реж. М. Санішвілі), «Батько солдата» (1965), «Саджанці» (1975, реж. обох — Р. Чхеїдзе), «Я, бабуся, Іліко та Іларіон» (1962), «Благання» (1968), «Древо бажань» (1977, реж. усіх — Т. Абуладзе), «Хевсурська балада» (1965, реж. Ш. Манагадзе), «Піросмані» (1969, реж. Г. Шенгелая), «Листопад» (1968), «Жив співучий дрізд» (1974, реж обох — О. Іоселіані), «Сади Семіраміди» (1972, реж. С. Долідзе — про дружбу укр. та груз. колгоспів). Серед режисерів документального і наук.-популярного кіно — Г. *Асатіані*, Д. Абашидзе, І. Канделакі. Актори груз. кіно: Н. *Вачнадзе*, В. Анджапарідзе, М. *Геловані*, С. Закаріадзе, Л. Абашидзе, С. Чіаурелі. В 1957 засновано Спілку кінематографістів Грузинської РСР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 42. Промова на засіданні Пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів 28 лютого 1921 р.; т. 43. Товарищам комунистам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки. 14 квітня 1921 р.; Советский Союз. Грузия. М., 1967; Очерки истории Коммунистической партии Грузии. 1883—1970. Тбилиси, 1971; История Грузии, т. 1—3. Тбилиси, 1962—73; Эсаиашвили В. Г. В. И. Ленин и Грузия. Тбилиси, 1970; Чхеидзе С. История Грузии. Пер. с груз. Тбилиси, 1976; Из истории украинско-грузинских связей. К., 1971; Гвазава-Санадзе Л. А. Вони билися за Дніпро. Пер. з груз. К., 1977; Дзоценідзе І. С. Грузинська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Гуния А. Л. Грузинская ССР к 60-летию Великого Октября. Индустрия. Тбилиси, 1977; Кахетелидзе М. К. Грузинская ССР к 60-летию Великого Октября. Сельское хозяйство. Тбилиси, 1977; Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1977; Барамидзе А., Радиани Ш., Жгенти Б. История грузинской литературы. Тбилиси, 1958; Імедадзе В. К. Т. Г. Шевченко і Грузія. К., 1963; Райдужними мостами. К., 1968; История грузинской советской литературы. М., 1977; Беридзе В. В. Грузинская архитектура с древнейших времен до начала XX века. Альбом. Тбилиси, 1967; Апакидзе А. Города древней Грузии. Тбилиси, 1968; Урушадзе И. А. Искусство Грузинской ССР. М., 1967; Аладашвили Н. А. Монументальная скульптура Грузии. М., 1977; Кикнадзе Н. Г. Современная грузинская керамика и гобелен. Тбилиси, 1977; Грузинская музыкальная культура. М., 1957; Торадзе Г. Г. Композиторы Грузии. Тбилиси, 1973; Джанелидзе Д. С. Грузинский театр с древнейших времен до второй половины XIX века. Тбилиси, 1959; Шалуташвили Н. Н. Страницы великой дружбы. К., 1966; Спектакль, звавший в бой. К., 1970.

Г. Грундіг. Забороніть атомну бомбу! 1954. Національна галерея в Берліні.

Л. Грундіг. У в'язниці. З циклу «Під свастикою». Суха голка. 1935.

ГРУЗИ́НСЬКЕ ПИСЬМО́ — оригінальна система письма, яку використовують для *грузинської мови*. Веде початок від арамейського письма. Найдавніша пам'ятка — напис на Болніському храмі (Сіон) — від 493. Історично Г. п. існувало в трьох варіантах: церк. уставне (з великих букв), церк. кутасте (з малих букв) і гражданське (світське) — округле письмо, що виникло з церк. кутастого. Книгодрукування — з 1709. Сучас. Г. п. складається з 33 букв і точно передає фонемний склад груз. мови: 5 букв для голосних і 28 — для приголосних фонем.

А. С. Чикобава.

ГРУЗИ́НСЬКИЙ Олександр Сергійович (22.XII 1881, м. Ніжин, тепер Черніг. обл.— 11.I 1954, Київ) — український рад. філолог і палеограф. Закінчив Київ. ун-т (1909). Був професором вузів Ніжина, Харкова, Ленінграда, Києва. Автор праць про мову, графіку й орнамент староукр. писемних пам'яток, розвідок про творчість Г. Сковороди, Ф. Прокоповича та ін. («Пересопницьке євангеліє як пам'ятка мистецтва епохи Відродження в Південній Росії в 16 ст.», «Із історії перекладу євангелія в Південній Росії в 16 ст. Літківське євангеліє», обидві — 1911; «Палеографічні й критичні замітки про Пересопницьке євангеліє», 1912, тощо).

Літ.: Регушевський Є. С. Рукописи професора О. С. Грузинського. «Радянське літературознавство», 1970, № 10.

П. Д. Тимошенко.

ГРУ́ЗІН Борис Юхимович (н. 30. VI 1937, Ташкент) — український і російський рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1969. В 1963 закінчив Моск. консерваторію. В 1963—69 та з 1976 — диригент Новосибірського, 1969—76 — гол. диригент Одес. театру опери та балету. Вистави: опери «Тарас Бульба» М. В. Лисенка, «Арсенал» Г. Майбороди, «Пікова дама» П. Чайковського; балет «Спартак» А. Хачатуряна та ін.

ГРУ́ЗІН Олексій Іванович [27.II (11.III) 1889, с. Калинівка, тепер Артемівського р-ну Донец. обл.— 7.V 1954, Одеса] — український рад. терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1919. В 1925 закінчив Київ. мед. ін-т. У 1938—54 — зав. кафедрою терапії Одес. мед. ін-ту. Праці Г. присвячені проблемам ревматизму, серцево-судинних захворювань (зокрема, гіпертонічної хвороби), питанням курортології. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Буква	Фонетична транскрипція	Українські відповідники	Буква	Фонетична транскрипція	Українські відповідники	Буква	Фонетична транскрипція	Українські відповідники
ა	a	а	ჯ	m	м	ღ	ɣ	ґ
ბ	b	б	ნ	n	н	ყ	q	к
გ	g	г	ო	o	о	შ	š	ш
დ	d	д	პ	p'	п'	ჩ	č	ч
ე	e	е	ჟ	ž	ж	ც	c	ц
ვ	v	в	რ	r	р	ძ	ǯ	дз
ზ	z	з	ს	s	с	წ	ç	ц'
თ	t	т	ტ	t'	т'	ჭ	ç̌	ч'
ი	i	і	უ	u	у	ხ	x	х
კ	k'	к'	ფ	p	п	ჯ	ǰ	дж
ლ	l	л	ქ	k	к	ჰ	h	h

Грузинське письмо.

ГРУ́ЗМАН Шулим Айзикович (р. н. невід.— п. 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1912. В 1915 засланий до Сибіру. В 1917 — голова Горлівсько-Щербинівського районного к-ту РСДРП(б). Делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б); делегат 1-го Всерос. з'їзду Рад, на якому обраний членом ЦВК. Один з організаторів Військ.-революц. к-ту й Центр. штабу Червоної гвардії Донбасу. В 1918—19 — член ЦК КП(б)У. Після II з'їзду КП(б)У (1918) — член Виконавчого бюро ЦК КП(б)У, яке діяло на окупованій австро-нім. військами тер. України. Загинув у бою з петлюрівцями.

ГРУЗЬКИ́Й ЄЛА́НЧИК — річка в Донецькій обл. УРСР, впадає в Таганрозьку зат. Азовського м. Довж. 91 км, площа бас. 1250 км². Рівнинна. Використовують для зрошування. На Г. Є.— м. Новоазовськ.

ГРУ́ЗЬКО-ЗО́РЯНСЬКЕ — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Гірницькій райраді м. Макіївки. Розташоване на р. Грузькій (прит. Кальміусу), за 6 км від залізнич. ст. Рясне. 1,9 тис. ж. (1978). Видобування вугілля, радгосп, восьмирічна школа, клуб, б-ка. Виникло 1938.

ГРУМ-ГРЖИМА́ЙЛО Володимир Юхимович [12(24).II 1864, Петербург — 30. X 1928, Москва] — російський рад. вчений-металург, чл.-кор. АН СРСР (з 1927). Брат Г. Ю. *Грум-Гржимайла*. Після закінчення Петерб. гірничого ін-ту (1885) працював на уральських металург. з-дах. Професор Петерб. політех. (1911—18) і Уральського гірничого (1918—24) ін-тів. З 1924 — керівник Бюро металург. і теплотехніч. конструкцій, де створювались проекти металург. та ін. печей. Г.-Г. довів екон. доцільність т. з. російського бесемерування; вперше науково обгрунтував (1909) методи калібрування прокатних валків; запропонував (1910) гідравлічну теорію розрахунку полуменевих печей; створив теорію «перероджування» динасу, яка і тепер є основою технології виробн. цього матеріалу.

ГРУМ-ГРЖИМА́ЙЛО Григорій Юхимович [5(17).II 1860, Петербург — 3.III 1936, Ленінград] — рос. географ, дослідник Азії, засл. діяч науки РРФСР (з 1928), віцепрезидент Географічного товариства СРСР (1920—31). Закінчив Петерб. ун-т (1884). У 1884—87 подорожував по гірських районах Серед. Азії, зокрема по Паміру. В 1889—90 керував експедицією в Центр. Азію, матеріали якої покладено в основу «Опису подорожі до Західного Китаю» (тт. 1—3, 1896—1907). Подорожував по Зх. Монголії і Туві, Далекому Сходу та ін. районах. Автор багатьох праць з географії Азії. Ім'ям Г.-Г. названо перевал на Сіхоте-Аліні,

льодовики на Памірі та на масиві Богдо-Ула.

ГРУ́НДІГ (Grundig) Ганс (19.II 1901, Дрезден — 11.IX 1958, там же) — німецький художник. Член Компартії Німеччини з 1926. В 1922—26 навчався в Дрезденській АМ. Під час фашист. режиму був ув'язнений (в 1939—44 перебував у концтаборі Заксенгаузен). Твори Г. присвячені революц. боротьбі нім. пролетаріату («Збори осередку компартії», 1932; цикл «Звірі і люди», 1933—38; «Жертвам фашизму», 1946—49; «Заборонiть атомну бомбу!», 1954, та ін.).
Літ.: Либман М. Я. Ганс Грундиг. М., 1974.

ГРУ́НДІГ [Grundig; уроджена Лангер (Langer)] Леа (н. 23.III 1906, Дрезден) — німецька художниця, член Німецької АМ (з 1961). Дружина Г. *Грундіга*. Член Компартії Німеччини з 1926. В 1923—26 навчалася в Дрезденській АМ. Під час фашист. режиму зазнала репресій. Виконала цикл «Під свастикою», 1933—38. У 1939 емігрувала, повернулася на батьківщину 1949. Твори Г. пов'язані з робітн. рухом, у них відображено нові соціалістичні перетворення в НДР (цикли «Боротьба проти атомної смерті», 1957—58; «Вугіль і сталь світу», 1951, та ін.).

ГРУ́НСЬКИЙ Микола Кузьмич [28.IX (10.X) 1872, Суми — 13.VIII 1951, Київ] — укр. рад. мовознавець-славіст. Засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив Харків. ун-т (1896). Професор Юр'євського (тепер Тартуський) і Київ. (з 1915) ун-тів. Автор праць із славістики, історії вітчизн. мовознавства, рос. і укр. мовознавства, літературознавства й педагогіки: «Пам'ятки й питання давньослов'янської писемності» (т. 1—2, 1904—05), «Лекції з давньоцерковнослов'янської мови» (1906), «Життя, діяльність і погляди К. Д. Ушинського» (1906), «Нариси з історії розробки синтаксису слов'янських мов» (т. 1—2, 1910—11), «Основи нового українського правопису» (1929).
Тв.: Вступ до слов'янського мовознавства. К.— Львів, 1946.
Літ.: Лукінова Т. Б. Микола Кузьмич Грунський. «Мовознавство», 1972, № 6.

ГРУНТ — придатний для життя рослин верхній шар землі, що утворився під впливом природних факторів (клімат, рослинні й тваринні організми, рельєф місцевості, геологічний вік території) та діяльності людини на грунтоутворювальній — *материнській породі*; основний засіб виробництва в сільському г-ві На відміну від ін. засобів виробн. (будівель, машин), які старіють і зношуються в процесі виробн., властивості Г. (при правильному використанні його) поліпшуються, а основна властивість — *родючість грунту* підвищується. Наук. поняття про Г. як самостійне природне тіло, що безперервно змінюється, і про *грунтоутворювальний процес* розроблено в останній чверті 19 ст. (див. *Грунтознавство*).

Грунти формуються на продуктах *вивітрювання* масивних гірських порід, на т. з. материнських породах. Процес грунтоутворення супроводиться великою кількістю різних біол., фіз. і хім. явищ, серед яких провідна роль належить синтезові зеленими рослинами органіч. речовин, розкладові їх мікроорганізмами й утворенню гумусу, або *перегною*,— найважливішої частини органічної речовини грунту, що зумовлює його родючість, є джерелом поживних речовин. Поряд з утворенням органічної речовини в Г. відбуваються процеси вивітрювання його мінеральної частини, розпад одних мінералів і утворення інших. Від переміщення продуктів розкладу рослинних решток і вивітрювання мінералів грунтова товща розчленовується на відмінні один від одного генетичні *горизонти*, з яких і складається профіль Г. (вертикальний розріз Г. від поверхні до материнської породи). За морфологічними ознаками генетичних горизонтів, їхнім складом і властивостями визначають тип або вид грунту, його походження (генезис) і характер грунтоутворювальних процесів, що відбуваються в ньому. Всі Г., незалежно від їхнього походження, мають певний мех. склад (див. *Механічний склад грунту*). За цією ознакою розрізняють Г. піщані й супіщані, глинисті й суглинисті. В глинистих і суглинистих Г. окремі механіч. елементи можуть з'єднуватися в грудочки (агрегати) того або ін. розміру, внаслідок чого Г. набуває певної структури (див. *Структура грунту*). Г. легкого мех. складу (піщані й супіщані) бідні на гумус і мулисті частинки, тому вони завжди перебувають в роздільночастинковому стані.

Для зручності вивчення і картографування Г. класифікують (див. *Грунтові карти*). В СРСР бл. 30 осн. типів грунтів, у т. ч. на Україні — 13 типів: *дерново-підзолисті грунти*, дернові, болотні, сірі лісові, бурі лісові, опідзолені чорноземи, чорноземно-лучні Г., *чорноземи, каштанові грунти, солончаки* тощо. Залежно від різноманітних природних умов грунтоутворювання і від стадії розвитку Г. природна родючість його може перебувати на різних рівнях. Значна частина Г. зазнала змін під впливом госп. діяльності людини: експлуатації лісів, використання природних лук і пасовищ, *обробітку грунту*, внесення добрив, вирощування культур. рослин, *осушення земель, зрошення* тощо. В процесі госп. впливу на Г. розвивається його ефективна родючість. Вона залежить від рівня розвитку науки й техніки, а також від системи сусп.-екон. відносин. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Вернандер Н. Б. [та ін.]. Почвы УССР. К.—Х., 1951; Вернандер Н. Б. Географія грунтів з основами грунтознавства. К., 1965; Скорина С. О., Розумний І. А. Грунти України та їх раціональне використання. К., 1970. Див. також літ. до ст. *Агрономія. Грунтознавство.* |*Г. С. Гринь.*|

ГРУНТ у будівництві — гірські породи, що є об'єктом інженерно-будівельної діяльності людини. Розрізняють Г. скельні та пухкі (нескельні). До скельних Г. належать виверженні, метаморфічні та осадові породи, що залягають у вигляді монолітного або тріщинуватого масиву, із жорстким зв'язком між зернами. Пухкі Г. бувають: великоуламкові (з частинками понад 2 мм), напр. щебеневі; піщані (гравелисті, крупні, середні, дрібні та пиловидні); лесові та глинисті (глини, суглинки, супіски). Властивості Г. поліпшують, закріплюючи в'яжучими речовинами (див. *Бітумізація грунтів, Силікатизація грунтів, Цементація*), вдаючись до *заморожування грунтів, ущільнення грунтів*, осушування їх тощо. Г. служить основою будинків і споруд, буд. матеріалом (див. *Грунтоматеріали*). В Г. будують підземні споруди (напр., тунелі).

ГРУНТОВА́ ФА́УНА, тваринний світ грунтів — сукупність тварин, які населяють грунт. У Г. ф. розрізняють нанофауну, до складу якої входять насельники капілярної та плівкової води (найпростіші, коловертки, нематоди); мікрофауну — дрібні членистоногі (кліщі, ногохвости та ін.), що заселюють повітряні проміжки між твердими частками грунту; мезофауну, до якої належать більші безхребетні, що прокладають ходи в грунті (дощові черви, багатоніжки тощо) й макрофауну, яку складають риючі хребетні (напр., кроти). Найбільше в грунті найпростіших (тисячі в 1 г грунту), менше — представників мікрофауни (до кількох сотень тисяч на 1 м²) та мезофауни (від десятків до кількох сотень на 1 м²). Більшість представників Г. ф. живиться рослинними рештками, гумусом, але деяка частина їх (личинки хрущів, буряковий довгоносик, деякі нематоди тощо) — тканинами живих рослин, ушкоджуючи їх. Г. ф. відіграє велику роль у грунтоутворюванні. В результаті життєдіяльності представників Г. ф. прискорюється кругообіг речовин у природі, швидше мінералізуються органічні рештки у грунті, поліпшується його мех., фіз., хім. і біол. властивості, тобто покращується його структура.

ГРУНТОВИ́Й ВБИРНИ́Й КО́МПЛЕКС, колоїдний комплекс — сукупність нерозчинних у воді дисперсних (найдрібніших) грунтових частинок, що зумовлюють вбирання твердою фазою грунту з грунтового розчину іонів та молекул (див. *Вбирна здатність грунту*). Г. в. к. складається з органічних речовин грунту (переважно гумусових, див. *Гумус*), неорганічних (мінеральних — в основному SiO_2, Al_2O_3, Fe_2O_3) речовин та їхніх сполук. Ємкість вбирання катіонів органічною частиною Г. в. к. становить 300—400 мг-екв на 100 г речовини, а мінеральною — до 100 мг-екв на 100 г речовини. Органічна частина Г. в. к.— найважливіший показник *родючості грунту*. Кількість органічної частини є важливою класифікаційною ознакою грунтів. На властивості грунту і його родючість великою мірою впливає й катіонний склад Г. в. к. Грунти, в яких Г. в. к. насичений кальцієм (*чорноземи*),— нейтральні, здатні набувати агрономічно цінної структури і є най[illegible]ими

В. Ю. Грум-Гржимайло.

М. К. Грунський.

для росту і розвитку с.-г. рослин. Якщо в Г. в. к. є увібрані іони водню та алюмінію, то реакція таких грунтів кисла (*підзолисті грунти*). Реакція грунтового розчину солонців лужна, бо до катіонного складу їхнього Г. в. к. входять іони натрію, які й зумовлюють утворення соди. Поняття «грунтовий вбирний комплекс» вперше запровадив у науку рад. грунтознавець К. К. *Гедройц*. Дослідження Г. в. к. конче необхідні для розробки найефективніших заходів до поліпшення земель.

Літ.: Гедройц К. К. Избранные сочинения, т. 1. М., 1955.

ГРУНТОВІ ВО́ДИ — безнапірні *підземні води* першого від поверхні постійного водоносного горизонту. Утворюються в місцях, де на поверхні землі лежать водопроникні гірські породи, підстелені водотривкими породами. Поповнення Г. в. відбувається на всій площі поширення їх внаслідок просочування атм. або річкових вод. Якщо поповнення відбувається повільно при значному випаровуванні (як у степових районах України), Г. в. стають солоними або гірко-солоними, непридатними для водопостачання. В бурових і копаних колодязях рівень Г. в. завжди встановлюється на тій глибині, на якій виявлено воду. Г. в. використовують як джерело водопостачання.

Літ.: Руденко Ф. А., Попов О. Є. Гідрогеологія. К., 1975.

А. Є. Бабинець.

ГРУНТОВІ КА́РТИ — зображення на площині картографічними методами грунтового покриву, особливостей і властивостей грунтів на земній поверхні. За своїм призначенням і змістом Г. к. поділяють на з а г а л ь н і, що показують геогр. поширення генетичних груп грунтів; г р у н т о в о - м е л і о р а т и в н і — характеризують меліоративні особливості грунтів (запаси продуктивної вологи, кількість солей, фільтраційні властивості тощо); г р у н т о в о - е р о з і й н і — зображують ступінь еродованості грунтів, їхню протиерозійну стійкість, наявність активних вогнищ ерозії. Залежно від призначення Г. к. бувають дрібномасштабні (менше як 1 : 300 000), середньомасштабні (масштаб 1 : 100 000—1 : 300 000), великомасштабні (1 : 10 000—1 : 50 000), детальні (у масштабі від 1 : 200 до 1 : 5000). Наук. основою для складання Г. к. є грунтові обстеження, найважливіші положення і методика яких були розроблені В. В. *Докучаєвим* та М. М. *Сибірцевим*. Г. к. є основою для складання агрономічних картограм. Протягом 1956—61 в УРСР під керівництвом *Грунтознавства і агрохімії українського науково-дослідного інституту* імені О. Н. Соколовського та респ. ін-ту по землевпорядженню «Укрземпроект» проведено суцільне великомасштабне (1 : 10 000—1 : 25 000) грунтове обстеження на площі понад 44 млн. га. Кожному господарству передано Г. к. і картограми по раціональному використанню земель, хімізації, боротьбі з ерозією тощо. Ці матеріали допомагають поліпшувати використання грунтів, підвищувати культуру землеробства та врожайність с.-г. культур. В результаті узагальнення матеріалів великомасштабного грунтового обстеження розроблено середньо- і дрібномасштабні Г. к. усіх зон України, які також супроводжувалися картограмами різного призначення: типів земель, типів ерозійного районування, *бонітування грунтів*, земельного кадастру тощо. З урахуванням запитів с.-г. виробн. в республіці проводяться повторні грунтові обстеження для коректування Г. к. і картограм.

Літ.: Методика крупномасштабного дослідження грунтів колгоспів і радгоспів Української РСР, ч. 2. Х., 1958; Руководство по составлению почвенных и агрохимических карт. М., 1964; Вернандер Н. Б., Самбур Г. М., Харченко Б. З. Використання грунтових карт при розробленні і впровадженні системи землеробства. К., 1964.

М. К. Шикула.

ГРУНТОВТО́МА — погіршення фіз., хім. і особливо біол. властивостей грунту, нагромадження в грунті шкідливих мікроорганізмів (гриби, бактерії, віруси) та шкідників (нематоди тощо). Спричиняє різке зниження врожаїв культурних рослин при вирощуванні їх на тому самому полі протягом кількох років. Найяскравіше проявляється грунтовтома при беззмінній культурі буряків, льону й конюшини (т. з. буряковтома, льоновтома, конюшиновтома).

З а с о б и б о р о т ь б и: дотримання *сівозмін*, обробка грунту *пестицидами*.

ГРУНТОЗАХИСНА́ СИСТЕ́МА ЗЕМЛЕРО́БСТВА — *система землеробства*, основним завданням якої є захист грунту від водної та вітрової ерозії; комплекс науково обгрунтованих орг.-госп., агротех., лісомеліоративних, гідротех. та ін. заходів, спрямованих на боротьбу з ерозією грунту. Високоефективною є нова Г. с. з., розроблена Всесоюзним н.-д. ін-том зернового г-ва під керівництвом акад. О. І. Бараєва для посушливих районів Пн. Казахстану і Зх. Сибіру. Нова Г. с. з. на відміну від звичайної системи полицевого *обробітку грунту* основана на застосуванні системи плоскорізного обробітку. При полицевій системі на цілинних і перелогових землях грунт після розорювання швидко втрачає структурний стан, розпилюється і не може чинити опір руйнівній силі вітру (див. *Ерозія грунту*). При Г. с. з. надійним захистом грунту від руйнування вітром є рослинний покрив і збереження на поверхні грунту стерні та інших рослинних решток, що можливо лише завдяки застосуванню комплексу плоскорізних грунтообробних знарядь. Важливою складовою ланкою Г. с. з. є зернопарові чотири-,п'ятипільні сівозміни, де *чисті пари* займають 20—25% ріллі. На чистих парах застосовують *куліси*, посмужний обробіток грунту (смуги пару завширшки 100—150 м чергують зі смугами такої самої ширини зернових культур). На полях з легким *механічним складом грунту* ефективним заходом Г. с. з. є впровадження грунтозахисних *сівозмін*, у яких при смуговому розміщенні посіви багаторічних трав чергують з посівами однорічних культур.). Г. с. з. передбачає й будівництво *протиерозійних гідротехнічних споруд, лиманне зрошення*, здійснення комплексу ін. заходів *меліорації*. Г. с. з. поклала кінець прояву вітрової ерозії на сході СРСР на площі бл. 30 млн. га. В степовій зоні Української РСР Г. с. з. із застосуванням плоскорізного обробітку та сівби зернових культур стерньовими *сівалками* є високоефективним заходом захисту грунту від вітрової ерозії і підвищення урожайності с.-г. культур. На дальший розвиток Г. с. з. спрямована Постанова (серпень 1976) ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про заходи по збільшенню виробництва протиерозійної техніки для сільського господарства; прийнято також Постанову Верховної Ради Української РСР (липень 1978) про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці. В умовах загрози водної ерозії Г. с. з. спрямована на створення глибокого орного шару, проведення обробітку грунту впоперек схилу, застосування спец. агромеліоративних заходів (обвалування, лункування, переривчасте борознування зябу, щілювання, смугове розміщення культур та ін.).

Літ.: Шикула Н. К. Агротехнические мероприятия по защите почв от эрозии. В кн.: Комплекс мероприятий по защите почв от эрозии в УССР, ч. 1. Х., 1971; Щербак И. Е. Почвозащитная обработка полей в южных районах. М., 1974; Почвозащитное земледелие. М., 1975; Нарциссов В. П. Научные основы систем земледелия. М., 1976; Воробьев С. А., Буров Д. И., Туликов А. М. Земледелие. М., 1977.

І. С Руденко.

ГРУНТОЗНА́ВСТВА І АГРОХІ́МІЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. Н. Соколовського — установа в системі Південного відділення ВАСГНІЛ. Створений 1956 в Харкові на базі лабораторії грунтознавства АН УРСР. В 1959 ін-ту присвоєно ім'я О. Н. *Соколовського*. В ін-ті є 4 відділи (грунтознавства, хім. меліорації грунтів, протиерозійних меліорацій грунтів, агрохімії), кожен зі своїми лабораторіями, центральний архів грунтознавчих матеріалів УРСР. У віданні ін-ту Донецька (Ясинуватський р-н) протиерозійна дослідна станція і дослідне господарство — радгосп «Комунар» (смт Коротич, Харків. обл.).

Ін-т розробляє теор. і практичні питання з грунтознавства й агрохімії. Ін-том проведено великомасштабне грунтове обстеження землекористувань колгоспів і радгоспів УРСР, ним вручено господарствам грунтові плани й картограми агрогрунтових груп, рекомендації по боротьбі з ерозією грунтів і підвищенню родючості; складено й видано грунтові карти України. Ін-т має очну й заочну аспірантури, видає наук. зб. «Агрохімія і грунтознавство».

М. Ф. Севастьянов.

ГРУНТОЗНА́ВСТВО — наука про *грунти*, їхнє походження, утворення, розвиток (генезис), будову, склад і властивості, закономірності географічного поширення (*географія грунтів*), формування

й розвиток найважливішої якісної ознаки — *родючості ґрунту* та найраціональніше використання її. Г. розглядає ґрунт як природне тіло, засіб виробництва, предмет і продукт праці. Найважливішими розділами Г. є генезис ґрунтів і класифікація ґрунтів, фізика, хімія та фізико-хімія, мінералогія, географія та картографія ґрунтів тощо. Останнім часом визначились *бонітування ґрунтів* та захист від ерозії.

Г. як система знань про ґрунт почало розвиватися на рубежі 18 і 19 ст. («гумусова теорія» живлення рослин нім. ученого А. Теєра, теорія мінерального живлення рослин нім. ученого Ю. Лібіха). Але як нова галузь науки Г. вперше виникло й сформувалось у Росії в другій половині 19 ст. завдяки працям В. В. *Докучаєва*, П. А. *Костичева* і М. М. *Сибірцева*. В. В. Докучаєв створив генетичне Г., обґрунтувавши основні його положення в монографії «Російський чорнозем» (1883). Цей рік прийнято вважати датою виникнення нової науки — ґрунтознавства. Зокрема, в Полтав. губ. (1888—94) Докучаєв провів велику роботу по вивченню ґрунтів з метою оцінки їх. У 1924 році було створено Міжнар. товариство ґрунтознавців, яке відіграло велику роль у поширенні генетичного Г. та заснуванні в 1930—40 нац. ґрунтознавчих шкіл у США, Німеччині, Англії, Голландії, Югославії та ін. країнах. Основоположник агрономічного Г.—П. А. Костичев висвітлив питання взаємозв'язку рослин з ґрунтом, його родючості. Ідеї П. А. Костичева розвинули і створили чітку систему вчення про роль біол. факторів у ґрунтоутворенні В. Р. *Вільямс*, О. Н. *Соколовський* та ін. Г.— науково-природнича дисципліна. В пізнанні властивостей ґрунтів і *ґрунтоутворювального процесу* воно тісно пов'язане з геол., геогр., біол., хім. науками. В Г. застосовуються рентгеноскопія, потенціометрія, спектроскопія, термографія, хроматографія та ін. Г. тісно пов'язане з кліматологією, геоморфологією, фізіологією рослин та ін. Широко використовує польові експедиційні, стаціонарні, аналітичні, порівняльно-геогр. та картографічні дослідження. Г. є фундаментальною дисципліною при вивченні *землеробства, агрохімії* та картографуванні ґрунтів, розробці агротех., агрохім. і меліоративних рекомендацій. На вченні про ґрунт значною мірою основана розробка науково обґрунтованих *систем землеробства,* удобрення, *сівозмін,* хімічної меліорації ґрунтів, складання проектів *зрошення* та *осушення земель*; Г. забезпечує й чітке планування практичних заходів по трансформації угідь. На Україні в розвиток Г. значний вклад внесли О. Н. Соколовський, К. К. *Гедройц*, Г. М. *Висоцький*, Н. Б. Вернандер, О. М. *Грінченко*, М. К. Крупський, П. С. Гринь, М. М. *Годлін*, Г. М. Самбур, Г. О. Андрущенко та ін. Питання Г. розробляють і вивчають, зокрема, в *Ґрунтознавства і агрохімії українському науково-дослідному інституті* імені О. Н. Соколовського, *Землеробства українському науково-дослідному інституті*, у навчальних закладах — Українській с.-г. академії та ін. Дослідження з Г. публікуються у періодичних виданнях «Почвоведение», «Агрохимия», «Микробиология» (Москва); «Агрохімія і ґрунтознавство», «*Вісник сільськогосподарської науки*» (Київ).

Літ.: Глинка К. Д. Почвоведение. М., 1935; Докучаев В. В. Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1949—61; Костычев П. А. Избранные труды. М., 1951; Сибирцев Н. М. Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1951—53; Вільямс В. Р. Грунтознавство. К., 1953; Гедройц К. К. Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1955; Высоцкий Г. Н. Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1962; Соколовский А. Н. Избранные труды. К., 1971; Почвоведение. М., 1975; Шкварук М. М., Делеменчук М. І. Грунтознавство. К., 1976; Принципы организации и методы стационарного изучения почв. М., 1976. Див. також *літ.* до ст. *Ґрунтові карти.* *М. К. Шикула.*

ҐРУНТОМАТЕРІА́ЛИ — будівельні безвипальні матеріали, виготовлені з *ґрунтів* (глин, суглинків, супісків). Г. поділяють на ґрунтобетони й ґрунтосилікатні матеріали, зміцнені *в'яжучими речовинами*; сирцеві — виготовлені з глини без домішок і саманні — з глини й волокнистих *заповнювачів* (соломи, костриці тощо). В'яжучими речовинами в ґрунтобетонах є цемент, вапно або гіпс, у ґрунтосилікатних матеріалах — ґрунтоцементи (суміші алюмосилікатних речовин зі сполуками лужних металів, що у водних розчинах мають лужну реакцію, напр. шлаколужний цемент). Ґрунтобетони, сирцеві й саманні матеріали неводостійкі, їхня міцність на стиск — відповідно 1,2—10; 1,5—2 і 1,5—3 МПа. Ґрунтосилікатні матеріали відзначаються значними водо- та *морозостійкістю* й міцністю на стиск (понад 20 МПа). Г. застосовують у сільс., дорожньому, аеродромному й гідротех. будівництві.

ҐРУНТОУТВО́РЮВАЛЬНИЙ ПРОЦЕ́С — сукупність явищ, взаємно пов'язаних з перетворюванням і переміщуванням речовин та енергії в *ґрунті*, з обміном між ґрунтом та ін. природними тілами, що відбувається на земній поверхні; процес зародження, еволюційного розвитку ґрунту і його родючості під впливом природних факторів (клімату, *материнської породи*, рослинного і тваринного світу) й госп. діяльності людини (експлуатації лісів, *осушення земель, зрошення* тощо).

ҐРУНЬ — річка в Сум. і Полтав. областях УРСР, права притока Псла (бас. Дніпра). Довж. 85 км, пл. басейну 1090 км². Частково використовують для водопостачання. Біля гирла Г.— м. Гадяч.

ҐРУНЬ-ТАША́НЬ — річка в Полтав. обл. УРСР, ліва притока Псла (бас. Дніпра). Довж. 91 км, площа бас. 1870 км². Утворюється від злиття Груні й Ташані, що починаються в Сум. обл Рівнинна. Використовують для водопостачання.

ГРУП ТЕО́РІЯ — розділ *алгебри*, в якому вивчають властивості груп. Г р у п а — *алгебраїчна система* G з визначеною в ній асоціативною (див. *Асоціативність*) бінарною операцією, для якої виконуються умови: 1) в G існує нейтральний елемент, тобто такий елемент e, що $a * e = e * a = a$ для кожного a з G; 2) для будь-якого a з G існує обернений, тобто такий елемент b з G, що $a * b = b * a = e$. Як правило, операція, визначена в групі, наз. множенням, а нейтральний елемент — одиницею. Якщо операція задовольняє умову *комутативності*, групу наз. комутативною. Історично поняття «група» виникло при дослідженні розв'язності *алгебраїчних рівнянь* у радикалах, а також у *геометрії* й *чисел теорії*. Г. т. широко застосовують у математиці (напр., у *топології*), в кібернетиці (в теорії лінійних кодів), у фізиці (*кристалографії, квантовій механіці* тощо). Сучас. Г. т. складається з розділів, які вивчають скінченні групи, комутативні групи, групи з умовами скінченності, топологічні групи, зображення груп та ін. Вивчаються й різні узагальнення поняття групи. Значний внесок у розвиток Г. т. зробили рад. учені А. І. *Мальцев*, Л. С. *Понтрягін*, С. М. *Черников*, О. Ю. *Шмідт*, О. Г. Курош та інші.

Літ.: Курош А. Г. Теория групп. М., 1967; Граве Д. О. Вибрані праці. К., 1971; Понтрягин Л. С. Непрерывные группы. М., 1973; Каргаполов М. И., Мерзляков Ю. И Основы теории групп. М., 1977. *Д. І. Зайцев.*

ГРУ́ПА в г е о л о г і ї — один з підрозділів загальної *стратиграфічної шкали*, який об'єднує гірські породи, що утворилися протягом геологічної *ери*. Кожна Г. відповідає певному етапові в розвитку Землі й характеризується своєрідністю геол. утворень і особливостями викопних решток організмів. Комплекс гірських порід на Землі поділяють на п'ять Г.: архейську, протерозойську, палеозойську, мезозойську й кайнозойську. Г. поділяються на *системи геологічні*

ГРУ́ПА А́РМІЙ — оперативно-стратегічне об'єднання сухопутних військ у збройних силах деяких іноземних держав. Склад Г. а. непостійний, залежить від стратегічного значення театру воєн. дій. До Г. а. звичайно входять польові армії, великі з'єднання рухливих військ та бойової авіації. Г. а. виникли під час 1-ї світової війни. В роки 2-ї світової війни нім.-фашист. війська на рад.-нім. фронті об'єднувалися в Г. а. «Північ», «Центр», «Південь» тощо.

ГРУ́ПА «ВИ́ЗВОЛЕННЯ ПРА́ЦІ» — перша рос. марксистська організація; існувала з вересня 1883 до серпня 1903. Заснували її в Женеві (Швейцарія) кол. народники-чорнопередільці (див. «*Чорний переділ*») Г. В. *Плеханов*, П. Б. Аксельрод, В. І. *Засулич*, Л. Г. *Дейч*, В. М. Ігнатов, які визнали помилковість народницьких поглядів і перейшли на позиції марксизму. Гол. своїм завданням Г. «В. п.» вважала пропаганду ідей наук. соціалізму, критику *народництва*, розробку найважливіших питань революц. руху й сусп. життя Росії, вироблення програми рос. с.-д.

ГРУПА «ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦЕНТРАЛІЗМУ»

Група переклала рос. мовою й видала ряд творів К. Маркса й Ф. Енгельса, які потім розповсюджувала в Росії серед революц. інтелігенції й передових робітників. Велику роль у поширенні марксизму, в критиці теорії й тактики народництва відіграли праці Г. В. Плеханова «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895) та ін. Важливе значення мали два проекти програми рос. с.-д., видані Г. «В. п.» (1883, 1885), в яких на той час в основному правильно визначалися завдання рос. марксистів. Група мала зв'язки з марксистськими групами Д. *Благоєва*, П. В. *Точиського* й М. І. *Бруснєва* в Петербурзі, з марксистськими групами Москви, Києва, Одеси, Харкова, Вільна, Риги, міст Поволжя й Закавказзя.

Діяльність Г. «В. п.» відіграла велику роль у поширенні марксизму й на Україні. Видання групи різними шляхами доставлялись у Київ, Харків, Катеринослав, Одесу та ін. міста. Група мала вплив на передових робітників та інтелігенцію Зх. України, підтримувала зв'язки з І. Я. Франком, М. І. Павликом та ін. У 1894 група ввійшла до створеного в Женеві за її ініціативою «Союзу російських соціал-демократів за кордоном», проте 1900 вийшла з нього, оскільки там переважали опортуністи. Важливим етапом діяльності Г. «В. п.» (1901—03) було перебування її в рамках *Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії*. Представники групи брали участь у конгресах II Інтернаціоналу. Постійну допомогу надавав групі Ф. Енгельс. Проте в теоретичній і практичній діяльності групи були помилки, які виявлялися в тому, що, будучи відірваною від практики масового робітн. руху, вона не зуміла чітко визначити місце й роль ліберальної буржуазії й селянства в революції, оцінити значення пролетаріату як гегемона в бурж.-демократичній революції. На II з'їзді РСДРП (1903) Г. «В. п.» заявила про припинення свого існування. В. І. Ленін вбачав істор. значення Г. «В. п.» в тому, що вона «теоретично заснувала соціал-демократію і зробила перший крок назустріч робітничому руху» (Повне зібр. тв., т. 25, с. 127).

Літ.: Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 4. Проект програми нашої партії; т. 26. Соціалізм і війна; Плеханов Г. В. К тридцатилетию группы «Освобождение труда». В кн.: Плеханов Г. В. Сочинения, т. 24. М.—Л., 1927; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Шморгун П. М. Роль групи «Визволення праці» в поширенні марксизму на Україні. К., 1958; Жуйков Г. Группа «Освобождение труда». М., 1962; Котов В. Н. К. Маркс, Ф. Енгельс і Росія. К., 1971.

В. Н. Котов.

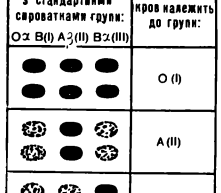

Мал 1. Визначення **груп крові** за допомогою стандартних сироваток.

ГРУ́ПА «ДЕМОКРАТИ́ЧНОГО ЦЕНТРАЛІ́ЗМУ»

«децисти» — опозиційна антиленінська група в РКП(б), яка виникла 1919 й оформилася 1920 у фракцію. Прикриваючись принципом *демократичного централізму*, «децисти» фактично виступали проти нього. Вони заперечували керівну роль партії в Радах і профспілках, виступали проти ленінських норм парт. і держ. керівництва, проти єдиноначальності в госп. будівництві, обстоювали необмежену колегіальність в управлінні г-вом, вимагали свободи фракцій і груп. Платформа Г. «д. ц.» по суті виражала ідеологію дрібнобурж. контрреволюції. Яскравим прикладом цього була антипарт. діяльність «децистів» на *Четвертій конференції КП(б) України* (березень 1920), на якій вони шляхом фракційних махінацій захопили більшість у ЦК КП(б)У. ЦК РКП(б) визнав вибори ЦК КП (б)У неправомочними і звернувся з відкритим листом до всіх парт. орг-цій України, в якому роз'яснив заходи, вжиті для припинення фракційної діяльності «децистів» на Україні. Лист був схвалений парт. орг-ціями республіки. Спроби «децистів» протиставити свої фракційні погляди генеральній лінії партії дістали рішучу відсіч В. І. Леніна, делегатів *Восьмого з'їзду РКП(б)*, *Дев'ятого з'їзду РКП(б)*, місцевих парт. орг-цій, зокрема під час *дискусії про профспілки* (1921). Після *Десятого з'їзду РКП(б)*, який прийняв рішення про ліквідацію всіх фракцій і угруповань у партії, Г. «д. ц.» розпалася. В 1923 її залишки блокувалися з троцькістською опозицією, 1926 примкнули до *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку*. *П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б)* (1927) виключив їх з партії.

М. М. Матвійчук.

«ГРУ́ПА НАРОДОВО́ЛЬЦІВ»

— дві петербурзькі революційні орг-ції народницького напряму. Перша діяла в 1891 — квітні 1894. Вона визнавала програму «*Народної волі*», але під впливом соціал-демократів відкидала терор як засіб боротьби проти існуючого ладу. Члени «Г. н.» вели пропаганду серед робітників, у своїй нелегальній друкарні надрукували два номери «Летучего листка», кілька відозв. Ці видання розповсюджувались у Петербурзі, Москві, Харкові, Києві, Одесі. Невдовзі після розгрому орг-ції було створено нову групу під такою самою назвою. Вона встановила зв'язки з *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»*, відновила підпільну друкарню, де було надруковано брошуру В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи...», 3-й і 4-й номери «Летучего листка». Влітку 1896 у зв'язку з арештом більшості учасників «Г. н.» припинила діяльність.

ГРУ́ПА СОЦІА́ЛЬНА

— відносно стала спільність людей, становище якої в суспільстві зумовлене системою суспільно-екон. відносин. Об'єктивний поділ суспільства на Г. с. утворює його соціально-класову структуру. Найважливішими Г. с. є *класи суспільні*. До Г. с. належать і *верстви соціальні*. Профес., реліг., етнічні, різноманітні демографічні групи (жінки, молодь тощо) правомірно відносити до Г. с. лише остільки, оскільки їхнє становище в суспільстві зумовлене панівними сусп.-екон. відносинами. Під Г. с. розуміють і сукупність людей, об'єднаних на основі подібності суспільно значущих характеристик: однакової діяльності, ідентичних соціально-психологічних якостей, спільних цілей і цінностей тощо. Г. с. поділяють на великі й малі (за кількісною ознакою), первинні (засновані на безпосередніх особистих зв'язках і відносинах членів групи) і вторинні (де безпосередніх особистих зв'язків між членами групи немає), формальні (створені дослідником на основі тієї чи ін. ознаки) й неформальні (існують об'єктивно) тощо.

І. М. Попова.

ГРУ́ПИ КРО́ВІ

— особливості крові, зумовлені біохімічними властивостями еритроцитарних білків, за якими представників певного виду поділяють на окремі групи. Вперше три Г. к. у людини виявив 1900 австр. лікар К. Ландштейнер. У 1902 відкрито четверту Г. к. Вчення про осн. Г. к. оформив чеський учений Я. Янський (1907). В 1928 Гігієнічна комісія Ліги націй затвердила літерну міжнар. номенклатуру системи АВ0. Г. к. людини залежить від наявності в еритроцитах двох якісно відмінних аглютиногенів (*антигенів*) — А і В, а в плазмі крові — аглютинінів (*антитіл*) — α і β. За системою АВ0 розрізняють такі Г. к.: 0αβ (I Г. к.) — в еритроцитах немає аглютиногенів А і В, а плазма містить аглютиніни α і β; Аβ (II Г. к.) — в еритроцитах є аглютиноген А, у плазмі — аглютинін β; Вα (III Г. к.) — в еритроцитах є аглютиноген В, у плазмі — алютинін α; АВ0 (IV Г. к.) — в еритроцитах містяться аглютиногени А і В, в плазмі немає обох аглютинінів. При взаємодії однойменних аглютиногенів і аглютинінів (напр., А + α, В + β) відбувається склеювання еритроцитів (*гемаглютинація*) з наступним *гемолізом*.

Виявлено, що антиген А представлений кількома підгрупами, але практичне значення при *переливанні крові* мають лише підгрупи A_1 (у 88% людей) та A_2 (у 12%). Г. к. визначають за допомогою гемаглютинуючих стандартних сироваток (див. *Сироватка крові*). На поверхню скла або фарфорової тарілки наносять окремо по 1—2 краплі кожної з цих сироваток і додають до них по краплі досліджуваної крові. За наявністю або відсутністю гемаглютинації визначають належність крові до тієї чи ін. групи (див. мал. 1). Доведено, що є й ін. системи еритроцитарних антиге-

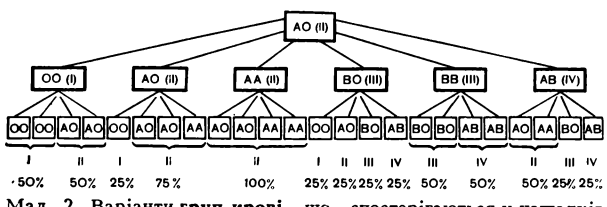

Мал. 2. Варіанти **груп крові**, що спостерігаються у нащадків подружжя, в якому один з батьків має генотип А0, другий — якийсь з генотипів системи АВ0 (римські цифри позначають групи крові, % — імовірність виникнення даної групи крові у нащадків).

нів: *резус-фактор* (Rh — Hr), MN, Ss, Pp, Kk (Келл), Льюїс та ін. Антигени виявлено в лейкоцитах і тромбоцитах. Г. к. не залежить від статі, віку чи раси людини, а є її індивідуальною біол. особливістю, яка формується в ранньому періоді зародкового розвитку, не змінюється протягом життя й успадковується. Напр., у батьків з I Г. к. (0αβ) дитина матиме також I Г. к. Якщо в батьків II (Aβ) і III Г. к. (Bα), дитина може мати будь-яку з чотирьох Г. к. (див. мал. 2). Г. к. добре вивчено в деяких тварин —у свиней, великої рогатої худоби, овець і коней; досліджено у курей, собак, котів, кролів та ін. Г. к. тварин не сумісні з Г. к. людини. Встановлення Г. к. необхідне при переливанні крові, пересаджуванні тканин і органів; у тваринництві — при лінійному *розведенні сільськогосподарських тварин*, визначенні структури породи, аналізі генеалогічних і заводських ліній тощо.

Літ.: Руководство по применению крови и кровезаменителей. Л., 1973; Косяков П. Н. Изоантигены и изоантитела человека в норме и патологии. М., 1974.

Р. Б. Гутник.

ГРУПОВА́ ПСИХОЛО́ГІЯ — 1) Психологія певної соціальної групи, яка виступає як цілісність. 2) Розділ *соціальної психології*, що вивчає психологічні особливості окремих соціальних груп На відміну від бурж. науки, яка намагається вивести Г. п. з «чистої» психології, нібито відірваної від класової ідеології суспільства, марксистська соціальна психологія доводить найтісніший зв'язок Г. п. з сусп. явищами. Поняття «групова психологія» тісно пов'язане з поняттям психології колективів, але ширше за нього, бо включає в себе і психологію людських угруповань, які не можна назвати колективами. Розрізняють соціально-психологічні групи великі й малі, контактні й неконтактні (стосунки в групах безпосередні або опосередковані), тимчасові й постійні (залежно від часу їхнього існування), формальні й неформальні (організаційно оформлені чи неоформлені), первинні і вторинні (залежно від того, наскільки тісні, емоційно наснажені стосунки в групі) тощо.

О. Т. Губко.

ГРУПОВА́ ШВИ́ДКІСТЬ — швидкість поширення групи хвиль (імпульсу), а отже і швидкість перенесення ними енергії. У вакуумі, де *дисперсії світла* немає, Г. ш. *u* поширення світлового сигналу збігається з його *фазовою швидкістю v*. У середовищах з дисперсією зв'язок між Г. ш. і фазовою швидкістю виражається формулою: $u = v - \lambda \frac{dv}{d\lambda}$, де λ — довжина хвилі. При нормальній дисперсії $\left(\frac{dv}{d\lambda} > 0\right)$ Г. ш. менша за фазову шкидкість, а при аномальній $\left(\frac{dv}{d\lambda} < 0\right)$ — більша. Всі методи вимірювання швидкості світла в речовині, пов'язані з визначенням запізнення світла, дають значення Г. ш. Методами лазерної спектроскопії, де безпосередньо вимірюється частота коливань дуже монохроматичного випромінювання, можна визначити фазову швидкість світла.

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

І. І. Кондиленко.

ГРУПОВИ́Й ШЛЮБ — найдавніша форма шлюбу, характерна для періоду перетворення *«первісного людського стада»* на родову общину. Плем'я поділялося на 2 групи — «шлюбні класи». Всі чоловіки однієї групи могли вступати в шлюбні стосунки з усіма жінками ін. шлюбної групи. З розвитком суспільства замість Г. ш. виник *парний шлюб*, властивий родовій общині при розвиненому материнському роді. Як пережиток Г. ш. існував до 20 ст. у деяких народів світу, зокрема в корінного населення Австралії.

ГРУПУВА́ННЯ СТАТИСТИ́ЧНІ — один з основних методів обробки й аналізу статистичних даних, за яким досліджувану сукупність явищ поділяють за найістотнішими ознаками на якісно типові групи та підгрупи. Г. с. дають змогу виявити характерні властивості певних явищ і закономірності досліджуваних процесів. Гол. передумовою побудови й наук. застосування Г. с. є попередній соціально-екон. аналіз досліджуваних явищ. За допомогою Г. с. характеризують типи соціально-екон. явищ (т и п о л о г і ч н і Г. с.), напр. групування класового складу населення, групування осн. фондів за соціально-екон. видами г-в; аналізують структуру й структурні зрушення досліджуваної сукупності (с т р у к т у р н і Г. с.), напр. групування населення за віком, підприємств — за розміром; вивчають взаємозв'язки між різними ознаками або факторами (а н а л і т и ч н і Г. с.), напр. залежність зйому сталі з 1 м² поду мартенівських печей від їхнього розміру. В рад. статистиці створено систему групувань для аналізу стану і розвитку соціалістичної економіки (виконання нар.-госп. планів, групування підприємств за кількістю робітників, обсягом продукції, ступенем автоматизації й механізації, електроозброєності праці тощо), а також для аналізу ін. явищ сусп. життя.

ГРУ́ША (Pyrus) — рід рослин родини *розових*, підродини яблуневих. Листки чергові, прості, іноді перисті. Квітки великі двостатеві, білі або блідо-рожеві, зібрані у щитковидні суцвіття. Бл. 60 видів Г., що дико ростуть у Європі, Африці та Азії. В СРСР — бл. 40 видів; в УРСР — 2: Г. звичайна, або лісова, і Г. маслинолиста. Г. з в и ч а й н а (P. communis), від якої походить переважна більшість культурних сортів,— дерева до 25 м заввишки, з широкою пірамідальною кроною і здебільшого колючими гілками. Деревина щільна, добре полірується, йде на виготовлення токарних і столярних виробів. Г. може жити 200 і більше років. Росте у світлих листяних лісах, чагарниках, на узліссях майже скрізь на Україні. В культурі Г. поширена обох півкулях. В СРСР пн. межа її вирощування досягає Ленінгр. обл. На Україні Г. найбільше розводять на Пд. Зх. і в Криму. Плоди великі з ніжним м'якушем, містять 6—15% цукрів, 0,2—0,6% органіч. к-т, вітаміни B, C і в невеликій кількості каротин.

Плоди споживають свіжими, сушеними, консервованими, переробляють на цукати, пастилу, повидло, вино, сидр тощо. Вступає в період плодоношення на 6—8-й рік (на дичці), на карликових підщепах — на 4—5-й рік. Плодоносить 30—70 років. Урожайність 50—150 ц/га; в передових г-вах — до 200 ц/га і більше. Відомо бл. 5000 сортів. На Україні налічується понад 300 сортів, з них 1978 районовано 37, у т. ч. 8 нових сортів укр. селекціонерів. З 11 районованих літніх сортів найпоширеніші Улюблена Клаппа, Бере Жіффар, Вільямс, Іллінка, Лимонка, Мліївська рання; з 17 сортів осіннього достигання провідне місце займають Лісова красуня, Бере Боск, Маріанна, Добра Луїза; зимових — Кюре, Бере Арданпон, Деканка зимова та ін.

Літ.: Шиденко И. Х. Груша. К., 1971; Симиренко Л. П. Помология, т. 2. К., 1972.

І. Х. Шиденко.

Груша звичайна:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка в розрізі;
3 — плід у розрізі.

ГРУША́НКА (Pirola) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. грушанкових. Кореневища повзучі, листки цілокраї або трохи зубчасті, шкірясті, здебільшого залишаються на зиму; квітки зібрані в китицю на верхівці стебла; плід — коробочка. Бл. 40 видів, поширу. у помірній зоні Пн. півкулі, в СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 4; ростуть переважно в лісах. Часто зустрічаються Г. м а л а (P. minor) і Г. к р у г л о л и с т а (P. rotundifolia). В наземній частині останньої багато дубильних речовин (танідів). Іноді Г. вирощують як декоративні рослини.

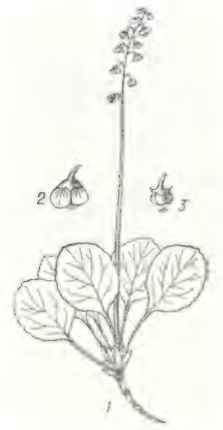

Грушанка мала:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

ГРУ́ШАС Юозас [н. 16(29).XI 1901, Жаджюнай-Кальнікшяй, тепер Шяуляйський р-н Литовської РСР] — литовський рад. письменник, нар. письменник Лит. РСР (1971). Друкуватися почав 1925. У збірках оповідань «Пані Бертулене» (1928), «Важка рука» (1937), романі «Кар'єристи» (1935) критикував бурж. мораль. Автор драм «Батько і син» (1944), «Геркус Мантас» (1957), «Професор Марк Відін» (1962), «Зигмунт Сераковський» (1966), «Барбора Радвілайте» (1971), «Швитригайла» (1975), «Цирк» (1976), де порушує проблеми моралі, відповідальності людини перед історією і суспільством.

О. А. Шешельгіс.

ГРУШЕ́ВА ПЛОДОЖЕ́РКА (Laspeyresia pyrivora) — комаха родини *листовійкових*, шкідник груші. Поширена в Пд., частково Серед. Європі, на о-вах Середземного м., в Сірії; в СРСР — у лісовій і степовій зонах Європ. ч. (зокрема й в УРСР) і на Кавказі. Метелик (розмах крил 17—22 мм) темно-сірий з поперечними хвилястими смугами. Гусениці (довж. 16—20 мм) жовто-білі, розвиваються в плодах груші, живлячись їхнім насінням. Через 20—32 дні гусениці виходять з плодів, потрапляють у грунт або під опале листя, де й зимують у коконі. На Україні Г. п. має одне покоління. З а х о д и б о р о т ь б и. Об-

Грушева плодожерка:
1 — метелик;
2 — ушкоджений плід груші в розрізі з гусеницею.

Грязовик.

Грястиця збірна:
1 — нижня частина рослини;
2 — верхня частина рослини;
3 — колосок.

прискування дерев *інсектицидами*; знищування рослинних решток у міжряддях (зяблева оранка, перекопування пристовбурних кругів).

ГРУШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Сергійович [17(29).IX 1866, м. Холм, тепер Хелм, ПНР — 25.XI 1934, Кисловодськ, похований у Києві] — український бурж. історик, один з головних лідерів укр. бурж.-націоналістичного руху. В 1890 закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. На формування політ. і наук. поглядів Г. великий вплив мала ідеалістична, націоналістична концепція В. Б. *Антоновича*. В 1894 очолив кафедру всесвітньої історії Львів. ун-ту, де читав курс історії України. З 1897 — голова *Наукового товариства імені Шевченка*, редактор «Записок» т-ва. На поч. громадсько-політ. діяльності Г.— активний член київ. «*Громади*»; 1899—один з організаторів нац.-демократичної партії в Галичині. Під час революції 1905—07 в Росії засуджував революц. сел. повстання; виступав за бурж. автономію України. З 1908, після переїзду в Київ, увійшов до керівництва *Товариства українських поступовців*. У роки 1-ї світової війни — прибічник нім. орієнтації.

В березні 1917 примкнув до *Української партії соціалістів-революціонерів* і очолив бурж.-націоналістичну *Центральну раду*, яка в жовтні 1917 стала на шлях відкритої боротьби проти влади Рад, закликала на Україну нім. інтервентів. На поч. 1919 емігрував до Австрії. Створив у Відні укр. соціологічний ін-т — ідеологічний центр укр. контрреволюц. еміграції. Остаточна поразка націоналістичної контрреволюції змусила Г. перейти на позиції *зміновіхівства*. Після кількох звернень до Укр. Рад. уряду, в яких Г. засуджував свою контрреволюц. діяльність, ВУЦВК 1924 дозволив йому повернутися на Рад. Україну для наук. роботи. В 1924 був обраний академіком АН УРСР, керував секцією історії України Істор. відділу АН, редагував журн. «Україна» та ін. видання. В 1929 був обраний академіком АН СРСР. З 1930 працював у Москві. Г. вперше в укр. бурж. історіографії створив зведену працю з історії України до серед. 17 ст. Його гол. істор. праці: «Історія України-Руси» (т. 1—10 в 13 кн., 1898—1936; в ній використав великий документальний матеріал, виявлений в архівах Росії, Швеції, Польщі та ін. країн), «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), «Початки громадянства» (1921), «Історія української літератури» (т. 1—5, 1923—27).

Наукове значення праць Г. обмежене тенденційністю в доборі й узагальненні фактів, націоналістичною інтерпретацією джерел. Г. вороже ставився до марксизму. Г. вважав нац. проблему головною в історії, твердив, що нац. інтереси вищі за класові, а класова боротьба заважає боротьбі за нац. інтереси. Пропагуючи націоналістичну теорію «єдиного потоку», Г. зображав укр. націю безкласовою, безбуржуазною, в якій, мовляв, не було експлуататорських класів і місця для класової боротьби. Заперечував наявність укр. пролетаріату і його керівну роль у суспільно-політ. житті. Протиставляв укр. народ російському, ігнорував їхню істор. близькість, великодержавну політику царизму зображував як політику рос. народу. Формування укр. народності відносив не до 14—15 ст., а до 4 ст. і твердив, що Київська Русь належить тільки історії України і не була спільною колискою укр., рос. і білорус. народностей. Засуджував політику возз'єднання України з Росією Б. Хмельницького і вихваляв І. *Виговського* та І. *Мазепу*, які намагалися відірвати Україну від Росії Після повернення з еміграції почав приділяти більше уваги історії класової боротьби, але залишився на націоналістичних позиціях. Бурж.-націоналістична концепція Г. й досі використовується за кордоном реакційними бурж. істориками і укр. націоналістами.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1961.

М. А. Рубач.

ГРУШЕ́ЦЬКИЙ Іван Самійлович [н. 9 (22).VIII 1904, с. Комишуваха, тепер смт Оріхівського р-ну Запоріз. обл.] — партійний і держ. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1928. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1922—29 працював на виборних посадах у КНС Запоріз. округу, 1929—37 — на керівній рад. роботі в Запоріз. обл. В 1938 — секретар Дніпроп., з 1939 — другий секретар Станіславського обкомів, з 1940 — перший секретар Чернівецького обкому та міськкому КП(б)У. В 1941—44 — член Військ. ради 40-ї армії, 2-го Укр. фронту; ген.-майор. У 1944—51 (з перервою) та 1961—62 — перший секретар Львів., 1951—61 — Волин. обкомів партії. В 1957 закінчив ВПШ при ЦК КПРС. У 1962—66 — голова К-ту парт.-держ. контролю ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, секретар ЦК Компартії України і заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1966 — голова Парт. Комісії при ЦК Компартії України, 1972—76 — Голова Президії Верховної Ради УРСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1961 — чл. ЦК КПРС. У 1954—59 і з 1960 —член ЦК Компартії України. В 1962—72 — кандидат у члени Політбюро (до червня 1966 — Президії), 1972—76 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1—6-го і 8—9-го скликань. З 1976 — персональний пенсіонер. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами, медалями.

ГРУ́ШИН Петро Дмитрович [н. 2 (15).I 1906, м. Вольськ, тепер Сарат. обл.] — рад. вчений у галузі авіаційної техніки, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1931. Після закінчення Моск. авіац. ін-ту (1932) — на керівній інженерно-тех. роботі (в 1948—51 викладав у Моск. авіац. ін-ті). Осн. праці — в галузі створення літальних апаратів. На XXIII—XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1963. Портрет с. 205.

ГРУ́ШІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Михайлівський монастир — православний монастир у с. Грушевому (тепер Тячівського р-ну Закарп. обл.), один з осередків громадсько-політ. і культур. життя на Закарпатській Україні в 14—17 ст. Г. м. відіграв значну роль у боротьбі укр. населення проти запровадження церк. унії. В монастирі переписувалися і зберігалися укр. рукописні книги. Він сприяв поширенню слов. писемності серед рум. населення Трансільванії. В 60-х рр. 17 ст. втратив свої маєтки, а бл. 1690 перестав існувати.

ГРЮ (Гру; Grew) Неємія (26.IX 1641, Атерстон — 25.III 1712, Лондон) — англійський ботанік, лікар, член Лондон. королівського т-ва, з 1677 — його секретар. Г.— один з основоположників анатомії рослин. У своїй фундаментальній праці «Анатомія рослин» (1682) описав мікроскопічну будову тіла рослин, *продихи*; висловив думку про єдність мікроскопічної будови рослинних органів. Займався й питаннями стáті у рослин. Запровадив у ботаніку поняття *тканина* та *паренхіма*.

ГРЮ́НБЕРГ (Grünberg) Карл (5. XI 1891, Берлін — 1.II 1972, Берлін) — німецький письменник (НДР). Член Компартії Німеччини з 1920. Учасник революції в Німеччині 1918—19. Один з засновників руху пролетарсько-революц. письменників (1928). У 1933 кинутий у концтабір, пізніше брав участь у підпільній боротьбі проти фашизму. Романи Г. «Рур в огні» (1928) і «Квартет тіней» (1948) — про життя і боротьбу нім. пролетаріату. В п'єсах «Золотом лллється сталь» (1949), «Електроди» (1954) та ін. одним з перших відтворив нове життя в НДР. Автор роману «Глорія Вікторія» (1960), кн. нарисів про СРСР «Від тайги до Кавказу» (1970).

Тв.: Укр. перекл.— Рур в огні. Х., 1930; Рос. перекл.— Побег из отеля «Эдем». М., 1964.

А. Г. Баканов.

ГРЮНВА́ЛЬДСЬКА БИ́ТВА 1410 — відбулася 15.VII 1410 під час *«Великої війни» 1409—11* поблизу

Кратер і конус **грязьових вулканів** Керченського півострова.

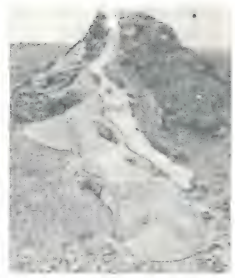

с. Грюнвальда між польсько-литовською армією під командуванням польського короля Владислава II *Ягайла* та великого князя литовського *Вітовта* і військом *Тевтонського ордену*. У складі польс.-лит. армії були рос., укр. та білорус. загони з Брянська, Стародуба, Вітебська, Полоцька, Смоленська, Києва, Володимира, Луцька, з Галицької землі й Поділля та загони чехів, молдаван, угорців і татар. Під час Г. б. військо *хрестоносців* було розгромлено (бл. 18 тис. убито, бл. 14 тис. їх потрапило в полон). Важливу роль у розгромі нім. лицарів у Г. б. відіграли три смоленські полки, які, витримавши гол. удар лицарської кінноти, дали польс.-лит. армії змогу перебудувати свій бойовий порядок. Перемога слов. народів у Г. б. припинила експансію ордену на Схід.

ГРЮ́НДЕРСТВО (від нім. Gründer — засновник) — гарячковокваплиле заснування капіталістичних підприємств, акціонерних товариств, часто фіктивних підприємств для одержання капіталістами високого засновницького прибутку. Г. супроводиться кредитною експансією, широкою емісією *цінних паперів* (акцій і облігацій), біржовими спекуляціями тощо. Г. характерне для періодів циклічного піднесення виробн. і торгівлі.

ГРЯЗЕЛІКУВА́ННЯ, пелоїдотерапія — застосування грязей (мулових, торфових, вулканічних) з лікувальною метою. Лікувальний вплив грязей пов'язаний з дією теплового, мех. і хім. факторів. Лік. грязі довго держать тепло, подразнюють хемо- і терморецептори, закладені в шкірі, стимулюють функцію системи сполучної тканини, залоз внутр. секреції, посилюють кровообіг та обмін речовин у хворобливих вогнищах, сприяють поліпшенню їхнього живлення тощо. Найпоширенішим видом Г. є грязьові аплікації (накладання грязьової маси на окремі ділянки тіла). Грязьові ванни, які можуть виснажувати хворих, застосовують рідше. Місця утворення лікувальних грязей в УРСР — Одеські лимани (див. *Одеський курортний район*), Гопри (див. *Гола Пристань*), *Бердянськ*, *Миргород*, *Саки*, *Слов'янськ* та ін., за межами республіки — *Липецьк*, *Друскінінкай*, *Пярну*, *Кавказькі Мінеральні Води* та ін. Показання: захворювання органів руху нетуберкульозного характеру, периферичної нервової системи, запальні захворювання жіночого і чоловічого статевих апаратів, хвороби органів травлення, наслідки травм, опіків, відморожень тощо. Протипоказання: вагітність, усі гострі захворювання, злоякісні новоутворення, схильність до кровотеч, хронічні захворювання нирок, туберкульоз, тиреотоксикоз тощо.

ГРЯЗЬОВІ ВУЛКА́НИ — геологічні утворення над тріщинами в осадочних відкладах, з якими пов'язане постійне або періодичне виверження грязі, горючих газів тощо. За особливостями морфології та характером виверження Г. в. подібні до лавових вулканів. Г. в. являють собою конусоподібні горби заввишки до 300—400 м з пологими або чашоподібними вершинами, в центр. частині яких є *кратери*. Осн. умовою утворення Г. в. є наявність потужних тріщинуватих обводнених глин, зібраних в антиклінальні складки (див. *Антикліналь*), що вміщують поклади газу з високим тиском. В СРСР Г. в. є в РРФСР (на Таманському п-ові), Грузії, Азербайджані, Туркменії, УРСР (на Керченському п-ові та в акваторії Азовського м.). На місці Г. в. іноді утворюються т. з. вдавлені синкліналі, до деяких з них, зокрема на Керченському п-ові, приурочені родовища заліз. руд і соляні озера. З продуктами виверження пов'язані пром. концентрації йоду і бору. Грязі Г. в. використовують у *бальнеології*, а сопкову *брекчію* — для виробн. *керамзиту*.

Літ.: Грязевой вулканизм и рудообразование. К., 1971. *І. Г. Губанов.*

ГРЯ́СТИЦЯ (Dactylis) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трав'янисті рослини. Стебла прямостоячі, дуже облиснені, заввишки 50—120 см. 5 видів, поширені у Європі, Пн. Африці й помірній зоні Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — 2 види, з них найпоширеніша Г. з б і р н а (D. glomerata). Суцвіття — однобічна волоть; колоски скупчені на кінцях гілок волоті. Плід — зернівка. Цінна кормова рослина. В УРСР росте на луках і в лісах в усіх районах, крім Пд. Степу і степової частини Криму. Впроваджена в культуру. Урожай зеленої маси до 250—400 ц/га, сіна — 40—70 ц/га. Районовані на Україні сорти: Московська 222, Нальчицька, Сарненська місцева, Дединівська 4.

ГУА́М — володіння США в зх. частині Тихого ок. Займає о. Гуам — найбільший у групі Маріанських о-вів. Пл. 549 км². Нас. бл. 100 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. Аганья. Г. відкрив 1521 Ф. *Магеллан*. У 17 ст. острів захопила Іспанія, з 1898 — володіння США (1941—44 був окупований японцями); військ. база США. Острів вулканічного походження. Часто бувають землетруси. Клімат тропічний, пасатний. Переважають вологі тропічні ліси, на Пн.— ксерофітно-злакові *савани*. Плантації кукурудзи, кави, бананів, цукр. тростини та ін. Заготівля деревини. Рибальство. Більшу частину продовольства довозять.

І. С. Грушецький.

ГУАНА́КО (Lama guanicoë) — ссавець родини верблюдових ряду *мозоленогих*. Тіло (довж. до 225 см, вис. до 130 см, маса до 75 кг) вкрите шерстю буруватого кольору. Поширені Г. в Андах, живуть на вис. до 4000 м. Тримаються стадами по 6—20 голів. Гін у листопаді — лютому. Самка після 11-місячної вагітності народжує 1 маля. Г.— об'єкт полювання; дуже винищений. Г. є родоначальником *альпаки* й *лами*. Іл. с. 204.

О. П. Корнєєв.

Грюнвальдська битва 1410. Пам'ятник (з рельєфною картою поля бою) на честь 550-річчя битви. Село Грюнвальд Ольштинського воєводства ПНР. Скульптор Є. Бандура. 1960.

ГУАНДУ́Н — провінція на Пд. Сх. Китаю, простягається вздовж узбережжя Пд.-Китайського м. Включає о. Хайнань та ін. острови. Пл. 220 тис. км². Нас. понад 42 млн. чол. Адм. центр — м. *Гуанчжоу*. Рельєф погорбований, на Пн. гористий (вис. до 1922 м). Клімат тропічний, мусонний. Гол. ріка — Сіцзян. Масиви вічнозелених лісів. Основа економіки —

О. І. Губарєв. По дикому полю. З серії «Народні балади Закарпаття». Лінограв'юра, акварель. 1966.

Гуанако.

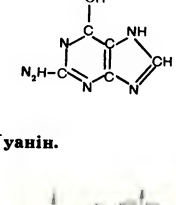

Гуанін.

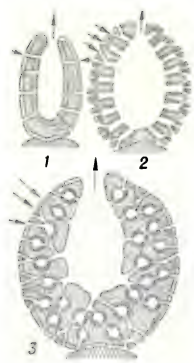

Губки. Типи будови губок (стрілками показано напрям руху води): *1* — аскон; *2* — сикон; *3* — лейкон.

тропічне землеробство. Вирощують рис, цукр. тростину, джут, сизаль, чай, цитрусові, банани, кавове дерево, бавовник, арахіс, ефіроноси, каучуконоси, пшеницю, батат, бобові. Збирають 2—3 урожаї на рік. Розвинуті шовківництво, рибальство та лісове г-во. Гол. галузі пром-сті — харч. і текстильна. Добувають бітумінозні сланці, залізну, марганцеву й вольфрамову руди, вугілля, сурму. Підприємства чорної металургії, машинобудування (зокрема суднобудування), хім., паперової пром-сті. Гол. пром. центри — Гуанчжоу, Шаньтоу, Чжаньцзян.

ГУАНІ́Н — одна з поширених у живій природі *пуринових основ*. Мол. м. 151,14. Було відкрито у складі *гуано* (звідси й назва). Входить до складу гуанінових нуклеотидів та *нуклеїнових кислот*. В *рибонуклеїнових кислотах* (РНК) пов'язаний з рибозою, а в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* (ДНК) — з дезоксирибозою. Під дією ферменту гуаназа перетворюється на алкалоїд ксантин.

ГУА́НО (ісп. guano, з мови кечуа) — поклади високого посліду морських птахів в умовах сухого клімату. Застосовують як органічне добриво [містить бл. 9% азоту, 13% фосфору (P_2O_5), калій, вапно]. Поклади Г.— на о-вах Пд. Африки, зх. узбережжя Пд. Америки та ін. Г. називають і штучні туки, що їх готують у Японії й Норвегії з відходів рибного і звіробійного промислу.

П. О. Дмитренко.

ГУАНСІ́-ЧЖУА́НСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ РАЙО́Н — на Пд. Китаю. Пл. 230 тис. км². Нас. понад 20,9 млн. чол. (живуть китайці, *чжуани*, яо, *мяо* та ін. народи). Нац. меншості зазнають дискримінації з боку маоїстської правлячої верхівки Китаю. Адм. центр — м. *Наньнін*. Рельєф переважно низькогірний, вис. до 1000 м, максимальна — 2070 м. Гол. ріка—Сіцзян. Переважає субтропічна й тропічна рослинність. Основа економіки — сільське г-во. Вирощують гол. чин. рис, а також батат, арахіс, цукр. тростину, фрукти; з технічних — кунжут, тютюн, пряноші. Лісорозробки. Видобування олова, свинцю, цинку, кам. вугілля тощо. Підприємства металургійної, маш.-буд., хім. пром-сті та по переробці с.-г. продукції (рисоочисні, олійницькі, текст. тощо). Кустарне виробн. фарфору. Осн. пром. центри — Наньнін, Лючжоу.

ГУАНТА́НАМО — місто на Сх. Куби, адм. центр провінції Гуантанамо. Вузол з-ць та автошляхів. 145 тис. ж. (1974). Підприємства харч. і текст. пром-сті. В районі Г.— плантації цукр. тростини і кави. На Пд. від міста, в бухті Гуантанамо — військ.-мор. база США (оренда з 1903). Куба вимагає повернення тер. суші і акваторії моря в районі бази.

ГУАНЧЖО́У, Кантон — місто на Пд. Сх. Китаю, адм. центр провінції Гуандун. Розташоване в гирлі р. Чжуцзяну (Перлинної). Один з найбільших мор. портів країни, залізничний вузол, аеропорт. 2,5 млн. ж. (1970). Г. виник приблизно в 3 ст. до н. е. В 90-х рр. 19 ст. в Г. зародився бурж.-демократичний революц. рух, почав свою діяльність *Сунь Ятсен*. З 20-х рр. 20 ст. Г.— значний центр робітн. руху. Після поразки *революції 1925—27 в Китаї* у відповідь на прихід до влади гоміндановської реакції вибухнуло *Гуанчжоуське повстання 1927*. В 1938—45 Г. був окупований япон., 1945—49 — гоміндановськими військами. Г.— значний пром. центр. Провідні галузі: текст. (особливо шовкова, бавовняна,

Гуанчжоу. Меморіальний зал Сунь Ятсена.

джутова) пром-сть, важке машинобудування, зокрема суднобудування, харч. (цукр., плодоконсервна), паперово-целюлозна пром-сть. Підприємства чорної і кольорової металургії, хім., поліграфічної, шкіряно-взуттєвої галузей, виробн. буд. матеріалів. Рибальство. В Г.— ряд вузів, у т. ч. університет, н.-д. установи, музеї, б-ки, бот. сад, зоопарк. Серед архіт. пам'яток Г.: храм Гуансяоси з заліз. пагодою (963); меморіальний зал Сунь Ятсена, пам'ятник героям революц. битв, комплекс спортивних споруд на о-ві Ершатоу, всі —50-і рр. 20 ст. Г.— центр худож. ремесел (розписна й перегородчаста емаль, лакові вироби, різьблення на слоновій кістці тощо).

ГУАНЧЖО́УСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1927, Кантонська комуна — збройний виступ робітників і солдатів м. *Гуанчжоу* 11—13.XII проти гоміндановської реакції. Було підготовлено Компартією Китаю у відповідь на прихід до влади гоміндановської реакції після поразки *революції 1925—27 в Китаї*. Оволодівши містом, повстанці сформували перший у Китаї робітн.-сел. уряд (Кантонську комуну) на чолі з Су Чжаочженом і Чжан Тайлеєм, який проголосив створення Рад. влади, запровадження демократичних свобод, 8-годинного робочого дня, націоналізацію великих пром. підприємств, банків і транспорту, безплатну передачу землі селянам. Гоміндановці при прямій підтримці англ., амер. і япон. імперіалістів жорстоко придушили повстання.

Літ.: Кантонская коммуна. М., 1967.

Ю. І. Патлажан.

ГУА́НЧІ — давнє населення Канарських островів. До відкриття й завоювання островів іспанцями (1402—94) жили в умовах острівної ізоляції. Г. налічувалось бл. 20 тис. чол. Мова була близька до *берберської мови*. Займалися Г. землеробством, застосовуючи кам'яні й дерев'яні знаряддя, а також скотарством. Внаслідок ісп. колонізації більшість Г. було винищено, частину вивезено в рабство; інші змішалися з іспанцями і втратили свою мову.

ГУАРАНІ́ — грошова одиниця Парагваю. Див. *Гварані*.

ГУА́Ш (франц. gouache, від італ. guazzo — водяна фарба) — фарби, розтерті на воді з клеєм і домішкою білила; живопис цими фарбами. Г. використовують для малювання на папері, шовку тощо. В середні віки Г. застосовували для ілюстрування й оздоблювання рукописів; в епоху *Відродження*, крім того,— для ескізів і картонів до фресок; у 18—19 ст.— для портретних мініатюр. Високого розвитку техніка Г. набула в творчості рос. художників П. Соколова, В. Серова, О. Головіна; укр.— Д. Шавикіна, О. Шовкуненка та ін. Г. часто виконують оригінали плакатів і книжкових оправ, малюнки тканин і шпалер, театр. декорації.

ГУАЯКІ́ЛЬ — місто в Еквадорі, адм. центр провінції Гуаяс. Розташований на р. Гуаясі, поблизу впадіння її в зат. Гуаякіль Тихого ок. Мор. порт, залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 814 тис. ж. (1974). Г.— важливий пром. центр країни. Ливарні та механічні з-ди, лісопильні, підприємства легкої та харч. пром-сті. Вивіз бобів какао, кави, лісоматеріалів тощо. Ун-т. Г. засн. 1531.

ГУБА́ — поширена на Пн. СРСР назва морських заток і бухт, в які впадають великі ріки (напр., Онезька губа, Обська губа).

ГУБА́ — територіальний округ у Російській державі 16—17 ст., в якому діяла губна адміністрація, що здійснювала судово-поліцейські функції. Див. *Губна реформа, Губні установи*.

ГУБА́НОВ Михайло Костянтинович [9 (21).V 1892, м. Ставрополь — 1959] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1917. Н. в сім'ї робітника. З 1905 працював робітником-металістом на Брянському з-ді в Катеринославі. В 1917 — організатор заводського загону Червоної гвардії, голова завкому й загальнозаводського правління в Катеринославі. В 1918—20 як командир загону, комісар полку, бригади, д-зії, нач. агіт. відділу 11-ї армії брав участь у боях проти банд Григор'єва і денікінців. У 1920—23 — в Укртрудармії, комісар штабу Київ. військ. округу, 14-го стріл. корпусу. З 1927 — на рад. і госп. роботі. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ГУБА́НОВІ (Labridae) — родина риб ряду *окунеподібних*. Довж. тіла більшості видів 10—30 см, маса бл. 250 г (деяких до 27 кг). Забарвлення (особливо самців) переважно яскраве. 440 видів (бл. 50 родів), поширених у морях, гол. чином тропічних і субтропічних; харак-

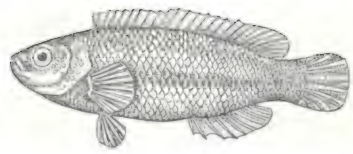

Губан гребінчастий.

терні для фауни коралових рифів. В СРСР у Чорному морі — 8 видів, Азовському — 1 вид; найпоширеніші *зеленушка* і губан гребінчастий (Ctenolabrus rupestris). Нерест у травні — липні; ікру відкладають переважно у гнізда. Живляться молюсками, ракоподібними, деякі — рослиноїдні. Промислове значення невелике. Відомі з нижнього еоцену.

ГУБАРЕ́НКО Віталій Сергійович (н. 13.VI 1934, Харків) — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1960 закінчив Харків. консерваторію. Опери: «Загибель ескадри» (1967), «Мамаї» (1970), «Листи кохання» (моноопера, 1972), «Відроджений травень» (1974), «Крізь полум'я» (1976); балети «Камінний господар» (1969), «Ассоль» (симфонія-балет, 1977), «Запорожці» (1978); 3 симфонії (1961, 1965, 1975), симф. твори, музика до вистав, кінофільмів та ін. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1969.

ГУ́БАРЄВ Олександр Іванович (н. 1.IX 1926, Дніпропетровськ) — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1976). В 1955 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у О. *Пащенка*. Твори в галузі станкової та книжкової графіки: серії «За мотивами „Кобзаря" Т. Г. Шевченка» (1964), «Народні балади Закарпаття» (1966), «Українські пісні про кохання» (1967), «По Туві» (1970), «Різні професії» (1975), «Зустріч з Югославією» (1977); «Індустріальні мотиви» (1978); іл. до книжок Т. Шевченка, Ю. Кругляка та ін.

Літ.: Шевчук В. Олександр Губарєв. Альбом. К., 1967.

ГУ́БАРЄВ Олексій Олександрович (н. 29.III 1931, с. Гвардєйці Борського р-ну Куйб. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1975, 1978), Герой ЧССР (1978). Член КПРС з 1957. Після закінчення (1952) авіац. училища служив в авіац. частинах Військово-Морського Флоту. Закінчив (1961) Червонопрапорну військово-повітряну академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). В загоні космонавтів — з 1963. Разом з Г. М. *Гречком* здійснив політ (11.I — 9.II 1975) на космічному кораблі «Союз-17». Після стикування корабля «Союз-17» з орбітальною наук. станцією «Салют-4» космонавти виконували програму польоту. В складі першого в світі міжнародного екіпажу за програмою «*Інтеркосмос*» разом з В. *Ремеком* здійснив (2—10.III 1978) політ на кссмічному кораблі «Союз-28». Після стикування з орбітальною станцією «Салют-6» (осн. екіпаж Ю. В. *Романенко* і Г. М. Гречко) космонавти спільно виконували програму наук.-тех. досліджень.

ГУ́БЕР Олександр Андрійович [19. III (1.IV) 1902, с. Кам'янка, тепер місто Черкас. обл.— 16.VI 1971, Москва] — рад. історик-сходознавець, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1952. В 1925 закінчив Моск. ін-т сходознавства. Працював в Ін-ті історії АН СРСР (1938—45, 1957—68), Ін-ті всесвітньої історії АН СРСР (з 1968), Ін-ті сходознавства АН СРСР (1950—56, 1954—56 — директор інституту). В 1956—62 — головний редактор журн. «Новая и новейшая история». З 1965 — віце-президент, з 1970 — президент Міжнар. к-ту істор. наук. Автор праць з історії Пд.-Сх. Азії, з питань нац.-визвольного руху, історії міжнар. відносин. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Индонезия. М.—Л., 1932; Филиппины. М., 1937; Филиппинская республика 1898 года и американский империализм. М., 1961; Новая история стран Азии и Африки. М., 1975 [у співавт.].

ГУБЕРГРІ́Ц Макс Мойсейович [7 (19).I 1886, м. Ромни, тепер Сум. обл.— 6.V 1951, Київ] — український рад. терапевт, академік АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1911), після чого працював у клініці В. П. *Образцова*, пізніше — в лабораторії І. П. *Павлова*, де брав участь в експериментальних спостереженнях, що лягли в основу їхньої спільної праці «Рефлекси волі» (1915). У 1920—51 — зав. кафедрою внутрішніх хвороб Київ. мед. ін-ту, одночасно очолював клінічні відділи українських Ін-ту харчування (1930—41) та Ін-ту ендокринології (1932—34). Праці присвячені фізіології й патології кровообігу, захворюванням органів травлення, проблемі болю, питанням нейрогуморальної регуляції тощо. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і Червоної Зірки.

ГУБЕРНА́ТІС (Gubernatis) Анджело де (7.IV 1840, Турін — 1913) — італійський літературознавець і письменник. Досліджував зх.-європейські й слов. л-ри, зокрема російську. В заснованому й редагованому Г. журн. «Рівіста еуропеа» («Європейський огляд», 1869—76) друкувалися статті й про Україну. В 1869 і 1876 був у Росії. Відвідав Київ. Підтримував зв'язки з рос. (І. Тургенєв, Л. Толстой) і укр. (І. Франко, М. Драгоманов, К. Білиловський та ін.) діячами культури. В «Біографічному словнику сучасних письменників» (1879) та в 1-му томі багатотомної «Історії світового письменства» (1882) вмістив матеріали про укр. л-ру і театр. Високо оцінював творчість Т. Шевченка. Наведений в «Історії...» уривок вірша «До Основ'яненка» в перекладі Г. був першим перекладом Шевченкових творів італ. мовою. *Ф. П. Погребенник.*

ГУБЕРНА́ТОР (лат. gubernator — правитель) — 1) У дореволюц. Росії з 1708 найвищий уряд. чиновник у *губернії*, призначуваний царем. На Україні першого Г. призначено в Київ 1708 у зв'язку з утворенням Київ. губернії. Після Лютн. бурж. революції 1917 посаду Г. було ліквідовано. 2) В ряді сучас. бурж. д-в — найвища служб. особа в межах певної адм.-тер. одиниці. Напр., у США Г. очолює виконавчу владу штату. В ряді країн Співдружності, очолюваної Великобританією, Г. уособлює владу англ. короля (королеви). Див. також *Генерал-губернатор*.

ГУБЕ́РНІЯ — вища адміністративно-територіальна одиниця в Росії. Вперше запроваджена 1708 указом Петра I, за яким тер. Росії було поділено на 8 Г. (у т. ч. Київ. і Азовську губ.). На чолі Г. стояв *губернатор*. За «Установленням про губернії» 1775 було створено 41 Г. Невдовзі кількість Г. зросла до 50. Г. поділялися на *повіти*. На 1.I 1917 в Рос. імперії була 101 Г., у т. ч. 9 — на тер. України (Київ., Харків., Черніг., Полтав., Волин., Подільська, Катериносл., Херсон. і Таврійська). В результаті *адміністративно-територіальної реформи в УРСР* губернії 1925 ліквідовано. В РРФСР губернії існували до 1929.

«ГУБЕ́РНСКИЕ ВЕ́ДОМОСТИ» — офіційні урядові газети, що виходили в губерніях, а також областях («Областные ведомости») Росії 1838—1917. Видання «Г. в.» здійснювала губернська адміністрація. Складалися з двох частин: офіційної, де друкували постанови й розпорядження влади, і неофіційної — з відомостями про місц. події, матеріалами з етнографії, археології, історії, економіки, географії краю, літ. твори. В «Г. в.», що виходили на Україні, співробітничали О. М. *Лазаревський*, П. С. *Єфименко*, Д. І. *Багалій*, Л. І. *Глібов*, М. М. *Коцюбинський* та ін. У Катериносл. і Херсон. губерніях «Г. в.» виходили до поч. 1918, в Полтавській — до грудня 1919.

ГУ́БИ — анатомічні утвори у людини та деяких тварин. 1) Шкірно-м'язові згортки, що обмежовують спереду вхід до ротової порожнини. В деяких тварин Г. допомагають захоплювати здобич, мають органи дотику і смаку (риби), в інших беруть участь у диханні (більшість земноводних). Г. немає в черепах, птахів і дорослих *однопрохідних*. У плазунів (змій та ящірок) Г. вкриті роговими щитками. У більшості ссавців, у т. ч. і людини, Г. утворені групою м'язів, зовні вкритих шкірою, а зсередини—слизовою оболонкою ротової порожнини; ділянка переходу (т. з. червона кайма) вкрита епітелієм і містить велику кількість кровоносних судин. Відіграють важливу роль під час приймання їжі, в процесі дихання, а в людини — й мовлення. Форма Г. у людини є расовою ознакою (див. *Прохейлія*). 2) Частини зовн. статевих органів та сечівника у самок деяких ссавців і в жінок. 3) Окремі частини внутр. вуха та гортані.

ГУБИ́НИХА — селище міського типу Новомосковського р-ну Дніпропетр. обл. УРСР. Залізнична станція. 6,2 тис. ж. (1978). Цукр. з-д, елеватор, комбінат побутового обслуговування, міжколгоспне об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби. 3 заг.-освітні школи; лікарня. 2 будинки культури, 2 б-ки. Г. засн. 1704.

ГУ́БКИ (Porifera, синонім Spongia) — тип *безхребетних*, що об'єднує найпримітивніших багатоклітинних тварин. Тіло (діаметр від кількох мм до 2 м) не має чітко диференційованих тканин і органів, складається лише з *ектодерми, ентодерми* й *мезоглеї*; на поверхні Г. є численні пори, через які вода разом з киснем та харчовими об'єктами (бактерії, найпростіші, водорості та ін.) проходять по каналах

П. Д. Грушин.

О. О. Губарєв.

О. А. Губер.

М. М. Губергріц.

І. М. Губкін.

А. А. Гудайтіс-Гузявічюс.

М. К. Гудзій.

М. Т. Гудцов.

іригаційної системи, де харчові частинки захоплюються комірцевими клітинами — хоаноцитами. Залежно від будови іригаційної системи розрізняють 3 типи Г.: аскон, сикон і лейкон. Продукти виділення по іригаційній системі потрапляють у середину — атріальну, чи парагастральну, порожнину, а звідти через вихідний отвір (оскулюм) — у зовн. середовище. Г. мають скелет, що складається з вапняних або кремнієвих голок — спікул чи органічної речовини — спонгіну (наприклад, *грецька губка*). Розмноження в Г. статеве й нестатеве. Личинки (*амфібластула, паренхімула*) деякий час вільно плавають у воді, після чого прикріплюються до дна або підводних предметів. Утворюють колонії різноманітної форми: кулясті, деревовидні, келихо- або глечикоподібні тощо. Одиночних Г. порівняно небагато. Відомо бл. 5000 сучас. видів, поширених гол. чином у морях, деякі (напр., *бодягові*) — прісноводні. В СРСР у пн. і далекосхідних морях живе бл. 350 видів Г., у Чорному м.— 26; ендемічні види (див. *Ендеміки*) є в оз. Байкал та Каспійському м. У прісних водах України — 7 видів. Тип Г. поділяють на 3 класи: *вапнякові губки, скляні губки*, звичайні губки.

Літ.: Фауна СССР. Губки, т. 2, в. 2. М.—Л., 1936; Определитель фауны Черного и Азовского морей, т. 1. К., 1968; Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975. *О. П. Маркевич.*

ГУ́БКІН Іван Михайлович [9(21). IX1871, с. Позднякове, тепер Навашинського р-ну Горьковської обл. РРФСР — 24.IV 1939, Москва] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1929), віце-президент АН СРСР (1936), голова Азерб. філіалу АН (1937). Член КПРС з 1921. Закінчивши Петерб. гірничий ін-т (1910), працював у *Геологічному комітеті*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції керував організацією геол. та гірничої служби в СРСР. З 1920 — професор, а 1922—30 — ректор Моск. гірничої академії. В 1930—36 — голова Ради по вивченню продуктивних сил АН СРСР. Працював у галузі нафт. геології, пошуків та використання корисних копалин, стратиграфії, тектоніки, четвертинної геології тощо. Провадив геол. дослідження на Пн. Кавказі, Кубані, Таманському й Апшеронському п-овах та в ін. районах. Науково обгрунтував прогнози геол. досліджень на тер. *Волго-Уральської нафтогазоносної провінції, Західно-Сибірської рівнини*, Кузбасу, Прибайкалля та ін. районів. У 1949 АН СРСР встановила премію ім. І. М. Губкіна. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

ГУ́БКІН — місто обласного підпорядкування Бєлгородської обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція. Розташований на автомагістралі Бєлгород — Воронеж. 68 тис. ж. (1977). Видобування залізної руди (на базі *Курської магнітної аномалії*), Лебединський гірничо-збагачувальний комбінат і комбінат «КМАруда», ТЕЦ. З-ди: ремонтно-мех., буд. матеріалів, сухих фарб, цегельний, хлібний, молочний; «Буддеталь» і м'ясний комбінати; швейна і взуттєва ф-ки. В районі Г. формується тер.-виробничий комплекс КМА. Н.-д. ін-т проблем КМА, філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, гірничий технікум, мед. і муз. уч-ща. Названий на честь І. М. *Губкіна*. Засн. 1930.

ГУБНА́ РЕФО́РМА — реформа місцевого управління в Рос. державі 16 ст., викликана загостренням класової боротьби. Організація й компетенція *губних установ* визначалися великокнязівськими (згодом — царськими) губними грамотами. Губне управління було створено в усіх повітах. Округ, що мав губне управління, наз. *губою*. Губні установи стали органами поміщицько-дворянської диктатури. Г р. створила умови для використання губних установ у боротьбі з антифеод. сел. виступами. В результаті *земської реформи Івана IV* вони перетворилися на гол. органи повітового управління.

ГУБНІ́ УСТАНО́ВИ — місцеві органи дворянського управління в Росії 16—17 ст.; ліквідовані 1702 Створювалися на підставі великокнязівських (пізніше — царських) т. з. губних грамот, гол. чин. для боротьби з «лихими людьми» й «розбійниками» (фактично з селянами й *посадськими людьми*, що виступали проти гніту поміщиків і купців). Г. у. виконували судові, поліцейські й деякі фінанс.-госп. функції; підпорядковувалися воєводам і Розбійному приказові (див. *Накази*). Органом губного управління була губна ізба, до складу якої входили губний староста, губні цілувальники (від виразу «цілувати хрест», присягати) й дяк. Губний староста обирався тільки з дворян чи бояр, цілувальники — з посадських людей і *чорносошних селян*. Г. у. в руках поміщиків і дворян були знаряддям для придушення антифеод. народних рухів.

В. С. Кульчицький.

ГУБОНО́ГІ (Chilopoda) — підклас *багатоніжок*. Тіло (довж. до 25—30 см) сплюснуте в спинно-черевному напрямі, ділиться на голову й тулуб, почленований на сегменти. На кожному сегменті є пара кінцівок. Перша пара — ногощелепи з отруйними залозами, секрет яких допомагає вбивати здобич (різних безхребетних). Г. поділяють на 4 ряди: геофіломорфи (Geophilomorpha), сколопендри (Scolopendromorpha), костяниці (Lithobiomorpha) й мухоловки (Scutigeromorpha). В світовій фауні 2800 видів, у фауні СРСР — бл. 150, з них найвідоміший — *сколопендра* звичайна; на Україні поширена *костяниця* звичайна. Викопні Г. відомі починаючи з верхньокам'яновугільних відкладів.

О. П. Криталь.

ГУБОЦВІТІ (Labiatae, або Lamiaceae) — родина *дводольних* рослин. Зрослопелюсткові, здебільшого трав'янисті рослини; рідше напівкущі, кущі, ліани. Стебло чотиригранне. Листки прості, без прилистків, супротивні або в кільцях. Квітки двостатеві, неправильні, з подвійною оцвітиною, здебільшого зібрані в пазушні півзонтики, що утворюють на стеблі кільця, або у складні китицевидні чи волотевидні суцвіття. Віночок переважно двогубий з виїмчастою або дволопатевою верхньою губою й трилопатевою нижньою. Плід розпадається на 4 однонасінні горішки. До 3500 видів (бл. 200 родів), поширені майже на всій земній кулі; в СРСР 69 родів, що об'єднують до 1000 дикорослих видів, з них в УРСР — 229 (40 родів). Майже всі Г. багаті на ефірні олії. Деякі Г. використовують у парфюмерії й харч. пром-сті: мелісу, або лимонну м'яту, лаванду, розмарин, мускатну шавлію, пачулі та ін.; у медицині: шавлію лікарську, м'яту, материнку, собачу кропиву та ін.; як гострі приправи до їжі: майоран, чабер, гісоп, васильки справжні та ін. Для одержання тех. олії вирощують перилу й лялеманцію, як декоративні рослини — шавлію блискучу, монарду, тропічні колеуси та ін.

ГУ́ВЕР (Hoover) Герберт-Кларк (10. VIII 1874, Уест-Бранч, штат Айова — 20.X 1964, Нью-Йорк)— держ. діяч США, великий промисловець. Був пайщиком і директором ряду підприємств у багатьох країнах, в т. ч. Рос.-Азіат. акціонерного т-ва в царській Росії. В 1919—23 очолював *Американську адміністрацію допомоги*. В 1921—28 — міністр торгівлі, 1929—33 — президент США від Респ. партії. У зовн. політиці був прихильником відновлення воєнно-пром. потенціалу Німеччини і спрямування фашист. агресії проти СРСР.

ГУГЕНО́ТИ (франц. huguenots, від нім. Eidgenossen — союзники) — прихильники *кальвінізму* у Франції в 16—18 ст. До Г. належали представники буржуазії й плебейства, які виступали проти феод. експлуатації, а також частина дворянства й феод. знаті та міських верхів, що чинила опір королівському *абсолютизмові*. Боротьба між Г. й католиками здобула назву гугенотських, або *релігійних воєн* (див. також *Варфоломіївська ніч*). *Нантський едикт 1598* визнав за Г. свободу віросповідання, але остаточно Г. було зрівняно в правах з католиками під час *Великої французької революції*.

ГУГЕНО́ТСЬКІ ВІ́ЙНИ — одна з назв боротьби між католиками й *гугенотами* у Франції 16 ст. Див. *Релігійні війни*.

ГУГО́ КАПЕ́Т (Hugues Capet; бл. 940 — 24.X 996, Париж) — французький король з 987, засновник дин. *Капетінгів*. Влада Г. К. над Францією була лише номінальною, поширювалася фактично тільки на землі його *домену*.

ГУД (Худ; Hood) Томас (23.V 1799, Лондон — 3.V 1845, там же) — англійський поет. У 1826—27 видав двотомну збірку гумористичних віршів «Химери і примхи» зі своїми карикатурами. Популярність здобув віршами «Пісня про сорочку» (1843), що користувалася особливим успіхом серед чартистів (див. *Чартизм*), «Міст зітхань» (1843) та «Пісня робітника» (1844), у яких викривав соціальну несправедливість. Вірші Г. укр. мовою перекладав П. *Грабовський*.

ГУДА́ЙТІС-ГУЗЯ́ВІЧЮС Александрас Августович [12(25).V 1908, Москва — 18.IV 1969, Вільнюс] — литовський рад. письменник; нар. письменник Лит. РСР (1968). Член КПРС з 1927. З 1921 жив у Литві. Учасник революц. боротьби проти бурж. режиму. Перша зб. оповідань і нарисів — «Прапороносець» (1935) вийшла під псевдонімом С. Броліс. Автор істор. романів «Правда коваля Ігнотаса» (т. 1—2, 1948—49; Держ. премія СРСР, 1951) і «Брати» (т. 1—4, 1951—55) — про революц. події 1918—20 у Литві; істор. повісті «Комісар Жовтня» (1967), п'єс «Невидима зброя» (1958), «Поєдинок» (1961) та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— З ленінським словом. В кн.: Сузір'я, в. 4. К., 1970; Рос. перекл.— Братья. М., 1958; Правда кузнеца Игнотаса. М., 1963; Заговор. т. 1—2 Вильнюс, 1967.

ГУДАУ́ТА — місто, центр Гудаутського р-ну Абхазької АРСР. Приморський кліматичний курорт на Чорноморському узбережжі Кавказу за 37 км від *Сухумі* та 43 км від *Гагри*. Показання: нетуберкульозні захворювання органів дихання, хвороби обміну речовин та нервової й серцево-судинної систем.

ГУ́ДЕЦЬ (Hudec) Ян (6.X 1856 — 28.IV 1940) — чеський журналіст і перекладач. Автор найгрунтовнішої в чес. періодичній л-рі 19 ст. розвідки «Тарас Григорович Шевченко» (1884). Для цієї праці переклав Шевченкові поеми «Іван Підкова» й «Гамалія» та уривок з епілогу до поеми «Гайдамаки».

ГУДЖАРА́Т — штат у пн.-зх. частині Індії, на узбережжі Аравійського м. Пл. 196 тис. км². Нас. 26,7 млн. чол. (1971), переважно *гуджаратці*. Адміністрат. центр — м. Гандінагар. Поверхня переважно рівнинна, на Пн. Зх.— болота й солончаки. Гол. ріки: Тапті, Нарбада, Махі (нижні течії). Поширені тропічні ліси, *савана*. Основа економіки — с. г., особливо бавовництво (найкращі в країні сорти бавовнику) й вирощування арахісу. З прод. культур найбільше значення мають рис, джовар, кукурудза, пшениця та бобові. Видобувають марганцеву руду, боксити, нафту. Випарюють сіль у зат. Кач. Підприємства текст. (гол. чин. бавовняної), електротех., хім., нафтової (нафтоочистка), цем. і харч. пром-сті. Гол. пром. центри: *Ахмадабад, Вадодара*.

ГУДЖАРА́ТСЬКА МО́ВА, гуджараті — мова *гуджаратців*. Належить до зх. підгрупи індійської групи індоєвропейської сім'ї мов. У гуджаратській мові виділяють діалекти: пн. (ахмадабадський), зх. (катхіяварський) і пд. (суратський). Іменник у Г. м. має 3 роди, 2 числа, 6 відмінків. Дієслову властиві категорії особи, числа, часу, роду, способу і стану. Порядок слів у реченні сталий.

Для літератури Г. м. на ранньому етапі (12—14 ст.) характерні твори, пов'язані з нар. святами, а також реліг.-дидактичні поеми. В 14—17 ст. л-ра була пройнята ідеями демократичного реліг.- реформаторського руху, який охопив усю Пн. Індію. У 17—18 ст. л-ра дедалі відходить від реліг. тематики. Письменники Акхо, Прем'янанд і Шамаль викривали реліг. мракобісся, кастову нерівність. Нова гуджаратська л-ра розвивається з 19 ст. Основоположниками її були Далпатрам і Нармадшанкар, які в своїх творах виступали проти індусько-мусульм. розбрату, тяжкого становища жінки. Один з найвизначніших творів — роман Говардханрама Трипатхі «Сарасватічандра». В 20 ст. посилюються реалістичні тенденції (Раманлал Десаї, Каньялал Мунші, Заверчанд Мегхані та ін.), утверджується критичний реалізм.

Літ.: Савельева Л. В. Язык гуджарати. М., 1965.

ГУДЖАРА́ТЦІ — одна з найбільших націй Індії, що населяє штат *Гуджарат*. Чисельність — 32 млн. чол. (1977, оцінка). Говорять *гуджаратською мовою*. За релігією більшість Г.— індуїсти, сповідують також іслам, джайнізм, парсизм і християнство. Г. сформувалися в результаті змішання корінного населення бхілів з народністю гурджара. Осн. заняття Г.— землеробство; розвинуті ремесла (домашнє ткацтво, обробка металів, ювелірна справа та ін.); працюють і в пром-сті (переважно текстильній). Г. створили своєрідні архітектуру, літературу (має давні традиції), нар. театр, танці, пісенну творчість.

Літ.: Народы Южной Азии. М., 1963.

ГУДЖРАНВА́ЛА — місто на Сх. Пакистану, в провінції Пенджаб. 366 тис. ж. (1972). Залізнична станція. Металообробна, текст. і харч. пром-сть. Кустарні промисли (вироби з металу, слонової кістки, шкіри).

ГУДЗЕ́НКО Пантелеймон Петрович [н. 27.VII (9.VIII) 1907, с. Дернове, тепер Тростянецького р-ну Сум. обл.] — український рад. історик, засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1941. В 1931 закінчив Харків. ін-т пед.-професс. освіти. В 1930—48 — на науково-адм. роботі в архівних органах УРСР, 1943—48 — нач. Архівного управління УРСР. З 1950 —співробітник Ін-ту історії АН УРСР (1967—70 — заст. директора). Автор праць з історії рад. суспільства й археографії.

Тв.: Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920 рр. К., 1965; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968 [у співавт.].

ГУДЗІ́Й Микола Каленикович [21. IV (3.V) 1887, Могилів-Подільський, тепер Вінн. обл. — 29.X 1965, Москва] — російський та український рад. літературознавець. Академік АН УРСР (з 1945). Закінчив Київ. ун-т (1911). З 1922 — проф. Моск. ун-ту. В 1945—65 працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор курсу «Історії давньої російської літератури», розвідок про «Слово о полку Ігоревім», про твори протопопа Аввакума, досліджень про М. Ломоносова, Я. Княжніна, В. Озерова, О. Пушкіна, Ф. Тютчева, М. Огарьова, В. Брюсова, статей про Т. Шевченка та ін. Вивчав рос.-укр. літ. зв'язки, л-ру Київської Русі, історію східнослов. л-р. Г.— один з редакторів 90-томного видання творів Л. М. Толстого, видань творів Т. Шевченка, В. Стефаника та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Пушкін. К., 1949; Лев Толстой. М., 1960; История древней русской литературы. М., 1966; Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. М., 1958.

Літ.: Воспоминания о Николае Каллиниковиче Гудзии. М., 1968.

ГУДЗО́Н (Гадсон; Hudson) Генрі (бл. 1550—1611) — англійський полярний мореплавець. Здійснив (1607—11) чотири експедиції з метою відкрити Пн.-Зх. морський шлях з Атлантичного ок. в Тихий. Досяг Гренландії, дослідив сх. узбережжя Пн. Америки, відкрив ріку, протоку й затоку (в ній загинув), які пізніше було названо його ім'ям.

ГУДЗО́НОВА ЗАТО́КА — затока Пн. Льодовитого ок., глибоко вдається в материк Пн. Америки. Пл. 819 тис. км². Найбільша глиб. 301 м. Більшу частину року вкрита кригою. Рибальство. Звіробійний промисел. Гол. порт — Черчілл (Канада). Затоку відкрив 1610 англ. мореплавець Г. *Гудзон*.

ГУДЗО́НОВА ПРОТО́КА — протока біля пн.-сх. берегів Пн. Америки, між п-овом Лабрадор та о. Баффінова Земля. Сполучає *Гудзонову затоку* з Атлантичним ок. Довж. бл. 800 км, ширина 115—240 км, глиб. до 600 м. Часто бувають шторми, тумани. Судноплавна 4 місяці на рік.

ГУДИ́ЛО — народна назва деяких провальних і тектонічних озер, з дна яких іноді чути глухе «гудіння». Це явище пояснюють рухом води, яка прориває в озеро з гірських порід, що підстелюють дно. З «гудінням» озер пов'язаний ряд нар. повір'їв і легенд. У межах УРСР такі озера є на Поліссі.

ГУДІАШВІ́ЛІ Ладо (Володимир) Давидович [18 (30).III 1896, Тифліс] — грузинський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1976). У 1910—14 навчався в Тифліській школі живопису й скульптури, 1919—26 — в академії Ронсона в Парижі. Виконав бл. 2 тис. творів. Серед них — картини: «Ри-

Л. Д. Гудіашвілі. Абесалом і Етері. 1937. Державний музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

Ж.-А. Гудон.

Ж.-А. Гудон. Портрет сина архітектора Броньяра. Бронза. Київський музей західного та східного мистецтва.

Л. Д. Гудіашвілі.

В. М. Гужова.

С. Н. Гуєцький. Портрет колгоспниці. 1970.

Ж. Гужон. Німфа. Рельєф «Фонтана невинних» у Парижі. Камінь. 1547—49. Лувр. Париж.

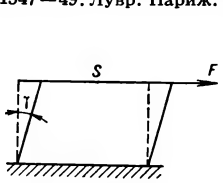

Гука закон. Деформація зсуву.

ба Цоцхалі» (1920), «Танок Вихор», «Абесалом і Етері» (обидві — 1937), «Смерть Ніко Піросманашвілі» (1946), «Зустріч у горах» (1977); портрети — «Т. Табідзе і сині коні» (1918), «Т. Ціціпшвілі» (1940), «Елісо» (1963), «В. Маяковський і В. Гудіашвілі в Парижі» (1975); графіка: «Антифашистський цикл» (1942), іл. до зб. «Грузинські народні пісні» Г. Чхіквадзе(1946); театр. декорації та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Златкевич Л. Л. Ладо Гудиашвили. Тбилиси, 1971.

ГУДО́Н (Удон; Houdon) Жан-Антуан (20.III 1741, Версаль — 15. VII 1828, Париж) — французький скульптор. У 1764—68 — пенсіонер Франц. академії в Римі. Автор портретів: Катерини II (1773), Ж.-Ж. Руссо (1778), Вольтера (бюст — 1778, статуя — 1781), О. Мірабо (1791) та ін.

Створив численні жіночі та дитячі портрети, зокрема «Портрет сина архітектора Броньяра» (один з відливів у Київ. музеї зх. та сх. мист.). У творчості Г. яскравий вияв знайшли передові ідеї франц. бурж. просвітителів. Твори Г. зберігаються в ДЕ, в Луврі в Парижі. Портрет та іл. с. 207.

Літ.: Ромм А. Г. Гудон. М.—Л., 1945.

ГУДРО́Н (франц. goudron) — чорна смолиста маса, одержувана після видалення з *нафти* легких і більшості масляних фракцій. Осн. частини Г.: нафтові смоли, тверді асфальтоподібні речовини (асфальтени, карбени, карбоїди), смолисті речовини з кислотними властивостями, масла, що залишилися в процесі перегонки нафти. Густина Г. 0,95—1,0 г/см^3. З нафти його виходить 15—30%. Якщо масляних фракцій залишається чимало, одержують напівгудрон. Г. використовують для виготовлення нафтових *бітумів*, як дорожньобуд. матеріал, пом'якшувач у гумовій пром-сті (масляний Г.). Високосмолистий Г. переробляють на автомоб. бензин.

ГУДРОНА́ТОР — машина, що рівномірно розливає органічні в'яжучі речовини на основі *гудрону* (дьогті, *бітуми*) під час будівництва або ремонту шляхів. Осн. частини Г. (мал.): теплоізольована цистерна (бак), нагрівальна та циркуляційно-розподільна системи і насос. В'яжучі речовини, нагріті до температури 150—180° С, розливають під тиском 0,2—0,6 МПа. Найпоширенішими є Г. самохідні (автогудронатори) з цистерною місткістю до 7 тис. л. Крім того, Г. бувають причіпні, напівпричіпні й ручні.

ГУДЦО́В Микола Тимофійович [1(13).XI 1883, м. Мещовськ, тепер Калузької обл.— 29.I 1957, Москва] — рад. вчений-металознавець, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1912) Петерб. політех. ін-т. Професор Ленінгр. політех. ін-ту (з 1930) і Моск. ін-ту сталі і сплавів (з 1943). Розробив теорії твердих розчинів, кристалізації і графітизації сталі, ліквації, відпуску загартованої сталі; дослідив вплив домішок на будову і властивості сталі. Вперше в СРСР створив курси «Спеціальна сталь, її властивості, обробка й застосування» (1920—28) та «Металографія і термічна обробка сталі» (1924—32). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Портрет с. 206.

ГУЄЦЬКИЙ Семен Натанович [Симха Нусенович; 2(15).V 1902, Житомир — 20.VIII 1974, Київ] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1947. В 1929 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Ф. Г. *Кричевського* і Л. Ю. *Крамаренка*. Автор картин на історико-революц. тематику: «Смольний. 1917 рік» (1955—57, варіант 1966—67), «В останньому підпіллі» (1958—59), «Думи про кріпацьку долю» (1960), «На порозі життя» (1962—63), «Повернення» (1970—71), «1918 рік» (1964—74), «Шуміли прапори» (1971—74). Твори Г. зберігаються в ДМУОМ та ін. музеях.

Літ.: Гуєцький Семен Натанович. Виставка творів. Каталог. К., 1966.

ГУЖО́ВА Віра Микитівна [18 (30).I 1898, Київ — 6.XII 1974, там же] — українська рад. співачка (сопрано) і педагог, нар. арт. УРСР (з 1941). В 1916—19 навчалась у Київ. консерваторії. В 1921—24 — солістка Київ. робітничого театру, 1924—50 — театрів Харкова, Баку, Тбілісі, Києва. В 1950—61 — в Київ. консерваторії. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Татьяна, Ліза («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Етері («Абесалом і Етері» Паліашвілі), Аїда (однойменна опера Верді).

Тв.: Спогади. К., 1971.

І. М. Лисенко

ГУЖО́Н (Goujon) Жан (н. бл. 1510 — п. між 1564 — 1568, можливо, в Болоньї) — французький скульптор доби *Відродження*. В 1540—41 працював у Руані, 1543—44 — в Парижі. Серед творів: надгробний пам'ятник Луї де Брезе (1535), рельєфи «Фонтана невинних» у Парижі (1547—49); «Венера з Амуром» (ДЕ); оздоблення сх. фасаду Луврa (кін. 40-х —поч. 50-х рр. 16 ст.). Скульптури Г. відзначаються декоративністю й пластичністю форм.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер місто Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформівного тіла, зокрема: питань хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформівних тіл для різних моделей; теорії оболонок та концентрації напружень навколо отворів; механіки композиційних матеріалів та гірських порід; неруйнівних методів визначення напружень у твердих тілах. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Портрет с. 210.

ГУЗЬ Петро Іванович (1895, с. Лютенька, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.— 2.V 1959, там же) — український рад. кобзар. У 3-річному віці осліп. З 15 років навчався в кобзаря М. *Кравченка*. В репертуарі Г.— укр. народні пісні й думи, а також власні пісні, які він створив за рад. часу («Про дев'ятьох ледачих», «Про бідняка, куркуля й попа», «Про трактор» та ін.). Під час Великої Вітчизн. війни Г. був у партизанському загоні. Учасник багатьох респ. і всесоюзних фольклористичних нарад.

ГУЙВА — річка у Вінн. та Житомир. областях УРСР, права притока Тетерева (бас. Дніпра). Довж. 97 км, площа бас. 1505 км^2. Пересічна ширина русла 20 м. Воду річки використовують для водопостачання та зрошування. На Г.— Андрушівське водосховище, м. Андрушівка.

ГУЙЧЖО́У — провінція в пд. частині Китаю. Пл. 170 тис. км^2. Нас. понад 17 млн. чол. Адм. центр — м. *Гуйян*. Розташована на Юньнань-Гуйчжоускому нагір'ї (вис. до 2872 м), поверхня якого розчленована численними долинами річок. На схилах гір — ліси з цінними породами дерев. Гол. галузь г-ва — землеробство. Вирощують рис, кукурудзу, пшеницю, рапс, гаолян, тютюн. У лісах — збирання камфорної й гунгової олій, лаку, лікарських рослин. Видобування ртуті (провідне місце в країні), мідної, марганцевої й заліз руд та вугілля. Підприємства чорної і кольорової металургії, машинобудування, харч., текст. і буд. матеріалів пром-сті. Гол. пром. центри: Гуйян і Тунжень.

ГУЙЯ́Н — місто в Китаї, на р. Наньмінхе (бас. Янцзи), адм. центр провінції Гуйчжоу. Вузол з-ць і автошляхів. Понад 500 тис. ж. Підприємства металургійної (переважно кольорової), маш буд., хім., текст. і харч. пром-сті. Виробн. буд. матеріалів, деревообробка. В Г.— ун-т, кілька вузів.

ГУК (Хук; Hooke) Роберт (18.VII 1635, о. Уайт — 3.III 1703, Лондон) — англійський природознавець, член Лондон. королівського т-ва (з 1663). Навчався в Оксфордському ун-ті. Праці з питань теплоти, пружності, оптики та небесної механіки. Спільно з Х. *Гюйгенсом* встановив сталі точки термометра — точку танення льоду й точку кипіння води. Відкрив закон пропорційності між силою, прикладеною до пружного тіла, і його деформацією (див. *Гука закон*). Встановив клітинну будову рослин (Г. запровадив термін «клітина»). Висловив ідею про існування сил тяжіння між небесними тілами, подав заг. картину руху планет.

ГУКА ЗАКО́Н — закон, який виражає залежність між напруженим станом та *деформацією* пружного тіла. За Г. з., розтяг (стиснення) Δl стрижня довжини l і поперечного

Гудронатор самохідний (автогудронатор).

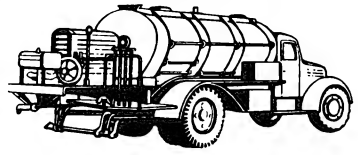

До ст. **Григор'єв С. О.**

1

1. Прийом до комсомолу. 1949.

2. Рідна мати. 1970.

3. Воротар. 1949. Державна Третьяковська галерея. Москва.

4. Мирна земля. 1975. **1**, **2** і **4** — в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві.

2
3

4

1

2
3

До ст. **Дерегус М. Г. 1.** Тарас Бульба на чолі війська. 1955. **2.** Молодиця. 1958. **3.** На шляху до Кирилівки. 1961. **4.** Декабристи в Кам'янці. 1975. Всі — в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві.

4

перерізу S під дією нормально прикладеної сили N дорівнює: $\Delta l = N\ l/E\ S$, де E — *Юнга модуль*. Для деформації зсуву (мал.) Г. з. записується: $F/S = G\gamma$, де F — дотична сила, γ — кут зсуву, G — модуль зсуву (див. *Модулі пружності*). Г. з. порушується, коли напруження (або деформація) досягає граничних значень, характерних для даного матеріалу. Для випадку розтягу (стиснення) пружного тіла закон експериментально встановив 1660 Р. *Гук*.

ГУ КАЙЧЖІ (бл. 344, Усі — бл. 406) — китайський живописець і теоретик мистецтва. Творам Г. К. властиві тонкий малюнок, психологічна виразність персонажів («Поради придворним дамам», копія 6 ст., Британський музей,

Гу Кайчжі. Придворна сцена. Фрагмент сувою. Живопис на шовку. 4 ст. Британський музей. Лондон.

Лондон; цикл «Легенда про фею річки Ло», копії 10—11 ст., Музей Гугун, Пекін). Автор праці «Критичні нотатки про живопис».

ГУ́КОВО — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Залізнична станція. 71 тис. ж. (1977). Один з центрів вугільної пром-сті сх. частини Донбасу. З-ди: цегельний, залізобетонних виробів, металевих та гумотех. виробів; швейна, трикотажна, текст.-галантерейна ф-ки. Буд. технікум. Утворене 1955.

ГУЛА́ЄВ Микола Дмитрович (н. 26.II 1918, станиця Аксайська, тепер місто Аксай Ростов. обл.) — рад. військовий льотчик, генерал-полковник авіації (1972), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1938. В 1941—45 як командир ескадрильї і заст. командира авіаполку воював на Сталінград., Ворон., 2-му і 1-му Укр. фронтах. Зробив 240 бойових вильотів, збив 57 літаків противника. В 1950 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського, 1960 — Академію Генштабу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 210.

ГУЛА́К Микола Іванович [1822, Золотоніський пов. Полтав. губ.— 26.V (7.VI) 1899, Єлизаветполь, тепер Кіровабад] — український революційний демократ, педагог і вчений. Н. в небагатій дворянській сім'ї. В 1843 закінчив юрид. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. В 1845—47 — чиновник канцелярії київ., подільського і волин. генерал-губернатора. В грудні 1845 — січні 1846 разом з М. І. *Костомаровим* і В. М. *Білозерським* заснував *Кирило-Мефодіївське товариство*. Належав до революц.-демократичної групи т-ва, очолюваної Т. Г. Шевченком; був прихильником революц. методів боротьби проти самодержавства й кріпосництва, виступав за політ. об'єднання всіх слов. народів у формі демократичної федеративної республіки. В березні 1847 Г. заарештовано в Петербурзі й ув'язнено в Шліссельбурзькій фортеці (1847—50); в 1850—55 перебував під наглядом поліції в Пермі. Після повернення з заслання працював педагогом в Одесі (1859—61), Керчі, Ставрополі (1862—63), Кутаїсі, Тбілісі (1863—87). Автор наук. праць з історії, філософії, філології, історії, л-ри (зокрема «Про грузинську поему ,,Барсова шкура'' Руставелі»), перекладів з груз. та азерб. л-ри. Один з перших послідовників геометрії М. І. *Лобачевського*. Портрет с. 210.

Г. Я. Сергієнко.

ГУЛА́К-АРТЕМО́ВСЬКИЙ Петро Петрович [16(27).I 1790, містечко Городище, тепер місто Черкас. обл.— 1 (13).X 1865, Харків] — український поет. Народився в сім'ї священика. Навчався в Київ. академії (до 1813), з 1817 — в Харків. ун-ті. З 1825 — професор історії та географії, 1841—49 — ректор Харків. ун-ту. Почав друкуватися з 1817 в журн. «*Украинский вестник*». Тут надруковано його вільні переклади рос. мовою Ж.-Ж. Руссо, Дж. Мільтона та ін. Популярність здобув після опублікування байки «Пан та Собака» (1818). Твір, написаний живою нар. мовою, осуджував жорстоке ставлення кріпосників до селян. Інші байки Г.-А. «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі» (1819), «Тюхтій та Чванько» (1819), «Батько та син» (1827) спрямовані проти скупості, невігластва, консерватизму. Г.-А. ввів в укр. л-ру жанр романтичної балади. Створена за сюжетом Й.-В. Гете балада «Рибалка» відзначається мелодійністю й нар. колоритом мови. Нар. гумору сповнена балада «Твардовський» (1827), сюжет якої запозичено в А. Міцкевича. Г.-А. належав до ініціаторів заснування «*Украинского журнала*» (1824—25), у якому виступав з перекладами рос. мовою. З наступом реакції після поразки повстання декабристів посилились суперечності в творчості Г.-А. Він переспівував у бурлескному стилі оди Горація, все більше відставав від літ. життя. У вірші «Упадок віку» (1856) висловив реакц. думку про непохитність системи соціальної нерівності. В історію укр. л-ри Г.-А. увійшов своїми байками та баладами.

Тв.: Твори. Х., 1930; Байки, балади, лірика. К., 1958; Твори. К., 1964; Твори. К., 1970.

Літ.: Пільгук І. І. Поетична творчість Гулака-Артемовського. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 2. К., 1961.

І. І. Пільгук.

П. П. Гулак-Артемовський.

ГУЛА́К-АРТЕМО́ВСЬКИЙ (Артемовський) Семен Степанович [4.(16).II 1813, містечко Городище, тепер місто Черкас. обл.— 5(17).IV 1873, Москва] — український та російський оперний співак (баритон), композитор, драматичний артист, драматург. Навчався в Київ. духовному уч-щі (1824—30) та Київ. духовній семінарії (1835—38). Як кращого співака хору його відібрав М. *Глинка* для придворної співацької капели. В Петербурзі під керівництвом Глинки готувався до оперної діяльності, за його ж порадою вдосконалював майстерність в Італії (1839—42; 1841 співав у Флорентійському оперному театрі). В 1842—64 — соліст імп. ераторської опери в Петербурзі (періодично виступав у спектаклях італ. опери та драм. виставах), 1864—65 — соліст Великого театру в Москві. На формування прогресивного світогляду митця великий вплив мав Т. *Шевченко* (познайомились 1838), з яким його зв'язувала багатолітня дружба. Г.-А. виконав понад 50 партій, серед яких Руслан («Руслан і Людмила» Глинки), Мазетто («Дон Жуан» Моцарта), Антоніо, Ештон («Лінда ді Шамуні», «Лючія ді Ламмермур» Доніцетті), гол. партії в операх Верстовського, Даргомижського, Рубінштейна. У його концертному репертуарі були арії, романси, рос. та укр. нар. пісні, соло в ораторіях Россіні, Берліоза. До 50-х рр. належать композиторські спроби Г.-А. Найвидатніший його твір — опера «Запорожець за Дунаєм» (лібретто власне і М. Костомарова, 1862; поставлена 1863 в Маріїнському театрі, в ролі Карася виступив сам Г.-А.). Музика опери, сповнена нар.-пісенних інтонацій,— яскрава й мелодійна. В 1864—65 і 1915 опера йшла у Великому театрі в Москві; на укр. сцені вперше поставлена трупою М. Старицького 1884 (Ростов-на-Дону). На рад. сцені — в Харкові (1928, 1938), в ред. В. *Йориша* — 1934 в Києві (1936 показана на Декаді укр.

С. С. Гулак-Артемовський.

С. С. Гулак-Артемовський. Обкладинка першого видання клавіру опери «Запорожець за Дунаєм». С.-Петербург. 1866. Обкладинка видання клавіру опери «Запорожець за Дунаєм». Київ. 1953.

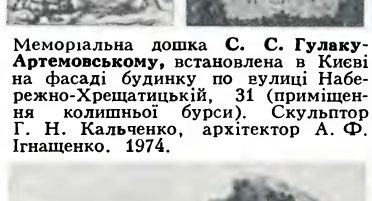

Меморіальна дошка **С. С. Гулаку-Артемовському,** встановлена в Києві на фасаді будинку по вулиці Набережно-Хрещатицькій, 31 (приміщення колишньої бурси). Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1974.

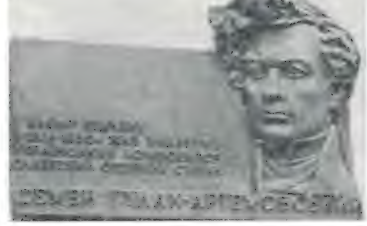

Надгробок на могилі **С. С. Гулака-Артемовського** в Москві.

мист. в Москві) та ін. містах. Творча спадщина Г.-А. різноманітна за жанрами: «Картини степового життя циган» (1851), дивертисмент «Українське весілля» (1851), комедія-водевіль «Ніч на Івана Купала» (1852), музика до драми «Кораблеруйнівники» (1853), романси й пісні — «Стоїть явір над водою» (присвячена Т. Шевченкові), «Спать мені не хочеться» та ін. За свідченням сучасників, Г.-А. був талановитим художником-мініатюристом. Він склав і «Статистико-географічні таблиці міст Російської імперії» (1854) та проект петербурзького водопроводу (1858). На Україні побував 1843 (для добору співаків) та 1850 з італ. оперною трупою. В Городищі на честь Г.-А. створено літ.-меморіальний музей, встановлено пам'ятник. Іл. див. також до ст. *Городище*, с. 118.

Літ.: Кауфман Л. С. С. С. Гулак-Артемовський. К., 1962; Кауфман Л. С. Гулак-Артемовский. М., 1973.

Т. П. Булат.

О. М. Гузь.

ГУЛД (Gould) Бенджамін-Анторп (27.IX 1824, Бостон, США — 26. XI 1896, Кембрідж, США) — американський астроном. З 1875 — чл.-кор. Петерб. АН. Закінчив 1844 Гарвардський ун-т. У 1855—59 — директор обсерваторії в Олбані, 1870—85 — директор створеної ним Національної обсерваторії в Кордові (Аргентіна). Осн. праці з *астрометрії* і *зоряної астрономії*. В 1879 Г. звернув увагу на смугу з яскравих зір (пояс Г.), яка охоплює небесну сферу (місцева система *Галактики*). Видав ряд зоряних каталогів, зокрема зонний (1884), що містить 73 160 зірок.

М. Д. Гулаєв.

ГУЛЄВИЧ Володимир Сергійович [6 (18).XI 1867, Рязань — 6.XI 1933, Москва] — російський рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1890). З 1899 — професор Харків., а з 1901 — Моск. ун-ту. Праці Г. присвячені вивченню азотистого обміну та порівняльної біохімії тварин тощо; відкрив нові азотисті сполуки в складі м'язів (карнозин, карнотин). Розробив ряд методів одержання амінокислот і кілька амінокислот синтезував.

М. І. Гулак.

ГУЛЕВИЧІ́ВНА Єлизавета (Галшка) Василівна (Лозчина; 1575 — 1642) — одна з засновниць *Київського братства*, монастиря і школи при ньому. В 1615 склала заповіт, за яким передавала свою садибу з землями в Києві для заснування монастиря, шпиталю та школи для дітей шляхти і міщан. Цим було покладено початок Київ. братській школі (згодом — *Київська академія*). Останні роки життя Г. провела в Луцьку, де брала участь у діяльності *Луцького братства*.

ГУ́ЛИЙ Максим Федотович [н. 18.II (3.III) 1905, с. Нова Басань, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.] — український рад. біохімік, академік (з 1957) та віце-президент (1957—63) АН УРСР, засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. вет.-зоотех. ін-т (1929). Зав. кафедрою Укр. с.-г. академії (1944—74), зав. відділом (з 1950) та директор (1970—77) Ін-ту біохімії АН УРСР. Праці присвячені дослідженню ролі *трикарбонових кислот циклу* та реакцій *карбоксилювання* в обміні речовин, вивченню механізмів біосинтезу білків. Розробив методи виділення ряду кристалічних ферментів, у т. ч. методи пром. виробн. ферментів глюкозооксидази і *каталази*. Запропонував спосіб стимуляції біосинтетичних процесів, який використовують для підвищення продуктивності с.-г. тварин. Г.— гол. редактор «Українського біохімічного журналу» (з 1971) та голова Укр. біохім. товариства (з 1977). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953. Держ. премія УРСР, 1978.

Тв.: Биохимия жирового обмена. К., 1961; Биосинтез белка. К., 1963; Основные метаболические циклы. К., 1968; Природа и биологическое значение некоторых метаболических приспособительных реакций организмов. К., 1977.

Д. О. Мельничук.

В. С. Гулевич.

ГУ́ЛІА Дмитро Йосипович [9(21). II 1874, с. Уарча, тепер Сухумський р-н Абхазької АРСР — 7.IV 1960, с. Агудзера, похований у Сухумі] — абхазький рад. письменник, нар. поет Абхазії (з 1937). Член КПРС з 1955. В 1892 разом з К. Мачаваріані склав абх. абетку. Перша збірка віршів — 1912. Автор поем «Пісня про Абхазію» (1940), «Осінь у селі» (1946), циклів віршів «Весна в Абхазії», «Вірші про Жовтень», «Моє місто». Роман «Камачич» (1940) — про тяжке життя абх. народу за царизму. Організатор першого абх. театру. Праці з мовознавства, історії та етнографії. У 1938 відвідав Україну, написав вірш «Великий Тарас» (1941), статті «В сім'ї вольній, новій» (1938), «Сонячна Абхазія — поетові України» (1939). До абх. видання «Зібрання творів» Шевченка (Сухумі, 1939) написав передмову й переклав деякі його вірші. Йому належить переклад «Слова о полку Ігоревім». Нагороджений орденом Леніна. Могила Г.— в центрі м. Сухумі, на ній — монумент роботи скульптора Г. Рухадзе.

Тв.: Укр. перекл.— Про Леніна. В кн.: Сузір'я, в. 4. К., 1970; Рос. перекл. — Избранное. Сухуми, 1973; Стихотворения и поэмы. Л., 1976.

ГУЛЛЬ, Галл — місто на Зх. Великобританії, в графстві Гамберсайд. 281,6 тис. ж. (1973). Порт на узбережжі естуарію Гамбер (Північне м.), залізнична станція. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (особливо суднобудування). Підприємства хім., текст., цементної, харч. пром-сті. Риболовецька база. Ун-т. Г. відомий з 10 ст.

ГУЛЯ́ЄВ Олексій Михайлович [17.II (1.III) 1863, Київ — 27.XI 1923, там же] — вітчизн. вчений-юрист, академік АН УРСР (з 1923). Н. в дворянській сім'ї. В 1885 закінчив істор.-філолог. ф-т, а 1887 — юрид. ф-т Київ. ун-ту. Після стажування за кордоном почав викладацьку діяльність у Дерптському (Тартуському) ун-ті. В 1894—1908 — професор цив. права Київ. ун-ту; 1908—11 викладав у Петерб. уч-щі правознавства; 1911—16 — в Моск. ун-ті. З 1920 — професор Київ. ін-ту нар. г-ва. Автор ряду праць («Наймання послуг», 1893; «Російське цивільне право», 1913, та ін.).

ГУЛЯ́ЄВ Юрій Олександрович (н. 9.IX 1930, Тюмень) — російський і український рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1964. В 1954 закінчив Уральську консерваторію (Свердловськ). Працював у Свердлов. (1955—56), Донец. (1956—60), Київ. (1960—74) театрах опери та балету. З 1974 — соліст Великого театру СРСР. Партії: Щорс («Щорс» Лятошинського), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Лістрат («В бурю» Хрєнникова), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Ренато («Бал-маскарад» Верді). Концертна діяльність. Автор пісень. Нагороджений орденом Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1975.

ГУЛЯЙ-ГО́РОД — давня пересувна бойова споруда, складена з окремих міцних дерев'яних щитів. Г.-г. пересували кіньми, волами або вручну. Щити мали отвори для стрільби з гармат і пищалей. В обороні щити Г.-г. використовували для спорудження замкнутої (кругової) або розтягнутої по фронту стіни. Зі щитів складали пересувні острожки, осадні башти. Г.-г. застосовували рос. війська в 16 ст. (під час здобуття Казані та в Сибірських походах). На Україні його використовували запорізькі козаки. Іл. с. 212.

ГУЛЯЙПІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх частині Запорізької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 40,2 тис. чол. (1978). В районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 17 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Гуляйполе*. Поверхня району — мало розчленована рівнина. Корисні копалини: буре вугілля, залізна руда, граніти, гончарні глини, алебастр тощо. Річки — *Гайчур*, *Янчул*. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства р-ну: гуляйпільські заводи сільськогосподарських машин, ремонтний, лакофарбовий, побутових товарів, сироварний та комбікормовий; харчосмакова та взут. ф-ки. Працює комбінат побутового обслуговування (Гуляйполе). Осн. напрям розвитку с. г.— вирощування зернових і олійних культур та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1977 становила 115,6 тис. га, в т. ч. орні землі — 100,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник. У Г. р.— 15 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнична станція — Гуляйполе. Ав-

тошляхів — 308 км, у т. ч. з твердим покриттям — 294. У районі — 23 заг.-освітні, 3 муз. школи, профес.-тех. уч-ще; 40 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 18 будинків культури, 31 клуб, кінотеатр, 41 кіноустановка, 69 б-к, істор. музей (в Гуляйполі). У Г. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1930). *М. С. Бєляєв.*

ГУЛЯЙПО́ЛЕ — місто Запорізької обл. УРСР, райцентр, на р. Гайчурі (бас. Дніпра), за 8 км від залізничної ст. Гуляйполе. Виникло 1785 як військ. слобода. Селяни Г. брали участь у революц. подіях 1905—07. Рад. владу в Г. встановлено в січні 1918. З березня по листопад 1918 Г. окупували австронім. загарбники, 9.VI захопили денікінці, одночасно тут діяли банди Махна (див. *Махновщина*). В лютому 1920 Г. визволила Червона Армія.

З 1938 Г.— місто. В Г.— заводи: сільськогосподарських машин, ремонтний, лакофарбовий, побутових товарів, сироварний і комбікормовий; харчосмакова і взуттєва ф-ки, райсільгосптехніка, елеватор, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-освітніх і музична школи; профес.-тех. уч-ще, 12 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 8 клубів, кінотеатр, 28 б-к, істор. музей.

ГУЛЯНИ́ЦЬКИЙ Олексій Феодосійович (н. 2.III 1933, Мінеральні Води Ставропольського краю) — український рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1959. В 1957 закінчив Київ. консерваторію. В 1957—65 — в Симфонічному оркестрі УРСР, з 1966 — гол. диригент симфонічного оркестру Крим. держ. філармонії.

ГУЛЯНИ́ЦЬКИЙ Трифон Маркович [21.I (2.II) 1875, Єлизаветград — 31.VII 1959, Кіровоград] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1917. Н. у робітн. сім'ї. В 1917 Г.— один з організаторів Єлизаветград. Ради робітн. і сел. депутатів, член Військ.-революц. к-ту, організатор загону Червоної гвардії; в січні 1918 — один з керівників розгрому військ. сил Центр. ради в Єлизаветграді. В травні—вересні 1919 в с. Щасливці (тепер на його честь — с. Гуляницьке Врадіївського р-ну Микол. обл.) створив підпільну парт. орг-цію і партизанський загін, який брав участь у боротьбі проти денікінців, махновців, петлюрівців. Після громадян. війни — на рад. і госп. роботі. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

ГУЛЯ́ШКИ Андрей Стоянов (н. 7.V 1914, с. Болгарська Раковиця Кульського округу) — болгарський письменник. Член БКП з 1934. Герой Соціалістич. Праці НРБ (1974). Романи «Дон Кіхот з Сильвеції» (1936) і «Смертний вирок» (1940), п'єси «Болото» (1937), «Жінки» (1938) тощо пройняті протестом проти бурж. дійсності. Соціалістичні перетворення в країні, становлення нової особистості — осн. теми романів «МТ станція» (1950), «Село Ведрово» (1952), «Золоте руно» (1958), «Романтична повість» (1970) та ін. Романи «Сліди на снігу» (1946), «Любов» (1955) відтворюють історію антифашист. опору в Болгарії. Автор істор. повістей, циклу і пригодницьких творів, героєм яких є болг. розвідник Аввакум Захов.

Тв.: Укр. перекл.— МТ станція. К., 1955; Ведрово. К., 1962; Спляча красуня. К., 1965; Сім днів нашого життя. К., 1967; Рос. перекл.— Золотое руно. М., 1960; Аввакум Захов против 07. М., 1967; Приключения Аввакума Захова, т. 1—2. София, 1970; Избранное. М., 1972.
О. *В. Шпильова.*

ГУ́ЛЬБИЩЕ — давньоруський курган у Чернігові. Розкопували його 1872. Відкрито залишки великого поховального кострища, знайдено обгорілі кістки чоловіка й жінки, а також кістки тварин, араб. монету кін. 10 ст., обвуглені побутові предмети, зерна злаків, уламки бронзової посудини, срібні позолочені поясні пряжки й накладки, бронзові пряжки, золоті, срібні та бронзові гудзики, намистини тощо. На місці *тризни* виявлено шолом, кольчугу, наконечник списа, кінську збрую, бронзове окуття від щита, прикрашеного сріблом, меч з рукояткою, оздобленою срібною насічкою й камінням, тощо. В кургані, очевидно, було поховано представника знаті.

ГУ́ЛЬДЕН (нім. Gulden, від Gold — золото), флорин — 1) Грошова одиниця Нідерландів, поділяється на 100 *центів*. Запроваджена 1816. За курсом Держбанку на 1.IV 1979 100 Г. дорівнювали 32,88 крб. 2) Золота, потім срібна монета в деяких європ. країнах 14—19 ст.

ГУ́МА — продукт *вулканізації* гумової суміші, основу якої становить *каучук*. Характеризується міцністю, еластичністю, тепло- та морозостійкістю, стійкістю проти зношування, діяння агресивних середовищ та ін. властивостями. До складу Г. входить понад десять різних компонентів, кожний з яких зумовлює певні фіз.-мех. властивості її. Серед них: каучуки різної будови, вулканізуючі системи, які перетворюють каучук на еластичний матеріал, здатний до великих оборотних високоеластичних *деформацій*; підсилювачі (тех. вуглець, мінеральні наповнювачі та ін.), які підвищують міцність і стійкість проти зношування, розриву тощо; пом'якшувачі й *пластифікатори*, що поліпшують технологічні властивості гумової суміші та підвищують морозостійкість гуми; протистарителі (антиоксиданти), які захищають Г. від термічного й окислювального руйнування при експлуатації в різних умовах та ін.

Залежно від вмісту наповнювачів розрізняють Г. наповнені й ненаповнені, а за структурою — монолітні й мікропористі. За ступенем вулканізації Г. поділяють на м'яку, напівтверду й тверду. При значному вмісті сірки (понад 30%) внаслідок вулканізації утворюється твердий матеріал — ебоніт. Г. одержують старанним перемішуванням заготовлених компонентів у закритих гумозмішувачах і наступним вальцюванням суміші. З вальцьованої суміші різними способами (каландруванням, шприцюванням, формуванням під тиском та ін.) виготовляють сирові вироби або їхні деталі, які потім вулканізують. Залежно від температурних та ін. умов експлуатації Г. поділяють на тепло-, вогне- й морозостійкі, рентгенозахисні, вакуумні, електроізоляційні, харчові тощо. Г. застосовують у виробн. шин, конвейєрних стрічок, приводних пасів, рукавів, предметів побутового призначення та ін. Див. *Гумові вироби.*

Літ.: Лепетов В. А. Резиновые технические изделия. Л., 1976; Развитие химической технологии на Украине, т. 2. К., 1976; Кошелев Ф. Ф., Корнев А. Е., Буканов А. М. Общая технология резины. М., 1978.
Г. А. Блох.

ГУ́МА (від лат. gummi — камедь), сифілома — вузлоподібне розрощення сполучної тканини, яке виникає в пізніх періодах *сифілісу*. Належить до інфекційних *гранулем*. Утворюється здебільшого в кістках, печінці, головному мозку. Тканини центральної частини Г. звичайно мертвіють.

ГУМА́Й, джонсонова трава, сорго алепське (Sorghum halepense) — багаторічна трав'яниста рослина род. *злакових*. Стебло до 2 м заввишки. Листки лінійно-ланцетні, до основи звужуються. Суцвіття — багатоколоскова волоть. Плід — зернівка. Росте в тропіч. і субтропіч. р-нах земної кулі. В СРСР пошир. у Серед. Азії, на Закавказзі, зустрічається на Пд. України. Належить до злісних карантинних бур'янів, засмічує посіви суданки, бавовнику та ін. культур. Вегетативну масу Г. добре поїдають вел. рог. худоба і коні. В посушливе літо Г. може нагромаджувати синильну к-ту і бути отруйним. Заходи боротьби: глибока і рання оранка на зяб, знищування кореневищ, очищання посівного матеріалу та ін. Іл. с. 212.

ГУМАНІ́ЗМ (від лат. humanus — людський, людяний) — 1) Система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, що відображує спрямованість ідеології й моралі робітничого класу на знищення будь-яких форм експлуатації і гноблення та створення необхідних суспільних умов для всебічного розвитку кожної особистості. 2) В істор. аспекті Г.— прогресивна течія західноєвроп. культури епохи *Відродження*, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. Зародки гуманістичних ідей були ще в стародавніх літ. пам'ятках, фольклорі доби рабовласництва і феодалізму. В них висловлено стихійний протест нар. мас проти поневолення, їхнє прагнення до свободи, справедливості, вільної мирної праці. Під прапором Г. відбувалась боротьба за звільнення від феод. сваволі, духовного гніту церкви і встановлення прогресивних на той час бурж. відносин. Залишаючись на позиціях захисту приватної власності, не розуміючи ролі соціального середовища в процесі становлення особи, Г. епохи Відродження був непослідовним і суперечливим. Новим ступенем у розвитку гуманістич. ідеалів став

М. Ф. Гулий.

Д. Й. Гуліа.

О. М. Гуляєв.

Ю. О. Гуляєв.

Гуляй-город. Острожок на колесах.

Гумай. Нижня і верхня частини рослини.

Гуменник.

Гумельницька культура. Речі з пам'яток: 1— фігурка з глини (фрагмент); 2 — крем'яний скребок; 3 — кам'яна сокира; 4, 5 — глиняні горщики.

Г. представників *утопічного соціалізму, революційного демократизму*. Їхній Г. ішов від критики феод. гніту до визнання необхідності визволення людини шляхом знищення соціальної нерівності між людьми. Якісно новий етап розвитку Г. пов'язаний з формуванням світогляду й революційного вчення пролетаріату — марксизму-ленінізму. Теор. основу пролет., соціалістичного Г. становлять діалектико-матеріалістичне розуміння історії, сутності людини як сукупності всіх суспільних відносин, вчення про всесвітньо-істор. місію робітн. класу і комунізм. Марксизм-ленінізм пов'язав проблему людини та її визволення з класовою боротьбою пролетаріату, інтереси якого збігаються з інтересами всіх трудящих усіх народів і націй. Тому пролетарський, соціалістичний Г. є водночас і загальнолюдським. Проблеми Г. перебувають у центрі світової ідеологічної боротьби. Сучас. бурж. псевдогуманістичні теорії — *екзистенціалізм, неофрейдизм, персоналізм, неотомізм, філософська антропологія* використовуються *антикомунізмом* у його боротьбі проти марксистсько-ленінського вчення. Фальшивому буржуазному «гуманізмові» протистоїть дійсно науковий марксистсько-ленінський Г., що знайшов втілення в практиці СРСР, ін. країн соціалістичної співдружності. Характерними морально-етичними рисами соціалістичного Г. є відданість справі комунізму, рад. *патріотизм, соціалістичний спосіб життя, інтернаціоналізм*, відстоювання прав і свобод трудящих, *дружба народів*, засудження будь-яких форм дискримінації та експлуатації людини людиною. Втіленням принципів і рис соціалістичного Г. є політика КПРС, спрямована на утвердження справді гуманних взаємовідносин між народами, звільнення людства від загрози термоядерної катастрофи, створення умов життя і праці, гідних людини. Виявом дійового, реального Г. є *соціальна програма КПРС*, здійснювана під гаслом «Все в ім'я людини, для блага людини!» Гуманістичний характер соціалістичної держави, що ставить перед собою мету побудови комунізму в ім'я інтересів трудящої людини, в ім'я інтересів народів світу, дістав законодавче закріплення в Конституції СРСР.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 41. Завдання спілок молоді; Гуманізм радянського суспільства. К., 1973; Попов С. И. Социализм и гуманизм. М., 1974; Ковалев С. М. Реальный гуманизм и его противники. М., 1975; Гонтаржевський І. С., Городиський І. Є. Людина — найвища цінність соціалістичного суспільства. К., 1975. *В. О. Курганський.*

ГУМАНІТА́РНА ОСВІ́ТА — сукупність знань у галузі суспільних наук і пов'язаних з ними практичних навичок та вмінь. Г. о.— важливий засіб формування світогляду, відіграє важливу роль у заг. розвитку людей, в їхньому розумовому, моральному та ідейно-політ. вихованні. В соціалістичних країнах ідейною та методологічною основою Г. о. є марксизм-ленінізм. Розрізняють загальну та професійну Г. о. Заг. Г. о. дає *середня школа*. В СРСР дисципліни гуманітарного циклу викладають і в профес.-тех. та серед. спец. навч. закладах незалежно від їхнього профілю. Заг вищу Г. о. здобувають у вузах у процесі вивчення сусп. наук студенти всіх спеціальностей. В СРСР підвищенню заг. Г. о. трудящих сприяють *університети марксизму-ленінізму, народні університети* та культурно-освітні заклади. Спец. Г. о. в галузі філос., істор., філол., екон., юрид. і педагогічних наук, мистецтвознавства, різних видів мистецтва, культури тощо дають в основному ун-ти й галузеві вузи, а з ряду спеціальностей — і серед. спец. навч. заклади.

ГУМАНІТА́РНЕ ПРА́ВО — сукупність загальновизнаних принципів і норм *міжнародного права*, що регулюють відносини між сторонами, які беруть участь у збройному конфлікті, а також їхні відносини з д-вами, що не беруть участі в конфлікті. Поява Г. п. викликана необхідністю систематизації значної кількості міжнар. конвенцій, спрямованих на обмеження засобів і методів ведення війни, захист прав людини в умовах збройних конфліктів. Норми Г. п. стосуються відносин з приводу засобів і способів ведення війни; захисту жертв війни; прав та обов'язків нейтральних д-в щодо воюючих сторін; кримінальної відповідальності осіб за *агресію* й за порушення *законів і звичаїв війни*; обов'язку сторін, що беруть участь у збройному конфлікті, суворо додержуватись *прав людини* щодо осіб — учасників воєнних дій та цивільного населення. Г. п. застосовується при збройних конфліктах міжнар. характеру, включаючи конфлікти, пов'язані з боротьбою народів проти колоніального панування, іноз. окупації та расистських режимів, за здійснення права народів на самовизначення, а також у таких неміжнар. збройних конфліктах, як *громадянська війна*. До осн. міжнар.-правових документів Г. п., зокрема, належать: *Гаазькі конвенції 1899 і 1907* та декларації про закони і звичаї війни; Женевські конвенції 1949 про захист жертв війни; Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949, що стосуються захисту жертв міжнар. збройних конфліктів (Протокол I) та захисту жертв збройних конфліктів неміжнар. характеру (Протокол II) 1977.

В. Н. Денисов.

ГУМАНІТА́РНИЙ (від лат. humanitas — людська природа, освіченість; людство) — такий, що має відношення до свідомості людини й людського суспільства. Гуманітарні науки — сусп. науки (історія, політ. економія, філологія, право та ін.). Див. *Гуманітарна освіта*.

ГУМБО́ЛЬДТ (Humboldt) Александр (14.IX 1769, Берлін — 6.V 1859, там же) — німецький природознавець, географ і мандрівник. Член Берлін. АН (з 1800), почесний член Петерб. АН (з 1818). Досліджував 1799—1804 Центр. та Пд. Америку (разом із франц. ботаніком Е. Бонпланом). У 1829 подорожував по Уралу, узбережжю Каспійського м., Алтаю. Г. був ученим-енциклопедистом. Він розробив методику комплексних геогр. досліджень, розвинув порівняльно-генетичний метод вивчення геогр. явищ. Багато уваги Г. приділяв вулканізмові, земному магнетизмові тощо. Був засновником порівняльної кліматології, дослідив і теоретично обгрунтував наявність широтної та вертикальної зональності рослинного світу, висловив ідеї про взаємозв'язок усіх фіз.-геогр. явищ. Г.— один із засновників сучас. фіз. географії, ландшафтознавства тощо, автор п'ятитомної монографії «Космос» (1845—62) та ін. геогр. праць. На честь Г. названо геогр. об'єкти в Америці, Азії, Австралії, а також течію в Тихому океані.

Літ.: Сафонов В. А. Александр Гумбольдт. М., 1959; Есаков В. А. Александр Гумбольдт в России. М., 1960.

ГУ́МБОЛЬДТ (Humboldt) Вільгельм (22.VI 1767, Потсдам — 8.IV 1835, Тегель, поблизу Берліна) — німецький філолог, прусський держ. діяч. Брат А. *Гумбольдта*. Будучи директором департаменту віросповідань і освіти, запровадив методи Й.-Г. *Песталоцці* в початковій школі, відділив її від церкви, перебудував Прусську АН. Один із засновників *Берлінського університету*. Визначний представник нім. класичного гуманізму. В праці «Про мову каві на острові Ява» (т. 1—3, 1836—39) розробив філос. основи порівняльно-істор. методу в мовознавстві.

ГУМЕЛЬНИ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — культура часів *мідного віку*, пам'ятки якої поширені на Пд. Румунії, на території Пн. і Пд.-Сх. Болгарії, а також у пд.-зх. частині СРСР (Молд. РСР і Одес. обл. УРСР). Назва походить від с. Гумельниці (Румунія), де 1924—25 було досліджено енеолітичне поселення. На тер. СРСР відомо понад 10 поселень Г. к., гол. чин. на Зх. Одес. обл. (Болград, Озерне, Нагірне тощо). Жителі цих поселень займалися землеробством, скотарством, а також мисливством і рибальством.

На поселеннях виявлено залишки жител — великих напівземлянок з ямами-вогнищами та глинобитних наземних жител. Знайдено знаряддя праці — кам'яні сокири-тесла та сокири-молоти, крем'яні скребки, кістяні шила, вістря, посудини, оздоблені наліпними валиками, канелюрами та заглибленим орнаментом, а також розписним орнаментом у вигляді стрічок та спіралі, горщики, миски тощо. До культових предметів належать жіночі глиняні фігурки, різні амулети тощо. Археолог. матеріали свідчать про тісні зв'язки носіїв Г. к. з сусідніми племенами *трипільської культури*.

Літ.: Пам'ятки культури Гумельниця на території УРСР. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

В. Г. Збенович.

ГУМЕ́ННИК (Anser fabalis) — птах ряду *гусеподібних*. Довж. ті-

ла 73—90 см, маса 3—4 кг, оперення бурувато-сіре, строкате. Дзьоб чорний з рожевою або жовтою перев'яззю. Г. поши́р. у Сх. Гренландії і на Пн. Євразії. В СРСР — у тундрі і пн. частині лісової зони. На Україні буває під час весняного й осіннього перельотів. У невеликій кількості зимує на узбережжі Чорного м. Гнізда робить на землі недалеко від води. Кладку з 3—6 яєць насиджують бл. 25 днів. Живиться Г. переважно рослинною їжею. Мисливсько-промисловий птах, полювання на якого обмежене у зв'язку із зменшенням його чисельності.

М. А. Воїнственський.

ГУ́МІ (лат. gummi, cummi, з грец. κόμμι) — прозора маса, що витікає з поранень на стеблах у деяких дерев'янистих рослин; те саме, що й *камеді*.

ГУМІГУ́Т (від лат. gummi — *камедь* і gutta — краплина) — згущений молочний сік деяких видів рослин з роду Garcinia (родина звіробійних), що ростуть на Шрі-Ланці, в Пд. та Пд.-Сх. Азії. Одержують з надрізів у корі дерев. Г. містить смолу (70—80%) і камедь (20—27%). Застосовується в техніці для виготовлення спиртових лаків, у живопису — як жовта акварельна фарба.

ГУМІ́ДНИЙ КЛІ́МАТ (лат. humidus — вологий) — клімат з надмірним зволоженням, коли кількість опадів перевищує випаровування і просочування вологи в грунт. Розрізняють типи Г. к.— полярний (з багаторічною мерзлотою й відсутністю живлення грунтовими водами) і фреатичний (з частковим просочуванням опадів у грунт і з наявністю грунтових вод). Місцевості з Г. к. в екваторіальних і тропічних широтах вкриті деревною рослинністю, у високих широтах на територіях з Г. к. розвинена тундрова рослинність.

ГУМІЛА́К (від лат. gummi — камедь і *лак*) — речовина, що утворюється на молодих гілках деяких тропічних рослин внаслідок ушкодження їх комахами родів Tachardia та Carteria. До складу Г. входять смола, шелачний віск, білки, вуглеводи та ін. речовини, а також домішки рослинних і тваринних решток. Г. добувають гол чин. у Таїланді, Індонезії; переробляють його на сургуч, шелак та ізоляційні лаки.

ГУМІ́НОВІ КИСЛО́ТИ (від лат. humus — земля, грунт) — складна суміш органічних речовин різного складу, властивостей і будови. Хім. природу й будову Г. к. остаточно не з'ясовано. Їх виділяють з природних продуктів (торфу, бурого й кам. вугілля та ін.), обробляючи водними розчинами лугів, які при цьому забарвлюються в темно-бурий колір. У природі Г. к. утворюються з рослинних залишків або внаслідок окислення вугілля та ін. продуктів органічного походження. Г. к. та їхні солі (гумати) використовують у виробн. свинцевих акумуляторів, для зм'якшування води, для виготовлення тех. паперу, як добриво тощо. Див. також *Гумус*.

ГУМОАЗБЕ́СТОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь нафтохіміч. промисловості, на підприємствах якої виготовляють гумові й азбестотехнічні вироби на основі різних типів синтетичного і натурального *каучуків*. При цьому застосовують технічний вуглець та ін. підсилювачі, багато хімікатів-добавок, зм'якшувачі, барвники та різні ефективні наповнювачі. Багато гумових виробів виготовляють, використовуючи регенерат, тех. тканини, азбест, метали й пластмаси. Осн. продукція галузі: шини для автомобілів, мотоциклів, тракторів, велосипедів та ін. машин (усього 140 типорозмірів), гумові рукави, транспортерні стрічки, приводні паси, формові та неформові деталі для механізмів і машин, ебонітові вироби, фрикційні, ущільнювальні, тепло- і електроізоляційні матеріали тощо Крім того, підприємства Г.-а. п. відновлюють автомоб. та с.-г. покришки, виготовляють гумове взуття, прогумовані тканини, предмети санітарії і гігієни, спортивні вироби, іграшки тощо. Продукція Г.-а. п. використовується в різних галузях пром-сті, зокрема в машинобудуванні, хім., вугільній, металург., а також на транспорті та в оборонній техніці. В дореволюц. Росії першу ф-ку по виготовленню гумових виробів було засн. 1832 в Петербурзі. В 1913 працювало лише кілька гумових підприємств на імпортній сировині. Виробляли переважно гумове взуття, а також незначну кількість шин (1913 — 0,1 млн. шт.). За Рад. влади було реконструйовано старі й збудовано багато нових підприємств. З 1932 в СРСР налагоджено масове виробн. синтетичного каучуку. Номенклатура Г.-а. п. налічує десятки тисяч найменувань. У 1976 обсяг виробн. продукції Г.-а. п. в СРСР зріс проти 1970 в 1,6 раза.

На Україні 1929 стали до ладу київський завод «Червоний гумовик» та невеликі підприємства гумотех. виробів у Запоріжжі й кольорової гуми в Одесі.

В 1940 почато масове виробн. гумового взуття на Чернівецькому гумовзуттєвому з-ді; 1956 введено в дію Сумський регенератний з-д; 1966 став до ладу найбільший у республіці *Лисичанський завод гумотехнічних виробів*. Діє ще ряд підприємств по виготовленню гумотех. виробів у Харкові, Донецьку, Сумах, Бердянську, Одесі, Львові. За 1959—65 на Україні створено шиноремонтну й шинну пром-сть. У 1961 став до ладу *Дніпропетровський шинний завод*, 1972 — Білоцерківський шинний з-д (див. *Білоцерківське виробниче об'єднання шин та гумоазбестових виробів* імені XXV з'їзду КПРС). Шиноремонтні з-ди є в Броварах (Київ. обл.), Дніпропетровську, Сімферополі, Лисичанську, Запоріжжі, Одесі, Миколаєві та ін. містах. Розширюється випуск гумового взуття. Обсяг виробн. продукції Г.-а. п. України 1976 зріс проти 1970 більше як у 2 рази. На підприємствах Г.-а. п. країни постійно впроваджуються високопродуктивні технологічні процеси й сучасне устаткування. На Україні проблеми дальшого розвитку Г.-а. п. вивчають, зокрема, у Дніпропетровському філіалі науково-дослідного інституту гумової пром-сті.

А. Ф. Єременко.

ГУ́МОВІ ВИ́РОБИ — вироби з гумової суміші, основу якої становить *каучук*. Основними процесами виробництва Г. в. є одержання гумової суміші (див. *Гума*), виготовлення заготовок або створення напівфабрикатів і *вулканізація* їх при т-рі 140—200° С і тиску 0,3—20 МПа. У виробництві Г. в. (для надання певного комплексу властивостей) використовують і кордшнури, тканини, металевий дріт, корд, троси тощо. Г. в. поділяють на три класи: *шини*, гумотехнічні вироби і вироби нар. споживання. До гумотех. виробів належать конвейєрні стрічки, паси, рукави, а також формові й неформові вироби. Конвейєрні стрічки бувають гумотканинні й металотросові; загального і спец. призначення. Застосовують їх для переміщування сипких та ін. матеріалів. Приводні паси поділяють на плоскі й клинові, що їх використовують відповідно в пасовій і клинопасовій *передачах*. Рукави бувають напірні (їх експлуатують при тиску 0,2—70 МПа) і всмоктувальні (до 80 кПа); прокладкові, обмотувальні, обплітальні, навивальні, круглоткані, спіральні і в'язані. Рукави, що їх експлуатують при тиску й розрідженні, наз. напірно-всмоктувальними. Є й т. з. пружнорозширні рукави. Застосовують рукави як гнучкі трубопроводи, якими транспортують рідини, гази й сипкі матеріали. Формові вироби (напр., сальники, манжети, кільця, амортизатори, прокладки) використовують у вузлах машин, механізмів і приладів. Неформовими виробами (шнурами, трубками, профілями) ущільнюють відповідні місця в автомобілях, літаках, вагонах, герметизують стики буд. конструкцій тощо. До Г. в. нар. споживання належать гумове *взуття*, вироби побутового призначення (напр., килими, іграшки), засоби санітарії і гігієни, а також вироби мед. призначення (джгути, грілки тощо). Деякі Г. в. (напр., тонкостінні оболонки, нитки, сидіння автомобілів) виготовляють з *латексів* (водної дисперсії каучуку). Г. в. виробляють *Білоцерківське виробниче об'єднання шин та гумоазбестових виробів, Дніпропетровський шинний завод, Лисичанський завод гумотехнічних виробів* та ін. Див. також *Гумоазбестова промисловість*.

А. Ф. Єременко.

ГУ́МОР (лат. humor — волога, рідина) — різновид *комічного*, відображення смішного в життєвих явищах і людських характерах. На відміну від *сатири* Г. має доброзичливий характер. Г. широко представлений у фольклорі (казках, анекдотах, частівках, прислів'ях), у світовій л-рі, творчості дореволюц. і рад. письменників. Поняття «гумор» вживається і в ширшому розумінні — як взагалі сміх і почуття смішного. Див. також *Гумореска*.

В. Д. Тимченко.

А. Гумбольдт.

Ш.-Ф. Гуно.

Мавзолей **Гур-Емір** у Самарканді. 1404—05.

Гуньба голуба.

ГУМОРА́ЛЬНА РЕГУЛЯ́ЦІЯ (від лат. humor — волога, рідина) — координація фізіологічних функцій організму людини і тварин через рідкі середовища — кров, лімфу, тканинну рідину. Чинниками Г. р. є біологічно активні продукти обміну речовин, або метаболіти (продукти розпаду білків, вуглекислота та ін.), а також *гормони,* гормоноїди. В людини і високоорганізованих тварин Г. р. підпорядковується нервовій регуляції (становить з нею єдину систему *нейрогуморальної регуляції*). У тварин, які не мають нервової системи або вона розвинена слабо, переважають гуморальні фактори. Свідченням єдності нервової і Г. р. в організмів з високорозвиненою нервовою системою є те, що гуморальні фактори впливають на саму нервову діяльність (напр., *ацетилхолін* бере участь у передачі *імпульсів нервових*; вміст вуглекислого газу в крові впливає на дихальний центр *головного мозку:* збільшення його вмісту збуджує дихальний центр, що сприяє посиленню *дихання*).

ГУМОРЕ́СКА — невеликий прозовий чи віршований твір або музична п'єса жартівливого змісту.

ГУ́МУС (лат. humus — земля, грунт) — переважно темнозабарвлена *органічна речовина грунту,* що утворюється в результаті біохімічних перетворень і життєдіяльності грунтових мікроорганізмів, які розкладають рештки рослин і тварин. До складу Г. входять поживні речовини, він є найважливішим фактором поліпшення фіз. властивостей, *родючості грунту.* Див. *Перегній.*

ГУ́МУСОВЕ ВУГІ́ЛЛЯ — тверда горюча корисна копалина органічного походження. Утворюється з решток вищих рослин шляхом перетворення гол. чином лігніноцелюлозної речовини. До Г. в. належить осн. маса бурого і кам. вугілля. Див. також *Вугілля викопне.*

ГУН Карліс Фрідріхович [1(13). XII 1830, Мадлієна, тепер Огрський р-н Латв. РСР — 16(28).I 1877, Давос, Швейцарія] — латиський живописець. В 1854—61 навчався у П. Басіна в петерб. АМ, її академік (з 1868). Член Т-ва *передвижників* (з 1873). Малював жанрові («Хвора дитина», 1869; «Жінка біля вікна», 1872) й історичні («Епізод Варфоломіївської ночі», 1870) картини, пейзажі та портрети (портрет Марка Вовчка, 1864). *Літ.:* Эглит А. Карл Федорович Гун. 1830—1877. Рига, 1955.

ГУНАШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Гнатович (рр. н. і см. невід.) — укр. літописець 17 ст. Н. на Поділлі в сім'ї укр. дрібного шляхтича. Навчався в Меджибожі (тепер смт Хмельн. обл.). Деякий час служив у канцелярії Війська Запорізького. Склав рукописну книгу, в якій вміщено істор., реліг.-полемічні та побутові оповідання й твори, в т. ч. «Іспаніє літа від рождества Христова [1498] і по ньом ідущих», відоме під назвою *Львівського літопису.* В книзі є єдиний, що дійшов до нашого часу, список видатної пам'ятки укр. полемічної л-ри поч. 17 ст.— «*Перестороги*». Г. викривав верхівку укр. духівництва, яка зрадила укр. народ і прийняла унію, осуджував спроби польс. магнатів загарбати Росію й Україну, виступав за возз'єднання України з Росією.

ГУ́НДУЛИЧ (Gundulić) Іван [8.I 1589 (?), Дубровник — 8.XII 1638, там же] — хорватський поет. Один з найвідоміших представників л-ри Дубровника. Літ. діяльність почав бл. 1610. Писав драми, релігійно-дидактичні поеми, любовну лірику. Патріотичним і демократичним почуттям пройнята драма-пастораль «Дубравка» (1627). Головна ідея поеми «Осман» (над нею Г. працював з 1621 чи 1622 до кін. життя; вид. 1826), у якій згадано про перемогу польс. і укр. військ над турками в битві 1621 під Хотином,—спільна боротьба слов'ян проти чужоземного гніту.

Тв.: Рос. перекл.— Осман. Минск, 1969.

ГУ́ННИ (грец. Οὖννοι, лат. Hunni) — давні кочові племена. Велике об'єднання Г. наприкінці 3 ст. до н. е. склалось на тер. Пн. Китаю. На поч. 2 ст. до н. е. вони з'явилися в Серед. Азії, а з 2 ст. н. е.— в степах Пн. Причорномор'я. На серед. 4 ст. припадає масове просування гуннських племен до Приазов'я, де 375 вони розгромили *аланів,* а також *готів,* очолюваних їхнім королем Германарихом. У 5 ст. Г. прийшли в Паннонію (тер. сучас. Угорщини). В 445 правителем Г. став *Аттіла.* При ньому гуннська д-ва з центром у Паннонії зайняла величезну територію від Рейну до Волги. Пн. Причорномор'я ввійшло в д-ву Аттіли під назвою Припонтійської Скіфії, правителем якої був його старший син Еллак. До складу війська Аттіли, крім Г. і акацирів, входили *анти,* алани, роксолани, готи та ін. племена Пн. Причорномор'я. Після смерті Аттіли (453) д-ва Г. розпалася. Частина гуннських племен, вигнана з тер. Паннонії, повернулася до берегів Азовського м. і відома тут у пізніші часи (6 ст.) під різними племінними назвами.

Літ.: Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов. Л., 1951; Історія Української РСР, т. 1, кн. 1. К., 1977.

Л. М. Рутковська.

ГУНО́ (Gounod) Шарль-Франсуа (17.VI 1818, Париж — 18.X 1893, Сен-Клу, передмістя Парижа) — французький композитор. Член Інституту Франції (з 1866). Один з основоположників франц. лірично-ної опери. В 1836—38 навчався в Паризькій консерваторії. Більше як два роки провів в Італії і майже рік у Відні. В 1843—48 — органіст і регент однієї з церков Парижа. В 1852—60— директор об'єднання хорових товариств «Орфеон», керівник співацьких класів у школах. У 1870—75 жив у Лондоні, де заснував т-во «Хор Гуно» (нині Королівське хорове т-во). Вершина творчості Г.— опера «Фауст» за однойменною трагедією Й. *Гете* (1859, 1869 — друга редакція). Г.— автор 14 опер (2 незакінчені), в т. ч. «Мірейль» (1863), «Ромео і Джульєтта» (1865), 4 ораторій, кантат та ін. творів для хору з оркестром, симфонічної, у т. ч. 2 симфоній, камерно-інструм. музики, понад 200 романсів і пісень. У 1856 працював над оперою «Іван Грозний» (фрагменти використано у «Фаусті» і «Цариці Савській»). Нагороджений 2 орденами Почесного легіону.

Літ.: Друскин М. С. История зарубежной музыки, в. 4. М., 1976; Комбарье Ж. Амбруаз Тома и Шарль Гуно. В кн.: Французская музыка второй половины XIX века. Пер. с франц. М., 1938.

К. В. Майбурова

ГУ́НЯ Дмитро Тимошович (рр. н. і см. невід.) — один з керівників селянсько-козацьких повстань на Україні в 30-х рр. 17 ст. проти польсько-шляхет. гніту. Учасник повстання 1637 під проводом П. М. *Павлюка.* Після невдалого бою під Боровицею (тепер село Чигиринського р-ну Черкас. обл.) частина повстанців на чолі з Г. та К. *Скиданом* відступила на Запоріжжя, де козаки обрали Г. гетьманом. Навесні 1638 Г. взяв участь у сел.-козац. повстанні під проводом К. Скидана і Я. *Острянина.* Після бою під Жовнином частина повстанців на чолі з Я. Острянином відступила на Слобідську Україну, інша — продовжувала боротьбу під проводом Г. (див. *Жовнинська битва 1638*). Навесні 1640 Г. керував спільним походом донських і запорізьких козаків проти Туреччини. Його дальша доля невідома.

ГУНЬБА́ (Trigonella) — рід одно-або багаторічних трав'янистих рослин род. *бобових.* Понад 120 видів, пошир. переважно в Європі й Азії, деякі Г. ростуть у Пд. Африці й Австралії. В СРСР — 52 види, з них в УРСР — 4. Більшість Г. містить кумарин; деякі види культивують як пряноші. Всі Г. поїдаються худобою, деякі з них — цінні кормові рослини. В УРСР (переважно в пд. р-нах) широко культивують разом з ін. кормовими травами Г. с і н н у, або Г. с в і ж е с і н о (T. foenum-graecum) — однорічник з прямостоячим розгалуженим стеблом і блідо-жовтими квітками. Насіння її містить білки, жирні та ефірні олії, холін, алкалоїд тригонелін, сапонін. Часто культивують і Г. г о л у б у (T. coerulea) — однорічник з блакитними квітками в густих кулястих суцвіттях; використовується як пряноші при виготовленні зеленого сиру; медонос; кормова рослина.

ГУ́ППЕРТ (Huppert) Гуго (н. 5.VI 1902, Біліц, Сілезія, тепер Бельсько-Бяла, ПНР) — австрійський письменник, перекладач, літерату-

К. Ф. Гун. Жінка біля вікна. 1872. Державний музей латиського та російського мистецтва в Ризі.

рознавець. Член Компартії Австрії з 1921. В 1928—45 жив у Рад. Союзі. Згодом повернувся до Відня. Літ. діяльність почав 1934 (зб. нарисів і репортажів «Сибірський загін»). Автор збірок віршів «Вітчизна» (1940), «Грузинська патериця» (1954). Перекладач творів Ш. Руставелі, рос. рад. поетів. Переклав 14 творів Т. Шевченка («Єретик», «Титарівна» та ін.), які вміщено в двотомному «Кобзарі», що вийшов нім. мовою 1951 в Москві. В праці «Думки» (1973) зробив спробу охарактеризувати сучасну поезію НДР та прогресивну австр. поезію. Нагороджений рад. орденом «Знак Пошани» (1967). *Я. М. Погребенник.*

ГУРАМІШВІЛІ Давид [1705, с. Сагурамо, поблизу Мцхети — 21. VII (1.VIII) 1792, Миргород] — грузинський поет. У 1727 був захоплений лезгинами у полон, звідки втік у Росію. З 1729 жив у Москві. В 1738 прийняв рос. підданство, одержав невеликі земельні наділи на Полтавщині (в Миргороді і с. Зубівці), 1738 вступив на військ. службу в гусарський полк. Брав участь у війнах з турками (зокрема у битві під Хотином), у Семилітній війні. У 1760 в чині відставного поручика оселився в Миргороді. Автор автобіографічної зб. «Давитіані», датованої вереснем 1787, яка складається з двох поем і ліричних віршів. В поемі «Лихоліття Грузії» Г. змалював свавілля зовн. ворогів, злигодні свого народу. Реалістична поема «Весела весна» («Пастух Кацвія»), створена за мотивами укр. пісень, пройнята співчуттям до селян. Життя і творчість Г. тісно пов'язані з Україною. Підтримував зв'язки з Г. Сковородою. У вірші про с. Зубівку створив ліричний образ укр. дівчини. Народні рос. та укр. пісні переспівував у ліричних творах. У 1949 в Миргороді Г. споруджено пам'ятник, 1969 відкрито літ.-меморіальний музей. Твори Г. укр. мовою видані в перекладі П. Тичини, М. Бажана.

Тв.: Укр. перекл.— Давитіані. К., 1955; [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу, т. 1. К., 1961; Зубівка. В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Рос. перекл.— Давитиани. М., 1955; Стихотворения и поэмы. Л., 1956.

Літ.: Тичина П. Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді «Витязя в тигровій шкурі». В кн.: Тичина П. Вибрані твори, т. 1. К., 1957; Косарик Д. Співець братнього єднання. К., 1955.

ГУ́РВИЧ (Gurvitch) Георгій Давидович (2.XI 1894, Новоросійськ — 10.XII 1965, Париж) — французький бурж. соціолог-ідеаліст. Проф. Томського і Петроград. ун-тів (1915—21). В 1921 емігрував до Франції. З 1948—проф. Сорбонни. Висунув ідеалістичну та формалістичну концепцію «діалектичного гіперемпіризму» (т. з. мікросоціологія), що претендує на всебічне вивчення соціальної реальності. Зводячи соціологію до дослідження психологічних стосунків усередині *груп соціальних*, Г. заперечує об'єктивні сусп. закономірності. Підтримував Рух прихильників миру. Автор багатьох праць з соціології. *А. К. Бичко.*

ГУ́РВИЧ Ірина Борисівна [н. 17 (30).VI 1911, м. Летичів, тепер Хмельн. обл.] — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). В 1934 закінчила Київ. худож. ін-т і почала працювати в цеху мультиплікації Київ. кіностудії худож. фільмів, який у 40-х рр. став самостійною студією науково-популярних фільмів. З 1959 — режисер худож. мультиплікації. Серед кращих робіт: «Легенда про полум'яне серце» (за Горьким, 1967), «Як жінки чоловіків продавали» (за укр. жартівливими піснями, 1972), «Теплий хліб» (за казкою К. Паустовського, 1973), «Салют» (1975).

ГУРГА́ЛЬ Володимир Йосипович (н. 3.XI 1924, с. Збойськ, тепер у складі м. Львова) — новатор виробництва в машинобудуванні, один з ініціаторів *руху за комуністичне ставлення до праці*, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1958. В 1945—66, працюючи токарем на Львів. машинобуд. з-ді, один з перших застосував швидкісне й силове різання металу, розробив і запровадив у виробництво багато раціоналізаторських пропозицій і винаходів. У 1966 закінчив без відриву від виробн. Львів. лісотех. ін-т; у 1974 захистив дисертацію на вчений ступінь кандидата тех. наук. З 1975 — нач. центральної лабораторії вимірювальної техніки Львів. з-ду штучних алмазів і алмазних інструментів. Автор книг з питань висвітлення досвіду токарної обробки металів. Депутат Верховної Ради УРСР 4—6-го скликань. Делегат XXII і XXIII з'їздів КПРС.

М. П. Тесленко.

«ГУРГУЛІ», «Гуруглі» — героїчний таджицький епос. Див. *«Керогли»*.

ГУРД (франц. gourde) — грошова одиниця Гаїті, поділяється на 100 *сентимо*. Запроваджена 1880. За офіц. курсом 5 Г. дорівнюють 1 доларові США (1976).

ГУРДЗА́Н Ілько Михайлович (29. VII 1907, с. Лісковець, тепер Міжгірського р-ну Закарп. обл.— 3.I 1954, там же) — укр. рад. коломийкар. Грамоті навчився самотужки. Наймитував у панів. Був сількором комуністичної газети «Карпатська правда», поширював її серед селян і лісорубів. За рад. часу створив коломийки про Комуністичну партію, дружбу народів, про нове життя закарпатців.

Тв.: Золота криниця. Коломийки та пісні. Ужгород, 1973.

ГУРЄ́ВИЧ Борис Михайлович (н. 23.II 1937, Київ) — український рад. спортсмен, засл. майстер спорту з вільної боротьби (середня і 2-а середня вага), олімпійський чемпіон 1968. Чемпіон світу 1967, 1969. Чемпіон Європи 1967 (середня вага), 1970. Чемпіон СРСР 1957, 1958, 1961 й 1965—67. Нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

ГУРЄ́ВИЧ Григорій Маркович [8 (20).IX 1898, м. Гомель — 6.VII 1969, Харків] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1943). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. мед. академію (1920). В 1934—39 — зав. кафедрою хірургії Вінницького мед. ін-ту, в 1950—69 — Харків. мед. стоматологічного ін-ту. Праці Г. присвячені проблемам хірургічної ендокринології (зокрема зобу), переливання крові, загальної та воєнно-польової хірургії. Нагороджений 4 орденами, медалями.

ГУРЄ́ВИЧ Михайло Йосипович [н.31.XII 1892 (12.I 1893), с. Рубанщина, тепер Суджанського р-ну Курської обл.— 25.XI 1976, Ленінград] — рад. авіаконструктор, Герой Соціалістичної Праці (1957), доктор тех. наук (з 1964). В 1925 закінчив Харків. технологічний ін-т. У 1938—57 — заст. гол. конструктора, 1957—64 — гол. конструктор. В 1940 разом з А. І. *Мікояном* створив винищувач МіГ-1 (після вдосконалення наз. МіГ-3), який широко застосовувався під час Великої Вітчизн. війни. Брав участь у створенні реактивних літаків-винищувачів. Нагороджений 4 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1947, 1948, 1949, 1953. Ленінська премія, 1962.

ГУРЄ́ЇВ Олексій Іванович [н. 12 (25).X 1913, с-ще рудника Інгулецький, тепер м. Інгулець Дніпроп. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1948. Закінчив Київ. пед. ін-т (1940). Перша зб. віршів — «Ентузіасти шахт» (1932). Життя і працю робітн. класу відображено в романах «Наша молодість» (1949), «Життя іде» (1952), «Друзі не зраджують» (1959). Автор повістей «Осінні квіти» (1966), «Творчість» (1968), «За снігами білими» (1973), багатьох зб. оповідань і нарисів.

Тв.: День і все життя. К., 1975; Люди, з якими живу. К., 1975; Рос. перекл.— Осенние цветы. М., 1973. *Д. Г. Гринько.*

ГУР-ЕМІ́Р, Гурі Емір — мавзолей у Самарканді (Узбецька РСР), визначна пам'ятка середньовічної архітектури Середньої Азії (1404—05). Збудований за наказом *Тімура* в архіт. комплексі Мухаммед-Султана (кін. 14 ст., зберігся частково). Восьмигранна, кубічна споруда, завершена барабаном з величним ребристим куполом, облицьованим бірюзовими кахлями. Стіни зовні оздоблено орнаментом з різнокольорової цегли, інтер'єри прикрашено панеллю з плит оніксу, орнаментальним розписом і тонким різьбленням на дереві та камені (двері, грати). В Г.-Е. поховано Тімура, *Улугбека*.

ГУ́Р'ЄВ — місто, обласний центр Каз. РСР. Лежить у гирлі р. Уралу. Залізнична станція, річковий порт. 130 тис. ж. (1979). Засн. 1640. В 1667—68 був зайнятий загонами С. Т. *Разіна*. Рад. владу встановлено в кін. лютого 1918. З 1938 Г.— обл. центр. За роки Рад. влади Г. став значним центром нафт., хім., рибної та металообр. промсті: нафтопереробний, хім., маш.-буд. з-ди, рибоконсервний та деревообр. комбінати. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, краєзнавчий музей. У жовтні 1850 в Г. проїздом побував Т. Г. Шевченко.

ГУ́Р'ЄВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Розташована в зх. частині республіки, вздовж пн. і пн.-сх. берегів Каспійського м.

Д. Гурамішвілі.

Пам'ятник **Д. Гурамішвілі** в Миргороді. Скульптори М. Обезюк і А. Німенко, архітектор В. Жигулін. 1969.

В. Й. Гургаль.

І. О. Гуржій.

О. В. Гуров.

Г. ван дер Гус. Свята Катерина і свята Магдалина з донаторами з вівтаря Портінарі. Близько 1474—75. Уффіці. Флоренція.

Утворена 15.I 1938. Пл. 112 тис. км². Нас. 370 тис. чол. (1979, перепис), в основному казахи й росіяни, живуть також українці, татари, білоруси, узбеки та ін.; міськ. нас.— 59%. Поділяється на 7 районів, має 1 місто й 15 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Гур'єв*. Область лежить у межах *Прикаспійської низовини*. Поширені барханні піски, є безстічні улоговини. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня —3,4, —10,6°, липня +24, +26°. Опадів 100—200 мм на рік. Влітку бувають пилові бурі та суховії. Гол. річки — *Урал, Емба, Уїл, Сагиз*. Багато маловодних озер, переважно солоних. Більша частина поверхні вкрита солонцями, солончаками та бурими пустельно-степовими грунтами. Рослинність напівпустельного типу (полин, солянки, житняк, типчак, ковила), в заплавах річок — деревно-чагарникові зарості (тугаї). В нар.-госп. комплексі Каз. РСР Г. о. виділяється нафтодобувною, нафтопереробною та рибною пром-стю загальносоюзного значення. Провідні галузі пром-сті створено за роки Рад. влади. Енергетика базується на місц. та довізних нафтопродуктах, Донецькому й Карагандинському вугіллі. Нафту видобувають на родовищах Ембі та в районі Гур'єва, в якому є нафтопереробний з-д, поблизу міста — рибоконсервний комбінат. З інших галузей — машинобудування й металообробка (заводи маш.-буд., судноремонтний), хім., деревообр., буд. матеріалів, видобування мінеральних солей, легка та харч. пром-сть. Провідна галузь с. г.— тваринництво відгінно-пасовищного напряму. Розводять овець (гол. чином грубововних), велику рогату худобу, коней, верблюдів, кіз та домашню птицю. Землеробство богарне й поливне. Значні площі с.-г. угідь — під кормовими культурами (одноріпні трави, кукурудза на силос). Вирощують зернові (просо, ячмінь, пшеницю, рис), овочі й картоплю. Розвинуте баштанництво. Осн. вид транспорту — залізничний (гол. лінії Гур'єв — Астрахань, Гур'єв — Орськ). Осн. автотраса — Гур'єв — Уральськ. Нафтопроводи Гур'єв — Орськ, Узень — Гур'єв —Куйбишев. В Г. о.—н.-д. ін-т нафти й природних солей АН Каз. РСР, н.-д. ін-т геології, геофізики нафти і газу; пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів (Гур'єв), відділення науково-дослідного інституту осетрового г-ва Мінрибгоспу СРСР (Баликші). Драм. театр, краєзнавчий музей.

ГУРЖІЙ Іван Олександрович [15 (28).IX 1915, с. Худяки, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.— 31.X 1971, Київ] — український рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1958). Член КПРС з 1954. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1941 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1948 працював в Ін-ті історії АН УРСР (1958—71 — заст. директора по наук. частині). В 1963—68 — одночасно академік-секретар Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР. Автор праць переважно з соціально-екон. історії України 2-ї пол. 18—19 ст. Досліджував питання укр. історіографії та джерелознавства. Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1971).

Літ.: Іван Олександрович Гуржій. Біобібліографія вчених УРСР. К., 1974.

ГУРЗУ́Ф — селище міського типу Кримської обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді, на Пд. березі Криму, за 16 км від Ялти. 10,6 тис. ж. (1978). В с-щі — радгосп, 2 загальноосв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Клуб, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Міжнар. туристський молодіжний табір «Супутник»; поблизу Г.— піонерський табір Артек ім. В. І. Леніна, санаторії, будинки та бази відпочинку. Г.— кліматичний приморський курорт. Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, хвороби обміну речовин, нервової і серцево-судинної систем. Г. в різний час відвідали О. С. Пушкін, А. Міцкевич, Леся Українка, А. П. Чехов, О. М. Горький, Ф. І. Шаляпін, В. В. Маяковський. В Г.— залишки середньовічної фортеці Гурзувіте (6 ст., перебудовувалась в 14 ст.); палац (тепер санаторій М-ва оборони, поч. 20 ст.) з парком пл. 20 га; дача К. А. Коровіна (тепер Будинок творчості художників, 1911).

ГУРЗУ́ФСЬКА ЯЙЛА́ — хвилясте плато в центральній найвищій частині *Головного пасма Кримських гір*. Вис. до 1540 м (г. Демір-Капу). Складається з вапняків. Поширений *карст*. Вкрита гірсько-лучною рослинністю, у зниженнях — лісові масиви. Входить до складу *Кримського заповідно-мисливського господарства*.

ГУРИЛЬО́В Олександр Львович [22.VIII (3.IX) 1803, Москва —30. VIII (11.IX) 1858, там же] — російський композитор, скрипаль, піаніст і педагог. Один з творців рос. побутового романсу. Син кріпосного музиканта Л ь в а С т е п а н о в и ч а Г. (1770—1844). В 1831 звільнений з кріпацтва. Жив у Москві, займався композиторською й пед. діяльністю. Автор ліричних романсів, пісень (88), в т. ч. «Матушка-голубушка», «Разлука», «Колокольчик»; обробок нар. пісень (47); фп. музики.

ГУ́РІЇ (перс. хурі, від араб. хур — чорноокі) — за уявленнями мусульман — надзвичайно вродливі, вічно юні діви, які давали насолоду праведникам у раю.

ГУРІЙЦІ, гурули — грузини, які живуть у Зх. Грузії, на території істор. області *Гурії* (сучас. Махарадзевський, Чохатаурський і Ланчхутський р-ни Груз. РСР). Мова — грузинська. Віруючі Г.— християни. Мали своєрідні риси культури і побуту.

ГУ́РІН Василь Іванович (н. 18.III 1939, смт Первомайське Крим. обл.) — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). В 1965 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у К. Д. *Трохименка*, С. О. *Григор'єва* та ін. Автор тематичних картин: «Перша весна» (1966), «Перед виступом» (1967), «Повернення» (1968), «До колгоспу» (1971), «Матері ждуть. Роки 1945, 1946...» (1974), «А льон цвіте...» (1977).

ГУРІНЕ́НКО Петро Володимирович (н. 25.IX 1923, с. Малий Букрин, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1966). Друкуватися почав 1949. Перша зб. оповідань — «Червона скеля» (1958). Автор зб. оповідань «Мала мати сина» (1961), повісті «Дві доби мовчання» (1965), романів «У серця своя пам'ять» (1970) та «Життя одне» (1974), в яких відобразив героїку Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Альпійська айстра. К., 1966; Життя одне. К., 1977; Рос. перекл. — У сердца своя память. М., 1973.

В. Г. Дончик.

ГУ́РІЯ — історична область у Зх. Грузії. В 14 ст. тут виникло Гурійське князівство, яке в 16 ст. стало незалежним. Під його владою була Аджарія. Міжусобиці груз. феодалів, боротьба проти Туреччини призвели до занепаду Гурійського князівства, володарі якого стали васалами царів *Імеретії*. У 18 ст. частину його території (Аджарію та ін.) завоювали турки. В 1811 Гурійське князівство приєднано до Росії зі збереженням автономії. В 1828 автономію ліквідовано.

ГУ́РКА (Górka) Ольгерд (12.XII 1887, Рава-Руська, тепер місто

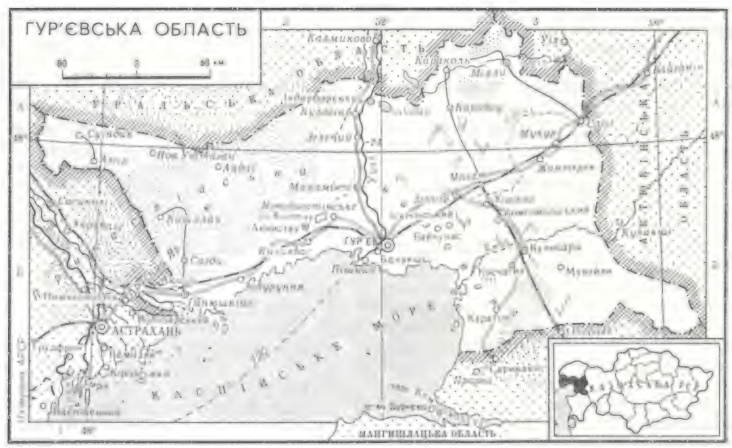

Львів. обл.— 26.XI 1955) — польський історик, дипломат. У 1919—23 і 1946—52 — на дипломатичній роботі. В 1930—31 — професор Львів. ун-ту, 1931—38 — генеральний секретар Ін-ту Сходу у Варшаві. З 1954 — професор Варшав. ун-ту. Досліджував питання історії міжнар. відносин у Пд.-Сх. Європі 14—17 ст. Опублікував татар. хроніку про події на Україні 1648—50. На основі істор. джерел розкрив тенденційну спрямованість і фактичні помилки при висвітленні історії визвольної боротьби укр. народу в творах Г. *Сенкевича*.

ГУ́РКО (Ромейко-Гурко) Йосип Володимирович [16(28).VII 1828, Могильовська губ.— 15(28).I 1901, с. Сахарово, тепер селище Калінінського р-ну Калінін. обл.] — російський військ. діяч, генерал-фельдмаршал (1894). Під час рос.-тур. війни 1877—78 командував значними загонами рос. військ. Тимчасовий петерб. (1879—80) і одеський (1882—83) ген.-губернатор. У 1883—94 — генерал-губернатор Привісленського краю й командуючий військами Варшав. військ. округу. З 1886 — член Держ. ради.

ГУ́РКХИ, гурки — умовна назва народностей, які населяють центральні й пд.-зх. райони *Непалу*. До Г. відносять нащадків вихідців (у 13 ст.) з Індії — кхасів та ін., а також корінних жителів Непалу — магарів, гурунгів, тамангів, сунварів, кіратів (раї). Мова нащадків вихідців з Індії — горкалі (непалі) новоіндійської групи — стала держ. мовою країни. Самі Г. називають себе непальцями. Чисельність — 8,7 млн. чол. (1977, оцінка), в т. ч. в Непалі — 7,1 млн. та в Індії— 1,6 млн. За релігією Г.— переважно індуїсти. Осн. заняття Г.— поливне й богарне землеробство, скотарство, ремесла (килимарство, різьблення на дереві, гончарство, плетіння, виготовлення металевого посуду); частина Г. працює в промисловості.

ГУРЛО́ Алесь [Олександр Кіндратович; 19 (31).I 1892, Копиль, тепер Мін. обл.— 4.II 1938, Мінськ] — білоруський рад. поет. Учасник штурму Зимового палацу. Літ. діяльність почав 1909. В ранніх віршах про тяжку селянську долю звучать волелюбні мотиви. Післяжовтнева поезія Г.— про трудові подвиги рад. людини, дружбу народів, білоруську природу (зб. «Барвінок», 1924; «Зустрічі», 1925; «Сузір'я», 1926; «Межі», 1929). Автор поезії «Пам'яті Шевченка» (1924).

ГУРНИ́ЦЬКИЙ (Górnicki) Лукаш (1527, Освенцім, тепер ПНР —22. VII 1603) — польський письменник, перекладач та історик. Автор «Історії Корони польської в 1538—1572 рр.», в якій подано відомості про гніт польс. феодалів на укр. землях і антифеод. боротьбу в Речі Посполитій. При викладі істор. матеріалу спирався на хроніку Й. Бельського (див. *Бельські*).

ГУ́РОВ Олександр Васильович (1843, Саратов — 1921) — український геолог, професор. Закінчив Харків. ун-т (1869). У 1883 захистив магістерську дисертацію й почав викладати геол. дисципліни в Харків. ун-ті, з 1886 — і в Харків. технологічному ін-ті. Досліджував *докембрій* і кам.-вуг. відклади України, зокрема *Донецького кам'яновугільного басейну*. Описав геол. будову Полтавщини, Харківщини і Приазов'я. Працював на Уралі, в Зх. Сибіру.

ГУРО́Н, Г'юрон — озеро в Пн. Америці, в системі *Великих озер*, на кордоні США й Канади. Лежить на вис. 177 м над р. м. Площа 59,6 тис. км². Глиб. до 228 м. Пн. береги високі, скелясті, південні — низькі. Замерзає у грудні, скресає в квітні. Судноплавний. Рибальство (сиг, лящ, сом, форель). Гол. порти: Сарнія і Мідленд (Канада), Алпіна (США).

ГУ́РСЬКА (Górska) Галина (14.V 1898, Варшава — 4.VI 1942, Львів) — польська письменниця і перекладачка. Жила у Львові. Брала участь в організації *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Депутат Нар. зборів Зх. України (1939). Під час нім. окупації розстріляна фашистами. Авторка романів «Над чорною водою» (1931), «Другий під'їзд» (1934), «Хлопці з міських вулиць» (1936), «Тупик» (1937), «Втеча» (1939), присвячених дітям польс. пролетарів. Уперше польс. мовою переклала «Щоденник» Т. Шевченка.

ГУ́РСЬКИЙ Валеріан Ярославович [17 (29).IX 1874, Харків — 11 (24).XI 1934, там же] — український рад. лісівник, професор. Закінчив Петерб. лісовий ін-т (1898). В 1903—19 завідував лісомеліоративними роботами в Харків. і Полтав. обл., де під його керівництвом було засаджено сосновими культурами понад 20 тис. га. З 1921 завідував кафедрою меліорації Харків. ін-ту с. г. та лісівництва (тепер Харків. с.-г. ін-т), з 1931 — ст. наук. співробітник Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва та агролісомеліорації. Праці з питань залісення пісків, створення полезахисних лісосмуг тощо.

С. А. Генсірук.

ГУРЯ́Н Татул Самсонович (справж. прізв.— Хачатрян; 4.VIII 1912, с. Теджрлу Сурмалинського повіту, тепер у Туреччині — 21.VI 1942) — вірменський рад. поет. Друкуватися почав 1929. Перша зб. «Кров землі» (1932). Поезія Г. пройнята любов'ю до Батьківщини, ідеєю дружби й братерства народів (зб. «Зростання», 1934; поема «Дніпро», 1933; «Поеми», 1941). Автор вірша «На барикадах» (1933), присвяченого Шевченкові. В роки Великої Вітчизн. війни друкував патріотичні вірші (цикл «Севастополь», 1942). Загинув при обороні Севастополя.

ГУС (Goes) Гуго ван дер [бл. 1435—40, Гент(?) — 1482, монастир Родендале, поблизу Брюсселя] — нідерландський живописець. Працював у Генті. В творчості Г. знайшли широке виявлення демократичні й реалістичні тенденції тогочасного мистецтва Нідерландів. Малював переважно вівтарні картини, в які вводив образи людей з народу («Поклоніння волхвів», ДЕ; «Поклоніння пастухів»— т. з. вівтар Портінарі, бл. 1474—75, Уффіці, Флоренція). Г. писав і портрети.

ГУС (Hus) Ян (1371, м. Гусинець, тепер ЧССР — 6.VII 1415, Констанц, тепер ФРН) — чеський мислитель, ідейний натхненник антифеод., нац.-визвольного руху в Чехії, діяч *Реформації*, нац. герой чеського народу. Н. в сім'ї селянина. В 1393 закінчив ун-т у Празі. З 1396 — магістр, 1401—02 — декан ф-ту вільних мистецтв, 1402—03 та 1409—10 — ректор Празького ун-ту. В своїх творах, зокрема «Про церкву» (1413), в лекціях і проповідях викривав католицьке духівництво й феодалів, вимагав докорінної реформи церкви (позбавлення її зем. володінь, підпорядкування світській владі, скасування привілеїв духівництва тощо); виступав проти торгівлі *індульгенціями*. Розробив систему чеської орфографії, яка в осн. рисах збереглася й досі. Не заперечуючи «святого письма», Г. разом з тим відстоював свободу мислення. Осн. принципом гуманізму й знаряддям сусп. перетворень вважав пізнаний людиною «закон божий». Якщо пануючі класи порушують його, піддані, за Г., мають право не коритися. Т. ч., вчення Г. не виключало можливості нар. виступів проти «несправедливих властей». Як *єретика* Г. було засуджено церк. собором і спалено. Страта Г. викликала піднесення *гуситського революційного руху* в Чехії. Т. Г. Шевченко присвятив пам'яті Г. поему «Єретик».

Літ.: Маркс К. Хронологические выписки, тетрадь 2. В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 6. Л., 1939; Кратохвил М. В. Ян Гус. Пер. с чеш. М., 1959; Рубцов Б. Т. Ян Гус. М., 1958.

ГУ́САК (Husák) Густав (н. 10.I 1913, Дубравка, поблизу Братіслави) — діяч чехословацького й міжнар. комуністичного руху, парт. і держ. діяч ЧССР. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1933. Н. в сім'ї робітника. В 1937 закінчив юрид. ф-т Братіславського ун-ту. З 1938 — на підпільній парт. роботі. В 1940—43 — в ув'язненні. В 1943 увійшов до 5-го підпільного ЦК Компартії Словаччини. Один з організаторів і учасників *Словацького національного повстання 1944*. У вересні 1944 обраний заст. голови Компартії Словаччини (КПС). У 1945—50 — чл. ЦК КПЧ. В 1946—50 — голова Корпусу уповноважених (уряду) Словаччини. В 1945—51 — депутат Нац. зборів Чехословаччини. В 1950—51 — зав. відділом ЦК КПС. У 1963—68 — наук. співробітник Ін-ту д-ви і права Словацької АН. У 1968 — заст. голови уряду ЧССР, у 1968—69 — 1-й секретар ЦК КПС. З серпня 1968 — член ЦК КПЧ і Президії ЦК КПЧ, а потім Виконкому Президії ЦК КПЧ. З 1969—1-й (з 1971 — генеральний) секретар ЦК КПЧ, з 1975 одночасно — президент ЧССР. З 1971 — голова ЦК Нац. фронту ЧССР. Двічі Герой ЧССР (1969, 1973), нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції.

ГУСАКО́ВСЬКИЙ Йосип Іраклійович [н. 12(25).XII 1904, с. Вородьково, тепер Кричевського р-ну Могильов. обл.] — рад. військовий діяч, генерал армії (1968),

Ян Гус.

Г. Гусак.

Й. І. Гусаковський.

С. І. Гусєв.

Гусари. Рядовий гусарського полку. 1812 (праворуч). Штаб-офіцер гусарського полку в похідній формі. 1878. Російська армія.

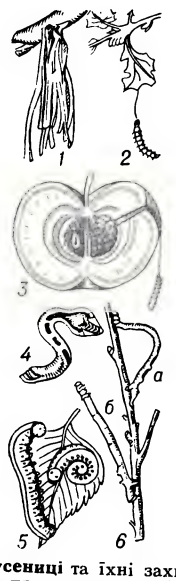

Гусениці та їхні захисні пристосування: 1 — чохлик мішечниці; 2 — дубова листокрутка; 3 — яблунева плодожерка; 4 — гусениця бражника в погрозливій позі; 5 — псевдогусениця березового цимбекса; 6 — криптична форма гусениць п'ядуна (*а* — в русі, *б* — в захисній позі).

двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1931. В Рад. Армії з 1928. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. штабу і командир танк. бригади воював на Зх., Воронезькому, 1-му Укр., 1 і 2-му Білорус. фронтах. Відзначився при прориві оборони ворога на Львівському напрямі і форсуванні річок Сану і Пилиці. В 1948 закінчив Академію Генштабу. З 1959 — команд. військами Прибалт. військ. округу. В 1963—70 — нач. Гол. управління кадрів М-ва оборони СРСР, з 1970 — на відповідальній роботі в цьому м-ві. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГУСА́РИ (угор. huszár, одн.) — рід кавалерії. Вперше виникли 1458 в Угорщині як кінне ополчення з дворян. Пізніше гусарські ескадрони й полки було сформовано в арміях більшості європ. д-в. У рос. армії існували в 1650—1917.

ГУСЕ́ЙН МЕХТІ́ [літ. псевд. Гусейнова Мехті Алі-огли; 22.III (4.IV) 1909, с. Шихли, тепер Казахського р-ну — 10.III 1965, Баку] — азербайджанський рад. письменник і критик. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1927. В романі «Повінь» (1933—36) відобразив боротьбу за Рад. владу в Азербайджані; повість «Тарлан» (1940) — про соціалістичну перебудову азерб. села. В роки Великої Вітчизн. війни написав повість «Ключ», оповідання «Криваві роки», «Квіти». Автор істор. драми «Джаваншир», істор. повісті «Комісар». Романи «Апшерон» (1947; Держ. премія СРСР, 1950) і «Чорні скелі» (1958) — про бакинських нафтовиків. Істор. роман «Ранок» (ч. 1—2, 1949—52), роман «Підземні води течуть в океан» (1966, посм.). Нагороджений двома орденами.

Тв.: Укр. перекл.— Апшерон. К., 1951; Ранок. К., 1955; Сутичка. К., 1971; Рос. перекл.— Черные скалы. М., 1960; Повести. Рассказы. Пьесы. М., 1971.

ГУ́СЕНИЦЯ — личинка *метелика*. Тіло видовжене, червоподібне. Ротовий апарат гризучий. Крім 3 пар грудних ніжок, є 2—8 пар черевних (несправжніх). Має залози, що виділяють шовк, який іде на виготовлення *кокона*. Інтенсивно живиться, здебільшого рослинною їжею, при цьому нагромаджує харч. речовини для дальшого розвитку й для перетворення на *лялечку*. Г. багатьох метеликів завдають великої шкоди лісовим, садовим та польовим рослинам.

ГУ́СЕНИЧНИЙ ХІД — пристрій (*рушій*) самохідних машин, основною частиною якого є гусениця — суцільний металевий або гумовометалевий ланцюг з шарнірно-з'єднаних ланок. Обертаючись разом з колесами машини, Г. х. (мал.) створює для них безконечний шлях з опором рухові значно меншим, ніж на м'якому грунті. Забезпечує підвищену прохідність на м'якому або слабкому грунті буд. машин, тракторів, тягачів, танків тощо.

ГУСЕПОДІ́БНІ, гуси (Anseriformes) — ряд птахів. Об'єднує 43 роди й 151—154 види, поширені по всій земній кулі. В СРСР — 58 видів, з них в УРСР — 33 з 13 родів; у їхньому числі — *лебідь, гуска,* качка та ін. Ряд об'єднує 2 підряди: паламедеї та пластинчастодзьобі, або власне гуси. Паламедеї (Anhimae) — великі птахи (маса 2—4 кг) з високими ногами без плавальних перетинок між пальцями, з коротким гачкуватим дзьобом і довгим хвостом. Поширені в Пд. Америці. Живуть поблизу боліт, по берегах водойм або в заболочених ділянках лісу. Кладку з 2—6 жовто-білих яєць насиджують бл. 6 тижнів. Живляться переважно рослинною їжею. Пластинчастодзьобі (Lamellirostres) — птахи різних розмірів (маса 200 г — 10 кг). Ноги відносно низькі, з плавальними перетинками, дзьоб видовжений, плескатий, з пластинками або зубчиками по краях; забарвлення різноманітне, у самок і самців часто відмінне. Оперення густе і щільне, добре змащується секретом *куприкової залози*. Більшість видів — моногами (див. *Моногамія* у тварин). Гніздяться парами, рідше — невеликими колоніями. Кладку з 2—15 одноколірних яєць насиджують 20—41 день (у більшості видів — бл. 25). Живляться Г. водяними тваринами або рослинами (гуси — лише прибережними рослинами). Майже всі Г.— об'єкти спортивного, подекуди промислового полювання; рідкісні види перебувають під охороною. Викопні рештки відомі з еоцену.

М. А. Воїнственський.

ГУ́СЄВ Віктор Михайлович [17 (30).I 1909, Москва — 23.I 1944, там же] — російський рад. поет і драматург. У збірках поезій «Герої їдуть у колгосп» (1931), «Слово бригадира» (1932), «Сини диктатури» (1934) відобразив пафос вільної праці. Автор популярних пісень «Полечко-поле», «Пісня про Москву», «Козак від'їжджав на війну» та ін., п'єс у віршах «Слава» (1936), «Весна в Москві» (1941) та «Син Рибакова» (1939—40). Кіносценарії «Свинарка і пастух» (1941; Держ. премія СРСР, 1942), «О шостій вечора після війни» (1944; Держ. премія СРСР, 1946). Україні присвятив вірш «Щастя» та поему «Львівський зошит».

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1955; Пьесы. М., 1959; Укр. перекл.— Вибране. К., 1954; П'єси. К., 1959.

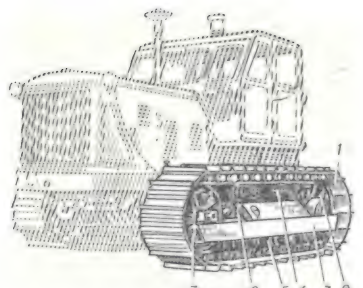

Гусеничний хід трактора: *1* — гусениця; *2* — ведуче колесо; *3* — рама гусеничного візка; *4* — підтримуючий коток; *5* — підпірний коток; *6* — натяжний пристрій; *7* — напрямне колесо.

ГУ́СЄВ Дмитро Миколайович [14 (26).X 1894, Карсун, тепер смт Ульян. обл.— 25.VIII 1957, Москва] — рад. військовий діяч, генерал-полковник (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1932. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1919. В 1926 закінчив Вищі стрілецькі курси, 1950 — Вищі академічні курси Академії Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни з 1941 — нач. штабу Ленінгр. фронту, з 1944 — команд. 21-ю армією, яка в складі 1-го Укр. фронту брала участь у визволенні тер. України. Після війни командував військами Ленінгр., Сх.-Сибірського й Забайкальського військ. округів. З 1955 — в запасі. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГУ́СЄВ Сергій Іванович [справж. прізв.— Драбкін Яків Давидович; 1(13).I 1874, м. Сапожок (тепер смт Рязанської обл.) — 10.VI 1933, Москва] — професіональний революціонер, рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1896. Член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1900—03 — один з керівників с.-д. орг-ції в Ростові-на-Дону, з грудня 1904 — секретар *Бюро комітетів більшості*. В 1904—06 — секретар Петерб., Одеського, член Моск. к-тів РСДРП. Не раз зазнавав арештів, відбував заслання. В 1917 — секретар Петроградського Військ.-революційного к-ту. В 1918—20 — член РВР 5-ї та 2-ї армій, Сх., Пд.-Сх. й Пд. фронтів, команд. Моск. сектором оборони, член РВР РРФСР. З 1921 — нач. Політуправління Червоної Армії, з 1923 — секретар ЦКК РКП(б), член колегії Наркомату РСІ СРСР. У 1925—26 — зав. відділом преси ЦК ВКП(б). З 1928 працював у Комінтерні, з 1929 — член Президії ВККІ. З 1920 — кандидат у члени ЦК РКП(б), з 1923 — член ЦКК. Автор праць на істор., екон. та військ. теми. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора. Портрет с. 217.

ГУСИ́ТСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ РУХ — антифеодальний, нац.-визвольний і антикатолицький рух у Чехії в 1-й пол. 15 ст. Причинами Г. р. р. були посилення експлуатації селян з боку світських і духовних феодалів, корупція католицької церкви, засилля німців в екон. і політ. житті країни, тяжке становище ремісників і плебсу в містах. Невдоволення нар. мас Чехії становищем у країні відобразилося в діяльності і проповідях Матвія з Янова, Я. *Гуса,* Ієроніма Празького та ін. діячів чеської *Реформації*. Страта за рішенням Констанцського собору Я. Гуса (1415) та Ієроніма Празького (1416) викликала в країні всенародне обурення. Боротьба проти феод.-католицької реакції переросла в широкий заг.-нац. рух, який дістав назву гуситського (від Я. Гуса). 30. VII 1419 відбулося повстання плебсу в Празі, яке було початком збройної боротьби в країні. В Г. р. р. існували два напрями: поміркований — *чашників* і радикальний — *таборитів*. Гуситам протистояв

феод.-католицький табір, до якого належали вище духівництво, великі й частково серед. феодали, нім. патриціат. Папа римський Мартін V та імп. *Сигізмунд I* 1420—31 організували проти гуситів 5 хрестових походів. Таборити, очолені Я. *Жижкою,* а після його смерті (1424) *Прокопом Великим,* створили передову на той час військ. організацію і, застосувавши нову воєнну тактику, відіграли вирішальну роль в розгромі хрестоносців. У 1427—30 вони здійснили ряд походів до Німеччини, 1433 — до Сх. Словаччини й Балтійського м., які мали революціонізуючий вплив на населення цих територій. Багаторічна війна підірвала економіку країни й спонукала лицарські та бюргерські елементи до перемир'я з імп. Сигізмундом I. Проти компромісної угоди поміркованих гуситів з Сигізмундом I і католицькою церквою виступили таборити, але вони 30.V 1434 зазнали поразки від чашників у бою під Ліпанами. Проте загони таборитів під командуванням Я. *Рогача* чинили опір до 1437.

У Г. р. р. брали участь укр., польс., білорус., словацькі і нім. селяни та міська біднота. В окремі роки на боці гуситів билися воїни загонів волинського кн. Федора Острозького та племінника великого князя литовського Сигізмунда Корибутовича.

Г. р. р., завдавши рішучого удару феод. реакції та католицькій церкві в Чехії, сприяв розвиткові чеської нац. культури й економіки, заклав основи загальноєвроп. Реформації.

Літ.: Рубцов Б. Т. Гуситские войны. М., 1955; Озолин А. И. Из истории гуситского революционного движения. Саратов, 1962. *А. І. Митряєв.*

ГУСИ́ТСЬКІ ПІСНІ́, гуситські гімни — чеські народні пісні, створені в період гуситських воєн 15 століття. В них відобразився пафос збройного повстання народ. мас проти нім. загарбників, феод. гніту й католицької церкви. Г. п. вплинули на розвиток чес. і багатьох ін. слов'янських муз. культур.

ГУ́СКА (Anser) — рід птахів род. качачих ряду *гусеподібних*. Довж. тіла 60—95 см, маса 2—6 кг. В забарвленні переважають білі, сірі та бурі тони. Птахи міцної статури, з довгою шиєю, сильними ногами, прямим конічним дзьобом, що має по краях рогові зубчики. Моногами (див. *Моногамія* у тварин), утворюють пари, що тримаються разом багато років. Гнізда на суходолі, в кладці 4—8 яєць. Насиджує самка, але пташенят водять обидва птахи. Живляться переважно рослинною їжею (зелені частини рослин). Усі Г.— перелітні птахи. В році чотири види, поширені в пн. та помірній зонах Євразії й Пн. Америки. В фауні СРСР, зокрема УРСР, є всі 4 види: Г. сіра (A. anser)— один з родоначальників свійських гусей (див. *Гуска свійська*); Г. білолоба (A. albifrons); Г. мала білолоба, або пискулька (A. erythropus); *гуменник*. Цінні мисливсько-промислові птахи, чисельність яких швидко зменшується. Полювання на Г. обмежене. Викопні рештки представників роду відомі з олігоцену. Іл. с. 220.

М. А. Воїнственський.

ГУ́СКА СВІ́ЙСЬКА, гусь свійський (Anser domesticus) — вид м'ясних свійських птахів; походить від дикої сірої *гуски*. Розведення Г. с. — важлива галузь *птахівництва*. Г. с. швидко відгодовуються, добре використовують пасовище й зелені корми і дають найкалорійніше серед с.-г. птиці м'ясо (бл. 16% білка і понад 40% жиру), а також пух і перо. Гусячий жир — найкращі ліки при відморожуванні. Утримують Г. с. групами (бл. 150 голів) або сім'ями (3—4 гуски з одним гусаком). Для інтенсивної відгодівлі використовують молодняк весняного виведення. Середня жива маса дорослих гусок 5—6 кг, гусаків — 6—8 кг (найбільша 12 кг). Статева зрілість у Г. с. настає в 7—11 місяців. За сезон гуска відкладає (залежно від породи) 10—100 яєць. На Україні розводять переважно *роменську породу гусей, холмогорську породу гусей, велику сіру породу гусей, українських гусей, переяславську породну групу гусей, гергелі* та ін.

ГУСЛИ́СТИЙ Кость Григорович [18.IX (1.X) 1902, м. Олександрівськ, тепер м. Запоріжжя — 21. II 1973, Київ] — український рад. історик і етнограф, засл. діяч науки УРСР (з 1968), чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1952. Н. в сім'ї робітника. В 1926 закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти. В 1928—36 працював у н.-д. установах і вузах Харкова і Києва, 1936—54 — в Ін-ті історії АН УРСР, з 1954 — в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (1954—70 — заст. директора по наук. частині). Автор праць переважно з історії та культури України 14—18 ст. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Кость Григорович Гуслистий. Біобібліографія вчених УРСР. К., 1972.

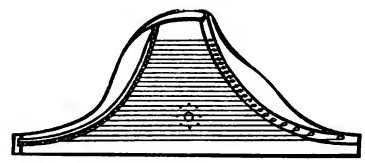

Гуслі шоломоподібні.

ГУ́СЛІ — струнно-щипковий інструмент слов'янських та ін. народів. Уперше згадується в 6 ст. Г. були поширені в Київській Русі, пізніше — в Росії, на Україні, в Білорусії. Являють собою плоский корпус-ящик з натягнутими на ньому струнами. Давні Г.— крилоподібні (т. з. дзвінчаті) мали кілька струн, настроєних діатонічно. З 14 ст. поширилися шоломоподібні (псалтировидні) Г. з 11—36 струнами діатонічної настройки, з кін. 16 — поч. 17 ст.— прямокутні (настільні) з 55—66 струнами, настроєними хроматично. В 20 ст. Г. удосконалено (Г.— пікколо, прима,

С. В. Гусовський.

альт, бас, клавішні Г.). Застосовуються в оркестрах рос. нар. інструментів. На Україні Г. збереглися в побуті жителів Карпат.

ГУСО́ВСЬКИЙ Сергій Володимирович [н. 9(22).II 1915, м. Радомишль, тепер Житомир. обл.] — рад. машинобудівник, інженер-механік, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1940. Закінчив (1938) Київ. політех. ін-т. З 1938 працює на київ. з-ді «Арсенал». Пройшов виробничий шлях від майстра до директора з-ду. З 1975 — генеральний директор виробничого об'єднання «Завод „Арсенал"». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1970.

О. П. Пестов.

ГУ́ССЕРЛЬ (Husserl) Едмунд (8.IV 1859, Просніц, Моравія — 26.IV 1938, Фрайбург) — німецький філософ-ідеаліст, засновник *феноменології*. Останню Г. розумів як метод перетворювання філософії на «строгу науку» шляхом виявляння «абсолютно очевидного», нічим «не зумовленого» в знанні. Претендуючи на світоглядну нейтральність у філософії, Г. намагався виділити «чисту свідомість», відокремлену від буття й свідомості конкретного суб'єкта, тобто досягти «чистих сутностей» у дусі об'єктивного ідеалізму *Платона*. В цілому ж погляди Г. еволюціонували від об'єктивного до суб'єктивного ідеалізму. За вченням Г., предмет, об'єкт пізнання безпосередньо сприймається (і створюється) лише за допомогою звернутої на нього *інтуїції*, а критерієм істини є її «очевидність» для свідомості. Суб'єктивно-ідеалістичні погляди Г. стали, зокрема, ідейним джерелом нім. *екзистенціалізму* (М. *Хайдеггер*).

Літ.: Бичко І. В. На філософському роздоріжжі. К., 1962; Причепій Є. М. Феноменологічна теорія свідомості Е. Гуссерля. К., 1971.

І. В. Бичко.

Троїцький собор **Густинського монастиря.** 1672—76.

ГУСТА́В I Ваза (Gustaf I Vasa; 1496—29.IX 1560, Стокгольм) — король Швеції з 1523, засновник династії *Ваза*. Обраний королем після перемоги нар. повстання 1520—23, спрямованого проти дат. панування. Офіційно скасував *Кальмарську унію*. Підірвав могутність католицької церкви, запровадив *лютеранство*, зміцнив королівську владу в Швеції.

ГУСТА́В II Адольф (Gustaf II Adolf; 9.XII 1594, Стокгольм — 6.XI 1632, Лютцен, Саксонія) — король Швеції (з 1611) з дин. *Ваза*, полководець. З метою зміцнення централізованої влади провів деякі реформи (держ. управління, судоустрою). Прагнучи встановити швед. панування на Балтійському м., вів війни проти Данії (1611—13), Росії (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*) й Польщі (1621—29). Очолював швед. армію, яка в складі антигабсбурзької коаліції брала участь у *Тридцятилітній війні 1618—48*. Завдав поразок армії *Габсбургів*. Загинув у бою.

ГУСТЕРА́, плоскирка (Blicca bjoerkna) — риба род. *коропових*. Довж. 16—20 (до 35) см, важить 0,1—0,2 (до 1,2) кг. Зовні схожа на *ляща*, але в неї дворядні глоткові зуби, а луска на верхній частині тіла більша. Нерест з кінця квітня до липня. Пошир. у бас. Північного, Балтійського, Каспійського, Чорного й Азовського морів, зокрема у водоймах УРСР. Має промисл. значення.

Гуска сіра.

ГУСТИ́НА, ρ — одна з основних характеристик речовини; чисельно дорівнює *масі* одиниці об'єму речовини. Визначається за формулою: $\rho = dm/dV$, де dm — маса малого елемента речовини об'єму dV. Для однорідного тіла Г. у всіх його точках однакова й дорівнює відношенню маси тіла m до його об'єму V, тобто $\rho = m/V$. Г. збільшується з підвищенням тиску і, як правило, зменшується при підвищенні т-ри (аномально поводяться, напр., *вода*, *чавун*, аморфний кварц). При переході речовини з одного агрегатного стану в інший Г. змінюється стрибкоподібно. Одиницею Г. у *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є кг/м^3.

ГУСТИ́НА ІМОВІ́РНОСТІ випадкової величини ξ — функція $p(x)$ така, що для довільних a і b

$$P\{a < \xi < b\} = \int_a^b p(x)\,dx, \quad \text{де}$$

$P\{a < \xi < b\}$ — *імовірність* нерівності $a < \xi < b$. Так, якщо ξ має *нормальний розподіл*, то

$$p(x) = e^{-(x-a)^2/2\sigma^2}/\sigma\sqrt{2\pi},$$

де a — *математичне сподівання* ξ, σ^2 — її *дисперсія*. Якщо $p(x)$ неперервна, то для достатньо малих Δx $P\{x < \xi < x + \Delta x\} \approx p(x)\,\Delta x$. Г. і. завжди задовольняє умови

$$p(x) \geqslant 0, \quad \int_{-\infty}^{\infty} p(x)\,dx = 1.$$

Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969.

М. П. Слободенюк.

ГУСТИНОМІ́Р — прилад, яким вимірюють *густину* речовин. Розрізняють Г. вагові, якими безпосередньо зважують певного об'єму речовину, й поплавкові (див. *Ареометр*). Є Г. й ультразвукові, вібраційні, радіоізотопні, оптичні та ін. з вимірюванням відповідних параметрів (швидкості звуку, частоти коливань датчика Г., зміни інтенсивності гамма- чи бета-випромінювання, світлового потоку тощо) залежно від густини речовини. Г. застосовують у виробничих процесах, наук. дослідженнях.

ГУ́СТИНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — визначний ансамбль споруд у стилі українського *барокко*. Розташований на правому березі р. Удаю в с. Густині (тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.). Засн. 1600. Довгий час був неофіц. центром зв'язків між Україною й Росією і Росією й Молдавією. Найвідоміша архіт. пам'ятка Г. м.— п'ятикупольний дев'ятидільний Троїцький собор (1672—76). Храм було розписано фресками (майже не збереглися), які належали до кращих зразків укр. монументального живопису. Ін. споруди Г. м.: трапезна (17—18 ст.), оборонні мури, пд. ворота, надбрамні церкви — Петропавлівська (кін. 17 ст.), Катерини (17 ст.) й Миколаївська (17—18 ст.). У 1845 в Густині побував Т. Г. Шевченко й виконав три акварельні малюнки монастиря.

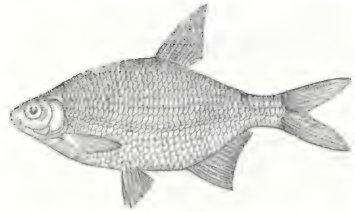

Густера.

ГУ́СТИНСЬКІ ЛІТО́ПИСИ — українські літописи 1-ї половини 17 ст. Літопис під назвою «К р о й н і к а», за деякими припущеннями, склав 1623—27 культурний і церковний діяч З. *Копистенський* у *Густинському монастирі*. Зберігся список, переписаний 1670 ієромонахом цього монастиря М. Лосицьким, де викладено історію України з часів *Київської Русі* до 1597 включно. Це оригінальна істор. праця про внутр. становище України, її зв'язки з Росією, про політику лит. князів, шляхет. Польщі й Туреччини, про грабіжницькі напади турків і татар на Україну. Закінчується трьома розділами: «Про походження козаків», «Про запровадження нового календаря», «Про початок унії». В останньому розділі літописець викриває верхівку православного духівництва України й Білорусії, яка зрадила свій народ і уклала з шляхет. Польщею й Ватіканом *Брестську унію 1596*. Літопис написано мовою, близькою до тогочасної укр. нар. мови. Є видатною пам'яткою укр. історіографії 17 ст.

Г у с т и н с ь к и й м о н а с т и р с ь к и й л і т о п и с, або «Літописець про заснування і створення монастиря Густинського», охоплює період 1600—40. Написаний невідомим автором. Висвітлює історію Густинського монастиря як одного з осередків ідейної боротьби на Україні проти унії й католицької реакції, розповідає про діяльність гетьмана укр. реєстрового козацтва П. К. *Сагайдачного*, під захистом якого відновлено православну ієрархію (1620) на чолі з відомим культур. діячем І. *Борецьким*, про опір селянства, козацтва й міщан наступові католицизму й унії.

ГУСЯ́ТИН — селище міського типу Тернопільської обл. УРСР, райцентр, на р. Збручі (притока Дністра). Залізнична станція. 2,8 тис. ж. (1978). Перша писемна згадка про Г. належить до 1559 (того року місто дістало *магдебурзьке право*). Під час сел.-козац. повстання 1594—96 під керівництвом С. *Наливайка* населення міста вигнало польс.-шляхет. залогу. В 1648 Г. був визволений військом Б. Хмельницького. В 1672—83 Г.— під владою Туреччини, 1683 відійшов до шляхет. Польщі. В 1772—1918 перебував під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919—39 — панської Польщі. Під впливом революції 1905—07 в Росії в повіті

відбулися виступи селян (див. *Гусятинські селянські заворушення 1905—06*). В 1902—03 через Г. проходив один із шляхів, яким транспортувалася в Росію газ. «*Искра*». З возз'єднанням Зх. України 1939 Г. ввійшов до складу УРСР. З 1961 Г.— с-ще міськ. типу. В Г.— філіали ленінгр. з-ду «Русский дизель» і Микулинецького виробничого меблевого об'єднання, хлібокомбінат, райсільгосптехніка, міжколгоспна будівельна орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки: Онуфріївська церква (2-а пол. 16 ст.), костьол і монастир бернардинців (16 ст.), ратуша (17 ст.). Поблизу Г. в р. Збручі 1848 знайдено *Збруцького ідола*.

ГУСЯ́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Тернопільської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1 тис. км². Нас. 73,0 тис. чол. (1978). В районі — 61 населений пункт, підпорядкований 2 міським, 2 селищним та 29 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Гусятин*. Г. р. розташований на Зх. *Подільської височини*. Корисні копалини: буд. каміння, пісок. Є мінеральні джерела. Річки: *Збруч* з прит. *Гнилою* й Тайною, *Нічлава* (усі — басейну Дністра). Ґрунти чорноземні і сірі опідзолені. Г. р. лежить у межах лісостепової зони. Під лісом (граб, дуб, ясен, клен, явір, бук, липа) — 15,3 тис. га.

В р-ні переважають підприємства по переробці с.-г. сировини. Найбільші: хоростківські цукр. з-д «Комсомолець» і спиртовий з-д, Копичинське виробниче об'єднання гумових іграшок, гусятинський філіал ленінгр. з-ду «Русский дизель», Гримайлівський консервний і Самолусківцівський крохмальний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Гусятин) і 15 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 71,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 67,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, ячмінь, цукр. буряки, картопля, овочеві, тютюн. Серед галузей тваринництва — скотарство м'ясо-мол. напряму, свинарство, вівчарство. В Г. р.— 18 колгоспів, обласна держ. с.-г. дослідна станція (Хоростків), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Гусятин, Копичинці, Хоростків,Гримайлів. Усі автошляхи з твердим покриттям (250 км).

В районі — 51 заг.-освітня й 3 муз. школи, сільське профес.-тех. уч-ще (Хоростків), с.-г. технікум бухгалтерського обліку (Копичинці); 57 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; 20 будинків культури, 67 клубів, 4 кінотеатри, 64 кіноустановки, 67 б-к, істор.-краєзнавчий музей (Гусятин). У с. Городниці народився укр. письменник Д. Я. *Лукіянович*, у с. Коцюбинцях — укр. рад. поет М. М. *Тарновський*, в с. Клювинцях — укр. композитор Д. В. *Січинський*, в м. Хоростківці — укр. письменник і педагог Д. Я. *Макогон;* у с. Вікні 1883—84 перебував І. Франко. В Г. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1945). *Л. М. Маланчук.*

ГУСЯ́ТИНСЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1905—06 — масовий рух зх.-укр. селян, що виник під впливом революції 1905—07 в Росії. В 1905 — на поч. 1906 селяни Гусятинського пов. скликáли збори (віча), на яких обговорювали свої екон. і політ. вимоги. В 1906 набула широкого розмаху страйкова боротьба селян. Значну роль в розгортанні її відіграли комітети, створені в багатьох селах. На придушення сел. руху австр. уряд направив у Гусятинський пов. війська, які жорстоко розправилися зі страйкарями.

ГУСЯ́ТНИК (Eragrostis) — рід одно-чи багаторічних трав'янистих рослин род. *злакових*. Суцвіття — розлога волоть; колоски багатоквіткові, лінійно-видовжені, стиснуті з боків. Квітки двостатеві. Плід — зернівка. Бл. 300 видів, пошир. в субтропічних, тропічних і почасти помірних зонах. В СРСР бл. 10, зокрема в УРСР,— 5 видів. Найпошир. Г. т о н к о н о г о в и д н и й, або м а л и й (E. poaeoides), та Г. в о л о с и с т и й (E. pilosa) — однорічники, що ростуть переважно в сухих степах, у піщаних місцях і як бур'яни на полях. Один вид — *теф* вирощують як хлібну й кормову культуру. З а х о д и б о р о т ь б и. Зяблева оранка, боронування посівів до й після появи бур'янів.

ГУ́СЯЧА ЛА́ПКА (Potentilla anserina) — багаторічна трав'яниста рослина род. *розових*. Стебло повзуче, укорінюється у вузлах. Квітки великі, жовті, поодинокі. Поширена майже на всій земній кулі. В СРСР, у т. ч. й УРСР, — повсюди по вогких місцях, лугах, піщаних берегах річок і озер. Кореневище містить *дубильні речовини* й застосовується при шлункових захворюваннях. Г. л. добре поїдає свійська птиця; для коней отруйна. Медонос.

ГУ́СЯЧА ЦИБУ́ЛЬКА — рід рослин родини *лілійних*. Див. *Зірочки*.

ГУСЬ-ХРУСТА́ЛЬНИЙ — місто обласного підпорядкування Владимирської обл. РРФСР, райцентр, на р. Гусі (прит. Оки). Залізнична станція. 70 тис. ж. (1977). Давній центр скляної пром-сті (з-ди: кришталевий, ім. Дзержинського, скловолокна). Текст. комбінат, виробн. буд. матеріалів, підприємства харч. пром-сті. Філіал н.-д. ін-ту скла. Склярський технікум. Місто засн. у середині 18 ст.

ГУ́ТА — 1) Склоробна майстерня, де виробляли *гутне скло*. На тер. України Г. будували ще за часів Київ. Русі. 2) Назва багатьох населених пунктів на Україні, в Білорусії, Польщі, Чехословаччині та на ін. слов. землях. На Україні— місця, де виробляли скло й речі з нього, а згодом—склоробні з-ди. Пізніше Гутами почали називати й деякі села, що виникли на місці гут. На тер. УРСР є бл. 90 населених пунктів, що наз. Гутами або мають назви, похідні від слова «гута». Збереглося багато й урочищ, назви яких пов'язані з цим терміном: Гутище, Гутисько тощо.

ГУТАПЕ́РЧА (англ. gutta-perchia, від малайського getah — смола і Pertja — назва о. Суматра) — тверда шкіроподібна речовина. Осн. компонент Г. (~ 90%) — трансполіізопрен $(C_5H_8)_n$ є ізомером (див. *Ізомерія*) натурального *каучуку*. Добувають з молочного соку гутаперчоносних рослин, які ростуть на о-вах Малайського архіпелагу, Філіппінських о-вах тощо. В СРСР сировиною для Г. є бруслина бородавчаста й *евкомія*. Г.— продукт білого або жовтувато-коричневого кольору, стійкий щодо діяння к-т. При т-рі 45—50° С розм'якшується і стає пластичним, при 130—150° С перетворюється на рухливу рідину. Розчиняється в *ароматичних вуглеводнях;* як і каучук, піддається *вулканізації*. Відзначається електроізоляційними властивостями, водостійкістю, клейовою здатністю. Застосовують як ізоляційний матеріал в електро- й радіопром-сті, для ізоляції підводного кабеля, для виготовлення кислотостійких і клейких матеріалів. Г. поступово витісняється синтетичною Г. (транс-поліізопреном, транс-поліхлоропреном тощо).

Літ.: Справочник резинщика. М., 1971. *Г. А. Блох.*

ГУТАПЕ́РЧОВЕ ДЕ́РЕВО (Palaquium) — рід великих тропічних дерев род. *сапотових*. Листки прості; квітки дрібні, двостатеві, плід — ягода. Бл. 115 видів Г. д., поширений у Пд.-Сх. Азії, на Соломонових о-вах. Містить високополімерний вуглеводень — гуту, з якої добувають *гутаперчу*. Г. д. наз. і деякі види роду пайена.

ГУТАПЕРЧОНО́СНІ РОСЛИ́НИ, гутоносні рослини — рослини, що нагромаджують у своєму молочному соку органічну речовину — гуту, з якої виготовляють *гутаперчу*. Найбільше пром. значення в тропіках мають дерева з родів палаквіум, пайена (див. *Гутаперчове дерево*), басія, деревні рослини з родини *сапотових*. В СРСР до Г. р. належать деякі види бруслини й *евкомія* в'язолиста.

ГУТА́ЦІЯ (від лат. gutta — крапля) — виділення рослинами крапель води через *гідатоди* (водяні продихи), розміщені на листках.

Гусятник малий:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — плід;
3 — колосок.

Гусяча лапка.
Загальний вигляд рослини та квітка в розрізі.

Й. Гутенберг.

В. С. Гутиря.

Гутне скло. Я. Г. Мацієвський. Свічник. Львів. 1970.

Гюрза.

Г. спричиняється *кореневим тиском*. Спостерігається при утрудненому випаровуванні, тобто у всіх випадках, коли кількість води, яка надходить у рослину, перевищує ту, що випаровується нею. Найпоширеніша Г. у рослин, які розвиваються в умовах вологих тропіків і субтропіків. У помірній зоні Г. добре спостерігати восени на посівах озимини.

ГУ́ТЕНБЕРГ (Gutenberg) Йоганн [1394—99(?), Майнц — 3.II 1468, там же] — німецький винахідник, який поклав початок *книгодрукуванню* в Європі. Заснував (1438) друкарню в Страсбурзі. В 40-х рр. розробив технологію друкарського процесу: винайшов спосіб виготовлення друкарських форм із застосуванням рухомих *літер*, створив ручний словолитний пристрій, сконструював друкарський прес, запропонував рецепти *гарту* і друкарської фарби. З 1447 в Майнці друкував невеликі видання навч. і популярного характеру (астр. календар тощо). В 1452—55 надрукував одну з кращих книг того часу — т. з. 42-рядкову біблію (2 об'ємні фоліанти, 1282 стор.). Точна кількість видань Г. і послідовність їх випуску невідомі.

Літ.: Кацпржак Е. И. История книги. М., 1964; Люблинский В. С. Подвиг Гутенберга. В кн.: Книга, сб. 16. М., 1968; Пятьсот лет после Гутенберга. М., 1968.

ГУ́ТЕНБЕРГА ШАР — шар порід зниженої твердості і в'язкості у верхній частині *мантії* Землі. Те саме, що й *астеносфера*.

ГУ́ТИ — селище міського типу Богодухівського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Мерлі (бас. Дніпра), за 10 км від залізничної ст. Гути. 2,8 тис. ж. (1978). Цукровий з-д, лісгоспзаг, лісництво, філіал Краснокутської меблевої ф-ки, будинок побуту. Заг.-освітня школа, лікарня. Будинок культури, 3 б-ки. Засн. у серед. 17 ст.

ГУ́ТИН — гірський масив у *Вулканічних Карпатах* у межах Закарп. обл. УРСР, закінчується на тер. Румунії. Вис. до 446 м. Район розвинутого с. г. Масиви букових лісів.

ГУТИ́РЯ Віктор Степанович [н. 29.VIII (11.IX) 1910, с. Синявське, тепер Неклинівського р-ну Ростов. обл.] — рад. нафтохімік, академік АН Аз. РСР (з 1949), чл.-кор. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1940. Закінчив (1932) Азерб. нафтовий ін-т. У 1932—59 працював в Азерб. ін-ті нафт. пром-сті, 1959—63 — в Ін-ті хімії полімерів і мономерів АН УРСР, 1963—74 — віце-президент АН УРСР, з 1974 — в Ін-ті фізико-органічної хімії і вуглехімії АН УРСР. Осн. праці Г. присвячені дослідженню нафти родовищ Азербайджану й України і розробці каталітичних процесів перетворення вуглеводнів. Досліджував процеси каталітичного крекінгу й синтезу алюмосилікатних каталізаторів, вперше сформулював заг. положення про специфічні особливості *каталізу* на *цеолітах*. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942. Премія АН УРСР ім. Л. В. Писаржевського 1976.

В. Т. Скляр.

ГУ́ТНЕ СКЛО — вид декоративно-ужиткового мистецтва (термін походить від слова *гута* — склодувна майстерня); скляні вироби, що виготовляються способом вільного дуття (без застосування форм) і не оздоблюються кольоровими емалями, гравіруванням, позолотою тощо. Термін «гутне скло» застосовують до всього давньоукр. худ. скла. Укр. Г. с. розвинулося на традиціях давньорус. скляного ремесла й досягло найвищого рівня в 17—18 ст. У 19 ст. з появою скляних заводів воно занепало. Серед пам'яток Г. с.— різне питне начиння, своєрідний посуд у вигляді тварин (ведмедів, баранів), свічники, люстри та ін., виготовлені з прозорого або кольорового скла. Традиції Г. с. відроджуються в укр. рад. художньому склі, його виробляють у Львові, Києві. Серед майстрів Г. с. — П. Аверков, М. *Павловський*, Б. Валько та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Рожанківський В. Ф. Українське художнє скло. К., 1959.

ГУ́ТТАРІ Тобіас Осипович [літ. псевд. Леа Хело; 16 (29).I 1907, с. Муя, тепер Ленінгр. обл.— 14.XII 1953, Петрозаводськ] — карельський рад. поет. Один з організаторів Карельської асоціації пролет. письменників. Писав фін. мовою. Друкуватися почав 1927. Перша зб. «Молоді думки» (1930). Автор збірок поезій «Вірші» (1936), «Пісня весні» (1940), «Моя країна» (1947), книг для дітей, оповідань і нарисів. Переклав фін. мовою ряд творів О. Корнійчука, Л. Первомайського та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл.— Избранные стихотворения. М., 1959; Когда озеро цветет. Петрозаводск, 1964.

Літ.: Суомалайнен Л. С. Тобиас Гуттари. Указатель литературы. Петрозаводск, 1977.

ГУ́ТТЕН (Hutten) Ульріх фон (21.IV 1488, Штеккельберг — 29.VIII 1523, о. Уфенау, Цюріхське оз.) — німецький гуманіст, письменник і політ. діяч. Був одним із авторів сатири «Листи темних людей» (1515—17), у якій викривалися схоластичне неуцтво, аморальність і тупість духівництва. В памфлетах «Вадиск, або Римська Трійця» (1520), «Спостерігачі» (1520), «Розбійники» (1521) закликав до боротьби проти папства, засилля князів, виступав за створення централізованої імперії. Під час *Реформації* підтримував М. *Лютера*. В 1522—23 взяв участь у повстанні нім. лицарства проти князівської влади. Після поразки повстання втік до Швейцарії.

ГУТТУ́ЗО (Guttuso) Ренато (н. 2.I 1912, Багерія, Сіцілія) — італійський живописець і графік, громад. діяч, академік АМ у Римі (з 1960), почесний член АМ СРСР (з 1962). З 1940 член Італ. КП (з 1956 — член її ЦК). Навчався в АМ у Римі. З 1939 примкнув до антифашист. діячів культури. В період 2-ї світової війни брав участь у Русі Опору. Відображав героїчну боротьбу й страждання свого народу («Розстріл», 1938; «Розп'яття», 1940—41; серія малюнків «З нами бог!», 1944—45; «Захоплення вільних поміщицьких земель селянами в Сіцілії» 1948—50, «Натовп», 1960, та ін.). Значне місце у творчості Г. належить пейзажеві й натюрморту. Г.— член Президентської ради т-ва «Італія — СРСР» (з 1963), член Комітету по Міжнар. Ленінських преміях «За зміцнення миру між народами». Золота медаль Миру, 1950. Міжнародна Ленінська премія Миру, 1972. В Рад. Союзі відбулися виставки творів Г. (1972, 1978).

Літ.: Барская А. Г., Русаков Ю. А. Ренато Гуттузо. Альбом. Л.—М., 1965; Ренато Гуттузо. Каталог. М., 1972.

ГУ́ЦАЛО Євген Пилипович (н. 14.I 1937, с. Старий Животів, нині с. Новоживотів Іллінецького р-ну Вінн. обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1978. Закінчив Ніжинський пед. ін-т (1959). Друкуватися почав 1960. Перша зб. оповідань — «Люди серед людей» (1962). У збірках новел «Яблука з осіннього саду» (1964), «Скупана в любистку» (1965), «Олень Август» (1965), «Хустина шовку зеленого» (1966), «Запах кропу» (1969) відобразив духовне багатство людини праці. Книги повістей і оповідань «Весна високосного року» (1973), «Бережанські портрети» (1975) та ін. розкривають героїчну працю рад. людей, подвиг народу у Великій Вітчизн. війні. Автор книжок для дітей.

Тв.: Новели. К., 1969; Передчуття радості. К., 1972; Орлами орано. К., 1977; Рос. перекл.— Поздний гром. М., 1967; Голубые овцы. М., 1973; Бережанские портреты. М., 1977.

В. Г. Дончик.

ГУ́ЦКОВ (Gutzkow) Карл (17.III 1811, Берлін — 16.XII 1878, Заксенгаузен, побл. Франкфурта-на-Майні) — німецький письменник. Один із керівників літ. течії «*Молода Німеччина*». В 1838—42 редагував журн. «Телеграф фюр Дойчланд» («Німецький телеграф»), у якому співробітничав Ф. Енгельс. Виступав, хоч і непослідовно, проти реакції, відстоював ідеї свободи, атеїзму, емансипації жінок. Автор романів «Мага-Гуру, історія одного бога» (1833), «Валлі, що сумнівається» (1835), драм «Вернер» (1842), «Пугачов» (1847). Найзначніша з його драм — «Уріель Акоста» (1847) — про голланд. мислителя 17 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Уріель Акоста. Х., 1908; Рос. перекл.— Пьесы. М., 1960.

ГУЦУ́ЛИ — етнографічна група *українців*; живуть у гірських районах Івано-Франківської й Чернівецької областей і Рахівському р-ні Закарпатської обл., на споконвічній сх.-слов'янській території, що входила до складу Київської Русі. Г., як і все населення зх.-укр. земель, протягом століть зазнавали гніту іноземних — польс., угор., австр., чеських, румунських — і місцевих укр. експлуататорів. Особливості істор. долі та

природних умов, культурно-побутові й госп. взаємовідносини з сусідніми народами (молдаванами, румунами, угорцями, поляками, словаками й чехами) зумовили деякі відмінності в г-ві, побуті, мові (див. *Гуцульський говір*) і культурі Г. За капіталізму багато Г. змушені були йти на заробітки або емігрувати з рідного краю. Осн. заняття населення Гуцульщини — скотарство (на полонинах), лісові промисли і сплав лісу по гірських річках. Землеробство мало другорядне значення. Були розвинуті худож. промисли: різьблення, випалювання й інкрустація на дереві, худож. обробка металу, мідне і срібне литво, гончарство, худож. ткацтво, килимарство. Житло Г. (переважно рублена небілена хата, вкрита драницями) за конструкцією й плануванням загальноукраїнське із деякими архіт. рисами скотарських *колиб*. Комплекс житл. будинку й госп. приміщень у Г. має назву *гражда*. Одяг Г., переважно вовняний, відзначався барвистістю, багатством оздоблень, наявністю металевих прикрас. Г. мають багатий пісенний фольклор, у якому, зокрема, відображено їхню класову боротьбу, участь у виступах *опришків* тощо. Г. були активними учасниками виступів проти польс. окупантів (див. *Гуцульське повстання 1920*). Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною (1939 і 1945) за роки Рад. влади в г-ві, культурі й побуті Г. відбулися докорінні зміни. Ліквідовано неписьменність. Виросла місц. інтелігенція. Дальшого розвитку набули своєрідна уснопоетична творчість Г., гуцульське ужиткове, хореографічне й пісенне мистецтво (див. *Гуцульський ансамбль пісні і танцю*). Високого рівня досягли худож. промисли. Відомі майстри гуцульських худож. промислів *Дудчаки, Корпанюки, Шкрібляки*, П. *Баранюк*, О. *Бахметюк*, П. Й. *Цвілик*, Н. В. Вербівська, Г. В. *Василащук* та ін.

Літ.: Шухевич В. Гуцульщина, ч. 1—5. Львів, 1899—1908; Зеленін Д. К. Про київське походження карпатських українців-гуцулів. В кн.: Українська етнографія. К., 1958; Ковалів С. М. Гуцули. «Народна творчість та етнографія», 1959, № 4; У боротьбі за маси. Діяльність КПЗУ на Прикарпатті. К., 1966.

Ю. Г. Гошко.

ГУЦУ́ЛКА — український парний народний танець. Поширений на Гуцульщині. Виконується в дуже швидкому темпі. Муз. розмір 2/4. Варіант *коломийки*.

ГУЦУ́ЛЬСЬКА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — місцева гірська порода верхово-в'ючних коней. Виведена в Сх. Карпатах схрещуванням гірських коней зх. районів України з кіньми пн. частини Угорщини. Г. п. к. низькоросла, міцної будови, з добре розвиненим тулубом. Осн. масть гніда й рижа, трапляється мишаста й ряба. Г. п. к. відзначається великою роботоздатністю, довговічністю (іноді — до 25—28 років), плодючістю й невибагливістю, швидко відновлює вгодованість на пасовищах. У запряжці пара коней вільно везе 25 ц. Під в'юком у 100—150 кг проходять до 100 км за добу. Поширені в Закарпат., Чернів. та Івано-Фр. областях УРСР, а також в Угорщині, Австрії, Румунії, Чехословаччині, Югославії.

Кінь гуцульської породи.

ГУЦУ́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1920 — збройний виступ селян Косівського повіту (тепер у межах тер. Івано-Фр. обл.) проти польських окупантів. Осн. ядро повстанців становили кол. солдати австр. армії на чолі з Д. Ф. Карабчуком. Для керівництва повстанням було створено к-т. Почалося Г. п. 16.IV 1920 виступом селян с. Зеленого, які напали на жандармерію. 17.IV повстанці з сіл Зеленого й Голів рушили двома загонами на с. Жаб'є (тепер райцентр Верховина), але урядові війська придушили виступ. Членів повстанського к-ту та ін. активних учасників Г. п. було засуджено до тривалого ув'язнення.

ГУЦУ́ЛЬСЬКИЙ АНСА́МБЛЬ ПІ́СНІ І ТА́НЦЮ — професійний вокально-хореографічний колектив УРСР. Засн. 1940 у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). У складі ансамблю — хор., танц. групи, оркестр нар. інструментів. У 1962—70 ансамбль очолював засл. діяч мист. УРСР М. *Гринишин*, з 1970 худож. керівник — засл. арт. УРСР Б. Дерев'янко. Ансамбль збирає, обробляє і пропагує гуцульський фольклор, створює нові пісні, танці й театралізовані вокально-хореографічні картини з життя Рад. Гуцульщини. В його репертуарі є й твори укр., рос. та зарубіжної класики, рад. композиторів і композиторів країн соціалістичної співдружності. Колектив нагороджено Почесними Грамотами Президії Верховної Ради УРСР (1973) та Президії Верховної Ради БРСР (1976).

А. Й. Кос-Анатольський.

ГУЦУ́ЛЬСЬКИЙ ГО́ВІР — говір української мови. Належить до її південно-західного наріччя. Поширений у гірських р-нах Чернів. та Івано-Фр. областей і в Рахівському р-ні Закарпат. обл. Характерні риси: у фонетиці — перехід **а в е** після м'яких приголосних (с'еду, ш'епка), обнижена вимова наголошених **и й е** (техо, двар'і), **и** на місці давнього **о** в новозакритих складах (мист, плит); збереження давньої м'якості шиплячих та **р** (лош'е, косар'), ствердіння **з, с, ц** (кріз, дес), перехід **т' у к'** (хок' іти), **д' у г'** (задньоязиковий проривний м'який; напр., г'іўка) тощо.

У морфології: залишки форм перфекта (були-сте) й аориста (ходиў бих), двоїни іменників (штири оц'і) та ін. Вживається своєрідна лексика (люба́ — «кохання», туск — «туга, жаль» тощо).

В. А. Прокопенко.

ГУЦУ́ЛЬСЬКИЙ ТЕА́ТР — українська муз.-драматична аматорська трупа (1910—14). Засн. у с. Красноїлові (тепер Верховинського р-ну Івано-Фр. обл.) Г. *Хоткевичем* із селян (понад 40 чол., з оркестром гуцульських нар. інструментів). Гастролював у містах і селах Сх. і Зх. Галичини, Пд. Буковини (зокрема у Львові й Чернівцях) та у Кракові. Під час гастролей театр очолювали О. Ремез (1911—12), Л. *Курбас* (1912). Репертуар: «Гуцульський рік», «Непросте», «Довбуш», «Прахтикований жовнір» Г. Хоткевича, його ж переробка драми Ю. Коженьовського «Карпатські верховинці» під назвою «Антін Ревізорчук». Декорації — польс. худ. Т. Ліпінського. В 1913—14 група учасників Г. т. виступала з концертною програмою «Гуцульські вечори» в Харкові, Одесі й Москві.

Літ.: Хоткевич Г. Спогади з театральної діяльності. В кн.: Хоткевич Г. Твори, т. 2. К., 1966; Кирчів Р. Гуцульський театр. «Вітчизна», 1959, № 3; Погребенник Ф. До історії гуцульського театру. «Мистецтво», 1959, № 5.

Р. Я. Пилипчук.

ГУЦУ́ЛЬЩИНА — історико-етнографічна область на Україні, що обіймає гірські райони Івано-Фр. і Чернівецької областей і Рахів. р-н Закарп. обл. Див. *Гуцули*.

ГУ́ЧНІСТЬ ЗВУ́КУ — міра сили слухового відчуття, викликаного звуком. Залежить від *звукового тиску* й чутливості вуха, яка неоднакова для звуків різної інтенсивності й частоти. Величина звукового тиску, при якій вухо не відчуває звуку, наз. порогом чутності. Досить інтенсивні звуки вухо не сприймає; вони спричинюють больові відчуття. Поріг больового відчуття — максимальне значення звукового тиску, який ще не викликає цього відчуття,— як і поріг чутності, залежить від частоти звуку. Для порівняння Г. з. різної частоти використовують фіз. величину, яка наз. рівнем чутності й виражається формулою: $L = 20 \times \times \lg (p_e/p_0)$, де p_e — звуковий тиск для звуку частотою $\nu = 1$ кГц і тієї ж гучності, що й досліджуваний; $p_0 = 2 \cdot 10^{-5}$ Па — т. з. стандартний поріг чутності для звуку частотою $\nu = 1$ кГц. Рівень Г. з. вимірюють у *фонах*.

Р. Гуттузо.

Р. Гуттузо. Дівчина співає «Інтернаціонал». 1953.

А. К. Гхош.

Золота прикраса вуздечки коня з **Гюнівських курганів.**

Гуцули. Дівчина і парубок у типовому вбранні.

В.-М. Гюго.

Х. Гюйгенс.

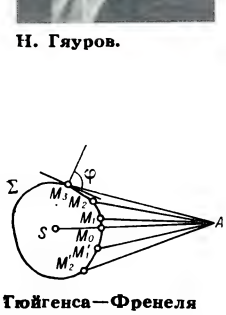

Н. Гяуров.

Гюйгенса—Френеля принцип.

ГУШАЛЕ́ВИЧ Євген Іванович (28.XI 1864, Львів — 29.V 1907, Кельн) — український співак (тенор). У 1888—91 навчався у Віденській консерваторії. Співав в оперних театрах Братіслави, Берліна, Брно, Праги, Будапешта, Варшави, Львова та ін. Прославився як виконавець гол. партій в операх Р. Вагнера («Тангейзер», «Лоенгрін», «Летючий голландець»), Дж. Мейєрбера («Гугеноти», «Пророк») та ін. У концертах широко пропагував укр. нар. пісні, романси. *І. М. Лисенко.*

ГУШАЛЕ́ВИЧ Іван Миколайович (4.XII 1823, с. Палашівка, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.— 2.VI 1903, Львів) — укр. письменник і громад. діяч «москвофільського» напряму (див. *«Москвофіли»*. Писав переважно т. з. язичієм. Певну цінність становлять його ранні поезії «На чужині загибаю», «Де є руська вітчина», «Бурлак» та ін. Оперету Г. «Підгіряни» переробив і поставив на сцені 1882 М. Кропивницький.

Літ.: Франко І. Іван Гушалевич. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955.

ГХОШ Аджой Кумар (20.II 1909, с. Міхіджам — 13.I 1962, Делі) — діяч індійського й міжнар. робітничого руху. Н. у сім'ї лікаря. Закінчив Аллахабадський ун-т. З студентських років брав участь у нац.-визвольному русі. В 1931 — секретар орг-ції Робітн.-сел. партії Об'єднаних провінцій (тепер штат Уттар-Прадеш), пізніше — член виконкому Всеінд. робітн.-сел. партії й редактор газ. цієї партії «Кранті карі» («Революціонер»). З 1931 — член Комуністич. партії Індії (КПІ), з 1933 — член її ЦК (з 1958 — Нац. рада), з 1936 — член Політбюро ЦК (з 1958 — Центр. викон. к-т) КПІ; з 1951 — генеральний секретар ЦК КПІ. Не раз зазнавав арештів. Автор ряду праць з питань комуністичного руху в Індії. Портрет, с. 223.

ГЮБНЕР (Hübner) Карл-Вільгельм (17.VI 1814, Кенігсберг — 5.XII 1879, Дюссельдорф) — німецький живописець, представник *дюссельдорфської школи.* Навчався в дюссельдорфській АМ у В. Шадова. Твори: «Сілезькі ткачі» (1844), «Право полювання» (1845), «Прощання переселенців» (1846 і 1855), «Опис майна» (1847).

ГЮГО́ (Hugo) Віктор-Марі (26.II 1802, Безансон — 22.V 1885, Париж) — французький письменник, глава франц. прогресивного романтизму. Народився в сім'ї наполеонівського офіцера. В зб. «Оди та інші вірші» (1822) оспівував *Реставрацію,* хоч уже в перших романах «Ган Ісландський» (1823) та «Бюг Жаргаль» (1826) виявляв співчуття до пригноблених, зокрема до повсталих негрів і рудокопів. У 2-й пол. 20-х рр. зблизився з ліберально-демократичною опозицією. В його творчості з'явилися мотиви протесту.

У зб. віршів «Східні мотиви» (1829) поряд із зображенням екзотичного Сходу оспівував нац.-визвольну боротьбу грец. народу. Романтичні антимонархічні драми «Кромвель» (1827), «Маріон Делорм» (написана 1829), «Ернані» (1830), «Король бавиться» (1832), «Марія Тюдор» (1833), «Рюї Блаз» (1838) відіграли вирішальну роль у боротьбі з класицизмом. Передмова до «Кромвеля» стала маніфестом франц. прогресивного романтизму. Один з найзначніших творів 30-х рр.— істор. роман «Собор Паризької богоматері» (1831) — спрямований проти феод. деспотизму й духовної тиранії католицької церкви. В 30-х рр. створив поетичні збірки «Осіннє листя» (1831), «Присмеркові пісні» (1835), «Внутрішні голоси» (1837), повість «Клод Ге» (1834) тощо. Спад революційного піднесення у Франції кін. 30 — поч. 40-х рр. призвів до послаблення революційних настроїв Г. Він стає графом, пером, академіком, послідовником ідей *утопічного соціалізму.* Ясність у його політ. позиції внесла революція 1848. Г. пристрасно захищав республіку. Після бонапартистського перевороту 1851 виїхав із Франції. 19 років, прожитих у вигнанні,— найплідніший період творчості Г. У 1852 написав памфлет «Наполеон Малий» і кн. «Історія одного злочину» (т. 1—2, вид. 1877—78); 1853 вийшов шедевр політичної лірики — зб. «Кари». Кращий соціальний роман Г. «Знедолені» (1862) та романи «Трудівники моря» (1866), «Людина, що сміється» (1869) пройняті глибоким співчуттям до експлуатованих. У 1870 після падіння Другої імперії повернувся до Парижа. Допомагав комунарам, проте не поділяв ідеалів Паризької комуни. Автор зб. «Грізний рік» (1872), роману «Дев'яносто третій рік» (1874), циклу поем і віршованих оповідань «Легенда віків» (3 т., 1859—83). Укр. мовою його твори перекладали Леся Українка, І. Франко, М. Рильський, Борис Тен та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Трудівники моря. Х.— К., 1931; Знедолені, т. 1—2. К., 1938—40; Рюї Блаз. К., 1948; Вибрані поезії. К., 1953; Дев'яносто третій рік. К., 1959; Собор Паризької богоматері. К., 1976; Торквемада. «Всесвіт», 1977, № 12; Поезії. К., 1978; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—15. М., 1953—56; Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1972.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Луначарский А. В. Виктор Гюго. М.—Л., 1931; Модестова Н. Політична лірика Гюго в перекладах Івана Франка. «Всесвіт», 1960, № 8; Білецький О. І. Гюго і його роман «Знедолені». В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 5. К., 1966; Трескунов М. С. В. Гюго. Л., 1969; Наливайко Д.С. Віктор Гюго. К., 1976; Минина Т. Н. Роман «Девяносто третий год». Проблема революции в творчестве В. Гюго. Л., 1978; Моруа А. Олімпіо, або Життя Віктора Гюго. Пер. з франц. К., 1974; Морщинер М. С., Пожарский Н. И. Библиография русских переводов произведений Виктора Гюго. М., 1953.

Н. О. Модестова.

К.-В. Гюбнер. Сілезькі ткачі. 1844. Галерея Паффрата. Дюссельдорф.

ГЮЙГЕНС (Гейгенс; Huygens) Христіан (14.IV 1629, Гаага — 8.VII 1695, там же) — нідерландський фізик, механік, математик і астроном. Перший іноз. член Лондон. королівського т-ва (з 1663), член Паризької АН і перший її голова (з 1665). Навчався в ун-тах Лейдена (1645—47) і Бреда (1647—49). Перші наук. твори присвятив питанням *аналітичної геометрії.* В 1651 опублікував працю про визначення довжини дуг кола, еліпса й гіперболи, а згодом — трактати з теорії імовірностей, теорії неперервних дробів тощо. Разом із Р. *Гуком* встановив сталі точки термометра — точку танення льоду й точку кипіння води. Винайшов маятниковий годинник (1657), розв'язав задачу визначення центра коливання фіз. маятника й періоду його коливань. Розвинув хвильову теорію світла (1678); пояснюючи механізм поширення світла, висунув принцип, названий його ім'ям (див. *Гюйгенса — Френеля принцип*). Працював над удосконаленням об'єктивів астр. труб., сконструював *окуляр* (т. з. окуляр Гюйгенса), який застосовують і тепер. Відкрив кільце планети *Сатурн* і супутник Сатурна — *Титан,* визначив період обертання його навколо планети (1655); дав перший опис туманності в сузір'ї *Оріона.*

ГЮЙГЕНСА — ФРЕНЕ́ЛЯ ПРИ́НЦИП — основний принцип хвильової оптики, який дає змогу обчислити амплітуду хвилі в будь-якій точці, якщо відомі її амплітуда й *фаза* на якійсь довільній поверхні. За принципом, сформульованим Х. *Гюйгенсом* 1690, кожна точка поверхні, до якої в дану мить прийшло світлове збурення, є центром вторинних хвиль, обвідна яких у будь-яку наступну мить визначає нову хвильову поверхню. Принцип Гюйгенса не враховує *дифракції* й характеризує поширення світла в рамках *геометричної оптики.* О.-Ж. *Френель* 1818 доповнив цей принцип ідеєю інтерференції вторинних хвиль. За Г.— Ф. п. інтенсивність у точці *A* випромінюваної джерелом *S* світлової хвилі визначається результатом інтерференції фіктивних вторинних хвиль з центрами в точках M_0, M_1, M_2 ... поверхні Σ (мал.). При цьому амплітуда кожної вторинної хвилі залежить від кута φ між нормаллю до поверхні Σ в даній точці і напрямом на точку *A.* Матем. обгрунтування Г.—Ф. п. дав Г.-Р. *Кірхгоф* (1882).

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

М. П. Лисиця.

ГЮЛЛІНГ Едуард Вальтерович (н. 10.XII 1937, м. Іркутськ) — український рад. патофізіолог, професор (з 1978). Член КПРС з 1973. Закінчив Київ. мед. ін-т

1

До ст. **Гутне скло.**

1. Вироби з гутного скла. Кінець 18 — початок 19 ст.
2. Б. О. Валько. Червоні бокали. Львів. 1970.
3. П. П. Аверков. Дружба. Київ. 1973.
4. М. А. Павловський. Ваза. Львів. 1970.

2

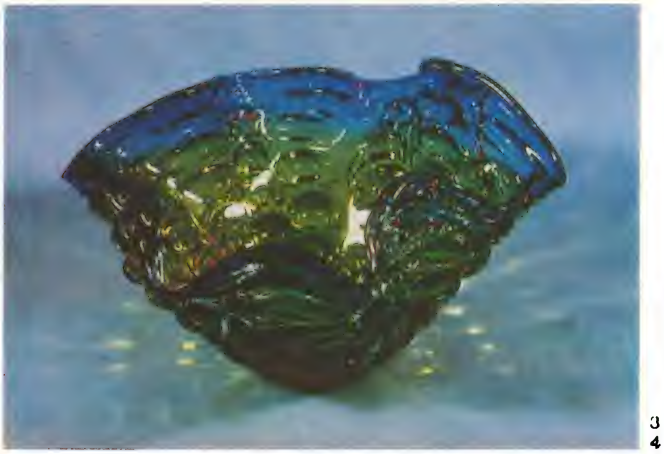

3
4

1
2
3

До ст. Дюрер А. 1. Блудний син. Гравюра на міді. 1495. **2, 3.** Бічні частини «Паумгартнерівського вівтаря». 1502—04. Мюнхенська пінакотека.

До ст. **Гольбейн Г.** Молодший. **1.** Мадонна бургомістра Мейєра. 1525—26. Дармштадт. **2.** Портрет Шарля Моретта. Близько 1534—35. Дрезденська картинна галерея.

1
2

(1960). З 1961 — співробітник Київ. н.-д. ін-ту отоларингології. Праці Г. присвячені питанням патофізіології та експериментальної терапії інфекційних і алергічних захворювань ЛОР-органів (вуха, горла, носа). Держ. премія УРСР, 1978.

ГЮНІВСЬКІ КУРГА́НИ — могильник *бронзового віку* та раннього *залізного віку* біля с. Гюнівки Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Досліджувався 1976—77. Розкопано 21 курган; з них 18 скіфських, що датуються 4—3 ст. до н. е. В похованнях найбільшого кургану, в т. з. Вишневій могилі, виявлено багато предметів, зокрема 407 золотих прикрас. В ін. кургані розкопано непограбоване поховання конюха та двох коней. Вуздечка одного коня прикрашена золотими та срібними фігурними платівками й бляхами, найбільший інтерес серед яких становить ажурне золоте навершя сегментовидної форми. На ньому зображено сцену полювання амазонки на оленя під стилізованим деревом (сюжет, невідомий раніше в мистецтві скіфів). Іл. с. 223.

В. В. Отрощенко.

ГЮНТЕКІ́Н (Güntekin) Решад Нурі (25.XI 1889, Стамбул — 7.XII 1956, Лондон) — турецький письменник, діяч культури. Був інспектором міністерства освіти, культур. аташе Туреччини в Парижі і одночасно представником в ЮНЕСКО. Виступав у різних літ. жанрах. Автор романів «Тавро» (1924), «Зелена ніч» (1928), «Листопад» (1930), «Млин» (1944), «Останнє пристанище» (1961), ряду п'єс, оповідань тощо. Найбільшу популярність здобув роман «Чаликушу» («Пташка співоча», 1922). У кращих творах реалістично відобразив життя тур. провінційного міста, гострі проблеми сім'ї, взаємини особистості й суспільства, викривав духівництво, чиновництво. Перекладав твори рос. (Ф. Достоєвського, Л. Толстого) та франц. класиків.

Тв.: Укр. перекл.— Зелена ніч. К., 1971; Чаликушу. К., 1973; Рос. перекл.— Зелёная ночь. М., 1963; Птичка певчая. М., 1966; Клеймо.— Листопад.— Мельница. М., 1969.

О. І. Ганусець.

ГЮРЗА́ (Vipera lebetina) — змія родини *гадюкових*. Довж. тіла до 1,6 м. Тіло товсте, голова плеската. Забарвлення сіре, вздовж хребта темні плями. Поширена в Пн. Африці, на деяких о-вах Середземного моря та в Пд.-Зх. Азії; в СРСР — на Закавказзі, в Серед. Азії. Живиться гризунами, ящірками, птахами. Народжує живих малят (на Закавказзі) або відкладає яйця (в Серед. Азії). Укус Г. небезпечний для життя тварин і людини. Г.— осн. джерело *зміїної отрути*. Охороняється законом. Іл. с. 222.

В. І. Таращук.

ГЯУ́Р (тур. gâvur, від араб. кафір — невірний) — у мусульман зневажливе назвисько всіх іновірців, вживане гол. чин. за середньовіччя.

ГЯУ́РОВ Николай (н. 13.IX 1929, Лиджене, тепер Велинград) — болгарський співак (бас), нар. артист НРБ (з 1962). Навчався в Софійській консерваторії, вдосконалював майстерність у Ленінгр. та Моск. консерваторіях. З 1955 — соліст Софійської нар. опери, в 1957—58 — Великого театру (Москва), з 1960 — театру «Ла-Скала» (Мілан). Партії: Борис, Варлаам («Борис Годунов» Мусоргського), Філіпп («Дон Карлос» Верді), Даланд («Летючий голландець» Вагнера) та ін.

Д — п'ята буква українського алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить від букви Δ грец. унціалу 9 ст. У сучас. укр. літ. мові буквою «Д» позначають шумний зімкнений передньоязиковий приголосний звук, твердий (дуб, двері) або м'який (дядько, діброва).

ДАВА́О — місто у Філіппінах, на о. Мінданао, адм. центр провінції Давао. Мор. порт. 482 тис. ж. (1975). Осн. центр країни по переробці абаки (манільських конопель) і рамі (рослина з родини кропив'яних). Підприємства деревообробної, харчової промисловості. Вивіз абаки, рамі, копри, деревини.

ДАВИ́Д (рр. н. і см. невід.). — цар Ізраїльсько-Іудейської держави (кін. 11 ст.— бл. 950 до н. е.). Приєднав до Іудеї тер. ізраїльських племен, м. Єрусалим, створив централізовану Ізраїльсько-Іудейську д-ву. В євр. фольклорі Д. зображений як сміливець, що переміг велетня *Голіафа*. Іудейсько-християнська богословська традиція безпідставно приписала Д. авторство *псалмів*.

ДАВИ́Д — ім'я кількох давньоруських князів. Давид Ігорович (1059—1112, Дорогобуж) — син володимиро-волинського князя Ігоря Ярославича. В 1084 одержав в уділ м. Дорогобуж на Волині, 1085 — м. Володимир. На *Витечівському з'їзді 1100* за те, що був призвідником князівських міжусобиць, позбавлений цих володінь; замість них одержав волинські міста Бузьк, Острог, Дубно і Чорторийськ, а незабаром знову — Дорогобуж. Давид Ростиславич (1140—97) — син великого князя київського Ростислава Мстиславича. В 1167 одержав Вишгород. Очолив походи 1172 на Київ, Торческ і Треполь проти союзників *Андрія Боголюбського*. Після смерті брата Романа (1180) князював у Смоленську, де проти нього 1186 вибухнуло нар. повстання. Давид Святославич (р. н. невід.— п. 1123) — син черніг. князя Святослава Ярославича. В 1095—97 князював у Смоленську. На *Любецькому з'їзді 1097* одержав в уділ Чернігівське князівство. Брав участь у походах проти *половців* (1103, 1107, 1110, 1111). Його нащадки відомі під ім'ям Давидовичів.

М. П. Кучера.

ДАВИ́Д БУДІВНИ́К (Давид IV Георгійович; бл. 1073 — 25.I 1125) — грузинський цар з 1089 з династії *Багратіонів*, політ. діяч, полководець. Його боротьба проти феод. аристократії та іноз. загарбників сприяла утворенню незалежної централізованої груз. д-ви. Д. Б. провів реформу церк. устрою, держ. управління. Приєднав до свого царства Кахеті і Ереті (1104). Очолені ним війська визволили від гніту турків-сельджуків усю Грузію, *Ширван* і м. *Ані*. Сприяв розвиткові економіки, торгівлі і культури країни, будівництву міст, шляхів, мостів і зрошувальних каналів. За його царювання відкрито лікарні, школи, створено Гелатську академію.

«ДАВИ́Д САСУ́НСЬКИЙ», «Сасунці Давид» — вірменський героїчний народний епос. Утворювався в 7—10 ст. народними оповідачами на різних вірменських діалектах і говорах в умовах визвольних повстань проти арабського халіфату. Епос складається з чотирьох відгалужень: «Санасар і Багдасар», «Мгер Старший», «Давид Сасунський» і «Мгер Молодший». Основне — третє відгалуження. Епос уперше записав 1874 вірм. фольклорист Г. Срвандзтян. В образах цієї пам'ятки нар. поезії, зокрема Давида Сасунського, втілено сподівання й надії вірм. народу в боротьбі за свободу й незалежність, його патріотизм, непоборну віру в перемогу над ворогами. В епосі відображено багаторічну боротьбу трудового селянства проти феодалів. У 1873—1951 зібрано п'ятдесят варіантів епосу і видано в трьох книгах: 1936 (т. 1), 1944—51 (т. 2, ч. 1—2). «Д. С.» перекладено багатьма мовами народів світу. Укр. мовою його перекладали П. Тичина, Л. Дмитерко, В. Свідзінський, Є. Фомін та ін. Мотиви епосу використовували в своїх творах О. Туманян, А. Ісаакян, Н. Зарян.

Видання: Укр. перекл.—Давид Сасунський. К., 1939; Рос. перекл. — Давид Сасунский. М., 1958.

Літ.: Тичина П. Давид Сасунський. В кн.: Тичина П. Твори, т. 5. К., 1962.

ДАВИ́Д-БЕК (р. н. невід.— п. 1728) — один з діячів вірменського визвольного руху проти іран. і тур. загарбників. У 1722—25 очолив збройну боротьбу вірмен у Сюніці проти Ірану, що закінчилася майже повним вигнанням персів із Сх. Вірменії. В 1726—28 вірмени під керівництвом Д.-Б. розгромили турків, які намагалися захопити Закавказзя.

ДАВИДЕ́НКО Йосип Якович [бл. 1856 — 10 (22). VIII 1879, Одеса] — революційний народник. Н. в сім'ї військ. писаря. В 70-х рр. брав участь у діяльності народницьких гуртків Києва й Єлизаветграда, в *«ходінні в народ»*, *Чигиринській змові 1877*. В 1877—78 — активний член терористично-

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Д
Сінайська	
Фінікійська	
Давньогрецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська й українська	

Давид Будівник. Фреска 16 ст. в Гелатському монастирі.

М. М. Давиденков.

В. М. Давидов.

Д. В. Давидов.

І. М. Давидов.

го народницького гуртка в Одесі. В 1878 заарештований, при арешті вчинив збройний опір. Одес. військ.-окружний суд засудив Д. до смертної кари. Повішений разом з народниками Д. А. *Лизогубом* і С. Ф. Чубаровим.

ДАВИДЕ́НКОВ Микола Миколайович [14 (26).III 1879, Рига — 29.IX 1962, Ленінград] — рад. вчений у галузі механіки матеріалів, акад. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1902) Петерб. ін-т інженерів шляхів, працював (до 1912) на залізниці. В 1909—26 викладав у вузах Петербурга (Петрограда), Новочеркаська, Москви, Києва (1921—22 — професор Київ. політех. ін-ту). З 1925 керував лабораторією Фізико-тех. ін-ту АН СРСР. Досліджував втомлюваність металів, розробив методи вимірювання залишкових напружень, створив мех. теорію холодноламкості металів, вивчав проблему пластичного деформування й міцності в складному напруженому стані, властивості матеріалів при ударних навантаженнях тощо. Запропонованим Д. т. з. струновим методом виявлення деформацій було вперше виміряно величину гірничого тиску. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ДАВИ́ДКОВ Іван Іванов (н. 9.III 1926, с. Живовці, Михайловградського округу) — болгарський письменник і перекладач. Член Болгарської компартії з 1961. Вірші і лірична проза Д. сповнені громадян. звучання. Збірки: «Світло від інею» (1957), «Крила і коріні» (1964), «Тракійські могили» (1968), «Танок кипарисів» (1975), «Молитва про різець і камінь» (1978). Романи і повісті: «Кусень хліба для подорожнього» (1971), «Білий кінь під вікном» (1975), «Квиток до Бретані» (1977). Кілька разів відвідав Україну, присвятив їй збірки «Українець з білою гармонією» (1951) і «Дніпро під моїм вікном тече» (1960). Написав кілька віршів і статей про Т. Шевченка. Перекладає болг. мовою твори укр. рад. поетів.

Тв.: Укр. перекл.— Лірика. К., 1960; Був собі художник. «Всесвіт», 1975, № 9—10.

В. О. Захаржевська

ДАВИ́ДОВ Василь Львович [1792 — 24.X (5.XI) 1855, Красноярськ] — декабрист, полковник. Учасник *Вітчизняної війни 1812.* В 1820 вступив до «*Союзу благоденства*». В 1822 вийшов у відставку й оселився в своєму маєтку в с. *Кам'янці* (тепер місто Черкас. обл.). У січні 1822 вступив до *Південного товариства декабристів.* Разом з С. Г. *Волконським* очолив *Кам'янську управу.* Прихильник республіки. В 1822—23 на його квартирі в Києві відбувалися з'їзди членів Пд. т-ва. Під час підготовки *Чернігівського полку повстання* (кін. 1825 — поч. січня 1826) зайняв вичікувальну позицію. В 1826 Д. засуджено на довічну каторгу, замінену на 20-річну, яку відбував на Нерчинських рудниках і Петровському Заводі. З 1839 — на поселенні в Красноярську.

ДАВИ́ДОВ Володимир Миколайович [справж. прізв. та ім'я — Горєлов Іван Миколайович; 7 (19). I 1849, Новомиргород, тепер Кіровогр. обл.— 23.VI 1925, Москва] — рос. рад. актор і педагог, нар. арт. Республіки (з 1922). Навчався в 2-й Київ. гімназії. В 1867—80 працював у театрах Орла, Воронежа, Тамбова та ін. В 1880 — 1924 — актор Александринського театру (Петербург), а 1924 — Малого театру (Москва). Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Хлинов («Гаряче серце» О. Островського), Кузовкін («Нахлібник» Тургенєва) та ін. Викладав у Петерб. театр. уч-щі. Серед його учнів — В. *Комісаржевська,* Л. *Вів'єн,* К. *Зубов* та ін.

ДАВИ́ДОВ Денис Васильович [16 (27).VII 1784, Москва — 22.IV (4.V) 1839, с. Верхня Маза, тепер Радищевського р-ну Ульян. обл.]— російський письменник і військ. діяч, ген.-лейтенант. Один з організаторів партизан. руху під час Вітчизн. війни 1812. У 20—30-х рр. зблизився з О. Пушкіним, співробітничав у «Современнике». У 1832 вийшов у відставку. Громадська і літ. діяльність Д. пройнята протестом проти військово-бюрократичної системи. Автор політ. байок («Голова і Ноги», «Річка й Дзеркало», 1803; «Орлиця, Турухтан і Тетерев», 1804), сатири «Сон», гусарських віршів, воєнно-істор. твору «Нариси теорії партизанської дії» (1821), мемуарів, спогадів про О. Суворова, П. Багратіона.

Тв.: Сочинения. М., 1962; Укр. перекл.— Я тямлю — так пильно... В кн.: Грабовський П. Твори, т. 1. К., 1964.

ДАВИ́ДОВ Іван Микитович (н. 15.I 1933, с. Минковичі Стародорозького р-ну Мін. обл.) — передовик і новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1961. З 1955 — прохідник, бригадир прохідників на шахті «Контарна» виробничого об'єднання «Шахтарськантрацит» Донецької обл. Один з ініціаторів швидкісної проходки гірничих виробок. На XXIV та XXV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, орденом «Шахтарська слава» трьох ступенів, медаллю. Ленінська премія, 1966.

О. В. Грушко

ДАВИ́ДОВ Карл Юлійович [3 (15).III 1838, Кулдига, тепер Латв. РСР — 14 (26).II 1889, Москва] — російський віолончеліст, педагог, композитор і муз. діяч. У 1862—87 професор, з 1876 — директор Петерб. консерваторії. Засновник рос. віолончельної школи. Автор 4 концертів, п'єс для віолончелі, романсів, симф. поеми «Дари Терека», посібника «Школа для віолончелі» (т. 1, 1888).

ДАВИ́ДОВ Олександр Сергійович [н. 13 (26).XII 1912, Євпаторія] — український рад. фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1978. Закінчив Моск. ун-т (1939). В 1945—53 і 1964—66 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, 1953—64 — в Моск. ун-ті, з 1966 — в Ін-ті теоретичної фізики АН УРСР (з 1973 — директор). Праці присвячені теор. дослідженню *екситонів* у кристалах, теорії колективних збуджень станів несферичних атомних ядер, теорії спектрів мол. кристалів, квантовій біофізиці. Відкрив т. з. *давидовське розщеплення.* Нагороджений орденом Леніна, медалями. Ленінська премія, 1966. Держ. премія УРСР, 1969.

ДАВИ́ДОВ Степан Іванович [1 (12).I 1777, Чернігівщина — 9(21).V 1825, Москва] — укр. і рос. композитор, диригент, педагог. У 1786—95 — в придворній співацькій капелі в Петербурзі. З 1800 — театр. капельмейстер та викладач музики і співу в Петербурзі й Москві. Автор музики до 3-ї й 4-ї частин оперної тетралогії «Дніпровська русалка» (1805, 1807), в якій використав рос. та укр. нар. мелодії. Д. належать балети, дивертисменти, вокальні концерти, духовні хори.

Літ.: Федоровская Л. А. Композитор Степан Давыдов. Л., 1977.

ДАВИДО́ВИЧ Федір Іванович (1756, Чернігівщина — 20-і рр. 19 ст.)— укр. правознавець. Після закінчення Черніг. училищної колегії (1782) працював у ній вчителем. З 1797 — секретар Малорос. генерального суду. З 1804 очолював «Комісію для складання законів» (Петербург), яка 1807 розробила проект кодифікації цивільних законів для Лівобережної України — «Зібрання малоросійських прав». Осн. наук. праця Д. — «Короткий виклад предметів, узятих з прав у Малій Росії вживаних, за яким слід висвітлити ті права...» (1861).

ДАВИДО́ВСЬКЕ РОЗЩЕ́ПЛЕННЯ — розщеплення невироджених енергетичних рівнів молекул при утворенні *кристала* з кількома молекулами в його елементарній комірці (див. *Виродження* у квантовій механіці). Д. р. вперше виявлено експериментально в Ін-ті фізики АН УРСР (1951), теорію явища розробив О. С. *Давидов.*

О. О. Сєриков.

ДАВИДО́ВСЬКИЙ Григорій Митрофанович [6 (18). I 1866, с. Мельня, тепер Конотопського р-ну Сум. обл.— 13.IV 1952, Полтава] — український рад. хоровий диригент і композитор, засл. арт. УРСР (з 1951). Закінчив диригентський (1897) та вокальний (1902) факультети Петерб. консерваторії. В 1888 організував у рідному селі великий хор. У 1892—1902 в Петербурзі керував робітничими й студентськими хорами. Створив понад 35 хорових колективів — у Вінниці, Житомирі, Лубнах, Керчі, Москві, Ростові-на-Дону (з останнім гастролював по Росії в 1908—17), пропагуючи укр. нар. пісню.

В останні роки життя керував Полтав. хоровою капелою. Написав бл. 80 творів, серед них — хори, вокальна трилогія «Бандура» (1896), «Кобза», «Кубань» (1927); поеми «Світе тихий, краю милий», «Ще як були ми козаками» на тексти Т. Шевченка, муз. драма «Під звуки рідної пісні» (1917), вальси

(«Кохання», «Баламут»), обробки нар. пісень.

ДАВИДО́ВСЬКИЙ Іполит Васильович [20.VII (1.VIII) 1887, м. Данилов, тепер Яросл. обл.— 11.VI 1968, Москва] — російський рад. патологоанатом, дійсн. член (з 1944) та віце-президент (1946—50 і 1957—60) АМН СРСР. Герой Соціалістичної Праці (1957). Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1910); з 1930 — зав. кафедрою 2-го Моск. мед. ін-ту. Праці присвячені вивченню патологічної анатомії і патогенезу інфекційних хвороб, питанням травматології, загальної патології, організації прозекторської справи в СРСР тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1964.

ДАВІ́Д (David) Жак-Луї (30.VIII 1748, Париж — 29.XII 1825, Брюссель) — французький живописець. Навчався в Королівській академії живопису і скульптури в Парижі (1766—74), академіком якої був з 1784. В 1775—80 жив в Італії. Вже в ранніх творах Д. на сюжети з античної історії («Велізарій просить милостиню», 1781; «Клятва Горацiїв», 1784; «Ліктори приносять Бруту тіло його сина», 1789; два останні — в Луврі в Парижі) виявились риси *класицизму* передреволюц. доби, яскравим представником якого став Д. Брав активну участь у Великій франц. бурж. революції 1789—94, був членом якобінського Конвенту. В багатьох картинах відтворив образи своїх героїчних сучасників [«Клятва в залі для гри в м'яч», 1791, Лувр; «Смерть Марата», 1793, Музей сучас. мист. в Брюсселі; «Жінка з народу (Зеленярка)», 1795 (?)]. Після термідоріанського перевороту був заарештований і відійшов від революц. позицій. Відмова від боротьби, заклик до примирення стали змістом його алегоричної картини «Сабінянки, що зупиняють битву між римлянами і сабінянами» (1799, Лувр). У роки Директорії, потім Імперії Д. — «перший художник» Наполеона; написав зовні ефектні полотна («Наполеон при переході через Сен-Бернар», 1800; «Коронація Наполеоном Жозефіни», 1805—07, Лувр), вишукані світські портрети («Портрет мадам Рекам'є», 1800, Лувр). Поряд з цим Д. створив і реалістичні портрети («Портрет юнака з родини Грендль», 1816; «Портрет Лазаря Гоша», 1793 (?), Київ. музей зх. та сх. мистецтва, та ін.). Після повернення Бурбонів до влади (1816) Д. емігрував до Брюсселя. Іл. див. на окремому аркуші, с. 80—81.

Літ.: Кузнецова И. А. Луи Давид. М., 1965. *Л. П. Логвинська.*

ДАВІТАШВІЛІ Лео Шіович [25.V (6.VI) 1895, Тбілісі — 3.IX 1977, Москва] — груз. рад. палеонтолог і геолог, акад. АН Груз. РСР (з 1944). Засновник і керівник Ін-ту палеобіології в Тбілісі. Досліджував фауну неогенових молюсків Кавказу і Криму. Осн. праці присвячені вивченню еволюції органічного світу, історії еволюційного вчення, критиці ідеалістичних концепцій в природознавстві. Д.— автор кількох підручників і редактор багатьох видань з палеонтології. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1949.

Тв.: Учение об эволюционном прогрессе. Тбилиси, 1972; Эволюционное учение, т. 1. Тбилиси, 1977.

ДАВЛЄ́ТШИНА Хадія Лутфуллівна (березень 1905, с. Хасаново, тепер Куйб. обл.— 5.XII 1954, Бірськ) — башкирська рад. письменниця; перша письменниця-башкирка. Друкуватися почала 1927. У своїх творах показала духовне відродження раніше пригноблюваної жінки-башкирки (повість «Айбіке», 1930; «Збірник оповідань», 1935). Роман «Іргіз» (вид. 1957) — про революц. боротьбу башк. народу.

Тв.: Рос. перекл.— Иргиз. М., 1961.

ДА́ВНІСТЬ у праві — встановлений рад. законом строк, закінчення якого призводить до певних правових наслідків. В *цивільному праві* Д.— час, передбачений законом для судового захисту порушеного права (див. *Позовна давність*) або для виконання рішення суду чи ін. органу, що користується правом видавати виконавчі документи. В *кримінальному праві* Д. тягне за собою втрату держ. органами можливості притягнення особи, яка вчинила злочин, до кримінальної відповідальності або можливості виконання обвинувального *вироку* суду. Д. виконання *судових рішень* регулюється ст. 54 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 359 ЦПК УРСР). Зокрема, в справах, де хоч би однією з сторін є громадянин, рішення суду можна пред'явити до виконання протягом 3 років з моменту набрання ним законної сили, а в усіх ін. справах — протягом одного року. Строки пред'явлення до виконання постанов ін. органів встановлюються відповідним законодавством. Д. виконання обвинувального вироку і Д. притягнення до кримінальної відповідальності передбачено ст. 41 і 42 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 48 і 49 КК УРСР). Для Д. притягнення до кримінальної відповідальності встановлено такі строки: один рік — для злочинів, за які згідно з законом може бути призначене покарання не суворіше за *виправні роботи* або направлення в дисциплінарний батальйон; 3 роки— для злочинів, за які може бути призначене *позбавлення волі* на строк не більший як 2 роки, заслання або вислання; 5 років — для злочинів, за які може бути призначене позбавлення волі на строк не більший як 5 років; і 10 років — для злочинів, за які може бути призначене суворіше покарання. Перебіг строку Д. в усіх випадках починається з дня вчинення злочину. Проте він зупиняється, коли особа, яка вчинила злочин, скривається від слідства або суду. Для Д. виконання обвинувального вироку встановлено такі строки, відлічуючи від дня набрання вироком законної сили: один рік — при засудженні до покарання, не суворішого за виправні роботи або направлення в дисциплінарний батальйон; 3 роки — при засудженні до позбавлення волі на строк, не більший як 2 роки, заслання або вислання; 5 років — при засудженні до позбавлення волі на строк, не більший як 5 років; 10 років — при засудженні до суворішого покарання. Особа не може бути притягнута до відповідальності і обвинувальний вирок не може бути виконаний, якщо з часу вчинення злочину чи винесення вироку минуло 15 років і Д. не була перервана вчиненням нового злочину. Питання про застосування строку Д. до особи, що вчинила злочин, за який може бути призначено смертну кару, чи до особи, засудженої до смертної кари, вирішується судом. Якщо суд не визнає можливим застосувати Д., смертна кара замінюється позбавленням волі. Правила щодо Д. в СРСР не застосовують до злочинців, винних у найтяжчих злочинах проти миру і людяності, та до *воєнних злочинців*.

Літ.: Ткачевский Ю. М. Давность в советском уголовном праве. М., 1978. *Ф. Г. Бурчак.*

ДАВНЬОРУ́СЬКА ДЕРЖА́ВА — ранньофеодальна держава з центром у Києві, яка в 9 — на поч. 12 ст. існувала на території східнослов'янських земель. Див. *Київська Русь*.

ДАВУ́ (Davout) Луї-Нікола (10.V 1770, Анну, Бургундія — 1.VI 1823, Париж) — французький військ. діяч, маршал (з 1804), герцог (з 1808), князь (з 1809). В 1788 закінчив Паризьку військ. школу. Під час *Великої французької революції* перейшов на бік народу. Брав участь в експедиції до Єгипту (1798—99), в усіх війнах *Наполеона I*. Під час «*Ста днів*» — військ. міністр Наполеона. З поверненням до влади *Бурбонів* позбавлений чинів і титулів (повернуті йому 1817). З 1819 — *пер* Франції.

ДАВУ́ДОВА Марзія Юсуф-кизи [25.XI (8.XII) 1901, Астрахань — 6.I 1962, Баку] — азербайджанська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1949). Член КПРС з 1942. Сценічну діяльність почала 1917. З 1920 — актриса драм. театру в Баку (тепер Азерб. драм. театр ім. М. Азізбекова). Ролі: Севіль (однойменна п'єса Джабарли), Ширін («Фархад і Ширін» Вургуна), Кабаниха («Гроза» О. Островського), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), леді Макбет («Макбет» Шекспіра) та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ДАГЕ́Р (Daguerre) Луї-Жак-Манде (18.XI 1787, Кормейз-ан-Парізі, Сена і Уаза — 10.VII 1851, Брісюр-Марн) — французький художник-декоратор. Винахідник першого способу фотографії, названого за його ім'ям дагеротипією. Д. розробив метод одержування незникаючого зображення на світлочутливій платівці в камері-обскурі. Високі художні якості зображення і легка техніка вико-

О. С. Давидов.

Г. М. Давидовський.

М. Ю. Давудова.

Ж.-Л. Давід. Автопортрет. 1794. Лувр. Париж.

нання забезпечили дагеротипії велике поширення. Повідомлення про винахід Д. було опубліковано 1839; цей рік вважається датою винаходу фотографії.

«ДАГЕ́Р» — товариство фотоаматорів у Києві, яке існувало 1901—17. Названо ім'ям франц. винахідника фотографії Л.-Ж.-М. *Дагера*. Об'єднувало фотоаматорів з усієї України. Організовувало доповіді, фотоекскурсії та фотовиставки, чим сприяло розвиткові й поширенню худож., тех. і наук. фотографії. В 1911 у Києві було відкрито перший у Росії міжнар. фотосалон (виставку), в якому взяли участь відомі вітчизняні (С. Лобовиков, М. Петров та ін.) і зарубіжні (Дюркоп, Демарші, Пюйо, Першейд, Сміт та ін.) фотомитці. Під керівництвом голови т-ва М. Петрова (1906—1912) «Д.» виховав кадри визначних укр. творчих працівників кіно та фотографії (Д. *Демуцький*, С. Шиманський, П. Новицький).

І. Дагестанли

ДАГЕСТАНЛИ́ (справж. ім'я та прізв. — Ісмаїл Юсуф-огли Гаджієв; н. 24.XII 1906 (6.I 1907), с. Зарне, тепер Кахського р-ну Аз. РСР) — азербайджанський радянський актор, народний артист СРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. В 1930 закінчив бакинський театр. технікум. З 1927 (з перервою) працює в Театрі ім. М. Азізбекова. Ролі: Горкмаз («Наречена вогню» Джабарли), Алібек («Вагіф» Вургуна), С. М. Кіров («Ранок Сходу» Мамедханли), Кошкін («Любов Ярова» Треньова), Отелло (однойменна трагедія Шекспіра), Платон Кречет, Стрижень («Платон Кречет», «Загибель ескадри» Корнійчука). Перший на азерб. сцені створив образ В. І. Леніна. Знімається в кіно. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1948.

ДАГЕСТА́НСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Дагестан — у складі РРФСР, у пд.-сх. частині Пн.Кавказу. Утворена 20.I 1921. Поділяється на 39 районів, має 8 міст і 14 селищ міськ. типу.

ДАГЕСТАНСЬКА АРСР

Площа — 50,3 тис км²

Населення — 1627 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Махачкала

ВИРОБНИЦТВО КОНСЕРВІВ
(млн. умовних банок)

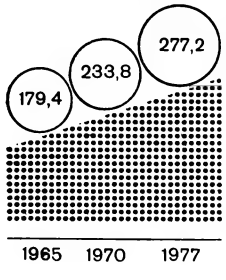

Природа. На Сх. територія Д. омивається Каспійським м. За характером рельєфу в Д. виділяють пн.— рівнинні та пд.— гірські райони. Пн. Д. зайнятий *Прикаспійською низовиною*, більша частина якої лежить нижче від р. м. (до—28 м). На Пд. від неї— передгірна смуга, яка переходить у гірські хребти Кавказу (Андійський, Гімринський та ін.). На крайньому Пд.— хребти й масиви Бокового хр. (Богоський, Нукатль, Самурський) та пн. схили Великого Кавказу з найвищою вершиною Д.— г. Базардюзю, 4466 м. Гори важкодоступні, розчленовані глибокими ущелинами (Сулакський каньйон, глиб. до 1800 м). Корисні копалини: нафта, природний газ, кам. вугілля, горючі сланці, торф, залізна, мідна, поліметалеві й рідкісних металів руди; сірка, фосфорити, буд. матеріали; мінеральні джерела та лікувальні грязі. Клімат континентальний, пересічна т-ра січня на рівнині —3°, липня +25°, у високогірних районах відповідно — 11° і +12°. На Приморській рівнині клімат сухих субтропіків. Річна кількість опадів — 300 мм на рівнині та від 550 до 800 мм — в горах. Гол. ріки: *Терек*, Сулак, Самур — багаті на гідроенергію. Невеликі прісні та солоні озера. Грунти світло-каштанові, лучні, лучно-болотні, значні площі зайняті пісками і солончаками. В передгір'ях — каштанові, бурі, чорноземи. В горах — гірсько-лучні, гірсько-лісові, чорноземні. На рівнині — злаково-полинова рослинність напівпустельного типу, в дельтах річок — заплавні ліси (в дельті Самуру — лiановий ліс). Пн. схили гір зайняті лучно-степовою рослинністю (альпійські й субальпійські луки), у верхів'ях рік Андійського Койсу та Аварського Койсу — сосново-березові ліси. Вершини вкриті вічними снігами й невеликими льодовиками.

В долині Казикумухського Койсу.

Населення. В Д. налічується бл. 30 народів і етногр. груп. Найчисленніші (перепис 1970; тис. чол.): *аварці* (349,3), *росіяни* (209,6), *даргинці* (207,8), *кумики* (169), *лезгини* (162,7), *лаки* (72,2), *табасарани* (53,2), *ногайці* (21,7) *тати* та ін. Пересічна густота нас.— понад 32 чол. на 1 км² (1979). 39% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Махачкала, Дербент, Хасав'юрт.*

Історія. На тер. Д. поселення людини відомі з часів *палеоліту*. В 2-й пол. 1-го тис. до н. е. тер. Д. входила до складу *Албанії Кавказької*. В 3 ст. н. е. Пд. Д. захопили *Сасаніди*, а в 4 ст. прибережну смугу на Пн. від Дербента — *гунни*. В 7 ст. н. е. рівнинна частина тер. Д. входила в *Хозарський каганат*. З 2-ї пол. 7 ст. тер. Д. зазнавала нападів арабів, які завоювали його в 1-й пол. 8 ст. У 2-й пол. 11 ст. частину Д. захопили *сельджуки*. Приблизно з кін. 12 ст. в Д. сформувалися держ. утворення, в т. ч. *Аварське ханство*. В 20-х рр. 13 ст. Д. зазнав навали монголо-татар. У 14 ст. в Д. вторгалися війська *Тохтамиша* і *Тімура*. З 15 ст. Д. став об'єктом боротьби між Туреччиною та Іраном. У кін. 15 ст. відновилися політ. й торг. зв'язки з Руссю, встановлені ще в 10 ст. У 16—18 ст. окремі феод. утворення Д. перебували під протекторатом Рос. д-ви. Приєднання Д. до Росії було юридично оформлено Гюлістанським мирним договором 1813 між Росією та Іраном. Приєднання Д. до Росії мало прогресивне значення. Народи Д. позбавилися загрози нападів з боку Туреччини та Ірану; створилися умови для ліквідації політ. роздробленості; посилились екон. і культурні зв'язки з рос. народом. Колоніальна політика царизму викликала стихійні виступи горців. У 30-х рр. 19 ст. під прапором *мюридизму* розгорнувся антиколоніальний визвольний рух горців, що його з 1834 очолив *Шаміль*. У 1860 було створено Дагестанську обл. З 2-ї пол. 19 ст. в Д. почали розвиватися капіталістичні відносини. Під впливом революц. руху в Центр. Росії та на Закавказзі 1904—05 виникли перші с.-д. групи в Петровську-Порті (тепер м. Махачкала), Дербенті й Темір-Хан-Шурі (тепер м. Буйнакськ). У період революції 1905—07 в Д. відбулися страйки залізничників, моряків, текстильників, а також сел. виступи. В липні 1906 в Дешлагарі (тепер с. Сергокала) вибухнуло повстання 83-го Самурського піхотного полку, яке було придушено. Після Лютневої революції 1917 виникли Ради, керівництво в яких захопили меншовики й есери. Після перемоги Великого Жовтня було встановлено 1 (14).XII 1917 Рад. владу в Петровську-Порті й сусідніх аулах. 25.III 1918 контрреволюц. сили захопили Петровськ-Порт. У квітні — травні 1918 Рад. владу в Д. було відновлено. Влітку і восени 1918 на Кавказ вторглися нім., тур., а потім англ. інтервенти. Повстанські загони трудящих Д. разом з частинами Червоної Армії, в лавах якої билися сини рос., укр. та ін. народів, героїчно боролися проти інтервентів і внутр. контрреволюції. В березні 1920 Рад. владу було відновлено на всій тер. Д. 13.XI 1920 Надзвичайний з'їзд народів Д. проголосив автономію Д. 20.I 1921 створено Даг. АРСР у складі РРФСР. У роки перших п'ятирічок за допомогою рос. та ін. народів Рад. Союзу сталися докорінні зміни в економіці Д. Здійснено індустріалізацію, колективізацію с. г., культурну революцію. В період Ве-

Махачкала. Вулиця В. І. Леніна.

ликої Вітчизн. війни народи Д. виявили мужність і героїзм на фронті і в тилу. Воїни-дагестанці були учасниками героїчної оборони Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Севастополя, Сталінграда, Новоросійська, Керчі та ін. міст; представники народів Д. брали участь у партизан. русі, зокрема на Україні. 47 дагестанців удостоєно звання Героя Рад. Союзу, понад 25 тис. воїнів нагороджено орденами і медалями. В післявоєнні роки трудящі республіки під керівництвом Комуністичної партії беруть активну участь у створенні матеріально-тех. бази комунізму. Д. нагороджено орденами Леніна (1965), Жовтневої Революції (1971), Дружби народів (1972).

Г. Г. Гамзатов.

Народне господарство. За роки Рад. влади провідне місце в структурі нар. г-ва республіки посіла пром-сть, зокрема машинобудування, нафт., газова, хім. і харчова. Обсяг пром. продукції 1976 перевищив в 175 раз обсяг 1913. Створено енерг. базу (Гергебільська, Чиркейська, Чир'юртівська ГЕС, будуються Міатленська та Ірганайська). В 1976 вироблено 2,3 млрд. кВт · год електроенергії. Видобування нафти і газу на Пн. Дагестану. Маш.-буд. підприємства виробляють суднові двигуни й суднове обладнання, електротех. устаткування, прилади, шліфувальні верстати, сепаратори та ін. Харч. пром-сть представлена виноробною, рибоконсервною, фруктоовочеконсервною, кондитерською та ін. галузями, виробн. мінеральної води; легка — текст., зокрема вовняною, трикотажною, шкіряно-взуттєвою. Розвивається хім. пром-сть (виробн. скловолокна, лаків і фарб тощо), пром-сть буд. матеріалів. Д. відомий худож. промислами (виробн. килимів, інкрустація на дереві, худож. обробка металу, гончарні вироби). Гол. пром. центри: Махачкала, Дербент, Ізбербаш, Хасав'юрт, Кізляр, Кізіл'юрт, Буйнакськ. У 1977 в Д. було 306 колгоспів та 240 радгоспів. С. г. спеціалізується на розведенні напівтонкорунних овець дагестанської породи (у 1977—3304 тис. овець і кіз). Розводять також велику рогату худобу, свиней, птицю. В структурі с.-г. угідь переважають пасовища. Посівна пл. 1977 становила 414 тис. га. Вирощують зернові (пшениця, рис), кормові й тех. культури, картоплю та овочі. Виноградарство та садівництво. Д.— район курортного г-ва й туризму (осн. курорт — Талгі). Залізнична і автомоб. магістралі Москва — Баку. Розвинутий авіац., трубопровідний і мор. транспорт.

К. П. Сергєєва.

Отара овець на гірському пасовищі.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції письменних у Д. було не більш як 3%. За роки Рад. влади відбулася культур. революція. Навчання проводиться аварською, даргинською, кумицькою, лезгинською, лакською, табасаранською, азерб., ногайською та рос. мовами. В 1977/78 навч. р. у загальноосв. школах усіх видів налічувалося 442,2 тис. учнів, у 28

А. Н. Шарипов. Балхарки. З циклу «Дагестанські мотиви». Лінограворюра. 1965.

серед. спец. навч. закладах — 26,6 тис., у 11 профес.-тех. уч-щах — 5,3 тис., у 5 вузах — 24,1 тис. студентів. Найбільші вузи: *Дагестанський університет* імені В. І. Леніна, політех. і мед. ін-ти. В республіці — *Дагестанський філіал АН СРСР*, н.-д. ін-ти с. г., харч. пром-сті, Дагестанське відділення н.-д. ін-ту рибного г-ва тощо, в яких налічується 1329 наук. працівників.

У Д. 1603 масові б-ки, 1179 клубних закладів, 1067 кіноустановок, 7 театрів, 8 музеїв (краєзнавчий та образотворчих мистецтв у Махачкалі, будинок-музей С. Стальського в с. Ашага-Стал). У 1977 в Д. видано 326 книг і брошур тиражем 1695,2 тис. прим., виходило 14 періодичних видань (без газет) річним тиражем 1393 тис. прим., 61 газета разовим тиражем 435 тис. прим., у т. ч. «Комуніст» лезгинською мовою, «Бааpаб байрах» («Червоний прапор») аварською мовою, «Ленін йолу» («Ленінський шлях») кумицькою мовою, «Леніна байрах» («Ленінський прапор») даргинською мовою, «Дагестанская правда» й «Комсомолец Дагестана», журнали місцевими мовами. Респ. радіомовлення й телебачення лезгинською, аварською, даргинською, кумицькою, лакською та рос. мовами. Телецентр у Махачкалі.

Дагестанська л-ра — багатонац. л-ра народів, які населяють Даг. АРСР. Розвивається аварською, кумицькою, даргинською, лакською, лезгинською, табасаранською, ногайською, татською мовами. Виникла на фольклорній основі. Дореволюц. л-ра представлена іменами поетів — кумицького *Ірчі Казака*, лезгинського *Етіма Еміна*, даргинського Омарла Батирая, аварського Махмуда з Кохаб-Росо. Нац. л-ри в Дагестані розквітли після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Виникли нові жанри — роман, повість, драма. В 30-і рр. утвердився соціалістичний реалізм. Значний вклад у його розвиток внесли поети — лезгинський С. *Стальський*, аварський Г. *Цадаса*, кумицький А. Магомедов, лакські А. *Гафуров*, Е. *Капієв* та ін. Серед сучас. поетів — аварські Р. *Гамзатов*, Ф. Алієва, кумицькі А. Аджієв, А. В. Сулейманов, лакський Ю. Хаппалаєв, татський письменник Х. Авшалумов та ін. У Дагестані видано переклади творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, О. Корнійчука, О. Гончара та ін. В перекладі укр. мовою вийшли твори С. Стальського, Г. Цадаси, Р. Гамзатова та ін. Спілка письменників з 1934.

На тер. Д. збереглися старод. архіт. пам'ятки — стіни й фортеці Дербентської оборонної системи (6 ст.), комплекс Джума-мечеті (8—14 ст.), лазні (17—18 ст.), ханський мавзолей (1787—88) у Дербенті. За середньовіччя в Д. виникли своєрідні поселення — аули з терасоподібною забудовою (Кубачі, Чох, Тидиб та ін.). Нар. житло дагестанців — прямокутне в плані, з кам'яними стінами, плескатим дахом, дерев'яним перекриттям, часто декороване різьбленням на камені й дереві. В 19 ст. позначився вплив рос. архітектури: створювалися будівлі в стилі класицизму (гауптвахта в Дербенті), фортеці (в с. Ахти, фортеця Бурная), будувалися міста (Петровськ-Порт, тепер Махачкала). За рад. часу виросли нові пром. міста (Каспійськ, Ізбер-

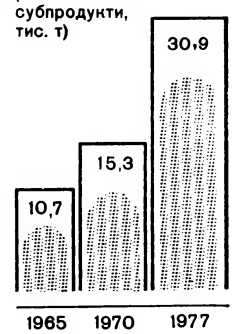

Дагестанська АРСР. Б. Курбанова. Глечик. Глина, розпис. 1970.

Дагестанська АРСР. М. М. Кулієв. Скринька. Срібло, латунь, залізо, гравірування, чернь, насічка сріблом на залізі. 1968.

Дагестанська АРСР. С. Р. Рінчино. Сім'я. 1971.

Дагестанська АРСР. П. І. Кусков. Портрет поета Расула Гамзатова. Дерево. 1967.

баш) і робітничі с-ща (Ачису, Сулак та ін.). Серед кращих споруд — Дагестанський ун-т і мед. ін-т, Будинок Уряду (всі — арх. А. Алхазов), готель «Дагестан» (арх. Г. Грімм), драм. театр (арх. Г. Мовчан та ін.), усі — в Махачкалі.

На території Даг. АРСР збереглися кераміка періоду енеоліту, наскельні зображення часів бронзи; статуетки. До 6—10 ст. належать кам'яні зображення левів, барсів, ювелірні вироби. З 11 ст. в аулі Кубачі почали виготовляти бронзові посудини, прикрашені гравіруваними сюжетними сценками. Пізніше, з посиленням впливу ісламу, в декорі металевих і керамічних посудин почав переважати геом. і рослинний орнамент. За рад. часів розвиваються всі традиційні види декоративно-ужиткового мистецтва. Широко розвинуте килимарство. Серед відомих майстрів нар. мистецтва: А. М. Абдурахманов, І. А. Абдулаєв, Г. М. Магомедов. Виникли станковий живопис (М. А. Джемал, Х. М. Курбанов), скульптура (Х. Н. Аскар-Сариджа, А. М. Ягудаєв), графіка (С. М. Салаватов, К. А. Мурзабеков). У 1959 в Даг. АРСР відкрито Худож.-промислове уч-ще ім. М. Джемала.

Музика Д. характеризується багатством тем і жанрів, ладово-інтонаційних зворотів і ритміки. В муз.-поетичній творчості народів Д. поширений героїчний епос, обрядові, побутові, трудові, любовно-ліричні та ін. жанри. Танц. музика відзначається мелодійною яскравістю, ритмічною гостротою, різноманітністю форм (лезгинка, танці різних народностей). Муз. інструменти: духові — зурна, дудук, балабан, кшул; струнно-щипкові — агач-кумуз, тамур; смичкові — кеманча, чагана; однорядна гармоніка; ударні — гавал та ін. За Рад. влади розвивається профес. муз. мистецтво. Серед композиторів — Г. Гасанов (перша даг. опера «Хочбар», 1937), С. Агабабов, Н. Дагіров, С. Керімов, М. Кажлаєв, Ш. Чалаєв; виконавців: співачки — нар. арт. Даг. АРСР П. Нуцалова, А. Ібрагімова, нар. арт. РРФСР Р. Гаджієва; інструменталістів — засл. арт. РРФСР У. Абубакаров, засл. арт. Даг. АРСР К. Магомедов. Муз. колективи та організації: симф. оркестр (засн. 1932), оркестр нар. інструментів (засн. 1937), ансамбль пісні й танцю народів Д. (засн. 1935; гастролював на Україні, востаннє 1975), філармонія.

Театр Д. бере початок у численних старод. обрядах, іграх і нар. святах народів Д. Здавна відоме мист. «пехлеванів» (акробатів, канатоходців, жонглерів, «домбаїв» — нар. коміків). У 1908—16 виникли аматорські театр. гуртки в аулах. Перша нац. п'єса — «Лудильники» Г. Саїдова. В 1918—20 драм. гуртки ставили п'єси З. Батирмурзаєва. Профес. театр Д. створено після встановлення Рад. влади. В 1930 в Махачкалі засн. Кумицький муз.-драм. театр ім. А. Салаватова, 1935 в Кумуху — Лакський драм. театр ім. Е. Капієва, в Дербенті — Лезгинський драм. театр ім. С. Стальського, в Буйнакську — Аварський муз.-драм. театр ім. Г. Цадаси. В республіці працюють також: Рос. драм. театр ім. М. Горького (засн. 1924), Театр ляльок (засн. 1943), обидва — в Махачкалі, та ін. Драматурги — А. Салаватов, Р. Фатуєв, М. Алієв, Г. Рустамов, А. Аджаматов, А. Курбанов, Р. Гамзатов, М. Сулейманов та ін. Серед театр. діячів — нар. арт. СРСР Б. *Мурадова*, нар. арт. РРФСР Х. Магомедова, З. Набієва, А. Курумов, М. Кухмазов, нар. арт. Даг. АРСР Ш. Абдуллаєв, М. Абдулхаліков, Т. Гаджієв, Ш. Кухмазова, А. Магаєв та ін. В Д. здавна розвинуте циркове мист. Відома група акробатів і канатохідців «Цовкра» під керівництвом нар. арт. РРФСР Т. Абакарова і Я. Гаджикурбанова (1936 закінчили Київ. циркову майстерню). *Г. Г. Ханмурзаєв* (література).

Літ.: Ленін В. І. Товаришам комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської Республіки. Повне зібрання творів, т. 43; История Дагестана, т. 1. М., 1967—69; Гаджиев В. Г. Роль России в истории Дагестана. М., 1965; Даниялов А. Д. Строительство социализма в Дагестане. 1921—1940 гг. М., 1975; Советский Союз. Европейский Юго-Восток. М., 1968; Советскому Дагестану 50 лет. Махачкала, 1971; Сергеева К. П. Население Дагестана. Махачкала, 1973; Эффективность сельскохозяйственного производства. Махачкала, 1974; История дагестанской советской литературы, т. 1—2. Махачкала, 1967; Вопросы дагестанской литературы, ч. 1—2. Махачкала, 1969—73; Искусство Дагестана. Махачкала, 1965; Якубов М. А. Очерки истории дагестанской советской музыки, т. 1. Махачкала, 1974.

ДАГЕСТА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. І. Леніна — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Засн. 1957 в Махачкалі на базі Дагестан. пед. ін-ту ім. С. Стальського. В ун-ті 10 ф-тів: істор., філол., фіз., матем., хім., біол., іноземних мов, екон., юрид., рад. торгівлі. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті працюють н.-д. ін-т фольклору і л-ри, проблемна лабораторія по нейрохімії, бот. сад, істор.- етнографічний та біол. музеї, б-ка (800 тис. одиниць зберігання). В 1977/78 навч. році в ун-ті налічувалося бл. 7 тис. студентів. За роки існування вуз підготував 14 311 спеціалістів. Видає збірники наук. праць (з 1958).

С. А. Абдулгамідов.

ДАГЕСТА́НСЬКИЙ ФІЛІА́Л АН СРСР. Створено 1949 в Махачкалі на основі Дагестанської н.-д. бази АН СРСР (засн. 1946). У складі філіалу — ін-ти фізики, історії, мови й л-ри, геології, відділи біології та економіки. Наук. керівництво установами філіалу здійснюють відповідні відділення АН СРСР, адміністративне — Президія філіалу, що обирається Загальними зборами АН СРСР строком на 4 роки. *Р. М. Пелих.*

ДАГЕСТА́НСЬКІ МО́ВИ — група кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов. Говорять ними народності, які живуть переважно в Даг. АРСР, Аз. РСР, Груз. РСР і Чеч.-Інгуш. АРСР. Д. м. поділяють на підгрупи: аваро-андо-цезьку (аварська, андійська, каратинська, цезька, або дідойська, та ін. мови), лезгинську (лезгинська, табасаранська, рутульська, хіналузька та ін. мови), лакську й даргинську. Для більшості Д. м. характерні такі риси: у фонетиці — наявність латеральних, увулярних, абруптивних та ін. приголосних; у морфології — *іменні класи,* складна система відмінків; у синтаксисі — *ергативна конструкція* речення. Писемними з Д. м. є аварська, лакська, даргинська, лезгинська, табасаранська. Писемність Д. м. створено за рад. часу (хоч зачатки її деякими з цих мов були й раніше). Розвивалася на основі араб. алфавіту, 1928 — 38 — латинського, а з 1938 — на базі рос. алфавіту.

Літ.: Дагестанские языки. В кн.: Языки народов СССР, т. 4. М., 1967.

ДАГОМЕ́Я — колишня (до 1975) назва держави *Бенін.*

ДАДАЇ́ЗМ (франц. dadaisme, від dada — дерев'яний коник; переносно — безладний дитячий лепет) — модерністична літ.- художня течія 1916—22 (переважно у Швейцарії та Німеччині, частково у США); відзначалася демонстративним антиестетизмом своєї теорії й практики. Методи представників Д. зводилися до різних скандальних вихваток (абсурдних сполучень слів та звуків, комбінацій випадкових предметів або наклейок у дусі *колажу* тощо), покликаних, нібито, висловлювати «абсолютну свободу творчості». Окремо стояла берлінська група «політичних дадаїстів», твори яких набули характеру анархічного протесту проти мілітаризму та буржуазного ладу. Згодом деякі з них порвали з безідейністю і стали на позиції революц. мист-ва *(Ж. Грос, Д. Хартфілд).* Д. послужив одним з імпульсів для розвитку крайніх форм *авангардизму— сюрреалізму,* а пізніше *поп-арту* й *концептуального мистецтва.*

Літ.: Каптерева Т. Дадаизм и сюрреализм. В кн.: Модернизм. М., 1973.

ДАДА́ШЕВ Садих Алекпер-огли [2 (15).IV 1905, Баку — 24.XII 1946, Москва] — азербайджанський рад. архітектор, історик архітектури, академік АН Азерб. РСР (з 1945). В 1929 закінчив Аз. політех. ін-т у Баку. Архіт. твори (у співавт. з М. А. Усейновим): кінотеатр «Нізамі» (1934), М-во харч. пром-сті (1937—39), консерваторія (1937—39), будинок ЦК КП й Ради Міністрів Аз. РСР (1938—41), Музей ім. Нізамі (30—40-і рр.); іл. див. на окремому аркуші до ст. *Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка,* т. 1, с. 224—225), усі — в Баку. Павільйон Аз. РСР на ВСГВ у Москві (1939). Д.— автор (з Усейновим) досліджень з архітектури дореволюц. і рад. Азербайджану. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Літ.: Касим-Заде Э. А., Яралов Ю. С. Дадашев. Усейнов. М., 1951.

ДАДЕНКО́В Микола Федорович [3 (15).IV 1885, м. Вятка, тепер м. Кіров — 19.I 1955, Київ] — український рад. педагог і вчений. У 1910 закінчив Ніжинський істор.-

філологічний ін-т. У 1910—19 вчителював, 1919—27 викладав педагогіку у *Фребелівському жіночому педагогічному інституті*. В 1927—44 — професор Дніпроп., Ніжин., Київ., Кутаїського пед. ін-тів. З 1944 очолював відділ історії педагогіки н.-д. ін-ту педагогіки УРСР і кафедру педагогіки Київ. пед. ін-ту. Д.— автор праць з історії педагогіки, естетичного виховання, зокрема «Життя, діяльність і педагогічні ідеї А. С. Макаренка» (1949), «Історія педагогіки» (1947). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДАДЕНКО́В Юрій Миколайович [н. 15 (28).X 1911, м. Лубни, тепер Полтав. обл.] — український рад. вчений у галузі гідравліки, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Син М. Ф. *Даденкова*. Член КПРС з 1939. Після закінчення (1933) Харків. автомоб.-дорожнього ін-ту викладав у ньому. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1944—59 працював у Київ. автомоб.-дорожньому інституті. В 1960—73 — міністр вищої і середньої спец. освіти УРСР. З 1973 — проф. Київ. автомоб.-дорожнього ін-ту. Осн. праці з гідравліки відкритих річищ, розрахунку отворів малих мостів і дорожніх труб. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ДАДІА́НІ Шалва Миколайович [9 (21).V 1874, м. Зестафоні у Зх. Грузії — 15.III 1959, Тбілісі] — грузинський рад. письменник і театральний діяч. Нар. артист Груз. РСР (з 1923). Член КПРС з 1945. З 1893 по 1923 — актор і режисер груз. театру. В 1892 виступив як поет (зб. віршів «Іскра»). В п'єсах дожовтн. періоду порушував гострі соціальні проблеми. Автор оптимістичної трагедії «Тетнульд» (1929), історико-революц. драми «З іскри» (1937), істор. романів «Юрій Боголюбський» (1926), «Сім'я Гвіргвіліані» (1956), лібретто опер, літ.-критичних статей і театрознавчих праць. Брав участь у відзначенні ювілеїв Д. Гурамішвілі, І. Франка на Україні. П'єси «Тетнульд» та «З іскри» поставлені на сцені укр. театрів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— З іскри. К., 1951; Ульчі. К., 1951 [у співавт.]; Франко нам близький і дорогий. В кн.: Вінок Івану Франкові. К., 1957; Уривок із драми «Руставелі». В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Заньковецька в Грузії. В кн.: Вінок спогадів про Заньковецьку. К., 1950; Рос. перекл.— Юрий Боголюбский. Тбилиси, 1951; Семья Гвиргвилиани. Тбилиси, 1974.

Літ.: Цицишвили Г. Ш. Шалва Дадиани. Тбилиси, 1977.

ДА́ДУ (Dadoo) Юсуф-Мохамед (н. 5.IX 1909, м. Крюгерсдорп, Трансвааль) — діяч комуністичного і нац.-визвольного руху Пд.-Афр. Республіки. З 1937 — член Пд.-Афр. компартії (ПАКП, до 1953 — Комуністична партія Пд. Африки). В 1924—27 навчався в Алігархському (Індія), 1929—36 — в Лондон. та Едінбурзькому ун-тах. З 1939 — член ЦК ПАКП. В 1959—62 і з вересня 1972 — голова ПАКП. З 1969 — віце-голова Революц. ради Афр. нац. конгресу Пд. Африки (АНК).

О. *А. Макарєв.*

ДАДЬЄ́ (Dadié) Бернар-Буа (н. 1916, Асіні) — письменник і політ. діяч Берега Слонової Кості. Пише франц. мовою. З 1947 — один з керівників партії Демократичне об'єднання Африки. В 1949 заарештований. В ув'язненні створив зб. політ. віршів «Африка на повен зріст» (вид. 1950). Автор автобіографічного роману «Клемб'є» (1956), романів «Негр у Парижі» (1959), «Нью-Йоркський господар» (1964), «Місто, де ніщо не вмирає» (1967); збірок поезій «Череда днів» (1956), «Легенди і поеми» (1966), «Люди всіх континентів» (1967) тощо. Провідною у творчості Д. є тема братерства народів.

Тв.: Укр. перекл.— Клемб'є. К., 1962.

В. К. Кухалашвілі.

ДАЖБО́Г — у слов'янській міфології бог Сонця, світла й вогню, син *Сварога*. Пізніше вважався богом жнив, добра й достатку. Згадки про Д. є в руських літописах (найдавніша—980). У «Слові о полку Ігоревім» давньоруськ. народ названо Дажбоговим онуком.

ДАЇТІ—КА́НГЕ — фінансово-монополістична група в Японії, що об'єдналася навколо найбільшого в країні банку Даїті. Під сучас. назвою існує з 1971 після об'єднання банків Даїті і Ніппон Канге. Активи Д.—К. становлять понад 39 млрд. дол. (1976). У фін.-монополістичну групу, крім банку Д.—К., входять торг. монополії Ітою седзі і Канемацу — Госе, а також пром. монополії Сібудзава, Кавасакі, Судзукі, Фурукава тощо. Група Д.—К. контролює сотні підприємств машинобудування, зокрема суднобудування, електро- і радіотехніки та ін., металургії, хім., текст., харчосмак. пром-сті.

В. А. Колибанов.

ДА́ЙКА, дейка (англ. dike, dyke — загата, перешкода) — пластоподібне магматичне тіло, обмежоване більш-менш паралельними площинами. Утворюються Д. при заповненні *магмою* вертикальних або похилих тріщин *земної кори*. В СРСР є на Уралі, в Сибіру, в УРСР (у Карпатах та на Крим. п-ові). Іноді Д. є розшуковою ознакою корисних копалин (золота, поліметалів тощо).

ДА́ЙМЛЕР (Daimler) Готліб (17.III 1834, Шорндорф, тепер земля Баден-Вюртемберг — 6.III 1900, Канштатт, тепер у складі м. Штутгарта, ФРН) — німецький інженер-винахідник і підприємець. Директор (з 1872) з-ду газових двигунів у Кельні, на якому сконструював швидкохідний (800 об/хв) 4-тактний легкий бензиновий двигун. Запатентував (1885) встановлення двигуна на автомобілі, човні й мотоциклі. Організував (1880) у Канштатті «Акціонерне товариство двигунів Даймлер», яке стало великим автомобілебудівним підприємством («Даймлер-Бенц», ФРН).

ДАЙЦ Йосип Абрамович (16.VIII 1897, м. Генічеськ — 29.XII 1954, Харків) — український рад. графік. У 1921—29 навчався в Харків. худож. ін-ті у І. *Падалки* та О. *Маренкова*. Був членом АРМУ (1929—32). Автор ілюстрацій до книжок — «Народжується місто» О. Копиленка (1934), «Жакерія» П. Меріме, «Вогонь» А. Барбюса (обидві — 1936), «Командарм Фрунзе» Н. Рибака (1937), до казок Г.-Х. Андерсена (1946), до книжки «Облога ночі» П. Панча (1951); серії офортів — «Відбудова» (1945—47) та ін. Викладав у Харків. худож. ін-ті, професор (з 1947).

Літ.: Йосип Абрамович Дайц. Каталог виставки творів. Х., 1969.

ДАЙ ЦЗІ́НЬ, Вень-Цзінь (псевд. Цзін-ань, Юй-цюань, Шань-жень; 1388, Цяньтан — 1462) — китайський живописець. Засновник чжецзянської школи пейзажного живопису (чже-пай). Твори: «За рибною ловлею на березі річки Вей», «Стежечка у засніжених скелях» та ін. Д. Ц. вважають автором сувоїв «Три старики», «Рибалки», «Місячне світло», що зберігаються в Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

Ш. М. Дадіані.

ДАЙ ЧЖЕ́НЬ (19.I 1723 — 1.VII 1777) — китайський філософ-матеріаліст, учений і просвітитель. Виступав з критикою *неоконфуціанства*. Доводив, що в світі є лише «вічна природа», все інше — різні прояви її існування. За Д. Ч., матеріальна субстанція природи (ці) перебуває в безперервному процесі змін і постійно породжує нове життя. Зміни всіх речей і явищ підпорядковані природній необхідності (дао). Дух (свідомість) має природне походження, він «народжується з найтоншої матерії». Д. Ч. відстоював матеріалістичне положення про досвідне походження всіх знань. У поглядах на суспільство Д. Ч. був ідеалістом. Як і європейські просвітителі 18 ст., він вважав, що шлях до визволення народу від соціального гноблення лежить через самоосвіту і подолання реліг. забобонів. Автор праць з філософії, математики, астрономії, лінгвістики та історії.

Й. А. Дайц. Ілюстрація до книги А. Барбюса «Вогонь». 1937.

ДАКА́Р — столиця Сенегалу. Великий порт на узбережжі Атлантичного ок., на п-ові Зелений Мис, залізнична станція, міжнар. аеропорт (Йоф). 798,7 тис. ж. (1976, з передмістями). Д. засн. 1857 як франц. форт. З 1895 — у складі франц. колонії Сенегал. У 1904—59 — адм. центр Франц. Західної Африки. Під час 2-ї світової війни був важливою мор. базою англо-амер. військ і одним з опорних пунктів руху «Франція, що бореться». З 1960 — столиця Республіки Сенегал. Д.— основний пром. і торг.-фінанс. центр країни. Підприємства по переробці с.-г. продукції — олійницькі (виробн. арахісової олії), пивоварні, тютюнові, текст. та ін. Рибоконсервні ф-ки. Нафтопереробний та цем. з-ди. Суднобудування й судноремонт. ТЕС. У Д.— ун-т (при ун-ті — Фундаментальний ін-т Чорної Африки), політех. ін-т, н.-д. пастерівський ін-т, історич. та ін. музеї; театр.

ДА́КИ — група пн.-фракійських племен. У давнину жили на тер. сучас. *Трансільванії*. Осн. заняття — землеробство і скотарство. В 1 ст. н. е. разом з *гетами* ство-

рили д-ву, до якої, можливо, ввійшли *сармати*. Протягом 1 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. римляни здійснили ряд походів проти Д., внаслідок яких Д. 106 втратили незалежність, їхню країну було перетворено на рим. провінцію Дакію. Частина Д. переселилась у Карпати.

ДА́ККА — столиця держави Бангладеш. Розташована на р. Бурхі-Ганга. Важливий трансп. вузол. Міжнар. аеропорт. Понад 1,7 млн. ж. (1977). Д.— одне з найдавніших міст *Бенгалії*, 1608—1717 — її столиця. В 17—18 ст.— відомий центр ремесла і торгівлі. На поч. 20 ст. Д. стала осередком нац.-визвольного руху проти англ. колонізаторів. Після утворення Пакистану (1947) Д.— адм. центр Сх. Пакистану (Сх. Бенгалії). З грудня 1971 — столиця Нар. Республіки Бангладеш. Розвинута бавовняна, джутова, харч. пром-сть, хім., металообр., маш.-буд. підприємства. Виготовлення виробів із скла і шкіри. Д.— центр старовинних ремесел (виготовлення мусліну, філігранна робота на сріблі та ін.). Університет, інженерно-технологічний, політех., текст., мед. ін-ти та ін. вузи. Ряд н.-д. ін-тів, зокрема джуту, розвитку економіки. Бенгальська академія л-ри і мови, ін-т мистецтв. Нац. б-ка, міський музей, музей «Балда» (худож. і археол. колекції). Архіт. пам'ятки: фортеця Лал-Багх з мавзолеєм Бібі Парі, мечеть Сат Гумбад, Великий ринок (всі 17 ст.), «Зоряна мечеть» (18 ст.), будівлі 19 ст. у стилі пізньомонгольської архітектури й неокласики. Серед споруд 20 ст.— ун-т, ін-т мистецтв, Нац. б-ка, стадіон, новий адм. і культур. центр Д. (з 1964, арх. Л. Кан).

ДАКО́ТА — група індіанських племен Пн. Америки. Говорять мовами сіу мовної групи хока-сіу. В 16 ст. жили в районі Великих озер, у 17 ст. їх відтіснили племена оджибве на Зх., у степову зону. В 2-й пол. 19 ст. землі Д. захопили європ. колонізатори, племена Д. були насильно поселені в *резерваціях* штатів Пд. й Пн. Дакота та Небраска. Сучас. чисельність — бл. 45 тис. чол. (1975, оцінка).

ДАКТИЛОГРА́ФІЯ (від грец. δάκτυλος — палець і γράφω — пишу) — письмо пальцем на будь-якій зручній для письма площині; допоміжний засіб спілкування письменної людини з глухим або сліпоглухонімим співрозмовником без використання спец. засобів — *дактилології*, *Брайля шрифту*, жестів та ін. При спілкуванні зі сліпоглухонімим співрозмовник пише пальцем на його долоні звичайними літерами. Якщо у письменного сліпоглухонімого не розвинуте усне мовлення, то він також пише співрозмовникові або на його долоні, або на будь-якій площині (на обкладинці книжки, на поверхні стола та ін.).

ДАКТИЛОЛО́ГІЯ (від грец. δάκτυλος — палець і λόγος — слово) — своєрідна форма мовлення, що

базується на використанні пальців рук. Кожній букві відповідає певне положення пальців руки. Система Д. буває одноручною й дворучною (перша зручніша). Д. допомагає глухим і сліпоглухим легше і швидше оволодівати словесною мовою та користуватися нею. Глухонімі сприймають дактильні знаки зором, а сліпоглухі — дотиком. В рад. дитячих садках та поч. класах шкіл для глухих дітей Д. використовують як осн. засіб навчання, а в старших класах цих шкіл — як допоміжний. При навчанні сліпоглухонімих Д.— єдиний засіб спілкування.

ДАКТИЛОСКОПІ́Я (від грец. δάκτυλος — палець і σκοπέω — розглядаю) — розділ *криміналістики*, що вивчає сліди узорів шкіри долонної поверхні рук (на речах, папері, меблях тощо) з метою *ідентифікації* особи. Індивідуальність і незмінність папілярних ліній, що утворюють неповторний рельєфний малюнок на пальцях і долонях, дають змогу за допомогою дактилоскопічного обліку (див. *Кримінальна реєстрація*) встановити особу злочинця, якщо він був раніше зареєстрований, або факт причетності особи до злочину. З цією метою Д. розробляє науково-технічні засоби й методи збирання та досліджування слідів рук, а також спец. системи класифікації й автоматичного пошуку слідів узорів або відбитків пальців осіб, які були зареєстровані. Ототожнювання особи по слідах пор, що містяться на папілярах, наз. п о р о с к о п і є ю, а по слідах крайового рельєфу окремих папілярів — е д ж е о с к о п і є ю.

Літ.: Данилевський Г. Дактилоскопія. К., 1934; Фокина А. А. Идентификация личности по папиллярным узорам рук с применением математических методов исследования. К., 1973.

М. Я. Сегай.

Дакка. Будинок Верховного суду.

ДА́КТИЛЬ (грец. δάκτυλος, букв.— палець) — 1) Антична трискладова стопа з довгим першим складом (ŪUUU). 2) В силабо-тонічному віршуванні трискладова стопа з наголосом на першому складі (ÚUU) Напр.: «А́рміє на́ша, наро́ду дити́но, щи́ре наро́дне спаси́бі тобі!» (М. Рильський). В укр. поезії Д. утвердився в 2-й пол. 19 ст.

ДАЛАДЬЄ́ (Daladier) Едуар (18.VI 1884, Карпантра — 11.X 1970, Париж) — французький політ. і держ. діяч. У 1927—31, 1935—38, 1957—58 — голова партії радикалів. У 1933, 1934, 1938—40 — прем'єр-міністр. Брав участь у *Народному фронті*, сприяв його перемозі. Проте з жовтня 1938 взяв курс на розкол Нар. фронту. Підписав *Мюнхенську угоду 1938*. З початку 2-ї світової війни уряд Д. вів т. з. «дивну війну», яка призвела до поразки Франції 1940. В 1946—50 — депутат нац. зборів, лівий радикал. Виступав проти створення «*Європейського оборонного товариства*» та конституції *П'ятої республіки*. З 1958 відійшов від політ. діяльності.

ДАЛА́Й-ЛА́МА [від монг. далай — море (мудрості) і *лама*] — з 16 ст. титул первосвященика ламаїтської церкви (див. *Ламаїзм*), який був водночас і правителем Тібету. Останній (14-й) Д.-л. 1959 емігрував до Індії.

ДАЛАЙНО́Р, Хулуньчі — озеро в Китаї, на Пн. Внутрішньої Монголії, на вис. 539 м над р. м. Площа бл. 1,1 тис. км². Глиб. до 9 м. Розміри та глибина Д. залежать в різні роки від водоносності річок, які його живлять (*Керулен*, Орчун-Гол). Береги низовинні. В пн. частині озера — зарості тростини. Рибальство.

Д'АЛАМБЕ́Р (D'Alembert) Жан-Лерон (16.XI 1717, Париж — 29.X 1783, там же) — французький просвітитель, математик і філософ періоду підготовки французької бурж. революції. Член Паризької АН (1754), Петерб. АН (1764) та ін. академій. У 1751—57 працював разом з Д. *Дідро* та ін. (див. *Енциклопедисти*) над створенням «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел». Д. вважають одним із засновників матем. фізики. Він запропонував метод розв'язування диференціального рівняння поперечного коливання струни (хвильового рівняння), вперше застосував функції комплексної змінної й незалежно від Л. *Ейлера* знайшов умови зв'язку дійсної та уявної частин *аналітичної функції*. В 1743 Д. сформулював один з осн. принципів *динаміки* (т. з. принцип Д.), який дає можливість розв'язувати задачі динаміки методами *статики*. Логічним поєднанням цього принципу з принципом можливих переміщень є *Д'Аламбера — Лагранжа принцип*. У теорії *рядів* Д. знайшов просту ознаку їхньої збіжності. Числення нескінченно малих прагнув обгрунтувати за допомогою теорії *границь*. Д. належить перше (не зовсім строге) доведення *основної теореми алгебри*. В астрономії Д. обгрунтував тео-

рію збурювання руху планет (див. *Збурення руху небесних тіл*) і першим дав строге пояснення теорії випередження рівнодень та нутації. У філософії Д. стояв на позиціях *сенсуалізму*, визнавав об'єктивне існування предметів і явищ матеріального світу та їхню причинну зумовленість. Проте сенсуалізм Д. не є послідовно матеріалістичним. Різноманітність предметів і явищ світу Д. пояснював мех. переміщенням особливих субстанцій, суть яких нібито недоступна пізнанню. Критику елементів *дуалізму* і *агностицизму*, властивих Д., дав Д. Дідро у творах «Сон Д'Аламбера» та «Розмова Д'Аламбера з Дідро». Д. скептично ставився до релігії, проте на позиції атеїзму не став. Вірив в існування вічних моральних принципів. Д., критикуючи феод. власність, захищав власність буржуазну. Йому належить ряд праць з питань теорії музики й муз. естетики, в яких він обгрунтовував здатність музики реалістично відображати дійсність.

Тв.: Рос. перекл.— Очерк происхождения и развития наук. В кн.: Родоначальники позитивизма, в. 1. СПБ, 1910; Извлечение из мемуара «О равновесии жидкостей».— О фигуре Земли. В кн.: Клеро А. Теория фигуры Земли, основанная на началах гидростатики. М., 1947: Динамика. М.—Л., 1950.
Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Добровольский В. А. Даламбер. М., 1968; Бородін О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. К., 1973.

Д'АЛАМБЕ́РА — ЛАГРА́НЖА ПРИ́НЦИП — один з *варіаційних принципів механіки*, який дає можливість вивести рівняння руху механічної системи (в т. ч. деформівного тіла) з урахуванням накладених на неї *в'язей механічних*. За Д.— Л. п., з усіх можливих рухів у мех. системах, що перебувають під дією зовн. сил, істинним є той, для якого робота зовн. сил $\vec{F}$ і сил інерції $\vec{J}$ на віртуальних переміщеннях $\delta\vec{r}$ у кожний момент часу дорівнює нулеві. Для системи n матеріальних точок $\sum_{i=1}^{n}(\vec{F}_i - m_i\vec{\omega}_i)\cdot\delta\vec{r}_i = 0$, де m_i — маси точок, $\vec{\omega}_i$ — їхні прискорення, — $m_i\vec{\omega}_i = \vec{J}_i$. Принцип названо за ім'ям франц. вчених Ж.-Л. *Д'Аламбера* і Ж.-Л. *Лагранжа*.
Літ. див. до ст. *Варіаційні принципи механіки.*
Я. Й. Бурак.

ДАЛА́СІ — грошова одиниця Гамбії, поділяється на 100 *бутутів*. 1 Д. дорівнює 0,52 дол. США (1976).

ДАЛЕ́КИЙ Микола Олександрович [спр. прізв.— Алексєєв; 9 (22). XI 1909, с. Димине, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.— 3.X 1976, Львів] — український і російський рад. письменник. Закінчив Моск. ін-т кінематографії (1935). Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор зб. оповідань «Зустріч» (1947), пригодницьких повістей «Не відкриваючи обличчя» (1950), «Практика Сергія Рубцова» (1957), «Ромашка» (1959), «Танки на мосту!» (1971), «Полювання на тигра» (1974), роману «По живу і мертву воду» (1968), кіносценарію «Щедре літо» (1950) та ін.

ДАЛЕ́КИЙ ЗВ'ЯЗО́К — зв'язок між об'єктами, що перебувають на далекій (практично необмеженій) віддалі один від одного. Здійснюється по *повітряних лініях зв'язку*, *кабельних лініях зв'язку* і радіорелейних лініях зв'язку (див. *Радіорелейний зв'язок*). Набуває розвитку Д. з. по широкосмугових *каналах зв'язку* за допомогою штучних супутників Землі. Якщо при Д. з. вдаються до *лінії зв'язку ущільнення*, по багатьох незалежних каналах однієї лінії (див. *Багатоканальний зв'язок*) можна водночас передавати телефонні, телеграфні, фототелеграфні, телевізійні та ін. сигнали. Д. з. використовують для міжміських переговорів, передавання радіо- і телепрограм, текстів газетних шпальт (фототелеграфним способом) тощо. Див. також *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР*.
В. К. Стєклов.

ДАЛЕ́КИЙ СХІД СРСР — природна та історико-географічна область на Сх. Азіатської частини СРСР. На Д. С. розташовані *Хабаровський край*, *Приморський край*, *Амурська область*, *Сахалінська область*, *Камчатська область* і *Магаданська область*. Переважає гірський рельєф (хребти *Джугджур*, *Сіхоте-Алінь* та ін.), на Камчатці багато вулканічних вершин, макс. вис. 4750 м *(Ключевська Сопка)*. На Пд.—міжгірні улоговини й низовини (Зейсько-Буреїнська, Амурська, Приханкайська). Д. С. має значні запаси корисних копалин — кам. вугілля, нафти, заліз. руди, олова, золота, свинцю, цинку, вольфраму, ртуті, графіту тощо. Клімат вологий, мусонний на Пд. та різко континентальний на Пн. Багато повноводних рік (*Амур*, *Анадир*, *Колима* та ін.) з великими запасами гідроенергії. Найбільші простори Д. С. займає *тайги зона*, на Пд.— ліси маньчжурського типу (дуб, маньчжурський горіх, коркове дерево та ін.). На рівнинах — лісостепова рослинність. Пн. частина області зайнята *тундровою зоною* та *лісотундровою зоною*. Д. С.— один із значних пром. районів. Союзне значення мають гірничодобувна (зокрема, добування кольорових і рідкісних металів та мінералів), лісова та рибна пром-сть. Значного розвитку набули чорна металургія, паливно-енергетична, маш.-буд. (особливо суднобудівна), хім. галузі. Осн. пром. центри: Хабаровськ, Комсомольськ-на-Амурі, Владивосток, Благовєщенськ, Магадан, Петропавловськ-Камчатський. С. г. спеціалізується на виробн. зернових, сої, овочів, рису. Створені спеціалізовані тваринницькі радгоспи і комплекси. Велике значення для комплексного розвитку продуктивних сил Д. С. матиме спорудження *Байкало-Амурської магістралі*.

ДАЛЕКОЗО́РІСТЬ, гіперметропія — один з видів патологічної *рефракції ока*, при якому паралельні промені після заломлення їх в оці сходяться у фокусі не на сітківці, а позаду неї. Внаслідок цього зображення предмета на сітківці стає нечітким, розпливчастим. Причиною Д. може бути або відносна недостатність заломного апарата ока — рогової оболонки і кришталика (рефракційна Д.), або короткість передньо-задньої осі ока (осьова Д.). Рефракційна Д. майже завжди буває набутою і розвивається внаслідок різних патологічних процесів (напр., ущільнення рогівки тощо). Осьова Д., як правило, природжена. Далекозоре око бачить погано і вдалину, і зблизька, тому термін «далекозорість» фактично невірний. Однак більшість людей з Д. добре бачить вдалину і нерідко також задовільно зблизька. Пояснюється це *акомодацією* ока, що дозволяє дужче заломлювати промені, які потрапляють в око, і зводити їх у фокус на сітківці, що є необхідною умовою чіткого бачення. При Д. можуть виникати відчуття втоми і болю в очах, головний біль. У дитячому віці Д. сприяє розвиткові збіжної *косоокості*. Тому при Д. необхідно носити окуляри з відповідними збірними (опуклими) скельцями. З віком акомодація ока послаблюється, розвивається т. з. стареча Д. (пресбіопія).

Літ.: Меркулов И. И. Введение в клиническую офтальмологию. Х., 1964.

ДАЛЕКОМІ́Р — прилад, що ним визначають віддаль до об'єктів, не вимірюючи її безпосередньо на місцевості або у просторі. Розрізняють Д. геом. типу — монокулярні й бінокулярні, або стереоскопічні (мал.) (відповідно з одним та двома *окулярами*), і фіз. типу — акустичні, світлові (в т. ч. лазерні — див. *Лазер*) і *радіодалекоміри*. Принцип дії Д. геом. типу грунтується на визначенні висоти рівнобедреного трикутника за однією з відомих сторін (базою приладу) і протилежним гострим кутом (кутом *паралакса*). Д. фіз. типу визначають час проходження звукового, світлового або радіосигналу, швидкість яких відома, до об'єкта й назад. Д. широко використовують в астрономії, геодезії, топографії, військ. справі, радіо- і гідролокації, фотографії тощо. Лазерними Д. визначено віддаль до Місяця та багатьох ін. небесних тіл з точністю від кількох до десятків метрів.

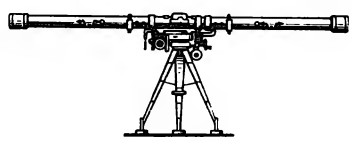

Стереоскопічний **далекомір**.

Г. І. Гладишев.

ДАЛЕКОСХІ́ДНА КОМІ́СІЯ (ДСК) — міжнародна комісія для розробки і забезпечення рішень щодо виконання Японією умов капітуляції 2.IX 1945 внаслідок поразки япон. мілітаризму у 2-й світовій війні. ДСК створена в Вашінгтоні за рішенням Моск. наради міністрів закорд. справ

Ж.-Л. Д'Аламбер.

Далекозорість. Хід променів в оці при далекозорості (суцільна лінія) та виправлення опуклими сферичними скельцями (пунктир).

Е.-Ж. Далу. Селянин. Кінець 19 ст. Люксембурзький музей. Париж.

СРСР, США і Великобританії 16—26.XII 1945. До складу ДСК ввійшли 13 країн (1949). В 1946—47 ДСК прийняла ряд рішень про демократизацію та демілітаризацію Японії. Але уряд США, встановивши контроль над країною, нав'язав їй сепаратний *Сан-Франціський договір 1951* і «Договір безпеки» про оборонний союз з США. Всупереч ін. учасникам, амер. уряд 25.IV 1952 в односторонньому порядку заявив про ліквідацію ДСК.

ДАЛЕКОСХІ́ДНА РЕСПУ́БЛІКА (ДСР) — демократична республіка в Сх. Сибіру і на Далекому Сході 1920—22, керівну роль в якій відігравав робітничий клас на чолі з компартією. ДСР було створено як буферну державу з метою запобігти війні між Рад. Росією і Японією й підготувати умови для ліквідації інтервенції та білогвардійщини на Далекому Сході (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії). Керівництво підготовкою і будівництвом ДСР було покладено на утворене 3.III 1920 Дальбюро РКП(б) [з серпня 1920 — Дальбюро ЦК РКП(б)]. ДСР проголошено 6.IV. До складу ДСР спочатку увійшло Прибайкалля, згодом — Забайкальська, Амурська, Приморська, Камчатська області і Пн. Сахалін. Столиця — Верхньоудинськ (тепер Улан-Уде), з 22.X 1920 — Чита. Важливе значення для зміцнення ДСР мала організація Народно-революц. армії (НРА), офіц. визнання ДСР 14.V 1920 Рад. урядом і надання їй фінанс., дипломатичної, госп. і воєнної допомоги. 9—11.I 1921 було обрано Установчі збори ДСР, які виробили й ухвалили конституцію ДСР, обрали її уряд. 26.V 1921 білогвардійці при допомозі япон. інтервентів вчинили переворот у Владивостоку, 22.XII захопили Хабаровськ. 22.II 1922 НРА (командуючий і військ. міністр В. К. *Блюхер*) почала контрнаступ, у *Волочаєвському бою 1922* розгромила гол. сили білогвардійців і 14.II визволила Хабаровськ. Частини НРА під командуванням І. П. *Уборевича*, перейшовши в наступ проти залишків білогвардійських військ на Далекому Сході, 8—9.X розгромили їх біля Спаська і 25.X вступили у Владивосток. Япон. інтервенти були змушені залишити Примор'я. 14.XI 1922 Нар. збори ДСР проголосили на всьому рос. Далекому Сході Рад. владу і звернулися з проханням до ВЦВК і з'їзду Рад Росії приєднати Далекий Схід до РРФСР. 15.XI ВЦВК РРФСР ухвалив декрет про входження ДСР до складу РРФСР.

Літ.: История Сибири с древнейших времён до наших дней, т. 4. Л., 1968; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1970.

О. Й. Щусь.

Даманн. Деревний даман.

ДАЛЕКОСХІ́ДНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Засн. 1920 у Владивостоці. В 1939 був закритий; відновлений 1956. У складі ун-ту філол., східний, істор., юрид., матем., фіз., геофіз., хім., біолого-грунтовий ф-ти; вечірнє, заочне й підготовче відділення; аспірантура. При ун-ті працюють проблемна лабораторія з комплексного вивчення шельфу Далекосхідних морів, дві галузеві лабораторії, н.-д. сектор, б-ка (610 тис. одиниць зберігання). У 1977/78 навч. р. в ун-ті налічувалося 7100 студентів, зокрема 4300 — на денному відділенні. З 1956 вуз підготував понад 13,3 тис. спеціалістів. Ун-т видає міжвузівські тематичні збірники. *В. В. Горчак.*

ДАЛІ́ (Dalí) Сальвадор (н. 11.V 1904, Фігерас, Каталонія) — іспанський і американський художник, представник *сюрреалізму*. Навчався в АМ Сан-Фернандо в Мадріді (1921—26). З 1929 жив у Парижі, з 1940 — в США. В картинах Д. зображено жахливі фантасмагорії, навмисно безглузді сполучення предметів, видіння тощо («Сталість пам'яті», 1931; «Жираф палахкотить», 1935; «Таємна вечеря», 1955, та ін.).

ДАЛІ́ЛА — за біблійною легендою, коханка давньоєврейського героя *Самсона*, філістимлянка. Підступно вивідавши таємницю нездоланної фізичної сили Самсона, яка крилась у пасмах його волосся, Д. зрізала їх і віддала коханця на поталу філістимлянам. Легенду про Самсона і Д. покладено в основу опери К. Сен-Санса «Самсон і Даліла», картин А. Мантеньї, О. Джентілескі та ін.

ДА́ЛЛАС — місто на Пд. США, в штаті Техас. Розташований на р. Трініті. Важливий вузол з-ць, автошляхів і авіасполучень. 2,5 млн. ж. (1974, з передмістями). Великий торг. і фінанс. центр. Виробн. устаткування для нафт., бавовноочисної та ін. галузей пром-сті. Нафтопереробна, авіац., радіоелектронна, легка (переважно бавовняна і швейна), харч. (гол. чин. м'ясна) пром-сть. Ун-т (засн. 1911). У 1963 в Д. було вбито президента США Дж.-Ф. *Кеннеді*. Д. виник 1841.

ДА́ЛЛЕС (Dulles) Джон-Фостер (25.II 1888, Вашінгтон — 24.V 1959, там же) — держ. діяч США, дипломат. За фахом юрист. Дипломатичну діяльність почав 1907. Після 2-ї світової війни брав участь у підготовці *Маршалла плану*, організації *НАТО* та ін. агресивних блоків. З 1953 — держ. секретар США. Натхненник політики «з позиції сили», спрямованої проти СРСР та ін. соціалістичних країн.

ДАЛМАТИ́НСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів в Адріатичному морі, біля берегів Балканського п-ова. Частина тер. Югославії. Включають понад 1000 островів, пл. 2,5 тис. км². Найбільші о-ви: Црес, Крк, Брач, Хвар, Корчула. Поверхня рівнинна, злегка погорбована (вис. до 778 м, на о. Брач), поширений *карст*. Вічнозелені чагарники, хвойні та дубові ліси; сади, виноградники. Розвинуті вівчарство, рибальство. Курорти, туризм.

ДАЛМА́ЦІЯ — історична область в Югославії. В давнину її населяли племена *іллірійців* (у т. ч. далматів, звідси й назва). З 1 ст. н. е. Д.— рим. провінція, з 6 ст.— під владою Візантії. В 6—7 ст. її зайняли *хорвати* і *серби*. З 9 ст. Д.— у складі Хорватської д-ви, з поч. 12 ст.— Угорщини, з 15 ст.— Венеції (крім Дубровника; див. *Дубровницька республіка*). В 16—18 ст. внутр. області Д. перебували під владою *Османської імперії*. За Кампоформійським миром 1797 Д. було передано Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). У 1918 Д., крім Задара, який захопила Італія, увійшла до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). Д. в складі *Хорватії* і *Чорногорії* (пд. частина) входить до СФРЮ.

ДАЛУ́ (Dalou) Еме-Жюль (31.XII 1838, Париж — 15.IV 1902, там же) — французький скульптор. Учень Ж.-Б. *Карпо*. Активний учасник Паризької комуни 1871. Д. було засуджено до довічної каторги, але він утік до Англії. Після амністії 1879 повернувся на батьківщину. Створив монументальну композицію «Тріумф Республіки» на Пласде-ла-Насьйон у Парижі (1879—99), пам'ятник Е. Делакруа (1890, Люксембурзький сад, Париж), надгробки А.-Л. Лавуазьє, О. Бланкі (1885, кладовище Пер-Лашез, Париж). Багато працював над створенням образів робітників і селян для проекта «Пам'ятника праці» (бл. 1889—98). Автор статуетки «Національний гвардієць» (1871. ДЕ).

ДАЛЯ́НЬ, Дальній, Дайрен — місто на Пн.-Сх. Китаю на п-ові Ляодун, в пров. Ляонін. Порт на березі зат. Даляньвань Жовтого м. Бл. 1,7 млн. ж. (1970). Підприємства машинобудування, зокрема суднобудування, текст., металург., хім., харч., у т. ч. олійницької, пром-сті. Риболовецька база. Політех., мед. ін-ти та ін. вузи. Засн. під назвою Дальній росіянами на тимчасово орендованій за конвенцією 1898 тер. Китаю. В травні 1904 загарбаний Японією (япон. назва Дайрен). 22—23.VIII 1945 визволений Рад. Армією. Пристані і складські приміщення порту Рад. Союз орендував у Китаю до 1950.

ДАЛЬ Володимир Іванович [літ. псевд.— Козак Луганський; 10 (22).XI 1801, м. Луганськ, тепер Ворошиловград — 22.IX (4.X) 1872, Москва] — російський лексикограф, етнограф і письменник, чл.-кор. Петерб. АН (з 1838), почесний академік (з 1863). Закінчив мед. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту (1829). Підтримував стосунки з О. Пушкіним, був знайомий із Т. Шевченком. Осн. праця — «Тлумачний словник живої великоруської мови» (т. 1—4, 1863—66), що містить бл. 200 тис. слів. Перший дав класифікацію рос. говорів («Про нарічча російської мови», 1852). Опублікував «Приказки російського народу» (1861—62), де зібрано понад 30 тис. приказок, прислів'їв і примовок. Д.— автор повістей, оповідань, нарисів і казок.

Тв.: Толковый словарь живого великорусского языка, т. 1—4. М., 1955; Повести. Рассказы. Очерки. Сказки. М.—Л., 1961.

Літ.: Бессараб М. Я. Владимир Даль. М., 1972.

ДАЛЬ Михайло Костянтинович [н. 5 (18).III 1901, Уфа] — український рад. патологоанатом, засл. діяч науки УРСР (з 1951). Закінчив мед. факультет Казан. ун-ту (1926), 1940—45 — професор Ленінгр., а з 1945 — Київ. ін-тів удосконалення лікарів. Праці Д. присвячені вивченню захворювань легень, грипу, туберкульозу, історії патологічної анатомії на Україні, а також організації патологоанатомічної справи. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДА́ЛЬ (Dahl) Юхан-Крістіан-Клаусен (24.II 1788, Берген — 14.X 1857, Дрезден) — норвезький художник, один з основоположників нац. пейзажу. Навчався в Бергені (бл. 1808) та в АМ у Копенгагені (з 1811). З 1818 жив у Дрездені. Твори: «Пейзаж з бастіоном» (1819), «Вид на Фортундаль» (1836), «Стальгейм. Пейзаж з веселкою» (1842), «Береза в бурю» (1842).

ДАЛЬВЕРЗИ́НСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *бронзового віку,* виявлене 1952 біля с. Дальверзина Андижанської обл. Узб. РСР. Розкопками відкрито залишки наземних будівель, вогнищ, госп. ям, глинобитних оборонних стін. Знайдено ліпний лощений посуд з розписом чорною фарбою на червоному фоні, бронзові, кам'яні й кістяні знаряддя праці та ін. предмети. Д. п., що було центром Фергани за бронзового віку,— одна з найважливіших пам'яток т. з. чустської культури.

ДА́ЛЬНІЙ — російська назва (до 1950) м. *Далянь* у Китаї.

ДА́ЛЬНЯ Софія [псевд. Дерман Софії Яківни; 2 (14).IX 1886, м. Бахмут, тепер Артемівськ Донецької обл.— 31.X 1960, Тбілісі] — російська рад. письменниця. Член КПРС з 1903. Учасниця революц. руху на Донбасі. Співробітничала в легальному більшовицькому журн. «Работница». Одна з перших революц. поетів Донбасу, авторка поеми «Богатир» (1919) та віршів, присвячених визвольній боротьбі пролетаріату, будівництву нового життя. Кращі твори Д. увійшли до зб. «Перші кроки» (1926, передмова Н. Крупської).

В. П. Замковий.

ДА́ЛЬСЬКИЙ (справж. прізв.— Нестеренко) Володимир Михайлович [н. 22.IV (5.V) 1912, Нікополь, тепер Дніпроп. обл.] — український рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). В 1930—32 навчався в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка. Працював у Харків. ТЮГу (1933—38), Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (1938—41), в театрі Київ. особливого (1941—44), Одес. (1944—54) і Прикарпатського (1954—57) військ. округів. З 1957 — актор Київ. драм. театру ім. І. Франка. Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Мартин Боруля («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Кирило Сергійович («Пам'ять серця» Корнійчука), Курослєпов («Гаряче серце» О. Островського), Сиплий («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Воротар («Макбет» Шекспіра), Бартломей («Краків'яни і гуралі» В. Богуславського) та ін. Знімався в кіно. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

Літ.: Снєгірьова Н. М. Володимир Михайлович Дальський. К., 1965.

ДА́ЛЬСЬКИЙ (справж. прізв.— Неєлов) Мамонт Вікторович (1865, Кантемирівка, тепер Чутівського р-ну Полтав. обл.— 21.VI 1918, Москва) — російський актор. У 1884—85 навчався в Харків. ун-ті. З 1885 працював у театрах Вільнюса, Ростова, Новочеркаська. В 1890—1900 — актор Александринського театру в Петербурзі. Ролі: Чацький («Лихо з розуму», Грибоєдова), Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Рогожин («Ідіот» за Достоєвським), Гамлет, Отелло (однойменні трагедії Шекспіра), Карл Моор («Розбійники» Шіллера). З 1900 Д. виступав як актор-гастролер у театрах багатьох міст, зокрема в Києві та Одесі.

ДА́ЛЬТОН (Долтон; Dalton) Джон (6.IX 1766, Іглсфілд, Англія — 27.VII 1844, Манчестер) — англійський фізик і хімік. Член Лондон. королівського т-ва (з 1822). Освіту здобув самостійно. Відкрив закон *парціальних тисків* газів і закон залежності розчинення газів від їхнього парціального тиску (т. з. закон Дальтона). Незалежно від Ж.-Л. *Гей-Люссака* встановив, що при сталому тиску всі гази при підвищенні т-ри розширюються однаково (*Гей-Люссака закон*). Д. належать основоположні праці з хім. атомістики. Перший описав (1794) дефект зору, який дістав назву *дальтонізму.*

ДАЛЬТО́Н—одиниця виміру *молекулярної маси.* Один Д. дорівнює $1{,}65 \cdot 10^{-24}$ г.

ДАЛЬТОНІ́ЗМ — один з видів часткової колірної сліпоти, розлад *колірного зору.* Назва походить від прізвища англ. вченого Дж. *Дальтона,* який 1794 вперше описав це явище. Розрізняють природжений і набутий розлади колірного зору. Природженим (спадковим), власне Д., буває, як правило, розлад сприймання червоного (протанопія) і зеленого (дейтеранопія) кольорів. Сліпоту на синій колір наз. тританопією (цей розлад є здебільшого набутим). Колірний зір більшість учених розглядає з позицій трикомпонентної теорії (припускається, що в сітківці є три елементи, кожний з яких сприймає тільки один з трьох осн. кольорів — червоний, зелений або синій). Розлади колірного зору пояснюються відсутністю одного з цих елементів. Д. спостерігається у 0,5% жінок і у 8% чоловіків. Набуті розлади колірного зору спричинюються пухлинами ока і мозку, *глаукомою,* атрофією зорового нерва тощо. Люди, які страждають на Д., не можуть працювати на транспорті, в авіації, в хім., поліграф., текстильній пром-сті, на мор. службі. Д. не лікується.

ДА́ЛЬТОН-ПЛАН, Дóлтон-план— система організації навчально-виховної роботи в школі, заснована на принципі індивідуального навчання. Назва походить від м. Долтон у США, де її було вперше застосовано на поч. 20 ст. При цій системі учень одержував завдання від учителя, виконував його самостійно і здавав учителеві. Роль учителя зводилася до ролі консультанта; тим самим ліквідовувалася *класно-урочна система навчання.* В 20-х рр. Д. п. частково проник в рад. школу в формі т. з. бригадно-лабораторного методу.

ДАМА́НИ, жиряки (Nycticoidea) — ряд *ссавців.* Довж. тіла 30—60 см, маса до 4,5 кг. Тулуб незграбний, голова велика, шия товста, кінцівки короткі стопохідні, з плескатими копитоподібними кігтями, хвоста немає; хутро коричневосіре з чорною або світлою плямою на спині. Своєрідна будова голих підошов та клейкий секрет, який вони виділяють, дає можливість Д. спритно пересуватись по вертикальній поверхні. Поширені Д. в Перед. Азії (Аравійський п-ів) та в Африці. Ряд включає 1 родину — даманових (Procavidae), в яку входять 3 роди (бл. 10 видів). Д. стадні тварини, ведуть наземний і деревний спосіб життя, рослиноїдні. Статева зрілість настає у 2-річному віці. Самка після 7—7,5-місячної вагітності народжує 1 маля. Тривалість життя 5—7 років. М'ясо Д. їстівне. Викопні Д. відомі з раннього олігоцену Африки; в пліоцені вони були поширені також у Пд. Європі.

О. П. Корнєєв.

ДАМА́СК — столиця Сірії. Розташований в долині р. Бараді. Вузол залізничних і автомоб. шляхів, міжнар. аеропорт. 1,2 млн. ж. (1978). Перші відомості про Д. належать до 16 ст. до н. е. З кін. 11 — поч. 10 ст. до н. е. до 732 до н. е. Д.— центр Дамаського царства, потім у складі *Ассірії,* Нововавілонського царства, д-в *Ахеменідів, Александра Македонського, Селевкідів,* Римської імперії, *Візантії.* В 635 завойований *арабами.* В 661—750 — столиця халіфату *Омейядів,* пізніше — в складі д-в *Аббасидів,* Тулунідів, *Фатимідів, сельджуків,* Айюбідів, *мамлюків.* У 1516—1918 — під владою *Османської імперії.* В 1918 окупований англ. військами. В 1920—43 Д.— адм. центр франц. підмандатної тер. Сірії. Один з центрів Сірійського нац. повстання 1925—27 і нац.-визвольного руху 30—40-х рр. З 1943 — столиця Сірійської Араб. Республіки. Д.— найбільший екон. і культур. центр країни. Гол. галузі пром-сті: харч. (цукровий, пивоварний з-ди, тютюнова, шоколадна ф-ки та ін.), текст., буд. матеріалів. Розвивається машино-

В. М. Дальський у ролях Кряжа («Веселка» М. Зарудного) та Курослєпова («Гаряче серце». О. Островського).

В. І. Даль.

В. М. Дальський.

М. В. Дальський.

Дж. Дальтон.

будування і металообробка. Електрокабельний з-д, шкіряно-взуттєва ф-ка. Ремісництво (вироби з золота, срібла, дерева; килимарство). В Д.— ун-т, ряд вузів, Дамаська академія, Арабська академія. Театри, кіностудія. Музеї: нар. мистецтва, військовий та ін. Архіт. пам'ятки: римські — брама, руїни монументальної арки та святилища Юпітера Дамаського; мечеть Омейядів (705—15), госпіталь Нур-ад-діна (після 1154) і медре-

Дамаск. На одній з вулиць.

се ан-Нурія (1171), мавзолей Салах-ад-діна (12 ст.), мечеті Такія Сулейманія (1554, арх. *Сінан*) та Дервішія (1574), палац Азема (1749), криті ринки 19 ст. (Сук аль-Арвам і Сук аль-Хамідія). Серед будівель 20 ст.— готель Ор'ян-Палас (1932, арх. А. *Табет*); М-во оборони, Держ. банк (обидві — 1968 — 69).

ДАМА́СЬКА СТАЛЬ — 1) Те саме, що й *булат*. 2) Пружна і тверда візерунчаста сталь, одержувана ковальським зварюванням сплетених сталевих (з різним вмістом вуглецю) штаб або дроту. Назву дістала від сірійського міста Дамаска, де її виробн. було розвинуте у серед. віки.

ДА́МБА (голл. dam) — гідротехнічна споруда у вигляді вала; будовою схожа на *земляну греблю*. Такі споруди поділяють на напірні та безнапірні (затоплювані й незатоплювані, поздовжні та поперечні). Напірними Д. захищають низини від затоплення, обваловують канали, сполучають напірні *гідротехнічні споруди* гідровузлів з берегами. Безнапірними Д. регулюють русла річок (див. *Регуляційні споруди*), а також поліпшують умови судноплавства та експлуатації водопропускних і водозабірних споруд. Д. споруджують звичайно з місцевих матеріалів: піщано-глинистих грунтів, каміння тощо.

ДАМДІНСУРЕН Цендійн (н. 4.IX 1908, тепер Сх. аймак) — монгольський письменник, громад. діяч і вчений, дійсний член Академії наук МНР (з 1961). Член МНРП з 1932. Вищу освіту здобув в СРСР. У 1953—58 був головою Спілки письменників Монголії. Повість «Знехтувана дівчина» (1929) — перший значний твір монг. прози — про тяжку долю жінки до революції і про зміни, що сталися після 1921. Автор книг «Моя сива ненька» (1956), «Дивне весілля», «Вибране» (обидві — 1966). Праці з літературознавства і мовознавства. Уклав (у співавт.) «Російсько-монгольський словник» (1969). Нагороджений рад. орденом Дружби народів.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія народної Монголії. К., 1971; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958.

Літ.: Кайгородов А. М. Цэндийн Дамдинсурэн. Биобиблиографический указатель. М., 1978.

ДАМО́КЛІВ МЕЧ — образний вислів, який означає постійну смертельну небезпеку. За давньогрец. легендою, сіракузький тиран Діонісій Старший (кін. 5—4 ст. до н. е.) запропонував своєму прибічникові Дамоклу, який заздрив йому і вважав найщасливішим із людей, на один день своє місце. Під час бенкету Діонісій звелів повісити над головою Дамокла на кінській волосині гострий меч. Почуваючись на вершині щастя, той звів очі догори, побачив меча і зрозумів примарність свого нетривкого щастя

ДАМЯ́НОВ Георгій Пирванов (23.IX 1892, с. Лопушна, Михайловградський округ — 28.XI 1958, Софія) — діяч болгарського робітн. руху, держ. діяч НРБ, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1957). З 1912 — член партії «тісняків» (з 1919 — Болгарська компартія). Один з керівників *Вересневого антифашистського повстання 1923*. З 1923 — в еміграції, тривалий час жив в СРСР. У 1924—25 і 1935—36 — на нелегальній революц. роботі в Болгарії. Член ЦК Болг. компартії (БКП) з 1935. У 1937—43 працював в апараті Виконкому Комінтерну. Після перемоги *Вересневого народного збройного повстання 1944* повернувся в Болгарію. З 1945 — член Політбюро ЦК БКП. У 1946—50 — міністр нар. оборони, з 1950 — голова Президії Нар. зборів НРБ. Нагороджений орденом Леніна.

ДА́НА (Dana) Джеймс (12.II 1813, Ютіка, шт. Нью-Йорк — 14.IV 1895, Нью-Гейвен, штат Коннектікут) — амер. геолог. У 1855—92 — професор ун-ту в Нью-Гейвені. Розробив хім. класифікацію мінералів. Висунув осн. положення теорії *геосинкліналей* (1873), за якою прогини (геосинкліналі) та підняття *(геоантикліналі)* утворюються по краях континентів від діяння горизонтального тиску осідаючого дна океану. Запровадив терміни «геосинкліналь» і «геоантикліналь».

ДА́НА — персонаж східнослов'янської міфології, богиня річок. Вважають, що слово «дана» в значенні «річка» перейшло до слов. мов із мов скіфо-сарматських племен, зокрема аланської. Згадка про Д. є в приспівах деяких зх.-укр. пісень («Ой Дана, річка Дана»). Від слів «дана», «дна», можливо, походять назви річок Двіна, Дунай, Дніпро, Дністер, Дон, Донець.

ДАНАЇ́ДИ (Δαναΐδες) — 1) У грецькій міфології 50 дочок аргоського царя Даная. Батько наказав Д. повбивати шлюбної ночі своїх чоловіків, які примусово одружилися з ними. За такий злочин Д. після смерті були приречені вічно носити воду в бочку без дна. 2) Переносно — наповняти «бочку Данаїд» —. виконувати непотрібну й нескінченну роботу.

ДАНА́ЙЦІ, данаї (Δαναοί) — давньогрецькі племена, що жили в Аргосі. В гомерівському епосі Д. іноді наз. усі греки, які тримали в облозі Трою. Д., удавши, що зняли облогу, залишили під стінами міста нібито в дарунок дерев'яного коня (див. *Троянський кінь*), всередині якого сховалися воїни. Знехтувавши застереження *Лаокоона,* троянці втягли коня в місто. Вночі грец. воїни вийшли з коня і відкрили ворота міста. Трою було зруйновано. Звідси вираз «дари данайців» — подарунок, згубний для того, хто його одержує.

ДАНА́КІЛЬ, данкалі, адал (самоназва — афар) — народ, який живе в пн.-сх. районах Ефіопії і на узбережжі затоки Таджура (Джібуті). Чисельність разом з близькими до них за мовою і культурою сахо — бл. 555 тис. чол. (1977, оцінка). Мова — афар, належить до *кушитських мов*. Релігія — *іслам;* зберігаються також пережитки давніх місцевих вірувань. Осн. заняття — кочове скотарство.

ДАНА́НГ, Туран — місто на Пд. В'єтнаму, в провінції Куангнам-Дананг. Порт на узбережжі Південно-Китайського м. 492 тис. ж. (1973). Підприємства харчосмакової, бавовняної, шовкової промисловості.

ДАНА́Я (Δανάη) — у грецькій міфології дочка аргоського царя Акрісія, мати *Персея*. Оракул пророкував Акрісієві смерть від руки онука. Щоб не збулося пророцтво, цар замкнув дочку в підземелля. Але Зевс проник до Д. у вигляді золотого дощу, й вона народила сина Персея, який, ставши дорослим, на змаганнях ненароком убив свого діда. Міф про Д. відображено в мистецтві (Корреджо, Тіціан, Рембрандт та ін.).

ДА́НБАР (Dunbar) Пол-Лоренс (27.VI 1872, Дейтон, штат Огайо — 10.II 1906, Вашінгтон) — американський негритянський письменник. Перша кн. віршів — «Дуб і плющ» (1893). У збірках віршів «Старші й молодші» (1895), «Лірика скромного життя» (1896) відображено життя трудящих негрів. У деяких оповіданнях засуджував расову дискримінацію і терор. Проте творчість Д. значною мірою характеризується показом ідеалізованого життя негрів. Автор роману «Розвага богів» (1902) та ін.

ДА́НГЕ Шріпад Амріт (н. 10.X 1899, Бомбейська провінція) — діяч індійського й міжнар. робітн. і комуністичного руху. В 20-х рр.— один з лідерів лівого крила антиімперіалістич. і профсп. руху в Бомбеї. В 1922—24 — видавець марксистського журн. «Соціаліст». Був у числі засновників (1925) Компартії Індії (КПІ). В 1928—43 — один з лідерів інд. профспілкового руху; 1943—49 — голова, з 1949 — генеральний секретар, з 1976 — голова Всеінд. конгресу профспілок. З 1943 — член ЦК (з 1958 — Нац. ради), з 1948 — член Політбюро ЦК (з 1958 — Центр. виконавчого к-ту) КПІ. Віце-голова *Всесвітньої федерації профспілок* з 1949. З 1958 — член Центр. секретаріату Нац. ради

КПІ, з 1962 — голова Нац. ради КПІ. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів (провів у тюрмах понад 15 років). У 1952—62 і 1967—71— депутат парламенту, голова фракції КПІ в Нар. палаті. Автор ряду праць з питань комуністичного і робітн. руху.

ДА́НДІ — місто на Пн. Сх. Великобританії, в Шотландії. Порт на узбережжі Північного м. 181,9 тис. ж. (1973). Вузол з-ць. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (електротех., текст.). Виробн. годинників, паперу, конторського обладнання. Підприємства джутової, харч. пром-сті. Університетський коледж.

ДАНЕ́ЛІУС (Danelius) Герхард (2.IV 1913, Берлін — 18.V 1978, Зх. Берлін) — діяч німецького комуністичного і робітн. руху. Член Компартії Німеччини з 1929. В 1933—45—учасник антифашист. боротьби. В 1946—62— член *Соціалістичної єдиної партії Німеччини* (СЄПН). В 1959—62 — перший секретар зх.-берлін. орг-ції СЄПН. У 1962, після утворення самостійної партії СЄПН — Західний Берлін, став першим секретарем її правління. З 1966 — голова СЄПН — Західний Берлін (з 1969 — Соціалістична єдина партія Західного Берліна). Нагороджений орденом Дружби народів (1973).

ДАНЕ́ЛІЯ Георгій Миколайович (н. 25.VIII 1930, Тбілісі) — рос. та груз. рад. кінорежисер, нар. арт. РРФСР (з 1975). У 1955 закінчив Моск. архіт. ін-т, 1958 вступив на Вищі режисерські курси. Перший фільм за однойменною повістю В. Панової «Серьожа» поставив разом з І. В. Таланкіним 1960. Фільми: «Шлях до причалу» (1962), «Я крокую по Москві» (1964); кінокомедії: «Тридцять три» (1965), «Не горюй!» (1969), «Зовсім пропащий» (за М. Твеном, 1973), «Афоня» (1975), «Міміно» (1977, золотий приз 10-го Моск. кінофестивалю). Держ. премія СРСР, 1978.

ДАНЕ́НТ Гі (н. 27.XII 1925) — діяч комуністичного руху Гваделупи. Н. в селянській сім'ї. В 1944—49 — студент юрид. ф-ту ун-ту в Монпельє (Франція). З 1949 — адвокат у Гваделупі. В 1946—58 — член Франц. комуністичної партії. З 1958 — чл. Гваделупської комуністичної партії (ГКП). В тому ж році обраний членом ЦК ГКП; з 1964 — член Політбюро і Секретаріату ЦК ГКП з орг. питань. З 1969 — генеральний секретар ГКП.

ДАНЄ́ВСЬКИЙ Всеволод Пійович [28.VIII (9.IX) 1852 — 26.III (7.IV) 1898] — український юрист, фахівець з міжнародного та кримінального права. Професор Харків. ун-ту. Син П. Н. *Данєвського*. Одним з перших висунув принцип «всесвітнього правового порядку», що, на його думку, мав об'єднати всі народи для їхнього благополуччя і щастя; критикував *Монро доктрину*. Осн. праця Д.: «Система політичної рівноваги та легітимізму і початок національності в їхньому взаємному зв'язку» (1882).

ДАНЄ́ВСЬКИЙ Пій Никодимович [23.IV (5.V) 1820, Київщина — 7.(19) IV 1892] — український юрист, діяч *судової реформи 1864*. Н. в дворянській сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1843); викладав цивільне право в Ніжинському ліцеї. Осн. праці: «Про джерела місцевих законів деяких губерній і областей Росії» (1857), «Історія утворення Державної ради в Росії» (1859).

ДАНЖУА́ (Denjoy) Арно (5.I 1884, Ош, деп. Жер — 27.I 1974)— французький математик, член Франц. Академії наук (з 1942), її президент (з 1962), президент франц. матем. т-ва (з 1931), іноз. член АН СРСР (з 1971). Праці з *функцій теорії, топології*, квазіаналітичних функцій та ін. Д. повністю розв'язав класичну задачу про примітивну функцію, запровадивши для цього нове поняття інтеграла (інтеграла Данжуа). Золота медаль АН СРСР ім. М. В. Ломоносова (1971).

ДАНИ́ЇЛ ЗАТО́ЧНИК — давньоруський письменник кінця 12 — початку 13 ст., гаданий автор «Слова Даниїла Заточника» (в іншій редакції «Моленіє Даниїла Заточника»), яке збереглося в кількох списках 15—17 ст. У цьому творі, написаному риторичним стилем, автор викриває боярство й монастирське духівництво.

Літ.: Гудзий Н. К. История древней русской литературы. М., 1966.

ДАНИ́ЇЛ ПАЛО́МНИК — давньоруський письменник кінця 11 — початку 12 ст., ігумен (можливо, Чернігівського) монастиря. Автор опису подорожі до Палестини (бл. 1106—08) «Життя і ходіння Даниїла», що був популярним на Русі та в ін. країнах Європи. В цьому творі точний опис Палестини поєднується з легендарно-апокрифічним матеріалом.

Літ.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Адріан Трохимович [р. н. невід., Харківщина — 20.III (1.IV) 1844, Петербург] — український піаніст, педагог і композитор. З поч. 19 ст. викладав гру на фортепіано в Петербурзі (серед учнів — О. *Даргомижський*). Автор фп. п'єс («Полонез»), романсів, культової музики.

М. Б. Степаненко.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Василь Якович [13 (25). I 1852, Харків — 25.II 1939, там же] — український рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1926), засл. професор УРСР (з 1926). Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1874). Професор Харків. ун-ту (1883—1909 і 1917—21) та мед. ін-ту (1921—26). В 1927 організував і очолив у Харкові Органотерапевтичний ін-т (тепер Укр. н.-д. ін-т експериментальної ендокринології), де працював до кінця життя. Праці Д. присвячені питанням фізіології нервової системи (встановив наявність у головному мозку центрів, які регулюють діяльність внутр. органів), електрофізіології (вперше зареєстрував електричні явища у головному мозку собаки), вивченню *гіпнозу* у людини і тварин, ендокринології, протистології тощо.

Тв.: Исследования над физиологическим действием электричества на расстоянии, ч. 1—2. Х., 1900—01; Гипнотизм. Х., 1924; Учебник физиологии человека. Х., 1929.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Віктор Васильович [23.VIII (4.IX) 1898, Лодзь, тепер ПНР — 9.VIII 1960, Ленінград] — український рад. вчений і письменник, професор історії техніки (з 1928), акад. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1923) Харків. технологічного (тепер політех.) ін-ту працював на з-дах. В 1928—29 організовував у вузах Харкова перші в СРСР кафедри історії техніки. З 1931 — у Ленінграді (в Ін-ті істор. технології, на Металічному з-ді, завідував кафедрою історії техніки політех. ін-ту). У 1949—54 — голова, згодом член комісії з історії науки і техніки АН УРСР. Автор праць, присвячених історії вітчизн. техніки, тех. л-ри і освіти. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1948.

Тв.: И. И. Ползунов. М.—Л., 1940; Російська техніка. К.— Львів, 1948; Ломоносов на Украине. Л., 1954.

Літ.: Хрєнов К. К., Гнип П. І. Віктор Васильович Данилевський. К., 1963.

Г. П. Дамянов.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Григорій Петрович [14 (26).IV 1829, с. Данилівка, тепер Барвінківського р-ну Харків. обл.— 6 (18). XII 1890, Петербург, похований в с. Пришибі, тепер Балаклійського р-ну Харків. обл.] — російський і український письменник. У 1850 закінчив Петерб. ун-т. Літ. діяльність почав 1846 (вірші, нариси з укр. побуту, статті з укр. л-ри). Автор творів про селян [«Втікачі в Новоросії», 1862; «Воля» («Втікачі повернулись»), 1863], спрямованих проти кріпацтва; істор. романів «Мирович» (1879), «Княжна Тараканова» (1883), «Спалена Москва» (1886), а також роману «Чорний рік» («Пугачовщина», 1888 — 89), написаних з консервативних позицій. Писав оповідання і повісті з життя укр. народу («Слобожани», 1853; «Полтавська старина», 1856; «Останні запорожці», 1878); «Українські казки» (сьоме вид. 1888), статті про Г. Квітку-Основ'яненка, Г. Сковороду. У 1962 в с. Пришибі на могилі Д. встановлено пам'ятник.

В. Я. Данилевський.

Тв.: Сочинения, т. 1—24. СПБ, 1902; Беглые в Новороссии.— Воля. М., 1956; Мирович.—Княжна Тараканова.— Сожженная Москва. М., 1977; Укр. перекл.—Збігці в Новоросії. Львів, 1892; Нові землі. Львів, 1897.

В. В. Данилевський.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Григорій Трохимович (1772, Харківщина — 25.XII 1863) — український скрипаль. Брат А. *Данилевського*. До 1808 співав у придворній співацькій капелі в Петербурзі, з 1808 виступав як скрипаль-соліст у Петербурзі, Чернігові, Києві.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Микола Степанович [25.VII (6.VIII) 1892, Харків — 5.III 1920] — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в сім'ї службовця. З квітня 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б) і президії Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів, один із організаторів Червоної гвардії Харкова. В грудні 1917 обраний членом, згодом — секрета-

Г. П. Данилевський.

О. Я. Данилевський.

Й. А. Даниленко.

В. І. Данилов.

О. М. Данилюк.

рем ЦВК Рад. України. В 1918 брав участь у боях проти нім. окупантів та білогвардійців. У 1919 — співробітник Наркомвійськсправ України, комісар бригади 12-ї армії. Загинув у бою з військами бурж.-поміщицької Польщі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Олександр Якович [28.XI (10.XII) 1838, Харків — 8.VI 1923, Петроград] — російський і український біохімік, основоположник вітчизняної біохімії, чл.-кор. Петерб. АН (з 1898). Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1860). В 1863—71 — професор Казанського, 1885—92 — Харків. ун-ту, з 1892 — петерб. Військ.-мед. академії. Разом з братом В. Я. *Данилевським* організував у Харкові видання першого вітчизн. фізіол. журналу (1888—91). Праці Д. присвячені вивченню білків і білкового обміну, ферментів; раціональному харчуванню.

Тв.: Избранные труды. М., 1960.

Літ.: Буланкин И. Н. Основоположник отечественной биохимии Александр Яковлевич Данилевский. Х., 1953.

ДАНИЛЕ́НКО Йосип Абрамович [н. 2 (15).XI 1903, с. Новий Бурлук, тепер Чугуївського р-ну Харків. обл.] — український рад. учений, зоотехнік, акад. ВАСГНІЛ (з 1966). Член КПРС з 1946. З 1939 — в н.-д. ін-ті тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (Харків), з 1941 — директор цього ін-ту, а з 1973 — наук. консультант. Наукові праці з питань годівлі с.-г. тварин, силосування кормів, утримання тварин на пром. комплексах та ін. Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Й. Є. Мандель.

ДАНИЛЕ́НКО Михайло Васильович [н. 29.VII (10.VIII) 1918, с. Новосимбірськ, тепер Гайського р-ну Оренб. обл.] — український рад. хірург, чл.-кор. АМН СРСР (з 1975), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Герой Соціалістичної Праці (з 1978). Член КПРС з 1942. У 1941 закінчив Саратовський мед. ін-т. У 1944—64 — ординатор, асистент, доцент, зав. кафедрою Вінницького мед. ін-ту. З 1964 — ректор і одночасно зав. кафедрою грудної хірургії Львів. мед. ін-ту. Праці в галузі розвитку хірургічних методів лікування легень, набутих і природжених вад серця тощо. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДАНИЛИ́ШИН Степан Іванович [23.XII 1908 (5.I 1909), с. Юхимівці, тепер Волочиського р-ну Хмельн. обл.— 16.XII 1973, Тернопіль] — український рад. театральний художник, засл. діяч. мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1960. У 1940 закінчив Всеросійську АМ у Ленінграді. Працював у Терноп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка, в якому оформив вистави: «Богдан Хмельницький» Корнійчука (1947), «У неділю рано зілля копала» за Кобилянською (1956), «Не судилося» Старицького (1960), «Камінний господар» Лесі Українки (1964), «Як сходило сонце» Микитенка (1967), «Перша борозна» Кавалерідзе (1970). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Виставка творів художника театру Степана Івановича Данилишина. Львів, 1962.

ДАНИ́ЛО з Калинівки (справж. прізв. та ім'я — Пічентов Данило Микитович; 1731, с. Калинівка, тепер Сум. обл.— 30.III 1776, там же) — український живописець. Навчався в Київ. академії, пізніше — в майстерні при Софії Київській у *Самуїла*. Брав участь у розписах Софії Київської, писав ікони для церкви м. Ніжина (1759). На замовлення митрополита Арсенія Могилянського намалював образи св. Софії, Різдва Богородиці та великомучениці Варвари для митрополичого будинку в Києві. Розписав іконостас у церкві с. Студенка поблизу м. Глухова (1760—63), виконав кілька портретів (Кіндрата Головні, 1767, Сосницький краєзнавчий музей).

ДАНИ́ЛО ГА́ЛИЦЬКИЙ (1201—64) — князь Галицько-Волинської землі, політ. діяч, дипломат і полководець, син князя *Романа Мстиславича*. В союзі з *Мстиславом Мстиславичем* Удалим, закликаним на князювання в Галич (див. *Галич* давній), успішно боровся проти угор. і польс. загарбників (1219, 1221, 1227). Учасник битви на р. *Калці* (1223) проти монголо-татар. У 1229 оволодів Волинню, 1238 — Галичем, 1239 — Києвом і посадив у ньому воєводу *Дмитра*. Д. Г. відбив наступ нім. лицарів на пд.-зх. і зх. руські землі, розгромивши (1238) загарбників під *Дорогичином*. У боротьбі проти боярської верхівки й князівських чвар спирався на підтримку дрібних і серед. служилих феодалів і городян, заінтересованих у зміцненні князівської влади. В *Ярославській битві 1245* руські війська на чолі з Д. Г. розгромили угор.-польс. війська й дружинників великих галицьких бояр, що зміцнило єдність *Галицько-Волинського князівства*. Визнавши 1246 залежність від *Золотої орди*, не відмовився, проте, від наміру боротися проти монголо-татар. З цією метою прагнув створити коаліцію за участю папи римського, угор. короля, польс. і лит. князів. На пропозицію папи римського, який намагався поширити вплив католицтва на сх.-слов. землі, Д. Г. бл. 1254 прийняв королівський титул. Але, не діставши допомоги на Заході, порвав з папою і продовжував боротьбу проти монголо-татар власними силами. В 1254—55 військо Д. Г. визволило від монголо-татар землі по Пд. Бугу, Случі і Тетереву, здобуло Вознягль (тепер Новоград-Волинський). У зв'язку з новим руйнівним нападом монголо-тат. воєводи Бурундая (1259) Д. Г. змушений був підкоритися Золотій орді. Д. Г. сприяв екон. й культурному піднесенню Галицько-Волинської Русі — було збудовано і укріплено ряд нових міст, зокрема Львів (названий ім'ям Льва — сина Д. Г.), Холм та ін. Діяльність Д. Г. висвітлено в *Галицько-Волинському літописі*. Образ Д. Г. відтворено в укр. рад. л-рі й мистецтві (поема М. Бажана «Данило Галицький», істор. роман А. Хижняка і вокально-симфонічна поема Б. Крижанівського тієї самої назви).

Літ.: Гуслистий К. Данило Галицький. Саратов, 1942; Історія Української РСР, т. 1, кн. 1. К., 1977.

ДАНИ́ЛО ЧО́РНИЙ (бл. 1360—1430, Москва) — російський живописець. Разом з А. *Рубльовим* та ін. майстрами розписував Успенський собор у Владимирі (1408) і Троїцький собор Троїце-Сергієвої лаври в Загорську (20-і рр. 15 ст.). Вважають, що він брав участь у виконанні деяких ікон і фресок у цих соборах.

ДАНИ́ЛОВ Віталій Іванович [28.III (10.IV) 1902, с. Жовте, тепер Слов'яносербського р-ну Ворошиловгр. обл.— 19.III 1954, Київ] — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1951). Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1926). З 1951 — директор Лабораторії металофізики АН УРСР, реорганізованої (1955) в Ін-т металофізики АН УРСР. Осн. праці в галузі рентгенографічного дослідження атомної структури рідких металів та теорії *кристалізації*. З'ясував фіз. суть явища зародження центрів кристалізації і вплив на цей процес різних факторів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1950.

ДАНИ́ЛОВ Володимир Валер'янович (1.VIII 1881, м. Духовщина, тепер Смол. обл.— 24.IV 1970, Ленінград) — український та російський рад. фольклорист і літературознавець. Член КПРС з 1946. Закінчив Ніжинський істор.-філологічний ін-т (1905). Автор праць з укр. фольклору, укр. і рос. л-ри, наук. розвідок про Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Тургенєва, Л. Толстого, М. Максимовича, А. Метлинського та ін.

Літ.: Панченко Н. Т. Список печатных научных трудов В. В. Данилова. Л., 1963.

ДАНИ́ЛОВ Кирша (Кирило Данилович) — скоморох-імпровізатор 18 ст., гаданий укладач першої збірки російських *билин, духовних віршів* тощо. Свій репертуар записав на Уралі після 1742. Збереглася копія збірки на папері 60—80-х рр. 18 ст. Перші видання збірки — 1804 і 1818 років.

Тв.: Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым. М., 1977

ДАНИ́ЛОВ Олексій Ілліч [н. 14 (26). I 1897, с. Мосіно, тепер Суздальського р-ну Влад. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1941. В Рад. Армії з 1918. В 1931 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. команд. військами Київ. особливого військ. округу. Під час війни — нач. управління ППО та нач. штабу армії на Пд.-Зх. фронті, команд. армією на Сталінградському і Донському фронтах, танк. армією — на Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Керовані Д. війська брали участь у визволенні тер. України. Д. командував армією в рад.-

япон. війні 1945. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. З 1968 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДАНИ́ЛОВ Семен Петрович [7 (20).X 1917, Митахський насліг, тепер Горного р-ну Якут. АРСР — 27.XI 1978, Якутськ] — якут. рад. поет. Член КПРС з 1961. Друкуватися почав 1937. Перша книга — «Оповідання» (1945). Автор збірок віршів і поем: «Моя Батьківщина» (1949), «Мирне місто» (1958), «Щастя орла» (1961), «Зірки Аласа» (1965), «Білий кінь Манчари» (1969), «День новий» (1971), «Мої дорожні супутники» (1975) та ін., в яких героїчна романтика поєднується з реалістичним зображенням повсякденних справ людей. Твори Д. пройняті національним побутовим колоритом, оспівують красу природи Півночі. Писав і для дітей. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

ДАНИЛЮ́К Іван Ілліч (н. 3.XII 1931, с. Рашків, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.) — український рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1972. Закінчив Львів. ун-т (1955). З 1958 працював у Сибірському відділенні АН СРСР, у 1965—74 — директор Донецького обчислювального центру АН УРСР (з 1970 — Ін-т прикладної математики та механіки АН УРСР), з 1975 — зав. відділом цього ін-ту. Осн. праці стосуються *рівнянь математичної фізики*, теорії *крайових задач* і сингулярних *інтегральних рівнянь*. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ДАНИЛЮ́К Йосип Миколайович (1842, Львів — 8.II 1904) — діяч робітн. руху в Галичині. Н. в сім'ї робітника. Брав участь у *польському повстанні 1863—64*. Д.— один з ініціаторів створення «Прогресивного товариства львівських друкарів» (1869), засновник першого професійного т-ва друкарів у Галичині «Вогнище» (1875). В 1878 Д. видавав соціалістичну робітн. газ. «*Праца*». Співавтор «Програми галицьких соціалістів», виданої 1881 в Женеві. Один з керівників страйків столярів (1886) і пекарів (1888) у Львові. В 1889 — делегат Паризького конгресу, на якому було засновано *Інтернаціонал 2-й*.

ДАНИЛЮ́К Олексій Мусійович (н. 24.IV 1934, с. Іллін, тепер Гощанського р-ну Ровен. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1958. Трудову діяльність розпочав у 1950 трактористом Бугринської МТС Гощанського р-ну. У 1973 закінчив Мирогощанський радгосп-технікум (Дубнівський р-н Ровен. обл.), набув спеціальності техніка-механіка. Бригадир тракторної бригади колгоспу ім. газ. «Правда» Гощанського р-ну (1958—62), а з квітня 1962 — колгоспу ім. Жданова. Бригада, яку очолює Д., у 1976 зібрала по 62,8 ц/га зернових, по 542 ц/га цукр. буряків, по 205 ц/га картоплі. Делегат XXIV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Член Союзної Ради колгоспів. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. *О. Д. Яремчук.*

ДАНИ́ЛЬЧА — карстова печера в Криму. Розташована за 2,5 км від с. Соколиного Бахчисарайського р-ну. Довж. 14 м, шир. 12 м, вис. 3 м. На стінках — каскадні напливи, є натічні колони. Частина печери зайнята підземним озером (пл. 50 м², глиб. до 2 м). У печері знайдено кістки тварин, черепки середньовічної кераміки. Біля входу — залишки невеликого храму 8—9 ст. Об'єкт туризму.

Ю. І. Шутов.

ДАНИ́НА — в давньоруській державі найдавніша форма оподаткування залежного населення, що відповідно до істор. умов виступала або як військова контрибуція, або як прямий держ. податок чи феод. рента. Як військ. контрибуція Д. згадується в недатованій найдавнішій частині «*Повісті временних літ*», де перелічуються неслов'янські племена «иже дань дають Руси», а також в оповіданні про спроби *хозар* примусити *полян* сплачувати їм Д. Про Д. як держ. податок йдеться в літописі, де розповідається, що *Олег*, ставши князем у Києві, почав збирати її «на словенах і кривичах». Київ. князі збирали Д. у слов. племен спочатку у формі *полюддя*. В 947 київ. княгиня *Ольга* регламентувала збирання Д. Відтоді її перетворено на постійний держ. податок, що його сплачували спочатку продуктами с. г. або промислів, а пізніше грішми. З розвитком феод. відносин Д. все більше набувала значення феод. продуктової ренти. Одиницею оподаткування було окреме сел. г-во, що згадується в джерелах під назвою «двору», «диму», «рала», «плуга». За часів монголо-тат. іга населення Русі сплачувало Д. ханові *Золотої орди* як контрибуцію, а місц. князям — як держ. податок. З посиленням феод.-кріпосницької експлуатації на Україні і в Росії в 16 — 1-й пол. 19 ст. Д. набрала характеру натуральних і грошових повинностей.

ДАНІЄ́ЛЬСОН Микола Францович (псевд.— Ніколай — он; 1844 — 3.VII 1918) — російський економіст, один з ідеологів ліберального народництва 80—90-х рр. 19 ст. Завершив переклад рос. мовою 1-го тому «Капіталу» К. Маркса, початий Г. О. *Лопатіним*, і самостійно переклав 2-й (виданий 1885) і 3-й (1896) томи. Листувався з К. Марксом та Ф. Енгельсом. Д. ідеалізував можливості рос. общини, протиставляв кустарну пром-сть капіталістичній, стверджував, що розвиток капіталізму підриває існування Росії. В. І. Ленін у працях 90-х рр. викрив неспроможність дрібнобурж. поглядів Д., особливо нерозуміння ним класової боротьби.

ДА́НІЯ, Королівство Данія — держава в Зх. Європі, на п-ові Ютландія та прилеглих островах (найбільші з них — Зеландія, Фюн, Лолланн, Фальстер, Борнгольм). В адм. відношенні Д. поділяється на 14 районів (амтів). Д. належать *Фарерські острови* та о. *Гренландія*, які користуються внутр. автономією.

Державний лад. Д.— конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1953. Глава д-ви — король (королева). Законодавча влада належить королю і однопалатному парламентові — фолькетингові, який обирається населенням строком на 4 роки. Виконавчу владу здійснює уряд, призначуваний королем і очолюваний прем'єр-міністром; уряд відповідальний перед фолькетингом.

Природа. Берегова лінія Ютландії та островів розчленована численними затоками й протоками (особливо на Сх.); вздовж берегів — дюни, подекуди *марші*, *вати*. Рельєф переважно рівнинний, погорбований. Найвища точка Д.— Ідінг-Сков (вис. 172 м) на Сх. Ютландії. Незначні поклади каоліну, крейди, бурого вугілля, торфу, нафти. Клімат помірний, морський. Пересічна т-ра січня бл. 0°, липня +15, +16°. Річна сума опадів 600—900 мм; часто бувають тумани. Багато коротких річок і невеликих озер. Численні болота інтенсивно осушуються. Переважають дерново-підзолисті, на Сх.— бурі лісові грунти, на узбережжях — лучні алювіальні. Під лісами — бл. 10% тер. країни (бук, дуб, сосна, ялина).

Населення. Понад 98% нас. становлять *датчани* (1975). Живуть також німці, фарерці, гренландці. Офіц. мова — датська. Пересічна густота нас.— понад 118 чол.

Герб Данії.

ДАНІЯ

Площа — 43 тис. км²

Населення — 5,1 млн. чол. (1978)

Столиця — м. Копенгаген

на 1 км² (1978). Понад 80% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Копенгаген, Орхус, Оденсе, Ольборг.*

Історія. В кін. 1-го тис. до н. е. на тер. сучас. Д. жили герм. племена англів, ютів, герулів, саксів, кімврів. У 5—6 ст. з Пд. Скандінавського п-ва в Ютландію переселилися дани (у 8 ст.— осн. маса нас. Д.). В 6—8 ст. розгорнувся процес класового розшарування. У 8—11 ст. дат. *вікінги* нападали на узбережжя Зх. Європи, в 9 ст. завоювали Пн.-Сх. Англію, в 10 ст.— *Нормандію* (Пн. Франція). У 8 ст. почався процес політ. об'єднання країни. В 10 ст. засновано єдине дат. королівство. За короля *Кнуда I* Великого (1018—35) Д. на деякий час підкорила Норвегію та Англію. Бл. 960 Д. офіційно прийняла християнство. В 11—12 ст. поширився процес феодалізації. В 1086 вибухнуло перше велике сел. повстання. В 12 ст. мали місце династичні зв'язки між дат. двором і нащадками *Володимира Мономаха.* В 12—13 ст. дат. королі захопили землі поморських слов'ян та естів (Пн. Естонія перебувала під пануванням Д. до 1346). Але після поразки від нім. феодалів 1227 Д. втратила більшість цих володінь. Із серед. 13 ст. країну охопили феод. міжусобиці. *Ганза,* скориставшися з ослаблення країни, 1370 домоглася значних привілеїв у Д. Розквіт зовн. могутності Д. припав на період правління *Маргарити Датської* (1375—1412). Дат. королі на тривалий час здобули норв. (1380—1814) і швед. (1389—1435; 1448—1523) корони. На з'їзді феод. знаті 1397 було проголошено *Кальмарську унію* Д., Швеції (з Фінляндією) та Норвегії (з Ісландією). В 1460 до Д. було приєднано Шлезвіг і Гольштейн. У 15—16 ст. остаточно утвердилися феод.-кріпосницькі відносини, відбувалися численні сел. повстання (1441—43 та ін.). Проведення 1536 королівської лютеранської *Реформації* сприяло посиленню позицій дворянства. Зазнавши поразок у численних війнах зі Швецією (16—17 ст.) і в *Тридцятилітній війні 1618—48,* Д. втратила Сконе (пд.-зх. частину Швеції), Сх. Норвегію, о-ви у Балтійському м. В 17 ст. у Д. встановився *абсолютизм* (юридично 1665). Криза кріпосництва, сел. заворушення привели до скасування кріпосного права (закони 1788, 1800) та поширення капіталістичних відносин. Внаслідок поразки у війні 1807—14 з Великобританією і Швецією Д. втратила Норвегію і о. Гельголанд. У період революцій 1848—49 в Європі в Д. посилив-

Замок Фредеріксборг біля Копенгагена. 1602—22.

ся масовий нар. рух за політ. права. За конституцією 1849 Д. стала обмеженою монархією. В 50—60-х рр. у Д. ліквідовано залишки феодалізму, поміщицькі землі викуплено селянами. В результаті війни 1864 з Пруссією та Австрією Д. втратила Гольштейн, Шлезвіг і герцогство Лауенбург. У 70-х рр. 19 ст. розгорнувся робітн. рух, виникли перші профспілки і с.-д. орг-ції. На поч. 20 ст. економіка країни залишалася в осн. аграрною. Під час 1-ї світової війни Д. дотримувалася нейтралітету. Під впливом Великого Жовтня в Д. 1917—20 посилився робітн. рух. У 1919 засновано Компартію Д. В 1924 Д. встановила дипломатичні відносини з СССР. У 30-х рр. швидко розвивалася дат. пром-сть, уряд провів ряд соціальних реформ. 9.IV 1940 Д. окупували нім.-фашист. війська. Дат. уряд 1941 приєднався до *«Антикомінтернівського пакту»*. З 1942 в країні розгорнувся *Рух Опору,* який очолювали комуністи. 5.V 1945 нім. війська в Д. капітулювали перед англ. збройними силами. 9.V 1945 Рад. Армія визволила о. Борнгольм. Тимчасовий демократичний уряд із представників Руху Опору (1945) провів чистку держ. апарату та деякі соціальні реформи. З 1945 Д.— член ООН. Після війни при владі перебували уряди, основу яких становила С.-д. партія Д. (крім 1945—47, 1950—53, 1968—71, 1973—75). Взявши участь у *Маршалла плані* (1948—52), Д. потрапила в екон. і політ. залежність від США, 4.IV 1949 вступила до *НАТО.* З 1951 на о. Гренландія розміщено амер. військ. бази, 1961 створено об'єднане дат.-західнонім. командування на Балт. м. В 60-х рр. в економіку Д. активно проникав іноз. капітал. Трудящі, керовані компартією, посилили боротьбу за поліпшення умов життя, за міцний мир. У 1960—72 Д.— член *Європейської асоціації вільної торгівлі,* з 1973 — член *Європейського економічного товариства, Європейського об'єднання вугілля і сталі, Євратома,* з 1979 — Європ. валютної системи. У 1974 Д. переживала гостру політ. кризу. Між Д. і СРСР підписано ряд угод (1968—71, 1973, 1975) про екон., наук.-тех. і культур. співробітництво.

Політичні партії, профспілки. Соціал-демократична партія Данії (СДПД), засн. 1871. *Венстре-Ліберальна партія,* засн. 1870. Разом із СДПД створює урядову коаліцію (з 1978). Партія прогресу, засн. 1970. Об'єднує дрібну буржуазію міста. Консервативна народна партія, засн. 1915. Виражає інтереси великої буржуазії та поміщиків. Радикальна Венстре, засн. 1905. Виражає інтереси дрібної буржуазії та ліберальної інтелігенції. Християнська народна партія, засн. 1970. Бурж.-клерикальна. Демократи центру, засн. 1973 на базі правого крила СДПД. Соціалістична народна партія (СНП), засн. 1959. Об'єднує частину робітників, службовців, інтелігенції. Ліві соціалісти, засн. 1967 лівим крилом СНП. *Комуністична партія Данії,* заснована 1919. Центральне об'єднання профспілок Данії. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок.*

Господарство. Д.— індустріально-агр. капіталістична країна з експортною орієнтацією г-ва. В економіці значну роль відіграють великі монополії та іноз. капітал. Пром. виробн. базується значною мірою на імпортній сировині, що зумовлює зростання зовн. боргу країни (51 млрд. крон, кінець 1977). Заг. криза капіталістичного г-ва 70-х рр. призвела до подорожчання життя в країні — за 1970—76 на 69,8%; зростає безробіття (204 тис. чол. на кін. 1977).

Промисловість. В пром-сті створюється понад 40% нац. доходу і бл. 60% вартості експорту країни. Енергетика Д. базується на довізному паливі (гол. чин. нафті і нафтопродуктах). Видобувають у невеликій кількості буре вугілля, каолін, на шельфі Північного м.— нафту (500 тис. т, 1977). Осн. галузі пром-сті: машинобуду-

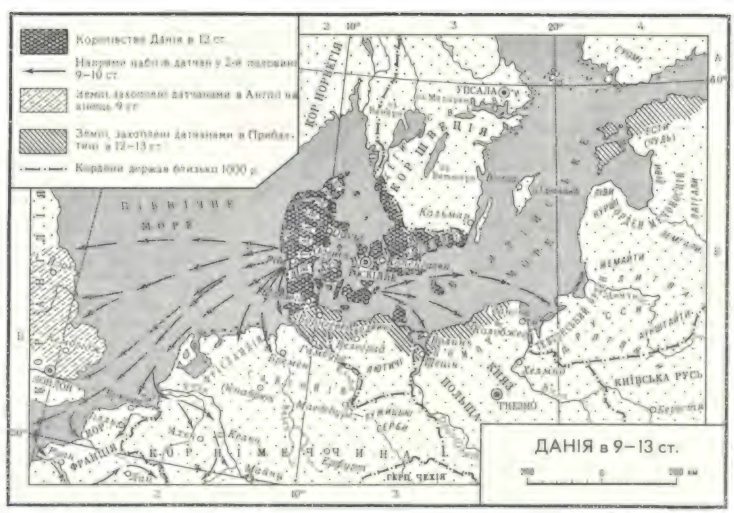

вання (судна, суднові дизелі, с.-г. машини, електротех. й радіоелектронні вироби, прилади, устаткування для цем. і харч. пром-сті тощо), хім. (мінеральні добрива, синтетичні смоли і пластмаси, мед. препарати), харч. (особливо м'ясомол. і рибна). Розвивається нафтопереробка (три нафтопереробні з-ди заг. потужністю 11,3 млн. т нафти на рік). Виробн. буд. матеріалів, зокрема цементу; підприємства легкої, меблевої, скляної

Виробництво основних видів промислової і сільськогосподарської продукції

Продукція	1971	1977
Електроенергія, млрд. кВт·год	17,2	20,6
Судна (поставлено замовникам, тис. брутто реєстрових т)	724	700
Цемент, тис. т	2733	2316
Молоко » »	4556	5010 *
Масло » »	124	131
Сир » »	120	177
М'ясо » »	1129	1129

* 1976.

і фарфорової (відомий копенгагенський фарфор) пром-сті. Гол. пром. центри: Копенгаген, Орхус, Оденсе, Ольборг.

Сільське господарство Д. відзначається високою продуктивністю й товарністю. Характерні концентрація виробн., розорення дрібних фермерів. Провідною галуззю є тваринництво м'ясомол. напряму, частка якого становить бл. 90% всієї товарної продукції с. г. Поголів'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 3,1, свиней — 8,2. Розвинуте птахівництво. Землеробство спеціалізується на вирощуванні кормів. Під кормовими культурами — бл. 90% оброблюваної площі. Вирощують також ячмінь, пшеницю, картоплю. Розвинуті рибальство (1,9 млн. т риби, 1977), звірівництво.

Транспорт. Найважливіший вид транспорту — морський (понад 50% внутр. і 80% зовн. торг. перевезень). Тоннаж торг. флоту — 5365 тис. брутто реєстрових т (1977). Найбільший мор. порт — Копенгаген. Залізничне поромне сполучення між п-овом Ютландія і о-вами та сусідніми країнами. Довжина з-ць (з урахуванням поромів) — 4245 км, автошляхів — 55,9 тис. км. Міжнар. аеропорт Каструп (Копенгаген).

Зовнішня торгівля. Данія експортує мол. продукти, яйця, м'ясо і м'ясопродукти, живу худобу, рибу, технічні й харчові жири, судна, електротех. устаткування й машини для харч. і цем. пром-сті; імпортує нафту й нафтопродукти, мінеральну сировину, метали, с.-г. машини, верстати, автомашини та ін. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства, Швеція. Частка країн — членів РЕВ у зовнішньоторг. товарообороті Д. становить 4,2% (1976).

Грошова одиниця — *крона*. За курсом Держбанку СРСР 100 крон = = 12,87 крб. (березень 1979).

А. П. Ревенко.

Медичне обслуговування. В 1972 у Д. було бл. 42,2 тис. лікарняних ліжок (8,4 ліжка на 10 тис. ж.); у 1973 мед. допомогу подавали 10,8 тис. лікарів (1 лікар на 471,7 ж.). Лікарів готують 7 вищих мед. навч. закладів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Поч. ланка системи освіти Д.— дитсадки. Вік обов'язкового навчання — від 7 до 16 років. Термін навчання у поч. школах — 7 років (у 1974/75 навч. р.— понад 559,7 тис. учнів), у молодших серед. (реальних) школах — 2—3 роки, у старших серед. школах (гімназіях) — 3—2 роки (в 1974/75 навч. р.— понад 224,7 тис. учнів); у профес.-тех. уч-щах — 1—3 роки (в 1973/74 навч. р.— понад 131,4 тис. учнів). 90% дітей навчаються у безплатних держ. школах. Вищу освіту здобувають у 5 ун-тах, 25 ін-тах і коледжах (у 1975/76 навч. р. налічувалось в ун-тах 50,8 тис., в ін-тах і коледжах — 26,2 тис., у пед. вузах — 22,2 тис. студентів). Найбільші вузи: ун-ти в Копенгагені (засн. 1479) та Орхусі (засн. 1928), інженерна академія Д. (засн. 1957), тех. ун-ти в Копенгагені. Наук. установи: Датська королівська академія наук і л-ри (засн. 1742), Академія красних мистецтв (засн. 1754), Дат. академія тех. наук (засн. 1937), понад 20 ін. н.-д. установ. Б-ки: Королівська й Муніципальна в Копенгагені, Публічна в Орхусі тощо. Музеї: Нац. королівський красних мистецтв, Королівський морський у Копенгагені, будинок-музей Г.-К. Андерсена в Оденсе та ін.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Д. виходили 49 щоденних газет заг. тиражем 1,7 млн. прим., бл. 30 тижневиків тиражем 2,8 млн. прим., 150 журналів і 300 місц. газет. Осн. щоденні газети: «Актуельт»(«Актуально», з 1872) — орган с.-д. партії, «Берлінгске тіденне» («Відомості Берлінга», з 1749) — консервативна, «Б. Т.». («Берлінгске тіденне», з 1916), «Політікен» («Політика», з 1884), «Екстрабладет» («Екстрена газета», з 1904). Орган Компартії Д. «*Ланд ог фольк*» («Країна й народ», з 1941). Інформ. агентство Рітсаусбюро засн. 1866, акціонерне т-во. Радіомовлення — з 1925, телебачення — з 1954. Перебувають під контролем урядової служби «Датське радіо».

О. В. Ткачов.

Література. З давніх часів в Д. склалася багата усна нар. творчість. Перші писемні пам'ятки (лат. мовою) датуються 12 ст. Відомою є істор. праця Саксона Граматика «Діяння датчан» (12—13 ст.). В 13—14 ст. все більшу роль відігравали пам'ятки дат. мовою, значною мірою перекладні. Пожвавленню літ. життя сприяла Реформація і початок книгодрукування в Д. Переклад Євангелія К. Педерсеном послужив основою для розвитку дат. літ. мови. У 18 ст. в Д. проникли ідеї *Просвітительства*, найвизначнішим діячем якого був комедіограф Л. *Гольберг*. В поезії Г.-А. Брорсона, драматургії Й. Евальда помітні сентименталістські настрої. В творчості Є. Баггесена, П.-А. Гейберга, М. Бруна знайшли відображення ідеї Великої франц. революції. З поч. 19 ст. провідним напрямом у л-рі став *романтизм*. Найвизначніший його представник — А.-Г. *Еленшлегер*. Романтизм знайшов свій вияв і в творчості Н.-Ф.-С. Грундтвіга, С.-С. *Бліхера*. К. Вінтера та ін. У творах К.-В. Бредаля 30-х рр. і Й.-Л. Гейберга 40-х рр. посилилися реалістичні тенденції. Всесвітнє визнання здобули казки та історії Г.-К. *Андерсена*. Попередник сучас. л-ри *екзистенціалізму* — С. *К'єркегор*.

Провідна роль у формуванні сканд. реалізму належить критикові Г. *Брандесу*. Визначним дат. реалістом 19 ст. був Є.-П. *Якобсен*. Нова дат. л-ра представлена творами Г. Понтоппідана, Г. Драхмана, Г. Банга, К. Г'єллерупа, Й.-В. Єнсена. Важливим етапом розвитку л-ри Д. була творчість першого дат. пролет. письменника М. *Андерсена-Нексе*. З прогресивних позицій виступили В. *Гейнесен* і О. *Гельстед*.

У 20—30-х рр. розвивалася соціально-критична проза — романи Г.-Р. *Кірка*, Е. Крістенсена, Г. *Шерфіга*, К. Беккера, М. *Клітгора*, драматургія К. Мунка, К.-Е. Соі, К. *Абелля*. З'явилися й твори Й. Нільсена, К. Сеннербю, Г.-К. Браннера, К. *Бліксен*, К. Мікаеліс та ін. В роки 2-ї світової війни багато письменників брали участь у Русі Опору. У післявоєнний період з творами, в яких порушуються актуальні проблеми суспільного життя, виступили Г. *Вульф*, Т. Дітлевсен, П. Шальдемосе, Г.-Л. Єпсен. Письменникам, що прийшли в л-ру в 60—70-і рр., притаманні пошуки нових форм, філос. осмислення дійсності, гостра реакція на соціальні конфлікти сучас. суспільства (В.

Собор у місті Роскілле. Інтер'єр. Почато в 12 ст.

Данія.
Б. Торвальдсен. Вулкан. Мармур. 1838. Музей Б. Торвальдсена. Копенгаген.

Серенсен, П. Себерг, Б. Андерсен, С. Гольм). На Україні видано твори Г.-К. Андерсена, М. Андерсена-Нексе, Є.-П. Якобсена, Г. Кірка, Г. Шерфіга та інших.

Архітектура. На тер. Д. від часів вікінгів збереглися залишки фортець Треллеборг на о. Зеландія, Аггерсборг поблизу Лім-Фйорда. В 10—13 ст. будувалися базилікальні церкви (церква Богоматері в Роскілле, 11 ст.), масивні хрестово-купольні собори (в Рібе та Віборгу), своєрідні круглі церкви на о. Борнгольм. В романський період зводилися оборонні споруди (замки Себорг і Вордінгборг на о. Зеландія, башта Баструп та ін.). В готичний період (поч. 13—30-і рр. 16 ст.) споруджено величні собори в Роскілле та Оденсе, прямокутні в плані замки з масивними стінами й баштами (замок Спетруп в р-ні Віборга). Для архітектури 16 — 1-ї пол. 18 ст. характерне буд-во палаців, громад. і житл. будинків, в декорі яких спочатку виявлялися риси ренесансу (біржа й палац Росенборг у Копенгагені, замки-резиденції Кронборг і Фредерікборг на о. Зеландія), пізніше — *барокко* й *рококо* (ансамбль Амалієнборг, арх. Н. Ейтвед, Н. Жарден). У 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. розвивався *класицизм* (арх. К.-Ф. Гарсдорф, К.-Ф. Гансен, М.-Г. Біннесбель). В архітектурі Д. кін. 19 — поч. 20 ст. стверджувалася нац. романтика (нова ратуша в Копенгагені, арх. М. Нюроп), у 20-х рр. 20 ст.— неокласицизм (будинок поліцейського управління в Копенгагені, арх. Г. Кампман і О. Рафн), з 30-х рр. поширився *функціоналізм* (ун-т в Орхусі, 1932—46, арх. К.-О. Фіскер та ін.; будинок аерокомпанії «САС» у Копенгагені, 1959, арх. А. Якобсен). Після 2-ї світової війни частково реконструюються й забудовуються міста Оденсе, Копенгаген (арх. С.-Е. Расмуссен та ін.), відбудовуються міста Ренне і Нексе; створюються нові житл. комплекси.

Образотворче мистецтво. На території Д. збереглися статуетки з бурштину, наскельні зображення, що належать до доби *неоліту* й бронзи, срібні посудини з часів заліз. віку. У розписах романських церков був помітним візант. вплив. У 1754 засновано АМ у Копенгагені, що сприяло розвиткові живопису, скульптури і графіки. У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в Данії працювали скульптор Б. *Торвальдсен,* живописець Н.-А. Абільгор та ін. В 1-й пол. 19 ст. провідне місце в живописі посідали К.-В. Еккерсберг, К.-А. Єнсен, А. Мюллер. У традиціях *академізму* формувалася творчість живописців К. Гансена і В.-Н. Марстранна. З 80-х рр. 19 ст. розквіту досягло виробн. худож. фарфору. В кін. 19 — на поч. 20 ст. живописці П.-С. Крейєр, В. Йогансен, А. Ерндорф, скульптор і живописець Т.-Е. Філіпсен зображували природу і простих людей. Д. З поч. 20 ст. в Д. поширювалися новітні модерністські течії (В. Шарф, пізніше Е. Альфельт, Е. Якобсен та ін.). В реалістичних традиціях працюють живописці О. Руде, Г. Єнсен, графік Г. *Бідструп*.

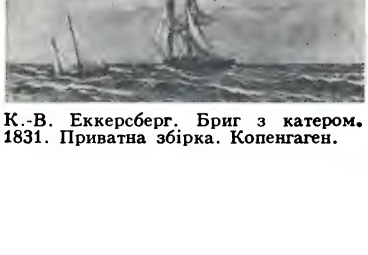

К.-В. Еккерсберг. Бриг з катером. 1831. Приватна збірка. Копенгаген.

Музика Д. до 12 ст. обмежена жанрами нар. мистецтва — епічними піснями й танцями. Перші зразки профес. культової музики належать до 12 ст., світської — до 15 ст. Профес. муз. твори, в яких відчутний нац. стиль — «Пісні в народному дусі» (1782—90) та зингшпілі «Свято врожаю» (1790), «Весілля Петера» (1793) І. Шульца. Серед композиторів 19—20 ст.— Н. *Гаде,* І. Гартман, А. Гамерік, П. Ланге-Мюллер, А. Енна. Основоположник сучас. композиторської школи — К. *Нільсен*. Відомі композитори — К. Рісагер, Н. Бентсон, Ф. Гефдінг, Е. Гамерік, В. Гольмбое, С. Шульц та ін.; виконавці: співак Н. Меллер, співачки Л. Коппель, Б. Сенберг, К. Шульц; артисти балету К. Сімоне, Г. Кронстам та ін. Музичні театри: Королівський театр, театр «Скала». Визначним виконавським колективом є Оркестр радіо. В Д. працюють 10 симф. оркестрів, 5 консерваторій, спілка музикантів, спілка композиторів. В Копенгагені — музей історії музики (засн. 1898). *О. А. Правдюк.*

Театр. Елементи театр. мист. виявлялися вже в творчості старод. сканд. співаків — *скальдів*. У серед. віки в Д. були поширені *містерія, фарс, літургійна драма, мораліте*; в епоху Реформації розвивався *шкільний театр*. У 1722 в Копенгагені засновано нац. театр «Датська сцена» (з 1770 — Королівський театр). Розвиток сценічного мист. Д. 18 — поч. 20 ст. пов'язаний з діяльністю письменників Л. Гольберга, А. Еленшлегера, Г.-К. Андерсена, Й.-Л. Гейберга, К.-А. Г'єльструпа, К. Плоуга та ін. У Копенгагені, крім Королівського, працювали приватні театри — «Казіно» (1848 — 1937), Нар. театр (засн. 1857), «Дагмартеатр» (1883—1937); у 30-х рр. 20 ст. створено «Робітничий театр» і «Соціальний театр». Після визволення країни від фашизму посилилась увага до п'єс на патріотичні й актуальні сучас. теми. В 60—70-х рр. користуються популярністю приватні стаціонарні театри в Ольборгу (засн. 1878), Оденсе (засн. 1795), Орхусі (засн. 1900); «Новий театр» (засн. 1908) і «Гладсакс-театр» (засн. 1964) в Копенгагені та ін. Провідні театр. діячі: режисери — Б. Ватт-Больсен, С. Бесеков, Е. Тімрот; актори — Б. Квістгор, Г. Віркнер, Е. Готшальк, Ф. Гельмут, Е. Мерк. В Копенгагені працює Держ. драм. школа (1886—1967 діяла при Королівському театрі). *І. Г. Посудовська.*

Кіно. В 1897 було знято кілька документальних стрічок, а 1903 — ігровий фільм «Страта» (реж. Л. Ельфельт). В 1906 в Копенгагені засн. кіностудію «Нордіск». Серед діячів раннього, т. з. класичного періоду розвитку дат. кіно — режисери У. Гад, А. Блом, Р. Дінесен, актори А. *Нільсен,* В. Псіландер, О. Фенс. Пізніше в Д. створювалися здебільшого сентиментальні мелодрами, на фоні яких виділялись фільми реж. Б. Крістенсена, А. Сандберга, К.-Т. *Дрейєра*. Великою популярністю користувалися фільми реж. Л. Лаурітцена за участю акторів Г. Мадсена і К. Шенстрема (Пат і Паташон). Кращі кінострічки воєнного і повоєнного періоду: «День гніву» (1943, реж. К.-Т. Дрейєр), «Невидима армія» (1945, реж. Й. Якобсен), «Дітте — дитя людське» (1946, реж. А. і Б. Геннінг-Єнсен). В кінопродукції 60—70-х рр. переважають комедійно-розважальні фільми. Соціальні проблеми порушують картини «Дилема» (1963, реж. Х. Карлсен); «Уікенд» (1963), «Двоє» (1964, реж. обох — П. К'єрульф-Шмідт), «Поліцейський» (1976, реж. А. Рефн). Іл. див. на окрем. арк., с. 448 — 449.

Літ.: Серебрянный Л. Р. Физическая география и четвертичная геология Дании. М., 1967; Кан А. С. История скандинавских стран. М., 1971; Кудрина Ю. В. Дания в годы второй мировой войны. М., 1975; Лунд Г. Влияние Октябрьской революции на рабочее движение в Дании. Пер. с дат. М., 1957; Брандес Г. Скандинавская литература, ч. 1—2. Пер. с дат. К., 1902; Кристенсен С. М. Датская литература 1918—1952 годов. Пер. с дат. М., 1963; Всеобщая история архитектуры, т. 4—5,7. Л.—М., 1966—69; Гозенпуд А. А. Датский театр. В кн.: История западноевропейского театра, т. 2,4. М., 1957—64.

ДАНКЕ́ВИЧ Лука (літ. псевд.— Лука з Ракова та ін.; 1791, с. Орява, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.— 23.XII 1866, м. Коломия, тепер Івано-Фр. обл.) — український поет і публіцист. Літ. діяльність почав на сторінках зб. «*Вінок русинам на обжинки*» (ч. 2, 1847). Ліричні вірші, байки і статті друкував у газетах «*Зоря галицька*», «Новини», «Вісник», «Слово» та ін. Кращі вірші: «Гуцули в Парижі 1814 року» (1861), «Нема, як наша Коломия» (1866). *Р. Я. Пилипчук.*

Д'АННУ́НЦІО (D'Annunzio) Габрієле (12.III 1863, Пескара — 1.III 1938, Гардоне-Рів'єра) — італійський письменник і політ. діяч. Його творчість — характерний вияв декадансу в італ. л-рі. В 80—90-х рр. виступив з романами «Насолода» (1889), «Тріумф смерті» (1894), драмами «Мертве місто» (1898), «Джоконда» (1899) та ін. Проповідував ніцшеанський культ «надлюдини». З кінця 19 ст.— пропагандист італ. імперіалізму, після 1-ї світової війни — фашизму. В 1924 одержав титул князя, в 1937 очолив Королівську академію наук. Автор зб. віршів «Алкіон», драми «Дочка Йоріо» (обидві — 1904), ліричної повісті «Ноктюрн» (1921) та ін. творів. Творчість Д.'А. зазнала різкої критики, зокрема з боку Лесі Українки.

Літ.: Украинка Л. Два направления в новейшей итальянской литературе. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977.

ДА́НТЕ (Данте Аліг'єрі, Дант; Dante Alighieri; травень 1265, Флоренція — 14.IX 1321, Равенна) — італійський поет доби *Передвідродження* (Преренесансу). Брав активну участь у громадсько-політ. житті Флоренції. Деякий час належав до партії гвельфів (див. *Гвельфи і гібеліни*). Як противник папи 1302 зазнав репресій і був приречений на довічне вигнання. Перший твір Д.— зб. «Нове життя» (її він уклав 1293 чи

Данте. Перша сторінка «Божественної комедії». Рукопис 14 ст. Національна бібліотека. Відень.

1294). До збірки, сюжетну основу якої становить історія кохання поета до Беатріче Портінарі та тяжких сердечних переживань після її смерті, увійшли поезії, створені з 1283 по 1292. «Нове життя» є першим автобіографічним твором у європ. л-рі. Вершиною творчості Д. є поема «Комедія» (над нею, як зазначав у першій біографії Данте Дж. Боккаччо, він почав працювати 1307). Епітетом «божественна» (в розумінні — «прекрасна», «чудова» і т. д.) поему наділили захоплені потомки. Поема складається з 3 частин — «Пекло», «Чистилище», «Рай». Задумана в дусі середньовічного жанру «видінь», поема вийшла далеко за його рамки, відтворивши духовне життя свого часу. Крім поетичних творів, писав трактати на різні теми. Серед них — «Бенкет» (написано між 1304—08, італ. мовою), «Про народну мову» (незакінчено, лат. мовою), «Монархія» (1313, лат. мовою), в яких обстоював права італ. мови як нац. і літературної, що на той час мало велике прогресивне значення. В теоретичних працях, а передусім у худож. творах виступив як зачинатель італ. літ. мови. В Росії і на Україні твори Д. відомі з поч. 19 ст. Інтерес до Д. знайшов відображення в поезії, листах і прозі Т. Шевченка, в поетичних творах і літ.-критичних статтях Лесі Українки. Одним з перших перекладачів «Божественної комедії» укр. мовою і популяризатором творчості Д. був І. Франко. Десять пісень «Пекла» переклав В. Самійленко, сонети — М. Вороний. П. Карманський (за ред. М. Рильського) здійснив повний переклад «Пекла». Повністю «Божественну комедію» переклав Є. Дроб'язко, за що удостоєний 1978 республіканської премії ім. М. Рильського. Здійснено також колективний переклад укр. мовою зб. «Нове життя».

Тв.: Укр. перекл.— Божественна комедія. Пекло. К., 1956; Vita nova. Нове життя. К., 1965; Божественна комедія. К., 1976; Рос. перекл.— Новая жизнь.— Божественная комедия. М., 1967; Малые произведения. М., 1968.

Літ.: Франко І. Данте Алігієрі. К., 1965; Данте и славяне. М., 1965; Білецький О. І. Поема Данте. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 5. К., 1966; Голенищев-Кутузов И. Н. Творчество Данте и мировая культура. М., 1971; Мороз М. О. Данте Алігієрі в Українській РСР. Бібліографічний покажчик. Львів, 1970; Данченко В. Т. Данте Алигьери. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке. 1762—1972. М., 1973.

Д. С. Наливайко.

ДАНТО́Н (Danton) Жорж-Жак (28.X 1759, Арсі-сюр-Об — 5.IV 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*. Юрист, оратор. Політ. діяльність почав у клубі *кордельєрів*. У 1791 зблизився з *якобінцями*. Влітку 1792 брав участь у підготовці повстання проти монархії. Після її повалення увійшов до складу жірондистського уряду як міністр юстиції. В критичний для революц. Франції період, пов'язаний з наступом на Париж австро-прусських військ (серпень — вересень 1792), Д. з великою енергією організовував нар. маси на захист вітчизни. З вересня 1792 — депутат *Конвенту*, монтаньяр (див. *Гора*), голосував за страту короля. У своєму виборчому окрузі скасував поділ громадян на «активних» і «пасивних» і надав їм виборчі права. Під час загострення класових суперечностей між плебейськими масами і великою буржуазією 1793 Д. як член *Комітету громадського порятунку* виступав за компроміс з *жиронди́стами*. З осені 1793 відійшов від активної політ. боротьби. Проте навколо Д. згуртувалося опозиційне угруповання, невдоволене політикою якобін. уряду. В 1794 Д. і його однодумці, які виражали інтереси «нової буржуазії», виступили проти *максимуму*, революц. терору та ін. заходів якобінців. За вироком революц. трибуналу Д. було гільйотиновано.

Т. Г. Солтановська.

О. Г. Данченко. Троянці в поході. Фронтиспіс до поеми І. П. Котляревського «Енеїда». Лінограв'юра. 1968.

ДА́НЦІГ — колишня німецька назва польського міста *Гданська*.

ДА́НЧЕНКО Володимир Андрійович [8 (21).IV 1914, м. Маріуполь, тепер Жданов — 17.XII 1967, Львів] — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1940. В 1933—37 навчався в Київ. театр. ін-ті. В 1931—33, 1937—67 працював у театрі ім. М. Заньковецької (з 1944— у Львові). Ролі: Лукаш («Лісова пісня» Лесі Українки), Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Платон («Платон Кречет» Корнійчука), Ярослав («Фауст і смерть» Левади), Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Улдіс («Вій, вітерець!» Райніса), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ДА́НЧЕНКО Олександр Григорович (н. 9.VI 1926, хутір Новоолексіївка, тепер Братського р-ну Микол. обл.) — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1948—54 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. *Касіяна*, О. *Пащенка* та І. *Плещинського*. Твори в галузі станкової й книжкової графіки: серії — «Ровесник Жовтня» (1947), «Корея» (1951—52), «Визвольна війна українського народу 1648—1654 років» (1953—54), «Щорсівці» (1957), «Народні герої України» (1961—62), «Корюківка. 1 березня 1943 року» (1971); іл. та оформлення до книжок — «Гомоніла Україна» П. Панча (1957), «Думи» (1959), «Козацькому роду нема переводу» О. Ільченка (1967), «Енеїда» І. Котляревського (1968), «Декамерон» Дж. Боккаччо (1969), «Історія одного міста» М. Салтикова-Щедріна (1976), «10 днів, що потрясли світ» Дж. Ріда (1977).

Літ.: Попова Л. І. Олександр Данченко. К., 1972.

ДА́НЧЕНКО Олексій Євгенович [н. 9 (22).III 1904, м. Ялта, тепер Крим. обл.] — новатор на морському транспорті, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1925. Трудову діяльність почав 1920 в торг. флоті. З 1938 працював нач. портів (Новоросійськ, Махачкала), нач. *Радянського Дунайського пароплавства*. У 1953 розробив метод перевезення насипних вантажів нафтоналивними суднами, що дало змогу уникнути баластних пробігів танкерного флоту. Цей метод широко використовується на мор. транспорті в усьому світі. У наступні роки — на керівних посадах в системі мор. флоту СРСР. На XXIII і XXIV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

П. О. Кундаров.

ДА́НЧЕНКО Сергій Володимирович (н. 17.III 1937, м. Запоріжжя) — український рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1970. Син *В. Данченка*. Закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва (1965). В 1965—67 — режисер Львів. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької; 1967—70 — гол.

Данте.

Ж.-Ж. Дантон.

В. А. Данченко.

О. Є. Данченко.

С. В. Данченко.

К. Ф. Данькевич.

А. А. Даньшин.

режисер Львів. ТЮГу ім. М. Горького, 1970—78 — театру ім. М. Заньковецької у Львові, з 1978 — гол. режисер і директор Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Вистави: «Камінний господар» Лесі Українки, «Украдене щастя» Франка, «Маклена Граса» М. Куліша, «Тил» Зарудного, «Прапороносці» — інсценізація за романом Гончара, «Місто на світанку» Розова, «Людина зі сторони» Дворецького, «Річард III» Шекспіра та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ДАНЬКЕ́ВИЧ Костянтин Федорович [н. 11 (24). XII 1905, Одеса]— український рад. композитор, педагог, диригент, музично-громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1954). Член КПРС з 1946. У 1929 закінчив Одес. муз.-драм. ін-т. З 1929 — викладач, 1948 — професор Одес. консерваторії (у 1944—51 — директор). З 1953 — професор Київ. консерваторії. У 1956—67 — голова правління Спілки композиторів України. Твори: опери «Трагедійна ніч» (1935), «Богдан Хмельницький» (1951, 2-а ред. 1953), «Назар Стодоля» (1960); балет «Лілея» (1939); муз. комедія «Золоті ключі» (1947); ораторія «Жовтень» (1957); 2 симфонії (1937, 1945), симф. сюїти («Українська народна сюїта», 1929; «Богдан Хмельницький», 1940), поеми «Отелло» (1938), «Тарас Шевченко» (1939), «1917 рік» (1955), камерні й хорові твори, романси, музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

Літ.: Михайлов М. М. Костянтин Данькевич. К., 1974.

М. М. Михайлов.

ДА́ньШИН Анатолій Андрійович (н. 27.I 1934, м. Вовчанськ, тепер Харків. обл.) — український і російський рад. оперний співак (баритон), нар. арт. РРФСР (з 1973). У 1958 закінчив Харків. держ. консерваторію. В 1958—61 працював у Новосибірському, 1961—75 — в Пермському театрах опери та балету, з 1975 — в Дніпроп. театрі опери та балету. Партії: Богдан («Богдан Хмельницький» Данькевича), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Мазепа і Онєгін (в операх Чайковського), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Ренато («Бал-маскарад» Верді) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ДА́О (кит.— шлях, закон, принцип) — одне з найважливіших понять давньокитайської філософії, яке означало «шлях» природи, її закономірність, в етиці — смисл життєвого шляху людини, етичну норму («дао-де»), в логіці — підставу, засновок, аргумент («даолі»). З 5—3 ст. до н. е. поняття Д. стало традиційним для кит. філософії , насамперед для *даосизму,* а також для даосистської релігії.

ДАОСИ́ЗМ — 1) Один з основних напрямів давньокитайської філософії. Викладений гол. чин. у трактаті «Лао-цзи», відомому згодом під назвою «Дао-де-цзін» (4—3 ст. до н. е.). Гол. ідея Д. полягала в тому, що природа й життя людей підпорядковані не волі неба, а заг. законові — *дао,* який існує поза свідомістю людини. В творах даосистів були елементи стихійної діалектики: визнання того, що в світі немає нічого постійного, все рухається, змінюється, перетворюється на свою протилежність. Учення Д. про закономірний розвиток речей позитивно вплинуло на дальший поступ матеріалістичної філософії в Китаї. Істор. обмеженість цього вчення полягала в ідеалізації минулого, у вимозі повернення до нього, проповіді «недіяння». Пізній Д., що перетворився на реакційне реліг. вчення, розвивав саме ці негативні сторони філософії даосизму. 2) Одна з китайських релігій. Виникла в 2 ст. до н. е. Осн. канонічним твором Д. був трактат «Лао-цзи». На поч. 5 ст. було розроблено даоську теологію і ритуал. Пізніше Д. проголошено держ. релігією. В основі даоської релігії лежить учення про надприродну божественну силу — дао, яке доповнюється вченням про потойбічний світ, єдиною заклинань і талісманів, вишукуванням способів здобуття «еліксиру безсмертя». Згодом Д. увібрав у себе елементи *конфуціанства* та *буддизму.*

ДАРБУ́ (Darboux) Жан-Гастон (13.VIII 1842, Нім — 23.II 1917, Париж) — французький математик, член франц. АН (з 1884), чл.-кор. Петерб. АН (з 1895). Осн. праці — з *диференціальної геометрії,* зокрема *поверхонь теорії.* Розробляв також питання алгебри, теорії інтегрування, теорії *аналітичних функцій* та *механіки* (*кінематики,* рівноваги, малих коливань систем точок).

ДА́РВАШ (Darvas) Йожеф (10.II 1912, Орошгаза — 3.XII 1973, Будапешт) — угорський письменник і громад. діяч. Член Угорської соціалістичної робітн. партії з 1956. Гострі соціальні проблеми властиві романам «Чорний хліб», «Від водохрещів до нового року» (обидва — 1934), «Не сьогодні — завтра» (1939), «У вересні він вийшов у дорогу» (1940), «Місто на трясовині» (1945). Найпопулярніший роман Д.— «П'яний дощ» (1963). Писав сценарії, драм. твори. Події контрреволюц. заколоту 1956 в Угорщині відтворив у драмі «Небо в копоті» (1959). Драма «Пожежа на світанку» (1961) — про духовні і соціальні конфлікти під час колективізації угор. села.

Тв.: Укр. перекл. —П'яний дощ. К., 1975; Рос. перекл.— В сентябре он вышел в путь. М., 1960; Колокол в колодце.— Пьяный дождь. М., 1975; Город на трясине. М., 1977.

К. О. Шахова.

ДА́РВІН (Darwin) Джордж-Гоуард (9.VII 1845, Даун, поблизу Лондона — 7.XII 1912, Кембрідж) — англійський астроном і математик, член Лондон. королівського т-ва (з 1879), чл.-кор. Петерб. АН (з 1907). Син Ч. *Дарвіна.* Закінчив 1868 Трініті-коледж Кембріджського ун-ту. З 1883 — професор цього ун-ту. Займався проблемами космогонії та геології, розробляв теорію припливів, питання походження і еволюції *Сонячної системи,* системи Земля — Місяць, *подвійних зір* тощо.

ДА́РВІН Еразм (12.XII 1731, Елтон — 18.IV 1802, Дербі) — англійський лікар, природознавець і поет, один з попередників еволюціоністів. Дід Ч. *Дарвіна.* В своїх працях розвивав натурфілософське вчення про еволюцію організмів. Визнавав вплив умов навколишнього середовища на розвиток і мінливість тварин. Свої природничоаук. погляди виклав у поемах «Ботанічний сад» та «Храм природи». За філос. поглядами Д. був деїстом (див. *Деїзм*).

ДА́РВІН Чарлз-Роберт (12.II 1809, м. Шрусбері — 19.IV 1882, Даун) — англійський природодослідник, основоположник еволюційного вчення про походження видів тварин і рослин шляхом *добору природного* (див. *Дарвінізм*). Онук Е. *Дарвіна.* Навчався в Едінбурзькому (1825—27) та Кембріджському (1827—31) ун-тах. В 1832—36 на кораблі «Бігл» здійснив подорож навколо світу, історію якої разом із заг. характеристикою відвіданих місцевостей, відомостями з геології, про тваринний і рослинний світ Д. виклав у «Щоденнику досліджень» (1839, 1845), відомому в перекладах під назвою «Подорож навколо світу на кораблі ,,Бігл''». Приблизно в ті ж самі роки за редакцією Д. і його безпосередньою участю було опубліковано 5 томів «Зоологічних результатів подорожі на кораблі ,,Бігл''» (1839—43), 3 великі геол. праці Д. про будову і розташування коралових рифів (1842), про геол. спостереження над вулканічними островами (1844) та в Пд. Америці (1846). Пізніше було видано двотомну монографію Д. «Вусоногі раки» (1851, 1854). Велике значення у формуванні еволюційних поглядів Д. мали його спостереження над фауною Галапагоських о-вів, вивчення зібраних матеріалів, зокрема відкритих ним у третинних відкладах південноамер. пампи викопних неповнозубих ссавців та порівняння їх із сучас. неповнозубими, студіювання книги Ч. Лайеля «Основи геології», в якій викладено вчення про істор. розвиток земної кори. У 1842 Д. написав перший нарис теорії походження видів шляхом природного добору, значно розширений у 1844. Проте перше повідомлення про осн. положення згаданої теорії було надруковано лише в 1858, а в 1859 вийшов у світ його славнозвісний твір «Походження видів шляхом природного добору, або Збереження обраних порід у боротьбі за життя». Докладний аналіз питань, що стосуються *добору штучного,* а також явищ *мінливості* і *спадковості,* він зробив у двотомній праці «Про мінливість приручених тварин і культивованих рослин» (1868). У книзі «Походження людини і статевий добір» (1871) Д. аналізує в світлі природного добору проблему походження людини від тваринних предків. В ній же він обгрунтував теорію *статевого добору.* Доповненням до книги є праця «Виявлення емоцій у людини і тварин» (1872). Згодом, намагаю-

чись довести значення природного добору як фактора *видоутворення*, Д. виконав ряд експериментальних досліджень для з'ясування деяких питань запилення рослин, рухів їх і спец. форм живлення, властивих *комахоїдним рослинам*. Працями про запилення рослин (зокрема, «Діяння перехресного запилення і самозапилення в рослинному світі», 1876) Д. мав на меті з'ясувати закономірності успадковування при *гібридизації*. За філос. поглядами Д. був стихійним матеріалістом, діалектиком, атеїстом. У своєму еволюційному вченні виходив з об'єктивного існування світу і притаманних йому закономірностей, визнавав пізнаваність останнього. Істор. метод дослідження, застосований Д., відіграв визначну роль у формуванні діалектичної концепції *розвитку*. Вчення Д. утверджувало матеріалізм у природознавстві. Воно, як відзначив К. Маркс, завдало нищівного удару *телеології* у природничих науках. Основоположники наук. комунізму високо оцінювали еволюційне вчення Д., вважаючи його одним з великих відкриттів науки 19 ст., які розкрили діалектичний характер усіх процесів природи.

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1935—59; Укр. перекл.— Походження видів. К.—Х., 1949.

Літ.: Тімірязєв К. А. Короткий нарис теорії Дарвіна. К.—Х., 1949; Некрасов А. Д. Чарлз Дарвин. М., 1957; Корсунская В. М. Чарлз Дарвин. М., 1969.

О. П. Маркевич.

ДА́РВІН — місто на Пн. Австралії, адм. центр Північної території. 43 тис. ж. (1973, з передмістями). Порт на березі Тіморського м., аеропорт міжнар. значення. Розвинута харч. пром-сть (м'ясоконсервний з-д, переробка риби). Добування перлів. Засн. 1869.

ДА́РВІНІЗМ — матеріалістичне вчення про історичний розвиток живої природи Землі, основоположником якого є Ч. *Дарвін*. Цим ученням було розкрито рушійні сили органічної *еволюції*, переконливо доведено безпідставність реліг. догматів про створення органічного світу (див. *Креаціонізм*) та незмінність видів, що його становлять. Основоположники марксистсько-ленінської філософії високо оцінили важливість Д. і вказали на його величезне значення для розвитку природознавства і перемоги діалектико-матеріалістичного світорозуміння. В. І. Ленін підкреслив, що вченням Дарвіна вперше було закладено підвалини наукової біології. (Див. Повне зібр. тв., т. 1, с. 130).

Виникнення Д. було підготовлене соціально-екон. розвитком суспільства та досягненнями природничих наук, зокрема розвитком еволюційних ідей у додарвінівський період. Осн. засади Д. викладені Ч. Дарвіном у праці «Походження видів шляхом природного добору, або збереження обраних порід у боротьбі за життя» (1859). В цьому творі насамперед показано, що рослини і тварини безперервно змінюються в зв'язку із зміною умов існування. Узагальнюючи досвід *селекції*, Дарвін прийшов до висновку, що в процесі формування нових сортів с.-г. рослин і нових порід свійських тварин провідну роль відіграє *добір штучний*. Дарвін показав, що *мінливість* властива й усім живим організмам, що живуть у природних умовах, поза впливом людини. Він розрізняв визначену (неспадкову, пристосовну) та невизначену (спадкову) мінливість і прийшов до висновку, що матеріал для еволюційного процесу постачає невизначена мінливість. Спадкові ознаки можуть бути різними не тільки у представників одного виду чи однієї *популяції*, а й у нащадків однієї батьківської пари. Відмінність спадкових ознак має важливе значення в процесі *боротьби за існування*, яка, за Дарвіном, полягає в складних, різноманітних взаємодіях живих організмів між собою і з *абіотичними факторами*, що можуть спричинити їх масову загибель, зниження плодючості чи неможливість залишити потомство. Наслідком боротьби за існування є *добір природний*, під яким Дарвін розумів «збереження корисних індивідуальних відмін чи змін і знищення шкідливих» (Походження видів. К.— Х., 1949, с. 112). Це означає, що дожити до статевої зрілості й залишити потомство можуть лише найбільш пристосовані до даних умов особини. В наступних поколіннях також виживають найпристосованіші особини або ті, які з тих чи ін. причин набувають різних властивостей, живуть у різних ділянках ареалу, що спричинюється до послаблення конкуренції і розходження ознак *(дивергенції)*. Це розходження поступово посилюється і приводить до розщеплення вихідного виду на різновидності, які в результаті тривалого істор. розвитку можуть перетворитися на нові види (див. *Видоутворення*). З еволюційного вчення Дарвіна випливає важливий висновок про спорідненість (ближчу або дальшу) всіх живих організмів, включаючи людину, яка, щоправда, посідає серед них особливе місце. У творі «Походження людини і статевий добір» (1871) Дарвін науково обґрунтував теорію походження людини від викопних людиноподібних мавп і навів на її підтвердження переконливі докази. Тим самим було підірвано коріння реліг. учень про виникнення життя на Землі, про походження рослин, тварин і людини. Своїми дослідженнями Дарвін остаточно спростував ідею постійності видів, їх одночасного створення. Передові біологи (А. Уоллес, К. А. Тімірязєв, І. В. Мічурін, В. О. і О. О. Ковалевські, І. М. Сеченов, І. П. Павлов, Т. Гекслі, Е. Геккель, М. Неймайр та ін.) зрозуміли, що вчення Дарвіна правильно розв'язує проблему істор. розвитку живої природи, і активно захищали Д. від спотворення і фальсифікацій, однією з яких є *соціальний дарвінізм*.

Наступні відкриття і узагальнення в біології дали змогу поглибити і доповнити Д. Зокрема, багато нового внесено в пізнання законів мінливості, *спадковості*, явищ природного добору, у вивчення проблеми видоутворення. Досліджуються початкові етапи процесу утворення нових видів, що відбувається всередині популяції (див. *Мікроеволюція*), спадкова мінливість, зумовлена *мутаціями* та їх комбінаціями, що виникають в результаті *схрещування* (див. *Популяційна генетика*), проблема взаємодії мутаційної та модифікаційної (див. *Модифікація* в біології) мінливості і т. ін.

Величезною заслугою Дарвіна є матеріалістичне розв'язання проблеми органічної *доцільності*. Він показав, що ця доцільність виникає в результаті дії природного добору і має відносний характер, чим заперечив твердження креаціоністів і телеологів про абсолютну доцільність, «наперед установлену гармонію», про споконвічну «пригнаність» організації живих істот до умов існування.

Д. є теоретичною основою дальшого розвитку біології, боротьби з *метафізикою, телеологією*, фіналізмом (за яким розвиток організмів є здійсненням наперед закладеної в них мети). Як відзначав Ф. Енгельс, Д. відіграв величезну роль у становленні істор. погляду на живу природу і є основою її діалектичного розуміння. Д. має не лише загальнотеоретичне і світоглядне, а й велике практичне значення для розв'язання питань, пов'язаних з перетворенням органічного світу, з оптимізацією впливу людини на природу. Досягнення в галузі Д. широко використовуються в зоотехнічній, агрономічній та мед. практиці. Див. також *Еволюційне вчення*.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Дарвин Ч. Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1935—59; Дарвін Ч.— Походження видів. К.—Х., 1949; Тімірязєв К. А. Короткий нарис теорії Дарвіна. К.—Х., 1949; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Завадский К. М. Развитие эволюционной теории после Дарвина. Л., 1973; Яблоков А. В., Юсуфов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976; Завадский К. М., Колчинский Э. И. Эволюция эволюции. Л., 1977; Парамонов А. А. Дарвинизм. М., 1978.

О. П. Маркевич.

Ч.-Р. Дарвін.

ДА́РВІНСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — на Молого-Шекснінській низовині й акваторії Рибінського водосховища, в межах Вологодської і Ярославської областей РРФСР. Пл. 112,6 тис. га. Засн. 1945 для збереження природних ландшафтів та вивчення змін, які відбуваються в зв'язку зі створенням водосховища. Поширені соснові й березові ліси, багато боліт, є озера. Тут живе 40 видів ссавців, 213 видів птахів, у водосховищі — кілька видів риб. У Д. з. ведеться н.-д. робота по відновленню лісів, розведенню тетеревових птахів (в умовах вольєрного утримання) та ін.

ДАРГИ́НЦІ (самоназва — дарганте) — народ у *Дагестанській АРСР*, який живе в Акушинському, Дахадаєвському, Кайтазькому, Левашинському, Сергокалинському та деяких інших суміжних з ними районах. Чисельність Д. разом з близькими до них за мовою, культурою і побутом *кубачинцями* і кайтагами — 231 тис. чол. (1970, перепис). Мова — даргинська, на-

О. С. Даргомижський.

Д. Т. Дарієнко.

Р. Даріо.

Х. Даркле.

лежить до *дагестанських мов*. Віруючі Д.— мусульмани-суніти. Осн. заняття — колгоспне землеробство, тваринництво, садівництво, частина Д. працює в пром-сті. За Рад. влади виросла нац. інтелігенція даргинців. На основі багатої усної нар. творчості розвинулася л-ра даргинців. Здавна відома майстерність ювелірів селища Кубачі.

ДАРГОМИ́ЖСЬКИЙ Олександр Сергійович [2 (14).II 1813, с. Троїцьке, тепер Бєльовського р-ну Тул. обл.— 5 (17). I 1869, Петербург] — російський композитор. Здобув домашню різносторонню муз. освіту (фортепіано — у А. *Данилевського*). У 40-х рр. написав оперу «Есмеральда» (1841), романси на тексти О. Пушкіна («Я вас любив», «Нічний зефір» та ін.), кантату «Торжество Вакха» (1843, перероблена на ліричну оперу-балет, 1848). У 50-х рр. Д. провадив широку муз.-громад. діяльність (з 1859 — член комітету Рос. муз. т-ва, з 1867 — його голова), зблизився з композиторами — майбутніми членами «*Могучої кучки*». Як і Глинка, Д. заклав основи рос. класичної муз. школи; ввів у вітчизн. музику теми й образи сучасності. Д. створив новий тип мелосу наспівно-декламаційного складу, перший втілив у музиці тему соціальної нерівності. В 1855 завершив побутову лірико-психологічну муз. драму «Русалка» (за власним лібретто, за однойменною драм. поемою Пушкіна, поставлено 1856). У 1866 Д. почав роботу над оперою «Кам'яний гість» (за Пушкіним). Завершили її після смерті композитора Ц. *Кюї* та М. *Римський-Корсаков*; поставлено 1872. У творчій спадщині Д.— уривки з незакінченої опери «Рогдана», оркестрові п'єси, бл. 100 романсів і пісень («І сумно, і нудно», «Розстались гордо ми», «Мені смутно», «Що в імені тобі моїм», «Титулярний радник», «Старий капрал», «Черв'як» та ін.), хори, вокальні ансамблі, п'єси для фортепіано, скрипки. У своїй творчості Д. використав елементи укр. мелосу (романси «В темну нічку в чистім полі», «Мій суджений, мій ряджений», «Відьма», «Мельник»); укр. нар. танц. тему покладено в основу симф. фантазії «Малоросійський козачок» (1864). У 60-х рр. Д. працював над оперою «Мазепа» на сюжет «Полтави» Пушкіна. Д. був знайомий з Т. Шевченком.

Літ.: Пекелис М. С. Александр Сергеевич Даргомыжский и его окружение, т. 1—2. М., 1966—73.

Л. І. Шубіна.

ДА́РДА Володимир Іванович (н. 6.X 1924, с. Скопці, тепер с. Веселинівка Баришівського р-ну Київ. обл.) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1951). Літ. діяльність почав 1948. Автор збірок оповідань «Пісня Марічки» (1959), «Бабусині пиріжечки» (1960), повістей, зокрема «Хлопці майора Кена» (1968), «Повернення з пекла» (1970), «Безодня серця» (1972), зб. поезій для дітей «Відчиняй віконце» (1975).

Тв.: Сніг на зелене листя. К., 1978.

ДАРДАНЕ́ЛЛИ — протока між п-овами Галліпольським (Європа) і Малою Азією, в межах Туреччини. Сполучає Егейське море з Мармуровим. Довжина 120,5 км, шир. від 1,3 до 18,5 км. Пересічна глиб. 70 м, найбільша 106 м. За походженням Д.— давня річкова долина, затоплена морем. Пн.-зх. берег протоки — високий, подекуди скелястий, пд.-сх.— пологий, злегка погорбований. Є кілька бухт, зручних для стоянки суден. Різна густина води в морях, які Д. сполучають, зумовлює наявність у протоці двох течій — поверхневої (з Мармурового м. в Егейське) та глибинної (зворотного напряму). Д. мають важливе транспортне і військ.-стратегічне значення. Гол. порти: Чанаккале та Геліболу. Див. також *Чорноморські протоки*.

І. О. Речмедін.

ДА́РДИ — умовна назва групи народів, які живуть у суміжних районах на Пн. Індії, Пакистану і Пн.-Сх. Афганістану (*кашмірці*, кохістанці, *кхо* та ін.) і говорять *дардськими мовами*. В істор. л-рі територія їхнього розселення часто називається Дардистаном.

ДА́РДСЬКІ МО́ВИ — група мов, якими розмовляють *дарди*. Проміжні між іран. й інд. мовами індоєвроп. сім'ї. До Д. м. належать мови кашмірі, шина, кохістані, кховар, ашкур та ін. Характерні риси: розвинений консонантизм, вживання *післяйменників*, наявність *ергативної конструкції* речення.

Літ.: Эдельман Д. И. Дардские языки. М., 1965.

ДАРЕМЩИ́НИ, дарівщини — феодально-кріпосницькі натуральні, відробіткові й грошові повинності на Україні в 15 — 1-й пол. 19 ст. (гвалт, зажинки, закоски тощо), які виконували седяни-кріпаки зверх *панщини* на користь поміщиків. Загострення антикріпосницької боротьби примушувало австр. уряд з кін. 18 ст. та царський уряд з кін. 40-х рр. 19 ст. поступово обмежувати ці повинності (див. *Інвентарні правила 1847—48*). Остаточно Д. було скасовано в Сх. Галичині, на Буковині й Закарп. Україні *селянською реформою 1848*, на Правобережній і Лівобережній Україні — *селянською реформою 1861*.

ДАР-ЕС-САЛА́М — столиця Танзанії. Розташований на узбережжі Індійського ок. Гол. мор. порт країни. З-цією сполучений з м. Кігомою на оз. Танганьїка, вузол автошляхів. Міжнар. аеропорт. 517 тис. ж. (1976). Д. засн. 1862. У 1887 Д. захопила Нім. сх.-афр. компанія. З 1891 — адм. центр Нім. Сх. Африки. В 1916 його зайняли англ. війська. З 1919 — центр англ. підмандатної тер. Танганьїки. З 1961 Д.— столиця незалежної д-ви Танганьїки, з 1964— Об'єднаної Республіки Танзанії. В 1973 прийнято рішення про перенесення столиці протягом ближчих 10 років у м. Додому. Д.— основний пром. центр країни. Переважає харч. пром-сть: м'ясоконсервна, тютюнова, борошномельна, пивоварна тощо. Підприємства нафтопереробної, металообр., текст. галузей. Виробн. лаків, фарб, меблів, металевої тари. Суднобудування, рибальство. Нафтопровід з Д. в Замбію. Ун-т, ряд коледжів і наук. установ (дослідження в області літератури Сх. Африки, мови суахілі, лісового г-ва), комерційна школа. Нац. центр. б-ка, Нац. музей, ботанічний сад.

ДАРІ́, класична дарі — літературна мова *персів, таджиків* та ін. народів. Була поширена з кін. 9 до поч. 16 ст. на території Серед. Азії, Ірану, Афганістану, Азербайджану, частково Індії. Класики персько-тадж. л-ри (*Рудакі, Фірдоусі, Гафіз, Омар Хайям* та ін.) під терміном «дарі» розуміли літ. мову, якою вони писали. У наступний період відбувалася диференціація Д. У 20 столітті вона існує в трьох різновидах: перська літ. мова в Ірані, тадж. літ. мова в Таджикистані і літ. Д. в Афганістані (Д.— офіційна назва однієї з двох держ. і літ. мов Афганістану, яку раніше наз. «перська мова Афганістану», або «фарсі-кабулі»).

ДАРІЄ́НКО Домнікія Тимофіївна (15.I 1919, с. Валегоцулове, тепер Долинське, Ананьївського р-ну Одес. обл.) — молдавська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1974). Після закінчення 1937 Одес. театр. уч-ща (клас Л. *Мацієвської*) — актриса Молд. театру в Тирасполі (тепер муз.-драм. театр ім. О. С. Пушкіна в Кишиневі). Ролі: Василуца («Каса маре» Друце), Зоїца («Бурхливий Дунай» Букова), Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Мавра («Дівчина щастя шукала» за Кобилянською), Христина («Потомки» Ю. Яновського), Ельміра («Тартюф» Ж.-Б. Мольєра) та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Л. І. Барабан.

ДАРІЄ́НКО Петро Степанович (16.IV 1923, с. Валегоцулове, тепер Долинське Ананьївського р-ну Одес. обл.— 9.VII 1976, Москва)— молдавський рад. письменник. Член КПРС з 1943. Автор збірок віршів «Пісні радянської весни» (1948), «Розкажи мені, Дністре!» (1959), «Мені потрібні дороги» (1965), «Я бачу, як ви йдете» (1970). Вірші Д. сповнені любов'ю до Рад. Батьківщини, пройняті інтернаціоналізмом. Автор книги нарисів і публіцистичних статей «Дорогами Болгарії» (1958), «Жодного дня на місці» (1970), п'єси «Коли стигне виноград» (1961). Його вірш «Землі, що поріднилися» (1971) пройнятий повагою до укр. народу. Шевченкові присвятив вірш «Над „Кобзарем"» (1961) і статтю «Уклін» (1964). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Зустріч із друзями. К., 1970.

А. Д. Додул.

ДАРІЙ I (Дар'явуш)— перський цар 522—486 до н. е. з династії *Ахеменідів*. У 522—521 до н. е. придушив повстання у Вавілонії, Персії, Мідії, Маргіані, Еламі, Єгипті, Парфії, Саттагідії і скіфських племен у Серед. Азії. Бл. 518 до н. е. завоював пн.-зх. частину Індії. В 514—513 до н. е. від-

бувся *Дарія похід на скіфів* Пн. Причорномор'я. За Д. І почалися *греко-перські війни*. З метою зміцнення д-ви Д. І провів ряд реформ (поділ країни на військ.-адм. округи — сатрапії, впорядкування податкової системи тощо).

ДАРÍО (Darío) Рубен (справж. ім'я і прізв.— Фелікс-Рубен Гарсіа Сарм'єнто; 18.I 1867, Метапа, тепер Сьюдад-Даріо — 6.II 1916, Леон) — нікарагуанський поет. Тривалий час жив у Європі (Франція, Іспанія). Кн. «Епістоли і вірші. Перші ноти» (1888) написав у дусі романтизму. У своїх кращих творах виступив як поет-громадянин і визначний лірик, реформатор вірша. Засуджував імперіалістичну війну. Найвідоміші збірки віршів — «Пісні життя й надії» (1905), «Мандрівна пісня» (1907), поема «Мир» (1915). Творчість Д. мала великий вплив на розвиток л-р Лат. Америки.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1968; Рос. перекл.— Лирика. М., 1967.

ДАРІЯ ПОХІД НА СКІФІВ — похід перського царя *Дарія I* проти *скіфів* Пн. Причорномор'я 514 або 513 до н. е. Здійснений, як повідомляє *Геродот*, щоб помститися скіфам за їхнє колишнє вторгнення в Мідію. На чолі 700-тисячного війська (дані, очевидно, перебільшені) Дарій переправився через Дунай і вторгся в степи Пн. Причорномор'я, де кочували т. з. царські скіфи. Не маючи достатніх сил для боротьби з персами, скіфи почали відступати в глиб країни, вимотуючи сили противника. Згідно з версією Геродота, на Волзі Дарій припинив переслідування і почав будувати укріплення проти скіфів. Проте вони, обминувши перське військо, повернулися на свою територію. Сучас. дослідники гадають, що Дарій міг дійти лише до Приазов'я, звідки змушений був повернути назад, так і не наздогнавши скіфів. Визнавши своє безсилля в боротьбі проти них, Дарій залишив Скіфію і пішов за Дунай.

ДАРКЛЕ́ (Darclée) Харіклея (справж. прізв.— Харіклі-Хартуларі; 10.VI 1860, Бреїла — 10.I 1939, Бухарест) — румунська співачка (лірико-драматичне сопрано). Одна з засновників рум. вокальної школи. Навчалась у Відні та Парижі. Виступала у країнах Європи і Америки. Мала голос широкого діапазону (понад 3 октави). Перша виконавиця заголовних партій в операх «Іріс» Масканьї і «Тоска» Пуччіні. Гастролювала в Росії (Москва, Петербург, 1889, 1893, 1897), виконувала, зокрема, партії Антоніди і Вані («Іван Сусанін» Глинки).

ДА́РЛІНГ — ріка в Австралії, права притока Муррею. Довж. 2740 км, площа бас. 710 тис. км². Бере початок на зх. схилах Великого Вододільного хр., у верхній течії має назву Баруон. Рівень води протягом року дуже коливається, під час повеней піднімається до 10 м. У посушливі роки в пониззі влітку Д. пересихає. Використовують для зрошування.

ДАРЛІНГТО́НІЯ (Darlingtonia californica) — багаторічна трав'яниста комахоїдна рослина родини сараценієвих. Вис. 60—100 см. Росте на торфових болотах Каліфорнії. Квітки білі, поодинокі, на довгих квітконіжках; плід — коробочка. Листки мають великі трубчасто-глечикоподібні, порожні всередині черешки з яскраво забарвленою шоломовидно загнутою верхівкою. Комах приваблює пахучий *нектар* листкових нектарників, і вони залазять всередину черешка, але вибратися назовні вже не можуть, бо їм заважають спрямовані вниз волоски. Комахи розкладаються під впливом гнильних бактерій, а продукти їхнього розпаду засвоюються клітинами нижньої частини черешка листка.

ДА́РНИЦЬКИЙ ШОВКО́ВИЙ КОМБІНА́Т імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство шовкової пром-сті. Розташоване в Києві. Осн. продукція: шовкові тканини різного призначення [платтяні, костюмно-платтяні, блузкові, підкладкові, корсетні, галстукові, технічні, ворсові (штучне хутро, плюш), гобеленові для оббивання меблів]. Будівництво почато 1947. В 1948 одержано першу продукцію; 1968 завершено реконструкцію підприємства. В 1977 на комбінаті вироблено 63 млн. м шовкових і 2 млн. м бавовняних тканин (1970 відповідно — 51 млн. м і 1,6 млн. м). Комбінат обладнано найновішим устаткуванням, зокрема встановлено бл. 3 тис. сучасних ткацьких верстатів, з них 1374 пневматичні, 2 лінії для немнучкого оброблення тканин, лінія для оздоблення хутра, плюшу та ін. Дарницький шовковий комбінат нагороджено орденом Леніна (1966). *Л. Я. Менчинський.*

ДАРСОНВАЛІЗА́ЦІЯ — метод електролікування змінним імпульсним струмом або електромагнітним полем високої частоти, названа за ім'ям французького фізіолога Ж.-А. Д'Арсонваля (1851—1940). Розрізняють загальну Д. (індуктотерапію), при якій на організм діють слабким імпульсним електромагнітним полем високої частоти (100—500 кгц), та місцеву Д.— коли на окремі ділянки тіла подають змінний електр. струм високої частоти. При Д. відбуваються певні зміни фіз.-хім. процесів у тканинах. Внаслідок цього при загальній Д. знижується підвищений артеріальний тиск, нормалізується тонус мозкових судин, поліпшується регуляція обміну речовин тощо. Місцева Д. підвищує тонус кровоносних судин, стимулює процеси обміну речовин, поліпшує живлення тканин, посилює захисну функцію лімфоцитів тощо.

ДАРТЕ́ (Darthé) Огюстен-Александр (1.X 1765, Сен-Поль — 27.V 1797, Вандом) — діяч *Великої французької революції*. За часів *якобінської диктатури* був громад. обвинувачем при революц. трибуналах міст Арраса і Камбре, помічником комісара *Конвенту* в пн. департаментах. Після *Термідоріанського перевороту* 1794 примкнув до Г. *Бабефа*. В 1796 заарештований і страчений разом з ним.

ДАРУВА́ННЯ ДО́ГОВІР — в рад. праві договір, за яким одна сторона передає безоплатно другій стороні *майно* у власність. За законом (в УРСР — гл. 22 ЦивК УРСР) Д. д. вважається укладеним з моменту передачі майна; обіцянка подарувати правового значення не має. Соціалістична орг-ція може виступати в Д. д. лише обдарованою стороною, дарування якій майна може бути обумовлено використанням його з певною суспільно корисною метою. Якщо договір передбачає дарування громадянинові майна на суму понад 500 крб. (валютних цінностей — понад 50 крб.) чи будинку (або частини його), то він має бути нотаріально посвідчений. Д. д. майна будь-якій орг-ції укладається в простій письмовій формі.

Літ.: Цивільний кодекс Української РСР. Науково-практичний коментарій. К., 1971. *З. В. Ромовська.*

ДА́РХАН — місто на Пн. МНР, у межиріччі Хара-Голу й Шарин-Голу, адм. одиниця, прирівняна до *аймаку*. Важливий пункт трансмонгольської з-ці. 30 тис. ж. (1970). Значний індустріальний центр країни. За допомогою СРСР у Д. створено пром.-енерг. комплекс (на базі Шарингольського кам.-вуг. розрізу). Виробн. буд. матеріалів, комбікормовий, м'ясний комбінати, овчинно-шубна ф-ка, ТЕЦ.

ДА́РЧИЙ НАДІ́Л — ділянка землі, яку могли одержати колишні поміщицькі селяни під час *селянської реформи 1861* в особисту власність без викупу. Д. н. становив 1/4 частину найвищого для даної місцевості встановленого законом сел. наділу. Решту його поміщик залишав собі. На Лівобережній і Пд. Україні було укладено 929 дарчих угод, що поширилися на 82 792 ревізькі душі. Д. н., за визначенням В. І. Леніна, «це було звільнення селян від землі» (Повне зібр. тв., т. 4, с. 409).

ДАР'Я́ЛЬСЬКА УЩЕ́ЛИНА — ущелина р. *Тереку* на Кавказі, в межах Груз. РСР, на вис. бл. 1200 м. Схили стрімкі, їх вис. бл. 1000 м. Довж. бл. 3 км. По Д. у. проходить *Військово-Грузинська дорога*. При вході в Д. у. на скелях — руїни т. з. Замка Тамари. Об'єкт туризму. Д. у. оспівана в творах М. Ю. Лермонтова і О. С. Пушкіна.

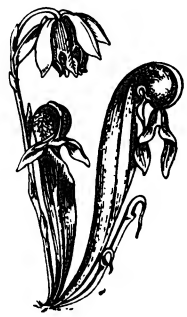

Дарлінгтонія.

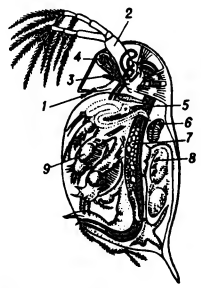

Дафнія звичайна:
1 — перша пара антен; *2* — друга пара антен; *3* — наупліальне (просте) очко; *4* — фасеткове (складне) око; *5* — кишечник; *6* — серце; *7* — яєчник; *8* — зародки у виводковій камері; *9* — грудна ніжка.

Дар'яльська ущелина.

ДАСТА́Н, фарсі — епічний жанр у літературах і фольклорі Бл. і Серед. Сходу, Серед. і Пд.-Сх. Азії. Найчастіше — це літ. обробка казкових сюжетів, легенд і переказів. Д. бувають прозовими, віршованими і мішаними. В класичних перс., тадж., узб. і азерб. л-рах Д. наз. окремі романтичні поеми («Лейлі і Меджнун», «Хосров і Ширін») або розділи з великих епічних поем (напр., із «Шахнаме» Фірдоусі). У деяких народів Кавказу й Серед. Азії створюються Д. і в наш час. Збирає і виконує Д. дастанчі.

Аполлон і **Дафна.** Дж.-Л. Берніні. Мармур. 1622—25. Галерея Боргезе. Рим.

ДА́ТСЬКА МО́ВА — мова *датчан.* Належить до пн.-германської (скандінавської) підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї мов. В історії власне Д. м. розрізняють два періоди: давньодатський (9—16 ст.) і новодатський (з 16 ст.). Найдавніші пам'ятки Д. м. (написи «молодшими» *рунами*) належать до 9 ст. У сучас. Д. м. виділяють 3 осн. групи діалектів. Характерні риси фонетики Д. м.: наявність довгих і коротких голосних, приголосні тільки короткі, зімкнені глухі приголосні поділяються на придихові й непридихові. Наголос силовий, є й «поштовх». Граматична будова аналітична, іменники мають два роди, два відмінки. Вживаються *артиклі*.

Літ.: Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков. М.—Л., 1953; Новакович А. С. Практический курс датского языка. М., 1969.

ДА́ТСЬКА ПРОТО́КА — протока між о-вами Гренландія та Ісландія, сполучає Атлантичний ок. з Пн. Льодовитим. Ширина бл. 260 км, найменша глиб. 227 м. Через Д. п, на Зх. вздовж Гренландії проходить холодна Сх.-Гренландська течія, що виносить плавучу кригу, на Сх.—відгалуження теплої течії Ірмінгера.

Даулпаз.

ДА́ТСЬКІ ПРОТО́КИ — система проток між Скандінавським та Ютландським п-овами, що сполучають Балтійське та Північне моря. До Д. п. належать: *Бельт Великий і Бельт Малий, Ересунн* (Зунд), *Каттегат* і *Скагеррак*.

ДА́ТТ (Dutt) Раджані-Палм (19.VI 1896, Кембрідж — 20.XII 1974, Лондон) — діяч англійського і міжнар. комуністичного і робітн. руху, історик і економіст, публіцист. Почесний доктор істор. наук Моск. ун-ту (1962). Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1920. Н. в сім'ї лікаря. В 1914—20 — член Незалежної робітн. партії Великобританії. В 1922—65 — член ЦК (з 1943 — Виконком) і Політбюро (з 1943 — Політ. комітет) ЦК КПВ. У 1943—61 — віце-голова Виконкому, 1961—65— віце-президент КПВ. У 1936—38 — редактор ЦО КПВ — газ. «Дейлі уоркер» («Щоденна робітнича газета»), 1921—74 — журн. «Лейбор мансліз» («Робітничий щомісячник»). На VII конгресі Комінтерну (1935) обраний кандидатом у члени ВККІ. Д.— автор праць з теорії і практики англ. і міжнар. комуністичного руху, історії та економіки.

Тв.: Рос. перекл.— Индия сегодня. М., 1948; Кризис Британии и Британской империи. М., 1959.

ДАТЧА́НИ — нація, основне населення Данії. Живуть також у пн.-зх. районах ФРН, у Швеції і США. Заг. чисельність — 5,5 млн. чол. (1977, оцінка). Говорять *датською мовою*. Більшість віруючих — лютерани. Дат. народність сформувалася в 10—11 ст. в результаті змішання данів, що прийшли в 5—6 ст. з Скандінавського п-ова, з племенами ютів, англів та ін. В 19 ст. сформувалася дат. нація. Значна частина Д. працює в пром-сті. Осн. заняття сільс. населення — м'ясо-молочне тваринництво, рибальство, рільництво, худож. промисли (різьблення на дереві, ювелірна справа, фігурна кераміка, килимарство). Своєрідний і різноманітний фольклор Д. Про історію, економіку і культуру Д. див. *Данія*.

ДА́ТЧИК — пристрій, що перетворює певну вимірювану величину (тиск, температуру, частоту тощо) на сигнал, зручний для передавання, подальшого перетворення, зберігання і реєстрації. Стандартизована назва такого пристрою — *вимірювальний перетворювач*.

ДА́ТЧИКИ БІОЛОГІ́ЧНІ — пристрої, що перетворюють контрольовану біофізичну або біохімічну величину (тиск, температуру, кислотність тощо) на електричні сигнали, придатні для вимірювання, передачі, перетворення і реєстрації. В біології застосовують механоелектричні (індуктивні, ємнісні, тензометричні, п'єзоелектричні, механотропні), температурні (термістори, термопари), електроакустичні (мікрофони) та ін. види *датчиків*. Д. б., як правило, закріплюють на досліджуваному об'єкті або в безпосередній близькості від нього. В деяких випадках (напр., при дослідженнях серцево-судинної системи) Д. б. за допомогою зондів вводять всередину. Осн. галузі застосування Д. б.— експериментальна біологія, фізіологія праці і спорту, *етологія, біотелеметрія,* медицина, космічні медицина і біологія тощо.

Б. Я. П'ятигорський.

ДА́УГАВА — назва *Західної Двіни* в межах Латвійської РСР.

ДА́УГАВПІЛС — місто республіканського підпорядкування на Пд. Сх. Латв. РСР, райцентр. Вузол з-ць і шосейних шляхів. Пристань на р. Даугаві (Зх. Двіні). 116 тис. ж. (1979). Гол. галузі пром-сті: хім. (з-д хім. волокна), металообробна (з-ди локомотиворемонтний, «Електроінструмент»), харч. (м'ясна, молочна, консервна, пивоварна), буд. матеріалів. Меблевий та взут. комбінати. Пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Краєзнавчий та худож. музеї. Санаторій. Засн. 1275.

ДА́УГМАЛЕ — залишки давнього міста на лівому березі р. Даугави (Зх. Двіни), за 22 км від Риги. Розкопки провадилися 1933, 1935—37, 1966—70. Ранні культур. шари датуються кін. 2-го тис. до н. е.; в них знайдено бронзові й кам'яні знаряддя праці. Відкрито також залишки городища перших століть н. е. В 10—12 ст. місто досягло свого розквіту і стало центром торгівлі й ремесла. В шарах цього часу виявлено залишки жител, майстерень, госп. будівель, знайдено численні знаряддя праці, предмети ремісників, монети і привізні вироби.

ДАУГУВЕ́ТІС Борис Францович (26.III 1885, Даугувечай, тепер Біржайського р-ну Лит. РСР — 13.VII 1949, Вільнюс) — литовський рад. режисер, актор і драматург, нар. арт. СРСР (з 1948). У 1909 закінчив Петерб. театр. училище. До 1921 працював у Петрограді та в різних театрах Росії; 1923—41 — в драм. театрі у Каунасі, 1944—49 — у Вільнюсі (гол. режисер). Вистави: «Ліс» О. Островського (виконував роль Нещасливцева), «Вишневий сад» Чехова, «Вороги» Горького, «Розлом» Лавреньова, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Гамлет» Шекспіра (виконував роль Клавдія), «Марія Стюарт» Шіллера. Д.— один з основоположників лит. рад. драматургії, автор п'єс «Нова борозна» (1945), «Завдання» (1946), «Садиба Жалдокаса» (1948), «Вчителька» та ін. Держ. премія СРСР, 1947.

ДА́УЕСА ПЛАН — план відновлення економіки Німеччини після 1-ї світової війни 1914—18, розроблений міжнар. комітетом експертів, який очолював амер. банкір Ч. Дауес. Затверджений 16.VIII 1924 Лондонською конференцією держав-переможниць у 1-й світовій війні і прийнятий Німеччиною. Передбачав за допомогою великих іноз. капіталовкладень відродити воєнно-пром. потенціал Німеччини і зміцнити екон. і політ. позиції нім. імперіалізму для використання його проти СРСР; підпорядкувати економіку Німеччини інтересам монополій США і Великобританії; «стабілізувати» внутр. становище нім. імперіалізму після революц. виступів пролетаріату і тим самим зміцнити становище капіталізму в Європі в цілому. *Репарації* Німеччина мала виплачувати в основному за рахунок посилення експлуатації нім. трудящих. Кредити США і Великобританії набагато перевищували репараційні виплати, що сприяло відродженню нім. імперіалізму і підготовці нової світової війни. В 1929 Д. п. замінено *Юнга планом*.

ДА́УЛПАЗ — старовинний казахський муз. інструмент типу *литаври*. Використовувався як військ. сигнальний інструмент. Реконструйований Д. входить до складу казах. оркестрів нар. інструментів.

ДА́УНА ХВОРО́БА — одна з форм природженої *олігофренії*, при якій поєднується відсталість у розумовому розвитку з своєрідним зовнішнім виглядом хворого. Вперше цю хворобу описав англ.

Дафні. Успенська церква. 2-а половина 11 ст.

лікар Л. Даун 1886. Зустрічається в одного з 500—800 новонароджених. Спричинюється порушенням хромосомного набору (див. *Каріотип*) — наявністю у клітинах організму зайвої *хромосоми* 21-ї пари, тому Д. х. іноді наз. трисомією. Діти, хворі на Д. х., відстають не лише в психічному, а й у фіз. розвитку, частіше хворіють на інфекційні хвороби. Міркування хворих на Д. х. примітивні, абстрактне мислення їм недоступне, вони відзначаються підвищеною навіюваністю. Л і к у в а н н я: специфічних методів не існує. Велику роль відіграє працетерапія, навчання у спец. школах.

Літ.: Болезнь Дауна. Л., 1966.

ДА́УНІНГ-СТРІТ (Downing Street) — вулиця в центрі Лондона, на якій містяться резиденція прем'єр-міністра, міністерство закордонних справ і в справах Співдружності. Переносно — під «Даунінг-стріт» в пресі розуміють брит. уряд.

ДАУ́РИ, дагури, дахури — народ у КНР, який живе на правому березі р. Нонні та в Сіньцзян-Уйгурському автономному р-ні. Чисельність — бл. 65 тис. чол. (1977, оцінка). Говорять монг. мовою, яка зберегла архаїчні риси. Віруючі Д.— шаманісти. Осн. заняття — землеробство і скотарство.

ДА́ФНА (Δάφνη) — у грецькій міфології німфа, дочка річкового бога Пенея. Була дуже вродлива, але цуралася кохання. Щоб урятуватися від закоханого в неї *Аполлона,* звернулася за допомогою до богів, і вони перетворили її на вічнозелене лаврове дерево — «священне дерево Аполлона». Міф про Д. відображено в поезії («Метаморфози» Овідія), в живописі й скульптурі (Н. Пуссен, Дж.-Л. Берніні та ін.).

ДАФНІ́ — монастир на околиці м. Афін. Збереглася хрестовокупольна церква Успіння — визначна пам'ятка візант. архітектури (2-а пол. 11 ст.) з куполом на тромпах і мозаїками (реставрувалися 1889—97 та в кін. 50-х рр. 20 ст.).

ДА́ФНІС (Δάφνις) — у грецькій міфології надзвичайно вродливий пастух, творець вівчарських пісень. Син *Гермеса* й німфи. За одним з міфів, Д. помер від безнадійного кохання, за іншим — його осліпила кохана за те, що він не додержав клятви вірності. Д. у розпачі кинувся зі скелі в море (чи був перетворений на скелю). Міфи про Д. відображено в античній л-рі (Феокріт, Вергілій, Лонг) і буколічній поезії (див. *Буколіка*).

ДА́ФНІЯ, водяна блоха (Daphnia) — рід безхребетних тварин ряду *гіллястовусих ракоподібних.* Тіло (довж. 0,7—6 мм) вкрите прозорою хітиновою раковиною, голова витягнута в спрямований донизу дзьоб (рострум), задній кінець тіла видовжений, з хвостовою голкою. Розмноження статеве, зокрема в літніх поколінь — партеногенетичне (див. *Партеногенез*). Бл. 26 видів, поширених по всьому світі, в СРСР — бл. 20, в УРСР — бл. 14; найвідоміші — Д. звичайна (D. pulex), Д. довгохвоста (D. longispina). Живуть у прісних водоймах. Живляться одноклітинними організмами (бактеріями, водоростями, найпростішими) і частинками *детриту.* Самі Д. є кормом для мальків і молоді риб, тому їх штучно розводять. Окремі Д. є проміжними хазяями деяких круглих червів — паразитів водоплавних птахів. Іл. с. 247. *В. Д. Радзимовський.*

ДАХА́У — концентраційний габір у фашист. Німеччині в м. Дахау, поблизу Мюнхена, 1933—45. У Д. було ув'язнено бл. 250 тис. чол. з 24 країн; знищено бл. 70 тис. чол., у т. ч. понад 7 тис. рад. громадян. У Д. діяли підпільні орг-ції: з 1942 — «Братерство смертників», створене рад. в'язнями; згодом — єдиний фронт в'язнів на чолі з інтернац. к-том. Готувалося повстання під керівництвом рад. ген. С. Вишневського. 28.IV 1945, перед приходом амер. військ, у таборі вибухнуло повстання. Частина в'язнів втекла в м. Дахау та Мюнхен, де вони зробили спробу підняти повстання, що закінчилося невдачею. Мюнхенська група відступила з боєм і з'єдналася з військами союзників. У 1960 в Д. відкрито пам'ятник.

ДАЦИ́Т — магматична гірська порода, один з аналогів *гранодіориту* та кварцового *діориту.* До складу Д. входять польові шпати (частіше андезин), кварц, біотит, рогова обманка тощо. В УРСР є на Закарпатті.

ДАША́ВА — селище міського типу Стрийського р-ну Львів. обл. УРСР, у долині р. Бережниці, за 6 км від залізничної ст. Ходовичі. 2 тис. ж. (1978). З-д тех. вуглецю, заводоуправління буд. матеріалів, комбінат побутового обслуговування. Д.— поч. пункт газопроводу Дашава — Київ. Дві заг.-освітні школи; лікарня. 2 клуби, 2 б-ки. Відома з 1448.

ДАШЕ́ВСЬКИЙ Арон Ізраїльович [н. 4 (17).VII 1904, м. Ржищів, тепер Київ. обл.] — рад. офтальмолог, засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1944. В 1927 закінчив Харків. мед. ін-т, з 1949 — зав. кафедрою Дніпроп. мед. ін-ту. Розробив точний метод дослідження оптичної системи ока, вивчав розвиток рефракції ока в онтогенезі, розробив методи ранньої діагностики глаукоми та лікування короткозорості. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія АМН СРСР ім. М. Й. Авербаха, 1957.

ДАШЕ́НКО Василь Павлович [н. 18 (31).XII 1916, м. Кагарлик, тепер Київ. обл.] — український рад. актор, педагог, нар. арт. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1943. У 1941 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва. В 1942—45 — актор Київ. студії худож. фільмів, з 1946 — Київ. театру ім. І. Франка. Ролі: Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Микола («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), цар Ономай («Кассандра» Лесі Українки), Задніпровський («Правда і кривда» Стельмаха), Кошовий («Молода гвардія» Фадєєва), Дункан («Макбет» Шекспіра). Знімався в кіно (фільм «Винищувачі»). Викладач Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого, театр. студії при театрі ім. І. Франка.

ДА́ШІВ — селище міського типу Іллінецького р-ну Вінн. обл. УРСР, на р. Собі (бас. Пд. Бугу), за 14 км від залізничної ст. Фронтівка. 5,4 тис. ж. (1978). В Д.— ремонтно-мех., хлібний, комбікормовий з-ди, сувенірна ф-ка, міжколг. буд. орг-ція, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 3 заг.-освітні та муз. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 3 б-ки. Відомий з поч. 15 ст. Архіт. пам'ятки — Стародашівська дерев'яна церква (18 ст.), парк на зразок «*Софіївки*» (кін. 18 — поч. 19 ст.).

ДАШКЕ́ВИЧ Всеволод Якович [н. 20.V (2.VI) 1907, м. Овруч, тепер Житомир. обл.] — український рад. етнограф і фольклорист, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). У 1926 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. В 1944—48 — зав. відділом Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. З 1948 працює в пресі. Праці з укр. фольклору, етнографії та мовознавства.

ДАШКЕ́ВИЧ (Дашкович) Євстахій (р. н. невід.— 1535) — український феодал, литовський воєвода. Обіймав посаду канівського, з 1514 — черкаського старости. Разом з крим. татарами організував два грабіжницькі походи на землі Рос. д-ви (1515 — на Чернігово-Сіверщину, 1521 — на Москву). В 1533 подав пропозицію до польс. сейму збудувати на Дніпрі ряд фортець для оборони від тат. нападів і припинення втеч укр. селян на пониззя Дніпра. Д. М. *Бантиш-Каменський* і М. А. *Маркевич,* ідеалізуючи Д., називали його одним з перших гетьманів та організаторів запорізького козацтва. Насправді Д. був жорстоким визискувачем укр. селянства, ворогом укр. козацтва.

ДАШКЕ́ВИЧ Микола Павлович [4(16). VIII 1852, с. Бежів, тепер Черняхівського р-ну Житомирської обл.—20.I (2.II) 1908, Київ]— рос. та укр. літературознавець. Академік Петерб. АН (з 1907). Професор Київ. ун-ту на кафедрі історії зх.-європ. л-ри. Багато років очолював *Історичне товариство Нестора-літописця* у Києві. Представник *культурно-історичної школи* і *порівняльно-історичного методу* в літературознавстві. Досліджував рос. та укр. л-ри, усну нар. творчість. Автор праць про творчість О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, І. Котляревського, А.Метлинського, У. Шекспіра, Дж. Байрона, Й. В. Гете та ін. Праця з історії укр. л-ри—«Відзив про твір п. Петрова „Нариси історії української літератури XIX ст."» (1888) позитивно оцінена І. Франком.

ДАШКІ́ЄВ Микола Олександрович (16.V 1921, м. Краснокутськ, тепер Харків. обл.— 23.II 1976, Харків) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. пед. ін-т (1948). Почав друкуватися в 1943. Перша зб. віршів «На перевалі» (1948). Автор наук.-фантастичних повістей «Володар Всесвіту» (1955), «Зуби дракона» (1956),

Р.-П. Датт.

Б. Ф. Даугуветіс.

В. П. Дашенко.

М. П. Дашкевич

М. Г. Дашко.

«Загибель Уранії» (1960) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: З безодні минулого. К., 1970; Торжество життя. К., 1972; Кришталеві дороги. К., 1976; Рос. перекл.— Зубы дракона. Алма-Ата, 1960.

ДАШКО́ Микола Григорович (н. 17.IV 1930, с. Добрянка, тепер Високопільського району Херсон. обл.) — новатор виробництва в будівництві, монтажник, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1959. Працюючи (з 1956) бригадиром комплексної бригади буд.-монтажного управління № 6 комбінату «Херсонпромбуд», досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Його бригада одна з перших перейшла на роботу за методом *бригадного підряду*. Ініціатор нової форми соціалістичного змагання в будівництві — підтягування відстаючих до рівня передових. Делегат XXIII з'їзду КПРС та XXII і XXV з'їздів КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Є. С. Камінська.

«ДАШНАКЦУТЮ́Н» («Союз») — вірменська бурж.-націоналістична контрреволюційна партія. Виникла 1890 в Тбілісі. Видавала газ. «Дрошак» («Прапор»). Соціальною базою «Д.» була вірменська буржуазія. Дашнаки виступали проти революц. робітн. руху, намагалися відірвати вірм. робітників від загальнорос. революц. боротьби, розпалювали нац. ворожнечу між народами Закавказзя. «Д.» вороже зустріла Велику Жовтн. соціалістич. революцію, намагалася відірвати Вірменію від Рад. Росії. В травні 1918 «Д.» захопила владу у Вірменії (до листопада 1920). В лютому 1921 було розгромлено антирад. заколот дашнаків. «Д.» в Рад. Вірменії було ліквідовано. «Д.» має за кордоном свої орг-ції, які ведуть антирад. пропаганду.

ДАЯ́КИ — група племен і народностей, корінне населення о. Калімантан. Чисельність — бл. 2,5 млн. чол. (1977, оцінка). Говорять мовами індонез. групи австронезійської сім'ї мов. Поряд з традиційними реліг. віруваннями серед Д. поширений іслам. У минулому Д. заселяли весь острів. У 13 ст. узбережжя почали заселяти малайські переселенці, які поступово відтіснили Д. у глиб острова. Осн. заняття — землеробство, мисливство, рибальство, збиральництво, різні ремесла. Д. мають своєрідне музичне й танцювальне мистецтво.

ДВАДЦЯ́ТИЙ З'ЇЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇ́НИ (позачерговий) — відбувся 16—17. I 1959 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 883 делегати з ухвальним і 90 з дорадчим голосом, які представляли 1 162 997 членів і 119 535 кандидатів у члени партії. З'їзд розглянув одне питання: Тези доповіді на *Двадцять першому з'їзді КПРС* «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки» і завдання Комуністичної партії України. З'їзд відзначив, що три роки, які минули після XX з'їзду КПРС, ознаменувалися новими досягненнями партії і рад. народу на шляху побудови розвинутого соціалізму. В єдиному народногосп. комплексі СРСР дальшого розвитку досягли всі галузі економіки УРСР. За 1956—58 валова продукція пром-сті УРСР зросла на 37%, введено в дію понад 500 нових великих пром. підприємств. Певних успіхів досягли с. г. і транспорт. Підвищився матеріальний добробут і культур. рівень трудящих республіки. Поряд з цим делегати піддали критиці недоліки в роботі парт. орг-цій, у вугільній та в ряді ін. галузей пром-сті, в с. г., капітальному будівництві. Відповідно до контрольних цифр з'їзд визначив завдання парт. орг-ції республіки по здійсненню накреслень партії на семирічку. В центрі уваги стояли питання дальшого переважаючого зростання важкої індустрії, зокрема таких її провідних галузей, як металург., паливна й хім. пром-сть, електрифікація, машинобудування. В галузі с. г. передбачалося збільшити виробн. зерна, тех. культур, продукції гваринництва. Ставилися завдання ширшого використання науки і техніки в усіх галузях нар. г-ва. На основі зростання соціалістичного виробн. забезпечувалося дальше підвищення матеріального добробуту і культур. рівня трудящих. З'їзд зобов'язав парт. к-ти України забезпечити дальше підвищення рівня орг. та ідейно-виховної роботи, вдосконалення керівництва первинними парт. орг-ціями. В галузі ідеологічної роботи наголошувалося на необхідності поліпшити пропаганду марксизму-ленінізму, виховання трудящих, особливо молоді, в дусі дружби народів і пролет. інтернаціоналізму, посилити боротьбу проти бурж. ідеології. З'їзд схвалив «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959 — 1965 роки».

Літ.: Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. 16—17 січня 1959 р. К., 1959; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. І. Юрчук.

ДВАДЦЯ́ТИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 14—25.II 1956 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1355 делегатів з ухвальним і 81 — з дорадчим голосом. Вони представляли 6 795 896 членів партії й 419 609 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії; 3) Директиви XX з'їзду КПРС по 6-му п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1956—60; 4) Вибори центр. органів партії. З'їзд підбив підсумки діяльності партії й народу за період після *Дев'ятнадцятого з'їзду КПРС*, одностайно схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК. На основі аналізу змін, що сталися в світі, з'їзд висунув і обгрунтував ряд важливих теоретичних положень і висновків, які стали вагомим вкладом у революц. теорію, в справу боротьби за мир, нац. незалежність народів і соціалізм. У документах з'їзду зроблено висновок, що гол. рису сучас. епохи становить вихід соціалізму за межі однієї країни й перетворення його на світову систему, дано глибоку характеристику двох протилежних соціальних систем — соціалістичної й капіталістичної, показано зміцнення позицій соціалізму й послаблення позицій капіталізму, поглиблення його заг. кризи. З'їзд зробив важливий висновок про реальну можливість відвернення в сучас. умовах нової світової війни об'єднаними зусиллями могутнього соціалістичного табору, миролюбних несоціалістичних д-в, міжнар. робітн. класу й усіх сил, що відстоюють справу миру; конкретизував ленінський принцип мирного співіснування країн з різним сусп. ладом. З'їзд розвинув марксистсько-ленінське положення про заг. закономірності й форми переходу різних країн від капіталізму до соціалізму, зробив висновок, що в ряді капіталістичних країн робітн. клас, керований комуністичними партіями, спираючись на активну підтримку більшості народу, може завдати поразки реакційним антинар. силам, завоювати міцну більшість у парламенті й перетворити його на знаряддя, яке служить трудовому народові, підкреслив, що робітн. клас і його марксистсько-ленінські партії повинні досконало володіти і мирними і немирними формами боротьби. При всій різноманітності конкретних форм переходу до соціалізму, зазначив з'їзд, обов'язковою й вирішальною умовою є революц. завоювання пролетаріатом у союзі з трудящим селянством політ. влади, встановлення диктатури пролетаріату, політ. керівництво соціалістичним будівництвом робітн. класу на чолі з його марксистсько-ленінською партією. Теоретичні висновки з'їзду набули дальшого розвитку в прийнятій XXII з'їздом КПРС *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу* й рішеннях наступних з'їздів партії, в документах міжнар. нарад комуністичних і робітн. партій.

З'їзд підбив підсумки виконання плану 5-ї п'ятирічки (1951—55) і прийняв Директиви по 6-му п'ятиріч. плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1956—60. В них ставилися завдання: забезпечити дальше зростання всіх галузей нар. г-ва на базі переважаючого розвитку важкої пром-сті, прискорення тех. прогресу й підвищення продуктивності праці, добитися значного піднесення с.-г. виробн. і на цій основі — значного підвищення матеріального добробуту й культур. рівня трудящих. Запорукою виконання цих завдань, підкреслив з'їзд, є поліпшення всієї орг. роботи партії.

XX з'їзд КПРС розглянув питання про подолання культу особи Сталіна і його наслідків, викрив порушення соціалістичної законності, які раніше мали місце, і вжив необхідних заходів щодо виправлення їх. З'їзд схвалив діяльність ЦК по утвердженню *ленінських норм партійного життя* й принципів парт. керівництва, розвитку внутріпарт. демократії. Велику увагу

з'їзд приділив питанням дальшого зміцнення й розвитку рад. сусп. і держ. ладу, його непорушних основ — союзу робітн. класу й селянства, дружби народів СРСР, соціально-політ. та ідейної єдності суспільства, накреслив широку програму культур. будівництва, комуністичного виховання трудящих, наголосив на необхідності поліпшення системи виховання й освіти підростаючого покоління. Серйозні заходи намітив з'їзд у справі дальшого зміцнення партії й підвищення її керівної ролі, вніс зміни в *Статут Комуністичної партії Радянського Союзу*, ухвалив постанову про підготовку проекту нової Програми партії. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію.

Літ.: XX **съезд** Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, т. 1—2. М., 1956; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977. *Г. М. Мултих.*

ДВАДЦЯТИП'ЯТИТИСЯЧНИКИ — передові робітники пром. центрів СРСР, переважно комуністи, відряджені на село в період проведення суцільної колективізації с. г. відповідно до постанови Листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 про направлення 25 тис. робітників з достатнім організаторсько-політ. досвідом на роботу в колгоспи. Було відібрано й відряджено 27 519 добровольців, у т. ч. з України — 7,5 тис. Переважну більшість посланців міста становили індустріальні робітники (на Україні серед Д. металістів було 40%, гірників — 20%). Д. проводили велику політ., виховну й культурно-масову роботу серед селян. Вони сприяли зміцненню союзу робітн. класу й селянства, стали організаторами бідняцько-середняцьких мас села в боротьбі за суцільну колективізацію с. г., ліквідацію куркульства як класу. Багато Д. залишилося на постійній роботі в колгоспах.

ДВА́ДЦЯТЬ ДРУ́ГИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 27—30.IX 1961 в Києві. В його роботі взяли участь 1424 делегати з ухвальним і 147 — з дорадчим голосом, які представляли 1 432 806 членів і 147 365 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Доповідь про проект Програми КПРС; 2) Доповідь про проект Статуту КПРС; 3) Звіт ЦК Компартії України; 4) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 5) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд проходив напередодні *Двадцять другого з'їзду КПРС*, на якому партія мала підбити підсумки соціально-екон. розвитку рад. суспільства за період після XX з'їзду КПРС, прийняти нові Програму й Статут КПРС. З'їзд обговорив проекти нової Програми й Статуту КПРС, схвалив ці документи й запевнив ЦК КПРС, що всі комуністи й трудящі республіки не пошкодують сил для виконання Програми партії. У Звітній доповіді було підбито підсумки роботи парт. орг-цій республіки за період після *Двадцять першого з'їзду Компартії України*. За 1,5 року було побудовано понад 200 великих пром. підприємств, проведено значну роботу по прискоренню тех. прогресу, механізації й автоматизації, поліпшенню технології в пром-сті й будівництві. Обсяг валової продукції пром-сті збільшився на 31% замість передбачених планом 27,1%. Певних успіхів було досягнуто в розвитку с. г. Підвищився життєвий рівень народу. Відбувся перехід на 6—7-годинний робочий день (при 6 робочих днях на тиждень). Внаслідок часткового скасування податків з населення доходи трудящих республіки 1960—61 зросли майже на 100 млн. крб. В УРСР було закінчено перехід на обов'язкове восьмирічне навчання. З'їзд визначив заходи, спрямовані на неухильне виконання завдань семирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР, звернувши увагу на необхідність дальшого вдосконалення методів управління пром-стю й будівництвом, поліпшення планування й організації матеріально-тех. забезпечення всіх галузей нар. г-ва, розширення спеціалізації й кооперування підприємств, підвищення всіх тех.-екон. показників і насамперед продуктивності праці; в галузі с. г.— збільшення виробн. зерна й продукції тваринництва. З'їзд відзначив важливість дальшого всебічного розвитку нар. освіти, науки й культури, зокрема розробки теор. досліджень, зміцнення зв'язків науки з практикою комуністичного будівництва. З'їзд підкреслив необхідність постійного вдосконалювання форм і методів політ., ідеологічної та орг. роботи, поліпшення парт. керівництва діяльністю держ. і громад. орг-цій, неухильного додержання *ленінських норм партійного життя* й принципів колективності керівництва, вдосконалювання стилю роботи, розгортання творчої ініціативи комуністів, критики й самокритики, а також відмітив, що предметом особливого піклування парт. орг-цій має бути виховання трудящих у дусі високої ідейності й відданості справі партії, дружби народів, комуністичного ставлення до праці, непримиренності до бурж. ідеології, укр. бурж. націоналізму й космополітизму. З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Літ.: XXII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1962; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Л. Ю. Беренштейн.

ДВА́ДЦЯТЬ ДРУ́ГИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 17—31.X 1961 в Москві. В його роботі взяли участь 4394 делегати з ухвальним і 405 — з дорадчим голосом, які представляли 8 872 516 членів і 843 489 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт Центрального Комітету КПРС; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії; 3) Проект Програми КПРС; 4) Про зміни в Статуті КПРС; 5) Вибори центр. органів партії. З'їзд схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК КПРС, підбив підсумки соціально-економ. розвитку рад. суспільства за період після *Двадцятого з'їзду КПРС*, накреслив перспективи комуністичного будівництва в СРСР. У документах з'їзду дано аналіз розвитку партії й країни за звітний період, розглянуто питання міжнар. становища СРСР, розвитку світового комуністичного й робітн. руху. За звітний період Комуністична партія й рад. народ добилися зростання пром. виробн., прискорення темпів наук.-тех. прогресу, розвитку продуктивних сил союзних республік, особливо сх. р-нів країни. Вживались певні заходи до піднесення с. г., однак його відставання не було подолано. Використовуючи зростаючі екон. ресурси, партія здійснила ряд заходів по підвищенню життєвого рівня трудящих. З'їзд доручив ЦК спрямовувати зусилля партії й народу на прискорення темпів комуністичного будівництва, виконання семирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР, всемірне підвищення продуктивності праці.

В політ. галузі звітний період характеризувався дальшим розвитком *соціалістичної демократії*, посиленням орг. і виховної діяльності КПРС, соціалістичної д-ви, підвищенням активності й ініціативи мас. Значний крок уперед було зроблено в розвитку й удосконаленні соціалістичних сусп. відносин. З'їзд підтвердив курс на всебічний розвиток ленінських норм парт. і держ. життя, колективності керівництва, на підвищення керівної ролі партії та зміцнення єдності її рядів, на розвиток творчої активності нар. мас. Найхарактернішою рисою міжнар. становища було, як визначив з'їзд, дальше розширення й поглиблення співробітництва КПРС з братніми марксистсько-ленінськими партіями, зростання сил соціалізму, демократії й миру. З'їзд, підтверджуючи непорушність миролюбних принципів рад. зовн. політики, одночасно поставив питання про дальше зміцнення обороноздатності СРСР, єдності й могутності країн соціалістичної співдружності. Він закликав зміцнювати солідарність з трудящими всього світу, всебічно підтримувати народи, які борються за своє визволення, робити все, щоб зберегти й зміцнити мир в ім'я прогресу людства. З'їзд прийняв нову *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу* — третю Програму партії, в якій узагальнено практику будівництва соціалізму в СРСР, враховано досвід світового революц. руху, дано характеристику комуністичного суспільства, визначено шляхи переростання соціалізму в комунізм, розкрито закономірності світового революц. процесу. В ухваленому з'їздом у новій редакції Статуті КПРС далі розвинено *ленінські норми партійного життя*. Нові його положення було спрямовано на зміцнення єдності й згуртованості парт. рядів, посилення активності комуністів, підвищення їхньої авангардної ролі. В Статуті особливо підкреслено, що вищим принципом парт. керівництва є його колективність — обов'язкова умова нормальної діяльності парт. орг-цій.

З'їзд обрав ЦК КПРС і Центр. ревізійну комісію.

Літ.: XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1962; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977. *Б. П. Ковалевський.*

ДВА́ДЦЯТЬ ОДНА́ УМО́ВА, Умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу — резолюція, ухвалена 6.VIII 1920 II конгресом Комінтерну; визначила умови й порядок прийому компартій до *Комуністичного Інтернаціоналу,* а також їхні обов'язки. Проект умов написав В. І. Ленін. Д. о. у. враховувала істор. досвід більшовицької партії й усього міжнар. робітн. руху. Осн. умовами належності партій до Комінтерну були: визнання *диктатури пролетаріату,* пропаганда й агітація необхідності боротьби за неї; повний розрив з реформістами й центристами й виключення їх з партії; поєднання легальних і нелегальних методів боротьби; систематична робота на селі, в армії, профспілках та ін. масових орг-ціях, а також парламенті. Умови вимагали побудови компартій на принципах *демократичного централізму,* закликали до боротьби з реформістськими профспілками. Постанови конгресів Комінтерну й ВККІ були обов'язковими для всіх секцій, які входили до Комінтерну. Водночас конгрес підкреслив, що керівні органи Комінтерну зобов'язані враховувати конкретні умови, в яких діяли й боролися партії, і виносити загальнообов'язкові рішення лише з таких питань, з яких такі рішення можливі. Д. о. у. підкреслювала інтернац. характер компартій, конкретизувала принцип пролет. інтернаціоналізму як солідарність з робітн. класом і революц. рухом ін. країн, як підтримку нац.-визв. руху, підтримку й захист кожної Рад. республіки в її боротьбі проти контрреволюції й імперіалістичної агресії. Д. о. у. заклала основи консолідації як міжнар. комуністичного руху в цілому, так і кожної комуністичної партії на принципах *марксизму-ленінізму,* стала на перешкоді проникненню в їхні ряди опортуністичних і центристських елементів.

Літ.: Ленін В. І. Умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу.— Промова про умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу 30 липня. Повне зібрання творів, т. 41; Второй конгресс Коминтерна. М., 1972.

Б. М. Забарко.

ДВА́ДЦЯТЬ ПЕ́РШИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 16—19.II 1960 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 894 делегати з ухвальним і 93 — з дорадчим голосом, які представляли 1 256 700 членів і 131 788 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд підбив підсумки роботи парт. орг-цій республіки за чотири роки, що минули з часу *Дев'ятнадцятого з'їзду Компартії України.* В братній сім'ї рад. республік УРСР досягла нових значних успіхів в екон., політ. і культурному розвитку. Укр. РСР 1958 вдруге нагороджено орденом Леніна. 15 областей республіки також удостоєно ордена Леніна. Разом з тим з'їзд відзначив, що парт. орг-ції ще не повністю використали всі можливості й резерви для швидкого розвитку пром. і особливо с.-г. виробництва, й висунув перед ними завдання мобілізації мас на здійснення рішень *Двадцять першого з'їзду КПРС,* щоб на основі переважаючого зростання важкої пром-сті, впровадження нової техніки й передової технології, підвищення продуктивності праці забезпечити неухильне зростання всіх галузей нар. г-ва. З метою дальшого підвищення матеріального добробуту трудящих пропонувалося нарощувати темпи будівництва житла й культурно-побутових і мед. закладів, поліпшувати побутове обслуговування трудящих. З'їзд поставив перед парт. орг-ціями завдання докорінно поліпшити ідеологічну роботу, забезпечити її тісний зв'язок з життям, практикою комуністичного будівництва. В його рішеннях наголошувалося на важливості виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму, рад. патріотизму й дружби народів, на посиленні боротьби проти будь-яких проявів ворожої марксизмові-ленінізмові ідеології, насамперед ідеології укр. бурж. націоналізму, підкреслювалася необхідність дальшого вдосконалення форм і методів парт.-орг. роботи — перевірки виконання прийнятих рішень, поліпшення справи добору, розстановки й виховання кадрів, підвищення бойовитості первинних парт. орг-цій. З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Літ.: XXI з'їзд Комуністичної партії України. 16—19 лютого 1960 року. Матеріали з'їзду. К., 1960; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *В. І. Юрчук.*

ДВА́ДЦЯТЬ ПЕ́РШИЙ З'ЇЗД КПРС (позачерговий) — відбувся 27.I—5.II 1959 в Москві. В його роботі взяли участь 1269 делегатів з вирішальним і 106 — з дорадчим голосом, які представляли 7 622 356 членів і 616 775 кандидатів у члени партії. На порядку денному стояло одне питання: Про контрольні цифри розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65. Перед з'їздом пройшло всенар. обговорення проекту контрольних цифр розвитку нар. г-ва СРСР. З'їзд продемонстрував монолітну єдність і зростання авторитету партії. Він одностайно схвалив рішення Червневого (1957) пленуму ЦК КПРС «Про антипартійну групу». В резолюції з'їзду підкреслено, що партія неухильно додержуватиметься ленінських норм парт. життя, принципів колективності керівництва. Підбиваючи підсумки істор. перемог партії й рад. народу за весь період після Жовтня, з'їзд зробив важливий висновок про повну, остаточну перемогу соціалізму в нашій країні. СРСР вступив у період будівництва комуністичного суспільства.

З'їзд визначив гол. завдання партії на семирічку (1959—65), затвердив контрольні цифри розвитку нар. г-ва СРСР на ці роки. Гол. завдання семирічки в екон. галузі полягало в дальшому піднесенні економіки на базі переважаючого розвитку важкої індустрії, значному посиленні екон. потенціалу країни з тим, щоб забезпечити неухильне підвищення життєвого рівня народу. Передбачалося екон. і культурне піднесення всіх союзних республік. Відповідно до семирічного плану обсяг валової продукції пром-сті УРСР мав зрости на 77%. У політ. галузі з'їзд висунув завдання забезпечення дальшого зміцнення соціалістичного ладу, єдності й згуртованості рад. народу, розвитку рад. демократії, активності й самодіяльності широких нар. мас у будівництві комуністичного суспільства, розширення функцій громад. орг-цій у розв'язанні держ. питань, підвищення орг. і виховної ролі партії й соціалістичної д-ви, всемірного зміцнення союзу робітників і селян, дружби народів СРСР; у галузі ідеологічній — посилення ідейно-виховної роботи партії, підвищення комуністичної свідомості трудящих і насамперед молоді, виховання їх у дусі комуністичного ставлення до праці, рад. патріотизму й інтернаціоналізму. З'їзд заявив, що Рад. Союз вважає своїм найважливішим завданням неухильно провадити миролюбну зовн. політику, всемірно зміцнювати єдність соціалістичних країн на основі ленінських принципів пролет. інтернаціоналізму. З'їзд націлив партію і народ на здійснення нових завдань комуністичного будівництва. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію КПРС.

Літ.: Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января — 5 февраля 1959 года. Стенографический отчет, ч. 1—2. М., 1959; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1978.

Л. Ю. Беренштейн.

ДВА́ДЦЯТЬ П'ЯТИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 10—13.II 1976 в Києві, напередодні *Двадцять п'ятого з'їзду КПРС.* У його роботі брали участь 2316 делегатів, які представляли 2 536 772 члени й 89 036 кандидатів у члени КПРС. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Про проект ЦК КПРС до XXV з'їзду КПРС «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки»; 4) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд, виражаючи волю комуністів і всіх трудящих республіки, схвалив і одностайно підтримав внутр. і зовн. політику КПРС, багатогранну й плодотворну діяльність її ЦК. На з'їзді відзначалося, що в роки 9-ї п'ятирічки (1971—75) трудящі республіки внесли гідний вклад у розвиток єдиного народногосп. комплексу країни, зміцнення її екон., наук.-тех. потенціалу й обороноздатності, економіка Рад. України розвивалася високими й сталими темпами, піднялася на якісно новий рівень. Валовий сусп. продукт зріс на третину, нац. доход — на 26%. Випуск пром. продукції збільшився

на 41,3% при плановому завданні 38—41%. Забезпечено планомірний розвиток усіх екон. районів республіки. Середньорічний обсяг валової продукції с. г., незважаючи на несприятливі погодні умови 1972 й 1975, збільшився на 15,5%. Виконано директиви *Двадцять четвертого з'їзду КПРС* по виробництву зерна, м'яса, молока, яєць. Зросли заготівлі с.-г. продукції. В нар. г-во республіки, як і намічалося планом, було вкладено 80 млрд. крб. Збудовано 300 великих пром. підприємств, понад 2800 виробничих об'єктів і комплексів, 98 млн. м² житла, багато об'єктів соціально-культур. і побутового призначення. Виконано завдання п'ятирічки по перевезеннях народногосп. вантажів усіма видами транспорту. У 9-й п'ятирічці за рахунок підвищення продуктивності праці, яке відбувалося прискореними темпами, одержано 80% приросту пром. виробн. і весь приріст с.-г. продукції. Послідовно здійснювалися концентрація і спеціалізація виробництва, перехід на дво-триланкову систему управління. Велике місце в роботі й рішеннях з'їзду зайняли питання здійснення курсу партії на підвищення ролі інтенсивних факторів екон. зростання, прискорення наук.-тех. прогресу, оновлення й модернізацію парку технологічного устаткування, вдосконалення організації нар. г-ва й управління ним.

На з'їзді всебічно обговорювалася діяльність парт. орг-цій, рад. і госп. органів республіки по здійсненню виробленої партією програми розвитку с. г., його інтенсифікації. Особливу увагу було звернуто на зміцнення матеріально-тех. бази, поглиблення спеціалізації й концентрації с.-г. виробн. на базі міжгосп. кооперації й агропром. інтеграції, на широке впровадження досягнень науки й передового досвіду.

Відзначивши великі успіхи в розвитку економіки й критично оцінюючи зроблене, з'їзд вказав на недоліки, нерозв'язані питання й резерви дальшого зростання сусп. виробництва, наголосив на необхідності посилення парт. керівництва економікою, спрямував орг. і масово-політ. роботу на широке розгортання соціалістичного змагання. Глибоке відображення в роботі з'їзду знайшло зростання ролі науки в розвитку суспільства. Було відзначено, що необхідно й надалі зі зростаючим розмахом розвивати дослідження в галузі сусп., природничих і тех. наук, які мають першочергове значення. 9-а п'ятирічка стала важливим етапом у піднесенні добробуту, розвитку освіти й культури укр. народу. Реальні доходи на душу населення зросли за 5 років на 20%. Майже 9 млн. чоловік вселилися в нові або більш упорядковані квартири. Поліпшилися благоустрій міст і сіл, охорона навколишнього середовища. Завершено в основному перехід до загальної середньої освіти молоді. З'їзд всебічно розглянув питання дальшого орг.-політ. зміцнення Компартії України — бойового загону КПРС, розстановки й вихования кадрів, вдосконалення стилю й методів парт. керівництва, підвищення ролі Рад депутатів трудящих, профспілок, комсомолу та ін. масових орг-цій у розвитку соціалістичної демократії. ЦК Компартії України, підкреслювалося на з'їзді, неухильно проводив лінію на суворе додержання *ленінських норм партійного життя*, принципів *демократичного централізму*, підвищення авангардної ролі комуністів. Удосконалюючи стиль своєї роботи, парт. орг-ції викорінювали негативні явища, розвивали критику й самокритику, систематично, на основі індивідуального підходу, поповнювали свої ряди кращими представниками трудящих. Великий вплив на розвиток соціально-політ. і трудової активності комуністів мав обмін парт. документів, що проходив у ці роки. Ідеологічна робота парт. орг-цій республіки стала наступальнішою, конкретнішою, цілеспрямованішою, було вжито заходів до усунення наявних недоліків. Посилилось патріотичне й інтернац. виховання трудящих, чому великою мірою сприяло всенар. святкування 50-річчя СРСР. З'їзд поставив завдання забезпечити комплексний наук. підхід до організації ідеологічної роботи. В одностайно прийнятій резолюції з'їзд схвалив політ. лінію ЦК Компартії України, його роботу по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС і *Двадцять четвертого з'їзду Компартії України*, схвалив проект ЦК КПРС до XXV з'їзду партії «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976 — 1980 роки», доручив Раді Міністрів УРСР, виходячи з цього документа, з урахуванням пропозицій, висловлених делегатами з'їзду, комуністами, трудящими в ході його обговорення, забезпечити розробку народногосп. плану УРСР на 10-у п'ятирічку, активну участь у цій роботі парт., рад., профспілкових і комсомольських орг-цій. З'їзд запевнив ЦК КПРС у тому, що Компартія України — один з бойових загонів КПРС — готова до розв'язання великих і відповідальних завдань, які поставить черговий, XXV з'їзд КПРС. З'їзд обрав ЦК у складі 191 члена й 77 кандидатів у члени ЦК Компартії України й Ревізійну комісію в складі 57 чол. На Пленумі ЦК було обрано Політбюро й Секретаріат ЦК Компартії України. Першим секретарем ЦК Компартії України обрано В. В. Щербицького.

Літ.: XXV з'їзд Комуністичної партії України. 10—13 лютого 1976 року. Стенографічний звіт. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. М. Мазур.

ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 24.II — 5.III 1976 в Москві. В роботі з'їзду брало участь 4998 делегатів, які представляли 15 694 тис. комуністів. На з'їзді були присутні 103 делегації комуністичних, робітн., нац.-демократичних і соціалістичних партій. Порядок денний: 1) Звіт ЦК КПРС і чергові завдання партії в галузі внутр. і зовн. політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК Л. І. Брежнєва XXV з'їздові КПРС; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії; 3) Осн. напрями розвитку нар. г-ва СРСР на 1976—80. Доповідь Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна XXV з'їздові КПРС; 4) Вибори центр. органів партії. В доповіді Л. І. Брежнєва було дано глибокий аналіз усіх сторін діяльності партії й життя суспільства зрілого соціалізму, розкрито ключові внутр. і міжнар. проблеми. З'їзд цілком і повністю схвалив політ. лінію і практичну діяльність ЦК партії. В док-тах з'їзду підкреслено, що в галузі зовн. політики КПРС протягом 1971—75 провела велику роботу по втіленню в життя *Програми миру*, прийнятої *Двадцять четвертим з'їздом КПРС*. З'їзд відмітив, що завдяки цьому зміцніло міжнар. становище нашої Батьківщини, посилилися позиції світового соціалізму, здійснено поворот від «холодної війни» до мирного співіснування д-в з різним сусп. ладом. У центрі уваги КПРС, як і раніше, були взаємовідносини з соціалістичними країнами, співробітництво з братніми партіями цих д-в. Зміцніли і збагатилися новим змістом відносини СРСР з країнами, що розвиваються. З'їзд наголосив на важливості й актуальності принципів пролетарського *інтернаціоналізму*, вказав, що захист його є обов'язком кожної марксистсько-ленінської партії, кожного комуніста. З'їзд засвідчив непохитність позицій бойової солідарності КПРС з *міжнародним комуністичним рухом*, з усіма борцями за соціальне й нац. визволення народів, одностайно прийняв Заяву «Свободу в'язням імперіалізму і реакції!», а також рішення спорудити в Москві монумент в пам'ять героїв міжнар. комуністичного, робітн. і нац.-визвольного руху, які загинули від рук класового ворога. Спираючись на досягнутий поворот у розвитку міжнар. відносин, з'їзд прийняв програму дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, за свободу й незалежність народів, яка конкретизувала зміст Програми миру й визначила її осн. завдання на сучас. етапі. З'їзд всебічно проаналізував діяльність партії й народу по здійсненню завдань 9-ї п'ятирічки (1971—75). За роки п'ятирічки зроблено новий великий крок у створенні матеріально-тех. бази комунізму, в підвищенні рівня життя народу, забезпечено стале зростання економіки, розв'язання осн. соціально-екон. завдань п'ятирічного плану. Успішно вирішувалася проблема підвищення ефективності виробництва, на що вказує прискорене зростання продуктивності праці. Нац. дохід за 1971—75 збільшився на 28%; осн. виробничі фонди нар. г-ва зросли в 1,5 раза; обсяг пром. виробн.— на 43%. Заг. обсяг капіталовкладень у нар. г-во становив понад 500 млрд. крб. Послідовно здійснювалася довгочасна програма піднесення с. г.— його тех. переобладнання, зміцнення економіки колгоспів і радгоспів. Незважаючи на несприятливі по-

годні умови, середньорічний обсяг виробн. с.-г. продукції збільшився на 13%, на 14 млн. т зріс середньорічний збір зерна. В 9-й п'ятирічці здійснено важливі соціальні заходи по підвищенню оплати праці, пенсій, стипендій тощо. Житлові умови поліпшили 56 млн. чол. Завершено в основному перехід до заг. обов'язкової середньої освіти. З'їзд вказав і на труднощі, нерозв'язані проблеми, недоліки (частину виробн. потужностей не було введено або освоєно в строк; у деяких галузях вузьким місцем залишалося впровадження у виробн. досягнень науки й техніки; не скрізь вдалося позбутися втрат робочого часу, порушень планової, технологічної й трудової дисципліни).

Спираючись на досягнуті успіхи, з'їзд намітив чергові завдання госп. будівництва, конкретизував і розвинув принципові настанови політики партії в умовах зрілого соціалізму на 10-е п'ятиріччя (1976—80) й на тривалішу перспективу. Осн. напрями *економічної стратегії КПРС* на сучас. етапі втілені в гол. завданні 10-ї п'ятирічки, яке полягає в послідовному здійсненні курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва і підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва. Стрижнем екон. стратегії партії є дальше нарощування екон. могутності країни, розширення й докорінне оновлювання виробн. фондів, забезпечення сталого збалансованого зростання важкої промсті — фундаменту економіки. З'їзд проголосив широку соціальну програму (збільшення майже на 76 млрд. крб. фондів споживання, підвищення реальних доходів населення, дальший розвиток житлового будівництва). З'їзд приділив велику увагу розвиткові науки, розробці й здійсненню заходів, спрямованих на охорону навколишнього середовища, раціональне використання й відтворення природних ресурсів, визначив програму розвитку всіх союзних республік, у т. ч. Укр. РСР. З'їзд висунув ряд вузлових проблем розвитку економіки на сучас. етапі: прискорення наук.-тех. прогресу, дальший розвиток с. г., збільшення виробн. товарів нар. споживання, поліпшення торгівлі й побутового обслуговування населення; розвиток зовнішньоекон. зв'язків; дальше вдосконалювання управління економікою, всього соціалістичного госп. механізму. З'їзд глибоко й усебічно проаналізував діяльність партії в умовах розвинутого соціалізму, підкреслив, що КПРС, ставши партією всього народу, не втратила свого класового характеру, була і є партією робітн. класу. За звітний період її ряди поповнили майже 2,6 млн. комуністів. Серед них робітники становили 58%, колгоспники — понад 11%, істотно зріс прошарок комуністів серед інтелігенції. З'їзд націлив парт. орг-ції на суворе дотримання *ленінських норм партійного життя* і принципів парт. керівництва, на глибоке оволодіння *ленінським стилем роботи*. З'їзд зробив великий внесок у розвиток марксистсько-ленінської теорії, проаналізував гол. підсумки майже 60-річного шляху Рад. д-ви, дав всебічну характеристику закономірностей *розвинутого соціалістичного суспільства*. З'їзд висунув завдання дальшого вдосконалювання й підвищення ефективності всієї ідейно-виховної роботи партії, відзначивши необхідність комплексного підходу до всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політ., трудового й морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих. З'їзд приділив велику увагу питанням дальшого розвитку *політичної системи радянського суспільства*. Йшлося про вдосконалювання соціалістичної державності, дальший розвиток *соціалістичної демократії*, зміцнення правової основи держ. і громад. життя, активізацію діяльності громад. орг-цій. З'їзд дав принципові вказівки щодо підготовки проекту нової Конституції СРСР. Він озброїв партію і народ конкретною програмою соціально-екон. і політ. розвитку соціалістичного суспільства, боротьби за зміцнення миру. З'їзд обрав ЦК КПРС у складі 287 членів і 139 кандидатів у члени партії. До складу Центр. ревізійної комісії обрано 85 чол. Пленум ЦК обрав Політбюро ЦК КПРС і Секретаріат, затвердив голову К-ту парт. контролю при ЦК КПРС. Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано Л. І. Брежнєва.

Лт.: XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 24 лютого — 5 березня 1976 року. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1976; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; XXV съезд КПСС: единство теории и практики, в. 1—4. М., 1977—79; Мир о XXV съезде КПСС. М., 1977; Шафорост В. М. Рішення XXV з'їзду КПРС — у життя. Покажчик літератури. К., 1977. *В. І. Юрчук.*

ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ З'ЇЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — відбувся 15—18.III 1966 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 1517 делегатів з ухвальним і 113 — з дорадчим голосом, які представляли 1 833 362 члени і 128 046 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт Центрального Комітету Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Доповідь про проект Директив XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70; 4) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд підбив підсумки роботи парт. орг-ції республіки за чотири роки після *Двадцять другого з'їзду Компартії України* по виконанню рішень *Двадцять другого з'їзду КПРС*, вимог Програми партії щодо забезпечення дальшого розвитку пром-сті, с. г., науки й культури. В результаті розгортання масового соціалістичного змагання за збільшення виробн. пром. продукції, підвищення якості й поліпшення тех.-екон. показників у жовтні 1965 пром-сть республіки виконала семирічку по заг. обсягу виробн. і по більшості найважливіших видів продукції. Значна увага приділялася прискоренню тех. прогресу в нар. г-ві. У великих масштабах здійснювалися механізація й автоматизація виробн. процесів, впроваджувалися передова технологія й організація праці. Водночас з'їзд указав на наявність недоліків у розвитку окремих галузей економіки й визначив шляхи їх усунення, зокрема звернув увагу на відставання від планових завдань семирічки вугільної, хім., нафтопереробної, легкої й харчової пром-сті республіки. Значне місце на з'їзді зайняло обговорення діяльності парт. орг-цій республіки по дальшому піднесенню с. г. на основі рішень Березневого (1965) пленуму ЦК КПРС. За звітний період проведено велику орг. роботу по добору й вихованню колгоспних і радгоспних кадрів, зміцненню сільс. парт. орг-цій, збільшенню виробн. і продажу д-ві с.-г. продукції, зміцненню економіки господарства, підвищенню добробуту трудівників села. Внаслідок цього зріс валовий збір зерна, цукрових буряків та ін. с.-г. культур, дещо збільшилося виробництво продукції тваринництва. Однак темпи розвитку с. г. були недостатніми. Завдання семирічного плану в галузі с. г. в цілому не було виконано. Нац. доход за семирічку в республіці збільшився на 54%, середня зарплата робітників і службовців — на 20%, а доходи колгоспників від громад. господарства — більш як у 1,5 раза. Суспільні фонди споживання в республіці за семирічку зросли майже в 1,7 раза й досягли 1965 7,2 млрд. крб. Дальшого піднесення досягли нар. освіта, наука й культура. З'їзд обговорив і одностайно схвалив проект Директив XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70, накреслив конкретні завдання по дальшому піднесенню економіки й культури УРСР. З'їзд поставив вимогу перед парт. орг-ціями республіки забезпечити неухильне зростання продуктивності праці й зниження собівартості продукції, прискорення тех. прогресу. Особливу увагу з'їзд звернув на розвиток важкої індустрії. Гол. завданням у галузі с. г. ставилося значне збільшення виробн. продукції землеробства, насамперед зерна, і тваринництва на основі здійснення *аграрної політики КПРС*. З'їзд підкреслив значення розвитку науки для виконання п'ятирічного плану. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції республіки вдосконалювати стиль і методи роботи, неухильно дотримуватися *ленінських норм партійного життя*, розвивати внутріпарт. демократію, критику й самокритику, поліпшувати добір, розстановку й виховання кадрів, підвищувати вимогливість до них, систематично здійснювати контроль і організацію виконання рішень партії й уряду, зміцнювати парт. і держ. дисципліну, посили-

ти керівництво Радами, профспілками, комсомолом та ін. громад. орг-ціями. В галузі ідеологічної роботи з'їзд підкреслив необхідність озброєння кадрів марксистсько-ленінською теорією, екон. знаннями, зобов'язав парт. орг-ції вести наполегливу боротьбу за високу комуністичну ідейність рад. людей, добиватися дальшого зміцнення зв'язку пропаганди й агітації з розв'язуванням практичних завдань виробництва. З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Літ.: XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1967; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *І. П. Стафійчук.*

ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 29.III—8.IV 1966 в Москві. В роботі з'їзду брали участь 4619 делегатів з вирішальним і 323 — з дорадчим голосом, які представляли 11 673 676 членів партії й 797 403 кандидати в члени партії. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії КПРС; 3) Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70; 4) Вибори центр. органів партії. В Звітній доповіді ЦК відзначалося, що період після XXII з'їзду КПРС був відзначений дальшим зміцненням рядів партії, підвищенням її політ. та орг. ролі в рад. суспільстві. В партії утвердилися *ленінські норми партійного життя* й принципи парт. керівництва, що благотворно позначилося на послідовному здійсненні внутр. і зовн. політики КПРС і Рад. д-ви, на управлінні всіма соціально-екон. і політ. процесами комуністичного будівництва. На з'їзді підкреслювалося, що цьому значною мірою сприяли рішення Жовтневого (1964) пленуму ЦК КПРС, який став яскравим свідченням монолітності і єдності партії, її політ. зрілості. У внутр. розвитку країни це був період, коли рад. народ під керівництвом партії завершив виконання семирічного плану розвитку нар. г-ва (1959—65). Було забезпечено дальше зростання й зміцнення соціалістичної економіки на базі наук.-тех. прогресу, майже подвоїлись осн. виробн. фонди, збудовано 5,5 тис. великих підприємств, абсолютний приріст продукції більш як утричі перевищив відповідні показники за всі довоєнні п'ятирічки. Досягнуто збільшення виробництва с.-г. продукції. Підвищився добробут рад. народу. За останні п'ять років семирічки нац. доход збільшився на 33% і становив 1965 понад 190 млрд. крб. Уперше в історії Рад. д-ви запроваджено пенсійне забезпечення колгоспників. Значних успіхів досягнуто в розвитку науки. Яскравим свідченням цього стали досягнення Рад. Союзу в освоєнні космосу. Продовжувався процес зміцнення й розширення соціалістичної демократії в різних сферах сусп. життя. Ще міцнішими стали політ. основи соціалістичного ладу — союз робітн. класу й колгоспного селянства, дружба народів СРСР, ідейно-політ. єдність усіх трудящих, їхня згуртованість навколо Комуністичної партії. Міжнар. становище ознаменувалося неухильним зростанням міжнар. авторитету Рад. Союзу й усієї світової системи соціалізму; новими перемогами країн і народів, що борються проти колоніалізму, за свою незалежність і прогрес; активізацією боротьби робітн. класу в країнах капіталу; дальшим розвитком міжнар. комуністичного й робітн. руху. Водночас цей період характеризувався дальшим загостренням і поглибленням заг. кризи капіталізму. З новою силою виявилась агресивна природа імперіалізму, небезпека, яку він несе мирові, свободі й незалежності народів. Політика КПРС і Рад. д-ви в цих умовах була спрямована на те, щоб дати рішучу відсіч агресивним силам, протидіяти дальшому загостренню міжнар. обстановки, боротися проти небезпеки виникнення нової світової війни. При виробленні і здійсненні зовн. політики ЦК виходив з інтернац. революц. обов'язку нашої партії як перед братніми соціалістичними країнами, так і перед трудящими всіх країн. З'їзд відзначив гол. екон. завдання п'ятирічки (1966—70): на основі всемірного використання досягнень науки й техніки, індустріального розвитку всього сусп. виробн., підвищення його ефективності й продуктивності праці забезпечити дальше значне зростання пром-сті, високі сталі темпи розвитку с. г. і завдяки цьому добитися істотного піднесення рівня життя народу, повнішого задоволення матеріальних і культур. потреб трудящих. З'їзд підкреслив важливість дальшого зміцнення Рад. д-ви, всемірного розвитку соціалістичної демократії.

Велику увагу було приділено питанням парт. будівництва. З'їзд поставив вимогу уважніше підходити до прийому в партію, підвищити вимогливість до вступаючих, добиватися, щоб у складі партії робітники й надалі посідали провідне становище. Це відповідає соціальній природі КПРС, місцю й ролі робітн. класу в розвинутому соціалістичному суспільстві. Було внесено часткові зміни до *Статуту Комуністичної партії Радянського Союзу*, спрямовані на дальше поліпшення якісного складу партії й чистоту її рядів, на розширення внутрішпарт. демократії, на підвищення активності парт. орг-цій і відповідальності комуністів за діяльність своєї орг-ції й партії в цілому. З'їзд перейменував Президію ЦК на *Політичне бюро ЦК КПРС* і доручив йому здійснювати керівництво роботою партії між пленумами ЦК, відновив посаду *Генерального секретаря ЦК КПРС*. Велику увагу було приділено підвищенню рівня ідеологічної роботи, питанням виховання трудящих у дусі високої політ. свідомості, комуністичного ставлення до праці, посиленню боротьби проти бурж. ідеології, реформізму, правого й «лівого» ревізіонізму.

З'їзд повністю схвалив зовнішньополіт. діяльність ЦК КПРС і Рад. уряду, практичні заходи ЦК КПРС, спрямовані на врегулювання розбіжностей у міжнар. комуністичному русі на принциповій основі марксизму-ленінізму, документів, прийнятих міжнар. нарадами представників комуністичних і робітн. партій — Декларації 1957 й Заяви 1960. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію. На першому після з'їзду Пленумі ЦК КПРС було обрано Політбюро й Секретаріат ЦК КПРС. Пленум обрав Ген. секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

Літ.: XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня — 8 квітня 1966 року. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1966; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977. *А. В. Мяловицький.*

ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ З'ЇЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — відбувся 17—20.III 1971 в Києві. В його роботі взяли участь 2197 делегатів з ухвальним і 102 — з дорадчим голосом, які представляли 2 281 568 членів і 97 221 кандидата в члени партії. З'їзд проходив напередодні *Двадцять четвертого з'їзду КПРС*, який ознаменував важливий істор. рубіж на шляху комуністичного будівництва. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Доповідь про проект Директив XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75; 4) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд одностайно схвалив внутр. і зовн. політику ЦК КПРС і Рад. уряду, їхню практичну діяльність по піднесенню економіки, науки й культури, підвищенню матеріального рівня життя народу, дальшому розвитку соціалістичної демократії, по зміцненню позицій світового соціалізму, зміцненню миру й міжнар. безпеки. З'їзд відзначив, що звітний період характеризувався значним прискоренням наук.-тех. прогресу, впровадженням досконаліших методів управління, планування й екон. стимулювання. За роки 8-ї п'ятирічки (1966—70) заг. обсяг пром. виробн. в республіці зріс на 49,7% проти передбачених 47%. Продуктивність праці збільшилася на 28%, за рахунок чого одержано 2/3 приросту пром. продукції. Капіталовкладення в нар. г-во республіки становили 58 млрд. крб., тобто в 1,4 раза більше, ніж у попередній п'ятирічці. Було введено в дію 250 нових великих підприємств, понад 2 тис. виробн. комплексів і цехів. Широко впроваджувалися комплексна механізація й автоматизація виробн. процесів. Завдяки здійсненню розроблених *Двадцять третім з'їздом КПРС*, пленумами ЦК КПРС важливих політ., орг. і екон. заходів с. г. республіки розвивалося швидшими темпами. Внаслідок зміцнення матеріально-тех. бази с. г. осн. виробн. фонди колгоспів і радгоспів республіки зросли на 40%, валова продукція с. г.— на 16,6%. В результаті піднесення економіки поліпшився доб-

робут трудящих, підвищився рівень їхньої культури. Нац. доход у республіці зріс на 39% проти намічених 36%. З'їзд підкреслив, що досягнення Рад. України у 8-й п'ятирічці — це наслідок самовідданості й високого трудового ентузіазму трудящих УРСР, спільної праці всіх народів Рад. Союзу, їхнього братерського співробітництва і взаємодопомоги на основі ленінської *національної політики КПРС*. Мобілізуючи трудящих на успішне виконання п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва на 1971—75, з'їзд зобов'язав ЦК, обкоми, міськкоми, райкоми Компартії України, парт., профспілкові, комсомольські орг-ції, рад. і госп. органи розгорнути широку політ. і орг. роботу по здійсненню накреслень партії, добиватися виконання держ. планів на всіх ділянках госп. і культур. будівництва. Особливу увагу було приділено впровадженню досягнень науки і техніки, прогресивної технології, наук. організації праці й виробн., вдосконаленню структури управління, поліпшенню якості продукції, кращому використанню резервів і можливостей для ефективнішого розвитку народного господарства.

З'їзд одностайно схвалив проект Директив по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75. Передбачалися випереджаючі темпи розвитку електроенергетики, хім., машинобуд., нафтопереробної й нафтохім. пром-сті. Одним з першорядних завдань з'їзд визначив забезпечення швидшого й сталішого розвитку с. г. До тех. переозброєння с.-г. виробн. залучалися майже всі галузі індустрії. Особлива увага приділялася збільшенню виробн. мінеральних добрив. Величезні кошти спрямовувались на дальше підвищення життєвого рівня трудящих. Передбачалося завершити перехід до загальної середньої освіти молоді.

З'їзд висунув вимогу й надалі виявляти турботу про підвищення бойовитості первинних парт. орг-цій, виховання в кожного комуніста почуття високої відповідальності за дотримання вимог Статуту КПРС, наголосив на необхідності поліпшення роботи з кадрами, посилення контролю й перевірки виконання, зміцнення парт. і держ. дисципліни. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції постійно поліпшувати й удосконалювати ідеологічну й орг. роботу, усувати наявні недоліки. Особливу увагу було звернуто на посилення марксистсько-ленінського навчання керівних кадрів, боротьби проти будь-яких проявів бурж. ідеології, за неухильне підвищення політ. пильності, виховання у трудящих республіки глибокої ідейної переконаності, класового підходу до оцінки процесів і явищ сусп. розвитку.

З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Літ.: XXIV з'їзд Комуністичної партії України. 17—20 березня 1971 р. Стенографічний звіт. К., 1972; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Снітко П. Двадцять четвертий з'їзд Компартії України. К., 1974.

В. Ф. Шевченко.

ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕ́РТИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 30.III—9.IV 1971 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 4740 делегатів з правом ухвального й 223 — з правом дорадчого голосу, які представляли 13 810 089 членів і 645 232 кандидати в члени КПРС. Порядок денний з'їзду: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії КПРС; 3) Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75; 4) Вибори центр. органів партії. З'їзд всебічно проаналізував міжнар. становище й зовнішньополіт. діяльність партії, підбив підсумки творчої праці рад. людей у 8-й п'ятирічці (1966—70), схвалив програму дальшого комуністичного будівництва в СРСР. З'їзд обґрунтував висунуту в Звітній доповіді ЦК, з якою виступив Л. І. Брежнєв, *Програму миру*, узагальнив величезний досвід діяльності партії на етапі розвинутого соціалізму, збагатив ленінське вчення про зростання керівної ролі партії в умовах будівництва комунізму. З'їзд високо оцінив зовнішньополіт. діяльність партії, спрямовану на дальше зміцнення й розвиток *світової системи соціалізму*, згуртування світового робітн. і комуністичного руху, боротьбу поневолених народів за соціальне й нац. визволення. З'їзд всебічно охарактеризував особливості сучас. імперіалізму, його агресивну природу, заг. кризу, яка поглиблюється й охоплює всі сфери життя капіталістичних країн, викликає загострення боротьби трудящих проти монополістичного капіталу. З'їзд висловив інтернац. солідарність з міжнар. робітн. рухом, закликав до дальшого згуртування міжнар. комуністичного руху на принципах марксизму-ленінізму і вказав, що важливим кроком на цьому шляху була Московська міжнародна *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969*. З'їзд підкреслив, що провідною силою в антиімперіалістичній боротьбі за збереження миру виступають Рад. Союз і країни соціалістичної співдружності. З'їзд підбив підсумки виконання плану 8-ї п'ятирічки й затвердив Директиви розвитку нар. г-ва на 1971—75. План 8-ї п'ятирічки по осн. показниках було успішно виконано. Значно зросли екон. потенціал країни, культур. рівень і добробут трудящих, поліпшилась ефективність сусп. виробництва. Продуктивність праці підвищилася на 37% проти 29% у 7-й п'ятирічці. Стали до ладу бл. 1900 пром. підприємств. Успішно втілювалась у життя *аграрна політика КПРС*. Збільшилось виробн. зерна, м'яса, молока, бавовни та ін. с.-г. продуктів. У 1970 в країні зібрано найвищий урожай зернових за всі роки Рад. влади — 186 млн. т. Активно здійснювалися механізація й інтенсифікація с.-г. виробництва. З'їзд відзначив дальше зміцнення екон. і політ. основ соціалістичної д-ви, її соціальної структури, констатував успішний розвиток нової істор. спільності людей — *радянського народу*.

З'їзд підкреслив, що гол. особливістю пройденого етапу була побудова в СРСР *розвинутого соціалістичного суспільства*. Успішному виконанню накреслень 8-ї п'ятирічки сприяло перетворення в житті рішень Жовтневого й Листопадового (1964) пленумів ЦК і *Двадцять третього з'їзду КПРС*, удосконалення керівництва економікою, впровадження нових методів планування й екон. стимулювання. В Директивах на 9-у п'ятирічку (1971—75) з'їзд науково обґрунтував конкретну програму дальшого просування рад. суспільства по шляху до комунізму, затвердив соціальну програму розвитку країни, намітив зберегти високі темпи розвитку пром-сті й разом з тим звернути особливу увагу на розвиток с.-г. виробн., його інтенсифікацію, впровадження досягнень науки й техніки, підвищення ефективності виробництва. Рішення з'їзду передбачали розширення екон., наук.-тех. і культур. зв'язків з країнами соціалістичної співдружності, дальше зміцнення соціалістичної екон. інтеграції.

З'їзд приділив значну увагу розвиткові партії, зростанню її політ. і орг. ролі за умов зрілого соціалізму, розробив заходи, спрямовані на дальше вдосконалювання методів парт. керівництва, суворе дотримування ленінських норм парт. життя, зміцнювання зв'язків з масами, посилення провідної ролі робітн. класу в соціальному складі партії. З'їзд вніс часткові зміни в *Статут Комуністичної партії Радянського Союзу*, які передбачали, зокрема, надання права контролю за діяльністю адміністрації парт. орг-ціям наук.-дослідних ін-тів, навчальних, культур.-освітніх, лікувальних закладів. З'їзд приділив значну увагу ідеологічній і теоретичній роботі партії, відзначивши, що КПРС і братні країни внесли значний вклад у розвиток марксизму-ленінізму, у вчення про зростання ролі партії в розвитку суспільства. Це знайшло свій вияв у документах КПРС до 50-річчя Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, наради комуністичних і робітн. партій 1969 та ін. З'їзд дав характеристику розвинутого соціалізму, конкретизував шляхи створення матеріально-тех. бази комунізму, вдосконалення сусп. відносин тощо, підкреслив необхідність посилення боротьби проти бурж. ідеології, правого й «лівого» ревізіонізму, антикомунізму.

З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію КПРС. На першому після з'їзду Пленумі ЦК КПРС було обрано Політбюро й Секретаріат ЦК КПРС. Пленум обрав Ген. секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

Літ.: XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 30 березня — 9 квітня 1971 року. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1972; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; XXIV съезд КПСС: единство теории и практики, в. 1 — 3. М., 1973 — 76.

П. С. Зашкільняк.

До ст. **Дніпро.**

І І. Труш. Вечір над Дніпром. Початок 20 ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва у Києві.

С. Ф. Шишко. Дніпровські простори. 1975.

1

2

3

4

5

6

7

До ст. **Дніпро.**

1. Верхів'я ріки.
2. Дніпро біля Києва
3. Дніпрова протока біля острова Хортиці.
4. Змагання яхтсменів на Дніпрі.
5. Канівське водосховище.
6. У Херсонському річковому порту.
7. Шлюз Каховського гідровузла.
8. Київське тепловодне рибне господарство на Дніпрі.
9. Дніпродзержинська ГЕС.

8

9

ДВАНА́ДЦЯТА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б) — відбулася 4—7.VIII 1922 в Москві. В роботі конференції взяли участь 129 делегатів з ухвальним і 927 з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Про міжнар. становище; 2) Про професійні спілки; 3) Парт. робота в кооперації; 4) Про антирад. партії й течії; 5) Про роботу статутної секції; 6) Про поліпшення матеріального становища членів партії; 7) Про 4-й конгрес Комінтерну. Конференція надіслала привітання В. І. Леніну, який у зв'язку з хворобою не зміг взяти участь у її роботі. По доповіді про міжнар. становище конференція схвалила лінію ЦК з питань зовн. політики, позицію рад. делегації на *Генуезькій конференції 1922* й *Гаагській конференції 1922*. Конференція зобов'язала парт. орг-ції посилити ідейний вплив на профспілки з метою піднесення їхньої ролі в госп. будівництві, визначила завдання, що стояли перед різними видами кооперації. Конференція закликала партію й робітн. клас посилити в умовах *нової економічної політики* боротьбу проти бурж. і дрібнобурж. партій і течій (зокрема *зміновіхівства*), що намагалися використати неп для реставрації капіталізму, наголосила на необхідності підвищення ідейно-теор. рівня комуністів. Конференція прийняла новий Статут РКП(б), в якому визначила структуру партії та її органів. Конференція заслухала доповідь про підготовку до 4-го конгресу Комінтерну і схвалила діяльність Виконкому Комінтерну.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979.

ДВАНА́ДЦЯТИ ТАБЛИ́ЦЬ ЗАКО́НИ (Leges duodecim tabularum) — звід законів Стародавнього Риму, перше важливе джерело *римського права*. Складення Д. т. з. *децемвірами* рим. істор. традиція відносить до 451—450 до н. е. Д. т. з. являли собою запис *звичаєвого права* римської громади. Проте в них в основному зафіксовано звичаї, що відповідали інтересам патриціїв. Д. т. з. охоплювали норми цивільного, кримінального, процесуального й шлюбно-сімейного права. Вони встановлювали жорстокі каральні заходи щодо боржників, запроваджували формалізм, закріплювали необмежене право приватної власності, батьківської влади тощо. Назва законів пов'язана з тим, що їх було записано на 12 дошках, виставлених на міській площі. В Д. т. з. відображено соціальні відносини, що склалися в римському рабовласн. суспільстві.

Літ.: Катрич В. М. Держава і право Стародавнього Риму. К., 1972.

В. М. Катрич.

ДВАНА́ДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 25.II—4.III 1931 в Харкові. На з'їзді було 958 делегатів, у т. ч. 71,1% комуністів. З усіх питань порядку денного з'їзду — звіт Уряду УРСР; про рад. будівництво; про радгоспно-колг. будівництво; про зміни Конституції УРСР та ін.— було прийнято відповідні постанови. З'їзд повністю схвалив діяльність уряду УРСР, визначив заходи по підвищенню ролі Рад як провідників генеральної лінії партії, зокрема, розширив права місц. органів влади, наголосив на необхідності ширшого залучення трудящих до роботи Рад, зміцнення революційної законності тощо. З'їзд передбачив заходи щодо орг.-госп. зміцнення колгоспів. У зв'язку з переходом на двоступеневу систему управління (див. *Адміністративно-територіальна реформа в УРСР*), конституційними нововведеннями в законодавстві СРСР було внесено відповідні зміни до Конституції УРСР. З'їзд обрав ВУЦВК (427 чол.), 329 делегатів на *Четвертий з'їзд Рад СРСР* і 7 членів Ради Національностей ЦВК СРСР.

Літ.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

І. П. Сафронова.

ДВАНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇ́НИ — відбувся 18—23.I 1934 в Харкові. На ньому були присутні 738 делегатів з ухвальним голосом і 427 з дорадчим, які представляли 300 113 членів партії й 153 413 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь про роботу ЦК ВКП(б); 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт Ревізійної комісії; 4) Звіт ЦК ККП (б)У; 5) Про завдання колгоспного й радгоспного будівництва; 6) Вибори керівних органів КП(б)У. В зв'язку з 10-річчям з дня смерті В. І. Леніна з'їзд 21.I присвятив його пам'яті спец. засідання з участю активу Харків. парт. орг-ції. В основу роботи з'їзду було покладено тези доповідей до *Сімнадцятого з'їзду ВКП(б)* по 2-му п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва і з орг. питань. З'їзд цілком схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, яка здійснювалася відповідно до заповітів В. І. Леніна й постанов XVI з'їзду партії. В прийнятих рішеннях з'їзд підкреслив, що Рад. Україна внаслідок дострокового виконання плану 1-ї п'ятирічки перетворилася на передову індустріально-колгоспну республіку. З'їзд підкреслив, що УРСР і в 2-й п'ятирічці лишається осн. вугільно-металург. базою СРСР, тому одним з гол. завдань КП(б)У є боротьба за дальший розвиток цих галузей пром-сті. З'їзд звернув увагу парт., комсомольських, госп. і профспілк. орг-цій на необхідність поліпшення керівництва пром-стю, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості, поліпшення якості продукції. В галузі с. г. гол. завданням КП(б)У з'їзд визнав повне завершення колективізації, дальший розвиток і зміцнення соціалістичного ладу на селі, надавши у зв'язку з цим великого значення поліпшенню планування колгоспного виробництва, освоєнню передової с.-г. техніки, подоланню відставання тваринництва, підвищенню продуктивності праці, підготовці спеціалістів с. г., поліпшенню культурно-побутового обслуговування трудівників села. З'їзд відзначив, що на основі розвитку нар. г-ва значно підвищився матеріальний добробут і культур. рівень трудящих. Було покінчено з безробіттям. На поч. 1934 в республіці майже повністю ліквідовано неписьменність, здійснено заг. обов'язкове початкове навчання. Зобов'язавши парт. орг-ції й далі вести непримиренну боротьбу з укр. бурж. націоналізмом і великодержавним шовінізмом, з'їзд підкреслив необхідність посилити роботу по вихованню трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму й дружби народів. Велику увагу з'їзд приділив питанням парт. будівництва, відмітивши велику роль перебудови сільс. парт. орг-цій за виробничим принципом, створення політвідділів на транспорті й у с. г., інституту політорганізаторів у пром-сті для забезпечення успішного виконання народногосп. завдань. З'їзд прийняв рішення про перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва, обрав ЦК КП(б)У й Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *М. І. Кравчук.*

ДВАНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД РКП(б) — відбувся 17—25.IV 1923 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 409 делегатів з ухвальним і 417 — з дорадчим голосом, які представляли 386 тис. комуністів. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК: а) політ.; б) орг.; 2) Звіт ревізійної комісії; 3) Звіт ЦКК; 4) Звіт рос. представництва у Виконкомі Комінтерну; 5) Про пром-сть; 6) Нац. моменти в парт. і держ. будівництві; 7) Податкова політика на селі; 8) Про районування; 9) Вибори центр. органів партії. В. І. Ленін через хворобу не зміг брати безпосередню участь у роботі з'їзду, проте в основу рішень з'їзду лягли настанови, викладені в його останніх працях, ідеї *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. Схваливши політ. і орг. лінію ЦК за звітний період, його внутр. і зовн. політику, з'їзд накреслив дальші завдання у здійсненні *нової економічної політики*, поглибленні змички між містом і селом, здійсненні ленінської нац. політики, зміцненні *єдності партії* й посиленні її керівної ролі. З'їзд відзначив найперший обов'язок партії — вдосконалювати держ. апарат, з цією метою прийняв рішення створити об'єднаний орган ЦКК — РСІ, на який було покладено завдання охорони єдності партії, зміцнення парт. і держ. дисципліни, поліпшення апарату Рад. д-ви. З'їзд дав рішучу відсіч спробам збити партію з ленінського курсу. Він відзначив, що нep створює грунт для ухилів у партії. Особливо небезпечними були ті з них, які протиставляли Рад. державу робітн. класові й партію — державі. З'їзд категорично попередив, що з тими, хто намагатиметься порушити єдність партії, буде вестися рішуча боротьба аж до виключення з РКП(б). З'їзд дав відсіч спробі Троцького нав'язати

ДВАНАДЦЯТИПАЛА КИШКА

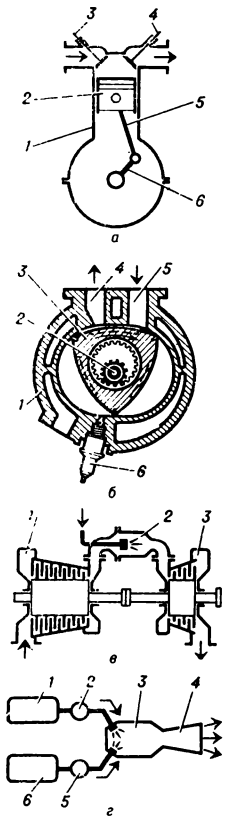

Двигуни внутрішнього згоряння:
а — поршневий: *1* — циліндр; *2* — поршень; *3* — впускний клапан; *4* — випускний клапан; *5* — шатун; *6* — кривошип (стрілками показано надходження горючої суміші і вихід відпрацьованих газів);
б — роторно-поршневий: *1* — корпус; *2* — вал; *3* — ротор; *4* — випускний канал; *5* — впускний канал; *6* — свічка (стрілки — надходження горючої суміші і вихід газів);
в — газотурбінний: *1* — компресор; *2* — камера згоряння; *3* — газова турбіна (стрілки — надходження палива і повітря і вихід газів);
г — реактивний: *1* — бак з паливом; *2* — насос для палива; *3* — камера згоряння; *4* — реактивне сопло; *5* — насос для окислювача; *6* — бак з окислювачем (стрілки — надходження палива і окислювача і вихід газового струменя).

партії політику згортання важкої пром-сті, визнав за необхідне всебічно зміцнювати союз робітн. класу з трудящим селянством, засудив помилкові пропозиції Бухаріна й Сокольникова про часткову ліквідацію монополії зовн. торгівлі. Відзначивши незаперечні успіхи в розвитку нар. г-ва, з'їзд указав на значення важкої пром-сті як основи соціалізму, приділив велику увагу вдосконаленню парт. керівництва госп. будівництвом, поліпшенню планування. Щоб полегшити становище селянства і збільшити товарооборот у країні, з'їзд рекомендував об'єднати всі держ. прямі податки, що сплачувалися селянами, в єдиний прямий с.-г. податок. Осн. сума податку накладалася на найзаможніші г-ва, що було проявом політики обмеження *куркульства*.

Важливе місце в роботі з'їзду посіло нац. питання. Він підкреслив необхідність прискорення ліквідації фактичної нерівності народів СРСР, посилення допомоги відстаючим республікам у розвитку економіки й культури, закликав партію до рішучої боротьби з ухилами в нац. питанні — великоруським шовінізмом і місцевим бурж. націоналізмом. Було ухвалено спец. рішення про роботу партії серед молоді й жінок. З'їзд обрав ЦК і Центр. Контрольну Комісію.

Літ.: Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчёт. М., 1968; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977.
І. І. Коломійченко.

ДВАНАДЦЯТИПА́ЛА КИ́ШКА — початковий відділ *тонкої кишки*, розташований безпосередньо за шлунком. Має підковоподібну форму — охоплює головку *підшлункової залози*. Довжина Д. к. людини — 25—30 см (що відповідає поперечному розмірові 12 пальців, звідси й назва). Д. к.— найважливіша у функціональному відношенні ділянка *кишечника*. В неї відкриваються вивідні протоки головних травних залоз — печінки й підшлункової залози. В Д. к. відбувається відлуговування кислого вмісту шлунка, змішування його з жовчю й соком підшлункової залози, починається розщеплювання і *всмоктування*. Спеціальні клітини Д. к. виробляють ферменти, які розкладають білки, жири й вуглеводи, та гормони, що відіграють важливу роль у регуляції функцій органів травлення. Д. к. може уражатися хворобами різного походження (дуоденіт, виразкова хвороба, дивертикул, доброякісні й злоякісні пухлини). Іл. див. на вклейці до ст. *Анатомія*.
В. Ф. Савєнко.

ДВАРІО́НАС Баліс-Домініко [6 (19).VI 1904, Лібава, тепер Лієпая — 23.VIII 1972, Вільнюс] — литовський рад. композитор, диригент, піаніст, педагог, нар. арт. СРСР (з 1954). Закінчив фортепіанний (1924) та диригентський (1939, екстерном) фак-ти Лейпцігської консерваторії. З 1933 викладав у Каунаській (з 1947 — професор), з 1949 — у Вільнюській консерваторіях. У 1940—41 й 1958—61 — гол. диригент симф. оркестру Лит. філармонії й респ. свят пісні. Автор музики Держ. гімну Лит. РСР (співавтор Й. *Швядас*). Твори: опера «Даля» (пост. 1959), балет «Сватання» (пост. 1933), симфонія (1947), інструм. концерти, увертюри, п'єси, хори, романси, музика для театру й кіно, обробки нар. пісень. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. 1952.

ДВИГУ́Н — машина, що перетворює певний вид енергії на механічну енергію або на кінетичну енергію реактивного струменя. Розрізняють Д. первинні, за допомогою яких перетворюють безпосередньо на мех. енергію природні енерг. ресурси (паливо, енергію води, вітру тощо), й Д. вторинні, що перетворюють енергію первинних двигунів. До первинних належать *теплові двигуни, гідравлічні двигуни, вітродвигуни*; до вторинних Д.— *електродвигуни*, пневматичні — з використанням енергії стисненого повітря — й деякі гідравлічні. Крім того, Д. поділяють на стаціонарні, пересувні й транспортні. За допомогою Д. приводять у дію робочі машини, транспортні засоби, комунальні й побутові машини тощо. Див. також *Авіаційний двигун, Автомобільний двигун, Суднові двигун*.
В. О. Христич.

ДВИГУ́Н ВНУ́ТРІШНЬОГО ЗГОРЯ́ННЯ — тепловий двигун, де хімічна енергія палива, яке згоряє, перетворюється на механічну енергію або на кінетичну енергію реактивного струменя. Д. в. з. (мал.) поділяють на поршневі, *газотурбінні двигуни* й *реактивні двигуни*. Поршневі Д. в. з. складаються з кривошипно-шатунного (або роторного — в роторно-поршневих двигунах) і газорозподільного механізмів, систем живлення, *запалювання* (в двигунах низьк. стиску), охолоджування, змащування та регулювання (див. також *Поршнева машина*). Вони бувають двой чотиритактними. Крім того, розрізняють *газові двигуни* і двигуни рідкого палива (легкого, напр. бензину, й важкого, напр. дизельного); двигуни із зовнішнім і внутр. сумішоутворенням. До Д. в. з. із зовн. сумішоутворенням належать карбюраторні (суміш легкого рідкого палива й повітря утворюється в *карбюраторі*), насосно-карбюраторні (суміш утворюється у всмоктувальному трубопроводі, куди рідке паливо впорскується насосом) і газозмішувальні (суміш газового палива й повітря утворюється у змішувальному пристрої). Запалювання в таких Д. в. з. примусове — від електр. іскри або факела. До Д. в. з. із внутр. сумішоутворенням належать гол. чин. калоризаторні двигуни, в яких горюча суміш займається від нагрітої деталі камери згоряння — калоризатора, й двигуни з самозайманням від гарячого стиснутого повітря — *дизелі* (див. також *Акселератор*). Експлуатація Д. в. з. (на відміну від *електродвигунів, гідравлічних двигунів, вітродвигунів*) не залежить від наявності таких джерел енергії, як електростанції, водні ресурси, енергія вітру тощо. Максимальний ефективний ккд Д. в. з. близько 0,44. Д. в. з. застосовують в автомоб., повітр., залізничн. і мор. транспорті, військ. справі, енергетиці тощо.

Літ.: Орлин А. С. [та ін.]. Устройство и работа поршневых и комбинированных двигателей. М., 1970; Швець І. Т., Кіраковський М. Ф. Загальна теплотехніка та теплові двигуни. К., 1977.
В. О. Христич.

«ДВІ ТА́КТИКИ СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЇ В ДЕМОКРАТИ́ЧНІЙ РЕВОЛЮ́ЦІЇ»—твір В. І. Леніна, в якому всебічно обґрунтовано стратегічний план і тактичну лінію більшовиків у *буржуазно-демократичній революції* й накреслено шляхи її переростання в *соціалістичну революцію*. Написаний у червні — липні 1905, вперше вийшов у світ наприкінці липня 1905 в Женеві у виданні ЦК РСДРП. Того ж року книгу двічі перевидали в Росії, вона нелегально поширювалася по всій країні, зокрема на Україні — в Києві, Харкові, Одесі, Конотопі та ін. містах. Працю включено до всіх видань творів В. І. Леніна. Багато разів вона виходила окремою книгою мовами народів СРСР, зокрема укр. мовою (вперше 1926), та іноземними мовами. Ленінська стратегія й тактика спиралися на глибокий наук. аналіз характеру й особливостей *революції 1905—07 в Росії*. За своїм соціально-екон. змістом перша рос. революція була буржуазною, мала завданням знищити залишки кріпосницького ладу, повалити самодержавство й встановити демократичну республіку, ліквідувати поміщицьке землеволодіння, встановити 8-годинний робочий день. Але, на відміну від попередніх бурж. революцій на Заході, рос. революція відбувалася в епоху *імперіалізму*, що визначало нову розстановку класових сил. Буржуазія остаточно перетворилася на реакційну силу. Рушійними силами революції виступали пролетаріат і селянство, найактивніша участь яких у революції надавала їй справді народного, демократичного характеру. На противагу меншовикам, які керівну роль у революції відводили буржуазії, В. І. Ленін підкреслював, що гегемоном бурж.-демократичної революції в Росії може бути лише пролетаріат, його союзником — селянство. Всупереч реформістам-меншовикам В. І. Ленін показав, що революція привела до необхідності всенар. *збройного повстання*, курс на яке взяв *Третій з'їзд РСДРП*. В. І. Ленін всебічно обґрунтував рішення III з'їзду про те, що в результаті переможної революції має утворитися тимчасовий революц. уряд як політ. форма *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*, яку В. І. Ленін розглядав як крок до встановлення соціалістичної *диктатури пролетаріату*. Участь представників с.-д. в дійсно революц. демократичному уряді, поряд з тиском на нього з боку робітн. класу й широких верств трудящих, В. І. Ленін вважав умовою здійснення урядом його істор. завдань — придушення

опору контрреволюц. сил, закріплення перемоги революції, проведення демократичних перетворень. Великим вкладом В. І. Леніна в теорію і практику революц. боротьби пролетаріату була розробка теорії переростання бурж.- демократичної революції в соціалістичну. Творчо розвиваючи марксизм, він відкинув обстоювану діячами 2-го Інтернаціоналу й рос. меншовиками опортуністичну схему, згідно з якою між бурж. і пролет. революціями повинна лежати тривала перерва, нібито потрібна для визрівання умов для підготовки пролетаріату до соціалістичної революції. Вчення Леніна розбивало й горезвісну троцькістську теорію «перманентної революції», яка заперечувала *гегемонію пролетаріату* в революції й революц. роль селянства. Показуючи об'єктивні можливості прямого переростання бурж.- демократич. революції в соціалістичну, В. І. Ленін роз'яснював, що в ході такого переростання пролетаріат об'єднує навколо себе сел. бідноту та ін. напівпролет. елементи, що він зможе відіграти роль вождя нар. революції лише за умови ідейного і практичного керівництва його боротьбою з боку самостійної політ. партії робітн. класу, партії нового типу. Положення, розроблені В. І. Леніним у книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», ввійшли в ідейний арсенал Комуністичної партії. Вчення про провідну роль робітн. класу стало гол. принципом стратегії партії. Ідея переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну мала надзвичайно велике значення для дальшої розробки ленінської теорії соціалістичної революції, зокрема зробленого пізніше висновку про можливість перемоги соціалістичної революції спочатку в одній, окремо взятій країні.

М. Я. Варшавчик.

ДВІЙКО́ВА СИСТЕ́МА ЧИСЛЕ́ННЯ — позиційна система *числення*, основою якої є число 2. У Д. с. ч. довільне ціле число N подається двійковим записом $a_1a_2 \ldots a_n$ (a_i — нулі або одиниці), який означає, що

$$N = a_1 \cdot 2^{n-1} + a_2 \cdot 2^{n-2} + \ldots + a_n \cdot 2^0.$$

Щоб ціле число, записане в десятковій *системі числення*, записати у Д. с. ч., його ділять послідовно на 2 й записують одержані остачі 0 та 1 у порядку від останньої до першої, напр.: $25 = 12 \times 2 + 1$; $12 = 6 \times 2 + 0$; $6 = 3 \times 2 + 0$; $3 = 1 \times 2 + 1$; $1 = 0 \times 2 + 1$; отже, двійковий запис числа 25 є 11 001. Таким чином, 11 001 у Д. с. ч. означає $1 \times 2^4 + 1 \times 2^3 + 0 \times 2^2 + 0 \times 2^1 + 1 \times 2^0$ у десятковій. У Д. с. ч. можна записати і дробові числа; напр., двійковим записом числа 4,625 буде 100, 101; числа 1/6 — 0,00101 ... = = 0,0(01). Правила дій з числами, поданими в Д. с. ч., є винятково простими. Так, у Д. с. ч. $0 + 0 = 0$, $0 + 1 = 1 + 0 = 1$, $1 + 1 = 10$ (читається один, нуль). Завдяки порівняно простій реалізації тех. елементів, що виконують операції з двійковими числами, Д. с. ч. стала основою подання *інформації* в цифрових *обчислювальних машинах*. У сучас. ЦОМ Д. с. ч. служить лише для обробки інформації в самій машині; вхідні дані й результати подають у десятковій системі числення.

І. М. Коваленко.

ДВІЙНИКИ́ в кристалографії — зростки однорідних кристалів з закономірно зміненою орієнтацією кристалічної структури. Утворюються під час росту кристалів за особливих умов кристалізації, при мех. впливі на зародок кристалу (стиснення, розтягування) тощо. В Д. один кристал повернутий відносно другого чи навколо двійникової осі на 180° або один кристал являє собою дзеркальне відбиття другого. Залежно від кількості кристалів, що зрослися, зростки наз. трійниками, четверниками й полісинтетичними Д. Двійникування відіграє велику роль при визначенні мінералів, встановленні походження й оцінці деяких мінералів як пром. сировини. Іл. с. 260.

ДВІН, Востан Двін — велике ремісничо-торговельне місто Вірменії 4—13 ст. (залишки його — за 35 км на Пд. від Єревана). В 30-х рр. 4 ст. Д.— резиденція *Аршакідів*. Після падіння Вірм. царства 428 місто було резиденцією перс. правителів Вірменії. В 640 — центр. араб. емірату. В 1236 був зруйнований монголо-татарами. Розкопками, що провадяться з 1937, відкрито залишки собору (перебудованого в 7 ст. із базилікального поганського храму 3 ст.), палацу католікоса 5 ст., однонефної базиліки 6 ст., палацових, житлових і виробничих будівель, а також численні знаряддя праці, посуд, монети тощо.

Літ.: Кушнарева К. Х. Древнейшие памятники Двина. Ереван, 1977.

ДВІНСЬК — колишня (до 1920) назва м. *Даугавпілса*.

ДВІРЦЕ́ВА ПЛО́ЩА в Ленінграді — головна площа міста. Основу ансамблю Д. п. становить *Зимовий палац* у стилі *барокко* (1754—62, арх. Б. Растреллі). На пд.-сх. боці пл.— закруглений у плані кол. будинок Голо́вного штабу (тепер адм. установи; 1819—29, арх. К. Россі) з тріумфальною аркою, кол. будинок гвардійського корпусу (1837—43, арх. О. Брюллов) — обидва в стилі *класицизму*. В центрі пл.— Олександрівська колона (1830—34, арх. А. Монферран), збудована на честь перемоги рос. народу у Вітчизн. війні 1812. Весь ансамбль Д. п. відзначається гармонійною цілісністю композиції й монументальністю. *Дев'ятого січня 1905* на Д. п. царські війська розстріляли мирну демонстрацію робітників. У ніч з 25 на 26 жовтня (7—8 листопада) 1917 на Д. п. відбулася вирішальна битва Жовтневого збройного повстання в Петрограді. За рад. часу Д. п.— місце проведення демонстрацій і парадів у дні революц. свят.

Літ.: Пилявский В. И. Дворцовая площадь. Л.—М., 1958.

ДВОВІ́РШ, дистих — у віршуванні строфа, що складається з двох рядків. Д. часто бувають самостійними творами (*епіграми*, написи, *епітафії* тощо). Форму дистиха мали силабічні вірші. В античній поезії була спеціальна форма Д.— *елегійний дистих*.

ДВОВЛА́ДДЯ — своєрідне переплетення двох влад у Росії після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Полягало в одночасному існуванні диктатури буржуазії в особі *Тимчасового уряду*, що його створив 2 (15).III 1917 *Тимчасовий комітет Державної думи 1917*, й революц.-демократичної диктатури пролетаріату й селянства в особі Петроградської Ради робітн. і солдатських депутатів, яку створили 27.II (12.III) 1917 повсталі робітники й солдати, а з червня 1917 — в особі Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) *Рад робітничих і солдатських депутатів*. На місцях владу буржуазії представляли комісари Тимчасового уряду, що спиралися на «комітети громадських організацій», а владу народу — місц. Ради. На Україні з березня 1917 діяла ще й бурж.-націоналістична *Центральна рада*. Утворення Д. пояснюється рядом обставин. Революція втягла в активну політ. діяльність багатомільйонні маси трудящих, не досвідчених у політиці. Дрібна буржуазія — осн. маса населення країни — вагалася між буржуазією й пролетаріатом. Гігантська дрібнобурж. хвиля захопила своїм впливом широкі кола робітників. Через це до керівництва Радами прийшли меншовики (див. *Меншовизм*) й *есери*, які тимчасово захопили більшість у Радах і добровільно передали владу буржуазії, яка в роки імперіалістичної війни зміцніла економічно й політично. За час війни змінився і склад пролетаріату, найбільш свідома частина якого була мобілізована в армію. Після перемоги Лютневої революції співвідношення сил склалося на користь Рад, бо на їхньому боці була підтримка революц. народу й армії. За таких умов В. І. Ленін висунув план мирного розвитку революції й переростання її в соціалістичну

Б.-Д. Дваріонас.

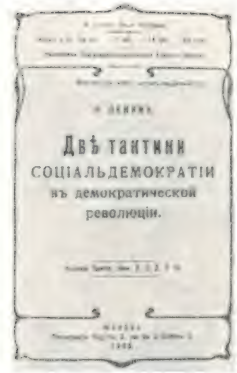

Обкладинка книги В. І. Леніна **«Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»**. *Женева. 1905.*

Двірцева площа в Ленінграді.

революцію. Лозунг більшовиків «Вся влада Радам!», висунутий у *Квітневих тезах В. І. Леніна*, закликав до ліквідації Д. шляхом встановлення влади Рад (див. також *Більшовизація Рад 1917*). Однак буржуазія, скориставшись з угодовства дрібнобурж. партій і спираючись на підтримку міжнар. імперіалізму, зміцнювала свою диктатуру. Після *липневих днів 1917* вона перейшла в наступ проти революції. Зрадницька політика меншовиків і есерів призвела до перетворення Рад на безправний придаток Тимчасового уряду. Д. закінчилося єдиновладдям імперіалістичної буржуазії. Мирний перехід влади до Рад став неможливий. Владу буржуазії в Росії було повалено шляхом збройного повстання в жовтні 1917 (див. *Велика Жовтнева соціалістична революція*). *М. Я. Варшавчик.*

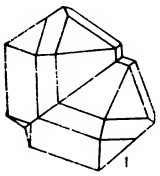

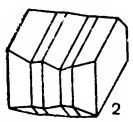

Двійники:
1 — рутилу;
2 — полісинтетичний двійник плагіоклазу.

ДВОГОЛО́ВИЙ М'ЯЗ, біцепс — 1) М'яз на передній поверхні плеча; згинає руку в ліктьовому суглобі. 2) М'яз на задній поверхні стегна; згинає ногу в колінному суглобі.

ДВОГРА́ННИЙ КУТ — фігура, утворена двома півплощинами (гранями), що виходять із спільної прямої (ребра), а також частина простору між ними. Вимірюється лінійним кутом, тобто *кутом*, по якому Д. к. перетинає площина, перпендикулярна до ребра (мал.).

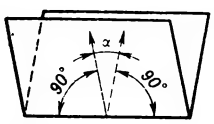

Двогранний кут.

ДВОДИ́ШНІ, двоякодихаючі (Dipnoi) — підклас риб, яким, поряд із зябровим, властиве ще й легеневе дихання. Тіло (довж. до 2 м, маса понад 10 кг) видовжене, стиснуте з боків або вугреподібне, непарні плавці перистої будови, парні — у формі широких лопатей або довгих джгутів. *Хорда* зберігається протягом усього життя, хребет майже зовсім не розвинений, череп в основі хрящовий, верхня щелепа зрощена з черепом (автостилія); є внутр. ніздрі — *хоани*; серце з артеріальним конусом. Органами легеневого дихання є з'єднані зі стравоходом видозмінені плавальні міхури, до яких по спец. судинах надходить кров. Поширені в Австралії, Африці й Пд. Америці. З сучас. роди (неоцератод, лепідосирен, протоптер) з 6 видами, зокрема австрал. неоцератод, або рогозуб (Neoceratodus forsteri), амер. лусковик (Lepidosiren paradoxa), афр. лусковики, або протоптери (4 види). Д. живуть у слабопроточних і пересихаючих прісних водоймах. Амер. і афр. лусковики під час пересихання водойм зариваються в мул і впадають у заціпеніння (сплячку), яка триває майже півроку. Нерест у період дощів; ікру відкладають у нори. Живляться тваринами й рослинами. Окремі види мають пром. значення. У викопному стані відомі починаючи з середнього девону.

К. О. Виноградов.

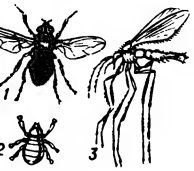

Двокрилі:
1 — муха поленія (Pollenia rudis);
2 — бджоляна воша (Braula coeca);
3 — москіт Папатачі (Phlebotomus papatasii).

ДВОДО́ЛЬНІ, двосім'ядольні (Dicotyledoneae, Magnoliatae) — клас *покритонасінних* рослин. Для Д. характерна наявність у зародку двох зародкових листків — *сім'ядолей*, між якими міститься верхівкова брунька. В Д., на відміну від *однодольних*, провідні пучки розміщені колом; між *лубом* (флоемою) й деревиною *(ксилемою)* є твірна тканина — *камбій* (т. з. відкриті пучки), завдяки якому стебло здатне розростатися в товщину; листкова пластинка часто почленована, з виїмчастими або зубчастими краями, *жилкування* сітчасте; число частин квітки дорівнює або кратне 4 чи 5; первинний корінець у більшості видів Д. розвивається в головний корінь. Для Д. характерна значна різноманітність (навіть у межах роду) розмірів, морфологічної й анатомічної будови. Д. представлені великою кількістю форм дерев'янистих і трав'янистих рослин і ростуть у різних екологічних умовах. Вони є найбільшою групою насінних рослин — налічують понад 200 000 видів (бл. 300 родин); у флорі УРСР поширено 144 родини. Д. здебільшого поділяють на 2 підкласи: *первиннопокривні* й *зрослопелюсткові*, або вторинно-покривні. До Д. належить багато корисних рослин: більшість видів харчових, кормових, олійних, дубильних, каучуконосних, лікарських, декоративних та ін.

Питання походження Д. досі остаточно не розв'язано. Спірним є питання щодо їхніх предків і часу виникнення. Раніше вважали, що Д. виникли з однодольних; тепер більше поширена думка, що однодольні розвинулися з Д. Деякі ботаніки вважають поділ покритонасінних рослин на однодольні й Д. штучним.

ДВОДО́МНІ РОСЛИ́НИ, роздільностатеві рослини — рослини, в яких чоловічі й жіночі генеративні органи (тичинкові й маточкові квітки — у квіткових рослин, *архегонії* й *антеридії* — в архегоніальних рослин, *оогонії* й антеридії — в нижчих рослин) розміщені на різних екземплярах. Д. р. є, напр., тополя, верба, коноплі, маршанція та ін. Див. також *Однодомні рослини*.

ДВОЗЕРНЯ́НКА — один з видів плівчастих, або полбяних, пшениць. Див. *Полба*.

ДВОЇ́НА — граматична форма *числа*, що виділяє два предмети як відносно одного предмета, так і відносно множини їх. Була властива давнім індоєвроп. мовам. У сх.-слов. мовах починаючи з 14 ст. її поступово витіснила *множина*. Залишки форм Д. є в укр. літ. мові (напр., закінчення **-има** в орудному відмінку — «плечима», «дверима») й у говорах («дві хлібині»).

ДВОЇ́СТА ІСТИНА, подвійна істина — вчення про взаємну незалежність «істин розуму» і «істин одкровення» — догм релігійної віри. Поняття про Д. і. виникло в епоху феодалізму і вживалося прогресивними мислителями (*Ібн-Рушд*, *Іоанн Дунс Скот*, *У. Оккам* та ін.) для обгрунтування незалежності наук. знання від реліг. догматики. Особливо поширилося в епоху *Відродження*. Вчення про Д. і. сприяло розвиткові *раціоналізму*. В 19—20 ст. воно використовується богословами й бурж. філософами для захисту релігії від всезростаючого впливу наук.-матеріалістичного світогляду.

ДВОКЛА́СНІ ПОЧАТКО́ВІ УЧИ́ЛИЩА — школи підвищеного типу з п'яти- й шестирічним строком навчання. Виникли в Росії в 70-х рр. 19 ст. в ряді великих сіл, на окремих великих залізничних станціях і в деяких повітових містах. Навчання в Д. п. у. було роздільним. Перші 3 роки вважалися 1-м класом і повністю відповідали курсові поч. школи, 4 і 5-й рік складали 2-й клас. В Д. п. у. навчалися гол. чин. діти селян, дрібних торговців і кустарів. Кращі учні мали право вступати в *учительські семінарії*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Д. п. у. перетворено на школи 1 і 2-го ступенів (початкові й семирічні).

ДВОКРИ́ЛІ (Diptera) — ряд *комах* з повним перетворенням. Довж. тіла 1—50 мм. Перша пара крил добре розвинена, друга — редукована (дзижчальця). Голова округла, з двома *фасетковими очима* по боках, рухомо з'єднана з тулубом. Ротовий апарат сисний, колюче-сисний, лижучий, іноді недорозвинений. Личинки червоподібні, безногі; розвиваються в ґрунті, гниючих рослинних рештках, у прісних водоймах, у трупах тварин або як паразити. Д. поділяють на 3 підряди: довговусі (Nematocera), коротковусі прямошовні (Brachycera Orthorrhapha) і коротковусі круглошовні (Brachycera Cyclorrhapha), що об'єднують понад 100 родин (бл. 85 тис. видів). Поширені Д. в усьому світі. В СРСР — понад 20 тис. видів; багато їх і на Україні, трапляються скрізь. Серед Д. є чимало паразитичних форм. Деякі (овеча кровососка, бджоляна воша та ін.) втратили крила. *Комарі*, *москіти*, *мошки*, *мокрецеві*, *гедзеві* та ін., що становлять *гнус*, завдають шкоди тваринам і людині як кровососи й переносники збудників малярії, туляремії, енцефаліту, сибірки, москітної пропасниці та ін. Личинки деяких видів (напр., *вольфартової мухи*), розвиваючись у тканинах тварин і людини, спричинюють хвороби — міази. Шведська, гессенська, вишнева й капустяна мухи ушкоджують с.-г. культури. Шкідником бджіл є головатка, личинки якої паразитують в їхньому тілі. Користь приносять *дзвінцеві* (їхні личинки є поживою для багатьох пром. видів риб), *дзюрчалкові* (личинки живляться попелицями) й

Двопарноногі.
Стронгілозома чорна (Strongylosoma pallipes).

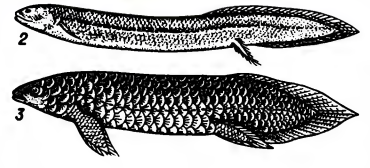

Дводишні:
1 — африканський протоптер; *2*—американський лусковик; *3* — австралійський неоцератод, або рогозуб.

деякі *ктиреві* (їхні личинки поїдають личинок жуків-вусачів). Деякі види тахін застосовують у біологічному методі боротьби з шкідливими комахами. У викопному стані Д. відомі з нижньої юри.

Літ.: Определитель насекомых Европейской части СССР, т. 5. Л., 1969; Жизнь животных, т. 3. М., 1969; Бей-Биенко Г. Я. Общая энтомология. М., 1971; Руководство по медицинской энтомологии. М., 1974. *Г. В. Бошко.*

ДВОМО́ВНІСТЬ, білінгвізм — попеременне користування двома мовами, важлива умова взаємодії мов. Розрізняють індивідуальну й масову Д. Масова Д. виникає внаслідок контактів між сусідніми різномовними групами, переселення народів, завоювань тощо (див. *Субстрат* у мові, *Суперстрат* у мові). Якщо дві мови використовуються в різних ситуаціях і становлять паралельні системи, Д. наз. координативною, а коли одна мова нашаровується на другу, породжуючи в ній інтерференції, Д. наз. субординативною. Мовна практика й мовне будівництво в СРСР та ін. соціалістичних державах сприяють існуванню взаємодіючих мов і тривалій Д. Від Д. відрізняється диглосія — попеременне використання варіантів тієї самої мови (напр., літ. мови й територіального *діалекту*).

Літ.: Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. К., 1974; Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. К., 1974; Развитие национально-русского двуязычия. М., 1976 *С. В. Семчинський.*

ДВОПАЛА́ТНА СИСТЕ́МА — структура законодавчого органу держави, при якій він складається з двох частин (палат). За цим принципом побудовано найвищий представницький орган в СРСР — *Верховну Раду СРСР*, що складається з двох рівноправних палат — *Ради Союзу* й *Ради Національностей*. Обидві палати однаковою мірою правомочні вирішувати всі питання, віднесені *Конституцією СРСР* до відання СРСР. У капіталістичних країнах існує Д. с. *парламентів* як у федеративних (див. *Федерація*), так і в окремих унітарних д-вах. Уперше Д. с. виникла в Англії в 13 ст. Див. *Верхня палата, Нижня палата.*

ДВОПАРНОНО́ГІ (Diplopoda) — підклас (за іншими авторами — клас) *багатоніжок*. Тіло Д. видовжене, циліндричне, в більшості видів вкрите міцною кутикулою; складається з голови й тулуба, поділеного на багато сегментів, більшість яких має переважно по дві пари кінцівок (звідси й назва). Трапляються Д. під лісовою підстилкою, в багатих на гумус ґрунтах, у трухлявій деревині, під мохом тощо. Живляться переважно гниючими рослинними рештками. Д. поділяють на 5 рядів: багатоніжки-броненосці (Oniscomorpha), нитконосці (Nematophora), багатозв'язки (Polydesmoidea), *ківсяки, костяниці*. У світовій фауні бл. 8 тис. видів Д., у фауні СРСР — 190, в УРСР — бл. 50 видів. Відіграють позитивну роль у процесах ґрунтотворення, сприяючи гуміфікації й мінералізації рослинних решток, і в створенні зернистої структури ґрунту. Деякі види (ківсяки крапчастий, односмугий та ін.) — другорядні шкідники с.-г. рослин.

О. П. Криштальо.

ДВО́РЖАК (Dvořák) Антонін (8.IX 1841, с. Нелагозевес на Влтаві, поблизу Праги — 1.V 1904, Прага) — чеський композитор. У 1857—58 навчався в Празькій органній школі. З 1891 — професор Празької консерваторії (з 1901 — директор). Провідна тема творчості Д.— визвольна боротьба чес. народу, картини природи й нар. побуту: патріотична кантата «Гімн» (1872), 9 симфоній (у т. ч. «З нового світу», 1893), 5 симф. поем., 3 «Слов'янські рапсодії» (1878), «Слов'янські танці», в яких використав і укр. нар. мелодії (1-а і 2-а серії, 1878, 1886), увертюри («Моя Батьківщина», 1882, «Гуситська», 1883, «Карнавал»), концерти для фп. (1876), скрипки (1880), віолончелі (1895), численні камерно-інструм. ансамблі. Д.— автор 10 опер («Король і вугляр», 1871, «Хитрий селянин», 1877, «Якобінець», 1888, «Чорт і Кача», 1899, та ін.). Опера-казка «Русалка» (1900) поставлена, зокрема, на Україні — в Донецькому театрі опери та балету. В творчому доробку композитора ораторія «Свята Людмила» (1886), хори, фп. п'єси, пісні. У своїй творчості Д. широко використовував слов. мелос, у т. ч. рос. (опера «Дмитрій» — на сюжет з рос. історії, 1882; обробки рос. нар. пісень) і укр. (фп. тріо «Думки», 1890—91). На запрошення П. Чайковського 1890 виступив з концертами в Москві й Петербурзі.

Літ.: Антонин Дворжак. М., 1967; Гулинская З. К. Антонин Дворжак. М., 1973. *М. М. Гордійчук.*

ДВОРЖЕ́ЦЬКИЙ Владислав Вацлавович (26.IV 1939, Омськ — 28.V 1978, Москва) — російський рад. кіноактор. Після закінчення театр. студії при Ом. ТЮГу працював (1967—72) в Ом. обл. драм. театрі. В кіно — з 1968. Знявся у фільмах: «Біг» (за М. Булгаковим, 1970), «Викрадення „Святого Луки"» (1971), «Соляріс» (за С. Лемом, 1973), «Земля Санникова» (1974), «Вороття немає» (1975). В 1973 на Одес. кіностудії у фільмі «До останньої хвилини» створив образ Я. *Галана*. На цій самій студії 1976 знявся в ролі капітана Немо в однойменному телефільмі. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ДВО́РИЩЕ — 1) У східнослов'янських народів давня форма колективного землеволодіння й одночасно сільське поселення групи споріднених сімей. У 14—16 ст. існувало в росіян під назвою «печище», в українців і білорусів — «дворище» й було аналогічне пд.-слов. *задрузі*. Члени Д. спільно володіли орними землями й угіддями, а з часом — тільки вгіддями. Щодо феодала Д. виступало як сукупна податкова одиниця. Д. звичайно наз. ім'ям засновника, глави сім'ї або його предка. З дальшим суспільно-екон. розвитком Д. розпалося на індивідуальні г-ва й окремі сім'ї. 2) Двір землевласника в Давній Русі. 3) Місце колишнього двору, садиби.

ДВОРІЧА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 24,1 тис. чол. (1977). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Дворічна*.

Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: глини, кварцовий пісок, крейда. Найбільша річка — *Оскіл*. Ґрунти переважно чорноземні. Д. р. розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: дворічанські харчосмакова ф-ка, елеватор і з-д буд. матеріалів. Працює комбінат побутового обслуговування (Дворічна). Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 83,0 тис. га, в т. ч. орні землі — 64,7 тис. га, пасовища й сіножаті — 17,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, просо, гречка, цукр. буряки, соняшник. У Д. р.— 7 колгоспів, 4 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Дворічна, Тополі. Автошляхів — 249 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км. У районі — 23 заг.-освітні й музична школи, 33 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 10 будинків культури, 26 клубів, 26 б-к. У Д. р. видається газ. «Колгоспний ранок» (з 1931).

А. О. Водолазька.

ДВОРІ́ЧНА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Осколі, за 3 км від залізничної ст. Дворічна. 3,6 тис. ж. (1978). Засн. 1661. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1960 Д.— с-ще міськ. типу. В Д.— з-д буд. матеріалів, комбінат побутового обслуговування, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 бібліотеки.

ДВОРІ́ЧНИКИ — пасінні рослини, що живуть протягом двох *вегетаційних періодів*. У перший рік у них розвиваються лише *вегетативні органи*, на другий — квітконосні пагони; потім рослина відмирає. Поодинокі Д. можуть зацвітати й на першому році життя, але плоди, як правило, в них не достигають. До Д. належать буряк, морква, редька, ріпа, блекота, буркун та ін.

А. Дворжак.

ДВО́РНИКОВ Тит Якович (1862, с. Мащенки Курської губ.— 28.X 1922, Одеса) — український живописець. Навчався в Харків., згодом — в Одеській малювальній школі у К. *Костанді*. Член *Товариства південноросійських художників* (з 1893) і Т-ва *передвижників* (з 1912). Твори: «Зима» (1892), «Осінь» (1894), «Зимовий ранок» (1895), «Телята» (1897), «Сутінки» (1903), «Біля моря» (1912), «Вечір в порту» (1921) та

Т. Я. Дворников. Пейзаж.

ін. Картини Д. зберігаються в музеях Києва, Харкова, Одеси.

Літ.: Каталог посмертной выставки картин Т. Я. Дворникова. Одесса, 1926; Каталог творів К. К. Костанді, Т. Я. Дворнікова, Г. С. Головкова. К., 1941.

ДВОРОВІ́ ЛЮ́ДИ — 1) В Давній Русі — придворні (бояри, окольничі тощо) великих і удільних князів. 2) В Росії та на Україні з 17 ст. до 1861 — кріпаки, які не мали земельних наділів, жили при дворах поміщиків і перебували майже в рабському становищі. З 2-ї пол. 18 ст. поміщики часто переводили їх на роботу в *мануфактурах* і на заводах. Напередодні *селянської реформи 1861* Д. л. становили 6,8% від кількості всіх кріпаків. У 1861 Д. л. були звільнені від кріпосної залежності без землі і стали одним із джерел формування пролетаріату.

ДВОРУ́ЧКИ — сорти й види однорічних с.-г. рослин, що нормально розвиваються і при весняній, і при осінній сівбі. Ці рослини не проходять стадії яровизації озимого типу. Д. є серед пшениць, ячменів і однорічних трав. За несприятливої осені Д. сіють навесні, а якщо осінні посіви Д. під час зимівлі зріджуються, то навесні їх підсівають або зовсім пересівають тією самою культурою й сортом. На Пд. України добре зарекомендував себе, напр., сорт ячменю-Д. Одеський 46. В УРСР селекційну роботу з рослинами-Д. проводить Всесоюзний селекційно-генетичний ін-т (Одеса).

І. Б. Чорний.

ДВОРЯ́НСТВО — привілейований стан світських землеволодільців; разом з *духівництвом* — пануючий клас за *феодалізму*. Основою екон. і політ. могутності Д. були феод. власність на землю й експлуатація залежного від нього селянства. Д. поділялось на своєрідні прошарки — титуловане, спадкоємне, служиле, дрібнопоміснe тощо (див., зокрема, *Аристократія, Лицарство, Магнати; Самураї*). В ході бурж. революцій 17—19 ст. політ. і екон. панування Д. було практично ліквідоване або тією чи ін. мірою обмежене. З розвитком капіталістичних відносин частина Д. пристосувалася до нових умов, зрослася з буржуазією (див. *Лендлорд, Юнкерство*).

Д. в Росії. Термін «дворяни» відомий у Давній Русі з 12 ст. Спочатку дворяни — слуги при дворах князів чи бояр; згодом перетворилися на дрібних володільців землі (помість, звідси — *поміщики*), яку вони одержували за військ. чи адм. службу. Д. було важливою соціальною опорою великокнязівської влади в боротьбі проти боярської сваволі й *сепаратизму*, за об'єднання рос. земель у централізовану д-ву. *Судебник 1497* узаконив створення Д. В 16—17 ст. зміцнилися політ. і екон. позиції Д.; велику роль у цьому відіграла *опричнина*. *Соборне уложення 1649* остаточно ствердило помісну систему і юридично оформило закріпачення селян (див. *Кріпосне право*). Скасування *місництва* (1682) і зрівняння помість з *вотчинами* (1714) завершило об'єднання окремих груп пануючого класу в єдиний стан. Виданий 1722 *Табель про ранги* забезпечив привілеї Д. в держ. управлінні й на військ. службі. Маніфест «Про вільності дворянства» 1762 й «Жалувана грамота дворянству» 1785 завершили розширення й остаточне оформлення привілеїв Д. Воно стало опорою царського самодержавства й кріпосницької реакції. Було створено повітові й губернські дворянські зібрання як форму станової організації Д. *Генеральне межування* сприяло дальшому розширенню землеволодіння Д. Поміщики-дворяни мали право торгувати кріпаками, засилати їх на каторгу, віддавати в солдати.

У 18 — на поч. 19 ст. відбулося розширення Д. Росії на багатонац. основі. До його складу поряд з рос. дворянами входили дворяни укр., польс., лит., нім., груз., вірм. та ін. національностей. Укр. Д. склалося з укр. *шляхти*, а також з *козацької старшини*, привілеї якої царський уряд не раз підтверджував (1654, 1659, 1665, 1669), а після ліквідації в 2-й пол. 18 ст. автономії України зрівняв її з рос. Д. Напередодні скасування кріпосного права дворяни на Україні *(дідичі)* володіли 70% всієї землі й майже 60% селян.

З розвитком капіталістичних відносин і кризою кріпосного г-ва в 1-й пол. 19 ст. почався екон. занепад Д. Воно всіляко захищало відмираючий кріпосницький лад, свої привілеї і свою диктатуру в особі царизму. Лише кращі люди з Д. зреклися свого гнобительського класу, підняли прапор визвольної боротьби проти самодержавства. В. І. Ленін в історії рсс. революц. руху виділяв дворянський період; його першим проявом був рух *декабристів* (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 90). Окремі представники Д. брали участь у революц. русі й на різночинському і пролетарському етапах. Передові діячі з дворян внесли значний вклад у розвиток нац. культур народів Росії.

Після скасування кріпосного права в Росії Д. зберегло свої привілеї, панівне становище в управлінні країною. Йому відводилася переважна роль у створених 1864 *земствах*. У 1877 в Європ. Росії 30 тис. поміщицьких родин (бл. 150 тис. чол.) мали 70 млн. дес. землі, водночас на 10,5 млн. дрібних сел. дворів (бл. 50 млн. чол.) припадало 75 млн. дес. Під час революції 1905—07 Д. було гол. опорою самодержавства в боротьбі проти революц. руху. Д. як стан в Росії було ліквідовано в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. В період громадян. війни 1918—20 частина Д. стала на шлях контрреволюції, входила до складу формувань *білої гвардії*.

Літ. див. до ст. *Кріпосне право, Феодалізм.* *М. Б. Погребінський.*

ДВОРЯ́НСЬКІ БА́НКИ — державні кредитні установи Росії, які обслуговували дворян-землевласників. Першим з них був Банк для дворянства (засн. 1754; з конторами в Петербурзі й Москві; реорганізований 1786 в Держ. позиковий банк, ліквідований 1860). Всі Д. б. надавали дворянам довгострокові пільгові позички, розмір яких визначався кількістю кріпаків у поміщика. Такі самі операції виконували за дореформених часів схоронні казни Московського й Петербурзького виховних будинків (1772—1859), приказ громадського догляду (1775—1859), Допоміжний для дворянства банк (1798—1802). З 1783 Д. б. поширили свої операції на г-ва укр. поміщиків. У 1885 був заснований Держ. дворянський зем. банк, що сприяв збереженню поміщицького землеволодіння. 25.XI 1917 його ліквідовано. Див. також *Банки*.

ДВОСТОРО́ННІЙ ЗВ'ЯЗО́К — спосіб *електрозв'язку* між двома абонентами, за яким приймати й передавати повідомлення можна в обох напрямах. Розрізняють двосторонній *дуплексний зв'язок* і *симплексний зв'язок*. Див. також *Односторонній зв'язок*.

ДВОСТУ́ЛКОВІ МОЛЮ́СКИ, пластинчатозяброві молюски (Bivalvia, Lamellibranchia) — клас безхребетних тварин типу молюсків. Тіло двобічно-симетричне, складається з тулуба й ноги, вкрите двостулковою черепашкою (звідки і назва), голова редукована. По боках тулуба звисає мантія у вигляді вільних або скріплених між собою бічних згорток; між мантією й тулубом є мантійна порожнина, в якій містяться пластинчаті зябра, нога та ін. органи. Черепашка завдовжки від 1,7 мм до 1,5 м, її стулки на спинному боці з'єднані еластичною зв'язкою — лігаментом та (в більшості видів) замком, утвореним зубцями, розміщеними на потовщеному спинному краї стулок; закриваються стулки за допомогою 1—2 м'язів-замикачів. Звичайно стулки рівносторонні, в деяких видів (напр., *устриць*) одна більша і опукліша, ніж друга, або вони рудиментарні (напр., у *деревоточців морських*). Черепашка Д. м. утворюється з виділень зовн. епітелію мантії й складається з трьох шарів: зовнішнього кон-

хіолінового, середнього призматичного і внутрішнього перламутрового. Д. м. виключно бентосні тварини, ведуть повзаючий *(беззубка, перлівниця)*, зрідка прикріплений (*мідія*, устриця) спосіб життя; багато видів Д. м. зариваються в грунт, є деревоточці або каменеточці. Живляться фітопланктоном (див. *Планктон*), органічним *детритом*, деякі — деревиною тощо, окремі — хижаки. Переважно роздільностатеві, є

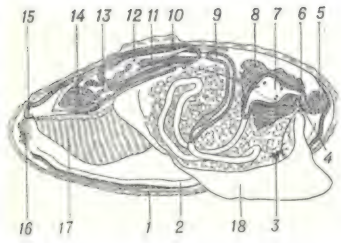

Двостулкові молюски. Внутрішня будова беззубки: *1* — край черепашки; *2* — край мантії; *3* — педальний ганглій; *4* — рот; *5* — передній мускул-замикач; *6* — цереброспінальний ганглій; *7* — шлунок; *8* — печінка; *9* — кишка; *10* — навколосерцева порожнина; *11* — передсердя; *12* — шлуночок; *13* — нирка; *14* — задній мускул-замикач; *15* — клоакальний сифон; *16* — зябровий сифон; *17* — зябра; *18* — нога.

гермафродити (див. *Гермафродитизм*). Розвиток у морських форм з *метаморфозом* (личинка *трохофора*, що перетворюється на *велігер*), у прісноводних — переважно прямий. Відомо бл. 20 тис. видів сучас. Д. м., поширених і в морях (у Чорному й Азовському бл. 90), і в прісних водах (на Україні бл. 30), та понад 10 тис. викопних, відомих з раннього палеозою. Д. м. поділяють на ряди: первиннозяброві (Protobranchia), ниткозяброві (Filibranchia), справжньо-пластинчатозяброві (Eulamellibranchia) та септибранхії (Septibranchia), у представників яких немає зябер. Д. м., що належать до групи біофільтраторів, відіграють значну роль в утворенні донних відкладів і в *біологічному самоочищенні водойм*. Окремі види Д. м. (Pteria margaritifera) є об'єктами промислу заради *перлів* і *перламутру*. Устриць, мідій, морських *гребінців, серцевидок* вживають у їжу. З деяких молюсків і їхніх черепашок виготовляють кормове борошно. Д. м. (напр., *тригранка*) можуть завдавати шкоди, засмічуючи водопровідні труби, турбіни, греблі та ін. гідроспоруди. Окремі Д. м. є проміжними хазяями різних червів — паразитів риб і водоплавних птахів.

Літ.: Основы палеонтологии. Справочник для палеонтологов и геологов СССР. Моллюски панцирные, двустворчатые, лопатоногие. М., 1960; Жизнь животных, т. 2. М., 1968; Определитель фауны Чёрного и Азовского морей, т. 3. К., 1972.

О. П. Маркевич.

ДВОХ ТІЛ ЗАДА́ЧА в астрономії — задача *небесної механіки* про рух двох тіл, що взаємодіють між собою за *Ньютона законом тяжіння*. Тіла розглядають як матеріальні точки. Ця умова достатньою мірою справджується для Сонця і планет. Розв'язок Д. т. з. показує, що тіла рухаються по одному з *конічних перерізів*, відповідно до *Кеплера законів*.

ДВОХВІ́СТКИ, двохвости (Diplura) — ряд *комах* підкласу первиннобезкрилих. Тіло (довж. 2—8 мм) видовжене, жовтувато-біле, вкрите волосками. Голова маленька, вусики (*антени*) довгі, ротовий апарат гризучий, очей нема. Черевце 10-членикове, на кінці з нитчастими або клішнеподібними утворами — церками. Живуть у грунті, лісовій підстилці, гниючій деревині та ін. Хижаки або живляться рештками рослин. Відомо понад 200 видів, поширених у всьому світі. У фауні СРСР бл. 20 видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них найпоширеніші камподея стафіліноподібна (Campodea staphylinus) і кліщохвіст звичайний (Japyx confusus). *В. М. Єрмоленко.*

ДВОХО́ДКОВІ, амфісбенові (Amphisbaenidae) — родина плазунів підряду двоходок ряду *лускатих*. Червоподібні риючі тварини завдовжки до 0,6 м з редукованими кінцівками (в деяких є лише передні), очима й органом слуху. Тіло вкрите роговою плівкою, поділеною на квадрати поперечними й поздовжніми борозенками, лусок на шкірі немає, розвинена лише ліва легеня. Здатні рухатись однаково спритно і вперед, і назад (звідси й назва). Більшість Д. живе в гніздах мурашок і термітів, якими й живляться. Переважно яйцекладні. В родині 19 родів, що об'єднують 132 види. Поширені гол. чин. у Пд. Америці. Викопні Д. відомі починаючи з олігоцену. *В. І. Таращук.*

ДВОЦІЛЬОВИ́Й РЕА́КТОР — ядерний реактор, використовуваний водночас для двох промислових цілей. Двоцільовими є, напр., *графіто-водні реактори, графіто-газові реактори* й *водо-водяні реактори*, що виробляють електричну енергію (для потреб електроенергетики) і тепло (для опріснювання морської води, теплофікації, технологічних процесів тощо). Створено Д. р., які виробляють електр. енергію і вторинне *ядерне пальне*. В СРСР до двоцільових належать *швидкий реактор* АЕС у м. Шевченко (Казах. РСР), призначений для вироблення електр. енергії (150 МВт) і опріснювання мор. води (120 тис. т на добу), і *теплові реактори* Білібінської АТЕЦ (електр. потужністю 48 МВт) на Чукотці. Д. р., що виробляють електр. енергію і вторинне ядерне пальне (плутоній), є в Англії, США і Франції. *В. Б. Климентов.*

ДВОЧЛЕ́ННЕ РІВНЯ́ННЯ — рівняння вигляду $x^n - a = 0$, де n — натуральне число, a — дійсне або *комплексне число*. Д. р. має n різних *коренів*, з яких дійсних не більше як два. Корені Д. р. $x^n - 1 = 0$ (яке наз. рівнянням поділу кола, бо всі зображені геометрично корені з 1 ділять *коло* одиничного радіуса на n рівних частин) обчислюють за формулами $\varepsilon_k = \cos 2k\pi/n + i \sin 2k\pi/n$, $k = 0, 1, \ldots, n - 1$. Серед цих коренів є такі, що решту можна подати у вигляді їхнього степеня; ці корені наз. первісними. Щоб корінь ε_k був первісним, необхідно й достатньо, щоб *найбільший спільний дільник* чисел k і n дорівнював одиниці; напр., ε_1 завжди первісний: $\varepsilon_k = \varepsilon_1^k$. Теорія Д. р. допомогла розв'язати класичну задачу про побудову правильних *многокутників* (К.-Ф. *Гаусс*).

ДВОЯКОДИ́ХАЮЧІ — підклас *риб*. Те саме, що й *дводишні*.

ДВУЖИ́ЛЬНА Катерина Данилівна [н. 6 (19).IX 1913, с. Залізне, тепер с-ще Новгородське Дзержинського р-ну Донец. обл.] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1940. Закінчила 1-й Харків. мед. інститут (1935). З 1955 — зав. кафедрою Одеського мед. ін-ту. Праці присвячено розробці методів діагностики, профілактики й хірургічного лікування захворювань черевної порожнини, вивченню пухлин різної локалізації, електрофіз. дослідженням хірургічних захворювань. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ДЕ... (лат. de...) — префікс в іншомовних словах, який означає віддалення, припинення, скасування, усунення, видалення (денатурація, деблокування, *десорбція*), а також рух униз, зниження, падіння (*деградація, девальвація*).

ДЕАЕРА́ТОР — апарат для *деаерації*. Розрізняють гол. чин. Д.: термічні (найпоширеніші), в яких видаляння газів відбувається при підігріванні води; хімічні, де гази видаляють за допомогою, напр., сульфіту натрію; десорбційні — з поглинанням газів, напр., *активним вугіллям* і *десорбцією* їх. Використовують Д. в теплоенергетиці (для деаерації живильної води, що надходить до парогенераторів і в теплову мережу), в хім. пром-сті тощо.

ДЕАЕРА́ЦІЯ (від *де...* й *аерація*), дегазація води — видаляння з води розчинених у ній кисню повітря, двоокису вуглецю та деяких інших газів. Розрізняють фізичний, хім. і фізико-хім. способи Д. Фіз. спосіб полягає у видалянні газів у разі зменшення над водою *парціального тиску* (під час кипіння цей тиск дорівнює нулеві). За хім. способом у воду вводять хім. речовини-відновники (напр., сульфіт натрію, гідразин), що зв'язують кисень; за фізико-хім.— воду фільтрують через електроннообмінні й електронноіонообмінні смоли, сталеву стружку тощо. Здійснюють Д. в *деаераторах*.

ДЕ АМІ́ЧІС (De Amicis) Едмондо (31.X 1846, Онелья, П'ємонт — 11.III 1908, Бордігера) — італійський письменник. У першій книзі — зб. новел «Військове життя» (1868) — та ін. творах відобразив ідеї нац.-визв. руху 60-х рр., учасником якого був сам. Осн. твори — про школу і вчителів: «Серце» (1886), «Роман учителя» (1890), зб. оповідань «Між школою і домівкою» (1892). Автор книг нарисів «Іспанія» (1872), «Голландія» (1874), «Марокко» (1876), «Константинополь» (1878—79), «На

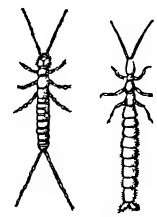

Двохвістки:
1 — камподея стафіліноподібна;
2 — кліщохвіст звичайний.

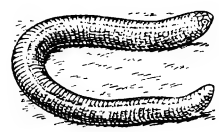

Двоходкові.
Двоходка біла (Amphisbaena alba).

П.-Й.-В. Дебай.

Ж.-Б.-Г. Дебюро. Малюнок 18 ст.

В. Г. Девдюк. Цукорниця. Інкрустація деревом, металом, бісером і перламутром. 20 ст.

океані» (1889). Твори Де А. укр. мовою перекладали Леся Українка, Б. Грінченко, М. Грінченко, Н. Кибальчич, П. Карманський та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Батьки і діти, ч. 1—2. К., 1910; Шкільні оповідання, кн. 1—2. Х., 1918; Серце. К., 1919; За рідний край. Х., 1919; Рос. перекл.— Сердце. Записки школьника. Л., 1958.

ДЕБА́Й (Debye) Петер-Йозеф-Вільгельм (24.III 1884, Маастріхт, Нідерланди — 2.XI 1966, Ітака, США) — голландський фізик і хімік, іноземний член АН СРСР (з 1924). Закінчив Вищу тех. школу в Ахені (1905) й Мюнхен. ун-т (1910). В 1935—40 — директор Ін-ту фізики кайзера Вільгельма в Берліні, з 1940 — професор Корнелльського ун-ту (США). Осн. наук. праці присвятив *фізиці твердого тіла*. Запропонував модель твердого тіла, за допомогою якої довів, що при низьких т-рах теплоємність кристалів пропорційна кубові абс. т-ри. В цій самій моделі ввів поняття, пізніше назване *Дебая температурою*. Розробив метод досліджування структури кристалічних порошків і рідин за допомогою дифракції рентгенівського проміння (т. з. метод Дебая — Шеррера). Нобелівська премія, 1936.

ДЕБА́Й — позасистемна одиниця дипольного моменту молекул; 1 дебай = $1/3 \cdot 10^{-29}$ Кл · м. Названо за ім'ям П.-Й.-В. *Дебая*.

ДЕБА́ЛЬЦЕВЕ — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР. Вузол залізниць і автомобільних шляхів. Засновано 1878 під час будівництва кол. Катеринінської з-ці. В грудні 1905 в Д. було організовано страйковий к-т. Бойова дружина міста взяла участь у *Дебальцівському збройному повстанні 1905*. В березні 1917 в Д. створено Раду робітн. депутатів, у вересні за допомогою Луганського к-ту РСДРП(б) — більшовицьку орг-цію й загін Червоної гвардії. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 Д.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (7.XII 1941—4.IX 1943) в місті діяла підпільна партійна організація. У Д.— з-ди: по ремонту металург. устаткування, залізобетонних конструкцій; буд. матеріалів; підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту, комбінат побутового обслуговування. Технікум залізнич. транспорту. 15 заг.-освітніх, 2 муз. і спортивна школи, профес.-тех. уч-ще, 18 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. Палац спорту, 3 палаци культури, 2 клуби, кінотеатр, 12 бібліотек. У Д. народилися укр. рад. поет В. М. *Сосюра*, укр. рад. графік О. М. *Довгаль*.

ДЕБА́ЛЬЦІВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — виступ робітників селища Дебальцевого (Донбас) проти самодержавства в період революції 1905—07. Д. з. п. проходило під керівництвом більшовиків. У грудні 1905 в Дебальцевому було створено бойовий організаційний страйковий к-т, сформовано бойову дружину (див. *Бойові дружини 1905—07*), нар. міліцію. Д. з. п. почалося 8 (21).XII страйком залізничників, до якого приєдналися робітники мех. з-ду, навколишніх шахт, селяни. 9 (22).XII влада в Дебальцевому перейшла до рук розпорядчого к-ту, за наказом якого бойові дружини роззброїли поліцію й солдатів, конфіскували зброю. Загони дружинників Дебальцевого брали участь в *Авдіївському виступі робітників 1905* й *Горлівському збройному повстанні 1905*. 21.XII 1905 (3.I 1906) повстання придушили царські війська.

ДЕБАРКАДЕ́Р (франц. débarcadère, від débarquer — розвантажувати, висаджувати на берег) — 1) Плавуча несамохідна споруда (найчастіше *понтон* з дво- або триповерховою надбудовою) для причалювання й відправлення річкових суден. Розрізняють Д. (мал.)

Двоповерховий пасажирський дебаркадер з причаленим судном.

пасажирські, вантажні й вантажно-пасажирські. На пасажирських Д. є приміщення для відпочинку й обслуговування пасажирів, на вантажних — механізми для вантажно-розвантажувальних операцій, склади. Д. ставлять коло берега, гол. чин. біля річкових вокзалів, причальних стінок або в місцях, де немає обладнаних пристаней, закріплюючи звичайно тросами. Довжина Д. найчастіше 40—100 м. 2) Застаріла назва залізнич. станційної платформи.

ДЕБА́Я ТЕМПЕРАТУ́РА — фізична стала речовини, яка вказує на температурну границю, нижче якої стають істотними квантові ефекти. Запровадив П.-Й.-В. *Дебай*. Визначається за формулою: $\theta_D = h\nu_{макс}/k$, де h — *Планка стала*, $\nu_{макс}$ — найбільша частота коливань атомів твердого тіла, k — *Больцмана стала*. При абс. т-рах $T \gg \theta_D$ *теплоємність* кристала, який складається з атомів одного сорту, при сталому об'ємі становить 25 Дж/моль · К, що збігається з *Дюлонга і Пті законом*. При $T \ll \theta_D$ теплоємність пропорційна $(T/\theta_D)^3$ (закон T^3 Дебая).

ДЕ́БЕТ (від лат. debet — він винен) — ліва сторона рахунку *бухгалтерського обліку*. Запис госп. операцій на Д. одного рахунку повторюють у *кредиті* ін. рахунку. Д. активних рахунків показує збільшення облічуваних сум, а Д. пасивних рахунків — зменшення їх.

ДЕБІДУ́Р (Debidour) Антонен (31.I 1847, Нонтрон — 21.II 1917, Париж) — французький історик радикально-республіканського напряму. Найвідоміші праці Д.— «Дипломатична історія Європи від Віденського до Берлінського конгресу (1814—1878)» (т. 1—2, 1891; рос. переклад — т. 1—2, 1947), «Католицька церква і держава в часи Третьої республіки (1870—1906)» (т. 1—2, 1906—09). Д. приділяв велику увагу революціям і нац.-визвольним рухам, відзначав їхнє прогресивне значення. З бурж.-демократичних позицій критикував диктаторські режими й загарбницькі війни.

ДЕБІ́ЛЬНІСТЬ (від лат. debilis — слабкий) — легкий ступінь *олігофренії*, що характеризується примітивністю суджень і висновків, недостатньою диференціацією емоцій, обмеженою здатністю до навчання, зниженою *адаптацією*.

ДЕБІ́Т (франц. débit — збут) — кількість води, нафти чи газу, що її за одиницю часу може дати джерело, колодязь, свердловина або інша водо-, нафто- чи газозабірна споруда. Визначається в літрах за секунду або кубічних метрах за секунду, годину чи добу. Д. рідини визначають за допомогою мірних посудин, водозливів, поплавків і спец. гідрометричних приладів, Д. газу — витратомірами та ін. приладами.

ДЕБОГО́РІЙ-МОКРІЄ́ВИЧ Володимир Карпович [12 (24).V 1848, Чернігів — 2.XI 1926, Чирпан, Болгарія] — революційний народник. Н. в сім'ї полковника. З 1866 навчався на мед. факультеті Київ. ун-ту. В 1873 й 1874 виїжджав до Швейцарії, де зблизився з бакуністами. З 1873 — член народницького гуртка «*Київська комуна*». Брав участь у підготовці сел. повстання в Чигиринському пов. Київ. губ. (див. *Чигиринська змова 1877*). Один з організаторів втечі з київ. тюрми І. В. *Боховановського*, Л. Г. *Дейча* і Я. В. *Стефановича*. На поч. 1879 Д.-М. заарештовано й засуджено до 15-річної каторги. По дорозі на заслання Д.-М. утік; виїхав за кордон (1880). Автор спогадів «Від бунтівництва до тероризму» (т. 1—2, 1930).

ДЕБО́РІН (справж. прізв.— Йоффе) Абрам Мойсейович [4 (16).VI 1881, містечко Упіно, тепер Шилальського р-ну Лит. РСР — 8.III 1963, Москва] — радянський філософ, акад. АН СРСР (з 1929). Член КПРС з 1928. Закінчив філос. ф-т Бернського ун-ту (1908). З 1903 — соціал-демократ, у 1907—17 — меншовик. З 1920 — на наук.-редакторській і пед. роботі. В 1926—30 — відповідальний редактор журн. «Под знаменем марксизма». З 1935 працював в АН СРСР. У 20-х рр. виступав з критикою «*механістів*». У 1931 Д. і його однодумці зазнали критики за помилки, які виявилися в недооцінці ленінського етапу марксистської філософії, у відриві філософії від практики соціалістич. будівництва та ін. В 30—50-х рр. Д. написав ряд праць з історії філос. і сусп.-політ. думки. Нагороджений 2 орденами, медалями.

ДЕБРЕ́ (Debré) Мішель-Жан-П'єр (н. 15.I 1912, Париж) — французький державний і політ. діяч, юрист. Під час 2-ї світової

війни брав участь у *Русі Опору*. Д.— один з лідерів голлістських партій (див. *Об'єднання на підтримку республіки*). В 1958—59 — міністр юстиції в уряді Ш. де *Голля*, 1959—62 — прем'єр-міністр, 1966—68 — міністр економіки та фінансів, 1968—69 — міністр закорд. справ, 1969—73 — міністр нац. оборони.

ДЕ́БРЕЦЕН — місто на Пн. Сх. Угорщини, адм. центр медє Гайду-Бігар. Важливий вузол з-ць і автошляхів. 187 тис. ж. (1976). Д.— великий пром. і культур. центр країни. Осн. галузі пром-сті: машинобудування й металообробка (виробн. кулькопідшипників, мед. устаткування, с.-г. машин, вагонів та ін.), хім.-фарм. і харчова. Є підприємства текст., швейної, шкіряної й меблевої галузей. Виробн. буд. матеріалів. У Д.— *Дебреценський університет* (засн. 1912), мед. і пед. ін-ти, с.-г. академія, консерваторія, театр. Серед архіт. споруд Д.: у стилі *класицизму* — реформатська колегія (1801—17) і реформатський собор (1803—21), обидві — арх. М. Печі; комплекс будівель с.-г. академії (в т. ч. навчальний корпус, 1962—64, арх. Т. Міколаш); Будинок з громад. обслуговуванням для старих та інвалідів (1963—65, арх. Г. Бікі). Пам'ятник поетові М. Чоконаї-Вітезу (1871, скульптор М. Іжо). Музей ім. Ф. Дері (археол. матеріали, пам'ятки давньоєгип. і античного мист., угор. нар. і образотворчого мистецтва). Д. відомий з 10 ст.

ДЕ́БРЕЦЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Л. Кошута — один з найбільших вузів УНР. Створено 1912 на базі Дебреценського коледжу (засн. 1588). В 1949 на основі мед. ф-ту відкрито мед. ун-т; 1950 теологічний ф-т перетворено на духовну академію. В 1977/78 навч. р. Д. у. мав два ф-ти: мистецтв, що охоплює різні суспільні науки, й наук.-природничий, на яких налічувалося 2100 студентів. При ун-ті працюють лабораторія ізотопів, обчислювальний центр, б-ка (засн. 1916; 940 тис. тт). У 1-й пол. 60-х рр. Д. у. уклав з Київ. ун-том договір про наук. і культур. співробітництво. Д. у. видає щорічник. *А. В. Санцевич.*

ДЕБС (Debs) Юджін (Євгеній; 5.XI 1855, м. Терре-Гот, штат Індіана — 20.X 1926, Елмгерст, штат Іллінойс) — діяч робітн. руху США. В 1893 очолив Амер. спілку залізничників. Один із засновників С.-д. партії (1898) й Соціалістичної партії США (1901). В 1905 брав участь у створенні профспілкової орг-ції «*Індустріальні робітники світу*». Під час 1-ї світової війни — інтернаціоналіст. У 1918 за активну антивоєнну діяльність засуджений до 10 років ув'язнення. Звільнений за амністією 1921. В останні роки життя Д. припустився хитань у питанні про необхідність створення у США революц. робітн. партії нового типу.

ДЕБЮРО́ (Deburau) Жан-Батіст-Гаспар (31.VII 1796, Колін, Австро-Угорщина, тепер ЧССР — 17.VI 1846, Париж) — французький актор-мім. Н. в сім'ї бродячих артистів-акробатів. У 1816 вступив до трупи театру «Фюнамбюль» («Канатні танцюристи»). В 1819 в *пантомімі* «Арлекіно-лікар» створив образ *П'єро*, який став нар. комічним героєм. Спираючись на балаганно-буфонадну традицію «низового театру», здійснив переворот у пантомімі, наблизив її до реальної дійсності. Традиції творчості Д. розвинув актор М. *Марсо*.

ДЕБЮССІ́ (Debussy) Клод-Ашіль (22.VIII 1862, Сен-Жермен-ан-Ле, поблизу Парижа — 25.III 1918, Париж) — французький композитор, диригент, муз. критик. У 1884 закінчив Паризьку консерваторію. В 1881 і 1882 відвідав Росію, 1913 виступав з концертами в Петербурзі й Москві. Д.— основоположник муз. *імпресіонізму*. Кращі твори Д. відзначаються поетичністю, вишуканістю стилю, радісними емоціями, яскравою звуковою зображальністю (цикл «Ноктюрни», 1897—99, симф. ескізи «Море», 1903—05, та ін.). Автор опери «Пеллеас і Мелізанда» (за драмою М. Метерлінка, 1902); 3 балетів (у т. ч. «Скриня з іграшками», 1913); творів для симф. оркестру, для голосу з оркестром, для фортепіано, інструм. ансамблів, понад 50 пісень (романсів) та ін. *Літ.:* Кремлёв Ю. Клод Дебюсси. М., 1965.

ДЕБЮ́Т (франц. début — початок) — 1) Перший виступ актора на сцені; початок діяльності на будь-якому поприщі; 2) Початкова стадія шахової або шашкової партії.

«ДЕ ВААРХЕЙД» («De Waarheid» — «Правда») — газета, центральний орган Компартії Нідерландів. Засн. 1940 в підпіллі під час нім.-фашист. окупації. Видається в Амстердамі.

ДЕ ВАЛЕ́РА (De Valera) Імон (14.X 1882, Нью-Йорк — 29.VIII 1975, Дублін) — ірландський державний і політ. діяч. Учасник *Ірландського повстання 1916*. В 1917—26 — глава партії Шин фейн, 1917—22 — патріотичної військ. орг-ції «Ірл. волонтери» (з 1919 — ІРА). В 1919—22 — президент і глава уряду Ірландської Республіки. В роки громадян. війни 1922—23 очолив війська лівих республіканців, які діяли проти прибічників *англо-ірландського договору 1921*. В 1926 заснував легальну партію Фіанна файл, 1926 — 59 — її лідер. У 1932—59 — не раз — глава уряду. В 1959—73 — президент Ірл. Республіки.

ДЕВАЛЬВА́ЦІЯ (від *де...* і лат. valeo — коштую) — офіційне зниження вартості грошових одиниць. Д. проводять у законодавчому порядку, визначаючи зменшення золотого вмісту грош. одиниці або зниження курсу *грошей паперових* щодо золота чи іноз. валюти. Д. є показником кризи валютної системи капіталізму, наслідком знецінювання валют або значного й довгочасного дефіциту *балансу платіжного* країни. Різке загострення світової *валютної кризи* призвело до Д. ключових валют капіталістичного світу — *долара* і *фунта стерлінгів*. Д. спричинює підвищення цін на споживчі товари й зниження *життєвого рівня* трудящих.

ДЕВАНА́ГАРІ — найпоширеніше в Індії *складове письмо*. Вживалось для *санскриту*, тепер його використовують для *гінді мови*, *маратхі мови* й *непальської мови*. Складається з окремих знаків для голосних та дифтонгів і знаків для приголосних (у поєднанні з коротким «а»); вживаються й допоміжні значки. Див. *Індійське письмо*.

ДЕВАСТА́ЦІЯ (лат. devastatio — винищування) — комплекс активних заходів, спрямованих на винищування збудників інвазійних та інфекційних захворювань людини, тварин і рослин на всіх стадіях біол. циклу збудників. Для цього використовують мех., хім., фіз. і біол. фактори, а також методи, що роблять зовн. і внутр. середовища несприятливими для існування збудників. Д. може бути тотальною (повна ліквідація збудника) або частковою. Методами Д. є *дегельмінтизація*, хіміотерапія, *дезинфекція*, *дезинвазія*, застосування *бактеріофагів* тощо. Термін запропонував 1944 рад. учений К. І. *Скрябін*.

«ДЕВГЕ́НІЄВЕ ДІЯ́НІЄ» — перекладна давньоруська повість. Переклад зроблено в 12—13 ст. з грец. роману 10 ст., який виник на основі візантійського епосу про боротьбу греків проти сарацинів. У ньому розповідається про героїчні подвиги й любовні пригоди Дігеніса Акріта. Збереглося три списки повісті, датовані 18 ст. Найдавніший список її, вміщений поряд із «Словом о полку Ігоревім» у зб. 16 ст., згорів 1812. «Д. д.» свідчить про високий рівень перекладацького мистецтва за часів Київської Русі.

ДЕВДЮ́К Василь Григорович (16.VI 1873, м. Косів, тепер Івано-Фр. обл.— 3.V 1951, с. Старий Косів Косівського р-ну) — майстер різьблення, випалювання й інкрустації на дереві та карбування на металі. Виготовляв предмети домашнього вжитку — меблі, портретні рами, декоративні прикраси для інтер'єрів (скриньки, фруктовниці, обкладинки для книг, палиці, сувеніри). Роботи Д. зберігаються в музеях Львова, Коломиї, Косова. В 1905—14 Д. викладав у Вижницькій школі різьбярства.

ДЕ́ВІ (Дейві; Davy) Гемфрі (Гамфрі; 17.XII 1778, Пензанс, Великобританія — 29.V 1829, Женева) — англійський хімік і фізик. Член (з 1801) і президент (1820—27) Лондон. королівського т-ва, почесний член Петерб. АН (з 1826). Учитель М. *Фарадея*. Д.— один із засновників *електрохімії*. В 1807 електролізом їдких лугів одержав металеві калій і натрій, у 1808 електрохім. методом виготовив амальгами стронцію, барію і магнію. Д. підтвердив елементарну природу хлору. Заклав основи водневої теорії к-т; відкрив наркотичну дію оксиду азоту N_2O (1799). Висловив думку про кінетичну природу теплоти (1812). В 1815 винайшов безпечну рудникову лампу з металевою сіткою (лампа Деві). Вперше розробив і читав курс с.-г. хімії, в якому розглядав мінеральні солі як поживні речовини для рослин.

А. М. Деборін.

Ю. Дебс.

К.-А. Дебюссі.

Г. Деві.

А. Девіс.

ДЕВІА́ЦІЯ (лат. deviatio — відхилення) — 1) В б і о л о г і ї — тип *філембріогенезу*, при якому зміни в закладці органа виникають на середніх стадіях зародкового розвитку. Д. спричинюється до змін в будові органів у дорослого організму порівняно з предками. Прикладом Д. є зроговіння у плазунів або окостеніння в акул епідермальної частини зачатків луски, що відбувається на середніх стадіях її розвитку. Див. також *Архалаксис*, *Анаболія*. 2) У в і й с ь к о в і й справі — відхилення снарядів (куль) від гаданої траєкторії під впливом різних факторів (балістичних, метеорологічних та ін.). З розвитком нарізної зброї всі причини відхилень враховано в законах розсіювання, в т. ч. і в сучас. гладкоствольних гармат, які стріляють опереними снарядами (див. *Деривація*). 3) Відхилення стрілки компаса від магнітного меридіана під впливом великих мас заліза та електромагн. полів (на судні, літаку та ін.). 4) Відхилення судна, літака від курсу.

ДЕВІ́З (франц. devise — гасло) — 1) Стисле формулювання провідної ідеї, програми дій. 2) Слово чи вираз як умовний знак автора проекту або твору, поданого на закритий конкурс. 3) Короткий напис на гербі, ордені.

ДЕВІ́ЗИ (франц. devises — валюта) — банківські платіжні засоби (*векселі, чеки, акредитиви,* платіжні доручення), виражені в іноземній валюті й використовувані в міжнар. розрахунках. Застосовують переважно у формі телегр. переказів та взаємних міждерж. короткострокових кредитів. У міжнар. платіжному обороті мають форму *банківських білетів* та іноз. *цінних паперів*. Як міжнар. платіжні засоби Д. якісно неоднорідні й залежать від ступеня розміну їх на золото та ін. девізи, особливо девізи, виражені в валютах тих країн, що відіграють осн. роль у міжнар. торг. і платіжному обороті. Ціна Д. в нац. валюті визначається *валютним курсом*.

ДЕ́ВІС (Davis) Анджела (н. 29.I 1944, Бірмінгем, штат Алабама) — громадська діячка США. Член Компартії США. Учасниця негритян. й антивоєн. руху. Викладач філософії в Каліфорнійському ун-ті (м. Лос-Анджелес), звідки 1969 увільнена за належність до компартії. В 1970 заарештована за безпідставними звинуваченнями. В 1972 під тиском світової прогресивної громадськості звільнена. Д. веде активну політ. діяльність на захист прав амер. трудящих. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1979.

ДЕ́ВІССОН (Davisson) Клінтон-Джозеф (22.X 1881, Блумінгтон — 1.II 1958, Шарлотсвілл) — американський фізик, член Національної АН США. Закінчив Чікагський (1908) і Прінстонський (1911) ун-ти. Наук. дослідження — з питань теплового випромінювання, термоелектронної й термоіонної емісії, електронної мікроскопії та фізики кристалів. Разом з амер. фізиком Л.-Г. Джермером (1896—1971) відкрив 1927 явище *дифракції* електронів на монокристалі нікелю (незалежно від Дж.-П. *Томсона*). Це відкриття стало експериментальним підтвердженням гіпотези Л. де *Бройля* про хвильові властивості матерії. Нобелівська премія, 1937.

ДЕВО́НСЬКИЙ ПЕРІ́ОД І ДЕВО́НСЬКА СИСТЕ́МА, девон (від назви графства Девоншір у Великобританії) — четвертий період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав після силурійського (понад 400 млн. років тому) і тривав до кам'яновугільного періоду (бл. 60 млн. років). Виділили девонську систему англ. геологи А. Седжвік і Р. Мурчісон 1839. Девонську систему поділяють на три відділи. В СРСР у нижньому відділі виділяють жединський, зігенський і емський яруси; в середньому — ейфельський і живетський, у верхньому — франський і фаменський яруси (див. статті про окремі віки і яруси).

В ранньому девоні у зв'язку з *каледонською складчастістю* звільнилися від моря значні території земної поверхні, на яких утворилися потужні товщі червоноколірних лагунно-континентальних відкладів. Місцями підняття супроводилися інтенсивними проявами вулканізму. В серед. і пізньому девоні в межах *платформ* і *геосинкліналей* внаслідок опускання земної кори відбувалися широкі *трансгресії*, а в кінці — значні *регресії моря*. Нагромаджувалися потужні товщі теригенних (уламкових), карбонатних, подекуди соленосних відкладів. Для девонського періоду характерні різноманітні водорості, з наземних рослин на початку періоду були поширені *псилофіти*, пізніше з'явилися членистостеблові, плаунові й примітивні папороті, в пізньому девоні — папороті й птеридосперми. В лагунах і періодично пересихаючих басейнах водилися *кистепері* й *дводишні* риби. Мор. басейни населяли *форамініфери*, корали, остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), брахіоподи (див. *Плечоногі*), амоноідеї (див. *Головоногі молюски*). Вважають, що в Євразії, у межах *Східно-Європейської рівнини, Прикаспійської низовини* й Серед. Азії, в девоні був аридний (посушливий) клімат, на Пн. і Пд. від цього поясу — гумідний (вологий) клімат. Девонські відклади відомі на всіх континентах. На Україні вони представлені вапняками, пісковиками, мергелями, аргілітами та ін., а також вулканогенними породами. В повному обсязі відклади девону відомі на Зх. республіки, вздовж зх. схилу *Українського щита*, де поширені мор. (в нижній і верхній частинах) і континентальні (в серед. частині) відклади. Найбільша потужність їх — до 2,5 тис. м. Найпоширеніші девонські відклади в *Дніпровсько-Донецькій западині*, де є середні і верхні відділи. Вони характеризуються великою глибиною залягання (понад 1100 м), мінливим складом, значною потужністю (до 5,5—6 тис. м), поширенням ефузивно-теригенних і соленосних товщ. Морські й континент. відклади серед. і верхнього девону відомі й у Донбасі, де вони виходять на поверхню в бас. р. Мокрої Волновахи. Потужність їх досягає 1200—1300 м. Виявлено мор. девонські відклади і в зх. частині *Причорноморської западини*. З відкладами девону на Україні пов'язані корисні копалини, зокрема нафта й газ, кам'яна й калійна солі тощо.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 2. М.—Л., 1948; Геология СССР, т. 5, ч. 1. Украинская и Молдавская ССР. М., 1958; Стратиграфия СССР. Девонская система, кн. 1—2. М., 1973; Стратиграфія УРСР, т. 4, ч. 2. Девон. К., 1974.

Д. Є. Айзенверг.

ДЕВ'ЯТА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б) — відбулася 22—25.IX 1920 в Москві. На конференції було 116 делегатів з ухвальним голосом і 125 — з дорадчим, які представляли бл. 700 тис. членів і кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь представника польс. комуністів; 2) Політ. звіт ЦК; 3) Орг. звіт ЦК; 4) Про чергові завдання парт. будівництва; 5) Доповідь комісії по вивченню історії партії; 6) Звіт про 2-й конгрес Комінтерну. Роботою конференції керував В. І. Ленін, який виступив з політ. звітом ЦК, з промовою про чергові завдання парт. будівництва й підготував проект резолюції з цього питання. В доповіді В. І. Леніна гол. увагу було приділено питанню про укладення миру з Польщею та мобілізації сил для остаточного розгрому *врангелівщини*. При обговоренні питань парт. будівництва конференція намітила практичні заходи по розгортанню внутріпарт. демократії, зміцненню *єдності партії*, її дисципліни, тісного зв'язку з широкими масами, посиленню ідейно-політ. виховання молодих комуністів, залученню в ряди РКП(б) кращих представників пролет. мас. З метою зміцнення дисципліни і єдності рядів партії конференція визнала за необхідне створити Контрольну комісію, а на місцях при губкомах — спец. парт. комісії. Конференція дала відсіч антипарт. *групі «демократичного централізму»*, що виступала проти керівної ролі партії в Радах і профспілках.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1970.

Ю. В. Бабко.

ДЕВ'ЯТЕ СІ́ЧНЯ 1905, «Кривава неділя**»** — день масового розстрілу царським урядом мирної демонстрації петербурзьких робітників (бл. 150 тис. чол.), які йшли до Зимового палацу з петицією царю Миколі II. Демонстрацію підготувала монархічна орг-ція «Збрання російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга», що її створив агент царської охранки священик Г. Гапон (див. *Гапонівщина*). Під час обговорення петиції на робітн. зборах більшовики попереджали про можливість кривавої розправи, пояснювали, що тільки революц. боротьбою пролетаріат може добитися своїх прав.

Однак перешкодити демонстрації вони не змогли, бо більшість робітників ще вірила в царя. Тоді більшовики вирішили взяти участь у маніфестації. Під їхнім впливом до петиції було включено с.-д. вимоги: про встановлення 8-годинного робочого дня, політ. свободи тощо. 9 (22).I демонстрацію робітників, їхніх жінок і дітей за наказом царя війська зустріли залпами. Більше тисячі демонстрантів було вбито, бл. 5 тис. поранено

Розстріл демонстрації робітників біля Зимового палацу 9 (22) січня 1905.

Наївну віру малосвідомих робітників у «царя-батюшку» було розвіяно. Петерб. робітники вже надвечір 9 (22). І почали будувати барикади. Звістка про криваву розправу над робітниками викликала по всій країні хвилю страйків, що проходили під лозунгом «Геть самодержавство!» (див., зокрема, *Січнево-березневі політичні страйки 1905* на Україні). Події Д. с. стали початком *революції 1905—07 в Росії*.

П. М. Шморгун.

ДЕВ'ЯТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селянських, червоноармійських і козачих депутатів, що відбувся в Москві 23—28.XII 1921. На з'їзді був 1991 делегат, у т. ч. 93,3% комуністів. З'їзд заслухав доповідь В. І. Леніна про внутр. і зовн. політику республіки й повністю схвалив політику Рад. уряду. З'їзд розглянув питання радянського будівництва (про ВЦВК, з'їзди Рад на місцях тощо), військ. будівництва, про кооперацію, фінанси і бюджет та електрифікацію країни. В зв'язку з занепадом с. г. і голодом 1921, спричиненими імперіалістичною та громадян. війнами й посухою, з'їзд прийняв постанови «Про допомогу голодуючим» і «Про відбудову й розвиток сільського господарства». З'їзд обрав ВЦВК, до складу якого ввійшли представники всіх рад. республік, у т. ч. УРСР.

Літ.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 1. М., 1959.

ДЕВ'ЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 3—10.V 1925 в Харкові. На з'їзді було 838 делегатів, у т. ч. 624 комуністи. Порядок денний з'їзду: доповідь про діяльність Уряду СРСР, звіт про діяльність Уряду УРСР, про зміцнення й піднесення сел. г-ва, доповіді про с. г. і землеустрій, про стан і перспективи розвитку пром-сті на Україні, про Червону Армію, про перехід на триступеневу систему управління та ін. У резолюціях з'їзду ставилися завдання дальшого розгортання соціалістичного будівництва в республіці, вдосконалення держ. апарату, зміцнення союзу робітників і селян, залучення до соціалістичного будівництва трудової інтелігенції, накреслювалися заходи по зміцненню Червоної Армії і Флоту. Було внесено зміни в Конституцію УРСР у зв'язку з утворенням Союзу РСР, а також Молд. АРСР у складі УРСР. Д. В. з. Р. затвердив Конституцію Молд. АРСР, обрав ВУЦВК у складі 300 членів і 91 кандидата, а також представників УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР.

Літ.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

В. Є. Бражников.

ДЕВ'ЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся 6—12.XII 1925 в Харкові. На з'їзді були присутні 492 делегати з ухвальним і 271 — з дорадчим голосом, які представляли 98 129 членів, 69 475 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Доповідь ЦК РКП(б); 2) Політ. звіт ЦК КП(б)У; 3) Орг. звіт ЦК КП(б)У; 4) Звіт Ревізійної комісії; 5) Доповідь ЦКК РКП(б); 6) Звіт ЦКК КП(б)У; 7) Про госп. будівництво; 8) Про роботу профспілок; 9) Про парт. будівництво; 10) Про комсомол; 11) Вибори керівних органів КП(б)У. В роботі з'їзду брав участь як представник ЦК РКП(б) голова ЦВК СРСР М. І. Калінін. З'їзд підбив підсумки діяльності парт. орг-цій республіки за звітний період, націлив комуністів і всіх трудящих України на завершення відбудови нар. г-ва і здійснення курсу на індустріалізацію країни. На Україні, як і в усьому Рад. Союзі, успішно закінчувалася відбудова нар. г-ва й закладалися основи для переходу до нового етапу соціалістичного будівництва. Значно поліпшився добробут трудящих, зросла їхня політ. і трудова активність, зміцніла диктатура пролетаріату та її основа — союз робітн. класу і трудящого селянства. В основу роботи з'їзду було покладено тези *Чотирнадцятого з'їзду ВКП(б)*. З'їзд одностайно схвалив курс на індустріалізацію країни й накреслив практичні заходи щодо розвитку в республіці важкої пром-сті, насамперед вугільної, металург. і машинобудівної. Було висунуто завдання дальшого розвитку легкої й харчової, насамперед цукрової пром-сті, с. г., кооперування трудящого селянства. З'їзд повністю підтримав лінію РКП(б) в питанні про можливість побудови соціалізму в СРСР, рішуче засудивши антиленінські, капітулянтські твердження троцькістів і *«нової опозиції»*, а також їхніх прихильників у КП(б)У про неможливість перемоги соціалізму в СРСР. З'їзд продемонстрував вірність комуністів України марксизмові-ленінізмові, їхню непохитну єдність і непримиренність до антиленінських угруповань, зосередив увагу парт. орг-цій республіки на вихованні трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів, на рішучій боротьбі з великодержавним шовінізмом і укр. бурж. націоналізмом, зобов'язав парт. орг-ції посилити керівництво профспілками, комсомолом, поліпшити роботу по залученню широких мас трудящих до госп. будівництва. З'їзд схвалив рішення Жовтневого пленуму ЦК РКП(б) 1925 про реорганізацію *комітетів незаможних селян*, яка полягала в звільненні їх від адм. функцій. На з'їзді було визнано за необхідне в найближчий час видати Твори В. І. Леніна укр. мовою. З'їзд прийняв звернення до XIV з'їзду ВКП(б), в якому заявив про твердий намір комуністів республіки послідовно проводити в життя ленінську лінію, давати рішучу відсіч усім спробам відступити від неї. З'їзд обрав ЦК КП(б)У, ЦКК КП(б)У й Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Самофалов В. Дев'ятий з'їзд КП(б)У. К., 1958.

П. С. Репченко.

ДЕВ'ЯТИЙ З'ЇЗД РКП (б) — відбувся 29.III—5.IV 1920 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 554 делегати з ухвальним голосом і 162 — з дорадчим, які представляли понад 600 тис. комуністів. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Чергові завдання госп. будівництва; 3) Професійний рух; 4) Завдання Комуністичного Інтернаціоналу; 5) Орг. питання; 6) Ставлення до кооперації; 7) Перехід до міліційної системи; 8) Вибори ЦК; 9) Поточні справи. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін, який виступив з промовою при відкритті і закритті з'їзду, зі звітною доповіддю ЦК РКП(б), заключним словом, з промовами про госп. будівництво, кооперацію та з деяких ін. питань. З'їзд почав роботу в умовах тимчасової мирної передишки та перемоги над об'єднаними силами іноз. імперіалістів і білогвардійської контрреволюції. В. І. Ленін, узагальнюючи досвід більш як дворічної діяльності Рад. д-ви, дав глибокий аналіз міжнар. і внутр. становища країни, висвітлив зовн. політику партії, визначив завдання госп. будівництва в умовах мирної передишки, накреслив завдання госп. плану, який передбачав піднесення всього нар. г-ва, насамперед транспорту, паливної пром-сті й металургії. Провідне місце в цих накресленнях посідала електрифікація нар. г-ва, яку В. І. Ленін висував як велику програму на 10—20 років. Саме на цій основі було розроблено план *ГОЕЛРО*. Керуючись настановами В. І. Леніна, з'їзд підкреслив, що осн. умовою госп. відродження країни є неухильне здійснення єдиного госп. плану. Директиви з'їзду з цього питання поклали початок плановості у здійсненні завдань соціалістичного будівництва. З'їзд одностайно схвалив ленінські принципи управління пром-стю — принципи суворої централізації, посилення єди-

Е. Дега. Абсент. 1876. Лувр. Париж.

ноначальності на підприємствах, використання старих спеціалістів тощо. Особливу увагу з'їзд звернув на організацію трудового змагання. Проти лінії партії в питаннях госп. будівництва виступили, з одного боку, Троцький, який намагався нав'язати партії розв'язання нових екон. завдань методами голого примусу й мілітаризації пром. підприємств, з другого — *група «демократичного централізму»*, підтримана Риковим і Томським. З'їзд відкинув як військово-бюрократичну лінію Троцького, так і платформу «децистів», викрив їхню неспроможність і згубність для будівництва соціалізму. З'їзд визначив роль і завдання профспілок у госп. будівництві, підкресливши необхідність підвищення їхньої виховної ролі. З'їзд ухвалив рішення про видання Повного зібрання творів В. І. Леніна.

З'їзд обрав ЦК РКП(б) та ЦКК РКП(б).

Літ.: Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б) 29 березня — 5 квітня 1920 р. Повне зібрання творів, т. 40; Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. М., 1960; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1972; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1979.

П. П. Гудзенко.

ДЕВ'ЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75, розроблений на основі Директив XXIV з'їзду КПРС (1971) і затверджений у тому самому році сесією Верховної Ради СРСР. Гол. завдання п'ятирічки: забезпечити значне піднесення матеріального й культур. рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробн., підвищення його ефективності та прискорення темпів зростання *продуктивності праці*. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ДЕВ'ЯТИ́НА — данини за феод.-кріпосницького ладу на Закарпатській Україні. 1) Д. в е л и к а — дев'ята частина врожаю зернових культур і винограду, яку щороку сплачували селяни-кріпаки поміщикам понад панщину та ін. повинності. Скасована *селянською реформою 1848*. 2) Д. м а л а — дев'ята частина свійської худоби й меду, яку щороку понад панщину стягували поміщики з селян-кріпаків. Скасована королівським законом 1836 в зв'язку з піднесенням антифеод. сел. руху на Закарпатті в 30-х рр. 19 ст.

ДЕВ'ЯТИХ Григорій Григорович (н. 1.XII 1918, с. Барановщина, тепер Нолінського р-ну Кіров. обл.) — рос. рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1947. Закінчив 1941 Горьковський ун-т. Зав. кафедрою (з 1955) неорганічної хімії цього ун-ту, заступник директора (з 1969) Ін-ту хімії АН СРСР по наук. роботі (Горький). Осн. праці — в галузі розділення стабільних *ізотопів*, одержання й аналізу речовин особливої чистоти. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕВ'ЯТКОВ Микола Дмитрович [н. 29.III (11.IV) 1907, Вологда] — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1931). З 1954— наук. керівник відділу Ін-ту радіотехніки й електроніки АН СРСР, з 1960 — зав. кафедрою Моск. фізико-тех. ін-ту. Праці присвячені вивченню газового розряду, створенню газорозрядних приладів для захисту ліній зв'язку від перенапруг і акустичних ударів, розробці надвисокочастотних приладів дециметрового і сантиметрового діапазонів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949; Ленінська премія, 1965.

ДЕВ'ЯТНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 17—21.I 1956 в Києві напередодні *Двадцятого з'їзду КПРС*. У його роботі взяли участь 859 делегатів з ухвальним і 60 — з дорадчим голосом, які представляли 838 300 членів і 57 100 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Обговорення проекту ЦК КПРС «Директиви XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956—1960 роки»; 2) Звіт ЦК КП України; 3) Звіт Ревізійної комісії КП України; 4) Вибори керівних органів КП України. Делегати одностайно схвалили проект директив по 6-му п'ятирічному плану, в якому було визначено конкретні шляхи екон., соціального і культур. розвитку нашої країни. В резолюції на звітну доповідь ЦК відзначалось, що підвищення рівня парт. керівництва всіма галузями нар. г-ва сприяло розвиткові творчої активності трудящих, достроковому виконанню 5-ї п'ятирічки (1951—55), насамперед у важкій індустрії. В 1955 валова продукція пром-сті збільшилася порівняно з 1950 на 91,4% (по СРСР на 85%). Найшвидшими темпами розвивалися машинобудування, металург., хім., нафтова, газова пром-сть. Удвоє зросло виробництво електроенергії. Продуктивність праці в пром-сті підвищилася в 1,5 раза. Велику увагу з'їзд приділив розвиткові с. г. Орг.-госп. зміцнення колгоспів, радгоспів і МТС та ін. заходи сприяли підвищенню врожайності культур, продуктивності тваринництва. Зріс добробут трудящих, було досягнуто нових успіхів у галузі нар. освіти, науки, л-ри й мистецтва. З'їзд піддав критиці серйозні недоліки в роботі окремих парт. і госп. органів. У резолюції з'їзду висувалося завдання переважного розвитку важкої пром-сті, прискорення впровадження нової техніки й технології, розширення спеціалізації й кооперування в пром-сті, підвищення продуктивності праці й якості продукції, добиватися індустріалізації будівництва. Перед с. г. з'їзд поставив завдання всемірного розвитку зернового г-ва, дальшого підвищення врожайності всіх зернових культур, значного збільшення валового збору тех. культур, поголів'я худоби і птиці, виробництва м'яса. Особливу увагу з'їзд приділив питанням внутріпарт. життя, вказавши на необхідність якнайсуворішого дотримання *ленінських норм партійного життя* і принципів колективності керівництва, докорінного поліпшення ідеологічної роботи. З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Д. С. Шелест.

ДЕВ'ЯТНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 5—14.X 1952 в Москві. В його роботі взяли участь 1192 делегати з ухвальним і 167 — з дорадчим голосом, які представляли 6 013 259 членів і 868 886 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК ВКП(б); 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії ВКП(б); 3) Директиви XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—55; 4) Зміни в Статуті ВКП(б); 5) Вибори центр. органів партії. З'їзд підбив підсумки боротьби й перемог партії і рад. народу більш як за 13 років, визначив завдання в галузі зовн. і внутр. політики, схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК партії. У Звітній доповіді ЦК відзначалося, що перемога над фашист. агресорами зміцнила становище СРСР, посилила його міжнар. вплив і авторитет. Докорінно змінилося співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму. В ряді країн Центр. і Пд.-Сх. Європи утвердився нар.-демократичний лад. Соціалізм вийшов за межі однієї країни — почала складатися *світова система соціалізму*. З'їзд дав розгорнуту характеристику розстановки класових сил на міжнар. арені, підкреслив значення ленінського принципу *мирного співіснування* д-в з різним соціальним ладом.

Післявоєнні роки були для СРСР періодом швидкої відбудови й дальшого розвитку нар. г-ва, піднесення матеріального добробуту й культур. рівня трудящих, дальшого зміцнення морально-політ. єдності рад. суспільства і дружби народів СРСР. З'їзд затвердив Директиви по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—55. Планом передбачалось підвищення рівня пром. виробництва, зокрема продукції машинобудування й металообробки потужності електростанцій. У сільському господарстві ставилися завдання: піднести рівень механізації, підвищити врожайність, збільшити громадське поголів'я худоби при одночасному значному зростанні її продуктивності, збільшити валову й товарну продукцію землеробства і тваринництва. Намічалося дальше підвищення матеріального й культур. рівня життя трудящих. З'їзд розглянув питання парт. будівництва. Було прийнято рішення про перейменування Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) — ВКП(б) на Комуністичну партію Рад. Союзу (КПРС). У постанові з'їзду відмі-

чалося, що подвійна назва партії («комуністична», «більшовицька») історично склалася в результаті боротьби з меншовиками і мала на меті відмежування від них. Оскільки меншовицька партія в СРСР давно зійшла з політ. сцени, подвійна назва партії втратила смисл, тим більше, що поняття «комуністична» найточніше передає зміст завдань партії. XIX з'їзд прийняв новий *Статут Комуністичної партії Радянського Союзу*. В ньому було дано коротке визначення КПРС, вказано гол. завдання партії, повніше визначено обов'язки і права парт. орг-цій і всіх комуністів, встановлено нові строки скликання з'їздів партії і Пленумів ЦК. Політбюро ЦК партії було перетворено на Президію ЦК КПРС. Орг. робота ЦК виконавчого характеру зосереджувалася в Секретаріаті ЦК КПРС. Комісію парт. контролю було реорганізовано в Комітет парт. контролю при ЦК КПРС. Скасовувалося скликання всесоюзних парт. конференцій. З'їзд прийняв рішення про перероблку Програми партії, обравши для цього комісію. З'їзд обрав ЦК КПРС і Центр. ревізійну комісію.

Літ.: Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6. М., 1971; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977. *М. Г. Безпалко.*

ДЕ́ГА (Degas) Ілер-Жермен-Едгар (19.VII 1834, Париж — 27.IX 1917, там же) — французький живописець, графік і скульптор. У 1855—56 навчався в Школі красних мистецтв у Парижі, 1854—59 жив в Італії, де вивчав мистецтво 15—16 ст. У ранній період писав картини на істор. теми («Сцена з війни в середні віки», 1865), реалістичні портрети («Портрет молодої жінки», 1867). З 1873 приєднався до *імпресіонізму* і став одним з найхарактерніших його представників. Зображував буденні сцени з паризького життя («Абсент», 1876; «Гладильниці», бл. 1884, та ін.). Багато картин присвятив балетові («Блакитні танцівниці»), скачкам («На скачках», 1877—78). Твори Д. відзначаються гостро виразним малюнком, майстерною композицією, вишуканим колоритом. Більшість із них зберігається в Музеї імпресіонізму в Парижі, окремі — в музеях Рад. Союзу.

Літ.: Зернов Б. А. Дега. 1834—1917. Альбом. Л.—М., 1965.

ДЕГАЗА́ЦІЯ (від *де...* і *газ*) — 1) У м е т а л у р г і ї — видаляння газів з рідкої сталі. До Д. вдаються тому, що розчинені в сталі гази, зумовлюючи поверхневі і внутр. *дефекти металів*, погіршують її фіз.-мех. властивості. Найефективнішим способом Д. є *вакуумування сталі* перед розливанням її. Крім того, Д. відбувається в процесі *плавки* й *розливання* металу: при кипінні, перемішуванні, *розкисленні* металу і його відстоюванні. Див. також *Позапічна обробка* металів. 2) У г і р н и ч і й с п р а в і — видаляння з підземних *гірничих виробок* рудникового газу або газоповітряної суміші. Здійснюється *бурінням* свердловин у розроблюваному масиві гірських порід, відсмоктуванням газу з високим вмістом метану з вироблених просторів тощо. Д. сприяє безпеці гірничих робіт, підвищенню продуктивності праці. 3) У т е п л о т е х н і ц і — те саме, що й *деаерація* води. 4) У в і й с ь к о в і й с п р а в і — заходи по ліквідації наслідків хім. нападу противника, що передбачають знешкодження головним чином стійких отруйних речовин, якими були заражені місцевість, оборонні споруди, бойова техніка, продукти, вода та ін. Найважливіший спосіб Д. — нейтралізація дегазуючими речовинами, змивання стійких отруйних речовин органічними розчинами, кип'ятіння заражених предметів у воді. Для Д. застосовують різні спец. машини і прилади, поливальні машини, гідропульти тощо.

ДЕГЕ́ЙТЕР (Дежейтер; Degeyter) П'єр (8.X 1848, Гент, Бельгія — 26.IX 1932, Сен-Дені, поблизу Парижа) — французький композитор. Автор музики міжнар. пролет. гімну «*Інтернаціонал*». Член Франц. компартії з 1920. Робітник-мебляр на підприємствах Лілля. Співав у хорі, вивчав теорію музики, навчався гри на муз. інструментах. Був хормейстером співацького т-ва «Робітнича ліра», для якого 1888 написав «Інтернаціонал» (слова Е. *Потьє*). З 1902 жив у Сен-Дені. Написав пісні: «Комунар», «Вперед, робітничий класе», «Пісня комуніста», «Серп і молот», «Тріумф російської революції» та ін. У 1928 відвідав СРСР.

Літ.: Сохор А. Н. «Интернационал» и его авторы. М., 1960.

ДЕГЕЛЬМІНТИЗА́ЦІЯ (від *де...* і *гельмінти*) — комплекс терапевтичних і профілактичних заходів, спрямованих на звільнення організму людини чи тварин від гельмінтів, а також на запобігання забрудненню зовн. середовища їхніми яйцями й личинками; частина *девастації*. Термін «дегельмінтизація» вперше запропонував К. І. *Скрябін* 1925. Д. населення провадиться амбулаторно або в гельмінтологічних стаціонарах антигельмінтними препаратами. Ефективність Д. залежить від того, як повно вона охоплює хворих. У т в а р и н н и ц т в і застосовують профілактичну Д., яку проводять планово, в певні строки, з метою оздоровлення тварин, лікувальну Д. — в разі виникнення хвороби, й діагностичну Д. Найефективніша Д. в період, коли гельмінти в організмі живителя ще не досягли статевої зрілості.

ДЕГЕНЕРА́ЦІЯ (від лат. degenero — вироджуюсь) — 1) Виродження, погіршання з покоління в покоління певних рис або властивостей організму. 2) В м і к р о б і о л о г і ї — ослаблення життєздатності культури мікробів за несприятливих умов вирощування. 3) В м о р ф о л о г і ї — процес *атрофії* й руйнування окремих клітин або органів у процесі їхнього індивідуального розвитку (напр., у пуголовка при перетворенні його на дорослу тварину зникають зябра і хвіст). 4) В е в о л ю ц і й н о м у в ч е н н і розрізняють загальну та спеціальну Д. (поняття запровадив О. М. Сєверцов). З а г а л ь н а Д., або морфофізіол. регрес — один із напрямів еволюційного процесу, пов'язаний з повною або частковою *редукцією* одних органів чи систем (напр., центральної нервової системи) та прогресивним розвитком інших (напр., органів статевої системи); призводить до спрощення організму як єдиного цілого. С п е ц і а л ь н а Д. — редукція в процесі еволюційного розвитку органів, що були нормально розвинені у предків (напр., кінцівки у безногих ящірок); при цьому будова організму як єдиного цілого не спрощується. 4) У п а т о л о г і ї термін «дегенерація» запропонував Р. *Вірхов*, який припускав можливість «переродження» клітин.

ДЕГІДРОГЕНА́ЗИ (від *де...* і лат. hydrogenium — водень) — *ферменти*, що каталізують відщеплення водню від органічних речовин (субстрат) і перенесення їх на іншу речовину (акцептор) в *окислювально-відновних реакціях*. Цією речовиною є нікотинамідаденіндинуклеотид (НАД), нікотинамідаденіндинуклеотидфосфат (НАДФ) або флавінаденіндинуклеотид (ФАД). Таким чином, Д. являють собою двокомпонентні системи, що складаються з ферментного білка — *апоферменту* (аподегідрогеназа) і *коферменту* (НАД, НАДФ, ФАД). Під час дегідрогеназної реакції НАД і НАДФ відновлюються. Далі НАДН (відновлений НАД) окислюється в дихальному ланцюгу (див. *Дихання*), а НАДФН (відновлений НАДФ) використовується в синтезі жирних кислот, стероїдних гормонів і фіксації CO_2. Усі відомі Д. поділяють на дві основні групи: анаеробні, де акцептором водню є та чи ін. сполука, але не кисень, та аеробні, які переносять водень безпосередньо на молекулярний кисень з утворенням перекису водню. Беручи участь у первісних реакціях біол. окислення, Д. відіграють велику роль в *трикарбонових кислот циклі*, *пентозофосфатному циклі* та *гліколізі*.

А. Г. Халмурадов.

ДЕГІДРОГЕНІЗА́ЦІЯ — відщеплення водню від молекули хімічної сполуки. Див. *Гідрогенізація*.

ДЕ ГОЛЛЬ — франц. політ., держ. і військ. діяч. Див. *Голль* Шарль де.

ДЕГРАДА́ЦІЯ (лат. degradatio — зниження) — поступовий занепад якої-небудь якості, зміна того чи ін. процесу, явища в бік погіршання, втрата притаманних властивостей.

ДЕГРАДА́ЦІЯ в б і о л о г і ї — спрощення будови й функцій організмів внаслідок зміни умов існування (перехід від рухомого способу життя до нерухомого або від вільного до паразитичного). При спрощенні організму на кінцевих стадіях його розвитку порівняно з початковими Д. наз. о н т о г е н е т и ч н о ю; якщо ж спрощується будова нащадків порівняно з предками — ф і л о г е н е т и ч н о ю. Див. також *Дегенерація*.

ДЕГРАДА́ЦІЯ ГРУ́НТУ — процес, що призводить до часткової втрати грунтом нагромаджених

Г. Г. Дев'ятих.

М. Д. Дев'ятков.

П. Дегейтер.

раніше органічних речовин, обмінних лужно-земельних катіонів і мулистих фракцій. В термін «деградація ґрунту» раніше вкладалось поняття про опідзолювання *чорноземів* під впливом лісів, що росли на цих ґрунтах («деградовані чорноземи»). В сучас. класифікації ґрунтів замість колишніх «деградованих чорноземів» виділяють чорноземи опідзолені. Д. г. починається в нижній частині гумусового горизонту ґрунту й під ним — в ілювіальному горизонті. Характерною ознакою Д. г. є поява т. з. кремнеземистої присипки, що властиво опідзолюванню чорноземів. Однак на цій стадії Д. г. опідзолені чорноземи (поширені в основному на орних землях і під широколистяними трав'янистими лісами передгір'я Зх. Передкавказзя і в лісостепових р-нах Молдавії; трапляються й на Україні) залишаються досить родючими, як і типові чорноземи.

В. О. Дегтярьов.

ДЕГТЯ́Р Рита Григорівна (н. 10. XII 1918, Київ) — український рад. біохімік, доктор біол. наук. У 1943 закінчила Об'єднаний укр. держ. ун-т (м. Кзил-Орда, Каз. РСР). З 1945— співробітник Ін-ту біохімії АН УРСР. Праці присвячені розробці методів виділення, очищення й кристалізації ферментів, вивченню їхніх властивостей і структури. Цими методами одержують очищені препарати глюкозооксидази і каталази в пром. виробн. Держ. премія УРСР, 1978.

З. М. Дегтярьова.

ДЕГТЯРЬО́В Василь Олексійович [21.XII 1879 (2.I 1880), Тула — 16.I 1949, Москва] — рад. конструктор стрілецької зброї, генерал-майор інженерно-арт. служби (1940), доктор технічних наук (1940), Герой Соціалістичної Праці (1940). Член Комуністичної партії з 1941. В 1918 очолював дослідну майстерню збройового з-ду, з 1931— нач. проектного конструкторського бюро автом. стрілецької зброї. В 20—30-х рр. сконструював ручний, авіац., танк. і великокаліберний кулемети, *пістолет-кулемет*, прийняті на озброєння Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 створив *протитанкову рушницю* й новий ручний кулемет. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1944 і 1949 (посмертно).

В. Й. Дедюшко.

ДЕГТЯРЬО́ВА Зінаїда Миколаївна (н. 30.X 1927, Одеса) — російська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1968). Після закінчення Одес. муз. уч-ща дебютувала в Львів. театрі муз. комедії; з 1954 — у Львівському рос. театрі Рад. Армії. Ролі: Надія («Останні» Горького), Юлія Тугіна («Остання жертва» О. Островського), Марія («Марія» Салинського), Ханума (однойменна комедія Цагарелі), Комариха («Весілля в Малинівці» Юхвіда), Еліза Дулітл («Пігмаліон» Шоу). Знімалася в кіно (фільми «Явдоха Павлівна», «Солдатка», «За твою долю»).

Т. О. Степанчикова.

ДЕГУСТА́ЦІЯ (лат. degustatio — куштування) — оцінювання якості продуктів на основі зорових, смакових і нюхових відчуттів. Особливе значення має у *виноробстві*: дегустацією визначають прозорість, колір, пахощі (букет) і смак вина та різницю між марочним і ординарним вином, яку не можна встановити хіміко-аналітичним методом. При Д. чаю оцінюють зовн. вигляд сухого продукту, забарвлення (колер), аромат і смак настою, вигляд розвареного чайного листя. В тютюні визначають аромат, смак і міцність, наявність маслянистих речовин у тютюн. димі.

ДЕДА́Л (Δαίδαλος) — у грецькій міфології славетний скульптор і будівничий. Винахідник різних буд. інструментів. Збудував на о. Кріт *лабіринт*. Дав *Аріадні* клубок ниток, за допомогою якого *Тесей* вибрався з лабіринту. Щоб утекти від кріт. царя Міноса, Д. зробив собі й синові Ікару крила з пір'я, скріпленого воском, і вони полетіли над морем. Ікар загинув, а Д. утік у Сіцілію. В міфі про Д. відобразилася мрія людей про опанування повітряного простору. Іл. див. до ст. *Ікар*.

ДЕ́ДВЕЙТ (англ. dead weight) — повна *вантажопідйомність* судна (сумарна вага вантажу, пасажирів, екіпажу, палива тощо).

ДЕ́ДЕКІНД (Dedekind) Ріхард-Юліус-Вільгельм (6.X 1831, Брауншвейг — 12.II 1916, там же) — німецький математик, член Берлін. АН (з 1880). Навчався у К.-Ф. *Гаусса* і П. *Діріхле* в Геттінгенському ун-ті. Створив ряд заг. концепцій сучас. *алгебри*, зокрема ввів поняття *кільця* й (незалежно від Є. І. *Золотарьова*) дав сучас. заг. визначення *ідеалу* в математиці. Д. відомий і як автор однієї з перших систем обгрунтування теорії *дійсних чисел*.

ДЕДУ́КЦІЯ (лат. deductio — виведення) — форма достовірного умовиводу окремого положення з загальних. Звичайно Д. протиставляється *індукції*, яка пов'язана з узагальненням окремого та ймовірного підтвердження *гіпотез*. Важливою передумовою Д. в практиці пізнання є зведення конкретних задач до загальних й перехід від розв'язання задачі в заг. вигляді до окремих її варіантів. Простим випадком подібного зведення задач є побудована *Арістотелем* перша теорія Д., за якою доказ істинності твердження про окремий елемент класу здійснюється на основі того, що відомо про всі елементи класу. Методом Д. будуються наук. *теорії* (передусім математичні), якщо задача доведення положень теорії зводиться чітко визначеним способом до аналізу істинності невеликого числа вихідних положень і надійності правил виведення. Д. та індукція як рух пізнання від загального до окремого і навпаки діалектично взаємопов'язані.

М. В. Попович.

ДЕДЮ́ЛІН Олександр Васильович [3 (15). VIII 1866, с. Срібне, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.— 16.X 1924, Харків] — український мікробіолог-епізоотолог, професор. У 1892 закінчив Харків. вет. ін-т, у якому з 1906 завідував кафедрою бактеріології. Організатор вет. служби на Україні; директор (з 1921) Ін-ту наукової і практичної ветеринарії (тепер Укр. н.-д. ін-т експеримент. ветеринарії). Редактор (1922—24) журналу «Ветеринарное дело». Наук. праці присвячені вивченню хвороб с.-г. тварин (ящур, сап, туберкульоз, сибірка, чума), заходів боротьби з ними, питанням розвитку холодильної справи тощо.

ДЕДЮ́ШКО Володимир Йосипович [1 (14).II 1905, Мінськ — 30.III 1973, там же] — білоруський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1971). Член КПРС з 1948. Сценічну діяльність почав 1923 в 3-му Білорус. театрі, з 1937 — в Білорус. театрі ім. Я. Купали (Мінськ). Ролі: Крушина («Костянтин Заслонов» Мовзона), Питльований («Співають жайворонки» Крапиви), Моцькін («Вибачайте, коли ласка!» Макайонка), Гай («Мій брат» Погодіна), Мєстний, Вакуленко («Фронт», «Калиновий гай» Корнійчука), Президент («Підступність і кохання» Шіллера). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ДЕДЬКО́ (Детько, Дятько) Дмитро (р. н. невід.— бл. 1349) — галицький боярин. У 40-х рр. 14 ст. очолював боярський уряд *Галицького князівства*, яке за правління Д. зберігало незалежність, відбило напади Угорщини, Польщі й татар. Після смерті Д. польс. король Казимир III, заручившись нейтралітетом татар, 1349 загарбав Галицьке князівство.

ДЕ́ЖЕ (Dezsö) Ласло (н. 26.X 1927, с. Буді, тепер УНР) — угорський мовознавець. Закінчив Будапештський ун-т (1952). Професор Дебреценського ун-ту (з 1972). Автор праць з слов., заг. і прикладного мовознавства: «Типологічні дослідження з старосербськохорватського синтаксису» (1968), «Вступ до синтаксичної типології» (1971) та ін. Йому належать і монографії з історії укр. мови: «Пам'ятки ділової писемності Закарпаття», «Матеріали до словника закарпатської літератури 16—17 ст.» (обидві — 1965), «Нариси з історії закарпатських говорів» (1967).

А. М. Залеський.

ДЕЖНЬО́В (Дежнєв) Семен Іванович (бл. 1605 — 1673, Москва) — російський землепроходець і мореплавець. Служив у козачих полках у Тобольську, Єнісейську, Якутську. В 1640—42 брав участь у поході на ріки *Яну* та *Індігірку*. Разом з М. Стадухіним спустився по р. Індігірці до Пн. Льодовитого ок., а влітку 1643 досяг гирла р. *Колими*. В 1648 разом з торг.-пром. експедицією вперше обігнув Чукотський п-ів протокою між Азією й Америкою, досяг крайньої сх. точки Азії й фактично відкрив *Берінгову протоку*. Ім'ям Д. названо мис на Пн. Сх. Азії, хребет на Чукотці, бухту на зх. узбережжі Берінгового моря.

ДЕЖНЬО́ВА МИС — крайня сх. точка Азії, на Чукотському п-ові (66°05′ пн. широти та 169°40′ зх. довготи). Вис. до 741 м. Круто обривається до моря. Поблизу Д. м. — населений пункт Уелен. Мис названо на честь С. І. *Дежньова*.

ДЕЗ... (франц. des..., dés...) — префікс в іншомовних словах,

який означає видалення, знищення, усунення, відсутність (*дезактивація, дезодорація, дезинтегратор*), а також спотворення, розладнання (дезинформація, дезорганізація).

ДЕЗАВУЮВА́ННЯ (від франц. désavouer — відмовлятися, зрікатися) в міжнародному праві — акт уряду або іншого компетентного органу держави, яким заявляється, що дипломатичний представник чи ін. офіційний уповноважений діяв, не маючи на це належного доручення, або перевищив свої повноваження. Д. звичайно тягне за собою відкликання дезавуйованої особи.

ДЕЗАКТИВА́ЦІЯ (від *дез...* і лат. activus — діяльний, дійовий) — видалення радіоактивних речовин з одягу, зброї, техніки, споруд, поверхні місцевості, продуктів харчування й води, заражених унаслідок атомного нападу. Ступінь зараження визначається дозиметричними приладами. Д. провадять спец. тех. і мех. засобами, багаторазовим обтиранням поверхні речей мокрим ганчір'ям, клоччям, снігом, а також змиванням водою, гасом, дезактивуючими розчинами та ін. рідинами. Д. місцевості полягає в знятті шару грунту не менше як 5 см і снігу до 10—20 см. Д. здійснюється силами військ і населення за розпорядженням військ. командування й органів *цивільної оборони*. Див. *Захист від зброї масового ураження*.

ДЕЗАМІ́ (Dézamy) Теодор (4.III 1803, Люсон — 24.VII 1850, там же) — французький комуніст-утопіст, учасник революції 1848. Входив до складу таємних революц. т-в «Пори року», «Робітники-егалітарії» та ін. Був послідовником *Морелліі*, Г. *Бабефа*, Ф.-М.-Ш. *Фур'є*. Шляхом до створення комуністичного суспільства Д. вважав революцію, здійснювану урядом революц. диктатури. Проте Д. не розумів істор. ролі пролетаріату, хоч і надавав великого значення його активності. За філос. поглядами Д.— матеріаліст і атеїст, послідовник К.-А. *Гельвеція*.

Осн. твір Д.— «Кодекс спільності» (1842), в якому він пропагував три принципи комуністичного ладу: «спільна власність, спільна праця, спільне виховання».

Тв.: Рос. перекл.— Кодекс общности. М., 1956.

ДЕЗАМІНА́ЗИ — група *ферментів*, що каталізують гідролітичне відщеплення *(дезамінування)* аміногрупи (NH_2) від органічних азотовмісних сполук. Має виражену специфічну дію. Найпоширеніші в живій природі є глютаміназа й дезаміназа аденілової кислоти. Рідше трапляється гуаназа, що прискорює дезамінування *гуаніну*. Д. відіграють значну роль в *азотистому обміні*. Визначення їхньої активності в організмі людини має діагностичне значення.

ДЕЗАМІНУВА́ННЯ — процес відщеплення аміногрупи (NH_2) від органічних сполук; супроводиться заміщенням іншою групою (напр., H, OH, RO) або утворенням *подвійного зв'язку*. Широко застосовується в органічному синтезі й відіграє важливу роль у процесах життєдіяльності тварин, рослин і мікроорганізмів, де є одним з основних етапів обміну азотистих сполук — амінокислот, амінів, нуклеотидів, нуклеозидів тощо. Біохім. Д. відбувається за участю специфічних ферментів. Розрізняють кілька типів Д. О к и с н е Д. амінокислот є основним шляхом розкладу їх у тваринному організмі. Приводить до утворення відповідних кетокислот замість відщепленої аміногрупи. Процес проходить за участю ферментів оксидаз амінокислот. Окисним шляхом дезамінуються й аміни, що утворюються в організмі при *декарбоксилюванні* амінокислот. Значна частина цих амінів токсична і Д. має важливе значення для знешкодження цієї токсичності. Д. амінів каталізується аміноокси-дазами. В і д н о в н е Д. відбувається шляхом *окислювально-відновних реакцій* між двома амінокислотами, внаслідок чого обидві амінокислоти дезамінуються (напр., реакція між *аланіном* і *гліцином*).

При в н у т р і ш н ь о м о л е к у л я р н о м у Д. утворюються ненасичені к-ти. Ці реакції мають місце при Д. ряду амінокислот (напр., аспарагінової к-ти у рослин і деяких бактерій; гістидину в печінці людини). При г і д р о л і т и ч н о м у Д. утворюються α-оксикислоти. Цим шляхом дезамінуються *пуринові основи* й *піримідинові основи* в плісеневих грибів, деяких бактерій і тваринних тканинах. *Н. О. Семенова.*

ДЕЗА́РГ (Désargues) Жерар (1593, Ліон — 1662, там же, за ін. даними — 1591—1661) — французький математик, один із засновників проективної й *нарисної геометрії*. У своїх працях застосовував перспективне зображення фігур. Перший запровадив *нескінченно віддалені елементи*; розглянув *інволюцію* пар точок, інволюцію 4 точок або прямих. Д. довів одну з осн. теорем *проективної геометрії* (*Дезарга теорема*).

ДЕЗА́РГА ТЕОРЕ́МА — теорема *проективної геометрії*: для того, щоб відповідні сторони трикутників $A_1B_1C_1$ і $A_2B_2C_2$ перетинались у точках A, B і C, які лежать на одній прямій, необхідно і достатньо, щоб їхні відповідні вершини лежали на прямих, що мають спільну точку (D, мал.). Встановив Ж. *Дезарг*. У проективному просторі Д. т. є наслідком т. з. *аксіом* зв'язку, які стосуються взаємної належності точок, прямих і площин. Але на проективній площині, як довів Д. *Гільберт*, вона не випливає з плоских аксіом зв'язку. Так, на окремій евклідовій площині, доповненій *нескінченно віддаленими елементами*, її доведення опирається ще й на відношення конгруентності, якого немає в проективній геометрії. Тому при аксіоматичній побудові (див. *Аксіоматичний метод*) плоскої проективної геометрії Д. т. приймають за аксіому. Зміст Д. т. в елементарній геометрії ускладнюється через наявність у ній паралельних прямих.

А. Г. Медяник.

ДЕЗЕРТИ́Р (франц. déserteur, від лат. desertor — утікач, зрадник) — 1) Особа, яка самочинно залишила свою військ. частину або ухиляється від призову на військову службу. 2) Переносно — особа, яка ухиляється від виконання свого громадян. або громад. обов'язку, залишила доручений їй пост.

ДЕЗЕРТИ́РСТВО — один із злочинних видів ухиляння від військової служби, характерний для армій експлуататорських держав. За рад. правом — один з тяжких *військових злочинів*, який полягає в ухилянні громадянина від його конституційного обов'язку нести службу в рядах Збройних Сил СРСР. Д. є самовільне залишення *військовослужбовцем* військової частини або місця служби з метою ухилитися від військ. служби, а також нез'явлення з тією самою метою на службу при призначенні, переведенні, з відрядження, з відпустки або лікувального закладу. Закон про кримінальну відповідальність за військ. злочини 1958 (в УРСР — ст. 241 КК УРСР) передбачає для винних у Д. позбавлення волі на строк від 3 до 7 років. Д., вчинене у воєнний час, карається смертною карою або позбавленням волі на строк від 5 до 10 років.

ДЕЗИНВА́ЗІЯ (від *дез...* і лат. invasio — напад) — знищення у зовн. середовищі зародкових і личинкових форм збудників *інвазійних хвороб*. Д. провадять механічним (видалення інвазійного начала мех. очищенням), фізичним (сонячне проміння, високі або низькі т-ри, висушування) й хімічним (застосування хім. речовин) способами. Здебільшого ці способи застосовують у комплексі, що дає найбільший ефект. При виборі способів Д. враховують строки дозрівання яєць *гельмінтів* та ін. паразитів, виходу з них личинок, час перебування їх у зовн. середовищі, в проміжному або додатковому живителі, опірність яєць і личинок гельмінтів і цист *найпростіших* до фіз. і хім. впливів.

ДЕЗИНСЕ́КЦІЯ (від *дез...* і лат. insectum — комаха) — сукупність заходів боротьби з шкідливими членистоногими. Д. розробляє засоби знищення членистоногих (кліщів, вошей, мух, комарів, москітів тощо) — переносників збудників ряду інфекційних та *інвазійних хвороб* людини і тварин, а також тих членистоногих (клопи, таргани, міль та ін.), що є показниками забруднення приміщень. Термін «дезинсекція» вперше запропонував 1910 М. Ф. *Гамалія*. Розрізняють Д. медичну, ветеринарну й сільськогосподарську. За характером дії Д. поділяють на профілактичну й винищувальну. До заходів п р о ф і л а к т и ч н о ї Д. належать: додержання правил особистої гігієни, своєчасне вивезення або знищення сміття, гідротех. і меліоративні роботи, що запобігають розмноженню комарів тощо. Заходи в и н и щ у в а л ь н о ї Д. поділяють на мех., фіз., хім. і біологічні. Найширше застосовують хім. засоби (у т. ч.

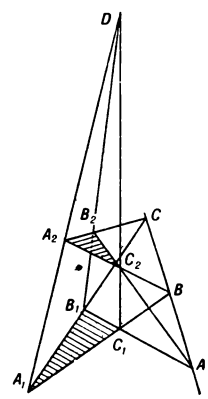

Дезарга теорема про трикутники.

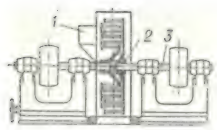

Дезинтегратор: *1* — завантажувальна воронка; *2* — ротор з пальцями; *3* — вал

інсектициди), що поділяються на контактні (діють через покриви тіла — ДДТ, хлорофос, трихлофос та ін.), кишкові (борна к-та, бура, бутадіон тощо) й дихальні (фуміганти — окис етилену, синильна к-та тощо). Як біол. агенти використовуються природні вороги членистоногих: патогенні мікроорганізми, *гельмінти, віруси* та ін., як фіз.— високі або (рідше) низькі температури.

Літ.: Руководство по борьбе с насекомыми и клещами — переносчиками возбудителей болезней человека. М., 1972.

ДЕЗИНТЕГРА́ТОР (від *дез...* і лат. integer — цілий) — 1) Машина, якою подрібнюють крихкі не дуже тверді матеріали. Осн. частинами Д. (мал.) є два *ротори*, змонтовані на співвісних валах. На дисках роторів, що обертаються в протилежних напрямах, розміщено по концентричних колах 2—4 ряди циліндричних пальців (бил). Подрібнюваний матеріал (крупністю 60—90 мм), що надходить у центральну частину ротора, при його обертанні відкидається від центра і подрібнюється (до 0,1—0,5 мм) ударами пальців. За допомогою Д. подрібнюють корисні копалини (вугілля, гіпс, торф тощо), продукти хім. пром-сті (напр., гуму, пігменти), деревину та ін. 2) Апарат, яким очищають промислові гази (напр., доменний) від дрібних твердих або рідких частинок.

ДЕЗИНТОКСИКА́ЦІЯ (від *дез...* та *інтоксикація*) — комплекс реакцій організму, спрямованих на зменшення біологічної активності й концентрації *отрут*, а також на нормалізацію порушених ними структур і функцій. Осн. механізмами Д. є знешкодження отрут шляхом *метаболізму* (включення їх в окислювальні, відновлювальні, гідролітичні та ін. реакції організму), фіксація (переважно шляхом сполучення отрут з компонентами тканин — білками сироватки крові, ліпідами жирової тканини та ін. без зміни хім. будови отруйних речовин), прискорення виділення отрут і їхніх метаболітів гол. чин. через нирки, легені й екскреторні залози. Ступінь і швидкість виділення залежать в осн. від фіз.-хім. особливостей виділюваних речовин і метаболітів.

ДЕЗИНФЕ́КЦІЯ (від *дез...* та *інфекція*) — розділ *епідеміології*, що вивчає і розробляє засоби й способи знищування збудників інфекційних хвороб та переносників їх. У вузькому розумінні — знищування збудників заразних хвороб у навколишньому середовищі. Розвиток Д. в Росії почався наприкінці 19 ст., коли в Одесі, Петербурзі і Москві з'явились перші дезинфекційні камери. В СРСР провідною установою в галузі Д. є Центр. н.-д. дезинфекційний ін-т. Розрізняють Д. профілактичну (запобіжну) і Д. в епідемічному вогнищі, яка в свою чергу поділяється на поточну і заключну. Профілактичну Д. провадять у громадських місцях (метро, вокзалах, дитячих установах тощо) незалежно від наявності інфекційних захворювань; поточну — багаторазово при наявності в житлі хворого або бацилоносія; заключну — одноразово, після госпіталізації, видужання або смерті хворого. Для проведення Д. використовують біол. (див. *Біологічне очищення стічних вод*), фіз. (спалювання сміття, кип'ятіння води, застосування дезинфекційних камер та ін.) і хім. засоби (розчин хлорного вапна, каустичної соди тощо). Існують спец. служби Д.— *санітарно-епідеміологічні станції*. Д. ветеринарна також буває профілактичною, поточною і заключною (перед зняттям *карантину*). Після мех. очищення знезаражують хім. засобами всі тваринницькі приміщення, їхнє обладнання, предмети догляду, гній, транспортні засоби, вигули, територію навколо ферм, ізолятори, всю нагромаджену сировину тваринного походження, холодильники, м'ясокомбінати тощо.

Літ.: Цетлин В. М., Вилькович В. А. Физико-химические факторы дезинфекции. М., 1969; Вашков В. И. Средства и методы стерилизации, применяемые в медицине. М., 1973.

ДЕЗИНФІКУ́ЮЧІ ЗА́СОБИ — фізичні та хімічні засоби, що їх застосовують для знищування в зовнішньому середовищі збудників *інфекційних хвороб* людини, тварин і рослин. До фіз. Д. з. відносять: кип'ятіння, обробку водяною парою, прожарювання, висушування, дію струмами високої частоти, ультрафіолетовим промінням та ін. До хім. Д. з. відносять: *антисептичні засоби*, найпоширенішими з яких є хлоракгивні речовини, похідні фенолу, формалін, перекис водню, марганцевокислий калій та ін. Див. також *Дезинфекція*.

ДЕЗОДОРА́ЦІЯ (від *дез...* і лат. odoratio — запах) — сукупність заходів, спрямованих на усунення неприємних запахів, що утворюються від *гниття* органічних субстратів — харчових продуктів, випорожнень людини і тварин, трупів та ін. Усунення смороду досягається належним санітарним утриманням приміщень, місць зосередження покидьків і нечистот. Такі місця засипають землею, торфом, золою (абсорбція смердючих газів), обробляють дезодоратами — хлорним чи негашеним вапном, 5%-ним розчином мідного купоросу тощо. Д. слід відрізняти від маскування неприємних запахів за допомогою ароматичних речовин.

ДЕЗОКСИКОРТИКОСТЕРО́Н, ДОК, $C_{21}H_{30}O_3$ — біологічно активний *стероїд*. Мол. м. 330,45. Утворюється в надниркових залозах хребетних тварин як проміжна сполука при біосинтезі кортикостерону (див. *Кортикостероїди*) і *альдостерону*. Д. та його синтетичні препарати (Д.-ацетат, Д.-триметилацетат) вприваюють на *водно-сольовий обмін* в організмі: затримують іони натрію і воду, посилюють виділення іонів калію, підтримують судинний тонус. Д. застосовується для лікування недостатності кори надниркових залоз, міастенії, гіпохлоремії. Підвищена продукція Д. в організмі або введення його у великих дозах може спричинити набряки, артеріальну гіпертонію, запалення суглобів, ураження нирок.

О. Г. Рєзников.

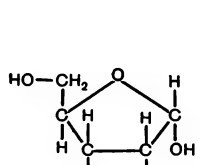

Дезоксирибоза.

ДЕЗОКСИРИБО́ЗА — *вуглевод*, що належить до дезоксисахарів; входить до складу *дезоксирибонуклеїнової кислоти*. Кристалічна речовина з мол. м. 134,1.

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕА́ЗИ, ДНК-ази — група ферментів, що каталізують гідролітичне розщеплення *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК). Належать до класу *гідролаз*. Є в усіх клітинах живих організмів. Д. різняться за оптимальною реакцією середовища (pH), специфічністю розщеплюваного зв'язку, глибиною гідролізу. Кінцевим продуктом розщеплення ДНК можуть бути великі фрагменти молекули і окремі *нуклеотиди*. Найкраще вивчено Д. з підшлункової залози. Цей фермент перетворює ДНК харчових продуктів на легко всмоктувані кишечником нуклеотиди. Крім катаболічних (див. *Катаболізм*) функцій, Д. беруть участь у процесах *реплікації* і репарації (процесі відновлювання ушкодженої структури ДНК).

О. М. Платонов.

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕЇНОВА КИСЛОТА́, ДНК — складна високомолекулярна біологічно активна сполука, що є носієм *генетичної інформації* всіх тваринних і рослинних організмів, бактерій і деяких вірусів. Уперше її виявив понад сто років тому швейцарський вчений Ф. Мішер у ядрах *лейкоцитів* гною та *спермієх* лосося. Структуру Д. к. встановили Дж. *Уотсон* і Ф. *Крік* (1953), які на основі результатів хім. і рентгеноструктурних досліджень запропонували модель подвійної спіралі. Кожна з ниток спіралі являє собою гетерополімер (див. *Полімери*). Він побудований з послідовно зв'язаних мономерних одиниць дезоксирибонуклеотидів (див. *Нуклеотиди*) так, що кістяк нитки складається з залишків фосфорної к-ти і цукру (дезоксирибози), що чергуються; кожний залишок цукру з'єднаний з азотистою основою, якою в Д. к. є пуринові основи — *аденін* та *гуанін* і піримідинові основи — *тимін* та *цитозин*. Основи обох ланцюгів повернуті всередину спіралі й з'єднані між собою водневими зв'язками за принципом комплементарності (можуть бути тільки пари: аденін—тимін або гуанін—цитозин). Пара азотистих основ подвійної спіралі повернута навколо осі відносно сусідніх пар приблизно на 36° так, що один виток спіралі містить 10 пар основ. Діаметр подвійної спіралі Д. к. бл. 20 Å *(ангстрем)*, величина витка 34 Å, відстань між нуклеотидами 3,4 Å (див. мал. Схема подвійної спіралі молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти). Довжина всієї молекули залежить від виду організму. У фага вона становить до 100 мікронів, у кишкової палички — бл. 1400 мікронів. Такі молекули містять від сотень до кількох десятків тисяч пар основ. Справжні розміри молекул Д. к.

До ст. **Дитяча література.** Книги видавництва «Веселка».

До ст. **Дом'є О.**

1. Законодавче черево. Літографія. 1834.

2. Свобода друку. Літографія. 1834.

3. Пробудження Італії. Літографія з серії «Ці добрі австрійці». 1859.

4. Остання нарада колишніх міністрів. Літографія. 1848.

5. Пралі. Олія. Приватна збірка.

6. Ратапуаль. Бронза. 1850. Лувр. Париж.

7. Дон-Кіхот і Санчо Панса. Акварель. Приватна збірка.

8. Вулиця Транснонен 15 квітня 1834 року. Літографія. 1834.

9. Вагон третього класу. Початок 60-х рр. 19 ст. Олія. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.

10. Повстання. Олія. 1848.

вищих організмів невідомі, але загальний вміст Д. к. в клітині становить 10^{10} пар основ, а заг. довжина — кілька метрів. Мол. м. Д. к. досягає десятків і сотень мільйонів. Основні фіз.-хім. властивості Д. к. зумовлені наявністю подвійної спіралі та пов'язані зі здатністю до процесів денатурації й ренатурації. Під час нагрівання до 80—90° зв'язок між основами послаблюється й полінуклеотидні ланцюги розходяться (денатурація). При певних умовах (т-ра, сольові розчини) ланцюги Д. к. знову з'єднуються (ренатурація). Д. к. міститься в клітині у вигляді комплексу з білками (*дезоксирибонуклеопротеїд*), який в організмів зі сформованим клітинним ядром становить основу *хроматину* і *хромосом*. Кожна клітина організму містить постійну кількість Д. к. (в статевих клітинах у два рази менше, ніж у соматичних). При *поліплоїдії* кількість Д. к. в клітині збільшується пропорційно ступеню *плоїдності*. Біол. функція Д. к. полягає в зберіганні, передачі й реалізації генетичної інформації. Генетична інформація (див. також *Генетичний код, Кодон*) закодована у вигляді унікальної послідовності основ в одній з ниток Д. к. При *реплікації*, тобто подвоєнні Д. к., відбувається поділ двох ниток з наступним ферментативним синтезом на кожній з них дочірніх молекул у відповідності з принципом комплементарності. Таким чином, генетична інформація передається від однієї молекули другій, від материнської клітини дочірнім. Наявність подвійної спіралі лежить в основі репарації Д. к., що являє собою ферментативний процес відновлювання ушкодженої структури однієї з ниток при збереженні послідовності основ у другій нитці. Генетична інформація, закладена в Д. к., реалізується шляхом синтезу на ній окремих молекул *рибонуклеїнових кислот* (РНК). Цей процес має назву транскрипції і здійснюється ферментом РНК-полімеразою за принципом комплементарності (замість тиміну рибонуклеїнова кислота містить урацил). Спадкові зміни, що відбуваються в організмі, пов'язані зі змінами в молекулах Д. к.— випадінням або включенням азотистих основ.

Літ.: Химия и биохимия нуклеиновых кислот. Л., 1968; Кучеренко М. Є. Біохімія нуклеїнових кислот. К., 1976; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1967.

О. М. Платонов.

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕОПРОТЕЇД, ДНП — складний багатокомпонентний комплекс, більшу частину якого становлять *дезоксирибонуклеїнова кислота* (ДНК) і *білки*. Є основним компонентом *хроматину*. До складу Д. входять основні білки (*гістони* і *протаміни*), нейтральні й кислі білки. Гістони утворюють з ДНК глобулярні структури — нуклеосоми, які можна спостерігати під електронним мікроскопом. Нуклеосоми мають однотипний набір гістонів і регулярно розміщені вздовж ланцюга ДНК. Сперматозоїди деяких тварин замість гістонів містять протаміни. Проте в соматичних клітинах (клітинах тіла) до складу Д. входять лише гістони. Кислі й нейтральні білки Д. складні й різняться залежно від виду організму та функціонального стану клітини. Ці білки мають з ДНК слабкі, гол. чин. водневі зв'язки. До кислих і нейтральних білків Д. відносять ферменти, що здійснюють *реплікацію*, репарацію (відновлювання структури ДНК) і *транскрипцію*. Інші численні компоненти Д. містяться тут у невеликій кількості. Вважають, що вони виконують функцію регуляторів процесів реплікації, репарації і транскрипції.

Літ.: Кучеренко М. Є. Біохімія нуклеїнових кислот. К., 1976; Хаггис Дж. [та ін.]. Введение в молекулярную биологию. Пер. с англ. М., 1967.

О. М. Платонов.

ДЕЗУРБАНІЗМ (від *дез...* і лат. urbanus — міський) — напрям у *містобудуванні* 20 ст., що висунув ідеї обмеження зростання великих міст і розміщення малоповерхової забудови за їхніми межами в зелених зонах. Виникнення Д. пов'язане з загостренням суперечностей між містом і селом та кризою капіталістичного міста. Найпослідовніше ідеї Д. сформульовано в книзі Ф.-Л. *Райта* «Місто, яке зникає» (1932) та в його проекті міста (1935), де пропонувалося розміщувати житл. і громад. споруди серед с.-г. угідь. Після 2-ї світової війни ідеї Д. частково відобразились у проектуванні *міст-супутників*.

«ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ТЕОРІЯ» — буржуазна філософська й соціологічна концепція, яка, протиставляючи ідеологію науці у формі бурж. *сцієнтизму* і технократизму, твердить про занепад ідеології, проповідує згасання ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом. Набула поширення в 50—60-х рр. 20 ст. Представники цієї концепції — Р. *Арон*, Д. *Белл*, С. М. Ліпсет, Х. Шельський та ін. Виступаючи на словах проти будь-якої ідеології, «Д. т.» є насправді провідником *антикомунізму*. «Д. т.» проповідують і деякі опортуністи й ревізіоністи. Залишаючись в арсеналі бурж. ідеології, «Д. т.» з 70-х рр. відійшла на другий план у зв'язку з поширенням «*реідеологізації теорії*».

ДЕЇЗМ (від лат. deus — бог) — релігійно-філософське вчення, що визнає бога першопричиною світу, але заперечує його втручання в явища природи та в хід суспільних подій. Родоначальником Д. був англ. філософ Г. Чербері (1583—1648). Особливо поширився в 17—18 ст. Апелюючи до розуму, філософи-деїсти заперечували містичне вчення про одкровення, відкидали реліг. обряди і догмати, виступали за свободу совісті, «релігію Розуму». В 17—18 ст. Д. був переважно виявом непослідовності філософів-матеріалістів у їхній боротьбі проти релігії (Дж. *Толанд*, Дж. *Локк* та ін.). Д. характерний і для філософів-ідеалістів (Г.-В. *Лейбніц*, Д. *Юм*, І. *Кант*). Загалом Д. відіграв позитивну роль у розвитку *вільнодумства*. З середини 19 ст. він перетворився на реакційну систему, що використовується *теологією* для захисту релігії. В сучас. бурж. філософії Д. є одним з виявів *фідеїзму*.

ДЕ́ЙВІС (Давіс; Davis) Уільям-Моріс (12.II 1850, Філадельфія — 5.II 1934, Пасадена) — американський географ і геолог. Закінчив Гарвардський ун-т (1870), з 1890— професор цього ун-ту. Засновник Асоціації амер. географів (1904), президент Амер. геологічного т-ва (1911), почесний член Російського геогр. т-ва. Створив учення про геогр. цикли й стадійність розвитку рельєфу суходолу, проте не враховував зв'язку між внутр. і зовн. силами рельєфоутворення. Запровадив новий тип відображення рельєфу (блок-діаграми, моделі рельєфу).

ДЕ́ЙВІСА МО́РЕ — окраїнне море Індійського ок. біля берегів Антарктиди. Омиває Землю Королеви Мері. Пл. 21 тис. км². Глиб. до 1300 м. Весь рік укрите кригою. Солоність 33—33,5‰. У Д. м.— *Дригальського острів*. На узбережжі — рад. антарктична станція Мирний (створена 1956).

ДЕ́ЙГЕН Михайло Федорович (18.VI 1918, Проскурів, тепер Хмельницький — 10.XI 1977, Київ) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Закінчив Київ. ун-т (1940). Д.— один з організаторів Інституту напівпровідників АН УРСР, де з 1960 очолював відділ радіоспектроскопії твердого тіла. Наук. праці — в галузі електронної теорії кристалів, теорії електронного парамагнітного, подвійного електронно-ядерного та параелектричного резонансів. Запровадив поняття «деформаційний потенціал» та «конденсонний ефект» у теорію твердого тіла.

ДЕ́ЙЛ (Dale) Генрі-Халлетт (9.VI 1875, Лондон — 23.VII 1968, Кембрідж) — англійський фізіолог і фармаколог. Мед. освіту здобув в Кембріджському коледжі (1909). Праці Д. присвячені вивченню механізмів передачі імпульсів з нервових закінчень, а також проблемам алергії. Д.— член (з 1914), генеральний секретар (1925—35) і президент (1940—45) Королівського т-ва. Нобелівська премія (разом з О. Леві), 1936.

«ДЕ́ЙЛІ У́ОРЛД» («The Daily World» — «Щоденний світ») — щоденна газета, центр. орган Компартії США. Видається з 4.VII 1968, наступниця газ. амер. комуністів «Дейлі уоркер» («Щоденна робітнича газ.», 1924—58) та «Уоркер» («Робітник», 1958—68).

ДЕ́ЙМОС — супутник планети Марс. Діаметр — бл. 6 км, віддаль від центра планети — 23 500 км. Відкрив 1877 амер. астроном Е. Холл (1829—1907). Див. також *Супутники планет*.

ДЕЙНЕ́КА Іван Якович [22.VI (5.VII) 1904, селище Опішня, тепер Полт. обл.— 25.I 1970, Одеса] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. Закінчив Харків. мед. ін-т (1929). З 1944 — ректор Вінницького, з 1951 — Одеського мед. ін-тів. Праці при-

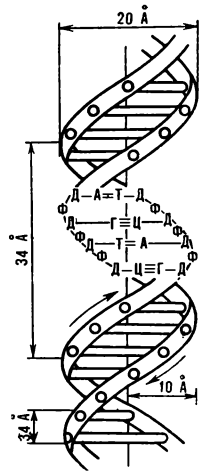

Схема подвійної спіралі молекули **дезоксирибонуклеїнової кислоти** (модель Уотсона—Кріка): А — аденін; Т — тимін; Г — гуанін; Ц — цитозин; Д — дезоксирибоза; Ф — залишок фосфорної кислоти; (стрілки показують напрям витка спіралі).

О. О. Дейнека.

свячені вивченню онкологічних захворювань кишечника, ехінококозу легень, питанням оперативної та відновної хірургії, хірургії серця і легень тощо. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ДЕЙНЕ́КА Олександр Олександрович [8 (20).V 1899, Курськ — 12.VI 1969, Москва] — російський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1960. Навчався в Харків. худож. уч-щі, 1920—25 — в моск. ВХУТЕМАСі у В. *Фаворського*. В ранній період творчості працював у галузі графіки, створив численні політ. плакати й карикатури. Твори: картини — «Оборона Петрограда» (1928), «Мати» (1932), «Донбас. В обідню перерву» (1935), «Околиця Москви. Листопад 1941 року» (1941), «Біля моря» (1956), «Ковалі» (1957); мозаїчні плафони для станцій Моск. метрополітену «Комсомольська» (1938), «Новокузнецька» (1943), фриз для фойе Палацу

О. О. Дейнека. Мати. 1932. Державна Третьяковська галерея в Москві.

з'їздів у Моск. Кремлі (1960—61), мозаїки «Добрий ранок», «Хокеїсти» (обидві — 1959—60), «Червоногвардієць», «Доярка» (1962). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1964. *Літ.:* Маца И. Л., А. Дейнека. М., 1959; Сысоев В. П. Дейнека. Альбом. М., 1973.

ДЕЙНЕ́КИ — селянська голота, наймити, робітні люди, які брали участь у *Пушкаря і Барабаша повстанні 1657—58* на Лівобережній Україні. На поч. 1658 М. Пушкар організував з Д. полк, який разом з повсталими селянами й козаками боровся проти найманого війська І. *Виговського* та загонів крим. татар. У бою за м. Глухів Д. були розбиті.

ДЕЙНЕ́КИ ПОВСТА́ННЯ 1666 — антифеодальне селянське повстання під керівництвом Д. Дейнеки на Пн. Київщини і Волині. Першими повстали селяни-втікачі, які переселилися з Правобережжя на Лівобережну Україну, щоб позбутися гніту польс.-шляхет. загарбників і спольщеної укр. шляхти. Організований Д. Дейнекою з селян-утікачів 2-тисячний загін у травні 1666 переправився на правий берег Дніпра. Повстанці здобули ряд міст. Незабаром рух перекинувся на Волинь. Шляхта *Волинського воєводства* с ликала в серпні 1666 позачерговий сейм, який звернувся до польс. уряду по допомогу. Восени 1666 Д. п. було жорстоко придушено об'єднаними силами королівських і місц. шляхет. загонів.

ДЕЙР-ЕЛЬ-БА́ХРІ — комплекс стародавніх споруд поблизу м. *Фіви* (Єгипет). До комплексу входять поминальні храми Ментухотепа I (21 ст. до н. е.; обнесений колонадою й увінчаний рельєфами, скульптори — Іртісен і його син

Храм цариці Хатшепсут в Дейр-ель-Бахрі. Будівничий Сенмут. Початок 15 ст. до н. е

Сенусерт) та цариці Хатшепсут (поч. 15 ст. до н. е., арх. Сенмут). Останній споруджено біля підніжжя скель на трьох терасах, обнесених колонадою і з'єднаних між собою сходами. В інтер'єрах храму знайдено численні твори скульптури, в т. ч. портретні статуї цариці Хатшепсут, рельєфи з зображенням походу в країну Пунт та ін.

ДЕЙТЕ́РІЙ (Deuterium; від грец. δεύτερος — другий), *D* або ^{2}H, важкий водень — стабільний ізотоп водню з масовим числом 2. Відкрив 1932 амер. вчений Г. Юрі. Ядро Д. складається з одного *протона* і одного *нейтрона*. В результаті сполучення Д. з киснем одержують *воду важку*. Д. виділяють, використовуючи ізотопний обмін між водою та сірководнем, електролізом води або ректифікацією води чи зрідженого водню. Застосовують при виготовленні водневої бомби, для проведення наук. досліджень як *ізотопний індикатор* тощо.

ДЕ́ЙТОН — місто на Пн. Сх. США, в штаті Огайо. Розташоване на р. Майамі. 243,6 тис. ж. (1970). Важливий транспортний вузол. Гол. галузь промисловості — машинобудування. Центр досліджень у галузі космонавтики (Райт-Паттерсон). Ун-т. Д. засн. 1796.

ДЕЙТРО́Н, *d* — ядро атома ізотопу водню (*дейтерію*) з масовим числом 2. Складається з 1 *протона* і 1 *нейтрона*. Маса Д. становить 2,014102 *атомних одиниць маси*, енергія зв'язку *нуклонів* 2,22452 ± ± 0,00010 МеВ, *спін* 1, магнітний момент 0,857411 ± 0,000019 ядерних *магнетонів*, електр. квадрупольний момент (2,738±0,014) × $\times 10^{-31}$ м^2. Д. застосовують в експериментальній ядерній фізиці як бомбардуючі частинки та як мішені (напр., при вивченні *ядерних реакцій*, для одержання пучків швидких нейтронів тощо).

ДЕЙЧ Лев Григорович (26.IX 1855, м Тульчин, тепер Вінн. обл.— 4.VIII 1941) — учасник народницького, а потім с.-д. руху, один з лідерів меншовизму. Брав участь у підготовці *Чигиринської змови 1877*. Був заарештований, але з тюрми втік (1878). Вступив до орг-ції «*Земля і воля*», після її розколу приєднався до «*Чорного переділу*». В 1880 емігрував за кордон. Один з учасників *групи «Визволення праці»* (1883). Нім. уряд видав Д. рос. самодержавству (1884). 16 років був на каторзі й поселенні в Сх. Сибіру, звідки 1901 втік. Був співробітником «*Искры*». Після II з'їзду РСДРП— меншовик. У 1907 емігрував за кордон. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Росії. Велику Жовтн. соціалістич. революцію зустрів вороже. Від політ. діяльності відійшов. Автор спогадів.

ДЕЙЧ Олександр Йосипович [2 (14).V 1893, Київ — 8.IV 1972, Москва] — рос. рад. письменник, літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1917). Друкуватися почав 1911. Працював у галузі зх.-європ. л-р (Г. Гейне, П.-Ж. Беранже, Дж. Свіфт, Дж. Байрон та ін.), укр. л-ри (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Рильський, М. Куліш та ін.), історії театру. Виступив як театр. критик і перекладач з укр., англ., франц., нім. мов. *Тв.:* Укр. перекл.— Дорогою дружби. К., 1977.

ДЕЙША-СІОНИ́ЦЬКА Марія Адріанівна [22.X (3.XI) 1859, Чернігів — 25.VIII 1932, Коктебель, тепер Планерське Крим. обл.] — російська рад. співачка (драматичне сопрано), муз. і громад. діяч, педагог. У 1881 закінчила Петерб. консерваторію. Солістка Маріїнського (Петербург, 1883—91) та Великого (Москва, 1891—1908) театрів. Партії: Горислава («Руслан і Людмила» Глинки), Наташа («Русалка» Даргомижського), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Ліза («Пікова дама» Чайковського) та ін. Д.-С. активно пропагувала укр. музику. В 1903 взяла участь у ювілейному концерті М. В. Лисенка в Києві, 1907 разом із композитором на прохання М. Коцюбинського дала концерт укр. музики в Чернігові. Була одним з організаторів Моск. нар. консерваторії. В 1921—32 — професор Моск. консерваторії. Автор книги «Спів у відчуттях» (1926). *І. М. Лисенко.*

ДЕКАБРИ́СТИ — російські дворянські революціонери, які в грудні 1825 вперше в історії Росії підняли збройне повстання проти самодержавства і кріпосництва. Рух Д. (назву дістали за місяцем, коли відбулося повстання) виник у 1-й чверті 19 ст. в умовах розкладу феод.-кріпосницького ладу й загострення класової боротьби в Росії. За своїми лозунгами цей рух був антифеод., пов'язаний з назріванням передумов бурж. революції в Росії. Погляди Д. склалися під впливом революц. ідей О. М. *Радищева*, зх.-європ., насамперед франц., просвітителів. Великий вплив на світогляд Д. мали *Велика французька революція* і патріотичне піднесення рос. народу в ході *Вітчизняної війни 1812*, учасниками якої були майже всі активні діячі руху Д. У

1816 в Петербурзі молоді офіцери М. М. *Муравйов*, брати С. І. *Муравйов-Апостол* та М. І. *Муравйов-Апостол*, І. Д. *Якушкін* та ін. заснували перше в історії Росії таємне політ. т-во «*Союз порятунку*». Згодом до т-ва вступило бл. 30 чол., у т. ч. П. І. *Пестель*. Програма т-ва передбачала заміну абсолютизму конституційною монархією. В 1818 т-во було ліквідовано і в Петербурзі засновано нове — «*Союз благоденства*» (бл. 200 чол.). Його програма передбачала агітацію проти самодержавства, освічення народу, засудження кріпосництва й *аракчеєвщини*. На чолі «Союзу» стояла т. з. Корінна управа, яка мала на місцях свої філії. На Україні діяла Пд. управа в м. Тульчині (див. *Тульчинська управа*), де містився штаб 2-ї армії. Очолював управу П. І. Пестель, який дотримувався радикальних поглядів, вважаючи, що переворот у Росії можна здійснити лише революц. шляхом. Гол. силою перевороту було вирішено зробити армію, якою мали керувати члени таємного т-ва. *Семенівського полку повстання 1820* в Петербурзі переконало Д. в необхідності залучення армії на бік революції. Ідейна боротьба всередині орг-ції, поглиблена робота над програмою, пошуки нових орг. форм вимагали перебудови т-ва. В 1821 «Союз благоденства» було розпущено й почалося формування нової орг-ції.

Пам'ятний знак у Києві по вулиці Панаса Мирного на місці старого будинку, де на таємному з'їзді Південного товариства декабристів було прийнято «Руську правду». Скульптор М. К. Вронський. 1975.

В березні 1821 в м. Тульчині створено *Південне товариство декабристів* на чолі з П. І. Пестелем та О. П. *Юшневським*, у Петурбурзі — *Північне товариство декабристів*, очолюване М. М. Муравйовим. До Пд. т-ва входили Тульчинська управа (керівник П. І. Пестель), *Кам'янська управа* (керівник В. Л. *Давидов*) і *Васильківська управа* (керівники С. І. Муравйов-Апостол та М. П. *Бестужев-Рюмін*). В основу програми Пд. т-ва було покладено проект майбутньої конституції Росії, створений П. І. Пестелем і прийнятий в Києві 1823 (див. «*Руська Правда*» *П. І. Пестеля*), що передбачав ліквідацію кріпосництва з наданням землі селянам, встановлення респ. ладу в Росії, рівність громадян перед законом, демократич. свободи. Восени 1823 у *Кам'янці* (тепер місто Черкас. обл.) відбулася нарада керівників Пд. т-ва, де було схвалено ідею здійснення в Росії революц. перевороту за допомогою армії, встановлення респ. ладу. Пн. т-во було поміркованішим. Конституційний проект т-ва розробив М. М. Муравйов. Майбутня Росія мала стати конституційною монархією з федеративним устроєм. Кріпосне право скасовувалось, однак селяни звільнялися майже без землі. Запроваджувався майновий ценз для виборців. Росія мала стати федерацією 15 д-в з власними парламентами, зокрема «Чорноморської держави» з центром у Києві й «Української» з центром у Харкові. Цей проект не дістав одностайного схвалення, оскільки ряд членів Пн. т-ва (напр., К. Ф. *Рилєєв*, І. І. *Пущин*, брати Бестужеви та ін.) поділяв респ. ідеї. Пн. і Пд. т-ва підтримували постійний зв'язок між собою, проте не змогли досягти єдності дій. У 1825 до Васильківської управи Пд. т-ва влилося *Товариство об'єднаних слов'ян*, засноване 1823 в м. Новограді-Волинському офіцерами А. І. та П. І. *Борисовими* та польс. революціонером Ю. К. *Люблінським*. Пд. т-во вело переговори з польс. «*Патріотичним товариством*», але домовитися про спільні дії не вдалося.

У листопаді 1825 у зв'язку з раптовою смертю імп. *Олександра I* і зреченням спадкоємця престолу Костянтина в країні склалося міжвладдя. Д. дізналися, що через доноси їхня діяльність стала відома урядові. Пн. т-во прийняло рішення про збройний виступ, призначивши його на 14 (26).XII — день присяги новому імп. *Миколі I*. Члени т-ва планували вивести війська на Сенатську площу, заарештувати царську сім'ю, зірвати присягу членів Сенату, змусити Сенат обнародувати підготовлений Д. маніфест про повалення уряду, ліквідацію кріпосництва, рівність усіх громадян перед законом, свободу друку, судову реформу та ін. Керівником повстання було призначено С. П. *Трубецького*. Повстання почалося об 11 год. ранку. В рядах повстанців було 3 тис. солдатів і 30 офіцерів лейб-гвардії Моск. і Гренадерського полків і гвардійського мор. екіпажу. Але наміри повстанців зазнали краху. На той час сенатори вже присягнули Миколі I. С. П. Трубецькой зовсім не з'явився на Сенатську площу, що викликало дезорганізацію в рядах повсталих. Повстанці відбили кілька атак гвард. кінноти, а надвечір обрали нового військ. керівника — Є. П. *Оболенського*. Проте Микола I перехопив ініціативу, і виступ повстанців було придушено. Відразу ж почалися масові арешти. Лише через два тижні, коли звістка про поразку повстання в Петербурзі дійшла до України, почали виступ члени Пд. т-ва. На той час П. І. Пестеля вже було заарештовано [13 (25).XII]. 29.XII 1825 (10.I 1826) повстав Чернігівський полк (див. *Чернігівського полку повстання*) на чолі з С. І. Муравйовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюміним. Повстанці (1 тис. солдатів, 18 офіцерів) виступили з с. Трилісь, захопили м. *Васильків* і вирушили в напрямі Житомира для з'єднання з ін. військ. частинами. Оскільки жоден полк не підтримав ініціативу чернігівців, останні змушені були повернути на Білу Церкву. 3 (15).I 1826 поблизу с. Ковалівки повсталий полк було розгромлено.

Царизм жорстоко розправився з Д. Слідством керував особисто Микола I. До слідства було притягнуто 579 чол. П'ятьох керівників руху (П. І. Пестеля, К. Ф. Рилєєва, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна та П. Г. *Каховського*) за вироком суду було повішено 13 (25). VII 1826, 121 чол. заслано до Сибіру, кількох офіцерів розжалувано в рядові, сотні солдатів покарано шпіцрутенами.

Будинок у Києві по вулиці С. М. Кірова 14/1, де збиралися декабристи.

Гол. причина поразки руху Д.— їхня класова обмеженість, відсутність дійових зв'язків з народом, хибна тактика «військової революції», що позбавило їх підтримки солдатських і сел. мас. «Протестує мізерна меншість дворян, безсилих без підтримки народу» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 23, с. 382—383). Незважаючи на поразку, виступ Д. відіграв величезну роль у розвитку рос. революц. руху. Це було перше відкрите повстання зі зброєю в руках з метою повалення самодержавства й

ліквідації кріпосного права. В. І. Ленін починає з Д. періодизацію рос. визвольного руху. Революц. лозунги Д. (скасування кріпосництва, повалення самодержавства та ін.) взяли на озброєння наступні покоління революціонерів Росії. Під цими гаслами виступали революц. демократи 40—60-х рр. 19 ст. О. І. Герцен, М. П. Огарьов, М. О. Добролюбов, В. Г. Бєлінський, Т. Г. Шевченко (під впливом ідей Д. написав ряд творів, зокрема «Тризна», «Сон», «І мертвим, і живим» ...» та ін.).

Д. мали величезний вплив на розвиток передової сусп. думки, зробили видатний внесок у рос. культуру. Серед них було чимало видатних письменників, поетів, учених. Відомі поети К. Ф. Рилєєв та О. О. *Бестужев* (Марлінський) видавали журнал «Полярная звезда», назву якого потім використав О. І. Герцен. Велику літ. спадщину залишили В. К. *Кюхельбекер*, Ф. М. *Глинка*, О. І. *Одоєвський*, В. Ф. *Раєвський*, М. О. Бестужев. О. І. Одоєвському належить славнозвісна «Відповідь декабристів Пушкіну», рядок з якої «Із іскри полум'я займеться!» став епіграфом для ленінської газ. «*Искра*». Вітчизн. історію розробляли М. Ф. Орлов, О. О. Корнилович, М. М. Муравйов, М. С. *Лунін*, В. І. Штейнгель, В. Д. Сухоруков. М. Ф. Орлов був видатним економістом, чиї праці вивчав К. Маркс. Економіку Росії досліджували й Г. С. Батеньков та М. І. *Тургенєв*. В. Ф. Раєвський, І. Д. Якушкін, М. О. *Крюков* та ін. створили ряд філос. праць матеріалістичного напряму; М. М. Муравйов, П. І. Пестель та І. Г. Бурцов — праці з воєнної теорії. М. О. Бестужев був талановитим художником, залишив цікаву спадщину: портрети Д. під час їхнього перебування в Сибіру, краєвиди Сибіру та ін. Брати Кюхельбекери, брати Борисови, С. Г. *Волконський* вивчали природу Сибіру; етнографію Сибіру досліджував І. І. *Горбачевський*.

Високим є подвиг дружин Д., які добровільно поїхали за ними на каторгу до Сибіру. В 1827 першими на Забайкалля прибули М. М. *Волконська*, О. Г. Муравйова і К. І. Трубецька (уроджена франц. графиня Лаваль). В 1828—31 в Читу і Петровський Завод приїхали наречена Анненкова — Поліна Гебль, наречена Івашева — Камілла Ле Дантю, дружини декабристів О. І. Давидова, Є. П. Наришкіна, Г. В. Розен, Н. Д. Фонвізіна, М. К. Юшневська та ін. Їх позбавили дворянських привілеїв, обмежили в правах пересування, листування, вони не мали права брати з собою дітей і т. ін. Їхню самовідданість оспівав М. О. Некрасов у поемі «Російські жінки».

В СРСР широко відзначалося 100-річчя (1925) і 150-річчя (1975) повстання Д. Рад. народ глибоко шанує їхню пам'ять. На честь Д. встановлено пам'ятники, обеліски (на Україні — у м. Кам'янці, в м. Василькові Київської обл., у с. Трилісах Фастівського р-ну Київ. обл.), меморіальні дошки (зокрема, в Києві — чотири). Подвигові Д. присвячено літ. твори — «Кюхля» Ю. М. Тинянова, «Первісток свободи» О. Д. Форш, «Росії вірнії сини» Л. В. Нікуліна, «Північне сяйво» М. Д. Марич, «Первістки свободи» П. Ф. Кочури, «Чернігівці» П. Слонімського; кінофільм «Зоря принадливого щастя» реж. В. Я. Мотиля та інші.

Тв.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 1—3. М., 1951; Декабристы. Антология, т. 1—2. Л., 1975; Литературно-критические работы декабристов. М., 1978.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 21. Пам'яті Герцена; т. 23. Роль станів і класів у визвольному русі; т. 25. З минулого робітничої преси в Росії; т. 30. Доповідь про революцію 1905 року; Восстание декабристов. Документы и материалы, т. 1—14. М.—Л., 1925—76; Лисенко М. Декабристський рух на Україні. К., 1954; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Волк С. С. Исторические взгляды декабристов. М.— Л., 1958; Декабристы и русская культура. Л., 1975; Декабристы рассказывают... М., 1975; Ланда С. С. Дух революционных преобразований. М., 1975; Литературное наследие декабристов. Л., 1975; Нечкина М. В. Декабристы. М., 1975; Орлик О. В. Декабристы и европейское освободительное движение. М., 1975; Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; Никандров П. Ф. Революционная идеология декабристов. Л., 1976; Павлюченко Э. А. В добровольном изгнании. М., 1976; Гессен А. И. Во глубине сибирских руд. Новосибирск, 1977; Галин Г. А. Первенцы свободы (Радищев. Декабристы). Рекомендательный указатель литературы. М., 1971.

М. Ф. Закревський.

ДЕКА́ДА [від грец. δεκάς (δεκάδος) — десяток] — 1) Період часу тривалістю десять діб. 2) Група з будь-яких десяти одиниць. 3) Десятидобовий проміжок часу, присвячений тому чи ін. явищу або громадській події. 4) Одиниця частотного інтервалу, при якому відношення частот дорівнює 10.

ДЕКАДЕ́НТСТВО (від франц. décadence — занепад) — загальна назва антиреалістичних течій у бурж. літературі і мистецтві кінця 19 — поч. 20 ст. Для Д. характерні відчуженість від життя, відмова від сусп. боротьби, пропагування концепції «мистецтво для мистецтва», песимізм, містика, індивідуалізм, надання переваги формі над змістом. Д. об'єднує різні за формальними ознаками, але близькі за суттю школи бурж. л-ри і мистецтва — *символізм, акмеїзм, футуризм, експресіонізм, кубізм, сюрреалізм*. Д. в л-рі виникло наприкінці 19 ст. спочатку у Франції (С. *Малларме*, П. *Верлен*, А. *Рембо* та ін.), а потім і в л-рах інших країн (М. *Метерлінк* — у Бельгії, Г. *Д'Аннунціо* — в Італії, С. *Пшибишевський* — у Польщі). В Росії виявилося в творчості поетів-символістів (Д. Мережковський, З. Гіппіус, А. Бєлий), згодом ці тенденції підхопили І. Анненський, Л. Андрєєв, М. Арцибашев та ін. В укр. л-рі Д. відбилося в творах В. *Винниченка*, О. Луцького, В. *Пачовського* та ін. Письменники-декаденти групувалися навколо львів. видавництва «Молода муза» та київ. журн. «*Українська хата*» (1909—14).

Представниками Д. в образотворчому мист. були А. *Беклін* (Швейцарія), М. Клінгер, Ф. Штук (Німеччина), О. Бердслей (Англія), Г. Клімт (Австрія); у музиці — П. Гіндеміт (Німеччина), А. *Шенберг* (Австрія), І. *Стравінський* (Росія). В рос. образотворчому мист. осередками Д. були худож. угруповання «*Мир искусства*», «Бубновый валет», «Голубая роза» та ін. З критикою Д. виступали Л. Толстой, В. Короленко, М. Горький, Г. Плеханов, В. Воровський; на Україні — І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, М. Лисенко, М. Мурашко та ін. Гостро виступаючи проти ідейних настанов Д., маркс.-ленінська критика відзначає складність і суперечливість худож. практики декадентів, уникає однобічних оцінок творчості ряду значних митців (Верлен, Малларме, А. Бєлий, Стравінський та ін.). Характерні для Д. занепадницькі тенденції згодом виявилися в різних модерністських течіях у л-рі та мистецтві (див. *Модернізм*).

Л. А. Єремєєв.

ДЕКА́ДИ І ДНІ МИСТЕ́ЦТВА І ЛІТЕРАТУ́РИ НАРО́ДІВ СРСР в Москві, в союзних і автономних республіках — показ досягнень мистецтва і літератури, одна з форм обміну творчим досвідом. До 1950 декади л-ри і декади мистецтва проводились окремо, 1950—60 — об'єднано. Успіхи укр. рад. л-ри вперше демонструвалися в Москві під час Тижня укр. літератури (1929). Перша декада укр. мистецтва в столиці СРСР відбулася 11— 21 березня 1936, друга декада укр. л-ри і мистецтва — 15—26 червня 1951, третя— 12—23 листопада 1960. З 1960 огляди досягнень л-ри і мистецтва народів СРСР стають різноманітнішими, набирають характеру широкого взаємного культур. обміну союзних і автономних республік, країв, областей і міст. У Москві й республіках періодично проводяться дні укр. л-ри з участю майстрів мистецтв. Під час проведення їх відбуваються літ. вечори, концерти, обговорення творів письменників, композиторів і художників. З творчим звітом перед трудящими виступають укр. оперні й драм. театри, професійні й самодіяльні оркестри, ансамблі пісні й танцю, хори, кіностудії, вид-ва. Письменники і майстри мистецтв РРФСР регулярно приїздять на Україну, в інші союзні й автономні республіки, де влаштовують вечори рос. л-ри. На цих вечорах, крім російських, виступають і письменники ін. національностей. Обмін дружніми візитами письменників і майстрів мистецтв сприяє взаємозбагаченню культур усіх рад. народів, служить вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму та інтернаціоналізму.

Літ.: Братерство народів — братерство культур. К., 1960.

Ф. К. Сарана.

ДЕКАЛЬКОМА́НІЯ (франц. décalcomanie) — спосіб поліграфічного виготовлення перебивних кольорових зображень, що їх пере-

носять на папір, дерево, метал, кераміку, скло тощо.

ДЕКА́Н (від лат. decanus, букв.— десятник) — 1) У вищому навч. закладі керівник *факультету*. В СРСР обирається таємним голосуванням радою вузу (ф-ту) на 5 років з числа *професорів* або *доцентів*. Д. відповідає за якість навч., виховної і наук. роботи на ф-ті, є головою ради ф-ту. 2) В католицькій та англіканській церквах — сан священика.

ДЕКА́Н, Деканське плоскогір'я — плоскогір'я на п-ові *Індостан,* між річками Нармада на Пн. і Кавері — на Пд. Площа бл. 1 млн. км². Поверхня — ступінчасті й хвилясті рівнини з висотами 600—900 м, подекуди — окремі підвищення до 2000 м. По краях Д.— гори Зх. Гати і Сх. Гати заввишки до 2000 м. Д. складається з докембрійських кристалічних порід. Родовища заліз., мідних і марганцевих руд, вольфраму, золота і кам. вугілля. Найбільші ріки: *Годаварі* і Крішна. На схилах — вологі листопадні ліси, у центр. частині та на Зх.— *савани*. Район розвинутого с. г. В межах Д.— заповідник Бандіпур, нац. парки.

ДЕКАНДО́ЛЬ (de Candolle) Альфонс (27.X 1806, Париж — 4.IV 1893, Женева) — швейцарський ботанік, один з основоположників географії рослин і наукознавства. Професор Женевського ун-ту (з 1841). Завершив капітальну працю свого батька О.-П. *Декандоля* — «Вступ до природної системи царства рослин». Уперше опрацював методологію описової ботаніки, автор «Географії рослин» (1855). Характер розселення рослин Д. пояснював умовами середовища й геол. минулим Землі.

ДЕКАНДО́ЛЬ (de Candolle) Огюстен-Пірам (4.II 1778, Женева — 9.IX 1841, там же) — швейцарський ботанік. Професор ун-тів у Парижі (з 1802), Монпельє (з 1808) та Женеві (з 1816). Основоположник порівняльної морфології рослин. Опрацював одну з перших природних систем рослин, проводив дослідження в галузі морфології, фізіології і географії рослин. Осн. працю Д.— «Вступ до природної системи царства рослин» завершив його син — А. *Декандоль*.

ДЕКАРБОКСИЛЮВА́ННЯ — процес відщеплювання двоокису вуглецю (CO_2) від карбоксильної групи (COOH) карбонових кислот. В біол. системах має важливе значення для *обміну речовин* і енергії (див. *Біоенергетика*). Д. підлягають гол. чин. *амінокислоти* і *кетокислоти*. Д. амінокислот, що відбувається за участю специфічних ферментів декарбоксилаз амінокислот, є одним з основних шляхів їхнього проміжного обміну в усіх живих організмів. Д. підлягають лише L-амінокислоти. В організмі ці реакції тісно пов'язані з процесами *переамінування* й *дезамінування* (див. також *Трикарбонових кислот цикл*). При розкладі амінокислот у процесі Д. утворюються *аміни біогенні* та нові амінокислоти. Здебільшого це фізіологічно активні речовини, що мають важливе значення для організму. Кетокислоти декарбоксилюються в присутності специфічних декарбоксилаз кетокислот. При повному окисленні кетокислот (продуктів обміну вуглеводів, жирів і амінокислот) до CO_2 і H_2O, яке починається з реакцій Д., звільнюється енергія, що використовується організмом у процесах його життєдіяльності. *Н. О. Семенова.*

ДЕКА́РТ (Descartes) Рене (латинізоване ім'я — Картезій; 31.III 1596, Лае, Турень — 11.II 1650, Стокгольм) — французький філософ, математик, фізик і фізіолог. Закінчив єзуїтську школу Ла Флеш. В 1629 виїхав до Нідерландів, там написав більшість своїх творів. У 1649 оселився в Стокгольмі.

Гол. зміст філос. творчості Д. становить боротьба проти церк. *схоластики,* за розвиток науки. Д. прагнув озброїти науку точним методом, в основу якого поклав принцип сумніву, що забороняє приймати будь-яке положення без перевірки та обгрунтування засобами розуму, а також принцип раціоналістичної *дедукції,* під якою розумів виведення шуканих істин з уже достовірно відомих. Єдине положення, яке, за Д., не викликає сумніву,— сам факт сумніву, що є ознакою мислення. Виходячи з тези: «я мислю, отже, існую», Д. виводив буття матеріального світу з мислення, що, зрештою, і привело його до *дуалізму,* визнання існування духовної й тілесної *субстанцій*. У *пізнанні теорії* Д. був засновником *раціоналізму*. Він вважав, що в людській свідомості є *природжені ідеї,* спираючись на які розум може давати знання об'єктивної дійсності, не звертаючись до чуттєвого досвіду. В своєму вченні про природу, яке Д. назвав «фізикою», він відходив від ідеалізму і ставав на позицію механістичного матеріалізму (див. *Механіцизм*), наділяв матерію «самостійною творчою силою і механічний рух розглядав як прояв життя матерії» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 133). Д. висунув положення про незнищуваність руху, заперечував наявність порожнечі, твердив, що механічний рух здійснюється по замкнених кривих. Вважаючи єдиним атрибутом матерії протяжність і розуміючи рух лише як мех. переміщення, Д. прийшов до висновку про першопоштовх як момент втручання бога у виникнення світу. Проте визначальним у «фізиці» Д. є матеріалістична тенденція. Суперечливий, дуалістичний характер філософії Д. зумовив два протилежні напрями її дальшого розвитку — матеріалістичний і ідеалістичний (див. *Картезіанство*). У галузі фізіології Д. висловив ряд наук. ідей, зокрема вперше запровадив поняття про *рефлекс*. Осн. досягненням Д. в математиці є запровадження понять «незалежна змінна величина» і *функція*. Він значно удосконалив систему алгебр. позначень, запровадивши загальноприйняті тепер позначення (див. *Знаки математичні*), внаслідок чого записи формул Д. майже нічим не відрізняються від сучасних; першим почав досліджувати властивості рівнянь. На основі розробленого ним методу *координат* заклав основи *аналітичної геометрії*. Крім того, Д. класифікував криві на алгебраїчні і трансцендентні, запропонував способи побудови *нормалей* і *дотичних прямих* до плоских алгебр. кривих. У фізиці Д. сформулював закон збереження кількості руху (в скалярній формі), розробив механістичну гіпотезу утворення тіл *Сонячної системи,* вивів закон *заломлення світла* на межі двох середовищ, пояснив утворення райдуги.

Тв.: Рос. перекл.— Геометрия. М.—Л., 1938; Избранные произведения. М., 1950.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство...; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Асмус В. Ф. Декарт. М., 1956; Матвиевская Г. П. Рене Декарт. М., 1976. *В. О. Курганський.*

Р. Декарт.

ДЕКА́РТІВ ЛИСТО́К — плоска крива, рівняння якої в прямокутній *декартовій системі координат* $x^3 + y^3 - 3axy = 0$, $a > 0$. Вперше його визначив Р. *Декарт* 1638. Точка (0, 0) є точкою самоперетину Д. л. (мал.). Д. л. має *асимптоту* $x + y + a = 0$. В Д. л. максимуму $a\sqrt[3]{4}$ функція набуває в точці $x = a\sqrt[3]{2}$. Площа петлі Д. л. $S = 3a^2/2$.

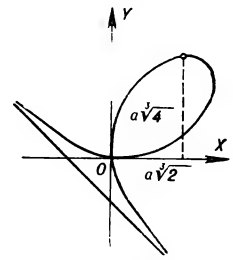

Декартів листок.

ДЕКА́РТОВА СИСТЕ́МА КООРДИНА́Т — прямолінійна система *координат,* в якій масштаби по осях, як правило, однакові. Д. с. к. застосовують при визначенні положення точки на площині або в просторі (мал.). Якщо осі координат взаємно перпендикулярні, Д. с. к. наз. прямокутною, якщо ні — косокутною. Названа за ім'ям Р. *Декарта,* який уперше використав систему координат у «Геометрії» (1637).

ДЕКАТИРУВА́ННЯ (від франц. décatir — зменшувати блиск) — обробка тканин парою або гарячою водою. Провадиться в декатирах — герметичних котлах з обертовим перфорованим (з отворами) циліндром, на який без натягу намотують тканину. Зсередини циліндра надходить пара або гаряча (т-ра 50—60° С) вода. Д. запобігає усадці, поліпшує зовн. вигляд і якість тканини.

Декартова система координат у просторі.

ДЕКАТРО́Н [від грец. δέκα — десять і (*елек*)*трон*] — *іонний прилад* з десятьма групами катодів, яким лічать електричні *імпульси* й перемикають *кола електричні*. Являє собою заповнений сумішшю газів (водню, гелію, неону) балон, усередині якого розміщено анод і катоди. Дія Д. (мал.) грунтується на направленому перенесенні розряду, що виникає в газі між анодом і катодом під впливом електр. імпульсу, з одного катода на інший (з першого на другий, з другого на третій і т. д.; після десятого імпульсу Д. відновлюється у вихідний стан). Д. застосовують в обчислювальній і вимірювальній техніці, ядерній і пром. електроніці тощо. *В. С. Скрябінський.*

Декатрон:
1 — анод;
2 — катод;
3 — балон

ДЕКЛАМА́ЦІЯ (лат. declamatio — вправа у красномовстві)—

мистецтво виголошення віршів або прози. В Старод. Римі Д.— вправи з красномовства. В класицистичному театрі 17—18 ст. під поняттям «декламація» розуміли всю сукупність виражальних засобів актора, а також канонізовані прийоми піднесеного, пишномовного виголошування тексту ролі. Д. довгий час називали концертне виконання віршів, пізніше цей термін витіснило поняття *художнє читання*.

ДЕКЛАРА́ЦІЇ НАРО́ДНИХ ЗБО́РІВ ЗА́ХІДНОЇ УКРАЇ́НИ — законодавчі акти конституційного характеру з найістотніших питань суспільного і держ. ладу Західної України, одноголосно ухвалені *Народними Зборами Західної України* 27—28.X 1939. Першими було прийнято Декларацію про встановлення Рад. влади на Зх. Україні та Декларацію про приєднання Зх. України до складу СРСР і включення її до складу УРСР. Деклараціями про націоналізацію банків і великої промисті та про конфіскацію земель поміщиків, монастирів і великих держ. урядовців було знищено екон. основи бурж.-поміщицького ладу і створено умови для будівництва соціалістичної економіки. Істор. значення декларацій полягає в тому, що вони, втілюючи одностайну волю населення, законодавчо закріпили перемогу Рад. влади на Зх. Україні, возз'єднання її з Українською РСР, визначили і закріпили основи нового, соціалістичного суспільно-політ. і екон. ладу на зх.-укр. землях.

Літ.: Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949 рр.). Збірник документів і матеріалів. К., 1949; Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972.

Б. М. Бабій.

ДЕКЛАРА́ЦІЇ ООН — ряд резолюцій *Генеральної Асамблеї ООН*, прийнятих здебільшого з важливих політ. і соціальних проблем та присвячених тлумаченню і розвиткові принципів *Статуту ООН*. Окремі декларації, прийняті Ген. Асамблеєю, нерідко передують і стають основою відповідного міжнар. договору, укладеного в рамках ООН. Більшість важливих декларацій ООН, які прийнято з ініціативи й за активною участю СРСР та ін. країн *соціалістичної співдружності*, сприяла розв'язанню відповідних проблем, зміцненню миру і співробітництва між народами, утвердженню і прогресивному розвиткові осн. принципів сучас. міжнар. права.

Найважливіші декларації ООН: *Загальна декларація прав людини* — прийнята 10.XII 1948.

Декларація прав дитини — прийнята 20.XI 1959. В ній визначено права, якими повинна користуватися кожна дитина, зокрема, на ім'я та *громадянство*, на матеріальне забезпечення (належне харчування, житло, розваги та мед. обслуговування). Проголошено рівність дітей без будь-якої *дискримінації* в користуванні цими правами. Делегації СРСР і УРСР брали активну участь у розробці та прийнятті Д. п. д. З ініціативи СРСР сформульовано ряд гол. положень декларації: бажаність держ. чи ін. допомоги на утримання дітей у багатодітних родинах, право дитини здобути безплатну і обов'язкову освіту, встановлення мінімального віку для прийняття дитини на роботу. Декларація вимагає виховання дітей у дусі дружби між народами, миру і братерства. Проголошені декларацією права, повністю здійснювані в СРСР та ін. країнах соціалістичної співдружності, залишаються нездійсненими для мільйонів дітей у тих країнах, де панує експлуатація й соціальна нерівність.

В. І. Євінтов.

Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам — один з найважливіших документів ООН, прийнятий 14.XII 1960 з ініціативи СРСР. В ній проголошено необхідність негайно і беззастережно покласти край колоніалізмові в усіх його формах і проявах. Підкорення народів іноземному ярму та експлуатація їх, підкреслюється в декларації, суперечить осн. правам людини й Статутові ООН і перешкоджає розвиткові співробітництва і встановленню миру в усьому світі. Декларація підтверджує право всіх народів на самовизначення, вільне встановлення свого політ. статусу та здійснення свого екон., соціального і культур. розвитку. Вона вимагає припинення будь-яких дій або репресивних заходів проти залежних народів, з тим, щоб надати їм змогу здійснити в умовах миру і свободи своє право на повну незалежність і територіальну цілісність; вказує на необхідність вжити негайних заходів для того, щоб на підопічних, несамоврядних і всіх ін. залежних територіях усю владу було передано народам без будь-яких умов і застережень. У документі підкреслюється, що всіляка спроба частково або цілком зруйнувати нац. єдність і тер. цілісність країни несумісна з цілями і принципами Статуту ООН. В ООН систематично обговорювалися питання здійснення декларації, зокрема, 1970 прийнято резолюцію про програму її здійснення. Декларація сприяла крахові колоніальної системи імперіалізму.

І. А. Литвин.

Декларація про заборону застосування ядерної і термоядерної зброї — прийнята 24.XI 1961. Проголошує, що застосування цих видів зброї суперечить Статутові ООН та міжнар. праву і є злочином проти людства й цивілізації. Пріоритет у постановці питання належить СРСР, який рішуче виступив за заборону застосування і за припинення виробництва ядерної зброї, послідовно і наполегливо боровся проти спроб імперіалістичних д-в не допустити прийняття цієї декларації. За прийняття декларації голосував ряд делегацій, у т. ч. СРСР, УРСР і БРСР та ін. країни соціалістичної співдружності. Завдяки зусиллям СРСР та ін. соціалістичних країн ООН 1972 прийняла резолюцію про незастосування сили в міжнар. відносинах і заборону назавжди ядерної зброї.

Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації — прийнята 20.XI 1963 за ініціативою СРСР та ін. держав соціалістичної співдружності. В декларації проголошується, що дискримінація за ознакою раси, кольору шкіри або етнічного походження є замахом на гідність людської особистості, запереченням викладених у Статуті ООН принципів, порушенням прав, проголошених у *Загальній декларації прав людини*, перешкодою в підтриманні дружніх і мирних відносин між д-вами, що може завадити дотриманню миру і безпеки. Декларація висловлює серйозну занепокоєність проявами расової дискримінації, які мають місце в різних районах світу. Вона урочисто проголошує необхідність ліквідації расизму в усіх його формах, зокрема расової *сегрегації* й особливо *апартеїду*. Декларація передбачає вжиття д-вами конкретних законодавчих та ін. заходів для запобігання расовій дискримінації. Вона послужила основою для *Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації*.

О. М. Овсюк.

Декларація правових принципів, що регулюють діяльність держав по дослідженню і використанню космічного простору,— прийнята 13.XII 1963. Відзначає перспективи, які відкрилися перед людством у зв'язку з проникненням людини в космос. Декларація проголошує, що космічний простір і небесні тіла відкриті для дослідження і використання всіма д-вами на основі рівності й відповідно до міжнар. права в інтересах миру і безпеки, розвитку міжнар. співробітництва й не можуть бути привласнені тією чи ін. д-вою в будь-якій формі; визначає обов'язки і права д-в, що запускають у космос об'єкти, та правовий статус таких об'єктів і космонавтів. Див. також *Договір про космос 1967*.

М. П. Макаревич.

Декларація про ліквідацію дискримінації жінок — прийнята 7.XI 1967 з ініціативи СРСР та ряду країн соціалістичної співдружності. У ній визначено, що дискримінація жінок становить злочин проти людської гідності. Декларація вимагає від д-в скасування всіх законів, звичаїв і практики, які дискримінують жінок, внесення до конституцій або гарантування законом принципу рівноправності чоловіків і жінок, ратифікації та втілення в життя всіх міжнар. актів, спрямованих проти дискримінації жінок. Вона підкреслює необхідність забезпечення і здійснення політичних і всіх інших прав жінок, зокрема, в галузі трудового та шлюбно-сімейного права; рівних з чоловіками прав на освіту, рівних соціально-екон. прав. З 1968

впроваджено систему звітів д-в про виконання декларації, які подаються до комісії по становищу жінок Екон. і соціальної ради ООН. Конституція СРСР, як і конституції ін. країн соціалістичної співдружності, переконливо свідчить, що лише в цих країнах гарантовано рівноправність жінки з чоловіком у всіх сферах соціально-екон., правового, політ. і культур. життя. *В. І. Євінтов.*

Декларація соціального прогресу і розвитку — прийнята 29.XI 1969. Підкреслюючи, що соціальний прогрес і розвиток повинні спрямовуватись на постійне підвищення матеріального і духовного рівня життя всіх членів суспільства, декларація наголошує на необхідності усунення таких перешкод на шляху соціального прогресу, як експлуатація людини людиною, війна, колоніалізм і расизм. В ній визначається, що гол. умовами соціального прогресу і розвитку є мир, *мирне співіснування,* дружні відносини і співробітництво д-в з різним соціальним і політ. ладом, самовизначення народів, невтручання у внутр. справи д-в, поважання їхнього суверенітету й територіальної цілісності, невід'ємний суверенітет кожної д-ви над своїми природними багатствами і ресурсами тощо. *А. Д. Бутейко.*

Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва держав у відповідності з статутом ООН,— прийнята ювілейною XXV сесією 24.X 1970. Імперіалістичні д-ви наполягали на включенні до декларації положень, які відображали реакційні концепції (напр., «застарілості» суверенітету), служили виправданню втручання у внутр. справи ін. д-в тощо. Проти цього рішуче виступили СРСР, ін. соціалістичні країни, молоді д-ви Азії й Африки. Декларація підтверджує виключне значення принципів Статуту ООН для встановлення правопорядку у відносинах між д-вами й підтриманні миру, містить перелік цих принципів: принцип незастосування сили або погрози силою; розв'язання міжнар. спорів мирними засобами; невтручання у справи, що входять у внутр. компетенцію д-в; обов'язок д-в співробітничати відповідно до Статуту ООН, незалежно від різниці їхніх політ., економічних і соціальних систем; принцип рівноправності і самовизначення народів; принцип суверенної рівності д-в; принцип сумлінного виконання д-вами зобов'язань, взятих ними згідно з Статутом ООН. Зміст кожного з зазначених принципів викладено в його сучас. розумінні. Напр., у першому принципі водночас з ін. положеннями вказується, що д-ви повинні утримуватися від пропаганди агресивних воєн, від організації іррегулярних сил або збройних банд, у т. ч. найманців, для вторгнення на тер. ін. д-ви. Декларація підкреслює, що викладені в ній принципи являють собою осн. принципи міжнар. права і всі д-ви повинні керуватися ними в своїй міжнар. діяльності. *Н. М. Ульянова.*

Декларація про зміцнення міжнародної безпеки — прийнята ювілейною XXV сесією 16.XII 1970 з ініціативи СРСР. Проти внесення соціалістичними д-вами (в т. ч. УРСР) проекту декларації виступили США та ін. члени НАТО. Вони намагалися звести декларацію до заг. фраз про вірність цілям і принципам ООН. Наміри реакційних сил зазнали поразки внаслідок об'єднання зусиль соціалістичних д-в і країн, що розвиваються. Було прийнято проект групи країн, що не приєдналися, який включив більшість положень проекту соціалістичних д-в. Декларація, урочисто підтверджуючи заг. і беззастережну цінність цілей і принципів Статуту ООН, рекомендувала всім д-вам сприяти створенню ефективної системи заг. колективної безпеки без воєнних союзів. Велику увагу в ній приділено питанням зміцнення механізму ООН по підтриманню миру, ліквідації актів *агресії.* Зокрема, декларація пропонує всім д-вам зробити все можливе для підвищення авторитету Ради Безпеки ООН та ефективності її рішень; закликає д-ви припинити гонку озброєнь, ліквідувати ядерну та ін. види зброї масового знищення, укласти договір про заг. і повне *роззброєння.* В ній рішуче засуджуються всі форми гноблення й дискримінації, особливо *расизм* і *апартеїд.* Вона настійно підкреслює тісний взаємозв'язок між зміцненням міжнар. безпеки і розвитком міжнар. співробітництва, зокрема з екон. питань. Питання про заходи щодо здійснення цієї декларації розглядаються на щорічних сесіях Ген. Асамблеї ООН. *Н. М. Ульянова.*

Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку — прийнята VI спеціальною сесією у квітні — травні 1974 за ініціативою країн, що розвиваються, і при підтримці соціалістичних д-в з метою удосконалення існуючої системи екон. відносин на основі справедливості, рівності, взаємності інтересів та співробітництва всіх держав. Декларацію доповнено й конкретизовано в документах ряду наступних конференцій країн, що розвиваються, і сесій Ген. Асамблеї ООН, зокрема, VII спец. сесії (вересень 1975). Положення декларації мають антиімперіалістичний характер і є складовою частиною боротьби прогресивного людства за послідовну демократизацію екон. відносин. У цьому документі всі д-ви — члени ООН закликаються до заг. міжнар. визнання повного суверенітету д-в над їхніми природними та ін. ресурсами, включаючи право на націоналізацію; створення ефективного міжнар. механізму регулювання зовнішньоторг. цін і стабілізації експортних прибутків країн, що розвиваються; розширення різноманітних форм міжнар. допомоги країнам, що розвиваються, і створення додаткових можливостей для передачі новітньої технології і наук.-тех. досвіду. *П. С. Єщенко.*

Декларація про використання науково-технічного прогресу в інтересах миру і на благо людства — прийнята 10.XI 1975 з ініціативи Рад. Союзу. В ній сформульовано принципи, яких мають дотримуватись д-ви в своїй політиці щодо використання досягнень науки і техніки, насамперед зазначено, що всі д-ви мають сприяти міжнар. співробітництву в інтересах зміцнення миру і безпеки, свободи і незалежності, а також в цілях екон. і соціального розвитку народів і забезпечення прав і свобод людини відповідно до Статуту ООН. Особливо підкреслюється, що наук.-тех. прогрес не можна використовувати для порушення *суверенітету* й територіальної недоторканності ін. д-в. Д-ви повинні спрямовувати свої зусилля на здійснення ефективних заходів, включаючи законодавчі, для запобігання й недопущення використання наук.-тех. досягнень на шкоду правам і осн. свободам людини чи з метою приниження її гідності; на захист усіх верств населення від негативних наслідків можливо неправильного використання досягнень наук.-тех. прогресу. *А. Д. Бутейко.*

Декларація про поглиблення і зміцнення розрядки міжнародної напруженості — прийнята одностайно 19.XII 1977 за проектом, внесеним Радянським Союзом (після її прийняття КНР відмежувалася від цього документа). Держави — члени ООН заявили в цій декларації про свою рішимість твердо дотримуватися й сприяти здійсненню положень Статуту ООН та ін. загальновизнаних принципів і декларацій, спрямованих на зміцнення міжнар. миру і безпеки, розвиток дружніх відносин між д-вами. Вони зобов'язалися розглянути питання про здійснення нових суттєвих кроків, спрямованих на реалізацію заходів по роззброєнню, маючи на увазі досягнення кінцевої мети — заг. і повного роззброєння під суворим і ефективним міжнар. контролем. У декларації підкреслюється необхідність сприяти мирному й швидкому врегулюванню нерозв'язаних міжнар. проблем; утримуватися від погрози силою або застосування її та додержуватись у своїх відносинах з ін. д-вами осн. принципів сучас. *міжнародного права,* сприяти повазі до *прав людини* й осн. свобод для всіх тощо. *В. П. Меньшов.*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ (лат. declaratio, від declaro — заявляю, оповіщаю) — 1) Заява одного чи кількох урядів, політ. партій, міжнар. або громад. орг-цій, що доводить до заг. відома програмний акт, важливу міжнар. подію, закон тощо; урочисте проголошення загальнополіт. принципів. 2) Заява платника податку про характер і роз-

мір доходів. 3) Документ, що додається до грошових і цінних пакетів, які надсилаються поштою за межі країни. 4) Заява до *митниці* від особи, що проїздить через кордон, про наявність і кількість у неї речей, цінностей тощо.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ 26 ДЕРЖА́В 1942. Підписана 1.I у Вашінгтоні представниками держав — учасниць *антигітлерівської коаліції*. Декларація проголосила необхідність повної перемоги над фашизмом для захисту життя, свободи і незалежності народів. Д-ви, які її підписали, зобов'язалися застосувати всі свої військ. та екон. ресурси у війні проти країн *Берлінського пакту 1940*, не укладати сепаратного перемир'я або миру з ворогом. У декларації вказувалося на можливість приєднання до неї ін. націй, згодних з її принципами. Від 1.I 1942 до 1.III 1945 до декларації приєдналася 21 країна. Д-ви, які підписали цей документ, дістали назву «Об'єднані Нації». Після розгрому фашист. Німеччини при вирішальній ролі СРСР на *Сан-Франціській конференції 1945* було створено *Організацію Об'єднаних Націй*.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ДЕРЖА́В—УЧА́СНИЦЬ ВАРША́ВСЬКОГО ДО́ГОВОРУ 1978. Прийнята 23.XI на нараді *Політичного консультативного комітету* 22—23.XI в Москві. В документі розглянуто актуальні питання обстановки в Європі та міжнар. відносин у цілому, міститься звернення до всіх д-в і народів світу з закликом рішуче стати на шлях політики миру, *розрядки міжнародної напруженості*, мирного врегулювання спірних питань, відмови від застосування сили; добиватися проведення переговорів п'яти ядерних д-в з метою виключення з їхніх арсеналів *ядерної зброї;* наполягати на скороченні воєнних бюджетів; вжити заходів для зниження рівня воєнного протистояння в Європі; покінчити з залишками *колоніалізму* і *неоколоніалізмом;* будувати міжнар. екон. відносини на справедливій демократичній основі; суворо дотримуватися принципів, втілених у *Заключному акті* загальноєвроп. наради 1975, неухильно проводити політику *мирного співіснування*. *М. В. Оснач.*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ НАРА́ДИ ПРЕДСТАВНИКІ́В КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ КРАЇ́Н 1957 — документ, прийнятий представниками 12 комуністичних і робітничих партій на нараді, що відбулася 14—16.XI в Москві. В Декларації узагальнено досвід діяльності комуністичних і робітн. партій соціалістичних д-в, робітн. руху в капіталістичному світі, нар.-визвольної боротьби народів колоніальних і залежних країн. В ній також проаналізовано міжнар. становище і докорінні зміни, що відбулись у розстановці сил на світовій арені, підкреслено, що наявність воєн. небезпеки з боку імперіалістичних д-в робить боротьбу за мир першочерговим завданням комуністичних партій.

Велику увагу в Декларації приділено питанням зміцнення єдності і співробітництва комуністичних і робітн. партій, всіх антиімперіалістичних сил світу. В документі наголошено, що всім країнам, які стають на шлях соціалізму, притаманні заг. закономірності в здійсненні соціалістичної революції й соціалістичного будівництва, при цьому відзначено необхідність урахування конкретних умов і нац. особливостей кожної країни, вказано на можливість багатоманітних форм переходу різних країн від капіталізму до соціалізму. Декларація підкреслила, що основою взаємовідносин країн соціалістичної системи, всіх комуністичних і робітн. партій є принципи пролет. *інтернаціоналізму*. В Декларації вказано на необхідність рішучої боротьби проти опортунізму, ревізіонізму, догматизму і сектантства. Декларація підтверджувала прагнення комуністичних партій до співробітництва з соціалістичними партіями. До Декларації згодом приєдналися комуністичні партії капіталістичних країн (16—19.XI 1957 на нараді представників братніх партій 64 країн світу). Дальшого розвитку положення Декларації набули в *Заяві Наради представників комуністичних і робітничих партій 1960* і в документі «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил» (Москва, 1969). *В. Н. Гулевич*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ НЕЗАЛЕ́ЖНОСТІ 1776 — політичний і юридичний акт, який проголосив відокремлення від Англії 13 північно-амер. колоній-штатів і поклав початок існуванню суверенної бурж. держави — США. Прийнята 4 липня Філадельфійським Континентальним конгресом представників англ. колоній під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83*. Автор проекту декларації — Т. *Джефферсон*. Декларація проголошувала рівність людей, їхнє «право на життя, свободу, прагнення до щастя», право народу на революцію, ідеї нар. суверенітету, що мало для своєї доби прогресивне значення. Проте до осн. гекету **Д. н.** не ввійшло положення про засудження рабства, що було значною поступкою рабовласникам Амер. буржуазія використала Д. н. для встановлення і зміцнення своєї влади. У наш час прогресивні ідеї Д. н. беруть на озброєння трудящі США в боротьбі за справжню демократію і соціальний прогрес.

Ю. І. Ніпорко.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ ЛЮДИ́НИ І ГРОМАДЯ́НИНА — програмний документ *Великої французької революції*, прийнятий *Установчими зборами* 26.VIII 1789. Повністю ввійшла в першу Конституцію Франції (1791). Д. п. л. і г. проголосила: «народний суверенітет»; «природні і невід'ємні права людини»; заг. рівність громадян перед законом; їхнє право на «свободу, власність, безпеку і опір гнобленню»; свободу особи, совісті, слова, друку та ін. бурж.-демократичні свободи. Прийняття Д. п. л. і г. мало прогресивне значення. Вона стала прапором революц. сил, які піднялися на боротьбу проти феод. порядків і *абсолютизму*. Поряд з цим, оголосивши приватну власність (ст. 17) «священною і недоторканною», декларація тим самим утверджувала екон. і соціальну нерівність, капіталістичну експлуатацію і гноблення трудящих. Незабаром рядом законодавчих актів (*Ле Шапельє законом* про заборону робітн. спілок і страйків 1791 тощо) буржуазія обмежила демократичний зміст прав і свобод, проголошених декларацією.

Ю. І. Ніпорко.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ НАРО́ДІВ РОСІЇ — один з найважливіших конституційних актів Рад. Республіки, що поклав початок перетворенню в життя ленінської програми в нац. питанні; правова основа створення суверенних рад. союзних республік та *радянської федерації* — Союзу РСР. Затверджена 2 (15).XI 1917 Раднаркомом Рос. Федерації. Відповідно до програмних вимог Комуністич. партії Декларація проголосила рівність і суверенність народів Росії, їхнє право на вільне самовизначення аж до відокремлення й створення самостійної д-ви, скасування всіх нац. і нац.-реліг. привілеїв та обмежень тощо. Здійснюючи Д. п. н. Р., Раднарком у «*Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради*» визнав за укр. народом право на самовизначення і утворення Укр. республіки. Незабаром було визнано держ. незалежність Фінляндії [18 (31).XII 1917], Польщі (29.VIII 1918), Естонії (7.XII 1918), Литви і Латвії (22.XII 1918), Білорусії (4.II 1919) й народів Кавказу (1919).

Літ.: Декреты Советской власти, т. 1. 25 октября 1917 г.— 16 марта 1918 г. М., 1957.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ ТРУДЯ́ЩОГО І ЕКСПЛУАТО́ВАНОГО НАРО́ДУ — один з найважливіших конституційних актів Рад. республіки, який законодавчо закріпив завоювання Великого Жовтня і проголосив основні принципи й завдання соціалістичної держави. Написана В. І. Леніним. Остаточно затверджена 18 (31).I 1918 *Третім Всеросійським з'їздом Рад*. У Декларації законодавчо закріплено перші завоювання соціалістичної революції: встановлення влади Рад у країні, скасування приватної власності на землю, націоналізацію банків, пром-сті й транспорту, анулювання царських позик тощо. Декларація встановила федеративний принцип держ. устрою, проголосивши, що Російська Рад. Республіка засновується «на засадах вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік» (ст. 2), визначила корінні засади *радянської федерації*, надаючи можливість добровільного об'єднання рад. соціалістичних республік. Декларація повністю схвалила боротьбу Рад. д-ви за демократичний мир, закріпила принципи рад. зовн. політики: політики миру, скасування таємних договорів, поважання нац. суверенітету та ін.

Текст Декларації було повністю включено в Конституцію РРФСР 1918.

Літ.: История Советской Конституции. (В документах). 1917—1956. М., 1957.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ОГОЛО́ШЕННЯ А́ФРИКИ БЕЗ'ЯДЕРНОЮ ЗО́НОЮ — прийнята 2-ю конференцією глав держав і урядів *Організації Африканської Єдності* 1964. Учасники її взяли на себе зобов'язання не виробляти й не володіти ядерною зброєю та звернулись із закликом до всіх д-в світу взяти такі зобов'язання й поважати положення Декларації. XX сесія Генеральної Асамблеї ООН 1965 спец. резолюцією схвалила цю Декларацію й закликала всі д-ви визнати афр. континент вільним від ядерної зброї і утримуватись від випробувань, виробництва, застосування та загрози застосування, розміщення й передачі прямо чи посередньо такої зброї. *Ю. В. Костенко.*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ПРИЙНЯТТЯ І ОГОЛО́ШЕННЯ КОНСТИТУ́ЦІЇ (ОСНОВНО́ГО ЗАКО́НУ) СОЮЗУ РАДЯ́НСЬКИХ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ РЕСПУ́БЛІК — урочистий акт, прийнятий Верховною Радою СРСР 9-го скликання на її позачерговій сесії 7.X 1977, яким Верховна Рада СРСР, діючи від імені рад. народу і виражаючи його суверенну волю, прийняла нову *Конституцію СРСР* і оголосила про введення її в дію з 7.X 1977.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ПРИЙНЯТТЯ І ОГОЛО́ШЕННЯ КОНСТИТУ́ЦІЇ (ОСНОВНО́ГО ЗАКО́НУ) УКРАЇ́НСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ — урочистий акт, прийнятий Верховною Радою УРСР 9-го скликання на її позачерговій сесії 20.IV 1978, яким Верховна Рада республіки, діючи від імені народу Української РСР і виражаючи його суверенну волю, прийняла нову *Конституцію УРСР* і оголосила про введення її в дію з 20.IV 1978.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ПРИ́НЦИПИ МІЖНАРО́ДНОГО КУЛЬТУ́РНОГО СПІВРОБІ́ТНИЦТВА — прийнята XIV сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО 4.XI 1966 з метою зміцнення міжнар. культурних зв'язків та забезпечення поступового досягнення миру шляхом співробітництва всіх народів у галузі освіти, науки і культури. В розробці Декларації активну участь узяв Рад. Союз. У Декларації викладено осн. принципи, якими повинні керуватись уряди, орг-ції, установи та асоціації для розвитку міжнар. культур. співробітництва, і підкреслено, що ці принципи слід застосовувати з урахуванням осн. прав і свобод людини. Принципами міжнар. культур. співробітництва є, зокрема, розповсюдження знань, сприяння збагаченню різних культур, розвиток мирних відносин та дружби між народами, поліпшення умов матеріального і духовного життя людини в усіх частинах світу. *І. А. Литвин.*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО УТВО́РЕННЯ СРСР — державний акт, яким проголошено об'єднання рад. республік РРФСР, УРСР, БРСР і ЗРФСР у єдину союзну державу— *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Проект Декларації схвалила конференція повноважних делегацій цих республік і затвердив разом з *Договором про утворення СРСР* 1-й Всесоюзний з'їзд Рад 30.XII 1922. Ідею створення СРСР на основі добровільного об'єднання рівноправних незалежних рад. республік висунув В. І. Ленін. В Декларації відзначено, що буржуазія виявилась безсилою розв'язати нац. питання і лише в умовах Рад. влади, диктатури пролетаріату стало можливим ліквідувати нац. гноблення, створити обстановку взаємного довір'я і закласти основи братерського співробітництва народів. Утворення СРСР, як визначено Декларацією, зумовлене необхідністю відбудови зруйнованого війною народного г-ва, гарантування зовн. безпеки рад. республік, інтернац. характером Рад. влади. В Декларації підкреслено, що СРСР є добровільним об'єднанням рівноправних народів, де кожній республіці забезпечено право вільного виходу з Союзу і вступу до нього. Декларація разом з Договором про утворення СРСР увійшла до Конституції СРСР 1924 як її перший розділ.

Літ.: Торжество національної політики КПРС. К., 1972; Бабій Б. М. Союз РСР і роль України в його утворенні. К., 1972. *В. І. Калинович.*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ СРСР І ФРА́НЦІЇ 1975, Декларація про дальший розвиток дружби та співробітництва між Радянським Союзом і Францією 1975. Підписана 17.X в Москві. Проголосила політику розрядки та співробітництва єдиною розумною основою відносин між країнами з різним сусп. ладом. Сторони заявили про готовність суворо дотримуватись і проводити в життя всі принципи *Заключного акта* Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, констатували збіг інтересів двох країн у багатьох важливих питаннях міжнар. відносин, підтвердили рішимість сприяти здійсненню заг. і повного роззброєння. Сторони висловилися за дальше розширення та поглиблення екон. і пром. співробітництва, зв'язків у галузі мист., освіти, науки і культури.

В. П. Меньшов.

ДЕКЛАСО́ВАНІ ЕЛЕМЕ́НТИ (від *де...* і *клас*) — люди, які втратили зв'язок зі своїм суспільним класом чи соціальною групою, не беруть участі в сусп. виробництві, морально розкладені, часто зв'язані зі злочинним світом. Д. е.— продукт класово-антагоністичного суспільства, яке утворює верству людей без певних занять (*люмпен-пролетаріат*, професійні злочинці, повії тощо). В соціалістичному суспільстві сусп. власність на засоби виробництва виключає об'єктивну основу існування декласованих елементів.

М. М. Мокляк.

ДЕКО́КТ (від лат. decoctum — відвар) — одна з лікарських форм; те саме, що й *відвар*.

ДЕКОМПЕНСА́ЦІЯ (від *де...* і лат. compensatio — зрівноваження) — недостатність або розлад механізмів відновлювання при функціональних порушеннях і структурних дефектах організму. Д. може виникати на основі прогресування хвороби або патологічного процесу, у зв'язку з фіз. перевантаженням чи перевтомою, внаслідок дії температурних факторів, травми, супутньої хвороби тощо. В клінічній практиці відомо багато випадків Д.: декомпенсація кровообігу, поява набряків і *гіпоксії* тканин при вадах серця тощо.

ДЕКОМПОЗЕ́Р (від франц. décomposer — розчиняти, подрібнювати) — апарат, у якому, розкладаючи алюмінатні розчини, виділяють кристали гідроокису алюмінію. Являє собою ємність з перемішуючим пристроєм, яким підтримують у суспендованому (див. *Суспензія*) стані частинки затравки (речовини, що є центром *кристалізації*). Розрізняють Д. з мех. і повітряним перемішуванням. Д. звичайно з'єднують послідовно в секції — по 10—15 апаратів. Алюмінатний розчин і затравка безперервно надходять у перший апарат, а з останнього відбирають гідратну пульпу. Д. застосовують у кольоровій металургії. Див. також *Алюмінати*.

ДЕКОМПРЕСІ́ЙНІ РО́ЗЛАДИ (від *де...* і лат. compressio — стиснення) — патологічні стани, що розвиваються внаслідок утворення в крові й тканинах живих організмів пухирців газу при зниженні зовнішнього тиску (у людини при швидкому виході з кесона, підніманні на висоту тощо). Утворення пухирців пов'язане з переходом газів крові й тканин з розчиненого стану у вільний. Газові пухирці порушують кровообіг, подразнюють і ушкоджують тканини організму. Оскільки є змога чітко диференціювати *етіологію* і *патогенез* порушень, пов'язаних з декомпресією, то кожне таке порушення правильно розглядати як самостійну нозологічну форму заг. групи декомпресійних розладів. Див. *Висотна хвороба*, *Кесонна хвороба*.

ДЕКО́Р (від лат. decoro — прикрашаю) — система прикрас споруди (фасаду, інтер'єру) або виробу. Виступаючи в єдності з об'ємно-просторовою композицією, Д. як простий (однотонне пофарбування, однорідна фактурна обробка поверхні), так і складний (орнамент, скульптура, розпис) стає її елементом, акцентує виразність композиції, вносить в неї відповідні масштабні співвідношення, ритм і колорит. Д.— один із засобів зорового поєднання в ансамбль окремих будівель чи предметів.

ДЕКОРАТИ́ВНЕ МИСТЕ́ЦТВО — широка галузь мистецтва, яка пов'язана з естетично-художнім формуванням матеріального середовища, що створюється людиною. До Д. м. входить *монументально-декоративне мистецтво*, яке безпосередньо пов'язане з архітектурою (створення архіт. *декору, розписів декоративних, рельєфів, вітражів, мозаїк*, скульптури малих форм). Серед складових Д. м.—

Ш. Де Костер.

декоративно-ужиткове мистецтво та *оформлювальне мистецтво* (художнє оформлення святкових демонстрацій, експозицій виставок, музеїв, вітрин). Як елемент або деталь композиції (площі, вулиці, парку, споруди, а також інтер'єра, костюма) твори Д. м. відіграють істотну роль в об'ємно-просторовій організації відповідного ансамблю.

ДЕКОРАТИ́ВНІ РОСЛИ́НИ — дерева, кущі й трав'янисті рослини, вирощувані для прикрашання міст, населених пунктів, внутр. озеленення приміщень з метою задоволення естетичних потреб людини. Використовують для посадок уздовж шляхів та вулиць, для створення красивих живих стін, куртин, живоплотів, різних груп, мальовничих композицій тощо. Д. р. є серед представників трьох відділів — *покритонасінних, голонасінних* і *папоротеподібних*. Серед Д. р. є багато родин, родів і видів вищих рослин, створюються нові сорти і вводяться в культуру дикорослі рослини. В УРСР у рядових і алейних посадках використовують листяні породи — березу, в'яз, дуб, клен, гіркокаштан, липу, тополю, ясен; хвойні — ялину, тис, модрину, кипарис тощо. Групові й одиночні посадки (солітери) формують з клена, дуба, платана, гіркокаштана і багатьох хвойних порід. Для створення самостійних груп і в одиночних посадках широко використовують троянду, бузок, жимолость, таволгу, дейцію. Виткими і лазячими рослинами прикрашають альтанки, тераси і стіни будівель. Для внутр. озеленення приміщень і влаштування квітників використовують різні прямостоячі, звисаючі *(ампельні рослини)*, лазячі *(ліани)* та ін. рослини. Для озеленення клумб на площах, у парках, скверах та ін. використовують з однорічників — левкой, айстри, ротики, петунію, тютюн запашний; з дворічників — братки, незабудки, гвоздики; з багаторічників — півники, півонію, флокси та ін. В закритому ґрунті вирощують хризантеми, цикламен, гортензію, пальми, драцену та ін. При доборі Д. р. виходять з місцевих умов і практики застосування тих чи ін. видів рослин.

Літ.: Декоративні рослини природної флори України. К., 1977.

Д. П. Юхимчук.

ДЕКОРАТИ́ВНІ СОБА́КИ — група виведених порід кімнатних собак, оригінальних за формою, від маленьких до великих за розмірами. Сюди ж входять службові й мисливські собаки, які втратили своє первісне використання. Найпопулярніші Д. с.— карликові тер'єри і пінчери, болонки, пуделі, шпіци, чіхуа-хуа, японський хін та ін. Той-тер'єр — порода карликових тер'єрів. Походження невідоме. Зріст — 18—26 см, конституція ніжна. Голова округла, морда загострена, очі великі, випуклі, вуха стоячі або напівстоячі. Кінцівки тонкі, довгі, хвіст купірується. Шерсть коротка. Забарвлення чорне й коричневе з підпалинами, руде і сіре. Розводять лише в СРСР. Пінчери карликових порід мають зріст 21—31 см. Собаки міцної, сухої конституції, короткошерсті, забарвлення чорно-підпале. У пінчерів купірують хвіст і вуха. Поширені скрізь. Пудель — порода переважно

Декоративні собаки: 1 — болонка; 2 — шпіц; 3 — пінчер; 4 — тойтер'єр; 5 — скайтер'єр; 6 — японський хін; 7 — пудель; 8 — шотландський тер'єр; 9 — ірландський тер'єр.

декоративних собак. Походження точно не встановлено. Зріст карликових пуделів — до 35 см. Шерсть довга, м'яка або хвиляста з косицями. Забарвлення чорне, біле, сріблясте, коричневе. На окремих ділянках тіла шерсть вистригають за стандартом. Розводять скрізь. Шпіци — стародавня група порід кімнатних собак. Зріст карликового шпіца — до 27 см. Шпіци мають маленьку голову, стоячі вуха, пухнасту, густу шерсть білого, чорного, сірого і рудого кольору, загнутий і закинутий на спину хвіст. Поширені скрізь.

ДЕКОРАТИ́ВНО-УЖИТКО́ВЕ МИСТЕ́ЦТВО — розділ декоративного мистецтва; охоплює ряд галузей творчості, пов'язаних із створенням художніх виробів для побуту. Твори Д.-у. м. поділяють за призначенням (різне начиння, меблі, тканини, знаряддя праці, одяг, прикраси), за матеріалом (текстиль, метал, *кераміка, фарфор*, скло, дерево, *фаянс*), за технікою виконання *(різьблення художнє, розпис декоративний, вишивка, вибійка, литво художнє, карбування, інтарсія)*. Д.-у. м. розв'язує водночас практичні й худож. завдання, воно сприяє худож. організації предметного середовища, яке відповідає естетичним запитам людини. Твори Д.-у. м. є надбанням матеріальної культури тієї епохи, за якої вони створюються, й тісно пов'язані з її звичаями, нац. та етнічними особливостями, з її класовими й соціальними відмінностями. Естетична цінність виробів Д.-у. м., доцільність і виразність їхньої форми досягаються конструктивними й пластичними можливостями матеріалу, різноманітністю прийомів його обробки. Складову частину Д.-у. м. становлять елементи *декору*. Д.-у. м. виникло на ранній стадії розвитку людського суспільства і протягом багатьох століть становило одну з важливих галузей худож. творчості. Пам'ятки мистецтва свідчать, що Д.-у. м. притаманне всім народам. З появою класового суспільства з'явилися твори Д.-у. м., які виражали смаки та ідеологію пануючих класів. У них часто зникає побутова доцільність, панівною стає вишуканість форми, розрахованої лише на декоративний ефект. У кожну істор. епоху Д.-у. м. відповідало заг. спрямуванню ін. видів мистецтва, його худож. стилі змінювалися разом зі стилями в архітектурі, живописі, скульптурі тощо. В Зх. Європі Д.-у.м. займало значне місце в епоху *Відродження*, добу панування *готики* і *бароко*. У 19 ст. тенденції *еклектизму*, характерні для худож. культури, виявились і в Д.-у. м. У 2-й пол. 19 ст., поряд з побутуванням виробів *народної творчості*, виготовлення творів Д.-у. м. переходить на пром. основу (див. *Художня промисловість*), з 20-х рр. 20 ст. поширюється *дизайн*. На території СРСР знайдено пам'ятки Д.-у. м., які належать до найдавніших часів (пізньопалеоліт. вироби з кістки, трипільська кераміка, вироби з металу в скіфів). У 8—10 ст. було освоєно *зернь* і *скань*, прикрашали вишивкою одяг. Високохудожні вироби з металу, скла, кераміки та ін. відомі з часів *Київської Русі*. Різноманітне й багате Д.-у. м. народів Рад. Союзу (зокрема, різьблення на дереві, кераміка і текстиль Росії, Білорусії, килими Туркменії й Азербайджану, художня обробка металу, різьблення на камені й кераміка Вірменії та Грузії).

Багаті традиції має яскраве й самобутнє Д.-у. м. України (килими, вишивка, кераміка, різьблення). В основі укр. Д.-у. м.— традиційні зв'язки з народною творчістю. В 19 ст. розвинулось пром. Д.-у. м., з'явилися заводи по виготовленню фарфору та скла. Перспективи створення нового середовища для побуту, праці й відпочинку трудящих відкрились після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Художники, створюючи комплексне оздоблення жител, клубів, палаців культури, дитячих закладів, ансамблів одягу, використовують спадщину нар. творчості. В 20-х і особливо в 30-х рр. широкого розвитку набувають *народні художні промисли*. На Україні історично склалися художні осередки, кожний з яких має свої особливості. Найвідоміші з них — *Косів, Пистинь, Яворів* (Івано-Франківщина), *Опішня, Решетилівка* (Полтавщина), *Дибинці* (Київщина), *Ічня, Дігтярі* (Чернігівщина), *Петриківка* (Дніпропетровщина), *Бубнівка, Клембівка* (Вінниччина), *Вижниця* (Буковина), *Кролевець* (Сумщина). У 60—70-х рр. для Д.-у. м. характерне поєднання як народного, так і професійного мистецтва. Художники текстильних комбінатів (Київського, Дарницького, Житомирського, Херсонського та Чернівецького об'єднання «Світанок»), заводів худож. скла

(Київського, Львівського, Стрийського), заводів кераміки та фарфору (Васильківського, Баранівського, Коростенського, Тернопільського) створюють широкий асортимент текстилю для інтер'єрів і одягу, виробів художнього скла, кераміки. Виготовляються твори як масового виробництва (для щоденного побуту), так і унікальні (для архітектурних споруд — готелів «Тарасова гора» в Каневі, «Чорне море» в Одесі, «Київ», «Москва», Будинку кіно в Києві, міжнар. спортивного табору у Ворохті та ін.). Колекції творів Д.-у. м. на Україні зберігаються в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу, Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини,* Полтавському краєзнавчому музеї, в обласних художніх музеях, а також у музеях під відкритим небом (Київському, Закарпатському, Переяслав-Хмельницькому). Див. також *Батик, Ваза, Гобелен, Гутне скло, Золотарство, Килим, Кришталь, Лаки художні, Майоліка, Мереживо, Теракота, Тканини художні.* Іл. див. на окремому арк., с. 320—321, та до окремих статей.

Літ.: Бабенчиков М. В. Народное декоративное искусство Украины и его мастера. М., 1945; Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. Львів, 1969; Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—68; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво, кн. 1—2. К., 1966—70; Жоголь Л. Є. Декоративне мистецтво в інтер'єрі житла. К., 1973; Сучасне українське народне мистецтво. Альбом. К., 1976.

Л. Є. Жоголь.

ДЕКОРА́ЦІЯ (від лат. decoro — прикрашаю) — оформлення сцени, яке відтворює обстановку дії вистави і допомагає розкрити її ідейний зміст. Створюється за допомогою виражальних засобів живопису, графіки, архітектури, освітлення, сценічної техніки, кінопроекції.

ДЕ КОСТЕ́Р (De Coster) Шарль (20.VIII 1827, Мюнхен — 7.V 1879, Іксель) — бельгійський письменник, публіцист. Писав франц. мовою. Перші збірки — «Фламандські легенди» (1858) і «Брабантські оповідання» (1861). Світову славу Де К. приніс твір «Легенда про Тіля Уленшпігеля і Ламме Гудзака...» (1867; екранізовано в СРСР, 1978), який знаменує собою початок реалізму в бельг. л-рі. В «Легенді...» відтворено події Нідерландської бурж. революції 16 ст. і боротьбу проти ісп. гніту. Автор психологічного роману «Весільна подорож» (1872), істор. драми «Стефанія» (1878), дорожніх нарисів.

Тв.: Укр. перекл.— Продаж індульгенцій. К., 1957; Легенда про героїчні, веселі і славетні пригоди Уленшпігеля і Ламме Гудзака у Фландрії та інших країнах. К., 1974; Рос. перекл.— Фламандские легенды. М., 1975.

Літ.: Мицкевич Б. П. Шарль Де Костер и становление реализма в бельгийской литературе. Минск, 1960; Данченко В. Т., Паевская В. А. Шарль Де Костер. Биобиблиографический указатель. М., 1964.

ДЕКРЕМЕ́НТ ЗГАСА́ННЯ (від лат. decrementum — зменшення) — кількісна характеристика швидкості згасання коливань (див. *Згасаючі коливання*); дорівнює натуральному логарифмові відношення двох наступних максимальних відхилень коливної величини в один і той самий бік.

ДЕКРЕ́Т (лат. decretum — рішення, постанова, указ) — 1) У Стародавньому Римі акти *сенату, консула, імператора.* 2) Законодавчий акт найвищих органів Франц. республіки кін. 18 ст. і *Паризької комуни 1871.* 3) Законодавчий акт найвищих органів держ. влади і управління Рад. держави в перші роки її існування з найважливіших питань держ. життя (див., напр., *Декрет про землю*). 4) В ряді європ. соціалістичних країн акти найвищих органів держ. влади (напр., у Польщі). 5) В деяких бурж. д-вах (напр., у Франції) — урядовий акт, що часто замінює закон і має силу закону.

ДЕКРЕ́Т ВЦВК ПРО ОБ'Є́ДНАННЯ РАДЯ́НСЬКИХ РЕСПУ́БЛІК — один із перших державних актів Рад. держави, що, втілюючи волю трудящих РРФСР, України, Латвії, Литви і Білорусії, проголосив створення воєнного союзу між радянськими республіками. Прийнятий 1.VI 1919 на підставі ленінського проекту директиви ЦК РКП(б) про воєнну єдність (травень 1919), необхідну для організації відсічі контрреволюції та іноз. інтервенції. Ініціатива в укладенні «тісного оборонного союзу» проти сил контрреволюції належала ЦВК УРСР [див. «История Советской конституции (в документах) 1917—1956». М., 1957, с. 206—207]. Декрет передбачав об'єднання військ. орг-ції й військ. командування, Рад нар. г-ва, залізничного управління й г-ва, фінансів, комісаріатів праці рад. республік — РРФСР, України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму. Об'єднання відбулося на основі визнання незалежності, свободи й самовизначення кожної республіки. Декрет був важливим кроком на шляху розвитку федеративних відносин між незалежними „рад. республіками, зміцнення їхньої держ.-політичної єдності і сприяв перемозі над внутр. і зовн. контрреволюцією.

ДЕКРЕ́Т ПРО ЗЕ́МЛЮ — перший зем. закон Рад. держави. Написаний В. І. Леніним і прийнятий вночі проти 27.X (9.XI) 1917 *Другим Всеросійським з'їздом Рад.* Скасував назавжди і без будь-якого викупу приватну власність на землю і зробив її всенар. власністю. Всі поміщицькі, удільні, монастирські й церк. землі з усім с.-г. реманентом тощо передавались у розпорядження волосних зем. к-тів і повітових Рад сел. депутатів. Заборонялись продаж, купівля, здача в оренду та всі ін. засоби відчуження землі. Декрет визначив, що землі трудящих селян і рядових козаків конфіскації не підлягають. На підставі Д. про з. було здійснено *націоналізацію землі.* Вимоги більшовицької агр. програми (див. *Аграрна програма КПРС*), яка відображала споконвічні мрії селянства про землю, стали законом. За декретом селяни одержали безплатно понад 150 млн. дес. землі, були звільнені від орендної плати за землю, виплати боргів банкові за куплені землі та ін. Д. про з. забезпечив підтримку *соціалістичної революції* з боку трудящого селянства й заклав основу для міцного союзу його з робітн. класом, створив законодавчу базу для соціалістичної перебудови с. г. Селянство всієї країни зустріло Д. про з. з великим ентузіазмом. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* доручив ЦВК поширити дію декре-

ИЗВѢСТІЯ
Центральнаго Исполнительнаго Комитета
и Петроградскаго совѣта
РАБОЧИХЪ и СОЛДАТСКИХЪ ДЕПУТАТОВЪ.
ДЕКРЕТЪ О ЗЕМЛѢ

Декрет про землю, прийнятий 2-м Всеросійським з'їздом Рад.

ту на тер. всієї України. Перша Всеукр. сел. конференція 20.I 1918 схвалила зем. політику Рад. влади і прийняла рішення про проведення в життя Декрету про землю.

Літ.: Ленін В. І. Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада). Повне зібрання творів, т. 35; Декреты Советской власти, т. 1. 25 октября 1917 г.— 16 марта 1918 г. М., 1957; Ленинский Декрет «О земле» и современность. М., 1970; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

Л. Л. Потарикина.

ДЕКРЕ́Т ПРО МИР — перший зовнішньополіт. акт Рад. держави. Написаний В. І. Леніним і одностайно прийнятий *Другим Всеросійським з'їздом Рад* 26.X (8.XI)

ИЗВѢСТІЯ
Центральнаго Исполнительнаго Комитета
и Петроградскаго совѣта
РАБОЧИХЪ и СОЛДАТСКИХЪ ДЕПУТАТОВЪ.
Декретъ о мирѣ.
принятый единогласно на засѣданіи Всероссійскаго Съѣзда Совѣтовъ Рабочихъ, Солдатскихъ и Крестьянскихъ Депутатовъ
26 октября 1917 г.

Декрет про мир, прийнятий 2-м Всеросійським з'їздом Рад.

ДЕКРЕТ ПРО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКУ ЧЕРВОНУ АРМІЮ

Е. Делакруа.

К.-Ф.-Л. Деліб.

1917. В декреті відображено зовнішньополіт. програму Комуністичної партії і Рад. д-ви, осн. змістом якої були: вимога справедливого й демократичного миру, тобто миру без *анексій* і *контрибуцій; мирне співіснування* д-в з різними соціально-екон. системами; відмова Рад. д-ви брати участь в імперіалістичних війнах; протест проти насильницького приєднання чужих земель після 1-ї світової війни; засудження колоніальної системи імперіалізму. Декрет проголошував повну рівність д-в і народів, поважання їхнього *суверенітету* й незалежності, підкреслював необхідність опублікування таємних договорів тощо. Декрет запровадив у дипломатичну практику звернення «до народів та їхніх урядів», чим уперше в історії було проведено в життя ідею контролю народів у вирішенні питань війни і миру. Д. про м. засудив імперіалістичну війну як найбільший злочин проти людства, висунув пропозицію почати відкриті переговори про укладення миру. Декрет знаменував початок нової епохи в міжнар. відносинах — епохи відкритої дипломатії. Трудящі України в резолюціях, прийнятих на численних зборах і мітингах, висловили повну підтримку Д. про м. Чинність Д. про м., як і ін. декретів Рад. Росії, резолюцією *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* було поширено на тер. Рад. України. КПРС і Рад. д-ва, керуючись ленінським Д. про м. і *Програмою миру*, виробленою XXIV та розвинутою XXV з'їздом КПРС, послідовно відстоюють принципи справедливого й демократичного миру між народами.

Літ.: Ленін В. І. Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада). Повне зібрання творів, т 35; Декреты Советской власти, т. 1. 25 октября 1917 г.— 16 марта 1918 г. М., 1957; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977

В. С. Семенов.

ДЕКРЕ́Т ПРО РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКУ ЧЕРВО́НУ А́РМІЮ — законодавчий акт Раднаркому Рос. Федерації, виданий 15 (28).I 1918, про створення Збройних Сил Рад. країни — Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА). За цим декретом РСЧА формувалась на добровільних засадах з представників трудящих. Згодом, у ході громадян. війни 1918—20, РСЧА почали комплектувати шляхом мобілізації військовозобов'язаних.

ДЕКРЕ́Т ПРО СКАСУВА́ННЯ СТА́НІВ ТА ЦИВІ́ЛЬНИХ ЧИНІ́В — один з перших законодавчих актів Рад. Республіки, затверджений ВЦВК 10 (23).XI 1917. Ним скасовувалися всі стани і становий поділ громадян, станові привілеї та обмеження, станові орг-ції та установи, а також усі цивільні чини (див. *Табель про ранги*), що існували в Рос. імперії. Декрет завершив знищення залишків феод. ієрархії, узаконив ліквідацію соціальної нерівності, здійснену в результаті перемоги Великого Жовтня. В УРСР аналогічний декрет «Про скасування станів та цивільних чинів» видав 9.II 1919 Раднарком України.

ДЕКРЕ́Т ПРО СУД — перший законодавчий акт Рад. Республіки, що визначив організацію рад. суду; виданий Раднаркомом Російської Федерації 22.XI (5.XII) 1917. Декрет скасував старі суд. установи, органи дізнання, слідства й прокуратури, адвокатуру. Замість них запроваджувалися обирані на демократичних засадах нові суд. органи, а також *революційні трибунали*. Гол. положення ленінського Д. про с. та революц. правотворчість мас стали основою першого закону про суд УРСР — постанови *Народного Секретаріату* від 4.I 1918 «Про введення народного суду» та декрету Раднаркому УРСР від 14.II 1919, яким затверджувалося «Тимчасове положення про народні суди й революційні трибунали УРСР». Встановлені Д. про с. два види суд. органів — нар. суди й революц. трибунали існували до суд. реформи 1922. Див. також *Судова система, Правосуддя*.

ДЕКРЕТА́ЛІЇ (лат. decretalia, від decretum — рішення, постанова, указ) — постанови римських пап, оформлені у вигляді послань, які використовувались папством для зміцнення своєї влади. Перші Д. належать до кінця 4 ст., а в 5 ст. почали з'являтися фальшиві Д. (див., напр., *Лжеісидорові декреталії*).

ДЕКРЕ́ТНИЙ ЧАС — *поясний час*, переведений в СРСР на 1 годину вперед. Д. ч. запроваджено декретом РНК СРСР від 16.VI 1930 для повнішого використання населенням денного світла й рівномірнішого витрачання електроенергії протягом доби. Московський Д. ч. рівно на 3 год випереджає *всесвітній час*.

ДЕКСТРИ́НИ (від лат. dexter — правий), $(C_6H_{10}O_5)_n$ — проміжні продукти *гідролізу* крохмалу й глікогену. Д.— оптично активні, обертають площину *поляризації світла* праворуч, легко розчиняються у воді. Застосовують у текст. промсті як компонент фарби, в картонажній, поліграф. і взуттєвій пром-сті як склеюючий засіб тощо.

ДЕКСТРО́ЗА — моносахарид. Те саме, що й *глюкоза*.

ДЕ́ЛАВЕР — штат на Сх. США, на узбережжі Атлантичного ок., на п-ові Делмарва. Пл. 5,3 тис. км². Нас. 573 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. Довер. Поверхня низовинна, місцями заболочена. Клімат морський. Ріки короткі, повноводі. Ділянки широколистяних лісів. Гол. галузь пром-сті — хімічна. Розвинуті судно- та верстатобудування; металургійна, металообр., гумова, текст. і харч. галузі. Підприємства воєнної пром-сті. Фермерське с. г. приміського типу. Гол. пром. центр — Уїлмінгтон.

ДЕЛАКРУА́ (Delacroix) Фердінанд-Віктор-Ежен (26.IV 1798, Сен-Моріс, поблизу Парижа — 13.VIII 1863, Париж) — французький живописець і графік. У 1816—22 навчався в Парижі у П. Герена. Вже в ранніх творах виступав проти *академізму* й очолив романтичний напрям у франц. мистецтві. Драматичне сприйняття дійсності, протест проти гноблення яскраво виявилися в картині «Різня на Хіосі» (1823—24, Лувр, Париж). Під безпосереднім враженням від Липневої революції 1830 створив картину «Свобода на барикадах» (1830, Лувр). Значне місце в творчості Д. належить істор. тематиці («Бій біля Пуатьє», 1830; «Правосуддя Траяна», 1840, та ін.). Після подорожі до Алжіру й Марокко змалював життя і побут цих країн («Жінки Алжіру», 1846; «Полювання на левів у Марокко», 1854, та ін.). Створив портрети Ф. Шопена і Жорж Санд (1838); іл. до творів

Е. Делакруа. Свобода на барикадах. (28 липня 1830 року). 1830. Лувр. Париж.

У. Шекспіра, Дж. Байрона та ін. Автор розписів у ряді будівель, зокрема в Люксембурзькому палаці (1845—47). Твори Д. зберігаються в Луврі, ін. музеях Франції, ДЕ.

Тв.: Рос. перекл.— Дневник, т. 1—2. М., 1961.

Літ.: Кожина Е. Ф. Эжен Делакруа. Альбом. М., 1961; Гастев А. А. Делакруа. М., 1966.

ДЕЛА́МБР (Delambre) Жан-Батіст-Жозеф (19.IX 1749, Ам'єн — 19.VIII 1822, Париж) — французький астроном і геодезист. Член франц. (з 1791) і Петерб. (з 1810) АН. Обчислив таблиці видимих рухів Сонця, великих *планет* і супутників Юпітера. Вдосконалив методи астр. досліджень. У 1792—97 брав участь у *градусних вимірюваннях* дуги меридіана від Дюнкерка до Барселони, які послужили підставою для запровадження *метричної системи мір*. Д.— автор шеститомної праці з історії астрономії.

ДЕЛАМО́Т (de la Mothe) Жан-Батіст-Мішель (1729—1800) — російський архітектор. Див. *Валлен-Деламот* Ж.-Б.-М.

ДЕЛАФЛІ́З Дем'ян Петрович (р. н. невід.— 1861) — український етнограф бурж.-ліберального напряму. З походження француз. Під час Вітчизн. війни 1812 потрапив у полон і залишився жити на Україні. Працював лікарем у Київ. губ. Зібрав відомості з етнографії, фольклору, статистики, ботаніки, топографії Київщини. Шість рукописних альбомів Д., ілюстрованих кольоровими малюнками з життя й побуту укр. селян, зберігаються у відділі рукописів Центр. наук. б-ки АН УРСР і Черніг. істор. музеї. Автор спогадів про *Чернігівського полку повстання*.

ДЕЛЕКЛЮ́З (Delescluze) Луї-Шарль (2.X 1809, Дре — 25.V 1871, Париж) — французький дрібнобурж. революціонер, член *Паризької комуни 1871*. Журналіст. Учасник республіканського повстання

5—6.VI 1832 в Парижі, *революції 1848 у Франції*. У 1854 за участь у таємних респ. т-вах ув'язнений на 4 роки, згодом відправлений на заслання в Кайєнну (Франц. Гвіана). В 1859 повернувся до Франції. 26.III 1871 обраний до Паризької комуни від 11-го та 19-го округів. Член Виконавчої комісії (з 3.IV), Військ. комісії (з 21.IV), цивільний делегат при Військ. м-ві (з 10.V). Загинув на барикадах.

ДЕЛЕ́ЦІЯ (лат. deletio — знищення) — втрата внутрішньої (інтерстиціальної) ділянки *хромосоми*. Відбувається, як правило, внаслідок двох розривів хромосоми або нерівного *кросинговеру*. Д. є різновидом структурної перебудови хромосом (див. *Хромосомні перебудови*).

ДЕ́ЛІ — столиця Індії, політ., екон. і культурний центр країни. Розташована на р. Джамні (притока Гангу), біля підніжжя горбистого пасма Аравалі. Важливий вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт. В адм. відношенні Д. поділяється на три частини: Муніципальна корпорація Д. (Старе Д.), Нове Д. (Нью-Делі), військ. селище (форт). 4,5 млн. ж. (1975, з передмістями). Д.— одне з найдавніших міст Індії. В давнину відоме під назвою Індрапрастха, сучас. назва з'явилася 736. З 1206 Д.— столиця *Делійського султанату*, з 1526 — імперії *Великих Моголів*. У 1803 Д. захопила англ. Ост-Індська компанія. Було одним з центрів *Індійського народного повстання 1857—59*. З 1911 — столиця брит. колонії Індії. В 1947 у Д. проголошено незалежність Індії, місто стало столицею домініону, а 1950 — Республіки Індія. Значний центр легкої пром-сті (бавовняної, вовняної, трикотажної, швейної, шкіряно-взут. та ін.). Розвиваються машинобудування і металообробка. Підприємства хіміко-фармацевтичної, скляної, поліграф. пром-сті. Художні ремесла (різьблення на слоновій кістці, філігранні срібні та золоті ювелірні вироби тощо) і ручне ткацтво. В Д.— ун-т, Технологіч. ін-т, ряд ін. вузів, Рада по наук. і пром. дослідженнях, Нац. академія мистецтв, Академія музики, танцю і драми, Публічна б-ка, Нац. архів, Нац. галерея сучасного мистецтва, Нац. музей Індії. В Старому місті збереглися архіт. пам'ятки: палаци у фортеці Лал-Кіла (1639—48), Соборна мечеть (1644—58). На Пд. від Старого Д.— руїни м. Фірозабада (1351—88) і палацово-фортечного ансамблю Пурана-Кіла (закладений 1540); міста-фортеці Сірі (з 1303), Джаханпанах (14 ст.), Туглакабад (1325) і Лал-Кот (кін. 12 ст.) з заліз. колоною (415), мінаретом Кутб-Мінар (бл. 1200—20), мавзолеєм Ільтутмиша (після 1235). Серед споруд 20 ст.— ансамбль урядових будівель (1912—30), «Ворота Індії» (пам'ятник солдатам, що загинули в 1-й і 2-й світових війнах), обсерваторія Джантар Мантар (1725), храм Лакшмі Нараян (1938—39), меморіальний музей М. Ганді (кін. 60-х рр. 20 ст.).

ДЕЛІ́Б (Delibes) Клеман-Філібер-Лео (21.II 1836, Сен-Жермен-дю-Валь, Сарта — 16.I 1891, Париж) — французький композитор. Навчався в Паризькій консерваторії (з 1881 — її професор). З 1853 — концертмейстер в оперних театрах і церк. органіст; 1865 — 72 — хормейстер у «Гранд-Опера». Твори: понад 30 опер і оперет, у т. ч. опера «Лакме» (1883), балети «Струмок» (1866, у співавторстві з Л. Мінкусом), «Коппелія» (1870), «Сільвія» (1876), романси, хори.

ДЕЛІ́ЙСЬКИЙ СУЛТАНА́Т — феодальна монархія 1206—1526 в Індії. Заснований у Пн. Індії після завоювання її мусульманською д-вою Гуридів (кін. 12 ст.). Столицею Д. с. було м. Делі. На чолі Д. с. стояла чужоземна мусульманська знать, якій підкорялися інд. феодали. В 13 — на поч. 14 ст. Д. с. включав майже всю тер. Індії. Після походу *Тімура* на Індію (кін. 14 ст.) від Д. с. відпало багато його володінь. У 1526 Д. с. завоювали *Великі Моголи*.

ДЕЛІ́КТ (від лат. delictum — провина, правопорушення) — 1) *Правопорушення*, що тягне за собою відповідальність особи, яка вчинила його. Залежно від порушених норм розрізняють Д. цивільно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові та ін. Наслідком Д. є *відповідальність цивільна, відповідальність кримінальна* тощо. 2) Д. м і ж н а р о д н и й — порушення д-вою норм *міжнародного права* або міжнар. зобов'язань, а так само злочинна бездіяльність д-ви, що дало змогу приватним особам на її території порушити право або інтереси ін. д-ви. Наслідком міжнар. Д. є *міжнародноправова відповідальність держави*.

ДЕЛІМА́РСЬКИЙ Юрій Костянтинович [н. 23.IV (6.V) 1904, с. Краснопілка, тепер Вінн. обл.]— український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1957). Засл. діяч н. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1927). Працював у наук. установах і навчальних закладах Києва. В 1960—73 — директор Ін-ту загальної й неорганічної хімії АН УРСР. Осн. дослідження Д. — в галузі хімії та електрохімії розплавлених солей. Д. розробив фізико-хім. основи електролізу розплавів для одержування й рафінування багатьох металів. Відкрив явище електролітичного перенесення металів з катода на анод. Золота медаль АН СРСР ім. Д. І. Менделєєва, 1979. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Электрохимия расплавленных солей. М., 1960 [у співавт.]; Электролитическое рафинирование тяжелых металлов в ионных расплавах. М., 1975 [у співавт.]; Электрохимия ионных расплавов. М., 1978.

ДЕЛІМІТА́ЦІЯ КОРДО́НІВ (від франц. délimitation — визначення меж) — в міжнародному праві визначення (угодою) загального напряму й проходження кордону між державами. Д. к. служить основою для остаточного визначення *кордону державного — демаркації кордонів*.

ДЕЛЛЮ́К (Delluc) Луї (14.X 1890, Кадуен, деп. Дордонь — 22.III 1924, Париж) — французький режисер, сценарист і теоретик кіно. Теор. погляди і творча практика Д. багато в чому визначили естетику кінонапряму «*Авангард*». Д. закликав до творчого освоєння виражальних засобів кіно, запровадив поняття «фотогенії» (кіновиразності). Фільми: «Мовчання» (1920), «Лихоманка» (1921), «Жінка нізвідки» (1923) та ін. Франц. Асоціація кінокритиків встановила 1949 щорічну премію ім. Деллюка для кращого франц. фільму.

Тв.: Фотогения кино. М., 1924.

Літ.: Аристарко Г. История теорий кино. Пер. с итал. М., 1966.

ДЕ-ЛО́НГ (De Long) Джордж-Уошінгтон (22.VIII 1844, Нью-Йорк — 30.X 1881) — американський полярний дослідник. Закінчив мор. Академію США (1865). В 1879 очолив арктичну експедицію на яхті «Жаннетта» з метою досягти Пн. полюса та відшукати експедицію Н.-А. *Норденшельда*. Поблизу о. Геральд судно вмерзло в кригу і дрейфувало 21 місяць. Під час дрейфу було відкрито кілька островів. Після загибелі судна Д.-Л. з екіпажем досяг берега в гирлі Лени, де й помер від голоду. Ім'ям Д.-Л. названо групу островів у Східно-Сибірському морі.

ДЕ-ЛО́НГА ОСТРОВИ́ — група островів (Жаннетти, Генрієтти, Беннетта, Вількицького, Жохова) у Східно-Сибірському м., в архіпелазі Новосибірських о-вів. Входять до складу Якут. АРСР. Заг. площа бл. 228 км². Вис. до

Ю. К. Делімарський.

Ф. Делорм. Гробниця Франциска I в церкві Сен-Дені. 1547.

Делі. В центрі міста.

Дельфін звичайний.

Дельфінія клиновидний. Квітконос і листок.

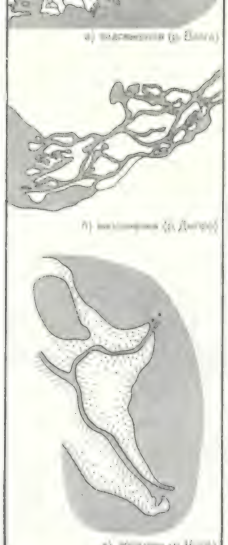

426 м (о. Беннетта). Рослинність тундрова, розвинутий льодовиковий покрив. Названі на честь Дж.-У. *Де-Лонга*.

ДЕЛОНЕ́ Борис Миколайович [н. 3 (15).III 1890, Петербург] — рад. математик, чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Син М. Б. *Делоне*. Закінчив Київ. ун-т (1913). Працював у Київ. (з 1916), Ленінгр. (з 1922) та Моск. (з 1935) ун-тах, з 1932 — у фіз.-матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (з 1934 — Матем. ін-т ім. В. А. Стеклова АН СРСР). Осн. праці Д. стосуються теорії чисел, алгебри, геометрії та матем. *кристалографії*. Значний цикл праць Д. присвячений геометризації *Галуа теорії*. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕЛОНЕ́ Лев Миколайович [29.IV (11.V) 1891, Петербург — 1.XI 1969, Харків] — укр. рад. цитолог, генетик і рослинник, доктор біол. наук (з 1937). Член КПРС з 1954. Брат Б. М. *Делоне*. Учень С. Г. *Навашина*. Займався порівн. вивченням хромосомних наборів у групи споріднених видів. Першим на Україні почав роботи з штучного *мутагенезу* у рослин (пшениці) і запровадив іонізуюче випромінювання як фактор мутагенезу. З 1956 Д. почав роботи по вивченню світових рослинних ресурсів як вихідного матеріалу для *селекції* найважливіших в УРСР польових культур.

ДЕЛОНЕ́ Микола Борисович [21.I (2.II) 1856, Москва — 20.III 1931, Ленінград] — вітчизняний вчений у галузі механіки, один з піонерів планеризму, пропагандист і популяризатор авіаційних знань на Україні. Закінчив (1878) Моск. ун-т, де вчився у М. Є. *Жуковського*. Викладав у вузах (1906—28 — професор механіки Київ. політех. ін-ту). Під керівництвом Д. збудовано (1908—09) кілька планерів, на яких виконували польоти. Брав участь у роботі повітроплавального гуртка при Київ. політех. ін-ті, *Київського товариства повітроплавання, авіаційного науково-технічного товариства*.

ДЕЛОНЕ́ (Delaune) Шарль-Ежен (9.IV 1816, Лузіньї, департамент Об — 5.VIII 1872, Париж) — французький астроном і математик. Член Франц. АН (з 1855), Лондон. королівського т-ва (з 1869) і чл.-кор. Петерб. АН (з 1871). Закінчив (1836) Політех. школу в Парижі, викладав математику, механіку та астрономію в Паризькому ун-ті. Директор Паризької обсерваторії (1870—72). Осн. наук. праці Д. стосуються *небесної механіки*. Розробив метод розв'язування задачі про збурений рух (т. з. метод Делоне) і застосував його до розрахунку руху Місяця. Іменем Д. названо криві, що їх описують фокуси *еліпса* чи *гіперболи* при коченні по прямій.

ДЕЛО́РМ (Delorme) Емманюель (рр. н. і см. невід.) — французький поет-пісняр і публіцист 19 ст. Учасник Паризької комуни 1871, після поразки якої змушений був виїхати до Швейцарії. Почав писати в 60-х рр. Осн. тема віршів — боротьба за інтереси трудящих («Комуна», «Красуня», 1871; «Старий селянин», 1872). У пісні «Соціальна республіка» (1871), що є спробою створення пролетарського гімну, звучить заклик до єднання робітників і селян.

Тв.: Рос. перекл.—[Вірші]. В кн.: Антология поэзии Парижской Коммуны 1871 года. М., 1948.

ДЕЛО́РМ (Delorme, de l'Orme) Філібер (бл. 1510—15, Ліон — 8.I 1570, Париж) — французький архітектор доби *Відродження*. В 1533—36 жив у Римі. Твори: замок-палац Ане в обл. Орлеане (1543—55); в Парижі — палац Тюїльрі (з 1564, згорів у 1871); гробниця Франціска I в церкві Сен-Дені (1547); виконував архіт. роботи в замках Фонтенебло (1548—54), Ла Мюетт (1550), Венсенн (1558), Шенонсо (міст і галерея, 1557) та ін. Запровадив «франц. колону» (з декорованими поясами) і «арки Делорма» (дерев'яні ферми для перекриття великих прорізів). Іл. с. 285.

ДЕЛО́СЬКИЙ СОЮЗ, Перший афінський морський союз — у Стародавній Греції союз *полісів* узбережжя і островів Егейського м. під гегемонією *Афін*, який існував з 478 або 477 до 404 до н. е. Створений у період *греко-перських воєн* (500—449 до н. е.) для боротьби проти перс. д-ви *Ахеменідів*. У період розквіту до складу Д. с. входило бл. 200 міст. Формально члени союзу вважалися незалежними й рівноправними, фактично справами союзу управляли Афіни. Збори Д. с. відбувалися на о. Делос, де зберігалася союзна скарбниця (454 або 453 до н. е. її було перенесено до Афін). У серед. 5 ст. до н. е. Д. с. завдяки екон. і військ. могутності Афін перетворився на Афінську мор. д-ву. Внаслідок поразки Афін у *Пелопоннеській війні* (431—404 до н. е.) Д. с. розпався.

ДЕЛФТ — місто на Зх. Нідерландів, у провінції Південна Голландія. 84 тис. ж. (1970). Осн. галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна. Серед. архіт. пам'яток Д.: готичні церкви — Ауде керк («Стара церква», 13—15 ст.), Ньїве керк («Нова церква», 1384—1476); ратуша (1619—20, арх. Г. де Кейсер). Серед споруд 20 ст.— будинки Вищої тех. школи (1961—62), житл. комплекс на Твемолентьєскаде (1952). Міськ. музей «Прінсенгоф» (картини делфтської школи 17 ст.), Музей Ламбертван Мертен (зібрання делфтських *фаянсу, кахлів*).

ДЕЛЮ́ВІЙ (від лат. deluo — змиваю) — геологічні відклади, що формуються внаслідок змивання продуктів *вивітрювання* гірських порід дощовими й талими сніговими водами. Утворюється на схилах і біля їхнього підніжжя. Вниз до схилу залежно від літологічного й петрографічного складу корінних порід гранулометричний склад Д. (див. *Гранулометрія*) змінюється від *валунів* і *щебеню* до *пісків, суглинків* і *глин*. За петрографічним складом Д. відрізняється від підстилаючих його відкладів і пов'язаний з породами, що відслонюються вище по схилу. Як генетичний тип відкладів виділений О. П. *Павловим* 1888. Д. часто містить розсипні родовища золота, олова, вольфраму тощо. Делювіальні суглинки використовують для виробництва цегли.

ДЕЛЯ́НУ Лівіу Семенович [26.I (8.II) 1911, Ясси, тепер СРР — 12.V 1967, Кишинів] — молд. рад. поет. З 1940 жив у Молдавії. Перша зб. поезій «Зачароване люстерко» (1931). Автор ліро-епічної поеми «Краснодон» (1950) — про подвиг героїв-краснодонців, драм. поеми «Чарівна булава» (1951) та віршів про життя Рад. Молдавії (зб. «Розмова біля хвіртки», 1956; «Любов наша повсякденна», 1966, та ін.). Перекладав, зокрема, твори Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, Н. Забіли.

Тв.: Укр. перекл.— Кишинів. В кн.: Сузір'я, в. 8. К., 1974; Рос. перекл.— Бессмертная молодость. Кишинев, 1972; Исток. Кишинев, 1974.

ДЕ́ЛЬБРЮК (Delbrück) Бертольд (26.VII 1842, Путбус — 3.I 1922, Ієна) — німецький мовознавець. Професор Ієнського ун-ту (з 1870). Осн. наук. праці: «Синтаксичні дослідження» (т. 1—5, 1871—88, у співавт. з Е. Віндішем), «Вступ до вивчення індоєвропейських мов» (1880), «Основи порівняльної граматики індоєвропейських мов» (т. 1—5, 1886—1900, у співавт. з К. Бругманом).

ДЕ́ЛЬБРЮК (Delbruck) Макс (н. 4.IX 1906, Берлін) — американський фізик, генетик, вірусолог, член Нац. АН США. Доктор філософії (з 1930), професор біології (з 1947) Каліфорнійського технологічного ін-ту. Осн. праці присвячені вивченню бактеріофагів, аналізу спонтанного та індукованого мутаційного процесу, розробці питань квантової теорії будови хім. речовини, атомної фізики тощо. Нобелівська премія, 1969.

ДЕ́ЛЬВІГ Антон Антонович [6 (17).VIII 1798, Москва — 14 (26).I 1831, Петербург] — російський поет. Близький друг і однодумець О. Пушкіна; відвідав його на засланні (1825). Автор патріотичних віршів «На взяття Парижа», «Російська пісня». Видавав альманах «Северные цветы» (1825—31) та (за участю О. Пушкіна) «Литературную газету» (1830—31). Для поезії Д. характерні мотиви дружби, кохання. Писав ідилічні вірші, сонети й пісні. Деякі пісні Д. покладені на музику: «Соловей» (муз. О. Аляб'єва), «Не осінній дрібний дощичок» (муз. М. Глинки).

Тв.: Полное собрание стихотворений. Л., 1959; Стихотворения. М., 1976.

ДЕЛЬКАССЕ́ (Delcassé) Теофіль (1.III 1852, Пам'є — 22.II 1923, Ніцца) — французький держ. діяч, дипломат. У 1898—1905 та 1914—15 — міністр закорд. справ, 1911—13 — мор. міністр, 1913—14 — посол у Росії. Сприяв поширенню франц. колоніальної експансії в Африці (в т. ч. захопленню Марокко). Уклав ряд угод (з Італією, Великобританією і Росією), які зміцнили *Антанту*.

ДЕЛЬКРЕ́ДЕРЕ (італ. del crédere— на віру, за довір'ям) — додаткова до *комісії договору* угода, за якою сторона, що виконує доручення (комісіонер) бере на себе поруку перед іншою стороною (комітен-

том) за виконання договору третьою особою. Укладення Д. звичайно оплачується додатковою (до комісійної) винагородою. В УРСР передбачено ст. 402 ЦивК УРСР.

ДЕЛЬ МО́НАКО (Del Monaco) Маріо (н. 27.VII 1915, Флоренція)— італійський співак (тенор). Навчався у Пезарській консерваторії. Дебютував у 1941 в Мілані; гастролі в багатьох країнах світу (в 1959 — в СРСР). Партії: Радамес, Манріко, Отелло («Аїда», «Трубадур», «Отелло» Верді), Каніо («Паяци» Леонкавалло) та ін. Знімався в муз. кінофільмах, зокрема «Джузеппе Верді» (1953). Портрет с. 288.

ДЕЛЬМО́НТЕ-І-АПО́НТЕ (Delmonte y Aponte) Домінго (4.VIII 1804, Маракайбо, Венесуела — 4.XI 1853, Мадрід) — кубинський поет, літ. критик і громад. діяч. У 30-х рр.— член патріотичного Економічного т-ва, секретар Кубинської академії л-ри, яку 1832 було закрито. Один із зачинателів прогресивного романтизму на Кубі. В 1843 виїхав у Європу. У циклі «Кубинські романси» (1833) подано картини кубин. природи, звучать патріотичні мотиви (романс «Батьківщина»), виступи проти рабства і колоніального гніту.

ДЕ́ЛЬТА (грец. δέλτα) — складена з річкових наносів низинна ділянка суходолу в гирлі річки, розчленована розгалуженою сіткою рукавів і проток. Розрізняють Д. видовження, виповнення, блоковані, лопатеві, підводні та ін. Д. Амазонки, Гангу з Брахмапутрою досягають 100 тис. км², Волги —13 тис. км². Потужність дельтових відкладів — від десятків до сотень метрів (у Д. *Янцзи* — понад 300 м). Дельти багатьох рік (Нілу, Гангу, Меконгу) густо населені і є важливими районами землеробства.

ДЕЛЬТАПЛА́Н [від грец. δέλτα,Δ —дельта (четверта буква алфавіту) і лат. planum — площина] — важчий за повітря безмоторний літальний апарат з м'яким крилом трикутної (дельтаподібної) або трапецієвидної форми. Вперше обриси Д. (балансирного планера) накреслив *Леонардо да Вінчі*. Патент на Д. одержав (1951) американець італ. походження Ф. Рогалло. Осн. частинами Д. (мал.) є трубчастий каркас(звичайно з дуралюміну), тросові розтяжки й несуча поверхня — крило (з дакрону чи лавсану). Пілот, з'єднаний з каркасом Д. ременями, злітає, розбігаючись з височини; керує польотом (планіруючим або ширяючим), змінюючи положення свого тіла за допомогою ручки-трапеції. Найбільша тривалість польоту на Д. становить (1979) 28 год, найбільша віддаль— бл. 165 км. Перші польоти на Д. відбулись наприкінці 60-х — на поч. 70-х рр. в США, Австралії, СРСР та ін. країнах. В СРСР створено Д. «Славутич» (у Києві), «Сокіл» (у Ленінграді), «Москвич» (у Москві) та ін. Д. застосовують гол. чин. у спорті. Перспективним є використання Д. для керованого спуску космічних об'єктів, буксирування вантажів, у гірничорятувальній справі. *О. М. Дашивець.*

ДЕ́ЛЬТА-ФУ́НКЦІЯ, δ-функція — символ, що вживається в математичній фізиці для розв'язування задач, у які входять зосереджені величини. Д.-ф. є *узагальненою функцією*, яка для будь-якої неперервної функції $f(x)$ визначається формулою $\int_{-\infty}^{\infty} \delta(x) f(x)\,dx = f(0)$. Д.-ф. дорівнює 0 при $x \neq 0$ і ∞ при $x = 0$, причому $\int_{-\infty}^{\infty} \delta(x)\,dx = 1$, тому її можна інтерпретувати, зокрема, як таку густину розподілу мас, при якій у точці $x = 0$ зосереджена одинична маса, а в усіх інших точках маса дорівнює нулеві.

ДЕЛЬТОВИ́ДНИЙ М'ЯЗ — м'яз над плечовим суглобом (прикриває плечовий суглоб). Формою схожий на перевернуту грец. букву дельту Δ. Піднімає плече вгору.

ДЕ́ЛЬФИ — давньогрецьке місто біля підніжжя гори *Парнас* у пд.-зх. Фокіді (Середня Греція). Були реліг. центром з храмом *Аполлона* Піфійського (6 ст. до н. е.), де перебував т. з. дельфійський оракул. У 7—6 ст. до н. е. Д. набули ролі загальногрец. святилища, де зосереджувалися значні скарби — численні дари-посвячення Аполлонові, завдяки чому Д. стали великим центром кредитно-позичкових операцій. Храм діяв до кін. 4 ст. н. е. З Д. мали зв'язки *Ольвія, Херсонес* Таврійський. Тепер Д.— невеликий населений пункт. Розкопками (провадяться з 1892) відкрито залишки храму Аполлона, скарбниці 6 — поч. 4 ст. до н. е., театру (2 ст. до н. е.), стадіону (6 ст. до н. е.), гімнасія (6—5 ст. до н. е.) та ін. пам'ятки. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. ...

ДЕЛЬФІ́Н — невелике сузір'я Пн. півкулі неба, утворене зорями середнього блиску. Розташоване поблизу *Молочного шляху*. Найкраще видно влітку та ранньої весни. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ДЕЛЬФІ́Н ЗВИЧА́ЙНИЙ, білобочка (Delphinus delphis) — ссавець родини *дельфінових*. Тіло (довж. до 2,5 м) торпедоподібне, спина чорна, черево і боки білі, від основи грудних плавців до підборіддя тягнеться темна смуга. Щелепи з численними (до 250) конічними зубами, видовжені. Самка раз на рік народжує 1 маля. Д. з. поширений у багатьох морях земної кулі. В межах СРСР трапляється в Чорному, Балтійському та далекосхідних морях. Живиться рибою. Полювання на Д. з. в СРСР заборонено. *В. О. Топачевський.*

ДЕЛЬФІНА́РІЙ — морський *акваріум* (океанаріум), призначений для утримування дельфінів з метою вивчення, дресирування та показу їх відвідувачам. Розрізняють комерційні й дослідні Д. Перший Д. (комерційний) було відкрито 1938 у Флориді (США). Тепер (1978) у 18 країнах світу налічується понад 90 Д. В СРСР функціонує відкритий для відвідувачів Д. у Батумі та дослідний Д. у Криму поблизу Феодосії. Крім того, існують сезонні Д. на Чорноморському узбережжі Кавказу. У Д. світу представлено бл. 20 видів дельфінів, з них 3 види — в Д. СРСР. Кращим видом для утримування й дресирування в Д. є дельфін *афаліна*. *О. В. Занін.*

ДЕЛЬФІ́НІЙ (Delphinium) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *жовтецевих*. Листки пальчастолопатеві або пальчасторозсічені. Квітки неправильні. Плід — листянка. Бл. 200 видів, поширений у Європі, Азії, Пн. Америці та Сх. Африці. В СРСР — 84 види, з них на Україні — 8. Найпошир. Д. клиновидний (D. cuneatum), росте по узліссях, чагарниках. У народі Д. наз. сокирками, так само, як і представників роду *сокирки*.

ДЕЛЬФІ́НОВІ (Delphinidae) — родина ссавців підряду *зубатих китів*. Тіло (довж. 0,8—10 м) видовжене, зморщок на горлі немає. Хвостовий плавець з глибокою вирізкою посередині, спинний розташований ближче до грудних (підродина справжні дельфіни — Delphininae) або відсутній (підродина білухи — Delphina pterinae). Забарвлення на спині темне, на череві та з боків— світле; зрідка — світле однотонне *(білуха)* або плямисте *(нарвал)*. Щелепи з конічними зубами (від 2 до 250). Живляться рибою, ракоподібними, молюсками. Д.— пелагічні тварини. Населяють усі моря (крім Каспійського й Аральського) та океани. 22 роди з 50 видами. У Чорному м. живуть *дельфін звичайний, пихтун* і *афаліна*, в Азовському — пихтун. Усі Д. морів СРСР перебувають під охороною. Окремі види утримують в *дельфінаріях* і широко використовують для біол. та ін. досліджень. *В. О. Топачевський.*

А. А. Дельвіг.

ДЕМАГО́ГІЯ (грец. δημαγωγία, букв.— керівництво народом, переносно — підлещування до народу) — обман народу брехливими обіцянками, гаслами, навмисним перекручуванням фактів задля політ. чи інших корисливих цілей. Широко використовувалась і використовується правлячими класами в класово-антагоністичних суспільствах. Найбільшого поширення набула за капіталізму, особливо в бурж. д-вах авторитарного типу (див. *Фашизм*), де була піднесена до рівня держ. політики. Д.— одне з найважливіших знарядь бурж. політ. партій, соціал-реформістів у боротьбі за завоювання довір'я мас, зокрема під час виборчих кампаній. Застосовується й *ревізіонізмом*, зокрема *маоїзмом*, з метою розколу міжнар. комуністичного і робітн. руху.

М. І. Михальченко.

ДЕМАРКАЦІ́ЙНА ЛІ́НІЯ (від франц. démarcation — розмежування) — 1) Умовна лінія (смуга) на місцевості,водному і в повітряному просторах, яка розмежовує збройні сили воюючих сторін на час перемир'я або перед підписанням угоди про мир. 2) Лінія, що поділяє на зони окупації територію переможеної країни. 3) Лінія (смуга), що тимчасово позначає спірні території між сусідніми державами.

ДЕМАРКА́ЦІЯ КОРДО́НІВ (франц. démarcation — розмежування) — в міжнародному праві визначення лінії *кордону держав-*

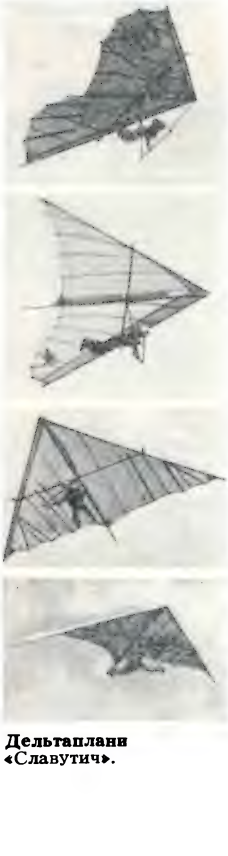

Дельтаплани «Славутич».

М. Дель Монако.

Є. Дембовський.

Деметра Кнідська. Коло Бріаксіса. Деталь. Мармур. Близько 340 до н. е. Британський музей. Лондон.

ного на місцевості шляхом встановлення спеціальних прикордонних знаків (стовпів, пірамід тощо). Проводиться створюваними на паритетній основі спільними комісіями заінтересованих д-в на підставі *делімітації кордонів*. Документи Д. к. вступають у силу після обміну сторін листами про затвердження демаркації урядами цих сторін.

ДЕМА́РШ (франц. démarche, букв. — виступ) — дипломатичний акт уряду, відомства закордонних справ або дипломатичного представника однієї держави перед урядом іншої держави. Містить прохання, протест, вимогу, застереження чи погрозу. Д. може бути у формі *ноти дипломатичної*, заяви, *ультиматуму* тощо. Відповідно до норм сучас. міжнар. права погроза силою не може бути змістом демаршу.

ДЕМБО́ВСЬКИЙ (Dembowski) Едвард [25.IV (або 31.V) 1822, Варшава — 27.II 1846, Подгуж, поблизу Кракова] — польський філософ, революц. демократ. Н. в аристократичній сім'ї. З 1839 — в таємній орг-ції «*Співдружність польського народу*», керівник її революц. крила. В 1842 заснував у Варшаві журн. «Огляд науковий». У 1845 вів підготовку повстання в Галичині проти австр. панування, створив революц. орг-цію у Львові. 24.II приєднався до *Краківського повстання 1846*, дістав посаду секретаря диктатора Я. Тиссовського. 26. II Д. ліквідував заколот краківських поміщиків, проголосив скасування сел. повинностей, передання селянам панських земель, заснування нац. майстерень для поліпшення становища робітників. 27.II від імені уряду Польс. республіки вирушив піднімати повстання в Галичині. Вбитий у сутичці з австр. військами. У філос. статтях Д. сформулював принципи революц.-демократичної «філософії творчості», яка обгрунтовувала боротьбу народу за соціальне та нац. визволення. Від ідеалістичної діалектики Гегеля прийшов до матеріалістичних позицій. За поглядами — соціаліст-утопіст.

ДЕМБО́ВСЬКИЙ (Dembowski) Ян [14(26).XII 1889, Петербург — 22.IX 1963, Варшава] — польський зоолог, громад. діяч, академік Польської АН (1952—57 — її президент), член Всесвітньої Ради Миру, іноземний член АН СРСР (з 1958). Закінчив Петерб. ун-т (1912). Осн. праці Д. присвячено вивченню поведінки та зоопсихології різних груп тварин, зокрема явищам «пам'яті», ритмові поділу, *тропізмам* у інфузорій тощо.

ДЕ́МЕЛЬ (Dehmel) Вальтер (9.V 1903, Берлін — 20.VII 1960, там же) — німецький письменник (НДР). Почав друкуватися 1928 в робітн. пресі. В роки фашизму зазнавав репресій. До зб. «В метушні часу» (1947) увійшли вірші й пісні післявоєнного періоду. Перекладав твори рад. і скандінавських літератур.

ДЕМЕ́НЦІЯ (лат. dementia — безумство, божевілля) — стійка втрата раніше засвоєних знань і практичних навиків та неможливість набуття нових. Те саме, що й *слабоумство*

ДЕМЕРДЖІ-ЯЙЛА́ — гірський масив у центр. частині *Головного пасма Кримських гір*. Вис. до 1356 м. Складається з вапняків та конгломератів. Поверхня платоподібна. Поширений *карст*. Біля підніжжя — кам'яні осипища (хаоси). Схили круті, вкриті дубовими й буковими, вище — сосновими лісами. На вершинах — гірські луки. Район туризму.

ДЕМЕ́РЕДЖ (англ. demurrage, букв.— простій) — у *морському праві* плата за додатково наданий час (т. з. контрсталійний) вантажовідправникові або фрахтувальникові (див. *Фрахт*) для завантаження судна. Тривалість цього часу, так само як і розмір Д., встановлюються угодою сторін, при її відсутності — за строками і ставками, які існують у відповідному порту, якщо немає ставок — сумою видатків по утриманню судна і екіпажу. Питання, пов'язані з Д., в СРСР регламентує ст. 135 *Кодексу торговельного мореплавства СРСР*.

ДЕМЕ́ТРА (Δημήτρ, Δήμητρα) — в грецькій міфології спочатку богиня родючості й землеробства, а згодом — і покровителька шлюбу та сім'ї. Дочка *Кроноса* й *Реї*, сестра *Зевса*, мати *Персефони*. Д. подарувала людям колосок пшениці й навчила їх хліборобства. Коли дочку Д. Персефону викрав бог підземного царства *Аїд*, Д. розгнівалася, і земля перестала родити, почався голод. Тоді Зевс наказав Персефоні півроку бути на землі з матір'ю, а півроку — в потойбічному світі з Аїдом. У цьому міфі відображено процес щорічного завмирання й відродження рослинного світу. В міфології римлян Д. ототожнювали з *Церерою*.

ДЕ-МЕ́ТЦ Георгій Георгійович [9 (21).V 1861, Одеса — 3.II 1947, Київ] — український рад. фізик і методист. Закінчив Новоросійський (тепер Одеський) ун-т (1885). У 1891—1930 — професор Київ. ун-ту (в 1920—33 — Ін-т нар. освіти), з 1898 — Київ. політех. ін-ту, в 1934 —47 — зав. кафедрою Київ. пед. ін-ту. Наук. дослідження — в галузі теплових явищ і *радіоактивності*. Склав перший курс методики викладання фізики у школах УРСР.

ДЕМИДЕ́НКО Василь Купріянович (н. 13.III 1929, с. Ємільчине, тепер смт Житомир. обл.) — український рад. педагог і психолог, член-кор. АПН СРСР (з 1971). Член КПРС з 1953. В 1952 закінчив Житомир. пед. ін-т. У 1955—56— в Миколаїв. пед. ін-ті (викладач, зав. кафедрою, проректор по навч.-наук. роботі), з 1966 — ректор Бердянського пед. ін-ту. Дослідження в галузі психолого-пед. основ засвоєння учнями історії, питань мотивів *учіння* школярів та формування основ пед. майстерності у студентів пед. вузів. *Тв.:* Психологічні основи засвоєння історії учнями. К., 1970.

М. Д. Ярмаченко.

ДЕМИДЕ́НКО Єфросинія Панасівна [н. 24.IX (7.X) 1916, с. Пологи-Яненки, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1956. Трудову діяльність почала колгоспницею в с. Пологи-Яненки, з 1933 — доярка. Працює в держплемзаводі «Колос» Переяслав-Хмельницького р-ну. В 1976 одержала по 6346 кг молока на корову. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

В. С. Недбайло.

ДЕМИДЕ́НКО Тит Трохимович [2 (14).VI 1891, с. Трушівці, тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.— 21.VII 1959, Київ] — український рад. вчений у галузі рослинництва, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1947. Після закінчення Харків. с.-г. ін-ту (1921) протягом 10 років працював у Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. З 1944 завідував кафедрою рослинництва Укр. с.-г. академії (Київ). Наук. праці — про фізіол. та агрохім. основи живлення с.-г. культур.

ДЕМИ́ДІВКА — селище міського типу Млинівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташована на обох берегах р. Речі, за 32 км від залізничної ст. Рудня-Почаївська. 2,6 тис. ж. (1978). Плодоконсервний, цегельний, хлібний заводи, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. організація, відділення райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні школи, профес.-тех. уч-ще, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 3 б-ки. Відома з 1570.

ДЕ́МИЧЕВ Петро Нилович (н. 3.I 1918, с-ще Пісочня, тепер м. Кіров Калуз. обл.) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї робітника. В 1937—44 — в Рад. Армії. В 1944 закінчив Моск. хіміко-технологічний ін-т, 1953 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС. В 1944—45 — на наук.-пед. роботі. З 1945 — зав. відділом, секретар Рад. райкому партії Москви. В 1950—56 працював в апараті Моск. міськкому партії і ЦК КПРС. У 1956—58 — секретар Моск. обкому КПРС, 1958—59 — керуючий справами Ради Міністрів СРСР. У 1959—60 — перший секретар Моск. обкому КПРС, 1960—62 — перший секретар Моск. міськкому партії. В 1961—74 — секретар ЦК КПРС. З листопада 1974 — міністр культури СРСР. Член ЦК КПРС з 1961. В 1964—66 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. З 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. У 1959—61 член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. У 1962—66 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕМІЛІТАРИЗА́ЦІЯ ТЕРИТО́РІЇ (від *де* ... і лат. militaris — військовий) — в міжнар. праві заборона будь-якій державі вдаватися на певній території (в зоні) до заходів військ. характеру: тримати війська, зберігати старі та будувати нові військ. укріплення, бази, споруди, створювати воєнно-пром. об'єкти тощо. Д. т. здійснюється за *договором міжнародним* між заінтересованими державами.

ДЕМІ́Р-КАПУ́ — гірська вершина в центральній частині *Головного пасма Кримських гір,* друга за висотою (1540 м). На схилах — ліси (бук, дуб, граб; трапляються липа, клен, кримська сосна, ялівець). Об'єкт туризму.

ДЕМІ́РЧЯН Деренік Карапетович [6 (18).II 1877, Ахалкалакі, Грузія — 6.XII 1956, Єреван] — вірменський рад. письменник. Акад. АН Вірм. РСР (з 1953). Друкуватися почав 1893. Перша зб. віршів вийшла 1899. В другій збірці (1913) у поемі «Ленк-Тімур» виступав на захист прав простих людей. У 20—30-х рр. писав твори про боротьбу трудящих Рад. Вірменії за нове життя (повісті «Рашид», «Товариші» та ін.), у роки Великої Вітчизн. війни і в повоєнні роки створив патріотичні новели, оповідання, істор. роман «Вардананк» (ч. 1—2, 1943—46). Автор незакінченого роману «Месроп Маштоц» (ч. I, 1956), кількох п'єс, праць з літературознавства, мовознавства тощо. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕМІРЧЯ́Н Карен Серопович (н. 17.IV 1932, Єреван) — партійний діяч Вірм. РСР. Чл. КПРС з 1955. Н. в сім'ї службовця. В 1954 закінчив Єреванський політех. ін-т, 1961 — ВПШ при ЦК КПРС. З 1954 — старший інженер-конструктор, керівник групи н.-д. ін-ту в Ленінграді. З 1955 — старший майстер, нач. цеху, секретар парткому, з 1961 — гол. інженер, директор Єреванського електротех. з-ду. В 1966—72 — секретар, другий секретар Єреванського міськкому партії, 1972—74 — секретар, з листопада 1974 — перший секретар ЦК КП Вірменії. Член ЦК КПРС з 1976. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕМОБІЛІЗА́ЦІЯ (від *де...* і *мобілізація*) — 1) Переведення збройних сил і економіки країни з воєнного стану на мирний. 2) Скорочення після війни збройних сил до штатів мирного часу шляхом розформування особового складу військ. частин, з'єднань та установ. 3) Увільнення із збройних сил військовослужбовців після закінчення строку військ. служби. 4) Переносно — ослаблення готовності, активності, пильності, настороженості.

ДЕМОГРАФІ́ЧНА СТАТИ́СТИКА, статистика населення — галузь *статистики*, яка вивчає в певних історичних умовах розвитку суспільства чисельність і склад населення (за класовою належністю і сусп. групами, професією й за галузями нар. г-ва, за статтю, віком, сімейним станом, освітою, національністю, рідною мовою тощо). Д. с. досліджує природний рух населення (народжуваність, смертність); шлюби (одруження, розлучення); переміщення по території (*міграцію населення*); розміщення населення по тер. країни. Д. с. дає кількісну характеристику населення і тих змін, що відбуваються в ньому. Методи, що їх розробляє Д. с., основані на положеннях теорії статистики. Дані про стан населення одержують під час *переписів населення,* відомості про природний рух населення дає поточний облік. Дані про чисельність, склад і розміщення населення використовують для вивчення закономірностей відтворення населення, його руху, для науково обґрунтованого планування розвитку нар. г-ва і перевірки виконання планів, для правильного розміщення виробн., забезпечення всіх галузей нар. г-ва трудовими ресурсами тощо. В СРСР, як і в більшості країн світу, дані Д. с. збирають і обробляють в основному органи держ. статистики. Дані Д. с. публікують у спец. журналах, статистичних збірниках, демографічних щорічниках. Див. також *Народонаселення, Демографія, Переписи статистичні.*

ДЕМОГРА́ФІЯ (від грец. δῆμος — народ і γράφω — пишу) — сукупність знань про відтворення народонаселення. Під відтворенням *народонаселення* розуміють конкретно-історичний процес життя населення, його безперервне буття, відновлення, існування у вигляді сукупності окремих індивідів та різноманітних соціальних спільностей, що є суб'єктами відповідних сусп. відносин. Сучас. Д. являє собою систему наук, до складу якої входить, насамперед, *демографічна статистика,* з якою протягом тривалого часу ототожнювали Д. В 20 ст. розвиваються історична Д., математична Д., економічна Д. та етнічна Д. Всі ці науки вивчають різні аспекти процесу відтворення народонаселення — його динаміку і структуру, взаємозв'язок з соціально-екон. умовами, механізм функціонування і розвиток населення в минулому, сучасному й майбутньому тощо. Узагальнює й синтезує досягнення окремих демографічних наук про відтворення народонаселення теоретична Д., яка вивчає заг. закони народонаселення. Д. тісно пов'язана з такими сусп. науками, як соціологія, географія населення, економіка праці, соціальна гігієна, етнографія тощо. Дані Д. використовують для характеристики демографічного розвитку, аналізу й оцінки наявної демографічної ситуації та демографічних перспектив, для науково обґрунтованого планування нар. г-ва, сфери обслуговування і культури. Осн. завдання рад. Д. є розробка ефективної демографічної політики, спрямованої на дальше поліпшення умов для формування комуністичного типу відтворення народонаселення. Одним із завдань Д. є критика бурж. теорій народонаселення.

Систематичні дослідження з Д. на Україні почалися після встановлення Рад. влади. В республіці діяв перший в світі Демографічний ін-т (1934—37 — Ін-т демографії та санітарної статистики АН УРСР), який очолював акад. АН УРСР М. В. *Птуха.* З 1938 демографічні дослідження проводились у відділі статистики, а з 1966 — в секторі демографії та відтворення трудових ресурсів *Економіки інституту* АН УРСР.

Літ.: Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. М., 1970; Паевский В. В. Вопросы демографической и медицинской статистики. М., 1970; Курс демографии. М., 1974; Система знаний о народонаселении. М., 1976; Демографическое развитие Украинской ССР (1959—1970 гг.). К., 1977; Воспроизводство населения в условиях развитого социализма. К., 1978; Новосельский С. А. Демография и статистика. М., 1978; Стешенко В. С. Демография в современном мире. М., 1978.

В. С. Стешенко.

ДЕМОДЕКО́З, залозниця — хвороба тварин (іноді людини), що характеризується почервонінням шкіри, випаданням волосся, появою лусочок, струпів, але без свербежу. Спричинюється кліщами роду Demodex, які паразитують у сальних і потових залозах та волосяних сумках шкіри. Зараження відбувається при контакті здорових тварин з хворими й через предмети догляду. Найтяжчий перебіг Д. у собак, великої рогатої худоби і свиней. Заходи боротьби. Д. важко лікується тому, що кліщі містяться в товщі шкіри. Застосовують емульсію карбофосу, розчин хлорофосу тощо, додержують вет.-сан. правил утримання тварин.

О. О. Шевцов.

«ДЕМОКРАТИЗА́ЦІЯ КАПІТА́ЛУ» — бурж. концепція, за якою поширення акціонерної форми підприємств і розповсюдження дрібних *акцій* серед населення трактується як «*дифузія власності*», що приводить нібито до «*трансформації капіталізму*», до його «демократизації». Концепція виникла наприкінці 19 ст. Грунтується на дрібнобурж. ідеях П.-Ж. *Прудона.* Її активно розробляв Е. *Бернштейн.* В 50-х рр. 20 ст. «Д. к.» стала складовою частиною концепції «*народного капіталізму*». Прихильники «Д. к.» намагаються переконати трудящих капіталістичних країн у тому, що власники дрібних акцій стають нібито співвласниками *акціонерних товариств,* капіталу, а приватна капіталістична власність перетворюється на колективну, нар. власність. Це й означає «демократизацію» капіталу. Проте, така «демократизація» володіння акціями є одним із способів посилення могутності *олігархії фінансової* і пограбування нар. мас (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 27, с. 324—325). Ідеологічна спрямованість концепції «Д. к.» полягає в тому, щоб розколоти ряди робітн. класу, посіяти ілюзії про спільність інтересів капіталістів і трудящих у збільшенні капіталістичного виробн., в збереженні приватної власності.

Л. Я. Корнійчук.

ДЕМОКРАТИ́ЧНА НАРА́ДА, Всеросійська демократична нарада — скликана 14—22.IX (27.IX — 5.X) 1917 у Петрограді есеро-меншовицьким ЦВК Рад робітн. і солдатських депутатів і Виконавчим к-том Рад селянських депутатів з метою відвернути маси від наростаючої революції, ослабити загальнонац. кризу в Росії й зміцнити позиції *Тимчасового уряду.* З 1582 делегатів Д. н. 532 належало до партії есерів, 172 — до меншовиків, 136 — до більшовиків. Угодовці спробували нарадою підмінити скликання

Є. П. Демиденко.

П. Н. Демичев.

Д. К. Демірчян.

К. С. Демірчян.

Другого Всеросійського з'їзду Рад і створити новий бурж. коаліційний уряд. У декларації більшовицької фракції, оголошеній на Д. н. 18.IX (1.X), викривалася ця спроба есеро-меншовицьких лідерів, містилися вимоги негайного скликання 2-го Всерос. з'їзду Рад, передачі Радам повноти влади, припинення війни, запровадження робітн. контролю, націоналізації землі та осн. галузей пром-сті. Питання про владу Д. н. по суті не розв'язало. З свого складу вона утворила постійний орган — Демократичну раду *(Передпарламент)*.

ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ США — партія великого монополістичного капіталу. Разом з *Республіканською партією* США становить т. з. двопартійну систему в країні. Засн. 1828. У 1-й пол. 19 ст. об'єднувала плантаторів-рабовласників Пд., частину торг.-пром. буржуазії Пн., яка вела з Пд. ділові операції, значні групи фермерів Зх. і дрібної буржуазії. В 1860, після обрання президентом республіканця А. *Лінкольна*, плантатори Пд. вдалися до заколоту. В ході *громадянської війни в США 1861—65* рабовласників було розгромлено. В 2-й пол. 19 ст. різниця між Д. п. і Респ. партією значно зменшилася. Обидві партії, змінюючи одна одну при владі, стали політ. апаратом великого капіталу. Керівництво Д. п. маскує свої тісні зв'язки з монополіями за допомогою соціальної демагогії, докладає зусиль для зміцнення соціальної бази в середніх і нижчих верствах, заграє з верхівкою профспілок. В грудні 1974 на з'їзді Д. п. (скликається раз на 4 роки) прийнято перший статут партії і екон. програму. Лідерами Д. п. були президенти Т.-В. *Вільсон* (1913—21), Ф.-Д. *Рузвельт* (1933—45), Г. *Трумен* (1945—53), Дж.-Ф. *Кеннеді* (1961—63), Л.-Б. *Джонсон* (1963—69), з 1977 — Дж.-Е. *Картер*. Нац. к-т партії — у Вашінгтоні. Офіц. емблема — зображення осла (з 1874).

ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ГВІНЕ́Ї. Засн. 1947. З листопада 1978 має назву *Партія — держави Гвінеї*.

ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА МАДАГАСКА́Р — див. *Мадагаскар*.

«ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ» — соціал-реформістська концепція, за якою побудова соціалістичного суспільства нібито можлива шляхом проведення політики класового примирення й окремих реформ у рамках капіталістичної системи. Ця концепція виникла на першому етапі *загальної кризи капіталізму*. Після 2-ї світової війни «Д. с.» проголошено офіційною програмою діяльності с.-д. партій. Представники «Д. с.» Г. Гейтскелл, Е. Кросленд, Дж. Стрейчі (Великобританія), К. *Каутський*, К. Чернец (Австрія), Г. Вайссер, А. Айхлер (ФРН) та ін. заперечують наявність антагоністичних класів і класової боротьби в сучас. капіталістичному суспільстві, необхідність соціалістичної революції, виступають проти знищення приватної власності на засоби виробн.; бурж. д-ву проголошують надкласовою, загальнонародною, гол. фактором і осн. рушійною силою побудови соціалізму. Екон. основою «Д. с.» вони вважають *«мішану економіку»*, яка властива *державно-монополістичному капіталізмові*. За твердженнями прихильників цієї концепції «Д. с.» є «третім шляхом», що протиставляється як альтернатива реальному соціалізмові. Концепція «Д. с.» має на меті дезорієнтувати трудящих капіталістичного світу й спрямувати їхню боротьбу в русло соціал-реформізму. *П. М. Леоненко.*

ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ СОЮЗ НАРО́ДУ ФІНЛЯ́НДІЇ (ДСНФ) — масова політ. організація Фінляндії. Засн. 29.X 1944 Компартією Фінляндії (КПФ) й лівими соціал-демократами. Виступає за розвиток дружніх відносин з СРСР. Представники ДСНФ брали участь у підписанні Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і Фінляндією (1948). У внутр. політиці виступає проти влади великого капіталу. Масова база ДСНФ — робітн. клас і трудяще селянство. Як колективні члени до ДСНФ входять КПФ, Демократичний союз жінок Фінляндії, Академічне соціалістичне т-во. В союзі — 170 тис. членів (1977). Представники ДСНФ 1944—48, 1966—71 і з 1977 входять до складу уряду країни.

ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ ФРОНТ АЛБА́НІЇ (ДФА) — масова громадсько-політ. організація. Створений за ініціативою компартії (див. *Албанська партія праці*) у вересні 1942 на конференції в Пезі для об'єднання прогресивних сил країни у боротьбі проти фашист. загарбників. До серпня 1945 діяв під назвою Нац.-визвольний фронт Албанії (НВФА). В 1942—45 до НВФА входили компартія, орг-ції молоді й жінок, патріоти-антифашисти. Місц. органи НВФА були зародком нар.-демократичної влади. В 1944 адм.-держ. функції НВФА було відокремлено від політичних. Виконавчий орган фронту — Антифашист. нац.-визвольний к-т був перетворений на Тимчасовий демократичний уряд. ДФА діє під керівництвом АПП. Має індивідуальне членство. Найвищий орган — з'їзд (раз на 4 роки), в періодах між з'їздами — Генеральна рада ДФА.

ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ ЦЕНТРАЛІ́ЗМ — керівний принцип організаційної побудови й діяльності марксистсько-ленінських партій, органів держ. влади й держ. управління і громадських орг-цій в СРСР та ін. країнах соціалістичної співдружності. Зміст і вимоги Д. ц. відображено в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*. Він означає виборність усіх керівних органів партії знизу доверху; розвиток *демократії внутрішньопартійної*, періодичну звітність парт. органів перед своїми парт. орг-ціями й перед вищестоящими органами; суворо *дисципліну партійну* й підкорення меншості більшості; безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих. Дотримання цих вимог забезпечує органічне поєднання централізму й демократизму. Демократизм комуністичної партії втілюється в рівності прав і обов'язків, високій активності й самодіяльності членів партії, у виборності, підзвітності, змінюваності й широкій ініціативі парт. органів. Усі принципові питання в орг-ціях вирішуються колективно на основі широкого обговорення, повсякденного розвитку *критики і самокритики*. Централізм забезпечується єдністю ідейних, тактичних і орг. принципів, наявністю єдиних для всієї партії Програми, Статуту й партквитка. Партія має єдиний повновладний верховний орган — з'їзд, а в періодах між з'їздами — єдиний керівний орган — Центр. Комітет. Марксистсько-ленінські партії рішуче відкидають усяке протиставлення двох сторін Д. ц., виходять з невіддільності розвитку внутріпарт. демократії від зміцнення парт. дисципліни. Справжня демократія в партії забезпечується проведенням у життя парт. органами волі більшості комуністів. Свобода ж фракцій і угруповань, на якій наполягають опортуністи, означала б по суті заперечення вимог демократизму, підрив *єдності партії*. Для марксистсько-ленінських партій однаково шкідливі і анархічна розбещеність, і бюрократична централізація, яка стримує розвиток ініціативи й активності парт. орг-цій, членів партії. Принцип Д. ц. забезпечує вільний обмін думками між комуністами, їхню високу активність у виробленні й практичному здійсненні політики партії. Д. ц. передбачає тер.-виробничий принцип орг. побудови партії, у відповідності з яким *первинні партійні організації* створюються за місцем роботи комуністів і об'єднуються в районні, міські та ін. тер. орг-ції. Місцеві й первинні парт. орг-ції в своїй діяльності керуються загальнопарт. документами, організовують виконання директив ЦК КПРС, неухильно втілюють у життя політику партії. Парт. орг-ції автономні у розв'язуванні місцевих питань, якщо їхні рішення не суперечать політиці партії. При цьому в партії недопустимі прояви місництва, групових інтересів. Усі парт. орг-ції вирішують питання своєї діяльності, виходячи з генеральної лінії КПРС, директив її найвищих органів. Ідею Д. ц. вперше обгрунтували К. Маркс і Ф. Енгельс. На принципах Д. ц. будувалися створені ними *Союз комуністів*, *Інтернаціонал 1-й*. Розвиваючи марксистське вчення про пролет. партію, В. І. Ленін у працях *«Що робити?»*, *«Крок вперед, два кроки назад»* та ін. всебічно обгрунтував Д. ц. як керівний принцип її побудови й діяльності. «Ми завжди захищаємо... внутріпартійну демократію,— писав він.— Але ми ніколи не висловлюємось проти централізації партії. Ми за демократичний централізм» (Повне зібрання тв., т. 27, с. 67). *Другий з'їзд РСДРП* (1903) заснував більшовицьку партію на засадах Д. ц. Визнавши вимоги Д. ц. парт. законом, В. І. Ленін і більшовики відстояли ці принципи в боротьбі з меншовиками, що намагалися протягнути ідеї автономізму, не визнавали парт. дисципліни, захищали орг. відсталість.

Відсіч дістали і спроби бундівців та інших націонал-опортуністів нав'язати партії націоналістичний федералізм у її побудові. Опортуністичному гаслу внутріпарт. федералізму більшовики протиставили інтернац. принцип Д. ц., на основі якого трудящі згуртовувалися незалежно від національності. *Перша конференція РСДРП* (1905) визнала принцип Д. ц. безспірним. *Четвертий (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП* (1906) за пропозицією В. І. Леніна закріпив у Статуті партії положення про те, що всі її орг-ції будуються на засадах Д. ц. В прийнятому *Восьмою Всеросійською конференцією РКП(б)* (1919) Статуті партії Д. ц. було визнано керівним принципом її орг. побудови. *Сімнадцятий з'їзд ВКП(б)* (1934) включив до Статуту розгорнуте визначення Д. ц. *Вісімнадцятий з'їзд ВКП(б)* (1939) доповнив його нормами, спрямованими на підвищення активності комуністів на основі Д. ц. Важливе значення мало, зокрема, запровадження закритого (таємного) голосування при виборах місц. парт. органів. У *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*, у матеріалах XXIII—XXV з'їздів КПРС знайшов вияв незмінний курс партії на дальший розвиток і неухильне дотримання Д. ц.

Відповідно до Конституції СРСР (1977) організація й діяльність Рад. д-ви також будуються на принципах Д. ц., який, зокрема, забезпечує виборність усіх органів держ. влади знизу доверху, підзвітність їх народові, обов'язковість рішень вищестоящих органів для нижчестоящих. Д. ц. поєднує єдине керівництво з ініціативою й творчою активністю на місцях, високою відповідальністю кожного держ. органу й службової особи за доручену справу.

Принцип Д. ц. має інтернац. характер, велике значення для всіх марксистсько-ленінських партій.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маніфест Комуністичної партії.— Статут Союзу комуністів; т. 16. Установчий Маніфест Міжнародного Товариства; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 6. Що робити?; т. 8. Крок вперед, два кроки назад; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—10. М., 1970—72; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977. *В. Ф. Шевченко.*

ДЕМОКРА́ТІЯ (грец. δημοκρατία — народовладдя, від δῆμος — народ і κράτος — влада) — форма *політичної системи суспільства*, побудована на визнанні (формальному або фактичному) народу як джерела влади, існуванні в *державі* найвищих виборних органів влади. Д.— класова категорія. Виникнувши в давньогрец. полісах, вона в будь-якому експлуататорському суспільстві існує, по суті, формально—юридично, лише для пануючої меншості і є специфіч. формою здійснення експлуататорами *влади державної*, спрямованої своїм вістрям проти трудящих. Порівняно з феод. сваволею, бурж. Д. була значним кроком уперед. Проголошені в бурж. конституціях формальна рівність і свобода всіх громадян полегшували організацію трудящих у боротьбі за свої інтереси. В епоху імперіалізму монополістична буржуазія розгортає наступ і на формальну Д., здійснюючи поворот до політ. реакції (див. *Буржуазна держава, Режим політичний*).

Принципово новою є *соціалістична демократія*, яка базується на екон., політ. і соціальній основах соціалістичного ладу. В. І. Ленін розглядав соціалістичну Д. як осн. завдання *диктатури пролетаріату*, як демократію справді повну, справді без усяких винятків (див. Повне зібр. тв., т. 33, с. 85). Для *соціалістичної держави*, особливо для *розвинутого соціалістичного суспільства*, характерні нові форми Д., зокрема, дедалі ширша участь громадян у управлінні справами д-ви й суспільства, вдосконалення *державного апарату*, підвищення активності *громадських організацій*, посилення *народного контролю*, зміцнення правової основи держ. і громад. життя, розширення гласності, постійне врахування *громадської думки*. Ці осн. риси дальшого розгортання соціалістичної Д. знайшли законодавче закріплення й гарантії в *Конституції СРСР*, Конституціях союзних (див. *Конституція УРСР*) і авт. республік.

В. В. Копейчиков.

ДЕМОКРА́ТІЯ ВНУТРІПАРТІ́ЙНА — основа будови й діяльності марксистсько-ленінських партій, невід'ємна складова частина керівного принципу орг. будови партії — *демократичного централізму*. Д. в. означає виборність і звітність усіх керівних парт. органів знизу доверху, колегіальність у їхній роботі, участь парт. мас у керівництві парт. життям, регулярне проведення зборів первинних парт. орг-цій, парт. конференцій і з'їздів, пленумів парт. к-тів, зборів активу, розгортання *критики і самокритики*, постійний зв'язок парт. керівників з комуністами, систематичне розширення й зміцнення зв'язків партії з трудящими масами. Розроблені В. І. Леніним осн. положення й вимоги Д. в. сформульовано в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*. Д. в. забезпечує рівність у правах і обов'язках усіх членів і кандидатів партії, обов'язкову для всіх *дисципліну партійну* і є необхідною умовою нормального функціонування партії як громад. і самодіяльної орг-ції, її успішного керівництва трудящими масами.

Виняткова важлива в обстановці боротьби за встановлення диктатури пролетаріату, Д. в. набуває ще більшого значення після того, як партія в результаті перемоги соціалістичної революції стає керівною силою суспільства. Ставши правлячою, марксистсько-ленінська партія сприяє максимальному розвиткові *соціалістичної демократії*. Вона допомагає виробленню таких форм і методів, які забезпечують участь усіх груп населення в управлінні д-вою, в соціально-політ., культур. і госп. житті країни. Одним із центр. завдань, які вирішує КПРС у сучас. умовах, є дальше всебічне вдосконалення рад. політ. системи. Заг. напрями роботи партії в цій сфері визначено *Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу*, рішеннями XXIII—XXV з'їздів КПРС. Дбаючи про це, партія як ядро політ. системи рад. суспільства водночас піклується про всемірне розгортання Д. в., що є могутнім засобом забезпечення дотримання *ленінських норм партійного життя*, посилення боєздатності партії, піднесення активності її орг-цій і членів, підвищення їхньої авангардної ролі в боротьбі за торжество ідей комунізму. «Послідовний розвиток внутріпартійної демократії, підвищення вимогливості до кожного члена партії — ці ленінські принципи не пройдений етап. Це — основа розвитку партії і в наші дні» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 72).

Літ. див. до ст. *Демократичний централізм.* *А. В. Мяловицький.*

Демокріт.

ДЕМОКРІ́Т (Δημόκριτος; бл. 460, Абдери, Фракія — бл. 370 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, один із засновників античної *атомістики*. Розвиваючи вчення *Левкіппа* про атоми як буття і порожнечу як небуття, Д. твердив, що матерія вічна, що вона не виникає й не зникає і перебуває в постійному русі, в безмежному просторі (порожнечі) й у безконечному часі. Виникають і зникають лише певні сполуки атомів (речі й світи), але не їхня першооснова — атоми й порожнеча. Матеріалістичне світорозуміння Д. базується на принципі детермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*). Проте Д. ототожнював причинність з необхідністю й заперечував випадковість, а це вело до нашарувань *фаталізму*. Д. піддав критиці реліг.-міфологічні уявлення про богів, безсмертя душі й потойбічний світ. В гносеології відстоював думку про те, що пізнання починається з відчуттів,— це «темне» (емпіричне) пізнання; суть явищ, пізнання істини досягається шляхом «світлого», раціонального пізнання — розуму, але за допомогою чуттів. В суспільно-політ. поглядах, етиці й естетиці Д. відображено інтереси рабовласницької демократії, яка вела боротьбу проти аристократії. В. І. Ленін високо оцінював матеріалістичні погляди Д., назвав матеріалістичну традицію в історії філософії «лінією Демокріта» (Повне зібр. творів, т. 18, с. 120).

Тв.: Рос. перекл.— Фрагменты... В кн.: Материалисты Древней Греции. М., 1955.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів, т. 29; Лурье С. Я. Демокрит. Л., 1970; Асмус В. Ф. Античная философия. М., 1976. *В. С. Дмитриченко.*

ДЕМОНЕТИЗА́ЦІЯ (від *де...* і *монета*) — позбавлення держ. владою монет сили законного платіжного засобу. Монета при цьому зберігає свою вартість лише відповідно до вартості вміщеного в ній металу (за його вагою). Проводиться гол. чин. у зв'язку зі зміною *грошової системи* (напр., при зне-

Демосфен.
Скульптура Полієвкта. Мармур. 3 ст. до н. е. Римська копія.

Б. К. Демулен.

В. І. Демут-Малиновський.
Російський Сцевола. Гіпс. 1813. Державний Російський музей. Ленінград.

цінюванні металу, з якого карбується монета, й переході до нового валютного металу). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції здійснено Д. монет, що карбувалися в царській Росії. В СРСР 1961 в зв'язку зі зміною масштабу цін і випуском нових грош. знаків проведено Д.: монети від 5 коп. і більше було вилучено з обігу; за монетами в 1, 2 і 3 коп. збереглася законна платіжна сила.

ДЕ́МОНИ (грец. δαίμων, одн.) — у грецькій міфології й релігії божества, які сприяють людині (добрі Д.) або завдають їй шкоди (злі Д.). У християнській релігії Д.— злий дух, біс, *диявол*.

ДЕМОНОЛО́ГІЯ (від *демони* і грец. λόγος — вчення) — релігійне вчення про злих духів (демонів, чортів, відьом, джинів та ін.).

ДЕМОНСТРА́ЦІЯ (лат. demonstratio — показ) — 1) Процесія, мітинг та ін. форми масового вираження суспільних настроїв (див. *Демонстрація політична*). 2) Наочний метод ознайомлення з явищем, предметом (Д. таблиць, приладів, моделей, дослідів тощо). 3) Загрозливі дії з боку якоїсь д-ви. 4) Переносно — нарочито підкреслена, зухвала поведінка.

ДЕМОНСТРА́ЦІЯ в етології — тип поведінки тварин, що полягає в демонструванні ними своїх видових чи *вторинних статевих ознак* у процесі розмноження або щоб налякати можливого ворога. Під час зустрічі самця й самки звичайно перший (а іноді й обидві тварини) демонструє свої найяскравіші й найхарактерніші ознаки, набираючи певних поз і роблячи особливі рухи; це нерідко супроводиться звуковою Д. Така Д. сприяє синхронізації *статевих циклів* і правильному утворенню пар, запобігає міжвидовій *гібридизації*. В деяких тварин є контрастні плями, смуги тощо, які тварини демонструють при погрозі. Напр., метелики окремих видів раптовим рухом передніх крил відкривають на задніх крилах плями, схожі на великі очі, що надає їм загрозливого вигляду й може запобігти нападові хижака. Див. також *Забарвлення тварин*.

О. Б. Кістяківський.

ДЕМОНСТРА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА — одна з форм масового виразу політ. настроїв шляхом проведення маніфестацій і мітингів. В умовах капіталізму — засіб боротьби трудящих за свої класові інтереси; за соціалізму — форма вияву волі й ентузіазму нар. мас. У Росії перші Д. п. проводили в 60-х рр. 19 ст. студентство й різночинна інтелігенція. В 70-х рр. у Д. п. активно включився робітн. клас. Шляхом проведення Д. п. пролет. партія згуртовувала й дисциплінувала революц. сили. Видатною подією в історії революц. боротьби була *Харківська політична демонстрація 1900*, організована к-том РСДРП. Д. п. супроводились такі виступи пролетаріату, як *«Обуховська оборона» 1901* в Петербурзі, страйк 1902 в Ростові-на-Дону, *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*, що охопив значну частину України й Закавказзя. Д. п. поряд з *Жовтневим всеросійським політичним страйком 1905* відіграла важливу роль у підготовці *Грудневого збройного повстання 1905*. В ході Лютневої революції 1917 Д. п. переросла в збройне повстання, внаслідок якого було повалено самодержавство. Квітнева, червнева й липнева Д. п. 1917, які прокотилися по всій країні, в т. ч. на Україні, були важливим етапом у перерастанні бурж.-демократичної революції в соціалістичну й проходили під більшовицькими лозунгами. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції Д. п. в Рад. країні набули нового змісту. Вони виражають морально-політ. єдність рад. народу, наочно демонструють досягнення в будівництві комунізму й повсюди проходять у дні всенар. свят. Д. п. ще більше згуртовують рад. народ навколо КПРС, виховують його в дусі рад. патріотизму, пролет. інтернаціоналізму. Аналогічний характер Д. п. мають у країнах соціалістичної співдружності. В капіталістичних країнах Д. п. є могутньою зброєю прогресивних сил у боротьбі проти імперіалізму, неоколоніалізму й расизму, за збереження миру в усьому світі, за соціалізм.

М. В. Коваль.

ДЕ́МОС (грец. δῆμος — народ, населення) — вільне населення давньогрецьких полісів, яке мало громадянські права. Складався з ремісників (деміургів) і дрібних землеробів (геоморів, або агройків). Д. протистояли, з одного боку, родова аристократія *(евпатриди)* й торг. знать, а з другого,— неповноправні верстви суспільства *(метеки, вільновідпущеники)* й раби. Пізніше, з кін. 5—4 ст. до н. е., Д. почали називати бідну (переважно міську) частину населення.

ДЕМОСФЕ́Н (Δημοσθένης; бл. 384 до н. е., Пеанія, Аттіка — 322 до н. е., Калаврія) — давньогрецький оратор і політ. діяч. Н. в сім'ї майстра-зброяра. Оволодів ораторським мистецтвом, складав промови для інших, викладав риторику, виступав у суд. процесах, нар. зборах (збереглися 61 промова й 56 виступів). Все життя боровся за незалежність Афін (див. *Афіни* Стародавні) та об'єднання грец. *полісів* проти *Македонії*. Виголосив ряд пристрасних промов, спрямованих проти македонського царя *Філіппа II* (відомі під назвою «філіппік»). У кінці життя, переслідуваний ворогами, втік з Афін і незабаром отруївся.

Тв.: Рос. перекл.— Речи. М., 1954.

ДЕ́МПІНГ (англ. dumping, букв.— скидання) — продаж товарів монополіями, а також фірмами, які безпосередньо не зв'язані з виробництвом, або урядовими орг-ціями на зовн. ринках за викидними цінами, тобто за цінами, нижчими за витрати виробництва. Характерні риси Д.: велика різниця між високими внутрішніми й низькими експортними цінами, експансіоністські методи придушення конкурентів і завоювання ринків. В епоху імперіалізму Д. набуває масового характеру. Для сучас. етапу *загальної кризи капіталізму* характерним різновидом Д. є валютний Д.— експорт товарів за цінами, нижчими за світові, з країн зі знеціненою валютою.

ДЕМУЛЕ́Н (Desmoulins) Бенуа-Камілль (2.III 1760, Гіз — 5.IV 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*, адвокат і журналіст. Напередодні 14.VII 1789 закликав до антимонархічного збройного повстання. Депутат *Конвенту*, боровся проти *жірондистів*. Підтримував правих *якобінців* на чолі з Ж. *Дантоном*. Видавав газ. «Ле в'єкс Кордельєр» («Старий кордельєр»). Виступав проти закону про *максимум*, революц. терору, критикував політику М. *Робесп'єра*. За вироком Революц. трибуналу Д. гільйотиновано.

ДЕМУ́РИНЕ — селище міського типу Межівського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,1 тис. ж. (1978). Цех кислототривких виробів Просянського каолінового комбінату, хлібо-, овоче- й бурякоприймальний пункти. Восьмирічна школа, лікарня. Будинок культури, б-ка. Засн. 1922.

ДЕ́МУТ-МАЛИНО́ВСЬКИЙ Василь Іванович [2 (13).III 1779, Петербург — 16 (28).VII 1846, там же] — російський скульптор-монументаліст. У 1785—1800 навчався в петерб. АМ у М. *Козловського*. Академік з 1807. Разом з С. *Пименовим* виконав скульптурне оформлення найвизначніших тогочасних споруд Петербурга. Серед робіт Д.-М.— статуя Андрія Первозванного для Казанського собору (1808), група «Викрадення Прозерпіни» для Гірничого ін-ту (1808—11), скульптури арки Гол. штабу (1827—28); проект пам'ятника князю Володимиру в Києві (у співавторстві з К. Тоном виконав 1850—53 скульптор П. *Клодт*).

Літ.: Шмидт И. М. Василий Иванович Демут-Малиновский. М., 1960.

ДЕМУ́ЦЬКИЙ Данило Порфирович [4 (16).VII 1893, с. Охматів, тепер Жашківського р-ну Черкас. обл.— 7.V 1954, Київ] — український рад. кінооператор, засл. діяч мист. Узб. РСР (з 1944) й УРСР (з 1954). Син П. *Демуцького*. В 1917 закінчив Київ. ун-т. Був фотографом (золота медаль на Міжнар. виставці ужиткових мистецтв у Парижі, 1925). З 1925 — на Одес. кінофабриці ВУФКУ, де зняв фільм «Два дні» (1927). Кілька фільмів створив у співдружності з О. *Довженком*: «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), «Іван» (1932, разом з операторами Ю. *Єкельчиком* і М. Глідером). На Ташкентській кіностудії зняв фільми: «Насреддін у Бухарі» (1943), «Тахір і Зухра» (1945), «Пригоди Насреддіна» (1947); на Київ. кіностудії — «Подвиг розвідника» (1947), «Тарас Шевченко» (1951) та ін. Держ. премія СРСР, 1952.

Літ.: Кохно Л. Данило Порфирович Демуцький. К., 1965.

ДЕМУ́ЦЬКИЙ Порфирій Данилович [10 (22).III 1860, с. Янишівка, тепер с. Іванівка Ставищенського р-ну Київ. обл.— 3.VI 1927, Київ] — український рад. фольклорист, хоровий диригент і композитор. Муз. освіту здобув у Київ. духовній семінарії (1876—82). Після закінчення мед. ф-ту Київ. ун-ту

(1889) працював лікарем в с. Охматові на Київщині. Збирав і обробляв нар. пісні; організував нар. хор, з яким виступав у багатьох місцевостях України. В репертуарі хору були укр. нар. багатоголосі пісні, що виконувались у нар. стилі. В 1918 Д. переїхав до Києва; з 1921 працював у етногр. комісії АН УРСР, був професором Муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка. Підтримував творчі зв'язки з профес. (капела «Думка») й самодіяльними хоровими колективами, активно пропагував укр. нар. пісню. Автор вокальних творів («Дума про Федора Безрідного», «Заповіт» та ін. на тексти Шевченка). *Тв.:* Ліра і її мотиви. К., 1903; Українські народні пісні. К., 1951.

ДЕ́МЧЕНКО Василь Григорович (17.III 1831, Золотоніський повіт, Полтавщина — 9.V 1914) — український юрист. Н. в сім'ї дворянина. В 1854 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. З 1861 викладав у цьому ж ун-ті (професор цив. права). Осн. праці: «Історичне дослідження про показання свідків за російським правом до Петра Великого» (1859), «Сутність спадщини і закликання до спадкування за російським правом» (1877).

ДЕ́МЧЕНКО Марія Софронівна [н. 26.VIII (8.IX) 1912, с. Старосілля, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.] — ініціатор масового руху колгоспників за високі врожаї цукр. буряків. Член КПРС з 1939. В 1935 на 2-му Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників Д. як ланкова старосільського колгоспу ім. Комінтерну взяла зобов'язання виростити високий на той час урожай цукр. буряків — по 500 ц/га (з кожного гектара закріпленої за ланкою Д. ділянки було зібрано по 523,7 ц коренів). Почин Д. перетворився на масове соціалістичне змагання п'ятисотенниць. У 1945 Д. закінчила Київ. с.-г. ін-т. З 1945 працювала (до 1958 агрономом) у колгоспі ім. Л. Л. Васильєва (тепер Вишгородського р-ну Київ. обл.), потім на дослідних ділянках у радгоспі ім. Л. Л. Васильєва. З 1965 — на пенсії. Автор книги «Полюби землю» (1973). Депутат Верх. Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена орденом Леніна.

ДЕ́МЧЕНКО Микола Нестерович [9 (21).V 1896 — 30.X 1937] — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1916. Н. у м. Лебедині (тепер райцентр Сум. обл.). Був секретарем Самарського губкому РКП(б) у 1920—21, пізніше — наркомзем РРФСР. У 1923—25 — секретар Волинського губкому КП(б)У. У 1925—27 — заст. наркома РСІ УРСР — заст. голови ЦКК КП(б)У, заст. наркома землеробства УРСР. В 1928—29 — секретар Київ. окружкому КП(б)У, в 1929—32 — наркомзем УРСР. З 1932 — секретар Київ., пізніше Харків. обкомів КП(б)У. З 1936 — перший заст. наркома землеробства, з 1937—нарком зернових і тваринницьких радгоспів СРСР. У 1934 обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б). На VIII конференції КП(б)У обраний кандидатом, на X—XII з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1928—31 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, 1931—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У.

ДЕМЧУ́К Остап Якович (літ. псевд.— Стах Юхтименко, Стась Біднота, Юхт; 1900, с. Княжин, тепер Чуднівського р-ну Житомир. обл.— 1945) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1922. Окремими виданнями вийшли зб. оповідань «Комнезамчики» (1925), «Верболози», «Очі», «Пригоди на маневрах», «Чудо», «Ювілей» (усі—1930), «На соціалістичних рейках» (1932); роман «Чорнозем» (1933), «Повість про мачуху» (1941).

ДЕМ'ЯН Лука Васильович (6.VI 1894, с. Верхні Ворота, тепер Воловецького р-ну Закарп. обл.— 16.V 1968, м. Мукачеве) — український рад. письменник. Автор збірок оповідань «Чорт на весіллю» (1921), «Відьма» (1924), «Із села» (1943), в яких відобразив тяжке життя закарпатського селянства. Після 1945 написав ряд повістей, оповідань і нарисів на сучасні теми. Д. відомий і як збирач фольклору (зб. казок «Зачарована підкова», 1959; «Чарівне серце», 1964; «Казки», 1969).

Тв.: Зустріч. Ужгород, 1961; Оповідання синіх Карпат. К., 1964; Голодний похід. Ужгород, 1977; Р о с. п е р е к л.— Свадьба без жениха. М., 1965.

ДЕМ'ЯН БЄ́ДНИЙ — див. *Бєдний* Дем'ян.

ДЕМ'ЯНОВ Микола Якович [15 (27).III 1861, м. Твер, тепер Калінін — 19.III 1938, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1929). В 1886 закінчив Моск. ун-т. З 1887 працював у Петровській лісній і землеробській академії, з 1935 — в Ін-ті органічної хімії АН СРСР. Розробив заг. метод добування нормальних насичених *гліколів*, ненасичених *спиртів* та ізомерних їм *оксидів*. Уперше добув і дослідив тетра- й пентаметиленгліколі та їхні оксиди. Вивчав дію оксидів азоту на етиленові вуглеводні. Відкрив заг. закономірність ізомеризації карбоциклічних систем (перегрупування Дем'янова). Премія ім. В. І. Леніна, 1930; премія ім. О. М. Бутлерова, 1924.

ДЕМ'ЯНЧУ́К Василь Климентійович [13.I 1897, с. Надвірна, тепер місто, районний центр Івано-Фр. обл.— 20.XI 1942] — український рад. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1922). Працював в АН УРСР (з 1919). Автор праць з укр. мови й історії мовознавства: «Гнат (Ватрослав) Ягич (1878—1923)» (1924), «Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.», «Бібліографічний огляд української діалектології за рр. 1914—1927», «До характеристики гуцульського говору» (всі три — 1928).

Літ.: Жовтобрюх М. А. Василь Климентійович Дем'янчук. «Мовознавство», 1972, № 1.

ДЕНА́РІЙ (лат. denarius, букв.— той, що складається з десяти) — основна римська срібна грошова одиниця. Початок карбування — 269 до н. е. (вага в різний час 4,55—3,41 г). З 3 ст. випуск Д. припинився. На тер. УРСР знаходять скарби Д. і окремі монети.

ДЕНАТУРА́ЦІЯ БІЛКІ́В (від *де...* і лат. natura — природні властивості) — зміна природних властивостей *білків*, спричинена зміною просторової структури їхніх *макромолекул*. Відбувається під впливом високої т-ри, ультрафіолетового й іонізуючого випромінювання, ультразвуку, кислот, лугів, органічних розчинників тощо. В основі Д. б. лежать зміни їхньої вторинної, третинної й четвертинної структури. Проявляється в обмеженні розчинності білків, підвищенні в'язкості білкових розчинів, у втраті здатності їх до кристалізації, ферментативної активності тощо. Д. б. може бути зворотною (ренатурація) з відновлюванням первинних властивостей.

ДЕНАТУРО́ВАНИЙ СПИРТ — етиловий спирт-сирець, до якого додаються неприємні на запах і смак речовини, що розчиняються в ньому і важко виділяються з нього звичайними методами. Застосовують Д. с. як *розчинник* лаків і політур, для тех. потреб.

ДЕНАЦИФІКА́ЦІЯ — процес ліквідації наслідків фашизму в держ., громадсько-політ. та екон. житті Німеччини після розгрому гітлерівської диктатури. Д. мала стати основою демократичних перетворень у країні. Проводилася на основі ухвал *Кримської конференції 1945*, *Потсдамської конференції 1945* й постанови Контрольної ради в Німеччині (жовтень 1945), які передбачали ліквідацію націонал-соціалістської партії, пов'язаних з нею орг-цій і установ, забезпечення невідновлення їх у будь-якій формі, скасування фашист. законодавства, проведення демократичних реформ у всіх галузях життя країни, покарання воєнних злочинців — винуватців 2-ї світової війни. Д. послідовно проводилася тільки в рад. зоні окупації. Зрив Д. в амер., англ. і франц. зонах призвів до відродження в Зх. Німеччині реакційних мілітаристських сил.

ДЕНАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ (від *де...* і *націоналізація*), реприватизація — повернення державою націоналізованих підприємств і майна у приватну власність. Часткова Д. після 2-ї світової війни здійснена майже в усіх капіталістичних країнах Зх. Європи шляхом продажу частини акцій держ. підприємств приватним особам. Різновидом Д. є продаж монополіям за низькими цінами підприємств, збудованих за держ. рахунок (напр., у США). Трудящі виступають проти Д., вбачаючи в держ. власності засіб обмеження екон. могутності монополій. У країнах, що розвиваються, Д. проводять реакційні й консервативні режими нерідко під тиском іноз. капіталу, який ставить у залежність від Д. екон. і політ. допомогу з боку імперіалістичних держав.

ДЕ́НБРОВСЬКИЙ Єгор (рр. н. і см. невід.) — український гравер кінця 18 ст. У Києві на Подолі мав власну книгарню. В 1792 організував приватну друкарню, в якій таємно видавав (а потім продавав) ксилографії, у т. ч. з текстами не дозволених синодом молитов з малюнками і гравюрами в характері народного *лубка*. В Києво-

П. Д. Демуцький.

Д. П. Демуцький.

М. С. Демченко.

М. Я. Дем'янов.

Дендрит самородної міді.

Печерському історико-культурному заповіднику зберігаються дві дошки його роботи: одна з текстом акафіста «Богородице дево, радуйся», інша — з текстом «Исповедание повседневное коемуждо приличествующее».

ДЕ́НВЕР — місто на Зх. США, на р. Саут-Платт, адм. центр штату Колорадо. 515 тис. ж. (1970). Важливий трансп. вузол. Значний пром. центр — підприємства маш.-буд. (гірниче устаткування, с.-г. знаряддя, радіоелектронні прилади тощо) й харч. (особливо м'ясної й цукр.) пром-сті. Розвинуті хім., гумова, воєнна пром-сть. Ун-т (з 1864). Д. засн. 1858.

ДЕНДРА́РІЙ, дендрологічний сад (від грец. δένδρον — дерево), арборетум — колекція живих дерев і кущів, що можуть рости й зимувати в певній місцевості у відкритому грунті (незахищеному від морозів, снігу, злив тощо). Д. має наук., навч., культур.-осв. і виробниче значення. На Україні найбагатші колекції дерев і чагарників є в Д. Нікітського бот. саду АН УРСР, Центр. республіканському ботанічному саду АН УРСР, в *дендропарках* тощо.

ДЕНДРИ́Т (від грец. δένδρον — дерево) — деревовидний зросток кристалів. Д. утворюються з розчинів, пари або розплавів при швидкій кристалізації речовини в тонких тріщинах, у в'язкому середовищі тощо. Найпоширенішими є Д. самородних металів — міді, срібла, золота, а також гідроксидів марганцю й заліза. Д. льоду є сніжинки.

ДЕНДРИ́Т — розгалужений відросток нервової клітини *(нейрона)*. Сприймає збуджуючі або гальмівні впливи *(імпульси нервові)* ін. нейронів чи рецепторних клітин (іноді — безпосередні мех., хім., теплові подразнення) і проводить їх до тіла клітини. У нервової клітини може бути від одного до багатьох дендритів. Див. також *Аксон*.

ДЕНДРОЛО́ГІЯ (від грец. δένδρον — дерево і λόγος — вчення) — розділ ботаніки, що вивчає деревні рослини, їхню морфологію, систематику, екологію, фітоценологію та географію й використання в нар. г-ві. Дані Д. широко використовуються в теорії й практиці лісівництва, зеленого будівництва тощо. Значний вклад у розвиток Д. внесли вітчизн. дослідники географи й ботаніки С. П. *Крашенинников*, К. І. Максимович, М. М. *Пржевальський*, Г. Ф. *Морозов*, В. Л. *Комаров*, зокрема українські вчені Г. М. *Висоцький*, П. С. *Погребняк* та ін. Спец. курс Д. викладають на лісогосп. ф-тах лісотех. та с.-г. вузів, у лісових та будівельних технікумах.

ДЕНДРОПА́РК — парк ландшафтного типу, що його створюють на базі природних ділянок лісу і штучного *дендрарію*. Має у своєму складі систему мальовничих водойм (ставків, озер), печер, гротів і споруд садово-паркової архітектури (павільйонів, альтанок та ін.). Д. прикрашають фонтанами, каскадами тощо. Об'єкти туризму. На Україні відомі Д.— «*Олександрія*» в Білій Церкві, «*Софіївка*» в Умані, «*Веселі Боковеньки*» в Кіровоградській обл., «*Тростянець*» у Чернігів.обл.та ін.

В. М. Дені. «На могилі контрреволюції». Плакат. 1920.

ДЕНЕ́Б, α Лебедя — зоря 1,3 візуальної *зоряної величини*. Віддаль від Сонця до Д. бл. 500 *парсек*, світність у 51 000 разів більша за сонячну.

ДЕНИСЕ́НКО Володимир Терентійович (н. 7.I 1930, с. Медвин, тепер Богуславського р-ну Київ. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Член КПРС з 1959. В 1956 закінчив Київ. ін-т театр. мист. ім. Карпенка-Карого і почав працювати на Київ. кіностудії ім. Довженка. Поставив фільми: «Солдатка» (1959), «Роман і Франческа» (1960), «Мовчать тільки статуї» (1962), «Сон» (1964), «На Київському напрямі» (1967), «Важкий колос» (1969), «Осяяння» (1971), «Повість про жінку» (1973), «Женці» (1978), більшість з них — за власними сценаріями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

ДЕНИСЕ́НКО Григорій Іванович (н. 29.IV 1919, с. Ходорів, тепер Ржищівського р-ну Київ. обл.) — український рад. вчений у галузі електроенергетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1948) Львів. політех. ін-ту викладав у ньому (в 1963—71 — ректор). З 1971 — ректор Київ. політех. ін-ту. Осн. праці присвячені дослідженню одночасної передачі електроенергії змінним і постійним струмом по спільних проводах, проблемам створення матем. моделей передачі енергії пульсуючим струмом, вивчення електромагн. процесів у таких передачах, використання енергії сонця, вітру, води в нар. г-ві тощо. На XXV з'їзді Компартії України був обраний кандидатом у члени ЦК КП України. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора.

ДЕНИ́СОВ Сергій Прокопович [12 (25).XII 1909, Розсош, тепер райцентр Ворон. обл.— 6.VI 1971, Москва] — рад. воєначальник, генерал-лейтенант авіації (1940), двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1940). Член КПРС з 1930. В Рад. Армії з 1929. Учасник нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39, бойових дій на р. Халхін-Голі (1939), рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир авіац. д-зії і начальник військ. авіац. школи. З 1944 — на керівній роботі в Управлінні ВПС Рад. Армії. З 1947 — у відставці через хворобу. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДЕНИСЮ́К Юрій Миколайович (н. 27.VII 1927, Сочі) — російський рад. фізик, чл.-кор. АН СРСР (з 1970). Після закінчення Ленінгр. ін-ту точної механіки (1954) працює в Держ. оптичному ін-ті (з 1961 — зав. лабораторією). Наук. праці з фіз. оптики. Розробив метод *голографії* з записом у 3-вимірних середовищах (1962). Дослідження в галузі практичного застосування голографії, зокрема — реєстрації і проекції зображень стосовно до створення об'ємного кіно. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1970.

ДЕНІ́ (справж. прізв.— Денисов) Віктор Миколайович [24.II (8.III) 1893, Москва — 3.VIII 1946, там же] — російський рад. графік, засл. діяч мист. РРФСР (з 1932). Навчався у М. Ульянова. На поч. 20 ст. працював у гумористичних журн. «Будильник», «Сатирикон» та ін. В період громадян. війни створив численні плакати («Капітал», 1920; «Установчі збори», 1919, варіант 1921). Ряд плакатів присвятив Україні, її боротьбі проти інтервентів. З 1921 працював у газ. «Правда». Автор низки гострих політ. карикатур. В роки Великої Вітчизн. війни знову звернувся до жанру плаката («На Москву! Ох! Від Москви: ох!», 1941, та ін.).
Літ.: Свиридова И. А. Виктор Николаевич Дени. М., 1978.

ДЕНІ́ (Denis) Ернест (3.I 1849, Нім — 4.I 1921, Париж) — французький історик-славіст. Викладав в ун-тах у Греноблі, Бордо, з 1896 — в Сорбонні. У 1920 заснував при Паризькому ун-ті Ін-т слов. досліджень. Осн. праці присвятив історії Чехії 15—17 ст.

ДЕНІ́ (Denis) Моріс (25.XI 1870, Гранвіль, Нормандія— 3.XI 1943, Сен-Жермен-ан-Ле, поблизу Парижа)— франц. живописець. Навчався в академії Жюльєна та Школі красних мистецтв— у Парижі. Творчість Д. близька до *символізму*. Писав картини на реліг. та міфологіч. теми («Марфа і Марія», 1896; 11 панно «Історія Психеї», 1908—09, ДЕ), портрети, пейзажі.

ДЕНІ́КІН Антон Іванович (1872, біля Варшави — 1947, Анн-Арбор, штат Мічіган, США) — генерал-лейтенант царської армії (1916). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції один з організаторів білогвардійської *Добровольчої армії*. Головнокомандуючий контрреволюц. збройними силами Пд. Росії (див. *Денікінщина*). У квітні 1920, після розгрому його військ, втік за кордон.

ДЕНІ́КІНЩИНА — режим, встановлений білогвардійською контрреволюцією на чолі з генералом Денікіним 1919 на Півдні Росії та на Україні. За своїм соціальним змістом Д.— військ. диктатура рос. поміщиків і великої буржуазії. Провідна роль у політ. керівництві білогвард. контрреволюцією належала *кадетам*.

На поч. 1919 Денікіну вдалося захопити Пн. Кавказ, об'єднати під своїм командуванням козачі війська Дону й Кубані, одержати через чорномор. порти від зх. імперіалістів значну кількість зброї, боєприпасів, спорядження. Збройні сили його складалися з *Добровольчої армії*, Донської і Кубанської козачих армій. Навесні 1919 на Пд. став зав'язуватися гол. вузол громадян. війни (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії). Влітку, після тривалих боїв (див. *Луганська оборона 1919*), білогвардійці захопили Донбас, значну тер. від Царицина (тепер Волгоград) до Харкова і Катеринослава (тепер Дніпропетровськ). У липні денікінці почa-

ли похід на Москву. Одночасно значні сили було кинуто на Україну. До жовтня війська Денікіна окупували майже всю її територію. Д. супроводилася масовими репресіями проти трудящих. Лише в Одесі без суду й слідства було розстріляно понад 3 тис. чол., у Харкові — бл. 2 тис., у Катеринославі — понад 3. тис. Проводячи великодерж. шовіністичну політику «єдиної і неділимої Росії», цей режим не визнавав укр. нації; укр. мова і культура зазнавали переслідувань. Під час Д. в усій повноті виявилася контрреволюц. суть угодовських партій. Меншовики та есери стали прямими пособниками Денікіна. Укр. бурж. націоналісти, боячись відновлення Рад. влади, прагнули укласти союз з Денікіним (див. *Петлюрівщина*).

Рад. уряд і ЦК РКП(б) вжили заходів для розгрому військ Денікіна. У денікінському тилу діяло більшовицьке підпілля, розгорнулася партизанська боротьба (див. *Партизанський рух 1918—20, Башганська республіка 1919, Висунська республіка 1919*). Для керівництва боротьбою трудящих на поч. липня 1919 було створено *Зафронтове бюро ЦК КП(б) України* на чолі з С. В. *Косіором*. Селяни-середняки, переконавшись в антинар. суті Д., рішуче повернули на бік Рад. влади. Після тривалих запеклих боїв (див. *Воронезько-Касторненська операція 1919, Київські операції 1919, Донбаська операція 1919, Харківська операція 1919*) білогвардійців було розбито. Протягом січня і 1-ї пол. лютого 1920 завершено визволення України, а в березні денікінців було розгромлено й на ін. ділянках фронту. Недобитки їхніх військ закріпилися в Криму (див. *Врангелівщина*).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 39. Всі на боротьбу з Денікіним! — Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні; т. 40. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним; История гражданской войны в СССР, т. 4. М., 1959; Гражданская война на Украине. 1918— 1920. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1967; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977 *Ю. Ю. Кондуфор.*

ДЕНІТРИФІКА́ЦІЯ (від *де...*, грец. νίτρον — селітра і лат. facio — роблю) — відновлення мікроорганізмами *нітратів* (солі азотної к-ти) грунту до молекулярного азоту. Необхідну для відновлення нітратів енергію *денітрифікуючі бактерії* дістають, окислюючи без участі кисню повітря різні органічні сполуки (вуглеводи, солі органічних к-т, спирти тощо). В госп. відношенні Д. шкідлива, бо призводить до збіднення грунту на потрібні рослинам сполуки азоту. Засіб боротьби: *окультурювання грунту*.

ДЕНІТРИФІКУ́ЮЧІ БАКТЕ́РІЇ — бактерії, які в анаеробних (див. *Анаеробіоз*) умовах відновлюють *нітрати*. Кисень нітратів вони використовують для окислювання органічних сполук. Деякі Д. б. можуть відновлювати нітрати, окислюючи сірку. В аеробних умовах (див. *Аеробіоз*) Д. б. діють як аміноніфікатори — розкладають азотовмісні органічні речовини до аміаку. До Д. б. належать представники родів Pseudomonas, Thiobacillus та ін. Поширені Д. б. в грунті й воді. Див. також *Денітрифікація*.

В. І. Самойленко.

ДЕ́ННЕ КІНО́ — демонстрування кінофільмів при денному або штучному освітленні; галузь *кінематографії*. Найефективнішим є проеціювання кінофільму на просвічуваний *кінопроекційний екран*, захищений від стороннього світла з боку *кінопроекційного апарата* (спец. спорудою) і з боку глядачів (тіньовим цитом). В такий спосіб кінофільми демонструють у відкритих кінотеатрах або на майданчиках задовго до сутінків, у навчальних закладах (для супроводу лекцій) тощо. В СРСР перший кінофільм при денному освітленні продемонстровано (1925) на просвічуваному екрані.

ДЕ́ННІ МЕТЕ́ЛИКИ — серія (група) родин *метеликів*. Те саме, що й *булавовусі*.

ДЕ́ННІС (Dennis) Юджін (10.VIII 1904, Сіетл — 31.I 1961, Нью-Йорк) — діяч американського й міжнар. комуністичного руху. Член Компартії США з 1927. Н. в сім'ї робітника. Працював електриком, теслярем, докером. Брав активну участь у страйковому русі. З 1938 — член Нац. к-ту Компартії США. В 1944—45 разом з У. *Фостером* та ін. амер. марксистами-ленінцями вів боротьбу з ревізіонізмом і ліквідаторством у Компартії США. В 1946—57 — генеральний секретар, 1957—59 — секретар, з 1959 — голова Нац. к-ту компартії. Не раз зазнавав репресій і переслідувань, 1951—55 перебував в ув'язненні.

ДЕНОМІНА́ЦІЯ (від *де...* і лат. nominatio — найменування) — зміна номінальної вартості грошових знаків для спрощення й полегшення платіжного обороту, обліку і розрахунків та надання більшої повноцінності нац. *валюті*. При Д. грош. знаки попередніх випусків обмінюють на нові у співвідношенні, що забезпечує заміну великої кількості старих *грошей* меншою кількістю нових. В СРСР Д. проведено 1921 та 1922 для ліквідації в *грошовому обігу* наслідків 1-ї світової війни, іноз. воєнної інтервенції та громад. війни і підготовки *грошової реформи* 1922—24. Д. проводилась і 1961. Старі гроші замінювалися новими у співвідношенні 10 : 1. Відповідно в 10 раз знижувалися ціни на товари. Після 2-ї світової війни 1939—45 проведено Д. в ряді зарубіжних держав.

ДЕНОНСА́ЦІЯ (від франц. dénoncer — скасовувати, розривати) — в міжнар. праві повідомлення однією державою іншої про відмову від укладеного між ними договору. В СРСР право Д. міжнар. договорів СРСР належить Президії Верховної Ради СРСР (п. 6 ст. 121 Конституції СРСР).

ДЕНСИМЕ́ТРІЯ (від лат. densus — густий і грец. μετρέω — вимірюю) — вимірювання *густини* рідин і твердих тіл. Густину рідин визначають *ареометрами, пікнометрами* або *густиномірами* (денсиметрами). Для вимірювання густини твердих тіл застосовують метод гідростатичного зважування, що грунтується на *Архімеда законі*. За цим методом тверде тіло зважують на ареометричних, технічних, аналітичних або зразкових вагах спочатку в повітрі (вимірюючи його масу), а потім — у рідині (звичайно в дистильованій воді), густина якої відома. Різниця зважувань становить об'єм тіла; густину визначають відношенням маси до цього об'єму.

ДЕНСИТО́МЕТР — прилад для *денситометрії* проявлених чорнобілих і кольорових *фотографічних матеріалів*. Д. (мал. с. 297) бувають: первинні, дія яких грунтується на фіз. законах (напр., *Малюса закон*), і вторинні, що їх звіряють з первинними; реєструючі і візуальні. Є й мікроденситометри (їх наз. і *мікрофотометрами*) та Д. універсальні.

І. Л. Буренков.

ДЕНСИТОМЕ́ТРІЯ (від лат. densitas — густина і грец. μετρέω — вимірюю) — вимірювання ступеня поглинання світла (оптичної густини) проявленими *фотографічними матеріалами*; розділ фотографічної *сенситометрії*. Вдаючись до Д., зважають на те, що оптична густина, або густина почорнілої ділянки світлочутливого шару, яка залежить від геом. будови (апертури) і спектрального складу світлових пучків, є осн. характеристикою проявленого зображення. Ця густина, за якою кількісно й оцінюють кінцевий фотографічний ефект, може бути (за способом вимірювання) регулярною та інтегральною, дифузною й ефективною. Її наз. монохроматичною, якщо вона виміряна з застосуванням монохроматичного пучка. Засобами Д. є *денситометри* і *мікрофотометри*. Особливий вид Д.— вимірювання кольорових полів у проявлених багатошарових кольорових фотоматеріалах.

Г. Л. Буренков.

ДЕНТИ́Н [від лат. dens (dentis)— зуб] — тканина, що становить основну масу зуба. Дуже міцна завдяки високому вмісту неорганічних сполук (до 70—72%). Осн. речовина Д. побудована з *колагенових волокон* і міжволоконної аморфної речовини; осн. речовину пронизують численні канальці, в які проникають відростки клітин одонтобластів, розміщених на периферії *пульпи*. Д. виявлено й у плакоїдній *лусці*.

ДЕНУДА́ЦІЯ (лат. denudatio — оголювання, розкривання) — сукупність процесів руйнування гірських порід водою, вітром, льодовиками тощо і перенесення продуктів руйнування до нижчих ділянок земної поверхні, де вони нагромаджуються. Внаслідок Д. вирівнюється рельєф, знижуються окремі ділянки земної поверхні, утворюються *педименти, пенеплени* та ін. Інтенсивність процесів Д. залежить від *тектонічних рухів* і кліматичних особливостей району, де відбувається Д., від петрографічного складу гірських порід, характеру грунтово-рослинного покриву та діяльності людини.

М. В. Щербакова.

ДЕНЬГА́, денга — російська срібна монета 14—18 ст. Була в обігу й на Україні. Спочатку з *гривні* срібла карбували 200 Д., що дорівнювали моск. рахунковому карбованцю.

С. П. Денисов.

Ю. Денніс.

У **дендропарку** «Софіївка» в місті Умані.

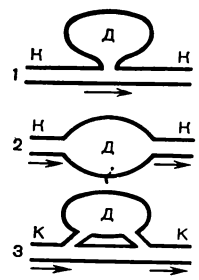

Депо крові. Ймовірна схема співвідношень між кров'яним руслом (КК) і місцем зберігання крові (Д) в різних депо крові: 1 — у селезінці; 2 — в печінці; 3 — в шкірі (стрілками позначено напрям руху крові в кров'яному руслі).

Після грошової реформи 1534 з гривні карбували 300 коп. або 600 Д. З поч. 18 ст. поряд із срібною карбували й мідну Д., що 1849—67 мала напис «денежка», а пізніше — «1/2 копійки».

ДЕОНТОЛО́ГІЯ [від грец. δέον (δέοντος) — належне і λόγος — вчення] — розділ *етики*, що розглядає проблеми *обов'язку*, сферу належного (того, що повинно бути), всі форми моральних вимог та їхнє співвідношення. Термін запровадив 1834 І. *Бентам*, який вживав його для позначення теорії моральності в цілому.

ДЕОНТОЛО́ГІЯ медична — сукупність етичних норм виконання медичними працівниками своїх професійних обов'язків.

Д. включає в себе проблему ступеня відповідальності мед. працівників за життя і здоров'я хворого, питання додержання *лікарської таємниці*, взаємовідносин мед. працівників між собою та ін. Відповідальність за хворого і його здоров'я — головна риса морального обов'язку мед. працівників. Необхідними є індивідуальний підхід до кожного хворого та індивідуальні засоби впливу на нього. Довір'я до лікаря — одна з гарантій успішного лікування хворого. Міжнар. кодекс Д. затверджений (1949) Міжнар. лікар. т-вом у Женеві.

Літ.: Деонтология советского врача. К., 1976; Громов А. П. Права, обязанности и ответственность медицинских работников. М., 1976.

ДЕПАРТА́МЕНТ (франц. département, від départir — розділяти) — 1) Адм.-тер. одиниця у Франції. 2) В деяких д-вах — назва відомства, міністерства (напр., Держ. Д. у США). 3) В дореволюц. Росії — відділ у ряді установ, іноді самостійний держ. орган.

ДЕПЕР'Є́ (Despériers, Des Périers) Бонавантюр (бл. 1500, Арне-ле-Дюк, Бургундія — 1543 чи 1544) — французький письменник-гуманіст. У книзі під лат. назвою «Cymbalum mundi» («Кімвал світу», 1537) висміював як католицтво, так і протестантизм. Книгу було засуджено до спалення. Д. покінчив життя самогубством. У зб. новел «Нові забави й веселі розмови» (вид. 1558) картав монахів, суддів, схоластів, лікарів-шарлатанів.

Тв.: Рос. перекл.— Кимвал мира.—Новые забавы и весёлые разговоры. М.—Л., 1936.

ДЕПЕ́СТР (Dépestre) Рене (н. 29.VIII 1926) — гаїтянський поет. Пише франц. мовою. Учасник революц. руху на Гаїті 1945—46. В 1946—57 навчався в Парижі. З 60-х рр. живе на Кубі. Ранні збірки: «Іскри» (1945) і «Кривавий сніп» (1946). На них помітний вплив поезії В. Маяковського. Автор гостро публіцистичних віршів на захист соціалізму (збірки «Паростки світла», 1951; «Принесене з морських просторів», 1952). Д. викриває расизм, оспівує любов до батьківщини, прагнення трудящих до соціальної справедливості (збірки «Чорна руда», 1956; «Щоденник морської тварини») Написав «Легенду про друге життя Володимира Ілліча Леніна» (1969), зб. нарисів «За революцію, за поезію» (1970), повісті та оповідання.

Тв.: Рос. перекл.— Чёрная руда. М., 1961.

В. С. Харитонов.

ДЕПЛАЗМО́ЛІЗ (від *де...* і *плазмоліз*) — відновлення нормального стану *протопласта* клітини, яка перебуває в стані плазмолізу, що характеризується відставанням протопласта від її оболонки. Здебільшого спостерігається при зануренні плазмолізованих клітин у воду або в розчин, менш концентрований за той, що спричинив плазмоліз.

ДЕПО́ (франц. dépôt, букв.—склад, сховище) — спец. транспортне підприємство, що забезпечує експлуатацію і ремонт *рухомого складу* залізниць і міськ. електротранспорту, а також пожежних машин. Розрізняють Д. локомотивні (електровозні, тепловозні й паровозні), вагонні (вантажні, пасажирські), моторвагонні, трамвайні, тролейбусні й пожежні. Стосовно до рухомого складу міськ. транспорту вживають і назву парк (напр., трамвайний, тролейбусний парки). Складовими частинами Д. є виробничі будівлі з енерг., підйомно-транспортним і технологічним устаткуванням для огляду і ремонту рухомого складу, пристрої для його очищення і миття, постачання паливом, водою, піском та ін. матеріалами, місця, де відстоюється резервний рухомий склад, а також адм.-госп. і побутові будівлі (приміщення).

В. С. Золотарьов.

ДЕПО́ КРО́ВІ — органи-резервуари у людини і вищих тварин, що можуть зберігати ізольовано від загального кровообігу частину (до 50%) усієї крові. Такими органами є *селезінка, печінка, шкіра.* Можливість цих органів резервувати кров зумовлена своєрідною будовою їхньої судинної системи. У селезінці частина крові потрапляє в міжклітинні простори і виявляється виключеною з заг. циркуляції крові; в заг. кровообіг вона включається при скороченні гладеньких м'язів селезінки. Діяльність Д. к. регулюється центральною нервовою системою. Залежно від особливостей фізіол. стану організму співвідношення циркулюючої й резервованої частин крові постійно змінюється. Важка фіз. праця, кисневе голодування, крововтрати зумовлюють вихід крові з депо у кров'яне русло; зниження функції кровообігу, навпаки, сприяє депонуванню крові. Вчення про Д. к. вперше сформулював рос. вчений С. П. *Боткін* (1875).

ДЕПОЗИТА́РІЙ (від лат. depositarius — охоронець вкладу)— в міжнар. праві держава чи міжнар. орг-ція, якій учасники багатостороннього договору доручають зберігати оригінал договору, документи про його *ратифікацію*, про приєднання до договору ін. д-в тощо. Як правило, Д. визначається в тексті договору. Іноді призначають кілька депозитаріїв.

ДЕПОЗИ́ТИ (від лат. depositum — річ, віддана на зберігання) — 1) Грошові суми або *цінні папери*, що їх вносять до держ. установ (банки, ощадні каси) для зберігання, які після настання певних умов мають бути повернені власникові або за його вказівкою передані будь-якій ін. особі. В СРСР операції по Д. проводять судові, нотаріальні, митні, лікувальні та деякі ін. установи, а також громадяни. Не взяті в зазначені строки Д. перераховують до держ. бюджету. 2) *Вклади* в банках і ощадних касах.

ДЕПОЗИ́ТНІ БА́НКИ — банки, що в ряді капіталістичних країн здійснюють кредитні операції переважно за рахунок залучених *депозитів*. Див. також *Банки*.

ДЕПОЛО́ВИЧ Лідія Платонівна [15 (27).XI 1869, с. Ковчин, тепер Куликівського р-ну Чернігів. обл.— 20.III 1943, Київ] — український рад. педагог і методист початкової освіти. Закінчивши гімназію (1889), почала вчителювати в сільс. школі на Чернігівщині, з 1909 — учителька поч. школи в Чернігові, з 1927 — у школах Києва. Відома як складач і упорядник посібників для навчання грамоти: «Буквар», складений Д. у 1938, витримав до 1956 19 видань, «Буквар для шкіл грамоти», складений у 1940 для дорослих, витримав 6 видань (останнє — 1963). Померла від голоду під час тимчасової окупації Києва фашист. загарбниками.

ДЕПОНЕ́НТ (від лат. depono — кладу) — фізична або *юридична особа*, яка внесла цінності (звичайно гроші або цінні папери) в *депозит*.

ДЕПОРТА́ЦІЯ (лат. deportatio — вигнання, заслання) — особливий вид *заслання*, що застосовувався за кримінальним законодавством Франції у 18—19 ст. і полягав у виселенні політично неблагонадійних до франц. заморських володінь. В широкому розумінні Д. називають здійснюване в бурж. країнах примусове виселення з місця постійного проживання осіб, визнаних «соціально небезпечними».

ДЕПРЕ́СІЯ (від лат. depressus — пригнічений) в економіці — фаза *капіталістичного циклу*, що настає безпосередньо за *економічною кризою* надвиробництва. Д. характеризується припиненням спаду і застоєм у виробн., недовантаженням підприємств, більш або менш масовим *безробіттям*, млявою торгівлею. Щоб вийти з становища екон. Д., капіталісти знижують витрати виробн., посилюють експлуатацію робітників, знижують заробітну плату, підвищують *інтенсивність праці* тощо. З розвитком *загальної кризи капіталізму* і загостренням усіх його суперечностей період Д. набуває затяжного характеру.

ДЕПРЕ́СІЯ в медицині — хворобливий стан приголомшеності, пригнічення, скорботи, відчаю. Спостерігається при багатьох психічних захворюваннях. Найтиповіше проявляється при *маніакально-депресивному психозі* і при т. з. реактивній депресії. Як вторинне явище депресивні стани можуть виникати і при різних захворюваннях внутр. органів тощо. Легка форма Д. виявляється у зниженому настрої, уповільненні психічних процесів, втраті ініціативи. При тяжкій формі Д. невмотивована туга

стає нестерпною, іноді вона поєднується з тривогою та жахом, хворі не знаходять собі місця, нерідко намагаються заподіяти собі смерть. Часто при Д. спостерігаються маячні ідеї самозвинувачення і самопринижения. Д. супроводиться порушенням *обміну речовин*, ендокринно-вегетативними розладами. Лікування: медикаментозне (антидепресійними засобами), психотерапія, електротерапія тощо; хворих на тяжку форму Д. госпіталізують у психіатричні стаціонари.

«ДЕПРОЛЕТАРИЗА́ЦІЯ КАПІТАЛІСТИ́ЧНОГО СУСПІ́ЛЬСТВА» — буржуазна і реформістська концепція, спрямована на спростування марксистсько-ленінського вчення про місце і роль *робітничого класу* в сучасному капіталістичному суспільстві. Визначаючи *пролетаріат* як клас, що складається виключно з робітників, зайнятих фіз. працею, прихильники цієї концепції Д. *Белл*, Дж. *Гелбрейт* (США), Р. *Арон*, Ж. Фурастьє (Франція), Е. Кросленд (Великобританія), Р. Дарендорф (ФРН) та ін. твердять, що пролетаріат під впливом *науково-технічної революції* перетворюється на представників «середнього класу», ядром якого є службовці, і стає явищем минулого. Неспроможність цих аргументів полягає в тому, що «теоретики» «Д. к. с.» неправильно ототожнюють пролетаріат з найманими працівниками, зайнятими лише фіз. працею. Марксистська теорія не обмежує пролетаріат такими вузькими рамками. У вченні марксизму-ленінізму про класи підкреслюється, що гол. класоутворюючим фактором є різне становище людей щодо *засобів виробництва*. «Розчинення» пролетаріату в ін. верствах бурж. суспільства на ділі означає його розширення за рахунок пролетаризації службовців, представників інтелігенції та ін. верств населення. До того ж кількість робітників у всіх капіталістичних країнах в дійсності не скорочується, а абсолютно зростає. Спостерігається не «Д. к. с.», а його подальша поляризація на два антагоністичні класи—пролетаріат і *буржуазію*. Концепція «Д. к. с.» ставить собі за мету ідейно роззброїти трудящих, спростувати марксистське вчення про класи і *класову боротьбу*, про всесвітньо-історичну революц. місію пролетаріату.

А. І. Кредісов.

ДЕПУТА́Т (від лат. deputo — призначаю, зобов'язую) — 1) Виборний член представницького держ. органу; в СРСР — повноважний представник і виразник волі виборців у Радах народних депутатів (див. *Народний депутат*). 2) Особа, уповноважена колективом (групою) для виконання певного доручення.

ДЕПУТА́ТСЬКА ГРУ́ПА — в СРСР форма співробітництва депутатів Рад на основі добровільного об'єднання їхніх зусиль для виконання спільних завдань, *наказів виборців*, ефективного здійснення прав і обов'язків депутатів. В Д. г. можуть об'єднуватись депутати різних ступенів *Рад народних депутатів* за територіальною і виробничою ознакою на строк повноваження Рад. Так, територіальні Д. г. об'єднують депутатів, *виборчі округи* яких суміжні або збігаються за територією в межах окремих мікрорайонів, житлово-експлуатаційних орг-цій, сільс. населених пунктів. Виробничі Д. г. об'єднують депутатів, зв'язаних спільною трудовою діяльністю на даному підприємстві, в орг-ції, установі або в їхніх підрозділах. Однією з форм діяльності депутатів є депутатські пости. Виконкоми Рад надають депутатам допомогу в створенні Д. г., спрямовують роботу Д. г. на здійснення завдань, що стоять перед Радами. Обсяг і зміст повноважень Д. г. та постів визначаються законодавством про Ради та їхніх депутатів.

В. С. Анджиєвський.

ДЕ РА́ДА (De Rada) Іероні́м (29.XI 1814, с. Макк'я-Альбанезе, Козенца, Італія — 28.II 1903, там же) — албанський поет, вчений, політ. діяч. Один з визначних представників епохи нац. відродження в Албанії. Учасник нац.-визв. руху італ. народу 1848—49. В поемах «Пісні Мілосао» (1836), «Албанська рапсодія» (1866), «Нещасний Скандербег» (1886) оспівував боротьбу алб. народу за нац. незалежність. Автор праць «Албанська граматика», «Про давність албанської мови», «Характерні риси албанської мови та її граматика».

ДЕРА́ЖНЯ — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр, на р. Вовк (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. 8,7 тис. ж. (1978). Вперше Д. згадується в істор. джерелах поч. 16 ст. В 1614 дістала *магдебурзьке право*. З того часу до поч. 19 ст. була містом. В 1793 в складі Правобережної України возз'єднана з Росією. Деражнянці брали активну участь у сел. русі під проводом У. *Кармалюка*. Рад. владу в Д. встановлено на поч. грудня 1917. З 1924 Д. — с-ще міськ. типу. В селищі — плодоконсервний, маслоробний, цегельний з-ди, ф-ка побутової хімії, харч. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще. 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Будинок культури, кінотеатр, бібліотека.

ДЕРАЖНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Населення 49,7 тис. чол. (1978). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 24 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Деражня*. Д. р. розташований у межах *Подільської височини*. Поклади торфу, вапняків, глин, піску. Найбільша річка — *Вовк* (бас. Пд. Бугу). Ґрунти в основному світло-сірі й сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, ясен) займають 12,7 тис. га. Серед пром. підприємств найбільші: деражнянські плодоконсервний і цегельний з-ди, ф-ка побутової хімії, харчокомбінат, Лозівський інструментальний, Божиковецький крохмальний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Деражня). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 62,9 тис. га, в т. ч. орні землі — 53,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, цукр. буряки, картопля. Розвинуті садівництво та овочівництво. У Д. р.—22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Деражня, Комарівці, Коржівці. Автошляхів — 408 км, у т. ч. з твердим покриттям — 241 км. У районі — 42 заг.-освітні та муз. школи, профес.-тех. уч-ще, 57 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 21 будинок культури, 36 клубів, кінотеатр, 50 кіноустановок, 50 б-к. У смт Деражні — районний краєзнавчий музей, у с. Коржівцях — музей історії. В с. Коричинцях (кол. Шляхові Коричинці) загинув У. *Кармалюк*. У Д. р. видається газ. «Прапор ленінізму» (з 1932).

Г. М. Бєляков.

ДЕРАТИЗА́ЦІЯ (франц. dératisation — знищування пацюків) — заходи, спрямовані на знищування шкідливих гризунів (мишей, пацюків, ховрахів, полівок та ін.), які є носіями збудників *інфекційних хвороб* людини і тварин (чуми, туляремії, лейшманіозів, ящура) та завдають шкоди г-ву (псують посіви, харч. продукти, фураж). Розрізняють Д. запобіжну і винищувальну. Запобіжна Д. полягає в позбавленні гризунів їжі. Тому харч. продукти зберігають у відповідній тарі, складські приміщення будують на глибоких кам'яних фундаментах, підлогу бетонують, усі отвори закривають металевими сітками. Скирти обкопують канавами. Винищувальну Д. проводять мех., хім. і біол. методами. До мех. методів належить застосування капканів, пасток; до хім.— отрут (зоокумарин, крисид та ін., див. *Зооциди*); до біол.— використання бактеріальних культур, котів, собак, хижих птахів.

ДЕРБЕ́НТ — місто республіканського підпорядкування Даг. АРСР, райцентр; порт на узбережжі Каспійського м. Залізнична станція. 69 тис. ж. (1977). Відомий з 5 ст. як фортеця. З 10 ст.— центр феод. князівства. В 16 — на поч. 18 ст. перебував під владою Ірану (1722—35 — в складі Росії). В 1747 виникло Дербентське ханство з центром у Д. За Гюлістанським мирним договором 1813 Д. відійшов до Росії. В 1904 в Д. засновано с.-д. групу. В лютому 1917 створено Раду робітн. і солдатських депутатів.

Денситометри:
1 — для кольорових фотоматеріалів;
2 — для чорно-білих фотоматеріалів.

Рад. владу встановлено на поч. грудня 1917. Підприємства маш.-буд. (з-ди «Електросигнал» та шліфувальних верстатів), легкої (вовнопрядильна, швейна, килимова ф-ки, килимовий комбінат), харч. (консервний, коньячний комбінати; виноробний, молочний, пивобезалкогольний з-ди та ін.) і буд. матеріалів пром-сті. 4 серед. спец. навч. заклади. Лезгинський театр, краєзнавчий музей.

Архіт. пам'ятки: стіни й фортеці Дербент. оборонної системи (з 6 ст.),

Дербент. Фортечна стіна та башти. 6 ст.

комплекс Джума-мечеть (8—14 ст.) і медресе (15—19 ст.); Мінарет-мечеть (14—19 ст.), Кирхляр-мечеть (17 ст.), лазні (17—18 ст.), Ханський мавзолей (18 ст.); руїни ханського палацу (18 ст.), гауптвахта (19 ст.). За рад. часу Д. реконструйовано, збудовано нові житл. квартали й громад. будівлі.

ДЕ́РБІ — місто в центральній частині Великобританії, на р. Деруент, адм. центр графства Дербішір. 218 тис. ж. (1974). Вузол залізниць. Гол. галузь пром-сті — трансп. машинобудування. Розвинута текст. та шкіряна пром-сть. Виготовлення фарфорових виробів. Художня галерея. Архіт. пам'ятки 14—19 ст.

ДЕ́РБІ (англ. derby) — іподромні випробування (скачки) для чистокровних 3-річних скакових коней на дистанції 2400 м (на зарубіжних іподромах 2414 м, або 1,5 милі) і 4-річних рисаків на дистанції 1600 м. Д. організував уперше лорд Дербі в Англії (1778); в Росії запроваджено 1886. В СРСР за типом Д. організовують змагання на завоювання Великого всесоюзного призу.

ДЕ́РВІШ (перс.— жебрак) — мусульманський чернець, послідовник *суфізму*. Ордени Д. почали виникати в 11 ст. Основу вчення Д. становить ідея особистого спілкування людини з богом шляхом містичного екстазу. Значна частина Д. займається жебрацтвом, ворожінням тощо. Ордени Д. існують нині в Пакистані, Індії, Індонезії, Ірані, деяких країнах Африки.

ДЕРГАЧІ́ (до 1943 — Деркачі) — місто Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Лопані (бас. Дону). Залізнична станція. Засн. в 17 ст. як слобода Деркачі. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.X 1941—19.VIII 1943) в селищі діяв підпільний райком партії. З 1977 — місто. В Д.— турбокомпресорний, цегельний і молочний з-ди, швейна ф-ка, пром. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 5 заг.-освітніх, музична школи, профес.-тех. уч-ще, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 2 б-ки. У Д. встановлено меморіальний обеліск на честь уродженця міста П. М. *Матюшенка* — одного з керівників повстання 1905 на броненосці «*Потьомкін*».

ДЕРГАЧІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 108,3 тис. чол. (1978). В районі — 73 населені пункти, підпорядковані міській, 8 селищним і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Дергачі*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована річковими долинами, балками та ярами. Поклади буд. матеріалів (глин, пісків). Річки: *Уди, Лопань, Харків* (бас. Сіверського Дінця). Переважають чорноземні й темно-сірі опідзолені грунти. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, липа, береза, осика) займають 21,3 тис. га. Гол. галузі пром-сті: маш.-буд., деревообр. та швейна. Найбільші підприємства: Дергачівський турбокомпресорний з-д, Солоницівська меблева та Вільшанська швейна ф-ки. Працюють комбінат побутового обслуговування (Дергачі) та 8 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 51,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 41,0 тис. га, луки та пасовища — 7,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, овочеві, картопля та соняшник. У Д. р.— 8 радгоспів, 4 птахофабрики, бройлерна ф-ка, 2 навч. г-ва Харків. зооветеринарного ін-ту (с. Черкаська Лозова та смт Мала Данилівка), міжгосп. спеціалізоване г-во по виробн. насіння багаторічних трав (смт Козача Лопань), райсільгосптехніка з виробничим відділенням тощо. Залізничні станції: Дергачі, Козача Лопань, Куряж, Шпаківка, Пересічна, Слатине.

Автошляхів — 270 км, у т. ч. з твердим покриттям — 118 км. У районі — Харків. зооветеринарний ін-т (смт Мала Данилівка), 34 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще; 41 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень; 2 санаторії («Вільшани» та «Березівські мінеральні води»). 6 будинків культури, 14 клубів, кінотеатр, 20 кіноустановок, 26 б-к, музей бойової слави (смт Пересічна). В смт Вільшанах Д. р. народився укр. рад. актор А. І. *Крамаренко*, в с-щі Дворічному Куті — укр. рад. зоолог О.О. *Мигулін* і укр. та рос. композитор О. С. *Чишко*, в с. Ярошівці — рос. мандрівник Є. П. *Ковалевський*. В с. Куряжанку (залізнич. ст. Куряж) 1926 було переведено з Полтави дит. колонію ім. М. Горького, очолювану А. С. *Макаренком*. У Д. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1939).

М. Г. Мирошенко.

Дергачі. Пам'ятник-обеліск П. М. Матюшенкові.

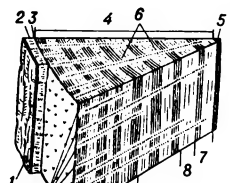

Деревина. Схематичне зображення будови стовбура дерева: *1* — кірка; *2* — луб; *3* — камбій; *4* — деревина; *5* — серцевина; *6* — судини; *7* — річне кільце; *8* — рання деревина; *9* — пізня деревина; *10* — серцевинні промені.

ДЕРЕВИНА́, ксилема — тканина рослин, що складається переважно з клітин із здерев'янілими оболонками й виконує провідну, механічну, запасальну, а іноді й видільну функції. До складу Д. входять такі осн. анатомічні елементи: судини, або *трахеї*, *трахеїди*, деревинні волокна, або *лібриформ*, живі паренхімні клітини, які виконують різні функції, зокрема в них нагромаджуються запасні поживні речовини. У хвойних порід (сосна, модрина, ялина та ін.) Д. має горизонтальні й вертикальні смоляні ходи, порожнину яких вистилають видільні клітини. Розрізняють п е р в и н н у Д., що утворюється клітинами *прокамбію*, і в т о р и н н у Д., що виникає внаслідок діяльності *камбію*. На поперечному розрізі стовбура деревних і кущових порід добре помітні *річні кільця*, які утворюються внаслідок періодичної діяльності камбію протягом року. У багатьох дерев, особливо в пд. широтах, у Д., крім світлої зовн. частини — *заболоні*, є ще внутр., темніша *(ядро деревини)*, в клітинах якої відкладаються смоли, дубильні речовини, олії, камеді, ароматичні та барвні речовини тощо. Фіз.-мех. властивості Д. залежать від її вологості та породи дерева. Вона легка (об'ємна маса переважно 500—800 кг/м³), відносно міцна, легко піддається мех. обробці. Густина Д. (приблизно однакова для більшості порід) становить пересічно 1,54 т/м³. Її тепло- і електропровідність відносно невеликі, а звукопровідність значна (швидкість поширення звуку в Д. у 2—17 разів більша, ніж у повітрі). Зовн. вигляд Д. характеризується кольором, блиском, текстурою (малюнком волокон, серцевинних променів) та ін. Косошарість, сучки, гниль тощо погіршують її властивості. Вадами Д. є анізотропність (див. *Анізотропія*), *гігроскопічність*, відносно невелика *вогнестійкість*, схильність до загнивання та ушкодження комахами. Експлуатаційні якості Д. поліпшують сушінням, просочуванням хім. речовинами (напр., *антипіренами, антисептичними засобами, інсектицидами*), фарбуванням тощо. Д. використовують у натуральному вигляді (див. *Лісоматеріали*) або після спец. обробки (див. *Деревинні матеріали*) у будівництві, машино- і суднобудуванні, меблевій пром-сті та ін., як сировину — в целюлозно-паперовій та хім. пром-сті, як паливо тощо.

Літ.: Александров В. Г. Анатомия растений. М., 1966; Перелыгин Л. М., Уголев Б. Н. Древесиноведение. М., 1971; Проценко Д. П. Анатомія рослин. К., 1973.

ДЕРЕВ'ЯННІ МАТЕРІА́ЛИ — конструкційні, ізоляційні та виробні матеріали, повністю або частково виготовлені з натуральної *деревини*. Деревинними є *лісоматеріали,* матеріали з деревини пресованої (ущільненої під тиском до 30 МПа, напр. лігностон), модифікованої (просоченої синтетичними смолами, аміаком та ін.), клеєної (з пиломатеріалів, *шпону,* напр. *фанера*). До Д. м. належать і *деревні пластики, деревностружкові плити* й *деревноволокнисті плити.* Порівняно з натуральною деревиною у Д. м., підданих спец. обробці (пресуванню тощо), кращі експлуатаційні властивості (міцність, *вологостійкість* та ін.), вони меншою мірою анізотропні (див. *Анізотропія*). Д. м. застосовують у будівництві (див. *Дерев'яні конструкції*), меблевій пром-сті, судно- й машинобудуванні тощо. Див. також *Деревообробна промисловість.*

Літ.: Шевченко В. А., Мейтин Я. М. Слоистые пластики. К., 1964; Прессованная древесина и древесные пластики в машиностроении. Справочник. М.— Л., 1965; Коротаев Э. И., Клименко М. И. Производство строительных материалов из древесных отходов. М., 1977

ДЕРЕВИ́ЧКА — річка в Житомирській та Хмельницькій областях УРСР, ліва притока р. Случі (бас. Дніпра). Довж. 53 км, площа бас. 327 км². Частково використовують для риборозведення.

ДЕРЕВІ́Й (Achillea) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Стебла прямостоячі, висхідні. Листки переважно перисторозсічені. Квітки зібрані в суцвіття — дрібні кошики, об'єднані в загальне щитковидне суцвіття, іноді одиночні; крайові квітки — маточкові, язичкові; серединні — двостатеві, трубчасті. Плід — сім'янка. Понад 200 видів, поширгол. чин. у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — понад 45 видів, з них в УРСР — 23. Найпоширений. Д. звичайний (A. millefolium). Росте на узліссях, галявинах, луках, по берегах річок. Крайові квітки білі, зрідка рожевуваті. Лікарська рослина. Використовується як кровоспинний засіб і для поліпшення апетиту. *Ендеміком* УРСР є Д. голий (A. glaberrima) — з перистороздільними листками й жовтими квітками. Росте лише на гранітних скелях у степовому заповіднику АН УРСР «Кам'яні Могили» Донецької обл.

ДЕРЕВНА́ МА́СА — волокниста маса, одержувана стиранням *балансової деревини* або трісок. Виготовляють її у *дефібрерах* (з балансової деревини) та *дефібраторах* (з трісок). Розрізняють Д. м. білу (з деревини без додаткової обробки), буру (з деревини, попередньо пропареної в котлах під тиском) і хімічну (з деревини, обробленої хім. речовинами). Д. м. є напівфабрикатом у виробн. *паперу, картону* й *деревноволокнистих плит.*

ДЕРЕВНА́ СМОЛА́ — один з продуктів *сухої перегонки деревини.* Рідкий конденсат перегонки розшаровується на відстійні смоли і водний дистилят з розчиненими смолами. *Екстрагуванням* водного дистиляту одержують екстракційні смоли. До складу відстійних смол входять *феноли, жирні кислоти* і фенокислоти, *вуглеводні, альдегіди, кетони* і *спирти* тощо; до складу розчинних і екстракційних — феноли, к-ти та їхні похідні. Смоли піддаються фракціонуванню й хім. переробці. Застосовують при брикетуванні деревного вугілля-сирцю, при бурінні нафт. і газових свердловин, у ливарному виробн., при регенерації старої гуми, як гербіциди, при коптінні м'яса і риби тощо. Див. також *Каніфоль, Живиця.*

М. Ю. Корнілов.

ДЕРЕВНІ ПЛА́СТИКИ — пластифіковані *деревинні матеріали,* одержувані комплексною мех., термічною та хім. обробкою сировини (лущеного *шпону,* подрібненої *деревини* тощо). Д. п. поділяють на деревношаруваті пластики та деревнопластичні маси. Деревношаруваті пластики (напр., лігнофоль, дельта-деревину) виготовляють у вигляді плит із шпону, який просочують синтетичними смолами, підсушують, складають у пакети і пресують під тиском 10—17,5 МПа при т-рі 120—150° С. Довж. плит 700—5600, шир. 800—1200, товщ. 1—60 мм. Плити зміцнюють сталевими сітками, фольгою, прогумованою тканиною тощо. Деревнопластичні маси (профільні вироби — втулки, підшипники, зубчасті колеса, плиткові матеріали — паркетні плитки та ін.) виготовляють у прес-формах з подрібненої деревини, просоченої синтетичними смолами. Деревні пластики характеризуються значною механічною міцністю, *вологостійкістю,* добрими електроізоляційними властивостями та ін. Їх використовують як конструкційний, електроізоляційний, стіновий та виробний матеріал у машино- й суднобудуванні, електротехніці, будівництві тощо.

І. О. Пашков.

ДЕРЕВНОВОЛОКНИ́СТІ ПЛИ́ТИ — плити, відлиті з *деревної маси* з наступним гарячим пресуванням або сушінням; вид *деревинних матеріалів.* Д. п. виготовляють «сухим» (з додаванням 4—6% синтетичних смол) і «мокрим» (у водному середовищі) способами. Розрізняють Д. п. ізоляційні, ізоляційно-опоряджувальні, напівтверді, тверді та надтверді (об'ємна маса відповідно до 250, 250—350, не менша за 400, 850 і 950 кг/м³). Довжина плит 1200—3600, ширина 1000—1800, товщ. 3—20 мм. Вогне-, водо- та біостійкість Д. п. підвищують, вводячи до їхнього складу вогнестійкі наповнювачі (напр., волокна *азбесту*), *антипірени,* просочуючи *антисептичними засобами.* Д. п. застосовують у будівництві, меблевій пром-сті тощо.

ДЕРЕВНОСТРУ́ЖКОВІ ПЛИ́ТИ — плити, виготовлені гарячим пресуванням деревної стружки, змішаної з синтетичними смолами (феноло- і сечовинно-формальдегідними тощо); вид *деревинних матеріалів.* Розрізняють Д. п.: плоского пресування та екструзійні (див. *Екструзія*); одношарові (суцільні та з внутр. каналами) та багатошарові; легкі, середні та важкі (об'ємна маса відповідно до 500, 500—650 та 660—700 кг/м³). Д. п. виготовляють облицьованими (*шпоном,* синтетичними плівками, папером) та необлицьованими. Довжина плит 1525—3600, ширина 1220—1830, товщина 10—52 мм. Д. п. застосовують у будівництві, меблевій пром-сті тощо.

ДЕ́РЕВО—1) *Життєва форма* рослин, що характеризується чітким поділом надземної частини на головне стебло (стовбур) і крону та добре розвиненою кореневою системою. Стовбур і гілки Д. складаються з *деревини* та кори, різною мірою здерев'янілі і вкриті вторинною покривною тканиною — *перидермою.* Д.— звичайно великі (здебільшого не нижчі за 2 м) рослини, зовн. вигляд яких зумовлюється характером *галуження* гілок, що утворюють крону. Найвищі з Д. досягають 100—155 м (евкаліпти, секвойядендрон), найтовщі — 10 м у діаметрі (баобаби, секвойядендрон). Д.— багаторічні рослини: тривалість їхнього життя становить десятки і сотні років. Поширені у вологих і частково посушливих областях від екваторіальної до помірно холодної смуги (див. *Ліс, Садівництво*). 2) Матеріал, застосовуваний у будівництві, архітектурі (див. *Дерев'яна архітектура*), декоративному мист-ві тощо.

Деревій звичайний: *1* — квітуча верхівка рослини; *2* — квітка; *3* — прикореневий листок.

ДЕ́РЕВО МАНДРІВНИКІ́В (Ravenala madagascariensis) — деревовидна рослина род. банановых. Стовбур досягає вис. 10 м. Листки великі, віялоподібні, в довгих піхвах яких збирається вода, що її використовують як питну (звідси назва). Квітки більш-менш неправильні, здебільшого двостатеві, зібрані в колосоподібні суцвіття. Плід — ягода (подібна до огірка) або коробочка. Д. м.—*ендемік* о-вів Мадагаскар та Реюньйон.

Дерево мандрівників.

ДЕРЕВОГРИ́ЗОВІ (Lyctidae) — родина жуків. Тіло завдовжки 2—6 мм, плескате, видовжене; вусики з 2-члениковою булавою, лапки — 5-членикові. Личинки білуваті, червоподібні. Розвиваються Д. в сухій деревині, якою живляться жуки й личинки. Понад 100 видів, поширених майже по всій земній кулі, в СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 2, найпоширеніший — деревогриз борознистий (Lyctus linearis). Д.— шкідники мертвої деревини; пошкоджують будівлі, паркети, стовпи, меблі, дендрологічні колекції тощо. Заходи боротьби: просочування *інсектицидами* деревини або покриття її поверхні захисними речовинами.

І. К. Загайкевич.

ДЕРЕВООБРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої за допомогою механічної та хіміко-механічної обробки й переробки *деревини* виготовляють широкий асортимент матеріалів, напівфабрикатів і готових виробів для нар. господарства й потреб населення. Осн. продукція: пиломатеріали, чорнові заготовки й чистові деталі для вагоно-, авто-, авіа- й суднобудування, меблевої, музичної, текст. і взут. пром-сті й

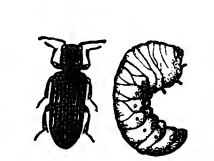

Деревогризові. Деревогриз кавказький. Жук і личинка.

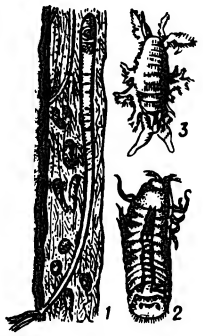

Деревоточці морські:
1 — тередо і його ходи в куску дерева (зменшено);
2 — лімнорія (збільшено);
3 — хелюра (збільшено).

с.-г. машинобудування, стандартні дерев'яні будинки й столярні вироби (віконні й дверні блоки, плінтуси, дошки для підлог, панелі тощо), шпали, тара, спортивний інвентар, столярні, деревностружкові, деревноволокнисті плити, фанера тощо (див. *Деревинні матеріали*). Осн. сировину Д. п. одержує від підприємств *лісозаготівельної промисловості*.

Деревообробка в кустарній і ремісничій формі — один з найдавніших видів діяльності людини. В Росії деревообробка як галузь пром-сті почала розвиватися на поч. 18 ст., коли виникли перші лісопильні з-ди. В 2-й пол. 19 ст. з'явилося фабрично-заводське виробн. меблів (див. *Меблева промисловість*), столярних виробів, фанери й сірникової соломки. В 1913 в країні було вироблено 14,2 млн. м³ пиломатеріалів, 204 тис. м³ фанери.

Великого розвитку набула Д. п. за роки Рад. влади. Підприємства Д. п. розміщені по всій тер. СРСР. Понад 60% її продукції виготовляється в РРФСР, де є осн. запаси лісосировинних ресурсів. У 1977 в СРСР вироблено 109,5 млн. м³ пиломатеріалів, 2,2 млн. м³ фанери. За виробництвом пиломатеріалів Рад. Союз з 1957 посідає 1-е місце в світі. На Україні Д. п. за роки п'ятирічок перетворилася на велику індустріальну галузь. У Д. п. України переважає комбінований тип підприємств, де зосереджено кілька різних виробництв, зокрема *Вигодський дослідний лісокомбінат*, Надвірнянський лісокомбінат, *Свалявський лісокомбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Тересвянський, Івано-Франківський, Київський деревообробні комбінати, *Костопільський домобудівний комбінат*. Значну питому вагу серед підприємств Д. п. мають спеціалізовані меблеві підприємства — *Житомирський меблевий комбінат, Київська меблева фабрика* імені В. Н. Боженка тощо.

Тех. прогрес у Д. п. СРСР тісно пов'язаний з комплексним використанням деревини, комплексною механізацією та автоматизацією виробничих процесів, дільниць, цехів і підприємств на базі впровадження у виробн. потокових механізованих і автоматизованих ліній, агрегатних верстатів та ін. сучас. високопродуктивного устаткування з програмним керуванням. На Україні проблемами розвитку Д. п. займаються Укр. н.-д. ін-т мех. обробки деревини, проектно-технологічні ін-ти «Укрдіпромеблі», «Укрдіпролісдеревпром» (усі — в Києві), Івано-Франківський проектно-конструкторський технологіч. ін-т та ін.

В ін. соціалістичних країнах Д. п. розвинута у Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії. Серед капіталістичних країн Д. п. займає вагоме місце в економіці Швеції, Фінляндії, Норвегії, Канади. Значного розвитку Д. п. набула в США, Японії, ФРН, Франції.

Виробництво найважливіших видів продукції деревообробної промисловості УРСР

Продукція	1940	1965	1977
Пиломатеріали, млн. м³	3,0	9,0	8,3
Фанера, тис. м³	31,2	156,1	196,7
Деревностружкові плити, тис. м³	—	172,0	865,9
Деревноволокнисті плити, млн. м³	—	4,2	25,7

Деревообробна промисловість. 1. Автоматична лінія по розпилюванню круглого лісу на Київському деревообробному комбінаті. 2. Вивантажування шпону з роликової сушарки на Львівському фанерному заводі. 3. На заводі деревностружкових плит Надвірнянського лісокомбінату. Івано-Франківська область. 4. Виробництво деревноволокнистих плит на Вигодському лісокомбінаті. Івано-Франківська область. 5. Автоматична лінія облицьовування меблевих щитів на Житомирському меблевому комбінаті. 6. В опоряджувальному цеху Кіровоградського меблевого комбінату.

Літ.: Ступнев Г. К., Хасдан С. М., Плахов В. Н. Деревообрабатывающая промышленность за годы девятой пятилетки. М., 1976; Основы экономики лесопильно-деревообрабатывающей промышленности. М., 1977; Оксанич Э. Я., Щетинин А. Б. Совершенствование планирования на деревообрабатывающих предприятиях. К., 1977; Народное хозяйство СССР в 1977 г. Статистический ежегодник. М., 1978; Народне господарство Української РСР у 1977 році. Статистичний щорічник. К., 1978.

М. А. Гонтар.

ДЕРЕВООБРО́БНИЙ ВЕРСТА́Т — машина, на якій обробляють натуральну *деревину* або *деревинні матеріали*. Розрізняють верстати дереворізальні (найпоширеніші), гнутарні, складальні, для нанесення клею та опоряджувальні. На дереворізальних верстатах виготовляють заготовки, деталі та вироби заданих форм і розмірів з поверхнею необхідної якості. До них належать верстати розпилювальні (*лісопильні рами*, стрічково- і *круглопилкові верстати*), поздовжньофрезерні (чотирибічні поздовжньофрезерні, *рейсмусові верстати, фугувальні верстати*), а також *фрезерні верстати, лущильні верстати, стругальні верстати, токарні верстати, довбальні верстати, шліфувальні верстати* та ін. Верстати такого типу бувають: заг. призначення та спеціальні; комбіновані, на яких водночас виконують кілька операцій, та універсальні (з заміною інструменту), де операції виконують поперемінно. Є також верстати: напівмеханізовані, механізовані, напівавтоматичні та автоматичні; одно- і багатоопераційні, на яких (водночас і послідовно) виконують кілька операцій на оброблюваній деталі; стаціонарні й пересувні. В разі потреби верстати об'єднують в *автоматичні лінії* і *потокові лінії*. Швидкість подавання матеріалу на Д. в. до 100 м/хв і більше, швидкість різання до 100 м/с, потужність гол. *приводу* переважно 1÷100 кВт. На гнутарних верстатах заготовкам надають певної форми, не порушуючи зв'язку між частинками деревини. Складальні верстати застосовують для з'єднування (шипами, шурупами, цвяхами та ін.) деталей у вузли та вироби. Вер-

стати для нанесення клею оснащують впорскувальними механізмами, вальцями тощо. На опоряджувальних верстатах деталі і вироби фарбують, наносять на них декоративні покриття та ін. Див. також *Деревообробна промисловість*.

Літ.: Манжос Ф. М. Деворежущие станки. М., 1974. *Ф. М. Манжос.*

ДЕРЕВОРИ́Т — *гравюра,* яку виконують на дошці з дерева, розпиленого впоперек. Найкращим матеріалом для Д. є самшит, груша, бук, горіх і вишня. Див. *Ксилографія.*

ДЕРЕВОРІ́З — *гравюра,* яку виконують на дошці з дерева, розпиляного вздовж.

ДЕРЕВОРІ́ЗАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — інструмент для обробки натуральної *деревини, деревинних матеріалів* і деталей різанням. Д. і. складається з різальної частини (однієї або кількох), що її виготовляють з матеріалів, стійких проти зношування (легованих та вуглецевих інструментальних сталей, *твердих сплавів, абразивних матеріалів*), та кріпильного пристрою, за допомогою якого Д. і. закріплюють на *деревообробних верстатах* або утримують у руках. Розрізняють Д. і. ручний, механізований і верстатний. До ручного Д. і. належать: *пилки,* сокири, стамески, рубанки, *долота, свердла,* циклі, *струги,* штихелі тощо. Механізованим наз. ручний інструмент з електр. або пневматичним *приводом* (напр., електропилки, пневмо- та електродрелі). До верстатних Д. і., що їх встановлюють на дереворізальних верстатах, належать: пилки (на розпилювальних верстатах), *фрези,* ножі стругальні, лущильні та ін. (на фрезерних, стругальних, лущильних, рубальних та ін. верстатах), свердла, *зенкери* і долота (на свердлильних та довбальних верстатах). Таким інструментом є також циліндри, диски та безконечні стрічки з абразивною шкуркою, полірувальні барабани з тканини, змащеної абразивною пастою (на шліфувальних та полірувальних верстатах), де різання здійснюється зернами абразиву, тощо. Швидкість різання матеріалів верстатними Д. і. до 100 м/с.

Літ.: Грубе А. Э. Дереворежущие инструменты. М., 1971. *Ф. М. Манжос.*

ДЕРЕВОСТА́Н, лісостан — ділянка лісу, однорідна за складом порід, віком дерев, ярусністю, густотою, запасом деревини, *бонітетом лісу,* його типом тощо. Д. з дерев однієї породи наз. чистим, з кількох порід — мішаним. Д. з деревних порід, які розташовані кількома ярусами, вважають складним. За віком розрізняють Д. абсолютно одновікові, умовно одновікові й різновікові (див. *Вік* у біології). За походженням розрізняють Д. природні і штучні, насінні (що виросли з насіння) і порослеві (утворюються з порослі від пня й коріння). *С. А. Генсірук.*

ДЕРЕВОТО́ЧЦІ МОРСЬКІ́ — екологічна група переважно прибережних морських безхребетних (*двостулкових молюсків, ракоподібних*), що пристосувались до життя в деревині, якою і живляться. Бл. 200 видів, поширених переважно в морях теплих і помірних кліматичних зон. У морях СРСР — бл. 10 видів; у Чорному м.— 5 видів. Найпоширеніші з Д. м.: молюски *тередо,* т. з. корабельний черв'як, ракоподібні — лімнорія (Limnoria tuberculata) і хелюра (Chelura terebrans). Д., оселяючись у дерев'яних частинах портових споруд і суден, спричинюють руйнування їх. Заходи боротьби: переведення суден на деякий час у прісну воду, просочування деревини отруйними для Д. м. речовинами.

К. О. Виноградов.

ДЕРЕ́ВСЬКА Олександра Авраамівна [10(23).IV 1902, м. Грозний — 22.VI 1959, м. Ромни, Сум. обл.] — мати-героїня, яка усиновила 48 дітей різних національностей. Член КПРС з 1952. Під час громадян. війни усиновила 3-х сиріт, згодом ще 1 та 44-х, батьки яких загинули в роки Великої Вітчизн. війни. Виховала всіх гідними громадянами Країни Рад. Відзначаючи материнський подвиг Д., її виняткову самовідданість і патріотизм, Президія Верховної Ради СРСР 1974 присвоїла їй почесне звання «Мати-героїня». Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Ім'я Д. носить школа-інтернат у Ромнах.

Г. А. Литвинова.

ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУ́РА — один з найдавніших видів будівельної діяльності людини, архіт.-мистецька творчість, якій притаманна особлива специфіка, зумовлена характером матеріалу й буд. прийомами. Дерево завдяки своїм властивостям було в минулому осн. буд. матеріалом у лісових р-нах Росії, на Україні та в Білорусії, а також у ряді західноєвропейських і ін. країн. Через недовговічність дерева майже всі давні споруди зникли, і при вивченні історії Д. а. дослідники здебільшого спираються на свідчення істор. джерел, а також на невелику кількість збережених пам'яток, в основному 18—19 ст., меншою мірою — 15—17 ст. Укр. Д. а., як і російська та білоруська, формувалась на основі давньорус. архітектури. Спільність рис Д. а. в укр., рос. і білорус. народів полягає у зрубній конструкції (див. *Зруб*; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Археологія*, т. 1, стор. 272—73). З дерева будували житл. та госп. споруди (комори, *гражди* тощо), храми й палаци, оборонні укріплення — замки (на Киселівці в Києві, 1548, майстер Служка; в Острі, 1649, майстер Шутковський), *башти,* фортеці, *частоколи* (вали Білгорода, тепер с. Білогородка Київ. обл., 10 ст.), *дитинці, мости, кремлі, городища.* Найпоширенішим на Україні було тримкамерне *житло.* На його основі створювалося житло заможних верств населення зі складнішим плануванням і численними приміщеннями. У різних р-нах України склалася своєрідна культова Д. а. В плануванні укр. дерев'яних храмів застосовували два основні типи компонування зрубів — тризрубні, розташовані на одній осі (тридільна форма плану), та п'ятидев'ятизрубні, розташовані на двох взаємноперпендикулярних осях (хрещата форма плану). Різні за формою зруби й завершення створюють велике розмаїття образного розв'язання дерев'яних храмів на Україні (див. також *Восьмерик, Опасання, Одвірок, Піддашшя*). Для буковинської школи характерні тризрубні храми хатнього типу з плоскими стелями (церква Миколи в Берегометі, 1786) або банями без заломів чи з двома заломами, схованими під чотирискатними покрівлями (церкви Миколи в Поляні, 1618; Троїцька в Чернівцях, 1774, перенесена до Львова). Для Поділля типові храми з шоломоподібними (церква Івана Богослова в с. Скориках Терноп. обл., 1744) або барокковими верхами (Успенська церква в Чорткові Терноп. обл., 1738). Гуцульщина відзначається невеликими, хрещатими одноверхими (церква Богородиці в с. Ворохті Івано-Фр. обл., 18 ст.), триверхими (церква в с. Слюдному Івано-Фр. обл., 19 ст.) чи п'ятиверхими (церква в с. Рожневі Івано-Фр. обл., 1867) храмами. Бойківські храми — тризрубні в плані, з вищим завершенням над центр. зрубом та з великою кількістю заломів (*Миколи церква* з с. Кривки, 18 ст., перенесена до Львова; собор Богородиці в Матківі Львів. обл., 1838; церква Миколи в Турці Львів. обл., 1-а пол. 18 ст., будівничий *Прокопій*). Для лемківських храмів характерна композиція мас з барокковими верхами й високою баштою-дзвіницею над бабинцем (Покровська церква в с. Канора, 1792, перенесена до Києва). В закарп. культовій Д. а. простежуються риси двох стилів: романського — скатні покрівлі й висока башта з наметовим верхом над бабинцем (церкви Миколи в Середньому Водяному, 1428, і Колодному, 1470) й готичного — завершення у формі башти з одним високим шпилем (церкви Успіння в Новоселиці, 1656; Параскеви в Олександрівці, 17 ст.;

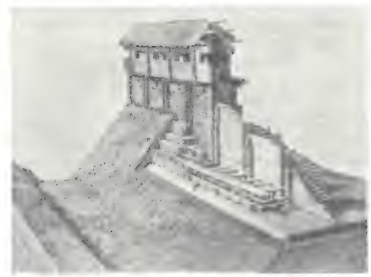

Макет укріплень Білгорода (тепер село Білогородка Київ. обл.). 10—12 ст. Реконструкція М. В. Городцова та Б. О. Рибакова.

Палац у селі Коломенському (тепер у складі Москви). Східний фасад. 1667—68. Будівничі С. Петров та І. Михайлов. Реконструкція.

Дерев'яна архітектура. Михайлівська церква в селі Крайниковому (тепер Закарпатської області). 1668.

Дерев'яна архітектура. Церква в селі Олександрівці (тепер Хустського району Закарпатської області). 17 ст.

М. Г. Дерегус.

Миколи в Данилові, 1779). Для галицької школи типова різноманітність вибагливих за формою верхів — бань, з опасанням або піддашшям (*Юра церква* в Дрогобичі, 15 ст., реконструйована 1600, 1654). Для культової Д. а. Лівобережної України властиві розвинуті у висоту складові частини споруди — основний об'єм, похилі й вертикальні частини заломів, відсутність опасань та піддашшя, а замість *гонти* — шалювання дошками (храм у Ромнах, 1764, перенесений до Полтави, не зберігся; Воскресенська церква в с. Березній Черніг. обл., 1759, майстер П. *Шолудько*, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, стор. 224—225; *Троїцький собор* у м. Новомосковську Дніпроп. обл., 1775—78, майстер Я. *Погребняк*, та ін.). В рос. Д. а. до осн. об'єму споруди асиметрично додавали різні прибудови, вівтарі, трапезні тощо. Часто створювалося вільне й досить мальовниче групування зрубів (палац у с. *Коломенському* під Москвою). В культовій Д. а. поряд з найпростішими клітними однозрубними храмами з двоскатними покрівлями й завершеннями у вигляді маківки (Лазарєвська церква Муром. монастиря, кін. 14 ст.) поширені були шатрові (Успенська церква в Кондопозі, Кар. АРСР, 1774), а також багатоверхі храми (Преображенська церква в *Кижах*, 18 ст.). Для пам'яток Д. а. Польщі (костьоли в Дембно й Гривальді — обидва 2-а пол. 15 ст.), Румунії (церква в Філдул-де-Сус, 2-а пол. 17 ст.), Чехії (церква в Бодружалі, 1658) характерне поєднання специфіки дерев'яного будівництва з майстерною інтерпретацією у формах зрубів, покрівель і деталей стилів мурованої зх.-європ. архітектури *(готики, барокко, класицизму)*. В Скандінавії склався тип храмів з подвійним каркасом («ставкірка» в Боргунні, Норвегія, бл. 1150). Храми каркасного типу відомі в Японії й Китаї з перших ст. н. е. (храм Кондо в монастирі Хорюдзі, поблизу Нара, 1-а пол. 7 ст.). Дерево як буд. матеріал широко використовують у сучас. архітектурі. Завдяки відповідній обробці його, застосуванню спец. клеїв для з'єднування дерев'яних елементів (див. *Дерев'яні конструкції*) створюються конструктивні елементи для будівництва пром., с.-г., житл., спорт. (криті стадіони, катки, велотреки) та громад. (школи, дитячі заклади, пансіонати, ресторани тощо) споруд. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Логвин Г. Н. Украинское искусство (X—XVIII вв.). М., 1963; Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. К., 1970; Самойлович В. П. Українське народне житло. К., 1972; Макушенко П. И. Народная деревянная архитектура Закарпатья. М., 1976; Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976. *В. П. Самойлович.*

ДЕРЕВ'ЯНА ГРЕ́БЛЯ — гребля, що її основні несучі конструкції виготовлені головним чином з *деревини* (здебільшого з дерев хвойних порід). За конструкцією основи (*флютбета*) розрізняють Д. г. (мал.) пальові, зрубові та пальово-зрубові. Споруджують їх для незначних напорів води (2—4, рідше 4—8 м), звичайно водозливними (див. *Водозливна гребля*). Отвори Д. г. перекривають кількома (за висотою) дерев'яними щитами, що ними оперують за допомогою підйомників-коловоротів (пересувних або стаціонарних).

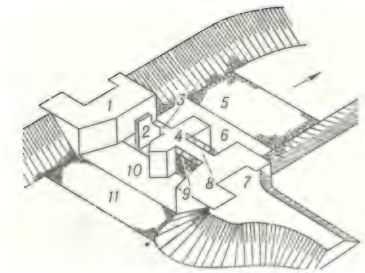

Водозливна **дерев'яна гребля:** *1* — стоян; *2* — контрфорс; *3* — водобій; *4* — бик; *5* — рисберма; *6* — зливна підлога; *7* — земляна дамба; *8* — міст; *9* — щит; *10* — понур; *11* — глиняна подушка.

ДЕРЕВ'ЯНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — конструкції, повністю або частково (у поєднанні з металом, пластичними масами) виготовлені з *деревини*. Одні з найдавніших будівельних конструкцій (див. *Дерев'яна архітектура*). Розрізняють Д. к. (мал.) з колод, брусів та дощок, з'єднаних цвяхами, болтами, шпонками або нагелями (напр., елементи перекриттів, підпори ліній електропередачі, мостові конструкції, в лісових місцевостях — усі елементи будинків), та Д. к., виготовлені з застосуванням клеїв (див. *Клеєні конструкції*). Д. к. легкі й досить міцні. Їхню стійкість проти гниття, вогне- й вологостійкість підвищують антисептиками (див. *Антисептичні засоби*), *антипіренами*, вогнезахисними покриттями (див. *Вогнезахищені матеріали*), засобами *вологоізоляції* й *гідроізоляції* тощо. З відходів виробн. Д. к. виготовляють *деревноволокнисті плити*, *деревностружкові плити* та ін. вироби.

Літ.: Иванов В. А. [та ін.]. Конструкции из дерева и пластмасс. К., 1970; Карлсен Г. Г. [та ін.]. Конструкции из дерева и пластмасс. М., 1975.

М. М. Жербін.

ДЕРЕ́ГУС Михайло Гордійович [н. 22.XI (5.XII) 1904, с. Веселе, тепер Харків. р-ну Харків. обл.] — український рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1951. В 1923—30 навчався в Харків. художньому ін-ті у М. *Шаронова*, С. *Прохорова* і О. *Кокеля*. Роботи — в галузі станкового живопису, станкової та книжкової графіки. В ранніх картинах («Відпочинок», 1932; «Колгоспне свято», 1935, та ін.) відобразив процес оновлювання українського рад. села. В 1940—41 виконав цикл «Дорогами України». В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 створив багато плакатів, вікон сатири, а також цикли офортів «Шляхами війни» і «Зруйнований Київ» (1943). Україна, її героїчне минуле, сучас. життя рад. народу — головні теми творчості Д. в післявоєнний час. Серед живописних творів — серія «Хмельниччина» (1945), картина «Тарас Бульба на чолі війська» (1955), триптих «Дума про козака Голоту» (1960), «Перебендя» (1961), «Мавка» (1971), «Віва Альєнде» (1973), «Декабристи в Кам'янці» (1975), триптих «Степ» (1977). Д.— автор серії офортів на теми народних дум та істор. пісень (1947—58), ілюстрацій до книжок: «Енеїда» І. Котляревського (1936), «Тарас Бульба» М. Гоголя (1953), «Переяславська рада» Н. Рибака (1953), поем «Катерина» і «Наймичка» Т. Шевченка (1964) та ін. Твори Д. зберігаються в ДМУОМ та ін. музеях УРСР. Нагороджений орденом Леніна, орденами Дружби народів, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1969. Іл. див. на окремому аркуші, с. 208—209, а також до статей *Вовчок* Марко, т. 2, с. 240—241, *Гоголь* М. В., т. 3., с. 448—449, *Думи*, т. 3, с. 160—161.

Літ.: М. Дерегус. М., 1950; Холодовская М. Михаил Гордеевич Дерегус. М., 1954; Врона І. Михайло Гордійович Дерегус. К., 1958; Верба І. М. Дерегус. Офорти. К., 1971.

Д. В. Степовик.

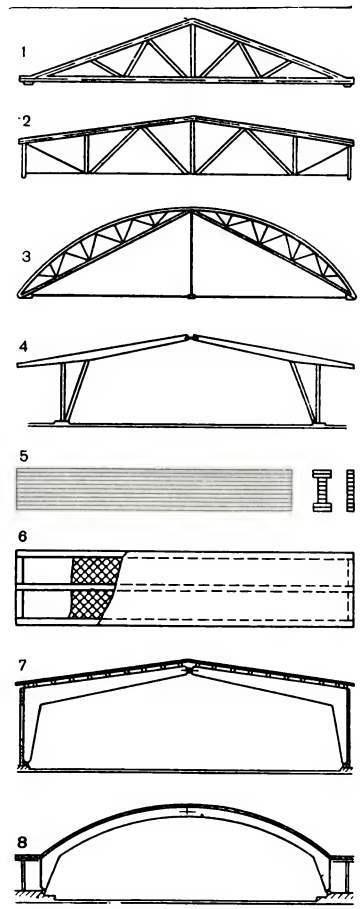

Дерев'яні конструкції: 1 — трикутна брущата ферма; 2 — трапецоїдна метало-дерев'яна ферма; 3 — дощатоцвяхова тришарнірна аркова ферма; 4 — рама; 5 — клеєна балка прямокутного або двотаврового перерізу; 6 — клеєна тришарова панель покриття; 7 — клеєна тришарнірна рама; 8 — клеєна двошарнірна арка.

ДЕРЕЗА́ — 1) Карагана кущова (Caragana frutex) — розгалужений кущ родини *бобових*. Вис. до 80 (150) см. Листки складні, з чотирьох наближених один до одного оберненояйцевидних листочків. Квітки пазушні, поодинокі, жовті, з дзвониковидною чашечкою. Плід — біб. Пошир. у лісовій і лісостеповій зонах, а також у горах. Росте в степах, по степових схилах, узліссях; в УРСР на пд. Лісостепу і в Степу, зрідка в Криму. Декоративна рослина. Медонос. Придатна для закріплення схилів. 2) Народна назва *повою* звичайного (Lycium barbarum).

ДЕРЕ́Н — рід рослин родини кизилових. Те саме, що й *кизил*.

ДЕРЖА́ВА — основне знаряддя політ. влади в класовому суспільстві; політ. організація пануючого класу. Історія знає Д. експлуататорські (рабовласницька, феодальна, буржуазна) і Д. соціалістичні. Д. експлуататорська — апарат диктатури експлуататорської меншості над трудящими, за допомогою якого вона здійснює екон., політ. та ідеологічне підкорення і поневолення їх. Д. соціалістична — новий, вищий тип Д., яка є організацією політ. влади трудящих мас, керованих робітн. класом, гол. їхнім знаряддям у боротьбі за знищення експлуатації, за побудову соціалізму і комунізму. Добурж. суспільно-політ. думка, а також бурж. і дрібнобурж. ідеологи не дали правильного висвітлення історії виникнення і розвитку Д., її класової суті. В. І. Ленін зазначав, що «навряд чи знайдеться інше питання, так заплутане навмисно і ненавмисно представниками буржуазної науки..., як питання про державу... Питання це так заплутане й ускладнене через те, що воно ...зачіпає інтереси пануючих класів більше, ніж будь-яке інше питання» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 61—62).

Вперше справді наук. пояснення суті Д. дали К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, які довели, що Д. є продукт і прояв непримиренності класових суперечностей. Марксистсько-ленінське вчення розкрило й закономірність співвідношення екон. ладу і Д., яка кінець кінцем зумовлена характером *виробничих відносин* і *способом виробництва* в цілому, є надбудовою над екон. базисом, щодо якого в ході істор. розвитку вона набуває хоч і відносної, але значної самостійності. З цим органічно пов'язані класовий характер Д., її функції, закономірності переходу від одного *типу держави* до іншого. Кожній класовій суспільно-екон. формації відповідає певний істор. тип Д. За *формою правління* експлуат. д-ви поділяються на *монархії* і *республіки*; соціалістичні Д.— тільки республіки. За *державним устроєм* Д. поділяються на прості *(унітарні держави)* і складні *(федерації* та *конфедерації)*. Д. будь-якого типу має внутр. та зовн. функції (див. *Функції держави*); їй притаманні певні форми (див. *Форма держави*) і *режим політичний*. Осн. ознаками Д., за визначенням класиків марксизму-ленінізму, є: 1) наявність особливої публічної влади (див. *Влада державна*), системи органів і установ, які в сукупності становлять *механізм держави*, серед якого важливе місце посідає специфічний апарат примусу; наявність *податків*, введених для утримання цієї влади; 2) наявність санкціонованого Д. *права*, за допомогою якого закріплюється певний характер сусп. відносин, а також структура і порядок діяльності держ. механізму, монополія *законодавства*, здійснення *правосуддя* та ін. засоби впливу, якими не володіють інші інститути політ. влади (партії, спілки, об'єднання тощо) й які разом з Д. утворюють *політичну систему суспільства;* 3) наявність певної *території*, в межах якої Д. здійснює свою владу і *суверенітет*.. Д.— явище історичне. В первісному суспільстві Д. не існувало. Вона виникла з появою приватної власності на засоби виробництва, поділом суспільства на антагоністичні класи. З виникненням Д. класи, що володіли засобами виробництва, стали політично пануючими класами, почали створювати систему захисту своїх інтересів і, насамперед, армію, *суд*, тюрми, апарат взаємовідносин з ін. країнами. Першою в історії була рабовласницька Д. (див. *Рабовласницький лад*), виникнення якої сягає 4—3-го тисячоліття до н. е. Форми рабовласницької Д. були різноманітні: аристократична республіка *(Спарта)*, демократична республіка *(Афіни)*, рабовласницька монархія *(Боспорська держава)*. У феод. суспільстві (див. *Феодалізм*) осн. формою держ. правління були різноманітні монархії, зокрема у сх. слов'ян—*князівства*. Існували й такі форми д-ви, як феод. республіка (напр., *Новгородська феодальна республіка*) та ін. *Буржуазна держава* є продуктом бурж. революцій 16—18 ст. в Нідерландах, Англії, Франції. Різноманітність форм бурж. Д. (демократичні республіки, конституційні монархії тощо) не змінює їхньої експлуататорської суті. В. І. Ленін писав: «Форми буржуазних держав надзвичайно різноманітні, але суть їх одна: всі ці держави являють собою так чи інакше, але кінець кінцем обов'язково диктатуру буржуазії» (Повне зібр. тв., т. 33, с. 34). Характерною рисою сучас. бурж. Д. є поєднання сили монополій з силою *державного апарату* в єдиний механізм *державно-монополістичного капіталізму*. В міру того, як зростають і розвиваються суперечності, властиві бурж. суспільству, зростає й невдоволення трудящої і експлуатованої маси капіталіст. ладом, зростає число й згуртованість пролетарів, загострюється їхня боротьба з експлуататорами. В цих умовах буржуазія все більше відходить від бурж. *демократії* і вдається до відкритої реакції, виявом чого є встановлення таких політ. режимів, як фашистський (див. *Фашизм*). Дві світові війни, розв'язані імперіалістами, характеризують зовн. функції бурж. Д., які за імперіалізму мають тенденцію до посилення *мілітаризму* й експансії, до втручання у внутр. справи ін. країн. Ці Д. ведуть підривну діяльність проти країн *соціалістичної співдружності*. Твердження ідеологів капіталізму й ревізіоністів, нібито в умовах *науково-технічної революції* відбувається трансформація бурж. Д. в надкласову, науково неспроможні й мають на меті захист капіталізму, увічнення капіталістичних сусп. відносин, що зжили себе й гальмують соціальний прогрес.

Соціалістична держава виникає в результаті *соціалістичної революції*. Прообразом Д. соціалістичного типу була *Паризька комуна 1871*, яку К. Маркс характеризував як уряд робітн. класу, як знайдену форму політ. визволення пролетаріату. *Радянська соціалістична держава*, яку покликала до життя переможна *Велика Жовтнева соціалістична революція*, стала першою в світі д-вою *диктатури пролетаріату*. Внаслідок перемоги Великого Жовтня створили суверенні нац. д-ви раніше пригноблені народи Рос. імперії, в т. ч. укр. народ (див. *Національно-державний устрій СРСР*). «Великий Жовтень ознаменував корінний поворот і в долі українського народу. Ставши на шлях соціалістичної революції, робітники і селяни України при братерській допомозі російського пролетаріату повалили експлуататорський лад, розгромили буржуазно-націоналістичну контрреволюцію, вперше в історії створили свою державу» [Конституція (Основний Закон) УРСР. К., 1979, с. 3.]. Утворення соціалістичних Д. супроводжується зламом апарату експлуататорської д-ви й виникненням нових форм організації політ. влади трудящих. У Радах, народжених творчістю революц. мас Росії, В. І. Ленін відкрив найдемократичнішу держ. форму диктатури пролетаріату. Республіка Рад стала першою політ. формою соціалістичної д-ви (див. *Ради народних депутатів, Радянська влада*). Після *другої світової війни 1939—45*, розгрому фашизму в Німеччині й Італії та мілітаризму в Японії, в результаті соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії виникли нові форми соціалістичної держави — держави народної демократії. Соціалізм перетворився на світову систему. Історичні, економічні, соціальні та ін. особливості окремих країн, що стають на шлях соціалістичного розвитку, зумовлюють різноманітність форм соціалістичної Д. Незалежно від особливостей кожної країни розвиток соціалістичної державності в них відбувається на основі заг. закономірностей, що характеризують соціалістичну Д. В *перехідний період від капіталізму до соціалізму* Д. диктатури пролетаріату виконує різноманітні завдання, що зумовлюються самою суттю цього періоду: придушення опору повалених експлуататорських класів, ліквідація приватної власності на осн. засоби виробництва, створення екон. основи соціалізму, формування соціалістич-

Г. Р. Державін.

М. С. Державін.

ної культури, виховання у мас соціалістичної свідомості, забезпечення обороноздатності країни. Відповідно до цих завдань соціалістична Д. цього періоду здійснює ряд внутр. і зовн. функцій. У процесі розвитку соціалізму, розширення соціальної бази влади робітн класу і його союзників соціалістична Д. дедалі більше стає виразником інтересів усього народу. З побудовою *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР диктатура пролетаріату виконала свою істор. місію і перестала бути необхідною, а Д. диктатури пролетаріату стала загальнонар. соціалістичною Д. На етапі зрілого соціалізму рад. Д., керівним ядром якої виступає *Комуністична партія Радянського Союзу*, є гол. знаряддям побудови комунізму. Осн. напрямом розвитку соціалістичної державності в розвинутому соціалістичному суспільстві є розширення й поглиблення *соціалістичної демократії*. «На практиці, в житті,— зазначав Л. І. Брежнєв, — наша держава з верху до низу управляється при повсякденній участі мас. І в цьому — важливе джерело динамізму нашого суспільства, стійкості політичної системи соціалізму» (Ленінським курсом, т. 5. К., 1976, с. 72). Найвища мета Рад. д-ви — побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому дістане розвиток суспільне комуністичне самоврядування [Див. Конституція (Основний Закон) СРСР. К., 1977, с. 5.].

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О Парижской Коммуне. М., 1971; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 16. Уроки Комуни; т. 33. Держава і революція.— Марксизм про державу; т. 37. Пролетарська революція і ренегат Каутський; т. 39. Про державу; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Государство и демократия в период построения развитого социализма. М., 1974; История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Политическая организация развитого социалистического общества. К., 1976; Керимов Л. А. Общая теория государства и права. М., 1977; Советское государство в условиях развитого социалистического общества. М., 1978.

В. М. Терлецький.

«ДЕРЖА́ВА І РЕВОЛЮ́ЦІЯ. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції» — класична праця В. І. Леніна, в якій комплексно і систематизовано викладено марксистське вчення про *державу* і *соціалістичну революцію*. Написана в серпні — вересні 1917, «Д. і р.» збагатила вчення Маркса і Енгельса про д-ву новими висновками, виходячи з нових істор. умов у період імперіалізму і пролетарських революцій, показала взаємодію марксистської теорії з революц. практикою. В. І. Ленін у «Д. і р.» піддав нищівній критиці ревізіоністські перекручення марксистської теорії д-ви, викрив опортунізм лідерів 2-го Інтернаціоналу і дрібнобурж. сутність *анархізму*. Захист вчення основоположників наукового комунізму про д-ву від наскоків міжнар. опортунізму, що В. І. Ленін розглядав як безпосереднє завдання своєї праці, поєднався в «Д. і р.» з революц.-практичним роз'ясненням марксист. положень про д-ву напередодні соціалістич. революції. Цим В. І. Ленін озброїв більшовицьку партію ясною перспективою боротьби за владу, за розв'язання осн. питання революції. В книзі розроблено нові теоретичні положення, формулювання і висновки щодо проблем походження д-ви і права, сутності експлуататорської, особливо *буржуазної держави*, закономірностей появи, розвитку і зламу старої військово-бюрократичної держ. машини, питань теорії *диктатури пролетаріату* й широкого кола проблем *соціалістичної держави* і права на першій фазі комунізму і в умовах переходу до його другої, вищої фази. Саме в цій праці В. І. Ленін підкреслив, що марксист лише той, хто поширює визнання боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату (Повне зібр. тв., т. 33, с. 33). Величезне значення має ленінська розробка в «Д. і р.» теорії *соціалістичної демократії*, тези про те, що пролетарська демократія є демократією нового, вищого істор. типу, що соціалізм невіддільний від демократії, а її розвиток становить внутр. закономірність соціалістичної д-ви. В книзі обгрунтовано керівну роль Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату, в соціалістичному будівництві, розкрито класову сутність Рад — майбутніх органів держ. влади. «Д. і р.» є могутньою зброєю в боротьбі проти антикомуністичної, право- і ліворевізіоністської ідеології, яка прагне пристосувати старі антимарксистські ідеї до сучас. істор. процесів. Перше видання «Д. і р.» було здійснено рос. мовою 1918; на Україні вперше її видано 1919. Книгу (на 1978) надруковано 32 мовами народів СРСР і 26 іноземними мовами.

Н. С. Прозорова.

ДЕРЖА́ВИ І ПРА́ВА ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа, провідна в республіці в галузі рад. правової науки. Створений 1969 в Києві на базі однойменного Сектора (існував з 1949). В ін-ті працює (1978) 6 наук. відділів. Осн. напрями наук. досліджень: розробка проблем рад. держ. будівництва і розвитку УРСР як складової частини єдиної соціалістичної д-ви — СРСР; вивчення ленінської теоретичної спадщини з цих питань; дослідження проблем удосконалення респ. законодавства та управління нар. г-вом; вивчення питань зміцнення соціалістичної законності та запобігання правопорушенням; розробка проблем міжнар.-правової діяльності УРСР; критика бурж. і ревізіоністських концепцій з питань д-ви і права. З 1977 ін-т є й гол. установою в країні з проблем: теоретичні основи вдосконалення респ. законодавства і підготовки Зводу законів союзної республіки; вдосконалення форм і методів роботи низової ланки рад. представницьких органів та наук. організація праці у виконкомах місцевих Рад нар. депутатів; правові питання управління промисловістю республіки та агропром. комплексами. Ін-т видає разом з Міністерством юстиції УРСР, Прокуратурою та Верховним судом УРСР журнал «*Радянське право*» (виходить з 1958).

ДЕРЖА́ВІН Гаврило Романович [3(14).VII 1743, с. Кармачі або с. Сокури, тепер Лаїшевського р-ну Тат. АРСР — 8(20).VII 1816, с. Званка, тепер Новгор. обл., похований у Петербурзі]— рос. поет. Обіймав високі держ. посади. Друкуватися почав 1773. Твори 80-х рр.— «Ода до Феліци», «Вельможа», «Володарям та суддям» та ін. Героїзм рос. народу оспівав в одах «На взяття Ізмаїла» (1791), «На перехід альпійських гір» (1800) та ін. Автор філос. од, ліричних творів, віршованих трагедій, комедій, лібретто опери «Добриня» (1804 — про боротьбу Київ. Русі з татарами). Автобіографічні «Записки» (вид. 1859), філос. і літ.-критичні праці. Приїздив на Україну 1813, був у Києві, Обухові, Білій Церкві. Почесний член Ради Харків. ун-ту. Поезії Д. перекладав П. Грабовський.

Тв.: Стихотворения. М.— Л., 1963; Алмазна сыплется гора. М., 1972.

ДЕРЖА́ВІН Микола Севастянович [3(15).XII 1877, с. Преслав, тепер Приморського р-ну Запоріз. обл.— 26.II 1953, Ленінград] — рад. історик і філолог, акад. АН СРСР (з 1931). Член КПРС з 1945. Н. в сім'ї вчителя. Навчався в Петерб. ун-ті (1896—97) і Ніжинському історико-філол. ін-ті (1897—1900). Працював на викладацькій і наук. роботі в Ленінграді. Автор праць з історії слов'ян, історії і культури Болгарії. Написав ряд статей про Т. Г. Шевченка («Тарас Григорович Шевченко», 1921; «Творчість Т. Г. Шевченка в його історичному та ідеологічному оточенні», 1932). Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1948.

Тв.: Происхождение русского народа. Великорусского, украинского, белорусского. М., 1944; Славяне в древности. М., 1945; История Болгарии, т. 1—4. М.—Л., 1945—48.

ДЕРЖА́ВНА БЕЗПЕ́КА — в СРСР система заходів, спрямованих на охорону основ суспільно-політ. і екон. ладу, територіальної недоторканності і незалежності рад. соціалістичної держави від посягань імперіалістичних розвідок тощо. Гарантування Д. б. згідно з п. 9 ст. 73 *Конституції СРСР* підлягає віданню Союзу РСР в особі його найвищих органів держ. влади і управління. Рада Міністрів СРСР у межах своїх повноважень вживає заходів щодо гарантування Д. б. (п. 4 ст. 131 Консти-

1
2

До ст. **Дорогоцінне каміння.** Дорогоцінне каміння України.

1. Берил: звичайний берил (верхні три кристали); аквамарин (внизу).
2. Топаз: жовтий; винно-голубий; жовто-бурий; зелений.
3. Кварц: чорний (моріон); темно-димчастий; димчастий (раух-топаз); прозорий (гірський кришталь); зростки кристалів моріону.
4. Аметист; янтар; опал; сердолік; агат.

3
4

ГРУНТИ УКРАЇНИ

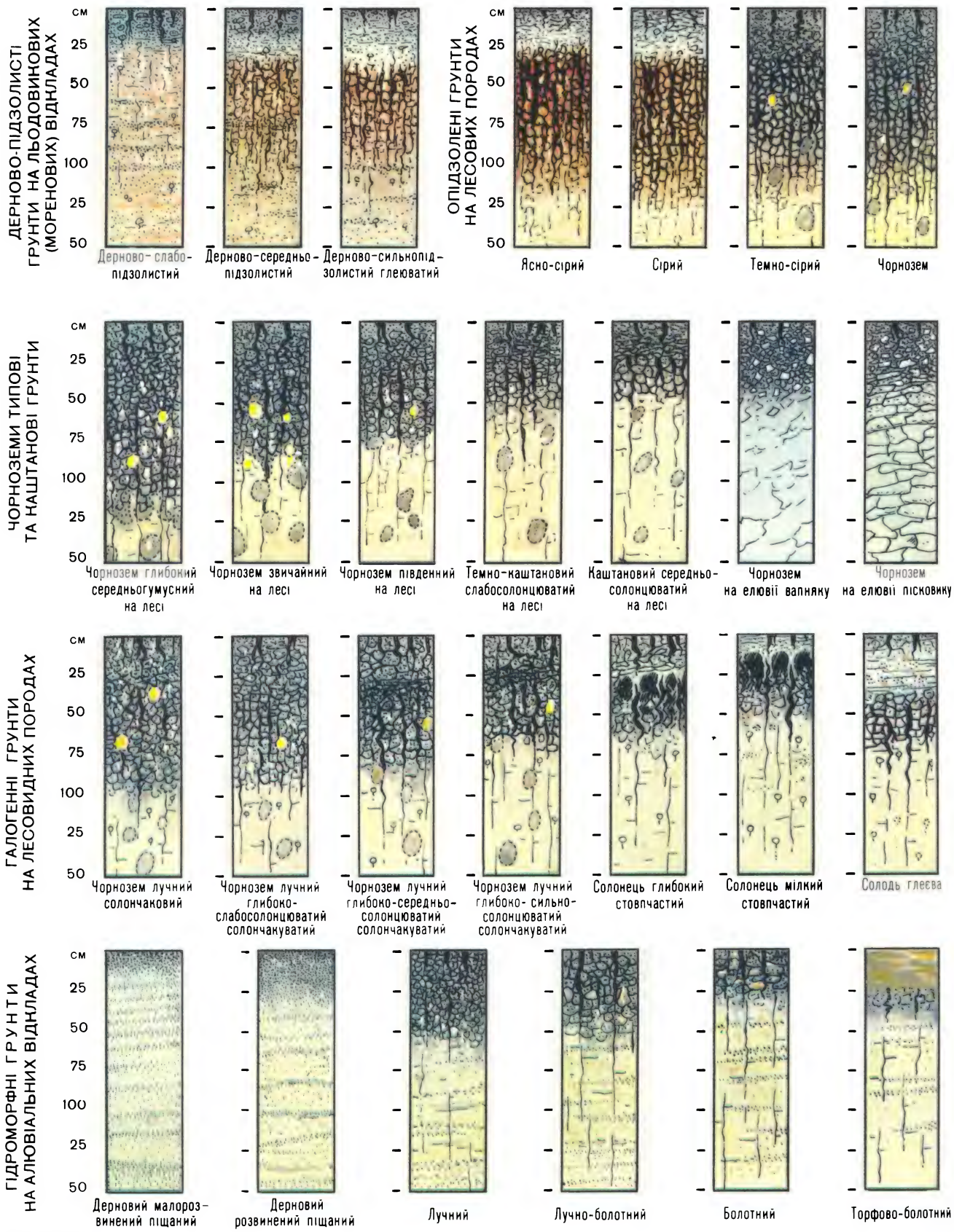

До ст. **Грунт.**

туції СРСР), що здійснюються органами Д. б.— Комітетом державної безпеки (КДБ) Союзу РСР, комітетами державної безпеки союзних республік та їхніми обл. (крайовими) управліннями. КДБ СРСР підпорядковано прикордонні війська. Початок існуванню органів Д. б. поклала створена за вказівкою В. І. Леніна *Всеросійська Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем*. Органи Д. б. забезпечують охорону *державної таємниці, військової таємниці*, виявляють і знешкоджують ворожу агентуру, розслідують справи про особливо небезпечні злочини. Їхня діяльність здійснюється під керівництвом КПРС, на основі Конституції СРСР, суворого додержання *соціалістичної законності*, широкої підтримки трудящих.

Р. С. Павловський.

ДЕРЖА́ВНА ВА́РТА — карально-поліцейські органи, створені в травні 1918 гетьманським урядом Скоропадського для охорони бурж.-поміщицького режиму й боротьби проти революц. руху трудящих України. В Д. в. було зосереджено службу розшуку, спрямовану гол. чин. проти більшовицького підпілля. Припинила своє існування з крахом *гетьманщини* в грудні 1918.

ДЕРЖА́ВНА ДУ́МА в Росії — представницька законодавча установа (1906—17) з обмеженими правами, яку створив царський уряд під натиском *революції 1905—07 в Росії*. Після провалу *Булигінської думи* цар Микола II у маніфесті від 17(30).X 1905 обіцяв скликати законодавчу Д. д., до виборів у яку будуть допущені всі верстви населення. Але закон про вибори до Д. д., виданий 11(24).XII, позбавляв виборчих прав більше як половину населення країни. Законодавчі права Д. д. були обмежені. Більшовики закликали маси до *бойкоту Державної думи*, але в умовах спаду революції він не вдався. До 1-ї Д. д. [27.IV(10.V) — 8(21).VII 1906, одна сесія] було обрано 478 депутатів. Найчисленнішими були фракції *кадетів* (179) і *трудовиків* (97). С.-д. фракція об'єднувала 18 депутатів (див. *Соціал-демократичні фракції в Державних думах*). Укр. бурж.-націоналістичні депутати створили в 1-й Д. д. «Українську думську громаду», до якої, висуваючи на перший план ідею нац. єдності і всупереч гострій класовій боротьбі, що точилася на Україні, намагалися залучити всіх депутатів-українців. Центральним у 1-й Д. д. було *аграрне питання*. Під час його обговорення більшість сел. депутатів виступила проти аграрної політики уряду. Дума не виправдала сподівань царизму, і маніфестом від 9(22).VII 1906 її було розпущено.

Щоб використати думську трибуну для революц. агітації, більшовики взяли участь у виборах до 2-ї Д. д. [діяла 20.II (5.III) — 2(15).VI 1907]. Склад її депутатів був лівішим, ніж у 1-й. З 518 депутатів 65 були соціал-демократами. Центр. питанням у роботі Д. д. залишалось аграрне (див. також *Столипінська аграрна реформа*). Після закінчення 1-ї сесії уряд розігнав 2-у Д. д., заарештував думську с.-д. фракцію. 3(16).VI 1907 опубліковано новий виборчий закон (див. *Третьочервневий переворот 1907*), згідно з яким чорносотенцям і октябристам у 3-й Д. д. [1(14).XI 1907 — 9(22).VI 1912, п'ять сесій] належала більшість місць. С.-д. фракція об'єднувала 19 депутатів. У думі не було однофракційної більшості, тому результати голосування в ній залежали від партії «центру» — *октябристів*.

Діяльність 4-ї Д. д. [15(28).XI 1912 — 6(19).X 1917, п'ять сесій] проходила в умовах нового революц. піднесення, 1-ї світової війни й політ. кризи. З заг. кількості 442 депутатів було 14 соціал-демократів, у т. ч. 6 більшовиків. Виборча програма більшовиків, розроблена В. І. Леніним, пояснювала безнадійність реформ і ставила найближчим завданням повалення царизму та завоювання демократичної республіки (див *Більшовицька фракція 4-ї Державної думи*). 27.II(12.III) 1917, під час *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*, депутати Д. д. створили контрреволюц. *Тимчасовий комітет Державної думи 1917*, який сформував бурж. *Тимчасовий уряд*. 6(19).X у зв'язку з підготовкою до виборів в *Установчі збори* 4-у Д. д. було розпущено. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції декретом Раднаркому від 18(31).XII 1917 було ліквідовано канцелярії Д. д. і Тимчасового комітету.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Державну думу в Росії див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Бадаев А. Большевики в Государственной думе. М., 1954; Калинычев Ф. И. Государственная дума в России. Сборник документов и материалов. М., 1957; Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной думы. М., 1962; Аврех А. Я. Царизм и третьеиюньская система. М., 1966; Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914—1917). Л., 1967; Петровський Г. І. Вибрані статті і промови. К., 1974;Черменский Е. Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. М., 1976.

ДЕРЖА́ВНА (ЗАГАЛЬНОНАРО́ДНА) ВЛА́СНІСТЬ — спільне надбання всього рад. народу, основна форма *соціалістичної власності*. Д. (з.) в. поряд з колгоспно-кооперативною становить основу екон. системи СРСР. Вона виражає соціалістичні *виробничі відносини* з приводу привласнення суспільних засобів виробн. Суб'єктом *власності* є суспільство і в його особі загальнонародна д-ва. Члени соціалістич. суспільства, безпосередні працівники, виступають, як співвласники *засобів виробництва* та виготовленого продукту. Згідно з *Конституцією СРСР* (ст. 11) об'єктами Д. (з.) в. є земля, її надра, води, ліси, осн. засоби виробництва в пром-сті, буд-ві і с. г., засоби транспорту і зв'язку, банки, майно організованих д-вою торг. та ін. підприємств, осн. міський житл. фонд, а також ін. майно, необхідне для здійснення завдань д-ви. Д. (з.) в., як вища за ступенем зрілості відносин форма власності, є разом з тим провідною формою. Вона забезпечує всебічний розвиток *колгоспно-кооперативної власності*, сприяє зближенню її з загальнонародною власністю.

В. К. Логвиненко.

ДЕРЖА́ВНА НАРА́ДА, Московська нарада 1917 — нарада представників великої буржуазії, поміщиків, генералітету, верхівки козацтва, меншовиків та есерів, скликана *Тимчасовим урядом* з метою мобілізації контрреволюційних сил для розгрому революції. Відбулася 12—15 (25—28).VIII 1917. ЦК РСДРП(б) в резолюції від 6(19). VIII 1917 «Про Московську нараду 12 серпня» викрив Д. н. як змову проти народу. В день відкриття наради робітники Москви та її околиць оголосили одноденний страйк (понад 400 тис. чол.). Страйки та мітинги протесту відбулися у Києві, Харкові, Катеринославі, Владимирі, Саратові та ін. містах. Після наради контрреволюц. сили почали здійснювати свої плани (див. *Корніловщина*), проте їх зірвала боротьба трудящих мас. Програму Д. н. підтримували укр. бурж. націоналісти на чолі з *Центральною радою*.

ДЕРЖА́ВНА РА́ДА — 1) Найвища законодорадча установа Російської імперії. Створено 1(13).I 1810 за проектом М. М. *Сперанського*. В 1906, у зв'язку зі створенням *Державної думи*, Д. р. дістала законодавчу ініціативу. Ліквідовано Д. р. внаслідок Лютневої революції 1917. 2) У Нідерландах, Люксембурзі — одна з центральних держ. установ. 3) У Норвегії, Фінляндії, в частині кантонів Швейцарії, Китаї — офіційна назва уряду. 4) В ПНР, НДР, СРР — найвищий колегіальний орган держ. влади, що обирається відповідно сеймом, Народною палатою, Великими нац. зборами.

ДЕРЖА́ВНА РАЙО́ННА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ, ДРЕС — теплова електростанція, що постачає електричну енергію об'єктам, розміщеним на території певного географічного району. За планом *ГОЕЛРО*, першими стали до ладу Челябінська ДРЕС, *Каширська ДРЕС, Шатурська ДРЕС, Штерівська ДРЕС* та ін. електростанції, заг. потужність яких становила (1931) 2105 МВт. З розвитком електроенергетики ДРЕС перетворились на *конденсаційні електростанції*, що діють, як правило, в складі *енергетичних систем*. В СРСР до найпотужніших (понад 2000 МВт) станцій такого типу належать *Заїнська ДРЕС*, Конаковська ДРЕС, у т. ч. на Україні — *Бурштинська ДРЕС, Ворошиловградська ДРЕС, Вуглегірська ДРЕС, Зміївська ДРЕС, Запорізька ДРЕС, Слов'янська ДРЕС, Старобешівська ДРЕС, Придніпровська ДРЕС, Криворізька ДРЕС-2*.

ДЕРЖА́ВНА ТАЄМНИ́ЦЯ — відомості державного значення, що не підлягають розголошенню. В СРСР перелік цих відомостей (військ., екон. та зовнішньополіт.

характеру) встановлює Рада Міністрів СРСР. Кримінальне законодавство (в УРСР — ст. 67, 68 КК УРСР) розрізняє розголошення Д. т. особою, якій ці відомості довірені, або відомі по службі, а також втрату *документів*, що містять Д. т., або предметів, відомості про які становлять Д. т. На відміну від *шпигунства* або *зради Батьківщини* ці злочини здебільшого трапляються через необережність (див. *Вина*), порушення правил зберігання документів тощо. Розголошення Д. т., що спричинило тяжкі наслідки, карається позбавленням волі строком до 8 років. Див. також *Військова таємниця*.

ДЕРЖА́ВНА ТОРГІ́ВЛЯ — в СРСР провідна й переважаюча форма торгівлі, яка базується на матеріальних і фінанс. засобах, що належать соціалістичній державі. Див. *Торгівля*.

ДЕРЖА́ВНЕ ВИДАВНИ́ЦТВО ХУДО́ЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ УРСР, Держлітвидав України — див. *«Дніпро»*.

ДЕРЖА́ВНЕ ПОЛІТИ́ЧНЕ УПРАВЛІ́ННЯ (ДПУ) — орган Радянської держави, завданнями якого були боротьба з контрреволюційними виступами, бандитизмом і шпигунством, охорона кордонів і шляхів сполучення, виконання спец. доручень Президії ВЦВК, РНК тощо. В РРФСР створено 6.II 1922 замість *Всеросійської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем*; в УРСР — 22.III 1922 замість *Всеукраїнської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами*. Після утворення СРСР за постановою Президії ЦВК СРСР від 2.XI 1923 створено об'єднане ДПУ (ОДПУ) при РНК СРСР, якому були підпорядковані респ. ДПУ. Місц. органами ДПУ були його відділи при губ., окружних і обл. виконкомах; 1930—34 існували й міжрайонні сектори ДПУ. З утворенням 1934 Наркомату внутр. справ СРСР ОДПУ було перетворено на Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР. З 1941 до 1953 існував Наркомат (1946—53 — Міністерство) держ. безпеки (НКДБ СРСР, МДБ СРСР). В 1954 створено К-т держ. безпеки при Раді Міністрів СРСР (з 1978 — К-т держ безпеки СРСР) і відповідні респ. к-ти. Див. також *Державна безпека*.

Л. М. Маймескулов.

ДЕРЖА́ВНЕ ПРА́ВО — сукупність правових норм, які закріплюють основи суспільного і держ. ладу даної країни. Рад. Д. п.— провідна галузь у системі рад. соціалістичного права; сукупність його норм закріплює основи сусп. і держ. ладу та політики СРСР, повновладдя народу, керівну і спрямовуючу роль КПРС у суспільстві й д-ві. Осн. джерелом рад. Д. п. є *Конституція СРСР*, конституції союзних та авт. республік. В них визначено гол. норми Д. п.— форми сусп. і держ. ладу, демократичні свободи рад. громадян, їхні осн. права і обов'язки, матеріальні, правові та ін. гарантії цих прав і свобод, визначено систему органів Рад. д-ви, порядок утворення їх та компетенцію. Рад. Д. п. об'єднує й ін. правові норми, які гарантують здійснення суверенітету народу, держ. суверенітету, суверенності націй. До таких, зокрема, належать норми *виборчого права*, що містяться у відповідних законодавчих актах (див. *Закон СРСР про вибори до Верховної Ради СРСР*). Рад. Д. п. розвивається відповідно до осн. етапів розвитку *радянської соціалістичної держави*. Норми Д. п. закріплено й у законах, указах та ін. нормативних актах, які містять держ.-правові норми або регулюють держ.-правові відносини. Ці відносини виникають: між народом-сувереном як єдиним цілим, як першоджерелом влади та органами д-ви; між д-вою в цілому та її складовими частинами; між органами д-ви; між органами д-ви і громадянами. Суб'єктами держ.-правових відносин в СРСР є *радянський народ*, Рад. д-ва в особі *Союзу Радянських Соціалістичних Республік, союзні радянські соціалістичні республіки, автономні радянські соціалістичні республіки*, а також *автономні області, автономні округи*, органи рад. д-ви (див., зокрема, *Ради народних депутатів, Виконавчі та розпорядчі органи*), *громадяни СРСР, громадські організації, народні депутати, трудові колективи*. Рад. Д. п. визначає співвідношення між усіма правовими актами, стверджуючи пріоритет закону й забезпечуючи цим здійснення принципу єдиної *соціалістичної законності*. До провідних принципів рад. Д. п. належать: соціалістичне народовладдя; соціалістичний демократизм; соціалістична законність; *демократичний централізм*; рівноправність і вільний розвиток усіх соціалістичних націй і народностей; соціалістичний інтернаціоналізм; непорушний союз робітників, селян і інтелігенції, який становить соціальну основу Рад. держави; соціалістичний гуманізм; всебічний розвиток соціалістичних форм господарства та соціалістичної власності.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К. 1978; Советское конституционное право. Л., 1975; Политическая организация развитого социалистического общества (Правовые проблемы). К., 1976.

А. П. Таранов.

ДЕРЖА́ВНИЙ АКТ НА ПРА́ВО КОРИСТУВА́ННЯ ЗЕМЛЕ́Ю — документ, що стверджує і гарантує охорону права землекористувача (колгоспу, радгоспу, підприємства, громад. орг-ції) на користування наданою йому земельною ділянкою. Постановою Ради Міністрів СРСР від 6.III 1975 «Про видачу землекористувачам державних актів на право користування землею» встановлено єдину для СРСР форму цього акта. Він складається мовою союзної (авт.) республіки В акті вказується заг. площа закріпленої в безплатне і безстрокове користування даного землекористувача землі, а також мета *землекористування*. Складовою частиною акта є план землекористування з визначенням зовн. меж зем. ділянки. Акт складається в двох примірниках: перший видається землекористувачеві, а другий зберігається в райвиконкомі (міськвиконкомі). В *Земельному кодексі УРСР* (ст. 22) встановлено, що землекористувачі можуть приступати до користування зем. ділянками тільки після визначення землевпорядними органами заг. меж землекористування в натурі (на місцевості) і вручення акта на право користування землею.

І. М. Миронець.

ДЕРЖА́ВНИЙ АПАРА́Т — сукупність органів влади, управління, суду і прокуратури, за допомогою яких *держава* здійснює свої завдання і виконує свої функції. Органи, які входять до складу Д. а., наділені державновладними повноваженнями: діють від імені д-ви, приймають обов'язкові для виконання *акти юридичні*, можуть застосовувати заходи держ. примусу. Повноваження Д. а., форми і методи його діяльності завжди мають чітко визначений політ. зміст, класову спрямованість. Визначальними для системи, структури, принципів організації та діяльності Д. а. є істор. тип д ви, *форма правління*, *державний лад* і *режим політичний*. Осн. сила Д. а. будь-якої експлуататорської д-ви зосереджена в армії, поліції, суді та ін. органах безпосереднього насильства над трудящими. В. І. Ленін визначив, що для бурж. держ. машини найбільш характерні дві установи: чиновництво і постійна армія (див. Повне зібр. тв., т. 33, с. 28). Для Д. а. імперіалістичних д-в характерне його зрощування з апаратом монополій і підпорядкування його діяльності інтересам монополістич. капіталу (див. *Буржуазна держава*). Д. а. *соціалістичної держави* виражає інтереси і волю трудящих. В умовах зрілого соціалізму демократичні засади організації і функціонування Д. а. соціалістичної загальнонар. д-ви набувають дальшого розвитку й поглиблення. Організація і діяльність рад. Д. а. будується на основі ленінських принципів керівної і спрямовуючої ролі КПРС, *демократичного централізму*, широкої участі трудящих у роботі держ. органів, *соціалістичної законності*, рівноправності національностей, плановості, обліку і контролю, гласності і науковості. Ці принципи мають певну специфіку свого прояву стосовно до різних видів органів Рад. д-ви: органів влади (див. *Ради народних депутатів*), *виконавчих та розпорядчих органів*, судових і прокурорських органів (див., зокрема, *Прокуратура СРСР*, *Судова система*) тощо. Вдосконалювання Д. а. є, як зазначено в ст. 9 Конституції СРСР, складовою частиною дальшого розгортання *соціалістичної демократії*.

Л. П. Юзьков.

ДЕРЖА́ВНИЙ АРХІ́ВНИЙ ФОНД СРСР (ДАФ СРСР) — сукупність усіх належних Рад. державі документальних матеріалів, які мають наукове, політ., екон., соціальне і культурне значення, незалежно від часу їхнього

походження, техніки, способу відтворення і місця зберігання. Створений відповідно до підписаного В. І. Леніним 1.VI 1918 декрету РНК РРФСР «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в Російській Соціалістичній Федеративній Радянській Республіці». В основу організації ДАФу покладалися принципи: заг.-нар. власність на документи *архівів*, централізація зберігання їх залежно від конкретних потреб управління нар. г-вом, розвитку науки і культури. Використання ДАФу підпорядковувалось справі боротьби за зміцнення Рад. влади, побудови соціалістичного суспільства. На Україні Положення про Єдиний ДАФ уперше затверджено постановою Уряду УРСР від 16.XII 1925. Принципи організації ДАФу СРСР набули дальшого розвитку у відповідних положеннях, затверджених Рад. урядом 1941 і 1958. До ДАФу входять усі документальні матеріали як окремих осіб, так і установ, орг-цій та підприємств рад. часу і дореволюц. періоду. Це — писемні пам'ятки історії, права, мистецтва, л-ри і побуту народів СРСР; кінофотофонодокументи, ілюстративні матеріали (плакати, листівки тощо), наук.-тех. документація, мікрофотокопії документів та ін. матеріали, а також документальні матеріали, що зберігаються в рукописних відділах б-к, музеїв, наук. установ, архівах АН. До ДАФу не входять документи парт. і спец. архівів.

ДАФ перебуває у безпосеред. віданні Гол. архівного управління при Раді Міністрів СРСР, якому підпорядковано всю мережу держ. архівів на тер. Рад. Союзу.

Документи ДАФу надаються установам, орг-ціям, підприємствам і громадянам СРСР для використання в інтересах розвитку нар. г-ва, науки і культури, для задоволення соціально-правових потреб трудящих.

О. Г. Мітюков.

ДЕРЖА́ВНИЙ БАНК РОСІЇ — центральний банк Росії, засн. 1860. Див. *Банки.*

ДЕРЖА́ВНИЙ БАНК СРСР, Держбанк СРСР — єдиний емісійний, касовий і розрахунковий центр СРСР; банк кредитування нар. господарства. Засн. згідно з декретом РНК та ВЦВК від 4.X 1921 як Держбанк РРФСР. У 1923 реорганізований в Держбанк СРСР. Підпорядкований безпосередньо Раді Міністрів СРСР. На 1.I 1978 кількість установ Держбанку СРСР становила 4429, установ *ощадних кас* — понад 80 тис. Система Держбанку СРСР разом з ощадними касами обслуговує 985 тис. пром., трансп. і буд. підприємств, радгоспів, колгоспів, підприємств торгівлі, побутового обслуговування та ін., яким відкрито понад 4 млн. рахунків, у т. ч. на Україні відповідно — 213 тис. і 792 тис. В Укр. РСР мережа установ Держбанку СРСР складається з республіканської, 25 обл. та Київської міської контор, 652 відділень, 11 фабрик механізованого обліку і 4 обчислювальних центрів (1978). Держбанк організує й регулює *грошовий обіг* у країні, має монопольне право випуску на території СРСР *банківських білетів*, держ. *казначейських білетів* та металевої розмінної монети. Випуск і вилучення грошей з обігу здійснюються відповідно до касових планів, які складає Держбанк СРСР на кожний квартал і затверджує Рада Міністрів СРСР. Найважливішими функціями Держбанку є короткострокове й довгострокове кредитування нар. г-ва, довгострокове кредитування й фінансування *капітальних вкладень*, *безготівкові розрахунки* між соціалістичними підприємствами, орг-ціями та установами. Держбанк організує роботу ощадних кас. Разом з *Банком для зовнішньої торгівлі СРСР* проводить *міжнародні розрахунки*, кредитування рад. *зовнішньої торгівлі*, операції з іноз. валютою, золотом, встановлює курси іноз. валют у карбованцях, а також підтримує кореспондентські відносини з 1671 банківською установою різних країн світу (1978). Здійснюючи контроль карбованцем, Держбанк СРСР сприяє виконанню нар.-госп. планів, ефективному й раціональному використанню осн. фондів і оборотних коштів, зміцненню *режиму економії*, правильному витрачанню фонду заробітної плати, додержанню найважливіших нар.-госп. пропорцій.

О. О. Обозинцев.

ДЕРЖА́ВНИЙ БОРГ — загальна сума заборгованості держави за непогашені позики й невиплачені проценти по них. Розрізняють внутр. і зовн. Д. б., капітальний (по довгострокових позиках) і поточний (погашення кредиту в даному або найближчому бюджетному році). В капіталістичних країнах Д. б. є засобом покриття бюджетного *дефіциту*. В СРСР та ін. соціалістичних країнах випуск *позик державних* було використано для розширення соціалістичного *відтворення* та підвищення нар. добробуту. З 1958 випуск держ. позик, що розміщувалися серед населення, припинено. За рішенням XXIV з'їзду КПРС, погашення Д. б. по раніше випущених держ. позиках розпочато достроково (1974) і має бути закінчено до 1990.

ДЕРЖА́ВНИЙ ДЕПАРТА́МЕНТ — головна зовнішньополіт. установа США (з 1789). Виконує функції МЗС. Очолює Д. д. *державний секретар.*

ДЕРЖА́ВНИЙ ДО́ГОВІР ПРО ВІДНО́ВЛЕННЯ НЕЗАЛЕ́ЖНОЇ І ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ А́ВСТРІЇ (1955). Підписаний 15.V 1955 у Відні між СРСР, США, Великобританією і Францією, з одного боку, та Австрією — з другого. В результаті *аншлюсу* 1938 Австрія була захоплена фашист. Німеччиною: визволена в березні — травні 1945 союзними військами. В ході тривалих переговорів зх. д-ви намагалися перетворити Австрію на плацдарм *НАТО* в Центр. Європі. Рад.-австр. переговори 12—15.IV в Москві сприяли справедливому розв'язанню австр. проблеми. Договір поклав край окупації Австрії військами 4 д-в, відновив суверенітет і незалежність країни в кордонах на 1.I 1938, заборонив союз Австрії з Німеччиною в будь-якій формі, зобов'язав австр. уряд забезпечити демократичні свободи в країні, заборонив діяльність фашист. орг-цій. Учасники договору (набрав чинності 27.VII 1955) зобов'язалися поважати незалежність і тер. цілісність Австрії. Окупаційні війська було виведено до 25.X 1955. Австр. парламент 26.X 1955 прийняв конституційний закон про постійний нейтралітет Австрії.

ДЕРЖА́ВНИЙ ЗНАК ЯКОСТІ — в СРСР держ. знак, що його присвоюють товарам народного споживання і виробничо-тех. призначення високої якості. Запроваджений постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4.X 1965. Ставлять його безпосередньо на товарі або упаковці, тарі й товарно-супровідній документації, на ярликах і етикетках (незалежно від товарного знака). Дозвіл застосовувати Д. З. я. надається підприємству м-вами (відомствами) СРСР на підставі рішення держ. атестаційних комісій на строк до 3 років.

Державний Знак якості.

ДЕРЖА́ВНИЙ КАПІТАЛІ́ЗМ — система економічних заходів та форма участі *держави* в економіці країни. Соціально-екон. суть Д. к., система його відносин зумовлюються класовою природою д-ви та специфікою її економіки. За капіталізму Д. к. виражає систему відносин між капіталістичним г-вом і бурж. д-вою і проявляється у вигляді підприємницької та регулюючої діяльності д-ви в інтересах класу капіталістів або його найвпливовіших груп з метою одержання ними найбільших прибутків і проведення в інтересах великого капіталу внутр. та зовн. політики. Вирішальним елементом Д. к. є держ. капіталістична *власність*, яка створюється шляхом націоналізації окремих виробництв і навіть цілих галузей, а також будівництва нових підприємств за рахунок держ. бюджету. З розвитком капіталізму змінюються і форми держ. втручання в екон. життя. В епоху імперіалізму Д. к. набуває форми *державно-монополістичного капіталізму* на основі зрощування бурж. д-ви з монополістичним капіталом.

У *країнах, що розвиваються*, держ. капіталізм є знаряддям перебудови госп. структури, що склалася в період колоніальної або напівколоніальної залежності. Базується на мішаній власності д-ви і нац. капіталу. Поєднується з системою активного втручання д-ви в економіку для подолання екон. відсталості і створення незалежної нац. економіки. Зростання держ. сектора залежно від політ. орієнтації країни приводить до різних екон. і соціальних наслідків. У країнах, що обрали некапіталістичний шлях, Д. к. і держ. регулювання економіки спрямовані проти імперіалістичних монополій і великої нац. буржуазії, на розвиток продуктивних сил і розв'язання невідкладних соціальних проблем, на створення матеріальних передумов переходу в майбутньому на соціалістичний шлях розвитку. В країнах капіталістичної орієнтації Д. к. спрямований на розвиток бурж. від-

носин, приватного підприємництва, посилення позицій великої нац. буржуазії та імперіалістичних монополій. Д. к. при всій його суперечливості відіграє в житті країн, що розвиваються, прогресивну роль, об'єктивно виражає антиімперіалістичні тенденції.

В умовах *диктатури пролетаріату* Д. к.— це сусп.-екон. уклад та особливі методи і засоби, що виражають систему відносин контролю й підкорення діяльності допущених пролетарською д-вою капіталістичних підприємств в інтересах успішної боротьби з приватногосп. капіталом і дрібнобурж. стихією; для розвитку великого виробн.; прискореного піднесення продуктивних сил для побудови соціалізму. В СРСР Д. к. був одним з п'яти сусп.-екон. укладів *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*, існував у формі *концесій* іноз. капіталу, приватної оренди держ. підприємств, мішаних т-в торгівлі на комісійних засадах тощо. В економіці країни посідав незначне місце (див. *Нова економічна політика*). В ширшому масштабі був використаний в ін. соціалістичних країнах, зокрема в НДР, СРР, КНДР, СРВ. *Г. Н. Климко.*

ДЕРЖА́ВНИЙ КОМІТЕ́Т ОБОРО́НИ (ДКО) — надзвичайний найвищий виконавчий орган державної влади в СРСР під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Створений 30.VI 1941 спільним рішенням Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з метою швидкої мобілізації всіх сил народу для розгрому нім.-фашист. загарбників. Під керівництвом ДКО було проведено велику роботу по об'єднанню зусиль фронту і тилу, по відбудові нар. г-ва на визволеній тер. ДКО ліквідовано 4.IX 1945.

ДЕРЖА́ВНИЙ КОНТРО́ЛЬ — в СРСР та інших соціалістичних країнах система контролю держ. органів за виробничою, господарською, фінансовою та іншою діяльністю держ., громадських і кооперативних орг-цій, підприємств та установ. Д. к. є однією з основних функцій держ. управління, що здійснюється на основі широкого залучення трудящих мас. Див. також *Господарський контроль, Народний контроль*.

ДЕРЖА́ВНИЙ ЛАД — організація *держави*, що включає її політичну систему, *державний устрій*, систему держ. органів (напр., *Ради народних депутатів*), *виборчу систему*, а також основні положення щодо взаємовідносин держави і особи.

ДЕРЖА́ВНИЙ ОБВИНУВА́Ч — в СРСР прокурор, який підтримує під час судового розгляду кримінальної справи державне *обвинувачення*. Відповідно до ст. 40 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 264 КПК УРСР) Д. о. може виступати лише *прокурор*. Він, підтримуючи обвинувачення, керується вимогами закону і своїм внутр. переконанням, яке грунтується на розгляді всіх обставин справи. Д. о. бере участь у дослідженні судом *доказів*, дає роз'яснення в питаннях, що виникають під час суд. розгляду, подає суду свої міркування з приводу застосування кримінального закону й міри *покарання* щодо підсудного. Д. о. може порушити перед судом питання про захист майнових інтересів потерпілого або підтримати вже пред'явлений *цивільний позов* у кримінальній справі. Д. о. процесуально незалежний учасник суд. розгляду. Якщо в результаті суд. розгляду прокурор прийде до переконання, що дані суд. слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитись від обвинувачення. Ця вимога закону спрямована на зміцнення *соціалістичної законності* й посилення конституційної гарантії *права обвинуваченого на захист*. Див. також *Громадський обвинувач, Приватне обвинувачення*.

О. Й. Ляхович.

ДЕРЖА́ВНИЙ ПЛА́НОВИЙ КОМІТЕ́Т СРСР, Держплан СРСР — союзно-республіканський орган, який здійснює загальнодерж. планування екон. і соціального розвитку СРСР і контроль за виконанням народногосп. планів. Створений за ініціативою В. І. Леніна Декретом Ради Народних Комісарів РРФСР від 22.II 1921 як Державна загальнопланова комісія. Діяльність Держплану СРСР грунтується на ленінських ідеях соціалістичного планування. Гол. завдання Держплану СРСР: розробка відповідно до Програми КПРС, директив з'їздів КПРС, рішень ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР планів, що мають бути оптимальними, грунтуватися на екон. законах соціалізму, сучас. досягненнях і перспективах розвитку науки й техніки, результатах наук. досліджень екон. і соціальних проблем комуністичного будівництва, всебічному вивченню сусп. потреб, на правильному поєднанні галузевого і тер. планування, а також централізованого планування з госп. самостійністю та ініціативою підприємств, об'єднань і орг-цій. Держплан СРСР у перспективних і річних планах має передбачати: пропорційний розвиток і невпинне піднесення всіх галузей нар. г-ва, високі темпи зростання нац. доходу, підвищення ефективності та поліпшення структури сусп. виробн., удосконалення міжгалузевих зв'язків, дальший науково-технічний прогрес, безперервне зростання продуктивності праці, раціональне використання основних фондів і виробничих потужностей, матеріальних, трудових, природних і фін. ресурсів, підвищення якості продукції, раціональне розміщення продуктивних сил по тер. країни з урахуванням спеціалізації і кооперування виробн., комплексного розвитку г-в союзних республік і екон. районів. На основі зростання матеріального виробн. і підвищення його ефективності в планах передбачається дальше систематичне піднесення матеріального і культур. рівня життя народу. Держплан СРСР готує пропозиції про розвиток *зовнішніх економічних зв'язків СРСР*, поліпшення міждержавної спеціалізації й кооперування виробн., координацію нар.-госп. планів СРСР з планами інших країн — членів РЕВ, а також розробляє проекти планів розвитку *зовнішньої торгівлі* і екон. співробітництва з ін. країнами. Держплан СРСР здійснює методичне керівництво роботою з нар.-госп. планування, готує і здійснює заходи щодо вдосконалення планування і екон. стимулювання в нар. г-ві, широко використовує в плануванні балансовий метод, прогресивні техніко-екон. норми і нормативи, економ.-матем. методи і електронно-обчислювальну техніку. Разом з Академією наук СРСР організовує наук. дослідження з загальноекон. проблем розвитку народного г-ва. На доповнення до завдань держ. планів, встановлених Радою Міністрів СРСР, Держплан СРСР безпосередньо затверджує ряд показників, зокрема: плани буд.-монтажних і проектно-дослідних робіт, баланси і плани розподілу продукції за встановленою номенклатурою, завдання щодо зниження норм витрат матеріальних ресурсів тощо. Здійснюючи контроль за виконанням планів екон. і соціального розвитку СРСР, виявляє резерви для дальшого зростання виробн. і підвищення його ефективності; систематично доповідає Урядові СРСР про хід виконання планів; розробляє заходи щодо запобігання й усунення диспропорцій у розвитку нар. г-ва і вносить відповідні пропозиції Раді Міністрів СРСР.

Держплан СРСР створюється в складі голови комітету, якого призначає Верховна Рада СРСР, заступників голови і членів Держплану СРСР, яких персонально призначає Рада Міністрів СРСР. Колегію Держплану затверджує Рада Міністрів СРСР.

Держплан має галузеві та зведені відділи, Гол. обчислювальний центр, Державну експертну комісію з вчених і висококваліфікованих спеціалістів. При Держплані СРСР існують н.-д. ін-ти, Рада по вивченню продуктивних сил СРСР, діє Міжвідомча комісія з питань застосування нових методів планування і екон. стимулювання. Держплан з 1923 видає журнал «Плановое хозяйство».

П. Я. Розенко.

ДЕРЖА́ВНИЙ ПЛА́НОВИЙ КОМІТЕ́Т УРСР, Держплан УРСР — союзно-республіканський орган, який здійснює державне планування екон. і соціального розвитку Української РСР і контроль за виконанням народногосп. планів. Створений 28.IX 1921 як Укр. загальнопланова господарська комісія. Підпорядкований Раді Міністрів УРСР та Держпланові СРСР (див. *Державний плановий комітет СРСР*). Держплан УРСР згідно з Програмою КПРС, постановами з'їздів КПРС і Компартії України, рішеннями ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, вказівками Держплану СРСР розробляє перспективні і річні держ. плани екон. і соціального розвитку Укр. РСР. Вони забезпечують пропорційний розвиток нар. г-ва республіки, безперервне

зростання й підвищення ефективності сусп. виробн., високі темпи збільшення нац. доходу, дальший наук.-тех. прогрес, зростання продуктивності праці. Ці плани забезпечують також раціональне використання основних фондів і виробничих потужностей, матеріальних, трудових, природних і фін. ресурсів, підвищення якості продукції, спеціалізацію економіки УРСР у загальносоюзному розподілі праці — з метою збільшення вкладу в створення матеріально-технічної бази комунізму, неухильного підвищення рівня життя народу. Розробляючи плани, передбачає й раціональне розміщення продуктивних сил по тер. республіки з урахуванням спеціалізації й кооперування виробн. та комплексного розвитку г-ва областей і екон. районів.

Держплан УРСР здійснює організацію і координацію наук. досліджень з найважливіших наук.-тех. проблем і робіт щодо впровадження досягнень науки і техніки у виробн.; забезпечує методичне керівництво роботою з планування в м-вах і відомствах УРСР і планових комісіях місцевих Рад нар. депутатів; готує і здійснює заходи щодо вдосконалення планування і екон. стимулювання в нар. г-ві УРСР. Держплан УРСР широко використовує в плануванні балансовий метод, прогресивні тех.-екон. норми і нормативи, екон.-матем. методи й електронно-обчислювальну техніку. Крім розробки держ. планів республіки, які затверджує Рада Міністрів УРСР, Держплан УРСР безпосередньо затверджує ряд завдань щодо пром. виробн., капітального будівництва, праці тощо. Держплан УРСР здійснює контроль за виконанням планів економічного й соціального розвитку республіки, виявляє резерви для дальшого зростання виробн. і підвищення його ефективності, розробляє заходи для запобігання і усунення диспропорцій у розвитку нар. г-ва і вносить відповідні пропозиції Урядові УРСР.

Держплан УРСР створюється в складі голови комітету, якого призначає Верховна Рада УРСР, заступників голови і членів Держплану УРСР, що персонально призначаються Радою Міністрів УРСР. Колегія Держплану затверджується Радою Міністрів УРСР. Апарат Держплану УРСР складається з галузевих і зведених відділів. Держпланові УРСР підпорядкований ряд н.-д. установ, зокрема, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР*. Він має Держ. експертну раду з вчених і висококваліфікованих спеціалістів. При Держплані діє Міжвідомча комісія з питань застосування нових методів планування і економічного стимулювання. Разом з Академією наук УРСР видає журнал «*Економіка Радянської України*».

П. Я. Розенко.

ДЕРЖА́ВНИЙ СЕКРЕТА́Р — одна з найвищих держ. посад у ряді країн Європи і Америки. У США — особа, що очолює гол. зовнішньополіт. відомство — *Державний департамент*. У Великобританії —офіц. титул керівників деяких відомств (внутр. справ, оборони та ін.).

«ДЕРЖА́ВНИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ» — буржуазно-реформістська концепція, що ототожнює здійснювані бурж. державою соціально-екон. заходи з виникненням соціалізму. Поширилась у 2-й пол. 19 ст. Основоположником її є нім. економіст К. Й. *Родбертус-Ягецов*. Прихильниками «Д. с.» виступили представники *катедер-соціалізму*, які визнавали «соціалістичним в с я к е удержавлення, навіть бісмарківське» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20. с. 273). Певною мірою ідеї «Д. с.» запозичили Ф. *Лассаль*, а також представники *фабіанського соціалізму*. Втручання імперіалістичних д-в в економіку під час 1-ї та 2-ї світових воєн сприяло значному поширенню ідей «Д. с.». В сучас. умовах ідеологи бурж. реформізму розширення регулюючої діяльності капіталістичної д-ви в усіх сферах сусп. життя видають за «рух до соціалізму». Але, як довели це основоположники марксизму-ленінізму, бурж. д-ва є виконавчим к-том, знаряддям пануючого класу капіталістів. І саме цим визначаються зміст і спрямованість усіх її соціально-екон. заходів в умовах *державно-монополістичного капіталізму*. Антинаук. і апологетичний характер «Д. с.» полягає в протиставленні соціальних реформ соціалістичній революції, в намаганні його прихильників держ. регулюванням врятувати капіталізм.

П. М. Леоненко.

ДЕРЖА́ВНИЙ У́СТРІЙ — територіальна або національно-територіальна організація *держави*. Існують дві осн. форми Д. у.— федеративна (див. *Федерація*) й *унітарна держава*, в складі якої немає окремих держ. утворень. Д. у. кожної країни зумовлюється її сусп. ладом і класовою структурою. Він відбиває правове становище д-ви в цілому та її складових частин, а також взаємовідносини між ними. Відповідно до гл. 8 Конституції СРСР за своїм національно-державним устроєм *Союз Радянських Соціалістичних Республік* — єдина союзна багатонац. д-ва, утворена на основі принципу соціалістичного *федералізму*, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. соціалістичних республік. Нац.-держ. і адм.-тер. устрій УРСР передбачено розділом III Конституції УРСР.

ДЕРЖА́ВНІ ВИДА́ТКИ — див. *Бюджет державний*.

ДЕРЖА́ВНІ ДОХО́ДИ — див. *Бюджет державний*.

ДЕРЖА́ВНІ ЗБО́РИ Угорської Народної Республіки — найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган УНР. Обирається населенням країни на 5 років.

ДЕРЖА́ВНІ ЗЛО́ЧИНИ — за рад. кримінальним правом найтяжчі злочини, спрямовані проти основ суспільного ладу і політики СРСР, держ. влади і управління або екон. могутності СРСР, а також діяння, що завдають шкоди зовн. безпеці СРСР. Відповідальність за Д. з. передбачено загальносоюзним законом від 25.XII 1958 (в УРСР — гл. 1 Особливої частини КК УРСР). Д. з. поділяються на особливо небезпечні та інші Д. з. Особливо небезпечними Д. з. вважаються діяння, вчинені умисно з антирад. метою й спрямовані на підрив або ослаблення Рад. д-ви, її суспільного ладу і політики, територіальної недоторканності. До злочинів цієї групи належать: *зрада Батьківщини, шпигунство, терористичний акт, диверсія, шкідництво*, антирад. агітація і пропаганда, *пропаганда війни*, утворення антирадянських організацій, участь у них, Д. з., вчинені проти ін. соціалістичної держави. Інші Д. з.— це злочини, що зазіхають на основи громад. і держ. безпеки, обороноздатність та госп. могутність СРСР. На відміну від особливо небезпечних інші Д. з. не мають антирад. мети. Ці Д. з. поділяються на злочини, що порушують нац. і расову рівноправність; завдають шкоди обороноздатності Рад. д-ви (розголошення *державної таємниці*, втрата документів, що містять держ. таємницю), недоторканності держ. кордонів СРСР (незаконний виїзд за кордон та незаконний в'їзд в СРСР та ін.); основам громад. безпеки (*бандитизм*, порушення правил міжнар. польотів); роботі транспорту СРСР (порушення правил безпеки руху і експлуатації транспорту та ін.); основам госп. могутності Рад. держави (напр., порушення правил про *валютні операції, контрабанда*). Передбачено й відповідальність за недонесення про Д. з. та приховування їх. За Д. з. закон передбачає такі покарання: позбавлення волі на строк до 15 років з конфіскацією майна, заслання, виправні роботи, за обтяжуючих обставин — смертну кару.

Літ.: Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978; Советское уголовное право. Часть особенная. М., 1973.

В. Б. Бабій.

ДЕРЖА́ВНІ КОМІТЕ́ТИ СРСР — центральні органи держ. управління СРСР і союзних республік, які здійснюють міжгалузеве управління і несуть відповідальність за стан і розвиток дорученої їм сфери управління. Утворюються відповідно Верховною Радою СРСР і Верховними Радами союзних республік для розв'язання певного кола питань, що стосуються різних галузей нар. господарства, соціально-культур. та адм.-політ. будівництва. Держ. к-ти підпорядковані як Верховній Раді, що їх утворила, так і тій Раді Міністрів, органами якої вони є. Внаслідок міжгалузевого характеру їхньої діяльності Д. к. наділені повноваженнями по здійсненню планово-організаційних, координаційних і контрольних функцій щодо всіх *міністерств* і *відомств спеціальних*. За *Законом СРСР про Раду Міністрів СРСР*, прийнятим Верховною Радою СРСР 5.VII 1978, загальносоюзні Д. к. СРСР здійснюють міжгалузеве управління на всій території СРСР безпосередньо або через створювані ними органи.

Загальносоюзні державні комітети СРСР:

Державний комітет СРСР по науці і техніці,

Державний комітет СРСР у справах винаходів і відкриттів,

Державний комітет СРСР по стандартах,

Державний комітет СРСР по зовнішніх економічних зв'язках,

Державний комітет СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища,

Державний комітет СРСР по матеріальних резервах.

Союзно-республіканські державні комітети СРСР:

Державний плановий комітет СРСР,

Державний комітет СРСР у справах будівництва,

Державний комітет СРСР по матеріально-технічному постачанню,

Державний комітет СРСР по праці і соціальних питаннях,

Державний комітет СРСР по цінах,

Державний комітет СРСР по професійно-технічній освіті,

Державний комітет СРСР по телебаченню і радіомовленню,

Державний комітет СРСР по кінематографії,

Державний комітет СРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі,

Державний комітет СРСР по лісовому господарству,

Комітет державної безпеки СРСР,

Державний комітет СРСР по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства.

Нагрудний знак лауреата **Державної премії СРСР**.

Нагрудний знак лауреата **Державної премії УРСР**.

Нагрудний знак лауреата **Державної премії УРСР** імені Т. Г. Шевченка.

Союзно-респ. Д. к. СРСР здійснюють міжгалузеве управління, а в окремих випадках — галузеве управління, як правило, через відповідні держ.к-ти, інші органи союзних республік і управляють безпосередньо окремими підприємствами та об'єднаннями, ін. орг-ціями і установами, які перебувають у союзному підпорядкуванні. Рада Міністрів СРСР об'єднує і спрямовує роботу загальносоюзних і союзно-респ. Д. к. СРСР; Ради Міністрів союзних республік — союзно-респ. і респ. Д. к. Положення про Д. к. та їхню структуру затверджують відповідні Ради Міністрів. Згідно зі ст. 129 Конституції СРСР (в УРСР — ст. 116 Конституції УРСР) голови Д. к. призначаються відповідними Верховними Радами і входять до складу уряду. Нормативні акти, що видаються Д. к. в межах їхньої компетенції, обов'язкові для виконання всіма міністерствами і відомствами, установами, орг-ціями й підприємствами. Див. таблиці переліку Д. к. СРСР.

ДЕ́РЖАВНІ ПРЕ́МІЇ СРСР — нагороди від імені Рад. держави за видатні творчі досягнення в певній галузі діяльності, а також за видатні досягнення, що їх здобуто в *соціалістичному змаганні*. Д. п. СРСР засновано постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9.IX 1966; діє Положення, затверджене постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 17.II 1967 з наступними доповненнями. Щороку присуджують до 50 Д. п. СРСР у галузі науки й техніки, до 10 — в галузі л-ри, мистецтва й архітектури і до 10 — за визначні досягнення в соцзмаганні (з 1974). В 1970 додатково засновано одну Д. п. СРСР за твори л-ри й мистецтва для дітей і чотири — за створення підручників для вищих, середніх спец. і середніх навчальних закладів. Д. п. СРСР присуджують К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі науки і техніки при Раді Міністрів СРСР і К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі л-ри, мистецтва й архітектури при Раді Міністрів СРСР. Розмір премії — 5 тис. крб. кожна. Особам, яким присуджено Д. п. СРСР, присвоюють звання «Лауреат Державної премії СРСР», вручають Диплом і Почесний знак, на якому зазначено рік присудження премії. Постанови про присудження Д. п. СРСР публікуються до Жовтневих свят.

ДЕ́РЖАВНІ ПРЕ́МІЇ УРСР — щорічні нагороди республіки за видатні досягнення в певній галузі діяльності. Існують Д. п. УРСР: у галузі науки і техніки; для передовиків соціалістичного змагання за видатні досягнення у праці; імені Т. Г. Шевченка в галузі л-ри, журналістики, мистецтва і архітектури. Д. п. УРСР у галузі науки і техніки засновано постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 23.IV 1969. Присуджуються за видатні наук. роботи, глибокі теор. дослідження з питань марксистсько-ленінської науки, держ. і госп. будівництва, за створення і впровадження в нар. г-во ефективної техніки і прогресивних матеріалів, за впровадження передового виробничого досвіду. Щороку присуджуються 17 таких Д. п., з яких дві, починаючи з 1972,— за створення підручників для вищих, середніх спец. і середніх навчальних закладів. Присудження їх покладено на К-т по Д. п. УРСР у галузі науки і техніки при Раді Міністрів УРСР. Постанови про присудження публікуються 25.XII — до дня проголошення Рад. влади на Україні. Д. п. УРСР для передовиків соціалістичного змагання за видатні досягнення у праці засновано постановами ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 26.III 1974 і 13.VIII 1974. Встановлено дві (з 1977 — чотири) цих Д. п. УРСР. Постанови про присудження їх щороку приймаються за підсумками соціалістичного змагання попереднього року й оголошуються до 1.V — дня Міжнар. солідарності трудящих. Д. п. за видатні досягнення у праці присуджуються спільно президіями К-ту по Д. п. УРСР у галузі науки і техніки та Укрпрофради.

Особам, удостоєним Д. п. в галузі науки і техніки та за видатні досягнення у праці, присвоюється звання «Лауреат Державної премії Української РСР», вручаються Диплом і Почесний знак.

Д. п. УРСР імені Т. Г. Шевченка. Постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 23.IV 1969 респ. премії ім. Т. Г. Шевченка (існували з 20.V 1961) та респ. держ. премії по архітектурі (існували з 6.II 1968) перетворено на Д. п. імені Т. Г. Шевченка. Встановлено 8 премій за високоідейні й високохудожні твори в галузі л-ри, журналістики, образотворчого мистецтва, театру, кіно, архітектури й виконавської діяльності, що здобули широке громад. визнання. Присудження їх покладено на К-т по Д. п. УРСР імені Т. Г. Шевченка, який публікує свої рішення щороку до 9.III— дня народження Т. Г. Шевченка. Особам, які їх удостоєні, присвоюється звання «Лауреат Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка», вручаються Диплом і Почесний знак. Рішення к-тів про присудження Д. п. УРСР затверджується ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР. Розмір Д. п. УРСР — 2500 крб. кожна. Всього (за станом на 1978) лауреатами Д. п. УРСР у галузі науки і техніки є понад 700 чол.; за видатні досягнення у праці — понад 60 чол.; імені Т. Г. Шевченка — понад 140 чоловік.

М. Ф. Селівон.

ДЕРЖА́ВНІ СЕЛЯ́НИ — стан селян у Росії та на Україні 18—19 ст., які за користування землею сплачували держави феод. ренту і вважалися особисто вільними. Стан Д. с. було оформлено указами Петра I з ще не покріпачених селян (*чорносошні селяни, половники, однодвірці,* селяни неросійських народностей Поволжя і Приуралля, *рангові селяни, посполиті селяни* та ін.). Пізніше до Д. с. було зараховано кол. *економічних селян* і селян територій, возз'єднаних з Росією в кін. 18 ст., колоністів, які оселялися на держ. землях, зокрема на Пд. Україні, кол. кріпаків конфіскованих польс. маєтків тощо. На 1858 в Рос. д-ві налічувалося 9 345 342 Д. с. чол. статі (45,2% землеробського населення Європ. Росії).

Осн. маса Д. с. сплачувала д-ві грошовий *оброк*. На тер. Правобережної України, Білорусії та Прибалтики держ. маєтки здавалися в оренду поміщикам-посесорам; Д. с. тут відбували переважно *панщину,* і їх становище мало чим відрізнялося від кріпацького. Дворяни систематично присвоювали держ. землі і прагнули перетворити Д. с. на кріпаків (див. *Генеральне межування*). Зростало обезземелення Д. с. На поч. 40-х рр. 19 ст. 325 тис. душ чол. статі не мали наділу або користувалися лише городами (див. *Халупники, Комірники, Бобилі, Городники*). Посилення гноблення і сваволі з боку царських урядовців і поміщиків-посесорів викликало заворушення серед Д. с. (напр., виступ *приписних селян* Луганського ливарного заводу 1822, «*холерні бунти*»). Загострення антифеод. боротьби змусило царський уряд провести реформу управління Д. с. 1837—41, яка, проте, не внесла докорінних змін у їхнє становище. Феод. гноблення Д. с. викликало зростання сел. руху (див. «*Картопляні бунти*»). Указом від 16(28).VIII 1863 Д. с. зх. губерній, у т. ч. Правобережної України, було переведено в розряд селян-власників, які мали вносити викупні платежі протягом 49 років. Згідно з указом 1866 за всіма групами Д. с. було закріплено за сплату оброку зем. наділи в безстрокове користування. В 1885 Д. с. Росії, за винятком Закавказзя й Сибіру, в обов'язковому порядку було переведено на викуп (мали сплачувати його протягом 44 років).

Літ.: Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

ДЕРЖА́ВНІ ТРУДОВІ́ РЕЗЕ́РВИ — в СРСР система організованої підготовки та розподілу молодих кваліфікованих робітників. Указ Президії Верховної Ради СРСР про Д. т. р. прийнято 1940. Було створено три типи навч. закладів: *ремісничі училища,* залізничні училища, *школи фабрично-заводського навчання*. Д-ва взяла на себе повне матеріальне утримання всіх учнів. У зв'язку з поступовим переходом в СРСР до загальної серед. освіти, в системі Д. т. р. з 1954 почали створювати *технічні училища* для молоді, яка закінчила серед. загальноосв. школи. Училища і школи Д. т. р. готували робітників приблизно 700 професій. У 1959 всі навч. заклади, що входили в систему Д. т. р., перетворено на профес.-тех. уч-ща (див. *Професійно-технічні навчальні заклади*). В тому ж році навч. заклади Д. т. р. передано у відання союзних республік, а Гол. управління труд. резервів при

РМ СРСР перетворено на Держ. к-т РМ СРСР по профес.-тех. освіті (з 1978—Держ. к-т СРСР з проф.-тех. освіти). Див. *Професійно-технічна освіта*.

ДЕРЖА́ВНО-КОЛГО́СПНІ ОБ'Є́ДНАННЯ — господарські системи, які створюються на пайових умовах колгоспами, держ. підприємствами і госп. орг-ціями для виробництва та переробки с.-г. продукції, виготовлення буд. матеріалів, для будівництва, виробничого і культурно-побутового обслуговування с. г. і населення.

Правовий статус Д.-к.о. залежить від мети, характеру і обсягу об'єднуваної діяльності. При об'єднанні всієї діяльності господарств, що входять до складу Д.-к. о., утворюється складна госп. орг-ція — виробниче об'єднання в с. г., що діє на підставі «Положення про виробниче об'єднання в сільському господарстві», затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 7.XII 1978. При об'єднанні лише окремих напрямів виробничої діяльності господарств-учасників утворюється єдина госп. орг-ція — міжгосподарське підприємство, що діє на підставі відповідного положення про міжгосподарські підприємства з даного виду діяльності. Такі положення затверджують уряди союзних республік за погодженням з М-вом с. г. СРСР. Якщо об'єднання тимчасове і має на меті створення невиробничих об'єктів заг. користування, воно не утворює відособленої госп. орг-ції, діє на підставі договору про сумісну діяльність, що його укладають господарства-учасники. Порядок укладення такого договору, права і обов'язки його учасників визначаються Цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — глава 38 ЦивК УРСР).

Прибуток, одержуваний Д.-к. о., за винятком внесків до держ. бюджету, належить господарствам-учасникам і спрямовується на дальший розвиток виробн., створення *фондів стимулювання*, погашення кредитів Держбанку СРСР і використовується для розподілу між учасниками кооперації. Найпоширенішою формою Д.-к. о. в УРСР є колг.-радгоспні об'єднання. Практика їхньої діяльності свідчить про високу ефективність об'єднання колг. і держ. коштів у межах єдиного орг.-госп. комплексу. Це сприяє як поліпшенню виробничих показників, так і розв'язанню ряду соціально-екон. проблем комуністичного будівництва: поступовому зближенню двох форм соціалістичної власності — загальнонародної й колг.-кооп., перетворенню с.-г. праці на різновид індустріальної, усуненню істотних відмінностей між містом і селом.

Ю. П. Лебединський, Г. В. Пронська.

ДЕРЖА́ВНО-МОНОПОЛІСТИ́ЧНИЙ КАПІТАЛІ́ЗМ — комплекс властивих імперіалізмові внутрішньо- і міждержавних економічних, соціальних і політичних відносин, що характеризуються з'єднанням сили монополій з силою держави в єдиний механізм, який забезпечує інтереси монополістичного капіталу. Наук. аналіз Д.-м. к. дав В. І. Ленін, йому ж належить і сам термін «державно-монополістичний капіталізм». Ленінська теорія імперіалізму, його останнього ступеня — Д.-м. к. набула дальшого розвитку в документах КПРС, братніх партій, світового комуністичного руху. Вона відіграє важливу роль у розробці комуністичними партіями стратегії і тактики класової боротьби. Д.-м. к. включає безпосереднє втручання бурж. д-ви в процес капіталістичного відтворення, одержавлення ряду галузей г-ва, різні засоби й форми прямого й непрямого держ.-монополістичного регулювання економіки. Він спрямований на збагачення монополій, придушення робітн. і демократичного рухів та нац.-визвольної боротьби, розвиток мілітаризму й розв'язування агресивних воєн, мобілізацію і використання екон., воєнно-політ. та ідеологічних ресурсів імперіалізму проти соціалістич. системи, на захист капіталістичного ладу від наростаючого світового революц. процесу. Об'єктивною основою виникнення й розвитку Д.-м. к. є процес усуспільнення виробн., прискорюваний *науково-технічною революцією*, поглиблення й загострення осн. суперечності капіталізму — суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. На розвиток Д.-м. к. мають вплив політ. фактори, породжені *загальною кризою капіталізму*, мілітаризація і війни, змагання з *світовою системою соціалізму* тощо. Розвиток Д.-м. к. не є поступальним і рівномірним, його форми в різних країнах при наявності заг. тенденцій і закономірностей не ідентичні. Елементи Д.-м. к. зародилися на рубежі 19—20 ст., в ході *концентрації виробництва* та капіталу і зростаючого на цій основі панування монополій. У своєму розвитку він пройшов ряд етапів. Перший — від початку 1-ї світової війни (1914—18) до 30-х рр. 20 ст.; другий — від початку світової екон. кризи 1929—33 до кінця 2-ї світової війни (1939—45); третій — після 2-ї світової війни до середини 50-х рр. і сучас. етап — з 2-ї пол. 50-х рр. Розвиток Д.-м. к. не змінює природи імперіалізму, але вносить нові елементи в механізм функціонування капіталістичної економіки. Спочатку держ. регулювання г-ва здійснювалося лише в рамках забезпечення воєнно-екон. потенціалу країни; пізніше стала розроблятися антикризова політика, почалися спроби стримування ринкової стихії; потім центр ваги було перенесено на політику *економічного зростання*, на прогнозування та довгочасне програмування економіки. Сила д-ви, об'єднана з силою монополій, усе ширше й безпосередніше бере участь в експлуатації робітн. класу, широких нар. мас.

Осн. формами втручання бурж. д-ви в економіку є одержавлення, перш за все встановлення держ. власності шляхом бурж. *націоналізації* приватнокапіталістичних підприємств і будівництва нових за рахунок держ. капіталовкладень, та регулювання економіки за допомогою держ. бюджету, кредитно-грош. політики тощо. На сучас. етапі частка держ. власності, напр., в економіці Японії становить 35%, Франції — бл. 40%. Зростає роль д-ви у створенні гарантованого ринку для монополій, у нагромадженні капіталу. В розвинутих капіталістичних країнах д-ва купує до 1/4 *кінцевого суспільного продукту*, фінансує від 1/4 до 1/2 усіх капіталовкладень, від 1/3 до 2/3 всіх затрат на н.-д. та дослідно-конструкторські роботи. Через держ. *фінанси* перерозподіляється значна частина *національного доходу*. В 1975 частка всіх держ. витрат в нац. доході становила: у США — 35%, Великобританії — 37,4, Франції — 36,8, ФРН — 36,9, Японії — 20,7, Італії — 35,5%.

Важливими підоймами регулювання діяльності приватних компаній є податкова та кредитна (у т. ч. дефіцитного фінансування) політика, система прискореної амортизації. Інтернаціоналізація госп. життя капіталістичних країн, суперечність між зростанням усуспільнення виробн. у світовому масштабі та вузькими рамками нац. д-в, боротьба проти світового соціалізму і нац.-визвольного руху викликали розвиток міжнар. форм Д.-м. к., намагання узгоджувати політику капіталістичних д-в у рамках міждерж. угод, орг-цій і союзів (*Генеральна угода про тарифи і торгівлю, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку* та ін.). Вищим ступенем розвитку Д.-м. к. на міжнар. арені є імперіалістич. *інтеграція економічна*. Розвиток Д.-м. к., прискорюючи усуспільнення виробн., поглиблює осн. суперечність капіталізму. Він не спроможний стримати стихійні сили капіталістичного ринку, подолати суперечність між транснаціональними й багатонац. корпораціями та нац. г-вом, *анархію виробництва, економічні кризи, безробіття, інфляцію*, забезпечити планомірне управління процесом виробн. в інтересах усього суспільства. Породжуючи реакцію в усіх сферах життя, Д.-м. к. призводить до загострення всіх суперечностей капіталізму; спричинює наростання класової боротьби трудящих, спрямованої не лише проти окремих монополій, а й проти д-ви як органу монополістичної буржуазії, на перехід держ. влади до рук *робітничого класу* і його союзників. Д.-м. к. всупереч бурж., реформістським і ревізіоністським концепціям (див. «*Індустріальне суспільство*», «*Постіндустріальне суспільство*», «*Загального добробуту держава*» та ін.) не трансформується в соціалізм. Він створює лише матеріальні передумови соціалізму, доводячи усуспільнення виробн. до максимуму, можливого за капіталізму. Д.-м. к. «є той щабель історичної драбини, між яким (щаблем) і щаблем, що називається соціалізмом, ніяких проміжних щаблів нема» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 34, с. 182). Істор. розвиток людства дедалі переконливіше доводить неминучість соціаліс-

тичної революції і через неї перетворення Д.-м. к. на соціалізм.

Літ.: Политическая экономия современного монополитического капитализма, т. 1—2. М., 1975; Государственно-монополистический капитализм. Общие черты и особенности. М., 1975; Ленинская теория империализма и современность. М., 1977; Шубин В. А. Политическая система государственно-монополистического капитализма и её кризис. Л., 1978; Мочерный С. В. Современный государственно-монополистический капитализм. К., 1978.

В. М. Мазур.

Держидерево звичайне. Квітуча гілка.

ДЕРЖИДЕ́РЕВО (Paliurus) — рід рослин родини крушинових. Дуже розгалужені кущі вис. до 3 м. Листки чергові з метаморфізованими в колючки прилистками. Квітки дрібні, жовтувато-золотисті, зібрані в грона. Плоди сухі з округлим шкірястим крилом. 6 видів, пошир. у Пд. Європі, Перед. і Серед. Азії. В СРСР (на Кавказі, в Криму, Серед. Азії) — один вид — Д. звичайне (P. spina-christi, P. aculeatus). Росте на сухих кам'янистих схилах гір, до 1500 м над р. м. Використовується для створення живоплотів та закріплення грунту.

ДЕРЖИ́НСЬКА Ксенія Георгіївна [25.I (6.II) 1889, Київ — 9.VI 1951, Москва] — російська рад. співачка (сопрано), нар. арт. СРСР (з 1937). Закінчила гімназію в Києві. Співу навчалася приватно в Петербурзі та Берліні. В 1915—48 — солістка Великого театру, в 1947—51 — професор Моск. консерваторії. В 1918—19 виступала в Київ. оперному театрі. Партії: Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Ліза, Марія («Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Аїда (однойменна опера Верді) та ін. Нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

ДЕРЖПЛА́Н СРСР — див. *Державний плановий комітет СРСР.*

ДЕРЖПЛА́Н УРСР — див. *Державний плановий комітет УРСР.*

ДЕРЖФІЛЬМОФО́НД СРСР, Всесоюзний державний фонд кінофільмів — організований 1948 на базі фільмосховища кінопрокату. В Д. зібрано негативи і позитиви вітчизн. і багатьох зарубіжних худож. та науково-популярних фільмів (хронікально-документальні та хронікальні фільми зберігаються в Центр. держ. архіві кінофотодокументів). Д. має найбільшу в світі колекцію фільмів і документації до них (сценарії, монтажні листи та ін. архівні матеріали). Д. відновлює фільми, видає довідкову л-ру, здійснює обмін фільмами з зарубіжними країнами. На Україні з 1934 діє Центр. держ. архів кінофотофонодокументів УРСР, у якому зберігається кіноперіодика, документальні, хронікально-документальні та науково-популярні фільми, а також продукція телевізійних студій України, видається довідкова л-ра.

Дерихвіст степовий.

ДЕРИВАЦІ́ЙНА ГІДРОЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — гідроелектрична станція, де напір води створюється дериваційним (підвідним) водоводом. Осн. споруди Д. г.: *гребля* (є й безгребельні електростанції); відстійники, де очищують воду; турбінні трубопроводи, якими безпосередньо підводять воду до *гідротурбін*; підвідні й відвідні дериваційні водоводи (див. *Деривація*); будинок ГЕС. На Д. г. з безнапірною дериваційною є напірний басейн, за допомогою якого регулюють надходження води до гідротурбін. В СРСР ГЕС такого типу збудовано на р. Інгурі (Груз. РСР). На Д. г. з напірною дериваційною (мал.) похил водоводів дещо більший, ніж на безнапірних; зрівнювальні резервуари дають змогу запобігати *гідравлічним ударам*.

Дериваційна гідроелектростанція з напірною дериваційною: *1* — гребля; *2* — дериваційний напірний водовід; *3* — зрівнювальний резервуар; *4* — турбінний трубопровід; *5* — будинок ГЕС.

На Україні Д. г. такого типу є *Теребле-Ріцька ГЕС*. До Д. г. комбінованого типу (з високою греблею і водосховищем) належить, наприклад, Корсунь-Шевченківська ГЕС. Ккд Д. г. 0,7—0,9. Дериваційні ГЕС будують звичайно на гірських річках із значним падінням їхнього рівня, рідше — в місцях завороту рівнинних річок.

ДЕРИВА́ЦІЯ (лат. derivatio — відведення, утворення) — 1) Підведення води з водойми до гідроелектростанцій та інших об'єктів, а також відведення її з них. Розрізняють Д. напірну (*трубопроводами*, напірними *тунелями*) та безнапірну (*каналами*, безнапірними тунелями, *лотоками*). Д. наз. і самі споруди (канали, тунелі тощо), якими підводять і відводять воду. 2) Утворення нових слів за допомогою *афіксів* (*суфіксів*, *префіксів*). 3) Бічне відхилення куль і снарядів від площини стрільби (вертикальної площини, що проходить через вісь каналу ствола). Спричинюється обертовим рухом куль і снарядів, а також опором повітря й силою тяжіння.

ДЕРИ́ХВІСТ (Glareola) — рід куликів родини дерихвостових. Довж. тіла 17—28 см. Дзьоб широкий і короткий, загнутий донизу, ноги короткі, хвіст довгий, вилчастий. Оперення зверху однотонне — сіро-буре. 7 видів, пошир. у Європі, Азії й Африці. В СРСР 3 види, з них на Україні—2: Д. степовий (G. nordmanni), довж. тіла 25—28 см, маса 100 г, крило зісподу чорне; Д. лучний (G. pratincola), довж. тіла 25—27 см, маса 80 — 90 г, спід крила іржастий. Прилітають Д. у квітні, відлітають у жовтні. Живуть поблизу лиманів на солончаках. Кладку здебільшого з 3 яєць самка відкладає в ямку на голому місці. Живляться Д. комахами, серед яких багато шкідників с. г. Другорядні мисливські птахи. *О. Б. Кістяківський.*

Деркач.

ДЕ́РІ (Déry) Тібор (18.X 1894, Будапешт — 1977, там же) — угорський письменник. Почав друкуватися 1917. Після повалення Угор. Рад. республіки жив в еміграції. В 30-х рр. створив багато в чому автобіографічний реалістичний роман «Віч-на-віч» (надруковано 1945) — про боротьбу нім. комуністів проти фашизму, роман-трилогію «Незакінчена фраза» (надрук. 1947). Події 2-ї світової війни й життя в перші післявоєнні роки відтворив у драмах «Свідки», «Дзеркало», «Вдома» (усі — 1948), духовне становлення молодого робітника — в романі «Відповідь». (т. 1—2, 1950—52). Під час контрреволюц. заколоту 1956 в Угорщині зайняв хибну позицію. З 1961 повернувся до активної творчої діяльності. Автор повістей і романів «Пан А. Г. у країні N» (1964), «Одновухий» (1975), «Вбивця і я» (1976), мемуарів тощо.

Тв.: Рос. перекл.— Ответ. М., 1974. *К. О. Шахова.*

ДЕРІБА́С (де Рібас) Йосип Михайлович [6.VI 1749, Неаполь — 2(14). XII 1800, Петербург] — російський адмірал (з 1799). За національністю іспанець. В 1772 вступив на рос. військ. службу в Чорноморський флот. Брав участь у рос.-тур. війнах 1768—74 і 1787—91. 14(25). IX 1789 рос. війська, якими командував Д., разом з укр. козаками *Чорноморського козацького війська* здобули фортецю Ені-Дунья поблизу с. Хаджибей. Д. брав участь у спорудженні фортець і міст у Пн.-Зх. Причорномор'ї. В 1794 за проектом Д. (разом з Ф. Деволаном і Шостаком) почалося будівництво мор. гавані і міста Хаджибей, 1795 перейменованого на Одесу.

ДЕРІЇВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ І МОГИ́ЛЬНИК — поселення і могильник *середньостогівської культури* мідного віку на правому березі Дніпра поблизу с. Деріївки Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл. Досліджувались 1960—67. На поселенні відкрито залишки кількох трохи заглиблених у землю жител, зібрано понад 10 тис. знахідок — крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл і списів, кістяні мотики, бойові молоти, рибальські гачки, *псалії*, глиняні гостродонні горшки і плоскодонні миски, оздоблені гребінцевим, шнуровим та ін. орнаментом, глиняні статуетки людини, фігурки тварин тощо. Осн. заняття жителів поселення — скотарство, зокрема розведення коней. Під час розкопок могильника виявлено поховання з трупопокладеннями; в похованнях знайдено глиняний посуд, прикраси, в т. ч. з міді. *Д. Я. Телегін.*

ДЕРКА́Ч Василь Степанович [9 (21).XII 1894, с-ще Корсунь, тепер Єнакіївського р-ну Донец. обл. — 25.V 1973, Харків] — український рад. мікробіолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1945), засл. діяч

науки УРСР (з 1942). Член КПРС з 1951. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1917). З 1932 — зав. кафедрою Харків. мед. ін-ту. Праці — з питань хіміобіотерапії інфекційних хвороб, злоякісних пухлин тощо. Запропонував мед. препарати саназин і неоцид. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора.

ДЕРКА́Ч Віталій Павлович (н. 13.IV 1923, с. Минівка Полтавського р-ну Полт. обл.) — український рад. вчений у галузі кібернетики. Доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1944. Закінчив 1955 Київ. політех. ін-т. З 1957 працює в Ін-ті кібернетики АН УРСР. Праці — з питань обчислювальної техніки й електроніки. Держ. премія СРСР, 1977.

ДЕРКА́Ч (справж. прізв.— Любимов) Георгій Йосипович [11(23).III 1846, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 11(24).VI 1900, Томськ] — український актор, антрепренер. Творчу діяльність почав у кін. 60-х рр. Був антрепренером рос., а згодом укр. трупи. Гастролював з трупами по Україні, Сибіру, Криму, Кавказу, Середній Азії; 1893—94 — у Франції (Париж, Бордо, Марсель). Ролі: Виборний Макогоненко («Наталка Полтавка» Котляревського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського) та ін.

Є. С. Хлібцевич.

ДЕРКА́Ч Григорій Іларіонович (26.III 1932, с. Вишневе Гуляйпільського р-ну Запорізької обл. —7.IX 1969, Київ) — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1958. Закінчив (1954) Дніпроп. металург. ін-т. З 1957 працював в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. наук. дослідження стосуються хімії органічних ізоціанатів та ізоціанатів фосфору. Синтезував нові типи органічних похідних три- і п'ятивалентного фосфору.

ДЕРКА́Ч Марія Дем'янівна (25. VI 1896, с. Струсів, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.— 14.IV 1972, Львів) — український рад. літературознавець. Закінчила Празький ун-т (1926). Після 1939 завідувала рукописним відділом 6-ки АН УРСР у Львові. З 1951 працювала наук. співробітником Ін-ту літератури АН УРСР, з 1954 — в Ін-ті сусп. наук (Львів). Досліджувала життя і творчість Лесі Українки, брала участь у наук. виданні її творів. Автор праць про творчість І. Франка, М. Павлика, О. Кобилянської.

Л. І. Мищенко.

ДЕРКА́Ч (Crex) — рід птахів родини пастушкових. Один вид — д е р к а ч (C. crex). Довжина тіла 24—29 см, маса 100—180 г. Заг. тон оперення іржастий. Поширений у Європі й Зх. Азії (Сибір); в УРСР — повсюди по болотистих луках. Весною прилітає на початку травня, відлітає у вересні. Живе на вологих луках з високою густою травою й поодинокими кущами. Гніздо на землі. Кладка у травні з 7—12 яєць; насиджує 15—17 діб. *Виводковий птах.* Живиться переважно комахами; знищуючи комах — шкідників кормових трав, приносить користь. Об'єкт спортивного мисливства. У виконому стані відомий з плейстоцену.

О. Б. Кістяківський.

ДЕРКАЧО́В (Деркач) Ілля Петрович [20.VII (1.VIII) 1834 — 8.XI 1916] — український і російський педагог, методист початкової школи, дитячий письменник. Послідовник К. Д. *Ушинського.* Навчався в Харків. (1855) й Моск. (1856—59) ун-тах. У Москві жив до 1863. В 60—70 рр. учителював у гімназіях і уч-щах Севастополя, Сімферополя, Херсона, Одеси, Єлисаветграда та ін. Один з організаторів перших з'їздів нар. учителів у Росії. Д.— автор підручників і книг для дітей, статей з педагогіки й історії педагогіки. Склав «Українську граматку» (1861), яку безплатно розповсюджували в школах України.

ДЕ́РКУЛ — річка у Ворошиловгр. обл. УРСР та на її межі з Ростов. обл. РРФСР, ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 163 км, площа бас. 5325 км². Бере початок на Середньоросійській височині, береги стрімкі, русло звивисте. Використовують для зрошування та водопостачання.

ДЕРКУ́ЛЬСЬКА СТОЯ́НКА — палеолітична стоянка мустьєрського часу, виявлена на правому березі р. Деркулу поблизу с. Колесниківки Станично-Луганського р-ну Ворошиловград. обл. Досліджували стоянку 1924—26, 1930, 1933 й 1963. Серед знахідок — *нуклеуси, відщепи, гостроконечники,* скребла, виготовлені переважно з кварциту, рідше — з кременю.

ДЕ́РМА (грец. δέρμα — шкіра, оболонка), коріум, кутис, власне шкіра — сполучнотканинна частина *шкіри* хребетних тварин і людини. Міститься між *епідермісом* і підшкірною сполучною тканиною. Д. складається з 2 шарів — поверхневого (сосочкового), багатого на кровоносні судини, який живить епідерміс і його похідні (залози, пір'я, волосся), й сітчастого (ретикулярного), побудованого з міцних тяжів сполучнотканинних волокон (колагенових і, в меншій кількості, еластичних), що розташовані в різних напрямах; виконує опорну функцію. Відповідно оброблена Д. деяких тварин являє собою технічну шкіру.

ДЕРМА́НСЬКА ДРУКА́РНЯ — існувала при *Дермансько му монастирі.* В 1602 К. К. *Острозький* передав монастиреві устаткування *Острозької друкарні.* Керував Д. д. брат С. *Наливайка* — Д. *Наливайко.* З нею пов'язана діяльність І. *Борецького* та ін. діячів культури. В 1603—04 в Д. д. видано «Октаіх, сирѣч Осмогласник», 1605, і полемічний твір «Лист Мелетія... патріарха александрійського до... Ипатія Потѣя...» Більшість видань Д. д. друкувалася тодішньою літературною укр. мовою. В 1605 друкарство в Дермані припинилось, а друкарське устаткування було повернуто до Острога.

ДЕРМА́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — православний монастир, один з осередків антиуніатської боротьби на Україні в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. Засн. у кін. 15 ст. укр. магнатом князем К. І. Острозьким в с. Дермані на Волині (тепер с. Устенське Друге Здолбунівського р-ну Ровен. обл.). У 1574—75 управителем Д. м. був рос. першодрукар І. *Федоров.* У 1602 князь К. К. Острозький подарував монастиреві друкарню (див. *Дермансь ка друкарня*). На поч. 18 ст. Д. м. захопили уніати. Під час Великої Вітчизн. війни укр. націоналістичні банди разом з гітлерівцями перетворили Д. м. на катівню рад. людей. Знищивши у монастирі понад 450 чол., вони спалили частину села, зруйнували дзвіницю монастиря — визначну пам'ятку архітектури.

К. Г. Держинська.

ДЕРМАТИ́Н [від грец. δέρμα (δέρματος) — шкіра], гранітоль — штучна шкіра з тканини, покрита нітроцелюлозною плівкою. З Д. роблять оправи книг, ним обббивають меблі тощо.

ДЕРМАТИ́ТИ [від. грец. δέρμα (δέρματος) — шкіра] — запальні захворювання *шкіри,* спричинювані діянням різних шкідливих факторів навколишнього середовища (фізичних, біологічних, хімічних та ін.). П р о с т і Д. виникають навіть від одноразового безпосереднього контакту шкіри з лугами, к-тами, променевою енергією, високою або низькою т-рою тощо. Розвиткові а л е р г і ч н и х Д. передує сенсибілізація (підвищена чутливість) шкіри (див. *Алергія*) до подразників, які до цього багато разів на неї діяли (урсол, хром та ін.]. Ознаки Д.: набряклість, почервоніння шкіри, пізніше можуть з'являтися пухирці, ерозії. Д. супроводяться відчуттям жару, свербежем. Закінчується Д. лущенням шкіри; тимчасовою гіперпігментацією. П р о ф і л а к т и к а: заходи, спрямовані на запобігання контактові шкіри з чинниками, які можуть спричинити Д. (для цього застосовують сан.-тех., сан.-гіг. заходи, захисні мазі й пасти, проводять сан.-просвітню роботу). Л і к у в а н н я спрямоване на усунення подразника, що спричинив Д.; місцева терапія.

І. П. Деркачов.

Літ.: Задорожный Б. А., Звягинцева М. В. Лучевые поражения кожи. К., 1966; Скрипкин Ю. К., Шелюженко А. А., Селисский Г. Д. Профессиональные заболевания кожи. К., 1976.

В. Г. Коляденко.

ДЕРМАТОГЕ́Н [від грец. δέρμα (δέρματος) — шкіра і γεννάω — породжую, створюю] — поверхневий щільний шар клітин первинної твірної тканини (*меристеми*) у рослин, з якого утворюється *епідерміс* (напр., з Д. *конуса наростання* стебла покритонасінних виникає епідерміс стебла).

ДЕРМАТО́ЗИ [від грец. δέρμα (δέρματος) — шкіра] — загальна назва різноманітних захворювань шкіри, що мають самостійний характер або є лише симптомом якогось ін. захворювання. Е к з о г е н н і Д. спричинюються різноma-

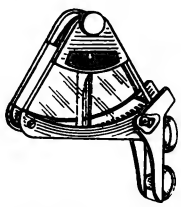

Деселерометр інерційний маятниковий.

нітними фіз. (мех. подразники, іонізуюча радіація, висока чи низька т-ра та ін.), хім. (хім. речовини на підприємстві й у побуті, лікарські речовини, харч. продукти) й біол. (мікроорганізми, комахи тощо) факторами навколишнього середовища. Ендогенні Д. спричинюють локальна інфекція, особливо зосереджена в зубах, мигдаликах, жовчному міхурі тощо; хвороби внутр. органів, зокрема органів травлення; порушення обміну речовин тощо. Велику групу становлять професійні й алергічні Д. Прояви захворювання залежать від його *етіології* й *патогенезу*.

ДЕРМАТОЛО́ГІЇ ТА ВЕНЕРОЛО́ГІЇ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1924. Має клінічний відділ з 3 відділеннями й лабораторно-експериментальний відділ, до складу якого входить 5 лабораторій. Ін-т є головним у республіці з проблеми наук. основ дерматології й венерології. Осн. напрями наук.-практичної діяльності ін-ту: розробка етіології, патогенезу, ранньої діагностики, терапії і профілактики шкірних і венеричних захворювань. Ін-т видає міжвідомчий зб. «Дерматология и венерология». *І. І. Мавров.*

ДЕРМАТОЛО́ГІЯ [від грец. δέρμα(δέρματος) — шкіра і λόγος — вчення] — наука, що вивчає будову й фізіологічні функції *шкіри*, причини й перебіг *шкірних хвороб*, питання їхньої діагностики, профілактики й лікування. Д. поділяють на загальну і спеціальну. Загальна Д. вивчає структуру й функції здорової і хворої шкіри, заг. закономірності розвитку шкірних хвороб, принципи їх лікування та профілактики, з'ясовує зв'язок хвороб шкіри з ін. захворюваннями організму. Спеціальна Д. вивчає окремі *дерматози*. Д. тісно пов'язана з ін. галузями клінічної медицини (терапією, гінекологією, акушерством, ендокринологією, хірургією та ін.), особливо — з *венерологією*. Спочатку Д. і венерологія існували як дві окремі науки, а в 2-й пол. 19 ст. об'єдналися в одну мед. дисципліну — дерматовенерологію. Для вивчення патологічних процесів у шкірі Д. використовує клінічні, біохім., імунологічні, мікробіол., генетичні та ін. методи дослідження. Захворювання шкіри були відомі ще народам Старод. Єгипту, Китаю, Індії, Греції, Риму. Проте становлення Д. як науки припадає на 2-у пол. 18 — поч. 19 ст. У 18 ст. австр. лікар І. Пленк (1776) і англ.— Р. Уїллен (1798) створили вчення про морфологічні елементи висипу, яке лягло в основу їхньої класифікації хвороб шкіри й стало поштовхом до розвитку Д. Почали формуватися дерматологічні школи. Розвиткові Д. в Росії сприяла організація кафедр Д. і венерології при вищих навч. закладах (у Москві — 1869, Петербурзі — 1871, Києві — 1883, Харкові — 1885 та ін.), першими професорами яких були О. Г. Полотебнов, Т. П. Павлов, О. І. Поспелов, в т. ч. укр.— М. І. Стукоренков, Є. С. Главче, Л. А. Соболєв та ін., які стали основоположниками Д. в Росії. В СРСР питання Д. опрацьовують у Центр. шкірно-венерологічному ін-ті МОЗ СРСР, респ. н.-д. шкірно-венерологічних ін-тах, зокрема на Україні в *Дерматології та венерології харківському науково-дослідному інституті*, на відповідних кафедрах мед. вузів. *Літ.:* Зенін О. С., Торсуєв М. О. Шкірні та венеричні хвороби. К., 1967; Кожные и венерические болезни. М., 1975. *В. Г. Колоденко.*

Десмідієві водорості: 1 — Xanthidium; 2 — Micrasterias; 3 — Closterium (утворення зиготи); 4 — Closterium.

ДЕРМАТОМІКО́ЗИ [від грец. δέρμα(δέρματος) — шкіра і *мікози*], грибкові захворювання *шкіри* — ураження шкіри й підшкірної клітковини патогенними й умовно патогенними грибами (дерматоміцетами) у людини і тварин. Розрізняють 4 групи дерматомікозів: кератомікози — ураження лише поверхневих відділів рогового шару шкіри (*висівковидний лишай*, еритразма та ін.); епідермомікози — ураження товщі рогового шару шкіри, а також нігтів; можлива запальна реакція і глибших шарів шкіри (*епідермофітія, кандидамікози* та ін.); трихомікози — ураження шкіри, нігтів і волосся (*трихофітія, мікроспорія*, фавус); глибокі Д.— ураження глибоких шарів шкіри й підшкірної клітковини, спричинюють хронічне запалення, можуть уражати лімфатичні вузли, м'язи, кістки і внутр. органи (*актиномікози*, бластомікози та ін.). Людина заражається безпосередньо від хворої на Д. людини чи тварини або через інфіковані рослини (овочі, фрукти тощо), предмети побуту (взуття, капелюх та ін.). Профілактика: планомірне старанне виявлення хворих і джерел зараження, своєчасна ізоляція хворих на заразні форми Д. Лікування — див. у статтях про окремі дерматомікози.

Літ.: Шеклаков Н. Д., Милич М. В. Грибковые заболевания человека. М., 1970.

ДЕРНИ́НА — поверхневий шар грунту цілини, багаторічного *перелогу* або пласта сіяних багаторічних трав, переплетений живим і мертвим корінням, пагонами й кореневищами трав'яної рослинності; шар, найбагатший на органічні речовини.

ДЕРНО́ВО-КАРБОНА́ТНІ ГРУНТИ́, рендзини — грунти, які сформувалися на карбонатних породах (вапняки, крейда, мергелі тощо) під хвойними, листяно-хвойними й широколистими лісами. Виділяють три осн. підтипи Д.-к. г.: дерново-карбонатні типові; дерново-карбонатні вилугувані; дерново-карбонатні опідзолені. Д.-к. г. мають промивний або періодично промивний тип водного режиму; містять багато гумусу (3—4%), фосфору та ін. речовин; мають лужну або близьку до нейтральної реакцію. Д.-к. г. властива висока потенціальна родючість, і при відповідних агротех. заходах на них вирощують високі врожаї с.-г. культур. На Україні Д.-к. г. поширені у Львів., Ровен., Волин. і Житом. областях.

ДЕРНО́ВО-ПІДЗО́ЛИСТІ ГРУНТИ́ — підтип *підзолистих грунтів* лісо-лучної смуги СРСР, до якої входить і Українське Полісся. Розвиваються під мішаними, здебільшого сосново-дубовими, лісами з густим трав'яним покривом. Профіль Д.-п. г. (унаслідок дернового й підзолистого *грунтоутворювальних процесів*) такий: зверху на 18—22 см зав либшки залягає сірий гумусово-елювіальний горизонт, під ним — білястий елювіальний завтовшки від 2—3 до 20, зрідка до 30 см, далі — червонобурий елювіальний, що поступово переходить у *материнську породу*. Д.-п. г. мають кислу реакцію грунтового розчину (рідкої фази грунту), бідні на *гумус* (1—2%) й поживні речовини. Щоб підвищити їхню родючість, поглиблюють орний шар, вапнують, вносять добрива, сіють люпин на зелене добриво.

Н. Б. Вернандер.

ДЕРПТ—колишня (з 1224 до 1893) назва м. *Тарту*.

ДЕ́РПТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — див. *Тартуський університет*.

ДЕРТЬ — подрібнені зернові корми. Д. краще поїдається і перетравлюється тваринами, ніж ціле зерно. Подрібнюють зерно ячменю, проса, сорго, кукурудзи, гороху, вики та ін. залежно від виду й віку тварин. Свині краще поїдають Д. дрібного помелу (до 1 мм), велика рогата худоба — середнього (1,5—2 мм), коні — грубого помелу (2—3 мм). Згодовують Д. сухою, в суміші з соковитими кормами, дріжджованому.

ДЕСА́Ї Морарджі Ранчходжі (н. 29.II 1896, Бхаделі, штат Гуджарат) — політичний і держ. діяч Індії. Н. в сім'ї вчителя. Закінчив Вільсонівський коледж у Бомбеї. З поч. 1930 брав участь в інд. нац.-визвольному русі, вступив до партії *Індійський національний конгрес* (ІНК). Не раз зазнавав переслідувань і арештів з боку англ. колоніальної влади. Після проголошення незалежності Індії (1947) обіймав ряд міністерських постів у центр. уряді Індії. Після розколу ІНК (1969) Д.— один з лідерів партії Організація конгрес. З 1975 до січня 1977 перебував в ув'язненні. З січня 1977 — лідер блоку опозиційних партій Джаната парті. З жовтня 1977 — прем'єр-міністр Індії.

ДЕ САНКТІС (De Sanctis) Франческо (28.III 1817, Морра-Ірпіна, тепер Морра-де-Санктіс, пров. Авелліно — 29.XII 1883, Неаполь) — італійський літературознавець, критик і громад. діяч. Учасник нац.-визвольного руху *Рисорджименто*. У сфері філос.-естетичної думки еволюціонував від *гегельянства* до матеріалістичної естетики. В літ. поглядах ішов від романтизму до реалізму, відіграв важливу роль в утвердженні *веризму* в італ. л-рі. Найзначніша його праця — «Історія італійської літератури» (т. 1—2, 1870—71). Дослідження про Данте, Ф. Петрарку, Дж. Боккаччо, В. Альф'єрі, Дж. Леонарді, А. Мандзоні та ін.

Тв.: Рос. перекл.—История итальянской литературы, т. 1—2. М., 1963—64. *Д. С. Наливайко.*

ДЕСА́НТ (франц. descente — висадка, спуск) — війська, призначені для висадки або вже висаджені на територію противника для ведення бойових дій. За значенням виконуваних завдань і складом військ розрізняють Д. стратегічні, оперативні, тактичні й спец. призначення; за способом перекидання військ Д. бувають морські, повітряні, танкові й комбіновані. Повітр. Д. може бути парашутний, посадковий, парашутно-посадочний (мішаний). Підготовка Д., саме десантування військ і їхні бойові дії становлять десантну операцію (напр., *Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943, Миколаївська десантна операція 1944).*

ДЕ СА́НТІС (De Santis) Джузеппе (11.II 1917, Фонді) — італійський кінорежисер. Член Компартії Італії. В кіно з 1940. Один із зачинателів *неореалізму*. В 1943—45 — учасник італ. Руху Опору. Серед фільмів: «Трагічне полювання» (1947), «Гіркий рис» (1949), «Немає миру під оливами» (1950), «Рим, 11-а година» (1952), «Дайте чоловіка Анні Заккео» (1953, в рад. прокаті — «Втрачені мрії»), «Дорога завдовжки з рік» (1958), «Вони йшли на Схід» (1964, спільне рад.-італ. виробництво).

Літ.: Кацев И. Г. Джузеппе Де Сантис. М., 1965.

ДЕСЕЛЕРО́МЕТР (від *де...*, лат. celero — прискорюю і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють зменшення швидкості транспортних машин за одиницю часу. Принцип дії найпоширеніших інерційних маятникових Д. (мал.) грунтується на визначенні *сили інерції* (що дорівнює гальмувальній силі) маятника, за відхиленням якого і вимірюють сповільнення руху машини. Д. бувають механічні, електромеханічні і рідинні.

ДЕСЕНСИБІЛІЗА́ЦІЯ (від *де...* і *сенсибілізація*), гіпосенсибілізація — 1) В біології — зниження або усунення алергічного стану (див. *Алергія*) організму людини. Розрізняють Д. с п о н т а н н у, що виникає при тривалій відсутності контакту організму з відповідним *алергеном*; с п е ц и ф і ч н у — розвивається внаслідок повторних введень спочатку дуже малих, а потім підвищуваних доз алергену, внаслідок чого настає нейтралізація специфічних *антитіл* або утворюються блокуючі (захисні) антитіла. Дози, частоту і тривалість застосування алергену визначають індивідуально, вони залежать від ступеня сенсибілізації й перебігу алергічної хвороби. Н е с п е ц и ф і ч н у Д. здійснюють за допомогою різних фармакологічних засобів (антигістамінних, гормональних, протизапальних та ін.). Застосовують для пацієнтів з невстановленим алергеном або підвищеною чутливістю до багатьох алергенів. У ряді випадків поєднують специфічну і неспецифічну десенсибілізацію.

2) У фотографії — штучне зменшення загальної *світлочутливості* негативних фотографічних матеріалів. Для Д. в проявник, де обробляють фотоматеріали, додають спец. речовини (напр., бромистий калій, пінакриптол зелений), що адсорбуються (див. *Адсорбція*) на емульсійних кристалах. Д. дає змогу, почавши *проявлення фотографічне* в темряві, закінчувати його при порівняно сильному освітленні, візуально контролюючи перебіг процесу.

К. Ф. Чернушенко (Д. в біології).

ДЕСИКА́НТИ — хімічні речовини для передзбирального підсушування (*десикації*) культурних рослин на пні, щоб прискорити їхнє достигання. Як Д. використовують, зокрема, динітроортокрезол (4—6 кг/га діючої речовини), пентахлорфенол (4—5 кг/га діючої речовини) — для десикації висадків цукр. буряків, бавовнику, бобів і люпину. Д.— отруйні для людини і свійських тварин, тому, працюючи з ними, слід додержувати заходів безпеки.

В. А. Вишневський.

ДЕСИКА́ЦІЯ (від лат. desicco — висушую) — хімічне підсушування рослин на пні у передзбиральний період для прискорення їхнього достигання, підвищення продуктивності збиральних машин та зменшення втрат врожаю. Провадять Д. хім. речовинами — *десикантами* за 6—12 днів до збирання врожаю. Найширше застосовують Д. на плантаціях бавовнику, ефективна вона й на насінниках цукр. буряків, люпину, бобових трав тощо.

В. А. Вишневський.

ДЕ СІ́КА (De Sica) Вітторіо (7.VII 1901, Сора — 13.XI 1974, Рим) — італійський актор і режисер кіно. Один із засновників *неореалізму*, за принципами якого поставив фільми: «Шуша» (1946), «Викрадачі велосипедів» (1948), «Умберто Д.» (1951), «Диво в Мілані» (1951), «Дах» (1956); всі — за сценаріями Ч. *Дзаваттіні*. Інші фільми: «Чочара» (1960), «Бум» (1963), «Шлюб по-італійськи» (1964), «Соняшники» (1970, за участю «Мосфільму»), «Коротка відпустка» (1973). Одна з найкращих акторських робіт Де С.— роль Бертоне («Генерал Делла Ровере», 1959).

Літ.: Богемский Г. Витторио Де Сика. М., 1963.

ДЕСКВАМА́ЦІЯ (від лат. desquamo — знімаю луску) — 1) Злущування клітин *епітелію* з поверхневих органів і тканин. 2) Злущування поверхневого шару гірських порід унаслідок різких змін температури; один з видів *вивітрювання*. Поширена в пустельних і високогірних областях.

ДЕСКРИПТИ́ВНА ЛІНГВІ́СТИКА (від лат. descriptivus — описовий) — американський різновид лінгвістичного *структуралізму*, методологічно пов'язаний з *біхевіоризмом*. Виникла на поч. 20 ст. Заснував її Ф. Боас, розвинули Л. *Блумфілд*, Ч. Хоккет, З. Гарріс та ін. За допомогою *дистрибутивного аналізу* Д. л. описує формальні елементи структури мови, не вивчаючи їхнього значення. Вона досягла певних успіхів у *фонології* й *морфології*, розробивши детальну методику виявлення в різних мовах фонем і морфем із варіантами їх. У 60—70 рр. представники Д. л., переконавшись у безперспективності вивчення мовної форми без змісту, почали звертатися до аналізу значення. Хибну методологічну базу Д. л. й ігнорування нею значення формальних елементів структури мови піддали критиці рад. мовознавці Г. О. *Винокур*, О. С. Ахманова, В. А. Звегинцев та ін.

Літ.: Арутюнова Н. Д., Климов Г. А., Кубрякова Е. С. Американский структурализм. В кн.: Основные направления структурализма. М., 1964; Нікітіна Ф. О. Системність як закономірна властивість організації мови. «Мовознавство», 1977, № 4. *Ф. О. Нікітіна.*

ДЕСКРИ́ПТОР (лат. descriptor — зображувач) — одиниця інформаційно-пошукової мови (слово або словосполучення), що відповідає певному поняттю. Д. використовують у складі пошукових образів для описування частини осн. смислового змісту документа, а також для формулювання інформаційних запитів при пошуку документів в *інформаційно-пошуковій системі* Термін «дескриптор» запропонував і вперше використав 1948—50 амер. математик К.-Н. Муерс.

ДЕСМІ́ДІЄВІ ВО́ДОРОСТІ (Desmidiales) — порядок зелених водоростей класу кон'югат. Одноклітинні, колоніальні (в т. ч. нитчасті) форми з симетричною будовою клітини. Деякі представники Д. в. можуть активно рухатися внаслідок виділення слизу крізь пори на кінцях клітини. Вегетативне розмноження відбувається поділом клітини: статевий процес — *кон'югація* (злиття протопластів двох клітин). Відомо бл. 4000 видів, які живуть у прісноводних водоймах, лише деякі види знайдено в слабо солоній воді й у грунті.

ДЕСМУРГІ́Я (від грец. δεσμός — пов'язка і ἔργον — справа) — вчення про пов'язки, правильне їх застосування й накладання при різних ушкодженнях і захворюваннях.

ДЕСНА — ріка в межах РРФСР і УРСР, ліва притока Дніпра, перша серед його приток за довжиною й друга за величиною басейну. Довж. 1130 км (у т. ч. в межах УРСР — 591 км), площа бас. 88900 км². Бере початок на Смоленській височині поблизу від м. Єльні Смоленської обл., впадає в Дніпро вище від Києва. Пн. частина басейну лежить у зоні мішаних лісів, південна — в лісостеповій. Долина Д. широка, асиметрична, заплава заболочена, порізана староріччями, озерами й западинами. Гол. притоки: праві — Судость, *Снов*; ліві — Болва, Навля, Неруса, *Сейм*, *Остер*. Живлення переважно снігове. Д.— типова рівнинна ріка з високим весняним водопіллям і низькими рівнями влітку й узимку. Замерзає в грудні,

В. Де Сіка.

Дж. Де Сантіс.

Десна в нижній течії.

Десюдепорт в отелі «Субіз». Франція. 18 ст.

скресає в квітні. Середньорічна витрата води в гирлі 361 м³/с. Д.— значна трансп. магістраль, судноплавна до Новгорода-Сіверського (535 км від гирла), а малотоннажне нерегулярне судноплавство — до пристані Жуковки (вище від Брянська). Води Д. використовують для водопостачання (Деснянський водопровід для м. Києва). Басейн Д. у межах УРСР оголошено зоною особливих умов забудови й використання. На Д.— міста: Брянськ, Чернігів, Остер; на мальовничих берегах — бази відпочинку.

ДЕСНА́ — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Південного Бугу. Довж. 80 км, площа бас. 1400 км². Використовують для водопостачання, зрошування й риборозведення. В долині Д., біля смт Турбова,— родовище каоліну.

ДЕСНА́ — селище міського типу Козелецького р-ну Черніг. обл. УРСР, на правому березі р. Десни, за 55 км від залізничної ст. Бобрик. 5,4 тис. ж. (1978). Дільниця Чернігів. камвольно-суконного комбінату, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, мед. амбулаторія. Будинок культури. Засн. 1959.

ДЕСНИ́ЦЬКИЙ Семен Юхимович [бл. 1740, Ніжин — 15(26).VI 1789, Москва] — російський просвітитель, юрист і соціолог. Походив з міщан. Навчався в Моск. ун-ті (1759—60), потім у Глазго, де 1767 здобув звання доктора цив. і церк. права. В 1767—87 — професор Моск. ун-ту. Першим почав розробку рос. права й викладання його рос. мовою, поклав початок істор. школі права в Росії. З 1783 — член Рос. Академії. Вирішального значення в розвитку суспільства надавав приватній, насамперед зем. власності. Критикував кріпосне право, позитивно ставився до бурж. розвитку.

Літ.: Грацианский П. С. Десницкий. М., 1978.

ДЕСНЯ́К Олекса [літ. псевд. Руденка Олекси Гнатовича; 4(17).III 1909, с. Бондарівка, тепер Сосницького р-ну Черніг. обл. — 25.V 1942, побл. с. Павлівка Друга, тепер Лозівського р-ну Харківської обл.] — український рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1939. Закінчив Черніг. ін-т соціального виховання (1931). Друкуватися почав 1928. Героїчним подіям громадян. війни на Україні присвятив роман «Десну перейшли батальйони» (1937) і повість «Полк Тимофія Черняка» (1937). Автор роману про колг. село «Удай-ріка» (1938), повісті про героя казах. народу Амангельди Іманова «Тургайський сокіл» (1940), твору «Високе» (1939, перша частина задуманої трилогії «Революція продовжується»). З 1940 — голова Львів. відділення СРПУ, редактор журн. «Література і мистецтво» (див. «*Жовтень*»). З перших днів Великої Вітчизн. війни працював військ. кореспондентом, написав понад 50 оповідань і нарисів про героїзм рад. воїнів. Загинув у бою. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1955; Твори. К., 1970; Рос. перекл.— Десну перешли батальоны.— Тургайский сокол. М., 1963.

Літ.: Сенчук І. В. Олекса Десняк. К., 1961.

В. Х. Косян.

«ДЕСНЯ́НСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Чернігівського обкому Компартії України, обласної Ради народних депутатів. Виходить у Чернігові укр. мовою 5 разів на тиждень. Її попередницею була газ. «Голос труда», яка видавалася з 1917 як орган Черніг. губернської Ради робітн. і солдатських депутатів. З 1918 друкувалася під різними назвами; з 1932 — «Більшовик». Під час Великої Вітчизняної війни виходила 1941 — 43 в партизан. з'єднанні О. Ф. *Федорова* як орган Черніг. підпільного обкому КП(б)У. З 7.XI 1943, після визволення Черніг. обл. від нім.-фашист. окупантів, видається під сучас. назвою. В 1967 газету нагороджено орденом «Знак Пошани».

ДЕСО́РБЦІЯ (від *де...* і лат. sorbeo — поглинаю) — видалення з поверхні твердого тіла (адсорбента) поглинутої (адсорбованої) речовини. Д. зворотна до *адсорбції*. Застосовують Д. у пром-сті й у лабораторній практиці для вилучення з адсорбента поглинутих ним газів, пари або розчинених речовин.

ДЕСПОТІ́Я (грец. δεσποτεία) — форма не обмеженої законом самодержавної влади, що характеризується крайньою централізацією, сваволею й жорстокістю монарха (царя, короля). Д. була особливо поширеною формою правління в рабовласницьких д-вах старод. Сходу (Єгипту, Вавілону та ін.). За феодалізму різновидністю Д. були такі монархії, як арабський *халіфат* і *Османська імперія* (14—16 ст.) та ін.

ДЕССАЛІ́Н (Dessalines) Жан-Жак (бл. 1760 — 17.X 1806, поблизу Порт-о-Пренса) — один з керівників руху негрів-рабів і мулатів *Гаіті* за незалежність від Франції. Після захоплення в полон французами Ф. *Туссен-Лувертюра* (1802) очолив повстанців; 1804 проголосив себе імператором під ім'ям Якова I. Почав поділ земель великих маєтків між кол. рабами. Вбитий у результаті змови.

ДЕ́ССАУ (Dessau) Пауль (н. 19.XII 1894, Гамбург) — німецький композитор і диригент (НДР). Член СЄПН з 1948. Навчався в консерваторії Кліндворта-Шарвенкі (Берлін). У 20-х рр.— диригент у Кельні, Майнці, Берліні. В 1933 емігрував до Франції (Париж), з 1939 — у США. В 1942 почалася творча співдружність Д. з Б. *Брехтом*. В 1948 Д. повернувся з еміграції і став активним будівником соціалістичної культури НДР. Твори: опери на сюжети Брехта («Засудження Лукулла», 1949; «Пунтіла», 1960), музика до вистав за творами Б. Брехта («Матінка Кураж та її діти», «Добра людина з Сезуана» та ін.), вокальні твори на тексти В. Маяковського, П. Неруди, Ф. Вольфа.

ДЕ́ССАУ — місто в НДР, в окрузі Галле, на р. Мульді поблизу її впадіння в Ельбу. 100,8 тис. ж. (1976). Трансп. вузол. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (гірниче устаткування, річкові судна, вагони-холодильники та ін.). Є підприємства хім., деревообр., харч. пром-сті. Серед архіт. пам'яток Д. — замок герцогів (1530—88; перебудований у 18 ст.), палаци Луїзіум (1774) і Георгіум (1780), оранжерея (1793), театри — всі арх. Ф.-В. Ердмансдорф.

ДЕСТРУ́КЦІЯ (лат. destructio — руйнування) — порушення або руйнування нормальної структури чого-небудь, напр., *деструкція полімерів*, Д. гірських порід на земній поверхні (див. *Вивітрювання*).

ДЕСТРУ́КЦІЯ ПОЛІМЕ́РІВ — руйнування макромолекул *високомолекулярних сполук*, яке супроводиться структурними перетвореннями й зменшенням молекулярної маси.

Зумовлює зміну їхніх фізико-хім., мех., електр. та ін. властивостей. Д. п. відбувається під дією тепла, світла, випромінювання, ультразвуку, хім. реагентів, бактерій, грибів, плісені та ін. факторів. В результаті деструкції полімер часто стає непридатним для практичного застосування. Поступова деструкція в умовах норм. експлуатації полімерів наз. старінням. Однак, не завжди деструкція — негативне явище. Багато з процесів Д. п. використовують у виробн. *гуми* й *пластичних мас*, для одержання полімерів з заданими властивостями, регенерації *каучуку*, виробн. *глюкози* з целюлози і крохмалю, *амінокислот* з білків тощо.

ДЕСУЛЬФУРА́ЦІЯ (від *де...* і лат. sulphur — сірка), знесірчення — видаляння сірки (шкідливої домішки) з розплавлених чавуну і сталі. Полягає у введенні в рідкий метал соди, вапняку або інших десульфураторів, що зв'язують сірку в нерозчинні або малорозчинні в розплавленому металі *сульфіди*, які переходять у *шлак*.

ДЕСУЛЬФУРУ́ЮЧІ БАКТЕ́РІЇ — бактерії, що відновлюють *сульфати* з утворенням сірководню. До них належать рухливі неспороутворюючі, з одним чи кількома полярно розташованими джгутиками облігатні анаеробні (див. *Анаероби*) бактерії; представлені видами роду Desulfovibrio: D. desulfuricans, D. aestuarii, D. rubentschikii. Енергію, необхідну для відновлення сульфатів, Д. б. одержують внаслідок окислення органічних сполук (вуглеводів, спиртів, органічних к-т). Кисень сульфатів при цьому є акцептором електронів водню. Д. б. трапляються в воді і грунті прісноводних водойм і морів; відіграють значну роль у кругообігу сірки в природі. З їхньою життєдіяльністю пов'язане виникнення сірководню в океанах і морях, мінеральних джерелах та утворення гідрату сірчастого заліза в чорних лікувальних грязях. Під впливом Д. б. може відбуватися *корозія металу* в грунті й морях. Д. б. іноді спричинюють загибель риби у водоймах.

Є. І. Квасников.

ДЕСЮДЕПО́РТ (франц. dessus-de-porte, букв.— те, що над дверима) — *панно* (живописне або скульптурне), розташоване над дверима. Облямування Д. пов'язує його з загальним ліпним або різьб-

леним декоративним оформленням дверей. Широко застосовувався в парадних *інтер'єрах* у Європі в 17—18 ст.

ДЕСЯ́К Ольга Федорівна (н. 21. IX 1940, с. Тернівка, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1972. З 1954 — кукурудзовод колгоспу «Україна», 1959 — там же ланкова-буряковод, з 1962 очолила спеціалізовану ланку по вирощуванню кукурудзи, яка, зокрема, в 1974 виростила найвищий у районі врожай кукурудзи — по 101,6 ц зерна на кожному з 60 га. Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради Української РСР 9-го скликання. Нагороджена орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕСЯ́ТА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б) — відбулася 26—28.V 1921 в Москві. Скликана позачергово. В її роботі взяли участь 239 делегатів. Порядок денний: 1) Екон. політика: а) прод. податок, б) кооперація, в) про фін. реформу, г) дрібна пром-сть; 2) Роль есерів і меншовиків у сучас. момент; 3) III конгрес Комінтерну; 4) Інформація про роботу 4-го Всерос. з'їзду профспілок; 5) Орг. питання. Конференцію було скликано для дальшого роз'яснення суті й завдань *нової економічної політики* (непу), проголошеної *Десятим з'їздом РКП(б)* (березень 1921). В центрі уваги конференції була доповідь В. І. Леніна «Про продовольчий податок», у якій розвивалися осн. ідеї непу, викривалося бурж. і опортуністичне тлумачення його, критикувалися хибні уявлення про характер нової політики. В. І. Ленін підкреслив, що ця політика проводиться «всерйоз і надовго» і має на меті зміцнення союзу робітн. класу з селянством на екон. основі, піднесення с. г., налагодження правильного товарообміну між с. г. і пром-стю, забезпечення піднесення важкої пром-сті й електрифікації країни як бази для побудови соціалістичного суспільства. Конференція прийняла, написану В. І. Леніним резолюцію «Про економічну політику». Здійснення непу вимагало поліпшення орг.-парт. роботи. Конференція визнала за необхідне посилення всієї роботи партії, поліпшення її орг. апарату, висування і виховання нових парт. кадрів, вивчення й узагальнення позитивного досвіду роботи місц. парт. орг-цій, посилення їхнього зв'язку з безпарт. масами. Підбиваючи підсумки конференції, В. І. Ленін підкреслив міжнар. значення госп. будівництва в Рад. країні, його величезний вплив на світовий революц. процес.

Літ.: Ленін В. І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26—28 травня 1921 р. Повне зібрання творів, т. 43; Протоколы Десятой Всероссийской конференции РКП (большевиков). Май 1921 г. М., 1933; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2. М., 1970.

ДЕСЯ́ТИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козачих депутатів, що відбувся 23—27.XII 1922 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 2215 делегатів, у т. ч. як почесні гості 488 делегатів від УРСР, ЗРФСР і БРСР. Порядок денний з'їзду: звіт ВЦВК і Раднаркому РРФСР про внутр. і зовн. політику республіки, доповідь про стан пром-сті, а також доповіді наркомів землеробства, освіти і фінансів. Було розглянуто пропозицію договірних рад. республік про утворення Союзу РСР. З'їзд одностайно прийняв постанову про своєчасність об'єднання РРФСР, УРСР, ЗРФСР і БРСР у *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, схвалив ленінську ідею побудови єдиної союзної держави. З'їзд обрав делегацію РРФСР на конференцію повноважних делегатів республік, що об'єднувались, і доручив їй разом з представниками УРСР, ЗРФСР і БРСР виробити проекти Декларації та *Договору про утворення СРСР*. З'їзд прийняв також постанову про роботу Центр. комісії при ВЦВК по боротьбі з наслідками голоду та Звернення до народів світу з закликом підтримати миролюбну політику Рад. д-ви. З'їзд обрав ВЦВК у складі 270 членів і 118 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 1. М., 1959.

М. М. Страхов.

ДЕСЯ́ТИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який відбувся 6—13.IV 1927 в Харкові. На з'їзді було 1059 делегатів, у т. ч. 718 комуністів. Порядок денний з'їзду: звітна доповідь уряду УРСР; про роботу Рад; про стан с. г. і заходи по розвитку його; про стан пром-сті і перспективи її розвитку; про зміни в Конституції УРСР, про організацію торгівлі і кооперації та ін. З'їзд схвалив діяльність уряду УРСР, приділив особливу увагу питанням поліпшення роботи пром-сті, правильного і своєчасного складання планів, додержання режиму економії, поліпшення планового регулювання с. г., здійснення заходів, спрямованих на розвиток колективізації. Велику увагу було приділено питанням удосконалення держ. апарату — здешевленню його, ліквідації бюрократизму і тяганини, залученню трудящих до роботи держ. органів, зміцненню сільс., міських і селищних Рад; поліпшенню роботи окружних і районних виконкомів. З'їзд обрав ВУЦВК у складі 302 членів і 92 кандидатів, а також представників УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР.

Літ.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1952.

В. Є. Бражников.

ДЕСЯ́ТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇ́НИ — відбувся 20—29.XI 1927 в Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 736 делегатів з ухвальним і 209 — з дорадчим голосом, які представляли 145 623 члени партії й 58 026 кандидатів. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК ВКП(б); 2) Доповідь ЦКК ВКП(б); 3) Звіт ЦК КП(б)У; 4) Звіт Ревізійної комісії КП(б)У; 5) Звіт ЦКК КП(б)У; 6) Про перспективи госп. будівництва; 7) Про роботу на селі; 8) Про завдання культур. будівництва на Україні; 9) Вибори керівних органів КП(б)У. З'їзд проходив в обстановці перших успіхів соціалістичної індустріалізації. Він зібрався напередодні *П'ятнадцятого з'їзду ВКП(б)*, який узяв курс на колективізацію с. г. З'їзд одностайно схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, відзначивши, що комуністи України були незламною опорою ленінського ЦК ВКП(б) в боротьбі з *троцькістсько-зінов'євським антипартійним блоком*. З'їзд засудив троцькістську опозицію як прояв дрібнобурж. ухилу в партії. Схваливши рішучу боротьбу з проявами націоналізму в КП(б)У (Шумський, Хвильовий, Волобуєв), з'їзд зобов'язав ЦК, всіх комуністів республіки й надалі займати тверду й непримиренну позицію щодо відхилень від ленінської політики в нац. питанні. З'їзд висунув вимогу перед ЦК КП(б)У, всіма комуністами республіки рішуче втілювати в життя генеральну лінію партії на *індустріалізацію* країни, тримати курс на реорганізацію с. г. на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*. З'їзд дав настанови щодо складання 1-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва УРСР. З'їзд накреслив заходи, спрямовані на дальше виробниче кооперування с. г.: на забезпечення села с.-г. машинами, організацію пунктів с.-г. техніки й машинно-тракторних т-в, розвиток контрактації, різних видів кооперації й насамперед виробничих кооперативів, піднесення ролі *комітетів незаможних селян*, поліпшення роботи сільрад, зміцнення екон. і політ. позицій бідноти на селі, обмеження і поступового витіснення куркульства. Гол. завданнями в галузі культур. будівництва з'їзд визначив повну ліквідацію неписьменності, вдосконалення системи освіти, всемірне сприяння розвиткові науки, л-ри і мистецтва. З'їзд обрав ЦК і ЦКК КП(б)У.

Літ.: Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—29 листопада 1927 р. Стенографічний звіт. Х., 1928; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976.

ДЕСЯ́ТИЙ З'ЇЗД РКП(б) — відбувся 8—16.III 1921 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 694 делегати з ухвальним і 296 — з дорадчим голосом, які представляли 732 521 комуніста. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Звіт Контрольної Комісії; 3) Профспілки та їхня роль у госп. житті країни; 4) Соціалістична республіка в капіталістичному оточенні, зовн. торгівля, концесії та ін.; 5) Про продроботу, продрозверстку та продподаток і питання про паливну кризу; 6) Питання парт. будівництва; 7) Чергові завдання партії в нац. питанні; 8) Реорганізація армії й питання про міліцію; 9) Головполітосвіта й агіт.-пропагандистська робота партії; 10) Доповідь представника РКП(б) в Комінтерні та його чергові завдання; 11) Доповідь членів

О. Десняк.

П. Дессау.

О. Ф. Десяк.

РКП(б) в Міжпрофраді; 12) Вибори керівних органів партії. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Він виступив з промовами при відкритті й закритті з'їзду, з доповідями про політ. діяльність ЦК, про заміну продрозверстки натуральним податком, про єдність партії й анархо-синдикалістський ухил, про профспілки та в паливному питанні, а також розробив проекти резолюцій 9 найважливіших питань порядку денного. З'їзд проходив у поворотний істор. період, коли Рад. д-ва здійснювала перехід від громадянської війни до мирного будівництва. Нові умови диктували необхідність виробити нову політику партії в корінних питаннях політ. і госп. життя країни. У звіті про діяльність ЦК і в доповіді про заміну *продрозверстки* натуральним податком В. І. Ленін дав глибоке теор. і політ. обгрунтування необхідності переходу до *нової економічної політики* (непу). З'їзд прийняв істор. рішення про заміну продрозверстки продподатком, про перехід від політики *«воєнного комунізму»* до непу. Особливу увагу з'їзд приділив питанню про *єдність партії*. Капіталістичне оточення, існування в країні значної маси дрібної буржуазії були живильним середовищем для *опортунізму* і фракційності. Троцькісти, *«робітнича опозиція»*, *група «демократичного централізму»* та ін. опортуністичні групи, ведучи фракційну боротьбу й вимагаючи свободи фракцій і угруповань, штовхали партію до розколу. Це вело до ослаблення пролет. диктатури, було на користь її класовим ворогам. В. І. Ленін у своїх виступах гостро критикував антимарксистські погляди опозиційних угруповань, показав їхню небезпеку для справи єдності партії. Прийнята за пропозицією В. І. Леніна резолюція «Про єдність партії» вимагала негайно розпустити всі фракційні групи, які вели до ослаблення партії, підривали її єдність. З'їзд дав ЦК повноваження застосувати як крайній захід виключення з партії членів ЦК, які стали на шлях фракційності. З'їзд прийняв також підготовлену В. І. Леніним резолюцію «Про синдикалістський і анархістський ухил у нашій партії», спрямовану на зміцнення ідейної єдності РКП(б). В ній вказувалося, що погляди «робітничої опозиції» та ін. опозиційних груп — не тільки теоретично неправильні, а й становлять велику політ. небезпеку, бо втілення їх у життя неминуче приведе до ослаблення керівної ролі Комуністичної партії. Значне місце в роботі з'їзду зайняло питання про роль профспілок у госп. будівництві. Підбивши підсумки *дискусії про профспілки*, з'їзд схвалив ленінську платформу, в якій визначалися роль і завдання профспілок як школи комунізму і висувалися заходи по розширенню профспілкової демократії. З'їзд прийняв розгорнуте рішення з нац. питання, спрямоване на ліквідацію фактичної нерівності раніше пригноблених націй, на зміцнення єдності і дружби народів рад. республік. З'їзд засудив антипарт. ухили в нац. питанні — великодерж. шовінізм і місцевий націоналізм. У галузі парт. будівництва з'їзд визнав за необхідне дальше розширення внутрішпарт. демократії, підвищення ідейно-політ. рівня членів партії, посилення комуністичного впливу серед безпарт. мас, підвищення боєздатності партії в її боротьбі проти контрреволюц. сил і антипарт. ухилів. З'їзд намітив конкретні шляхи переходу від капіталізму до соціалізму, визначив методи будівництва соціалізму в нових умовах. З'їзд обрав ЦК і ЦКК РКП(б).

Літ.: Ленін В. І. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Повне зібрання творів, т. 43; Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. М., 1963; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977.

А. В. Мяловицький.

ДЕСЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1976—80. Розроблений на підставі Основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки, затверджених XXV з'їздом КПРС і сесією Верховної Ради СРСР. Гол. завдання п'ятирічки: послідовне здійснення курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культур. рівня життя народу на основі динамічного й пропорційного розвитку сусп. виробн. та підвищення його ефективності, прискорення *науково-технічного прогресу*, зростання *продуктивності праці*, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва. Десята п'ятирічка — п'ятирічка ефективності і якості. Д. п. п. визначено збільшити національний доход у 1976—80 на 26%; продуктивність сусп. праці має зрости в цілому на 25%. Випуск пром. продукції в країні заплановано збільшити за п'ятиріччя на 36%; випуск продукції машинобудування й металообробки — на 53% Середньорічний обсяг виробн. с.-г. продукції має зрости на 16%. Дальше зміцнення кормової бази дасть можливість збільшити поголів'я худоби і птиці, підвищити також їхню продуктивність і збільшити обсяги закупівель худоби, птиці, молока, яєць. Поставки с.-г. машин, а також машин і обладнання для тваринництва і виробн. кормів зростуть за роки десятої п'ятирічки порівняно з дев'ятою в 1,5 раза. Капітальні вкладення в нар. г-во країни відповідно Д. п. п. зростуть на 26%. Накреслена широка програма соціального розвитку і дальшого підвищення рівня життя народу. Передбачено дальше поліпшення умов праці, посилення її творчого характеру, збільшення доходів населення, підвищення рівня і вдосконалення структури споживання. Середня заробітна плата робітників і службовців має збільшитися за 1976—80 на 17%, доходи колгоспників від громад. г-ва колгоспів підвищаться в середньому на 26%. Поряд з цим населення одержить на 30% більше виплат та пільг з *суспільних фондів споживання*. У великих масштабах здійснюватиметься житл. будівництво. Дальшого розвитку набуде система нар. освіти. В десятій п'ятирічці передбачено дальше значне піднесення економіки всіх союзних республік. Зокрема, в УРСР планується збільшити обсяг пром. виробн. порівняно з дев'ятою п'ятирічкою на 33%, середньорічний обсяг виробн. продукції с. г. — на 13%. Дальші прогресивні зміни відбудуться в структурі нар. г-ва республіки. На Листопадовому пленумі ЦК КПРС 1978 відмічено, що за перші три роки Д. п. п. значно розширено й оновлено осн. виробничі фонди нар. г-ва, які зросли на 195 млрд. крб.; вироблено продукції на 450 млрд. крб. більше, ніж за перші три роки дев'ятої п'ятирічки, збудовано понад 700 великих пром. підприємств тощо. Див. *Союз Радянських Соціалістичних Республік* та статті про союзні республіки.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; П'ятирічка якості. К., 1976; Развитие экономики СССР в десятой пятилетке. М., 1977; Краткий экономический словарь пятилетки эффективности и качества. К., 1978; Пятилетние планы коммунистического строительства. М., 1978.

Т. І. Дерев'янкін.

ДЕСЯТИ́НА — 1) Десята частина доходів, яку сплачувало церкві залежне населення у феод. період у європ. країнах. У Київській Русі Д. вперше встановив київ. князь *Володимир Святославич* після хрещення Русі для збудування і утримання *Десятинної церкви* в Києві. Пізніше Д. набула характеру повсюдного феод. податку, який збирали церк. установи. В період *монголо-татарського іга* на Русі Д. називалася данина, яку татари стягували з населення рус. земель. У Польщі та почасти на загарбаних нею в 14—18 ст. укр. землях Д. збирали у вигляді «снопової десятини», яку часто брали поряд з заг. Д. (з зерна та ін. продуктів). Д. призначалася для утримання місц. храмів, священиків та вищого духівництва і була одним із засобів феод. експлуатації селянства. 2) Міра земельної площі в Росії, Білорусії і на Україні. Відома з кінця 15 ст. Спочатку Д. являла собою *квадрат* із стороною 50 *сажнів*, тобто 0,1 *версти* (звідси назва). З 1753 в Росії розмір Д. встановлено в 2400 кв. сажнів (1,0925 га). У зв'язку з декретом РНК РРФСР від 14.IX 1918 про запровадження *метричної системи мір* Д. поступово вийшла з ужитку.

ДЕСЯТИ́ННА ЦЕ́РКВА в Києві — перша кам'яна церква Давньої Русі. Збудували її руські й візантійські майстри 989—996 за часів князювання *Володимира Святославича*, який на збудування й утримання її виділив *десятину* (звідси назва храму). Давні джерела називають Д. ц. й церквою Богородиці. Д. ц. являла собою хрестовокупольний шестистовпний храм; у її оздобленні були ікони, хрести й посуд, привезені з Корсуня (див. *Херсонес* Таврійський). В Д. ц. було поховано Володимира Святославича, його дружину— візант. царівну Анну; сюди було перенесено з Вишгорода прах

кн. *Ольги*. В кін. 1240 монголо-татари, захопивши Київ, зруйнували Д. ц. Розкопки руїн храму почали провадитися в 30-х рр. 17 ст. (П. С. *Могила*), 1824—26; детальніші дослідження було проведено 1908—14. В 1938—39 експедиція Ін-ту археології АН УРСР повністю відкрила і вивчила залишки всіх частин Д. ц. При розкопках було виявлено фрагменти мозаїчної підлоги, фрескового й мозаїчного оздоблення храму, кам'яні домовини, залишки фундаментів тощо. Поблизу Д. ц. відкрито руїни князівських палаців і жител бояр, а також майстерень ремісників та численні поховання 9—10 ст. Археол. знахідки, зібрані на тер. Д. ц., зберігаються в Держ. архітектурно-істор. заповіднику «Софійський музей». В 1828—42 в Києві було споруджено з тією ж назвою церкву за проектом арх. В. П. *Стасова* (не збереглася).

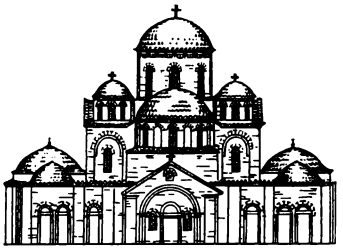

Десятинна церква в Києві. Західний фасад. 989—996. Реконструкція.

Літ.: Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61.

ДЕСЯТИНО́ГІ МОЛЮ́СКИ (Decapoda) — ряд безхребетних тварин класу *головоногих молюсків*. Характеризуються наявністю 10 щупалець, з яких 2 ловецькі. У багатьох зберігся рудимент раковини. Найвідоміші представники — *каракатиця*, різні роди *кальмарів*. Викопні рештки (напр., *белемніти*) відомі з тріасу.

ДЕСЯТИНО́ГІ РАКОПОДІ́БНІ (Decapoda) — ряд безхребетних тварин типу *членистоногих*, підкласу вищих *ракоподібних*. Тіло (довж. 0,3 — 80 см) різноманітної форми; поділяється на головогруди й черевце; є первинна голова (протоцефалон), на якій містяться 2 пари вусиків і очі. Задня щелепова ділянка головного відділу, зливаючись з грудьми, утворює щелепогруди, вкриті суцільним щитом — карапаксом. Черевце добре розвинене, з плавальними ніжками, або ж редуковане й підігнуте під головогруди (у крабів). У раків-самітників воно асиметричне. Д. р.— переважно роздільностатеві. Розвиток прямий або (у більшості) з метаморфозом. Личинки — *наупліус*, зоеа. Бл. 10000 видів, поширених у всьому світі, з них у фауні СРСР — понад 200 видів. У прісних водах УРСР — 3 види річкових раків, у Чорному м.— 36 видів, в Азовському — 4. Живуть Д. р. переважно в морях, деякі види — у прісних водах і навіть у вологих *біотопах* суходолу. Живляться тваринною і рослинною їжею; охоче поїдають трупи тварин. Річкові раки, деякі *креветки*, *омари*, *лангусти* широко використовуються людиною в їжу. Найбільше пром. значення в СРСР має *камчатський краб*. Викопні Д. р. трапляються починаючи з відкладів тріасового періоду.

О. П. Маркевич.

ДЕСЯТКО́ВА СИСТЕ́МА ЧИ́СЛЕННЯ — система *числення*, основою якої є число 10. Поширена в багатьох країнах світу.

ДЕСЯТКО́ВИЙ ДРІБ — особливий запис дробового чи цілого числа. Якщо знаменник звичайного *дробу* дорівнює степеню числа 10 з цілим невід'ємним показником, то його можна записати у вигляді Д. д., відділивши справа в чисельнику комою стільки знаків, скільки нулів у знаменнику (напр., $\frac{325}{100} = 3{,}25$). Нескоротний звичайний дріб, знаменник якого є добутком степенів чисел 2 і 5, можна перетворити на скінченний Д. д.; якщо ж у знаменнику є й ін. множники — то тільки на нескінченний *періодичний дріб*. Нескінченними неперіодичними дробами позначають *ірраціональні числа*. Д. д. застосовували ще в 14 ст. В Європі його вперше почав систематично застосовувати нідерланд. математик С. *Стевін*.

ДЕСЯТКО́ВИЙ ЛОГАРИ́ФМ — *логарифм*, ссновою якого є число 10. Д. л. числа N позначається $\lg N = \log_{10} N$.

ДЕТА́ЛІ МАШИ́Н (франц. détail — подробиця) — 1) Частини машин, приладів, апаратів або пристроїв, виготовлені з одного матеріалу без застосування складальних операцій. Розрізняють Д. м. заг. і спец. призначення. До Д. м. заг. призначення належать деталі, що є типовими для багатьох машин, приладів та ін. (напр., зубчасті колеса, *вали*, *осі*, болти, шпонки, гайки), а також пружні й корпусні деталі. Пружні Д. м. (*мембрани*, пружини, гумові втулки і прокладки, ресори тощо) застосовують для гасіння енергії ударів, віброізоляції та ін. Корпусні Д. м. (напр., плити, *станини*, фундаментні рами) сприймають осн. сили, що діють у машині. Окрему групу Д. м. становлять деталі мастильних пристроїв і маслопроводів (фільтри, штуцери, маслопокажчики тощо). До Д. м. спец. призначення належать деталі, застосовувані тільки в машинах певного типу (лопатки турбін, лемехи, *повітряні гвинти*, *колінчасті вали*). 2) Наукова дисципліна про теорію, розрахунок і конструювання деталей машин. Пов'язана з *машин і механізмів теорією*, *опором матеріалів матеріалознавством*, виготовленням і складанням деталей, тех. кресленням, *надійністю виробів* і *технічною діагностикою*. Дослідження Д. м. проводять в Інституті машинознавства АН СРСР (Москва) та ін. п.-д. установах, зокрема на Україні у *Машинобудування науково-дослідному і проектно-технологічному інституті*, *Машинобудування проблем інституті* АН УРСР. Створенню теорії і розрахунку Д. м. сприяли роботи В. Л. *Кирпичова*, М. Є. *Жуковського*, І. І. *Артоболевського*, Є. О. *Патона* та ін. вчених. Див. також *Машинобудування*.

Літ.: Слупський Є. І. Деталі машин. К., 1971; Решетов Д. Н. Детали машин. М., 1974; Орлов П. И. Основы конструирования, кн. 1—3. М., 1977.

М. С. Тривайло.

ДЕТА́ЛЬНОЇ РІВНОВА́ГИ ПРИ́НЦИП — загальне положення *статистичної фізики*, за яким будь-який мікроскопічний процес у рівноважній системі протікає з тією самою швидкістю, що й зворотний йому. Швидкість при цьому розглядається статистично — як середнє великої кількості однакових мікропроцесів. У квантовій теорії Д. р. п. полягає в рівності *імовірностей* прямого й зворотного процесів. Д. р. п. відіграє важливу роль при розв'язуванні задач *кінетики фізичної* та при дослідженні різних процесів зіткнення між атомними і ядерними частинками.

ДЕТА́НДЕР (від франц. détendre — послаблювати) — машина для охолоджування і скраплювання газів з віддачею зовнішньої роботи. Дія Д. грунтується на *адіабатному процесі* розширення газів, який супроводиться зниженням їхньої т-ри. Розрізняють Д. турбінні, або турбодетандери (мал.), і поршневі. Турбінні Д. поділяють на доцентрові, відцентрові й осьові; активні (див. *Активна турбіна*) й реактивні (див. *Реактивна турбіна*); одно- та багатоступінчасті; поршневі Д.— на горизонтальні та вертикальні, одно- і багаторядні. Д. застосовують в установках, де гази скраплюють і розділяють методом глибокого охолоджування, в установках, що імітують висотні й космічні умови, кріогенних *рефрижераторах* тощо.

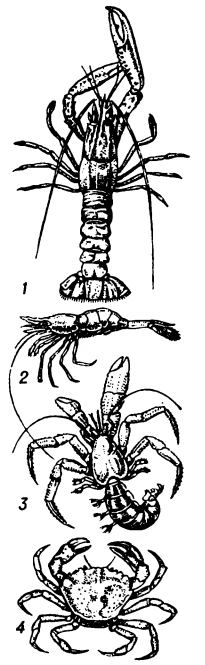

Десятиногі ракоподібні:
1 — норвезький омар (Nephros norvegicus); 2 — креветка Pandalus borealis; 3 — рак-самітник Pagurus bernhardus; 4 — краб Carcinus maenas.

ДЕТЕКТИ́В (англ. detective, від лат. detego—розкриваю, виявляю) — 1) Агент таємної служби розшуку, сищик. 2) Літературний твір чи кінофільм, зміст яких присвячено розкриттю загадкового злочину.

ДЕТЕКТИ́ВНА ЛІТЕРАТУ́РА — художні твори (романи, повісті, оповідання), в яких сюжет побудований на розкритті різноманітних заплутаних таємниць, найчастіше пов'язаних зі злочином. Початок Д. л. поклали новели Е. По («Вбивство на вулиці Морг», 1841, та ін.). Популярні романи і повісті У. *Коллінза*, А. *Конан-Дойля*, А. *Крісті*, Ж. *Сіменона*, Е. Уоллеса, Дж. *Болла*, написані в жанрі Д. л., не позбавлені худож. якостей, а часом і соціальної гостроти. Проте в переважній своїй більшості бурж. детектив виродився в низькопробну бульварну л-ру. Особливості рад. детективу відповідають завданням, які стоять перед усією рад. л-рою. Перші рад. твори цього жанру — романи М. Шагінян «Месс-Менд» (1924), О. Толстого «Гіперболоїд інженера Гаріна» (1925—27), повість Д. Бузька «Лісовий звір» (1924), в наступні роки — твори А. Адамова, Л. Шейніна, М. Атарова, Р. Кіма, в укр. л-рі — Р. Самбука, В. Кашина та ін.

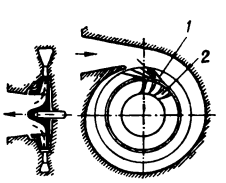

Детандер турбінний доцентровий реактивний: *1* — напрямний сопловий апарат; *2* — ротор (стрілками показано надходження і вихід газу).

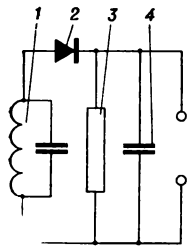

Детектор амплітудний: *1* — коливальний контур; *2* — напівпровідниковий діод; *3* — резистор (електричний опір); *4* — конденсатор.

ДЕТЕ́КТОР (лат. detector — відкривач, від detego — виявляю) — 1) Пристрій для детектування (перетворення) високочастотних електричних коливань на коливання меншої частоти або на постійний струм. Найпоширенішими є Д., де з модульованих (певним чином змінених) високочастотних коливань виділяються низькочастотні модулюючі коливання, що несуть інформацію (коливання звукової частоти, сигнали зображення та ін.). Розрізняють Д. амплітудні, частотні й фазові. В амплітудних Д. (мал.) детектуються амплітудно-модульовані коливання (найчастіше з використанням напівпровідникових або електровакуумних *діодів*). В частотних і фазових Д. частотно- і фазово-модульовані коливання перетворюються на амплітудно-модульовані; з цих Д. перетворені коливання надходять в амплітудні. Д. застосовують у радіотехніці. 2) Прилад для реєстрації рентгенівського, альфа-, бета- і гамма-випромінювання, нейтронів, протонів тощо. За допомогою Д. визначають склад випромінювання, вимірюють його інтенсивність, вивчають взаємодію швидких елементарних частинок з атомними ядрами тощо.

ДЕТЕРМІНА́НТ матриці [від лат. determinans (determinantis) — визначальний] — математичне поняття; те саме, що й *визначник* матриці.

ДЕТЕРМІНА́ЦІЯ (лат. determinatio — визначення) в ембріології — процес виникнення якісної своєрідності частин *зародка* на стадіях розвитку, що передують появі у них морфологічно помітних ознак тканин та органів; таким способом визначається (детермінується) шлях наступного розвитку частин зародка. В основі Д. лежить активація або гальмування діяльності окремих *генів*, яка приводить до синтезу молекул інформаційної *рибонуклеїнової кислоти* і білків. Д. відбувається внаслідок дії ряду факторів: потрапляння під час поділу в різні клітини неоднакової якості *цитоплазми*, індуктивного впливу (див. *Індукція* в біології), ефекту маси тощо. У тварин зі спіральним (у більшості *первинноротих*) або близьким до нього гипом *дроблення яйцеклітини* Д. проявляється ще під час дроблення, що дає змогу передбачити шлях розвитку кожного окремого органа. У тварин з ін. типами дроблення (більшість *вторинноротих*) Д. спочатку лабільна, що зумовлює можливість штучної зміни шляху розвитку певної частини зародка. Згодом Д. стає стабільною й характеризується стійким закріпленням властивості клітин давати початок лише певному органу чи частині тіла. Д. спричинюється до морфологічно помітного *диференціювання*. Термін «детермінація» запровадив 1900 нім. ембріолог К. Гайдер. У поглядах на причини Д. були ідеалістичні й механістичні відхилення (див. *Неовіталізм*, *Преформізм*).

О. В. Денисьєвський.

ДЕТЕРМІНІ́ЗМ ТА ІНДЕТЕРМІНІ́ЗМ — протилежні філософські вчення про відношення між явищами матеріальної дійсності та людської діяльності. Детермінізм — матеріалістичне вчення про загальну об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської психіки, зокрема *волі*. Головним у детермінізмі є положення про *причинність* як такий зв'язок явищ, при якому одне явище (причина) за певних умов породжує інше (дію). Індетермінізм — ідеаліст. вчення, що заперечує об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства і людської психіки, необхідний і закономірний зв'язок між ними. Домарксистський детермінізм усю багатоманітність зв'язків між речами зводив до необхідних, заперечуючи об'єктивність випадковості (див. *Необхідність і випадковість*), і це призводило до *фаталізму*. Діалектико-матеріалістичний детермінізм визнає різноманітність відношень детермінації. Його зміст поряд з положенням про причинність розкривається в таких категоріях, як *взаємозв'язок*, *взаємодія*, *абсолютне і відносне*, необхідність і випадковість, *закон*, *умова*, *можливість і дійсність*, *підстава і наслідок*. Принципи діалектико-матеріалістичного детермінізму лежать в основі марксистського вчення про соціальну сутність людини та її свободу, про закономірності істор. розвитку суспільства.

Однією з форм заперечення детермінізму є *телеологія*, за якою всі процеси являють собою реалізацію наперед визначеної мети (див. *«Наперед визначеності теорія»*). Індетермінізм набув особливого поширення в сучас. бурж. філософії (*неопозитивізм*, *прагматизм*, *персоналізм*).

Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.—Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Парнюк М. А. Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. К., 1972; Аскин Я. Ф. Философский детерминизм и научное познание. М., 1977.

М. О. Парнюк.

ДЕТОНА́ТОР (франц. détonateur, від détoner — вибухати) — заряд бризантної (дробильної) вибухової речовини (ВР), призначеної для збудження (ініціювання) вибуху основного заряду арт. снаряда, міни, авіабомби, бойової частини ракети, а також підривного заряду (див. *Бризантність*). Як Д. звичайно використовують пресовані циліндричні шашки з тетрилу, тротилу, флегматизованого *гексогену*, тену та ін. ВР, чутливіших до початкового імпульсу *капсуля*-детонатора, ніж ВР осн. заряду. Ініціювання Д. здійснюється капсулем-детонатором, електродетонатором, запалом та ін.

ДЕТОНА́ЦІЯ (франц. détonation) — 1) Процес хім. перетворення *вибухової речовини*, що поширюється в даній речовині з надзвуковою швидкістю і супроводиться виділенням енергії. 2) Д. мотор ного палива — надмірно швидке горіння робочої суміші в циліндрі двигуна внутрішнього згоряння. Зумовлює різку зміну тиску в циліндрі, нерівномірну роботу двигуна, зменшення його потужності, перегрівання й завчасне спрацювання тощо. Див. також *Антидетонатори*.

ДЕТРИ́Т (від лат. detritus — стертий) — 1) Біології — сукупність завислих у воді та осілих на дно водойми дрібних (від кількох мікрометрів до кількох сантиметрів) нерозкладених частинок рослинних і тваринних організмів або їхніх виділень. Є поживою для водяних т. з. детритоїдних тварин. Осідаючи на дно, Д. бере участь в утворенні донних відкладів. 2) В геології — органогенний уламковий матеріал в *осадочних гірських породах*. Складається з уламків черепашок, скелетних фрагментів молюсків, губок, коралів, кісток хребетних, решток рослинних тканин тощо.

ДЕТРО́ЙТ — місто на Пн. США, в штаті Мічіган. Порт на правому березі р. Детройту. Вузол з-ць і автошляхів. 2 аеропорти. 1,4 млн. ж. (1974, оцінка); з передмістями— 4,4 млн. ж. Один з великих фін. і пром. центрів, гол. центр. автомоб. пром-сті США (підприємства компаній «Форд», «Дженерал моторс», «Крайслер»). З автомобілебудуванням тісно пов'язані ін. галузі машинобудування та металообробки. Розвинуті чорна металургія, обробка чорних і кольорових металів, хім. пром-сть тощо. Підприємства воєнної пром-сті. У Д.— 2 ун-ти. Музеї: Грінфілд-віллідж (музей амер. побуту, бл. 100 старовинних амер. будинків), історії автомобіля. Серед споруд 20 ст.— Публічна б-ка (1921—23, арх. К. Гілберт), Ін-т мистецтв (1922—27, арх. П. Крет; фрески Д. *Ріверu*, 1932—33), 47-поверховий хмарочос Пенобскот-білдінг (1928), пром. комплекс «Крайслер» (1938, арх. А. Кан), житл. комплекс Лафайєт-парк (1960, арх. Л. *Міс ван дер Рое*). Д. засн. 1701.

ДЕТРО́ЙТСЬКА ФІНА́НСОВА ГРУ́ПА — фінансово-монополістична група США. Сформувалася наприкінці 50 — поч. 60-х рр. 20 ст. Об'єднує ряд сімей монополістичної буржуазії США — Фішерів, Кеттерінгів, Моттів, які тісно пов'язані між собою через *систему участі*, *особисту унію* та спільний контроль над групою великих банків і пром. компаній. Центром Д. ф. г. є великі детройтські банки «Нейшенал банк оф Детройт», «Детройт банк енд траст» і «Ман'юфакчерерз нейшенал банк оф Детройт». Д. ф. г. контролює такі великі корпорації, як «Берроуз» (у галузі електроніки), «Вайендот кемікал» (у хім. пром-сті), разом з *Морганами* і *Дюпонами* — автомоб. монополії «Дженерал моторс». Заг. сума активів, що перебуває під контролем Д. ф. г., на поч. 2-ї пол. 70-х рр. становила 30 млрд. доларів.

В. А. Колибанов.

ДЕ ТХАМ (Де Там; De Tham, повністю — Хоанг Хоа Тхам; бл. 1857 — 10.II 1913) — керівник збройних виступів у Пн. В'єтнамі проти франц. колонізаторів, в'єтнамський нац. герой. У визвольну боротьбу включився 1887. У 1893—1913 очолював сел. рух у пров.

1

2

3

До ст. **Декоративно-ужиткове мистецтво.**

1. Колт з перегородчастою емаллю. Київ. 11–12 ст. **2.** Майстер кола Д. Зінтюка. «Вершник». Кахля. Село Пистинь, тепер Косівського району Івано-Франківської області. 19 ст. **3.** Інтер'єр української хати з виробами декоративно-ужиткового мистецтва. Поділля 19 ст. **4.** Л. Є. Жоголь. Фрагмент килима «Українська осінь». Київ. 1972. **5.** З. З. Масляк. Свято врожаю. Гутне скло. Львів. 1975. **6.** Л. О. Прокопик. Куманець. 1977; О. Т. Швець, В. М. Швець. Таріль «Зустріч». 1976; О. І. Бейсюк. Бокали. 1977. Місто Косів Івано-Франківської області.

4

5

6

До ст. **Декоративно-ужиткове мистецтво. 1.** Занавіска «Російські мотиви». Мереживо. Вологодська область, РРФСР. 1957. **2.** Кабінет-бюро. Різьблення на кістці. Село Холмогори, тепер Архангельської області, РРФСР. 2-а половина 18 ст. **3.** Кухоль, браслет і скринька. Срібло. Гравірування, чернь. Аул Кубачі, Дагестанська АРСР. 20 ст. **4.** Слуцький пояс. Білорусія. 19 ст. **5.** Р. Хеймрад. Килим «На святі пісні». Латвійська РСР. 1960. **6.** В. Емкуль. «Напад вовків на стадо оленів». Гравірування на моржовому іклі. Якутська АРСР. 1956. **7.** Килим. Туркменія. 19 ст. **8.** Ваза. Кольорове скло. Стародавній Єгипет. Середина 16 — кінець 14 ст. до н. е. **9.** Кухоль. Чорний лак. Стародавня Греція. 6 ст. до н. е. **10.** Декоративна таріль. Фаянс. Іран. 16 ст. **11.** Таріль. Майоліка. Італія. 16 ст. **12.** Свічник. Фарфор. Німеччина. 1760. **13.** Бокал. Скло. Чехія. 1830.

Бакжанг. Франц. колонізатори 1897 змушені були укласти з Де Т. перемир'я і визнати його владу над районом, який контролювали повстанці. В 1909 франц. армія, порушивши угоду, почала наступ на цей район. Загони Де Т. зазнали поразки. Де Т. убитий зрадниками.

ДЕУ́ЛІНСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1618 — перемир'я на 14,5 року між Росією і Річчю Посполитою, укладене 1(11).XII в с. Деуліні (тепер м. Загорськ Моск. обл.) після невдалої спроби польського війська 1617—18 захопити Москву. Тяжке становище, в якому опинилася країна в результаті вчинених інтервентами спустошень, змусило рос. уряд погодитися залишити під владою Польщі Смоленську землю і *Чернігово-Сіверську землю*. Д. п. не розв'язало гострих політ. суперечностей між Росією і Польщею. Тяжкі наслідки Д. п. були ліквідовані лише в результаті рос.-польс. війни 1654—67, яку Росія вела разом з укр. і білорус. народами (див. *Андрусівське перемир'я 1667*, *«Вічний мир» 1686*).

ДЕ-ФА́КТО ВИЗНА́ННЯ (лат. de facto — насправді) — одна з основних форм *визнання* в міжнар. праві. Полягає в обмеженому визнанні однією д-вою будь-якої ін. д-ви (або уряду), що не обумовлює собою встановлення дипломатич. відносин між державами.

ДЕФЕКА́ЦІЯ (лат. defaecatio — очищення) — виведення організмом решток неперетравленої їжі з травного тракту. У ссавців і людини — виведення через *анальний отвір* калових мас. Акт Д. відбувається завдяки скороченню ряду гладеньких і поперечносмугастих м'язів, зокрема м'язів товстої та прямої кишок, яке координується центральною нервовою системою.

ДЕФЕКА́ЦІЯ у цукровому виробництві — очищення сирого бурякового соку від нецукристих речовин за допомогою *вапна*. Буває попередня й основна. Попередньою Д., додаючи до бурякового соку невелику кількість вапна (0,2—0,3%), забезпечують *коагуляцію* і осідання білків та ін. колоїдних речовин (див. *Колоїдні системи*). В разі основної Д. створюють надлишок вапна (його вводять у кількості 2—3% від маси буряка), який при подальшій обробці соку вуглекислим газом переходить в осад і частково залишається в розчині. Для Д. використовують апарати (дефекатори) безперервної дії.

ДЕФЕ́КТ МА́СИ (від лат. defectus, тут — зменшення) — різниця між масою атома *ізотопу*, вираженою в *атомних одиницях маси*, і масовим числом, яке дорівнює кількості *нуклонів* у ядрі цього ізотопу. Д. м., віднесений до одного нуклона, наз. упаковувальним коефіцієнтом.

ДЕФЕ́КТИ В КРИСТА́ЛАХ (від лат. defectus — недолік, вада) — порушення періодичності розміщення атомів або іонів у реальних *кристалах*. Виникають як під час росту кристалів, так і після їх утворення в результаті теплового, мех., радіаційного, електр. та ін. діянь. За геом. ознаками Д. в к. (субмікродефекти) поділяють на точкові, лінійні та плоскі. Точковими Д. в к. є *вакансії*, атоми у міжвузловині, домішкові (сторонні) атоми. Вакансія може утворюватися при переході атома з вузла гратки у міжвузловину (дефект Френкеля) або при виході його на поверхню кристала (дефект Шотткі). Порушення в структурі кристалів хім. сполук, зумовлені браком або надлишком компонентів порівняно зі стехіометричною формулою (див. *Стехіометрія*), наз. стехіометричними Д. в к. До лінійних Д. в к. належать *дислокації*, до плоских — межі зерен кристалів, ряди та сітки дислокацій тощо. Строго кажучи, поверхню кристала можна розглядати і як його дефект. Д. в к. істотно впливають на їхні фіз., мех., електр., магнітні, фотоелектричні та ін. властивості. Так, точкові дефекти, які в *напівпровідниках* можуть бути *донорами* або *акцепторами* і генерувати носії струму (*електрони* і *дірки*), зумовлюють домішкову *електропровідність*. В іонних кристалах внаслідок взаємодії точкових дефектів з електронами й дірками утворюються т. з. центри забарвлення. До них належать *F*- і *V*-центри, які поглинають світло відповідно у видимій та ультрафіолетовій ділянці спектра. Перший утворюється вакантним вузлом негативного іона, який захопив електрон, другий — вакантним вузлом позитивного іона, який захопив дірку. Процеси взаємної *дифузії* твердих тіл, хім. реакції у твердому стані пов'язані з природою та рухом Д. в к. Дефекти, особливо лінійні та поверхневі, дуже впливають на *пластичність*, *в'язкість*, *пружність* та міцність кристалів. Див. також *Дефекти металів*.

Літ.: Иоффе А. Ф. Физика полупроводников. М.—Л., 1957; Герцрикен С. Д. [та ін.]. Физические основы прочности и пластичности металлов. М., 1963; Стоунхэм А. М. Теория дефектов в твёрдых телах, т. 1. Пер. с англ. М., 1978. *К. Д. Товстюк.*

ДЕФЕ́КТИ МЕТА́ЛІВ — порушення регулярної кристалічної *структури металів*. Виникають під час виготовлення й експлуатації виробів, істотно впливаючи на комплекс їхніх властивостей. Д. м. розрізняють за розміщенням (поверхневі, внутрішні) і походженням (механічні, термічні, корозійні, зварювальні тощо). Крім того, їх поділяють на субмікродефекти (див. *Дефекти в кристалах*), мікро- і макродефекти. До мікродефектів належать порушення, що їх виявляють оптичними мікроскопами. Деякі з них, напр. мікропори, мікротріщини, мікропузирі газів або дрібні включення інтерметалідів і карбідів, утворюються внаслідок росту відповідних субмікродефектів. Тривалий нагрів до високих температур спричинює *перегрів металу* — виникнення крупнокристалічної структури. При вищих темп-рах можливий перепал металу, що характеризується окисленням, а іноді й частковим оплавленням границь зерен. Особливим видом мікродефектів є залишкові мікронапруження, зосереджені в межах окремих зерен полікристала й зумовлені надлишком *дислокацій* одного знака. До мікродефектів належать і *дендрити*, що утворюються внаслідок мікроскопічної *ліквації* й призводять при низькотемпературному деформуванні до розшарування через виникнення волокнистої або смугастої структури. Такі структури здебільшого властиві сталям, що містять *неметалеві включення*. Плени (тонкі шлакові або окисні плівки) всередині литих металів і непровари виникають під час зварювання плавленням. Макродефекти (тріщини, пори, газові пузирі) іноді розвиваються з мікродефектів. Газові пузирі призводять до виникнення дірчастості при *усадці* в процесі тверднення рідких металів, що супроводиться звичайно утворенням усадкової раковини — воронкоподібної порожнини у верхній частині зливка. Якщо в сталі є водень, виникають флокени — внутр. тріщини, заповнені воднем. До макродефектів належать і розриви (порушення суцільності зовн. частин деформівного металу), вм'ятини, риски, подряпини тощо. Макродефекти здебільшого знижують конструкційну міцність і надійність металевих виробів. Мікродефекти, і особливо субмікродефекти, можуть зміцнювати метали й водночас створювати потенціальні вогнища руйнування їх. В зв'язку з цим при термічній і механікотермічній обробці металів прагнуть до утворення оптимальної кількості й певного розподілу дефектів. Найпоширенішим методом «заліковування» Д. м. є *термічна обробка*. Виявляють Д. м. методами *дефектоскопії*, металографічним або рентгеноструктурним аналізом та ін. *Л. Н. Лариков.*

ДЕФЕКТОЛО́ГІЯ (від лат. defectus — недолік, вада і λόγος — вчення) — наука, яка вивчає особливості і закономірності розвитку, виховання й навчання дітей з фізичними і психічними вадами. На основі цих закономірностей Д. визначає принципи, шляхи і засоби компенсації дефектів розвитку дитини, виховання з аномальних дітей корисних членів суспільства. До складу Д. входять *спеціальна педагогіка* і *спеціальна психологія*. Спец. педагогіка поділяється на *сурдопедагогіку* (про виховання і навчання дітей з вадами слуху), *тифлопедагогіку* (про виховання й навчання дітей з вадами зору), *олігофренопедагогіку* (про виховання і навчання розумово відсталих дітей), *логопедію* (про засоби і методи виправляння вад мови у дітей-логопатів). Існують і відповідні галузі спец. психології. До Д. належать також *сурдотехніка* й *тифлотехніка*, які розробляють тех. засоби навчання, корекції та компенсації дефекту. Д. розробляє й проблеми виховання і навчання дітей із складними формами аномальності (сліпоглухонімих, глухих і розумово відсталих, сліпих і розумово відсталих та ін.). *Спеціальні школи* для аномальних дітей почали створювати у 18 ст. Тривалий час Д. звертала свою увагу переважно на сліпих, глухонімих і сліпоглухонімих, на дітей з

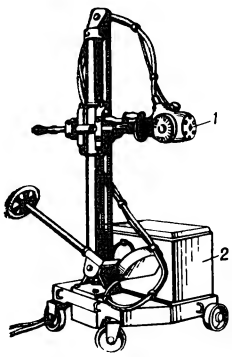

Гамма-дефектоскоп: *1* — робочий контейнер, у який переміщують (по шлангу) джерело випромінювання; *2* — контейнер, де зберігають джерело випромінювання.

важкими розладами мови, дітей-олігофренів. У середині 20 ст. все більшу увагу почала приділяти дітям з частковими вадами (слабозорим, тим, що слабо чують, дітям з легкими розладами мови, дітям з затримкою психічного розвитку). Д. пов'язана з рядом суміжних наук — заг. педагогікою, заг., дит. і пед. психологією, з методикою навчання окремим шкільним предметам, з галузями мед. і біол. наук та ін. Проблеми Д. в СРСР досліджують в Н.-д. ін-ті дефектології АПН СРСР (Москва), н.-д. ін-тах педагогіки і психології УРСР (обидва — в Києві), у деяких ін. наук. установах та на кафедрах дефектологічних ф-тів пед. ін-тів. З 1969 в Москві виходить журн. «Дефектология».

Літ.: Дефектологический словарь. М., 1970. *М. Д. Ярмаченко.*

ДЕФЕКТОСКО́П — прилад або установка для *дефектоскопії* матеріалів і виробів. Розрізняють Д. ультразвукові, в яких використано властивість ультразвукових хвиль відбиватися від дефектів (напр., тріщин); магнітні, дія яких грунтується на властивості *магнітного поля* скупчувати магнітний порошок або суспензію в місцях дефектів; електроіндуктивні, що збуджують у контрольованому виробі (матеріалі) *вихрові струми*, величина і густина яких залежать від наявності дефектів; гамма-дефектоскопи (мал.), що просвічують вироби (матеріали) гамма-промінням, тощо. Д. поділяють на універсальні, якими контролюють різні за формою і розмірами вироби, і спеціалізовані — ними досліджують однотипні вироби; стаціонарні, лабораторні й переносні. Стаціонарні й лабораторні Д. обладнують осцилографічними й цифровими *індикаторами*, самописними пристроями, переносні Д.— стрілковими приладами, звуковими або освітлювальними сигналізаторами. Є й Д., що контролюють рухомі вироби (напр., труби під час прокатки) або самі пересуваються з великою швидкістю відносно виробів (рейкові Д., Д.-візки тощо). *М. В. Білоус.*

ДЕФЕКТОСКОПІ́Я (від лат. defectus — недолік, вада і грец. σκοπέω — спостерігаю) — сукупність методів виявлення поверхневих або внутр. дефектів у матеріалах і виробах без руйнування їх. Методи Д. звичайно класифікують залежно від фіз. ефекту, що його використовують для контролю. Найпростіший — візуальний метод грунтується на неоднаковому відбиванні світла від бездефектної поверхні й від дефектів. Зовн. поверхню вивчають неозброєним оком або за допомогою лупи, для дослідження внутр. шарів використовують спец. трубки з освітлювачами. Таким методом (з використанням лупи) виявляють поверхневі дефекти розміром до 0,01 мм. Основою *акустичної дефектоскопії* є контроль параметрів пружних коливань, збуджених у контрольованих виробах (див. також *Ультразвукова дефектоскопія*). Методи *магнітної дефектоскопії* грунтуються на реєстрації *магнітних полів* розсіяння на дефектах або магнітних властивостей досліджуваних виробів. Засобами *електроіндуктивної дефектоскопії* аналізують ефект, викликаний зміною (через наявність дефектів) взаємодії власного електромагнітного поля котушки з електромагнітним полем *вихрових струмів*, що наводяться цією котушкою в контрольованих виробах. За методом *рентгенодефектоскопії* вироби просвічують рентгенівським промінням. Методи *оптичної дефектоскопії* грунтуються на взаємодії світлового проміння з виробами. Поширені *електростатична дефектоскопія* і *трибоелектрична дефектоскопія*. Є й *капілярна дефектоскопія*, *гамма-дефектоскопія*, *інфрачервона дефектоскопія*, *радіодефектоскопія* і *термоелектрична дефектоскопія*. Д. дає змогу підвищувати *надійність виробів* і *довговічність виробів*, досягати більшого екон. ефекту при виробн. і експлуатації їх. Див. також *Дефекти металів*, *Дефектоскоп*.

Літ.: Денель А. К. Дефектоскопия металлов. М., 1972. *М. В. Білоус.*

ДЕФЕРЕ́НТ ПЛАНЕ́ТИ (від лат. defero — переміщую) — в *геоцентричній системі світу* Птолемея уявне коло, в центрі якого міститься Земля і по якому рухається центр *епіциклу планети*. Д. п. був необхідний для пояснення видимого руху *планети*.

ДЕФІБРА́ТОР (від *де...* і лат. fibra — волокно) — апарат, в якому виготовляють *деревну масу* стиранням тріcок між спеціальними металевими дисками. Перед стиранням у Д. тріски, одержувані подрібненням на рубальних машинах *балансової деревини* або відходів лісопиляння, піддають пропарюванню під тиском 1—1,2 МПа при т-рі 165—175° С. Продуктивність Д. бл. 25 т повітряно-сухої деревної маси на добу. Д. застосовують у виробн. *деревностружкових плит*, *паперу* тощо.

ДЕФІБРЕ́Р (франц. défibreur, букв.— подрібнювач волокна) — машина, в якій виробляють *деревну масу* стиранням *балансової деревини* на обертовому абразивному камені. Розрізняють Д. періодичної (гідравлічні, магазинні) і безперервної (ланцюгові, гвинтові й кільцеві) дії. Найпоширеніші Д. (мал.) безперервної дії з кварцо-цементним або керамічним каменем, до якого балансова деревина притискується безконечними пластинчастими ланцюгами. Продуктивність Д.— понад 40 т повітряно-сухої деревної маси на добу. Д. застосовують у виробництві *паперу*, *картону* тощо.

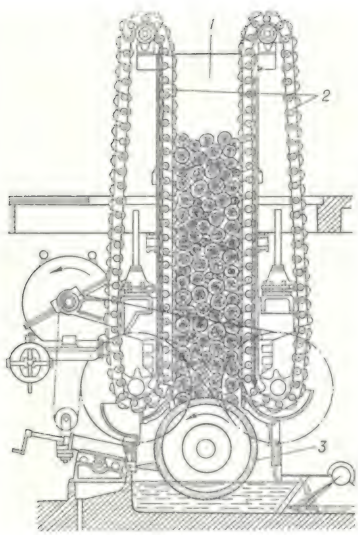

Ланцюговий дефібрер безперервної дії: *1* — шахта; *2* — ланцюг; *3* — абразивний камінь.

ДЕФІБРИЛЯ́ЦІЯ (від *де...* і лат. fibrillatio — швидке скорочування м'язових волокон) — припинення фібрилярних скорочень шлуночків серця або передсердь, що виникають внаслідок тяжких порушень ритму роботи серця. Заходи штучної Д. полягають в одномоментному діянні на серце сильного електр. струму і застосуванні лікарських препаратів. Д. шлуночків серця — один з найважливіших заходів *реанімації*. Його мета — відновлення ефективності скорочувальної діяльності шлуночків. Д. передсердь — терапевтичний захід, спрямований на відновлення синусового ритму скорочень серця. Здійснюється Д. за допомогою дефібриляторів — апаратів, що являють собою генератори потужних високовольтних електр. імпульсів. Про успішність Д. роблять висновок на підставі даних *електрокардіографії*.

ДЕ ФІЛІ́ППО (De Filippo) Едуардо (справж. прізв.— Пассареллі; н. 24.V 1900, Неаполь) — італійський драматург, режисер і актор. Літ. діяльність почав 1926, в 1931 створив свою трупу. В кіно з 1932. Поставив у театрі власні комедії, виконавши в них головні ролі а згодом екранізував їх: «Неаполь-мільйонер» (1950), «Ох, вже ці привиди» (1954), «Філумена Мартурано» (1951). Знімався у фільмах ін. режисерів: «Дівчата з площі Іспанії» (1951), «Золото Неаполя» (1954), «Всі по домівках» (1961). Поставив фільми: «Неаполітанці в Мілані» (1953), «Фортунелла» (1958). Автор п'єс «Моя сім'я» (1956), «Контракт» (1967), «Монумент» (1970) та ін. В центрі творчості Де Ф.— життя рядового італійця у ворожому йому бурж. суспільстві. Твори Де Ф. ставились у рад., зокрема в укр., театрах («Філумена Мартурано», 1957, Київ. театр ім. І. Франка).

ДЕФІНІ́ЦІЯ (лат definitio — визначення) — коротке *визначення* змісту якогось поняття.

ДЕФІ́С (нім. Divis, від лат. divisio — поділ, членування) — коротка горизонтальна з'єднувальна риска в деяких типах слів і словосполучень (ракета-носій, хто-небудь, тишком-нишком). Д. вживається і як знак переносу та скорочень (ун-т, с.-г.).

ДЕФІЦИ́Т (від лат. deficit — не вистачає) — 1) Перевищення видатків над доходами, пасиву балансу — над його активом. Розрізняють к а с о в и й (нестача касової готівки для покриття поточних платежів), ф і н а н с о в и й (ко-

мерційний) і д е р ж а в н и й (бюджетний). 2) Нестача матеріальних цінностей порівняно з потребою в них.

ДЕФЛЯ́ЦІЯ (від лат. deflo — видуваю) в г е о л о г і ї — те саме, що й *видування*.

ДЕФЛЯ́ЦІЯ в е к о н о м і ц і — вилучення буржуазними урядами з обігу частини надлишкової грошової маси, випущеної у період *інфляції*. Д. часто передує *грошовим реформам*. Проявляється в поступовому підвищенні курсу грош. знаків, у зростанні їхньої купівельної спроможності, в підвищенні курсу даної валюти щодо валют ін. країн. Проводячи Д., д-ва залишає в силі раніше випущені *гроші паперові*, але припиняє дальшу *емісію* їх і частину надлишку вилучає з обігу. Д. супроводиться збільшенням податків, стягуваних з трудящих, «заморожуванням» зарплати, скороченням соціально-культур. витрат та ін., що призводить до зниження темпів екон. розвитку, погіршення становища трудящих.

ДЕФО́ (Defoe) Данієль (бл. 1660, Кріплгейт — 26.IV 1731, Мурфілдс) — англійський письменник і публіцист. Один з основоположників європ. реалістичного роману. Літ. діяльність почав 1697 як журналіст і публіцист памфлетом «Нариси проектів», у якому пропонував ряд політ. і екон. реформ. У багатьох творах захищав інтереси пуританської буржуазії, проте часто піднімався до загальнодемократичних ідей (стаття «Клопотання вбогої людини», 1698, та ін.). Виступав проти зарозумілості дворян (віршована сатира «Чистокровний англієць», 1701). У 1702 опублікував анонімно памфлет «Як найшвидше розправитися з дисентерами». За це був ув'язнений і поставлений до ганебного стовпа. Д. є автором «Безсторонньої історії життя і діянь Петра Олексійовича, нинішнього царя Московії» (1723). Всесвітню славу здобув романом «Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо» (1719). Роман викликав численні наслідування й переробки (укр. мовою — Б. Грінченка, 1891, та ін.). На тему цього твору Т. Шевченко створив малюнок «Робінзон Крузо» (1856). Відомі також романи Д. «Капітан Сінглтон» (1720), «Історія полковника Жака», «Молль Флендерс» (обидва — 1722), «Роксана» (1724) та ін.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо. К., 1978; Р о с. п е р е к л. — Избранное. М., 1971; Счастливая куртизанка, или Роксана. М., 1974; Молль Флендерс. М., 1978.

Літ.: Урнов Д. М. Робинзон и Гулливер. Судьба двух литературных героев. М., 1973; Урнов Д. М. Дефо. М. 1978. *В. П. Березинський.*

ДЕФОЛІА́НТИ (від *де*... і лат. folium — листок), обезлистнювачі — хімічні речовини, які застосовують для передзбирального видалення (*дефоліації*) листя культурних рослин, гол. чин. бавовнику. Як Д. використовують ціанамід кальцію (15—40 кг/га препарату), хлорат магнію (6—10 кг/га), мерфос (0,7—1,5 кг/га), бутифос (0,7—1 кг/га діючої речовини) тощо. Найкращі результати дає застосування бутифосу і мерфосу. Всіма Д. обприскують, а ціанамідом кальцію й обпилюють рослини по росі.

Ю. Г. Мережинський.

ДЕФОЛІА́ЦІЯ — штучне передзбиральне видалення листя з рослин для прискорення їхнього достигання й полегшення механізованого збирання врожаю. Провадять хім. речовинами — *дефоліантами*, в основному на плантаціях бавовнику. Добрі результати Д. дає і в садівництві, на насінниках люпину. *В. А. Вишневський.*

ДЕФОРМА́ЦІЯ (лат. deformatio — спотворення) — зміна розмірів або розмірів і форми тіла (чи його частини) під впливом мех. навантаження, власної маси, температури, намагнічування, електр. заряду тощо. Найпростішими видами Д. є *згин, зсув, кручення* і *розтягстиск*. Прогин (при згині) і поворот перерізу (при згині і крученні) тіла, що також характеризують зміну його розмірів і форми, наз. переміщеннями. У твердих тілах розрізняють Д. пружну, яка повністю зникає, коли перестає діяти деформівний чинник, і пластичну (або залишкову), що залишається після усунення її причини. Д. буває також лінійна (зі зміною лінійних розмірів тіла) і об'ємна (зі зміною об'єму). Крім того, в обчисленнях оперують Д. абсолютною, що характеризує безпосередню зміну лінійних розмірів (або об'єму) тіла, і відносною — відношенням зміни лінійних розмірів тіла (або об'єму) до його початкових лінійних розмірів (або об'єму). Властивість тіл змінювати розміри або розміри і форму під впливом певних чинників наз. деформівністю. Цю властивість враховують при прокатці, куванні, волочінні, штампуванні та ін. видах обробки матеріалів. Див. також *Гука закон, Електрострикція, Магнітострикція, П'єзоелектрика.*

В. В. Хільчевський.

ДЕФОСФОРА́ЦІЯ (від *де*... і *фосфор*), знефосфорювання — видалення фосфору (шкідливої домішки) з розплавлених чавуну і сталі. Досягається звичайно *окисленням* (під час подавання кисню у піч) фосфору у п'ятиокис, який переходить у *шлак*, де зв'язується в тетракальцієвий фосфат.

ДЕФОСФОРИЛЮВА́ННЯ — відщеплювання залишку фосфорної кислоти від молекули фосфорвмісних сполук. У живих організмів — ферментативний процес. Супроводиться утворенням вільної фосфорної або пірофосфорної к-ти чи перенесенням фосфату на ін. органічні сполуки. Див. *Фосфорилювання.*

ДЕ ФРІЗ (Де Фріс; De Vries) Гуго (16.II 1848, Гарлем — 21.V 1935, Люнтерн) — голландський ботанік, професор Амстердамського (з 1880) і Вюрцбурзького (з 1897) ун-тів. Автор класичних праць про *плазмоліз* рослинних клітин та пов'язаних з цим досліджень осмотичного тиску. Створив *мутаційну теорію*. Одночасно з К. Корренсом та Е. Чермаком (1900) повторно відкрив закономірності спадковості, раніше встановлені Г. *Менделем*.

ДЕ ФРІС Тейн (н. 1907) — голландський письменник. Див. *Фріс* Тейн де.

ДЕХКА́НИ, дихкани (перс.) — в Ірані та Середній Азії з часів *Сасанідів* спочатку власники землі, що виділилися з громади, в 7—12 ст.— землевласники-феодали з старовинної іран. знаті. Після 13 ст. Д. називали селян усіх категорій.

ДЕХОТІ Абдусалом Пірмухаммадзаде (14.III 1911, кишлак Багімайдан, побл. Самарканда — 30. I 1962, Душанбе) — таджицький рад. письменник. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1929. Збірки «Здобуток Жовтня» (1934), «Вірші та оповідання» (1940) — про тадж. соціалістичне село та розкріпачення жінки. У зб. «Вибрані вірші» (1945) переважає тема героїки Великої Вітчизн. війни. Післявоєнні твори присвячені соціалістичному будівництву, боротьбі за мир. Деякі вірші Д. стали піснями. Писав сатиричні оповідання, драми, комедії. Уклав збірку тадж. фольклору. Перекладав твори Т. Шевченка, опублікував про нього статті.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Идет проточная вода. Душанбе, 1957.

ДЕХРИСТИЯНІЗА́ЦІЯ — спроба ліквідації католицького культу в роки *Великої французької революції* (гол. чином 1793). Була своєрідним виразом революційного терору в боротьбі проти контрреволюц. духівництва, проте містила й антирелігійні елементи. Рух Д. поширився в провінції. Ініціатором його виступили *ебертисти*. В ході Д. закривали церкви, конфісковували їхні коштовності, священиків примушували зрікатися сану, християнство замінювалося культом Розуму. Проти Д. виступив М. *Робесп'єр*, який розумів, що вона викличе контрреволюц. настрої у віруючих. Д. було припинено декретом Конвенту від 6.XII 1793 про свободу культів.

ДЕЦЕМВІ́РИ (лат. decemviri, від decem — десять і vir — чоловік) — в Стародавньому Римі будь-яка колегія з 10 чоловік, яку обирали для виконання спеціальних держ. доручень (судових справ, питань культу, записів законів тощо). Найвідоміші колегії Д. 451—450 до н. е., результатом діяльності яких були *дванадцяти таблиць закони*.

ДЕЦИБЕ́Л (від лат. decem — десять та *бел*), дБ, dB — частинна одиниця від бела. 1 дБ = 0,1 Б.

ДЕЦИ́К (Дацко Васильович; р. н. і см. невід.) — овруцький полковник, один з керівників народних повстань 1664—65 на Правобережній Україні, спрямованих проти шляхет. Польщі, за возз'єднання з Лівобережною Україною в складі Росії. Очолюючи Овруцький полк, Д. підняв повстання на Поліссі. На поч. 1665 повстанці визволили Мотовилівку, Димер, Бишів, Фастів, Чорнобиль. Улітку 1665 вони розгромили польс.-шляхет. війська під Білою Церквою. Однак восени 1665 змушені були відступити до Києва. Д. намагався організувати повстання проти гетьмана Лівобережної України І. *Брюховецького*. Але в Переяславі Д. було заарештовано і в липні 1666 за доно-

Е. Де Філіппо.

Д. Дефо.

А. П. Дехоті.

Дж. Джабарли.

І. О. Джавахішвілі.

сом Брюховецького відправлено до Москви. Звідти засланий до Сибіру.

ДЕША́Н (Deschamps) Леже-Марі (10.I 1716, Ренн — 19.IV 1774, Монтрей-Белле) — французький філософ-матеріаліст. Монах-бенедиктинець. У праці «Істина, або Вірогідна система» відстоював матеріалістичне розуміння світу як безмежного *універсуму*, що являє собою єдність усіх фізичних тіл і де буття одиничного зумовлене буттям загального. За Д., у світі немає нічого надприродного, є лише матерія та її вічний рух. Пізнання універсуму доступне лише розумові, а не відчуттям. Матеріалізм у Д. суперечливо поєднується з поступками ідеалізмові й теології. В теорії пізнання Д. з позицій *раціоналізму* критикував *скептицизм* і *агностицизм*. Визнаючи релігію «сурогатом істини», Д. проте вважав атеїзм можливим лише в ідеальному суспільстві, шлях до якого вбачав у поширенні «істини».

ДЕШИФРУВА́ННЯ (від франц. déchiffrer — розбирати, відгадувати) — 1) Читання (розшифрування) тексту, написаного умовними знаками (шифром), тайнописом. 2) Розпізнавання об'єктів місцевості на наземних фото-, аеро- та космічних знімках. 3) Відновлення розуміння різних систем давньої писемності (див. *Дешифрування писемності*).

ДЕШИФРУВА́ННЯ ПИСЕ́МНОСТІ (від франц. déchiffrer — розбирати, розгадувати) — відновлення розуміння невідомої або забутої писемності. Розрізняють власне дешифрування й інтерпретацію. Якщо писемність відома, а мова невідома (хеттська клинописна, давньоеламська та ін.), вдаються до інтерпретації мови; коли мова відома, а писемність невідома (грец. мова Кіпру, кріто-мікенські написи), провадять Д. п.; якщо невідомі й писемність, і мова (єгип. ієрогліфи, аккадський *клинопис*, угарітський алфавітний клинопис та ін.), потрібні Д. п. і інтерпретація. Найпоширеніші методи дешифрування — комбінаторний та етимологічний. Перший ґрунтується на спостереженні над самим текстом, зіставленні повторюваних комбінацій слів і граматичних форм тощо, а другий — на зіставленні невідомої мови з відомими, на спробах довести їхню спорідненість на основі звукової та смислової схожості слів. Найчастіше поєднують обидва методи. Для Д. п. (особливо коли збереглося багато текстів) дедалі ширше використовують ЕОМ (напр., дешифрування писемності *майя* рад. вченими). Остання з дешифрованих мов — еблаїт (глиняні таблички з клиноподібними написами цією мовою, що датуються 1-ю пол. 2-го тис. до н. е., знайдено на тер. Сирії). Найбільший внесок у Д. п. зробили Ж.-Ф. *Шампольйон*, Г.-Ф. *Гротефенд*, Б. *Грозний*, М. Вентріс, Дж. Чедвік, Ю. В. *Кнорозов*.

Літ.: Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. Пер. с нем. М., 1961. *Ф. О. Нікітіна.*

ДЕ́ШТЕ-КЕВІ́Р. Велика Соляна пустеля — солончакова пустеля на Пн. *Іранського нагір'я*, в межах Ірану. Довж. бл. 500 км, шир. до 250 км, площа бл. 55 тис. км². Переважні вис. 600—800 м. Складається з ряду безстічних улоговин, розділених невисокими вузькими пасмами. Улоговини зайняті *такирами*, солончаками, солоними болотами. Рослинності майже немає. *Оазиси* є лише біля підніжжя гір у пн. частині пустелі.

ДЕ́ШТЕ-ЛУТ — пустеля в центральній частині *Іранського нагір'я*, в Ірані. Довж. бл. 550 км, шир. до 200 км. Переважні висоти 500—600 м. Складається з безстічних западин, відокремлених одна від одної гірськими пасмами заввишки до 2992 м. Глиниста й щебенева пустеля, є солончаки, *такири*, ділянки типу *гамади*. По краях пустелі — *оазиси*.

ДЕ́ШТ-І-КИПЧА́К, Кипчацький степ — в арабських і перських джерелах 11—15 ст. степові простори, що простяглися від пониззя Сирдар'ї і оз. Балхаш до гирла Дунаю. З 11 ст. тут кочували тюркомовні племена кипчаків, або *половців*. У 13 ст. Д.-і-К. завоювали монголо-татари (див. *Золота орда*). Поділявся на Зх. і Сх. Кипчак, межею між ними була р. Яїк (тепер р. Урал). Тер. Зх. Кипчаку відома в давньорус. літописах під назвою *Половецька земля*.

ДЕ-Ю́РЕ ВИЗНА́ННЯ (лат. de jure — за правом) — одна з основних форм *визнання* в міжнар. праві. Полягає в повному визнанні однією д-вою будь-якої ін. д-ви (або уряду), що веде до встановлення дипломатичних та ін. відносин між державами.

ДЄР — місто на Пн. Зх. Угорщини, адм. центр медє Дєр-Шопрон. Розташований на р. Раба. 111 тис. ж. (1973). Важливий трансп. вузол. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (з-ди трансп. машинобудування ім. В. Піка, верстатобудівний). Розвинуті також текст., швейна і харч. пром-сть. Підприємства по виробн. фарб, меблів, штучних шкір тощо. В Д.— пед. ін-т, театр, музей ім. Я. Ксантуша. Архіт. пам'ятки Д.: собор (розпочатий у 2-й пол. 12 ст.); готична капела Гедерварі (поч. 15—19 ст.), залишки фортечних мурів (1564—75, арх. П. Ферабоско) та ін.

«ДЕРЕВЕ́НСКИЙ КОММУНИ́СТ» — журнал ЦК РКП(б) [з січня 1926 — ЦК ВКП(б)]. Видавався з 1.XII 1924 до серпня 1930 в Москві. «Д. к.» активно боровся за здійснення політики партії на селі, зміцнення союзу робітн. класу й селянства, проведення колективізації. На сторінках журналу виступали М. І. Калінін, Н. К. Крупська, Е. Й. Квірінг та ряд ін. парт. і держ. діячів. У 1930 на базі журналів «Д. к.» і «Спутник агитатора (для деревни)» було створено журн. «Спутник коммуниста в деревне».

ДЖАБАЛПУ́Р — місто в центр. Індії, в штаті Мадх'я-Прадеш. Розташований на р. Нармаді. 441,4 тис. ж. (1971). Важливий трансп. вузол. Підприємства металообр., гумової, бавовняної і харч. галузей. Виготовлення керамічних виробів. Засн. в 19 ст.

ДЖАБА́РЛІ Джафар (20.III 1899, с. Хізи, тепер Сумгаїтського р-ну — 31.XII 1934, Баку) — азербайджанський рад. письменник, драматург. Зачинатель соціалістичного реалізму в азерб. драматургії. Засл. діяч мистецтва Аз. РСР (з 1932). Друкуватися почав 1915. Перші п'єси «Віддана Сарія» (1915), «Зів'ялі квіти» (1917), оповідання й сатиричні вірші спрямовані проти соціальної нерівності, безправ'я жінки. В пізніших п'єсах викривав облудність бурж. моралі («Айдин», 1921; «Октай Ельоглі», 1922), оспівував боротьбу азерб. народу за соціальне і національне визволення («Наречена вогню», 1927; «У 1905 році», 1931), писав про розкріпачення жінки («Севіль», 1928). П'єси «Алмас» (1929), «Яшар» (1932) — про азерб. колг. село. Автор лібретто опер, кіносценаріїв, критич. статей.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Баку, 1969.

ДЖАВА́РА Дауда Кайраба (н. 1924, Бараджаллі) — державний діяч Гамбії. В 1953 закінчив коледж у Глазго (Великобританія). В 1959 заснував Нар.-прогресивну партію і став її лідером. З 1965 — прем'єр-міністр, з 1970 — президент Гамбії.

ДЖАВАХІ́РІ (аль-Джавахірі) Мухаммед Махді (н. 1905) — іракський поет і громад. діяч. У 50-х рр. за участь у визвольному русі був заарештований. Деякий час жив в еміграції (Сірія). Друкується з 1925. Поеми «Пам'ять героя арабського народу Аднана аль-Маліка», «Порт-Саїд» та ін. присвячені темі боротьби арабів проти імперіалістичного гніту. Поеми «Севастополь» і «Сталінград» — про героїзм рад. народу у війні проти нім.-фашист. загарбників. Автор поеми про Г. А. Насера (1971). Д.— член Всесвітньої Ради Миру.

ДЖАВАХІШВІ́ЛІ Іван Олександрович [11(23).IV 1876, Тбілісі — 18.XI 1940, там же] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1939). В 1899 закінчив Петерб. ун-т. З 1918 — професор, 1919—26 — ректор Тбіліського ун-ту. З 1937 — директор музею ім. Ш. Руставелі. Вивчав історію давньої і середньовічної Грузії («Історія грузинського народу», т. 1—4, 1908—49; «Економічна історія Грузії», т. 1—2, 1930—34). Опублікував цінні джерела з історії Грузії. Брав участь у створенні «Історії Грузії» (ч. 1, 1946). Ім'ям Д. названо Ін-т історії АН Груз. РСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1947.

ДЖАВАХІШВІ́ЛІ Михайло Савич [псевд.— Адамашвілі; 8(20). XI 1880 — 1937] — грузинський рад. письменник. Народився в с. Церакві, тепер Марнеульського р-ну. Друкуватися почав 1903. Автор романів «Квачі Квачантірадзе» (1924), «Гіві Шадурі» (1928), оповідань «Правдивий Абдула» (1925), «Жіночий тягар» (1936). Історич. романи: «Арсен з Марабди» (1933) — про визвольну боротьбу груз. селянства, «Доля жінки» (1936) — про революц. події 1905 в Тифлісі.

Тв.: Укр. перекл.— Два сини. Х., 1930; Збірка оповідань. Х., 1930;

Завала. Х., 1931; Арсен з Марабди. К., 1971; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. Тбилиси, 1969 — 75.

ДЖА́ГА, ваджага, чага — народ, який живе в Танзанії на схилах г. Кіліманджаро. Чисельність — бл. 820 тис. чол. (оцінка, 1977). Мова Д.— кіджага, належить до сх. групи мов *банту*. Більшість Д. зберігає давні традиційні вірування, частина — християни. Осн. заняття Д.— землеробство.

ДЖАГА́Н (Jagan) Чедді (н. 22.III 1918, м. Порт-Моурантс)— державний і політ. діяч Гайани. Один із засновників Нар. прогресивної партії Гайани (НПП, 1950). Після здобуття мед. освіти (в США) працював 1943—45 лікарем у Джорджтауні. В 1945—47 — генеральний секретар Союзу кольорового населення Брит. Гвіани і голова профспілки робітників лісопильної пром-сті. В 1953 та 1957—64 — прем'єр-міністр Брит. Гвіани. З 1969 — член Президії *Всесвітньої Ради Миру*. З 1970 — генеральний секретар НПП Гайани.

ДЖАГАТА́Й (Чагатай; р. н. невід.— п. 1242) — монгольський хан, другий син *Чінгісхана*. З 1224 був правителем феод. д-ви на сході Серед. Азії — Джагатайського улусу.

ДЖАДИДИ́ЗМ (араб. усул і джадід — новий метод) — буржуазно-націоналістичний рух, який зародився у 80-х рр. 19 ст. серед татарської буржуазії Криму і Поволжя, Азербайджану, а з 90-х рр. поширився і в Середній Азії. Після Лютн. революції 1917 джадиди створили в Серед. Азії свої націоналістичні партії. Перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції зустріли вороже, були в числі організаторів збройної боротьби проти Рад. влади, брали активну участь у *басмацтві*. Зі встановленням у Серед. Азії Рад. влади Д. було ліквідовано.

ДЖАЗ (англ. jazz) — вид професійного муз.-естрадного мистецтва. Виник у США на рубежі 19—20 ст. внаслідок синтезу елементів негритянської та європ. муз. культур. Поширився у танц. та ін. муз. формах на основі різних стилів (блюз, свінг, бугі-вугі, бі-боп, кул, «прогресив») і манер виконання (т. з. гарячий і холодний Д.). Джазова музика характеризується імпровізаційністю, синкопованою поліритмікою, специфічними засобами інтонування (глісандо, вібрато), гармонізації, інструментовки. Джазові колективи поділяються на невеликі мінливі за складом ансамблі (джаз-банд, диксиленд), малі (комбо), повні (біг-бенд), великі (симфо-джаз) оркестри. Одні з них тяжіють до народності, вокально-інструм. барвистості, помірної експресії (т. з. імпровізаційний Д.), ін.— до вульгаризмів, формально-тех. ексцентричності, естетичного нігілізму (т. з. комерційний Д.). Відомі представники Д.— Л. *Армстронг*, Д. Еллінгтон, Дж. Льюїс, О. Ролман. Становлення Д. в СРСР відноситься до другої пол. 20-х рр. і пов'язане з іменами Л. *Утьосова*, А. Варламова, Я. Скоморовського, О. Лундстрема, А. Цфасмана. З 50-х рр. почали поширюватись вокально-інструм. ансамблі, профес. і самодіяльні, у творчості яких елементи Д. поєднуються з традиціями нац. музики.

Літ.: Баташев А. Н. Советский джаз. М., 1972; Симоненко В. Ф. Мелодии джаза. К., 1976. *І. Ф. Ляшенко.*

ДЖАЙГА́НІ (Абу Абдаллаг Мухаммад Ібн-Ахмад аль-Джайгані; рр. н. і см. невід.) — арабський учений 2-ї пол. 9 ст.— 1-ї чверті 10 ст. З 914 — візир Саманідів (див. *Саманідів держава*) у Бухарі. Автор геогр. твору «Книга шляхів і держав» (не зберігся), який дослідники вважають джерелом відомостей про слов'ян, булгар, мадярів та ін. народи Сх. Європи. Цей твір використали *Ібн-Русте*, Гардізі, аль-Бакрі та ін. араб. учені.

ДЖАЙДАРА́ (від узб. жайдарі — місцевий) — порода грубововних курдючних овець м'ясо-сального

Баран породи джайдара.

напряму. Д. здавна розводять в Узбекистані. Відзначаються міцною конституцією, видовженим тулубом, короткими ногами, здатністю до цілорічного пасовищного утримання і відкладання жиру в курдюці. Основна масть чорна, рідше руда і бура. Жива маса баранів 95—128 кг, вівцематок 60—84 кг. Забійний вихід 52—60%. М'ясо і сало високої якості. Настриг вовни з баранів 2,7—3,5 кг, з вівцематок 2—3 кг. Вовна груба, але задовільної якості.

ДЖАЙЄ́ВЕР (Жівер; Giaever) Айвар (н. 5.IV 1929, Берген, Норвегія) — американський фізик. Закінчив Тронгеймський технологічний інститут (1952). Дослідження Д.— з питань *тунельного ефекту* і *надпровідності*. В 1960 перший спостерігав тунельний ефект у надпровідниках, у яких електрони тунелювали з одного надпровідника в інший. Уперше розглянув можливість застосування тунельного ефекту для вимірювання т-ри. В 1965 зареєстрував випромінювання одного тунельного переходу за допомогою іншого. Нобелівська премія, 1973.

ДЖАЙЛЯ́У — літні пасовища в гірських районах Азербайджану та Середньої Азії. Займають високогірні сухі ковилово-типчакові степи й гірські луки субальпійського й альпійського поясів Тянь-Шаню, Паміро-Алаю та Кавказу.

ДЖАЙНІ́ЗМ — релігійно-філософське вчення, в основі якого лежить культ Джіни — боголюдини, що нібито перемогла всі земні пристрасті і вказала людству шлях до спасіння. Виник приблизно в 6 ст. до н. е. в Індії як реакція на абстрактність *брахманізму*. Засновником Д. вважають проповідника Вардхамана, якому пізніше було дано імена Махавіри («великого героя») і Джіни («переможця», звідки й назва вчення). Заперечуючи існування богів брахманізму, Д. пояснював світ, виходячи з визнання наявності в ньому двох споконвічних начал: тілесного і духовного (див. *Дуалізм*). Усі предмети, за Д., мають животворне начало — душу. Щоб досягти вічного блаженства — *нірвани* — необхідні: віра в Джіну, пізнання його вчення та аскетична поведінка. Д. існує й досі в Шрі-Ланці і в Індії.

ДЖАЙПУ́Р — місто на Пн. Зх. Індії, адм. центр штату Раджастхан. 613,1 тис. ж. (1971). Вузол з-ць і автошляхів. Підприємства текст., взуттєвої, харч. пром-сті. Художні промисли (вироби з мармуру, слонової кістки, гаптування тканин та ін.). Один з центрів туризму. Ун-т. Палацовий комплекс 18 ст. (при якому — худож. Музей махараджі Джайпура). Д. засн. 1728.

ДЖАКА́РТА — столиця Індонезії, гол. політичний і культур. центр країни. Розташована на узбережжі о. Ява при впадінні р. Чілівунг в Яванське м. 6,5 млн. ж. (1977). На місці сучас. Д. в 16 ст. було м. Сундакелапагол — порт князівства Паджаджаран. У 1527 його захопило зх.-яванське князівство Бантам. Місто було перейменовано на Д. (від «джаякерта» — могутня фортеця). На поч. 17 ст. голл. Ост-Індська компанія окупувала і спалила Д. На її місці 1619 голландці збудували фортецю Батавія. Місто, яке виросло навколо неї, до 1945 було резиденцією голл. колоніальної адміністрації на Індонез. архіпелазі. З поч. 20 ст. Батавія — центр індонез. нац.-визвольного руху, з 1945 —столиця Республіки Індонезія (крім 1946—49). З 1949 має сучас. назву. Д.— знач-

ний пром. центр. Розвинута рисоочисна, рибо-, час- і кавообробна, олійницька, борошномельна, текст., швейна, взут. пром-сть. Судноремонтні верфі, автоскладальний з-д. Виготовлення гумових виробів. Численні ремесла. Д.— великий трансп. вузол: морський порт (аванпорт Танджунгпріок), залізнична станція, міжнар. аеропорт Кемайоран.

У Д.— держ. ун-т, Ін-т наук Індонезії, Ін-т індонез. культури, Нац. технічний ін-т, Публічна б-ка, Міський музей, Картинна галерея, театри. Архіт. пам'ятки 17—18 ст. (Пенангські ворота, 1671; стара ратуша, 1710—12). Серед споруд 19—20 ст.— Палац президента, спортивний комплекс (1956—62, рад. арх. Р. Семерджієв та ін.), госпіталь (1962—63, рад. арх. Л. Гришаєв), Монумент незалежності (1964, рад. скульптор М. Манізер, рад. арх. І. Рожин) та ін.

М. Джаліль.

Р. У. Джаманова.

ДЖА́КОВИЧ (Đaković, Đakovič) Джуро (30.XI 1886, с. Бродський Варош — 25.IV 1929, с. Светий Дух, Словенія) — діяч югославського комуністичного і робітн. руху. Н. в сім'ї селянина-бідняка. За фахом — робітник-металіст. З 1909 — член С.-д. партії Боснії і Герцеговини. Член Компартії Югославії (КПЮ) з 1919. На II з'їзді КПЮ (1920) обраний до складу Центр. парт. віча КПЮ, а на III з'їзді КПЮ (1926) — членом ЦК КПЮ. З 1921 — член ВККІ. В 1928 ввійшов до складу нового Тимчасового керівництва КПЮ, яке очолило боротьбу за єдність партії. В 1929 обраний орг. секретарем ЦК КПЮ. Не раз зазнавав репресій. Заарештований і вбитий поліцією.

ДЖАЛА́Л-АБА́Д — місто обласного підпорядкування Ошської обл. Кирг. РСР. Залізнична станція. 54 тис. ж. (1977). З-ди: бавовноочисний, автоагрегатний, тютюновоферментаційний, землерийної техніки, асфальто-бітумний, ремонтні. Комбінати: хлібопродуктів, плодоовочевий, м'ясний, молочний; виробн. кондитерських виробів та пиво-безалкогольних напоїв. Швейна, взут., меблева ф-ки. Підприємства буд. матеріалів. Зооветеринарний технікум, мед. та пед. уч-ща. Поблизу Д.-А.— бальнеологічний курорт. Заснований 1877; з 1927 — місто.

Джакарта. Одна з центральних вулиць міста.

ДЖАЛАЛІ́Й (Джеджалій) Філон (р. н. і см. невід.) — кропивнянський (ічнянський) полковник, діяч *визвольної війни українського народу 1648—54*. Служив сотником реєстрового *Переяславського полку*. 24.IV (4.V) 1648 разом з черкаським сотником Б. Товпигою очолив повстання *реєстрових козаків* у Кам'яному Затоні. Брав участь у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Берестечком. У 1648 призначений кропивнянським полковником. Під час *Берестецької битви 1651* Д. був обраний козаками наказним гетьманом.

ДЖАЛІ́Л Рахім (н. 3.VI 1909, Ходжент, тепер Ленінабад) — таджицький рад. письменник. Член КПРС з 1943. Літ. діяльність почав як поет (зб. «Хвилі перемоги», 1933). Прозові твори: збірки оповідань «Мрія» (1936), «Оповідання воєнного часу» (1944) та ін. Дія п'єси «Дві зустрічі» (1943) відбувається на Україні. Післявоєнному будівництву присвятив збірки поезій «Друге життя» (1949), «Весна» (1950), «Оповідання» (1954). Автор романів «Безсмертні люди» («Пулат і Гульру», 1949) і «Шураб» (1959—65). Твори для дітей. Перекладач поезій І. Франка.

Тв.: Укр. перекл.— Пулат і Гульру. К., 1957; Поїздка до Леніна [Уривок із роману «Шураб»]. «Прапор». 1972, № 12; Рос. перекл.— Дом родной. М., 1973

ДЖАЛІ́ЛЬ Муса [псевд. Залілова Муси Мустафовича; 2(15).II 1906, с. Мустафіно, тепер Оренб. обл.— 25.VIII 1944, Берлін] — татарський рад. поет, Герой Радянського Союзу (1956, посм.). Член ВКП(б) з 1929. В 1942 тяжко поранений на фронті, був узятий у полон. В концтаборі організував підпільну групу. Страчений гітлерівцями в Моабітській тюрмі. Друкуватися почав 1919. Перша зб. «Ми ідем» (1925). Автор поезій про комсомол (зб. «Орденоносні мільйони», 1934), колг. село («Джиган», 1939; «Листоноша», 1940). Написав лібретто опер «Алтинчеч» («Золотоволоса», 1941; Держ. премія СРСР, 1948, посм.) та «Ільдар» (1941). У роки Великої Вітчизн. війни вийшли збірки поезій «Клятва», «Листи з окопу». Вірші, написані перед стратою у в'язниці, увійшли до зб. «Моабітський зошит» (Ленінська премія, 1957, посм.). У 1968 під тою самою назвою створено фільм. Виступав як критик, публіцист. Д. бував на Україні; перекладав твори Т. Шевченка. Любов'ю до укр. народу сповнений вірш Д. «Братерство» (1942).

Тв.: Укр. перекл.— Моабітський зошит. К., 1962; Мої пісні. В кн.: З вогненних літ. К., 1975; Рос. перекл.— Избранное. М., 1976.

Літ.: Ахметзянова Н. А., Камалова Р. С., Каримуллин А. Г. Муса Джалиль. Библиографический указатель. Казань, 1976.

ДЖАМА́НОВА Роза Умбетівна (н. 16.IV 1928, Актюбінськ) — казахська рад. співачка (сопрано), нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1963. У 1954 закінчила Ін-т мистецтва в Алма-Аті. З 1953 — солістка Казах. театру опери та балету. Партії: Сара («Біржан і Сара» Тулебаєва), Назугум («Назугум» Кужам'ярова), Татьяна («Євгеній Онегін» Чайковського), Маргарита («Фауст» Гуно).

ДЖАМБУЙЛУ́ЦЬКА ОРДА́, Перекопська орда — одна з ногайських орд, кочувала в пд.-українських степах між Перекопом, Дніпром і р. Бердою й підлягала *Кримському ханству* й Туреччині з 2-ї пол. 16 ст. до 1770. Заснували її ногайські татари, які переселилися сюди з пн.-кавказ. степів у 2-й пол. 16 ст. після розпаду *Ногайської орди*. Д. о. разом з крим. татарами брала участь у грабіжницьких нападах на Україну й Пд. Росію. Проти Д. о. вели боротьбу запорізькі й донські козаки. Під час рос.-тур. війни 1768—74 після поразки тат. військ Д. о. 1770 визнала протекторат Рос. д-ви й була ліквідована. В 1771 всіх ногайців переселено на Кубань. Звідси 1790 вони повернулися в приазовські степи. Після *Кримської війни 1853—56* джамбуйлуцькі ногайці переселилися до Туреччини.

ДЖАМБУ́Л (до 1936 — Ауліє-Ата, 1936—38 — Мірзоян) — місто, обласний центр Каз. РСР, на лівому березі р. Таласу. Залізнич. вузол. 264 тис. ж. (1979). Відомий з 5 ст. під назвою Тараз або Талас. У 10—12 ст.— столиця д-ви *Караханідів*. У 13 ст. місто зруйнували орди *Чінгісхана*. В 1864 увійшов до складу Росії. Названо на честь казах. нар. поета — акина *Джамбула Джабаєва*. З 1939 — обл. центр. Центр хім. (виробн. мінеральних добрив), легкої (ф-ки первинної обробки вовни, швейна, галантерейна, трикотажна; шкіряно-взут. виробн. об'єднання, з-д гумових виробів) та харч. (цукровий, м'ясний та спирто-горілчаний комбінати, з-ди: виноробний, плодоконсервний, пивоварний, рибний та ін.) пром-сті. З-ди комунального машинобудування, запасних частин до с.-г. машин, авторем. та ін. ДРЕС, ТЕЦ. Розвивається пром-сть буд. матеріалів. У районі Д. на базі родовища фосфоритів формується Каратау-Джамбулський тер.-виробничий комплекс. У Д.— технологічний ін-т легкої та харч. пром-сті, гідромеліоративно-буд. та пед. ін-ти, 6 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий музей, казах. та рос. драм. театри, філармонія. В Д. зберігся мавзолей Карахана (10—11 ст.; перебудований у 20 ст.). Під час розкопок виявлено лазні (11—12 ст.) з орнаментальним настінним розписом, водопровід. У 20 ст. споруджено численні житл. і громад. будівлі (готель, 1960; Будинок зв'язку, 1962; драм. театр, 1965, та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1959), Джамбулу (1963, скульптор Х. Наурзбаєв). Поблизу Д. у с. Головачівці — мавзолеї Бабаджіхатун (10—11 ст.) і *Айша-Бібі* (11—12 ст).

ДЖАМБУ́Л ДЖАБА́ЄВ [16(28).II 1846, Семиріччя — 22.VI 1945, Алма-Ата] — казахський народний поет-акин. У творах дореволюц. періоду відобразив прагнення пригнобленого народу до свободи, викривав визискувачів трудящого люду («Доля бідняка», «Пісня

гнівного серця» та ін.). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції став співцем визволеного казах. народу, славив Рад. країну, В. І. Леніна («Гімн Жовтню», «Ленін», «У мавзолеї Леніна»), Комуністичну партію (поеми «Біг часу», «Моя Батьківщина»; вірші і пісні — «На казахському святі», «Пісня про Москву»). В роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні вірші («Ленінградці, діти моїі» та ін.). Ряд творів присвятив дружбі народів, Україні, Т. Шевченкові, П. Тичині. Д. Д. присвячено вірш Тичини «Привітання Джамбулу», нарис О. Десняка «В гостях у Джамбула» та ін. На ороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1952; Пісня щирого серця К., 1952; Рос. перекл — Избранные произведения. Алма-Ата, 1958; Песня о счастье. Алма-Ата, 1972.

Літ.: Бажан М. Поет народу. «Літературна газета», 1938, 12 травня; Тичина П. Джамбул. В кн.: Тичина П. Магістралями життя. К., 1941; Нурмагамбетова О., Тажибаев А. Великий певец Алма-Ата, 1972.

ДЖАМБУ́ЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ — на Пд. Казахської РСР. Утворена 14.X 1939. Пл. 144,6 тис. км². Нас. 933 тис. чол. (1979, перепис); переважають казахи, живуть також росіяни, українці, узбеки та ін., міськ. нас.— 45%. В Д. о.— 11 районів, 4 міста й 12 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Джамбул*.

Поверхня області в основному рівнинна. Пн. частину займає глиниста пустеля *Бетпак-Дала* (300—500 м). На Пд. від неї простягається піщана пустеля Муюнкум. На крайньому Пд. області — Киргизький хр. (заввишки до 4 тис. м), на Пд. Зх.— хр. Каратау, на Сх. і Пд.-Сх. — гори Жельтау та Айтау. Корисні копалини: фосфорити, руди кольорових металів, кам. вугілля, гіпс, селітра, кухонна сіль. Клімат різко континентальний, особливо в рівнинній частині. Пересічна т-ра січня —10, —14°, липня +23, +25°. Опадів 100—200 мм на рік. У передгір'ях клімат м'який (пересічна т-ра січня —5, —6°, липня +20, +22°; опадів до 400 мм на рік). Гол. ріки: Чу, Талас, Асса. Є невеликі озера, в межах області — пд.-зх. частина оз. *Балхаш*. На рівнинах і в передгір'ях переважають сіроземи, в горах — гірські каштанові та чорноземні грунти. Рівнини зайняті полиново-солянковою та полиново-злаковою рослинністю, в передгір'ях — типчаково-полинові степи, в горах — гірська злаково-різнотравна степова рослинність і розріджені ліси з осики, клена, деревовидної арчі. На Киргизькому хр., вище за 2100 м— субальпійські й альпійські луки.

В нар. г-ві республіки Д. о. виділяється розвинутою хім., легкою та буд. матеріалів пром-стю. Енергетика Д. о. базується на природному газі, що надходить по газопроводу з Бухари (Джамбульська ДРЕС), і частково на гідроенергії річок. Осн. підприємства хім. пром-сті: гірничохім. комбінат (видобування та переробка фосфоритів) у Каратау та суперфосфатний завод в Джамбулі. Легка пром-сть представлена виробн. шкіряного взуття, хромових і гумових виробів, первинною обробкою вовни, харчова — гол. чин. цукровою, м'ясною, спирто-горілчаною, молочною, сиромаслоробною галузями. Є підприємства маш.-буд. та металообр. пром-сті (з-ди запасних частин, комунального машинобудування, ремонтно-мех. та ін.). Виробн. буд. матеріалів. Гол. пром. центри: Джамбул, Чу, Ойтал. У с. г. області провідними галузями є тваринництво та поливне землеробство. Розводять тонкорунних, напівтонкорунних і каракульських овець, кіз, велику рогату худобу, коней, верблюдів. Розвинуте птахівництво, на озерах — рибальство. Вирощують зернові (пшеницю, а також кукурудзу, ячмінь, просо), цукр. буряки, картоплю, овочі, кормові культури. Садівництво, виноградарство. Найбільші зрошувальні системи: Георгіївська, Таш-Уткульська та Меркенська (відгалуження Великого Чуйського каналу). Гол. вид транспорту — залізничний (Арись — Семипалатинськ з відгалуженнями Джамбул — Каратау — Жанатас, Лугова — Фрунзе та Чу — Моїнти). Гол. автомагістраль Ташкент — Фрунзе — Алма-Ата. В Д. о.— 3 вузи, 8 серед. спец. навч. закладів, 2 драм. театри, краєзнавчий музей. *М. Ш. Ярмухамедов.*

ДЖАМІ́ Абдуррахман Нураддін ібн Ахмад (7.XI 1414, Джам, поблизу Нішапура, Хорасан — 9.XI 1492, Герат) — перський і таджицький письменник і філософ. Учитель і друг *Навої*. Залишив велику поетичну і наукову спадщину — газелі, касиди, праці з історії, філософії, л-ри. В 1480—87 створив цикл поем «Сім корон» («Сузір'я Великої Ведмедиці»), серед них: «Юсуф і Зулейха», «Лейлі і Меджнун», «Саламан і Абсаль», «Книга мудрості Іскандара». Автор зб. «Бахарістан» (1487); трьох збірок газелей, «Трактату про музику».

Тв. Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—3. Душанбе, 1972—73.

Літ.: Раджабов М. Абдуррахман Джами и таджикская философия XV века. Душанбе, 1968

ДЖА́ММУ І КАШМІ́Р — штат на Пн. Індії. Пл. 222 тис. км². Нас. 4,6 млн. чол. (1971). Адм. центр — *Срінагар*. Частина тер. Д. і К. перебуває під контролем Пакистану Рельєф гористий — хребти Каракоруму і Зх. Гімалаїв, між якими — високогірні улоговини (Кашмірська та ін.). Клімат переважно субтропічний. Найбільша ріка — *Інд*. Схили гір вкриті лісами. Основа економіки — с. г. Гол. прод. культури — рис, пшениця, кукурудза, вирощують також фрукти та овочі; плантації лікар. трав. Розвинуте тваринництво. Розводять тутового шовкопряда; хутровий промисел. Значні заготівлі і вивіз деревини. Невеликі шовкомотальні і вовняні ф-ки, майстерні по виготовленню килимів, шкір та ін.

ДЖАМШЕДПУ́Р — місто на Пн. Сх. Індії в штаті *Біхар*. 340,6 тис. ж. (1971). Вузол з-ць. Важливий пром. центр — чорна металургія, маш.-будування (виробн. труб, паровозів, с.-г. реманенту), хім. пром-сть. У районі Д.— видобування кам. вугілля, заліз., марганцевих і мідних руд, доломітів. У Д.— нац. металург. лабораторія. Засн. на поч. 20 ст.

ДЖАНА́ШІА Симон Миколайович [5(17).XI 1900, с. Макванеті, тепер Махарадзевського р-ну Груз. РСР — 15.XI 1947, Тбілісі] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1940. В 1922 закінчив Тбіліський ун-т. У 1936—41 — директор Ін-ту мови, історії і матеріальної культури Груз. філіалу АН СРСР, з 1941 — віце-президент АН Груз. РСР і директор її Ін-ту історії. Досліджував питання походження груз. племен, утворення груз. д-ви, істор. географії («Феодальна революція в Грузії», 1935; «Тубал — Табал, Тібарен, Ібер», 1937). Брав участь у створенні «Історії Грузії» (ч. 1, 1946). Автор праць з археології Грузії. В 1940—47 керував Мцхетською археол. експедицією. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1942, 1947.

Джамбул Джабаєв.

«ДЖАНГА́Р» — калмицький героїчний народний епос. Створений у 15 ст. У ньому відображено багатовікову боротьбу калм. народу проти ворожих полчищ, за свободу й честь батьківщини, оспівано подвиги легендарних богатирів на чолі з Джангаром.

Видання: Укр. перекл.— Джангар. Вибрані пісні. К., 1940; Рос. перекл.— Джангар, т. 1—2. М., 1978.

ДЖАНГІЛЬДІ́Н Алібі Тогжанович (1884, аул Койдагул Тургайського пов., тепер Куст. обл.— 14.VIII 1953, Алма-Ата) — один з організаторів боротьби за Рад. владу в Казахстані, рад. держ. і партійний діяч. Член КПРС з 1915. Один з керівників *Середньоазіатського повстання 1916*. В 1921—29 — нарком соціального забезпечення Каз. АРСР; 1937—42 і з 1951 — заст. голови Президії Верховної Ради Каз. РСР. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора.

С. М. Джанашіа.

ДЖАНЕЛІ́ДЗЕ Юстин Юліанович [20.VII (1.VIII) 1883, с. Самтредіа,

Ю. Ю. Джанелідзе.

В. О. Джанібеков.

тепер місто Самтредського р-ну Груз. РСР — 14.I 1950, Ленінград] — рад. хірург, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР, Герой Соціалістич. Праці (1945). В 1905 за участь у студентських заворушеннях був виключений з Харків. ун-ту, диплом лікаря здобув 1911 в Московському ун-ті. В 1921—43 — професор Петроградського (тепер 1-го Ленінгр.) мед. ін-ту, одночасно з 1932 очолював Ленінгр. ін-т швидкої допомоги. З 1939 — гол. хірург ВМФ і одночасно нач. кафедри госпітальної хірургії (з 1943) Військово-морської мед. академії. Праці Д. присвячені питанням заг. і відновлювальної хірургії, хірургічному лікуванню *аневризм* великих судин тощо. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоного Прапора та медалями.

ДЖАНІБЕ́КОВ Володимир Олександрович (н. 13.V 1942, с Іскандар Бостанлицького р-ну Ташк. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1978), підполковник. Член КПРС з 1970. В 1965 закінчив Єйське вище військ. авіац. училище льотчиків. У загоні космонавтів — з 1970. Разом з О. Г. *Макаровим* здійснив (10 — 16.I 1978) політ на космічному кораблі «Союз-27» як командир корабля. В ході виконання програми «Союз-27» стикувався з пілотованим орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-26» (Ю. В. *Романенко* і Г. М. *Гречко*), утворивши вперше в історії космонавтики пілотований орбітальний науково-дослідний комплекс «Салют-6» — «Союз-26» — «Союз-27»; екіпажі кораблів проводили спільні дослідження та експерименти. Д. разом з О. Г. Макаровим вернувся на Землю на кораблі «Союз-26».

ДЖАНКО́Й — місто обласного підпорядкування Крим. обл. УРСР, райцентр. Залізничний вузол. Вперше згадується у 2-й половині 19 ст. Робітники Д. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1926 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (31.X 1941 — 11.IV 1944) в районі міста діяли партизанські загони. В Д.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, маш.-буд., ремонтно-мех., залізобетонних виробів, молочний, консервний, виноробний з-ди, м'ясокомбінат, ф-ка госп. виробів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 10 заг.-освітніх, 2 муз., спортивна школи та школа мелiораторів, профес.-тех. уч-ще, 7 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. Палац культури, 4 клуби, 2 кінотеатри, 14 б-к, краєзнавчий музей.

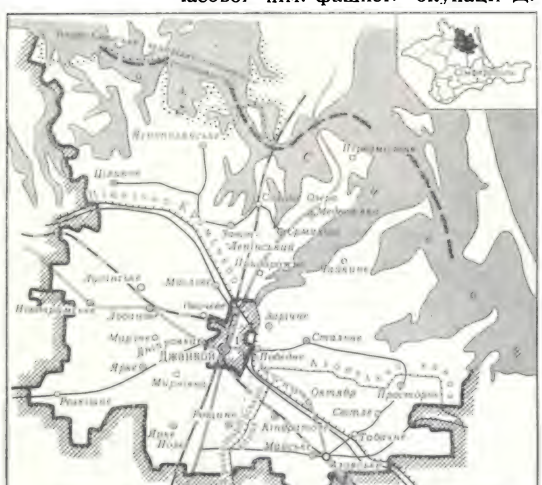

ДЖАНКО́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 2,7 тис. км². Нас. 75,6 тис. чол. (1978). У районі — 121 населений пункт, підпорядкований селищній та 18 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Джанкой*. Район лежить у межах Присивашшя. Поверхня рівнинна. Поклади солей, мінеральних мулів (Сиваш), горючого газу. Територією району проходить *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України з відгалуженнями. Ґрунти переважно каштанові. Розташований у степовій зоні.

Осн. пром. і культур. центр району — місто обласного підпорядкування Джанкой. Пром-сть району спеціалізується в основному на переробці с.-г. сировини. Найбільші підприємства: азовські виноробний, винно-соковий з-ди, Зарічненський консервний цех Джанкойського консервного з-ду. Працюють районний комбінат побутового обслуговування (Джанкой) та 12 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-овочівницького й тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Розвинуте виноградарство й садівництво. Площа с.-г. угідь 1977 становила 168,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 126,0 тис. га, сади — 5,5 тис. га, виноградники — 7,2 тис. га. Зрошуваних земель —50,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, овочеві, соняшник, рис, кукурудза, виноград, кормові. В Д. р.— 16 радгоспів, 10 колгоспів, племзавод, степове дослідне г-во *Виноробства і виноградарства всесоюзного науково-дослідного інституту «Магарач»*, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничний вузол Джанкой, залізничні станції: Азовська, Богемка. Майже всі автошляхи (437 км) — з твердим покриттям. У районі — 37 заг.-освітніх, 2 муз. школи, 82 лік. заклади, в т. ч. 13 лікарень. 4 палаци і 16 будинків культури, 47 клубів, кінотеатр, 37 кіноустановок, 66 бібліотек. У Д. р. видається газ. «Заря коммунизма» (з 1933).

Л. П. Кобилинський.

ДЖАНСУГУ́РОВ Ільяс (1.V 1894 — 1938) — казах. рад. поет. Член Комуністич. партії з 1924. Нар. в аулі № 4, тепер смт Джансугуров Талди-Кург. обл. Каз. РСР. Друкуватися почав 1915. У творах 20-х рр. оспівував соціалістичні перетворення в Казахстані (збірки «Вступ», 1927; «Основа», 1928). Поеми «Степ» (1930), «Кулагер» (1936) — про минуле казах. народу. Автор роману «Товариші» (1933), п'єс «Турксиб», «Ненависть», «Ісатай Махамбет» (1936), літ.-критичних статей. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Горького, В. Маяковського.

ДЖАНТО́ШЕВ Касимали [2(15). IX 1904, аїл Тенізбай, тепер Тюпського р-ну Кирг. РСР — 11.IX 1968, Фрунзе] — киргизький рад. письменник, засл. діяч мист. Кирг. РСР (1946), нар. письменник Кирг. РСР (з 1968). Член КПРС з 1943. Друкувався з 1926. Автор п'єс («Чорноволоса», 1928; «Курманбек», 1942; «Співець народу», 1950, та ін.), присвячених трудящим Рад. Киргизії. Романи «Канибек» (кн. 1—4, 1939—58), «Чабан небесних гір» (1963), оповідання і повісті, зб. «Полум'яна молодь» (1952), «Води, що подолали перевал» (1955). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани».

ДЖАПАРІ́ДЗЕ Прокіп Апрасіонович [парт. псевд.— Альоша; 3(15).I 1880, с. Шардомет, тепер Онського р-ну Груз. РСР — 20.IX 1918] — професіональний революціонер. В 1898 вступив до РСДРП; вів підпільну роботу в Тбілісі, Кутаїсі та ін. містах. У 1904—05 — член Бакинського і Кавказ. союзного к-тів РСДРП, один з організаторів с.-д. групи «Гуммет». Делегат III з'їзду РСДРП. До 1910 — на парт. роботі переважно в Баку (секретар спілки нафтопром. робітників, брав участь у виданні газети «Бакинский рабочий» та ін.). В 1910—11 очолював Донський к-т РСДРП. В 1917 на VI з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП(б). В 1918 — голова Виконкому Бакинської Ради, комісар внутр. справ і наркомпрод Бакинського Раднаркому. Разом з ін. *бакинськими комісарами* розстріляний англ. інтервентами й есерами в Закаспії.

ДЖАПАРІ́ДЗЕ Уча Малакійович [н. 4(17).VIII 1906, с. Гарі, тепер Онського р-ну Груз. РСР] — грузинський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. В 1928—31 навчався в Тбіліській АМ у Л. *Гудіашвілі* та ін. Автор картин («Червоноармієць у колгоспі», 1933; «Друзі юності», 1938; «Думи матері», 1945; «Цікава бесіда», 1951; «Рачинець грає на ствірі», 1952; «Напутнє слово», 1957; «Односельчанки», 1965; «Моя Батьківщина», 1967; «Свято праці», 1970—75), портретів (скульптора Я. Ніколадзе, 1940; Т. Шевченка, 1948; Лесі Українки, 1954; Д. Гурамішвілі, 1969), іл. до книжок Г. Табідзе (1937), І. Чавчавадзе (1952) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942. Портрет та іл. с. 330.

Літ.: Урушадзе И. Уча Джапаридзе. Тбилиси, 1958.

ДЖАРИЛГА́Ч — острів у пн. частині *Каркінітської затоки* Чорного м. Входить до складу Херсон. обл. УРСР. Від материка відокремлений Джарилгацькою зат. Довж. бл. 40 км. Утворений з піщаних відкладів. Д.— місце перепочинку перелітних птахів (качок, гусей, лебедів тощо). На острові — держ. заказник для охорони їх.

ДЖАРИЛГА́Ч — солоне озеро в зх. частині Кримської обл. УРСР, на Тарханкутському п-ові. Пл. 8,3 км², глиб. бл. 1 м. Від моря відокремлений піщаною косою. Живлення за рахунок підземних вод та інфільтрації морської води. Там, де виходять підземні води, озеро заростає водяними рослинами.

ДЖАСМЄ́ Джаліл Осеович [н. 12(25).X 1908, с. Кизил-Кула Карської обл., Туреччина] — курдський рад. поет. Член КПРС з 1930. Друкуватися почав 1930. Збірки віршів і поем: «Алагяз» (1954), «Рідне джерело» (1957), «Моє вогнище» (1966) — вірм. мовою; «Мої дні» (1960), «Пісні гір» (1970), «Вогнище курда» (1975) — курд. мовою. Автор підручників для курд. шкіл. Перекладач курд. мовою творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, О. Туманяна та ін.

Тв.: Рос перекл.— Дорогами времён. М., 1968 *С. Г. Амірян.*

ДЖА́У-ТЄПЄ́ — грязьовий вулкан у Кримській обл. УРСР, на *Керченському півострові*. Вис. 119,8 м. Викидає горючі гази та рідку грязь. Виверження вулкану спостерігались 1909, 1914, 1925, 1927. Пам'ятка природи.

ДЖА́ФНА, Япаная — місто на Пн. Шрі-Ланки. Розташована на п-ові Джафна. 112 тис. ж. (1973). Мор. порт. Залізнична станція. Торг. центр. Підприємства по переробці с.-г. сировини.

ДЖВА́РІ — кам'яний храм поблизу *Мцхети*, визначна пам'ятка груз. архітектури. Споруджений 586 або 587—604 поруч з маленькою церквою — М. Джварі (серед. 6 ст.). В основі плану Д.— *тетраконх* (22 м × 18,4 м), перекритий склепінням на 8-гранному

Храм Джварі. 586 або 587—604.

барабані (заг. вис. 23,4 м); на кутах хреста — по одному приміщенню. На фасадах храму — рельєфи з зображенням титарів.

ДЖГУ́ТИКИ — ниткоподібні рухливі цитоплазматичні вирости клітин, властиві всім *джгутиковим*, багатьом бактеріям, зооспорам, сперматозоїдам нижчих і деяких вищих рослин, клітинам деяких багатоклітинних тварин (напр., клітинам ентодерми губок) та личинковим стадіям кишковопорожнинних, голкошкірих та ін. Д. є здебільшого органами руху в рідкому середовищі. Д. являє собою стрижень, що складається з гомогенної речовини, в якій містяться 9 подвійних (зовні) і 2 одинарні (в центрі) фібрили (нитковидні структури) завтовшки 250—600 Å; тому фібрили й наз. мікротрубочками. Біля основи Д. міститься базальне тільце — гомолог *центріолі*.

ДЖГУ́ТИКОВІ, джгутиконосці, джгутківці — одноклітинні й колоніальні організми, що мають специфічні органели руху — *джгутики*. У ботаніці Д. (Flagellata) раніше вважали окремим відділом з кількома класами; деякі з них за сучас. уявленнями не вважаються рослинними організмами, інші — за рядом ознак виділені частково в самостійний відділ (евглянові), частково вважаються класами відділів *пірофітових водорос-*

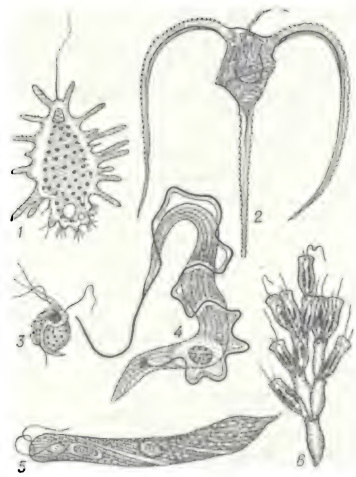

Джгутикові: *1* — Mastigamoeba aspera; *2* — Ceratium tripos; *3* — Trichomonas hominis; *4* — Trypanosoma vittatae; *5* — Euglena oxyuris; *6* — Dinobryon sertularia (колонія).

тей, золотистих водоростей або *зелених водоростей*. У зоології Д. (Mastigophora, синонім Flagellata) — клас *найпростіших*. Складається з двох підкласів: Phytomastigina (організми, яким властивий *фотосинтез*) і Zoomastigina (*гетеротрофи*). Д. вкриті тонкою оболонкою — пелікулою або хітиноїдним панцирем, мають, як правило, одне ядро (іноді кілька), 1—8 і більше джгутиків. Розмножуються переважно поздовжнім *поділом*, статевий процес відомий у представників підкласу Phytomastigina. Поширені Д. у мор. і прісних водах. Деякі (*трипаносома, лейшманія, лямблія* та ін.) — паразити людини і тварин, спричинюють небезпечні захворювання.

Літ.: Курсанов Л. И. [та ін.]. Ботаника, т. 2. М., 1951; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975.

В. П. Коваль.

ДЖЄ́ВОНС (Jevons) Уїльям-Стенлі (1.IX 1835, Ліверпуль — 13.VIII 1882, поблизу Гастінгса) — англійський бурж. економіст, статистик, філософ; один з основоположників *математичної школи* в бурж. політ. економії та концепції *«граничної корисності»*. Осн. екон. праця — «Теорія політичної економії» (1871). На противагу марксистській теорії трудової *вартості*, Д. твердив, що цінність визначається корисністю. Гол. законом споживання вважав сформульований Г. Госсеном закон спадної корисності (див. *Госсена закони*). В своїх працях висвітлював також питання грош. обігу, екон. циклів та ін.

ДЖЕЗКАЗГА́Н — місто, центр Джезказг. обл. Каз. РСР. Розташований на березі Кенгірського водосховища, на р. Кара-Кенгірі. Залізнична станція. 85 тис. ж. (1977). Центр кольорової металургії. Гірничо-металург. комбінат, трикотажна ф-ка, м'ясокомбінат, молочний з-д. ТЕЦ. Вечірній ф-т Карагандинського політех. ін-ту, пед. ін-т, 5 серед. спец. навч. закладів. Селище на місці Д. виникло у зв'язку з розробкою родовища мідної руди, з 1954 — місто.

ДЖЕЗКАЗГА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у центрі Каз. РСР. Утворена 20.III 1973. Пл. 313,4 тис. км². Нас. 450 тис. чол. (1979, перепис); переважають казахи, живуть також росіяни, українці, німці та ін.; міськ. нас.— 77%. В Д. о.— 6 районів, 4 міста й 22 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Джезказган*.

Поверхня Д. о. в основному рівнинна. Більша частина території Д. о. зайнята *Казахським дрібносопковиком* (300—900 м) з останцевими гірськими масивами: Улитау (до 1133 м), Аркарли, Кизилрай, Бугили та ін. На крайньому Зх. області — Туранська низовина (50—200 м) і піски Приаральських Каракумів, на Пд. Зх.— піски Моїнкум, Жетиконир. Корисні копалини: мідні, залізні, поліметалеві, марганцеві руди. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня —14, —16°, липня +26, +30°. Влітку часто бувають суховії. Опадів на Пн. 350 мм, на Пд.— 150 мм на рік. Гол. ріка — Сарису, найбільше озеро — Балхаш (у межах області — пн.-зх. узбережжя). Грунти на Пн. світло-каштанові, на Пд.— бурі солонцюваті. В пн. частині переважає ковилово-типчакова сухостепова рослинність, у серед. частині — злаково-полинова, на Пд.— полиново-солянкова. В горах — березово-осикові гаї і злаково-різнотравні луки.

К. Джантошев.

П. А. Джапаридзе.

У. М. Джапарідзе.

У. М. Джапарідзе. Рачинець грає на ствірі. 1952.

Е. Дженнер.

В нар.-госп. комплексі республіки Д. о. виділяється розвинутою гірничодобувною пром-стю, кольоровою металургією; розвиваються хім., легка і харч. пром-сть. Енерг. базу становлять електростанції системи Карагандаенерго, які працюють на карагандинському вугіллі. Кольорова металургія представлена Балхашським, Джезказганським та Акчатауським гірничо-металургійними комбінатами. Видобування залізної (в Атасу) і марганцевої (в Джезди) руд. Пром-сть буд. матеріалів. Розвинуті виробн. сірчаної к-ти, трикотажна, м'ясна й мол.-м'ясна галузі пром-сті. На оз. Балхаш — вилов і пром. переробка риби. Пром. центри: Джезказган, Балхаш, Каражал, Нікольський. Осн. галузі с. г.— тваринництво (гол. чин. м'ясо-вовнове вівчарство), зернове та мол.-овочеве приміське г-во. Вирощують картоплю, овочі та кормові культури. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней, коней та верблюдів. Гол. вид транспорту — залізничний. Осн. залізнична лінія — Петропавловськ — Караганда — Моїнти—Чу з відгалуженнями на Джезказган і Балхаш — Саяк. Гол. автомагістралі — Караганда — Джезказган і Караганда — Балхаш. Судноплавство по оз. Балхаш. У Д. о.— пед. ін-т, вечірні ф-ти Карагандинського політех. ін-ту в Балхаші й Джезказгані, 8 серед. спец. навч. закладів.

М. Ш. Ярмухамедов.

ДЖЕЙМС (James) Генрі (15.IV 1843, Нью-Йорк — 28.II 1916, Лондон) — американський письменник. Роман «Родрік Хадсон» (1876) — про трагічну долю художника в бурж. суспільстві. Морально-етичним проблемам присвятив романи «Вашінгтон-сквер» і «Жіночий портрет» (обидва — 1881). В романах «Американець» (1877), «Княгиня Казамассіма» (1886), «Трагічна муза» (1890), «Посли» (1903), «Золота чаша» (1904) та ін. відійшов від традицій реалізму. Кращі з пізніх творів — оповідання і повісті «Папери Асперна», «Смерть лева», «Узор килима».

Тв.: Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1974.

ДЖЕ́ЙМСТАУН — місто, адм. центр о. Святої Єлени (володіння Великобританії). Порт у бухті Джеймс Атлантичного ок. 1,6 тис. ж. (1972). Ремісництво, рибальство, мор. промисли. Вивіз конопель, канатів.

ДЖЕЙРА́Н (Gazella subgutturosa) — парнокопитна тварина роду *газель* родини *бичачих*. Тіло (довж. до 115 см, вис. до 75 см, маса до 33 кг) стрункe, граціозне, кінцівки довгі й тонкі. Роги чорні (довж. 27—41 см), зближені біля основи, верхівки загнуті вперед; є лише у самців. Забарвлення спини пісочно-сіре, по боках тулуба темні смуги, черево і шия — білі. Статева зрілість настає на 2-му році життя. Самка після 5,5-місячної вагітності в квітні — травні народжує 2 телят. Тривалість життя — до 9 років. Поширені Д. в пустельних р-нах Центр. Азії, в СРСР — у Казахстані, Серед. Азії та Сх. Закавказзі. Д.— мисливська тварина, але через нечисленність в СРСР полювання на Д. заборонено.

О. П. Корнєєв.

ДЖЕК, дрофа-красуня (Otis undulata) — птах ряду *дрофоподібних*. Довж. тіла 65—80 см, маса 1,1—2,4 кг. Оперення спини пісочно-вохристе з чорними крапками й струменястим малюнком, черево — світле. На голові «чубчик», а на шиї — «комір» з довгого розсуканого пір'я. Ноги трипалі. Поширений Д. в пустелях, напівпустелях і степах Пн. Африки, Зх. Азії. В СРСР — від сх. узбережжя Каспійського м. до Алтаю і Тувинської АРСР; в УРСР — це дуже рідкісний залітний птах степових районів на Сх. від Дніпра. У квітні — травні самка відкладає 1—3 яєць у ямку на землі. Живиться Д. переважно комахами. Полювання на Д. заборонено.

ДЖЕ́КСОН (Jackson) Джордж (н. 26.VIII 1908, Едівейл) — діяч робітн. руху Нової Зеландії. Член Компартії Нової Зеландії (КПНЗ) з 1936. За фахом — слюсар. У 1951—63 — голова Нац. к-ту КПНЗ, у 1963—65 — член Політкомітету (Політбюро) Нац. к-ту КПНЗ. У 1966 через незгоду з курсом парт. керівництва, що відійшло від заг. лінії міжнар. комуністичного руху, вийшов з КПНЗ і став одним із засновників *Партії соціалістичної єдності Нової Зеландії* (ПСЄНЗ). З жовтня 1966 — нац. секретар ПСЄНЗ.

ДЖЕ́КСОНВІЛЛ — місто на Пд. Сх. США, в штаті Флоріда, порт у гирлі р. Сент-Джонс. Важливий трансп. вузол. 529 тис. ж. (1970). Розвинуті суднобудування і судноремонт та хімічна пром-сть. Підприємства харч. і деревообр. галузей.

ДЖЕЛАЛАБА́Д — місто на Сх. Афганістану, адм. центр провінції Нангархар. Розташований в оазисі на р. Кабулі. 50,4 тис. ж. (1970). Важливий торг.-транзитний пункт на автомагістралі Кабул — Пешавар (Пакистан). Підприємства харч. пром-сті. Кустарне виробн. шовкових тканин і прикрас. У районі Д.— іригаційна система, споруджена з допомогою СРСР.

ДЖЕМ (англ. jam) — плоди або ягоди, зварені в цукровому сиропі. Приготовляють Д. так само, як і варення, але на відміну від нього сироп у готовому Д. має желеподібну консистенцію. Д. буває пастеризований і непастеризований.

«ДЖЕ́МІНІ», «Джемінай» (англ. «Gemini», букв.— близнята) — назва серії американських двомісних *космічних кораблів* (КК), призначених для польоту по навколоземних орбітах. Маса — від 3,2 до 3,8 т. Складається «Д.» з герметичного *спускного апарата* (мал.) і негерметичного відсіку з оснащенням і гальмівними двигунами. Всього за програмою «Д.» протягом 1964—66 запущено 12 КК (з них 10 пілотованих з двома астронавтами на борту). Макс. тривалість польоту («Д.-7») — 330 год. 35 хв. У ході польоту здійснювалось маневрування і зближення КК («Д.-6» і «Д.-7»), стикування з ракетою «Аджена», вихід астронавтів у відкритий космос (Е. *Уайт*, Ю. *Сернан*, М. *Коллінз*, Р. *Гордон* і Е. *Олдрін*), випробування систем корабля, фотографування Землі, неба, ін. наук. і технологічні експерименти. Під час польотів «Д.» одержано цінні дані для наступних запусків КК «*Аполлон*» і наук. орбітальних станцій «*Скайлеб*».

В. Г. Денисов

ДЖЕМС (Джеймс; James) Уїльям (11.I 1842, Нью-Йорк — 16.VIII 1910, Чокоруа, Нью-Гемпшір) — американський філософ-ідеаліст, один із засновників *прагматизму*, психолог. Оголошуючи всі предмети об'єктивної дійсності продуктом «чистого досвіду», «потоку свідомості», нібито нейтрального до матерії і духу, Д. відстоював суб'єктивно-ідеалістичні позиції, близькі до *махізму* Заперечуючи об'єктивність істини, критерієм цінності та істинності знань Д. вважав корисність. Закономірності навколишнього світу він тлумачив як «інструментальні» установки нічим не обмеженої практичної діяльності людини. Суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення практики привело Д. до визнання «цінності» як наук., так і реліг. «досвіду». В психології Д. проводив ідеї *волюнтаризму*. Погляди Д. були одним з джерел *біхевіоризму*.

Літ.: Мельвиль Ю. К. Американский прагматизм. М., 1957.

І. В. Бичко.

ДЖЕМШИ́ДИ — народність, яка живе на Пн. Зх. Афганістану й частково в Ірані. Див. *Чаар-аймаки*.

ДЖЕНГЕЛЇЙЦІ (від перс. дженгель — ліс) — учасники партизанського руху проти шахського уряду та іноземного гніту в *Гіляні* (Іран) 1912—20. Загони Д. складалися з селян, міської бідноти й частково дрібної буржуазії. В 1914—18 на чолі Д. стояла панісламістська бурж.-націоналістична орг-ція «Єднання ісламу». В 1920—21 Д. виступили єдиним фронтом з комуністами. Згодом керівники Д. розірвали союз з ними і організували вбивства ряду комуністів. Це допомогло шахському урядові й англ. імперіалістам придушити рух Д. у Гіляні.

ДЖЕ́ННЕР (Jenner) Едуард (17. III 1749, Берклі, графство Глостершір — 26.I 1823, там же) — англійський лікар, основоположник *віспощеплення*. Медицину вивчав у Лондоні, з 1773 працював як лікар-практик. Відкрив засіб запобігання захворюванню на натуральну *віспу* і 1796 вперше зробив людині запобіжне щеплення коров'ячої віспи (див. *Вакцини*). З 1802 і до кінця життя — керівник заснованого ним Ін-ту віспощеплення в Лондоні.

ДЖЕНТІ́ЛЕ (Gentile) Джованні (30.V 1875, Кастельветрано — 15. IV 1944, Флоренція) — італійський філософ, один з ідеологів італ. *фашизму*. Проф. Римського ун-ту (1917—44). Філос. система Д., т. з. *актуалізм*,— один із суб'єктивно-ідеалістичних варіантів *неогегельянства*. Все існуюче, за Д.,— результат руху «мислячої думки», яка завжди актуальна, активна. Д. вважав, що тоталітаристська д-ва є нібито втіленням морального духу нації, закликав до «тотального» підпорядкування особистості д-ві й

«розчинення» індивіда в політ. історії. Осн. твори: «Реформа гегелівської діалектики» (1913), «Система логіки як теорія пізнання» (1917).

ДЖЕНТІЛІ (Gentili) Альберіко (14.I 1552, Сан-Дженезіо — 19.VI 1608, Оксфорд) — італійський юрист, дипломат, один з основоположників бурж. науки міжнар. права. З 1587 — професор цив. права Оксфордського ун-ту (Англія). Найвідоміша праця «De Jure belli» («Про право війни», ч. 1—3, 1588—89 і 1598). Вивчаючи причини виникнення воєн і правила ведення їх, Д. закликав до обмеження засобів війни, до захисту мирного населення в воєнний час тощо.

ДЖЕ́НТЛЬМЕ́Н (англ. gentleman, букв.— шляхетна людина) — 1) Особа шляхетного походження, дворянин (застаріле). 2) У Великобританії та ін. англомовних країнах — особа, що суворо додержується прийнятих серед аристократів правил поведінки. 3) Шанобливе звертання до чоловіків у англомовних країнах. 4) Переносно — коректна, добре вихована людина.

ДЖЕНТЛЬМЕ́НСЬКА УГО́ДА — умовна назва *договору міжнародного*, укладеного в усній формі. Згідно з загальновизнаним принципом *міжнародного права* Д. у. повинна виконуватись, як і письмові міжнар. договори. В сучас. міжнар. практиці трапляється рідко.

ДЖЕРЕ́ЛА ПРА́ВА — способи, форми вираження державної *волі*. Див. *Форми права*.

ДЖЕРЕ́ЛА СВІ́ТЛА — випромінювачі *світла* в межах *спектрів оптичних*. Розрізняють Д. с. природні й штучні. Природними Д. с. є Сонце, атмосферні електр. розряди, зірки тощо; найпоширенішими штучними Д. с. (засобами *світлотехніки*) — спец. теплові й газорозрядні випромінювачі, а також лазери. В теплових Д. с. світло випромінює вміщена в скляний балон спіраль або нитка з тугоплавкого металу, яка нагрівається електричним струмом. До таких Д. с. належать *лампи розжарення* (найпоширеніші): освітлювальні, світловимірювальні тощо. Їм властиві висока економічність, зручність експлуат., гігієнічність. В газорозр. Д. с. світло випромінює (під дією електр. струму) газ або пара хім. елементів (напр., ртуті), що заповнюють скляний, керамічний або металевий (з прозорим вихідним вікном) балон. Газорозряд. Д. с. є *імпульсні лампи, люмінесцентні лампи, натрієві лампи, неонові лампи, ртутні лампи* та ін. Порівняно з тепловими в таких Д. с. більші світлова інтенсивність і тривалість експлуатації, різноманітніший діапазон спектра. До газорозрядних належать і дугові вугільні лампи. В них світло випромінює електр. розряд, що виникає під дією електр. струму між двома вугільними електродами. Такі лампи відзначаються великою потужністю і яскравістю. В лазерах джерелом світла є вимушене випромінювання атомів і молекул. Для лазерів характерні велика потужність, направленість променя, *когерентність хвиль* (див. також *Лазер*). Штучні Д. с. застосовують для освітлення приміщень і територій (див. також *Освітлювальні прилади*), в багатьох галузях науки і техніки (див. також *Світлові прилади*).

Літ.: Якушенков Ю. Г. Основы теории и расчета оптико-электронных приборов. М., 1971; Скобелев В. М., Афанасьева Е. И. Источники света и пускорегулирующая аппаратура. М., 1975; Рябов С. Г., Торопкин Г. Н., Усольцев И. Ф. Приборы квантовой электроники. М., 1976.

С. П. Парняков.

ДЖЕРЕ́ЛА СТРУ́МУ — пристрої, що перетворюють різні види енергії на електричну. Розрізняють Д. с. хімічні й фізичні. В хім. Д. с. на електр. перетворюється хім. енергія окислювально-відновних реакцій. До таких Д. с. належать: *гальванічні елементи* та батареї з них (первинні хім. Д. с.), що їх використовують одноразово; *акумулятори* та батареї з них (вторинні хім. Д. с.) — для багаторазового (тисячі заряджувально-розряджувальних циклів) використання. Хім. Д. с. є також *паливні елементи*. У фіз. Д. с. на електричну перетворюється мех., теплова й електромагнітна енергія, енергія радіаційного випромінювання й атомного розпаду. Фіз. Д. с. є *турбогенератори, гідрогенератори, термоелектрогенератори, магнітогідродинамічні генератори, сонячні батареї* тощо.

ДЖЕРЕЛО́ — природний вихід підземних вод на земну поверхню. Живлення Д. відбувається від постійних і тимчасових водотоків. Розрізняють Д. низхідні (живляться безнапірними водами) та висхідні (живляться напірними водами), а також за т-рою (холодні й теплі), хімізмом (прісні й мінеральні), за газовим складом тощо. Використовуються для водопостачання. Мінеральні Д. мають лік. властивості. Д. на Україні досить поширені, зокрема мінеральні Д. є на Закарпатті, Передкарпатті, в Донбасі, на Лівобережжі, в Криму.

ДЖЕРЕЛО́ ЛІДВИ́ЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕ́КИ — в радянському *цивільному праві* діяльність, пов'язана з використанням технічних засобів, матеріалів, предметів тощо, які створюють підвищену небезпеку для оточення. Відповідно до *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 450 ЦивК УРСР) шкоду, заподіяну здоров'ю людини або майну, має відшкодувати орг-ція або громадянин, яким належать засоби, матеріали, предмети та ін., що становлять Д. п. н. (напр., транспортна орг-ція, власник автомобіля, пром. підприємство). Обов'язок відшкодування не наступає лише в разі, коли шкода сталася внаслідок дії *непереборної сили* або умислу (див. *Вина*) самого потерпілого. *Є. Ф. Мельник.*

ДЖЕРЕЛОЗНА́ВСТВО — допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, що розробляє теорію, методику вивчення і використання істор. (переважно писемних) джерел. Останні, відповідно до завдань Д., класифікують і критично аналізують, групують за видом і змістом, способами і технікою відтворення. Працюючи над джерелами, визначають історію тексту й походження джерела, автентичність тексту, виявляють підробки й фальсифікації, інтерпретують джерела, тлумачать їхній зміст, встановлюють вірогідність, фактичну цінність і спрямованість, піддають філологічній критиці. Д. використовує й дані ін. *допоміжних історичних дисциплін — палеографії, дипломатики, епіграфіки, геральдики, сфрагістики, хронології, метрології історичної, археографії, архівознавства, історичної географії* тощо. Перші спроби критичного ставлення до джерел відомі з античності. Значну увагу аналізу джерел приділяли рос. (В. М. *Татищев*, М. М. *Карамзін*) та укр. (М. М. *Бантиш-Каменський*) історики у 18 ст. Як наука Д. склалося у 2-й пол. 19 ст. Вагомий внесок у розвиток Д. зробили С. М. *Соловйов*, М. І. *Костомаров*, В. І. *Семевський*, В. Й. *Ключевський*, О. С. *Лаппо-Данилевський* та ін. Досягненням бурж. Д. була розробка окремих способів і методів аналізу й критики джерел, але воно досліджувало джерела у відриві від соціально-екон. відносин і класової боротьби.

Рад. Д., спираючись на праці основоположників марксизму-ленінізму, оцінює джерела як явища сусп. життя. Особливу увагу рад. Д. звернуло на вивчення джерел нового і новітнього часу. Вагомий вклад у розвиток рад. Д. внесли С. Н. Биковський, С. О. Нікітін, М. М. *Тихомиров*, А. В. Шестаков, у т. ч. на Україні — І. П. *Крип'якевич*, М. Н. *Петровський*, А. О. Введенський, С. О. Яковлєв та інші.

Літ.: Проблемы источниковедения, в. 1—11. М.—Л., 1933—63; Черман И. Л. Русские исторические источники X—XVIII вв. Х., 1959; Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР, в. 1. М., 1962; Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР. Период империализма, конец XIX в.— 1917 г. М., 1962; Источниковедение истории советского общества, в. 1—2. М., 1964—68; Історичні джерела та їх використання, в. 1—7. К., 1964—72; Варшавчик М. А. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС. М., 1967; Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М., 1969; Источниковедение истории СССР XIX — начала XX вв. М., 1970; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970). К., 1972; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1976; Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. Советский период. М., 1976; Петряев К. Д. Гносеологические и методологические основы источниковедения. К.— Одесса, 1978. *В. І. Стрельський.*

ДЖЕРЕЛЯ́НКА — рід безхвостих земноводних родини круглоязикових. Те саме, що й *кумка*.

ДЖЕРМАНЕ́ТТО (Germanetto) Джованні (18.I 1885, Турін — 7.X 1959, Москва) — італійський письменник, діяч італ. робітничого руху. Член Італ. компартії з 1921. Зазнавав репресій фашист. властей. У 1927 емігрував. У 1930—46 жив в СРСР. В автобіограф. повісті «Записки цирульника» (1930;

Джейран (на передньому плані — самець).

Джек.

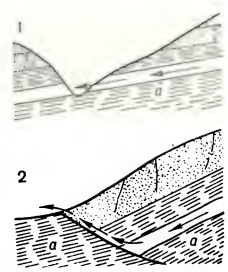

Джерело:
1 — низхідне джерело;
2 — висхідне джерело;
а — водонепроникні шари.

Схема спускного апарата космічного корабля «Джеміні»: *1* — герметична капсула; *2* — крісла астронавтів; *3* — пульт і приладова дошка; *4* — відсік системи орієнтації; *5* — контейнер з парашутами; *6* — радіолокатор для зближення на орбіті; *7* — бортова апаратура та устаткування; *8* — теплозахисний екран.

видана в СРСР рос. мовою; 1931 — італ. мовою у Франції з передмовою П. Тольятті), книгах «Фенікоттеро» (1935), «Травальйо» (1938), в публіцистичних статтях і брошурах виступав проти фашизму й реакції, змальовував життя й боротьбу італ. трудящих, боровся за мир і дружбу народів. В останні роки перебував в СРСР на лікуванні.
Тв.: Укр. перекл.— Записки цирульника. Х.—К., 1931; Рос. перекл.— Пролетариат Италии. М.—Л., 1931; Феникоттеро. М., 1935; Травальо. М., 1938.

Дж.-К. Джером.

Т. Джефферсон.

ДЖЕРМУ́К — місто у Вірм. РСР, розташоване в ущелині верхів'я р. Арпа, за 175 км на Пд.-Сх. від Єревана. Високогірний бальнеологічний і кліматичний курорт. Гарячі вуглекислі гідрокарбонатно-сульфатно-натрієві джерела, вода яких за своїм складом і властивостями близька до вод Желєзноводська і Карлових Вар. Воду використовують для питного лікування та ванн. Мулові грязі. Показання: захворювання органів травлення, руху, нервової системи, сечових шляхів, гінекологічні захворювання.

ДЖЕРО́М (Jerome) Джером-Клапка (Джером К. Джером; 2.V 1859, Уолсолл, графство Стаффордшір — 14.VI 1927, Нортгемптон) — англійський письменник. Перша кн.— «На сцені і за лаштунками» (1885). У 1899 відвідав Росію. Враження від подорожі відбито в статті «Росіяни, якими я їх знаю» (вид. рос. мовою під назвою «Люди майбутнього», 1906). Найвідоміший твір Д.— комічна повість «Троє в одному човні (як не рахувати собаки)» (1889); продовження — «Троє на велосипеді» (1900). Автор гумористичних оповідань і п'єс, з яких найпопулярніша — «Жилець з четвертого поверху» (1907). Д. належить і книга «Світ сцени» (1889).
Тв.: Укр. перекл.—Троє в одному човні (як не рахувати собаки).— Оповідання. К., 1974; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957.

ДЖЕРСІЙСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — одна з найбільш жирномолочних порід молочного напряму. Виведена в Англії на о-ві Джерсі. Масть бура до світло-рудої. Жива маса корів 360—440 кг, бугаїв 600—700 кг. Середньорічний надій молока 3500 кг жирністю 5,8—6%. Корови Д. п. довговічні, плодючі й довго зберігають молочну продуктивність. Поширена Д. п. в Англії, США, Канаді, Австралії, Данії, Франції та ін. В СРСР її використовують для підвищення жирномолочності ін. порід худоби.

Корова джерсійської породи.

ДЖЕСПІЛІ́Т (від англ. jasper — яшма і грец. λίθος — камінь) — гірська порода, тонкосмугастий *залізистий кварцит*, у якому чергуються кварцові прошарки з рудними. Осн. рудні мінерали — *магнетит*, *мартит* і *гематит*. Вміст заліза в Д. від 20 до 40%. При *вилуговуванні* кварцу з Д. утворюються багаті *залізні руди*. Є в залізорудних формаціях *Криворізького залізорудного басейну*, *Курської магнітної аномалії* тощо.

ДЖЕ́ФФЕРСОН (Jefferson) Томас (13.IV 1743, Албемарл — 4.VII 1826, Монтіселло) — державний і політ. діяч США, ідеолог бурж.-демократичної течії під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83*, філософ, юрист. З 1775 — депутат 2-го Континентального конгресу, автор проекту *Декларації незалежності 1776*. У 1779—81 — губернатор шт. Віргінія. В 1785—89 — посланник США у Франції, 1790—93 — держ. секретар США. В 1796—1800 — віцепрезидент, 1801—09 — президент США. Представник лівого, революц. крила амер. просвітительства 18 ст., виразник інтересів фермерства та дрібної буржуазії; вказував на необхідність демократичного розв'язання агр. питання, ліквідації рабства й надання народові політ. прав. Д.— засновник антифедералістської (республіканської) партії. Скасував деякі реакційні закони свого попередника — президента Адамса. Встановив дипломатичні відносини з Росією (1808—09). В 1797—1815 — президент амер. філос. т-ва. За поглядами — ідеаліст, послідовник вчення про природні права людини.
Літ.: Севостьянов Г. Н., Уткин А. И. Томас Джефферсон. М., 1976.
Н. М. Маркіна.

ДЖИЗА́К — місто, центр Джизацької обл. Узб. РСР. Лежить на р. Санзарі, на Великому Узбецькому тракті. Залізнич. вузол. 59 тис. ж. (1977). Відомий з 10 ст. З 1866 — у складі Рос. д-ви. Рад. владу встановлено 30.XI (13.XII) 1917. З 1973 — обл. центр. У місті працюють з-ди: рем.-мех., цегельний, бавовноочисний, маслосироробний. Комбінати буд. матеріалів та хлібопродуктів. Пед. ін-т, політехнікум, мед. і пед. уч-ща, с.-г. технікум.

ДЖИЗА́ЦЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Розташована у центр. частині республіки. Утворена 29.XII 1973. Пл. 20,3 тис. км². Нас. 511 тис. чол. (1979, перепис); переважають узбеки, живуть також росіяни, казахи, татари, таджики, українці та ін.; міськ. нас.— 27%. Поділяється на 10 районів, є 5 міст і 2 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Джизак*.
Східну частину території області займає *Голодний степ*. На Пн. Зх. до нього прилягають піски *Кизилкум*, на Пд. Зх. і Пд.— хребти Нуратау, Мальгузар і Туркестанський. Корисні копалини: буд. матеріали (цегельні й черепичні глини, гіпс, вапняк, будівельні піски та ін.), вольфрам, молібден, мармур та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —2°, липня +27,8°. Опадів 200—250 мм — на рівнині й 400—450 мм — у горах на рік. Землі області зрошуються в основному водами *Сирдар'ї* через Південно-Голодностепський канал ім. А. Саркісова (127 км). Грунти переважно сіроземні, подекуди — такири й солончаки під пустельною та напівпустельною рослинністю. В нар.-госп. комплексі республіки Д. о. виділяється пром-стю буд. матеріалів. Найбільші підприємства цієї галузі: комбінат буд. матеріалів, з-ди

силікатних, гіпсопрокатних перегородок, керамзитобетонних виробів, керамзитових і гончарних труб, вапняний і цегельний; з-д пластмас (виробн. поліетиленових труб для іригації та меліорації) у Джизаку. Легка пром-сть представлена трикотажним швейним, килимовим виробн., бавовноочисними з-дами; харчова — молочно-маслоробними, хлібними, млинарськими підприємствами. Видобування вольфрамомолібденових руд. Гол. пром. центри: Джизак, Пахтакор, Гагарін. С. г. спеціалізується на вирощуванні бавовнику, плодівництві, шовківництві та каракулівництві. На богарних землях вирощують зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза, жито), овоче-баштанні, картоплю та кормові культури. Розвиваються садівництво і виноградарство. Розводять овець, кіз, велику рогату худобу, свиней, коней і птицю. Гол. залізниці: Ташкент — Самарканд, Джизак — Сирдар'я. Тер. Д о. перетинають Великий Узбецький тракт, траса газопроводу Бухара — Ташкент. Розвивається авіац. транспорт.
У Д. о.— пед. ін-т, філіал Ташкент. політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-т богарного землеробства; драм. театр, меморіальний музей Х. *Алімджана*.
З. М. Акрамов. К К Курбанов.

ДЖИХА́Д (араб., букв.— старанність) — «священна війна», яку за догмами *ісламу* повинен вести проти «невірних» кожний боєздатний мусульманин. Див. *Газават*.

ДЖІБУ́ТІ, Республіка Джібуті — держава на Пн. Сх. Африки, на узбережжі Аденської затоки. Осн. населення іса та афари. Живуть також європейці, араби. Офіц. мова — арабська.
В адм. відношенні поділяється на 5 округів.

Державний лад. Д.— республіка. Діє конституційний закон 1977. Глава держави — президент. Дорадчий орган — палата депутатів, склад якої відображає нац.-етнічний склад країни. Обирається населенням строком на 5 років. Уряд очолює прем'єр-міністр.

Природа. Берегова лінія розчленована великою затокою Таджура. Рельєф переважно гористий. Найвища точка — г. Муса-Алі (2022 м) на кордоні з Ефіопією. Поклади

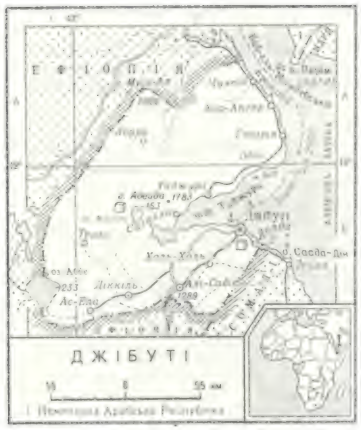

гіпсу, слюди, кам'яної солі, сірки. Клімат тропічний, сухий. Пересічна річна т-ра від +27° до +32°. Опадів 100—400 мм на рік. Постійних річок немає. Переважає напівпустельна рослинність, у горах на Пн.— невеликі масиви лісів, в оазисах — пальми.

Історія. На поч. перших століть н. е. на тер. Д. виникли великі поселення і міста; велася торгівля з арабами, індійцями та греками. У 12—16 ст. тер. Д. входила до ряду мусульманських султанатів, які в кін. 16 — на поч. 17 ст. розпалися на дрібні емірати. В 1896 тер. Д. було оголошено колонією Франції (Франц. Берег Сомалі) з центром у м. Джібуті. Опір місц. населення колонізаторам, що почався в кін. 19 ст., посилився в роки 1-ї світової війни (повстання деяких племен 1917—18). У 1946 франц. уряд змушений був надати країні статус «заморської території», 1967 визнати її автономію в рамках Франц. Республіки (здобула назву Франц. Територія Афарів та Іса). В 1975 Франція визнала право населення країни на самовизначення. 27.VI 1977 Д. здобула незалежність, того ж року стала членом ООН. У 1978 встановлено дипломатичні відносини між СРСР і Д. В Д. діє ряд політ. партій і угруповань: Нац. союз за незалежність,

Добування солі.

Африканська нар. ліга за незалежність та ін. *В. К. Гура.*

Господарство. Д.— відстала агр. країна. Осн. заняття населення — кочове й напівкочове скотарство. Поголів'я (тис., 1974): великої рогатої худоби — 18, верблюдів — 24, овець і кіз — 659. В с.-г. обробітку — менше як 1% території країни. Вирощують фінікову пальму, кавове дерево, плодові й овочеві культури. На узбережжі — видобування солі, вилов риби, крабів, збирання губок і коралів. Невеликі підприємства по переробці с.-г. продукції, з-д по виробн. зрідженого газу. Виробн. електроенергії на ТЕС. З-ць — 98 км, автошляхів — бл. 1300 км (у т. ч. 450 км асфальтованих). Експортують шкури первинної обробки. Певні прибутки отримують від транзитних перевезень через гол. порт країни Джібуті, транзиту та обробки ефіоп. залізничних вантажів. Імпортують пром. і прод. товари. Гол. торг. партнери — Франція, Великобританія, Ефіопія. Грош. одиниця — джібутійський франк; 1000 джібутійських франків = 5,9 долара. *А. Г. Кокієв.*

Освіта. Переважна частина населення, особливо кочового, неписьменна. Система освіти в Д. склалась під впливом французької. Школою охоплено незначну кількість дітей. У 1976 у поч. школах налічувалося 6,1 тис. учнів, у серед., професс.-тех. і пед. уч-щах — 2 тис. Вузів немає.

ДЖІБУ́ТІ — столиця Республіки Джібуті. Порт в Аденській затоці Індійського ок., залізнична станція (з-ця до Аддіс-Абеби), міжнар. аеропорт. 130 тис. ж. (1976). Невеликі підприємства харч. пром-сті. Судноверф, з-д по виробн. зрідженого газу та ін. Вивіз кави, шкірсировини, солі тощо. Д. засн. 1888.

ДЖІ́ДДА — місто на Зх. Саудівської Аравії у провінції Хіджаз. Порт на узбережжі Червоного м., аеропорт. 300 тис. ж. (1974). Будівництво невеликих суден, обробка мармуру. Нафтопереробний, металург., мідного дроту, цем. з-ди, підприємства текст., взут., меблевої, шкіряної, харч. пром-сті. Кустарне виготовлення предметів релігійного культу, гончарних виробів. Д.— осн. транзитний пункт на шляху паломників у Мекку та Медіну.

ДЖІ́ЛЬЇ (Gigli) Беньяміно (20.III 1890, Реканаті — 30.XI 1957, Рим) — італійський співак (тенор). Майстер *бельканто*. Співу навчався в Академії Санта-Чечілія (Рим, 1911—14). З 1914 виступав у багатьох театрах Італії, 1920—32 — соліст театру «Метрополітен-Опера» (Нью-Йорк), після 1932 — театру «Ла Скала» (Мілан). Багато гастролював. У 1954 залишив сцену. Партії: Неморіно («Любовний напій» Доніцетті), де Гріє («Манон» Массне), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера) та ін. Знімався в муз. фільмах (зокрема «Ти моє щастя», 1936, «Паяци», 1943).

ДЖІМКРОУЇЗМ (англ. jimcrowism, від Jim Crow — образливе прізвисько негрів у США) — система расистських заходів у США (заборона неграм жити в кварталах, населених білими, *дискримінація* в питаннях працевлаштування, освіти, політ. прав тощо), спрямованих на дискримінацію і *сегрегацію* негритянського населення. Д. склався після *громадянської війни в США 1861—65*, найбільш поширений у пд. штатах.

ДЖІ́НДЖА — місто на Сх. Уганди. Порт на оз. *Вікторія*, залізнична станція. 52,9 тис. ж. (1969). Металург. пром-сть (міделавильний, сталепрокатний з-ди), текст. ф-ка, підприємства харч. пром-сті. Н.-д. орг-ція річкового рибальства. Поблизу Д.— ГЕС.

ДЖІ́НС (Jeans) Джеймс-Гопвуд (11.IX 1877, Лондон — 17.IX 1946, графство Суррей) — англійський фізик і астроном, член Лондон. королівського т-ва. Осн. наук. праці — з кінетичної теорії газів і теорії теплового випромінювання. Незалежно від Дж. *Релея* вивів формулу розподілу енергії в спектрі випромінювання *абсолютно чорного тіла* (див. *Релея — Джінса закон випромінювання*). Астр. дослідження стосуються фігур рівноваги обертових рідких тіл, будови й еволюції зір та їхніх систем. Д.— автор космогонічної гіпотези про утворення планетної системи із струменя речовини, вирваного із Сонця силою притягання пролітаючої зорі. Неспроможність цієї гіпотези довели амер. астроном Г.-Н. Рессел (1935) та рад. астроном М. М. Парійський (1942).

ДЖІ́ОК (Giauque) Уїльям-Френсіс (н. 12.V 1895, Ніагара-Фолс, Канада) — американський фізикохімік, член Національної АН США. В 1920 закінчив Каліфорнійський ун-т (Берклі). Праці присвячені дослідженню й експериментальній перевірці 3-го *термодинаміки начала*, вимірюванню *ентропії* та ін. термодинамічних властивостей речовин при наднизьких т-рах. Розробив метод адіабатного розмагнічування для одержання т-р, нижчих за 1К (1927). Передбачив існування ізотопів кисню ^{17}O і ^{18}O (1928). Нобелівська премія, 1949.

ДЖІ́У-ДЖИ́ЦУ, джіу-джитсу (япон. дзюдзюцу) — японська система самозахисту і нападу без зброї. Характерним для Д.-д. є застосування спец. больових прийомів (удари в сонячне сплетення, сонну артерію, печінку та ін.; викручування суглобів рук і ніг, різні кидки, захвати та ін.), що має особливе значення при боротьбі з фізично сильнішим або озброєним противником. На основі Д.-д. виникла боротьба *дзю-до*.

ДЖМІЛЬ (Bombus) — рід гуртосімейних жалячих комах надродини *бджолиних*. Тіло (довж. до 3,5 см) густо опушене волосками. Бл. 300 видів, поширених переважно в помір. зоні. На Україні 34 види Д., з них найзвичайніші — Д. земляний (B. terrestris), Д. польовий (B. agrorum) і Д. лісовий (B. silvarum). Навесні запліднена самка, яка перезимувала, будує гніздо під сухими рештками рослин або в землі (в щілинах, нірках гризунів тощо). Через 20—25 днів після відкладення першої групи

ДЖІБУТІ

Площа — 22 тис. км²

Населення — 220 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Джібуті

Джміль земляний.

Е.-Ч. Джонс.

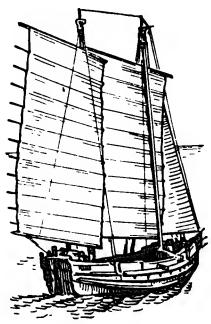

Джонка.

Джорджоне. Юдіф. До 1505. Державний Ермітаж у Ленінграді.

яець з'являються перші робочі особини; на кінець літа сім'я налічує до 600 особин. Д.— запилювачі багатьох рослин, зокрема конюшини. У викопному стані відомі з олігоцену. *Г. З. Осичнюк.*

ДЖОВАНЬЙО́ЛІ (Giovagnoli) Раффаелло (13.III 1838, Рим — 15.VIII 1915, там же) — італ. письменник. Учасник італ. нац.-визвольного руху *Рисорджименто,* сподвижник Дж. *Гарібальді*. Був професором італ. мови та історії. Автор істор. романів «Мессаліна» (1885), «Публій Клодій» (1905) та ін., драм, оповідань, істор. праць про революцію 1848—49 в Італії. Найвизначніший твір — роман «Спартак» (1874) — про повстання рим. гладіаторів і рабів 73—71 до н. е.

Тв.: Укр. перекл.— Спартак. К., 1974; Рос. перекл.— Спартак. М., 1978.

ДЖО́ЗЕФСОН (Josephson) Брайан-Дейвід (н. 4.I 1940) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва. Закінчив Кембріджський ун-т (1960), працює там же (з 1974 — професор). Осн. праці присвячені *тунельному ефектові* в твердих тілах, надпровідності. В 1962 передбачив проходження надпровідного струму через тонкий шар діелектрика, який розділяє два надпровідники (т. з. явище Джозефсона). Нобелівська премія. 1973.

ДЖОЙС (Joyce) Джеймс (2.II 1882, Дублін — 13.I 1941, Цюріх) — ірландський письменник. Писав англ. мовою. З 1904 жив у Парижі, Трієсті, Цюріху. Почав друкуватися 1907 (зб. віршів-пародій «Камерна музика»). Зб. оповідань «Дублінці» (1914), автобіографічний роман «Портрет митця замолоду» (1916) і п'єсу «Вигнанці» (1918) створив у реалістичній манері. В романі «Улісс» (1922), який значною мірою вплинув на розвиток модернізму в світовій л-рі, показав кризу бурж. цивілізації. Проте твір переобтяжений символікою, формалістичними експериментами. Захоплення ними характерне й для роману-алегорії «Поминки по Фінеганові» (1939). Творчість Д. суперечлива. Тавруючи бурж. цивілізацію, він однак відкидав ідею суспільного прогресу.

Тв.: Укр. перекл.— Улісс. [Уривки з роману].— [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 5; Портрет митця замолоду. «Всесвіт», 1975, № 6; Рос. перекл.— Портрет художника в юности. «Иностранная литература», 1976, № 10—12. *Літ.:* Жантиева Д. Г. Джеймс Джойс. М., 1967; Генієва Є. Джеймс Джойс і «Портрет митця замолоду». «Всесвіт», 1975, № 6. *О. І. Земляний.*

ДЖОК'ЯКА́РТА — місто на Пд. о. Ява, в Індонезії, адм. центр Особливої області Джок'якарта. 342,3 тис. ж. (1971). Вузол з-ць, автошляхів, аеропорт. Гол. галузі пром-сті: харчосмакова (цукр. з-д, рисоочисна, тютюнова) і текст. (виготовлення бавовняних тканин, обробка сизалю тощо). Відоме традиційними кустарними промислами (тканини батик, вироби з срібла, театральні ляльки і маски тощо). Ун-т «Гаджа Мада» та ін. вузи. Музей яванської культури, картинна галерея. В районі Д.— численні архіт. пам'ятки. Вперше згадується на поч. 18 ст. У 1946—49 Д. була тимчасовою столицею Індонезії.

ДЖОЛУ́О, луо — народ, що живе в Кенії, гол. чин. на узбережжі озера Вікторія. Чисельність —2,1 млн. чол. (1977, оцінка). Мова — джолуо, належить до нілотської групи *ніло-сахарських мов.* Більшість Д. зберігає давні традиційні вірування, частина — мусульмани і християни. Осн. заняття — землеробство, скотарство, рибальство.

Джомолунгма.

ДЖОМОЛУ́НГМА, Чомолунгма, Еверест — найвищий гірський масив Землі в *Гімалаях,* на кордоні Непалу і Китаю. Вис. 8848 м. Має форму піраміди. Багато льодовиків (Ронгбрук, завдовжки 19 км). Протягом 1921—76 на Д. піднімалися 37 експедицій, у яких брали участь 11 країн. Учасники 12 експедицій досягли вершини Д. (вперше — 29 травня 1953 непалець Н. Тенсінг і новозеландець Е. Хіллларі — члени англ. експедиції Дж. Ханта).

ДЖОН, чон — розмінна монета Корейської Народно-Демократичної Республіки, дорівнює 1/100 *вони.*

ДЖО́НКА (малайське djong, від кит. чуань — судно) — дерев'яний вітрильний човен з широкими й високо піднятими кормою і носом. Вітрила чотирикутної форми, виготовляють їх з циновок і бамбукових рейок. Щогл — від 2 до 4. На Д. (мал.) перевозять вантажі, нерідко її використовують і як житло. Вантажопідйомність — до 600 т. Поширені в Пд.-Сх. Азії.

ДЖОНС (Jones) Ернест-Чарлз (25. I 1819, Берлін — 26.I 1869, Манчестер) — діяч англійського та міжнар. робітн. руху, письменник, публіцист. Адвокат. У 1846 примкнув до *чартизму,* очолив його ліве, революц. крило. Брав участь у діяльності *Союзу комуністів.* Підтримував дружні відносини з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У 40-х рр. написав кілька романів і поетичних творів. У 1848—50 — в ув'язненні. Один з авторів чартистської програми 1851 (проголосила соціалістичну мету руху). Видавав журн. «Листи до людей» (1851—52), газ. «Народна газета» (1852—58), пропагував ідеї наук. комунізму. Брав участь у роботі *Інтернаціоналу 1-го.*

ДЖОНС (Jones) Ініго (15.VII 1573, Лондон — 21.VI 1652, там же) — англійський архітектор. Вивчав архітектуру в Італії та Франції (між 1596 і 1614). Заснував англ. архітектурну школу *класицизму.* Твори: проект ансамблю палацу Уайтхолл у Лондоні (1619—22), вілла королеви в Грінвічі (1616—35), інтер'єри палацу Уїлтон-хаус (Уїлтшір, бл. 1649—52) та ін. Працював і як театр. художник.

Літ.: Михайловский Е. В. Архитектор Иниго Джонс. М., 1939.

ДЖО́НСОН (Jonson) Бенджамін (Бен, 11.VI 1573, Лондон — 6. VIII 1637, там же) — англійський драматург, поет, теоретик драми. Перша комедія — «Обставини змінилися» (1597, вид. 1609). Гуманістичні ідеї, нар. гумор, гостра сатира на аристократію і буржуазію властиві кращим його комедіям «Вольпоне, або Лис» (1605), «Алхімік» (1610), «Варфоломіївський ярмарок» (1614). Трагедії на теми рим. історії «Падіння Сеяна» (1603), «Змова Катіліни» (1611) написано за традиціями класицизму.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Л.— М., 1960.

Літ.: Ромм А. С. Бен Джонсон. Л.— М., 1958.

ДЖО́НСОН (Johnson) Ліндон-Бейнс (27.VIII 1908, поблизу Стоунуолла, Техас — 23.I 1973, Сан-Антоніо, Техас) — держ. діяч США, президент 1963—69. В 1930 закінчив учительський коледж. У 1937—48 — член палати представників, 1948—61 — сенатор, 1953—60 — лідер демократів у сенаті, 1961—63 — віце-президент США. Після вбивства Дж.-Ф. *Кеннеді* (листопад 1963) став президентом (1964 переобраний). Був представником центрист. угруповання *Демократичної партії* США. Уряд Д. почав *агресію США у В'єтнамі,* вдався до інтервенції в Домініканській Республіці (1965), підтримав ізраїльську агресію 1967.

ДЖО́НСОН (Johnson) Полін (індіан. ім'я — Техагіонвейк; 1862, резервація Чівсвуд, Британська Колумбія — 7.III 1913) — канадська поетеса. Творчість Д. пов'язана з життям індіанців, їхньою історією і фольклором. Перша зб.— «Білий вампум» (1895). Найголовніші поезії і легенди зібрано в книгах «Легенди Ванкувера» (1911) та «Кремінь і перо» (1912). В них Д. протестує проти сваволі колонізаторів, відстоює ідеї миру і дружби народів.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані поезії. Львів, 1962.

ДЖО́НСОН (Johnson) Х'юлетт (25.I 1874, Манчестер — 22.X 1966, Лондон) — англійський громадський діяч. Доктор теології. В 1931—63 — настоятель Кентерберійсько-

І. Джонс. Банкетінг-хаус у Лондоні. 1619—22.

го собору. В роки 2-ї світової війни був одним з ініціаторів збирання коштів у фонд допомоги СРСР. У 1948 очолив Т-во англо-рад. дружби. З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

ДЖО́НСОНОВА ТРАВА́ — багаторічна рослина родини злакових. Те саме, що й *гумай*.

ДЖОРДА́НО БРУ́НО (1548—1600) — італійський філософ-матеріаліст, борець проти католицизму і *схоластики*. Див. *Бруно* Джордано-Філіппо.

ДЖО́РДЖІ СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ — система одиниць, в основу якої покладено *метр, кілограм, секунду* і *ампер*. Те саме, що і *МКСА система одиниць*.

ДЖО́РДЖІЯ — штат на Пд. Сх. США. Пл. 152,5 тис. км². Нас. 4882 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. *Атланта*. Поверхня переважно рівнинна. На Пн. і Пн. Зх.— відроги Аппалачських гір, вкритих хвойно-широколистяними лісами. Осн. ріки — Саванна, Олтамахо і Флінт. Розвинуті машинобудування (авіац. і автоскладальні підприємства), хім., текст., целюлозно-паперова, харч. пром-сть. Пром. центри — Атланта, Саванна, Колумбус. Осн. галузь с. г.— тваринництво (особливо птахівництво). Вирощують арахіс, кукурудзу, тютюн, бавовник. Садівництво й городництво. Гол. мор. порт — Саванна.

ДЖОРДЖО́НЕ (Giorgione, власне Джорджо Барбареллі да Кастельфранко; Barbarelli da Castelfranco; 1476 або 1477, Кастельфранко, Венето — вересень або жовтень 1510, Венеція) — італ. художник *венеціанської школи живопису*, один із засновників мистецтва Високого *Відродження*. Вважається учнем Дж. *Белліні*. У своїй творчості один з перших позбувся умовності церковного мистецтва й надав своїм картинам світського змісту. Серед творів найвідоміші: «Юдіф» (до 1505, ДЕ), «Поклоніння пастухів» (бл. 1504, Нац. галерея мистецтва, Вашінгтон), «Мадонна на троні з св. Франціском і Ліберале́ім» (бл. 1504, собор у Кастельфранко), «Лаура» («Жінка з лавром», 1506, Художньо-істор. музей, Відень), «Сільський концерт» (бл. 1508, Лувр), «Гроза» (Галерея Академії, Венеція), «Спляча Венера» (Дрезденська картинна галерея) та ін.

Літ.: Смирнова И. А. Джорджоне. М., 1955.

ДЖО́РДЖТАУН — столиця Гайани. Порт на узбережжі Атлантичного ок. Міжнар. аеропорт (Тімері). 195,3 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства по переробці с.-г. сировини. Через Д. вивозять боксити, цукор, ром, лісоматеріали тощо. Ун-т, Публічна б-ка, Музей Гайани, драм. театр. Ботанічний сад. Д. засн. у 18 ст.

ДЖО́РОВ Стоян Ілієв (10.XII 1879, с. Горна Василица поблизу Софії — 1950) — болгарський революціонер. З 1903 — член Болг. робітн. с.-д. партії (тісних соціалістів), з 1908 — член РСДРП. З 1907 працював у Баку й Одесі. В 1911—17 — на засланні в Сибіру. В 1917 — член тимчасового к-ту РСДРП(б) Красноярська. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції, брав участь у створенні Комінтерну. В 1918 — голова болг. секції при ЦК РКП(б). З 1919 — в Болгарії, член Болг. компартії. В 1941—44 брав участь в антифашист. русі в Болгарії.

ДЖО́ТТО ді Бондоне [Giotto di Bondone; 1266 або 1267, Колле-ді-

Джотто. Віфлеємське знищення немовлят. Фреска капели дель Арена в Падуї. 1304—06.

Веспіньяно (?), Тоскана — 8.I 1337, Флоренція] — італійський живописець, скульптор і архітектор, представник Раннього *Відродження*. Жив і працював у Флоренції. До кращих робіт Д. належать фрески капели дель Арена в Падуї (1304—06), «Мадонна Оньїсанті» (1310—20, галерея Уффіці, Флоренція), фрески капел Перуцці (бл. 1320) та Барді (1320—25) в церкві Санта-Кроче у Флоренції.

Літ.: Данилова И. Джотто. Альбом. М., 1970.

ДЖО́УЛЯ — ЛЕ́НЦА ЗАКО́Н — закон, який характеризує теплову дію електричного струму. За Д.— Л. з., кількість теплоти Q (в Дж), яка виділяється в провіднику з опором R (в Ом) при проходженні по ньому постійного електр. струму силою I (в А) за час t (в с), дорівнює: $Q = I^2Rt$. Закон встановив 1841 Дж.-П. *Джоуль* і незалежно від нього 1842 Е. Х. *Ленц*.

ДЖО́УЛЬ (Joule) Джеймс-Прескотт (24.XII 1818, Солфорд, Ланкашір — 11.X 1889, Сейл, Чешір) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1850). Здобув домашню освіту. Наук. праці — з електромагнетизму і теплоти. Відкрив явище магнітного насичення (1840). У 1841 встановив залежність кількості тепла, яке виділяється у провіднику при проходженні по ньому електр. струму, від величини струму та опору провідника (див. *Джоуля — Ленца закон*). Визначив *механічний еквівалент тепла* (1843). Розглядаючи теплоту як рух частинок, теоретично визначив теплоємність деяких газів. Спільно з У. *Томсоном* у 1853—54 відкрив явище зміни т-ри газу при його адіабатичному протіканні через пористу перегородку, т. з. явище Джоуля—Томсона.

ДЖО́УЛЬ, Дж, J — одиниця енергії, роботи і кількості теплоти в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). Дорівнює роботі, виконаній силою 1 Н при переміщенні тіла на віддаль 1 м у напрямі дії сили.

ДЖОХО́Р — султанат на Пд. п-ова Малакка. Засн. 1511. В 2-й пол. 17 ст. влада правителів Д. поширювалася на Пд., Центр. й Сх. Малайю і сх. узбережжя Суматри. З 1885 Д.— англ. протекторат. З 1946 входив до Малайського союзу, з 1948 — до Малайської Федерації (англ. колонії). З 1957 — в складі незалежної Малайської Федерації (з 1963 — частина Федерації Малайзія).

ДЖУБРА́Н Халіль Джубран (6. XII 1883, с. Бшарра, Ліван — 10. IV 1931, Нью-Йорк) — арабський письменник і художник (Ліван). Більшу частину життя прожив у США. В перших збірках оповідань Д. «Наречені лугів» і «Нескорені душі» змальовано життя ліван. арабів. У повісті «Перебиті крила» (1912), зб. оповідань «Бурі» (1920) виступав проти феод. і колоніального гніту. Автор зб. віршів «Сльоза й усмішка» (1914), статей про муз. мистецтво, книг «Музика», «Пророк» (остання — англ. мовою).

Тв.: Рос. перекл.— Сломанные крылья. М., 1962.

Б. Джонсон.

ДЖУГАРА́ — трав'яниста рослина родини злакових. Див. *Сорго*.

ДЖУГДЖУ́Р — гірський хребет на Далекому Сході СРСР, у межах Хабаров. краю РРФСР. Простягається на 800 км уздовж узбережжя Охотського м. Вис. до 1906 м, г. Топко. Для Д. характерні альпійські форми рельєфу. На схилах — тайга, вище — кедровий стланик, гірська тундра. Багато кам'яних осипищ.

ДЖУЛЬФА́ — місто на Пн. Зх. Ірану, на кордоні з СРСР, на правому березі Араксу, навпроти м. Джульфи Нахічеванської АРСР. Як трансп. пункт відіграє важливу роль у зовнішньоторг. зв'язках між СРСР та Іраном.

ДЖУМБЛА́Т Камаль (1918, Мухтара, Ліван — 16.III 1977, поблизу м. Баакліна, Ліван) — ліванський держ., політ. і громадський діяч. Освіту здобув у Лівані, Великобританії, Франції. Не раз входив до ліванського уряду (1946—47, 1960—64 і 1970). Засновник і лідер Прогресивної соціалістичної партії Лівану. З 1958 — голова Нац. к-ту *Організації солідарності народів Азії та Африки*. Член Президії Всесвітньої Ради Миру. Вбитий реакціонерами. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1972.

Х. Джонсон.

Дж.-П. Джоуль.

ДЖУНГА́РІЯ — природно-історична область на Пн. Зх. Китаю, між Монгольським Алтаєм і Тянь-Шанем. Пл. понад 700 тис. км². Переважні висоти 600—800 м. Центр. частина Д. зайнята піщаними пустелями з *барханами* заввишки до 35 м. По периферії — напівпустелі та передгірні степи. Родовища нафти, кам. вугілля, золота, кольорових металів. Клімат континентальний, сухий. Часті вітри. Річки центр. частини губляться в пісках; на Пн.— верхів'я Іртиша. На Зх.— кілька великих озер (Ебі-Нур та ін.). Осн. заняття на-

К. Джумблат.

ДЖУНГАРСЬКИЙ АЛАТАУ

селення — пасовищне тваринництво, в оазисах — поливне землеробство.

ДЖУНГА́РСЬКИЙ АЛАТАУ — гірська система на Сх. Казахської РСР, на кордоні з Китаєм. Довж. до 450 км, ш ір. до 190 км. Найбільша вис. 4442 м, г. Бесбаскан. Являє собою ряд паралельних гірських хребтів. Характерний ступінчастий рельєф, є льодовики (Джамбула, Берга та ін.). Родовища поліметалевих і мідних руд, рідкісних металів. З Д. А. беруть початок Каратал, Аксу та ін. ріки, що використовуються для зрошування. Нижні частини схилів вкриті пустельною і степовою рослинністю, вище — чагарники, хвойні ліси та луки.

ДЖУНГА́РСЬКІ ВОРО́ТА — гірський прохід між *Джунгарським Алатау* на Зх. та хребтами Бірлiктау й Майлітау на Сх., сполучає западину озер Балхаш і Алаколь (СРСР) з улоговиною оз. Ебі-Нур (Китай). Найменша ширина — в районі оз. Жаланашколь (10 км). Через Д. В. на території СРСР прокладено залізницю.

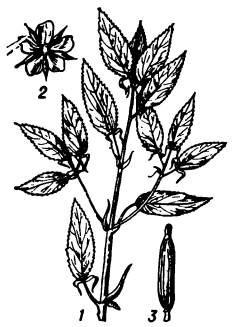

Джут довгоплодий: *1* — гілка; *2* — квітка; *3* — плід.

ДЖУ́НГЛІ (англ. jungle, з інд. мов) — густі важкопрохідні тропічні й субтропічні ліси в Пд. Азії (бас. Гангу). Іноді Д. наз. і тропічні ліси Африки (бас. Конго), Пд. Америки (бас. Амазонки) та ін. Рослини в Д. ростуть у кілька ярусів, вкриті *епіфітами*, перевиті *ліанами*. Для Д. характерні акації, ротангові пальми, велетенські бамбуки, дика цукрова тростина, слоновий очерет тощо. Є і вторинні, антропогенні Д., що розвиваються на місці колишніх с.-г. угідь.

ДЖУНЬКО́ВСЬКИЙ Василь Якович (1767, Лебедин, тепер Сум. обл.— вересень 1826, Харків) — український історик медицини, перекладач і бібліограф. Закінчив Харків. духовний колегіум, з 1788 вивчав медицину в Петербурзі. В 1790—1804 викладав рос., грец. і лат. мови в петерб. Мед.-хірург. академії. З 1818 — професор, 1821—26 — ректор Харків. ун-ту; з 1823 — голова Харків. т-ва наук. Д. належить понад 30 оригінальних і перекладних праць з питань медицини, с. г., хімії; склав каталоги бібліотек Мед. колегії і Мед.-хірург. академії в Петербурзі, а також Харків. ун-ту; був одним з ініціаторів видання при Харків. ун-ті «*Украинского журнала*».

Дзвінець безкрилий: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — плід; *3* — квітка; *4* — насінина.

ДЖУ́РА, чура — збройоносець у *козацькій старшини* на Україні в 16—18 ст.

ДЖУРА́НОВИЧ Веселин (н. 17.V 1925, с. Мартиничі, Чорногорія) — держ. діяч СФРЮ. Член Союзу комуністів (до 1952 — Компартії) Югославії з 1944. З 1941 брав участь у визвольній боротьбі народів Югославії проти фашист. окупантів. У 40—50-х рр. обіймав керівні посади в молодіжних і парт. орг-ціях Чорногорії. З 1966 — секретар виконкому ЦК Союзу комуністів Чорногорії (СКЧ), з 1969 — голова ЦК СКЧ. З 1964 — член ЦК СК Югославії. З березня 1977 — голова Союзного виконавчого віча (уряду) Югославії.

ДЖУР-ДЖУР — водоспад у Кримській обл. УРСР, поблизу с. Генеральського, на р. Улу-Узені, у мальовничій ущелині Хапхал. Лежить на вис. 468 м над р. м. Вода падає з вис. 15 м широким (до 5 м) прямовисним потоком у глибокий котлован у річковому руслі. Пам'ятка природи. Об'єкт туризму.

ДЖУР-ДЖУР — карстова печера в Кримських горах. Розташована на Пн. Сх. від м. Алушти, в ущелині р. Улу-Узень, поблизу водоспаду *Джур-Джур*. Довж. 750 м. Складається з двох поверхів. Є озеро, звідки витікає струмок. Д.-Д.— єдина з відомих печер на Пд. березі Криму з підземним потоком.

Ю. І. Шутов.

ДЖУ́РИН — річка в Терноп. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 51 км, площа бас. 301 км². Тече Подільською височиною. Живлення мішане.

ДЖУС Степан Петрович (н. 19.VI 1941, с. Кобильня Липовецького р-ну Вінницької обл.) — укр. рад. художник, засл. художник УРСР (1979). В 1971 закінчив Харків. худож.-пром. ін-т. Працює в галузі декоративно-монументального мист. Твори: тематичні килими — «Лицарям революції» (1975), «Троянди Криму» (1976), «На мирній землі» (1978); вітражі — «Навчаємось, працюєм, відпочиваєм» (1973, у клубі Скадовського радгоспу-технікуму), усі — у співавт. з Л. Джус; розписи, картини.

ДЖУСО́ЙТИ Нафі Григорович (н. 27.II 1925, с. Ног-Кау Джавського р-ну Південно-Осетинської АО) — осетинський рад. письменник і літературознавець. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор поетичних збірок «Серце солдата» (1949), «Думи Осетії» (1959), «Складний вік» (1962), «Тихі слова» (1973); романів «Кров предків» (1963), «Дванадцять ран як одна» (1971), повістей «Сонцестояння» (1965), «Смерть людини» (1976), п'єс у віршах «Азау і Таймураз» (1955), «Світанкова зоря» (1977) та ін. Літературознавчі дослідження про К. Хетагурова, С. Гадієва та ін. Перекладач осет. мовою творів Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, В. Сосюри, а також рос. і груз. письменників.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Високий обрій. Одеса, 1974; Рос. перекл.— Мой горный край. М., 1963; Доброта. М., 1969

І. А. Луценко.

ДЖУТ (Corchorus) — рід трав'янистих рослин родини липових. Бл. 40 видів, що ростуть в Азії, Африці, Америці й Австралії. Пром. значення мають 2 види: Д. короткоплідний (C. capsularis) — однорічна прядивна рослина з стеблом заввишки до 3 м, овально-ланцетними листками, дрібними (5—6 мм у діаметрі) квітками, одиночними або зібраними по 2—3, і майже кулястими плодами-коробочками; Д. довгоплідний (C. olitorius) — однорічна гілляста рослина до 3,5 м заввишки, плід — видовжена ребриста коробочка. Використовують Д. як луб'яну прядивну й овочеву рослину. В світовому балансі *волокна* Д. посідає 2-е місце, а серед рослин, що дають луб'яне волокно, 1-е місце. З волокна Д. виготовляють мішковину, завіси, килими, портьєри, снасті, канати тощо. Осн. виробник джутового волокна — Індія. В СРСР Д. вирощують у Серед. Азії.

Дзвоники корончасті.

ДЗАВАТТІ́НІ (Zavattini) Чезаре (н. 20.IX 1902, Лудзара) — італійський письменник, сценарист, теоретик кіно. Літ. діяльність почав 1928. З 1935 працює в кіно. Один із засновників *неореалізму*. Серед кращих сценаріїв: «Шуша» (1946), «Викрадачі велосипедів» (1948), «Диво в Мілані» (1950), «Дах» (1956), «Чочара» (1960), «Бум» (1963), «Шлюб по-італійськи» (1964), «Соняшники» (1970, разом з А. Гуеррою і М. Мдівані). Д.— автор сценаріїв за мотивами творів М. Гоголя «Шинель», «Невський проспект». Міжнар. премія Миру, 1955.

Тв.: Рос. перекл.— Умберто Д. М., 1960.

ДЗАУДЖИКА́У — колишня (1944—1954) назва м. *Орджонікідзе*.

ДЗБАНІ́ВСЬКИЙ Олександр Тихонович (1870, с. Маньківка, тепер смт Черкас. обл.— 28.X 1938, Київ) — український рад. композитор, педагог, музичний діяч. Співу навчався в Москві, заг. освіту здобув у Київ. ун-ті. З 1898 — учитель співів у Житомир. гімназії, з 1909 — викладач Петерб. муз. ін-ту; муз. критик. У 1921—28 — член-секретар Вищої муз. ради Наркомосу України, один з організаторів, пізніше — інспектор укр. опери в Харкові; викладач Харків. муз.-драм. ін-ту. Організатор і завідуючий (1928—38) муз. відділом Всенародної бібліотеки України при АН УРСР (з 1948 — Держ. публічна б-ка УРСР), де зібрав великі нотні фонди. Д.— автор збірок «Шкільний спів», «Хоровий спів», «Дитячі гри та пісні», хорових композицій (понад 40), романсів (зокрема, на тексти Шевченка «Полюбилася я», «Якби мені черевики»), обробок нар. пісень.

ДЗВИНЯ́ЦЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ 1926 — розправа польського бурж.-поміщицького уряду з страйкуючими робітниками озокеритної шахти в Дзвинячі Станіславського воєводства (тепер село Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл.). Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати. Щоб примусити їх припинити боротьбу, адміністрація шахти 2.XII закликала штрейкбрехерів. Робітники вступили з поліцією в бій. У нерівній боротьбі загинуло 3 робітники, 8 було поранено Страйкарів підтримали селяни навколишніх сіл. Адміністрація шахти змушена була погодитись на укладення колективного договору, який передбачав підвищення робітникам заробітної плати.

«ДЗВІН» — художньо-публіцистичний збірник революційно-демократичного спрямування, виданий у липні 1878 у Львові М. І. Павликом та І. Я. Франком як продовження журн. «*Громадський друг*». У «Д.» надруковано вірш «Каменярі», частину повісті «Boa constrictor», оповідання «Моя стріча з Олексою» І. Франка. Через гостровикривальний зміст тираж «Д.» було конфісковано.

Ф. Д. Пустова.

«ДЗВІН» — укр. літературно-громадський тижневик бурж.-ліберального напряму. Виходив 1905—06 у Львові. Інформував про життя різних країн, відгукувався на події першої революції в Росії. Публікував твори укр. письменників, переклади з рос. л-ри тощо. Ілюструвався репродукціями картин і скульптур укр. і польс. художників.

«ДЗВІН» — український щомісячний легальний націоналістичний літ.-науковий і громадський журнал. Видавали його 1913—14 в Києві лідери УСДРП Д. Донцов, Л. Юркевич і В. Винниченко, які, маскуючись псевдомарксистською фразеологією, намагалися відірвати укр. пролетаріат від російського. В. І. Ленін у ряді статей нищівно викривав бурж.-націоналістичні концепції видавців «Д.» (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 113—145; т. 25, с. 299, 344).

ДЗВІНЕ́ЦЬ (Rhinanthus, син. Alectorolophus) — рід однорічних рослин родини ранникових. Листки зубчасті, супротивні. Квітки здебільшого жовті, зібрані у верхівкові колосовидні суцвіття. Плід — коробочка. Напівпаразитні рослини; прикріплюються своїми корінцями до коріння ін. рослин. Понад 20 видів, поши́р. переважно в помірній смузі Пн. півкулі. В СРСР — 15 видів, у т. ч. в УРСР — 10. Ростуть здебільшого на луках, лісових галявинах, полях, у горах на схилах. Найпошир.— Д. великий (R. major); паразитує на корінні лучних злаків. На Поліссі, іноді в Лісостепу трапляється Д. безкрилий (R. apterus). Засмічує переважно посіви жита, рідше пшениці. Заходи боротьби. На луках — скошування травостою до утворення насіння Д. Старанне очищання насіння. На зріджених посівах озимих культур — застосування *гербіцидів* групи 2,4-Д.

ДЗВИ́НИЦЯ — баштоподібна мурована або дерев'яна культова споруда. Будується окремо від храму або є його частиною. Д. в плані бувають квадратні, прямокутні, круглі та багатогранні з горизонтальними поярусними членуваннями. Перший ярус Д.— комора або проїзна брама, горішній — для дзвонів. Висотний силует Д. часто відігравав важливу архіт.-мистецьку роль у *містобудуванні*. Серед відомих Д.— кампаніла, т. з. Падаюча вежа у *Пізі* (1174—1372, розпочата арх. Бонанно); Івана Великого в Моск. Кремлі (1505—08, арх. Б. Фрязін, надбудована 1600; вис. 81 м); Петропавловського собору в Ленінграді (вис. 121,8 м); Велика Д. (1731—45, арх. Й. Шедель, вис. 96 м) і Д. на Дальніх печерах (1754—61, арх. С. Ковнір та І. Григорович-Барський, вис. 40 м), обидві — в Києво-Печерській Лаврі, Д. Софійського собору в Києві (18—19 ст., арх. Шедель, П. Спарро, вис. 76 м.), Успенського собору в Харкові (1824—33, арх. Є. Васильєв, вис. 89,5 м); дерев'яні Д.— церкви св. Юра в Дрогобичі (1600), в Могилеві-Подільському Вінн. обл. (18 ст.).

Г. Н. Логвин.

«ДЗВІНО́К» — двотижневий ілюстрований художньо-педагогічний журнал ліберально-буржуазного напряму для дітей і юнацтва. Виходив у Львові 1890—1914 як орган «Руського товариства педагогічного». В ньому співробітничали І. Франко, Леся Українка, Л. Глібов, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, О. Пчілка, М. Черемшина та ін. У «Д.» вміщувались передруки творів Т. Шевченка, С. Руданського, Ю. Федьковича.

ДЗВІНЦЕ́ВІ (Chironomidae, синонім Tendipedidae) — родина *двокрилих* комах. Довжина тіла 1,5—14 мм, костальна жилка закінчується на вершині крила. Ноги довгі. Голінка без шпор, очок немає. Літають Д. великими роями, дзвінко дзижчать (звідси й назва). Більшість видів живиться соками рослин, деякі ссуть кров. Тривалість життя 3—7 днів. Личинки і лялечки живуть серед водяної рослинності або в мулі прісноводних водойм і є однією з осн. пожив багатьох придонних риб і водоплавних птахів. Відомо бл. 30 тис. видів, поширених скрізь. У Європ. частині СРСР — бл. 4000 видів. Личинки деяких видів Д. з роду Tendipes, зокрема дзвінця пухнатовусого (T. plumosus), — т. з. мотиль, червоного кольору. Їх також розводять штучно у виросних рибних г-вах для підгодівлі молоді бентосних риб, використовують для годівлі акваріумних риб і як наживку при вудінні. Іл. с. 338.

Г. В. Бошко.

ДЗВО́НИ — 1) Ударний муз. інструмент певної висоти звуку. Складається з набору (12—18) хроматично настроєних труб-циліндрів (або брусків), підвішених у металевій чи дерев яній рамі — стойці. Сучас. Д. мають глушник звуку (демпфер). Звук видобувають ударом молотка-колотушки. Д. застосовують у симф. та оперних оркестрах (іл. с. 338). 2) Ударний сигнальний інструмент. Має форму порожнистої зрізаної груші; всередині — ударник («серце»). Як сигнальний інструмент був відомий здавна. З 9 ст. на Русі супроводжував церк. обряди. Для Д. будувалися спец. *дзвіниці*. Д. виготовлялися в осн. з бронзи, часто оздоблювалися карбуванням. Здебільшого Д. є творами ливарного мистецтва (відомі укр. майстри Д. 14—17 ст.— Г. Бельхович, І. *Коробкін*, Ф. *Полянський*, Я. *Скора* та ін.; рос. 18 ст.—І. та М. *Матоніни*, відлили цар-дзвін для дзвініці в Моск. Кремлі).

ДЗВО́НИКИ (Campanula) — рід трав'янистих, рідше напівкущових рослин родини дзвоникових. Листки цілісні, чергові. Квітки двостатеві, зрослопелюсткові, дзвоникоподібні, п'ятироздільні, здебільшого голубі й сині, рідше білі або фіолетові. Плід — багатонасінна коробочка. Бл. 300 видів, поши́р. переважно в помірно теплій зоні Пн. півкулі. В СРСР бл. 150 видів, з них в УРСР — понад 20. Ростуть у лісах серед чагарників, на луках, деякі види — в Карпатах на кам'янистих схилах і субальпійських луках. Ряд Д. розводять як декоративні. Найчастіше вирощують Д. середні (C. medium) — дворічні рослини; відомо багато сортів з різноманітним забарвленням віночків, з повними квітками.

ДЗЕВЕ́РІН Ігор Олександрович (н. 5.XI 1929, Драбів, тепер смт Черкас. обл.) — український рад. літературознавець і критик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1952. Закінчив Львів. ун-т (1952). З 1950 виступає з літературно-критичними працями переважно з питань теорії л-ри і сучас. літ. процесу. В 1962—73—гол. редактор журн. «Радянське літературознавство». З 1966— зав. відділом, з 1978—директор Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню естетичної спадщини В. І. Леніна, творчості рос. революц. демократів, розвиткові укр. дожовтневої та рад. л-ри. Окремими виданнями вийшли праці Д. «Остап Вишня» (1957), «Ленін і питання естетики» (1960), «Проблема сатири в революційно-демократичній естетиці» (1962), «Естетика ленінізму і питання літератури» (1967, др. видання — 1975) та ін.

О. В. Шпильова.

ДЗЕДУШИ́ЦЬКИЙ (Dzieduszycki) Влодзімеж [10(22). VI 1825, с. Яришів, тепер Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл.— 6 (18).IX 1899, с. Поториця побл. м. Сокаля] — польський зоолог, етнограф і археолог, чл.-кор. АН у Кракові (з 1881). Зібрав багаті зоологічні, етнографічні і археологічні колекції, зокрема по Галичині, заснував у Львові природознавчо-етнографічний музей. Опублікував ряд праць — «Про наших хребетних тварин» (1876), «Каталог місцевих птахів» (1880) та інші.

ДЗЕ́ЛЬКВА, дзелькова (Zelkova) — рід листопадних рослин родини в'язових. Дерева до 40 м заввишки. 6 видів на Кавказі, в Китаї, Японії, Кореї. В СРСР — 2 види: Д. граболиста (Z. carpinifolia) і Д. гірканська (Z. hircana), що утворюють чисті або мішані листяні ліси; піднімається до 1200 м над р. м. Більше значення має Д. граболиста. Це високе (до 30 м) декоративне дерево, з гладенькою темно-сірою корою. Вирощується на Пд. УРСР. Деревина міцна, важка, з чорним червонуватим ядром, стійка проти гниття. Іл. с. 338.

ДЗЕРЕ́Н, монгольська антилопа (Procapra) — рід ссавців родини *бичачих*. Включає 2 види: Д. монгольська (P. gutturosa) і Д. тібетська (P. picticaudata), поширені переважно в Центр. Азії. В СРСР (Забайкалля, Пд. Алтай) зустрічається Д. монгольська. Тіло (довж. до 148 см, вис. до 84 см, маса до 40 кг) струнке, ноги тонкі, міцні. Роги ліровидні (довж. 25—28 см), мають кільцевидні потовщення, темні; є лише в самців. Забарвлення спини піщано-сіре, черева — світле. Стадна тварина, живе на відкритих степових просторах, рослиноїдна. Статева зрілість настає на 2-му році життя. *Гін* у листопаді — січні. Самка після 6-місячної вагітності народжує 1 теля. Д.— мисливсько-промислова тварина. В СРСР полювання на Д. заборонено. Іл. с. 338.

О. П. Корнєєв.

Джур-Джур — водоспад у Криму.

Дзвіниця церкви святого Юра в Дрогобичі. 1600.

Дзвіниця Успенського собору в Харкові. Архітектор Є. О. Васильєв. 1824—33.

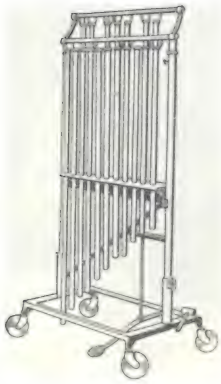

Дзвони трубчасті оркестрові з педально-демпферним обладнанням.

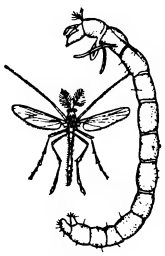

Дзвінцеві. Дзвінець Chironomus sp. і його личинка.

Дзельква граболиста: *1* — квітуча гілка; *2* — маточкова квітка; *3* — тичинкова квітка.

Дзерен монгольська.

ДЗЕ́РЖИК Корнило Володимирович (7.I 1888, с. Хлівище, тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.— 10.V 1965, Чернівці) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). В 1904—08 навчався в Художній школі М. *Івасюка* у Чернівцях, 1908—12 — у віденській АМ. Працював у галузі побутового жанру й пейзажу. Твори: «Дубки» (1906), «Ранок у горах» (1910), «Безробітний» (1918), «Думи мої, думи...» (1925), «Визволення Буковини» (1942), «Перший колгоспний сніп» (1945), «Колгоспний сад» (1957), «Художник Івасюк пише портрет О. Кобилянської» (1964).

ДЗЕРЖИ́НСЬК (до 1929 — Растяпіно) — місто обласного підпорядкування Горьк. обл. РРФСР, райцентр. Порт на лівому березі Оки. Залізнич. станція. 257 тис. ж. (1979). Центр хім. пром-сті (виробн. мінеральних добрив, гербіцидів та ін.). З-д хімічного устаткування «Зоря», виробництво буд. матеріалів; канатна й меблева ф-ки. Підприємства харч. пром-сті. Філіал Горьковського політех. ін-ту, хіміко-мех. та хім. технікуми, муз. уч-ще. Драм. театр, краєзнавчий музей.

ДЗЕРЖИ́НСЬК (до 1936 — Щербинівка) — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, за 7 км від залізничної ст. Фенольна. Виник 1806 як робітн. с-ще в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. У 1899 тут відбувся перший страйк. У 1902 в Щербинівці створено с.-д. гурток, організаторами якого були Г. І. *Петровський* і П. О. *Мойсеєнко*. В січні 1903 сформувалася с.-д. група, яка ввійшла в Донецький союз РСДРП. Робітники с-ща брали участь у політ. страйку в лютому 1905, в *Горлівсько-Щербинівському страйку 1916*. Рад. владу встановлено 30.XI (13.XII) 1917. З 1936 Д.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.X 1941 — 5.IX 1943) в місті діяла підпільна парт. орг-ція.
Один з центрів видобування вугілля (6 шахт). Фенольний завод. Комбінат побутового обслуговування. 22 заг.-освітні, музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. та музичне уч-ща, гірничий технікум; 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 13 палаців культури та клубів, 2 кінотеатри, 24 б-ки. Музей революційної, бойової і трудової слави.

ДЗЕРЖИ́НСЬК (до 1933 — Романів) — селище міського типу Житомирської обл. УРСР, райцентр, на р. Лісній (бас. Дніпра), за 11 км від залізничної ст. Разіне. 7,9 тис. ж. (1978). Як село Романів Д. згадується вперше в люстрації (описі держ. маєтностей) за 1471. За *Андрусівським перемир'ям 1667* село залишилося за Польщею. Після 2-го поділу Польщі (1793) Романів у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. На поч. січня 1918 в селі встановлено Рад. владу. З 1924 Романів — с-ще міськ. типу. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (10.VII 1941 — 3.I 1944) у с-щі діяло партійне і комсомольське підпілля. У Д.— Романівський склоробний, цегельний, маслоробний заводи, райсільгосптехніка, міжколгоспна будівельна організація, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх і музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, 3 бібліотеки. Пам'ятка архітектури 19 ст.— кол. поміщицький палац (внутр. оздоблення за проектом арх. Мерка виконували майстри-кріпаки Іванов, Корчевський, І. та С. Інглятовські).

ДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ Іван Іванович [27.III (9.IV) 1909, Тамбов — 18.I 1978, Ленінград] — російський рад. композитор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1957). Член КПРС з 1942. В 1932—34 навчався в Ленінгр. консерваторії. Автор 10 опер, більшість яких створено за сюжетами рад. авторів: «Тихий Дон» (1935; поставлена, зокрема, в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, 1936) і «Піднята цілина» (1937) за М. Шолоховим, «Князь-озеро» (1947) за П. Вершигорою, «Далеко від Москви» (1954) за В. Ажаєвим та ін. Д.— автор романсів, муз. комедій, симф. творів, інструм. п'єс, музики до театр. вистав і кінофільмів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950.

ДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ Фелікс Едмундович [30.VIII (11.IX) 1877, маєток Дзержиново Ошмянського повіту Віленської губ., тепер Стовбцівського р-ну Мінської обл.— 20.VII 1926, Москва] — радянський держ. і парт. діяч, активний учасник польс. і рос. революційного руху. Н. в сім'ї дрібнопоміського польс. дворянина. Навчався у віленській гімназії. В 1895 вступив до Лит. с.-д. орг-ції. З 1896 — професіональний революціонер. У 1897 вів революц. роботу в м. Ковно (Каунас). У 1897 вперше заарештований; 1898 висланий на 3 роки у Вятську губ.; 1899 втік до Вільна, згодом — до Варшави, де відроджував розгромлену с.-д. орг-цію. В 1902 висланий на 5 років у Сх. Сибір. Здійснив втечу із заслання, емігрував до Берліна, там познайомився з творами В. І. Леніна. З ініціативи Д. в Берліні 1903 відбувся IV з'їзд с.-д. орг-цій Польщі і Литви. Д. було обрано членом Гол. правління Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). Активний учасник революції 1905—07 в Польщі. На IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП (квітень 1906) вперше зустрівся з В. І. Леніним; увійшов до складу ЦК РСДРП як представник СДКПіЛ. На V з'їзді РСДРП (1907) обраний заочно членом ЦК РСДРП. В 1909 Д. засуджений на довічне поселення в Сибіру, звідки здійснив втечу. В 1910 направлений партією лікуватися на о. Капрі (Італія). Перебуваючи в еміграції (1910—12), Д. не раз переходив кордон, працював по відновленню парт. орг-цій Польщі. В 1912 його знову ув'язнено і звільнено лише після Лютневої революції 1917 (всього Д. провів у тюрмах, на каторзі й на засланні 11 років). Делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б), VI з'їзду РСДРП(б), на якому був обраний членом ЦК. Брав активну участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді, був членом Військ.-революц. к-ту (ВРК) при Петроградській Раді. З грудня 1917 — голова *Всеросійської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем* (ВЧК), з 1922 — ДПУ, з 1923 — ОДПУ. В січні 1919 в складі комісії ЦК РКП(б) виїздив на Сх. фронт. Навесні 1920 партія послала Д. на Україну, з травня 1920 він—нач. тилу Пд.-Зх. фронту. Провів на Україні велику роботу по викриттю і ліквідації націоналістичних орг-цій і куркульських банд, які діяли в тилу Червоної Армії. З 27.I 1921 — голова Комісії при ВЦВК по поліпшенню життя дітей. З 14.IV 1921 — нарком шляхів з залишенням на посадах наркома внутр. справ і голови ВЧК. З 2.II 1924 — голова *Вищої Ради Народного Господарства* (ВРНГ) з залишенням на посаді голови ОДПУ. На IV—XIV з'їздах партії обирався членом ЦК. З 1920 — кандидат у члени Оргбюро ЦК РКП(б), з 1924 — також кандидат в члени Політбюро ЦК партії. Член ВЦВК і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1977; Укр. переклад.— Вибрані твори, т. 1—2. К., 1960; Щоденник в'язня. К., 1956.

Літ.: Софінов П. Сторінки з життя Ф. Е. Дзержинського. К., 1957; Ф. Э. Дзержинский. М., 1977; Про Фелікса Едмундовича Дзержинського. К., 1977; Феликс Эдмундович Дзержинский. Библиографический указатель. М., 1977. *П. І. Павлюк.*

ДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Житомирської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 39,6 тис. чол. (1978). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 18 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Дзержинськ*. Поверхня району рівнинна, злегка погорбована. Корисні копалини: каолін, кварцові піски, граніти, гнейси, торф тощо. Річки: *Случ* з притокою Тня, *Тетерів*, Лісна та ін. Грунти дерново-підзолисті супіщані. Район розташований на межі лісостепової і мішаних лісів зон. Ліси (соєна, дуб, граб, липа, клен, осика, вільха та ін.) займають 33% площі району. Підприємства скляної, паперової, харч. пром-сті; найбільші: Романівський (Дзержинськ) та Биківський (гол. підприємство виробничого об'єднання «Пів-

К. В. Дзержик. Дубки. 1906. Чернівецький краєзнавчий музей.

денмедскло») склоробні з-ди, Миропільське паперове виробництво Малинської паперової ф-ки. Працюють комбінат побутового обслуговування (Дзержинськ) і 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.—землеробство зерново-буряково-льонарського і тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 53 тис. га, у т. ч. орні землі — 38 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, ячмінь,

гречка, люпин, цукр. буряки, льон, картопля, хміль. Розвинуте садівництво та ягідництво. У Д. р.— 15 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Разіне, Печанівка, Миропіль. Автошляхів — 292 км, у т. ч. з твердим покриттям — 188 км. У районі — 45 заг.-освітніх та музична школи, 61 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. 14 будинків культури, 43 клуби, 2 кінотеатри, 53 кіноустановки, 51 б-ка. В с. Булдичеві Д. р. народилась двічі Герой Соціалістичної Праці М. А. *Марцун*, у с. Ясногороді — укр. письменниця Н. К. *Кибальчич*. Поблизу с. Колодяжного Д. р. — залишки давньорус. міста *Колодяжина*. В Д. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1932).

Д. П. Іванюк.

ДЗЕРЖИ́НСЬКОГО ПЛО́ЩА — найбільша площа Харкова. Місце масових демонстрацій трудящих міста. Архіт. ансамбль пл. створюють три осн. споруди, запроектовані в одному стилі — будинки Держпрому (1925—29, арх. С. Серафимов, М. Фельгер, С. Кравець), проектних орг-цій (тепер — гол. корпус ун-ту ім. М. Горького; 1930—33, арх. Серафимов, М. Зандберг-Серафимова) та кооперації (тепер — Радіотехнічна академія ім. Л. О. Говорова; 1933—35, арх. О. Дмитрієв, О. Мунц). Ансамбль доповнюють готель «Харків» (кол. «Інтернаціональ», 1931—32, арх. Г. Яновицький), будівлі «Діпрококс» (1954, арх. Є. Любомилов) та «Промбудпроект» (1955, арх. В. Костенко, В. Орєхов). Риси нового в архітектурі осн. будівель Д. п. виявилися в сміливому застосуванні прогресивних на той час конструкцій і матеріалів та в худож. виразності простих і лаконічних конструктивістських форм. У 1963 на пл. споруджено пам'ятник В. І. Леніну (скульптори М. Вронський і О. Олійник, арх. О. Сидоренко). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, стор. 224—225.

С. К. Кілессо.

ДЗЕРКА́ЛЬНА АНТЕ́НА — гостронапрямлена *антена* з криволінійним металевим або металізованим дзеркалом (або системою дзеркал), яке фокусує *електромагнітні хвилі* від опромінювача. Розрізняють Д. а. однодзеркальні (параболічні, рупорно-параболічні, сферичні) та досконаліші — багатодзеркальні (антени Кассегрена, Грегорі). Щоб зменшити масу Д. а. і вплив вітру на їхню поверхню, дзеркала виготовляють з сітки проводів, паралельних пластин або з перфорованих (з отворами) металевих листів. Д. а. використовують у діапазоні надвисоких частот. Конструкція Д. а. нескладна, вони високоекономічні. Застосовують їх у радіорелейному зв'язку, радіолокації, радіоастрономії тощо.

Б. І. Курилін.

ДЗЕРКА́ЛЬНА ПОРО́ДНА ГРУ́ПА КАЧО́К—породна група *качок* м'ясо-яєчного напряму. Виведена в Кучинському племзаводі Моск. обл. схрещуванням місцевих качок з хакі-кемпбел і пекінськими. Конституція міцна, тулуб видовжений, груди опуклі. Оперення світло-сіре, у качки голова коричнева, у качура — чорна. На крилах є темно-синя блискуча смужка — «дзеркальце» (звідки й виникла назва). Жива маса качки — до 3 кг, качура — 3,5 кг (найбільша — 5). Несучість — 150 яєць на рік. Розводять у Моск., Орловській, Бєлгородській та ін. областях РРФСР; на Україні — у дослідному г-ві «Борки» Укр. н.-д. ін-ту птахівництва Харків. області.

ДЗЕРКА́ЛЬНЕ ВІДОБРА́ЖЕННЯ в математиці — перетворення простору відносно заданої площини. При Д. в. відповідними вважають точки, розміщені на спільному перпендикулярі до цієї площини по різні боки й на рівних *віддалях* від неї. Аналогічно визначається Д. в. площини відносно прямої. Застосовується Д. в. в теорії функцій комплексної змінної, *гідродинаміці*, *відносності теорії* тощо. Див. *Симетрія*.

ДЗЕРКА́ЛЬНИЙ ФОТОАПАРА́Т — фотографічний апарат з дзеркальним *видошукачем*. Розрізняють Д. ф. (мал.) з видошукачем безпосередньо у знімальній камері (наведення на чіткість через осн. об'єктив фотоапарата) і поза нею (наведення на чіткість через об'єктив видошукача). Д. ф. відзначаються безпаралаксною (див. *Паралакс*) системою візування, нескладністю наведення на чіткість, зручністю в експлуатації. В СРСР дзеркальними є фотоапарати «Київ», «Зеніт», «Нарцис» та ін.

Б. О. Калашников.

ДЗЕРКА́ЛЬНИЙ ЧАВУ́Н — чавун з дзеркальною поверхнею зламу; вид *феросплаву*. Відзначається підвищеним вмістом марганцю (10—25%). Застосовується як легуюча добавка при одержанні марганцевистої сталі й немагнітних чавунів, для розкислювання сталі (див. *Розкислення* металів).

ДЗЕ́РКАЛЬЦЕ — 1) Блискучий пігментний шар *ока* в деяких тварин (більшості риб, плазунів, птахів, майже всіх хижих і водяних ссавців, деяких молюсків, кільчастих червів, членистоногих), що відбиває світло на *сітківку*, чим посилює світлове подразнення зорових клітин. 2) Ділянки махового пір'я, що мають дзеркальний блиск, у самців птахів, зокрема в багатьох видів качок. 3) Органи виділення воску у робочих бджіл (див. *Бджола медоносна*). 4) Частина звукового апарата в самців деяких коників.

ДЗИГА́Н Юхим Львович [н. 3 (15). XII 1898, Москва] — російський рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1943. В кіно—з 1924. В 1926 закінчив кіношколу ім. Б. Чайковського. Найзначніший фільм — істор.-революц. епопея «Ми з Кронштадта» (1936, за сценарієм Вс. Вишневського). Фільми: «Фаталі-Хан» (ішов 1959), «Джамбул» (1953), «Пролог» (1956), «Залізний потік» (1967, за романом О. Серафимовича). З 1937 викладає у ВДІКу (з 1965 — професор). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Ф. Е. Дзержинський.

ДЗИКО́ВСЬКИЙ Іван [р. н. невід.— 29.IX(9.X) 1670, Острогозьк] — острогозький полковник (1652—70). В 1652 2 тис. сел. і козац. сімей Чернігівського і Ніжинського полків на чолі з Д. переселилися з дозволу царського уряду на Слобідську Україну. Переселенці заклали м. Острогозьк — центр *Острогозького полку*. В 1660 Д. брав участь у спільному поході укр. козаків і рос. війська проти татар. У 1670 очолив антифеод. сел.-козац. виступ (див. *Дзиковського повстання 1670*), який розгорнувся на Слобідській Україні. За участь у повстанні Д. було страчено.

Ю. Л. Дзиган.

ДЗИКО́ВСЬКОГО ПОВСТА́ННЯ 1670 — одне з перших значних антифеод. селянсько-козацьких повстань на *Слобідській Україні*. Причиною його було посилення феод.-кріпосницької експлуатації та обмеження царизмом станових привілеїв козаків і автономії козац. слобідських полків. Великий вплив на піднесення сел.-козац. руху на Слобідській Україні мала *селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1670—71*. Боротьбу нар. мас на Слобідській Україні проти царизму підтримувала частина козац. старшини на чолі з полковником Острогозького полку І. *Дзиковським*, який ще з 1668 встановив зв'язки з С. Т. *Разіним*, домовився про спільний виступ. У серпні 1670 на Слобідську Україну прибули загони, надіслані С. Т. Разіним. Першими на Слобідській Україні вночі проти 9 (19).IX 1670 повстали рядові козаки, селяни, міська біднота й частина рос. стрільців м. Острогозька. Наступного дня повстанці під проводом І. Дзиковського оволоділи м. Ольшанськом, населення якого приєдналося до них. Серед козаків і селян повстанці розповсюджували звернення («прелестные письма») С. Т. Разіна з закликами боротися проти гнобителів. Але верхівка козац. старшини, місц. духівництва та рос. поміщики організували змову проти повсталих. І. Дзиковського та ін. керівників повстання

Дзеркальний фотоапарат «Київ» з внутрішньокамерним видошукачем.

Дибинці. В. К. Масюк. Макітра на вареники. Майоліка. 60-і рр. 20 ст. К. В. Масюк. Таця. Майоліка. Початок 20 ст.

було підступно схоплено й 29.IX (9.X) 1670 розстріляно. Проте це не спинило антифеод. руху. Повстання охопило більшість міст Слобідської України. Його було придушено в кін. 1670 спільними зусиллями гетьманської адміністрації й царського уряду.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. *К. І. Стецюк.*

ДЗІ́НТАРІ — кліматичний курорт на березі Балтійського моря за 23 км від Риги; частина *Юрмали*. Див. також *Ризьке узмор'я*.

ДЗОЦЕНІ́ДЗЕ Георгій Самсонович [10 (23).II 1910, Кутаїсі — 5.V 1976, Тбілісі] — радянський держ. і парт. діяч, геолог, акад. АН СРСР (з 1968), акад. АН Груз. РСР (з 1955). Член КПРС з 1940. Закінчив Тбіліський ун-т (1929). У 1933—34 — працював у пед. ін-ті в Кутаїсі. В 1934—59 — зав. кафедрою, 1958—59 — ректор Тбіліського ун-ту. З 1941 — зав. відділом Геол. ін-ту АН Груз. РСР. В 1955—58 — перший віцепрезидент АН Груз. РСР. Осн. праці — з проблем палеовулканології, зв'язку магматизму з тектонікою. Д.— один з основоположників учення про вулканогенно-осадочний *літогенез*. З 1959 по січень 1976 Д.— голова Президії Верховної Ради Груз. РСР, з 1960 — заст. Голови Президії Верх. Ради СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1972.

ДЗЮ́БАН Іван Феодосійович (н. 2.II 1923, с. Костянтинівка Мар'їнського р-ну Донец. обл.) — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1961. В 1949—55 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. *Касіяна*. Твори: плакати — «Слава героям Перекопа!» (1955), «Ширше крок на наші ниви...» (1959), «Спокій та мир усієї планети пильно вартують радянські ракети» (1965), «Єдність» (1968), «Ніколи!» (1969), «Ніхто не забутий» (1973), «З іменем Леніна ми перемогли» (триптих, 1975); вітраж у Будинку культури с. Вергуни Черкас. обл. (у співавторстві з О. *Вороною* і Ю. Ільченком, 1970) та ін.

ДЗЮ-ДО́ (від япон. дзю — м'якість і до — шлях) — міжнародний вид спортивної *боротьби*. Д.-д. виникло в Японії, безпосередньо з *джіу-джицу*. Д.-д. має характерні особливості: борці одягнені у спец. білі костюми (куртка, штани, пасок); колір паска змінюється залежно від рівня кваліфікації. Боротьба проводиться на жорсткому килимі — «татамі» (14×14 м) босоніж протягом 5—7 хв (без перерви). Правилами передбачено поряд з кидками застосування больових прийомів і задушливих захватів. Дзюдоїсти виступають у 7 вагових категоріях (від 60 до 95 кг) і в змаганнях в абсолютній вазі. В 1952 засновано Міжнар. федерацію дзю-до. В 1962 до її складу вступила рад. секція Д.-д., що 1972 стала федерацією Д.-д. СРСР. У 1956 вперше було проведено чемпіонат світу. З 1964 Д.-д. включено до програми Олімпійських ігор. За період 1962—78 збірна СРСР 9 раз здобувала звання чемпіонів Європи. Серед олімпійських чемпіонів — київ. спортсмен С. Новиков (на XXI іграх). Неодноразовими чемпіонами країни і Європи були укр. спортсмени В. Саунін, А. Бондаренко, С. Мельниченко, А. Новиков, В. Двойников та інші. *С. Ф. Матвєєв.*

ДЗЮРЧА́ЛКОВІ (Syrphidae) — родина *двокрилих* комах підряду коротковусих. Довж. тіла 4—25 мм. Дорослі комахи живляться пилком і нектаром квіток. Личинки червоподібні; хижаки, що живляться попелицями й дрібними гусеницями, або рослиноїдні — розвиваються в тканинах живих рослин, зокрема цибулева дзюрчалка (Eumerus strigatus) ушкоджує цибулю. Живуть Д. у стічних водах (напр., *бджоловидка*), гної або мулі, гніздах гуртосімейних перетинчастокрилих комах, під корою і в дуплах дерев тощо. Відомо бл. 4 тис. видів Д., поширених переважно в тропіч. і субтропіч. районах. В СРСР — бл. 600, з них в УРСР — бл. 200 видів.

Дзюрчалкові. Цибулева дзюрчалка

ДЗЯ́ДИК Владислав Кирилович (н. 18.II 1919, с. Сахновщина, тепер смт, райцентр Харків. обл.) — український рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Закінчив (1951) Дніпроп. ун-т. З 1953 працював у Луцькому пед. ін-ті, з 1960 — в Ін-ті математики АН УРСР (з 1963 — зав. відділом теорії функцій). Осн. праці — з теорії наближення *функцій* дійсної і комплексної змінної та її застосувань до *диференціальних рівнянь* і *обчислювальної математики*.

ДЗЯК Віктор Миколайович (28.XI 1920, Дніпропетровськ) — український радянський терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1946. Після закінчення Дніпроп. мед. ін-ту (1951) працює в цьому вузі (з 1958 — зав. кафедрою). Праці присвячені вивченню серцево-судинної патології, зокрема ревматизму, гіпертонічної та ішемічної хвороб і атеросклерозу. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

ДЗЬОБ — орган птахів, утворений видовженими кістками лицьового черепа; виконує функції хапання, довбання, риття тощо. Майже вся верхня частина Д. (наддзьобок) складається з міжщелепних кісток, а нижня (піддзьобок) — з кісток нижньої щелепи, гол. чин. зубних. Обидві частини Д. вкриті роговими чохлами — рамфотекою (похідне рогового шару епідермісу). В деяких птахів (напр., тетеревових) рамфотека щороку змінюється під час *линяння* шлюбного оперення. Біля основи наддзьобка в багатьох птахів є восковиця — потовщений шар м'якої шкіри. Форма і розміри Д. дуже різноманітні; залежать гол. чин. від способу живлення птахів. Дзьобоподібні утвори є в головоногих молюсків, плазунів (черепахи) і ссавців (однопрохідні).

ДЗЬОБОГОЛО́ВІ — ряд найдавніших примітивних *плазунів*. Досі зберігся лише один вид Д.— *гатерія*.

ДИБАЗО́Л — лікарський препарат, що знижує кров'яний тиск і стимулює функцію спинного мозку. Застосовується при гіпертонічній хворобі, спазмах кровоносних судин і м'язів внутрішніх органів, деяких захворюваннях нервової системи.

ДИБАН Євген Павлович (н. 13. XII 1925, м. Умань, тепер Черкаської обл.) — укр. рад. вчений у галузі технічної теплотехніки і теплоенергетики, доктор тех. наук (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Закінчив (1949) Львів. політех. ін-т. З 1950 працює в Ін-ті тех. теплофізики АН УРСР. Осн. праці — в галузі конвективного теплообміну й гідродинаміки. Д. розробив основи теорії теплового захисту двигунів, методи розрахунку їхніх систем охолодження на аналогових і цифрових обчислювальних машинах.

ДИБЕ́НКО Павло Юхимович [16 (28).II 1889 — 29.VII 1938] — радянський військ. діяч, командарм 2-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1912. Н. в с. Людкові (тепер Брянської обл.) в сел. сім'ї. З 1911 служив у Балт. флоті. Як голова *Центробалту* (з квітня 1917) керував формуванням революц. загонів балт. моряків. Учасник підготовки й проведення Жовтн. збройного повстання в Петрограді 1917. Командував рад. військами при розгромі *Керенського — Краснова заколоту 1917*. В жовтні 1917 — березні 1918 — нарком у мор. справах Рад. Росії. Влітку 1918 — на підпільній роботі в Криму й на Україні. В кін. 1918 — на поч. 1919 командував групою рад. військ Катеринославського та Харків. напрямів, брав участь у розгромі *петлюрівщини*. В травні — червні 1919 — нарком у військ.-мор. справах Крим. Рад. Республіки. В 1919—

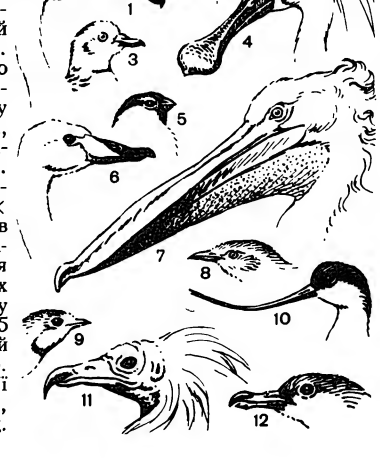

Дзьоби: 1 — фламінго рожевого; 2 — шишкаря ялинового; 3 — горлиці звичайної; 4 — колпиці; 5 — снігура; 6 — лебедя-кликуна; 7 — пелікана кучерявого; 8 — зозулі звичайної; 9 — ластівки сільської; 10 — шилодзьобки; 11 — стерв'ятника; 12 — буревісника малого

Дивина залізняковидна. Квітконосне стебло й однорічна рослина.

21 брав участь у боях під Царицином, на Пн. Кавказі, в придушенні *Кронштадтського заколоту 1921*. Після закінчення Військ. академії (1922) — на відповідальній військ. роботі. В 1928—38 — команд. військами Середньоазіат., Приволзького, Сибірського, Ленінгр. військ. округів. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

ДИБЕ́НКО Федір Юхимович (1887, с. Людково, тепер Брянської обл. — 31.III 1919) — учасник громадянської війни на Україні. Брат П. Ю. *Дибенка*. Кол. офіцер царської армії (поручик). У Червоній Армії з 1918. З листопада 1918 — інспектор польових формувань штабу групи військ Курського напряму, яка вела бої за визволення України від нім. окупантів і петлюрівців. З грудня 1918, командуючи спочатку бригадою, потім 42-ю стрілецькою д-зією, брав участь у боях проти білогвардійців у Донбасі. Загинув у районі ст. Дебальцеве.

ДИ́БИНЦІ — село Богуславського району Київ. області, осередок укр. народного гончарства. З місцевих глин тут починаючи з 17 ст. виробляється гончарний посуд. У 1811—28 в Д. була фаянсова фабрика, на якій працювало 105 майстрів-кріпаків. Дибинецька кераміка являє собою своєрідну художню керамічну школу. За рад. часу кращі вироби худож. кераміки належать нар. майстрам — Г. Гарназі, К. і В. Масюкам, А. Старцевому та ін.

ДИВЕРГЕ́НЦІЯ (лат. divergentia — розходження). В біології — розходження ознак в організмів у процесі еволюційного розвитку. Д. зумовлюється пристосуванням груп організмів до різних умов існування. Велике значення при цьому має виникнення геогр., екологічної або фізіол. ізоляції між цими групами, а також вимирання проміжних форм. Осн. рушійною силою Д. є *добір природний* або *добір штучний*. У процесі *еволюції* Д. часто приводить до виникнення з одного вихідного виду, роду тощо двох або кількох нових. Ч. *Дарвін* помилково вважав Д. обов'язковою умовою виникнення нових видів. В дійсності ж нові види можуть виникати і без Д.— шляхом еволюційної зміни предкового виду, який дає лише один новий вид.

С. М. Гершензон.

В математиці — скалярна величина $\operatorname{div}\vec{A} = \partial P/\partial x + \partial Q/\partial y + \partial R/\partial z$, де $P=P(x, y, z)$, $Q=Q(x, y, z)$, $R = R(x, y, z)$ — компоненти векторного поля $\vec{A}(x, y, z)$ (див. *Поля теорія*). Якщо поле $\vec{A}$ — поле швидкостей частинки в усталеному потоці нестисливої рідини, то $\operatorname{div}\vec{A}$ в точці $M(x, y, z)$ означає інтенсивність джерела ($\operatorname{div}\vec{A} > 0$) або стоку ($\operatorname{div}\vec{A} < 0$), розміщеного в цій точці. Д. визначають і рівністю

$$\operatorname{div}\vec{A} = \lim_{V\to 0} \frac{\oint_S A_n ds}{V},$$

де S — поверхня, що обмежує об'єм V, A_n — проекція $\vec{A}$ на напрям зовн. *нормалі* до S. З цього випливає, що $\operatorname{div}\vec{A}$ не залежить від вибору системи *координат*.

У мовознавстві — 1) Розщеплення фонеми на дві самостійні. Напр., в укр. мові виникнення двох самостійних фонем **о** й **і** з давнього **о** чи утворення твердих і м'яких приголосних з однієї фонеми після занепаду редукованих (див. *Редукція* в мовознавстві). 2) Утворення позиційних варіантів у межах однієї фонеми (напр., в укр. мові вимовляння **е й и** в наголошеній і ненаголошеній позиціях). 3) Розвиток мов, коли діалекти тієї самої мови поступово відокремлюються один від одного й стають самостійними мовами. Див. також *Конвергенція*.

ДИВЕРСИФІКА́ЦІЯ (від лат. diversus — різний, віддалений і facio — роблю) — одна з форм *концентрації капіталу* в умовах науково-технічної революції; полягає в тому, що капіталістичні фірми, прагнучи вистояти в умовах нерівномірного розвитку економіки, проникають у нові для себе галузі й сфери, розширюють асортимент товарів і поступово перетворюються на багатогалузеві комплекси. Характер Д. зумовлюють соціально-екон. особливості даної країни.

ДИВЕ́РСІЯ (лат. diversio — відхилення, відвернення) — 1) Підривні дії (руйнування, підпали та ін.), що вчиняються на території будь-якої держави (або на зайнятій ворогом території) з метою ослаблення їх екон. або військ. могутності. 2) За рад. кримінальним правом (в УРСР — ст. 60 КК УРСР), Д.—один з особливо небезпечних *державних злочинів*, що полягає в зруйнуванні або пошкодженні вибухом, підпалом чи ін. способом підприємств, споруд, шляхів, засобів зв'язку або ін. держ. чи громад. майна, вчинення масових отруєнь або поширення епідемій та епізоотій з метою ослаблення Рад. д-ви. Карається позбавленням волі на строк до 15 років або смертною карою. 3) Д. ідеологічна — ворожа пропаганда, зокрема, ідеологічні провокації ворогів миру і соціалізму по радіо, телебаченню і в пресі, розповсюдження антирад. л-ри, злісних вигадок і чуток, спрямованих проти СРСР та ін. країн соціалістич. співдружності. 4) Окрема воєнна операція для відвернення уваги і сил противника з гол. напряму чи дільниці фронту.

Б. С. Беззуб.

ДИВЕРТИ́КУЛ (від лат. diverticulum — шлях убік, відхилення)— мішкоподібне випинання стінки порожнистого органа. Виникає внаслідок вад розвитку (природжений Д.) або слабкості стінки органа та патологічно підвищеного тиску усередині його чи розтягування його стінок ззовні рубцевими тяжами тощо (набутий Д.). Найчастіше Д. локалізується в травному тракті, рідше — в сечовому і жовчному міхурах та ін. порожнистих органах, де він утруднює проходження їжі, сечовиділення тощо. Лікування гол. чин. хірургічне.

ДИВЕРТИСМЕ́НТ (франц. divertissement — розвага) — 1) В театрі — в 17—18 ст. вставна або заключна частина вистави (драматичної, оперної або балетної), яка складалася з танцювальних і вокальних номерів, комічних сценок, як правило, не пов'язаних з сюжетом вистави. В 70-х рр. 19 ст.— концертна програма естрадних театрів та балаганів. У Росії після 1812 — також вид балетної вистави на патріотичні й нар. теми. 2) В музиці — рід побутової музики, інструментальний твір з кількох частин розважального характеру; легка, іноді віртуозна п'єса типу *попурі*, *варіацій*.

ДИВИНА́, коров'як (Verbascum)— рід рослин род. ранникових. Дво-, іноді багаторічні трав'янисті рослини. В перший рік виростає лише розетка листків, на другий — стебло заввишки до 2 м. Квітки зібрані в довгі прості або розгалужені верхівкові суцвіття. Плід — коробочка, що розкривається двома стулками. Понад 200 видів, які ростуть у Європі, Пн. Африці й Зх. Азії. В СРСР — 46 видів, у т. ч. в УРСР — 18, з них Д. скіпетровидна (V. thapsiforme), Д. залізняковидна (V. phlomoides), Д. ведмежа (V. thapsus) і Д. прегарна (V. speciosum) — лікарські рослини. Настій з їхніх квіток (віночків) застосовують у медицині при захворюваннях верхніх дихальних шляхів. Деякі види вирощують як декоративні.

ДИВІДЕ́НД (від лат. dividendum — те, що слід розділити) — частина прибутку *акціонерних товариств*, яку щороку розподіляють між акціонерами. Д. за звичайними *акціями* сплачують залежно від розміру прибутку акц. т-ва в даному році. За привілейованими акціями розмір Д. фіксується заздалегідь у вигляді твердого процента. Більшу частину Д. одержують великі капіталісти — власники осн. маси акцій.

ДИВІЗІО́Н (франц. division — поділ, відділення) — основний тактичний підрозділ у деяких видах збройних сил. Входить до складу частин і з'єднань; може бути окремою військ. частиною. В ракетних військах і артилерії Д. складається з 2—4 батарей, у ВМФ — підрозділ з кількох однотипних кораблів (2, 3 та 4-го рангів).

ДИВІ́ЗІЯ (лат. divisio — поділ, розділення) — основне тактичне з'єднання в різних видах збройних сил більшості держав. Д. входить до складу *корпусу*, *армії* та ін. формувань, може бути окремою. В сухопутних військах Д.— загальновійськ. з'єднання (10—20 тис. чол.), що складається з кількох *бригад* (*полків* або *батальйонів*), крім того, в Д. входять ракетні, арт. і зенітні частини, підрозділи спец. військ та ін. У ВМФ у складі Д.— 6—8 кораблів 1-го рангу (ядро *ескадри*) або кілька бригад і *дивізіонів* кораблів ін. рангів.

ДИВІНІ́Л — органічна сполука $CH_2 = CH - CH = CH_2$. Те саме, що й *бутадієн*.

Г. С. Дзоценідзе.

П. Ю. Дибенко.

І. Ф. Дзюбан. Агітплакат «Спокій та мир усієї планети пильно вартують радянські ракети». 1965.

ДИ́ВНІСТЬ у фізиці, S — *квантове число,* яке характеризує властивості сильно взаємодіючих елементарних частинок (*адронів*). Усі адрони мають цілочислове значення S (нульове, додатне, від'ємне), причому Д. *античастинок* є протилежного знака порівняно з Д. відповідних частинок. Д. *фотона* і *лептонів* береться рівною нулеві. Для всіх адронів величина S перебуває в певному співвідношенні з величинами електр. заряду Q, проекції *спіну ізотопічного* I_3 і баріонного заряду B, яке виражається формулою: $Q = I_3 + \frac{1}{2}(S + B)$. При сильній і електромагнітній взаємодіях сумарна Д. частинок зберігається; для слабких взаємодій закон збереження Д. не виконується.

Літ.: Щёлкин К. И. Физика микромира. М., 1968.

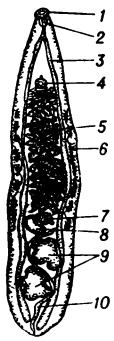

Дигенетичні присисні. Схема будови котячої двоустки: *1* — ротова присоска; *2* — глотка; *3* — кишечник; *4* — черевна присоска; *5* — матка; *6* — жовточники; *7* — яєчник; *8* — сім'яприймач; *9* — сім'яники; *10* — сечовий міхур.

ДИ́ГАТ (Dygat) Станіслав (5.XII 1914, Варшава — 29.I 1978, там же) — польський письменник. Почав друкуватися 1938. Першу повість «Боденське озеро» (1946) побудував на основі своїх спогадів про перебування в таборі для інтернованих осіб. Долю молодого інтелігента в часи війни відобразив у романі «Прощання» (1948). У повістях «Діснейленд» (1965) і «Вокзал у Мюнхені» (1973) утверджував ідеї соціалістичного гуманізму. Автор повісті «Подорож» (1958), збірок оповідань «Єлисейські поля» (1949), «Рожевий зошит» (1958), «В тіні Брукліна» (1973) та ін., збірок фейлетонів «Весна й ведмеді» (1953), «Роздуми під час гоління» (1959).

Тв.: Рос. перекл.— Путешествие. М., 1964; Прощание.— Диснейленд.— Рассказы. М., 1971.

Літ.: Хорев В. Станислав Дыгат. В кн.: Писатели Народной Польши. М., 1976.

В. П. Ведіна.

ДИГЕНЕТИ́ЧНІ ПРИ́СИСНІ, трематоди (Trematoda) — клас паразитичних *плоских червів*. Тіло (довж. переважно 0,3 мм — 8 см) плескате, видовжено-овальної форми, вкрите цитоплазматичною оболонкою — тегументом. Більшість Д. п. має присоски, за допомогою яких вони прикріплюються до стінок кишечника та ін. внутр. органів хазяїна. Кровоносної і дихальної систем немає. Видільна система добре розвинена, протонефридіального типу (див. *Протонефридії*). Нервова система складається з надглоткового ганглію і парних нервових стовбурів. Переважно гермафродити (див. *Гермафродитизм*). Більшість Д. п. відкладають яйця, деякі — живородні. Розвиток складний, з *метаморфозом* і зміною хазяїв. Відомо бл. 7000 видів, поширених скрізь. На Україні — бл. 1000 видів. Для людини велику небезпеку становить котяча двоустка (Opisthorchis felineus), легенева двоустка (Paragonimus westermani), кров'яна двоустка (Schistosoma haematobium). Великої шкоди тваринництву завдають печінковий присисень (Fasciola hepatica), ланцетовидна двоустка (Dicrocoelium lanceatum) та деякі ін. Хвороби, що їх спричинюють Д. п., наз. *трематодозами*.

В. П. Коваль.

ДИ́ГЕРИ (англ. diggers, букв.— копачі) — представники крайньо лівого крила революц. демократії в *Англійській буржуазній революції 17 століття*, що виражали інтереси сільс. та міської бідноти. Ідеолог їх Дж. Уїнстенлі проголосив ідеал «вільної республіки», в якій не буде експлуатації людини людиною, існуватимуть колективна власність і колективна праця. Д. виступили проти приватної власності на землю. В 1649 Д. зробили спробу колективної обробки пустищ у ряді місць. Суд. переслідування й пряме насильство влади підірвали рух Д. (1650).

ДИГЕ́СТИ (лат. digesta) — звід систематично зібраних і тематично об'єднаних уривків з творів римських юристів. Видав 533 імператор *Юстініан I*. Д.— осн. складова частина *Корпус юріс цівіліс*. Зміст Д. переважно становлять норми цивільного, а також кримінального й процесуального права. Д.— важливе джерело відомостей про *римське право*. Вони справили великий вплив на бурж. кодифікацію цивільного права в країнах Зх. Європи.

ДИДА́КНА (Didacna) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 5—6 см) трикутної, округло-трикутної або овальної форми, дещо нерівностороння, з плоскими радіальними ребрами. Сифони зачаткові, синуса немає. В кожній стулці по 2 (іноді 1) кардинальні зуби, бічні зуби редуковані. Відомо 7 видів — *ендеміки* Каспійського м. Д.— це релікт сарматської морської фауни (див. *Сарматський вік і ярус*), характерної для пд. морів минулих геол. епох. Викопні Д. (понад 50 видів) відомі з пліоцену.

А. Л. Путь.

ДИДА́КТИКА (від грец. διδακτικός — повчальний) — частина *педагогіки*, яка розробляє теорію *освіти* і *навчання*, виховання в процесі навчання. Д. науково обґрунтовує зміст освіти, вивчає закономірності, принципи, методи й організаційні форми навчання. Термін «дидактика» застосовувався вже в пед. працях 17 ст. Я.-А. *Коменський* у «Великій дидактиці» (1657) розробив зміст освіти, дидактичні принципи, методи навчання, вперше обґрунтував *класно-урочну систему навчання*. Питання Д. розробляли також Й.-Г. *Песталоцці*, Ф.-А.-В. *Дістервег*. В серед. 19 ст. Д. як теорія навчання виділилась в окрему частину педагогіки.

В 2-й пол. 19 ст. в Росії цілісну дидактичну систему створив К. Д. *Ушинський*. Його ідеї розвинули М. О. *Корф*, І. М. *Ульянов*, В. П. *Вахтеров*, Т. Г. *Лубенець* та ін. Бурж. дидактичні теорії 19 ст. (Й.-Ф. *Гербарт*, В.-А. *Лай*, Е.-Л. *Торндайк*) відображали вимоги до школи й освіти, які ставили експлуататорські класи.

Заг. методологічною основою рад. Д. є марксистсько-ленінська теорія пізнання, діалектичний матеріалізм, праці В. І. Леніна, його промова на III з'їзді комсомолу та настанови, висловлені на з'їздах учителів. Цінний вклад у рад. Д. внесли праці Н. К. *Крупської*, П. П. *Блонського*, С. Т. *Шацького*, А. П. *Пінкевича*, пізніше — Є. Я. Голанта, М. О. Данилова, Б. П. Єсипова, Л. В. Занкова, Д. О. Лордкіпанідзе, М. М. Скаткіна та ін.; на Україні — С. Х. *Чавдарова*, В. І. Помогайби, В. О. *Сухомлинського*, А. І. Зільберштейна та ін. Чималу роботу щодо вивчення питань теорії освіти і навчання проводить *Педагогіки науково-дослідний інститут УРСР*, а також кафедри педагогіки й психології пед. ін-тів та ун-тів. В рад. Д. посилилась розробка проблеми формування в учнів пізнавальної активності, самостійності, творчості, удосконалення з цією метою методів і орг. форм навчання з використанням ідей проблемності (див. *Проблемне навчання*). Д. пов'язана з соціологією, заг., соціальною і віковою психологією, фізіологією вищої нервової діяльності, методиками викладання навч. предметів. Рад. Д. на основі мети й завдань *комуністичного виховання* і навчання підростаючого покоління та закономірностей самого процесу навчання розробила такі основні дидактичні принципи: науковості навчання; зв'язку навчання з життям; виховуючого навчання; розвиваючого навчання; свідомого засвоєння знань; міцного засвоєння знань; систематичного і послідовного навчання; доступності навчання; наочності навчання. Всі принципи Д. взаємозв'язані. *Методи навчання* в школі рад. Д. розглядає як засоби взаємного зв'язку діяльності учителя і учнів, яка веде до оволодіння *знаннями, уміннями* і *навичками*, формування світогляду, розвитку *здібностей*. Осн. формою організації навчання в серед. школі є урок.

Літ.: Занков Л. В. Дидактика и жизнь. М., 1968; Скаткин М. Н. Совершенствование процесса обучения. М., 1971; Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. К., 1973; Сорокин Н. А. Дидактика. М., 1974; Дидактика средней школы. М., 1975; Махмутов М. И. Проблемное обучение. М., 1975; Онищук В. А. Типы, структура и методика урока в школе. К., 1976; Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения. М., 1977.

В. О. Онищук.

ДИДАКТИ́ЧНА ЛІТЕРАТУ́РА — література, яка в художній формі виражає наукові, філософські, етичні та ін. знання й ідеї. Класичними зразками Д. л. є твори античних авторів: «Труди і дні» Гесіода, «Георгіки» Вергілія, «Мистецтво поезії» Горація, «Про природу речей» Лукреція тощо. Дидактичний характер мала церк.-християнська л-ра Київської Русі (*житія, апокрифи, повчання*). Зразками Д. л. є деякі твори рос. письменників 18 ст. (сатири А. Кантеміра, «Лист про користь скла» М. Ломоносова), в укр. л-рі — шкільна л-ра 16—17 ст., *сатири, байки* та *притчі* 17—18 ст., вірш «Похвала астрономії» Г. Сковороди та ін.

ДИДА́СКАЛ (грец. διδάσκαλος) — учитель у Стародавній Греції та у Візантії. Часто Д. називали й учителів у *братських школах* на Україні та греко-латинських школах Рос. д-ви 17 ст.

ДИДОДЕКА́ЕДР (від грец. δίς — двічі і *додекаедр*) — *многогранник*, що має 24 грані (у вигляді *трапецій*), 48 ребер і 26 вершин (мал.); одна з 5 форм кристалів кубічної *сингонії*. Д. має три осі *симетрії* 2-го порядку, чотири осі 3-го порядку, три площини симетрії і центр симетрії. Форму Д. мають, напр., кристали піриту.

ДИЗ... (грец. δυσ ..., лат. dis...) — префікс (перед голосним) в іншомовних словах, який означає утруднення, порушення, розлад, поділ, втрату (*дизартрія*, дизасоціація). Перед приголосним пишеться *дис...*

ДИЗА́ЖІО (італ. disaggio) — в капіталістичних країнах відхилення біржового (ринкового) курсу *цінних паперів*, фондових цінностей або грошових знаків у бік зниження від їхньої номінальної вартості. Протилежне — *ажіо*.

ДИЗА́ЙН (від англ. design — проект, план, малюнок) — творча проектно-конструкторська діяльність, спрямована на вдосконалення предметного середовища, що оточує людину і створюється засобами пром. виробництва; те саме, що й художнє конструювання. Часто під Д. розуміють тільки одну з його галузей — розробку естетичних властивостей пром. виробів, тобто створення сучас. різновидів *декоративно-ужиткового мистецтва*. Д., однак, розв'язує ширші проблеми (не тільки естетичні, а й екон. та соціальні). Д. був властивий і ранішим епохам історії культури (напр., «середньовічний Д.»). Власне Д. як прагнення свідомо моделювати візуальні й функціональні елементи середовища з урахуванням специфіки пром. виробн. склався лише на поч. 20 ст.

Літ.: Глазычев В. Л. О дизайне. М., 1970; Цыганкова Э. Г. У истоков дизайна. М., 1977. *М. М. Соколов.*

ДИЗАРТРІЯ (від *диз...* і грец. ἀρθρόω — розчленовую) — розлад членороздільної мови. При Д. порушується вимовляння багатьох звуків, особливо приголосних. Спричинюється Д. ураженням деяких ділянок головного мозку, порушенням *іннервації* голосових зв'язок, язика, м'якого піднебіння, лицьових, дихальних м'язів, а також деякими вадами периферичної частини артикуляційного апарата (*заяча губа, вовча паща*, коротка вуздечка язика, відсутність зубів тощо). Лікування спрямоване на усунення осн. причини Д.; заняття з логопедом (див. *Логопедія*).

ДИ́ЗЕЛЬ — двигун внутрішнього згоряння, де впорснуте *дизельне паливо* займається від високої температури повітря, стиснутого поршнем. Названий за ім'ям нім. інж. і винахідника Р. *Дізеля*. Розрізняють Д. (мал.) дво- і чотиритактні; з об'ємним і плівковим сумішоутворенням; з нероздільною і розділеною камерою згоряння (передкамерні, вихорокамерні, повітрянокамерні та ін.). У Д. з нероздільною камерою згоряння паливо впорскується безпосередньо в циліндр, де рівномірно розпилюється. У Д. з розділеною камерою згоряння на сумішоутворення впливають завихрювання повітря, що виникають внаслідок особливостей конструкції. Питома витрата палива найдосконаліших Д. бл. 190 г/кВт · год, ккд 0,42—0,44, ступінь стиску повітря 15—20. Потужність Д. досягає 30 000 кВт, підвищують її *наддувом*. Д. використовують на транспорті, в енергетиці (див. *Дизельна електростанція*) тощо. *В. О. Христич.*

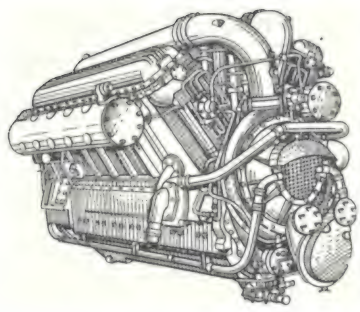

Дванадцятициліндровий чотиритактний дизель.

ДИ́ЗЕЛЬ-ЕЛЕКТРОХІ́Д — морське або річкове самохідне судно, де електричним *генераторам*, що живлять гребні електродвигуни, надають руху *дизелі*. Див. також *Електрохід*.

ДИ́ЗЕЛЬНА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ—*теплова електростанція*, де рух електричному *генераторові* надає *дизель*. Розрізняють Д. е. стаціонарні й пересувні. На стаціонарних Д. е. встановлюють чотири- або (рідше) двотактні дизелі. Споруджують такі електростанції в місцях, віддалених від *ліній електропередачі*, і в районах з обмеженими джерелами водопостачання. Пересувні Д. е. (на автомоб. причепах або залізнич. платформах) обладнують швидкохідними дизелями. Такі електростанції використовують у геологорозвідувальних експедиціях, на будівництві з-ць, лісозаготівлях тощо. Д. е. відзначаються високою економічністю, надійністю в експлуатації. Їхнім недоліком є порівняно невеликий моторесурс (час експлуатації до капітального ремонту).

ДИ́ЗЕЛЬНЕ ПА́ЛИВО — рідке нафтове паливо, яке використовують у *дизелях*. У швидкохідних дизелях як Д. п. служать продукти прямої перегонки нафти (газойль, солярове масло або суміш солярового масла з гасом), а в тихохідних дизелях — важкі фракції або залишкові нафтопродукти. Осн. показником самозаймання Д. п. є т. з. *цетанове число*, яке для палива, використовуваного в швидкохідних дизелях, дорівнює 40—45. Д. п. характеризується також *в'язкістю* й т-рою застигання. Відповідно до цих показників розрізняють кілька сортів Д. п.— арктичне, зимове, літнє, спеціальне.

ДИ́ЗЕЛЬ-ПО́ЇЗД — залізничний рухомий склад з моторними вагонами, обладнаними тяговими двигунами — *дизелями*. Такі вагони (два або більше) звичайно розміщують на кінцях поїзда. Д.-п. застосовують на неелектрифікованих дільницях приміського й місцевого сполучення. Див. також *Автомотриса*.

ДИ́ЗЕЛЬ-ТРОЛЕЙВО́З — вантажна транспортна машина з електродвигунами, що живляться від контактного провода, й *дизелем;* різновид *тролейвоза*. Дизель Д.-т. використовують на кар'єрних та ін. ділянках, де недоцільно застосовувати контактний провід.

ДИЗЕНТЕРІ́ЙНА АМЕ́БА (Entamoeba histolytica) — одноклітинний паразит з ряду *амебоподібних*; збудник амебної дизентерії *(амебіазу)*. Д. а. одноядерна, дуже рухлива, розмножується *поділом*. Розрізняють тканинну форму Д. а., яка має 20—40 мкм у діаметрі, живе в стінці товстих кишок і утворює в них глибокі виразки, кишкову (7—25 мкм) — живе в порожнині товстих кишок. Д. а. поширена в тропічних країнах, в СРСР трапляється переважно в Серед. Азії і Закавказзі.

ДИЗЕНТЕРІ́Я (грец. δυσεντερία — розлад кишечника) — гостре інфекційне захворювання людини і тварин, головною ознакою якого є загальна *інтоксикація* та розлад функції нижнього відділу кишечника (переважно товстого). У людини залежно від збудника захворювання розрізняють бактеріальну Д., спричинювану дизентерійними паличками (шигелами) кількох видів (на території СРСР найчастіше трапляються види палички — Зонне та Флекснера), і амебну Д., спричинювану *дизентерійною амебою*. Дизентерійні палички й цисти амеб виділяються разом з випорожненнями хворих у зовн. середовище. Зараження Д. відбувається, коли збудники Д. потрапляють на харч. продукти, у воду та на предмети побуту з брудних рук (у зв'язку з чим Д. наз. хворобою брудних рук) або переносяться туди мухами; при порушенні правил особистої гігієни. Сезонні підвищення кількості захворювань спричинюють мухи. Найсприйнятливіші до Д. діти, люди похилого віку та виснажені ін. хворобами. Інкубаційний період при бактеріальній Д.— від кількох годин до кількох днів. Ознаки: загальне нездужання, підвищення т-ри, головний біль часто — блювання. Згодом виникає сильний біль у нижній половині живота, частий стул (випорожнення стають рідкими, мізерними, з домішками слизу та прожилками крові). Характерною ознакою є неприємний тягучий біль у прямій кишці (тенезми) та відсутність полегшення після дефекації. Інкубаційний період амебної Д.— від 1 тижня до 3 місяців. Ознаки гострої форми Д.: починається розладом функції кишечника без явищ заг. інтоксикації, без т-ри. Далі набуває хронічного перебігу з періодичними загостреннями, різними ускладненнями, які можуть спричиняти гарячку. Часто виникає анемія у зв'язку з кривавими проносами та хронічним розладом травлення, викликаними виразковим

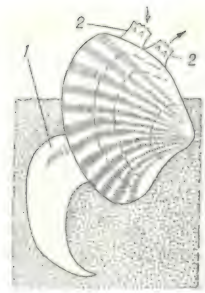

Дидакна. Didacna trigonoides: *1* — нога; *2* — сифони.

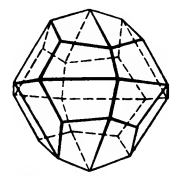

Дидодекаедр.

Дизентерійна амеба. Вегетативна форма з фагоцитованими еритроцитами.

запаленням товстих кишок. Профілактика: додержання правил особистої гігієни, гігієни харчування, боротьба з мухами. Лікування: режим харчування, антимікробні засоби за призначенням лікаря тощо.

Д. у тварин характеризується геморагічним запаленням кишечника й виснажливим проносом. Найчастіше хворіє молодняк свиней (збудник — Vibrio suis) і овець (Clostridium perfringens) восени та взимку. Джерело інфекції — хворі й перехворілі тварини (протягом 3—5 міс.). Зараження відбувається через корми, воду, підстілку й речі догляду, забруднені виділенням хворих. Збудник Д. довго зберігається на поверхні землі, тому спалахи хвороби можуть повторюватися. Прихований період захворювання триває від кількох годин до 10—15 днів, потім настають виснажливий пронос з домішками крові, схуднення, і молодняк гине. Заходи боротьби: хворих ізолюють і лікують антибіотиками, приміщення дезинфікують, гній знезаражують біотермічно. В неблагополучних щодо Д. г-вах овець вакцинують. Додержують гігієнічних правил годівлі й утримання тварин. *О. С. Сокол* (дизентерія у людини).

Диканька. Пам'ятник жертвам фашизму.

ДИЗРУПТИ́ВНЕ ЗАБА́РВЛЕННЯ (від лат. disruptus — розірваний) — *забарвлення тварин,* що порушує уявлення про контури їхнього тіла внаслідок наявності контрастних смуг і плям.

ДИЗ'ЮНКТИ́ВНІ ДИСЛОКА́ЦІЇ (від лат. disjunctivus — розділовий) — порушення первинного залягання верств гірських порід з розривом суцільності їх. Являють собою розломи, тріщини, поверхні сковзання, зони зім'яття тощо з певним переміщенням порід по них. Переважна частина Д. д. пов'язана з гороутворюючими тектонічними рухами, проте нерідко вони остаточно формуються в результаті розтягання *земної кори* за певних тектонічних умов. Д. д. зумовлюють проникнення *магми* у верхні шари земної кори. Внаслідок Д. д. утворюються *скиди,* підкиди, *здвиги, насуви,* підсуви, шар'яжі тощо. Див. *Дислокації.*

ДИЗ'ЮНКЦІЯ (лат. disjunctio — роз'єднання, розрізнення) — операція логіки, що відображає застосування сполучника «або» в змістових логічних висновках. Операцію Д. застосовують в *обчислювальній техніці* для створення програм ЕОМ та ін.

Дикий виноград п'ятилистий. Гілка з плодами і квітка.

ДИКА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 22,0 тис. чол. (1978). В районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Диканька.* Поверхня рівнинна, подекуди розчленована балками та ярами. Корисні копалини: глини, піски. Річки: *Ворскла* (на сх. межі району), Вільхова Говтва та Середня Говтва (всі — бас. Дніпра). Грунти в основному чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, липа, граб) займають 3 тис. га. Найбільші підприємства: диканські газокомпресорна станція, з-д буд. кераміки, харчосмакова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Диканька) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. У 1977 площа с.-г. угідь становила 53,9 тис. га, в т. ч. орні землі — 45 тис. га, сіножаті, вигони й пасовища — 8,7 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, гречка, цукр. буряки, соняшник. У Д. р.— 11 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка. Автошляхів — 125 км, у т. ч. з твердим покриттям — 68 км.

У районі — 19 заг.-освітніх та муз. школи, ветеринарний зоотехнічний технікум (с. Писарівщина); 19 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 9 будинків культури, 6 клубів, 28 кіноустановок, 20 б-к, краєзнавчий музей (Диканька). В с. Стасі Д. р. народилася художниця М. К. *Башкирцева,* в с. Кам'янці — укр. рад. співак Я. І. *Кікоть.* У Д. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1931). *М. П. Колотій.*

ДИКА́НЬКА — селище міського типу Полтавської обл. УРСР, райцентр, за 29 км від Полтави. 6,7 тис. ж. (1978). Відома з серед. 17 ст. З кінця 17 ст.— володіння В. Л. *Кочубея.* Під час *Північної війни 1700—21* район Д. (села Будище, Жуки та ін.) був 1708—09 одним з центрів боротьби проти швед. загарбників. У червні — липні 1906 в Д. та навколишніх селах відбувся страйк, у якому взяло участь понад 3 тис. трудящих. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 — с-ще міськ. типу. В Д.— газокомпресорна станція, з-д буд. кераміки, харчосмакова ф-ка, пром. комбінат, райсільгосптехніка, птахоінкубаторна станція, лісництво, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки, краєзнавчий музей. Д.— один із центрів нар. мистецтва; розвинуті виробництво плахт, килимарство і вишивання. Значне місце займає вишивання декоративних побутових речей — скатертин, серветок, панно, чоловічих та жіночих сорочок тощо. В 1930—60-х рр. у Д. були артілі худож. виробів, згодом у системі Сорочинського об'єднання — бригада вишивальниць. В кін. 18 — на поч. 19 ст. в Д. було споруджено в стилі класицизму Троїцьку (1780) і Миколаївську з дзвіницею (1794; обидві — арх. М. Львов) церкви; палац Кочубея (кін. 18 ст.— 1810, архітектори М. Львов і Л. Руска; в інтер'єрі — живопис роботи укр. художників Марченка та П. *Петрашіва;* не зберігся), тріумфальна арка (20-і рр. 19 ст.). Пам'ятники: Т. Г. Шевченкові, М. В. Гоголю (обидва — 1966, скульптор Л. Ільченко), пам'ятний знак на честь першого на Україні залпу «Катюш» (1973). У Д. жив і писав свої твори укр. літописець С. В. *Величко,* бували М. В. Гоголь, композитор М. І. Глинка. В 1924 Д. відвідав амер. письменник-публіцист А.-Р. *Вільямс.* Тут народився акад. АН УРСР О. Н. *Щербань.* Д. оспівав М. В. Гоголь у своїх творах (збірка повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки»).

ДИКАРЄ́В Митрофан Олексійович [псевд.— М. Крамаренко; 31.V (12.VI) 1854, Валуйський пов. Воронезької губ.— 14 (26).XI 1899, Мінеральні Води, тепер Ставроп. краю] — російський і український етнограф. Зібрав цінні матеріали з життя селян Слобідської України й Кубані («Воронезький етнографічний збірник», 1891, та ін.). Зібрані Д. матеріали схвально оцінив І. Франко в своїй передмові до «Посмертних писань Митрофана Дикарева» (1903).

ДИ́КЕ ПО́ЛЕ — територія між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Десни й Дніпра. В 16 ст. сюди почали переселятися укр. і рос. селяни, щоб позбутися зростаючого феод.-кріпосницького гніту. Освоєння Д. п. проходило стихійно, в умовах боротьби проти тур.-тат. і польс.-шляхет. загарбників. Назва «Дике поле» вийшла з ужитку в кін. 18 ст.

ДИ́КИЙ Олексій Денисович [12 (24).II 1889, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 1.X 1955, Москва] — російський рад. режисер і актор, нар. арт. СРСР (з 1949). Брат М. *Дикової.* Любов до театру Д. прищепили актори укр. театр. труп М. *Кропивницького,* О. *Суходольського* та ін. Сценічну діяльність почав 1910 у МХТ. З 1911 працював у 1-й студії МХТ (згодом МХАТ-2) та ін. театрах Москви і Ленінграда (1944—52 — Малий театр, 1952—55 — Моск. театр ім. О. Пушкіна). Поставив спектаклі: «Смерть Тарєлкіна» Сухово-Кобиліна, «Тіні» Салтикова-Щедріна, «Перша Кінна» Вс. Вишневського, «Дівчата нашої країни» Микитенка, «Калиновий гай», «Фронт» (виконував роль Горлова) Корнійчука. Знімався в кіно, де створив образи М. Кутузова («Кутузов»), П. Нахімова («Адмірал Нахімов») та ін. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1949, 1950.

ДИ́КИЙ ВИНОГРА́Д — види дерев'янистих ліан різних родів родини виноградових. 1) Виноградовник (Ampelopsis). Кущі з простими лопатевими або розсіченими листками і вусиками без розширень на кінцях. Квітки різностатеві, однодомні, у волотевид-

Дикобраз індійський.

них розгалужених суцвіттях. Бл. 20 видів, поши́р. у помірній і теплій зонах Пн. Америки й Азії. В СРСР — 4 дикорослі види (3 — на Далекому Сході і 1 — у Таджикистані). В УРСР у культурі як декоративний трапляється виноградовник японський (A. japonica). 2) Дівочий виноград, або дикий виноград (Parthenocissus), представниками якого є Д. в. тригострокінцевий (P. tricuspidata) та Д. в. п'ятилистий (P. quinquefolia), декоративні рослини для балконів, стін, зелених огорож садів та парків. 3) Дикорослі види роду *виноград* (Vitis).

«ДИ́КІ» — напрям у французькому живописі поч. 20 ст. Див. *Фовізм*.

ДИ́КІСТЬ — 1) Термін, яким Л.-Г. *Морган* позначив першу епоху в запропонованій ним періодизації історії людського суспільства. Ця епоха передувала *варварству*. Вона починалася з появою людини, характеризувалася відкриттям і застосуванням вогню, лука і стріл і закінчувалася виникненням *гончарства*. Періодизацію Моргана використав Ф. Енгельс у своїй праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави», зазначивши, однак, її умовність. З нагромадженням нових етногр. і археол. даних у неї внесено суттєві зміни. Рад. вчені користуються періодизацією історії первісного суспільства, розробленою на основі праць Ф. Енгельса і В. І. Леніна (див. *Первіснообщинний лад*). У сучас. археол. періодизації Д. відповідають *палеоліт* і *мезоліт*. 2) Переносно — крайній ступінь некультурності.

ДИКОБРА́З (Hystrix) — рід *гризунів* родини дикобразових. Тіло (довж. до 90 см) зверху вкрите твердими строкатими голками довж. до 30 см, голова, боки і черево — жорсткою темно-бурою щетиною. Бл. 6 видів, поширених у Серед. і Пд. Азії, Африці, Пд. Європі. В СРСР (Закавказзі, Серед. Азії та Казахстані) — 1 вид: Д. індійський (H. indica), довж. тіла 70—90 см, маса до 15 кг. Живе в норах. Активний вночі. Живиться рослинною їжею. Раз на рік, навесні, самка народжує 2—5 малят. Тривалість життя — бл. 20 років. М'ясо їстівне. Д. може бути носієм збудників кліщового поворотного тифу. Викопні рештки відомі з олігоценових відкладів Європи.

К. А. Татаринов.

ДИ́КОВА (Дика) Марія Денисівна (13.XI 1879, Сімферополь — 26.II 1974, Москва) — українська рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1943). Сестра О. Д. *Дикого*. Сценічну діяльність почала 1894 в трупі Г. *Деркача*, працювала в трупі О. *Суходольського* (1898—1918), в театрах Києва, Полтави, 1935—42 — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Олена («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Фенька («Республіка на колесах» Мамонтова), Христина Архипівна («Платон Кречет» Корнійчука), Тетяна («Розлом» Лавреньова).

ДИКРОЦЕЛІО́З — гельмінтозна хвороба свійських і диких тварин (зрідка людини). Збудник — трематода Dicrocoelium lanceatum, має плоске, загострене з кінців тіло завдовжки 5—15 мм; поширений майже повсюди. Розвивається гельмінт з участю проміжних живителів — сухопутних молюсків і додаткових — мурашок, проковтуючи яких, тварини заражуються Д. Паразитує в жовчних шляхах печінки й жовчному міхурі, спричиняючи запалення їх. Тварини худнуть, знижують продуктивність і нерідко гинуть. Заходи боротьби: лікування антигельмінтиками, знищування молюсків і мурашок агротех. способами (переорювання пасовищ і засівання їх культурними травами) тощо.

О. О. Шевцов.

ДИКТА́ТОР (лат. dictator, від dicto — диктую, наказую) — 1) В сучас. експлуататорській державі — особа, що має необмежену владу і здійснює одноособове управління. 2) В Стародавньому Римі в період Республіки (5—1-а пол. 1 ст. до н. е.) — особа з необмеженими держ. і військ. повноваженнями, яку призначав *консул* за рішенням *сенату* у виняткових обставинах строком до 6 місяців. У 1 ст. до н. е. відома й безстрокова диктатура, напр., *Сулли*, *Цезаря* та ін. 3) Переносно — особа, яка диктує, нав'язує свою волю іншим.

ДИКТАТУ́РА (лат. dictatura — необмежена влада) — 1) Д. класу — політичне й екон. панування класу, що полягає в здійсненні контролю в усіх сферах суспільного життя, підкоренні своїй волі суспільства, подоланні опору класів-антагоністів. Здійснення такої Д. забезпечується функціонуванням системи політ. і сусп. орг-цій, установ пануючого класу (механізму Д.). Осн. політ. силою цієї системи є *держава*. Зміст Д. залежить від *волі* класу, що здійснює екон. і політ. панування в даному суспільстві (Д. рабовласників, Д. феодалів, Д. буржуазії, *диктатура пролетаріату*) і визначає завдання, мету і методи Д. 2) *Режим політичний* експлуататорської держави, що характеризується концентрацією влади в руках однієї чи кількох осіб (див. *Авторитаризм*, *Хунта* тощо), необмеженістю і безконтрольністю влади, яка широко використовує методи насильства і терору. 3) В Старод. Римі — повноваження, влада або час панування *диктатора*, який володів усією повнотою влади.

М. Ф. Орзих.

ДИКТАТУ́РА ПРОЛЕТАРІА́ТУ — політичне панування *робітничого класу* в перехідний період від капіталізму до соціалізму, яке знаходить свій вияв у держ. керівництві суспільством з боку робітн. класу. Розроблена К. Марксом і Ф. Енгельсом і розвинута далі В. І. Леніним ідея Д. п.— головне у вченні *марксизму-ленінізму* про революц. перехід людства від капіталізму до соціалізму. Д. п. історично неминуча, необхідна, оскільки завдання пролетаріату в *соціалістичній революції* не обмежуються взяттям влади, зламом бурж. держ. машини. Осн. завданням Д. п. є утримання нової держ. влади, зміцнення її, придушення опору повалених експлуататорських класів, організація оборони країни, побудова соціалістичного суспільства. Д. п. встановлюється в результаті перемоги пролет. революції, виступає її знаряддям, є продовженням *класової боротьби* в нових істор. умовах і формах. «Диктатура пролетаріату — це класова боротьба пролетаріату, що переміг і взяв у свої руки політичну владу, проти буржуазії, яка переможена, але не знищена, не зникла, не перестала чинити опір, проти буржуазії, яка посилила свій опір» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 38, с. 364—365). У процесі боротьби проти експлуататорів, що чинять опір, робітн. клас вдається до різноманітних засобів політ., воєнного, адм. та екон. примусу залежно від конкретних істор. умов, від масштабів, ступеня і форм опору повалених експлуататорських класів. Однак насильство не вичерпує завдань Д. п. Вона організовує трудящих на боротьбу за ліквідацію експлуатації людини людиною, на будівництво соціалістичного суспільства. «Не в одному насильстві суть пролетарської диктатури, і не головним чином в насильстві. Головна суть її в організованості й дисциплінованості передового загону трудящих, їх авангарду, їх єдиного керівника, пролетаріату. Його мета — створити соціалізм, знищити поділ суспільства на класи, зробити всіх членів суспільства трудящими, відняти грунт у будь-якої експлуатації людини людиною» (там же, с. 373). Після виконання завдань придушення опору повалених експлуататорських класів, ліквідації експлуатації людини людиною, побудови соціалізму Д. п. перестає бути необхідною. Сама ж д-ва Д. п. в процесі соціалістичних перетворень поступово перетворюється на загальнонар. *соціалістичну державу*.

Пануючий робітн. клас може здійснити свою лінію лише тоді, коли він спирається на широку підтримку трудящого селянства, всіх непролет. трудящих мас. Соціально-класовою основою, вищим принципом Д. п. є *союз робітничого класу і селянства* при керівній ролі робітн. класу. Д. п. є особливою формою класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих (див. там же, с. 365). Рамки, широта соціальної бази цього союзу в різних країнах, що стали на шлях соціалістичних перетворень, можуть бути різними. Залежно від конкретних істор. умов у тих чи ін. країнах Д. п. має певну держ. форму. Першою істор. формою Д. п. була *Паризька комуна 1871*. В СРСР Д. п. виступала у формі Рад. «Радянська влада,— підкреслював В. І. Ленін,— є не що інше, як організаційна форма диктатури пролетаріату, диктатури передового класу, який піднімає до нового демократизму, до самостійної участі в управлінні державою десятки і

О. Д. Дикий.

М. Д. Дикова.

В. Димитров-Майстора. Селянська дівчина. Близько 1936. Національна художня галерея в Софії.

десятки мільйонів трудящих і експлуатованих, які на своєму досвіді учаться бачити в дисциплінованому і свідомому авангарді пролетаріату свого найнадійнішого вождя» (там же, т. 36, с. 184). В ряді країн Європи і Азії Д. п. було встановлено у формі народної демократії.

Д. п. є новим типом демократії — *соціалістичної демократії*, демократії для більшості населення. Керівною і спрямовуючою силою в політ. системі Д. п. є марксистсько-ленінська партія, яка здійснює свою політику через парт., держ., профспілкові, молодіжні та ін. орг-ції трудящих.

Літ.: Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О диктатуре пролетариата. М., 1978; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—10. М., 1970—72; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969.

В. І. Куценко.

ДИКТІОКАУЛЬО́З — гельмінтозна хвороба переважно молодняка травоїдних. Збудники — нематоди роду Dictyocaulus. Паразит у бронхах хворих тварин відкладає яйця, що разом з мокротами потрапляють у рот і заковтуються. В кишечнику з них виходять личинки, які виводяться назовні. Тварини заражуються, проковтуючи їх з травою або водою. З кишечника личинки по судинах проникають у легені. Хворі тварини кашляють, тяжко дихають, впадають у коматозний стан і часто гинуть. З а х о д и б о р о т ь б и: внутрішньотрахеальна ін'єкція розчину йоду та ін. ліків, інгаляційна дегельмінтизація, ізольоване вирощування молодняка, зміна випасів, виявлення заражених тварин тощо.

О. О. Шевцов.

ДИКТОФО́Н (від лат. dicto — диктую і грец. φωνή — звук, голос, мова) — спеціалізований *магнітофон* для автоматичного записування й відтворювання людської мови. Найпоширеніші Д. (мал.) з магн. записом. Осн. частинами такого Д. є: механізм переміщування звуконосія (магн. стрічки, дроту, диска тощо), магн. головки, підсилювач запису й відтворення звуку, блок електроживлення. На відміну від звичайного магнітофона у Д. звук можна відтворювати на зниженій швидкості, зручній для машинопису або записування від руки. Розрізняють Д. стаціонарні й портативні. Д. застосовують замість стенографування, для записування лекцій, виступів, телефонних розмов, радіопередач тощо.

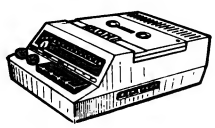

Диктофон.

ДИКУ́ШИН Володимир Іванович [26.VII (8.VIII) 1902, Самара, тепер м. Куйбишев — 12.I 1979, Москва] — радянський вчений у галузі машинобудування, академік АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив (1928) Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. З 1933 працював в Експериментальному н.-д. ін-ті металорізальних верстатів. Під керівництвом Д. розроблено систему агрегатування верстатів для обробки тіл обертання в автом. лініях. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1951.

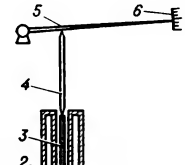

Дилатометрія. Схема кварцового дилатометра: *1* — тримач зразка; *2* — нагрівник або холодильник; *3* — зразок; *4* — кварцовий стрижень; *5* — важіль-стрілка; *6* — шкала.

ДИ́КЦІЯ (лат. dictio — вимова) — чітка та ясна манера вимовляння слів, складів і звуків. Д.— один з найважливіших елементів мовної культури. Особливе значення має виразна Д. для акторів, читців, співаків, лекторів, пропагандистів. Досконала Д. досягається системою відповідних вправ, що виробляють чисту вимову, правильну *артикуляцію*.

ДИЛАТОМЕ́ТРІЯ (від лат. dilato — розширюю і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ фізики, в якому вивчають залежність зміни розмірів тіла під дією зовнішніх умов (т-ри, тиску, електр. і магнітних полів, іонізуючого випромінювання тощо). Прилади, які застосовують у Д., наз. д и л а т о м е т р а м и. Найпростіший дилатометр у формі кварцового стрижня (мал.) дає змогу визначити зміну довжини зразка за величиною відхилення кінця стрілки-важеля. Методи Д. широко застосовують при вивченні властивостей речовин у фізиці й *матеріалознавстві*.

ДИЛЕ́МА (грец. δίλημμα, від δίς — двічі і λῆμμα — засновок)— 1) Особливий вид *умовиводу* з умовними та розділювальними *засновками*. Розрізняють конструктивну Д. (ствердна форма) й деструктивну Д. (заперечна форма), кожна з яких може бути простою і складною. В заг. записі складна конструктивна Д. має вигляд: «якщо А, то В; якщо С, то Д; А або С; отже В або Д». 2) П е р е н о с н о — необхідність вибору між двома можливостями.

ДИЛЕТА́НТСТВО (від італ. dilettante — аматор, дилетант) — захоплення якоюсь галуззю науки або мистецтва без спеціальної підготовки, при поверховому знайомстві з предметом; аматорство.

ДИЛО́ГІЯ (від грец. δίς — двічі і λόγος — слово) — 1) У давньо грецькому театрі драма на два акти. 2) Два композиційно самостійні твори (переважно романи, п'єси), пов'язані між собою єдиним задумом, спільністю персонажів і сюжету. Напр., комедії І. Карпенка-Карого «Суєта» і «Житейське море»; романи О. Гончара «Таврія» і «Перекоп».

ДИМ — одиниця оподаткування в Давній Русі й пізніше, в 14—18 ст., на Україні. Д. ототожнювався з одним г-вом (будинок, двір). Податок, що збирали з Д., називали *подимним*.

ДИМ — аеродисперсна система, що складається з дрібних (розміром 0,1—10 мкм) твердих частинок, завислих у повітрі або інших газах. За походженням Д. буває природним (від лісових пожеж, виверження вулканів тощо) та антропогенним (Д. від спалювання й *піролізу* органічної сировини, хім. реакцій виробничих процесів, Д. для военного маскування і сигналізації, інсектицидні Д. для боротьби з шкідниками с. г. та ін.). Д. є найбільшим забрудником атмосферного повітря. Частинки Д. стають центрами конденсації атмосферної вологи, тому в населених місцях з задимленим повітрям часто бувають *тумани*. Шкідливі компоненти Д. можуть спричинити несприятливі зміни в органах дихання і навіть у всьому організмі (загальнотоксичні, мутагенні, тератогенні тощо). В СРСР створено широку мережу заходів боротьби з Д., ефективність яких оцінюється за встановленою в нашій країні гранично допустимою концентрацією (ГДК) шкідливих речовин в атмосферному повітрі. Постановою Ради Міністрів СРСР від 29 травня 1949 р. заборонено введення в експлуатацію об'єктів пром. підприємств, що можуть стати джерелом забруднення атмосферного повітря, якщо вони не обладнані агрегатами для очищення пром. викидів.

Н. Я. Янишева.

ДИМЕДРО́Л — лікарський препарат з групи *антигістамінних засобів*. Має й снотворну дію. Застосовується при *алергічних хворобах* та при деяких захворюваннях центр. нервової системи.

ДИ́МЕР — селище міського типу Вишгородського р-ну Київської обл. УРСР, за 40 км від Києва. 6,6 тис. ж. (1978). Виник 1582. В 1625 у Д. спалахнуло повстання проти феод. і нац.-реліг. гніту, яке жорстоко придушила шляхта. Визволений під час війни 1648—54 від польс.-шляхет. загарбників, Д. став адм. центром *Київського полку*. В 1651 польс.-шляхет. військо, незважаючи на впертий опір, захопило і зруйнувало місто. На поч. 1665 Д. визволили учасники нар. повстання під проводом *Децика*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто опинилося під владою Польщі. Димерці брали участь у *Палії повстанні 1702—04*. Після 2-го поділу Польщі (1793) у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу в Д. встановлено в лютому 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (25.VIII 1941—4.XI 1943) в районі села діяли партизан. загони. З 1957 Д.— с-ще міськ. типу.

У селищі з-ди: електромонтажних конструкцій, експериментальномех. і молочний; пром. комбінат, лісгоспзаг, виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Три заг.-освітні та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки. У Д. народився історик, архівіст і палеограф І. М. *Каманін*.

ДИМЕТИЛФОРМАМІ́Д, формілдиметиламін, $(CH_3)_2NCHO$ — безбарвна рухлива рідина; густ. (25° С) 944,5 кг/м^3, $t_{пл}$ — 61° С, $t_{кип}$ 153° С. Д. змішується з водою і багатьма органічними розчинниками. Застосовують як розчинник у виробн. поліакрилонітрильного волокна (нітрон, орлон), для виділення *ацетилену* з газових сумішей, розчинення *барвників* при фарбуванні паперу, шкіри, *деревини, віскози*, у виробн. *вибухових речовин*.

ДИМИ́ТРІЙ РОСТО́ВСЬКИЙ (1651—1709) — український і російський письменник, церковний і культурний діяч. Див. *Туптало* Данило Савич.

ДИМИ́ТРОВ Георгій Михайлович [18(30).VI 1882, с. Ковачевці Перницького округу, Болгарія — 2.VII 1949, Барвиха, побл. Москви; похований у спец. мавзолеї в Софії] — діяч болгарського і міжнар. комуністичного і робітн. руху. Н. в сім'ї ремісника. За фахом — робітник-друкар. З 1902 — член Болг. робітн. с.-д. партії (БРСДП), з 1903 — очолюваної Д. *Благоєвим* революц. БРСДП [тісних соціалістів, *тісняків* (т. с.)]. У 1909—23 — секретар революц. загально-робітн. синдикальної спілки. З 1909 — член ЦК БРСДП (т. с.) [з 1919 — Болг. компартія; БКП (т. с.)]. У 1913—23 — депутат парламенту. За революц. діяльність не раз зазнавав переслідувань. В 1921 — учасник III конгресу Комінтерну й I конгресу Профінтерну, зустрічався з В. І. Леніним; член Виконкому Комінтерну (ВККІ), Центр. ради Профінтерну. Один з керівників *Вересневого антифашистського повстання 1923*. Заочно засуджений до страти, Д. змушений був емігрувати. В еміграції вів роботу по згуртуванню комуністичного і робітнич. руху [член закорд. бюро БКП (т. с.), секретар *Балканської комуністичної федерації*]. В 1933 заарештований у Берліні у зв'язку з провокаційним підпалом фашистами рейхстагу. На *Лейпцігському процесі 1933* викрив злочинну суть фашизму, закликав трудящих світу до згуртування рядів у боротьбі проти нього. Могутній рух протесту в усьому світі, явна неспроможність обвинувачень змусили фашистів звільнити Д. Рад. Союз надав йому громадянство, й 27.II 1934 він прибув до СРСР. У 1935—43 — ген. секретар ВККІ. В 1937—45 — депутат Верх. Ради СРСР. У роки 2-ї світової війни — організатор нац.-визв. боротьби болг. народу проти фашист. загарбників, керівник *Вітчизняного фронту* Болгарії. 6.XI 1945 Д. повернувся на батьківщину. З 1946 — голова Ради Міністрів, з 1948 — ген. секретар БКП. В НРБ встановлено орден Георгія Димитрова, його ім'ям названо м. Димитровград. Ім'я Д. носить комсомол Болгарії, встановлено Димитровські премії за досягнення в галузі науки, техніки, л-ри і мистецтва. В Софії створено будинок-музей Димитрова. В УРСР на честь Д. названо місто Димитров (Донецька обл.), смт Димитрове (Кіровоград. обл.) та ін. Нагороджений орденом Леніна (1945).

Тв.: Съчинения, т. 1—14. София, 1951—55; Избрани произведения, т. 1—8. София, 1972; Укр. перекл. — Народний фронт. К., 1972; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957.

Літ.: Сохань П. С. Пламенный революционер. К., 1969; Георгий Димитров. Пер. с болг. М., 1973.

П. С. Сохань.

ДИМИТРО́В Станке (Стефан; псевд.— Марек; 5.II 1889, м. Дупниця, тепер м. Станке Димитров — 26.VIII 1944, Брянськ) — діяч болгарського робітн. руху. З 1904 — член Болг. робітн. с.-д. партії (тісних соціалістів). З 1922 — секретар окружного к-ту Болг. компартії (тісних соціалістів) у м. Дупниці, депутат Нац. зборів. Брав участь у підготовці *Вересневого антифашистського повстання 1923*. В 1925 емігрував до СРСР, вступив у ВКП(б). З 1932 працював у Болг. секторі ВККІ. В 1935—37 перебував нелегально в Болгарії, 1936—37 — секретар ЦК БКП (т. с.). Під час 2-ї світової війни — один з організаторів збройної боротьби болг. народу проти монархо-фашизму. Загинув в авіакатастрофі. Нагороджений орденом Леніна (1945).

ДИМИ́ТРОВ (1937—57 — Новий Донбас, до 1972 — Новоекономічне) — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Красноармійській міськраді, за 16 км від залізничної ст. Красноармійськ. 59 тис. ж. (1978). Засн. 1911 в зв'язку з будівництвом тут рудника Новоекономічного. Рад. владу встановлено в кін. 1917. З 1965 Д.— місто. Перейменоване на честь діяча болг. і міжнар. комуністичного і робітн. руху Г. М. *Димитрова*. У Д.— виробниче об'єднання «Красноармійськвугілля», в т. ч. три шахти, центр. збагачувальна ф-ка тощо, три будинки побуту. 12 заг.-освітніх, 2 муз. школи, 3 профес.-тех. уч-ща, 4 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні. Палац культури, Палац спорту, 2 клуби, кінотеатр, 35 бібліотек. У місті 1925—65 на шахті № 5/6 працював новатор в організації праці на вугільних шахтах двічі Герой Соціалістичної Праці І. І. *Бридько*.

ДИМИТРОВГРА́Д — місто в Болгарії, на р. *Мариці*. 45,2 тис. ж. (1977). Важливий трансп. вузол. Один з центрів Зх.-Марицького буровугільного басейну. Гол. галузі пром-сті: хім. (азотні, фосфорні та ін. добрива), буд. матеріалів. З допомогою СРСР збудовано хім. комбінат, цементний і шиферний з-ди, кілька великих ТЕЦ. Підприємства харч. пром-сті. Музей соціалістичного будівництва. Д. утворений 1947, названий на честь Г. *Димитрова*.

ДИМИТРОВГРА́Д (до 1972 — Мелекес) — місто обласного підпорядкування Ульян. обл. РРФСР. Пристань на Куйбишевському водосховищі. Залізнична станція. 106 тис. ж. (1979). З-ди: хім. машинобудування та автоагрегатний; льонокомбінат, комбінат тех. сукон, ф-ки — панчішно-шкарпеткова, нетканих матеріалів. Розвинута харч. пром-сть. Н.-д. ін-т атомних реакторів. Ф-т легкої пром-сті Ульяновського політех. ін-ту, маш.-буд., механіко-технологічний та с.-г. технікуми, муз. училище. Утворений 1919. Перейменований на честь Г. *Димитрова*.

ДИМИ́ТРОВЕ — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, підпорядковане Олександрійській міськраді, за 18 км від залізничної ст. Олександрія. 8,4 тис. ж. (1978). Видобування бурого вугілля (Верболозівський вуг. розріз), брикетна ф-ка, з-д гірського воску, ТЕЦ, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Виникло 1947 у зв'язку з освоєнням Семенівсько-Головківського буровугільного родовища, з 1950 має сучасну назву (на честь Г. *Димитрова*).

ДИМИ́ТРОВ-МА́ЙСТОРА Владимир (1.II 1882, с. Фролош, Кюстендильський округ — 29.IX 1960, Софія) — болгарський живописець, нар. художник НРБ (з 1952). Член Болг. компартії з 1946. В 1903—10 навчався в Держ. рисувальному уч-щі в Софії у І. *Мирквички*. Малював картини на теми болг. життя. Твори: «Наречена» (1935), «Селянська дівчина» (бл. 1936), «Сестри» (1936), «Родина» (1938), «Болгарська дівчина» (1952) та ін.

Літ.: Колев Б. Владимир Димитров-Майстора. Пер. с болг. М., 1961.

ДИМІ́НСЬКИЙ Андрій Іванович (1829, с. Борщівці, тепер Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл.— 14.I 1905) — український фольклорист і етнограф демократичного напряму. Член Російського геогр. т-ва. Зібрав численні фольклорно-етнографічні матеріали (зб. «Казки та оповідання з Поділля», опубл. 1928). Записані Д. пісні надруковано частково в збірках М. *Драгоманова*, П. *Чубинського* та ін. Багато праць Д. залишилося в рукопису.

О. М. Новицький.

ДИМІ́НСЬКИЙ Йосип Андрійович (1857 — січень 1893, містечко Лисянка, тепер смт Черкас. обл.)— український фольклорист і етнограф демократичного напряму. Син А. І. *Димінського*. Д. належать цінні фольклорно-етнографічні записи, які частково використали А. Кримський та ін. Автор віршів укр., рос. і польс. мовами.

ДИ́МОВ Димитр (25.VI 1909, Ловеч — 1.IV 1966, Бухарест, похований у Софії) — болгарський письменник. Член Болг. компартії з 1946. Літ. діяльність почав 1938 (роман «Поручик Бенц»). У романі «Приречені душі» (1945) викривав реакційну суть католицизму в Іспанії періоду нац.-революц. війни 1936—39. У романі-епопеї «Тютюн» (1951; 2-а ред. 1953) зображено життя Болгарії 30—40-х рр., боротьбу робітників проти тютюнових магнатів. Автор п'єс «Жінки з минулим» (1959), «Винний» (1961), «Перепочинок в Арко Іріс» (1963).

Тв.: Укр. перекл.— Перепочинок в Арко Іріс. К., 1972; Тютюн. К., 1975; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1977—78.

Літ.: Захаржевська В. О. Димитр Димов. К., 1978.

ДИМОРФА́НТ, білий горіх (Kalopanax septemlobum) — дерево родини аралієвих. Росте в мішаних і широколистяних лісах Сх. Азії; в СРСР — у пд. частині Примор'я, на Сахаліні й Курільських о-вах. Неогеновий релікт. Вис. до 30 м; стовбур стрункий, до 0,6 м у діаметрі. Кора на молодих гілках світло-сіра, на старих — темно-коричнева. Молоді стовбури густо вкриті великими плоскими шипами. Крона густа. Листки 5—7-ло-

В. І. Дикушин.

Г. М. Димитров.

А. І. Димінський.

Д. Димов

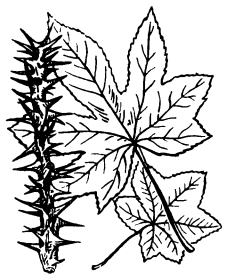

Дiморфант.
Частина стебла й листки

патеві довгочерешкові. Квітки дрібні, білі, зібрані в кулясті суцвіття. Плоди чорні, ягодоподібні. Має цінну деревину світло-жовтого кольору з золотистим відтінком («білий горіх»), що використовується як буд. матеріал. З насіння одержують зелену фарбу. Декоративне світлолюбне дерево.

ДИМОРФІ́ЗМ (від грец. δίς — двічі і μορφή — форма) — наявність у одного виду рослин чи тварин двох відмінних форм, які, проте, живуть у тій самій місцевості. Д.— окремий випадок *поліморфізму*. Розрізняють статевий і екологічний Д. При статевому Д. жіночі особини за морфофізіол. ознаками відрізняються від чоловічих. Так, у конопель квітки чоловічих особин (плосконі) зібрані в гіллясті, а жіночих (матірки) — в шишкуваті волоті. Достигають вони в різний час. Самці жука-оленя (Lucanus cervus) більші за самок і мають дуже розвинені верхні щелепи; самки шовкопряда-недопарки (Porthetria dispar) значно більші за самців і інакше забарвлені. Д. може проявитись і при зміні поколінь. Напр., у гідроїдів статеве покоління — *медузи*, нестатеве — *поліпи*. З видів екологічного Д. найвідомішим є сезонний Д., при якому в одного виду організмів у різні пори року з'являються дві відмінні форми. Напр., *імаго* ізозоми безкрилої (Philachyptera aptera) весняного покоління безкрилі, літнього — крилаті. Д. може бути зумовлений і характером живлення. Напр., рибоїдні і молюскоїдні форми м'якошкірих черепах роду Amyda мають різної будови щелепи. *О. П. Криштал.*

ДИ́МШИЦЬ Веніамін Еммануїлович [н. 15 (28).IX 1910, Феодосія] — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1937. Н. в сім'ї службовця. В 1945 закінчив Моск. вище тех. училище ім. М. Е. Баумана. В 1931—50 працював на будівництві металург. з-дів: Кузнецького, «Азовсталь», Криворізького, Магнітогорського, Запорізького. В 1950—57 — на відповідальних посадах у рад. органах. У 1957—59— гол. інженер будівництва Бхілайського металург. з-ду в Індії. В 1959—62 — нач. відділу, перший заст. голови Держплану СРСР, міністр СРСР. З 1962 — заст. голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1962 — голова Держплану СРСР, 1962—65 — голова Раднаргоспу СРСР, 1965 — 76 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР з матеріально-тех. постачання. Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1950.

ДИ́НА (від грец. δύναμις — сила), дин, dyn — одиниця сили в *СГС системі одиниць*, дорівнює силі, яка масі 1 г надає прискорення 1 см/с². 1 дин = 10^{-5} Н (див. *Ньютон*).

ДИНА́МІК (від грец. δυναμικος — сильний) — поширена коротка назва *електродинамічного гучномовця*.

ДИНА́МІКА (від грец. δυναμικός — сильний, δύναμις — сила) — розділ *механіки*, який вивчає рух матеріальних тіл залежно від прикладених до них сил. Пряма задача Д. полягає у визначенні руху за заданими силами, обернена — в знаходженні прикладених сил за відомим рухом. Звичайно під Д. розуміють т. з. класичну Д., яка вивчає рух будь-яких матеріальних тіл зі швидкостями, набагато меншими за *швидкість світла*. Залежно від властивостей об'єкта, рух якого вивчають, Д. поділяють на Д. матеріальної точки, Д. системи матеріальних точок, Д. тіла змінної маси, Д. пружного і пластичного деформівного тіла, Д. рідин і газів (див. *Аеродинаміка*, *Газова динаміка*, *Гідродинаміка*). Осн. закони динаміки сформулював І. *Ньютон* 1686 (див. *Ньютона закони механіки*). Рух матеріальних точок і систем у Д. досліджують за допомогою *диференціальних рівнянь* руху, які в заг. випадку можна одержати на основі законів Ньютона, або за допомогою *варіаційних принципів механіки*. Розв'язування окремих задач Д. спрощується при використанні заг. теорем Д., які встановлюють залежність між характеристиками або мірами руху і мірами діяння сил. Виділяють 3 заг. теореми Д. 1) Теорема про зміну кількості руху *(імпульсу)*: зміна кількості руху матеріальної системи за будь-який проміжок часу дорівнює сумі імпульсів усіх діючих на неї зовн. сил. Наслідком цієї теореми є теорема про рух центра мас системи: центр мас системи рухається так, ніби в ньому зосереджена вся маса системи й до нього прикладено всі зовн. сили. 2) Теорема про зміну моменту кількості руху: похідна за часом від суми моментів кількості руху системи відносно будь-якого нерухомого центра дорівнює сумі моментів діючих зовн. сил відносно цього ж центра. 3) Теорема про зміну *кінетичної енергії* системи: зміна кінетичної енергії системи при будь-якому переміщенні дорівнює сумі робіт усіх зовн. і внутр. сил на цьому переміщенні.

Система, рух точок якої обмежений деякими умовами (в'язями), буде невільною. Якщо визначити конфігурацію такої системи за допомогою незалежних між собою узагальнених координат, то при голономних (геом. і інтегровних кінематичних) *в'язях механічних* можна одержати *Лагранжа рівняння* 1-го або 2-го роду. Коли за змінні взяти величини, що визначають стан системи (узагальнені координати та імпульси або їхні функції), можна одержати канонічні рівняння Д. (рівняння Гамільтона). При неголономних (неінтегровних) в'язях для дослідження руху застосовують рівняння Лагранжа 2-го роду з невизначеними множниками, рівняння Аппеля, Чаплигіна тощо. Не всі стани мех. системи, які відповідають математично строгому розв'язанню рівнянь Д. (внаслідок малих збурень у системі, які не враховуються в рівняннях руху та в початкових умовах), бувають в дійсності. Дослідженням впливу збурень на стан системи займається теорія стійкості руху, розроблена в заг. вигляді О. М. *Ляпуновим* та його послідовниками. Крім заг. методів дослідження руху, Д. розглядає й ряд специфічних задач: теорію *гіроскопів*, теорію мех. коливань тощо.

Літ. див. до ст. *Механіка.*

В. А. Лазарян.

ДИНА́МІКА в музиці — сукупність градацій гучності звучання; один із засобів муз. виразності. Осн. види ступенів гучності: піаніссімо (pianissimo, pp) — дуже тихо; піано (piano, p) — тихо, меццо піано (mezzo piano, mp) — помірно тихо; меццо форте (mezzo forte, mf) — помірно голосно, форте (forte, f) — голосно, фортіссімо (fortissimo, ff) — дуже голосно. Поступове посилення звучання — крешендо (crescendo, знак <), послаблення — димінуендо (diminuendo, знак >). Різке динамічне виділення звуку або акорду позначається терміном сфорцандо (sforzando), різноманітними акцентами, словесними визначеннями. *Л. З. Мазепа.*

ДИНА́МІКА МАШИ́Н І МЕХАНІ́ЗМІВ — галузь знань про рух машин і механізмів з урахуванням сил, що діють на них; розділ *машин і механізмів теорії*. Основні задачі Д. м. і м.: вивчення впливу зовн. сил, сил тяжіння, сил *тертя* та *сил інерції* на ланки машини (механізму) і встановлення способів зменшення динамічних навантажень, що виникають під час їхнього руху; вивчення режимів руху машин і механізмів під впливом сил, прикладених до їхніх ланок, і встановлення способів, що забезпечують потрібні режими руху. Розв'язуючи першу задачу, вважають за відомі зовн. сили й закони руху ланок. У розрахунках вдаються до методу *кінетостатики механізмів*, за яким способом послідовних наближень визначають близькі до справжніх реакції в кінематичних парах (з'єднанні двох стичних ланок, що допускає їхній відносний рух). Значення реакцій використовують у подальших розрахунках ланок на міцність. При нерівномірному русі ланок у кінематичних парах виникають додаткові динамічні навантаження, які призводять до вібрації ланок, фундаментів тощо. Уникають її раціональним підбиранням мас ланок (зрівноваженням мас механізму). Розв'язуючи другу задачу, використовують метод зведення сил і мас, за яким усі сили і маси вважають прикладеними до однієї ланки — ланки зведення. Розв'язавши рівняння руху і визначивши закон руху ланки зведення, вибирають оптимальне співвідношення сил, мас і швидкостей, яке забезпечує належний режим руху машини (механізму). Якщо, напр., періодичні коливання швидкості ланки зведення, зумовлені періодичною зміною зовн. сил, перевищують допустимі, в машину вводять додаткову деталь — *маховик*, що зменшує амплітуду коливань. У разі неперіодичних коливань, що виникають через

випадкову зміну зовн. сил, використовують регулятори. Д. м. і м. пов'язана з *опором матеріалів*, теорією *пружності*, теорією *коливань*, аналітичною *механікою* та ін. Див. також *Динаміка споруд*.

Літ.: Кореняко А. С. Теория механизмов и машин. К., 1976.

Г. М. Овсієнко.

ДИНА́МІКА ПІДЗЕ́МНИХ ВОД — галузь *гідрогеології*, що вивчає рух підземних вод у гірських породах. Неоднорідність порід ускладнює режим руху цих вод, внаслідок чого він відрізняється від руху, властивого відкритим водотокам (на поверхні Землі). Користуючись методами *гідравліки* та *гідромеханіки*, Д. п. в. дає змогу визначати й прогнозувати швидкість руху, *дебіт*, зміну рівнів і напорів підземних вод у різноманітних природних умовах та в умовах штучних водозаборів, гірничих виробок і гідротехнічних споруд.

А. Є. Бабинець.

ДИНА́МІКА РАКЕ́Т, ракетодинаміка — наука про закони руху *ракет* у просторі. Теор. основи Д. р. закладено в кін. 19 — на поч. 20 ст. у працях рос. вчених К. Е. *Ціолковського*, І. В. Мещерського та ін. Дальшого розвитку Д. р. набула в працях С. П. *Корольова*, Р. Ено-Пельтрі, Р. *Годдарда* та ін. Особливість руху ракети полягає в тому, що під час польоту її маса змінюється внаслідок згоряння *ракетного палива*. Для забезпечення польоту ракети за заданим законом необхідно мати змогу змінювати в польоті швидкість руху її *центра мас* та орієнтацію осей у просторі. Для цього використовують повітряні й газові рулі, допоміжні *ракетні двигуни* та ін. пристрої керування. В Д. р. виділяють такі розділи: створення теор. основ розв'язування траєкторних задач; вивчення питань стійкості ракет, можливості маневрування й керованості; експериментальне вивчення й дослідження руху ракет. Рух ракети як пружного тіла змінної маси описується рівняннями сил, що визначають рух центра мас під дією зовн. сил; рівняннями моментів, що визначають обертання навколо центра мас під дією зовн. моментів, а також рівняннями пружних деформацій, що визначають деформацію конструкції під впливом прикладеного навантаження. Задачі визначення траєкторій руху базуються, в основному, на застосуванні рівнянь сил, а в задачах стійкості й керованості використовують рівняння сил, моментів і пружних деформацій. Якщо ракету вважати твердим тілом змінної маси, то рівняння пружних деформацій не розглядають. У цьому випадку рівняння руху ракети для довільного, але фіксованого моменту часу t мають вигляд: $m\bar{w} = \bar{F}$ (1), $\bar{K}_s = \bar{M}$ (2), де m — маса фіктивного твердого тіла, рівна масі ракети в момент t, $\bar{w}$ — абсолютне прискорення центра мас ракети, $\bar{F}$ — сума всіх сил, прикладених до ракети; $\bar{K}_s$ — похідна кінетичного моменту фіктивного твердого тіла відносно його центра мас, $\bar{M}$ — сума моментів відносно центра мас сил, що діють на ракету. Рівняння (1) і (2) — система динамічних рівнянь просторового руху ракети. Крім цієї системи, розглядають і кінематичні рівняння, що зв'язують переміщення і зміну орієнтації ракети в просторі з її поступальними й кутовими швидкостями. Кінематичне рівняння руху центра мас ракети у векторній формі має вигляд: $\dot{\bar{r}}_0 = \bar{V}_0$ (3), де $\bar{r}_0$ і $\bar{V}_0$ — радіус-вектор і вектор швидкості центра мас відносно певної системи відліку. Кінематичне рівняння обертального руху у векторній формі: $\bar{\omega} = \dot{\bar{\psi}} + \dot{\bar{\upsilon}} + \dot{\bar{\gamma}}$ (4), де $\bar{\omega}$ — вектор кутової швидкості ракети, ψ, υ, γ — відповідно кути рискання, тангажу та крену.

Для розв'язування задач Д. р. застосовують *електронні обчислювальні машини*, використовуючи теорію імовірнісних процесів, *варіаційне числення* тощо.

Літ.: Абгарян К. А., Рапопорт И. М. Динамика ракет. М., 1969; Горбатенко С. А. [та ін.]. Механика полёта. М., 1969; Лебедев А. А., Чернобровкин Л. С. Динамика полета. М., 1973.

Г. І. Андренко.

ДИНА́МІКА СПОРУ́Д, теорія коливань споруд — наука про методи розрахунку споруд та їхніх елементів, що зазнають *коливань* при зовнішніх динамічних діяннях; розділ *будівельної механіки*. Пов'язана зі *статикою споруд* і заг. теорією коливань. У Д. с. розрізняють експериментальні й теоретичні методи розрахунку. Експериментальними методами, використовуючи досліди в натурі й на моделях, досліджують динамічні навантаження (сейсмічні та вітрові коливання, ударну дію рухомих тіл, *вибухи*, *вібрацію* тощо), визначають динамічні характеристики матеріалів і конструкцій (динамічний модуль пружності, границю витривалості, границі міцності й мінливості при значних швидкостях деформування, внутр. тертя та ін.), перевіряють надійність розрахункових схем споруд. Теоретичними методами, враховуючи експериментальні дослідження, визначають амплітуди вимушених коливань (переміщень, внутр. зусиль і напружень), що виникають у споруді від динамічного навантаження, а також частоту і форму власних (вільних) коливань споруди. Розрахункові значення коливань порівнюють з допустимими, зумовленими вимогами міцності й стійкості споруд, а також необхідністю запобігти шкідливому впливові коливань (від вібрації) на здоров'я людини й певні виробн. процеси. Розроблений на основі методів Д. с. динамічний розрахунок дає змогу забезпечувати з мінімальною витратою матеріалів надійність і *довговічність споруд*.

Літ.: Дарков А. В. [та ін.]. Строительная механика. М., 1976.

Г. В. Ісаханов.

ДИНАМІ́ТИ (франц. dynamites, від грец. δύναμις — сила) — пластичні вибухові суміші на основі *нітрогліцерину* сильної розтрощувальної дії. Спосіб застосування нітрогліцерину як вибухової речовини вперше розробили (1853—54) рос. військовий інженер В. Ф. Петрушевський (1829—91) та М. М. *Зінін*. Їхні роботи використав А.-Б. *Нобель* для пром. виробн. Д. (1863). До складу Д. входять: нітрогліцерин (15—90%), желатинований нітроцелюлозою (до 10%), нітрогліколі, нітрат натрію або нітрат калію чи нітрат амонію, пористі речовини, напр. деревне борошно тощо. З одержаної пластичної маси виготовляють патрони у формі циліндрів, вміщених у паперові гільзи. *Вибух* Д., як і інших бризантних вибухових речовин, відбувається внаслідок *детонації*. Д. дуже чутливі до ударів, тертя, полум'я. В СРСР Д. майже не використовують, їх замінюють вибуховими сумішами на основі нітрату амонію (амоніти, детоніти, ігданіти тощо).

В. Л. Павлов.

ДИНАМІ́ЧНА ГЕОЛО́ГІЯ, фізична геологія — галузь *геології*, що вивчає процеси, які відбуваються в надрах Землі та на її поверхні. *Ендогенні процеси* (фазові перетворення речовини Землі, переміщення розплавів гірських порід та ін.) проявляються в різних типах тектонічних рухів, що зумовлюють утворення нерівностей земної поверхні. Заг. результатом *екзогенних процесів* (*вивітрювання* гірських порід, перенесення продуктів руйнування їх водою, льодом, вітром) є нівелювання нерівностей. Осн. енерг. джерела ендогенних процесів — внутр. тепло Землі і гравітація, екзогенних — гравітація та промениста енергія Сонця. Д. г. доводить діалектичний взаємозв'язок усіх геол. явищ і процесів на земній кулі, досліджує їхні безперервні зміни і розвиток. Дослідження закономірностей ендогенних та екзогенних процесів і їхніх наслідків має велике практичне значення, зокрема для з'ясування умов утворення родовищ корисних копалин, вивчення напрямів ефективної боротьби з *ерозією ґрунтів*, *зсувами*, обвалами тощо.

Літ.: Субботин С. И., Наумчик Г. Л., Рахимова И. Ш. Мантия Земли и тектогенез. К., 1968; Бондарчук В. Г. Очерки по региональной тектоорогении. К., 1972; Серпухов В. И. [та ін.]. Курс общей геологии. Л., 1976.

В. Г. Гутерман.

ДИНАМІ́ЧНА МІ́ЦНІСТЬ матеріалів і конструкцій — властивість матеріалів і конструкцій чинити в певних межах опір руйнуванню або помітній зміні форми від діяння динамічних навантажень. Характеристикою Д. м. при повторно-змінних навантаженнях є границя витривалості (втомлюваності) матеріалу, величина якої менша за величину статичної міцності. В разі удару Д. м. характеризується величиною макс. неруйнівного напруження, що виникає у співударних тілах (може бути вища за величину статичної міцності), а також *ударною в'язкістю*. Наявність конструктивно-технологічних концентраторів напружень (отворів, різких переходів форм, місць з неоднорідною струк-

В. Е. Димшиць.

О. М. Динник.

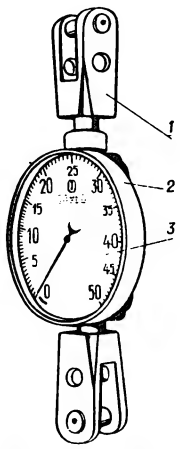

Динамометр пружинний робочий:
1 — захват-вушко для прикладання зусилля;
2 — корпус із пружним елементом;
3 — циферблат.

Дінго

Динне дерево папайя:
1 — загальний вигляд;
2 — квітка;
3 — плід у розрізі.

турою матеріалу) значно знижує Д. м. елементів конструкції.
Г. В. Ісаханов.

ДИНАМІ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — узагальнена назва різних напрямів психології, що розглядають психіку як цілісний внутрішній процес. Термін «динамічна психологія» вперше застосував 1918 амер. психолог Р. *Вудвортс* для позначення нового напряму, який виник під впливом волюнтаристської концепції У. *Джемса.* Представники Д. п. розробили динамічний підхід до ряду психічних явищ, які раніше трактувалися як статичні. Вони розглядали реакції організму на зовн. подразник, як складний процес, детермінований внутр. активністю організму, його потребами, які забезпечують вибіркову чутливість організму до стимулів оточення. Пізніше термін «динамічна психологія» почали застосовувати для позначення різних напрямів, що розглядають передусім динамічний аспект психіки — спонукальні мотиви, інтереси, потяги тощо. Д. п. торкається питання про рушійні сили поведінки людини, про «душевну енергію», які трактує як результат дії несвідомих психічних сил. До Д. п. відносять *психоаналіз* З. Фрейда, *гормічну психологію, глибинну психологію,* деякі напрямки *гештальтпсихології* (зокрема теорію динамічного психічного поля К. Левіна), *необіхевіоризм,* теорію інстинктів (К. Лоренц). Д. п. включає й концепції психології особистості, що розглядають особистість як таку, що розвивається сама по собі (Г. Олпорт, Т. Мерфі, А. Маслоу) у відриві від соціально-істор. умов.
С. Д. Максименко.

ДИНАМІ́ЧНИЙ СТЕРЕОТИ́П — порівняно стійка система тимчасових умовнорефлекторних зв'язків у корі головного мозку. Див. *Стереотип динамічний.*

«ДИНА́МО» — найстаріше в СРСР фізкультурно-спортивне т-во. Першу організацію «Д.» створено 1923 в Москві з ініціативи Ф. Е. Дзержинського. З самого початку «Д.» займає провідні позиції щодо організації фізкульт.-масової і спорт. роботи. Підприємства т-ва були піонерами у випуску вітчизн. спорт. знаряддя. Т-во «Д.» стало ініціатором тренування юних спортсменів. В «Д.» культивується понад 50 видів спорту і спортивно-тех. вправ. У спорт. орг-ціях т-ва в УРСР найпоширеніші стрілецький спорт, легка атлетика, плавання, боротьба, футбол. Спортсмени «Д.» зробили значний внесок у досягнення рад. команд на чемпіонатах Європи і світу та в Олімпійських іграх. Зокрема, 89 спортсменів т-ва за період 1952—76 були переможцями, а 46 спортсменів динамівських орг-цій УРСР — переможцями і призерами Олімпійських ігор, з них найвищі олімпійські нагороди завоювали М. *Авілов,* Я. *Желєзняк,* В. Семенець (велоспорт), О. Баркалов (водне поло), К. *Куришко,* Н. Климова (баскетбол), С. *Новиков,* С. Нагірний (веслування на байдарках), П. Король (важка атлетика). Динамівці, що брали участь в Олімпійських іграх у складі команди СРСР, завоювали 306 медалей, з них 98 золотих. На 1 січня 1979 серед укр. спортсменів-динамівців було 66 засл. майстрів спорту СРСР, 28 засл. тренерів СРСР. Найкращі укр. команди «Д.» — футбольна («Д.» Київ — володар Кубка європ. чемпіонів та Суперкубка Європи, 1975; чемпіон СРСР — 1961, 1966—68, 1971, 1974, 1975, 1977; володар Кубка СРСР — 1954, 1964, 1966, 1974, 1978), збірні команди з дзю-до і самбо, плавання і водного поло, веслування. Керівництво т-вом здійснюється Всесоюзною радою, респ. і обл. організаціями. В 1937 «Д.» нагороджено орденом Леніна.
Ю. М. Теппер.

ДИНАМОМЕТАМОРФІ́ЗМ (від грец. δύναμις — сила і *метаморфізм*) — структурні і деякою мірою мінеральні перетворення гірських порід у земній корі, один із видів метаморфізму. Гол. фактор Д.— тиск, що виникає внаслідок тектонічних рухів (динамічний) і від діяння ваги гірських порід (динамостатичний). Залежно від величини тиску Д. проявляється в частковій чи повній перекристалізації порід, іноді з утворенням нових мінералів, або в мех. руйнуванні їх. Д. відбувається гол. чин. у верхніх структурних зонах. На Україні гірські породи — продукти Д. (*кристалічні сланці* та ін.) поширені в межах *Українського щита,* Карпат, Кримських гір та ін. районів.
Р. І Сіроштан.

ДИНАМО́МЕТР (від грец. δύναμις — сила і μετρέω — вимірюю), силомір — прилад, яким вимірюють величину сили. Розрізняють Д. тягові — для вимірювання однієї сили (тяги) і обертові — для вимірювання пари сил (обертового моменту). Крім того, Д. поділяють на зразкові і робочі (заг. призначення, спеціальні); переносні і стаціонарні; механічні (пружинні, важільні), гідравлічні, електричні та ін. Осн. частинами Д. (мал.) є силова ланка (пружний елемент), що деформується під дією сили, і відліковий пристрій, який реєструє вимірюване зусилля. За допомогою Д. вимірюють зусилля від кількох ньютонів до 1 МН. Застосовують Д. при випробуваннях та експлуатації машин, для вимірювання сили різання або моментів сил, що виникають при обробці металів, м'язової сили тощо. Д. з пишучим пристроєм наз. динамографом, з лічильним або показуючим пристроєм — роботоміром або імпульсиметром. Невеликі зусилля в приладах і мех. системах вимірюють грамометром.

ДИНАМОМЕТРИ́ЧНЕ КО́ЛЕСО — пристрій, яким вимірюють тягове або гальмове зусилля на колесах автомобіля. Являє собою колесо з мех. (пружинним), гідравл. або електр. *датчиком* і записуючим пристроєм. Д. к. можна встановлювати замість звичайного колеса автомобіля.

ДИНА́Р (від лат. denarius — денарій) — 1) Старовинна золота монета країн мусульманського Сходу. 2) Розмінна монета Ірану, дорівнює 1/100 *ріала.* 3) Грошова одиниця Йорданії, поділяється на 1000 *філсів.* Введена з 1.VII 1950. Один Д. йорданський дорівнює 2,955 долара США (1976). 4) Грошова одиниця Іраку, поділяється на 1000 філсів. Введена з 1.IV 1932. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. іракський дорівнює 2,27 крб. 5) Грошова одиниця Югославії, поділяється на 100 *пара.* За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. югославських дорівнюють 3,56 крб. 6) Грошова одиниця Тунісу, поділяється на 1000 *мілімів.* Введена з 1.XI 1958. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. туніський дорівнює 1,68 крб. 7) Грошова одиниця Кувейту, поділяється на 1000 філсів. Введена з 1.IV 1961. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. кувейтський дорівнює 2,40 крб. 8) Грошова одиниця Алжірської Народної Демократичної Республіки, поділяється на 100 *сантимів.* За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. алжірських дорівнюють 17,57 крб. 9) Грошова одиниця Народної Демократичної Республіки Ємен, поділяється на 1000 філсів. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. єменський дорівнює 1,94 крб.

ДИНА́РСЬКЕ НАГІ́Р'Я — на Балканському п-ові, в Югославії й частково Албанії. Довж. бл. 650 км, шир. до 230 км. Вис. до 2692 м, г. Єзерця. Зх. частина складається з вапняків, дуже поширений *карст*; східна— зі сланців і пісковиків. Родовища заліз. руди, марганцю, сурми, хрому та ін. На Зх. переважають чагарникові зарості, на Сх.—ліси (дуб, бук, сосна). Розвинуті тваринництво (на Зх.) й землеробство (на Сх.). На Д. н.— нар. парки Дурмитор, Плитвицькі озера та ін.

ДИНА́РСЬКИЙ АНТРОПОЛОГІ́ЧНИЙ ТИП — один з антропологічних типів (балканський варіант) балкано-кавказької раси, що входить до складу великої *європеоїдної раси.* В 1902 франц. антрополог Й. Денікер визначив динарську, або адріатичну, расу з підадріатичним варіантом. Рад. антропологи виділення динарської раси вважають безпідставним, оскільки її ознаки повністю вкладаються в комплекс ознак європеоїдної раси. Для Д. а. т. властиві високий зріст (168—173 см), *брахікефалія,* темне витке або пряме волосся, сильний розвиток третинного волосяного покриву, високе й вузьке обличчя, темні очі, прямий виступаючий ніс. Д. а. т. дуже поширений серед населення сх. узбережжя Адріатичного м., пн.-зх. частини Балканського п-ва, Тіролю, серед багатьох етнічних груп Югославії (чорногорці, серби, македонці, пн. албанці). Риси Д. а. т. помітні й серед прикарпатсько-слов'янського населення, серед чехів, словаків, українців Карпат.
Г. П. Зіневич.

ДИ́НАС [від назви скелі Дінас в Уельсі (Великобританія)] — випальний *вогнетривкий матеріал,* що складається переважно з кремнезему (понад 93%). Виготовляють Д. з подрібнених кварцових порід

(кварцитів, кварцу та ін.), вогнетривкість яких не менша за 1750° С, а також вапняної або ін. в'яжучої речовини (2—3%) та добавок (напр., сульфітно-спиртової барди, розчинного скла). Міцність на стиск Д. 15—50 МПа, густина 2,3—2,5 г/см³, вогнетривкість 1680—1730° С, пористість 8—12%. Вводячи в суміш вигоряючі добавки (антрацит, коксик), одержують легковагий Д. з пористістю понад 50%. До спец. видів Д. належать динасохроміт, динасоцирконт та динасокарборунд. Д. використовують при спорудженні мартенівських, коксових, скловарних та ін. пром. печей.

ДИНА́СТІЯ (грец. δυναστεία — влада, панування) — 1) Ряд монархів з одного й того самого роду (сім'ї), які змінюють один одного на троні за правом успадкування (напр., Романови в Росії, Ягеллони в Польщі, Габсбурги в Австро-Угорщині та ін.). 2) Переносно — кілька поколінь одної родини — видатних майстрів певної справи (робітн. Д., хліборобська Д. тощо).

ДІ́НГО (Canis dingo) — ссавець родини *собачих*. Поширений в Австралії, де є єдиним представником ряду *хижих звірів*. Довж. тіла 90—110 см, голова велика, морда тупа. Забарвлення переважно руде, трапляються чорні, білі й плямисті Д. Полює вночі або смерком. У виплоді 4—6 щенят. Завдає великої шкоди, знищуючи багато пром. і свійських тварин, особливо овець. Д. вважають здичавілим свійським собакою, завезеним з о-вів Малайського архіпелагу.

ДІ́НКА (самоназва — дженг) — народ, який живе в пд. частині Республіки Судан. Заг. чисельність — 1,9 млн. чол. (1977, оцінка). Мова належить до пн.-зх. групи *нілo-сахарських мов*. Більшість Д. зберігає давні місцеві вірування, частина — християни. Осн. заняття — скотарство, а також мотичне землеробство. Незначна частина працює на плантаціях і в промисловості.

ДІ́ННЕ ДЕ́РЕВО (Carica) — рід дерев з родини папаєвих. Бл. 40 видів, що ростуть переважно в тропічній смузі Америки. Найпоширеніший Д. д. папайя (С. papaja) вис. 4—6 м; відоме лише в культурі. Стовбур мало гіллястий, на його верхівці зібрані пучками великі, довгочерешкові, пальчасторозсічені листки. Квітки жовтувато-білі, чоловічі — у волотевидних суцвіттях, жіночі — сидять безпосередньо на стеблах; поряд з одностатевими квітками іноді розвиваються й двостатеві. Плоди їстівні, формою і будовою схожі на диню; містять пепсиноподібну речовину — папаїн, що розщеплює білки. Папаїн сприяє травленню, викликає швидкий ріст ушкоджених тканин; застосовується в медицині для лікування ран і при шлункових захворюваннях, а також у косметиці.

ДІ́ННИК Олександр Миколайович [19 (31).I 1876, Ставрополь — 22.IX 1950, Київ] — рад. вчений у галузі механіки й теорії пружності, акад. АН УРСР (з 1929), акад. АН СРСР (з 1946), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1943). Закінчив (1899) Київ. ун-т. Викладав у вузах Києва, Новочеркаська, Дніпропетровська та ін. З 1941 — керівник відділу теорії пружності Ін-ту гірничої механіки АН УРСР (з 1946 — відділ у складі Ін-ту механіки АН УРСР). Д.— засновник наук. школи з теорії пружності на Україні. Осн. праці присвячені дослідженню арок, стрижнів та ін. елементів споруд, вивченню стійкості і коливань пластин, мембран і оболонок, розробленню теорій анізотропного середовища, шахтних підйомних канатів, гірничого тиску тощо. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 349.

Тв.: Избранные труды, т. 1—3. К., 1952—56.

Літ.: Гришкова Н. П., Георгиевская В. В. Александр Николаевич Динник. К., 1956.

ДИНОЗА́ВРИ (Dinosauria) — надряд викопних мезозойських плазунів підкласу *архозаврів*. Були представлені переважно велетенськими, рідше дрібними (завдовжки до 1 — понад 30 м, масою до 40 т) тваринами. Більшість рослиноїдних Д. мала захисні пристосування (кісткові панцирі, шипи, роги тощо). Д. поділяють на 2 ряди: ящеротазові — хижі (двоногі целурозаври, карнозаври) і рослиноїдні (чотириногі бронтозаври, *диплодок* та ін.) форми та птахотазові — виключно рослиноїдні форми (двоногі *ігуанодонтові* та ін. і чотириногі *стегозаври, анкілозаври,* цератопси). Викопні рештки Д. трапляються на всіх материках; в СРСР — гол. чин. на тер. Казахстану, а також Таджикистану, Киргизії, України (в крейдяних відкладах Криму). Вивчення Д. має значення для з'ясування питань еволюції хребетних.

В. І. Таращук.

ДИНОЦЕРА́ТИ (Dinocerata) — ряд викопних архаїчних копитних *ссавців*. Існували в палеоценову й еоценову епохи палеогенового періоду в Пн. Америці й Азії. Серед Д. були форми, різні за розмірами,— від невеликих, менших за тапіра (див. *Тапірові*), до дуже великих, висота яких у холці перевищувала 2 м. Череп деяких пізніх Д. мав рогоподібні вирости (до 3 пар) або великі здуття на носовій частині. Головний мозок дуже малий. Будова зубів Д. протягом їхнього розвитку змінювалася у бік пристосування до рослиноїдного типу живлення. Виникли Д., ймовірно, від комахоїдних ссавців.

О. Л. Короткевич.

ДИ́НЯ (Melo) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *гарбузових*. Стебло довге, лазяче, з черговими опушеними листками на довгих черешках і вусиками в пазухах листків. Квітки одностатеві, рідше двостатеві, комахозапильні. Плід — багатонасінна несправжня ягода (гарбузина) різної форми, жовтого або зеленкуватого кольору масою 1—3 кг. Д. походить з Серед. і Малої Азії. В роді Melo виділяють 15 видів (за ін. джерелами — сортотипів). До найкращих за якістю плодів культур. видів Д. належать M. chandalac — найскоростиглі Д., з соковитим середньоцукристим м'якушем; M. adana — середньоспілі, середньосолодкі; M. cantalupa — середньоспілі, зі щільним, ароматним м'якушем. Більшість сортів Д. на Україні належать до виду M. adana. У культурі Д. найпошир. в Китаї, Індії, Пд. Європі, США. В СРСР її культивують у Казахстані, республіках Серед. Азії, Нижньому Поволжі, на Кавказі, в Молдавії, на Україні — переважно в районах Степу. М'якуш її плодів багатий на цукри (7—18%), вітамін С (11—40 мг%), пектини, фолієву к-ту тощо. Споживають плоди свіжими і в'яленими; з них виготовляють динний мед (бекмес), повидло, варення, цукати тощо. Насіння містить харчову олію. Урожайність до 100—150 ц/га, в передових г-вах Степу — до 350 ц/га. На Україні поширені такі сорти Д.: у Степу — Українка 320, Колгоспниця 593, Подарунок 4, Ліводія, Керченська 4, Козачка 244; в Лісостепу та Поліссі — Харківська рання, Новинка Дону, Колгоспниця 593.

Літ.: Чернетченко В. С. Кавуни, дині, гарбузи. Х., 1954; Справочник по овощеводству и бахчеводству. Донецк, 1971; Баштанництво. К., 1972.

Д. Є. Лук'яненко.

ДИПІ́НТІ (італ. dipinti — розписані, розмальовані) — написи фарбою на різних давніх речах (здебільшого — керамічному посуді), які в *епіграфіці* й *палеографії* відрізняють від *графіті* й вирізьблених на камені лапідарних написів. Численні Д. знаходять на Пд. України, зокрема на посудинах античної епохи (римських *амфорах* перших ст. н. е.).

ДИПІРАМІ́ДА (від грец. δίς — двічі й *піраміда*) — *многогранник*, складений з двох однакових пірамід, що мають спільну основу; проста форма в кристалографії. Залежно від форми цієї основи розрізняють Д. тригональні (в основі — трикутник), тетрагональні (мал.), ромбічні та інші.

ДИПЛЕ́ВРУЛА (від грец. δίς — двічі та πλευρά — сторона, бік) — двобічносиметрична (білатеральна) личинка *голкошкірих*. Д. шляхом складного *метаморфозу* перетворюється на другу личинкову стадію, яка в різних класів голкошкірих різна, зокрема у морських зірок — біпінарія, у голотурій — аурикулярія, у морських іжаків — ехіноплутеус, у офіур — офіоплутеус. Всі вони зберігають білатеральну симетрію. Іл. с. 352.

ДИПЛОДІО́ЗИ — хвороби рослин, спричинювані паразитичними грибами з роду Diplodia, що належать до групи т. з. *незавершених грибів*. На Україні поширені Д. винограду, конопель і кукурудзи. При Д. винограду на плодах з'являються чорні чи бурі плями, ягоди темніють, набуваючи майже чорного з синюватим відтінком забарвлення. Заходи боротьби. Обприскування 1%-ною бордоською рідиною, яке за 20—30 днів до збирання врожаю припиняють. Збираючи врожай,

Динозаври:
1 — анатозавр;
2 — стегозавр;
3 — тарбозавр.

Диня:
1 — частина гудини;
2 — маточкова квітка;
3 — тичинкова квітка;
4 — плід.

Тетрагональна **дипірамі́да.**

уражені грона знищують. Д. конопель характеризується появою на стеблах (наприкінці вегетації) плям, на яких розсіяні чорні крапчасті пікніди. Заходи боротьби. Знищення залишків урожаю. При Д. кукурудзи уражуються качани, стебла, листя та корені. На качанах з нижнього кінця утворюється суцільний ватоподібний наліт міцелію (*грибниці*) гриба. На стеблах ураження виникають переважно на нижніх вузлах і часто спричинюють переломи їх. На листках утворюються видовжені пурпурні чи коричневі плями. Заходи боротьби. Протруювання зерна, просушування качанів та протруювання їх *фунгіцидами*. Знищення решток врожаю, глибока оранка. Вирощування стійких до Д. сортів.

ДИПЛОДО́К (Diplodocus) — рід вимерлих велетенських (до 27 м) рослиноїдних ящеротазових *динозаврів*. Мали порівняно невелику голову, дуже довгі шию і хвіст, масивний тулуб. Задні ноги були

Скелет диплодока.

набагато довші за передні, хребці в тазовому відділі зрощені між собою. Значну частину життя перебували у воді. Викопні рештки знайдено у верхньоюрських відкладах Пн. Америки.

В. І. Таращук.

ДИПЛО́ЇД (від грец. διπλόος — подвійний та εἶδος — вигляд) — організм, клітини тіла якого мають подвійний (диплоїдний — 2*n*) набір *хромосом* (див. *Каріотип*). Виникає Д. після злиття *гамет*. Див. також *Гаплоїд*.

ДИПЛОКО́КИ (Diplococcus) — рід бактерій родини Lactobacteriaceae. Д.— грампозитивні (див. *Грама метод*), нерухливі, неспороносні *анаероби* або умовні *аероби*. Клітини Д. переважно неправильно кулястої форми, видовжені, ланцетовидні, іноді поєднані в пари. В роді лише один вид — D. pneumoniae, що має понад 80 серотипів. Д. спричинюють крупозне запалення легень. Грамнегативні Д. бобовидної форми виділені в рід Neisseria родини Neisseriaceae.

Є. І. Квасников.

ДИПЛОКО́КОВА ІНФЕ́КЦІЯ МОЛОДНЯКА́, диплококова септицемія — інфекційна хвороба телят і ягнят, рідше поросят, лошат та ін. Збудник — Diplococcus septicus. Джерело інфекції — хворі тварини. Зараження відбувається через шлунково-кишковий тракт і дихальні шляхи. Сприйнятливі й дорослі тварини після родів. У молодняка хвороба протікає з ознаками зараження крові, у дорослих — запалення матки і молочної залози. Д. і. м. призводить до загибелі молодняка і зниження продуктивності тварин. Заходи боротьби. Хворих ізолюють і лікують сироватками; додержання зоогігієнічних умов утримання і годівлі молодняка.

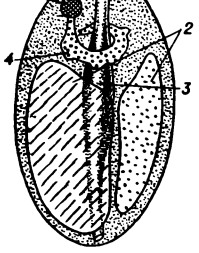

Диплеврула: *1* — рот; *2* — задні целоми; *3* — кишечник; *4* — середній целом; *5* — передній целом.

ДИПЛО́М (франц. diplôme, від грец. διπλωμα — лист, складений удвоє) — 1) Офіційний документ про закінчення вищого чи середнього спец. навчального закладу, про присвоєння вченого ступеня чи звання. 2) Документ, що засвідчує право орг-ції чи особи на виконання певної дії (напр., на ведення торгівлі). 3) Нагорода для відзначення окремих осіб і колективів за досягнення в соціалістичному змаганні, за успіхи у конкурсах, фестивалях, виставках тощо.

ДИПЛОМА́Т (франц. diplomate) — 1) Службова особа, що працює у відомстві (міністерстві) закордонних справ і уповноважена урядом вести роботу по здійсненню офіційних зносин з ін. д-вами, міжнар. орг-ціями. Д. присвоюють *дипломатичні ранги*. Вони користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами*. 2) Переносно — особа, яка вміло, тонко, тактовно діє в стосунках з іншими.

ДИПЛОМА́ТИКА (від *диплом*) — допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, що вивчає походження, форму і зміст актових джерел (офіційних і приватних) для встановлення їхньої автентичності, часу складання тощо; галузь *джерелознавства*. Д. як система прийомів і методів перевірки вірогідності актів на землю, майно, на привілеї виникла в епоху середньовіччя. В 15—17 ст. в Європі, в т. ч. в Росії й на Україні, прийоми Д. використовувалися переважно для експертизи судових актів. У дореволюц. період в Росії Д. займалися Д. М. Мейчик, С. Г. Саларєв, О. С. *Лаппо-Данилевський*, М. П. *Лихачов*; на Україні — Є. О. Болховітінов, І. М. *Каманін*; у рад. час — С. Н. Валк, А. А. Шилов, Л. В. *Черепнін*, С. М. Каштанов, у т. ч. на Україні — А. О. Введенський.

В. І. Стрельський.

ДИПЛОМАТИ́ЧНА МІ́СІЯ — *дипломатичне представництво*, очолюване посланником або постійним повіреним у справах. Д. м. вважається також направлення в будь-яку країну окремої особи або делегації для виконання спец. одноразового дипломатичного доручення свого уряду; права і обов'язки глави і членів такої місії визначено, зокрема, міжнар. конвенціями. Див. *Дипломатичні привілеї та імунітети*.

ДИПЛОМАТИ́ЧНА МО́ВА — 1) Мова дипломатичних відносин та *договорів міжнародних*. В наш час немає обов'язкової Д. м. За заг. правилом, органи зовн. відносин використовують свою нац. мову. За незначними винятками, двосторонні міжнар. договори, а також багатосторонні договори з обмеженою кількістю учасників укладаються мовами сторін. Після *другої світової війни 1939—45* постійно зростає роль рос. мови як дипломатичної. В міжнар. орг-ціях і на конференціях вживання мов регулюється їхніми правилами процедури, в яких мови ділять ся звичайно на офіційні (ними складаються всі важливі дипломатичні документи) та робочі (ними ведуться дебати, складаються проекти тощо). *Генеральна Асамблея ООН* має 6 офіц. і робочих мов: рос., китайську, англ., франц., іспанську та арабську (останню — тільки в гол. к-тах). Багатосторонні міжнар. договори, особливо заг. характеру, а також ті, що приймаються в рамках або під егідою ООН, мають *автентичні тексти*, як правило, офіц. мовами ООН. 2) Сукупність спец. термінів і словосполучень, що становлять дипломатичний словник (напр., *агреман, реторсії*, статус кво тощо).

В. І. Євінтов.

ДИПЛОМАТИ́ЧНЕ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО — зарубіжний орган зовнішніх зносин однієї держави на території іншої. Утворюється в результаті встановлення між д-вами дипломатичних відносин на рівні посольства (очолюється послом) або дипломатичної місії (очолюється посланником чи повіреним у справах). Посли і посланники акредитуються при главах д-в; повірені у справах — при міністрах закордонних справ. Крім глави, до складу Д. п. входять члени дипломатичного, адм.-тех. та обслуговуючого персоналу. Д. п. користується дипломатичними привілеями та імунітетами. Осн. функціями Д. п. є: представництво акредитуючої д-ви в державі перебування; захист у д-ві перебування інтересів своєї д-ви та її громадян; сприяння розвиткові дружніх відносин та екон., культур. і наук. зв'язків між обома д-вами; ведення переговорів з урядом д-ви перебування; консульські функції (див. *Консульські установи*). В СРСР діє Положення про дипломатичні і консульські представництва іноземних д-в на тер. СРСР від 23.V 1966. Особливістю Д. п. СРСР є наявність у їхньому складі торг. представництва, що зумовлюється монополією зовн. торгівлі в СРСР.

К. С. Забігайло.

ДИПЛОМАТИ́ЧНИЙ АГЕ́НТ — у *міжнародному праві* й дипломатичній практиці загальне найменування дипломатичних представників держав і членів персоналу *посольств* і *дипломатичних місій*. В СРСР Д. а.— також службова особа МЗС СРСР, яка постійно перебуває в деяких великих містах і портах, де є значна кількість іноземців, або в місцях їхнього транзитного проїзду. У функції Д. а. в цьому випадку входять в осн. підтримка зносин з іноземн. консульськими представниками, нагляд за виконанням місц. владою законів про іноземців, видача й візування відповідних документів, сприяння дипломатичним представникам в країні їхнього перебування. Д. а. вважають і офіц. представників д-в на міжнар. конференціях, глав і членів спец. місій.

ДИПЛОМАТИ́ЧНИЙ КО́РПУС — сукупність глав закордонних *дипломатичних представництв*, акредитованих у даній країні. В широкому розумінні Д. к.— усі дипломатичні працівники представництв, а також члени їхніх сімей. Д. к. користується *дипломатичними привілеями та імунітетами*, а

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

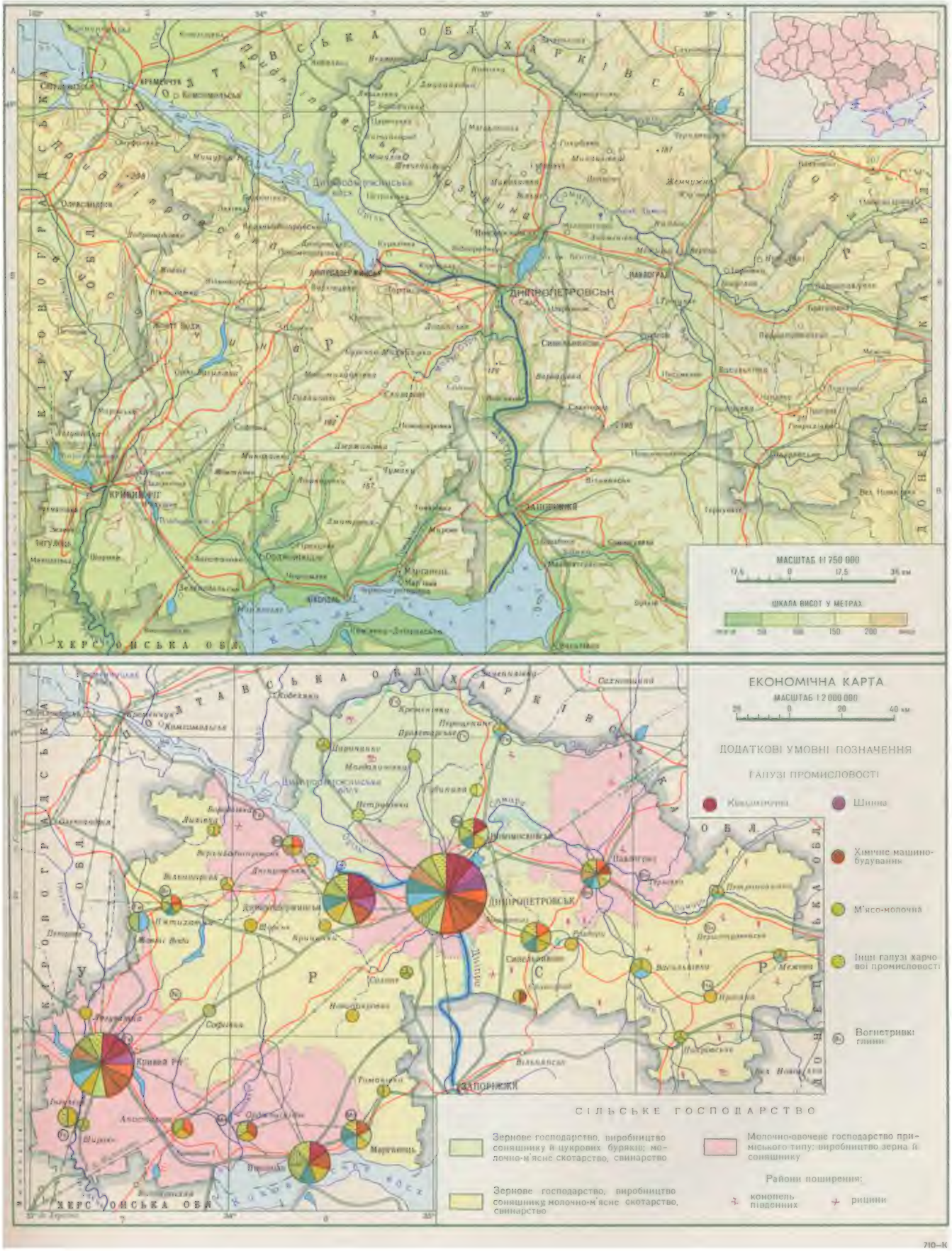

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

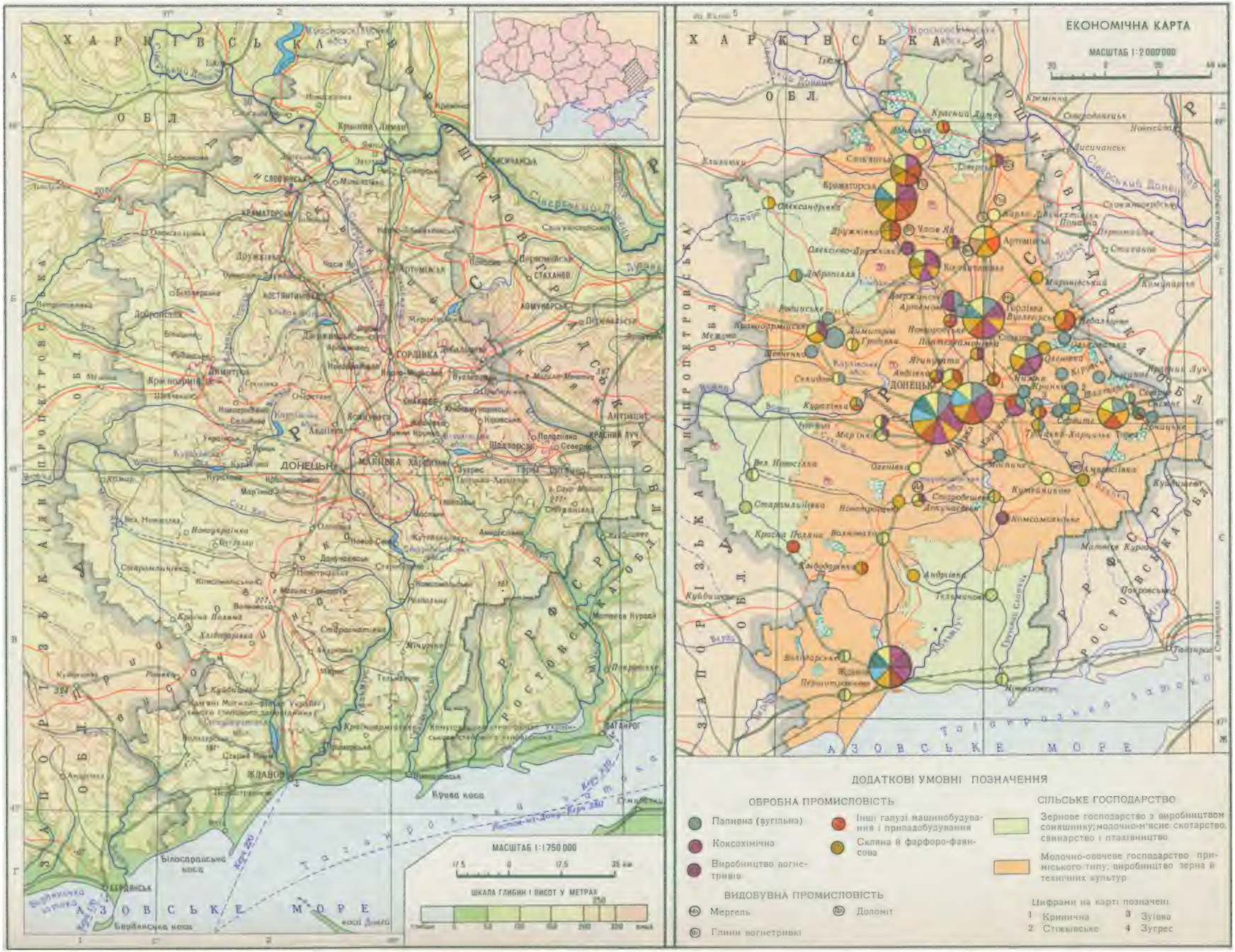

також *екстериторіальністю*. Від імені Д. к. виступає *дуайєн*. Міжнар. практика допускає колективні виступи Д. к. в церемоніальних (протокольних) питаннях. Колективні виступи Д. к. з ін. питань неправомірні.

ДИПЛОМАТИ́ЧНИЙ КУР'Є́Р — співробітник відомства закордонних справ, якому доручається перевезення дипломатичної пошти. Д. к. користується недоторканністю; перебуває під захистом д-в, через територію яких проїжджає. В СРСР це передбачено Положенням про дипломатичні й консульські представництва іноземних д-в на тер. СРСР від 23.V 1966. Під час виконання службових обов'язків Д. к. забезпечується дипломатичним паспортом з дипломатичними *візами* країн, у які він направляється, та кур'єрськими листами на дипломатичну пошту, оформленими відповідно до встановленого для кожної країни порядку.

ДИПЛОМАТИ́ЧНИЙ СОЮЗ РАДЯ́НСЬКИХ РЕСПУ́БЛІК — єдиний фронт рад. республік для дипломатичної боротьби проти спільних дій імперіалістичних держав, з якими вони виступили проти РРФСР та інших рад. республік на *Генуезькій конференції 1922*. Д. с. р. р. було створено рад. республіками з ініціативи РРФСР. Політбюро ЦК КП(б)У 23.I 1922 в постанові про Генуезьку конференцію висловилось за єдиний дипломатичний фронт рад. республік. 22.II 1922 на нараді в Москві повноважні представники РРФСР, УРСР (представник від УРСР — Г. І. Петровський), Аз. РСР, БРСР, Бухарської Нар. Рад. Республіки, Вірм. РСР, Груз. РСР, Далекосхід. Республіки, Хорезмської Нар. Рад. Республіки підписали протокол про передачу на Генуезькій конференції Рад. Росії представництва і захисту інтересів усіх рад. республік. Д. с. р. р. відіграв важливу роль у підготовці й створенні в грудні 1922 Союзу РСР.

М. К. Михайловський.

ДИПЛОМАТИ́ЧНІ ПРИВІЛЕ́Ї ТА ІМУНІТЕ́ТИ — права і переваги, що надаються державою перебування іноземним *дипломатичним представництвам*, їхнім главам і співробітникам для забезпечення нормального здійснення покладених на них функцій. Д. п. та і. передбачено Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 (див. *Віденські конвенції 1961 і 1963*), яка поділяє Д. п. та і. на три групи: ті, що стосуються приміщення представництва; роботи представництва; особисті Д. п. та і. глави і персоналу представництва. Приміщення представництва, майно, що є в них, а також архіви, документи, офіц. кореспонденція, засоби пересування представництва користуються імунітетом від обшуку, реквізиції, арешту і будь-яких виконавчих дій країни перебування. Д-ва перебування дозволяє й охороняє вільні зносини представництва для всіх офіц. цілей. Глави представництва, члени дипломатичного персоналу представництва й їхні сім'ї користуються особистою недоторканністю й недоторканністю їхньої приватної резиденції, імунітетом від кримінальної *юрисдикції*, звільняються від податків, митного огляду тощо. Конвенція про спец. місії 1969 визначає Д. п. та і. для делегацій та їхніх членів на міжнар. конференціях. Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946 визначає відповідні Д. п. та і. службовим особам ООН; Конвенція про привілеї та імунітети *спеціалізованих установ ООН* 1947 — зазначеним установам, представникам д-в в органах і на конференціях цих установ.

К. С. Забігайло.

ДИПЛОМАТИ́ЧНІ РА́НГИ — персональні звання, що їх присвоюють дипломатичним представникам (див. *Дипломатичне представництво*) за кордоном, співробітникам *посольств* і *дипломатичних місій*, працівникам відомств закордонних справ. Уперше ранги дипломатичних представників визначено *Віденським регламентом* 1815. Система й порядок присвоєння Д. р. у сучас. міжнар. праві регулюються урядом кожної д-ви. Відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 9.V 1941 і 28.V 1943 для рад. представників за кордоном і для працівників відомства закордонних справ встановлено такі ранги (за старшинством): надзвичайний і повноважний посол; надзвичайний і повноважний посланник 1-го і 2-го класів; радник 1-го і 2-го класів; перший секретар 1-го і 2-го класів; другий секретар 1-го і 2-го класів; третій секретар; *аташе*. Ранги посла й посланника присвоюються Указами Президії Верховної Ради СРСР (п. 8 ст. 121 Конституції СРСР), решта — наказами міністра закордонних справ СРСР.

ДИПЛОМА́ТІЯ (франц. diplomatie) — офіційна діяльність по здійсненню завдань зовнішньої політики держав і захисту їхніх прав та інтересів за кордоном. Термін «дипломатія» походить від грец. δίπλωμα — аркуш, складений удвоє. В Стародавній Греції та Римі здвоєні дощечки з письменами видавалися посланцям як вірчі грамоти або документи, що стверджували їхні повноваження. В сучас. розумінні термін «дипломатія» вживається в Зх. Європі з кін. 18 ст. Д. є одним з найважливіших засобів зовн. політики д-ви, цілі і завдання якої визначають форми і методи Д. Гол. форми дипломатичної діяльності: дипл. конгреси, конференції або наради; дипл. листування у вигляді нот, меморандумів, заяв тощо; підготовка й укладення *договорів міжнародних*; представництво д-ви за кордоном через *посольства* і місії; участь у діяльності міжнар. орг-цій; висвітлення в пресі позиції уряду з зовнішньополіт. питань. Дипл. установи та їхні відповідальні працівники користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами*. Міжнар. право забороняє дипл. представникам втручатися у внутр. справи країни перебування. Становлення Д. безпосередньо пов'язано з виникненням *держави*, діяльністю її певних органів і службових осіб. З серед. 15 ст. з'явилися постійні представництва д-в за кордоном. Д., як і д-ва, служить інтересам пануючих класів (за соціалізму — народові), звідси її класова сутність. Із заміною однієї сусп.-екон. формації іншою змінювалися риси зовн. політики, форми і методи дипл. діяльності. За капіталізму гол. змістом міжнар. відносин стала боротьба за ринки збуту, «сфери впливу», за поділ, а в період імперіалізму — переділ світу, за екон. та політ. панування. Як і в попередніх експлуататорських формаціях, осн. засобом досягнення цих цілей були *війни*. Суть Д. епохи імперіалізму визначена в працях В. І. Леніна, в яких зазначається, що основою Д. імперіалізму є панування фін. капіталу й зумовлене ним екон. гноблення, пограбування та придушення слабких д-в і народностей. На домонополістичній стадії капіталізму бурж. Д. відіграла певну позитивну роль в успішному завершенні боротьби за створення нац. д-в у Лат. Америці, на Балканах, в об'єднанні Німеччини, Італії. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції, розгром фашизму при вирішальній ролі СРСР викликали піднесення революц. і нац.-визвольного руху народів світу, зумовили створення світової системи соціалізму, появу молодих, незалежних держав з своєрідною зовн. політикою і Д., спрямованою проти імперіалізму. Зміна співвідношення сил на користь соціалізму, його міцніючий союз з усіма прогресивними і миролюбними силами, розпад *колоніальної системи імперіалізму* і створення нових незалежних д-в, посилення ролі нар. мас у політ. житті всіх країн світу дають змогу долати імперіалістичний диктат, добиватися повороту в розвитку міжнар. відносин від *«холодної війни»* до *мирного співіснування* країн з різним сусп. ладом. За цих умов у бурж. Д. визначилися дві тенденції: з одного боку — до мирного врегулювання всіх спірних питань; з другого — до дальшого загострення міжнар. напруженості. Бурж. Д. всіляко прагне приховати свої справжні наміри і цілі, вона намагається зберегти відносини політ. та екон. залежності в оболонку нібито рівноправних воєнно-політ. союзів, воєнної, екон., тех. і т. п. «допомоги» (т. з. дипломатія долара). Там, де цього досягти не вдається, використовуються старі випробувані прийоми — інтервенція, організація заколотів, терор, тиск, погрози, інтриги, підкуп. Значне місце в діяльності сучас. бурж. Д. посідають ідеологічні диверсії проти країн соціалістичної співдружності, насамперед проти СРСР. Для цього використовуються наклепи, брехня, пропаганда *антикомунізму*.

Принципово новою є Д., якої послідовно дотримуються СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності. Суть соціалістичної Д. неподільно пов'язана зі змістом зовн. політики країн соціалізму, який зумовлюється характером їхнього сусп. і держ. ладу. Основою зовн. політики країн соціалістичної співдружності є ленінський принцип

О. К. Дипан.

мирного співіснування у відносинах з д-вами капіталістичної системи, боротьба за збереження й зміцнення миру між народами; принцип пролет. інтернаціоналізму, братерського союзу та взаємодопомоги у відносинах між соціалістичними країнами. Д. країн соціалістичної співдружності ґрунтується на поважанні суверенітету, тер. цілісності д-в, невтручанні в їхні внутр. справи, незастосуванні сили, дотриманні принципів рівноправності, підтримці боротьби за свободу і незалежність поневолених народів. Одним з гол. напрямів дипл. діяльності СРСР, країн соціалістичної співдружності є боротьба за припинення *гонки озброєнь*, за *роззброєння*.

Природно, що УРСР дотримується цих засад у своїй дипл. діяльності. З перших днів існування Рад. України, її Наркомат закорд. справ, разом з РРФСР та ін. рад. республіками, наполегливо добивалися міжнар. визнання, встановлення миру, нормальних дипл. відносин і налагодження екон. співробітництва з капіталістичними д-вами. З створенням СРСР Українська РСР, як і всі ін. рад. республіки, добровільно передала повноваження на здійснення зовн. політики Урядові Союзу РСР. Наркомат закорд. справ УРСР було реорганізовано в Управління уповноваженого НКЗС СРСР на Україні. В ході 2-ї світової війни й після її завершення перед зовн. політикою СРСР постали нові завдання, що вимагали безпосередньої участі рад. республік у справах післявоєнного устрою, забезпечення міцного і тривалого миру. Законом від 1.II 1944 Верховна Рада СРСР постановила, що «союзні республіки можуть вступати в безпосередні зносини з іноземними державами і укладати з ними угоди». Відповідні доповнення були внесені до Конституції СРСР і Конституцій союзних республік. Законом від 4.III 1944 Верховна Рада УРСР створила Наркомат закорд. справ УРСР. У 1945 УРСР разом з ін. країнами стала д-вою— засновницею *Організації Об'єднаних Націй*. Українська РСР бере активну участь у діяльності таких міжурядових міжнар. орг-цій, як *ЮНЕСКО*, МОП, *МАГАТЕ*, *Всесвітній поштовий союз*, *Міжнародний союз електрозв'язку*, *Всесвітня метеорологічна організація* та ін. Підпис УРСР стоїть під *Паризькими мирними договорами 1947*, Віденською конвенцією про дипломатичні зносини (1961), міжнар. пактами про громадян. і політ. права, про екон., соціальні і культур. права (1968), Договором про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення (1971), конвенціями, спрямованими на заборону бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї (1972), проти апартеїду (1974), на заборону воєнного або будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977) та багатьма ін. міжнар. угодами (див. *Договори міжнародні Української РСР*). Право союзних республік, зокрема УРСР, вступати у відносини з іноз. д-вами, укладати з ними договори і обмінюватися дипл. і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнар. орг-цій закріплено в ряді статей Конституції СРСР 1977 (зокрема, 80-й) і Конституції УРСР 1978 (зокрема, 74-й). Здійснюючи це конституційне право, УРСР активно і послідовно відстоює справу збереження миру й безпеки народів.

В. О. Кравець.

Диполь.

ДИПЛО́МНА РОБО́ТА — заключна самостійна робота навчально-дослідного характеру, виконувана студентами, які закінчують ун-ти, екон., художні та ін. гуманітарні вузи. Мета її — систематизація, перевірка і узагальнення набутих студентами теоретичних знань і практичних навиків. Роботу захищають перед держ. екзаменаційною комісією. Крім Д. р., випускники цих вузів складають державний екзамен з однієї із сусп.-політ. дисциплін. Захист Д. р. замість *дипломного проекту* передбачено й для деяких спеціальностей у втузах. Випускникам, які захистили Д. р. і склали держ. екзамен, видається *диплом* про присвоєння відповідної кваліфікації.

ДИПЛО́МНИЙ ПРОЄ́КТ — випускна самостійна робота студентів вищих і середніх спец. технічних навч. закладів в СРСР. Складається з теор. чи експериментальних досліджень, розрахунків, креслень та пояснювальної записки. Д. п. захищають перед держ. екзаменаційною комісією. З окремих спеціальностей (в основному технологічних) Д. п. замінюється *дипломною роботою*. Випускникам, які захистили Д. п., надається *диплом* про присвоєння відповідної кваліфікації.

ДИПЛОФА́ЗА (від грец. διπλόος — подвійний і *фаза*) — фаза розвитку організму, на якій його клітини містять подвійний, або диплоїдний, набір *хромосом*. Д. триває від утворення *зиготи* до вступу материнських *гамет* або *спор* у *мейоз*. У різних грибів і водоростей та у найпростіших співвідношення Д. і *гаплофази* неоднакове. У мохів Д. представлена *спорангієм* і його ніжкою, у папоротеподібних гаплоїдний тільки *зароросток*, у квіткових рослин і багатоклітинних тварин сома (тіло), як правило, диплоїдна. Див. також *Чергування поколінь*.

ДИПО́ЛЬ (від грец. δίς — двічі і πόλος — полюс) електричний — сукупність двох рівних за абсолютною величиною різнойменних електричних зарядів $+q$ і $-q$, розміщених на деякій віддалі l один від одного. Осн. характеристикою Д. є дипольний момент $\vec{p}$ — вектор, напрямлений від негативного заряду до позитивного і чисельно рівний $p = ql$ (мал.). Дипольний момент визначає електр. поле, створене Д. на віддалі, набагато більшій за l, а також дію на Д. зовн. електр. поля. Д. із змінним дипольним моментом є джерелом випромінювання *електромагнітних хвиль*.

ДИПРАЗИ́Н, піпольфен — лікарський препарат з групи *антигістамінних засобів*. Застосовують при алергічних хворобах, захворюваннях центр. нервової системи, що супроводяться підвищеною проникністю кровоносних судин, при морській та повітряній хворобах, блювані вагітних тощо.

ДИ́ПТАН Ольга Климентіївна [н. 29.XI (12.XII) 1912, с. Кодаки, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.] — новатор с.-г. виробництва, ланкова колгоспу ім. Ілліча Васильків. р-ну Київ. обл., заслужений працівник сільс. г-ва УРСР (з 1970), двічі Герой Соціалістичної Праці (1954 і 1958). Член КПРС з 1948. Ланка, яку очолила Д., уславилася високими сталими врожаями цукр. буряків (понад 600 ц/га на рік). Делегат XXI—XXIV з'їздів КПРС і XIX, XXI, XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 5—9-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, Трудової Слави III ступеня, медалями.

ДИ́ПТЕР (від грец. δίπτερος — двокрилий) — тип давньогрецького храму, в якому прямокутне в плані приміщення оточене по зовнішньому периметру 2 рядами колон (храм Артеміди в Ефесі, тепер Туреччина; арх. Херсіфрон і Метаген, середина 6 ст. до н. е.).

ДИ́ПТИХ (від грец. δίπτυχος — подвійний, складений удвоє) — 1) У давніх греків вкрита воском дощечка для письма. 2) Двійчатий складень з живописним зображенням. 3) Дві картини, пов'язані одним задумом. 4) Музичний цикл з двох п'єс.

ДИРЕКТИ́ВА (франц. directive, від лат. dirigo — направляю, визначаю) — розпорядження, керівна вказівка, настанова, що її дає вищий орган нижчестоящим чи керівник своїм підлеглим.

ДИРЕКТО́РІУМИ — місцеві органи Рад. влади на Закарпатській Україні, створені в березні 1919 після перемоги соціалістичної революції в Угорщині. Обиралися Радами робітників, солдатів і селян-бідняків і були їхніми виконавчими органами. Працюючи в умовах запеклої класової боротьби і воєнних дій, Д. протягом 40 днів існування провели велику роботу в справі соціалістичних перетворень на Закарпатті. Їхня діяльність відіграла значну роль у дальшому розгортанні революц. руху в краї.

Літ.: Під прапором Великого Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за Радянську владу в 1919 р. Збірник документів. Ужгород, 1959; Співак Б., Троян М. 40 незабутніх днів. Ужгород, 1967.

ДИРЕКТО́РІЯ (Directoire) — уряд Французької республіки, який існував з 4.XI 1795 до 10.XI 1799. Складалася з 5 членів (директорів), які обиралися Радою п'ятисот і Радою старійшин. Д. виражала інтереси великої буржуазії. Її внутр. політика була спрямована проти революц. руху, зовн.— мала загарбницький характер.

ДИРЕКТО́РІЯ — контрреволюційний бурж.-націоналістичний «уряд» на Україні. Д. створено 13 XI 1918 в Білій Церкві лідерами укр. дрібнобурж. і бурж.-націоналістичних партій в умовах краху *австронімецької окупації України 1918* та *гетьманщини*. Головою Д. до лютого 1919 був В. К. *Винниченко*, команд. військами — С. В. *Петлюра* (з 10.II 1919 — голова Д.). Д. являла собою бурж.-куркульську диктатуру. Гол. соціальною базою Д. були міська буржуазія, куркульство та дрібнобурж. міські елементи. У збройних загонах, що формувалися в основному з сільс. буржуазії та кол. офіцерів, були й селяни, обдурені обіцянками про передачу їм поміщицької землі. Ядром військ Д. став полк галицьких *«січових стрільців»*. Д. намагалася захопити владу й зберегти на Україні бурж. лад. Приховуючи справжні наміри, Д. оголосила про нібито своє приєднання до повстання робітників і трудящих селян проти окупантів і гетьманщини. При таємній підтримці дипломатів *Антанти* і нім. командування Д. 14.XII 1919 захопила владу в Києві, а згодом і в ін. містах і селах України. Вдаючись до соціальної демагогії, фальшивих обіцянок і націоналістичної пропаганди, до створення т. з. трудових (насправді куркульських) рад та ін., Д. намагалася зміцнити свою владу. Проте трудящі маси України розпізнали справжнє обличчя Д. і під керівництвом більшовиків почали боротьбу проти неї. У відповідь на це Д. на захопленій території (частина Лівобережної та Правобережної України) встановила режим кривавого терору: розганяла Ради робітн. і сел. депутатів, профспілки, заарештовувала і вбивала комуністів, прихильників Рад. влади, жорстоко придушувала виступи робітників і селян. У Києві було розстріляно групу активних працівників Київ. більшовицької орг-ції, в т. ч. Г. Г. *Тимофєєву*, М. Є. *Врублевського*. Не маючи підтримки в укр. народі, Д. шукала її в імперіалістів Антанти. Вислужуючись перед нею, Д. сприяла розширенню англо-франц. інтервенції на Пд. України, погодилась передати Україну під франц. протекторат, оголосила війну Рад. Росії (16.I 1919), підписала угоду з урядом панської Польщі про передачу їй зх.-укр. земель в обмін на постачання зброї. В ході наступу військ Українського фронту і широкого повстансько-партизанського руху (див. *Дубенське збройне повстання 1919*, *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*, *Пашківецьке збройне повстання 1919*) в січні — квітні 1919 збройні сили Д. було розгромлено. 5.II 1919 Богунський і Таращанський рад. полки вступили до Києва. Залишки військ Д. на чолі з Петлюрою втекли в Сх. Галичину, а частина — в Румунію. В липні 1919, діставши допомогу від Антанти, війська Д. разом з загонами контрреволюц. *Української галицької армії* вдерлися на Україну, скориставшись з наступу денікінців. У квітні 1920 Петлюра підписав *Варшавську угоду 1920* з панською Польщею, обіцявши передати частину укр. земель під її владу, разом з польс. військами почав війну проти Рад. Росії та України. Після закінчення *радянсько-польської війни 1920* і розгрому петлюрівських банд Д. припинила існування.

Літ.: Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1—2. К., 1967; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977. *А. В. Лихолат.*

ДИРЕКТРИ́СА (від лат. directrix — напрямна) — пряма, яка лежить у площині *конічного перерізу* і характеризується тим, що *відношення* віддалі між будь-якою точкою цього перерізу та його фокусом до віддалі між тією ж точкою і цією прямою є сталою величиною, яка дорівнює *ексцентриситету* кривої. *Гіпербола* та *еліпс* мають по дві Д. (по одній для кожного фокуса), *парабола* — одну.

ДИРИГУВА́ННЯ (від лат. dirigo — направляю, керую) — мистецтво керування оркестром, хором, оперною чи балетною виставою, музичним ансамблем. Диригент інтерпретує твір, стежить за точним виконанням авторського тексту і худож. задуму композитора, ансамблем, ритмом, темпом, динамікою, нюансами, інтонацією; вказує вступ виконавцям. Первісна форма Д. (хейрономія) відома вже в Старод. Єгипті і Старод. Греції: темп, метр, ритм і напрямок мелодичної лінії вказувались жестами. В 17 ст. функції диригента виконував клавесиніст або перший скрипаль. Згодом відокремлений від оркестру диригент гучно відстукував ритм ударами жезла. Основоположниками сучас. Д., з паличкою в руці, вважають І. Мозеля (1812), Л. Шпора (1817), Ф. Мендельсона, К.-М. Вебера. Розвиток основ сучас. Д. пов'язаний з іменами Л. Бетховена, Г. Берліоза і Р. Вагнера. Серед видатних зх.-європ. диригентів 19—20 ст.— Г. Ріхтер, А. Нікіш (Угорщина), Ф. Мотль, Г. Бюлов, Ф. Вайнгартнер, Р. Штраус (Німеччина), Г. Малер (Австрія), А. Тосканіні (Італія) та ін. Значне місце в історії вітчизн. мистецтва Д. належить Е. Направнику, С. Рахманінову, А. та М. Рубінштейнам, В. Суку, С. Кусевицькому, М. Голованову, С. Самосуду, О. Мелік-Пашаєву, Є. Мравинському, Є. Светланову та ін. Серед видатних хорових диригентів України дожовтневого періоду були П. Демуцький, О. Кошиць, симфонічних — Д. Ахшарумов, О. Виноградський, І. Слатін, Й. Прибік та ін. У розвитку укр. рад. школи Д. велику роль відіграла діяльність А. Пазовського, А. Моргуляна, О. Дранишникова, О. Климова, О. Сороки, Г. Верьовки та ін. Мистецтво Д. розвивають майстри Київ., Харків., Одес., Львів., Донецького, Дніпроп. театрів опери та балету (див. окремі статті), *Симфонічного оркестру УРСР*, *Симфонічного оркестру українського телебачення і радіо*, *Українського народного хору* ім. Г. Г. Верьовки, капели *«Думка»*, *Капели бандуристів УРСР*.

Літ.: Колесса М. Ф. Основи техніки диригування. К., 1973; Дирижёрское исполнительство. М., 1975; Мікорей Ф. Основи диригентської науки. Пер. з нім. К., 1928. *В. С. Тольба.*

ДИРИЖА́БЛЬ (франц. dirigeable, букв.— керований) — керований літальний апарат *(аеростат)* видовженої форми, легший за повітря. Осн. частини Д.: корпус (оболонка), що його заповнюють газом (звичайно воднем або гелієм); двигуни з *повітряними гвинтами* і

Дирижабль напівжорсткої системи.

системи, які забезпечують їхню дію; оперення — *стабілізатори*, кілі, рулі висоти і керування; *гондола* (одна або кілька) для розміщення екіпажу, пасажирів або вантажів; причально-швартувальні пристрої. Розрізняють Д. (мал.) м'якої, напівжорсткої і жорсткої систем. Матер'яний корпус Д. м'якої і напівжорсткої систем є водночас вмістищем для газу. Незмінність зовн. форми таких Д. зумовлюється невеликим надлишковим тиском газу, що постійно підтримується повітрям, яке нагнітають у м'які балони (балонети). У нижній частині Д. напівжорсткої системи є жорстка кільова ферма. В Д. жорсткої системи газ міститься в кількох м'яких балонах; незмінність його зовн. форми забезпечується звичайно металевим каркасом. Д. здатні перевозити важкі і великогабаритні вантажі, долати без посадки значні віддалі. Однак польоти на Д. залежать від метеорологічних умов, швидкість їх невелика (100—135 км/год). Перші Д. створено у другій половині 19 і на поч. 20 ст. у Франції, Німеччині, Італії, США. У 1887 К. Е. *Ціолковський* запропонував проект суцільнометалевого безкаркасного дирижабля. Перший Д. м'якої системи цивільного призначення спроектував і збудував (1911) Ф. Ф. *Андерс*. З розвитком авіації Д. дещо втратили своє значення, проте залишаються важливим засобом перевезення великогабарит. вантажів.

І. А. Гохман.

ДИРХА́М, дирхем — 1) Старовинна арабська срібна монета, карбували її з 695 р. 2) Розмінна монета ряду країн: Йорданії (1/10 йорданського *динара*); Іраку (1/20 іракського динара); Кувейту (1/10 кувейтського динара); Лівії (1/1000 лівійського динара). 3) Грошова одиниця Марокко, поділяється на 100 *сантимів*. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 марокканських Д. дорівнюють 16,94 крб. 4) Міра ваги дорогоцінних металів у Єгипті й Судані.

ДИС... (грец. δυσ..., лат. dis...) — префікс (перед приголосним) в іншомовних словах, який озна-

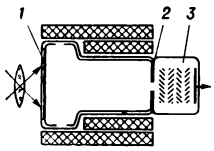

Дисектор
1 — фотокатод;
2 — діафрагма;
3 — вторинноелектронний помножувач.

чає утруднення, порушення, розлад, поділ, втрату *(дисгармонія, дистрофія)*. Перед голосним пишеться *диз...*

ДИСАХАРИ́ДИ, біози $C_{12}H_{22}O_{11}$ — група вуглеводів, молекули яких складаються з двох залишків *моносахаридів*. Д. легко розчиняються в воді, добре кристалізуються, мають солодкий смак. При окисленні дають альдонові к-ти, при відновленні — спирти, при гідролізі — моносахариди. Як у вільному стані, так і в складі ін. молекул дуже поширені в тваринних і рослинних організмах. Найпоширеніші Д.: *сахароза, лактоза, мальтоза*. Д.— цінні харчові й смакові речовини; деякі Д. застосовують у мікробіології і фармації.

ДИСГАРМО́НІЯ (від *дис...* і *гармонія*) — відсутність або порушення гармонії, немилозвучність, розлад.

ДИСГРА́ФІЯ (від *дис...* і грец. γράφω — пишу) — частковий розлад письма, пов'язаний з недорозвиненням або розпадом фонематичних уявлень. Виявляється в заміні букв та ін. перекрученнях звуко-буквеного складу слова. Найтяжчий ступінь порушення письма — *аграфія*. Запобігти Д. можна в процесі своєчасного подолання вад усного *мовлення*. Виправляється Д. спец. логопедичними методами (див. *Логопедія*).

ДИСЕ́КТОР (від грец. δίς — двічі і лат. seco — розсікаю, відділяю) — перетворювач світлового сигналу на електричний; *передавальна телевізійна трубка* миттєвої дії з вторинноелектронним помножувачем. Під дією світла фотокатод Д. (мал.) випромінює потік електронів (див. *Емісія електронна*), який електр. полем переноситься в площину діафрагми. Частина цього потоку (через отвір діафрагми) потрапляє у вторинноелектронний помножувач, підсилюється і утворює на виході Д. *відеосигнал*. Д. нескладні за конструкцією, відзначаються лінійною залежністю між вхідним і вихідним сигналами і малою інерційністю. Недоліком Д. є низька чутливість. Д. застосовують гол. чин. в автом. телевізійних системах.

Г. Ф. Семенов.

ДИСЕРТА́ЦІЯ (лат. dissertatio — розвідка, дослідження) — в СРСР наукова праця, підготовлена для прилюдного захисту на здобуття вчених ступенів *кандидата наук* і *доктора наук*. До захисту (запроваджено 1932) допускаються лише ті Д., які повністю або частково опубліковані й здобули позитивну оцінку громадськості. Д. на здобуття вченого ступеня кандидата наук повинна виявити не лише фундаментальні знання дисертанта з даної галузі знання і його здатність до самостійного наук. дослідження, а й містити в собі нові теор. висновки та практичні рекомендації. Докторська Д. повинна теоретично узагальнювати й розв'язувати певну наук. проблему і становити собою значний внесок у науку і практику. Захищають Д. на спеціалізованих радах по захисту Д. та присудженню вчених ступенів при вузах, н.-д. установах, наук.-виробничих об'єднаннях. Затверджує Д. *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР.

ДИСИМІЛЯ́ЦІЯ (від лат. dissimilis — несхожий) в біології — розклад органічних речовин (білків, жирів, вуглеводів, нуклеїнових кислот та ін.) в організмі на простіші речовини. Одна з сторін *обміну речовин* і енергії (див. *Біоенергетика*) та протилежний *асиміляції* і нерозривно пов'язаний з нею процес. Основні форми Д.— *дихання* і *бродіння*. Найпростішими кінцевими продуктами Д. всіх організмів є вода, вуглекислий газ і аміак. Вони виводяться з тваринного організму, а в рослинному є основним вихідним матеріалом для асиміляції. В процесі Д. вивільнюється енергія, яка частково перетворюється на тепло чи акумулюється в молекулах нуклеозидфосфорних кислот, гол. чин. аденозинтрифосфорної кислоти, АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). Єдність процесів Д. і асиміляції забезпечує безперервне оновлення органічних речовин і тому становить основу життєдіяльності тваринних і рослинних організмів.

Р. В. Чаговець.

ДИСИМІЛЯ́ЦІЯ в мовознавстві, розподібнення — фонетичне явище, яке полягає в заміні одного з двох однакових чи схожих за вимовою звуків іншим, менш подібним. У літ. мові трапляється рідше, ніж *асиміляція*. В укр. мові розрізняють прогресивну Д., коли попередній звук впливає на наступний («рибалити» з кол. «рибарити»), і регресивну, коли наступний звук впливає на попередній («лицар» із кол. «рицар»). Д. може бути суміжна («хто» з «къто») і несуміжна, або Д. на відстані («срібло» з кол. «срібро»).

ДИСИПАТИ́ВНІ СИСТЕ́МИ (від лат. dissipatus — розсипаний, розкиданий) — динамічні системи, в яких повна механічна енергія (сума кінетичної і потенціальної енергій) під час руху зменшується, переходячи в інші форми енергії, напр. у теплоту. Зокрема, Д. с. є гверді тіла, між якими діють сили тертя, рідини або гази, між частинками яких під час руху діють сили *в'язкості*. У фізиці поняття Д. с. часто поширюють на немех. системи, в яких відбувається зменшення енергії впорядкованого руху (напр., електр. контур, у якому внаслідок омічного опору згасають вільні коливання електр. струму). У земних умовах через наявність сил опору всі системи є дисипативними.

ДИСКА́НТ (від *дис...* і лат. cantus — спів) — 1) Високий дитячий голос (хлопчиків). 2) Партія в хорі для високих дитячих або жіночих (сопрано) голосів. 3) Форма *багатоголосся*, яка виникла в 12 ст. у Франції. Назву дістала від верхнього голосу, що супроводив осн. мелодію у протилежному русі. 4) В донському козачому, білорус. та укр. нар. співі — підголосок над основним голосом. Застосування його в укр. нар. співі наз. «виводом»; виконує цю партію жіночий голос (сопрано) — «виводчик», «горак». «Вивод» прикрашає мелодію, створює особливу муз. форму — нар.-підголоскову *поліфонію*.

ДИСКОМІЦЕ́ТИ (Discomycetes)— група порядків *сумчастих грибів*. Д. властиві відкриті плодові тіла — *апотеції*, дископодібної або блюдцевидної форми (звідси й назва). Лише у видів порядку орацидієвих плодові тіла замкнені, при достиганні розкриваються щілиною або лопатями. Сумки 4—8-спорові, циліндрично-овальні. Бл. 4000 видів. Більшість Д.— *сапрофіти*, ростуть у грунті й на мертвій деревині; є серед них їстівні види (зморшки, строчки, трюфелі). Деякі Д. (склеротинія, монілінія та ін.) — паразити вищих рослин, у т. ч. багатьох плодових та овочевих культур.

ДИСКО́НТ (англ. discount, букв. — знижка) — купівля банками капіталістичних країн *векселів* до закінчення їхнього строку; процент, що його стягують банки за цю операцію.

ДИСКО́НТИНУЇТЕ́Т (франц. discontinuité — переривчатість) — правило парламентської процедури, згідно з яким усі *законопроекти*, внесені до парламенту під час даної сесії, мають бути затверджені до її закінчення. В тих бурж. країнах, де Д. має місце (напр., Англія, США), використовується правлячими партіями для фактичного позбавлення депутатів опозиції права законодавчої ініціативи шляхом затримання небажаного законопроекту до закінчення сесії.

ДИСКО́НТНА ПОЛІ́ТИКА (від *дисконт*) — політика підвищення або зниження ставок при купівлі *векселів*, що її проводять центральні емісійні банки капіталістичних країн для регулювання попиту й пропонування *позичкових капіталів*, стану *балансу платіжного* і *валютних курсів*. Коли емісійні банки заінтересовані в підвищенні попиту на кредит, вони знижують дисконт, якщо прагнуть обмежити попит на кредит — підвищують дисконтну ставку. Але розміри попиту на кредит визначаються не тільки рівнем позичкового процента; осн. вплив мають норма прибутку і заг. стан капіталістичного *відтворення*. Тому навіть різке зниження дисконтних ставок може бути недостатнім, щоб викликати підвищення попиту на кредит. Д. п. може певною мірою впливати на рух валютних курсів і кредиту, але вона не спроможна подолати стихійний розвиток капіталістичної економіки, який кінець кінцем зумовлює цей рух.

ДИСКРЕ́ТНІСТЬ (від лат. discretus — роздільний, перервний)— перервність. Д. протиставляється неперервності. Напр., у математиці система цілих чисел є дискретною на протилежність системі дійсних чисел (див. *Неперервні функції*). У фізиці й хімії Д. означає зернистість будови матерії, її атомічність. Історія науки і сусп. практика підтверджує не лише протилежність, а й зв'язок і єдність Д. і неперервності. Див. також *Перервність і безперервність*.

ДИСКРИМІНА́НТ [від лат. discriminans (discriminantis) — той, що розрізняє] многочлена — симетрична функція коренів $x_1, x_2, \ldots, x_n$ многочлена $f(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \ldots + a_{n-1}x + a_n$ ($a_0 \neq 0$), яка виражається формулою $D(f) = a_0^{2n-2}(x_1 - x_2)^2(x_2 - x_3)^2 \ldots (x_{n-1} - x_n)^2$. Д. раціонально виражається через коеф. $a_0, a_1, \ldots, a_n$. Так, для $f(x) = a_0x^2 + a_1x + a_2$ матимемо $D(f) = a_1^2 - 4a_0a_2$, для $f(x) = x^3 + a_1x^2 + a_2x + a_3$ матимемо $D(f) = a_1^2a_2^2 - 4a_2^3 - 4a_1^3a_3 - 27a_3^2 + 18a_1a_2a_3$. *Многочлен* $f(x)$ тоді і тільки тоді має кратні *корені*, коли його Д. дорівнює нулеві. *Літ.:* Окунев Л. Я. Высшая алгебра. М., 1966; Костарчук В. М., Хацет Б. І. Курс вищої алгебри. К., 1969.

В. С. Чарін.

ДИСКРИМІНА́ТОР (лат. discriminator — відокремлювач, розрізнювач) — електронний пристрій, що перетворює зміну параметра електричного сигналу на сигнал непогодження. Дія Д. (мал.) грунтується на порівнянні параметра (фази, частоти, тривалості, амплітуди) вхідного сигналу з таким самим (номінальним) параметром

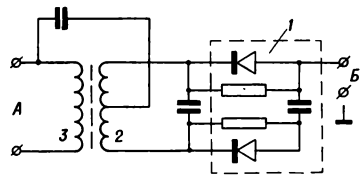

Частотний дискримінатор:
1 — фазовий детектор; *2*, *3* — резонансний контур; *А* — напруга вхідного сигналу; *Б* — напруга вихідного сигналу.

еталонного сигналу, внаслідок чого на виході пристрою виникає різницева напруга — напруга непогодження. Величину й полярність сигналу непогодження визначають за відхиленням параметра вхідного сигналу від його номінальної величини. Розрізняють Д. фазові, частотні, часові й амплітудні. Д. застосовують у системах автом. регулювання засобів автоматики й телемеханіки, в частотних і фазових *детекторах* радіоприймачів, приладах ядерної техніки тощо.

Г. І. Гладишев.

ДИСКРИМІНА́ЦІЯ (лат. discriminatio — розрізнення, розділення) — 1) Навмисне приниження, обмеження або позбавлення прав певної групи осіб за будь-якою ознакою, що призводить до порушення *прав людини*. Д. притаманна експлуататорському суспільству. В бурж. д-вах найчастіше проводиться за ознаками раси, національності, статі, реліг. або політ. поглядів, часто шляхом прийняття відповідного законодавства (ПАР, Пд. Родезія) або фактичного здійснення Д. в повсякденному житті чи насадження расистської ідеології. Найпотворніших форм усі види Д. набувають при встановленні влади *фашизму*. Д. суперечить принципам Статуту ООН, заборонена рядом *договорів міжнародних*. В соціалістичному суспільстві ліквідовано соціальні передумови Д. СРСР разом з ін. країнами соціалістичної співдружності активно бореться проти всіх форм Д. і є учасником найважливіших міжнар. угод у цій галузі. 2) Д. в міжнародних відносинах — незаконна практика д-в, яка веде до обмеження прав органів, орг-цій і громадян однієї д-ви порівняно з правами органів, орг-цій і громадян ін. д-ви з метою здобуття політ. і екон. переваг. Д-ва, що зазнала Д., має право відповідно до діючих принципів міжнар. права вжити *реторсії* і *репресалії* по відношенню до д-ви-порушника. Рад. Союз рішуче виступає проти будь-якої Д. в міжнар. відносинах, що закріплено в рішеннях з'їздів КПРС і в Конституції СРСР.

С. В. Ісакович.

ДИСКУВА́ННЯ — обробіток верхнього шару грунту дисковими *боронами*. В процесі Д. робочі органи знаряддя — диски розрізують, а при відповідній установці їх — розпушують пласт і частково перевертають його. Д. широко застосовують для *лущення стерні*, щоб зберегти вологу в грунті і знищити бур'яни, а також під час обробітку перезволожених грунтів, при догляді за луками та люцернищами тощо.

ДИСКУРСИ́ВНИЙ (від лат. discursus, букв.— біганина, рух, тут — міркування) — розсудковий, логічний, опосередкований на відміну від чуттєвого, безпосереднього, інтуїтивного.

ДИСКУ́СІЯ (лат. discussio — розгляд) — 1) Широке публічне обговорення якого-небудь спірного питання. 2) В переносному значенні — спір, суперечка окремих осіб, співбесідників.

ДИСКУ́СІЯ ПРО ПРОФСПІЛКИ — дискусія в РКП(б) про роль і завдання профспілок у будівництві соціалістичного суспільства. Відбулася наприкінці 1920 — на поч. 1921, під час переходу Країни Рад від громадян. війни до мирного будівництва, від політики *«воєнного комунізму»* до *нової економічної політики*. Це вимагало зміцнення демократичних основ у всій системі диктатури пролетаріату, в т. ч. в масових орг-ціях трудящих, зокрема в профспілках. Однак проти ленінської лінії на розширення демократії, яку підтримувала більшість комуністів, виступили антипарт. елементи — троцькісти, «децисти» (див. *Група «демократичного централізму»*), *«робітнича опозиція»*, т. з. «буферна» група Бухаріна. Троцький висунув авантюристичну вимогу негайного «одержавлення» профспілок, перетворення їх на придаток держ. апарату з передачею функцій управління виробництвом. Він пропонував здійснити «перетрушування» профспілок, «загвинтити гайки», тобто запровадити в роботі з масами методи примусу й адміністрування. «Децисти» (Сапронов, Осинський та ін.) вимагали повної свободи фракцій і угруповань у партії, заперечували необхідність парт. керівництва профспілками, виступали проти єдиноначальності й твердої дисципліни на підприємствах. «Робітнича опозиція» (Шляпников, Медведєв та ін.) висувала вимогу невтручання ЦК РКП(б) в роботу рад. і проф. органів, передачі управління нар. госп-вом профспілкам і загалом підпорядкування їм д-ви. На словах обстоюючи єдність партії, фактично підтримувала троцькістську платформу група Бухаріна. Партія протиставила опозиційним групам т. з. «платформу 10-ти», підписану В. І. Леніним, Я. Е. Рудзутаком, М. І. Калініним, Г. І. Петровським, Ф. А. Сергєєвим (Артемом), Й. В. Сталіним, А. С. Лозовським та ін. В ній підкреслювалась роль профспілок як школи комунізму, відзначалося, що гол. методом їхньої роботи є переконування, що всю роботу профспілок спрямовує партія. В. І. Ленін дав глибокий аналіз платформам опозиціонерів, викрив їхню теоретичну неспроможність і авантюризм, переконливо довів, що дійсні розходження з Троцьким, який нав'язав партії Д. про п., є розходження «в питанні про методи підходу до маси, оволодіння масою, зв'язку з масою. В цьому вся суть» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 199). Він з вичерпною ясністю показав, що профспілки «не є організація державна, це не є організація примусу, це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 196). Ленінську платформу підтримала переважна більшість комуністів Петроград., Моск., Іваново-Вознесенської, Ярославської та ін. парт. орг-цій, комуністів України. Пленум ЦК КП(б)У (січень 1921) схвалив ленінську платформу й затаврував платформи антиленінських груп.

Підсумки дискусії підбив *Десятий з'їзд РКП(б)*, який засудив погляди опозиційних груп, прийняв ленінську платформу і схвалив написану В. І. Леніним резолюцію «Про єдність партії», в якій пропонувалось негайно розпустити всі опозиційні групи й не допускати, під загрозою виключення з партії, виникнення їх у майбутньому. Ідейний розгром антипарт. груп мав величезне значення для дальшого зміцнення *єдності партії*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 42. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького.— Криза партії.— II Всеросійський з'їзд гірників.— Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна; т. 43. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Промова про професійні спілки 14 березня; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Брежнєв Л. І. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства. К., 1977.

П. П. Гудзенко.

ДИСЛАЛІ́Я (від *дис...* і грец. λαλιά — мова, вимовляння) — розлад мови, що виявляється в порушеннях вимовляння звуків. Розрізняють Д. механічну, пов'язану з анатомічними дефектами артикуляційного апарата, і функціональ-

ну, що спричиняється через неправильне сприймання звуків. Д. в багатьох випадках супроводять відхилення в письмі, яким необхідно запобігати в процесі корекції вад вимовляння. Методи подолання Д. розробляє *логопедія*. Див. також *Дисграфія*.

ДИСЛОКА́ЛЬНИЙ ШЛЮБ (від *дис...* і лат. locus — місце) — звичай, за яким подружжя проживали роздільно: чоловіки і їхні дружини — в своїх споріднених групах. Деякі дослідники вважають, що Д. ш. існував ще в епоху переходу від *матріархату* до *патріархату*. Був поширений у ряді племен Азії, Океанії, Африки, Америки.

ДИСЛОКА́ЦІЇ (від *дис...* і лат. locus — місце) — 1) В геології — порушення форм первинного залягання верств гірських порід, зумовлені *тектонічними рухами* земної кори, магматичними процесами, *метаморфізмом* та *екзогенними процесами*. Найпоширеніші тектонічні Д. За характером порушення їх поділяють на складчасті (*плікативні дислокації*) і розривні (*диз'юнктивні дислокації*). З Д. пов'язані утворення родовищ корисних копалин, зокрема нафти й газу, металевих руд та ін. 2) У кристалах — дефекти, що являють собою лінії, вздовж і поблизу яких порушено правильне розташування атомних площин. Найпростішими з них є крайові та гвинтові Д. Крайова Д. виникає, коли одна з атомних площин обривається всередині кристала. В разі гвинтової Д. жодна з атомних площин не обривається всередині кристала, але площини стикаються одна з одною так, що кристал складається фактично з однієї площини, зігнутої по гвинтовій лінії. Д. сильно впливають на міцність кристалів, на їхню *електропровідність*, оптичні, магнітні та ін. властивості. Див. також *Дефекти в кристалах*.

ДИСЛОКА́ЦІЯ ВІЙСЬК — розміщення (розквартирування) частин, з'єднань і установ збройних сил у місцях їхнього перебування на території своєї або окупованої країни. При Д. в. беруть до уваги необхідність забезпечення збройними силами захисту інтересів своєї країни на випадок війни. Поняття «дислокація військ» під час війни застосовується щодо формувань, які не входять до складу діючих армії і флоту.

ДИСМЕНОРЕ́Я (від *дис...*, грец. μήν — місяць і ῥέω — течу) — розлади менструації, які супроводяться болями внизу живота, у попереку, а також загальними явищами (мігрень, серцебиття, блювання, порушення сну, пронос тощо). Д. буває первинна (у жінок, частіше у дівчат, які ніколи не хворіли на гінекологічні захворювання) і вторинна (у жінок з запальними захворюваннями статевих органів, неправильним положенням матки тощо). Буває й особлива форма Д. — перетинчаста (при гормональній дисгармонії, спричинюваній недостатньою функцією яєчників тощо). До Д. можуть призвести *анемія*, вади розвитку матки, нервово-психічні розлади тощо. Частіше Д. трапляється у дівчат та жінок, які не народжували. Лікування: загальнозміцнюючі засоби, гормонотерапія, фізіотерапія.

ДИСОНА́НС (франц. dissonance, від лат. dissonans — різноголосий, різнозвучний) — 1) В музиці — звучання тонів, що «не зливаються», створюють враження неузгодженості, різкості звучання (не слід ототожнювати з немилозвучністю; див. *Какофонія*). До Д. належать великі й малі секунди та септими, деякі збільшені і зменшені *інтервали*, а також *акорди*, побудовані хоч би на одному з цих інтервалів. У традиційній *гармонії*, що спирається на тональну систему, Д. вимагає розв'язання в *консонанс*. У сучас. гармонії Д. емансипований, не потребує обов'язкового розв'язання і зберігає більшу або меншу напруженість. Дисонантні співзвучності використані у творах багатьох сучас. укр. рад. композиторів. 2) У віршуванні — неповна рима, в якій збігаються лише приголосні звуки (див. *Консонанс*). 3) Переносно — відсутність гармонійності — необхідних пропорцій, рис, явищ тощо. *Л. З. Мазепа.*

ДИСОЦІА́ЦІЯ (лат. dissociatio — роз'єднування, розділення) — розпад молекул на прості молекули, атомні групи або іони. Залежно від причин, що зумовлюють Д., розрізняють: термічну Д. — розкладання речовини при нагріванні (напр., $CaCO_3 \rightleftarrows CaO + CO_2 - Q$); електролітичну Д. — розпад розчинених *електролітів* на *іони* (напр., $HCl \rightleftarrows H^+ + Cl^-$); фотохімічну Д. — розкладання речовин під дією світла (напр., $Cl_2 + h\nu \rightarrow 2Cl$, де $h\nu$ — квант світла). Мірою Д. є ступінь дисоціації — відношення числа молекул, які розпались (дисоціювали), до заг. числа молекул.

ДИСПАНСЕ́Р (франц. dispensaire) — в СРСР та інших соціалістичних країнах спеціалізований лікувально-профілактичний заклад, що здійснює *диспансеризацію*. Є Д. протитуберкульозні, шкірно-венерологічні, трахоматозні, онкологічні, психоневрологічні, лікарсько-фізкультурні, протизобні. До складу Д. входять *поліклініка*, стаціонар, різні лабораторії та спеціалізовані лік.-профілактичні кабінети, в окремих випадках — денні та нічні *санаторії*, лік.-трудові майстерні, дієтичні їдальні і т. п. Населення в Д. обслуговують за територіальним принципом. В УРСР 1977 було 452 диспансери. *А. М. Сердюк.*

ДИСПАНСЕРИЗА́ЦІЯ — в СРСР та ін. соціалістичних країнах система роботи всіх лікувально-профілактичних закладів, спрямована на запобігання захворюванням, активне виявляння й лікування хворих, особливо в ранніх стадіях захворювань. Д. є одним з провідних методів організації охорони здоров'я населення і якнайкраще відповідає профілактичному напрямові рад. медицини. Д. передбачає систематичний нагляд за станом здоров'я певних контингентів населення, вивчення і оздоровлення умов праці і побуту, своєчасне проведення лік.-профілактичних заходів, запобігання ускладненням і появі *інвалідності*, збереження і зміцнення здоров'я і фізичного розвитку населення. В СРСР обов'язковій Д. підлягають вагітні, діти різних вікових груп, підлітки, допризовники, робітники пром. підприємств з особливими умовами праці, механізатори та деякі ін. працівники сільс. г-ва, спортсмени, інваліди війни і праці тощо. Під диспансерним наглядом перебувають хворі на серцево-судинні, психічні, венеричні захворювання, туберкульоз, злоякісні новоутворення, виразку шлунка та ін. Д. здійснюють дільничні лікарі *поліклінік*, *лікарень*, *диспансерів*, консультацій, дитячих закладів, цехові та шкільні лікарі. Форма проведення Д. — періодичні (1—2 рази на рік) чи цільові профілактичні огляди, медичні огляди при зверненнях до лікаря. Див. також *Патронаж*. *А. М. Сердюк.*

ДИСПА́ША (франц. dispache) — в *морському праві* документ, що містить розрахунок збитків і розподіл їх між вантажовласниками й судновласником у разі загальної *аварії*. Д. складають службові особи — диспашери. В Рад. Союзі вони є при *Торговельно-промисловій палаті СРСР*; порядок складання Д. регламентується *Кодексом торговельного мореплавства СРСР*, а в окремих випадках — міжнар. звичаями торг. мореплавства.

ДИСПЕПСІ́Я (від *дис...* і грец. πέψις — травлення) — порушення процесів засвоєння поживних речовин у шлунково-кишковому тракті, що супроводиться розладом його функцій. У дорослих людей розрізняють Д. бродильну — при порушенні перетравлювання вуглеводів внаслідок прискореної моторики (розлад рухової функції) тонкого кишечника та гнильну Д. — при посиленні процесів гниття в кишковому тракті (в першу чергу в товстому його відділі). У дітей (переважно грудного віку) Д. — функціональне захворювання, що виникає внаслідок неспроможності перетравити спожиту дитиною їжу, яка не відповідає за своїми складом та об'ємом віковим потребам або не засвоюється через її недоброякісність чи недостатнє виділення травних соків. Найчастіше трапляються проста і токсична Д. Проста дитяча Д. спричинюється гол. чин. звичайним перегодовуванням, швидким переходом до штучного вигодовування тощо. Супроводиться зригуванням, рідкими й частими випорожненнями. Дитина стає неспокійною, відмовляється від їжі (груді). Живіт здутий, заг. стан хворого порушується мало. Лікування: пропускають 1—2 годування, дають більше пити. Дітям, яких уже підгодовували, дають кислі суміші (кефір, ацидофільно-дріжджове молоко), кількість їжі зменшують. Через 4—5 днів дитину поступово переводять на вікове годування. Токсична Д. — глибоке порушення всіх видів обміну речовин і функцій багатьох органів і систем, спричинюване порушенням режиму хар-

чування й бактеріальною інвазією. Супроводиться частим блюванням, частими водянистими випорожненнями, збезводнюванням (ексикоз) та отруєнням (токсикоз) організму. Вага дитини падає, послаблюється серцева діяльність, порушується виділення сечі, підвищується т-ра, настають пригнічення і непритомність (кома). Лікування: перерва в годуванні на 12—24 години (водно-чайна дієта), потім дозоване годування, починаючи з 20—30 мл грудного молока або кислих сумішей; поповнення організму рідиною, антибіотики, вітаміни. В наступні дні кількість їжі збільшують до нормальної, а потім дають вікову їжу (через 6—8 днів). Парентеральна диспепсія — функціональний розлад травлення, що супроводить будь-яке захворювання (отит, гострі вірусні респіраторні захворювання, пневмонії тощо).

Д. у тварин виникає гол. чин. внаслідок неповноцінної й недостатньої годівлі. Найчастіше хворіє молодняк (телята), у якого порушується здатність засвоювати й перетравлювати корми, внаслідок чого тварини виснажуються і гинуть (до 30%). Заходи боротьби: хворим тваринам призначають антибіотики, шлунковий сік, гамма-глобулін, вітаміни та ін.

П. С. Мощич (диспепсія у людини)

ДИСПЕРГУВА́ННЯ (від лат. dispergo — розсіюю, розсипаю) — тонке подрібнювання твердих або рідких тіл. Один із способів одержування *колоїдних систем* і взагалі *дисперсних систем* (порошків, емульсій, суспензій). Відбувається внаслідок мех. руйнування тіл у спец. машинах — млинах — за допомогою звукових або ультразвукових коливань та ін. Застосовують Д. у виробн. борошна, *цементу, наповнювачів, барвників*, керамічних матеріалів тощо.

ДИСПЕРСІ́ЙНИЙ АНА́ЛІЗ у математиці — метод *математичної статистики*, застосовуваний для аналізу результатів спостережень, що залежать від кількох одночасно діючих факторів, для вибору найістотніших факторів, оцінки їхнього впливу на ці результати тощо. Метод запропонував 1925 англ. статистик Р. Фішер. Одне з осн. питань Д. а.— чи сукупність спостережень є набором значень однієї й тієї самої *випадкової величини* з *нормальним розподілом*, чи набором значень кількох нормально розподілених випадкових величин з різними серед. значеннями. Найпростіша задача Д. а. стосується експерименту, в якому спостерігається кілька груп нормально розподілених випадкових величин з однаковою *дисперсією* й необхідно перевірити гіпотезу (див. *Статистична перевірка гіпотез*) про рівність серед. значень різних груп або оцінити мінливість цих значень. Розроблено кількісні методи Д. а., які дають відповіді на ці та ін. аналогічні питання. Типовим прикладом застосування Д. а. є обробка результатів с.-г. експериментів, коли порівнюють вплив різних добрив, способів обробітку грунту або сортів насіння на врожайність культур. Д. а. застосовують і в задачах економіки, техніки, біології тощо.

Літ.: Смирнов Н. В., Дунин-Барковский И. В. Курс теории вероятностей и математической статистики для технических приложений. М., 1969; Шеффе Г. Дисперсионный анализ. Пер. с англ. М., 1963.

А. Я. Дороговцев.

ДИСПЕ́РСІЯ (лат. dispersio — розсіяння) в математиці — міра розсіяння можливих значень випадкової величини від її середнього значення. В *імовірностей теорії* Д. величини ξ є *математичним сподіванням* квадрата відхилення ξ від її матем. сподівання $M\xi$. Якщо ф-цією *розподілу випадкової величини* ξ є $F(x)$, то її

Д. $$D\xi = \int_{-\infty}^{\infty} (x - M\xi)^2 \, dF(x).$$

Д. суми незалежних *випадкових величин* дорівнює сумі їхніх Д. Для Д. виконується нерівність П. Л. *Чебишова:* $P\{|\xi - M\xi| > \varepsilon\} \leqslant D\xi/\varepsilon^2$ при будь-якому $\varepsilon > 0$. В *математичній статистиці* Д. є *арифметичне середнє* квадратів відхилень результатів спостережень $s^2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})^2$ від їхнього серед. арифметичного $\bar{x} = (x_1 + \ldots + x_n)/n$. Про оцінку Д. за результатами спостережень див. *Статистична перевірка гіпотез.*

Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969.

Б. В. Гнєденко.

ДИСПЕ́РСІЯ СВІ́ТЛА — залежність *фазової швидкості* світлових хвиль від їхньої частоти. Д. с. проявляється в залежності показника *заломлення світла* від довжини хвилі. Зокрема, внаслідок дисперсії пучок променів білого світла при проходженні через тригранну призму з прозорої речовини розкладається в спектр (див. *Спектри оптичні*). Вивчаючи такі спектри, І. *Ньютон* 1672 відкрив явище Д. с. При збільшенні довжини хвилі λ показник заломлення n може як зменшуватися (нормальна Д. с.), так і збільшуватися (аномальна Д. с.). Аномальна зміна n супроводиться значним поглинанням світла. На мал. подано залежність n і показника поглинання $\varkappa$ від λ (відрізки AB і CD відповідають нормальній Д. с., BC — аномальній). У вакуумі всі хвилі, зокрема й світлові, поширюються без дисперсії. Природу Д. с. розкрила електронна теорія, яка пояснює Д. с. взаємодією світла з зарядженими частинками, що входять до складу речовини і здійснюють *вимушені коливання* у змінному *електромагнітному полі* світлової хвилі. Для видимого світла істотні лише коливання зовн. (найслабкіше зв'язаних) електронів атомів і молекул. Внаслідок коливань електронів змінюються дипольні електр. моменти молекул (див. *Диполь*), що призводить до випромінювання когерентних вторинних електромагнітних хвиль з частотою падаючої хвилі. *Амплітуди* і *фази* вторинних хвиль залежать від співвідношення між частотами *власних коливань* електронів та частотою первинної хвилі. При інтерференції вторинних хвиль у середовищі створюється хвиля, фазова швидкість якої залежить від частоти падаючої. Квантова теорія повністю підтвердила якісні результати електронної і пояснила ряд особливостей Д. с., яких не могла пояснити електронна теорія. На явищі Д. с. основана дія призмових спектроскопів і спектрометрів (див. *Спектральні прилади*).

Літ.: Рождественский Д. С. Работы по аномальной дисперсии в парах металлов. Л., 1951; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

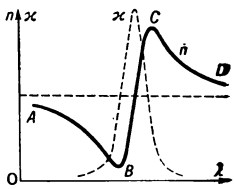

Дисперсія світла.

ДИСПЕ́РСІЯ ХВИЛЬ — залежність *фазової швидкості* гармонічних *хвиль* від їхньої частоти. Розрізняють нормальну та аномальну Д. х. Якщо зі збільшенням частоти фазова швидкість зменшується, Д. х. наз. нормальною, якщо збільшується — аномальною. Д. х. властива всім типам хвиль (пружним, електромагнітним і т. д.) і визначається фіз. властивостями середовища, в якому вони поширюються. Див. також *Дисперсія світла.*

ДИСПЕ́РСНІ СИСТЕ́МИ — неоднорідні суміші, в яких одна з *фаз* перебуває у високодисперсному стані (дисперсна фаза). Властивості Д. с. залежать від ступеня роздрібнення (*дисперсності*) частинок дисперсної фази в другій фазі (дисперсійному середовищі). Особливо високодисперсні системи наз. *колоїдними системами.* Д. с. класифікують залежно від агрегатного стану фаз системи (табл.). Специфічні особливості Д. с. зумовлені гол. чином високорозвиненою поверхнею розділу між фазами, внаслідок чого системи мають значний лишок вільної енергії й термодинамічно не стійкі. Велике значення у властивостях Д. с. мають поверхневі явища. Якщо частинки дисперсної фази в результаті взаємного зчеплення утворюють суцільну просторову сітку в дисперсійному середовищі, то вони наз. структурованими (аерогелі, ліогелі) й характеризуються тими самими властивостями, що й тверді тіла. Д. с. дуже поширені в природі; мають велике практичне значення.

Літ.: Воюцкий С. С. Курс коллоидной химии. М., 1975.

М. В. Товбин.

Класифікація дисперсних систем за агрегатним станом дисперсійного середовища та дисперсної фази

Дисперсійне середовище	Дисперсна фаза	Дисперсна система	
		грубодисперсна	колоїднодисперсна
Газ	Рідина	Тумани	Аерозолі
Газ	Тверде тіло	Пил, дим	Аерозолі
Рідина	Газ	Піна	Ліозолі
Рідина	Рідина	Емульсія	Ліозолі
Рідина	Тверде тіло	Суспензія	Ліозолі
Тверде тіло	Газ	Тверда піна	Аерогелі
Тверде тіло	Рідина	Пористі тіла (тверді емульсії)	Тверді золі
Тверде тіло	Тверде тіло	Сплави	Тверді золі

ДИСПЕ́РСНІСТЬ — ступінь роздрібнення (*диспергування*) речовини на частинки без зміни її хім. складу. Чим дрібніші частинки, тим більша дисперсність.

ДИСПЕТЧЕРИЗА́ЦІЯ (від англ. dispatch — швидко виконувати) — комплекс централізованих організаційно-тех. заходів, спрямованих на забезпечення оперативного контролю і керування виробн. процесами в галузях пром-сті, будівництва, с. г., транспорту та безпосередньо у виробн. об'єднаннях і на підприємствах. Для забезпечення ритмічного ходу виробничих процесів і виконання планів особливе значення мають функції запобіжного контролю відхилення виробничих процесів від встановленого графіка (плану). Д. включає: безперервний облік і поточну інформацію про фактичний хід робіт (процесів); необхідні заходи щодо запобігання відхиленням від графіків або завдань плану та усунення їх; виявляння й аналіз причин відхилення виробничих процесів від графіків і планових завдань; координацію поточної роботи всіх виробничих підрозділів і служб та оперативно-орг. керування матеріально-тех. забезпеченням виконання змінно-добових завдань і графіків. Для оперативного виконання завдань, покладених на Д., використовують: адм.-виробничі засоби зв'язку — спец. телефонний зв'язок, телеграфний та фототелеграфний зв'язок, радіозв'язок; розшукувальну, викликальну й виробничу сигналізацію; засоби відображення процесів виробн. і управління — пром. телебачення, графіки й картотеки, а також звукозаписуючу та ін. апаратуру. Перспективним є широке застосування *електронних обчислювальних машин* у практиці диспетчерування. Для використання всіх тех. засобів обладнуються відповідні диспетчерські пульти — стіл, з вмонтованими в нього приладами й апаратами зв'язку, сигналізації й диспетчерського контролю, а також диспетчерський щит, на якому розміщено контрольні графіки та різні пристрої для наочності оперативного обліку й спостереження за ходом виробн. процесу. На великих підприємствах (в об'єднаннях) може бути кілька диспетчерських пультів з одним центральним, на якому оперативне керування здійснює гол. диспетчер.

С. М. Бухало.

ДИСПЕ́ТЧЕРСЬКА ЦЕНТРАЛІЗА́ЦІЯ — система централізованого (з одного пункту) керування об'єктами за допомогою мех., електр. або електромех. засобів. Найпоширенішою є залізнична Д. ц. Осн. частини такої Д. ц.: диспетчерський пульт з автом. сигнальним *табло* і світловою схемою, що відображують рух поїздів, стан сигнальних пристроїв, колій і стрілок; пристрої *автоблокування* на перегонах, електр. централізації стрілок та сигналів на станціях, засоби телекерування й телесигналізації (див. *Телемеханіка*); електр. двопроводова лінія *диспетчерського зв'язку*. В деяких системах Д. ц. є й *автодиспетчер*. Д. ц., застосовувана гол. чин. на одноколійних залізницях, дає змогу збільшити (на 25—30%) їхню пропускну спроможність, підвищити (на 20—25%) швидкість поїздів, значно підвищити безпеку їхнього руху, зменшити кількість обслуговуючого персоналу. В СРСР перша залізнична Д. ц. почала діяти в серед. 30-х рр. В УРСР Д. ц. впроваджено на Придніпровській, Південній, Південно-Західній та ін. залізницях. Див. також *Диспетчеризація*.

В. Ф. Шепко.

ДИСПЕ́ТЧЕРСЬКИЙ ЗВ'ЯЗО́К — оперативний зв'язок між нерухомими й рухомими об'єктами, охопленими системою *диспетчеризації*. Якщо віддаль між об'єктами невелика, диспетчерським є документальний зв'язок з передаванням інформації *пневматичною поштою*. З нерухомими об'єктами на значній віддалі підтримують переважно *проводовий зв'язок* (телефонний, рідше телеграфний), з рухомими об'єктами (поїздами, суднами тощо) — *радіозв'язок*.

ДИСПЕ́ТЧЕРСЬКОГО УПРАВЛІ́ННЯ АВТОМАТИЗА́ЦІЯ — організація *диспетчеризації* за допомогою засобів комплексної автоматизації інформаційних процесів у режимі діалогу «людина — машина». Д. у. а. спрямована на автоматизацію збирання і обробки *інформації* про хід керованого процесу з наступним видаванням (на світлові табло, друкувальні пристрої) диспетчерові сигналів про виконання процесу, про відхилення від запланованого напряму його, що потребує втручання диспетчера (оператора). Неістотні відхилення ліквідує керуюча обчислювальна машина (КОМ), що є складовою частиною системи Д. у. а. В цю систему, крім того, входять датчики, виконавчі пристрої, засоби спряження їх з КОМ, пристрої *зворотного зв'язку* оператора з КОМ і об'єктами керування — термінальні пристрої. В разі непередбачених відхилень оператор вживає заходів, щоб виправити їх, розв'язуючи іноді для цього на КОМ складну оптимізаційну задачу. Машина фіксує всі відхилення й рішення оператора у спец. протоколі, який видруковується на пульті оператора. В особливо складних випадках, коли засобів Д. у. а. не вистачає, ситуація виправляється через систему корекції планів, до якої й звертається система Д. у. а. Першу систему Д. у. а. в СРСР розроблено на транспорті 1959—63. За допомогою Д. у. а. вперше (СРСР) здійснено стикування *космічних літальних апаратів* у міжпланетному просторі, а також керування космічним апаратом «*Луноход*». Д. у. а. широко застосовують в авіації, у керуванні виробництвом, в енергосистемах, у сільському г-ві тощо. На Україні комплексну Д. у. а. застосовують на Ворошиловгр. тепловозобудівному заводі, у Львівському об'єднанні «Електрон» та ін.

Літ.: Автоматическое оперативное управление производственными процессами. К., 1965; Чухман В. Н. Автоматизация оперативного управления производством. М., 1967; Петров А. П. Эксплуатация железных дорог с применением электронной вычислительной техники. М., 1969.

А. Ф. В'юн, В. В. Шкурба.

ДИСПЛЕ́Й (англ. display — показ, демонстрування) — пристрій для візуального відображування графічної й алфавітно-цифрової інформації. Розрізняють Д. телевізійного типу (зображення формується на екрані за допомогою телевізійної розгортки) і Д., на екранах яких зображення «вимальовується» електронним променем. Застосовують Д. в *автоматизованих системах управління, інформаційно-пошукових системах* та ін.

ДИСПНО́Е (грец. δύσπνοια — задишка) — утруднене дихання, при якому порушуються його ритм, частота і глибина. Те саме, що й *задишка*.

ДИСПОЗИТИ́ВНІСТЬ (від лат. dispositus — упорядкований, розподілений) — принцип радянського цивільного судочинства. Згідно з ним *сторони*, що беруть участь у справі, можуть на будь-якій *процесуальній стадії* вільно розпоряджатися своїми матеріальними й процесуальними правами (напр., позивач може змінити розмір вимог *позову* або зовсім відмовитися від нього). Ця свобода сторін доповнюється правом прокуратури та деяких ін. держ. органів, громад. орг-цій та окремих осіб у передбачених законом випадках виступати на захист ін. осіб. Так, відповідно до ст. 14 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* прокурор зобов'язаний на всіх стадіях цивільного судочинства своєчасно вживати передбачених законом заходів до усунення всіляких порушень закону. Для Д. характерна активність суду, що полягає, зокрема, в контролі розпорядчих дій сторін з метою охорони їхніх інтересів, інтересів ін. громадян, д-ви й організацій. Суд зобов'язаний вживати всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного з'ясування всіх дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін. Певною мірою Д. діє і в кримінальному судочинстві. Напр., т. з. справи приватного і приватнопублічного обвинувачення порушуються, як правило (див. *Порушення кримінальної справи*), не інакше як за скаргою потерпілого тощо. Принцип Д. є одним з провідних у цивільному судочинстві країн соціалістичної співдружності. Д. проголошено, але *е* гарантовано законодавством більшості бурж. держав.

ДИСПОЗИ́ЦІЯ (лат. dispositio — розташування, розміщення) — 1) У військ. справі — застаріла назва плану шикування сухопутних військ для ведення бою. В 18—19 ст. Д.— письмовий наказ військам, у якому ставились бойові завдання. В рос. армії Д. 1912 було замінено поняттям *бойовий наказ*. 2) У ВМФ — розташування кораблів на рейді, базах, стоянках у відкритому морі. 3) У праві — складова частина *норми права*, яка визначає правила поведінки, права і обов'язки, якими наділяються учасники правовідносин.

ДИСПРО́ЗІЙ (Dysprosium; від грец. δυσπρόσιτος — важкодоступний), Dy — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 66, ат. м. 162, 50; належить до *лантаноїдів*. Світло-сірий метал, густ. 8540 кг/м³; $t_{пл}$ 1407° С; $t_{кип}$ 2335° С. Хімічно активний, при високій т-рі взаємодіє з киснем, галогенами, сіркою та ін. неметалами. У сплавах з залізом, нікелем, міддю та алюмінієм Д. застосовують як магнітний матеріал; оксиди Д.— як вогнетривкі керамічні матеріали, для фарбування.

ДИСПРОПО́РЦІЇ економічні—порушення *пропорцій* у розвитку окремих галузей нар. г-ва, економіч. підрозділів (виробн. засобів виробництва і виробн. предметів споживання) та відділів у середині кожного з них, взаємопов'язаних фаз *виробництва* (процесу виробництва й обігу), ін. сторін і частин нар. г-ва. Д. призводять до перебоїв у ході *відтворення* на окремих ділянках або в економіці в цілому. Розрізняють Д. ч а с т к о в і, що мають локальний і короткочасний характер, властиві всім екон. формаціям з сусп. *поділом праці*, та Д. з а г а л ь н і, притаманні лише капіталізмові; пов'язані з потрясінням усієї економіки й процесу відтворення в цілому, мають довгочасний і періодичний характер. Виникнення Д. зумовлене порушенням відповідності між виробн. і *споживанням*. Заг. Д. набувають форми періодичних *економічних криз* надвиробництва. Соціалістичній економіці властиві гармонійний розвиток, планомірність і пропорційність (див. *Планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон*). Деякі Д., що виникають у ході розвитку соціалістичної економіки, долають шляхом підвищення ефективності сусп. виробн., підвищення *продуктивності праці*, інтенсифікації виробничих процесів у ході реалізації досягнень *науково-технічного прогресу* та безперервного вдосконалення *планування народного господарства* відповідно до вимог об'єктивних *економічних законів* соціалізму. *В. Ф. Казанцева*

ДИСПРОПО́РЦІЯ (від *дис...* і *пропорція*) — несумісність, невідповідність частин чого-небудь, відсутність пропорційності

ДИСТА́ЛЬНИЙ (від лат. disto — відстою) — термін, яким в анатомії позначають ділянку тіла або частину органа, більш віддалену від центра чи від серединної (медіанної) площини тіла. Термін «дистальний» протилежний терміновi «*проксимальний*». Найчастіше вживається щодо кінцівок.

ДИСТА́НЦІЯ (лат. distantia — віддаль) — 1) Віддаль між об'єктами у просторі або часі. 2) Одиниця адм.-тех. поділу залізниць, водних і автомобільних шляхів. На залізницях розрізняють Д. колії, сигналізації і зв'язку, будинків і споруд тощо. 3) Віддаль (у глибину) між військовослужбовцями, військ. підрозділами, бойовими машинами тощо в строю, бойовому порядку, на марші. 4) Віддаль між стартом і фінішем у спорті.

ДИСТЕ́Н (від грец. δίς — двічі, σθένος — сила, міць) — мінерал класу силікатів. Те саме, що й *кіаніт*.

ДИСТИЛЯ́ЦІЯ (лат. distillatio — крапання), перегонка — розділяння сумішей рідин на компоненти випаровуванням і наступною конденсацією пари. Д. грунтується на різній леткості компонентів суміші при однаковій т-рі. При Д. суміш нагрівають до т-ри кипіння (в лабораторії — в колбах, у промсті — в перегонних кубах). Пару охолоджують у холодильниках і одержують конденсат (дистилят) — рідину, збагачену леткішим компонентом суміші. Якщо різниця в точках кипіння двох компонентів велика, то для розділяння досить одноразової перегонки. Коли ж точки кипіння компонентів різняться мало, то Д. повторюють кілька разів або застосовують спец. прилади — дефлегматори, ректифікаційні колонки. Розрізняють просту, фракційну, вакуумну, молекулярну Д., ректифікацію і Д. з водяною парою. Теор. основою Д. є закони Д. П. *Коновалова*. *Ф. С. Бабичев.*

ДИСТО́РСІЯ (лат. distorsio — викривлення) — вада зображення, яку дає оптична система; одна з монохроматичних *аберацій оптичних систем*, що проявляється в неоднаковому збільшенні різних частин зображення предмета. На відміну від ін. аберацій (див., напр., *Астигматизм*) при Д. точці простору предметів відповідає точка простору зображень. Внаслідок Д. порушується геом. подібність між предметом і зображенням. Розрізняють додатну (подушкоподібну) і від'ємну (бочкоподібну) Д. (мал.). Особливо шкідлива Д. у фотооб'єктивах, які застосовують для одержування зображень з точною відповідністю предметові (при репродукційних, картографічних, геодезичних та ін. роботах). Кількісною характеристикою Д. оптичної системи є т. з. в і д н о с н а Д. $v = \frac{\beta - \beta_0}{\beta_0}$, де β_0 і β — відповідно лінійні збільшення ідеальної (без Д.) і даної оптичних систем для максимального поля зору. Д. усувають (частково або повністю) розрахунком і добором конструктивних елементів системи (лінз, повітряних проміжків тощо).

Літ.: Слюсарев Г. Г. Расчёт оптических систем. Л., 1975.

М. Я. Горбань.

ДИСТРИБУТИ́ВНИЙ АНА́ЛІЗ — основний метод *дескриптивної лінгвістики*. Д. а. при класифікації мовних елементів враховує порядок їхнього розміщення (дистрибуцію). Ці елементи виділяються з тексту за відмінністю чи подібністю фонетичної будови основ та *афіксів* або за функціонуванням слів у певних типах словосполучень і речень. Значення мовних елементів при цьому не вивчається. Д. а. застосовують переважно при вивченні мовних явищ у *синхронії*, є спроби використати його й у *діахронії*.

Ф. О. Нікітіна.

ДИСТРИБУТИ́ВНІСТЬ (від лат. distributivus — розподільний), розподільність — властивість *оператора* T відносно деякої дії $x * y$, яка виражається формулою $T(x * y) = T(x) * T(y)$. Так, множення дистрибутивне відносно додавання $[a(b + c) = ab + ac]$, піднесення до степеня дистрибутивне відносно множення $[(ab)^n = a^n b^n]$, але не дистрибутивне відносно додавання $[(a + b)^n \neq a^n + b^n]$.

ДИСТРИ́КТ (англ. district, від лат. districtus — витягнутий) — 1) Адм.-тер. одиниця в Росії, в т. ч. на Україні, 1719—26; складова частина *провінції*. 2) Адм.-тер. одиниця в Галичині 1772—82, складова частина області. 3) «Дистрикт Галичина» — назва, що її дали нім.-фашист. загарбники тимчасово окупованій ними тер. тепер. Львів., Ів.-Франк. і частини Терноп. обл. УРСР. Здійснюючи політику розчленування України й намагаючись перетворити її на свою колонію, гітлерівці в серпні 1941 включили цю тер. до складу т. з. генерал-губернаторства окупованих польс. земель. 4) У деяких бурж. д-вах (напр., у США, Великобританії) — назва нижчої адм. одиниці, суд. або виборчого округу.

ДИСТРОФІ́Я (від *дис...* і грец. τροφή — живлення) — патологічний процес, який виникає внаслідок порушення *обміну речовин* і характеризується появою в клітинах і тканинах продуктів обміну, що змінені кількісно або якісно. Причини виникнення Д. різні: розлади крово- і лімфообігу, *інервації*, *гіпоксія*, *інфекція*, *інтоксикація*, фактори спадковості та ін. Залежно від переважання порушень того чи іншого виду обміну розрізняють білкові, вуглеводні, жирові та мінеральні Д. Кожній Д. властива певна картина структурних змін. У групі білкових Д. (диспротеїнозів), залежно від порушення співвідношення тих чи ін. білкових компонентів, розрізняють кілька патологіч. станів (гіаліноз, амілоїдоз та ін.). Серед вуглеводних Д. розрізняють порушення утворення глікогену і балансу мукополісахаридів. Різні типи жирових Д. (ліпідози) розрізняють за характером порушення обміну тих чи ін. ліпідів. При мінеральних Д. порушується обмін калію, кальцію, заліза тощо. Див також *Дистрофія аліментарна*.

ДИСТРОФІ́Я АЛІМЕНТА́РНА, голодна хвороба — хворобливий стан організму (виснаження), що настає внаслідок порушення живлення при тривалому неповноцінному харчуванні або повному *голодуванні*; особливе значення при цьому має недостатність у їжі білків і жирів. Д. а. призводить до порушень білкового, жирового, вуглеводного й мінерального обміну. Розвиткові Д. а. сприяє важка фіз. праця, тривале перебування на холоді, тяжкі переживання й різні хвороби. Д. а. розвивається поступово. Проявляється зменшенням ваги й загальною кволістю. Згодом стає помітним значне схуднення, з'являється сонливість, апатія, наростає кволість; м'язи стоншуються й стають в'ялими, шкіра — бліді-

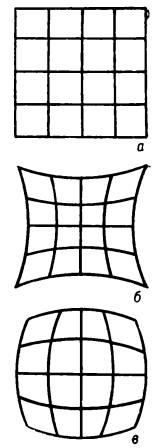

Дисторсія:
а — предмет;
б і *в* — відповідно подушкоподібна і бочкоподібна дисторсії.

дою і сухою, пульс уповільнюється, т-ра тіла знижується, можуть виникати набряки всього тіла, галюцинації, гострі психози тощо. Лікування: постільний режим, повноцінна їжа, яка легко засвоюється (молоко, сметана, яйця, протерті м'ясо, овочі, фрукти), вітаміни; їжу приймають невеликими порціями 6—7 разів на добу. Тяжко хворим — вливання глюкози, переливання крові.

ДИСЦИПЛІ́НА (лат. disciplina — навчання, виховання) — певний обов'язковий порядок поведінки громадян, членів трудового колективу, діяльності організації, який відповідає нормам права й моралі суспільства або вимогам певної організації. Забезпечує впорядкованість їхньої спільної життєдіяльності шляхом засвоєння регулюючих соціальних норм і правил, а також застосуванням моральних, правових чи адм. санкцій. Розрізняють Д. внутрішню (самодисципліну) і зовнішню, стимульовану позитивними або негативними санкціями; загальнообов'язкову і спеціальну — обов'язкову лише для членів певної орг-ції чи певної категорії осіб (трудову, партійну, військову тощо). Склалася Д. в первісному суспільстві в процесі трудового спілкування й підтримувалася силою звички, традицій, повагою до старших тощо. В класово-антагоністичному суспільстві набуває класового змісту, підтримується позаекон. та екон. примусом і засобами насильства. В соціалістич. суспільстві відображує нові сусп. відносини, регулює міжособові стосунки на основі єдності сусп. інтересів і цілей. Соціалістична Д. є усвідомленням людьми громадян. *відповідальності*. Вона поєднує свідоме виконання обов'язків членами суспільства з їхньою ініціативою і творчим ставленням до справи. У підвищенні свідомої соціалістичної Д., утвердженні і розвитку комуністичних сусп. відносин велику роль відіграє Конституція СРСР, яка діалектично поєднує права і обов'язки громадян.

В. І. Волович.

ДИСЦИПЛІ́НА ВІЙСЬКО́ВА — суворе і точне додержання всіма військовослужбовцями порядку та правил, встановлених законами і військовими статутами. Є однією з важливих умов боєздатності збройних сил. Основи й характер Д. в. в арміях різних країн визначаються соціально-політ. ладом держав. У Збройних Силах СРСР Д. в. грунтується на глибокому розумінні *військовослужбовцями* свого військ. обов'язку і особистої відповідальності за безпеку Батьківщини. Заг. принципи Д. в. закріплено в Конституції СРСР, Законі СРСР про загальний військ. обов'язок 1967, *присязі військовій, статутах військових,* зокрема в дисциплінарному статуті, та ін. правових актах.

ДИСЦИПЛІ́НА ДЕРЖА́ВНА — в СРСР точне й неухильне дотримання держ. і господарськими органами, підприємствами і установами, громад. орг-ціями, *службовими особами* і громадянами встановленого Рад. державою порядку діяльності, поведінки, своєчасного виконання планових завдань і соціалістичних зобов'язань. Д. д. є складовим елементом *соціалістичної демократії*. Вона спрямована на забезпечення чіткої роботи, гармонійного взаємозв'язку і взаємозумовленості всіх частин держ. і суспільного механізму. Складовими частинами Д. д. за функціональними і галузевими ознаками є планова, технологічна, службова, фінанс., договірна, військ., транспортна та ін. види дисципліни. В забезпеченні Д. д. важливу роль відіграють *Ради народних депутатів*, їхні виконавчі й розпорядчі органи, всі види контролю, *громадські організації, трудові колективи,* прокурорський нагляд, діяльність суд. органів і органів *арбітражу* тощо, а головне — комуністичне ставлення до праці, соціалістичної й громадської власності, розвиток творчої активності рад. людей, підвищення їхньої свідомості й організованості. Винні в порушенні Д. д. можуть бути притягнені до адм., дисциплінарної, матеріальної, а в деяких випадках і кримінальної відповідальності. Порядок застосування кожного з цих видів відповідальності регулюється нормами рад. права. Див. також *Дисципліна трудова*.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о партийной и государственной дисциплине. М., 1977. *І. М. Пахомов.*

ДИСЦИПЛІ́НА ПАРТІ́ЙНА — неухильне свідоме додержання комуністами й партійними орг-ціями принципів і норм, визначених Програмою і Статутом партії, здійснення політики партії, її рішень, вимог парт. моралі. Д. п.— неодмінна умова організованості й боєздатності КПРС та ін. марксистсько-ленінських партій. Вона випливає з принципу *демократичного централізму,* є єдиною, обов'язковою для всіх комуністів без будь-яких винятків, передбачає безумовну підпорядкованість меншості більшості, обов'язковість постанов вищих органів для нижчих. Осн. положення про дисципліну в пролет. партії розробили К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. За ленінським визначенням, Д. п.— це «єдність дій, свобода обговорення і критики» (Повне зібр. тв., т. 14, с. 115). Д. п. не виключає , а передбачає *критику і самокритику* всередині партії, свідомість і добровільність підлеглості (див. *Демократія внутріпартійна*). Принципи Д. п. КПРС втілено в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*. Д. п. базується на спільності марксистсько-ленінського світогляду комуністів, на їхній ідейній згуртованості, високій активності, спрямована на зміцнення *єдності партії*. Партія притягає до відповідальності винних у порушенні Д. п. Істор. досвід КПРС, братніх марксистсько-ленінських партій свідчить, що залізна Д. п., суворе дотримання ленінських принципів парт. життя є неодмінною умовою успішного здійснення пролет. партією завдань боротьби за повалення влади капіталу, побудови соціалізму і комунізму.

В. Ф. Шевченко.

ДИСЦИПЛІ́НА ТРУДОВА́ — в СРСР зумовлене соціалістичним способом виробництва свідоме дотримання учасниками трудового процесу порядку і правил, закріплених у нормах права і комуністичної моралі. Змістом Д. т. є свідоме підпорядкування особистих інтересів суспільним, почуття відповідальності за виконання своїх обов'язків перед народом і рад. суспільством, товариське співробітництво і взаємодопомога. Д. т.— конституційний обов'язок кожного громадянина СРСР. Обов'язок і справа честі,— проголошується в ст. 60 *Конституції СРСР* (ст. 58 Конституції УРСР), — кожного здатного до праці рад. громадянина — сумлінна праця в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни. Д. т. забезпечується в СРСР свідомим ставленням до праці, методами переконування та заохочування за успішну працю. До порушників Д. т. застосовуються заходи дисциплінарного і громадського впливу. Д. т. регулюється розд. VI *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — гл. X КЗпП). Обов'язок дотримання Д. т. конкретизується у правилах внутр. труд. розпорядку, в статутах про дисципліну, трудових договорах, службових інструкціях і положеннях. Д. т.— важливий резерв підвищення ефективності сусп. виробництва, розв'язання народногосп. завдань.

Літ.: Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977. *А. Р. Мацюк*

ДИСЦИПЛІ́НА ШКІЛЬНА́ — особливий вид дисципліни, який здійснюється в процесі навчальної і виховної роботи в школі. Д. ш. обумовлена як вимогами суспільної дисципліни праці, так і віком дітей. Реакц. бурж. педагоги (Й.-Ф. *Гербарт* та його послідовники) відстоювали необхідність муштри, сліпого підкорення учнів для виховання в них покірливості. Деякі бурж. педагоги заперечують взагалі Д. ш. (див. *Вільне виховання*). В рад. школі Д. ш. служить вихованню і закріпленню необхідних моральних якостей майбутніх будівників комунізму (колективізму, творчої ініціативи, вміння підпорядкувати особисті інтереси заг. інтересам суспільства та ін.). Методи й прийоми виховання дисциплінованості: привчання, вправляння в поведінці, переконання, залучення учнів до громад. діяльності і в необхідних випадках — примус. Рад. педагогіка засуджує застосування фіз. покарань.

О. І. Пенішкевич.

ДИСЦИПЛІНА́РНЕ СТЯ́ГНЕННЯ — в СРСР захід правового впливу щодо порушників трудової дисципліни. Згідно з трудовим законодавством (в УРСР — ст. 147 КЗпП) до порушника застосовують одне з таких Д. с.: зауваження; догану; сувору догану; переведення на нижчеоплачувану роботу або зміщення на нижчу посаду на строк до трьох місяців; звільнення з роботи (за прогул або за систематичне невиконання тру-

дових обов'язків). За *статутами про дисципліну* для окремих категорій працівників передбачено й інші Д. с. Коли Д. с. накладено за правилами внутр. трудового розпорядку, то його можна оскаржити в комісію по трудових спорах, ФЗМК профспілки та суд, а в порядку підпорядкованості й за статутами про дисципліну — у вищестоящі органи.

ДИТИ́НЕЦЬ — центральна укріплена частина міст у Давній Русі. Здебільшого займав площу в кілька гектарів. Звичайно Д. споруджували на зручних для оборони місцях (мисах річок, пагорбах) і оточували ровами, валами, мурами з баштами й брамами. В Д. розміщувалися князівські та боярські двори, житла військових і духівництва, храми. До Д. прилягали ремісничі й торг. квартали міста. Відомі Д. в Києві (т. з. місто Володимира) на Старокиївській горі, в Чернігові на пагорбі понад Десною, у Львові на Княжій горі. З 14 ст. замість назви «дитинець» почали вживати назву *кремль*.

ДИТИ́НИЦЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — могильник 4 ст., виявлений у с. Дитиничах Дубнівського р-ну Ровенської обл. Досліджували його 1957. Розкопано 21 поховання з залишками трупоспалень у ямках або урнах. У похованнях знайдено глиняний, переважно ліпний, посуд (миски з вушками, чарки з ручками, кубки), оздоблений заглибленим геом. орнаментом, прясельця, металеві предмети, прикраси.

ДИТИ́НКИ ПОВСТА́ННЯ — антифеодальний виступ селян 1654 під проводом Дитинки на Буковині. Вибухнуло під впливом *визвольної війни українського народу 1648—54*, зокрема походу 1653 на Молдавію укр. козаків, очолюваних Т. *Хмельницьким*. У повстанні, спрямованому проти гніту молд. бояр і укр. феодалів, разом з місц. селянами брали участь кол. учасники повстання 1648 на Прикарпатті, які після придушення виступу, рятуючись від переслідувань польс. шляхти, переселилися на Буковину. Повстанці під керівництвом Дитинки визволили Чернівецький і Хотинський повіти. Молд. господар Георгій Стефан жорстоко придушив виступ буковинських селян.

ДИТЯ́ЧА ЛІТЕРАТУ́РА — художні й науково-популярні твори, написані для дітей. Розрізняють твори для дітей дошкільного віку, для молодшого, середнього і старшого шкільного віку. Твори для кожної з цих вікових груп мають свої жанрові й худож. особливості: для дітей дошкільного віку — це переважно книжки-малюнки, для молодшого шкільного віку — ілюстровані казки про тварин, а також коротенькі оповідання на побутові теми тощо; для середнього і старшого шкільного віку — художня, науково-популярна, пригодницька й фантастична л-ра, твори на суспільні й морально-етичні теми. До Д. л. належить і багато творів, які написано для дорослих, але вони цікаві й доступні дітям — казки й вірші О. Пушкіна, байки І. Крилова й Л. Глібова, окремі вірші й поеми Т. Шевченка, оповідання й повісті Л. Толстого, І. Франка, М. Горького, спеціально оброблені нар. казки, билини, думи, твори зарубіжної класики (здебільшого в скорочених виданнях): «Дон Кіхот» М. Сервантеса, «Робінзон Крузо» Д. Дефо, «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта, «Спартак» Р. Джованьйолі, «Овід» Е.-Л. Войнич та ін.

У давнину пізнавальну та виховну функції Д. л. виконувала усна нар. творчість. Писана Д. л. виникла в 17 ст. Першою дитячою книжкою вважається книжка чеського педагога Я.-А. Коменського «Світ почуттєвих речей у малюнках» (1658). В Росії книжки для дітей видавалися з 18 ст. М. Новиков заснував перший рос. журнал для дітей «Детское чтение для сердца и разума» (1785—89). Твори для дітей писали видатні рос. прозаїки й поети: Л. Толстой, М. Некрасов, Я. Полонський, Д. Григорович, Д. Мамін-Сибіряк, А. Чехов, О. Серафимович, О. Купрін, В. Короленко та ін. На Україні Д. л. набула розвитку з серед. 19 ст. Письменники-демократи виховували дітей на правді життя, зображенні села, праці й побуту селянина. До скарбниці укр. Д. л. належить ряд творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, П. Грабовського, А. Тесленка та ін.

Поряд з кращими творами в дожовтневий період існувала казенно-патріотична й реліг.-моралізаторська л-ра для дітей: всілякі різдвяні, новорічні оповідання, збірки святкових віршів, розраховані на виховання у дітей вірнопідданства й релігійної покори. З літ. спадщини минулого в коло дитячого читання традиційно входять твори Г. Бічер-Стоу, Л. Буссенара, Жюля Верна, Л. Керрола, Т.-М. Майн-Ріда, Е. Сетон-Томпсона, М. Твена, а для найменших — Ш. Перро, братів Я. і В. Грімм, Г.-К. Андерсена. Популярними є твори польс. педагога Я. Корчака («Король Матіуш Перший»), вірші й казки сучас. італ. письменника Дж. Родарі. У капіталістичних країнах тепер поширюються твори, які несуть ідеї людиноненависництва, культ приватної власності й жорстокості, рекламується низькопробна детективна л-ра. Реакційній і ремісницькій Д. л. протистоять гуманістичні твори прогресивних дитячих письменників.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР створена багата, високоідейна рад. Д. л. Вона тісно пов'язана з завданнями комуністичного виховання, пройнята ідеями патріотизму, соціалістичного гуманізму, непорушної дружби між народами. Велика роль як організатора й теоретика Д. л. належить О. М. Горькому. Для розвитку багатонаціональної рад. Д. л. багато зробили рос. письменники П. Бажов, А. Барто, В. Біанкі, А. Гайдар, Б. Житков, Л. Кассіль, В. Катаєв, С. Маршак, В. Маяковський, С. Михалков, О. Толстой, К. Чуковський, білорус.— Я. Колас, Я. Купала, Е. Огнецвєт; груз.. І. Грішашвілі, Л. Кіачелі; вірм.— С. Капутікян, Г. Борян; ест.— Р. Парве; литов.— М. Слуцкіс; євр.—Л. Квітко, В. Гутянський та ін. Першими творами укр. рад. Д. л. були оповідання А. Головка («Червона хустина», «Пилипко»), С. Васильченка («Олив'яний перстень», «Авіаційний гурток»), вірші П. Тичини. Уже в 20-і рр. визначаються тематичні обрії укр. Д. л. (Великий Жовтень і героїка громадян. війни, щасливе рад. дитинство, піонерське й шкільне життя, подорожі, життя братніх народів Радянського Союзу) та її жанри: оповідання, повісті, вірші і п'єси для читачів різного віку. На цьому етапі в галузі дитячої прози працювали О. Копиленко, І. Сенченко, І. Микитенко; в поезії — І. Нехода, А. Турчинська, М. Романівська.

Інтенсивно розвивалася Д. л. в 30-і рр. О. Донченко написав ряд романів і повістей про участь дітей у соціалістичному будівництві («Розвідувачі нетрів», «Школа над морем»), розробляється тема громадян. війни («Син Таращанського полку» П. Панча, «Ядвіга і Малка — поліські партизанки» Д. Бузька). Формування підлітків у сім'ї й школі відображено в повістях О. Копиленка «Дуже добре» й «Десятикласники». Особливе місце посідають у Д. л. пригодницькі романи й повісті М. Трублаїні «Лахтак», «Шхуна ,,Колумб"», «Крила рожевої чайки», які виховують у юного читача мужність, кмітливість, знайомлять з природою віддалених куточків Батьківщини. З'являються твори біографічного жанру (повісті О. Іваненко «Тарасові шляхи» про Т. Шевченка, Л. Смілянського — «Михайло Коцюбинський»), популярністю користувалися науково-фантастичні твори В. Владка («Аргонавти всесвіту» та інші), М. Романівської. Народні казки для дітей опрацьовував А. Шиян. Вірші для наймолодшого читача писали В. Бичко, Н. Забіла, М. Пригара, Я. Гримайло. Події боротьби з фашистськими загарбниками відображено в повістях «Земля гуде» О. Гончара, «Таємниця Соколиного бору» Ю. Збанацького, в оповіданнях К. Гриба про юних месників, у віршах і поемах багатьох поетів. Серед кращих творів Д. л., написаних у 40—60-і рр.,— вірші А. Малишка, М. Стельмаха, повість І. Багмута «Щасливий день суворовця Криничного», драм. поема П. Воронька «Казка про Чугайстра» і його зб. віршів «Читаночка», повісті Ю. Збанацького з життя школярів «Курилові острови», «Морська чайка», оповідання Є. Гуцала «Олень Август», «Денисько», повість І. Сенченка «Діамантовий берег» та ін. Поповнюється укр. Ленініана: вірші й поеми М. Рильського, В. Сосюри, повість В. Канівця «Студент університету» та ін. Патріотичні почуття, любов до праці, поетичне бачення світу виховують у дітей твори Г. Бойка, Т. Коломієць, І. Кульської, В. Нестайка, П. Утевської. Мільйонними тиражами друкуються книжки для дітей у вид-ві

дитячої л-ри «*Веселка*» та ін. вид-вах республіки. На Україні виходять для юних читачів різного віку журнали «*Малятко*», «*Барвінок*», «*Піонерія*» (див. також *Дитячі газети і журнали*). В постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку радянської дитячої літератури» (березень, 1969) наголошено на потребі значного посилення ролі Д. л. в комуністичному вихованні підростаючого покоління. В 1970 встановлено Ленінську премію за твори л-ри і мистецтва для дітей, на Україні — в 1970 літ. премію ім. Лесі Українки. Іл. див. на окремому аркуші, с. 272—273.

Літ.: Горький М. Про дитячу літературу. К., 1953; Український дитячий фольклор. К., 1962; Брандис Е. П. От Эзопа до Джанни Родари. М., 1965; Білецький Д. М. [та ін.] .Дитяча література. К., 1967; Лупанова И. П. Полвека. Советская детская литература. М., 1969; Советская детская литература. М., 1978; Украинская детская литература. 1946—1953. Краткий аннотированный указатель.М., 1954.

Т. Ю. Буженко.

ДИТЯ́ЧА МУ́ЗИКА — музика, призначена для слухання або виконання дітьми. Відзначається конкретністю сюжету, чіткістю й рельєфністю муз. форми, близьким до дитячого побуту змістом. У музиці, створюваній для дитячого виконання, враховуються виконавські можливості дітей — діапазон голосу, хорова підготовка, рівень тех. опанування інструмента тощо. Д. м. існує в нар. творчості. На Україні, зокрема, поширені ігри: хороводи зі співами («Гра в залізного ключа або вовка», «Гра в бобра», «Савка», «Рак-неборак», «Горобейко»), жартівливі пісні («Бігло, бігло козенятко», «Був собі журавель»), старовинні обрядові пісні, що втратили своє ритуальне значення («Вийди, вийди, сонечко», «Іди, іди, дощику»), мелодичні лічилки. Сюди належать і колискові нар. пісні. Відомі мелодії до укр. нар. казок («Про золоту сопілку»). Класичними зразками профес. муз. л-ри для дітей є «Нотний зошит Анни Магдаліни» Й.-С. Баха, «Дитяча симфонія» Й. Гайдна, «Дитячий альбом» для фортепіано і збірка дитячих пісень П. Чайковського, «Альбом для юнацтва», пісні й хори Р. Шумана. Д. м. писали Й. Брамс, К. Дебюссі, Б. Барток, Р. Глієр, Й. Сук та ін. Нар. казки та укр. муз. фольклор — в основі дитячих опер «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна» М. Лисенка, «Ріпка» В. Сокальського, «Лисичка, Котик і Півник», «Івасик Телесик» К. Стеценка. Над створенням укр. дитячого пісенного репертуару працювали М. Леонтович, Я. Степовий, В. Матюк, С. Воробкевич, А. Вахнянин, В. Верховинець. Окремо стоять твори на сюжети з дитячого життя, розраховані на виконання профес. митцями і не призначені спеціально для дитячої аудиторії (балет «Лускунчик» Чайковського, цикл романсів «Дитяча» Мусоргського, оркестрова сюїта «Гра дітей» Ж. Бізе та ін.). Значну увагу Д. м. приділяють рад. композитори, які розширили її жанрові межі. Крім фп. і вокальних мініатюр, написано опери, балети, кантати, симф. твори. Великого поширення набув жанр рад. дитячої, зокрема піонерської пісні. Відомі симф. казка «Петя і Вовк» та фп. твори С. Прокоф'єва, пісні і фп. п'єси Д. Кабалевського (у т. ч. «Легкі варіації на тему української пісні»), пісні І. Дунаєвського та ін. Глибоким проникненням у дитячу психологію, високою художністю позначені збірки обробок дитячих нар. пісень «Сонечко» Л. Ревуцького, дитячі й піонерські пісні П. Козицького, М. Вериківського, А. Штогаренка, Г. Майбороди, А. Філіпенка, В. Борисова, Л. Дичко, М. Дремлюги та ін.; фп. твори, серед яких вирізняються «24 дитячі п'єси» В. Косенка. Популярні твори В. Барвінського, М. Сільванського, М. Скорульського, Ж. Колодуб, А. Мухи, В. Шаповаленка та ін. Муз. театри ставлять дитячі опери («Казка про загублений час» Ю. Рожавської) та балети («Лелеченя» Д. Клебанова, «Кіт у чоботях» В. Гомоляки, «Північна казка» І. Ковача); ансамбль «Балет на льоду» — «Снігуроньку» К. Домінчена. Велике виховне й естетичне значення має музика в *театрі для дітей, дитячому кіно*, радіо- й телепередачах. У 1965 створено Моск. дитячий муз. театр — єдиний у світі. Розвиток муз. творчості тісно пов'язаний із зростанням дитячої виконавської культури, з системою *музичної освіти* і *музичного виховання*. В СРСР існує понад 2000 дитячих муз. шкіл, великого поширення набула дитяча самодіяльність при палацах піонерів, у хорових студіях. При Спілці композиторів СРСР працює комісія муз.-естетичного виховання дітей та юнацтва; така комісія діє й на Україні.

Літ.: Андрієвська Н. К. Дитячі опери М. В. Лисенка. К., 1962; Сосновская О. И. Советские композиторы — детям. М., 1970; Музыка — детям, в. 1—3. Л., 1970—76.

М. П. Загайкевич.

ДИТЯ́ЧА ПОЛІКЛІ́НІКА — в СРСР лікувально-профілактичний заклад, що є структурним підрозділом дитячої *лікарні* або самостійним закладом, який забезпечує позалікарняну допомогу дітям після виписки їх з пологового стаціонару до 14 років включно. Працює за дільничним принципом (див. *Лікарська дільниця*). В роботі Д. п. основна увага приділяється диспансерному (див. *Диспансеризація*) наглядові за здоров'ям дитини, її фіз. і нервовопсихічним розвитком, наданню мед. допомоги хворим дітям, сан.-гігієнічному вихованню дітей і їхніх батьків. У великих містах є міжрайонні, або центр. консультативні Д. п. зі спеціалізованими кабінетами (хірургії, отоларингології, офтальмології, неврології, ендокринології, алергології тощо). В районних центрах, де немає Д. п., зазначена робота виконується дитячими консультаціями, що функціонують на правах структурного підрозділу поліклінічних відділень районних лікарень. У сільській місцевості позалікарняна допомога дітям забезпечується центр. районними, дільничними лікарнями й лікарськими амбулаторіями, в разі необхідності — спеціалістами консультативних поліклінік обласних і міських дитячих лікарень (відділень). Див. також *Охорона материнства і дитинства*. В 1977 на Україні було 4583 дитячі і жіночі консультації.

Р. В. Медяник.

ДИТЯ́ЧА ПРА́ЦЯ — участь дітей і підлітків у процесі виробництва. Масового поширення Д. п. набула за капіталізму, особливо на ранніх стадіях його розвитку. Машинне виробн., спростивши й полегшивши багато трудових операцій, створило можливість замінити в ряді виробничих процесів працю дорослих дешевою Д. п. «Дитяча праця була першим словом капіталістичного застосування машин!» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 376). Д. п. зазнавала нещадної експлуатації, стала одним із джерел збагачення буржуазії. Д. п. є гострою соціальною проблемою капіталістичного суспільства. *Робітничий клас* у наполегливій боротьбі домігся прийняття ряду законів, які обмежують або забороняють Д. п. Однак повної заборони її за капіталізму домогтися неможливо. Д. п. ще широко застосовується в багатьох капіталістич. країнах, зокрема в країнах, що розвиваються. Важкі умови Д. п. призводять до фіз. і моральної деградації дітей і підлітків, професс. захворювань, передчасного старіння, високої дит. смертності. За соціалізму Д. п. має принципово інший характер. Найману Д. п. заборонено, суворо регламентовано працю підлітків. Для них встановлено скорочений робочий день, забезпечено здорові й безпечні умови роботи. В СРСР Д. п. перетворилася на невід'ємну частину комуністичного виховання, засіб підготовки молодого покоління до суспільно корисної, продуктивної

Дитяча творчість. 1. Хлопчиш-Кибальчиш. Юля. 9 років. 2. Київський вокзал. Іра. 10 років. 3. Гуси-лебеді. Майя. 6 років. 4. Салют. Оксана. 13 років.

праці. «Не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства,—писав В. І. Ленін,— без поєднання навчання з продуктивною працею молодого покоління» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 2, с. 464). В Рад. Союзі учнів загальноосв. шкіл залучають до суспільно корисної праці на уроках праці в навчально-виробничих комбінатах, на пром. і с.-г. підприємствах. Значна частина підлітків навчається в профес.-тех. і серед. спец. навч. закладах, де поряд з загальною освітою здобуває виробничу спеціальність. У період *розвинутого соціалістичного суспільства* і будівництва комунізму значення трудового виховання ще більше зростає. На розв'язання цього завдання спрямовано прийняту 1977 постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовку їх до праці». Див. також *Кодекс законів про працю УРСР*.

С. Г. Савченко.

ДИТЯ́ЧА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, яка досліджує загальні та індивідуальні особливості психічного розвитку дітей, умови, рушійні сили й закономірності цього процесу на різних вікових етапах. Тому Д. п. часто називають *віковою психологією*. Вивчає виникнення й розвиток у дітей *психічних процесів* (пізнавальних, мовних, емоційних, вольових та ін.), становлення *психічних властивостей*, розвиток різних видів діяльності (гри, *учіння*, праці), формування дитини як особистості. Д. п. досліджує функції природних даних, нервової системи дитини як матеріального субстрату її психіки і провідну роль сусп. умов, навчання і виховання в її психічному розвитку. Теор. основою Д. п. є діалектико-матеріалістичне розуміння природи й сутності людської психіки. Вона піддає критиці ідеалістичні й механістичні концепції психічного розвитку. Д. п. почала виділятися в самостійну галузь знань з серед. 19 ст. Вона тісно пов'язана з *педагогічною психологією*, педагогікою, фізіологією вищої нервової діяльності. Дані її та висновки мають важливе значення для теорії і практики навчання й виховання молодого покоління, для заг. психології і філософії.

Літ.: Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. М., 1968; Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972; Возрастная и педагогическая психология. М., 1973; Люблінська Г. О. Дитяча психологія. К., 1974; Вікова психологія. К., 1976.

Г. С. Костюк.

ДИТЯ́ЧА СМЕ́РТНІСТЬ — число дітей, які померли протягом першого року життя. Разом з *народжуваністю* і заг. *смертністю* є показником природного руху населення. Виражається числом смертних випадків серед дітей у віці до 1 року в переліку на 1000 народжених живими. Д. с. залежить гол. чин. від соціально-екон. і матеріального рівня країни. В СРСР завдяки заходам рад. системи *охорони здоров'я*, зокрема *охороні материнства і дитинства*, Д. с. за роки Рад. влади різко зменшилась (більше як у 9 раз.в).

ДИТЯ́ЧА ТВО́РЧІСТЬ — сфера діяльності дитини, яка сприяє її інтелектуальному й емоціональному розвиткові. В процесі творчості дитина виявляє своє ставлення до навколишнього середовища, розвиває і вдосконалює навички до роботи з різними інструментами і матеріалами. В СРСР розвиток Д. т. спрямований на формування *комуністичного виховання*, особистості майбутнього громадянина соціалістичного суспільства. Т е х н і ч н а Д. т.— один з важливих засобів навчання, *політехнічної освіти* та *професійної орієнтації*. Сприяє виникненню, закріпленню й розвиткові інтересу дітей до техніки, розвиткові раціоналізаторських і винахідницьких нахилів і здібностей. У вік *науково-технічної революції* проблема розвитку тех. Д. т. набуває особливої актуальності. Її розглядають як вищий, завершальний етап вивчення шкільних предметів природничого циклу. Найчастіше тех. Д. т. виявляється в конструюванні моделей різних машин (літаків, кораблів, ракет, місяцеходів тощо), радіоелектронних приладів, навч. обладнання і устаткування. В СРСР склалась і далі розвивається науково обгрунтована система організації тех. Д. т., в якій чільне місце посідають загальноосв. школа й *позашкільні заклади* (станції і клуби юних техніків, моряків, дитячі залізниці). Поряд з цим значну роль у розвитку тех. Д. т. відіграють відповідні орг-ції ВЛКСМ, профспілок, ДТСААФ. В загальноосв. школах діють гуртки юних техніків різних профілів. Функціонують клуби юних техніків профспілок, *палаців і будинків піонерів та школярів* тощо. Інструктивно-методичним центром організації наук.-тех. творчості учнів є станції юних техніків. В УРСР 1978 їх діяло 234, з них одна республіканська (Київ), 26 обласних і 207 міських (районних). Станції юних техніків мають відділи, лабораторії, літні піонерські табори. При станціях функціонувало 6060 гуртків різних профілів, у яких працювало бл. 95 000 учнів шкіл (1978). Станції юних техніків допомагають школам і позашкільним закладам розвивати тех. Д. т., розробляють і перевіряють у процесі експериментальної гурткової роботи орієнтовні програми гуртків і методику занять у них; разом з ін-тами вдосконалення вчителів організовують підготовку й підвищення кваліфікації керівників тех. гуртків, проводять конкурси творчості юних техніків, спортивно-технічні змагання, олімпіади та ін. заходи, спрямовані на розвиток технічної Д. т. Х у д о ж н я Д. т. включає малювання, ліплення, вишивання, виготовлення аплікацій, навчання музики, складання віршів, оповідань тощо.

Спонукальні мотиви художньої Д. т. пов'язані з освоєнням дітьми навколишнього предметного середовища, з оволодінням ними мовою, з розвитком словесно-логічної пам'яті, з формуванням їхніх розумових здібностей. Водночас худож. Д. т. виявляє одну з істотних особливостей дитячого віку — легку збудливість і активність уяви та фантазії. Творчі процеси як передумова Д. т. виявляються вже в дуже ранньому віці — в іграх дітей. Згодом, у власне творчості, діти прагнуть до відтворення побаченого, почутого і прочитаного, а також своєї фантазії. Тематика Д. т. окреслена віковими межами — коло її розширюється з розвитком дитини. Худож. Д. т.— предмет науково-пед. і психологічних досліджень. Вивчення її допомагає визначенню вікових особливостей дітей, специфіки дитячої психології, дає змогу проникнути в процес формування особистості і в процес розвитку здібності до естетичного сприйняття й переживання. Важливою наук. проблемою педагогіки є керівництво Д. т. Воно сприяє розвиткові творчого потенціалу дитини, розв'язує проблеми її розумового розвитку та естетичного виховання. Теорію образотворчої Д. т. розробили рад. вчені А. В. Бакушинський, М. М. Волков, Є. І. Ігнатьєв, Л. С. *Виготський*, Г. В. Лабунська та ін. З метою розвитку творчості дітей в СРСР введено обов'язкові заняття з малювання, ліплення і музики в дитячих садках, уроки малювання в 1—6 класах середньої школи; існує й розвинута мережа позашкільних закладів, де проводяться заняття з образотворчого мист., музики та ін. Серед кращих дитячих худож. студій — студія при Київ. Палаці піонерів, при Ужгород., Одес., Дніпропетр. палацах, дитяча студія Ленінського р-ну (м. Київ; премія ім. М. Островського, 1978). На Україні керівництво і вивчення Д. т. здійснюють респ. навч.-методичний кабінет естетич. виховання при М-ві освіти УРСР (до 1952 — Центр. Будинок худож. виховання), н.-д. Ін-т педагогіки УРСР. Систематично організовуються конкурси і виставки Д. т.— респ., всесоюзні, міжнародні (виставки творів рад. дітей в Індії, Японії, НДР та ін.).

Літ.: Разумовский В. Г. Развитие технического творчества учащихся. М., 1961; Игнатьев Е. И. Психология изобразительной деятельности детей. М., 1961; Лабунская Г. В. Изобразительное творчество детей. М., 1965; Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. М., 1967; Кондратенко В. І. Електроніка в позакласній роботі. К., 1972; Левін В. О., Павлов С. О., Романова А. С. Барвиста планета. Альбом. Х., 1973; Осташинский Н. И. Киев глазами детей. Альбом. К., 1974; Левин В. А. Воспитание творчества. М., 1977; Осташинський Н. Й. Вогненні барви. Альбом. К., 1978.

О. І. Бугайов, Г. В. Заварова.

«ДИТЯ́ЧА ХВОРО́БА „ЛІВИЗ-НИ" В КОМУНІ́ЗМІ» — твір В. І. Леніна, присвячений питанням політ. стратегії і тактики марксистсько-ленінських партій. Написаний у квітні — травні 1920, вийшов з друку в червні 1920 рос., а в липні — нім., франц. і англ. мовами. Висновки праці покладено в основу рішень 2-го конгресу Комінтерну. Необхідність напи-

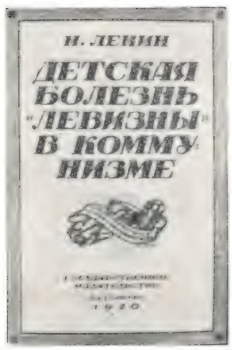

Обкладинка книги В. І. Леніна **«Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі».** Видання 1920.

сання книги була викликана тим, що в деяких комуністичних партіях, які виникли в ряді капіталістичних країн на грунті могутнього революц. піднесення мас 1917—20, з'явилася небезпечна «хвороба» — дрібнобурж. «лівизна». Представники цієї течії рішуче заперечували проти всіх старих форм боротьби пролетаріату, відмовлялись від участі в роботі с.-д. профспілок, вимагали бойкоту бурж. парламентів, виступали проти компромісів і угод з ін. партіями. Така політика вела до розколу комуністичних партій, до відриву їх від мас. У своїй книзі В. І. Ленін викрив шкідливість і небезпеку «лівизни», визначив шляхи подолання її, творчо розвинув і збагатив учення марксизму про *диктатуру пролетаріату*, про керівну роль партії в системі диктатури робітн. класу, про роль теорії, про залучення широких мас трудящих на бік революції. В. І. Ленін підкреслив міжнар. значення *більшовизму*, дав глибокий аналіз гол. етапів його історії і закликав братні комуністичні партії вивчати й застосовувати досвід більшовиків, які на кожному етапі революції вчасно визначали стратегічні й тактичні завдання. Водночас він попереджав, що при цьому необхідно враховувати «національно-особливе, національно-специфічне в конкретних підходах кожної країни до розв'язання єдиного інтернаціонального завдання, до перемоги над опортунізмом і лівим доктринерством всередині робітничого руху, до повалення буржуазії» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 72—73). Одну з осн. умов успіху більшовиків В. І. Ленін вбачав у централізації й залізній дисципліні, заперечення якої, характерне для «лівих комуністів», «рівнозначне повному роззброєнню пролетаріату на користь буржуазії» (там же, с. 25). В. І. Ленін писав, що комуністична партія стає непереможною тоді, коли вся її діяльність пройнята духом сміливої, принципової *критики і самокритики*, нетерпимістю до самозаспокоєння і самохвальства, критичним ставленням до своїх помилок.

У своїй книзі В. І. Ленін розкрив величезне значення для революц. партії пролетаріату вміння поєднувати легальні й нелегальні форми боротьби, завойовувати маси на свій бік. Він підкреслював, що проповідувати лозунг «Геть з профспілок!», як це робили «ліві», означало б залишити робітн. маси під впливом *реформізму*, що треба не заперечувати проти участі в бурж. парламентах, а створювати там сильні парламентські фракції і з трибуни парламентів викривати буржуазію. Виняткове важливе значення має висунуте В. І. Леніним положення про допустимість компромісів навіть з відвертим ворогом, якщо партія йде на них для того, щоб уникнути розгрому і зберегти сили для майбутнього рішучого наступу. Звичайно, мова не може йти про компроміси в принципових питаннях, про примирення з поглядами і діями, які суперечать комуністичній ідеології. В. І. Ленін творчо розвинув вчення марксизму про *революційну ситуацію*, про об'єктивні й суб'єктивні фактори, що забезпечують прихід робітн. класу до влади.

Книга В. І. Леніна пройнята оптимізмом, глибокою впевненістю в неминучій перемозі комунізму. Він писав: «Комуністи повинні знати, що майбутнє в усякому разі належить їм, і тому ми можемо (і повинні) поєднувати найбільшу пристрасність у великій революційній боротьбі з найбільш холоднокровним і тверезим врахуванням шалених метань буржуазії» (там же, с. 82). Наша епоха є епохою тріумфу ленінських ідей. З утворенням і зміцненням *світової системи соціалізму* комуністичний рух перетворився на найвпливовішу політ. силу сучасності, став найважливішим фактором сусп. прогресу людства. Керуючись ленінською теоретичною спадщиною, зокрема класичною працею В. І. Леніна «Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі», марксистсько-ленінські партії, вдосконалюючи стратегію і тактику своєї революц. діяльності, викривають *ревізіонізм, опортунізм, «ліве» сектантство* в робітн. русі, згуртовують маси і ведуть їх на боротьбу за мир, демократію і соціалізм. При цьому вони виходять із заг. закономірностей розвитку революції, соціалістичного і комуністичного будівництва, сформульованих міжнар. нарадами братніх партій. Глибоке розуміння цих загальних закономірностей, опора на них у поєднанні з творчим підходом і врахуванням конкретних умов у кожній даній країні були і лишаються невід'ємною особливістю марксистів-ленінців (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 35).

А. В. Мяловицький.

ДИТЯЧЕ КІНО́ — художні, документальні, науково-популярні й мультиплікаційні фільми, які створюються спеціально для дітей. В СРСР Д. к.— один з найдійовіших засобів комуністичного виховання підростаючого покоління. Робота над дитячим фільмом вимагає врахування вікових особливостей юних глядачів, специфіки їхнього мислення та естетичного сприйняття. За рад. часу Д. к. виділилося в особливу галузь кіномистецтва. Перші рад. дитячі фільми «Червоні диявольта» (1923, реж. І. Перестіані), «Як Петрусь їздив до Ілліча» (1924, реж. М. Доронін) були наповнені пафосом героїчного подвигу, романтикою революц. боротьби. З 1931 виходить щомісячний кіножурн. «Пионерия». В 1933 створено перший дитячий звуковий фільм «Подерті черевики» (реж. М. Барська). В 1936—48 діяла кіностудія «Союздитфільм». Серед кращих фільмів: «Новий Гуллівер» (1935), «Золотий ключик» (1939, реж. обох — О. Птушко), «За щучим велінням» (1938, реж. О. Роу), «Тімур і його команда» (1940, реж. О. Розумний) та ін. Перша стрічка, створена на Україні ВУФКУ для дітей — «Марійка» (1926, реж. А. Лундін), згодом виходять «Маленький Тарас» (1926, реж. П. *Чардинін*), «Партизанська донька» (1935, реж. О. Маслюков). В кін. 30—50-х рр. на рад. студіях поставлено картини, присвячені героїзмові і подвигам рад. дітей: «Дума про козака Голоту» (1937, реж. І. *Савченко*), «Жила-була дівчинка» (1944, реж. В. Ейсимонт), «Син полку» (1946, реж. В. Пронін), зокрема на Україні — «Максимко» (1953, реж. В. Браун), «Сашко» (1958, реж. Є. Брюнчугін), «Військова таємниця» (1958, реж. М. Маєвська), «Казка про хлопчиша-Кибальчиша» (1965, реж. Є. *Шерстобитов*). Серед відомих дитячих фільмів «Попелюшка» (1947, реж. Н. Кошеверова і М. Шапіро), «Першокласниця» (1948, реж. І. Фрез). У 1963 кіностудію ім. М. Горького перетворено на Центр. кіностудію дитячих і юнацьких фільмів ім. М. Горького. В 60—70-х рр. Д. к. представлено фільмами: «Друже мій, Миколко» (1961, реж. О. Салтиков), «Дзвонять, відчиніть двері» (1966, реж. О. Мітта), «Доживемо до понеділка» (1969, реж. С. *Ростоцький*), «Увага, черепаха!» (1971, реж. Р. Биков), «Сто днів після дитинства» (1976, реж. С. Соловйов), «Гірка ягода» (1977, реж. К. Камалова) та ін. Мультиплікаційні фільми для дітей створюють на кіностудії «Союзмультфільм» та на республіканських кіностудіях, у т. ч. на *Київській кіностудії науково-популярних фільмів*. Серед зарубіжних режисерів Д. к.— К. *Земан* (ЧССР), Д. Петров (НРБ), Х. Бальман (НДР), Д. Палашті (УНР), Я. Насфетер (ПНР), Й. *Попеску-Гопо* (СРР), Я. Ламоріс (Франція), У. *Дісней* (США).

Літ.: Бегак Б., Громов Ю. Большое искусство для маленьких. М., 1949; Капельгородська Н. М. Сучасний дитячий фільм. К., 1965; Парамонова К. В зрительном зале — дети. М., 1967; Кино и дети. М., 1971; Увага! В кінозалі — діти! К., 1972.

Н. М. Капельгородська.

ДИТЯЧИЙ БУДИНОК — в СРСР державний виховний заклад для дітей-сиріт або тих, які залишилися без піклування батьків, а також дітей, що потребують допомоги і захисту держави. Перші Д. б. в РРФСР відкрито 1918, на Україні — 1919. В системі нар. освіти є такі типи Д. б.: дошкільні заг. типу, санаторні й спец. для хворих і аномальних дітей (для дітей 3—7 років), шкільні (для дітей 7—16 років) та дітей дошкільного й шкільного віку, до яких у першу чергу влаштовуються діти з однієї сім'ї — брати і сестри. У підпорядкуванні М-ва соціального забезпечення для дітей-інвалідів є будинки-інтернати. Відповідно до постанови РМ СРСР 1977 «Про організацію загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, та про поліпшення матеріального забезпечення цих дітей у школах-інтернатах і дитячих будинках» 1978 створено перші *школи-інтернати* з дошкільними відділеннями (див. також *Опіка, Піклування*). Їхнє завдання — дальше вдосконалення сусп. виховання вказаної категорії дітей, підготовки їх до життя й праці,

створення найсприятливіших умов для їхнього всебічного розвитку й одержання ними серед. освіти.
Літ.: Виноградова А. А., Гербеев Ю. В. Система воспитательной работы в детском доме. М., 1976.

П. Д. Іваніна.

ДИТЯ́ЧИЙ ПАРАЛІ́Ч — група захворювань, що виникають у дітей внаслідок різноманітних ушкоджень нервової системи і виявляються в порушенні рухово-рефлекторної сфери, а в деяких випадках — порушеннями психіки і мовлення. Розрізняють Д. п. церебральні (спастичні), що є наслідком уражень головного мозку, і периферичні (в'ялі) — внаслідок уражень периферичних нервів та їхніх сплетень, передніх рогів спинного мозку, черепно-мозкових нервів та їхніх ядер.

«ДИТЯ́ЧИЙ РУХ» — журнал для піонервожатих. Виходив 1925—34 в Харкові. У 1934—41 видавався в Києві під назвою *«Піонервожатий»*.

ДИТЯ́ЧИЙ САДО́К — в СРСР заклад для суспільного виховання дітей дошкільного віку, перша ланка в системі нар. освіти. Д. с. відкривають місцеві Ради нар. депутатів, підприємства, відомства, колгоспи. З 1959 поряд з Д. с. організовують ясла-садки для дітей з 2 місяців до 7 років. Роботою Д. с. керують М-ва освіти та їхні місцеві органи. В УРСР на кінець 1977 в Д. с. і яслах-садках було 2111,1 тис. дітей. Див. також *Дошкільні заклади.*

ДИТЯ́ЧИЙ ФОНД ООН (ЮНІСЕФ) — спеціальний фонд при ООН, створений за рішенням *Генеральної Асамблеї ООН* від 11.XII 1946. Мета фонду — надавати допомогу країнам, що стали жертвами агресії, і країнам, що розвиваються, для охорони здоров'я, поліпшення харчування, справи освіти та соціального забезпечення дітей. Фонд надає надзвичайну допомогу дітям і матерям і в випадках стихійного лиха (землетрусів, поводі та ін.). Фонд здійснював свої програми більш як у 120 країнах світу. Кошти його складаються з добровільних внесків урядів, орг-цій та окремих осіб. Щорічні внески до фонду роблять 111 країн (1978), в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР. Керівні органи фонду — правління в складі представників 30 д-в, які обираються *Економічною і соціальною радою ООН* строком на 2 роки, і директор-розпорядник.

А. Д. Бутейко.

ДИТЯ́ЧІ ГАЗЕ́ТИ І ЖУРНА́ЛИ — періодичні друковані органи для читачів дошкільного й шкільного віку. Як і *дитяча література*, сприяють *комуністичному вихованню* підростаючого покоління. Перший у Росії дит. журнал — «Детское чтение для сердца и разума» (1785—89). Популярними були журнали «Подснежник» (1858—62), «Рассвет» (1852—62), «Детское чтение» (1869—1906), «Юная Россия» (1906—18), «Маяк» (1909—18). Більшість Д. г. і ж. дожовтневої доби проповідували ідеї соціальної нерівності, релігійну мораль тощо. Кількість і тираж їх були незначні, до дітей трудящих вони майже не доходили. Видання дит. періодики укр. мовою обмежувалося царським урядом і габсбурзькою монархією. Бурж.-ліберальні кола на Україні видавали журн. *«Ластовка»* (1869—81), *«Дзвінок»* (1890—1914), що виходили у Львові, *«Молода Україна»* (Київ, 1906—14) та ін. Перший рад. дит. журнал «Северное сияние» засн. 1919 О. М. Горьким. Першими дит. газетами в СРСР були «Юний Спартак» (Харків, 1922—24) і «Ленинские искры» (Ленінград, 1924). У 20—30-х рр. кількість Д. г. і ж. і їхній тираж зростають. В УРСР видавалися журн. *«Піонерія»* (з 1923), *«Октябрьские всходы»* (1924—30), «Жовтеня» (1928—41) і *«Весела бригада»* (1931—37) та ін. Комуністична партія і Рад. уряд приділяють постійну увагу розвиткові дит. преси, підвищенню її ідейно-худож. рівня (постанова «Про заходи по дальшому розвитку радянської дитячої літератури», 1969). У 1977 в СРСР для дітей видавалося 28 газет і 41 журнал, зокрема всесоюзні журн. «Весёлые картинки» (з 1956), «Пионер» (з 1924), «Юный натуралист» (з 1928), «Квант» (з 1969), «Юный техник» (з 1956), газ. «Пионерская правда». В союзних республіках Д. г. і ж. виходять нац. мовами. В УРСР видаються для дошкільників журн. *«Малятко»*, для школярів—*«Барвінок»* і «Піонерія» (обидва — укр. і рос. мовами), газ. *«Зірка»* та *«Юный ленинец»*.
Літ.: Крупская Н. К. О детской литературе и детском чтении. М., 1954; Наумова М. Живі сторінки історії. В кн.: Весняні обрії. К., 1972; Старцев И. И.Вопросы детской литературы и детского чтения. 1918 — 1965 гг. Библиографический указатель [в. 1 — 2]. М., 1962—67.

Л. І. Гольденберг.

ДИТЯ́ЧІ ДЕМОКРАТИ́ЧНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — добровільні масові об'єднання дітей та підлітків, які під керівництвом комуністичних та робітн. партій, демократичних, профспілкових, жіночих та молодіжних орг-цій здійснюють ідейно-політ. і моральне виховання підростаючого покоління; організаційна форма участі дітей у боротьбі трудящих за мир, демократію та соціальний прогрес. Д. д. о. будують свою роботу з урахуванням психолого-педагогічних закономірностей виховання і розвитку особистості, широкого використання самодіяльності й самоуправління, ігор і змагань. Принципи, форми і методи діяльності Д. д. о., їхня структура, символіка й атрибутика зумовлені метою та завданнями цих орг-цій, соціальними й нац. умовами, особливостями істор. розвитку, традиціями, досвідом тощо.
Авангардна роль у міжнар. дитячому та юнацькому русі належить піонерським організаціям соціалістичних країн. Тут діють: *Всесоюзна піонерська організація* імені В. І. Леніна в СРСР (з 1922), Піонерська орг-ція ім. Сухе-Батора в МНР (з 1925), Піонерська орг-ція ім. Хо Ші Міна в СРВ (з 1941), Піонерська орг-ція Югославії (з 1942), Димитровська Піонерська орг-ція «Септемврийче» в НРБ (з 1944), Піонерська орг-ція СРР (з 1944), Спілка польс. харцерів (з 1945), Піонерська орг-ція Соціалістич. спілки молоді ЧССР (з 1945), Спілка угорських піонерів (з 1946), «Соньондан» у КНДР (з 1946), Піонерська орг-ція ім. Е. Тельмана в НДР (з 1948), Спілка піонерів Куби (з 1964). Вони подають посильну допомогу трудящим своїх країн в екон. і культурному будівництві. Для Д. д. о. створено держ. мережу позашкільних закладів.
У капіталістичних країнах Д. д. о. беруть участь у політ. кампаніях трудящих, розповсюджують відозви миру, л-ру комуністичних і робітн. партій, вивчають історію революц. боротьби тощо. Серед них: «Молода гвардія» в Австрії (з 1946), Спілка піонерів Бельгії (з 1946), «Лісовий народ» у Великобританії (з 1925), «Піонери Франції» (з 1945), Демократична спілка піонерів Фінляндії (з 1945), Асоціація піонерів Італії (з 1949), соціалістична дитяча орг-ція «Юні піонери» ФРН (з 1974), Піонерська орг-ція США (з 1976). Поряд з демократичними, в капіталістичних країнах діють і реліг., загальнокультурні та скаутські орг-ції (див. *Скаутизм*), різні шовіністичні та військово-спортивні спілки, головне завдання яких — виховати підростаюче покоління в дусі відданості капіталізму та бурж. ідеології.
Д. д. о. створені й у ряді країн Азії й Африки, які завоювали нац. незалежність. Це — Піонерська організація Гвінеї (з 1959), «Піонери Народної Республіки Конго» (з 1965), «Піонерська орг-ція Гани» (з 1960), Піонерська орг-ція Народної Демократичної Республіки Ємен (з 1974), дитяча орг-ція «Талаї» в Сірії (з 1971). Діяльність Д. д. о. координує Всесвітня федерація демократичної молоді (ВФДМ) і створений при ній Міжнар. комітет дитячих та юнацьких орг-цій (СІМЕА).

В. І. Яровий.

ДИТЯ́ЧІ ПРИТУ́ЛКИ — у дореволюц. Росії благодійні установи для опікування сиріт і дітей, покинутих батьками й залишених без догляду. Д. п. виникли у 18 ст. при монастирях. Більшість притулків входили до Відомства установ імператриці Марії, інша частина — до військ., духовних та ін. відомств або перебували у віданні різних благодійних т-в і приватних осіб. Давали вихованцям елементарні знання й ремісничу підготовку. В Зх. Україні, Буковині до 1939—40 існували під назвами «захоронок», «захистів», «сиротинців» тощо. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Д. п. було ліквідовано. В СРСР для виховання осиротілих дітей та дітей, що втратили годувальників, створено мережу держ. *дитячих будинків* і спец. *шкіл-інтернатів.*

ДИТЯ́ЧІ ХВОРО́БИ — група захворювань, що трапляються переважно в дітей і, як виняток, у дорослих. Перебіг і прояви Д. х. зумовлюються фізіол. особливостями дитячого організму. Кожному

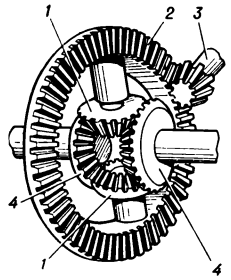

Диференціал автомобіля:
1 — сателіт;
2 — водило;
3 — вал двигуна;
4 — центральне колесо.

віковому періоду (див. *Грудна дитина*) властиві певні Д. х. В період новонародженості (див. *Новонароджена дитина*), коли функціональні системи організму перебувають у стані нестійкої рівноваги, спостерігаються хвороби, пов'язані з порушенням розвитку плоду, з родовим актом (*асфіксія*, родова травма, паралічі, деякі *спадкові хвороби, гемолітична хвороба новонароджених*, природжені вади й аномалії розвитку, *токсоплазмоз*, стафілококові інфекції тощо). Інтенсивний ріст дитини в грудному віці (до 12 міс.) і її значні потреби в їжі призводять до шлунково-кишкових хвороб (*диспепсії*, кишкові інфекції та ін.). Підвищується функціональне навантаження на органи дихання, діти частіше хворіють на гострі респіраторні інфекції, запалення легень. Неправильне вигодовування й недостатнє перебування на свіжому повітрі дитини призводять до рахіту. В цьому віці діти часто хворіють на діатези, *спазмофілію* тощо. В переддошкільному (до 3 років) та дошкільному (3—7 років) віці у дітей частішають інфекційні хвороби — коклюш, кір, скарлатина тощо, що зумовлене тісним спілкуванням дітей між собою та з дорослими хворими. В ранньому шкільному віці часті хвороби серця, ревматизм, ангіни, *нефрити, алергічні хвороби*. Діти старшого шкільного й підліткового віку в зв'язку з ендокринною перебудовою організму (*статеве дозрівання*), бурхливим ростом (*акцелерація*) та перевантаженням навчанням часто хворіють на неврози, судинні дистонії (гіпер- та гіпотонії), ендокринні хвороби, захворювання печінки, жовчовивідних шляхів тощо.

Літ.: Бадалян Л. О., Таболин В. А., Вельтищев Ю. Е. Наследственные болезни у детей. М., 1971; Детские болезни. К., 1975.

П. С. Мощич.

ДИТЯЧІ ЯСЛА — в СРСР установа для виховання дітей у віці від 2 місяців до 3 років. У Д. я. дітей розподіляють за віком на групи: I — діти віком до 9 місяців, II — від 9 до 14 місяців, III — від 14 місяців до 2 років, IV — від 2 до 3 років. Діти можуть бути в яслах 9—10 годин (денне перебування), 12—14 годин (подовжений день) або цілу добу.

Д. я. перебувають на бюджеті органів охорони здоров'я або установ і підприємств (відомчі Д. я.). На селі, в колгоспах, у весняно-літній період, крім постійних, організується широка мережа сезонних Д. я. За дітьми в Д. я. доглядають особи з спеціальною мед. освітою, в обов'язок яких входить проведення виховної роботи та оздоровчих заходів. З 1959 відбувається поступове об'єднання дитячих ясел і садків (див. *Дошкільні заклади*) в єдиний дошкільний заклад — дитячі ясла-садок. Усього в 1977 в Українській РСР було 19 417 постійних дошкільних закладів, у яких виховувалося понад 2,1 мільйона дітей.

Л. Й. Бугай.

ДИТЯ́ЧО-ЮНА́ЦЬКІ СПОРТИ́ВНІ ШКО́ЛИ (ДЮСШ) — позашкільні спец. спортивні заклади в СРСР, що готують кваліфікованих спортсменів і фізкультурних активістів. ДЮСШ можуть бути комплексними (з кількох видів спорту) і спеціалізованими (з одного виду спорту, напр. легкоатлетичні, фігурного катання та ін.). Приймаються до школи учні віком від 7 до 14 років (за рекомендацією загальноосвітніх шкіл), які мають відповідну фіз. підготовку. Поряд з навчально-тренувальними заняттями з спорту ДЮСШ проводять з учнями політико-виховну й культурно-масову роботу. ДЮСШ підпорядковані місцевим органам нар. освіти, профспілковим та спортивним т-вам. Перші ДЮСШ на Україні організовано 1934. В 1978 році їх налічувалось 799.

ДИФАМА́ЦІЯ (лат. diffamatio — ганьблення) — розголошення (як правило, в пресі) справжніх або неправдивих відомостей, що ганьблять честь і гідність громадянина чи організації. В Рад. д-ві, згідно з ст. 57 Конституції СРСР (ст. 55 Конституції УРСР), громадяни СРСР мають право на суд. захист від зазіхання на честь і гідність (див. *Захист честі і гідності*), життя і здоров'я, на особисту свободу та майно.

ДИФЕНІ́Л, фенілбензол, $(C_6H_5)_2$ — безбарвні кристали; густ. (т-ра 25° С) 1156 кг/м³, $t_{пл}$ 71° С, $t_{кип}$ 255° С. Д.— нерозчинний у воді, добре розчиняється в органічних розчинниках (спирті, ефірі, бензолі тощо). Міститься в антраценовому маслі, яке виділяють з кам.-вуг. смоли. Застосовують у виробн. *барвників*, синтетичних смол; у суміші з дифеніловим ефіром $(C_6H_5)_2O$ — як високотемпературний носій, т. з. даутерм.

ДИФЕНІЛАМІ́Н, $(C_6H_5)_2NH$ — вторинний ароматичний *амін*; білі кристали з слабким своєрідним запахом, темніють на світлі; $t_{пл}$ 54° С, $t_{кип}$ 302° С. Д.— малорозчинний у воді, розчиняється в органічних розчинниках і концентрованих мінеральних к-тах. Застосовують для органічних синтезів, у виробн. *барвників*, для стабілізації піроксилінових порохів, виявлення окислювачів (напр., азотної к-ти), які дають з ним синє забарвлення, тощо.

ДИФЕРЕНЦІА́Л (від лат. differentia — різниця, відмінність) — 1) У техніці — механізм із зубчастими колесами, що передає рух від одного вала двом іншим валам, які обертаються з різними відносними швидкостями, або від двох валів одному. Під час дії, напр., Д. автомобіля (мал.) рух від вала двигуна передається (через водило) *сателітам*, що обертаються навколо своїх осей і відносно осі механізму, а від сателітів — кожному з незалежних центр. коліс, на валах яких закріплено ходові колеса. В автомобілях та ін. трансп. машинах Д. дає змогу ведучим колесам обертатися з різними швидкостями на поворотах, коли ці колеса проходять різні шляхи. В металорізальних верстатах за допомогою Д. настроюють кінематичні ланцюги, в лічильно-розв'язувальних машинах виконують матем. операції додавання параметрів. Д. застосовують і в *варіаторах, редукторах, муфтах* тощо.

2) У математиці — головна частина приросту функції, що наближено відображує цей приріст і пропорційна приростові *аргументу*. Див. *Диференціальне числення*.

Ю. О. Попченко (у техніці).

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНА ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому геометричні образи вивчаються методами *математичного аналізу*, в першу чергу *диференціального числення*. Гол. об'єктами Д. г. є довільні достатньо гладкі криві (*лінії*) та поверхні *евклідового простору*, а також сімейства ліній та *поверхонь*. В класичній Д. г. вивчають властивості та вводять характеристики нескінченно малих кусків кривих і поверхонь, інваріантних (див. *Інваріанти*) відносно рухів у просторі (див. *Рух* у геометрії). Так, крива характеризується *кривиною* і *скрутом*, поверхня — 1-ю (яка визначає її *внутрішню геометрію*) та 2-ю (яка визначає її *зовнішню геометрію*) осн. квадратичними *формами*. Вводячи *координати* на об'єкті, що вивчається, визначають, напр., таке поняття, як *розмірність* об'єкта. В сучас. Д. г. вивчають і властивості геом. образів «в цілому» (тобто такі, які проявляються в достатньо великих областях), властивості, обумовлені *топологією*, повнотою тощо. Узагальнення понять і методів *поверхонь теорії* привело до розвитку *тензорного аналізу* і багатовимірної Д. г. Важливим розділом Д. г. є *ріманова геометрія*, тісно пов'язана з теор. фізикою, *відносності теорією* та механікою. Розглядають також афінну, проективну, конформну та ін. Д. г.

Основи Д. г. заклали Л. *Ейлер*, Г. *Монж* і К.-Ф. *Гаусс*. Багато для її розвитку зробили Г. *Ріман*, Е.-Ж. *Картан*, А. Вейль, рос. математики М. І. *Лобачевський*, К. М. Петерсон, рад. математики М. М. *Лузін*, Д. Ф. *Єгоров*, В. Ф. Каган, С. П. Фініков, О. Д. *Александров*, М. В. *Єфімов*, О. В. *Погорєлов* та інші.

Літ.: Рашевский П. К. Риманова геометрия и тензорный анализ. М., 1967; Кованцов М. І. Диференціальна геометрія. К., 1973; Погорелов А. В. Дифференциальная геометрия. М., 1974; Бишоп Р. Л., Криттенден Р. Дж. Геометрия многообразий. Пер. с англ. М., 1967; Стернберг С. Лекции по дифференциальной геометрии. Пер. с англ. М., 1970.

Ю. А. Амінов.

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, що вивчає індивідуальні й групові відмінності в психіці людей. Термін «диференціальна психологія» запровадив нім. психолог В. Штерн (1900). Для бурж. Д. п. характерні реакц. намагання проголосити біологічними ті індивідуальні й групові властивості людей, які насправді породжені умовами капіталістичної дійсності, і тим самим утвердити «природність» і незмінність капіталістичного ладу. Наукова Д. п., що грунтується на за-

садах істор. матеріалізму, розглядає індивідуальні особливості як продукт розвитку людей, зумовлений передусім суспільно-істор. обставинами їхнього життя, навчання, виховання і праці. Значну роль у формуванні цих відмінностей відіграють природні, зокрема статеві, особливості організму, його нервової системи. Важливе значення в з'ясуванні їхнього походження має вчення І. П. Павлова про *типи нервової діяльності*.

Г. С. Костюк.

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНА РЕ́НТА — див. *Земельна рента.*

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНЕ ЧИ́СЛЕННЯ — розділ *математичного аналізу*, в якому вивчають властивості і способи обчислювання похідних та використання їх для дослідження функцій. Д. ч. є невід'ємною частиною сучас. математики та її застосувань. Осн. поняттям Д. ч. є поняття *похідної функції*:

$$y' = f'(x) = \frac{dy}{dx} =$$

$$= \lim_{\Delta x \to 0} \frac{f(x+\Delta x) - f(x)}{\Delta x}.$$

Похідна допускає різні мех. і геом. тлумачення. Так, миттева швидкість є похідною від шляху за часом, тангенс кута нахилу дотичної до кривої є похідною від ординати за абсцисою кривої (мал.). Для обчислювання похідних використовують правила: $(C)' = 0$, де C — будь-яке стале число; $[Cf(x)]' = Cf'(x)$; $(u \pm v)' = u' \pm v'$; $(uv)' = u'v + uv'$; $\left(\frac{u}{v}\right)' = \frac{u'v - uv'}{v^2}$; якщо $y = f(u)$ і $u = \varphi(x)$, то $\frac{dy}{dx} = \frac{dy}{du} \cdot \frac{du}{dx} = f'(u) \times \varphi'(x)$; $(x^n)' = nx^{n-1}$, де n — будь-яке стале число; $(a^x)' = a^x \ln a$, де a — будь-яке стале додатне число; $(\log_a x)' = 1/x \ln a$; $(\sin x)' = \cos x$; $(\arcsin x)' = 1/\sqrt{1-x^2}$; $(\operatorname{arctg} x)' = 1/(1+x^2)$; якщо $x = \varphi(t)$, $y = \psi(t)$, то $\frac{dy}{dx} = \frac{\psi'(t)}{\varphi'(t)}$.

Похідна може існувати тільки в точці неперервності *функції*, і всяка функція, що має похідну в якійсь точці, неперервна в ній. Однак не всяка *неперервна функція* має похідну. Так, функція $y = |x|$ неперервна при $x = 0$, але в цій точці похідної немає. Б. *Больцано* і К. *Вейєрштрасс* навели приклади неперервних функцій, що не мають похідних у жодній точці. Похідна від першої похідної наз. другою похідною, від другої — третьою і т. д. Друга похідна має важливе мех. тлумачення: друга похідна від шляху за часом є прискорення.

Для функції кількох змінних запроваджено поняття ч а с т и н н о ї похідної. За означенням, частинна похідна від функції $z = f(x, y)$ по x дорівнює

$$z'_x = f'_x = \frac{\partial z}{\partial x} =$$

$$= \lim_{\Delta x \to 0} \frac{f(x+\Delta x, y) - f(x, y)}{\Delta x}.$$

Можна побудувати другі та вищі частинні похідні від функції z. Якщо приріст $\Delta z = f(x+\Delta x, y+\Delta y) - f(x, y)$ можна подати у вигляді $\Delta z = A\Delta x + B\Delta y + \omega$, де $\omega/\sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}$ прямує до 0 разом з Δx і Δy, то кажуть, що функція z має п о в н и й д и ф е р е н ц і а л $dz = A\Delta x + B\Delta y$. Якщо він існує, то $A = z'_x$ і $B = z'_y$. Неперервність частинних похідних забезпечує існування повного диференціала. Функція, що має повний диференціал, наз. д и ф е р е н ц і й о в н о ю.

Д. ч. було підготовлено працями Е. *Торрічеллі*, Р. *Декарта*, П. *Ферма*, франц. математика Ж. Роберваля (1602—75), англ. математика І. Барроу (1630—77), а остаточно оформилось у працях І. *Ньютона* та Г. *Лейбніца*.

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 1. М., 1970; Смирнов В. И. Курс высшей математики, т. 1. М., 1974; Хинчин А. Я. Восемь лекций по математическому анализу. М., 1977; Давидов М. О. Курс математичного аналізу, ч. 1—2. К., 1976—78.

Б. В. Гнеденко.

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНИЙ БІНО́М, біноміальний диференціал — вираз виду $x^m(a + bx^n)^p\,dx$, де a і b — незмінні, не рівні нулеві числа, а m, n і p — раціональні числа. Інтеграл від Д. б. можна виразити в скінченному вигляді через елементарні функції лише в трьох випадках (вказані І. *Ньютоном*, були відомі ще Л. Ейлерові): 1) p — ціле число; 2) $(m+1)/n$ — ціле число; 3) $p + (m+1)/n$ — ціле число. Це твердження довів 1853 П. Л. *Чебишов*.

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНІ РІВНЯ́ННЯ — рівняння, які пов'язують шукану функцію, похідні від неї й незалежні змінні. Напр.,

$$u'' + xu^2 = 0,\quad y\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \sin xy = 0.$$

Більшість задач фізики, механіки, техніки тощо, які можна сформулювати математично, приводять до Д. р., тому теорія Д. р. має велике значення для природничих дисциплін. Заг. розв'язок Д. р., тобто *функція*, яка перетворює його на тотожність, залежить від однієї чи кількох довільних сталих або будь-яких функцій. Так, заг. розв'язком рівняння $u' - 1 = 0$ є функція $u(x) = x + C$, рівняння $\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} = 0$ — функція $u(x, y) = f(x) + g(y)$. Щоб одержати певний розв'язок Д. р., задають додаткові (початкові або крайові) умови. Так, стала C в розв'язку $u(x) = x + C$ визначається однозначно при додатковій умові, напр., $u(0) = 1$. Лише незначна кількість Д. р. розв'язується через *елементарні функції*. Теорія Д. р. розвивається в основному в двох напрямах: 1) теоретичного дослідження можливості постановок тих чи ін. задач для певних класів Д. р. і вивчення цих розв'язків; 2) створення наближених методів розв'язування Д. р. Якщо функція залежить лише від однієї змінної, Д. р. наз. з в и ч а й н и м. Максимальний порядок похідної, що входить до Д. р., наз. порядком Д. р. Заг. розв'язок рівняння n-го порядку залежить від n довільних сталих. Для звичайних Д. р. добре розвинута теорія задачі Коші (див. *Крайові задачі*). Коли змінні u, u', ..., $u^{(n)}$ входять до Д. р. лише в першому степені, воно наз. л і н і й н и м. Якщо функція залежить від кількох аргументів, за якими беруться похідні, Д. р. наз. рівнянням з частинними похідними (див. *Рівняння математичної фізики*). Розглядають і системи Д. р. Теорія Д. р. застосовує методи *математичного аналізу, топології, функціонального аналізу* та ін. розділів математики. В свою чергу вона стимулює розвиток цих розділів. Так, спектральна теорія *операторів*, теорія *узагальнених функцій* розвивалися значною мірою у зв'язку з потребами Д. р.

Д. р. траплялися ще в працях І. *Ньютона* і Г. *Лейбніца*. В самостійну дисципліну вони виділились у 18 ст. в працях Л. *Ейлера*. В СРСР існує велика наукова школа Д. р., представниками якої є І. Г. *Петровський*, С. Л. *Соболєв*, А. М. *Тихонов* та ін. Розвиток асимптотичних методів у теорії Д. р. пов'язаний зі школою укр. рад. математиків М. М. *Крилова*, М. М. *Боголюбова* і Ю. О. *Митропольського*.

Літ.: Петровский И. Г. Лекции по теории обыкновенных дифференциальных уравнений. М., 1970; Арнольд В. И. Обыкновенные дифференциальные уравнения. М., 1975.

Ю. М. Березанський.

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНО-РІЗНИЦЕ́ВІ РІВНЯ́ННЯ — рівняння, які пов'язують *аргумент*, шукану *функцію*, похідні й різниці від неї. Напр., $u''(x) = u(x+h) - u(x)$, де h — фіксоване число. Отже, на відміну від звичайних *диференціальних рівнянь* функція та її похідні можуть братися в рівнянні при різних значеннях аргументу.

ДИФЕРЕНЦІА́ЦІЯ (франц. differentiation, від лат. differentia — різниця, відмінність) в б і о л о г і ї — 1) Д. ф і л о г е н е т и ч н а — розчленування в процесі еволюції єдиної групи організмів на дві або кілька. Шляхом Д. відбувається процес *видоутворення*. Філогенетична Д. спричинюється до виникнення різноманітних форм організмів, осн. ознаки яких дають змогу розподілити їх на *таксони* ієрархічної системи (*царство, тип, клас, ряд, родина, рід, вид* тощо). 2) Д. о н т о г е н е т и ч н а — див. *Диференціювання* в ембріології. 3) Д. с т а т е в а — див. *Стать, Визначення статі*.

ДИФЕРЕНЦІА́ЦІЯ МА́ГМИ — сукупність процесів, внаслідок яких з вогняно-рідкої *магми* утворюються гірські породи різного мінералогічного складу. Розрізняють кристалізаційну (або гравітаційну) й ліквацію (або власне магматичну) Д. м. Л і к в а ц і й н а Д. м., роль якої в природі дуже обмежена, відбувається розшаруванням магми на розплави, що складаються з кремнезему,

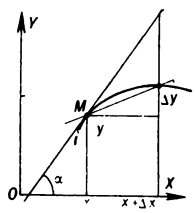

Диференціальне числення. Тангенс кута між дотичною до кривої $y = f(x)$ у точці M і додатним напрямом осі OX [похідна функції $f(x)$ у точці M].

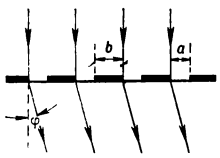

Дифракційна гратка.

карбонатів, залізистих *силікатів*, оксидів заліза тощо. Кристалізаційна Д. м. відбувається при зниженні т-ри і тиску. В магматичному вогнищі послідовно кристалізуються й осідають спочатку тугоплавкі (*олівіни, піроксени* та ін.), потім більш легкоплавкі (*амфіболи, слюди, польові шпати, кварц* тощо) мінерали. Вважають, що внаслідок кристалізаційної диференціації базальтової магми можуть утворюватися майже всі відміни гірських порід.

І. Б. Щербаков.

ДИФЕРЕНЦІА́ЦІЯ МОВ — один із двох протилежних процесів мовної еволюції, який протиставляється *інтеграції мов*. Унаслідок Д. м. діалекти можуть відокремитись і стати самостійними мовами. Д. м. спричинюють міграція племен, розпад мовної єдності та ін. чинники. Питома вага процесів диференціації та інтеграції мов змінюється в різні періоди розвитку суспільства. До виникнення нац. мов Д. м. переважала над інтеграцією. Прикладом Д. м. є утворення рос., укр. та білорус. мов з єдиної в минулому давньоруської мови. *С. В. Семчинський.*

ДИФЕРЕНЦІА́ЦІЯ СЕЛЯ́НСТВА — процес класового розшарування *селянства*. Див. також *Аграрне питання*.

ДИФЕРЕНЦІА́ЦІЯ ТА ІНТЕГРА́ЦІЯ НАУ́К — взаємопов'язані процеси, якими супроводиться розвиток наукового *пізнання*. Диференціація наук полягає в появі кількох наук, що вивчають детальніше й глибше коло явищ, яке до цього було предметом дослідження одної науки (напр., виникнення великої групи біол. наук — *цитології, генетики, екології* та ін.), а також у появі наук, предметом дослідження яких стають явища, суміжні між фундаментальними науками (*фізична хімія, біофізика*, біокібернетика та ін.). В появі суміжних наук уже виявляється тенденція до інтеграції. Інтеграція наук полягає у взаємопроникненні методів дослідження з одних наук в інші, у виробленні спільного для ряду наук підходу до вивчення, теоретичного опису й пояснення явищ. Так, значного поширення в сучас. природознавстві набули методи математики, а в хімії й біології — методи фізики. На нинішньому етапі розвитку наук. пізнання набуває все більшого значення нова форма інтеграції природничих і сусп. наук, яка складається в процесі здійснення наук.-тех. і соціально-екон. програм. Д. та і.н., об'єктивну основу яких становить діалектичний зв'язок багатоманітності явищ дійсності й матеріальної єдності світу, тісно пов'язані між собою і є важливими тенденціями розвитку знання. Д. та і. н. не призводять ні до повного відособлення наук, що виникли внаслідок диференціації, ні до втрати конкретними науками їхньої специфіки в результаті розвитку тенденції до інтеграції.

Ф. М. Канак.

ДИФЕРЕНЦІЙО́ВАНЕ НАВЧА́ННЯ — розподіл навчальних планів і програм у старших класах загальноосвітньої середньої школи. Див. *Навчання*.

ДИФЕРЕНЦІЮВА́ННЯ в ембріології — процес виникнення відмінностей між частинами організму та їхньої спеціалізації під час його розвитку. Д. проявляється у морфологічних, фізіол. і біохім. змінах клітин окремих органів. Д. відбувається переважно в період *зародкового розвитку*. В основі Д. лежить зміна функцій *генів*. Активність певних генів спричинює синтез відповідних *білків*, що зумовлюють Д. На Д. впливають неоднорідність *цитоплазми* яйцеклітини, ряд *гормонів* та *індукція*. Під час зародкового розвитку з однакових неспеціалізованих зародкових клітин виникають *зародкові листки*, потім — частини тіла, системи органів, окремі органи і тканини з різними за формою й функцією клітинами. Після народження (або вилуплення) спостерігається Д. в епітеліальних тканинах, крові, гладеньких м'язах тощо. З Д. пов'язане гол. чин. виникнення нових органів чи їхніх властивостей під час *метаморфозу*. Д. можна спостерігати й в органах дорослого організму (напр., з клітин червоного кісткового мозку диференціюються різні клітини крові). Спостерігається Д. й під час *регенерації*.

О. В. Денисьєвський.

ДИФІЛОБОТРІО́З — гельмінтозна хвороба м'ясоїдних тварин, зрідка людини. Спричинює *стьожак широкий* (Diphillobothrium latum) завдовжки 1—12 м, що паразитує в тонкому кишечнику, присмоктуючись до слизової оболонки. Хворі на Д. тварини разом з фекаліями виділяють яйця гельмінта, які, потрапляючи у воду, проходять складний цикл розвитку зі зміною двох проміжних живителів (рачків-циклопів та риби). Тварини заражуються, поїдаючи уражену рибу. Перебіг хвороби хронічний. Тварини худнуть, пригнічені. Заходи боротьби: хворих тварин лікують ареколіном, філіксаном та ін. Рибу слід згодовувати лише вареною, добре промороженою в холодильнику, просоленою або після вакуумного сушіння.

ДИФІРА́МБ (грец. διθύραμβος) — 1) Урочиста хорова пісня в Стародавній Греції на честь бога Діоніса. Спочатку Д. були нар. піснями, пізніше розвинулися в літ. жанр, близький до *оди* або гімну. В античній л-рі відомі дифірамби Піндара й Аріона (6—5 ст. до н. е.). 2) Переносно— надмірна похвала.

ДИФРАКЦІ́ЙНА ГРА́ТКА — сукупність однакових, розташованих на однаковій віддалі один від одного, отворів або розсіюючих центрів, на яких відбувається *дифракція* хвиль. В оптиці застосовують Д. г., які є сукупністю паралельних штрихів (подряпин), нанесених на прозорі (прозора Д. г.) або дзеркальні (відбивна Д. г.) пластинки. Дія Д. г. грунтується на *інтерференції хвиль*, що дифрагують на багатьох щілинах. При падінні пучка паралельних променів з довжиною хвилі λ на Д. г., після фокусування за допомогою лінзи у її фокальній площині спостерігаються максимуми й мінімуми інтенсивності. В разі нормального падіння променів максимуми інтенсивності виникають у напрямах, які визначаються з умови: $c \sin \varphi = m\lambda$, де φ — кут дифракції, $c = a + b$ — стала Д. г. (мал.), $m = 0, \pm 1, \pm 2...$ — номер максимуму, починаючи з середнього (нульового). При освітленні Д. г. білим світлом у центрі дифракційної картини міститься яскрава незабарвлена смуга, праворуч і ліворуч від неї, на рівних віддалях, розташовані спектри 1-го порядку ($m = 1$), потім 2-го ($m = 2$) і т. д. Утворення спектрів пояснюється залежністю положення максимумів від довжини хвилі, при цьому в спектрі будь-якого порядку його фіолетова частина буде найближчою до центр. смуги, а червона — найдальшою. Важливою характеристикою Д. г. є її *роздільна здатність* R, яка характеризує її здатність розділяти близькі спектральні лінії. R визначається порядком і кількістю штрихів N: $R = mN$. Сукупність однакових дифракційних елементів, регулярно розміщених у двох вимірах, утворює двовимірні Д. г. Прикладом такої гратки є поверхня кристала. Атоми в кристалах розміщені в *кристалічній гратці* й утворюють тривимірну Д. г. для рентгенівського проміння, електронів, протонів, нейтронів та ін. мікрочастинок. Д. г. застосовують у спектр. приладах, використовують у *дифракційній електроніці*.

Літ. див. до ст. *Дифракція*.

І. С. Горбань.

ДИФРАКЦІ́ЙНА ЕЛЕКТРО́НІКА — галузь вакуумної *електроніки*, яка вивчає явища виникнення об'ємних хвиль при рівномірному й прямолінійному русі потоку електронів поблизу *дифракційної гратки* — так зване явище дифракційного випромінювання.

Д. е. є основою для створення потужних перестроювальних когерентних (див. *Когерентність хвиль*) генераторів міліметрових і субміліметрових хвиль з малими шумами й побічним випромінюванням, для хвильового моделювання радіаційних явищ, для створення елементної бази й систем у радіолокації, зв'язку, обчислювальній техніці тощо.

Літ.: Шестопалов В. П. Дифракционная электроника. Х., 1976.

В. П. Шестопалов.

ДИФРАКЦІ́ЙНІ ЯДЕРНІ ПРОЦЕ́СИ — ядерні процеси, що відбуваються при взаємодії *адронів* з ядрами і пов'язані з явищами *дифракції*, зумовленими хвильовою природою частинок. Проявляються, коли взаємодія супроводиться поглинанням частинок, довжина хвилі яких значно менша за розміри області поглинання. При високих енергіях частинок розсіяння на ядрі описується як багаторазове дифракційне розсіяння на окремих *нуклонах*. У випадку зіткнення складних частинок, поряд з пружним розсіянням, можливі непружні Д. я. п.: непружне розсіяння, розщеплення і зрив частинок. Уперше на дифракційний механізм розсіяння нейтронів

указав Г.-А. *Бете* (1940). Теорію Д. я. п. розвинули О. І. *Ахієзер*, О. Г. *Ситенко* й амер. фізик Р. Глаубер. Дифракційний метод Ситенка — Глаубера застосовують для одержання з експериментів на *прискорювачах заряджених частинок* інформації про структуру ядер і адрон-нуклонну взаємодію.

Літ.: Ситенко О. Г. Дифракційні ядерні процеси. «Вісник АН УРСР», 1971. № 12.

В. Ф. Харченко.

ДИФРА́КЦІЯ (від лат. diffractus — розломлений) — явище відхилення хвиль або потоків мікрочастинок (*електронів, протонів, нейтронів* тощо) від прямолінійного поширення при проходженні біля перешкод. При Д. хвилі огинають перешкоди й попадають в область геом. тіні. Прийом радіосигналів за межами прямої видимості, коли приймач і передавач розділені опуклістю земної кулі, пояснюється Д. радіохвиль на сферичній поверхні Землі. Д. відбувається в усіх випадках, коли є амплітудне або фазове порушення хвильового фронту, й найвиразніше проявляється, коли довжина хвилі порівнянна з розмірами перешкоди. При проходженні монохроматичного світла від точкового джерела крізь круглий отвір у непрозорому екрані або навколо круглого непрозорого екрана спостерігаються дифракційні смуги у вигляді світлих і темних концентричних кілець (мал.). При Д. світла на щілині одержується дифракційна картина у вигляді світлих і темних смуг. В оптиці розрізняють два типи Д.: Д. сферичної хвилі (Д. Френеля) і Д. в паралельних променях (Д. Фраунгофера). В першому випадку виникають дифракційні зображення перешкод, у другому — джерел світла. Явище Д. світла лежить в основі оптичної *дифракційної ґратки*. Внаслідок Д. світла на діафрагмах обмежується *роздільна здатність* оптичних приладів (*мікроскопів, телескопів* тощо). Д. мікрочастинок і рентгенівського проміння полягає в розсіюванні їхніх потоків твердими тілами (а також рідинами або молекулами газів). При цьому в розсіяному потоці частинок утворюються закономірно розміщені максимуми й мінімуми інтенсивності, розподіл яких залежить від будови розсіюючого об'єкта. Д. частинок, яка пояснюється їхніми хвильовими властивостями (див. *Бройля хвилі*), широко застосовується для вивчення структури речовини. Див. *Рентгеноструктурний аналіз, Електронографія, Нейтронографія, Дифракційні ядерні процеси.*

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976; Гузь А. Н., Кубенко В. Д., Черевко М. А. Дифракция упругих волн. К., 1978; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1973.

І. С. Горбань.

ДИФТЕРІ́Я (від грец. διφθέριον — шкірка, плівка) — гостра інфекційна хвороба, що характеризується запальним процесом з утворенням щільних плівчастих нальотів на місці заглиблення збудника хвороби — дифтерійної палички — й тяжким загальним отруєнням (*інтоксикацією*) організму. Збудника Д. відкрили 1883—84 нім. вчені Е. Клебс і Ф. Леффлер. Гол. джерелом інфекції є хвора на Д. людина і бацилоносії (див. *Бацилоносійство*). Осн. шлях зараження — повітряно-крапельний, можливе зараження й через посуд, ін. речі, харчові продукти, особливо молоко. Хворіють на Д. гол. чин. діти. Д. може уражати мигдалики і зів (Д. зіва), слизову оболонку носа (Д. носа) і гортані (Д. гортані, або *круп*) і значно рідше — слизову оболонку ока, зовн. статеві органи, ранові поверхні. Клінічна картина Д. визначається місцем заглиблення збудника. Найчастіше трапляється Д. зіва. Інкубаційний період — від 2 до 10 днів. Захворювання починається поступовим підвищенням т-ри (до 39°), з'являється млявість, шкірні покрови стають блідими, втрачається апетит, погіршується сон, виникають біль при ковтанні, головний біль; на фоні почервоніння в зіві утворюються типові щільні брудно-сірі плівки, підщелепні лімфатичні вузли збільшуються. Ускладнення при дифтерії: параліч м'якого піднебіння, м'язів ока, кінцівок, запалення легень тощо.

Профілактика: обов'язкова госпіталізація хворих, дезинфекція, виявлення бацилоносіїв, масові профілактичні щеплення. Лікування: раннє введення антитоксичної протидифтерійної сироватки, антибактеріальна терапія, вітамінотерапія. При дифтерійному крупі — іноді операція.

Літ.: Крылова М. Д. Дифтерийная инфекция. М., 1976.

ДИФТО́НГ (грец. δίφθογγος, від δίς — двічі і φθόγγος — звук) — сполучення двох голосних звуків (здебільшого складотворчого й нескладотворчого) в одному складі. Розрізняють Д. висхідні, в яких складотворчим є другий компонент (франц. nuit — ніч), і низхідні (спадні), де складотворчим є перший складник (нім. das Auge — око). Рідше складники бувають рівноправними (латис. iela — вулиця). У сучас. укр. літ. мові, як і в ін. східнослов'янських, є Д. як явище фонетичне, а не фонематичне (маў, коўток, гаї, графічно — «мав», «ковток», «гай»). У пн. говорах укр. мови є залишки деяких Д., що виникли як проміжні, коли давні **о**, **е**, **ѣ** переходили в **і** в новозакритих складах після занепаду редукованих **ъ**, **ь** (п'і́ч, вуо́з, куї́н', лі́ето).

ДИФУЗІ́ЙНИЙ АПАРА́Т, дифузор, екстрактор — апарат для вилучення *екстрагуванням* розчинних речовин з твердої подрібненої сировини. Найчастіше Д. а. застосовують у харч. пром-сті, гол. чин. у цукровій. Розрізняють Д. а. періодичної і безперервної дії. В них розчинник (вода) збагачується в процесі *дифузії* екстрагованою речовиною (цукром і нецукристими речовинами), рухаючись назустріч подрібненій буряковій стружці. Д. а. періодичної дії (дифузійні батареї) складаються з парної кількості (12—16) апаратів і такої самої кількості проміжних підігрівників. Д. а. безперервної дії поділяють на колонні, похилі коритні й горизонт. ротаційні. Такі апарати дають змогу повністю автоматизувати технологічний процес. За добу в Д. а. безперервної дії переробляють від 1500 до 4200 т буряків.

ДИФУЗІ́ЙНІ ПОКРИТТЯ́ — покриття, створені насиченням (внаслідок *дифузії*) поверхні виробів одним або кількома хім. елементами; різновид *захисних покриттів*. Д. п. наносять на металеві, рідше — на неметалеві поверхні (напр., графіт), вдаючись переважно до рідинно- й газофазного насичення. Одержують такі покриття в процесі *азотування, берилізації, борування, хромування, нітроцементації* тощо. Д. п.— практично суцільні, міцно з'єднані з матеріалом основи, рівномірні за товщиною. Вони захищають вироби від зношування, руйнування від втомленості, окислювання під впливом рідких і газових середовищ, підвищуючи строк служби й надійність експлуатації машин і механізмів.

Дифракція. Дифракційні кільця при проходженні світла: *а* — крізь отвір; *б* — навколо екрана.

ДИФУ́ЗІЯ (лат. diffusio — поширення, розтікання) — процес взаємного проникання речовин при безпосередньому стиканні або крізь порувату перегородку. Зумовлюється тепловим рухом атомів чи молекул речовини. Найшвидше відбувається в газах, повільніше — в рідинах і зовсім повільно — в твердих тілах. При стаціонарному процесі кількість продифундованої речовини $m = D\frac{c_1-c_2}{l} S \cdot t$, де c_1 і c_2 — її концентрації в місцях, віддаль між якими l, S — площа, через яку відбувається Д., t — час, D — коеф. Д., який залежить від природи речовини, т-ри і тиску. В техніці Д. використовують як основу багатьох важливих пром. процесів термічної і хіміко-термічної обробки матеріалів (спікання порошків, утворення захисних покрить поверхонь металів, відпуск і відпал сталі, *гомогенізація* тощо), а також при екстракції (видобуванні) цукру, дубильних речовин, барвників тощо. Д. в біологічних системах відіграє важливу роль у процесах життєдіяльності тварин і рослин. Д. сприяє вбиранню корінням рослин поживних речовин; у людини і тварин за допомогою Д. кисень легень надходить у кров, із крові — в тканини; з кишечника всмоктуються продукти травлення тощо. Дифузне проникнення в клітину газів і води залежить від різниці тиску газів та *осмотичного тиску* всередині й зовні клітин. Різна швидкість Д. іонів через клітинну мембрану впливає на вибіркове нагромадження елементів у клітинах організму.

Літ.: Герцрикен С. Д., Дехтяр И. Я. Диффузия в металлах и сплавах в твердой фазе. М., 1960; Болтакс Б. И. Диффузия и точечные дефекты в полупроводниках. Л., 1972; Сивухин Д.В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975.

«ДИФУ́ЗІЯ ВЛА́СНОСТІ» — буржуазно-реформістська концепція про *«трансформацію капіталізму»*. Суть її полягає в тому, що збільшення дрібних акціонерів, характерне для сучасного капіталізму, нібито приводить до ліквідації класової нерівності та «роз-

мивання» капіталістичної власності. Прихильники «Д. в.» демагогічно видають дрібних акціонерів за співвласників підприємств, які, мовляв, мають вплив на їхню діяльність. Ця концепція тісно переплітається з апологетичними теоріями *«демократизації капіталу»*, *«народного капіталізму»*, *«загального добробуту держави»* тощо. Дійсність повністю спростовує твердження бурж. економістів і реформістів про дифузію капіталістичної власності. В США, напр., на поч. 70-х рр. 1,6% акціонерів володіли 80% усіх *акцій*, у той час як 98,4% дрібним амер. акціонерам належало тільки 20% капіталу. Це підтверджує ленінський висновок про те, що відбувається **«посилення могутності** великого капіталу, який дістає в своє розпорядження навіть найдрібніші крихти ,,народних'' заощаджень» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 6, с. 274). Мета концепції «Д. в.» полягає в тому, щоб замаскувати гігантську концентрацію капіталу в руках *олігархії фінансової*, посіяти ілюзії про можливість спільного володіння власністю за капіталізму й тим самим посилити експлуатацію трудящих, ослабити їх класову боротьбу проти гніту капіталу. *Д. П. Богиня.*

ДИФУ́ЗНІ ТУМА́ННОСТІ — протяжні скупчення газу і (або) пилу в міжзоряному просторі. Належать до *галактичних туманностей*. Світлі Д. т. (напр., в *Оріоні* чи *Плеядах*) розсіюють або переробляють випромінювання сусідніх з ними *зір*. Темні Д. т. (які часто наз. «вугільними мішками») загороджують від земного досліджувача випромінювання розташованих за ними зір і тому спостерігаються як темні плями на фоні *Молочного Шляху*. Розсіяні в космосі скупчення водню виявляють методами радіоастрономії. *В. П Цесевич.*

ДИФУ́ЗОР — 1) Розширена частина каналу (труби), в якій сповільнюється рух і збільшується тиск газів або рідин. Є складовою частиною *аеродинамічних труб, повітряно-реактивних двигунів*, газо- і нафтопроводів тощо. 2) Пристрій (вузькі смужки скла або плоскопаралельна скляна пластинка з квадратною сіткою чи концентричними колами), що його закріплюють в оправі, яку надівають на об'єктив фотоапарата або фотозбільшувача. Дає змогу одержувати фотографічні зображення м'якого малюнка. 3) Паперова конічна *мембрана*, за допомогою якої в гучномовцях відтворюється звук. 4) Апарат (чан) з гратчастим днищем для проточного *вилуговування* подрібненого спеченого бокситу у виробництві глинозему. 5) В харч. пром-сті — те саме, що й *дифузійний апарат*.

ДИХА́ЛЬНЕ ГО́РЛО — початковий відділ нижніх дихальних шляхів. Те саме, що й *трахея*.

ДИХА́ЛЬНИЙ КОЕФІЦІЄ́НТ — відношення об'єму виділеного з організму в процесі *дихання* вуглекислого газу до об'єму спожитого за той самий час кисню $\left(\frac{VCO_2}{VO_2}\right)$. При окисленні в організмі з повним доступом кисню вуглеводів Д. к. дорівнює 1, при окисленні жирів — 0,7, білків — 0,8. У людини в спокої Д. к. дорівнює 0,85—1; при помірній праці, а також у тварин, що живляться переважно рослинною їжею, наближається до 1; під час тривалої роботи, голодування тощо — бл. 0,7; при інтенсивному відкладанні в організмі жирів може досягти 1,2—1,4. Д. к. має велике значення для вивчення обміну речовин, зокрема *газообміну*, у тваринних і рослинних організмів.

ДИХА́ЛЬЦЯ — отвори, якими відкриваються на поверхні тіла *дихання органи* у ряду членистоногих тварин; те саме, що й *стигми*.

ДИ́ХАННЯ — сукупність процесів, що забезпечують надходження в організм кисню, використання його клітинами й тканинами для окислення органічних речовин і виділення з організму утворюваного в процесі *метаболізму* вуглекислого газу. Є одним з основних проявів *обміну речовин* і енергії (див. *Біоенергетика*) між організмом і середовищем. Забезпечує організм необхідною для його життєдіяльності енергією.

Д. т в а р и н і л ю д и н и. В одноклітинних і найпростіших багатоклітинних організмах Д. здійснюється через усю поверхню тіла (т. з. дифузне Д.). У тварин із складнішою будовою є спеціалізовані *дихання органи*. Тіло комах пронизане густою сіткою трубочок — трахей, по яких повітря надходить до тканин. Риби дихають за допомогою *зябер*, для багатьох з них значну роль відіграє й Д. через поверхню *кишечника*. Наземні тварини мають *легені*, у птахів вони з'єднані з *повітряними мішками*. Д. хребетних тварин і людини умовно поділяють на три основні етапи: зовнішнє, транспортування газів з рідинами та кров'ю і тканинне Д. При з о в н і ш н ь о м у Д. відбувається примусова вентиляція легень, зумовлена періодичною зміною дихальних рухів — вдихами і видихами. Дихальні рухи відбуваються завдяки скороченню дихальних м'язів *грудної клітки* та *діафрагми*. У людини розрізняють грудний (властивий здебільшого жінкам), черевний (властивий здебільшого чоловікам) та мішаний тип Д. При спокійному Д. дорослої людина вдихає 300—900 мл повітря і стільки ж видихає (див. *Дихальний коефіцієнт*); частота дихальних рухів — 14—18 за хв. Кількість повітря, що вентилює легені за 1 хв, наз. хвилинним об'ємом дихання і становить 4—6 л за хв. Цей об'єм різко збільшується при фізичних та емоційних напруженнях. У легеневих міхурцях — *альвеолах*, що вкриті густою сіткою кровоносних капілярів, відбувається *дифузія* кисню в кров і вуглекислого газу з крові. Т р а н с п о р т у в а н н я г а з і в здійснюється течією крові й гемолімфи. Гази у зв'язаній з високомолекулярними сполуками (типу *гемоглобіну*) формі переносяться від легень до тканин і навпаки (див. *Газообмін*). Кисень, що надходить до органів і тканин, споживається їхніми клітинами у процесі т. з. т к а н и н н о г о (клітинного) Д., яке являє собою сукупність складних ферментативних реакцій окислення (див. *Окислення біологічне*) продуктів обміну жирів, вуглеводів і білків до вуглекислого газу і води. В *трикарбонових кислот циклі* відбуваються циклічні перетворювання три- та дикарбонових к-т. Водень від цих субстратів окислення переноситься за допомогою системи ферментів *мітохондрій* (дихальний ланцюг) на кисень з утворенням води. Паралельно від деяких субстратів (піровиноградна та α-кетоглутарова к-ти) відщеплюється вуглекислий газ. Ці реакції протікають з вивільненням енергії й тому займають центр. місце в заг. обміні речовин організму. Бл. половини цієї енергії перетворюється на тепло, ін. частина акумулюється у вигляді багатих на енергії сполук, гол. чин. в аденозинтрифосфорній к-ті, АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти, Окислювальне фосфорилювання*). Реакції, що супроводяться утворенням АТФ, можуть відбуватися без поглинання вільного кисню. Цей механізм т. з. анаеробного розкладу вуглеводів— *гліколізу* й глікогенолізу набагато менш ефективний і має допоміжне значення. Важлива роль т к а н и н н о г о Д. полягає не тільки в забезпеченні організму необхідною енергією. Органічні речовини, що утворюються на різних етапах окислювання, використовуються живою клітиною як проміжні продукти в різних біосинтетичних процесах. Інтенсивність тканинного Д. різних тканин неоднакова. Найбільше кисню споживають тканини сітківки ока, кори головного мозку, серцевого м'яза і нирок та працюючі скелетні м'язи. За патологічних умов тканинне Д. може зазнавати змін. Воно пригнічується при злоякісному рості, отруєнні (напр., ціанистим калієм), прискорюється при гарячці, базедовій хворобі. Регуляція тканинного Д. відбувається на різних рівнях організації організму (клітинному — аденілова система, міжорганному — нервово-гормональна регуляція). В цілому система Д. підпорядкована нервово-гормональній регуляції, вегетативні центри якої локалізовані в *довгастому мозку*.

Д. р о с л и н — клітинний ферментативний процес, принципово тотожний з Д. тваринних клітин. У нижчих рослин обмін газів при Д. здійснюється шляхом дифузії крізь поверхню клітин. Тіло вищих рослин пронизують численні канальці, які сприяють газообміновi. У деяких нижчих, а іноді й вищих рослин виділення вуглекислого газу й утворення енергії відбуваються без доступу атмосферного кисню в процесі *бродіння* (або т. з. анаеробного Д.). Цей процес тотожний гліколізові, що має місце в тваринних тканинах. Д. у рослин відбувається як у темряві, так і на світлі, причому на світлі внаслідок *фотосинтезу* з

повітря поглинається набагато більше вуглекислого газу, ніж виділяється в процесі Д., й до того ж виділяється кисень, що утворюється у фотосинтезуючих клітинах. На Д. зелені рослини втрачають 20—25% органічної речовини, що утворюється при фотосинтезі. Найінтенсивніше Д. відбувається в ростучих тканинах верхівок стебел, кінців коренів, бруньок, проростаючого насіння. Інтенсивність Д. є показником життєдіяльності рослин.

Літ.: Кретович В. Л. Основы биохимии растений. М., 1971; Физиология дыхания. Л., 1973; Березовский В. А. Напряжение кислорода в тканях животных и человека. К., 1975; Рубин Б. А. Курс физиологии растений. М., 1976; Скулачев В. П. Механизмы окислительного фосфорилирования и некоторые общие принципы биоэнергетики. «Успехи современной биологии», 1974, т. 77, в. 2; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976.

В. Я. Березовський, В. Ф. Лапчик, В. І. Малюк.

ДИ́ХАННЯ ОРГА́НИ — органи у людини і тварин, за допомогою яких відбувається обмін газів між організмом і навколишнім середовищем. Д. о., що забезпечують дихання у воді, є *зябра* (у риб, майже усіх личинок і деяких дорослих земноводних, у більшості молюсків, окремих членистоногих та деяких червів), а в повітрі — *трахеї* (у більшості членистоногих) і *легені* (у більшості дорослих земноводних, у плазунів, птахів, ссавців, у т. ч. людини). Зябра й легені споріднені за походженням. Вони розвиваються з випинів переднього відділу кишки. Випином кишки є і плавальний міхур у риб. У *дводишних* він може функціонувати в повітряному середовищі як легені. Допоміжним Д. о. людини і багатьох хребетних тварин є *шкіра*. Див. також *Дихання, Газообмін*.

ДИ́ХАННЯ ШТУ́ЧНЕ — введення повітря або кисню в дихальні шляхи з метою поновити самостійне дихання, що тимчасово припинилося (при деяких захворюваннях, ураженні електрич. струмом тощо). Існують ручні і мех. (апаратні) методи Д. ш. Перш ніж застосовувати Д. ш., необхідно усунути діяння факторів, що спричинили припинення дихання, і починати Д. ш. якомога швидше. До ручних методів належать: метод Сільвестера — потерпілий лежить на спині (горілець), на рівні лопаток йому підкладають валик, вдих здійснюють відведенням рук убік і назад, видих — приведенням їх та міцним притискуванням до нижньої половини грудної клітки; метод Шефера, що полягає в періодичному стискуванні нижніх частин грудної клітки (видих); коли стискування припинити, відбувається вдих. Ручними є й методи Нільсена, Каллістова та ін. Найпростішим є метод «рот в рот» або «рот в ніс», при якому рятівник видихує потерпілому повітря через марлеву прокладку безпосередньо в рот або ніс 14—16 раз на хвилину. Вуглекислий газ, що є у видихуваному повітрі, збуджує дихальний центр. При механічних методах Д. ш. застосовують спец. апарати, що забезпечують вдмухування і видалення повітря з легень через гумову трубку (інтубатор), яку вводять у дихальні шляхи. В СРСР створено апарати для Д. ш.— РО-5, РД-200, «Віта», РОА-1 та ряд ін. Д. ш. застосовують під час *реанімації*. Воно ефективне лише при збереженій прохідності дихальних шляхів.

ДИХЛОРЕТА́Н, $ClCH_2CH_2Cl$ — безбарвна летка рідина; густина 1260 кг/м³; $t_{пл}$ — 35,9° С; $t_{кип}$ 83,5° С. Д.— вогне- й вибухонебезпечний, отруйний, сильний наркотик. Одержують у результаті взаємодії хлору з етиленом. Застосовують як *розчинник, інсектицид* для знезаражування зерна, зерносховищ і грунту, як сировину для одержання еластичного каучукоподібного матеріалу — тіоколу тощо.

ДИХОГА́МІЯ (від грец. δίχα — неоднаково і γάμος — шлюб) — неодночасне достигання пиляків і приймочок в одній *квітці*. Д. є одним з пристосувань двостатевих рослин, що не дає їм самозапилюватися. Частіше спостерігається більш раннє достигання пиляків (протерандрія; напр., у бобових, жовтецевих, зонтичних); рідше — приймочок (протерогонія; напр., у злакових, подорожникових, жимолостевих).

ДИХОТОМІ́Я (грец. διχοτομία — поділ навпіл) — тип *галуження* у рослин. Полягає в поділі точки росту на дві нові, з яких утворюються дві майже однаково розвинені гілки. Д. властива й деяким безхребетним тваринам (напр., кишковопорожнинним).

ДИХРОЇ́ЗМ (від грец. δίχροος — двобарвний) — властивість одновісних забарвлених кристалів порізному поглинати звичайний і незвичайний промені, які виникають у результаті *подвійного променезаломлення*; окремий випадок *плеохроїзму*.

ДИХРОМА́ТИ — солі двохромової кислоти $H_2Cr_2O_7$. Більшість Д. мають оранжево-червоний колір. Розчинність їх, як правило, вища, ніж відповідних *хроматів*. Усі Д. сильні окислювачі. Розчин Д. калію в суміші з концентрованою сірчаною к-тою (хромова суміш) застосовують у лабораторіях для миття хім. посуду.

ДИЦИНОДО́НТИ (Dicynodontia) — підряд викопних звіроподібних *плазунів*, що жили в кінці пермського й на початку тріасового періодів. Були представлені, як вважають, рослиноїдними формами різних розмірів (найменші — з пацюка, найбільші — з носорога). Мали масивний череп, великі ікла у верхній щелепі, редуковані ін. зуби. Викопні рештки Д. трапляються на всіх материках, крім Австралії й Антарктиди.

М. Д. Поплавська.

ДИЧЕ́НКО Михайло Петрович [15 (27).I 1863, с. Будаївка, тепер м. Боярка Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.— 4.XII 1932, Київ] — український рад. астроном. Закінчив (1891) Київ. ун-т. У 1891—98 працював у Пулковській обсерваторії, з 1898 — в Київ. обсерваторії. Осн. роботи стосуються *астрометрії* й теор. астрономії. Частина спостережень Д. в Пулкові використана для створення каталогів положень 123 біляполярних *зір* і 781 зодіакальної зорі. Працюючи в Києві, Д. визначав положення зір, *планет* і *комет*, положення та *власні рухи зір* з метою дослідження руху Сонця, склав каталог 640 зодіакальних зір.

ДИЧЕ́СКУЛО Леонід Аполлонович (бл. 1847, с. Водяне, тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.— 9.V 1889, м. Плоєшті, Румунія) — український революц. народник. Після закінчення Уманського училища садівництва й лісівництва вступив до Петровської академії в Москві, звідки за участь у студент. русі його було виключено і вислано до Єлизаветграда. В 1874 переїхав до Одеси, де зблизився з гуртком *чайковців*. З метою революц. пропаганди серед селян Д. оселився в с. Попельнастому Верхньодніпровського пов. В 1874 Д. було заарештовано. В 1878 примкнув до народницького гуртка «*південних бунтарів*», брав участь у вбивстві харків. губернатора Кропоткіна (1879). Втік за кордон.

ДИ́ЯВОЛ (грец. διάβολος, букв.— наклепник) — за релігійними міфами противник бога, головний із злих духів, втілення злого начала на землі, володар *пекла*. Міф про Д. відображено у фольклорі, л-рі, образотворчому мистецтві.

ДИ́ЯКОН (грец. διάκονος — прислужник, служитель — нижчий духовний чин у православній церкві. Під час богослужіння допомагає священикові виконувати реліг. обряди. Розрізняють протодияконів (старші Д.), ієродияконів (Д.-монахи) і архідияконів (Д., що перебувають при *єпископах* і *архієреях*).

ДІА... (грец. δια...) — префікс в іншомовних словах, який означає наскрізний рух, проникнення, розділення, взаємність, посилення, завершеність (*діагенез, діамагнетизм, діапозитив*).

ДІАБА́З (від грец. διάβασις — перехід, заломлення) — кристалічна магматична гірська порода, що складається гол. чин. з *плагіоклазу* (частіше *лабрадору*) та *авгіту*. Другорядні мінерали — олівін, рогова обманка та ін. Колір темно-сірий або зеленуваточорний. Трапляється Д. переважно у вигляді *дайок, штоків* та ін. В СРСР поширений у багатьох районах, зокрема на Україні (*Український щит*). Використовують як буд. матеріал і сировину для кам'яного литва.

ДІАБЕ́Т (від грец. διαβαίνω — проходжу) — патологічний стан, що характеризується виділенням великої кількості сечі й деяких хім. речовин, які утворюються в організмі в процесі обміну речовин. Найважливішими клінічними формами є Д. нецукровий, цукровий, нирковий, стероїдний і бронзовий. Найчастіше трапляються перші два. Д. нецукровий (Д. н.), нецукрове сечовиснаження — захворювання, що розвивається при ураженні гіпоталамо-гіпофізарної ділянки мозку (де містяться центри

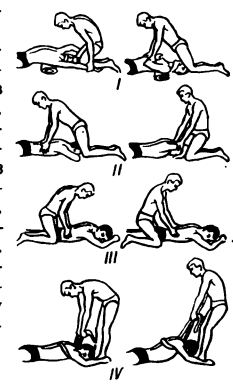

Дихання штучне:
I — метод Сільвестера;
II — метод Нільсена;
III — метод Шефера;
IV — метод Каллістова.

Дицинодонт.

водно-сольового обміну), внаслідок якого виробляється недостатня кількість антидіуретичного гормону гіпофіза (*вазопресину*). Причинами виникнення Д. н. можуть бути інфекція, травма, пухлини головного мозку або гіпофіза тощо. Клінічними проявами є нестерпна спрага, велике збільшення кількості сечі низької питомої ваги (1002—1005), людина худне, шкіра стає сухою, з'являється загальна кволість та ін. Діти можуть відставати у фіз. і статевому розвитку. Лікування: медикаментозне — гормональні препарати, хіміотерапія; при пухлинах — променева терапія, хірургічне втручання, обмежене вживання солі. Д. цукровий (Д. ц.), цукрове сечовиснаження, цукрова хвороба — захворювання, спричинюване абсолютною або відносною недостатністю *інсуліну* в організмі, яка викликає порушення *обміну речовин*, гол. чин. вуглеводного. Д. ц. трапляється в 1,5—4% людей. Осн. причинами виникнення Д. ц. є фактор спадковості, стресові реакції організму (див. *Стрес*), вірусні інфекції, переїдання, атеросклероз, вагітність тощо. В основі Д. ц. лежить порушення внутрішньосекреторної функції підшлункової залози (її острівкового апарата), а також ін. залоз внутрішньої секреції (гіпофіза, надниркових і щитовидної) та центральної й *вегетативної нервової системи*. При Д. ц., крім вуглеводного, порушується й білковий і жировий обмін, що призводить до нагромаджування в організмі проміжних продуктів розпаду білків і жирів (з яких утворюється цукор), що спричинюють отруєння організму. Цукор нагромаджується в крові (до 180 і більше мг% при нормі 120 мг%) — *гіперглікемія*; коли кількість його в крові перевищує 180 мг% («нирковий поріг»), частина цукру виділяється з сечею — *глікозурія*. При тяжкому перебігу Д. ц. послаблюється функція печінки, внаслідок чого в крові, а потім і в сечі з'являються в значній кількості *ацетонові тіла*, скупчення яких призводить до порушення кислотно-лужної рівноваги організму й до розвитку *ацидозу*, що може спричинити діабетичну *кому*. Клінічні ознаки: загальна кволість, відчуття голоду, спраги, збільшення кількості сечі високої питомої ваги, схуднення, свербіж шкіри. Спостерігаються сухість слизових оболонок, шкіри, м'язова і статева слабкість, у жінок порушується менструальний цикл тощо. Д. ц. може ускладнюватись гнійниковими захворюваннями шкіри (*фурункульоз, карбункули* тощо), захворюваннями нирок, *атеросклерозом, гіпертонією* та багатьма ін. захворюваннями. Лікування строго індивідуальне, спрямоване на нормалізацію порушеного обміну речовин.

Літ.: Ефимов А. С. Диабетические ангиопатии. К., 1973; Руководство по клинической эндокринологии. Л., 1977.

А. С. Єфімов.

Діаграми.

ЗРОСТАННЯ ВАЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ ДЕЯКИХ ГАЛУЗЕЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (в%)

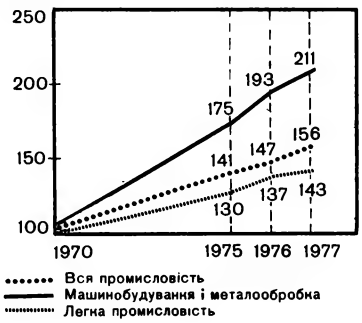

ВИРОБНИЦТВО СТАЛІ Й ГОТОВОГО ПРОКАТУ ЧОРНИХ МЕТАЛІВ В УРСР (млн. т.)

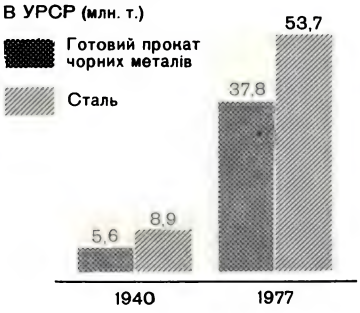

СКЛАД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ УРСР (на 1. XI 1977; в %)

ПЕРЕВЕЗЕННЯ ВАНТАЖІВ І ПАСАЖИРІВ ЗАЛІЗНИЧНИМ ТРАНСПОРТОМ УРСР

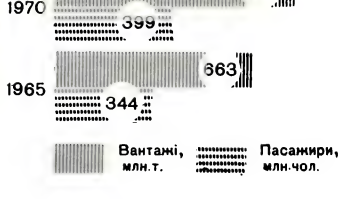

ДІАГЕНЕ́З (від *діа...* і грец. γένεσις — утворення) — процес перетворення пухких осадків на *осадочні гірські породи*. Полягає в перекристалізації осадків, старінні колоїдів, утворенні *аутигенних мінералів* (*глауконіту, родохрозиту, сидериту* та ін.), *конкрецій*, виникненні стійкіших мінеральних модифікацій, дегідратації (збезводненні) або *гідратації*, цементації осадків тощо. Відбувається Д. у верхніх верствах *земної кори*.

ДІА́ГНОЗ (грец. διάγνωσις — розпізнавання) — короткий лікарський висновок про характер і суть захворювання, виражений у термінах сучасної мед. науки. Див. *Діагностика*.

ДІАГНО́СТИКА (від грец. διαγνωστικός — спроможний розпізнавати) — розділ клінічної медицини й ветеринарії, що вивчає методи дослідження організму з метою розпізнавання характеру захворювання, обґрунтування *діагнозу*, призначення лікування і розробки профілактичних заходів. Медична Д. включає в себе три осн. розділи: 1) *семіотику*; 2) метод діагностичного дослідження хворого, або діагностичну техніку; 3) методологічні основи Д., які визначають теорію і методи діагнозу. Після ознайомлення зі скаргами хворого й *анамнезом* переходять до вивчення стану хворого осн. методами клінічного досліджування. Вивчають морфологічний і функціональний стан різних органів, звертають увагу на індивідуальні особливості хворого (будову тіла, вищу нервову діяльність, заг. реактивність тощо). Об'єктивне дослідження включає в себе огляд, *пальпацію, перкусію, аускультацію*, визначення гостроти зору, слуху, рефлексів тощо. В разі необхідності провадяться додаткові дослідження: лабораторні (аналіз крові, сечі, калу, мокроти, шлункового соку), рентгенологічне, *електрокардіографію, енцефалографію, сфігмографію, біопсію, ендоскопію*, радіоізотопну діагностику, *серодіагностику* тощо. Диференційна Д. виділяє найдостовірніші характерні ознаки захворювання й порівнює їх зі схожими ознаками ін. захворювань. Функціональна Д. в процесі встановлення діагнозу з'ясовує причину захворювання, супутні захворювання й ускладнення, визначає ступінь розладів діяльності систем і органів, враховує фізіол. особливості, якими обстежуваний хворий відрізняється від ін. хворих з таким самим захворюванням. Патолого-анатомічна Д. ставить діагноз після смерті хворого на основі даних, одержаних при розтині померлого, аналізів його тканин і зіставлення одержаних даних з результатами прижиттєвих досліджень. Завданням Д. є не тільки розпізнавання самої суті захворювання, а й вивчення умов навколишнього середовища, які негативно впливають на організм. Ветеринарну Д. поділяють на загальну і спеціальну. Загальна Д. передбачає ознайомлення з хворою твариною (реєстрація, збирання анамнезу) і загальне обстеження її — визначення *габітусу*, дослідження слизових оболонок, лімфатичних вузлів, волосяного покриву, шкіри, вимірювання т-ри тощо. До спеціальної Д. відносять дослідження внутр. органів, крові, сечі, вмісту шлунка і кишечника, спинно-мозкової рідини, фекалій та ін. З клінічних методів Д. застосовують огляд, пальпацію, перкусію, аускультацію, зондування, катетеризацію, ендоскопію, рентгеноскопічне й графічне дослідження, електрокардіографію, пробні проколи (пункції), біопсію, бактеріологічне, серологічне і паразитологічне дослідження та ін. При Д. інфекційних та інвазійних хвороб застосовують алергічні діагностичні проби (туберкулінізацію, малеїнізацію та ін.). Для Д. сибірки, бруцельозу, туберкульозу, ботулізму, туляремії та ін. обов'язкова біопроба (зараження живої тканини і тварин). Тепер розроблено методи радіотелеметричної Д. (ви-

мірювання тих чи інших показників на віддалі), функціональної і радіоізотопної Д., що дають змогу визначити стан органів дихання, кровообігу, видільної й ендокринної систем, а також порушення обміну речовин.

Літ.: Шкляр Б. С. Диагностика внутренних болезней. К., 1972; Гиляревский С. А., Тарасов К. Е. Диалектический материализм и медицинская диагностика. М., 1973.

О. М. Лук'янова (медична Д.).

ДІАГНО́СТИКА ХВОРО́Б РОСЛИ́Н — комплекс методів, за допомогою яких виявляють і розпізнають хвороби рослин. У практиці найбільше користуються візуальним, мікроскопічним, серологічним і біол. методами та методом чистих культур. Візуальним методом — заг. оглядом хворих рослин визначають зовн. симптоми уражень рослин, що дає змогу визначити тип хвороби. Мікроскопічним методом визначають збудника хвороби й анатомічні зміни в рослині. Цей метод часто поєднують з гістохім. дослідженнями, що дає змогу визначити не тільки особливості поширення збудника в тканинах рослини-живителя, а й його імунологічну реакцію. Серологічний метод Д. х. р. дає змогу диференціювати збудників хвороб, діагностувати приховані хвороби і визначати стійкість рослин до найрізноманітніших хвороб. Застосовуючи біологічний метод, здорові рослини штучно заражують виділеним збудником і вивчають характер ураження та ін. особливості перебігу хвороби. При методі чистих культур збудника хвороби рослин виділяють у чисту культуру на живильне середовище і визначають його вид за морфологічними, фізіол. та біохім. ознаками.

В. Ф. Пересипкін.

ДІАГОНА́ЛЬ (від грец. διαγώνιος — проведений від кута до кута) — відрізок прямої, що сполучає дві несуміжні вершини *многокутника* або дві вершини *многогранника*, які не належать одній грані.

ДІАГОНА́ЛЬ — густа тканина з бавовняної або вовняної крученої пряжі. На поверхні Д. є різко виражені рубчики, розміщені під кутом понад 45° до обрізу тканини. Створюють рубчики спец. *переплетенням ниток*, а також відповідним підбиранням співвідношень густини і товщини *основи* і *пітікання*. З Д. шиють верхній одяг, зокрема військ. обмундирування.

ДІАГРА́МА (грец. διάγραμμα — малюнок, кресленик) — графічне зображення співвідношень між різними величинами; в статистиці —кресленик, на якому статистичні дані зображують у вигляді ліній або геометричних фігур. Д. бувають лінійні, площинні— стовпчикові, стрічкові, секторні, об'ємні й фігурні.

ДІАГРА́МА СТА́НУ, діаграма рівноваги, фазова діаграма — графічне зображення співвідношень між параметрами стану фіз.-хім. системи (т-рою, тиском) і її складом. Д. с. однокомпонентної системи (мал.) складається з кривої *сублімації OA*, кривої *кипіння AK* і кривої *плавлення AB*, що характеризують двофазні рівноважні стани. Точка *A*, де в рівноважному стані перебувають три фази (тверда, рідка й газоподібна), наз. потрійною. Вид Д. с. двокомпонентної системи визначається особливістю взаємодії її компонентів у рідкому й твердому станах (утворення рідких і твердих розчинів, хім. сполук і проміжних фаз), а також наявністю в компонентів поліморфних модифікацій (див. *Поліморфізм*). Д. с. потрійних і четверних систем складніша, а п'яти- й багатокомпонентних — практично не вивчена. Д. с. досліджують і будують гол. чин. експериментально, використовуючи *фізико-хімічні методи аналізу*. Її можна побудувати й теоретично, вдаючись до розрахунку *вільної енергії* співіснуючих у системі фаз. За допомогою Д. с. визначають т-ру плавлення сплавів, вибирають т-ру гарячої обробки тиском, встановлюють режими *термічної обробки* сплавів та ін. Д. с. використовують і при створенні сплавів з наперед заданими властивостями.

В. С. Черненко.

ДІАДЕ́МА (грец. διάδημα — пов'язка на голові, вінець) — 1) Пов'язка на голові древньогрец. жерців. 2) Головний убір (лобова пов'язка з тканини або метал. обруч

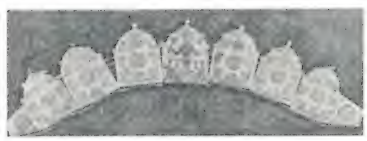

Золота діадема з перегородчастою емаллю із скарбу 11—12 ст., знайденого в селі Сахнівці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

з прикрасами) — символ царської влади; 3) Жіноча прикраса у формі невеликої корони.

ДІАДО́ХИ (грец. διάδοχοι — спадкоємці, наступники) — полководці *Александра Македонського*, які після його смерті (323 до н. е.) вели між собою боротьбу за верховну владу. Серед Д. виділялися Антіпатр, Антігон, Євмен, Лісімах, Леонат, Кассандр, Пердікка, Птолемей Лаг, Селевк. Наслідком цієї боротьби був розпад д-ви Александра Македонського на ряд елліністичних д-в, очолених окремими Д. (*Селевкідів* у Сірії, *Птолемеїв* у Єгипті та ін.).

ДІА́З (Діас де ла Пенья; Diaz de la Peña) Нарсіс-Віржіль (20.VIII 1808, Бордо — 18.XI 1876, Ментона)] — французький живописець, представник *барбізонської школи*. Іспанець за походженням. Автор невеликих реалістичних пейзажів («Пейзаж», 1864, ДЕ; «Наближення грози», 1871, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна у Москві, та ін.), що відзначаються романтичним настроєм і колористичними ефектами.

Н.-В. Діаз. Лісове болото. Після 1848. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

ДІАЗОКОПІЮВА́ННЯ, діазотипне світлокопіювання — відтворювання позитивних або негативних копій з графічних і текстових оригіналів за допомогою ароматичних *діазосполук*; спосіб *копіювання документів*. Оригінали для Д. виготовляють на світлопрозорій основі (кальці, прозорому пластику), копії одержують на світлочутливому папері, вкритому діазосполуками (діазопапері, діазокальці з целюлозною основою тощо). В процесі Д. (способом *контактного копіювання*) під дією потужних джерел світла (звичайно *ртутних ламп*), розміщених у світлових *копіювальних апаратах*, діазосполуки під прозорими ділянками оригіналу розкладаються, а під його непрозорими частинами зберігаються: на світлочутливому папері утворюється приховане зображення оригіналу. Після проявлення паперу в парі аміаку або лужному розчині одержують належну копію певного кольору (червоного, коричневого, блакитного, чорного та ін.— залежно від складу діазосполуки). Д. найчастіше використовують для розмножування тех. документації.

В. М. Гордовський.

ДІАЗОСПОЛУ́КИ — речовини з загальною формулою ArN_2X, де Ar — ароматичний радикал, X — кислотний залишок або гідроксильна група. Д. відкрив нім. хімік Й.-П. Грісс 1858 (див. *Діазотування*). Розрізняють дві форми Д.: солі діазонію $Ar-\overset{+}{N}\equiv N\,\overset{-}{X}$ і власне Д. $Ar-N=N-X$. Солі діазонію добре розчинні у воді, стійкі лише при низькій т-рі, в сухому стані—вибухові. Д. мають велике значення в органічному синтезі: за їхньою допомогою можна добути різні класи ароматичних сполук. Реакції Д. проходять з виділенням і без виділення *азоту*. Так, при нагріванні водних розчинів солей діазонію утворюються *феноли*: $ArN_2Cl + H_2O = ArOH + N_2 + HCl$; діючи на солі діазонію йодидом калію одержують йодопохідні: $ArN_2Cl + Kj = Arj + KCl + N_2$. Коли наявні відповідні *каталізатори*, діазогрупу — N = N — можна замінити на Cl, Br, CN тощо. При відновленні з Д. утворюються ароматичні похідні *гідразину*: $ArN_2Cl + 4H \rightarrow ArNH - NH_2 + HCl$. Особливе значення має реакція азосполучення, за допомогою якої одержують *азобарвники*.

Літ. див. до ст. *Діазотування*.

Ф. С. Бабичев.

ДІАЗОТУВА́ННЯ — спосіб одержування *діазосполук* з первинних амінів: $ArNH_2 + NaNO_2 + 2HCl \rightarrow ArN_2Cl + NaCl + 2H_2O$ (Ar — ароматичний радикал). В разі

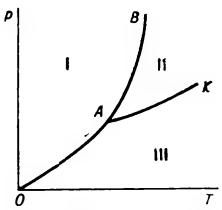

Діаграма стану однокомпонентної системи: I — кристал; II — рідина; III — пара.

недостачі к-ти можуть утворюватися діазоаміносполуки: $ArN_2Cl + H_2NAr \rightarrow Ar — N = N — NH — Ar + HCl$. У кислому середовищі солі діазонію стійкіші, ніж у нейтральному. Д. широко використовують при добуванні різних органічних речовин, зокрема *азобарвників*.

Літ.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 2. М., 1974; Агрономов А. Е. Избранные главы органической химии. М., 1975. *Ф. С. Бабичев.*

ДІАКРИТИ́ЧНІ ЗНАЧКИ́, діакритики (від грец. διακριτικός — розрізняльний) — додаткові значки до букв, які вказують на те, що букви треба вимовляти інакше, ніж без них. Д. з. ставлять над буквами (укр. і, ї; рос. ё; чес. š), під ними (латиське ņ; рум. ş) тощо.

ДІАЛЕ́КТ (грец. διάλεκτος — розмова, говір, наріччя) — територіальний, професійний або соціальний різновид загальнонародної мови. Д. здебільшого ототожнюють з *говором*. Територіальний Д. відображує відмінності в мові ще з часів родоплемінного й феод. ладу, а також ті, що виникли в зв'язку з пізнішим пересуванням населення. До професійного Д. звертаються люди однієї професії або одного роду діяльності. Соціальним Д. послугується певна соціальна група. Тер. Д. визначають за поділом мови на *говірки*, говори й *наріччя* та за діалектними рисами, поширеними в певних межах (у певному *ареалі*). В укр. мові за описовими даними й даними *лінгвістичної географії* визначено три групи тер. Д. (див. карту територіальних діалектів укр. мови). Д. є істор. категорією. Залежно від часу формування розрізняють Д. давні (старожитні) й нові (новітнього формування), серед яких виділяють мішані й переселенські. На межі говорів є перехідні Д. Деякі Д. стають основою літ. мови (так, середньонаддніпрянські лягли в основу сучас. укр. літ. мови). Під дією літ. мови, особливо за доби соціалізму, триває нівеляція Д. Див. також *Арго, Жаргон*. Карту див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Літ.: Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. К., 1960; Аванесов Р. И. Описательная диалектология и история языка. В кн.: Славянское языкознание. М., 1963; Жирмунский В. М. Проблемы социальной диалектологии. «Известия АН СССР. Серия литературы и языка», 1964, т. 23, в. 2; Діалектні групи і говори української мови. Одеса, 1975. *І. О. Варченко.*

ДІАЛЕКТИ́ЗМИ — своєрідні елементи місцевих *діалектів* у *літературній мові*. Розрізняють Д. граматичні, фонетичні, лексичні, семантичні та ін. Д. використовують у мові худож. л-ри зі стилістичною метою — для передачі місцевого колориту, мовної характеристики персонажів. Д. вжито в мові героїв творів В. Стефаника, М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. Тичини, О. Гончара та ін.

ДІАЛЕ́КТИКА [грец. διαλεκτική (τέχνη) — мистецтво ведення бесіди, полеміки] — 1) В давньому значенні — мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення і подолання суперечностей у судженнях супротивника. 2) В сучасному, марксистському розумінні — філософська наука про універсальні закони руху і розвитку *природи, суспільства* і *мислення*; революц. метод *пізнання* й перетворення світу. Як філос. теорія Д. є продуктом тривалого істор. розвитку наук. пізнання людства. В історії цього пізнання, в процесі нагромадження наук. знань на основі розвитку сусп.-істор. практики відбувалась закономірна зміна способів підходу до вивчення об'єктивної дійсності, зміна способів мислення. Д. стародавніх мислителів спиралась гол. чином на заг. споглядання явищ природи й не була ще теор. висновком з наук. відкриттів, мала наївний і здогадковий характер. У період, коли відбувся перехід до експериментального вивчення явищ природи, їхньої класифікації, анатомування і т. п., в пізнанні став переважати метафізичний спосіб мислення (див. *Метафізика*). В 19 ст. цей підхід вступив у глибоку суперечність з розвитком науки, яка все більше розкривала діалектичний характер процесів природи. Перші спроби подолати метафіз. спосіб мислення здійснено в *класичній німецькій філософії* кінця 18 — поч. 19 ст., особливо в філософії Г.-В.-Ф. *Гегеля*. Піддавши рішучій критиці метафіз. спосіб мислення, він протиставив йому теорію діалектичного мислення, щоправда, розроблену з позицій *ідеалізму*. Значний крок уперед порівняно з Гегелем зробили революц. демократи 19 ст., зокрема О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко та ін., які прагнули розробити Д. на основі матеріалістичного світогляду. Проте всебічно науково обгрунтували об'єктивність законів Д. лише К. Маркс і Ф. Енгельс — вожді й ідеологи пролетаріату, які перетворили Д. на заг. метод пізнання й революц. перетворення світу. Встановивши, що закони Д. є універсальними законами об'єктивної дійсності, що Д. мислення є відображенням Д. буття, вони на матеріалістичній основі розробили осн. принципи теорії діалектичного способу мислення, *діалектичної логіки*. Марксистська Д. дає найглибшу, всебічну й найбагатшу за змістом теорію *розвитку*. Вона вчить, що ні в природі, ні в суспільстві, ні в мисленні немає нічого, що не перебувало б у стані змін, бо все, що існує, має свої внутр. суперечності, які неминуче змушують його змінюватись, набирати нових форм, розвиватися. Розв'язання суперечностей є переходом від одного якісного стану до іншого, що завжди здійснюється у формі стрибка, перериву поступовості, шляхом переходу кількісних змін у якісні, які є, зрештою, переходом від нижчого до вищого, поступальним спіралеподібним розвитком, де вищий ступінь заперечує нижчий, зберігаючи і вдосконалюючи на новій основі надбання минулого. Осн. законами Д. є *перехід кількісних змін у якісні, єдність і боротьба протилежностей, заперечення заперечення закон*. Д. розкриває й об'єктивні закономірні зв'язки між *необхідністю і випадковістю, можливістю і дійсністю, сутністю і явищем, змістом і формою, свободою і необхідністю* тощо. Ядром Д., її визначальним принципом є закон єдності і боротьби протилежностей, вчення про суперечності як внутр. причину саморуху й саморозвитку всього існуючого. Матеріалістична Д. є заг. методом пізнання, який забезпечує єдино правильний підхід до розв'язання корінних проблем теорії і практики. Знання заг. законів розвитку, яке дає Д., створює можливість розібратися в минулому, правильно зрозуміти процеси, що відбуваються в сучасному, передбачити майбутнє. Геніальним практичним застосуванням принципів діалектичного методу є «*Капітал*» К. Маркса. Після К. Маркса і Ф. Енгельса великий вклад у розвиток Д. як філос. науки вніс В. І. Ленін, який особливо підкреслив значення закону єдності і боротьби протилежностей, розкрив теоретично пізнавальну функцію Д., визначив осн. принципи дальшої теор. розробки Д. як теорії розвитку, логіки і теорії пізнання (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*).

Марксистсько-ленінська Д. виникла і розвинулась на соціальному грунті класової боротьби пролетаріату й здобула визнання як наука в процесі гострої боротьби з бурж. ідеологією, з *опортунізмом* і *ревізіонізмом*, а також у процесі практичного застосування її принципів до розв'язання корінних проблем сучас. наук. пізнання і сусп. практики. Як складова частина марксистсько-ленінської філософії матеріалістична Д. є теор. фундаментом будівництва комунізму.

Літ. див. до ст. *Діалектичний матеріалізм.* *В. І. Шинкарук.*

«ДІАЛЕ́КТИКА ПРИРО́ДИ» — філософський твір Ф. Енгельса, присвячений теоретичному узагальненню досягнень *природознавства* й науковому обгрунтуванню основних принципів *діалектичного матеріалізму*. «Д. п.» — твір незакінчений. Він містить 10 статей, або розділів, а також 169 фрагментів та заміток і два варіанти плану твору. Над «Д. п.» Ф. Енгельс працював гол. чином 1873—82. Осн. зміст «Д. п.» становить розкриття діалектичного характеру процесів природи і обгрунтування об'єктивності й універсальності законів *діалектики*, дальша розробка марксистського діалектичного методу. Через твір послідовно проводиться ідея матеріальної єдності світу й діалектичного *взаємозв'язку* всіх форм існування матеріальної дійсності. Ф. Енгельс доводив, що різні форми руху матерії можуть прямо або опосередковано перетворюватися одна на одну, що в процесі гігантського круговороту матерії у Всесвіті відбувається істор. перехід від менш складних до складніших форм руху. Аналізуючи закон збереження та перетворення енергії,

Ф. Енгельс дійшов висновку, що *матерія* і *рух* незнищувані ні в кількісному, ні в якісному відношеннях. У «Д. п.» Ф. Енгельс розробив осн. принципи об'єктивної класифікації наук, а також дав заг. визначення діалектики як науки, довів, що закони її — це об'єктивні закони матеріального світу і процесу пізнання його людиною. Разом з тим Ф. Енгельс розкрив методологічне значення законів діалектики, показав, що знання їх дає змогу розв'язувати найскладніші проблеми природознавства. Він висунув ряд ідей, що визначили наперед дальший розвиток багатьох галузей науки. В «Д. п.» Ф. Енгельс розкрив роль матеріальної діяльності, *праці* й виготовлення знарядь праці у формуванні *людини* як сусп. істоти, довів, що сусп. діяльність людей, виникнення *мови* як матеріальної оболонки думки — вирішальні фактори прогресу людства та його влади над природою. Ф. Енгельс дав глибокий аналіз діалектики процесу *пізнання*, переконливо довів, що матеріалістична діалектика становить єдино наук. метод пізнання. «Д. п.» і в наш час є найціннішою зброєю в боротьбі за торжество марксистсько-ленінського світогляду, проти всіляких форм *агностицизму*, *ідеалізму* та *метафізики* в науці. Після смерті Ф. Енгельса рукопис «Д. п.» потрапив до рук опортуністичних лідерів нім. соціал-демократії й довгий час залишався невідомим. «Д. п.» вперше повністю опубліковано лише 1925 в СРСР за фотокопією рукопису. На Україні «Д. п.» вперше було надруковано укр. мовою 1932 у Харкові; перевидання здійснено 1949, 1953, 1977.

Видання: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977.

ДІАЛЕКТИ́ЧНА ЛО́ГІКА — наука про загальні закони і форми руху мислення, які становлять основу пізнання внутрішньо суперечливої сутності предметів і явищ об'єктивного світу, діалектичного процесу їхнього розвитку, виникнення і зникнення. В системі марксистсько-ленінської філософії Д. л. збігається з *діалектикою* й *пізнання теорією* (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*). Д. л. виходить з діалектичної концепції розвитку. Закони діалектики є й законами Д. л. «Логіка,— писав В. І. Ленін,— є вчення не про зовнішні форми мислення, а про закони розвитку „всіх матеріальних, природних і духовних речей" (Повне зібр. тв., т. 29, с. 80). У цьому головна відмінність Д. л. від *формальної логіки*, яка вивчає формальну структуру вже готового знання, абстрагуючись від його розвитку. Як наука Д. л. виникла порівняно недавно. Першою спробою її побудови була «Наука логіки» Г.-В.-Ф. *Гегеля*. Проте Гегель розробляв принципи Д. л., виходячи з ідеалістичного ототожнення *мислення* і *буття*. Істор. заслуга теор. розробки основ Д. л. як науки належить К. Марксу, Ф. Енгельсу і В. І. Леніну. Вони дали матеріалістичну критику ідеалістичної діалектики Гегеля, відкрили об'єктивну діалектику речей і на цій основі сформулювали осн. принципи діалектичної логіки.

Літ. див. до ст. *Діалектичний матеріалізм*.

В. І. Шинкарук.

ДІАЛЕКТИ́ЧНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ — філософське вчення марксизму, яке дає матеріалістичне пояснення світу, способів його пізнання й перетворення на основі розкриття загальних діалектичних законів його розвитку; науковий світогляд і революційний метод перебудови світу в інтересах трудящих мас. Д. м. виник у 40-х рр. 19 ст. як світогляд послідовно революційного класу — пролетаріату, що вийшов на арену самостійної боротьби. Потреба створення філософії, яка б стала духовною зброєю для революц. перебудови світу, привела до принципово нового філос. осмислення дійсності. Творці наук. ідеології пролетаріату К. Маркс і Ф. Енгельс, критично переробивши філос. спадщину минулого, подолавши *ідеалізм* діалектики Г.-В.-Ф. *Гегеля* та метафізичність, споглядальність матеріалізму Л. *Фейєрбаха* і узагальнивши досвід сусп. розвитку, особливо революц. боротьби робітн. класу, здійснили революц. переворот у філософії й створили якісно нову філософію — діалектичний та історичний матеріалізм. Творчо розвинена В. І. Леніним, ця філософія є одною з складових частин марксизму-ленінізму. В розв'язанні *основного питання філософії* — про відношення мислення до буття, свідомості до матерії — Д. м. принципово відрізняється від усіх попередніх філос. систем насамперед тим, що в своєму поясненні природи світу, місця в ньому людини та її відношення до світу він виходить із встановлення суспільно-істор., матеріально-практичної зумовленості духовного світу людини, її свідомості та її відношень до об'єктивної дійсності.

Спираючись на досягнення науки, Д. м. обгрунтовує матеріальність об'єктивного світу, стверджуючи, що в ньому не існує нічого, крім *матерії*, яка перебуває у вічному русі. Осн. всезаг. формами існування матерії, які перебувають у нерозривній єдності з нею та між собою, є *рух*, *простір і час*. Якщо матеріалісти до К. Маркса розглядали свідомість тільки як властивість матерії і як відображення світу, то Д. м., не заперечуючи природного фундаменту виникнення свідомості, розглядає її як продукт сусп. розвитку. Можливість виникнення свідомості закладена в самій матерії, у властивості відображення (див. *Відображення теорія*). Але поява свідомості й, зокрема, *мислення* стала можливою з виникненням *праці*, яка стала основою існування і розвитку людини. Матеріальна перетворююча діяльність, суспільна практика становлять основу формування і розвитку мислення, людської свідомості взагалі. Д. м. розглядає свідомість не як пасивне відображення дійсності, а як засіб активної дії на світ, засіб перетворення його. Діалектико-матеріалістичне розв'язання осн. питання філософії спирається на принцип *розвитку*, на встановлення заг. законів руху і розвитку об'єктивного світу, природи, суспільства і самого мислення. Осн. законами матеріалістичної діалектики є: закон *єдності і боротьби протилежностей*, який розкриває джерело руху і розвитку, показує, що таким джерелом є внутр. суперечність предметів і явищ; закон *переходу кількісних змін у якісні*, який показує, що всякий розвиток здійснюється як процес поступового нагромадження кількісних змін, які на певному етапі, порушуючи *міру* предмета, неминуче приводять до змін якісних; *заперечення заперечення закон*, що розкриває заг. тенденцію розвитку, його напрям, розкриває зв'язок між попередніми й наступними ступенями розвитку, між *новим і старим*. Важливі закономірності й системи всезагальних зв'язків виявляються в категоріях: *одиничного, особливого і загального, причинності, необхідності і випадковості, сутності і явища, змісту і форми, можливості і дійсності* та ін. Матеріалістична діалектика становить методологічну основу *пізнання теорії* Д. м. Предметом марксистської теорії пізнання є пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта в його опосередкованості практичними відношеннями і цілями. *Практика* виступає тут як основа пізнання і критерій *істини*. Теорія пізнання Д. м. визнає не лише практичну зумовленість пізнавальної діяльності суб'єкта, а й об'єктивну зумовленість самої практики, її залежність від законів об'єкта, від об'єктивних законів розвитку природи і суспільства, без знання яких людина не може успішно здійснювати свою практично-перетворюючу діяльність. Марксистська теорія пізнання є діалектичною теорією, вона розкриває систему діалектичних відношень суб'єкта до об'єкта, в якій історично і логічно реалізується процес пізнання об'єктивної дійсності. Логічні принципи пізнання об'єктивної діалектики природи, суспільства і мислення встановлює марксистська *діалектична логіка*, в якій пізнавальна діяльність розглядається з точки зору відношень між логічними формами і об'єктивним змістом мислення. Тому в центрі її уваги є логічний (категоріальний) склад мислення, який забезпечує пізнання об'єктивної істини (див. *Категорії*). Доводячи до свідомості категоріальний склад мислення, розкриваючи діалектику форм мислення і форм буття, діалектична логіка не тільки відображує діалектику розвитку і діалектику пізнання, а й дає метод логічного аналізу дійсності. Марксистський діалектичний метод — це і є марксистська діалектична логіка в її практичному застосуванні (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*).

На відміну від домарксистського матеріалізму, який у поглядах на суспільство залишався на позиціях ідеалізму, марксизм поширив матеріалізм і діалектику на явища

суспільного життя, створив *історичний матеріалізм* як філос. вчення про суспільство. Матеріалістичне розуміння історії є невід'ємною, органічною частиною філософії марксизму. Відкриття матеріалістичного розуміння історії дало змогу до кінця послідовно розв'язати осн. питання філософії в усіх аспектах, розкрити суть практики та її роль у пізнанні, суть самого процесу пізнання як відношення людини до дійсності на основі сусп.-виробничої практичної діяльності, зрозуміти саму суть людини та її свідомості, суть і характер *суспільних відносин,* роль свідомої діяльності людини в житті суспільства. Створення істор. матеріалізму зумовило виникнення цілісного філос. вчення, яке дає наук. розв'язання питання про закономірності розвитку природи, суспільства і людського мислення і становить філос. основу *наукового комунізму*. Д. м. є методологічною основою наук. пізнання і революц.-перетворюючої практики. Він має творчий характер і ворожий усякому *догматизмові* і *метафізиці*. Д. м. розвивається на основі узагальнення досягнень природознавства і суспільних наук, узагальнення практики революц. боротьби і будівництва безкласового, комуністичного суспільства. Виражаючи корінні інтереси пролетаріату, справи комунізму, Д. м. є виявом пролетарської *партійності* філософії, теор. зброєю робітн. класу, комуністичних партій у боротьбі за знищення експлуатації людини людиною, за ліквідацію класово антагоністичного суспільства, за побудову комунізму. Д. м. розвивається в запеклій, непримиренній боротьбі проти бурж. філософії, *реформізму* і *ревізіонізму*. Даючи ключ до розуміння природи, суспільства і мислення, Д. м. озброює комуністичні і робітн. партії знанням шляхів і методів боротьби за революц. перебудову суспільства. Особливо зростає роль Д. м. в умовах будівництва соціалізму і комунізму. КПРС, комуністичні і робітн. партії країн соціалістичної співдружності, спираючись на знання матеріалістичної діалектики, успішно керують соціалістичним і комуністичним будівництвом.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 1. Маркс К. До критики гегелівської філософії права; т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К. Тези про Фейєрбаха; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 23. Історична доля вчення Карла Маркса.— Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; т. 29. Філософські зошити; т. 45. Про значення войовничого матеріалізму; Войтко В. І. Діалектико-матеріалістична філософія. К., 1972; Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания. М., 1973; Копнин П. В. Диалектика, логика, наука. М., 1973; Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. К., 1977; Марксистско-ленинская философия. Диалектический материализм. М., 1977; Основы марксистско-ленинской философии. М., 1977; Булатов М. А. Деятельность и структура философского знания. К., 1976; Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. К., 1977; Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. К., 1977; Человек и мир человека. К., 1977; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. К., 1978; Федосеев П. Н. Диалектика современной эпохи. М., 1978; Воскресенский А. К. Диалектический материализм. Указатель литературы, в. 1—2. М., 1976—77.

В. І. Шинкарук.

Діана з Ефеса. Мармурова копія 1 ст. н. е. Музей в Ефесі.

ДІАЛЕКТОЛО́ГІЯ (від *діалект* і грец. λόγος — вчення) — розділ мовознавства, що вивчає різновиди загальнонар. мови — діалекти *(говори)* й відбиття в ній (зокрема в її літ. формі) рис цих різновидів. Д. перебуває в тісному зв'язку з заг. мовознавством, історією мови, фольклористикою й етнографією. Розрізняють історичну Д., що досліджує істор. розвиток говорів і зв'язки між ними й літ. мовою; описову — сучасний стан говорів і зв'язки між літ. мовою й говорами; перспективну, що вивчає майбутнє говорів і взаємодію між літ. мовою й говорами, та *лінгвістичну географію*. Укр. Д. розвивається з серед. 19 ст. Значних успіхів досягла вона завдяки працям дореволюц. і рад. учених — О. О. *Потебні,* К. П. *Михальчука,* Ю. Ф. *Карського,* А. Ю. *Кримського,* П. О. *Бузука,* Б. О. *Ларіна,* О. Н. *Синявського* та ін. Укр. Д., особливо лінгвогеографія, розвивається в тісному співробітництві укр. учених з рос., білорус. і молдавськими.

Літ.: Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології. Одеса, 1962; Русская диалектология. М., 1972; Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. К., 1977.

І. О. Варченко.

ДІА́ЛІЗ (грец. διάλυσις — розпад, відокремлення) — відокремлення від колоїдних розчинів і розчинів високомолекулярних сполук домішок низькомолекулярних сполук (електролітів і неелектролітів) за допомогою напівпроникних мембран. Через пори мембран вільно проникають низькомолекулярні сполуки і не проникають колоїдні частки й молекули високомолекулярних сполук. Для проведення Д. використовують спеціальні пристрої, найпростішим з яких є пористий циліндр, знизу затягнутий мембраною. В циліндр наливають розчин і вміщують його в розчинник (переважно воду), який часто змінюється або безперервно циркулює. У випадку низькомолекулярних електролітів процес Д. може бути прискорений за допомогою електродіалізу. Для цього використовується трикамерний діалізатор. У середню камеру наливають розчин, а в бічні, відокремлені мембранами,— розчинник. В бічні камери вставляють і електроди, до яких підключається джерело постійного електр. струму. Застосовують Д. у пром-сті для очищування різних речовин (желатини, лікар. речовин тощо).

О. Д. Куриленко.

ДІАЛО́Г (грец. διάλογος — розмова, бесіда) — обмін думками між двома або кількома особами. Д. в епічних творах (романах, повістях, поемах) — засіб глибшого розкриття персонажів і розгортання сюжету; в драм. творах, виставах, кіномистецтві — основний засіб драм. дії і створення образів. Д. відомий і як самостійний літ.-публіцистич. жанр (філос. діалоги Платона, Д. Дідро, Г. Сковороди, віршований діалог О. Пушкіна). В укр. л-рі Д. як поч. форма драми поширився в 17—18 ст. (діалоги П. *Беринди,* І. *Волковича,* І. *Некрашевича* та ін.).

ДІАМАГНЕ́ТИЗМ (від *діа...* і *магнетизм*) — один з видів магнетизму, який проявляється в намагнічуванні речовини назустріч напрямові діючого на неї зовнішнього поля. Д. властивий усім речовинам, проте визначає поведінку речовин у магнітному полі лише при відсутності *парамагнетизму* — сильнішої магнітної властивості, яка супроводиться в певних умовах спонтанним магнітним упорядкуванням (*феромагнетизм, антиферомагнетизм* тощо). Речовина, для якої Д. є осн. магнітним явищем, наз. діамагнетиком. Намагніченість $\vec{I}$ більшості діамагнетиків лінійно залежить від напруженості $\vec{H}$ магнітного поля: $\vec{I} = \chi\vec{H}$, де χ — магнітна сприйнятливість. Для ізотропних (див. *Ізотропія*) діамагнетиків χ — від'ємна безрозмірна величина, що дорівнює за нормальних умов бл. 10^{-6} для твердих тіл та рідин і 10^{-9}—10^{-10}— для газів; практично не залежить від т-ри. Проявом Д. є виштовхування діамагнетика з неоднорідного магнітного поля в бік зменшення його напруженості. Причиною Д. є виникнення додаткового колового руху електронів в електронній оболонці кожного атома речовини при внесенні її в магнітне поле.

В. В. Єременко.

ДІАМА́НТ (нім. Diamant) — прозорий, штучно огранований *алмаз*. Те саме, що й *брильянт*.

ДІА́МЕТР (грец. διάμετρος — поперечник кола) — 1) Д. *кола* — відрізок, що сполучає дві точки кола, проходячи через його центр, а також довжина цього відрізка. Всі Д. кола рівні між собою (їхня довжина дорівнює двом радіусам). 2) Д. *конічного перерізу — геометричне місце* середин його паралельних *хорд*. Усі Д. *еліпса* та *гіперболи* проходять через їхні центри, а Д. *параболи* паралельні до її осі (мал.). 3) Д. довільної замкненої фігури — найбільша з відалей між двома точками цієї фігури. В цьому розумінні Д., напр., еліпса дорівнює довжині його великої осі, Д. *куба* — довжині його *діагоналі*.

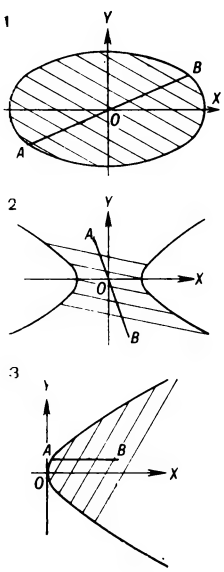

Діаметр: 1 — еліпса; 2 — гіперболи; 3 — параболи.

ДІАМОНІЙФОСФА́Т, діамофос — концентроване фосфорно-азотне мінеральне добриво. Містить 21% азоту й до 53% фосфору (P_2O_5). Розчинний у воді, добре засвоюється рослинами, високоефективний для всіх с.-г. культур. Одержують Д. нейтралізацією фосфорної кислоти з апатитового концентрату аміаком.

ДІА́НА (лат. Diana) — у римській міфології богиня Місяця й полювання. Її ототожнювали з грец. богинею *Артемідою*.

ДІАПАЗО́Н [від грец. διὰ πασῶν (χορδῶν), букв.— через усі (струни)] — звуковий обсяг співацького голосу, муз. інструмента, муз. системи, звукоряду, мелодії тощо. Визначається інтервалом між найвищим і найнижчим звуками. Переносно — обсяг інтересів, знань тощо.

ДІАПАЗО́ННА АНТЕ́НА— *антена*, що її основні електричні параметри (діаграма напрямленості, вхідний опір тощо) залишаються практично сталими в широкому діапазоні частот. Така властивість Д. а. (мал.) зумовлюється певним вибором схем і конструктивних розмірів (напр., сталість діаграми напрямленості — невеликими лінійними розмірами або великим діаметром збуджувача електромагн. коливань). Як діапазонні застосовують ромбічні, рупорні, спіральні, біжучої хвилі антени, диполі Наденека та ін. Д. а. використовують гол. чин. для радіозв'язку й радіомовлення.

Б. І. Курилін.

ДІАПА́УЗА (грец. διάπαυσις — перерва, зупинка) — період відносного спокою у розвитку тварин, що характеризується припиненням росту й формотворних процесів та різким зниженням загального обміну речовин. Д. є пристосуванням до переживання періодів з несприятливими умовами існування, що виникло в процесі *еволюції*. Початок Д. значною мірою визначається фотоперіодичними явищами, відсутністю їжі тощо. Відповідно фази життєвого циклу, на якій відбувається Д., розрізняють ембріональну Д. (на стадії яйця, напр. у коловерток, сарани, гризунів та ін.), личинкову Д. (у комах, що зимують на стадії гусениці), лялечкову Д. (у комах, що зимують на стадії лялечки) і імагінальну Д. (у дорослих комах, у яких під час підготовки до зимівлі припиняється розвиток статевих продуктів).

Штучна регуляція строків настання Д. має практичне значення, напр. у *шовківництві*.

ДІАПІРИ́ЗМ (від грец. διαπείρω — протикаю) — процес видавлювання пластичних *осадочних гірських порід* (солей, гіпсу, глин тощо) у товщі твердіших порід, які лежать над ними. Відбувається від діяння напруги, що розвивається в *земній корі*. Внаслідок Д. утворюються діапірові структури (діапірові складки). З районами поширення їх пов'язані родовища нафти й газу. На Україні діапірові структури є в Донбасі, *Дніпровсько-Донецькій западині*, *Передкарпатському прогині*, на Керченському півострові.

ДІАПОЗИТИ́В (від *діа*... і лат. positivus — позитивний) — фотографічне кольорове або чорно-біле позитивне зображення на прозорій основі (склі, плівці тощо). Д. розглядають на просвіт або проеціюють (за допомогою *діаскопів*, *епідіаскопів* та ін.) на екран. Інша назва Д.— слайд. Д. використовують з демонстраційною метою.

ДІАРЕ́Я (від грец. διαρρέω — витікаю) — те саме, що й *пронос*.

ДІ́АС (Díaz) Хосе (3.V 1895, Севілья — 20.III 1942, Тбілісі) — діяч іспанського й міжнар. робітн. руху. Член Компартії Іспанії (КПІ) з 1926. Н. в сім'ї робітника. З 1932 — генеральний секретар КПІ. Під його керівництвом КПІ виступила ініціатором об'єднання лівих партій в антифашист. Нар. фронт, що переміг на виборах у *кортеси* 1936. З 1935 — член ВККІ. Один з керівників нац.-революц. війни іспан. народу 1936—39 проти фашист. заколотників та італо-нім. інтервентів. З 1939 жив і працював в СРСР.

ДІА́С ДЕ МЕНДО́СА (Díaz de Mendoza) Фернандо (7.VII 1862, Мурсія — 20.X 1930, Віго) — іспанський актор і театральний діяч. Творчу діяльність почав 1895 в трупі «Театро Еспаньйоль», якою керувала М. *Герреро*. Разом з нею 1896 Д. де М. створив трупу «Герреро — Мендоса». Після смерті Герреро 1929 Д. де М. організував у Буенос-Айресі «Театро Сервантес» (тепер — Нац. театр комедії). Провідне місце в репертуарі театрів, якими керував Д. де М., належало творам класичної та сучас. іспан. драматургії.

ДІАСКО́П (від грец. διασκοπέω — уважно розглядаю), діапроектор — оптичний прилад для діаскопічної проекції (в прохідному світлі) на екран збільшених зображень прозорих оригіналів (*діапозитивів*, *діафільмів* тощо). Д. застосовують під час лекцій для демонстрування креслень або малюнків, для вивчення мініатюрних фотокопій тощо. Див. також *Кінопроекційний апарат*, *Проекційний апарат*.

ДІАСПО́Р (від грец. διασπορά — розсіяння) — мінерал класу оксидів і гідрооксидів. $AlOOH$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,36—3,5. Твердість 6,5—7,25. Колір білий, жовтувато-бурий, світло-фіолетовий. Блиск скляний. В СРСР Д. є на Уралі, в Узбекистані. Руда алюмінію.

ДІА́СПОРА (грец. διασπορά — розсіяння) — перебування значної частини народу (етнічної спільності) поза межами країни його походження. Д. утворювалися в результаті насильницького виселення, загрози *геноциду*, діяння екон. і геогр. факторів.

ДІАСПО́РА (грец. διασπορά — розсіяння) в біології — частина рослини, що відокремлюється від неї природно і служить для розмноження (напр., спора, насінина, бульба, цибулина тощо).

ДІА́СТОЛА (грец. διαστολή — розширення) — розслаблення мускулатури *серця*, що настає після її скорочення (*систоли*). Спочатку Д. охоплює передсердя, потім — шлуночки. У людини при частоті серцевих скорочень 75 на хвилину Д. передсердь триває бл. 0,7 сек, шлуночків — бл. 0,5 сек.

ДІАТЕ́З (грец. διάθεσις — схильність) — порушення реактивності організму людини і тварин, що виявляється своєрідними реакціями на звичайні подразники, сприйнятливістю до деяких захворювань і становить сукупність природжених і набутих властивостей організму. Механізм розвитку Д. пов'язаний з *вегетативною нервовою системою* і залозами внутр. секреції, а також з *конституцією людини*. Частіше на Д. хворіють діти. Найпоширенішими є ексудативно-катаральний Д., в основі якого лежить спадкова схильність організму до затяжних запальних процесів і розвитку алерг. реакцій (див. *Алергія*), до шкірних висипів, запальних захворювань шлунково-кишкового тракту тощо; лімфатико-гіпопластичний Д., що пов'язаний зі зниженою *адаптацією* надниркового хромафінного апарата до різних впливів навколишнього середовища; нервово-артричний Д., що характеризується порушенням обміну речовин — вуглеводного, ліпідного, пуринового; при цьому розвиваються схильність до захворювань суглобів, розлади травлення, підвищена нервова збудливість тощо. Окрему групу становлять *діатези геморагічні*.

Літ.: Адо А. Д. Общая аллергология. М., 1970.

ДІАТЕ́З ГЕМОРАГІ́ЧНИЙ — група природжених і набутих захворювань, основним проявом яких є схильність організму до повторних кровотеч і крововиливів, довільних або після незначних травм. Причини виникнення Д. г. різні: інтоксикації, інфекції, гормональні порушення, порушення обміну речовин, фактори спадковості тощо. Виникнення Д. г. пов'язане з порушенням різних ланок системи *згідання крові*, станом тромбоцитарної системи і патологічним збільшенням проникності дрібних кровоносних судин тощо. Лікування спрямоване на нормалізацію процесів згідання крові, усунення підвищеної проникності і ламкості кровоносних судин тощо. Див. також *Гемофілія*, *Гемолітична хвороба новонароджених*, *Пурпура тромбоцитопенічна*, *Цинга*.

О. А. П'ятак.

ДІАТЕРМІ́Я (від *діа*...і грец. θέρμη — тепло) — метод електролікування, що полягає в застосуванні змінного електричного струму високої частоти (1000—1650 кГц) і великої сили (до 3 А) для прогрівання глибокозалеглих органів і тканин. При Д. посилюються лімфо- і кровообіг, обмін речовин, підвищується фагоцитарна активність *лімфоцитів* тощо. Застосовують при підгострих і хронічних запальних захворюваннях м'язів, нервів, суглобів, органів дихання, травлення, сечостатевих органів тощо.

ДІАТЕРМОКОАГУЛЯ́ЦІЯ (від *діатермія* й *коагуляція*) — лікувальний метод діяння на живі тканини теплом, що виникає в них при проходженні струму високої частоти. Спосіб *електрокоагуляції*.

ДІАТОМІ́Т — пухка, землиста або злегка зцементована кремниста *осадочна гірська порода*. Складається гол. чин. з мікроскопічних панцирів *діатомових водоростей*. Містить 70—98% розчинного кремнезему й домішки — глину, пісок, *глауконіт* тощо. Колір білий, жовтий, світло-сірий. Д. дуже пористий, має малу густину та висо-

Х. Діас.

Ф. Діас де Мендоса.

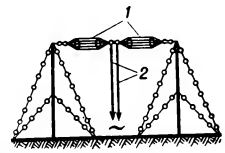

Діапазонна антена (диполь Наденека):
1 — диполь;
2 — симетрична лінія живлення.

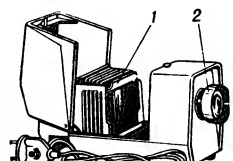

Діаскоп:
1 — ліхтар;
2 — проекційний об'єктив.

ку ізоляційну й адсорбційну здатність. Використовують у хім., нафт., харчовій, текст., фарм. пром-сті, при виготовленні тепло- та звукоізоляційних матеріалів тощо.

ДІАТО́МОВІ ВО́ДОРОСТІ (Bacillariophyta, син. Diatomeae) — відділ нижчих рослин. Понад 10 тис. сучас. і викопних видів. Мікроскопічні одноклітинні, одиночні або колоніальні організми. Тіло Д. в. вкрите кремнеземним, складеним з двох половинок панциром. Багато Д. в. можуть активно рухатися. Д. в. властивий вегетативний поділ клітин, рідше — статевий процес. Д. в. дуже поширені на земній кулі й пристосовані до різних умов існування. Відіграють значну роль в екосистемах морських прісних водойм. На Україні — бл. 500 видів (крім морських). Трапляються й у ґрунті, на скелях та ін. Панцирі викопних Д. в. є осн. складовою частиною *діатоміту*. Іл. див. на окремому аркуші до статті *Водорості*, т. 2, між с. 352—353.

Діатрима.

ДІАТО́НІКА (від грец. διατονικός — перехідний від тону до тону) — послідовність, об'єднання або змішання звуків, що має тільки чисті, малі й великі *інтервали* та, як виняток, тритон; система, всі звуки якої можуть бути розташовані за чистими квінтами. Діатонічний лад не має ступенів, видозмінених *альтерацією*. Д. протиставляється *хроматизмові*. До Д. належать 7-ступеневі лади мажору і мінору, натуральні й пентатонові лади. Діатонічна гама — послідовність осн. (невидозмінених альтерацією) ступенів ладу, в якому є 5 великих і 2 малі секунди. Д. є основою нар.-пісенної мелодики, знайшла відбиття й у творчості багатьох композиторів.

Л. З. Мазепа.

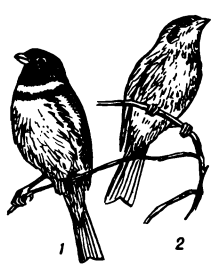

Дібровник: 1 — самець; 2 — самка.

ДІАТРЕ́МИ (від грец. διάτρημα — отвір), трубки вибуху —вулканічні жерла у формі вертикальних трубок, що розширюються вгору. Утворюються внаслідок прориву вулканічних газів. Д. виповнені уламками вулканічних та ін. гірських порід, іноді — алмазоносним *кімберлітом*. Широко відомі в Африці (ПАР). В СРСР є в Якутії.

ДІАТРИ́МА (Diatryma) — рід вимерлих птахів ряду Diatrimae. Були великими (до 2 м заввишки) нелітаючими птахами з редукованими крилами, з міцними ногами, відносно короткою шиєю, великою головою та міцним великим дзьобом. Мали спільні морфологічні риси з *журавлеподібними*. Викопні рештки Д. відомі з еоценових відкладів Пн. Америки та Зх. Європи.

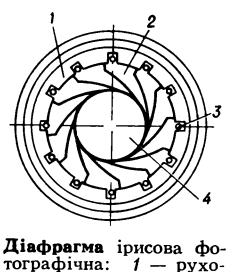

Діафрагма ірисова фотографічна: *1* — рухоме кільце; *2* — пластинка (пелюстка); *3* — ведучий штифт; *4* — світлопропускний отвір.

ДІАТРО́ПОВ Петро Миколайович [21.XII 1859 (2.I 1860), м. Саранськ кол. Пензенської губ., тепер Мордов. АРСР—25.II 1934, Москва] — радянськ. гігієніст і мікробіолог, засл. діяч науки РРФСР (з 1928). Один з перших організаторів сан.-бактеріологічної справи на Україні і в Росії. В 1887 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту, після чого працював сан. лікарем на Херсонщині, з 1889 в Одесі (1892—1907 — зав. Одес. бактеріологічною станцією), з 1910 — професор Вищих жіночих курсів у Москві, потім 2-го Моск. мед. ін-ту. З 1920 очолював Сан.-гігієнічний ін-т при Держ. ін-ті народного здоров'я, з 1928 — директор Держ. ін-ту експериментальної терапії та контролю сироваток і вакцин. Праці присвячені вивченню холерного і холероподібного вібріонів, епідеміології чуми, питанням санітарії.

ДІАФІ́З (грец. διάφυσις — проміжок, від διαφύομαι — росту поміж, вростаю) — середня частина (тіло) трубчастих кісток. Див. *Кістка*.

ДІАФІ́ЛЬМ (від *діа...* і *фільм*) — короткометражний фільм, що складається з позитивних (див. *Діапозитив*) зображень. Д. одержують на чорно-білих та кольорових кіноплівках, а також на кіноплівках з використанням окремо негативного й позитивного процесів обробки. Різновид Д.— мікрофільм. Д. дивляться через фільмоскоп або через діапроектор, проектуючи зображення на екран. Д. використовують як посібники для навчальношкільної, лекційної та пропагандистської роботи. В СРСР Д. випускає студія «Діафільм» (засн. 1930 в Москві); в УРСР є цех діафільмів *Київської студії хронікально-документальних фільмів*.

ДІАФРА́ГМА (грец. διάφραγμα — перегородка) — 1) В оптиці — елемент оптичної системи у вигляді перешкоди, яка обмежує поперечний переріз світлових пучків. Д.— не лише екран з отвором, а й оправа лінз, призм тощо. Д. визначає *апертуру*, поле зору, глибину чітко зображуваного простору та особливості дифракційних явищ і дає змогу впливати на *аберації оптичних систем*. Розрізняють апертурну та польову Д. Апертурна Д. визначає кутові розміри світлових пучків, що проходять крізь систему, а польова — розміри простору предметів, відображеного системою. У різних приладах положення цих Д. різне. Так, у *телескопі* апертурною Д. є оправа об'єктива, а польова розташована у фокальній площині окуляра; у спектрографі роль польової Д. відіграє вхідна щілина, а апертурної — оправа об'єктива камери. 2) У техніці — перегородка у вигляді диска, пластинки або стінки, що їх встановлюють у машинах, приладах, апаратах, конструкціях або спорудах; у деяких приладах наз. *мембраною*. За допомогою Д. з отвором (дроселя) вимірюють витрату рідини, газу або пари, що протікають по трубопроводу, створюють перепад тиску в ньому. В просторових тонкостінних конструкціях Д., що являє собою суцільний або гратчастий елемент, підвищує їхню жорсткість. Д. (вертикальна стінка з бетону, залізобетону, металу або деревини), що її встановлюють усередині кам'яно-накидних і земляних гребель, захищає їх від проникання води. Д. (мал.) фотоапарата регулює розмір отвору, через який світло потрапляє на фотоплівку. На Д. (кільцевій перегородці) турбін закріплюють лопатки напрямного апарата.

Літ.: Тудоровский А. И. Теория оптических приборов, ч. 1. М.—Л., 1948; Шишловский А. А. Прикладная физическая оптика. М., 1961; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1970. *М. Я. Горбань* (оптика).

ДІАФРА́ГМА в анатомії — назва деяких м'язових утворів, що обмежовують певні порожнини тіла (напр., Д. рота, Д. таза, сечостатева Д., *грудочеревна перепона*).

ДІАХРОНІ́Я (від *діа...* і грец. χρόνος — час) — аспект лінгвістичного дослідження мовних елементів і явищ як частин мовної системи або вивчення еволюції всієї мовної системи в історичному розвитку. Рад. *мовознавство*, спираючись на принцип історизму, розрізняє Д. і *синхронію*, але не розриває їх, бо в мові діють дві протилежні тенденції — статика й динаміка, боротьба яких і визначає її розвиток. *С. В. Семчинський.*

ДІБ Мухаммед (н. 21.VII 1920, Тлемсен, Алжір) — алжірський письменник. Пише франц. мовою. Почав друкуватися з 1946. В реалістичній трилогії «Алжір» (романи «Великий будинок», 1952; «Пожежа», 1954; «Ремесло ткача», 1957) змалював широку картину алжір. життя, показав боротьбу пролетаріату Алжіру. Автор романів «Африканське літо» (1959), «Хто пам'ятає про море» (1962), циклу новел «Талісман» (1966), кількох збірок поезій.

Тв.: Рос. перекл.— Большой дом. — Пожар. М., 1956; Ремесло ткача. М., 1959; Африканское лето. М., 1962.

В. К. Кухалашвілі.

ДІБРО́ВА Іван (літ. псевд. Гордого Гаврила Васильовича; 1881, с. Добринівці, тепер Заставнівського р-ну Чернів. обл.— 6.VI 1917, Відень) — український письменник і публіцист. Почав друкуватися 1903. Змалював тяжке життя буковинських селян в умовах капіталізму (оповідання «Марта», «Щастя», вірш «В мужицькій хаті»), показав наростання протесту проти соціального і нац. гноблення (оповідання «За землю»), відгукнувся на революц. події 1905—07 в Росії. Автор кількох статей про Т. Шевченка.

Тв.: За землю.— Щастя. В кн.: Антологія українського оповідання, т. 2. К., 1960.

ДІБРО́ВА Олексій Тимофійович [12(25).II 1904, с. Тупичів, тепер Городнянського р-ну Черніг. обл.— 21.I 1973, Київ] — український рад. географ, доктор географічних наук (з 1959). В 1927 закінчив Київ. кооперативний ін-т. Викладав екон. географію СРСР і УРСР у школах і вузах Києва. В 1944—47 — директор Н.-д. ін-ту географії при Київ. ун-ті. З 1959 — зав. кафедрою екон. географії Київ. ун-ту. Автор наук. праць з питань екон. географії України, зокрема підручника з географії УРСР для серед. школи.

ДІБРО́ВА — ліс переважно на родючих чорноземах, опідзолених темно-сірих та сірих ґрунтах, у якому переважає дуб із супутніми породами — ясеном гостролистим, кленом, липою, грабом, берестом, в'язом та ін. здебільшого широколистяними деревами. В підліску — ліщина, бруслина та ін. У трав'яному покриві — медунка лікарська, осока волосиста, зірочник, копитняк європейський, конвалія, маренка запашна та ін. За

характером зволоження грунту Д. поділяють на дуже сухі, сухі, свіжі, вологі і мокрі. Поши́р. Д. в Європі, Азії, Пн. Америці; в СРСР — в Європ. частині і на Далекому Сході. Д. дають цінну деревину і мають велике водоохоронне, водорегулююче та грунтозахисне значення. З природних Д. найпоши́ренішими є Д. лісостепової зони, а також Чорний ліс у Кіровоградській обл., а з штучно розведених — *Великоанадольський лісовий масив.*

С. А. Генсірук.

ДІБРО́ВА — селище міського типу Олевського р-ну Житомир. обл. УРСР. Залізнична ст. Діброва-Олевська. 1,3 тис. ж. (1978). Щебеневий з-д. Середня школа; 2 мед. пункти; клуб, 3 б-ки. Виникла наприкінці 19 ст.

ДІБРО́ВНИК, дібрівник (Emberiza aureola) — співочий птах родини вівсянкових ряду *горобцеподібних.* Довж. тіла 13,5—17 см, маса до 29 г. Заг. колір оперення сіро-бурий, на грудях темно-коричнева поперечна смуга, у самок груди і черевце жовті. Поши́рений від Фінляндії до Тихого ок. На території УРСР (бас. Десни і Серед. Дніпро) Д. з'явився в 30-х рр. 20 ст. Перелітний птах, зимує у Пд.-Сх. Азії. Живе в долинах річок, порослих вербами і верболозом. Кладку з 4—5 яєць на землі (в червні) насиджує 13 днів. Живиться Д. комахами і насінням.

ДІ́ВА — екваторіальне і зодіакальне сузір'я (див. *Зодіак*). Найяскравіша зоря Д.— Спіка (1,0 візуальної *зоряної величини*). В сузір'ї Д. міститься точка осіннього *рівнодення.* Внаслідок високої прозорості космічного простору в її напрямі Д. особливо багата на позагалактичні туманності. Краще спостерігається весною.

«ДІ ВА́РГАЙТ» («Die Wahrheit» — «Правда») — газета, орган *Соціалістичної єдиної партії Західного Берліна.* Видається з 1955.

«ДІ ВЕ́ЛЬТКОММУНЕ» («Die Weltkommune» — «Світова комуна»)— газета, орган іноземного відділу *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України* та нім. групи комуністів (групи «Спартак») КП(б)У. Виходила в листопаді 1918 — серпні 1919, спочатку в Харкові, а потім у Києві [з червня 1919 — під назвою «Фелькерфрайгайт» («Свобода народів»)]. Газета закликала нім. солдатів окупаційної армії, кол. військовополонених і найбіднішу частину нім. колоністів до активної підтримки і захисту завоювань трудящих у Росії і на Україні. Вийшло 23 номери «Ді В.» і 13 номерів «Фелькерфрайгайт».

І. М. Кулінич.

ДІ ВІТТО́РІО (Di Vittorio) Джузеппе (11.VIII 1892, Черіньйола — 3.XI 1957, Лекко) — діяч італійського та міжнар. профспілкового руху. В 1908—23 — член Соціалістичної партії, з 1924 — Італ. компартії (ІКП). З 1930 — член ЦК і керівництва ІКП, в 1936—37, під час нац.-визвольної війни в Іспанії, — комісар інтернац. бригади. В 1938—40 редагував (у Парижі) італ. антифашист. газ. «Воче делья італьяні» («Голос італійців»). У 1940—45 — учасник *Руху Опору.* Один із засновників, а з 1947 — генеральний секретар *Загальної італійської конфедерації праці.* У 1949—57 — голова *Всесвітньої федерації профспілок.*

ДІВО́ВИЧ Семен (рр. н. і см. невід.) — український письме́нник серед. 18 ст., перекладач *Генеральної військової канцелярії* в м. Глухові. В 1762 написав у формі діалога великий віршований твір «Разговор Великороссіи с Малороссіей», гол. метою якого було довести, що укр. козацька старшина заслуговує на високі права і чини, як і рос. дворянство. На основі відомих на той час істор. джерел — т. з. *козацьких літописів* і хронік — автор описує головні події історії України від найдавніших часів, докладно розповідає про нар.-визвольну війну серед. 17 ст., возз'єднання України з Росією 1654.

Літ.: Історія української літератури, т. 2. К., 1967.

Ф. Я. Шолом.

ДІГТЯРІ́ — селище міського типу Срібнянського р-ну Чернігівської обл. УРСР, на р. Удай, при впадіні в неї р. Лисогору, за 40 км від залізничної ст. Прилуки. 2,2 тис. ж. (1978). Восьмирічна школа, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Клуб, б-ка. Відомі з 1666. Д.— один з важливих осередків нар. килимарства, ткацтва і вишивання. Має давні (з 18 ст.) нар. традиції у виробництві килимів, плахтових і перебірних тканин. У 1897 відкрито навч.-ткацьку школу, яка сприяла розвиткові техніки худож. виробництва в Д. В перші роки Рад. влади майстри об'єдналися у пром. артіль ім. 8 Березня. З 30-х рр. 20 ст., крім широкого асортименту традиційних виробів, за картонами художників виготовляються тематичні килими, в які майстри вносять свій колорит. У 50-х рр. нар. майстер С. Нечипоренко урізноманітив побудову традиційного плахтового орнаменту, завдяки чому плахта набула застосування в сучас. побуті. В Д. діє фабрика худож. виробів ім. 8 Березня, яка випускає плахтову тканину, рушники, скатерки, різні купони тощо. Вироби ф-ки експонувалися на ярмарках у Марселі (1959, 60-і рр.), на Всесвітніх виставках у Брюсселі (1958), Монреалі (1967), Токіо (1970). Серед майстрів — Г. Чміль, К. Федоренко, Г. Гармаш, В. Мелащенко, Г. Денисенко та ін. В Д. народився укр. мікробіолог, акад. АН УРСР В. Г. *Дробо́тько.*

ДІД — 1) Персонаж слов'янської, зокрема української, міфології, бог — охоронець домівки, родоначальник сім'ї. Д., як і *домовика,* частіше уявляли добрим богом, рідше — злим чортом, дідком, дідьком (звідси вираз «дідько б тебе взяв»). 2) Вирізьблене (з дерева чи каменю) у вигляді опудала чи стовпа забраження поганських богів. Ця назва засвідчена в укр. фольклорі. 3) Старий чоловік; предок; батьків чи материн батько.

ДІДЕ́НКО Микола Кирилович (н. 1.VIII 1929, смт Кіровськ Краснолиманського р-ну Донец. обл.) — український рад. вчений у галузі машинознавства, професор, доктор тех. наук (з 1971). Після закінчення (1955) Харків. ін-ту механізації й електрифікації с. г. викладав в Охтирському технікумі механізації та електрифікації с. г. З 1957 працював в Укр. н.-д. ін-ті механізації й електрифікації с. г., 1961—70 в цьому ж ін-ті і в М-ві с. г. УРСР — старший наук. співробітник, з 1970 — завідуючий кафедрою Укр. с.-г. академії. Наук. праці з експлуатації машинно-тракторного парку і механізації с. г. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1978.

С. О. Карпенко.

ДІ́ДИК Тамара Софронівна (н. 17.IX 1935, с. Ланівці, тепер смт, райцентр Терноп. обл.) — українська рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1975). В 1960 закінчила Львів. консерваторію, відтоді — солістка Львів. театру опери та балету ім. Ів. Франка. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Мирослава («Золотий обруч» Лятошинського), Галя («Назар Стодоля» Данькевича), Тетяна («У неділю рано зілля копала» Кирейка), Іоланта, Іоланта, Татьяна («Іоланта», «Євгеній Онєгін» Чайковського) та ін.

Т. С. Дідик.

ДІДИЦЬКИЙ Богдан Андрійович (літ. псевд. Богданко, Богдан Будегріш, Шляхтиченко та ін.; 1.II 1825, м. Угнів, тепер Львів. обл.— 19.I 1909, Львів) — український публіцист, громадсько-культурний діяч, видавець і письменник. Належав до «москвофільського» напряму (див. «*Москвофіли*»). Літ. діяльність почав 1848, опублікував свій переклад «Слова о полку Ігоревім». Автор віршів, поем, перекладів і переробок повістей зарубіжних письменників, статей і спогадів про М. Шашкевича, Ю. Федьковича та ін. Худож. твори Д. (поеми «Конюший», «Буй-Тур Всеволод» та ін.), його нариси з історії, брошури з питань мови консервативні за змістом. Редагована Д. газета «Слово» мала реакційне спрямування, що відзначав М. Чернишевський у статті «Національна нетактовність».

Ф. П. Погребенник.

ДІ́ДИЧ — на Україні назва *поміщиків,* які володіли великими маєтками, одержаними у 17—18 ст. за царськими грамотами або за гетьманськими універсалами. Д. користувалися правом спадкової власності.

ДІДКО́ВСЬКИЙ Валентин Якович [н. 24.I (6.II) 1914, с. Кодня, тепер Житомирського р-ну Житомир. обл.] — український рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Після закінчення Київ. ун-ту (1938) працює в Ін-ті геол. наук АН УРСР, 1971—77 — директор цього ін-ту. Осн. праці — в галузі *стратиграфії* неогенових, палеогенових і крейдових відкладів, систематики та екології неогенових і сучасних *форамініфер* Азовського і Чорного морів, Атлантичного та Індійського океанів. Держ. премія УРСР, 1977.

В. В. Пермяков.

Дігтярі. Рушники ткані. 1967.

ДІДКО́ВСЬКИЙ Леонід Іванович (н. 25.XI 1927, с. Недашки, тепер Малинського р-ну Житомир. обл.) — український рад. військовий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1973); майор. Член КПРС з 1951. В 1951 закінчив Ін-т військ. диригентів у Москві; 1951—74 — диригент у військ. навчальних закладах (Васильків, Київ та ін.). З 1976 — викладач Київ. муз. уч-ща ім. Р. М. Глієра.

Ш.-Л. Дідло.

ДІДЛО́ (Didelot) Шарль (Карл)-Луї [1767, Стокгольм — 7(19).XI 1837, Київ] — французький балетмейстер, артист балету, педагог. Навчався в Парижі. Танцював і ставив балети в Лондоні, Парижі. В 1801—31 (з перервою 1811—16) працював у Петербурзі, з 1804 керував Петерб. театр. школою (учениці — М. Данилова, А. Істоміна та ін.). Поставив понад 40 балетів, серед них на теми поем Пушкіна: «Кавказький бранець, або Тінь вареченої» К. Кавоса (1823), «Руслан і Людмила, або Повалення Чорномора — злого чарівника» Ф. Шольца (1824). Д. приділяв увагу драм. змістові балетних вистав, психологічній характеристиці образів. У 1836 приїхав на лікування у Київ, де й помер.

ДІДРО́ (Diderot) Дені (5.X 1713, Лангр — 31.VII 1784, Париж) — французький філософ-матеріаліст, просвітитель, письменник, ідеолог революц. франц. буржуазії 18 ст. У 1749 за вільнодумство був ув'язнений. Після звільнення разом з *Д'Аламбером* приступив до видання «Енциклопедії...» (1751—80, див. *Енциклопедисти*). Щоб здобути кошти, продав Катерині II свою бібліотеку і рукописи (тепер зберігаються в ленінгр. б-ці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна). В 1773 відвідав Росію. Був почесним членом Петерб. АН та Академії мистецтв. Д. належать численні філос. твори, гол. з яких є «Думки про пояснення природи» (1754), «Розмова Д'Аламбера з Дідро» (1769), «Філософські принципи матерії та руху» (1770), «Елементи фізіології» (1774—80) та ін. У своїх філос. поглядах Д. пройшов шлях від *деїзму* до *матеріалізму* й *атеїзму*. Першоосновою світу вважав єдину матеріальну *субстанцію*, яку механістично розглядав як сукупність непроникних тіл, що мають протяжність, форму і перебувають у русі. Об'єктивними формами існування матерії вважав *простір і час*. Залишившись у цілому в межах *метафізичного матеріалізму*, Д., проте, висунув ряд діалектичних ідей. Він відстоював думку про внутр. активність матерії, доводив, що елементи матерії — неподільні молекули — є якісно різнорідними, такими, що мають внутр. діяльну силу і чуттєвість. Метафізично заперечуючи наявність стрибків у природі, Д. водночас відстоював цінні еволюційні ідеї про перехід неорганічної матерії в органічну, відкидав метафізичні уявлення про незмінність органічних видів і висловив здогад про їхню мінливість. У теорії пізнання стояв на позиціях матеріалістичного *сенсуалізму*. Йому належить думка про органічний зв'язок чуттєвого досвіду і мислення як особливих ступенів пізнання. Д. гостро критикував *дуалізм* і *агностицизм*. Виходячи з ідеалістичних позицій у поясненні сусп. життя, вважав, що характер суспільства залежить від законодавства і від форм правління, а тому вирішальний фактор сусп. розвитку вбачав у свідомості видатних осіб. У питанні про походження суспільства і д-ви дотримувався теорії «*суспільного договору*».

Був прихильником конституційної монархії й лише в останні роки свого життя схилявся до ідеї респ. форми правління. Д.— один з перших теоретиків реалізму, він вбачав суть мистецтва в худож. відображенні дійсності, передусім сусп. життя, стверджував об'єктивність краси і прекрасного («Про драматичну поезію», 1771; «Парадокс про актора», 1773; «Салони», 1759, 1761—71, 1775, 1781, та ін.). В драматургії Д. запровадив нові жанри «серйозної комедії» та «міщанської драми» (п'єси «Позашлюбний син», 1757; «Батько родини», 1758). У повісті «Черниця» (1760, вид. 1796) викривав релігійне мракобісся; у романі «Жак-фаталіст і його пан» (1773, вид. 1796) звичаям звироднілого феодально-аристократичного суспільства протиставив здоровий розум, людяність і життєрадісний гумор франц. народу. У філософській повісті-діалозі «Небіж Рамо» Д. показав хижацтво новонароджуваного світу буржуазії. Велику увагу приділив питанням виховання й освіти: вимагав охоплення навчанням дітей усіх суспільних станів, запровадження держ., світських шкіл, обов'язкової і безплатної початкової освіти. Творчість Д. відіграла важливу роль в ідеологічній підготовці французької буржуазної революції і справила великий вплив на дальший розвиток просвітительства і матеріалістичної філософії.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. Х., 1933; Думки про малярство. К.— Х., 1937; Черниця.— Небіж Рамо. К., 1963; Парадокс про актора. К., 1966; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—10. М.— Л., 1935—47; Избранные произведения. М.—Л., 1951; Избранные атеистические произведения. М., 1956.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство... К., 1958; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т 45. Про значення войовничого матеріалізму; Рублевська Л. В. Дені Дідро. К., 1963; Длугач Т. Б. Дени Дидро. М., 1975; История в Энциклопедии Дидро и Д'Аламбера. Пер. с франц. Л., 1978. *Н. О. Модестова.*

ДІЄ́ДР (від грец. δίς — двічі і ἕδρα — грань), двогранник — проста форма в *кристалографії*, яка утворюється двома гранями, що перетинаються. В кристалах трапляється лише в комбінації з іншими формами.

ДІЄ́З (франц. dièse)—знак (♯) підвищення ноти на півтону. Див. *Альтерація*.

ДІЄЛЕ́КТРИКИ (від *діа...* і англ. electric — електричний) — матеріали (речовини), що практично не пропускають електричний струм. Їхній питомий *електричний опір* становить 10^7—10^{20} Ом·м, *діелектрична проникність* — 4—10^4. Розрізняють Д. тверді (органічні, неорганічні), рідинні й газоподібні. До твердих органічних Д. належать *целюлоза, каучук, смоли, бітуми, воски, парафін, деревина, папір, лаки, пластичні маси* тощо. Такі Д. застосовують для ізоляції силових, контрольних і сигнальних кабелів, виготовлення конденсаторів, котушок і прокладок, просочування ізоляції проводів і обмоток електроапаратури та ін. Найпоширенішими є тверді неорганічні Д.: радіотехнічна кераміка (див. *Керамічні матеріали*), *сегнетоелектрики, п'єзоелектрики*, електротехнічне скло і *слюди*, а також матеріали на їхній основі. З таких Д. виготовляють підпірні, прохідні й підвісні ізолятори, високочастотні конденсатори, п'єзоелементи, балони і ніжки освітлювальних і електронних ламп, фасонні штамповані деталі електровакуумних приладів тощо. До Д. належать і волокнисті матеріали (азбестове і скляне волокно), що їх використовують для ізоляції проводів, кабелів або електр. апаратури тощо. До найпоширеніших рідинних Д. належать *масла мінеральні*, якими заповнюють силові трансформатори і масляні *вимикачі* високої напруги, просочують паперові конденсатори. Використовують і синтетичні масла (совол, совтол, кремній- і фторорганічні рідини), що забезпечують негорючість апаратури. Газоподібними Д. є елегаз (шестифториста сірка), водень, інертні гази, повітря та ін. Елегаз використовують у конденсаторах і кабелях; воднем заповнюють великі турбогенератори, інертними газами — іонні прилади. Д. наз. і електроізоляційними матеріалами. Див. також *Електрети*.

Т. В. Андрєєва.

ДІЕЛЕКТРИ́ЧНА ПРОНИКНІ́СТЬ — 1) У фізиці — одна з основних характеристик *діелектрика*; вказує, у скільки разів сила взаємодії між електр. зарядами у *вакуумі* більша, ніж у даному середовищі. Д. п.— безрозмірна величина, для однорідного діелектрика дорівнює відношенню напруженості електр. поля у вакуумі до напруженості в однорідному нескінченному діелектрику при незмінних значеннях і розміщенні вільних електр. зарядів, які створюють поле. 2) Д. п. у біології — величина, що характеризує електр. властивості біол. об'єктів, їхню реакцію на електр. поле. Біол. об'єкти являють собою складну гетерогенну структуру, тому доцільно оцінювати Д. п. як тканини в цілому, так і окремих її утворів (клітин, їхніх мембран і цитоплазми). Найбільшу Д. п. мають мембрани клітин. Д. п. клітин і тканин залежить від поляризованості молекул, кількості їх в одиниці об'єму, температури та частоти зміни електричного поля. Зміни Д. п., очевидно, зумовлені великими органічними молекулами, що несуть зв'язані заряди.

Б. Я. П'ятигорський (у біології).

ДІЕЛЕКТРИ́ЧНА СПРИЙНЯ́ТЛИВІСТЬ — величина, що характеризує здатність діелектрика поляризуватися в електричному по-

лі. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) для ізотропного діелектрика Д. с. є скалярною величиною $\varkappa = P/\varepsilon_0 E$, де P — значення вектора поляризації (див. *Поляризація діелектриків*); ε_0 — *електрична стала*; E — напруженість електр. поля. У *СГС системі одиниць* $\varkappa = P/E$. З *діелектричною проникністю* ε Д. с. пов'язана співвідношенням $\varepsilon = 1 + \varkappa$ у Міжнар. системі одиниць і $\varepsilon = 1 + 4\pi\varkappa$ в системі СГС.

ДІЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ НАГРІ́В — нагрів *діелектриків* у змінному електр. полі. Зумовлений теплом від протікання (під дією змінного електр. поля) електр. струму, що є сумою струму зміщення (виникає внаслідок *поляризації діелектриків*) і струму провідності (викликаного наявністю в діелектрику певної кількості вільних електрично заряджених частинок). Д. н. проводять у спец. установках струмом високої (0,3—300 МГц) або надвисокої (понад 300 МГц) частоти. Д. н. відзначається високою швидкістю і рівномірністю, легкістю регулювання й автоматизації. Його застосовують для сушіння матеріалів (напр., керамічних), підвищення т-ри термореактивних пластмас (перед пресуванням), зварювання термопластів, одержування пінополістиролу тощо.

ДІЕТИЛЕНГЛІКО́ЛЬ, дигліколь, $O(CH_2CH_2OH)_2$—оліїста безбарвна рідина; густ. 1119,7 кг/м³ (15° С), $t_{кип}$ 245° С, $t_{пл}$ — 8° С. Д. змішується з водою, спиртом, ацетоном. Одержують у результаті взаємодії *етиленгліколю* з *етиленоксидом*. Застосовують як розчинник масел, нітроцелюлози і смол, як *пластифікатор*, компонент *антифризів*, як осушувач газів тощо.

ДІЕТИ́ЛОВИЙ ЕФІ́Р, етиловий ефір, $C_2H_5—O—C_2H_5$ — найважливіший представник простих *ефірів*; безбарвна, рухлива, летка рідина; $t_{кип}$ 34,48° С; $t_{пл}$ — 116,3° С; змішується з більшістю органічних речовин. Д. е.— вогненебезпечний; при зберіганні під дією кисню утворює вибухові *пероксиди*. Сильний наркотик. Одержують його, діючи концентрованою сірчаною к-тою на етиловий спирт при т-рі 140° С. Широко використовують як *розчинник*; у медицині — для *наркозу* тощо.

ДІЄВІДМІ́НЮВАННЯ — сукупність *парадигм* словозміни дієслова відповідно до властивих йому категорій. Найтиповішими дієслівними *граматичними категоріями* є особа, час, спосіб і стан, проте кожна з них може виражатися й поза дієсловом. Напр., у ненецькій мові за особами змінюється не тільки дієслово, а й іменні частини мови в ролі присудка (нгарка-м — «я великий»). Тому форми Д. у мовах світу істотно різняться між собою. В укр. мові, як і в ін. слов'янських, Д. охоплює форми особи, часу, числа, способу, частково роду. Значення особи властиве особовим формам. За часами дієслово змінюється в дійсному способі («пишу», «писав», «писатиму»), за числами — в усіх способах («ходив» — «ходили», «ходив би» — «ходили б», «іди» — «ідіть»), за родами — в минулому часі дійсного способу і в умовному способі («ходив би», «ходила б»). *В. М. Русанівський.*

ДІЄГО-СУА́РЕС — місто на Пн. Демократичної Республіки Мадагаскар, адм. центр провінції Дієго-Суарес. Порт на узбережжі Індійського ок. 45,5 тис. ж. (1972). Ремонт суден, підприємства харч. пром-сті (м'ясоконсервний з-д та ін.).

ДІЄЗДА́ТНІСТЬ — закріплена законом здатність *суб'єкта права* (громадянина чи організації) набувати і здійснювати своїми діями юрид. права та породжувати для себе юрид. обов'язки. Д. визнається лише за правоздатними суб'єктами (див. *Правоздатність*). Зміст (обсяг) Д. та момент її виникнення зумовлюються гол. чин. пануючими у суспільстві виробн. відносинами, класовою природою д-ви і права. За рад. законодавством Д. громадянина в повному обсязі в цивільних та цивільно-процесуальних правовідносинах настає з досягненням повноліття, тобто з 18 років (ст. 11 ЦивК УРСР); якщо ж особа одружується раніше, то Д. у повному обсязі виникає у неї з моменту одруження (в УРСР для жінок з 17 років). У разі вчинення деяких особливо небезпечних злочинів кримінальна і відповідно кримінально-процесуальна Д. настає з 14 років (ст. 10 КК УРСР). Неповна Д. громадянина, яка поширюється лише на певну частину його цивільної правоздатності (право розпоряджатися одержаною заробітною платою або стипендією; авторські та винахідницькі права; обов'язок відповідати за шкоду, завдану ін. особам, тощо), визнається за *неповнолітніми* в цивільних та цивільно-процесуальних правовідносинах з 15 років. У деяких ін. відносинах, учасники яких можуть здійснювати свої права і обов'язки лише особистими діями, неповна Д. настає одночасно з виникненням відповідних прав (напр., право на освіту, на вступ до громад. орг-цій). Цивільна Д. повнолітнього громадянина може стати неповною лише в разі обмеження його на підставі *судового рішення* в праві розпоряджатись власним майном, якщо він внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотиками ставить себе і свою сім'ю у важке матеріальне становище (ст. 15 ЦивК УРСР). Повнолітня особа може стати недієздатною лише за рішенням суду, якщо буде визнано, що внаслідок душевної хвороби чи недоумства вона не здатна розуміти значення своїх дій або керувати ними (див. *Неосудність*). Д. організацій (у т. ч. *юридичних осіб*) може бути тільки повна; вона з'являється водночас з виникненням їхньої правоздатності; визначається відповідними положеннями. Ця Д. реалізується діями органів та *службових осіб* і орг-цій, а також їхніх уповноважених представників.

П. М. Рабінович.

ДІЄНОВИЙ СИ́НТЕЗ — реакція приєднання *дієнових вуглеводнів* зі спряженими *подвійними зв'язками* (дієнів) до ненасичених сполук (дієнофілів). У результаті Д. с. утворюються ненасичені карбо- або *гетероциклічні сполуки*:

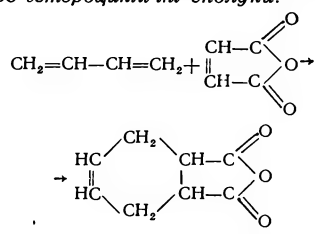

Як дієни у Д. с. використовують бутадієн-1,3, вінілацетилен, гетероциклічні дієни (напр., пірол, фуран); як дієнофіли — малеїновий ангідрид та ін. сполуки, що містять етиленовий або ацетиленовий зв'язок, активований електроноакцепторною групою (CO, COOH, CN, NO_2 та ін.). Д. с. відкрили 1928 О. *Дільс* і К. *Альдер*. Його застосовують в органічному синтезі, напр. для одержання *стероїдів*, для кількісного визначення дивінілу та ізопрену у виробн. синтетичних *каучуків*. *С. М. Баранов.*

ДІЄНОВІ ВУГЛЕВО́ДНІ, дієни — ненасичені вуглеводні, в молекулах яких є два подвійні зв'язки між атомами вуглецю. Залежно від взаємного розташування подвійних зв'язків у молекулі розрізняють Д. в.: з кумульованими (сусідніми) подвійними зв'язками, напр. ален $CH_2=C=CH_2$; зі спряженими, напр. бутадієн-1,3 (дивініл) $CH_2=CH—CH=CH_2$; з ізольованими подвійними зв'язками, напр. пентадієн - 1,4 $CH_2=CH—CH_2—CH=CH_2$. Найбільше практичне значення мають Д. в. зі спряженими подвійними зв'язками. Їх одержують при дегідруванні насичених вуглеводнів нафти та газу. Для них характерні реакції *полімеризації* та *співполімеризації*, в результаті яких утворюються *високомолекулярні сполуки* (див. *Дієновий синтез*, *Каучуки*).

С. М. Баранов.

ДІЄПРИКМЕ́ТНИК — дієслівна форма, що виражає ознаку особи чи предмета за їхньою дією або дією, спрямованою на них. У Д. поєднуються ознаки *дієслова* й *прикметника*. Як дієслівній формі, Д. властиві категорії часу, виду, стану, дієслівне керування (вилити з бронзи—вилитий з бронзи). Дієприкметники бувають активного (оновлюючий) і пасивного (оновлюваний) стану. Як і прикметник, Д. узгоджується в роді, числі й відмінку з іменником, до якого відноситься. В реченні Д. бувають здебільшого *означеннями*. В окрему формальну групу Д. виділяють незмінні предикативні форми на «-но», «-то» (сказано — зроблено).

ДІЄПРИСЛІ́ВНИК — незмінювана форма *дієслова*, яка пояснює основне дієслово, вказуючи на додаткову дію. Має ознаки дієслова й *прислівника*. Як і дієслову, Д. властиві категорії виду (виконуючи — виконавши) й стану (умивши — умившись), дієслівне керування (борючись за щастя). Як і прислівник, Д. не має форм словозміни, виражає обставинні значення. В реченні буває здебільшого *обставиною*.

Д. Дідро.

Діедр. Кристал винної кислоти.

ДІЄСЛО́ВО — частина мови, що виражає дію або стан як процес. У реченні Д. виступає переважно *присудком*. У граматич. системах різних мов Д. характеризується неоднаковою кількістю *граматичних категорій* і різним ступенем відокремлення від імені. В індоєвроп. мовах дієслівні форми поділяються на особові (змінювані за особами) й неособові (інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, герундій та ін.). Для особових форм Д. характерні граматичні категорії особи, часу, способу й стану. В неособових формах ці категорії виявляються спорадично (напр., у дієприкметнику — час і стан). Неособові форми Д. виступають в аналітичних формах часу й способу (укр. «буду читати», англ. «is reading») або вживаються як самостійні словоформи у складі словосполучень і речень («наказав мовчати», «іду співаючи»). Особовим і неособовим формам у слов. мовах властиві категорії *виду дієслова* (насипаю — насиплю, насипа́ти — наси́пати) і перехідності// неперехідності («пишу статтю» — «іду»).

Літ.: Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К., 1971.

В. М. Русанівський.

Діжон. Церква Сен-Мішель. 1499—1530 (башти — 1659—67).

ДІЄ́ТА (грец. δίαιτα — спосіб життя) — спеціально розроблений режим харчування здорової та хворої людини, який характеризується певним набором продуктів, хім. складом і *калорійністю* їх, спеціальними методами кулінарної обробки їжі та встановленими інтервалами між її прийманням. Д. для здорових людей розробляються відповідно до їхнього віку, статі, характеру трудової діяльності та способу життя. Вона сприяє запобіганню багатьом хворобам (напр., атеросклерозу, ожирінню), підвищенню працездатності. Д. для хворих (лікувальна дієта) складається відповідно до характеру захворювання, стадії його розвитку, характеру метаболічних та функціональних порушень. Правильно розроблена Д. має виражену лікувальну дію, створює сприятливий фон для використання ін. засобів лікування, посилює їхню дію, сприяє швидкому видужанню, запобігає переходові хвороби у хронічну форму. В лікувально-профілактичних закладах використовують «дієтну» систему харчування (див. *Лікувальне харчування*). До лікувальних дієт належать і т. з. розвантажувальні дні (яблучний, молочний, сирний та ін.), які широко використовуються в дієтології.

Д. т в а р и н — режим годівлі хворої тварини. Призначають високоякісні легкоперетравні корми: травоїдним — сіно і борошно з бобових трав, комбінований силос, пророщене зерно, настій хвої; м'ясоїдним — молоко, свіже м'ясо, рибу, яйця. Застосовують вітамінну й мінеральну підгодівлі.

Літ.: Покровский А. А. [та ін.]. Лечебное питание. М., 1971; Щупак Н. Б., Дунаєвський Г. А. Харчування хворої людини. К., 1973; Щупак Н. Б., Дунаєвський Г. А. Харчування і здоров'я людини. К., 1976; Губергриц А. Я., Линевский Ю. В. Лечебное питание. К., 1977; Смирнов С. И., Муравьёв М. И. Внутренние незаразные болезни жвачных. К., 1977.

П. М. Майструк (Д. людини).

ДІЄТОТЕРАПІ́Я (від *дієта* і *терапія*) — метод лікування різних захворювань спец. дієтою. Те саме, що й *лікувальне харчування*.

ДІ́ЖМА, десятина — натуральна данина, яку понад *панщину* сплачували селяни-кріпаки поміщикам на Пн. Буковині в 15—19 ст. Становила десяту частину врожаю зернових культур сел. двору. Скасована *селянською реформою 1848*.

ДІЖО́Н — місто на Сх. Франції, адм. центр департаменту Кот-д'Ор у Бургундії. 156,8 тис. ж. (1975). Вузол з-ць, порт на Бургундському каналі. Підприємства маш.-буд., хім., взуттєвої, харч. (зокрема, виробн. бургундських вин), деревообр. пром-сті. Ун-т (засн. 1722). Архіт. пам'ятки Д.: собор Сен-Бенінь (крипта 10—11 ст., готична верхня церква, 1281—1325), церкви — романська Сен-Філібер (12 ст.) і готична Нотр-Дам (13 ст.), палац герцогів Бургундських (14—18 ст.; тепер префектура і Музей красних мистецтв), руїни монастиря Шанмоль (1383—88), ренесансна церква Сен-Мішель (1499—1530), Палац правосуддя (15—16 ст.). Як місто, відомий з 1183.

ДІ́ЗЕЛЬ (Diesel) Рудольф (18.III 1858, Париж — 29.IX 1913) — німецький інженер і винахідник. Закінчив (1878) вищу Політех. школу в Мюнхені. Запропонував (1892—93) ідею створення двигуна внутр. згоряння з самозайманням рідкого палива від стиску. В 1897 збудував такий двигун, названий пізніше його ім'ям (див. *Дизель*).

ДІЗНА́ННЯ — в СРСР одна з форм *попереднього розслідування* злочинів. Рад. кримінально-процесуальне законодавство (ст.29 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік; в УРСР — гл. 9 і 10 КПК УРСР) визначає органи, які мають право проводити Д., їхні повноваження і порядок провадження Д. Органами Д. є: органи *міліції*, держ. безпеки; командири військ. частин і з'єднань, начальники військ. установ; начальники *виправно-трудових установ*; органи держ. пожежного нагляду; прикордонної охорони; капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні. Кожний орган Д. здійснює його в межах своєї компетенції. Закон надає лише органам міліції право провадити Д. у справах про будь-який злочин, якщо його не віднесено до компетенції ін. органу Д., а капітанам морських суден — про всі злочини, вчинені на судні під час його перебування в далекому плаванні. Кожний з органів Д. доручає безпосереднє провадження його певній особі. Розрізняють Д. у справах, у яких провадження попереднього *слідства* є обов'язковим, і Д. у справах, у яких провадження слідства не є обов'язковим. У першому випадку орган Д. відповідно до крим.-процес. норм порушує кримінальну справу і провадить протягом 10 днів невідкладні слідчі дії для встановлення й закріплення слідів злочину (*обшук*, затримання і *допит* підозрюваного, допит потерпілих, свідків). Після цього орган Д. повинен передати справу через прокурора слідчому. Щодо нескладних справ і менш тяжких злочинів, у справах, де обвинуваченими не є *неповнолітні*, Д. є осн. формою розслідування, і його матеріали є підставою для розгляду справи в суді. Строк провадження такого Д.— один місяць з дня порушення справи. В цих справах Д. провадять за процесуальними нормами, встановленими для попереднього слідства, з такими винятками: до участі в справі захисник не допускається; потерпілий, цивільний позивач і відповідач повідомляються про закічення Д., але з матеріалами справи їх не ознайомлюють; орган Д. не має права зупиняти здійснення вказівок прокурора в разі незгоди з ними. Нагляд за точним виконанням законів при провадженні Д. здійснює прокурор. У д-вах соціалістичної співдружності Д. всебічно визначено процесуальним законодавством. У більшості бурж. д-в, де провадження Д. покладено на поліцейські органи, воно майже не регламентується законом.

Р. І. Гричук

ДІЗРАЕ́ЛІ (Disraeli) Бенджамін (лорд Біконсфілд з 1876; 21.XII 1804, Лондон — 19.IV 1881, там же) — англ. держ. діяч, письменник. У 1837 обраний до парламенту від *торі*, з 1848 — лідер цієї партії. В 1852, 1858—59 і 1866—68 — міністр фінансів. Щоб посилити позиції торі, 1867 провів виборчу реформу, яка вдвоє збільшила кількість виборців. У 1868 і 1874—80 — прем'єр-міністр. Вдавався до соціальної демагогії, проводив експансіоністську зовн. політику, сприяв загарбанню нових колоній у Центр. Азії і Африці. Відіграв велику роль у створенні на базі торі *Консервативної партії* Великобританії. В л-рі — представник реакц. романтизму (романи «Конінгсбі», 1844; «Сібілла», 1845; «Танкред», 1847).

ДІЇ ТА ПРОТИДІЇ ЗАКО́Н — див. *Ньютона закони механіки*.

ДІ́ЙСНІ ЧИ́СЛА — загальна назва чисел додатних, від'ємних і нуля. Д. ч. поділяють на *раціональні числа* та *ірраціональні числа*. Множину Д. ч. позначають буквою *R*. Вона нескінченна, не має ні найбільшого, ні найменшого елемента, неперервна, утворює *поле* по відношенню до арифм. операцій. З додатного Д. ч. завжди можна добути *корінь* довільного степеня. Множину *R* можна взаємно однозначно відобразити на множину точок прямої, тому її наз. і ч и с л о в о ю п р я м о ю. Теорію Д. ч. створено в серед. 19 ст. (Р. *Дедекінд*, К. *Вейерштрасс*, Г. *Кантор*). Назва Д. ч. протиставляє їх *уявним числам*. Див. *Число, Комплексні числа*.

Г. П. Бевз.

ДІ́ЙСНІСТЬ — філософська категорія, що відображує реальне буття предметів і явищ об'єктивного світу. Див. *Можливість і дійсність*.

ДІ́ККЕНС (Dickens) Чарлз (7.II 1812, Лендпорт, поблизу Портсмута — 9.VI 1870, Гейдсгілл) — англійський письменник. Син дрібно-

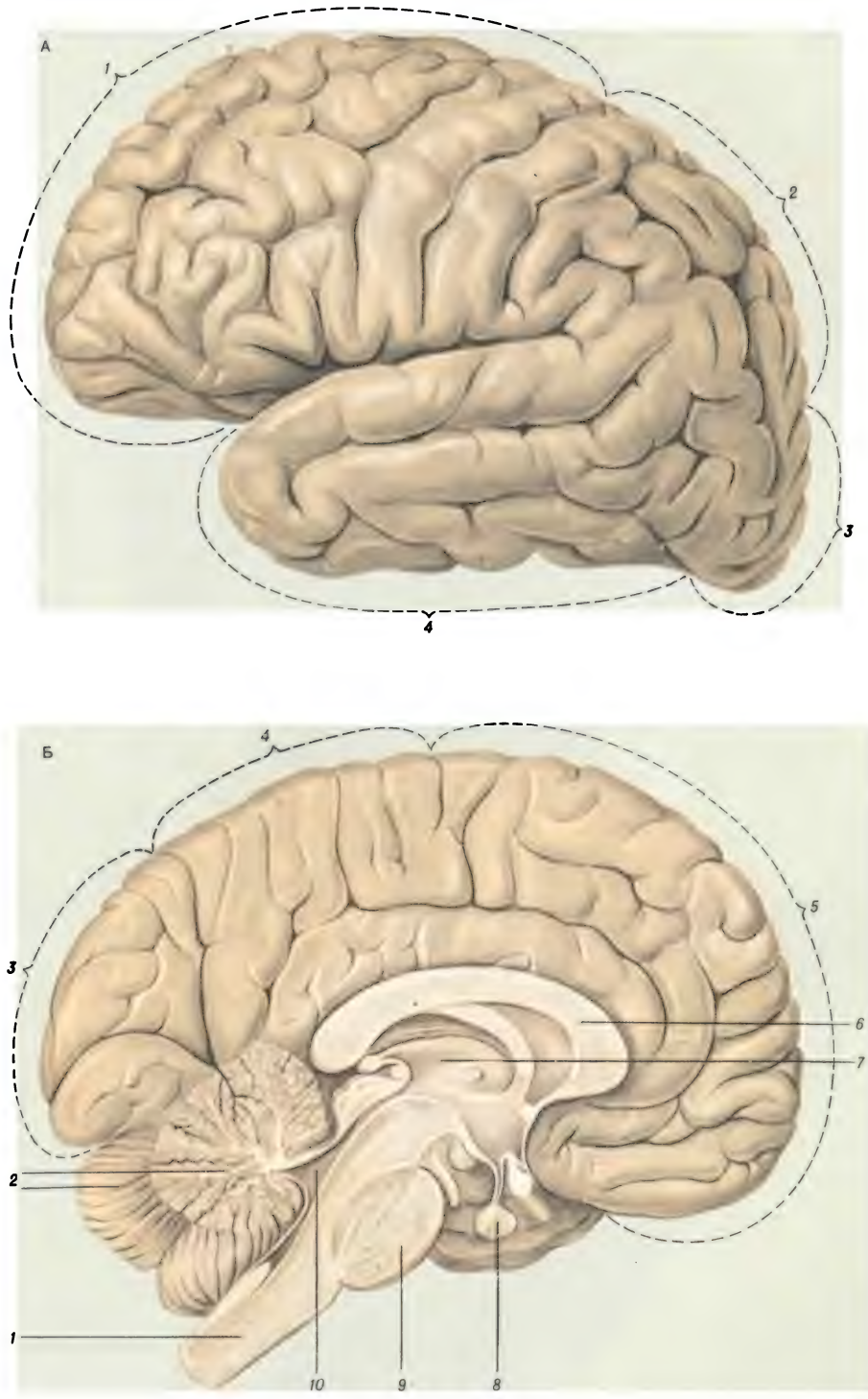

До ст **Головний мозок.**

А. Ліва півкуля головного мозку людини (вигляд збоку): *1* — лобова частка; *2* — тім'яна частка; 3 — потилична частка; *4* — вискова частка. **Б.** Серединний розріз головного мозку людини (ліва півкуля): *1* — довгастий мозок; *2* — мозочок; 3 — потилична частка; *4* — тім'яна 5 — лобова частка, 6 — мозолисте тіло; *7* — порожнина 3-го шл *8* — гіпофіз, 9 — варолієв міст; *10* — порожнина 4-го шлуночка

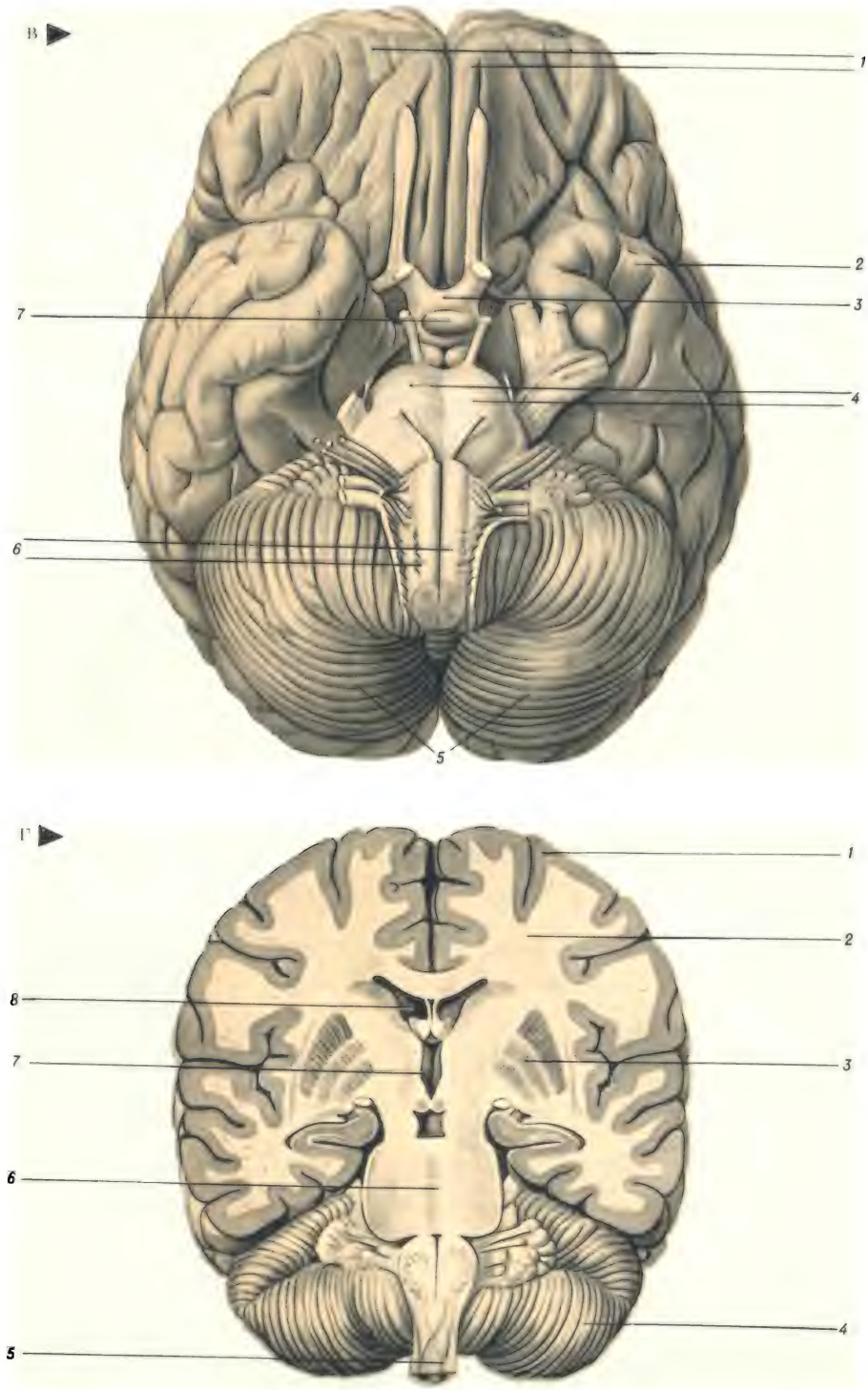

В. Головний мозок людини (вигляд знизу): *1* — лобові частки; *2* — ліва вискова частка; *3* — перехрестя зорових нервів; *4* — варолієвого моста; *5* — півкулі мозочка; *6* — довгастий мозок; *7* — гіпофіз.

Г. Поперечний розріз головного мозку людини на рівні варолієвого моста: *1* — сіра речовина; *2* — біла речовина; *3* — підкіркові вузли; *4* — ліва півкуля мозочка; *5* — довгастий мозок; *6* — варолієвого моста; *7* — порожнина 3-го шлуночка; *8* — порожнина бокового шлуночка.

го урядовця. Злидні не дали йому змоги здобути систематичну освіту. Літ. діяльність почав 1833. Тема народного лиха поруч із гнівною критикою капіталізму була провідною в його творчості.

Уже перші романи («Пригоди Олівера Твіста», 1838; «Життя й пригоди Ніколаса Нікклбі», 1839, та ін.) принесли Д. світову славу. Розквіт творчості припадає на 40—50-і рр. В романі «Життя й пригоди Мартіна Чезлвіта» (1844) нещадно критикував амер. псевдодемократію, рабовласництво. Роман «Домбі й син» (1848) — сатира на бездушних, самовдоволених англ. буржуа. В автобіографічному романі «Давід Копперфілд» (1850) розкрито соціальні контрасти тогочасної дійсності, змальовано яскраві образи людей з народу. В умовах реакції 50-х рр. Д. пише низку широкомасштабних соціально-проблемних романів, у яких великої сили набувають реалістичні узагальнення в критиці капіталістичного ладу («Холодний дім», 1853; «Тяжкі часи», 1854; «Маленька Дорріт», 1857). Особливе місце серед цих романів займають «Тяжкі часи», де порушено найактуальнішу проблему бурж. суспільства — конфлікт між працею і капіталом. Останні значні романи Д.— «Повість про двоє міст» (1859), «Великі сподівання» (1861), «Наш спільний друг» (1865). Утопічна віра в можливість мирного врегулювання соціальних суперечностей у бурж. суспільстві приводила часом Д. до надмірної сентиментальності, до ідеалізації патріархального міщанства («Різдвяні повісті», 1843—48, тощо). Проте Д. увійшов у л-ру як реаліст, майстер тонкого психологічного аналізу, широкої соціальної типізації, життєрадісного гумору й нищівної сатири. Його спадщина є найбільшим досягненням англ. критичного реалізму середини 19 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Олівер Твіст. Х., 1929; Домбі й син. Х.— К., 1930; Посмертні записки Піквікського клубу. Х.— Одеса, 1937; Історія особистих пригод, переживань і спостережень Давіда Копперфільда молодшого... К., 1937; Тяжкі часи. К., 1970; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—30. М., 1957—63.

Літ.: Ивашева В. В. Творчество Диккенса. М., 1954; Катарский И. М. Диккенс. М., 1960; Сильман Т. И. Диккенс. Л., 1970; Уилсон Э. Мир Чарльза Диккенса. Пер. с англ. М., 1975; Фридлендер Ю. В., Катарский И. М. Чарльз Диккенс. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1838—1960. М., 1962 *Т. К Якимович.*

ДІКС (Dix) Отто (2.XII 1891, Унтермгауз, поблизу Гери, Тюрінгія — 25.VII 1969, Зінген, ФРН) — німецький художник, чл.-кор. Німецької АМ (НДР, з 1956). Син робітника. В 1919—22 навчався в Дрезденській, 1922—25 — Дюссельдорфській АМ. На поч. 20 ст. творчо був пов'язаний з *дадаїзмом, експресіонізмом.* Пізніше створив соціально-критичні твори, в яких показав несправедливість бурж. дійсності. У своїх худож. прийомах широко застосовував символіку і гротеск. Виступав проти імперіалістичних воєн (цикл офортів «Війна», 1924; фреска «Війна і мир», 1960). Серед живописних творів: «Мати з дитиною» (1921), «Се людина» (1949) та ін.

ДІ́КСОН — острів на Пн. Сх. Єнісейської затоки в Карському м. Входить до складу Красноярського краю РРФСР. Площа бл. 25 км². Вис. до 50 м. Поверхня рівнинна. Відкритий рос. поморами. В 1915—16 на Д. створено арктичну радіостанцію; з 1916 працює гідрометеорологічна станція. На їхній базі в 30-х рр. збудовано перший арктичний радіометеорологічний центр і геофіз. обсерваторію.

ДІЛЄ́ВСЬКА Ольга Олександрівна [24.XI (6.XII) 1885, Диканька, тепер смт Полтав. обл.— 13.III 1919] — учасниця революційної боротьби в Росії. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в дворянській сім'ї. В 1903 заарештована в Москві, 1904 вислана в Київ. Згодом за дорученням Моск. к-ту РСДРП доставляла зброю для бойових дружин. У 1911 заарештована і заслана в Наримський край. Проводила парт. роботу в Тюмені. В 1918, після захоплення міста білогвардійцями, вела підпільну роботу як секретар Центр. бюро профспілок Тюмені. Розстріляна колчаківцями.

ДІЛЄ́ЦЬКИЙ (Дилецький) Микола Павлович [р. н. невід.; н. у Києві (?) — помер після 1723] — український композитор, теоретик музики і педагог 2-ї пол. 17 — 1-ї чверті 18 ст. Життя і творчість Д. пов'язані з Вільно, Смоленськом, Києвом, Москвою, Петербургом, Львовом, Краковом. У 1675 був студентом Віленської академії, де створив ранню («віленську») редакцію своєї гол. праці — «Граматики музикальної» (не збереглася). Незабаром з'явилися скорочена шестичастинна «Граматика співу музикального» (Смоленськ, 1677) та семичастинна «Ідея граматики музикальної» (Москва, 1679). Пристосовуючи «Граматику» до різних умов роботи з композиторською молоддю, Д. створював нові варіанти тексту як «смоленської», так і «московської» редакцій, зберігаючи незмінними титульні назви (відомо понад 20 рукописних списків, найпізніший автограф 1723). Видано 2 варіанти «смоленської» редакції (1910, 1970). «Граматика» — енциклопедичний підручник *партесного співу* — має практичне спрямування, орієнтацію на новітню для свого часу муз.-теоретичну думку та композиторську практику. В ній викладено основи теорії музики, контрапункту, правила композиції, ілюстровані фрагментами з творів самого Д. і його сучасників — композиторів Давидовича, Замаревича, Зюзки, Коляди, Мильчевського, Єлисея Законника (Монаха), Рожицького. Д.— класик хорового партесного багатоголосся. Серед його творів 4-, 8- голосі композиції — «служби» («літургії»), «концерти» («мотети»), «канони» та ін.

Тв.: Мусикийская грамматика. СПБ, 1910; Граматика музикальна. К., 1970. *О. С. Цалай.*

ДІЛІ — місто на о. Тімор, адм. центр *Східного Тімору.* Порт. 18,8 тис. ж. (1972). Невеликі підприємства по виготовленню гончарних виробів, мила і парфумів та по обробці кави. Вивіз кави, копри, каучуку тощо.

ДІЛІЖА́Н — місто у Вірм. РСР, розташоване за 108 км від Єревана на р. Агстев (притока Кури). Середньогірний лісовий кліматичний і бальнеологічний курорт. Вуглекисле гідрокарбонатно-натрієве джерело, воду якого використовують для питного лікування й розливу. Показання: різні форми туберкульозу легень і кісток, захворювання шлунково-кишкового тракту.

«ДІ́ЛО» — українська бурж.-націоналістична газета, орган партії «*народовців*». Виходила 1880—1939 у Львові. На поч. 30-х рр. видавалася під назвами «Громадська думка», «Українська думка» та ін. Газета проводила примиренську політику щодо бурж. австр. і польс. влади, була проповідником католицько-уніатського мракобісся, ворогом революц. руху і Рад. влади.

«ДІЛОВЕ́ ОБ'Є́ДНАННЯ ПОСТУПО́ВОГО СТУДЕ́НТСТВА» (ДОПС) — напівлегальна революц. організація зх.-українських студентів. Створена 1924 на з'їзді в Подебрадах (Чехословаччина) внаслідок відколу лівих елементів від «Центр. союзу укр. студентів» (ЦЕСУС), керівництво яким захопили бурж. націоналісти. Керівний центр ДОПС був спочатку у Празі, згодом — у Львові. Орг-ція мала відділи в Берліні, Відні, Кракові та Празі. Друкований орган — журн. «Новий шлях». Перебувало під впливом КПЗУ і КСМЗУ. Боролося за соціальне і нац. визволення трудящих і возз'єднання Зх. України з УРСР, вело боротьбу проти антирад. пропаганди, популяризувало успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, пропагувало ідеї марксизму-ленінізму, брало активну участь у революц. виступах трудящих, проводило культурно-виховну роботу серед студентської молоді, підтримувало зв'язки з студентами СРСР. У складі ДОПС були С. Й. Олексюк (*С. Тудор*), Б. К. *Дудикевич* та ін. В 1925 у Гданську і Празі відбулися конференції керівництва ДОПС з участю представників ЦК КПЗУ. В 1928 ДОПС припинило свою діяльність.

М. М. Волянюк.

ДІЛЯ́ТИН — селище міського типу Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР, на р. Пруті. Залізнична станція. 8,2 тис. ж. (1977). Перша писемна згадка про Д. належить до 1578. Під час *Карпатського рейду 1943* в бою під Д. проти гітлерівських карателів загинув комісар партизан. з'єднання С. А. *Ковпака* — генерал С. В. *Руднєв.* Лісокомбінат, харчосмакова ф-ка, філіал Тисменицького виробничо-меблевого об'єднання. 3 загальноосв. школи, філіал Надвірнянської муз. школи; лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр. В 1906—12 у Д. жив укр. письменник-демократ М. *Черемшина*; відкрито його музей.

ДІЛЬС (Diels) Отто (23.I 1876, Гамбург — 7.III 1954, Кіль) — німецький хімік-органік. У 1899 за-

Р. Дізель.

Ч. Діккенс.

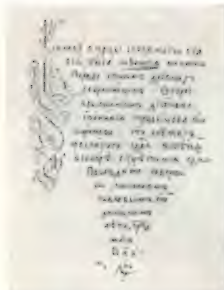

М. П. Ділецький. Титульний аркуш «Мусікійської граматики», 1681.

кінчив Берлін. ун-т, де з 1906 був професором; з 1916 — проф. Кільського ун-ту. Д. запропонував спосіб дегідрування органічних сполук за допомогою селену без зміни їхнього вуглецевого скелета. Цим способом дегідрував *холестерин* та ін. *стерини*. Разом з К. *Альдером* 1928 відкрив *дієновий синтез* і синтезував за допомогою цієї реакції багато органічних сполук різних класів. Нобелівська премія, 1950.

Ж. К. Діндо. Делегатка. Гіпс. 1927. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ДІ́ЛЬТЕЙ (Dilthey) Вільгельм (19. XI 1833, Бібріх-на-Рейні — 1.X 1911, Зайс) — німецький філософ, психолог, історик і педагог, один із засновників «*філософії життя*». Прихильник *інтуїтивізму*. Центральним у вченні Д. є поняття життя як способу буття людини, культурно-істор. реальності. Висунув концепцію «розуміння» (безпосереднього осягнення дух. цілісності) як специфічного методу «науки про дух», яку він назвав *герменевтикою* і протиставляв її «поясненню» як методові природничих наук. Вважав, що лише «науки про дух» здатні розкрити цілісність і сутність життя. За Д., розуміння людиною власного суб'єктивного світу здійснюється шляхом інтроспекції (самоспостереження). Психіка ін. людей стає доступною для розуміння лише в процесі «вчування» (співпереживання). Відтворення духовного життя минулих епох здійснюється за допомогою герменевтики. Ототожнюючи істор. процес з історією людської самосвідомості, Д. фактично виступав проти об'єктивного істор. знання. Вплив Д. позначився на поглядах Г. *Зіммеля*, О. *Шпенглера*, Г. *Ріккерта* та ін., на формуванні *екзистенціалізму*.

Б. А. Роменець.

ДІМА́РОВ Анатолій Андрійович (н. 17.V 1922, Миргород, тепер Полтав. обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав з 1944. Перша зб. оповідань «Гості з Волині» вийшла 1948. Автор романів «Його сім'я» (1956), «Ідол» (1961), «І будуть люди» (1964), «Біль і гнів» (1974), ряду повістей. Написав твори для дітей.

Тв.: Постріли Уляни Кащук. К., 1978; Рос. перекл.— И будут люди. М., 1970; Боль и гнев. М., 1976

ДІМІТРІА́ДІ Одіссей Ахіллесович [н. 24.VI (7.VII) 1908, Батумі] — грузинський рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1958). Закінчив Тбіліську (клас композиції, 1930) та Ленінгр. (клас диригування, 1936) консерваторії. З 1937 диригент, 1952—65 та 1973—74 — гол. диригент Груз. театру опери та балету, 1947—52 — гол. диригент симф. оркестру Груз. РСР. У 1965—73 — диригент Великого театру СРСР. З 1974 — професор Тбіліської консерваторії; концертна діяльність На сцені Груз. оперного театру брав участь у постановках опер «Абесалом та Етері» Паліашвілі (1953), «Богдан Хмельницький» Данькевича (1954), «Семен Котко» Прокоф'єва (1964), балетів «Серце гір» Баланчивадзе (1940), «Отелло» Мачаваріані (1958) та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Гастролював на Україні (Київ, Одеса, Львів, Харків).

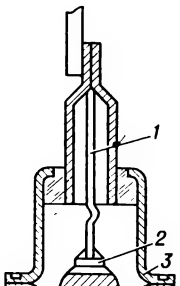

Діод напівпровідниковий випрямний: *1* — алюмінієвий дріт; *2* — напівпровідниковий кристал; *3* — корпус.

ДІНДО́ Жозефіна Костянтинівна (11.XII 1902, Варшава — 18.V 1953, Київ) — український рад. скульптор. У 1920—26 навчалася в Харків. худож. ін-ті у Б. *Кратка*. Член АРМУ в 1927—32. Працювала в галузі монументальної і станкової скульптури, пластики малих форм.

Твори: барельєфи на фасаді Селянського санаторію ім. ВУЦВК в Одесі (1928), проект пам'ятника Т. Шевченкові для Харкова (1933); статуї та композиції — «Селянка» (20-і рр.), «Піонери», «Наймичка», «Жниця» (всі — 1926), «Делегатка» (1927, ДМУОМ), «Молочниця» (1929), «Свято авіації» (1948), «Слухають радіо» (1952).

ДІОГЕ́Н СІНО́ПСЬКИЙ (Διογένης ὁ Σινωπεύς; бл. 404—323 до н. е.) — давньогрецький філософ, один з головних представників школи *кініків*. Учень *Антісфена*. Заперечуючи вчення *Платона* про об'єктивне існування ідей як заг. понять, Д. С. визнавав лише реальне існування конкретних речей, тобто одиничне. Як виразник настроїв демократичних верств суспільства, виступав проти засилля рабовласницької аристократії, вимагав повернення до «природного стану», відмови від багатства, розкоші, надбань культури. Проповідував *аскетизм*. Істинну доброчесність вбачав у досягненні незалежності людини від зовн. світу і всіх умовностей, у зведенні потреб до мінімуму. За легендою, жив у бочці.

ДІО́Д [від грец. δί(ς) — двічі та (*електр*)*од*] — прилад з двома електродами, що пропускає струм лише в одному напрямі. Розрізняють Д. (мал.) електровакуумні (див. *Електровакуумні прилади*) і напівпровідникові (див. *Напівпровідникові прилади*). В електровакуумних Д. використано *емісію електронну* з катода, в напівпровідникових — нелінійні властивості *електронно-діркового переходу* в напівпровіднику або контакті метал — напівпровідник. Д. застосовують у радіоелектроніці, енергетиці тощо гол. чин. для перетворювання (випрямляння) змінного струму на постійний, для перетворювання коливань або частот, перемикання електр. кіл.

ДІОДО́Р СІЦІЛІ́ЙСЬКИЙ [Διόδωρος ὁ Σικελός (Σικελιώτης); бл. 90 до н. е., Агірій, Сіцілія — 21 до н. е.] — давньогрецький історик. Автор твору «Історична бібліотека» (в 40 кн., повністю збереглися кн. 1—5 і 11—20, інші — в уривках), що охоплює історію Стародавнього Сходу, Греції, елліністичних д-в від легендарного часу до серед. 1 ст. до н. е. Твір містить і розділи, присвячені історії *Боспорської держави*.

ДІО́КЛ (Διοκλῆς) з Каріста (4 ст. до н. е.) — давньогрецький лікар. Написав 16 творів, з яких до нас дійшли тільки нечисленні уривки. Працю Д. з анатомії складено на основі наук. розтинів тварин, які до нього не провадились. Уперше висловив думку про те, що гарячковий стан — не самостійна хвороба, а лише її прояв. Розробив принципи дієтетики, особистої гігієни, гімнастики.

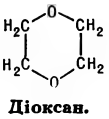

Діоксан.

ДІОКЛЕТІА́Н Гай Аврелій Валерій (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus; 243, Діоклея — між 313 і 316, Салона, тепер м. Спліт у СФРЮ) — римський імператор 284—305. Син *вільновідпущеника*. Службу почав солдатом. Рим. військо проголосило його імператором. За Д. склалася нова система правління — *домінат*. З метою подолання соціально-політ. і екон. кризи провів адміністративну, військ., фін. і податкові реформи. Жорстоко придушив нар. повстання 285—286 у Галлії та сепаратистські рухи в провінціях. У 303—304 видав 4 едикти проти християн. Добровільно зрікся влади.

ДІОКСА́Н, $O(CH_2)_4O$ — циклічний простий *ефір*; безбарвна горюча рухлива рідина з ефірним запахом, густ. 1033,75 кг/м^3; $t_{пл}$ 11,8° С; $t_{кип.}$ 101,3° С. Д. змішується з водою і більшістю органічних розчинників. Токсичний. Одержують перегонкою *етиленгліколю* з сірчаною к-тою або з *етиленоксиду*. Застосовують як розчинник для *ацетилцелюлози*, смол, *каучуків*, мінеральних масел, олій тощо.

ДІО́Н КА́ССІЙ (Кассій Діон Коккеян; грец. Δίων Κάσσιος, лат. Dio Cassius Coccejanus; між 155 і 164, Нікея — після 229, там же) — давньогрецький історик. Син рим. сенатора. Обіймав високі держ. посади. Автор твору «Римська історія» (80 кн., збереглися повністю 36—54, у скороченому вигляді — 55—60, частково — 17, 79—80), що охоплює історію Риму з найдавніших часів до 229. Д. К. висвітлював події з погляду переконаного прихильника монархії.

ДІО́Н ХРИСОСТО́М, або Златоуст (Δίων ὁ Χρυσόστομος; бл. 40, Пруса, Віфінія — 117, Рим) — давньогрецький оратор. Вигнаний з Риму, а потім з Пруси, поневірявся по сх. окраїнах Рим. імперії. Відвідав *Ольвію*. Збереглося до 80 промов Д. Х. на моральні, політ. та історико-літ. теми, в т. ч. «Борисфенітська промова», яка містить відомості про Ольвію та істор. обстановку в Пн. Причорномор'ї в кін. 1 — на поч. 2 ст. нашої ери.

ДІО́НА (за ім'ям давньогрец. богині Діони) — один із супутників Сатурна. Віддаль від Д. до центра *Сатурна* 377 700 км, діаметр Д. 850 км, маса — 0,067 маси Землі. Відкрив Д. 1684 франц. астроном Дж.-Д. Кассіні. Див. *Супутники планет*.

ДІОНЕ́Я, венерина мухоловка (Dionaea muscipula) — багаторічна трав'яниста *комахоїдна рослина* родини росянкових. Росте в Пн. Америці. Комах захоплює дволопатевими листками, перетравлювання триває 8—14, а іноді 20 діб. Іл. с. 388.

ДІОНІ́С (Διόνυσος) — у грецькій міфології в найдавніші часи — бог рослинності й родючості, пізніше — виноградарства й виноробства. Син *Зевса* й фіванської царівни Семели. Одно з прізвиськ Д.— *Вакх* (лат. форма — *Бахус*). Д. мандрував по світу з веселою ватагою *вакханок* (менад), *сатирів*

та силенів і навчав людей вирощувати виноград і робити вино. На честь Д. в Старод. Греції влаштовували свята — *діонісії*.

ДІОНІ́СІЇ (Διονύσια) — у Стародавній Греції свята на честь *Діоніса*. Влаштовували їх кілька разів на рік. Під час Д. відбувалися пишні процесії, справляли різні обряди з іграми, танками, ставили комедії й трагедії. Римляни на честь Діоніса (Вакха) влаштовували *вакханалії*.

ДІОНІ́СІЙ (бл. 1440 — після 1502 або 1503) — російський живописець. Наслідував і розвивав традиції А. *Рубльова*. За літ. джерелами, найранішими творами Д. були виконані разом з майстром Митрофаном розписи Рождественського собору Боровського Пафнутьєвого монастиря (між 1467—76), ікони і фрески Похвальського приділа для Успенського собору Моск. Кремля (1481). Одна з найвідоміших робіт Д.— розписи собору Різдва Богородиці у Ферапонтовому монастирі поблизу м. Кирилова у Вологодській обл. (1500—02), створені разом з синами Володимиром і Феодосієм. Творам Д. властивий урочистий, життєстверджуючий характер, витончений малюнок, видовженість пропорцій. Пензлю Д. належать і «Богоматір Одігітрія» (1482, ДТГ), «Спас у силах» і «Розп'яття» (обидва — 1500, ДТГ). Іл. с. 388.

Літ.: Голейзовский Н., Ямщиков С. Дионисий. Альбом М., 1970.

ДІОНІ́СІЙ I Старший [Διονύσιος ὁ Πρότερος(Πρεσβύτερος); бл. 432 до н. е. — 367 до н. е., Сіракузи] — тиран *Сіракуз* з 406 до н. е. Спирався на армію з найманців, нову чиновну знать, частково на торг.-ремісничі верстви і бідноту. Вів широку завойовницьку політику на тер. Сіцілії, Корсіки й Італії. За Д. I Сіракузи стали значним культурним центром.

ДІОПСИ́Д (від грец. δίς — двічі та ὄψις — вигляд) — мінерал класу *силікатів*. $CaMg[Si_2O_6]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,25—3,38. Твердість 5,5—6. Колір брудно-зелений або сірий, рідше безбарвний. Блиск скляний. Д.— важливий мінерал багатьох магматичних, метаморфічних і метасоматичних гірських порід. На Україні є в межах *Українського щита*. Використовують у ювелірній справі.

ДІО́ПТРИКА (грец. διοπτρικά) — розділ *геометричної оптики*, в якому вивчають заломлення світла при проходженні через заломлюючі поверхні та їхні системи. Д. є основою при розрахунках *оптичних систем (мікроскопів, телескопів* тощо), а також при дослідженні оптичних властивостей ока.

ДІОПТРІ́Я (від грец. διοπτήρ — той, хто бачить наскрізь) — одиниця *оптичної сили* лінзи; дорівнює оптичній силі лінзи, фокусна віддаль якої 1 м. У Д. вимірюють здебільшого оптичну силу лінз для окулярів. Для збірної лінзи число Д. додатне, для розсіювальної — від'ємне.

ДІОРА́МА, діарама (від *діа...* і грец. ὅραμα — видовище, вигляд) — 1) Вид живопису, в якому картина великого розміру доповнюється бутафорським предметним планом, макетом. Д. створює ілюзію широких просторів і зображає переважно батальні сцени, але на відміну від *панорами* охоплює лише частину горизонту. Першу Д. створив Л.-Ж. *Дагер* 1822 в Парижі. Серед відомих Д. в рад. мистецтві: «Форсування Дніпра військами Радянської Армії» (1948, художники А. Горпенко, О. Стадник, П. Жигимонт, Військово-істор. музей артилерії та інженерних військ у Ленінграді), «Полтавська битва» (1958, А. Горпенко, Г. Марченко та ін., Музей історії Полтавської битви в Полтаві), «Штурм фортеці Очаків російськими військами в 1788 році» (1970, М. Самсонов, Військово-істор. музей ім. О. В. Суворова в Очакові), «Битва за Дніпро» (1975, художники М. Бут, М. Овечкін, Дніпропетров. істор. музей ім. Д. І. Яворницького) та ін. 2) Вид живопису, в якому картина у вигляді стрічки вертикально натягнута на підрамник, сполучається з розміщеними перед нею бутафорськими й реальними предметами.

П. Т. Мальцев, Г. І. Марченко, М. С. Присєкін. Фрагмент діорами «Штурм Сапун-гори» поблизу Севастополя. 1959.

ДІОРДІ́ЄВ Євген Якович [н. 7(20). X 1912, Одеса] — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1970). Закінчив 1930 театр. студію при Одес. рос. драм. театрі, в якому працював 1930—35, потім — у Тираспольському, Свердловському та ін. театрах. З 1946 — в Алма-Атинському рос. драм. театрі. Ролі: Астров («Дядя Ваня» Чехова), Городничий («Ревізор» Гоголя), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Ромодан («Крила» Корнійчука), Лір («Король Лір» Шекспіра) та ін. Поставив спектаклі: «Фальшива монета» Горького, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна.

ДІОРИ́Т (від грец. διορίζω — розмежовую, розрізняю) — магматична гірська порода, що складається з *плагіоклазу, рогової обманки*, рідше *авгіту* й *біотиту*. Другорядні мінерали — *кварц*, калієві *польові шпати* тощо. Колір сірий або зеленувато-сірий. Використовують як буд. матеріал.

ДІОСКУ́РИ (Διόσκουροι — Зевсові сини) — 1) У грецькій міфології — могутні герої, брати-близнюки Полідевк (у римлян Поллукс) і Кастор, сини *Зевса* й Леди. Здійснили подвиги: звільнили свою сестру *Єлену*, яку викрав *Тесей*, брали участь у поході *аргонавтів* тощо. Після смерті стали богами гостинності, покровителями мандрівників. 2) Переносно Д.— синонім братської щирої й вірної дружби.

ДІОФА́НТ (Διόφαντος; рр. н. і см. невід.) — полководець понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*. В останні десятиліття 2 ст. до н. е. Д. очолив 3 військ. походи на Кримський п-ів, щоб відбити наступ *скіфів* на *Херсонес* і *Боспорську державу*. Д. відтіснив скіфів і розбив ворожих Херсонесові *таврів*. Під час 3-го походу придушив повстання скіфів під проводом *Савмака*, після чого Боспор було приєднано до *Понтійського царства*.

ДІОФА́НТ (Διόφαντος; 4—5 ст.) — давньогрецький математик з Александрії. Написав матем. трактат «Арифметика» (збереглося тільки 6 книг з 13), в якому розв'язуються задачі, що зводяться до наближених рівнянь не вище 4-го степеня в раціональних додатних числах (див. *Діофантові рівняння*), а також ряд праць про т. з. многокутні (фігурні) числа. Для позначення невідомого і його степенів, рівності, віднімання Д. застосовував скорочений запис слів, а для множення сум і різниць двох чисел — правила знаків. Уперше твори Д. було видано лат. мовою у 1575. Їх використовували в своїх дослідженнях П. *Ферма*, Л. *Ейлер*, К.-Ф. *Гаусс* та інші.

ДІОФА́НТОВІ НАБЛИ́ЖЕННЯ— розділ *чисел теорії*, в якому вивчаються питання розв'язування в цілих числах нерівностей або систем нерівностей з дійсними коефіцієнтами. Д. н. вивчають, зокрема, наближення дійсних чисел раціональними. Так, у Д. н. розглядають добування квадратного кореня з числа, що не є точним квадратом: $\sqrt{a} \approx p/q$, де p і q — цілі числа. Добути цей корінь з точністю до $\alpha > 0$ означає розв'язати нерівність $|q\sqrt{a} - p| < q\alpha$, де a і α — задані числа, p і q — шукані цілі числа. До Д. н. належить і теорія трансцендентних чисел. Д. н. названо на честь *Діофанта*, який розв'язував *алгебраїчні рівняння* в цілих числах (див. *Діофантові рівняння*). Першим заг. методом Д. н. був алгоритм *ланцюгових дробів*. У теорії Д. н. застосовують геом. і аналітичні методи. Видатні дослідження з Д. н. належать П. *Діріхле*, П. Л. *Чебишову*, Ш. *Ерміту*, Г. *Мінковському*, Г. Ф. *Вороному*, І. М. *Виноградову*, Б. М. *Делоне*, О. Я. *Хінчину* та іншим.

Літ.: Хинчин А. Я. Цепные дроби. М., 1961; Виноградов И. М. Метод тригонометрических сумм в теории чисел. М., 1971; Боднарчук П. І., Скоробогатько В. Я. Гіллясті ланцюгові дроби та їх застосування. К., 1974.

ДІОФА́НТОВІ РІВНЯ́ННЯ, невизначені рівняння — *алгебраїчні рівняння* або системи таких рівнянь з цілими коефіцієнтами, для яких шукають цілі або раціональні

О. А. Дімітріаді.

Діоклетіан. Капітолійські музеї. Рим.

Є. Я. Діордієв.

Діоніс. Вазописець Клеофрада. Червонофігурна амфора. Деталь розпису. Близько 500 до н. е. Музей у Мюнхені.

Діонісій.
Фрагмент розпису Ферапонтового монастиря. 1500—02.

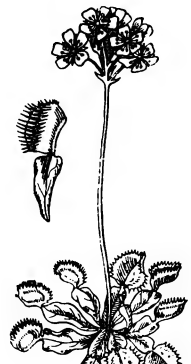

Діонея.
Загальний вигляд рослини та листок, що захопив комаху.

розв'язки; при цьому кількість невідомих перевищує кількість рівнянь. Названі на честь *Діофанта*. Найпростішим Д. р. є *лінійне рівняння* з двома невідомими $ax + by = c$. Ін. прикладом Д. р. є рівн. $x^2 + y^2 = z^2$. Його цілі розв'язки (т. з. *піфагорові числа*) знаходять за формулами: $x = m^2 - n^2$; $y = 2mn$; $z = m^2 + n^2$, де $m > n > 0$ — цілі числа. В теорію Д. р. значний внесок зробили П. *Ферма*, Дж. *Валліс*, Л. *Ейлер*, Ж. *Лагранж*, Б. М. *Делоне*, норв. математик А. Туе (1863—1922) та інші. Теорію Д. р. узагальнено заміною раціональних розв'язків алгебраїчними.

Літ.: Гельфонд А. О. Решение уравнений в целых числах. М., 1957; Диофант. Арифметика и книга о многоугольных числах. Пер. с древнегреч. М., 1974.

ДІПОНЕГО́РО (Diponegoro, Dipanegara; 11.XI 1785, о. Ява —8.I 1855, Макасар, о. Сулавесі) —керівник *Яванського повстання 1825—30* (яванської війни) проти голландських колонізаторів, нац. герой Індонезії. Син султана Джок'якарти, був позбавлений права на престол голландцями. Спираючись на підтримку пригнобленого народу, під гаслом захисту *ісламу* розгорнув боротьбу проти колонізаторів. Повстанці захопили Джок'якарту і 1828 проголосили Д. султаном. У 1830 голландці підступно захопили Д. в полон і вислали на о. Сулавесі. На засланні написав історію яванської війни (опублікована частково).

ДІПРОМ'ІСТ, Український державний інститут проектування міст — проектна організація Держбуду УРСР. Організований 1930 в Харкові на базі Проектного бюро НКВС УРСР і Урядових комісій по проектуванню міст Донбасу і Великого Запоріжжя. В Києві — з 1944. У складі ін-ту: центр. виробн., що об'єднує архітектурно-проектні майстерні, н.-д. та інженерні відділи; філіали: Волинський (у м. Луцьку), Закарпатський (у м. Ужгороді з відділенням у м. Мукачеві), Івано-Франківський (з відділенням у м. Калуші), Львівський (з відділенням у м. Дрогобичі), Миколаївський, Одеський (з відділенням у м. Ізмаїлі), Ровенський та Херсонський. Ін-т є гол. респ. орг-цією по розробці проектів і схем районного планування, ген. планів міст і селищ міського типу, по житлово-громад. будівництву; провідною — по плануванню курортів, зелених зон і ландшафтних зразково-показових парків. Ін-т розробляє трансп. схеми великих міст, проекти інженерних мереж і споруд, науково-методичні й нормативні матеріали по проектуванню тощо. Видає (з 1961) зб. праць з питань проектування.

Є. О. Пильник.

ДІПРОЦИВІЛЬПРОМБУ́Д, Державний республіканський інститут житлового і цивільного будівництва та підприємств будівельної індустрії — проектна організація Держбуду УРСР. Організований 1949 в Києві на базі проектно-розвідувальних ін-тів «Діпробудіндустрія» і «Діпроцивільбуд». У складі ін-ту: центр. виробн. у Києві, що об'єднує архіт.-конструкторські майстерні та інженерні відділи; філіали у Вінниці, Житомирі, Тернополі, Хмельницькому, Черкасах, Чернігові та Чернівцях. Ін-т розробляє проекти підприємств буд. індустрії, з-дів механізованого та ручного будівельного інструменту, з-дів по виготовленню металоконструкцій, будівельних деталей і виробів з деревини, ремонту буд. машин. Створює типові та індивідуальні проекти житлових і громадських будинків, н.-д. ін-тів, проекти забудови міст, селищ міського типу, сіл тощо. За створення проекту Палацу культури «Україна» (Київ) ін-т удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1971), проект Ін-ту теоретичної фізики АН УРСР відзначено премією Ради Міністрів СРСР (1972).

М. О. Сидорин.

ДІРА́К (Dirac) Поль-Адрієн-Моріс (н. 8.VIII 1902, Брістоль) — англійський фізик-теоретик, член Лондон. королівського т-ва (з 1930), іноземний член АН СРСР (з 1931). Закінчив Брістольський (1921) і Кембріджський (1926) ун-ти. У 1932—69 — професор Кембріджського ун-ту. Д.— один із засновників *квантової механіки*. Побудував т. з. теорію перетворень (1926—27), запропонував метод вторинного квантування (1927). У 1928 створив релятивістську теорію руху електрона, що поєднала *відносності теорію*, кванти і *спін*, які здавалися поняттями незалежними одне від одного. Важливим результатом теорії Д. було передбачення існування *позитрона*. В 1933 висунув гіпотезу про існування *антиречовини*. Незалежно від Е. *Фермі* 1926 розробив статистику частинок з напівцілим спіном — т. з. *Фермі — Дірака статистику*. Д. належать також дослідження з теорії елементарних частинок, квантової теорії поля й теорії гравітації. Нобелівська премія, 1933 (спільно з Е. *Шредінгером*).

ДІРА́КА РІВНЯ́ННЯ — рівняння квантової механіки для *хвильової функції* релятивістської частинки (див. *Відносності теорія*) зі *спіном* 1/2 (*електрон, мюон, нейтрино* і т. д.), яка вільно рухається або перебуває в зовнішньому полі. Запропонував 1928 П.-А.-М. *Дірак*. За допомогою Д. р. було пояснено тонку структуру рівнів енергії *атома* водню і *Зеємана явище*, чого не можна було зробити, виходячи з нерелятивістських *Шредінгера рівнянь*. З розв'язків Д. р. для вільної частинки було зроблено припущення про існування *античастинок*, яке підтвердилось відкриттям 1932 *позитрона*. Д. р. поряд з *Максвелла рівняннями* лежить в основі *квантової електродинаміки* й відіграє фундаментальну роль у сучас. теорії *елементарних частинок*.

Літ.: Давыдов А. С. Квантовая механика. М., 1973; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1977; Дирак П. А. М. Принципы квантовой механики. Пер. с англ. М., 1960.

І. Р. Юхновський.

ДІРІХЛЕ́ (Dirichlet) Петер-Густав-Лежен (13.II 1805, Дюрен — 5.V 1859, Геттінген) — німецький математик. Професор Берлін. (1831—55) та Геттінген. (з 1855) ун-тів. Осн. праці Д. стосуються *чисел теорії* й *математичного аналізу*. Довів теорему про існування нескінченно великого числа *простих чисел* у будь-якій *арифметичній прогресії* з цілих чисел, перший член і різниця якої не мають інших спільних дільників, крім 1 та —1, вперше точно сформулював і дослідив поняття «умовна збіжність ряду», строго довів можливість розкладу у *Фур'є ряд* кусково-монотонної *функції* зі скінченним числом точок розриву. Багато праць Д. стосуються й *механіки* та матем. фізики.

ДІРІХЛЕ́ ЗАДА́ЧА — задача про відшукування розв'язку диференціального рівняння з частинними похідними (див. *Рівняння математичної фізики*) або систем таких рівнянь за значеннями цього розв'язку, заданими на межі розглядуваної області. Названа за ім'ям П.-Г.-Л. *Діріхле*. Див. *Крайові задачі*.

ДІ́РКА у фізиці твердого тіла — *квазічастинка* в напівпровіднику, діелектрику або металі, пов'язана з незайнятим електроном квантовим станом у валентній зоні (див. *Зони енергетичні* в кристалах). Під дією зовн. електр. і магн. полів Д. поводить себе як частинка з додатним зарядом, рівним за абс. величиною зарядові електрона.

ДІ́СНЕЙ (Дісні; Disney) Уолт (5. XII 1901, Чікаго — 15.XII 1966, Бербанк) — американський кінорежисер, продюсер. Навчався в Академії красних мистецтв у Чікаго. В кіно з 1922. У 1923—28 знімав короткометражні мультфільми з гол. персонажами Алісою, Освальдом і мишеням Міккі. Повнометражні фільми: «Білосніжка і сім гномів» (1938), «Піноккіо» (1939), «Бембі» (1942), «Аліса в країні чудес» (1951), «Спляча красуня» (1958) та ін. З 1950 виступав і як продюсер документ. і худож. фільмів. У 1955 в м. Анахайм (Каліфорнія) відкрив розважальний парк «Діснейленд», де атракціони відтворюють образи його кінокартин.

Літ.: Арнольди Э. М. Жизнь и сказки Уолта Диснея. Л., 1968.

ДІ́СТЕРВЕГ (Diesterweg) Фрідріх-Адольф-Вільгельм (29.X 1790, Зіген, Вестфалія — 7.VII 1866, Берлін) — німецький педагог-демократ. Виступав проти станових і нац. обмежень у галузі освіти, проти опіки церкви над школою. Послідовник *Песталоцці*, осн. принципами виховання Д. вважав природовідповідність, культуровідповідність і самодіяльність, розробив дидактику розвиваючого навчання. Д.—автор підручників з математики, нім. мови, природознавства, географії, астрономії, відомої праці «Дороговказ до освіти німецьких учителів» (т. 1—2, 1835), якою користувались і вчителі Польщі й Зх. України. В НДР встановлено медаль імені Дістервега.

Тв.: Рос. перекл. — Избранные педагогические сочинения. М., 1956.

ДІ́ТИ — за радянським правом особи, що не досягли повноліття (див. *Неповнолітні* в праві). Д. є й осо-

би, що є синами і дочками щодо своїх батьків незалежно від віку. Див. *Батьківство* в праві, *Батьківські права і обов'язки.*

ДІТИ БОЯРСЬКІ — розряд дрібних феодалів, що з'явився на Русі в 15 ст. Вважаються нащадками збіднілих боярських чи молодших членів князівських родин. Д. б. перебували на обов'язковій службі, за що одержували від князів, бояр чи церкви помістя. З 16 ст. Д. б. звичайно були вотчинниками (див. *Маєток*). У 15 — 1-й пол. 16 ст. звання Д. б. вважалося вищим за дворянське. Термін цей зник на поч. 18 ст. у зв'язку зі злиттям *служилих людей* в один стан — *дворянство.*

ДІ'ТРІХ (Dietrich) Марлен (справж. ім'я та прізв.— Марія-Магдалена фон Лош; н. 27.XII 1904, Берлін) — американська і нім. кіноактриса. В кіно з 1922. Першу значну роль зіграла у фільмі «Голубий ангел» (1930). З 1930 — в Голлівуді, де знімалась в екзотичних фільмах «Марокко» (1930), «Шанхайський експрес» (1932), «Червона імператриця» (1934) в амплуа жінки-«вамп». У роки 2-ї світової війни брала активну участь в антифашист. пропаганді, виступала як співачка. Знялась у фільмах «Свідок звинувачення» (1954), «Процес у Нюрнберзі» (1962). Відома й своїми виступами на естраді.

ДІУРЕ́З (від грец. διουρέω — виділяю сечу) — те саме, що й *сечовиділення.*

ДІУРЕ́ТИКИ (грец. διουρητικός — сечогінний) — те саме, що й *сечогінні засоби.*

ДІЦ (Diez) Фрідріх-Крістіан (15. III 1794, Гісен — 29.V 1876, Бонн) — німецький філолог. Основоположник романського *порівняльно-історичного мовознавства.* Професор Боннського ун-ту (з 1823). Автор праць з романських мов («Граматика романських мов», т. 1—3, 1836—44; «Етимологічний словник романських мов», 1853), досліджень про провансальську л-ру, про поезію трубадурів («Поезія трубадурів», 1826; «Життя і творчість трубадурів», 1829).

ДІ'ЦГЕН (Dietzgen) Йосиф (9.XII 1828, Бланкенберг — 15.IV 1888, Чікаго) — німецький революціонер, філософ, який значною мірою самостійно прийшов до діалектичного матеріалізму. Робітник. Брав участь у революції 1848—49 в Німеччині, через переслідування властей емігрував до США. В 1864—69 жив у Росії, працював на шкірзаводі в Петербурзі, потім повернувся до Німеччини. З 1869 — член с.-д. партії, організатор однієї з секцій *Інтернаціоналу 1-го.* В 1884 виїхав до США, де став одним з керівників амер. робітн. руху. Автор праць з філософії і політичної економії. Матеріалізм і атеїзм Д. формувалися гол. чином під впливом Л. *Фейєрбаха,* а після 1867 — К. Маркса і Ф. Енгельса. В. І. Ленін, критикуючи помилки Д., високо цінив його як одного з «видатних соціал-демократичних письменників-філософів Німеччини» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 113).

Тв.: Рос. перекл.— Избранные философские сочинения. М., 1941

Літ.: Волкова В. В. Иосиф Дицген. М., 1961.

ДІЮЧИХ МАС ЗАКО́Н — закон про співвідношення між швидкістю хім. реакції і концентрацією реагуючих речовин. Сформулювали його 1864—67 норвезькі вчені К. Гульдберг і П. Вааге. Д. м. з. твердить: у стані хім. рівноваги при незмінній т-рі відношення добутку концентрацій продуктів реакції (взятих у степенях, рівних стехіометричним коеф. відповідних речовин; див. *Стехіометрія*) до такого самого добутку для вихідних речовин є величиною сталою (константа рівноваги хім. реакції), тобто для оборотної хім. реакції $aA + bB \leftrightarrows mM + nN$

$$\text{константа рівноваги } K_c = \frac{C_M^m \quad C_N^n}{C_A^a \cdot C_B^b},$$

де C з відповідними індексами — рівноважні концентрації реагуючих речовин; a, b, m, n — коеф. при формулах речовин A, B, M і N. Д. м. з. дає змогу визначати й регулювати напрям і швидкість хім. процесів.

І. В. П'ятницький.

ДІ́Я — місто *Боспорської держави. Пліній* Старший (1 ст. н. е.) локалізував Д. на Керченському п-ові, в районі сучас. мису Комиш-Бурун. *Стефан Візантійський* (5—6 ст. н. е.) згадував Д. як сьоме місто Скіфії, локалізуючи його десь біля Фасіса (тепер Поті) на кавказ. узбережжі. Але ця версія мало вірогідна. Деякі вчені вважають, що Д. є ранішою, грец. назвою міста *Тірітаки.*

ДІ́Я — фізична величина, яка має *розмірність* добутку енергії на час (або *імпульсу* на переміщення); одна з важливих характеристик механічної системи. Д. звичайно виражають означеним інтегралом (функціоналом). Залежно від застосовуваних *варіаційних принципів механіки* можливі різні вирази Д. Так, у найменшої дії принципі у формі Гамільтона — Остроградського Д. має вигляд: $W = \int_{t_0}^{t} L\,dt$, де $L = T - П$ — т. з. функція Лагранжа, T і $П$ — відповідно кінетична й потенціальна енергії системи, $t - t_0$ — проміжок часу, за який система з початкового положення переходить у довільне залежне від значення t положення. Д. за Лагранжем $S = \int_{t_0}^{t} 2T\,dt$ входить до виразу варіаційного принципу Ейлера — Лагранжа. Крім *механіки класичної,* при відповідних узагальненнях поняття «дія» застосовують у механіці деформованого середовища, електродинаміці, *термодинаміці* оборотних процесів, *квантовій механіці.*

Літ. див. до ст. *Варіаційні принципи механіки.* *К. М. Кільчевська.*

ДІ́Я в театрі — засіб вираження в *акторському мистецтві.* В драматургії під Д. розуміють розвиток подій, через які розкриваються конфлікти твору і проявляються риси персонажів. Д. називають і закінчену частину драм., оперного чи балетного твору або спектаклю (див. також *Акт*).

ДІЯ́ЛЬНІСТЬ — спосіб буття людини в світі, здатність її вносити в дійсність зміни. Осн. моменти Д.: суб'єкт з його потребами; мета, відповідно до якої перетворюється предмет; об'єкт, на який спрямовано Д.; засіб реалізації мети; результат Д. Заг. засобом Д. є сукупність знарядь праці, створених людьми,— техніка і технологія. Універсальним предметом Д. є природа й суспільство, а її заг. наслідком — олюднена природа. Всі ці моменти Д. розчленовуються на два види: ідеальний і матеріальний, а сама Д. є взаємоперетворенням їх, яке має двоїстий характер: з одного боку, суб'єкт має справу з наявним об'єктом і, орієнтуючись по ньому, створює його ідеальний образ — теоретичне ставлення до світу; з другого,— людина створює ідеальний образ бажаного, відповідно до якого перетворюється предмет,— практичне ставлення до світу. Теорія і практика взаємозумовлюють одна одну, проте провідною стороною цих взаємовідносин є *практика.* Д. історично розвивається, проходить ряд формоутворень або ступенів: безпосередня Д., теоретична і практична Д., єдність теоретичної і практичного ставлення до світу. Залежно від багатоманітності потреб людини і суспільства існують конкретні види Д. (духовна і матеріальна, виробнича, трудова і нетрудова тощо), кожний з яких включає елементи і практичної й теоретичної Д. В життєдіяльності людей теорія і практика завжди опосередковані одна одною, але в різних формах: для класово-антагоністичних формацій характерне їхнє протиставлення, для комуністичного суспільства — гармонійна єдність. Як процес, у якому природа, суспільство й духовний світ, матеріальне й ідеальне перебувають у безпосередній єдності, Д. є грунтом для виникнення *основного питання філософії,* правильне розв'язання якого можливе лише шляхом наук. розкриття діалектики Д. Абсолютизація якогось її моменту визначає певний тип філософії: перевищення ролі суб'єкта приводить до *суб'єктивного ідеалізму,* абсолютизація об'єкта — до споглядального *метафізичного матеріалізму,* перенесення Д. на всю дійсність — до *об'єктивного ідеалізму.* Наук. розуміння Д. можливе лише з позицій *діалектичного матеріалізму.*

М. О. Булатов

ДІЯ́ННЯ ЮРИДИ́ЧНЕ — дія або утримання від неї (бездіяння) *суб'єкта права,* що тягне за собою правові наслідки (права, обов'язки, відповідальність згідно з *нормами права*). Д. ю. є об'єктивним виявом свідомості й волі людини, проявом її соціально-правової активності. Див. також *Факт юридичний.*

ДЛОЖЕ́ВСЬКИЙ Сергій Степанович (1889, Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл.— 23.X 1930, Одеса) — український рад. археолог і філолог. Закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. Працював у вузах Києва. З 1920 — ди-

П.-А.-М. Дірак.

Ф.-А.-В. Дістервег.

Марлен Дітріх.

Й. Діцген.

О. Длуський.

Л. Д. Дмитерко.

ректор Одес. археол. ін-ту і професор Ін-ту нар. освіти. Одночасно з 1920 — директор Історико-археол. музею в Одесі. Був головою археол. секції Одес. комісії краєзнавства. Брав участь у розкопках *Ольвії*. Автор праць переважно з античної *археології* та *епіграфіки*.

ДЛО́НСЬКИЙ Лука (Лукаш; рр. н. і см. невід.) — український письменник серед. 18 ст., автор акростиха «Пѣснь покаянная...», надрукованого в «*Богогласнику*». За змістом твір схожий на відомі у вітчизняній і зх.-європ. л-рі переробки легенди про суперечку душі з тілом; за формою — це нерівноскладовий книжний вірш, слов'яноруська мова якого пересипана полонізмами й українізмами.

ДЛУ́ГОШ (Długosz) Ян (1415, Бжезьниця Радомщанського пов. — 19.V 1480, Краків) — польський історик і дипломат, церковний діяч. У 1431 закінчив Краків. ун-т. З 1436 — краківський каноник, з 1480 — львів. архієпископ. Не раз представляв Польщу на міжнар. арені (переговори з *Тевтонським орденом*, Угорщиною, Чехією). Автор «Історії Польщі» (викладено події з найдавніших часів до 1480, 12 кн. лат. мовою), яка написана на основі польс., чес., угор. і нім. хронік, давньорус. і лит. літописів. Праця Д. містить важливі відомості про тер. України.

ДЛУ́СЬКИЙ (Dłuski, справжнє прізвище — Лангер) Остап (31.X 1892, Бучач, тепер райцентр Терноп. обл.— 12.II 1964, Варшава) — польський політ. і громад. діяч. Член Компартії Польщі з 1918. В 1918 закінчив Віденський ун-т. У 1921 і 1926 за революц. діяльність був заарештований. Учасник 6 (1928) і 7-го (1935) конгресів Комінтерну. Перебуваючи в еміграції у Франції (1937—45), брав активну участь у *Русі Опору*. З 1945 — член ЦК Польської робітн. партії, з 1948 — член ЦК ПОРП. У 1945—48 **—гол.** ред. газ. «Глос люду» («Голос народу»). Був членом Всесв. Ради Миру (з 1950). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960.

ДМАНІСІ — одне з міст-фортець середньовічної Грузії (тепер смт, райцентр Груз. РСР), на р. Машавері (бас. Кури). Виникло не раніше 9 ст. з невеликого поселення 6—8 ст. З 9 ст. Д. володіли араби, згодом турки-сельджуки, яких вигнав 1123 *Давид Будівник*. Розквіт Д. припадає на 12—13 ст. Після зруйнування міста *Тімуром* (кін. 14 ст.) почався його занепад. У серед. 18 ст. воно припинило своє існування. Збереглися руїни міських мурів і стін відбудованого у 18 ст. храму з портиком 13 ст. та ін. Археологічні розкопки провадяться з 1936.

ДМИТЕ́РКО Любомир Дмитрович [н. 5(18).III 1911, м. Винники, тепер у складі м. Львова] — український рад. письменник. Член КПРС з 1943. Навчався (1928—29) в Кам'янець-Подільському ін-ті нар. освіти. Перша збірка оповідань — «Вітер зі Сходу» (1930). Автор поетичних збірок «Іду!» (1930), «Молода земля» (1935), «Книга боротьби» (1939) та ін. Під час Великої Вітчизн. війни був військ. кореспондентом, видав кілька збірок віршів («Слава», 1942; «На полі бою», 1944, та ін.). Після війни вийшли друком поетичні збірки «Вітчизна» (1948), «Осінь за океаном» (1959), «Крилатий кінь» (1974), «Земна вісь» (1977), драм. поема «Первоцвіт» (1970), роман «Розлука» (1957), трилогія «Міст через прірву» («Обпалені громами», 1962; «Планета в теплих долонях», 1963; «Вечірня зоря», 1965), повість «Останні кілометри» (1972) та ін. В театрах України поставлено п'єси Д. «Генерал Ватутін» (1947), «Навіки разом» (1951), «Шляхи людські» (1960), «Лавровий вінок» (1972). З 1962 — головний редактор журн. «*Вітчизна*». Виступає як публіцист. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Червоної Зірки», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1979).

Тв.: Роки, мрії, роздуми, т. 1—2. К., 1963; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1971; Світе мій. К., 1978; Основа. К., 1978; Рос. перекл.— Последние километры. М., 1975.

Літ.: Про Любомира Дмитерка. К., 1971. *М. І. Дубина.*

ДМИ́ТРЕНКО Дмитро (псевд.— Осип Бут; рр. н. і см. невід.) — український актор і драматург 40—60-х рр. 19 ст. Сценічну діяльність розпочав у Курському театрі в 40-х рр. У 1846—48 брав участь як актор і режисер у виставах кріпацького театру І. О. Хорвата (с. Головіно Грайворонського повіту Курської губ.). Згодом виступав у різних рос.-укр. трупах (Харків, Ставрополь). Автор водевілів: «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» (1850), «Панас-викрутас» (1853), «Малоросійські вареники, або Останній день масниці» (1856), «Вечір на хуторі біля Диканьки» (за Гоголем, 1864), «Одна година із козацького побуту» (за оповіданням І. Срезневського, 1866). Залишив спогади про кріпацький театр І. О. Хорвата (1865).

Р. Я. Пилипчук.

ДМИТРЕ́НКО Ігор Михайлович (н. 24.VII 1928, Харків) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1971. Закінчив Харків. політех. ін-т (1952). У 1953—60 працював у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, з 1960 — у Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. дослідження — з фізики низьких т-р, електронних властивостей металів, *надпровідності*, надпровідникової електроніки. Зокрема, спільно з співробітниками експериментально відкрив випромінювання, яке генерується у надпровідних контактах при нестаціонарному ефекті Джозефсона. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ДМИТРЕ́НКО Петро Олексійович [н.1 (14).VIII 1909, с. Мостище, тепер с. Петрівське Козелецького р-ну Черніг. обл.] — український рад. агрохімік. Чл.-кор. АН УРСР (з 1964), доктор с.-г. наук (з 1955), професор (з 1960), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1939. В 1932 закінчив Київ. агроінженерний ін-т цукр. пром-сті. В 1934—36 — співробітник Укр. н.-д. ін-ту агрогрунтознавства і хімізації; в 1937—41 і з 1946 — зав. лабораторією Укр. н.-д. ін-ту землеробства. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Осн. праці з питань живлення рослин, підвищення коеф. корисної дії добрив з урахуванням грунтово-кліматичних і агротехнічних умов застосування їх. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

ДМИТРИ́ШИН Андрій Федорович (21.XII 1891, с. Долина на Тернопільщині — 17.III 1970, Нью-Йорк) — діяч прогресивних укр. орг-цій у Пн. Америці. Перед 1-ю світовою війною емігрував до Канади, був одним з організаторів Української с.-д. партії Канади. З 1915 жив у США, брав активну участь у роботі укр. прогресивних орг-цій (Запомоговий союз американських українців, *Ліга американських українців*). Після 2-ї світової війни працював у газ. «*Українські вісті*». *В. Л. Чорний.*

ДМИ́ТРІВКА — селище міського типу Бахмацького р-ну Черніг. обл. УРСР, на р. Ромен (бас. Дніпра). Залізнична ст. Рубанка. 4,0 тис. ж. (1978). Овочесушильний та 2 цегельні з-ди, маслозавод, цех Бахмацького харч. комбінату, виробниче відділення сільгосптехніки, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Дві заг.-осв. школи; лікарня, поліклініка, клуб, 3 б-ки. Утворена 1958.

ДМИ́ТРІЄВ Андрій Михайлович [30.XII 1878 (11.I 1879), м. Рибінськ, тепер Яросл. обл. РРФСР — 25.VII 1946] — російський рад. вчений-рослинник, один з основоположників вітчизн. луківництва. Закінчив Петерб. ун-т (1901). Працюючи інспектором луківництва в департаменті землеробства (1901—07), організував вивчення природної кормової бази пн. і центр. частин Європ. Росії. Працював на Деркульській степовій ділянці в Харків. губ. Один із засновників Держ. лучного ін-ту (Москва) і його директор (1922—30). Розробив класифікацію лучних угідь нечорноземної зони. Держ. премія СРСР, 1949 (посмертно).

ДМИ́ТРІЄВ Микола Ізмаїлович [28.III (9.IV) 1886, с. Улянівка, тепер смт Білопільського р-ну Сум. обл.— 8.XI 1957, Харків] — український рад. географ, професор Харків. ун-ту (з 1922). Праці Д. висвітлюють питання *геоморфології* (геоморфологічне районування УРСР), *палеогеографії* України та історії геогр. досліджень. Автор праці «Рельєф УРСР» (1936).

ДМИ́ТРІЄВ Модест Львович [15 (28).II 1909, Ташкент — 5.V 1974, Одеса] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1939. В 1931 закінчив мед. ф-т Середньоазіатського ун-ту (Ташкент). З 1945 — доцент, а з 1952 — зав. кафедрою Одеського мед. ін-ту. Основні праці — в галузі хірургічної ортопедії дитячого віку, регенерації кісткової тканини — кісткової пластики. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ДМИ́ТРІЄВ Олександр Іванович [2(14).X 1878, Петербург — 2.XII 1959, Ленінград] — російський

рад. архітектор та інженер, академік архітектури (з 1912). В 1900 закінчив Ін-т цивільних інженерів, 1903 — АМ у Петербурзі. Серед споруд: будинки — Нахімовського військ.-мор. уч-ща в Ленінграді (1908—12), Управління Пд. з-ць (1908—10), кооперації (1927—30, у співавтор. з О. Мунцем); Палац культури залізничників (1931—32) — всі в Харкові, комплекс пром. споруд у Талліні (1913—17), Електроцентраль пн.-сх.

О. І. Дмитрієв. Палац культури залізничників у Харкові. 1931—32.

Донбасу (1928—30), клуб-театр у Краматорську (1930), міст у Красноярську (1956—61, у співавторстві).

ДМИ́ТРІЄВА Єлизавета Луківна (справж. прізв.— Кушелєва; травень 1851, Псковська губ.— після 1909) — російська революціонерка, активна учасниця *Паризької комуни 1871*. Виїхала за кордон восени 1868. В 1870 брала активну участь у роботі *Російської секції 1-го Інтернаціоналу*. В період Паризької комуни була паризькою кореспонденткою К. Маркса. Під час барикадних боїв у Парижі очолювала батальйон комунарок. Незабаром після падіння Комуни повернулася до Росії. Відійшла від громад. руху.

ДМИ́ТРІЙ (рр. н. і см. невід.) — український живописець середини 16 ст. Працював у Галичині. Написав ікони для іконостаса церкви Різдва Богородиці в с. Долині (тепер Івано-Фр. обл.); ікони «Пантократор з дванадцятьма апостолами» (1565) та «Різдво Марії» (бл. 1565) — зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва.

ДМИ́ТРІЙ ДОНСЬКО́Й (Дмитрій Іванович; 12.X 1350, Москва — 19.V 1389, там же) — великий князь владимирський і московський (з 1359), внук *Івана I* Даниловича Калити. Спираючись на зросту могутність Моск. князівства, на підтримку служилих бояр і міськ. населення, Д. Д. подолав своїх суперників у боротьбі за великокнязівську владу — суздальсько-нижегородського, рязанського і тверського князів. За князювання Д. Д. було проведено заходи щодо централізації держ. управління й поліпшення військ. справи, зроблено спробу підпорядкувати церкву держ. владі. В 1367 збудовано перший кам'яний кремль у Москві. В 1368, 1370 і 1372 Д. Д. відбив напади на Москву лит. князя *Ольгерда*. Д. Д. перший з рус. князів очолив збройну боротьбу проти *монголо-татарського іга*. В 1378 завдав поразки татарам на р. Вожа. На чолі об'єднаної рус. раті, до складу якої входили й укр. і білорус. загони, в *Куликовській битві 1380* розгромив військо золотоординського темника *Мамая*, за що його прозвали Донським. За князювання Д. Д. Москва утвердила своє провідне становище в рус. землях.

Літ.: Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII вв. М., 1969. *А. А. Вовк.*

ДМИ́ТРІЙ ІВА́НОВИЧ [19(29).X 1582, Москва — 15(25).V 1591, Углич] — син царя *Івана IV* Грозного. Після смерті царя (1584) *Борис Годунов* вислав Д. І. разом з матір'ю Марією Нагою з Москви до Углича, де царевич загадково загинув. Смерть Д. І. офіційно було оголошено наслідком нещасного випадку, але в народі ширилися чутки про вбивство царевича за наказом Годунова. Версію про врятування Д. І. і загибель когось іншого замість нього використали польс. феодали для висунення претендентів на моск. престол — самозванців *Лжедмитрія I* і *Лжедмитрія II*.

ДМИ́ТРІЙ ШЕМЯ́КА (1420—1453, Новгород) — князь галицький (Галича-Костромського). Внук кн. *Дмитрія Донського*. З 1436 очолював удільно-князівську й боярську опозицію проти централізаторської політики моск. великого князя. В 1446 взяв у полон і осліпив *Василія II*, захопив великокнязівський престол, але, не дістався підтримки служилого населення Москви, змушений був відмовитися від престолу. Ім'ям Д. Ш. називали несправедливого й користолюбного суддю («шемякін суд»).

ДМИТРО́ (рр. н. і см. невід) — київський воєвода, намісник *Данила Галицького*. В 1240 керував обороною Києва від монголо-тат. орд хана *Батия*. Під час оборони міста був поранений і потрапив у полон.

ДМИТРОЧЕ́НКО Олександр Петрович [н. 19.VIII (1.IX) 1900, смт Ула, тепер Бешенковицького р-ну Вітебської обл.] — російський рад. вчений, агроном-зоотехнік, Герой Соціалістичної Праці (1966), засл. діяч науки РРФСР (з 1962), акад. ВАСГНІЛ (з 1967). В 1922 закінчив Стебутовський с.-г. ін-т у Ленінграді. В 1923—31 працював у Держ. ін-ті дослідної агрономії; 1939—46 — у Вологодському молочному ін-ті; з 1946 — в Ленінгр. с.-г. ін-ті. Д.— автор наукових праць і ряду підручників та посібників з питань годівлі с.-г. тварин і поживності кормів. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

В. М. Крилов.

Дмитрій. Різдво Марії. Близько 1565. Львівський музей українського мистецтва.

«ДНЕ́ВНИК РУ́СЬКИЙ» («Dnewnyk rusky») — газета політ. організації «*Руський собор*». Видавалася в серпні — жовтні 1848 у Львові за ред. І. М. *Вагилевича*. Вийшло 9 номерів (1—6 і 9-й надруковані лат. алфавітом, 7 і 8-й — кирилицею). В «Д. р.» друкувалися відозви «Руського собору», загальнополіт. матеріали та белетристичні твори. «Д. р.» закрив австр. уряд.

«ДНЕПРО́ВСКАЯ ПРА́ВДА» — газета, орган Дніпропетров. обкому Компартії України, обласної Ради народних депутатів. Виходить з 10.I 1938 в м. Дніпропетровську; видається рос. мовою 5 раз на тиждень. У 1944—45 друкувалася під назвою «Заря». Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1978).

ДНІ ВІДПОЧИ́НКУ — дні, вільні від роботи на підприємстві, в установі, організації. За рад. правом розрізняють Д. в. щотижневі й щорічні. Щотижневі Д. в. надаються робітникам і службовцям після закінчення кожного робочого тижня (див. *Вихідні дні*). До щорічних Д. в. належать *святкові дні* та оплачувані *відпустки*.

ДНІ ЗНАМЕ́ННИХ ДАТ І ПРОФЕСІ́ЙНИХ СВЯТ в СРСР — календарні дати, присвячені історич-

Є. Л. Дмитрієва.

Дні знаменних дат і професійних свят в СРСР

Назва днів і свят	Дата святкування	Дата встановлення
День аерофлоту	2-а неділя лютого	2.II 1979
День Радянської Армії і Військово-Морського Флоту	23 лютого	
День працівників житлово-комунального господарства і побутового обслуговування населення	3-я неділя березня	20. I 1972
День птахів — весняне свято школярів	24 березня або на початку квітня	1926
День геолога	1-а неділя квітня	31. III 1966
День військ протиповітряної оборони країни	2-а неділя квітня	20. II 1975
День космонавтики	12 квітня	9. IV 1962
День радянської науки	3-я неділя квітня	28.II 1979
День пам'яті В. І. Леніна	22 квітня	4. I 1955
День преси	5 травня	5. V 1922
День радіо	7 травня	2. V 1945
Свято Перемоги	9 травня	8. V 1945
День народження піонерської організації імені В. І. Леніна	19 травня	1922
День прикордонника	28 травня	15. V 1958
День хіміка	Остання неділя травня	10. XII 1965
День меліоратора	1-а неділя червня	24. V 1976
День працівників легкої промисловості	2-а неділя червня	30. V 1966
День медичного працівника	3-я неділя червня	10. XII 1965
День радянської молоді	Остання неділя червня	7. II 1958
День працівників морського і річкового флоту	Остання субота червня	24.I 1979
Всесоюзний день винахідника і раціоналізатора	1-а неділя липня	23.II 1979
День рибалки	2-а неділя липня	3. V 1965
День металурга	3-я неділя липня	28. IX 1957
День працівника торгівлі	4-а неділя липня	29. VI 1966
День Військово-Морського Флоту СРСР	Остання неділя липня	11. VI 1939

ним подіям у житті Рад. д-ви, святам міжнародної солідарності, святам працівників певної галузі нар. господарства, культури та ін. У Радянському Союзі та в багатьох зарубіжних країнах відзначаються і Всесвітні та Міжнародні дні. Див. відповідні таблиці, а також ст. *Дні відпочинку, Святкові дні*.

Продовження

Назва днів і свят	Дата святкування	Дата встановлення
Всесоюзний день залізничника	1-а неділя серпня	28. VII 1936
Всесоюзний день фізкультурника	2-а субота серпня	16. VII 1939
День будівельника	2-а неділя серпня	6. IX 1955
День Повітряного Флоту СРСР	3-я неділя серпня	30. XI 1971
День кіно	27 серпня	1957
День шахтаря	Остання неділя серпня	10. IX 1947
Свято Перемоги над Японією	3 вересня	2. IX 1945
Всесоюзний день працівників нафтової і газової промисловості	1-а неділя вересня	28. VIII 1965
День танкістів	2-а неділя вересня	11. VII 1946
День працівника лісу	3-я неділя вересня	13. VIII 1966
День машинобудівника	Остання неділя вересня	15. VIII 1966
День учителя	1-а неділя жовтня	29. IX 1965
День Конституції СРСР	7 жовтня	7. X 1977
Всесоюзний день працівників сільського господарства	2-а неділя жовтня	26. VIII 1966
День працівників харчової промисловості	3-я неділя жовтня	30. VIII 1966
День працівників автомобільного транспорту	Остання неділя жовтня	19. I 1976
День народження комсомолу	29 жовтня	1918
Річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції	7—8 листопада	26. X 1927
День радянської міліції	10 листопада	26. IX 1962
День ракетних військ і артилерії	19 листопада	17. XI 1964
День енергетика	22 грудня	23. V 1966

Всесвітні та Міжнародні дні

Назва днів	Дата святкування	Дата встановлення
Міжнародний жіночий день	8 березня	1910
День Паризької Комуни	18 березня	20. II 1872
Міжнародний день ліквідації расової дискримінації	21 березня	1966
Міжнародний день театру	27 березня	10. VI 1961
Всесвітній день здоров'я	7 квітня	1948
Всесвітній день авіації космонавтики	12 квітня	9. IV 1962
Міжнародний день солідарності молоді	24 квітня	1957
Всесвітній день поріднених міст	Остання неділя квітня	1963
День міжнародної солідарності трудящих	1 травня	1889
Міжнародний день музею	18 травня	18. V 1977
День визволення Африки	25 травня	1963
Міжнародний день захисту дітей	1 червня	1949
Всесвітній день охорони навколишнього середовища	5 червня	5. VI 1978
Міжнародний день кооперації	1-а субота липня	1923
Міжнародний день шахів	20 липня	20. VII 1966
Міжнародний день солідарності журналістів	8 вересня	1958
День Організації Об'єднаних Націй	24 жовтня	31. X 1947
Всесвітній день молоді	10 листопада	1945
Міжнародний день студентів	17 листопада	1950

ДНІПРО́ (поетичні назви — Дніпр, Славута, Славутич; грец. Βορυσθένης — *Борисфен*) — друга (після Волги) за довжиною і площею басейну ріка Європ. частини СРСР. Тече територією РРФСР, БРСР та УРСР. Довж. в природному стані 2285 км, після збудування каскаду водосховищ, що в багатьох місцях випрямили фарватер, довж. становить 2175 км (у межах УРСР — 1095 км). Площа бас. 504 тис. км². Д. бере початок на Валдайській височині з невеликого болота. Впадає в Дніпровський лиман Чорного моря. У верхів'ї тече нешироко заплавою, біля м. Орші перетинає пасмо пісковиків, утворюючи Кобеляцькі пороги. Нижче заплава розширюється до 12 км, русло поділяється на протоки, утворюючи острови й озера. Від гирла Прип'яті до греблі Каховської ГЕС Д. перетворено на суцільний ланцюг водосховищ, природне русло і значна частина заплави затоплені. На дільниці від Дніпропетровська до Запоріжжя були відомі *Дніпрові пороги*, які становили перешкоду наскрізному судноплавству. Нижче греблі Каховської ГЕС заплава Д. розширюється до 20 км.

Гідрографічна сітка в басейні Д. більше розвинута у верхній частині, що лежить у зоні мішаних лісів, найменше — в нижній частині, в межах степової зони. Гол. притоки: праві — *Березина, Прип'ять, Тетерів, Рось, Інгулець*; ліві — *Сож, Десна, Сула, Псел, Ворскла, Оріль, Самара*. Д.— типова рівнинна ріка. Живлять Д. снігові, дощові й підземні води. Гол. частина стоку ріки (бл. 85%) формується вище Києва. За багаторічний період об'єм річного стоку коливався від 22,6 до 96 км³, пересічний багаторічний стік у гирлі становив 52,4 км³. Гідротех. буд-во значно змінило водний режим ріки. Льодостав утворюється у верхів'ї Д. на початку грудня, в пониззі — в кінці грудня; скресає Д. у верхів'ї — на початку квітня, в пониззі — на початку березня.

Д.— важливе джерело водних ресурсів і значна водно-транспортна магістраль. *Дніпровсько-Бузьким каналом* Д. з'єднаний з річковою системою Вісли, Березинською водною системою — з Зх. Двіною, Дніпровсько-Німанським каналом — з Німаном. Після спорудження гідростанцій на Д. утворився суцільний глибоководний (3,5 м) шлях від гирла до м. Дорогобужа (1990 км). По Д. транспортують вугілля, заліз. руду, буд. матеріали, металолом, зерно, овочі, баштанні культури та ін. вантажі (див. *Дніпродзержинський річковий порт, Дніпропетровський річковий порт, Запорізький річковий порт* імені В. І. Леніна, *Київський річковий порт*). Серед ін. важливих пристаней і портів: Могильов, Рогачов, Жлобін, Канів, Черкаси, Кременчук, Нікополь, Херсон. З Д. починаються канали, воду яких використовують для водопостачання і зрошування: *Дніпро — Кривий Ріг канал, Дніпро — Донбас канал, Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України та ін. На Д. споруджено гідростанції: Київську, Канівську, Кременчуцьку, Дніпродзержинську, Дніпрогес імені В. І. Леніна і Каховську (див. *Дніпровський каскад ГЕС*). Завдяки гідровузлам на Д. зарегульовано бл. 19 км³ стоку ріки, що забезпечило потреби водопостачання, зрошування і обводнення значних площ земель (зрошено понад 500 тис. га); усунуто загрозу руйнівної дії поводей, поліпшилися умови для розвитку пром. рибного г-ва. Велике значення надається охороні вод Д. від забруднення. Побудовано очисні споруди на пром. підприємствах Києва, Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя, Херсона. Впроваджено системи оборотного водопостачання (Чорнобильська АЕС та ін. підприємства). В 1976 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по запобіганню забрудненню басейнів Чорного та Азовського морів», за якою передбачено до 1985 повністю припинити скидання забруднених стічних вод у Д. На берегах ріки багато баз відпочинку, розвинутий туризм, багато пам'яток природи (Канівський заповідник, Липовський заказник, Обухівські плавні та ін.).

У долині Д. люди живуть уже десятки тисяч років, про що свідчить наявність на його берегах залишків палеолітичних стоянок. У розселенні давніх племен, зокрема слов'янських, і в їхній економіці Д. відігравав велику роль. Д. вперше згадує в 5 ст. до н. е. *Геродот*, який особисто побував на цій ріці. З Д. та його притоками пов'язана історія *Київської Русі*. У 9—12 ст. по Д. проходив *«шлях з варяг у греки»*, що зв'язував Балтійське й Чорне моря. З порожистою частиною Д. пов'язане виникнення *Запорізької Січі*. В 1696 на Д. було створено перше з'єднання військ. кораблів. Під час рос.-тур. війни 1768—74 для захисту України від тур.-тат. агресії почалося спорудження системи прикордонних укріплень — *Дніпровської лінії*. Парове судноплавство виникло на Д. в 1-й чверті 19 ст. У 1825 почав працювати перший буксирний пароплав, збудований у селі Мошнах (тепер Черкас. обл.). В 1850 відкрилася перша регулярна пасажирська лінія між Кременчуком і Пінськом. Того ж року споруджено *Ланцюговий міст* у районі Києва — один з перших постійних мостів через Д. Під час *радянсько-польської війни 1920* і боротьби проти *врангелівщини* на Д. відбувалися запеклі бої (див. *Каховський плацдарм*). У ході Великої Вітчизн. війни 1941—45 на Д. було здійснено значні бойові операції, зокрема 1943 (див. *Битва за Дніпро 1943, Дніпровська військова флотилія*).

На берегах Д.— відомі історико-архітектурні заповідники — *Києво-Печерська лавра, Видубицький монастир*, о. *Хортиця*. В пам'ять героїв-комсомольців (див. *Трипільський похід 1919*) на дніпровій кручі в районі с. Трипілля Обухівського р-ну Київ. обл. 1956 встановлено обеліск. У Каневі над Д. поховано Т. Г. Шевченка, А. П Гайдара, О. П. Ленського, в с. Прохорів-

ці — М. О. Максимовича, в Києві — ген. армії М. Ф. Ватутіна. Д. оспівано в нар. піснях і думах, його образ втілено в укр., рос. і білорус. худож. л-рі: «Слові о полку Ігоревім», у творах О. Пушкіна і Т. Шевченка, М. Гоголя й Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького. Велику ріку змальовано в поезії П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка, В. Сосюри, у творах багатьох ін. укр. рад. прозаїків і поетів. Д. широко відображено у творчості укр. і рос. художників: Т. Шевченка, М. Мурашка, С. Світославського, І. Труша, Г. Дядченка, А. Куїнджі та ін. Дніпровські краєвиди писав польс. художник Я. Станіславський. Д. присвячено численні полотна укр. рад. майстрів — М. Бурачека, М. Глущенка, О. Пащенка, Д. Шавикіна, С. Шишка, О. Шовкуненка, Т. Яблонської та ін. Широко відома пісня Д. Крижанівського «Реве та стогне Дніпр широкий» на слова Т. Шевченка та сучас. укр. нар. пісня «Ой чи чуєш, Дніпре». З образом Д. пов'язані твори М. Лисенка, М. Мусоргського, К. Стеценка, Г. Давидовського, О. Верстовського, О. Даргомижського Д. оспівали рад. композитори в піснях (М. Фрадкін, К. Домінчен, П. Майборода, А. Лебединець), хорових і кантатно-ораторіальних (В. Борисов, Г. Жуковський, А. Кос-Анатольський), симф. та музично-сценічних творах (С. Людкевич, С. Прокоф'єв). Красу Д. відтворено у фільмах О. Довженка («Іван», «Поема про море» — пост. Ю. Солнцевої), А. Кордюма («Вітер з порогів»), І. Савченка («Богдан Хмельницький», «Тарас Шевченко»). Д. зображено й у документ. і наук.-популярних кінострічках. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Літ.: Гидрологический ежегодник 1971 г., т. 2, в. 4—5. Р. Днепр и её бассейны ниже устья р. Припять. К., 1976; Швец Г. И. Многовековая изменчивость стока Днепра. Л., 1978.

Г. І. Швець (географія).

«ДНІПРО́», Державне видавництво художньої літератури УРСР — одне з найбільших видавництв художньої літератури системи Держкомвидаву УРСР. Свій початок бере від Всеукрвидаву, засн. 9.V 1919. У ньому співробітничали діячі рад. культури С. Пилипенко, П. Тичина, О. Форш, Б. Реріх, Г. Нарбут, М. Прахов та ін. У 1922 входило до складу Держ. вид-ва України (ДВУ); 1930 внаслідок реорганізації воно ввійшло до складу Держ. видавничого об'єднання України — ДВОУ під назвою «ЛіМ» (вид-во худож. л-ри і графіки «Література і мистецтво»); з 1934 «ЛіМ» — окреме видавництво, згодом — «Художня література», з 1935 — Держлітвидав України. До 1940 було підпорядковане Наркоматові освіти УРСР, потім — Раднаркомові УРСР. У роки Великої Вітчизн. війни входило до складу Укрдержвидаву, з 1946 — знову Держлітвидав України. З 1964 наз. «Д.».

У складі вид-ва (1979) такі літ. редакції: укр. дожовтневої л-ри; передплатних і подарункових видань; укр. рад. прози; поезії та драматургії; л-ри народів СРСР; зарубіж. л-ри; критики й літературознавства; видань іноз. мовами; «Романи й повісті»; пропаганди книги. Велику увагу «Д.» приділяє формуванню тематичних і жанрових б-к і серій: «Систематизована бібліотека видань української дожовтневої літератури» (понад 100 тт.), «Бібліотека поета» (47 тт.), «Бібліотека української радянської прози» (51 тт.), «Бібліотека драматурга і кінодраматурга» (20 тт.), «Наш сучасник», «Романи й повісті» (щомісячне видання творів сучасної української радянської і перекладної прози); «Джерела дружби» (50 тт.); «Шкільна бібліотека», «Вершини світового письменства», «Дружба» (твори сучас. письменників країн соціалістич. співдружності); в серіях «Лауреат» і «Скарбниця братніх літератур» виходять твори лауреатів Ленінської, Державної Союзу, державних республіканських та літературних республіканських премій; «В сузір'ї братніх культур» (нариси про розвиток культури в братніх республіках), «Бесіди про художню літературу», щорічник «Сузір'я» (з 1967), в якому публікуються укр. мовою нові твори письменників братніх народів СРСР. Укр. читач одержав укр. мовою твори класиків рос. і світової л-ри. Видано двотомні антології болг., чес. і словац., франц. поезії та ін. З 1971 «Д.» випускає твори укр. письменників дожовтневого і рад. періодів іноземними мовами. Популярністю користуються подарункові та сувенірні видання, оформлені майстрами графіки В. Касіяном, М. Дерегусом, Г. Якутовичем, О. Данченком, А. Базилевичем та ін. В 1978 вид-во випустило 205 книжок заг. тиражем 10,7 млн. примірників.

О. І. Бандура.

«ДНІПРО́» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політ. журнал, орган ЦК ЛКСМ України. Засн. 1927 в Харкові під назвою «Молодняк» (перший редактор — П. Усенко). З 1935 місце видання — Київ. У 1937 перейменовано на «Молодий більшовик», виходив до червня 1941. В 1944 видання поновлено під назвою «Д.» (редактором на той час був А. Малишко). Головна тема журналу — сучасність; у «Д.» виступають письменники старшого й молодшого поколінь. Чимало творів, які вперше публікувалися в «Д.», відзначено Державною та комсомольськими преміями УРСР, а «Поему про море» О. Довженка удостоєно Ленінської премії (1959). «Д.» постійно публікує в укр. перекладах твори письменників братніх республік і соціалістичних країн. Важливе місце в журналі посідає літ.-критичний розділ. «Д.» 1977 нагороджено орденом «Знак Пошани».

В. Я. Бровченко.

ДНІПРО́ВА ЧА́ЙКА [літ. псевд. Людмили Олексіївни Василевської; 20.X (1.XI) 1861, с. Карлівка, тепер с. Зелений Яр Доманівського р-ну Микол. обл. — 13.III 1927, с. Германівка, тепер Красне Друге Обухівського р-ну Київської обл. Похована в Києві] — українська письменниця. Навчалась в Одес. гімназії. Деякий час учителювала. За зв'язки з революц. рухом 1905 була заарештована. Друкуватися почала 1885 в одес. альманасі «Нива». Виступала як поет, прозаїк, драматург. Її твори прихильно оцінили І. Франко, М. Старицький, М. Коцюбинський. Основні теми

Дніпрова Чайка.

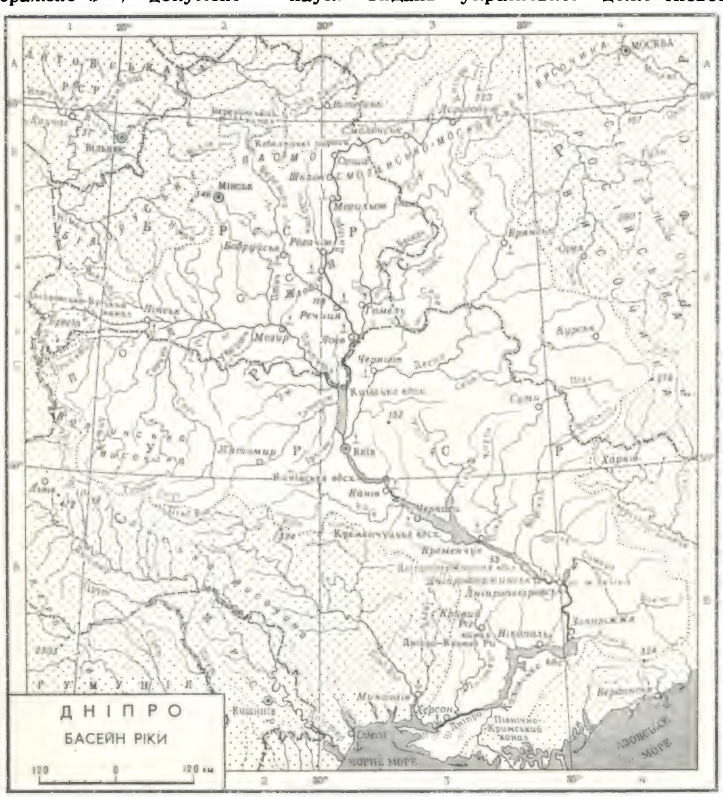

Водосховища на Дніпрі

Назва	Площа, км²
Дніпродзержинське	567
Канівське	642
Каховське	2155
Київське	922
Кременчуцьке	2250
Дніпровське	420

творчості — тяжке життя селян, побут інтелігенції, події революції 1905 (вірші й прозові мініатюри «Гралася в морі вільная хвиля», «Плавні горять», «Революціонер»). Писала і рос. мовою. Переклала «Пісню про Буревісника» М. Горького. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції брала участь у творенні нової рад. л-ри, була членом літ. орг-ції «*Плуг*». На лібретто Д. Ч. композитор М. В. Лисенко написав опери для дітей «Пан Коцький», «Коза-дереза», «Зима і весна, або Снігова королева».

Літ.: Твори, т. 1—2. Х., 1931; Твори. К., 1960.

ДНІПРО́ВІ ПОРО́ГИ, дніпровські пороги — виходи гранітів, гнейсів та ін. порід *Українського щита* в руслі Дніпра між Дніпропетровськом і Запоріжжям. Після збудування 1932 *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна Д. п. залиті водами водосховища. Ці пороги були значною перешкодою для судноплавства на шляху, який у літописах мав назву «*шлях з варяг у греки*». Відомості про Д. п. відображено в істор. творах, фольклорі укр. народу та в творах поетів і письменників; вони були відомі в Київській Русі, коли за порожисту частину Дніпра велася боротьба з кочовиками. В 16 ст. тут виникла *Запорізька Січ*. Перший докладний опис Д. п. подав *Константин VII* Багрянородний 946—953. Він навів їхні тодішні староруські й скандінавські назви. Крім порогів, у порожистій частині Дніпра існувало понад 60 несуцільних виходів кристалічних порід, які дістали назви «забори». На цій ділянці було бл. 60 островів (найбільші — Сурський, Піскуватий, Дубовий та ін.). Довжина порожистої частини русла досягала 65 км, заг. падіння води становило бл. 31 м, шир. русла — від 380 до 960 м. У порогах існував природний козацький хід, по якому з великою небезпекою могли пропливати невеликі судна. Штучний канал у порогах почали робити наприкінці 18 ст. і продовжували в 19 ст. Проте новий хід вийшов малопридатним для судноплавства. Лише зі спорудженням Дніпрогесу судноплавний шлюз у його греблі забезпечив проходження через порожисту частину Дніпра значних за розмірами суден.

Літ.: Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Х., 1928.

Вир «Пекло» на порозі Ненаситець. Поріг Вовнизький. Обидва фото — 20-х років 20 ст.

ДНІПРО́ВСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ФЛОТИ́ЛІЯ — з'єднання річкових військ. кораблів, що діяло на р. Дніпрі. Вперше створена 1696 для бойових дій проти Туреччини під час підготовки до 2-го Азовського походу (див. *Азовські походи 1695—96*). Брала участь у рос.-тур. війнах 18 ст. Ввійшла до складу *Чорноморського флоту*, зі створенням якого у 80-х рр. 18 ст. була розформована. Рад. Д. в. ф. була створена в березні 1919. Першим командуючим Д. в. ф. був А. В. *Полупанов*. У 1919—20 Д. в. ф. брала участь у боях проти петлюрівців, денікінців і білополяків, у розгромі банд Зеленого, Григор'єва та ін. Особливо відзначилась у *Київській операції 1920*. 7 кораблів Д. в. ф. було нагороджено почесним революц. Червоним прапором. У кін. 1920 Д. в. ф. було розформовано, 1925 знову створено загін кораблів, 1931 перетворений на Д. в. ф. У вересні 1939 флотилія брала участь у визвольному поході Червоної Армії в Зх. Україну і Зх. Білорусію. В 1940 на базі Д. в. ф. створено Дунайську й Пінську військ. флотилії. Пінська військ. флотилія на поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 брала участь в оборонних боях на Прип'яті, Дніпрі й Десні й у героїчній обороні Києва. Більшість її кораблів було втрачено в боях, а решту підірвано 18—19.IX 1941 побл. Києва. У вересні 1943, з виходом рад. військ до Дніпра, Д. в. ф. було знову створено [на базі кораблів Волзької військ. флотилії]. Д. в. ф., в якій навесні 1945 було бл. 200 бойових кораблів, вела бойові дії на Дніпрі, Березині, Прип'яті, Бузі, Вісли, Нареві, Одері й Шпре, брала участь у Білоруській, Вісло-Одерській і Берлінській операціях Рад. Армії. Флотилію нагороджено орденами Червоного Прапора (1944) і Ушакова 1-го ступеня (1945). Після закінчення війни Д. в. ф. розформовано. *В. С. Шломін.*

ДНІПРО́ВСЬКА ЛІ́НІЯ — система прикордонних укріплень, збудованих під час російсько-тур. війни 1768—74 для захисту України від турецько-тат. агресії. Д. л. споруджено у зв'язку з переміщенням держ. кордонів Росії на Пд. і втратою оборонного значення *Української лінії*. На будівництві Д. л. працювали десятки тисяч укр. і рос. селян і козаків. Д. л. простягалася на 180 км від Дніпра до Азовського м. вздовж берегів річок Конки (Кінської) і Берди. Складалася з 7 окремих фортець і суцільної укріпленої лінії (9 км) між верхів'ями цих річок. Після приєднання *Кримського ханства* до Росії (1783) Д. л. втратила стратегічне значення.

ДНІПРО́ВСЬКЕ — селище міського типу Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР, на березі Дніпродзержинського водосховища, за 8 км від залізничної ст. Верхньодніпровськ. 6,5 тис. ж. (1978). Крохмалепатоковий комбінат, будинок побуту. Міжколг. відгодівельний комплекс великої рогатої худоби. 2 заг.-освітні, музична школи; лікарня. Будинок культури. Виникло 1951.

ДНІПРО́ВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище в нижній течії Дніпра, в межах Дніпроп. та Запоріз. областей УРСР. Утворилось 1932 внаслідок спорудження греблі *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна. Довж. 129 км, найбільша ширина 3,5 км. Пл. 410 км², пересічна глибина 8,2 м. На ділянці між Запоріжжям і Дніпропетровськом Д. в. нешироке, має річковий ха-

Дніпрові пороги

Пороги згори вниз за течією	Староруські назви і їхнє написання у Константина Багрянородного	Скандінавські назви, їхній переклад на укр. мову й написання у Константина Багрянородного	Сучасні назви порогів
1	Не спи: Ἐσσουλή	Нессупі (Не спи)	Кодацький
2	—	—	Сурський
3	Островний праг, Ὀστροβουνίπραχ	Гольмфорс (Острів-поріг), Οὐλβορσί	Лоханський
4	Дзвін порога, ἦχος φράγμον	Геландр (Гулкий). Γελανδρί	Дзвонецький
5	Ненаситець, Νεασήτ	Аеіфар (Лелека), Ἀειφάρ	Ненаситець (Ревучий)
6	Вольний праг, Βουλνίπρηχ	Варуфорс (Тихий поріг), Βαρουφόρος	Вовнизький
7	Виручий, Βερούτζη	Леант, (Кипучий), Λεάντι	Будило
8	Наперезуй (тобто розперезуй вітрила), Ναπρέζη	Струвун (Нав'язуй), Στρούβουν	Лишній
9	—	—	Вільний

рактер, гирло р. Самари в межах водосховища сформувалося в озеровидну дельту—озеро імені Леніна. Після створення водосховища було затоплено *Дніпрові пороги* й забезпечено наскрізне судноплавство по Дніпру. Має велике значення для пром. і побутового водопостачання. На берегах Д. в.— міста Дніпропетровськ, Запоріжжя.

ДНІПРО́ВСЬКЕ ЗЛЕДЕНІ́ННЯ — максимальне зледеніння в Сх. Європі, що відбулося в середньому плейстоцені. Назву запропонував О. П. *Павлов* 1926. В геол. л-рі Д. з. наз. і рісським зледенінням. Згідно з радіометричними даними Д. з. відбулося 240—280 тис. років тому. Вважають, що в той час льодовиковий покрив займав значну частину *Східно-Європейської рівнини*, заходячи далеко вниз по долинах Дніпра (до широти сучас. Дніпропетровська) і Дону (до гирла Медведиці). Свідченням існування Д. з. є знахідки валунної глини з *галькою* і *валунами* кристалічних порід місцевого походження та почасти з Скандінавських гір. Біля межі Д. з. утворився горбистий і пасмовий рельєф як наслідок *акумуляції* відкладів, пов'язаних з діяльністю льодовика. Див. також *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ* та *Зледенінь епохи*.

П. Ф. Гожик.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ Іван Данилович [справж. прізв.— Шевченко, інший псевд.— Кобзаренко; 25.II (9.III) 1895, с. Каланчак, тепер смт Херсон. обл.— 1.XII 1934, Ялта, похований у Харкові] — український рад. письменник. Закінчив Кам'янець-Подільський ін-т нар. освіти (1923). Друкуватися почав 1916. Автор збірок віршів і поем «Донбас» (1922), «Плуг», «Добридень, Ленін!» (обидві — 1924). Був членом літ. орг-цій «*Гарт*» і *ВАПЛІТЕ*. Пізніше виступав переважно як прозаїк (зб. оповідань «Заради неї», 1927; «Березень», 1930; «Яхта ,,Софія''», 1930) і драматург («Любов і дим», 1925; «Яблуневий полон», 1926; «Шахта ,,Марія''», 1928).

Тв.: Яблуневий полон. К., 1964.

Літ.: Лесин В. М., Романець О. С. Іван Дніпровський. «Радянське літературознавство», 1962, № 1.

В. І. Півторадні.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ АЛЮМІ́НІЄВИЙ ЗАВО́Д імені С. М. Кірова (ДАЗ) — первісток алюмінієвої промисловості СРСР. Розташований у Запоріжжі. Будівництво почато 1930 за планом ГОЕЛРО у складі Дніпровського алюмінієвого комбінату. Першу продукцію — алюмінієві зливки — одержано 1933. В 1934 Дніпровський алюмінієвий комбінат реорганізовано в ДАЗ. У довоєнні роки був найбільшим алюмінієвим підприємством в СРСР і Європі. В післявоєнний час з-д реконструйовано і значно розширено. В 1949 введено в експлуатацію електролізний цех, 1955 — глиноземний. У 1958 став до ладу цех по виробн. кристалічного кремнію, 1963 — цех по виробн. залізного порошку, 1965 — єдиний у світі цех по виробн. алюмокремнієвих сплавів електротермічним способом. Осн. продукція: алюміній у зливках, алюмінієва катанка, глинозем, алюмокремнієві сплави, товари нар. споживання. Всі цехи з-ду оснащено сучас. високопродуктивним устаткуванням і мають високий рівень механізації й автоматизації виробн. У 1966 з-д нагороджено орденом Леніна.

Д. В. Ільїнков.

В електролізному цеху Дніпровського алюмінієвого заводу імені С. М. Кірова.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ БУРОВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — територія в центр. частині УРСР, у межах якої виявлено родовища бурого вугілля. Розташований у межах Вінницької, Житомир., Київ., Черкас., Кіровоград., Дніпроп., Запоріз., частково Микол. та Херсон. областей. Площа бл. 150 тис. км². Балансові запаси бурого вугілля — 2,4 млрд. т (1977). У геол.будові Д. б. б. беруть участь відклади палеозойського, мезозойського та кайнозойського віку, які залягають на кристалічних породах *докембрію*. Поклади вугілля пов'язані з палеогеновими й неогеновими відкладами кайнозою. Виявлено бл. 120 родовищ і вуглепроявів бурого вугілля, майже половина з них має пром. значення. Більшість пром. родовищ зосереджена в центр. частині басейну, вони пов'язані гол. чин. з середньоеоценовими континентальними піщано-глинистими відкладами. Вугілля залягає у вигляді одного або кількох пластів потужністю від кількох сантиметрів до 15—20 м і більше (переважно 3—8 м), глиб. залягання — від 10 до 60 м і більше. Гідрогеол. умови буровугільних родовищ складні (є кілька водоносних горизонтів). За генетичними ознаками буре вугілля Д. б. б. поділяють на 2 класи: гумітове й гумітово-ліптобіолітове вугілля. Буре вугілля басейну слабо метаморфізоване, характеризується високою зольністю (15—45% і більше), вміст вуглецю — 60—69%, теплота згоряння — 1800—1900 ккал/кг, вихід летких речовин — 58—65%. Вугілля з вмістом золи до 25—26% придатне для брикетування. Вугілля басейну частково розробляли з 2-ї пол. 19 ст. Добувають його відкритим і підземним способами.

Щороку добувають понад 11 млн. т вугілля, більшу частину якого (понад 80%) переробляють на брикети на діючих брикетних ф-ках; використовують і як енерг. паливо та як сировину для одержання гірського воску.

Літ.: Сябряй В. Т. Дніпровський буровугільний басейн. К., 1959; Нестеренко П. Г. [та ін.]. Закономерности угленакопления на территории Днепровского буроугольного бассейна. М., 1963.

М. Х. Лейвиков.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ ГІРНИ́ЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т імені 50-річчя СРСР — підприємство гірничорудної пром-сті. Розташований у м. Комсомольську Полтав. обл. Будівництво почато 1960 на базі залізних кварцитів Горішньоплавнинського та Лавриківського родовищ, що входять до *Кременчуцького залізорудного району*. Першу чергу комбінату потужністю 15 млн. т заліз. руди та 7,35 млн. т залізного концентрату на рік введено в дію 1970. У складі Д. г. к.— кар'єр, дробильна, збагачувальна та огрудковувальна ф-ки. В 1977 потужність комбінату становила 22,0 млн. т заліз. руди і 10,0 млн. т залізного концентрату. Залізну руду добувають відкритим способом, застосовуючи сучас. техніку — потужні екскаватори, бурові верстати та ін. Руду збагачують методом мокрої магнітної сепарації.

В. Г. Афонін.

І. Д. Дніпровський.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ ЕЛЕКТРО́ДНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя Радянської України — підприємство кольорової металургії. Розташований у Запоріжжі.

Засн. 1930 у складі Дніпровського алюмінієвого комбінату, який 1934 реорганізовано у *Дніпровський алюмінієвий завод* імені С. М. Кірова. В 1933 випустив першу продукцію — вугільні аноди для алюмінієвих електролізерів. У 1940 освоїв виробн. графітових електродів для електросталеплавильних печей і був виділений в окреме підприємство. Д. е. з.— одне з найбільших підприємств електродного виробн. країни. В 1977 Д. е. з. виробляв графітові та вугільні електроди, вугільні й графітовані блоки для футерування доменних і руднотермічних печей, вугільні аноди, подові й бокові блоки для алюмінієвих електролізерів та ін. Обсяг виробн. продукції з-ду 1977 зріс проти 1940 більш як у 8 раз. Рівень механізації й автоматизації осн. виробн. з-ду становить 70,2% (1977). Осн. види електродних виробів і нові технологічні процеси виробн. їх в СРСР освоювались переважно на цьому заводі.

Б. В. Комаров.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д ТВЕРДИ́Х СПЛА́ВІВ — спеціалізоване підприємство кольорової металургії. Розташований у м. Світловодську Кіровоград. обл. Будівництво почато в січні 1969, в серпні того самого року одержано першу продукцію — тверді сплави. Перша черга з-ду стала до ладу 1973, будується (1979) друга черга. Осн. продукція: вироби із спікливих твердих сплавів, безвольфрамові тверді сплави, різальна кераміка оксидно-карбідного типу для обробки найзагартованіших сталей, непереточувані пластини із стійким проти спрацювання покриттям з карбіду титану для обробки конструкційних сталей та чавуну. Обсяг виробн. продукції підприємства 1977 зріс проти 1970 у 2,5 раза. На підприємстві функціонують базова лабораторія Всесоюзного н.-д. ін-ту тугоплавких металів і твердих сплавів та Укр. філіал спец. виробничо-технологічного бюро по організації застосування твердих сплавів. *М. М. Пивоваров*

ДНІПРО́ВСЬКИЙ КАСКА́Д ГЕС — каскад гідроелектростанцій на р. Дніпрі. Проектна потужність 6 ГЕС, що входять до складу Д. к.,— бл. 3,8 млн. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 9,8 млрд. кВт · год. Початком енергет. освоєння Дніпра було спорудження за планом *ГОЕЛРО* 1927—32 *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна (560 тис. кВт, 1939). Другою в Д. к. ГЕС було збудовано 1950—56 *Каховську ГЕС* (352 тис. кВт). В 1960 стала до ладу *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (625 тис. кВт). В 1956—64 було споруджено *Дніпродзержинську ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (352 тис. кВт). Верхнім ступенем каскаду є *Київська ГЕС* імені Ленінського комсомолу, введена в дію 1968. Її повна потужність (разом з гідроакумулюючою електростанцією — ГАЕС) 586 тис. кВт. *Канівську ГЕС* (444 тис. кВт) збудовано протягом 1963—75. З 1969 будується Дніпрогес-2 потужністю 828 тис. кВт. За станом на кін. 1977 заг. потужність Дніпрогесу ім. В. І. Леніна становила 1312 тис. кВт. Крім того, в майбутньому у верхній течії Дніпра, в межах БРСР і РРФСР передбачається спорудити 8 невеликих ГЕС: Любецьку, Речицьку, Жлобінську, Віляховську, Могильовську, Оршанську, Смоленську й Дорогобузьку. Всі ГЕС каскаду входять до Єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР. Створення великих водосховищ при Д. к. ГЕС дає змогу здійснювати регулювання стоку Дніпра, зрошувати посушливі землі півдня республіки, значно поліпшити водопостачання пром. районів Придніпров'я й Донбасу. Одночасно створено глибоководний шлях від Чорного м. до гирла р. *Прип'яті*. *К. В. Примак.*

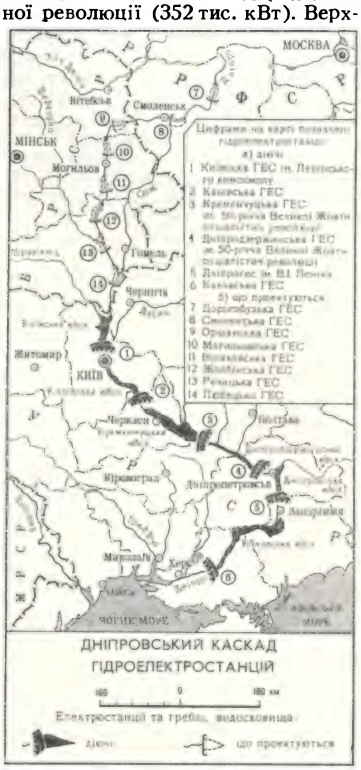

ДНІПРО́ВСЬКИЙ ЛИМА́Н — затока на Пн. Чорного м. біля берегів УРСР (Херсон. і Микол. області). Від моря відокремлений *Кінбурнською косою*. Вдається в сушу на 55 км. У Д. л. впадають ріки Дніпро та Пд. Буг, який у нижній течії утворює *Бузький лиман* завдовжки 47 км. Вода в Д. л. солонувата. Взимку замерзає. Порт — Очаків. По берегах Д. л. багато археол. пам'яток (скіфські кургани, городища та ін.). Іноді Д. л. наз. Дніпровсько-Бузьким лиманом.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д імені Ф. Е. Дзержинського — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпродзержинську Дніпроп. обл. Будівництво з-ду почато 1887. Перша домна стала до ладу 1889. Напередодні 1-ї світової війни 1914—18 був найбільшим металург. з-дом Росії. Д. м. з. має славні революц. традиції. Після тривалої консервації в квітні 1925 на з-ді було задуто першу домну. В 1926 стали до ладу 4 доменні, 9 мартенівських печей, бесемерівський, рейкобалковий, середньосортний, залізопрокатний, дротовий, листопрокатний та осе-бандажний цехи. За роки довоєнних п'ятирічок з-д було докорінно реконструйовано й розширено: збудовано 3 великі повністю механізовані доменні печі, агломераційну ф-ку, новий мартенівський цех, потужний блюмінг та універсальний стан. За післявоєнні роки значно зросла потужність з-ду: збудовано нові доменні й мартенівські печі, трубозаготовочний стан, стан прокату періодичного профілю 120, сортопрокатний і осепрокатний цехи та ін. Осн. продукція: агломерат, чавун, сталь, сортовий прокат, трубні заготовки, рейки, лист, осьові заготовки та ін. профілі прокату. Обсяг виробн. продукції підприємства 1977 зріс проти 1965 на 20,5%. На Д. м. з. вперше в металург. пром-сті світу розроблено технологію й освоєно виплавку переробного чавуну з застосуванням дуття, збагаченого киснем, і природного газу, виробн. періодичних профілів прокату. В 1966 з-д нагороджено орденом Леніна. *Г. Л. Гурський.*

ДНІПРО́ВСЬКО-БУ́ЗЬКИЙ КАНА́Л — канал в БРСР, сполучає р. Піну (притока Прип'яті, бас. Дніпра) з р. Мухавцем (притока Бугу; бас. Вісли). Будівництво почато 1775, осн. роботи на каналі провадились 1846—48. В роки Великої Вітчизн. війни був зруйнований; відбудований і реконструйований 1945—46. Заг. довж. 196 км. На каналі 10 шлюзів. Осн. вантажі: ліс, зерно, кам. вугілля, нафтопродукти, а також залізна руда з Кривого Рогу до Польської Народної Республіки.

ДНІПРО́ВСЬКО - ДОНЕ́ЦЬКА ЗАПА́ДИНА — геологічна структура в пд. частині *Східно-Європейської платформи*. Простягається від середньої течії Прип'яті до Донецької складчастої споруди смугою завдовжки бл. 750 км і завширшки 220—250 км, у межах УРСР — по тер. Чернігів., Сум., Полтав. і Харків. областей. Являє собою ступінчасте зниження докембрійського фундаменту типу роводібного прогину — *авлакогену*. На Пд. Зх. межує з *Українським щитом*, на Пн. Сх.— з Воронезьким кристалічним масивом. Гол. тектонічним елементом Д.-Д. з. є глибоко опущений центр. *грабен*, завширшки 70—130 км, обмежований *глибинними розломами*. Кристалічний фундамент його має складну блокову структуру. Грабен виповнений товщею інтенсивно дислокованих (див. *Дислокації*) осадочно-вулканогенних відкладів девонського, кам'яновугільного і ранньопермського віку. В найбільш опущеній пд.-сх. частині Д.-Д. з. за геофіз. даними встановлено давніші відклади. Периферійні ділянки (борти) западини відрізняються поступовим зануренням фундаменту і пологим спадом верств осадочних порід у бік грабена. Відклади мезозойського і кайнозойського віку поширені як у межах центр. грабена, так і на бортах западини. Заг. потужність відкладів збільшується з Пн. Зх. на Пд. Сх. і від периферії до центр. частини западини. В межах бортів вона не перевищує 500 м, у центр. грабені досягає 16—18 км. Осадочні відклади в межах центр. грабена і зон крайових розломів зім'яті в брахіантиклінальні (див. *Брахіантикліналь*) структури, ускладнені процесами соляного *діапіризму*. В геоморфологічному відношенні Д.-Д. з. відповідає *Придніпровська низовина*. З осадочними відкладами Д.-Д. з. пов'язані родовища корисних копалин, зокрема нафти й газу (див. *Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область*), кам'яного вугілля (*Західний Донбас*), кам'яної солі, буд. матеріалів та ін. *Літ.:* Геология СССР, т. 5, ч. 1. Украинская и Молдавская ССР. М., 1958; Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Китык В. И. Соляная тектоника Днепровско-Донецкой впадины. К., 1970. *І. О. Майданович.*

ДНІПРО́ВСЬКО-ДОНЕ́ЦЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА О́БЛАСТЬ — територія з промисловими запасами нафти і газу в пн.-

сх. частині УРСР, у межах Чернігівської, Сумської, Полтавської, Дніпропетровської, Харківської, Донецької та Ворошиловградської областей. У тектонічному відношенні пов'язана з *Дніпровсько-Донецькою западиною* і з пн.-зх. частиною Донецької складчастої споруди. Складається з товщі осадочних відкладів від четвертинних (антропогенових) до девонських включно заг. потужністю від 2,5 до 16—18 км. Переважна більшість відомих родовищ нафти й газу — в центральному *грабені* западини.

Нафтогазоносними є тріщинуваті й пористі відклади девонського, кам'яновугільного, пермського, тріасового і юрського віку. Найбагатші родовища нафти й газу пов'язані з кам'яновугільними і нижньопермськими відкладами, переважно з пісками, пісковиками, алевролітами і вапняками. В розподілі покладів встановлено закономірність: нафт. родовища зосереджені в пн.-зх., газові — в пд.-сх. частинах Д.-Д. н. о., в центр. частині — нафтогазові родовища. Кількість нафтових покладів зменшується зі збільшенням глибини, змінюючись газоконденсатними. Родовища гол. чин. багатопластові, масивно-пластові, масивні, потужність нафтогазоносних товщ понад 1000 м. Кількість продуктивних горизонтів досягає 20. Осн. родовища нафти залягають на глиб. до 3200 м. Поклади газу і конденсату встановлено на глиб. до 5000 м і більше. Нафта і газ Д.-Д. н. о. високоякісні. Нафта малосірчиста, містить багато легких фракцій, густина її 850—860 кг/м³. Газ метановий (до 98,5% метану), сума важких вуглеводнів змінюється від десятих часток до кількох процентів. Геол.-геофіз. дослідження в межах Д.-Д. н. о., спрямовані на пошуки нафти, розпочалися в 30-х рр. 20 ст. Вони грунтувалися на припущеннях М. С. *Шатського* про можливість нафтоносності сходу УРСР у зв'язку з наявністю солянокупольної тектоніки. В 1939 було відкрито перший поклад нафти (на Роменській структурі). Після Великої Вітчизн. війни почалися планомірні геол.-геофіз. дослідження. Внаслідок докладного вивчення Д.-Д. н. о. встановлено гол. риси структури регіону і закономірності розміщення нафтових і газових покладів. Глибина буріння свердловин досягла 6000 м. На початок 1978 в межах Д.-Д. н. о. було відкрито 86 родовищ, серед яких *Шебелинське родовище газу*, Західно-Хрестищенське родовище газу, *Єфремівське родовище газу, Гнідинцівське нафтогазове родовище, Глинсько-Розбишівське нафтогазове родовище, Леляківське родовище нафти* та ін.

На базі Д.-Д. н. о. сформувався один з районів газодобувної й нафтодобувної пром-сті. В межах області діє понад 20 нафтогазопромислів. Нафта надходить на Кременчуцький нафтопереробний з-д, газ використовується для газопостачання багатьох населених пунктів, зокрема Києва, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, Ворошиловграда, Одеси, Москви та ін. Територією Д.-Д. н. о. проходить газопровід «Союз».

Літ.: Глушко В. В. [та ін.]. Геология нефтяных и газовых месторождений Украинской ССР. М., 1963; Дикенштейн Г. Х. [та ін.]. Нефтегазоносные провинции СССР. М., 1977.

В. Г. Дем'янчук, В. І. Мясников.

ДНІПРО́ВСЬКО - ТЕ́ТЕРІВСЬКЕ ЗАПОВІ́ДНО - МИСЛИ́ВСЬКЕ ГОСПОДА́РСТВО — на Пн. Київської обл. УРСР. Засн. 1967 для комплексного ведення лісового і мисливського г-ва, збереження лісів, охорони та відтворення мисливських тварин. Площа 37,9 тис. га, в т. ч. лісовий масив — 21,2 тис. га (сосна, дуб, береза, осика, вільха чорна), водні угіддя (частина Київського водосховища та р. Тетерів) — 9,3 тис. га, охоронна зона — 74 тис. га. Багато боліт. Осн. мисливські звірі: лось, олень, косуля, лика свиня, заєць-русак; птахи — тетерук, кряква, чирок, лисуха. На тер. г-ва також водяться лисиця, єнотовидний собака, куниця, видра, тхір, білка, бобер та ін. Гніздяться рідкісні птахи — чорний лелека, орлан-білохвіст та ін. Акліматизовано ондатру. Для збільшення поголів'я мисливських тварин проводиться комплекс біотех. і мисливсько-госп. заходів, а також здійснюється відповідний догляд за лісовими ділянками, закладено дендропарк, у вольєрах розводять диких качок і зайця-русака.

І. Є. Літус.

ДНІПРОГЕ́С імені В. І. Леніна — найбільша гідроелектростанція *Дніпровського каскаду ГЕС*. Д. розташований на р. *Дніпрі*, в м. Запоріжжі. Збудований за планом ГОЕЛРО.

В машинному залі Дніпрогесу імені В. І. Леніна.

Будівництво почато 1927 за проектом І. Г. *Александрова*. Перший агрегат введено в дію 1932. В 1939 потужність станції досягла проектної — 560 тис. кВт. На той час Д. був найбільшою гідроелектростанцією в Європі. Всього за довоєнні роки Д. виробив понад 16 млрд. кВт · год електроенергії. Гідровузол Д. дав змогу затопити *Дніпрові пороги* й забезпечити безперешкодне судноплавство по середній і нижній течії Дніпра до Чорного м. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Д. був зруйнований. Відбудова почалась 1944; в березні 1947 став до ладу перший агрегат. У 1950 потужність гідроелектростанції досягла 650 тис. кВт. Осн. споруди гідровузла: будівля ГЕС, у якій розміщено 9 гідроагрегатів по 72 тис. кВт і одну турбіну потужністю 2,6 тис. кВт, щитова стінка, бетонна водозливна гребля, трикамерний судноплавний шлюз, розміщений на лівому березі Дніпра. ГЕС автоматизовано, обладнано телекеруючим, телевимірювальним й телесигналізаційним устаткуванням. Напірний фронт заг. довжиною 1200 м утворює Дніпровське водосховище. В 1969 почато будівництво Дніпрогесу-2 та однокамерного судноплавного шлюзу, розміщеного біля діючого трикамерного шлюзу. Поблизу греблі Д. на лівому березі збудовано нову будівлю ГЕС, у якій буде встановлено 8 гідроагрегатів потужністю 828 тис. кВт. За станом на кін. 1977 діяли 2 агрегати потужністю по 104,5 тис. кВт і 4 агрегати по 113,1 тис. кВт. Заг. потужність Д. становила 1312 тис. кВт; вироблено 4078 млн. кВт · год електроенергії (1950 — 2385 млн. кВт · год, 1970 — 4410 млн. кВт·год). Д. входить у Єдину енерг. систему Європ. частини СРСР. Д. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1939).

Літ.: Олексієнко І. Є. Дніпрогес імені В. І. Леніна. К., 1977.

М. А. Дубовець.

ДНІ́ПРО-ДВІ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура (7 ст. до н. е.— 3—4 ст. н. е.) раннього *залізного віку*, пам'ятки якої поширені на території Верхнього Придніпров'я та середньої течії Зх. Двіни. Для Д.-д. к. характерні городища, що виникли на місці невеликих поселень. Найдавнішими житлами були довгі наземні будівлі стовпової конструкції, поділені на кілька приміщень. З 3—2 ст. до н. е., а в пн. районах — з перших століть н. е. переважаючими стали невеликі односімейні житла з відкритими вогнищами. Осн. заняття носіїв Д.-д. к.— підсічне землеробство, мисливство, рибальство, скотарство. Знахідки предметів кінського спорядження свідчать про використання коней для верхової їзди. Розвинуті були й залізодобувне та бронзоливарне ремесла.

Літ.: Третьяков П. Н., Шмидт Е. А. Древние городища Смоленщины. М.— Л., 1963.

Є. В. Максимов.

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬК (до 1936 — Кам'янське) — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція, річковий порт на правому березі Дніпра. 250 тис. ж. (1979). Вперше згадується в документах 1750 як село Кам'янське. В 1887—89 тут збудовано

Дніпродзержинськ. Пам'ятник «Прометей» на честь перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Архітектор О. Я. Сокол. 1923.

ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА ГЕС

Дніпро-донецька культура.
Речі з пам'яток.
1, 2—глиняні горщики: 3 — крем'яний ніж; 4 — крем'яний наконечник списа; 5 —орнаментоване денце горщика (2).

найбільший на той час у Росії металург. з-д. У січні, лютому, жовтні й грудні 1905 в Кам'янському відбулися страйки. В грудні 1905 було організовано бойову дружину (див. *Бойові дружини 1905—07*). Страйками керував створений у грудні бойовий страйковий к-т, який видавав «Бюллетень». У 1912 тут відбулися страйки протесту проти *Ленського розстрілу*, першотравневі демонстрації. Заводська с.-д. орг-ція мала зв'язок з Катеринославським к-том РСДРП, редакцією газ. «Правда», більшовицькою фракцією 4-ї Держ. думи та її депутатом Г. І. *Петровським*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1917 Кам'янське — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.VIII 1941 — 25.X 1943) в місті діяв підпільний міський к-т партії.

Д.— один з важливих індустріальних центрів УРСР, що розвинувся за роки Рад. влади. Провідні галузі пром-сті: металургійна, хім., маш.-буд., енергетична. Найбільші підприємства: *Дніпровський металургійний завод* ім. Ф. Е. Дзержинського, *Дніпродзержинський вагонобудівний завод* імені газети «Правда», *Дніпродзержинське виробниче об'єднання «Азот»*, *Дніпродзержинська ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Важливе значення має пром-сть буд. матеріалів (виробн. цементу, залізобетонних виробів, буд. деталей тощо). Швейна й меблева ф-ки, з-ди продтоварів, молочний тощо. В місті — *Дніпродзержинський індустріальний інститут* імені М. І. Арсеничева, 10 серед.спец. навч. закладів, 9 профес.-тех. уч-щ, 60 заг.-освітніх, 4 музичні й художня, 6 спортивних шкіл; 24 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень. 16 палаців культури і клубів, 5 кінотеатрів, 127 б-к, музей історії міста та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну, Ф. Е. Дзержинському, «Прометей» та ін. В Д. народився, вчився і працював на Дніпровському металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського Л. І. Брежнев. Д. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970).

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКА ГЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — одна з гідроелектростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована на Дніпрі поблизу м. Дніпродзержинська. Будівництво почато 1956. Перший агрегат введено в дію 1963, останній — 1964. Потужність ГЕС — 352 тис. кВт, виробн. електроенергії в серед. за водністю рік — 1,2 млрд. кВт год. Осн. споруди гідровузла: будівля ГЕС з 8 агрегатами потужністю по 44,0 тис. кВт, судноплавний однокамерний шлюз, водозливна залізобетонна гребля, лівобережна і правобережна земляні греблі та дамба обвалування долини р. Орелі. В 1977 ГЕС виробила 1247 млн. кВт год електроенергії. Д. ГЕС — одна з найефективніших на Дніпрі внаслідок використання зарегульованого *Кременчуцьким водосховищем* стоку Дніпра і сприятливих геол. умов (гранітна основа). Д. ГЕС входить у Єдину енергетичну систему Європейської частини СРСР.

Г. І. Молочек.

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «АЗО́Т» — виробниче об'єднання в галузі хім. пром-сті. Розташоване в м. Дніпродзержинську Дніпроп. обл. Утворене на базі Дніпродзержинського хім. комбінату, будівництво якого почато 1933. Першу продукцію — аміак — одержано 1938. Під час нім.-фашист. окупації з-д зазнав великих руйнувань, осн. устаткування було демонтовано й вивезено на схід країни. В 1946 завершено відбудову з-ду. За післявоєнні роки підприємство докорінно реконструйовано на новій тех. базі й значно розширено, освоєно ряд нових видів продукції. В 1965 з-д перетворено на комбінат. Введено в експлуатацію виробн. слабкої азотної к-ти під тиском (уперше в СРСР) з каталітичною очисткою від окислів азоту, гол. дослідно-пром. агрегат ударомірного полістиролу великої одиничної потужності, цехи хлору й каустичної соди, хлорбензолу, сірчаної к-ти, фосгену та ін. Осн. продукція об'єднання: азотні добрива, аміак, слабка азотна к-та, етилбензол, хлорбензол, сірчана й соляна к-ти тощо. Всього тут виробляється продукція понад 50 найменувань. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1970 на 47%. Підприємство оснащено найновішим устаткуванням, здійснено комплексну автоматизацію виробн. в багатьох цехах, впроваджується передова технологія.

Ю. І. Фенін

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на Дніпрі, в межах Дніпроп., Кіровогр. і Полтав. областей УРСР. Утворилося в результаті спорудження 1964 греблі Дніпродзержинської ГЕС. Довж. 114 км, шир. до 8 км, глиб. 4,3 м. Пл. 567 км², об'єм 2,45 км³. Забезпечує тижневе й добове регулювання стоку Дніпра. Створення Д. в. значно поліпшило умови судноплавства, з водосховища здійснюється водопостачання населених пунктів і пром. об'єктів та *Дніпро—Донбас каналу*. Район відпочинку. На берегах Д. в. — міста Кременчук. Верхньодніпровськ.

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ ВАГОНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені газети «Правда» — підприємство залізничного машинобудування. Розташований у м. Дніпродзержинську Дніпроп. обл. Засн. 1926 як самостійне підприємство на базі вагонного відділення *Дніпровського металургійного заводу* імені Ф. Е. Дзержинського. В роки довоєнних п'ятирічок з-д докорінно реконструйовано на новій тех. базі й розширено. В 1940 виробляв чотиривісні вагони (вантажопідйомністю 60 т), шестивісні напіввагони (100 т), чотиривісні вагони-самоскиди (думпкари; 60—82 т). Під час Великої Вітчизн. війни устаткування з-ду було демонтовано й евакуйовано на схід країни, будівлі з-ду зазнали великих руйнувань. У травні 1944 відновлено серійне виробн. вагонів, а до 1948 був перевершений довоєнний рівень виробн. За післявоєнні роки з-д розширено, оснащено найновішим устаткуванням. Проведено великі роботи щодо вдосконалення технології виробн. Осн. продукція з-ду: платформи різних типів, напіввагони, вагони для перевезення сипких вантажів, нафтобітуму, гарячого агломерату й гарячого чавуну, коксу, окатишів, сажі та ін. Д. в. з.— єдине підприємство в СРСР по виробн. вагонів такого типу. Обсяг виробн. продукції з-ду 1977 зріс проти 1970 у 1,3 раза. В 1976 Д. в. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

М. І. Дураченко.

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ ІНДУСТРІА́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. І. Арсеничева — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1920 в м. Дніпродзержинську як політехнікум з правом підготовки інженерів. У 1930 політехнікум реорганізовано у вечірній металург. ін-т; з 1960 цей ін-т став металург. заводомвтузом, з 1967 — індустріальним ін-том. У Д. і. і. 6 факультетів (металургійний, технологічний, механічний, хіміко-технологічний, вечірній, загальнотехнічний), є підготовче відділення, аспірантура. Фонд бібліотеки налічує (1979) 400 тис. одиниць зберігання. Д. і. і. готує інженерів 14 спеціальностей. У ньому навчається (1979) бл. 5000 студентів, у т. ч. на денному відділенні — 2500. За час існування ін-ту тут підготовлено понад 10 тис. спеціалістів. Д. і. і. нагороджено (1970) орденом Трудового Червоного Прапора.

В. І. Логінов.

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ РІЧКОВИ́Й ПОРТ. Розташований на правому березі Дніпра, в м. Дніпродзержинську Дніпроп. обл. Підпорядкований Головному управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1878 як пристань Кам'янське, що використовувалася для обслуговування пасажирів, перевезень с.-г. продуктів, граніту, піску, пром. продукції Дніпровського металург. з-ду. Робітники пристані брали активну участь у революційних подіях 1917. За роки Рад. влади Д. р. п. докорінно реконструйовано; він перетворився на високомеханізоване підприємство, оснащене портальними і плавучими кранами, авто- і електронавантажувачами та ін. сучас. перевантажувальною технікою. Щороку тут переробляється бл. 4 млн. т

Дніпродзержинськ. Площа Ф. Е. Дзержинського

нар.-госп. вантажів (метал, мін. добрива, буд. матеріали та ін.). У 1977 вантажооборот порту становив 3,6 млн. т (1950 — 201 тис. т, 1970 — 1,8 млн. т). Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1977 дорівнював 99,5%. Перевезення пасажирів здійснюються сучасними комфортабельними теплоходами. *О. Г. Ткаченко.*

ДНІПРО́ — ДОНБА́С КАНА́Л — канал, що споруджується (1979) для забезпечення водою Донбасу й м. Харкова. Траса каналу пройде територією Дніпроп., Харків. та Донец. областей. Проект передбачає будівництво каналу за дві черги. Перша черга — від *Дніпродзержинського водосховища* на Дніпрі по заплавах річок Орелі та Орельки до штучного Краснопавлівського водосховища і далі по рр. Бритаю та Береці до р. Сіверського Дінця (поблизу м. Ізюма), друга черга — в трубах від Краснопавлівського водосховища на каналі до м. Донецька. Будівництво першої черги почато 1969. Довж. її — 263 км, продуктивність — понад 120 м³/с, річна подача води бл. 3 млрд. м³. До гідротех. комплексу першої черги Д.—Д. к. входять 11 насосних станцій, 12 дюкерів і 13 акведуків та регулююче Краснопавлівське водосховище. Вода з Дніпродзержинського водосховища подається на вис. 65 м. Крім водопостачання, води Дніпра використовуватимуться й для зрошування 165 тис. га с.-г. угідь та рибоводного господарства.

К. С. Хилобоченко

ДНІ́ПРО-ДОНЕ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 2-ї пол. 5—3-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені на Лівобережній Україні, в Придніпров'ї й на Пд. Білорусії. Поселення носіїв Д.-д. к. були розташовані по берегах річок. Посуд — гостро- і плоскодонний, оздоблений гребінцевим, накольчастим і прокресленим орнаментом. Знаряддя праці — макро- і мікролітичних типів (сокири, трапеції, пластини). Знайдено й шліфовані кам'яні сокири та кістяні вироби (гарпуни). Для Д.-д. к. характерні великі родові могильники. В похованнях пізньонеолітичних могильників виявлено численні знаряддя праці й прикраси, деякі з них — мідні й золоті. Пізні пам'ятки Д.-д. к. в Надпоріжжі та Приазов'ї датуються енеолітичним часом. На тер. України з пам'ятник Д.-д. к. досліджено *Собачки, Василівські могильники, Вовнизькі могильники і поселення, Маріупольський могильник* та інші. *Літ.:* Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968. *Д. Я. Телегін.*

ДНІПРО́—КРИВИ́Й РІГ КАНА́Л — канал у Дніпропетровській області УРСР. Споруджений 1957—61 для водопостачання пром. району Криворіжжя. Воду для каналу забирають з *Каховського водосховища* біля с. Мар'янського. За допомогою насосних станцій вона, долаючи підйом 80 м, подається до штучного Південного водосховища об'ємом 57,3 млн. м³, яке каналом з'єднане з р. Саксаганню. Заг. довжина магістрального каналу 41,3 км. У комплекс гідротех. споруд входять 4 насосні станції, гребля Південного водосховища, фільтрувальна станція з очисними спорудами тощо. Вода каналу використовується й для зрошування прилеглих земель (у 1977 —26 тис. га). Проводяться (1979) роботи по реконструкції каналу, внаслідок чого його річна потужність збільшиться з 500 млн. м³ до 1 млрд. м³.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬК (до 1926 — Катеринослав) — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташований у нижній течії Дніпра, осн. частина міста лежить на високому правому березі, менша — на лівому. 1066 тис. ж. (1979). Поділяється на 8 міських районів. Засн. 1776 на лівому березі Дніпра під назвою Катеринослав. З 1783 — адм. ц. *Катеринославського намісництва.* Указом 1784 будівництво міста перенесено на правий берег Дніпра. В 1797 Катеринослав перейменовано на Новоросійськ, який став центром новоутвореної однойменної губернії. В 1802 місту повернуто назву Катеринослав, воно стало центром *Катеринославської губернії.* Розвиток міста почався з 80-х рр. 19 ст., особливо з побудовою Катерининської (тепер Придніпровської) з-ці (1884), що з'єднала Донбас з Криворіжжям і чорноморськими портами. З перетворенням Катеринослава на один з найбільших індустріальних центрів України посилився революц. робітн. рух. У 1890 в місті виник перший марксистський гурток, 1893—94 — перша с.-д. орг-ція. У квітні 1895 відбулася перша маївка. В 1897 за участю І. В. *Бабушкіна* створено *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* [з 1898 — К-т РСДРП; див. *Катеринославська організація РСДРП(б)*]. У 1903 Катеринослав охопила хвиля страйків (див. *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*). Великого розмаху набула революц. боротьба в місті під час революції 1905—07 (див. *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905*). В кінці жовтня 1905 створено Раду робітн. депутатів, у грудні — *Катеринославський бойовий страйковий комітет*, до складу якого входив Г. І. *Петровський.* Після Лютневої революції, у березні 1917, обрано Раду робітн. депутатів. 5(18). III 1917 на конференції більшовиків Катеринослава і Донбасу обрано Катеринослав. к-т РСДРП. 29.XII 1917 (11.I 1918) в місті встановлено Рад. владу. З 1932 Д.— обл. центр. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (25.VIII 1941 — 25.X 1943) у місті діяли підпільні обласний, міський і районні к-ти партії, комсомольсько-молодіжна та ін. патріотичні групи. Д. нагороджений орденом Леніна (1976).

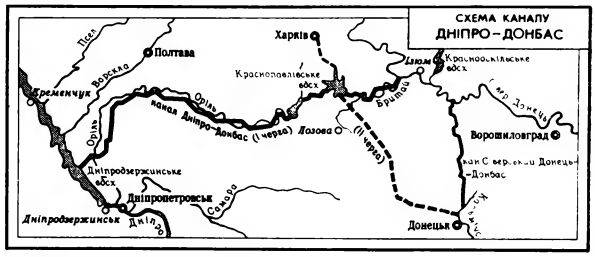

Сучасний Д.— значний індустріальний центр України. Розвиток пром-сті міста базується в осн. на електроенергії потужної Придніпровської ДРЕС, на заліз. руді Криворіжжя, нікопольському марганці, вугіллі Донбасу, газі Шебелинки, а також на продукції навколишніх с.-г. районів. Провідна роль у пром-сті міста належить чорній металургії (з-ди: *Дніпропетровський металургійний завод* імені Г. І. Петровського, металургійний ім. Комінтерну, *Дніпропетровський трубопрокатний завод* імені В. І. Леніна, *Нижньодніпровський трубопрокатний завод* імені К. Лібкнехта). Прискореними темпами розвивається одна з провідних галузей пром-сті — машинобудування, яке представлене *Дніпропетровським заводом металургійного устаткування, Дніпропетровським комбайновим заводом* імені К. Є. Ворошилова, *Дніпропетровським виробничим об'єднанням по випуску важких пресів* та *Дніпропетровським виробничим об'єднанням важкого паперобного машинобудування* імені Артема, з-дами верстатобудівним, електровозобудівним, Нижньодніпровським вагоноремонтним ім. С. М. Кірова, «Світлофор» (виробляє засоби сигналізації для залізничного транспорту, метрополітенів тощо). Значного розвитку набули хім. пром-сть (*Дніпропетровський шинний завод, Дніпропетровський лакофарбовий завод,* з-д хім. виробів) та виробн. буд. матеріалів (*Дніпропетровський завод металоконструкцій* імені І. В. Бабушкіна, металоконструкцій № 2 та стіно-

Дніпропетровськ. Набережна Дніпра в районі житлового масиву «Сонячний».

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

Дніпропетровськ. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові. 1956. Скульптор І. С. Зноба, архітектор Л. Р. Витвицький.

вих матеріалів з-ди, виробниче об'єднання «Дніпроважбудіндустрія», заводобуд. комбінат).

Є ряд підприємств деревообр. промисловості (меблевий комбінат та ін.). Харч. галузь представлена міським молочним заводом № 2, молочним з-дом № 1, м'ясним і харчових концентратів комбінатами, об'єднанням олійно-жирової пром-сті.

Серед галузей легкої пром-сті найбільше значення мають швейна, трикотажна, взут. (виробниче експериментальне трикотажне об'єднання «Дніпрянка», виробничі швейні об'єднання ім. В. Володарського, «Дніпро», «Славутич», виробниче об'єднання взут. підприємств). Д.— значний вузол залізничних (8 залізничних станцій), автомоб., водних (механізований річковий порт) шляхів та авіаліній. У Д.— 167 загальноосв. шкіл (139 тис. учнів; 1978), 30 серед. спец. навч. закладів (39,6 тис. учнів), 20 профес.-тех. уч-щ (14 тис. учнів), 8 вузів і ф-т Київ. ін-ту фізичної культури (56 тис. студентів). Вузи: *Дніпропетровський університет* імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, гірничий, інженерно-будівельний, інженерів залізничного транспорту, медичний, металургійний, сільськогосподарський, хіміко-технологічний інститути (див. окремі ст.). В місті працює *Дніпропетровський науковий центр* АН УРСР, *Чорної металургії інститут, Трубної промисловості всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут*, н.-д. ін-т автоматизації чорної металургії. Всесоюзний н.-д. ін-т кукурудзи та ін. У місті — 473 бібліотеки (фонд — 21,6 млн. одиниць зберігання), 56 клубних закладів, 15 кінотеатрів, 5 театрів (*Дніпропетровський театр опери та балету, Дніпропетровський український музично-драматичний театр* імені Т. Г Шевченка, *Дніпропетровський російський драматичний театр* імені О. М. Горького. театр юного глядача і театр ляльок), філармонія, 2 державні музеї — *Дніпропетровський історичний музей* імені академіка Д. І. Яворницького та *Дніпропетровський художній музей* — і 10 народних музеїв. Позашкільні заклади: палац і будинки піонерів, станції юних натуралістів і юних техніків, дитячі спортивні школи. Працюють вид-ва «Промінь» і «Зоря», виходять газ. «Зоря», «Днепровская правда», «Днепр вечерний», «Прапор юності». Обл. радіомовлення і телебачення.

Архіт. пам'ятки Д.: палац Потьомкіна (тепер Палац студентів ім. Ю. О. Гагаріна, 1787—89, арх. І. Старов), ф-ка сукон і шовку (тепер хлібозавод № 1, 1794—98, арх. Ф. Волков), Преображенський собор (1830—35, арх. А. Захаров), Міська Дума (тепер Міська Рада, 1900—01, арх. Д. Скоробагатов), хім. корпус гірничого ін-ту (1900, арх. О. Бекетов) та ін. За рад. часу реконструйовано площі, створено нові житл. р-ни (Вузівський, 1959—65; Новомосковський, 1961—66; Мандриківської набережної, 1970—73, та ін.), споруджено нові громад. будівлі (Палац культури металістів, 1926—30; рос. драм. театр ім. М. Горького, 1941, арх. О. Красносельський; ун-т, 1936, арх. О. Красносельський і В. Самодрига; готель «Дніпропетровськ», 1969, арх. В. Зуєв та ін.), оперний театр (1974, арх. Б. Жежерін). Парк культури і відпочинку ім. Т. Г. Шевченка з пам'ятником Т. Г. Шевченку (1956, скульптор І. Зноба, арх. Л. Витвицький). Пам'ятники: В. І. Леніну (1957, скульптори М. Вронський, О. Олійник, арх. О. Сидоренко), О. С. Пушкіну (1901, скульптор І. Гінцбург), студентам-героям (1968,скульптори О. Ситник, К. Чеканьов, В. Щедрова, арх. В. Нескоромний), Г. І. Петровському (1976, скульптор К. Чеканьов, архітектор В. Сотников), Монумент Вічної Слави (1967, скульптори В. Агібалов, М. Овсянкін, архітектор О. Максименко та ін.).

В 1820 в Катеринославі перебував О. С. Пушкін. У різний час тут жили і працювали укр. письменник-етнограф І. І. *Манжура* та історик і археолог Д. І. *Яворницький*. У населених пунктах, що ввійшли в межі сучас. Д., народилися парт. і рад. держ. діячі О. Ф. *Ватченко* (в с. Єлизавето-Кам'янці) і І. П. *Казанець* (у с. Лоцмано-Кам'янці). Уродженцями Д. також є: академіки АН СРСР і АН УРСР В. О. *Каргін*, П. П. *Ширшов*, О. І. *Бродський*, В. М. *Корецький*, В. А. *Ройтер*; двічі Герої Рад. Союзу А. Я. *Брандис* і О. Ф. *Федоров*, Герой Рад. Союзу О. М. *Матросов*, нар. художники СРСР В. З. *Бородай*, Є. В *Вучетич*, В Г. *Пузирков*, нар. худ. УРСР А. Й. *Страхов*, нар. артисти СРСР О. Д. *Дикий*, В. Я. *Станицин*, А. Я. *Штогаренко*, нар. артист УРСР Д. О. *Дударєв*, рад. поети М. А. *Свєтлов*, Ю. В Корецький, учасник боротьби за владу Рад Г. І. *Чудновський*.

Літ.: Мартиненко Г. А. Дніпропетровськ. К., 1966; Бріккер Б. Я. [та ін.]. Вулиці й площі Дніпропетровська. Дніпропетровськ, 1967; Ватченко А. Ф., Шевченко Г. И. Днепропетровск. Путеводитель-справочник. Днепропетровск, 1976; Днепропетровску 200 лет. 1776—1976. Сборник документов и материалов. К., 1976

М. Ф. Бабенко (культура).

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Перші марксистські гуртки виникли в Катеринослав. губ. наприкінці 19 ст. В 1897 під впливом петерб. «Союзу боротьби за визволення робітн. класу» марксистські гуртки Катеринослава об'єдналися в *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1902—03 орг-ції РСДРП виникли в Кам'янському, Кривому Розі, Довгинцевому, Павлограді. В створенні с.-д. орг-цій на Катеринославщині, в розгортанні їхньої діяльності велику роль відіграли І. В. *Бабушкін*, І. Х. *Лалаянц*, М. Г. *Цхакая*, Г. І. *Петровський*, В. А. *Шелгунов* та ін. В 1898 представник катериносл. «Союзу боротьби» брав участь у роботі I з'їзду РСДРП. Після з'їзду «Союз» було реорганізовано в Катериносл. к-т РСДРП. На II з'їзді РСДРП (1903) делегати від Катериносл. с.-д. орг-ції підтримували В. І. Леніна. Більшовицькі орг-ції Катеринославщини, що виникли після II з'їзду РСДРП, міцніли і гартувались у битвах проти самодержавства і капіталізму. В 1903 Катериносл. к-т РСДРП керував заг. страйком робітників Катеринослава (див. *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*). В період революції 1905—07 в Катеринославі в жовтні 1905 виникла Рада робітн. депутатів — одна з перших на Україні, а в грудні — *Катеринославський бойовий страйковий комітет*, до складу яких входили Г. І. Петровський, А. Я. Булигін та ін. більшовики. З ініціативи більшовиків відбувся *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905*. В роки реакції більшовицькі орг-ції були значно ослаблені безперервними арештами. Після Лютн. революції 1917 *Катеринославська організація РСДРП(б)* налічувала бл. 400 чол. На час *Шостого з'їзду РСДРП(б)* в її лавах було вже 3500 чол. Тоді на Катеринославщині працювали видатні парт. діячі Г. І. Петровський, С. І. *Гопнер*, Е. Й. *Квірінг* та ін. Більшовицькі орг-ції Катеринославщини, керуючись вказівками ЦК РСДРП(б), В. І. Леніна, підняли трудящих на боротьбу за перемогу Великої Жовтн. соціалістичної революції. 5(18).III 1917 в Катеринославі відбулася перша легальна парт. конференція. З 4(17).IV 1917 почала виходити більшовицька газ. «*Звезда*». Внаслідок перемоги керованого більшовицьким ревкомом *Катеринославського збройного повстання 1917* в місті 29.XII 1917 (11.I 1918) було встановлено Рад. владу [в Кривому Розі — 10(23).I 1918]. В період австро-нім. окупації 1918 підпільні парт. орг-ції Катеринославщини, очолювані створеним влітку 1918 підпільним Донецько-Криворізьким обл. к-том партії, розгорнули діяльність по мобілізації трудящих на боротьбу проти окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. Парт. орг-ція Катеринославщини відіграла значну роль у створенні Комуністичної партії (більшовиків) України. На *Першому з'їзді КП(б) України* (1918) від Катериносл. орг-ції було 29 делегатів. Виконуючи рішення з'їзду, Катериносл. губком партії в умовах жорстокого терору налагодив тісні зв'язки з повітами, створював ревкоми, партизан. загони. 16—18.IV 1919 відбулася перша губ. парт. конференція. Навесні 1919 комуністи краю очолили збройну боротьбу трудящих проти *григор'євщини*, влітку — восени 1919 розгорнули повстансько-партизан. рух у денікінському тилу (див. *Денікінщина*), в 1920 організували трудящих Катеринославщини на розгром *врангелівщини* й *махновщини*. Після громадян. війни Катериносл. парт. орг-ція провела велику роботу по відбудові нар. г-ва губернії. На кінець 1925 парт. орг-ція добилася значних успіхів у відбудові пром-сті, с. г. і транспорту і приступила, долаючи величезні труднощі й запеклий опір залишків екс-

До ст. **Гриби.** Плодові тіла грибів та спори. **1.** Трюфель їстівний. **2.** Зморшок їстівний. **3.** Строчок звичайний. **4.** Підосичник. **5.** Білий гриб. **6.** Гірчак. **7.** Підберезовик. **8.** Польський гриб. **9.** Маслюк звичайний. **10.** Моховик жовто-бурий. **11.** Дубовик, синяк. **12.** Чортів гриб. **13.** Лисичка. **14.** Лисичка несправжня. **15.** Рижик червоний. **16.** Вовнянка. **17.** Хрящ-молочник справжній. **18.** Хрящ-молочник перцевий. **19.** Хрящ-молочник неїстівний (15—19 — кружечками показано колір молочного соку — латексу, що витікає при розрізі).

До ст. **Гриби.** Плодові тіла грибів та спори. **1.** Сироїжка блювотна. **2.** Сироїжка зелена велика. **3.** Сироїжка їстівна **4.** Сироїжка буріюча, або запашна. **5.** Сироїжка луската, товстуха. **6.** Валуй. **7.** Гнойовик білий **8.** Опеньок справжній, опеньок осінній. **9.** Опеньок сірчано-жовтий (отруйний) **10.** Глива рясна, плеврот черепичастий. **11.** Свинушка. **12.** Зеленушка. **13.** Мухомор пантерний. **14.** Блїда поганка, мухомор зелений. **15.** Мухомор червоний. **16.** Печериця степова **17.** Печериця садова, печериця двоспорова. **18.** Печериця польова **19.** Печериця отруйна. **20.** Порхавка їстівна, дощовик їстівний. **21.** Порхавка отруйна, дощовик несправжній. **22.** Порхавка гігантська, дощовик гігантський.

плуататорських класів, борючись проти різних антипарт. угруповань, до розв'язання завдань соціалістичної індустріалізації. Парт. орг-ція постійно дбала про зростання своїх лав. Під час *ленінського призову в партію* на Катеринославщині до парт. лав було прийнято 2980 чол. У 1923 (у зв'язку з адм.-тер. реформою) на тер. сучас. Дніпроп. області було створено Катеринославську, Павлоградську й Криворізьку окружні парт. орг-ції. Влітку 1925 парт. орг-ції губернії об'єднували 14 400 комуністів. У 1925 губернію було ліквідовано. В 1926 Катеринослав. округ об'єднали з Павлоградським і назвали Дніпропетровським. У 1930 окружкоми ліквідовано, а райкоми партії підпорядковано ЦК КП(б)У. В 1932 зі створенням Дніпроп. області оформилась Д. о. п. о. За роки довоєнних п'ятирічок трудящі Дніпропетровщини, керовані обл. парт. орг-цією, внесли гідний вклад у справу побудови соціалізму в нашій країні. Достроково було виконано плани першої та другої п'ятирічок. До ладу стали нові з-ди, доменні й мартенівські печі, прокатні стани, залізорудні шахти та ін. підприємства. На кінець 1934 в області завершено колективізацію с. г. Значно зросли матеріальний добробут і культур. рівень трудящих. Напередодні Великої Вітчизн. війни обл. парт. орг-ція налічувала 55 188 комуністів. В перші дні війни понад 14 тис. комуністів пішло в армію. На окупованій фашистами території області діяв підпільний обком КП(б)У в складі М. І. *Сташкова*, Д. Г. *Садовниченка* і Д. С. Ситника. Обком створив розгалужену мережу підпільних парт. і комсомольських орг-цій, партизан. загонів і диверсійних груп, у тому числі 7 підпільних міськкомів і 29 підпільних райкомів партії. В березні 1944 Дніпроп. обл. було повністю визволено від нім.-фашист. окупантів. На 1.IV 1944 обл. парт. орг-ція налічувала 6015 комуністів Вона провела велику роботу по мобілізації трудящих на відбудову і дальший розвиток нар г-ва За роки четвертої п'ятирічки пром-сть області було відбудовано і розширено на новій тех. базі. Почали давати продукцію металургійні з-ди імені Г. І. Петровського, імені В. І. Леніна, Нікопольський Південнотрубний та ін., шахти і рудники Криворізького залізорудного й Нікопольського марганцевого басейнів. Відновлене с. г. набуло дальшого розвитку. В післявоєнний період трудящі області досягли значних успіхів у розвитку всіх галузей нар. г-ва. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР та братніх республік. На 1.I 1979 обл. парт. орг-ція складається з 9 міських і 37 районних парт. орг-цій і налічує в своїх рядах 235 758 членів і кандидатів у члени КПРС. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, вона спрямовує зусилля трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, всемірне впровадження в усі галузі нар. г-ва досягнень наук.-тех. прогресу, підвищення ефективності суспільного виробництва, дальше зростання продуктивності праці, зниження собівартості й поліпшення якості продукції. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох видатних людей, передовиків і новаторів, що йдуть на чолі змагання за підвищення ефективності і якості роботи. Понад 300 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а 3 це звання присвоєно двічі. Велику роботу проводить обл. парт. орг-ція по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, відданості Комуністичній партії, зміцнення дружби народів СРСР, по пропаганді рад. способу життя.

В різний час обл. парт. орг-цію очолювали Л. І. *Брежнєв*, О. Ф. *Ватченко*, А. І. *Гайовий*, А. П. *Кириленко*, Д. С. *Коротченко*, М. М. *Хатаєвич*, В. І. *Чернявський*, В. В. *Щербицький* та ін. За час існування Д. о. п. о. відбулося 23 обл. парт. конференції. Вірним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує в своїх рядах 490 205 членів ВЛКСМ (на 1.I 1979). За активну участь у будівництві великих підприємств гірничорудної і металург. пром-сті Криворізьку міську комсомольську орг-цію нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Органами Д. о. п. о. є газети «*Зоря*» і «*Днепровская правда*». Про розвиток економіки й культури області див. також ст. *Дніпропетровська область*.

Літ.: Брежнев Л. І. Відродження. К., 1978; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977; Варгатюк П. Л. Партії великої звитяги. Дніпропетровськ. 1970.

Є. В. Качаловський.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27.II 1932. Розташована в пд. частині республіки, в басейні середньої й нижньої течії Дніпра. Поділяється на 20 районів, 220 сільрад, має 18 міст, 54 с-ща міськ. типу. Область 1958 й 1970 нагороджено орденами Леніна.

Карти див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Природа. Поверхня Д. о. в основному рівнинна. На Зх.— *Придніпровська височина* (вис. в межах області до 192 м), сх. частина зайнята *Придніпровською низовиною*, на Пд. Сх.— відроги Приазовської височини (вис. до 211 м). Д. о. — одна з найбагатших на Україні за різноманітністю і пром. запасами корисних копалин. На тер. області є залізна руда (*Криворізький залізорудний басейн*, який забезпечує рудою чорну металургію пром. Придніпров'я й Донбасу), марганцева руда (*Нікопольський марганцевий басейн*), титан, рутилільменітові руди, цирконій, нікель, боксити, кам'яне (*Західний Донбас*) і буре вугілля, мінеральні буд. матеріали (граніт, каолін, вапняки, доломіти, вогнетривкі глини). Відкрито поклади нафти і газу. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —4,4° на Пд. Зх. до —6,4° на Пн. Сх., липня відповідно +23,5° та +22°. Річна кількість опадів 450—490 мм на Пн. й 400—430 мм — на Пд. Влітку часто бувають зливи. Сх. й пд.-сх. вітри інколи спричинюють посуху. Гол. водна артерія Д. о.— *Дніпро*, осн. його притоки: *Оріль* і *Самара з Вовчою* (ліві), *Мокра Сура*, *Базавлук*, *Інгулець* (праві). В межах області — частини *Дніпродзержинського водосховища*, *Каховського водосховища* та *Дніпровського водосховища*. Багато невеликих водосховищ і ставків. Для постачання питної й тех. води пром. районові Криворіжжя споруджено *Дніпро—Кривий Ріг канал*, тер. області проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Грунти — звичайні та південні чорноземи, темно-каштанові, по долинах річок — чорноземно-лучні, дерново-лучні та піщані. Грунтово-кліматичні умови Д. о. сприятливі для вирощування різних с.-г. культур. Область лежить у степовій зоні. Степи розорані, зайняті с.-г. угіддями. Ліси та полезахисні смуги (дуб, осика, береза, клен, в'яз, біла акація) вкривають 2,7% тер. області, переважно по долинах річок. У пониззі Самари — найпівденніший у рівнинній частині УРСР сосновий

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа —31,9 тис. км²

Населення — 3640 тис. чол. (1979, перепис)

Центр — м. Дніпропетровськ

Краєвид у Верхньодніпровському районі.

Дніпропетровськ. Загальний вид частини міста.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1978,%)

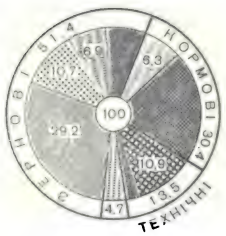

Озима пшениця
Ячмінь
Кукурудза на зерно
Багаторічні трави
Соняшник
Картопля та овочево-баштанні
Інші культури

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	14.0	20,1
Зернозбиральні комбайни	3,1	4,2
Електродвигуни	31,7	151,9

бір. На території Д. о. трапляються козуля, дика свиня, вовк, лисиця, заєць, ховрахи, хом'яки; з птахів — перепілка, сіра куріпка, жайворонок, кібчик, яструби, дикі качки, кулики та ін.; плазуни — степова гадюка, вужі, ящірки та ін. У річках і озерах водяться лящ, судак, сом та ін. риба. В межах Д. о.— 11 держ. заказників (Булахівський лиман, Балка Бандурка, Волошанська Дача, Грабівський, Велика Западня, Кільченський, Обухівські плавні, Комісарівський, Грушуватський, Дібровський, Яцеве).

Населення. Осн. нас.— українці (74,5%, 1970, перепис), живуть також росіяни, євреї, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 114 чол. на 1 км² (1979). Найгустіше заселені райони вздовж Дніпра і райони Криворізького басейну. Міське нас. становить 80%. Найбільші міста: *Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Нікополь, Павлоград.*

Народне господарство. У 80-х рр. 19 ст. на тер. сучасної Д. о. почалися пром. розробки заліз. руд, наприкінці 90-х рр. відкрито перші марганцеві копальні. На базі цієї сировини і донецького вугілля виникла гірничорудна й металург. пром-сть, підприємства якої належали іноз. (в основному франц. та бельг.) капіталістам і рос. акц. т-вам. Але гол. галуззю г-ва залишалося землеробство. За роки Рад. влади Дніпропетровщина перетворилась на розвинуту індустр.-агр. область.

Промисловість. Сучас. пром. комплекс Д. о. включає залізорудну й марганцеворудну пром-сть і чорну металургію, за розвитком яких область посідає провідне місце в СРСР, а також енергетичну, маш.-буд., хім. і харч. галузі та виробн. буд. матеріалів. У заг. обсязі валової продукції пром. виробництва 1977 питома вага чорної металургії становила 46,7%, маш.-буд. і металообр.— 19,6%, харч.— 10,8%, хім. і нафтохім.— 7,0%, легкої — 5,4%, буд. матеріалів пром-сті — 3,2%. За роки соціалістич. будівництва, особливо в післявоєнний період, в області створено потужну енерг. базу. Діють *Криворізька ДРЕС-2,* Придніпровська, Дніпродзержинська та ін. ДРЕС, *Дніпродзержинська ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, які входять до єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР. Спеціалізацію області визначає насамперед чорна металургія. Вона представлена 31 підприємством і об'єднанням, найбільшими серед яких є *Дніпропетровський металургійний завод* імені Г. І. Петровського, *Дніпровський металургійний завод* імені Ф. Е. Дзержинського, *Криворізький металургійний завод* імені В. І. Леніна та ін. В області — 4 трубопрокатні з-ди: *Дніпропетровський трубопрокатний завод* імені В. І. Леніна, *Нижньодніпровський трубопрокатний завод* імені К. Лібкнехта, Нікопольський південнотрубний, *Новомосковський трубний завод* імені 50-річчя Радянської України. Значного розвитку набула гірничорудна промисловість. Видобування заліз. руди зосереджено в Криворізькому залізорудному бас. (5 гірничозбагачувальних комбінатів у районі м. Кривого Рога — Південний, Північний, Новокриворізький, Центральний та Інгулецький), марганцевої руди — в районі міст Марганця та Орджонікідзе; поліметалевих руд — у районі м. Верхньодніпровська. На місц. металург. базі створено металомістке машинобудування. Найбільші підприємства: *Дніпропетровський завод металургійного устаткування, Дніпропетровський комбайновий завод* імені К. Є. Ворошилова, *Дніпропетровське виробниче об'єднання по випуску важких пресів, Дніпропетровське виробниче об'єднання важкого папероробного машинобудування* імені Артема, *криворізький завод гірничого устаткування «Комуніст»*, Нікопольський завод будівельних машин, *Дніпродзержинський вагонобудівний завод* імені газети «Правда».

Доменні печі Дніпропетровського металургійного заводу імені Г. І. Петровського. На Дніпропетровському заводі металургійного устаткування.

Розвинуті також комунальне, буд., хім. машинобудування, верстатобуд., електротех. та ін. галузі машинобудування. Розвивається коксохім. (з-ди у Кривому Розі, Дніпродзержинську, Дніпропетровську) та хім. (*Дніпропетровський шинний завод, дніпродзержинське виробниче об'єднання «Азот», Дніпропетровський лакофарбовий завод* та ін.) промисловість.

Значний обсяг капітального буд-ва зумовив швидкі темпи зростання виробн. буд. матеріалів (*Дніпропетровський завод металоконструкцій* імені І. В. Бабушкіна, Криворізький та Дніпродзержинський цем. з-ди тощо). В Дніпропетровську працює одна з найбільших на Україні паперова ф-ка, а також Дніпропетровський меблевий комбінат. Значне місце в пром. виробництві області належить харч. пром-сті, зокрема борошномельній, олійно-жировій, макаронній, м'ясній, молочній, пивоварній (*Верхньодніпровський крохмалепатоковий комбінат,* дніпропетровські пивоварний комбінат «Дніпро», комбінат харч. концентратів, м'ясокомбінат, Губиниський цукр. з-д, Дніпропетровський міський молочний завод № 2 та ін.). Підприємства легкої пром-сті випускають верхній трикотаж (Дніпропетровськ), шкіряне взуття (Кривий Ріг), швейні вироби тощо. В межах Д. о. виділяють 3 великі пром. вузли: Дніпропетровсько-Дніпродзержинський (металургія, машинобудування, хім. і харч. пром-сть, виробн. буд. матеріалів), Криворізький (залізорудна, металург., маш.-буд., буд. матеріалів пром-сть) та Нікопольський (марганцеворудна пром-сть, машинобудування, виробн. буд. матеріалів). Формується Павлоградський пром. вузол (машинобудування, вугільна пром-сть).

Сільське господарство о. Д. о. є важливим районом високотоварного зернового г-ва і м'ясомол. тваринництва. Крім того, широкого розвитку набуло тут вирощування тех. культур і садівництво. Навколо пром. центрів створено овоче-молочні г-ва приміського типу. На кін. 1977 в Д. о. було

Кар'єр Північного гірничо-збагачувального комбінату імені Комсомолу України. Кривий Ріг. Нижньодніпровський залізничний вузол. Дніпропетровськ. Технологічна лінія по виробництву аміаку дніпродзержинського виробничого об'єднання «Азот».

278 колгоспів, 109 радгоспів, 32 об'єднання райсільгосптехніки та їхні виробничі відділення. Рік у рік зростає тех. оснащеність та енергоозброєність с.-г. виробн. області (див. таблицю).

В області високий рівень с.-г. освоєння земель: з 2769,4 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, с.-г. угіддя займають 2536,7 тис. га, з них орні землі — 2171,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 307,7 тис. га (1977).

Тваринницька ферма радгоспу «Апостолівський». Збирання зернових у колгоспі імені В. І. Чапаєва Солонянського району. Фрунзенська зрошувальна система.

Водами Каховського й Дніпродзержинського водосховищ і каналу Дніпро — Кривий Ріг зрошується 199,7 тис. га (1977). Провідні культури: зернові — озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно, просо, гречка; технічні — соняшник, південні коноплі, соя; кормові — однорічні та багаторічні трави, кукурудза на силос і зелений корм, кормові коренеплоди тощо. Розвивається садівництво (яблуні, груші, вишні, абрикоси та ін.). Площа плодоягідних насаджень 1978 становила 58,4 тис. га, у т. ч. в плодоносному віці — 49,3 тис. га. Важливе місце в с.-г. виробн. посідає тваринництво (м'ясо-мол. напряму скотарство, свинарство, а також птахівництво, бджільництво, шовківництво і рибництво). Кормовою базою для нього є продукція комбікормової промсті (1978 — 14 міжгосп. підприємств і об'єднань по виробн. кормів), вирощування кормових культур. На Пн. і Пн. Сх. області переважають молочно-м'ясне скотарство, свинарство; в центр. частині, в основному в приміських зонах Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Нікополя, Верхньодніпровська — молочне скотарство; на Пд., Пд. Зх. і Пд. Сх.— молочно-м'ясне скотарство, свинарство і птахівництво. Осн. породи: великої рогатої худоби — червона степова; свиней — велика біла і укр. степова біла; овець — сокільська, асканійська тонкорунна. В 1978 в Д. о. діяло 11 міжгосп. підприємств і об'єднань по виробн. м'яса, 7 — по виробн. продукції птахівництва, 5 — рибомеліоративних.

Транспорт. Осн. вид транспорту — залізничний. Довжина з-ць заг. користування 1977 становила 1,6 тис. км. Осн. значення мають з-ці, що з'єднують Донецький і Криворізький басейни (Кривий Ріг — П'ятихатки — Дніпропетровськ — Красноармійськ, Долинська — Кривий Ріг — Нікополь — — Запоріжжя — Пологи — Волноваха і далі на Донбас), а також лінії Харків — Дніпропетровськ— Нікополь — Херсон, Харків —Синельникове — Мелітополь — Джанкой, Кривий Ріг — Цвіткове — Фастів. Залізничні вузли: Дніпропетровськ, Верхівцеве, Кривий Ріг, Синельникове, П'ятихатки, Чаплине. Автошляхів — 7,8 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,6 тис. км (1977). Судноплавство по Дніпру; річкові порти: Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь. Аеропорт — у Дніпропетровську. Територією області прокладено газопроводи: Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса (відгалуження на Запоріжжя) і Перещепине — Дніпропетровськ, Кременчук — Кривий Ріг — Кіровоград.

Будівництво. В Д. о. проводиться інтенсивне пром. будівництво. Діють 323 держ. і кооп. первинні підрядні буд. і монтажні орг-ції та 42 міжгосп. буд. орг-ції. Капітальні вкладення в нар. г-во (в порівнянних цінах) за 1946—77 становили 28 502 млн. крб., у т. ч. 1977—1788 млн. крб. Широко розгорнуто житл. буд-во. Протягом 1946—77 держ., кооп. підприємствами та орг-ціями, колгоспами й населенням введено в дію житл. будинки площею 39 999 тис. м², у т. ч. 1694 тис. м² 1977.

Торгівля й побутове обслуговування. В Д. о. 1977 діяло 12 457 підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1977 зріс проти 1970 в 1,4 раза. В області налічувалося 3274 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 591 — у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг на душу населення 1977 зріс проти 1970 в 1,9 раза, в т. ч. в сільс. місцевості — у 2,9 раза.

Палац студентів імені Ю. О. Гагаріна в Дніпропетровську (колишній палац Г. О. Потьомкіна, 1787—89, архітектор І. Є. Старов; реконструкція 1952, архітектори А. В. Баранський і С. П. Глушков).

Охорона здоров'я. В Д. о. 1977 було 45,7 тис. лікарняних ліжок

Палац культури хіміків у Дніпродзержинську.
Середня школа в селі Лозуватці Криворізького району.

(125,5 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 12,8 тис. лікарів (35,4 лікаря на 10 тис.ж.); 37,6 тис. осіб середнього мед. персоналу. В області — 294 жіночі консультації, дит. поліклініки та амбулаторії.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області було 1252 загальноосв. школи усіх видів (547,7 тис. учнів), 70 серед. спец. навч. закладів (88 тис. учнів), 72 навч. заклади системи профес.-тех. освіти (40 тис. учнів), 10 вузів: *Дніпропетровський університет* імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, гірничий, інженерів залізн. транспорту, мед., с.-г., металург., інженерно-буд., хіміко-технол. інти — всі в Дніпропетровську (див. окремі ст.). *Криворізький гірничорудний інститут, Дніпродзержинський індустріальний інститут* імені М. І. Арсеничева та Криворізький філіал Київ. ін-ту фізкультури (всього 75 тис. студентів).

Серед наукових установ області — *Дніпропетровський науковий центр* АН УРСР, *Трубної промисловості всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут, Чорної металургії інститут, Безпеки праці в гірничорудній промисловості всесоюзний науково-дослідний інститут, Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут* та інші.

В області діє відділення Спілки письменників України (з 1934), обл. орг-ція Спілки художників УРСР (з 1945), 7 театрів (*Дніпро-*

Пам'ятник Г. І. Петровському в Дніпропетровську. Скульптор К. І. Чеканьов. 1976.

петровський театр опери та балету, Дніпропетровський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, *Дніпропетровський російський драматичний театр* імені О. М. Горького, театри юного глядача імені Ленінського комсомолу та ляльок — у Дніпропетровську, *Криворізький російський музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка та ін.), філармонія. У Д. о. 1127 масових б-к з фондом бл. 20 млн. одиниць зберігання, 1017 клубних закладів, 1145 кіноустановок, 6 держ. музеїв — *Дніпропетровський історичний музей* імені академіка Д. І. Яворницького, *Дніпропетровський художній музей, Криворізький історико-краєзнавчий музей* тощо, 447 музеїв, що працюють на громад. засадах (25 з них присвоєно звання народних). У 1977 в області налічувалось 18,4 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких брали участь 387 тис. аматорів, 47 колективам присвоєно зван-

Монумент «Перемога» в місті Кривому Розі. Скульптори Є. Ю. Горбань, Б. Є. Климушко, М. А. Красотін. 1968

Дніпропетровський гірничий інститут імені Артема. Головний корпус.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу льотчика Г. П. *Кравченка.*
2. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці М. О. *Озерного.*
3. Обеліск на честь перемоги запоріз. козацтва під проводом Б. Хмельницького.
4. Пам'ятник В. І. Леніну.
5. Обеліск на могилі командира партизанського загону Д. Т. Слизькоуха, закатованого бандитами в 1920.
6. Монумент Вічної Слави.
7. Місце народження члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького. Погруддя В. В. Щербицького.
8. Пам'ятник В. І. Леніну.
9. Монумент Вічної Слави.
10. Архіт. пам'ятка 18 ст.— Троїцький собор.
11. Краєзнавчий музей.
12. Пам'ятник на могилі червоноармійців Кам'янського загону, які загинули в боях з австро-нім. окупантами 1918.
13. Пам'ятник В. І. Леніну.
14. Пам'ятник «Прометей» — на честь перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції.
15. Пам'ятник воїнам — визволителям Дніпродзержинська в 1943.
16. Пам'ятник працівникам металург. заводу ім. Дзержинського, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.
17. Місце народження Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва. Погруддя Л. І. Брежнєва.
18. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
19. Музей історії міста.
20. Пам'ятник В. І. Леніну.
21. Меморіальне кладовище борців за встановлення Рад. влади та рад. воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
22. Пам'ятник борцям за встановлення Рад. влади на Катеринославщині.
23. Пам'ятник рад. воїнам на Безіменній висоті.
24. Монумент захисникам Дніпропетровська.
25. Пам'ятники студентам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
26. Пам'ятник льотчикам І. Г. Вдовенку, М. В. Гомоненку, В. П. Карпову, М. Пулатову, які повторили подвиг М. Гастелло.
27. Монумент Вічної Слави рад. воїнам, партизанам і підпільникам.
28. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу Ю. Г. Пушкіну.
29. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу М. І. Сташкову.
30. Меморіал на честь видатних учених Дніпроп гірничого ін-ту ім. Артема.
31. Пам'ятник комсомольцям Амур-Нижньодніпровського антифашист. підпілля.
32. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу О Ф *Федорова.*
33. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу А. Я. *Брандиса.*
34. Пам'ятник Г І. Петровському.
35. Місце народження Є. В. Вучетича.
36. Пам'ятник М. І. Калініну.
37. Пам'ятник І. В. Бабушкіну.
38. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові
39. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
40. Пам'ятник М. В. Гоголю.
41. Пам'ятник О. М. Горькому.
42. Пам'ятник О. М. Матросову.
43. Пам'ятник на могилі Л. В. *Писаржевського.*
44. Пам'ятник М. В. Ломоносову.
45. Пам'ятник М. О. *Семашку.*
46. Пам'ятник О. П. *Чекмарьову.*
47. Пам'ятник героям оборони Севастополя 1854—55.
48. Архіт. пам'ятки 18—19 ст.— Преображенський собор, перша суконна фабрика, палац Г. О. Потьомкіна.
49. Істор. музей.
50. Худож. музей.
51. Будинок-музей І. В. Бабушкіна.
52. Будинок-музей Г. І. Петровського.
53. Нар. музеї: історії заводу ім. Г. І. Петровського, революц., бойової та трудової слави локомотивного депо Придніпровської залізниці, комсомольської слави ім. Олександра Матросова та ін.
54. Парк ім. Т. Г. Шевченка з о-вом Комсомольським — місце масового відпочинку трудящих.
55. Дит. залізниця.
56. Планетарій.
57. Монумент Слави рад. воїнам, які загинули 1943 під час визволення міста.
58. Стела на честь керівників підпілля і партизанського руху під час Великої Вітчизн. війни.
59. Пам'ятник «Караючий меч», встановлений на честь повстання трудящих Павлограда проти нім.-фашист. загарбників 1943.
60. Безіменна могила героїв Севастопольської оборони 1854—55 рр.
61. Істор.-краєзнавчий музей.
62. Меморіальний комплекс на честь юних героїв Вані Гусака і Альоші Джужі, які загинули 1942.
63. Пам'ятник А. Г. *Желєзнякову.*
64. Пам'ятник на могилі учителя-більшовика Ф. І. Гагаріна, розстріляного австро-нім. окупантами в 1920.
65. Пам'ятник А. Г. Желєзнякову.
66. Руїни фортеці Кодак (1635). Обеліск на згадку про здобуття фортеці військом Б. Хмельницького.
67. Пам'ятник В. І. Леніну.
68. Пам'ятники на могилах борців за встановлення Рад. влади.
69. Монумент «Перемога» на честь воїнів — визволителів Кривого Рога у 1944.
70. Пам'ятник Л. М. Толстому.
71. Пам'ятник О. М. Горькому.
72. Пам'ятник М. Ю. Лермонтову.
73. Пам'ятник Г. К. Орджонікідзе.
74. Пам'ятник С. М. Кірову.
75. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву).
76. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
77. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
78. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу Д. Б. *Глинки.*
79. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу В. І. *Михлика.*
80. Істор.-краєзнавчий музей.
81. Обеліск на честь спорудження найбільшої в світі 9-ї доменної печі.
82. Стели бойової та трудової слави.
83. Скіфські кургани «Орлова могила» і «Нечаєва могила» (4—3 ст. до н. е.)
84. Пам'ятник В. І. Леніну.
85. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
86. Курган Вічної Слави на честь перемоги 2-ї Кінної армії в 1920.
87. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Шолохового в 1944.
88. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу П. А. *Тарана.*
89. Скіфський курган *Чортомлик* (4 ст. до н. е.).
90. Могила кошового отамана Запорізької Січі І. Д. *Сірка.*
91. Обеліск на місці Чортомлицької Запорізької Січі.
92. Пам'ятник на могилі комсомольців-підпільників, які загинули 1943.
93. Монумент Вічної Слави.
94. Пам'ятник робітникам Південнотрубного заводу, які загинули в боях проти нім.-фашист. загарбників.
95. Місце народження В. М. *Дальського.*
96. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
97. Обеліск на місці Запорізької (Микитинської) Січі, де 1648 запоріз. козаки обрали Б. Хмельницького гетьманом України.
98. Краєзнавчий музей.

ня народних, а трьом — заслужених колективів республіки: ансамблям танцю «Дніпро» (Дніпродзержинськ) і «Дружба» заводу імені Г. І. Петровського (Дніпропетровськ) та капелі бандуристів заводу імені Дзержинського (Дніпродзержинськ). Самобутнім мистецтвом розпису, вишивання і ткацтва здавна славляться майстри с. Петриківки Царичанського району. Вироби фабрики «Дружба» й декоративні розписи експериментального цеху Худож. фонду УРСР з успіхом експонуються на респ., всесоюз. і зарубіжних виставках та на міжнар. ярмарках. 14 петриківців стали членами Спілки художників України; Т. Я. Пату (1884—1976) було удостоєно звання засл. майстра нар. творчості УРСР.

Позашкільні заклади області: палац і будинки піонерів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи тощо.

В Дніпропетровську працюють вид-ва «*Промінь*» і «Зоря».

В області виходять три обл. газети — «*Зоря*», «*Днепровская правда*» і «Прапор юності», 4 міські, 3 районні міські й 17 районних газет. Обл. радіомовлення (по двох програмах) і телебачення. Тісні наук.-тех. і культурні зв'язки встановлено між трудящими Кривого Рога і Мансфельда (НДР), Нікопольського південнотрубного з-ду і з-ду «Батерія» м. Нікопол (НРБ), Криворізького металург. заводу і гірничо-металургійного комбінату в Кошіце (ЧССР) та ін.

На території Д. о. численні археол., істор., архіт. та етногр. пам'ятки. Усього їх в області — 1847, в т. ч. 182 пам'ятки історії та культури взято державою під охорону. В Д.о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Дніпропетровської області», окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти Д. о.).

Літ.: Лапко М. В. Дніпропетровська область. К., 1967; История городов и сёл Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

В. О. Драченко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ВАЖКО́ГО ПАПЕРОРО́БНОГО МАШИНОБУДУ́ВАННЯ імені Артема. Створене 1972 у складі Дніпропетровського з-ду ім. Артема (засн. 1916) — гол. підприємство, Славгородського арматурного з-ду (1959) та Верхньодніпровського з-ду папероробного устаткування (1946). Осн. продукція об'єднання: паперо- та картонороб. машини, допоміжне і обробне устаткування для паперу та картону, пром. арматура. Обсяг виробн. продукції об'єднання 1977 зріс проти 1970 в 1,5 раза. На підприємствах об'єднання широко впроваджується нова техніка й передова технологія, зокрема процеси піскометного формування, піскометного набивання форм стрижнів на конвейєрі з застосуванням машинного формування та напівавтоматичного вибивання, напівавтоматичне точкове зварювання, покривання сушильних циліндрів новими матеріалами, автом. зварювання труб з нержавіючої сталі в середовищі аргоно-водневої суміші тощо. Широко застосовують універсально-складальні пристрої.

С. Г. Смирнов.

В механоскладальному цеху Дніпропетровського виробничого об'єднання важкого папероробного машинобудування імені Артема.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ПО ВИПУСКУ ВАЖКИ́Х ПРЕ́СІВ — виробн. об'єднання в галузі верстатобудування. Розташоване в Дніпропетровську. Створене 1975. До складу об'єднання входять: Дніпроп. з-д важких пресів (став до ладу 1955) — гол. підприємство, буд.-монтажне управління, з-ди по випуску пресових вузлів у смт Чаплиному (введено в експлуатацію 1975) та в м. П'ятихатках (1976). Осн. продукція об'єднання: важкі гідравлічні преси великих зусиль — кувальні, листоштампувальні, для великогабаритних виробів з пластмас і неметалевих матеріалів, для безоблойного штампування. В 1977 обсяг виробн. продукції об'єднання зріс проти 1970 в 1,7 раза. Постійно вдосконалюється конструкція вироблюваної продукції, створюються й освоюються нові моделі пресів. Впроваджується прогресивна технологія: металообробка безвольфрамовими сплавами й синтетичними алмазами, універсально-збирна оснастка тощо. На об'єднанні діє автоматична система управління виробничо-госп. діяльністю, комплексна система управління якістю продукції, організовано дільницю верстатів з числовим програмним керуванням. У 1976 Дніпропетровський з-д важких пресів нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

А. П. Васильєв.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ГІРНИ́ЧИЙ ІНСТИТУ́Т імені Артема — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований (1912) на базі Катеринославського Вищого гірничого уч-ща, створеного 1899. У Д. г. і. 6 факультетів (гірничий, шахтобудівний, механіко-машинобудівний, електротехнічний, геологорозвідувальний, заочний), є підготовче й вечірнє відділення, аспірантура. Філіал (загальнотех. ф-т) — у м. Олександрії Кіровогр. обл. Фонд б-ки налічує (1979) 724 тис. одиниць зберігання. В Д. г. і. навчається (1979) бл. 7200 студентів. За роки існування ін-ту тут підготовлено близько 33 тис. спеціалістів. Ін-т публікує міжгалузеві зб. «Горная электротехника и автоматика» та «Обогащение полезных ископаемых».

Д. г. і. нагороджено (1949) орденом Трудового Червоного Прапора.

В. І. Онищенко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д МЕТАЛОКОНСТРУ́КЦІЙ імені І. В. Бабушкіна — підприємство будівельної індустрії. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1890 як мостовий цех Брянського металург. з-ду (тепер *Дніпропетровський металургійний завод* імені Г. І. Петровського). Випускав бл. 10 тис. т клепаної

Потокова лінія по виготовленню зварних балок на Дніпропетровському заводі металоконструкцій імені І. В. Бабушкіна.

продукції на рік. Революційне минуле з-ду пов'язане з діяльністю революціонерів І. В. *Бабушкіна* й Г. І. *Петровського*. В 1930 на базі мостового цеху створено мостовий з-д потужністю 30 тис. т клепаних і зварних металоконструкцій та мостів. На поч. Великої Вітчизн. війни осн. устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. За післявоєнні роки з-д відбудовано, докорінно реконструйовано на новій тех. базі. Осн. продукція — сталеві буд. конструкції для будівництва об'єктів чорної металургії, машинобудування та ін. Майже всі металеві конструкції виготовляються з застосуванням електрозварювання. На з-ді діють механізовані лінії складання й зварювання двотаврових балок, попереднього стикування металевих листів, різання сортового металу; впроваджено плазмове різання, чистове безгратове різання металу за допомогою кисню, зварювання з металевими й хім. домішками, електрошлакове зварювання металу великих товщин тощо. В 1947 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

П. Л. Аксютенко.

Дніпропетровська область. Вироби майстрів села Петриківки Царичанського району (1, 2, 4) і Синельниківського фарфорового заводу (3).

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д МЕТАЛУРГІ́ЙНОГО УСТАТКУВА́ННЯ (ДЗМУ) — підприємство важкого машинобудування. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1914, але будівництво не було завершено у зв'язку з 1-ю світовою війною. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції, в роки першої п'ятирічки з-д відбудовано й реконструйовано. В 1932—33 введено в дію 2 домни, 1935 — 2 мартени. З-д випускав сталь, тюбінги для будівництва метрополітенів, запасні частини для металург. з-дів тощо. За післявоєнні роки з-д значно розширено, оснащено найновішим устаткуванням. Осн. продукція: устаткування для великих доменних і сталеплавильних печей, унікальних прокатних станів, потужні роторні вагоноперекидачі, засипні апарати доменних печей, стриперні машини, чавуновози, сталевози, шлаковози, тюбінги для метрополітенів, шахт та ін. нар.-госп. об'єктів. Обсяг виробн. продукції з-ду 1977 зріс проти 1970 в 1,4 раза. На з-ді впроваджується система автоматизованого управління виробн., застосовуються металорізальні верстати з числовим програмним керуванням (ЧПК), електрогідравлічні засоби обробки литва, нова технологія відливання тюбінгів з високоміцного чавуну та ін. У 1964 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Ф. Абрамовський.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ІНЖЕНЕ́РНО-БУДІВЕ́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 на базі Дніпроп. вечірнього

Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут.

робітничого будівельного технікуму. В ін-ті 9 ф-тів: пром. і цивільного будівництва, архіт., с.-г. будівництва, буд. конструкцій, мех., буд.-технологічний, заг.-тех., вечірній і заочний; підготовче відділення. При ін-ті є підготовчі курси й курси підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників, аспірантура. Фонд бібліотеки налічує (1979) 650 тис. одиниць зберігання. В 1978/79 навч. році — понад 7,5 тис. студентів. З 1930 по 1978 ін-т підготував 23 380 спеціалістів.

П. Т. Резниченко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ІНЖЕНЕ́РІВ ЗАЛІЗНИ́ЧНОГО ТРА́НСПОРТУ імені М. І. Калініна — вищий навчальний заклад Міністерства шляхів СРСР. Засн. 1930 на базі Дніпроп. політехнікуму й ф-ту інженерів шляхів Київ. політех. ін-ту. В ін-ті 10 ф-тів (мостів і тунелів, електрифікації залізничного транспорту, будівництва залізниць, механічний, експлуатації залізниць, промислового й цивільного будівництва, обчислювальної техніки, вечірній, заочний і підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників), є підготовче відділення, аспірантура. Фонд бібліотеки налічує (1979) понад 700 тис. одиниць зберігання. В Д. і. і. з. т. навчається (1979) 7295 студентів. За час існування ін-т підготував близько 25 тис. спеціалістів.

В. А. Каблуков.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й імені академіка Д. І. Яворницького — заснований 1849 під назвою Музей старожитностей Катеринославської губернії. У створення колекції Д. і. м. великий внесок зробив академік

Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького.

Д. І. *Яворницький* (1902—33 — директор музею), ім'я якого 1940 присвоєно музеєві. В Д. і. м.— 12 відділів, у т. ч. діорама «Битва за Дніпро» (відкрита 1975) й відділ історії релігії й атеїзму в кол. Преображенському соборі. В фондах — бл. 100 тис. одиниць зберігання (1979). Речові, архівні та ін. матеріали висвітлюють історію населення краю від найдавніших часів до наших днів. Серед експонатів — старожитності запорізьких козаків, «Апостол», виданий 1574 у Львові, перша книга, видана в Катеринославі,— «Наставление сыну» В. Золотницького (1796) та ін. Тут зберігаються документи й реліквії часів громадян. і Великої Вітчизн. воєн. У фондах музею є значні археол., етногр. і нумізматичні колекції, зібрання старовинної зброї, вироби з кераміки, дерева й металу, стародруки й найбільша в країні колекція кам'яних баб. У 1968—77 відбулася реконструкція музею. Авторам нового комплексу Д. і. м. (А. Ф. Ватченко, В. О. Зуєв, В. І. Коротков, В. Л. Ривін, М. Я. Бут, М. В. Овечкін, В. С. Прокудо) присуджено Держ. премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

Літ.: Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Путівник. Дніпропетровськ, 1971.

А. Ф. Ватченко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ КОМБА́ЙНОВИЙ ЗАВО́Д імені К. Є. Ворошилова — підприємство с.-г. машинобудування. Розташований у Дніпропетровську. Засн. на базі сталеливарного з-ду й кількох дрібних підприємств, збудованих 1895. До 1917 виробляв фасонне литво, сталеві машинні частини, котли та ін. продукцію. Робітники з-ду брали активну участь у політ. демонстраціях, що проводилися під керівництвом Катеринославського к-ту РСДРП, у барикадних боях 1905. Царський уряд 1906 закрив з-д. Лише 1914 його знову введено в дію. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано на новій тех. базі і значно розширено. З 1946 з-д спеціалізовано на випуску с.-г. машин, зокрема просапних і садових культиваторів, бурякопідйомників, картоплекопачів; з 1948 — на випуску бурякозбиральних комбайнів. Осн. продукція з-ду: бурякозбиральні тирядні комбайни КСТ-3А, коренезбиральні машини — шестирядні РКС-6 (з 1975) й чотирирядні РКС-4 (з 1978), самохідні навантажувачі-очищувачі СПС-4,2 (з 1978), а також запасні частини до бурякозбиральної техніки. В 1977 обсяг виробн. продукції підприємства зріс проти 1970 в 1,6 раза. На Д. к. з. діють 15 осн. і допоміжних цехів, оснащених найновішим устаткуванням; впроваджуються нові технологічні процеси. В 1971 Д. к. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

І. П. Гаврилов.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ЛАКОФА́РБОВИЙ ЗАВО́Д імені М. В. Ломоносова — підприємство хім. пром-сті. Розташований у Дніпропетровську. Буд-во почато 1945. Першу продукцію — густотерті олійні фарби одержано 1947. Протягом 1954—77 збудовано цехи: цинкових білил, леткосмоляних лаків, металевої тари, лаколійний, емалей і грунтів, водоемульсійних фарб. З-д виробляє продукцію бл. 200 видів. На основі ефірів целюлози й полімеризаційних смол виготовляють емалі, лаки й грунти; на основі конденсаційних смол — емалі, лаки, смоли й грунти. З-д випускає й водоемульсійні фарби, емалі на основі кремнійорганічних сполук та сухе цинкове білило. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1965 в 2,3 раза. На підприємстві широко впроваджується автоматизація й механізація виробничих процесів.

Г. М. Сокуренко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1916 на базі мед. факультету Вищих жіночих курсів. Ін-т має факультети: лікувальний, педіатричний, санітарно-гігієнічний, стоматологічний і вдосконалення лікарів; є підготовче відділення й аспірантура. В 1979 в ін-ті навчалося бл. 6 тис. студентів. Кафедри і Центр. н.-д. лабораторія ін-ту обладнані сучасною технікою. Науковці ін-ту працюють над проблемами серцево-судинних захворювань, імунології, гігієни праці й профзахворювань, сліпоти й глаукоми тощо. У бібліотеці ін-ту понад 570 тис. томів. В ін-ті є музеї анатомії й біології, Нар. музей історії ін-ту, спортивний комплекс з лікувально-плавальним басейном, спортивно-оздоровчий табір. За час існування ін-т підготував понад 26 тис. спеціалістів. Ін-т видає збірники наук. праць. В 1966 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

І. І. Крижанівська.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д імені Г. І. Петровського — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпропетровську. Осн. продукція: чавун, сталь, прокат. Буд-во почато 1885, перша доменна піч стала до ладу 1887. Д. м. з. має славні революц. традиції. В 1894 тут виникли перші марксистські гуртки. Революц. роботу на з-ді проводили І. В. *Бабушкін*, Г. І. *Петровський*, І. Х. Лалаянц та ін. У 1897 в Катеринославі створено «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який 1898 реорганізовано в Катеринославський к-т РСДРП. Робітники з-ду брали активну участь у революції 1905—07 й у Великій Жовтн. соціалістич. революції. За роки Рад. влади з-д реконструйовано й значно розширено. В 1925 перевершено рівень виробн. 1913. За довоєнні п'ятирічки модернізовано цехи й агрегати з-ду, механізовано деякі виробничі процеси, нарощувалися темпи виробн. продукції. На початку Великої Вітчизн. війни частину устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Будівлі під час війни були повністю зруйновані. У жовтні 1943 почалися відбудовні роботи, а 1945 вже працювали мартенівські й доменні печі та прокатні стани. В 1952 виробн. продукції перевищило довоєнний рівень. На Д. м. з. 1956 вперше в СРСР освоєно пром. виробн. киснево-конверторної сталі за допомогою продування киснем металу згори; в доменному виробн. застосовано (1957) природний газ, освоєно виробн. трубного металу в конверторах, обробку сталі синтетичними шлаками тощо. Розроблено і впроваджено комплексну систему управління якістю продукції. В 1966 Д. м. з. нагороджено орденом Леніна.

В. Ф. Мазов.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1899 як заводське відділення Катеринославського Вищого гірничого училища, в 1930 це відділення реорганізовано в металург. ін-т. У Д. м. і. 8 ф-тів (металургійний, електрометалург., технологічний, енергомех., теплофіз., інженерно-екон., вечірній, заочний), є аспірантура; вечірній ф-т — у Кривому Розі, загальнотех.— у Нікополі. Фонд бібліотеки налічує (1979) 616 тис. одиниць зберігання. В Д. м. і. навчається (1979) понад 7500 студентів. За час існування ін-ту підготовлено бл. 35 тис. спеціалістів. Ін-т видає збірник «Металлургия и коксохимия». Д. м. і. нагороджено (1949) орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Ю. Левченко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Організовано 1971. До його складу входять: Ін-т геотехнічної механіки (Дніпропетровськ); Дніпроп. відділення ін-ту механіки; Дніпроп. відділ спеціального конструкторського бюро Ін-ту кібернетики. Осн. завданням центру є розробка фундаментальних досліджень у галузі природничих наук, зокрема проблем, важливих для розвитку економіки Дніпропетровського регіону. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

В. М. Пелих.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1965. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 72,1 тис. чол. (1978). В районі — 44 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 10 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Дніпропетровськ*.

Поверхня рівнинна. Корисні копалини: граніт, вогнетривкі глини. Територією району тече *Дніпро* і його притоки *Кильчень*, Оріль і Мокра Сура; частина Дніпровського водосховища. Грунти чорноземні. Розташований у степ. зоні. Осн. пром. і культур. центр району — м. Дніпропетровськ. У районі—виробн. буд. матеріалів і підприємства харч. пром-сті (балівські комбінати буд. конструкцій і хлібопродуктів, Новомиколаївський щебеневий кар'єр). Працює районний комбінат побутового обслуговування (смт Підгородне). С. г. району спеціалізується на виробн. овочів, зерна, картоплі, кормових культур, а також молока. Площа с.-г. угідь 1977 становила 108,6 тис. га, в т. ч. орні землі — 92,5 тис. га. Зрошується 30,7 тис. га (Фрунзенська, Баглійська й Сухачівська зрошувальні системи). В Д. р.— 20 радгоспів, тепличний комбінат, 3 птахофабрики, дослідна станція тваринництва (Дніпропетровськ), дослідне г-во Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (с-ще Дослідне), дослідна станція Укр. н.-д. ін-ту овочівництва й баштанництва Південного відділення ВАСГНІЛ і навч. г-во «Самарський» Дніпропетровського с.-г. ін-ту (с. Олександрівка), райсільгосптехніка тощо. Залізничні станції: Балівка й Сурське. Майже всі автошляхи (245 км) — з твердим покриттям. У районі — 32 заг.-освітні й музична школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. 7 будинків культури, 29 клубів, кінотеатр, 42 кіноустановки, 39 б-к, історико-краєзнавчий музей (смт Підгородне). В с. Сурсько-Литовському Д. р. народився рос. рад. живописець Ф. П. *Решетников*. У Д. р. видається газ. «Дніпровська зоря» (з 1939).

В. І. Павлов.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ РІЧКО́ВИЙ ПОРТ. Розташований на Дніпрі в Дніпропетровську. Підпорядкований Головному управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1858 як пристань Катеринослав, що використовувалася для обслуговування пасажирів, перевезення с.-г. продуктів, лісу й солі. В 1915—17 робітники пристані брали активну участь у революційних виступах катеринославського пролетаріату. За роки Рад. влади порт докорінно реконструйовано, перетворено на високомеханізоване підприємство, оснащене 10-тонними портальними кранами, автой електронавантажувачами та ін. сучас. перевантажувальною технікою. В Д. р. п. переробляють кам. вугілля, мінеральні добрива, буд. матеріали, кварцити, ліс, зерно, тарно-штучні вантажі. В 1977 вантажооборот порту становив 17,2 млн. т (1950 — 1,3 млн. т, 1970 — 11,2 млн. т). Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1977 становив 99,2%. Перевезення пасажирів здійснюються сучас. комфортабельними теплоходами.

В. О. Шарков.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені О. М. Горького. Засн. 1927. В 1936 театрові присвоєно ім'я М. Горького. В репертуарі трупи — твори класичної й сучас. рос. драматургії («Єгор Буличов та інші», «Варвари» Горького, «Любов Ярова» Треньова, «Розлом» Лавреньова, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Характери» за Шукшиним), укр. драматургії («Загибель ескадри» Корнійчука, «Відкриття професора Авілова»

Будинок Дніпропетровського російського драматичного театру імені М. Горького.

Щербака), п'єси авторів братніх республік, зарубіжних драматургів. В театрі працювали: нар. арт. СРСР Г. *Бєлов*, нар. артисти УРСР І. *Кобринський* (в 1944—63 з перервами — гол. режисер), Д. *Голубинський*, П. *Киянський*, В. *Халатов*, засл. діяч мист. УРСР А. *Сонц* та ін. У складі творчої трупи (1979): нар. артисти УРСР А. *Рудяков*, Л. *Вершиніна*, Ж. *Мельников*, засл. арт. РРФСР В. Саранчук (з 1976 — гол. режисер), засл. артисти УРСР В. Баєнко, К. Бурцев, Є. Зубовський, О. Корсунь, Г. Кремерт, Е. Соколовський, Л. Шкуркіна.

Б. С. Бакиновицька.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Засн. 1934 в Дніпропетровську на базі переведеного з Києва Зоотехнічного ін-ту (створеного

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ

Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут імені Ф. Е. Дзержинського.

1931). Має (1979) ф-ти: агрономічний, механізації с. г., економічний, зооінженерний, гідромеліоративний, заочний, підвищення кваліфікації керівних кадрів с. г.; є проблемна лабораторія гумінових добрив, лабораторія по рекультивації земель, навч.-дослідне г-во з тваринницькими фермами, великим парком с.-г. машин. Студентів (1979)— 4545, у т. ч. 2214 на заочному відділенні. Фонд бібліотеки (1979) понад 300 тис. книжок. Ін-т має очну й заочну аспірантуру, видає наук. праці. *О. О. Колбасін.*

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР О́ПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ, Дніпропетровський державний театр опери та балету. Відкритий 1974. У репертуарі — твори вітчизн. і зарубіжної класики й рад. композиторів. Серед перших вистав театру — опери «Оптимістична трагедія» О. Холмінова, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Іоланта», «Євгеній Онєгін» П. Чайковського, «Ріголетто» Дж. Верді, «Кармен» Ж. Бізе; балети «Жізель» А.-Ш. Адана, «Лускунчик» Чайковського. Значне місце в репертуарі посідають твори рад. авторів: опери «Тихий Дон» І. Дзержинського, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978), «Пробудження» Л. Колодуба; балети «Спартак» А. Хачатуряна, «Лісова пісня» М. Скорульського. Серед майстрів театру — нар. арт. СРСР Н. *Сужина,* нар. арт. УРСР М. *Полуденний,* засл. діяч мист. УРСР П. *Варивода* (гол. диригент), гол. хормейстер — засл. арт. УРСР В. *Кіосе,* гол. художник — нар. художник СРСР А. *Ареф'єв.* Будинок театру споруджено 1974. *М. Г. Литвиненко.*

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ТРУБОПРОКА́ТНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1889. Випускав сталь, прокат, труби. В усіх цехах переважала важка ручна праця. Робітники з-ду вели активну революц. боротьбу. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано на новій тех. базі й значно розширено. В 1922 з-ду одному з перших в країні присвоєно ім'я В.І.Леніна. В 1928—29 збудовано цехи тонкостінних труб і балонний. Реконструйовано мартенівський і листопрокатний цехи. В 1940 виробн. труб зросло проти 1913 майже в 5 раз, прокату — більше як у 2 рази, сталі — майже на 40%. Під час Великої Вітчизн. війни з-д зазнав великих руйнувань. У 1943 почато відбудовні роботи. Протягом 1944—45 стали до ладу мартенівські печі, листопрокатний і трубопрокатний цехи. В 1947 здано в експлуатацію трубоелектрозварювальний цех, 1966 — трубоволочильний. З-д виробляє сталеві безшовні, електрозварні, біметалеві, профільні труби. В 1977 обсяг виробн. труб зріс проти 1940 в 4,9 раза. На з-ді розроблено і впроваджено нові технологічні процеси виробн. труб, створено нові лінії по обробці їх. У 1939 з-д нагороджено орденом Леніна.

В. Г. Чус.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка — один з найстаріших українських рад. театрів. Засн. 1919 в Києві під назвою «Перший театр Української Радянської Республіки ім. Т. Г. Шевченка» з об'єднання акторів Держ. укр. драм. театру (І. *Замичковський,* М. Тінський, Ф. *Левицький,* Г. *Маринич,* С. *Паньківський,* Л. *Гаккебуш,* Г. *Борисоглібська,* І. *Садовський*) і «*Молодого театру*» (В. *Калин,* Г. *Юра,* М. *Терещенко,* С. К. *Бондарчук,* В. *Василько,* П. *Самійленко,* К. *Кошевський,* О. *Ватуля,* О. *Юра-Юрський,* П. *Долина* та ін.). На чолі об'єднаного колективу були Л. *Курбас,* О. *Загаров,* І. *Мар'яненко,* літ. частиною завідував П. *Тичина.* З 1920 театр працював у різних містах України, а з 1927 — постійно в Дніпропетровську. В репертуарі театру класичні й сучас. твори укр. драматургії [«Гайдамаки» за Шевченком, «Украдене щастя» Франка, «У пущі» Лесі Українки, «Гріх та покаяння» Карпенка-Карого, «Не судилось» Старицького, «Чорний вальс» Кочерги, «Загибель ескадри» і «Пам'ять серця» Корнійчука, «Навіки разом» Дмитерка (Держ. премія СРСР, 1951)], рос. драматургії («Борис Годунов» Пушкіна, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Гроза» О. Островського, «Останні» Горького, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Барабанщиця» Салинського), п'єси авторів братніх республік, твори зарубіжних авторів. В театрі працювали нар. артисти СРСР: О. *Дикий,* О. *Сердюк* і Н. *Ужвій*; нар. артисти УРСР: І. *Кобринський,* В. *Скляренко,* В. *Овчаренко,* С. *Сміян,* А. *Хорошун,* А. *Верменич,* З. *Хрукалова* і С. *Карпенко*; засл. діячі мист. УРСР Д. *Лазуренко,* І. *Казнадій,* М. *Єсипенко* та ін. У складі театру (1979): нар. арт. УРСР А. *Бондар-Білгородський,* засл. артисти УРСР М. Садовський, П. Лисенко, К. Карпенко, Л. Бондаренко, М. Стороженко, А. Пуліна, Л. Кушкова, Т. Дмитренко, В. Сушко.

Будинок Дніпропетровського театру опери та балету. Архітектор Б. П. Жежерін. 1974

Будинок **Дніпропетровського українського музично-драматичного театру** імені Т. Г.Шевченка.

О. П. Горбенко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені 300-річчя возз'єднання України з Росією. Вищий навчальний заклад Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти СРСР. Засн. 1918 на базі Вищих жіночих курсів, відкритих 1916. В 1920 мед. ф-т відокремився в самостійний ін-т. У 1954 вузові присвоєно ім'я 300-річчя возз'єднання України з Росією. В 1978/79 навч. р. ун-т мав 10 ф-тів: істор., філол., мех.-матем., фіз., фізико-тех., хім., біол., екон., радіофіз. і заочний, на яких налічувалося 12 667 студентів, зокрема на денному відділенні — 7606. Є підготовче й вечірнє відділення, аспірантура. При ун-ті працюють н.-д. ін-ти геології й біології, проблемні лабораторії міцності й надійності конструкцій, струминних і трубних течій газу, систем автоматизованого контролю й управління, н.-д. сектор, газлузеві лабораторії—технологічна і прикладної фізики М-ва чорної металургії УРСР, б-ка (бл. 1,3 млн. одиниць зберігання), зоол. та істор. музеї, бот. сад. Д. у. видає підручники, навч.-методичну л-ру, наук. збірники. За час існування вузу підготовлено 36 811 спеціалістів. У 1968 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Будинок Дніпропетровського університету імені 300-річчя возз'єднання України з Росією.

В. І. Моссаковський.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Ф. Е. Дзержинського — вищий навч. заклад у системі Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 на базі хіміко-технологічного ф-ту Дніпроп. гірничого ін-ту. Має 5 ф-тів: технології органічних речовин, високомолекулярних речовин, неорганічних речовин, силікатів і механічний; вечірнє, заочне й підготовче відділення та аспірантуру. В 1978/79 навч. році кіль-

кість студентів становила понад 5 тис., зокрема на денному відділенні — 3,4 тис. Ін-т проводить н.-д. роботу в галузях електроосадження металів, створення нових полімерних матеріалів, плазмохім. процесів. За час існування підготував 22,6 тис. спеціалістів (1978). Видає респ. міжвідомчий тематичний науково-тех. зб. «Вопросы химии и химической технологии». У 1978 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Д. Пархоменко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва. Відкрито в квітні 1914 за ініціативою місц. худож. громадськості. З початком 1-ї світової війни його було закрито. Відновив діяльність 1923. В музеї представлено колекцію рос. і укр. мистецтва 17—18 ст. (ікони, парсуна, нар. картина, портрет), 19—20 ст. і рад. мистецтва. Серед експонатів — твори В. Боровиковського, С. Васильківського, М. Пимоненка, Д. Левицького, І. Айвазовського, І. Рєпіна, М. Ге, В. Поленова, І. Левітана, А. Куїнджі, В. Сєрова, К. Коровіна, О. Архипова, рад. художників — М. Самокиша, Б. Йогансона, П. Кончаловського, А. Рилова, І. Шадра, М. Андрєєва, С. Герасимова, Ю. Пименова, Л. Петкявічуса, Кукриніксів, В. Задорожного, В. Пузиркова, В. Бородая, В. Касіяна та ін.

В. А. Демидова.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ШИННИЙ ЗАВО́Д імені XXV з'їзду КПРС—підприємство хім.пром-сті, первісток шинної пром-сті УРСР. Розташований у Дніпропетровську. Будівництво почато 1956. Введено в дію 1961. Осн. продукція: шини для багатьох марок вантажних і легкових автомобілів,будівельношляхових і с.-г. машин, мотоциклів і мопедів; гумотехнічні вироби. З-д також ремонтує шини всіх розмірів. У 1977 обсяг виробн. продукції зріс проти 1965 більш як у 2 рази. Д. ш. з. обладнано сучас. високопродуктивним устаткуванням (потокотранспортною монорейковою системою з адресною доставкою, форматорами-вулканізаторами, напівавтоматами для шарового складання тощо). З квітня 1979 — Дніпропетровське виробн. об'єднання «Дніпрошина».

А. В. Казакевич.

ДНІПРОРУ́ДНЕ — місто Василівського р-ну Запоріз. обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Каховське Море. Вантажний порт на Каховському водосховищі. Засн. 1961 у зв'язку з пром. освоєнням *Білозерського залізорудного району*. З 1963 Д.— с-ще міськ. типу. У Д.— *Запорізький залізорудний комбінат*; з-ди: залізобетонних конструкцій і хлібний, комбінат побутового обслуговування. Три заг.-освітні, музична й спортивна школи, гірничотех. уч-ще й гірничий технікум. Лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ДНІПРЯ́НИ — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Новокаховській міськраді. Розташовані на лівому березі Дніпра, за 12 км від залізнич. ст. Каховка. 7,4 тис. ж. (1978). Виноробний радгосп-завод з плодоягідним цехом, хлібоприймальний пункт, килимовий цех Новокаховського комбінату побутового обслуговування, будинок побуту. Середня школа, медпункт. Будинок культури, б-ка. Засн. 1791.

ДНІСТЕ́Р — ріка на Пд. Зх. Української РСР і в Молдавській РСР. Довж. 1362 км, пл. бас. 72 100 км². Бере початок на пн.-сх. схилах Українських Карпат, на вис. бл. 1000 м над р. м., впадає в *Дністровський лиман* Чорного м. У верхів'ї Д. має гірський характер, тече вузькою, глибокою (80—100 м) долиною, шир. річища не перевищує 40 м. З виходом на передгірну Сано-Дністровську низовину долина розширюється до 5—9 км. У серед. течії похил ріки зменшується, долина звужується й поглиблюється, перетворюючись подекуди на напівканьйон завглибшки до 100—120 м. На цій ділянці для долини характерні врізані меандри, в місцях виходу кристалічних порід — невеликі пороги. В пониззі Д. тече Причорноморською низовиною, утворює широку долину (16—22 км). Заплава широка, складається з потужних алювіальних відкладів, порізана численними протоками, старицями й озерами, заросла чагарниками й очеретом (Дністровські плавні). Річкова сітка найгустіша у верх. частині басейну, тут переважають правобережні притоки, вниз за течією число приток зменшується, впадають вони переважно зліва. Гол. з них: праві — Стрий, Лімниця, Бистрицяя, Реут, Бик; ліві — Золота Липа, Стрипа, Серет, Збруч, Смотрич, Мурафа. Живлення мішане. Характерні дощові паводки, під час яких рівень води значно піднімається. Пересічна річна витрата води в гирлі бл. 300 м³/с, річний стік — 8,7 км³. Льодостав на Д. короткий — 2 місяці, в окремі зими його не буває. Ріка має велике народногосп. значення. Воду Д. використовують для зрошування й водопостачання. В басейні ріки збудовано багато водосховищ. Д. має значні гідроенергетичні ресурси — діє Дубоссарська ГЕС; будується (1979) Дністровський комплексний гідровузол (ГЕС і ГАЕС) біля м. Могилева-Подільського, що матиме велике значення для зарегулювання стоку Д., поліпшення судноплавних умов, розширення площ зрошуваних земель і зміцнення енерг. бази Придністров'я. Для захисту берегів від руйнування на окремих ділянках Д. споруджено дамби, загати тощо. Регулярне судноплавство на Д. здійснюється від м. Сороки до м. Дубоссари й нижче (гребля Дубоссарської ГЕС не має судноплавних шлюзів). Рибні запаси ріки невеликі, водяться окунь, лящ, щука, короп. Долина Д. відома своїми курортно-рекреаційними ресурсами: численні дитячі табори, будинки відпочинку, туристсько-екскурсійні бази тощо. На Д.— міста Галич, Заліщики, Хотин, Могилів-Подільський (у межах УРСР), Сороки, Рибниця, Дубоссари, Бендери, Тирасполь (у Молд. РСР).

Літ.: Ресурсы поверхностных вод СССР, т. 6, в. 1. Л., 1969; Василевський Г. А. Водні багатства Карпат. Ужгород, 1973.

М. С. Кожухина.

«ДНІСТЕ́Р» — українське кооперативне видавництво у Кам'янці-Подільському (1911—20). Видавав спершу кооперативну, згодом — худож. і наук.-популярну л-ру. «Д.» надрукував окремі твори С. Руданського, В. Стефаника, Марка Вовчка та ін. В роки Рад. влади вид-во випускало навч. л-ру.

ДНІСТРО́ВСЬКИЙ ЛИМА́Н — затока в пн.-зх. частині Чорного м., в межах Одес. обл. УРСР. Довж. бл. 40 км, ширина до 12 км. У лиман впадає р. *Дністер*. Від моря Д. л. відокремлений вузькою піщаною косою Бугаз. Взимку замерзає. Рибальство. В пд. частині судноплавний. На берегах Д. л.— міста Білгород-Дністровський, Овідіополь; археол. пам'ятки давньогрецької (7 ст. до н. е.) та скіфської (2 ст. до н. е.) культур.

«ДНІСТРЯ́НКА» — літературний альманах з календарем, виданий *«Академічним гуртком»* 1876 у Львові. Організаторами його були І. Франко, І. Белей, А. Дольницький і В. Левицький. У «Д.» надруковано, зокрема, твори І. Франка (оповідання «Лесишина челядь», «Два приятелі», поема «Хрест Чигиринський»), повість Марка Вовчка «Інститутка», повість Е. Золя «Повінь» у перекладі І. Франка.

ДНІСТРЯ́НСЬКИЙ Станіслав Северинович [1(13).XI 1870, Тернопіль — 5.V 1935] — український учений-правознавець, акад. АН УРСР (з 1927). Після закінчення Віденського ун-ту 1893 протягом 1898—1918 викладав у Львівському ун-ті (з 1901 — професор цього ун-ту), згодом — професор Празького ун-ту. Осн. наук. праці (укр.,чес., нім. мовами) стосуються цивільного права.

ДНК — скорочена назва *дезоксирибонуклеїнової кислоти*.

ДНОПОГЛИ́БЛЮВАЛЬНІ РОБО́ТИ — поглиблення й розширення водойм і водотоків способом виймання ґрунту. Розрізняють Д. р. капітальні, пов'язані з будівництвом судноплавних трас, акваторій і каналів, і експлуатаційні, або ремонтні, які виконують щороку, ліквідуючи наноси, що заважають судноплавству й експлуатації гідротех. споруд. У процесі Д. р. піщані, піщано-гравелисті й мулові ґрунти видаляють *земле-*

Дністер у середній течії.

І. Добі.

сосними снарядами або *гідромоніторами*, скельні породи, попередньо подрібнені вибухом (див. *Підривні роботи*),— одно- або багаточерпаковими *землечерпальними снарядами*. Найбільший обсяг Д. р. припадає на впорядкування внутр. водних шляхів.

М. І. Губина.

ДНОПОГЛИ́БЛЮВАЛЬНІ СУ́ДНА — самохідні й несамохідні судна для *днопоглиблювальних робіт*. До Д. с. належать днопоглиблювальні снаряди *(землесосні снаряди, землечерпальні снаряди)*, грунтовідвізні шаланди, шаландорозвантажувачі, корчепідйомники, скелеподрібнювачі та ін. Разом з допоміжними суднами (напр., *буксирними суднами*, промірювальними *катерами*) Д. с. становлять днопоглиблювальний караван.

«ДО КРИ́ТИКИ ПОЛІТИ́ЧНОЇ ЕКОНО́МІЇ» — твір К. Маркса, що ознаменував як підготовчий варіант «*Капіталу*» початок революційного перевороту в *політичній економії*. Опубліковано 1859 «До к. п. е.» — підсумкова праця по створенню пролетарської політ. економії на основі вивчення законів розвитку і зміни *способів виробництва*, особливо законів капіталізму. В передмові до «До к. п. е.» К. Маркс дав класичне визначення суті матеріалістичного розуміння історії, основане на виділенні з усіх сусп. відносин *виробничих відносин* як основних, що зумовлюють усі ін. Формулюючи в цьому самому розділі *відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил закон*, К. Маркс показав, що гол. причини революц. змін одних класово антагоністич. формацій іншими полягають у невідповідності на певному історичному етапі виробничих відносин характерові й рівневі продуктивних сил. Капіталістичні виробничі відносини він охарактеризував як останню антагоністичну форму розвитку *продуктивних сил*. «Через це буржуазною суспільною формацією завершується передісторія людського суспільства» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 7). Основи аналізу капіталістичного способу виробн., закладені в творі «До к. п. е.», Маркс розробляв виходячи з розгляду *товару* як тієї екон. клітинки бурж. суспільства, в якій вміщено зародки всіх суперечностей капіталізму. Досліджуючи суперечності товару й пояснюючи їх властивостями *праці*, К. Маркс зробив геніальне відкриття двоїстого характеру праці, затраченої на виробн. товару. Аналіз праці й товару дав йому змогу обгрунтувати теорію *вартості*, а також всебічно дослідити *гроші* як найбільш розвинуту форму вартості, що являє собою підсумок і кінцевий результат її розвитку. Відносини, що складалися на грунті суперечностей обміну товарами, рух вартості й грошей К. Маркс розглядав як магістральну лінію аналізу *капіталу* й *додаткової вартості*, всієї системи капіталістичних виробничих відносин. Твір К. Маркса «До к. п. е.» лишається арсеналом ідей, які теоретично озброюють робітничий клас у його боротьбі за соціалізм.

Ю. М. Пахомов.

ДОБА́ — 1) Проміжок часу, протягом якого Земля здійснює один оберт навколо своєї осі. Період обертання відносно точки весняного *рівнодення* наз. зоряною Д. Її тривалість неперервно змінюється внаслідок переміщення точки весняного рівнодення, зумовленого *прецесією* й *нутацією* земної осі. Період обертання відносно центра Сонця наз. сонячною Д. Нерівномірний видимий рух Сонця по *екліптиці* — причина періодичних змін тривалості сонячної Д. В науці й практиці користуються середньою сонячною Д.— тривалістю обертання Землі відносно т. з. середнього Сонця — точки, що рівномірно рухається по *екватору небесному* з заходу на схід на 0°, 9856 за одну календарну дату. Серед. сонячна Д.— основа лічби серед. сонячного часу. Внаслідок дії припливних сил Місяця та ін. причин обертання Землі уповільнюється, через що тривалість Д. подовжується. Те, що *рік* не містить цілого числа серед. сонячних Д., є осн. трудністю при складанні *календаря*. 2) Позасистемна одиниця часу, яка дорівнює 24 год = = 1440 хв = 86400 с. 3) Іноді слово «доба» вживають як синонім слова «епоха» (напр., геол. Д., кам'яна Д., Д. Відродження).

Літ.: Бакулин П. И., Блинов Н. С. Служба точного времени. М., 1968; Абалакин В. К. [та ін.]. Справочное руководство по небесной механике и астродинамике. М., 1977.

М. Т. Миронов.

ДОБА́ВКИ в будівельні матеріали — речовини, невелику кількість яких вводять до складу штучних будівельних матеріалів. Розрізняють Д. природні й штучні; мінеральні, органічні і комбіновані. Вони змінюють як проміжні (технологічні), так і кінцеві (експлуатаційні) властивості матеріалів (одну з них або водночас кілька). Застосовуються окремо або комплексно. Добавками, що регулюють строки тужавіння (тверднення) в'яжучих речовин, буд. розчинів і бетонів, є *гіпс*, хлористі кальцій і натрій, сірчанокислий натрій та ін. Пластифікуючі Д. в ці матеріали — сульфітноспиртова *барда*, милонафт і асидол, у полімерні матеріали — дибутилфталат тощо. Активними мінеральними Д., що підвищують водо- й солестійкість, а також щільність бетонів, буд. розчинів і в'яжучих речовин, є тонкомелені *туфи, трепели*, доменні гранульовані *шлаки* й *золи*; ущільнюючими Д. в ці матеріали є бентонітова *глина*, хлорне залізо; протиморозними Д.— хлористі натрій і кальцій, нітрит натрію і *поташ*. До пороутворюючих Д. належать алюмінієва пудра, тех. *пергідроль*, клеєканіфольні й смолосапонінові піноутворювачі (їх додають у бетонну суміш), деревне вугілля, *вапняки*, тирса (в матеріали з мінеральних розплавів, кераміку), порофори (в полімерні матеріали). Застосовують і опіснюючі Д. (напр., *супіски*) — в керамічні матеріали, флюсуючі Д. (див. *Флюси*) — в матеріали з мінеральних розплавів, добавки-розріджувачі (нафтові масла) й добавки-емульгатори (*мила*, смоли) — в бітумні й дьогтьові матеріали. Є й Д., що їх використовують як *каталізатори, інгібітори* корозії арматури, *барвники* і *пігменти, наповнювачі, антипірени* й антисептики (див. *Антисептичні засоби*) та ін.

Літ.: Хоменко В. П., Власюк Н. В. Защита строительных конструкций от коррозии. К., 1971; Ратинов В. Б., Розенберг Т. И. Добавки в бетон. М., 1973; Добавки в шихту при производстве керамических стеновых материалов. М., 1974; Вавржин Ф., Крчма Р. Химические добавки в строительстве. Пер. с чеш. М., 1964. *М. Р. Чермянін.*

ДО́БІ (Dobi) Іштван (31.XII 1898, Сень, область Комаром — 24.XI 1968, Будапешт) — угорський держ. і політ. діяч, Герой Соціалістичної Праці УНР (1967). В період *Угорської Радянської республіки 1919* — в лавах угор. Червоної Армії. З 1922 — член Всеугор. спілки с.-г. робітників, з 1934 — Партії дрібних сільс. господарів (ПДСГ), з 1937 — керівник її лівого крила. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. З 1947 — голова ПДСГ, 1948—52 — голова Ради Міністрів, 1952—67 — голова Президії, з 1967 — член Президії УНР. З 1959 — член Угор. соціалістичної робітн. партії, член її ЦК. В 1957—68 — заст. голови Всеугор. ради Вітчизн. нар. фронту. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1962.

ДО́БІАШ (Dobiáš) Вацлав (н. 22.IX 1909, Радчіце) — чеський композитор, педагог і музичногромад. діяч. Член Компартії Чехословаччини з 1945. Гол. тема творчості Д.— життя і трудові перемоги народів соціалістичної Чехословаччини. Твори: кантати «Сталінград» (1945), «Наказ № 368» (1946), «Будуй батьківщину — зміцниш мир!» (3-я ред. 1950 — Золота медаль Миру); інструм. *нонет* «Про рідну країну» (1952); 2 симфонії (1943, 1957).

Д'ОБІНЬЄ Теодор-Агріппа (1552—1630) — французький поет і історик. Див. *Обіньє* Теодор-Агріппа д'.

ДОБІНЬЇ (Daubigny) Шарль-Франсуа (15.II 1817, Париж — 19.II 1878, там же) — французький художник, представник *барбізонської школи*. В 1840 навчався в П. Делароша. В ранній період творчості працював у галузі ілюстрації. Пізніше звернувся до пейзажу й створив реалістичні ліричні образи природи («Берег Уази», «Загата в долині Оптево», 1855; «Ранок», 1858, та ін.). Деякі твори Д. зберігаються в Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві й ДЕ.

ДО́БІР ПРИРО́ДНИЙ — складний істор. процес у живій природі, що полягає в збереженні організмів з корисними в даних умовах індивідуальними змінами й *елімінації* форм, менш пристосованих до умов існування. Значення цього процесу як провідного фактора *еволюції* органічного світу розкрив Ч. *Дарвін*. Він відзначив, що Д. п. є неминучим результатом складної взаємодії спадкової *мінливості*

організмів і *боротьби за існування*, що вимирання старих форм і поява нових, краще пристосованих до умов існування, тісно пов'язані між собою. Внаслідок дії Д. п. відбувається вдосконалення й закріплення спадкових пристосувань живих істот до умов середовища, що змінюються. Це завершується появою нових *екотипів* (рас), а в дальшому ході прогресивної еволюції — нових *підвидів* і видів. Добір найбільш пристосованих особин наз. індивідуальним доборо́м. Рад. біолог І. І. *Шмальгаузен* запровадив поняття груповий добі́р — виживання *популяцій, видів, родів* тощо. Провідна роль в еволюції належить індивідуальному доборові, оскільки в основі групового добору лежить виживання особин, з яких складаються ці групи. В різних умовах існування дія Д. п. має неоднаковий характер. Вона виявляється в різних його формах, основними з яких є рушійний (провідний, перетворюючий, прямий) добір і стабілізуючий добір. Рушійний добі́р, відкритий Ч. Дарвіном, діє в умовах зміни навколишнього середовища й супроводиться виробленням нової *норми реакції* організмів та, кінець кінцем, змінами того чи іншого виду. Стабілізуючий добі́р, відкритий І. І. Шмальгаузеном, забезпечує збереження норми реакції за відносно постійних умов існування. Різні форми Д. п. звичайно діють одночасно, і встановити чітку межу між ними неможливо. Д. п. може діяти тільки за наявності мутаційної мінливості, тобто спадкових змін, що відбуваються в *генофонді* популяції (див. *Мутація, Мутаційна теорія*). На основі теорії Д. п. пояснюється проблема органічної *доцільності*, доводиться її відносність. Теорія Д. п. вперше поставила *еволюційне вчення* на твердий наук. грунт, давши матеріалістичне пояснення механізмів еволюції, виникнення всієї різноманітності форм живої природи, а також спростувавши ідеалістичні й механістичні погляди на істор. розвиток органічного світу. Висунуті проти вчення про Д. п. заперечення (неадаптивність внутрішньовидових спадкових відмін, неможливість зовн. факторами спричинити спадкову мінливість, неефективність добору в *чистих лініях* тощо) спростовано досягненнями сучас. науки. Наявність Д. п. в органічній природі підтверджено великим експериментальним матеріалом, що дає змогу простежити перебіг цього процесу, з'ясувати його причинно-спадкові взаємозалежності. Див. також *Статевий добір, Добір штучний*.

Літ.: Дарвін Ч. Походження видів. К.— Х., 1949; Шмальгаузен И. И. Факторы эволюции. М., 1968; Шепард Ф. М. Естественный отбор и наследственность. Пер. с англ. М., 1970. *О. П. Маркевич*

ДО́БІР ШТУ́ЧНИЙ — вибір найцінніших у госп. відношенні рослин або тварин для поліпшення чи створення нових сортів і порід тварин і подальшого розведення їх. Теорію Д. ш. розробив і запропонував термін Ч. *Дарвін*. В основі Д. ш., як і *добору природного*, лежить спадкова *мінливість*. За допомогою Д. ш. людина закріплює й посилює у рослин і тварин необхідні їй ознаки і властивості. Розрізняють Д. ш. несвідомий і методичний. Несвідомий Д. ш., коли для розмноження залишали кращі особини, був характерний для ранніх часів розвитку землеробства і тваринництва. Пізніше в практику увійшов методичний, цілеспрямований Д. ш., що його провадять за комплексом ознак,— осн. метод виведення сортів с.-г. рослин і порід свійських тварин. Є 2 осн. види методичного Д. ш.— масовий та індивідуальний.

У рослинництві при масовому Д. ш. виділяють велику кількість кращих за рядом ознак однотипних рослин, все одержане від них насіння висівають на одну ділянку (або поле) і дають оцінку за врожаєм усім рослинам, порівнюючи вихідний матеріал і стандарт. Застосовують одноразовий, дворазовий, багаторазовий, а іноді й безперервний масовий Д. ш. При індивідуальному, найбільш поширеному, доборі насіння кращих рослин обмолочують і висівають окремо. У тваринництві Д. ш. провадять за індивідуальними якостями (*фенотипом*) — розвитком, *екстер'єром, конституцією тварин*, продуктивністю й плодючістю і за спадковими якостями (генотипом) — походженням тварин і якістю потомства. При масовому Д. ш. тварин оцінюють за фенотипом, при індивідуальному (ефективнішому) — за фенотипом і генотипом (див. *Бонітування тварин*). У племінному тваринництві Д. ш. поєднують з *підбором* батьківських пар і правильним вирощуванням молодняка.

ДО́БОЗІ (Dobozy) Імре (н. 30.X 1917) — угорський письменник. Активну літ. діяльність почав 1945. Перший роман «Новий Туркев» (1952) побудував на основі репортажів. Більшість творів — романи, драми, сценарії — присвятив проблемам сучас. угор. села, формуванню нової соціалістичної свідомості. Автор роману «Хмари і сонячне світло» (1953), п'єс «Світає», «Злива» (обидві — 1960), «Лебедина пісня», «Молодший сержант та інші», прозових книг «Весняний вітер» (1952), «Говорить зброя» (1955), «Буденні історії» (1956), «Схил гори» (1961) тощо.

Тв.: Укр. перекл.— Конюх. В кн.: Угорське оповідання. К., 1976; Рос. перекл.— Унтер-офицер и другие... М., 1976. *К. О. Шахова.*

ДОБО́РУ ПРА́ВИЛА — правила, що визначають умови, за яких можливий перехід квантової системи (*електрона* у зовнішньому полі, *атома, молекули, кристала*) з одного стану в інший. Виражаються у формі певних обмежень на допустимі зміни *квантових чисел*, що характеризують *хвильові функції* початкового й кінцевого станів. Д. п. диктуються властивостями симетрії системи й законами збереження *енергії, імпульсу, електричного заряду, парності стану* тощо, які з них випливають. Напр., Д. п. не дозволяють розпад *позитронію* в стані зі *спіном* 0 (т. з. парапозитроній) на непарну кількість *фотонів*, а в стані зі спіном 1 (ортопозитроній) — на парну.

Літ.: Глауберман А. Ю. Квантова механіка. Львів, 1962. *Б. М.Ніцович.*

ДОБРАНИ́ЧІВСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка, досліджена в с. Добраничівці Яготинського р-ну Київ. обл. 1953, 1967, 1969 і 1970. Виявлено залишки госп.-побутових комплексів, кожний з яких складався з наземного округлого житла типу чуму народів Півночі, ям-комор з кістками тварин, вогнищ поза житлом і місць обробки каменю й кістки. При спорудженні жител використовували великі кістки мамонтів. Знайдено вироби з кременю й гірського кришталю (різці, скребки, ріжучі вістря, проколки тощо), кістки (молотковидні інструменти, копальні й сокировидне знаряддя, проколки) та ін. Інтерес становить унікальна янтарна схематизована статуетка жінки. Залишки одного з госп.-побутових комплексів Д. с. є осн. частиною експозиції спорудженого над ними музею (відкритий 1977). *І. Г. Шовкопляс.*

Л. І. Доброржанська.

ДОБРЕ́ (Daubrée) Габріель-Огюст (25.VI 1814 — 29.V 1896) — французький геолог, акад. франц. АН (з 1861) і чл.-кор. Петерб. АН (з 1861). В 1872—84 викладав мінералогію й був ректором Гірничої школи в Парижі. Встановив закономірності тріщинуватості гірських порід залежно від напряму тектонічного стиснення. Дослідження в галузі експериментальної геології, синтезу мінералів, генезису заліз. руд.

ДОБРЖА́НСЬКА Любов Іванівна (н. 24.XII 1908, Київ) — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1965). В 1924 закінчила театр. студію при Київ. рос. драм. театрі й була зарахована до трупи цього театру. Тут працювала до 1934, створила образи: Негіної («Таланти і поклонники» О. Островського), Комісара («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Валі («Страх» Афіногенова). З 1934 — в трупі Центр. театру Рад. Армії (Москва). Ролі: Катарина («Приборкання непокірної» Шекспіра), Васілуце («Каса маре» Друце) та ін. Знімалася в кіно. Нагороджена орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950.

ДО́БРИВА — органічні й неорганічні речовини, що їх застосовують для поліпшення умов живлення культурних рослин з метою підвищення врожаю й поліпшення його якості. Є *органічні добрива* й *мінеральні добрива*. Як Д. використовують відходи с.-г. виробництва (*гній, гноївка*, пташиний послід); *торф*, продукти хім. пром-сті (*азотні добрива, суперфосфати, калійні добрива* тощо); продукти розмелювання гірських порід (*каїніт*, фосфоритне борошно, сиромелене *вапно* тощо); відходи пром-сті (фосфатшлаки, піритні недогарки, дефекат тощо). В окрему групу виділяють *бак-*

В. Ф. Добрик.

теріальні добрива. Мінеральні Д., що містять одну поживну речовину, наз. п р о с т и м и (*аміачна селітра* та ін.), а ті, що містять два або кілька елементів живлення,— к о м п л е к с н и м и (амофос, *нітрофоски,* мішані Д. тощо). В СРСР взято курс на виробництво простих Д. з високим вмістом поживних речовин (*сечовина синтетична,* подвійний суперфосфат та ін.) і комплексних Д. За впливом на рослини Д. умовно поділяють на п р я м і (безпосередньо збагачують грунт на поживні речовини) й н е п р я м і (*гіпс,* вапно), що поліпшують умови живлення рослин, впливаючи на фізико-хім. і мікробіологічні процеси в грунті. Д. підвищують *родючість грунту.* Бл. 50% загального врожаю одержують за рахунок Д. Правильне застосування їх дає змогу активно втручатись у *кругообіг речовин* на Землі, створювати, зокрема, позитивний баланс поживних речовин у землеробстві. Забезпеченість 1 га посівів мінеральними Д.— один з осн. показників інтенсифікації землеробства. В с. г. Рад. Союзу з 1966 по 1975 використання мінеральних Д. зросло в 2,8 раза. В документах XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, в рішеннях Липневого (1978) пленуму ЦК КПРС накреслено шляхи по дальшому зростанню виробництва мінеральних Д. Підвищенню врожайності с.-г. культур і розвитку тваринництва сприяє дедалі більше застосування органічних Д. Для забезпечення раціонального використання Д. в СРСР, у т. ч. на Україні, створено *агрохімічну службу.*

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Довідник по удобренню сільськогосподарських культур. К., 1975; Гумекин И. В. Система применения удобрений. М., 1977; *Літ.* див. також до ст. *Агрохімія, Мінеральні добрива, Органічні добрива.*

О. В. Лазурський.

ДОБРИК Віктор Федорович (н. 2.XII 1927, с. Володимирівка, тепер Казанківського р-ну Микол. обл.) — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1954. Н. в сім'ї вчителя. Після закінчення Дніпроп. ін-ту інженерів залізнич. транспорту (1950) працював майстром, виконробом, нач. відділу буд.-монтаж. поїзда. В 1951—57 служив у Рад. Армії. В 1957—61 — заст. гол. інженера, секретар парткому будівництва Дніпродзержинської ГЕС. З 1961 — другий секретар Дніпродзержинського міськкому партії, потім — голова Дніпродзержинської міськради, 1963—69 — перший секретар Дніпродзержинського міськкому, 1969—73 — Івано-Франківського обкому, з 1973 — Львівського обкому партії. З 1966 — кандидат, з 1971 — член ЦК КПРС. З 1966 — кандидат, з 1971 — член ЦК Компартії України. З 1976 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДОБРИ́НЯ НІКІ́ТИЧ — богатир, один з героїв російського билинного епосу. Разом з *Іллею Муромцем* і *Альошею Поповичем* охороняв Руську землю. Д. Н. зображено розумним, дотепним, могутнім, відданим батьківщині, чесним, вірним у дружбі й коханні. За *билинами,* довгий час Д. Н. жив при дворі київ. князя Володимира.

«ДО́БРІ ПО́СЛУГИ» в міжнародному праві — одна з форм мирного врегулювання *міжнародних спорів* або встановлення нормальних відносин між державами. Осн. завдання «Д. п.» — домогтися контактів між д-вами, що сперечаються. Д-ва або міжнародна організація, що бере на себе надання «Д. п.», не є учасником можливих наступних переговорів, але може надавати послуги як за своєю ініціативою, так і на прохання однієї з сторін, що сперечаються. Про «Д. п.» йшлося в Гаагській конвенції про мирне розв'язання міжнар. спорів (1907). Зокрема, зазначалося, що «Д. п.» мають виключно значення поради і аж ніяк не можуть визнаватися обов'язковими. Рад. уряд надавав «Д. п.» при врегулюванні військ. конфлікту між Індією й Пакистаном (див. *Ташкентська зустріч 1966*); «Д. п.» іноді використовувалися в практиці капіталістичних д-в для втручання у внутр. справи ін. держав.

В. М. Корецький.

ДОБРО́ І ЗЛО — оціночні, полярні морально-етичні категорії, що відображують уявлення людей (індивідів, *груп соціальних, класів суспільних*) про морально цінне, бажане (добро) й морально-негативне (зло) в природі й суспільній дійсності. Залежно від об'єкта оцінки (вчинок, моральні якості особи, взаємини людей, суспільство в цілому) поняття «добро» і «зло» набувають конкретнішої форми етичних уявлень про добродіяння або злодіяння, справедливість і несправедливість. Ідеї, концепції Д. і з. соціально зумовлені класовими інтересами й потребами, певними об'єктивними істор. умовами. Це заперечують представники ідеалізму, які намагаються знайти підстави Д. і з. в незмінних ідеальних (*абсолютна ідея* Г.-В.-Ф. Гегеля) та моральних (*категоричний імператив* І. Канта) началах. Сучас. бурж. філософи все частіше виступають проти можливості раціонального визначення понять Д. і з. (*неопозитивізм*), вважають їх вираженням почуттів, емоцій людини (*емотивізм*), її суб'єктивних задумів (*екзистенціалізм*), що неминуче призводить до етичного *релятивізму.* Наук. тлумачення Д. і з. дала марксистсько-ленінська етика, згідно з якою вчинки людей, мотиви й наслідки їхньої діяльності в кінцевому підсумку оцінюються як Д. і з. відповідно до того, якою мірою вони збігаються з істор. необхідністю, вимогами сусп. і морального прогресу. В комуністичній моралі й етиці уявлення про Д. і з., їхні критерії розглядаються через усю сукупність конкретних моральних вимог, принципів і норм, якими свідомо керуються трудящі в боротьбі за комуністичне перетворення суспільства.

В. С. Пазенок.

ДОБРО́БУТ — забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними й духовними благами. До них належать предмети, послуги й умови, що задовольняють певні людські потреби. Рівень Д. трудящих визначається панівним сусп.-екон. ладом, досягнутим рівнем розвитку *продуктивних сил* і відповідно розміром тієї частини *національного доходу,* що йде на задоволення потреб населення. В капіталістичному суспільстві Д. зумовлений діянням *основного економічного закону капіталізму* й *загального закону капіталістичного нагромадження.* Для капіталізму характерне *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату,* посилення процесу капіталістичної експлуатації, зростання багатства буржуазії. В СРСР неухильне підвищення матеріального й культ. рівня життя народу було й залишається однією з найважливіших довгочасних цілей *економічної стратегії КПРС,* що випливає з вимог *основного економічного закону соціалізму.* Див. також *Життєвий рівень.*

ДОБРОВЕЛИ́ЧКІВКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, за 24 км від залізничної ст. Помічна. 6,6 тис. ж. (1978). Виникла в 2-й пол. 18 ст. У 1904 і 1905 в Д. відбулися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1957 — с-ще міськ. типу. Комбікормовий, хлібний і консервний з-ди, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування; 3 заг.-освітні, музична і спортивна школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ДОБРОВЕЛИ́ЧКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 51,0 тис. чол. (1978). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 14 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Добровеличківка.* Поверхня району — підвищена хвиляста рівнина (відроги *Придніпровської височини*), розчленована річковими долинами, балками і ярами. Річки: *Сухий Ташлик, Чорний Ташлик,* Синюха. Грунти чорноземні. Пн.

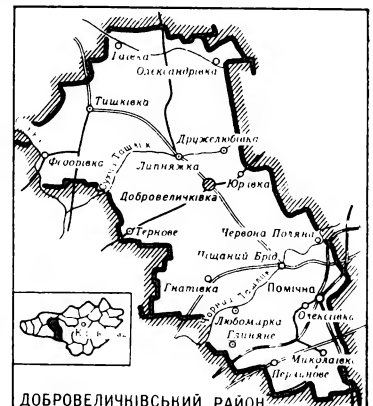

частина району лежить у лісостеповій зоні, південна — в степовій. Підприємства в основному легкої й харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: помічнянські локомотивне й вагонне депо, цегельний, залізобетонних виробів з-ди, добровеличківські цегельний, плодоконсервний, комбікормовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Добровеличківка) й 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 109,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 101 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. У Д. р.— 17 колгоспів, звірорадгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничний вузол Помічна, залізнична станція Глиняна. Автошляхів — 322 км, у т. ч. з твердим покриттям — 256 км.

У районі — 37 заг.-освітніх, 2 муз. школи, 41 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні; 18 будинків культури, 15 клубів, 2 кінотеатри, 53 кіноустановки, 41 б-ка. В с. Юр'ївці Д. р. народився рад. військ. діяч адмірал М. Є. *Басистий*. В Д. р. видається газ. «Сільське життя» (з 1931). *А. М. Мовчан.*

ДОБРОВИЧ (Dobrović) Никола (12.II 1897, Печ, Угорщина — 11.I 1967, Белград) — сербський архітектор. У 1923 закінчив Вищу

Н. Добрович. Адміністративна будівля в Белграді. 1957—62.

тех. школу в Празі. Член Сербської академії наук і мистецтв (з 1965). Розробив містобудівні принципи Нового Белграда (кін. 40-х рр. 20 ст.), генеральні плани міст Штип (1952) і Герцегнови (1957); створив ряд громад. споруд — готель на о. Лопуд поблизу Дубровника (1936), адм. будинок у Белграді (1957—62) та ін.

ДОБРОВІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПАТРІОТІВ (ДОП) — підпільна антифашист. комсомольсько-молодіжна орг-ція, що діяла в с. Великій Знам'янці Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. в липні — жовтні 1942. Налічувала понад 40 чол. Очолював орг-цію комсомолець М. К. Тараскін. ДОП проводила диверсійну роботу в тилу ворога, розповсюджувала листівки в селах Кам'янсько-Дніпровського й Лепетиського р-нів, вела усну агітацію, закликаючи населення до боротьби проти окупантів. У листопаді 1942 орг-цію розкрила фашист. жандармерія. Її учасників заарештували, а в січні 1943 9 з них розстріляли. В с. Олексіївці (входить до Великознам'янської сільради) патріотам встановлено пам'ятник.

П. Т. Кривчик.

ДОБРОВІЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ — одна з форм державного *страхування*. Д. с. здійснюється шляхом укладання договорів майнового й особистого страхування. При Д. с. страхова орг-ція зобов'язується в разі настання зазначеної в договорі події — страхового випадку (обставина, внаслідок якої виникає обов'язок страхувача) — сплатити страхувальникові або ін. особі, на користь якої укладено договір: за майновим страхуванням — страхове відшкодування в межах обумовленої суми; за особистим страхуванням — передбачену договором страхову суму, незалежно від сум по держ. *соціальному страхуванню, соціальному забезпеченню* і сум, належних у порядку відшкодування шкоди. Страхувальник зобов'язується вносити передбачені договором страхові платежі. Про Д. с. ідеться в ст. 80 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР ст. 371 ЦивК УРСР). За Д. с. громадяни можуть у певних випадках застрахувати і майно, яке підлягає *обов'язковому страхуванню* (напр., будівлі, тварини). Умови окремих видів Д. с. визначаються за погодженням органів Держстраху СРСР зі страхувальниками відповідно до спец. правил і інструкцій М-тва фінансів СРСР. *Н. П. Лещенко.*

ДОБРОВІЛЬНЕ ТОВАРИСТВО СПРИЯННЯ АРМІЇ, АВІАЦІЇ І ФЛОТУ СРСР (ДТСААФ СРСР) — масова оборонопатріотична організація трудящих СРСР, метою якої є сприяння зміцненню обороноздатності країни й підготовка трудящих до захисту соціалістичної Вітчизни. Свою діяльність ДТСААФ проводить через органи, що обираються на з'їздах, конференціях і зборах (ЦК ДТСААФ СРСР, ЦК ДТСААФ союзних республік, обласні, районні й первинні к-ти), під керівництвом парт. орг-цій, у тісному зв'язку з рад. спортивними та ін. громад. орг-ціями. Створено 1951 шляхом злиття Добровільного т-ва сприяння армії (ДТСАРМ), Добровільного т-ва сприяння авіації (ДТСАВ) і Добровільного т-ва сприяння флотові (ДТСФ), що існували з 1948. До них 1927—48 діяло Т-во сприяння обороні й авіац.-хім. будівництву (*Тсоавіахім*). Орг-ції ДТСААФ забезпечують активну участь членів т-ва в оборонно-масовій роботі, ведуть пропаганду військ. знань серед населення, проводять підготовку молоді до військ. служби, сприяють проведенню заходів цивільної оборони, керують розвитком у країні оборонних і військ.-тех. видів спорту. На тер. УРСР орг-ції ДТСААФ підпорядковані ЦК ДТСААФ УРСР, який має свій друкований орган — газ. «Патріот Батьківщини», видає журнали, брошури, плакати тощо. ДТСААФ СРСР нагороджений орденом Леніна (1977). Йому передано орден Червоного Прапора, яким був нагороджений Тсоавіахім (1947).

Літ.: Краснознаменное оборонное. М., 1975; Боевой отряд советских патриотов. К., 1976; Покальчук А. Ф. ДОСААФ — надежный резерв и помощник Вооруженных Сил. М., 1976. *А. Ф. Покальчук.*

ДОБРОВІЛЬНІ НАРОДНІ ДРУЖИНИ — органи громадської самодіяльності, які поряд з держ. правоохоронними органами ведуть боротьбу з порушеннями *громадського порядку* і правил соціалістичного співжиття, беруть участь у запобіганні й припиненні правопорушень, охороні соціалістичної власності, роз'яснюють населенню рад. закони. Виникли 1959. Створюються на добровільних засадах з передових трудящих за виробничо-територіальним принципом на підприємствах, будовах, транспорті, в колгоспах, радгоспах, установах, орг-ціях, навчальних закладах, житлово-експлуатаційних конторах, будинкоуправліннях, гуртожитках тощо. Кожну Д. н. д. очолюють командир і його заступники, які обираються відкритим голосуванням на заг. зборах дружинників строком на 2 роки. Дружинами керують *місцеві Ради народних депутатів* та їхні виконкоми. Для оперативного керівництва роботою Д. н. д. в межах області, району, міста, селища або села утворюються відповідні штаби з представників парт., рад. та ін. держ. органів і громад. орг-цій. Організація й діяльність Д. н. д. на тер. УРСР визначаються Положенням про них, затвердженим постановою ЦК Компартії України й Ради Міністрів УРСР від 28.V 1974.

В. С. Анджиевський.

ДОБРОВІЛЬНІ СПОРТИВНІ ТОВАРИСТВА (ДСТ) — масові спортивні орг-ції СРСР, завданням яких є залучення населення до занять фіз. культурою, спортом і туризмом, підготовка спортсменів високого класу, участь у комуністичному вихованні населення. На 1.I 1979 функціонувало 5 всесоюзних профспілкових («Локомотив», «Спартак», «Водник», «Буревісник», «Зеніт»), 2 всесоюзні відомчі («Трудові резерви» і «Динамо») ДСТ, 15 респ. профспілкових (в УРСР — «Авангард») і 15 сільс. ДСТ (в УРСР — «Колос»). Осн. організаційна ланка ДСТ — виробничий фізкультурний колектив або спортивний клуб. Загальне керівництво ДСТ і контроль за їхньою діяльністю здійснюють Всесоюзна рада ДСТ профспілок, відповідні профспілкові організації, відомства.

Літ.: Управление физкультурным движением. М., 1977. *Ю. М. Теппер.*

ДОБРОВІЛЬНІ ТОВАРИСТВА в СРСР — один з видів *громадських організацій* та об'єднань трудящих, що мають своїм завданням сприяти зміцненню оборони країни, розвиткові науки, техніки, культури, спорту тощо. Створюються на основі добровільного членства громадян при підтримці д-ви відповідно до завдань комуністичного будівництва, розвитку політ. активності й самодіяльності населення, задоволення різноманітних інтересів трудящих. Особливістю Д. т. є наявність колективного членства держ., кооп. та ін.

громад. орг-цій, *трудових колективів*, об'єднання у Д. т. громадян відповідно до їхніх інтересів і запитів тощо. Конституція СРСР, конституції союзних і авт. республік гарантують Д. т. умови для успішного виконання завдань, визначених їхніми статутами. Система Д. т. змінюється відповідно до політ.-екон. умов розвитку рад. суспільства. Кожне Д. т. діє в межах свого статуту на основі чинного законодавства. Порядок створення Д. т. регулюється в основному законодавством союзних республік. Система організацій Д. т. (первинні, районні, міські та ін.) будується на основі принципів *демократичного централізму*. Всі Д. т. взаємодіють з відповідними держ. органами, ін. громад. орг-ціями в різних сферах сусп. життя, сприяють здійсненню держ. органами їхніх функцій тощо. Наймасовішими є Д. т.: спортивно-фізкультурні, т-во «*Знання*», *Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту СРСР* (ДТСААФ), наук.-тех. т-ва (НТТ), Всесоюзне т-во винахідників і раціоналізаторів, Спілка Червоного хреста й Червоного Півмісяця, т-ва охорони природи, дружби й культур. зв'язку з зарубіжними країнами, охорони пам'яток історії й культури. *М. І. Данченко.*

А. В. Добровольський.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Анатолій Володимирович [н. 6 (19).V 1910, с. Буки, тепер Житомирського р-ну Житомир. обл.] — український рад. архітектор, засл. будівельник УРСР (з 1950), академік архітектури (з 1953). Член КПРС з 1950. Гол. архітектор м. Києва (1956—63). Один з авторів проекту планування й забудови *Хрещатика* і прилеглих до нього кварталів (будівництво почато 1951). За проектами Д. в Києві споруджено житл. будинки на вул. Володимирській і з-ду «Більшовик» (обидва — 1950), на Червоноармійській вул. (1950—54); Ін-т фізики АН УРСР (1949); готель «Москва» (1959—61); станції метрополітену «Хрещатик» (1959—60) і «Завод Більшовик» (1963); кінотеатр «Україна» (1959); аеропорт у Борисполі (1959—65), Будинок художника (1978), всі — у співавторстві; мости — Московський через р. Дніпро й через р. Десну (1977, у співавт. з інж. Г. Фуксом). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

В. М. Добровольський.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Віктор Миколайович [н. 10 (23).I 1906, Одеса] — український і російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). В 1922 вступив на сцену Нар. театру в Одесі. З 1926 працював в Одес. укр. драм. театрі й навчався в його студії. Учень В. С. *Василька*. В 1928 — 33 — в Харків. Червонозаводському театрі (тепер Донец. укр. муз.-драм. театр ім. Артема). З 1939 — в Київ. театрі ім. І. Франка. Ролі: Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Карпо Вітровий, Степан Петренко («Калиновий гай», «В степах України» Корнійчука), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» Горького), Лопахін («Вишневий сад» Чехова), Макбет («Макбет» Шекспіра). З 1964 Д.— актор Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки. Ролі: Литвинов («На дикому березі» Полевого), Георгій Димитров («Перший удар» Кюлявкова), Берсенєв («Розлом» Лавреньова), Агабо Бочварадзе («Поки гарба не перевернулася» Іоселіані). Знімався в кіно: Богдан Хмельницький («300 років тому»), Макар («Макар Нечай») та ін. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Г. Т. Добровольський.

В. М. Добровольський в ролях Михайла Гурмана («Украдене щастя» І. Франка) та Агабо Бочварадзе («Поки гарба не перевернулася» О. Іоселіані).

Літ.: Бобошко Ю. М. Віктор Миколайович Добровольський. К., 1964; Овруцька І. М. Віктор Добровольський. К., 1976. *М. Г. Лабінський.*

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Віктор Опанасович [21.I (2.II) 1884, с. Тростянець Харків. губ., тепер місто Сумськ. обл.— 23.XII 1963, Одеса] — український рад. вчений у галузі загального машинобудування, професор (з 1923), доктор тех. наук (з 1936), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1944). Член КПРС з 1950. Закінчив (1908) Харків. технологічний ін-т. Працював на машинобуд. з-дах Петербурга й Харкова, на будівництві залізниць. У 1928—41 — заст. директора, в 1946—56 — директор Одеського політех. ін-ту. Займався вивченням підшипників кочення, питаннями тертя й мащення. Автор першого посібника з курсу деталей машин укр. мовою (Одеса, 1928) та ін. праць. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Володимир Анатолійович (н. 17.IV 1918, Харків) — російський рад. письменник. Член КПРС з 1948. Закінчив Харків. ун-т (1941). Учасник Великої Вітчизн. війни. Живе і працює на Україні. Перші вірші й оповідання надрукував 1938—40. Повість «Троє в сірих шинелях» (1948, Держ. премія СРСР, 1948) присвячена післявоєнній відбудові Рад. країни. Романи й повісті: «Женя Маслова» (1950), «На все життя» (1957), «Будинок в тупику» (1959), «Наріжна кімната» (1962), «Серпень, падають зорі» (1964), «Босоніж по калюжах» (1965), «Остання інстанція» (1974). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: И дух наш молод. Х., 1971; За неделю до отпуска. М., 1977.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Георгій Тимофійович (1.VI 1928, Одеса — 30.VI 1971) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (посмертно), підполковник. Член КПРС з 1954. Закінчив Одеську спецшколу ВПС (1946) й Чугуївське військ.-авіац. училище (1950). В 1961 закінчив Червонопрапорну військ.-повітряну академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). В загоні космонавтів — з 1963. Разом із В. М. *Волковим* і В. І. *Пацаєвим* здійснив політ на космічному кораблі «Союз-11» (6—30.VI 1971). В ході виконання програми польоту «Союз-11» стикувався з наук. орбітальною станцією «*Салют*». Під час повернення на Землю Д. разом з ін. членами екіпажу загинув. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. В Одесі Д. 1979 встановлено пам'ятник.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Спиридон Петрович [13 (25).XII 1894, с. Єлизаветівка, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.— 30.XI 1977, Київ] — український рад. письменник. Учасник 1-ї світової, громадянської й Великої Вітчизн. воєн. З 1924 почав друкувати в періодичній пресі фейлетони, нариси й оповідання. Окремими виданнями вийшли повісті «Залізний кінь» (1929), «Шоста ударна» (1929), п'єса «Кров на кров» (1930), збірки оповідань «Прикре непорозуміння» (1931), «Заради життя» (1958), роман «Тече річка невеличка» (1961), істор. романи «Очаківський розмир» (1956) та «Карасунський Кут» (1968), спогади «Про моє дитинство і братову юність» (1971). Нагороджений орденом Червоного Прапора, двома орденами Червоної Зірки, медалями. *В. Х. Косян.*

ДОБРОВО́ЛЬЧА А́РМІЯ — основна ударна сила контрреволюції на Півдні Росії в період *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20*. Почала формуватися в листопаді 1917 в Новочеркаську при сприянні *Антанти* з добровольців (офіцерів, юнкерів, верхівки козацтва та ін. контрреволюц. елементів). 27.XII 1917 (9.I 1918) в Ростові-на-Дону було офіційно оголошено про її створення. Верх. керівником Д. а. став ген. М. В. Алексєєв, головкомом — ген. Л. Г. *Корнілов* (з 13.IV 1918 — ген. А. І. *Денікін*). Д. а. (бл. 4 тис. чол.) діяла проти рад. військ разом з каледінськими частинами. В зв'язку з крахом *каледінщини* Д. а. в кін. лютого 1918 відступила на Кубань. 9—13.IV 1918 у боях за Єкатеринодар (тепер Краснодар) Д. а. зазнала поразки від рад. військ. Поповнилася за рахунок мобілізації кубанського козацтва

А. В. Добровольський, О. І. Малиновський, Д. П. Попенко. Аеропорт у Борисполі. Київ. Інтер'єр, 1965.

(у вересні 1918 налічувала бл. 30—35 тис. чол.), на кін. 1918 захопила майже весь Пн. Кавказ і почала наз. Кавказькою Д. а. В цей час Антанта відкрито почала воєнну інтервенцію проти Рад. республіки, посилила допомогу Д. а., об'єднала всі сили пд.контрреволюції в т. з. Збройні сили Півдня Росії під командуванням Денікіна. В січні 1918 Кавказ. Д. а. було поділено на 2 армії: Кавказьку (на царицинському напрямі) й Д. а. (в районі Донбасу). Захопивши в червні 1919 Донбас, Царицин і Харків, Денікін почав похід на Москву. Гол. удар завдавала Д. а. (40 тис. чол.) у напрямі Курськ, Орел, Тула. На захопленій білогвардійцями території було встановлено режим кривавого терору (див. *Денікінщина*). В ході контрнаступу рад. військ відбірні війська Д. а. було знищено. Її залишки втекли на Пн. Кавказ, де на поч. 1920 їх було реорганізовано в Добровольчий корпус. У кін. березня 1920 корпус евакуювався з Новоросійська в Крим, де увійшов до складу армії ген. П. М. Врангеля (див. *Врангелівщина*).

Літ.: Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Алексашенко А. П. Крах деникинщины. М., 1966.

І. В. Архипов.

ДО́БРОВСЬКИЙ (Dobrowský) Йосеф (17.VIII 1753, Дярмат, Угорщина — 6.I 1829, Брно) — чеський славіст. Один з основоположників слов'янознавства, діяч чес. Відродження. Навчався в Празькому ун-ті (1768—76). Член Королівського т-ва наук у Празі (з 1784), почесний член Рос. АН (з 1820) та академій ін. країн. Автор праць: «Історія чеської мови й літератури» (1792), «Глаголітика» (1807), «Основи старослов'янської мови» (1822), циклу статей «Критичні спроби очищення чеської історії від пізніших домислів» (1803—19). У передмові Д. до книги А. Пухмайєра «Російська мова» є зауваження про деякі граматичні й лексичні риси укр. мови.

ДОБРОГНЄВА (Марія) Володимирівна (Добронєга; р. н. невід.— п. 1087) — дочка великого князя київського *Володимира Святославича*. В 1043 (за давньорус. літописами; 1039 — за польс. джерелами) брат *Ярослав Мудрий* віддав її заміж за польс. князя Казимира I Обновника (1016—58).

ДОБРОДЖА́НУ-ГЄ́РЕА (Dobrogeanu-Gherea) Константін (справжнє прізвище, ім'я, по батькові — Кац Соломон Абрамович; 21.V 1855, с. Слов'янка на Харківщині — 7.V 1920, Бухарест) — румунський соціолог, літ. критик, публіцист. Навчаючись у Харків. ун-ті, брав участь у народницькому русі. Переслідуваний царським урядом, емігрував 1875 до Румунії. Один із засновників С.-д. партії робітників Румунії (1893). В працях «Карл Маркс і наші економісти», «Рабство і соціалізм» (1884) пропагував ідеї діалектичного й істор. матеріалізму. В ряді праць допускав помилки опортуністичного характеру. Досліджував і пропагував творчість румунських (М. Еміне́ску, Й.-Л. Караджале, Г. Кошбук), рос. письменників (Ф. Достоєвського, І. Тургенєва та ін.), Т. Шевченка, якому присвятив працю «Тарас Шевченко» (1894).

ДО́БРОЇ НАДІЇ МИС, мис Бур — мис на Пд. Африки (34°21′ пд. ш. і 18°30′ сх. д.). Є частиною скелястого півострова, що далеко виступає в Атлантичний ок. Відкритий португ. мореплавцем Б. Діашем (1488), який назвав його мисом Бур; згодом перейменований на мис Доброї Надії.

ДОБРОЛЮ́БОВ Микола Олександрович [24.I (5.II) 1836, Нижній Новгород — 17 (29).XI 1861, Петербург] — російський літературний критик, публіцист, революційний демократ. Закінчив Гол. педагогічний ін-т у Петербурзі (1857). Друкуватися почав 1856. З 1857 став одним з керівників журн. «*Современник*», а з 1859 редагував його сатиричний відділ — «Свисток». У «Современнике» друкувалися осн. праці, рецензії й нотатки Д. З кінця травня 1860 до липня 1861 перебував за кордоном (у Франції та Італії) на лікуванні. Повертаючись на батьківщину, відвідав Одесу і Харків.

Революц. демократизм Д. визначав ідейний зміст усієї його сусп.-політ. і літ. діяльності. Разом з М. Чернишевським Д. був ідейним натхненником революц. руху в Росії 50-х рр., ідеологом сел. революції, непримиренним ворогом царизму й кріпосництва. З позицій *утопічного соціалізму* критикував капіталістичний сусп.-екон. лад і бурж. демократію. Незважаючи на ідеалістичне розуміння історії в цілому, в ряді питань наблизився до істор. матеріалізму. Осн. рушійною силою істор. розвитку вважав нар. маси, хоч і не заперечував ролі особи в історії; історію суспільства розглядав як історію боротьби між трудящими й експлуататорами. Д. був прихильником філос. матеріалізму, критикував ідеалізм і релігію, обґрунтовував необхідність поєднання дослідного наук. пізнання з філософією. Розробляв основи матеріалістичної естетики, виступав за реалістичні принципи л-ри й літ. критики. Осн. статті — «Темне царство» (1859), «Що таке обломовщина?» (1859), «Промінь світла в темному царстві» (1860), «Коли ж прийде справжній день?» (1860), в яких ставилися питання про неминучість появи нового героя — діяча і борця — в російському житті й л-рі. Писав вірші, де розкривав соціальні контрасти, показував страждання народу й пропагував ідею селян. революції («Дума над труною Оленіна», «До Розенталя»). Багато уваги приділяв Д. питанням педагогіки. В статтях «Про значення авторитету у вихованні» (1857), «Всеросійські ілюзії руйнуються різками» (1858), рецензії на книгу «Новий кодекс педагогічної мудрості» Ю. Діммана (1859) та ін. Д. гостро критикував казенну педагогіку, її реакційний ідеал виховання покірних слуг царизму. Був поборником жіночої освіти. З щирою симпатією ставився Д. до укр. народу і його культури. В статті «Риси для характеристики руського простолюду» (1860) Д. простежував спільність істор. долі рос. і укр. народів. Автор статті про укр. нар. пісню («Південноросійські пісні», 1858). Високо цінив творчість Т. Шевченка (стаття «„Кобзар" Тараса Шевченка», 1860). При сприянні Д. в «Современнике» було надруковано в перекл. рос. мовою ряд віршів укр. поета. Виступав на захист *Марка Вовчка* від нападок реакційної критики в опублікованій в журн. «Современник» (1860, № 9) статті «Риси для характеристики руського простолюду».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М.—Л., 1961—64; Полное собрание стихотворений. Л., 1969; Укр. перекл.— Вибрані філософські твори, т. 1—2. К., 1952—53; Вибрані педагогічні твори. К., 1950.

Літ.: Воровський В. В. М. О. Добролюбов. В кн.: Воровський В. В. Літературно-критичні статті. К., 1957; Плеханов Г. В. Добролюбов и Островский. В кн.: Плеханов Г. В. Литература и эстетика, т. 1. М., 1958; Луньєвич І. В. М. О. Добролюбов і українська література. К., 1961; Соловьёв Г. А. Эстетические воззрения Чернышевского и Добролюбова. М., 1974; Кружков В. С. Н. А. Добролюбов. М., 1976.

Ю. З. Янковський.

М. О. Добролюбов.

ДОБРО́МИЛЬ — місто Старосамбірського р-ну Львів. обл. УРСР, у долині р. Вирви (бас. Сану), за 6 км від залізнич. станції Хирів. Уперше згадується в істор. документах під 1374. В 1566 Д. дістав *магдебурзьке право*. В 16—17 ст.— один із центрів торгівлі сіллю на Зх. Україні. Жителі Д. брали участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54. За 1-м поділом Польщі (1772) Д. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Д. під керівництвом підпільного осередку КПЗУ боролися за свої права, за возз'єднання з Рад. Україною. В 1927 і 1936 в Д. проходили страйки робітників деревообробної пром-сті. В 1939 Д. у складі Зх. України возз'єднано з Рад. Україною. З 1939 Д.— місто. В Д.— деревообр. комбінат, пивоварний, сироварний і комбікормовий з-ди, міжколг. буд. орг-ція, харч. комбінат, лісгоспзаг; 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. 3 заг.-освітні школи, профес.-тех. уч-ще. Будинок культури, кінотеатр, 5 б-к. Пам'ятка архітектури — залишки замку 16 ст.

ДОБРО́МИЛЬСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — український літопис кін. 17 — поч. 18 ст., пам'ятка української істор. діалектології. Склав священик м. Добромиля (тепер Львів. обл.) Семен (Симеон) Коростенський. В літописі подано стислий виклад подій політ. і громад. життя України 1648—1700. Мова Д. л. близька до нар. укр. мови 17 ст.

Видання: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевской Комиссией для разбора древних актов. К., 1888.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ДОБРОНРА́ВОВ Борис Георгійович [4(16).IV 1896, Москва — 27.X 1949, там же] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1937). З 1915 — в трупі МХАТ. Ролі: Альоша («Брати Карамазо-

Б. Г. Добронравов.

М. М. Доброхотов.

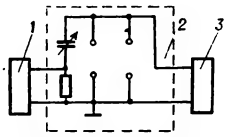

Добротності вимірювач:
1 — калібрувальний генератор;
2 — коливальний контур;
3 — вольтметр.

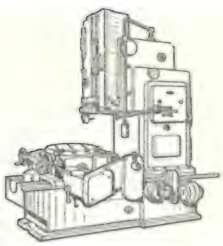

Довбальний верстат.

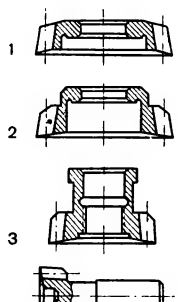

Довбачі:
1 — дисковий;
2 — чашковий;
3 — втулковий;
4 — хвостовий.

ви» за Достоєвським), Войницький («Дядя Ваня» Чехова), цар Федір Іоаннович (однойменна п'єса О. К. Толстого), Васька Пепел («На дні» Горького), Мишлаєвський («Дні Турбіних» Булгакова), Платон Кречет («Платон Кречет» Корнійчука). Знімався в кіно: Єфімов («Петербурзька ніч»), Давидов («Піднята цілина»), Шабанов («Аероград» О. Довженка). Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

ДОБРОПІ́ЛЛЯ — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР, райцентр, на р. Бику (бас. Дніпра). Залізнична станція. Утворилося 1953 внаслідок об'єднання кількох населених пунктів. У місті — виробниче об'єднання «Добропільвугілля» (9 кам.-вуг. шахт), збагачувальна ф-ка; з-ди: залізобетонних виробів і конструкцій, шлакоблоковий; комбінати: хлібопродуктів, хлібний, молочний. Міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. 10 заг.-освітніх і музична школи, лікарня. Палац культури, клуб, 2 кінотеатри, 5 бібліотек.

ДОБРОПІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1935. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 24,4 тис. чол. (1978). В районі — 62 населені пункти, підпорядковані селищній і 9 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Добропілля*.

Поверхня району рівнинна. Поклади кам. вугілля (коксівного), є кварцити, глини, піски. Річки: *Бик* (бас. Дніпра), *Казенний Торець* (бас. Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культ. центр — місто обл. підпорядкування Добропілля. В районі — підприємства харч. і буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: добропільські комбінат хлібопродуктів і з-д залізобетонних виробів; з-д мінеральної води (м. Білозерське). Працюють 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 83 тис. га, в т. ч. орні землі — 67,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, кукурудза, картопля, овочеві. Садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство. У Д. р.— 17 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Добропілля, Мерцалове. Автошляхів — 325 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. У районі — 18 заг.-освітніх шкіл, 32 лік. заклади, в т. ч. 3 лікарні. 9 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 29 кіноустановок, 27 бібліотек. У Д. р. видається газ «Шлях перемоги» (з 1935).

В. В. Філатов

ДОБРОСЕ́РДОВ Дмитро Костянтинович (1876, Самара — 1.VIII 1936, Одеса) — український рад. хімік. У 1899 закінчив ун-т у Казані. В 1912—23 — професор неорганічної хімії політех. ін-ту в Києві, з 1923 — професор університету в Одесі. Д.— учень Ф. М. *Флавицького*. Працював у галузі *кристалогідратів*. З 1907 досліджував *діелектричну проникність* органічних сполук і розчинів. Здобуті Д. дані увійшли в численні довідники й покладені в основу вчення про діелектричну проникність рідин.

ДОБРОТВІ́Р — селище міського типу Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі Бугу, поблизу залізничної ст. Добротвір. 3,7 тис. ж. (1978). Добротвірська ДРЕС, з-д «Буддеталь», будинок побуту. Заг.-освітня школа, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, б-ка. Виник 1952.

ДОБРОТВІ́РСЬКА ДРЕС — потужна теплова електростанція. Розташована біля смт Добротвора Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. Будівництво почато 1951. Перший турбогенератор дав струм 1955, останній — 1964. На ДРЕС встановлено два турбогенератори потужністю по 25 тис. кВт, один — на 50 тис. кВт, три — по 100 тис. кВт, два — по 150 тис. кВт. Потужність станції 1977 становила 700 тис. кВт. Виробництво електроенергії 1977 зросло проти 1970 на 13,3%. Д. ДРЕС — сучасне автоматизоване підприємство. Всі процеси керування котлами, турбінами й генераторами автоматизовано. Трудомісткі ремонтні роботи на електростанції механізовано. Д. ДРЕС лініями електропередачі зв'язана з пром. центрами зх. областей України, а також з соціалістичними країнами через енергосистему «Мир». *І. І. Бозененков.*

ДОБРО́ТНОСТІ ВИМІ́РЮВАЧ, куметр — універсальний радіоприлад, яким вимірюють добротність (відношення амплітуди коливань при *резонансі* до амплітуди коливань далеко від нього) коливальних контурів, котушок *індуктивності* й *конденсаторів*. Ним вимірюють і індуктивність, *електроємність*, омічні втрати в котушках індуктивності, тангенс кута втрат конденсаторів. Дія Д. в. (мал.) грунтується на визначенні параметрів коливального контура в разі настроювання його в резонанс з частотою калібрувального генератора. Д. в. застосовують у радіотехніці.

ДОБРОХО́ТОВ Микола Миколайович [14 (26).III 1889, м. Арзамас, тепер Горьк. обл.— 15.X 1963, Київ] — український рад. вчений-металург, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1951). Закінчив (1914) Петерб. гірничий ін-т, працював на металургійних з-дах, 1924—35 — в Уральському політех., 1935—44 — в Дніпроп. металург. ін-ті, з 1944 — в Ін-ті чорної металургії АН УРСР і Київ. політех. ін-ті. Перший директор (1949—52) Ін-ту газу АН УРСР. Д.— засновник енерг. теорії пром. печей. Осн. праці — з теорії й конструювання газогенераторів, термодинаміки й кінетики металург. процесів, дослідження теплового режиму і конструювання мартенівських печей тощо. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Кочо В. С., Хан Б. Х. Николай Николаевич Доброхотов. К., 1959

ДОБРУ́ДЖА — історична область у Європі між нижньою течією р. Дунаю й узбережжям Чорного м. В давнину її заселяли *фракійці*, з 5 ст. до н. е.— *скіфи*. В 1 ст. тер. Д. захопили римляни. З 3 ст. н. е. вона зазнавала нападів *готів*, *гуннів* та ін. племен. З 6 ст. на тер. Д. з'явилися *слов'яни*. З 7 ст. тер. Д.— в складі Першого Болг. царства, з 11 ст.— *Візантії*, з кін. 12 ст.— Другого Болг. царства. В 14 ст. тут виникла самостійна феод. д-ва. В 20-х рр. 15 ст. Д. захопила *Османська імперія*. Після рос.-тур. війни 1877—78 Пд. Д. відійшла до Болгарії, Північна — до Румунії. За Бухарестським мирним договором 1913 Пд. Д. передано Румунії, 1940 згідно з болг.-рум. договором повернуто Болгарії.

ДОБРЯ́НКА — селище міського типу Ріпкинського р-ну Черніг. обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Горностаївка. 4,8 тис. ж. (1978). Засн. в кін. 17 ст. В 1903 в селі виникла с.-д. орг-ція. У червні 1905 відбувся страйк на шкірообробних з-дах. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В селищі — швейна й меблева ф-ки, виноконсервний з-д, відділення райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. школи, лікарня, санаторій «Полісся». Будинок культури, 2 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. У 1772 в Д. перебував О. І. *Пугачов*, 1907—17 тут жив укр. поет В. І. *Самійленко*.

ДОБУВНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ— сукупність галузей, зайнятих видобуванням сировини й палива з надр землі, вод і лісів. Д. п. включає видобування залізної руди, руд кольорових і рідкісних металів, нерудних копалин, вугілля, нафти, газу, торфу, горючих сланців, заготівлю деревини, мисливство, рибальство, добування морського звіра і морепродуктів.

Продукція Д. п. використовується переважно в *обробній промисловості*. Д. п. в СРСР, у т. ч. в УРСР, набула великого розвитку за роки Рад. влади. Створено потужну технічну базу галузей та виробництв Д. п. Див. *Вугільна промисловість*, *Газова промисловість*, *Залізорудна промисловість*, *Нафтодобувна промисловість* та ін. статті про окремі галузі добувної промисловості.

ДОВА́ТОР Лев Михайлович [7 (20).II 1903, с. Хотино, тепер Бешенковицького р-ну Вітеб. обл.— 19.XII 1941, біля с. Палашкіно Рузького р-ну Моск. обл.]— рад. воєначальник, генерал-майор (з 1941), Герой Рад. Союзу (1941, посмертно). Член Комуністичної партії з 1928. В 1939 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрун-

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939–45 років
РОЗГРОМ ФАШИСТСЬКИХ АГРЕСОРІВ у ЄВРОПІ та ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

ВОЄННІ ДІЇ в ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ та на ТИХОМУ ОКЕАНІ в 1941–45 роках

зе. З листопада 1941 — командир кав. корпусу, що відзначився в *Московській битві 1941—42*. Загинув Д. у бою. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки. Похований у Москві.

ДОВБА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — 1) Металорізальний верстат з вертикальним зворотно-поступальним рухом довбального різця (*довбача*). На Д. в. (мал.) обробляють важкодоступні зовн. і внутр. поверхні, а також пази і канавки (у т. ч. ненаскрізні) будь-якого профілю. Застосовують Д. в. в одиничному і дрібносерійному виробн. 2) Деревообробний верстат, що його різальним інструментом є фрезерні ланцюжки, порожнисті *долота* або плоскі різці. На такому верстаті вирізують прямокутні або овальні пази, довбають отвори тощо.

ДОВБА́ННЯ — обробка матеріалів (металів, деревини та ін.) різанням на *довбальному верстаті*. Таким способом створюють канавки, фасонні отвори, пази тощо.

ДОВБА́Ч — металорізальний інструмент у вигляді колеса з зубцями; різновид *зуборізного інструменту*. За допомогою Д. (мал.) на зубодовбальних верстатах (див. *Зубообробний верстат*) нарізують рейки, циліндричні зубчасті колеса внутр. і зовн. зачеплення з прямими, косими й шевронними зубцями тощо. Довбачем наз. і робочу частину *довбального верстата*.

ДО́ВБИШ (з 1925 до 1946 — Мархлевськ) — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 19 км від залізничної ст. Курне. 6,2 тис. ж. (1978). С-ще виникло на поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. Фарфоровий (засн. 1823), цегельний і хлібний з-ди, відділення Баранівського з-ду культур.-побутових виробів, 2 лісництва, відділення райсільгосптехніки. 2 заг.-освітні школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Клуб, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ДОВБИ́ЩЕНКО Віктор Семенович [21.X (3.XI) 1910, Харків — 24.IX 1953, Київ] — український рад. режисер, театрознавець, педагог, засл. арт. УРСР (з 1946). У 1934 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. Працював режисером у театрах Донецька, Харкова, Одеси, Ворошиловграда, 1947—52 — худож. керівник Київ. театру юного глядача. Вистави: «Лісова пісня» Лесі Українки, «Украдене щастя» Франка, «Загибель ескадри» Корнійчука, «Дванадцять місяців» Маршака, «Одруження» Гоголя, «Мачуха» Бальзака та ін. У 1947—53 викладав у Київ. ін-ті театр. мистецтва. Упорядник посібників «Про мистецтво режисера» (К., 1948), «Про мистецтво театру» (К., 1954, у співавт.) та ін.

ДО́ВБУШ Олекса Васильович (1700, Печеніжин, тепер смт Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 24.VIII 1745, Космач, тепер село Івано-Фр. обл.) — керівник антифеод. руху селян-*опришків* у 30—40-х рр. 18 ст. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Перші відомості про боротьбу Д. проти гнобителів містяться в документах 1738. Загін Д. (налічував до 50 чол.) спочатку діяв на Коломийщині. В 1738—39 опришки під проводом Д. спрямовували удари проти панів і лихварів у Печеніжині, Текучому, Вербіжі, Ясені, Микуличині. Майже в усіх селах опришки мали побратимів, які всіляко допомагали їм. У 1740 Д. відступив у *Чорногору* і звідти робив походи на Галицьке Прикарпаття, Закарпаття і Буковину. Проти опришків вів боротьбу коронний гетьман Й. Потоцький. У 1744—45 опришки здобули Богородчанську фортецю, здійснили сміливі рейди під Солотвин, Надвірну, Дрогобич, Турку, Рогатин та ін. міста. Захоплене у орендарів, лихварів, купців і сільс. багатіїв майно Д. роздавав бідним. Спроби шляхти знищити загін Д. сім років не мали успіху. Ім'я легендарного героя було відоме за межами зх.-укр. земель — у Польщі, Молдавії, Угорщині, Болгарії. Загинув Д. від руки зрадника. Образ нар. героя відтворено в л-рі (роман «Опришки» В. Гжицького, повість «Олекса Довбуш» І. Єрофєєва, драм. поема «Олекса Довбуш» Л. Первомайського), образотворчому мистецтві (гравюра «Довбуш» О. Кульчицької та ін.), музиці (балет «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського), кіно («Олекса Довбуш» за сценарієм Л. Дмитерка і В. Іванова). *В. В. Грабовецький.*

ДО́ВГА ЛІ́НІЯ — електрична лінія, в якій довжина провідників струму сумірна з довжиною переданих *електромагнітних хвиль*, а віддаль між провідниками значно менша за довжину хвилі. Д. л. розраховують як систему з розподіленими параметрами (*індуктивністю*, активним опором, *електроємністю* і *електропровідністю* між проводами), якими визначають її осн. характеристики: хвильовий опір і коеф. поширення електромагн. хвиль. Розрізняють Д. л. однорідні (зі сталими параметрами вздовж лінії), неспотворюючі (зі збереженням форми передаваного сигналу) і узгоджені (в них навантаження дорівнює хвильовому опору). Д. л. діють у режимах стоячої хвилі (з повним відбиттям енергії від кінця лінії), біжучої хвилі (з повним поглинанням енергії на кінці лінії) і проміжному. Вхідний опір Д. л. змінюється (залежно від частоти коливань і довжини лінії) в широких межах, що дає змогу використовувати відрізки таких ліній як коливні контури, ізолятори, узгоджуючі трансформатори тощо. Поняття «Д. л.» застосовують в електро- і радіозв'язку, телебаченні, радіолокації і електроенергетиці (див. *Лінія електропередачі*). *Л. І. Буслов.*

ДОВГАЛЄ́ВСЬКИЙ Валеріан Савелійович [23.XI (5.XII) 1885 — 14.VII 1934] — радянський держ. діяч, дипломат. Член Комуністичної партії з 1908. Учасник революц. руху з 1904. За революц. діяльність 1906 заарештований і 1907 засланий на довічне поселення. Після втечі 1908 емігрував за кордон. Брав активну участь у роботі більшовицьких груп і орг-цій у Європі. В 1913 закінчив ін-т у Тулузі (Франція), інженер-електрик. В липні 1917 повернувся в Росію. Учасник громадян. війни. В 1919—24 працював у рад. органах (зокрема в Києві 1919—21). В 1924—34 —на дипломатичній роботі. Обирався членом ЦВК СРСР. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

ДОВГАЛЄ́ВСЬКИЙ Митрофан (рр. н. і см. невід.) — український письменник. У 1736—37 викладав поетику в *Київській академії*. Автор двох драм і 10 інтермедій. Сюжети обох драм — різдвяної («Комическое дѣйствіе», 1736) і великодньої («Власнотворній образ человѣколюбія божія», 1737) запозичено з містерій і вертепних драм. В інтермедіях під реліг. оболонкою приховувався життєво правдивий зміст. Дійовими особами інтермедій виступають селяни-кріпаки, рос. солдат, який разом із запорізьким козаком воює проти польс. пана. Написав курс поетики лат. мовою.

Літ.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967.

ДОВГА́ЛЬ Олександр Михайлович [14(27).I 1904, ст. Дебальцеве, тепер Донец. обл.— 12.III 1961, Харків] — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). Член КПРС з 1949. В 1929 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в І. *Падалки* та О. *Маренкова*. Працював у галузі станкової й книжкової графіки, плаката. Твори: «Полільниця» (1926), «Розподіл пайка» (1927); плакати «Містери із безробіття мають дивіденди» (1931), «Відбудуємо рідний Донбас» (1947) та ін.; серії «Соціалістичний Харків» (1936—37), «Класики світової культури» (1939—60), «Шляхами війни» (1942—44); іл. до творів І. Котляревського, П. Тичини, Л. Первомайського, І. Кочерги, П. Козланюка та ін.

Літ.: Безхутрий М. М. Олександр Михайлович Довгаль. К., 1962.

ДОВГА́НИК Ілля Ілліч (1903, с. Блициводи, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.— 5.XII 1949) — діяч комуністичного руху Зх. України, рад. працівник. Член КПЗУ з 1928, член ВКП(б) з 1945. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1926—30 був одним з керівників молодіжної секції при ЦК масової легальної революц. орг-ції «*Сельроб*». З весни до осені 1930 — секретар Львів. сільс. окружкому комсомолу; 1936—38 — співробітник центр. редакції ЦК КПЗУ, інструктор ЦК МОДР Зх. України у Львові. В 1939 був депутатом *Народних Зборів Західної України*. З 1939 працював на рад. і госп. роботі. Вбитий укр. бурж. націоналістами.

ДОВГА́НЬ Володимир Захарович (н. 22.VII 1929, м. Сміла Черкас. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1953. Закінчив ВДІК (1959). Поставив фільми: на Ялтинській кіностудії — «Випереджаюча вітер» (1959), «Грізні ночі» (1961, обидва — разом з А. Курочкіним); на Київ. кіностудії ім. Довженка — «Три доби після безсмертя» (1963), «Загибель ескадри» (1965), «А тепер суди» (1967), «Назвіть ураган

Л. М. Доватор.

О. В. Довбуш.

О. М. Довгаль.

О. М. Довгаль. Ілюстрація до вірша П. Тичини «Арфами, арфами...». Гравюра на дереві. 1938—39.

ДОВГАСТИЙ МОЗОК

Довгохвоста синиця

„Марією“» (1970, телевізійний), «Сімнадцятий трансатлантичний» (1972), «Особисте життя» (1974), «Талант» (1978, телевізійний).

ДОВГА́СТИЙ МО́ЗОК — найбільш задній (нижній) відділ *головного мозку*; розташований між варолієвим мостом і *спинним мозком*. У Д. м. містяться ядра (скупчення нервових клітин) язикоглоткового, блукаючого, під'язикового та деяких ін. *черепномозкових нервів*. Цими нервами Д. м. зв'язаний з різними органами і тканинами організму, а низхідними і висхідними провідними шляхами — з усіма відділами центр. нервової системи. В Д. м. розташовані дихальний і серцево-судинний нервові центри. Іл. див. до ст. *Головний мозок*.

ДО́ВГЕ — селище міського типу Іршавського р-ну Закарп. обл. УРСР, на р. Боржаві (бас. Дунаю). Залізнична станція. 6,6 тис. ж. (1978). Лісозавод, лісництво, районний лісгосп, будинок побутового обслуговування. Дві заг.-освітні школи, філіал Іршавської муз. школи, лікарня, санаторій. Будинок культури, 2 клуби, 7 б-к. Відоме з 1383. Пам'ятка дерев'яної архітектури — церква (1723).

ДО́ВГИЙ — острів на Зх. Ягорлицької затоки Чорного м. Входить до складу Микол. обл. УРСР. Довж. понад 6 км, шир. до 1 км. Складається з піщаних відкладів. Д. є частиною *Чорноморського заповідника*.

ДО́ВГИЙ ПАРЛА́МЕНТ — парламент у роки *англійської буржуазної революції 17 століття*, скликаний 3.XI 1640 королем *Карлом I* Стюартом. Став фактично законодавчим органом революції, ухвалив ряд антиабсолютистських законів. У 1649 Д. п. засудив до страти Карла I і проголосив Англію республікою. Був розігнаний О. *Кромвелем* 20.IV 1653.

ДОВГОВІ́ЧНІСТЬ ВИ́РОБІВ — строк експлуатації виробів (з перервами на тех. обслуговування і ремонт) до настання граничного стану, коли вони вже втрачають задані властивості; один з основних показників *надійності виробів*. Граничний стан виробів встановлюють згідно з тех. вимогами, враховуючи особливості конструкції виробу, режим експлуатації, галузь застосування, вимоги техніки безпеки тощо. Цей стан зумовлюється тех. (фізичною) неможливістю або екон. (моральною) недоцільністю дальшої експлуатації виробу. Довговічність неремонтових виробів (напр., освітлювальних ламп, напівпровідникових елементів, кріпильних деталей) обмежується відмовою (повною або частковою втратою експлуатаційних властивостей), відпрацьованим встановленим строком експлуатації або сумарним наробітком (тривалістю функціонування чи обсягом виконаної роботи за певний проміжок часу), після яких істотно зростає інтенсивність подальших відмов. Довговічність ремонтовних виробів (напр., автомобілів, холодильників, одягу) обмежується фіз. або моральним старінням, зношуванням, частими відмовами, збільшенням витрат на ремонт тощо. Підвищенню Д. в. сприяє правильний вибір конструктивних рішень, матеріалів і технології виготовлення, додержання норм тех. експлуатації. Період експлуатації виробів до настання граничного стану встановлюють розрахунками, спец. випробуваннями та прогнозами, що грунтуються на досвіді проектування й експлуатації виробів та на даних обстежування об'єктів методами *технічної діагностики*.

С. С. Городецький.

ДОВГОВІ́ЧНІСТЬ СПОРУ́Д — граничний строк експлуатації споруд, протягом якого зберігаються їхні гарантовані експлуатац. властивості. Розрізняють Д. с. моральну і фізичну. Моральна Д. с. обмежується строком, коли споруда вже перестає відповідати певним умовам експлуатації. Фізична Д. с. визначається тривалістю експлуатації осн. *несучих конструкцій*: несучих стін, фундаментів, елементів каркаса тощо. Ін. конструктивні елементи, напр. перекриття, покрівлі, віконні рами, підлоги, можуть бути замінені під час капітального ремонту споруди. На Д. с. впливають нерівномірне деформування (осідання) основи при зведенні та експлуатації споруди, перевантаження осн. несучих елементів, динамічні навантаження, а також інтенсивність періодичного впливу навколишнього середовища (вологи, вітру, температури). Підвищенню Д. с. сприяє правильний вибір конструктивних рішень, додержання правил експлуатації споруд, застосування матеріалів зі значними *вологостійкістю*, *морозостійкістю*, стійкістю проти корозії, біостійкістю тощо, захист конструкцій від руйнівних речовин, насамперед вологи (див. *Вологоізоляція*, *Гідроізоляція*) тощо. В СРСР довговічність огороджувальних конструкцій встановлено в 100, 50 і 20 років. Д. с. прогнозують, застосовуючи *математичну статистику*, *імовірностей теорію* із врахуванням методів статичного розрахунку, теорії надійності, даних про властивості матеріалів, використаних у конструкціях споруд і основ, тощо.

М. С. Метелюк.

ДОВГОВУ́ХА БІ́ЛА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода м'ясо-сального напряму. Виведена в Німеччині в кінці 19 ст. схрещуванням місцевої довговухої свині з великою білою і білою коротковухою. В СРСР завезена 1931 і добре акліматизувалась. Тварини міцної конституції, витривалі, невибагливі до кормів. Характерною ознакою Д. б. п. с. є великі довгі вуха, що звисають на очі. Жива маса кнурів — 250—300 кг, свиноматок — 200—250 кг. Плодючість — 10—11 поросят в опоросі. На Україні розводять у Чернігів., Київ., Львів., Івано-Фр. областях. Д. б. п. с.— одна з кращих порід для пром. *схрещування* з свиноматками великої білої і миргородської порід.

Свиноматка довговухої білої породи свиней.

ДОВГОЛІ́ТТЯ — тривале життя людини — понад 90 років. В основі Д. лежать біологічні (генетична програма) і соціальні (соціальне середовище, спосіб життя) фактори. Для довгожителів характерні міцний життєвий стереотип, помірність у всіх життєвих проявах, відмова від шкідливих звичок, налагоджене благополучне довге сімейне життя. За даними Всесоюзного перепису населення в 1970 в СРСР налічувалося 297,1 тис. осіб віком 90 і більше років (19,3 тис. з них мають понад 100 років). Серед довгожителів переважають люди, що живуть у сільс. місцевості. Рекорд довголіття в СРСР на 70-і рр. належав жителю Азербайджанської РСР Ширале Муслімову, що дожив до 168 років.

Літ.: Геронтология и гериатрия. 1972. Долгожители. К., 1973.

Д. Ф Чеботарьов

ДОВГОНО́СИКОВІ, свинки (Curculionidae) — родина комах ряду *жуків*. Довж. тіла 1,5—25 мм, передня частина голови видовжена в головотрубку (хоботок), на верхівці якого містяться ротові органи гризучого типу, вусики колінчасті, булавовидні. Надкрила закривають черевце, у більшості родів вони вільно прикривають крила; в багатьох видів крила редуковані. Забарвлення переважно темне, часто строкате, іноді яскраве.

Личинки білясті, безногі, с-подібно зігнуті. Личинки й жуки—рослиноїдні організми, яким властивий високий ступінь кормової спеціалізації(живляться лише рослинами з певної родини). Жуки живляться тканинами надземних органів рослин, личинки — корінням, бульбочками (на бобових рослинах), підземними частинами стебла, вмістом насіння та ін. Відомо бл. 50 тис. видів Д., поширених на всіх континентах. В СРСР—бл. 5 тис., у т. ч. на території УРСР — понад 2000 видів, з них найбільшої шкоди завдають: у районах бурякосіяння — *бурякові довгоносики*, у виноградниках — плосконоси, на посівах бобових культур — *бульбочкові довгоносики*, конюшині — *конюшинні довгоносики*, люцерні — люцернові довгоносики, садовим культурам — брунькоїд сірий, квіткогриз яблуневий; у зерносховищах шкодять комірні довгоносики. Заходи боротьби. Хімічні (обприскування, застосування гранульованих *інсектицидів*), біологічні та агротехнічні (знищення бур'янів, обробіток грунту, збереження корисних комах).

О. Й Петриха.

ДОВГОРУ́КІВСЬКА ЯЙЛА́ — хвилясте плато в Крим. обл. УРСР, у сх. частині *Головного пасма Кримських гір*. Пересічна вис. 1000 м. Складається з вапняків, поширений *карст*. На зх. схилах —

Червона печера. У сх. частині Д. я. — пам'ятки природи — тисовий гай і лісовий масив у долині р. Бурульчі. Район туризму.

ДОВГОСТРОКО́ВИЙ КРЕДИ́Т — кредит, що його надають на тривалі строки (більш як на рік); обслуговує головним чином розширене відтворення основного капіталу (за капіталізму) й основних фондів (за соціалізму). В капіталістичних країнах — одна з форм руху *позичкового капіталу*. В період імперіалізму — одна з форм зрощування монополістично-пром. та банк. капіталу і створення *фінансового капіталу*. Д. к. широко застосовують і в сфері міжнар. екон. відносин (див. *Міжнародний кредит*).

У соціалістичних країнах Д. к. охоплює державне кредитування капітальних витрат у різних галузях нар. г-ва, індивідуального й кооп. житл. будівництва й надання кредитів іноз. д-вам. В СРСР кредитування капітальних витрат здійснюють на основі кредитних планів *Державний банк СРСР* і *Будбанк СРСР*. Д. к. має цільовий, строковий і поворотний характер. Його надають підприємствам і госп. орг-ціям на впровадження нової техніки, тех. удосконалення й організацію виробн., на розширення виробн. товарів нар. споживання. Д. к. надають строком до 6 років, якщо буде забезпечено окупність витрат у межах цього строку. Колгоспи одержують Д. к. на строк до 20 років на будівництво, обладнання й механізацію тваринницьких ферм та ін. виробничих приміщень, на витрати для придбання с.-г. техніки тощо. У формі Д. к. д-ва надає значну допомогу населенню в індивідуальному й кооп.-житл. будівництві. За користування Д. к. сплачують відповідний процент.

ДОВГОТА́ — одна з координат, що визначають положення точки на сферичній поверхні. Географічна Д. (див. *Координати географічні*) вимірюється кутом між нульовим (грінвіцьким) меридіаном і меридіаном, який проходить через визначувану точку, і відлічується по паралелях в обидва боки від нульового меридіана (зх. і сх. довгота) від 0 до 180°.

На поверхні ін. небесних тіл застосовують геліографічну (для Сонця), селенографічну (для Місяця), ареографічну (для Марса) та інші Д., які відраховують від деякого умовного меридіана. Для визначення положення світил на *небесній сфері* застосовують екліптичну й галактичну Д. Екліптичну Д. вимірюють кутом у площині *екліптики* від точки весняного *рівнодення* до круга широт, що проходить через дане світило. Галактичну Д. вимірюють кутом у площині галактичного екватора від точки його перетину з небесним екватором до круга галактичних широт, що проходить через дане світило. Див. також *Координати небесні*.

Я. Ю. Гордон.

ДОВГОХВО́СТА СИНИ́ЦЯ (Aegithalos caudatus) — птах родини *товстодзьобих синиць*. Заг. довж. 170 мм, у т. ч. довж. хвоста — до 105 мм. Забарвлення чорно-біле з рожевим. Поширена в Європі і Азії (крім Крайньої Пн.), в УРСР — на Поліссі, в Карпатах, Лісостепу — осілий птах, в ін. районах — мандрівний. Селиться переважно в листяних лісах. Гніздиться на дереві; гніздо закрите, кулясте або видовжене. Кладка з 8—14 яєць у квітні — травні. Живиться гол. чин. комахами — шкідниками лісу.

ДОВЕ́ДЕННЯ, доказ — визначення істинності твердження шляхом встановлення його необхідного зв'язку з іншими твердженнями, прийнятими за істинні. Доведення полягає у висуненні *тези* (положення, що доводиться), всіх інших можливих *гіпотез* і підшукуванні *аргументів* — істинних тверджень, що впливають на ймовірність гіпотез. Д. закінчене, якщо жодна гіпотеза, крім тези, неможлива. Д. буває пряме, якщо істинність тези безпосередньо випливає з аргументів, і непряме, якщо доводиться хибність альтернативних (див. *Альтернатива*) гіпотез. Поняття Д. для кожної теорії вказує на способи, якими аргументи пов'язуються з гіпотезами, й залежить від характеру знань, підсумованих у теорії. Встановлювані *формальною логікою* правила Д. загальнозначимі лише в тому розумінні, що порушення їх неприпустиме. Д. є суто формально-логічним, якщо теза доводиться тільки засобами формальної логіки. Таке Д. вимагає формулювання тез формалізованою мовою логіки у вигляді правильно побудованих формул (п. п. ф.). Тоді при аксіоматичній побудові Д. називається конечна послідовність, що складається з однієї або більше п. п. ф., якщо кожна п. п. ф. в послідовності є або *аксіомою*, або безпосередньо виводиться за одним з правил виводу з попередніх п. п. ф. послідовностей. Д. пов'язане з практикою, яка визначає не тільки істинність аргумента, а й передумови його застосування й використання в розвитку наук. знань. *М. В. Попович.*

ДОВЕ́ДЕНЬ ТЕО́РІЯ, метаматематика — розділ математики, об'єктом якого є вивчення формальних систем. Запровадив її нім. вчений Д. *Гільберт* у межах запропонованої ним програми обгрунтування математики через доведення її несуперечливості. Згідно з цією програмою, кожна матем. теорія, несуперечливість якої доводиться методами Д. т., повинна бути строго формалізованою, тобто такою, що повністю виключає розгляд змісту будь-яких тверджень цієї теорії. Результат такої формалізації наз. формальною системою. Одержану формальну систему вивчають логічними й матем. методами. Д. т. включає в себе як опис (означення) формальних систем, так і дослідження їхніх властивостей (з'ясування несуперечливості, повноти й незалежності їхніх аксіом тощо) неформальними методами. Конкретна формальна система наз. предметною теорією, а всі засоби її вивчення в рамках Д. т.— її *метатеорією*. Для метатеорії предметна теорія є просто системою знаків, що не мають ніякого змісту, над ними виконуються певні мех. маніпуляції, схожі на ходи при грі в шахи чи доміно. В метатеорії застосовують тільки фінітні (скінченні) методи. Границі можливостей Д. т. показують теореми австр. математика К. Геделя (н. 1906); вони стверджують, що вже у формальній арифметиці натуральних чисел (а отже, й у всякій формальній системі, що містить у собі арифметику) є твердження, яке не можна ні довести, ні спростувати; більше того, таким є твердження про несуперечливість самої арифметики. Доведення цих теорем послужило стимулом для пошуку сильніших за фінітні конструктивних методів доведення (напр., метод трансфінітної індукції). Методи Д. т. широко застосовують в *основах математики*; було доведено, напр., незалежність аксіоми вибору й континуум-гіпотези від решти аксіом *множин теорії*.

Літ.: Новиков П. С. Элементы математической логики. М., 1973; Такеути Г. Теория доказательств. Пер. с англ. М., 1978. *М. І. Кравцов.*

Г. Д. Довженко.

ДОВЖЕ́НКА О. П. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у Сосниці (тепер райцентр Черніг. обл.), філіал Черніг. істор. музею; зібрання документів, фотоматеріалів про життя й творчу діяльність українського рад. кінорежисера й письменника О. *Довженка*, видань його творів, особистих речей тощо. Відкрито 1960 в хаті, де народився і провів дитячі роки О. Довженко. На подвір'ї музею встановлено пам'ятник О. П. Довженку (автори Л. Козуб, П. Орлов).

ДОВЖЕ́НКО Валеріан Данилович [н. 14(27).IX 1905, Ростов-на-Дону] — український рад. музикознавець і композитор, доктор мистецтвознавства (з 1969), професор (з 1972). Член КПРС з 1944. В 1931 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. Працює в галузі історії укр. музики. Автор творів для фортепіано, скрипки, віолончелі, романсів і хорів.

Тв.: В. С. Косенко. К., 1951; П. І. Ніщинський. К., 1955; Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67.

ДОВЖЕ́НКО Ганна Денисівна (н. 12.VIII 1928, с. Жовтневе, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958). Закінчила Майнівський с.-г. технікум. Працює дояркою в колгоспі «10-річчя Жовтня» Прилуцького р-ну. Майстер високих надоїв молока. В 1977 надоїла від кожної закріпленої за нею корови по 8145 кг молока. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції й Трудового Червоного Прапора, медалями. *Д. А. Барчук.*

ДОВЖЕ́НКО Григорій Овксентійович [н. 10 (22). IУ 1899, с. Полтавка, тепер смт Баштанка Баштанського р-ну Миколаївської обл.] —укр. рад. живописець-монументаліст. Член КПРС з 1945. В 1928 закінчив Одеський художній ін-т. Виконав численні рельєфи, розписи, мозаїки для архітектурних споруд в Одесі, Новій Каховк-

О. П. Довженко.

Пам'ятник **О. П. Довженкові** на території Київської кіностудії художніх фільмів імені О. П. Довженка. Автори Л. В. Козуб і П. Д. Орлов. 1964.

ці, Донецьку, Чернігові. Автор станкових картин.

ДОВЖЕ́НКО Олександр Петрович [29.VIII (10.IX) 1894, с. Сосниця, тепер райцентр Черніг. обл.— 25.XI 1956, Москва] — український рад. кінорежисер і письменник, засл. діяч мист. УРСР (з 1939), нар. арт. РРФСР (з 1950). Закінчив Глухівський учительський ін-т (1914), навчався в Київ. комерційному ін-ті та Академії мистецтв. З перших днів Рад. влади працював у Київ. губвідділі наросвіти й мист., був комісаром драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. В 1921—22 — на дипломатичній роботі у Варшаві й Берліні. В 1922—23 навчався живопису в берлінському приват. худож. уч-щі у професора Е. Геккеля. В 1923—26 — художник-ілюстратор газ. *«Вісті ВУЦВК»* в Харкові. З 1926 — на Одес. кінофабриці. Перші роботи — короткометражні кінокомедії «Вася-реформатор» і «Ягідка кохання». В 1927 поставив фільм «Сумка дипкур'єра», в якому знявся в ролі кочегара. Вперше своєрідність обдарування Д.-режисера розкрилась у фільмі «Звенигора» (1928) — епопеї про долю укр. народу, його шляхи до революції. В кінострічці «Арсенал» (1929) Д. прославив героїчний робітн. клас, затаврував ворогів революції й дав політично загострену картину історичних подій. Світову славу Д. приніс фільм «Земля» (Київ, 1930), в якому філософськи узагальнююче відображено боротьбу за перемогу соціалістичного ладу в укр. селі, поетично оспівано природу. «Землю» визнано одним з 12 найкращих фільмів усіх часів і народів. У фільмі «Іван» (1932) Д., творчо використавши звук, відтворив будівництво Дніпрельстану, показав формування свідомості людини соціалістичного суспільства. В 1935 на «Мосфільмі» поставив картину «Аероград» — про соціалістичні перетворення на Далекому Сході. Етапною в творчості Д. стала героїчна епопея «Щорс» (1939), у якій відображено боротьбу укр. народу за Рад. владу проти петлюрівських і нім.-кайзерівських військ. Д. мав намір екранізувати «Тараса Бульбу» М. Гоголя: 1940 написав сценарій фільму. Широке визнання здобули документально-публіцистичні фільми Д. (разом із Ю. *Солнцевою*): «Визволення» (1940) і, особливо, «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) й «Перемога на Правобережній Україні» (1945). В 1948 на студії «Мосфільм» Д. поставив фільм «Мічурін» (кольоровий). У роки Великої Вітчизн. війни почав працювати в жанрі худож. прози й публіцистики (оповідання «Мати», «Перед боєм», «Відступник», «На колючому дроті», «Воля до життя», «Перемога»). В післявоєнний час написав п'єси «Життя в цвіту» (1955) й «Потомки запорожців» (1957), автобіографічну повість «Зачарована Десна» (1957), кіноповісті «Повість полум'яних літ» (пост. Ю. Солнцевою, 1961), «Антарктида», сценарій «Прощай, Америко!». Останній твір Д.— кіноповість «Поема про море» (1956; в 1958 створено однойменний фільм, реж. Ю. Солнцева) — про будівників Каховської ГЕС, про комуністичне ставлення до праці.

Д. відомий і як художник. У карикатурах та ілюстраціях до сатиричних творів гостро висміював бурж. політиканів. Він є автором дружніх шаржів на укр. рад. письменників, кількох автопортретів й портретів Г. Петровського, В. Блакитного та ін. Викладав у ВДІКу (1949—51; з 1955 — професор). Широта світобачення, масштабність проблем, самобутність драматургічної й режисерської манери, поетичність, емоційність, створення власної акторської школи — ці риси творчості Д. поставили його в ряд найвидатніших митців рад. і світового кіно. Ім'ям Д. названо Київ. студію худож. фільмів (1957). У 1971 Радою Міністрів СРСР встановлено медаль Д. за краще втілення героїко-патріотичної теми в кіномистецтві. В Сосниці створено *Довженка О. П. музей*. У 1957 на Київ. студії худож. фільмів, де 1936—41 працював режисер, засн. Музей кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка (експозицію відкрито 1962), в якому зберігаються матеріали, пов'язані з творчістю митця (рукописи, фотографії, особисті речі тощо). На території студії встановлено пам'ятник Д. (1964, автори — Л. Козуб і П. Орлов). Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949. Ленінська премія, 1959 (посмертно). Іл. див. між с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Про красу. К., 1968; Бачити завжди зорі. К., 1979; Рос. переклад.— Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1966—69; Земля [Книга-фильм]. М., 1966; Арсенал [Книга-фильм]. М., 1977.

Літ.: Бажан М. П. О. Довженко. К., 1930; Юренев Р. Александр Довженко. М., 1959; Плачинда С. П. Олександр Довженко. К., 1964; Барабаш Ю. Довженко. М., 1968; Золотоверхова І. І., Коновалов Г. Л. Довженко-художник. К., 1968; Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка. К., 1973. Куценко М. В. Сторінки з життя і творчості О. П. Довженка. К., 1975; Корніенко І. С. Олександр Довженко. К., 1978.

О. К. Бабишкін.

ДОВЖЕНО́К Василь Йосипович [11(24). IV 1909, с. Крапивна, тепер Стародубського р-ну Брян. обл. —16.XII 1976, Київ] —український рад. історик, доктор історичних наук (з 1962), професор (з 1967). В 1934 закінчив музейний відділ Київ. худож. ін-ту. З 1938 працював в Ін-ті археології АН УРСР, з 1954 — зав. відділом слов'яно-руської археології цього ін-ту. Автор праць про г-во й соціально-економіч. розвиток сх.-слов. племен і Київ. Русі, про формування давньорус. народності, про військ. справу в Київ. Русі. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1977.

ДОВЖИ́НА — 1) Д. відрізка прямої — віддаль між його кінцями. Щоб визначити Д. відрізка прямої, потрібно порівняти його з ін. відрізком, прийнятим за одиницю вимірювання. 2) Д. ламаної — сума довжин її ланок. 3) Д. дуги кривої — *границя*, до якої прямує периметр ламаної лінії, вписаної в цю дугу, якщо число ланок ламаної необмежено збільшується й Д. кожної ланки прямує до нуля (мал.). Для неперервних кривих ця границя (скінченна або нескінченна) існує завжди; коли вона скінченна, то відповідна крива наз. спрямною. Якщо рівняння плоскої кривої записане в прямокутних координатах: $y = f(x)$, де $a \leqslant x \leqslant b$, і якщо похідна функції $f'(x)$ — неперервна, то Д. дуги кривої можна обчислити за формулою $s = \int_a^b \sqrt{1 + y'^2}\, dx$. В параметричній формі Д. дуги кривої $x = x(t)$, $y = y(t)$, де $a \leqslant t \leqslant b$, записується так:

$$s = \int_a^b \sqrt{[x'(t)]^2 + [y'(t)]^2}\, dt$$

Літ.: Тесленко І. Ф. Елементарна математика. Геометрія. К., 1973; Шкіль М. І. Математичний аналіз, ч. 1. К., 1978.

І. Ф. Тесленко.

ДОВЖИНА ВІЛЬНОГО ПРОБІГУ, $\bar{l}$ — середній шлях, який проходить частинка (молекула, атом, електрон тощо) між двома послідовними зіткненнями з іншими частинками. В *кінетичній теорії газів* $\bar{l} = 1/\sqrt{2}\,\pi d^2 n$, де n — кількість молекул в одиниці об'єму газу, d — ефективний діаметр молекули. Концентрація молекул n залежить від тиску p і абс. т-ри T газу : $n = p/kT$, де k — *Больцмана стала*. За *нормальних умов* Д. в. п. молекул газу — бл. 10^{-7} м. Для частинок, що підлягають законам *квантової механіки*, поняття Д. в. п. застосовують, коли їх можна розглядати як молекули газу (напр., електрони провідності в твердому тілі, нейтрони в слабопоглинаючому середовищі тощо). Розрахунок Д. в. п. при цьому буде складнішим.

ДОВЖИНА ХВИЛІ — віддаль між двома найближчими точками *хвилі*, що перебувають в однаковій *фазі* коливання. Д. х. λ пов'язана зі швидкістю поширення хвилі v й періодом коливання T співвідношенням $\lambda = v \cdot T$.

ДО́ВІД — те саме, що й *аргумент*.

ДОВІДКО́ВО - ІНФОРМАЦІ́ЙНИЙ ФОНД — упорядковане зібрання науково-технічних документів і (або) їхніх макро- й мікрокопій із загальними змістовими (неформальними) ознаками. Призначений для збирання, обробки і зберігання *інформації*, а також задоволення інформаційних потреб. Оснащений пошуковим апаратом для знаходження документів за предметними, тематичними та ін. ознаками. Д.-і. ф. розрізняють за сферами використання (галузь нар. г-ва, республіка або область, організація, підприємство), тематикою, цільовим призначенням тощо. В СРСР Д.-і. ф. є обов'язковою складовою частиною загальнодерж. системи наук. і тех. інформації і створюються в усіх ланках цієї системи.

Літ.: Шестова И. Г. Справочно-информационный фонд. М., 1968.

А. І. Чорний.

ДОВІЛЬНЕ Й МИМОВІ́ЛЬНЕ — в психології поняття, якими позначаються свідомі й неусвідомлені дії людини. Довільні дії, як цілеспрямовані й підпорядковані свідомо наміченій меті, контролюються людиною в процесі виконання їх. Фізіол. основою цих дій є умовнорефлекторна діяльність мозку. Мимовільні дії в процесі здійснення їх не усвідомлюються й виконуються автоматично. Це насамперед безумовнорефлекторні (вроджені, інстинктивні), а також узвичаєні, машинальні умовнорефлекторні рухи і дії. Отже довільні дії, автоматизуючись, можуть відбуватися мимовільно, а мимовільні, усвідомлюючись, виконуються довільно.

ДОВІ́РЕНА ОСО́БА — в СРСР особа, виділена в період виборчої кампанії для ознайомлення виборців з кандидатом у депутати відповідної *Ради народних депутатів*. Д. о. висувається на тих самих зборах, на яких висувається кандидат у депутати, й затверджується відповідною окружною передвиборчою нарадою. Діяльність Д. о. є однією з форм виборчої *агітації*.

ДОВІ́РЕНІСТЬ — письмове повноваження, що його видає одна особа (довіритель) іншій для представництва перед *третіми особами*. Довіритель (громадянин або *юридична особа*) видає Д. в межах своєї правоздатності, від свого імені на вчинення за його рахунок юрид. дій (див. *Доручення договір*) — ведення суд. і арбітражних справ, одержання заробітної плати тощо. Правила щодо Д. встановлено законом (в УРСР — ст. 64—70 ЦивК УРСР). Громадянами, яким видають Д., можуть бути лише дієздатні (див. *Дієздатність*) особи. Д. юрид. особі може бути видана тільки на укладення угод, що не суперечать статутові орг-ції або заг. положенню про орг-ції даного роду. В ряді випадків Д. потребує нотаріальної форми посвідчення (напр., на право розпоряджатися розрахунковими рахунками в установах Держбанку СРСР). Строк дії Д., як правило, не може перевищувати 3-х років; якщо не зазначено строку, то Д. дійсна протягом року з дня видачі. Д., в якій не зазначено дату її складення, недійсна.

ДОВНА́Р-ЗАПО́ЛЬСЬКИЙ Всеволод Митрофанович [8 (20).III 1898, Київ — 21.IX 1919, Гомель] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1915. Син М. В. *Довнар-Запольського*. В березні 1917 обраний членом Київ. к-ту РСДРП. Керував створенням загонів Червоної гвардії. З травня 1917 працював у військ. орг-ції Київ. більшовицького к-ту. Під час підготовки *Київського жовтневого збройного повстання 1917* — член Військ.-революц. к-ту. В дні *Київського січневого збройного повстання 1918* керував загонами робітників Шулявки (район міста). В лютому 1918 очолював 1-й Київ. комуністичний загін. Після визволення Рад. України брав участь у відновленні Рад. влади в Києві й Київ. губ. З травня 1919 — секретар Київ. губернського к-ту КП(б)У, з серпня 1919 працював у *Зафронтовому бюро ЦК КП(б) України*. Помер від тифу.

ДОВНА́Р-ЗАПО́ЛЬСЬКИЙ Митрофан Вікторович [2 (14).VI 1867, м. Річиця, тепер Гом. обл.— 1934] — російський історик ліберально-бурж. напряму, фольклорист, етнограф. У 1894 закінчив Київ. ун-т, з 1902 — професор цього ун-ту. Після 1917 працював переважно в Білорусії. В деяких своїх працях захищав антинаук. теорію єдиного потоку (про безкласовість розвитку білорус. народу). Крім вивчення і публікації документів з історії Лит. д-ви, видав праці з історії декабристського руху, історії г-ва Рос. д-ви 16—17 ст. З ініціативи й за участю Д.-З. почалося видання багатотомної «Російської історії в нарисах і статтях» (т. 1—3, 1909—12). В 1926—28 видав кілька праць з історії нар. г-ва Білорусії. Праці Д.-З. зберігають цінність завдяки фактичному матеріалові й широкому використанню джерел.

ДОВО́ДКА — 1) Викінчувальна операція *обробки металів різанням*, яка полягає в зніманні тонкого шару металу з оброблюваної поверхні вручну або на *доводочних верстатах*. 2) Усунення дефектів і поліпшення дії й технології виготовлення нової машини перед запуском її в серійне або масове виробництво. 3) Викінчувальна стадія *збагачування корисних копалин*, в результаті якої одержують кондиційний концентрат. 4) Період мартенівської плавки від початку кипіння до розкислювання металу, протягом якого склад металу доводять до заданих величин.

ДОВО́ДОЧНИЙ ВЕРСТА́Т, притиральний верстат — спец. металорізальний верстат з інструментами-притирами, вкритими абразивними порошками або пастами. Розрізняють Д. в. (мал.) універсальні й спеціалізовані. Д. в. використовують для *доводки* поверхні виробів високого *класу точності*: вимірювальних інструментів, підшипників, шийок колінчастих і кулачків розподільних валів, зубчастих коліс тощо.

ДО́ГМА, догмат [грец. δόγμα (δόγματος) — думка, вчення; постанова, рішення] — 1) У стародавній і середньовічній філософії — основне положення того чи іншого вчення, яке приймалося без доказів. У релігії — положення, що видаються за «богом дані істини» (див. *Догмати релігійні*). 2) Поняття, ідеї, вчення, які вважаються істинними за будь-яких умов. Догматичне мислення вороже наук. знанню (див. *Догматизм*).

ДО́ГМА СМІ́ТА — положення англійського економіста 18 ст. А. *Сміта*, за яким *вартість* суспільного продукту дорівнює сумі доходів — *заробітній платі*, *прибуткові* і *ренті* (тобто $V + m$, де V — змінний капітал, m — прибуток), а постійний капітал (c) — не враховується.

Ігнорування постійного капіталу як елемента вартості не давало Смітові можливості зробити аналіз простого й розширеного *відтворення*. Помилка Сміта полягала в ототожнюванні вартості річного продукту з заново створюваною за рік вартістю, змішуванні вартості *сукупного суспільного продукту* ($c + v + m$) з *національним доходом* ($V + m$). Він не розрізняв двоїстого характеру праці, яка створює товар, і не знав, що на доходи розпадається лише нова вартість, створена *абстрактною працею*. Фактично Сміт визнав, що в сусп. продукті є частина, яка не розпадається на доходи, тобто елементи постійного капіталу, непридатні для особистого споживання. Цим він виявив важливу різницю між працею, що створює предмети споживання, і працею, яка створює засоби виробн. К. Маркс, який виправив помилку Сміта, створив дійсно наук. теорію реалізації сусп. продукту в капіталістичному суспільстві.

ДОГМА́ТИ РЕЛІГІ́ЙНІ — положення віровчення, що затверджені найвищими церк. інстанціями і видаються церквою за абсолютну й незаперечну істину. За змістом Д. р. антинаукові.

ДОГМАТИ́ЗМ — спосіб мислення, в якому те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена вічна істина, як *догма*, застосовується без урахування конкретних умов життя. Один з виявів метафіз. способу мислення, якому взагалі недоступна ідея розвитку дійсності та пізнання і властива підміна змістового аналізу конкретних явищ у конкретних ситуаціях закостенілими абстрактними формулами (див. *Метафізика*). Для Д. характерні некритичне беззмістовне мислення за шаблонами, оперування готовими, раз назавжди виробленими формулами, «підганяння» конкретної дійсності під умоглядно вироблені абстрактні схеми. Д. стоїть на перешкоді прогресивному розвиткові науки, яка за своєю суттю є невпинним рухом від відносної до абсолютної істини (див. *Абсолютна і відносна істини*), спирається на факти, виводить свої принципи з пізнання дійсності. В політиці Д. поряд з *релятивізмом* властивий реакційним консервативним соціальним силам. Д. веде до *сектантства* в робітничому русі, відмови від творчого марксизму, відриву від практики, до *суб'єктивізму* й *волюнтаризму*. Будучи за формою нібито прямою протилежністю *ревізіонізмові*, Д. насправді є одним з його проявів, оскільки догматики, апелюючи до букви марксизму, намагаючись перетворити його положення на догми, діючи за шаблоном і не враховуючи істор. змін, тим самим фальсифікують марксизм, вихолощують його творчий, революц.-критичний дух. Марксизм-ленінізм як справді наук. і революц. вчення не визнає застиглих, раз назавжди вироблених формул. Душа марксизму — матеріалістична *діалектика*, для якої немає нічого назавжди усталеного, безумовного, крім безперервного процесу розвитку, і яка керується принципом: «істини абстрактної немає, істина завжди конкретна» і є способом мислення принципово антидогматичним.

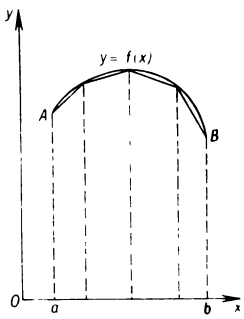

Довжина дуги AB плоскої кривої $y = f(x)$.

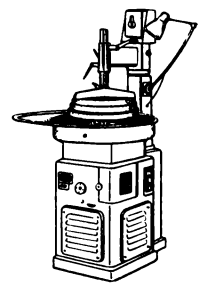
Доводочний верстат універсальний.

Марксизм-ленінізм вимагає критичного й самокритичного ставлення до дійсності, до досягнутих результатів у практиці та пізнанні. Марксистсько-ленінські партії ведуть непримиренну боротьбу проти обох різновидів *опортунізму* — Д. і ревізіонізму, творчо розвивають марксистсько-ленінську теорію, збагачують її положеннями і висновками, що відповідають новим істор. умовам і новим завданням.

Літ.: Ленін В. І. Проти догматизму. сектантства. «лівого» опортунізму. К., 1972. *О. І. Яценко.*

ДО́ГОВІР у цивільному праві — угода двох або кількох сторін про встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Є підставою виникнення *зобов'язань*. В СРСР учасниками (суб'єктами) договірних правовідносин можуть бути громадяни й соціалістичні орг-ції. Необхідність використання в комуністичному будівництві товарно-грошових відносин відповідно до нового змісту, який вони мають у плановому соціалістичному г-ві, й таких інструментів розвитку економіки, як *господарський розрахунок, гроші*, собівартість, прибуток тощо, зумовлюють застосування цивільно-правового Д. Осн. положення, що регулюють зміст (умови), форму, порядок укладення Д., осн. види Д. визначено *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, респ. цивільними кодексами (див. *Цивільний кодекс УРСР*) та ін. нормативними актами. Основи докладно регламентують *купівлі-продажу договір, житлового найму договір, підряду* договір та ін. Д., що укладаються між соціалістичними орг-ціями, є знаряддям конкретизації і виконання держ. планів (див. *Господарський договір*), їхній зміст має відповідати плановим завданням. Д. має юрид. силу, якщо він укладений у належній формі (усній, письмовій простій, письмовій нотаріальній). Якщо закон не встановлює певної форми Д., то сторони можуть обрати форму Д. на свій розсуд. Д. вважається укладеним, якщо між сторонами в належній формі досягнуто згоди по всіх суттєвих його умовах. Д. поділяються на односторонні (такі, де одна сторона має лише обов'язки, а інша — тільки права, напр., *позики договір*) і двосторонні (кожна з сторін має і права, і обов'язки, напр., купівлі-продажу договір). Є Д. консенсуальні (такі, що вважаються укладеними з моменту досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов; до них належить більшість Д., напр., підряду, доручення) та реальні (набувають сили з моменту передачі грошей або речей, які є предметом угоди); платні (напр., *контрактація*) і безплатні (напр., користування майном без винагороди). Є ще *договори на користь третьої особи*, Д. основні й додаткові (ті, що не виконують самостійних функцій, а є додатковими до осн. Д., напр., *застава майна*). Цивільне законодавство визнає й ті Д., які хоч і не передбачені законом, але не суперечать йому і в силу заг. засад і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права та обов'язки.

Літ.: Советское гражданское право, ч. 1. К., 1977. *С. П. Коломацька.*

ДО́ГОВІР МІЖ НДР І ФРН 1972 — укладений 21.XII в Берліні. Грунтується на принципі поваги тер. цілісності, незалежності і самостійності обох нім. д-в у внутр. і зовн. справах: НДР і ФРН встановлюють нормальні добросусідські відносини на основі рівноправності; керуватимуться цілями і принципами, закріпленими в Статуті ООН; підтверджують непорушність усіх європ. кордонів, включаючи існуючий кордон між НДР і ФРН; жодна з них не може представляти іншу в міжнар. сфері або діяти від її імені.

В. Н. Гулевич.

ДО́ГОВІР МІЖ ПНР І ФРН 1970 — укладений 7.XII у Варшаві. В договорі відзначається, що сторони бажають створити міцні основи для мирного співіснування та розвитку нормальних відносин між ПНР і ФРН. Зх. держ. кордоном ПНР визнано встановлену на *Потсдамській конференції 1945* лінію від Балтійського м. на Зх. від Свіноуйсьця й звідти вздовж р. Одри до місця, де впадає Нисa-Лужицька, і вздовж цієї річки до кордону з Чехословаччиною. Договір набрав чинності 3.VI 1972. Вичерпавши міжнар.-правову проблему визнання кордонів ПНР, він став вкладом у *європейську безпеку*.

Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.

ДО́ГОВІР МІЖ ЧССР І ФРН 1973 — укладений 11.XII в Празі з метою нормалізації відносин між двома країнами. Гол. положення договору — визнання *Мюнхенської угоди 1938* не дійсною з моменту її укладення. Сторони підтвердили непорушність кордонів між ними і зобов'язалися всіляко поважати тер. цілісність обох країн, заявили про відсутність між ними тер. претензій і про відмову від них у майбутньому, зобов'язалися керуватися в своїх взаємовідносинах і питаннях міжнар. безпеки цілями і принципами Статуту ООН. Набравши чинності в липні 1974, договір відіграв важливу роль у зміцненні миру і безпеки в Європі.

Ю. К. Качуренко.

ДО́ГОВІР МІЖНАРО́ДНИЙ — угода між двома або більше державами чи ін. суб'єктами *міжнародного права*, покликана регулювати відносини між ними шляхом встановлення взаємних прав і обов'язків. Д. м.— осн. джерело міжнар. права, важливий засіб розвитку співробітництва в політ., екон. та ін. галузях міжнар. життя. Д. м. може мати різні назви: договір, трактат, пакт, угода, конвенція, декларація, комюніке, протокол, акт. За кількістю учасників Д. м. діляться на двосторонні та багатосторонні, серед яких розрізняють Д. м. з обмеженим числом учасників, зокрема регіональні, та загальні (універсальні), присвячені питанням, що являють інтерес для міжнар. спільності д-в у цілому, охоплюють переважну більшість д-в світу. Роль таких договорів неухильно зростає, особливо в розв'язанні глобальних проблем сучасності, зокрема тих, що виникають внаслідок *науково-технічного прогресу*. Д. м., як правило, укладається в письмовій формі і складається з преамбули (містить положення про мету, мотиви), постанов по суті питань договору і заключних статей (про термін дії, порядок продовження, для багатосторонніх — умови участі тощо). Двосторонній Д. м. укладається мовами обох сторін; багатосторонній — однією або кількома найпоширенішими мовами світу (див. *Дипломатична мова*). Д. м. набирають чинності згідно з визначеними в них умовами після підписання, обміну ратифікаційними грамотами або передачі грамот *депозитарієві* певною кількістю д-в. Уклавши Д. м., держава публікує його текст (в СРСР — у «*Ведомостях Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик*», Збірниках діючих договорів, угод і конвенцій, укладених СРСР з іноземними д-вами). Згідно зі *Статутом ООН* д-ви повинні реєструвати свої Д. м. у Секретаріаті ООН, який публікує їх у спец. збірнику («Treaty Series»). Д. м. може бути скасований за згодою всіх його учасників; одним із засобів припинення дії Д. м. є *денонсація*. Д. м. є недійсним, якщо він суперечить імперативним нормам міжнар. права або укладений в результаті погрози силою чи застосування її на порушення статуту ООН, на порушення конституційних положень д-ви про її повноваження тощо. Суворе додержання Д. м.— загальновизнаний принцип міжнар. права.

В СРСР сумлінне виконання Д. м. є конституційним принципом (ст. 29 Конституції СРСР) зовн. політики Рад. Союзу. СРСР є учасником майже 10 000 Д. м. і угод. Союзні республіки, беручи активну участь в укладанні Рад. Союзом Д. м., мають право самостійно укладати і укладають Д. м. з іншими д-вами (див., напр., *Договори міжнародні Української РСР*). Договірна практика СРСР — важливий вклад в утвердження прогресивних принципів і норм міжнар. права, розвиток всебічного міжнар. співробітництва, зміцнення заг. миру, взаєморозуміння між д-вами, розв'язання проблем *роззброєння*. Конструктивна позиція Союзу РСР сприяла укладенню системи Д. м. з питань обмеження *гонки озброєнь*. Зокрема, СРСР виступив ініціатором таких важливих Д. м., як *Московський договір 1963, Договір про космос 1967, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* 1968 тощо. Здійсненню повороту від холодної війни до розрядки міжнар. напруженості сприяло укладення договорів СРСР з США, Францією, ФРН, Англією, в яких у договірній формі основними капіталістичними д-вами визнано принцип мирного співіснування. Д. м. СРСР з багатьма молодими незалежними д-вами, в яких утверджується принцип рівноправності, сприяють зміцненню політичної і екон. самостійності цих країн, допомагають їм у бо-

ротьбі з залишками колоніального гніту.

Укладені СРСР з країнами соціалістич. співдружності Д. м. базуються на властивих цим країнам принципах соціалістичного інтернаціоналізму, гармонійного поєднання інтересів окремих держав з їхніми спільними інтересами. Важливі завдання укладення ряду Д. м. визначено *Програмою миру*, розробленою XXIV і далі розвинутою XXV з'їздами КПРС. На здійснення їх Рад. уряд виступив з рядом важливих договірних ініціатив, зокрема в ООН (про укладення *договорів під егідою міжнародних організацій*, про незастосування сили і погрози силою, про заг. і повне припинення випробувань ядерної зброї та ін.). Практичним наслідком регламентування відповідальної ділянки зовнішньополіт. діяльності Рад. д-ви є прийняття Верховною Радою СРСР 6.VII 1978 Закону СРСР про порядок укладення, виконання і денонсації міжнар. договорів СРСР. Див. також окремі статті про договори СРСР із зарубіжними країнами (*Радянсько-англо-іранський договір 1942, Радянсько-болгарські договори, Радянського Союзу — ФРН договір 1970* тощо).

Літ.: Брежнєв Л. І. Про зовнішню політику КПРС і Радянської держави. К., 1973; Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами, в. 1—31. М., 1924—77.

Н. М. Ульянова.

ДОГОВІР НА КОРИСТЬ ТРЕТЬОЇ ОСОБИ — угода, за якою виконання зобов'язання обумовлюється на користь не договірної сторони, а *третьої особи*, яка не брала участі в укладенні договору, але набула з нього певних прав. В СРСР таким договором є, напр., договір *добровільного страхування*, заповіт вкладу. За цим договором (в УРСР — ст. 160 ЦивК УРСР) вимагати виконання зобов'язання може як договірна сторона, так і третя особа, якщо інше не передбачено в договорі і не випливає з його змісту. Напр., за договором страхування життя виплата страхової суми на випадок смерті застрахованого обумовлюється лише третій особі. Якщо третя особа відмовилась від права, наданого їй договором, то особа, що уклала договір, може скористатися з цього права, коли це не суперечить змістові договору. Д. на к. т. о. слід відрізняти від договору, за яким виконання здійснюється на адресу третьої особи, яка не має права вимоги до сторін за договором. Так, якщо магазин зобов'язується доставити подарунок на адресу, вказану покупцем, то третя особа— адресат — жодних вимог до учасників купівлі-продажу ставити не може.

В. І. Луць.

ДОГОВІР ПІД ЕГІДОЮ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ — багатосторонній (здебільшого, універсальний) договір між державами, в процесі укладання якого активну роль відіграє міжнар. орг-ція, що займається питаннями, яким він присвячений. Текст договору розробляється в одному з органів даної орг-ції; приймається її вищим органом (в ООН — *Генеральною Асамблеєю ООН*) або скликаною за його рішенням спец. міжнар. конференцією. Обов'язковим для д-ви договір стає, як і звичайно, після *ратифікації* його даною д-вою. Укладання *договорів міжнародних* під егідою або в рамках міжнар. орг-цій набуло значного поширення зі створенням ООН та *спеціалізованих установ ООН*; має тенденцію до дальшого розвитку. Під егідою і в рамках ООН укладено ряд важливих міжнар. договорів, зокрема, Конвенцію про запобігання злочинові апартеїду та покарання за нього (1973), Пакти про права людини (1966), *Договір про космос 1967, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* та ін.

М. П. Дружков.

ДОГОВІР ПРО КОСМОС 1967, Договір про принципи діяльності держав по дослідженню й використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла,— багатостороння міжнар. угода, прийнята за ініціативою СРСР Генеральною Асамблеєю ООН 19.XII 1966. Договір вступив у силу 10.X 1967. Його підписала більшість д-в світу, в т. ч. УРСР. У ньому визначено найважливіші положення сучас. *космічного права*. Договір визначає, що використання космічного простору, включаючи Місяць та ін. небесні тіла, здійснюється на благо і в інтересах усіх народів і є надбанням усього людства; забороняється нац. привласнення цього простору, як і діяльність, що не відповідає вимогам міжнар. права і, зокрема, *Статуту ООН*; що космос і небесні тіла можуть використовуватися виключно в мирних цілях; д-ви розглядають космонавтів як посланців людства в космос. Договір закріплює принципи відповідальності д-в за діяльність у космосі, за шкоду, заподіяну космічними об'єктами. Договір закріплює держ. юрисдикцію над об'єктами, запущеними даною д-вою у космос, і визначає заг. принцип міжнар. відповідальності д-в — учасниць договору за нац. діяльність у космічному просторі незалежно від того, який орган д-ви займався нею, тощо.

В. І. Муравйов.

ДОГОВІР ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ — багатостороння міжнародна угода, схвалена 1968 Генеральною Асамблеєю ООН. 24.XI 1969 ратифікований Президією Верховної Ради СРСР. Договір набрав чинності 5.III 1970. Учасниками його є понад 100 держав (1978). Згідно з осн. положеннями Д. про н. я. з. д-ви-учасниці, які володіють ядерною зброєю, зобов'язались не передавати її ін. д-вам ні прямо, ні посередньо і не допомагати в її виробництві або придбанні. В свою чергу, д-ви, які не мають цієї зброї, зобов'язались не виробляти й не одержувати її від ядерних країн. Договір підтверджує невід'ємне право держав-учасниць розвивати дослідження, виробництво й застосування ядерної енергії в мирних цілях, брати участь у широкому міжнар. обміні обладнанням, матеріалами, наук.-тех. інформацією про використання ядерної енергії в мирних цілях. Контроль за виконанням д-вами своїх зобов'язань покладено на *МАГАТЕ* (Міжнародне агентство по атомній енергії). Конференція учасників Договору по розгляду його дії (Женева, травень 1975) підтвердила ефективність цього документа, що є важливим практичним кроком у галузі обмеження *гонки озброєнь* і відповідає інтересам усіх д-в і народів.

Ю. В. Костенко.

ДОГОВІР ПРО УТВОРЕННЯ СРСР — державний договір, укладений між РРФСР, УРСР, БРСР та ЗРФСР про добровільне об'єднання цих республік у союзну державу — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Д. про у. СРСР затверджено разом з *Декларацією про утворення СРСР* 1-м з'їздом Рад Союзу РСР 30.XII 1922. Договір визначив питання, що входять до відання СРСР в особі його верховних органів (Всесоюзного з'їзду Рад, а в період між з'їздами — *Центрального Виконавчого Комітету СРСР*), встановлював порядок скликання з'їздів Рад СРСР, норми представництва на них і порядок обрання депутатів, періодичність і порядок скликання сесій ЦВК СРСР, перелік нар. комісарів, що становили уряд Союзу РСР — Раду Нар. Комісарів СРСР, і перелік нар. комісарів, що становили Ради Нар. Комісарів союзних республік, тощо. Для громадян союзних республік встановлювалось єдине союзне громадянство. За кожною з союзних республік зберігалося право вільного виходу з СРСР. Декларація і Д. про у. СРСР увійшли до Конституції СРСР 1924.

ДОГОВІРНА ДИСЦИПЛІНА — точне і своєчасне виконання соціалістичними орг-ціями, що вступають у договірні відносини, встановлених законом і договором *зобов'язань*; вид *дисципліни державної*. Норми Д. д. визначено, зокрема, в *Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*. Д. д.— одна з осн. умов успішного виконання держ. планів. Додержання Д. д. передбачає своєчасне виявлення і встановлення раціональних виробничих зв'язків відповідно до виробничих планів, прикріплення підприємств-споживачів до підприємств-постачальників; додержання строків та ін. вимог законодавства при укладенні *господарських договорів*; своєчасне й якісне виконання всіх зобов'язань, передбачених даним договором; обов'язкове застосування передбачених законом чи договором матеріальних санкцій за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань. При навмисному порушенні Д. д. в передбачених законом випадках (напр., *випуск недоброякісної промислової продукції*) винні притягаються до кримінальної відповідальності.

І. М. Разнатовський.

ДОГОВОРИ МІЖНАРОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — договори, укладені УРСР з іноземними державами і міжнар. орг-ціями про взаємні права і обов'язки. Перші Д. м. УРСР (підписані разом з

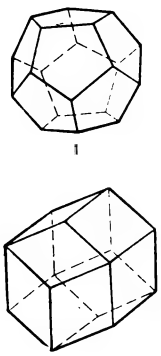

Додекаедр: 1 — правильний; 2 — ромбододекаедр.

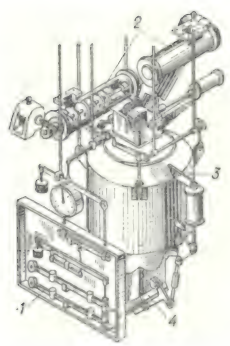

Дозатор автоматичний ваговий для цементу: *1* — автоматичні ваги; *2* — гвинтовий конвейєр; *3* — бункер; *4* — випускний затвор.

РРФСР)— *Різький мирний договір 1921* з Польщею, Тимчасова угода 1921 з Австрією про встановлення екон. і торг. відносин, договори з Литвою і Естонією 1921 про встановлення дипломатичних відносин, Договір про дружбу і братерство 1922 з Туреччиною. З утворенням Союзу РСР зовн.-політ. функції УРСР (як і ін. союзних республік) забезпечував СРСР в особі його найвищих органів влади і управління. Закон Верховної Ради СРСР від 1.II 1944 відновлював право союзної республіки брати безпосередню участь у міжнар. відносинах. Це право передбачено Конституцією СРСР (ст. 80) та Конституцією УРСР (ст. 74). Уряд УРСР 9.IX 1944 уклав з Польс. к-том нац. визволення угоду про евакуацію укр. населення з тер. Польщі і польс. населення з тер. України. УРСР стала учасницею *Паризьких мирних договорів 1947* з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією. Взявши активну участь у виробленні Статуту ООН, Українська РСР стала учасницею цього універсального договору (ратифікований УРСР 22.VIII 1945). Діючими міжнар. договорами за участю УРСР є Конвенція про привілеї та імунітети ООН, Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН, Угода про привілеї та імунітети Міжнародного агентства по атомній енергії. Україна стала учасницею Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (1963), *Договору про космос 1967*, Договору про морське дно (1971), *Конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення* (1972), Конвенції про заборону воєнного використання та будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977). УРСР в ООН послідовно бореться за остаточну ліквідацію колоніальної системи, за право всіх націй на самовизначення. Діючими міжнар.-правовими актами з участю УРСР є, зокрема, Міжнар. конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1969), Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1963), Конвенція про запобігання злочинам апартеїду і покарання за них (1974). Серед діючих міжнар. угод з участю УРСР значне місце посідають конвенції в галузі захисту прав людини. Серед них такі важливі документи, як Міжнар. пакт про громадян. та політ. права (1976), Міжнар. пакт про екон., соціальні й культурні права (1976), Конвенція про політ. права жінок (1955), Конвенція про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього (1955) тощо. Послідовно відстоюючи інтереси трудящих, УРСР є учасницею ряду важливих конвенцій з питань охорони праці, зокрема про скорочення робочого часу, про рівну оплату за рівну працю чоловіків та жінок, про мінімальний вік допущення підлітків на різні роботи, про щорічні оплачувані відпустки, про свободу асоціацій та ін. УРСР — учасниця ряду конвенцій, розроблених у рамках організації ООН з питань освіти, науки і культури. УРСР є учасницею Дунайської конференції 1948 та Конвенції про режим судноплавства на Дунаї (див. *Дунайська комісія*). УРСР зробила свій внесок у розробку трьох конвенцій з проблем мор. права: про відкрите море (1962), про територіальне море і прилеглу зону (1964), про континентальний шельф (1964). Виступаючи за гуманізацію законів і звичаїв війни, УРСР 1955 стала учасницею Женевських конвенцій 1949 про поліпшення долі поранених і хворих, про поводження з військовополоненими, про захист цивільного населення під час війни. УРСР разом з СРСР, БРСР, ін. соціалістичними країнами робить великий внесок у розвиток договірних зв'язків, зміцнення ефективності міжнар. договорів. УРСР виступає за те, щоб міжнар. договори були інструментом зміцнення міжнар. миру і безпеки, розвитку рівноправного і взаємовигідного співробітництва всіх держав. Міжнар. договори, ратифіковані Президією Верх. Ради УРСР, публікуються у «*Відомостях Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки*».

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944—1961 рр. К., 1963; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1962—1970 рр. К., 1977.

Ю. М. Мацейко.

ДОДАВА́ННЯ СИЛ — знаходження векторної величини, рівної геометричній сумі *векторів*, які зображають *сили* даної системи. При Д. с. застосовують т. з. правило паралелограма, за яким вектор, що зображає силу, рівнодійну двох сил, є діагоналлю паралелограма, побудованого на цих силах як на його сторонах.

ДОДАТКО́ВА ВА́РТІСТЬ — *вартість*, створювана працею найманого робітника понад вартість його *робочої сили* і безоплатно привласнювана капіталістом. Д. в.— істор. категорія, притаманна лише капіталістичному способові виробн., коли і робоча сила стає *товаром*, предметом купівлі-продажу. Теорію Д. в. створив К. Маркс. В. І. Ленін назвав її наріжним каменем екон. теорії К. Маркса, бо саме вона розкриває суть капіталістичної *експлуатації*. В умовах капіталізму робітник, позбавлений *засобів виробництва*, змушений продавати свою робочу силу. Купуючи її і з'єднуючи з засобами виробн., капіталіст використовує здатність робочої сили в процесі виробн. створювати вартість, більшу за вартість робочої сили, що є джерелом його збагачення, наживи. Збільшення Д. в. досягається двома осн. методами — абсолютним і відносним. Перший полягає в прямому подовженні *робочого дня* понад *необхідний робочий час* або в підвищенні *інтенсивності праці*. Створена таким шляхом Д. в. наз. абсолютною додатковою вартістю. Відносну додаткову вартість одержують, зменшуючи необхідний робочий час і відповідно збільшуючи додатковий робочий час при незмінній тривалості робочого дня за рахунок зростання *продуктивності праці*. Різновидом відносної Д. в. є надлишкова Д. в., яку привласнюють окремі капіталісти на своїх підприємствах у результаті зниження індивід. вартості товару порівняно з його сусп. вартістю. Цього досягають шляхом застосування нової техніки та досконаліших методів виробн. Все це в кінцевому підсумку призводить до зростання норми Д. в.— відношення всієї маси Д. в. до змінного капіталу. Норма Д. в. виражає ступінь експлуатації трудящих. У процесі реалізації й розподілу Д. в. розпадається на *прибуток*, *процент* і *ренту*. Гонитва за Д. в. відіграє вирішальну роль у розвитку капіталістичного виробн., визначає розвиток *виробничих відносин* капіталістичного суспільства, становить суть *основного економічного закону капіталізму*. Теорія Д. в. розкриває непримиренні, антагоністичні суперечності, причини загострення класової боротьби, з чого випливає істор. необхідність і неминучість революц. заміни капіталізму новим, прогресивним способом виробн.— *соціалізмом*.

В. П. Бородатий.

ДОДАТКО́ВА ПРА́ЦЯ — праця трудівників сфери матеріального виробництва, спрямована на створення *додаткового продукту*. Виникнення Д. п. пов'язане з процесом підвищення продуктивності сусп. праці, яка робить можливим виробн. надлишку продуктів над тією його кількістю, що необхідна для існування самого працівника і членів його сім'ї. Поділ праці на необхідну і додаткову в умовах капіталізму зовні маскується формою *заробітної плати*, що виступає нібито як оплата всієї праці робітника. Насправді ж робітникові оплачується лише вартість *робочої сили*, або *необхідна праця*, а Д. п., що є джерелом *додаткової вартості*, привласнюється капіталістами. За соціалізму, де трудівники спільно володіють засобами виробн., Д. п. є джерелом розвитку виробн., створення *суспільних фондів споживання* і на цій основі підвищення *життєвого рівня* трудящих.

ДОДАТКО́ВИЙ ПРОДУ́КТ — частина суспільного продукту, створена *додатковою працею* безпосередніх виробників у сфері матеріального *виробництва* понад *необхідний продукт*. Виробн. і розподіл Д. п. визначаються панівними в даному суспільстві відносинами *власності* на засоби виробн. За капіталізму він створюється в умовах панування приватної власності й набуває форми *додаткової вартості*. При розподілі й реалізації Д. п. розпадається на *прибуток*, *процент* і *ренту*. Невпинне зростання експлуатації *найманої праці* з розвитком капіталізму збільшує частку Д. п. в сусп. продукті, що посилює процес поляризації

капіталістичного суспільства. За соціалізму, в умовах панування сусп. власності і планомірної організації виробн. в масштабах усього нар. г-ва, соціально-екон. зміст Д. п. докорінно змінюється, ліквідується антагоністичний характер поділу сусп. продукту на необхідний і додатковий. Задовольняючи сусп. потреби асоційованих виробників, Д. п. разом з тим є джерелом соціалістичного нагромадження, зміцнення обороноздатності країни, розвитку науки і культури, утримання держ. апарату, формування *суспільних фондів споживання* тощо. Виробн. і використання Д. п. підпорядковані цілям соціалістичного виробн., тому в його створенні заінтересовані всі трудящі. В процесі розподілу частина Д. п. залишається в держ. і колг.-кооп. підприємствах і становить відповідно їхній прибуток, або чистий доход; друга частина надходить у розпорядження суспільства і утворює централізований *чистий доход суспільства*.

В. Ф. Казанцева.

ДОДА́ТНІ ЧИ́СЛА — дійсні числа, більші за нуль. Див. *Число*.

ДОДА́ТОК — другорядний член речення, який означає об'єкт у його відношенні до дії або ознаки. Д. виражається здебільшого іменником (написати листа), займенником (побачив її), ін. частинами мови, що виступають у ролі іменника (вірити в майбутнє), інфінітивом (люблю читати). Д. залежить від дієслова (милуватися містом) чи іменника (здібність до математики). Д., виражений знахідним (при запереченні — родовим) відмінком без прийменника (запустити ракету, не прочитати книги), наз. прямим, а решта Д.— непрямими.

ДОДЕ́ (Daudet) Альфонс (13.V 1840, Нім — 16.XII 1897, Париж) — французький письменник. У численних творах реалістично змалював життя франц. суспільства 2-ї пол. 19 ст. Зб. оповідань і нарисів «Листи з мого вітряка» (1869) присвячена Провансу. Романи «Фромон молодший і Рісле́р старший» (1874), «Набоб» (1877), «Королі у вигнанні» (1879), «Безсмертний» (1885) та ін. мають соціально-критичне спрямування, відтворюють побут і звичаї різних прошарків населення Франції. Славу Д. принесла сатирична трилогія «Тартарен Тарасконський» (1872), «Тартарен в Альпах» (1885), «Порт Тараскон» (1890). Романи «Малюк» (1868) і «Джек» (1876) присвятив проблемам виховання. Автор п'єс, зокрема «Арлезіанка» (1872), літ. спогадів.

Тв.: Укр. перекл.— Папський мул. К., 1958; Зібрання євангелісток. К., 1959; Тартарен Тарасконський. К., 1964; Королі у вигнанні. К., 1971; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1965.

ДОДЕКА́ЕДР (від грец. δώδεκα — дванадцять і ἕδρα — основа, бік, сторона) — 1) *Многогранник* з 12 гранями. У правильного Д. (мал., 1) 12 п'ятикутних граней, 30 ребер і 20 вершин. Об'єм правильного Д. з ребром a дорівнює $a^3(15 + 7\sqrt{5})/4$. Навколо нього можна описати *сферу*. 2) У кристалографії — проста форма *кубічної системи*. Розрізняють ромбододекаедри (мал., 2), гранями яких є ромби, та пентагондодекаедри, гранями яких є п'ятикутники з чотирма рівними сторонами. Форму ромбододекаедра мають, зокрема, кристали гранату, форму пентагондодекаедра — кристали піриту.

В. Є. Михайленко.

ДОДЕКАНЕ́С — група островів в Егейському м. Див. *Споради Південні*.

ДОДЕКАФО́НІЯ (від грец. δώδεκα — дванадцять і φωνή — звук) — техніка композиції, що грунтується на застосуванні звукоряду з 12 рівноправних, функціонально незалежних звуків *хроматичної гами*. Метод Д. (розроблений А. Шенбергом) полягає в тому, що звуковим матеріалом 12 півтонів октави, розташованих у довільному порядку, тобто укладених у серію (з 12 звуків можна укласти 479 001 600 серій), оперують так, щоб жоден звук у ній не повторювався.

Л. З. Мазепа.

ДОДЯ́СКА — гірська вершина *Карпат Українських* на масиві *Свидовець*, у Закарпатській обл. УРСР. Вис. 1764 м. На пн. схилах — хвойні, на південних — букові ліси, вище — чагарники й гірські луки. Об'єкт туризму.

ДОЖ (італ. dóge, від лат. dux — вождь, проводир) — глава Венеціанської (кін. 7—18 ст.) і Генуезької (14—18 ст.) республік. Обирався *патриціатом* з його середовища (у Венеції довічно, в Генуї 1339—1528 — довічно, а потім — на 2 роки).

ДО́ЖІ ДЄ́РДЯ ПОВСТА́ННЯ 1514 — антифеодальне повстання угорських, українських, словацьких і волоських селян в Угорщині під проводом дрібного шляхтича Дєрдя (Георгія) Дожа. Охопило більшу частину Угорщини і майже всю Закарп. Україну. Повсталі селяни відмовлялися виконувати феод. повинності, захопили кілька замків. Д. Дожа проголосив на території, охопленій повстанням, республіку, скасування дворянства, заг. рівність і верховенство народу. 15.VII осн. сили повстанців було розгромлено. Д. Дожа потрапив у полон, 20.VII його було страчено. Після придушення повстання на Закарпатті міста Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст, Вишкове, Виноградів, Тячів, Солотвин було оголошено «бунтарськими». Держ. збори Угорщини актом 1514 остаточно прикріпили селян до землі.

Літ.: Маркуш В. М. Крестьянская война в Венгрии и Закарпатье в 1514 году. «Наукові записки Ужгородського університету», 1952, т. 5, в. 1.

ДОЗА́ (Dauzat) Альбер (4.VII 1877, Гере — 1.XI 1955, Париж) — французький лінгвіст. Закінчив Вищу практичну школу в Парижі (1899), з 1921 був у ній професором і директором. Праці з *лінгвістичної географії, діалектології, ономастики* й історії франц. мови: «Лінгвістична географія» (1922), «Новий лінгвістичний атлас областей Франції» (1942), «Французька топоніміка» (1946).

Тв.: Рос. перекл.— История французского языка. М., 1956.

ДО́ЗА (грец. δόσις — давання; частина, порція) — 1) В медицині — певна кількість лікарського препарату, що вводиться в організм. Розрізняють разову Д. (на один прийом), добову Д. (кількість ліків, що призначається на добу), смертельну Д. (мінімальна кількість речовини, що спричинює смерть) тощо. Д. рідких лікарських речовин вимірюються в мл, у ложках (столова ложка — 15 мл, десертна — 10 мл, чайна — 5 мл) та в краплях. Сухі ліки дозують у грамах або частках грамів. Для гормонів, вітамінів, антибіотиків і деяких ін. препаратів Д. виражають в одиницях діяння (ОД).

2) Д. іонізуючого випромінювання — енергія іонізуючого випромінювання (γ- і *рентгенівського проміння, електронів, протонів, нейтронів*, α-частинок і т. д.) передана або призначена для передачі одиниці маси речовини. Енергія, поглинута одиницею маси речовини, наз. поглинутою Д. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) поглинута Д. вимірюється в Дж/кг; позасистемною одиницею є *рад* (1 рад = 10^{-2} Дж/кг). Сума поглинутих речовиною Д. при неодноразовому опроміненні визначає нагромаджену Д., а добуток поглинутої Д. на об'єм поглинаючої речовини— об'ємну. Характеристикою іонізуючої здатності γ - і рентгенівського випромінювання є експозиційна Д., яка визначається кількістю утворених електр. зарядів одного знака в одиниці маси повітря. Одиницею експозиційної дози є Кл/кг у СІ та позасистемна одиниця *рентген*. Д. опромінювання впливає на ступінь ураження організму (див. *Променева хвороба*). Див. також *Дозиметрія*.

В. К. Чумак (Д. іонізуючого випромінювання).

А. Доде.

ДОЗА́ТОР — пристрій, яким відмірюють (дозують) рідкі й сипкі матеріали. Розрізняють Д. (мал.): вагові (відмірюють матеріал за масою) та об'ємні (відмірюють матеріал за об'ємом); з ручним і автом. керуванням; одно- і багатокомпонентні (з послідовним дозуванням кількох матеріалів); періодичної та безперервної дії. Д. періодичної дії (звичайно бункерного типу) використовують у процесах з вертикальним компонуванням устаткування. За допомогою Д. безперервної дії (бункерного й стрічкового типів) виконують процеси на горизонтально розміщеному устаткуванні, при конвейєрному переміщуванні матеріалу. Д. застосовують у виробн. буд. матеріалів, у металург., харч., хім. та хім.-фарм. пром-сті, торгівлі, на залізничному, мор. та річковому транспорті тощо.

ДОЗИМЕ́ТРІЯ (від *доза* і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ прикладної *ядерної фізики* в якому вивчається дія іонізуючого випромінювання (γ- і *рентгенівського проміння, електронів, протонів, нейтронів* і т. д.) на об'єкти живої й неживої природи, а також методи й тех. засоби для вимірювання величин, які характеризують цю дію. Осн. завдання Д. пов'язані з забезпеченням радіаційної безпеки при роботах з радіоактивними речовинами і дже-

релами випромінювань. До них належать: визначення дози випромінювань, вимірювання активності радіоактивних препаратів, визначення співвідношення між активністю речовини і створеною нею дозою. Тех. засобами Д. є дозиметричні прилади (дозиметри), дія яких основана на явищах, пов'язаних із взаємодією іонізуючого випромінювання з речовиною (*іонізація, люмінесценція* тощо).

Літ.: Голубев Б. П. Дозиметрия и защита от ионизирующих излучений. М., 1976.

В. К. Чумак.

ДОЗОРЮВАННЯ ПЛОДІВ — прискорене штучне доведення недостиглих плодів до споживчої стиглості. Застосовують, коли овочі або фрукти не можуть дозрівати в умовах культури, коли необхідно штучно скоротити період достигання пізньостиглих сортів або є потреба знімати помідори, персики, абрикоси, груші, яблука, дині тощо недостиглими для підвищення їхньої транспортабельності й лежкості. Д. п. грунтується на тому, що в тканинах плодів утворюється *етилен*. Найкращим способом Д. п. є етиленовий, що полягає в додаванні незначних доз етилену в повітря плодоовоч. складів, сховищ, спец. камер. Див. також *Плодівництво*.

Б. Д. Чудновський.

ДОЇЛЬНА УСТАНОВКА — комплекс машин і обладнання для *доїння* корів та первинної обробки молока. Являє собою потокову напівавтоматичну лінію, на якій виконується виробничий цикл: підмивання вим'я корови, видоювання молока доїльними апаратами двотактної чи тритактної дії; облік молока від кожної корови чи групи тварин; транспортування молока по закритому молокопроводу в молочне відділення, де його очищають, охолоджують, збирають у місткості (танки) й перекачують у транспортні засоби (молоковози) для відправки на молокозавод. Д. у. мають обладнання для одержання штучного холоду та гарячої води й дезинфекції доїльної апаратури. Є Д. у. з обладнанням для переробки молока на молочні продукти (вершки, масло тощо). Д. у. значно підвищують продуктивність праці. Працюють завдяки штучному створенню вакууму під дійками корови. Сучасні Д. у. поділяють на Д. у. для доїння в стійлах (у відро й молокопровід) і Д. у. для доїння в спеціально обладнаних станках («Ялинка», «Тандем», УДС-3, конвейєрні «Карусель»). Вибір типу доїльної установки залежить від способу утримання тварин, їхньої продуктивності, призначення й розмірів ферм, екон. можливостей г-ва. При застосуванні Д. у. з переносними відрами (головним чином в родильних відділеннях) одна доярка обслуговує 14—18 корів за годину, а з молокопроводом (по якому молоко відсмоктується в молочне відділення) — 20—30 корів за годину. «Ялинка» складається з двох секцій групових доїльних станків на 8 корів кожна, розміщених по обидва боки траншеї, в якій працює майстер. В одному з станків доять корів, у другому їх готують до доїння. «Ялинка» має один комплект доїльних апаратів, розрахована на 200—400 корів. Обслуговують її два майстри машинного доїння, продуктивність установки 86 корів за годину. Д. у. «Тандем» (мал.) має 6—8 індивідуальних станків, розміщених по 3—4 з обох боків робочої траншеї майстра машинного доїння. В кожний станок (з доїльним апаратом) запускають по одній корові. Продуктивність цієї Д. у.— 60 корів за годину, обслуговують її два майстри доїння.

На конвейєрних Д. у. процес доїння розрахований на послідовне виконання операцій 2—4 операторами. Тварини під час доїння стоять у станках, розташованих на рухомій коловій платформі, а оператори — на нерухомому робочому місці збоку біля платформи. Готують корів до доїння перед їхнім заходом на платформу. Продуктивність установки — 100 і більше корів за годину. Для доїння корів у літніх таборах застосовують пересувні Д. у. з прохідними станками, обладнаними тентом, який захищає обслуговуючий персонал від дощу та спеки. В Д. у., обладнаних станками, молоко з доїльних апаратів надходить по молокопроводу на первинну обробку й переробку в автоматизоване молочне відділення. Д. у. мають механізовані пристрої для дозованої видачі кормів під час доїння. Доїльну й молочну апаратуру та молокопровідну систему після кожного доїння ретельно промивають і дезинфікують під дією автоматизованої циркуляційної системи.

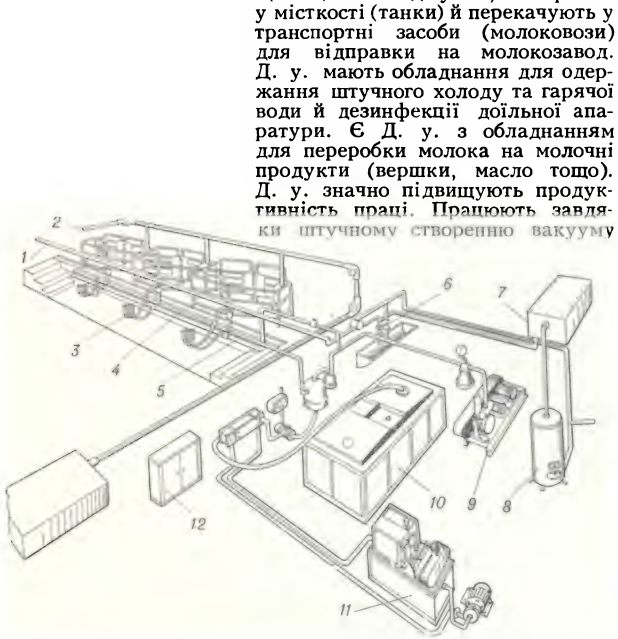

Доїльна установка «Тандем»: *1* — станки; *2* — кормороздавач; *3* — доїльні апарати; *4* — молокопровід; *5* — вакуумна лінія; *6* — система промивання; *7* — бак для води; *8* — нагрівник ВЄТ-200; *9* — вакуум-насос; *10* — бак для молока: *11* — холодильна установка; *12* — шафа запчастин

Літ.: Королёв В. Ф. Доильные машины. М., 1969; Похваленский В. П. Доильные установки. М., 1971; Ткач В. Д., Омельченко О. О. Довідник механізатора-тваринника. К., 1976.

О. О. Омельченко.

ДОЇННЯ — одержання молока від лактуючих с.-г. тварин (корів, кіз, овець, кобил, верблюдиць), при якому використовують складний рефлекторний процес виведення молока, що регулюється нервовою й гуморальною системами тварини. Молоковіддача настає внаслідок подразнень, пов'язаних з підготовкою до Д. (прихід доярок, шум доїльного апарата), а також подразнення нервових закінчень дійок і вим'я. Сигнали подразнень передаються в головний мозок у гіпофіз, який продукує гормон *окситоцин*, що стимулює скорочення альвеол вим'я й виведення молока. Д. буває машинне й ручне. Машинне Д. підвищує продуктивність праці, майстер машинного доїння може обслужити 100 і більше корів. Перед Д. вим'я підмивають, витирають рушником і роблять масаж. Перші забруднені струмені молока здоюють в окремий посуд і на дійки надягають доїльні стакани (див. *Доїльна установка*). Тривалість машинного Д. залежить від величини надою та рефлексу виведення молока і має становити не більш як 4—5 хв. Машинами доять корів, у яких здорові й певної форми вим'я та дійки. При ручному способі найдосконалішим є Д. кулаком. Дійку стискують спочатку вказівним і великим пальцями, потім середнім, підмізинним і мізинцем. Доїти слід енергійно й не довше як 8 хв, інакше вим'я розслаблюється й повністю не видоюється, а останні порції молока найжирніші. В проміжках між Д. вим'я знову заповнюється молоком.

ДОЙЛЬ (Дойл; Doyle) Артур-Конан (22.V 1859, Единбург — 7.VII 1930, Кроуборо) — англійський письменник. Закінчив Единбурзький ун-т. За фахом лікар. Літ. діяльність почав 1879. Автор пригодницьких та істор. романів «Вигнанці» (1893), «Подвиги бригадира Жерара» (1894—95), «Родней Стон» (1896), науково-фантастичних творів «Втрачений світ» (1912), «Отруєний пояс» (1913), «Маракотова безодня» (1929). Широку популярність Д. принесли детективні повісті «Знак чотирьох» (1890), «Собака Баскервілів» (1901—02), «Долина жахів» (1914—15), збірки оповідань «Пригоди Шерлока Холмса» (1891—92) і «Спогади про Шерлока Холмса» (1892—93).

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. Х., 1928; Втрачений світ. Х.— Одеса, 1937; Собака Баскервілів. К.—Х., 1937; По багряному сліду. К., 1957; Оповідання про Шерлока Холмса. К., 1977; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1966; Затерянный мир. К., 1975.

ДОЇНА — жанр румунського та молдавського муз. фольклору. Д. поділяються на вокальні й інструментальні. Спочатку виникли як пісні чабанів. Мелодія імпровізаційна, перша частина — елегійна, сумна, друга — танц. характеру. В 17—19 ст. поширилися Д., в яких поряд з сумними й любовними, з'явилися й соціальні мотиви про бідність, солдатчину, про героїчні подвиги нар. месників — *гайдуків*. У сучас. Д. оспівується радість нового життя. Д. побутує й серед молдав. населення на Україні.

ДОК (англ. dock) — 1) Споруда для огляду й ремонту підводної частини судна, а іноді й для суднобудування. Є звичайно частиною *верфі*, суднобудівного або судноремонтного підприємства. Розрізняють Д. сухі, наливні і плавучі. Сухий Д. являв собою водонепроникну камеру з затвором, у якій введене за допомогою лебідок чи

ін. засобів судно опускається на підпори після закривання затвора й відкачування насосами води. Довж. таких Д. до 500, шир.— до 75 м. Наливний Д.— водонепроникна камера з каналом для введення судна й підпорами, на які опускається судно після відкривання затвора й видалення налитої води. За допомогою таких Д. можна спускати на воду й піднімати з неї судна серед. розміру. Плавучий Д. (мал.) складається з плоского

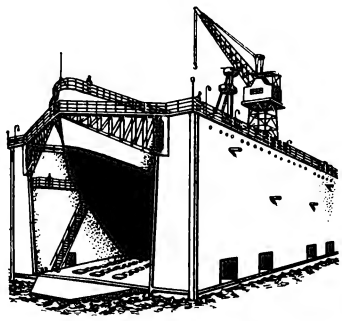

Плавучий док

прямокутного *понтона,* на якому встановлено підпори, й однієї-двох порожнистих башт-стінок. Щоб встановити судно на підпори, частину відсіків понтона й нижньої частини башт спочатку заповнюють водою (Д. занурюється), а потім відкачують її (Д. спливає разом з судном). Довж. плавучих Д. 250—300, шир.— понад 45 м, вантажопідйомність—до 100 тис. т. Д. споруджують гол. чин. з бетону, залізобетону й сталі. 2) Штучний портовий басейн з затвором, призначений для стоянки суден під час вантажно-розвантажувальних робіт у місцях зі значними припливно-відпливними коливаннями рівня моря. 3) Збірно-розбірна споруда, обладнана для тех. обслуговування великих літальних апаратів, гол. чин. дирижаблів.

ДО́КАЗИ у п р а в і — будь-які фактичні дані, одержані у визначеному законом порядку, що мають значення для правильного вирішення кримінальної чи цивільної справи. Питання, пов'язані з Д., урегульовано ст. 16 і 17 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 5 КПК УРСР) і ст. 17, 18 і 19 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 4 ЦПК УРСР). У *кримінальному судочинстві* на підставі Д. встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння (події злочину), винність або невинність обвинуваченого (підсудного), ступінь відповідальності винних, характер і розмір шкоди, завданої злочином, причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, та ін.; у *цивільному судочинстві* — наявність або відсутність обставин, що обгрунтовують вимоги й заперечення сторін, а також ін. обставини, необхідні для з'ясування істини по справі. Джерелом (засобом) одержання Д. є: у кримінальному процесі — показання *свідків,* потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, висновок експерта, *речові докази,* протоколи слідчих і суд. дій та ін. документи; в цивільному процесі — пояснення сторін і *третіх осіб,* показання свідків, письмові Д., речові Д. і висновки експертів. Цей перелік — вичерпний. Збирання і перевірку Д. закон покладає на *суд, прокурора,* особу, яка проводить *дізнання,* і *слідчого.* В той же час Д. по кримінальній справі можуть бути подані підозрюваним, обвинуваченим, їхніми захисниками, будь-якими громадянами, установами тощо; в цивільному процесі Д. подаються сторонами та ін. особами, які беруть участь у справі. Рад. процесуальним законодавством визначено правила відносно збирання кожного Д., що сприяє одержанню найповніших, всебічних і об'єктивних фактів по конкретній справі (див., наприклад, *Допит, Обшук*). Ніякі Д. не мають наперед встановленої сили. Вони оцінюються судом, слідчим тощо за їхнім внутр. переконанням, що грунтується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їхній сукупності відповідно до закону і соціалістичної *правосвідомості.* Штучне створення Д. є злочином. Д. поділяють: щодо осн. факту — на прямі (безпосередньо встановлюють або заперечують факти, сукупність яких дає змогу відповісти на осн. питання справи) й непрямі (виявляють різні проміжні факти, на підставі яких встановлюється осн. шуканий факт); щодо джерела одержання їх — на первісні (базуються на безпосередньому сприйнятті факту) й похідні; в кримінальному процесі — ще й на обвинувальні й виправдальні.

Літ.: Гродзинский М. М. Докази в радянському кримінальному процесі, ч. 1. Х., 1933; Теория доказательств в советском уголовном процессе. М., 1966. *Ф. К. Глух.*

ДОКЕ́МБРІЙ — найдавніший етап геологічної історії розвитку *земної кори* та гірські породи, що утворилися в той час. Почався понад 3,5 млрд. років тому, тривав бл. 3 млрд. років. Геол. утворення Д. представлені гол. чин. кристалічними породами, частково — зміненими осадочними (*джеспіліти, кварцити*), метаморфічними й вулканогенними породами. За структурно-геол. даними Д. поділяють на нижній Д., або архей (див. *Архейська ера і група*), і верхній Д., або протерозой (див. *Протерозойська ера і група*). За даними вивчення абс. віку поріл Д. поділяють на п'ять мегациклів (див. *Геохронологія*). Архейські, переважно кристалічні породи (гнейси, мігматити, амфіболіти тощо), складають фундамент давніх *платформ* і виходять на поверхню в межах кристалічних щитів, зокрема *Балтійського щита, Українського щита* та ін. Нижні частини осадочного чохла давніх платформ складаються з протерозойських метаморфічних порід — кварцових пісковиків, кварцитів, глинистих сланців тощо. В породах Д. виявлено скам'янілі *залізобактерії,* синьо-зелені водорості, гриби тощо. В Д. встановлено ряд епох підвищеної тектонічної активності (див. *Докембрійські епохи складчастості*). З породами Д. пов'язані родовища залізних, алюмінієвих і марганцевих руд, золота тощо.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 1. Докембрій. К., 1972; Лазуренко В. І., Рябенко В. А., Хорунжий В. Я. Деякі різновиди викопних водоростеї і докембрійських карбонатних порід Українського щита. «Геологічний журнал», 1977, т. 37, № 2. *В. А. Рябенко.*

ДОКЕМБРІ́ЙСЬКІ ЕПО́ХИ СКЛАДЧА́СТОСТІ — епохи в геологічній історії планети, під час яких відбувалися найдавніші деформації земної кори. Охоплювали *докембрій* (архейську і протерозойську ери). Супроводились інтенсивним *метаморфізмом, гранітизацією* й магматизмом з утворенням гранітогнейсових куполів, що стали першими ядрами щитів на давніх *платформах.* На різних континентах дослідники виділяють неоднакову кількість Д. е. с. Осн. з них у Євразії — катархейська, або білозерська (бл. 3500 млн. років тому), кольська, або придніпровська (2800—3000), саамська, або криворізька (2200—2800), біломорська (1900—2200), карельська (1500—1800), готська (1200—1400), дальсландська, або сатпурська (900—1500), й байкальська (680—800); у Пн. Америці — лаврентійська, кенораиська, гудзонська, ельсонська й гренвільська; в Африці — трансваальська, родезійська, ебурнейська, майомбська, луліанська й ассінтська. Внаслідок Д. е. с. виникли структури *Балтійського щита, Українського щита* й Канадського щита; з ними пов'язане й утворення давніх платформ. Д. е. с. зумовили утворення унікальних родовищ заліз., марганцевих та алюмінієвих руд, золота, урану, міді, нікелю, кобальту, свинцево-цинкових родовищ, слюди тощо.

Літ.: Тектоника Евразии. М., 1966; Тектонические карты континентов. М., 1967; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970. *В. С. Токовенко.*

ДО́КТОР НАУ́К (лат. doctor — учитель, наставник) — вчений ступінь. Присвоюється особам, які захистили докторську дисертацію й мали до того, як правило, вчений ступінь *кандидата наук* (в СРСР) або *магістра.* В СРСР запроваджено з 1934; присуджує *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР. У деяких країнах (ФРН, Австрія та ін.) ступінь Д. н. присвоюють особам, що закінчили вищі навч. заклади й захистили спец. роботи.

ДОКТРИ́НА (лат. doctrina — вчення) — наукова або філософська теорія, провідний теоретичний або політ. принцип у діяльності держави (напр. *Монро доктрина*), партії; нормативна формула.

ДОКТРИ́НА ВОЄ́ННА — прийнята державою система поглядів на мету, характер, засоби й форми ведення *війни,* на підготовку до неї країни і її збройних сил; визначає напрям військ. будівництва. Д. в. має класову природу, втілює воєнну політику д-ви; визначається характером її суспільного ладу. Основу Д. в. капіталістичних д-в

А.-К. Дойль.

В. В. Докучаєв.

становить *антикомунізм,* прагнення імперіалізму ліквідувати *світову систему соціалізму,* економічно й політично закабалити ін. країни, встановити світове панування. Рад. Д. в. грунтується на марксистсько-ленінському вченні про війну та армію, на досягненнях рад. *воєнної науки* й виходить з миролюбної політики Рад. Союзу, ідей захисту соціалістичних завоювань трудящих, миру та безпеки в усьому світі.

Літ.: Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965. *С. І. Постников.*

ДОКУМЕ́НТ (лат. documentum — взірець, посвідчення, доказ) — 1) Письмовий акт, здатний служити доказом юридичних відносин або фактів, що спричинюють правові наслідки. За порядком складання розрізняють Д. публічні (виходять від держ. і громад. органів) і приватні, особисті (листи, щоденники, рукописи). За правовим змістом Д. в СРСР поділяються на державноправові (напр., передбачені *Законом СРСР про вибори до Верховної Ради СРСР*), адміністративно-правові (акти управління, службові довідки, доповідні записки, дипломи тощо), суд.-прокурорські (*вироки,* ухвали, рішення, *виконавчі листи*), цивільноправові (договори, нотаріальні записи, *заповіти*), земельно- і колгоспноправові (статути і шнурові книги колгоспів), фінансовоправові (поліси, чеки та ін.), матеріально-госп. (акти приймання-здавання матеріальних цінностей, кошториси, накладні), всі види обліку — бухгалтерського, статистичного, оперативного (баланси, рахунки, грошові відомості, калькуляції, акти документальних ревізій). 2) Офіц. посвідчення особи (*паспорт, трудова книжка*). 3) Історично достовірне письмове джерело (див. *Архіви*). 4) Матеріальний об'єкт, у якому міститься та або ін. інформація (напр., *перфораційна карта*).

Л. В. Коваль.

ДОКУМЕНТАЛІ́СТИКА, документаційна кібернетика — наукова дисципліна, прикладна галузь *кібернетики,* що вивчає структуру і властивості документальної інформації, розвиток форм документів, у першу чергу — матричних, методи й засоби автоматичної обробки, зберігання, пошуку й використання їх, методичні основи організації інформаційних масивів, потоків і процесів з метою оптимізації управління великими, головним чином багатоканальними, документальними системами. Д. тлумачить документ у широкому плані як інформацію, що зафіксована на матеріальному носії (письмовий текст, книга, журнал, перфокарта, перфострічка, магнітна плівка тощо) з метою передачі або дальшого використання її. Д. лежить на стику *інформатики, семіотики, системотехніки* й ряду документознавчих дисциплін (*архівознавство, бібліотекознавство,* діловодство та ін.). На відміну від семіотики, що досліджує властивості знаків і знакових систем, Д. вивчає документ у цілому, його форму, властивості, метод і мову документування, спосіб сприймання й обробки, кількість інформації в документі. Д. виникла на поч. 60-х рр. під впливом впровадження ідей і методів кібернетики в документаційну практику в зв'язку з необхідністю упорядкувати потоки й фонди документів і пристосувати останні до автом. обробки. Д. як наук. дисципліна перебуває на стадії становлення і формування. Значення Д. зростає в зв'язку з використанням її методів для впорядкування систем документації (фінансово-екон., виробничо-тех., організаційно-розпорядчої та ін.) з метою оптимізації документаційного забезпечення *автоматизованих систем управління.* *А. Б. Фельзер.*

ДОКУМЕНТА́ЛЬНЕ КІНО́ — вид кіномистецтва, матеріалом для якого є зйомки дійсних подій. Завдяки достовірності Д. к. є цінним істор. документом. У Д. к. розрізняють *кінохроніку* й кінопубліцистику (документальні фільми). Виникнення Д. к. пов'язане з народженням кінематографа (фільми братів Люм'єр, 1895). На Україні перші документальні кінозйомки зробив 1896—97 харків. художник-фотограф А. *Федецький* кіноапаратом власної конструкції (хронікальні фільми: «Народне гуляння на Кінній площі в Харкові», «Відхід поїзда від Харківського вокзалу» та ін.). В 1911 у Києві засн. кіностудію «Експрес», яка регулярно випускала кіноперіодику. Тут уперше було зроблено зйомки з аероплана (1913).

Рад. документальне кіно зародилося в роки революції й громадян. війни. Рад. оператори-хронікери Е. *Тіссе,* П. Новицький, О. Левицький, Г. Гібер, П. Єрмолов та ін. зафіксували події на фронтах, перші кроки будівництва нової соціалістичної держави, зробили бл. 30 зйомок з життя й діяльності В. І. Леніна. В 20-і рр. виходили документальні кіножурнали «Кінотиждень», «Кіноправда». На Україні В. *Гардін* зняв фільм «Великий Жовтень» (1922). У творчості Дз. *Вертова,* зокрема, у фільмах, створених на Україні, — «Одинадцятий», «Людина з кіноапаратом», «Симфонія Донбасу», інформативній хроніці надавалось агітаційного, публіцистичного характеру, факти осмислювались за допомогою монтажу, тексту. Монтуючи матеріал старої кінохроніки, важливі документальні фільми істор. плану створила режисер Е. Шуб. У 30-х рр. Д. к. розширило свою тематику, збагатилося на нові жанри. Зокрема, на укр. студіях знято фільми «Більшовик Ізотов» (1933, реж. М. Левков), «Київ» (1936, реж. В. Ляховський), «Визволення» (1940, реж. О. *Довженко*) та ін. В роки Великої Вітчизн. війни хронікальний матеріал на фронтах знімали понад 200 кінооператорів. Значними творами кіномист. й важливими істор. документами стали картини «Наша Москва» (реж. М. *Слуцький*), «Ленінград у боротьбі» (реж. Р. *Кармен,* Ю. *Учитель*), «Сталінград» (реж. Л. Варламов). Зближенню хроніки і мист. сприяла участь у Д. к. майстрів худож. кіно, зокрема О. Довженка («Битва за нашу Радянську Україну», 1943, «Перемога на Правобережній Україні», 1945). У повоєнні роки виходять фільми про відбудову нар. г-ва («Донбас», реж. М. *Білинський*). Спроби документалістів поставити в центрі оповіді людину, притаманні кращим фільмам 50-х рр. («Повість про нафтовиків Каспію», реж. Р. Кармен), набули дальшого розвитку в Д. к. 60-х і 70-х рр., зокрема у фільмах, випущених на Україні: «Керманичі» (реж. І. *Грабовський*), «Двоє з мартена» (реж. В. Шкурін), «Кораблі не вмирають» (реж. Л. Юдін), усі — 1965, та ін. Під впливом телебачення, яке взяло на себе репортажну функцію, поглиблюється соціальний аналіз подій, відображуваних у документальних фільмах. Досягненням Д. к. стали стрічки М. *Ромма* «Звичайний фашизм», «І все-таки я вірю»; Р. Кармена «Палаючий континент», «Серце Корвалана». Визначною подією Д. к. є створення кіноепопеї «Велика Вітчизняна» (20 серій). Серед відомих майстрів рад. Д. к. — О. *Медведкін,* В. Лисакович, Л. Махнач (РРФСР), Г. *Асатіані* (Грузія), М. *Каюмов* (Узбекистан), Г. Франк, У. Браун, А. Фрейманіс (Латвія) та ін.; на Україні—А. *Слісаренко* («П'ять пісень про комуністів»), О. *Косинов* («Розум, честь і совість епохи»), В. Сперкач, О. Коваль, В. Шкурін. Ряд рад. документ. стрічок здобули вищі нагороди на міжнар. *кінофестивалях* короткометражних фільмів (Лейпціг, Обергаузен, Краків та ін.).

Літ.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1963; Правда кино и «киноправда». М., 1967; Современный документальный фильм. М., 1970; Слободян М. І. Сучасний український документальний фільм. К., 1972; Дробашенко С. В. Феномен достоверности. М., 1972. *М. І. Слободян.*

ДОКУЧА́ЄВ Василь Васильович [17.II (1.III) 1846, с. Милюково, тепер Сичевського р-ну Смол. обл.— 26.X (8.XI) 1903, Петербург] — російський природознавець, основоположник наукового генетичного грунтознавства та зональної агрономії. Закінчив Петерб. ун-т (1871). З 1883 — проф. цього ун-ту. Д. розробив основи вчення про грунт як про особливе природноісторичне тіло, а також поняття про фактор грунтоутворення. Він першим довів, що грунти на земній поверхні утворюються шляхом надзвичайно складної взаємодії місцевого клімату, рослинних і тваринних організмів, складу й будови материнської породи, рельєфу місцевості й, нарешті, віку країни та ін. Д. розробив першу в світі природноісторичну класифікацію грунтів. У 1888—94 Д. очолював експедицію, що вивчала грунти, рослинність і геол. умови Полтав. та Нижегородської губ. Було складено грунтові карти губерній і створено природничоістор. музеї в Нижньому Новгороді (перший у Росії) і в Полтаві. Д. склав *грунтову карту* Кавказу і карту загального поширення грунтів у Пн. півкулі. В 1892 Д. організував

при Лісовому департаменті спец. експедицію для випробування різних способів і прийомів лісового й водного г-ва в степах Росії. Масиви для дослідження були вибрані між Волгою й Доном (Кам'яностеповий), між Доном і Дінцем (Старобільський) та між Кальміусом і Дніпром (Великоанадольський). На основі комплексного вивчення степів експедиція розробила конкретні плани обводнювальних робіт, створення полезахисних лісових смуг, боротьби з ерозією ґрунтів тощо. В 1892—95 Д. був директором Новоолександрійського ін-ту с. г. і лісівництва (1914 евакуйований з Пулав, нині ПНР, до Харкова), в якому створив першу в Росії кафедру ґрунтознавства. У 1946 АН СРСР встановлено золоту медаль і премію ім. В. В. Докучаєва. Ім'я Д. присвоєно, зокрема, Харків. с.-г. інституту.

Тв.: Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1949—61; Избранные сочинения. М., 1954; Наші степи колись і тепер. К.— Х., 1949; Російський чорнозем. К.— Х., 1952.

Літ.: Вернандер Н. Б. В. В. Докучаєв — творець вітчизняного ґрунтознавства. К., 1961; Кирьянов Г. Ф. Василий Васильевич Докучаев. М., 1966.

ДОКУЧА́ЄВСЬК (до 1954 — Оленівські Кар'єри) — місто Волноваського р-ну Донецької обл. УРСР, за 14 км від залізничної ст. Оленівка. Засн. 1898, коли на тер. теперішнього Д. рос.-бельг. металургійне т-во почало закладати кар'єри для видобування флюсового вапняку. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1954 Д.— місто. В місті — флюсодоломітовий і залізобетонних виробів з-ди, підприємства буд. матеріалів, комбінат побутового обслуговування. Донецька дослідна станція виноградарства. 8 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, гірничий і торг. технікуми; лікарня. Палац і будинок культури, 3 клуби, 8 бібліотек. Названий на честь рос. вченого В. В. *Докучаєва.*

ДО́ЛАР (англ. dollar, від нім. Taler — талер) — 1) Грошова одиниця США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, Сінгапуру; поділяється на 100 *центів*. У США запроваджений в 1785 конгресом (срібний Д.). Законом 1792 було введено *біметалізм* з вільним карбуванням Д. з золота й срібла. З 1873 грош. одиницею став золотий Д. Офіційно *золотий стандарт* у США було встановлено 1900 — вміст чистого золота в Д. становив 1,50463 г. Після 1-ї світової війни Д. відіграє провідну роль серед валют капіталістичного світу. Але світова екон. криза 1929—33 похитнула позиції Д., його золотий вміст було знижено до 0,888671 г чистого золота (або на 40,94%). Після 2-ї світової війни Д. США — основна валюта доларової зони (див. *Валютні зони*) й гол. резервна валюта капіталістичного світу, тобто Д. став поряд із золотом основою валют системи капіталізму. При цьому центр. банки іноз. д-в мали право вільно обмінювати Д. США на золото за твердою ціною (35 Д. за одну унцію золота). З 60-х рр. у зв'язку з посиленням *інфляції*, хронічним дефіцитом платіжного балансу і зменшенням *золотого запасу* США купівельна спроможність Д. значно знизилася, і його міжнар. позиції ослабли. Внаслідок загострення валютно-фін. становища в країні, пов'язаного, в першу чергу, з величезними воєнними витратами, США провели (1971, 1973) *девальвації* Д., золотий вміст його знижено до 0,736662 г чистого золота. З серпня 1971 припинено обмін Д. на золото. Процес знецінювання Д. на світовому ринку триває, що свідчить про дальше поглиблення кризи валютно-фін. системи капіталізму. 2) Грошова одиниця Ліберії, Ефіопії, Малайзії, Барбадосу, Гайани, Тринідаду й Тобаго, Ямайки, Зх. Самоа, Сянгану, Фіджі, Багамських О-вів, Брунею й Гондурасу Британського. Поділяється на 100 центів. Про паритетний курс щодо Д. США див. у статтях про ці країни. 3) Д. держави Тонга — те саме, що й *паанга*.

Курс долара щодо карбованця за котируванням Держбанку СРСР (крб.)

Валюта	За	квітень 1979
Австралійський долар	100	74,25
Долар США	100	66,10
Канадський долар	100	56,59
Новозеландський долар	100	70,17
Сінгапурський долар	100	30,44

ДО́ЛАРОВА ЗО́НА — див. *Валютні зони.*

ДОЛГА́НИ (самоназва — долган, тиа-кіхі, саха) — народність, яка живе в Таймирському (Долгано-Ненецькому) автономному окрузі Красноярського краю РРФСР. Чисельність — 4,9 тис. чол. (1970, перепис). Мова — якутська (долганський діалект). Віруючі Д.— православні; раніше зберігались й анімістичні вірування (зокрема шаманство, промисловий культ). Сформувались у народність у 19 — на поч. 20 ст. Осн. заняття —оленярство, мисливство, рибальство.

ДОЛГИ́Х Володимир Іванович (н. 5.XII 1924, с. Іланське, тепер м. Іланський Красноярського краю)— рад. партійний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1965), кандидат тех. наук (1968). Член КПРС з 1942. Н. в сім'ї робітника. В 1941—43 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1949 Іркутський гірничо-металург. ін-т. У 1949—58 — нач. зміни, цеху, гол. інженер з-ду в Красноярську. В 1958—62 — гол. інженер, 1962—69 — директор Норільського гірничо-металург. комбінату ім. А. П. Завенягіна. В 1969—72 — перший секретар Красноярського крайкому КПРС. З 1972 — секретар ЦК КПРС, з 1976 одночасно зав. відділом ЦК КПРС. Член ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ДОЛГОПЛО́СК Борис Олександрович [н. 12 (25).XI 1905, с. Лукомль, тепер Вітеб. обл.] — радянський хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1964). Герой Соціалістичної Праці (з 1963). Член КПРС з 1945. Закінчив 1931 Моск. ун-т. Осн. праці (до 1957) пов'язані з вивченням окислювально-відновних систем як джерела вільних радикалів, механізму ініціювання та інгібірування радикальних процесів. З 60-х рр. проводив дослідження в галузі стереоспецифічного *каталізу* під впливом металоорганічних і карбенових комплексів перехідних металів. Роботи Д. використано в пром-сті для одержання нових видів синтетичних *каучуків* загального призначення, в т. ч. стереорегулярних. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР 1941, 1949; премія АН СРСР ім. С. В. Лебедєва, 1947, 1963.

ДОЛГОПРУ́ДНИЙ — місто обл. підпорядкування Московської обл. РРФСР. Залізнична станція за 18 км на Пн. від Москви. 64 тис. ж. (1977). Машинобудівний завод, ф-ка театрального реквізиту та ін. підприємства. В Д.— Моск. фіз.-технічний ін-т, Центр. аерологічна обсерваторія Держ. комітету СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. Агрохім. дослідна станція ім. акад. Д. М. Прянишникова. Утвор. 1957.

ДОЛГОРУ́КОВ Микола Андрійович (1792—1847) — військовий і держ. діяч царської Росії, генерал від кавалерії, князь. У 1806—12 служив у Моск. архіві Держ. колегії закорд. справ. Учасник воєн проти Франції, Ірану, Туреччини. Посол в Ірані (1829—30). З 1831 обіймав губернаторські посади, зокрема з 1840 — харків., полтав., черніг. генерал-губернатор. Проводив реакційну політику царизму на Україні. Т. Г. Шевченко затаврував Д. в поезії «Юродивий».

ДОЛГУ́ШИН Донат Олександрович [н. 16 (29).X 1903, Пенза] — радянський біолог і селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (з 1948). Закінчив Тбіліський політех. ін-т (1927). З 1931 — співробітник Всесоюз. селекційно-генетич. ін-ту (Одеса). Працював над питаннями підвищення якості елітного насіння, розробляв способи літнього садіння картоплі на Пд. України. Вивчав біологію розвитку рослин, опрацював нову схему селекційно-насінницького процесу. Автор сортів пшениць: Одеська 13, Одеська 1163 (ярі), Одеська 3, Одеська 12, Одеська 51, Одеська 66 (озимі, у співавт.). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941; Держ. премія УРСР, 1974.

А. Х. Стельмах.

ДОЛГУ́ШИНЦІ — революційний гурток на чолі з колишнім студентом Петерб. технологіч. ін-ту О. В. Долгушиним, що діяв 1872—73 в Петербурзі, а згодом у Москві та Підмосков'ї. В роботі гуртка брало участь бл. 20 чол., у т. ч. кілька робітників. У 1873 Д. створили підпільну друкарню в с. Сарєєві Моск. губ., де було видано 3 листівки. Д. визнавали необхідність повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки, вимагали заг. поділу землі тощо. Д. покладали надії на сел. ре-

В. І. Долгих.

Б. О. Долгоплоск.

Д. О. Долгушин.

волюцію. Восени 1873, коли почалися арешти, Д. перевезли друкарню до Харкова, потім у с. Синиху (тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.). Невдовзі гурток було розгромлено. Діяльність Д. була одним з провісників «*ходіння в народ*» 1874.

ДОЛЕ́НГА-ХОДАКО́ВСЬКИЙ (Dołęga-Chodakowski) Зоріан (літ. псевдонім Адама Чарноцького; 4.IV 1784, с. Підгайне, Білорусія — 17.XI 1825) — польський і український фольклорист, етнограф і археолог. Мандрував по Польщі, Білорусії, Україні. Записав бл. 3000 текстів пісень, з них понад 2000 українських. Деякі з записаних Д.-Х. укр. пісень надруковано в збірках М. Максимовича, П. Лукашевича, М. Гоголя. Д.-Х. належать наук. розвідки з фольклористики й етнографії.

Видання: Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. К., 1974.

ДОЛЕ́НГО Михайло Васильович [н. 29.VII (10.VIII) 1896] — український рад. поет; ботанік. Див. *Клоков* М. В.

ДОЛЕ́НКО Григорій Назарович [н. 24.II (8.III) 1917, с. Гаївка, тепер Кіровоград. р-ну Кіровоград. обл.] — український рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1964). Член КПРС з 1953. Закінчивши Харків. ун-т (1940), працював у виробничих геол. установах. З 1952 — співробітник Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР, з 1963 — директор цього ін-ту. Осн. напрям наук. роботи — геологія нафти й газу, зокрема розробка теор. питань закономірностей утворення й розміщення нафт. і газових родовищ. Премія АН СРСР ім. В. І. Вернадського, 1977. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1971. *М. І. Павлюк.*

ДОЛИ́НА Павло Трохимович (12.XI 1888, с. Мишоловка, тепер у складі м. Києва — 15.IX 1955, Київ) — український рад. актор і режисер театру і кіно. Член КПРС з 1945. Один із засновників «*Молодого театру*» в Києві (1918—19), «*Кийдрамте*» (1920—21), театру «*Березіль*» (працював 1922—27, з перервою). Ролі: Кардинал («Іван Гус» за Шевченком), Кембль («У пущі» Лесі Українки), Осип («Ревізор» М. Гоголя) та ін. З 1925 — режисер Одес. кінофабрики ВУФКУ, 1929—40 — Київ. кіностудії худож. фільмів. Поставив фільми: худож.— «Буря» (1928), «В заметах» (1929), «Чорні дні» (1930), «Свято Унірі» (1932); науково-популярні й тех.— на кіностудії «Техфільм» — у Києві й Ташкенті (1941—43). Автор п'єси «Царі» (за Шевченком), кіносценаріїв. У 1948—55 — директор Київ. музею театр. мистецтва. *М. Г. Лабінський.*

ДОЛИ́НА — від'ємні лінійно-витягнуті форми рельєфу. Утворюються здебільшого внаслідок розмиваючої дії текучої води. Початковими формами Д. є яри та балки. Найпоширеніші Д. річкові. Оформлені річкові Д. мають дно, в яке врізане русло річки, заплаву, що заливається водою під час повені, та схили, часто з уступами — терасами. Д. гірських річок мають вигляд тіснин, каньйонів, ущелин.

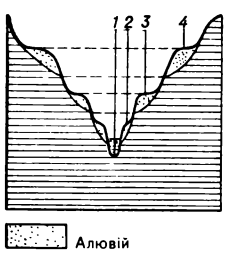

Схема річкової долини: *1* — русло ріки; *2* — заплава; *3* — перша надзаплавна тераса; *4* — друга надзаплавна тераса.

ДОЛИ́НА — місто Івано-Франківської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Д. відома з 10 ст. Входила до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 1349 польс. феодали захопили Д. в складі Галичини. В 1525 Д. дістала *магдебурзьке право*. В Долинському старостві відбувалися антифеод. виступи (див. *Долинські повстання 1658 і 1740*). За першим поділом Польщі (1772) Д. загарбала Австрія, 1919 в складі Зх. України — бурж.-поміщицька Польща. В 1923 в Д. проходив масовий страйк робітників деревообр. пром-сті. 1.V 1927 в Д. відбулася демонстрація, організована спілкою гірників, 1929 — страйк робітників різних професій. У 1939 Д. в складі Зх. України возз'єднана з Рад. Україною. З 1939 Д.— місто. Д.— один з нафтогазопромислових центрів УРСР (див. «*Долинанафтогаз*»). З-ди: газопереробний, 2 залізобетонних виробів і конструкцій, солеварний, цегельний, сокоекстракційний, молочний, хлібний; швейна та бавовнопрядильна ф-ки, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 8 заг.-освітніх музична, спортивна й художня школи; 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 4 б-ки. В Д. народилися: укр. архітектор І. І. *Левинський*, укр. скульптор М. Ф. *Бринський*, укр. композитор Я. *Лопатинський*, укр. і рос. філолог Л. Г. *Лопатинський*.

ДОЛИ́НА СМЕ́РТІ — міжгірна безводна улоговина в пн. частині пустелі *Мохаве*, на Зх. США, в штаті Каліфорнія. Довж. бл. 250 км. Лежить на 85 м нижче від р. м. (найглибша западина Пн. Америки). Одне з найжарких і найпосушливіших місць на Землі: максим. т-ра влітку — понад +50°, опадів менше як 100 мм на рік.

«ДОЛИНАНАФТОГА́З» — одне з нафтодобувних підприємств України. Розробляє нафтові поклади Долинського нафтопром. району, який включає *Долинське родовище нафти*, Північно-Долинське, Вигодське, Струтинське, Спаське, Ріпненське й Танявське нафт. родовища, які містяться на тер. Долинського і Рожнятівського р-нів Івано-Фр. обл. Перший фонтан нафти одержано 1950 на Долинському родовищі. Видобуток нафти 1977 зріс порівняно з 1950 більше як у 18 раз, попутного газу — більше як у 27 раз. Нафта з підприємств «Д.» надходить на *Дрогобицький нафтопереробний завод*, попутний газ — на *Долинський газопереробний завод*. Підприємства оснащені найновішою технікою, на нафтопромислах впроваджено передову технологію видобування нафти (гідравлічний розрив пластів водним розчином поліакриламіду, пружно-імпульсний метод діяння на пласти, розробка екранових і застійних зон переведенням нагнітальних свердловин на відбір рідини та ін.). *В. А. Гринь.*

ДОЛИ́НІН (сценічні псевд.— Рубан, Українець) Олександр Єрмолайович (1895, Полтавщина — 8.V 1929, Харків) — український рад. актор театру й кіно. Творчу діяльність почав у театрі М. *Синельникова*. Працював у Харків. Червонозаводському рос. драм. театрі, театрі ім. І. Франка (1926—27), Харків. театрі «*Березіль*» (1927—29). Ролі: Зіновій («Яблуневий полон» Дніпровського), Каляєв («Пролог» Курбаса і С. К. Бондарчука), Пеклеванов («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова), Ласі Греніч («Джіммі Хіггінс» за Сінклером). Знімався в кіно. *В. В. Гаккебуш.*

ДОЛИ́НСЬКА — місто Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Залізничний вузол. Виникла 1873 під час будівництва з-ці Харків — Миколаїв. У грудні 1905 у Д. відбувся страйк залізничників. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1957 Д.— місто. В Д.— залізобетонних виробів, маслоробний, комбікормовий та цегельний з-ди, птахо-, хлібний, хлібопродуктів та побутового обслуговування комбінати, райсільгосптехніка. 5 заг.-освітніх, музична й спортивна школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 б-ки. У 1902 в Д. навчався укр. письменник А. Ю. *Тесленко*, 1911—14 викладав у залізнич. уч-щі А. С. *Макаренко*.

ДОЛИ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ НА́ФТИ — в Івано-Франківській обл. УРСР, у межах *Передкарпатського прогину*. Пл. 32 км². Пов'язане з антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*). Поклади нафти — в пісковиках палеогенової системи, потужність окремих пластів коливається в межах від кількох метрів до 100—120 м. Глибина залягання їх 1600—3000 м. Нафтоносні верстви сполучені між собою тріщинами в єдину гідродинамічну систему і мають спільний водонафтовий контакт. Нафта містить 6,13—10,10% парафіну, 17,0—23,8% смол, у ній практично немає сірки; густ. її 833,7 — 850,2 кг/м³. Перший нафт. поклад відкрито 1950. Нафта родовища надходить на Дрогобицький нафтопереробний з-д. *Б. І. Ярош.*

ДОЛИ́НСЬКИЙ Лука (н. бл. 1745, м. Біла Церква, тепер Київ. обл.— 10.III 1824, Львів) — український живописець. У 1770—71 навчався в Ю. *Радивилівського*, 1775—77 — у віденській АМ. Працював у Львові. В 1770—71 і 1777 для собору св. Юра намалював багато намісних ікон, «празників» і зображень пророків. У 80—90-х рр. виконував роботи для різних церков у Львові (св. Духа, П'ятницької, св. Онуфрія) і в навколишніх селах. У 1807—10 в Почаєві очолив роботу по оформленню інтер'єрів Успенського собору. Д. створив і портрети: Ф. Володковича, Л. Галицького (обидва — 1770—71), М. Гарасевича (кін. 18 ст.) і М. Гриневецького. Твори Д. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва.

Літ.: Островський В. Нове про художника Луку Долинського. «Архіви України», 1966, № 2.

ДОЛИ́НСЬКИЙ ГАЗОПЕРЕРО́БНИЙ ЗАВО́Д — підприємство нафтової пром-сті по переробці попутного нафтового газу. Розта-

шований у м. Долині Івано-Фр. обл. Збудований 1960—66. Складається з двох технологічних блоків. З 1970 до складу з-ду входить і Пасічнянський газопереробний з-д Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл. Осн. продукція: суміш пропан-бутану, технічний бутан, газовий бензин, відбензинений газ. З-д обладнано сучас. засобами автоматизації управління технологічними процесами та контрольно-вимірювальними приладами. На технологічних установках впроваджено потокову хроматографію, що дало змогу значно підвищити якість продукції. *І. О. Тисевич.*

ДОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 84,3 тис. чол. (1978). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані 2 міським, селищній та 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Долина*. Більша частина району гориста (лежить у *Карпатах Українських*; вис. в межах району — до 1362 м, г. Магура). Корисні копалини: нафта, природний газ, торф, сіль, сірка, буд. матеріали тощо. Річки: *Свіча* з прит. Мізунка і *Сукіль* (бас. Дністра). Грунти дерново-підзолисті (в передгір'ях), бурі лісові та дерново-буроземні (в горах). Ліси (дуб, бук, граб, смерека, ялина) займають 6,8 тис. га. Осн. галузі пром-сті: нафтогазодобувна, газопереробна, деревообр., легка, буд. матеріалів та харчова. Найбільші підприємства: долинські нафтодобувне управління «Долинанафтогаз», газопереробний, солеварний, 2 залізобетонних виробів і конструкцій з-ди, швейна та бавовнопрядильна ф-ки, Вигодський і Болехівський лісокомбінати. Працює комбінат побутового обслуговування (Долина). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-льонарського й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 20,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 7,9 тис. га, сіножаті й пасовища — понад 12 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, овес, льон, картопля, овочі, кормові. У Д. р.— 6 колгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Долина, Болехів, Вигода. Автошляхів — 398 км, у т. ч. з твердим покриттям — 350 км.

У районі — 49 заг.-освітніх, 3 муз., спортивна і художня школи; 89 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 25 будинків культури, 27 клубів, 3 кінотеатри, 51 кіноустановка, 50 б-к, істор.-краєзнавчий музей (м. Болехів). На території Д. р. відбулися *Долинські повстання 1658 і 1740*. Через Д. р. проходить ряд туристських маршрутів. У с. Шевченковому (кол. Велдіжі) народилася укр. письменниця К. К. *Попович-Боярська*, в с. Ракові — укр. письменник О. *Шухевич*. У Д. р. видається газ. «Червона долина» (з 1939).

Я. П. Федорчук.

ДОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 42,0 тис. чол. (1978). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Долинська*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами рі-

чок, балками. Корисні копалини: граніти, піски, вапняки. Річки: Бокова, *Боковенька* (бас. Дніпра), *Інгул, Березівка* (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Переважають підприємства харч. пром-сті та виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: долинські птахо-, хлібо- й хлібопродуктів комбінати, маслоробний і залізобетонних виробів, Долинський цукр. (смт Молодіжне) з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Долинська) та 2 будинки побуту. В с. г. переважає скотарство м'ясо-мол. напряму та свинарство. Спеціалізація рослинництва — виробн. зерна і цукр. буряків. Площа с.-г. угідь 1977 становила 108,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 95,6 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. У Д. р. — 11 колгоспів, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробн. відділенням. Залізничний вузол Долинська. Автошляхів — 389 км, у т. ч. з твердим покриттям — 169 км. У районі — 25 заг.-освітніх, 2 муз. та спортивна школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 15 будинків культури, 34 клуби, кінотеатр, 42 кіноустановки, 35 б-к. Дендропарк «*Веселі Боковеньки*». У Д. р. видається газ. «Шляхом Ілліча» (з 1931).

О. О. Кушнір.

ДОЛИ́НСЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ ЗАВО́Д — підприємство цукрової пром-сті. Розташований у смт Молодіжному Долинського р-ну Кіровогр. обл. Будівництво почато в жовтні 1959. У 1965 одержано першу продукцію. Осн. продукція — цукор-пісок і сушений бриКетований жом. У 1977 на підприємстві вироблено 69,6 тис. т цукропіску, 19,7 тис. т брикетованого жому. Д. ц. з. збудовано з урахуванням найновіших досягнень світової техніки цукроваріння, оснащено сучас. енерг. і технологічним устаткуванням. На з-ді широко впроваджено автоматизацію й механізацію трудомістких процесів, застосовано нові технологічні процеси. *В. М. Росинський.*

ДОЛИ́НСЬКІ ПОВСТА́ННЯ 1658 І 1740 — антифеодальні виступи селян Долинського староства *Руського воєводства* (Галичина). Повстання 1658 вибухнуло внаслідок посилення феод.-кріпосницького гніту та сваволі місц. адміністрації і шляхти. Доведені до відчаю селяни, озброївшись рушницями, 28.V раптово напали на шляхет. загін, що прибув на постій у с. Рахиню (тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.) і розгромили його. Цей виступ став сигналом для стихійного повстання, центром якого було с. Тростянець (тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.). На поч. червня повстанці вигнали шляхту з усіх сіл Долинського староства. Лише каральним загонам шляхти всього Руського воєводства після запеклих боїв удалося придушити виступ селян. Повстання 1740 вибухнуло в період піднесення руху *опришків* під проводом О. *Довбуша*. Повстанці розбили загони королівського старости й місцевої шляхти. Щоб запобігти дальшому поширенню повстанського руху, шляхта Руського воєводства на сеймі в м. Судовій Вишні (тепер Львів. обл.) змушена була оголосити посполите рушення (заг. мобілізацію). Д. п. було жорстоко придушене.

ДОЛИНЮК Євгенія Олексіївна [н. 12 (25).IV 1914, с. Білівці, тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1951, 1958). Член КПРС з 1953. З 1946 — ланкова колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Борщівського р-ну. Майстер високих врожаїв кукурудзи і цукр. буряків. У 1959 врожай зерна кукурудзи в ланці Д. становив 223 ц/га на площі 20 га, а врожай зеленої маси з початками — 1605 ц/га на площі 105 га. В 1966 ланка Д. виростила по 555 ц, а 1967 — по 655 ц цукр. буряків на кожному з 30 га; 1977 кукурудзи в зерні зібрано по 85 ц/га на площі 50 га і цукр. буряків — по 762 ц на кожному з 70 га. Делегат XXI—XXIV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 4, 5 і 7-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, медалями.

ДОЛІ́ВО-ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Михайло Осипович [21.XII 1861 (2.I 1862), Петербург — 15.XI 1919, Гейдельберг, Німеччина] — російський інженер-винахідник у галузі електротехніки, основоположник техніки трифазного струму. Навчався в Рижському політех. ін-ті, звідки був виключений (1881) за участь у політ. виступах студентів. У 1884 закінчив Дармштадтське вище тех. уч-ще (Німеччина),

Л. Долинський. Етюд старого. Пастель. Львівський музей українського мистецтва.

Є. О. Долинюк.

М. О. Доліво-Добровольський.

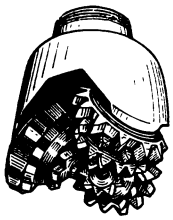

Долото бурове.

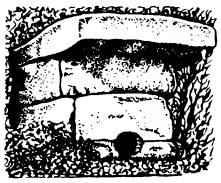

Дольмен поблизу міста Геленджика. Північно-Західний Кавказ.

працював на з-дах електротех. компанії Т. *Едісона* в Німеччині (згодом фірма «АЕГ»), залишаючись рос. підданим. Розробив осн. частини системи трифазного струму: збудував генератор з обертовим магнітним полем (1888), сконструював асинхронний електродвигун (1889) і трансформатор (1890), запропонував схеми з'єднання їхніх обмоток «зіркою» і «трикутником»; створив відповідні вимірювальні прилади. В 1891 на Міжнар. електротех. виставці у Франкфурті-на-Майні за проектом Д.-Д. було здійснено першу в світі передачу електроенергії трифазним струмом на віддаль бл. 170 км.

Тв.: Избранные труды (о трехфазном токе). М.—Л., 1948.

Літ.: Веселовский О. Н. Доливо-Добровольский. М., 1963.

ДОЛІ́ДЗЕ Семен Віссаріонович [н. 24.I (6.II) 1903, Махарадзе] — грузинський рад. кінорежисер і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1965). Член КПРС з 1941. В 1925 закінчив Тбіліський ун-т. Серед фільмів: «Останні хрестоносці» (1934), «Даріко» (1937), «Щит Джургая» (1944, разом з Д. Ронделі), «Вертуха» (1954), «Пісня Етері» (1957), «Фатіма» (1959), «День останній, день перший» (1960), «Паліастомі» (1963), «Місто прокидається рано» (1968) Автор сценаріїв більшості поставлених ним фільмів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ДО́ЛІН Володимир Гдалич (н. 9.I 1932, с. Торків, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.) — український рад. зоолог-ентомолог, доктор біологічних наук (з 1974). Член КПРС з 1955. Праці Д. присвячені гол. чин. вивченню фауни, філогенії й екології жуків род. *коваликових* та їхніх личинок; розробці засобів боротьби з ними. Співавтор монографії «Шкідники сільськогосподарських культур і лісових насаджень» (1973—75). Держ. премія СРСР, 1976.

ДОЛІ́НСЬКИЙ Анатолій Андрійович (н. 21.VII 1931, с. Орлянське, тепер Василівського р-ну Запоріз. обл.) — український рад. вчений у галузі теплофізики і промислової теплоенергетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1956. Закінчив (1954) Київ. політех. ін-т, працював на Каунаському турбінному з-ді. З 1957—в Ін-ті технічної теплофізики АН УРСР. Осн. галузь діяльності — теоретичні й експериментальні дослідження з розпилювального сушіння різних матеріалів, створення наук. основ перенесення тепла і маси на межі газоподібної і рідкої фаз.

ДОЛІХОКЕФА́ЛІЯ, доліхоцефалія (від грец. δολιχός — довгий і κεφαλή — голова) — видовжена форма черепної коробки. Череп вважається доліхокефальним, коли процентне відношення його ширини до найбільшої довжини (*головний покажчик*) не перевищує 74,9.

ДОЛЛЕЖА́ЛЬ Микола Антонович [н. 15 (27).X 1899, с. Омельник, тепер Оріхівського р-ну Запоріз. обл.] — рад. вчений-енергетик, акад. АН СРСР (з 1962), Герой Соціалістичної Праці (1949). Після закінчення (1923) Моск. вищого тех. уч-ща ім. М. Е. Баумана — на керівній інженерно-тех. (зокрема, 1935—38 — головний інженер з-ду «Більшовик» у Києві) та н.-д. роботі. Розробив теорію самодіючих клапанів поршневого компресора. Д.— гол. конструктор реактора першої в світі атомної електростанції. Нагороджений 4 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1952, 1953, 1970. Ленінська премія, 1957.

ДОЛЛО́ (Dollo) Луї (7.XII 1857, Лілль — 19.IV 1931, Брюссель) — бельгійський палеонтолог. Проф. Брюссельського ун-ту. Вивчаючи гол. чин. викопних хребетних, Д. особливу увагу приділяв аналізові явищ пристосування тварин до певних умов існування. Висунув вчення про етологічну палеонтологію, яка за сучас. поняттям відповідає палеобіології, сформулював (1893) *необоротності еволюції закон*. Своїм учителем Д. визнавав рос. вченого В. О. *Ковалевського*.

ДОЛЛО́ ЗАКО́Н — те саме, що й *необоротності еволюції закон*.

ДОЛМАТО́ВСЬКИЙ Євген Аронович [н. 22.IV (5.V) 1915, Москва] — російський рад. поет. Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. Перша зб.— «Лірика» (1934). У творах Д. відображено героїзм рад. молоді в період соціалістичного будівництва і Великої Вітчизн. війни — «Далекосхідні вірші» (1939), «Одна доля» (1942—46), «Слово про завтрашній день» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), роман у віршах «Добровольці» (1956). Автор восьми балад «Вірність» (1970), текстів багатьох популярних пісень («Ленінські гори», «Марш радянської молоді» та ін.). Чимало віршів присвятив Україні (збірки «Пісня про Дніпро», 1942; «Сузір'я», 1947). Перекладач творів Т. Шевченка і укр. рад. поетів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Всадники, песни, дороги. М., 1973; Укр. перекл.— 50 твоїх пісень і написані Євгеном Долматовським оповідання про них. К., 1970; Пісня про Дніпро. В кн.: З вогненних літ. К., 1975.

ДОЛО́БСЬКИЙ З'ЇЗД 1103 — з'їзд князів Київської Русі навесні 1103 біля Долобського озера напроти Києва, за Дніпром (поблизу тепер. Десенки, або Довбички). Учасниками Д. з. були *Святополк Ізяславич* і *Володимир Мономах* із своїми військ. дружинами. На Д. з. обговорювалося питання про спільний похід на *половців*. Дружинники Святополка заперечували проти походу, вважаючи, що не можна відривати селян від весняних польових робіт. Мономах переконав учасників Д. з. в необхідності негайного виступу. Похід відбувся, руські війська здобули перемогу над половцями.

ДОЛОМІ́Т — мінерал класу *карбонатів*. $CaMg[CO_3]_2$. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,8—2,9. Твердість 3,5—4. Колір сірувато-білий, іноді з жовтуватим, буруватим або зеленуватим відтінками. Блиск скляний. Родовища Д. в СРСР є на Уралі, в Підмосков'ї, на Україні (в Донбасі, Придністров'ї та ін. районах). Використовують як вогнетривкий і буд. матеріал, сировину для хім. промисловості та ін.

ДОЛОТО́ — 1) Ручний або верстатний деревообробний інструмент (різець) для довбання отворів, гнізд, пазів тощо. Ручні Д. являють собою сталеві стрижні прямокутного перерізу, один кінець яких загострений, а другий (по якому б'ють молотком) розширений. Верстатні Д. бувають порожнисті з свердлом усередині, ланцюговодовбальні тощо. 2) Буровий інструмент, застосовуваний при ударному й обертальному *бурінні* свердловин. Осн. елементами бурових Д. (мал.) є корпус і робоча частина, за видом якої розрізняють інструменти шарошкові (з зубами), алмазні та лопатеві.

ДОЛУХА́НОВА Зара (Заруї Агасіївна; н. 15.III 1918, Москва) — вірменська рад. співачка (меццосопрано), нар. арт. Вірм. РСР (з 1955) та РРФСР (з 1956). У 1957 закінчила муз.-пед. ін-т ім. Гнесіних (Москва). У 1939 дебютувала на сцені Вірм. театру опери та балету ім. О. О. Спендіарова, пізніше почала виступати як концертна співачка. З 1959 — солістка Моск. філармонії. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1966.

ДО́ЛЯ — поняття, яке виражає міфологічні та релігійно-ідеалістичні уявлення про сили, що визначають життєвий шлях людини, всі події в історії народу, людства. Антична міфологія персоніфікувала Д. у вигляді богинь (мойри — у стародавніх греків, парки — у римлян). Християнство замінює Д. «божественним промислом». У понятті «доля» в перекрученому вигляді відбилося панування над людиною неусвідомлених нею природних і соціальних сил. Уявлення про Д. характерне для фаталістичного світосприймання (див. *Фаталізм*). Поняття «доля» широко використовувалось у «*філософії життя*», де його тлумачили як прояв ірраціональності буття. Проблема Д. посідає значне місце в *екзистенціалізмі*. В переносному розумінні Д.— збіг обставин у житті людини, народу.

ДО́ЛЯ — 1) Територіальна одиниця в Росії, в т. ч. на Україні, встановлена 1710; складова частина *губернії*. За основу поділу на Д. було взято податковий округ, тобто 5536 тяглових дворів (див. *Тяглі селяни*). Всю тер. Росії було поділено на 146,7 Д., в т. ч. тер. Азовської губ.— на 7,5, Київ. губ.— на 5 Д. Ліквідовано Д. 1719 у зв'язку з поділом губерній на *провінції* та *дистрикти*. 2) Стара рос. міра маси; дорівнює 1/96 *золотника* (44,435 мг).

ДО́ЛЬД-МИХА́ЙЛИК Юрій [літ. псевд. Михайлика Юрія Петровича; 4 (17).III 1903, с. Бутенки, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.— 17.V 1966, Київ] — український рад. письменник. Член КПРС з 1949. Закінчив Дніпроп.

ін-т нар. освіти. Почав друкуватися 1927. Збірки оповідань «Колгоспні люди» (1931), «Жіночі портрети» (1934), «Степ прагне» (1951), п'єси «Щорс» (1937), «Котовський» (1938), роман «Степовики» (1948—52). Популярним є пригодницький роман Д.-М. «І один у полі воїн» (1956, продовж. «У чорних лицарів», 1963).

ДОЛЬМЕ́НИ (від бретонського dol — стіл і men — камінь) — стародавні поховальні споруди, один з видів *мегалітичних споруд*. Д. з'явилися за часів *неоліту*, найбільшого поширення набули в *бронзовому віці*. Д. являють собою кілька поставлених вертикально великих (вагою по кілька тонн) кам'яних брил, перекритих горизонтальною плитою. Д. поширені від Пд. Скандінавії вздовж Атлантичного узбережжя до Португалії, по берегах Середземного м., а також в Ірані, Індії, Кореї, Японії. В СРСР Д. відомі на пн.-зх. Кавказі. Аналогією Д. є т. з. кам'яні скрині (Волинь, Поділля, Крим).

ДО́ЛЬНИК — умовний термін, яким називають перехідні форми від *акцентного вірша* до *силаботонічного віршування*. У Д. рядок членується не на стопи, а на частки, з яких може випасти ненаголошений або й наголошений склад, від чого утворюється додаткова пауза. Тому Д. називають іноді паузниками. Приклад Д.: «Пригадую: з фронту приїхав//Солдат рядовий Пилип» (М. Рильський).

ДО́ЛЬНИКИ — в Давній Русі категорія селян, які сплачували землевласникові-феодалові певну частку (долю) врожаю з свого господарства. Здольщина була однією з форм феод. експлуатації і являла собою натуральну *ренту*. Іноді вона досягала такого розміру, що селянин змушений був віддавати не тільки додатковий, а й необхідний продукт (до двох третин урожаю). Це призводило до деградації сел. г-ва й екон. занепаду. Звичайно нормою ренти була половина врожаю, з цим пов'язане виникнення назви *половники*.

ДО́ЛЬЧІ (Dolci) Даніло (н. 28.VI 1924, Трієст) — італійський письменник і громад. діяч. За фахом архітектор. За свою діяльність на захист інтересів італ. трудящих не раз зазнавав арештів. Автор публіцистичних книг «Поспішайте, тут умирають» (1954), «Бандити в Партініко» (1955), «Розслідування в Палермо» (1956), «Марнотратство» (1960), «Бесіди» (1962) та ін., збірки «Сіцілійські оповідання» (1964). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1957.

ДОЛЬЧІ́НО (Dolcino; р. н. невід.— п. 1307) — керівник селянсько-плебейського повстання в пн.-зх. Італії. Учень і послідовник Г. *Сегареллі*. Виступав за насильницьке повалення влади, знищення священнослужителів і встановлення царства соціальної справедливості. На поч. 1304 Д. очолив у пн.-зх. *Ломбардії* антифеод. сел. повстання, маючи намір створити в районі р. Сезії вільну сел. громаду. В 1307 повстання було розгромлено. Д. було захоплено в полон і страчено.

ДО́МАГК (Domagk) Гергард (30.X 1895, Лагов, Бранденбург — 24.IV 1964, Кенігсфельд, Шварцвальд) — німецький мікробіолог і патолог. Проф. (з 1928) заг. патології та патологічної анатомії в Мюнстері. Праці — з питань хіміотерапії бактеріальних інфекцій. Уперше застосував у практиці лікування багатьох інфекцій сполуки групи сульфаніламідів. Створив перший ефективний препарат для лікування *гонореї* (домігон), розробив ряд нових препаратів для хіміотерапії туберкульозу, пухлин тощо. Нобелівська премія, 1939.

ДОМАНИ́ЦЬКИЙ Василь Миколайович [7 (19).III 1877, с. Колодисте, тепер Тальнівського р-ну Черкаської обл.— 30.VIII (11.IX) 1910, Київ] — український філолог, історик і фольклорист буржуазно-ліберального напряму. Закінчив Київ. ун-т (1900). Деякий час учителював. Важливе значення мали праця Д. «Критичний розслід над текстом „Кобзаря" Шевченка» та перше наук. видання «Кобзаря» (1907), проте рад. шевченкознавці відзначають у текстологічній роботі Д. чимало огріхів і методологічних помилок. У статтях «М. Марковичка — авторка „Народних оповідань"» та «Авторство Марка Вовчка» (1908) довів, усупереч П. Кулішеві, автентичність творів М. Вовчка. Збирав і досліджував нар. пісні про Нечая, Бондарівну тощо. Відомий і як бібліограф.

П. Й. Колесник.

ДОМАНІ́ВКА — селище міського типу Микол. обл. УРСР, райцентр, за 34 км від залізничної ст. Вознесенськ. 5,7 тис. ж. (1978). Виникла Д. на поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (5.VIII 1941 — 28.III 1944) у селі діяла підпільна орг-ція (з поч. 1943 — підпільний райком партії). З 1957 — с-ще міськ. типу. В Д.— сироварний і комбікормовий з-ди, комбінат буд. матеріалів, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побут. обслуговування. З заг.-освітні, муз. школи, лікарня. Будинок культури. 2 б-ки.

ДОМАНІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1924. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 34,0 тис. чол. (1978). В районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Доманівка*.

Поверхня Д. р.— хвиляста рівнина, подекуди розчленована балками та ярами. Більша частина району лежить у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: граніти, вапняки. На сх. межі району тече *Південний Буг* (притоки Бакшала, Чортала, *Чичиклія*). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: доманівські сироварний і комбікормовий з-ди, комбінат буд. матеріалів, прибузькі щебеневий та асфальтовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Доманівка) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. У 1977 площа с.-г. угідь становила 127,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 107,9 тис. га, луки і пасовища — 18,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Садівництво, ягідництво. В Д. р.— 10 колгоспів, 9 радгоспів, міжколг. об'єднання «Колгоспптахопром», райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 382 км, у т. ч. з твердим покриттям — 181 км.

В районі — 37 заг.-освітніх, музична з 2 філіалами (с. Мостове і с. Прибужжя) школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Маринівка), 53 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. 14 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 56 кіноустановок, 33 б-ки. В с. Олександрівці Д. р. 1848—50 жив і навчався в місц. школі М. Л. *Кропивницький*, у с. Володимирівці народився укр. письменник Є. С. *Кравченко*. У Д. р. видається газ. «Трибуна хлібороба» (з 1932).

І. М. Матвєєв.

ДОМА́НОВИЧ (Доманови́ћ) Радоє (4.II 1873, с. Овсиште, поблизу м. Крагуєваця — 4.VIII 1908, Белград) — сербський письменник. Друкуватися почав 1893. Творчість Д. мала революц.-демократичний характер. Сатиричні повісті й оповідання («Скасування пристрастей», 1898; «Тавро», 1899; «Страдія», 1902, тощо) та численні фейлетони спрямовані проти абсолютистського режиму, церк. верхівки.

Тв.: Укр. перекл.— Страдія.— Подарунок королю. К., 1978; Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1956; Страдия. М., 1957; Сатира и юмор. М., 1961.

ДОМА́ШНЯ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — виробництво в селянському господарстві готових продуктів з сировини, що добувається в цьому ж господарстві, для особистого споживання. Д. п. виникла в епоху *первісно-общинного ладу* в більшості народів у зв'язку з формуванням осн. галузей виробничої діяльності —*землеробства* й *скотарства*. Д. п. була складовою частиною економіки докапіталістичних способів виробн., особливо феодаль-

С. В. Долідзе.

М. А. Доллежаль.

З. Долуханова.

Д. Дольчі.

Домени. Доменна структура полікристалічного заліза (збільшено в 200 раз).

ного. Поєднання сел. домашніх промислів з патріархальним (натуральним) землеробством було типовим для середньовічного г-ва. В епоху розвинутого феодалізму Д. п. поступово переростала в *ремесло*. Капіталізм, руйнуючи натуральне г-во, зруйнував і Д. п., але залишки її майже завжди зберігаються там, де є дрібне селянство. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, була поширена сільська Д. п. На Правобережжі України розвинулась у містах і містечках і капіталістична Д. п. Усі форми Д. п. були характерні для зх.-укр. земель. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в країні в процесі соціалістичної перебудови села Д. п. зникла. В сучасних умовах Д. п. зберігається в багатьох країнах, що розвиваються.

ДО́МБАЛЬ (Dąbal) Томаш Францович (29.XII 1890 — 4.XII 1938)— діяч польського революц. руху, академік АН БРСР (з 1933). Н. в с. Собув на Жешувщині (Пд.-Сх. Польща) в сім'ї сільс. столяра. Здобув освіту у Віденському і Краківському ун-тах, закінчив Ін-т червоної професури й с.-г. академію в Москві. З 1920 — член Комуністичної робітн. партії Польщі (КРПП), 1919—20 — депутат сейму. В 1921 за революц. діяльність засуджений на 6 років ув'язнення. З 1923 проживав в СРСР. Один з організаторів (1923) і заст. ген. секретаря Сел. Інтернаціоналу й секретар агр. комісії ВККІ. З 1926 — редактор польс. робітн. газети в СРСР «Трибуна радзецка» («Радянська трибуна»). У 1923 обраний кандидатом у члени ЦК КРПП (з 1925 — КПП). В 1932—35 — віцепрезидент АН БРСР, член ЦК Компартії Білорусії. Автор праць з питань міжнар. сел. руху й економіки сільс. господарства.

ДОМБКО́ВСЬКИЙ (Dąbkowski) Пшемислав Боніфаційович (23.II 1877, Львів — 17.XII 1950, там же) — польський історик права, дійсний член Польської, Чехословацької і Болгарської АН. Н. в сім'ї інженера. Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту. З 1916 — професор і зав. кафедрою Львів. ун-ту. Автор досліджень з історії польс., рос., білорус., чес., болг., серб., лит. і нім. права. Ряд праць, зокрема «Польське приватне право», «Галицькі судові книги часів польських», присвятив історії права на зх.-укр. землях, гол. чин. 15—16 ст.

ДОМБРА́ — казахський струнний щипковий муз. інструмент. Поширений і в Узбекистані та Башкирії.

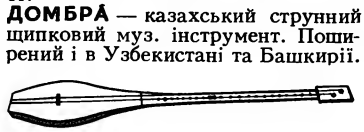

Домбра.

Має дерев'яний грушоподібний корпус з довгою шийкою, на якій натягнуто 2 жильні струни, настроєні у кварту. Звук видобувають щипком або ударом пальців по струнах. У 1934 Д. було реконструйовано і створено її оркестрові різновиди.

ДОМБРО́ВСЬКА (Dąbrowska) Марія (6.X 1889, с. Руссово, тепер Познанського воєводства, ПНР — 19.V 1965, Варшава) — польська письменниця. Популярність здобула зб. оповідань «Люди звідти» (1925). В тетралогії Д. «Ночі і дні» (1932—34) відтворено широку картину дійсності з кін. 19 ст. до поч. 1-ї світової війни. Д. належать істор. драми «Геній-сирота» (1939, вид. 1957) і «Станіслав і Богумил» (1947), повість «Сільське весілля» (1955; про соціалістичну перебудову польс. села), зб. оповідань «Ранкова зоря» (1955), кн. нарисів «Думки про події і людей» (1956), літературознавчі праці (про Л. Толстого, М. Гоголя, Дж. Конрада) тощо.

Тв. Укр. перекл.— Сільське весілля та інші твори. К., 1970; Рос. перекл.—Ночи и дни, т. 1—2. М., 1964; Избранное. М., 1974.

ДОМБРО́ВСЬКИЙ Володимир (9. III 1883, с. Гарбузів, тепер Зборівського р-ну Терноп. обл. — 1925) — український філолог. Закінчив Львів. ун-т. Вчителював у селах Львівщини. Автор посібників «Українська стилістика і ритміка» (1923), «Українська поетика» (1924).

ДОМБРО́ВСЬКИЙ Олексій Володимирович [7(19).I 1882, м. Рильськ, тепер Курської обл.— 22.IV 1952, Ленінград] — учасник громадян. війни на Україні. Н. у дворянській сім'ї. В 1914 закінчив мор. академію. Брав участь у рос.-япон. і 1-й світовій війнах. У рад. ВМФ з 1918. Учасник *льодового походу Балтійського флоту 1918* з Гельсінгфорса (Хельсінкі) в Кронштадт. У 1919 — нач. штабу Балт. флоту, 1920 — нач. Мор. сил Чорного і Азовського морів. Керував операціями Азовської та Усть-Дніпровської флотилій у боях проти Врангеля та іноз. інтервентів. Після громадян. війни працював у Мор. штабі Республіки і у Військ.-Мор. академії. З 1930 — в запасі. Працював у суднобудівній промсті та на викладацькій роботі.

ДОМБРО́ВСЬКИЙ Теофіл Матвійович (р. н. невід.— п. до 1861)— український актор Грав у трупі Л. *Млотковського* в Харкові (1840—43) та Орлі (1843—45). В укр. ролях виступав в Александринському театрі в Петербурзі (1846, 1847) та Малому театрі в Москві (1851—53). В 1853 організував власну трупу (виступала в Чернігові, Курську та ін.). Ролі: Виборний, Фінтик і Чупрун («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Шельменко, Прокіп Шкурат, Потап Левурда, Микола («Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці», «Бой-жінка», «Шира любов» Квітки-Основ'яненка), Філька («Комедія з дядечком» Григор'єва), Дядечко («Ні той, ні інший» Ростопчиної) та ін.

Р. Я. Пилипчук

ДОМБРО́ВСЬКИЙ (Dąbrowski) Ярослав (13.XI 1836, Житомир — 23.V 1871 Париж) — польський революціонер, військ. діяч *Паризької комуни 1871*. З 1855 — офіцер царської армії. 1861 закінчив Академію Генштабу в Петербурзі. Разом із З. *Сераковським* брав участь у підготовці *польського повстання 1863—64*. Був направлений на службу в Царство Польське, очолив ліве крило революц. орг-ції (партії «червоних»). Розробив план повстання, оснований на спільності дій польс. і рос. революціонерів. 2(14).VIII 1862 був заарештований. Перебуваючи у в'язниці (Варшава), подавав допомогу повстанцям військ. порадами. В 1864 втік з в'язниці в Москві, емігрував до Франції. Став одним з лідерів польс. демократичної еміграції. Головнокоманд. усіма збройними силами Паризької комуни. Загинув на барикадах.

ДОМЕ́Н (франц. domaine, від лат. dominium — володіння) — 1) Д. королівський — спадкове земельне володіння короля в країнах Зх. і Центр. Європи за середніх віків. Був гол. джерелом для утримання королівського двору і фондом зем. дарувань васалам короля. 2) Д. сеньйоріальний — частина *вотчини* (поміщя), на якій феодал вів самостійне г-во, використовуючи працю селян-держальників або безземельних робітників.

ДОМЕ́НИ (франц. domaines, тут— ділянки, області) — 1) Феромагнітні Д.— макроскопічні області *феромагнетика* з однаковою спонтанною *намагніченістю*, на які він розбивається при т-рах, нижчих за *Кюрі точку*. Розбиття феромагнетика на Д. пояснюється тим, що при цьому внутр. енергія тіла зменшується. Якби весь феромагнетик був намагнічений до насичення в одному напрямі, на його поверхні з'явилися б *магнітні полюси* і в навколишньому просторі виникло б *магнітне поле*. На це необхідно більше енергії, ніж при розбитті феромагнетика на Д., коли магнітний потік замикається всередині кристала. Якщо феромагнетик не перебуває в зовн. магнітному полі, то напрями векторів намагніченості різних Д. не збігаються, тому результуюча намагніченість усього кристала може дорівнювати нулеві. Кількість типів різних Д. визначається симетрією кристала. Лінійні розміри Д. здебільшого порядку 10^{-6}—10^{-5} м. Д. можна спостерігати за допомогою мікроскопа. Для цього на поліровану поверхню феромагнетика наносять тонкий шар *суспензії*, що містить феромагнітний порошок, який при осіданні збирається на границях Д. (мал.). Для спостерігання і вивчення доменної структури застосовують і магнітооптичні (див. *Керра явище* і *Фарадея явище*), електронномікроскопічні, рентгенівські та ін. методи досліджень. 2) Сегнетоелектричні Д.— області однорідної спонтанної поляризації в *сегнетоелектриках* (див. *Поляризація діелектриків*). Якщо сегнетоелектрик не перебуває в зовн. електр. полі, напрями векторів спонтанної поляризації Д. різні, тому сумарний електр. дипольний момент кристала практично дорівнює нулеві.

Літ.: Вонсовский С. В. Магнетизм. М., 1971; Смоленский Г. А. [та ін.]. Сегнетоэлектрики и антисегнетоэлектрики Л., 1971

ДО́МЕННА ПІЧ, домна — промислова *шахтна піч*, де з залізорудних матеріалів (*офлюсованого*

агломерату, окатишів, залізної руди) виплавляють чавун. Осн. частини Д. (мал.): колошник, шахта, розпар (найширша циліндрична частина), заплечики (конусна частина), *горно*, під і фундамент. Через колошник (із засипного апарата) в піч завантажують певними порціями (колошами) відповідні сирі (вихідні) матеріали — *шихту*. З її залізорудної частини в шахті відновлюється (газом) залізо, яке насичується вуглецем, утворюючи

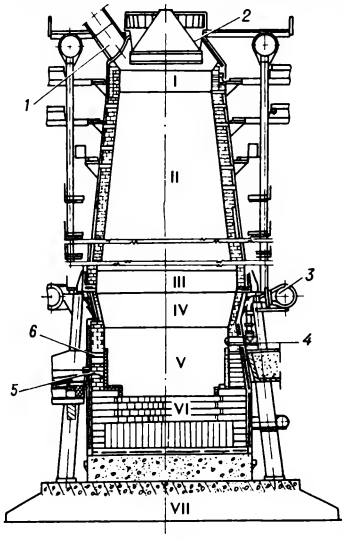

Доменна піч: I — колошник; II — шахта; III — розпар; IV — заплечики; V — горно; VI — під (лещадь); VII — фундамент; *1* — газові двід; *2* — засипний апарат; *3* — повітропровід; *4* — фурма; *5* — чавунна льотка; *6* — шлакова льотка

чавун. У розпарі й заплечиках чавун і шлак плавляться, стаючи рідкими (див. *Доменне виробництво*). У верхній частині горна є *фурми*, через які вдувають нагріте (до т-ри 1200° С) і збагачене на кисень повітря (див. *Дуття* в техніці), необхідне для утворення горнових газів (внаслідок взаємодії кисню дуття і вуглецю коксу). Для економії коксу вводять і додаткове паливо (напр., природний газ). Розплавлені чавун і шлак через льотки (отвори) періодично випускають у ковші. Верхню частину Д. п. викладено малоглиноземн., нижню — високоглиноз. *шамотом*, а частину горна, де нагромаджується чавун, і під — вуглецевими блоками, комбінуючи їх із глиноземистим шамотом. Зовні піч одягнута в сталевий кожух. Між вогнетривкою кладкою і кожухом монтують систему охолоджування з проточною водою. Є також система випарювального охолоджування. На Д. п. застосовують численні засоби механізації й автоматизації виробничого процесу. Коеф. використання корисного об'єму Д. п. (кількість кубічних метрів цього об'єму, що припадає на тонну чавуну, виплавленого за добу) становить у середньому 0,55, іноді 0,43—0,45. Тривалість безперервної дії печі від пуску («задування») до зупинки («видування») на капітальний ремонт (кампанія) 10—15, іноді 20 років і більше. За одну кампанію в потужних печах виплавляють 20—40 млн. т чавуну. Добова продуктивність Д. п. (корисним об'ємом 3200—5000 м³)— 6—12 тис. т. В СРСР найбільша Д. п. (об'ємом 5000 м³) стала до ладу 31.XII 1974 на *Криворізькому металургійному заводі* імені В. І. Леніна. *Г. А. Воловик.*

ДОМЕННЕ ВИРОБНИЦТВО — виплавлення чавуну з огрудкованих залізорудних концентратів, частково з залізних руд у *доменних печах;* галузь *чорної металургії*. Виникло з розвитком давнього способу добування тістоподібного заліза (криці) безпосереднім відновлюванням залізної руди в низьких горнах або малих шахтних печах (домницях) при спалюванні деревного вугілля (див. *Сиродутний процес*). У середині 14 ст. в багатьох країнах Зх. Європи діяли невеликі доменні печі, де виплавляли вже рідкий чавун. У Росії перші печі такого типу споруджено (бл. 1630) поблизу Тули і Каширн. На Україні перша велика домна стала до ладу (1800) на Луганському чавуноливарному з-ді. Вихідними матеріалами (шихтою) Д. в. є *офлюсований агломерат, окатиші*, невелика кількість *флюсів* (переважно вапняку) і паливо (здебільшого *кокс*). Цю шихту зважують на *вагон-вагах* або стаціонарних вагах і подають скіповим підйомником (на потужних печах — транспортером) у верхню частину печі. Тут компоненти шихти швидко нагріваються до т-ри 200—300° С гарячими газами (сумішшю двоокису вуглецю CO_2 і окису вуглецю CO з азотом *дуття* і воднем), що рухаються знизу (з горна). В міру дальшого нагрівання з шихти випаровується волога, виділяються (в незначній кількості) вуглекислий газ і леткі речовини. Безперервно опускаючись, шихта потрапляє в гарячіші зони печі, де відбувається відновлювання заліза з його окисів: непряме — від діяння окису вуглецю зі збільшенням у відновному газі вмісту вуглекислого газу (при т-рі до 950—1000° С), пряме — внаслідок перебігу відновлювальних процесів за рахунок твердого вуглецю (при т-рі понад 950—1000° С). Крім заліза, в доменній печі відновлюються кремній, марганець, фосфор, сірка та ін. елементи. Залізо, що утворилося внаслідок відновлювання в шахті печі, взаємодіє з окисом вуглецю газової фази, насичується вуглецем, у розпарі та заплечиках домни плавиться і у вигляді рідкого чавуну стікає крізь шар розжареного коксу в горно. На цьому шляху відбувається (внаслідок контакту з коксом) дальше насичення рідкого металу вуглецем. З офлюсованої породи, агломерату, окатишів, а також (у незначній кількості) з порожньої породи руди і флюсу в розпарі та заплечиках утворюється рідкий *шлак*, що також потрапляє в горно. В фурменій зоні (див. *Фурма*) в шлак переходить *зола* коксу, який згоряє на фурмах. У разі потреби чавун, випущений з домни, піддають додатковій *десульфурації* спец. реагентами. Продуктами Д. в. є чавун (переробний, меншою мірою ливарний, спеціальний — див. *Феросплави*), шлак і *доменний газ*. СРСР займає перше місце в світі за виробн. чавуну — понад 107 млн. т (1977). Удосконалення Д. в. пов'язане з кращою підготовкою шихти, підвищенням потужності (об'єму) доменних печей, впровадженням прогресивної технології і засобів автоматизації виробничого процесу. Див. також *Безпосереднє одержання заліза*.

Літ.: Ефименко Г. Г., Гиммельфарб А. А., Левченко В. Е. Металлургия чугуна. К., 1974. *Г. А. Воловик.*

ДОМЕННИЙ ГАЗ, колошниковий газ — відхідний газ, що утворюється під час виплавлення чавуну в *доменних печах*. Являє собою продукт гол. чин. неповного згоряння вуглецю. Хім. склад Д. г. (якщо чавун виплавляють на кам.-вуг. коксі): 12—20% CO_2; 20—30% CO; до 0,5% CH_4; 1—4% H_2; 55—58% N_2. Д. г. є паливом у повітронагрівниках, коксових і мартенівських печах (у суміші з коксовим газом), газових двигунах тощо.

ДОМЕННИЙ ЧАВУН — чавун, виплавлюваний у *доменних печах*. Містить, крім заліза й вуглецю, кремній, марганець, фосфор і сірку, іноді (залежно від складу руди) хром, нікель, мідь, титан тощо. Д. ч. поділяють на *ливарний чавун, переробний чавун* і спеціальний (див. *Феросплави*). Додаючи в доменний ливарний або переробний чавун, розлитий у ковші, гранульований магній, одержують рафінований Д. ч., в якому менше сірки й *неметалевих включень*.

ДОМЕЦЬКИЙ Гавриїл (середина 17 ст.— бл. 1710) — український і російський письменник і церковно-релігійний діяч. Виходець з України, навчався в Києво-Могилянській колегії. Обіймав церковні посади у Москві й Новгороді. Автор повчально-дидактичних і полемічних трактатів церковно-реліг. характеру: «Шлях до вічності» (опубл. 1784), «Сад, або Вертоград Духовний» (1685), «Заперечення на книгу Остен» (1704) та ін.

ДОМ'Є (Daumier) Оноре-Віктор'єн (26.II 1808, Марсель — 11.II 1879, Вальмондуа, поблизу Парижа) — французький графік, живописець і скульптор. Син майстра-скляра. З 1814 жив у Парижі, де навчався живопису й рисунка, а також оволодівав технікою *літографії*. За політ. переконанням — республіканець. Д. вітав революцію 1848, Паризьку комуну 1871. Громадянська позиція Д. знайшла яскраве відображення в його творчості. Популярність художникові принесли злободенні карикатури на короля Луї-Філіппа й правлячу верхівку Липневої монархії (серії літографій, що виходили в журналах «Карикатура» і «Шаріварі», зокрема такі аркуші в них, як «Законодавче черево», «Вулиця Транснонен» і «Свобода друку», всі — 1834). У цих роботах Д. створив не тільки негативні образи, а й протиставив їм героїчні — пролетарів. Твори, що пов'язані з франко-прусською війною, відображують трагедію зганьбленої батьківщини. Працював і в галузі скульптури та живопису. В живописних творах зображував сценки

Т. Ф Домбаль.

М. Домбровська.

Я. Домбровський.

О.-В. Дом'є.

з життя праль, бурлаків («Вагон третього класу», поч. 60-х рр., Метрополітен-музей, Нью-Йорк; «Праля», 1861, Лувр), учасників революцій («Сім'я на барикаді», 50-і рр., Нац. галерея у Празі). Творчість Д.— одна з вершин критичного реалізму в світовому мистецтві. Іл. див. на окремому аркуші, с. 272—273, а також до ст. *Акварель*, т. 1, с. 112—113.

Літ.: Герман М. Ю. Домье. М., 1962. *Н. М. Калітіна.*

ДОМІНА́НТА [від лат. dominans (dominantis) — панівний] — головний, панівний принцип, ідея, ознака, найважливіша складова частина чогось; сила (агент), що має вирішальний вплив на перебіг певного явища. Див. *Домінанта* у фізіології, *Домінанта* в музиці.

ДОМІНА́НТА в музиці — п'ятий ступінь ладу; *акорд*, побудований на цьому ступені. Функцію Д. виконують і акорди, побудовані на 7-му і 3-му ступенях ладу.

ДОМІНА́НТА у фізіології — тимчасове панівне вогнище *збудження* в центральній нервовій системі. Воно може посилюватися, акумулюючи збудження з ін. рефлекторних центрів, що не мають до нього безпосереднього відношення, і одночасно гальмуючи їхню діяльність (напр., під час актів живлення, сечовипускання, дефекації, статевого та ін. у тварин загальмовуються ін. рефлекторні реакції). Здатність центральної нервової системи використовувати збудження, що надходять до неї, на здійснення одного, найважливішого в даний момент акту має велике значення для життєдіяльності організму. Вчення про Д. сформулював рад. фізіолог О. О. *Ухтомський*, який і запровадив термін «домінанта» (1923).

ДОМІНА́НТНИЙ ВИД, домінант — вид рослин, що значно переважає в головних ярусах рослинного угруповання (*фітоценозу*). Так, у діброві ліщиново-чоловічопапоротевій три Д. в.— дуб у першому, ліщина — у другому і чоловіча папороть — у третьому ярусі. Д. в., що визначають осн. властивості фітоценозу, наз. *едифікаторами*. Осн. значення Д. в. полягає у створенні найбільшої частини первинної продукції (див. *Біологічна продуктивність*). Домінування виду звичайно визначають за площею (у % до облікової), яку займають його особини, або виражають відношенням площі, зайнятої особинами виду, до площі покриття, утвореного сукупністю рослин даного ярусу. Інколи домінування визначають за кількістю органічної маси, що її продукують особини Д. в. на певній площі. За назвами Д. в. створюють назви одиниць фітоценозів — *асоціацій* рослинних, *формацій рослинних*. *Г. І. Білик.*

ДОМІНА́НТНІСТЬ, домінування — форма взаємодії алельних (парних) *генів*, при якій один з них (домінантний *алель*) пригнічує в гетерозиготі (див. *Гетерозиготність*) дію другого (рецесивного алеля). При повній Д. гетерозиготний за будь-якою ознакою організм (напр., Аа) не відрізняється від гомозиготного (див. *Гомозиготність*) за домінантним алелем (АА), тобто проявляється ознака лише одного з батьків. При неповній Д. (напівдомінантності) вияв ознаки у гібрида проміжний з більшим чи меншим ухилом у бік домінантного чи рецесивного (див. *Рецесивність*) стану. Залежно від умов середовища, статі, віку, фізіол. особливостей організму, ін. спадкових факторів (генів-модифікаторів), зміни в розташуванні ін. генів (див. *Ефект положення гена*) один і той самий алель може діяти як домінантний, напівдомінантний або рецесивний. Природа Д. мало вивчена. Вважалося, що при повній Д. дія рецесивного алеля повністю виключена. Проте багато сучас. фактів свідчить, що рецесивний алель функціонує поряд з домінантним і виробляє генний продукт (напр., певний фермент), але цей продукт виявляється малоактивним або зовсім неактивним. Вияв Д. і є результатом взаємодії продуктів алельних генів. Нерідко попередній біохім. аналіз генних продуктів дає змогу передбачити характер Д. Пізнавши механізми Д., можна добитися її зміни, тобто навчитися управляти нею, що має велике практичне значення в медицині й с. г. Теорії еволюції Д. розробляли англ. вчені Р. Фішер, Дж.-Б.-С. Холдейн і С. Райт. Поняття «домінантність» запровадив Г. *Мендель*.

Ю. М. Александров.

ДОМІНА́Т (від лат. dominatus — панування, єдиновладдя) — термін, вживаний в істор. літературі для позначення необмеженої рабовласницької монархії, яка склалася в Стародавньому Римі з часу *Діоклетіана* (правив 284—305).

ДОМІНІ́КА, Співдружність Домініки — держава на о. Домініка в групі Малих Антільських о-вів, у Вест-Індії. Пл. 790 км². Нас. 72 тис. чол. (1975), гол. чин. негри і мулати. Столиця — м. Розо. Офіц. мова — англійська. Острів вулканічного походження. Є поклади пемзи й вапняку. Клімат тропічний, пасатний. Поширені вологі тропічні ліси. Острів Д. відкрив 1493 Х. Колумб. З 1763 — англ. колонія. В 1967 Великобританія надала Д. статус «держави, асоційованої з метрополією». 3.XI 1978 проголошено незалежність країни під назвою Співдружність Д. З 1974 Д.— член *Карибського співтовариства*. Лейбористська партія

Д., засн. 1957, правляча. Основа економіки — плантаційне землеробство (вирощують банани, лайми, грейпфрути та ін.). Гірничо добувна пром-сть і лісорозробки — в руках іноз. монополій. Є невеликі підприємства по переробці продукції с. г. Розвивається туризм. Вивозять банани, лаймовий сік, ром, копру, пемзу та ін.

ДОМІНІКА́ЛЬНІ ЗЕ́МЛІ (від лат. dominicus — панський, імператорський) — поміщицька, держ. і церковна земельна власність у феод.-кріпосницький період в Австрії та на загарбаних нею зх.-укр. землях (у Сх. Галичині — з 1772, на Буковині — з 1774). Переважна частина Д. з. належала поміщикам, на користь яких феодально залежні селяни були зобов'язані виконувати різні повинності (панщину, данини). Поміщики мали право юрисдикції над кріпаками (див. *Вотчинний суд*). Податки з Д. з., що їх запровадив австр. уряд лише у 18 ст., були набагато меншими, ніж з т. з. *рустикальних земель*. Власники Д. з. втратили привілейоване становище внаслідок *селянської реформи 1848*.

ДОМІНІКА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ДКП) — заснована 1944 в підпіллі. До 1946 називалася Домініканською революц.-демократичною партією, 1946—65 — Домініканською нар.-соціалістичною партією (ДНСП). З початку свого існування ДКП очолила боротьбу нар. мас проти реакційної диктатури Трухільйо. В жовтні 1946 — червні 1947 ДКП діяла напівлегально. В 1947 була заборонена, зазнала переслідувань. У 1950 загинув у в'язниці засновник партії Ф. *Вальдес*. У 1955 І конференція партії (на правах з'їзду) прийняла її статут. На наступних конференціях ДНСП (1958, 1960) були розглянуті питання боротьби проти диктаторського режиму, схвалено курс партії на єдність дій з ін. прогресивними орг-ціями. Після повалення (1961) режиму Трухільйо ДНСП деякий час перебувала на напівлегальному становищі, проте після держ. перевороту 1963 була знову заборонена. Під час нар. повстання (1965) домініканські комуністи боролися проти місц. реакції та амер. інтервентів. В 1977 компартію легалізовано. II з'їзд ДКП (березень 1979) прийняв нові статут і програму, висунув як першочергові завдання ліквідацію засилля іноз. монополій, націоналізацію осн. галузей економіки, здійснення агр. реформи тощо. ДКП брала участь у роботі міжнар. нарад представників комуністичних і робітн. партій у Москві 1957, 1960, 1969. Генеральний секретар ДКП — Нарсісо Іса Конде. Друкований орган партії — газ. «Популар» («Народна»).

А. А. Стрілко.

ДОМІНІКА́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — держава в сх. частині о. Гаїті. На Пн. омивається Атлантичним ок., на Пд.— Карибським морем.

В адм. відношенні поділяється на 25 провінцій і столичний округ. **Державний лад.** Д. Р.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1966. Глава д-ви і уряду — прези-

дент, обираний населенням строком на 4 роки; має великі повноваження. Законодавчу владу формально здійснює двопалатний парламент — нац. конгрес (у складі сенату й палати депутатів), який обирається населенням строком на 4 роки; виконавчу — уряд, що його призначає президент.

Природа. Берегова лінія Д. Р. розчленована численними затоками та бухтами. Вздовж пн. узбережжя простягаються невисокі гірські хребти Кордільєра-Септентріональ та Кордільєра-Ор'єнталь, у центр. частині — Кордільєра-Сентраль з найвищою точкою країни — г. Дуарте (вис. 3176 м). Між ними та на Пд. країни — низовини. Поклади бокситів, вугілля, нафти, золота, зал., мідної, нікелевої та уранової руд, солі, гіпсу. Клімат тропічний, пасатний. Пересічні місячні т-ри протягом року на низовинах — від +25 до +27°. Річна сума опадів — 1000—2000 мм. Ріки (Яке-дель-Норте, Юна та ін.) гірські, короткі, несудноплавні. Грунти переважно коричнево-червоні. На вологих схилах гір — мішані вічнозелені тропічні ліси з цінними породами дерев, у менш зволожених районах — листопадні ліси, *савани*, чагарники.

Населення. 75% нас.— іспано-негритянські мулати, 10% — негри, 15% — білі (нащадки ісп. колоністів і переселенці з Пн. Америки і країн Європи). Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— 99 чол. на 1 км² (1976). 40% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Санто-Домінго, Сантьяго.*

Історія. Острів Гаїті відкрив 1492 Х. *Колумб.* Іспанці жорстоко експлуатували місц. індіан. населення, що перебувало на стадії родового ладу. Сх. частина острова (тер. теперішньої Д. Р., до 1844 мала назву Санто-Домінго) до 1795 належала Іспанії, 1795—1808 — Франції, 1808—21 — знову Іспанії. Незалежність було проголошено 30.XI 1821, але 1822 країну захопила сусідня д-ва *Гаїті.* Внаслідок антигаїтянського повстання 1844 на Сх. утворилась Д. Р. У 1861 Іспанія знову захопила Д. Р. (загарбників остаточно вигнано 1865). У 2-й пол. 19 ст. посилилась експлуатація країни амер. капіталом. У 1916—24 Д. Р. окупували війська США. В 1930—61 в країні панувала кривава диктатура Р. Трухільйо. В 1941 Д. Р. оголосила війну Німеччині, Італії, Японії. В 1944 засн. Домініканську компартію. В 1956 і 1959 відбулися масові страйки й нар. повстання, які уряд жорстоко придушив. В умовах посилення нац.-визвольного руху США забезпечили передачу влади своєму ставленикові Х. Балагеру. В лютому 1963 президентом став Х. Бош, який здійснив ряд ліберальних реформ. Внаслідок держ. перевороту у вересні 1963 влада в Д. Р. перейшла до рук військ. хунти. В умовах революц. ситуації 24.IV 1965 в країні вибухнуло заг.-нар. повстання, яке було придушене з допомогою амер. військ. У 1966—78 президентом був Х. Балагер, уряд якого переслідував демократичні сили. Реакція блокувала будь-які спроби проведення реформ, у т. ч. аграрної. Під тиском масового руху трудящих 1977 частково демократизовано внутр.-політ. життя в країні. Незважаючи на опір правих сил, 16.V 1978 президентом обрано А. Гусмана, кандидата від Домініканської революц. партії. З 1945 Д. Р.— член ООН. Д. Р. — член *Організації американських держав, Латиноамериканської економічної системи.* *А. А. Стрілко.*

Політичні партії, профспілки. Домініканська революційна партія, засн. 1939, правляча з 1978. Об'єднує дрібну буржуазію, частину селянства та інтелігенції. Домініканська партія визволення, засн. 1973. Об'єднує прибічників Х. Боша. Реформістська партія, засн. 1964. Відображує інтереси великої буржуазії, латифундистів, духівництва, реакційної военщини. Рух демократичної інтеграції, засн. 1970. Крайньо права реакційна партія. *Домініканська комуністична партія,* засн. 1944, легальна з 1977. Діє кілька профспілкових об'єднань: Національна конфедерація вільних трудящих, ФОУПСА—СЕСІТРАДО, Загальна конфедерація трудящих та ін. *А. А. Стрілко.*

Господарство. Д. Р.— слаборозвинута агр. країна, економіка якої значною мірою залежить від іноз. монополій, гол. чин. США. Рівень життя дуже низький, понад 30% трудящих безробітні (1975). Основа економіки — с. г., в якому зайнято понад 50% самодіяльного населення. Характерні великі латифундії, поширена оренда (бл. 40% усіх г-в). У структурі с.-г. угідь переважають пасовища. На кращих землях — плантації експортних культур, осн. з них — цукр. тростина, а також банани, кава, какао, тютюн. Для власних потреб вирощують рис, кукурудзу, маніок, батат, ямс тощо. Розводять велику рогату худобу (1976 — 1,9 млн. голів), свиней, кіз. На узбережжі — рибальство, в горах — заготівлі цінних порід деревини. Пром-сть представлена переважно дрібними підприємствами по переробці с.-г. сировини, в основному цукровими (виробн. цукру в 1976 — 1,2 млн. т), а також по переробці тютюну, кави, арахісу, тваринницької продукції. Є невеликі підприємства металург., цем., текст., хімічної, лісопильної та меблевої пром-сті. В гірничодобувній пром-сті гол. значення має добування бокситів на експорт (1975 — 909 тис. т). Добувають золото, мідну й залізну руди та нікель. Осн. пром. центри: Санто-Домінго, Сан-Крістобаль, Сантьяго. Розвивається туризм. З-ць — 1,2 тис. км, асфальтованих автошляхів — понад 5 тис. км. Гол. мор. порт і аеропорт — Санто-Домінго. Д. Р. експортує цукор, каву, тютюн, какао, боксити тощо; імпортує машини та устаткування, нафту, прод. товари, буд. матеріали. Зовн. торгівля — в основному з США, країнами Європейського економічного товариства, Іспанією, Японією. Грош. одиниця — песо. 1 песо= 1 доларові США. *Е. Л. Бєлий.*

Санто-Домінго. В портовій частині міста.

Медичне обслуговування. В 1973 в Д. Р. було 12,6 тис. лікарняних ліжок (28,5 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 2374 лікарі (1 лікар на 1870 ж.). Мед. допомогу подають гол. чин. приватні лікарі, трудящим вона недоступна. Лікарів готують у 2 вищих мед. навчальних закладах.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1975 неписьменні становили 50% нас. Проголошене 1951 обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 7 до 14 років фактично не здійснюється. Багато шкіл належить католицькій церкві. В 1976/77 навч. році в поч. школах (термін навчання — 6 років) налічувалось 867,1 тис. учнів, у серед. школах (термін навчання — 6 років) та профес.-тех. уч-щах —

Герб Домініканської Республіки.

ДОМІНІКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Площа — 48,7 тис. км²

Населення — 4,8 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Санто-Домінго

Узбережжя Карибського моря поблизу Санто-Домінго.

понад 178,2 тис. У 1976/77 навч. році 4 ун-ти країни (Автономний, Нац. ім. Педро Енрікеса Уреньї в Санто-Домінго, Католицький у м. Сантьяго-де-лос-Кабальєрос та Центр.-Сх. у м. Сан-Педро-де-Макоріс) відвідувало понад 50 тис. студентів. У Санто-Домінго — Домініканська академія, Академія історії, ряд н.-д. установ і наук. т-в, б-ки Автономного ун-ту, Нац. та Муніципальна; Нац. музей, Нац. худож. галерея тощо.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Д. Р. виходили 10 щоденних газет заг. тиражем 197 тис. примірників, бл. 30 ін. періодичних видань. Найпоширеніші щоденні газети: «Інформасьйон» («Інформація», з 1915), «Карібе» («Карибська», з 1948), «Лістін діаріо» («Щоденний аркуш», з 1889), «Насьйональ» («Національна», з 1966). Орган Домініканської компартії — газ. «Популар» («Народна», з 1962). 90 радіостанцій належать приватним компаніям, 1 — урядові. Телебачення — з 1952. Урядова телестанція — «Телевісьйон домінікана». Роботу радіо й телестанцій контролює урядове Гол. управління телекомунікацій.

О. В. Ткачов.

Література розвивається іспан. мовою. Зародилася в 19 ст. Її основоположник — Ф.-М. дель Монте. З поч. 40-х рр. до кін. 19 ст. осн. темою л-ри було зображення життя й побуту індіанців (твори братів А. і Х. Ангуло Гуріді та ін.). Патріотичні мотиви характеризували творчість Х.-Х. Переса, С. Уреньї. В романі М. де Х. *Гальвана* «Енрікільйо» (1882) відтворено історію завоювання Вест-Індії іспанцями. На творчості письменників поч. 20 ст. О. Базіля, А. Луго та ін. позначився вплив модернізму. В л-рі періоду правління диктаторів і окупації Д. Р. військами США (1916—24) виражено протест проти деспотизму та інтервенції (твори Т.-М. Сестеро, О. Ріда). В роки диктатури Трухільйо (1930—61) багато письменників емігрувало. Гострі соціальні теми відображали в своїх творах, написаних у вигнанні, А.-Ф. Рекена («Вороги землі», 1936, та ін.), Р. Марреро Аристі («Надприбуток», 1939), М. дель Кабраль («Таємні гості», 1974), П. Мір («Подорож у наговп», 1972), М. Сантос («Вірші про пил», 1974), Х. Бош, Е. Інчаустегі Кабраль, Х. Алікс та ін.

Архітектура та образотворче мистецтво. До іспан. завоювання на території Д. Р. розвивалося мист. індіанців (розмальована й фігурна кераміка, дерев'яне начиння, ідоли з каменю й дерева). В кін. 15 — 1-й пол. 16 ст. почали будувати міста; в Санто-Домінго були споруджені укріплення, суворі фортечного типу будівлі (арсенал, палац Дієго Колумба, госпіталі, собор, монастирі, двоповерхові будинки) в стилі пізньої іспан. *готики* («ісабеліно») й Раннього *Відродження* («платереско»). Після довгого застою в 20 ст. почала розвиватися архітектура (під впливом архітектури США), виник реалістичний живопис (Л. Десанглес, А. Грульйон, А.-Р. Урданета) і модерністський — у дусі *сюрреалізму*, абстракціонізму та ін.

Собор у Санто-Домінго. 1-а половина 16 ст.

А. М. Кантор.

Літ.: Горохов Ю. П. Доминиканская Республика и американский империализм. М., 1970; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967.

ДОМІНІКА́НЦІ (лат. dominicani), «брати-проповідники» — католицький чернечий «жебрущий» орден, заснований 1215 іспан. ченцем Домініком (1170—1221) в Тулузі (Франція) з метою боротьби проти єретичних рухів. Підпорядкований безпосередньо *папі римському*, орден Д. жорстоко розправлявся з єретиками. В 1232 папство передало Д. *інквізицію*, а згодом і цензуру. До Д. належав ряд філософів-схоластів (*Фома Аквінський, Альберт Великий* та ін.), а також пап. Д. зосередили в своїх руках викладання богослов'я та *схоластики*, захопивши богословські кафедри в ряді ун-тів і заснувавши власні навч. заклади. Д. втручались у політ. справи, виступаючи знаряддям зміцнення папської влади, її експансіоністської політики. Брали участь у колоніальних війнах європ. завойовників в Америці, Азії. В 13 ст. Д. розгорнули широку місіонерську діяльність, заснувавши ряд монастирів (зокрема 1233 під Києвом). Домініканські монастирі існували на сх.-укр. землях до 17 ст., на зх.-укр.— до 1939. В 16 ст. з часу заснування ордену *єзуїтів* орден Д. занепав. Тепер являє собою нечисленну організацію. Як і в минулому, відіграє реакційну роль.

О. І. Уткін.

ДОМІНІО́Н (англ. dominion, від лат. dominium — володіння) — термін, що застосовувався до самоврядних частин колишньої *Британської імперії*. В минулому статус Д. дістав ряд колоній Великобританії: Канада, Австралійський Союз, Нова Зеландія та ін. З 1947 термін «домініон» було замінено терміном «член Співдружності». Див. також *Співдружність* країн, очолювана Великобританією.

ДОМІНУВА́ННЯ (від лат. dominor — паную, владарюю) в етології — ієрархічні відносини між особинами невеликих угруповань, напр. серед птахів, ссавців (див. *Ієрархія* у тварин), що виражаються в різних проявах агресивності. Найчастіше особини угруповань розподіляються від найвищого до найменшого щабля Д.; іноді є домінуюча особина, а всі ін. займають підлегле положення; нарешті, може спостерігатися таке положення, коли особина А домінує над Б, та — над В, а остання в свою чергу — над А. Д. не буває абсолютним, і за різних ситуацій з'являються нові лідери. Ступінь Д. можна експериментально підвищити шляхом ін'єкції *статевих гормонів*.

О. Б. Кістяківський.

ДОМІ́НЧЕН Климентій Якович [н. 25.XI (8.XII) 1907, с. Студенне, тепер Піщанського р-ну Вінн. обл.] — український рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1950. В 1931 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. Працював диригентом в Одесі, Луганську, Хабаровську, Новосибірську, Миколаєві. В 1945—51 — диригент Укр. радіо. Твори: балети «Снігуронька» (1965), «Про що співала трембіта» (1970) — для ансамблю «Балет на льоду»; вокально-симф.— ораторія «Труд і Мир» (1959); кантати «Слава Союзу Радянському» (1962), «Вольний син і вольна мати» (1964); вокально-симф. поема «Гей несись, наш спів, над морем» (1950); для оркестру — симфонії (1940, 1953), симф. поеми «Вітчизна» (1945), «Герої „Потьомкіна"» (1955), «Карнавал» (1958); увертюри, концерти, сюїти, хори, твори для оркестру нар. інструментів, романси, пісні, музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

ДОМКРА́Т (нім. Daumkraft, голл. dommekracht) — переносний або пересувний механізм, яким піднімають важкі предмети і навіть споруди на невелику висоту. Розрізняють Д. (мал.): рейкові (важільні, зубчасті), гвинтові та гідравлічні (періодичної і безперервної дії); з ручним і гідравлічним приводом. Вантажопідйомність Д. — від кількох кілограмів до сотень тонн, висота піднімання —0,15—1 м, швидкість піднімання — 0,01—0,25 м/хв. Д. застосовують при буд.-монтажних, ремонтних та вантажно-розвантажувальних роботах.

Дон у районі станиці Вешенської.

ДО́МНА — те саме, що й *доменна піч*.

ДОМОВИ́К — у міфології слов'ян та ін. народів бог домівки й домашнього майна. Віра в Д.— пережиток сімейно-родових культів. Д. нібито жив під піччю або в ін. місці, недалеко від вогню. Тому деякі дослідники вважають, що спочатку Д. вшановували як бога домашнього вогнища. Д. не тільки беріг домівку, а й карав людей за

неповагу, за порушення звичаїв. У росіян Д. наз. ще й «дедко», «хозяин», «доможил», «суседко» тощо; в українців — «дідко», «дідько», в білорусів — «хатник», «господар».

ДОМОВІ́ ГРИБИ́ — група *базидіоміцетів,* що руйнують деревину в будівлях. Бл. 50 видів. Найнебезпечнішим є т. з. справжній домовий гриб (Merulius lacrymans), який утворює на поверхні деревини білі ватоподібні скупчення *грибниці* з крапельками водянистої рідини, які пізніше спадають і перетворюються на тонкі попелясто-сірі плівки. Плодові тіла — до 1 м в діаметрі, мають вигляд бурувато-жовтих складчастих плівок. Завдають шкоди також Д. г.: білі (Poria vaporaria і P. vaillantii), пліввчастий (Coniophora cerebella) та пластинчастий (Paxillus panuoides). Поширюються Д. г. за допомогою *спор* та міцелію. Для запобігання розвитку Д. г. у будівництві слід використовувати суху, ще краще — протруєну антисептиками деревину.

ДОМОЖА́КОВ Микола Георгійович (20.I 1916, улус Хизил-Хас, тепер Хакаської а. о.— 16.XI 1976, м. Абакан) — хакаський рад. письменник. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1935. Перша зб. «Вірші» (1948). Автор першого хакас. роману «В далекому аалі» (1959) — про життя Хакасії в перші роки Рад. влади; поеми «Сестра» — про дружбу народів. Перекладав хакас. мовою твори Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Пушкіна, М. Горького та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Дружби слово заповітне. Дніпропетровськ, 1977; Рос. перекл.— В далеком аале. М., 1977.

Г. Г. Кизласова.

«ДОМОСТРО́Й» — російська історико-літ. пам'ятка 15—16 ст.; збірник громад., релігійних, госп. та сімейно-побутових правил. «Д.» — своєрідний статут, що показує з позицій феод. ідеалів г-во і побут заможної сім'ї, де панує сувора патріархальна влада батька. «Д.» проповідує сліпе підкорення монархічній владі, церкві і стверджує феод.-консервативні норми поведінки. Тому згодом поняття «домострой» стало заг. визначенням консервативного й зашкарублого в побуті.

ДО́МРА — російський щипковий муз. інструмент. Має дерев'яний круглий корпус, шийку (з грифом), яка закінчується головкою з механізмом для натягування струн. Звук видобувають спец. пластинкою (з пластмаси, дерева та ін.) — плектром. Відома з 17 ст. як двострунний інструмент *скоморохів.* Наприкінці 19 ст. Д. було реконструйовано, створено її оркестрові різновиди. У сучас. оркестрах рос. нар. інструментів — 3-струнні й 4-струнні домри. Іл. с. 440.

ДОН (грец. Ταναΐς — *Танаїс*) — ріка в Європейській частині СРСР. Довж. 1970 км, площа бас. 442 500 км². Бере початок на Середньоросійській височині, впадає в Таганрозьку зат. Азовського м., утворюючи дельту площею 340 км². Д.— типова рівнинна ріка, яка на всьому протязі має плавний поздовжній профіль з серед. похилом 0,1°. У верхній течії (до ст. Казанської) долина Д. асиметрична (шир. від 0,5—0,8 км до 6—7 км) з високим (до 90 м) розчленованим правим берегом. Ширина русла змінюється від 25—40 м до 100—150 м. У серед. течії (до м. Калача-на-Дону) ширина долини досягає 15 км, русла — 150—350 м. Нижній Дон (від м. Калача-на-Дону до гирла) тече широкою (11—25 км) меандруючою долиною, ширина русла — 400—600 м. Гол. притоки: праві — Сосна, Сіверський Донець; ліві — Воронеж, Битюг, Хопер, Іловля, Сал, Манич. Живлення снігове (67%) та грунтове (30%). Після спорудження 1952 греблі Цимлянської ГЕС змінився водний режим Д.: зменшилися річний стік і пересічна витрата води в гирлі (відповідно від 27,6 км³/с до 22,6 км³/с і від 2940 м³/с до 1510 м³/с), змінився сезонний розподіл стоку (зменшилася водоносність у весняні місяці і збільшилася в період літньо-осінньої і зимової межені). Замерзає Д. у верхів'ї на початку листопада, в пониззі — на початку грудня, скресає відповідно в середині квітня та в кінці березня. Навігаційний період триває 240—250 днів. Судноплавний від гирла до впадіння р. Сосни. В результаті спорудження *Волго-Донського судноплавного каналу* імені В. І. Леніна Д. має зв'язок з Балтійським, Білим і Каспійським морями. Осн. вантажі: хліб, вугілля, цемент, руда, нафтопродукти, сіль, пром. і прод. товари, мінеральні добрива, мінерально-буд. вантажі. Пасажирське судноплавство, зокрема туристське. Гол. порти: Георгіу-Деж, Калач-на-Дону, Волгодонськ, Ростов-на-Дону, Азов. Для поліпшення умов судноплавства на нижньому Д. створюються (1979) 4 трансп. гідровузли. Д. має велике значення для пром. і комунального водопостачання та зрошування. Рибальство, особливо в Цимлянському водосховищі. Осн. пром. риби: судак, лящ, сазан, чехонь, донські оселедці, осетер і севрюга.

Літ.: Ресурсы поверхностных вод СССР, т. 7. Донской район. Л., 1973; Природные ресурсы Русской равнины в прошлом, настоящем и будущем. М., 1976. *Т. О. Смагіна.*

ДОНАТЕ́ЛЛО (Donatello, власне Донато ді Нікколо ді Бетто Барді, Donato di Niccolò di Betto Bardi; н. бл. 1386, Флоренція — 13. XII 1466, там же) — італійський скульптор, представник Раннього *Відродження.* В 1404—07 працював у майстерні Л. *Гіберті,* в 1425—38 мав спільну майстерню з арх. Мікелоццо. Творчість Д. пройнята духом демократизму й гуманізму. Твори: монументальні статуї пророків для бокового порталу флорентійського собору (1406—08), статуї для фасаду церкви Орсанмікеле (св. Марк, 1411—13; св. Іоанн, 1412—15, та ін.), «путті» (амури) для співацької трибуни флорентійського собору (1433—39), статуя Давида (30-і рр. 15 ст., Нац. музей, Флоренція), кінна статуя кондотьєра Гаттамелати (1447—53, Падуя), «Юдіф і Олоферн» (бл. 1456—57) та ін.

Літ.: Либман М. Я. Донателло. М., 1962.

ДОНАТИ́СТИ — прихильники релігійного руху в римській пров. Африка в 4—5 ст. Дістали назву від імені їхнього керівника — єпископа Доната. Д. складалися гол. чин. з колонів (див. *Колонат*), рабів, міськ. бідноти. Проповідували непримиренність до тих християн, які відступили од віри на поч. 4 ст. в період гоніння на них рим. влади, прославляли «мучеників за віру». З серед. 4 ст. у русі Д. виявилися риси опозиції рим. владі. Донатистська церква підтримала антирим. повстання 371—373 і 397—398. До кін. 4 ст. до Д. примкнули представники пануючого класу, які були настроєні проти Риму. З 411 рим. влада заборонила донатизм і організувала переслідування Д. Проте Д. існували в Африці ще й у 6 ст.

ДОНБА́С, Донецький басейн — один з найважливіших виробничих комплексів СРСР, головна складова частина вугільно-металургійної бази країни з високорозвинутою машинобудівною, хімічною промисловістю, будівельною індустрією, теплоенергетикою, густою транспортною сіткою та багатогалузевим сільським господарством. Власне Д. (Старий Д.), пл. 23 тис. км², лежить у межах УРСР (Донец. і Ворошиловгр. області — сх. частина *Донецько-Придніпровського економічного району СРСР*) та РРФСР (Рост. обл.). За роки Рад. влади у зв'язку з відкриттям вугленосних площ у нових районах (*Західний Донбас*) утворився т. з. Великий Д., площа якого становить бл. 60 тис. км². Д. відзначається різноманітністю і багатством корисних копалин, що є сировинною базою для розвитку провідних галузей його пром-сті. Гол. з них: кам. вугілля (*Донецький кам'яновугільний басейн*), кам. (*Артемівське родовище кам'яної солі*) та калійна солі, а також ртуть, мідні, свинцево-цинкові та залізні руди, цементні мергелі, крейда, каолін, вогнетривкі глини (*Часовоярське родовище вогнетривких глин*), флюсові вапняки, доломіти, кварцові піски, вермікуліт, графіт, нефелінові сієніти тощо. Наявність великих покладів високоякісного кам. вугілля сприяла зародженню (наприкінці 18 ст.) й швидкому розвиткові (2-а пол. 19 ст.) вуг. пром-сті, з чим пов'язане виник-

К. Я. Домінчен.

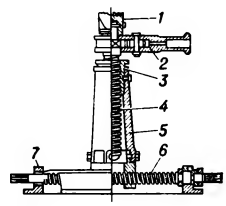

Домкрат гвинтовий на полозках: *1* — чашка для вантажу; *2* — рукоятка; *3* — напрямна рейка; *4* — вантажонесучий гвинт; *5* — корпус; *6* — горизонтальний гвинт; *7* — полозки.

Донателло. Мадонна з немовлям. Київський музей західного та східного мистецтва.
Кінна статуя кондотьєра Гаттамелати. Бронза. 1447—53. Падуя.

нення металург., хім., коксохім., маш.-буд. та ін. галузей пром-сті й транспорту.

Провідною галуззю сучас. індустріального комплексу Д. залишається вугільна пром-сть (в укр. частині Д.— 26% загальносоюзного видобутку, 1977). Найбільші підприємства: шахтоуправління ім. В. І. Леніна, ім. П. П. Лютикова, шахти «Краснолиманська», «Центральна», ім. Ілліча, «Гірська». На місц. паливі працюють потужні теплові електростанції (Вуглегірська, Ворошиловградська, Курахівська, Старобешівська та ін. ДРЕС). Д.— один з найбільших у країні районів чорної металургії. Більшість металург. з-дів має повний металург. цикл (Жданов, Макіївка, Єнакієве, Комунарськ, Донецьк). Є підприємства кольорової металургії (Горлівка, Костянтинівка, Артемівськ). Розвинуте машинобудування, переважно виробн. металомісткого й складного устаткування для металург., гірничодобувної і буд. пром-сті та виробн. трансп. засобів, а також верстатобудування, електротех. та с.-г. машинобудування (Краматорськ, Жданов, Дружківка, Ворошиловград, Стаханов, Красний Луч та ін.). На місц. сировині розвинута коксохім. (Авдіївка, Макіївка, Донецьк, Жданов, Горлівка, Єнакієве та ін.) і хім. (Горлівка, Сєвєродонецьк, Слов'янськ, Рубіжне, Донецьк, Костянтинівка, Лисичанськ) пром-сть. Великого розвитку в Д. набула пром-сть буд. матеріалів, зокрема склоробна (Костянтинівка, Лисичанськ), цементна (Амвросіївка). Важливе місце посідає легка й харч., особливо соледобувна (бл. 47% союзного видобутку; Артемівськ, Слов'янськ), галузі. У народногосп. комплексі Д. велику роль відіграє с. г., яке відзначається високим рівнем інтенсифікації та багатогалузевою структурою (вирощування зернових, зокрема пшениці, тех., гол. чин. соняшнику, культур: навколо міст — с. г. приміського овочево-молочно-садового типу).

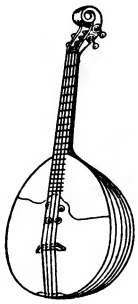

Домра.

В Д.— найрозвинутіша в СРСР сітка з-ць з найбільшим вантажообротом.

Для водопостачання Д. створено багато великих водосховищ (Вуглегірське, Старобешівське, Клебан-Бикське, Старокримське, Вільхівське та ін.), магістральні водопроводи від Сіверського Дінця і його приток до пром. центрів; *Сіверський Донець — Донбас канал*, будується (1979) *Дніпро — Донбас канал*.

Населення укр. частини Д. становить понад 8 млн. чол. (1978). Д. відзначається великою густотою і питомою вагою міськ. населення (так, у Донец. обл. 89% міськ. населення; пересічна густота населення — 196,5 чол. на 1 км², 1978). Найбільші міста: Донецьк, Жданов, Ворошиловград, Макіївка, Горлівка, Краматорськ.

В Д. здійснюються велике житл. і культурне будівництво, благоустрій та озеленення міст. Сучас. Д.— один з важливих центрів науки, культури і підготовки кадрів республіки. Див. також *Ворошиловградська область, Дніпропетровська область, Донецька область*. *Літ.:* Книга о Донбассе. Природа. Люди. Дела. Донецк, 1977; Симоненко В. Д. Очерки о природе Донбасса. Донецк, 1977; Население и трудовые ресурсы Донбасса. К., 1977; Экономика промышленности Донбасса. 1945—1975. К., 1977. *Я. І. Бондаренко.*

«ДОНБА́С», Заслужений шахтарський ансамбль пісні і танцю УРСР. Засн. 1937 в м. Сталіно (тепер Донецьк). Перший худож. керівник (1937—39 та 1964—69) З. *Дунаєвський*. В 1967—78 колектив очолював засл. працівник культури УРСР О. Устинов, худож. керівник (1973—78) — нар. арт. УРСР О. Литвинов, з 1978 — нар. арт. УРСР О. Гомон. У складі ансамблю — хор, оркестр і танцювальна група; в репертуарі — твори рос. і укр. класики, рад. і зарубіжних композиторів, танці народів світу. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1979. Іл. див. до ст. *Ансамблі пісні і танцю*, т. 1, с. 448—449.

«ДОНБА́С» — республіканське видавництво Держкомвидаву УРСР. Засн. 1922 в Бахмуті (тепер Артемівськ) під назвою «Донбасс». З 1923 називалося «Рабочий Донбасса»; 1925 стало філіалом вид-ва «Український робітник» (Харків); 1932 перетворено на вид-во «Соціалістичний Донбас» (Сталіно), 1946 — на Сталінське обл. книжково-газетне вид-во; з 1959 — Донецьке книжкове вид-во, з 1964 — має назву «Донбас». Випускає л-ру, в якій висвітлює досвід роботи парт., рад. і профспілкових орг-цій Донец. і Ворошиловгр. областей, передовий досвід у нар. г-ві, краєзнавчу й туристську л-ру, худож. твори насамперед місцевих авторів, видання, присвячені революц., бойовим і трудовим подвигам трудящих Донбасу. З вид-вом пов'язана творчість В. Сосюри, П. Безпощадного, Б. Горбатова, Л. Жарикова, Ю. Жукова, В. Попова, М. Рибалки, М. Упеника та ін. У 1978 «Д.» видав 106 назв книг, брошур і образотворчих видань заг. тиражем 3 млн. примірників і 6 номерів журн. «*Донбас*». Вид-во нагороджено орденом «Знак Пошани» (1972). *П. П. Богданов.*

«ДОНБА́С» — літературно-художній та громадсько-політ. журнал Спілки письменників України (до 1968 — орган Донецького відділення СП України). Виходить раз на два місяці, друкує матеріали укр. і рос. мовами. Засн. 1923 під назвою «Забой» як щомісячний літ. додаток до газ. «Всероссийская кочегарка». Видавався в Артемівську, з 1926 — в Луганську, з 1933 — в Донецьку. В 1932 перейменовано на «Литературний Донбас», у 1933—39 — «Литературный Донбасс». У 1940—45 не виходив. Протягом 1946—58 друкувався як літ.-худож. альманах. Під сучас. назвою виходить з 1958. В 1968 перетворено на журнал. Активну участь у його виданні брали в різні часи М. Слонімський (перший редактор), О. Селівановський, І. Ле, Г. Баглюк, П. Безпощадний, Б. Горбатов, М. Тардов, Ю. Чорний-Діденко, П. Байдебура, А. Клочня та ін.

А. І. Кравченко.

ДОНБАСИ́Т — мінерал класу *силікатів*. $Al_4[(OH)_8 (Si, Al)_4O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,63. Твердість 2,5—3,0. Колір білий. Блиск перламутровий. В СРСР знайдено в Донбасі (звідки й назва), на Уралі, о-вах Нова Земля.

ДОНБА́СЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — операція військ Пд.-Зх. (командуючий — генерал армії Р. Я. *Малиновський)* та Пд. (командуючий — генерал-полковник Ф. І. *Толбухін*) фронтів, проведена з 13.VIII по 22.IX 1943, під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Розгром гітлерівських військ у *Курській битві 1943* створив сприятливі умови для визволення Донбасу, де оборонялися нім.-фашист. війська групи армій «Південь» (понад 20 д-зій). Ешелонована оборона противника проходила по ріках Сіверський Донець та Міус. Наступ почали війська Пд.-Зх. фронту 13.VIII в районі м. Змієва (тепер м. Готвальд), 16.VIII в районі м. Ізюма. Форсувавши Сіверський Донець і оволодівши Ізюмом, вони відтягли на себе великі резерви ворога. Хоч наступ у центрі не набув дальшого розвитку, але він забезпечив перемогу рад. військ Пд. і Степового фронтів. 18.VIII війська Пд. фронту прорвали оборону противника і, розвиваючи наступ у напрямі Амвросіївки, розчленували угруповання ворога на дві частини, а потім завдали удару на Пд. і 30.VIII оволоділи Таганрогом. 1—2.IX рад. війська Пд.-Зх. і Пд. фронтів почали переслідувати відступаючого противника. 8.IX було визволено Сталіно (тепер Донецьк) та ряд ін. міст Донбасу; за участю *Азовської військової флотилії* 10.IX — Маріуполь (тепер м. Жданов), 17.IX — Осипенко (тепер Бердянськ). До 22.IX рад. війська вийшли на рубіж Новомосковськ — на Сх. від Запоріжжя — р. Молочна. Внаслідок Д. н. о. при сприянні партизанів і підпільників було розгромлено велике угруповання ворога (13 д-зій),

визволено Донбас, створено сприятливі умови для визволення Правобережної України і Криму.

Б. І. Святишенко.

ДОНБА́СЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ 1941—42 — бойові дії рад. військ Пд. фронту (командуючий — генерал-лейтенант Д. І. *Рябишев*, з 5.X 1941 — генерал-полковник Я. Т. *Черевиченко*) і лівого крила Пд.-Зх. фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу С. К. *Тимошенко*) під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 в районі Донбасу. Проведена 29.IX—4.XI 1941 і 7—24.VII 1942. В запеклих боях кінця вересня — поч. листопада 1941 рад. війська під натиском переважаючих сил нім.-фашист. загарбників залишили значну частину тер. Донбасу. Взимку 1941—42 війська Пд. фронту перейшли в контрнаступ і відкинули ворога на рубіж р. Міусу. В липні 1942 гітлерівцям вдалося прорвати оборону рад. військ і створити загрозу оточення частин Пд. фронту, що обороняли Донбас. 24.VII 1942 рад. війська відійшли на лівий берег р. Дону. Ворог захопив увесь Донбас. Д. о. о. зірвала плани гітлерівського командування щодо швидкого просування на Пн. Кавказ, сприяла розгромові нім.-фашист. військ під Москвою в кін. 1941 — на поч. 1942.

ДОНБА́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1919 — наступальна операція рад. військ Пд. фронту проти денікінців, здійснена наприкінці грудня 1919 з метою визволення Донбасу. В кін. грудня 1919 денікінські війська, відкинуті Червоною Армією на Пд., зайняли оборону на Сіверському Дінці. 25.XII 1919 рад. війська в складі 1-ї Кінної, 8-ї й 13-ї армій перейшли в наступ, оволоділи з 27.XII 1919 до 1.I 1920 містами Бахмутом (тепер Артемівськ), Луганськом (тепер Ворошиловград), Горлівкою і ст. Іловайське, завершивши цим визволення Донбасу.

ДОНГ — грошова одиниця Соціалістичної Республіки В'єтнам; поділяється на 10 *хао* або 100 *су*. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. дорівнюють 30,60 крб.

ДОНЕЛАЙТІС Кристіонас [21.XII 1713 (1.I 1714), Лаздінеляй, тепер Радвілішкського р-ну — 7(18).II 1780, Тольмінгнемен, тепер Чисті Пруди Калінінгр. обл.] — литовський поет. Зачинатель лит. худож. л-ри, представник реалістичного напряму. Збереглося 6 байок (1824) і поема «Чотири доби року» (1818), в яких Д. викривав жорстокість пануючих класів, виступав проти соціальної нерівності, зображував правдиві картини життя лит. селян-кріпаків.

Тв.: Укр. перекл.— Чотири доби року. В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Рос. перекл.— Времена года. М., 1964.

ДОНЄЦЬ Григорій Прокопович [н. 17(30).XI 1913, с. Курилівка, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.] — український рад. поет. Член КПРС з 1943. Закінчив Черкас. пед. ін-т (1935). Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Поетичні збірки: «У поході» (1936, у співавт. з О. Левадою), «З братами вірними» (1955), «Відлуння грому» (1969), «Славлю молодість» (1976) та ін. У драм. поемі «Серце Прометея» (1964), зб. «В Кобзаревім краю» (1961) створив образ Т. Г. Шевченка. Автор віршів для дітей, літ.-критичних статей. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами і медалями.

Тв.: Шляхи. К., 1973; Пам'ять звитяг. К., 1977; Рос. перекл.— Приднепровье. М., 1962; Красные вехи. М., 1975.

В. К. Костенко.

ДОНЄЦЬ Іван (рр. н. і см. невід.) — запорізький козак, один з керівників селянсько-козацьких загонів, які брали участь у *Пушкаря і Барабаша повстанні 1657—58* проти старшинсько-шляхетської верхівки, очоленої гетьманом І. *Виговським*. Загін запорожців на чолі з Д. з'єднався з військом М. *Пушкаря* навесні 1658 і брав участь в обороні Полтави від гетьманських збройних сил. Після поразки Д. з повстанцями відступив у м. Суми.

ДОНЄЦЬ Михайло Іванович [11 (23).I 1883, Київ — 10.IX 1941, там же] — український рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1930). Член Комуністичної партії з 1940. Співу навчався приватно. В 1905—13 працював в оперному театрі С. Зиміна в Москві. Разом з І. *Алчевським* влаштовував концерти укр. музики. З 1913 — соліст Київ. оперного театру (1923—27 — у Харкові й Свердловську). Артист великого сценічного таланту, високої вокальної майстерності, Д. виконував найрізноманітніші партії басового репертуару: Тарас Бульба (однойменна опера Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Захар Беркут, Сокальський («Золотий обруч», «Щорс» Лятошинського), Іван Сусанін, Борис Годунов (однойменні опери Глинки і Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно) та ін.

Літ.: Стефанович М. Михайло Іванович Донець. К., 1965.

ДОНЄЦЬ — давньоруське місто 11—13 ст. на правому березі р. Уди (в давнину її називали Малим Дінцем). Залишки Д.— поблизу смт Покотилівки Харків. р-ну Харків. обл. В 11—12 ст. Д. був одним з прикордонних міст Київ. Русі. Згадується в Іпатіївському літописі під 1185. Археол. розкопками, що провадилися з поч. 20 ст., відкрито залишки укріплень, жител, кузні, гончарських горен, ремісничих майстерень, госп. ям. Знайдено численні вироби з заліза, глини, кістки, скляні браслети, шиферні прясельця, бронзовий водолій (умивальник), мечі, наконечники списів і стріл, кольчуги тощо. Крім слов. матеріалів, знайдено й предмети матеріальної культури кочовиків (половців), що, можливо, свідчить про змішаність населення міста. В 13 ст. Д. зруйнували монголо-татари.

Літ.: Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Х., 1962. *П. П. Толочко.*

ДОНЕ́ЦЬК (до 1924 — Юзівка, 1924—61 — Сталіно) — місто, обласний центр УРСР. Лежить на р. Кальміусі, в центр. частині Донбасу. Великий вузол залізниць, автомоб. та авіац. шляхів. 1021 тис. ж. (1979). Д. поділяється на 8 міських районів. Засн. 1869 як робітн. с-ще Юзівка (назване за прізвищем підприємця англійця Дж. Юза). В 70—90-х рр. 19 ст. в Юзівці відбувалися масові виступи робітників (див. *Юзівські страйки 1875 і 1887, Юзівські робітничі заворушення 1892*). В 1898 в Юзівці виник перший с.-д. гурток. Велику допомогу місцевим соціал-демократам подавали Г. І. *Петровський, Артем* (Ф. А. Сергєєв). Під час революції 1905—07 в Юзівці відбувся ряд страйків. У грудні 1905 створено Раду робітн. депутатів і бойові дружини, що брали участь в *Авдіївському виступі робітників 1905*. В серед. 1916 оформилась Юзівська більшовицька група. З 1917 Юзівка — місто. В травні 1917 створено Юзівський к-т РСДРП(б) [див. *Юзівська організація РСДРП(б)*]. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (26.X 1941 — 8.IX 1943) тут діяли підпільні партійно-диверсійні групи, комсомольська організація. Д. нагороджено орденом Леніна (1979), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1969). Містами-побратимами Д. є Катовіце (ПНР) і Магдебург (НДР). Д. — один із значних центрів важкої пром-сті СРСР. Пром-сть Д. використовує місц. вугілля, довізні криворізьку й керченську руди, нікопольський марганець, оренбурзький і ставропольський газ, а також с.-г. продукцію Донец. обл. Провідними галузями економіки міста є вугільна, металург. та маш.-буд. Вугільна пром-сть представлена 22 шахтами; найбільші з них: «Трудівська», «Південнодонбаська», ім. Є. Т. Абакумова, шахтоуправління «Куйбишевське» та «Жовтневе». Найбільші з-ди: *Донецький мета-*

М. І. Донець.

К. Донелайтіс.

Донецьк. Набережна річки Кальміусу

лургійний завод імені В. І. Леніна, *Донецький машинобудівний завод* імені Ленінського комсомолу України, рудоремонтний, коксоустаткування, металоконструкцій, «Донбаскабель», холодильників, по виробн. устаткування для харч. пром-сті, штампів та пресформ, гірничорятувальної апаратури та ін. На базі вугільної та металург. пром-сті, місцевої сировини розвинулась хім. і коксохім. пром-сть (з-ди: *Донецький завод хімічних реактивів* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, коксохім., пластмас). Пром-сть буд. матеріалів та буд. індустрії представлена 20 підприємствами, що випускають цеглу, бетон, теплоізоляційні матеріали, залізобетонні, дерев'яні та металеві конструкції тощо. Розвинута легка (*Донецький бавовняний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС, камвольно-прядильна, швейна, трикотажна, текст.-галантерейна, взут. ф-ки) та харч. (м'ясокомбінат, міський молочний № 2, пивоварний, міський молочний № 1, маргариновий з-ди, хлібокомбінат, кондитерська ф-ка) промисловість. У 1978/79 навчальному році у Д. було 151 загальноосв. школа (113 тис. учнів), 13 муз. шкіл; 21 серед. спец. навч. заклад (28,7 тис. учнів); 27 профес.-тех. уч-щ (16,5 тис. учнів); 5 вузів: *Донецький університет*, політех., рад. торгівлі, муз.-пед., мед. ін-ти (див. окремі ст.), а також філіал Харків. ін-ту інженерів залізнич. транспорту (всього в Д.— 46,1 тис. студентів). Н.-д. установи і проектні організації: *Донецький науковий центр* АН УРСР, *Фізико-технічний інститут* АН УРСР, *Економіки промисловості інститут* АН УРСР, Донец. н.-д. ін-т вугілля, Донец. проектно-конструкторський і експериментальний ін-т комплексної механізації шахт, *Донецький ботанічний сад* та ін. У місті 390 масових б-к (фонд — 9845 тис. одиниць зберігання), 62 клубні заклади, 138 кінотеатрів і кіноустановок, два держ. музеї (обл. краєзнавчий та *Донецький художній музей)* і 15 нар. музеїв, три театри: *Донецький театр опери та балету, Донецький український музично-драматичний театр* імені Артема, театр ляльок, філармонія, цирк, шахтарський ансамбль «*Донбас*». У Д. 390 позашкільних закладів: міський Палац піонерів, 3 будинки піонерів, станції юних техніків і натуралістів, дитячі спортивні школи. Книжкове вид-во «*Донбас*», поліграф. комбінат, вид-во «Радянська Донеччина»; виходить 3 обл. газ.— «*Социалистический Донбасс*», «*Радянська Донеччина*», «Комсомолец Донбасса», міська газ. «Вечерний Донецк», журн. «*Донбас*». Обл. радіомовлення і телебачення. За рад. часу Д. докорінно реконструйовано, прокладено нові магістралі, вулиці, створено нові житл. райони (шахти ім. Абакумова, Донецькі Черемушки, Калинівський ансамбль набережної р. Кальміусу та ін.), споруджено нові громад. будівлі (театр, 1935—40, арх. Л. Котовський; б-ка ім. Н. К. Крупської, 1936, перебудована 1954, арх. М. Порхунов; Критий ринок 1961, арх. К. Фельдман; будинок проектних організацій, 1967, арх. Г. Навроцький і В. Спусканюк; висотний будинок «Трилисник», 1972, арх. В. Несневич). За ландшафтну архітектуру Д. 1978 присуджено Держ. премію СРСР (арх. П. Вігдергауз, В. Кішкань, І. Седак, Д. Циміданов та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1967, скульптор Е. М. Кунцевич, арх. М. та В. Іванченки), Т. Г. Шевченкові (1956, скульптори О. Олійник і М. Вронський, арх. В. Шарапенко), «Нескорені» (членам міськ. підпілля — С. Г. Матекіну, Б. І. Орлову, С. В. Скоблову, 1957; скульптор В. Костін), Вічної Слави рад. воїнам і жертвам нім.-фашист. терору (1965, скульптор В. Костін).

Обеліск на честь економіста і публіциста В. В. Берві (Н. Флеровського), який 1897 — 1918 тут жив. У Д. народився академік АН УРСР М. В. *Луговцов*. З розвитком металург. пром-сті міста пов'язана діяльність М. К. *Курако* й І. П. *Бардіна*.

Літ.: Миронов В. П. Город, в котором мы живем. Донецк, 1977.

В. П. Миронов, А. М. Сабина.

ДОНЕ́ЦЬКА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ — одна з найбільших залізниць Рад. Союзу. Розташована в пд.-сх. частині УРСР. Створена 1953 в результаті об'єднання Пн.-Донецької та Пд.-Донецької з-ць. Заг. довж. 2860 км. До складу Д. з. входять 7 відділень: Краснолиманське, Ждановське, Попаснянське, Ворошиловградське, Дебальцівське, Ясинуватське та Іловайське. Обслуговує Донец. і Ворошиловгр. області, частину Запоріз., Дніпроп. і Харків. областей УРСР та частину Ростов. обл. РРФСР. На тер. сучас. району дії Д. з. першою (1869) було збудовано Курсько-Харківсько-Азовську з-цю, 1872 — лінію від Костянтинівки до Оленівки. В 1878 закінчено будівництво з-ць, що з'єднали Дебальцеве з Звєрево, Попасною, Луганськом (Ворошиловградом), Микитівкою та Краматорськом; 1879 відкрито рух поїздів на дільницях Попасна—Лисичанськ та Ясинувата — Хацапетівка (Вуглегірськ); 1882 — Оленівка — Маріуполь (Жданов); 1884 — Ясинувата — Чаплине. Протягом 1888—1913 збудовано ряд ліній місц. значення. З перших років Рад. влади в районах Донбасу проводилося нове залізничне будівництво. В 1921 здано в експлуатацію лінію Луганськ (Ворошиловград) — Лутугине, 1935 — Красноармійськ — Добропілля, 1940—Старобільськ — Кіндрашівська, 1941 — Кіндрашівська — Довжанська. Д. з. сполучає райони Кавказу та Нижнього Поволжя з районами Півдня, Пд.-Заходу, Заходу та Центру. Обслуговує Донбас і Придніпров'я — великі пром. райони країни. Транзитом через Д. з. проходять поїзди з Москви, Києва та ін. міст на Пн. Кавказ і Закавказзя. Д. з. посідає 1-е місце серед з-ць країни за розмірами відправлення вантажів. Середня вантажо-

напруженість Д. з. в 1,4 раза більша за загальносоюзну середньосіткову, а на окремих напрямах — у 5 раз. Щодобове відправлення вантажів Д. з. становить (1977) 11,2% загальносоюзного сіткового відправлення всіх вантажів та 39,5% республіканського. На багатьох дільницях Д. з. впроваджено автоблокування і електр. централізацію стрілок, усі перевезення здійснюються електровозами і тепловозами. Рівень механізації вантажних робіт (1977) становить 95%, колійних — 83%. Локомотивні й вагонні депо оснащено сучас. технологічними лініями по ремонту рухомого складу. Д. з. стала зачинателем багатьох передових методів праці, які широко впроваджуються на всіх з-цях країни. Д. з. нагороджено орденом Леніна (1966). *В. В. Приклонський.*

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*. Перші марксистські гуртки і групи виникли на тер. сучас. Донецької області наприкінці 90-х рр. 19 ст. на з-дах і рудниках Бахмутського і Маріупольського повітів. На поч. 1903 тут діяло понад 10 с.-д. гуртків і груп. В створенні їх активну участь брали П. О. *Мойсеєнко*, Г. І. *Петровський* та ін. Робітники й селяни Донеччини брали активну участь у революції 1905—07. Під керівництвом більшовиків відбулися *Горлівське збройне повстання 1905*, *Авдіївський виступ робітників 1905*, *Дебальцівське збройне повстання 1905*. В роки реакції більшовики Донеччини, незважаючи на труднощі підпілля та масові арешти, вдало поєднували нелегальну роботу з діяльністю в легальних організаціях. Центром збирання парт. сил на Донеччині був Юзово-Петровський к-т РСДРП. У період нового революц. піднесення і 1-ї світової війни місцеві парт. орг-ції готували робітничий клас і трудяще селянство до вирішальних класових битв. Велику масово-політ. роботу серед трудящих Донеччини в той час проводили А. Б. *Батов*, Я. В. Залмаєв, В. Й. Єрмощенко, Г. І. Петровський, В. Я. *Чубар*, М. М. *Шверник* та ін. Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 більшовики вийшли з підпілля і розгорнули відкриту політ. роботу в масах. Активно працювали Макіївська, Єнакіївська, Берестово-Богодухівська, Ясинівська, Горлівська, Нелепівська орг-ції. Швидко зростали ряди більшовиків Донеччини. У жовтні 1917 вони налічували понад 13 тис. чол. Найбільшими були Юзівська орг-ція РСДРП(б) — 2 тис., Горлівсько-Щербинівська — 3 тис., Єнакіївська — 2844, Дружківська — 2100, Кальміуська — 1630, Ясинівська — 910.

У жовтні 1917 Ради робітн. депутатів і ревкоми в Макіївці, Горлівці, Краматорську, Щербинівці, а також на ряді шахт, очолювані більшовиками, взяли владу в свої руки. В ін. містах і селах краю боротьба за владу Рад була тривалішою. Значну роль у встановленні і зміцненні Рад. влади на тер. Донеччини відіграли обл. парт. конференція Донецько-Криворізького басейну 5—6 (18—19).XII 1917 та *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*. Вони закріпили встановлення Рад. влади. Визнаними керівниками мас у боротьбі за перемогу соціалістичної революції були більшовики *Артем* (Ф. А. Сергєєв), А. Б. Батов, В. О. Варганов, Ш. А. *Грузман*, Ф. І. *Зайцев*, Я. В. Залмаєв. У роки громадян. війни та іноземної інтервенції тер. сучас. Донец. області стала ареною жорстокої боротьби з каледінцями, австро-нім. загарбниками, білогвардійськими військами Краснова, денікінцями. Підпільні парт. орг-ції Юзівки, Горлівки, Макіївки, Маріуполя та ін. організовували в тилу ворога партизан. загони, робітн. страйки. Під керівництвом більшовиків відбулося *Маріупольське збройне повстання 1918*. В лютому 1920 на 1-й губ. парт. конференції було утворено Донецьку губ. парт. орг-цію. Партія і уряд надавали великого значення відбудові пром-сті Донбасу і мобілізовували трудящих на відновлення г-ва краю. Питаннями відродження нар. г-ва краю займались Артем (Ф. А. Сергєєв), Ф. Е. *Дзержинський*, Е. Й. *Квірінг*, Ф. Я. *Кон*, С. В. *Косіор*, В. В. *Куйбишев*, Г. К. *Орджонікідзе*, М. О. *Скрипник*, В. Я. Чубар, М. М. Шверник та ін. Зростала і міцніла партійна організація Донеччини.

В період *ленінського призову в партію* 1924 вона збільшилася на 16 740 чол. і зайняла третє місце (після Ленінградської і Московської парторганізацій) за кількістю комуністів, що вступили в партію. В 1923 (у зв'язку з адм.-тер. реформою) на тер. Донбасу було створено 5 окр. парт. орг-цій: Юзівську (з 1924 — Сталінська), Бахмутську (з 1924 — Артемівська), Маріупольську, Луганську і Старобільську. Вони входили до складу Донецької губ. парт. орг-ції до ліквідації губерній (1925). В 1930 окружкоми ліквідовано, а райкоми партії підпорядковано ЦК КП(б)У. В 1932 зі створенням Донец. області оформилась Д. о. п. о. У зв'язку з утворенням 1938 на тер. Донбасу двох областей вона розділилася на Сталінську і Ворошиловградську обл. парт. орг-ції. На той час Сталінська обл. парт. орг-ція налічувала 47 119 комуністів. За роки довоєнних п'ятирічок під керівництвом парт. орг-ції Сталінська обл. перетворилася на один з найбільших пром. районів країни. Напередодні Великої Вітчизн. війни вона давала 30% загальносоюзного видобутку вугілля, бл. 29% чавуну і 23% виробництва сталі. Тут вирісли нові заводи-гіганти «Азовсталь», Горлівський та Новокраматорський маш.-буд. з-ди, Зуївська і Курахівська ДРЕС та ін. великі пром. підприємства. На поч. Великої Вітчизн. війни обл. парт. орг-ція провела велику роботу по перебудові всього життя на воєнний лад. Дві третини комуністів пішли на фронт, було сформовано дві шахтарські д-зії. На тер. області діяли підпільний обком партії на чолі з С. М. *Щетиніним*, 11 підпільних міськкомів та райкомів партії, 24 підпільні первинні орг-ції, 37 партизанських загонів, 79 підпільно-патріотичних груп (див., зокрема, «*Ленінська іскра*»). Особливо уславився в боротьбі проти окупантів Слов'янський партизан. загін під командуванням комуніста М. І. *Карнаухова*. До серед. вересня 1943 рад. війська визволили від фашист. загарбників усю тер. області. Комуністична партія приділяла величезну увагу відбудові г-ва області, відновленню парт., рад., госп. орг-цій. Зростали ряди обл. парт. орг-ції (в кін. 1943 вона налічувала 8555 комуністів, 1950 — 78 480). Під її керівництвом і при братерській допомозі союзних республік за нечувано короткий строк г-во області було відбудовано. В роки післявоєнних п'ятирічок досягнуто значних успіхів у розвитку економіки, науки і культури. Донецька область стала великим центром вугільної промисловості, металургії, машинобудування, хімії, легкої пром-сті. В 1961 Сталінську обл. парт. орг-цію перейменовано на Донецьку. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. На 1.I 1979 обл. парт. орг-ція складалася з 20 міських і 37 районних парт. орг-цій і налічувала в своїх рядах 313 706 членів і кандидатів у члени партії. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, вона спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, всемірне впровадження в усі галузі нар. г-ва досягнень наук.-тех. прогресу, підвищення ефективності сусп. виробництва, дальше зростання продуктивності праці, зниження собівартості й поліпшення якості продукції. Обл. парт. організація виховала тисячі передовиків і новаторів виробництва. 400 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а 6 з них це звання присвоєно двічі. Велику роботу проводить обл. парт. орг-ція по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, відданості Комуністичній партії, зміцнення дружби народів СРСР, по пропаганді рад. способу життя. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали І. О. *Акулов*, А. І. *Гайовий*, І. П. *Казанець*, П. М. Любавін, О. П. *Ляшко*, Л. Г. *Мельников*, С. А. *Саркісов*, О. І. Струєв, О. С. *Щербаков* та ін. За час її існування відбулося 20 обл. парт. конференцій. Вірним помічником обл. парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція (689 183 члени ВЛКСМ, на 1.I 1979). За видатні заслуги в галузі соціалістичного будівництва Донецьку обл. організацію комсомолу 1935 нагороджено орденом Леніна, Ждановську міську комсомольську орг-цію 1966 — орденом Трудового Червоного Прапора. Органами Д. о. п. о. є газети «*Радянська Донеччина*» і «*Социалистический Донбасс*». Про розвиток економіки і культури області див. також ст. *Донецька область*.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26.5 тис. км²

Населення — 5160 тис. чол. (1979 перепис)

Центр — м. Донецьк

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978; История городов и сёл Украинской ССР. Донецкая область. К., 1976.

Б. В. Качура.

ДОНЄЦЬКА ОБЛАСТЬ (до 1961 — Сталінська область) — у складі Української РСР. Утворена 2.VII 1932.

Розташована в пд.-сх. частині республіки. На Пд. омивається Азовським м. Поділяється на 18 районів, 199 сільрад, має 49 міст і 134 с-ща міськ. типу.

Д. о. 1958 і 1970 нагороджено орденами Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Природа. На Пн. Сх. області підноситься *Донецький кряж*, від якого поверхня поступово знижується і на Зх. переходить у *Придніпровську низовину*. На Пд.— *Приазовська височина* з окремими підвищеннями (Могила-Гончариха, Савур-Могила та ін.), що змінюється вузькою смугою Причорноморської низовини, яка уступом обривається до Азовського м. Надра області багаті на корисні копалини. Найбільше значення має кам. вугілля (частина *Донецького кам'яновугільного басейну*), є також кам. сіль (*Артемівське родовище кам'яної солі*), флюсові та буд вапняки, доломіт, мергель, гіпс, трепел, вогнетривкі й пластичні глини, ртуть, графіт, кварцовий пісок, крейда тощо. Мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — від —7,8° на Пн. Сх. до —5,4° на Пд., липня— відповідно + 20,8° і +22,8°. Опадів 450—500 мм на рік. Навесні бувають суховії, інколи — пилові бурі. Річки: *Сіверський Донець* з притоками *Казенним Торцем, Бахмуткою* і *Луганню* (бас. Дону), *Самара, Вовча* (бас. Дніпра), *Кальміус, Грузький Єланчик, Кринка* (бас. Азовського м.). Багато невеликих річок влітку пересихає. Для дальшого поліпшення забезпечення населення і нар. господарства Д. о. водою створено ряд водосховищ (Старокримське, Клебан-Бикське, Карлівське, Вільхівське) та *Сіверський Донець — Донбас канал*. Будується (1979) *Дніпро — Донбас канал*. У грунтовому покриві переважають різного типу чорноземи. Лише на Пн. окремі масиви дернових слабопідзолистих грунтів та вздовж узбережжя Азовського м.— вузька смуга слабоосолоділих чорноземів і солонців. Грунтово-кліматичні умови Д. о. в цілому сприятливі для вирощування багатьох зернових, тех. та овочевих культур. Д. о. розміщена в степовій зоні. Типчаково-ковилова рослинність збереглася гол. чин. на заповідних ділянках. Ліси й чагарники вкривають лише 5,6% тер. області — переважно вздовж Сіверського Дінця (соснові бори), на Донецькому кряжі (діброви, байрачні ліси). На узбережжі Азовського м. є ділянки з солончаковою рослинністю. З тварин для Д. о. характерні їжак, миша курганчикова, ховрах, тушканчик, перев'язка, заєць-русак, лисиця; з птахів — жайворонки, вівсянки, дрофа, стрепет, мартини, галагаз (на узбережжі), з плазунів — вуж, полози, гадюка степова.

В межах Д. о.— філіали *Українського степового заповідника* Хомутівський степ та Кам'яні Могили (частина); 5 держ. заказників (Святогірський, гори Артема, Бердянський, Великоанадольський та Роздольненський).

Населення. Більшість населення — українці (53,1%, 1970, перепис), живуть також росіяни (40,6%), греки, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 194,3 чол. на 1 км². Д. о.— одна з найгустіше населених областей СРСР. Міське нас. становить 89%. Найбільші міста: *Донецьк, Жданов, Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Слов'янськ*.

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістичної революції на тер. сучас. Д. о. (в Донбасі) були розвинуті лише кам.-вуг. й металург. галузі пром-сті. Більшість підприємств належала іноземним

Донецьк. Радянська площа

(гол. чин. франц., англ. і бельгійським) капіталістам і рос. акціонерним т-вам. Машинобудування й хім. пром-сть перебували в зародковому стані. За роки Рад. влади створено ін. галузі важкої індустрії, а також харч. і легку пром-сть, потужну буд. індустрію тощо. Загальносоюзне значення мають вугільна, металург., маш.-буд., хім., цементна, електроенергетична галузі, які визначають спеціалізацію області в єдиному народногосп. комплексі країни. Розвинуті багатогалузеве інтенсивне с. г. і транспорт.

П р о м и с л о в і с т ь. Д. о.— одна з найбільш індустріально розвинутих областей країни. В структурі пром-сті питома вага чорної металургії становить 34,3%, маш.-буд.— 16,0%, вугільної — 15,6%, харч.— 9,4%, легкої— 5,9%, електроенергетичної — 4,8%, хім.—3,9% (1977). Енергетика розвивається на базі місц. вугілля та довізних мазуту й газу. Вона представлена *Вуглегірською ДРЕС* імені XXV з'їзду КПРС, *Старобешівською ДРЕС* імені В. І. Леніна, *Слов'янською ДРЕС* імені Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Курахівською ДРЕС, Миронівською ДРЕС* та ін. Разом з електростанціями Ворошиловгр. обл. вони входять до одного з найбільших у країні виробничих енергооб'єднань «Донбасенерго», яке зв'язане з енергосистемою Європ. частини СРСР. Чорна металургія Д. о. працює на місц. коксі, довізних криворізькій і керченській заліз. рудах та нікопольському марганці. Вона представлена з-дами повного циклу: *Макіївським металургійним заводом* імені С. М. Кірова, *ждановським металургійним заводом* «*Азовсталь*» імені Серго Орджонікідзе, *Ждановським металургійним заводом* імені Ілліча, *Єнакіївським металургійним заводом, Донецьким металургійним заводом* імені В. І. Леніна, краматорським, костянтинівським, а також харцизькими трубним та сталедротовоканатним з-дами. В області розвинуте виробн. вогнетривких виробів, флюсів, вапняків

1. Горлівська шахта «Кочегарка». 2. В одному з цехів Новокраматорського машинобудівного заводу імені В. І. Леніна. 3. Загальний вигляд Авдіївського коксохімічного заводу. 4. Прокатний стан 3600 на ждановському металургійному заводі «Азовсталь» імені Серго Орджонікідзе.

(Часів Яр, Докучаєвськ, Красноармійськ, Сіверськ, Красногорівка). Підприємства кольорової металургії: *Артемівський завод по обробці кольорових металів* імені Е. Й. Квірінга, *костянтинівський завод «Укрцинк»* та *Микитівський ртутний комбінат*. Вугільна пром-сть Д. о. характеризується значними масштабами видобування високоякісного кам. вугілля, особливо коксівного, яким забезпечується металургія Півдня

1. Загальний вигляд тваринницького комплексу колгоспу імені В. І. Леніна Тельманівського району. 2. Елеватор на залізничній станції Роя. Мар'їнський район. 3. Поливання полів.

СРСР та ін. районів країни. В 1977 в області діяло 7 виробничих об'єднань, до складу яких входило 115 високомеханізованих шахт. Найбільші з них: шахтоуправління ім. В. І. Леніна, шахти «Краснолиманська», «Центральна», «Україна», «Красноармійська - Капітальна». Діє 36 збагачувальних ф-к («Комсомольська», «Кальміуська», «Чумаківська», «Червона Зірка» та ін.). На базі місц. сировини, вугільної та металург. пром-сті значно розвинулася хім. пром-сть, зокрема виробн. кислот, мінеральних добрив, стиролу, каустичної соди та ін. продукції. Хім. пром-сть представлена слов'янським виробничим об'єднанням «Хімпром», *горлівським виробничим об'єднанням «Стирол»* імені С. Орджонікідзе, *Донецьким заводом хімічних реактивів* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та ін. підприємствами. Найбільші коксохім. з-ди: *Авдіївський коксохімічний завод* імені 50-річчя СРСР, Горлівський, Єнакіївський, Донецький, Ждановський, Макіївський, Ясинівський. Д. о.— район розвинутого важкого машинобудування (виробн. устаткування для металург., гірничодобувної, хім. та ін. галузей пром-сті, транспорту й буд-ва) та електротех. пром-сті. Найбільші підприємства: *Новокраматорський машинобудівний завод* імені В. І. Леніна, *Горлівський машинобудівний завод* імені С. М. Кірова, *Ждановський завод важкого машинобудування* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Донецький машинобудівний завод* імені Ленінського комсомолу України, *Краматорський завод важкого верстатобудування* імені В. Я. Чубаря, а також з-ди в Донецьку, Ясинуватій, Дружківці, Дебальцевому, Слов'янську та ін. містах. Пром-сть буд. матеріалів представлена виробн. цементу (*Амвросіївський цементний комбінат*, Єнакіївський та Краматорський з-ди), збірного залізобетону тощо. Підприємства скляної (*костянтинівський завод «Автоскло»*, *Костянтинівський механізований склоробний завод* ім. Жовт. революції) та фарфоро-фаянсової (Дружківський фарфоровий завод) пром-сті. У Слов'янську— олівцева ф-ка, одна з найбільших у країні. Осн. галузі харч. пром-сті: м'ясна (8 комбінатів), молочна, кондитерська, макаронна, пивоварна (Донецький пивоварний з-д), консервна, рибна й рибопереробна (Ждановський та Донецький виробн. рибоконсервні комбінати), соляна (бл. 50% загальносоюзного видобутку кухонної солі; артемівське виробниче об'єднання соляної пром-сті *«Артемсіль»*), виноробна (*Артемівський завод шампанських вин*). З метою удосконалення структури пром-сті в області швидкими темпами розвивається легка пром-сть: текст. (*Донецький бавовняний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС), трикотажна, швейна, взуттєва (Донецьк, Макіївка, Артемівськ, Жданов, Шахтарськ, Слов'янськ). Значна кількість підприємств по виробн. предметів широкого вжитку (з-ди: Ждановський пральних машин, Дружківський газової апаратури, донецькі побутових холодильників та ф-ка іграшок тощо).

Сільське господарство. Для області характерні два осн. види виробничої спеціалізації с. г. — овоче-молочна (навколо пром. центрів) та зернова з виробн. соняшнику й розвинутими мол.-м'ясним скотарством, вівчарством, свинарством і птахівництвом. На кін. 1977 в області було 285 колгоспів, 142 радгоспи, 29 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. С. г. високомеханізоване, всі колгоспи й радгоспи електрифіковано (див. таблицю).

У Д. о. високий рівень с.-г. освоєння земель: з 2302,3 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, с.-г. угіддя становлять 2047,3 тис. га, з них орні землі — 1685,6 тис. га (1977). Зрошуваних земель — 177 тис. га. Осн. зернові культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно; технічна — соняшник; кормові — цукр. буряки, багаторічні та однорічні трави, кукурудза на силос і зелений корм. Розвинуті садівництво та ягідництво. В 1978 площа плодоягідних насаджень становила 76,8 тис. га, в т. ч. 55,8 тис. га в плодоносному віці. Розвиткові тваринництва Д. о. сприяє насамперед спеціалізація і концентрація виробн., міцна кормова база: вирощування кормових культур, продукція комбікормової пром-сті (17 з-дів, 1978). У тваринництві переважає мол.-м'ясне скотарство. Розвинуті також птахівництво (24 птахофабрики, в осн. в приміській зоні) та вівчарство (на Пд. області). Осн. породи великої рогатої худоби — червона степова, свиней — велика біла, овець — цигайська. У Приазов'ї — рибальство.

Транспорт. Д. о. має дуже густу й вантажонапружену залізничну сітку. Довжина з-ць заг. користування — 1976 км (1978). Гол. напрями: Донбас — Москва (Донецьк — Слов'янськ — Лозова — Харків), Донбас — Придніпров'я (Ясинувата — Чаплине — Дніпропетровськ — Кривий Ріг), Донбас — Київ (Ясинувата — Чаплине — Дніпропетровськ, Знам'янка — ім. Шевченка — Київ). Найбільші залізничні вузли: Ясинувата, Красний Лиман, Дебальцеве, Микитівка, Іловайськ, Волноваха. Автошляхів — 8,2 тис. км, у т. ч. 7,1 тис. км з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Харків — Слов'янськ — Костянтинівка — Артемівськ — Дебальцеве — Ростов-на-Дону, Артемівськ — Донецьк — Жданов, Донецьк — Ворошиловград. На узбережжі Азовського м.— великий мор. порт Жданов. Аеропорти в Донецьку і Жданові. Розвинутий і трубопровідний транспорт (до Донецька, Жданова та ін. міст газ надходить із Краснодарського кр. РРФСР, до Слов'янська — з Харків. обл.).

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1978,%)

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	12.4	17.3
Зернозбиральні комбайни	2.5	3,5
Електродвигуни	34.2	124.7

Центр села Єлизаветівки Мар'їнського району.

Монумент на честь радянських воїнів-визволителів на Савур-Могилі. Скульптори І. С. Горовий, К. А. Кузнецов, Ф. А. Коцюбинський.

Будівництво. В Д. о. проводиться інтенсивне пром., сільське та житл. буд-во. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1946—77 становили (у порівнянних цінах) 37 020 млн. крб., у т. ч. 2216 млн. крб. 1977. В області діють 396 держ. і кооп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій та 36 міжгосп. буд. орг-цій. За післявоєнні роки (1946—77) держ. і кооп. підприємства та орг-ції, колгоспи й населення збудували житл. будинки пл. 61 484 тис. м², у т. ч. 1940 тис. м² 1977.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1977 в Д. о. діяло 18 592 підприємства роздрібної торгівлі та громадського харчування. Загальний обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі, включаючи громадське харчування, 1977 зріс проти 1970 в 1,5 раза.

У Д. о. налічувалось 5391 підприємство побутового обслуговування, в т. ч. 813 — у сільській місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1977 зріс проти 1970 у 1,9 раза.

Охорона здоров'я. У Д. о. 1977 було 67,9 тис. лікарняних ліжок (130,4 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 17,6 тис. лікарів (34 лікаря на 10 тис. ж.) та 58,7 тис. осіб серед. мед. персоналу. В області 403 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. Відомі курорти — Слов'янськ, *Слов'яногірськ*, Жданов.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області було 1462 загальноосв. школи усіх видів (728,7 тис. учнів), 81 серед. спец. навч. заклад (101,1 тис. учнів) і 51 профес.-тех. уч-ще (86,7 тис. учнів). У 10 вищих навч. закладах — *Донецькому університеті, Донецькому політехнічному інституті* (з філіалами в Горлівці та Красноармійську), *Ждановському металургійному інституті, Краматорському індустріальному інституті, Макіївському інженерно-будівельному інституті, Горлівському педагогічному інституті іноземних мов*, Донец. ін-ті рад. торгівлі, Донец. мед. ін-ті ім. О. М. Горького, Донец. муз.-пед. ін-ті, на загальнотех. ф-ті Укр. заочного політех. ін-ту (в Слов'янську) й філіалі Харків. ін-ту інженерів залізничного транспорту (в Донецьку) налічувалося 66,7 тис. студентів. Н.-д. установи: *Донецький науковий центр* АН УРСР. Донецький бот. сад; н.-д. інститути (всі — в Донецьку): фіз.-технічний, гірничої механіки і технічної кібернетики, вугільний, гігієни праці і профзахворювань, Всесоюзний н.-д. інститут гірничорятувальної справи та ін. (про названі вузи і н.-д. установи див. окремі статті). Діють обл. відділення респ. спілок письменників, (з 1934), журналістів (з 1957), архітекторів (з 1935), художників (з 1948), композиторів (з 1970), театр. т-ва. У Д. о. 5 театрів [*Донецький театр опери та балету, Донецький український музично-драматичний театр* імені Артема, *Донецький обласний російський драматичний театр* (у Жданові), Донец. обл. театр юного глядача (в Макіївці) й театр ляльок], філармонія, шахтарський ансамбль «*Донбас*», цирк, 1314 масових б-к (26,3 млн. одиниць зберігання), 1097 клубних закладів, 1380 кіноустановок, 6 державних музеїв (*Донецький художній музей, Донецький краєзнавчий музей*, художній у Горлівці тощо), бл. 730 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. У 1977 в області було понад 8 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких брали участь 283 тис. аматорів, 52 колективам присвоєно звання народних і заслужених колективів республіки, серед них — заслужений ансамбль танцю УРСР «Зарево» Палацу культури ім. В. І. Леніна Донецького металург. з-ду ім. В. І. Леніна, заслужена хорова капела УРСР управління Донецької залізниці, народний духовий оркестр Палацу культури ім. Пушкіна шахти ім. газети «Социалистический Донбасс» (Донецьк), народний театр Палацу культури і техніки з-ду «Азовсталь» (Жданов). Позашкільні заклади: 53 палаци та будинки піонерів, 45 станцій юних техніків і юних натуралістів, дит. обл. екскурсійно-туристська станція, 32 спорт. школи, дит. мор. флотилія, дит. залізниця тощо.

Стадіон «Локомотив» у Донецьку.

Палац культури «Україна» в місті Дзержинську. Здравниці міста Слов'яногірська

В Д. о. працюють вид-во «*Донбас*», поліграф. комбінат-вид-во «Радянська Донеччина», виходять обл. газ. «*Радянська Донеччина*», «*Социалистический Донбасс*» і «Комсомолец Донбасса», 150 міських, районних, районних міських і багатотиражних газет. Видається журн. «*Донбас*». Обл. радіомовлення і телебачення. Економічні, наук.-тех. і культурні зв'язки встановлено між Д. о. і Магдебурзьким округом НДР, Катовіцьким воєводством ПНР та повітом Хунедоара СРР.

На тер. Д. о. численні археол., архіт. та істор. пам'ятки. 1829 пам'яток історії й культури взято під охорону держави; є чимало пам'ятних місць, пов'язаних із життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Донецької області», окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти Д. о).

Літ.: Симоненко В. Д. Фізико-географічне районування Донбасу для цілей сільського господарства. Довідник. Донецьк, 1972; История городов и сёл Украинской ССР. Донецкая область. К., 1976; Экономика промышленности Донбасса. 1945—1975. К., 1977; Качура Б. В. С позиций эффективности. К., 1978; Бондаренко Я. И. [та ін.]. Социально-экономические проблемы научно-технического прогресса в народном хозяйстве Донецкой области (1971—1975 гг.). Библиографический указатель. Донецк, 1976.

Я. І. Бондаренко, О. М. Гурбич, М. Г. Чумаченко.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ (до 1963 — Петро-Донецький) — селище міського типу Ворошиловград. обл. УРСР, підпорядковане Кіровській міськраді, за 1 км від залізничної ст. Водопровід. 11,7 тис. ж. (1978). Кам.-вуг. шахта «Луганська», Зимогір'ївський цегельний з-д, дільниця виробн. об'єднання «Ворошиловградбудматеріали», Кіровське напилкове виробн., будинок побуту. Три заг.-освітні школи; 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня; 2 клуби, 7 б-к. Виник 1902.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ БАВОВНЯ́НИЙ КОМБІНА́Т імені XXV з'їзду КПРС — підприємство текстильної пром-сті. Розташований у Донецьку. Будівництво здійснювалось протягом 1969—76. До складу комбінату входять дві прядильно-ткацькі та оброблювальна ф-ки. Осн. продукція: ситець, сатин, мадаполам, фланель, тик, бязь тощо. В 1977 було вироблено 16,3 тис. т прядива, 90,2 млн. м сирових тканин, 75,9 млн. м готових тканин. На підприємстві встановлено високопродуктивне устаткування (244 тис. прядильних веретен, 5,6 тис. ткацьких верстатів); впроваджується автоматизована система управління виробництвом.

Г. М. Кісаров.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ БОТАНІ́ЧНИЙ САД АН УРСР — науково-дослідна установа з теоретичної та експериментальної ботаніки. Засн. 1964. Розташований у м. Донецьку. Пл. 275,5 га. Колекційний фонд Д. б. с. налічує бл. 6 тис. видів, сортів і форм деревних, чагарникових і

трав'янистих рослин, *гербарій* (28 тис. аркушів), 20 тис. зразків насіння. У Д. б. с. 9 наук. відділів (1979), що працюють над проблемою *інтродукції* та *акліматизації* рослин з метою збагачення асортименту корисних рослин степової зони УРСР, зокрема Донбасу. Осн. напрямом їхніх досліджень є пром. ботаніка, що охоплює питання з рекультивації порушених пром-стю ландшафтів, озеленення індустріальних територій і населених пунктів, підвищення стійкості рослин до пром. забруднень, а також селекції тощо. До складу саду входять і *Луганський заповідник*, Криворізький відділ оптимізації техногенних ландшафтів, Приазовський відділ рекреаційних ландшафтів (Бердянськ).

Є. М. Кондратюк.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ЗАВО́Д ХІМІ́ЧНИХ РЕАКТИ́ВІВ імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство хім. пром-сті. Розташований у Донецьку. Засн. 1916. Введено в дію в лютому 1917. Вперше в країні виробляв синтетичну азотну к-ту контактним способом. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано й значно розширено. З 1946 з-д спеціалізується на виробн. хім. реактивів. На підприємстві організовано виготовлення препаратів тугоплавких сполук і реактивів особливої спектральної чистоти. З-д виробляє феритові матеріали, тіосечовину, двоокис тіосечовини, а також хлористий натрій, вуглекислий калій, гідроксиламін, оцтовокислий натрій, роданисті солі та ін., а також продукцію побутової хімії. В 1977 обсяг виробн. продукції зріс проти 1965 у 2,5 раза. Д. з. х. р. випускає унікальні реактиви, які застосовують майже в усіх галузях народного господарства.

А. П. Зиневич.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ІНСТИТУ́Т РАДЯ́НСЬКОЇ ТОРГІ́ВЛІ — вищий навчальний заклад у системі М-ва торгівлі УРСР. Засн. 1920 в Києві як вищий кооп. технікум. У 1927 перетворений на Кооперативний ін-т ім. В. Я. Чубаря. В 1934 ін-т переведено до Харкова, де 1935 об'єднано з Харків. планово-екон. ін-том споживчої кооперації й названо Укр. ін-том рад. торгівлі (з 1940 — Харків. ін-т рад. торгівлі). В 1959 ін-т переведено в Донецьк і перейменовано на Д. і. р. т. В ін-ті є ф-ти: обліково-екон.,

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву).
2. Миколаївська церква 17 ст., монастирські стіни 18 ст.
3. Пам'ятник на братській могилі воїнів, які загинули під час визволення Слов'янська від нім.-фашист. загарбників.
4. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу М. І. *Семейка*. Погруддя М. І. Семейка.
5. Місце народження П. П. *Кончаловського*.
6. Місце народження Д. О. *Мілютенка*.
7. Краєзнавчий музей.
8. Пам'ятник В. І. Леніну.
9. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Краматорська.
10. Пам'ятник діячеві Комуністичної партії та Рад. держави В. Я. Чубарю.
11. Музей революц. й трудової слави.
12. Пам'ятник В. І. Леніну.
13. Пам'ятник О. П. *Карпінському*.
14. Пам'ятник-меморіал на честь рад. воїнів-визволителів.
15. Пам'ятник В. І. Леніну.
16. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву).
17. Пам'ятник К. *Булавіну*.
18. Троїцький собор, 1746.
19. Обеліск на честь *Горлівського збройного повстання 1905*.
20. Пам'ятники на могилах рад. воїнів, які загинули під час визволення Горлівки від нім.-фашист. загарбників.
21. Пам'ятник С. Орджонікідзе.
22. Пам'ятник С. М. Кірову.
23. Пам'ятник Г. Димитрову.
24. Пам'ятник М. О. *Ізотову*.
25. Худож. музей.
26. Пам'ятник Вічної Слави рад. воїнам і жертвам нім.-фашист. терору.
27. Пагорб Бойової Слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Дебальцевого від нім.-фашист. загарбників.
28. Місце народження В. М. *Сосюри*.
29. Пам'ятник В. І. Леніну.
30. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
31. Нар. істор.-краєзнавчий музей.
32. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці І. І. *Бридька*.
33. Пам'ятник В. І. Леніну.
34. Пам'ятник героям революції.
35. Пам'ятник героям громадян. війни.
36. Вічний вогонь і пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час визволення Єнакієвого від нім.-фашист загарбників.
37. Меморіал землякам-металургам, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни.
38. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу Г. Т. *Берегового*.
39. Могила М. О. Ізотова.
40. Пам'ятник воїнам, які загинули в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.
41. Місце народження держ. і парт. діяча М. О. Скрипника.
42. Музей бойової й трудової слави.
43. Пам'ятник В. І. Леніну.
44. Філіал Донец. краєзнавчого музею.
45. Музей бойової й трудової слави.
46. Місце народження С. С. *Прокоф'єва*.
47. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці В. Т. *Литвиненка*. Погруддя В. Т. Литвиненка.
48. Пам'ятник В. І. Леніну.
49. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
50. Пам'ятник генерал-лейтенантові Гурову і полковникові Гринкевичу — учасникам визволення Донецька від нім.-фашист. загарбників.
51. Обеліск на честь рад. громадян, закатованих нім.-фашист. загарбниками в 1942—43.
52. «Нескорені» — пам'ятник комсомольцям-підпільникам.
53. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
54. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву).
55. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
56. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
57. Пам'ятник Н. *Флеровському* (В. В. Берві).
58. Місце народження М. В. *Луговцова*.
59. Краєзнавчий музей.
60. Худож. музей
61. Пам'ятник героям-стратонавтам.
62. В місті жив і працював О. Г. *Стаханов*.
63. «Красная звезда» — музей найдавніших вугільних підприємств Тореза; кімната-музей історії міськ. профспілкової організації.
64. Монумент на Савур-Могилі на честь рад. воїнів— визволителів Донбасу.
65. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці С. Є. *Бешулі*.
66. Амвросіївська пізньопалеолітична стоянка.
67. Великоанадольський ліс.
68. Пам'ятник В. І. Леніну.
69. Меморіальний комплекс на честь героїв, які загинули в роки громадян. війни, і рад. воїнів, полеглих під час визволення Старобешевого від нім.-фашист. загарбників.
70. Місце життя і діяльності двічі Героя Соціалістичної Праці П. М. *Ангеліної*. Погруддя П. М. Ангеліної. Могила П. М. Ангеліної.
71. Меморіальний музей П. М. Ангеліної.
72. Заповідник Кам'яні Могили.
73. Заповідник Хомутівський Степ.
74. Пам'ятник на могилі селян — учасників повстання проти денікінців у 1918.
75. Пам'ятник місцевим жителям, які полягли в роки Великої Вітчизн. війни, і десантникам Азовської військової флотилії, які загинули під час визволення Першотравневого в 1943.
76. Будинок, у якому 1917—18 містився військ.-революц. комітет.
77. Будинок, у якому 1920 містився штаб Червоної Азовської військ. флотилії.
78. Монумент комсомольської слави.
79. Пам'ятник піонерові-герою Толі Балабусі.
80. Пам'ятник держ. й парт. діячеві А. О. Жданову.
81. Пам'ятник М. М. *Мазаю*.
82. Місце народження А. О. Жданова.
83. Місце народження А. І. *Куїнджі*.
84. Маріупольський пізньонеолітичний могильник.
85. Краєзнавчий музей з філіалами: меморіальним музеєм А. О. Жданова та виставочним залом ім. А. І. Куїнджі.
86. Місце народження Г. Я. *Сєдова*. Погруддя Г. Я Сєдова.
87. Нар. музей Г. Я. Сєдова.

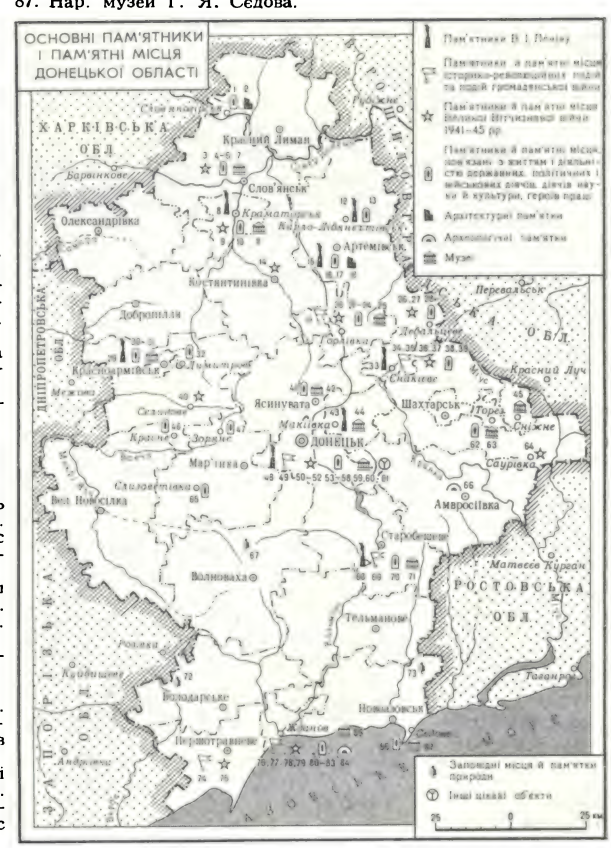

ДОНЕЦЬКИЙ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН

торг.-екон., товарознавчий, технологічний, механічний; заочне й вечірнє відділення та заочно-вечірні філіали в Запоріжжі, Ворошиловграді й Керчі (з денним відділенням). Факультет підвищення кваліфікації при інституті здійснює перепідготовку керівних працівників, спеціалістів торгівлі й викладачів спец. дисциплін серед. спец. навч. закладів України та ін. республік. У 1962 одним з перших у країні в ін-ті створено ф-т комуністичної праці. При ін-ті є аспірантура з відривом і без відриву від виробництва. У 1978/79 навч. р. в інституті було 12 200 студентів, у т. ч. 3000 на денних факультетах 1900 на вечірньому відділенні, 7300 на заочному.

В. М. Філіпов.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ КАМ'ЯНОВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — найважливіший кам'яновугільний басейн Європ. частини СРСР. Міститься в Ворошиловгр., Донец., Дніпроп. і частково Полтав. і Харків. областях УРСР та Рост. обл. РРФСР. Пл. 60 тис. км², у т. ч. в межах УРСР — понад 40 тис. км². Балансові запаси вугілля за категоріями А + В + C_1 становлять (1977) 55,6 млрд. т, за категорією C_2 — 18,2 млрд. т, у т. ч. в межах України відповідно — 48,1 млрд. т і 14,4 млрд. т. В геоструктурному відношенні являє собою великий *синклінорій*, розміщений між *Українським щитом* і Воронезьким кристалічним масивом. У будові басейну беруть участь осадочні відклади верхнього палеозою, мезозою й кайнозою. Вугленосність Д. к. б. пов'язана з кам'яновугільними (карбоновими) відкладами, заг. потужність яких у центр. частині басейну досягає 18 км. Відклади карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*) представлені потужною товщею вапняків, вище від яких залягають пісковики, аргіліти й алевроліти з прошарками вапняків і пластами кам. вугілля. Макс. вугленосність басейну припадає на відклади середнього карбону, які поширені на всій площі Д. к. б. Вугленосність нижнього карбону має пром. значення в Пд. і в Зх. Донбасі. Відклади верхнього карбону характеризуються незначною вугленосністю. Д. к. б. належить до типу паралічних (приморських) басейнів з автохтонним (див. *Автохтонні відклади*) вугленагромадженням. Для нього характерне багаторазове повторення циклів вуглеутворення. Всього виявлено бл. 330 вуг. пластів і прошарків, з яких у нижньокарбонових — 30,6%, в середньокарбонових — 64,5%, у верхньокарбонових породах — 4,9%. Майже дві третини пластів вугілля мають потужність 0,30—0,45 м, лише 5—15% — 1 м і більше. Розробляють бл. 65 вуг. пластів. Кількість їх зменшується в пн. і сх. напрямах. Пласти мають переважно просту будову, хоч нерідко складаються з 2—3 прошарків. Пересічна зольність вугілля в розроблюваних пластах становить 13—15%. Вміст сірки — 1,5—3,5%, в окремих районах — понад 3,5%, фосфору — 0,001—0,01%. Залежно від вмісту летких речовин, спікливості та ін. властивостей кам. вугілля Д. к. б. поділяють на 8 марок. Хім. склад вугілля на горючу масу змінюється й становить пересічно: вуглецю — 76—96%, водню — 1,2—6,4%, кисню — 1,0—17,5%. Теплотворна здатність залежно від марки вугілля змінюється від 7150 ккал/кг до 8600 ккал/кг. Вугілля містить природні гази: метан, вуглекислий газ, азот, водень тощо. Характер прояву газоносності залежить від марки вугілля, глибини розробок тощо.

Перше родовище кам. вугілля Донецького кам'яновугільного басейну відкрив 1721 Г. Г. *Капустін* на р. Кундрючій. В цей же період почалося й кустарне видобування вугілля поблизу Бахмута (тепер Артемівськ). У 1864—70 складено перші геол. карти басейну. В 1892—1926 проводилось детальне геол. знімання. Першу шахту збудовано в Лисичанську 1895. Геол. роботи по розширенню Д.к.б., що почалися до Великої Вітчизн. війни, набули широкого розвитку в післявоєнний період (1945—59) і завершилися відкриттям *Західного Донбасу* й розширенням меж басейну в пд. і пн. напрямах. Внаслідок цих досліджень вугленосна площа Д. к. б. збільшилася у 2,5 раза, розвідані запаси вугілля — в 4 рази. За станом на 1978 запаси вугілля категорій А + В + C_1 підраховано до глиб. 1200—1800 м, з них 79% залягає на глиб. до 1000 м. Для Д. к. б. характерна найбільша в країні глибина розробки вуг. пластів, яка в багатьох шахтах досягає 800—1000 м. Гідрогеол. умови сприятливі для розробки пластів, обводнення шахтних полів помірне. Видобувають вугілля шахтним способом. Усього діє (1978) 380 шахт, з них на тер. України — 311. Найінтенсивніше освоюються запаси коксівного вугілля й антрацитів. Д. к. б є одним з найпотужніших в СРСР, за заг. запасами вугілля посідає 3-є, за запасами антрацитів — 1-е місце в країні. Осн. споживачі донецького вугілля — чорна металургія, теплові електростанції, з-ці багатьох районів СРСР. Значну частину вугілля вивозять у європ. соціалістичні країни.

Літ.: Геология месторождений угля и горючих сланцев СССР, т. 1. М., 1963; Попов В. С. Геологическое строение и промышленная угленосность Донецкого бассейна (в границах Большого Донбасса). К., 1964; Угли Западного Донбасса. М., 1971; Корреляция угленосных отложений и угольных пластов в Донецком бассейне. Л., 1972; Угленосные формации верхнего палеозоя СССР. М., 1975.

Ю. В. Буцик. В. Б. Шпакова.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1924 в Донецьку. На 1979 фонди музею налічували понад 80 тис. одиниць зберігання. Має відділи: природи, історії дорадянського періоду та історії рад. епохи. Діють філіал у м. Макіївці та відділи в містах Волновасі, Красноармійську, Сніжному й смт Старобешевому. Музей має велику колекцію *баб кам'яних*, експонує матеріали з *Амвросіївської стоянки, Маріупольського могильника* та ін. У відділі історії рад. епохи подано матеріали про події Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. та Великої Вітчизняної воєн, розвиток стахановського руху, героїку комуністичного будівництва на Донеччині.

Літ.: Донецкий краеведческий музей. Путеводитель. Донецк, 1976.

А. Т. Голубцов.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ КРЯЖ — височина на Пд. Сх.-Європейської рівнини, в південно-східній частині УРСР і західній частині Ростовської обл. РРФСР. На Пд. Зх. кряж прилягає до Приазовської височини, на Зх. межує з Придніпровською низовиною, на Пн. крутим високим (до 200 м) уступом обривається до долини Сіверського Дінця. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. більше як на 350 км. Межі Д. к. збігаються з 175-метровою ізолінією гіпсометричної карти. Д. к. сформувався на місці глибоко зрізаної *денудацією* пізньопалеозойської складчастої споруди протягом мезозой-кайнозойського часу. Протягом пізнього палеозою Донецька складчаста споруда являла собою низький гірський масив з відносними висотами бл. 500 м. Сучасна його підвищеність зумовлена неотектонічними рухами. В геол. будові кряжа беруть участь гол. чин. палеозойські осадочні породи (пісковики, вапняки, сланці) й молодші за віком пухкі породи. Особливостями геоморфологічної будови Д. к. є поширення денудаційних рівнин, рельєф яких ускладнений пасмами, гривами, гребенями, які складаються з верств стійких до процесів денудації гірських порід. Кряж глибоко розчленований річковими долинами й балка-

Марочний склад вугілля Донецького кам'яновугільного басейну

Марка	Марка	Група	Вихід летких речовин на горючу масу, в %	Товщина пластичного шару, мм
Довгополуменеве	Д		35 і більше	до 6
Газове	Г	$Г_1$	35 і більше	6—10
		$Г_{11}$	35 і більше	11—25
Газове жирне	Гж	$Гж_3$	27<35	6—10
		$Гж_{11}$	27<35	11—16
Жирне	Ж	$Ж_{17}$	27<35	17—20
		$Ж_{21}$	27<35	21 і більше
Коксівне	К	$К_{21}$	18<27	21 і більше
		$К_{14}$	18<27	14—20
Спіснене спікливе	ОС	$ОС_6$	14—22	6—13
		ОС	14—22	до 6
Пісне	Т		8—17	—
Антрацит	А		менш як 8	—

1
2

3
4

До ст. **Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918–20 в Росії.**

1. Виступ В. І. Леніна перед полками Всевобучу на Красній площі. Москва, 25 травня 1919.

2. Загін робітників Донбасу в бою проти австро-німецьких окупантів біля станиці Гундоровської. 1918.

3. Оборона Петрограда від білогвардійських військ Юденича. Барикади на Литейному проспекті. 1919.

4. 3-й інтернаціональний стрілецький полк на фронті. 1919.

5. Втеча інтервентів з Архангельська. Вересень 1919.

6. Вступ частин Червоної Армії в Іркутськ. Березень 1920.

7. Мітинг трудящих Єревана в зв'язку з встановленням Радянської влади. Грудень 1920.

8. Мітинг трудящих Петрограда в зв'язку з визволенням Києва від військ буржуазно-поміщицької Польщі. Червень 1920.

5
6

7
8

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

До ст. **Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918–20 в Росії.**

1. Загін червоноармійців перед відправленням на боротьбу проти німецьких окупантів. Місто Єнакієве, Донбас. Березень 1918.

2. Вивезення хліба з України німецькими окупаційними військами. 1918.

3. Висадка французьких військ в Одесі. 1918.

4. Червоноармійці — учасники боїв за визволення Катеринослава. Січень 1919.

5. Група комсомольців, що направляються в частини Червоного козацтва. 1919.

6. Бронепоїзд, збудований робітниками Луганського паровозобудівного заводу, відправляється на денікінський фронт. 1919.

7. Бійці 1-го Богунського полку, які брали участь у розгромі петлюрівських військ. 1919.

8. 2-й Латиський кавалерійський полк на марші під час боїв на Півдні України. 1919.

9. Перша Кінна армія під час переходу на польський фронт. 1920.

10. Тріумфальний вступ радянських військ у Київ. 1920.

11. М. В. Фрунзе вручає 51-й Перекопській стрілецькій дивізії бойовий прапор Реввійськради УРСР за участь у розгромі врангелівських військ. Приймає прапор начдив П. Ю. Дибенко. 1922.

1
2
3

До ст. **Грузинська РСР**.

1. Тбілісі. Проспект Шота Руставелі.
2. В передгір'ях Великого Кавказу.
3. Будівництво греблі Інгурської ГЕС.
4. Загальний вид шахти «Східна-2» в Ткібульському вугільному басейні.
5. Видобування марганцевих руд у районі міста Чіатури.
6. Головний складальний конвейєр Кутаїського автомобільного заводу.
7. В основов'язальному цеху Тбіліського виробничого об'єднання білизняного трикотажу.
8. Загальний вид заводу хімічного волокна в місті Руставі.
9. Часозбиральні машини на плантаціях Моковського радгоспу Очамчирського району
10. Збирання винограду в колгоспі імені Кірова Телавського району.

4
5
6

7
8

9
10

До ст. **Грузинська РСР.**

1. Базилика Болніський Сіон. 478–493.

2. Собор в Самтавісі. Будівничий Іларіон Самтавнелі. 1030.

3. Будинок Уряду Грузинської РСР у Тбілісі. Архітектори Г. І. Лежава, В. Д. Кокорін та ін. 1938–53.

4. Новий корпус Тбіліського університету. Архітектори М. Шалишвілі, Ш. Качкачишвілі. 1970.

5. Невідомий художник. Портрет царевича Олександра Арчиловича. 1696. Музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

6. К. М. Махарадзе. Батьківщина моя. 1967. Музей мистецтв Грузинської РСР.

7. Л. Гудіашвілі. Портрет актриси Тамари Ціцішвілі. Темпера. 1940. Музей мистецтв Грузинської РСР.

8. Г. Габашвілі. Полювання. Латунь, карбування. 1971. Картинна галерея Грузії. Тбілісі.

9. Сцена з опери «Даїсі» З. П. Паліашвілі. Грузинський академічний театр опери та балету імені З. П. Паліашвілі. Тбілісі. 1936.

10. «Грузинська сюїта» у виконанні артистів Заслуженого академічного ансамблю народного танцю Грузинської РСР.

11. Сцена з вистави «Бахтріони» за Важа Пшавелою. Грузинський театр імені Шота Руставелі. Тбілісі. 1961.

12. Кадр з фільму «Батько солдата». Режисер Р. Д. Чхеїдзе. 1965.

1
2
3

До ст. **Гравюра.**

1. Лука Лейденський. Давид перед Саулом. Гравюра різцем на міді. Близько 1508.
2. Ж. Калло. Жебрачка з трьома дітьми. Аркуш із серії «Жебраки». Офорт. 1622.
3. О. Ф. Зубов. Баталія при Гангуті 25 липня 1714 року. Офорт, різець. 1715.
4. Рембрандт. Жебраки біля дверей будинку. Офорт. 1648.
5. Є. П. Чемесов. Автопортрет. Офорт, суха голка. Близько 1765.
6. В. В. Мате. Портрет Т. Г. Шевченка. Офорт 1911.
7. І. М. Павлов. На Варварці. З серії «Стара Москва». Гравюра на дереві. 1921.
8. В. Юркунас. Ілюстрація до поеми К. Донелайтіса «Пори року». Гравюра на дереві. 1955.
9. І. О. Соколов. Салют. З серії «Москва в 1942 році». Лінограврюра. 1944.
10. В. А. Фаворський. Ілюстрація до «Слова о полку Ігоревім». Гравюра на дереві. 1950.
11. Г. П. Остроумова-Лебедєва. Смольний і пропілеї. Гравюра на дереві. 1924

4

5
6
7

8
9

10
11

До ст. **Гравюра.**

1. Л. Тарасевич. Облога Азова. Офорт. 1702.

2. Т. Г. Шевченко. У Києві. З альбома «Живописна Україна». Офорт. 1844.

3. О. Л. Кульчицька. Довбуш. Гравюра на дереві. 1940.

4. В. Х. Заузе. Чумаки. М'який лак, акватинта, меццотинто. 1929.

5. В. Ф. Мироненко. Музей І. Я. Франка. Львів. Офорт, акватинта. 1956.

6. О. С. Пащенко. Відбудова Дніпрогесу. Кольорова ліногравюра. 1946.

7. В. Г. Литвиненко. Мисливська лірика. Кольорова ліногравюра. 1951.

8. Г. В. Якутович. Ілюстрація до книги М. Пригари «Козак Голота». Ліногравюра. 1966.

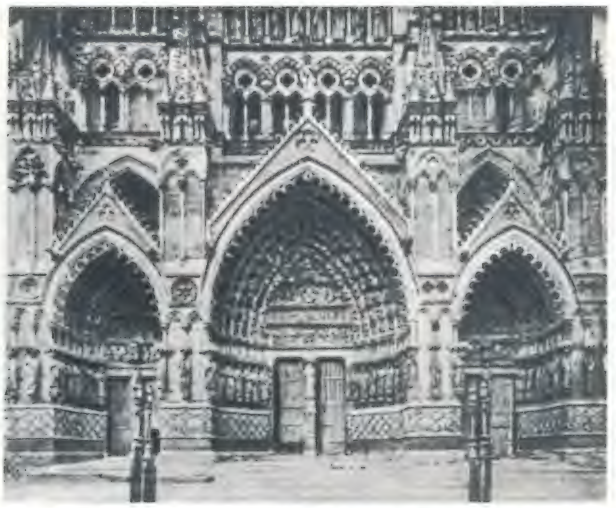

1
2
3

4
5
6

До ст. **Готика.**

1. Собор св. Сесілії в місті Альбі. 1282–1390. Франція.
2. Собор в місті Орвієто. Архітектор Л. Майтані. 1310. Італія.
3. Портали собору в місті Ам'єні. 1220–69 Франція.
4. Собор в місті Уелсі 1220–42. Великобританія.
5. Ратуша в місті Брюгге. Основне будівництво 1376–1421. Бельгія.
6. Капела Сен-Шапель у Парижі. Інтер'єр. 1243–48. Франція.
7. Собор св. Віта в Празькому Граді. Фрагмент фасаду. Чехословаччина.
8. Костьол св. Анни у Вільнюсі. Середина 16 ст. Литовська РСР.
9. Кафедральний собор у Львові. 14–15 ст. Українська РСР.
10. Костьол у Дрогобичі. 15 ст. Українська РСР.
11. Апостол Павло. Вітраж. Фрагмент. 13 ст. Франція. Київський музей західного та східного мистецтва.

7

8
9
10
11

1
2
3

4
5
6
7

8
9
10
11

12
13
14

До ст. **Дерев'яна архітектура.**

1. «Ставкірка» в Боргунні. Норвегія. Близько 1150.
2. Кондо — головний храм монастиря Хорюдзі поблизу міста Нара. Японія. Початок 7 ст.
3. Преображенська церква в Кіжах. Карельська АРСР. 1714.
4. Дмитріївська церква в селі Гішиному Ковельського району Волинської області. 1561.
5. Вознесенська церква в місті Чорткові Тернопільської області. 1738.
6. Вітряк із села Юнаківки Сумського району Сумської області. Кінець 19 ст. Перенесено до Музею народної архітектури і побуту УРСР.
7. Церква Різдва Богородиці в місті Мені Чернігівської області. 1801—04. Інтер'єр.
8. Церква Богородиці в селищі міського типу Ворохті Івано-Франківської області. 18 ст.
9. Стовп трапезної Петропавлівської церкви в селі Пучуга Архангельської області. 1698.
10. Вхід до церкви в селі Дорогинках Київської області. 19 ст.
11. Хата з села Хрещатик Черкаського району Черкаської області. 19 ст. Перенесена до Музею народної архітектури і побуту УРСР.
12. Покровська церква в місті Ромнах. 1764. Перенесена до Полтави 1907. Не збереглася.
13. Гуцульська гражда.
14. Ресторан «Гуцульщина» в місті Яремчі Івано-Франківської області. 1965.

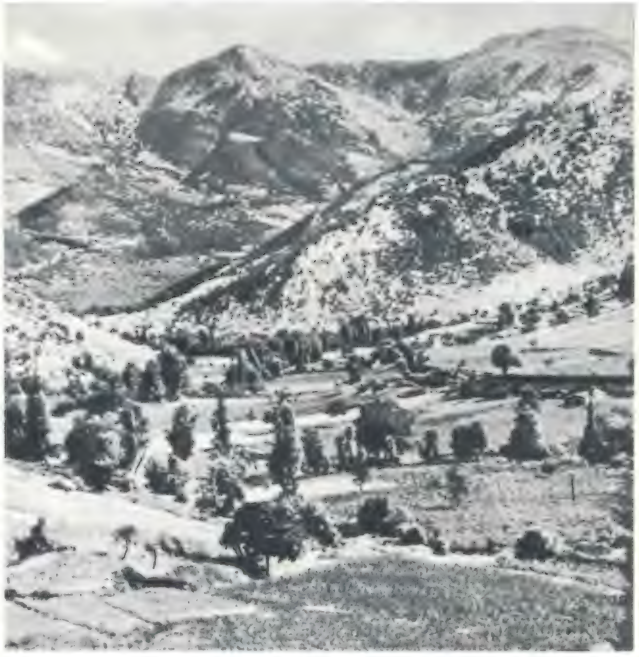

До ст. **Греція.**

1. Панорама Афін.
2. Краєвид на півострові Пелопоннес
3. Острів Корфу.
4. Пірей. Вид частини міста.
5. Базиліка Айос-Елефтеріос в Афінах. 11 ст.
6. Будинок Академії наук в Афінах. 1859—85. Архітектор Т.-Е. Гансен.
7. Ф. Врізакіс. Портрет повстання. 1838.
8. А. Тасос. Рибалки. Кольорова гравюра на дереві. 1958.
9. М. Томброс. Тютюнниці. Мармур 1931.
10. Сцена з вистави «Перси» Есхіла. Афінський художній театр. 1965.
11. Фольклорний ансамбль з острова Корфу.

1
2

3
4
5

6
7
8

9
10
11

До ст. **Греція** Стародавня.

1. Храм Посейдона в Пестумі. 2-а чверть 5 ст. до н. е.

2. Храм Аполлона в Коринфі. Близько 550 до н. е.

3. Підготовка до скачок на колісницях. Чорнофігурна гідрія Фінтія. Близько 510 до н. е. Берлін.

4. Мірон. Дискобол. Близько 450 до н. е.

5. Фідій та його учні. Вершники. Фрагмент фриза Парфенону Мармур. Парфенон. Афіни.

6. Дельфійський візничий. Бронза. Близько 470 до н. е. Дельфи. Музей.

7. Пропілеї Афінського акрополя. 437—432 до н. е. Архітектор Мнесікл.

8. Поліклет. Дорифор. Близько 440 до н. е. Національний музей. Неаполь.

9. Крітій і Несіот. Гармодій і Арістогітон. Близько 477 до н. е. Національний музей. Неаполь.

10. Геракл і Атлас. Метопа храму Зевса в Олімпії. Мармур. 468—456 до н. е. Олімпія. Музей.

11. Голова Деметри. Фрагмент розпису склепу Деметри в Керчі. 1 ст.

1
2
3

4
5
6
7

До ст. **Гоголь М. В.**

1. Зустріч Тараса Бульби з синами. Малюнок Т. Шевченка.

2. «Сорочинський ярмарок». Ілюстрація К. Трутовського.

3. Сцена з опери «Тарас Бульба» М. Лисенка. Державний ордена Леніна академічний театр опери та балету Української РСР імені Т. Г. Шевченка. 1938.

4. «Страшна помста». Ілюстрація М. Дерегуса.

5. «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем». Ілюстрація О. Бубнова.

6. «Шинель». Ілюстрація Б. Кустодієва.

7. «Майська ніч, або утоплена». Ілюстрація А. Каневського.

8. «Ніч перед різдвом». Ілюстрація І. Рєпіна.

9. «Мертві душі». Ілюстрація В. Маковського.

10. Сцена з комедії «Ревізор». Київський академічний український драматичний театр імені І. Франка. 1952.

11. Кадр з кінофільму «Сорочинський ярмарок». Київська кіностудія художніх фільмів імені О. Довженка. 1939.

8

9
10
11

До ст. **Горький Максим.**

1. В. І. Ленін та М. Горький. Фрагмент групового знімка. 1920.
2. М. Горький та А. С. Макаренко з групою вихованців у колонії Куряж. 1928.
3. Кадр з кінофільму «Мати». Київська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка. 1955.
4. Виступ М. Горького на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників. Москва. 1934.
5. Сцена з спектаклю «Діти сонця». Київський академічний російський драматичний театр імені Лесі Українки.
6. «Дід Архип та Льонька». Ілюстрація художника Б. О. Дехтєрьова.
7. Кадр з кінофільму «Мальва». Київська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка. 1957.
8. Сцена з спектаклю «Єгор Буличов та інші». Харківський академічний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.
9. «Діло Артамонових». Ілюстрація художника Д. О. Шмаринова.
10. Сцена з спектаклю «Старик». Київський академічний український драматичний театр імені І. Франка.
11. «О. М. Горький читає селянам твори Т. Г. Шевченка». Картина художника К. Д. Трохименка. 1949.

1
2
3

4
5

До ст. **Довженко О. П.**

1. О. П. Довженко. Автопортрет. 1924.

2. О. П. Довженко. Портрет П. Г. Тичини. 1924.

3. О. П. Довженко у фільмі «Сумка дипкур'єра». 1927.

4. О. П. Довженко. Кіноплакат. 1927.

5–11. Кадри з фільмів: «Звенигора». 1928; «Арсенал». 1929; «Земля». 1930; «Іван». 1932; «Аероград». 1935; «Щорс». 1939; «Битва за нашу Радянську Україну». 1943.

6

7
8
9

10
11

До ст. **Данія.**

1. Узбережжя острова Борнгольм.
2. Сільський краєвид.
3. Вид частини Копенгагена.
4. Сталепрокатний завод у місті Фредеріксверк.
5. На сироварному підприємстві.
6. Церква Марії в місті Колунборзі. 2-а половина 12 ст.
7. М. Анхер. Чи обмине він підводну скелю? 1879. Копенгаген.
8. Пам'ятник місцевим патріотам, жертвам 2-ї світової війни в Копенгагені. Скульптор А. Гоффман. 1954.
9. Музей скульптора Б. Торвальдсена в Копенгагені. Інтер'єр.
10. Сцена з опери «Саул і Давид» К. Нільсена. Королівський театр. Копенгаген.
11. Кадр з фільму «Дітте — дитя людське». Режисери А. і Б. Геннінг-Єнсен. 1946.

1
2
3
4

5
6
7

8
9
10

До ст. **Друга світова війна 1939–45.**

1. Німецько-фашистські інтервенти в Польщі. 1939
2. Лондон. Осінь 1940.
3. Після нальоту японської авіації на Перл-Харбор. Грудень 1941.
4. Одне з югославських партизанських з'єднань 1942.
5. Група партизанів — радянських громадян — учасників французького Руху Опору. 1944.
6. Висадка одної з частин союзних військ у Нормандії (Франція). 6 червня 1944.
7. Жителі Софії вітають радянських воїнів-визволителів. Вересень 1944.
8. Зустріч радянських і американських воїнів на р. Ельбі. 25 квітня 1945.
9. Радянські танки біля рейхстагу. Берлін. Травень 1945.
10. Жителі Праги зустрічають воїнів 1-го Чехословацького армійського корпусу. Травень 1945.
11. Підписання Акта про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини. Карлсгорст (Берлін). 8 травня 1945.
12. Підписання Акта про капітуляцію Японії на борту американського лінкора «Міссурі». 2 вересня 1945

11
12

1
2

3
4
5

6
7
8

9

До ст. **Електрифікація.**

1. Дніпрогес імені В. І. Леніна. Запорізька область.
2. Міжнародна вузлова підстанція енергетичної системи «Мир». Місто Мукачеве. Закарпатська область.
3. Турбінний зал Курської АЕС.
4. Загальний вид Запорізької ДРЕС імені XXV з'їзду КПРС.
5. Блоковий щит керування тепловою електростанцією.
6. Загальний вид Київської ГАЕС.
7. Машинний зал Старобешівської ДРЕС імені В. І. Леніна. Донецька область.
8. Гідроагрегати, встановлені на Кременчуцькій ГЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Кіровоградська область.
9. Енергоблок потужністю 800 тис. кВт Вуглегірської ДРЕС імені XXV з'їзду КПРС. Донецька область.
10. Гребля Каховської ГЕС. Херсонська область.
11. Лінія електропередачі Донбас — Західна Україна напругою 750 кВ

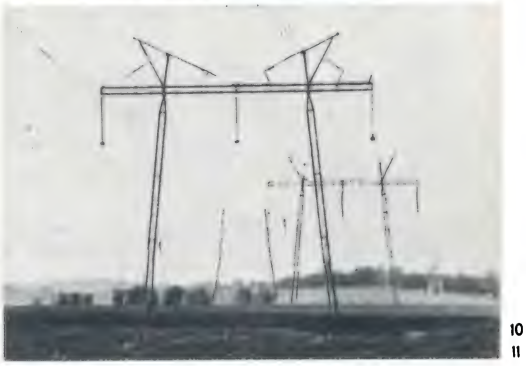

10
11

ми. Пересічна висота Д. к.— 200—300 м, найвища його частина — Головний вододіл, що простягається по лінії Дебальцеве — Іванівка — Петровеньки — Ровеньки — ст. Довжанська — Заповідна. Вис. вододілу до 367 м (г. Могила Мечетна). Є й карстові утворення, гол. чин. на Пд. Зх. і Зх. кряжа, характерні антропогенні форми рельєфу (терикони, кар'єри тощо). В межах Д. к.— багаті родовища корисних копалин: кам. вугілля, хім. сировини, руд кольорових металів, буд. матеріалів тощо. Д. к. лежить у степовій зоні. Значна підвищеність його поверхні зумовлює особливості кліматичних умов: тут спостерігається зниження пересічних т-р і збільшення опадів на Головному вододілі порівняно зі схилами височини. Ріки належать до басейнів Дону, Дніпра й Азовського м. Найбільші ріки — *Сіверський Донець* і *Міус*. Гідрографічна сітка дуже густа (до 0,50 км/км²), але ріки характеризуються незначною водністю. На грунтовому покриві й рослинності позначається нерівномірне зволоження, що зумовлює висотну поясність ландшафтів. Поряд з вилугуваними звичайними середньогумусними й малогумусними чорноземами поширені темно-сірі грунти, опідзолені чорноземи, по долинах річок і балок — лучно-чорноземні грунти. Ділянки степу з природною рослинністю збереглися на крутих схилах і на заповідних територіях. По балках і байраках — дубові, ясеневі й кленові ліси, багато полезахисних смуг. Для охорони природи створено *Луганський заповідник*. На території Д. к. — великі пром. центри й с.-г. райони Донец., Ворошиловгр. і частково Харків. областей УРСР і Ростов. обл. РРФСР.

Літ.: Бондарчук В. Г. Геоморфологія УРСР. К., 1949; Преображенский В. С. Очерки природы Донецкого кряжа. М., 1959; Рослий І. М. Морфоструктура Донецької височини (Основні питання аналізу будови та розвитку). В кн.: Географічні дослідження на Україні, в. 2. К., 1970.

І. М. Рослий.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені Ленінського комсомолу України — підприємство важкого і транспортного машинобудування. Розташований у Донецьку. Засн. 1889. Був невеликим підприємством, що виробляло шахтне устаткування. За роки Рад. влади з-д перетворено на сучасне потужне підприємство, оснащене найновішою технікою. Виготовляє устаткування для гірничорудної пром-сті — багатоканатні підйомні машини всіх видів з діаметром барабана до 5 м, великі відцентрові вентилятори. Д. м. з. — єдине підприємство в СРСР, що виробляє роторні екскаватори для розкривних і видобувних робіт продуктивністю понад 1000 м³ за годину та ін. машини роторного комплексу. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1965 у 2,2 раза. В співдружності з н.-д. і проектними ін-тами на заводі проводиться постійна робота щодо вдосконалення вироблюваних машин і освоєння нових. 18 виробам з-ду присвоєно держ. Знак якості (1977). На Д. м. з. впроваджено систему універсально-збірних пристроїв, застосовують алмазне загострювання різального інструменту, швидкодіюче гідрооснащення; впроваджено систему централізованого внутріцехового контролю за ходом виробництва і автоматизовану систему управління технологічними процесами; встановлено найновіші електронні обчислювальні машини.

П. П. Усов.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. М. Горького — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1930. У складі ін-ту (1979) ф-ти: лікувальний, сан.-гігієнічний, педіатричний, стоматологічний, удосконалення лікарів; є аспірантура і підготовче відділення. В ін-ті навчається понад 6 тис. студентів; за час існування ін-т підготував бл. 19,8 тис. лікарів. На його базі

Один з навчальних корпусів Донецького медичного інституту імені О. М. Горького.

підвищили кваліфікацію понад 8,8 тис. фахівців. В ін-ті — 74 кафедри й Центр. н.-д. лабораторія ін-ту, обладнані сучасною технікою; в б-ці понад 500 тис. томів. Науковці працюють над актуальними проблемами гастроентерології, серцево-судинної патології, вірусних хвороб та захворювань, пов'язаних з крайовою патологією.

Г. П. Кондратенко.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство чорної металургії. Розташований у Донецьку. Засн. 1869, став до ладу 1872. Виробляв чавун, сортовий прокат, рейки. З-д має славне революц. минуле. В 1901 на підприємстві створено перший с.-д. гурток; робітники не раз страйкували; в жовтні 1917 брали активну участь у боротьбі за встановлення влади Рад на Україні. За роки Рад. влади з-д реконструйовано на новій тех. базі для виготовлення якісного металу. Повністю зруйноване за роки нім.-фашист. окупації підприємство було за короткий час відбудовано і вже 1950 досягло довоєнного рівня випуску чавуну, сталі й прокату. За післявоєнні роки Д. м. з. докорінно реконструйовано: збільшено корисний об'єм доменних печей, введено в дію нову пароповітряну станцію, вперше в світі впроваджено (1952) паровипарювальну систему охолоджування елементів мартенівських печей, застосовано технологію використання природного газу в доменних печах. У 1960 введено в дію чотириструминну машину безперервного лиття заготовок; 1974 споруджено обтискний стан 950/900. Осн. продукція: чавун, сортовий і листовий прокат з якісної й легованої сталі. В 1977 виробн. чавуну зросло проти 1960 на 21,2%, сталі — на 35,2%, прокату — на 75,6%. На з-ді постійно вдосконалюється технологія виробн.: застосовується пиловугільне паливо для вдування в горно доменної печі, позадоменна десульфурація чавуну магнієм, розливання сталі з застосуванням затворів шиберного типу, впроваджено систему заданого ритму видавання металу з печей листового стану. Д. м. з. нагороджено орденами Леніна (1966) й Жовтневої Революції (1972).

Г. В. Конарьов.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий муз. навчальний заклад М-ва культури УРСР. Засн. 1968 на базі філіалу Харків. ін-ту мистецтв. Має 2 ф-ти: виконавський і оркестрово-музикознавчий, що об'єднують 12 кафедр, на яких проводиться навчання з 23 спеціальностей. Готує педагогів для середніх муз. навч. закладів, артистів опери й концертних орг-цій, музикознавців. Серед викладачів ін-ту — нар. арт. УРСР М. *Момот*, засл. арт. УРСР П. Кравченко, М. Легоцький, лауреат міжнар. конкурсу В. Воєводін.

В. П. Білик.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Організовано 1971. До його складу входять Фізико-тех. ін-т, Ін-т економіки пром-сті, Ін-т фізико-органічної хімії й вуглехімії (всі — Донецьк), *Український степовий заповідник* (Донец. обл.), *Донецький ботанічний сад*. Осн. завданнями центру є розробка фундаментальних досліджень у галузі природнич., тех. і сусп. наук, зокрема проблем, важливих для розвитку економіки Донбасу. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

В. М. Делих.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР (м. Жданов). Засн. 1878. В репертуарі театру — класичні й сучас. твори рос. драматургії [«Ідіот» за Достоєвським, «Васса Желєзнова», «Останні» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Енергійні люди» і «Характери» за Шукшиним, «Побачення в передмісті» («Старший син») Вампілова, «Ситуація» Розова], укр. драматургії («Гайдамаки» за Шевченком, «Платон Кречет», «Макар Діброва» Корнійчука, «Фараони» Коломійця), п'єси письменників братніх республік (Н. Матуковського, А. Макайонка, К. Крапиви, Н. Думбадзе), зарубіжних авторів (Ф. Шіллера, Р. Шерідана, Лопе де Вега). В театрі працювали нар. арт. УРСР П. *Вєтров*, Р. *Подьякова*, П. *Кленов*, нар.

Донецький кряж. Верхів'я річки Міусу.

арт. РРФСР В. Мачкасов, засл. арт. УРСР С. Шейко. В творчому складі театру (1979): нар. артисти УРСР Б. *Сабуров*, Н. *Юргенс*, Н. Бугайова, О. *Утєганов* (з 1969 — гол. режисер), засл. артисти УРСР В. Бугайов (режисер), Ю. Доронченко, М. Алютова, В. Митрофанов, С. Отченашенко, М. Мальчевський, засл. артист РРФСР Г. Лесников, засл. арт. Каз. РСР В. Ахрамеєв, гол. художник засл.

Будинок Донецького обласного російського драматичного театру. Архітектори О. О. Крилова та О. О. Малишенко. 1955

худож. УРСР — М. *Ковальчук*. Театр нагороджено орденом «Знак Пошани». *Н. Н. Іскакова.*

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1921 як гірничий технікум. У 1926 технікум реорганізовано в гірничий ін-т ім. Артема, який з 1935 став індустріальним, а з 1960 —політех. ін-том. В Д. п. і.—12 факультетів (гірничий, гірничо-геологічний, гірничо-електромех., металургійний, мех., хіміко-технол., енергетичний, обчислювальної техніки, автоматизованих систем управління, інженерно-екон., заочний, вечірні гірничо-мех. і електротех.); є аспірантура. Філіали в Горлівці, Красноармійську й заг.-тех. ф-т у м. Торезі. Фонд б-ки (1979)— понад 1,3 млн. одиниць зберігання. В ін-ті навчається (1979) понад 18 тис. студентів. За роки існування в Д. п. і. підготовлено понад 53 тис. спеціалістів. Ін-т видає міжгалузевий зб. «Разработка месторождений полезных ископаемых». Д. п. і. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1941) й Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1971).

Г. В. Малєєв.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ТЕА́ТР О́ПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ, Донецький державний академічний російський театр опери та балету. Засн. 1932 як Донец. пересувний муз. театр; 1941 перетворений на театр опери та балету. Перша трупа складалася з артистів Луганського й Вінницького музичних театрів. У репертуарі —вітчизняна й зарубіжна класика (опери «Іван Сусанін» Глинки, 1941; «Пікова дама» Чайковського, 1972; «Орфей» Глюка, 1978; балети «Спляча красуня» Чайковського, 1972; «Дон Кіхот» Мінкуса, 1969); твори рад. і сучас. зарубіжних композиторів (опери «10 днів, що потрясли світ» Кармінського, 1971; «Крізь полум'я» Губаренка, 1976; «Розумниця» Орфа, 1973; балети «Чорне золото» Гомоляки, 1964; «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва, 1978). В театрі працювали нар. артисти УРСР М. Боголюбов, О. *Здиховський*, М. *Тараканов*, Ю. *Сабінін*, О. *Ковальов*, засл. артистки УРСР Т. Собецька й Т. Подольська. Серед майстрів діючої трупи (1979) — нар. артисти УРСР Є. *Кушаков* (худож. керівник), Р. *Колесник*, Г. *Кириліна*, М. *Момот*, засл. діяч мист. УРСР Б. *Купенко* (гол. художник), засл. арт. УРСР Т. Микитка (гол. диригент) та ін. В 1977 театрові присвоєно звання академічний. Будинок із залом на 1054 місця збудовано 1935—44 (архітектор Л. Котовський).

Будинок Донецького академічного театру опери та балету. Архітектор Л. І. Котовський. 1935—44.

Т. І. Бірченко.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО - ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Артема. Засн. 1927 як *Харківський Червонозаводський український драматичний театр*. Активну участь в організації театру взяли Я. Мамонтов, О. Вишня, П. Тичина. В 1933 театр переведено до м. Сталіно (з 1961 — Донецьк).

Будинок Донецького українського музично-драматичного театру імені Артема

У репертуарі театру — класичні й сучасні твори укр. драматургії («Безталанна» Карпенка-Карого, «Украдене щастя» Франка, «Диктатура» Микитенка, «Платон Кречет» Корнійчука, «Пісня про Свічку» Кочерги, «На Івана Купала» Стельмаха), рос. драматургії («Без вини винуваті» О. Островського, «Вороги» Горького, «Розлом» Лавреньова, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Кремлівські куранти» Погодіна), твори зарубіжних авторів («Макбет», «Приборкання непокірної» Шекспіра, «Гаїті» Дюбуа). В театрі працювали актриса Є. *Зарницька*, нар. арт. СРСР В. *Василько* (1928—38 — худож. керівник театру), В. *Добровольський*, нар. артисти УРСР Л. *Гаккебуш*, І. *Твердохліб*, М. П. *Смирнов*, М. *Покотило*, засл. діяч мист. РРФСР О. *Загаров*, засл. діяч мист. УРСР Д. *Лазуренко*, засл. арт. УРСР В. *Довбищенко* та ін. У складі театру (1979): нар. артисти УРСР — Є. *Воробйова*. М. *Протасенко*, І. *Молошников*, засл. діяч мист. УРСР Є. *Головатюк* (з 1976 — гол. режисер), засл. артисти УРСР О. Акимов, А. Бурлюк, М. Бондаренко, Г. Горшков, М. Гузевський, Н. Харченко, Є. Колодько, С. Кондратенко.

О. О. Устинов.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої й середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1965 на базі Донец. пед. ін-ту (1937). В 1977/78 мав 10 ф-тів — істор., філол., романо-германської філології, фіз., матем., хім., біол., екон. та обліково-фінансовий і підготовки іноземних громадян, на яких навчалося 10 162 студенти, зокрема на денному відділенні — 5183; є підготовче, вечірнє й заочне відділення; аспірантура з 30 спеціальностей. Працюють н.-д. сектор, обладнані сучас. приладами й технікою лабораторії, в т. ч. проблемна лабораторія фіз. методів дослідження турбулентності, обчислювальний центр, історичний, літ.-краєзнавчий, археол., бот. і зоол. музеї, б-ка (750 тис. одиниць зберігання). Ун-т видає монографії, підручники, міжвідомчі респ. збірники тощо. За час існування вуз підготував 20 184 спеціалісти.

М. Л. Рева.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва. Відкритий 1960. В музеї є відділи рос. і укр. дожовтневого й рад. образотворчого, а також зарубіжного, декоративно-ужиткового і нар. мистецтва. Серед експонатів — твори В. Полєнова, В. Сурикова, М. Ярошенка, С. Васильківського, С. Світославського, П. Левченка, Ф. Лонге, І. Ліпинського, Дж. Доу, І. Грабаря, Д. Налбандяна, П. Коріна, Г. Мелікова, П. Сулименка, А. Кашшая. Д. х. м. має відділення в Краматорську.

ДОНЕ́ЦЬКО - КРИВОРІ́ЗЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — проголошена на 4-му обласному з'їзді Рад робітничих депутатів Донецького й Криворізького басейнів [27—30.I (9—12.II) 1918] в Харкові. До її складу мали входити Харків. і Катеринославська губернії та прилеглі до них пром. райони Області Війська Донського (Ростов, Таганрог, Новочеркаськ тощо). З'їзд обрав обл. к-т Рад, який 14.II створив Раднарком Д.-К. р. р. на чолі з *Артемом* (Ф. А. Сергєєвим). Всі наркоми були більшовиками. Раднарком Д.-К. р. р. провів велику роботу щодо зміцнення влади Рад, госп. і культур. будівництва, втілення в життя перших ленінських декретів та організації відсічі австро-нім. окупантам.

Утворення відособленої від Рад. України Д.-К. р. р., що об'єктивно могло призвести до ослаблення пролет. бази Рад. влади на Україні, пояснювалося складністю умов рад. держ. будівництва, відсутністю досвіду в цій важливій справі. В. І. Ленін, Центральний Комітет партії, уряд Рад. Росії допомогли парт. і рад. працівникам Д.-К. р.р. знайти правильне рішення складних питань держ. будівництва. У відповідь на повідомлення

Артема від 31.I (13.II) 1918 про створення Донецько-Криворізької рад. республіки Я. М. Свердлов від імені Раднаркому РРФСР телеграфував: «Виділення вважаємо шкідливим» [Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (Ноябрь 1917 — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1962, с. 113]. Незабаром В. І. Ленін у розмові з Артемом і В. І. Межлауком переконав їх у недоцільності виділення Донецько-Криворізької області й необхідності повернення її до складу Укр. Рад. республіки. Але оскільки окремі члени Донецько-Криворізького обл. к-ту, насамперед «ліві комуністи», продовжували відстоювати свої погляди, незважаючи на потребу створення єдиного бойового фронту проти австро-нім. імперіалістів, В. І. Ленін у листі до Надзвичайного комісара України Г. К. Орджонікідзе писав: «Цілком безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з рештою України фронту оборони» (Повне зібр. тв., т. 50, с. 50). 15.III 1918, напередодні *Другого Всеукраїнського з'їзду Рад*, ЦК РКП(б) під головуванням В. І. Леніна розглянув на своєму засіданні питання про становище на Україні, підтвердив, що «Донецький басейн розглядається як частина України» і зобов'язав парт. орг-цію Д.-К. р. р. взяти активну участь у створенні єдиного фронту оборони і роботі 2-го Всеукр. з'їзду Рад, щоб «створити один уряд для всієї України» (Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти.., с. 66). Керуючись ленінськими вказівками, більшовики Донбасу повели роботу щодо згуртування трудящих на боротьбу за зміцнення Рад. влади. На 2-му Всеукр. з'їзді Рад (17—19. III 1918) Артем заявив, що Донецько-Криворізька область є складовою частиною України. Після з'їзду Д.-К. р. р. припинила своє існування.

ДОНЕ́ЦЬКО - ПРИДНІПРО́ВСЬКИЙ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ РАЙО́Н СРСР. Розміщений гол. чин. у сх. лісостеповій і степовій частинах УРСР; на Пд. омивається Азовським м. Включає 8 областей. Найбільші міста: Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Жданов, Ворошиловград, Макіївка, Полтава, Суми.

Рівнинний характер території району, родючі грунти й винятково багаті мінеральними ресурсами надра сприяють екон. розвиткові району. Тут містяться *Донецький кам'яновугільний басейн* (більша його частина, 48,1 млрд. т балансових запасів вугілля), *Криворізький залізорудний басейн*, Нікопольське, Токмацьке та ін. родовища марганцевих і заліз. руд, Микитівське родовище ртутної руди; є поклади бурого вугілля, родовища природного газу (Шебелинське, Західно-Хрестищенське, Єфремівське). В районі відкрито поклади нафти (Глинсько-Розбишівське, Рибальське й Качанівське родовища), кам. солі (Артемівське, Слов'янське), крейди, мергелю, вогнетривких глин, флюсових вапняків, графітів, бокситів, каоліну, керамічних глин тощо. Тер. району перетинають ріки Дніпро з каскадом ГЕС і водосховищами (*Кременчуцьке водосховище, Дніпродзержинське водосховище, Дніпровське водосховище, Каховське водосховище*) й Сіверський Донець з притоками. Для водопостачання пром. районів і пд. степів збудовано *Північно-Кримський канал, Дніпро — Кривий Ріг канал, Дніпро — Донбас канал* (перша черга стане до ладу в десятій п'ятирічці), *Сіверський Донець — Донбас канал* та зрошувальні системи. Д.-П. е. р.—один з найбільших індустріальних районів Рад. Союзу, в т. ч. й України. Тут міститься перша вуг.-металург. база країни з потужною електроенергетикою, машинобудуванням, хім. і нафтопереробною пром-стю. Комплекс важкої індустрії планомірно поєднується з розвинутою харч. і легкою пром-стю. На поч. 1978 частка району становила понад половину союзного видобутку залізної й 78% марганцевих руд, 37—38% сталі, готового прокату, сталевих труб, значну частину хім. продукції, машинобудування (турбін, генераторів, трансформаторів, тракторів, приладобудування) й окремих видів продукції сільського г-ва і харч. пром-сті, зокрема цукру й олії. Пром-сть району характеризується великою концентрацією й тех. оснащеністю та значними обсягами виробн. Вона спирається на потужну електроенергетику теплових ДРЕС Придніпров'я й Донбасу та каскаду ГЕС на Дніпрі. В районі зосереджено 65% пром.-виробничих фондів УРСР. У галузевій структурі району осн. місце посідає важка пром-сть, у якій зайнято 84% усіх робітників, у т. ч. у паливній (вугільній, нафтовій, газовій) — 13,5%, в металургії — 14,5%, в машинобудуванні — 41% (1975). Тер. структура району охоплює великі тер.-виробничі комплекси: *Донбас*, Придніпров'я, Харківський, пром. райони, вузли й індустріальні центри, що належать до найзначніших в СРСР. Найпотужнішим тер.-виробничим комплексом району є Донбас (Донец. і Ворошиловгр. області), який дає бл. 33% (1977) видобутку кам. вугілля, велику кількість металург. продукції. В Донбасі великого розвитку набули основна й органічна хімія, металомістке та ін. машинобудування, скляна, цементна, нафтопереробна та ін. галузі. В Придніпров'ї (Дніпроп., Запоріз., Кіровогр. області) важливе значення має комплекс металург., маш.-буд., хім., буд. матеріалів і харч. пром-сті на базі потужної електроенергетики. Тут є великі залізорудні шахти й гірничо-збагачувальні комбінати (Південний, Новокриворізький, Північний, Центральний, Інгулецький, Дніпровський). У 1977 видобуто залізної руди 110 млн. т (46% союзного видобутку), марганцевої руди — 6,6 млн. т (77% союзного видобутку). Діють великі металург. комбінати в Кривому Розі, Дніпродзержинську, Запоріжжі, Дніпропетровську (чавун, сталь, прокат), всесоюзне значення мають трубний з-д в Новомосковську, трубопрокатні заводи в Дніпропетровську. Харківський тер.-виробничий комплекс (Харків., Полтав. і Сум. області) характеризується розвинутим машинобудуванням (електротех., енергетичне, тракторне, с.-г., автомоб., приладобудування, верстатобудування та ін.). Важливе місце посідає газова й нафтопереробна, хім. пром-сть, виробн. буд. матеріалів. У всіх містах Д.-П. е. р. є підприємства харч. і легкої пром-сті. Осн. галузі харч. пром-сті: м'ясна й молочна, борошномельна, цукр. (26% продукції УРСР, 15% — СРСР, 1976), олійницька (78% респ. виробн., 27% — союзного). В Д.-П. е. р. розвинуте інтенсивне багатогалузеве й механізоване с. г. В 1978 налічувалося 2,2 тис. колгоспів і 842 радгоспи. Посівна площа становить бл. 14 млн. га. Район дає 35,5% валової продукції землеробства й тваринництва УРСР (середньорічні дані за 1971—75). Внутр. і міжрайонні екон. зв'язки забезпечує високорозвинута трансп. сітка, зокрема з-ці Москва — Донбас, Донбас — Криворіжжя — Карпати, Центр — Кавказ, Київ — Ростов-на-Дону, Київ — Харків (більшість з них електрифіковано); Дніпровська водна магістраль; ряд автошляхів: Москва — Харків — Запоріжжя — Сімферополь, Київ — Харків — Ростов-на-Дону та ін. Важливу роль відіграє мор. порт Жданов. Діють потужні газопроводи: Шебелинка — Дніпропетровськ — Одеса з відгалуженнями на Кривий Ріг та ін., Шебелинка — Слов'янськ — Лисичанськ, Єфремівка — Київ, Пн. Кавказ — Донбас; нафтопроводи: Леляківка — Кременчук, Куйбишев — Лисичанськ та ін. Розвинутий трубопровідний і повітряний транспорт. Д.-П. е. р. має тісні екон. зв'язки з усіма районами СРСР. Осн. предмети вивозу: кам. вугілля, залізна й марганцева руди, чорні й кольорові метали, труби, продукція енерг., тракторного, с.-г., трансп. та ін. видів машинобудування, синтетичні барвники, хім. товари, скло, сода, сіль, цукор та ін. Ввозять: машини й устаткування, що не виробляються в районі, нафтогазопродукти, лісоматеріали, тканини, деякі продукти харч. пром-сті тощо.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Экономическая география СССР. М., 1976; Сухопара Ф. Н., Удод В. И. Проблемы развития и размещения производительных сил Донецко-Приднепровского района. М., 1976; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Костенников В. М. Развитие экономических районов СССР. М., 1977; Народное хозяйство СССР в 1977 г. Статистический ежегодник. М., 1978; Народне господарство Української РСР у 1977 р. Статистичний щорічник. К., 1978.

Л. М. Корецький.

ДОНЕ́ЦЬ-ТЕССЕ́ЙР Марія Едуардівна [23.IV(4.V) 1889, Київ — 15.XII 1974, там же] — українська рад. співачка (колоратурне сопрано) й вокальний педагог, нар. арт. УРСР (з 1965). Дружина М. І. *Донця*. Навчалась у Віденській і

ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН СРСР

Площа — 220,9 тис. км²

Області:

Ворошиловградська.
Дніпропетровська,
Донецька
Запорізька,
Кіровоградська
Полтавська
Сумська.
Харківська.

Один з навчальних корпусів **Донецького університету.**

М. Е. Донець-Тессейр.

Г. Доніцетті.

Міланській (закінчила 1915) консерваторіях. У 1915—22, 1927—48 — солістка Київ., 1923—24 — Харків., 1924—25 — Свердлов. театрів опери та балету. З 1935 викладала в Київ. консерваторії (з 1953 — професор). Серед її учнів — І. Масленникова, Є. *Мірошниченко*, Р. *Колесник*, Н. Куделя та ін. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Марильця, Панночка («Тарас Бульба», «Утоплена» Лисенка), Царівна Лебідь («Казка про царя Салтана» Римського-Корсакова), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді). Автор праць з методики викладання співу.

І. М. Лисенко.

«ДОНЕ́ЦКИЙ КО́ЛОКОЛ» — легальна більшовицька газета. Видавалася в Луганську 17(30).X 1906 — 19.I (1.II) 1907. Вийшло 20 номерів. З № 2 — орган Луганського к-ту РСДРП. Газета мала підзаголовок «Орган трудящих мас». У ній активно співробітничав К. Є. *Ворошилов*. «Д. к.» публікував кореспонденції і статті з питань програми й тактики більшовиків, вів широку агітацію за виборчу платформу і список соціал-демократів у *Державну думу*, висвітлював боротьбу робітників проти підприємців, профспілковий рух. Видання газети було припинено у зв'язку з її забороною.

«ДОНЕ́ЦКИЙ ПРОЛЕТА́РИЙ» — газета, орган обласного комітету Донецько-Криворізького басейну й Харківського комітету РСДРП(б) [з 14.III 1918 — РКП(б)]. Видавався в Харкові рос. мовою. Перший номер вийшов 2(15).XI 1917. До складу редколегії входили *Артем* (Ф. А. Сергєєв), В. О. *Ватін* (Бистрянський), В. І. *Межлаук* та ін. «Д. п» викривав контрреволюц. суть Центр. ради, політику меншовиків і есерів, закликав трудящих до боротьби за перемогу Рад. влади. В центрі уваги газети була пропаганда статей В. І. Леніна, документів VI з'їзду РСДРП(б), перших декретів Рад. влади. На сторінках «Д. п.» друкувалися повідомлення про життя робітників, діяльність профспілок, про зміцнення союзу робітн. класу й селянства. Останній, 114-й, номер газети вийшов 7.IV 1918 — за день до окупації Харкова австронім. військами. Під час денікінщини (1919) комуністи Харкова видали два номери «Д. п.» підпільно.

«ДОНЕ́ЦКИЙ ПРОЛЕТА́РИЙ» — щоденна газета, орган Луганського комітету РСДРП(б). Видавався 1(14).VI 1917 — 31.III 1918 (№ 1—218) у Луганську. До ред. колегії входили К. Є. *Ворошилов*, Б. І. Вобликов (Вольський), Я. О. Істомін, А. З. Каменський, Ю. Х. *Лутовинов*, О. І. Черв'яков, І. З. Каменський. Видавався на кошти робітників Донбасу. Газета вела боротьбу за більшовизацію Рад, викривала контрреволюц. політику Тимчасового уряду, угодовство меншовиків і есерів, зрадництво укр. бурж. націоналістів, висвітлювала боротьбу партії за перемогу влади Рад, вміщувала передруковані з «Правды» статті В. І. Леніна. Газета відіграла важливу роль у боротьбі трудящих Донбасу за перемогу Великого Жовтня, в мобілізації сил на відсіч австро-нім. окупантам. З квітня 1918 замість «Д. п.» виходив «Луганский революционный вестник».

ДОНЖО́Н (франц. donjon — башта, вежа) — головна сторожова башта в середньовічному *замку*, в якій часто розміщували й житлові приміщення.

ДОНІЦЕ́ТТІ (Donizetti) Гаетано (29.XI 1797, Бергамо — 8.IV 1848, там же) — італ. композитор. Майстер *бельканто*. Навчався в консерваторії в Неаполі, 1815—17 — в Болонському муз. ліцеї. В 1835—39 — професор (з 1837 — директор) консерваторії в Неаполі. Д.— автор 74 різних за жанрами опер («Любовний напій», 1832; «Лукреція Борджіа», 1833; «Лючія ді Ламмермур», 1835; «Фаворитка», 1840; «Лінда ді Шамуні», 1842; комічна опера «Дон Паскуале», 1843, та ін.), 2 реквіємів, 5 кантат, 13 симфоній, інструментальних і хорових творів, пісень.

ДО́НІЧ Александру (1806, с. Безін, тепер с. Доніч Оргєєвського р-ну Молд. РСР — 1866, Ясси) — молдавський і румунський письменник-байкар. Викривальні байки Д. спрямовані проти визискувачів народу («Вовк і Зозуля», «Лев на полюванні», «Каптан Арвінтія»). Неробам-панам Д. протиставляв людей праці («Листя й Коріння», «Орел і Бджола», «Річка й Ставок»). Писав і сатиричні вірші; перекладав твори О. Пушкіна, А. Кантеміра.

ДОНІ́Ш Ахмад Махдум бін Носір [прізвисько — Калла (голова); 1827, Бухара — 1897, там же] — таджицький письменник і філософ. Очолював рух тадж. просвітителів 19 ст. Брав участь в емірських посольствах у Петербург (1857, 1869, 1874), пропагував серед таджиків рос. культуру. Твори Д.— «Коротка історія мангитських емірів благородної Бухари» (1860—65) й «Виняткові події» (1875—82) — важливе джерело з історії Бухари 19 ст.

ДОНН (Donne) Джон (22.I чи 12.II 1572 — 31.III 1631) — англ. поет. Родоначальник т. з. метафіз. школи поетів. Автор реліг.-містичних поем «Шлях душі» (1601) й «Анатомія світу» (1611). У творчості Д. спостерігається відхід від гуманізму Відродження й утвердження стилю *барокко*. Деякі вірші Д. перекладено укр. мовою («Всесвіт», 1976, № 3).

ДО́ННІ ОРГАНІ́ЗМИ — організми, що живуть на грунті дна водойм або в ньому. Див. *Бентос*.

ДО́НОР (від лат. dono — дарую) — особа, яка добровільно дає свою кров для переливання хворим (реципієнтам), для виготовлення з неї деяких лікувальних препаратів тощо, а також інші тканини або органи для *трансплантації*. Найпоширенішим є донорство крові. Д. може бути кожна здорова, фізично розвинена людина, яка досягла 18-річного віку. Взяття крові у Д. не завдає шкоди його здоров'ю. В СРСР Д. користуються рядом пільг (оплата дня, коли Д. здає кров, і дня відпочинку після цього; першочергове надання путівок у санаторії й будинки відпочинку). Д. видають спец. значки («Крапля крові», «Донор СРСР» 1, 2 і 3-го ступеня). Заслужених Д. нагороджують нагрудним знаком «Почесний донор СРСР».

ДО́НОР у фізиці — структурний *дефект у кристалі* (напр., домішковий атом), здатний віддавати електрон у зону провідності; зумовлює т. з. електронний або *n*-тип *електропровідності* напівпровідника. Вводячи той чи інший Д. певної концентрації, створюють напівпровідникові прилади з потрібними фіз. властивостями.

ДО́НОРНО-АКЦЕ́ПТОРНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — тип *хімічного зв'язку*, що здійснюється за рахунок пари електронів одного атома (донора) й вільної (недобудованої) орбіталі іншого (акцептора).

ДО́НСЬКА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — вітчизняна порода верхово-запряжних коней. Виведена в 16—19 ст. у степових районах р. Дону і його приток з місцевих коней. У формуванні Д. п. к. брали участь перські, карабахські, арабські, ахалтекінські, стрілецькі, чистокровна верхова та ін. породи. Осн. масть руда з золотистим відтінком, рідше — гніда й ворона. Донські коні великі на зріст, масивні, мають міцну конституцію, пряму й широку спину. Вони витривалі, невибагливі, пристосовані до цілорічного табунного утримання. Розрізняють три типи Д. п. к.: східний, масивний і верховий. Осн. район розведення Д. п. к.— Ростовська обл. і Ставропольський край. Використовують для поліпшення коней у районах табунного конярства на Кавказі, в Каз. РСР, Киргиз РСР та ін. Д. п. к. використано при виведенні *будьоннівської породи коней*.

Жеребець донської породи.

ДОНСЬКА́ РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — проголошена 23.III 1918 на території Донської обл. після визволення її від каледінської контрреволюції. Входила до складу РРФСР. Створення Д. р. р. мало на меті згуртувати трудове козацтво для боротьби проти контрреволюції і наступаючих австронім. військ. 1-й з'їзд Рад робітн. і козачих депутатів Д. р. р. (9—14.IV 1918, Ростов-на-Дону) проголосив себе верховною владою на Дону й обрав ЦВК і Раднарком. ЦВК Д. р. р. створив Надзвичайний штаб оборони, роботу якого очолював надзвичайний комісар Півдня Росії уповноважений ЦК РСДРП(б) Г. К. *Орджонікідзе*. Уряд Д. р. р. приступив до здійснення ленінських декретів про робітн. контроль, націоналізацію під-

приємств та ін. Після загарбання австро-нім. інтервентами й білокозаками Ростова-на-Дону (8.V 1918) Д. р. р. припинила своє існування. *Літ.:* История гражданской войны в СССР, т. 3. М., 1958.

ДОНСЬКЕ́ — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР, за 12 км від залізничної ст. Волноваха. 4,7 тис. ж. (1978). Донецький хім.-металург. з-д. Середня школа, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки. Виникло 1946.

ДОНСЬКИЙ КОМІТЕ́Т РСДРП — група соціал-демократів, яка діяла з травня по серпень 1898. Д. к. перебував у Ростові-на-Дону, куди переїхав з Катеринослава після арешту делегатів I з'їзду РСДРП, членів місцевої орг-ції РСДРП і розгрому друкарні «Рабочей газеты». К-т встановив зв'язки з Київ., Катеринослав., Луган., а також з районними орг-ціями РСДРП. З Києва й Катеринослава одержував нелегальні видання. К-т мав гектограф. Свої видання розповсюджував на шахтах, з-дах Катериносл. губ. і Області Війська Донського. Припинив діяльність у зв'язку з арештом його членів.

ДОНСЬКІ́ КОЗАКИ́ — найчисленніша частина *козацтва* в дореволюц. Росії. Розміщалися на тер. *Області Війська Донського* (тепер Ростовська, частини Волгоград., Ворошиловград., Воронезької обл. і Калмицької АРСР). З'явилися на Дону в 15 ст. і складалися гол. чин. з селян-утікачів — рос., а також укр. (*черкасів*). Оселялися станицями. В 2-й пол. 16 ст. по нижній течії Дону оформилося «Головне донське військо» (згодом — «Донське козаче військо»). Визнавши в кін. 16 ст. верховну владу рос. царя, Д. к. до поч. 18 ст. користувались автономією й мали самоврядування (військ. круг, виборні отаман, 2 осавули й дяк). На час походів обирався походний отаман з необмеженою владою. Вищі посади у війську фактично обіймали заможні (домовиті) козаки, які експлуатували *голоту* й середнє козацтво. Донська голота брала активну участь у сел. повстаннях 17—18 ст. (див. *Селянська війна початку 17 століття* в Росії, *Селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07, Селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1670—71, Булавінське повстання 1707—09, Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*). Д. к. подавали братерську допомогу укр. народові у визвольній війні 1648—54. Разом з *запорізькими козаками* Д. к. вели наступ на Азов (див. *Азовське сидіння, Азовські походи 1695—96*). Д. к. втратили свою самостійність 1775 і були включені до збройних сил Росії. Царський уряд прирівняв старшину до офіцерів і поширив на них права *дворянства*. Д. к. брали участь у всіх війнах Росії 18—20 ст. В 19 — на поч. 20 ст. царизм використовував Д. к. для придушення революц. руху в країні. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції контрреволюц. сили намагалися використати Дон як свою базу (див. *Каледінщина*). Д. к. як військ. привілейований стан перестали існувати 1920. В 1936 в Червоній Армії було створено кав. дивізії Д. к., які героїчно билися за Рад. Батьківщину на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ДОНСЬКО́Й Марко Семенович [н. 21.II (6.III) 1901, Одеса] — російський рад. кінорежисер, кінодраматург, нар. арт. СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1945. В кіно з 1926. Поставив фільми: за творами М. Горького — «Дитинство Горького» (1938), «В людях» (1939), «Мої університети» (1940), «Мати» (1956), «Хома Гордєєв» (1959), «Подружжя Орлових» (1978); на ленінську тему — «Серце матері» (1966), «Вірність матері» (1967), «Надія» (1972). Режисер картини «Сільська вчителька» (1947). Серед картин, поставлених на Київській кіностудії: «Як гартувалася сталь» (1942), «Райдуга» (1944, обидва — в Ашхабаді), «Нескорені» (1945), «Дорогою ціною» (1958, за М. Коцюбинським). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1948, 1968.

ДОНУЗЛА́В — солоне озеро на Зх. Кримського п-ва. Довж. 30 км, ширина — до 8,5 км, максимальна глиб.— 27 м. Пл. 48,2 км². Від моря відокремлений піщаним пересипом. Живиться морською водою та підземними водами. В затоках — природне осідання солі.

ДО́НЧЕВ Йон (1821, Кишинів — 1885, там же) — молдавський педагог, методист і діяч культури. В 1839 закінчив Кишинів. гімназію; працював викладачем історії, географії, латинської й молд. мов у навч. закладах Бендер і Кишинева. Пед. погляди сформувалися під впливом М. І. *Пирогова* й К. Д. *Ушинського*. Виступав за навч. рідною мовою, за розвиток в учнів самостійного мислення. Автор перших підручників з молд. мови.

ДО́НЧЕНКО Олесь (Олександр) Васильович [6 (19).VIII 1902, с. Великі Сорочинці, тепер Полтав. обл.— 12.IV 1954, Лубни] — український рад. письменник. Літ. діяльність почав як поет, видавши зб. «Червона писанка» (1926) й кілька поем. Належав до літ. орг-цій «*Молодняк*», *Пролітфронт*, ВУСПП. Автор п'єс «Комсомольська глушина» (1927), «Маскарад» (1929). На поч. 30-х рр. опублікував повісті й романи про індустріалізацію в Рад. країні: «Дві весни» (1931), «Зоряна фортеця» (1933), «Море відступає», «Розвидувачі нетрів» (обидві — 1934). Д. зробив значний вклад у розвиток укр. прози для дітей і юнацтва. У повістях «Школа над морем» (1937), «Карафуто» (1940), «Серце беркута» (1945), «Лісничиха» (1947), «Заповітне слово» (1949), «Юрко Васюта» (1950) й оповіданнях створив яскраві образи учнів і вчителів, показав процес виховання колективізму, патріотизму. Важливі проблеми комуністичного виховання поставлено в романі Д. «Золота медаль» (1954).

В. Х. Косян.

ДООРОХО́ЛЬСЬКИЙ Осип Осипович [4(16).IV 1874, м. Гайсин, тепер Вінн. обл.— 17(30).I 1900] — український поет. Навчався в Київ. духовній академії. Ліричні поезії Д., в яких інколи звучали й соціальні мотиви, опубліковано посмертно в антологіях «*Акорди*», «Розвага», «*Досвітні огні*», «Українська муза». Йому належать і переклади з О. Пушкіна, М. Некрасова, Г. Гейне та ін. поетів.

ДО́ПИТ — у судочинстві регламентована процесуальним законом дія, яка полягає в одержанні безпосередньо від певних осіб і закріпленні (фіксації) їхніх показань про факти та обставини, що мають значення для встановлення істини в кримінальних і цивільних справах. Рад. закон (в УРСР — гл. 12, 14, 15, 18, 26 КПК УРСР; ст. 182, 184 та ін. ЦПК УРСР) встановлює порядок Д. *свідків*, потерпілих, експертів, підозрюваних, *обвинувачених* і *підсудних*. Право Д. закон надає слідчому, *прокуророві* та особі, яка проводить *дізнання*, суддям та ін. учасникам процесу. Д. здійснюється на демократичних засадах, визначених законом. Так, забороняється домагатись показань шляхом примусу, погроз, насильства та ін. незаконних дій. Особи, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство, дають показання рідною мовою. Неповнолітні допитуються в присутності педагога, а якщо необхідно — лікаря, батьків чи ін. їхніх законних представників. Свідок і експерт попереджаються про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання, за відмову від дачі показань або від виконання покладених на них обов'язків. Обвинувачений (підсудний), як і підозрюваний, не несуть відповідальності за неправдивість показань. Результати Д. фіксуються в протоколі, а також звукозаписом на магнітофонну плівку. У бурж. країнах формально проголошені демократичні принципи Д. часто ігноруються. Поліція широко застосовує при Д. заходи примусу й насильства.

В. П. Лисицин.

М. С. Донською.

О. В. Донченко.

ДО́ПІНГИ (від англ. dope — дурман, наркотик) — речовини, за допомогою яких можна тимчасово і цілеспрямовано змінювати фізичну й нервову діяльність організму. Цю здатність Д. використовували з давніх часів при проведенні спортивних змагань, культових обрядів, ритуальних танців, перед важкими походами і боями тощо Пізніше (14 ст.) Д. стали застосовувати для збудження коней перед скачками, а з 19 ст.— у спорті. До допінгових засобів за правилами Міжнар. Олімпійського к-ту (МОК) відносять стимулятори нервової й серцево-судинної систем, психостимулятори, аналептики (стрихнін, трансамін тощо), антидепресанти, симпатоміметичні речовини (феномін, первітин, ефедрин, кокаїн, стрихнін та ін.). У деяких видах спорту (фехтування, стрільба) вживання снотворних і заспокійливих засобів може також підвищити результат. Застосування Д. може спричинитися до тяжких захворювань спортсменів і навіть викликати смерть. Рішенням МОК та ін. міжнар. федерацій спорту Д. вживати заборонено і встановле-

но обов'язковий антидопінговий контроль під час міжнар. змагань.
Ф. П. Трінус.

ДО́ПЛЕР (Doppler) Крістіан (29.XI 1803, Зальцбург — 17.III 1853, Венеція) — австр. фізик і астроном, член Віденської АН (з 1848). Закінчив політех. ін-т у Відні (1825). Праці з *аберації світла,* теорії мікроскопа й оптичного далекоміра, теорії кольорів тощо. В 1842 теоретично обґрунтував залежність частоти коливань, які сприймає спостерігач, від відносного руху спостерігача і джерела коливань (див. *Доплера ефект*).

ДО́ПЛЕРА ЕФЕ́КТ — явище зміни частоти коливань, які реєструє приймач (спостерігач) при відносному русі приймача і джерела хвиль. Відкрив 1842 австр. фізик К. *Доплер.* Д. е. в акустиці. Частота ν' звукових хвиль, які реєструє приймач, що рухається відносно джерела вздовж лінії, яка їх з'єднує, визначається за формулою: $\nu' = \nu \frac{1 \pm v/c}{1 \mp u/c}$, де ν — частота випромінюваних джерелом хвиль, c — швидкість поширення хвиль, u і v — швидкості відповідно джерела і приймача відносно середовища (верхні знаки беруться при зменшенні віддалі між джерелом і приймачем, нижні — при збільшенні). З формули видно, що при однакових за величиною і напрямом u і v Д. е. не буде, якщо ж $u \neq v$, то ν' залежить не лише від різниці $u - v$, а й окремо і від u, і від v. Тому Д. е. дає змогу визначити як швидкість джерела відносно приймача, так і їхні швидкості відносно середовища. Д. е. можна спостерігати при сприйманні звуку від рухомого джерела (напр., Д. е. проявляється в різкому зниженні *висоти звуку* сигналу тепловоза в момент його проходження поблизу спостерігача). Д. е. в оптиці. Оскільки за *відносності теорією* неможливо встановити абс. рух джерела і приймача *електромагнітних хвиль,* Д. е. в оптиці визначається лише їхньою відносною швидкістю $V : \nu' = \nu \sqrt{\frac{1 \pm V/c}{1 \mp V/c}}$. Перші лабораторні дослідження Д. е. в оптиці належать рос. фізикам А. А. *Бєлопольському* (1900) і Б. Б. *Голицину* (1907). Теорія відносності передбачила т. з. поперечний Д. е., який виникає при русі джерела електромагнітних хвиль перпендикулярно до лінії спостерігання. В цьому випадку $\nu' = \nu \sqrt{1 - (V/c)^2}$. Існування поперечного Д. е. встановив амер. фізик Г. Айвс (1938). Це відкриття стало одним з важливих підтверджень теорії відносності. За допомогою Д. е. було відкрито подвійні зорі, його застосовують для визначення поздовжньої швидкості руху зір, швидкості виверження водневих мас на Сонці тощо.

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.
І. І. Кондиленко.

«ДО́ПОВІДІ АКАДЕ́МІЇ НАУ́К УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР» — щомісячний науково-теоретичний журнал, орган Президії АН УРСР. Заснований 1939. Видається у Києві укр. і рос. мовами. Складається з двох серій: «Фізико-математичні та технічні науки» і «Геологічні, хімічні та біологічні науки». Публікує короткі повідомлення академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, а також ін. учених за поданням академіків АН УРСР про найважливіші нові досягнення в галузі природничих і тех. наук.
Ю. Г. Абаніна.

ДОПОВНЯ́ЛЬНОСТІ ПРИ́НЦИП — положення, за яким хвильові й корпускулярні властивості мікрочастинки (напр., електрона, протона, атома) є доповняльними в тому розумінні, що експеримент, розрахований на визначення величини якої-небудь хвильової властивості частинки, автоматично виключає точне визначення її якоїнебудь корпускулярної властивості. Лише разом два несумісні з погляду класичної фізики образи — «частинка» і «хвиля» — дають повноту вираження реальності в мікросвіті. Сформулював Н.-Г.-Д. *Бор.* Д. п. відіграв важливу роль у становленні *квантової механіки.* Див. також *Невизначеностей співвідношення.*

ДОПОМІ́ЖНА МО́ВА — *штучна мова,* якою користуються у специфічних галузях людської діяльності (*машинний переклад,* інформаційний пошук, спілкування людини з машиною та ін.), на відміну від природної мови, яка обслуговує всі галузі й сфери людської діяльності. Д. м. є, напр., *мова-посередник* в автоматичному перекладі. Елементами мови-посередника є слова природної мови зі специфічними позначками або символами й числами. Мова-посередник повинна уникати дублювання інформації та вживання *омонімів.*
Ф. О. Нікітіна.

ДОПОМІ́ЖНА ШКО́ЛА — спеціальний навчально-виховний заклад для розумово відсталих дітей. Осн. її контингент — діти-олігофрени в ступені *дебільності.* Як правило, Д. ш.— заклад інтернатного типу. Навчання восьмирічне, ведеться за спец. програмами й відповідає приблизно змістові навчання в загальноосв. поч. масовій школі. Д. ш. забезпечує і профес.-трудову підготовку. В Д. ш. застосовують спец. корекційно-виховні заходи, спрямовані на подолання або ослаблення негативної дії дефекту. Учнів у Д. ш. приймають на підставі висновків обласних (міських) мед.-пед. комісій. Див. також *Олігофренопедагогіка.*

Літ.: Книга для учителя вспомогательной школы. М., 1959; Принципы отбора детей во вспомогательные школы М., 1973; Основи спеціальної дидактики. К., 1975.
І. Г. Єременко

ДОПОМІ́ЖНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — частина виробнич. діяльності підприємства або виробничого об'єднання, необхідної для обслуговування *основного виробництва,* забезпечення безперебійного виготовлення і випуску його продукції. Основні завдання Д. в.: виготовлення й ремонт спец. інструменту й технологічного оснащення, забезпечення підприємства всіма видами енергії, сировини й матеріалів, ремонт верстатного, енерг., трансп. та ін. устаткування, ремонт приміщень, споруд, госп. інвентаря тощо. Д. в. здійснюється гол. чин. у допоміжних цехах. Склад і масштаби його визначаються типом осн. виробн., розмірами виробничого об'єднання, підприємства і їхніми виробничими зв'язками.

ДОПОМІ́ЖНІ ІСТОРИ́ЧНІ ДИСЦИПЛІ́НИ — спеціальні галузі наукового знання, що досліджують різні групи істор. джерел для встановлення їхнього походження, особливостей змісту, а також матеріально-тех. засобів виготовлення й відтворення. Найпоширенішою з Д. і. д. є *джерелознавство,* яке використовує дані й ін. допоміж. дисциплін — *палеографії, нумізматики, дипломатики, папірології, епіграфіки, генеалогії, геральдики, сфрагістики, хронології, метрології історичної, історичної географії, топоніміки, філігранології, археографії* й *архівознавства.* Дворянська й бурж. істор. наука зводила роль Д. і. д. лише до техніки вивчення окремих видів джерел, ігноруючи методи класового аналізу їх як певного сусп. явища. Рад. історики розробляють питання Д. і. д. на основі матеріалістичної діалектики й конкретних методик, що дає змогу встановити класово-політ. спрямованість джерел різних видів. На Україні питання Д. і. д. досліджують на кафедрі архівознавства й спец. істор. дисциплін Київ. ун-ту (виходить окрема серія «Вісника» ун-ту під назвою «Археологія і архівознавство»), в Ін-ті історії АН УРСР, архівах УРСР. Питання Д. і. д. висвітлюються, зокрема, в «*Українському історичному журналі*», в журн. «*Архіви України*», неперіодичному зб. «Історичні джерела та їх використання».

Літ.: Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Черепнин Л. В. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. В кн.: Источниковедение отечественной истории, в. 1. М., 1973; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1976.
В. І. Стрельський.

ДОПОМІ́ЖНІ РОБІ́ТНИКИ — робітники підприємства, які обслуговують *основне виробництво.* До Д. р. належать робітники допоміжних цехів і служб підприємства й робітники основних цехів, зайняті допоміжними роботами. Серед Д. р. виділяють робітників для налагоджування, ремонту й чергового обслуговування устаткування; для контролю за якістю та випробовуванням продукції; для вантажно-розвантажувальних і транспортних робіт; для обслуговування складського г-ва, ремонту й обслуговування енергосилового г-ва; робітники інструментального г-ва; дрібного ремонту й чергового обслуговування будинків та споруд; для прибирання приміщень. Питома вага Д. р. у заг. кількості робітників залежить від конкретних особливостей виробн., його організації, механізації й автоматизації. Кількість Д. р. встановлюють за *нормами часу,* нормами

чисельності й *нормативами обслуговування*.

ДО́ПУСКИ — допустимі різниці між найбільшими й найменшими граничними числовими характеристиками якогось параметра. Д. встановлюють на геометричні параметри деталей машин і механізмів, на мех., фіз.-хім. та ін. параметри: твердість, процентний вміст хімічних елементів у матеріалах тощо. В машинобудуванні Д. стосуються номінальних розмірів, спільних для отвору (охоплюючої деталі) й вала (охоплюваної деталі); їх обмежують відповідними стандартами. Д. забезпечують належну (з зазором, натягом або перехідну) *посадку* з'єднаних деталей, *взаємозамінність* деталей і вузлів машин і механізмів. У будівництві прийнято єдину систему Д. відповідно до *Будівельних норм і правил*.

ДОПУСТИ́МЕ НАПРУ́ЖЕННЯ — максимальне напруження в елементі конструкції, яке допускається при умові збереження його міцності. Розрізняють Д. н. на *розтяг-стиск, згин, зріз, зминання* й *кручення*. Д. н. визначають за таблицями в *ГОСТах* і *технічних умовах* або за відношенням граничного (руйнівного або такого, що спричинює значні *деформації*) напруження до коеф. запасу міцності.

ДОПШ (Dopsch) Альфонс (14.VI 1868, Лобозіц, тепер Ловосіце, ЧССР — 1.IX 1953, Відень) — австрійський історик-медієвіст. У 1900—37 — професор Віденського ун-ту. Заперечував якісні стрибки, революц. перевороти, закономірно-прогресивний характер істор. процесу. Доводив, що всі історично відомі госп. форми мали місце на всіх етапах історії. Вважав *германців*, які завоювали рим. провінції, хранителями рим. цивілізації й державності. Погляди Д. мали великий вплив на реакц. бурж. історіографію.

ДОРВА́ЛЬ (Dorval; справж. прізв.— Делоне, Delauney) Марі (7.I 1798, Лор'ян — 20.V 1849, Париж) — французька актриса. Працювала в театрах Парижа: «Порт-Сен-Мартен» (1818—34), «*Комеді Франсез*» (1834—38) та ін. Ролі: Амалія Жермані («Тридцять років, або Життя картяра» Дюканжа), Маріон Делорм («Маріон Делорм» Гюго), Адель д'Ерве («Антоні» Дюма-батька), Кітті Белл («Чаттертон» Віньї) та ін.

ДОРЕ́ (Doré) Гюстав (6.I 1832, Страсбург — 23.I 1883, Париж) — французький графік. Виконав широко відомі ілюстрації до класичних творів світової літератури: «Гаргантюа і Пантагрюель» Ф. Рабле (1854), «Божественна комедія» Данте (1861), «Дон-Кіхот» М. Сервантеса (1862—63), Біблії (1864—66) та ін. У 60—70-х рр., після перебування в Англії, створив соціально загострені малюнки з життя лондонської бідноти. Д. відомий і як живописець та скульптор.

Літ.: Варшавский Л. Р. Гюстав Доре. Альбом. М., 1966.

ДОРИ́ЧНИЙ О́РДЕР — один із трьох осн. давньогрецьких *архітектурних ордерів*. Відзначається строгістю й монументальністю. Склався в дорійських обл. Стародавньої Греції, коли почали будувати храми та ін. громад. споруди з каменю. Його застосовували вже між 600 і 590 до н. е. в перших кам. старогрецьких спорудах і в дорійських колоніях (храм Артеміди в Керкірі, поч. 6 ст. до н. е.). У 6—5 ст. до н. е. Д. о. став гол. елементом і засобом худож. виразності монументальних композицій архітектури *архаїки* й *класики* (храм Посейдона в Пестумі, Італія, 2-а чверть 5 ст. до н. е.).

ДОРІЙЦІ, доряни — одне з основних давньогрецьких племен. Спочатку населяли Пн. і Серед. Грецію, на поч. 12 ст. до н. е. переселилися у Пд.-Зх. Грецію, потім колонізували о-ви Родос, Кріт, Феру, Мелос, Кос, Калімнос і узбережжя Карії. На тер. розселення Д. у 8—6 ст. до н. е. оформилися *поліси*, що мали схожі риси в усп. ладі й культурі (*Спарта*, поліси Кріту, Аргос).

ДОРМ (Dhorme) Едуар (15.I 1881, Армантьєр — 19.I 1966) — французький ассиріолог і семітолог. З 1948 — член Академії написів і красного письменства (Франція). Очолював Біблійну й археологічну школу в Єрусалимі (1905—31 — її професор). Професор Сорбонни (1933—51) і Колеж де Франс (1945—51). Автор праць з ассиріології й семітології. Дешифрував *угарітське письмо* (незалежно від Ш. Віролло й Г. Бауера) і, частково, біблоське (це письмо використовували для *фінікійської мови*).

ДОРН Борис (Бернгард) Андрійович [11.V 1805, Шенефельд, Німеччина — 19 (31).V 1881, Петербург] — російський сходознавець. Академік Петерб. АН (з 1852). Навчався в ун-тах у Галле й Лейпцігу. Професор Харків. ун-ту (1829—35). Був директором Азіатського музею в Петербурзі. Автор праць з іранської й семітської філології, історії й етнографії («Азіатський музей», 1864, «Матеріали до пізнання іранських наріч», 1866; «Каспій. Про походи давніх руських у Табаристан», 1875).

«ДОРО́ГА ЖИТТЯ́» — єдина воєнно-стратегічна транспортна магістраль, яка проходила через Ладозьке оз. і зв'язувала з вересня 1941 до березня 1943 блокований нім.-фашист. військами Ленінград з тиловими районами країни. «Д. ж.» відіграла велику роль в обороні Ленінграда (див. *Ленінградська битва 1941—44*). По ній евакуювали населення, устаткування фабрик і з-дів, підвозили продовольство, паливо, підкріплення, зброю. В навігаційні періоди перевезення здійснювали по водній трасі; в період льодоставу — по льодовому шляху на автомашинах. Перші судна з вантажем для Ленінграда вийшли з Волхова й Лодейного Поля 3.IX 1941. З початком зими вступила в дію (з 22.XI 1941) Ладозька льодова траса, яку ленінградці наз. «Д. ж.». Через Ладозьке оз. 18.VI 1942 було прокладено нафтопровід завдовжки 35 км. Усі спроби нім.-фашист. командування паралізувати «Д. ж.» було успішно ліквідовано.

ДОРО́ГИ, шляхи — спеціально підготовлені смуги на земній поверхні для руху різних транспортних засобів і пішоходів; підйомно-транспортні споруди для переміщування пасажирів і вантажів (див. *Канатна дорога*). Розрізняють Д. безрейкові й рейкові. Безрейковими є *автомобільні шляхи*, сукупність яких становить шляхову мережу країни, шляхи тракторні, велосипедні тощо. До рейкових належать Д. з рейковою колією, розміщеною на земляному полотні (див. *Залізниця*), а також підвісні Д. з рейкою-балкою, закріпленою на підпорах (див. *Монорейкова дорога*). Д. забезпечують трансп. зв'язки на пром. і с.-г. підприємствах, складах, між населеними пунктами, адм., екон. і пром. центрами. Див. також *Транспорт*.

Літ.: Бируля А. К. Эксплуатация автомобильных дорог. М., 1966; Хомяк Я. В. Проектирование оптимальных сетей автомобильных дорог. М., 1969; По дорогам Украины. К., 1978.

Я. В. Хом'як.

ДОРОГИ́ЧИН, Дрогичин — давньоруське місто на Бузі (тепер містечко Бялистоцького воєводства ПНР). Був центром *Підляшшя*. Вперше згадується в літописі під 1142. В 11—13 ст. Д.—один з найбільших ремісничо-торг. і політ. центрів на зх. окраїнах Київської Русі й *Галицько-Волинського князівства*. В Д. знайдено понад 10 тис. свинцевих пломб 11—13 ст. з різними зображеннями (святих, птахів, літер кириличного алфавіту, князівських родових знаків та ін.). Дослідники висунули ряд гіпотез про використання цих пломб як товарних або митних знаків, вислих печаток, позначок вартості хутрових грошей. У 30-х рр. 13 ст. князь Мазовії — Конрад захопив Д. і 1237 передав його нім. лицарям. У березні 1238 (за ін. даними — 1237) війська *Данила Галицького* розгромили лицарів і повернули Д. У 1253 Данило Галицький обрав Д. місцем своєї коронації. Після його смерті (1264) Д. належав до володінь князів Шварна Даниловича (1264—69), Льва Даниловича (1269—1301), Юрія Львовича (1301—08). В 1-й пол. 14 ст. Д. захопила феод. Лит-

М. Дорваль.

Г. Доре. Ілюстрація до роману М. Сервантеса «Дон-Кіхот». 1862—63.

Дорожні оси. Батозонел швидкий.

ва, 1569—1795 — у складі Польщі. В 1795—1807 належав Пруссії, з 1807—Росії. В 1919 Д. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 в складі Зх. Білорусії возз'єднаний з БРСР. За рад.-польс. договором 21.IV 1945 повернутий Польщі. Розкопки, що їх 1954—57 провадили польс. археологи, підтвердили належність Д. сх. слов'янам і остаточно спростували твердження, нібито Д. був столицею лит. племені *ятвягів*.

Я. Д. Ісаєвич.

ДОРОГО́Й Семен Васильович (н. 14.IX 1924, Єлизаветград, тепер Кіровоград) — український рад. хоровий диригент, заслуж. діяч мистецтв УРСР (з 1973). Член КПРС з 1951. В 1954 закінчив Одес. консерваторію. В 1954—68 викладав у Кіровогр. пед. ін-ті й очолював хорову капелу; 1968—70 — в Київ. ін-ті культури ім. О. Є Корнійчука. В 1969—78 — худож. керівник і гол. диригент Київ. чоловічої хорової капели ім. Л. М. Ревуцького.

ДОРОГОЦІ́ННЕ КАМІ́ННЯ, коштовне каміння, самоцвіти — різні за складом і будовою мінерали, переважно кристали, з особливими властивостями: гарно забарвлені або безбарвні, з яскравим блиском, високою прозорістю, сильним променезаломлюванням і світлорозсіюванням, значною гвердістю і стійкістю до зношування. За цінністю Д. к. поділяють на 3 класи (порядки). До 1-го класу належать: *алмаз, олександрит, ізумруд, сапфір, рубін* та ін.; до 2-го — *топаз, аметист, берил* (у т. ч. *аквамарин*), благородний *опал, альмандин*, рожевий *турмалін, гіацинт* та ін.; до 3-го — окремі кольорові відміни *кварцу* — димчастий кварц (раухтопаз), чорний (*моріон*), безбарвний (*гірський кришталь*), *агат* (у т. ч. онікс), *сердолік, бірюза* та ін. До групи Д. к. відносять і мінеральні тіла органічного походження: *янтар*, перли, корали. Деякі самоцвіти одержують і штучно.

В СРСР родовища Д. к. є в багатьох районах, зокрема на Уралі, Алтаї, Україні, за рубежем — у Пд. Африці, Пд. Америці тощо. Д. к. використовують у ювелірній справі, застосовують у буровій техніці, радіотехніці, для виробн. оптичних приладів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

В. І. Павличин.

ДОРОДНИ́ЦИН Анатолій Олексійович [н. 19.XI (2.XII) 1910, с. Башино, тепер Ясногорського р-ну Тул. обл.] — рад. математик, геофізик і механік, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1970). Закінчив 1931 Грозненський нафт. ін-т. З 1936 працює в н.-д. ін-тах Москви і Ленінграда, з 1955 — директор Обчислювального центру АН СРСР. Осн. праці з проблем динамічної метеорології, *аеродинаміки* та прикладної математики. Вивчав питання асимптотичної поведінки розв'язків деяких класів нелінійних *диференціальних рівнянь*, розробив чисельний метод розв'язування *рівнянь математичної фізики*, побудував теорію пограничного шару в газі, що стискується. Праці в галузі теор. розвитку і впровадження електронної *обчислювальної техніки* в СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1951.

Літ.: Обзор научных трудов Анатолия Алексеевича Дородницына. В кн.: Проблемы прикладной математики и механики. М., 1971

ДОРО́ЖНІ ВІЙСЬКА́ — спеціальні війська, призначені для виконання завдань дорожнього забезпечення. Складаються з частин і підрозділів дорожньокомендантських, дорожньобудівних і мостобудування. В рос. армії дорожні команди з'явились у 18 ст. Під час 1-ї світової війни в розвинутих д-вах були створені спец. Д. в. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Д. в. внесли значний вклад у розгром ворога; понад 21 тис. військовослужбовців Д. в. нагороджено орденами і медалями. Сучас. Д. в. оснащені найновітнішою технікою.

ДОРО́ЖНІ ЗНА́КИ — сигнальні знаки на *автомобільних шляхах* і вулицях для інформування водіїв, пасажирів і пішоходів про умови та режими руху. Див. *Знаки дорожні*.

ДОРО́ЖНІ МАШИ́НИ — машини для виконування *дорожньобудівних робіт*. Розрізняють Д. м. самохідні, навісні й причіпні (до автомобілів, тракторів, тягачів); для підготовчих робіт (деревовали, кущорізи, викорчовувачі-збирачі, каменезбирачі, розпушувачі) і для *земляних робіт* (*бульдозери, грейдери, грейдери-елеватори, екскаватори, канавокопачі, котки дорожні*, віброущільнювачі, трамбівки). Є машини для підготовки й виготовлення *дорожньобудівних матеріалів*: *дробарки*, сортувалки, мийки, *бетонозмішувачі* й *асфальтобетонозмішувачі*; для споруджування дорожніх основ і покриттів: розподільники щебеню і піску, *бетоноукладачі, асфальтобетоноукладачі* й бетонообробники, *гудронатори*, щілинонарізувачі. Крім того, створено машини для ремонту й утримування шляхів: ремонтні *автогрейдери* і планувальники, ремонтні гудронатори і бітумні котли, авторемонтери, піскорозкидачі, прибиральні та поливально-миючі машини, *снігоприбиральні машини* тощо. В Д. м. застосовують пристрої автом. контролю, гідравлічні *приводи*, вдаються до *уніфікації* складових частин машин і розширення номенклатури навісного устаткування; чимало машин виготовляють у «північному варіанті». Впроваджують комплекти машин типу «Автогрейд». В УРСР Д. м. виготовляють на Бердянському заводі дорожніх машин, *київському машинобудівному заводі «Червоний екскаватор»*, миколаївському з-ді «Дормашина», кременчуцькому і харківському з-дах дорожніх машин та ін. Крім дорожнього будівництва, Д. м. використовують у гідротех., аеродромному, пром., цивільному та с.-г. будівництві, гірничій пром-сті.

Літ.: Волков Д. П., Крайнев А. Ф. Трансмиссии строительных и дорожных машин. М., 1974; Ветров Ю. А. [та ін.]. Машины для земляных работ. К., 1976; Хархуто Н. Я. [та ін.]. Дорожные машины. Л., 1976.

Ю. О. Ветров.

ДОРО́ЖНІ О́СИ (Pompilidae, синонім Psammocharidae) — родина *комах* групи жалячих *перетинчастокрилих*. Тіло видовжене (довж. його у видів, поширених у Європі, 4—35 мм), ноги довгі, вусики довгі, часто закручені. Трапляються Д. о. у соснових лісах, на луках тощо, швидко бігають по доріжках (звідки й назва). Дорослі Д. о. живляться *нектаром*. Самки полюють на павуків, паралізують здобич, затягують у гніздо (нірка в землі) і відкладають на неї яйце; личинка, що виходить з яйця, живиться тканинами тіла павука. Відомо бл. 3000 видів, поширених по всій земній кулі, найчисленніші в тропіках. В СРСР — бл. 150 видів, з них егизома опушена (Eggysomma ciliatum) полює на *каракурта*. На Україні поширений батозонел швидкий (Batozonellus lacerticida).

Г. З. Осичнюк.

ДОРО́ЖНІЙ О́ДЯГ, шляховий одяг — один або кілька шарів *дорожньобудівних матеріалів*, що їх укладають на земляне полотно в межах проїзної частини *автомобільного шляху*. Сприймає навантаження від коліс машини, передаючи його в розосередженому вигляді на земляне полотно. Д. о. роблять міцним, стійким проти впливу кліматичних факторів, з рівною й шорсткою поверхнею, щоб забезпечити мінімальний опір рухові й належне зчеплення з поверхнею колеса. Осн. частинами Д. о. є покриття (верхній шар), основа і підстильний шар. Розрізняють Д. о. удосконалений капітальний (наприклад, цементобетонний та асфальтобетонний, з *клінкеру*), удосконалений полегшений (з щебеню або гравію, оброблених органічними в'яжучими речовинами), перехідного типу (з щебеню або гравію, каменю неправильної форми, а також із зміцнених в'яжучими речовинами грунтів) і нижчого типу (грунтовий або грунтовий, поліпшений місцевими матеріалами). Див. також *Дорожньобудівні роботи*.

Я. В. Хом'як.

ДОРО́ЖНІЙ ПРОСВІ́Т, кліренс — віддаль від найнижчих точок конструкції автомобіля (за винятком коліс), днища корпуса танка тощо до підлоги або горизонтальної площини шляху. Один з показників прохідності машин. В СРСР Д. п. у легкових автомобілів — 170—210 мм, в автобусів — 180—340, у вантажних автомобілів — 220—540 мм.

ДОРОЖНЬОБУДІВНІ МАТЕРІА́ЛИ, шляхобудівні матеріали — матеріали (вироби) для спорудження автомобільних і міських шляхів, покриття вулиць і площ. Розрізняють Д. м. грунтові, кам'яні природні (сипкі та поштучні) й штучні, керамічні, шлакові, в'яжучі та полімерні. Грунтовими Д. м. є *глини, суглинки, супіски* й *піски*. До природних сипких кам'яних Д. м. належать *гравій* і гравійно-піщана суміш, дроблені щебінь і пісок, а також мелені *гірські породи* (напр., *вапняки, доломіти*), що їх застосовують як

наповнювачі для асфальтових і дьогтьових матеріалів; до поштучних — вироби з колотого або тесаного каменю (бут, шашка, брущатка, бортовий камінь, блоки). Штучними кам'яними Д. м. є *цементний бетон, асфальтобетон,* дьогтебетон, *полімербетон*; керамічними — дорожня цегла (*клінкер*), тротуарні плитки, цегляний щебінь, а також труби (для *дренажу*). До шлакових Д. м. належать шлаковий щебінь, відліті з шлакового розплаву камені й плити. В'яжучими матеріалами, що ними закріплюють ґрунти, є *цемент, вапно, рідке скло, бітуми* та дьогті. Найпоширеніші полімерні матеріали — інденкумаронова і епоксидна смоли, а також плівки, напр. поліхлорвінілові й поліетиленові, якими захищають цементобетонні та ін. покриття.

ДОРОЖНЬОБУДІВНІ́ РОБО́ТИ, шляхобудівні роботи — комплекс робіт по спорудженню *автомобільних шляхів*. Розрізняють Д. р. підготовчі й основні (заготовчі й будівельно-монтажні). Підготовчі Д. р. полягають у очищенні будівельної ділянки від лісу, чагарника або каміння, зведенні тимчасових виробничих і житлово-побутових споруд для будівельників тощо. Заготовчими є роботи на *кар'єрах*, де видобувають і обробляють необхідні для будівництва шляхів кам'яні або ін. матеріали, а також на спеціалізованих підприємствах, де виготовляють бетонну суміш, дорожні плити, труби, мостові конструкції тощо. До буд.-монтажних Д. р., виконуваних безпосередньо на трасі шляху, належать: зведення земляного полотна, будівництво штучних споруд (*тунелів, шляхопроводів,* мостів), влаштування *дорожнього одягу*, а також опорядження шляху (напр., планування обочин, укріплення укосів насипів і виїмок), встановлення *знаків дорожніх*, огороджень тощо. Д. р. поділяють на лінійні (з рівномірним розподілом обсягу робіт на трасі шляху) і зосереджені (зі значним обсягом робіт на невеликій ділянці шляху, напр. при зведенні високих насипів). Виконують Д. р. потоковим методом з застосуванням *дорожніх машин*.

Літ.: Кудрявцев М. М., Міхович С. Г. Дорожньо-будівельні роботи. К., 1970; Ткаченко В. М. Контроль качества дорожных работ. К., 1977.

Я. В. Хом'як.

ДОРО́НІН Іван Васильович [22.IV (5.V) 1903, с. Каменка, тепер Пугачовського р-ну Сарат. обл.— 2.II 1951, Москва] — рад. льотчик, полковник, один з перших Героїв Рад. Союзу (1934). Член Комуністичної партії з 1934. З 1920 — у ВМФ. В 1926—30 — льотчик Чорномор. флоту. З 1930 — в цивільній авіації. Брав участь в експедиції по дослідженню Карського м. (1930), першим пролетів над Верхоянським хр. Учасник врятування членів екіпажу пароплава «Челюскін» (1934). В 1939 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. З 1939 працював на авіац. з-дах. З 1947 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДОРОСТО́ЛЬСЬКА ОБОРО́НА 971 — облога в м. Доростолі (тепер Силистра, НРБ) 30-тисячного війська великого князя київського *Святослава Ігоровича* 45-тисячним візантійським військом, очоленим імператором *Іоанном I Цімісхієм*; тривала з 23.IV до 22.VII. У численних боях загинуло бл. 15 тис. руських і бл. 20 тис. візант. воїнів. 23.VII Святослав змушений був підписати мирний договір, за яким відмовився від придунайських земель.

ДОРОФІЄ́ВИЧ (Дорофеєвич) Гавриїл (бл. 1570 — бл. 1630) — український культурний діяч, письменник і перекладач. Навчався в Острозькій школі (1594). Працював викладачем у Львові. Після 1614, переїхавши до Києва, викладав грец. мову в Києво-Печерській лаврській школі, займався видавничою справою. Перекладав і редагував грец. книги, зокрема твори І. Златоуста. Відомий і оригінальний вірш Д., опублікований 1614.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978.

Літ.: Коляда Г. І. Гаврило Дорофеєвич, український літератор XVII ст. «Радянське літературознавство», 1958, № 3.

ДО́РОХОВ Іван Семенович [1762—26.IV (8.V) 1815, Тула, поховано у Вереї, тепер місто Моск. обл.] — герой *Вітчизняної війни 1812,* генерал-лейтенант. Учасник рос.-тур. війни 1787—91, воєн проти наполеонівської Франції. Відзначився в *Бородінській битві 1812*. У вересні 1812 очолив партизанський загін, який визволив Верею. Був тяжко поранений під *Малоярославцем*.

ДО́РОШ Володимир Васильович (27.VII 1898, містечко Тиврів, тепер смт Вінн. обл.— 19.VI 1964, м. Жмеринка) — український рад. нар. майстер-різьбяр на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). В 1919 закінчив Кам'янець-Подільське ремісниче уч-ще. Перша робота — бюст Т. Шевченка (1930). Твори: композиції — «Ленін у Жовтневі дні», «Ленін серед дітей», «Думи Леніна»; статуї Б. Хмельницького, У. Кармалюка, М. Коцюбинського, В. Чапаєва, Г. Котовського, М. Щорса.

ДОРОШЕ́ВИЧ Олександр Михайлович (16.I 1874, Луганськ — 26.X 1950, Москва) — російський і український рад. актор, нар. арт. РРФСР (з 1946), Герой Праці (1932). До 1901 виступав в укр. трупах Г. *Деркача,* М. *Кропивницького,* М. *Старицького,* потім в рос. антрепризах (1901—14), в театрах Яворської (1914—15), Незлобіна (1915—17) в Петербурзі, з 1919 — в театрах Москви (з 1938 — в Центр. театрі транспорту). Ролі: Гросман («Король» Юшкевича), Онуфрій («Гаудеамус» Андрєєва), Лисенко («Голос надр» Білль-Білоцерковського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ДОРОШЕ́ВСЬКИЙ (Doroszewski) Вітольд-Ян (1.V 1899, Москва — 26.I 1976, Варшава) — польський мовознавець, акад. Польс. АН (з 1952). Закінчив Варшавський ун-т (1923), професор цього ун-ту (з 1929). У 1954—76 — директор Ін-ту мовознавства Польс. АН. Автор праць із заг. і польс. мовознавства: «Монографії і словотвору» (т. 1—4, 1928—31), «Основи граматики польської мови» (1952), «Студії й нариси з мовознавства» (1962). Був відповідальним редактором «Словника польської мови» (т. 1—11, 1958—69).

Тв.: Рос. перекл.— Элементы лексикологии и семиотики. М., 1973.

Т. Б. Лукінова.

ДОРОШЕ́НКО Михайло (р. н. невід.— п. 1628) — гетьман реєстрового козацького війська 1625—28. Належав до старшинської козац. верхівки, яка прагнула до угоди з шляхет. Польщею. Під час *Хотинської війни 1620—21* — полковник реєстрових козаків і прихильник гетьмана П. *Сагайдачного*. Брав участь у *Жмайла повстанні 1625*. Після бою біля Курукового озера (під сучас. Кременчуком) Д., обраний гетьманом замість Жмайла, уклав з польс.-шляхет. урядом *Куруківську угоду 1625*. Весною 1626 за наказом польс. уряду Д. на чолі реєстрових козаків вирушив проти Запорізької Січі. Загинув під час походу реєстрових козаків 1628 в Крим.

А. О. Дородницин.

І. В. Доровін.

ДОРОШЕ́НКО Петро Дорофійович (1627, Чигирин — 19.XI 1698, с. Ярополча, тепер с. Ярополець Волоколамського р-ну Моск. обл.) — гетьман Правобережної України 1665—76. Походив з козац.-старшинського роду. Учасник нар.-визвольної війни 1648—54. З 1657 — полковник *Прилуцького полку*. Після смерті Б. Хмельницького Д. підтримував старшинсько-шляхет. угруповання І. *Виговського,* брав участь у придушенні *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58*. В 1663 призначений генеральним осавулом. Учасник загарбницьких походів польс. короля Яна II Казимира на Лівобережну Україну. В 1665 став полковником *Черкаського полку*. Того самого року частина старшини проголосила Д. гетьманом Правобережної України. Порвавши з шляхет. Польщею, вступив у союз з Туреччиною і Крим. ханством. Разом з крим. татарами організував ряд грабіжницьких походів на Лівобережну Україну. В 1669 уклав угоду з тур. султаном про перехід України під владу Туреччини. Д. 1676 капітулював перед військами Г. Г. *Ромодановського* і гетьмана І. *Самойловича*.

ДОРОШКЕ́ВИЧ Олександр Костьович [15 (27).IX 1889, м. Бронниці, тепер Моск. обл.— 1.IV 1946, Київ] — український рад. літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1913). У 20—30-х рр. викладав укр. л-ру в вузах. З 1943 завідував відділом укр. дожовтневої л-ри в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і кафедрою укр. л-ри в Київ. ун-ті. Автор праць про творчість Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, М. Драгоманова та ін. Написав підручник з укр. л-ри. Деякі праці Д. хибують на об'єктивістське висвітлення питань історії укр. літератури.

С. Доспевський. Портрет С. Чомакова. 19 ст. Національна художня галерея. Софія.

Тв.: Українська культура в двох столицях Росії. К., 1945. *Д. Г. Гринько.*

ДОРО́ШКО Іван Микитович [2 (15).VIII 1902, с. Заолешенки, тепер Суджанського р-ну Курської обл.] — український рад. учений у галузі ветеринарії, доктор вет. наук (з 1961), професор (з 1967). В 1925 закінчив Харків. вет. ін-т. У 1936 — 61 працював в Українському н.-д. ін-ті експериментальної ветеринарії, 1961—72 очолював лабораторію профілактики хвороб птиці в Українському н.-д. ін-ті птахівництва. Під керівництвом Д. добуто вакцину проти вірусного гепатиту каченят і розроблено методи профілактики цього захворювання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

А. Б. Байдевлятов.

ДОРО́ШКО Петро Онуфрійович [н. 11 (24).XII 1910, с. Тупичів, тепер Городнянського р-ну Черніг. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1941. Закінчив Харків. ун-т (1933). Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. В поетичних збірках довоєнного часу переважають теми мирної праці рад. людей, ліричні мотиви. Героїка Великої Вітчизн. війни відображена в збірках віршів «Сади Червонограда» (1943), «Дальні заграви» (1945), «Сандомирський плацдарм» (1948). У збірках «Заполяр'я» (1950), «Живі джерела» (1961) та ін. Д. славить мир і дружбу народів, красу рідної природи. В поемі «Вілюйський в'язень» (1955) відтворив образ М. Чернишевського. Драм. поему «Спалах уночі» (1965) присвятив Т. Шевченкові. Автор роману «Не повтори мою долю» (1968). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Слід. К., 1971; Лісова гута. К., 1974; Рос. перекл.— Думы мои. М.—Л., 1963; Не повтори мою судьбу. М., 1972. *Г. П. Донець.*

ДОРСА́ЛЬНИЙ (від лат. dorsum — спина), дорзальний — спинний. В анатомії терміном «дорсальний» позначають орган, його частину або поверхню, розміщені на спині або ближче до неї чи спрямовані в бік спини.

ДО́РТМУНД — місто в центральній частині ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія, на р. Емшері та каналі Дортмунд-Емс. 634 тис. ж. (1975). Провідні галузі пром-сті: вугільна, чорна металургія, маш.-буд., розвинуті й електротех. та хім. галузі. Підприємства харч. (зокрема, пивоварної) пром-сті. Важливий трансп. вузол (осн. вантаж — вугілля Рурського басейну). Ун-т, гірнича школа, Вища інженерна школа, Пед. академія, н.-д. ін-ти кам'яновугільної пром-сті тощо. Театр. Архіт. пам'ятки середньовіччя. Існує з 9 ст.

ДО́РУ — назва ріки *Дуеро* в межах Португалії.

ДОРУ́ЧЕННЯ ДО́ГОВІР — угода, за якою одна сторона (повірений) зобов'язується виконати від імені й за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії. За рад. законом (в УРСР — гл. 34 ЦивК УРСР) сторонами можуть бути як громадяни, так і орг-ції, підприємства тощо. Д. д. має широке застосування у транспортно-експедиційній діяльності, при наданні юрид. допомоги населенню *адвокатами* тощо. Дії, що їх виконує повірений і за якими прав та обов'язків набуває безпосередньо довіритель,— це різні угоди з *третіми особами*. Винагорода повіреному виплачується у випадках, прямо передбачених договором (ст. 387 ЦивК УРСР) або спец. правилами. Однак за всіх обставин довіритель повинен відшкодувати повіреному його фактичні витрати тощо. Повірений зобов'язаний (за винятком деяких випадків) виконати дане доручення особисто і в точній відповідності з вказівками довірителя, а останній — без зволікання прийняти все виконане повіреним відповідно до договору. Оскільки Д. д. грунтується на взаємній особистій довірі сторін, то й припинятися він може (крім заг. підстав припинення *зобов'язань*) шляхом відмови від нього однієї з сторін у будь-який час. *О. А. Пушкін.*

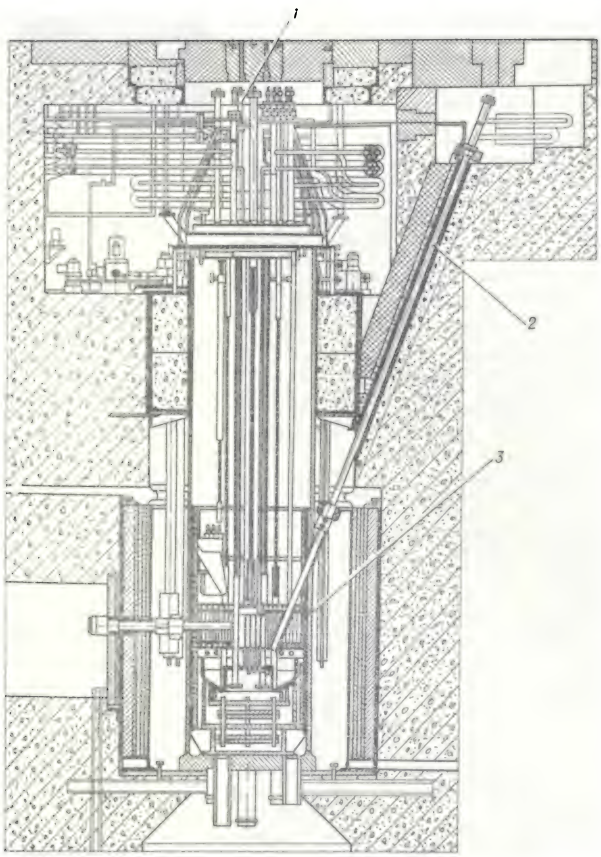

Дослідний реактор: *1* — вертикальний дослідний канал; *2* — петльовий контур; *3* — корпус.

ДО́СВІД — сукупність знань і навичок, набутих на основі і в процесі безпосередньої практичної взаємодії людей із зовнішнім світом; форма засвоєння людиною раціональних здобутків минулої *діяльності*. Об'єктивним джерелом Д. є циклічне повторення будь-якої діяльності. Специфічні види діяльності (виробнича, пізнавальна, громадська, художня тощо) породжують відповідний Д., а вся сукупність життєдіяльності збагачує людину цілісним життєвим Д. *Ідеалізм* розглядав Д. як суто суб'єктивне явище, певний стан свідомості, не зумовлений об'єктивною дійсністю (Дж. *Берклі*, Д. *Юм*, *махізм*, *позитивізм*, *прагматизм*, *екзистенціалізм* та ін.). Представники *метафізичного матеріалізму* (Д. *Дідро*, К.-А. *Гельвецій*) вважали Д. результатом дії об'єктивного світу на свідомість людей, але недооцінювали активну роль людської діяльності, сусп.-істор. характер Д. *Діалектичний матеріалізм* виходить з того, що основою формування і розвитку Д. є сусп.-істор. практика. Д. виражає взаємозв'язок *практики* й *пізнання*. Засвоєння і нагромадження Д.— соціальний процес, який відбувається на основі об'єктивних законів сусп. розвитку. Спадкоємність Д. марксизм-ленінізм вважає фундаментальною закономірністю соціального і культурного прогресу. Поняття «досвід» також вживається для позначення всієї суспільно-історичної практики; в природознавстві під Д. нерідко розуміють емпіричне знання.

Ю. Ф. Бухалов, В. П. Іванов.

ДО́СВІТКИ — в українському дореволюційному селі одна з форм дозвілля молоді. Див. *Вечорниці*.

«ДОСВІ́ТНІ ОГНІ́» — літературно-художній збірник творів українських письменників. Виданий 1906 в Києві, упорядник Б. *Грінченко*. Тут представлені майже всі укр. поети починаючи від І. Котляревського і до кінця 19 ст. Збірник відкривався віршем Лесі Українки «Досвітні огні» (звідси — назва книги). В збірнику вміщено твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, І. Франка. Надруковано уривки з творів і оповідання І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, М. Яцкова та ін., кілька пісень М. Лисенка. Збірник знайомив читача з творами Гомера, Шекспіра, Гейне, Ібсена, Ади Негрі в укр. перекладі.

ДОСВІ́ТНІЙ Олесь [справж. прізв., ім'я та по батькові — Скрипаль Олександр Федорович; 27.X (8.XI) 1891, м. Вовчанськ, тепер Харків. обл.— 23.XII 1934] — український рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. У 1906 вступив до Петерб. ун-ту (виключений як учасник революц. руху). За революц. агітацію в царській армії був засуджений до страти, але втік за кордон. Жив в Америці, Китаї, Японії. В 1918 повернувся на Україну. Друкуватися почав 1920. Автор збірки оповідань про Китай «Тюнгуй» (1924), романів «Американці» (1925), «Хто?» (1927) — з життя амер. робітників, «Нас було троє» (1929) — про революц. підпілля в панській Польщі. В романі «Кварцит» (1932) і в оповіданнях відобразив рад. дійсність. Був членом *ВАПЛІТЕ*.

Тв.: Вибрані твори. К., 1959; Гюлле. К., 1961; Нас було троє. К., 1969; Рос. перекл.— Кварцит.— Рассказы. М., 1963.

ДО́СЛІД — форма пізнання об'єктивної дійсності. Див. *Експеримент*, *Спостереження*.

ДОСЛІ́ДЖЕННЯ ОПЕРА́ЦІЙ — див. *Операцій дослідження*.

ДО́СЛІДНА СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА СТА́НЦІЯ — науково-дослідна установа по вивченню, розробленню і впровадженню в с.-г. виробництво науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства відповідно до місцевих природно-економічних умов. Перші Д. с. с. засновано в 19 ст.: Ротемстедську в Великобританії і «Бехельбронн» — у Франції (1835); в Росії перша Д. с. с.— Богодухівська (1886); на Україні початок створенню мережі постійно діючих дослідних полів і Д. с. с. покладено організацією 1884 Полтав. дослідного поля, яке 1910 було реорганізовано в Полтав. дослідну станцію (тепер Полтав. держ. с.-г. дослідна станція). В 1913 в Росії діяли 44 дослідні станції. В СРСР працюють (1979) понад 430 Д. с. с., в т. ч. на Україні — 20 обл. держ. Д. с. с., 4 республіканські й понад 50 станцій, підпорядкованих н.-д. ін-там. Серед Д. с. с. розрізняють: г а л у з е в і (з тваринництва, рослинництва тощо) і к о м п л е к с н і (багатогалузеві), якими є в основному держ. облас. Д. с. с., підпорядковані безпосередньо респ. м-вам с. г.; с п е ц і а л і з о в а н і (селекційні, меліоративні, машиновипробні тощо), підпорядковані безпосередньо н.-д. ін-там, певним м-вам чи ін. відомствам (напр., Кримська дослідна станція Всесоюзного сортонасіннєвого об'єднання цукрових буряків і тютюну М-ва с. г. СРСР, Укр. дослідна ст. шовківництва М-ва с. г. УРСР). У складі Д. с. с.— наук. відділи, лабораторії, дослідні г-ва.

Л. А. Анишин.

ДО́СЛІДНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — форма виробничої діяльності, призначенням якої є створення нових видів засобів і предметів праці або технологічних процесів виготовлення продукції. Д. в. є важливою ланкою зв'язку між наукою і виробництвом. Д. в. організують у системі н.-д. або дослідно-конструкторських орг-цій і на підприємствах (дослідні цехи, експериментальні майстерні, дослідні установки). В разі потреби створюють окремі великі дослідні з-ди. Ефективною формою організації наук. досліджень і впровадження їхніх результатів у виробн. є створення виробничих об'єднань або *науково-виробничих об'єднань*, до складу яких входять н.-д. установи, проектно-конструкторські бюро, дослідні виробництва та ін. В СРСР масштаби й роль Д. в. рік у рік зростають, що сприяє прискоренню і розширенню впровадження в нар. г-во нових досягнень науки і техніки, заг. піднесенню *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. На Україні, зокрема, роботу щодо проведення наук. досліджень і впровадження їхніх результатів у виробництво сконцентровано в галузевих н.-д. ін-тах та установах АН УРСР.

ДО́СЛІДНЕ СУДНО́ — судно для дослідження морів і океанів. На Д. с. (мал.) обладнані лабораторії, встановлені різні прилади для спостерігання і обробки одержаних даних, спец. палубні пристрої. До дослідних належать судна: експедиційні, за допомогою яких вивчають малодосліджені частини *Світового океану*, й універсальні — для грунтових досліджень його; океанографічні (топографія дна морів і океанів, сейсмоакустичні, метеорологічні та аерологічні спостереження, відбирання проб грунту й води) і гідрографічні (вимірювання глибин і дослідження течій, знімання та опис берегів, обслуговування маяків). Є Д. с. метеорологічні, що збирають і передають метеорологічну інформацію; науково-промислові — для досліджень з біології та іхтіології океану, вивчення нових районів і об'єктів промислу, а також судна для пром. розвідування. Крім того, розрізняють Д. с. для акустичних, магн., фізико-океанографічних досліджень прикладного характеру. Водотоннажність Д. с. 0,5—7 тис. т і більше. В СРСР до найбільших належать Д. с. «Академік Курчатов», «Академік Корольов», «Космонавт Юрій Гагарін» та ін.

Дослідне судно «Космонавт Юрій Гагарін».

Літ.: Медведев Н. Ф. Суда для исследования Мирового океана. Л., 1971.

П. І. Бухальцев.

ДО́СЛІДНИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, у якому нейтронне і гамма-випромінювання, що виникає під час ланцюгової *ядерної реакції* поділу, використовують для наукових досліджень. У Д. р. (мал.) є: канали для завантажування в *активну зону* досліджуваних матеріалів і канали, що виводять пучки нейтронів з цієї зони; автономні петльові контури охолоджування, де випробовують *тепловидільні елементи*, тощо. Розрізняють Д. р.: з високим, середнім і низьким рівнем густини потоку нейтронів в активній зоні; стаціонарні (зі стаціонарним перебігом ланцюгової реакції), пульсуючі (з періодичними пульсаціями ланцюгової реакції) й імпульсні (з самогасними імпульсами ланцюгової реакції). Дослідними бувають *гомогенні реактори, гетерогенні реактори, важководні реактори, водо-водяні реактори, корпусні реактори, канальні реактори* та ін. Перші Д. р. споруджено в США (Чікаго, 1942) і СРСР (Москва, 1946). Д. р. діють у Москві, Ленінграді, Києві (з 1960), Тбілісі, Ташкенті, Ризі, Мінську, Обнінську (Калузької обл.), Томську, Свердловську, Алма-Аті та ін. Д. р. застосовують у ядерній фізиці, радіаційній хімії, матеріалознавстві, біології, медицині тощо.

В. Б. Климентов

ДОСОКРА́ТИКИ — умовна назва групи філософів початкового періоду давньогрецької філософії (7 — поч. 4 ст. до н. е.). Вживається для позначення філос. шкіл, що виникли до *Сократа*. До Д. відносять *мілетську школу, Геракліта, елейську школу, піфагореїзм, Емпедокла, Анаксагора, Демокріта* та ін. В центрі уваги Д. стояли проблеми будови світу (космосу), на відміну від Сократа, який у центрі філософських роздумів поставив людину.

ДОСПЄ́ВСЬКИЙ Станіслав (справж. ім'я та прізв. Зафір Зограф; 3.XII 1823, Самоков — 6.I 1878, Стамбул) — болгарський живописець. На поч. 50-х рр. 19 ст. навчався в Моск. училищі живопису, скульптури й архітектури, в 1853—56 — петерб. АМ у Ф. *Бруні*. Д.— один із засновників болг. світського портрета (автопортрет, 1854; портрети — К. Нектарієва, Д. Ламбревої, обидва — 1862, та ін.). Брав участь у нац.-визвольній боротьбі болг. народу. Помер в турецькій в'язниці.

Ф. М. Достоєвський.

ДОСТА́ТНЬОЇ ПІДСТА́ВИ ЗАКО́Н — один з основних законів традиційної *формальної логіки*, згідно з яким будь-яка думка може бути визнана істинною лише тоді, коли для її обґрунтування наявна достатня підстава. Достатніми підставами вважаються доведені положення науки (напр., *аксіоми*), конкретні факти досвіду і практики. Д. п. з. є відображенням заг. причинно-наслідкових взаємозв'язків матеріального світу. Він вимагає, щоб думки були обґрунтовані, доведені й взаємопов'язані, усуваючи тим самим довільність наук. висновків і прийняття положень «на віру». Д. п. з. уперше сформулював Г.-В. *Лейбніц*, проте використовували його ще в логічних системах античності. Заперечування й недотримування Д. п. з. є одною з характерних особливостей софістичного мислення (див. *Софістика*).

В. І. Мандрика.

ДОСТОЄ́ВСЬКИЙ Федір Михайлович [30.X (11.XI) 1821, Москва — 28.I (9.II) 1881, Петербург] — рос. письменник. Закінчив петерб. Головне інженерне училище (1843). Літ. діяльність почав 1844. Перший роман — «Бідні люди» (1846), в якому виступив на захист «маленької» скривдженої людини. Громадян. звучання сповнені повісті «Двійник» (1846), «Білі ночі» (1848), «Неточка Незванова» (1849). В ці роки Д. перебував під впливом М. Гоголя й В. Бєлінського, що визначило його критичне ставлення до кріпосницької системи й гуманістичну спрямованість творчості. З 1847 Д. як учасник революц. гуртка М. *Петрашевського* захоплювався ідеями утопічного соціалізму. За участь у цьому гуртку його заарештували й 1849 засудили до страти, яку було замінено 4-річною каторгою. В 1850—54 перебував в Омській каторжній тюрмі, 1854—59 — на дисциплінарній військовій службі в Семипалатинську. З 1859 жив у Петербурзі. З цього часу на його творчості позначається духовна криза, пережита в ув'язненні : він утратив віру в можливість змінити іс-

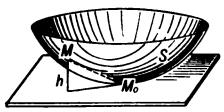

Дотична площина до гладкої поверхні.

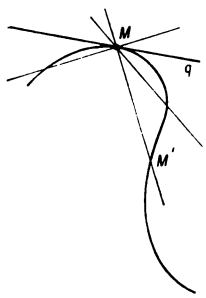

Дотична пряма до гладкої кривої.

нуючий політ. лад революц. шляхом. В реалістичних творах «Село Степанчиково і його жителі» (1859), «Зневажені і скривджені» (1861), «Записки з Мертвого дому» (1861—62) Д. розкрив соціальні контрасти дореформеного часу — страшні картини злиднів і страждань народу, приниження людини. Проте письменник не міг вказати на дійсні засоби подолання цих породжень експлуататорського суспільства, приписував рос. народові світогляд релігійної покори тощо. В публіцистичних нарисах «Зимові нотатки про літні враження» (1863) й повісті «Записки з підпілля» (1864) Д. хоч і викривав з позицій письменника-гуманіста бурж. індивідуалізм, але водночас писав, що людина неспроможна змінити світ.

В романах «Злочин і кара» (1866), «Ідіот» (1868) Д. картав існуючий лад і теорії бурж. суспільства. Разом з тим він у цих творах не зміг подолати суперечностей між ідеями покори й протестом.

В романі «Біси» (1871—72) особливо виявилося вороже ставлення Д. до революції. Роман «Підліток» (1875) — про моральний розпад дворянсько-буржуазного суспільства. Синтезом соціальних, філос. і естетичних поглядів Д. був останній роман «Брати Карамазови» (1879—80), в якому він змалював широку картину рос. дійсності.

Революц. демократи — В. Бєлінський, М. Добролюбов, І. Франко (його статті «Щирість тону і щирість переконань», «Темне царство», «Гліб Успенський»), говорячи про зв'язок Д. з кращими традиціями реалістич. л-ри, підкреслювали водночас суперечливий, двоїстий характер світогляду письменника. Саме цей бік творчості Д. намагаються використати бурж. літературознавці й філософи. Марксистська критика, визнаючи худож. талант Д., вказувала на реакційні сторони його поглядів.

За рад. часу в театрах країни ідуть інсценізації майже всіх осн. романів Д.; ряд його творів екранізовано, в т. ч. «Ідіот», «Брати Карамазови».

В Москві відкрито (1928) літ.-меморіальний музей Д.; споруджено пам'ятник письменникові.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—17. Л., 1972—76; Укр. перекл. — Зневажені і скривджені. К., 1956; Злочин і кара. К., 1958; Брати Карамазови. К., 1965; Записки з Мертвого дому. К., 1971.

Літ.: Достоевский. Материалы и исследования, т. 1—3. Л., 1974—78; Достоевский — художник и мыслитель. М., 1972; Художній світ Достоєвського. К., 1973; Акопджанова В. В. [та ін.]. Ф. М. Достоевский. Библиография. М., 1968.

В. О. Капустін.

ДОТА́ЦІЯ (від лат. doto — наділяю) — особливий вид асигнувань з *бюджету державного*. В СРСР Д. виділяють для збалансування доходів і видатків респ. і місц. бюджетів і покриття планових збитків держ. підприємств і госп. орг-цій. У капіталістичних країнах Д. широко надається монополіям гол. чин. на воєнне виробн. і є одним із засобів додаткового збагачення *олігархії фінансової*.

ДО́ТЕП — влучний, стислий вислів, часом жартівливий або дошкульний. Д.— невід'ємний елемент *анекдота*, часто — *прислів'я, казки*.

ДО́ТИКУ О́РГАНИ — спеціалізовані утвори з *рецепторами*, що забезпечують *дотику чуття*, тобто сприймають тиск, температуру, біль тощо. Розташовані в зовн. покривах тіла, м'язах, суглобах, деяких слизових оболонках людини і тварин. Окремі дотикові клітини диференціюються в кишковопорожнинних. У червів є вже багатоклітинні Д. о. У вищеорганізованих безхребетних тварин (деяких червів, комах тощо) з'являються дотикові щупальця, горбочки, які мають зв'язок з нервовою системою. Серед хребетних найскладніші Д. о. у ссавців (зокрема, в людини), у яких вони являють собою вільні нервові закінчення й спец. тільця, що в них розгалужуються закінчення чутливих нервів. У більшості ссавців (крім людини) Д. о. є *вібриси*. Кількість Д. о. у різних частинах тіла неоднакова. У людини їх найбільше на кінчиках пальців рук і слизових оболонках губ і язика.

ДО́ТИКУ ЧУТТЯ́ — сприймання тваринами і людиною за допомогою *дотику органів* деяких властивостей навколишнього середовища (температури, тиску тощо). Зачатки Д. ч. є вже у примітивних безхребетних тварин. З розвитком нервової системи (зокрема, великих півкуль *головного мозку*) Д. ч. удосконалюється. У вищих тварин і людини *збудження*, що виникають при подразненні *рецепторів (терморецепторів, механорецепторів,* больових), надходять до кори великих півкуль головного мозку, де відбуваються аналіз і синтез їх, в результаті чого складається уявлення про предмети навколишнього середовища. Іноді Д. ч. певною мірою замінює ін. чуття (зір, слух) в разі ушкодження їх (напр., користуючись Д. ч., сліпі здатні читати, виконувати різні роботи, орієнтуватися в просторі тощо).

ДОТИ́ЧНА ПЛОЩИНА́ — площина, яка проходить через точку M_0 поверхні S і характеризується тим, що віддаль h від змінної точки M поверхні S до цієї площини є *нескінченно малою величиною* порівняно з віддаллю MM_0 (мал.), як би не збігалась по поверхні точка M до M_0. Точка, в якій *поверхня* має Д. п., наз. гладкою. В такій точці *дотична пряма* до довільної гладкої кривої на поверхні лежить у Д. п. Якщо $f(x, y, z) = 0$ — рівняння гладкої поверхні, то рівняння її Д. п. в точці $M_0(x_0, y_0, z_0)$ має вигляд

$$(x - x_0)\frac{\partial f}{\partial x}(x_0, y_0, z_0) + (y - y_0) \times$$
$$\times \frac{\partial f}{\partial y}(x_0, y_0, z_0) + (z - z_0) \times$$
$$\times \frac{\partial f}{\partial z}(x_0, y_0, z_0) = 0.$$

В *околі* гладкої точки поверхню можна наближено вважати плоскою.

А. Г. Медяник.

ДОТИ́ЧНА ПРЯМА́ до кривої в точці M — пряма q, з якою збігається січна MM', коли точка M', залишаючись на кривій, довільно прямує до M (мал.). Д. п. не існує, якщо січна MM' не має певного граничного положення. Неперервна крива може не мати Д. п. як в окремих (див. *Особливі точки*), так і в усіх своїх точках. Пряма $q \in$ Д. п. тоді й тільки тоді, коли *віддаль* між M' і $q \in$ *нескінченно малою величиною* порівняно з віддаллю між M' і M, якщо M' по кривій збігається до M. Д. п. вказує напрям кривої в точці дотику M. Крива, що має певний напрям у кожній точці, наз. гладкою. Якщо функція $y = f(x)$ задає в прямокутній системі *координат* XOY гладку криву, то рівняння її Д. п., не паралельної осі OY, в точці з абсцисою x_0 має вигляд

$$y - f(x_0) = f'(x_0)(x - x_0).$$

Ця Д. п. утворює з додатним напрямом осі OX кут, тангенс якого дорівнює $f'(x_0)$.

А. Г. Медяник.

ДО́ТТО (Датт) Майкл Модхушудон (25.I 1824, с. Шагорданрі, округ Джессура, Бенгалія — 29.VI 1873) — індійський письменник. Писав бенгальською мовою (ранні твори — кінець 40-х рр.— англійською). Основоположник нової бенгальської поезії та драми. Був виразником прогресивних ідей. Автор п'єс «І це називається цивілізацією?!» (1859), «Принцеса Крішна» (1860), героїчної поеми «Вбивство Мегхнада» (1861), сонетів тощо.

ДОФІНЕ́ — історична область на Пд. Сх. Франції. Склалася в 11 ст. навколо графства В'єннуа, графи якого присвоїли собі титул феод. володарів — дофінів (звідси назва їхніх володінь). У 1349 Д. купив Карл Валуа (майбутній франц. король *Карл V*). Проте Д. не було приєднано до королівського *домену*, а стало зем. наділом спадкоємців престолу (з цього часу їх почали називати дофінами). Під час *релігійних воєн* Д. було ареною боротьби *гугенотів* і католиків. До поч. 17 ст. Д. зберігала свої привілеї. З 1790 тер. Д. входить до складу департаментів Ізер, Дром, Верхні Альпи.

ДО́ХА — столиця держави Катару, розташована на Сх. п-ова Катар. Порт на узбережжі Перської зат., аеропорт міжнар. значення. Бл. 145 тис. ж. (1976). Торг. центр. Металообр. пром-сть, поблизу Д.— цем. з-д. Дві ТЕС. Рибальство. добування перлів.

ДО́ХНА — річка у Вінн. обл. УРСР, права притока Південного Бугу. Довж. 68 км, площа бас. 1280 км². Тече Подільською височиною. Використовують для водопостачання, зрошування й риборозведення. На Д.—м. *Бершадь*.

ДОХО́ДИ ДЕРЖА́ВНІ — див. *Бюджет державний*

ДОХО́ДИ КОЛГО́СПІВ — кошти й матеріальні засоби, одержувані в результаті господарської й фінансової діяльності колгоспів. Д. к. виступають у грош. і натуральній формах. Розрізняють кілька видів Д.к.: грошові надходження, валовий і чистий доход. Грошовий Д. к.— сума коштів, одер-

жувана колгоспом після реалізації продукції, за виконані роботи й надані послуги на стороні, а також у вигляді страхових відрахувань, процентів по вкладах. Колгоспи використовують кошти для внесення платежів д-ві, на оплату праці колгоспників, для покриття ін. виробничих витрат, на утворення й поповнення громад. фондів тощо. **Валовий Д. к.**— частина вартості виробленої валової продукції, крім вартості матеріальних витрат, тобто заново створена вартість. За рахунок валового доходу колгоспи створюють фонд оплати праці колгоспників, включаючи гарантовану оплату праці, відраховують кошти до централізованих союзних фондів соціального забезпечення й соціального страхування. **Чистий Д. к.**— частина заново створеної вартості (валового доходу), що залишається після вирахування з неї затрат на оплату праці й відрахувань до централізованих союзних фондів соціального забезпечення й соціального страхування. Створюється чистий доход додатковою працею колгоспників у сфері матеріального виробн. В натуральній формі чистого Д. к. виступає та частина виробленого в поточному році готового продукту, що йде на збільшення осн. засобів виробн. (осн. стадо, багаторічні насадження та ін.), оборотних засобів (насінний, фуражний фонди та ін.), незавершеного виробн. (посіви озимих, багаторічних трав та ін.), різних страхових фондів тощо. Друга частина чистого Д. к., одержувана від продажу товарної продукції, виступає в грош. виразі й набуває форми *прибутку*. Третя частина чистого доходу через механізм *закупівельних цін* вилучається до централізованого фонду чистого доходу д-ви. Чистий Д. к. використовують на сплату податків і внесення грош. платежів д-ві, збільшення осн. і оборотних фондів колгоспів, створення внутріколг. та міжколг. фондів і на матеріальне заохочення колгоспників. *М. Й. Хорунжий.*

ДОХО́ДИ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ ВИРОБНИ́ЧИХ ОБ'Є́ДНАНЬ І ПІДПРИЄ́МСТВ — кошти, що їх одержують соціалістичні виробничі об'єднання і підприємства в результаті виробничо-господарської діяльності. Осн. джерелом Д. с. в. о. і п. є валова виручка від реалізації сукупної продукції (продукція, роботи, послуги) осн. діяльності за встановленими цінами, розцінками й тарифами. Виробничі об'єднання і підприємства одержують доходи і від різних допоміжних і підсобних г-в та від реалізації робіт і послуг невиробничого характеру (від підсобного с. г., заготівельних орг-цій, транспортних і житл.-комунальних г-в тощо). Різниця між валовою виручкою від реалізації продукції, робіт і послуг та їхньою повною собівартістю становить *грошові нагромадження* — чистий доход, який набуває таких осн. форм: чистий доход підприємства *(прибуток)* і чистий централізований доход д-ви у вигляді *податку з обороту*, відрахування на соціальне страхування. Прибутки підприємств частково відраховують до бюджетів (див. *Платежі від прибутку, Плата за фонди*), а частково — спрямовують на сплату процентів банкам за користування кредитом, на створення *фондів стимулювання* та ін. потреби підприємств, передбачені їхніми фін. планами. Решту прибутків підприємств, що залишається після зазначеного розподілу, вносять до держ. бюджету як відрахування вільного лишку прибутку. Обсяг усіх доходів і розподіл їх за призначенням визначають у *балансі доходів і видатків підприємств і виробничих об'єднань* (фінанс. планах).

ДОЦЕ́НКО Надія Петрівна [н. 27.XII 1913 (9.I 1914), с. Широке, тепер смт Широківського р-ну Дніпроп. обл.] — українська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1953. В 1936 закінчила Київ. театр. ін-т, відтоді — артистка укр. драм. театру ім. Заньковецької (з 1944 — у Львові).

Н. П. Доценко в ролях Тетяни («Суєта» Карпенка-Карого) та Барби («Вій, вітерець!» Райніса)

Ролі: Мавка («Лісова пісня» Лесі Українки), Ганна («Украдене щастя» Франка), Софія, Тетяна («Безталанна», «Суєта» Карпенка-Карого), Катерина («В степах України» Корнійчука), Зоя Космодем'янська («Казка про правду» Алігер), Люсі («Поступися місцем» Дельмара) та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ДОЦЕ́НТ [від лат. docens (docentis) — той, хто навчає] — вчене звання для викладачів вищих навч. закладів. В СРСР звання й посаду Д. запроваджено 1925. Присвоює *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР особам, які мають, як правило, вчений ступінь *кандидата наук*, друк. наукові праці або винаходи, обрані на посаду Д. за конкурсом і працюють на цій посаді не менше року. Звання Д. є у вузах Болгарії, Чехословаччини, Австрії та ін. країн; присвоюється, як правило, особам, які мають вчений ступінь *магістра*.

ДОЦЕНТРО́ВА СИ́ЛА — *сила*, що зумовлює рух тіла по криволінійній траєкторії, прикладена до рухомого тіла і напрямлена до центра кривини траєкторії. Д. с. чисельно дорівнює $F = mv^2/R$, де m — маса, v — швидкість руху, R — радіус кривини траєкторії тіла.

ДОЦЕНТРО́ВІ НЕРВО́ВІ ВОЛО́КНА, аферентні нервові волокна, чутливі нервові волокна — нервові волокна, по яких *збудження* від *рецепторів* передається до центральної нервової системи.

ДОЦІ́ЛЬНІСТЬ — 1) У прямому й вузькому розумінні — те, що відповідає свідомо поставленим *цілям*. У такому значенні Д. виступає заг. характеристикою специфічно людської діяльності, де в об'єктивний причинно-наслідковий зв'язок включається свідома мета, яка визначає напрям і зміст процесу (див. *Цілепокладання*). Будучи завжди доцільними в цьому розумінні, дії людей можуть бути недоцільними з погляду потреб прогресивного розвитку суспільства й кінцевих суспільно-значимих цілей. 2) У широкому й певним чином умовному значенні — об'єктивна характеристика систем, що досягають наперед заданого (байдуже, яким чином) результату. *Кібернетика* тлумачить Д. як збереження чи досягнення заданих параметрів системи за допомогою *зворотного зв'язку*, де інформація про розбіжність між заданим і фактичним станом стає причиною змін, що ведуть до потрібного результату. Діалектичний матеріалізм у тлумаченні Д. знімає однобічність *телеології* й механістичного детермінізму й тлумачить Д. як одну з форм виявлення загального *взаємозв'язку* й взаємозумовленості явищ, окремий випадок причинності, який існує поряд із своєю протилежністю — недоцільністю. *О. І. Яценко.*

ДОЦІ́ЛЬНІСТЬ органічна — відносна пристосованість будови і функцій організму до умов існування. Виявляється на всіх рівнях організації біол. систем. Основи наук. розуміння виникнення Д. о. заклав Ч. *Дарвін*, який своїми працями відкинув телеологічні уявлення про одвічно абсолютний характер Д. о. і створення її нематеріальним духовним началом. Д. о. виникає в процесі *еволюції* під дією *добору природного* й виявляється в цілісності організму, в корисній для нього взаємодії його частин і в пристосованості організму до умов існування (напр., форма тіла, будова та функції окремих органів у риб пристосовані до життя в водному середовищі, а у птахів — до польоту; будова, забарвлення й запах квітки пристосовані до особливостей комах, що беруть участь у їх запиленні, тощо). Д. о. має не абсолютний характер, а є тимчасовою, минучою, відносною. В разі зміни умов існування організмів Д. о. втрачає своє конкретне значення.

Літ.: Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969. *Б. Г. Новиков.*

ДОШКІ́ЛЬНА ПЕДАГО́ГІКА — галузь педагогіки, що вивчає закономірності виховання дітей *дошкільного віку*. Виділилася з заг. педагогіки в 2-й пол. 19 ст. Багато зробили для її розвитку Я.-А. *Коменський*, Ж.-Ж. *Руссо*, Й.-Г. *Песталоцці*, Ф. *Фребель*, англ. соціаліст-утопіст Р. *Оуен*, який заснував перший громад. дошкільний заклад для дітей робітників.

Н. П. Доценко.

«ДОШКІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ»

У Росії великий вплив на розвиток Д. п. у другій пол. 19 ст. справили К. Д. *Ушинський* і П. Ф. *Лесгафт*. У бурж. Д. п. кінця 19 — поч. 20 ст. набули поширення ідеалістичні, біологізаторські, прагматичні та ін. теорії. Рад. Д. п. розглядає дошкільне виховання як першу ланку *комуністичного виховання* молодого покоління. Велику роль у становленні рад. Д. п. відіграли Н. К. *Крупська*, А. С. *Макаренко*. Гол. завдання рад. Д. п. — розробка принципів, змісту й методів комуністичного виховання дітей дошкільного віку. Д. п. тісно пов'язана з багатьма науками: анатомією, фізіологією, гігієною, дит. і пед. психологією та ін. Методи дослідження, які застосовує Д. п.,—спостереження, бесіда, пед. експеримент, аналіз дитячих робіт тощо.

Рад. Д. п. розробила нову систему *сенсорного виховання*, систему дидактики дит. садка. Вивчаються можливості найповнішого розумового розвитку дітей, проблеми морального, трудового, естетичного й фіз. виховання в сім'ї та в *дошкільних закладах*, створюються дидактичні ігри для дошкільників. Велике значення для подальшого розвитку Д. п. мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку дитячих дошкільних закладів, поліпшення виховання й медичного обслуговування дітей дошкільного віку» (1959). Наук. проблеми Д. п. розробляють у Н.-д. ін-ті дошкільного виховання АПН СРСР, на Україні — у відділі дошкільної педагогіки Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР та ін. Виходять журнали «Дошкольное воспитание» (РРФСР), «*Дошкільне виховання*» (УРСР) та ін. Д. п. викладається на дошкільних ф-тах пед. ін-тів і в пед. училищах, що готують працівників дошкільних закладів.

Літ.: Крупская Н. К. О дошкольном воспитании. М., 1959; Макаренко А. С. Лекції про виховання дітей. К., 1948; Дошкольная педагогика. М., 1962; Моральне виховання дітей дошкільного віку. К., 1976; Завтра в школу. К., 1977; Запорожец А. В Развитие советской дошкольной педагогики за 60 лет. «Советская педагогика», 1977, № 11.

М. В. Вовчик-Блакитна.

«ДОШКІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ» — щомісячний методичний журнал Міністерства освіти УРСР. З 1931 по 1941 виходив під назвою «За комуністичне виховання дошкільника». У 1941—51 не видавався. З 1951 має назву «Д. в.». Висвітлює питання теорії й методики виховання дітей дошкільного віку, популяризує передовий досвід роботи дошкільних закладів, дає поради батькам у вихованні дітей.

Т. С. Журбицька.

ДОШКІЛЬНИЙ ВІК — у широкому значенні — вік дитини від народження до вступу в школу; в психології — період дитинства від 3 до 7 років. Це один з найважливіших етапів у формуванні людської *особистості*. Відзначається високою здатністю до *навчання*. Д. в. властиві складні форми сприймання простору і часу, наочно-образне мислення, творча уява, безпосереднє емоційне ставлення до навколишніх людей. Провідною діяльністю в Д. в. є гра (див. *Ігри дитячі*). В ній реалізується прагнення до участі дошкільника в житті дорослих і потреба в спілкуванні з ровесниками. Завдяки відображенню у грі людських відносин діти опановують мотиви діяльності людей, моральні норми поведінки. Навчання здійснюється у формі ігор, безпосередніх спостережень і предметних занять шляхом організації дорослими практичних і мислительних дій дітей. Трудова діяльність спершу переплітається з грою, поступово діти переходять до виконання систематичних нескладних обов'язків. Виховання в колективі сприяє засвоєнню дітьми простих соціальних мотивів. У Д. в. формується фізична й психологічна готовність до навчання в школі. Див. також *Дошкільна педагогіка*.

Літ.: Котирло В. К. Гра, навчання та праця в житті дошкільника. К., 1968; Мухина В. С. Психология дошкольника М., 1975.

В. К. Котирло.

ДОШКІЛЬНІ ЗАКЛАДИ — заклади для суспільного виховання дітей раннього й *дошкільного віку*. Перші Д. з. відкрито наприкінці 18 — на поч. 19 ст. в Англії, Франції, Німеччині. В Росії Д. з. з'явилися в 70—80-х рр. 19 ст. На Україні перший Д. з. відкрито 1872. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії існувало лише 288 здебільшого приватних Д. з., з них на Україні — 47.

В СРСР Д. з.— невід'ємна складова частина системи *народної освіти*, важлива ланка *комуністичного виховання* дітей. Д. з. перебувають у віданні органів охорони здоров'я, нар. освіти, пром. підприємств, держ. установ, радгоспів і колгоспів. Науково обґрунтований режим, правильне харчування і мед. нагляд, організація дитячої діяльності — ігор, посильної праці й занять у Д. з. забезпечують належний фіз. і розумовий розвиток дитини, сприяють формуванню в неї потрібних моральних рис, виробленню перших трудових навичок і елементів естетичного смаку. Характерною особливістю Д. з. є їхня масовість і загальнодоступність. Виховна робота в них здійснюється за єдиними держ. програмами, складеними на наук. основі рад. *дошкільної педагогіки*, психології, фізіології й гігієни. Виховання і навчання в Д. з. проводиться рідною мовою дітей.

В СРСР до системи Д. з. входять: ясла (для дітей з 2—3-місячного віку до 3-х років), ясла-садки (об'єднані Д. з. для дітей від 2-х місяців до 7 років) і дитячі садки (для дітей 3—7 років). Крім того, діють сезонні дитячі ясла й садки, літні дитячі майданчики. Д. з. бувають з 9-, 10-, 12-годинним і цілодобовим режимом роботи. На кінець 1977 в Д. з. республіки виховувалось 2224,2 тис. дітей, у т. ч. в яслах 113,1 тис. дітей, в дитячих садках і яслах-садках 2111,1 тис. дітей. Літніми сезонними Д. з. було охоплено 338 тис. дітей дошкільного віку. В Д. з. працюють спеціально підготовлені педагоги з вищою й серед. пед. освітою. Методичну допомогу їм надає зокрема журн. «*Дошкільне виховання*», різноманітна методична л-ра, пед. посібники тощо. Для дітей дошкільного віку на Україні видається журн. «*Малятко*». Широко використовується в роботі з дітьми радіо й телебачення. Програма КПРС, постанови партії й уряду намітили завдання дальшого розвитку мережі Д. з. з тим, щоб повністю забезпечити потреби трудящих у сусп. вихованні дітей дошкільного віку; поставили вимогу підвищити якість навч. і виховної роботи в цих закладах. Вдосконалюються програми виховної роботи в Д. з., організуються Д. з. нового типу (дошкільні групи при *школах-інтернатах* тощо), особлива увага приділяється будівництву й організації Д. з. у сільс. місцевості.

Літ.: Справочник по дошкольному воспитанию. М., 1972; Воспитание и обучение в детском саду. М., 1976; Керівництво дошкільним закладом.

Дошкільні заклади.

1. Заняття підготовчої групи в дитячому садку № 115 міста Києва. 1978

2. В дитячому комбінаті «Казка» в місті Гірник Донецької області. 1975.

3. В ігровій кімнаті дитячих ясел-садка села Стецева Снятинського району Івано-Франківської області. 1977.

4. У дитячому комбінаті «Світлячок» колгоспу імені С. М. Кірова Вознесенського району Миколаївської області. 1977.

К., 1977; Котырло В. К., Титаренко Т. М. Роль дошкольного воспитания в формировании личности. К., 1977. *Л. А. Греков.*

ДОЩ — *опади атмосферні* у вигляді крапель води діаметром від 0,5 до 7 мм. Опади з краплин меншого діаметра наз. мрякою. Д. випадає гол. чин. з шарувато-дощових хмар внаслідок танення кристалів льоду й коагуляції (зливання) дрібних краплин води. Різні домішки (азот, аміак, пісок, пилок рослин, мікроорганізми тощо) іноді забарвлюють дощові краплини в певний колір — «криваві», «молочні» Д. За інтенсивністю випадання розрізняють обложні Д. і зливи. Дощовий режим певної території має велике значення для с.-г. виробництва.

ДОЩОВИКИ́ — народна назва кількох родів грибів з групи гастероміцетів. Те саме, що й *порхавки*.

ДОЩОВИ́ЦЯ (Haematopota, синонім Chrysozona) — рід комах родини *гедзевих*. Крила з сітчастим мармуровим малюнком. Тіло вузьке, довж. 6—13 мм. Об'єднує понад 390 видів, пошир. переважно в Африці й Пд. Азії, а також в Європі й Америці. Немає Д. в Австралії. В СРСР — 17 видів, з них на Україні — 8, зокрема найвідоміша Д. звичайна (H. pluvialis). Самки Д.— кровососи, нападають на людину та ін. ссавців, особливо активні перед дощем. Деякі Д.— переносники збудників сибірки, туляремії, трипаносомозу великої рогатої худоби та ін. хвороб.

Г. В. Бошко.

ДОЩОВІ ЧЕ́РВИ, земляні черви, дощовики — група безхребетних тварин класу *малощетинкових червів*. Відомо бл. 1500 видів, більшість з яких поширена в тропіках; в СРСР бл. 100 видів, з них в УРСР — понад 32. Довж. тіла видів, поширених в СРСР ,— 8—15 см, у деяких тропічних — до 2 м. Живуть Д. ч. в грунті, де прорівають довгі ходи, проникаючи на глибину понад 60—80 см, а деякі види — і до 8 м. Не витримують сонячного світла. На поверхню виходять вночі; вдень — тільки після великого дощу, коли в грунті не вистачає кисню. Живляться рослинними рештками. Д. ч. пропускають через кишечник велику кількість грунту і виносять його на поверхню землі у вигляді характерних купок. Прориваючи ходи в грунті, Д. ч. прокладають шлях коріння рослин, сприяють аерації й зволоженню грунту, а в зв'язку з цим — і процесам *нітрифікації* в ньому. Прискорюючи розклад рослинних решток, Д. ч. сприяють утворенню *гумусу*. Деякі Д. ч. можуть бути проміжчими хазяями легеневих *нематод* свиней і деяких нематод птахів (у т. ч. й свійських). *В. П. Коваль.*

ДОЩОМІ́Р — прилад для вимірювання кількості атмосферних опадів. Див. *Опадомір*.

ДОЩУВА́ЛЬНІ МАШИ́НИ Й УСТАНО́ВКИ — агрегати для штучного зрошування *(дощування)* с.-г. культур. Воду подають на поле за допомогою системи *каналів* або *трубопроводів* під напором, що забезпечує розбризкування її Д. м. Переміщують по полю Д. м. за допомогою тракторів, на яких вони змонтовані, або на їхніх опорах. Дощувальні установки на відміну від Д. м. самостійно не пересуваються. Осн. робочими органами Д. м. є розбризкувачі (насадки) й дощувальні апарати (мал., 1). За силою напору й витратою води Д. м. бувають короткоструминні (викидають воду на відаль 5—8 м), середньоструминні (15—35 м) і далекоструминні (40—80 м). За принципом дії Д. м. поділяють на: а) позиційні, складаються з розбірного розподільного трубопроводу з *гідрантами* і двох дощувальних крил із середньоструминними дощувальними апаратами або короткоструминними насадками (мал., 3); продуктивність установок цього типу —0,28—0,30 га/год, а машин — 0,6—1,4 га/год.; б) Д. м., що зрошують посіви під час руху (типу ДДА-100 МА), складаються з дворонсольної ферми з короткоструминними насадками, навішеної на трактор з ходозменшувачем (мал., 3). Продуктивність до 1,6 га/год. В СРСР, зокрема на Україні, найпоширеніші — середньоструминні Д. м. і установки марок: «Волжанка» (ДКШ-64); «Фрегат» (ДМ-100); «Днепр» (ДФ-120); короткоструминні ДДА-100 МА; далекоструминні ДДН-100, ДДП-150 і ДДН-70 тощо.

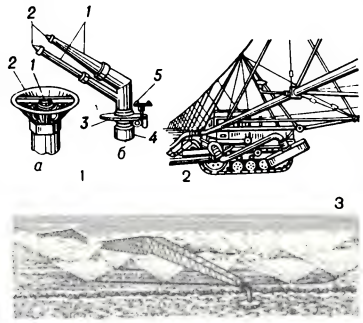

1. Робочі органи дощувальних машин і установок: *а* — короткоструминна дефлекторна насадка (*1* — дефлектор; *2* — воронка); *б* — далекоструминний дощувальний апарат (*1* — стволи; *2* — сопла; *3* — обертова опора; *4* — трубопровід; *5* — крильчатка).
2. Короткоструминна дощувальна машина, що зрошує посіви під час руху.
3. Позиційна короткоструминна дощувальна машина.

В. В. Внучков.

ДОЩУВА́ННЯ — спосіб поливання с.-г. культур, при якому вода розбризкується над зрошуваною ділянкою й падає у вигляді дощу. Для Д. використовують *дощувальні машини й установки*. Д. має ряд переваг порівняно з ін. способами поливу, а саме: необхідна кількість води подається в будь-який час; зволожується не тільки грунт, а й приземний шар повітря, що сприяє підвищенню врожаю; економія зрошувальної води (порівняно з поливанням по борознах і смугах) досягає 30—35% тощо. Є три види системи Д.: стаціонарний, напівстаціонарний і пересувний (див. *Зрошувальна система*). Застосовують Д. в найрізноманітніших природних умовах, при вирощуванні овочевих, технічних, кормових, зернових і плодоягідних культур. *В. В. Ізюмов.*

ДПА (нім. DPA; Deutshe Presse-Agentur) — центральне телеграфне агентство ФРН. Засн. 1949. Акціонерне т-во. Центр — у Гамбурзі.

ДРА́БІВ — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр, за 13 км від залізничної ст. Драбове-Барятинська. 6,6 тис. ж. (1978). Перші відомості про Д. належать до 1680. В 1906 в Д. відбулися революц. виступи фабричних і с.-г. робітників. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 — с-ще міськ. типу. У Д. — з-ди: харч. продуктів і хлібний, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні й музична школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки, істор. музей. У 1903 в Д. вчителював укр. письменник С. В. *Васильченко*. Тут народився нар. артист УРСР В. І. *Овчаренко*.

Дощовиця звичайна.

ДРА́БІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Черкаської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 53,1 тис. чол. (1978). У районі — 52 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 21 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Драбів*.

Д. р. лежить у межах *Придніпровської низовини*. Поклади торфу. Річки: *Супій, Золотоношка* (прит. Дніпра), *Чугмак* (прит. Оржиці). Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, біла акація, осика, вільха, клен) займають 2,6 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: Шрамківський цукр., драбівські харч. продуктів та хлібний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Драбів). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 96,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 89,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 5,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, кукурудза, горох, ячмінь. Розвинуті скотарство м'ясо-мол. напряму, птахівництво. У Д. р.— 19 колгоспів, 5 радгоспів, дослід-

В. Ф. Драга-Сумарокова.

Ц. Драгойчева

М. П. Драгоманов.

на станція рільництва ін-ту землеробства АН УРСР (Драбів), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Драбове-Барятинська та Кононівка. Автошляхів — 260 км (усі з твердим покриттям). У районі — 34 заг.-освітні і музична школи, профес.-тех. уч-ще, 51 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень; кістковотуберкульозний санаторій (Драбів). 18 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 50 кіноустановок, 90 б-к, істор. музей (Драбів). У с. Нехайках Д. р. народився двічі Герой Рад. Союзу І. Н. *Степаненко*, в с. Жорнокльовах — укр. рад. художник І. І. *Падалка*. В Драбові 1903 вчителював укр. письменник С. В. *Васильченко*, у с. Демках 1904 перебував рос. письменник В. Г. *Короленко*, у с. Кононівці 1908 жив М. М. *Коцюбинський* (тут він написав «Інтермеццо»). У Д. р видається газ. «Прапор Жовтня» (з 1932).

М. М. Коломієць.

ДРАВІ́ДИ — народи, які населяють переважно Пд. Індію і говорять *дравідійськими мовами*. Заг. чисельність — 152 млн. чол. (1975). До Д. належать *андхра*, або телугу, *таміли* (частково живуть і в Шрі-Ланці, Малайзії, Бірмі та ін. країнах Пд.-Сх. Азії), *малаялі*, *канара*, *тулу*, ораони (живуть у Центр. Індії), *гонди*, кандхи та ін. нечисленні народи, які населяють гол. чин. гірські й лісові райони Індії. До Д. належать і брагуї, які живуть у Пакистані й сусідніх районах Афганістану та Ірану. За релігією більшість Д. — індуїсти, частина — християни й мусульмани. Д. створили високорозвинуту культуру (літературу, мистецтво, театр тощо). Осн. заняття Д.— землеробство, скотарство, рибальство, ремесла (ювелірне, різьблення на дереві й слоновій кістці). Значна частина Д. працює на плантаціях і в різних галузях промисловості.

ДРАВІДІ́ЙСЬКІ МО́ВИ — мови, якими говорять дравідійські народи (див. *Дравіди*). До дравідійських належать мови телугу, тамільська. ка́нада, малаялам, тулу, гонді та ін. Характерні фонетичні риси Д. м.: наявність коротких і довгих голосних, у середині слів недопустимий збіг звуків усувають за допомогою *асиміляції*, елізії, вставляння звуків тощо. У морфології Д. м. переважає суфіксальна *аглютинація*. Порядок слів у реченні сталий: підмет ставиться на початку, а присудок — у кінці речення. З Д. м. тамільська, малаялам, ка́нада й телугу мають давню писемність (найдавніші пам'ятки тамільської мови — від 1 ст. до н. е., ка́нада — 5 ст. н. е., телугу — 7 ст. н. е.), писемність мовою тулу — з 2-ї пол. 19 ст. Решта Д. м. безписемні. Алфавіти Д. м. ведуть початок від *брахмі*.

Літ.: Андронов М. С. Сравнительная грамматика дравидийских языков. М., 1978.

ДРА́ГА (англ. drag) — 1) Плавуча установка зі збагачувальним устаткуванням, за допомогою якої з-під шару води видобувають корисні копалини. В процесі експлуатації Д. цінні метали й мінерали виділяють з піднятого грунту, вдаючись до *збагачування корисних копалин*, а пусту породу переміщують у відвал. Розрізняють Д. (мал.) континентальні (ними розробляють родовища на дні невеликих континентальних водойм), що їх монтують, як правило, на плоскодонних понтонах (суднах), і морські (для розробки родовищ, напр., у глибоководній частині акваторії морів), встановлювані на кільових (рідше плоскодонних) самохідних або буксирних суднах.

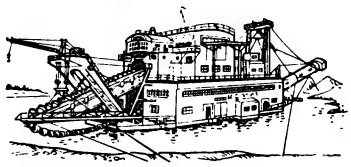

Багаточерпакова драга

За видом енергії Д. поділяють на електричні, дизель-електричні, дизельні і парові; за способом переміщування — на канатно-пальові й канатно-якірні. Є Д. черпальні (одно- й багаточерпакові, з місткістю черпака до 100, 250 і понад 250 л), гідро- і пневмовсмоктуючі. Вони піднімають грунт з глибини до 50 м, іноді більше. В СРСР створено (1969) найбільшу в світі електричну Д. з черпаком місткістю 600 л і граничною глибиною черпання 50 м нижче рівня води. За допомогою Д. розробляють родовища золота, платини, алмазів, важких мінералів тощо. 2) Прилад для добування тварин, переважно безхребетних, і рослин з дна водойм. Складається з залізної рами, до якої прикріплюється мішок з дрібночарункової сітки.

ДРА́ГАН Михайло Дмитрович [21.XI (3.XII) 1899, с. Тустановичі, тепер у складі м. Борислава Львівської обл.— 8.III 1952, Львів] — укр. рад. мистецтвознавець. Автор праць з питань старод. укр. мистецтва, передусім нар. дерев'яної архітектури та різьбярства. Монографії — «Українські дерев'яні церкви» (т. 1—2. Львів, 1937), «Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст.» (К., 1970).

ДРА́ГА-СУМАРО́КОВА Валерія Францівна [5 (17). XII 1896, Москва — 7.IV 1967, Київ] — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Творчу діяльність почала 1916 в Ярослав. рос. драм. театрі ім. Ф. Волкова. З 1921 працювала в театрах Москви, Харкова, Ростова, з 1926 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Василиса («На дні» Горького), Аркадіна («Чайка» Чехова), Кареніна («Живий труп» Л. Толстого), Панова («Любов Ярова» Треньова), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Донна Анна («Камінний господар» Лесі Українки), Грета Норман («Життя починається знову» Собка).

ДРА́ГО ДОКТРИ́НА — принцип, за яким державний борг не може стати причиною ні збройної *інтервенції*, ні фактичної окупації території амер. держав європ. д-вою. Проголошена 1902 міністром закордонних справ Аргентіни Л. Драго (звідси й назва) в ноті держ. департаментові США. Д. д. було висунуто в зв'язку зі збройною інтервенцією Великобританії, Німеччини та Італії у Венесуелу з приводу невиплати нею боргів за облігації *консорціумові* громадян названих європ. країн. США не підтримали Д. д. Гаазька конференція миру 1907 на пропозицію делегата США ген. Портера прийняла конвенцію, за якою при стягненнях по договірних боргових *зобов'язаннях* можна застосувати силу в разі, якщо д-ва відмовляється передати справу в *арбітраж* або залишає її без розв'язання тощо. Значна частина латиноамер. д-в не згодилася з прийнятою конвенцією (т. з. «конвенція Портера»), оскільки вона спотворила Д. д. і певною мірою санкціонувала можливість інтервенції.

В. М. Корецький.

ДРА́ГОВИЧ (Драговић) Радован (10.XII 1878, Ужице — 7.I 1906, Белград) — діяч сербського робітн. руху. Тесляр. У 1900 організував видання соціалістичної газ. «Напред» («Уперед»), брав участь у виданні ін. демократичних газет. У 1902—05 — гол. редактор органу сербської с.-д. газ. «Радничке новине» («Робітнича газета»). В 1902—03 — секретар т. з. Центр. комітету робітн. орг-цій, які 1903 підготували створення Серб. с.-д. партії. Один із засновників, з 1903 — секретар, згодом — голова партії. Виступав за єдність робітн. класу Сербії, боровся проти опортунізму.

ДРАГО́ЙЧЕВА Цола [н. 18(30).VIII 1898, м. Бяла Слатина] — болг. держ. і політичний діяч, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1963), Герой НРБ (1968). Член Болг. компартії (БКП) з 1919. Учасник *Вересневого антифашистського повстання 1923*. З 1937 — член ЦК, у 1940 — член Політбюро ЦК БКП. Учасник *Вересневого народного збройного повстання 1944*. В 1944—48 — гол. секретар Нац. к-ту *Вітчизняного фронту*, голова К-ту болг. жінок, член Ради МДФЖ, голова Нац. к-ту захисту миру. В 1947—57 — міністр зв'язку та шляхів. З 1957 — голова Всенар. к-ту болг.-рад. дружби. З 1963 — заст. голови Нац. к-ту Вітчизн. фронту, з 1966— член Політбюро ЦК БКП. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1972.

ДРАГОМА́НОВ Михайло Петрович [псевд.— М. Галицький, П. Кузьмичевський, П. Петрик, Українець та ін.; 18 (30).IX 1841, м. Гадяч, тепер Полтавської обл.— 20.VI (2.VII) 1895, Софія] — укр. публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ, громад. діяч бурж.-демократичного, потім — ліберально-бурж. напряму. Походив з дрібнопомісних дворян. Закінчив Київ. ун-т (1863). З 1864 — приват-доцент, з 1870 — доцент цього ун-ту. Очолював ліве крило київ. «*Громади*». В 1875 звільнений з ун-ту за політ. неблагонадійність, 1876 емігрував за кордон і заснував у Женеві вільну укр. друкарню. У 1878—79 надрукував тут 5 вип. зб. «Громада», в 1881 — два но-

мери журн. «Громада» (разом з М. *Павликом* і С. А. *Подолинським*). Видав окремою книжкою лист В. Белінського до М. Гоголя, твори О. Герцена, Т. Шевченка, Панаса Мирного та ін. З 1889 — професор кафедри заг. історії Софійського ун-ту.

Багатогранна діяльність Д. складна і суперечлива. На формування суспільно-політ. і філос. поглядів Д. мали вплив, з одного боку, твори О. Герцена, М. Добролюбова, М. Чернишевського, Т. Шевченка, а з другого — ідеї П.-Ж. *Прудона*. Д. обстоював думку про об'єктивне, незалежне від свідомості існування природи та її закономірностей, захищав матеріалістичне положення про пізнаванність об'єктивної дійсності. Його публіцистичні виступи проти монархічних режимів царської Росії і Австро-Угорської імперії, проти клерикалізму, нац. обмеженості в питаннях розвитку культури поєднувалися з ідеалістичним трактуванням істор. процесу, бурж.-ліберальною критикою марксистського вчення, якому він протиставляв як свій сусп.-політ. ідеал прудонівський дрібнобурж. *федералізм* та *анархізм*. Хитка й непослідовна сусп.-політ. позиція Д. зазнавала критики з боку народовольців (див. «*Народна воля*»), соціал-демократів (*група «Визволення праці»*), укр. революц. демократів (І. Франко). В. І. Ленін різко критикував Д. за «націоналістичне міщанство», яке найвиразніше виявилося в огульному засудженні будь-якого централізованого (навіть демократичного) держ. устрою, в проповіді культур.-нац. автономії, в класово обмеженій негативній оцінці польс. повстання 1863—64 тощо (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 24, с. 140; т. 25, с. 283). Наук. цінність мають численні літ.-критичні праці Д. про Т. Шевченка, Ю. Федьковича, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, В. Белінського, О. Герцена та ін. Як літ. критик Д. обстоював принципи реалізму в л-рі, боровся проти «хуторянського» *етнографізму*, закликав укр. письменників учитися на творах передової рос. л-ри («Література російська, великоруська, українська і галицька», «Листи на Наддніпрянську Україну» та ін.). Літ.-критичні й публіцистичні праці Д. відіграли позитивну роль у справі слов. культур. єднання й популяризації кращих надбань укр.л-ри в Зх. Європі. Автор багатьох досліджень з фольклору.

Тв.: Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство, т. 1—4. Львів, 1899—1906; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. 1—8. Львів — Чернівці, 1910—11; Политические сочинения, т. 1. М., 1908; Літературно-публіцистичні праці, т. 1—2. К., 1970.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 5. Гонителі земства і аннібали ліберализму; т. 24. Критичні замітки з національного питання; т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 46. Лист Г. В. Плеханову 30.VII 1901; Луначарський А. Шевченко і Драгоманов. В кн.: Пам'яті Михайла Драгоманова. Х., 1920; Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 35, кн. 8; Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. К., 1964; Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова. К., 1965; Сокуренко В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. Львов, 1966; Дьяков В. А. В. И. Ленин об освободительном движении в Польше и его оценке М. П. Драгомановым. В кн.: Ленин и Польша. М., 1970.

В. Г. Сарбей.

ДРАГОМИ́РОВ Михайло Іванович [8 (20).XI 1830, поблизу Конотопа, тепер Сумської обл.— 15 (28). X 1905, Конотоп] — рос. військ. діяч, генерал від інфантерії (1891). Закінчив Академію Генштабу (1856). В 1869—76 — нач. штабу Київ. військ. округу. Учасник рос.-тур. війни 1877—78. З 1878 — нач. Миколаївської академії Генштабу, з 1889 — команд. військами Київ. військ. округу, з 1898 — також київ., подільський і волинський генерал-губернатор. З 1903 — член Держ. ради. Висунув ряд передових ідей у військ. педагогіці. Автор «Підручника тактики» (1879), ряду ін. праць.

ДРАГУ́НИ (франц. dragons) — вид кавалерії, призначеної вести бій у кінному і пішому строю. Вперше Д. з'явились у 16 ст. у Франції. У 18—20 ст. Д. були в більшості європ. армій. У Росії перший драгунський полк сформовано 1631. З кін. 19 ст. Д. від ін. видів кавалерії відрізнялися лише формою одягу. Існували до поч. 1918.

ДРАГУ́НСЬКИЙ Давид Абрамович [н. 2 (15).II 1910, с. Святськ, тепер Новозибківського р-ну Брянської обл.] — рад. військовий діяч, генерал-полковник танкових військ (1970), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1931. В Рад. Армії з 1933. В 1938 брав участь у боях проти япон. мілітаристів біля оз. Хасан. Закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1941), Академію Генштабу (1949). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танк. батальйону і танк. бригади воював на Зх., Пн.-Кавказькому, Калінін., Ворон. і 1-му Укр. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДРАЙЗЕР (Dreiser) Теодор-Герман-Альберт (27.VIII 1871, Терре-Гот, штат Індіана — 28.XII 1945, Голлівуд) — амер. письменник і громадський діяч. Член Компартії США з 1945. Літ. діяльність почав 1892 як репортер. Перший роман — «Сестра Керрі» (1900), в якому Д. засуджував бурж. мораль. У романі «Дженні Герхардт» (1911) протиставляв життя бідних і багатих, стверджував моральну вищість людей праці. Романом «Фінансист» (1912) почав «Трилогію бажання» (2-а частина — «Титан», 1914, 3-я частина — «Стоїк», незакінчений, вид. 1947), в якій реалістично відтворив атмосферу великого бізнесу. Трагічну долю митця в бурж. світі змалював у романі «Геній» (1915). В романі «Американська трагедія» (1925) з великою силою викрив капіталістичний лад Америки. Автор роману «Оплот» (вид. 1946), збірок новел «Дванадцять чоловіків» (1919), «Барви великого міста» (1923), «Ланцюги» (1927), «Галерея жінок» (1929), публіцистичних збірок «Бий, барабан!» (1920), «Трагічна Америка» (1931), «Говорять гірники Гарлана» (1932), «Америку варто рятувати» (1941). Д. був другом СРСР. В 1927 приїздив до Рад. Союзу, написав кн. «Драйзер дивиться на Росію» (1928). Був одним з організаторів Амстердамського конгресу на захист миру і культури (1932), 1937 відвідав респ. Іспанію. Під час 2-ї світової війни виступав за підтримку рад. народу в боротьбі проти гітлеризму. В кращих творах стверджував позиції критичного реалізму й наближався до соціалістичного реалізму (повість «Ерніта», 1929; в ній уперше в амер. л-рі створив позитивний образ комуністки).

Д. А. Драгунський.

Тв.: Укр. перекл.— Нариси і оповідання. К., 1950; Дженні Герхардт. К., 1954; Американська трагедія. К., 1955; Сестра Керрі. К., 1971; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1973; Титан. К., 1959; Финансист. К., 1959.

Літ.: Панкова Л. Г. Теодор Драйзер. К., 1974; Батурин С. С. Драйзер. М., 1975; Засурский Я. Н. Теодор Драйзер. М., 1977; Парчевская Б. М. Теодор Драйзер. Биобиблиографический указатель. М., 1976.

Т. Н. Денисова.

Т.-Г.-А. Драйзер.

ДРАЙ-ХМА́РА Михайло Панасович [28.IX (10.X) 1889, с. Малі Канівці, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл. — 19.I 1939] — укр. рад. поет і літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1919). У 1926 видав зб. поезій «Проростень». Належав до літ. групи «*неокласики*». Автор монографії «Леся Українка» (1926), ін. наук. праць. Переклав укр. мовою твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, «Вінок» М. Богдановича, карело-фінський епос «Калевала», твори А. Міцкевича, П. Верлена, Ш. Бодлера та ін.

Тв.: Вибране. К., 1969.

ДРАК Матвій Ілліч [18 (30).IX 1887, Вінниця — 20.VII 1963, Київ] — укр. рад. театральний художник, засл. арт. УРСР (з 1940). Член КПРС з 1952. Навчався в Одес. худож. уч-щі (1904—10) у К. *Костанді* та в мюнхенській АМ (1910—14). У 1914—17 створив декорації до вистав у театрах Вінниці та Пскова. Був одним з основоположників укр. драм. театру ім. І. Франка (з 1926 — в Києві), в якому працював до 1949. Оформив спектаклі: «Фуенте овехуна» Лопе де Вега (1922), «97» М. Куліша (1924), «Лісова пісня» Лесі Українки (1927), «В степах України» Корнійчука (1940), «Сто тисяч» Карпенка-Карого (1947), «Глитай, або ж Павук» Кропивницького (1952).

ДРАКО́Н (грец. δράκων) — у міфології багатьох народів світу крилатий (іноді багатоголовий) вогнедишний змій. У Японії, Китаї, Кореї та деяких ін. країнах — божество води, пізніше — символ влади. В Єгипті Д.— втілення сил темряви, які переміг бог *Ра*. У християнських легендах Д.— злий дух. До Д. подібні образи зміїв у рос., укр. та білорус. казках.

Драгуни. Рядовий. 1764—75. Обер-офіцер. 1812. Російська армія.

Дракон літаючий.

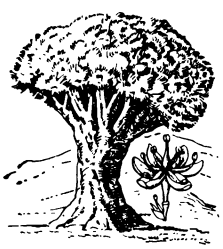

Драконове дерево. Загальний вигляд і квітка.

ДРАКО́Н — сузір'я Пн. півкулі неба, близьке до Пн. полюса світу. В СРСР видно цілий рік. У Д. розташований Пн. полюс *екліптики*. В 1725 Дж. Брадлей при визначенні періодичних змін координат γ Дракона відкрив *аберацію світла*. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ДРАКО́Н (Draco) — рід ящірок родини *агамових*. Об'єднує бл. 15 видів, поширених у Пд.-Сх. Азії та на о-вах Малайського архіпелагу. Найвідоміший Д. літаючий (D. volans), довж. 21 см (з хвостом). Живуть Д. на деревах, здатні до планеру́ючого польоту на віддаль до 30 м завдяки наявності своєрідного пристосування — 5—7 пар видовжених несправжніх ребер, які під час стрибка випростовуються, розтягуючи по боках тіла півкруглі згортки шкіри, що виконують функцію парашута. Живляться Д. комахами. Яйця (2—6 шт.) відкладають у ямку, на землі біля основи деревних стовбурів. *В. І. Таращук.*

ДРАКОНІ́ДИ — *метеорний потік* з радіантом у сузір'ї *Дракона*, пов'язаний з кометою Джакобіні — Ціннера. Спостерігається 9—10 жовтня. В 1933 і 1946 відзначено сильні *метеорні дощі*.

ДРАКО́НОВЕ ДЕ́РЕВО (Dracaena dracо) — дерево род. *лілійних*. Стовбур до 23 м заввишки, до 5 м у діаметрі, вгорі дуже розгалужений. Листки лінійні, шкірясті, містяться на кінцях пагонів пучками. Квітки великі, правильні, роздільнопелюсткові, в пучках по 2—4. Росте на о-вах Канарських Сокотра, живе до 5—6 тис. років. З надрізів стовбура Д. д. витікає смола, яка на повітрі швидко червоніє (т. з. «драконова кров»). Листки містять луб'яні волокна, які йдуть на виготовлення різних виробів.

ДРАКО́НОВІ ГО́РИ — гірський масив на Пд. Сх. Африки. Довж. 900 км, вис. до 3482 м (г. Табана-Нтленьяна). Складаються переважно з пісковиків, перекритих базальтами. Являють собою ступінчасті плато з крутими схилами та плескатими вершинами. На сх. вологих схилах (опадів до 2000 мм на рік)— тропічні ліси з ліанами, вище — чагарники та луки, на західних — *савани* й зарості чагарників. У Д. г.— нац. парк Наталь та ін.

ДРА́КОНТА ЗАКО́НИ — перша відома пам'ятка писаного права в Афінах. Кодифікація його пов'язана з архонтом Драконтом (звідси й назва) 621 до н. е. Д. з. є свідченням того, що народ домігся в родоплемінної знаті поступок і згоди записати діюче *звичаєве право*. Це мало певне значення для обмеження сваволі знаті, яка довільно тлумачила звичаї, зовсім не беручи до уваги інтересів народу. Д. з. закріплювали основи рабовласницького ладу, що склався в Афінах, чим сприяли утвердженню рабовласницької *держави* й ліквідації родового устрою. Вони включали й кримінальні закони, які характеризувалися винятковою суворістю (майже за всі злочини призначалася одна міра покарання — смерть). Особливістю Д. з. є їхній архаїзм. Незважаючи на суворість і недосконалість, Д. з. мали велике істор. значення як свідчення перемоги рабовласницького ладу над родовим (обмеження *кривавої помсти*, заборона самосуду, відповідне впорядкування майнових і ділових відносин тощо). Д. з. стали синонімом суворості й жорстокості. За припущенням, діяли до *Солона реформ* (594 до н. е.). *В. М. Катрич.*

ДРАКУНКУЛЬО́З, рищта — захворювання людини і деяких тварин (собаки, шакала та ін.), спричинюване круглим черв'яком *рищтою*, який локалізується в підшкірній клітковині переважно нижніх (задніх) кінцівок. Зараження відбувається при проковтуванні з водою *циклопів*, інвазованих рищтою. Інкубаційний період 9—14 місяців. О з н а к и: нудота, блювання, проноси, алергічні явища (кропив'янка, приступи ядухи тощо). В місцях локалізації паразитів можуть утворюватись абсцеси, флегмони тощо. П р о ф і л а к т и к а: правильна організація системи водопостачання. Л і к у в а н н я: хірургічне — видалення паразита, антиалергічні й протизапальні засоби.

Літ.: Руководство по тропическим болезням. М., 1974.

ДРА́МА (грец. δρᾶμα, букв.— дія) — 1) Один з трьох літературних родів (поряд з *епосом* і *лірикою*). Драм. твори призначені переважно для сценічного виконання. Характери, думки й почуття дійових осіб у Д. розкриваються через драм. діалог і безпосередню дію. Д. властиві глибока конфліктність і драматизм — напружена боротьба, дійове переживання людьми соціально-історичних або психологічних суперечностей. Важлива роль у Д. належить сценічним худож. засобам (міміка, жести, рухи, побудова *мізансцен* тощо; див. також *Акторське мистецтво, Театр*). У процесі розвитку суспільства і л-ри заг. закони будови Д. зазнавали змін. Д. як літ. рід включає в себе багато жанрів (видів), основні з них — *трагедія*, драма (у вузькому розумінні) і *комедія*.

Д. виникла з обрядових актів, де слово, діалог поєднувалися зі співами, танком, *пантомімою*. В Європі її започатковано в 6—5 ст. до н. е. творами давньогрец. трагіків Есхіла, Софокла й Евріпіда та комедіографа Арістофана. На основі досвіду давньогрец. драматургів Арістотель сформулював закони поетики Д. На 5 ст. н. е. припадає розвиток Д. в Індії (трагедії Калідаси і Шудраки). В Китаї після довгого панування релігійної Д. починаючи з 13—14 ст. н. е. розвинулися різні форми світської Д. Проникнення нар. елемента в європ. середньовічну Д. *(мораліте, фарс, міраклі)* підготувало бурхливий розвиток нової драматургії епохи *Відродження* і *бароко*. Найвизначнішими її представниками були У. Шекспір (Англія), Лопе-Ф. де Вега Карпйо, Кальдерон (Іспанія). У 17—18 ст. сформувалася класицистична Д. (П. Корнель, Ж. Расін, пізніше Вольтер — у Франції, В. Альф'єрі — в Італії). Становлення класицистичної комедії пов'язане з творчістю Ж.-Б. Мольєра і К. Гольдоні, збагаченою традиціями нар. франц. та італ. театрів. Ідеї епохи *Просвітительства* відображено в драматургії Г.-Е. Лессінга, П. Бомарше, Д. Дідро. Тоді ж сформувався жанр *міщанської драми*. Протестом проти бурж. сусп. відносин пройнята нім. Д. «*Бурі й натиску*» (Ф. Шіллер, Й.-В. Гете). З 20-х рр. 19 ст. найсильнішою течією драм. л-ри стала романтична Д. (В. Гюго, П. Меріме — у Франції, Дж.-Г. Байрон — в Англії). Натуралістична Д. представлена творчістю Г. Гауптмана. Рисами критичного реалізму позначені драми Г. Ібсена. В 19—20 ст. високого розвитку Д. досягла в слов. країнах — Польщі (Ю. Словацький), Чехії (Й. Тил, А. Ірасек), Сербії (П. Негош, Б. Нушич). Гуманістичні й реалістичні традиції Д. розвинули далі Р. Роллан, О. Уайльд, Б. Шоу, Дж.-Б. Прістлі, Шон о'Кейсі, К. Чапек, А. Міллер, Л. Піранделло, Е. де Філіппо. Соціалістичні ідеали утверджував у своїй творчості Б. Брехт. Передова драматургія світу протистоїть занепадницьким тенденціям бурж. драматургії, напр., *театру абсурду* (С. Беккет, Е. Йонеску). Початок літ. Д. в Росії й на Україні пов'язаний з т. з. *шкільним театром* (драма Ф. Прокоповича «Владимир»). У 18 ст. в рос. л-рі розвинулася класицистична Д. (О. Сумароков, М. Ломоносов, В. Озеров). Значним кроком до реалізму була творчість Д. Фонвізіна. Реалістичну Д. починаючи з 30-х рр. 19 ст. високо піднесли О. Грибоєдов, О. Пушкін, М. Гоголь, Л. Толстой, О. Островський. На межі 19 і 20 ст. реалістичні, соціально-психологічні Д. створили А. Чехов і М. Горький.

Нова укр. Д. починається з «Наталки Полтавки» І. Котляревського. Народністю й реалізмом, виразною соціальною спрямованістю позначені комедії Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, драми й комедії М. Старицького, М. Кропивницького. Реалістичне відтворення нар. життя, протест проти самодержавства поглибилися в творчості І. Карпенка Карого (Тобілевича). Класичні зразки соціально-психологічної («Украдене щастя») і романтично-легендарної («Сон князя Святослава») Д. створив І. Франко. Філос. проблематикою, революц. спрямованістю відзначається драматургія Лесі Українки («Лісова пісня», «Камінний господар»).

Новаторська своєю суттю рад. драматургія, творчо розвиваючи традиції реалістичної Д., ґрунтуючись на методі *соціалістичного реалізму*, правдиво відобразила якісно нові явища сусп. життя й показала нового героя — активного будівника комунізму. Єдина в своїй політ. спрямованості, вона багатогранна за нац. формами і жанрами. Значного розвитку досягла російська (М. Горький, В. Маяковський, М. Погодін, Вс. Вишневський, К. Треньов, О. Арбузов, В. Розов), українська (М. Куліш, І. Микитенко, І. Кочерга, О. Корнійчук, М. Ірчан,

Я. Мамонтов, Я. Галан, О. Коломієць, М. Зарудний) і драматургія ін. братніх народів СРСР (К. Крапива, А. Макайонок, А. Якобсон, Ю. Смуул, С. Вургун, Й. Друце, М. Карім, К. Яшен, Н. Думбадзе, О. Іоселіані).

2) Один з осн. жанрів (видів) драматургії поряд з трагедією й комедією. Основу Д. як жанру становить напружений драм. конфлікт, але виключається його односторонньо трагічне або комічне трактування.

Літ.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Белинский В. Г. О драме и театре. М.—Л., 1948; Українка Л. Новейшая общественная драма.— Європейська соціальна драма в кінці XIX ст. В кн.: Українка Л. Про літературу. К., 1955; Кузякіна Н. Б. Нариси української радянської драматургії, ч. 1—2. К., 1958—63; Аникст А. А. Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. М., 1967; Аникст А. А. Теория драмы в России от Пушкина до Чехова. М., 1972; Брехт Б. Про мистецтво театру. К., 1977. *Д. Т. Вакуленко.*

ДРАМАТУРГІЯ [від грец. δρᾶμα (δράματος) — *драма* та ἔργον — творення] — 1) Драматична література певної епохи чи країни, а також сукупність драматичних творів певного письменника. 2) Теорія побудови драматичних творів. 3) Сюжетно-образна концепція театральної вистави або сценарію кінофільму, що її визначають режисери. *В. М. Лесин.*

«ДРАНГ НАХ ОСТЕН» (нім. Drang nach Osten — натиск на Схід) — назва загарбницької політики нім. феодалів у період середньовіччя, а згодом імперіалістичної Німеччини щодо країн Центр., Сх. й Пд.-Сх. Європи. В умовах об'єднання Німеччини в 19 ст. «згори» «Д. н. О.» втілював найреакційніші бурж.-націоналістичні концепції, доповнював ідею *пангерманізму*, виправдовував агресію проти слов. народів. Ця політика стала однією з гол. рис нім. фашизму, його цілей у 2-й світовій війні. Розгром нім. фашизму при вирішальній ролі Рад. Армії завдав удару по політиці «Д. н. О.». З 50-х рр. 20 ст. мілітаристські кола ФРН стали на шлях відродження ряду лозунгів цієї політики.

ДРАНИЙ Семен Олексійович (1667—1708) — один з керівників *Булавінського повстання 1707—09*. В 1707 очолював боротьбу повсталих козаків, які жили по Сіверському Дінцю, проти карального загону царських військ 8 (19). VI 1708 повстанські загони під проводом М. *Голого* і Д. розгромили на р. Уразовій каральний загін Сумського полку, який за наказом царського уряду брав участь у придушенні повстання. В липні 1708 повстанці під м. Тором (тепер м. Слов'янськ Донец. обл.) в урочищі Крива Лука зазнали поразки від царських військ. Д. загинув у бою.

ДРАНИШНИКОВ Володимир Олександрович [29.V (10.VI) 1893, Петербург — 6.II 1939, Київ] — рос. і укр. рад. диригент, засл. арт. РРФСР (з 1933). У 1916 закінчив Петрогр. консерваторію; з 1918 — диригент Маріїнського театру. В 1936—39 — худож. керівник і гол. диригент Київ. театру опери та балету, в якому поставив опери «Тихий Дон» (1936), «Піднята цілина» (1937) Дзержинського, «Тарас Бульба» Лисенка (1937), «Щорс» Лятошинського (1938), «Перекоп» Мейтуса, Рибальченка і Тіца (1939). Виступав і як симф. диригент і піаніст. Автор фп., вокальних та ін. творів. Пам'яті Д. присвятив сонет «Смерть героя» М. Рильський.

ДРАП (франц. drap — сукно) — важка густа подвійна *вовняна тканина* складного *переплетення ниток* з пряжі апаратного (суконного) прядіння. Лицьовий бік тканини часто виробляють з якіснішої вовни, ніж виворітний. Розрізняють Д. ворсований і неворсований; одно- і багатоколірний. З Д. шиють верхній одяг.

«ДРАПО́ РУЖ» («Le Drapeau Rouge» — «Червоний прапор») — газета, орган ЦК Компартії Бельгії. Засн. 1921 в Брюсселі Ж. *Жакмотом*. Під час нім.-фашист. окупації Бельгії виходила нелегально.

ДРА́ХМА (грец. δραχμή, букв.— жменя) — 1) Вагова й грошова одиниця в Стародавній Греції (з 6 ст. до н. е.). 2) Стародавня аптекарська міра ваги; в Росії аптекарська Д. дорівнювала 3,732 г, в Англії — 3,888 г. 3) Рідка Д.— міра місткості в США, дорівнювала 3,6966 мл. 4) Торговельна Д.— міра маси в Англії, становить 1/16 торговельної унції, дорівнює 1,772 г. 5) Грошова одиниця Греції, поділяється на 100 *лепт*. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. дорівнюють 1,85 крб.

ДРАЦЕ́НА (Dracaena) — рід вічнозелених деревовидних рослин родини *лілійних*. Листки лінійні або ланцетовидні, шкірясті, розміщені пучками на кінцях гілок. Квітки дрібні, білі або жовтуваті, з міцним запахом, зібрані у великі щільні волоті на кінцях пагонів. Плід — ягода. Бл. 40 видів, поширених у тропічній смузі Африки і Азії. До Д. належить *драконове дерево*. Багато видів Д. вирощують як декоративні в кімнатах і оранжереях; в СРСР (на кримському й кавказ. узбережжях Чорного м.) деякі види Д. культивують у відкритому грунті.

ДРАЧ Іван Федорович (н. 17.X 1936, с. Теліжинці Тетіївського р-ну Київської обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1959. Закінчив Київ. держ. ун-т (1962). Перша зб. віршів «Соняшник» вийшла 1962. Збірки «Протуберанці серця» (1965), «Поезії» (1967), «Балади буднів» (1967), «До джерел» (1972), «Корінь і крона» (1974; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976), «Київське небо» (1976) присвячені темі керівної ролі Комуністичної партії, рад. патріотизму, дружби народів. Віршам Д. властиві філос. узагальнення, громадян. пафос. Працює в галузі поетичного перекладу з зарубіжних літератур і літератур народів СРСР. За сценаріями Д. поставлено кінофільми «Камінний хрест», «Іду до тебе».

Тв.: Іду до тебе. К., 1970; Київське небо. К., 1976; Дума про вчителя. К., 1977; Сонце і слово. К., 1978; Сонячний фенікс. К., 1978; Рос. пер. кл.— Солнечный гром. М., 1977.

ДРЕВЛЯ́НИ — одне з східнослов'янських племен (союзів племен), яке в 6—12 ст. жило на Поліссі на Правобережжі Дніпра. Згадуються в «*Повісті временних літ*». Найбільшими містами Д. були Іскоростень (Коростень), Вручій (Овруч), Малин, Городськ та ін. Спочатку землі Д. становили самостійне князівство з центром в Іскоростені. В 884 київ. кн. *Олег* підкорив Д., але після його смерті (912) вони вийшли з-під влади Києва. В 914 київ. кн. *Ігор* знову підкорив Д., у яких, однак, залишився свій князь. У 942 відбувалися збройні сутички між військами київ. князя й Д., які прагнули стати незалежними від Києва. Феод. верхівка Д. спробувала використати *древлянське повстання 945* з метою відокремитися від Києва. В 946 княгиня *Ольга*, придушивши повстання, ліквідувала древлянське князівство. Д. займалися землеробством, скотарством і ремеслами (залізоплавильним, виробленням з овруцького шиферу пряселець тощо). Останній раз Д. згадуються в літописі під 1136. З Д. пов'язують *Корчацький могильник*, *Луку-Райковецьку* та ін. археол. пам'ятки.

ДРЕВЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 945 — найраніше з засвідчених писемними джерелами повстання нар. мас у Давній Русі. Викликане спробою київ. кн. *Ігоря* провести 945 повторний збір *данини* в землі *древлян*. Під час повстання Ігоря було вбито. З повстання скористалася древлянська феод. верхівка на чолі з кн. Малом, щоб відокремитися від Києва. В 946 Д. п. придушила княгиня *Ольга*, яка, проте, мусила провести певну регламентацію збирання данини.

ДРЄ́ВЧЕНКО (Древкін) Петро Семенович (бл. 1863, Полтавщина — 1934) — укр. рад. кобзар. Жив у с. Залютиному під Харковом. У 13 років осліп. Учень Г. *Гончаренка*. Гру Д. високо цінував М. Лисенко. Разом із кобзарями П. Гащенком, С. *Пасюгою* та Г. Цибкою створив рад. думу «Про військо Червоне, про Леніна-батька і синів його вірних».

ДРЕГОВИЧІ — одне з східнослов'янських племен (союзів племен), яке жило між Прип'яттю і Зх. Двіною. Згадуються в «*Повісті временних літ*». Вважають, що назва «дреговичі» пов'язана з давньорус. словом «дрягва» — болото і вказує на характер місцевості, де жило це плем'я. Найбільшими містами Д. були Туров, Клецьк, Слуцьк. Землі Д. становили самостійне князівство з центром у м. Турові. В 10 ст. це князівство ввійшло до складу *Київської Русі*. Київ. кн. *Володимир Святославич* під час поділу Русі на уділи більшу частину землі Д. включив до Туровського князівства, пн.-зх. частина ввійшла до *Полоцького князівства*. За археол. даними, Д.— землеробське населення, яке займалося й промислами та ремеслами (обробка заліза, гончарство).

ДРЕДНО́УТ (англ. dreadnought — безстрашний) — клас англ. *лінійних кораблів* (будувалися з 1905). Мав водотоннажність понад 17 тис. т.

І. Ф. Драч.

Драцена деремська.

ДРЕ́ЗДЕН — місто на Пд. Сх. НДР, адм. центр округу Дрезден. Вузол з-ць та автошляхів, аеропорт, порт на р. Ельбі. 509,3 тис. ж. (1976). Д.— великий екон. і культур. центр країни. В пром-сті провідне місце посідає неметалоємне машинобудування (електротех. та електронна пром-сть, приладобудування, оптика й точна механіка). Підприємства легкої, швейної, меблевої, харчосмакової галузей. Виготовлення фарфорових і скляних виробів. У Д.— Тех. ун-т, Вища трансп. школа, Мед. академія, консерваторія, Вища школа музики та ін. вузи; оперний театр, драматичний «Статстеатр», оркестр філармонії тощо. Музеї, в т. ч. *Дрезденська картинна галерея*, історичний, нар. мистецтва, зібрання фарфору. Під час 2-ї світової війни Д. зазнав великих руйнувань від брит. та амер. авіації, тепер місто відбудовано. Серед архіт. пам'яток: замок курфюрстів (королів; 15—19 ст.); палацовий ансамбль Цвінгер (1711—22, арх. М. Д. Пеппельман), Японський палац (1715—41, архітектори З. Лонглюн, Ж. де Бодт і Пеппельман), палацово-парковий комплекс Пільніц (1720—24). Соціалістична забудова Д.— ансамблі площ Альтмаркт (1953—56, архітектори Й. Рашер, Г. Мюллер і Г. Гудер), Постплац (1965—67); вулиці Ернст-Тельман-штрассе, Прагерштрассе; споруди — Будинок преси (1960—68), Палац культури (1970, арх. В. Генш та ін.). Місто відоме з 1216.

К.-Т. Дрейєр.

І. Х. Дрейсіг.

ДРЕ́ЗДЕНСЬКА КАРТИ́ННА ГАЛЕРЕ́Я — одна з найбільших світових скарбниць зх.-європ. живопису 15—19 ст. Засн. 1560. Була частиною Кунсткамери курфюрстів Саксонських, 1722 її значно розширено й перетворено на музей. У 1847—56 арх. Г. *Земпер* спорудив для галереї спец. будинок. У Д. к. г. зберігаються картини нідерландських (Я. ван Ейка, Й. ван Клеве), італійських (С. Боттічеллі, Рафаеля, Джорджоне, Тіціана, П. Веронезе), німецьких (А. Дюрера, Г. Гольбейна Молодшого, А. Менцеля), голландських (Рембрандта, Я. Вермера Делфтського), фламандських (П.-П. Рубенса, А. ван Дейка), іспанських (Х. Рібери, Ф. Сурбарана, Д. Веласкеса), французьких (Н. Пуссена, А. Ватто) та ін. художників. У 1945 під час англо-амер. бомбардування Дрездена Д. к. г. було зруйновано, близько 200 картин загинуло. Більшість творів, які фашисти заховали в непридатних для зберігання місцях, врятувала від загибелі Рад. Армія. Ці твори було вивезено до Рад. Союзу, тут вони зберігалися, а пошкоджені реставрувалися (частина їх тимчасово перебувала в Київ. музеї зх. та сх. мистецтва). В 1955 всі ці експонати передано НДР. У 1956 Д. к. г. знову було відкрито.

Літ.: Спасенные шедевры, т. 1—2. М., 1977; Зейдевитц Р., Зейдевитц М. Дрезденская галерея. Пер. с нем. М., 1965. *І. М. Блюміна.*

Будинок Дрезденської картинної галереї. Північний фасад. Архітектор Г. Земпер. 1847—56

ДРЕ́ЗДЕНСЬКОГО БА́НКУ ФІНА́НСОВА ГРУ́ПА (за назвою банку, засн 1872) — фінансово-монополістичне угруповання ФРН, друге за величиною, після *Німецького банку фінансової групи*. Сформувалася навколо Дрезденського банку гол. чин. у післявоєнні роки. Об'єднує пром. концерни «АЕГ» (електротехніка, радіоелектроніка), «Фольксвагенверк» (автомобілебудування), «ГРУНДІГ» (радіотехніка, радіоелектроніка) й багатогалузеві «ОТКЕР», «КВЕЛЛЕ» та ін. З 1968 Д. б. ф. г. разом з групою Німецького банку контролює концерн «Крупп» (виробляє бл. 3000 видів продукції, у т. ч. чорні метали, вугілля, мор. судна, зброю тощо). До складу Д. б. ф. г. входять і великі страхові т-ва. Оборот капіталу концернів, що входять до Д. б. ф. г., 1977 становив понад 100 млрд. марок. Д. б. ф. г. має великі капіталовкладення в багатьох країнах світу. Спільні інтереси пов'язують Д. б. ф. г. з рядом великих *транснаціональних монополій*, зокрема з амер. «Екссон» (нафтова), англ.-голл. «ЮНІЛЕВЕР». На базі *особистої унії* група пов'язана з держ. апаратом ФРН. Місцеперебування Правління Д. б. ф. г.— м. Франкфурт-на-Майні

В. А. Колибанов.

ДРЕЗИ́НА (нім. Draisine), автодрезина, мотодрезина — невелика транспортна залізнична машина з *приводом* від автомобільного або мотоциклетного двигуна внутрішнього згоряння. Розрізняють Д. (мал.) вантажні й пасажирські. Використовують їх для перевезень на незначну віддаль. У перших Д. був ручний привод. Назва — за ім'ям нім. винахідника К.-Ф. Дреза (1785—1851).

ДРЕЙЄР (Dreyer) Карл-Теодор (3.II 1889, Копенгаген — 20.III 1968, там же) — датський кінорежисер і сценарист. У кіно з 1918. У фільмах «Сторінки з Книги Сатани» (1920), «Вдова пастора» (1920, Швеція), «Міхаель» (1924, Німеччина), «Поважай свою дружину» (1925) критикував бурж. спосіб життя й бурж. мораль. Вершина творчості Д.— фільм «Страсті Жанни д'Арк» (1927, Франція), який став одним з найзначніших досягнень «німого» кіно. Інші фільми: «День гніву» (1943), «Слово» (1955), «Гертруда» (1965).

ДРЕЙКА ПРОТО́КА — протока між о. Вогняна Земля і Пд. Шетлендськими островами, сполучає Тихий ок. з Атлантичним. Шир. до 950 км (найширша протока земної кулі). Глибина до 5840 м. У районі Д. п. часто бувають шторми. Взимку пд. частина Д. п. замерзає. Багато *айсбергів*. Названа на честь англ. мореплавця Ф. Дрейка, який 1578 проплив нею.

ДРЕЙСЕ́НА — рід двостулкових молюсків. Те саме, що й *тригранка*.

ДРЕ́ЙСІГ Іван Християнович [1791, Саксонія — 12 (24).XII 1888, Харків] — рос. і укр. актор. Сценічну діяльність почав у Харків. трупі І. *Штейна* (бл. 1814). Працював у трупах Д. *Журавського*, К. М. *Зелінського*, І. Пілоні та ін. Керував власною трупою у Ставрополі (1845), Тбілісі (1845—46). В різних рос. трупах на Україні працював і в 60—80-х рр. Ролі: Виборний, Чупрун («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Шельменко, Потап Левурда («Шельменко-денщик», «Бой-жінка» Квітки-Основ'яненка), Городничий, Подкольосін («Ревізор», «Одруження» М. Гоголя) та ін. Д.—автор укр. водевіля «Два брати із Санжарівки, третій із Хорола» (1846), в якому грав роль Панька Вередея.

М. Ф. Дібровенко.

ДРЕЙФ (від голл. drijven — гнати, плавати) — 1) Пасивний рух плаваючого тіла (напр., крижини в морі) від діяння морських течій, вітру і хвиль. 2) Знесення вбік від курсу (від діяння вітру чи ін. факторів) судна на морі або літального апарата в повітрі.

ДРЕЙФ ГЕ́НІВ, генетико-автоматичні процеси — випадкова зміна генетичної структури *популяцій* (частоти *генів* або *алелів*), не пов'язана з дією добору, мутаційного процесу (*мутагенезу*) й міграцій. Дія Д. г. особливо яскраво виявляється в малих популяціях. Якщо внаслідок сезонної зміни чисельності популяції, стихійного лиха або заселення нової території вихідна популяція зменшується чи розпадається на менші, то в новоутвореній популяції нове покоління буде представлене нащадками невеликої кількості особин початкової великої популяції, які суто випадково можуть виявитись носіями рідкісних генів. При тривалій ізоляції нової популяції концентрація таких генів у ній виявиться значно більшою, ніж у вихідній популяції. Багато які випадки підвищеної зустрічальності *альбінізму*, деяких *спадкових хвороб* у невеликих ізольованих популяціях людей пояснюються Д. г. (т. з. «принцип основоположника»). Відомі випадки, коли в популяціях с.-г. тварин різко зростала концентрація *летальних генів* у зв'язку з широким використанням гетерозиготних (див. *Гетерозиготність*) за цими генами бугаїв-плідників. Тому широке

Дрезден. Вулиця Прагерштрассе. Архітектор П. Снігон та ін. 60-і рр. 20 ст.

використання у тваринництві штучного осіменіння самок глибокозамороженою спермою, внаслідок чого один самець стає батьком сотень тисяч нащадків, вимагає найретельнішої перевірки спадкових якостей тварин-плідників. Д. г. не має самостійного значення в еволюції організмів; він діє разом з ін. генетичними й екологічними факторами, що сприяють спадковому перетворенню популяції, в першу чергу з добором. Термін «дрейф генів» запропонував амер. генетик С. Райт (1931). *В. І. Євсиков.*

ДРЕ́ЙФОВІ ТЕ́ЧІЇ — течії, що виникають у водоймах (морях, озерах) під впливом постійних або панівних вітрів. Швидкість Д. т. залежить від швидкості вітру, а напрям (внаслідок діяння відхиляючої сили обертання Землі) відхиляється від напряму вітрів у Пн. півкулі праворуч, у Пд.— ліворуч. Нижня межа Д. т. досягає глиб. 200 м. До Д. т. належать *Західних Вітрів течії* й пасатні, або екваторіальні, течії в океанах.

ДРЕ́ЙФУСА СПРА́ВА — судовий процес по звинуваченню в шпигунстві на користь Німеччини офіцера франц. Генштабу єврея Альфреда Дрейфуса. Д. с. сфабрикована реакційною франц. воячиною, почалася 1894. Д. с. стала предметом гострої політ. боротьби у Франції. Військ. суд засудив Дрейфуса на довічну каторгу (1894). Реакція використала Д. с. для розпалювання кампанії шовінізму й антисемітизму, наступу на демократичні свободи. Д. с. було закрито 1900; під тиском світової громадськості Дрейфуса 1906 реабілітовано.

ДРЕМЛЮ́ГА Микола Васильович [н. 9 (22).VI 1917, с. Бутурлинівка, тепер місто Ворон. обл.] — український рад. композитор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). В 1946 закінчив Київ. консерваторію. Твори: симф. поеми «Батьківщина», «Пам'яті героя», «Рідні простори» (1956—60), «Болгарська поема» (1964); кантата «На оновленій землі» (1963), ораторія «Ленін» (1970), твори для фортепіано і бандури, хори, романси і пісні та музика для театру і кіно.

ДРЕНА́Ж (від англ. drain — осушувати) — система штучних водотоків — дрен (труб, свердловин тощо), якими з ґрунту відводять зайву воду, а також спосіб осушування земель за допомогою цих водотоків. Розрізняють Д. (мал.): горизонтальний, вертикальний і комбінований; лінійний, паралельний і кільцевий; пристінний, позастінний, пластовий тощо. Горизонтальний Д. являє собою систему канав, прорізів або залізобетонних *лотоків* (відкритий Д.), а також труб, галерей, горизонтальних свердловин, *штолень* тощо (закритий Д.). Водотоками вертикального Д. є поглинальні свердловини, колодязі, голкофільтри та ін. Дренажні водотоки роблять поодинокі або об'єднані системами *колекторів*; з самопливним або примусовим (напр., насосами) відведенням води. Вибір Д. зумовлюється глибиною дренованих горизонтів, гідродинамічними властивостями води, складом і особливостями осушуваних ґрунтів. За допомогою Д. осушують надмірно зволожені землі (осушувальний Д.), знижують рівень ґрунтових вод і запобігають заболочуванню й засолюванню ґрунту (розсолювальний Д.), посилюють газообмін у важких глинистих ґрунтах (аераційний Д.). Використовуючи Д., відводять підземні води від зсувних схилів, осушують і зміцнюють основи споруд, зменшують тиск води на них тощо.

Літ.: Богомолов Г. В. Гидрогеология с основами инженерной геологии. М., 1975. *В. Ф. Краєв.*

ДРЕНА́Ж у медицині — пристосування для виведення рідини (гною, випоту) з ран, абсцесів, деяких порожнин організму тощо. Як Д. використовують марлеві чи гумові стрічки, гумові, скляні або пластмасові трубки.

ДРЕНА́ЖНІ МАШИ́НИ — самохідні, навісні або причіпні машини для прокладання дренажу на осушуваних і зрошуваних землях, а також торфовищах. За способом прокладання в ґрунті дрен (труб, кротовин, щілин) розрізняють кротові Д. м. (для прокладання підземних отворів діаметром 8—25 см на глибині до 1 м, схожих на кротові ходи); Д. м. для щілинного (безтраншейного) дренажу (різновидність кротового з тією особливістю, що отвір має вигляд щілини, закритої у верхній частині); Д. м. для гончарного (траншейного) дренажу (закладка в траншеї гончарних, пластмасових та ін. труб на щільних, перезволожених ґрунтах). В СРСР, зокрема на Україні, з кротових Д. м. найбільше використовують кротувач начіпний МД-100 (Д-657), призначений для кротового дренажу в торфових і мінеральних ґрунтах з метою осушення й поліпшення аерації. Робочий орган кротувача (мал. 2) складається з ножа *5* (для попереднього формування кротової дрени), й дренера *6*, який і видавлює підземні отвори — кротові дрени. Його навішують на трактор ДТ-75Б. Продуктивність — до 1,5 погонних км за годину. Для безтраншейного прокладання щілинного дренажу застосовують дренажно-ножові Д. м. (мал. 3); вони прокладають пластмасові труби на дні вузької щілини (глиб. до 2,5 м), яку прорізує черенковий ніж Д. м. Для прокладання гончарного дренажу траншейним способом застосовують екскаватори-дреноукладачі (ЭТЦ-163, ЭТЦ-202А) з робочим органом у вигляді ківшового ланцюга (мал. 1). Ці Д. м. одночасно риють траншеї, прокладають дренажні труби й ізолюють їх фільтрами. Продуктивність — 70—293 погонні м за годину. В СРСР сконструйовано й такі Д. м., що самі під землею формують із стрічки дренажні труби й одночасно прокладають їх. *С. О. Карпенко.*

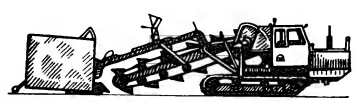

Мал. 1. Дренажна машина. Екскаватор-дреноукладач.

ДРЕС — скорочена назва *державної районної електростанції*.

ДРЕСИРУВА́ННЯ (від франц. dresser — привчати) — цілеспрямоване вироблення й закріплення у тварин певних (необхідних людині) дій і навиків в результаті утворення умовних рефлексів. Теор. основа сучас. Д.— вчення І. Павлова про *вищу нервову діяльність*. При Д., як правило, використовують умовні подразники (звукова команда, жест, показ корму) в поєднанні з безумовними (напр., мех. подразники), які викликають у тварин необхідну реакцію. Д. застосовують у г-ві, оборонно-спортивній роботі (Д. собак — мисливських, службових тощо, коней, голубів); наук. знач. має Д. дельфінів. Д.— давній жанр циркового мистецтва. В кін. 19 ст. дресирувальник В. Л. Дуров (див. *Дурови*) розробив нові методи Д.: зокрема метод безбольового заохочувального Д., засн. на врахуванні природжених властивостей тварини. Майстри Д. в рад. цирку: М. Гладильщиков, І. *Бугримова*, О. Буслаєв, В. Г. і Ю. В. Дурови, В. І. *Філатов*, Б. Едер та ін.

ДРЕСИРУВА́ННЯ БДЖІЛ — метод штучного посилення запилювальної і збиральної діяльності бджіл на квітках рослин, які погано виділяють нектар. В основі Д. б. лежить вироблення у бджіл умовних рефлексів на запах, колір, форму, місцезнаходження квіток та ін. Якщо виділення нектару квітками ослаблюється, то бджоли перестають до них літати, запилення рослин погіршується і врожайність знижується. В Рад. Союзі розроблено методи Д. б. на запилення, що полягає в підгодівлі бджіл цукровим сиропом, настояним на квітках рослин, що потребують запилення. Бджоли летять саме на ті рослини, які мають запах підгодівлі. Бджоли сприяють підвищенню (на 30—50%) врожайності кормових трав, плодоягідних насаджень, багатьох тех. і овочевих культур. Д. б. сприяє й збільшенню медозбору.

Літ.: Бабич І. А., Мегедь О. Г. Бджільництво. К., 1973.

Я. П. Поштаренко.

ДРЖИЧ (Držić) Марин (1508, Дубровник — 2.V 1567, Венеція) — хорватський драматург, представник л-ри Дубровника. Літ. діяльність почав у 2-й пол. 30-х рр. 16 ст. ліричними поезіями в дусі Ф. Петрарки. Відіграв значну роль у становленні дубровницького театру. В багатьох п'єсах наявні елементи гострої критики тогочасного суспільства. Найвідоміша комедія Д.— «Дядечко Мароє» (пост. 1550) — з життя Дубровника й Рима.

ДРИГА́ЛЬСЬКОГО О́СТРІВ — куполоподібне льодовикове підняття в морі Дейвіса, за 78 км на Пн. від Антарктиди. Пл. 204 км². Вис. до 327 м. Береги урвисті. Відкритий 1912 австрал. антарктичною експедицією. Вперше Д. о. дослідила рад. експедиція 1956. В 1960 на Д. о. працювала рад. тимчасова метеорологічна станція «Мир». Названий на честь нім. полярного дослідника Е. Дригальського.

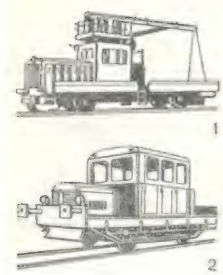

Дрезини:
1 — вантажна;
2 — пасажирська.

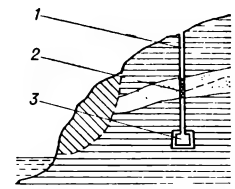

Дренаж комбінований зсувного схилу:
1 — поглинальна свердловина;
2 — фільтр;
3 — штольня.

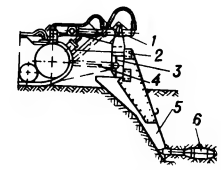

Мал. 2. **Дренажна машина**-кротувач начіпний МД-100 (Д-657): *1* — гідроциліндр піднімання робочого органа; *2* — гідроциліндр гідросистеми; *3* — рама навіски; *4* — важіль начіпної системи; *5* — ніж; *6* — дренер.

Мал. 3. **Дренажна машина** для прокладання пластмасових труб: *1* — барабан; *2* — труба; *3* — напрямний жолоб; *4* — ніж.

Дріада восьмипелюсткова. Квітуча рослина.

Дрізд чорний.

ДРИ́МБА — щипковий муз. інструмент. Див. *Варган.*

ДРИ́НА — ріка в Югославії, права притока Сави (бас. Дунаю). Утворюється внаслідок злиття річок Піви й Тари, що беруть початок на Динарському нагір'ї. Довж. від витоків Тари 460 км, площа бас. 19,6 тис. км². Пересічна витрата води в пониззі 341 м³/с. Має вузьку, глибоку долину, водоспади. На Д. споруджено ГЕС. Несудноплавна.

ДРИ́НОВ Марин Стоянов [2.XI 1838, Панагюриште, тепер НРБ — 28.II (13.III) 1906, Харків] — болг. і рос. історик, філолог, громад. діяч, член Петерб. АН (з 1898). З вересня 1858 до березня 1861 жив у Києві й відвідував філос. клас Київ. семінарії. Закінчив Моск. ун-т (1865). З 1869 — голова Болг. літ. т-ва. Автор першої єдиної болг. орфографії, заклав основи сучас. болг. літ. мови. В 1878—79 — міністр нар. освіти Болгарії. Брав участь у створенні першої болг. конституції 1879. З 1875 (з перервами) — професор слов'янознавства Харків. ун-ту. З 1877 — секретар, з 1890 — голова Історико-філологічного т-ва при Харків. ун-ті. Працями з історії південнослов. народів, у т. ч. болг. народу, поклав початок істор. науці в Болгарії. Сприяв розвиткові російсько- і українсько-болг. культур. зв'язків.

ДРИ́ФТОВА ГІПО́ТЕЗА — гіпотеза горизонтального переміщення (дрифту, або *дрейфу*) материків. Висунув її в 2-й пол. 19 ст. рос. астроном-аматор Є. В. Биханов, істотно доповнили й розвинули на поч. 20 ст. амер. геолог Ф. Тейлор і нім. геофізик А. *Вегенер.* Д. г. припускає горизонтальне переміщення материків по пластичному базальтовому шару *земної кори.* Грунтується на подібності обрисів материків, геол. будови й органічних решток у гірських породах берегів віддалених континентів, відмінностях у будові земної кори материків і океанів. За Д. г. Земля спочатку була вкрита тонким материковим шаром, який у палеозої (див. *Палеозойська ера і група*) розпався, потім згромадився в єдиний суперматерик — Пангею, яка на початку мезозою (див. *Мезозойська ера і група*) розкололася на окремі материки — Африку, Америку, Євразію та ін., що почали дрифтувати в зх. і пд. напрямах. Д. г. в серед. 20 ст. втратила своє значення, а в 60-х рр. була модернізована на основі нових досліджень у галузі *геофізики,* зокрема вивчення будови дна океанів, і стала відома як *глобальна тектоніка.*

Ю. М. Довгаль.

ДРІА́ДА (Dryas) — рід рослин родини *розових.* Вічнозелені кущики зі сланкими дуже гіллястими стеблами. Листки прості, шкірясті, зверху блискучі, зісподу сіро- або білоповстисті. Квітки великі, поодинокі, на довгих квітконосах, білі, рідше жовті. Плід — сім'янка. 18 видів. В СРСР — 10 видів (у тундрі, на вапнякових скелях і гірських луках); з них в УРСР (у Карпатах) — один вид — Д. восьмипелюсткова (D. octopetala). Використовується як декоративна рослина при створенні «альпійських гірок».

ДРІА́ДИ (грец. Δρυάδες, від δρῦς — дерево) — у грец. міфології німфи — покровительки дерев, що живуть у лісах і гаях. Допомагають людям, які доглядають дерева.

ДРІБ у математиці — вираз вигляду $\frac{m}{n}$, де m і n — числа або вирази. Його можна розглядати як частку від ділення чисельника m на знаменник n [напр., $\frac{2ax}{a-x} = 2ax : (a - x)$]. Суму, різницю, добуток і частку двох Д. обчислюють за формулами $\frac{m}{n} \pm \frac{s}{t} = \frac{mt \pm ns}{nt}$; $\frac{m}{n} \cdot \frac{s}{t} = \frac{ms}{nt}$; $\frac{m}{n} : \frac{s}{t} = \frac{mt}{ns}$. Для додавання і множення Д. виконуються властивості *комутативності, асоціативності й дистрибутивності.* Значення Д. не зміниться, якщо його чисельник і знаменник помножити на одне й те саме відмінне від 0 число (основна властивість Д.). Користуючись цією властивістю, Д. можна скорочувати або зводити до спільного знаменника.

Д. $\frac{m}{n}$ наз. звичайним, якщо m і n — натуральні числа. Звичайний Д. наз. правильним, якщо його чисельник менший за знаменник, і неправильним, якщо чисельник більший або дорівнює знаменникові. Звичайний Д. $\frac{m}{n}$ наз. нескоротним, якщо *найбільший спільний дільник* чисел m і n дорівнює одиниці. Строго кажучи, звичайні Д.— не числа, а символи для позначення чисел (цілих і дробових). Так, $\frac{2}{3}$ позначає дробове число, а $\frac{4}{4}$ і $\frac{9}{3}$ — цілі. Існує безліч звичайних Д., які позначають одне й те саме число. Два рівні звичайні Д.— це різні позначення одного числа. $\frac{m}{n} = \frac{s}{t}$ тоді, коли $mt = ns$, $\frac{m}{n} < \frac{s}{t}$ тоді, коли $mt < ns$. Суму цілого числа і звичайного Д. часто записують без знака +, напр., $4 + \frac{3}{5} = 4\frac{3}{5}$. Таке число можна записати і у вигляді неправильного Д.: $4\frac{3}{5} = \frac{4 \cdot 5 + 3}{5} = \frac{23}{5}$. Звичайні Д. були відомі за кілька тисячоліть до н. е. Спочатку оперували тільки аліквотними дробами — такими, чисельники яких дорівнюють 1. В 3-му тис. до н. е. вавілонські математики ввели шістдесяткові Д., тобто такі, знаменники яких є лише натуральні степені числа 60. Пізніше з'явились *десяткові дроби* та *ланцюгові дроби.* В Росії звичайні Д. наз. «долями», «ламаними числами».

Літ.: Андронов И. К. Арифметика дробных чисел и основных величин. М., 1955; Депман И. Я. История арифметики. М., 1965; Кужель О. В. Основы арифметики. К., 1965; Хинчин А. Я. Цепные дроби. М., 1978.

Г. П. Бевз.

«ДРІБНА́ БІБЛІОТЕ́КА» — видання перекладних творів худож. і наук. літератури, здійснюване І. Франком, М. Павликом, І. Белеєм (1878—79). Гол. спрямування «Д. б.» полягало в пропаганді ідей революц. просвітительства, матеріалістичного природознавства, зразків прогресивної худож. л-ри. Вийшло 14 випусків. У шести з них вміщено твори Г. Успенського, Е. Золя, Дж. Байрона, оповідання І. Франка «На дні». Решту випусків присвячено суспільно-політ. і наук. темам (праці М. Добролюбова, Д. Писарєва, М. Драгоманова, Е. Геккеля, Т. Гекслі та ін.).

ДРІБНА́ БУРЖУАЗІ́Я — дрібні власники, що займають проміжне становище між основними класами капіталістичного суспільства — *буржуазією* і *пролетаріатом.* До Д. б. належать: трудове *селянство,* ремісники й кустарі та дрібні торговці. Дрібний буржуа відрізняється від робітника тим, що має у приватній *власності* засоби виробн., які становлять основу його виробн. і гол. джерело існування. За капіталізму, особливо на стадії *імперіалізму,* осн. маса Д. б. розорюється й перетворюється на пролетарів. Лише незначна частина її стає підприємцями. Таке становище Д. б. пояснює її двоїсту природу: як трудівник вона тяжіє до пролетаріату й багато в чому солідарна з ним у його боротьбі; як приватний власник вона прагне зберегти свій статус, вибитися в ряди буржуазії. Двоїста природа Д. б. визначає хиткість її позицій у *класовій боротьбі,* нестійкість її ідеології (див. *Дрібнобуржуазна політична економія*). Це призводить до того, що вона легко піддається демагогії найреакційніших кіл великої буржуазії (див. *Фашизм*). В умовах сучас. *державно-монополістичного капіталізму* дрібнобуржуазне забарвлення мають багато антикомуністичних «теорій» і концепцій від правоекстремістських до лівоекстремістських. В боротьбі проти капіталізму пролетаріат намагається залучити на свій бік осн. маси Д. б. (особливо трудове селянство), які загалом заінтересовані в ліквідації гніту монополій. У країнах, що визволилися від колоніальної залежності, селянство та ін. верстви Д. б. становлять більшість населення і в союзі з ще малочисленним, але зростаючим *робітничим класом* є осн. революц. силою нац.-визвольного руху, антифеод. і антиімперіалістичних революцій. В соціалістичній революції трудове селянство стає союзником робітн. класу. Досвід СРСР та ін. соціалістичних країн показує, що під керівництвом партій робітн. класу успішно відбувається процес перевиховання дрібнобурж. мас і перетворення їх на трудівників соціалістичного суспільства.

М. М. Кириєнко.

ДРІБНОБУРЖУА́ЗНА ПОЛІТИ́ЧНА ЕКОНО́МІЯ — напрям у *політичній економії,* що вира-

жає ідеологію *дрібної буржуазії*. Виникла на початку 19 ст. у Франції. Її основоположники — Ж.-Ш. *Сісмонді* й П.-Ж. *Прудон*. Д. п. е. є відображенням суперечливого становища дрібних виробників у бурж. суспільстві. Розорення їх за капіталізму викликає з їхнього боку гостру критику капіталізму. Водночас дрібна буржуазія як клас, що виступає приватним власником, захищає основи капіталізму — приватну власність на засоби виробн., «вільне підприємництво» тощо. Представники Д. п. е. в числі перших вказали на суперечності капіталізму, проте вони не розкривали їхньої соціально-екон. суті. Д. п. е. підміняє наук. аналіз об'єктивних закономірностей сусп. розвитку проповіддю дрібнобурж. моралі, висуває утопічні проекти для подолання капіталістичних суперечностей, які не зачіпають основ експлуататорського ладу. Ідеалізація дрібного виробн. спричинює вульгарно-матеріалістичне тлумачення Д. п. е. соціально-екон. процесів. Критика капіталізму грунтується не на пізнанні екон. законів, а на абстрактній ідеї про можливість повернення до дрібного виробн., вона «не передхоплювала, — писав В. І. Ленін,—майбутнє, а реставрувала минуле» (Повне зібр. тв., т. 2, с. 230). Ідеологи дрібної буржуазії поклали початок тлумаченню політ. економії як науки про *споживання* й *розподіл*. Критикуючи розподіл, який існує в бурж. суспільстві, вони вважали, що його можна замінити й поліпшити за допомогою д-ви, не змінюючи самого капіталістичного ладу (Сісмонді). Прудон сподівався реформувати капіталізм, знищити експлуатацію в рамках бурж. суспільства шляхом реорганізації *обігу*. Розвиток капіталізму й зміни, що відбуваються в зв'язку з цим у становищі дрібної буржуазії, зумовлюють і еволюцію дрібнобуржуазних концепцій.

У сучас. умовах Д. п. е. представлена безпосередньо дрібнобурж. екон. теоріями, в яких проявляються виразно опір дрібної буржуазії пануванню фінанс. капіталу, її безплідні сподівання врятуватися від розорення (див. «*Демократичний соціалізм*», «*Ринковий соціалізм*» та ін.), і *реформізмом*. Однією з ревізіоністських форм Д. п. е. є концепція «*казарменого комунізму*» маоїстського зразка. Приділяючи велику увагу критиці дрібнобурж. концепцій, В. І. Ленін підкреслював, що боротьба з дрібнобурж. течіями екон. думки «обов'язкова для партії пролетаріату, яка повинна відвойовувати від буржуазії одурених нею дрібних хазяйчиків і мільйони трудящих, поставлених у більш-менш дрібнобуржуазні умови життя» (Повне зібр. тв., т. 27, с. 289).

Л. Я. Корнійчук.

ДРІБУ́ШКИ — 1) Види рухів в укр. народних танцях. Виконуються дрібними кроками (звідси й назва), притупами. Серед Д.— тропак, тропітка, стукалочка, дрібушка на місці з притупом, притуп, потрійний притуп та ін. 2) Дитяча гра.

ДРІ́ЖДЖІ — група одноклітинних грибів. Серед дріжджів є *сумчасті гриби* (більшість видів Д.), *базидіоміцети* й аспорогенні, що їх відносять до *незавершених грибів*. Клітини нерухомі, округлі, овальні, еліпсовидні, довж. 8—10 мкм, шир. 2—7 мкм. Деякі Д. можуть утворювати несправжню *грибницю*. Розмноження нестатеве — здебільшого *брунькування*, у Schizosaccharomyces — *поділ*, у Saccharomycodes — брунькування з наступним поділом; Д., які належать до базидіальних і сумчастих грибів, притаманне ще й статеве розмноження. Д. дуже поширені в природі (в воді, грунті, рослинних і тваринних організмах), особливо там, де є цукристі речовини (ягоди, фрукти, молочні продукти тощо). У зв'язку зі здатністю Д. викликати *спиртове бродіння* їх використовують у хлібопеченні, виноробстві, пивоварінні, спиртовому й гліцериновому виробництві, молочній пром-сті тощо. Їх широко застосовують для одержання кормового (див. *Дріжджі кормові*) й харчового білка, а також амінокислот, вітамінів (групи B, D, каротиноїдів та ін.), полісахаридів, ліпідів, ферментів тощо. Серед Д. трапляються й патогенні форми, що спричинюють захворювання людини і тварин — *кандидамікози*, бластоміkози тощо. Див. також *Дріжджове виробництво*.

Є. І. Квасников.

ДРІ́ЖДЖІ КОРМОВІ́ — спеціально вирощувані на корм *дріжджі* видів Torula utilis, Monilia murmaniса та ін. Цінний білково-вітамінний корм. Вирощують на відходах деревини, качанах кукурудзи, лузі соняшнику, соломі, комиші та відходах целюлозно-паперової й спиртової пром-сті. З 1 т відходів деревини або качанів кукурудзи одержують 200—250 кг Д. к. Випускають Д. к. пресованими або сухими. В 100 кг сухого корму — 113,7 корм. од. і 42,4 кг перетравного протеїну. Д. к. містять високопоживний білок (85—90% перетравності) з майже всіма амінокислотами, а також вітаміни й мінеральні речовини. Згодовування Д. к. як білкового компонента в раціоні підвищує продуктивність тварин. Застосовують і дріжджування кормів.

Літ.: Копил А. М. Підготовка, зберігання та використання кормів. К., 1973.

ДРІЖДЖОВЕ́ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво пекарських *дріжджів* роду Saccharomyces, що грунтується на вирощуванні їх у водному розчині *меляси*. В процесі такого вироб. мелясу розбавляють чистою водою (у співвідношенні 1 : 1), розчин дезинфікують хлорним вапном і підкислюють сірчаною к-тою, після чого в нього додають живильні фосфорні й азотисті солі. Далі розчин нагрівають до т-ри 100°С, витримують протягом 1 год, охолоджують і фільтрують або прояснюють за допомогою *центрифуг*. Прояснений розчин меляси знову розбавляють чистою водою (до концентрації сухих речовин 4—6%) і додають у нього для розмножування дріжджі з чистих культур. З одержаного таким способом розчину в дріжджоростильному апараті вирощують маточні й товарні дріжджі. В процесі вирощування в апарат подають стиснуте повітря (60—100 м³/год на 1 м³ рідини). Вирощені дріжджі виділяють за допомогою *сепараторів*, вологу з них видаляють фільтр-пресами або *вакуум-фільтрами*. Пресовані дріжджі розфасовують у бруски масою 50, 100 і 1000 г. Зберігають і транспортують їх при т-рі 0 ÷ 4°С. Пекарські дріжджі виробляють і з дріжджів, використовуваних у спиртовому виробництві.

О. Д. Коваленко.

ДРІЗД (Turdus) — рід птахів родини *дроздових*. Розміри середні (довж. тіла 20—25 см), оперення строкате або одноколірне. Гніздяться парами або колоніями на деревах, кущах чи на землі. За рік 1—2 кладки по 3—7 яєць. У роді бл. 60 видів, поширених переважно в Європі, Азії й Америці. В СРСР — 13 видів, у т. ч. в УРСР — 9, з них найпоширеніші Д. чорний, або кіс (T. merula), Д. омелюх (T. viscivorus) і Д. співочий (T. philomelos). Живляться Д. комахами, червами, ягодами.

Дрік красильний. Квітуча гілка і плоди.

ДРІК (Genista) — рід рослин родини *бобових*. Невисокі кущі або напівкущі. Стебла в деяких видів колючі. Листки прості або трійчасті, іноді густоопушені. Квітки двостатеві жовті або білі, зібрані у верхівкові китиці. Бл. 75 видів переважно в Європі, Пн. Африці і Зх. Азії. В СРСР — 20 видів, з них в УРСР — 8. Найпошир. Д. красильний (G. tinctoria), що трапляється по всій УРСР (у сухих лісах, на узліссях, серед чагарників). Містить алкалоїди цитизин, який застосовують як стимулятор дихання, й анагірин. Деякі види — декоративні рослини. Д.— добрі медоноси: тваринами не поїдаються.

Дрімлюгоподібні. Дрімлюга звичайна.

ДРІМЛЮГОПОДІ́БНІ (Caprimulgiformes) — ряд птахів. Довж. тіла бл. 20—30 см. Оперення здебільшого м'яке й пухке, забарвлення піщаного або бурого тонів, крила й хвіст довгі. 93 види, що їх об'єднують у 3 родини: гуахаро (Steatornithidae) з 1 видом (Пд. Америка); совячі, або білоногі, дрімлюги (Podargidae) з 19 видами (Пд.-Сх. Азія, Австралія); дрімлюгові (Caprimulgidae) з 70 видами (переважно в тропіках і лише деякі в помір. зоні). В СРСР — 3 види, з них в УРСР — дрімлюга звичайна (Caprimulgus europaeus). У помірних широтах Д.— перелітні птахи. Живуть у лісах, горах і відкритих місцевостях. Моногами. Кладка (іноді 2 на рік) переважно з 2 яєць з мармуровим малюнком. Більшість Д. живляться нічними комахами; деякі тропічні види — плодами. Викопні рештки Д. відомі з пліоцену і плейстоцену.

О. Б. Кістяківський.

ДРІМЦО́В Сергій Прокопович [псевд.— Дрімченко; 3 (15).V 1867, Харків — 18.VIII 1937, там же] — український рад. музично-громад. діяч, композитор, диригент, фольклорист, педагог, засл. арт. УРСР (з 1928). Учень М. В. Лисенка. За революц. діяльність 1887—1905 був на засланні в Сибі-

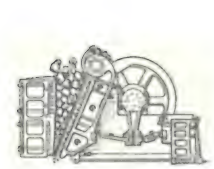

Дробарка щокова.

Один з навчальних корпусів **Дрогобицького педагогічного інституту** імені Івана Франка.

ру. В 1907—17 керував у Харкові хоровими й муз. гуртками при робітн. клубах, 1917 — один з організаторів Харків. філармонії й Харків. відділення Муз. т-ва ім. М. Леонтовича, 1919 — засновник Українського держ. хору. В 1924 брав участь в організації Харків. муз.-драм. ін-ту і був його ректором. Твори: опера «Іван Морозенко» (1929), жалібний марш «Ти вмер, наш борець», присвячений В. І. Леніну (1924), пісні (зокрема, на тексти Шевченка), романси, обробки нар. пісень. Д.— автор теор. праць «Елементи народного стилю в творчості М. В. Лисенка», «Музична теорія».

ДРІОПІТЕ́К (Driopithecus) — рід вимерлих *приматів* з підродини викопних людиноподібних мавп (Dryopithecinae). Існували протягом пізнього неогену в Зх. Європі, Африці і Пд.-Сх. Азії (Індія). Рештки Д. (нижні щелепи, зуби й кістки кінцівок) відомі з міоценових і пліоценових відкладів. Д. були досить великими тваринами, вели деревний спосіб життя (звідси назва: грец. δρῦς — дерево і πίθηκος — мавпа). На думку деяких учених, серед Д. були предки сучас. людиноподібних мавп і людини. *О. Л. Короткевич.*

ДРІОПТЕ́РИС ЧОЛОВІ́ЧИЙ — рослина родини багатоніжкових класу папоротеподібних. Те саме, що й *чоловіча папороть*.

ДРІШ (Driesch) Ганс (28.X 1867, Кройцнах — 16.IV 1941, Лейпціг) — німецький біолог і філософ-ідеаліст. Професор філософії в Гейдельберзі (з 1911), в Кельні (з 1920), Лейпцігу (з 1921). Працював у галузі експериментальної ембріології. Довів можливість розвитку личинок з ізольованих бластомерів яйця мор. їжака. Обстоював існування непізнаванної «життєвої сили» («ентелехії»), яка нібито керує біол. процесами (див. *Віталізм*).

ДРОБА́РКА — машина для *дроблення* грудкових матеріалів, гол. чин. мінеральної сировини. Розрізняють Д.: великого ступеня дроблення (до 100—300 мм), середнього (25—100) й невеликого (5—25 мм); щокові, конусні, валкові, ударні й стрижневі (див. *Дезинтегратор*). У щокових Д. (мал.) матеріал надходить у проміжок між двома прямокутними плитами (щоками), одна з яких звичайно нерухома, а друга хитається. Робочим органом конусних Д. є конус, що хитається і водночас обертається всередині нерухомої конусної чаші, заповненої матеріалом. Валкові Д. обладнують двома циліндричними (гладенькими або зубчастими) валками, що обертаються назустріч один одному. В ударних Д. є молотки, шарнірно (молоткові Д.) або жорстко (роторні Д.) закріплені на *роторі*. Продуктивність дробарок: щокових — 2,5—310 м³/год, конусних —8—2300, валкових — 2—150, ударних — 10 — 600, стрижневих — 2 — 200 м³/год. Д. застосовують у гірничій, хім. і харч. пром-сті, в металургії й будівництві; ударні й стрижневі Д., крім того, у с. г.— для подрібнювання й змішування кормів. Іл. с. 471.

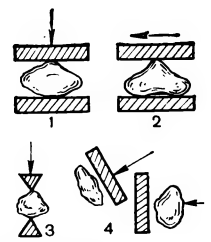

Дроблення:
1 — роздавлюванням;
2 — стиранням;
3 — розколюванням;
4 — ударом.

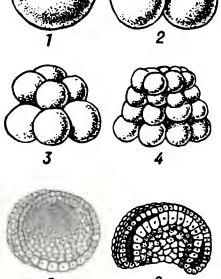

Дроблення яйцеклітини ланцетника (схема): *1* — зигота; *2* — двоклітинна стадія; *3* — восьмиклітинна стадія; *4* — морула; *5* — бластула; *6* — гаструла.

ДРО́БИШЕВЕ — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. УРСР, за 2 км від залізничної ст. Форпостна. 5,1 тис. ж. (1978). Райсільгосптехніка, лісництво, дільниця рибного г-ва Слов'янського тресту «Донрибкомбінат», будинок побуту. Середня школа, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки. Засн. наприкінці 17 ст.

ДРО́БЛЕННЯ в техніці — перетворювання (руйнуванням) грудок твердого матеріалу на дрібні (понад 5 мм) частинки. Найпоширеніші механіч. способи Д. (мал.) — роздавлювання, розколювання, стирання й удар. У разі потреби деякі з цих способів поєднують (напр., удар і стирання) або кілька разів використовують один і той самий спосіб руйнування. Д. звичайно комбінують із сортуванням на *грохотах*. Розрізняють Д. за відкритим і замкненим циклами. За відкритим циклом матеріал спочатку спрямовується на грохот, де відсіюються потрібні за крупністю частинки, а потім — у *дробарку*. За замкненим циклом матеріал спочатку надходить у дробарку, а далі — на грохот; відсіяні великі грудки матеріалу вертаються для додаткового руйнування. Перетворювання (руйнуванням) грудок твердого матеріалу на частинки розміром менш як 5 мм наз. подрібнюванням або помелом. Крім запроваджених мех. способів Д., досліджуються способи: гідровибуховий, термічний, електротермічний та ін. Д. використовують у гірничій, хім. і харч. пром-сті, в металургії, будівництві тощо.

ДРО́БЛЕННЯ ЯЙЦЕКЛІТИ́НИ, сегментація яйця — початкова стадія *зародкового розвитку* багатоклітинних організмів. Починається відразу після *запліднення*; у деяких тварин Д. я. відбувається без запліднення (див. *Партеногенез*). Являє собою ряд послідовних поділів звичайно заплідненої яйцеклітини на дрібніші клітини (*бластомери*). Залежно від особливостей будови яйцеклітини (від розподілу в ній *жовтка*) Д. я. буває повним (голобластичним, охоплює всю *зиготу*) або неповним (меробластичним, при якому ділиться бідна на жовток частина яйцеклітини). Повне Д. я. може бути радіальним, спіральним або білатеральним; неповне Д. я.— поверхневим або дискоїдальним. Кожен тип Д. я. властивий певним видам тварин. Внаслідок Д. я. розвивається *морула*, а з неї — *бластула* й *гаструла*.

ДРОБО́ВО-ЛІНІ́ЙНА ФУ́НКЦІЯ — найпростіша *раціональна функція*, яка дорівнює відношенню двох лінійних функцій, тобто функція вигляду $y = (ax + b)/(cx + d)$. Якщо $ad = bc$, то $y = a/c$; якщо $c = 0$, Д.-л. ф. перетворюється на *лінійну функцію*. При $ad \neq bc$ і $c \neq 0$ графіком Д.-л. ф. буде рівнобедрена *гіпербола*. Якщо a, b, c, d і x — *комплексні числа*, то Д.-л. ф. здійснює взаємно однозначне й *конформне відображення* комплексної площини (доповненої точкою ∞) на себе і наз. дробово-лінійним відображенням (це єдина *аналітична функція*, що має таку властивість). Д.-л. ф. широко застосовують у *функції теорії*, в *гідроаеромеханіці*, в теорії фільтрації тощо.

Літ.: Маркушевич А. И. Краткий курс теории аналитических функций. М., 1966; Привалов И. И. Введение в теорию функций комплексного переменного. М., 1977.

ДРОБОТЬКО Віктор Григорович [11 (23).XI 1885, с. Дігтярі, тепер Срібнянського р-ну Чернігів. обл.— 10.IX 1966, Київ] — український рад. мікробіолог, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1966). В 1944—62 — директор Ін-ту мікробіології АН УРСР. Праці — з питань мед. мікробіології. В 1939 під керівництвом Д. було розкрито природу *стахіботріотоксикозу* й розроблено заходи боротьби з ним. Опрацьовував проблему *фітонцидів*; разом із співробітниками одержав кілька нових *антибіотиків*, у т. ч. іманін і новоіманін. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДРОБ'ЯЗКО Євген Антонович [н. 20.VIII (1.IX) 1898, Київ] — український рад. письменник, перекладач. Закінчив Київ. ун-т (1920) і Київ. муз.-драм. ін-т ім. Лисенка (1923). Друкуватися почав з 1931. Переклав укр. мовою визначні твори рос. і зарубіж. л-р, серед них: «Орлеанська діва» Ф. Шіллера (1939), вірм. епос «Давид Сасунський» (1936), «Клемб'є» Б. Дадьє (1962), «Божественна комедія» Данте (1975; премія ім. М. Рильського, 1978), окремі твори О. Бальзака, П.-Ж. Беранже, Г. Гейне, О. Пушкіна, О. Герцена, Й.-В. Гете, А. Міцкевича, К. Крапиви, В. Маяковського, Ю. Словацького та ін.

Д. Г. Гринько.

ДРОГО́БИЦЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ трудящих м. Дрогобича 14—15.IV 1919 проти контрреволюційного бурж.-націоналістичного уряду т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). Приводом до Д. з. п. стала спроба дрогобицької «Національної ради» роззброїти загони місц. міліції, яка була під впливом комуністів. Очолив виступ ревком, керівне ядро якого становили комуністи В. Ф. *Коцко*, І. М. *Кушнір*, Г. І. *Михаць*. Повстання почалося 14.IV 1919. Робітники й солдати захопили пошту, телеграф, вокзал, приміщення суду, військ. склад, штаб гарнізону. Було створено Раду робітн. і солдатських депутатів. У її наказі й зверненні до населення проголошувалося повалення в Дрогобичі влади уряду ЗУНР і встановлення влади Рад. Зосередивши проти повстанців значні військ. сили, укр. бурж. націоналісти 15.IV жорстоко придушили повстання. Д. з. п. було одним з перших масових збройних виступів трудящих Зх. України проти соціального гноблення й укр. бурж. націоналістів, за возз'єднання з Рад. Україною.

ДРОГО́БИЦЬКИЙ НАФТОПЕРЕРО́БНИЙ ЗАВО́Д (до 1972 «Дрогобичнафтопереробка») — підприємство нафтопереробної й нафтохім. пром-сті. Розташований у

м. Дрогобичі Львів. обл. Створений 1963 внаслідок об'єднання нафтопереробних з-дів № 1 (збудований 1909—12) й № 2 (засн. 1863). Робітники з-дів брали активну участь у *Дрогобицькому збройному повстанні 1919* за владу Рад. Після возз'єднання Зх. України з УРСР (1939) почався процес розвитку й перебудови з-дів, який був перерваний нападом фашист. Німеччини на Рад. Союз. У післявоєнні роки поряд з відбудовою проведено реконструкцію й значне розширення підприємств. Протягом 1951—77 збудовано атмосферно-вакуумні, бітумні й коксові установки, каталітичний риформінг, термічний крекінг, парафіновий цех, установки по випуску нового продукту укринол-202 й масла МЗМ-Б для гартування підшипників. Підприємство виробляє 24 види нафт. продукції: бензин, дизельне пальне, парафін різних марок, у т. ч. харчовий, кокс електродний, бітуми дорожні й будівельні тощо. В 1977 обсяг переробки нафти зріс проти 1965 в 1,4 раза. У 1966 підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *В. Д. Смирнов.*

ДРОГО́БИЦЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Івана Франка — вищий навчальний заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1940 як учительський ін-т; протягом 1941—44 не працював; 1952 реорганізований у пед. ін-т. У 1960 його об'єднано з Львів. пед. ін-том. Ім'я І. Я. Франка присвоєно 1954. В 1978/79 навч. р. в ін-ті було 7 ф-тів: філол., іноземн. мов, матем., фіз., музично-пед., підготовки вчителів поч. класів і заг.-тех., на яких налічувалося 3745 студентів, зокрема на денному відділенні — 2330. Ін-т має по-сучасному обладнані кабінети, лабораторії, майстерні. В б-ці — 415 тис. одиниць зберігання. За час існування вуз підготував 17,7 тис. спеціалістів. *В. Ф. Надім'янов.*

ДРОГО́БИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Львівської обл. УРСР. Утворений 1959. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 78,5 тис. чол. (1978). У районі — 73 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Дрогобич*. Д. р. лежить у межах Прикарпаття. Гол. корисні копалини — нафта, природний газ і сіль (*Стебницьке родовище калійної солі*). Річки: *Стрий, Бистриця*, Тисьменица (бас. Дністра). Ґрунти переважно дерново-підзолисті й бурі лісові. Ліси (бук, дуб, береза, граб, смерека та ін.) займають 11,3 тис. га. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Дрогобич. У районі — підприємства нафто- й газодобувної, хім., деревообр. і харч. пром-сті. Найбільші з них: Стебницький калійний завод, Опорівське газосховище. Працюють районний комбінат побутового обслуговування (Дрогобич) та 10 будинків побуту. Площа с.-г. угідь 1977 становила 59,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 34,1 тис. га. Гол. культури: пшениця, овес, ячмінь, льон, цукр. і кормові буряки, картопля, овочеві. Розвинуте тваринництво мол.-м'ясного напряму. В Д. р.— 15 колгоспів, 4 радгоспи, 2 птахофабрики, Передкарпатська с.-г. дослідна станція (с. Лішня), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Дрогобич, Добрівляни, Верхні Гаї. Автошляхів — 370 км, у т. ч. з твердим покриттям — 340 км. В районі — 58 заг.-осв. і музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, 61 лік. заклад, у т. ч. 10 лікарень; курорти *Трускавець* і *Східниця*. 13 будинків культури, 71 клуб, кінотеатр, 66 кіноустановок, 70 б-к. У с. Івана Франка (кол. Нагуєвичі) Д. р. народився І. Я. *Франко* (тут відкрито музей Каменяра; споруджено йому пам'ятник; на місці, де стояла хата батька письменника, встановлено меморіальну арку). В с. Брониці народився укр. письменник С. М. *Ковалів*, у с. Мокрянах — укр. рад. біохімік Я. О. *Парнас*, у с. Верхній Дорожів (кол. Дроговижі) — укр. рад. скульптор В. І. *Сколоздра*, в с. Раневичах — один з організаторів і керівників комуністич. руху на Зх. Україні — Г. І. *Михаць*, у с. Опорах — учасник революц. руху на Зх. Україні К. М. *Пелехатий*, у с. Довгому провів останні роки й помер укр. живописець і письменник К. М. *Устиянович*. У с. Попелях і Лішні — пам'ятки дерев'яної архітектури 17 ст., в с. Сільці — 18 ст. В с. Ясениці-Сільній — музей Н. Олексовської, першої комсомолки-трактористки, яка загинула на фронті у Велику Вітчизн. війну, пам'ятник Т. Г. Шевченку. В Д. р. видається газ. «Радянське слово» (з 1939). *Г. М. Коваль.*

ДРОГО́БИЦЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ 1911 — розстріл австро-угорськими військами 19.VI трудящих Дрогобича під час виборів до австрійського парламенту. В день виборів влада змушувала виборців пройти через три шеренги війська й показувати виборчі бюлетені. Обурені порушенням принципу таємного голосування, виборці вимагали припинити це знущання. Влада вчинила розправу над виборцями. Було вбито 24 й поранено 47 чол. На підтримку робітникам у Дрогобич почали сходитися селяни з Михайлевичів і Почаєвичів. На придушення виступу трудящих було кинуто значні сили піхоти та кавалерії.

ДРОГО́БИЧ (Дрогобицький) Георгій (Юрій), син Доната (бл. 1450, м. Дрогобич — квітень 1494) — укр. вчений 15 ст., доктор медицини й філософії, перший з відомих вітчизняних докторів медицини. Навчався в Краківському ун-ті, де 1470 здобув ступінь бакалавра, а 1473 — магістра. Ступінь доктора Д. присвоїв Болонський ун-т, у якому він викладав астрономію й медицину, а 1481—82 був ректором. З 1488 Д.— професор мед. ф-ту Краківського ун-ту. У Римі 1483 видано книгу Д. «Прогностичне судження...», присвячену переважно питанням астрономії. В ній, зокрема, згадуються заразні хвороби (в т. ч. чума), вперше в історії друкарства названо Москву, Вільну, Кафу (Феодосію), а також рідні міста Д.— Львів і Дрогобич.

ДРОГО́БИЧ — місто обласного підпорядкування Львівської обл. УРСР, райцентр, у передгір'ях Карпат, на р. Тисьмениці (бас. Дністра). Вузол залізниць і автомобільних шляхів. 69 тис. ж. (1978). Перші відомості про Д. належать до часів *Київської Русі*. В 40-х рр. 14 ст. Д. в складі Галицької землі загарбали польс. феодали. Жителі міста брали участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54 проти польс.-шляхет. панування. Після 1-го поділу Польщі (1772) Д. відійшов до Австрії (1867—1918 — Австро-Угорщина). Під час *революції 1848—49 в Австрії* в Д. відбувалися виступи проти австр. уряду. З серед. 19 ст. на околицях Д. почалися розробки озокериту, пізніше — нафти й горючого газу. В 1900—10 виникли нафтоперероб. підприємства. В 1905 в Д. відбулися демонстрації солідарності з революц. пролетаріатом Росії. В 1911 робітники Д. виступили з протестом проти обмеження австр. урядом виборчих прав трудящих (див. *Дрогобицький розстріл 1911*). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Д. уже в січні 1918 відбувся антивоєнний і антиімперіалістичний страйк. У листопаді 1918 в Д. виникла одна з перших у Сх. Галичині комуністична група. Трудящі Д. вели збройну боротьбу проти бурж.-націоналістичного уряду ЗУНР, за владу Рад (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). В 1919 Д. загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. В 1923, 1932, 1934 і 1936 в Д. проходили значні страйки робітників. У 1939 у складі Зх. України Д. возз'єднано з Рад. Україною. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (1.VII 1941 — 6.VIII 1944) в місті діяла підпільна антифашист. група, що мала зв'язок з львів. підпільною орг-цією «*Народна гвардія*». Сучасний Д.— один з найбільших пром. центрів Прикарпаття з розвинутою нафтопереробною, хім., гірничохім., маш.-буд., деревообр.,

В. Г. Дроботько.

Г. Дрогобич.

Дрозофіла звичайна.

Дронтові. Дронт, або додо (скелет).

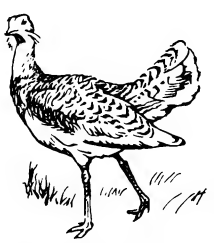

Дрофоподібні. Дрофа звичайна.

легкою й харч. пром-стю. Найбільші підприємства — з-ди: нафтопереробний, долотовий, автомоб. кранів, експериментально-мех. спец. обладнання, побутової хімії, плодоконсервний, молочний, лікеро-горілчаний, солеварний; м'ясний, хлібний і тарний комбінати, швейне об'єднання «Зоря», виробниче об'єднання «Дрогобичдерев», заводоуправління буд. матеріалів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. В місті — пед. ін-т, нафтовий і мех. технікуми, муз., торг.-кооперативне й 3 профес.-тех. уч-ща, 13 заг.-освітніх, музична й спортивна школи, 11 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, укр. муз.-драм. театр, 3 будинки культури, 5 клубів, 2 кінотеатри, 49 б-к. Краєзнавчий музей. Архітектурні пам'ятки Д.: фортечна башта (13 —поч. 14 ст.), готичний костьол (15 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Готика*, т. 3, стор. 448—449), дерев'яні церкви — Воздвиженська (до 1636) і св. Юра (1654, див. *Юра церква* у Дрогобичі), будинок кол. гімназії (засн. 1858, тепер один з корпусів пед. ін-ту). За рад. часу в Д. створено нові житл. райони, споруджено адм. і громад. будівлі. Пам'ятники І. Франкові (1966, скульптори Е. Мисько, В. Одрехівський, Я. Чайка); Я. Галанові, генералові В. І. Васильєву, уродженцю Д.— Герою Рад. Союзу Г. Геврикові; меморіал жертвам фашизму (1976, скульптор В. Борисенко, архітектори О. Федоришин і П. Сметана), монумент воїнам Рад. Армії, що загинули, визволяючи Д. (1977). В Д. народився укр. учений Г. *Дрогобич*, тут навчалися в гімназії І. Я. *Франко* (1864—67), В. С. *Стефаник* і Л. *Мартович* (обидва 1890—92). В Д.— меморіальний музей революц. діячів В. Ф. *Коцка* і О. В. *Коцко*.

ДРО́ЖЖИН Спиридон Дмитрович [6 (18).XII 1848, с. Низовка, тепер Калінін. обл.— 24.XII 1930, там же] — рос. рад. поет. Походив з кріпаків. Друкуватися почав 1873. Перша зб.— «Вірші 1866—1888 рр.» (1889). Провідна тема його творчості — селянське життя (зб. «Поезія праці й горя», 1901; «Пісні старого плугатаря», 1913). Після Великого Жовтня оспівував вільне життя трудящих (зб. «Пісні праці і свободи», 1923; «Путі-дороги», 1929, та ін.). Йому належать переклади й переспіви творів Т. Шевченка, Л. Глібова, а також вірші «На могилі Шевченка» (відвідав її 1907), «Вечір в Україні». Деякі вірші Д. покладено на музику. В 1938 в селі Завидово Калінін. обл. відкрито музей Дрожжина.

Тв.: Песни гражданина. М., 1974.

Л. І. Левандовський.

ДРОЗД Володимир Григорович (н. 25.VIII 1939, с. Петрушин, Черніг. р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1967. Закінчив Київ. ун-т (1962). Працював журналістом. Перша книга — «Люблю сині зорі» (1962). Окремими виданнями вийшли збірки оповідань «Парость» (1966), «Білий кінь Шептало» (1969); збірка повістей «Семирозум. Маслини» (1967), романи «Добра вість» (1971), «Ритми життя» (1974), «Дорога до матері» (1978) та ін.

Тв.: Маслини. К., 1969; Ирій. К., 1974; Люди на землі. К., 1976; Рос. перекл.— Маслины. М., 1969; Ирий. М., 1976; Добрая весть. М., 1978.

В. Г. Дончик.

ДРОЗДЕ́НКО Василь (р. н. невід.— п. 1665) — брацлавський полковник, один з керівників народних повстань на Правобережній Україні 1664—65. Прихильник возз'єднання України з Росією. З поч. 60-х рр. 17 ст. вів на *Брацлавщині* боротьбу проти правобережних гетьманів П. *Тетері*, С. *Опари* і П *Дорошенка*. В 1664 очолив повстання на Брацлавщині. Повстанці обрали Д. полковником. Влітку 1665 Д. завдав поразки війську П. Дорошенка під Уманню. Діставши допомогу від крим. татар, Дорошенко захопив Брацлав і жорстоко придушив нар. повстання. Д. було захоплено в полон і розстріляно.

ДРОЗДО́ВІ (Turdidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 10—40 см, маса 10—200 г, дзьоб сильний, прямий хвіст зрідка ступінчастий або з вирізкою. Зовн. вигляд і забарвлення різноманітні. Гніздове оперення строкате. Гніздяться на деревах, кущах, на землі й будівлях. На рік 1—2 кладки з 3—6 строкатих яєць. У помірних широтах Д.— перелітні птахи. Живляться переважно комахами. Відомо 308 видів (41 рід), поширених по всій земній кулі, крім Полінезії й Антарктиди. В СРСР — 50 видів (12—19 родів), в УРСР — 19, що належать до 7 родів: *дрізд*, кам'яний дрізд (Monticola), *кам'янка, чекан, горихвістка, соловейко, малинівка*.

ДРОЗОФІ́ЛА, плодова мушка (Drosophila) — рід *мух* родини дрозофілових. Довж. тіла 1,5—5 мм. Личинка живиться гниючими рослинними рештками. Завдяки швидкому розмноженню (життєвий цикл 10—20 днів) і великій плодючості багато видів Д., особливо Д. звичайна, або фруктова (D. melanogaster), є зручними об'єктами для генетичних досліджень. Відомо понад 100 видів, поширених у жаркій і помір. зонах усього світу. В СРСР — бл. 30 видів, майже всі вони трапляються і в УРСР. Д. можуть завдавати шкоди на підприємствах по переробці овочів і фруктів.

С. М. Гершензон.

ДРО́КІН Василь Дмитрович [14 (27).XI 1909, м. Харків] — передовик виробництва в машинобудуванні, токар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1945. З 1929—43 працював токарем на з-дах в Одесі, Ленінграді, Свердловську та ін. містах. З квітня по жовтень 1943 — командир групи підривників партизанського загону ім. Г. І. Котовського, що діяв у той час у Полтав. обл. З 1943, працюючи токарем Харків. турбінного з-ду, вніс багато цінних раціоналізаторських пропозицій. Депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Делегат XIX та XX з'їздів КПРС. Держ. премія СРСР, 1950. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Є. В. Дягілєв.

Дрогобич. Меморіал жертвам фашизму. Скульптор В. Н. Борисенко, архітектори О. М. Федоришин, П. В. Сметана. 1976.

ДРО́НТОВІ (Raphidae) — родина вимерлих птахів ряду *голубоподібних*. Об'єднує 2 роди з 3 видами: дронт, або додо (Raphus cucullatus), пустельник (Pezophaps solitarius) і білий додо (Raphus apterornis). Були великими (масою до 20 кг) нелітаючими рослиноїдними птахами; мали присадкуватий тулуб, короткі ноги, недорозвинені крила, великий дзьоб з гачком на кінці. Населяли Маскаренські о-ви (Маврікій, Реюньйон, Родріґес). Зникли в 17—18 ст. внаслідок знищення людьми й особливо поїдання яєць і пташенят завезеними на о-ви свиньми. Вважають, що Д. були родичами голубів, які втратили здатність літати у зв'язку з острівним поширенням і надмірним збільшенням маси тіла. Викопні рештки відомі з плейстоценових відкладів тих самих островів.

М. А. Воїнственський.

ДРОСЕЛЮВА́ННЯ (від нім. drosseln — душити, глушити; скорочувати) — протікання рідин, пари або газів крізь місцевий гідродинамічний опір потоку — дросель (звужений отвір, *вентиль* тощо), яке супроводиться зміною їхнього тиску й температури без використання кінетичної енергії, що при цьому звільнюється. Д. дає змогу глибоко охолоджувати й скраплювати гази, регулювати й вимірювати витрату (*витратомірами*), змінювати ін. параметри (*дросельними клапанами*) рідин, пари або газів.

ДРО́СЕЛЬ ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ — пристрій, яким зменшують (подавляють) змінну складову струму в електр. колі, розділяють або обмежують сигнали різної частоти. Д. е. являє собою котушку індуктивності, що її вмикають у коло послідовно з навантаженням. Щоб збільшити *індуктивність*, Д. е. виготовляють з осердям з електротех. сталі або спец. матеріалів (напр., *феритів*). Застосовують у радіотехніці, лініях телеграфного й телефонного зв'язку тощо.

ДРО́СЕЛЬНИЙ КЛА́ПАН, дросель (нім. Drossel) — пристрій, що його прохідний переріз менший за переріз трубопроводу, який підводить у процесі *дроселювання* рідину, пару або газ. За допомогою Д. к. регулюють ступінь дроселювання й витрату, змінюючи прохідний переріз клапана, а також змінюють ін. параметри (напр., тиск, т-ру, вологість) робочих тіл, що протікають у закритому каналі. Д. к. застосовують в енерг. установках, *карбюраторах* і холодильних машинах, системах водопостачання, вентиляції, опалення тощо.

ДРО́ТИК — невеликий метальний спис. Д. з наконечником з каме-

ню або кістки застосовували для полювання ще за часів *палеоліту*. Кидали Д. за допомогою метальної дощечки. Д. був особливо поширений у племен, які не знали лука, напр. у австралійців. Залізний Д. як зброю застосовували в Стародавній Греції й Стародавньому Римі. За середньовіччя Д. був поширений у Зх. Європі й на Русі (до 15 ст.).

ДРОТЯ́НИКИ — личинки жуків родини *коваликових*. Тіло (довж. до 40 мм) тонке, напівциліндричне або плоске, здебільшого жорстке, від світло-жовтого до темно-бурого кольору, схоже на дріт (звідси й назва). Живуть у ґрунті, підстилці, гниючій деревині, під корою пнів і мертвих дерев; переважно хижаки, багато ґрунтових видів — рослиноїдні й завдають шкоди багатьом с.-г. і лісовим культурам, пошкоджуючи висіяне насіння й підземні органи рослин (коріння, стебла й кореневиди). В СРСР понад 50 шкідливих видів Д., з них на Україні — 23 види, найбільших збитків завдають Д. коваликів посівного, смугастого, західного, степового, червоно-бурого, широкого й блискучого. З а х о д и б о р о т ь б и: висока агротехніка, знищення бур'янів, посів зернових культур насінням, обробленим емульсією гептахлору або дустом гексахлорану. *В. Г. Долін.*

ДРОФОПОДІ́БНІ (Otidiformes)— ряд (за ін. авторами — підряд) птахів. Довж. тіла 50—103 см, маса 0,6—21 кг. Самці значно більші за самок. Ноги досить довгі, тригалі, з короткими тупими кігтями. *Куприкової залози* немає, тому пір'я не змащується жиром і легко намокає. Забарвлення оперення переважно сірих і вохристих тонів з характерним рожевим відтінком. У помірних зонах Д. перелітні, в тропіках — осілі птахи. Живляться насінням, пагонами трав, комахами, молюсками, ящірками, іноді гризунами. Полігами. Гніздо на землі, у кладці 5—6 (і менше) строкатих яєць. *Виводкові птахи*. В ряді 1 сучас. родина з 22 видами, поширеними в Африці, Пд. Європі, Азії й Австралії. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 3 види: дрофа звичайна (Otis tarda), *стрепет, джек*. Мисливські птахи. У зв'язку із зменшенням чисельності перебувають під охороною закону. Рештки вимерлих Д. відомі починаючи з міоцену, сучасних — з плейстоцену.

О. Б. Кістяківський.

«ДРУГ» — літературно-науковий двотижневик студентського т-ва *«Академічний гурток»*. Виходив 1874—77 у Львові. До 1876 мав «москвофільський» напрям. З приходом у редколегію І. Я. Франка і М. І. Павлика (липень 1876) журнал набув революц.-демократичного спрямування. В ньому друкувалися худож. і наук. твори, звіти про діяльність студентських т-в, літ. новини. Тут опубліковано «Бориславські оповідання», повість «Петрії і Довбущуки» І. Франка та ін., переклади з рос. і зарубіж. л-р (твори М. Лермонтова, М. Чернишевського, М. Салтикова-Щедріна, Г. Гейне, Г. Флобера).

Літ.: Кізлик О. Д. «Друг». 1874—1877. Систематичний покажчик змісту журналу. Львів, 1967.

«ДРУГ ДІТЕЙ» — масове добровільне товариство. Виникло 1921. Осн. завданням його було сприяти органам Наркомосвіти і Наркомздоров'я в справі боротьби з безпритульністю, в охопленні дітей шкільного віку заг. поч. навчанням і в оздоровленні їх. Т-во брало участь в орг-ції дит. будинків та інтернатів, ясел і дит. садків. Укр. правління т-ва існувало з 1925 по 1936. Т-во видавало 1925—33 в Харкові журн. «Друг дітей». Припинило діяльність у зв'язку з ліквідацією безпритульності в СРСР.

«ДРУГ НАРО́ДУ»(«L'Ami du Peuple»; «Амі дю пепль») — газета періоду *Великої французької революції*. Видавав її Ж.-П. *Марат*. Орган революц. демократії. Виходила під назвою «Д. н.» з 12.IX 1789 до 21.IX 1792. З 25.IX 1792 мала назву «Газета Французької республіки», з 11.III 1793 — «Публіцист Французької республіки». Останній номер газети вийшов 14.VII 1793.

«ДРУГ ЧИТАЧА́» — щотижнева газета, орган Держкомвидаву УРСР і *Товариства книголюбів УРСР*. Засн. 1960. Висвітлює роботу й передовий досвід вид-в, поліграфічних підприємств, книжкової торгівлі й орг-цій Т-ва книголюбів Укр. РСР, пропагує нові твори письменників, л-ру з усіх галузей знань. Друкує рецензії, огляди, анотації, тижневі бібліографічні списки л-ри, яка виходить у вид-вах Рад. України, тощо.

В. В. Вараков.

ДРУ́ГА ІМПЕ́РІЯ (2.XII 1852—4.IX 1870) — період правління франц. імператора *Наполеона III*.

ДРУ́ГА КІ́ННА А́РМІЯ — об'єднання радянської кавалерії, створене 16.VII 1920 для боротьби проти військ Врангеля. Див. *Кінні армії*.

ДРУ́ГА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ — відбулася 9—14.IV 1929 в Харкові. В її роботі брав участь 271 делегат з ухвальним і 303 — з дорадчим голосом, які представляли 244 241 комуніста. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК ВКП(б) «Боротьба за генеральну лінію партії і завдання соціалістичного будівництва»; 2) П'ятирічний план розвитку нар. г-ва України; 3) Підсумки й найближчі завдання боротьби з бюрократизмом; 4) Про зниження собівартості й раціоналізацію пром-сті України. Конференція одностайно схвалила політ. і організаційну лінію ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, рішуче засудила *правий ухил у ВКП(б)* як вияв повного відмовлення від ленінської політики партії. Конференція заявила про тверду рішимість парт. орг-цій і надалі нещадно боротися з проявами українського буржуазного націоналізму й великодержавного шовінізму. Осн. питанням конференції було обговорення 1-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва УРСР (1928—33) — складової частини плану першої п'ятирічки країни. Гол. увага в плані приділялася важкій індустрії. З метою піднесення с. г. в плані передбачалися заходи по дальшому розгортанню колективізації с. г. та організаційно-госп. зміцненню колгоспів. У галузі культур. будівництва ставилося завдання ліквідації неписьменності дорослого населення, здійснення заг. обов'язкового навчання дітей, підготовки кадрів кваліфікованих робітників і інженерів. Конференція накреслила заходи по боротьбі з бюрократизмом. Керуючись ленінськими ідеями про соцзмагання, конференція прийняла відозву «До всіх комуністів і комсомольців, до всіх пролетарів України», в якій закликала трудящих спрямувати всі зусилля на виконання п'ятирічного плану.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Коломійченко І. І. Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У. К., 1968. *Ю. В. Бабко.*

ДРУ́ГА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП, «Перша Всеросійська» конференція — відбулася 3—7 (16—20).XI 1906 в Таммерфорсі (Фінляндія). В роботі конференції взяли участь 32 делегати з ухвальним голосом: більшовиків — 6, с.-д. Польщі й Литви — 5; с.-д. Латиського краю — 3, меншовиків — 11, бундівців — 7. Члени ЦК й редакції ЦО були присутні з правом дорадчого голосу. Порядок дня: 1) Виборча кампанія; 2) Парт. з'їзд; 3) Робітн. з'їзд; 4) Боротьба з чорною сотнею й погромами; 5) Партизанські виступи. Проходила в умовах спаду революції й наступу реакції. Осн. були питання тактики в кампанії по виборах до 2-ї Держ. думи. На захист більшовицької позиції проти блоку з *кадетами*, який відстоювали меншовики й бундівці, виступив В. І. Ленін. Чисельна перевага дала меншовикам змогу провести свою резолюцію з цього питання. В. І. Ленін від імені 14 делегатів вніс «Окрему думку» — більшовицьку платформу у виборчій кампанії, в якій визначив осн. завдання соціал-демократів: роз'яснення народові неспроможності Думи здійснити революц. вимоги пролетаріату й селянства, необхідність збройного повстання. Конференція прийняла резолюцію «Про єдність виборчої кампанії на місцях» з поправкою В. І. Леніна, що обмежувала меншовицький ЦК в проведенні на місцях тактики блоку з кадетами. Було ухвалено рішення про скликання V з'їзду партії. Конференція не обговорювала доповіді про з'їзд різних робітн. орг-цій для створення легальної «широкої робітничої партії» з соціал-демократів, есерів і анархістів і ліквідації РСДРП (пропозиція меншовиків), але прийняла резолюцію, що не допускала підготовки такого з'їзду до розв'язання цього питання з'їздом партії. Матеріали конференції підтвердили правильність *думської тактики більшовиків*, які враховували розстановку класових сил у Росії.

В. Д. Дрокін.

Літ.: Ленін В. І. Про блоки з кадетами.— Криза меншовизму. Повне зібрання творів, т. 14; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конферен-

ції і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Семенов В. Вторая конференция РСДРП («Первая Всероссийская»). М., 1956. *А. Г. Шевельв.*

ДРУ́ГА МАЛОРОСІ́ЙСЬКА КОЛЕ́ГІЯ — центральний орган Російської імперії по управлінню справами Лівобережної України 1764—86. Див. *Малоросійська колегія.*

ДРУ́ГА РЕСПУ́БЛІКА (25.II 1848—2.XII 1852) — буржуазна республіка, встановлена внаслідок *революції 1848 у Франції*. Фактично скасована 2.XII 1851 (держ. переворот *Луї Бонапарта*), формально — 2.XII 1852 з установленням *Другої імперії*.

ДРУ́ГА СВІТОВА́ ВІЙНА́ 1939—45 — найбільша в історії війна, підготовлена силами міжнар. реакції й розв'язана найагресивнішими імперіалістичними державами— гітлерівською Німеччиною, фашист. Італією й мілітаристською Японією. У війну тією чи іншою мірою було втягнуто 61 д-ву, понад 80% населення земної кулі. Воєнні дії велися на тер. 40 країн, а також на мор. і океанських театрах. Д. с. в. виникла всередині капіталістичного світу в результаті різкого загострення суперечностей між його провідними д-вами. Д. с. в. почалася як сутичка двох капіталістичних коаліцій. З боку д-в фашист. блоку (див. *«Антикомінтернівський пакт»*) війна за політ. цілями протягом усього її часу мала загарбницький характер. З боку капіталістичних д-в, які боролися проти фашист. агресорів і їхніх союзників, характер війни поступово змінювався. Вступ Рад. Союзу у війну проти д-в фашист. блоку, які напали на нього, й створення *антигітлерівської коаліції* остаточно ствердили справедливий, антифашист. характер війни.

Нім. монополістичний капітал під приводом ліквідації *Версальсько-Вашінгтонської системи* прагнув до переділу світу на свою користь. Зі встановленням 1933 фашист. диктатури Німеччина стала головною ударною силою міжнар. імперіалізму. Агресивні плани її правлячих кіл були спрямовані передусім проти СРСР, на ліквідацію першої соціалістичної д-ви, на поневолення й знищення цілих народів, створення в світі «нового порядку» на основі людиноненависницької ідеології *фашизму*. Нацистська програма завоювання світового панування й подібні плани імперіалістів Італії та Японії становили загрозу й для Великобританії, Франції та США. Проте правлячі кола цих країн, спонукувані почуттям класової ненависті до Рад. д-ви, під виглядом «невтручання» й «нейтралітету» здійснювали, по суті, політику заохочування фашист. агресорів, прагнучи спрямувати їхній удар проти СРСР. Ця політика сприяла не тільки відродженню, а й прискореному зростанню воєнно-пром. потенціалу нім. мілітаризму, держав фашистського блоку Японія на поч. 30-х рр. окупувала значну частину тер. Пн.-Сх. Китаю, Італія 1935 — Ефіопію, 1939 — Албанію. Німеччина 1938 захопила Австрію (див. *Аншлюс*), частину Чехословаччини (див. *Мюнхенська угода 1938*), 1939 — всю Чехословаччину, Клайпедську обл. Литви. Великобританія і Франція, розраховуючи на зіткнення Німеччини з СРСР, відмовилися від запропонованих Рад. Союзом системи *колективної безпеки* в Європі і заходів для приборкання фашист. агресорів. На *Московських переговорах 1939*, в т. ч. на переговорах військ. місій СРСР, Великобританії і Франції, зх. д-ви не пішли на угоду з Рад. Союзом про взаємодопомогу проти агресії. В умовах, які створилися, СРСР змушений був погодитися на укладення договору про ненапад з Німеччиною (серпень 1939). Використавши імперіалістичні суперечності між капіталістичними д-вами, Рад. Союз запобіг тим самим створенню єдиного ворожого йому фронту, добився вкрай необхідної відстрочки війни, яка дала змогу зміцнити обороноздатність країни.

Напередодні Д. с. в. нім. фашизм створив могутню воєнну машину. Чисельність збройних сил фашист. Німеччини на 1.IX 1939 досягла 4,6 млн. чол. Вона мала 26 тис. гармат і мінометів (без зенітної артилерії), 3195 танків, 4093 бойові літаки, 107 бойових кораблів осн. класів (у т. ч. 57 підводних човнів). Стратегія нім. верховного командування базувалася на концепції *«блискавичної війни»*, згідно з якою перемога мала бути здобута за найкоротший строк до повного розгортання противником його збройних сил і воєнно-екон. потенціалу.

Д. с. в. почалася 1.IX 1939 нападом фашистської Німеччини на Польщу. 3.IX Великобританія і Франція оголосили війну Німеччині. До складу англо-франц. коаліції увійшли брит. домініони й колонії (3.IX — Австралія, Нова Зеландія, Індія, 6.IX — Південно-Африканський Союз; 10.IX — Канада та ін.). Величезна перевага нім. *вермахту*, незакінченість розгортання польс. збройних сил, відсутність допомоги з боку Великобританії і Франції, слабкість вищого військ. керівництва поставили польс. армію перед катастрофою. Тер. Польщі окупували нім. війська.

17.IX 1939 за рішенням Радянського уряду війська Червоної Армії перейшли кордон Польської д-ви, що розпалася, й почали визвольний похід на Зх. Україну і Зх. Білорусію, щоб узяти під захист життя й майно укр. і білорус. населення, яке прагнуло до возз'єднання з рад. республіками (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*), й не допустити дальшого поширення агресії.

Уряди Великобританії й Франції до травня 1940 продовжували лише в дещо зміненому вигляді довоєнний зовнішньополіт. курс, як і раніше розраховуючи спрямувати агресію Німеччини проти СРСР. Протягом цього періоду, названого «дивною війною», англо-франц. війська фактично бездіяли, в той же час фашист. Німеччина вела активну підготовку до наступу проти країн Зх. Європи. 9.IV 1940 нім.-фашист. війська окупували Данію. Того самого дня вони вдерлися в Норвегію; при сприянні т. з. *«п'ятої колони»* гітлерівці окупували країну. 10.V фашисти захопили Люксембург, 14.V — Нідерланди. 10.V 1940 нім.-фашист. війська почали наступ на Францію. Гол. удару вони завдали через Арденнські гори в обхід *«Мажіно лінії»* з Пн., через Пн. Францію. Прорвавши оборону в районі Седана, танк. з'єднання нім.-фашист. військ 20.V вийшли до Ла-Маншу. 14.V капітулювали збройні сили Нідерландів. Бельг. армію, брит. експедиційні сили й частину франц. армії було відрізано у Фландрії. 28.V капітулювала бельг. армія. Англійським і частині франц. військ, блокованим у районі *Дюнкерка*, вдалося евакуюватись у Великобританію. На поч. червня нім.-фашист. війська прорвали фронт на річках Соммі й Ені. Не вичерпавши можливостей опору, франц. армія склала зброю. 14.VI нім. війська без бою зайняли Париж. 22.VI 1940 Франція підписала акт про капітуляцію (див. *Комп'єнське перемир'я 1940*). У кін. червня 1940 в Лондоні було створено патріотичну оргцію *«Вільна Франція»*, очолювану Ш. де *Голлем*. 10.VI 1940 у війну проти Великобританії і Франції вступила Італія. Італ. війська в серпні захопили Брит. Сомалі, частину тер. Кенії й Судану, в серед. вересня вдерлися з Лівії в Єгипет, намагаючись пробитися до Суеца. Проте незабаром їх було зупинено, а в грудні 1940 розбито англ. військами. Почату в жовтні 1940 спробу італійців розвинути наступ з Албанії у Грецію грец. армія відбила. У січні — травні 1941 брит. війська при підтримці повсталого населення й місц. партизанів вигнали італійців з Брит. Сомалі, Кенії, Судану, Ефіопії, Італ. Сомалі, Еритреї. На Середземному м. італ. флот зазнав відчутних втрат. На поч. 1941 у Пн. Африку на допомогу італ. військам прибув нім. Афр. корпус на чолі з ген. Е. Роммелем. У 2-й пол. квітня італо-нім. війська досягли лівійсько-єгип. кордону. В цей же період япон. війська почали окупацію пд. районів Китаю, захопили пн. частину Франц. Індокитаю. Після поразки Франції уряд Великобританії почав організацію ефективної оборони. Уряд США, переглядаючи свій зовнішньополіт. курс, усе більше підтримував Великобританію. Навесні 1941 США ввели війська в Гренландію, влітку — в Ісландію. В серпні 1940 почалися масовані удари нім. авіації по містах Великобританії, одночасно активізувалися дії нім. ВМС в Атлантичному ок. Проте осн. увагу фашист. керівництво приділяло підготовці війни проти СРСР. 27.IX Німеччина, Італія і Японія підписали воєнно-політ. *Берлінський пакт 1940*. Навесні 1941 Німеччина здійснила агресію на Балканах, окупувавши Болгарію, Грецію й частину Югославії, де розгорнулася визвольна боротьба проти окупантів. З 20.V по 1.VI нім.-фашист.

війська захопили о. Кріт. У 1940 до Берлінського пакту приєдналися Угорщина, Румунія, Словаччина, 1941 — Болгарія, Фінляндія.

З наростанням загрози імперіалістичної агресії Рад. Союз вжив усіх заходів для зміцнення своєї обороноздатності. Рад. народ під керівництвом Комуністичної партії виконав титанічну роботу по підготовці країни до відсічі можливої агресії. 22.VI 1941 фашист. Німеччина віроломно напала на Рад. Союз. Почалася *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45,* яка стала найважливішою частиною Д. с. в. Вступ СРСР у війну визначив її якісно новий етап, привів до консолідації всіх прогресивних сил світу в боротьбі проти фашизму, вплинув на політику провідних світових д-в. З перших же днів фашист. агресії проти СРСР про свою солідарність із справедливою боротьбою рад. народу заявили широкі нар. маси, різні країни планети, комуністичні й робітн. партії, які в умовах фашист. окупації приступили до розгортання *Руху Опору.* 2.VII 1941 було укладено угоду між СРСР і Великобританією про спільні дії, 2.VIII 1941 — між СРСР і США про воєнно-екон. співробітництво й надання матеріальної підтримки СРСР. 14.VIII 1941 США й Великобританія обнародували *Атлантичну хартію,* до якої 24.IX приєднався СРСР. Щоб запобігти небезпеці створення фашист. опорних баз на Близькому Сході, англ. і рад. війська в серпні — вересні 1941 вступили в Іран. Цими спільними воєнно-політ. акціями було покладено початок створенню антигітлерівської коаліції.

Проти СРСР фашист. Німеччина кинула осн. сили своєї воєнної машини. Рад.-нім. фронт став гол. фронтом Д. с. в. Незважаючи на те, що фашист. війська в перші місяці війни проти СРСР захопили значну рад. територію, Німеччині не вдалося здійснити стратегічні цілі, передбачені «*Барбаросса*» *планом.* У ході стратегічної оборони влітку й восени 1941 рад. війська чинили ворогові стійкий опір, виснажили й знекровили сили фашист. армії (див. *Київська оборонна операція 1941, Ленінградська битва 1941—44, Одеська оборона 1941, Севастопольська оборона 1941—42*). В результаті контрнаступу рад. військ під Москвою (див. *Московська битва 1941—42*) і заг. наступу 1941—42 остаточно зазнав краху фашист. план «блискавичної війни». Ця перемога мала всесвітньо-істор. значення: вона розвіяла міф про непереможність фашист. вермахту, поставила фашист. Німеччину перед необхідністю ведення затяжної війни, дала могутній поштовх антифашист. Рухові Опору, що об'єднав різні верстви населення окупованих країн. Провідною силою його став робітн. клас, керований компартіями. Міцніло антифашист. підпілля в таборі держав-агресорів. Активними учасниками європ. Руху Опору були рад. громадяни (військовополонені й насильно вивезені на примусові роботи). 7.XII 1941 Японія раптовим нападом на амер. військ. базу *Перл-Харбор* у Тихому ок. розв'язала війну проти США. 8.XII війну Японії оголосили США, Великобританія та ряд ін. д-в; 11.XII фашист. Німеччина й Італія оголосили війну США. Д-ви антифашист. коаліції підписали *Декларацію 26 держав 1942.* 26.V 1942 СРСР і Великобританія підписали договір про союз проти Німеччини і її сателітів. 11.VI СРСР і США уклали угоду про принципи взаємної допомоги у веденні війни. Влітку 1942 нім.-фашист. командування почало новий наступ на рад.-нім. фронті. В серед. липня 1942 почалася *Сталінградська битва 1942—43* — одна з найвизначніших битв Д. с. в. Англ. війська в цей час проводили епізодичні бомбардування окремих міст Німеччини, вели зі змінним успіхом бої в Пн. Африці. На тихоокеанському театрі Японія зуміла досягти панування на морі й окупувала Сянган, Бірму, Малайю, Філіппіни, о-ви Індонезії та ін. Нарощування амер. сил на Тихому ок. з 1-ї пол. 1942 поступово привело до зміни співвідношення сил на користь союзників. Після поразок у мор. боях у Кораловому м. та біля о. Мідуей (1942) япон. флот перейшов до оборони. 19.XI 1942 почався контрнаступ рад. військ під Сталінградом, який завершився оточенням і розгромом 330-тисячного угруповання військ противника. Перемога рад. військ привела до докорінного перелому в Д. с. в., потрясла фашист. Німеччину, підірвала її військ. і політ. престиж в очах її союзників. Захопивши ініціативу, Рад. Армія завдала взимку й навесні 1943 нищівних ударів противникові на Пн. Кавказі, в Донбасі, під Ленінградом та на ін. ділянках фронту. Розгром нім.-фашист. військ у *Курській битві 1943* примусив фашист. Німеччину остаточно перейти до стратегічної оборони. Рад. Армія розгорнула успішний стратегічний наступ на всьому рад.-нім. фронті. Зокрема було визволено Лівобережну Україну й форсовано Дніпро (див. *Битва за Дніпро 1943*). Перемоги Рад. Армії небачено піднесли міжнар. авторитет СРСР, серйозно підірвали міць Німеччини, змінили воєнно-політ. обстановку на всіх фронтах Д. с. в. Кількість д-в, що оголосили війну Німеччині, з червня 1941 по грудень 1943 зросла з 15 до 36. Успіхи Рад. Союзу визначили дальшу консолідацію антифашист. сил. Важливими етапами в зміцненні антигітлерівської коаліції стали Моск. конференція міністрів закорд. справ (жовтень 1943) й *Тегеранська конференція 1943.*

З осені 1942 активізувалися бойові дії Великобританії і США. Після перемоги в *Ель-Аламейнській операції 1942* союзники до серед. листопада зайняли тер. Марокко, Алжіру, вступили в Туніс. Навесні 1943 англо-амер. війська оволоділи Тунісом і Бізертою, добилися капітуляції італо-нім. військ на п-ові Бон. 10.VII 1943 амер. і англ. війська висадилися на о. Сіцілія, а на поч. вересня — на Апеннінському п-ові, не зустрівши серйозного опору з боку італ. військ. 25.VII фашист. уряд Муссоліні було скинуто. Новий італ. уряд 3.IX підписав перемир'я з США й Великобританією, 13.X — оголосив війну Німеччині. Почався розпад фашист. блоку. Англо-амер. сили, які висадилися в Італії, розгорнули наступ проти нім.-фашист. військ, але не змогли зламати їхню оборону й у грудні 1943 припинили активні дії. Восени 1942 союзники почали наступ на Тихому ок. Протягом 1943 амер. війська висадилися на Новій Гвінеї, захопили Алеутські о-ви, завдали відчутних ударів япон. військово-мор. і торг. флотам.

Однак, незважаючи на деяку активізацію дій союзників у Європі й Азії, вирішальна роль в остаточному розгромі фашист. блоку належала рад. народові та його Збройним Силам. У 1944 рад. війська розгромили великі сили противника під Ленінградом і Новгородом, ліквідували блокаду Ленінграда, визволили тер. Правобережної України (див. *Львівсько-Сандомирська операція 1944*), вийшли до передгір'я Карпат, визволили Крим. п-ів, вступили на тер. Румунії. Наступ рад. військ на Карельському перешийку й у Пд. Карелії змусив Фінляндію вийти з фашист. блоку й 4.III 1945 оголосити війну Німеччині. В результаті *Білоруської операції 1944* було визволено всю тер. Білорусії, значну частину Литви. Рад. війська за участю *Війська Польського* почали визволення Польщі. В результаті *Ясько-Кишинівської операції 1944* було визволено тер. Молдавії й значну частину Румунії. 23.VIII 1944 трудящі Румунії повалили військ.-фашист. диктатуру Й. Антонеску (див. *Народне збройне повстання 1944* в Румунії); новий уряд Румунії оголосив війну Німеччині. Вступ рад. військ на болг. територію активізував боротьбу трудящих країни. В Болгарії вибухнуло *Вересневе народне збройне повстання 1944,* в результаті якого було скинуто монархо-фашист. режим і створено уряд Вітчизн. фронту, який оголосив війну Німеччині. 29.VIII почалося *Словацьке національне повстання 1944,* в якому взяли активну участь рад. партизани, направлені на прохання ЦК КПЧ *Українським штабом партизанського руху.* Рад. війська разом з чехосл. добровольчим корпусом під командуванням Л. *Свободи,* прагнучи подати допомогу повсталим, 20.IX почали визволення Чехословаччини. Водночас частини Нар.-визвольної армії Югославії при активній участі Рад. Армії приступили до визволення Югославії (див. *Белградська операція 1944*). В жовтні 1944 рад. війська почали визволення Угорщини. Утворений на очищеній від фашист. військ угор. території Тимчасовий нац. уряд 28.XII 1944 оголосив війну Німеччині. В результаті наступу Рад. Армії на Пд. Сх. Європи склалися умови для визволення Албанії й Греції. В 1944 Рад. Армія визволила пн.-сх. райони Норвегії,

подавши допомогу норв. народові. Міжнар. і воєнна обстановка, що склалася до літа 1944, свідчила про можливість визволити всю Європу силами СРСР. Така перспектива непокоїла правлячі кола США й Великобританії і змусила їх прискорити відкриття *другого фронту*, здійснити вторгнення в Зх. Європу через Ла-Манш. 6.VI союзники (англо-амер. і канадські д-зії) висадились у Нормандії, 15.VIII амер.-франц. частини — у Пд. Франції. Наступ військ, які висадилися, проходив в обстановці активізації антифашист. боротьби у Франції. 19.VIII почалося *Паризьке повстання 1944*; до моменту підходу союзницьких частин столиця була в руках франц. патріотів. 16.XII 1944 фашист. війська почали наступ в Арденнах, завдали серйозної поразки 1-й амер. армії й поставили англо-американців у скрутне становище (див. *Арденнська операція 1944—45*). На поч. 1945 на рад.-нім. фронті розгорнувся могутній наступ рад. військ від Балтійського м. до Карпат. За настійним проханням військ.-політ. керівництва союзних д-в у зв'язку з тяжким становищем англо-амер. військ в Арденнах Ставка Рад. Верх. Головнокомандування почала наступ на Віслі й у Сх. Пруссії достроково — 12—14.I 1945. У *Вісло-Одерській операції 1945* рад. війська розгромили нім.-фашист. угруповання між Віслою й Одером, визволили значну частину тер. Польщі. В результаті *Східно-Прусської операції 1945* рад. війська вийшли на узбережжя Балтійського м. В лютому — 1-й пол. квітня було визволено Балтійське узбережжя від Данціга до Одеру. Наступ рад. військ дав змогу союзникам розгорнути успішні дії в Зх. Німеччині й Італії. В цих умовах для координування дій проти фашист. Німеччини й розв'язання питань післявоєнного устрою відбулася *Кримська конференція 1945*. Протягом січня — березня війська союзників зайняли територію на лівому березі Рейну, форсували його, на поч. квітня оточили до 20 нім. д-зій у Рурі. В 2-й пол. квітня — на поч. травня союзники досягли Ельби, вступили в Чехословаччину й Зх. Австрію. 16.IV почалася *Берлінська операція 1945*, в результаті якої було розгромлено найбільше угруповання противника. 25.IV рад. війська вийшли до м. Торгау на Ельбі, де з'єдналися з частинами 1-ї амер. армії. 6—11. V війська трьох рад. фронтів розгромили останнє нім.-фашист. угруповання й завершили визволення Чехословаччини (див. також *Народне повстання 1945* в Чехії). Опівночі 8.V у передмісті Берліна Карлсгорсті представники нім. верховного командування підписали акт про беззастережну капітуляцію збройних сил фашист. Німеччини (див. також *Нюрнберзький процес*). У травні 1945 з усієї коаліції агресивних д-в, які розв'язали війну, продовжувала боротьбу лише Японія. На *Потсдамській конференції 1945* поряд з обговоренням європ. проблем було приділено велику увагу обстановці на Далекому Сході. 8.VIII 1945 СРСР, вірний своєму союзницькому обов'язкові, оголосив війну Японії. 10.VIII у війну проти Японії вступила МНР. Рад. війська разом з військами МНР розгромили япон. *Квантунську армію*. В результаті було визволено пн.-сх. частину Китаю, Пн. Корею, стимульовано широкий розвиток нац.-визвольного руху в Пн.-Сх. Азії. У серпні утворилася Індонез. Республіка, у вересні — Демократична Республіка В'єтнам (див. *Серпнева революція 1945* у В'єтнамі). Напередодні вступу СРСР у війну з Японією США 6 і 9.VIII вперше застосували нову зброю, скинувши дві атомні бомби на міста *Хіросіму* й *Нагасакі*, що не було викликано воєнною необхідністю. 2.IX 1945 Японія підписала акт про капітуляцію (див. також *Токійський процес*). Д. с. в. закінчилася.

Розгром ударних сил міжнар. імперіалізму докорінно змінив розстановку політ. сил у світі, визначив увесь його післявоєнний розвиток. Найважливішим підсумком війни стало зростання міжнар. авторитету і впливу Рад. д-ви. Перемога, здобута при вирішальній ролі СРСР, сприяла революц. перетворенням у багатьох країнах Європи й Азії. Виникла *світова система соціалізму*, яка стала одним з вирішальних факторів розвитку людства. Д. с. в. призвела до дальшого поглиблення *загальної кризи капіталізму*. Екон. і воєнно-політ. центр імперіалізму перемістився з Європи до США. Співвідношення сил на міжнар. арені змінилося на користь соціалізму. Зріс вплив комуністичних і робітн. партій, світовий комуністичний і робітн. рух піднявся на новий, вищий ступінь. Перемога над фашизмом викликала зростання нац. самосвідомості народів, нову могутню хвилю нац.-визвольного руху, що привів до розпаду *колоніальної системи імперіалізму*.

Д. с. в. була найруйнівнішою з усіх воєн. Лише в Європі матеріальні збитки (за неповними даними) обчислюються в 260 млрд. дол. (у цінах 1938). Загинуло понад 50 млн. чол. Найбільших жертв зазнав Рад. Союз, який втратив понад 20 млн. чол. Радянсько-нім. фронт був гол. фронтом Д. с. в. Саме на цьому фронті було знищено військ. міць фашист. блоку. Це було результатом керівної й організуючої ролі КПРС, безприкладного масового героїзму рад. воїнів, широко розгорнутого партизанського руху, активної участі всього народу в боротьбі проти агресора. Перемога над фашизмом переконливо довела життєздатність і незламність рад. сусп. ладу, соціалістичної економіки, непорушної дружби народів СРСР. У ході Д. с. в. яскраво виявився передовий характер рад. воєнної науки й рад. воєнного мистецтва.

Перемогу над фашист. блоком у Д. с. в. було досягнуто спільними зусиллями народів антигітлерівської коаліції, підтриманої самовідданою боротьбою Руху Опору. Під час Д. с. в. практика підтвердила можливість ефективного політ. і воєнного співробітництва д-в з різними соціально-екон. системами. Після Д. с. в. народився могутній *Рух прихильників миру*. Бурж. фальсифікатори навмисно перекручують багато фактів з історії Д. с. в. Вони дають їм хибне трактування, докладають зусиль до того, щоб обілити імперіалізм, намагаються зняти з нього відповідальність за виникнення війни. Деякі з них, визнаючи, що війну розв'язав фашизм, відкидають, проте, той незаперечний факт, що ця терористична диктатура монополістичної буржуазії є породженням імперіалізму. Частина фальсифікаторів намагається взагалі зняти з фашист. Німеччини вину за розв'язання Д. с. в. Вони відроджують гітлерівську версію «превентивної війни» Німеччини проти СРСР. Реакційна історіографія замовчує вирішальне значення битв на рад.-нім. фронті, в яких було зламано хребет фашист. вермахтові й передрішено повний розгром нацистської Німеччини. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449. Карти див. на окремому аркуші, с. 416—417.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 26. Соціалізм і війна; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 32. Війна і революція; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Документы и материалы кануна второй мировой войны, т. 1—2. М., 1948; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 1—2. М., 1957; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 1—6. М., 1960—65; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 1—10. М., 1973—79; История дипломатии, т. 4. М., 1975; Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей. К., 1961; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. М., 1962; Семиряга М. И. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм. М., 1962; Жилин П. А. Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз. М., 1966; Коваль В. С. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941—1945. К., 1966; Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне. М., 1974; Самсонов А. М. Крах фашистской агрессии. 1939—1945. М., 1975; Фуллер Дж. Ф. Вторая мировая война 1939—1945 гг. Пер. с англ. М., 1956; Верт А. Россия в войне 1941—1945. Пер. с англ. М., 1967; Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. Пер. с англ. М., 1976. Див. також *літ.* до ст. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*.

П. А. Жилін.

ДРУ́ГА СИГНА́ЛЬНА СИСТЕ́МА — особлива форма *вищої нервової діяльності*, властива тільки людині й пов'язана з мовленням та абстрактним мисленням. Поняття запровадив І. П. Павлов (1932). На відміну від *першої сигнальної системи* в основі Д. с. с. лежать *умовні рефлекси*, вироблені на слова й позначувані ними поняття. Д. с. с. з'явилась і розвивалась у процесі еволюції головного мозку паралельно з розвитком у людини мови, яка дала змогу замінити сигнали звичайних подразнень відповідними їм символами — словами, що являють собою сигнали сигналів. За І. П. Павло-

вим, властивість утворювати умовні рефлекси на слова стала надзвичайно важливим додатком механізмів нервової діяльності людини. Виникнення у первісної людини Д. с. с. та здатності до членороздільної мови мало величезний вплив на прогресивний розвиток людського суспільства. Вони сприяли спілкуванню між людьми, використанню колективного досвіду для спільної *боротьби за існування* й стали основою для розвитку абстрактного мислення у людини. Д. с. с. функціонує в постійній взаємодії з першою сигнальною системою, утворюючи єдиний механізм, який здійснює вищу нервову діяльність організму.

Літ.: Павлов И. П. Полное собрание сочинений, т. 3, кн. 2. М.—Л., 1951; Кольцова М. М. Обобщение как функция мозга. Л., 1967. *П. М. Єрков.*

ДРУ́ГА УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА А́РМІЯ — об'єднання рад. військ, створене на Україні під час громадянської війни. Вперше сформована в березні 1918, коли для посилення опору австро-нім. окупантам розрізнені рад. військ. частини й окремі загони, що діяли на Україні, було зведено в 5 армій. До складу Д. У. р. а. ввійшли Тираспольський загін (5-й Заамурський кінний полк, загін Г. І. Котовського, кит. батальйон), 19-а і 164-а піхотні д-зії 12-го армійського корпусу Пд.-Зх. фронту та загони катеринославських робітників. Армію очолив командир Тираспольського загону Є. М. Венедиктов. З запеклими боями армія відійшла до Катеринослава й під натиском переважаючих сил ворога змушена була відступити на лівий берег Дніпра. На поч. квітня 1918 вона налічувала 3 тис. багнетів і незначну кількість кавалерії. Армія разом з частинами *Першої Української радянської армії* стримувала наступ австронім. окупантів на Донбас, вела бої за Чаплине, Гришине (тепер Красноармійськ), Авдіївку, Зверєво і Міллерово, прикриваючи відхід ін. рад. військ. Згодом одна частина армії відійшла до Царицина (тепер Волгоград), інша — в напрямі на Калач, Богучар, Воронеж. Удруге Д. У. р. а. сформовано за наказом від 5.IV 1919 командуючого Укр. фронтом В. О. *Антонова-Овсієнка* для бойових дій проти іноз. інтервентів, білогвардійців і петлюрівців на Україні. Армію було створено на базі групи військ Харків. напряму зі штабом у Катеринославі. До її складу ввійшли 1-а Задніпровська д-зія, 2-а окрема бригада, 3-я бригада, Кримська бригада та ін. Всі ці частини було зведено в дві штатні д-зії — 3-ю (кол. Задніпровська) і 7-у. Командуючим армією був А. Є. *Скачко*. В квітні 1919 її частини вели бої проти іноз. інтервентів у Криму. 29.IV 1919 вони визволили Севастополь, а згодом — увесь Крим. У травні 1919 війська армії взяли участь у розгромі антирад. заколоту отамана Григор'єва (див. *Григор'євщина*). Декретом ВЦВК від 1.VI 1919 про воєнну єдність рад. республік на базі частин Д. У. р. а. було утворено 14-у армію. *О. Й. Щусь.*

ДРУ́ГА УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — одне з перших військ. з'єднань Рад. України. Створена згідно з наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22.IX 1918 в «нейтральній зоні» з повстанських і партизанських загонів для боротьби проти австронім. окупантів і гетьманців (див. *Гетьманщина*). До складу д-зії ввійшли 4 полки (5-й Глухівський, 6-й Корочанський, 7-й Суджанський, 8-й Обоянський). Д-зії було передано й полк *Червоного козацтва України* під командуванням В. М. *Примакова*. З анулюванням Рад. урядом *Брестського миру 1918* д-зія діяла в складі групи військ Курського напряму. Д. У. р. д. взяла участь в операціях по визволенню України. 3.I 1919 вона визволила Харків. З утворенням 4.I 1919 *Українського фронту* д-зія ввійшла до групи військ Харків. напряму. Д-зія розгромила петлюрівські частини в районі Люботина й Мерефи. 19.I 1919 ворога було вибито з Полтави, 1.II 1919 — з Кременчука. Зі створенням у лютому 1919 групи військ Київ. напряму д-зія ввійшла до її складу. Д-зія розгорнула наступ проти петлюрівців на лінії Знам'янка —Цвіткове і Шпола — Звенигородка, Христинівка — Вапнярка. Частини д-зії зайняли ст. Христинівка, а 15.III 1919 вступили в Умань. Д. У. р. д. взяла участь в оточенні та ліквідації (на поч. квітня 1919) вапнярського угруповання противника. Бл. 10 тис. петлюрівців здалися в полон. У 2-й пол. березня д-зія вела бої по ліквідації контрнаступу петлюрівців на Коростенському напрямі, в квітні — на Житомирському. З реорганізацією груп військ Харків. і Київ. напрямів у три армії Д. У. р. д. увійшла до складу *Першої Української радянської армії*. В травні 1919 д-зія, переслідуючи петлюрівців, підійшла до Галичини. В червні 1919 Д. У. р. д. увійшла до складу 12-ї армії і була перейменована на 46-у стрілецьку дивізію. *О. Й. Щусь.*

ДРУ́ГА ЦІММЕРВА́ЛЬДСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ — міжнародна конференція соціалістів-інтернаціоналістів. Д. Ц. к. відбулася 24—30.IV 1916 в с. Кінталь (Швейцарія). Див. *Кінтальська конференція*.

ДРУ́ГИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів за участю представників повітових і губернських Рад селянських депутатів Росії, який відбувся в Петрограді 25—27.X (7—9.XI) 1917 під керівництвом більшовицької партії, очолюваної В. І. Леніним. Д. В. з. Р. був першим з'їздом Рад, що відіграв роль верховного органу держ. влади соціалістичної республіки. З'їзд проголосив повалення влади бурж. Тимчасового уряду і встановлення Рад. влади в країні. Скликанню з'їзду передувала копітка робота партії більшовиків, яка після розгрому *корніловщини* взяла курс на збройне повстання. Меншовики й есери намагалися зірвати або відстрочити з'їзд. Проте, всупереч їхнім зусиллям, Петрогр. Рада 22.IX (5.X) прийняла резолюцію про негайне скликання Д. В. з. Р.; 17 (30).X за скликання з'їзду Рад висловилося об'єднане засідання Моск. Ради робітн. і солдат. депутатів; 15 (28).X об'єднане засідання виконкомів Київ. Рад робітничих і солдатських депутатів прийняло пропозицію більшовиків про скликання Д. В. з. Р. і передання йому держ. влади. Аналогічні рішення ухвалили Харківська, Луганська, Одеська, Мінська, Бакинська та ін. Ради. З'їзд зібрався в умовах переможного завершення збройного повстання, коли останні опорні пункти Тимчасового уряду — Зимовий палац і штаб Петрогр. військ. округу — були оточені повсталими. На Д. В. з. Р. було представлено понад 400 Рад, у т. ч. 69 — від України, з яких переважна більшість дала своїм делегатам накази голосувати за Рад. владу. З'їзд відкрився у *Смольному* о 10 год. 40 хв. вечора 25.X (7.XI). На час відкриття з'їзду було зареєстровано 649 делегатів, у т. ч. 390 більшовиків, 160 есерів, 72 меншовики, 14 меншовиків-інтернаціоналістів. Від Рад України— 128 делегатів, переважна більшість яких підтримувала більшовиків. Осн. питання порядку денного Д. В. з. Р.: 1) Про організацію влади; 2) Про війну і мир; 3) Про землю. Меншовики, праві есери та бундівці, намагаючись зірвати з'їзд, виступили з антибільшовицькими деклараціями і залишили засідання. Ліві есери і частина меншовиків залишилися на з'їзді. 26.X (8.XI) Д. В. з. Р. прийняв написане В. І. Леніним істор. звернення «Робітникам, солдатам і селянам!», у якому повідомлялося про повалення Тимчасового уряду і перехід усієї влади до рук Рад. З'їзд затвердив постанови про скасування смертної кари на фронті і звільнення ув'язнених за революц. діяльність солдатів та офіцерів, а також членів земельних к-тів, про негайний арешт глави Тимчасового уряду Керенського. Величезне організуюче й мобілізуюче значення мали й звернення Д. В. з. Р.: «До фронту» з пропозицією створити в арміях тимчасові ревкоми; «Брати-козаки» із закликом до козаків переходити на бік Рад. влади; «До всіх залізничників» про організацію безперебійної роботи транспорту; до всіх Рад про забезпечення революц. порядку на місцях. Вночі проти 27.X (9.XI) на доповідь В. І. Леніна з'їзд прийняв всесвітньо-істор. декрети: *Декрет про мир*, який відобразив прагнення Рад. соціалістичної д-ви до справедливого і демократичного миру, і *Декрет про землю*, що скасував поміщицьку власність на землю і передав усю землю в руки народу. З'їзд сформував перший Рад. уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. До складу РНК ввійшли В. О. Антонов-Овсієнко, П. Ю. Дибенко, М. В. Крыленко, А. В. Луначарський, В. П. Ногін, І. І. Скворцов-Степанов, Й. В. Сталін та ін. З'їзд завершив свою роботу обранням Всерос. Центр. Виконавчого

ДРУГИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД

Комітету (ВЦВК) у складі 101 чол., у т. ч. 62 більшовиків. Всесвітньо-істор. значення Д. В. з. Р. полягає в тому, що він проголосив встановлення *диктатури пролетаріату* у формі Рад. влади на тер. Росії, законодавчо закріпив завоювання Великого Жовтня і створення першої в світі соціалістичної держави.

Літ.: Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Повне зібрання творів, т. 35; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов. М., 1957. Див. також *літ.* до ст. *Велика Жовтнева соціалістична революція.*

Б. М. Бабій.

ДРУ́ГИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів, що відбувся 17—19.III 1918 в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). З 969 делегатів з'їзду 428 становили більшовики та співчуваючі їм. Решта належала до есерів, анархістів та ін. дрібнобурж. партій та угруповань.

Порядок денний з'їзду: про політ. момент (ставлення до *Центральної ради,* до війни і миру); про держ. устрій України; зем. питання; фінанси; про організацію військ. сили; доповідь уряду й ЦВК про їхню діяльність; обрання нового складу ЦВК Рад України. Внаслідок чіткої принципової позиції комуністів з'їзд з обговорених питань прийняв більшовицькі резолюції. З'їзд схвалив *Брестський мир 1918,* підкресливши при цьому в резолюції «Про державний устрій», що Рад. Україна лише формально припиняє федеративні зв'язки з РРФСР; з'їзд заявив, що трудящі України не визнають реставрованої бурж. влади і вестимуть боротьбу за повалення її; ухвалив створити Червону Армію, негайно видати декрети про запровадження 8-годинного робочого дня і *робітничого контролю*; схвалив як зем. закон України «Тимчасові положення про соціалізацію землі», прийняті *Третім Всеросійським з'їздом Рад,* обрав ЦВК Рад України.

Л. Л. Потарикіна.

ДРУ́ГИЙ ЗАГАЛЬНОЧОРНОМО́РСЬКИЙ З'ЇЗД — з'їзд моряків Чорноморського флоту, що відбувся 17.II — 7.III 1918 в Севастополі. В роботі з'їзду взяли участь делегати від усіх портів, з'єднань і кораблів флоту. З'їзд заслухав звіти *Центрофлоту* і гол. комісара Чорномор. флоту більшовика В. В. *Роменця,* обговорив питання про перехід на добровільний принцип комплектування і про демобілізацію флоту, роботу флотських орг-цій на місцях, про *Брестський мир 1918,* про конфіскацію військ. і торг. рум. кораблів, що перебували в рос. портах у зв'язку з воєнною інтервенцією Румунії проти Рад. країни, затвердив положення про Центрофлот, портові й суднові к-ти. З осн. питань з'їзд прийняв більшовицькі резолюції. Проте до нового складу керівних органів обрали переважно меншовиків і есерів. Ослаблення позицій більшовиків на з'їзді було пов'язане з відрядженням багатьох матросів-більшовиків на боротьбу проти іноз. інтервентів і білогвардійців.

ДРУ́ГИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇ́НИ — відбувся 17—22.X 1918 в Москві. 125 делегатів з'їзду представляли бл. 9 тис. комуністів підпільних парт. орг-цій України й Криму. В роботі з'їзду взяли участь представники болг., нім., угорської й чеської груп у РКП(б), Рум. комуністичної партії та комуністів Польщі. З'їзд зібрався в обстановці зміцнення внутріполіт. становища Країни Рад, піднесення визвольної боротьби укр. народу проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини.* 16—17.X члени ЦК КП(б)У зустрілися з В. І. Леніним. Аналіз політ. становища, вказівки й поради, які дав В. І. Ленін, мали величезне значення для вироблення з'їздом правильної тактики боротьби за відновлення Рад. влади на Україні. Порядок денний з'їзду: 1) Доповіді з місць; 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* (ВЦВРК); 4) Доповідь про міжнар. становище; 5) Доповідь про поточний момент; 6) Про святкування перших роковин Великої Жовтневої соціалістич. революції; 7) Про взаємовідносини між парт. орг-ціями і ревкомами; 8) Про ставлення до партії лівих соціалістів-революціонерів, лівих бундівців та ін. партій, які заявили про визнання платформи Рад. влади; 9) Про Статут КП(б)У; 10) Про час скликання III з'їзду КП(б)У; 11) Вибори керівних органів КП(б)У. В 15 доповідях обласних, губернських і міських підпільних к-тів КП(б)У було проаналізовано становище на місцях, розкрито роботу партії по зміцненню більшовицького підпілля й ревкомів та зв'язку з масами, по керівництву боротьбою трудящих проти окупантів. У звітних доповідях ЦК КП (б)У і ВЦВРК було підбито підсумки діяльності КП(б)У по створенню і зміцненню підпільних парт. орг-цій і ревкомів, по керівництву *Всеукраїнським страйком залізничників 1918,* збройною боротьбою проти окупантів, по створенню в *«нейтральній зоні»* укр. повстанських д-зій. Делегати піддали критиці помилковість тактики ЦК КП(б)У і ВЦВРК, що призвела до передчасного заклику до заг. збройного повстання в серпні 1918. З'їзд підкреслив, що для зміцнення парт. керівництва всіма формами нар. війни необхідно перенести центр ваги парт. роботи на окуповану територію, особливо в пром. райони, зміцнити укр. рад. д-зії, що перемоги над окупантами і контрреволюцією можна досягти тільки на основі союзу трудящих України і Росії. З'їзд указав, що КП(б) України повинна координувати свої дії з силами пролетарської Росії. В спеціальній резолюції з'їзд відмітив необхідність об'єднання профспілок України і Росії й зобов'язав комуністів посилити роботу в профспілках, щоб вони діяли під гаслами Рад. влади. З'їзд у спец. резолюції висунув вимогу посилити парт. керівництво підпільними ревкомами. В постанові «Про святкування дня роковин Жовтневої революції» з'їзд зобов'язав парт. орг-ції випустити спец. листівки, провести в робітн. районах одноденні страйки і демонстрації, а в селах — масовки. З'їзд пройшов під прапором пролет. інтернаціоналізму. У зверненні «До робітників усіх країн» він заявив про солідарність з революц. боротьбою пролетаріату Європи. В дусі вказівок В. І. Леніна з'їзд розв'язав питання про подання всебічної допомоги революц. рухові серед австро-нім. солдатів. З'їзд обрав ЦК КП(б)У. Вперше було обрано Ревізійну комісію КП(б)У. 22.X 1918 делегати з'їзду взяли участь у засіданні ВЦВК, Моск. Ради, фабзавкомів і профспілок, де з доповіддю виступив В. І. Ленін, який приділив велику увагу Україні. Вождь партії попередив про небезпеку інтервенції Антанти на Україні, про важливість правильного вибору доцільного моменту для виступу проти контрреволюції. висловив упевненість у тому, «що коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, а й буде непереможна!» (Повне зібр. тв., т. 37, с. 114).

Літ.: Протоколы II съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. М., 1918; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Погребінський М. Другий з'їзд КП(б)У. К., 1958.

М. Б. Погребінський.

ДРУ́ГИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів усіх рад. республік, що відбувся в Москві 26.I — 2.II 1924. На з'їзді було 2124 делегати, в т. ч. від УРСР бл. 400 чол. Перше засідання з'їзд присвятив пам'яті В. І. Леніна. Делегати від імені народу дали клятву виконувати всі його заповіти. З'їзд прийняв звернення до трудящих усього світу, в якому закликав їх згуртуватися навколо ленінського прапора. З'їзд проголосив 21.I днем трауру, ухвалив спорудити мавзолей В. І. Леніна в Москві та пам'ятники йому в столицях союзних республік, а також у Ленінграді й Ташкенті, видати зібрання його творів, створити фонд ім. В. І. Леніна при ЦВК СРСР для допомоги безпритульним дітям, перейменувати м. Петроград на Ленінград. З'їзд заслухав і обговорив доповідь про діяльність Рад. уряду за 1923 і повністю її схвалив. Було остаточно затверджено першу Конституцію СРСР, чим завершено юрид. оформлення першої в світі єдиної соціалістичної союзної багатонац. держави як найвищої форми *радянської федерації.* З'їзд також обговорив і вирішив питання про бюджет СРСР, про створення центр. с.-г. банку СРСР; заслухав повідомлення про визнання де-юре Великобританією Рад. Союзу. Було обрано ЦВК СРСР у складі двох палат — Союзної Ради і Ради Національностей.

П. К. Стоян.

ДРУГИЙ З'ЇЗД РСДРП — проходив нелегально 17 (30).VII—10 (23).VIII 1903 за кордоном, спочатку в Брюсселі, а потім в Лондоні. Всього відбулося 37 засідань (13 у Брюсселі і 24 в Лондоні). З'їзд зібрався в умовах, коли капіталізм вступив у свою найвищу й останню стадію розвитку — імперіалізм, Росія стала вузловим пунктом суперечностей усієї системи імперіалізму, центром світового революц. руху, а рос. пролетаріат став в авангарді міжнар. робітн. руху. С.-д. рух у Росії, незважаючи на проголошення *Першим з'їздом РСДРП* (1898) заснування пролет. партії, перебував у стані орг. роз'єднаності. Вирішальну роль у згуртуванні місцевих с.-д. орг-цій і груп на позиціях революц. марксизму, в розгромі опортуністичної течії «*економізму*», в підготовці II з'їзду РСДРП відіграла організована В. І. Леніним перша загальнорос. марксистська газ. «*Искра*». Гол. завдання з'їзду, підкреслював В. І. Ленін, полягало у «створенні справжньої партії на тих принципіальних і організаційних началах, які були висунуті і розроблені ,,Искрой"» (Повне зібр. тв., т. 8, с. 187). На з'їзд прибули 43 делегати з 51 ухвальним і 14 — з дорадчим голосом, які представляли кілька тисяч членів партії, що входили до 26 орг-цій, у т. ч. Рос. орг-цію «Искры», Петерб., Моск., Київ., Одес., Харків., Катериносл., Микол. к-ти, групу «*Южный рабочий*», Крим. союз та ін. Більшість делегатів були прихильниками «Искры» (27 делегатів з 33 голосами, з них «тверді» іскрівці на чолі з В. І. Леніним мали 24 голоси і «м'які» іскрівці, що йшли за Мартовим,— 9 голосів), однак були і відверті противники «Искры» (8 голосів — 3 «економісти» і 5 бундівців), а також нестійкі, центристські елементи (10 голосів). Разом з В. І. Леніним виступили делегати від найбільших на Україні к-тів — Київського (П. А. Красиков і І. К. Нікітін), Катеринославського (Л. С. Віленський і Л. Д. Махлін) і Одеського (Р. С. Землячка). Представники Харків. та Микол. к-тів, «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» і групи «Южный рабочий» утворили на з'їзді центр, або «болото», як називав їх В. І. Ленін, а після з'їзду приєдналися до меншовиків. Неоднорідний склад делегатів визначив запеклий характер боротьби при обговоренні осн. питань.

Порядок денний: 1) Конституювання з'їзду. Вибори бюро. Встановлення регламенту з'їзду й порядку денного. Доповідь Орг. к-ту з'їзду; 2) Місце Бунду в РСДРП; 3) Програма партії; 4) Центр. Орган партії; 5) Делегатські доповіді; 6) Організація партії; 7) Районні і нац. орг-ції; 8) Окремі групи партії; 9) Нац. питання; 10) Екон. боротьба і професійний рух; 11) Святкування 1 Травня; 12) Міжнар. соціалістичний конгрес в Амстердамі 1904; 13) Демонстрації й повстання; 14) Терор; 15) Внутр. питання парт. роботи: а) постановка пропаганди, б) постановка агітації, в) постановка парт. л-ри, г) постановка роботи в селянстві, д) постановка роботи у війську, е) постановка роботи серед молоді, що вчиться, є) постановка роботи серед сектантів; 16) Ставлення РСДРП до *есерів*; 17) Ставлення РСДРП до рос. ліберальних течій; 18) Вибори ЦК і редакції Центр. Органу партії; 19) Вибори *Ради партії*; 20) Порядок оголошення рішень і протоколів з'їзду, а також порядок приступання обраних службових осіб і установ до виконання своїх обов'язків. Питання про Статут партії обговорювалося по пункту 6 порядку денного. Справжнім керівником з'їзду був В. І. Ленін, який доклав багато сил і енергії для забезпечення перемоги іскрівського напряму. Він виступав з усіх основних питань порядку денного.

Гостра боротьба розгорнулася при обговоренні проекту Програми партії, розробленого редакцією «Искры». Особливо запеклий опір чинили опортуністи включенню до Програми найважливішого положення марксизму — про диктатуру пролетаріату, посилаючись на те, що такого пункту немає в програмах с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу. Вони виступали й проти написаної В. І. Леніним агр. частини Програми, яка містила революц.-демократичні вимоги селянства; проти союзу робітн. класу й селянства, проти пункту про право націй на самовизначення. В принциповій боротьбі проти опортуністів усіх мастей В. І. Ленін відстояв іскрівську Програму партії, яка складалася з двох частин: програми-мінімум, що визначала найближчі завдання партії в бурж.-демократичній революції, і програми-максимум, де йшлося про кінцеву мету — про соціалістичну революцію і встановлення диктатури пролетаріату. Для дальшого розвитку революц. руху в багатонац. Росії величезне значення мало включення до Програми партії вимог повної рівноправності всіх громадян незалежно від статі, релігії, раси й національності, права населення здобувати освіту рідною мовою, висловлюватися рідною мовою на зборах, у всіх місцевих громад. і держ. установах, права на самовизначення за всіма націями, що входять до складу д-ви. Програмні вимоги партії з нац. питання були спрямовані на виховання робітників усіх національностей країни в дусі пролет. інтернаціоналізму, на згуртування їх навколо рос. пролетаріату в боротьбі за демократичні свободи і соціалізм. Прийняттям Програми з'їзд створив міцну основу для ідейного єднання партії. Але ідейну єдність необхідно було ще закріпити орг. єдністю — прийняти Статут партії. При обговоренні написаного В. І. Леніним проекту Статуту, особливо першого параграфа, боротьба на з'їзді ще більше загострилася. В. І. Ленін і його однодумці прагнули створити єдину централізовану партію, що була б передовим, свідомим, організованим загоном робітн. класу, озброєним революц. марксистською теорією, знанням законів класової боротьби, спаяним єдністю волі, дій і твердою пролет. дисципліною. В. І. Ленін запропонував таке формулювання першого параграфа: «Членом партії вважається всякий, хто визнає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і особистою участю в одній з партійних організацій» (Повне зібр. тв., т. 8, с. 220). На противагу В. І. Леніну Мартов висунув формулювання, що не вимагало від кожного члена партії входження до однієї з організацій, а пропонувало обмежитися «регулярним особистим сприянням». Фактично це були розходження по одному з корінних питань марксизму — вченню про партію. Мартов і його прихильники намагалися нав'язати орг-цію, що була б близькою до с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу, відкривали можливість проникнення в партію випадкових елементів, сприяли підпорядкуванню робітн. руху бурж. впливові.

В. І. Ленін застерігав від небезпеки засмічення партії різного роду нестійкими, хитким й опортуністичними елементами. Після запеклої боротьби нестійким іскрівцям у союзі з антиіскрівцями й центристськими елементами вдалося незначною більшістю голосів провести перший параграф Статуту у формулюванні Мартова [на *Третьому з'їзді РСДРП* (1905) партія відмінила це формулювання і прийняла перший параграф Статуту в ленінському формулюванні]. За винятком першого параграфа, з'їзд прийняв ленінський проект Статуту. Це привело до загострення боротьби й залишення з'їзду відвертими опортуністами. Бундівці залишили з'їзд після того, як він відкинув їхній націоналістичний принцип федералізму в парт. будівництві й відмовився визнати Бунд єдиним представником євр. пролетаріату в Росії. Два «економісти» покинули з'їзд, коли він відмовився визнати їхній «Союз рос. соціал-демократів за кордоном» зарубіжним представником РСДРП і затвердив у цих правах іскрівську «Закордонну лігу рос. революц. соціал-демократії». Залишення з'їзду опортуністами змінило співвідношення сил на з'їзді на користь «твердих» іскрівців. Під час виборів центр. органів партії з'їзд закріпив перемогу прихильників В. І. Леніна. До складу ЦК РСДРП було обрано Г. М. Кржижановського, Ф. В. Ленгніка і В. О. Носкова; в редакцію центр. органу — «Искры» — В. І. Леніна, Г. В. Плеханова і Ю. Й. Мартова; членом Ради партії — Г. В. Плеханова (за Статутом ще по два члени виділялися ЦК і редакцією ЦО). Але Мартов відмовився від роботи в редакції, а його прибічники не взяли участі у виборах ЦК.

Своїм голосуванням з питання про керівні органи партії з'їзд закріпив перемогу ленінської більшості. З того часу прихильників В. І. Леніна, що здобули більшість голосів при виборах, почали називати більшовиками, а противників Леніна — меншовиками.

ДРУГИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН

М. М. Дружинін.

Титанічна боротьба В. І. Леніна за створення революц. марксистської партії — партії соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, партії нового типу — була успішно завершена.

«Всесвітньо-історичне значення з'їзду,— підкреслюється в постанові ЦК КПРС „Про 70-річчя II з'їзду РСДРП", — полягає в тому, що на цьому з'їзді завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій і була утворена партія робітничого класу Росії на ідейно-політичних і організаційних принципах, які розробив В. І. Ленін» (К., 1973, с. 3). II з'їзд РСДРП став поворотним пунктом не тільки в рос., а й у міжнар. робітн. русі. Вперше в історії пролетаріат дістав орг-цію, яка була здатна в нових умовах епохи імперіалізму успішно керувати його боротьбою за перемогу соціалістичної революції.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. II з'їзд РСДРП. 17(30) липня — 10(23) серпня 1903 р.; т. 8. Розповідь про II з'їзд РСДРП.— Крок вперед, два кроки назад; Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы. М., 1959; О пролетарской партии нового типа. Документы и материалы. К 75-летию II съезда РСДРП. М., 1978; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965.

П. М. Шморгун.

ДРУ́ГИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар.господарства СРСР на 1933—37, розроблений на основі директив XVII конференції ВКП(б) (1932) і затверджений XVII з'їздом ВКП(б) (1934), ЦВК і РНК СРСР (1934). Осн. соціально-екон. завдання Д. п. п.— остаточна ліквідація капіталістичних елементів, цілковите усунення причин, що породжують експлуатацію людини людиною і поділ суспільства на експлуататорів і експлуатованих, завершення створення тех. бази в усіх галузях г-ва. В результаті виконання плану було в основному побудовано соціалістичне суспільство, матеріально-тех. базу соціалізму, склалася нова класова структура рад. суспільства, зміцнилося братерське співробітництво народів СРСР. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ДРУ́ГИЙ ФРОНТ — воєнні дії англо-амер. військ у Зх. Європі проти фашист. Німеччини 1944—45. Відкритий 6.VI 1944 висадкою 43 англ., амер. і канад. д-зій у Нормандії. Потреба в Д. ф. на Зх. диктувалася необхідністю відтягнення частини нім.-фашист. військ з рад.-нім. фронту та прискорення перемоги *антигітлерівської коаліції*. Маючи на меті знекровити як Німеччину, так і СРСР, імперіалістичні д-ви всіляко зволікали з відкриттям Д. ф. Союзники обіцяли відкрити його 1942 (замість цього 1942 висадили десант у Пн. Африці, 1943 — в Сіцілії та Пд. Італії). На *Тегеранській конференції 1943* глави урядів США й Великобританії зобов'язалися відкрити Д. ф. до 1.V 1944. Коли перемоги Рад. Армії 1943 показали, що СРСР спроможний сам розгромити Німеччину й визволити народи Європи від фашист. ярма, союзники почали підготовку воєнних дій. Д. ф. існував 11 місяців; відтягнув бл. 20—25% нім. військ (разом з Італ. фронтом — 1/3, або 107 д-зій). Головним залишався рад.-нім. фронт, який сковував більш як 60% нім. військ. Див. *Друга світова війна 1939—45.*

ДРУГОКЛА́СНІ ВЧИ́ТЕЛЬСЬКІ ШКО́ЛИ — чоловічі й жіночі навчальні заклади в дореволюційній Росії. Протягом 3 років готували вчителів для *шкіл грамоти*. Виникли за указом 1896. Відкривалися з дозволу училищної ради при *Синоді* й утримувалися на його кошти. В Д. в. ш. навчалися особи, що закінчили поч. школу. Особлива увага в Д. в. ш. приділялася реліг. вихованню. Загальноосвітня й пед. підготовка не давала знань і навичок, необхідних учителям нормальної поч. школи. В Росії 1907 було 427 Д. в. ш. (21 679 учнів), у т. ч. на Україні 66 (3810 учнів). Перестали існувати 1918.

ДРУ́ЖБА — соціально-моральне й психологічне поняття, яке позначає відносини між людьми, побудовані на взаємоповазі та симпатії, спільності інтересів, прихильності, взаєморозумінні. Як форма спілкування людей Д. близька таким інститутам людського співжиття, як спорідненість, товариськість, побратимство, проте в психологічному плані відрізняється від них своєю індивідуальністю, вибірністю, емоційною забарвленістю. Як морально-психологічне явище й особиста якість Д. зазнає певних змін з віком людини (дитяча, юнацька Д.), формуванням особи (шкільна, студентська, солдатська Д.). Зміст Д. в кінцевому підсумку визначається соціальним середовищем, способом життя людей, суспільно-моральною атмосферою. В історії етико-філос. думки Д. завжди вважалася соціально-моральною цінністю. Як основа Д. пропонувалася взаємна вигода (*Епікур*, представники утилітаризму), доброчесність (*Арістотель*), почуття «природної симпатії» (А. *Сміт*), сприяння «взаємному щастю» (франц. просвітителі 18 ст.) та ін. Сучас. бурж. етико-філос. концепції або розглядають Д. абстрактно, як позаістор. почуття, яке об'єднує людей (мікросоціологія), або підкреслюють зростання морального відчуження особи, що веде до «затухання» Д. як фактора міжособових відносин. Моральна цінність Д. визначається її сусп. значимістю. Міцна, справжня Д. формується на основі єдності великих, соціально-значимих цілей та ідеалів. За соціалізму Д. поширюється не лише на міжособові, а й на соціальні, міждерж. відносини (*дружба народів*, договори про Д. і співробітництво); створюються об'єктивні передумови для формування дружніх відносин між усіма членами суспільства. *Колективізм, інтернаціоналізм* і *гуманізм* як принципи людських взаємовідносин особливо рельєфно виступають в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства.*

В. С. Пазенок.

ДРУ́ЖБА — карстова печера в Закарпатській обл. УРСР, біля с. Малої Угольки. Довж. 220 м, глиб. 46 м (найбільша з відомих печер у *Карпатах Українських*). Вхідний отвір і колодязь (шахта) завдовжки 20 м ведуть до великого залу, від якого відходять кілька коридорів. У печері є два струмки, багато *сталактитів* і натічних каскадів.

Ю. І. Шутов.

ДРУ́ЖБА — місто Ямпільського р-ну Сумської обл. УРСР. Залізнична ст. Хутір-Михайлівський. Місто утворилося 1962 внаслідок злиття трьох населених пунктів: Журавка, Юрасівка і Хутір-Михайлівський. Розташована на межі трьох братніх республік — РРФСР, УРСР і БРСР; названа на честь дружби рос., укр. і білорус. народів. Рафінадний з-д, ТЕЦ. 4 заг.-освітні й музична школи; 5 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 7 бібліотек. Пам'ятник Б. Хмельницькому (1954). Уродженцем Хутора-Михайлівського є академік АН УРСР І. Т. *Швець*.

«ДРУ́ЖБА» — один з найбільших у світі нафтопроводів, по якому нафта з Рад. Союзу постачається в ПНР, НДР, ЧССР і УНР. Збудовано згідно з рішеннями 10-ї сесії *Ради Економічної Взаємодопомоги* (1958) на основі укладеної між цими країнами міжурядової угоди (1959). Бере початок у районі м. Альметєвська Тат. АРСР. У зх. частині СРСР розгалужується на дві осн. траси: південну, що проходить територією УРСР, ЧССР та УНР, і північну, яка пролягає по території БРСР, ПНР і НДР. Спільне буд-во першої нитки нафтопроводу з діаметром труб 1020 мм почато навесні 1960, завершено 1964. У вересні 1972 стала до ладу нова дільниця нафтопроводу СРСР — УНР, що дістала назву «Дружба-2» (відгалуження від південної траси). В 1974 завершено буд-во другої нитки нафтопроводу «Д.» з діаметром труб 1220 мм, яку прокладено паралельно першій. Це дало змогу значно збільшити пропускну здатність нафтопроводу. За період 1964—75 поставки нафти по нафтопроводу «Дружба» зросли у десять разів. За цей час з СРСР у братні країни поставлено понад 300 млн. т нафти. Експлуатація нафтопроводу дає можливість щорічно заощаджувати на транспортуванні нафти 250—300 млн. крб

В. І. Дудчак

ДРУ́ЖБА НАРО́ДІВ — соціалістична форма суспільних відносин між народами СРСР, країн соціалістичної співдружності, що грунтується на їхній рівності, братерському співробітництві і взаємодопомозі в галузі економіки, політики, культури, військ. справи. Д. н. нашої країни розвивалась і міцніла в спільній боротьбі трудящих проти царизму, поміщиків і буржуазії. Пануючі верстви класово антагоністичного суспільства завжди виступали проти єднання і Д. н., насаджували нац. ворожнечу, розбрат між народами, ідеологію *націоналізму, шовінізму* і *расизму*. Д. н. як принцип відносин між націями й народностями, як рушійна сила розвитку суспіль-

ства вперше в історії стала можливою лише в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції і побудови соціалізму в СРСР. Втіленням Д. н. є добровільне об'єднання народів рад. республік у єдину багатонац. соціалістичну д-ву — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Яскраво виявилися Д. н. СРСР, їхня взаємодопомога і взаємодовір'я в період довоєнних п'ятирічок, Великої Вітчизн. війни та відбудови зруйнованого війною нар. г-ва. Д. н. СРСР — закономірний наслідок послідовного здійснення ленінської *національної політики КПРС*, її величезної ідеологічної й організаторської діяльності по вихованню трудящих у дусі рад. *патріотизму* і соціалістичного *інтернаціоналізму*. Д. н.— характерна риса побудованого в Союзі РСР розвинутого соціалістичного суспільства, в якому на основі зближення всіх націй і народностей, їхнього братерського співробітництва склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. У *єдиному народногосподарському комплексі СРСР* динамічно розвиваються індустрія, с. г., наука і культура, підвищується добробут трудящих усіх рад. республік. Д. н. СРСР є невід'ємною складовою частиною *соціалістичного способу життя*, неодмінною умовою комуністичного будівництва. З утворенням *світової системи соціалізму* Д. н. стала об'єктивною потребою відносин між народами країн соціалістичної співдружності.

Літ.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Про право націй на самовизначення. Повне зібрання творів, т. 24; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977.

В. Ю. Євдокименко.

«ДРУ́ЖБА НАРО́ДОВ» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політ. журнал, орган Спілки письменників СРСР. Видається в Москві з 1939 (до 1955 виходив як альманах худож. л-ри народів СРСР). «Д. н.» друкує художні твори, публіцистичні й критичні статті, широко висвітлює культурне життя союзних республік. У «Д. н.», зокрема, було надруковано твори укр. письменників: П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, А. Малишка, П. Воронька, Л. Первомайського, М. Стельмаха, О. Гончара, В. Собка, Д. Павличка, Л. Дмитерка, Л. Новиченка та ін. Гол. редактор «Д. н.» — С. О. Баруздін (з 1966).

ДРУ́ЖБИ НАРО́ДІВ О́РДЕН — рад. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 17.XII 1972 на ознаменування 50-річчя утворення СРСР. Згідно з статутом ордена ним нагороджують за великі заслуги в зміцненні дружби й братерського співробітництва соціалістичних націй і народностей, за значний вклад в екон., соціально-політ. і культур. розвиток СРСР і союзних республік. Цим орденом нагороджують громадян СРСР, підприємства, установи, орг-ції, військ. частини і з'єднання, союзні й авт. республіки, краї, області, авт. області, авт. округи і міста. Д. н. о. можуть бути нагороджені й громадяни зарубіжних країн. Виготовляється орден із срібла. Д. н. о. за № 1 прикріплено до прапора РРФСР; ним нагороджено ін. союзні республіки (в т. ч. й УРСР), авт. республіки, авт. області й авт. округи, бл. 3,5 тис. чол. (1978).

ДРУЖИ́НА — 1) В первинному й загальному значенні — товариство, спілка, об'єднання людей. 2) У Давній Русі — збройний загін, що становив постійне військо князя й апарат його влади. Д. поділялася на старшу і молодшу. Старша Д. складалася з представників феод. аристократії і була найближчим оточенням князя, брала участь в обговоренні держ. і госп. справ, очолювала молодшу Д. та воїнів. Молодша Д. була ядром збройних сил і складалася з професійних воїнів, охороняла князя, князівський двір і майно. За службу Д. одержувала від князя землі з правом експлуатувати феодально залежне населення цих земель. Д. як осн. військ. сила князів існувала до ліквідації удільних князівств (на укр. і білорус. землях, що потрапили під владу феод. Литви,— до 14—15 ст., в Рос. д-ві — до 16 ст.). 3) В укр. мові — одружена жінка стосовно до свого чоловіка і (застаріле, поетичне значення) одружений чоловік стосовно до своєї дружини.

ДРУЖИ́НА ПІОНЕ́РСЬКА — основне об'єднання членів *Всесоюзної піонерської організації* імені В. І. Леніна. Термін «дружина піонерська» увійшов у життя піонерської орг-ції 1942 як символ героїзму бойових дружин 1905—07. Дружини створюють у загальноосв. школах, школах-інтернатах, у суворовських, нахімовських училищах, дитячих будинках, піонерських таборах. Д. п. складається із *загонів піонерських*, а загони — з *ланок піонерських*. Кожна дружина має свій Червоний прапор (див. *Атрибутика і символіка піонерські*). Керує Д. п. старший піонервожатий (див. *Вожатий піонерський*). Вищим органом дружини є піонерський збір. Для повсякденного керівництва обирається рада Д. п., яка керує загонами піонерів і групами *жовтенят*, організовує роботу з піонерами в школі та зоні піонерської дії за місцем проживання.

Літ.: Методика роботи піонерської дружини. К., 1970.

ДРУЖИ́НІН Володимир Миколайович [12 (25).XII 1907, Москва — 20.VIII 1976, Київ] — один з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, партійний і держ. діяч УРСР, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1926. В 1940—41 — другий секретар Терноп. обкому КП(б)У. З липня 1941 — в Рад. Армії, з жовтня 1941 — в Черніг. партизанському загоні. З липня 1942 — комісар партизанського з'єднання О. Ф. *Федорова*. З 1944 — на керівній парт. роботі в Терноп., Херсон., Дрогобицькій областях і апараті ЦК Компартії України. У 1959—65 — голова Крим. облвиконкому. В 1966—73 — заст. міністра харч. пром-сті УРСР. На XVIII, XIX, XXI і XXII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДРУЖИ́НІН Микола Михайлович [н. 1 (13).I 1886, Курськ] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив юрид. (1911) і істор.-філологічний (1918) ф-ти Моск. ун-ту. Поєднував роботу в Музеї Революції СРСР (1924—34) з ред. роботою в Моск. ун-ті (1929—48), Академії сусп. наук при ЦК КПРС (1946—48) та ін. З 1938 — співробітник Ін-ту історії АН СРСР. Осн. дослідження присвятив соціально-екон. історії і проблемам сусп. думки й визвольного руху в Росії 19 ст. Керував виданням багатотомної документальної серії «Селянський рух у Росії» та ін. Д. приділяв значну увагу історії держ. селян на Україні. Автор глав «Історії Москви» (т. 3—4), підручника «Історія СРСР» (т. 2) та ряду ін. праць. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1947.

Тв.: Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; Воспоминания и мысли историка. М., 1967.

Орден Дружби народів.

ДРУЖКІ́ВКА — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР, біля злиття річок Кривого Торця з Казенним Торцем (бас. Дону). Залізнична станція. 62,5 тис. ж. (1978).

Виникла в 70-х рр. 19 ст. як робітн. селище при залізничній станції. Перші революц. виступи робітників відбулися 1896 і 1898. С.-д. орг-ція оформилася в жовтні 1905. Дружківська дружина брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу в Д. встановлено 31.X (13.XI) 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.X 1941 — 6.IX 1943) тут діяла підпільна комсомольська орг-ція «*Ленінська іскра*». З 1938 Д.— місто. В Д.— машинобудівний, металевих виробів, газової апаратури, фарфор., шамотний, хлібний, по ремонту обчислювальної техніки з-ди, комбінат буд. матеріалів, Веселовський рудник, харчосмакова ф-ка, комбінат побутового обслуговування тощо. 21 заг.-освітня, 2 спортивні та музична школи, профес.-тех. уч-ще, технікуми машинобудівний і комунального г-ва; 7 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 5 клубів, 2 кінотеатри, будинок культури, Палац спорту, 44 бібліотеки.

ДРУЖКІ́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д МЕТАЛЕ́ВИХ ВИ́РОБІВ — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Дружківці Донец. обл. У 1928 виділений у самостійне підприємство із складу кол. Торецького сталеливарного та мех. з-ду. Випускав залізничне кріплення. В післявоєнні роки з-д значно розширено, збільшився обсяг виробн. продукції та її асортимент. Д. з м. в. спеціалізується на виробн. засобів кріплення для різних галу-

ДРУЖКІВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД

Друза гірського кришталю.

зей машинобудування, пром. і трансп. буд-ва. Осн. продукція: болти, заклепки, шпильки, шайби двовиткові, костилі тощо. В 1977 обсяг виробн. продукції підприємства зріс проти 1965 в 1,5 раза. На з-ді встановлено сучасне високопродуктивне устаткування: багатопозиційні автомати, автоматикомбайни з індукційним електронагріванням тощо; впроваджено нові технологічні процеси.

О. І. Перетрухін.

ДРУЖКІ́ВСЬКИЙ МАШИНОБУДІ́ВНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя Радянської України — підприємство вугільного машинобудування. Розташований у м. Дружківці Донец. обл. Створений 1920 на базі Донец. чавуноплавильного й сталеливарного з-ду (засн. 1893) і Торецького сталеливарного й мех. з-ду (засн. 1898). До 1964 наз. Торецьким з-дом. За роки Рад. влади підприємство значно розширено, збудовано понад 20 цехів, модернізовано устаткування, освоєно випуск нових видів продукції. З-д спеціалізується на виробн. механізованого кріплення для вуг. шахт. Крім того, тут виробляють електровози й гідровози для рудників і шахт, вагонетки шахтні, металеві верхняки та стояки, устаткування для механізації поверхонь шахт і пристовбурних дворів тощо. В 1977 обсяг виробн. продукції підприємства зріс проти 1965 в 2,2 раза. Д. м. з. оснащено сучас. високопродуктивними металообр. верстатами, зварювальним устаткуванням; впроваджено автом. лінії, верстати з числовим програмним керуванням; створено обчислювальний центр. У 1971 Д. м. з. нагороджено орденом Леніна.

В. І. Рибін.

«ДРУ́ЖНО ВПЕРЕ́Д» — щомісячний культурно-громадський ілюстрований журнал, орган ЦК Культурної спілки українських трудящих ЧССР. Видається укр. мовою в Пряшеві. Засн. 1951. На сторінках журналу висвітлюються питання культур. і літ. життя укр. населення ЧССР, політики КПЧ в галузі культури та чехословацько-рад. культур. зв'язків (рубрика «Поетичний літопис чехословацько-української дружби»). З 1963 журнал видає додаток «Школа і життя» — методично-практичний посібник для вчителів. *В. І. Шевчук.*

ДРУ́ЗА (нім. Druse) — група кристалів, що одним кінцем наросли на спільній основі (на стінках порожнини або відкритої тріщини), другим, здебільшого добре ограненим з поверхні,— обернені в порожнину в гірській породі. Найчастіше Д. утворюють кристали кварцу, кальциту, гіпсу й антимоніту.

ДРУ́ЗИ (араб. друз — араби) — прихильники мусульманської шиїтської (див. *Шиїзм*) секти; одне з відгалужень ісмаїлізму (див. *Ісмаїліти*). Живуть гол. чин. у Лівані й Сірії. Чисельність — бл. 400 тис. чол. Секта виникла на поч. 11 ст. під впливом проповідей місіонера Даразі (звідси й назва). Осн. догмат Д.: поєднання принципу єдинобожжя (*аллах*) з визнанням останнього втілення «божественної сутності» в халіфі Хакімі (996—1021) і вірою в його друге пришестя. В 20—40-х рр. 20 ст. брали активну участь в антиколоніальній боротьбі. Д. становлять значну частину прогресивно-соціалістичної партії Лівану (засн. 1949).

ДРУ́ЗИ у рослин — зірчастої форми утвори з кристалів щавлевокислого кальцію в клітинах багатьох рослин. Відкладаються в процесі життєдіяльності в тканинах рослин родини гречкових, у корі дуба, липи тощо.

«ДРУ́ЗІ РАДЯ́НСЬКОЇ РОСІЇ», «Товариство друзів Радянської Росії» («The Society of the Friends of Soviet Russia») — широка організація американських робітників, створена для подання допомоги населенню Рад. Росії під час голоду 1921—23. Входила до *Міжнародної робітничої допомоги*. Засн. 7—9.VIII 1921 на конференції представників робітн. орг-цій США й Канади в Нью-Йорку у відповідь на заклик ВККІ 31.VII 1921 та звернення В. І. Леніна 2.VIII 1921 до пролетарів усіх країн. Роботою т-ва (бл. 20 тис. чол.) керувала Компартія США.

ДРУКАРІ́В КИ́ЄВА СТРАЙК 1917 — загальний виступ робітників київських друкарень у травні 1917. Почався 10 (23).V, коли на зборах уповноважених від друкарень було висунуто вимоги до їхніх власників про підвищення заробітної плати, запровадження 8-годинного робочого дня тощо. Страйк, що проходив під керівництвом більшовиків і тривав бл. 6 днів, закінчився перемогою робітників. Підписана підприємцями й профспілкою друкарів колективна угода була першою в історії робітн. руху в Києві.

ДРУКА́РНЯ — поліграфічне підприємство, на якому виготовляють друковану продукцію (книги, газети, журнали, плакати тощо). В Росії першу т. з. анонімну Д. відкрито у Москві бл. 1553. На Україні перша Д. заснована 1573 І. *Федоровим* у Львові. Пізніше почали діяти *Острозька друкарня, Києво-Печерська друкарня* та ін. В сучас. Д. є цехи осн. виробництва (складальні, фотоцинкографські, стереотипні, виготовляння офсетних форм і форм глибокого друку, друкарські та брошурувально-палітурні) і допоміжного (напр., ремонтно-механічні). В СРСР розрізняють Д. союзні, респ., крайові, обласні, міжрайонні й районні; великі, середні й дрібні. Підприємства, де переважає *офсетний друк* або *глибокий друк*, наз. ф-ками (напр., картографічна ф-ка); великі Д., на яких застосовують два або три способи друку,— поліграф. комбінатами. На базі великих Д. створюють поліграф. виробничо-тех. об'єднання. Див. також *Поліграфічна промисловість*.

ДРУКА́РСЬКА МАШИ́НА поліграфічна— машина для багаторазового одержання однакових відбитків тексту, ілюстрацій тощо на папері (або ін. матеріалі) з відповідної *друкарської форми;* одна з осн. машин, що ними обладнують *друкарні*. Перші Д. м. різних типів почали застосовувати на поч. і в серед. 19 ст. в Англії, Німеччині, США та ін. країнах. До осн. частин Д. м. належать пристрої, за допомогою яких подають папір, переміщують його в машині й приймають готову продукцію, фарбовий і друкарський апарати. В деяких Д. м. є, крім того, зволожувальні апарати, сушильні пристрої тощо. Розрізняють Д. м. (мал.): *високого друку, плоского друку* (офсетні) і *глибокого друку*; прямого друку (зображення друкується безпосередньо на папері) і

Ротаційна двоколірна друкарська машина високого друку.

непрямого (зображення спочатку передається на проміжний циліндр з еластичним покриттям, а з нього — на папір); газетні, книжково-журнальні, ілюстраційні й спеціальні. Д. м. поділяють також за видом перероблюваного ними паперу (аркушеві, рулонні, комбіновані), за кількістю фарб (одно-, дво- та багатоколірні), за способом перенесення фарби (механічні, або контактні, електричні і електромагнітні), за друкуванням боків паперового аркуша або полотна (одно- й двобічні). За конструкцією друкарського апарата розрізняють Д. м. тигельні (взаємодіючі поверхні — формонесуча й притискна — плоскі), плоскодрукарські (поверхня форми — плоска, притискна поверхня — циліндрична) та ротаційні (обидві поверхні циліндричні). Тигельні Д. м. застосовують як допоміжне устаткування для виготовлення продукції невеликого формату, плоскодрукарські Д. м.— для друкування малотиражної продукції (до 20—25 тис.). Найпродуктивніші — ротаційні Д. м. (аркушеві — 8—12, рулонні — 20—45 тис. відбитків за годину), на яких друкують газети, журнали і книги. Найбільша швидкість — у газетних Д. м., що випускають великотиражну продукцію за короткий час (2—5 год). Є й офсетні аркушеві ротаційні машини для оперативного одержання продукції малих тиражів.

Літ.: Захаров А. Г., Либерман Н. И., Фуфаевский Д. А. Офсетные печатные машины. М., 1975. *Я. І. Чехман.*

ДРУКА́РСЬКА ФО́РМА — плоска, напівциліндрична або циліндрична форма, на поверхні якої є друкуючі й пробільні (проміжні) елементи. Є Д. ф. *високого друку* (напр., *кліше* або стереотипи; див. *Стереотипія*), *плоского друку* (плоскі пластини) і *глибокого друку* (циліндри). Розрізняють також Д. ф. текстові, ілюстраційні та змішані; металеві й неметалеві (гумові, пластмасові, скляні тощо). З однієї Д. ф. (залежно від матеріалу) можна одержати до 1 млн. відбитків (іноді більше). Д. ф. значною мірою визначає якість друку видань.

ДРУКА́РСЬКІ СПЛА́ВИ — легкоплавкі сплави на основі свинцю. Містять, крім свинцю (75—90%), сурму (3—20%), що підвищує твердість сплавів, і олово (2—15%), яке поліпшує гол. чин. їхні ливарні властивості. Д. с. відзначаються низькою т-рою плавлення (240—350° С), невеликою усадкою (бл. 0,7%) і значною корозійною стійкістю, але вони недостатньо міцні. З Д. с. виготовляють шрифти ручного набору, стерео- і гальваностереотипи, нотні пластини, *пробільні матеріали* тощо. Замість сплавів на основі свинцю створюють ін. металеві сплави (напр., цинкові), використовують пластмаси. Див. також *Гарт*.

С. Й. Стельмах.

ДРУКО́ВАНА СХЕ́МА — монтажний вузол малогабаритної радіо- та електроапаратури, що його пасивні й навісні елементи з'єднані між собою *провідниками*, нанесеними способом друку. Основою Д. с. (мал.) є одно- або багатошарова пластина (плата), виготовлена з *гетинаксу* (фольгованого, нефольгованого), текстоліту, керамічного або ін. ізоляційного матеріалу. Провідники, контактні площинки (до них прикріплюють навісні елементи) і деякі пасивні елементи (*резистори, конденсатори*, котушки *індуктивності* тощо) виготовляють методами *фотолітографії*, термовакуумним напилюванням, травленням фольги, вплканням срібла та ін., наносячи перед цим (фотографічним, офсетним або сітково-графічним способом, тисненням, пресуванням тощо) на пластину їхнє зображення. Навісні елементи (*транзистори, трансформатори* тощо) з'єднують з контактними площинками паянням, зварюванням та ін. Застосування Д. с. дає змогу зменшувати габарити апаратури (див. *Мікромініатюризація*), знижувати вартість її виготовлення та підвищувати надійність експлуатації. Д. с. використовують при виготовленні *інтегральних схем*, деяких елементів електронних обчислювальних машин тощо.

В. С. Скрябінський.

ДРУ́МЛІНИ (англ. drumlin — гребінь, кряж, пасмо) — горби довгасто-овальної та еліпсоїдної форми. Вис. від 5 до 45 м, шир. 150—400 м, довжина досягає 2,5 км і більше. Складаються з пісків або корінних порід (ядро), вкритих валунною глиною. Поширені в областях розвитку давніх льодовиків, зокрема на Пн. Європ. частини СРСР, у Фінляндії, Канаді та ін. На Україні (в районі Полісся) Д. описав П. А. *Тутковський*; тут вони мають ознаки акумулятивного походження.

ДРУ́НІНА Юлія Володимирівна (н. 10.V 1924, Москва) — рос. рад. поетеса. На початку Великої Вітчизн. війни добровольцем пішла на фронт. Перша збірка — «В солдатській шинелі» (1948). Осн. тема творів Д. — патріотизм рад. людей на фронті. Збірки «Вітер з фронту» (1958), «Тривога» (1963), «Не буває кохання нещасливого» (1973), «Вибране» (1977) та ін. Перекладачка віршів болг., тат. і казах. поетів. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки і «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранное. М., 1979; Укр. перекл.— Солдатські будні. В кн.: З вогненних літ. К., 1975.

Н. Р. Мазепа.

ДРУ́СКІНІНКАЙ (кол. Друскеніки) — місто в Лит. РСР на березі р. Нямунас (Німан). Кліматичний, бальнеологічний і грязьовий курорт. Лікувальні засоби: хлоридно-натрієво-кальцієва вода для інгаляцій і ванн; для грязелікування — торф. Показання: захворювання органів опору й руху, нервової та серцево-судинної систем, органів травлення, органів дихання нетуберкульозного характеру, порушення обміну речовин, гінекологічні захворювання.

ДРУ́ЦЕ Йон Пантелійович (н. 13.IX 1928, с. Хородіште, тепер Дондюшанського р-ну Молд. РСР) — молд. рад. письменник. Друкується з 1950. У своїх творах розкриває духовне багатство рад. людей, показує минуле молд. села й колгоспне життя. Збірки оповідань «У нас на селі» (1953), «Туга за людьми» (1959) та ін. Автор повістей «Листя суму» (1957), «Останній місяць осені» (1964), «Повернення на круги своя» (1972), п'єс «Каса маре» (1960), «Дойна» (1971), «Птахи нашої молодості» (1972), роману «Сила доброти нашої» (1968). Фільм «Останній місяць осені» (за однойменною повістю) одержав Гран-прі на Міжнар. кінофестивалі фільмів для молоді в Каннах (1967). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Георге, удовин син. К., 1961; Сила доброти нашої. К., 1972; Падурянка. В кн.: Сузір'я, в. 8. К., 1974; Рос. перекл.— Именем земли и солнца. М., 1977.

ДРЮО́Н (Druon) Моріс (н. 23.IV 1918, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1967). Учасник *Руху Опору*. Творчість Д. розвивалася переважно в руслі критичного реалізму, але зазнавала й значного впливу натуралізму. Найвідоміший твір — трилогія «Сильні світу цього» (1947—51), в якій Д. на прикладі кількох поколінь бурж.-аристократичної родини показав розклад і виродження пануючого класу. Автор серії гостросюжетних істор. романів «Про́кляті королі» (1956—60) з франц. історії 14 ст. «Пісні партизанів» (1943, у співавт.), публіцистичних «Листів європейця» (1944), повісті про 2-у світову війну «Остання бригада» (1946).

Тв.: Укр. перекл.— Падіння стовпів. «Всесвіт», 1965, № 6—7; Тісту — хлопчик з чарівними пальцями. К., 1972; Рос. перекл.— Железный король. 1314. М., 1957; Сильные мира сего. М., 1965; Негоже лилиям прясть.— Французская волчица. М., 1966.

Д. С. Наливайко.

ДРЯПАЧЕ́НКО Іван Кирилович [4 (16).VIII 1881, с. Василівка, тепер Козельщинського р-ну Полтавської обл.— 24.XII 1936, там же] — укр. рад. живописець. У 1894—98 навчався в Київ. рисувальній школі, 1898—1903 — в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1903—11 — в петерб. АМ у П. *Чистякова* та І. *Рєпіна*. Твори: портрет актриси В. Кавецької (1911), «Св. сімейство в Єгипті» (1912), «Портрет батька», «Відпочинок. За шахами» (обидва — 1913), «Назустріч вечору» (1915), «Параска у святковий день» (1915), «Вечір на Україні» (1920), «На буряках», «Сінокіс», «Перший комбайн» (усі — 1930—36). Твори Д. зберігаються в Полтав. і Харків. художніх музеях.

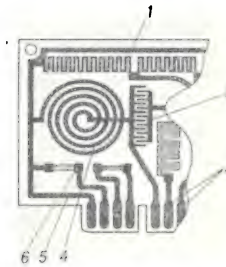

Друкована схема:
1 — резистор (електричний опір); *2* — конденсатор; *3* — рознім; *4* — котушка індуктивності; *5* — провідник; *6* — контактна площинка.

ДУАЙЄ́Н (франц. doyen — старшина, старійшина) — особа, що від імені *дипломатичного корпусу* в країні перебування розв'язує питання протокольного (процедурного) порядку. Як правило, Д.— серед своїх колег найстарший за рангом і найстаріший за часом вручення *вірчої грамоти* дипломатичний представник.

ДУА́ЛА, дивала, дуела — народ, який живе в Камеруні, на узбережжі Гвінейської затоки. Чисельність разом із спорідненими народами лунду й баса — бл. 1,1 млн чол. (1977, оцінка). Мова Д. належить до групи нігер-конго, нігеро-кордофанської сім'ї. Більшість Д.— християни, частина зберігає давні вірування (культ сил природи і культ предків). Осн. заняття: землеробство, збирання плодів олійної пальми, какао й каучуку, на узбережжі — рибальство. Частина Д. працює в промисловості.

ДУА́ЛА — місто на Зх. Камеруну, на р. Вурі, поблизу Гвінейської затоки. Гол. океанський порт країни, залізнична станція, аеропорт. 250 тис. ж. (1974). Важливий торг. центр. Суднобудування, лісопильні підприємства, ф-ки по виробн. пальмової олії, чаю, каучуку. Текст., цементна пром-сть, склобробний з-д та ін.

ДУАЛІ́ЗМ (від лат. dualis — двоїстий) — принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому двох рівноправних *субстанцій* — *духу* і *матерії*, *ідеального* і *матеріального*. Термін «дуалізм» запровадив у 18 ст. Х. *Вольф*. Протилежністю Д. є *монізм*, найвищим виразом якого є монізм *діалектичного матеріалізму*. Д. був властивий філософії Р. *Декарта*, І. *Канта* та ін.; виявом Д. в сучас. бурж. філософії і психології є психофізичний паралелізм.

ДУА́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (від лат. dualis — двоїстий) — реконструйована за етнографічними даними структура раннього родового суспільства: сполучення двох ек-

Дуб звичайний:
1 — гілка з плодами; *2* — тичинкові квітки; *3* — маточкові квітки; *4* — жолудь.

І. К. Дряпаченко. Відпочинок. За шахами. 1913. Полтавський художній музей.

В. Н. Дубинін.

М. П. Дубинін.

М. М. Дубинін.

Л. І. Дубиновський. Портрет М. Енеску Бронза. 1957. Художній музей Молдавської РСР. Кишинів

зогамних родів у постійне взаємошлюбне об'єднання. Див. *Плем'я, Рід, Екзогамія, Ендогамія.*

ДУБ (Quercus) — рід рослин родини букових. Листопадні або вічнозелені дерева, рідше кущі заввишки відповідно до 40(50) м і 5—8 м. Листки чергові прості, перистороздільні, лопатеві, на коротких черешках. Квітки дрібні, одностатеві, однодомні, тичинкові в негустих звисаючих сережках, маточкові — по 1—3 на довгих квітконіжках або сидячі. Плід — однонасінний горіх (жолудь), вкритий при основі або до половини лускатою мисочкою. Бл. 450 видів, поширених у помірному, субтропічному й тропічному поясах Пн. півкулі. В СРСР 19 видів ростуть дико і 43 інтродуковано; серед них в УРСР дико ростуть 3 види і 20 інтродуковано. Найбільше госп. значення має Д. звичайний (Q. robur) — одна з найважливіших деревних порід Європ. частини СРСР. У Д. звичайного розрізняють дві різновидності: Д. ранній (Q. r. var. praecox) і Д. пізній (Q. r. var. tardiflora). Д. ранній розвивається на 1—3 тижні раніше. У Д. пізнього на деревах узимку залишається сухе листя. Широко використовується в полезахисному лісорозведенні як гол. порода. Утворює *діброви*. Дубові насадження на Україні становлять понад 26% (бл. 1,5 млн. га) всіх лісів республіки. Деревина Д. дуже тверда, важка, стійка проти гниття; використовують у суднобудуванні, меблевій пром-сті тощо. Кора містить 8—20% дубильних речовин, деревина — 6%. Молоду кору застосовують у медицині як в'яжучий засіб. Жолуді є добрим кормом для свиней. Іл. с. 485

ДУ́БЕНСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — виступ трудящих Дубенського пов. Волинської губ. проти петлюрівської *Директорії*. Підготовкою до повстання керував підпільний більшовицький ревком, створений у кін. 1918. Протягом зими 1918—19 у волостях і селах повіту виникли місц. підпільні ревкоми й партизан. загони. В розпорядженні ревкому було бл. 3,5 тис. партизанів, а також 12 кулеметів, 2 гармати. Центром Д. з. п. стало с. Повча (тепер Дубнівського р-ну Ровенської обл.). 13.III ревком віддав наказ про повстання.15.III повстанці визволили м. Дубно. Однак під натиском переважаючих сил петлюрівців змушені були залишити місто. Проте партизан. боротьба в повіті тривала. Ревком встановив зв'язок з наступаючими рад. військами, які 27.V визволили Дубно.

В. С. Левін.

ДУ́БЕНСЬКОГО ГАРНІЗО́НУ ПОВСТА́ННЯ 1917 — збройний виступ солдатів у м. Дубні (тепер Ровенської обл.) 20—21.IX (3—4.X). Причиною повстання були антивоєнні настрої солдатів, безпосереднім приводом — суд. процеси над учасниками *братання* і антивоєнних солдатських заворушень. У Дубні під слідством перебувало 11 офіцерів і бл. 500 солдатів. Заарештованим загрожувала сувора кара. Д. г. п. почалося виступом групи в'язнів безпосередньо в приміщенні військ. суду. Повстанців підтримали 3-й залізничний батальйон і 404-й Камишинський полк. Повсталі солдати захопили місто. Хоч Д. г. п. зазнало поразки, воно активізувало сел. рух у районі Броди — Дуб о.

ДУБЕ́ЦЬКИЙ (Dubiecki) Мар'ян-Кароль (26.VIII 1838, м. Ізяслав, тепер Хмельницької обл.— 24.X 1926) — польс. бурж. історик. У 1860 закінчив Київ. ун-т. За участь у *польському повстанні 1863—64* Д. було вислано до Сибіру. В 1874—83 жив у Катеринославській губ. і Одесі, з 1884 — у Кракові. Автор монографій з всесвітньої історії, історії Польщі та польс. л-ри. В працях з історії України («Кодак — прикордонна фортеця та її околиці», 1879; «Поле битви під Жовтими Водами», 1880) ідеалізував становище України під владою Речі Посполитої, негативно ставився до визвольної війни укр. народу 1648—54.

ДУБИ́ЛЬНІ РЕЧОВИ́НИ, дубителі — хімічні сполуки, водними розчинами яких обробляють (дублять) шкіряну сировину для надання їй комплексу необхідних властивостей (див. *Дублення*). Дія Д. р. полягає в *денатурації білків* (зміні колоїдного стану), що входять до складу шкіри. Розрізняють Д. р. неорганічні (сульфат хрому, алюмокалієві галуни) та органічні (природні й синтетичні). Д. р. рослинного походження одержують з кори, деревини й коріння *дубильних рослин* (дуба, ялини тощо). В дубильному екстракті міститься від 3 до 30% Д. р.— танідів; типовий представник цієї групи — *танін*. Синтетичні Д. р. (синтани) виробляють на основі *фенолу, крезолів, нафталіну, антрацену* або тех. фенольних сумішей, які сульфують і конденсують з *формаліном*. До органічних Д. р. належить також формальдегід і ворвань (китовий жир). Існують модифіковані природні дубителі, властивості яких регулюють залежно від потреб шкіряного виробн. способом *співполімеризації* з відповідним ненасиченим *мономером*. Див. *Дубильноекстрактова промисловість*.

Літ.: Михайлов А. Н. Химия дубящих веществ и процессов дубления. М., 1953; Развитие химической технологии на Украине, т. 2. К., 1976.

Р. В. Візгерт.

ДУБИ́ЛЬНІ РОСЛИ́НИ — рослини, придатні для промислового добування з них *дубильних речовин* — танідів. Вміст танідів є осн. показником якості Д. р. У світовій практиці як сировина для шкіряної пром-сті найбільше значення мають деревина квебрахо (Аргентіна, Парагвай), акації катеху (Індія), кора деяких австралійських акацій, плоди цезальпінії (Центр. Америка) та кора двох видів дуба з Середземномор'я. В СРСР використовують кору деяких видів верби, дуба, берези, ялини, акації сріблястої, деревину дуба й каштана та листя сумаха. Д. р. використовують і у фармацевтичній пром-сті й медицині, у виробництві барвників та в деяких галузях харч. промисловості.

ДУБИ́ЛЬНОЕКСТРА́КТОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь легкої промисловості, підприємства якої виробляють рослинні дубильні екстракти й синтетичні дубителі. Продукцію Д. п. використовують в основному в *шкіряному виробництві* для дублення й обробки шкіри. Сировиною для виробн. рослинних дубильних екстрактів є кора й деревина дубу, кора ялини, верби та ін. Синтетичні дубителі виробляють з вуглеводів і фенолів різного походження (див. *Дубильні речовини, Дубильні рослини*). Вперше в Європі дубильні екстракти з дубової кори було одержано 1790 в Шотландії. Пром. виробн. екстрактів поширилося в 2-й пол. 19 ст. В Росії перший екстрактовий з-д збудовано в Києві 1901—02. Однак майже всі дубильні екстракти ввозились до Росії з-за кордону. В 1919—20 було введено в експлуатацію Таганрозький, Майкопський та Васильківський (на Київщині) екстрактові з-ди. За роки довоєнних п'ятирічок збудовано 15 екстрактових з-дів, у т. ч. два на Україні — Свеський (Сум. обл.) та Костянтинівський (Донец. обл.). В 1977 в СРСР працювало 22 підприємства Д. п.

В УРСР 1977 було випущено 15,6% загальносоюзного виробн. дубильних екстрактів, у т. ч. рослинних — 13,0%, синтетичних дубителів — 18,3%. В республіці діють 3 екстрактові підприємства: Костянтинівський екстрактово-шкіряний комбінат (виробляє синтетичні дубителі), Васильківське пром. шкіряне об'єднання (дубовий екстракт), Свеський екстрактовий з-д (дубовий і вербовий дубильні екстракти). Розробкою проблем Д. п. та поліпшенням дубильних екстрактів займаються Центр. н.-д. ін-т шкіряно-взуттєвої пром-сті (Москва), Укр. н.-д. ін-т шкіряно-взуттєвої пром-сті (Київ), а також Центральне спец. конструкторсько-проектне галузеве бюро та Костянтинівський екстрактовошкіряний комбінат. З ін. соціалістичних країн Д. п. найбільш розвинута в ЧССР, НДР, УНР. Серед капіталістичних країн розвинуту Д. п. мають США, Аргентіна, Бразілія, ФРН.

О. О. Соприко

ДУБИ́НА Кузьма Кіндратович [10 (23).X 1906, с. Підгородне, тепер у складі с. Новопавлівки Межівського р-ну Дніпропетровської обл.— 22.IX 1967, Київ] — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1966), професор (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1931. В 1936 закінчив Ленінгр. ін-т журналістики. В 1939—41 і 1951—54 — на викладацькій роботі у вузах Києва. В 1943—49 — директор Укрполітвидаву, 1956—64— ректор Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. З 1964 — директор Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць з історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 та ін.

ДУБИ́НІН Володимир Никифорович (29.VIII 1927, Керч — 4.I 1942) — юний піонер, герой керченського партизанського підпіл-

ля під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н. в сім'ї моряка. В 1935 вступив до школи. Коли почалися бої за Керч, вступив до партизан. загону, що базувався в катакомбах. Був зв'язківцем і розвідником. Загинув смертю героя. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Ім'ям Д. названо вулицю в Керчі, а також численні піонерські дружини й загони в Рад. Союзі.

ДУБИ́НІН Микола Петрович [н. 22.XII 1906 (4.I 1907), Кронштадт] — рад. генетик, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1969. Закінчив (1928) Моск. ун-т. З 1932 працює в системі АН СРСР, з 1966 — директор Ін-ту заг. генетики АН СРСР. Праці присвячені питанням заг. генетики, цитогенетики, генетичних основ селекції і теорії *еволюції*, космічної, радіаційної, молекулярної генетики, проблемам *мутагенів* середовища, *генетики людини* та філос. проблемам біології. Д. (в лабораторії О. С. *Серебровського*) відкрив подільність гена, екологогеогр. диференціацію за генним складом природних популяцій; виявив поряд з іншими зворотність явища *ефекту положення гена*, що стало доказом взаємного впливу генів одного на одного, тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1966.

Тв.: Проблемы радиационной генетики. М., 1961; Молекулярная генетика и действие излучений на наследственность. М., 1963; Общая генетика. М., 1976; Мутагенез и окружающая среда. М., 1978 [у співавт.].

ДУБИ́НІН Михайло Михайлович [н. 19.XII 1900 (1.I 1901), Москва] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1969). У 1921 закінчив Моск. вище технічне уч-ще. Осн. праці — в галузі дослідження *адсорбції*. Вивчав пористу структуру адсорбентів; розвинув уявлення про різновиди пор і розробив методи визначення їхніх параметрів. Створив теорію адсорбції газів і пари мікропористими адсорбентами, розробив методи розрахунку адсорбційних рівноваг, а також способи одержування адсорбентів із заданими параметрами пористої структури. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1950.

ДУБИНО́ВСЬКИЙ Лазар Ісакович [н. 18.IV (1.V) 1910, м. Фалешти, тепер Молд. РСР] — молдавський рад. скульптор, нар. художник Молд. РСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1952. В 1925—30 навчався в Бухарестській АМ і в майстерні Е.-А. *Бурделя* в Парижі (1929). Автор пам'ятників (Г. І. Котовському, у співавторстві, 1954; «Героїчному комсомолу», 1959, обидва — в Кишиневі), композицій («Шахтарі», 1939; «Виноградарі», 1949; «Остання граната. Загибель партизана», 1970; «Маркс і Енгельс», 1976), портретів (арх. О. Щусєва, 1947—48; письменника П. Вершигори, 1957; нар. арт. СРСР А. Райкіна, 1977, та ін.). Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

ДУБИ́НСЬКИЙ Ілля Володимирович [н. 16 (28).III 1898, с. Бутенки, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1918. В 1918—37 — на військ. службі, був комісаром, командиром полку й комбригом у корпусі *Червоного козацтва України*. Закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1927). Друкується з 1927. Автор романів «Контрудар» (1931) і «Золота Липа» (1933), повістей «Відвага» (1932), «Шатрови» (1956), «Наперекір вітрам» (1964), мемуарів «Сурмачі сурмлять тривогу» (1961), «Літопис пам'ятних днів» (1967), істор. нарису «Червоне козацтво» (у співавт. з Г. Шевчуком; 1961). Нагороджений орденами Червоного Прапора, Дружби народів і Червоної Зірки та медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. К., 1978; Солдатский хлеб. К., 1954; Укр. перекл.— Контрудар. К., 1958; Золота Липа. К., 1962; Віталій Примаков. К., 1977.

ДУ́БІВСЬКИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськраді, за 9 км від залізничної станції Антрацит. 6,3 тис. ж. (1978).

Три кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, з-д «Будетель». Три заг.-освітні школи, профес.-тех. уч-ще, 5 лік. закладів. Клуб, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Виник 1954.

ДУБКОВЕ́ЦЬКИЙ Федір Іванович [20.IV (2.V) 1894, с. Зарожани, тепер Хотинського р-ну Чернів. обл.— 6.III 1960, м. Тальне Черкас. обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1951, 1958). Член КПРС з 1926. Учасник Хотинського повстання 1919 проти рум. окупантів. Один із зачинателів колгоспного руху на Україні. В 1922 організував першу в Тальнівському р-ні на Черкащині с.-г. комуну, перетворену пізніше на колгосп «Здобуток Жовтня», де працював головою до кінця життя. Д.— делегат XIX—XXI з'їздів КПРС та XVII—XX з'їздів Компартії України. На XX з'їзді КПРС його обирали членом Центр. ревізійної комісії КПРС, а на XVII—XIX з'їздах Компартії України — членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань. В м. Тальному споруджено монумент Д. На квартирі Д. діє музей колгоспу. Д.— автор книг «Рождённые Октябрём» (М., 1957), «Трудовые будни колхоза „Здобуток Жовтня“» (М., 1957), «Здрастуй, завтра! (На шляхах до комунізму)» (К., 1960).

ДУ́БЛЕННЯ — 1) Обробка шкури або напівфабрикату шкіри — голини (шкірного покриву без волосу, *епідермісу* й підшкірної клітковини) *дубильними речовинами*; один з основних процесів шкіряного й хутрового виробництва. Д. забезпечує стійкість матеріалів проти загнивання, зменшує їхню усадку в процесі сушіння і збільшує пористість після сушіння.

Розрізняють Д. танідне (рослинними або синтетичними дубильними речовинами), мінеральне (найчастіше хромовими солями), жирове (жирами у виробництві натуральної *замші*), формальдегідне (водними розчинами формальдегіду) й комбіноване (кількома дубильними речовинами). Дублять матеріали переважно в барабанах. Перед Д. шкуру піддають *золінню*. 2) Обробка світлочутливих желатинових шарів *фотографічних матеріалів* хромовими й алюмінієвими галунами, формаліном та ін. речовинами. Підвищує їхню механічну міцність, термостійкість тощо. Подібну обробку (її наз. звичайно задубленням) застосовують у поліграфічному виробництві.

Ф. І. Дубковецький.

ДУ́БЛІН — столиця Ірландії, розташований на Сх. о. Ірландія, біля впадіння р. Ліффі в Дублінську зат. Ірландського м. Мор. порт, вузол з-ць і автошляхів, аеропорт (у Коллінстауні). 778,1 тис. ж. (1975). Д.— важливий пром. центр країни. Провідні галузі пром-сті: харч. (пивоварна, спирто-горілчана, м'ясоконсервна, тютюнова) й легка (вовняна, лляна, шовкова, трикотажна, шкіряна). Значного розвитку набули хім., маш.-будівна, зокрема суднобудівна, електротех. пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. У Д.— 2 ун-ти, ряд академій і наук. ін-тів, Публічна б-ка, Нац. б-ка, Нац. музей Ірландії, Нац. галерея Ірландії, театри. Серед архіт. пам'яток Д.— замок (13 ст., тепер Палац юстиції), готичні церква Крайстчерч (1038, перебудована 1172—1225) й собор Сент-Патрік (1190, перебудований після 1362), класицистичні — Чарлімонт-хаус

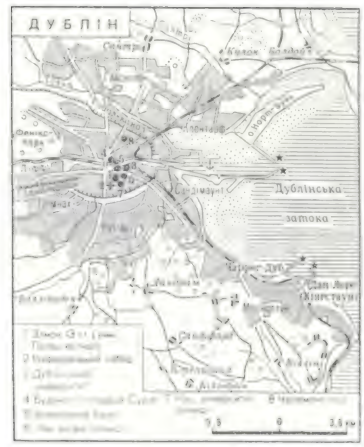

Дублін. У центрі міста.

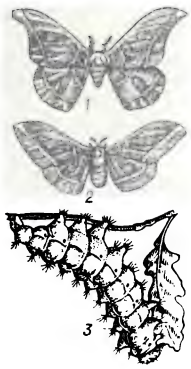

Дубовий шовкопряд:
1 — самець,
2 — самка;
3 — гусениця.

(1763—70, арх. У. Чеймберс), ратуша (1769, арх. Т. Кулі) й будинок «Чотирьох судів» (1786—1800, арх. Кулі, Дж. Гендон); аеровокзал (1937—41, арх. Д. Фіцджералд), автовокзал (1951—53, арх. М. Скотт та ін.). Д. відомий з 3 ст.; столиця Ірландії з 1922.

ДУБЛО́Н (франц. doublon, з ісп. doblón, від doble — подвійний) — старовинна ісп. золота монета вартістю в 2 пістолі (пістоль дорівнював подвійному *ескудо*).

ДУБЛЮВА́ННЯ (від франц. doubler —подвоювати)— виконання схожих (однакових) дій, спрямованих на досягнення однієї мети; виконання чогось у двох примірниках або по черзі, повторення, подвоєння. Див. також *Дублювання фільму*.

ДУБЛЮВА́ННЯ ФІ́ЛЬМУ, дубляж — заміна мовної *фонограми* фільму на фонограму, записану мовою іншого народу. Найпоширенішим є візуальний метод Д. ф., за яким актори-дублери виголошують текст синхронно з зображенням, що проеціюється на екран. Далі цей текст, зафіксований на магнітній стрічці, поєднують з музично-шумовою фонограмою оригіналу, перезаписуючи на одну магн. стрічку. В разі дублювання науково-популярних, документальних і деяких телевізійних фільмів текст виголошує диктор. Іноді вдаються до накладання діалогів одним-двома голосами на муз.-шумову фонограму. Д. ф.— важливий тех. і творчий процес, що сприяє ознайомленню з мистецтвом народів ін. країн. В СРСР щороку на мови народів союзних республік дублюють понад 500 вітчизн. і зарубіж. худ. фільмів (у т. ч. бл. 50 на Україні). *Б. О. Калашников*

ДУБЛЯ́НИ — селище міського типу Нестеровського р-ну Львівської обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Дубляни-Львівські. 7,9 тис. ж. (1978). Львів. ремонтно-мех. з-д, Нестеровський комбінат побутового обслуговування. Львів. с.-г. ін-т, середня школа; лікарня. Два будинки культури, 2 б-ки. Утворені 1968.

ДУБЛЯ́НИ — селище міського типу Самбірського р-ну Львів. обл. УРСР. Залізнична ст. Дубляни. 2,3 тис. ж. (1978). Кахельний цех Щирецького заводоуправління буд. матеріалів, цех по виготовленню папок, картонної тари тощо Львів. навч.-виробн. управління, будинок побуту. 2 заг.- освітні школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Відомі з 1432.

ДУБНА́ — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, поблизу впадіння р. Дубни у Волгу. Залізнична станція. Пристань на Іваньковському водосховищі, кінцевий пункт каналу ім. Москви. Іваньковська ГЕС. *Об'єднаний інститут ядерних досліджень.* Філіали Моск. ін-ту радіотехніки, електроніки й автоматики АН СРСР та н.-д. ін-ту ядерної фізики МДУ. Засн. 1956.

ДУ́БНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 55,9 тис. чол. (1978). В районі — 99 населених пунктів, підпорядкованих 20 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Дубно*. Розташований у межах *Волинської височини* (на Зх. району підносяться Повчанські висоти, на Сх.— Мізоцький кряж, вис. до 342 м). Корисні копалини: крейда, вапняк, кварцові піски. Річки: *Іква, Стубла* (бас. Дніпра). Переважають чорноземи опідзолені й світло-сірі опідзолені грунти. Пн. частина району лежить у лісостеповій зоні, південна — в зоні мішаних лісів (*Мале Полісся*). Ліси (сосна, вільха, осика, береза, дуб, граб, липа) займають 22,2% району. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Дубно. В районі є підприємства деревообр., паливної й харч. пром-сті. Найбільші: смизькі деревообр. комбінат і торфопідприємство, Семидубівський пивоварний з-д. Районний комбінат побутового обслуговування (Дубно) й 4 будинки побуту. Спеціалізація сільського господарства району — землеробство зерново-буряківничого й тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 72,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 54,8 тис. га. Проводяться роботи по осушуванню земель. Гол. культури: цукр. буряки, пшениця, картопля. В тваринництві переважають скотарство, свинарство, птахівництво. В Д. р.— 16 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Дубно, Озеряни, Верба, Мирогоща та ін. Автошляхів — 471 км, у т. ч. з твердим покриттям — 243 км.

У районі — 69 заг.-освітніх і 3 муз. школи, радгосп-технікум (с. Мирогоща Перша), 69 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 11 будинків культури, 66 клубів, кінотеатр, 77 кіноустановок, 68 б-к. У с. Мирогощі Другій Д. р. поховано героя громадян. війни С. М. *Патоличева*. В районі — кілька археол. пам'яток — курганів. Між селами Плоскою й Семидубами є козацька могила (1651) — свідок визвольної боротьби укр. народу проти польс.-шляхет. гніту.

У Д. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1939). *С. О. Чорнолоз.*

ДУ́БНО — місто обласного підпорядкування Ровенської обл. УРСР, райцентр, на р. Ікві (бас. Прип'яті), за 5 км від залізнич. ст. Дубно. Перша згадка про місто Дубен є в *Іпатіївському літописі* під 1100. В 11—12 ст. воно було центром удільного князівства. В 13 ст. належало *Галицько-Волинському князівству*. З 2-ї пол. 14 ст. Д. у складі Волин. землі загарбала феод. Литва. В 1498 дістало *магдебурзьке право*. Після *Люблінської унії 1569* Д. захопила шляхет. Польща. Населення Д. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В районі Д. в жовтні 1648 діяв великий загін повстанців під керівництвом Федора з Клекотова. Після 3-го поділу Польщі (1795) Д. в складі Правобережної України було возз'єднано з Росією. В 1905—07 в місті відбулися страйки залізничників, заворушення солдатів. Тут сталося *Дубенського гарнізону повстання 1917*. Рад. владу встановлено 26.I (8.II) 1918. Внаслідок *Дубенського збройного повстання 1919* місто було визволено від петлюрівців. У 1920 Ровенщину захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення. В 1924, 1929, 1935 відбулися страйки, демонстрації й мітинги. В 1939 в складі Зх. України Д. возз'єднано з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації міста (28—29.VI 1941—17.III 1944) в районі Д. діяв партизанський загін.

В Д.— з-ди: ливарно-механічний, по просочуванню деревини, цукровий, маслоробний, винобродний та овочесушильно-консервний, м'ясокомбінат; ф-ки: трикотажна, меблева й худож. галантереї, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування й будинок побуту-12 заг.-освітніх, музична і спортивна школи, мед., пед. і культур.-освітнє уч-ща, 5 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 будинки культури, клуб, 3 кінотеатри, 4 б-ки, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки Д.: замок і палац князів Острозьких (15—17 ст.), палац Любомирських (18 ст.), міська брама (16 ст.), Спаська церква (17 ст.), дерев'яна Юр'ївська церква в передмісті на Сурмичах (1709), залишки монастирів, костьоли бернардинців і кармеліток (17 ст.). Пам'ятники: В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, М. І. Пирогову, полковнику В. П. Гречихіну, воїнам Рад. Армії, що загинули в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. У Д. двічі (1750 і 1753) побував укр. філософ Г. С. Сковорода. Восени 1846 у Д. за завданням Археографічної комісії приїздив Т. Г. Шевченко. В 1864—66 у місті жив В. Г. Короленко. В березні

Дубно. Замок князів Острозьких. 15—17 ст.

1867 Д. відвідав композитор М. В. Лисенко; на поч. 1-ї світової війни в Д. в складі авіазагону прибув П. М. Нестеров; 1920 під час наступу Першої Кінної армії проти білополяків у Д. перебували К. Є. Ворошилов і С. М. Будьонний.

ДУ́БОВ Микола Іванович [н. 9 (22).X 1910, Омськ] — російський рад. письменник. Працює на Україні. Друкується з 1929. Виступає як прозаїк і драматург. У театрах республіки поставлено п'єси Д. «На порозі» (1947) й «Настає ранок» (1950). Автор повістей, присвячених вихованню підростаючого покоління: «На краю землі» (1951), «Вогні над рікою» (1952), «Хлопчик біля моря» і «Небо з макове зерня» (обидві — 1963), роману «Лихо одному» (кн. 1— «Сирота», 1955; кн. 2 — «Тверда проба», 1960; Держ. премія СРСР, 1970).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1 —3. М., 1970—71; Повести. М., 1960; У к р. п е р е к л.— Небо з макове зерня. К., 1971; Горе одному. К., 1977.

ДУБО́ВЕ — селище міського типу Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР, за 30 км від залізничної станції Тересва. 7,6 тис. ж. (1978). 5 загально-освітніх шкіл; 4 лікувальні заклади, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 4 б-ки. Відоме з 1-ї пол. 16 ст.

«ДУБО́ВЕ ЛИ́СТЯ» — український літературно-художній ілюстрований збірник. Вийшов 1903 в Києві. Упорядники: М. Коцюбинський, М. Чернявський і Б. Грінченко. Крім творів самих упорядників, тут опубліковано оповідання І. Франка («Мій злочин»), П.Мирного («Серед степів»), О. Кобилянської («Битва»), поему Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський», вірші А. Кримського, П. Грабовського, В. Самійленка та ін. Деякі твори збірника зазнали втручання царської цензури («Лялечка» М. Коцюбинського та ін.).

ДУБОВИ́Й Іван Наумович [12 (24).IX 1896 — 29.VII 1938] — рад. військовий діяч, командарм 2-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. на хуторі Чмирівці (тепер с. Новоселиця Чигиринського р-ну Черкас. обл.) в сел. сім'ї. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). У 1917 — організатор у Донбасі загонів Червоної гвардії, на чолі яких на поч. 1918 брав участь у боях проти білокозачих військ ген. Краснова. В 1919—20 командував *Першою Української радянською армією* і 44-ю стрілецькою д-зією в боях проти петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на військ. роботі. З 1929 — пом. команд., 1934 — заст. команд. військами Укр. військ. округу, з 1935 — команд. військами Харків. військ. округу. Обирався членом ВЦВК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ДУБОВИ́Й Наум Іпатович (Гнатович) (1875—1941) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Батько І. Н. *Дубового*. Н. на Київщині в сім'ї селянина-бідняка. В 1905—07 проводив революц. роботу в Горлівсько-Щербинівському р-ні, учасник *Горлівського збройного повстання 1905*. Один з керівників *Горлівсько-Щербинівського страйку 1916*. З березня 1917 — голова Нелєпівської рудникової Ради робітн. депутатів, згодом — голова об'єднаної Ради робітн. депутатів кількох рудників. З грудня 1917 ввійшов до складу центр. штабу Червоної гвардії Донбасу. В 1918—19 брав участь у боротьбі проти каледінців, австро-нім. окупантів, денікінців, в обороні Царицина. З 1920 — на керівній рад. і госп. роботі в Донбасі, потім працював в органах РСІ. З 1933 — голова Спілки войовничих безвірників України.

ДУБОВИ́Й Юхим Давидович [н. 11 (23).XI 1898, м. Ананьїв, тепер Одеської обл.] — український рад. рентгенолог і радіолог, засл. діяч науки УРСР (з 1967). Закінчив Одеський мед. ін-т (1923), в якому працював з 1929 (1944—73 — зав. кафедрою). Праці в галузі променевої терапії онкологічних захворювань (зокрема, захворювань крові, генералізованих кісткових метастазів тощо), а також радіоізотопної терапії й діагностики.

ДУБО́ВИЙ ШОВКОПРЯ́Д — метелик роду Antheraea родини *павиноочкових*. Найпошир. Д. ш. китайський (A. pernyi) і японський (A. jamamai), яких розводять, щоб одержувати натуральний шовк, для виготовлення чесучі або туси. На Україні в природних умовах Д. ш. не трапляється. Поширений у дубових лісах Далекого Сходу. Розмах крил — 105—115 мм. Метелики бурі, жовті або коричневі, на середині крил — прозорі вічка. Гусениця жовтувата або яснозелена, живиться листям дуба, берези, граба, бука, сірої верби. Гусінь вигодовують у поліетиленових мішках, старшу — у лісі, в інсектаріях, вкритих плівкою. Період росту гусені — 35—45 днів. Наприкінці розвитку гусениця виділяє шовкову нитку, стягуючи нею 2—3 листки, завиває кокон і перетворюється на лялечку. З 1 кг *грени* одержують 200—350 кг коконів. В Укр. с.-г. академії виведено моновольтинну форму Д. ш. «Поліський тасар», що дає одне покоління, має ряд ін. цінних госп. ознак. Пром. розведення цієї форми почато у Волин. обл. України.

ДУБОВИ́К Леонтій Федорович [17 (30).X 1902, Київ — 23.VIII 1952, Харків] — український рад. режисер і педагог, нар. арт. УРСР (з 1947). Член Комуністичної партії з 1947. В 1925 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т і вступив до режисерської лабораторії театру «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка). Працював у цьому театрі до 1952. Виставив: «Назар Стодоля» Шевченка, «Талан» Старицького, «97» М. Куліша, «Генерал Ватутін» Дмитерка, «Васса Желєзнова» Горького, «Гроза» Островського, «Тев'є-молочник» за Шолом-Алейхемом, «Пан де Пурсоньяк» Мольєра. В 1925—52 викладав у муз.-драм. ін-тах Києва й Харкова. Держ. премія СРСР. 1947.

ДУБОВИ́К Михайло Тадейович [17 (29).XII 1900, с. Межиріч, тепер Лебединського р-ну Сумської обл.— 12.XI 1942] — український рад. поет. Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1927). Працював журналістом, учителем. Друкуватися почав 1923. Був членом літ. організації «*Плуг*». Перша зб. поезій «Вежі» вийшла 1930. Автор поетичних збірок «Змагання» (1930), «Тепловій» (1940), «Багряний листопад» (1941).

Тв.: Вибрані поезії. К., 1957.

ДУБОВИ́К — їстівний гриб род. болетусових. Те саме, що й *синяк*.

ДУБОВ'ЯЗІВКА — селище міського типу Конотопського р-ну Сумської обл., за 7 км від залізнич. ст. Дубов'язівка. 3,7 тис. ж. (1978). Цукровий і хлібний комбінати, спиртовий і комбікормовий з-ди. Середня школа; лікарня, поліклініка, санаторій. Будинок культури, клуб, б-ка. Виникла в серед. 19 ст.

ДУБРО́ВИНСЬКИЙ Йосип Федорович [парт. псевд.— Інокентій та ін.; 14 (26).VIII 1877, с. Покровсько-Липовці, тепер Малоархангельського р-ну Орлов. обл.— 19.V (1.VI) 1913, Туруханський край] — професіональний революціонер, більшовик. У революц. русі з 1893. В 1898 засланий до Яранська (тепер Кіров. обл.), де встановив зв'язки з ленінською «*Искрой*» і з 1902 став її агентом. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик, 1904 був кооптований в ЦК РСДРП; 1904—05 вів революц. роботу в Самарі, Одесі, Катеринославі, Києві, брав участь у повстанні в Кронштадті. Один з керівників *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві, член МК РСДРП. На V з'їзді РСДРП (1907) обраний членом ЦК й Більшовицького центру. Загинув на засланні.

І. Н. Дубовий.

Л. Ф. Дубовик.

ДУБРО́ВИНСЬКИЙ Яків Федорович [9 (21).II 1882, с. Покровсько-Липовці, тепер Малоархангельського р-ну Орловської обл.— 24.X 1918, Красноярськ] — професіональний революціонер. Брат Й. Ф. *Дубровинського*. Член РСДРП з 1899. За революц. діяльність 1903 засланий в Архангельську губ., звідки втік. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. В 1906 — член с.-д. к-ту і військ. орг-ції РСДРП в Одесі. З 1908 — член Красноярського к-ту РСДРП. Не раз зазнавав арештів. Після Лютневої революції 1917 — голова Красноярської Ради. Під час контрреволюц. заколоту чехословацького корпусу захоплений у полон і розстріляний заколотниками.

ДУБРО́ВИЦЯ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Горині (бас. Дніпра), за 3 км від залізничної ст. Домбровиця. В 12 ст. Д. була центром удільного князівства, яке в 13 ст. ввійшло до *Галицько-Волинського князівства*. З 2-ї пол. 14 ст. Д. у складі Волин. землі загарбала феод. Литва. Після *Люблінської унії 1569* Д. захопила шляхет. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) Д. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено 22.I (4.II) 1918. В 1918—19 в Д.

ДУБРОВИЦЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918—19

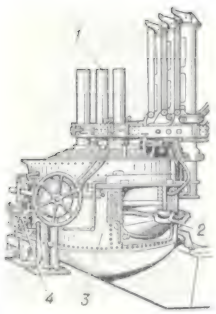

Дугова піч прямої дії:
1 — електрод;
2 — випускний жолоб;
3 — кожух
4 — механізм нахилу.

відбувся збройний виступ трудящих проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* й петлюрівської Директорії (див. *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*). За *Ризьким мирним договором 1921* Д. відійшла до Польщі. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення. В 1939 Д. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Д.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації міста (1.VII 1941—10.I 1944) в районі Д. діяли партизанський загін і підпільний райком партії.

У Д.— льонозавод, з-д прод. товарів, пром. комбінат, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-освітні й музична школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 2 кінотеатри, 2 б-ки, музей і пам'ятник учасникам Дубровицького збройного повстання.

ДУБРО́ВИЦЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918—19 — збройний виступ трудящих Ровенщини проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* й петлюрівської *Директорії*. Почалося 21.XI 1918 наступом партизанського загону на містечко Дубровицю (тепер Ровен. обл.) й вигнанням звідти окупантів і гетьманців. Повстанців підтримали робітники й селяни деяких повітів Зх. Волині. Всього у Д. з. п. брало участь бл. 10 тис. трудящих. У серед. грудня 1918 з партизанських загонів було створено 1-й Дубровицький комуністичний повстанський полк, який встановив зв'язок з наступаючими рад. частинами й разом з ними в січні 1919 взяв участь у боях за визволення залізнич. лінії Домбровиця — Сарни, частини залізнич. лінії Київ — Львів і ряду населених пунктів Зх. Волині від петлюрівців.

ДУБРО́ВИЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Ровенської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,8 тис. км². Нас. 58,9 тис. чол. (1978). В районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих міській і 23 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Дубровиця*.

Розташований у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, глина, крейда, пісок. Річки: *Горинь*, *Случ*, Стубла, Льва, Чаква. Грунти дерново-підзолисті, піщані й глинисто-піщані, торфово-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, осика, береза, липа, клен, ялина) займають 88,5 тис. га. Підприємства льонообробної, лісової й місцевої пром-сті. Найбільші: Дубровицький льонозавод, Дубровицький і Висоцький лісгоспзаги. Комбінат побутового обслуговування (Дубровиця) й 4 будинки побуту.

Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-льонарського й тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 57,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 24,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 32,3 тис. га. Гол. культури: жито, льон, картопля. У районі — 16 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Домбровиця, Бяла-над-Горинем, Удрицьк. Автошляхів — 359 км, у т. ч. з твердим покриттям — 206 км. У районі — 48 заг.- освітніх, 2 муз. школи, профес.-тех. уч-ще, 49 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 13 будинків культури, 39 клубів, 3 кінотеатри, 50 кіноустановок, 48 б-к, музей *Дубровицького збройного повстання 1918—19*. У Д. р. видається газ. «Поліський маяк» (з 1941).

І. М. Охтень.

ДУБРО́ВНИК — місто в Югославії, в Соціалістичній Республіці Хорватії. Порт на узбережжі Адріатичного м. 31,2 тис. ж. (1971).

Дубровник. Панорама частини міста.

Розвинута харч. пром-сть. Великий курорт, один із центрів туризму в Югославії. В Дубровнику — історичний інститут. Мор. музей. У старій частині міста зберігся комплекс будівель 14—18 ст., серед яких ренесансні палаци: Княжий двір (тепер Міський музей, 2-а пол. 15 ст.), Дивона (кол. митниця й монетний двір, 1516—21), францісканський (1-а пол. 14 ст.) й домініканський (14—15 ст.) монастирі, церкви в стилі барокко (собор, 1671—89; церква св. Влаха, 1707—15). За межами старого міста — палаци й вілли 15—16 ст., забудова 19—20 ст. Засн. у 7 ст. В середні віки — центр *Дубровницької республіки*.

ДУБРО́ВНИЦЬКА РЕСПУ́БЛІКА — міська (з 2-ї пол. 13 ст. аристократична) республіка на Адріатичному узбережжі в середні віки. Включала м. *Дубровник* (центр республіки), частину узбережжя на Пн. Зх. від нього, ряд островів. До 1205 перебувала у васальній залежності від *Візантії*, 1205—1358 — під владою Венеції, 1358—1526 — у васальній залежності від Угорщини, 1526—1806 — від Туреччини. В 1806 тер. Д. р. окупувала Франція, яка 1808 ліквідувала республіку і включила її територію до складу Іллірійських провінцій. У Д. р. були розвинуті різні ремесла (суднобудування, обробка деревини, шкіри, сукна, золотарство тощо). Ремісники об'єднувалися в цехи (братства). Д. р. вела торгівлю з країнами Європи, Передньої Азії і Пн. Африки. Торг. кораблі Д. р. заходили і в порти України та Криму.

В 15—16 ст. Д. р. була найважливішим культурним центром на Балканах. Значного розвитку набули література й мистецтво. Література лат. і італ. мовами виникла в 14 ст., в епоху Відродження. В 2-й пол. 15 ст. хорватською мовою писали поети М. Марулич, Ш. Менчетич, Дж. Држич. Визначні письменники 16 ст.— А. Чубранович, Х. Луцич, Н. Ветрановіч-Чавчич. У серед. 16 ст. літ. мовою стала хорватська. З'являються епічні твори П. Гекторовича, п'єси М. *Држича*. Л-ра 17 ст. характеризувалася багатством жанрів, темами боротьби пд.-слов. народів проти іноз. поневолення. Найвищим досягненням л-ри була творчість І. *Гундулича*. Істор. драми писав Дж. Палмотич. У 18 ст. у зв'язку з занепадом Д. р. намічається занепад і л-ри. В цей період працювали І. Джурджевич, А. Качич-Міошич. З поч. 19 ст. дубровницька л-ра становить складову частину хорватської літератури.

В 15—16 ст. в Д. р. споруджували міські укріплення, громад. і житл. будинки, в архітектурі яких помітні риси *готики* й Ренесансу. Серед місц. архітекторів відзначалися Юрай Далматинець, П. Миличевич, П. Андріїч. З давніх часів у Д. р. були розвинуті різні худож. ремесла (обробка дерева, каменю, ювелірна справа). З серед. 15 ст. широко розвинувся станковий живопис (ікони М. Юнчича, Л. Добричевича). Найвищого розквіту живопис досяг на поч. 16 ст. (художники Н. Божидарович і М. Хамзич). У 17—18 ст. мист. Д. р. поступово втратило самобутні риси.

ДУБРО́ВСЬКИЙ Павло Андрійович (1783 — р. см. невід.) — укр. і рос. архітектор. У 1808—17 й 1822—33 працював у містах Чернігові, Миколаєві, Севастополі, Херсоні, Києві та ін. Керував губернською креслярнею в Києві. Побудував у класицистичних традиціях палац (1829) і ряд споруд у маєтку Галагана в Сокиринцях і Дігтярях (тепер обидва — смт Черніг. обл.). В 1833 виїхав у Тулу, де працював губернським архітектором.

П. А. Дубровський. Палац Г. Галагана в селі Сокиринцях. 1829.

ДУ́БУЛТИ — кліматичний приморський курорт за 26 км від Риги. Див. *Ризьке узмор'я*.

ДУБЯ́НСЬКИЙ Олександр Андрійович [3 (15).III 1880, с. Стара Кріуша, тепер Петропавловського району Ворон. обл.— 22.I 1974, Воронеж] — рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). В 1908 закінчив Юр'євський (тепер Тартуський) ун-т. Викладав у вузах Воронежа та ін. міст. Працював у 40-х рр. в Ін-ті геол. наук АН УРСР. Осн. дослідження стосуються вивчення геол. будови, гідрогеології й корисних копалин пд. частини *Східно-Європейської платформи*. Д.— один з перших відкривачів *Курської магнітної аномалії*. Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1959.

ДУВР — місто у Великобританії, в графстві Кент. Порт на узбережжі прот. Па-де-Кале. Залізничним поромом сполучений з Дюнкерком (Франція). 34,3 тис. ж. (1971). Гол. галузь пром-сті — машинобудування (виробн. суднового устаткування, судноремонт). Курорт. Серед архіт. пам'яток Д.— замок (11—12 ст.) з *донжоном* (бл. 1155—80), залишками рим. маяка, дороманською церквою Сент-Мері-ін-Кастро (11 ст.); абатство Сент-Мері (12 ст.), ратуша (1883).

ДУГА́ в математиці — частина кривої між двома будь-якими її точками. Якщо Д. не містить кратних точок (див. *Особливі точки*), вона наз. простою. Див. також *Лінія*.

ДУГА́ ЕЛЕКТРИ́ЧНА, вольтова дуга — один з видів *розряду в газі* електричного, коли розрядні явища зосереджені у вузькому плазмовому шнурі. При горизонтальному розміщенні електродів шнур від діяння висхідних теплових потоків нагрітого газу набуває форми дуги. Т-ра плазми в шнурі при атм. тискові й силі струму кілька А — бл. 5000 К, при більших значеннях тиску й силі струму — до 12 000 К. Якщо шнур обдувати потужним потоком газу, т-ра досягає 50 000 К. Д. е. застосовують у металургії (див. *Дугова піч*), *світлотехніці*, *електрозварюванні*. В деяких галузях техніки (напр., у техніці високих напруг) Д. е.— шкідливе явище, з яким доводиться боротися, застосовуючи дугогасні пристрої. Д. е. відкрили В. В. *Петров* (1802) і незалежно від нього Г. *Деві* (1805—09), який назвав її вольтовою дугою.

ДУ́ГЛАС (Douglass) Фредерік (справж. прізв.— Бейлі Фредерік-Огастес-Уошінгтон; лютий 1817, Такахо, штат Меріленд — 20.II 1895, Анакостія-Хайтс) — амер. революціонер-демократ, лідер негритянського визвольного руху. Народився рабом. У 1838 втік на Пн. Боровся проти рабства, підтримував революц. методи боротьби, ідею масової аболіціоністської партії (див. *Аболіціонізм*). Брав участь у заснуванні Нац. партії волі, діяльності фрисойлерів (радикально-демократична фермерська партія 1848—54), русі негритянських з'їздів. З 1847 видавав газ. «Норт стар» («Північна зірка»). В роки *громадянської війни в США 1861—65* брав участь у формуванні перших негритянських полків. Один з керівників політ. орг-ції Нац. ліга боротьби за рівноправ'я, 1870 — голова Нац. спілки кольорових робітників.

ДУ́ГЛАСОВА СМЕРЕ́КА — вічнозелене хвойне дерево родини соснових. Те саме, що й *псевдотсуга*.

ДУГОВА́ ПІЧ — промислова електрична піч, де метали або інші матеріали плавлять теплом *дуги електричної*. Розрізняють Д. п. прямої дії (дуга горить між *електродами* і нагріваним металом), непрямої дії (дуга виникає між електродами на деякій віддалі від металу), а також Д. п. з закритою дугою (вона горить під шаром твердої *шихти*, в яку занурено електроди). Найпоширеніші Д. п. (мал.) прямої дії, де плавлять переважно сталь, і Д. п. з закритою дугою для виплавлення кольорових сплавів, феросплавів, електрокорунду тощо. Печі прямої дії (місткістю 360—400 т) нахиляються під час завантажування або випускання металу та шлаку. Є й вакуумні Д. п. з витрачуваним електродом (його виготовляють з переплавлюваного металу) і з електродом невитрачуваним (з вольфраму або графіту). Печі такого типу застосовують для *вакуумно-дугового переплаву* металів і сплавів.

ДУГОВЕ́ ЗВА́РЮВАННЯ, електродугове зварювання — зварювання металів, при якому краї з'єднуваних частин розплавляють теплом *дуги електричної*, що виникає між зварюваним металом і *електродом*. Розрізняють Д. з. ручне й автоматичне (див. *Автоматичне зварювання*); плавким (сталевим, алюмінієвим та ін.) і неплавким (напр., вольфрамовим, вугільним) електродами. В разі зварювання плавким електродом розплавлений електродний метал заповнює шов; при зварюванні неплавким електродом у зону дуги подають додатковий (присадний) метал. Осн. різновидами Д. з. є *аргоно-дугове зварювання*, *газоелектричне зварювання*, зварювання під *флюсом* (ним захищають розплавлений метал від шкідливого впливу повітря), зварювання покритим електродом (з захисною обмазкою), *плазмове зварювання*. Принцип Д. з. винайшов (1881) М. М. *Бенардос*.

ДУДА́ — нар. духовий музичний інструмент. Див. *Волинка*.

ДУ́ДАРЄВ Дмитро Олександрович (2.XI 1890, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 6.VIII 1960, Львів) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1939. Сценічну діяльність почав 1910. У 1914—19 працював у пересувних укр. театрах, 1920—23 — комісар, режисер і актор театру Кременчуцької губполітосвіти. В 1927—60 — актор укр. драм. театру ім. М. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Мартин Боруля (однойменна п'єса Карпенка-Карого), Помикевич («Човен хитається» Галана), Стадник («На велику землю» Хижняка), Безсеменов («Міщани» Горького). Створив образ В. І. Леніна («Правда» Корнійчука). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

Літ.: Губенко К. Шлях артиста. Львів, 1950.

ДУДА́РОВА Вероніка Борисівна [н. 22.XI (5.XII). 1916, Баку] — російський рад. диригент. нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1950. В 1947 закінчила Моск. консерваторію. Працювала диригентом в Центр. дитячому театрі в Москві та в оперній студії при Моск. консерваторії. З 1947 — диригент, з 1960 — гол. диригент і худож. керівник Моск. держ. симфонічного оркестру. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

Д. О. Дударєв.

ДУДИКЕ́ВИЧ Богдан Корнилович (12.IV 1907, с. Кропивник, тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.— 6.I 1972, Львів) — учасник революційного руху на Зх. Україні, укр. рад. історик, засл. працівник культури УРСР (з 1967). Член КПРС з 1929. З 1923 брав участь у революц. русі. Був секретарем Львів. окружкому комсомолу, працював в агітпропвідділі ЦК КПЗУ, редактором ряду комсомольських і парт. видань (журн. «Сяйво», газ. «Молот», «Прапор комунізму»). З 1939— на парт. і наук. роботі: директор істор. музею, секретар Львів. обкому КП(б)У, з 1950 — директор *Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна*. Автор праць з історії зх.-укр. земель. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

ДУДИ́НСЬКА Наталія Михайлівна [н. 8 (21). VIII 1912, Харків] — рос. рад. балерина, нар. арт. СРСР (з 1957). У 1931 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще. В 1931—63 — в Ленінгр. театрі опери та балету ім. С. М. Кірова (1937—38 та в період 1948—54 часто — в Київ. театрі опери та балету). Виконувала гол. партії в балетах «Лебедине озеро», «Лускунчик», «Спляча красуня» Чайковського, «Раймонда» Глазунова, «Попелюшка» Прокоф'єва, «Полум'я Парижа» Асаф'єва та ін. З 1965 — педагог Ленінгр. хореографічного уч-ша ім. А. Я. Ваганової. Знімалася в кіно. Разом з К. *Сергєєвим* поставила балет «Спляча красуня» Чайковського в Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка (1979). Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1949, 1951.

Н. М. Дудинська.

ДУ́ДІН Михайло Олександрович [н. 7 (20).XI 1916, с. Клевнєво, тепер Івановської обл.] — рос. рад. поет, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1951. Друкується з 1934. Перша збірка — «Злива» (1940). У роки Великої Вітчизн. війни працював у редакціях фронтових газет. Збірки «Фляга» (1943), «Дорога гвардії» (1944), «Переправа» (1945). Твори повоєнного часу — про працю рад. людей, боротьбу за мир (збірки «Вважайте мене комуністом». 1950:

М. О. Дудін.

Д. А. Дудко.

Т. С. Дудник.

І. С. Дудченко.

Дудник.

«Мости. Вірші з Європи», 1958; «Цикламени на цоколі», 1967; «Рубежі», 1975, та ін.). Виступає як прозаїк і перекладач. Написав сценарій фільму «Жайворонок» (1964, у співавт.). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. Л., 1976—77; Укр. переклад.— Гриденко. «Вітчизна», 1974, № 1; Солов'ї. В кн.: З вогненних літ. К., 1975; Перед сінокосом. «Вітчизна», 1975, № 12.

Н. Р. Мазепа.

ДУДІ́НКА — місто, центр Таймирського (Долгано-Ненецького) автономного округу Красноярського кр. РРФСР. Порт у нижній течії Єнісею, доступний для мор. суден. Залізнична станція. Рибозавод, харч. комбінат. Зооветеринарний технікум. Краєзнавчий музей. Засн. 1667.

ДУ́ДКО Данило Андрійович (н. 28.VII 1921, с. Попелюхи, тепер Мурованокуриловецького району Вінн. обл.) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства й електрозварювання, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1944) Уральського індустріального ін-ту почав працювати в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Автор праць і винаходів у галузі механізованих процесів зварювання, дослідження їхніх технологічних і металург. особливостей, плазмової обробки матеріалів, вивчення композиційних матеріалів у складних умовах експлуатації (підвищених т-р, газоабразивного зношування, ударних навантажень тощо). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1963. Держ. премія УРСР, 1972.

М. М. Матійко.

ДУ́ДНИК Тамара Семенівна (н. 5.X 1935, с-ще Борщі Котовського р-ну Одеської обл.) — передовик виробництва в легкій пром-сті, прядильниця, Герой Соціалістичної Праці (1971). З 1952 працює на Одес. джутовій ф-ці (з 1975 — ф-ка тех. тканин). Досягла значних успіхів у виконанні виробничих планів, соціалістичних зобов'язань. Одна з перших перейшла на багатоверстатне обслуговування 200 веретен (за нормою — 100). Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. О. Кундаров.

ДУ́ДНИК (Angelica) — рід дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. Високі трави з порожнистими стеблами і двічі-тричі перисторозсіченими листками. Квітки білі або рожевуваті, зібрані в складні великі зонтики. Відомо 50 видів, поширених переважно в Європі, Азії, Пн. Америці. В СРСР — 17 видів, з них в УРСР — 1: Д. лісовий (A. silvestris), вис. до 2,5 м. Росте в лісах, серед чагарників, на вологих луках, по берегах річок.

ДУ́ДОЧКА — 1) Мелодія танцю козачок. У минулому виконувалася на дудочці (сопілці), тепер — на найрізноманітніших інструментах (скрипці, цимбалах, бандурі), причому зберігається характер муз. викладу, властивий для дудочки. Здебільшого Д. виконується як інструм. нар. п'єса. 2) *Сопілка, флояра* (в зх. областях України).

ДУДЧАКИ́ — сім'я укр. нар. майстрів худож. виробів з металу. Всі — з с. Брустурова (тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.). 1) Лукин Д. (рр. н. і см. невід.) — жив і працював в кінці 18—на поч. 19 ст. Виготовляв з латуні різноманітні люльки, проколювачі, кресала, лускоріхи й порохівниці, декоровані в стриманій манері строгого геом. стилю. 2) Никора Д. (20—30-і рр. 19 ст.— р. см. невід.) — син Лукина Д. Його вироби (поясні пряжки, кільця, люльки, курильне приладдя, череси) відзначаються традиційними формами й орнаментами. 3) Дмитро Д. (1856 — р. см. невід.) — син Никори Д. У його виробах (стремена, новітня торба, прості й «опришківські» ножі, люльки, лускоріхи), крім традиційних, застосовано й деякі нові орнаментальні мотиви, серед них— рослинні.

ДУ́ДЧЕНКО Іван Степанович [Ковбасенко; 20.IX (1.X) 1857, біля м. Новомиргорода, тепер Кіровоградської обл.— 6 (19).VI 1917, Чита] — укр. лікар, мікробіолог і епідеміолог. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1855). Працював лікарем на Україні (в Одесі й на Київщині), Далекому Сході, в Забайкаллі та ін. районах Сибіру. Праці Д. присвячені питанням епідеміології, мікробіології, санітарної статистики, клінічної медицини тощо. Д. організував перші бактеріологічні лабораторії на Далекому Сході.

ДУ�е́РО, Дору — ріка на Піренейському п-ові, в межах Іспанії і Португалії. Довж. 925 км, площа бас. бл. 95 тис. км². Бере початок в Іберійських горах, впадає в Атлантичний ок. У верхній і серед. течії Д. перетинає Старокастільське плоскогір'я, утворюючи місцями каньйони, в т. ч. один з найбільших каньйонів Європи (довж. 110 км). Зимою і весною часто бувають повені, влітку дуже міліє. Судноплавна на 200 км від гирла. ГЕС. Використовують для зрошування. На Д.— місто Порту (Португалія).

ДУЕ́Т (італ. duétto, від лат. duo — два) — 1) Ансамбль з двох виконавців. 2) Музична п'єса для такого ансамблю, переважно вокальна з інструментальним супроводом або без нього. 3) Вид вокального ансамблю в опері, опереті, ораторії, кантаті.

ДУ́ЗЕ (Duse) Елеонора (3.X 1858, Віджевано, Італія — 21.IV 1924, Піттсбург, США) — італ. актриса. Н. в акторській сім'ї. З 4-х років виступала в мандрівних трупах. У кін. 80-х рр. 19 — на поч. 20 ст. успішно гастролювала в багатьох країнах світу, 1891—92 і 1908 — в Росії, зокрема в червні 1891 — в Києві. Ролі: Джульєтта, Клеопатра («Ромео і Джульєтта», «Антоній і Клеопатра» Шекспіра), Нора («Нора» Ібсена), Мірандоліна («Мірандоліна» Гольдоні), Василиса («На дні» Горького), в п'єсах О. Дюма-сина, В. Сарду, Метерлінка та ін. В 1916 знялася у фільмі «Попіл». Іл. див. до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.

Л. Дудчак. Палиця-топірець. Латунь. 1834.

ДУ́ЙСБУРГ — місто у ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія. Розташований на р. Рейні, при впадінні в нього р. Руру, біля початку каналу Рейн — Герне. 435,3 тис. ж. (1973). Найбільший у країні внутр. порт, доступний для мор. суден, важливий залізнич. вузол. Д. разом з прилеглими містами Гомбергом і Райнгаузеном становить один з потужних індустріальних центрів Рурського пром. району. Підприємства кам.-вуг., коксохімічної пром-сті, чорної та кольорової (виплавка міді, цинку) металургії, важкого машинобудування, річкового суднобудування. Розвинута й нафтопереробна, хім. та харч. пром-сть. Ін-ти річкового суднобудування і зварювання. Д. відомий з 13 ст.

ДУЙШЄЄВ Арстанбек (н. 16.IX 1932, с. Кічі-Кемін, тепер Кеміньского р-ну Киргиз. РСР) — партійний і держ. діяч Кирг. РСР. Член КПРС з 1957. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Кирг. с.-г. ін-т (1954); кандидат вет. наук. У 1954—60 працював вет. лікарем, директором радгоспу. З 1960 — на парт. роботі: 1960—61 — секретар Жумгальського райкому партії, 1961—62 — в апараті ЦК Компартії Киргизії. В 1962—68 — перший секретар Узгенського райкому партії Ошської області. В 1968—71 — секретар ЦК Компартії Киргизії. В 1971—78 — перший секретар Іссик-Кульського обкому партії. З січня 1979 — Голова Президії Верховної Ради Кирг. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДУ́КА Степан Харитонович [28.III (10.IV) 1907, с. Жовте, тепер П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.— 23. VI 1960, с. Новосілки Києво-Святошинського р-ну Київської обл.] — укр. рад. учений у галузі селекції і генетики плодових і ягідних рослин. Член КПРС з 1939. Закінчив Уманський с.-г. ін-т (1929). до 1938 працював там же, потім — в Укр. н.-д. ін-ті садівництва, директором якого був з 1949. Праці з генетики, селекції та садівництва. Вивів нові сорти суниць (Київська рання 2, 5 і 9), вишні (Уманська скороспілка), яблуні (Ранет київський) та ін. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ДУКА́Т, дукач (італ. ducato, від duca — герцог) — 1) Срібна, а зго-

дом золота монета. Вперше випущений в Італії 1140. Карбували його у Флоренції з 1252, у Венеції з 1284. З 16 по 19 ст. Д. карбували в Німеччині й Голландії, в Австро-Угорщині — до поч. 20 ст. В Росії Д. (червінець) карбували з 1701 по 1885. У 16—17 ст. золоті Д. іноз. карбування були поширені й на Україні. 2) Жіноча прикраса у вигляді низки монет (дукати, дукачі).

Літ.: Спаський І. Г. Дукати і дукачі України. К., 1970.

ДУ́КИН Микола Володимирович [8 (21).XII 1905, м. Балаклія, тепер Харківської обл.— 1943] — укр. рад. письменник. Друкуватися почав 1924. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Окремими виданнями вийшли збірки оповідань і нарисів з життя рад. села «Мінезота № 23» (1929), «Без протоптаних стежок», «Іллічівка в авангарді», «Останній запорожець» (1931), «Весна починається в грудні» (1932), «Юхим Бурлай» (1936). Перекладав укр. мовою твори М. Чернишевського, Ф. Решетникова та ін.

Тв.: Матіола. К., 1960.

ДУ́КЛЯ, Дукельський перевал — перевал у Карпатах (Сх. Бескиди), на кордоні між Польщею й Чехословаччиною. Вис. 502 м. Д. є проходом з долини р. Ондави (бас. Тиси) в долину р. Ясьолки (бас. Вісли). Через перевал прокладено шосе м. Кросно (Польща) — м. Пряшов (Чехословаччина). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. війська разом з частинами 1-го Чехослов. армійського корпусу 6.X 1944 оволоділи Д., поклавши початок визволенню Чехословаччини. На перевалі — пам'ятник загиблим рад. воїнам (1960—64, скульптор Я. Кулих).

ДУЛІ́БИ — одне з східнослов'янських племен (союзів племен), згадуваних у давньоруських літописах. Жили у верхів'ях Бугу й правих приток верхньої течії Прип'яті. В 6—7 ст. Д. стояли на чолі міжплемінного об'єднання сх. слов'ян, яке в серед. 7 ст. зазнало тяжкої поразки від *аварів*. У 911 (за «Повістю временних літ», 907) Д. брали участь у поході на Царгород. Про Д. та їхнього царя є згадка в творах араб. історика *Масуді*. В 10 ст. об'єднання Д., можливо, розпалося, і вони ввійшли до складу Київ. Русі під назвами — *волиняни* й *бужани*.

ДУ́ЛОВА Віра Георгіївна [н. 14 (27).I 1909, Москва] — російська рад. арфістка й педагог, нар. арт. СРСР (з 1976). В 1925 закінчила Моск. консерваторію (з 1943 її викладач, з 1958 — професор). У 1929—31 — солістка Моск. філармонії, з 1934 — солістка оркестру Великого театру. Концертна діяльність. Д.—автор обробок творів для арфи (франц. клавесиністів, М. Равеля, С. Прокоф'єва), ред. партитури концерту для арфи Г.-Ф. Генделя. Автор кн. «Мистецтво гри на арфі» (1973). Держ. премія СРСР, 1973.

ДУЛУ́Т — місто на Пн. США, у штаті Міннесота, на узбережжі Верхнього оз. Найбільший порт (за вантажооборотом) на *Великих озерах*. Залізнич. вузол. 101 тис. ж. (1970). Підприємства, пов'язані з обслуговуванням порту. Суднобудування, металург., деревообробна, харч. пром-сть. Університет.

ДУЛЬБЕ́ККО Ренато (н. 22.II 1914, Катандзаро, Італія) — американський вірусолог, професор. Працював у Турінському ун-ті (1936—47), Техаському технолог. ін-ті (1947—52) й Каліфорнійському ін-ті біол. досліджень Солка в Сан-Дієго (1952—71). З 1971 — в Лондон. лабораторії Імперського ракового дослідного фонду. Член Нац. академії наук США, Амер. академії мистецтв і наук, Асоціації протиракових досліджень. Праці в галузі генетики *бактеріофагів*, біології *ентеровірусів* і вірусів пухлин. Автор цінних методичних прийомів у вірусології. Нобелівська премія, 1975.

В. П. Широбоков.

ДУМА́НСЬКИЙ Антон Володимирович [8 (20).VI 1880, м. Іваново — 14.V 1967, Київ] — український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1945), чл.-кор. АН СРСР (з 1933), засл. діяч науки Казах. РСР (з 1942) та УРСР (з 1950). Член КПРС з 1940. Закінчив 1903 Київ. політех. ін-т. У 1932—41 — директор н.-д. Ін-ту колоїдної хімії (Воронеж), 1945—60 — директор Ін-ту загальної й неорганічної хімії АН УРСР. Д.— один із засновників вітчиз. *колоїдної хімії*. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження властивостей колоїдних розчинів методом фізико-хім. аналізу, вивчення факторів, що зумовлюють стійкість *колоїдних систем*, вивчення ліофільності *дисперсних систем*. Д.— засновник і гол. ред. «Коллоидного журнала» (1935—67). Велика Менделєєвська премія (1932). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Учение о коллоидах. М.—Л., 1948; Лиофильность дисперсных систем. К., 1960.

Літ.: Антон Владимирович Думанский. К., 1955.

ДУ́МБАРТОН-ОКС КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1944 — попередня нарада з питання про створення міжнар. орг-ції для підтримання миру й безпеки. Відбувалася 21.VIII—7.X в Думбартон-Оксі (вілла у Вашінгтоні). Скликана відповідно до Декларації про заг. безпеку, прийнятої на Моск. нараді міністрів закорд. справ СРСР, США, Великобританії й Китаю 1943 (див. *Московські наради*). Переговори пройшли 2 стадії: на 1-й (21.VIII—28.IX) брали участь представники СРСР, США, Великобританії; на 2-й (29.IX — 7.X) — США, Великобританії, Китаю. Конференція підготувала пропозиції про створення міжнар. орг-ції безпеки, пізніше втілені в Статуті ООН. Деякі питання (про склад первинних членів ООН, порядок голосування в Раді Безпеки), що розглядались на Д.-О. к., було погоджено на *Кримській конференції 1945* й *Сан-Франціській конференції 1945*.

Літ.: Советский Союз в Организации Объединенных Наций, т. 1. М., 1965.

ДУМЕ́Н — гірська вершина в *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. УРСР, на хребті *Свидовець*. Вис. 1391 м. На схилах — букові ліси, що переходять в луки *(полонини)*.

ДУ́МИ — жанр української народної поетичної творчості. Виникнення Д. відносять прибл. до серед. 15 ст. Поява Д. була пов'язана з розгортанням героїчної боротьби укр. народу проти татарсько-тур., а потім польсько-шляхет. загарбників. Д. відіграли значну роль у боротьбі укр. народу за соціальне й нац. визволення, в розвитку його культури й л-ри, усної творчості й муз. мистецтва. Д. характеризуються відсутністю строф, дієслівним римуванням, імпровізаційністю. Їм властиві стала композиція, розгорнутий сюжет, повільна епічна розповідь, постійні епітети тощо. Виконують їх переважно професійні нар. співці — *кобзарі* чи *бандуристи* мелодійною декламацією-речитативом, під акомпанемент *кобзи, бандури, ліри*. Корінням Д. сягають періоду Київської Русі, її героїчного епосу, який є спільним джерелом епосу трьох братніх народів — рос., укр. та білоруського. Д. тісно пов'язані з ін. жанрами укр. фольклору — *історичними піснями, голосіннями*, казками тощо. Найдавніша згадка про виконання Д. належить до 16 ст. Про них повідомляє польс. історик-хроніст С. Сарницький. Перший запис Д. («Козак Голота») — в'д кін. 17 ст. Відомо понад 50 сюжетів Д. у більш як 300 варіантах. До найдавніших належать Д. про боротьбу укр. народу проти татарсько-тур. загарбників: «Козак Голота», «Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів із города Азова» та ін. У Д. цього циклу народ створив образи колективного героя-борця, захисника рідної землі. До Д. періоду визвольної війни 1648—54 належать «Хмельницький і Барабаш», «Перемога під Корсунем», «Про Білоцерківщину», «Хмельницький і Василій молдавський» та ін. У них реалістично змальовано перемоги укр. народу над польсько-шляхет. військами, створено образи запорізьких козаків, оспівано мужність селянсько-козацьких військ, їхніх полководців — Б. Хмельницького, М. Кривоноса, І. Богуна, Д. Нечая та ін. У Д. прославлялась дружба укр. і рос. народів, видатна подія в їхньому житті — *Переяславська рада 1654*. У Д. відображено соціальну нерівність, класове розшарування укр. суспільства. Поширеними були Д. про класову боротьбу («Козак Нетяга Фесько Ганжа Андибер»), на соціально-побутові теми («Козацьке життя», «Вдова і три сини» та ін.), про революц. події 1905 року («Чорна неділя в Сорочинцях», «Про сорочинські події 1905 року»). Д. рад. періоду оспівують Комуністичну партію, її керівну роль у здобутті трудящими перемог над ворогами, успіхи в мирному будівництві, побут трудящих. До найкращих належать Д.: «Хто ж той сокіл, товариші?», «Про військо Червоне, про Леніна-батька і синів його вірних», «Дума про Олега Кошового» та ін. Серед виконавців Д.— плеяда талановитих кобзарів: О. *Вересай*, М. *Кравченко*,

Е. Дузе.

А. Дуйшеєв.

В. Г. Дулова.

А. В. Думанський.

Думпер.

А. *Шут*, П. *Носач*, Т. *Пархоменко*, П. *Ткаченко*, Ф. *Кушнерик*, І. *Кучугура-Кучеренко*, Є. *Мовчан* та багато ін. Інтенсивне записування й видання Д. припадає на 19 ст. М. *Цертелєв* перший опублікував збірку укр. Д. («Опыт собрания старинных малороссийских песней». СПБ, 1819). Визначне місце в записуванні, виданні й дослідженні Д. посідають М. Максимович, М. Костомаров, І. Срезневський, П. Житецький, І. Франко, М. Лисенко; за рад. часу — П. Мартинович, Ф. Колесса, Д. Ревуцький, М. Грінченко, М. Рильський, М. Стельмах та ін. Ідеї, сюжети, образи, деякі поетичні особливості Д. використано в творах К. Рилєєва, М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Старицького, М. Рильського, П. Тичини, П. Панча й багатьох ін. письменників; в образотворчому мистецтві — картини С. Васильківського, О. Сластіона, І. Їжакевича, М. Дерегуса та ін.; у музиці й кіно. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Видання: Думи. К., 1969; Украинские народные думы. М., 1972; Думи. К., 1974.

Літ.: Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. К., 1893; Рильський М. Героїчний епос українського народу. К., 1955; Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Кирдан Б. П. Украинские народные думы. М., 1962; Лавров Ф. Кобзарські думи та пісні. «Дніпро», 1976. № 1. *М. С Грицай.*

ДУМИТРА́ШКО Костянтин Данилович [літ. псевд.— О. Д. Копитько; 1814, м. Золотоноша, тепер Черкас. обл.— 25.IV (7.V) 1886, Київ] — український письменник. Закінчив Київ. духовну академію (1839). Викладав рос. словесність у Київ. духовній семінарії, з 1870 — секретар ради Київ. духовної академії, з 1872 — бібліотекар. Літ. твори почав писати в 30-х рр. Автор бурлескно-травестійної поеми «Жабомишодраківка» (1847, надрук. окремою книжкою 1859), що є переробкою старогрец. пародійного твору «Батрахоміомахія», з елементами укр. історії й побуту. Це перший зразок укр. *гекзаметра*. Писав поеми («Поминки»), балади і вірші («Змій», «Золотоноша»), пісні («До карих очей»), перекладав з іноземних л-р (уривки з «Фауста» Й.-В. Гете). Записані Д. нар. пісні опублікував М. *Максимович*. Деякі пісні Д. («Карії очі, чорнії брови») поширилися серед народу. Талант Д. високо цінував Т. Шевченко.

Літ.: Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст. К., 1959. *Г. А. Нудьга.*

ДУМИТРА́ШКО-РАЙЧ Тимофій Іванович (рр. н. і см. невідомі) — український письменник середини 19 ст. Н. на Полтавщині. Видав зб. ліричних віршів «Бандура. Думки і пісні Тимофія Думитрашко-Райча. Випуск первий» (К., 1858), у якій наслідував Т. Шевченка й нар. пісні. Автор вірша «На смерть Квітки (або Грицька Основ'яненка)» — («Уже верба слізьми плаче», 1843).

Літ.: Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. К., 1884. *Г. А. Нудьга.*

ДУ́МКА Павло Андрійович (1854, с. Купчинці, тепер Козівського р-ну Тернопільської обл.— 1918, там же) — український поет. Освіту здобув самотужки. З першими віршами на теми селянського життя виступив у 80-х рр. Добірку віршів Д. опублікував І. Франко 1890 в журн. «Народ», додавши до неї статтю «Із поезій Павла Думки». Д. відображав тяжке становище народних мас, гірку долю жінки-трудівниці («Жіноча доля»), закликав селян до протесту («До руських хлопів»).

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.

Літ.: Франко І. Із поезій Павла Думки. В кн.: Франко І. Твори, т. 16 К., 1955; Хома В. Павло Думка. «Жовтень», 1968, № 11.

В. І. Хома.

ДУ́МКА — 1) Українська й польська народна лірична або ліро-епічна пісня журливого характеру. Оповідальністю викладу, імпровізаційністю, ладовою будовою наближається до *думи* («Тяжко-важко в світі жити» на слова Шевченка, «Спів Ревухи» Відорта). Термін «думка» виник у Польщі в 18 ст., на Україні вживається з 19 ст. Трапляється і як підзаголовок деяких укр. пісень-романсів 19 ст. («Дивлюсь я на небо»). 2) Назва окремих розділів (частин) лірико-оповідального музично-сценічного або інструментального твору, пройнятих журливо-мрійливими настроями (Д. Йонтека з опери «Галька» Монюшка, Д. Парасі з опери «Сорочинський ярмарок» Мусоргського, Д. і коломийка з балету «Сойчине крило» А. Кос-Анатольського, 2-а фп. рапсодія Лисенка). 3) Назва деяких самостійних вокальних або інструментальних творів такого самого характеру («Думки» для фп. Чайковського, Заремби, Завадського, для голосу в супроводі фортепіано Коціпінського, для тріо Дворжака).

«ДУ́МКА», Державна заслужена академічна хорова капела УРСР — створена 1920 в Києві як Державна українська мандрівна капела (скороч. «Думка»). З 1930 — засл. колектив республіки. «Д.» заклала основи профес. хорового виконавства на Україні, створила зразок акапельного співу в республіці. Постійним супутником її творчості є укр. нар. пісні. Капела — один з кращих інтерпретаторів нар. пісень в обробці М. Леонтовича. «Д.» стала лабораторією хорового мист. для укр. рад. композиторів, першим виконавцем хорових мініатюр, вокально-симф. творів Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, С. Людкевича, М. Вериківського, П. Козицького, А. Штогаренка, К. Данькевича, Г. Жуковського, Г. Майбороди та ін. В її репертуарі також твори укр. та рос. класики (зокрема, М. Ділецького, Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя, М. В. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, С. Танєєва, П. Чайковського), композиторів братніх республік, пісні народів СРСР і країн соціалістичної співдружності. «Д.» виконує твори композиторів італ. Відродження, франко-фламандських і нім. поліфоністів, вокально-симфонічну й кантатно-ораторіальну музику Й.-С. Баха, Г.-Ф. Генделя, Й. Гайдна, В.-А. Моцарта, Л. Бетховена, Ф. Шуберта, Дж. Верді та ін. Капела веде широку концертну діяльність. У 1926 виступ «Д.» вперше транслювався по радіо. В 1929 під час гастролей у Франції концертами капели диригували Е. Ансерме й О. Глазунов. «Д.» була учасником Декад і Днів укр. мистецтва і л-ри в Москві. Протягом багатьох років її очолювали Н. Городовенко, О. *Сорока*, П. *Муравський*, з 1969 — худож. керівник М. *Кречко*. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

М. М. Кречко.

Державна заслужена академічна хорова капела УРСР «**Думка**». 1977

ДУ́МНИЙ ПОТІ́К — річка у Львів. обл. УРСР, ліва притока Полтви (бас. Бугу). Довж. 52 км, площа бас. 287 км². Частково використовують для зрошування.

ДУ́МПЕР (від англ. dump — звалювати) — самоскидна машина, якою перевозять на невелику віддаль (до 2 км) сипкі матеріали. Д. (мал.) відзначається більшою продуктивністю, ніж *самоскид*, внаслідок кращої маневреності, швидкості розвантажування й можливості діяти «човником» (без розвороту), розвиваючи однакову швидкість в обох напрямах. Д. обладнують поворотним сидінням водія й дубльованими пристроями керування.

ДУМПКА́Р (англ. dump-car, від dump — звалювати, викидати і car — візок) — вантажний залізничний *піввагон*, що його кузов при розвантажуванні нахиляється в той або інший бік пневматичним пристроєм. За допомогою Д. (мал.) переміщують в основному руду чи будівельні сипкі матеріали по території великих підприємств. Вантажопідйомність Д. 22—180 т.

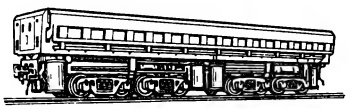

Думпкар.

ДУ́МСЬКА ТА́КТИКА БІЛЬШОВИКІ́В — сукупність політ. заходів, політ. лінія партії, що визначала її ставлення до *Державної думи*, принципи й практичну діяльність у ній депутатів-більшовиків. Д. т. б. формувалась на основі програмних цілей, заг. стратегічних завдань і конкретних обставин революц. боротьби. На відміну від с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу, рос. меншовиків та есерів, які перебільшували значення парламентської діяльності, більшовики розглядали її як допоміжну легальну форму революц. боротьби. Протягом 1905—14 чітко визначилися осн. риси Д. т. б. У виробленні їх вирішальну роль відіграли праці В. І. Леніна («Бойкот булигінської Думи і повстання», «Державна дума і соціал-демократична тактика») й матеріали IV і V з'їздів, I—VI конференцій РСДРП і Краківської та Поронінської нарад ЦК РСДРП з парт. працівниками. Незалежно від конкретного ставлення до Думи (бойкот чи участь) більшовики прагнули використати виборчу кампанію в агіт.-пропагандист. цілях, в інтересах розвитку революції. Взявши участь у Думі, вони утворили в ній згуртовану парт. фракцію, перед якою ставили завдання: керуючись програмою й тактикою партії, подавати їй допомогу в революц. роботі, а користуючись легальним становищем депутатів Думи, сприяти партії в її нелегальній діяльності; використовувати Думу як легальну трибуну для викриття реакц. політики царського уряду, бурж.-поміщицьких партій; всіляко сприяти зміцненню зв'язків партії з масами, союзу робітн. класу і селянства, підготовці мас до революції; виступати в Думі з самостійною платформою, в разі потреби блокуватися з окремих питань лише з трудовиками, *есерами* тощо, критикуючи їхню політ. обмеженість і непослідовність.

Вперше питання про вироблення Д. т. б. постало влітку 1905. Оскільки скликанням *Булигінської думи* царизм прагнув відвернути маси від революції, більшовики оголосили активний *бойкот Державної думи*. Ця тактика успішно здійснилася в ході *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905*. В маніфесті 17.X цар змушений був пообіцяти скликання законодавчої Думи. Виборча кампанія в I Держ. думу почалася в грудні 1905, в обстановці заг. політ. страйку і збройного повстання. Більшовики знову закликали маси до бойкоту Думи. Але з поразкою повстання, початком спаду революції зірвати I Думу не вдалося. Надалі більшовики змінили тактику. Вони, виступаючи в робітн. курії самостійно, а в сел. і міській (згодом — 2-й міській) куріях блокуючись у ряді випадків з революц.-демократичними партіями й групами, брали участь у виборах до **2**, **3** й 4-у Держ. дум, у формуванні *соціал-демократичних фракцій в Державних думах*, в листопаді 1913 створили окрему *більшовицьку фракцію 4-ї Державної думи*. Депутати-більшовики активно використовували думську трибуну, відстоюючи інтереси трудящих, поєднували легальну роботу з нелегальною, працювали в газ. «Правда», відвідували й інструктували парт. орг-ції, виступали перед робітниками (зокрема, 1913 Г. І. Петровський — у Катеринославі, Миколаєві, Києві; М. К. Муранов — у Харкові). Уроки Д. т. б. узагальнено в ленінських працях «Що довів суд над РСДР фракцією?» і «*Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі*». *Літ.:* Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 11. Бойкот булигінської Думи і повстання; т. 12. Державна дума і соціал-демократична тактика; т. 15. Вибори до Думи і тактика російської соціал-демократії; т. 21. Виборча кампанія до IV Державної думи.— Принципові питання виборчої кампанії.— Виборча платформа РСДРП; т. 26. Що довів суд над РСДР фракцією?; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Зайчиков Г. И. Думская тактика большевиков (1905—1917 гг.). М., 1975; Павлов М. Думская тактика большевиков в революцию 1905—1907 гг. Л., 1947.

П. Л. Варгатюк.

ДУНА́ЄВЕЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 88,4 тис. чол. (1978). В районі — 85 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 31 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Дунаївці.

Район лежить у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, пісковики, крейда, глина, пісок. Річки: *Смотрич, Мукша, Тернава, Студениця* (бас. Дністра). Грунти в основному світло-сірі, сірі опідзолені й чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, береза, ясен, клен) займають 12% площі району. Найбільші підприємства: дунаєвецькі суконна ф-ка, арматурний, ремонтно-мех., маслоробний і хлібний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Дунаївці) й 11 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 80,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 75,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, горох, кукурудза. картопля й кормові. В Д. р.— 30 колгоспів, спецгосп «Україна» (виробництво яловичини), міжколг. об'єднання по виробництву свинини, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. ст. — Дунаївці. Автошляхів — 613 км, у т. ч. з твердим покриттям — 290 км. У районі — 71 заг.-освітня, музична і спортивна школи, профес.-тех. уч-ще (с. Балин), 71 лік. заклад, у т. ч. 9 лікарень; 3 санаторії. 30 будинків культури, 47 клубів, кінотеатр, 68 кіноустановок, 75 б-к. У с. Лисець Д. р.— музей історії села; у цьому ж селі народився держ. і парт. діяч В. П. *Затонський*. У с. Воробіївці народився акад. АН УРСР М. М. *Паламарчук*, у смт Смотричі — укр. письменник М. Г. *Смотрицький* та укр. письменник і педагог Г. Д. *Смотрицький*, в с. Заліщах — учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції М. П. *Тарногродський*, в с. Миньківцях — акад. АН УРСР Ф. Г. *Яновський*. У Д. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1930).

В. К. Колендзян.

І. О. Дунаєвський.

ДУНАЄ́ВСЬКИЙ Зіновій Осипович [н. 17 (30).XII 1908, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.] — рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1953. Брат І. О. *Дунаєвського*. В 1929 закінчив Харків. муз.-драм. інститут. У 1937—39 — худож. керівник шахтарського ансамблю пісні й танцю в Донбасі, 1940—44 — військ. ансамблів. У 1958—64 був худож. керівником ансамблю пісні й танцю «Моряна» в Астрахані, 1964—69 — ансамблю «*Донбас*». Автор пісень («Шахтарський вальс»), симф. творів, п'єс для естрадного оркестру, музики до вистав і кінофільмів та ін.

ДУНАЄ́ВСЬКИЙ Ісак Осипович [18 (30).I 1900, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.— 25.VII 1955, Москва] — рад. композитор, нар. арт. РРФСР (з 1950). У 1919 закінчив Харків. консерваторію. Як композитор, диригент і зав. муз. частиною працював у Харків. рос. драм. театрі, писав музику для Теревсату (Театру революц. сатири). З 1924 — зав. муз. частиною моск. Театру сатири, 1929—34 — композитор і диригент Ленінгр. мюзик-холу. З 1943 жив у Москві. Д.—

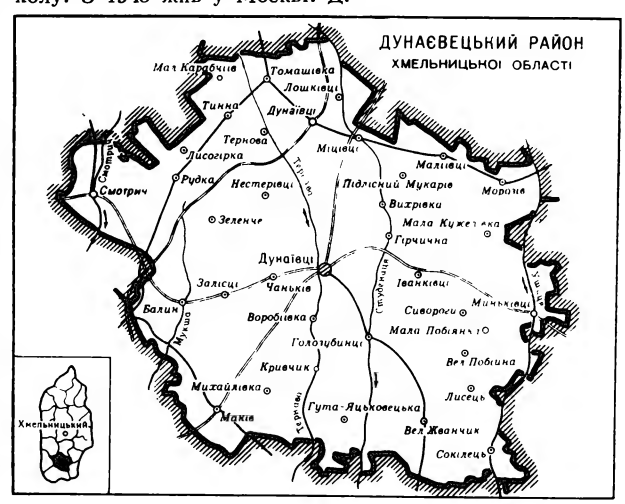

ДУНАЇВЦІ

один з основоположників рад. оперети, муз. кінокомедії, масової пісні. Твори: 12 оперет, серед яких «Женихи» (1927), «Золота долина» (1937), «Вільний вітер» (1947), «Син клоуна» (1950), «Біла акація» (1955) та ін.; музика до 28 кінофільмів, у т. ч. «Веселі хлоп'ята» (1934), «Три товариші» (1935), «Воротар», «Цирк», «Діти капітана Гранта» (всі — 1936), «Волга-Волга» (1938), «Світла путь» (1940), «Весна» (1947), «Кубанські козаки» (1950); понад 100 пісень («Пісня про Батьківщину» з фільму «Цирк», «Пісня про Каховку», «Марш ентузіастів» та ін.); музика до 30 драм. вистав; 4 балети, твори для естрадного оркестру та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1941, 1951.

Літ.: Чернов А. А. Исаак Осипович Дунаевский. М., 1961.

ДУНАЇВЦІ — місто Хмельницької обл. УРСР, райцентр, на р. Тернаві (притока Дністра), за 22 км від залізнич. ст. Дунаївці. Вперше згадується 1403 як Дунайгород на території, що її загарбала феод. Литва. В 30-х рр. 15 ст. його захопила шляхет. Польща. В 1592 Д. надане *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Д. в складі Поділля воз'єднано з Росією. З 18 ст. відомі під сучас. назвою. В 1896 відбувся страйк робітників суконних фабрик. У 1905 в Д. виникла група РСДРП. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (11.VII 1941—31.III 1944) в районі селища діяв партизан. загін. З 1958 Д.— місто. В Д.— суконна ф-ка, ремонтно-мех., арматурний, маслоробний і хлібний з-ди, харч. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні, музична і спортивна школи, 3 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 10 б-к. У Д. народився укр. композитор В. І. *Заремба*.

ДУНАЇВЦІ — селище міського типу Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,4 тис. ж. (1978). Плодоконсервний з-д, комбінат хлібопродуктів, лісоділянка Кам'янець-Подільського лісгоспзагу. Середня школа, лікарня, 2 б-ки. Засн. 1914.

ДУНА́Й (грец. Ἴστρος — *Істр*, лат. Danubius — Данубій) — ріка в Європі, друга за довжиною після Волги. Довж. 2850 км, площа бас. 817 тис. км². Бере початок на сх. схилах Шварцвальду злиттям двох витоків — Бреге і Брігах, впадає в Чорне м., утворюючи велику дельту. Тече територією ФРН, Австрії, Угорщини та по її кордону з Чехословаччиною, територією Югославії, Румунії та по її кордону з Югославією, Болгарією й СРСР. Верхній Д. (від витоку до Братіслави) тече вузькою глибокою долиною з крутими схилами; ширина річища збільшується від 20 до 350 м. У серед. течії (від Братіслави до Оршова) Д. виходить на Середньодунайську рівнину, долина розширюється, річище досягає 1 км, звужуючись у місцях перетину окремих гірських хребтів і пасом (Угорські Ворота, Залізні Ворота, Казане та ін.) до 150 м і менше. Нижній Д. (від Оршова до гирла) — рівнинний, тече Нижньодунайською низовиною, ширина річища місцями становить 1—2 км. На цій дільниці ріка ділиться на численні протоки й рукави. Гол. рукави (гирла) дельти — Кілійський, Сулінський і Георгіївський. Дунай приймає понад 300 приток, у т. ч. 34 — судноплавні. Найбільші з них: праві — Інн, Драва, Сава, Морава; ліві — Морава, *Тиса*, Олт, *Сірет*, *Прут*. Живлення мішане. Д. має складний режим; добре виявлені три його фази — весняна повінь, літньо-осінні поводі й осінньо-зимова межень. Річковий стік у гирлі становить 201 км³ за рік при середньорічних витратах води 6460 м³/с. У нижн. течії Д. замерзає на 1,5—2 місяці, інколи не замерзає зовсім.

Д. має велике госп. значення. Це — важлива європ. судноплавна магістраль. Довж. судноплавних шляхів у бас. Д.— понад 5000 км, з них більше як 2500 км припадає на Д. За обсягом вантажообороту перше місце серед придунайських країн посідає СРСР. Здійснюються значні пасажирські перевезення, зокрема туристські. Гол. порти: Лінц, Відень, Братіслава, Будапешт, Бєлград, Русе, в межах СРСР — Рені, Ізмаїл, Вилкове. Розроблено проект комплексного використання гідроенерг. ресурсів Д. придунайськими соціалістичними країнами. Всього на Д. введено в дію 7 гідровузлів (1979), у т. ч. найбільший — в районі Залізних Воріт, споруджуваний Румунією і Югославією при тех. допомозі СРСР. Будується (1979) болгаро-рум. гідроенерг. комплекс Нікопол — Турну-Мегуреле. Воду ріки використовують для водопостачання й зрошування. Для водопостачання Пд. України й Молд. РСР передбачено збудувати канал Дунай — Дніпро. Рибальство має найбільше значення в пониззі Д. На значних ділянках проведено роботи по випрямленню річища, обвалуванню берегів для захисту їх від руйнування тощо. Міжнародно-правовий статус. Користування Д. за міжнар. правом регулюється спец. міжнар. угодами, учасниками яких є лише придунайські д-ви. Найважливішим правовим актом, що регулює судноплавство на Д., є Конвенція 1948 про режим судноплавства на Дунаї (підписана 18.VIII 1948, вступила в силу 11.V 1949). Конвенція визначила свободу міжнар. навігації на Д. Режим конвенції поширюється на судноплавну частину Д. від м. Ульма (ФРН) до Чорного моря через Сулінське гирло. Управління й контроль за судноплавством належать безпосередньо придунайським країнам, наділеним у зв'язку з цим певними правами й обов'язками. Для контролю за виконанням конвенції створено *Дунайську комісію*. Деякі несудноплавні види використання Д. регулюються в основному двосторонніми угодами прикордонних придунайських д-в. Так, 29.I 1958 підписано угоду між СРСР, Болгарією, Румунією і Югославією про рибальство в Д., до якої 1963 приєдналася Угорщина.

Літ.: Вагин Н. Ф., Карминский М. С. Река Дунай. Л., 1960; Дунай и дунайское судоходство. М., 1962; Сергеева Н. А., Насековский Р. Л. Дунай — река дружбы. Одесса, 1975.

О. О. Русинов (геогр. нарис), *О. Ф. Висоцький* (міжнар. статус).

ДУНА́ЙСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ФЛОТИ́ЛІЯ — з'єднання річкових військових кораблів, що діяло на Дунаї. Вперше її створено 1771 під час рос.-тур. війни 1768—74. Брала участь у рос.-тур. війнах 18—19 ст., зокрема у штурмі фортець Очаків та Ізмаїл. У 1879 була розформована. Під час 1-ї світової війни загін кораблів на Дунаї брав участь у бойових операціях на Рум. фронті. В 1917 команди кораблів билися за владу Рад. Радянську Д. в. ф. створено 1940 на базі частини кораблів *Дніпровської військової флотилії*. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Д. в. ф. (команд.— контр-адмірал М. О. Абрамов) брала участь в оборонних боях на Дунаї, в Дніпровському лимані, в обороні Тендри. В листопаді 1941 Д. в. ф. розформовано. В квітні 1944, з виходом рад. військ у басейни Дністра й Дунаю, її було знову створено (на базі *Азовської військової флотилії*). В 1944—45 Д. в. ф. брала участь у Ясько-Кишинівській, Бєлградській, Будапештській і Віденській операціях, у визволенні Чехословаччини, пройшовши Дунаєм від Чорного м. до Відня. Д. в. ф. командували контр-адмірал С. Г. *Горшков*, Г. М. Холостяков (з кін. 1944). За бойові подвиги в роки Великої Вітчизн. війни Д. в. ф. нагороджено орденами Червоного Прапора, Нахімова 1-го ступеня й Кутузова 2-го ступеня. Після війни Д.в.ф.розформовано. *В. С. Шломін*

Дунай. ГЕС у районі Залізних Воріт.

Дунай біля Будапешта

ДУНА́ЙСЬКА КОМІ́СІЯ — міждержавна організація придунайських країн по нагляду за виконанням Конвенції 1948 про режим судноплавства на р. *Дунай* відповідно до інтересів і суверенних прав цих країн, для зміцнення екон. і культур. зв'язків між ними та з ін. країнами. Конвенцію підписано на Белград. конференції 1948, в якій брали участь Болгарія, Румунія, СРСР, Угорщина, УРСР, Чехословаччина, Югославія, а також Австрія (з дорадчим голосом; ув'йшла до Д.к. 1958). Д. к. створено 1949 в складі представників держав — учасниць конвенції. В роботі Д. к. беруть участь експерти ФРН. Керують комісією голова, його заступник і секретар, що їх обирають на 3 роки з складу учасників конвенції. Місцеперебування комісії — Будапешт. Сесії Д. к. скликаються раз на рік. До компетенції Д. к. входять контроль за виконанням конвенції, встановлення єдиної системи навігації, уніфікація правил річкового і сан. нагляду, складання заг. плану осн. робіт в інтересах судноплавства на базі пропозицій придунайських д-в тощо. Д. к. працює в контакті з різними міжнар. орг-ціями, у т. ч. з Європ. екон. комісією; в 1975 підписано угоду з *Радою Економічної Взаємодопомоги*.

О. Ф. Висоцький.

ДУНА́ЙСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІЙСЬКО — військ. підрозділи, сформовані в грудні 1806 з козаків *Задунайської Січі*, які повернулися на батьківщину, та укр. і рос. селян-утікачів. Див. *Новоросійське козацьке військо*.

ДУНА́ЙСЬКІ КНЯЗІ́ВСТВА — спільна назва князівств *Молдови* й *Валахії* (Мунтенія і Олтенія), що виникли в 14 ст. В 1859 вони об'єдналися. Нова д-ва дістала назву *Румунія* (з 1861).

«ДУНАЙТРА́НС» — рад.-болгарська транспортна організація для перевезення експортно-імпортних вантажів між СРСР і НРБ. Засн. 1977 для поліпшення використання виробничих потужностей флоту й портів цих країн на Дунаї. Підвищенню ефективності перевезень Рад. Дунайського і Болгарського річкового пароплавств сприяло впровадження «Д.» єдиного графіка руху суден, оптимальне завантаження буксирного флоту мішаними вантажами тощо. Місцеперебування дирекції «Д.» — м. Русе (Болгарія), представництва — м. Ізмаїл (СРСР).

В. І. Дудчак.

ДУНАУЙВА́РОШ — місто в Угорщині. Порт на Дунаї, залізнична станція. 54,7 тис. ж. (1976). Пром. центр, виріс у зв'язку з будівництвом (з 1950) Дунайського металург. комбінату, спорудженого при тех. сприянні СРСР. Підприємства текст., швейної, целюлозної, харч. галузей. Театр.

ДУНГА́НИ китайські — найчисленніша група китайської народності *хуей*. Живуть у Нінся-Хуейському й Сіньцзян-Уйгурському авт. р-нах і провінції Ганьсу (КНР). Говорять пн. діалектом кит. мови, з великими запозиченнями з араб. і перс. мов. Віруючі Д.— мусульмани. Осн. заняття — землеробство і скотарство. Займаються й ремеслами, торгівлею тощо.

ДУНГА́НИ середньоазіатські — народ, який живе в Кирг. РСР (поблизу міст Пржевальська й Ош) і Каз. РСР (на Сх. від Джамбула). Заг. чисельність — 39 тис. чол. (1970, перепис). Мова середньоазіат. Д. складалася на основі шеньсійського й ганьсуйського говорів пн. діалекту кит. мови з дуже великими запозиченнями з рос., араб., перс. і тюркських мов. Д., як правило, двомовні: крім рідної мови, знають кирг., казахську або російську. Віруючі Д.— мусульмани. Середньоазіат. Д. походять з кит. пров. Шеньсі, Ганьсу й Сіньцзян, звідки вони втекли після поразки Дунганського повстання 1862—77. Заняття — землеробство (вирощують рис, овочі, а також опійний мак для фармацевтичної пром-сті); частина працює в промисловості.

ДУ́НДЕР (Dunder) Вацлав (рр. н. і см. невід.) — чеський літератор і публіцист. У 50-х рр. 19 ст. жив у Галичині, вивчав укр. фольклор. Йому належать перші переклади укр. казок чес. мовою. Переклав чимало й укр. нар. пісень. Був знайомий з працями М. *Добролюбова*, Г. *Батталії*, Л. *Совінського* про Т. Шевченка. На основі цих праць написав статті «Русинська литература» (1860) і «Тарас Шевченко» (1872), високо оцінював творчість укр. поета.

ДУ́НДИЧ Олеко (справж. ім'я — Тома; 12.VIII 1897, с. Грабоваць, Далмація, тепер Югославія — 8.VII 1920, поблизу Ровно) — герой громадянської війни в Росії. За національністю хорват. Н. в сім'ї буд. майстра. У 1914 в австроугор. армії закінчив школу прапорщиків. У 1916 під Луцьком узятий у полон рос. військами. Вступив у Сербський добровольчий корпус у Росії. З жовтня 1917 — в інтернац. загоні Червоної гвардії, брав участь у боях проти інтервентів і білогвардійців у районі Одеси, Донбасу. З березня 1918 в районі Бахмута (тепер Артемівськ) очолив партизанський загін, який влився до 5-ї армії. Учасник оборони Царицина (тепер м. Волгоград). З вересня 1918 — командир інтернац. батальйону, згодом — командир ескадрону. З січня 1919 — в Окремій Донській кав. д-зії, пізніше — в кінному корпусі й 1-й Кінній армії. Був пом. командира полку, командував кав. дивізіоном, перебував для особливих доручень при командармі С. М. *Будьонному*. Брав участь у багатьох боях на Пд., Кавказ. і Пд.-Зх. фронтах. Відомий легендарною хоробрістю. Загинув у бою. Нагороджений орденом Червоного Прапора. На могилі Д. в Ровно встановлено обеліск.

ДУНІКО́ВСЬКИЙ (Dunikowski) Ксаверій (24.XI 1875, Краків — 26.I 1964, Варшава) — польський скульптор і живописець. У 1897 закінчив школу красних мистецтв у Варшаві. Під час 2-ї світової війни був ув'язнений в Освенцімі. Автор портретів (Г. Щиглінського, 1898; Л. Сольського, 1910—12; циклу «Вавельські голови», 1925—29), пам'ятників (сілезьким повстанцям — на горі св. Анни поблизу Катовіце, 1949—52; монумента Визволення — в Ольштині, 1949—55), композицій («Материнство», 1900; циклу «Вагітні жінки», 1906—08). Відомі живописні цикли Д.— «Освенцім» (1948—61), «Людина і простір» (1958) та ін.

Літ.: Уразова Л. Н. Ксаверий Дуниковский. М., 1965.

ДУ́НІН-МАРЦИНКЕ́ВИЧ Вікентій Іванович [1807, фільварок Панюшкевичі, Бобруйського пов. Мінської губ.— 5 (17).XII 1884] — білоруський письменник. Писав білорус. і польс. мовами. Ранні п'єси не збереглися. Перший друк. твір — «Сільська ідилія. Опера в двох актах» (1846). В сентиментально-дидактичних поемах («Гапон», 1855, та ін.) і віршованих оповіданнях («Купала», 1856; «Шаровські дожинки», 1857) відобразив життя села. В комедіях «Пінська шляхта», «Сватання», опублікованих за Рад. влади, створив сатиричні образи чиновників, куркулів, глитаїв. Перший переклав білорус. мовою поему А. Міцкевича «Пан Тадеуш» (1859).

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Белорусские поэты. М.—Л., 1963.

О. Дундич.

ДУНІ́Т (від назви г. Дун у Новій Зеландії) — магматична гірська порода, що складається переважно з *оліві́ну* (85—100%). Як домішки містить *хроміт* і *магнетит*. Колір чорний, темно- й світло-зелений. З Д. пов'язані родовища платини, нікелю, кобальту, хрому, тальку, хризотил-азбесту. В СРСР Д. поширений в РРФСР (Урал, Прибайкалля), у Вірменії та ін. районах. Використовують для виготовлення вогнетривких матеріалів.

А. Дункан.

ДУНКА́Н (Данкан; Duncan) Айседора (27.V 1878, Сан-Франціско — 14.IX 1927, Ніцца) — американська танцівниця. Наслідувала зразки давньогрец. пластичного мистецтва, прагнула до органічного зв'язку танцю з музикою. Класичній школі балету протиставила вільний пластичний танець. Балетний костюм замінила тунікою, танцювала босоніж. Створила ряд танців на революц. теми («Марсельєза» та ін.). Багато гастролювала (1905, 1907—13 — в Росії). У 1921—24 жила в СРСР, 1922 одружилася з поетом С. Єсеніним і прийняла рад. громадянство. У 1921 організувала в Москві студію пластики (існувала до 1949).

ДУНС СКОТ — див. *Іоанн Дунс Скот*.

ДУНТІНХУ́ — озеро в пд.-сх. частині Китаю, в басейні р. *Янцзи*. Площа змінюється від 4 тис. км² у межень до 12 тис. км² під час повені р. Янцзи, з якою сполучається протоками. Використовують для зрошування. Рибальство.

ДУНЦЗІНЧЕ́Н — місто в Пн.-Сх. Китаї на р. Муданьцзяні, поблизу якого лежать руїни давнього міста Хухань — Верхньої (головної) столиці ранньофеод. д-ви Бохай у Пн.-Сх. Азії. Засн. 755, зруйноване *кіданями* 926. Розкопками 1931 і 1933—34 відкрито залишки 6 палаців, 6 буддійських храмів, будинків, стіни яких складено з

К. Дуніковський. Голова А. Міцкевича. Дерево. 1955.

І. О. Дутка

Дур-Шаррукін. Крилатий бик з головою людини з палацу Саргона II. Вапняк. 722—705 до н. е. Лувр. Париж.

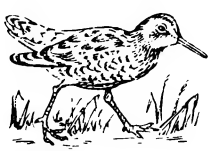

Дупель

Дурман звичайний: *1* — квітучий пагін; *2* — плід; *3* — насінина

гладенької й орнаментованої цегли (оздоблено білою й фарбованою штукатуркою, фресками тощо). Знайдено побутові предмети, залізні шоломи, наконечники стріл, скульптури будд з теракоти, посуд та ін.

ДУНЬХУА́Н — місто в Китаї, на крайньому Зх. провінції Ганьсу. За 14 км на Пд. Сх. від Д. розташований печерний буддійський монастир Цяньфодун («Печери тисячі Будд»; збудовано 353—366). Збереглося бл. 480 печер (найбільша Могао, 366) з скульптурою й розписом клейовими фарбами (4—14 ст.), що ілюструє буддійські легенди, проповіді та зображає пейзажі і сцени з нар. життя. В 1899 в одній з печер було знайдено понад 20 тис. рукописів мовами Китаю, Індії, Серед. і Передньої Азії й бл. 150 сувоїв з творами буддійської іконографії (переважно 8—10 ст.). Знайдено й ранні зразки кит. книгодрукування. В 1907 більшість цих знахідок було вивезено й передано Британському музею, частина зберігається в Пекінській бібліотеці.

ДУОПО́ЛІЯ (від лат. duo — два і грец. πώλης — продавець) — термін, що застосовується в бурж. політ. економії для визначення ринкової структури, яка склалася для певної галузі господарства в розвинутих капіталістичних країнах, коли на ринку панують лише два постачальники певного товару й між ними немає монополістичних угод про ціни, ринки збуту, квоти виробництва та ін. Див. також *Монополія, Олігополія*.

ДУ́ПЕЛЬ (Capella media, синонім Galinaso media) — кулик родини *сивкових*. Дуже подібний до *бекаса*, від якого відрізняється гол. чин. більшими розмірами (довж. до 35 см, маса 135—310 г) і плямистим оперенням споду тіла. Поширений у Європі й Пн. Азії, в СРСР — від зх. кордону до Єнісею. Перелітний птах. В УРСР гніздиться на Поліссі і зрідка в Лісостепу. Прилітає на початку квітня, відлітає в серпні — вересні. Селиться на болотах і вогких луках річкових долин; гнізда — в густій траві або на купинах. Кладка з 4 яєць у 2-й пол. травня — на поч. червня; насиджує її самка протягом 22—24 днів. Живиться Д. переважно комахами. Мисливський птах.

ДУ́ПЛЕКСНИЙ ЗВ'ЯЗО́К (від лат. duplex — подвійний) — спосіб *двостороннього зв'язку*, за яким водночас можна і передавати, і приймати повідомлення. На кожному пункті Д. з. є два апарати (передавальний і приймальний) або один апарат з електрично розділеними колами приймання й передавання повідомлень. Див. також *Симплексний зв'язок*.

ДУ́ПЛЕКС-ПРОЦЕ́С у металургії — виробництво сталі або плавлення чавуну послідовно в двох агрегатах. У сталеплавильному виробн. застосовують Д.-п.: *мартенівська піч — дугова піч, конвертор — електрична піч*, індукційна вакуумна піч — дугова вакуумна піч та ін. Чавун починають плавити у *вагранці*, а закінчують в електр. печі. Д.-п. дає змогу використовувати техніко-екон. переваги кожного з плавильних агрегатів, поліпшувати якість кінцевого продукту тощо.

ДУПЛЕ́НКО Костянтин Федорович [н. 4 (16).XI 1899, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. історик медицини, засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1944. Закінчив Катеринославський ун-т (1923) і Дніпроп. мед. ін-т (1929). В 1949—77 працював у Київ. н.-д. ін-ті клінічної медицини ім. акад. М. Д. Стражеска. Праці з історії охорони здоров'я, мед. науки і мед. освіти на Україні, історії наукових мед. шкіл тощо. Д. нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ДУПЛІКА́ЦІЯ (лат. duplicatio — подвоєння) — різновидність *хромосомних перебудов*, коли одна з ділянок хромосоми в гаплоїдному наборі (див. *Гаплоїд*) представлена двічі. Виникає при розриві й обміні ділянками хромосом і при нерівному *кросинговері*. Якщо ділянка переміщена в гомологічну (парну) хромосому, Д. наз. внутрішньохромосомною. В разі локалізації дуплікованої ділянки в негомологічній хромосомі Д. наз. міжхромосомною. Д. може існувати й у формі окремого фрагмента із власною *центромерою*. Д. сприяють виникненню нових *генів* і тому відіграють велику роль у процесах *еволюції*.

ДУРА́НІ — найбільша група афганських племен. Осн. з них: баракзаї, попальзаї, алькозаї, ацакзаї, а також нурзаї, ісхакзаї, алізаї та ін. Живуть у пд.-зх. частині Афганістану, а також у великих містах по всій країні, частково в Пакистані. Заг. чисельність — бл. 1,5 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять на дуранійському діалекті зх. *пушту*. За релігією — мусульмани-суніти. Осн. заняття — землеробство і скотарство, працюють і в промисловості.

ДУ́РБАН, Порт-Наталь — місто на Сх. Південно-Африканської Республіки. Порт на узбережжі Індійського ок., залізнична станція. 495,5 тис. ж. (1970). Нафтопереробні з-ди, підприємства хім., харч., зокрема цукрової, текст., скляної, паперової пром-сті. Судноремонт. База китобійного промислу. В Д.— факультети ун-ту пров. Наталь. Д. засн. 1824.

ДУРИ́ЛІН Сергій Миколайович [14 (26).IX 1877, Москва — 14.XII 1954, там же] — рос. рад. літературознавець, мистецтвознавець, історик театру і критик. У 1914 закінчив Моск. археол. ін-т. Публікуватися почав 1902. Осн. тема праць Д.— розвиток і утвердження реалізму в рос. мистецтві. Досліджував рос. класичну драматургію, сценічну історію п'єс, проблеми акторської творчості. Значну увагу приділяв рос.-укр. театр. зв'язкам. Праці: «Марія Заньковецька» (1955); «Творча єдність» (1957); статті — «Щепкін і Україна», «Айра Олдрідж і Шевченко» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *Р. Я. Пилипчук.*

Дуньхуан. Збирання врожаю. Настінний живопис. 11 ст.

ДУРМА́Н (Datura) — рід рослин родини *пасльонових*. Трав'янисті рослини, рідше кущі й дерева до 150 см заввишки. Листки вийчасто-зубчасті. Квітки з трубчастою п'ятигранною чашечкою і лійкоподібним віночком. Плід — коробочка. Бл. 25 видів, що дико ростуть переважно в помірній, субтропічній і тропічній зонах земної кулі. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1: Д. звичайний (D. stramonium) — отруйна і лікарська рослина. Росте як бур'ян на пустищах, городах тощо. В медицині використовують листя Д. як знеболювальний і заспокійливий засіб при захворюванні дихальних шляхів. Деякі види Д. розводять на Україні як декоративні рослини.

ДУ́РОВА Надія Андріївна [1783, Київ — 21.III (2.IV) 1866, Єлабуга, тепер Тат. АРСР] — перша в Росії жінка-офіцер, письменниця. Н. у сім'ї гусарського ротмістра. В 1806, переодягшись у чоловіче вбрання, втекла з дому і вступила до уланського полку. Брала участь у війнах Росії проти Франції 1806—07 і 1812—14. Була ординарцем у М. І. *Кутузова*. За хоробрість здобула кілька нагород. З 1816 — у відставці. Д.— автор кількох романів і спогадів.

Тв.: Записки кавалерист-девицы. Казань, 1966.

ДУ́РОВИ — сім'я рос. циркових акторів і дресирувальників тварин. Анатолій Леонідович [26.XI (8.XII) 1864, Москва — 8 (21).I 1916, Маріуполь]. Дебютував 1879. Працював у цирках Росії та України. Як клоун-дресирувальник уперше виступив 1882. Володимир Леонідович [25.VI (7.VII) 1863, Москва — 3.VIII 1934, там же] — засл. арт. РРФСР (з 1927). Брат А. Л. Дурова. Дебютував 1879. З 1887 виступав як клоун-дресирувальник. Засновник нової російської (т. з. дуровської) школи гуманного дресирування, побудованого на вивченні природних інстинктів та рефлексів тварин. Анатолій Анатолійович [26.XI (8.XII) 1894, Воронеж — 19.XI 1928, Іжевськ] — клоун-сатирик, дресирувальник тварин і птахів. Син А. Л. Дурова. Володимир Григорович [3 (16).IV 1909, Воронеж — 14.III 1972, Москва] — нар. арт. СРСР (з 1967). Онук А. Л. Дурова. Після смерті А. А. Дурова працював з його групою звірів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Юрій Володимирович [30.XII 1909 (12.I 1910). Петербург — 22.II

1971, Брюссель, похований у Москві] — нар. арт. СРСР (з 1971). Член КПРС з 1947. Онук В. Л. Дурова. Клоун-сатирик. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Тереза Василівна (н. 5.IX 1926, Воронеж) — засл. арт. РРФСР (з 1964). Онука А. Л. Дурова. Дресирувальниця. На арені з 1947. Справу династії Д. продовжують дресирувальники Юрій Юрійович Д. і Наталія Юріївна Д.— діти Ю. В. Дурова.

Тв.: Дуров А. Л. В жизни и на арене. Воронеж, 1914; Дуров В. Л. Мои звери. К., 1939; Дуров В. Л. Мои артисты. К., 1953; Дуров Ю. Человек и природа. М., 1972;

Літ.: Благов Ю. Н. Юрий Дуров. М., 1968; Таланов А. В. Братья Дуровы. М., 1971. *Б. Ф. Кордіані.*

ДУ́ррес — місто на Зх. Албанії, адм. центр району Дуррес. Гол. порт країни на Адріатичному м., залізнична станція, вузол автошляхів. 57,3 тис. ж. (1973). Розвинута суднобудівна й металообробна, харчосмакова (консервна, тютюнова та ін.), шкіряна і гумова пром-сть. Значна риболовна база. Курорт. Центр туризму. Д. засн. під назвою Епідамн бл. 627 до н. е.

ДУР-ШАРРУКІ́Н — ассірійське місто, збудоване царем Саргоном II 713—707 до н. е. Тепер — городище Хорсабад в Іраку. Розкопками в 40-х рр. 19 ст. і 30-х рр. 20 ст. встановлено, що місто було прямокутне в плані, оточене стінами з 8 укріпленими воротами. Досліджено залишки царського палацу, приміщення (бл. 200) якого були оздоблені рельєфами із зображеннями воєнних походів Саргона II, придворного побуту та ін., храмів, палаців знаті, *зикурат* та ін. Знайдено великі скульптури крилатих биків з людськими головами, а також рельєфні зображення ассірійських епічних героїв *Гільгамеша* і Енкіду (кін. 8 ст. до н. е.).

ДУРЯ́Н Петрос [20.V (1.VI) 1852, Константинополь — 21.I (2.II) 1872, там же] — вірм. письменник. Автор істор. трагедій, пройнятих пафосом нац.-визвольної боротьби («Чорні землі», 1868; «Арташес Миродержець», 1869; «Падіння династії Аршакідів», 1870; «Взяття Ані, столиці Вірменії», 1871, та ін.), соціальної драми «Театр, або Знедолені» (1871), патріотичних пісень, ліричних поезій.

ДУТА́Р (перс. дотар, від до — два і тар — струна) — струнний щипковий музичний інструмент. Має корпус грушовидної форми, довгу шийку з грифом, 2 струни настроєні на кварту або квінту. Поширений у країнах Сходу (в СРСР — в Узбецькій, Таджицькій, Туркменській республіках).

ДУ́тка Іван Олександрович (25.V 1899, с. Ленківці, тепер у складі м. Чернівців — 28.III 1940, там же) — укр. актор і режисер. Виступав у мандрівних трупах: Укр. Чернів. театр (1918), Укр. театр (1919—28) і «Укр. театр у Чернівцях» (1928—33) під керівництвом відповідно К. *Рубчакової*, К. *Терлецького* та І. Дудича. В 1933—39 — гол. режисер і актор драм. секції при т-ві «Буковинський Кобзар». Ролі: Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Довбуш («Довбуш» Федьковича), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), лікар («Лікар мимоволі» Мольєра), Йон («Напасть» Караджале) та ін. Вистави: «Тарас Бульба» Старицького за Гоголем, «Ясні зорі» Грінченка, «Батько» Стріндберга та ін. *Р. Я. Пилипчук.*

ДУТТЯ в техніці — подавання повітря (кисню) *вентиляторами* в металургійні, плавильні та інші промислові агрегати. Розрізняють Д. холодне (з надходженням атм. повітря) і гаряче (з подаванням атм. повітря, попередньо нагрітого до т-ри прибл. 1100—1300° С). В металургії використовують Д. зі збільшеним вмістом кисню, з постійною підвищеною вологістю, з підвищеним тиском. Найбільше витрачають повітря в *доменному виробництві*: в середньому 2 м³/хв на 1 м³ корисного об'єму доменної печі (6000—7000 м³/хв). У *конверторному виробництві* застосовують переважно кисневе Д., подаючи (під тиском) у конвертор 300—800 м³/хв газу. Д. сприяє інтенсифікації фіз.-хім. процесів, підвищенню продуктивності агрегатів, поліпшенню якості металу тощо.

ДУУМВІ́РИ, дуовіри (лат. duumviri, duovirі, від duo — два і vir — муж) — дві вищі службові особи в римських муніципіях і колоніях. Обиралися щороку й мали повноваження, аналогічні владі *консулів* у Римі.

ДУ ФУ (712, повіт Гун, пров. Хенань — 770) — кит. поет-гуманіст. Протестував проти жорстокості, тиранії й соціальної нерівності. В «Пісні про красуню», «Пісні про бойові колісниці» та ін. творах відображав страждання народу, викривав продажність чиновників, розбещеність імператора, таврував грабіжницькі війни тощо. Творчість Д. Ф. мала великий вплив на дальший розвиток кит. поезії.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1955; Стихотворения. М.—Л., 1962; Лирика. Л., 1967.

Літ.: Серебряков Е. А. Ду Фу. М., 1958. *І. К. Чирко.*

ДУХ — 1) Філософське поняття, яке означає ідеальне, безтілесне начало на відміну від матеріального, тілесного начала. Питання про співвідношення Д. і матерії — *основне питання філософії*. Визнання первинності *матерії*, вторинності Д.— визначальна риса *матеріалізму*, визнання першоосновою світу Д.— визначальна риса *ідеалізму*, *спіритуалізму*. Д., що посідає головне місце в ідеалістичних ученнях, виступає як поняття *(панлогізм)*, як субстанція *(пантеїзм)*, як особа *(теїзм)*. *Діалектичний матеріалізм* заперечує уявлення про Д. як про щось існуюче незалежно від матерії. Духовне є функцією високоорганізованої матерії, результатом суспільно-історичної *практики* людей. 2) У християнстві «дух святий» — третя особа святої *трійці*. 3) Переносно — внутрішній стан, моральна сила людини, колективу.

ДУХІВНИ́ЦТВО — служителі культу в різних релігіях *(християнстві, буддизмі, ісламі, індуїзмі іудаїзмі* тощо). Його виникнення пов'язане з появою монотеїстичних релігій (див. *Монотеїзм*). Попередником Д. було *жрецтво*. В усіх класово антагоністичних суспільно-економічних формаціях Д. служило експлуататорським класам, намагаючись шляхом насаджування релігійного світогляду відвертати трудящих від класової боротьби, духовно поневолювати їх. Як правило, Д. базується на суворій церк. *ієрархії*, на верхньому щаблі якої стоїть глава церкви (в католицизмі — *папа римський*, у *ламаїзмі* — *далай-лама*, в православ'ї — *патріарх* та ін.).

ДУХНО́ВИЧ Олександр Васильович (24.IV 1803, с. Тополя на Пряшівщині, тепер ЧССР — 30.III 1865, м. Пряшів, тепер ЧССР) — укр. письменник, культурний діяч і педагог. Закінчив Ужгородську гімназію (1821) і богословську семінарію (1827). Належав до т. з. *будителів*. Видав кілька альманахів і календарів, написав буквар «Книжица читальная для начинающих» (1847), посібник для вчителів «Народная педагогия...» (1857). Автор багатьох поезій, двох драм «Добродетель превышает богатство» (1850) і «Головний тарабанщик» (1863). Писав і прозу. Обстоював ідею єднання закарп. українців з усім укр. народом, дружби з рос. народом. Стояв на позиціях «москвофільства» (див. *«Москвофіли»*). Кращими в спадщині Д. є вірші, написані нар. мовою («Я русин...», «Песнь простонародна» тощо). Портрет с. 500.

Тв.: Твори, т. 1—2. Братіслава — Пряшів, 1967—68.

Літ.: Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича. К., 1966; Микитась В. Л. Галузка могутнього дерева. К., 1971. *В. Л. Микитась.*

ДУХНО́ВСЬКИЙ Микола Іванович (н. 12.X 1908, Варшава) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1948. У 1931 закінчив Київ. худож. ін-т. У 1929—31 і 1934—62 працював у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Оформив вистави: «Живий труп» Толстого (1940), «Мертві душі» за твором Гоголя (1952), «На дикому березі» за Полєвим (1966), «Учитель танців» Лопе де Вега (1969), «Любов на світанку» Галана (1971). В 1946—71 викладав у Київ. ін-ті театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого, 1964—77 — у Київ. худож. ін-ті. Професор (з 1967). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДУХОБО́РИ, духоборці — християнська секта, що виникла в Росії в середині 18 ст. Для Д. характерне заперечення обрядності православної церкви (крім обряду одруження), невизнання *Біблії*. За віровченням Д. бог — всюдисущий дух, у світі вічно борються духовне (послідовники *Авеля*) і плотське (послідовники *Каїна*) начала. Д. вважали себе послідовниками Авеля, покликаними здійснити на землі братство за законом «божої правди». Соціальні утопії

А. Л. Дуров.

В. Л. Дуров.

В. Г. Дуров.

Ю. В. Дуров.

О. В. Духнович.

М. Л. Духов.

О. І. Душечкін.

У.-Е.-Б. Дюбуа.

Д. в дусі *християнського соціалізму* на практиці зазнали краху. Класова боротьба в середовищі Д. призвела у 80-х рр. 19 ст. до розколу секти. На той час Д., які раніше (з 1804) оселялися на р. Молочній Мелітопольського пов. Таврійської губ., були переселені на Закавказзя (з 1841). В кін. 19 ст. частина Д. переселилася з Росії на о. Кіпр, а звідти до Канади, де їхні громади існують і досі. В СРСР кількість Д. незначна.

ДУ́ХОВ Микола Леонідович [13 (26). X 1904, с. Веприк, тепер Гадяцького р-ну Полтавської обл.— 1.V 1964, Москва] — рад. учений у галузі механіки, конструктор важких танків, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), генерал-лейтенант інженерно-тех. служби (1954), тричі Герой Соціалістичної Праці (1945, 1949, 1954). Член КПРС з 1941. В 1932 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. У 1932—48 працював на Кіровському з-ді в Ленінграді. В 1948—54 — заст. наук. керівника й гол. конструктор одного з ін-тів. З 1954 — гол. конструктор і наук. керівник конструкторського бюро оборонної пром-сті. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1945, 1949, 1951, 1953, 1954.

ДУХОВА́ МУ́ЗИКА — музика для духових муз. інструментів; твори, які виконуються *духовими оркестрами,* духовими ансамблями та окремими духовими інструментами. Див. *Військова музика.*

ДУХОВИ́Й ОРКЕ́СТР — оркестр з духових (дерев'яних і мідних або тільки мідних) та ударних муз. інструментів. У країнах Європи поширився в 17—19 ст. Типи: малий — 20, середній — 30, великий — 42—56 і більше виконавців. До складу сучас. великого Д. о. входять флейти, гобої, кларнети, саксофони, фаготи, валторни, труби, тромбони, корнети, альти, тенори, баритони, баси та ударні інструменти.

ДУХОВИ́Й ОРКЕ́СТР ШТА́БУ КВО, Оркестр Червонопрапорного Київського військового округу — армійський музичний колектив. Створений 1945 в Києві. Осн. завдання оркестру — культурно-освітня робота і військово-патріотичне виховання в частинах округу. В репертуарі оркестру — класична і рад. музика, зокрема твори укр. рад. композиторів. Оркестр — учасник військ. парадів, святкових демонстрацій та ін. культурно-масових заходів. З колективом підтримують творчі зв'язки укр. рад. композитори, провідні майстри мист України. В 1965 Д. о. ш. КВО присвоєно звання Заслуженого оркестру УРСР; він — лауреат Всесоюз. конкурсу військ. оркестрів Збройних Сил СРСР (1970).

С. Н. Творун

ДУХО́ВНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — вид трудової діяльності людей, сутністю якої є вироблення суспільної свідомості (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*), створення, розповсюджування і споживання духовних *цінностей.* Розвивається на основі матеріального виробництва. Д. в. має класовий характер і існує в певній susp.-істор. формі: первіснообщинне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, соціалістичне. Є складною системою духовної діяльності, що включає сферу творчості *(наука, мистецтво* та ін.) і сферу розподілу та освоєння духовних цінностей. У соціалістичному суспільстві Д. в. реалізує фундаментальну потребу комуністичного будівництва — потребу у всебічно, гармонійно розвиненій людині. Воно використовує різні форми залучення трудящих мас до духовної культури через систему культурно-масових та освітніх установ, *засобів масової інформації і пропаганди* з метою ідейно-політ., морального і естетичного виховання їх, підготовки підростаючого покоління до суспільно корисної діяльності в галузі матеріального і духовного виробництва. Особливість соціалістичного Д. в. полягає в тому, що воно є не тільки виробництвом susp. свідомості, а й необхідною складовою частиною формування самих «свідомих індивідів», які реально володіють усім духовним багатством суспільства. В ході соціалістичного Д. в. створюється не тільки відповідна сукупність ідей і цінностей, а й новий тип зв'язку між людиною і духовною культурою, нова система відносин, яка дає змогу залучати все більшу масу населення в процес виробництва і освоєння духовного багатства.

Д. в. в соціалістичному суспільстві не є монополією і привілеєм окремих класів і верств населення, воно стає все необхіднішою формою прояву творчої активності нар. мас. Тим самим створюється база для подолання відмінностей між культур. рівнями людей в сфері їхнього духовного життя.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС, т. 1—2. К., 1978; Журавлев В. В. Проблемы духовной жизни общества. Ростов-на-Дону, 1972.

М. І. Михальченко.

ДУХО́ВНІ ВІ́РШІ — один з видів релігійної поезії. Виник у серед. 16 ст. Авторами Д. в. були церк. дячі, викладачі та учні духовних шкіл, мандрівні дяки. Д. в. писали П. *Беринда,* К. *Сакович,* І. *Волкович,* Д. *Туптало* та ін., переповідаючи у формі вірша зміст Біблії, *апокрифів, житія* святих. В укр. л-рі 16—18 ст. використовувалися в *шкільних драмах,* їх співали лірники, рідше — кобзарі. В 1790—91 вийшла збірка Д. в. «*Богогласник*».

ДУХО́ВНІ НАВЧА́ЛЬНІ ЗАКЛА́ДИ — заклади для підготовки служителів культу різних віросповідань. Перебувають у віданні *духівництва.* Перші школи, в яких готували служителів православної церкви та письменних людей, на тер. тепер. України виникли за часів Київської Русі (наприкінці 10 ст.). З 1721, коли було видано Духовний регламент, у Росії почали відкривати Д. н. з. як професійні. На Україні їх було засновано в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. У 19 ст. в Росії склалася така система православних Д. н. з.: духовні училища (див. *Бурса, Єпархіальні училища*), духовні семінарії і духовні академії. В 1913 в Росії було 4 духовні академії (в т. ч. *Київська духовна академія*), 57 духовних семінарій і 186 чоловічих і 85 жіночих духовних училищ. Крім православних Д. н. з., на Україні діяли школи католицьких і уніатських орденів (*єзуїтські школи, василіанські школи* тощо) та школи ін. віросповідань. В Рад. Союзі в зв'язку з перемогою наук.-атеїстичного світогляду кількість Д. н. з. різко зменшилась. На Україні діє одна духовна семінарія — в Одесі. Всі Д. н. з. в СРСР утримуються коштами церкви.

ДУХО́ВНО-ЛИ́ЦАРСЬКІ ОРДЕ́НИ — військово-чернечі організації лицарів у Зх. Європі, створені католицькою церквою під час *хрестових походів* (12—13 ст.). Були знаряддям розпалювання реліг. фанатизму, боротьби проти нар. рухів, зміцнення і розширення впливу *католицизму.* Д.-л. о. використовувались для здійснення загарбницької політики зх.-європ. феодалів на Бл. Сході. *Тевтонський орден,* з'єднавшись з орденом *мечоносців,* здійснював експансію в слов. (руські, польс., чес.) землі. До Д.-л. о. належать і єрусалимські госпітальєри св. Іоанна *(іоанніти),* франц. орден *тамплієрів* тощо. Під час утворення феод. централізованих д-в, зі зміцненням влади монархів Д.-л. о. поступово втратили своє значення. Існуючі нині Д.-л. о. (напр., Тевтонський, іоанніти) являють собою лише почесні орг-ції католицької церкви.

К. З. Литвин.

ДУХО́НІН Микола Миколайович (1876 — 1917) — один з організаторів контрреволюц. сил у Росії 1917, генерал-лейтенант. З вересня 1917 — нач. штабу при верховному головнокомандуючому. З листопада того ж року прийняв на себе обов'язки верховного головнокомандуючого; відмовився визнати Рад. уряд. 9(22).XI усунутий з посади. Вбитий у Могильові революц. солдатами і матросами, які дізналися про звільнення за його наказом з в'язниці в Бихові ватажків контрреволюції (Л. Г. Корнілова, А. І. Денікіна та ін.).

ДУЧЕ́НТО, дуеченто (італ. ducènto, duecènto, букв.— двісті) — період в італ. культурі 13 ст., який поклав початок мистецтву *Відродження.* В цей час виникло багато худож. шкіл, зокрема — флорентійська, пізанська, сієнська та ін., які відіграли значну роль у відході від середньовічного світосприймання. Серед представників скульптор Н. *Пізано,* живописці Чімабуе, П. Кавалліні та ін.

ДУШ (франц. douche) — лікувальна або гігієнічна процедура, що полягає в діянні на організм людини струменів води. За формою струменя розрізняють Д. дощовий (вода проходить через сітку з отворами 1—2 мм), циркулярний (тонкі струмені води направляються на тіло людини горизонтально з усіх боків), струменевий (душ Шарко, струмінь води під тиском 1—4 ат спрямовується по-

слідовно на різні ділянки тіла) та ін. За т-рою Д. поділяють на холодні (т-ра нижче 20°), прохолодні (20—33°), теплі (34—38°), гарячі (39—42°). Процедура з чергуванням холодного і гарячого струменів води наз. шотландським Д. За напрямом струменя Д. поділяють на низхідні, висхідні й горизонтальні. За ступенем тиску струменя Д. бувають низького (0,3—1 ат), середнього (1,5—2 ат) і високого (3—4 ат) тиску. Фізіол. діяння Д. полягає в термічному і мех. подразненні нервових закінчень та судин шкірних покривів. З лікувальною метою Д. застосовують при функціональних захворюваннях нервової системи, порушеннях обміну речовин тощо. Див. також *Водолікування*.

В. В. Оржешковський.

ДУША́ — поняття, що інколи вживається як синонім терміна *психіка*. В матеріалістичному розумінні Д., або психіка,— це функція мозку, здатність людини відчувати, сприймати, уявляти, осмислювати предмети і явища об'єктивної дійсності, переживати, свідомо ставити перед собою певні цілі і відповідно до них діяти. Слово «душа» вживається для означення сукупності психічних явищ, що характеризують внутр., суб'єктивний світ людини, а також осн. рис особистості — її життєвих інтересів, переконань, ідеалів, моральних якостей, її ставлення до суспільства, до ін. людей, до своїх обов'язків і до себе самої. Вищі прояви свідомої психічної діяльності людини, пов'язані з її пізнавальними інтересами, поглядами, переконаннями, моральними, естетичними почуттями, ідеологією, часто називають її духовним життям. Науково-матеріалістичне розуміння Д. здавна протистоїть ідеалістичним, реліг. концепціям, у яких Д. розглядається як якась нематеріальна потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі й ніби є основою, джерелом психічних явищ. Досягнення природознавства та ін. наук, насамперед учення І. П. Павлова про *вищу нервову діяльність* людини, незаперечно доводять, що психічні, або душевні, явища виникають у процесі рефлекторної, відображальної роботи мозку людини й невіддільні від неї, що вони формуються під впливом природних і суспільних умов її життя.

Г. С. Костюк.

ДУШАНБЕ́ (до 1929 — Дюшамбе, 1929—61 — Сталінабад) — столиця Тадж. РСР. Лежить у Гіссарській долині, на берегах р. Душанбинки (у верхній течії— р. Варзоб). Вузол з-ць та автошляхів, аеропорт. 493 тис. ж. (1979). Поділяється на 4 міські райони. До Великої Жовтн. соціалістич. революції в кишлаку Дюшамбе налічувалося кілька сот жителів. У 1922 його зруйнували басмачі. Рад. владу остаточно встановлено 1923. З 1924 — столиця Тадж. АРСР (з 1925 — місто), з 1929 — столиця Тадж. РСР. За роки Рад. влади місто перетворилося на значний пром. центр республіки. Збудовано підприємства електроенерг., металообр. та маш.-буд. пром-сті. Найбільші з-ди: кабельний, побутових електрохолодильників, маш.-буд. ім. Ф. Е. Дзержинського, «Таджикгідроагрегат», «Торгмаш» та ін. Пром-сть буд. матеріалів представлена цементно-шиферним і домобуд. комбінатами. На місц. сировині працюють підприємства легкої та харч. пром-сті, найбільші з них — Душанбинський бавовняний комбінат, шовковий, олійножировий і м'ясний комбінати. Електроенергія надходить з Ду-

шанбинської ТЕЦ, Головної, Перепадної, Центр. та Нурекської гідроелектростанцій. Д.— важливий культур. центр. У 1977/78 навч. р. у місті налічувалась 81 загальноосв. школа, 13 серед. спец. навч. закладів, 20 профес.-тех. уч-щ; 7 вузів: *Таджицький університет*, ін-ти — політех., с.-г., мед., пед., фізичної культури, мистецтв. У Д.— *Академія наук Таджицької РСР*. Працюють 94 масові б-ки, 64 клубні заклади, 71 кіноустановка, 4 театри (опери та балету ім. С. Айні, Тадж. акад. театр драми ім. Лахуті, рос. драм. театр ім. В. Маяковського та ін.), два музеї — респ. об'єднаний музей істор.-краєзнавчий і образотворчих мистецтв ім. Бехзада та літ. ім. С. Айні, кіностудія «Таджикфільм». Позашкільні заклади: палац та будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи. В Д. є книжкові вид-ва: «Ірфон», «Доніш» та ін., респ. телеграфне агентство (Тадж. ТА). Виходить 14 респ. газет, 16 журналів. Видається міська газ. «Вечерний Душанбе». Респ. радіо, телецентр. Д.— місто-сад з прямокутною сіткою вулиць-алей, парками, штучними водоймами, великими площами. Серед визначних споруд — Театр опери та балету ім. С. Айні (1939—46, архітектори Д. Білібін, В. Голлі, О. Юнгер), Будинок уряду Тадж. РСР (1948—49, архітектори С. Анисимов і М. Захаров), залізничний вокзал (1963, архітектори Л. Травянко і В. Русанов), готель «Душанбе» (1964, арх. Г. Айзикович та ін.), Будинок політ. освіти (1975, архітектори Е. Єрзовський, Ю. Прахов). Пам'ятники: В. І. Леніну (1960, скульптори Т. Полякова та О. Рабін), С. Айні (1956, скульптор Є. Татаринова), поетові А. Рудакі (1964, скульптор Ф. Абдурахманов), монумент Перемоги (1970, скульптор Г. Чередниченко, арх. Г. Соломинов).

ДУ́ШЕЧКІН Олександр Іванович [1 (13).VIII 1874, с. Опеченський Рядок, тепер Опеченського р-ну Новгородської обл. РРФСР — 8.IV 1956, Київ] — укр. рад. учений у галузі агрохімії та фізіології рослин, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1949). Член КПРС з 1944. Закінчив Петерб. ун-т (1897). В 1897—99 удосконалював свої знання з хімії в Цюріхському політех. ін-ті. В 1915—30 керував відділом агрохімії Київ. обласної дослідної станції. З 1923 — професор Київ. с.-г. ін-ту, де організував кафедру агрохімії, якою завідував до останніх днів життя. В 1946—53 — директор Ін-ту фізіології й агрохімії АН УРСР (тепер Ін-т фізіології рослин АН УРСР). Осн. праці в галузі вивчення форм і динаміки поживних речовин у грунті, їхнього надходження до рослин і впливу на якість врожаю; з технології використання добрив тощо. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

ДУ́ШКІН Олексій Миколайович [11 (24).XII 1903, с. Олександрівка, тепер Харківської обл.— 1.X 1977, Москва] — рос. і укр. рад. архітектор. Член КПРС з 1952. Закінчив Харків. будівельний ін-т (1930). Навчався у О. М. *Бекетова*. З 1934 брав участь у проектуванні і будівництві станцій моск. метрополітену «Кропоткінська» (1933—35), «Площа Револю-

О. М. Душкін. Залізничний вокзал у Дніпропетровську. 1947—50.

М. Д. Дюканов.

Душанбе. Панорама частини міста.

ції» (1935—37), «Маяковська» (1938), «Автозаводська» (1940—43), «Новослободська» (1953). Керував проектуванням залізничних вокзалів у Сочі (1948—52), Сімферополі (1950; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), Дніпропетровську (1947—50) та ін. Збудував, автошляховий інститут і житловий комплекс у Харкові (у співавторстві, 1930 — 34). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1949.

Ж. Дюкло.

ДУ́ЩЕНКО Євген Васильович (н.23.VI 1925, Одеса) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1961). Член КПРС з 1966. Закінчив Одес. (1950) та Київ. (1953) консерваторії. Працював хормейстером і диригентом у Києві й Харкові. В 1963—73 — гол. диригент Харків. театру опери та балету (вистави: «Тарас Бульба» Лисенка, «Пікова дама» Чайковського, «Трубадур» Верді, «Попелюшка» Прокоф'єва та ін.), з 1973 — гол. диригент Київ. театру оперети (постановки: «Циганський барон» Штрауса, «Фіалка Монмартра» Кальмана та ін.). З 1957 — також на пед. роботі. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

А. Дюма-батько.

ДХАРМАША́СТРИ (санскр.— настанови у виконанні реліг. обов'язку) — збірники стародавніх інд. релігійно-правових трактатів, що не мали обов'язкової сили. Більшість з відомих Д. належить до 1—4 ст., найзначніші з них — Манавадхармашастра (див. *Ману закони*), Яджнавалк'ясмріті та Нарадасмріті. Всього відомо (повністю або в уривках) понад 20 Д. У них з позицій *брахманізму* регламентувалися людська поведінка, права і обов'язки різних верств суспільства, увічнювався поділ людей на касти тощо.

А. Дюма-син.

ДЮ БЕЛЛЕ́ (Du Bellay) Жоашен (1522, Ліре, Анжу — 1.I 1560, Париж) — франц. поет, член літературної школи «*Плеяда*». Автор її маніфесту — трактату «Захист і прославляння французької мови» (1549), в якому намітив шляхи розвитку франц. поезії. У ранніх творах (зб. «Ліричні вірші», 1549; зб. сонетів «Маслина», 1549—50) наслідував античних поетів і поетів Італії (зокрема Ф. Петрарку). В 1553—57 жив у Римі, де створив свої найкращі твори — збірки сонетів «Старожитності Риму» і «Співчуття» та збірки од, елегій «Сільські ігри» (усі — 1558).

Тв.: Укр. перекл.—[Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; [Вірші]. «Всесвіт», 1975, №11; Рос. перекл.— Стихи. М., 1969.

Ж.-С.-С. Дюмон-Дюрвіль.

ДЮБУА́ (Dubois) Ежен (28.I 1858, Ейсден — 16.XII 1940, Гален) — голл. антрополог і геолог. За освітою лікар. Професор Амстердамського ун-ту. В 1890—93 знайшов на о. Ява рештки старод. людини, якій дав назву *пітекантроп*, тобто мавполюдина прямоходяча. Це відкриття Д. відіграло важливу роль у підтвердженні *еволюційного вчення*.

ДЮБУА́ (Дю Бойс; Dubois, Du Bois) Уїльям-Едуард-Беркгардт (23.II 1868, Грейт-Баррінгтон, штат Массачусетс — 27.VIII 1963, Аккра, Гана) — амер. негритянський письменник, учений і громадський діяч. Член Компартії США з 1961. Один з основоположників негритянської л-ри в США. Почесний доктор (з 1959) Моск. ун-ту. В 1961 переїхав до Гани, де був директором Секретаріату з питань підготовки Африканської енциклопедії. На зб. нарисів «Душі чорних людей» (1903), романі «За срібним руном» (1911) та ін. творах і деяких наук. працях позначився вплив утопічних поглядів Д. в розумінні шляхів до соціальних перетворень. У кін. 40-х рр. Д. прийшов до усвідомлення тісного зв'язку нац.-визвольного руху з класовою боротьбою пролетаріату. В трилогії «Чорне полум'я» («Випробування Мансарта», 1957; «Мансарт будує школу», 1959; «Чорне полум'я», 1961) подано широку картину боротьби амер. негрів проти расової дискримінації. З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. премія Миру, 1953. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1959. Портрет с. 500.

Тв.: Рос. перекл.— Джон Браун. М., 1960; Африка. М., 1961; Воспоминания. М., 1962; Цветные миры. М., 1964.

Літ.: Иванов Р. Ф. Дюбуа. М., 1968.

ДЮБУА́-РЕЙМО́Н (Du Bois-Reymond) Еміль (7.XI 1818, Берлін — 26.XII 1896, там же) — нім. фізіолог і філософ, член Берлінської АН (з 1851). Професор Берлінського ун-ту (з 1855). Праці з питань електрофізіології. Д.-Р. встановив ряд закономірностей реакції тканин на діяння електр. струму; довів наявність електр. струму в м'язах, нервах, залозах, шкірі, сітківці ока та ін. тканинах; відкрив фіз. *електротон*; удосконалив експериментальну техніку. За своїми поглядами належав до прибічників механістичного матеріалізму; в трактуванні причин життєвих явищ — до прибічників *агностицизму*.

ДЮВА́ЛЬ (Duval) Еміль-Віктор (27.XI 1840, Париж — 4.IV 1871, поблизу Бісетра) — діяч франц. робітничого руху. Член Федеральної ради паризьких секцій *Інтернаціоналу 1-го*. Один з керівників повстання 18.III 1871. Член *Паризької комуни 1871*, входив до Виконавчої та Військ. комісій. Під час походу на Версаль 3.IV 1871 командував однією з трьох колон комунарів. Полонений і страчений *версальцями*.

ДЮВІВ'Є́ (Duvivier) Жюльєн (8.X 1896, Лілль — 31.X 1967) — франц. кінорежисер. У кіно дебютував фільмом «Гасельдама» (1919). В 30-х рр. Д.— один з провідних представників франц. школи «поетичного реалізму». Серед фільмів: «Марія Шапделен» (1934), «Пепе Ле Моко» (1936), «Дружня компанія» (1936), «Бальна записна книжка» (1937), «Кінець дня» (1939). Поставив «Великий вальс» (1939, Голлівуд), «Анну Кареніну» (1948, за Л. Толстим, Великобританія), «Марі-Октябр» (1959), «Диявол і десять заповідей» (1962).

ДЮГІ́ (Duguit) Леон (4.II 1859, Лібурн, деп. Жіронда — 18.XII 1928, Бордо) — франц. юрист. Професор ун-ту в Бордо (з 1886). Ігноруючи суперечності капіталістичного суспільства, пропагував солідарність класів, висував ідею «синдикалістської» надкласової д-ви (де держ. влада належить представникам професійних корпорацій). Концепції Д. використали нім. та італ. фашисти в своїх обгрунтуваннях т. з. «корпоративної» й «станової» держави.

ДЮГО́НЬ (Dugong) — рід водяних ссавців ряду *сиреноподібних*. Включає 1 вид — Д. звичайний (D. dugong). Тіло (довж. 3—5 м, маса до 600 кг) веретеноподібне, голе, голова невелика, передні кінцівки ластоподібні, задні — рудиментарні, хвіст дволопатевий. Забарвлення шкіри варіює від темно-синього до світло-коричневого кольору, черево білувате. Поширений у прибережних водах Індійського ок. від Сх. Африки до Сх. Австралії. Живе групами (по 3—6 голів) або парами, живиться водоростями. Самка після 12-місячної вагітності народжує 1 маля. Д.— об'єкт полювання (використовують м'ясо, жир), дуже винищений.

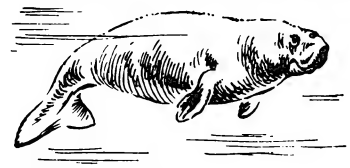

Дюгонь звичайний.

О. П. Корнєєв.

ДЮЙМ (від голл. duim — великий палець) — частинна одиниця довжини в англ. і амер. системах мір, у яких основною одиницею довжини є *фут*. Д. входив і до старої рос. системи мір. 1 дюйм = 1/12 фута = 0,0254 м.

ДЮКА́НОВ Мирон Дмитрович [10 (22).VIII 1899, с. Друге Рождественське, тепер Медвенського р-ну Курської обл.— 21.XI 1941]— шахтар, один з ініціаторів стахановського руху за високопродуктивне видобування вугілля на шахтах Донбасу в роки другої п'ятирічки (1933—37). Член Комуністичної партії з 1929. Працюючи вибійником на шахті «Центральна-Ірміне» Ворошиловгр. обл., у вересні 1935 повторив і перевершив світовий рекорд О. Г. *Стаханова* по видобутку вугілля. В 1937—41 —на керівній парт. і госп. роботі. У роки Великої Вітчизн. війни — полковий комісар. Загинув на Калінінському фронті. Делегат XVIII з'їзду ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 501.

О. М. Семененко.

ДЮКЕР (нім. Düker, від лат. duco — веду) — напірний трубчастий *водовід*, прокладений нижче

Залізобетонний дюкер під каналом.

від дна річки чи каналу, по схилах або дну яру, під залізницею чи шляхом, що перетинають водотік. Розрізняють Д. (мал.): одно- і багатотрубні; круглого або прямокутного перерізу; з залізобетону (найпоширеніші), дерева або сталі. Влаштовують Д. у системах водопроводу, каналізації, зрошування, в гідроенергетичних спорудах та ін.

ДЮКЛО́ (Duclos) Жак (2.X 1896, Луе, деп. Верхні Піренеї — 25.IV 1975, Париж) — діяч франц. і міжнар. комуністичного руху. Член Франц. компартії (ФКП) з грудня 1920. Учасник 1-ї світової війни (солдат). Після війни — один з організаторів Респ. асоціації кол. фронтовиків (з 1932 — віцеголова, з 1945 — почесний голова). З 1926 — член ЦК, з 1931 — Політбюро, 1931—64 — секретар ЦК ФКП. У 1935—43 — член ВККІ. В 1926—40 — депутат парламенту. Брав участь в організації *Народного фронту* у Франції. Під час нім.-фашист. окупації країни — один з організаторів і керівників *Руху Опору*. В 1945—46 — віцеголова Установчих зборів, 1946—58 — депутат Нац. зборів. З 1959 — сенатор і голова групи ФКП в сенаті. Автор ряду праць з питань робітн. руху.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1959; Октябрь 17 года и Франция. М., 1967; Мемуары, т. 1—2. М., 1974—75.
Літ.: Касаткина Г. П. Жак Дюкло. Библиографический указатель. М., 1978.

ДЮЛЛЕ́Н (Dullen) Шарль (12.V 1885, Йєн, Савойя — 12.XII 1949, Париж) — франц. режисер, актор, педагог. З 1905 працював у багатьох театрах Парижа, 1922—40 — у власному театрі «Ательє»; в 40-х рр.— в «Театрі де Парі», «Театрі Сари Бернар» (Париж) та ін. Вистави: «Марія Магдалина» Геббеля, «Мачуха» Бальзака, «Вольпоне» Джонсона та ін. Ролі: Меркаде («Ділок» Бальзака), Гарпагон («Скупий» Мольєра), Смердяков («Брати Карамазови» за Достоєвським) та ін. Виховав плеяду акторів, серед них: Ж. *Вілар*, Ж.-Л. *Барро*, М. *Марсо*, Р. Руло. Творчий метод Д. близький до *Станіславського системи*.

Тв.: Рос. перекл.— Воспоминания и заметки актёра. М., 1958.

ДЮЛО́НГА І ПТІ ЗАКО́Н — емпіричне правило, за яким *теплоємність* при сталому об'ємі всіх простих твердих тіл не залежить від температури і становить 25 Дж/(моль К) [6 кал/(моль °С)]. Названо за іменами франц. фізиків П. Дюлонга (1785—1838) і А. Пті (1791—1820), які вперше його встановили 1819. Д. і П. з. приблизно справджується для більшості елементів і простих сполук при т-рах, вищих за *Дебая температуру*.

ДЮМА́ (Dumas) Александр (Дюма-батько; 24.VII 1802, Віллер-Котре, деп. Ен — 5.XII 1870, Пюї, деп. Нижня Сена) — франц. письменник. Друкуватися почав 1825. П'єси Д. «Генріх III та його двір» (1829), «Нельська башта» (1832) та ін. написано в стилі романтизму.

У 40-х рр. створив серію історико-пригодницьких романів: «Три мушкетери» (1844), «Двадцять років потому» (1845), «Віконт де Бражелон» (1848—50), зв'язаних тими самими гол. персонажами; «Королева Марго» (1845), «Пані Монсоро» (1846), «Сорок п'ять» (1847—48) — трилогія про Генріха Наваррського; «Граф Монте-Крісто» (1845—46) та ін. Про свою подорож по Росії 1858, зокрема про відвідання Москви, Петербурга, розповів у кн. «З Парижа до Астрахані» (т. 1—5, 1858). Ряд творів Д. екранізовано в різних країнах світу.

Тв.: Укр. перекл.— Королева Марго. К.—Х., 1937; Три мушкетери, кн. 1—2. Х.—Одеса, 1937—38; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1976—78 [в 12-ти т.]; Пьесы. Л.—М., 1965.
Літ.: Моруа А. Три Дюма. Пер. с франц. Кишинёв, 1976.

ДЮМА́ (Dumas) Александр (Дюма-син; 28.VII 1824, Париж — 27.XI 1895, Марлі-ле-Руа, деп. Сена і Уаза) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1874). Син А. *Дюма*. Почав друкуватися 1845. Автор романів «Дама з камеліями» (т. 1—2, 1848), «Доктор Серван» (т. 1—2, 1849) та ін. Популярність здобув постановкою 1852 драми «Дама з камеліями» за однойменним романом. За сюжетом драми Дж. Верді створив оперу «Травіата». В деяких п'єсах відобразив моральний розклад і розпад бурж. сім'ї («Напівсвіт», 1855; «Незаконний син», 1858; «Блудний батько», 1859, та ін.), але в цілому на його драматургії позначилися бурж. обмеженість світогляду й моралізаторські тенденції.

ДЮМА́ (Dumas) Жан-Батіст-Андре (14.VII 1800, Алес — 11.IV 1884, Канн) — франц. хімік, член франц. Академії наук (з 1875), чл.-кор. Петерб. АН (з 1845) та ряду ін. іноз. академій. У 1826 винайшов спосіб визначати густину пари хім. сполук, за допомогою якого встановив ат. м. деяких елементів. У 1839 разом з франц. хіміком Е.-М. Пеліго встановив, що жири є складними *ефірами*. Досліджував явище заміщення водню хлором в органічних сполуках. Д. вперше визначив поняття про *гомологічний ряд* на прикладі ряду мурашиної к-ти. Розробив (1830) спосіб кількісного визначення *азоту* в органічних сполуках.

Літ.: Джуа М. История химии. Пер. с итал. М., 1975.

ДЮМІ́Н Олександр Олексійович (1883, Курськ — квітень 1918, поблизу с. Іванівки, тепер с. Луначарське Бердянського р-ну Запорізької обл.) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в сім'ї робітника. Проводив революц. роботу в депо Моск.-Курської з-ці. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. З 1907 — на підпільній парт. роботі в Катеринославі, з 1914 — в Петрограді. Після Лютневої революції 1917 — один з організаторів Червоної гвардії Петрограда. З кін. 1917 — голова Бердянської Ради робітн. і солдатських депутатів. Розстріляний білогвардійцями.

ДЮМО́Н-ДЮРВІ́ЛЬ (Дюмон д'Юрвіль; Dumont d'Urville) Жюль-Себастьєн-Сезар (23.V 1790, Конде — 8.V 1842, Версаль) — франц. мореплавець і океанограф. Здійснив дві кругосвітні подорожі 1822—25 і 1826—28. Вивчав острови Тихого ок., наніс на карту частину берегів Нової Гвінеї та Нової Зеландії, встановив місце загибелі експедиції Ж. *Лаперуза*. В 1837—40 керував експедицією на корветах «Астролябія» та «Зеле» в Антарктику. Відкрив Землю Аделі, о. Жуанвіль та ін. Ім'ям Д.-Д. названо море в Антарктиці та франц. наук. антарктичну станцію на о. Петрель.

ДЮ́НИ (нім. Düne, одн.) — піщані горби та пасма, створені вітром на слабо закріплених рослинністю піщаних масивах. Розрізняють Д. морські, річкові й материкові (див. *Бархани*). Висота Д. від 5 до 30 м. Підвітряні схили Д.— пологі (10—15°), навітряні — круті (до 40°). Швидкість пересування Д.— від 1 до 20 м на рік. Рухливі Д. завдають шкоди с. г., гідроенергобудівництву тощо. Їх закріплюють насадженнями деревної рослинності, гол. чин. сосни.

ДЮНКЕ́РК — місто на Пн. Франції. Порт на Північному м. Вузол з-ць (залізничне поромне сполучення з м. Дувром у Великобританії) і внутр. водних шляхів. Понад 26 тис. ж. Суднобудування, виробн. рибальського устаткування, підприємства нафтопереробної, текст., харч. (рибоконсервної) пром-сті. Риболовецька база. Д. засн. у 10 ст. В 1940 в районі Д. англо-франко-бельг. війська зазнали поразки від нім.-фашист. військ (див. *Дюнкеркська операція 1940*).

ДЮНКЕ́РКСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1940 — евакуація англ. експедиційного корпусу й частини франц. армії з району Дюнкерка (Франція) до Англії в період 2-ї світової війни. Здійснена 26.V—4.VI англ. флотом за участю франц. флоту й англ. приватних кораблів. Після прориву нім.-фашист. армій під Седаном (20.V) 10 англ., 18 франц. і 12 бельг. д-зій опинились у напівоточенні, притиснутими до моря у Фландрії. Було евакуйовано бл. 338 тис. англ. і франц. солдатів. Союзники втратили всю військ. техніку. 28.V капітулювала бельг. армія, 4.VI — 40 тис. франц. солдатів, які прикривали евакуацію.

ДЮПО́Н (Dupont) Ежен (1831—1881) — діяч франц. і міжнар. робітничого руху. Учасник *Червневого повстання 1848* в Парижі. З 1864 — член Генеральної ради 1-го Інтернаціоналу. Переборовши прудоністські погляди, Д. став соратником К. Маркса і Ф. Енгельса. В 1865—71 — секретар-кореспондент Генеральної ради 1-го Інтернаціоналу для Франції, делегат ряду конференцій і конгресів Інтернаціоналу. В 1874 емігрував до США.

ДЮПО́Н (Dupont) П'єр (23.IV 1821, Ліон — 24.VII 1870, там же) — франц. поет-пісняр. Перша збірка віршів — «Два ангели» (1842), пісень — «Селяни» (1846). Найбільшу популярність здобула «Пісня робітників» (1846, в укр.

Дюссельдорфська школа. А. Ретель. В'їзд Карла Великого в Павію. Фреска ратуші в Ахені. Фрагмент. 1840—51.

Дягель лікарський: *1* — квітучий пагін; *2* — кореневище з коренями.

Дятлові. Великий строкатий дятел.

А. Дюрер. Автопортрет. 1500. Стара пінакотека. Мюнхен.

А. Дюрер. Селяни танцюють. Гравюра на міді. 1514.

Д. Г. Дяченко.

перекладі П. Грабовського «Робітницька пісня»). В 1848 вітав проголошення республіки у Франції, брав участь у Червневому повстанні паризького пролетаріату. В «Пісні вигнанців», «Пісні солдата», «Пісні селян» (1849), віршах «Сибірячка» (1853), «Російська скарга» (1854; два останні спрямовані проти рос. самодержавства) звучать революц. мотиви. Музику до своїх пісень писав сам. Багато його пісень стали народними.

ДЮПО́НИ — фінансово-монополістична група США; одне з найвпливовіших угруповань амер. монополістичного капіталу, тісно пов'язане з *воєнно-промисловим комплексом*. Основою групи є найбільша хім. монополія США і капіталістичного світу «Дюпон де Немур», заснована 1802 у селищі Уїлмінгтон (шт. Делавер), де було збудовано перший пороховий з-д у США. Дуже зросла за роки 1 і 2-ї світових воєн. Підприємства групи Д. виробляють синтетичні волокна, пластичні маси, вибухові речовини, хімікати, воєнну продукцію тощо. Д. виконують осн. фінанс. операції через банківську монополію «Морган гаранті траст компані»; мають 2 свої банки — «Уїлмінгтон траст компані» і «Делавер траст компані». Контролюють аерокосмічну монополію «Рокуелл інтернейшенал», монополію «Ремінгтон армз», що є другим у США виробником стрілецької зброї та артилерії, велику корпорацію гумових виробів «Юніройал», разом з *Морганами* і *Детройтською фінансовою групою* — найбільший у світі автомоб. трест «Дженерал моторз». Заг. активи компаній, що їх контролює група Д., у 2-й пол. 70-х рр. перевищували 30 млрд. дол., а власне багатство сім'ї Д. наближалося до 6 млрд. дол. Група має численні підприємства за кордоном. Д. належать до найбільших реакційних і мілітаристських агресивних груп монополістичного капіталу США, активно підтримують екстремістські сили в країні.

В. А. Колибанов.

ДЮРА́Н (Дюран-Гревіль; Durand, Durand-Gréville) Еміль-Александр (1838, Монпельє — 7.V 1903) — франц. літературознавець, мистецтвознавець і перекладач. Деякий час працював викладачем франц. мови в Петербурзі. Приятелював з І. Тургенєвим. Під його впливом зацікавився творчістю Т. Шевченка, для кращого розуміння якої вивчав укр. мову. У франц. виданнях опублікував статті про І. Тургенєва, О. Островського та ін. Д. належить перша у Франції велика розвідка про Т. Шевченка — «Національний поет Малоросії Шевченко» (1876), яку високо оцінив І. Франко. В ній Д. навів і свої переклади деяких Шевченкових творів.

ДЮ́РЕР (Dürer) Альбрехт (21.V 1471, Нюрнберг — 6.IV 1528, там же) — нім. живописець, рисувальник, гравер, теоретик мистецтва, один з найвидатніших майстрів нім. *Відродження*. Син ювеліра. В 1486—89 навчався в майстерні М. Вольгемута. Відвідав Італію (1494—95; 1505—07), Нідерланди (1520—21). У своїй творчості яскраво відобразив світогляд передових людей Німеччини доби *Реформації* та Селянської війни 1524—26. У малярській творчості Д. втілилися кращі досягнення в галузі рисунка, продуманої композиції, співвідношення кольорів, пластики («Портрет батька», 1490; «Автопортрет», 1493; «Вид Трієнта», 1495; Дрезденський вівтар, бл. 1496; вівтар Паумгартнерів, 1502—04; «Поклоніння Трійці», 1511; «Портрет матері», 1514; диптих «Чотири апостоли», 1526). Д.— один з перших нім. митців, який оспівав гідність і велич людини (автопортрети 1498 і 1500; портрети — молодого чоловіка, 1521; Я. Муффеля, 1526; Е. Ротердамського, 1526). У графічних серіях «Апокаліпсис» (1498), «Великі страсті» (бл. 1497—1511), «Життя Марії» (бл. 1502—11), «Малі страсті» (1509—11) Д., переборюючи умовність середньовічного мист., виявив філос. підхід до життєвих проблем. Вершиною творчості художника є гравюри: «Вершник, смерть і диявол» (1513), «Меланхолія» (1514) і «Святий Ієронім» (1514). Д. намагався об'єднати наук. й інженерні знання про природу речей, про будову людини в матем. вимірах і пропорціях із завданням образотворчого мистецтва. Це виявилося в посиленій увазі до проблеми зображення людського тіла (гравюра «Адам і Єва», 1504), поверхні тканин, ландшафту, простору, а також у теор. трактатах «Посібник з виміру...» (1525), «Настанова до зміцнення міст...» (1527), «Чотири книги про пропорції людини» (1528). Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225, а також до ст. *Відродження*, т. 2, с. 274.

Літ.: Нессельштраус Ц. Г. Альбрехт Дюрер. Л.—М., 1961; Либман М. Я. Дюрер и его эпоха. М., 1972.

Д. В. Степовик.

ДЮ́РІНГ (Dühring) Євген (12.I 1833, Берлін — 21.IX 1921, Новавес, біля Потсдама) — нім. філософ і економіст. Приват-доцент Берлін. ун-ту (1863—77). Філос. погляди Д. являють собою еклектичне поєднання *метафізичного матеріалізму, позитивізму* й *кантіанства*. В 60-х рр. виступив як «реформатор» соціалізму з плутаною, еклектичною теорією, спрямованою проти наук. соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Спираючись на ідеалістичну *насильства теорію*, Д. твердив, ніби визначальним у розвитку суспільства є не екон. фактор, а політ. насильство. Нищівну критику і наук. викриття поглядів Д. дав Ф. Енгельс у праці *«Анти-Дюрінг»*.

Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953.

Л. М. Курчиков

ДЮРКГЕ́ЙМ (Dürkheim) Еміль (15.IV 1858, Епіналь — 15.XI 1917, Париж) — франц. соціолог-позитивіст. Один із засновників теорії структурного функціоналізму в соціології. Предметом її вважав «соціальні факти» (сусп. установи, закони). Проте джерела всіх сусп. інститутів вбачав у «колективних уявленнях», що їх розглядав як форми сусп. свідомості, перетворені соціальним досвідом на примусово діючі норми сусп. поведінки. Ігноруючи класовий підхід, здійснив спробу розкрити проблему соціальної солідарності. Соціологія Д. була однією із спроб бурж. ідеологів «спростувати» марксистське вчення про суспільство.

Літ.: Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма. М., 1977

В. Л. Роменець.

ДЮРО́К, дюрок-джерсійська порода свиней — порода свиней

Свиноматка породи дюрок

м'ясного напряму. Виведена в США схрещуванням червоних свиней, завезених з Гвінеї, Іспанії, Португалії, та беркширів. Свині Д. скороспілі, мають міцну будову тіла, глибокий і довгий тулуб, окістя широкі, м'ясисті, добре виповнені. Шкіра червонувата, щільна, гладенька. Щетина пряма, вишнево-червоного кольору. На Україну Д. завезені 1975. Вирощені тут кнури у віці 18 місяців важать 235—262 кг, свиноматки — 200—204 кг. Плодючість Д. становить 8—10 поросят у першому опоросі. Розводять Д. в Запоріз., Кіровогр., Херсон. і Харків. областях УРСР.

М. В. Зубець.

ДЮ́РРЕНМАТТ (Dürrenmatt) Фрідріх (н. 5.I 1921, Конольфінген, кантон Берн) — швейцарський письменник. Пише німецькою мовою. Перший виступ у л-рі — 1947. Кращі твори — п'єси «Візит старої пані» (1956), «Фізики» (1962), «Граємо Стріндберга» (1968), роман «Суддя та його кат» (1952). Д. належать і зб. оповідань «Місто» (1952), повість «Аварія» (1956), роман «Обіцянка» (1958), зб. статей «Проблеми театру» (1955), п'єси «Метеор» (1966), «Співучасник» (1973), «Остання година» (1978). В творчості Д. піддано критиці бурж. суспільство.

Тв.: Укр. перекл.— Страніцкі і національний герой. «Всесвіт», 1961, № 9; Суддя та його кат. К., 1970; Рос. перекл.— Комедии. М., 1969.

М. М. Пінчевський.

ДЮ́ССЕЛЬДОРФ — місто на заході ФРН, адм. центр землі Пн. Рейн-Вестфалія, на р. Рейні, біля впадіння в нього р. Дюсселю; залізнич. вузол, аеропорт. 670 тис. ж. (1975). Д. — один з найбільших екон. центрів ФРН. Розвинуті металургія, гол. чин. виробн. сталі й прокату (особливо прокат труб), машинобудування, зокрема верстатобудування; хім. пром-сть. Підприємства скляної, деревообр., текст., швейної, харч. галузей. Великий торг. центр. У Д. зосереджені правління найбільших зх.-нім. концернів і банків. Ун-т, мед. академія, Держ. художня академія, адм.-госп. академія, ін-т чорної металургії; музеї. Архіт. пам'ятки: церкви Санкт-Ламбер-

тус (13 ст., перебудована 1394) і Санкт-Андреас (1622—29), замкова башта (13 ст.), ратуша (1570—73). Серед споруд 20 ст.— будинки фірм Маннесмана (1912, арх. П. Беренс; 1958—60, арх. П. Шнейдер-Еслебен) і Тіссена («Фенікс Рейнрор», 1957—60, архітектори Г. Гентріх, Г. Печніг), концертний зал «Рейнгалле» (1926, арх. В. Крейс) та ін. Д. відомий з 12 ст. В Д. народився Г. *Гейне*.

ДЮССЕЛЬДО́РФСЬКА ШКО́ЛА — одна з найвідоміших шкіл нім. живопису середини 19 ст. Творам художників цієї школи властиві умовна театральність, сентиментальність і разом з цим висока тех. майстерність. Представники: К.-Ф. Лессінг, Т. Гільдебрандт, Е. Бендеман та ін. В роки революції 1848—49 твори К.-В. *Гюбнера* та І.- П. Газенклевера набули гострого соціального спрямування. Іл. с. 503.

ДЮШЕНЕ́Я (Duchenea) — рід рослин родини *розових*. Багаторічні трави з коротким кореневищем, довгими нитковидними повзучими стеблами, що вкорінюються у вузлах, і трійчастими довгочерешковими листками. Квітки двостатеві, поодинокі, містяться в пазухах стеблових листків. Плід складається з численних сім'янок, занурених у соковите, м'ясисте, більш або менш кулясте квітколоже. 2 види, поширені в Пд.-Сх. Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, трапляється здичавіла Д. і н д і й с ь к а (D. indica) вис. до 1 м, з жовтуватими квітками й темно-червоними плодами; іноді її вирощують як декоративну рослину.

ДЯ́ГЕЛЬ (Archangelica) — рід дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. 10 видів, поширених у Пн. півкулі. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — один: Д. л і к а р с ь к и й (A. officinalis) з прямостоячим гіллястим, всередині порожнистим стеблом заввишки до 2 м і коротким товстим кореневищем. Листки з великими піхвами, двічі-тричі-перисторозсічені. Квітки дрібні, зеленувато-білі, зібрані у великі кулясті зонтики. Росте на болотах, по берегах річок (в УРСР — на Поліссі і в Лісостепу). Добрий медонос. Кореневище та корені Д. містять ефірну олію, к-ти, дубильні речовини, використовують їх у лікеро-горілчаному виробн. та в медицині — як засіб, що сприяє травленню. Іл. с. 503.

ДЯ́ДЧЕНКО Григорій Кононович [25.IX (7.X) 1869, с. Кирилівка, тепер с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл.— 25.V 1921, там же] — укр. живописець. У 1884—89 навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, 1889—94 — в петерб. АМ. Створював невеликі поетичні пейзажі («Дворик», «Зустріч променів», 1884; «Левада»; серія «Село Кирилівка»; «Річка Стугна», 1895; «Вечір над Дніпром»; «Київ. Вид па Поділ», 1912; «Хмара над Дніпром», 1919), позначені тонким психологізмом портрети Ф. Красицького, 1884; «Голівка дівчинки», 1892; лірника Герасима, 1885; скульптора Ф. Балавенського, 1907; та ін.). Твори Д. зберігаються в ДМУОМі, Львів. музеї укр. мистецтва, Полтав. і Харків. художніх музеях. У 1894—1919 викладав у Київ. рисувальній школі М. Мурашка та Київ. худож. уч-щі. *Літ.:* Михайлів Ю. Г. Дядченко. Х., 1931.

ДЯ́ДЧЕНКО Марина Григорівна [н. 31.VII (13.VIII) 1911, Київ] — укр. рад. геолог і мінералог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1965). У 1935 закінчила Київ. гірничо-геол. ін-т. У 1936—41 працювала в Укр. геол. управлінні, 1943—45 — в Ін-ті геології АН Узб. РСР, з 1946 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР. Осн. дослідження стосуються мінералогії осадочних порід, закономірностей розміщення й речовинного складу розсипних титанових та рідкіснометалевих родовищ. Держ. премія УРСР, 1975. *Г. І. Молявко.*

ДЯК (від грец. διάκονος — прислужник) — 1) У Давній Русі (до 14 ст.) — переписувач у князівській канцелярії. Більшість Д. була *холопами*. У Рос. централізованій д-ві до 18 ст.— значний урядовець. Д. очолювали *прикази* й *губні установи* — губні ізби, входили до складу *земських соборів*, *Боярської думи* (думні Д.). Поступово складалася спадкова приказна бюрократія, що була опорою самодержавної влади в боротьбі проти боярської аристократії. 2) Нижчий церковний служитель у православній церкві: псаломщик, іноді ще вчитель у *дяківці*. Див. також *Мандрівні дяки*.

ДЯКІ́ВКИ — приватні парафіяльні школи. Виникли в Київ. Русі в 11 ст. після поширення християнства. На тер. сучас. України Д. були найпоширенішою системою елементарного навчання до 1-ї пол. 19 ст. Засновувалися переважно при церк. парафіях під наглядом священика. За домовлену з батьками учнів плату вчителями були *дяки*: на Наддніпрянській Україні — часто *мандрівні дяки*, на Буковині — даскали (від грец. διδάσκαλος — учитель), на Закарпатті — дяки-співаки. Учнів навчали слов. азбуки, читання за «Часословом», «Псалтирем», «Апостолом», письма, іноді — арифметики. Зникли з поширенням держ. школи з 2-ї пол. 19 ст.

ДЯ́КЛО — феодальна грошова й натуральна рента на Україні і в Білорусії в 15—18 ст. Спершу Д. охоплювало лише натуральні повинності, які стягували з селян на користь поміщиків. Згодом Д. почали називати й держ. податки, що їх збирали з укр. і білорус. селян на утримання держ. управління і військ феод. Литви й шляхет. Польщі.

ДЯ́ТЛОВ Петро Юрійович [1 (13).II 1883—1933] — діяч революц. руху на Україні, один з перших перекладачів творів В. І. Леніна укр. мовою. Член Комуністичної партії з 1926. Н. в м. Стародубі (тепер Брянської обл.) в сім'ї ремісника. З 1904 жив на Україні. Був одним з активних діячів укр. дрібнобурж. націоналістичної орг-ції РУП. У 1908 емігрував за кордон. Закінчив Празький політехнікум і Віденський ун-т. У 1912—14 відновив зв'язки з В. І. Леніним, які встановив ще 1903. З 1918 — член Компартії Австрії. В 1919 у Відні почав видавати укр. мовою «Комуністичну бібліотеку», де 1920 вийшли праці В. І. Леніна «*Держава і революція*», «*Чергові завдання Радянської влади*». З 1921 — член КПЗУ. В 1925 повернувся на Рад. Україну. Працював викладачем у вузах Харкова, редактором Держ. в-ва України.

ДЯ́ТЛОВІ (Picidae) — родина птахів ряду *дятлоподібних*. Довж. тіла 16—48 см, маса 16—300 г. Дзьоб міцний конічний, з долотоподібним кінцем. Язик можуть висувати далеко вперед; ним Д. добувають з деревини комах і їхніх личинок. Забарвлення здебільшого строкате, часто яскраве, іноді одноманітне (чорне, зелене). Гніздяться Д. в дуплах; у кладці 3—7 (іноді 10—12) яєць. Родина включає 224 види, поширені в лісах повсюди, крім Австралії, Полінезії, Нової Гвінеї й Мадагаскару. В СРСР — 14 видів Д., з них в УРСР — 10, зокрема найпоширеніші великий строкатий дятел (Dendrocopos major), *крутиголовка*, зелений (Picus viridis), сизий (P. canus), білоспинний (D. leucotos), середній (D. medius) і малий (D. minor) дятли, *жовна* та інші. Іл. с. 503.

Г. К. Дядченко. Автопортрет. Олівець. 1890.

ДЯ́ТЛОПОДІ́БНІ (Piciformes) — ряд *птахів*. Довж. тіла 10—65 см, маса 6—300 г; дзьоб прямий загострений, лапи зигодактильного типу (два пальці спрямовані вперед, два назад). Живляться плодами, насінням, комахами. Гніздяться в дуплах або норах. Яйця білі. Пташенята народжуються сліпі, голі. 2 підряди — примітивні Д. (Galbulae) і власне дятли (Pici), 6 родин, 74—83 роди, бл. 400 видів, поширених по всій земній кулі, крім Австралії, Нової Зеландії, Нової Гвінеї, Полінезії і Мадагаскару. В СРСР — 6 родів з 15 видами, у т. ч. в УРСР — 4 роди, 11 видів з родини *дятлових*. Відіграють позитивну роль у лісових *біогеоценозах*, знищуючи шкідливих комах. Викопні рештки відомі з еоцену (Пн. Америка) й олігоцену (Франція). *М. А. Воїнственський.*

Г. К. Дядченко. Голівка дівчинки. 1892. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ДЯ́ЧЕНКО Вадим Євгенович [18 (30).XII 1896, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 2.VI 1954, Київ] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1934). Закінчив Мор. корпус (1916). Працював у Київ. ун-ті (1926—54). Осн. праці Д. стосуються застосування математики до задач з фізики та механіки (*відносності теорії*, електронної *оптики*, матем. теорії термоелементів та заг. механіки). З 1946 розробляв фіз.-тех. методи *обчислювальної математики*, конструкції обчислювальних приладів. Під його керівництвом у Києві було розроблено перші електроінтегратори і створено в Київ. ун-ті лабораторію електромоделювання та обчислювальної математики.

Л. С. Дьомін.

ДЯ́ЧЕНКО Дарія Григорівна (1924, с. Кумарі, тепер Врадіївського р-ну Миколаївської обл.— 2.IV 1944, Тирасполь) — комсо-

молка-підпільниця, Герой Рад. Союзу (1958). Член ВЛКСМ з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни, в період тимчасової окупації с. Кримки (тепер Первомайського р-ну Миколаїв. обл.) фашист. загарбниками,— одна з організаторів і керівників підпільної комсомольської орг-ції «*Партизанська іскра*». Підтримувала зв'язок з партизан. загонами сусідніх районів, керувала новоандріївською підпільною групою, яка входила до складу «Партизанської іскри», брала участь у бойових операціях. 1.III 1943 під час виконання однієї з них Д. схоплена окупантами. Після катувань — розстріляна.

М. І. Дьоміна.

ДЯЧЕ́НКО Дмитро Михайлович (14.VIII 1887, Таганрог — 21.V 1942) — укр. рад. архітектор. У 1915 закінчив Ін-т цивільних інженерів у Петрограді. Споруди: лікарня в Лубнах Полтав. обл. (1914—15); комплекс будинків Академії с.-г. наук УРСР (1923—30) та гол. корпус Інженерно-буд. ін-ту (1936—37) — в Києві. В своїй творчості Д. широко застосовував прийоми і форми укр. *барокко*. В 1926 й 1930 розробив і видав альбоми типових проектів колг. житла для УРСР.

Ч. Дьюк.

ДЯЧЕ́НКО Микита Андрійович [14 (26).IX 1809, с. Ячники, тепер Лохвицького р-ну Полтавської обл.— 9 (21).IV 1877, Київ] — укр. математик. Закінчив (1829) Харків. ун-т. З 1832 викладав у тому ж ун-ті. З 1839 — професор Київ. ун-ту (з 1862 — засл. професор). Осн. праці Д. стосуються матем. аналізу та його застосувань до ін. розділів математики й механіки. Його брат проф. А. А. Дяченко (1814—52) також викладав математику в Київ. університеті. *Літ.:* Історія Київського університету. К., 1959.

ДЯЧЕ́НКО Сергій Степанович [н. 24.IX (6.X) 1898, с. Нова Басань, тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.] — укр. рад. мікробіолог, засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1961. Закінчив Київ. мед. ін-т (1927), в якому почав працювати з 1935 (з 1943 — завідуючий кафедрою мікробіології).

Основні праці присвячені вивченню антигенної структури черевнотифозного мікроба, а також імунологічної реактивності організму, зокрема від дії гормональних препаратів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Д. М. Дяченко.
Корпус лісотехнічного факультету Української сільськогосподарської академії в Києві. 1923—30. Сучасний вигляд.

ДЬО́МІН Лев Степанович (н. 11.I 1926, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1974), полковник-інженер, кандидат технічних наук (1963). Член КПРС з 1956. Закінчив військове авіац. уч-ще зв'язку й Військ.-пов. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1956). В загоні космонавтів — з 1963. Разом із Г. В. *Сарафановим* здійснив орбітальний політ (26—28.VIII 1974) на космічному кораблі «Союз-15», у ході якого проводились наук.-тех. експерименти по опрацюванню процесів маневрування і зближення з наук. орбітальною станцією «Салют-3» в різних режимах польоту. Портрет с. 505.

ДЬО́МІНА Маргарита Іванівна (н. 14.II 1922, Оренбург) — укр. рад. актриса музичної комедії, нар. артистка УРСР (з 1973). Член КПРС з 1956. В 1947 закінчила Моск. театрально-експериментальну студію. В 1947—53 — артистка Львів., з 1954 — Одес. театру муз. комедії. Ролі: Пепітта, Лариса («Вільний вітер», «Біла акація» Дунаєвського), Комариха («Весілля в Малинівці» Б. Александрова), Стассі («Сільва» Кальмана) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ДЬЮЇ (Dewey) Джон (20.X 1859, Барлінгтон, шт. Вермонт — 1.VI 1952, Нью-Йорк) — амер. психолог, педагог, філософ-ідеаліст. Висунув нову версію *прагматизму*, названу ним *інструменталізмом*. За Д., всі види людської діяльності являють собою інструменти для розв'язання індивідуальних і соціальних проблем. Хоч основою реальності, за Д., є *досвід*, який включає все багатство проявів людського життя, проте істину визначає не її відповідність об'єктивній дійсності, а практична корисність. Вороже ставився до марксизму-ленінізму.

Літ.: Кроссер П. К. Нигилизм Джона Дьюи. Пер. с англ. М., 1958.

І. В. Бичко.

ДЬЮК (Duke) Чарлз (н. 3.X 1935, Шарлотт, шт. Пн. Кароліна) — астронавт США. Закінчив Мор. академію США (1957) та Массачусетський технологічний ін-т (1964). Після закінчення школи по підготовці пілотів для аерокосмічних досліджень (1965) працював у ній конструктором систем керування. З 1966 — у групі астронавтів. Разом із Дж. *Янгом* і Т. *Маттінглі* 16—26.IV 1972 здійснив політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-16». Тричі виходив на поверхню Місяця, перебував на ній загалом 20 год 14 хв. Для пересування по місячній поверхні Д. і Янг користувались місяцеходом.

ДЬЯКО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура стародавніх фінно-угорських племен (предків літописних мері, весі й муроми), які жили в Волзько-Окському межиріччі та верхів'ях Волги в 2-й пол. 1-го тис. до н. е. Назва походить від городища, дослідженого 1864 біля с. Дьякова поблизу Москви. Пам'ятками Д. к. є розміщені на мисах річок городища та поселення з залишками напівземлянкових і наземних жител. Осн. заняття носіїв Д. к.— скотарство, землеробство, мисливство й рибальство. Вони вміли обробляти залізо і бронзу, займалися ткацтвом і різьбленням на кістці, виробляли посуд. Деякі дослідники частину пам'яток Д. к. пов'язують з предками слов'ян.

Літ.: Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья. М., 1961; Древнее поселение в Подмосковье. М., 1970.

ДЬЯ́КОНОВ Микола Михайлович [н. 28.III (10.IV) 1911, с. Усть-Вим, тепер Комі АРСР] — комі рад. драматург, режисер, засл. арт. РРФСР (з 1951). Член КПРС з 1941. Друкується з 1937. В довоєнні роки в співавторстві з С. Єрмоліним написав п'єси «Глибокий заплав», «Домна Каликова», «Ворони» (всі — 1939), «Мужність» (1940). Популярна п'єса Д. з життя колгоспного села «Весілля з приданим» (1950; Держ. премія СРСР, 1951). За п'єсою знято кінофільм. П'єси: «Три богатирі» (1960), «Квартет Миколи Курочкіна» (1962), «Вичегодський букет» (1966), «Золотий медальйон» (1971). Поставив драму І. Франка «Украдене щастя» та комедії О. Корнійчука. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Весілля з приданим. К., 1951. *Є. О. Ігушев.*

Е

Е — шоста буква укр. алфавіту. **Є** в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній і лат. графічній основі. За формою накреслення веде початок від *гражданського шрифту*, де її було запроваджено замість кириличної. В сучас. укр. мові нею позначають голосний звук переднього ряду середнього підняття. В наголошеній позиції вимовляється як «е» (мед, темно), а в ненаголошеній — близько до «и» (пор. весе́лий — ве́село, село́ — се́ла). Приголосні перед «е» не пом'якшуються. Для передачі м'якості приголосного перед «е» використовують букву «є».

ЕА́М (новогрец. ΕΑΜ, скорочення від Ἑλληνικὸν Ἀπελευθερωτικὸν Μέτωπον — Грецький національно-визвольний фронт) — патріотична організація грец. народу в роки 2-ї світової війни. Засн. 27.IX 1941 за ініціативою Компартії Греції. Був одним з організаторів *Руху Опору* проти нім.-фашист. окупації. В грудні 1941 ЦК ЕАМ створив Грец. нар.-визвольну армію (*ЕЛАС*), 1941—42 провів масові антифашист. демонстрації в грец. містах. З 1943 ЕАМ сприяв встановленню нар.-демократичної влади у визволених районах. 10.III 1944 ЦК ЕАМ утворив Політ. к-т нац. визволення (фактично — уряд). У 1944 ЕАМ очолив всенар. війну за повне визволення країни. Налічував 1,8 млн. чол. (1944). В грудні 1944 — лютому 1945 ЕАМ керував ЕЛАС у боротьбі проти англ. інтервентів. 24.IV 1945 був перетворений на блок лівих партій (Компартія, Аграрна, Демократична та ін.). В умовах громадян. війни 27.XII 1947 реакційний бурж. уряд Греції заборонив ЕАМ.

ЕББІНГАУЗ (Еббінгаус; Ebbinghaus) Герман (24.I 1850, м. Бармен, тепер Вупперталь — 26.II 1909, м. Галле) — нім. психолог, представник *експериментальної психології*. Стояв на позиціях психофізичного паралелізму. Пра-

ці «Основи психології» (1902) та «Нарис психології» (1908) перекладено рос. мовою.

Е́БЕРТ (Ebert) Макс (4.IX 1879, м. Стендаль, тепер НДР — 15.XI 1929, Берлін) — нім. археолог, професор Кенігсберзького ун-ту. Видав «Словник з доісторії» (т. 1—15, 1924—32), в якому вміщено відомості про найдавніші періоди історії людства, здобуті археологією, лінгвістикою, етнографією. В 1910—11 провадив розкопки на тер. кол. Херсонської губ. Його праця «Південна Росія в давнину» (1921) подає зведення археол. знахідок на Пд. України на той час.

Е́БЕРТ (Ebert) Фрідріх (4.II 1871, Гейдельберг — 28.II 1925, Берлін) — нім. політ. діяч. Один з правих лідерів соціал-демократії. З 1889 — член С.-д. партії Німеччини. З 1912 — депутат рейхстагу. В роки 1-ї світової війни стояв на позиціях соціал-шовінізму. Під час *Листопадової революції 1918* в Німеччині — рейхсканцлер, член уряду *Веймарської республіки*. Уряд Е.— Шейдемана в січні 1919 придушив революц. виступи берлінського пролетаріату. В 1919—25 — президент Німеччини. Проводив антиробітн. політику, санкціонував придушення *Баварської Радянської республіки* 1919, *Рурського повстання 1920, Гамбурзького повстання 1923*, робітн. урядів Тюрінгії й Саксонії. Під час президентства Е. було укладено *Рапалльський договір 1922* з Рад. Росією.

ЕБЕРТИ́СТИ — політ. угруповання лівих *якобінців* кінця 1793— початку 1794 в період *Великої французької революції*. Його лідерами були Ж.-Р. Ебер (звідси назва) — *кордельєр*, видавець газ. «*Пер Дюшен*», А.-Ф. Моморо, Ф.-Н. Венсан, Ш. Ронсен. У своїй соціально-екон. програмі Е. значною мірою відобразили позиції трудящих, виступали за революц. терор, *максимум* цін, боротьбу проти спекуляції, за *дехристиянізацію*. В *Конвенті* боролися проти «*болота*», правих якобінців на чолі з Ж.-Ж. *Дантоном*. Брали активну участь у розгромі «*шалених*». Вимагаючи усунення поміркованих діячів, загрожували повстанням проти *Комітету громадського порятунку*. 14.III заарештовані, 24.III 1794 гільйотиновані за вироком Революційного трибуналу.

Е́БЛА — стародавня держава з столицею у м. Ебла, що існувала в 3-му тис. до н. е. у *Месопотамії*. Залишки м. Ебла відкрив 1978 італ. археолог П. Маттіє під час розкопок пагорбу Тель Мардіх (на Пн. Зх. Сірії). Знайдені писемні джерела (понад 15 тис. глиняних клинописних таблиць з текстами угод, хронік, записів торговців) свідчать, що країна в період свого розквіту поширювала владу на більшу частину тер. Бл. Сходу, перебувала в договірних відносинах з містом-державою Ашшуром. Е. славилася металевими, керамічними, дерев'яними виробами, пурпуровими тканинами. Бл. 2300 до н. е. Е. зазнала поразки в боротьбі проти *Аккаду* за панування на р. Євфраті, столиця її була зруйнована (незабаром відбудована, 2000 до н. е. зруйнована вдруге). Знайдені під час розкопок документи спростовують свідчення Біблії, оскільки згадувані в них деякі факти мали місце на 500 років раніше, ніж про них розповідається в Біблії. *Л.Л. Дмитренко.*

Е́БРО — ріка на Пн. Сх. Іспанії. Довж. 928 км, площа бас. 86,8 тис. км². Бере початок на пд. схилах Кантабрійських гір, впадає в Середземне м., утворюючи дельту. Живлення мішане, характерні зимові повені. Судноплавна до м. Сарагоси. ГЕС. Використовують для зрошування. На Е.— міста Логроньйо, Сарагоса, Тортоса.

ЕБУЛІОСКОПІ́Я (від лат. ebullio — киплю і грец. σκοπέω — розглядаю) — метод визначення молекулярної маси розчиненої речовини за підвищенням температури кипіння розчинів порівняно з чистим розчинником.

ЕВАКУА́ЦІЯ (лат. evacuatio, букв.— спорожнення) — 1) Вивезення з районів воєнних дій у тил поранених, полонених, населення, а також трофеїв та інших матеріальних засобів. 2) Виведення військ із зайнятих ними раніше районів. 3) Вивезення цивільного населення, підприємств, установ, майна та інших цінностей з місцевості, що перебуває під загрозою нападу ворога або стихійного лиха.

Е́ВАНС (Evans) Артур-Джон (8.VII 1851, Наш-Мілс, Гартфордшір — 11.VII 1941, Юлбері, поблизу Оксфорда) — англ. археолог. В результаті досліджень і розкопок на о. Кріт 1899—1930 (з перервами) відкрив залишки Кноського палацу (див. *Кнос*) і вивчив матеріальну культуру Кріту за *бронзового віку*, дослідив глиняні таблички з *піктографічним письмом* і лінійним письмом. Відкриття Е. разом з дослідженнями Г. *Шлімана* і Б. Дерпфельда дали уявлення про зовсім до того невідому доеллінську культуру (3000—1100 до н. е.); за ім'ям легендарного царя Міноса Е. назвав її мінойською (див. *Егейська культура*).

Е́ВАНС (Evans) Рональд (н. 10.XI 1933, м. Сент-Френсіс, шт. Канзас) — астронавт США. Закінчив Канзаський ун-т. Служив у мор. авіації. В групі астронавтів — з 1966. Разом з Ю. *Сернаном* і Х. *Шміттом* 7—19.XII 1972 здійснив політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-17» як пілот осн. блока корабля. *М. Я. Орлов.*

ЕВАНХЕЛІ́СТА (Evangelista) Крісанто (1888, пров. Булакан — лютий 1942) — діяч національно-визвольного і комуністичного руху на Філіппінах. За фахом друкар. Один із засновників Компартії Філіппін (КПФ, 1930). З 1927 — віце-президент найбільшого профспілкового об'єднання країни — Робітн. конгресу (РК), з 1929 —генеральний секретар Спілки пролетарів — профспілкового центру, що відколовся від РК. В 1930—33— генеральний секретар ЦК КПФ. У 1933—36 перебував в ув'язненні. З 1938 — голова ЦК КПФ. У 1942 заарештований япон. поліцією, загинув у в'язниці.

ЕВАРНИ́ЦЬКИЙ Дмитро Іванович (1855—1940) — український історик, археолог і письменник. Див. *Яворницький* Д. І.

ЕВБЕ́Я — острів в Егейському м., біля сх. узбережжя Балканського п-ова, з яким сполучений мостом. Належить Греції. Пл. 3600 км². Рельєф гірський, вис. до 1743 м (г. Дірфіс). Поклади заліз. і хромових руд, мармуру. Розвинуті садівництво, тваринництво, рибальство. Гол. місто — Халкіс.

ЕВГЛЕ́НОВІ ВО́ДОРОСТІ (Euglenophyta) — відділ нижчих рослин. Рухливі одноклітинні, рідше *колоніальні організми*. Більшість Е. в. забарвлена в зелений колір, деякі безбарвні або (дуже рідко) червоні. Мають один, іноді два джгутики. Протопласт одноядерний, у більшості видів з вічком і спец. пігментними клітинами — *хроматофорами*. Продукт асиміляції — вуглевод парамілон. Зовні тіло вкрите перипластом — ущільненим зовн. шаром *цитоплазми*, поверх якого в кількох родів Е. в. утворюється твердий «будиночок». Відомі й паразитні форми. Розмножуються поздовжнім поділом. Поширені гол. чином в прісноводних водоймах. Трапляються в солонуватих водах на вологому грунті та ін. Переважна більшість — вільноплаваючі організми. Відомо понад 800 видів. Багато зоологів відносять евглен до *джгутикових* тварин типу найпростіших. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353 (позиції 26, 27).

ЕВДЕМОНІ́ЗМ (від грец. εὐδαιμονισμός — щастя) — етичний принцип, який основою моральності вважає прагнення людини до щастя (до суспільного щастя — соціальний Е., до особистого — індивідуалістичний Е.). Близький до *гедонізму*. Найбільшого розвитку набув в античній етиці (*Демокріт, Сократ, Арістотель*); пізніше етику Е. розвивали франц. матеріалісти 18 ст. (К.-А. *Гельвецій*, Д. *Дідро*). Як принцип метафіз. етичних вчень Е. хибує на абстрактність, нерозуміння класової природи моралі.

ЕВДІАЛІ́Т (грец. εὐδιάλυτος — той, що легко розпадається) — мінерал класу *силікатів*. Na_4 (Ca, Fe)$_2$ Zr $[Si_3O_9]_2$. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,93. Твердість 5,5—6. В СРСР є на Кольському п-ові. В значних кількостях — руда цирконію.

ЕВДО́КС Кнідський (Εὔδοξος ὁ Κνίδιος; бл. 408 — бл. 355 до н. е.) — давньогрецький математик і астроном. Заснував у м. Кніді (на Пд. Зх. Малої Азії) школу математиків і астрономів. Першим розробив заг. теорію *пропорцій*, розробив т. з. метод вичерпування, за допомогою якого одержано багато формул площ фігур та об'ємів тіл тощо. Е. одним із перших спробував побудувати теорію руху планет. Твори Е. до нас не дійшли.

Е́ВЕ (самоназва — евегбе) — народ, споріднений з народом *фон*. Населяє пд.-сх. райони *Гани* і пд. райони Того. Заг. чисельність —

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Е і Є
Сінайська	6
Фінікійська	⅄ Я ⅄ Ǝ
Давньогрецька	Ε Ε Ε Ε Ε
Візантійська	Є Є Є 6 G
Латинська	E E F II I'
Романська	E e Ɛ e
Гетична	Ɛ e Ɛ n
Кирилиця	Є Є Є Ɛ Є
Глаголиця	Э Э Э Ɔ
Російська	E e Ɛ e, Э э Э э
Українська	E e Ɛ e, Є є Є є

Р. Еванс.

Евкаліпт кулястий: *1* — гілка з квіткою і недостиглими плодами; *2* — поздовжній розріз плода; *3* — насінини.

Евкомія в'язолиста: *1* — гілочка з тичинковими суцвіттями; *2* — гілочка з маточковим суцвіттям.

2,5 млн. (1977, оцінка). Мова — еве, належить до підгрупи ква, групи нігер-конго нігеро-кордофанської сім'ї. Серед Е. поширені давні вірування (культ сил природи, культ предків), частина Е. сповідує *іслам* і *християнство*. До європ. колонізації 19 ст. у Е. були розвинуті землеробство, ремесла, торгівля, мистецтво, фольклор. Осн. заняття сучас. Е.— землеробство.

Е́ВЕЛІНГ (Aveling) Едуард (29.XI 1851, Сток-Ньюінгстон — 2.VIII 1898, Лондон) — діяч англ. робітн. руху, соціаліст. Редактор соціалістичного журн. «Прогрес» (1883—84). У 1884 — член С.-д. федерації; засудивши її сектантську програму, тоді ж вийшов з неї і взяв участь в організації Соціалістичної ліги (член ліги до 1888). Разом зі своєю дружиною Е. *Маркс* був активним пропагандистом марксизму. Учасник руху за створення т. з. нових *тред-юніонів*. Сприяв створенню й діяльності *Інтернаціоналу 2-го*. Автор ряду праць з питань марксизму і робітн. руху. Драматург і літературознавець.

Е́ВЕЛІНГ (Aveling) Елеонора (16.I 1855—31.III 1898) — діяч англ. і міжнар. робітн. руху. Молодша дочка К. Маркса. Див. Е. *Маркс*.

Е́ВЕНБАХ Семен Маркович (20.IV 1870, Харків — 31.I 1937, Київ) — укр. рад. художник театру. Навчався в Харків., пізніше в Одес. рисувальних школах. Працював у приватних оперних театрах Харкова (1889—1900), Києва (1901—16), Петрограда (1916—17). В 1921—37 Е.— художник Київ. театру опери та балету, в якому оформив вистави: «Садко» Римського-Корсакова (1903), «Дубровський» Направника (1921), «Фауст» Гуно (1924), «Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова (1928), «Наталка Полтавка» Лисенка (1935) та ін.

ЕВЕ́НИ (стара назва — ламути) — народ, який живе в деяких районах Магаданської і Камчатської областей і в пн. районах Якут. АРСР на Сх. від нижньої Лени. Чисельність — 12 тис. чол. (1970, перепис). Мова — евенська, тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї мов. За походженням, господарством і культурою Е. близькі до *евенків*.

ЕВЕ́НКИ (стара назва — тунгуси) — народ, який живе в лісовій смузі Сибіру (від Єнісею до Охотського м.). Заг. чисельність в СРСР — 25 тис. чол. (1970, перепис). Незначна кількість живе на Пн. Зх. КНР. Мова — евенкійська, тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї мов. За релігією Е. були шаманісти (див. *Шаманство*), хоч формально ті, що жили в Росії, вважалися православними. Е.— корінні жителі Прибайкалля й Забайкалля, звідки вони, можливо, на поч. 2-го тис. н. е. розселилися на тер. сучас. проживання. В серед. 17 ст. увійшли до складу Рос. д-ви. Е. були кочовиками, займались оленярством, мисливством і почасти рибальством. За Рад. влади докорінно змінилися життя і побут. Ліквідовано неписьменність. Зросла нац. інтелігенція. Див. *Евенкійський автономний округ*.

ЕВЕ́НКІЙСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Красноярського краю РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований у Сх. Сибіру. Пл. 767,6 тис. км². Нас. 16 тис. чол. (1979, перепис). Осн. населення — евенки, якути, живуть також росіяни та ін.; міськ. населення — 35%. Поділяється на 3 райони. Центр — смт *Тура*. Е. а. о. лежить у межах *Середньосибірського плоскогір'я*. Пересічні висоти 500—700 м. У пн.-зх. частину заходить плато Путорана (найвища точка — г. Камінь, 1701 м). Корисні копалини: вугілля, залізна руда, руди кольорових металів, графіт, ісландський шпат. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —36,8° (мінімальна —70°), липня +13,2, +17,7°. Річна кількість опадів від 300 до 500 мм. Поширена *багаторічна мерзлота*. Найбільші ріки — праві притоки Єнісею — *Тунгуска Нижня* і *Тунгуска Підкам'яна* (Середня Тунгуска). Багато озер. Грунти переважно гірсько-лісові підзолисті, гірсько-тундрові та дерново-підзолисті. Ліси хвойні (сибірська модрина, кедр, сосна, ялина, смерека). Осн. заняття населення — оленярство, звірівництво (сріблясто-чорні лисиці, голубий песець), хутровий і рибний промисли та молочне тваринництво. Вирощують картоплю, овочі. Видобувають графіт, ісландський шпат. Осн. види транспорту — повітряний, водний і гужовий (оленячий). За роки Рад. влади створено нац. писемність евенкійською мовою. Фольклор евенків складається з казок, міфів, переказів тощо. За Рад. влади з'явилась оригінальна (О. Платонов, Г. Чинков, Н. Сахаров, І. Удигір, В. Лоргактоєв, С. Пікунов та ін.) і перекладна л-ра евенкійською мовою. Працюють мед. уч-ще, 27 масових б-к, 26 клубних закладів, 3 самодіяльні театри (в селищах Турі, Байкиті й Ванаварі). Краєзнавчий музей у Турі. Місцеві радіопрограми, ретрансляція програм Центр. телебачення. Виходить газ. «Советская Эвенкия».

ЕВЕРЕ́СТ — вживана в літературі назва найвищої вершини світу — г. *Джомолунгми* в Гімалаях.

ЕВКАЛІ́ПТ (Eucalyptus) — рід вічнозелених рослин родини миртових. Дерева (до 100 м заввишки з діаметром стовбура понад 3 м) або кущі. Листки майже в усіх видів гетероморфні, до променів сонця повернені ребром, через що евкаліптові ліси дають мало тіні. Квітки білі, жовті й темно-червоні, двостатеві, здебільшого в зонтиках. Плід — коробочка. Насіння дрібне; від бутонізації до достигання його проходить 6—15 міс. Понад 600 видів, поширених переважно в Австралії, а також на о-вах Тасманія, Нова Гвінея, Сулавесі і Серам. Багато видів запроваджено в культуру. Е. дуже швидко ростуть: уже в 1-й рік життя вони досягають 4—5 м заввишки, на 3-й — 8 м, а на 10-й — 25 м з діаметром стовбура до 1 м і більше. Посилено випаровуючи вологу, евкаліптові ліси сприяють осушенню й оздоровленню заболочених місцевостей. Деревину використовують як буд. матеріал, кору — як дубитель і для виготовлення паперу. З листя добувають ефірну олію, яку застосовують у парфюмерії і медицині. В СРСР Е. добре акліматизувалися на Чорноморському узбережжі (від Сочі до Батумі) і в Колхідській низовині. Найбільше значення мають Е. кулястий (E. globulus), Е. попелястий (E. cinerea), Е. лимонний (E. citriodora) та ін.

ЕВКАРІО́ТИ, еукаріоти (від грец. εὖ — добре, цілком і κάρυον — ядро) — рослинні й тваринні організми, клітини яких, на відміну від *прокаріотів*, містять сформоване *ядро*.

ЕВКЛІ́Д (Εὐκλείδης; 3 ст. до н. е.) — давньогрец. математик. Біографічні дані про Е. дуже бідні: можна лише твердити, що його наук. діяльність проходила в Александрії. Е.— автор першого, що дійшов до нас, теор. трактату з математики «Початки», в якому підсумовано попередній розвиток математики й закладено базу для її дальшого розвитку (див. *Евклідова геометрія*). Цей твір великою мірою спричинився до створення панівного в сучас. математиці *аксіоматичного методу*. До нас дійшли ще твори Е. в араб. перекладах: «Дані», «Про поділ фігур» (з математики), «Явища» (з астрономії), «Канонічний переріз» (з теорії музики), «Оптика» і «Катоптрика» (з геом. оптики); про ін. твори Е. відомо лише з коментарів.

ЕВКЛІ́Д з Мегари (Εὐκλείδης ὁ Μεγαρικός; бл. 450—380 до н. е.)— давньогрец. філософ, засновник *мегарської школи*, ворожої афінській демократії й матеріалізмові. Учень *Сократа*. Визнавав істинним лише загальне, заперечуючи цим істинність усього окремого, індивідуального. Е. і його учні поклали початок логіці висловлювань, розвинутої далі в давньогрец. логіці *стоїцизмі*.

ЕВКЛІ́ДА АЛГОРИ́ТМ — *алгоритм* знаходження *найбільшого спільного дільника* двох цілих чисел або двох *многочленів* однієї й тієї самої змінної, спільної міри двох відрізків (див. *Сумірні і несумірні величини*). Запровадив *Евклід* у геом. формі.

ЕВКЛІ́ДІВ ПРО́СТІР — простір, властивості якого визначаються аксіомами *евклідової геометрії*. Загальніше під Е. п. E_n розуміють *багатовимірний простір*. Е. п. звичайно інтерпретують як *векторний простір*, складений з радіусів-векторів $x = (x_1, \ldots, x_n)$ точок $(x_1, \ldots, x_n)$. Е. п. характеризується тим, що в ньому введено скалярний добуток $(x, y) = \sum_{i=1}^{n} x_i y_i$ векторів, при цьому *норма* $\| x \| = \sqrt{(x, x)}$. Це дає змогу запровадити поняття кута між векторами x і y і ряд ін. геом. понять. Геометрія Е. п. аналогічна геометрії звичайного тривимірного простору

E_3. Крім скінченновимірних, важливу роль відіграють нескінченновимірні Е. п. (т. з. гільбертові простори), які вивчають у *функціональному аналізі*. Найпростішим з них є т. з. простір l_2, що будується як сукупність векторів $x\ (x_1, x_2 \ldots)$, для яких ряд $\sum_{i=1}^{\infty} x_i^2$ є збіжним. Ін. приклад гільбертового простору — простір $L_2\ (a, b)$, скалярний добуток «векторів» якого — функцій типу $x = x\ (t)$, де $a \leqslant t \leqslant b$,— визначається формулою $(x, y) = \int_a^b x\ (t)\ y\ (t)\ dt$. Е. п. дають змогу геометризувати й алгебраїзувати ряд задач математики, фізики тощо і тим полегшити розв'язування їх. Так, задачу розкладу функцій $x\ (t)$, де $0 \leqslant t \leqslant 2\pi$, у *Фур'є ряд* можна розглядати як задачу розкладу «вектора» x за «базисними векторами» 1, cos kt, sin kt ($k = 1, 2 \ldots$) і розв'язувати аналогічно до звичайного розкладу вектора простору E_3 за координатними ортами.

Ю. М. Березанський.

ЕВКЛІ́ДОВА ГЕОМЕ́ТРІЯ — геометрія, в якій *аксіоматичним методом* вивчаються найпростіші просторові форми і просторові відношення. Першу строго логічну побудову Е. г. подав у 3 ст. до н. е. *Евклід* у творі «Початки». Його геометрична система лежить в основі сучасної Е. г. Виклад Е. г. спирається на п'ять груп аксіом. У них визначаються вихідні відношення, які беруться без доведення,— належність, порядок, рух, неперервність, паралельність — між основними (не уточнюваними) поняттями: точка, пряма, площина. Глибоке вивчення аксіоматики Евкліда, зокрема аксіоми паралельності, привело до появи *Лобачевського геометрії*, *ріманової геометрії*, афінної і *проективної геометрії*. Е. г. виникла як безпосередня абстракція уяв про будову реального простору, основаних на людському досвіді. Розвиток природознавства (зокрема, виникнення *відносності теорії*) показав, що Е. г. описує простір лише в першому наближенні, тобто з певним ступенем точності. Див. також *Геометрія*, *Простір* у математиці, *Евклідів простір*, *Неевклідові геометрії*.

Літ.: Ефимов Н. В. Высшая геометрия. М., 1971.

А. Д. Мілка.

ЕВКО́МІЯ (Eucommia) — рід рослин родини евкомієвих. Дерево заввишки 15—20 м. Листки чергові, еліптичні, черешкові, дрібнозубчасті. Квітки одностатеві, без оцвітини. Плід — однонасінний крилатий горішок. Один вид — Е. в' я з о л и с т а (E. ulmoides)— цінна гутаперчоносна рослина (див. *Гутаперча*). В листках є 3—6% гути. В корі гілок і стовбура вміст її становить 2—8%, у коренях — 7—14%, у плодах — 8—14%. У дикому стані росте у Сх. Азії. В СРСР культивують у Серед. Азії й на Закавказзі. Препарати з кори Е. застосовують у медицині.

ЕВКСІ́НСЬКИЙ БАСЕ́ЙН — опріснений морський басейн, що існував на початку антропогенового (четвертинного) періоду на місці сучас. Чорного й Азовського морів. Води Е. б. окремими затоками заходили в прибережні зниження *Причорноморської западини*.

ЕВЛІЯ ЧЕЛЕБІ́ (Evliya Çelebi; 25.III 1611, Стамбул — 1682 або 1683, там же) — тур. географ, мандрівник і письменник. З 1640 подорожував по різних країнах світу, бував на Пн. Кавказі, на Україні, в Молдавії, Криму, Росії. 10-томна праця Е. Ч. «Книга подорожування, або історія мандрівника» містить відомості про багато країн і народів Європи, Азії й Африки, є важливим джерелом, зокрема, з історії України. Е. Ч. дає описи укр. міст, розповідає про заняття, побут, зовн. вигляд і етнічний склад жителів України, про боротьбу укр. козацтва проти тур.-тат. агресії.

Тв.: Книга путешествия, в. 1. Земли Молдавии и Украины. М., 1961.

ЕВМЕНІ́ДИ (грец. Εὐμενίδες — «доброзичливі») — в *Аттиці* культова назва богинь помсти *еріній*.

ЕВОЛЮ́ТА І ЕВОЛЬВЕ́НТА [від лат. evolutus — розгорнутий і evolvens (evolventis) — той, що розгортає]. Е в о л ю т о ю плоскої кривої наз. *геометричне місце* центрів її кривини; по відношенню до своєї еволюти крива називається е в о л ь в е н т о ю, або і н в о л ю т о ю (мал.). Довжина дуги еволюти дорівнює модулю різниці радіусів *кривини* евольвенти в точках, яким відповідають кінці цієї дуги. Центри кривини вершин евольвенти є *особливими точками* її еволюти. Дотичні до еволюти є *нормалями* її евольвенти, тобто еволюта є *обгорткою* родини нормалей евольвенти, а евольвента є ортогональною траєкторією *дотичних прямих* до еволюти. Евольвенту можна побудувати так: на дугу еволюти натягнути нерозтяжну нитку, закріпивши її в одному з кінців дуги; коли цю нитку, відтягуючи за вільний кінець, змотувати з еволюти, то цей кінець опише дугу евольвенти; звідси назви: розгортаюча (евольвента) й розгорнута (еволюта). Кожна крива має безліч евольвент.

В. П. Білоусова.

ЕВОЛЮЦІ́ЙНЕ ВЧЕ́ННЯ — система теоретичних, науково опрацьованих і узагальнених знань про умови, рушійні сили, причинні механізми, загальні закономірності *видоутворення* та істор. розвитку живої природи взагалі. Ідею *еволюції* органічного світу обстоювали ще представники давньогрец. матеріалістичної філософії (Геракліт, Емпедокл, Арістотель та ін.). Вони розвивали погляд про поступове виникнення живих організмів на Землі в результаті самозародження з неживої природи, заперечуючи створення їх надприродною силою. Проте це були тільки умоглядні, більш або менш вдалі здогади. В епоху *Відродження* почалася підготовка наук. фундаменту для обгрунтування погляду про природне походження тварин і рослин. У 18 — 1-й пол. 19 ст. розгорнулася гостра боротьба прихильників матеріалізму й ідеалізму навколо питання про походження і розвиток життя на Землі. Важливим кроком у розвитку еволюційної ідеї були праці франц. вчених Ж. Бюффона, Е. Жоффруа Сент-Ілера, вітчизн. вчених О. А. Каверзнєва, Я. К. Кайданова, К. Р. Рульє та ін., спрямовані проти ідеї постійності *видів* і надприродного створення їх. Цілісне Е. в., хоч і слабо обгрунтоване фактичним матеріалом, розробив Ж.-Б. *Ламарк* (див. *Ламаркізм*). Початок новій епосі в розвитку Е. в. і біології взагалі поклав Ч. *Дарвін*, який уперше науково обгрунтував теорію розвитку органічного світу. В результаті використання новітніх методів дослідження й досягнень біології, зокрема в галузі *генетики*, *молекулярної біології*, *селекції*, поглиблено Е. в. Дарвіна, перегляну́то й виправлено деякі нечіткі й помилкові його положення, спростовано заперечення проти *добору природного*. Е. в. відкриває широкі перспективи для розвитку біології, для боротьби з *метафізикою* й *телеологією*, для діалектико-матеріалістичного розуміння живої природи. Воно є теор. основою для створення нових форм організмів, а тим самим — для підвищення продуктивності рослинництва й тваринництва. Див. також *Дарвінізм*.

О. П. Маркевич.

ЕВОЛЮЦІОНІ́ЗМ — учення про *розвиток* як процес безперервних змін, що переходять одна в одну без стрибків, переривів поступовості.

Виникнувши спочатку як суто природнича ідея, Е. відіграв певну роль у розвитку *природознавства*. Після перенесення Г. *Спенсером* цієї концепції в соціологію Е., набувши вульгарної форми, втратив прогресивне значення. Оскільки вульгарний Е. внаслідок механістичного зведення якості до кількості вступив у суперечність з фактами науки і сусп. життя, виникли численні «теорії» («творча еволюція» А. *Бергсона*, *емерджентна еволюція* К. Ллойда — Моргана й С. *Александера*, «філософія процесу» А. *Уайтхеда* та ін.), які абсолютизували якісний бік процесу розвитку. Жодній з цих концепцій не вдалося розкрити справжню специфіку розвитку, оскільки поза їхньою увагою залишилося внутр. джерело розвитку — боротьба *протилежностей*.

ЕВОЛЮ́ЦІЯ (лат. evolutio — розгортання) — поступовий розвиток явища, предмета при збереженні його сутнісної визначеності в процесі якісно-кількісних змін. Е.— одна з двох форм єдиного процесу розвитку. Нерозривно пов'язана з революцією — стрибкоподібною зміною сутності предмета, етапом розв'язання істотних, осн. суперечностей (див., зокрема, *Революція соціальна*). Нерозуміння цього зв'язку є основою хибних теорій сусп. розвитку. Так, абсолютизація Е. призводить до *ревізіонізму*, *реформізму* тощо. У широкому розумінні, частіше в природознавстві, термін «еволюція»

Евклід.

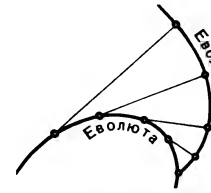

Еволюта і евольвента.

Евріпід.

Орфей і **Евридіка.** Мармурова римська копія з мармурового грецького оригіналу школи Фідія. Близько 430 до н. е. Національний музей. Неаполь.

застосовують для позначення змін, розвитку взагалі й називають ним не лише кількісні зміни, а й весь процес розвитку в цілому (див. *Еволюційне вчення*).

ЕВОЛЮ́ЦІЯ в біології — необоротний процес істор. розвитку живої природи на Землі шляхом перетворення одних органічних форм на якісно інші в результаті їхньої *адаптації* до умов існування, що безперервно змінюються. На відміну від філос. розуміння терміна «еволюція» в біології ним позначають не лише кількісні, а й якісні зміни, тобто процес розвитку в цілому. Біол. Е. являє собою особливу форму *руху* матерії, який «обіймає собою всі зміни й процеси, що відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення і кінчаючи мисленням» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, К., 1965, с. 366). Виникнувши як синтез нижчих форм руху матерії, Е. органічного світу включає їх у себе як підпорядковану частину і разом з тим сама відзначається якісною своєрідністю і своїми специфічними законами. Е. живої природи перебуває в тісному взаємозв'язку з геол. історією Землі, з дією космічних і геол. факторів, з кліматичними циклами тощо. Вона триває на нашій планеті приблизно 4,5 млрд. років. Результатом Е. є величезна різноманітність живих істот, що населяють водні й суходільні простори земної кулі. Матеріально-істор. причини біол. Е. вперше розкрив (1859) Ч. *Дарвін* (див. *Дарвінізм, Еволюційне вчення*). Обгрунтування ним теорії *добору природного*, а пізніше, в 20 ст., творче об'єднання дарвінізму й генетики, застосування найновіших методів біології уможливили дослідження механізму еволюційного процесу, зокрема його початкових стадій (див. *Мікроеволюція*). Центр. ланкою біол. Е. є *видоутворення*. Продовження процесу *дивергенції* на надвидовому рівні розуміють як *макроеволюцію*. Проте в перебігу мікро- і макроеволюційного процесів немає принципової різниці. В результаті цих процесів зростає чисельність та різноманітність форм організації життя на Землі, збагачується ієрархічна система *таксонів*.

Біол. Е. здійснюється різними шляхами, гол. з яких, за О. М. Сєверцовим, є: *ароморфоз, ідіоадаптація, дегенерація* (див. *Прогрес* у живій природі. *Регрес* у живій природі).

Літ.: Камшилов М. М. Эволюция биосферы. М., 1974; Яблоков А. В., Юсуфов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974; Левонтин Р. Генетические основы эволюции. Пер. с англ. М., 1978.

О. П. Маркевич.

ЕВОЛЮ́ЦІЯ ЗІР — повільні необоротні зміни структури, розмірів, хім. складу та ін. характеристик зір, зумовлені найчастіше зміною джерел їхньої енергії. Згідно з сучасними уявленнями, на першому етапі еволюції найістотнішими є гравітаційне стиснення *зорі* з протозоряної газової хмари; в цей час надра її розігріваються до температури, достатньої для початку термоядерної реакції перетворення водню на гелій. Починається найдовший етап еволюції, на якому перебуває більшість зір, в т. ч. й *Сонце*; в масивних зір він триває мільйони років, у зір з масою, близькою до сонячної,— мільярди років. Після того, як весь водень у центр. областях перетвориться на гелій, зоря розширюється й перетворюється на *червоний гігант*. У надрах цих зір відбуваються реакції перетворення гелію, вуглецю тощо, поки в зорі не утвориться ядро з елементів групи заліза. Позбавлена тепер джерел енергії, зоря втрачає стійкість. Якщо її маса перевищує 2,5—3 сонячної, вона перетворюється на *чорну діру*, виявити яку можна тільки за її полем тяжіння. Зоря з масою від 1,5 до 2,5 сонячної перетворюється на *нейтронну зорю*, а менші — на *білі карлики*. При переході до цих заключних етапів еволюції в деяких зорях відбувається гігантський вибух — явище *наднової зорі*.

Літ.: Происхождение и эволюция галактик и звёзд. М., 1976; Шкловский И. С. Звёзды: их рождение, жизнь и смерть. М., 1977; Каплан С. А. Физика звёзд. М., 1977. *Ю. М. Єфремов.*

ЕВПАТРИ́ДИ, євпатриди (грец. εὐπατρίδαι, букв.— шляхетні, родовиті) — родова знать у Стародавніх *Афінах*. У 8—6 ст. до н. е. в ході соціально-майнового розшарування заволоділи найкращими землями, зосередили в своїх руках політ. владу. В результаті демократичних реформ Солона (див. *Солона реформи*) й *Клісфена* (кін. 6 ст. до н. е.) Е. втратили свої привілеї.

ЕВРИБІО́НТИ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений та *біонт*), еврибіонтні організми — організми, що можуть жити при значних змінах умов середовища. Багато наземних тварин і рослин помірних широт здатні витримувати великі сезонні коливання т-ри; деякі комахи та ракоподібні на різних стадіях *життєвого циклу* розвиваються й живуть в різних умовах (спочатку водних, а потім наземних) тощо. Підвищенню еврибіонтності багатьох організмів сприяють *анабіоз, сплячка* тощо. *Ареали* Е. звичайно ширші, ніж *стенобіонтів*.

ЕВРИ́СТИКА (від грец. εὑρίσκω — знаходжу) — науковий напрям у психології, кібернетиці, логіці і філософії, що розкриває природу розумових операцій людини при розв'язуванні задач незалежно від їхнього конкретного змісту. У вужчому розумінні — це здогадки, що грунтуються на заг. досвіді розв'язування аналогічних задач. Спроби систематизувати Е. є вже в працях *Евкліда*. Амер. математик Д. Пойа визначав Е. як «мистецтво розв'язувати задачі й робити відкриття»; вона є характерною для «людського» способу розв'язування задач, який можна уявити так: у пам'яті людини нагромаджено великий обсяг «неясної» *інформації* про ситуації, аналогічні ситуації розв'язуваної задачі. Пошук найкращого розв'язку потребує певного часу: в якийсь момент людина знаходить цей розв'язок. Машинний спосіб розв'язування задач, у свою чергу, може бути об'єктом застосування евристик (здогадок). У цьому випадку Е. розуміють як критерій перебору варіантів розв'язку і як відшукання способу скорочення обсягу перебору. Прикладом для розуміння «людського» (евристичного) й «машинного» способу розв'язування задач є обчислювальні програми для шахової гри (див. *Програма ЦОМ*).

Літ.: Александров Е. А. Основы теории эвристических решений. М., 1975; Ивахненко А. Г. Долгосрочное прогнозирование и управление сложными системами. К., 1975; Пойа Д. Как решать задачу. Пер. с англ. М., 1961.

О. Г. Івахненко.

ЕВРИТО́ПНІ ОРГАНІ́ЗМИ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений і τόπος — місце) — організми, здатні жити в місцях з найрізноманітнішими умовами середовища. Ця їхня здатність пов'язана з притаманною їм високою екологічною пластичністю. До Е. о. належать представники як рослинного світу (напр., очерет, який росте по берегах водойм, у воді, на солонцях і солончаках, на пісках і глинистих грунтах), так і тваринного світу (напр., полівка звичайна, що живе у степу, на луках, на полях і галявинах лісу). Е. о., що характеризуються надзвичайним ступенем евритопності, наз. *убіквістами*. Див. також *Стенотопні організми*.

ЕВРИФА́ГІЯ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений і φάγος — пожирач) — здатність тварин до живлення найрізноманітнішою їжею рослинного і тваринного походження. Е.— крайній ступінь *поліфагії*. Типовими евріфагами (тваринами, яким властива Е.) серед безхребетних є синантропні види (див. *Синантропні організми*) — таргани, терміти та ін., серед хребетних — ворони, свині, ведмідь бурий тощо.

ЕВРИХО́РНІ ВИ́ДИ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений і χώρα — простір, область) — дуже поширені види рослин і тварин. Мають, як правило, широку екологічну амплітуду, тобто здебільшого є одночасно й *евритопними організмами*. Іноді Е. в. наз. *космополітами*.

ЕВРІДІ́КА (Εὐρυδίκη) — у грецькій міфології лісова *німфа*, дружина *Орфея*. Коли Е. померла від укусу гадюки, Орфей спустився в *Аїд*, щоб повернути її на землю. Своїми піснями він зачарував володарів потойбічного світу й дістав дозвіл забрати Е. Але йому поставили умову не говорити з тінню Е. й не оглядатися на неї, аж поки вони не дістануться на землю. Орфей порушив заборону й навіки втратив дружину.

ЕВРІПІ́Д (Εὐριπίδης; бл. 480 або 484, о. Саламін — 406 до н. е., Македонія) — давньогрецький драматург. Жив у Афінах. В 408 переїхав до Македонії. З 92 п'єс Е. збереглося 17 трагедій і одна драма сатирів («Кіклоп»). Найвідоміші трагедії: «Медея» (431), «Іпполіт» (428), «Троянки» (415), «Іфігенія в Тавріді» (415—412), «Електра» (413), «Орест»

(408). Своїми творами відгукувався на актуальні питання соціального й політ. життя. Творчість Е. високо оцінювали визначні діячі культури різних народів (Арістотель, Л. А. Сенека, Ж. Расін, І. Франко). Укр. мовою уривки з трагедій Е. вперше надруковано в хрестоматії «Антична література» (1938).

Тв.: Рос. перекл.— Трагедии, т. 1—2. М., 1969.
Літ.: Антична література. К., 1976.

ЕВСТАТИ́ЧНІ КОЛИВА́ННЯ (від грец. εὐσταθής — стійкий, зрівноважений) — постійні повільні коливання рівня Світового ок. внаслідок зміни кількості води в окремих його частинах або заповнення їх геологічними осадками. Підвищення рівня океану зумовлюється масовим таненням льодовиків, зменшенням випаровування; зниження рівня — інтенсивним випаровуванням, утворенням великих льодовиків тощо. Е. к. мають значний вплив на рельєфоутворюючі процеси узбережних ділянок. *О. О. Ломаєв.*

ЕВТЕ́КТИКА (від грец. εὔτηκτος — легкоплавкий, швидкорозчинний) — 1) Е. р і д к а — рідкий розчин (розплав), що при певному тиску перебуває в рівновазі з твердими фазами. Кристалізується при сталій евтектичній т-рі. За кількістю твердих фаз (напр., чистих компонентів, *твердих розчинів*) розрізняють Е. подвійну, потрійну тощо. 2) Е. т в е р д а — кристалічний конгломерат (тонка суміш твердих речовин), що утворюється під час *кристалізації* рідкої Е. В процесі такої кристалізації водночас виникають кристали кількох твердих фаз, що пов'язане з дифузійним розділенням рідкої Е., переохолодженої нижче евтектичної т-ри. За формою перерізу фазових складових частин Е. буває кулястою, стрижньовою й пластинчастою. Орієнтовану (однонапрямлену) кристалізацію Е. використовують для виробн. *композиційних матеріалів*. Евтектичними є *припої*, ливарні сплави тощо. Див. також *Берилію сплави*.

ЕВТРО́ФИ, евтрофні рослини (від грец. εὐτροφέω — добре визріваю), еутрофні рослини — рослини, що нормально розвиваються лише на багатих поживними речовинами грунтах. Е. р. є дуб, ясен, кульбаба тощо. До Е. р. належать і *нітрофільні рослини*. Див. також *Оліготрофи*.

ЕВФЕМІ́ЗМ (грец. εὐφημυσμός — пом'якшений вираз) — слово чи вираз, яким замінюють у мові грубі, непристойні чи заборонені вислови.

ЕВФОНІ́Я (грец. εὐφωνία — милозвучність) — розділ поетики, який вивчає звукові засоби літературно-худож. твору, а саме: *ритм, рима, анафора, епіфора, алітерація, асонанс, дисонанс,* звуконаслідування тощо. Звучання слова в худож. мові — один із засобів посилення виразності й емоційного забарвлення твору. Поширеним засобом Е. в укр. мові є вставляння голосного при збігу двох приголосних чи приголосного при збігу голосних (див. *Зіяння*).

ЕВФУЇЗМ (англ. euphuism, від грец. εὐφυής — витончений, стрункий) — пишномовність, а також манерний, бундючний стиль.

ЕГАЛІТАРИ́ЗМ (франц. égalitarisme, букв.— зрівнялівка) — різновид *утопічного соціалізму*, що обстоює принцип зрівняльного розподілу *засобів виробництва* між дрібними приватними власниками, організацію виробництва на основі індивідуального господарства. Зародки Е. виникли ще в Старод. Греції в *Гесіода*, Фалея та ін. У період формування й розвитку капіталізму Е. найяскравіше виявився у вченні П.-Ж. *Прудона*, К. Грюна, народників-чорнопередільців. Е. переважно виступає як ідеологія *дрібної буржуазії*. Егалітаристи, обгрунтовуючи необхідність ліквідації великої приватної власності, допускають усуспільнення деяких засобів виробн., напр. землі, і на цій підставі часто вважають себе соціалістами. Реакційні риси Е. особливо проявились у *зрівняльному комунізмі*, в *«казарменому комунізмі»*.

Е́ГАН (Egan) Едмунд (1851—1901) — угорський бурж. діяч, економіст. У 1898 в «Меморіалі» (доповідній записці) м-ву землеробства відобразив нужденне життя закарпатських селян. Причину злиднів Е. вбачав у жорстокій експлуатації їх лихварським капіталом, але замовчував колонізаторську політику уряду Австро-Угорщини та грабування трудящих угор. і укр. поміщиками й куркулями. З 1899 Е. очолював «Експозитуру гірських районів» (орган м-ва землеробства), яка здійснювала на Закарпатті *«Верховинську господарську акцію»*. Автор кількох праць з питань сільс. г-ва, зокрема «Економічне становище руських селян в Угорщині» (1901).

Е́ГЕДЕ-НІ́ССЕН (Egede-Nissen) Адам-Ельмар (29.VI 1868, побл. Крістіанії, тепер Осло — 4.IV 1953, там же) — діяч норвезького робітн. і комуністичного руху. Член Компартії Норвегії (КПН) з 1923. В 1900—12 і 1922—24 — депутат *стортингу*. В 1906—23 — один з керівників лівого крила Норв. робітн. партії. В 1918 був у Росії, зустрічався з В. І. Леніним. Делегат VII (1935) конгресу Комінтерну. В 1933—35 — голова Т-ва друзів Рад. Союзу. В 1934—40 і 1945—46 — голова КПН.

ЕГЕ́Й (Αἰγεύς) — у грецькій міфології легендарний цар Афін. Батько *Тесея*. Вважаючи, що його син загинув, у розпачі кинувся в море, яке стали наз. Егейським.

ЕГЕ́ЙСЬКА КУЛЬТУ́РА, Крітомікенська культура — загальна назва цивілізацій *бронзового віку* (3—2-е тис. до н. е.) на *Кікладах, Криті*, в материковій Греції й Малій Азії (зх. *Анатолія*). Гол. центри її відкрито розкопками Г. *Шліманa* в *Мікенах* і А. *Еванса* на Криті. Виділено кілька локальних археол. культур (цивілізацій) Е. к.: культура Криту здобула назву мінойської (за ім'ям легендарного крітського царя *Міноса*); культура різних частин материкової Греції — фессалійської, македонської, елладської; Малої Азії — західно-анатолійської; Кікладів — кікладської. Е. к. поділяють на 3 періоди: ранній (для елладської — бл. 3000—2100/1900 до н. е., для мінойської — бл. 3000—2200 до н. е.), середній (відповідно бл. 2100/1900—1580 до н. е. і бл. 2200—1700 до н. е.), пізній (відповідно бл. 1580—1200 до н. е. і бл. 1700—1150 до н. е.). Цю періодизацію з деякими змінами прийнято й щодо ін. локальних культур Е. к. Культури зх. Анатолії і Серед. Греції виникли на основі місц. *неоліту*, культури островів сх. частини Егейського м. розвинулися під впливом культури *Трої*. Розвиток Е. к. відбувався нерівномірно. Її центри переживали періоди розквіту й занепаду в різні часи. Археол. дані свід-

Егейська культура.
Дами в блакитному. Фреска Кноського палацу. Середина 2-го тисячоліття до н. е. Археологічний музей. Геракліон.

Богиня зі зміями. Статуетка з слонової кістки і золота. Середина 2-го тисячоліття до н. е. Музей красних мистецтв. Бостон.

Глиняна ваза з Гурнії з зображенням восьминога. Середина 2-го тисячоліття до н. е. Археологічний музей. Геракліон.

Кноський палац на острові Кріт. Сходи і світловий колодязь. 16 ст. до н. е.

Левова брама в Мікенах. 14 ст. до н. е.

Едінбург. Пам'ятник Вальтеру Скотту. Архітектор М. Кемп. 1840—46

чать, що вже в ранній період Е. к. в деяких місцях (на Малоазійському п-ові, о-вах Лемнос, Лесбос, Кіклади і Кріт, узбережжі Егейського м.) відбувався процес майнового розшарування й розкладу родового ладу. Це було пов'язано з розвитком тут раніше, ніж у материковій Греції, металургійного виробн., яке забезпечило зростання продуктивності праці, що сприяло появі лишків продуктів і нерівномірному розподілові їх серед членів суспільства. В той час тут з'явилися селища міськ. типу (Поліохні на о. Лемнос бл. 2750 до н. е., Халандріані на о. Сірос у серед. 3-го тис. до н. е., Філакоті на о. Мелос у кін. 3-го тис. до н. е.); укріплені міста з баштами й бастіонами (в зх. Анатолії в 3-му тис. до н. е.). Відокремилося ремесло, поширилося скотарство, розвинулося мореплавство. Бл. 2300 до н. е. Пелопоннес і пн.-зх. Анатолія зазнали ворожої навали, про що свідчать сліди пожеж і руйнувань. Під впливом пришельців (можливо, індоєвроп. походження) до поч. 2-го тис. до н. е. змінилася матеріальна культура материкової Греції, Трої, деяких островів. На Криті, який обминула ворожа навала, розвивалася далі мінойська культура. Середній період Е. к. характеризувався поширенням бронзових виробів. Зросли кількість і розмір міськ. поселень. Найзначнішим осередком Е. к. став Кріт, де виникла велика д-ва з центром у м. *Кносі*. Тут великого розмаху набуло будівництво великих палаців (у Кносі, Фесті, Маллії), було прокладено шляхи, розвинулося суднобудування. З'явився чотириколісний візок, *гончарський круг*. Під владою крітської д-ви в серед. 2-го тис. до н. е. були Кіклади і, можливо, частина материкової Греції. Це був період найбільшої консолідації Е. к., про що свідчить певна єдність матеріальної культури: кераміки, металевих виробів. Крітська д-ва мала зв'язки зі Старод. Єгіптом, Сірією, Кіпром, Анатолією. Вторгнення бл. 1600 до н. е. на материкову Грецію нових племен (можливо, *ахейців*) поклало початок виникненню д-в навколо Мікен, Тірінфа, Орхомена. У пізній період Е. к. гол. центром стала Мікенська д-ва, яка являла собою ранньорабовласницьке суспільство. Розквіт мікенської д-ви припав на 1400—1200 до н. е. Під її впливом перебували Пелопоннес і Кіклади, залежним від неї був Кнос (у 14 ст. до н. е. Кріт захопили ахейці). Мікенська д-ва мала екон. і політ. зв'язки з Єгіптом, Сірією, Хеттською д-вою. Значного розвитку в той час досягли ремесла і торгівля. В кін. 13 ст. до н. е. Е. к. переживала глибоку внутр. кризу, яка супроводилася навалою *дорійців* і «народів моря», і це призвело до її занепаду.

Е. к. безпосередньо передувала еллінській культурі. Деякі елементи, характерні для Е. к., виявлено в найдавніших на території сучасної України землеробських племен трипільської культури. У період розквіту Е. к. створювалися високохудож. твори мистецтва. Серед пам'яток 3-го тис. до н. е. виділяється поховальна пластика Кіклад, «кікладські ідоли» — мармурові статуетки або голови (фрагменти статуй) геометризованих, лаконічних, монументальних форм. Приблизно з 23 ст. до н. е. центром худож. культури став Кріт. Значного розвитку досягла крітська архітектура. В Кносі, Фесті, Маллії розкопками відкрито палаци, центр. місце в архіт. комплексі яких займав великий прямокутний двір, оточений з різних боків численними приміщеннями. На Криті був створений своєрідний тип колони, що розширялася вгору. Стіни палаців прикрашав фресковий живопис [«Збирання шафрану», 17 ст. до н. е., «Ігри з биком», «Парижанка» (назва умовна)— обидва близько 1500 до н. е.— з Кносського палацу. Археологічний музей. Геракліон]. Розквіт крітського живопису припадає на 16—15 ст. до н. е. (розписаний фресками кам'яний саркофаг із Агіа-Тріади, 1450—1400 до н. е. Археол. музей. Геракліон). Різноманітна крітська кераміка розвивалася від глиняного посуду, вкритого звичайним геом. орнаментом, до т. з. ваз камарес, на яких по чорному лаку наносили червоною та білою фарбами складні рослинні візерунки, а пізніше застосовувалися мотиви прибережної флори і фауни, т. з. морський стиль (ваза з Феста, бл. 1800 до н. е., ваза з восьминогом із Палекастро, бл. 1500 до н. е., обидві — Археол. музей. Геракліон). Розвинуті були дрібна пластика (статуетки богинь із зміями, зроблені з фаянсу або слонової кістки, таблички з фігурами летючих риб, кози з козеням, для яких характерні декоративність і правдивість), обробка каменю, ювелірна справа. В кінці 15—на поч. 14 ст. до н. е. провідну роль в егейському світі відігравала ахейська Греція, мистецтво якої досягло високого розквіту в 14—13 ст. до н. е. В живописі й пластиці помітнішим стало тяжіння до умовності й стилізації (фрески «тронного залу», вазопис «дворцевого стилю»). В цей час на пагорбах будувалися міста-фортеці (Мікени, Тірінф) з могутніми стінами т. з. циклопічної кладки (з величезних кам'яних брил); палаци й будинки, як і на Криті, споруджувалися на цоколях з сирцевої цегли з дерев'яними зв'язками. Розкопками відкрито й численні «шахтові» та купольні гробниці (т. з. Скарбниця Атрея, поблизу Мікен, 14 або 13 ст. до н. е.). Образотворче й декоративно-ужиткове мист. ахейської Греції розвивалося під великим впливом мистецтва Криту (вироби з золота і срібла з «шахтових» гробниць у Мікенах). У 15—13 ст. до н. е. мистецтво ахейської Греції, як і крітське, велику увагу приділяло людині і природі (фрески палаців у Фівах, Тірінфі, Мікенах, Пілосі; вазопис, скульптура), але тяжіло до симетричних форм і узагальнень (геральдична композиція рельєфу Левової брами в Мікенах).

Літ.: Бузескул В. П. Древнейшая цивилизация в Европе. Х., 1918; Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. М., 1974; Блаватская Т. В. Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура. М., 1976; Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. Пер. с англ. М., 1952; Сидорова Н. А. Искусство эгейского мира. М., 1972.

Л. Л. Дмитренко (історія).

ЕГЕ́ЙСЬКЕ МО́РЕ — напівзамкнене море басейну Середземного м., між п-овами Балканським і Малою Азією й о. Кріт. Протокою *Дарданелли* сполучається з Мармуровим м. Пл. майже 179 тис. км², найбільша глиб. 2591 м. Береги дуже розчленовані, багато островів (*Евбея, Лесбос, Хіос* та ін.). Т-ра води на поверхні взимку +11, +16°, влітку +22, +25°. Солоність 37—39‰. Рибальство, добування губок та ін. Е. м. має велике трансп. значення. Гол. порти: Пірей, Салоніки (Греція), Ізмір (Туреччина).

ЕГІ́ДА [грец. αἰγίς (αἰγίδος) — шкура кози; буря, егіда] — 1) У грецькій міфології щит *Зевса* (рідше *Афіни* чи *Аполлона*) — символ влади, заступництва й гніву богів. 2) Переносно — «під егідою» — під захистом, охороною, заступництвом.

ЕГОЇ́ЗМ (франц. égoïsme, від лат. ego — я) — морально-етичний принцип, який означає таку поведінку людини, коли вона віддає перевагу власним інтересам, нехтуючи інтересами суспільства й інших людей. Як одна з форм прояву *індивідуалізму* Е. особливо характерний для приватновласницьких відносин. Беззастережно засуджуючи будь-які прояви Е., комуністична мораль протиставляє йому принцип *колективізму*, що є характерною рисою *соціалістичного способу життя*.

ЕГОФУТУРИ́ЗМ (від лат. ego — я) — одна із занепадницьких течій бурж. мистецтва, що особливо виявилась у поезії 20 ст. Див. *Футуризм*.

ЕГОЦЕНТРИ́ЗМ (від лат. ego — я і centrum — осереддя, центр) — 1) Суб'єктивно-ідеалістичний філософський і етичний принцип, за яким індивідуум, особистість вважається центром Всесвіту. У філософії егоцентрична позиція призводить до *соліпсизму*. В етиці цей принцип лежить в основі вчення про особистий інтерес, особисту користь і вигоду як основу моралі. 2) Негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється в крайньому *індивідуалізмі, егоїзмі*.

ЕДАФІ́ЧНІ ФА́КТОРИ (від грец. ἔδαφος — грунт, земля) — сукупність фіз. та хімічних властивостей грунту, що впливають на життя й поширення в ньому живих організмів.

ЕДАФО́Н (від грец. ἔδαφος — грунт, земля) — сукупність живих організмів, що живуть у грунті того чи іншого *біотопу*.

ЕДДІНГТОН (Eddington) Артур-Стенлі (28.XII 1882, Кендале — 22.XI 1944, Кембрідж) — англійський астроном і фізик. Член Лондон. королівського т-ва (з 1914), іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1923). Директор обсерваторії (з 1914) Кембріджського ун-ту,

президент Королівського астр. т-ва в Лондоні (1921—23), президент *Міжнародного астрономічного союзу* (1938—44). Праці Е. стосуються *астрофізики, космології* й *відносності теорії*. Він досліджував рух *зір*, розробив основи теорії їхньої внутр. будови, вперше застосував теорію променистої рівноваги до надр зір, був видатним інтерпретатором заг. теорії відносності, розробляв деякі складні питання цієї теорії, здійснив першу експериментальну перевірку одного з її передбачень — 1919 виявив відхилення проміння світла зір у полі тяжіння Сонця.

ЕДЕЛЬВЕ́ЙС — рід рослин родини складноцвітих. Те саме, що й *білотка*.

ЕДЕЛЬФЕЛЬТ (Edelfelt) Альберт (21.VII 1854, поблизу м. Порво, Фінляндія — 18.VIII 1905, Борго) — фінський живописець. Худож. освіту здобув у Хельсінкі, пізніше в Антверпені в АМ (1873—74), 1874 навчався у Ж.-Л. Жерома в Парижі. Спочатку писав істор. композиції («Королева Бланка», 1876—77), пізніше — картини з життя трудового народу («Жінки з Руоколахті», 1887, Атенеум, Хельсінкі; «Пралі», 1893; «Борго. Сосни», 1898, обидві — в ДЕ; «Рибалки з далеких островів»,

А. Едельфельт. Рибалки з далеких островів. Київський музей західного та східного мистецтва.

Київ. музей зх. та сх. мист.; «Мадонна з дитиною», «Стара, що грає на цитрі», обидві — в Одес. музеї зх. і сх. мист.). Е. створив численні портрети, пейзажі. Ілюстрував твори І.-Л. Рунеберга, З. Топеліуса.

ЕДЕЛЬШТЕ́ЙН Віталій Іванович [17 (29).IV 1881, Казань — 1.VIII 1965, Москва] — російський рад. учений в галузі овочівництва, почесний член ВАСГНІЛ (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1952. Закінчив Лісовий ін-т у Петербурзі (1902), де і працював до 1907. У 1907—13 — викладач Уманського училища садівництва й землеробства. З 1916 — професор Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Праці з біології овочевих рослин, технології вирощування їх тощо. Автор підручника «Овочівництво» (1944; Держ. премія СРСР, 1946). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

ЕДЕ́М (давньоєвр.— рай) — за біблійною легендою, місцеперебування людини до гріхопадіння. Див. *Рай*.

ЕДИ́КТ (лат. edictum, від edico — оголошую) — у Стародавньому Римі заява, що містила програму діяльності службової особи (*магістрату, претора, консула* тощо), яку вона оголошувала при вступі на посаду. В 1 ст. до н. е.— 2 ст. н. е. Е. називалися акти, що їх видавали *імператори*. Згодом — особливо важливі акти монархів у деяких країнах.

ЕДИФІКА́ТОРИ (лат. aedificator — будівник) — домінантні (провідні) види рослин, що панують у *фітоценозах* (рослинних угрупованнях) і визначають їх основні властивості. Напр., у соснових лісах Е. є сосна, в цілинних степах — ковила, типчак тощо. Е. в фітоценозах пригнічують одні рослини і сприяють розвиткові інших. Так, під пологом густого букового лісу можуть зростати лише певні види рослин; у степах ковила й типчак утворюють щільні дернини й густу кореневу систему, розміщену у верхньому шарі грунту, внаслідок чого вони використовують значну кількість поживних речовин і вологи й погіршують умови для життя ін. степових рослин. У фітоценозі може бути один або кілька едифікаторів.

ЕДІНБУРГ — місто у Великобританії, поблизу пд. узбережжя затоки Ферт-оф-Форт Північного м. Гол. місто Шотландії. Вузол з-ць і автошляхів, мор. аванпорти Літ і Грантон. 450 тис. ж. (1974). Підприємства поліграф., паперової, харч. (особливо пивоварної й по виробн. віскі), маш.-буд. (судна, папероробні машини, газо-, водой електроустаткування), легкої й гумової пром-сті. В районі Е.— видобування вугілля. Шотландська академія. Ун-т (засн. 1583), наук. т-ва, обсерваторія та ін. наук. заклади. Нац. б-ка Шотландії. Музеї: Королівський шотл. музей, Нац. музей старожитностей, Муніципальний, Нац. галерея Шотландії, Портретна галерея. Серед архіт. пам'яток Е.— ансамбль кол. королівського замку (найдавніша частина бл. 1090—1100), готичний собор Сент-Джайлс (14—19 ст.), кол. палац шотл. королів Холіруд (засн. 1128; гол. будівля — 1671—79, арх. У. Брюс); ун-т (1789—91); ансамбль пл. Шарлотти (1792—1807, обидва — арх. Р. *Адам*). Із споруд 20 ст.— капела в пам'ять 1-ї світової війни (1925—27, арх. Р. Лорімер), аеровокзал Тернхаус (1955, арх. Р. Метью). Пам'ятники: Р. Бернсу (1830, арх. Т. Гамільтон), В. Скотту (1840—46, арх. М. Кемп) та ін. Е. відомий з 6 ст.

ЕДІП (Οἰδίπους) — у грецькій міфології головний герой міфів фіванського циклу. Син царя Лая й цариці Йокасти. Оракул пророк Е., що він уб'є свого батька й одружиться з рідною матір'ю. Е. марно намагався уникнути жахливої долі. Коли пророцтво збулося, Е. виколов собі очі, а Йокаста покінчила самогубством. Міфи про Е. використано в л-рі (Софокл, Сенека, Вольтер, П. Корнель) й музиці (І. Стравинський).

ЕДІСОН (Edison) Томас-Алва (11.II 1847, Майлан, шт. Огайо — 17.X 1931, Уест-Орендж, шт. Нью-Джерсі) — американський винахідник у галузі електротехніки і підприємець. Винахідницьку діяльність почав 1868, маючи лише поч. освіту. Запатентував понад 1300 винаходів. У 1876—87 удосконалив телефон Белла, винайшов фонограф (1877), запропонував і впровадив пром. зразок лампи розжарення (1879), розробив систему електр. освітлення, сконструював патрон і цоколь з нарізкою, запобіжник, електролічильник, найпотужніші на той час електрогенератори. Побудував (1882) першу в світі електростанцію постійного струму заг. користування в Нью-Йорку. Займався електрифікацією залізниць, винайшов залізничні гальма, лужні акумулятори, удосконалив кінокамеру, працював над технологією виробн. цементу, синтетичного каучуку тощо. З 1887 очолив організований ним н.-д. центр. У 1909 в США встановлено золоту медаль його імені. Е.— почесний член АН СРСР (з 1930). На базі майстерень і лабораторій Е. створено найбільший у США електротех. трест «Дженерал Електрік Компані» з відділеннями в Європі. Нобелівська премія, 1915.

Літ.: Белькинд Л. Д. Томас Альва Эдисон. М., 1964. *В. О. Каменєва.*

Т.-А. Едісон.

ЕДМО́НТОН — місто на Зх. Канади, на р. Норт-Саскачевані, адм. центр пров. Альберта. Вузол з-ць і автошляхів. 452,1 тис. ж. (1976). Е.— центр хім. і нафтохім. пром-сті. Підприємства по переробці с.-г. сировини. Ун-т. Е.— один з осередків розселення українців у Канаді.

ЕДРІАН (Adrian) Едгар-Дуглас (30.XI 1889, Лондон — 4.VIII 1977) — англійський фізіолог, член Лондонського королівського т-ва (з 1923). Закінчив Кембрідж. ун-т (1908); з 1919 — викладач того ж ун-ту (з 1937 — професор). Праці Е. присвячені вивченню явищ *збудження* на нервово-м'язовому препараті й електрофізіол. аналізові діяльності нервової системи (зокрема, нервових центрів мозкового стовбура й кори головного мозку людини і тварин). Е. здобув ряд нових даних у галузі електрофізіології *рецепторів*. Нобелівська премія, 1932.

Едіп і сфінкс. Розпис червонофігурної вази. 5 ст. до н. е. Ватікан.

ЕДУА́РДС (Едвардс) Борис Васильович (1860, Одеса — 1924, о. Мальта) — український скульптор. Навчався в Одеській рисувальній школі (1876—81) й у Петерб. АМ (1881—83), академік її з 1915. Один із засновників *Товариства південноросійських художників*. Автор реалістичних жанрових композицій («Катерина» — за однойменним твором Т. Шевченка, 1885; «Життя невеселе», 1887—99; «Несподівані вісті», 1887), психологічно виразних портретів (Н. Кондакова і Л. Пастера, 1887; «Шурка», 1889—90), а також пам'ятників (В. Григоровичу в Єлизаветграді, тепер Кіровоград, 1892; О. Пушкіну в Харкові, 1904; О. Суворову в Очакові, 1903—07, та в Ізмаїлі, 1911—13). В 1919 емігрував.

Літ.: Афанасьєв В. А. Майстри пензля. Одеса, 1960.

Е. В. Едуардс. Шурка. Мармур. 1889—90.

ЕДУКАЦІ́ЙНА КОМІ́СІЯ, комісія національної едукації (польс. edukacja — виховання, освіта, від лат. educatio — виховання) — перший у Польщі і у світі центр. уря-

А. А. Ейзен.

довий світський орган управління нар. освітою. Створ. 1773 за ініціативою прогрес. держ. діячів. Існувала до 1794. Е. к. провела ряд шкільних реформ. Територію Польської д-ви було поділено на 10 навч. округів, в т. ч. Волинський (центр у Кремінці) й Український (центр у Вінниці). Створено нову шкільну систему, до складу якої входили: церковно-парафіяльні школи (елементарний ступінь), нижчі та вищі міські школи (серед. ступінь) та 2 Академії, названі в проекті Головними школами (вищий ступінь). Програми навч. закладів було наближено до життя, запроваджено викладання польс. мовою, вчителями шкіл стали світські люди. Для навчання за новими програмами видано шкільні підручники та ін. освітню л-ру. На тер. України і Білорусії Е. к. ігнорувала прагнення місцевого населення навчати дітей рідною мовою, зокрема проводила курс на згортання існуючих укр. шкіл і створення шкіл з польс. мовою викладання.

ЕЖЕ́КТОР (від франц. éjecter — викидати) — струминний апарат, яким відсмоктують рідину, пару або газ; різновид струминного *насоса*. Дія Е. (мал.) грунтується на розрідженні, що створюється в ньому струминою ін. рідини, пари або газу. Е. застосовують у холодильних машинах, паливних, масляних і гідравлічних системах літальних апаратів, конденсаційних і вентиляційних пристроях.

ЕЗО́П (Есоп; Αἴσωπος; 6 ст. до н. е.) — легендарний давньогрецький байкар. Йому приписували прозаїчні байки повчально-моралізаторського характеру переважно з життя тварин, у яких в алегоричній формі відображено стосунки між людьми (див. *Езопівська мова*). Найвідоміші байки Е.— «Лисиця й виноград», «Вовк та ягня», «Ворона й лисиця» тощо. Книгу «Життя Езопа» написав візант. чернець Максим Плануда в 13 ст. Мотиви байок Е. стали основою для творів багатьох письменників, у т. ч. й українських (П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Л.Глібова та ін.). Укр. мовою байки Е. перекладав М. Годованець.

Тв.: Укр. перекл.— Байки. К., 1961; Рос. перекл.— Басни Эзопа. М., 1968.

Ейрена з малим Плутосом. Мармурова римська копія з грецького оригіналу Кефісодота близько 374 до н. е. Гліптотека. Мюнхен.

ЕЗО́П (Aesopus) Клавдій (I ст. до н. е.) — римський трагедійний актор. Грав чоловічі й жіночі ролі в трагедіях Есхіла, Софокла, Еврипіда в переробці рим. драматургів. За свідченням Ціцерона, який навчався в Е. ораторського мистецтва, актор мав сильний емоційно-психологічний вплив на глядачів. Останній виступ Е. належить до 55 до н. е.

ЕЗО́ПІВСЬКА МО́ВА (за ім'ям давньогрец. байкаря *Езопа*) — спосіб замасковано виражати думку за допомогою своєрідного використання біблійних сюжетів, натяків, недомовок, *алегорій, перифразів, іронії*, зіставлень і контрастів з метою уникнути переслідувань та цензурних заборон.

В. М. Лесин.

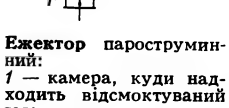

Ежектор пароструминний:
1 — камера, куди надходить відсмоктуваний газ;
2 — сопло, з якого витікає струмінь пари;
3 — дифузор.

ЕЗОФАГОСКОПІ́Я (від грец. οἰσοφάγος — стравохід і σκοπέω — розглядаю) — прямий метод дослідження стравоходу з діагностичною та лікувальною метою за допомогою спеціального приладу — езофагоскопа, основною частиною якого є гнучка трубка (світловід), оснащена освітлювальною системою. Трубку вводять у стравохід через рот. Е. дає можливість оглянути внутр. поверхню стравоходу оком, а також видалити із стравоходу сторонні тіла (для цього через трубку вводять спец. інструменти).

ЕЗОФАГОТОМІ́Я (від грец. οἰσοφάγος — стравохід і τομή — розтин) — хірургічна операція, що полягає в перерізанні шийного відділу стравоходу і виведенні нижнього відрізка назовні. Застосовується в дослідах на тваринах та в мед. практиці (при ураженні верхніх відділів стравоходу пухлинами, в процесі операції при створенні штучного стравоходу тощо).

ЕЙВЕ (Euwe) Макс (н. 20.V 1901, Амстердам) — нідерл. шахіст. Чемпіон світу 1935—37. Цей титул завоював, вигравши матч у О. О. *Альохіна* (15,5 : 14,5), але через два роки поступився йому цим званням. Президент Міжнар. шахової федерації. Е.— автор багатьох праць з шахів, теоретик і методист в цій галузі.

ЕЙГЕН (Айген; Eigen) Манфред (9.V 1927, Бохум, тепер ФРН) — нім. фізико-хімік. Після закінчення 1951 Геттінгенського ун-ту почав працювати в Ін-ті фіз. хімії ім. Макса Планка (з 1964 — директор). Осн. праці — в галузі дослідження кінетики хім. реакцій. Запровадив релаксаційні методи досліджування надшвидких хім. реакцій, які полягають в імпульсному (одноразовому або періодичному) зміщенні хім. рівноваги системи від діяння т-ри, тиску, електр. поля та ін. факторів з послідовним спостереженням за *релаксацією* системи в новий рівноважний стан. Нобелівська премія, 1967 (разом з Р. *Норрішем* і Дж. *Портером*).

ЕЙГЕНСОН Моріс Семенович [8 (21). I 1906, Катеринослав — 15.VIII 1962, Львів] — рад. астроном. Член КПРС з 1940. Закінчив (1927) Ленінгр. ун-т. У 1927—53 викладав у ньому (з 1939 — професор), одночасно (1934—53) працював у Пулковській обсерваторії. З 1953 — професор Львівського ун-ту, а також (до 1959) — директор Львів. астр. обсерваторії. Осн. праці присвячені *позагалактичній астрономії* та вивченню впливу сонячної активності на земні явища. Дослідив поглинання світла в *Галактиці* та ін. *галактиках*; показав, що в усіх спіральних туманностях повинна бути речовина, що поглинає світло. Вказав на існування темної речовини в міжгалактичному просторі; остаточно встановив факт випадкової орієнтації осей обертання спіральних галактик; написав першу наук.-популярну монографію з позагалактичної астрономії.

І. Г. Колчинський.

ЕЙДЕЛЬМАН Борис Львович [30.I (11.II) 1867, с. Стрижавка, тепер Вінницького р-ну Вінницької обл.— 2.VIII 1939] — діяч робітничого руху на Україні. Член Комуністичної партії з 1893 (з перервою 1905—18). В 1890, навчаючись у Київ. ун-ті (закінчив 1910), вступив до студентського с.-д. гуртка. З 1893 проводив пропаганду в робітн. гуртках. У 1896— один з керівників с.-д. групи «*Рабочее дело*», 1897—98 — *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Делегат I з'їзду РСДРП (1898), на якому був обраний членом ЦК. Незабаром заарештований і після ув'язнення 1900 висланий до Сибіру. В 1905 повернувся в Петербург, згодом переїхав до Киева. Після Великого Жовтня — на держ. і пед. роботі. З 1925 — персональний пенсіонер.

ЕЙДЕМА́НІС Роберт Петрович [27.IV (9.V) 1895, Леясціємс, тепер Гулбенського р-ну Латв. РСР — 12.VI 1937] — латиський рад. письменник, військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Брав участь у громадян. війні, зокрема на Україні. Був заст. командуючого Укр. і Кримським військ. округами, нач. Військової академії ім. М. В. Фрунзе. Друкуватися почав 1908. У збірках поезій «Земля і хліб пахнуть» (1924), «Наступ триває» (1930), «Слово і роки» (1934) та оповідань «Степовий вітер» (1925), «На світанку» (1931) оспівував Велику Жовтн. соціалістич. революцію, соціалістичне будівництво. Зб. оповідань «Повстале каміння» (1929) — про громадян. війну на Україні.

Тв.: Укр. перекл.— Вім'я обов'язку. Х., 1934; Рос. перекл.— С поднятой головой. М., 1961; Степной ветер. М., 1965.

ЕЙДЕТИ́ЗМ (від грец. εἶδος — вигляд, образ) — психічне явище, яке полягає в здатності відтворювати яскравий наочний образ предмета, коли той безпосередньо вже не діє на *чуттів органи*. Виникає внаслідок інтенсивного інертного збудження *аналізатора*. Е. поширений гол. чин. у дітей. У дорослих, як правило, трапляється в представників тих професій, які пов'язані з оперуванням наочними образами, напр. у художників і письменників. Явища Е. вперше описано в психології 1907. Найповніше вивчаються зорові ейдетичні образи, їхня залежність від умов життя людини, її індивідуальних анатомо-фізіологічних особливостей. Деякі бурж. психологи (Е.-Р. Йенш та ін.) робили реакційні спроби побудувати на Е. расистську типологію людей.

ЕЙЗЕЛ (Eisele) Донн (н. 23.VI 1930, Колумбус, шт. Огайо) — астронавт США. Закінчив Військ.-морську академію США. Служив у військ.-повітряних силах. У 1964—70 — у групі астронавтів. Разом з У. *Ширрою* і У. *Каннінгемом* 11—22.X 1968 здійснив орбітальний політ на космічному кораблі «Аполлон-7».

М. Я. Орлов.

ЕЙЗЕН Артур Артурович (н. 8.VI 1927, Москва) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1964. Закінчив театр.

уч-ще ім. Щукіна (1948) і Моск. консерваторію (1956). У 1949—57 — соліст Ансамблю пісні і танцю Рад. Армії ім. О. В. Александрова. З 1957 — соліст Великого театру. Вперше на рад. оперній сцені виконав роль В. І. Леніна («Жовтень» Мураделі). Партії: Мельник («Русалка» Даргомижського), Галицький («Князь Ігор» Бородіна), Годунов, Варлаам, («Борис Годунов»), Іван Хованський («Хованщина») Мусоргського, Мефістофель («Фауст» Гуно), Ткаченко («Семен Котко» Прокоф'єва) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЕЙЗЕНА́ХЦІ — члени С.-д. робітничої партії Німеччини, заснованої в м. Ейзенаху на загальнонім. робітн. з'їзді 1869. Лідерами Е. були А. *Бебель*, В. *Лібкнехт*, В. *Бракке*. Програма Е. спиралася на революц. принципи *Інтернаціоналу 1-го*, статут був побудований у дусі *демократичного централізму*. Виходячи з позицій марксизму, Е. боролися проти реакції і мілітаризму, за об'єднання Німеччини на демократичній основі; під час *франко-прусської війни 1870—71* займали інтернаціоналістську позицію. На Готському з'їзді 1875, в результаті об'єднання Е. з лассальянцями (див. *Лассальянство*), було створено єдину Нім. соціалістичну робітн. партію (з 1890 — *Соціал-демократична партія Німеччини*).

ЕЙЗЕНХА́УЕР (Eisenhower) Дуайт-Дейвід (14.X 1890, Денісон, шт. Техас — 28.III 1969, Вашінгтон) — державний і військ. діяч США, генерал армії (1944). В 1915 закінчив Військ. академію в Уест-Пойнті. З червня 1942 — команд. амер. військами в Європі, з листопада 1942 — союзними військами в Пн. Африці і Середземномор'ї, з грудня 1943 — верховний головнокоманд. військами союзників у Зх. Європі; нагороджений *Перемоги орденом*, 1945; 1945—48 — нач. штабу армії США. В 1950—52 — верховний головнокоманд. збройними силами *НАТО* в Європі. В 1953—61 — президент США від Респ. партії. Виразник інтересів монополій. Проводив агресивну зовн. політику, боровся проти нац.-визвольного руху на Бл. і Серед. Сході (доктрина Ейзенхауера).

ЕЙЗЕНШТЕ́ЙН Сергій Михайлович [10 (22). I 1898, Рига — 11.II 1948, Москва] — російський рад. кінорежисер і теоретик кіно, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935), професор, доктор мистецтвознавства (з 1939). Навчався у Держ. вищих режисерських майстернях під керівництвом В. *Мейєрхольда* (1921—22). Творчий шлях почав 1920 як зав. худож. частиною Першого робітн. театру Пролеткульту. В 1924 поставив фільм «Страйк», присвячений революц. боротьбі пролетаріату. В ньому, відмовившись від традиційної побудови сюжету, застосував власну теорію «монтажу атракціонів» — монтажу активно діючих елементів видовища. Взірцем ідейної та художньої цілісності став фільм «Броненосець „Потьомкін"» (1925), в якому героїку революційних мас розкрито в новаторських виражальних формах. На Брюссельській виставці 1958 «Броненосець „Потьомкін"» було названо першим з 12 кращих фільмів усіх часів і народів. Е. поставив картини «Жовтень» (1927), де вперше втілено образ В. І. Леніна засобами ігрового кіно, «Старе і нове» (1929), присвячений колективізації (обидва — разом з Г. *Александровим*). В 1930—33 Е. перебував у США і Мексиці, де знімав кіноепопею «Хай живе Мексіка!» (не завершена). На батьківщині 1935—37 Е. працював над фільмом «Бежин луг» (не завершений). В наступних роботах «Олександр Невський» (1938) та «Іван Грозний» (1945—46, дві серії) Е. звернувся до істор.-патріотичної та істор. теми. Е.— автор досліджень теорії фільму як художнього цілого. Відомі його праці з питань композиції, монтажу, кольору і звуку в кіно. З 1928 викладав у Держ. технікумі кінематографії (з 1938 ВДІК). Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1941, 1946.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—6. М.,1964—71; Укр. перекл.— Естетика кіномистецтва. К., 1978.
Літ.: Мейлах М. Б. Изобразительная стилистика поздних фильмов Эйзенштейна. Л., 1971; Шкловский В. Б. Эйзенштейн. М., 1976.

О. С. Мусієнко.

ЕЙКУМЕ́НА, ойкумена (грец. οἰκουμένη — населена земля) — 1) В Стародавній Греції — відома грекам частина населеної землі з Елладою в центрі. 2) Сукупність населених людиною областей земної кулі. Спочатку Е. співпадала з областю, в якій завершувався процес формування людини (Зх., Пд., Пд.-Сх. і Сх. Азія, Сх. Африка і частина Європи). З розвитком виробничих сил людина в кінці палеоліту просунулась в Пн. Європу, освоїла простори Пн. Азії і почала заселяти Америку і Австралію, прийшовши туди через о-ви Індонезії і Нову Гвінею.

ЕЙЛЕР (Euler) Леонард [15.IV 1707, Базель — 7 (18).IX 1783, Петербург] — математик, механік та фізик, член Петерб. АН та багатьох інших академій. У 1720—24 навчався в Базельському ун-ті, де слухав лекції з математики Й. *Бернуллі*. В 1727—41 та 1766—83 працював у Петерб. АН, 1741—66 — в Берлін. АН, не поривaючи наук. зв'язків з Петерб. АН. Наук. діяльність Е. охоплювала всі розділи сучасної йому математики (близько 3/5 його творів стосуються цієї галузі; див., напр., *Ейлера підстановки*, *Ейлера рівняння*, *Ейлера формули* в математиці), решта — її застосувань до механіки, матем. фізики, оптики, теорії музики, теорії машин, балістики, морської справи тощо. Е. заклав основи *варіаційного числення*, *чисел теорії*, теорії аналітичних та спец. функцій, теорії *диференціальних рівнянь*, *поверхонь теорії*. Ряд його відкриттів стосується *аналітичної геометрії*, теорії *рядів* і *топології*. Відомі також його праці з астрономії, картографії, теоретичної фізики, біол. фізики, демографії тощо. Е. багато зробив для підготовки рос. наук. кадрів. Рос. переклади його творів («Посібник з арифметики», 1740; «Універсальна арифметика» в двох томах, 1768—69) вплинули на створення рос. навч. літератури з математики. Він написав бл. 850 наук. праць і бл. 3000 листів, у яких розглядались наук. питання. В 1909 в Швейцарії почато видання повної збірки творів Е., яке становитиме 72 томи.

Літ.: Леонард Эйлер. М., 1958; Історико-математичний збірник, т. 1. К., 1959; Рукописные материалы Л. Эйлера в Архиве Академии наук СССР, т. 1—2. М.—Л., 1962—65; Юшкевич А. П. История математики в России до 1917 года. М., 1968; Котек В. В. Світогляд Леонарда Ейлера. К., 1971.

ЕЙЛЕР (Euler) Христофор (1743, Берлін — 1812, Петербург) — астроном, генерал-майор рос. армії. Син Л. *Ейлера*. Керував роботами астр.-геодез. експедиції на Пд. Україні з метою картографування місцевості. В 1770 був прийнятий у число товаришів (почесних) Кущівського куреня Запорізької Січі.

ЕЙЛЕРА ПІДСТАНО́ВКИ — підстановки, за допомогою яких інтеграли вигляду

$$\int R\,(x, \sqrt{ax^2 + bx + c})\,dx,$$

де $R\,(x, y)$ — *раціональна функція* від x і y, зводять до інтегралів від раціональних функцій. Запропонував Л. *Ейлер* 1768. Розрізняють такі Е. п.: $\sqrt{ax^2 + bx + c} = t - x\sqrt{a}$, якщо $a > 0$; $\sqrt{ax^2 + bx + c} = tx + \sqrt{c}$, якщо $c > 0$; $\sqrt{ax^2 + bx + c} = t\,(x - \alpha)$, де α — один з 2-х коренів тричлена $ax^2 + bx + c$, якщо цей тричлен має дійсні корені.

М. П. Слободенюк.

ЕЙЛЕРА РІВНЯ́ННЯ — 1) *Диференціальне рівняння* вигляду $\sum_{j=0}^{n} a_j x^j y^{(j)} = f\,(x)$, де a_j — сталі числа. Вивчав Л. *Ейлер* з 1740. Підстановкою $x = e^t$ зводиться до лінійного диференціального рівн. зі сталими коеф. 2) Диференціальне рівняння вигляду $X^{-1/2}dx + Y^{-1/2}dy = 0$, де X та Y — однакові *многочлени* 4-го степеня від x та y відповідно. Розглядав Л. Ейлер з 1753. Він показав, що заг. розв'язок цього рівн. має вигляд $F\,(x, y) = 0$, де $F\,(x, y)$ — симетричний многочлен 4-го степеня. 3) Диференціальне рівн. вигляду $\frac{\partial F}{\partial y} - \frac{d}{dx}\left(\frac{\partial F}{\partial y'}\right) = 0$, що служить у *варіаційному численні* для знаходження максимумів та мінімумів функціоналу

$$\int_a^b F(x, y, y')\,dx.$$

Ю. М. Березанський.

ЕЙЛЕРА ФО́РМУЛИ в математиці — формули, встановлені Л. *Ейлером* і названі його ім'ям. Найважливіші з них такі. 1) Формула зв'язку *тригонометричних функцій* з показниковою: $e^{ix} = \cos x + i \sin x$. 2) Формула

С. М. Ейзенштейн.

Режисер С. М. **Ейзенштейн.**
Кадр з фільму «Броненосець „Потьомкін"». 1925.

Л. Ейлер.

Ейфелева башта.

А. Ейнштейн.

Ейслер.

Х. А. Ейхе.

О. О. Ейхенвальд.

розвинення функції $\sin x$ у *нескінченний добуток*: $\sin x = x \prod_{n=1}^{\infty} (1 - x^2/n^2\pi^2)$. 3) Тотожність Ейлера для простих чисел: $\sum_{n=1}^{\infty} n^{-s} = \prod_{k=1}^{\infty} (1 - p_k^{-s})^{-1}$, де p_1, p_2, ... — послідовність усіх простих чисел. 4) Формула, яка подає *кривину* k довільного нормального перерізу *поверхні* через її гол. кривини k_1 і k_2 та кут φ між одним з гол. напрямів і даним напрямом: $k^2 = k_1^2 \cos^2 \varphi + k_2^2 \sin^2 \varphi$. Ейлеру належить також формула підсумовування Ейлера — Маклорена (див. *Скінченних різниць числення*), формули Ейлера — Фур'є для коеф. розвинення *функцій* у тригонометричні ряди та інші.

М. П. Слободенюк.

ЕЙНГО́РН Олександр Львович (12.XII 1888, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.— грудень 1939, Харків) — український рад. архітектор. Закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т. Автор проектів пром. підприємств у Дзержинську, Харкові, Горькому та ряді міст Донбасу (1914—20), проектів робітн. с-щ для Донбасу (1924—25), тракторного з-ду й с-ща Харків. тракторного з-ду, житл. й адм. будівель у Харкові (1927—31). Е. був керівником проекту реконструкції Харкова (1930—39) та проектування міст Запоріжжя, Одеси, Кривого Рога, Краматорська. Автор наук. праць з питань архітектури.

ЕЙНДХОВЕН, Ейндговен — місто в Нідерландах, у провінції Пн. Брабант, на р. Дроммелі. Транспортний вузол. 192,6 тис. ж. (1977). Значний центр електротех. і електронної пром-сті (підприємства концерну «Філіпс»); авто- і велобудування. Виробн. опалювального устаткування, пластмас. Легка, харч. пром-сть. Тех. університет.

ЕЙНТХО́ВЕН (Ейнтговен; Einthoven) Віллем (21.V 1860, м. Семаранг, о. Ява — 29.IX 1927, м. Лейден) — нідерландський фізіолог. З 1886 — професор Лейденського ун-ту. Осн. праці Е. з питань електрофізіології. Вніс істотні уточнення в розшифрування електр. реакцій серця, розробив теорію та засоби відведення електрокардіограми у людини. Нобелівська премія, 1924.

ЕЙНШТЕ́ЙН (Einstein) Альберт (14.III 1879, Ульм, Німеччина — 18.IV 1955, Прінстон, США) — нім. і амер. фізик-теоретик, член академій наук багатьох країн світу, іноземний член АН СРСР (з 1926). Закінчив Цюріхський політехнікум (1900). У 1902—08 працював експертом у патентному бюро в Берні, 1909—11 — професор Цюріхського політехнікуму, 1914—33 — професор Берлін. ун-ту і директор Ін-ту фізики кайзера Вільгельма. Після приходу до влади фашистів зазнав переслідувань і змушений був залишити Німеччину. У 1933 переїхав до США, де й працював до кінця життя у Прінстонському ін-ті фундаментальних досліджень. Е.— творець спец. та заг. *відносності теорії*, які докорінно змінили уявлення про простір і час. В. І. Ленін назвав його одним з «великих перетворювачів природознавства» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 27). Виходячи з спец. теорії відносності, Е. відкрив закон взаємозв'язку маси й енергії. Він показав, що маса m є мірою енергії E, яка міститься в тілах. Встановлене Е. співвідношення $E = mc^2$ (c — швидкість світла у вакуумі) лежить в основі розрахунку енерг. балансу ядерних реакцій, в основі всієї ядерної фізики. Е. належить важлива роль у створенні основ квантової теорії. Він перший розробив квантову теорію світла, на базі якої пояснив явища фотоефекту (1905), люмінесценції та ін., що їх не могла пояснити електромагнітна теорія. Поширивши ідеї квантової теорії на фіз. процеси, безпосередньо не пов'язані з світлом, Е. витлумачив явище зменшення теплоємності твердих тіл при зниженні т-ри (1907). Велике значення для створення всіх молекулярно-статистичних теорій флуктуаційних процесів мала розроблена Е. теорія *броунівського руху* (1905). Застосувавши до статистичних проблем у фізиці квантову теорію, Е. 1924 створив квантову статистику частинок з цілим спіном (див. *Бозе — Ейнштейна статистика*). З 1933 і до кінця життя Е. працював гол. чином над питаннями *космології* та створенням *єдиної теорії поля*. Був активним борцем за мир, виступав проти використання атомної енергії у воєнних цілях. Нобелівська премія, 1921.

Тв.: Рос. перекл.— Собрание научных трудов, т. 1—4. М., 1965—67. *Літ.:* Кузнецов Б. Г. Эйнштейн. М., 1972.

ЕЙНШТЕ́ЙНА ВІДНО́СНОСТІ ПРИ́НЦИП — див. *Відносності теорія*.

ЕЙНШТЕ́ЙНІЙ (Einsteinium; за ім'ям А. *Ейнштейна*), Es — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент, ат. н. 99; належить до *актиноїдів*. Відомо 14 *ізотопів* Е. з масовими числами від 243 до 256. Найбільш довгоживучі — альфа-радіоактивний ізотоп ^{254}Es та ^{250}Es з періодами напіврозпаду відповідно 276 та 140 днів. Серед ізотопів легше утворюється (в ядерному реакторові) ізотоп ^{253}Es — альфа-випромінювач з періодом напіврозпаду 20 днів. При тривалішому опроміненні утворюється також ізотоп ^{254}Es. Мішені з ізотопу ^{253}Es застосовують для синтезу важчих трансплутонієвих елементів.

ЕЙР — безстічне солоне озеро в пд. частині Австралії. Лежить в улоговині на 12 м нижче від р. м. В період дощів площа озера становить бл. 15 тис. км², у суху пору розпадається на кілька водойм, іноді зовсім пересихає.

ЕЙР — півострів на Пд. Австралії, між *Великою Австралійською затокою* на Зх. та затокою Спенсер на Сх. Являє собою слабохвилясте плато заввишки до 200 м, на Пн.— гори Голер, вис. 495 м. Поклади заліз. руди. Сухі степи з чагарниками. Вівчарство.

ЕЙРЕ — національна назва *Ірландії*. У 1937—49 — її офіц. назва.

ЕЙРЕ — розмінна монета Ісландії, дорівнює 1/100 ісландської *кроні*.

ЕЙРЕ́НА (Ірена; Εἰρήνη) — у грецькій міфології богиня миру. За одними міфами — вихователька, за іншими — мати *Плутоса*, божества достатку. Римляни вшановували Е. під ім'ям Пакс. Іл. с. 514.

ЕЙРІК РА́УДА (Ейрік Рудий, Ейрік Торвальдсон; Eirikr Raudi, den Røde, Thorvaldsson) — норвезький мореплавець 10 ст. Бл. 982 відплив з Ісландії на Зх. Між 65 і 66° пн. ш. мореплавці досягли землі, назвавши її Гренландією — «Зеленою землею». В 985 Е. Р. повернувся до Ісландії, навербував колоністів, разом з якими 986 відплив до Гренландії й заснував там колонію.

ЕЙСЛЕР (Eisler) Ганс (6.VII 1898, Лейпціг — 6.IX 1962, Берлін) — німецький композитор (НДР), педагог, музичний діяч. Навчався у Відні в А. *Шенберга*. В 1924—33 жив у Берліні, брав активну участь у революц. русі нім. пролетаріату. В цей період почалася його творча співдружба з Б. *Брехтом*, Й. *Бехером*, Е. *Вайнертом*, співаком Е. *Бушем*. У 1933 Е. емігрував з фашист. Німеччини. З 1950 — професор композиції Вищої муз. школи в Берліні. Автор Держ. гімну НДР (1950), сольних і хорових масових пісень («Заводи, вставайте», «Комінтерн», 1928; «Пісня єдиного фронту», 1934, та ін.), кантат, Реквієму пам'яті Леніна (1937), вокально-симф., симф., камерних творів, опер та ін.

ЕЙСНЕР Федір Федорович [н. 13 (26).II 1916, Москва] — рад. зоотехнік, доктор с.-г. наук (з 1966), професор (з 1967), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1970). В 1937 закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. Працював у Всесоюзному ін-ті конярства, в Узб. РСР і Всесоюзному ін-ті тваринництва. З 1949 — в Н.-д. ін-ті тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР. Розробив методи оцінки плідників за потомством, ведення плем. роботи на основі досягнень генетики й матем. аналізу та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

Й. Є. Мандель.

ЕЙФЕЛЕВА БА́ШТА — металева гратчаста башта, збудована французьким інженером і архітектором А.-Г. *Ейфелем* для всесвітньої виставки 1889 в Парижі як емблема досягнень техніки 19 ст. Нижній ярус у вигляді зрізаної квадратної піраміди (основа 123,4 × 123,4 м) утворюють чотири стояки, вгорі з'єднані арковими склепіннями. Е. б. має три платформи (нижня вис. 58 м, середня — 116, верхня — 276 м), на які підіймають ліфти і ведуть 1710 східців. На нижній платформі розміщено невеликі ресторани, кафе, крамниці, на верхній — оглядові галереї. До 1931 Е. б. була найвищою спорудою в світі (300 м). Використовують Е. б. для астр. і геофізичних спостережень, а також як центр радіо- й телепередач. Іл. с. 515.

ЕЙФЕ́ЛЬ (Eiffel) Александр-Гюстав (15.XII 1832, Діжон — 28.XII 1923, Париж) — французький інженер-будівельник і архітектор. У 1855 закінчив Центр. школу мистецтв і ремесел у Парижі. У спорудах широко використовував металеві конструкції. Збудував сталеву башту, відому як *Ейфелева башта*. Серед ін. робіт Е.— вокзал у Будапешті, мости (міст біля Бордо, 1858), віадуки (віадук у Габрабі). З 1890 провадив наук. дослідження з метеорології й аеродинаміки.

ЕЙФЕЛЬСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви гірського масиву Ейфель у ФРН) — ранній вік середньої епохи девонського періоду і відклади, що утворилися в той час. У межах України відклади Е. я. (доломіти, гіпси, вапняки, пісковики, аргіліти, алевроліти тощо) поширені в межах *Дніпровсько-Донецької западини, Волино-Подільської плити* й *Галицько-Волинської синеклізи*. Потужність їх до 100 м. З відкладами Е. я. пов'язані родовища природного горючого газу. Див. також *Девонський період і девонська система*.

ЕЙФОРІ́Я (від грец. εὖ — добре і φορέω — переношу) — підвищений настрій (відчуття радості, безтурботності), що не відповідає об'єктивним обставинам. Спостерігається при токсичних ураженнях головного мозку, органічних захворюваннях центр. нервової системи.

ЕЙХЕ Роберт Індрикович [31.VII (12.VIII) 1890 — 2.II 1940] — радянський держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Авотині (тепер Добельського р-ну Латв. РСР) у сім'ї наймита. Робітник-слюсар. У 1908 — член Мітавського к-ту с.-д. Латиського краю (СДЛК), того ж року емігрував за кордон. Брав участь у роботі Лондон. групи СДЛК. В 1911 вернувся до Риги, з 1914 — член ЦК СДЛК. В 1915 засланий до Сибіру, звідки 1916 втік. З 1917 працював у Ризі, член ЦК СДЛК і Президії Ризької Ради робітн. депутатів; під час нім. окупації Латвії — на підпільній парт. роботі. В 1919 — наркомпрод Рад. Латвії. В 1919—24 — на роботі в Наркомпроді РРФСР. У 1925—37 — голова Сибір. крайвиконкому, секретар Зх.-Сибір. крайкому ВКП(б). В 1937—38 — наркомзем СРСР. На XIV і XV з'їздах обирався канд. в члени ЦК, на XVI і XVII — членом ЦК ВКП(б); з 1935 — канд. у члени Політбюро ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

ЕЙХЕНВА́ЛЬД Олександр Олександрович [23.XII 1863 (4.I 1864), Петербург — 1944] — російський фізик, акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив Петербурзький ін-т інженерів шляхів (1888) і Страсбурзький ун-т (1897). В 1897—1920 — професор ряду вузів Москви. З 1920 жив в Італії. Осн. праці з електрики, оптики й акустики. Перший експериментально встановив існування магнітного поля при мех. русі наелектризованих тіл і довів еквівалентність конвекційних струмів і струмів провідності (1903). Автор теоретичних праць «Про рух енергії при повному внутрішньому відбитті світла» (1909) й «Акустичні хвилі великої амплітуди» (1934).

ЕКВАДО́Р, Республіка Еквадор — держава на Пн. Зх. Південної Америки. Омивається Тихим ок. До складу Е. входять Галапагоські о-ви і ряд невеликих прибережних островів.

В адм. відношенні Е. поділяється на 19 провінцій і одну територію.

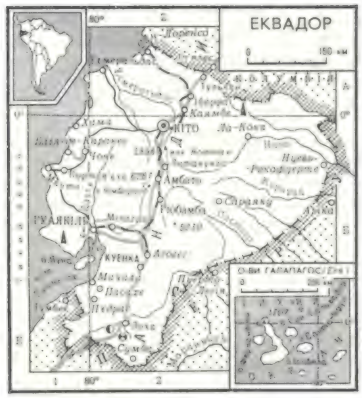

Державний лад. Е.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1978. На її основі 1979 обрано президента і парламент.

Природа. Берегова лінія Е. розчленована слабо. Рельєф переважно гірський. У центр. частині — гірські хребти Анд (з найвищою точкою країни — згаслим вулканом Чімборасо, 6267 м), розділені міжгірними плато. На Сх. від Анд — передгірні рівнини, на Зх. переважають низовини. Корисні копалини: нафта, природний газ, золото, срібло, сірка, кам. вугілля, марганцеві, мідні й поліметалеві руди. Клімат екваторіальний, на низовинах жаркий (пересічна річна т-ра +20, +28°), в міжгірних улоговинах — помірно теплий (+12, +13°), пересічна річна сума опадів бл. 1200 мм. Гол. річки: Напо, Пастаса (бас. Амазонки), Гуаяс, Дауле, Есмеральдас (бас. Тихого ок.). Бл. 75% площі вкрито лісами, переважно тропічними, в горах — листопадними (в суху пору року). На Пд.— *савана* й сухі степи, в міжгірних улоговинах і на плато — луки (парамос).

Вид частини міста Кіто

Населення. 48% населення становлять іспано-індіан. метиси, бл. 50% — *кечуа*, решта — нечисленні індіан. племена. Пересічна густота нас.— бл. 26 чол. на 1 км². 41,3% нас. живе в містах (1977). Найбільші міста: *Гуаякіль, Кіто*.

Історія. Індіан. племена, що населяли тер. Е., в 15 ст. були підкорені *інками*. Іспан. колонізація почалася 1526. В 1531—33 експедиція конкістадорів на чолі з Ф. *Пісарро* завоювала тер. Е. В 40-х рр. 16 ст. відбулися антиісп. повстання населення Е. В 1563—1739 Е. (під назвою Ауді́єнсія Кіто) — у складі віце-королівства Перу, 1739—1822 — віце-королівства Нова Гранада. В 1809 широко розгорнувся рух нас. Е. за незалежність. У 1822 тер. Е. ввійшла до складу федерації Велика Колумбія; 1830 Е. проголошено незалежною республікою. У 2-й пол. 19 ст. в країну посилено проникав англ. і амер. капітал. На поч. 20 ст. в Е. загострилася класова боротьба. Робітн. і сел. рух у країні значно посилився під впливом Великого Жовтня. У 1926 засн. Компартію Е. У 1922, 1942—44, 1949—50 в Е. відбулися масові антиурядові виступи трудящих. У 1941—42 Е. втратив 200 тис. км² тер. у збройному конфлікті з Перу, спровокованому імперіалізмом США. В результаті збройного повстання 1944 до влади прийшли демократичні сили. До коаліційного уряду ввійшли комуністи. В 1945 було прийнято прогресивну конституцію. Проте реакція 1946 ліквідувала демократичні завоювання трудящих. Уряд Е. уклав ряд кабальних угод зі США. В кін. 50-х рр. в країні почалося нове піднесення демократичної боротьби. В 1963—66 при владі перебувала військ. хунта, яка заборонила діяльність компартії та ін. прогресивних орг-цій. Хунту було повалено в результаті заг. страйку трудящих (березень 1966). В лютому 1972 до влади в Е. прийшли націоналістично настроєні військові на чолі з ген. Р. Ларою. Новий уряд відновив конституцію 1945, здійснив ряд соціально-екон. заходів, спрямованих на захист нац. багатств, обмеження діяльності іноз. монополій, проведення агр. реформи. В 1976—79 влада належала вищій правлячій раді. В 1979 проведено президентські і парламентські вибори, перемогла партія Об'єднання нар. сил. Президентом став Х. Рольдос Агілера. З 1945 Е.—член ООН. Дипломатичні відносини з СРСР встановлено 1945. Е.— член *Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Латиноамериканської економічної системи, ОПЕК*.

А. А. Стрілко.

Політичні партії, профспілки. Об'єднання народних сил, засн. 1948. Правляча. Висуває програму бурж.-демократичних реформ. Ліва демократична партія, дрібнобуржуазна. Консервативна партія, засн. 1861. Виражає інтереси латифундистів, великої буржуазії, вищого католицького духівництва. Ліберально-ра-

Герб Еквадору.

ЕКВАДОР

Площа — 283,6 тис. км²

Населення — 7,3 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Кіто

Еквадор. О. Гуайясамін. Жінки плачуть. 20 ст.

дикальна партія, засн. 1878. Об'єднує торг.-фінанс. буржуазію, поміщиків. Демократична інституціоналістська коаліція, засн. 1965. Соціал-християнська партія, засн. 1947. Революційна націоналістична партія, засн. 1968. Демократичний народний союз, засн. 1968. Блок лівих сил. *Комуністична партія Еквадору*, засн. 1926. Найбільший профцентр— Конфедерація трудящих Еквадору, засн. 1944. Об'єднує 980 профспілок і федерацій (1977), входить до ВФП. *А. А. Стрілко.*

Господарство. Е.— економічно слаборозвинута, переважно агр. країна, г-во якої перебуває у великій залежності від іноз. капіталу (гол. чин. США). З 70-х рр. все більшого значення в економіці Е. набуває нафтодобувна пром-сть. Бл. 55% самодіяльного нас. зайнято в с. г. Обробляється бл. 10% тер. країни. Характерне поєднання великого землеволодіння з дрібними сел. г-вами. Плантації експортних культур належать в осн. іноз. монополіям. Збір (1976, тис. т): бананів — 2788, кави — 82, бобів какао — 65, цукр. тростини — 5786 (1974). Для власного споживання вирощують пшеницю, кукурудзу, рис, ячмінь, квасолю, маїс і маніок, цитрусові. Тваринництво екстенсивного напряму. Поголів'я (тис., 1976, оцінка): великої рогатої худоби — 2725, овець — 1118, свиней — 1200. На узбережжі — рибальство (вилов риби і промисел морепродуктів). У лісових районах — заготівлі бальсового дерева, збирання пальмового листя, горіхів, кори хінного дерева й соку каучуконосів. Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна, зокрема нафтова. В 1976 видобуто 9 млн. т нафти. В невеликій кількості видобувають мідну й свинцеву руди, сірку, золото і срібло. Є невеликі підприємства харч., деревообр., текст., взуттєвої, хім., нафтопереробної й цем. пром-сті. В 1976 вироблено 1,8 млрд. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри — Кіто й Гуаякіль. Довжина з-ць (1974) — 1,2 тис. км, автошляхів — 33,1 тис. км (асфальтованих — 4,7 тис. км). Гол. мор. і річковий порт — Гуаякіль. Е. експортує нафту, банани, каву, какао, деревину, імпортує машини й устаткування, трансп. засоби, прод. товари. Осн. торг. зв'язки з США, Японією, країнами Європейського економічного товариства і Лат. Америки. Грошова одиниця — сукре. 25 сукре = 1 дол. США. *Е. Л. Бєлий.*

Медичне обслуговування. В 1973 в Е. було 13,6 тис. лікарняних ліжок (20,2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 3,1 тис. лікарів (1 лікар на 2,2 тис. ж.). Лікарів готують 5 мед. вищих шкіл.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 30% нас. становили неписьменні. В країні проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років, але школою охоплені не всі діти. В поч. і серед. школах навчання триває 12 років (6 років у поч. і 6 — у серед.). Поряд з держ. є приватні школи. В 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 1266 тис. учнів, у серед. школах, профес.-тех. і пед. уч-щах — 380,2 тис. В Е.— 16 ун-тів і вузів університетського типу, ряд коледжів і вищих шкіл (1977/78 навч. р.— понад 95 тис. студентів). Найбільші вузи: Центр. і Католицький ун-ти в Кіто, ун-т у м. Куенка. Академія Е., мед. академія в Кіто, понад 20 ін. наук. установ і т-в. Б-ки: Центр ун-ту Е., Нац. та Муніципальна — в Кіто, ун-ту й Муніципальна — в м. Куенка. Музеї: антропологічний (етногр.), Нац. істор.-археол., колоніального мистецтва, худож.-істор., археол., геол. (усі — в Кіто). *В. З. Клепиков*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1976 в Е. виходили 26 щоденних газет заг. тиражем 336 тис. примірників, 73 ін. періодичні видання заг. тиражем понад 200 тис. примірників. Осн. щоденні газети: «Комерсіо» («Торгівля», з 1906), «Пренса» («Преса», з 1923), «Расон» («Розум», з 1965), «Регістро офісьяль» («Офіційний список», з 1830), «Телеграфо» («Телеграф», з 1884), «Універсо» («Всесвіт», з 1921). Щотижнева газ. «Пуебло» («Народ», з 1946) — орган ЦК Компартії Е. Діють понад 200 радіостанцій, у т. ч. 16 урядових. Радіостанції об'єднані в Еквадорську асоціацію радіомовлення. Телебачення — з 1959. Усі 19 телестанцій — приватні. *О. В. Ткачов.*

Література. Твори доколоніального періоду не збереглися. Л-ра розвивається в осн. іспан. мовою. Початковий період іспанської колонізації (серед. 16 ст.) відображено в небагатьох творах. Власне еквадорська л-ра виникла у 18 ст. (творчість Х.-Б. Агірре, Х. де Веласко). Значну роль у пробудженні нац. самосвідомості еквадорців відіграла просвітительська діяльність Е. де Санта-Крус-і-Еспехо. З поч. 30-х рр. до кін. 19 ст. панівним напрямом у л-рі був романтизм. Його прогресивне крило представляли, зокрема, Х. Монтальво, поетеса Д. Вейнтімілья, Х.-Л. Мера. Зачинателем реалізму на поч. 20 ст. виступив Л.-А. Мартінес (роман «До берега», 1904). В кін. 20—30-х рр. поширився літ.-громад. рух індіанізм, прихильники якого ставили питання про необхідність звільнення індіанців від напівфеод. гніту і відродження їхньої культ. спадщини. З того часу в л-рі переважають соціальні теми. Вони є центральними в творчості Ф. Чавеса, Х. *Ікаси*, У. Сальвадора. Життя й боротьбу трудящих проти експлуатації та іноз. монополій відображено в романах представників т. з. гуаякільської групи письменників (Х. Гальєгос Лара, Д. *Агілера Мальта*, Е. *Хіль Хільберт* та ін.), яка відіграла важливу роль у розвитку л-ри Е. Пізніше до групи приєдналися Х. де ла Куадра, А. Пареха Дієскансеко. Актуальні теми з життя Е. висвітлюють також прозаїки А. Ортіс, Н. Еступіньян Басс, П.-Х. Вера, поети Х. Каррера Андраде, Х.-Е. Адоум та ін.

Архітектура та образотворче мистецтво. Давнє мист. індіанців Е. пов'язане з розвинутими культурами Перу (кераміка — розмальовані посудини, гротескова скульптура, металеві прикраси, у сх. р-нах — кам. укріплення). Для міст (Кіто, Гуаякіль, Куенка та ін.) характерна прямокутна сітка вулиць. Будівлі споруджувалися у стилі *барокко* (арх. А. Родрігес) в 17—18 ст. і оздоблювалися багатим площинним орнаментальним декором. Своєрідні реліг. живопис (Н.-Х. де Горівар) і скульптура (індіанець М. Чілі, прозваний Каспікарою, 18 ст.). Після тривалого застою в серед. 20 ст. почала розвиватися сучас. архітектура. Живописці О. Гуайясамін, К. Кінгман, Д. Паредес зображають життя трудового народу, гол. чин. індіанців. *А. М. Кантор*

Музика. Нар. музика Е. (креольська та індіанська) споріднена з муз. культурою Болівії, Перу, Пн.-Зх. Аргентіни. З 19 ст. розвивалася профес. музика (композитор А. Бальдеон та ін.). У 1870 в Кіто засн. Нац. консерваторію. Серед музикантів 2-ї пол. 19 ст.— композитор і музикознавець П. Траверсарі, композитор і фольклорист С. Л. Морено; 2-ї пол. 20 ст.— композитори С. М. Дуран, брати Л. і Г. Сальгадо. Консерваторії — в Кіто і Куенці.

Літ.: Эквадор. М., 1963; Гонионский С. А. Очерки новейшей истории стран Латинской Америки. М., 1964; Эквадор. Некоторые аспекты экономического развития. М., 1974; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967

ЕКВА́ТОР ГЕОГРАФ'ІЧНИЙ, екватор земний (лат. acquator, від acquo — роблю рівним, розділяю порівну) — лінія перетину земної кулі площиною, яка проходить через центр Землі перпендикулярно до осі її обертання. Е. г. поділяє Землю на дві півкулі — Північну й Південну. В напрямі до полюсів відлічують геогр. широту (див. *Координати географічні*) від 0° (екватор) до 90° (полюс). Довжина Е. г. (за системою астр. сталих, прийнятою Міжнар. астр. союзом 1976) дорівнює 40075,7 км, довж. дуги в 1° на Е. г. становить 111,321 км. На Е. г. день і ніч завжди мають однакову тривалість.

ЕКВА́ТОР НЕБЕ́СНИЙ — велике коло небесної сфери, площина якого паралельна площині *екватора географічного*. Точки перетину осі обертання Землі з *небесною сферою (полюси світу)* віддалені від Е. н. на 90°. Е. н. перетинається з матем. *горизонтом* у точках заходу і сходу. Він поділяє небесну сферу на Пн. і Пд. півкулі. «Найвища» точка Е. н. лежить на небесному меридіані й її зенітна віддаль (див. *Координати небесні*) дорівнює геогр. широті місця спостереження. Див. також *Екваторіальні координати*.

В. П. Цесевич.

ЕКВАТОРІА́ЛЬНА ГВІНЕ́Я, Республіка Екваторіальна Гвінея — держава в Екваторіальній Африці. До складу Е. Г. входить материкова частина (Ріо-Муні), о. Масіас-Нгема-Бійого та ін. дрібні о-ви у Гвінейській зат. Атлантичного ок. Осн. населення — народи *фанг*, бубі та ін. Офіц. мова — іспанська.

В адм. відношенні Е. Г. поділяється на 2 провінції.

Державний лад. Е. Г.— республіка. Діє конституція 1973. Глава держави та уряду — президент, що обирається нас. строком на 5 років. Першого президента Е. Г. Ф.-М. Нгема згідно з конституцією обрано довічно. Законодавчий орган — однопалатний парламент — нац. нар. збори, що мають обиратися населенням строком на 5 років; виконавчий — уряд.

Природа. Поверхня материкової частини Е. Г. гориста, пересічна вис. 600—900 м, найбільша — 1500 м. Уздовж узбережжя — вузька приморська низовина. Клімат екваторіальний, вологий. Пересічна місячна т-ра від +24 до +28°. Опадів понад 2000 мм на рік. Річки короткі, порожисті. В рослинному покриві переважають вічнозелені екваторіальні ліси.

Історія. Тер. Е. Г. відкрита португ. мореплавцями в кін. 15 ст. В 15—18 ст. вона була колонією Португалії, яка 1778 передала її Іспанії. Під тиском нац.-визвольної боротьби ісп. уряд змушений був 1960 ліквідувати колоніальний статус Е. Г. та оголосити її «заморською провінцією», а в жовтні 1968 надати їй незалежність. У 1968 встановлено дипломатичні відносини між СРСР і Е. Г. З 1968 Е. Г.— член ООН. Уряд країни здійснив ряд заходів, спрямованих на розвиток нац. економіки. У міжнар. відносинах Е. Г. дотримується політики неприєднання. Е. Г.— член *Організації африканської єдності*. Між Е. Г. і СРСР підписано угоди про економічне і технічне співробітництво, про співробітництво в галузі мор. рибальства, авіац. зв'язок.

В. В. Будяков.

Політичні партії, профспілки. В 1970 створено Єдину нац. партію (з 1972 — Єдина національна партія трудящих, ПУНТ), яка об'єднує все доросле населення країни. ПУНТ є правлячою партією. Загальна спілка робітників Екваторіальної Гвінеї, єдина профспілкова організація.

Господарство. Економіка Е. Г. внаслідок тривалого колоніального панування характеризується низьким рівнем розвитку. 77% екон. активного населення країни зайнято в с. г. Воно спеціалізується на виробн. експортних культур (збір 1976, тис. т): бобів какао — 12, кави — 5, бананів — 12, а також продуктів олійної й кокосової пальм. Для внутр. споживання вирощують ямс, батат, маніок, кукурудзу, рис, овочі. Заготівля цінних порід деревини (бл. 300 тис. т на рік); збирання плодів дикорастучої олійної пальми й соку каучуконосів. Тваринництво розвинуте слабо (розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней). У прибережних водах — мор. рибальство (2 тис. т риби, 1976). Пром-сть представлена переважно дрібними підприємствами по переробці с.-г. сировини та деревини; є цем. з-д, меблева ф-ка. За допомогою СРСР споруджено суднорем. підприємство. Виробн. електроенергії 1974 становило понад 16 млн. кВт · год. Довж. з-ць — 76 км, автошляхів — 1,3 тис. км, в т. ч. асфальтованих — 0,4 тис. км. Гол. мор. порти — Малабо й Бата. Вивозять какао, каву, деревину, продукти переробки олійної пальми, банани; довозять тканини, прод. товари, пром. устаткування, нафтопродукти. Значна частина зовн. торгівлі припадає на Іспанію. Грошова одиниця — еквеле, дорівнює ісп. песеті.

Г. В. Балабанов.

Освіта. В країні проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років, проведено реформу школи. Всі школи державні. Строк навчання в поч. школі 6 років, у серед.— 6 (4 + 2). У 1973/74 навч. р. у поч. школах налічувалося 35,9 тис. учнів, у 1972/73 навч. р. у серед. школах, профес.-тех. уч-щах — 5,5 тис. Учителів поч. шкіл готують у двох пед. уч-щах у Малабо й Баті. Вищу освіту здобувають за кордоном, у т. ч. в СРСР. У Малабо є бібліотека.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. Осн. урядові газети (ісп. мовою): щоденна — «Діаріо де ла Гінея Екуаторіаль» («Газета Екваторіальної Гвінеї») й щотижнева — «Лібертад» («Свобода», з 1970). Радіомовлення ведеться ісп. мовою, окремі передачі — місц. мовами. Діють урядова радіостанція «Радіо Малабо» й комерційна станція «Радіо Бата», що контролюється урядом.

Літ.: Мельников И. А., Корочанцев В. А. Экваториальная Гвинея. М., 1971.

ЕКВАТОРІА́ЛЬНА РА́СА, негроавстралоїдна раса — одна з трьох великих рас людства (раніше наз. «чорною» расою). Охоплює корінне населення Африки, Австралії, Нової Гвінеї та ін. о-вів Меланезії, окремі групи населення Пд.-Сх. Азії й Америки. Ознаками Е. р. є темна шкіра, чорне кучеряве волосся, широкий ніс, товсті губи, помітно випнуті вперед щелепи (див. *Прогнатизм*). До Е. р. належать високорослі й низькорослі люди, зокрема *пігмеї*. Деякі ознаки Е. р. трапляються у людей ін. рас, зокрема *європеоїдної раси*, що свідчить про їхню спорідненість.

ЕКВАТОРІА́ЛЬНИЙ ПО́ЯС — природний пояс Землі, що простягається по обидва боки від екватора, приблизно між 5—8° пн. ш. та 4—11° пд. ш. Для Е. п. характерні висока т-ра повітря (пересічні місячні +24, +28°), велика кількість опадів протягом року (1500—3000 мм, в окремих районах до 10 000 мм), інтенсивні геоморфологічні та біогеохім. процеси. Переважають латеритні грунти. Поширені вологі екваторіальні ліси — *гілеї* з каучуконосами, деревом какао, коричним і хлібним деревами, пальмами, ліанами тощо. По берегах морів і океанів — мангрові ліси. З тварин водяться мавпи, ліниве-ць, мурахоїд, тапір, носоріг, бегемот, слон, ягуар, леопард, багато яскраво забарвлених птахів, змії та ін.

ЕКВАТОРІА́ЛЬНІ КООРДИНА́ТИ — система *координат небесних* (схилення і пряме сходження), основною площиною якої є площина *екватора небесного* (мал.). Для визначення положення світила Q через нього і полюс світу проводять велике коло (коло схилення). Схилення δ світила — дуга KQ цього кола від небесного екватора до світила; для Пн. півкулі воно набуває значення від 0 до +90°, для Пд. півкулі — від 0 до —90°. *Пряме сходження* α світила — дуга γK екватора, яку відраховують на Сх. від точки весняного *рівнодення* до круга схилення світила; воно набуває значення від 0 до 360° (від 0 до 24 год). Замість α можна використовувати годинний кут t, що вимірюється на Зх. дугою HK екватора від точки його перетину з небесним меридіаном до

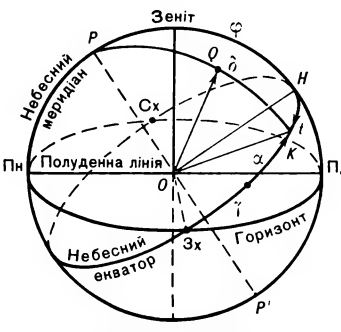

Екваторіальні координати.

Герб Екваторіальної Гвінеї.

ЕКВАТОРІАЛЬНА ГВІНЕЯ

Площа — 28,1 тис. км²

Населення — бл. 320 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Малабо

Еквілібристика. Еквілібристки сестри Кох.

круга схилення світила. Дуга $H\gamma = s$ показує зоряний час в даний момент. Величини α, t і s зв'язані формулою $t + \alpha = s$.

В. П. Цесевич.

ЕКВІВАЛЕ́НТ [від лат. aequivalens (aequivalentis) — рівноцінний] — щось рівноцінне, рівносильне, рівнозначне; предмет або кількість, що відповідає іншим предметам або кількостям, може замінювати або виражати їх. В економіці — *товар*, що є виразом *вартості* ін. товарів, на який вони обмінюються. З розвитком обміну з маси товарів поступово виділився один товар, у споживній вартості якого всі ін. товари виражають свою вартість, тому він і став загальним Е. В ролі заг. Е. почали повсюди виступати благородні метали — золото й срібло, які перетворилися на *гроші*.

ЕКВІВАЛЕ́НТ ХІМІ́ЧНИЙ — вагова кількість елемента, яка сполучається з однією ваговою кількістю водню (точніше з 1,008) або з відповідними їй ваговими кількостями інших елементів. Поняття «еквівалент хімічний» застосовують і до сполук (к-т, лугів і солей) при розрахунках у хім. аналізі.

ЕКВІВАЛЕ́НТІВ ЗАКО́Н — один з основних законів хімії, за яким елементи завжди сполучаються один з одним у вагових кількостях, пропорційних їхнім *еквівалентам хімічним*. Сформулював 1803 Дж. *Дальтон*. Е. з. широко використовують для стехіометричних розрахунків (див. *Стехіометрія*).

ЕКВІВАЛЕ́НТНІ РІВНЯ́ННЯ алгебраїчні — два *алгебраїчні рівняння*, в яких кожен корінь будь-якого з них є коренем іншого, причому кратність рівних коренів у кожному з рівнянь однакова. Поняття еквівалентності пов'язане з числовою областю, в якій допускаються розв'язки. Так, рівняння $(x^2 + 1)(x - 1) = 0$ і $x - 1 = 0$ еквівалентні в області *дійсних чисел*, у якій вони обоє мають тільки один корінь $x = 1$, і неекві-валентні в області *комплексних чисел*, бо перше рівняння має ще корені $x = \pm i$, яких не має друге.

ЕКВІВАЛЕ́НТНОСТІ ПРИ́НЦИП — положення, за яким рух тіл у полі *тяжіння* аналогічний рухові тіл у прискореній (неінерціальній) системі відліку. Оскільки прискорення всіх тіл у даному полі тяжіння однакове, а прискорення тіла, що рухається в неінерціальній системі відліку, дорівнює прискоренню цієї системи відносно *інерціальної системи відліку* і також однакове для всіх тіл, не можна відрізнити рух тіл у неінерціальній системі відліку від їхнього руху в полі сил тяжіння. Е. п. відіграв евристичну роль у створенні *відносності теорії*.

ЕКВІЛІБРИ́СТИКА (від лат. aequilibris — зрівноважений) — жанр циркового мистецтва. Ґрунтується на вмінні виконавця зберігати рівновагу при найнесталіших положеннях тіла — вправи на линві, кулі, жердинах дроті, велосипедах тощо. Артист, який виступає в жанрі Е., наз. еквілібристом.

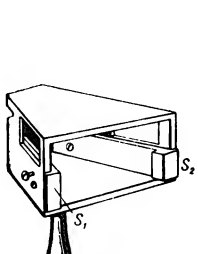

Екер дводзеркальний.

ЕКВІПОТЕНЦІА́ЛЬНА ПОВЕ́РХНЯ (від лат. aequus — рівний і *потенціал*) — геометричне місце точок в електричному полі, яким відповідає одне й те саме значення *електричного потенціалу*.

ЕКЕР (франц. équerre — кутомір) — геодезичний прилад, призначений для побудови на місцевості горизонтальних кутів, кратних 90° або 45°. Розрізняють Е. призмові, дзеркальні та ін. Застосування Е. засновано на властивості променя, відбитого від поверхні дзеркал S_1 і S_2 (мал.), або переломленого у призмі, змінювати свій напрям на 90°. Е. використовують переважно для топографічного знімання забудованих територій.

В. І. Хіхлухо.

ЕКЗА́МЕНИ, іспити (лат. examen — зважування, випробування) — одна з форм перевірки знань учнів. В СРСР у всіх типах загальноосв. шкіл у 8—10-х (11-х) класах проводяться випускні Е., в 4—9-х (10-х в 11-річних школах) класах — перевідні. При вступі у серед. спец. і вищі навч. заклади проводяться вступні конкурсні Е. У профес.-тех. училищах, школах і курсах, що дають професію, після закінчення повного курсу навчання учні складають випускні кваліфікаційні Е. У серед. спец. навч. закладах і вузах двічі на рік проводяться *сесії екзаменаційні;* випускники складають держ. Е.; у втузах і технікумах замість держ. Е. запроваджено захист *дипломних проектів*; у деяких гуманітарних вузах замість Е. або разом з ними — *дипломні роботи*. В широкому розумінні Е.— перевірка кого-. чого-небудь.

О. І. Пенішкевич.

ЕКЗАРА́ЦІЯ (від лат. exaro — виорюю) — руйнування *гірських порід* льодовиком. Див. *Виорювання льодовикове*.

ЕКЗА́РХ (грец. ἔξαρχος — голова, керівник) — 1) У Стародавній Греції — глава жерців при храмі. 2) У Візантійській імперії — правитель області, намісник імператора. 3) В православній церкві — глава церковного округу (екзархату). В сучас. Руській православній церкві — представник моск. патріарха на Україні, в деяких країнах Зх. Європи. Пн. і Пд. Америки.

ЕКЗЕКВАТУ́РА (від лат. exsequor — здійснюю) — 1) В міжнародному праві документ (офіційний дозвіл) на вступ у виконання своїх обов'язків, що його надає *консулові* держава, в яку він призначений. В Е., що надається після пред'явлення т. з. консульського патенту, як правило, визначено тер. округу службової діяльності консула. 2) Виконання в даній країні *судового рішення*, прийнятого в ін. країні.

ЕКЗЕ́МА (від грец. ἐκζέω — скипаю) — запальне захворювання шкіри, що характеризується еритематозно-везикулярними висипами. Виникає як алергічна реакція (див. *Алергія*) на дію зовнішніх і внутрішніх подразників і пов'язана з функціональними порушеннями нервової й ендокринної систем. Зовн. подразниками можуть бути різні хім. речовини, фіз. агенти, речовини рослинного і тваринного походження, мех. фактори тощо, внутрішніми — речовини, які утворюються в організмі внаслідок порушення діяльності травного тракту, залоз внутр. секреції. Звичайна Е. буває гострою і хронічною. Гостра Е. характеризується раптовим початком, швидким розвитком, схильністю до поширення. Хронічна Е. розвивається з гострої форми або ж від початку має хронічний перебіг. Е. починається звичайно з почервоніння певних ділянок шкіри (обличчя, кінцівок, тулуба, волосистої частини голови тощо), на яких з'являються дрібні вузлики, що перетворюються на пухирці; останні розриваються, шкіра мокріє, потім починає підсихати, на ній утворюються кірочки, після чого настає лущення. Висипання нерідко буває симетричним. Екзематозний процес супроводиться свербінням шкіри, яке посилюється вночі: порушується сон, хворі стають дратівливими тощо. Є також Е. контактна — при підвищеній чутливості до хім. речовин і мікробна, спричинювана гноєтворними мікробами. Лікування: усунення осн. причини й місцеве (мазі, примочки, пасти тощо).

Літ.: Шуцкий И. В. Патогенез и лечение экземы. К., 1974.

ЕКЗЕРСИ́С (франц. exercice, від лат. exercitium —вправа) — 1) Музичний твір, призначений для тренування виконавської техніки. 2) Комплекс тренувальних вправ у балеті.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІ́ЗМ (від лат. exsistentia — існування), філософія існування — один з провідних напрямів сучасної буржуазної філософії, різновид *суб'єктивного ідеалізму*. Виник на поч. 20 ст. і поширився в 30—40-х рр. у Німеччині (М. *Хайдеггер*, К. *Ясперс* та ін.), Франції (Ж.-П. *Сартр*, М. *Мерло-Понті* та ін.), Італії, Іспанії, Лат. Америці, США. Ідейні попередники Е.— С. *К'єркегор* та Е. *Гуссерль*. Осн. категорією в Е. є поняття існування (*екзистенція;* звідси назва), яке ототожнюється з суб'єктивними переживаннями людини й оголошується первинним щодо буття. Е. протиставляє людині суспільство як щось чуже, вороже, яке руйнує індивідуальність, свободу людини. Екзистенція, будучи запереченням буття суспільства, виявляє себе по відношенню до нього як «небуття», в якому на перший план виступає плинність, часовість. Це надає екзистенції специфічного характеру буття, спрямованого в майбутнє. Проте, якщо одні прихильники Е. тлумачать майбутнє як смерть, то інші розглядають його як «ситуацію вибору» і, зрештою, ототожнюють «екзистенцію» зі свободою. Але внаслідок суб'єктивно-ідеалістичного розуміння екзистенції свобода її набуває трагічно-фатальних характеристик. Е. справив значний вплив на бурж. л-ру, на умонастрій значної частини бурж. інтелігенції.

Е. у літературі як течія модернізму представлений переважно франц. письменниками,

що відомі водночас як філософи-екзистенціалісти: Ж.-П. Сартр, С. де Бовуар, А. *Камю*, Г. Марсель та ін. Характерними рисами цієї л-ри є суб'єктивізм, крайній індивідуалізм і песимізм. Її герой зрікається зв'язків із суспільством, відповідальності за «інших», прагне зберегти «внутрішню свободу». Худож. практика екзистенціалістів під впливом живої дійсності часом виявлялася багатшою і ширшою за ідеалістичні доктрини. В окремих творах є виразна критика бурж. відносин, але при цьому капіталістичне суспільство сприймається як незмінна данність буття. Ідейно споріднена з Е. «література абсурду» (С. *Беккет*, Ж. Жене). В тому чи іншому вигляді зв'яз ок з Е. виявляється в творчості А. *Жіда*, А. *Мальро* (Франція), Т. *Еліота* (Англія), Н. Майлера (США) та ін. За своєю суттю Е. у л-рі є виявом ідейної безвиході, духовної кризи дрібнобурж. свідомості.

Літ.: Гайденко П. П. Экзистенциализм и проблема культуры. М., 1963; Бичко І. В. Свобода чи сваволя? К., 1966; Современный экзистенциализм. М., 1966; Соловьев Э. Ю. Экзистенциализм и научное познание. М., 1966; Затонський Д. В. У пошуках сенсу буття. К., 1967; Тавризян Г. М. Проблема человека во французском экзистенциализме. М., 1977.

І. В. Бичко (Е. у філософії), *Л. А. Єремєєв* (Е. у літературі).

ЕКЗИСТЕ́НЦІЯ — основна категорія *екзистенціалізму*, яка означає внутрішнє буття людини, її переживання, те непізнаване в людському «Я», внаслідок чого людина є конкретною неповторною особистістю. Поняття «екзистенція» заперечує «предметне буття», виступаючи як «чиста» активність, свобода, вибір. Категорія Е. метафізично розриває діяльність і її результат, людину і річ, суспільство і природу. Вперше термін «екзистенція» застосував дат. філософ С. *К'єркегор*.

ЕКЗОГА́МІЯ (від грец. ἔξω — поза, зовні і γάμος — шлюб) — характерний для первіснообщинного ладу звичай, за яким суворо заборонялися шлюби між людьми однієї родової групи. З розкладом первіснообщинного ладу Е. в більшості народів замінюється забороною шлюбів між найближчими родичами (батьком і дочкою, матір'ю і сином, братом і сестрою).

ЕКЗОГЕ́ННЕ ЖИ́ВЛЕННЯ (від грец. ἔξω — поза, зовні та γεννάω — породжую) — живлення за рахунок поживних речовин, що надходять в організм людини чи тварин із зовнішнього середовища. У шлунково-кишковому тракті ці речовини розщеплюються до продуктів, здатних всмоктуватися в кров і лімфу і засвоюватися клітинами (див. *Травлення*). Для збереження відносної сталості свого внутр. середовища (*гомеостазу*) організм має постійно поповнювати за допомогою Е. ж. енергетичні й пластичні матеріали. Див. також *Ендогенне живлення*, *Живлення*, *Харчування*

ЕКЗОГЕ́ННІ ПРОЦЕ́СИ — геологічні процеси, що відбуваються на поверхні Землі та у верхніх частинах *літосфери*. Зумовлені гол. чин. енергією сонячної радіації, силою тяжіння й життєдіяльністю організмів. До Е. п. належать: *вивітрювання* гірських порід, переміщення продуктів вивітрювання від діяння сили тяжіння, вод озер, морів і океанів, текучих вод, льодовиків і вітру (див. *Денудація*, *Видування*, *Абразія*, *Ерозія*), утворення осадочних гірських порід і деяких типів родовищ корисних копалин, зокрема вугілля, бокситів, сірки, фосфоритів. Е. п. тісно пов'язані з *ендогенними процесами*; взаємодія їх зумовлює, зокрема, особливості рельєфу земної поверхні.

ЕКЗОДЕ́РМА (від грец. ἔξω — поза, зовні і δέρμα — шкіра) — шар клітин первинної кори коренів рослин, розташований під *епіблемою*. Звичайно стінки клітин Е. корковіють, але серед них можуть залишатися тонкостінні, проникні для води клітини. Після відмирання епіблеми Е. стає покривною тканиною кореня (див. *Покривні тканини рослин*).

ЕКЗОСФЕ́РА [від грец. ἔξω — поза, зовні та (*атмо*)*сфера*] — зовнішня, найвіддаленіша від поверхні Землі частина атмосфери, що лежить на вис. від 1000 до 1900 км. Густина повітря в Е. дуже мала, тому частинки легких атм. газів (водню, гелію та ін.) вилітають з Е. у світовий простір. В Е. відбувається поступовий перехід від атмосфери до міжпланетного простору.

ЕКЗОТЕРМІ́ЧНІ РЕА́КЦІЇ (від грец. ἔξω — поза, зовні і θέρμη — тепло) — хімічні реакції, які відбуваються з виділенням енергії, зокрема теплоти. Напр., Е. р. є реакції *горіння*, *нейтралізації*.

ЕКЗО́ТИ (від грец. ἐξωτικός — чужий, іноземний) — рослини або тварини, ввезені з інших країн у райони, де їх раніше не було (див. *Інтродукція* організмів). Після *акліматизації* і великого поширення в місцевій *флорі* чи *фауні* їх наз. акліматизованими рослинами або тваринами.

ЕКІБАСТУ́З — місто обласного підпорядкування Павлодарської обл. Каз. РСР, райцентр. Залізнич. ст. 55 тис. ж. (1977). Е.— центр *Екібастузького кам'яновугільного басейну* (видобування відкритим способом). ТЕЦ. З-ди: залізобетонних виробів, ремонтно-мех., по ремонту гірничотрансп. устаткування. Підприємства харч. і легкої пром-сті. Поблизу Е.— Екібастузьке водосховище на каналі Іртиш — Караганда. Формується Павлодар-Екібастузький пром. вузол. Гірничий технікум і пед. уч-ще. Утворений 1957.

ЕКІБАСТУ́ЗЬКИЙ КАМ'ЯНОВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — на Пд. Павлодарської області Казахської РСР. У геоструктурному відношенні пов'язаний з *мульдою* завдовжки 24—25 км і завширшки до 8,5 км. Запаси вугілля понад 10 млрд. т, у т. ч. під відкриті роботи — 6,9 млрд. т. Вугілля у відкладах нижньо- та середньокам'яновугільного віку. Виявлено 6—18 вугільних пластів, з яких осн. робочі три верхні пласти. Глиб. заляг. верхнього пласта від 10—20 до 550 м. Вугілля гумусове, рідше сапропелеве, мінералізоване, за пром. класифікацією належить до марки ОС (див. *Вугілля викопне*). Має високу зольність (від 30—42% до 50% і більше), вміст робочої вологи 2,5—3,9%. Теплота згоряння 3800—4800 ккал/кг. Е. к. б. відкрито 1876, експлуатується з 1893. Вугілля видобувають відкритим способом. Гідрогеол. умови сприятливі для експлуатації. Розробляють три вуглерозрізи. Вугілля використовують як енерг. паливо на підприємствах Казахстану, Зх. Сибіру й Уралу.

М. Х. Лейвиков.

ЕКІПА́Ж (франц. équipage) — 1) Загальна назва кінних ресорних пасажирських повозок. 2) Особовий склад корабля, літака, танка та ін. 3) Флотський Е.— берегові формування резерву особового складу в рос. і рад. ВМФ.

ЕККА́РІУС (Eccarius) Йоганн-Георг (25.VIII 1818, м. Фрідріхрода, тепер НДР — березень 1899, Лондон) — діяч німецького й міжнар. робітничого руху. За фахом кравець. Член «*Союзу справедливих*», з 1847 — *Союзу комуністів*. У 1864 — один із засновників *Інтернаціоналу 1-го*, член його Ген. ради (1864—72) і ген. секретар (1867—71); секретар-кореспондент для Америки (1870—72). З 1871 почав відходити від марксизму і після припинення діяльності 1-го Інтернаціоналу став учасником тред-юніоністського руху в Англії.

ЕККЛС (Eccles) Джон-Кер'ю (н. 27.I 1903, м. Мельбурн) — австралійський фізіолог. Закінчив Мельбурнський ун-т і Магдален-коледж в Оксфорді (1925). В 1927—31 працював у Оксфорді під керівництвом Ч. *Шеррінгтона*. Член Лондон. королівського мед. т-ва (з 1941). Був президентом АН Австралії (1957—61). Праці Е. присвячені вивченню електр. процесів у нервових клітинах. Зробив важливий внесок у вивчення іонних механізмів *збудження* й *гальмування* нервових клітин; показав, як *імпульс нервовий*, що виник в одній клітині, передається на сусідню клітину. Нобелівська премія (разом з А.-Ф. Хакслі й А.-Л. Ходжкіном), 1963.

ЕКЛЕКТИ́ЗМ (грец. ἐκλεκτός — вибраний, від ἐκλέγω — вибираю) — 1) У філософії — а) механічне поєднання в одному вченні різнорідних, суперечливих, органічно несумісних положень, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; використовування й підтасовування з певною тенденційною метою вирваних з контексту фактів, формулювань, цитат тощо. Е. властивий метафізичному способові мислення (див. *Метафізика*) і є однією з типових рис сучас. бурж. філософії й суспільствознавства; б) закономірний момент у розвитку наук. пізнання, що характеризується наявністю елементів знання, які не мають єдиної теор. основи й належать до різних, іноді взаємовиключаючих, аспектів розгляду об'єкта. В такому розумінні Е. типовий для періодів докорінного зламу й перебудови теорій і виступає або як попередній етап синтезу різнорід-

ного пізнавального матеріалу в єдину теор. систему, або як початок диференціації раніше єдиної теорії; в) напрям в античній філософії 2 ст. до н. е.— 2 ст. н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філос. систем і тенденція до нівелювання відмінностей між ученнями й школами. *О. І. Яценко.*

2) В архітектурі та образотворчому мистецтві — механічне, некритичне поєднання художніх елементів різних стилів. Елементи Е. трапляються вже в пізньому мист. Старод. Риму. В 19 і особливо в 20 ст. поширився в бурж. салонному мист. і архітектурі.

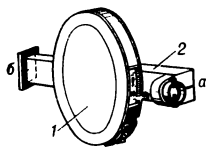

Екліметр:
1 — коробка з диском, поділеним на градуси; *2* — візирна трубка: *а* — очний діоптр; *б* — предметний діоптр з горизонтальною металевою ниткою.

ЕКЛІЗІ-БУРУ́Н — гірська вершина *Головного пасма Кримських гір*, найвища точка масиву Чатирдаг (1525 м). На схилах — зарості ялівцю, подекуди ліси. Пам'ятка природи. Район туризму.

ЕКЛІ́МЕТР (від грец. ἔκκλιμα — відхід, відступ і μετρέω — вимірюю) — геодезичний прилад для вимірювання вертикальних кутів з точністю бл. 0,25°. Коробка (1) з диском (див. малюнок), який поділено на градуси, прикріплена до візирної трубки (2). На диску закріплено вагу, що утримує його в положенні, коли 0° знаходиться на лінії, паралельній горизонтальній поверхні. Візуючи по лінії *аб* на предмет, визначають вертикальний кут, під яким видно предмет відносно горизонтальної площини. Застосовують Е. здебільшого при рекогносцирувальних роботах. *В. І. Хіхлухо.*

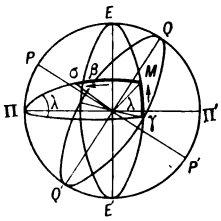

Екліптичні координати світила σ.

ЕКЛІ́ПТИКА (грец. ἐκλειπτική — затемнення) — велике коло *небесної сфери*, по якому рухається Сонце (з заходу на схід) у своєму спостережному річному русі. Е. нахилена до *екватора небесного* під кутом 23° 27′, перетинаючи його в точках весняного (у сузір'ї *Риб*) і осіннього (у сузір'ї *Діви*) *рівнодень*. Дві точки небесної сфери, віддалені від площини Е. на 90°, наз. її полюсами. Пн. полюс Е. розташований у сузір'ї *Дракона*. *Орбіта* Землі лежить у площині Е., тому сонячні (чи місячні) *затемнення* відбуваються, коли Місяць у момент новомісяччя (або повномісяччя) перебуває поблизу Е. (звідси назва «екліптика»). Див. також *Екліптичні координати*. *В. П. Цесевич.*

ЕКЛІПТИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ — система *координат небесних* (широта і довгота), основним колом якої є *екліптика* (мал.). Для визначення положення світила σ через нього і полюс екліптики проводять велике коло (коло широти). Дуга *Mσ* цього кола наз. екліптичною широтою β світила (на Пн. від екліптики вона набуває значення від 0 до +90°, на Пд.— від 0 до —90°). Екліптична довгота λ — дуга *γM* екліптики від точки весняного *рівнодення* до кола широти світила, яку відраховують на схід. Вона набуває значення від 0 до 360°. *В. П. Цесевич.*

ЕКЛО́ГА (грец. ἐκλογή — вибірка, витяги) — 1) Збірник законів *Візантії*, виданий 726 імператором Львом III Ісаврійським. Містила витяги (часто перероблені) з *Корпус юріс цівіліс*, а також пізніше видані норми в галузі цивільного й кримінального законодавства тощо. Е. відповідала інтересам феодалів і мала на меті пристосувати *римське право* до феод. відносин. 2) Один із видів античної буколічної поезії (див. *Буколіка*). Будувалась у формі діалога між пастухами й пастушками або в постановці на сцені театру. В Росії Е. писали у 18 ст. О. *Сумароков*, І. Богданович. У 19 ст. цей жанр вийшов з ужитку.

ЕКОБІОМО́РФА (від грец. οἶκος — середовище, βίος — життя і μορφή — форма) — *життєва форма*, що характеризується сукупністю морфофізіологічних ознак, притаманних певним групам споріднених чи філогенетично (див. *Філогенез*) віддалених рослин, що живуть у схожих умовах середовища. Е. є, напр., трав'янисті полікарпіки з розетковими поліциклічними надземними пагонами, підземними бульбами та пучкуватою кореневою системою. Кожну Е. розглядають як нероздільну єдність біоморфи й *екоморфи*. Е. як еколого-геогр., фітоценотичне й еволюційно-історичне явище є об'єктом дослідження багатьох біол. дисциплін (напр., *екології*, *геоботаніки*, систематики та ін.). Термін «екобіоморфа» запропонував рад. вчений Є. М. Лавренко (1965). *С. М. Зіман.*

ЕКОГЕНЕ́З (від грец. οἶκος — середовище, місце оселення і γένεσις — походження) — історичний процес зміни особливостей організмів, пов'язаний із зміною умов оселення. Прикладами Е. може бути зміна біол. особливостей багатьох травоїдних ссавців у зв'язку з виходом їх з лісу на відкриті простори; зміна будови тіла китів, пов'язана з переходом їхніх предків від наземного життя до водного. *О. П. Криталь.*

ЕКОКЛІ́МАТ (від грец. οἶκος — середовище, місце оселення і *клімат*) — кліматичні умови місць оселення представників певних видів або угруповань організмів (кліматичні умови лісу, розораних полів, нір ховрахів, ходів короїдів тощо).

ЕКОЛОГІ́ЧНА ВАЛЕ́НТНІСТЬ, екологічна пластичність — ступінь пристосовуваності організмів до змін умов середовища. Е. в. вища в організмів, які мають більшу пристосовуваність. При великій Е. в. організми можуть витримувати значні коливання одного чи групи факторів середовища (див. *Еврибіонти*); при малій Е. в. можуть жити лише в певних умовах середовища при дуже незначному коливанні їх (див. *Стенобіонти*).

ЕКОЛОГІ́ЧНА НІ́ША — місце і структурно-функціональна роль *популяції* певного виду в *екосистемі* (*біогеоценозі*). Е. н. визначається сукупністю складних ценотичних відносин (взаємовідносин з органічними й неорганічними компонентами біогеоценозу), які роблять можливим саме існування тих чи ін. організмів (популяцій) у тому чи ін. біогеоценозі (екосистемі). Е. н. характеризує ступінь біол. спеціалізації *(адаптації)* даного організму (популяції), зокрема його місце в *ланцюгу живлення*. Е. н. різних видів або популяцій одного виду характеризуються різними умовними межами, або контурами, що визначаються всією сукупністю характеристик екологічних факторів, які діють у біогеоценозі. Популяції одного виду (напр., вовка) можуть займати у різних місцевостях не еквівалентні Е. н., а популяції різних видів — еквівалентні Е. н. (напр., різні види кенгуру в Австралії — екологічний еквівалент бізона й вилорогої антилопи у Пн. Америці). Чим ближчі характеристики Е. н. різних видів, тим сильніші між ними конкурентні взаємовідносини, внаслідок яких один вид може витіснити інший за межі даного біогеоценозу. *М. А. Воїнственський.*

ЕКОЛОГІ́ЧНА СИСТЕ́МА — те саме, що й *екосистема*.

ЕКОЛОГІ́ЧНИЙ РЯД — сукупність рослинних угруповань (*фітоценозів*), які розміщуються відповідно до наростання або зменшення якогось окремого фактора (вологості, засолення ґрунтів та ін.) чи кількох факторів. Напр., на заплавних луках долини серед. течії Дніпра Е. р. представлений сухими луками з кострицею, келерією, тонконогом бульбистим, щавлем горобиним тощо, свіжими луками з мітлицею Сирейщикова, тонконогом лучним, подорожником ланцетолистим та ін., вологими луками з китником лучним, осокою струнко́ю, оманом британським тощо та мокрими луками з очеретянкою звичайною, тонконогом болотним, перстачем гусячим тощо. Е. р. часто спостерігаються в умовах розчленованого рельєфу або на ділянках з різними ґрунтами. Разом зі зміною фітоценозів змінюються й угруповання тварин, особливо комах. *О. П. Криталь.*

ЕКОЛОГІ́ЧНІ ФА́КТОРИ, фактори середовища — елементи середовища, що здійснюють той або інший вплив на певні організми. Е. ф. поділяють на *абіотичні фактори* і *біотичні фактори*. Сукупність необхідних для життя організму Е. ф. наз. умовами існування. Е. ф. діють не ізольовано, а завжди в комплексі, що зовсім не виключає певної самостійності й специфіки дії кожного з них. Е. ф. можуть впливати безпосередньо (волога, світло тощо) та посередньо (рельєф, зміна навколишнього середовища людиною тощо). Розрізняють максимальне (вище за яке існування організму неможливе) та мінімальне (нижче від якого життя організму припиняється) значення Е. ф., оптимум (найбільш сприятливі умови) та песимум (життєдіяльність організмів пригнічена).

ЕКОЛО́ГІЯ (від грец. οἶκος — середовище і λόγος — вчення) — розділ *біології*, що вивчає закономірності взаємовідношень організмів з навколишнім середовищем,

а також організацію і функціонування надорганізмових систем (*популяцій, видів, біоценозів, біосфери*). Виникненню і розвиткові Е. сприяли потреби сільс. г-ва, лісового г-ва, медицини, а також розвиток окремих наук — фізіології, ґрунтознавства, фіто- й зоогеографії тощо. Основи Е. як науки почали закладатися в кін. 18 — на поч. 19 ст. Термін «екологія» запровадив нім. учений Е. Геккель (1866), який визначив цю науку як таку, що вивчає відношення організму до навколишніх *біотичних факторів* та *абіотичних факторів*. Значний внесок у становлення Е. зробили вітчизн. вчені К. Ф. *Рульє* й М. О. *Сєверцов*, яких вважають фундаторами сучас. Е. Велике значення для розвитку Е. мало вчення Ч. *Дарвіна* (див. *Дарвінізм*). Швидкого розвитку Е. набула в 2-й пол. 19 — 1-й пол. 20 ст. В цей період особливо багато зробили для нагромадження екологічної інформації і розв'язання практичних питань вітчизн. вчені В. І. Вернадський, Г. Ф. Морозов, І. К. Пачоський, В. П. Поспєлов, Г. І. Танфільєв, О. П. Шенников та ін., у т. ч. укр.— В. Г. Аверін, Г. М. Висоцький, Є. В. Звєрозомб-Зубовський, О. Г. Лебедєв, П. О. Свириденко та ін.

Розрізняють Е. з а г а л ь н у, що досліджує осн. принципи організації і функціонування різних надорганізмових систем, і с п е ц і а л ь н у. предметом якої є вивчення взаємовідношень певних екологічних груп організмів, що належать до конкретних *таксонів*, з навколишнім середовищем; включає Е. р о с л и н і Е. т в а р и н. Крім того, Е. поділяють на *аутекологію* та *синекологію*. Вивченням популяцій займається популяційна Е., або д е м е к о л о г і я, яку часто відносять до аутекології. Є й інші схеми поділу Е. Е. водяних організмів вивчає *гідробіологія*. Розрізняють ще г е о х і м і ч н у Е.— вивчає вплив геохім. середовища на живі організми; р а д і а ц і й н у Е.— досліджує діяння на живі організми та їхні угруповання іонізуючих випромінювань; п а л е о е к о л о г і ю — вивчає організми давноминулих часів та умови їхнього існування. Багато які розділи Е. набувають дедалі більшого практичного значення. Так, с і л ь с ь к о г о с п о д а р с ь к а Е. досліджує *агробіоценози*; Е. л ю д и н и займається проблемами впливу навколишнього середовища на людину, вивчає особливості урбанізованих *біогеоценозів* тощо. Винятккового значення набувають екологічні дослідження у зв'язку з проблемами *охорони природи*. Рад. екологи досягли значних успіхів у розв'язанні важливих питань у різних галузях нар. г-ва: в медицині, ветеринарії, захисті рослин, мисливському г-ві, використанні різних типів водойм, зокрема у використанні запасів риби й мор. звірів. Розробка таких проблем, як прогнози зміни чисельності корисних звірів, шкідників с.-г. і лісових рослин, або опрацювання ефективних систем захисту рослин від шкідників у певних природно-госп. умовах ґрунтуються гол. чин. на даних, здобутих внаслідок екологічних досліджень. Велике значення мають екологічні дослідження для розробки питань еволюційної теорії. В СРСР проблемами Е. займаються ряд н.-д. ін-тів АН СРСР і республіканських академій; кафедри вищих навч. закладів (ун-тів, мед., с.-г. ін-тів тощо). З 1964 проводяться роботи в рамках Міжнар. біол. програми (МБП), осн. метою якої є вивчення продуктивності *екосистем* у різних областях земної кулі. Дослідження з питань біол. продуктивності продовжені міжнар. програмою «Людина та біосфера». З 1974 діє Міжнар. т-во екологів (ІНТЕКОЛ). Питання Е. висвітлюються в журналах «Экология», «Гидробиологический журнал», «Вестник зоологии» та ін.

Літ.: Наумов Н. П. Экология животных. М., 1963; Шварц С. С. Эволюционная экология животных. Свердловск, 1969; Будыко М. И. Глобальная экология. М., 1977; Медина В. С. Охорона природи К., 1977; Киселёв Н. Н. Объект экологии и его эволюция. К., 1979; Одум Ю. Основы экологии. Пер. с англ. М., 1975; Лархер В. Экология растений. Пер. с нем. М., 1978. *О. П. Кришталь.*

ЕКОЛО́ГІЯ СОЦІА́ЛЬНА — галузь *соціології*, що вивчає суспільно-історичні взаємовідносини *людини* і природного середовища в аспекті закономірностей розвитку *суспільно-економічних формацій*. Бурж. соціологи абсолютизують роль екологічних чинників у житті суспільства, ототожнюють соціальні процеси з біологічними, зводячи причини загострення кризових екологічних конфліктів до демографічних, антропогенних і наук.-тех. факторів, причому науку і техніку вони розглядають як соціально нейтральні явища. Науково-об'єктивне розуміння співвідношення людської діяльності й законів природи, їхню узгоджену взаємодію в структурі суспільної практики вперше розкрив марксизм у зв'язку з відкриттям всесвітньо-істор. ролі *праці*, її перетворюючих і формоутворюючих можливостей щодо природи й людини. Взаємозв'язок природних і соціальних чинників праці визначається формами власності на *засоби виробництва*, класовими відносинами, сусп. поділом праці й відповідним розвитком науки й техніки, які в сукупності зумовлюють історично певний спосіб матеріального й духовного виробн., а отже й характер освоєння і перетворення людиною природної й соціальної дійсності. Сучас. проблеми Е. с. полягають у необхідності планового переходу до комплексної переробки природної сировини, в створенні безвідходних технологічних процесів, в організації тер., індустріальних, агр.-пром. і наук.-виробничих комплексів відповідно до екологічних умов природних регіонів, в екологічному вихованні людини. Саме на це спрямована політика КПРС і Рад. уряду в галузі *охорони природи*. Див. також *Географічне середовище, Відтворення природних ресурсів*.

М. Ф. Тарасенко.

ЕКОМО́РФА (від грец. οἶκος — середовище і μορφή — форма) — *життєва форма* рослин, що визначається їхнім відношенням до зовнішніх умов. В основу класифікації Е. найчастіше кладуть відношення рослин до зволоження й кислотності ґрунту. Розрізняють такі осн. групи Е.: *мезофіти, ксерофіти, гігрофіти, галофіти* та ін.

ЕКОНОМА́ЙЗЕР (англ. economizer, від economize — заощаджувати, зберігати) — 1) Пристрій (система труб), що в ньому живильна вода перед надходженням у *парогенератор* нагрівається відхід-

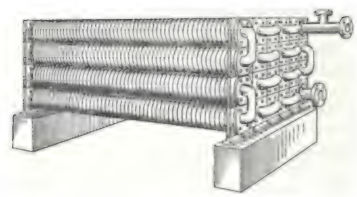

Ребристий економайзер.

ними топковими газами. Розрізняють Е. : киплячі (з кипінням води) і некиплячі; чавунні (переважно ребристі, мал.) та сталеві (звичайно гладкотрубні). Сприяють підвищенню ккд парогенераторів. 2) Пристрій у *карбюраторі* двигунів внутрішнього згоряння, за допомогою якого змінюють (відповідно до режиму дії двигуна) склад горючої суміші.

ЕКОНОМЕ́ТРІЯ, економетрика (від *економіка* і грец. μετρέω — вимірюю) — галузь економічних наук, що вивчає кількісні взаємозв'язки економічних показників, явищ і процесів на основі використання статистичної інформації і математико-статистичних методів. Економетричні дослідження вперше почали проводити на межі 19 і 20 ст. Значно поширилася Е. після створення *електронних обчислювальних машин*.

За соціалізму економетричні дослідження стають частиною системи планового керівництва нар. г-вом, сприяють виробленню оптимальних планових рішень. Методи й моделі Е. застосовують при розробці та обґрунтуванні соціально-екон. прогнозів, довгострокових і середньострокових планів на рівні галузей, екон. районів, республік і нар. г-ва в цілому; для складання звітних і планових міжгалузевих балансів виробн. та розподілу сукупного продукту в нар. г-ві, аналізу виробничих взаємозв'язків, собівартості продукції, продуктивності праці, попиту та споживання товарів населенням тощо. На Україні, зокрема, розроблені економетричні моделі для нар. г-ва республіки — моделі УКР-1 (1970) та УКР-2 (1972). Модель УКР-2 об'єднує понад 100 нар.-госп. показників по республіці в галузевому розрізі.

Літ.: Эконометрическая модель развития народного хозяйства Украинской ССР К., 1972; Ланге О. Введение в эконометрику. Пер. с польс. М., 1964; Шаттелес Т. Современные эконометрические методы. Пер. с рум. М., 1975. *Л. Л. Терехов.*

«ЕКОНОМІ́ЗМ» — опортуністична течія в с.-д. русі Росії, різновид міжнарод. опортунізму (*бернштейніанства*). «Е.», ігноруючи політ. й ідеологічну боротьбу, визнавав лише екон. боротьбу робітн. класу (звідси й назва). Будучи ворожим марксизмові, «Е.» намагався ревізувати його теор. і політ. основи, принижував значення революц. теорії, схилявся перед стихійними формами боротьби й організації робітн. класу (екон. страйки проти окремих капіталістів, гуртківщина і кустарництво), з позицій «стихійності» виступав проти внесення соціалістичної ідеології в робітн. рух, поєднання цього руху з наук. соціалізмом, заперечував необхідність утворення самостійної централізованої марксистської партії пролетаріату, штовхав робітників на шлях тред-юніоністської боротьби за реформи. Відвертаючи робітників від політ. боротьби за повалення експлуататорського ладу, «економісти» практично були провідниками бурж. впливу на пролетаріат. «Е.» виник і поширився в кін. 19 — на поч. 20 ст. в більшості с.-д. к-тів Росії, в т. ч. на Україні. Погляди «економістів» 1899 найбільш відверто викладено в «Credo» («Символ віри»). З цих же позицій Київ. к-т РСДРП виступив з документом «Profession de foi» («Сповідання віри»). Ідеї «Е.» пропагували газ. «Рабочая мысль» (1897—1902), журн. «Рабочее дело» (1899—1902), київська с.-д. газ. «*Вперёд*» (з № 5), напівекономістські позиції займала газ. «*Южный рабочий*» (з № 3) тощо. Лідери «Е.» — К. Д. Кускова і С. М. Прокопович (згодом стали кадетами і білоемігрантами). Революц. соціал-демократія рішуче виступила проти «Е.». У відповідь на «Credo» В. І. Ленін, який тоді був на засланні, 1899 написав «Протест російських соціал-демократів» і статтю «З приводу „Profession de foi"», яка викривала опортунізм київських «економістів». Вирішальну роль в ідейному розгромі «Е.» відіграли праця В. І. Леніна «*Що робити?*», діяльність організованої ним газ. «*Искра*». Розгром «Е.» і перемога ленінсько-іскрівського напряму в с.-д. орг-ціях були ідейно-політ. підготовкою II з'їзду РСДРП і створення марксист. партії нового типу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Протест російських соціал-демократів.— Наша програма.— Назадній напрям у російській соціал-демократії.— З приводу «Profession de foi»; т. 5. З чого почати? — Бесіда з захисниками економізму; т. 6. Що робити?; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977 *П. Л. Варгатюк.*

ЕКОНО́МІЇ ЧА́СУ ЗАКО́Н — загальний економічний закон, який визначає об'єктивний процес раціонального використання часу як окремою особою, так і суспільством у цілому для прискорення досягнення наміченої мети. Матеріальну основу діяння цього закону становить досягнутий рівень розвитку *продуктивних сил*. Характер і можливість практичного використання його залежать від *виробничих відносин* певного суспільства. В умовах *капіталізму*, навіть при високому рівні розвитку продуктивних сил, Е. ч. з. діє не на повну силу внаслідок приватновласницьких інтересів пануючого класу, який зводить всю економію часу до досягнення однієї мети — одержання *додаткової вартості*. Найбільшого простору Е. ч. з. набуває в умовах комуністичного способу виробн., який базується на сусп. власності на засоби виробн. і де існує заг. заінтересованість в економії часу, бо час тут використовується для забезпечення повного достатку і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства. Механізм діяння цього закону К. Маркс визначив так: чим менше часу суспільство буде витрачати на виробн. пшениці, вирощування худоби тощо, тим більше часу воно виграє для іншого виробн. матеріального або духовного. Як для окремого індивіда, так і для суспільства всебічність його розвитку, його споживання і діяльності залежить від збереження часу. Будь-яка економія кінець кінцем зводиться до економії часу. Таким чином економія часу, як і планомірний розподіл робочого часу по різних галузях виробн., залишається першим екон. законом на основі колективного виробн. (див. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 116—117).

Е. ч. з. діє в усіх сферах людської діяльності (виробничій, невиробничій, сфері вільної діяльності), визначаючи необхідність раціонального використання всього фонду сусп. часу (робочого й *вільного часу*) в усіх його формах і функціональних частинах. Але найбільше значення для розвитку суспільства має використання цього закону в сфері матеріального виробн., де діяння його збігається з діянням закону підвищення продуктивності сусп. праці. Важливими формами реалізації Е. ч. з. на сучас. етапі розвитку виробн. в СРСР є підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* і поліпшення якості роботи в усіх галузях нар. господарства.

С. Е. Гесь.

ЕКОНО́МІКА [грец. οἰκονομική (τέχνη) — мистецтво ведення господарства] — 1) Історично визначена сукупність суспільно-виробничих відносин, тобто економічний базис, властивий певній *суспільно-економічній формації* (напр., Е. капіталізму, Е. соціалізму, Е. перехідного періоду від капіталізму до соціалізму). 2) *Народне господарство* даної країни або його галузь (напр., економіка СРСР, *економіка промисловості, економіка сільського господарства* тощо). 3) Терміном «економіка» позначають науки, що вивчають об'єктивні закони і категорії суспільного виробн., розподілу, обміну і споживання; методи і форми організації та управління виробництвом. Див. *Економічні науки.*

ЕКОНО́МІКА БУДІВНИ́ЦТВА — сукупність суспільних, організаційних і технічних факторів, що визначають ефективність праці та використання засобів виробництва в *будівництві*: наука, яка вивчає закономірності розвитку будівництва, фактори, що впливають на його ефективність, різноманітні зв'язки будівництва з іншими галузями народного господарства, розробляє форми та методи економічної роботи в будівельному виробництві. Відповідно до основних *економічних законів* соціалізму Е. б. розробляє необхідні положення щодо правильного управління буд-вом та окремими його ланками, передбачає осн. напрями і шляхи підвищення ефективності будівництва з урахуванням *науково-технічного прогресу*. Метою наук. досліджень у галузі Е. б. є обгрунтування, вибір і впровадження в практику найекономічніших рішень при плануванні, проектуванні та в процесі буд-ва для одержання найефективніших результатів. На стадії планування Е. б. розв'язує такі завдання: удосконалення систем перспективного та оперативного планування, поліпшення структури і підвищення ефективності капітальних вкладень, обгрунтування гол. напрямів тех. прогресу в буд-ві, оптимальний розподіл фін. і матеріальних ресурсів тощо. До осн. проблем, що їх розглядає Е. б. на стадії проектування, належать обгрунтування найекономічніших об'ємно-планувальних і конструктивних рішень, типізація та уніфікація. На Е. б. покладено розв'язання таких питань, як встановлення оптимальної тривалості буд-ва різних об'єктів, обсягів незавершеного буд-ва, розміщення й розвиток виробничої бази буд. орг-цій, розширення спеціалізації, кооперування та комбінування буд-ва. Е. б. вдосконалює орг. структуру буд.-монтажних орг-цій, методи екон. аналізу їхньої діяльності, визначає резерви та шляхи використання їх для забезпечення зростання *продуктивності праці*, зниження собівартості буд.-монтажних робіт і підвищення рентабельності. Досягнення Е. б. забезпечують освоєння грандіозної програми капітального буд-ва з макс. економією коштів і за найкоротші строки. Проблеми Е. б., зокрема в УРСР, вивчають *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР, Будівельного виробництва науково-дослідний інститут*, Н.-д. ін-т автоматизованих систем планування і управління в будівництві, екон. лабораторії м-в і відомств, а також окремі відділи н.-д. інститутів і відповідні кафедри будівельних вузів.

Літ.: Экономика строительства. М., 1977; Полякова Г. Е. Эффективность производства в капитальном строительстве. К., 1978; Юрченко Г. П. Планування та економічне стимулювання в будівельному виробництві К., 1978. *Ю. М. Андрущак.*

«ЕКОНО́МІКА І ПОЛІ́ТИКА В ЕПО́ХУ ДИКТАТУ́РИ ПРОЛЕТАРІ́АТУ» — стаття В. І. Леніна, присвячена проблемам соціалістичного творення. Опублікована 7.IX 1919. В ній розкрито й обгрунтовано діалектичний зв'язок і взаємодію економіки й політики в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. Розвиваючи вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про перехідний період як про цілу істор.

епоху, В. І. Ленін відзначав, що вона характеризується поєднанням рис старого і нового госп. укладів, боротьбою між переможеним, але ще не знищеним капіталізмом і народженим соціалізмом. В праці дано характеристику спільних рис, властивих розвинутим країнам у перехідний період, притаманних їм однотипних екон. укладів (капіталізм, дрібне товарне виробн., комунізм) і відповідних їм класів (буржуазія, дрібна буржуазія, особливо селянство, пролетаріат), що становить об'єктивну основу заг. закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму. Осн. форми сусп. г-ва і відповідні їм класи в Росії були ті самі. Виходячи з цього і беручи до уваги досягнуті на той час успіхи в створенні нового екон. укладу, В. І. Ленін висловив непохитну віру в неминучість «перемоги комунізму над капіталізмом» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 258). Водночас він рішуче застерігав проти недооцінки труднощів, пов'язаних з техніко-екон. відсталістю країни, наполягав на точному врахуванні їх при визначенні темпів, форм і методів соціалістичного будівництва як у місті, так і, особливо, на селі. Ключ до розв'язання цього важливого і складного завдання В. І. Ленін вбачав у наданні селу всебічної, особливо технічної, допомоги з боку *робітничого класу* і проведенні правильної політики щодо *селянства* з урахуванням його двоїстої соціально-екон. природи. У цій праці спростовано дрібнобурж. уявлення про свободу і рівність, демократію взагалі, глибоко розкрито класову суть цих понять, обгрунтовано правомірність використання пролетаріатом держ. апарату в класовій боротьбі проти буржуазії і вагань дрібнобурж. елементів, застосування різних прийомів діяння і впливу. «Класова боротьба,— писав В. І. Ленін,— не зникає при диктатурі пролетаріату, а лише набирає інших форм» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 263). Ці ленінські висновки, оцінки й положення відіграли велику роль у соціалістичних перетвореннях СРСР.

М. В. Черненко.

ЕКОНО́МІКА НАУ́КИ — сукупність показників і факторів, що характеризують стан і розвиток науки як галузі нар. господарства; наука про специфіку і конкретні форми суспільних відносин і закони розвитку їх у сфері наукової діяльності. Інтенсивний розвиток Е. н. зумовлений *науково-технічною революцією,* яка перетворила науку на важливу самостійну галузь нар. г-ва, на безпосередню продуктивну силу. Істотно розширилися масштаби наук. діяльності. Так, затрати на науку в СРСР за 1945—65 збільшилися в 23 рази, за 1965—75 — більше як у 2,5 раза і 1976 становили 17,7 млрд. крб. У науці та наук. обслуговуванні 1976 було зайнято 3860 тис. чол. Е. н. охоплює весь комплекс досліджень та проблем удосконалення екон. і орг. механізму наук. діяльності. До них належать питання прогнозування, планування, орг. структури науки, вдосконалення госп. розрахунку, стимулювання, фінансування наук. діяльності; питання формування цін на наук. продукт, нормування наук. діяльності, організації управління і праці в науці. Однією з осн. проблем Е. н. є визначення ефективності науки, роботи наук. установ, їхніх підрозділів, кожного працівника, а також окремих наук. досліджень. Специфічність перелічених проблем пов'язана з особливостями продукту науки — нових знань. Знання являють собою незникаючий у процесі споживання, невідчужуваний продукт. Це не дає можливості встановити жорсткі зв'язки між затратами і результатами в процесі виробництва наук. продукту. Тому в сфері науки екон. закони планомірності, економії часу, вартості, розподілу по праці тощо проявляються специфічно.

Дослідження в галузі Е. н. проводять, зокрема на Україні, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР. Кібернетики інститут* АН УРСР, *Економіки інститут* АН УРСР, *Економіки промисловості інститут* АН УРСР та деякі вузи республіки.

Літ.: Добров Г. М. Наука о науке. К., 1970; Ельмеев В. Я. Основы экономики науки. Л., 1977; Некоторые методологические вопросы экономики науки. М., 1977; Проблемы экономики науки. Ереван, 1977.

С. М. Ямпольський.

ЕКОНО́МІКА НЕВИРОБНИ́ЧОЇ СФЕ́РИ — сукупність суспільно-економічних відносин, які зумовлюють суспільну ефективність використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів у *невиробничій сфері;* наука, що вивчає форми діяння і прояву в умовах невиробничої сфери *економічних законів* соціалізму та специфічних економічних законів, притаманних її окремим галузям. Е. н. с. охоплює економіку нар. освіти, економіку охорони здоров'я, економіку комунального г-ва, економіку побутового обслуговування, *економіку торгівлі* тощо. Завданнями Е. н. с. є глибоке й раціональне розв'язання проблем окремих галузей невиробничої сфери, вивчення закономірностей їхнього розвитку, докорінне поліпшення перспективного та поточного планування роботи підприємств та установ невиробничої сфери. Важливу роль відіграє Е. н. с. у раціональному розміщенні підприємств та установ, що надають послуги населенню. Вона розробляє економічно обгрунтовані рекомендації щодо поліпшення методів керівництва, планування і звітності окремих галузей невиробничої сфери та підприємств і установ; виявляє резерви економії матеріальних і трудових ресурсів; удосконалює методологію розробки цін і встановлення нормативів затрат живої та уречевленої праці на послуги невиробничої сфери. Розвиток Е. н. с. значною мірою залежить від темпів зростання добробуту та культур. рівня народу, тобто від реалізації осн. мети соціалістичного виробн. В той же час розвиток Е. н. с.— одна з важливих передумов розвитку самого матеріального виробництва. На Україні проблеми окремих галузей Е. н. с. вивчають *Економіки інститут* АН УРСР, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР,* Проектно-конструкторсько-технологічний ін-т М-ва побутового обслуговування населення УРСР та інші.

Літ.: Правдин Д. И. Развитие непроизводственной сферы при социализме. М., 1976; Солодков М. В. Непроизводственная сфера при социализме. М., 1978.

В. Є. Козак.

ЕКОНО́МІКА ПРА́ЦІ — сукупність специфічних сторін і рис виробничих відносин даного суспільного ладу, що характеризують суспільну організацію праці; наука, яка вивчає історично визначений тип суспільної організації праці, характерні для нього «відносини між людьми за участю їх у суспільній праці» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 7, с. 43).

За умов соціалізму для Е. п. характерні відсутність експлуатації людини людиною, планомірно організоване залучення людей до праці, співробітництво і взаємодопомога окремих груп або учасників виробничого процесу, розподіл сусп. продукту залежно від кількості та якості затраченої праці кожним працівником у поєднанні з безплатним і пільговим розподілом *суспільних фондів споживання,* заг. зайнятість працездатного населення, раціональне використання наявних *трудових ресурсів,* швидке піднесення культурно-тех. рівня трудящих тощо.

Стан Е. п. характеризується насамперед рівнем і темпами зростання *продуктивності праці,* показниками використання трудових ресурсів. Раціональне використання трудових ресурсів за соціалізму сприяє прискоренню темпів розвитку виробн. і підвищення добробуту народу. Е. п. як наук. дисципліна вивчає закономірності сусп. організації праці у зв'язку з її тех. організацією, форми й методи використання *економічних законів* соціалізму в галузі сусп. організації праці, розробляє наук. і практичні рекомендації з питань підвищення продуктивності праці, організації заробітної плати, планування праці, відтворення й розподілу робочої сили тощо. Осн. наук. центром СРСР, що досліджує проблеми Е. п., є Н.-д. ін-т праці Держ. комітету СРСР по праці та соціальних питаннях, в УРСР — філіал цього ін-ту у Ворошиловграді та його відділення в Одесі, Кіровограді і Сімферополі. Питання Е. п. вивчають також в *Економіки інституті* АН УРСР, в *Економічному науково-дослідному інституті Держплану УРСР* та у відповідних відділах галузевих інститутів.

Літ.: Гейфман Р. С., Шубик В. Б. Планирование и анализ показателей по труду на предприятии. К., 1974; Экономика труда. М., 1976; Грищенко А. О. Шляхи удосконалення економічних стимулів в управлінні якістю праці на підприємстві. К., 1977.

В. І. Гавриш.

ЕКОНО́МІКА ПРОМИСЛО́ВОСТІ — сукупність суспільно-виробничих відносин у пром-сті; наука, яка вивчає закономірності розвит-

ку та особливості прояву *економічних законів* у промисловому виробництві, фактори, що сприяють його ефективності, форми та методи економічної роботи в пром-сті. Осн. завданням економіки соціалістичної пром-сті є вивчення форм і проявів екон. законів соціалізму в пром. виробн., розробка заходів для свідомого використання їх з метою досягти в інтересах суспільства найбільших результатів при найменших витратах. Предметом вивчення Е. п. є соціально-екон. особливості різних галузей пром. виробн., розвиток окремих галузей пром-сті, в основу якого покладено заг. закономірності розвитку пром-сті в цілому, встановлення оптимальної галузевої структури пром. виробн., яка забезпечила б найвищі для певних умов темпи зростання *продуктивності праці*. Е. п. визначає шляхи й методи вдосконалення форм організації сусп. виробн. (розміщення, концентрації, спеціалізації, кооперування, комбінування), поліпшення використання всіх виробничих ресурсів, зниження витрат на виробн. продукції, підвищення рентабельності, зміцнення *господарського розрахунку*, екон. обгрунтування напрямів *науково-технічного прогресу*, методів екон. стимулювання тощо. Завданням Е. п. є також практичне розв'язання актуальних проблем, що випливають з сучас. стану і госп.-політ. завдань пром-сті, зокрема найповнішого задоволення потреб нар. г-ва і населення у високоякісній продукції, забезпечення тех. переозброєності та *інтенсифікації виробництва* в усіх галузях. Осн. центром наук. досліджень з Е. п. на Україні є *Економіки інститут* АН УРСР, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР, Економіки промисловості інститут* АН УРСР.

Літ.: Экономика социалистической промышленности. М., 1974; Экономика Советской Украины 1945—1975 гг. К., 1975; Экономика промышленности СССР. К., 1977; Покропивный С. Ф., Белорус О. Г., Федонин А. С. Экономика промышленного производства. К., 1977; Колотушина Е. А. [та ін.]. Развитие советской промышленности за 60 лет. Указатель литературы. М., 1977.

М. Г. Чумаченко.

«ЕКОНО́МІКА РАДЯ́НСЬКОЇ УКРАЇ́НИ» — політико-економічний журнал Держплану УРСР та Академії наук УРСР. Засн. у вересні 1958. Видається в Києві щомісяця укр. і рос. мовами. Висвітлює питання теорії й практики комуністичного будівництва та екон. розвитку, пропагує ленінські принципи екон. політики партії. В журналі публікуються матеріали з проблем політ. економії соціалізму, історії екон. думки, теорії та практики нар.-госп. планування, прискорення розвитку і підвищення ефективності сусп. виробн. і невиробничої сфери. Значне місце в журналі посідають статті економістів-дослідників і практиків з питань удосконалення організації, управління і планування пром-сті, с. г., будівництва, торгівлі тощо, формування виробничих витрат, планових цін та показників ефективності. Журнал знайомить читачів з дослідженнями (зокрема, рад. і зарубіжних учених) з питань економіки соціалістичних і капіталістичних країн, викриває сучас. реакційні бурж. екон. теорії тощо.

ЕКОНО́МІКА СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА — сукупність суспільно-виробничих відносин у сільс. г-ві; наука, що вивчає особливості і характер прояву *економічних законів* у с.-г. виробництві і методи застосування їх для одержання максимальної кількості продукції при найменших витратах виробництва. В СРСР суспільно-виробничі відносини в с. г. базуються на держ. та колг.-кооп. власності, відображають екон. структуру с.-г. виробн. Е. с. г. нерозривно пов'язана з *аграрною політикою КПРС;* розробляє і визначає найефективніші шляхи й методи розв'язання завдань, які ставить КПРС і Рад. уряд перед с. г. Найважливішими питаннями Е. с. г. є виникнення і розвиток соціалістичної системи с. г., вдосконалення планування та держ. керівництва с. г. на різних етапах комуністичного будівництва, шляхи раціонального використання землі — гол. засобу с.-г. виробн., зміцнення матеріально-тех. бази та системи матеріально-тех. постачання с. г., раціональне використання виробничих фондів та ефективність капітальних вкладень у с.-г. виробн. Найактуальніші проблеми, які вивчає і розв'язує Е. с. г. на сучас. етапі: використання трудових ресурсів і шляхи підвищення *продуктивності праці* в с. г., осн. напрями та ефективність інтенсифікації с. г., сусп. витрати виробн., собівартість с.-г. продукції та шляхи її зниження, *ціноутворення* та напрями дальшого вдосконалення цін на с.-г. продукцію, розвиток форм і системи держ. заготівель с.-г. продуктів, розміщення, спеціалізація та концентрація с.-г. виробн. на базі *міжгосподарського кооперування* та *агропромислової інтеграції*. Важливими розділами Е. с. г. є також вивчення розвитку окремих галузей с.-г. виробництва та питань розширеного *відтворення* і нагромадження в с. г. Дослідження в галузі Е. с. г., зокрема на Україні, проводять *Економіки і організації сільського господарства український науково-дослідний інститут* імені О. Г. Шліхтера, *Економіки інститут* АН УРСР, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР, Рада по вивченню продуктивних сил* УРСР тощо.

Літ.: Брежнєв Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР.— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 р. К., 1978; Економіка сільського господарства. К., 1977; Ефимов В. П., Манякин В. И. Эффективность сельскохозяйственного производства в СССР. М., 1977; Лукинов И. И. Воспроизводство и цены. М., 1977; Радченко А. Я. Економічні питання сільськогосподарського виробництва К., 1977

А. І. Смислов.

ЕКОНО́МІКА ТОРГІ́ВЛІ — сукупність суспільних відносин і процесів, пов'язаних з обміном і реалізацією товарів; наука, яка вивчає природу процесів, що відбуваються в сфері товарного обігу, характер і форми прояву *економічних законів* соціалізму в торгівлі та методи використання їх, закономірності розвитку *торгівлі*, економічну політику Комуністичної партії і Рад. д-ви в галузі торгівлі, фактори, що сприяють підвищенню її ефективності, форми й методи економічної роботи в торгівлі. Одним з важливих завдань Е. т. є дослідження процесу планомірного руху товарів із сфери виробн. у сферу споживання й реалізації їхньої вартості, систематичне вивчення впливу торгівлі на виробн., попит і споживання товарів, а також на планування осн. показників галузі — *товарообороту, товарних ресурсів*, торговельної знижки, *витрат обігу, прибутку* тощо. Е. т. вивчає системи управління підприємствами й орг-ціями торгівлі, методику планування торг.-фінанс. діяльності, розробляє й науково обгрунтовує різні нормативи (товарообороту на 1 м² торг. площі, товарних запасів, норм тех. оснащення підприємств тощо). Е. т. виявляє резерви підвищення ефективності і якості роботи торг. орг-цій і підприємств, відшукує конкретні шляхи раціоналізації руху товарів, впровадження нових прогресивних форм торгівлі, підвищення її культури. Проблеми Е. т. розробляють, зокрема на Україні, *Торгівлі і громадського харчування український науково-дослідний інститут*, відповідні кафедри торг.-екон. ін-тів у Києві, Донецьку, Харкові, Львові й Полтаві.

Літ.: Гоголь Б. И. Экономика советской торговли. В кн.: Система экономических наук, М., 1968; Иваницкий В. И. Экономика торговли. К., 1978.

В. І Іваницький.

ЕКОНО́МІКА ТРА́НСПОРТУ — сукупність суспільних, технічних та організаційних факторів, що зумовлюють ефективність праці та використання засобів виробництва на *транспорті*; наука, яка вивчає шляхи підвищення економічної ефективності роботи транспорту. Е. т. вивчає транспорт як самостійну сферу матеріального виробн. В СРСР, у т. ч. на Україні, залізничний, річковий, мор., автомоб. транспорт заг. користування, а також повітряний і трубопровідний належить д-ві і становить *єдину транспортну систему СРСР*. Е. т. як наука визначає шляхи найдоцільнішого комплексного розвитку всіх видів транспорту, встановлює форми і методи наук. планування та керівництва роботою транспорту з метою забезпечення потреб нар. г-ва та населення країни при неухильному зростанні *продуктивності праці* та зниженні собівартості перевезень. В Е. т. велике значення має дослідження зв'язків між різними тех.-екон. показниками (швидкістю, корисним часом руху, зручністю користування, собівартістю тощо). На Україні екон. дослідження проблем транспорту ведуть Держ. автотранспортний н.-д. і проектний ін-т (Київ), Укр філіал Ін-ту комплексних проблем Держплану СРСР, кафедри навч. ін-тів інжене-

рів транспорту (Дніпропетровськ, Харків), автомобільно-дорожніх ін-тів (Київ, Харків).

Літ.: Экономические вопросы развития транспорта. К., 1974; Маркова А. Н. Транспорт СССР и основные этапы его развития. М., 1977; Развитие единой транспортной сети СССР в десятой пятилетке. М., 1977; Проблемы развития транспорта Украинской ССР. К., 1977.

М. П. Козак.

ЕКОНО́МІКИ І ОРГАНІЗА́ЦІЇ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. Г. Шліхтера — республіканська установа Південного відділення Всесоюзної академії с.-г. наук імені В. І. Леніна. Організований 1956 у Києві. З 1963 — головна наук. установа по координації досліджень екон. проблем с. г. України. У 1968 ін-ту присвоєно ім'я акад. АН УРСР О. Г. *Шліхтера*. Ін-т розробляє теор. і прикладні проблеми економіки та організації с. г., спрямовані на прискорений розвиток с.-г. виробн. на індустріальній основі; дає наук. обгрунтування спеціалізації с. г. на основі міжгосп. кооперації і агропром. інтеграції; розробляє рекомендації щодо удосконалення організації, нормування і оплати праці, систем ведення с. г. і методів екон. стимулювання виробн.; з питань підвищення ефективності інтенсифікації та поліпшення системи управління с. г. При ін-ті є (1979) 10 відділів, обчислювальний центр, аспірантура. Ін-т має в Харкові відділ організації с.-г. виробн., а також три опорних пункти: Таращанський (Київ. обл.), Нікопольський (Дніпроп. обл.) і Житомирський. Ін-т видає респ. міжвідомчий тематичний наук. збірник «Економіка і організація сільського господарства».

О. О. Сторожук.

ЕКОНО́МІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Міститься в Києві. Створений 1936 на базі Агроекономічного ін-ту. В кін. 1937 до його складу ввійшов Ін-т демографії і сан. статистики АН УРСР. На 1.I 1979 ін-т (без відділень) мав 7 наук. відділів, які поділяються на сектори. Ін-т досліджує фундаментальні проблеми політ. економії, теорії планового управління, відтворення та екон. розвитку республіки в *єдиному народногосподарському комплексі СРСР*, розробляє також проблеми статистики і демографії, історії нар. г-ва та екон. думки УРСР. При ін-ті є аспірантура. Йому надано право приймати до захисту докторські і кандидатські дисертації. Ін-т має три відділення: у Львові (з 1964), Харкові (з 1965) та Одесі (з 1970). В ін-ті працювали відомі вчені П. І. *Лященко*, О. М. *Румянцев*, П. М. *Першин*, М. В. *Птуха*, К. Г. *Воблий* та ін. Ін-т видає міжвідомчі збірники «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР» і «Демографічні дослідження». Ін-т виконує осн. функції по наук.-редакційній підготовці журн. «Економіка Радянської України».

І. І. Лукінов.

ЕКОНО́МІКИ ПРОМИСЛО́ВОСТІ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Міститься в Донецьку. Створений 1969 на базі Донец. відділення екон.-пром. досліджень *Економіки інституту* АН УРСР. У складі ін-ту — 11 відділів з таких проблем: економіка галузей пром-сті, об'єднань, підприємств, регіону; створення автоматизованих систем управління; екон.-правові питання господарювання. Ін-т має відділення в Дніпропетровську, філіал у Ворошиловграді та обчислювальний центр у Донецьку. Розробляє проблемно-теоретичні та прикладні питання економіки пром-сті з застосуванням екон.-математичних методів і електронно-обчислювальної техніки.

М. Г. Чумаченко.

ЕКОНО́МІКО-МАТЕМАТИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ — сучасні методи і прийоми *економічних наук* та госп. практики основані на використанні математики з метою раціонального управління нар. г-вом. Див. *Математична економіка, Кібернетика економічна*.

«ЕКОНО́МІКС» (англ. economics — економіка, політична економія) — сучасна бурж. *вульгарна політична економія*, яку викладають в університетах та коледжах США, Великобританії та ряду інших капіталістичних країн. «Е.» являє собою прикладні дослідження бурж. економістів, які поєднують загальнодерж. госп. проблеми з питаннями приватного бізнесу. «Е.» фактично виключає аналіз соціальних проблем. У центрі її — «господарюючий суб'єкт», який визначає свої дії відповідно до законів *ринку*. «Е.» як осн. університетська екон. дисципліна є своєрідним поєднанням політекон. тем з темами галузевих економік. Покликаний дати сучас. та майбутнім діячам капіталістичних орг-цій та підприємств знання в галузі госп. діяльності та управління, що зумовлено вимогами розвитку *державно-монополістичного капіталізму*, розробкою «рецептів» щодо врятування капіталізму як системи. Панівне становище в бурж. екон. науці «Е.» зайняв у післявоєнні роки. Гол. причиною переродження бурж. політ. економії на «Е.» є криза бурж. екон. науки, що загострюється з поглибленням *загальної кризи капіталізму*.

В. П. Степаненко.

«ЭКОНОМИ́ЧЕСКАЯ ГАЗЕ́ТА» — щотижневик Центрального Комітету КПРС. У 1918—37 виходила під назвою «Экономическая жизнь». З листопада 1937 її перетворено на «Финансовую газету», видання якої припинено в червні 1941. З 1956 виходить як «Промышленно-экономическая газета» Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по новій техніці. З 1960 — орган ЦК КПРС під назвою «Э. г.» періодичністю 6 раз на тиждень. На базі «Экономической газеты» з серпня 1961 видається щотижневик ЦК КПРС «Э. г.». Пропагує екон. політику КПРС, мобілізує маси на її успішне здійснення. На сторінках «Э. г.» публікуються теор. статті з марксистсько-ленінської екон. теорії, актуальних проблем розвитку соціалістич. економіки і створення матеріально-тех. бази комунізму, подаються статистичні зведення та екон. огляди; багато уваги приділяється парт. керівництву г-вом, висвітленню передового досвіду екон. роботи, організації соціалістичного змагання. Публікуються рекомендації щодо організації роботи системи екон. освіти тощо. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

ЕКОНО́МІЧНА ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ — сукупність виробничих відносин між учасниками соціалістичного виробництва, спрямована на забезпечення виконання ними своїх обов'язків з метою повної реалізації сусп. інтересу. Е. в. існує постійно як явище об'єктивне, зумовлене самою суттю соціалістичної власності. Е. в. об'єктивно ставить учасників виробн. в умови ефективного господарювання, об'єктивно визначає їм раціональну форму використання матеріальних і трудових ресурсів. Е. в. є важливим елементом соціалістичного *господарського механізму*; вона проявляється через різні форми госп. життя, зокрема матеріальну відповідальність і виробничу дисципліну. Е. в. проявляє себе в таких категоріях, як *господарський розрахунок, матеріальне стимулювання праці*, дисципліна праці, *кредит, ціна, плата за фонди* та ін. Е. в. пов'язана з необхідністю забезпечення втілених у держ. планах нар.-госп. пропорцій, виконання планових завдань, норм тощо. Колективи трудящих і кожний трудівник зокрема об'єктивно відповідальні перед суспільством — сукупним власником засобів виробн. за їх збереження, ефективне використання і примноження, за підвищення їхнього тех. рівня і збільшення обсягів виробн. матеріальних благ. Е. в. визначає коло обов'язків учасників виробн., необхідність певної лінії поведінки. Механізм Е. в. має забезпечити економне і раціональне використання природних, матеріальних і фінанс. ресурсів на всіх рівнях господарювання, вдосконалення самого механізму господарювання. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* відбувається процес підвищення сусп. потреби в Е. в., що пов'язано з зростанням сусп. власності, планомірності розвитку економіки, відносинами загальності і обов'язковості праці тощо.

М. П. Панченко.

ЕКОНОМІ́ЧНА ГЕОГРА́ФІЯ — суспільна наука в системі географічних наук, що вивчає закономірності географічного розміщення виробництва і населення, особливості розвитку їх у різних країнах і районах. Об'єктами дослідження сучасної Е. г. є соціально-екон. тер. системи — країни (див. *Країнознавство*), *економічні райони, виробничо-територіальні комплекси*, системи розселення і сфери обслуговування населення. В процесі свого розвитку Е. г. перетворилась на комплекс наук. дисциплін, що включає вчення про виробничо-тер. комплекси, географію природних ресурсів, *географію населення*, пром-сті, с. г., транспорту та сфери обслуговування. В системі екон.-геогр. наук

важливе місце посідає регіональна Е. г., зокрема Е. г. соціалістичних країн і Е. г. капіталістичних країн.

Методологічною основою рад. Е. г. є марксистсько-ленінське вчення про взаємодію суспільства з природою, *усуспільнення виробництва, територіальний поділ праці, розміщення продуктивних сил, народонаселення*, комплексний екон. і соціальний розвиток території. Важливе значення для Е. г. має ленінська методологія *економічного районування* і дослідження районів, а також ідея *територіальної організації виробництва* за сукупністю стадій виробничого процесу, теоретичні висновки і положення XXIV і XXV з'їздів КПРС про єдиний нар.-госп. комплекс СРСР, інтернаціоналізацію екон. і духовного життя суспільства, вирівнювання *рівнів економічного розвитку* соціалістичних країн і районів, спеціалізацію і кооперування підприємств, *агропромислову інтеграцію* тощо. Е. г. вивчає природні умови і ресурси як важливі фактори розвитку матеріального виробн. *Раціональне природокористування* і розробка наук. основ екон. оцінки природних ресурсів — одна з важливих проблем цієї науки. Е. г. розвивається у взаємозв'язку з ін. сусп. науками, з тех. науками та з екон. картографією, широко користується системно-структурним аналізом, матем. та кібернетичними методами.

Е. г. в Росії зародилася у 18 ст. Авторами перших праць екон.-геогр. напряму були М. В. Ломоносов, І. К. Кирилов, В. М. *Татищев*. На поч. 19 ст. К. І. *Арсеньєв* зробив перші спроби економічного районування Росії. Екон.-геогр. дослідження розширились у 2-й пол. 19 ст., що було пов'язано з розвитком капіталізму. Найвідоміші праці цього періоду — П. П. *Семенова-Тян-Шанського* і Д. І. Менделєєва. Широкого розвитку екон.-геогр. дослідження набули після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Було створено кафедри Е. г. в ун-тах, пед. і екон. інститутах, спец. відділи в окремих н.-д. установах. Розвиток Е. г. відбувався в тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва, розробленням нар.-госп. планів. Е. г. перетворюється з пізнавальної на конструктивну науку (див. *Конструктивна географія*). Значний внесок в Е. г. зробили П. М. Алампієв, М. М. *Баранський*, М. М. Колосовський, О. М. Лаврищев, Ю. Г. Саушкин, Б. М. Семевський, Я. Г. *Фейгін*, А. Т. Хрущов та ін. Проблеми географії населення висвітлюються в працях С. О. Ковальова, Г. М. Лаппо, В. В. Покшишевського та ін. Осн. центрами Е. г. в СРСР є Ін-т географії АН СРСР, Московський і Ленінградський ун-ти.

В останні два десятиріччя розвинувся близький до Е. г. напрям — регіональна економіка. Наук. основи її викладено в працях М. М. *Некрасова*.

Е. г. як наука в Українській РСР почала широко розвиватися за Рад. влади. До Великої Жовтн. соціалістич. революції досліджувалось г-во лише окремих частин тер. України (напр., праці Д. П. *Журавського* по Київ. губ., статистичні описи окремих губерній). Найфундаментальнішою працею дореволюц. періоду є два томи, присвячені тер. України, з багатотомного видання П. П. Семенова-Тян-Шанського «Росія» (1899—1914). В рад. час. створено Постійну комісію АН УРСР по вивченню продуктивних сил (1928—30, голова — Л. М. *Яснопольський*), 1934 — *Раду по вивченню продуктивних сил УРСР* на чолі з О. Г. *Шліхтером*. В галузі Е. г. в цей період працювали К. Г. *Воблий*, Г. О. Кривченко, В. В. Кістяківський, Я. Г. Фейгін. У перші повоєнні роки помітне місце в екон.-геогр. дослідженнях посідали праці *Економіки інституту* АН УРСР, виконані під керівництвом К. Г. Воблого, О. М. *Румянцева*, П. М. *Першина*, О. О. *Нестеренка* та ін. Важливі дослідження проведено в Київському (О. Т. Діброва, І. Ф. Мукомель), Львівському та ін. ун-тах. З кінця 50-х рр. центром екон.-геогр. досліджень у республіці стає Рада по вивченню продуктивних сил УРСР. Проводяться комплексні дослідження великих екон. районів, вивчаються екон.-геогр. проблеми нар.-госп. комплексу УРСР.

У 1964 створено *Сектор географії АН УРСР*. У Секторі й на кафедрах вузів та деяких н.-д. установ виконано фундаментальні роботи з проблеми тер. організації виробн., досліджуються закономірності формування виробничо-тер. комплексів, систем розселення, розроблено науково-методичні основи екон.-геогр. досліджень мінеральних ресурсів тощо (праці О. Т. Ващенка, П. В. Волобоя, Ф. Д. Заставного, М. Г. Ігнатенка, Л.М. Корецького, М. М. *Паламарчука*, М. Д. Пістуна та ін.). Прикладні проблеми *районного планування*, розвитку міст, формування пром. комплексів розробляються в *Містобудування науково-дослідному і проектному інституті* (Київ). Видається респ. міжвідомчий наук. збірник «Економічна географія»

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Фейгин Я. Г. Размещение производства при капитализме и социализме. М., 1958; Алампиев П. М. Экономическое районирование СССР, кн. 1—2. М., 1959—63; Богорад Д. И. Конструктивная география района. М., 1965; Украинская ССР. Экономические районы. М., 1972; Рибачок І. М. Вступ до економічної географії. К., 1973; Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. М., 1973; Паламарчук М. М. Экономическая географія Украинской ССР. К., 1977

М. М Паламарчук.

ЕКОНОМІ́ЧНА ЕФЕКТИ́ВНІСТЬ КАПІТА́ЛЬНИХ ВКЛА́ДЕНЬ — економічні результати і народногосподарська доцільність *капітальних вкладень*. Визначають співвідношенням екон. ефекту і витрат. У плануванні та проектуванні визначають а б с о л ю т н у Е. е. к. в. як відношення екон. ефекту до обсягу капітальних вкладень. Для вибору варіантів розв'язання госп. або тех. завдань застосовують порівняльну Е.е.к.в., яка показує, на скільки один варіант ефективніший за інший. Абсолютну Е. е. к. в. (віддачу) в масштабах нар. г-ва та його галузей визначають як відношення абсолютного приросту *національного доходу* (чистої продукції) $\Delta Д$ до обсягу капітальних вкладень К, а в масштабах підприємств і виробничих об'єднань (де чиста продукція поки що не обчислюється) — як відношення абсолютного приросту прибутку $\Delta П$ до обсягу капітальних вкладень К, тобто

$$E = \frac{\Delta Д}{K}, \quad \text{або} \quad E = \frac{\Delta П}{K}.$$

Обчислюють і обернене відношення — строк окупності капітальних вкладень Т, тобто

$$T = \frac{1}{E}, \quad T = \frac{K}{\Delta Д}, \text{ або } T = \frac{K}{\Delta П}.$$

Показником п о р і в н я л ь н о ї Е. е. к. в. є мінімум зведених витрат. Зведені витрати за кожним варіантом капітальних вкладень являють собою суму поточних витрат (собівартості) С і капітальних вкладень К, зведених до однакової розмірності за часом відповідно до нормативного коеф. ефективності $E_н$ або нормативного строку окупності $T_н$, тобто $C + E_н K =$ =мінімум або $K + T_н C =$ мінімум. Наведену систему розрахунків Е. е. к. в. передбачено «Типовою методикою визначення економічної ефективності капітальних вкладень» (1969). Е. е. к. в. визначають і планують й за показником питомих капітальних вкладень: у розрахунку на одиницю виробничої потужності або на одиницю продукції (в матеріальному виробн.), на одиницю натурального обсягу невиробничих об'єктів ($м^2$ житл. площі, місце в дитячому садку, лікарняне ліжко тощо) з урахуванням їхньої якості. Зростання питомих капітальних вкладень у матеріальному виробн. має окупитися зниженням собівартості продукції. Для планування капітальних вкладень у *невиробничу сферу* та для захисту *навколишнього середовища* вирішальне значення має їхня соціальна ефективність. Обов'язковою умовою проведення розрахунків та обгрунтувань Е. е. к. в. є додержання при цьому нар.-госп. підходу. Отже, прийнятий варіант капітальних вкладень має бути не тільки найефективнішим в окремій галузі виробн. (на окремому підприємстві), але й сприяти підвищенню екон. ефективності всього нар. г-ва. У зв'язку з цим Е. е. к. в. мають враховувати як у тій ланці г-ва, де передбачається здійснення їх, так і в суміжних галузях виробн. (у постачальника і споживача). Розраховуючи й аналізуючи Е. е. к. в. по окремих об'єктах, необхідно брати до ува-

ги розрив у часі (лаг) між здійсненням капітальних вкладень і одержанням ефекту. Порядок визначення лага і його використання в розрахунках встановлено в галузевих інструкціях визначення Е. е. к. в. залежно від тривалості буд-ва і відповідного їй розподілу капітальних вкладень за роками будівництва (чи реконструкції) підприємств і об'єктів, а також тривалості освоєння проектних потужностей. Порівнюючи варіанти, які різняться тривалістю будівництва й освоєння (швидкістю інвестиційного процесу), визначають реальний ефект у вигляді додаткового прибутку, одержуваного за період, який дорівнює різниці в тривалості будівництва й освоєння. Швидкість інвестиційного процесу і Е. е. к. в. пов'язані зі швидкістю й екон. ефективністю *науково-технічного прогресу*. Прискорення будівництва, реконструкції та освоєння виробничих потужностей означає прискорення тех. прогресу в нар. г-ві та скорочення строку окупності капітальних вкладень і навпаки. Цим зумовлюється велике нар.-госп. значення фактора часу для підвищення екон. ефективності капітальних вкладень.

Літ.: Красовский В. П. Проблемы экономики капитальных вложений. М., 1967; Типовая методика определения экономической эффективности капитальных вложений. М., 1969; Фактор времени в плановой экономике. М., 1978.

М. С. Герасимчук.

ЕКОНОМІ́ЧНА ЕФЕКТИ́ВНІСТЬ НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНОГО ПРОГРЕ́СУ — загальний позитивний результат і народногосподарська доцільність впроваджень у виробництво наукових відкриттів, нової техніки, технології, винаходів та раціоналізаторських пропозицій тощо; найважливіша складова частина *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Прискорення темпів *науково-технічного прогресу* (НТП) сприяє підвищенню ефективності сусп. виробн.. яка виявляється насамперед в економії затрат живої та уречевленої праці. Згідно з положеннями існуючої методики визначення екон. ефективності впровадження та використання в нар. г-ві нової техніки, винаходів та раціоналізаторських пропозицій економія сусп. праці, що зумовлена цими факторами, вимірюється екон. ефектом, тобто сумарною економією всіх виробничих ресурсів за рік (живої праці, матеріалів, капітальних вкладень), одержаних внаслідок зазначених впроваджень. Ця економія врешті-решт збільшує *національний доход* — гол. джерело зростання нац. багатства, розширення виробн. матеріальних благ, підвищення *добробуту* народу. Поряд з річним екон. ефектом для визначення ефективності НТП використовують такі показники, як *прибуток*, зниження *собівартості* продукції, підвищення *продуктивності праці* та ін. Аналіз ефективності осн. напрямів НТП свідчить про те, що його роль в розвитку економіки Рад. країни невпинно зростає. Зокрема, в пром-сті УРСР за роки дев'ятої п'ятирічки сумарний екон. ефект від впровадження нової техніки збільшився більше ніж на 60%, економія від зниження собівартості продукції — майже на 30%, відносна кількість вивільнених з виробн. працівників — на 24%. У 1977 порівняно з 1970 додатковий прибуток від впровадження нової техніки у пром-сті республіки зріс майже на 36%. У десятій п'ятирічці в країні за рахунок підвищення продуктивності праці має бути забезпечено 90% приросту пром. продукції, весь приріст с.-г. продукції і буд.-монтажних робіт та бл. 95% обсягу перевезень залізницями. Підвищення Е. е. н.-т. п. є вирішальною умовою дальшого піднесення матеріального та культур. рівня життя народу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 38. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 42. Про єдиний господарський план; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1977; Гатовский Л. М. Научно-технический прогресс и экономика развитого социализма. М., 1974; Экономическая эффективность научно-технического прогресса. К., 1977: Эффективность научно-технического прогресса. М., 1978; Бабич В. П. Система планирования и экономического стимулирования научно-технического прогресса. К., 1978.

В. П. Александрова.

ЕКОНОМІ́ЧНА ЕФЕКТИ́ВНІСТЬ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО ВИРОБНИ́ЦТВА — результативність, віддача та раціональність організації *народного господарства*; полягає в одержанні найбільшої кількості високоякісної продукції при найменших сукупних затратах праці й матеріальних ресурсів. Е. е. с. в. виражається у трьох осн. показниках — *продуктивності праці*, *фондовіддачі* (фондомісткості) та *матеріаломісткості продукції*. Вони характеризують ефективність використання осн. факторів *виробництва* (робочої сили, *основних фондів*, *оборотних фондів* і матеріальних засобів). Відношення продукції (або *національного доходу*, якщо йдеться про все нар. г-во) до сукупних трудових і матеріальних затрат є узагальнюючим показником Е. е. с. в. Існують «витратний» і «ресурсний» критерії ефективності. Перший критерій виходить з урахування лише тієї частини ресурсів, яку фактично витрачено в процесі виробн., а другий — з усього обсягу застосовуваних ресурсів. При «витратному» критерії, напр., осн. виробничі фонди мають бути враховані лише в межах нарахованої амортизації, при «ресурсному» — в їхній повній вартості. Це зумовлює різницю в динаміці показників Е. е. с. в., обчислених за двома критеріями. «Витратному» критерію в певній мірі відповідає показник продуктивності сусп. праці як відношення нац. доходу до затрат живої праці в сфері матеріального виробн. Що ж до показника з «ресурсного» критерію, то офіційно статистичні органи його не обчислюють, а інколи його розраховують деякі н.-д. ін-ти. На основі єдиного критерію Е. е. с. в., який вимагає постійного зниження ресурсомісткості одиниці продукції на різних нар.- госп. рівнях, коло її показників може бути розширене. Так, для оцінки ефективності госпрозрахункової діяльності підприємств і об'єднань великого значення набувають такі показники, як *собівартість* продукції та *рентабельність* виробн. Важливе значення мають показники якості продукції (питома вага продукції зі Знаком якості, вищої категорії якості та ін.), які входять до заг. системи показників Е. е. с. в. Для того, щоб успішно розв'язувати різноманітні економічні і соціальні завдання, які стоять перед країною,— зазначалося на XXV з'їзді КПРС,— немає іншого шляху, крім швидкого зростання продуктивності праці, різкого підвищення ефективності всього суспільного виробництва. (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 48).

Гол. шляхом підвищення Е. е. с. в. є його інтенсифікація на основі *науково-технічного прогресу*. *Інтенсифікація виробництва* означає, насамперед, зростання якісних характеристик *засобів виробництва*. Орієнтація екон. розвитку в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* на шлях інтенсивності, ефективності й якості зумовлена завданнями комуністичного будівництва, осн. метою якого є зростання *життєвого рівня* народу, зрослим виробничим потенціалом СРСР, скороченням використання екстенсивних факторів *економічного зростання*, в першу чергу трудових ресурсів. Особливого значення в *економічній стратегії КПРС* надається прискореному зростанню сусп. виробн. внаслідок підвищення продуктивності сусп. праці. Підвищення продуктивності праці — магістральний напрям боротьби за зростання Е. е. с. в. Продуктивність сусп. праці в СРСР за дев'яту п'ятирічку зросла на 23%, за десяту п'ятирічку вона має зрости на 25%.

Піднесення Е. е. с. в., залишаючись за своєю суттю якісною характеристикою, стає фактором кількісного зростання економіки. Важливими важелями підвищення Е. е. с. в. є вдосконалення планування, *економічного стимулювання соціалістичного виробництва*, розвиток трудової активності мас (*соціалістичне змагання*, поширення передового досвіду та ін.). Зростання Е. е. с. в. зумовлює підвищення його соціальної ефективності, що проявляється в систематичному піднесенні матеріального і культур. рівня життя народу. Див. також *Економічна ефективність науково-технічного прогресу*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Головне завдання наших днів.— Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Шість тез про чергові завдання Радянської влади. Повне зібрання творів, т. 36; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Экономическая эффективность общественного производства в период развитого социализма. М., 1977; Экономические стимулы повышения эффективности производства. М., 1977; Эффективность социалистического производства. М., 1978; Утенков А. Я., Фролов А. В., Буймов П. С. Деятельность КПСС по по-

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ

Функціональні комітети ЕКОСОР:

— по неурядових організаціях;

— по житловому питанню, будівництву і плануванню;

— по переговорах з міжурядовими організаціями;

— по програмі та координації;

— по природних ресурсах (УРСР входила з 1971 по 1978);

— по науці й техніці в цілях розвитку;

— по огляду та оцінці (УРСР з 1972 по 1979);

— по плануванню розвитку;

— по запобіганню злочинності та боротьбі з нею.

Функціональні комісії ЕКОСОР:

— Статистична комісія (УРСР з 1948 по 1979);

— Комісія по народонаселенню (УРСР з 1946 по 1979);

— Комісія по правах людини * (УРСР з 1946 по 1971);

— Комісія соціального розвитку (УРСР з 1972 по 1975);

— Комісія по становищу жінок;

— Комісія по наркотичних засобах **;

— Комісія по транснац. корпораціях (УРСР з 1975 по 1978).

* має Підкомісію по запобіганню дискримінації та захисту нац. меншостей.

** має Підкомісію по незаконній торгівлі наркотиками і пов'язаних з цим питаннях на Близькому і Середньому Сході.

Регіональні економічні комісії ЕКОСОР:

— для Європи;

— для Азії і Далекого Сходу;

— для Латинської Америки;

— для Африки.

вышению эффективности общественного производства. М., 1978.

П. І. Багрій.

ЕКОНОМІ́ЧНА ЕФЕКТИ́ВНІСТЬ УПРАВЛІ́ННЯ ВИРОБНИ́ЦТВОМ — економічний результат функціонування системи управління, який визначається досягненням поставлених завдань з найменшими затратами трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. Госп. управління — невід'ємна складова частина *виробництва,* основаного на спільній праці, а тому показники ефективності самого виробн. є показниками ефективності управління. Єдиного, загальновизнаного показника Е. е. у. в., як і для самого виробн., немає. В практиці здебільшого використовують систему показників, серед яких показник *продуктивності праці* є найбільш узагальнюючий, в якому відображено рівень тех. розвитку виробн., його організації та організації праці, госп. діяльності тощо. Виділити окремо вплив управління (як суб'єкта) на виробництво (як об'єкт впливу) практично неможливо через різноманітність факторів, що впливають на результати госп. діяльності. Для оцінки Е. е. у. в. широко застосовують метод порівняння результатів діяльності споріднених і близьких за умовами роботи підприємств. При всій недосконалості такого методу використання його в певних межах доцільне й виправдане.

Безпосереднім результатом діяльності апарату є управлінські рішення, спрямовані на реалізацію певних заходів і пов'язані з витрачанням певних ресурсів. Визначення їхньої ефективності спирається на розроблені методики. Таким чином, на відміну від показників Е. е. у. в. в цілому — підприємством, об'єднанням, галуззю, ефективність цих управлінських рішень визначається досить точно. Це, насамперед, ефективність управлінських рішень, спрямованих на реконструкцію виробництва, заміну устаткування, запровадження АСУ або *наукової організації праці,* реалізацію окремих госп. заходів щодо прискорення обігу оборотних коштів і використання систем *матеріального стимулювання праці* та ін. В усіх цих та багатьох ін. випадках екон. ефективність має бути чітко визначена ще до прийняття відповідного рішення. Отже, найважливіші сторони діяльності управління виробництвом, пов'язані з затратами на реалізацію їх, систематично контролюють шляхом зіставлення їх з екон. ефектом, що й забезпечує наук. обґрунтованість діяльності управління виробництвом. Див. також *Управління народним господарством.*

В. І. Сенченко

ЕКОНОМІ́ЧНА І СОЦІА́ЛЬНА КОМІ́СІЯ ООН ДЛЯ А́ЗІЇ І ТИ́ХОГО ОКЕА́НУ (ЕСКАТО) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН.* Створена 1947. До ЕСКАТО (на 1.I 1977) входило 32 повноправні члени (28 д-в Азії і району Тихого ок., в т. ч. СРСР, а також Великобританія, Нідерланди, США і Франція) та асоційовані члени (9 країн і території Пд.-Сх. Азії і району Тихого ок.). Завдання ЕСКАТО: вивчення проблем екон. і соціального розвитку країн Азії і Тихого ок., зміцнення екон. зв'язків між ними та розширення екон. співробітництва з ін. країнами світу. Найвищий орган ЕСКАТО — щорічна сесія, робочі органи — 9 постійних к-тів (з питань пром-сті, с. г., транспорту і зв'язку, природних ресурсів, торгівлі, народонаселення, статистики, соціального розвитку, екон. планування). Виконавчий орган — Секретаріат. Місцеперебування Секретаріату — Бангкок (Таїланд).

А. Б. Головко.

ЕКОНОМІ́ЧНА І СОЦІА́ЛЬНА РА́ДА ООН (ЕКОСОР) — один з головних органів *Організації Об'єднаних Націй.* Створена 1946. Відповідно до Статуту ООН покликана здійснювати під керівництвом *Генеральної Асамблеї ООН* міжнар. співробітництво з екон. і соціальних питань, зокрема з питань розвитку світової торгівлі, індустріалізації, природних ресурсів, *прав людини,* становища жінок, народонаселення, соціального добробуту, науки і техніки, запобігання *злочинності* тощо.

Функції ЕКОСОР: здійснювати дослідження, складати доповіді й виробляти рекомендації; скликати міжнар. конференції і розробляти для подання Ген. Асамблеї проекти конвенцій з питань, що входять до її компетенції; вести переговори і погоджувати діяльність *спеціалізованих установ ООН* шляхом консультацій з ними; допомагати *Раді Безпеки ООН* і надавати їй необхідну інформацію тощо. ЕКОСОР складається з 54 членів, що обираються на 3 роки Генеральною Асамблеєю. 18 з них оновлюються щороку. СРСР є членом ради з 1946. УРСР обиралася до ЕКОСОР 1946 і на 1977—79. ЕКОСОР щороку проводить 2 сесії, свою роботу виконує за допомогою функціональних к-тів і комісій (див. таблицю).

М. П. Макаревич.

ЕКОНОМІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ООН ДЛЯ А́ФРИКИ (ЕКА) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН.* Створена 1958. До складу ЕКА (на 1.I 1977) входило 48 повноправних членів — країн Африки і 3 асоційовані члени: Намібія, Великобританія і Франція. В роботі ЕКА беруть участь СРСР та ін. соціалістичні країни, а також *Рада Економічної Взаємодопомоги.* Мета комісії — сприяти розвиткові екон. та соціального співробітництва між афр. країнами, а також розширяти їхнє співробітництво з ООН та її спеціалізованими установами. Найвищий орган — сесія ЕКА, між сесіями діють Виконком і Технічний к-т експертів, виконавчий орган — Секретаріат. Місцеперебування Секретаріату — Аддіс-Абеба (Ефіопія).

А. Б. Головко.

ЕКОНОМІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ООН ДЛЯ ЄВРО́ПИ, Європейська економічна комісія (ЕКЄ) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН.* Створена 1947 відповідно до резолюції I сесії Генеральної Асамблеї ООН від 10.XII 1976. Членами ЕКЄ (на 1.I 1977) були 32 європ. д-ви (в т. ч. СРСР, УРСР, БРСР), а також США і Канада. ЕКЄ має сприяти погодженню дій країн Європи, спрямованих на їхній екон. розвиток, підтримувати та зміцнювати екон. відносини європ. країн між собою та з ін. країнами світу. Найвищий орган ЕКЄ — щорічна пленарна сесія. В системі ЕКЄ створено галузеві к-ти (з питань с. г., вугілля, електроенергії, будівництва та містобудування, чорної металургії, зовн. торгівлі тощо). Постійно діючий виконавчий орган — Секретаріат. Місцеперебування Секретаріату — Женева.

А. Б. Головко.

ЕКОНОМІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ООН ДЛЯ ЗА́ХІДНОЇ А́ЗІЇ (ЕКЗА) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН.* Створена 1973. Спочатку до складу ЕКЗА входили 12 араб. країн Азії: Бахрейн, Ірак, Ємменська Арабська Республіка, Народна Демократична Республіка Ємен, Йорданія, Катар, Кувейт, Ліван, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія та Сірія. В 1977 повноправними членами ЕКЗА стали Організація визволення Палестини і Єгипет. На правах консультативного статусу в роботі ЕКЗА беруть участь Австрія, Бельгія, Великобританія, Угорщина, Нідерланди, НДР, Ірландія, Іспанія, Італія, Пакистан, Польща, СРСР, США, ФРН, Франція та Югославія. Завдання ЕКЗА: проводити дослідження екон. і наук.-тех. проблем розвитку країн-членів, давати рекомендації урядам цих країн, зміцнювати їхні госп. відносини між собою та з ін. д-вами світу. Найвищий орган ЕКЗА — пленарна сесія. Виконавчий орган — Секретаріат. Тимчасова (1978) штаб-квартира — у Бейруті (Ліван).

А. М. Тищенко.

ЕКОНОМІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ООН ДЛЯ ЛАТИ́НСЬКОЇ АМЕ́РИКИ (ЕКЛА) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН.* Створена 1948. Постійними членами ЕКЛА є країни Лат. Америки, а також США, Великобританія, Франція, Нідерланди й Канада; асоційовані члени — Антігуа, Домініка, Сент-Кіттс-Невіс-Ангілья, Сент-Люсія, Сент-Вінсент (усі разом — один член) та Беліз; ФРН і Швейцарія беруть участь в ЕКЛА як консультанти. ЕКЛА ставить своїми завданнями вивчати екон. проблеми регіону і надавати урядам рекомендації в галузі екон. політики, сприяти розширенню госп. співробітництва між ними, а також ділових контактів з д-вами ін. континентів. У рамках ЕКЛА функціонують Латиноамериканський ін-т екон. і соціального планування та Латиноамериканський демографічний центр. Найвищий орган ЕКЛА — пленарна сесія. Виконавчий орган — Секретаріат, що має такі відділи: екон. розвитку й дослідження, торг. політики, пром. і соціального розвитку, с. г., статистики, природних ресурсів і навколиш-

нього середовища, транспорту та екон. планування. Місцеперебування Секретаріату — Сантьяго (Чілі), є відділення в Мехіко, Ріо-де-Жанейро, Вашінгтоні та ін.
А. М. Тищенко.

ЕКОНОМІ́ЧНА ОСВІ́ТА КА́ДРІВ — процес засвоєння економічних знань, умінь і навичок; підготовка фахівців з вищою й середньою екон. освітою; підвищення рівня екон. знань керівних госп. та інженерно-тех. працівників; навчання з питань економіки широкого кола працівників. В СРСР Е. о. к. забезпечується через мережу вищих і серед. спец. навч. закладів, в ін-тах, на ф-тах і курсах підвищення кваліфікації, в аспірантурі вузів і н.-д. установ, у єдиній системі марксистсько-ленінської освіти, а також шляхом самоосвіти. Збільшення масштабів виробн., посилення процесу його усуспільнення, розгортання *науково-технічної революції,* складність завдань комуністичного будівництва, перехід до переважно інтенсивних факторів розвитку нар. г-ва, курс на всемірне підвищення ефективності і якості— все це зумовлює неухильне зростання ролі Е. о. к. у розвинутому соціалістич суспільстві. Необхідною умовою успішного керівництва різними ланками нар. г-ва, вмілого використання резервів підвищення *продуктивності праці* на кожному робочому місці стає не тільки високий рівень профес. підготовки кожного працівника, а й водночас глибоке знання економіки та організації виробн. КПРС і Рад. уряд виявляють постійне піклування про розширення та вдосконалення Е. о. к. Збільшується прийом на екон. спеціальності вищих і серед. навч. закладів, зміцнюється їхня навч.-матеріальна база, поліпшується зміст, форми й методи навчання, підвищується рівень теор. знань і практичних навичок. На Україні (1978) діють 9 вищих екон. і торг.-екон. навч. закладів, 34 екон. ф-ти унтів, тех. і с.-г. вузів та 100 серед. спец. навч. закладів екон. профілю. У вузах підготовка фахівців проводиться за 38 екон. спеціальностями, в технікумах — за 46. В результаті проведеної роботи зросла чисельність економістів, зайнятих у різних галузях виробн., науки й культури. В СРСР екон. підготовку проходять усі фахівці з вищою освітою і значна частина фахівців неекон. спеціальностей з серед. освітою. В усіх вузах і більшості технікумів вивчають політекономію, а в тех., технологічних і с.-г. навч. закладах — економіку й організацію відповідних галузей. Система масової екон. освіти щороку охоплює мільйони працівників різних галузей нар. г-ва. Екон. підготовка, як було зазначено в постанові ЦК КПРС від 31.VIII 1971 «Про поліпшення економічної освіти трудящих», є важливою умовою підвищення наук. рівня господарювання, зростання ініціативи, активності трудящих в управлінні виробн. тощо. Дальший розвиток екон. освіти партія і Рад. д-ва спрямовують на те, щоб вона максимальною мірою сприяла повсюдному поширенню передового досвіду організації праці, впровадженню у виробн. досягнень науки і техніки (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 86). В цьому один з важливих резервів прискорення темпів соціально-екон. розвитку нашого суспільства, створення матеріально-тех. бази комунізму.
С. І. Дорогунцов

ЕКОНОМІ́ЧНА ОЦІ́НКА ЗЕМЕ́ЛЬ — визначення відносної (у балах) продуктивності та загальної (у грошовому виразі) цінності землі як головного *засобу виробництва* в сільському господарстві; заключний етап складання *земельного кадастру.* Теорія і практика Е. о. з. базуються насамперед на відмінності різних ґрунтів щодо їхньої родючості. Заг. критерієм оцінки природної родючості землі є продуктивність сукупних затрат живої та уречевленої праці, а практичним вимірником її — співвідношення порівнянних показників вартості валової продукції і витрат на її виробн. При обчисленні оцінних показників вартість продукції з метою порівнянності розраховують за єдиними цінами, близькими до усп. вартості. Затрати праці обчислюють при однаковому рівні оплати людиндня. Враховуючи оцінні дані, усі види зем. угідь переводять на умовну (кадастрову) орну землю. Це забезпечує їхню порівнянність за продуктивністю і дає змогу об'єктивно встановити рівень використання землі, здійснити аналіз госп. діяльності, поліпшити планування с.-г. виробн. тощо. Грош. оцінку земель, що проводиться за даними про їхню продуктивність та інтенсивність використання, застосовують у планово-екон. розрахунках, зокрема для визначення заг. суми виробничих ресурсів с. г., втрат с.-г. виробн. при відведенні земель для несільськогосп. потреб тощо. За капіталізму Е. о. з. має вирішальний вплив на *ціну землі* й орендну плату. В СРСР проведення Е. о. з. передбачено «Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік» (1968). Дані Е. о. з. фіксуються в земельному кадастрі.
П. Ф. Веденичев.

ЕКОНОМІ́ЧНА ОЦІ́НКА ПРИРО́ДНИХ РЕСУ́РСІВ — визначення відносної (в балах) і абсолютної (в грошовому виразі) цінності *природного ресурсу* відповідно до довгострокового народногосподарського ефекту від його використання. Суть Е. о. п. р. полягає в кількісному визначенні її диференційованого впливу на продуктивність праці і в цілому на ефективність виробництва. В нар.-госп. практиці прийнятнішою є грош. оцінка, призначена для оптимального розподілу *капітальних вкладень,* розв'язання питань використання, охорони й відтворення однотипних природних ресурсів (або комплексів їх) у різних районах країни. Загальнодерж. система вартісних оцінок природних ресурсів має створюватися на єдиній методологічній основі; враховувати як досягнутий, так і потенціальний ефект від використання того чи ін. природного ресурсу. Але загальновизнаних методологічних основ Е. о. п. р. ще не розроблено. За критерій оцінки найчастіше беруть диференціальну ренту (див. *Земельна рента*). В соціалістичному суспільстві її визначають як різницю між усп. вартістю продукції і нормативним рівнем індивідуальних зведених витрат на її виробн. при використанні оцінюваного ресурсу. Отже диференціальна рента відображає залежність між якістю, кількістю, умовами використання ресурсу та довгостроковою ефективністю його експлуатації. Залежно від призначення оцінюваних даних, виду ресурсу й стану використання його застосовують різні показники Е. о. п. р. Кадастрова оцінка (див. *Земельний кадастр*) охоплює всі освоєні (або підготовлені до освоєння) природні ресурси, планово-перспективну оцінку здійснюють вибірково — за ще недостатньо вивченими видами природних ресурсів. Е. о. п. р. проводять за окремими видами природних ресурсів і за тер. поєднаннями природних ресурсів. Найдокладніше розроблено методи *економічної оцінки землі* та оцінки мінеральних і лісових ресурсів.

Літ.: Экономические основы советского земельного кадастра. К., 1969; Кадастр мінеральних ресурсів Української РСР. К., 1971; Минц А. А. Экономическая оценка естественных ресурсов. М., 1972; Хачатуров Т. С. Природные ресурсы и планирование народного хозяйства. «Вопросы экономики», 1973, № 8; Гофман К. Г. Экономическая оценка природных ресурсов в условиях социалистической экономики. М., 1977
І. О. Горленко.

ЕКОНОМІ́ЧНА ОЦІ́НКА СІВОЗМІ́Н — визначення затрат засобів і праці на одиницю продукції, зібраної з 1 га сівозмінної площі, та екон. ефективності цих затрат. Визначаючи Е. о. с., беруть до уваги такі осн. показники, як врожайність; збір зерна, сировини тех. культур, кормів з 1 га землі; *собівартість,* вартість *валової продукції сільського господарства, чистий доход колгоспу, рентабельність* Порівняльна Е. о. с.— один з важливих факторів виявлення ефективного використання землі, екон. доцільності *сівозмін,* яка забезпечувала б підвищення врожайності культур, передбачених структурою *посівних площ* відповідно до спеціалізації виробництва. Для встановлення структури посівних площ з урахуванням спеціалізації провадять розрахунки екон. ефективності вирощування окремих культур і науково обгрунтоване розміщення їх у сівозмінах.
В. О. Пастушенко.

ЕКОНОМІ́ЧНА ПОЛІ́ТИКА — сукупність економічних та організаційних заходів у сфері господарського життя, здійснюваних державою в інтересах пануючих класів; елемент політ. надбудови. Характер і зміст Е. п., її завдання і соціальна спрямованість визначаються панівним усп.-політ. ладом, характером *виробничих відносин,* об'єктивними законами розвитку суспільства. В свою чергу, Е. п. має активний зворотний вплив

на екон. базис, нар. г-во, сприяючи його піднесенню, чи, навпаки, стримуючи екон. розвиток.

Е. п. буржуазної держави зумовлюється приватнокапіталістичною *власністю* на засоби виробн., відносинами експлуатації найманої праці капіталом. Вона виражає інтереси класу капіталістів і спрямована за захист і зміцнення капіталістичного способу виробн., забезпечення найвищих прибутків буржуазії за рахунок експлуатації і пограбування трудящих мас. Особливо посилюється реакційний характер Е. п. бурж. д-ви в епоху імперіалізму і *загальної кризи капіталізму*, коли вкрай загострюються всі суперечності капіталістичної системи, посилюється боротьба між капіталістичними д-вами за ринки збуту, джерела сировини та сфери впливу. Імперіалістична *буржуазія* намагається знайти вихід з такого становища в розвитку *державно-монополістичного капіталізму*, у втручанні д-ви в економіку, у спробах застосувати різні методи регулювання виробн. і розподілу, в мілітаризації нар. г-ва. Але все це не тільки не згладжує, а ще більше поглиблює внутр. і зовн. суперечності капіталізму, посилює класову боротьбу, підтверджуючи, що капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього, а його Е. п. не відповідає прогресивним тенденціям сусп. розвитку. Від Е. п. бурж. д-в докорінно відрізняється як за характером і цілями, так і за своїми соціальними наслідками Е. п. соціалістичного суспільства. Вона грунтується на сусп. власності на засоби виробн., виражає корінні інтереси трудящих, спрямована на досягнення кінцевої мети — побудову комуністичного суспільства. Е. п. КПРС і Рад. д-ви являє собою систему науково обгрунтованих заходів і рішень партії і д-ви в галузі госп. будівництва, спрямованих на задоволення корінних інтересів трудящих, побудову *матеріально-технічної бази комунізму* і неухильне підвищення *життєвого рівня* народу, на зміцнення екон. могутності і міжнар. позицій Рад. Союзу. Осн. положення і напрями Е. п. СРСР визначаються парт. з'їздами, конференціями, пленумами ЦК КПРС і втілюються Рад. д-вою в планах екон. і соціального розвитку СРСР, які виступають гол. інструментом реалізації Е. п. партії і д-ви. Поточна Е. п. Рад. д-ви розробляється відповідно до осн. настанов *економічної стратегії КПРС*, вона встановлює послідовність і ступені розв'язання фундаментальних цілей довгочасної орієнтації екон. розвитку країни, беручи до уваги конкретні умови й можливості кожного періоду. Разом з тим Е. п. включає і тактичні настанови щодо шляхів і методів досягнення поставлених цілей, вибору найефективніших форм управління галузями і сферами нар. г-ва, визначення провідних ланок і вузлів, на яких насамперед мають бути зосереджені зусилля партії і народу. Відповідаючи корінним інтересам трудящих і об'єктивним законам сусп. розвитку, Е. п. виступає як величезна творча сила, гол. знаряддя соціалістичного і комуністичного будівництва. Вона охоплює централізоване управління економікою країни як єдиним госп. організмом; на основі єдиного загальнодерж. плану визначає структуру виробн., темпи й пропорції розвитку галузей і сфер нар. г-ва, рад. республік та екон. районів; регулює розподіл і використання *сукупного суспільного продукту* і *національного доходу*; забезпечує прискорення *науково-технічного прогресу* і підвищення ефективності соціалістичної економіки, розвиток і зміцнення *зовнішніх економічних зв'язків СРСР*. Найвищою метою Е. п. за соціалізму є найповніше задоволення постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб суспільства і його членів, всебічний і гармонійний розвиток людини. В розробці і здійсненні Е. п. соціалістичної д-ви виділяються три осн. періоди, що відповідають істор. етапам становлення і розвитку соціалізму як першої фази комуністичної формації. Перший— Е. п. *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*. Ключовими завданнями Е. п. цього періоду були: здійснення соціалістичної *індустріалізації*, забезпечення екон. незалежності і обороноздатності країни, соціалістична перебудова с. г. на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*, створення екон. передумов проведення *культурної революції*, розв'язання нац. питання та забезпечення фактичної рівності всіх націй і народностей країни.

З перемогою соціалізму в СРСР країна вступила в новий період розвитку — етап побудови *розвинутого соціалістичного суспільства*. Е. п. цього періоду спрямована на дальше зміцнення матеріально-тех. бази соціалізму і піднесення сусп. виробн., вдосконалення соціалістичних виробничих відносин. Е. п. зрілого соціалізму (третій період) є в той же час Е. п. побудови комуністичного суспільства, бо «діалектика розвитку тут така, що в міру вдосконалення зрілого соціалістичного суспільства і відбувається його поступове перерослання в комуністичне. Відокремити ці два процеси, провести між ними розмежувальну рису неможливо» (Брежнєв Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977, с. 10). Яскравим відображенням Е. п. КПРС на сучас. етапі є *десятий п'ятирічний план* розвитку нар. г-ва СРСР. В умовах розвинутого соціалізму з особливою силою проявляються такі риси Е. п. загальнонар. соціалістичної д-ви, як всебічна її наук. обгрунтованість і реалістичність, відповідність вимогам об'єктивних *економічних законів*, реальним можливостям і потребам суспільства; глибокий і послідовний демократизм Е. п. при єдності її осн. положень для всієї країни; визначальна роль Е. п. у заг. системі політ. відносин, посилення її впливу і взаємодії з соціальною політикою; спадкоємність і послідовність Е. п. у здійсненні гол. завдань стратегічного курсу КПРС; інтернаціональний характер Е. п. Рад. д-ви, посилення її впливу на розвиток міжнар. зв'язків і співробітництва, зміцнення могутності *світової системи соціалізму*, екон. піднесення країн, що визволилися від колоніальної залежності. Досвід Рад. Союзу у визначенні осн. завдань і напрямів Е. п., методів її проведення на різних етапах соціалістичного будівництва широко використовують братні соціалістичні д-ви, беручи до уваги особливості й специфіку кожної країни.

Літ.: Маркс К. Критика Готської програми. К., 1964; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 36. Чергові завдання Радянської влади.— Про «ліве» хлоп'ятво і про дрібнобуржуазність; т. 39. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 42. Ще раз про профспілки... — Про єдиний господарський план; т. 43. Про продовольчий податок; т. 44. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму; т. 45. Про кооперацію. — Краще менше, та краще; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1978; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Экономическая политика партии на современном этапе. К., 1978

В. О. Хилько.

ЕКОНОМІЧНА РОБОТА НА ПІДПРИЄМСТВІ — складова частина господарювання, що охоплює такі функції управління, як *внутрізаводське планування*, оперативне управління (зокрема облік і контроль), фінансову діяльність та економічний аналіз. У цілому Е. р. на п. підпорядкована ефективному розв'язанню планових завдань підприємства в обумовлені планом і госп. договорами строки при мінім. затратах праці та матеріальних засобів. Центр. ланкою Е. р. на п. є планування (див. *Планування народного господарства*). Воно включає техн.-економічне (перспективне й поточне) та *оперативно-виробниче планування*. Перспективні плани доводяться підприємствам (з 1972) на п'ятирічку з розбивкою по роках. Поряд із завданнями вищестоящих органів управління та госп. договорами вони є основою для розробки проектів щорічних, поточних планів — *техпромфінпланів* підприємств. Техпромфінплан — гол. плановий документ, на основі якого здійснюється виробничо-госп. діяльність підприємства протягом року. Саме через річні плани підприємств реалізується творча ініціатива трудових колективів, що проявляється в *зустрічних планах*. Оперативно-виробниче планування, що має своїм завданням планування організації запуску й випуску продукції, тісно пов'язане з поточним техн.-екон. плануванням. Особливо важливе значення має раціональний вибір оптимальної системи оперативно-виробничого планування (подетального, групового,

машинно-комплектного, безперервного, сіткового тощо) щодо умов виробн. Саме вибір оптимальної системи — важлива дільниця Е. р. на п.

Складовою частиною Е. р. на п. є організація ефективного функціонування обліку та контролю матеріальних і трудових ресурсів на основі розвинутої системи нормативного г-ва (див. *Техніко-економічні норми*). Розробка прогресивних, технічно обгрунтованих норм і нормативів, забезпечення системи функціонування їх — гол. умова мінімізації витрат на виробн., запровадження внутрігосп. розрахунку, здійснення режиму економії, розвитку творчої ініціативи колективу. Значна частина госп. діяльності підприємства відображається в його *фінансах*. Фін. робота спрямована на планомірне надходження та витрачання коштів, раціональне використання кредитів банку бюджетних та оборотних коштів. Екон. аналіз госп. діяльності (оперативний та підсумковий) як елемент Е. р. на п.— основа наук. обгрунтованості перспективних і поточних планів, госп. рішень, їхньої своєчасності та ефективності. Узагальнюючою ланкою Е. р. на п. є *аналіз господарської діяльності соціалістичних підприємств і виробничих об'єднань*. Він передує розробці планів, супроводить виконання їх, забезпечує доцільне й своєчасне коригування, дає підстави для висновків і узагальнень про ефективність господарювання в цілому і окремих виробничих підрозділів і служб підприємства. Е. р. на п. займаються практично всі його підрозділи і служби заводоуправління, але насамперед його екон. відділи: планово-екон., фін., праці й заробітної плати, бухгалтерія, бюро екон. аналізу та ін. Останні здебільшого підпорядковані безпосередньо гол. економістові підприємства, інші працюють з ним у тісному контакті, особливо в додержанні єдності методики розрахунків, порядку розробки проектів планів, звітності тощо. Дедалі зростаючу роль у поліпшенні Е. р. на п. відіграють громад. орг-ції, зокрема громад. бюро екон. аналізу, нормування, ефективності, екон. і техніко-екон. ради та ін. Систематичне поліпшення та вдосконалення Е. р. на п. є одним з дійових важелів підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

В. І. Сенченко.

ЕКОНОМІ́ЧНА СТАТИ́СТИКА — галузь *статистики*, що вивчає кількісну сторону економічних процесів і явищ суспільного *відтворення* в нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом; досліджує кількісні прояви закономірностей суспільного розвитку в конкретних умовах місця й часу. Для вивчення нар. г-ва в цілому Е. с. як частина статистичної науки розробляє систему зведених (синтетичних) нар.-госп. показників. За допомогою цих показників Е. с. дає всебічну кількісну характеристику продуктивних сил і виробничих відносин суспільства, а також процесів сусп. відтворення. Е. с. досліджує чисельність, склад, розміщення і рух населення, наявність природних ресурсів і використання їх, висвітлює виробн. сусп. продукту за галузями народного господарства, досліджує витрати виробництва і обігу, проводить облік наявності і використання матеріальних, фінанс. і трудових ресурсів у нар. г-ві. Е. с. вивчає узагальнюючі показники діяльності всього нар. г-ва — *національний доход*, матеріальний *добробут* населення та багато ін. екон. явищ і процесів. Матеріали Е. с. відображаються в звітному *балансі народного господарства СРСР*. Е. с. розглядає й деякі питання економіки капіталістичних країн, сучас. організації міжнар. статистики та порівнює статистичні показники розвитку виробн. й зростання нар. споживання в різних країнах світу. Теор. основою Е. с. як науки є марксистсько-ленінська політ. економія та заг. теорія статистики. Організаційно й методологічно Е. с. пов'язана з галузевими статистиками і грунтується на тих самих принципах, використовує ті самі категорії, поняття й методи дослідження, які в цілому розглядає заг. теорія статистики. Виходячи з особливостей досліджуваних явищ, Е. с. застосовує статистичні методи: масові спостереження, вибіркові спостереження, *групування статистичні*, індексний метод, *кореляційний аналіз*, балансовий і графічні методи, метод міжнар. зіставлень. У ряді випадків використовують методи *математичної статистики* (лінійну алгебру, матричне обчислення).

Дані Е. с. широко використовують для розробки нар.-госп. планів, перевірки виконання їх та аналізу. Роботи з Е. с. в СРСР проводять *Центральне статистичне управління СРСР* (ЦСУ СРСР), на Україні — *Центральне статистичне управління УРСР* (ЦСУ УРСР) за єдиною методологією та принципами, за єдиним планом.

Літ.: Рябушкин Т. В. Теория и методы экономической статистики. М., 1977; Экономическая статистика. М., 1978.

М. І. Нелюбін.

ЕКОНОМІ́ЧНА СТРАТЕ́ГІЯ КПРС — постановка завдань, визначення фундаментальних, довгочасних цілей *економічної політики* партії, засобів і шляхів досягнення їх. Наук. основою Е. с. КПРС є марксистсько-ленінська теорія, всебічне врахування вимог *економічних законів*, насамперед *основного економічного закону соціалізму*, чітке визначення об'єктивних потреб і реальних можливостей соціалістичного суспільства. Осн. напрями і положення екон. стратегії партія розробляє і визначає на з'їздах КПРС і пленумах ЦК КПРС. Економічна стратегія КПРС виражає корінні інтереси робітн. класу і всіх трудящих СРСР. Рад. д-ва втілює її в планах екон. і соціального розвитку, беручи до уваги конкретні умови того чи ін. періоду в історії країни. Так, у роки громадян. війни та іноз. інтервенції проводилась політика *«воєнного комунізму»*. З переходом на рейки мирного будівництва партія взяла курс на *нову економічну політику*. В результаті здійснення соціалістичної *індустріалізації*, *колективізації сільського господарства* та *культурної революції* було подолано багатовікову відсталість країни і створено могутню екон. базу. Це забезпечило перемогу соціалізму в СРСР. З початком Великої Вітчизн. війни Е. с. КПРС була спрямована на перебудову нар. г-ва на воєнний лад і підпорядкування його справі перемоги над фашист. загарбниками. Після війни партія мобілізувала зусилля рад. народу на відбудову нар. г-ва. В історично короткі строки було значно перевищено довоєнний рівень пром-сті і с. г. Високими темпами розвивалася важка пром-сть, що стало основою дальшого зміцнення екон. і оборонної могутності Рад. країни, прискореного розвитку всієї соціалістичної економіки. Поряд з цим Рад. д-ва змогла виділяти все більше коштів на розвиток виробн. предметів споживання, с. г., житл. будівництва. Осн. напрями Е. с. КПРС в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*, визначені XXIV і XXV з'їздами партії: динамічний і пропорційний розвиток сусп. виробн., підвищення його ефективності, прискорення *науково-технічного прогресу*, зростання *продуктивності праці*, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва, комплекс заходів щодо дальшого поліпшення планування і управління економікою, вдосконалення механізму соціалістичного господарювання й стимулювання виробн. (див. також *Десятий п'ятирічний план*). XXV з'їзд КПРС підкреслив, що стрижнем Е. с. КПРС є дальше нарощування екон. могутності країни, розширення й докорінне оновлення виробничих фондів, забезпечення сталого збалансованого зростання важкої пром-сті — фундаменту економіки (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 46—47). Стратегічні завдання партії полягають у всебічному розвиткові паливно-енерг. комплексу країни, металургії, машинобудування, забезпеченні населення країни продовольством і промисловості — с.-г. сировиною. На це спрямована, зокрема, *аграрна політика КПРС*, яка знайшла свій дальший розвиток у рішеннях Липневого пленуму ЦК КПРС 1978. В його документах визначено обгрунтовану програму дальшого розвитку с. г. на сучас. етапі (див., зокрема, *Агропромисловий комплекс*), шляхи вдосконалення планування і соціального розвитку села.

Заходи партії в галузі пром-сті та с. г. служать досягненню найвищої мети Е. с. КПРС — неухильному піднесенню матеріального і культур. рівня життя рад. народу. Це стосується насамперед дальшого підвищення *добробуту* рад. людей, поліпшення умов їхньої праці і побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури, всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвиткові особи, вдосконаленню соціалістичного способу життя (там

ЕКОНОМІЧНЕ ЗМАГАННЯ ДВОХ СВІТОВИХ СИСТЕМ

же, с. 44—45). XXV з'їзд КПРС визначив стратегічну лінію партії на довгочасній основі (до 1990) на розробку великих комплексних програм, розрахованих на два-три п'ятиріччя, в найважливіших галузях нар. господарства.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; XXV съезд КПСС: основные направления экономического развития. К., 1977; Дорогунцов С. І. Економічна стратегія КПРС на сучасному етапі. К., 1977. Див. також літ. до ст. *Економічна політика. В.К. Врублевський.*

ЕКОНОМІ́ЧНЕ ЗМАГА́ННЯ ДВОХ СВІТОВИ́Х СИСТЕ́М — об'єктивний процес протиборства між соціалістичною і капіталістичною системами господарства в головній сфері людської діяльності — матеріальному виробництві; форма класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом на світовій арені в умовах *мирного співіснування*. В ході екон. протиборства з капіталізмом соціалізм доводить свою велику життєву силу. Він забезпечує постійне зростання виробн. і на цій основі створює все ширші умови для піднесення добробуту і всебічного розвитку всіх членів соціалістичного суспільства. Е. з. д. с. с. розгорнулося після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. На цьому етапі соціалістична система була представлена однією Рад. країною, яка до того ж дістала в спадщину від царської Росії вкрай відстале г-во. Але за короткий строк — за роки довоєнних п'ятирічок СРСР став могутньою індустріально-колг. д-вою. Після 2-ї світової війни з перемогою соціалістичних революцій у ряді ін. країн екон. змагання вступило в новий етап — етап змагання двох протилежних світових сусп. систем. Відбулася глибока зміна співвідношення сил у світі на користь соціалізму, який став вирішальним фактором розвитку людства. Соціалістичні країни — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ) за рівнем пром. виробництва на душу населення вже 1962 випередили осн. капіталістичні країни Європи. Зростає питома вага соціалістичних країн у світовому виробництві. Зокрема, країни РЕВ, на які припадає 18,7% території планети і 10,4% населення, виробили (1977) майже 1/3 світової пром. продукції. За 1971—75 нац. доход країн РЕВ зріс більше ніж на 36%, а продукція пром-сті — на 46%, тоді як для д-в *Європейського економічного товариства* відповідні показники не перевищують 12—13% і 21%. *Соціалістична співдружність* стала найдинамічнішою екон. силою в світі. Екон. змагання соціалізму з капіталізмом відбувається в різних формах. У числі найважливіших з них — темпи розвитку економіки. Середньорічні темпи приросту пром. продукції 1951—77 у соціалістичних країнах становили 9,7%, у розвинутих капіталістичних країнах — 4,9, а за 1971—77 — відповідно 7,7% і 3,5%. Найбільш наочно переваги соціалістичної системи демонструють успіхи СРСР в екон. змаганні з розвинутими капіталістичними країнами, передусім — з США (табл.).

Середньорічні темпи приросту основних показників розвитку економіки СРСР і США за 1951—77 (в процентах)

	СРСР	США
Національний доход	7,9	3,5
Продукція промисловості	9,3	4,2
Продукція сільського господарства	3,5	1,8
Капітальні вкладення	8,8	2,9
Продуктивність суспільної праці	6,7	2,0

За виробництвом таких важливих видів продукції, як вугілля, чавун, сталь, залізна руда, мінеральні добрива, тепловози та електровози магістральні, трактори, зернозбиральні комбайни, деревина, пиломатеріали, цемент, вовняні тканини, взуття шкіряне, цукор-пісок, масло тваринне та ін. СРСР вийшов на 1-е місце в світі. Послідовно розв'язується завдання перевершити найрозвинутіші капіталістичні країни за виробн. продукції на душу населення. У братній сім'ї народів СРСР значний внесок у нарощування екон. *потенціалу* країни, зміцнення позицій соціалізму в екон. змаганні з капіталізмом робить Українська РСР. У 1977 порівняно з дореволюц. періодом валова продукція пром-сті республіки збільшилася в 95 раз, а с. г.— у 3,6 раза. За цей час виробн. електроенергії зросло в 397 раз, вугілля — у 9,5, сталі — у 22, взуття шкіряного — у 22, цукру-піску — в 6,1 раза. У капіталістичних країнах зростання виробн. не означає підвищення нар. добробуту. Це перш за все зростаючі прибутки монополій і прогресуюча *мілітаризація капіталістичної економіки*.

Поглиблюється *загальна криза капіталізму*, дедалі загострюється його політична та економічна нестійкість, зростають *безробіття* та *інфляція*, підвищується дорожнеча життя, постійно урізуються витрати на соціальні потреби — охорону здоров'я, освіту тощо. Систематичне підвищення *життєвого рівня* трудящих мас є невід'ємною закономірністю соціалізму (див. *Економічна стратегія КПРС, Соціальна програма КПРС*). В умовах зрілого соціалізму ще ширше і повніше розкриваються можливості і переваги нового сусп. ладу. Серед фундаментальних, довгочасних цілей, що їх висувають КПРС і Рад. д-ва, найвищою «було і лишається неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 44). В сучас. умовах головним, вирішальним джерелом екон. зростання Рад. країни та ін. країн соціалістичної співдружності стало підвищення ефективності сусп. виробн., поліпшення якості всієї роботи, найповніше використання всіх можливостей, що їх відкриває *розвинуте соціалістичне суспільство*. Дальше підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* має вирішальне значення для досягнення остаточної перемоги соціалізму в такій ключовій сфері екон. змагання двох систем, як продуктивність сусп. праці (див. *Продуктивність праці*). В числі гол. факторів у цій галузі — прискорення *науково-технічного прогресу*, який є одним з найважливіших плацдармів змагання двох систем. СРСР та ін. соціалістичні країни займають ряд провідних позицій у впровадженні у виробн. нових технологічних процесів, розвитку ядерної енергетики і техніки, здійсненні широкої програми космічних досліджень, охорони навколишнього середовища, освоєння Світового океану, боротьбі з поширеними хворобами. Важливим фактором дальшого нарощування екон. потенціалу соціалістичної співдружності, неухильного зміцнення її позицій в екон. змаганні з капіталізмом є *міжнародний соціалістичний поділ праці*, всебічний розвиток *економічного співробітництва соціалістичних країн* на основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму (див. *Соціалістична економічна інтеграція*). Зміцнення позицій соціалізму в екон. змаганні з капіталізмом має винятково важливе значення для розвитку світового революц. процесу і боротьби за мир на земній кулі. Соціалістичний лад своєю госп. політикою і екон. досягненнями має величезний вплив на трудящих капіталістичних країн, переконує їх, що соціалізм — єдино можливий і перевірений істор. практикою шлях до визволення людини праці від експлуатації, до її справжньої свободи і всебічного духовного розвитку.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 39. Великий почин; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., 1977; Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Брежнев Л. И. О внешней политике КПСС и Советского государства. М., 1978; Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Кудров В. М. Экономическое соревнование двух мировых систем и десятая пятилетка. М., 1976. *В. І. Загородній.*

ЕКОНОМІ́ЧНЕ ЗРОСТА́ННЯ — збільшення суспільного виробництва, що виражається в піднесенні рівня і темпів розвитку *народного господарства*, нарощуванні екон. потенціалу країни, національного багатства; проявляється насамперед у зростанні й поліпшенні структури *основних фондів*. Узагальнюючими показниками Е.з. є темпи приросту *національного доходу* та його обсяг на душу населення, а також величина нац. багатства. Соціально-екон. природа Е. з., джерела й фактори його зумовлюються характером панівних *виробничих відносин*, рівнем розвитку *продуктивних сил*, структурою нар. г-ва. Суть Е. з. визначена марксистсько-ленінською теорією сусп. *відтворення*. За капіталізму воно здійснюється стихійно, підпорядковане одержанню *додаткової вартості* шляхом експлуатації трудящих, розвивається циклічно, через *економічні кризи* і спади. Сучас. капіталізм не може забезпечити високі й сталі темпи Е. з. Намагаючись ослабити суперечності капіталістичної економіки і стабілізувати Е. з., сучас. імперіалістичні д-ви використовують методи капіталістичного регулювання. Однак приватна капіталістична *власність* на засоби виробн. об'єктивно стає перепоною на цьому шляху. За соціалізму, що базується на сусп. власності на засоби виробн.

і плановому веденні нар. г-ва, відкриваються необмежені можливості для розвитку продуктивних сил, створюються всі умови для досягнення високих і сталих темпів Е. з. на основі інтенсивних факторів розвитку і неухильного підвищення *продуктивності праці*, зростання розмірів та підвищення ефективності капітальних вкладень. В СРСР, напр., за 1967—77 обсяг пром. продукції подвоївся, тоді як Великобританії для такого подвоєння необхідно було 28 років, для США, ФРН і Франції — 16. Індустрія країн *соціалістичної співдружності* лише за 1971—75 зростала в 4 рази швидше, ніж пром-сть розвинутих капіталістичних країн. Переваги планової соціалістичної економіки наочно демонструють високі темпи зростання середньорічного приросту нац. доходу і пром. продукції, які за 1950—77 у країнах соціалізму становили відповідно 7,5% і 9,7%, у той час як у розвинутих капіталістичних країнах — 4,2% та 4,9%. Це свідчить про те, що соціалістичне сусп. виробн., яке підпорядковане меті найповнішого задоволення зростаючих потреб трудящих, створенню умов для формування всебічно розвиненої людини, реально забезпечує динамічний розвиток нар. г-ва, високі й сталі темпи екон. зростання. *Д. П. Богиня.*

ЕКОНОМІ́ЧНЕ РАЙОНУВА́ННЯ — науково обгрунтований поділ країни на *економічні райони*, що історично склалися або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного територіального (географічного) *поділу праці*.

Поділ країни на екон. райони, які характеризуються госп. своєрідністю і сталістю внутрірайонних зв'язків, дає змогу за соціалізму диференційовано керувати процесами тер. організації г-ва. Е. р. буває загальне (інтегральне, або комплексне) і галузеве (спеціальне). В загальному Е. р. район охоплює всю сукупність нар.-госп. життя даної місцевості, яка є основою формування в межах району різних за рангом і масштабом *територіально-виробничих комплексів*. Галузеве районування проводять у межах окремих галузей нар. г-ва (пром., с.-г., лісогосподарське та ін.) або в межах більш вузьких галузей г-ва. За капіталізму утворення і розвиток екон. районів відбувається стихійно, в результаті нерівномірного розвитку продуктивних сил, конкурентної боротьби, засилля монополій, що призводить до зростання одних і деградації інших районів. У соціалістичному суспільстві Е. р. стало об'єктивною основою та органічною частиною *планування народного господарства* в тер. розрізі. Воно, враховуючи істор., природно-екон. та ін. умови й перспективи розвитку г-ва, сприяє ефективному *розміщенню продуктивних сил*, правильній спеціалізації та комплексному розвиткові економічних районів країни. Перший держ. поділ на великі райони (8 районів) у Рад. країні проведено в плані *ГОЕЛРО* (1920). Осн. наук. принципи рад. Е. р. розвинулися далі в працях 20-х рр. комісій по районуванню при Держплані. Осн. наук. принципи, розроблені в цих працях,— економічний, національний та адміністративний — є гол. і для сучас. теорії і практики рад. Е. р. В СРСР у заг. Е. р. використовують тричленну таксономію районів: великі екон. райони і зони (макрорайони); нац. і адм. екон. райони (мезорайони); низові екон. райони (мікрорайони). У 1963 в СРСР було затверджено сітку Е. р. (уточнено 1966). Вона включає 18 великих екон. районів: Центральний, Північно-Західний, Волго-Вятський, Центрально-Чорноземний, Північно-Кавказький, Поволзький, Уральський, Західно-Сибірський, Східно-Сибірський, Далекосхідний, *Південно-Західний економічний район СРСР, Донецько-Придніпровський економічний район СРСР, Південний економічний район СРСР*, Білоруський, Прибалтійський, Закавказький, Середньоазіатський, Казахстанський, а також Молдавську РСР. В умовах розвинутого соціалізму і *науково-технічного прогресу* Е. р. сприяло формуванню територіально-виробничих комплексів у всіх республіках.

У рішеннях XXIV і XXV з'їздів КПРС накреслено програму створення нових і вдосконалення існуючих тер.-виробничих комплексів, що підвищує ефективність сусп. виробн. і добробут народу, зміцнює співдружність соціалістичних країн.

Літ.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Алампиев П. М. Экономическое районирование СССР, т. 1—2. М., 1959—63; Колосовский Н. Н. Теория экономического районирования. М., 1969; Экономическая география СССР. М., 1976; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Некрасов Н. Н. Региональная экономика. М., 1978.
Л. М. Корецький.

ЕКОНОМІ́ЧНЕ СПІВРОБІ́ТНИЦТВО СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ КРАЇ́Н — особливий напрям міжнар. відносин соціалістичних держав, що являє собою систему планомірно регульованих взаємних зв'язків у господарській сфері. Грунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, братерського співробітництва та взаємодопомоги. В ньому виявилися принципи рівноправності партнерів, взаємної вигоди, поважання суверенітету, невтручання у внутр. справи. Е. с. с. к.— новий тип відносин між д-вами, що базується на створеній у кожній країні однотипній екон. основі — сусп. *власності* на засоби виробн., на однотипному держ. ладі — влади народу на чолі з *робітничим класом* і його комуністичними партіями, на єдиній ідеології — *марксизмі-ленінізмі*. Початок такому співробітництву поклало виникнення *світової системи соціалізму*. До осн. форм Е. с. с. к. належать координація нар.-госп. планів, міждерж. спеціалізація та кооперування виробн., наук.-тех. співробітництво, *зовнішня торгівля*, міжнар. валютні та кредитні відносини, спільне будівництво підприємств та споруд, співробітництво в межах міжнар. екон. організацій. Розвиток і вдосконалення Е. с. с. к. відбуваються внаслідок поглиблення процесу *інтернаціоналізації виробництва* в світовій соціалістичній системі г-ва. Безпосередній вплив на нього має *міжнародний соціалістичний поділ праці*, який зумовлює спеціалізацію нар.-госп. комплексів соціалістичних країн, чим посилює їхні взаємні відносини в екон. галузі. Відмітною рисою Е. с. с. к. порівняно з екон. зв'язками капіталістичних д-в, яким властива гонитва за прибутком, безплановість, жорстока конкурентна боротьба між їх угрупованнями, монополіями, є насамперед плановий характер міжнар. екон. відносин. Соціалістичні країни використовують прогнозування, координацію довгострокових та п'ятирічних планів розвитку економіки та взаємного співробітництва, спільне планування в деяких галузях пром-сті та транспорту (зокрема, виробн. верстатів з числовим програмним керуванням, ЕОМ, контейнерні перевезення вантажів); з середини 70-х рр. розділи про планування зовнішньоекон. відносин включені до нац. п'ятирічних та річних планів. Для Е. с. с. к. характерні динамізм, високі темпи екон. зростання без кризових коливань, які властиві економіці капіталістичних д-в. Так, за 1970—77 зовнішньоторг. оборот країн *соціалістичної співдружності* збільшився у 2,7 раза. Е. с. с. к. стало могутнім зовн. фактором вирівнювання рівнів екон. розвитку соціалістичних країн, піднесення нац. економік та зміцнення світової системи соціалізму в цілому. В своєму розвитку Е. с. с. к. пройшло ряд етапів. Перший з них — етап формування охоплює 2-у пол. 40-х рр., коли Е. с. с. к. використовувалося для прискорення відбудови зруйнованої війною економіки. Безпосередній перехід до розв'язання завдань будівництва соціалізму в цих країнах наприкінці 40-х рр. поклав початок наступному етапові, завданням якого стало об'єднання зусиль соціалістичних країн для прискорення *індустріалізації* та кооперування дрібнотоварного виробн. (крім СРСР, де співробітництво використовувалося для дальшого розвитку матеріально-тех. бази соціалізму). Найважливішу роль у поглибленні та вдосконаленні Е. с. с. к. відіграє *Рада Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ), створена у 1949. Характерною рисою етапу розвитку Е. с. с. к., який охоплює період з середини 50-х рр. до кінця 60-х, є значне посилення впливу планомірності на це співробітництво. Після рішень 23-ї спец. сесії (1969) та 25-ї сесії РЕВ (1971), яка прийняла *Комплексну програму* дальшого поглиблення та вдосконалення співробітництва й розвитку *соціалістичної економічної інтеграції* країн — членів РЕВ, почався новий етап Е. с. с. к. Його характерними риса-

ми є перебудова механізму співробітництва на інтеграційних основах, інтенсифікація взаємного співробітництва та виникнення його нових форм (спільне планування, довгочасні цільові програми, міжнар. госп. орг-ції тощо). Е. с. с. к. найбільш інтенсивно відбувається між країнами, що входять до складу РЕВ. На частку їх взаємної торгівлі припадає майже 60% заг. обсягу товарообороту соціалістичних держав. Виходячи з рішень XXV з'їзду КПРС, у яких розвиток *зовнішніх економічних зв'язків СРСР* віднесено до вузлових госп. проблем на сучас. етапі, СРСР планує збільшувати зовнішню торгівлю з соціалістичними країнами (за десяту п'ятирічку — в 1,4 раза), значно розширити ін. форми екон. співробітництва. Е. с. с. к. дає змогу кожній з цих країн у процесі будівництва соціалізму і комунізму широко використовувати взаємодопомогу з боку ін. д-в світової соціалістичної співдружності.

Літ.: Материали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., 1972; Ладыгин Б. Н., Рыбаков О. К., Седов В. И. Социалистическое содружество на новом этапе. М., 1976; Социалистическая экономическая интеграция. М., 1977; Социально-экономическое развитие стран социализма в 1971—1975 гг. М., 1978; Будкін В. С., Лукашенко В. І. На основі переваг соціалістичної інтеграції. К., 1978.

В. С. Будкін.

ЕКОНОМІ́ЧНЕ СТИМУЛЮВА́ННЯ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО ВИРОБНИ́ЦТВА — система організаційно-екон. заходів, спрямованих на неухильний розвиток сусп. *виробництва* та підвищення його ефективності шляхом забезпечення матеріальної заінтересованості трудових колективів і окремих працівників у кінцевих результатах виробничо-госп. діяльності; один з методів цілеспрямованого впливу на розвиток виробництва в системі управління соціалістичною економікою. Основою застосування Е. с. с. в. є сусп. *власність* на засоби виробн., єдине держ. централізоване планування нар. г-ва, *демократичний централізм* в управлінні економікою. Найважливішими складовими Е. с. с. в. є держ. план екон. та соціального розвитку нар. г-ва, договори та зобов'язання щодо взаємних поставок продукції та надання послуг, *господарський розрахунок*, якісні, асортиментні та кількісні показники діяльності трудових колективів, норми й нормативи, ціни й тарифи, прибуток, кредит, форми й системи оплати колективної та індивідуальної праці, форми й методи заохочування творчої ініціативи трудящих, форми матеріальної та адм. відповідальності за негативні наслідки колективної та індивідуальної виробничої діяльності. Е. с. с. в. полягає у створенні єдиної, внутрішньо узгодженої системи екон. стимулів розвитку виробн., які б найбільше відповідали принципові взаємовигідності для суспільства, трудового колективу і кожного окремого працівника. Умовою ефективного функціонування системи Е. с. с. в. є правильно відрегульований механізм утворення фондів екон. стимулювання (див. *Фонди стимулювання*), прогресивні форми і методи використання цих фондів для досягнення максимально можливої ефективності виробн. і зростання добробуту трудящих. Найважливішими з фондів екон. стимулювання соціалістичного виробн. є *фонд заробітної плати, фонд матеріального заохочення, фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва, фонд розвитку виробництва*, фонд раціоналізації та винахідництва, фонд освоєння нової техніки, фонд широкого вжитку, фонд майстра. Джерелом утворення цих фондів є продуктивна праця робітників і службовців. В разі потреби підприємство може використати держ. кошти у вигляді банківського кредиту. На організацію і вдосконалення Е. с. с. в. вéликий вплив мали рішення Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965, а також ряду наступних пленумів, XXIII—XXV з'їздів КПРС. Це сприяло дальшому розвиткові творчої ініціативи трудящих, пошукам нових, ефективних форм екон. стимулювання виробництва. Найкраще себе зарекомендували досвід виробничого об'єднання «Азот» у м. Щокіні Тульської обл. по збільшенню обсягів виробн. за рахунок зростання *продуктивності праці*, Волзького автомобільного заводу в м. Тольятті в галузі широкого застосування погодинно-преміальної оплати праці в потоковому виробн., *бригадний підряд* у будівництві. В нар. г-ві України цей досвід не лише поширився, а й далі удосконалився.

Літ.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. Повне зібрання творів, т. 36; Брежнєв Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Косигін О. М. Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва. К., 1965; Короставі А. И. Экономическое стимулирование эффективности социалистического производства. К., 1970; Механизм экономического стимулирования при социализме. М., 1973; Егиазарян Г. А. Материальное стимулирование роста эффективности промышленного производства. М., 1976.

В. М. Данюк.

ЕКОНОМІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО КРАЇ́Н ЗАХІ́ДНОЇ А́ФРИКИ, ЕКОВАС (англ. ECOWAS; Economic Community of West African States) — регіональне економічне угруповання країн Зх. Африки. Засн. 1975 на основі договору, підписаного в Лагосі (Нігерія) 15 країнами Зх. Африки. Члени ЕКОВАС: Бенін, Верхня Вольта, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Берег Слонової Кості, Ліберія, Малі, Мавританія, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того. Мета ЕКОВАС — сприяти співробітництву і розвиткові екон. діяльності країн-членів, поетапно здійснюючи заходи щодо лібералізації торгівлі і створення митного союзу, введення спільного митного тарифу в торгівлі з ін. країнами, вільного пересування населення і капіталу, узгодження політики в галузі с. г., пром-сті, валютних і фін. питань, створення фондів співробітництва. Найвищий орган ЕКОВАС — конференція у складі глав країн і урядів, що скликається щороку. Виконавчий орган — Рада міністрів (по два представники від кожної країни). Постійний адм. орган — Виконавчий секретаріат.

А. М. Тищенко.

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — комплексне вивчення госп. діяльності підприємства або ін. економ. об'єкта за певний період. Див., зокрема, *Аналіз господарської діяльності соціалістичних підприємств і виробничих об'єднань.*

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ БА́ЗИС СУСПІ́ЛЬСТВА — категорія історичного матеріалізму, економічний лад суспільства. Див. *Базис і надбудова.*

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ЛАД СУСПІ́ЛЬСТВА — див. *Базис і надбудова.*

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ, економічний детермінізм — вульгарно-матеріалістична концепція, прихильники якої розглядають *економіку* як суб'єкт історичного процесу й намагаються схематично вивести всі явища суспільного життя з *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. Виник у кін. 19 ст. як вульгаризація марксизму. Прихильниками Е. м. були ревізіоністи (Е. *Бернштейн* та ін.), в Росії — «легальні марксисти» (див. *«Легальний марксизм»*), «економісти» (див. *«Економізм»*). Помилки в дусі Е. м. допускали А. *Лабріола*, П. *Лафарг*, Ф. *Мерінг* та деякі ін. популяризатори марксизму, які однобічно наголошували на провідній ролі економіки в сусп. розвитку. Е. м. ігнорує діяльність людей як дійсного суб'єкта історії, зводить їх до безликої маси, що цілком залежить від екон. факторів (див. *Фаталізм*), недооцінює значення *політики* й *ідеології* в суспільному житті.

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т ДЕРЖПЛА́НУ УРСР. Створений 1962. Міститься в Києві. В ін-ті — 23 осн. відділи: зведено-проблемних — 5, проблемно-функціональних — 5 і галузевих — 13. Найважливіша тематика: комплексне екон. прогнозування розвитку нар. г-ва УРСР; удосконалення планування й аналіз ефективності капітальних вкладень і *науково-технічного прогресу*, вдосконалення методології планування й розробка пропозицій до поточних (річних) і п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва. В 1964 при ін-ті організовано аспірантуру з відривом і без відриву від виробн. При ін-ті працює Наук. рада Держплану УРСР і Академії наук УРСР з проблеми «Народногосподарське планування й ефективність суспільного виробництва». Ін-т видає міжвідомчий наук. збірник «Організація і планування галузей народного господарства», збірники наук. праць.

О. С. Ємельянов.

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ПО́ДІЛ СВІ́ТУ — одна з п'яти економічних ознак імперіалізму. *Концентра-*

ція капіталу й концентрація виробництва на поч. 20 ст. набули величезних розмірів; вони переросли рамки нац. ринків, що зумовило гостру боротьбу монополій різних країн за оволодіння зовн. ринками, джерелами сировини, сферами застосування капіталу. Див. *Імперіалізм, Світове господарство.*

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ПОТЕНЦІА́Л — див. *Потенціал.*

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ РАЙО́Н — територіальна частина нар. господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію і через суспільний *поділ праці* пов'язана з іншими частинами країни. За капіталізму формування і розвиток Е. р. відбувається стихійно. В Рад. Союзі Е. р. розвиваються в *єдиному народногосподарському комплексі СРСР*. Відповідно до різних видів районування Е. р. бувають галузеві (спеціальні) й загальноекономічні (інтегральні або комплексні). Галузеві Е. р. виділяють на основі однієї або системи ознак, властивих певній галузі нар. г-ва чи сфері діяльності людей (пром. район, с.-г. район тощо), загальноекономічні — на основі ознак, що всебічно характеризують дану тер. частину нар. г-ва, охоплюють г-во певної місцевості як єдине ціле (напр., *Донецько-Придніпровський економічний район СРСР*). В СРСР Е. р.— важлива одиниця й об'єкт прогнозування розвитку продуктивних сил та планування нар. г-ва в тер. розрізі. В основі планомірного розвитку Е. р. лежить спеціалізація їх на певних галузях г-ва і формування *територіально-виробничих комплексів* різних масштабів. Див. також *Економічне районування.*

ЕКОНОМІ́ЧНІ ЗАКО́НИ — об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають суспільні *виробничі відносини* людей у процесі *виробництва, розподілу, обміну* і *споживання* матеріальних благ на різних ступенях розвитку людства. Вони виражають найбільш істотні, стійкі причинні зв'язки між явищами екон. життя суспільства. Е. з., як і закони природи, існують незалежно від волі й свідомості людей, мають істор. характер. Вони виникають і діють на основі певних екон. умов і зникають з ліквідацією їх. Люди можуть пізнавати і використовувати Е. з. в інтересах суспільства в процесі своєї виробничої діяльності. На різних ступенях сусп. розвитку Е. з. діють неоднаково. Характер діяння їх зумовлюється соціально-екон. природою суспільства, *способом виробництва*. В системі Е. з. є загальні, характерні для всіх сусп.-екон. формацій, проте проявляють вони себе в кожній з них своєрідно, своєю основою мають заг. умови всякого виробн. (напр., *відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил закон*); специфічні, що діють лише в певній сусп.-екон. формації, виражають об'єктивні взаємозалежності в явищах і процесах екон. життя даної формації або відповідного періоду її розвитку. Так, капіталістичному суспільству притаманні закони, які виражають експлуатацію (додаткової вартості закон, *загальний закон капіталістичного нагромадження* тощо). В соціалістичному суспільстві діють *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон* та ін. закони, характерні кільком формаціям (*вартості закон*), і закони, що мають силу в одній фазі формації (*розподілу по праці закон*, за соціалізму, закон розподілу по потребах, за комунізму). Кожний закон має свої форми й функції, виражає якусь одну сторону суті екон. відносин. Повною ж мірою суть екон. відносин даного сусп. ладу розкриває вся сукупність Е. з., тобто система Е. з. даної формації. Визначальним серед Е. з. є осн. екон. закон формації, що відображає найбільш істотні, головні сторони і процеси розвитку даного способу виробн., об'єктивну мету виробн. і шляхи її досягнення (див. *Основний економічний закон капіталізму, Основний економічний закон соціалізму*). Е. з. формацій, основаних на приватній власності на засоби виробн., діють стихійно, сліпо. За соціалізму планування та свідома організація сусп. виробн. неможливі без знання Е. з. У *розвинутому соціалістичному суспільстві*, що характеризується величезними масштабами виробн., посиленням ролі інтенсивних факторів *економічного зростання*, об'єктивно виникає необхідність більш глибокого пізнання й всебічного використання Е. з. Будівництво соціалізму і комунізму базується на врахуванні й ефективному використанні заг. і специфічних законів. Наук. основою *економічної політики* марксистсько-ленінських партій і соціалістичних д-в є свідоме врахування й використання екон. законів.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Брежнєв Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Система экономических законов социализма. М., 1978.

М. П. Панченко.

ЕКОНОМІ́ЧНІ КРИ́ЗИ — глибокі порушення в процесі капіталістичного *відтворення*, що проявляються в *надвиробництві* товарів, скороченні виробництва, розладі грошових і кредитних відносин, банкрутстві промислових, торговельних і банківських фірм, зростанні масового *безробіття*, різкому зниженні *життєвого рівня* трудящих тощо.

Е. к., які внаслідок властивих капіталістичному *способові виробництва* антагоністичних суперечностей періодично повторюються, дезорганізують госп. розвиток капіталістичних країн. Неминучість Е. к. зумовлюється закономірностями розвитку *капіталізму* як сусп. ладу і перш за все осн. його суперечністю — суперечністю між сусп. характером *виробництва* і приватнокапіталістичною формою привласнення, що проявляється в *анархії виробництва*, у суперечності між безмежним прагненням капіталу до розширення виробн. в гонитві за прибутком і вузькими межами платоспроможного попиту трудящих. Внаслідок високої концентрації та централізації виробн. і капіталу (див. *Концентрація виробництва, Концентрація капіталу*) і широкого розвитку сусп. *поділу праці* кожне капіталістичне підприємство чи фірма виступають як одна з ланок єдиного механізму сусп. виробн., а праця кожного виробника — як частка праці всього суспільства. Однак, хоч виробн. все більше набуває сусп. характеру, потребуючи централізованого регулювання в масштабі всієї країни, воно внаслідок панування приватної *власності* на засоби виробн. підпорядковується волі й інтересам окремих підприємців або їхніх об'єднань, які керуються не необхідністю задовольняти сусп. потреби, а лише виробн. і привласненням *додаткової вартості*, одержанням найвищого *прибутку*. В зв'язку з цим у масштабі всього суспільства капіталістичному виробн. властиві стихійність, диспропорційність, різкі коливання обсягів виробн. і реалізації. Створювані в цей час надлишки товарів не знаходять збуту. Їх надвиробн. має не абсолютний, а відносний характер. Товарів виробляється більше порівнянно не з потребами людей, а з платоспроможним попитом, який за умов посилення експлуатації трудящих, зростання *безробіття* й *інфляції* суттєво обмежується. Відбувається і перенагромадження основного *капіталу*, що виявляється в значному недовантаженні виробничих потужностей. Е. к.— осн. фаза пром. *капіталістичного циклу*. Вони завершують періоди порівняно швидкого нагромадження капіталу, оновлення певної частини *основного капіталу* і є вихідною основою нового циклу, що складається з фаз *депресії*, пожвавлення й піднесення, яке завершується новим спадом виробн. В період Е. к. припиняються замовлення на нове буд-во, різко скорочується виробн. на діючих підприємствах, значна частина виробничих потужностей не використовується, відбуваються масові звільнення робітників і службовців, різко зростає армія безробітних, посилюється *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату*. Одночасно падає *курс* акцій та інших *цінних паперів*, зазнають *банкрутства* менші пром. фірми та банки. Е. к. охоплюють не тільки пром-сть, а й ін. галузі г-ва (див. *Аграрні кризи, Кризи грошово-кредитні*). Як правило, Е. к. виходять за межі однієї країни, охоплюють ряд або переважну більшість капіталістичних д-в, набувають світового масштабу. В цих умовах кожна капіталістична країна намагається вийти з кризи за рахунок інших, внаслідок чого посилюються міжімперіалістичні суперечності. У фазі депресії скорочення виробн. хоч і припиняється, але в умовах пере-

нагромадження осн. капіталу, недовантаження виробничих потужностей, масового безробіття, а отже й низького рівня інвестиційного процесу (див. *Інвестиція*) виробн. перебуває в стані застою. Фаза пожвавлення означає поступове наростання процесу оновлення осн. капіталу і розширення числа зайнятих, що веде до зростання попиту на предмети споживання. На цьому етапі випуск продукції поступово досягає рівня, що передував кризі, а у фазі піднесення — перевершує його і розвивається незалежно від величини попиту, що неминуче призводить до нової кризи. Таким чином, Е. к., періодично розладнуючи і стримуючи розвиток капіталістичної економіки, разом з тим створюють умови для нової стадії розвитку. Конкретний характер протікання Е. к., їхня інтенсивність і тривалість зумовлюються діянням ряду факторів постійного і кон'юнктурного характеру. Перші Е. к. 1825 та 1836 розгорталися в нац. масштабі, більшість інших набувала світового характеру і до 2-ї світової війни періодично повторювалися кожні 7—11 років. Такими були Е. к. 1847—48, 1857—58, 1866, 1873, 1882, 1890, 1900—03, 1907, 1920—21, 1929—33 і 1937—38. Особливо руйнівною була криза 1929—33, під час якої обсяг пром. виробн. (в % до передкризового максимуму) у США скоротився на 46,2, у Німеччині — на 46,7. Після 2-ї світової війни Е. к. відбувалися 1948—49, 1953—54, 1957—58, 1960—61, 1969—71 і 1974—75. Нерідко економ. кризи характеризувались не абсолютним, а лише різким відносним скороченням обсягу виробн. і торгівлі. В переважній більшості ці Е. к. спостерігалися неодночасно в різних країнах, тобто їм була властива асинхронність. Е. к. 1948—49 і 1953—54 відбувалися в основному в США і не переростали у світові, оскільки в ін. країнах тривав процес відбудови зруйнованого війною г-ва. Дальша *інтернаціоналізація виробництва* привела до того, що Е. к., особливо 1974—75, набувають світового характеру. Під час кризи 1974—75 спад виробн. відбувся в усіх найбільш розвинутих капіталістичних країнах і досяг у цілому 11,7% докризового розвитку. Особливістю цієї найглибшої за післявоєнний період кризи є те, що вона, як і наступний екон. розвиток, ускладнена діянням структурних факторів — диспропорціями в галузі енергетики, сировинних і прод. ресурсів і тим, що розгортається в умовах інфляції й високого рівня безробіття (див *Криза енергетична, Криза фінансова*). Це свідчить про дальше посилення нестійкості капіталістичної економіки і глибокі порушення в процесі капіталістичного відтворення. Держ.-монополістичне регулювання (див. *Державно-монополістичний капіталізм*), що розвинулося в цей період, виявилося нездатним відвернути розгортання Е. к. Трактування бурж. економістами Е. к. спрямоване гол. чин. на те, щоб довести, нібито вони органічно не пов'язані з природою капіталізму, не випливають з властивої йому осн. суперечності, а є наслідком випадкових обставин чи помилок в екон. політиці. Спочатку бурж. вульгарні економісти взагалі заперечували закономірність Е. к. Так, Ж.-Б. *Сей* та його послідовники відкидали наявність суперечності в умовах капіталізму між виробн. і збутом, твердячи, що виробн. автоматично створює собі ринок. Представники дрібнобурж. течій, зокрема Ж.-Ш. *Сісмонді*, намагалися пояснити Е. к. виключно недоспоживанням, ігноруючи наявність корінних суперечностей капіталістичного відтворення. Дж.-М. *Кейнс* та його послідовники теж пов'язували Е. к. з відставанням попиту і споживання, що, на їхню думку, можна нібито відвернути шляхом держ. регулювання інвестицій, норми проценту та ін. (див. *Кейнсіанство*). Проте спроби реалізувати рекомендації теорії Кейнса не дали позитивних наслідків. Незважаючи на різні форми держ.-монополістичного регулювання, Е. к. залишаються невід'ємною рисою капіталістичного способу виробн. З марксистсько-ленінського вчення випливає, що Е. к. можуть бути ліквідовані лише з переходом до соціалізму.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 4. Ще до питання про теорію реалізації.— Відповідь П. П. Нежданову; Ленін В. І. Про відтворення і економічні кризи. К., 1958; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.,1977; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов, т. 1—3. М., 1959—64; Современные циклы и кризисы. М., 1967; Варга Е. С. Начало общего кризиса капитализма. М., 1974.

М. Й. Лозюк.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ — система знань про об'єктивні закони й категорії суспільного *виробництва, розподілу, обміну* і *споживання*, про методи й форми організації й управління виробництвом у різних галузях нар. господарства. Е. н. почали розвиватися ще за рабовласницького ладу як науки про ведення г-ва. Але як окрема галузь знань вони виділилися лише з виникненням і розвитком капіталізму. На ранніх стадіях його бурж. економісти намагались об'єктивно вивчати закони екон. розвитку, але пізніше Е. н., зокрема *політична економія*, стають на шлях відкритої апологетики капіталізму. Виникнення *марксизму-ленінізму* визначило якісно новий етап у їхньому розвитку. Е. н. поділяють на з а г а л ь н і — політична економія, економіка країни, економіка світової соціалістичної системи г-ва, економіка капіталістичних країн, історія екон. думки й історія нар. г-ва тощо; с п е ц і а л ь н і — планування й управління нар. г-вом, екон. статистика, екон. кібернетика, економіка праці, *фінанси* і *кредит*, *демографія* та ін.; г а л у з е в і — економіка науки, економіка пром-сті, сільс. г-ва, торгівлі, транспорту та ін. (див. статті про окремі екон. науки). Заг. методологічною основою Е. н. є марксистсько-ленінська політ. економія.

П. І. Багрій.

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ — законодавчі зміни в системі *господарського механізму*, що їх проводить держава, не зачіпаючи панівних *виробничих відносин* суспільства. Кінцева мета Е. р.— приведення господарського механізму у відповідність з новими вимогами розвитку *продуктивних сил* і виробничих відносин. Зміст Е. р. зумовлюється соціально-екон. ладом; вони завжди мають класову суть. У класово антагоністичному суспільстві Е. р. проводяться в інтересах експлуататорських класів. Окремі Е. р., що проводяться під тиском революційних мас і відображають назрілі об'єктивні потреби розвитку продуктивних сил, можуть мати прогресивний характер [напр., фабричне законодавство 19 ст. у Великобританії, яке К. Маркс назвав першим свідомим і планомірним впливом суспільства на стихійно виниклий лад його процесу виробництва (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 455)]. Антиімперіалістичний характер мають Е. р., пов'язані з націоналізацією великої власності, й агр. реформи, здійснювані в ході нар.-демократичних революцій. Реформи можуть мати локальний характер, змінюючи лише деякі сторони механізму господарювання (грош., кредитні, податкові, тарифні, реформи структури управління та ін.), або комплексний. Різновидом Е. р. є *аграрні реформи*. Е. р. в СРСР є результатом *економічної політики* КПРС. Можна виділити кілька періодів комплексних Е. р. в пром-сті та держ. фінансово-кредитній системі: перетворення в організації г-ва 1917—19, період *нової економічної політики*; реформи 30-х рр. і госп. реформи 60-х рр. У період розгорнутого будівництва соціалізму, коли в галузях нар. г-ва завершувалося створення соціалістичного *способу виробництва*, остаточно зникали капіталістичні та дрібнобурж. відносини, будувався фундамент соціалістичної економіки, необхідно було створити відповідний госп. механізм. Він в основному був створений в результаті Е. р. 1929—32. У пром-сті було проведено реорганізацію управління, кредитну, податкову й тарифну реформи. На підприємствах держ. пром-сті було запроваджено *господарський розрахунок*, управління підприємствами і трестами передавалось госпрозрахунковим об'єднанням. Постанова ЦК ВКП(б) від 5.XII 1929 «Про реорганізацію управління промисловістю» визначила осн. функції й завдання підприємств, трестів, об'єднань та Вищої Ради нар. г-ва (ВРНГ), встановила заг. принципи організації госп. розрахунку підприємств і цехів. Кредитна й податкова реформи створили реальні умови госп. розрахунку підприємств (див. *Кредитні реформи*). Вводилося договірне оформлення зобов'язань по поставках. Податковою реформою було ліквідовано велику кількість подат-

кових вилучень і запроваджено дві осн. форми мобілізації доходів пром-сті — *податок з обороту* й *платежі від прибутку*. Проведення тарифної реформи (див. *Тарифи*) було спрямоване на ліквідацію зрівнялівки в *заробітній платі*, закріплення кваліфікованих кадрів, скорочення плинності робочої сили, стимулювання підвищення кваліфікації та зростання продуктивності праці.

З 60-х рр. рад. економіка стала економікою *розвинутого соціалістичного суспільства*. Бурхливий розвиток її, зрослі масштаби виробн., ускладнення госп. зв'язків в умовах *науково-технічної революції* та ін. зумовили проведення комплексної реформи, яка почалася в СРСР 1965 в пром-сті, а згодом поширилася й на ін. галузі г-ва. Осн. принципи й завдання Е. р. було сформульовано в рішеннях Березневого й Вересневого пленумів ЦК КПРС 1965. Е. р. спрямовано на вдосконалення принципів *управління народним господарством*, посилення ролі централізованого планування послідовним здійсненням принципу *демократичного централізму*, більш широке використання екон. методів управління, розширення оперативно-госп. самостійності підприємств і госп. орг-цій, посилення відповідальності й матеріальної заінтересованості колективів трудящих у підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, зростанні обсягів, техніко-економічних властивостей та якості продукції. Управління пром-стю було організовано за галузевим принципом — через загальносоюзні й союзно-респ. м-ва. Створено міжвідомчу систему матеріально-тех. постачання, яка включила тер. органи. В пром-сті, а згодом і в ін. галузях нар. г-ва запроваджено нову систему планування та екон. стимулювання (див. *Економічне стимулювання соціалістичного виробництва*). Було затверджено Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство. Нова система планування та екон. стимулювання доповнювалася заходами щодо поліпшення кредитування (введено переважне кредитування по обороту матеріальних цінностей і коштів на заробітну плату). Проведено реформу *оптових цін* для наближення їх до суспільно необхідних затрат праці на виробн. продукції, ліквідації збитковості деяких галузей нар. г-ва, забезпечення рентабельності всіх працюючих підприємств. Реформа цін (1967) дала можливість перейти до планування цін з урахуванням фондомісткості виробн. Було скасовано тимчасові ціни на нову продукцію, введено доплати і знижки до ціни за *якість продукції* та спец. виготовлення. Зросла роль *прибутку* як оціночного показника діяльності підприємства, посилилася госпрозрахункова відповідальність підприємств за виконання договірних зобов'язань. Нова система господарювання являє собою процес удосконалення всього госп. механізму і є дальшим розвитком ленінських принципів соціалістичного господарювання. Як зазначалося на XXIV з'їзді КПРС, не всі проблеми Е. р. було відразу розв'язано. Не дістали належного розвитку прямі госп. зв'язки по поставках, не відразу склалася достатньо ефективна система планування і стимулювання *науково-технічного прогресу*, не достатньо було приведено у відповідність з новими умовами методи роботи м-в. Розв'язання цих та ряду ін. проблем вимагало дальшої роботи, яка переросла в організований процес наступного вдосконалення планування й управління нар. г-вом відповідно до рішень XXV з'їзду КПРС.

У 60-х рр. Е. р. було проведено в усіх європ. країнах *соціалістичної співдружності*. Їхні осн. риси — перебудова управління пром-стю на основі об'єднань, підвищення ролі екон. важелів в управлінні, посилення ролі екон. заінтересованості в тех. прогресі та підвищенні ефективності виробництва. *Літ.:* Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет, т. 2, 5, 8. М., 1967—72; Основы и практика хозяйственной реформы в СССР. М., 1971; История социалистической экономики СССР, т. 3. М., 1977.

В. С. Найдьонов.

ЕКОНОМІ́ЧНІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних від держави селян у Росії, що виникла внаслідок проведення 1764 *секуляризації* церковних земельних володінь. Ці володіння разом з належними до них селянами (бл. 2 млн., з них 911 тис. осіб чоловічої статі) були передані у відання Колегії економії (звідси назва селян). Для більшості Е. с. *панщину* чи натуральний *оброк* замінили грошовим оброком. На Лівобережній і Пд. Україні секуляризацію церк. маєтностей проведено 1786—88, на Правобережній — після возз'єднання її з Росією (1793). У 1786 з ліквідацією Колегії економії Е. с. перейшли у відання місц. органів адміністрації — т. з. казенних палат і згодом злилися з заг. масою *державних селян*.

«ЕКОНОМІ́ЧНОГО ЗРОСТА́ННЯ ТЕО́РІЇ» — буржуазні концепції, спрямовані на обгрунтування взаємозв'язку і взаємозалежності основних категорій капіталістичного *відтворення* та темпів його розширення. «Е. з. т.» заперечують існування об'єктивних *економічних законів*. Проблеми *економічного зростання* розглядають з позицій *неокейнсіанства*. Значно поширилися «Е. з. т.» після 2-ї світової війни. Основоположниками їх є Р. Харрод (Великобританія) й Є. Домар (США). У своїх працях представники цього напряму ставлять завдання відшукати шляхи підвищення темпів екон. зростання капіталістич. країн як засіб досягнення повної зайнятості населення. Серед «Е. з. т.» особливе місце посідає бурж. *макроекономіка*, яка включає теорію екон. зростання, різні макроекономічні моделі тощо. В 60-х рр. 20 ст. серед «Е. з. т.» значно активізувався неокласичний напрям (Дж. Мід — Великобританія, Р. Солоу — США та ін.). В основу цього напряму покладено ідею про наявність вільної конкуренції та встановлення цін виробничих факторів на рівні їх граничних продуктів, що нібито забезпечує стійкість екон. рівноваги. Проте зростання *інфляції* й масове *безробіття*, спричинені екон. кризою середини 70-х рр., показали нездатність прихильників «Е. з. т.» виробити дійсно ефективні рекомендації щодо забезпечення неухильного зростання економіки капіталістичних країн, довели всю неспроможність концепцій «Е. з. т.» в цілому.

Д. П. Богиня.

ЕКОСИСТЕ́МА (від грец. οἶκος — середовище), екологічна система — взаємозумовлений комплекс організмів, об'єднаних біологічними зв'язками, та елементів їхнього абіотичного середовища (див. *Абіотичні фактори*). Біотичні (див. *Біотичні фактори*) й абіотичні компоненти Е. пов'язані процесами взаємного *обміну речовин* та енергії, що виражаються переважно у складних трофічних, топічних та інформаційних взаємовідносинах. Е.— широке поняття, що може бути застосоване до будь-яких об'єктів — і однієї *популяції* певного виду з навколишнім середовищем, і *біосфери* в цілому. Прикладами Е. є море, річка, озеро, ліс, пустеля, болото тощо. Термін «екосистема» запровадив англ. еколог А. Тенслі (1935). Рад. вчені вживають переважно конкретніший термін *біогеоценоз*. Одним з методів вивчення Е. є моделювання, тобто створення «штучної екосистеми» з максимальним її наближенням до природної.

ЕКОТИ́П, екологічний тип — група особин будь-якого виду, що пристосована до існування в певному місці оселення та відрізняється від інших груп особин того самого виду спадково закріпленими особливостями. Е. є початковою стадією *видоутворення*. Від Е. треба відрізняти сукупність особин, у яких виникають нові особливості в певних умовах оселення, але при перенесенні їх в інші умови набуті особливості зникають. Розрізняють к л і м а т и п и — кліматичні Е., е д а ф о т и п и — едафічні, або грунтові, Е. та б і о т и ч н і Е., що їх визначають *біотичні фактори*. Поняття «екотип» запропонував (1922) швед. учений Г. Турессон.

О. П. Криталь.

ЕКРА́Н (франц. écran) — пристрій, поверхня якого поглинає, перетворює або відбиває випромінювання різних видів енергії. Топковий екран сприймає тепло, випромінюване спалюваним у топці паливом, і захищає стінки камери від руйнування і шлакування. Е. рентгенівських установок перетворює рентгенівське проміння на видиме (флуоресціюючий Е.) або захищає людину від його шкідливої дії (свинцевий Е.). На Е. приймальної *електронопроменевої трубки* від діяння потоку електронів виникає видиме зображення; на світловому Е. (напр., *кінопроекційному екрані*) таке зображення утворюють промені світла. Особливим видом Е. є пристрій на верховому укосі греб-

лі, який перешкоджає фільтрації води. Див. також *Екранування*.

«ЕКРА́Н» — назва рад. супутників-ретрансляторів. Виведено їх (26.X 1976 і 21.II 1979) на орбіти, близькі до геостаціонарних (див. *Геостаціонарна орбіта*), для передачі кольорових і чорно-білих програм Центрального телебачення. На «Е.» встановлено гостронапрямлені антени й ретрансляційну апаратуру великої потужності, що забезпечує високоякісний прийом програм телебачення на території Сибіру і Крайньої Півночі за допомогою мережі наземних антен колективного користування.

В. Г. Денисов.

ЕКРАНІЗА́ЦІЯ — створення фільму на основі літературного твору, а також драм. вистави, опери і балету з урахуванням специфіки кіномистецтва.

ЕКРАНОПЛА́Н (від *екран* і лат. planum — площина) — важчий за повітря літальний апарат, рух якого поблизу земної або водної поверхні пов'язаний з екрануючим ефектом — виникненням пружного повітряного прошарку (подушки) між нею і крилом апарата. Аеродинамічна якість Е. (відношення *підйомної сили* крила до сили лобового опору) поза екрануючою поверхнею становить 8—15; в її зоні (на висоті не більшій за *хорду* крила) вона може досягати 25—35. Перші Е. створив 1932—35 фінський інженер Г. Кааріо. Е. (мал.) можуть мати конструктивну

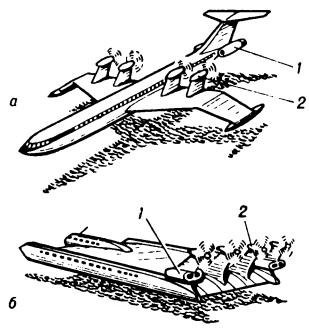

Екраноплани:
а — за схемою літака; *б* — за схемою літаючого крила; *1* — стартовий двигун: *2* — маршовий двигун

схему літака або літаючого крила з різними стартово-посадочними пристроями. Щоб полегшити зліт важких і амфібійних Е. (див. *«Амфібія»*), під несучу поверхню апарата вдувають повітря. Перспективним є застосування амфібійних Е. для транспорт. операцій у пн. районах, використання невеликих Е. замість *суден на підводних крилах* і *суден на повітряній подушці*.

Літ.: Белавин Н. И. Экранопланы. Л., 1977.

Р. Є. Алексєєв.

ЕКРАНУВА́ННЯ (від *екран*) — 1) Захист апаратів, пристроїв, машин або їхніх частин від небажаного впливу електромагнітних полів, теплового випромінювання тощо за допомогою екрана. Екраном оточують об'єкт (частину об'єкта), що його захищають, або джерело впливу. Іноді екран є складовою частиною цього об'єкта. Для нормальної експлуатації складних і громіздких установок часто вдаються до Е. приміщень, де вони розміщені. 2) Властивість деяких гірських порід, в які не проникають рудоносні розчини, затримувати або спрямовувати рух цих розчинів уздовж зони контакту, що спричинює посилене відкладення руд. 3) Обмеження нафтових або газових родовищ непроникними породами вверх по пласту, що перешкоджає дальшому переміщенню нафти або газу.

ЕКСГА́УСТЕР (англ. exhauster, від лат. exhaurio — вичерпую, виймаю) — повітродувна машина, якою відсмоктують повітря, гази, суміш повітря з газами або тверді частинки, завислі в потоці повітря. За допомогою Е. підсилюють тягу за топками, переміщують сипкі матеріали (напр., відходи деревообробки, зерно) тощо.

ЕКСГУМА́ЦІЯ (від лат. ex — з і humus — земля) — виймання трупа з місця захоронення. Здебільшого Е. проводять слідчі органи й суд, коли виникає підозра, що похований помер не своєю смертю, коли не було проведено *судовомедичної експертизи* або є потреба провести її додатково чи повторно тощо. За рад. процесуальним законом (в УРСР — ст. 192 КПК УРСР), коли виникає необхідність Е., слідчий складає про це постанову, яку затверджує прокурор. Е. проводиться в присутності *слідчого*, судовомед. *експерта* і 2 *понятих*, про що складають протокол.

ЕКСЕ́ДРА (грец. ἐξέδρα) — напівкругла ніша з сидіннями уздовж стін. У давньогрец. архітектурі Е.— напівкруглий виступ у *портику* з місцями для сидіння, в римській — приймальна в житл. будинку, в середньовічній — те саме, що й *абсида*.

ЕКСИТО́Н (від лат. excito — збуджую) — елементарне електрично нейтральне збудження в діелектричних і напівпровідникових *кристалах*, пов'язане з утворенням пари: електрон — дірка (див. *Дірка* у фізиці твердого тіла). Е., переміщуючись по кристалу, переносить енергію. Характеризується ефективною масою, *хвильовим вектором*, цілочисловим *спіном*. Уявлення про Е. широко застосовують при трактуванні *спектрів оптичних* кристалів. Залежно від характеру міжатомного зв'язку в кристалі розрізняють Е. двох моделей: Ванньє — Мотта (В—М) і Френкеля (Ф). Е. В—М виникають у напівпровідниках і є парами порівняно слабо зв'язаних електрона й дірки, віддаль між якими (радіус Е.) становить кілька елементарних комірок кристала. За структурою Е. В—М подібний до атома водню, його спектр має характерну серіальну водневоподібну будову. Вперше такі спектри для кристала Cu_2O спостерігав чл.-кор. АН СРСР Е. Ф. Гросс (1897—1972) зі співробітниками. Е. Ф характеризується малим радіусом, його електрон і дірка сильно зв'язані й зосереджені на одному кристалічному вузлі. Е. Ф виникають у мол. кристалах; характерною рисою таких Е. є розщеплення мол. смуг — т. з. *давидовське розщеплення*. Теорію Е. у мол. кристалах розробив О. С. *Давидов*, перші експериментальні дослідження провела А. Ф. *Прихотько*.

Літ.: Давыдов А. С. Теория твёрдого тела. М., 1976.

М. С. Бродин.

ЕКСКАВА́ТОР (англ. excavator, від лат. excavo — видовбую) — самохідна машина для *земляних робіт*, а також виймання і переміщення гірських порід, корисних копалин або різних сипких чи грудкових матеріалів. Осн. частини Е.: виконавчий механізм, ходове й силове устаткування, металоконструкції, система керування. Робочим органом Е. є *ківш*, ківшове колесо або ківшовий ланцюг. Розрізняють Е. (мал.): одноківшові (періодичної дії) та багатоківшові (безперервної дії); пневмоколісні, гусеничні (див. *Гусеничний хід*), крокуючі (див. *Крокуючий екскаватор*), крокуючо-рейкові і плавучі (див. *Землечерпальний снаряд*). За типом силового устаткування Е. поділяють на електричні, з двигунами внутр. згоряння й комбіновані. Керування — гідравлічне, електричне, пневматичне або комбіноване. Виконавчим механізмом одноківшових Е. є пряма або зворотна лопата, *грейфер*, *струг* та ін. Такі Е. поділяють на будівельні (місткість ковша 0,15—3 м³), кар'єрні (2—8 м³), розкривні (6—100 м³ і більше), тунельні й шахтні (0,75—1 м³). Багатоківшові Е. бувають ланцюгові — з ковшами (12—40), закріпленими на рухомому безконечному ланцюгу, та роторні — з ковшами (6—12, іноді 24) на обертовому колесі (роторі). Продуктивність ланцюгових Е. до 3000 м³ грунту за годину, роторних Е.— до 5000 м³. За допомогою Е. виконують понад половину заг. обсягу земляних і відкритих гірничих робіт. В УРСР Е. виготовляють на *київському заводі «Червоний екскаватор»*, *Новокраматорському машинобудівному заводі* імені В. І. Леніна, *Ждановському заводі важкого машинобудування* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Донецькому машинобудівному заводі* імені Ленінського комсомолу України.

Літ.: Домбровский Н. І. Многоковшовые экскаваторы. М., 1972; Машины для земляных работ. К., 1976.

Ю. О. Ветров.

ЕКСКРЕ́ЦІЯ (лат. excretio, від excerno — виділяю) — те саме, що й *виділення*.

ЕКСКУ́РСІЯ (лат. excursio — поїздка, подорож, похід) — пізнавальний вид діяльності, що сприяє активному сприйняттю людиною нових знань; колективні подорожі, походи до визначних місць, музеїв, пром. підприємств, с.-г. виробництв, на різні геогр., природні, екон., істор. об'єкти з науковою, загальноосв., культурно-освітньою метою. Виникли в кін. 18 — на поч 19 ст. як метод навчання. Е. набула великого значення як форма і метод навч.-виховної роботи в рад. школі, в позашкільній роботі й у роботі

культур.-осв. закладів СРСР для дорослих. Е. є однією з найважливіших форм зв'язку школи з життям. За змістом Е. бувають тематичними й комплексними. Залежно від мети, об'єктів вивчення й спостереження розрізняють Е. виробничі, краєзнавчі, художні, природничо-наук. та ін. В кін. 20 — на поч. 30-х рр. Е. культур.-осв. характеру стали складовою частиною *туризму*. Керують організацією й розвитком екскурсійно-туристської справи з 1936 Ради профспілок. У 1969 вийшла постанова ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС «Про заходи по дальшому розвитку туризму і екскурсій в країні». У 1972 відповідно до постанови Президії ВЦРПС, Бюро ЦК ВЛКСМ, Колегії М-ва освіти СРСР і Державного к-ту СРСР по профес.-технічній освіті про поліпшення туристсько-екскурсійної роботи серед школярів та учнівської молоді збільшено мережу дитячих екскурсійно-туристських станцій, роботою яких керує Центр. екскурсійно-туристська станція М-ва освіти СРСР; при м-вах освіти союзних і авт. республік, крайових та обласних відділах нар. освіти створено комісії по дит. туризму і екскурсіях. Екскурсійна пропаганда — один з дійових засобів здійснення комплексного підходу до всієї справи *комуністичного виховання*.

Літ.: Вопросы экскурсионной работы. М., 1973. *Т. Л. Пономаренко.*

ЕКСЛІ́БРИС (лат. ex libris — із книг) — невелика художньо виконана етикетка, на якій зазначено, кому належить книга. Див. *Книжковий знак*.

ЕКСПА́НСІЯ (лат. expansio — поширення) — одна з форм зовнішньої політики імперіалістичних держав. Спрямована на екон. і політ. поневолення ін. країн, захоплення нових ринків збуту, сфер впливу, джерел сировини. Проводиться як екон. методами (*вивіз капіталу, демпінг*, валютна політика), так і шляхом відкритої збройної *агресії*, дипломатичного тиску тощо.

ЕКСПАТРІА́ЦІЯ (від лат. ex — з і patria — батьківщина) — добровільне (напр., у випадку *оптації*) чи примусове (напр., при вигнанні за рішенням суду або уряду) залишення батьківщини, пов'язане, як правило, зі зміною *громадянства*.

ЕКСПЕРИМЕ́НТ (лат. experimentum — спроба, дослід) — форма пізнання об'єктивної дійсності; спосіб чуттєво-предметної діяльності в науці, коли явища вивчають за допомогою доцільно обраних чи штучно створених умов, що забезпечують перебіг у чистому вигляді тих процесів, *спостереження* за якими необхідне для встановлення закономірних зв'язків між явищами. Е. широко застосовується не тільки в природничих науках, а й у суспільних, де він відіграє значну роль у пізнанні й управлінні сусп. процесами (див. *Експеримент соціальний*). Е. є джерелом дальшого розвитку наук. пізнання. В умовах сучас. *науково-технічної революції*, коли *наука* стає безпосередньою продуктивною силою, роль Е. в науці й сусп. виробництві особливо зростає.

ЕКСПЕРИМЕ́НТ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ — дослідна наукова перевірка на окремих підприємствах або в галузях нар. г-ва ефективності теоретичних положень, екон. заходів або *господарського механізму*. Метою Е. е. є доведення правильності певної гіпотези, висунутої на основі вивчення діючої практики екон. розвитку. На відміну від природничих наук, де експериментальні методи застосовують для дослідження природних явищ переважно в чистому вигляді, сусп.-екон. явища пов'язані з матеріальними інтересами людей і не можуть бути створені довільно. Під час наук. проведення Е. е. теоретичне проникнення в екон. процеси має поєднуватися з практичною перевіркою правильності поставленої гіпотези й оцінюватися в усій сукупності соціально-екон. явищ. За капіталізму Е. е. використовується гол. чин. у галузі організації праці в межах окремих підприємств, спрямований на збільшення прибутків капіталістів на основі підвищення ступеня експлуатації трудящих. За соціалізму проведення Е. е. спрямоване на дальше поліпшення організації виробництва, умов праці, *життєвого рівня* народу. Е. е. можливий не лише на підприємствах, а й у межах цілих галузей нар. г-ва, окремих країн і навіть кількох країн *соціалістичної економічної інтеграції*. Тех. можливості сучас. науки, особливо використання ЕОМ, створюють сприятливі передумови для Е. е. Проведення його дає змогу соціалістич. д-ві розробляти наук. основи *економічної політики*, практичні заходи щодо вдосконалення *управління народним господарством*.

Д. П. Богиня.

ЕКСПЕРИМЕ́НТ СОЦІА́ЛЬНИЙ — метод вивчення соціальних явищ і процесів. Здійснюється шляхом спостереження за зміною соціального об'єкта під впливом факторів, що їх контролюють і спрямовують відповідно до програми дослідження й практичної мети. Е. с. включає внесення змін у відносини, що вже склалися, спостереження і контроль за впливом цих змін на діяльність і поведінку особи і *груп соціальних*, аналіз та оцінку результатів цього впливу. Е. с. виконує пізнавальні функції перевірки *гіпотези* та одержання нового знання, практичної перевірки ефективності форм і методів діяльності з метою вдосконалення їх.

В. І. Ленін вже в перші роки соціалістичного будівництва в Рад. країні вказував на необхідність використовувати Е. с. під час здійснення важливих соціальних перетворень (див. Повне зібр. тв., т. 36, с. 351, 356—360). За ініціативою В. І. Леніна проводилися Е. с. в галузі наук. організації праці, форм кооперування, сусп. самоврядування, навчання та ін. В період колективізації експериментально вивчалися перші 100 МТС. В 60—70-х рр. широко застосовувались експерименти з питань комплексного планування, матеріального стимулювання та ін. В розвинутому соціалістичному суспільстві, в умовах свідомої, цілеспрямованої, науково обгрунтованої творчої діяльності трудящих Е. с. внаслідок зростання ролі управління соціальними процесами набуває дедалі більшого значення. Труднощі Е. с. пов'язані зі складністю, різноманітністю соціальних зв'язків, із соціальними й моральними проблемами експериментальних змін.

Літ.: Рывкина Р. В., Винокур А. В. Социальный эксперимент. Новосибирск, 1968; Ядов В. А. Социологическое исследование. М., 1972; Рабочая книга социолога. М., 1977.

О. О. Якуба.

ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНА ПЕДАГО́ГІКА — одна з течій буржуазної педагогіки кінця 19 — поч. 20 ст. Намагалася всі свої положення обгрунтувати даними емпіричних спостережень і спеціально поставленого *експерименту*. Головні представники Е. п. — В.-А. *Лай*, Е. *Мейман* Г.-С. *Холл*, Е.-Л. *Торндайк* та ін. Осн. методами дослідження Е. п. вважала довгочасні спостереження пед. процесу, експеримент, вивчення дит. робіт. У центрі уваги вона ставила не навчання дитини, а вивчення самої дитини. Поряд з досягненнями (з'ясування закономірності фіз. розвитку дитини, дослідження відчуттів, сприймань, уваги, пам'яті дітей та ін.) Е. п. мала й ряд недоліків. Принижуючи значення пед. теорії, представники Е. п. недооцінювали водночас і значення повсякденної практики навч.-виховної роботи як джерела даних про дітей. Е. п. покладено в основу *педології*.

ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — напрям в історії психології, що грунтувався на експериментальному вивченні психіки. Вперше психологічний експеримент застосовано ще у 18 ст., але як наук. напрям Е. п. виникла в 2-й пол. 19 ст. Базувалася на теоретичних засадах *емпіричної психології* і фактичних даних досліджень *психофізіології* органів чуттів (Е. Вебер, 1846; Г. *Фехнер*, 1860; Г. *Гельмгольц*, 1856—66, та ін.), психометрії (Ф. Дондерс, 1866). Перші психологічні лабораторії створено в Німеччині (В. *Вундт*, 1879) і в Росії (В. *Бехтерєв*, Казань, 1886). Першими на Україні були психологічні лабораторії П. Ковалевського в Харкові (кінець 80-х рр.) і М. *Ланге* в Одесі (1895). У 1912 відкрито ін-ти психології в Москві (Г. *Челпанов*), Києві (І. Сікорський), Женеві (Е. *Клапаред*). Представникам Е. п. здебільшого були властиві емпіризм і філос. обмеженість. З розвитком психології відпала потреба виділяти Е. п. в окремий напрям психологічної науки, оскільки експериментальний метод став переважаючим у всіх психологічних дослідженнях.

О. Т. Губко.

ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — дослідне будівництво, пов'язане з перевіркою й

Багатоківшовий роторний екскаватор.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ПРОЕКТУВАННЯ

удосконаленням архітектурних, містобудівних і технічних рішень. У процесі Е. б. і під час наступної експлуатації об'єктів буд-ва вивчають нові методи планування й забудови житл. районів, архітектурно-планувальні, конструктивні рішення й системи *інженерного устаткування* цивільних і пром. будинків і споруд, прогресивні форми організації буд. виробн. Е. б. передує *експериментальне проектування*. Проектні й н.-д. установи, що розробляли проектну документацію, здійснюють *авторський нагляд* за об'єктами буд-ва, досліджують їхні експлуатаційні якості. Держбуди союзних республік щороку складають плани Е. б., найважливіші об'єкти яких Держбуд СРСР вносить у держ. план розвитку нар. г-ва. За результатами Е. б. коректують *типові проекти*, нормативні документи, ГОСТи. В УРСР обсяг капітальних вкладень в Е. б. становить не менш як 1% капітальних вкладень у буд-во. До об'єктів Е. б. республіки належать житл. район «Комсомольський», колг. ринки з вантовими покриттями (в Києві), 16-поверхові житл. будинки з монолітного залізобетону, зведені в ковзній *опалубці* (в мм. Ялті, Одесі, Вінниці), житл. будинки зі ступінчастою регенерацією тепла в системах опалення (в Києві) та ін.

О. І. Заваров, Д. Н. Яблонський.

ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНЕ ПРОЕКТУВА́ННЯ — дослідне *проектування*, спрямоване на вибір, попередню перевірку й виявлення нових, прогресивних рішень у галузі пром., житлово-цивільного та с.-г. будівництва, *інженерного устаткування*, технології виробництва тощо. В процесі Е. п. створюють проекти, впровадження яких має скоротити строки й знизити вартість буд-ва, зменшити трудові витрати, поліпшити архіт. й експлуатаційні якості споруд і будинків, підвищити *довговічність споруд* та ін. Е. п. грунтується на вивченні й узагальненні вітчизн. і зарубіжного досвіду буд-ва та експлуатації будинків і споруд, є осн. етапом перевірки і впровадження теоретичних і н.-д. робіт у галузі буд-ва й архітектури, що передує *експериментальному будівництву*. Спираючись у цілому на діючі нормативи, Е. п. на кілька років випереджає типові рішення й масове буд-во, а також передбачає, з метою обґрунтування поетапного вдосконалення *Будівельних норм і правил*, певні відхилення від нормативних вимог. Е. п. включає розробку проектних пропозицій, проектного завдання й техно-робочого проекту. Після перевірки в процесі буд-ва і натурних випробувань (іноді без них) експериментальні проекти з необхідними доробками впроваджують у масове буд-во як *типові проекти*. Е. п. координує Держбуд СРСР і держбуди союзних республік. В УРСР Е. п. проводять *Типового і експериментального проектування житлових та громадських будинків зональний науково-дослідний та проектний інститут. Діпроцивільпромбуд, Промислового будівництва проектний інститут* та ін.

Є. О. Таций.

ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — школи різного типу, на базі яких органи освіти, науково-дослідні установи або окремі науковці випробовують нові організаційні форми й методи навчання та комуністичного виховання дітей і дорослих. Засн. у 19 ст. у зв'язку з розвитком *експериментальної педагогіки* й *експериментальної психології*. За Рад. влади були поширені в 20 — на поч. 30-х рр., коли відбувалося становлення нової рад. школи і пед. науки. М-во освіти УРСР на кожну п'ятирічку визначає в різних областях республіки конкретні навч.-виховні заклади, де концентрується експериментально-пошукова робота н.-д. установ з усіх галузей пед. і психологічної наук.

М. Д. Ярмаченко.

ЕКСПЕ́РТ (від лат. expertus — досвідчений) — фахівець з тієї чи ін. галузі знань (у науці, техніці, мистецтві, ремеслі), який здійснює *експертизу*. В рад. *судочинстві* висновок Е. є одним з джерел *доказів*. Відповідно до чинного законодавства Е. дає висновок від свого імені й несе за нього особисту відповідальність. За зліснe ухилення чи відмову від виконання своїх обов'язків або за дачу завідомо неправдивого висновку Е. несе кримінальну відповідальність.

ЕКСПЕРТИ́ЗА — спеціальне дослідження *експертом* якихось справ, питань у тій чи ін. галузі знань (у науці, техніці, ремеслі тощо). Е.— одна з форм використання досягнень сучас. науки й техніки для обгрунтованого висновку з приводу поставлених перед нею питань. Найпоширенішими в СРСР є тех. Е., *патентна експертиза*, Е. працездатності (для встановлення повної або часткової, тимчасової або тривалої *інвалідності*), *судова експертиза, бухгалтерська експертиза, криміналістична експертиза*, пожежно-тех. Е., *судовомедична експертиза, судовопсихіатрична експертиза* тощо. Наслідки Е. викладаються в письмовій формі — у висновку, до якого в необхідних випадках додаються ілюстративні та ін. матеріали.

ЕКСПЕРТОЛО́ГІЯ СУДОВА́ — у рад. юридичній науці загальна теорія *судової експертизи*. Вивчає закономірності використання тих чи інших спец. знань у цивільному або кримінальному *судочинстві*. Е. с.— нова галузь правових знань, що разом з *криміналістикою* й теорією суд. *доказів* сприяє розробці тактики й методики призначення суд. експертиз, дослідженню місця і значення висновку *експерта* тощо. Е. с. вивчає зв'язок базових наук (хімії, біології, медицини тощо) з предметними суд.-експертними науками (*судовою медициною*, суд. хімією тощо) й відповідними видами суд. експертиз. Вона розробляє методологічні та ін. основи експертної діяльності, правові й орг. питання здійснення первісних, повторних і комплексних експертиз, а також форми й методи суд.-експертної профілактики правопорушень (тобто, коли внаслідок суд. експертизи розробляються заходи по усуненню умов, що сприяють вчиненню правопорушень, злочинів).

М. Я. Сегай.

ЕКСПЛАНТА́ЦІЯ (від лат. ex — з і plantatio — саджання, вирощування) — вирощування видалених з організму шматочків тканини. Те саме, що й *культура тканин*.

«ЕКСПЛО́РЕР» (англ. «Explorer», букв.— дослідник) — назва серії амер. *штучних супутників Землі* для дослідження атмосфери, мікрометеорних частинок тощо. Макс. лінійний розмір «Е.» приблизно 2 м. Маса — від 8,3 кг («Е.-1») до 660 кг. В системі енергоживлення на «Е.» використовуються хім. і сонячні батареї. Макс. час активного існування «Е.» майже 3 роки. Запуски «Е.» дають змогу одержати відомості про верхні шари атмосфери, про концентрацію метеорного пилу в навколоземному й навколомісячному («Е.-35») просторі, про гамма-випромінювання *Місяця* тощо. Важливим результатом «Е.-1» (запущено 1.II. 1958) було відкриття внутр. *радіаційного поясу Землі*. Ряд «Е.» запущено на високоеліптичні орбіти («Е.-33», апогей 494230 км) для вивчення процесу взаємодії *сонячного вітру* із зовн. магнітосферою Землі.

В. Г. Денисов.

ЕКСПЛУАТА́ЦІЯ (франц. exploitation) — 1) Безоплатне присвоєння власниками *засобів виробництва* результатів *додаткової праці*, а нерідко й частини необхідної праці безпосередніх виробників. Властива класово антагоністичним суспільствам — рабовласницькому, феод. і капіталістичному. Е. виникла з появою приватної *власності* на засоби виробн., *додаткового продукту*, розколом суспільства на класи. Залежно від *виробничих відносин*, що склалися в даному класово антагоністичному суспільстві, вона набуває різних форм (див. *Рабовласницький лад*, *Феодалізм*). На відміну від рабовласницького й феод. ладу, де існував *позаекономічний примус* до праці, особливістю Е. за капіталізму є екон. примус. Ця праця тримається на «дисципліні голоду» (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 39, с. 13), і, щоб не вмерти, робітник змушений «добровільно» продавати свою *робочу силу* капіталістам. Капіталістична Е. має прихований характер, і зовні відносини між найманим робітником і капіталістом виступають як відносини вільних, рівноправних товаровиробників, а заробітна плата — нібито повністю оплачена капіталістом праця. В дійсності ж капіталіст сплачує робітникові вартість його робочої сили. Лише після перемоги соціалістичної революції і ліквідації приватної власності на засоби виробн. зникає екон. основа всякої Е. людини людиною. 2) Систематичне використання людиною природних ресурсів (напр., Е. ро-

довищ корисних копалин), а також з-дів, ф-к, різного устаткування тощо. *П. О. Щербатюк.*

ЕКСПОЗИ́ЦІЯ (лат. expositio — виклад, опис) — 1) В літературі — вступна частина літературно-художнього твору. В Е. подаються істор., сусп. і побутові обставини, в яких розгортатиметься дія й формуватимуться характери персонажів. Вона може бути прямою (передувати зображеним подіям), затриманою (після зав'язки), зворотною (в кінці твору). 2) В музиці — виклад основних тем (у простій фузі — одна тема, яка проводиться послідовно в усіх голосах). 3) В музеях або на виставках — систематизоване розміщення матеріалу (експонатів), який виставляють для показу, щоб дати глядачеві більш-менш закінчене уявлення про певне коло предметів, явищ чи проблем. 4) У фотографії — кількість освітлення, що його дістає опромінюваний *фотографічний матеріал*. Дорівнює добуткові освітленості фотоматеріалу на час освітлення (видержку). Залежить від яскравості об'єкта знімання, світлосили *об'єктива*, світло- й кольорочутливості фотоматеріалу тощо. Визначають Е. *експонометрами*, регулюють — фотографічними *затвором* і *діафрагмою*. За Міжнар. системою одиниць (СІ) Е. вимірюють у *люксах* на секунду (лк·с).

ЕКСПОЗИ́ЦІЯ СХИ́ЛІВ — орієнтування схилів гір, горбів, долин щодо Сонця (інсоляційна Е. с.), а також до напряму панівних вітрів (циркуляційна Е. с.). На схилах різної експозиції спостерігаються відміни мікрокліматичних умов, характеру грунтового й рослинного покриву, прояву *висотної поясності* ландшафтів, напряму госп. використання їх тощо.

ЕКСПОНЕНЦІА́ЛЬНА ФУ́НКЦІЯ (від лат. expono — виставляю, показую) — те саме, що й *показникова функція*, тобто функція вигляду $y = a^x$, де $a \neq 1$ — стале додатне число. Е. ф. наз. також функцію $y = e^x = \exp x$, де e — *Непера число*.

ЕКСПОНО́МЕТР (від лат. expono — виставляю, показую і грец. μετρέω — вимірюю), експозиметр — пристрій, яким визначають видержку *затвора* й розмір *діафрагми* об'єктива, що забезпечує правильну *експозицію* під час фото- і кінознімання або фотокопіювання. Найпоширеніші фотоелектр. Е. (мал.), дія яких грунтується на вимірюванні яскравості об'єкта знімання або його освітленості. Іноді Е. вмонтовують у фото- і кіноапарати.

ЕКСПОРТ (англ. export, від лат. exporto — виношу, вивожу) — вивіз з країни товарів, капіталу, *цінних паперів*, послуг тощо для реалізації їх на зовнішньому ринку. Експортують переважно вітчизн товари, а також деякі іноз. товари що перероблялися в країні-експортері, іноді — іноз. товари без дальшої переробки їх (*реекспорт*). Вивозять також товари для переробки з наступним поверненням продукції, товари та обладнання для виставок. Існує і т. з. невидимий Е., тобто надання послуг — транспортування іноз. товарів на вітчизн. суднах, кредитні, страхові операції, розрахунки, пов'язані з іноз. туризмом тощо. Сума Е. та *імпорту* становить обсяг *зовнішньої торгівлі*.

ЕКСПОРТ КАПІТА́ЛУ — див. *Вивіз капіталу*.

ЕКСПОРТНІ КРЕДИ́ТИ — в СРСР кредити, що їх надають держава, Держ. банк і зовнішньоторг. орг-ції іноземним державам, фірмам та орг-ціям на придбання ними в Рад. Союзі товарів для розвитку економіки своїх країн та подолання валютних утруднень. Осн. принципами міжнар. кредитних відносин СРСР є ділове співробітництво між країнами на взаємовигідних умовах, взаємна повага держ. суверенітету та незалежності, невтручання у внутр. справи, повна рівноправність і взаємна вигода; недопущення умов, які спричинюють екон. або політ. підпорядкування країні-позичальниці; точне виконання взаємних зобов'язань. За екон. призначенням Е. к. поділяють на товарні (в рахунок кредиту СРСР здійснює поставки різних товарів), інвестиційні (надаються на буд-во пром. підприємств та ін. об'єктів), валютні або грошові (надаються в золоті або валюті, яка вільно конвертується). Е. к. можуть бути короткострокові (переважно товарні) й довгострокові (в основному інвестиційні) із строком погашення 10 і більше років. СРСР надає кредити на основі міжурядових угод (міждержавний кредит) та угод між фірмами та орг-ціями (фірмовий або комерційний кредит).

ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНІ БА́НКИ — кредитні установи, що виключно або переважно фінансують зовнішню торгівлю. В СРСР цю функцію здійснює *Банк для зовнішньої торгівлі СРСР*.

ЕКСПРЕСИ́ВНІСТЬ (від лат. expressus — виразний) — підкреслений вираз почуттів, думок.

ЕКСПРЕСИ́ВНІСТЬ, вираження гена — ступінь вираженості фенотипного (див. *Фенотип*) вияву *гена* у різних особин, що визначається за ступенем розвитку ознаки. Е. гена залежить від взаємодії даного гена з умовами зовн. середовища й з *генотипним середовищем*. Знаючи характер впливу цих факторів на реалізацію даного гена, можна відповідними методами *селекції* або впливом певних умов посилити вияв корисних ознак чи зменшити або й повністю придушити шкідливі вияви генів. Див. також *Пенетрантність*.

В. І Євсиков.

ЕКСПРЕСІОНІ́ЗМ (від франц. expression — вираження, виразність) — напрям, що розвинувся в європ. мистецтві й літературі в перші десятиліття 20 ст. Виник як відгук на найгострішу соціальну кризу 1-ї чверті століття й відобразив стихійний протест проти потворностей бурж. цивілізації. Головним в Е. проголошувалось вираження суб'єктивних уявлень митця, що зумовило потяг представників Е. до ірраціональності, загостреної емоціональності, нерідко — до фантастичного гротеску. Еволюція Е. мала суперечливий характер, оскільки, з одного боку, сприяла розвиткові модерністичних тенденцій (у яких криза капіталістичного ладу ототожнювалася з апокаліптичною катастрофою, що насувалася на природу й людство в цілому), з другого — вплинула на становлення соціально-критичного напряму в бурж. культурі 20 ст. Принципи Е., що найбільш органічно виявилися в культурі Німеччини й Австрії, по-різному втілилися в літературі (Г. Бенн, Ф. Верфель, В. *Газенклевер*, А. Деблін, Г. *Кайзер*, частково Ф. *Кафка*, Е. *Толлер*; у складному взаємовпливі з Е. розвивалася рання творчість Й.-Р. *Бехера* і молодого Б. *Брехта*), образотворчому мистецтві (скульптор, графік і драматург Е. Барлах, живописці й графіки М. Бекман, Ж. *Грос*, О. *Дікс*, Е.-Л. Кірхнер, О. *Кокошка*, Е. Нольде), театрі та кіно (режисери Р. Віне, Ф.-В. Мурнау). Експресіоністичне світосприйняття відобразилось в музиці (представники т. з. нової віденської школи А. *Шенберг*, А. *Берг*, А. *Веберн*) та архітектурі (Х. Пельціг, Б. Таут). Е. вплинув на л-ру і мистецтво Бельгії, Скандінавії, країн Сх. Європи; окремі його прояви мали місце в рос. та укр. культурі 20-х рр. 20 ст. у творах Л. *Андрєєва*, М. *Куліша*, в режисерській практиці В. *Мейєрхольда* та Л. *Курбаса*.

Літ.: Экспрессионизм. М., 1966; Павлова Н. С. Экспрессионизм. В кн.: История немецкой литературы, т. 4. М., 1968; Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973; Куликова И. С. Экспрессионизм в искусстве. М., 1978.

ЕКСПРО́МТ (від лат. expromtus — готовий) — принагідний виступ (прозовий, віршований, музичний) без попередньої підготовки, різновид *імпровізації*. В основі літературного Е.— раптове спостереження, дотепна думка, безпосереднє почуття. Здебільшого це твори жартівливого або компліментарного характеру, але відомі й серйозні ліричні вірші, складені Е. В музиці — п'єса, створена для фортепіано або для скрипки раптово, в результаті імпровізації.

ЕКСПРОПРІА́ЦІЯ (від лат. exproprio — позбавляю власності) — 1) У праві — примусове безоплатне або оплачуване відчуження майна органами держ. влади, як правило, незалежне від згоди власника. Об'єктом Е. може бути як нерухоме (напр., земля, ф-ки, заводи), так і рухоме (благородні метали тощо) майно. Осн. видами Е. є *націоналізація*, реквізиція і *конфіскація*. 2) В соціально-економічному розумінні — позбавлення *засобів виробництва* одного суспільного класу (або верстви) іншим за допомогою прямого насильства або економічним шляхом. Е. експропріаторів — революц. акт примусового позбавлення експлуататорських класів власності

Фотоелектричний експонометр.

Експресіонізм. Е. Нольде. Пророк. Гравюра на дереві. 1912.

на засоби виробн. і передача їх у руки трудящих під час пролет. революції.

ЕКСТЕНСИ́ВНІСТЬ ПРА́ЦІ (від лат. extensivus — розтяжний) — просте кількісне збільшення маси застосовуваної живої праці для виробництва продукції або виконання певної роботи. Е. п. протилежна *інтенсивності праці*.

ЕКСТЕР'Є́Р (франц. extérieur, від лат. exterior — зовнішній) в архітектурі — зовнішній вигляд споруди або міста, що характеризується фізичними параметрами його зовнішньої форми, розмірами, масою, освітленням, співвідношенням елементів та цілого. По Е. можна визначити функціональну й конструктивну суть споруди, епоху будівництва споруди чи міста, а також їхню худож. цінність. Е. змінюється в просторі й часі залежно від різних факторів; він тісно пов'язаний з навколишнім середовищем і суб'єктом, який його сприймає.

Літ.: Беляева Е. Л. Архитектурно-пространственная среда города как объект зрительного восприятия. М., 1977. *В. Є. Ясієвич.*

ЕКСТЕР'Є́Р тварин — зовнішній вигляд тварини, будова її тіла. Е. є ніби зовн. проявом *конституції тварин*, оскільки зовн. форми тварини та її внутр. якості взаємопов'язані. За Е. визначають породність тварин, типовість, індивідуальні особливості, вікову мінливість, кондицію, стан здоров'я і тип продуктивності. Як розділ *зоотехнії* вчення про Е. сформувалося ще у 18 ст., але лише завдяки працям вітчизн. учених П. М. Кулешова, Є. А. Богданова, М. І. Придорогіна, М. Ф. Іванова, Ю. Ф. Лискуна та ін. Е. почали правильно тлумачити. Визначено, що для м'ясних тварин характерні форма тіла, що наближається до паралелепіпеда, глибокий і широкий тулуб на коротких широко поставлених ногах, добре розвинуті м'язи; для молочних тварин — довгий, конусоподібний тулуб, добре розвинене черево, велике вим'я та ін. Різна будова тіла у верхових коней і ваговозів. Вивчення Е. провадять окомірно, *вимірюванням тварин*, методом індексів і фотографуванням.

Літ.: Довідник зоотехніка. К., 1977.

ЕКСТЕРИТОРІА́ЛЬНІСТЬ (від франц. exterritorialité — позатериторіальність) — у *міжнародному праві* сукупність привілеїв, що їх взаємно надають держави главам іноземних держав, дипломатичним представникам та іншим іноземним дипломатичним особам. Такими привілеями, зокрема, є виключення дій цих осіб з-під кримінальної, цивільної й адм. юрисдикції країни перебування. Поняття «екстериторіальність» збігається з поняттям *дипломатичних привілеїв та імунітетів*, але правом Е. користується ширше коло осіб, зокрема дружини, неповнолітні сини й неодружені дочки дипломатичних представників, співробітники міжнар. організацій (за спеціальними міжнар. угодами), приміщення *дипломатичних представництв*, військ. частини, літаки і судна, що перебувають на тер. іноземної д-ви за спец. дозволом.

ЕКСТЕРІОРИЗА́ЦІЯ (від лат. exterior — зовнішній) — перехід внутрішніх, психічних актів у конкретні зовнішні дії та вчинки в процесі активної взаємодії *особистості* з навколишнім середовищем. Е. підтверджує ленінську тезу про те, що свідомість не тільки відображає світ, а й творить його. В процесі Е. виникають нові матеріальні й ідеальні об'єкти, формуються нові типи соціальних відносин й форм поведінки. Е. діє в нерозривній єдності з *інтеріоризацією*. Вона генетично зумовлена попередніми фазами інтеріоризації, які починаються вже з перших етапів пізнання світу.

С. Д. Максименко.

ЕКСТЕ́РН (від лат. externus — зовнішній, сторонній) — особа, яка складає *екзамени* при навчальному закладі, не навчаючись у ньому. Е., що успішно склав іспити, дістає такі самі права, як і особи, що закінчили повний курс цього навч. закладу. В СРСР Е. складають екзамени лише за курс 8-річної та середньої школи. В дореволюц. Росії Е. називалися й учні, які не жили в закритих інтернатах при школах, а лише відвідували заняття, та позаштатні лікарі, які безплатно працювали в лікарнях або ін. закладах, щоб набути практику.

ЕКСТЕРНА́Т — система навчання, що грунтується на самостійному вивченні курсу навч. закладу (без відвідування занять) з наступним складанням іспитів за цей курс.

ЕКСТЕРОРЕЦЕ́ПЦІЯ (від лат. exter — зовнішній і receptio — сприймання), екстерецепція — сприймання і аналіз організмом подразнень зовнішнього середовища за допомогою екстерорецепторів (див. *Рецептори*). Подразники зовн. середовища внаслідок здатності екстерорецепторів трансформувати їхню енергію в процес *збудження*, що передається у вищі відділи центральної нервової системи, викликають відповідні відчуття. Прикладом Е. є відчуття світла, звуку, тепла тощо. Організм за допомогою Е., а також використовуючи механізми безумовно- і умовнорефлекторної діяльності (див. *Безумовні рефлекси, Умовні рефлекси*), тонко й точно пристосовується до умов існування.

ЕКСТРАВЕ́РСІЯ (від лат. extra — поза, зовні і verso — спрямовую)— характерна властивість особистості, що проявляється в спрямуванні її сприймання, переживань, інтересів на навколишню дійсність (на людей, речі, події тощо). Цей термін запровадив К.-Г. *Юнг*. Екстраверт — тип людської індивідуальності, орієнтований на природне оточення та ін. людей, не здатний до зосередження і до аналізу своїх внутр. переживань. Поведінку і діяльність такої людини визначають зовн. враження. Зумовлюється Е. почасти вродженими індивідуально-типологічними особливостями (тип нервової системи тощо), однак вирішальна роль у її розвитку належить соціальному середовищу — характеру навчання і виховання, способу життя, специфіці професії, рівню духовного розвитку. Див. також *Інтроверсія*.

С. Д. Максименко.

ЕКСТРАГУВА́ННЯ, екстракція (від лат. extraho — витягую, вилучаю) — розділення суміші речовин за допомогою розчинника, в якому складові частини суміші розчиняються неоднаково. Застосовують для одержання чистих хім. препаратів, в аналітичній хімії, у виробн. *жирів* та ін.

ЕКСТРАДИ́ЦІЯ (від лат. ex — з і tradicio — передавання) — видача іноземній державі особи, що вчинила злочин. Див. *Видача злочинців*.

ЕКСТРАЗОНА́ЛЬНА РОСЛИ́ННІСТЬ (від лат. extra — поза, зовні і грец. ζώνη — пояс, зона) — рослинність, що виходить за межі своєї зони, тобто ділянки *зональної рослинності*, які в силу якихось причин опинилися за межами зони її поширення. Прикладом Е. р. є острівне вкраплення дібров. типових для підзони широколистяних лісів, у підзону хвойних лісів і в зону степу, тобто за межами підзони широколистяних лісів і зони лісостепу. Походження Е. р. різне: одні ділянки її виникли в результаті розселення рослин із суміжних зон, інші являють собою залишки кол. зональної рослинності, що змінилася внаслідок зміни клімату або з ін. причин, зокрема внаслідок діяльності людини.

ЕКСТРА́КТ (від лат. extractum — видобуте) — згущена витяжка з рослинних або тваринних тканин. Добувають за допомогою розчинників (екстрагентів) — водних, спиртово-водних, спиртових, ефірних тощо.

«ЕКСТРА́КТ МАЛОРОСІ́ЙСЬКИХ ПРАВ» — пам'ятка феодально-кріпосницького права України 18 ст. Склав 1767 член Генерального суду О. А. Безбородько. «Е. м. п.» — систематизований збірник норм держ., адм. і суд. права. Збірник складається з вступу, 16 розділів (про гол. правління в Малій Росії; права малоросійські; про міста; про шляхетство, переваги й маєтки його; про духівництво; простий народ тощо), інструкції про суди 1730 та Відомостей про чини 1765. У 1786 «Е. м. п.» переробили чиновники Сенату. Було вилучено окремі розділи, додано історію кодифікації, збірник доповнено новими правовими актами тощо. «Е. м. п.» є джерелом для вивчення історії феод.-кріпосницького права на Україні. Він дає можливість простежити формування капіталістичних відносин у кін. 18 ст. Оригінал «Е. м. п.» зберігається в Б-ці рукописних книг Центр. держ. істор. архіву СРСР у Ленінграді.

Літ.: Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

ЕКСТРА́КТОР (від лат. extractorius — витяжний) — те саме, що й *дифузійний апарат*.

ЕКСТРАПОЛЯЦІ́ЙНА ПОВЕДІ́НКА ТВАРИ́Н — поведінка тварин, характер якої визнача-

ється попереднім знанням закономірностей змін певної поведінки інших тварин. Найчастіше проявляється в тому, що тварина на підставі досвіду визначає майбутню траєкторію руху будь-якого видимого об'єкта (жертва, яка тікає, переслідувач тощо) і поводить себе відповідно до цього визначення. Напр., пара вовків при полюванні на якусь дичину роз'єднуються, і один з них розшукує по слідах здобич, а другий кидається навперейми, щоб спіймати здобич, яку загнав перший. В умовах лабораторних експериментів найбільш здібними до екстраполяційної поведінки виявились мавпи, дельфіни, собаки і лисиці. Е. п. т. є зачатком розумової діяльності. Вона розвивається в процесі *добору природного* і дає змогу тваринам з першого разу розв'язувати такі завдання, в яких навчання неможливе, бо перша ж помилка призвела б до загибелі. *О. Б. Кістяківський.*

ЕКСТРАПОЛЯ́ЦІЯ (від лат. extra — поза, зовні і polio — обробляю) — 1) В математиці — наближене знаходження значень *функції* в точках x, що містяться поза відрізком $[x_0, x_n]$, за її значеннями в точках $x_0 < x_1 < \ldots < x_n$. Е. функцій часто здійснюють, використовуючи *інтерполяційні формули*. 2) В статистиці — метод поширення кількісних характеристик і висновків, одержаних у результаті вивчення явищ та процесів досліджуваної сукупності, на іншу однорідну сукупність, на інший час. Е. в просторі ґрунтується на вибірковому спостереженні, результати якого поширюються на сукупність у цілому (напр., при бюджетних обстеженнях, визначенні втрат врожаю). Е. в часі полягає в поширенні виявлених за певний період тенденцій на ін. період (напр., при визначенні чисельності населення). Е. буває перспективною (при визначенні даних на майбутнє) і ретроспективною (за минуле).

ЕКСТРЕМА́ЛЬНЕ КЕРУВА́ННЯ (від лат. extremus — крайній) — спосіб *автоматичного керування*, що полягає у встановленні й підтримуванні таких умов роботи керованого об'єкта, в яких показник якості має екстремальне (максимальне або мінімальне) значення. Цей показник якості — деяка вихідна координата системи, що є функцією її вхідних координат,— наз. іноді цільовою функцією. При Е. к. за цільові функції часто беруть ккд, продуктивність, собівартість тощо. Е. к.— окремий випадок оптимального керування, для якого показник якості є безпосередньо вимірюваним. При Е. к. відшукують градієнт цільової функції, що визначає напрям руху до *екстремуму* в просторі регульованих координат, й організовують стійкий рух системи в напрямі точки екстремуму за мінімально можливий час або при мінімізації певних показників (напр., відхилення від точки екстремуму). Задачу Е. к. розв'язують, використовуючи розімкнений або замкнений принцип керування. За способом визначення напряму руху до екстремуму замкнені системи Е. к. поділяють на безпошукові й пошукові. За характером розв'язуваної задачі системи Е. к. поділяють на системи, що забезпечують відшукання локального екстремуму, і системи для відшукання глобального екстремуму. Системи Е. к. широко використовують для управління виробничими процесами, керування рухомими об'єктами тощо. Див. також *Кібернетика технічна.*

С. Ф. Козубовський.

ЕКСТРЕМІ́ЗМ (від лат. extremus — крайній) — схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в ідеології та політиці. Певних світоглядних і орг. форм Е. набув за імперіалізму, зокрема в період *загальної кризи капіталізму*. Розрізняють правий і лівий Е. Правий Е. представлений *фашизмом, неофашизмом* та ін. ультрареакційними угрупованнями, що діють у ряді капіталістичних країн. Їхня тактика — терористичні акти, спроби держ. переворотів тощо. Імперіалізм активно використовує правоекстремістів для придушення прогресивних сил, для боротьби за збереження своєї влади. «Лівий» Е. проявляється в діяльності різноманітних псевдореволюц. орг-цій і течій, поширених практично в усіх розвинутих капіталістичних країнах і деяких молодих д-вах Азії, Африки, Лат. Америки (див. *Анархізм, Троцькізм, Маоїзм*). Соціальна база «лівого» Е.— дрібнобурж. верстви, *люмпен-пролетаріат*, радикалістське студентство. Його характеризує суміш революціоналістських теорій і емоційного протесту, політ. *гангстеризм*, що особливо проявився останніми роками в ФРН, Італії, Японії. У лівоекстремістів поєднується бунтарсько-критичне ставлення до сучас. бурж. суспільства з характерними для правого Е. виступами проти комуністичних партій, антирадянщиною, ігноруванням осн. суперечності епохи — між соціалізмом і капіталізмом. Ідеологічні засади і практика «лівого» Е. об'єктивно служать імперіалізмові в його намірах розкласти революц. рух зсередини, ослабити притягальну силу комуністичних ідей, реального соціалізму. Комуністичні й робітничі партії світу ведуть боротьбу проти Е. в обох його проявах. *М. П. Зяблюк.*

ЕКСТРЕ́МУМ (лат. extremum — крайнє) — значення функції, що є її максимумом чи мінімумом. Розрізняють Е. локальний (в якомусь достатньо малому *околі* точки) і глобальний, що є найбільшим або найменшим значенням *функції* в області визначення. Функція має локальний максимум (мінімум) у якійсь точці, якщо вона визначена в деякому околі цієї точки, і значення функції в усіх точках, достатньо близьких до неї, не більші (не менші) значення функції в цій точці. Так, локальним максимумом функції $y = x^3/3 - x^2 + 1/3$ є 1/3 в точці $x = 0$, а локальним мінімумом є —1 в точці $x = 2$ (мал.). Глобального Е. ця функція на $(-\infty, \infty)$ не має. Необхідною умовою існування локального Е. диференційовної функції в якійсь точці є рівність нулеві похідної (для функції кількох змінних усіх частинних похідних) першого порядку в цій точці. Достатньою умовою існування локального Е. функції однієї змінної в якійсь точці є зміна знаку похідної при переході через цю точку. Відомо, що неперервна на відрізку функція набуває найбільшого і найменшого значення на цьому відрізку. Точки з такими значеннями слід шукати серед точок локального Е., серед точок, в яких похідна не існує, а також серед кінців відрізка. Достатні умови існування Е. функції кількох змінних значно складніші.

Літ. див. до ст. *Диференціальне числення.* *О. Т. Хавро.*

ЕКСТРУ́ЗІЯ (від лат. extrudo — виштовхую) — 1) Виверження *вулкана* з виходом в'язкої лави із кратера на поверхню Землі у вигляді купола. Під час виверження такого вулкана лава, застигаючи у вулканічному каналі, утворює тверду пробку, яка перешкоджає вільному виходові вулканічних газів. Внаслідок їхнього високого тиску відбувається сильний вибух. Е. характерна для пелейського типу вулканів.

2) У техніці — обробка пластичних матеріалів тиском, що полягає у продавлюванні їх через отвори заданого профілю. Розрізняють також гідроекструзію (під високим тиском рідини), яка дає змогу продавлювати у холодному стані важкодеформівні матеріали (напр., швидкорізальну сталь). Використовуючи Е., одержують вироби необхідних розмірів з малими *допусками*, внаслідок чого скорочується наступна мех. обробка їх. Способом Е. виготовляють труби, шланги, дротики, плівки, наносять тонкі покриття на папір, тканину, фольгу тощо.

Екстер'єр тварин: 1 — молочна порода великої рогатої худоби; 2 — м'ясна порода великої рогатої худоби; 3 — верхова порода коней; 4 — ваговозна порода коней.

ЕКСУДА́Т (від лат. exsudo — виділяю) — рідина, що нагромаджується в тканинах або порожнинах тіла при запаленні. Те саме, що й *випіт*.

ЕКСЦЕ́НТРИКА (від лат. ex — з, від і centrum — осереддя, центр) — в театральному, цирковому, естрадному мистецтві художній прийом загострено-комедійного зображення дійсності. Характеризується навмисним перебільшенням чи то зовн. рис сценічного образу (портрет, міміка, жести), чи його вдачі, поведінки, а також алогізмом, порушенням послідовності і взаємозв'язку між зображуваними подіями, внаслідок чого явища одержують несподіване переосмислення.

ЕКСЦЕНТРИСИТЕ́Т (нім. Exzentrizität, від лат. ex —з, від і centrum — осереддя, центр) — 1) У геометрії — відношення віддалі між будь-якою точкою *конічного перерізу* і його фокусом до віддалі між тією ж точкою й відповідною *директрисою*. Е. характеризує форму конічного перерізу. Так, Е. *еліпса* менший за 1 (Е. *кола* дорівнює 0), *параболи* — дорівнює 1, *гіперболи* — більший за 1. 2) В

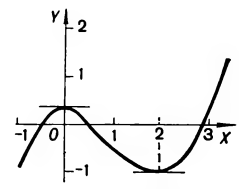

Екстремуми функції $y = x^3/3 - x^2 + 1/3$.

астрономії — Е. орбіти небесного світила є елементом орбіти і характеризує її форму.

ЕКТОГЕНЕ́З (від грец. ἐκτός — зовні і γένεσις — походження) — 1) Механістичні напрями в біології, прихильники яких намагаються довести, що еволюційний розвиток організмів відбувається виключно під впливом факторів навколишнього середовища, ефективність яких підвищується з покоління в покоління й супроводиться певною орієнтацією еволюційного процесу. Прихильники Е. визнають якусь початкову доцільність у природі. Осн. ектогенетичним напрямом є *механоламаркізм*. 2) Розвиток ембріона в культурі in vitro (поза материнським організмом). *О. П. Криштaль.*

ЕКТОДЕ́РМА (від грец. ἐκτός — зовні і δέρμα — шкіра, оболонка) — 1) Зовнішній шар, або зовнішній *зародковий листок*, зародка багатоклітинних тварин. З Е. утворюються покриви та їхні похідні (волосся, нігті), нервова система, почасти органи чуттів, епітелій переднього й заднього відділів травного каналу, а також ектомезенхіма, що бере участь в утворенні *вісцерального* скелета, сполучнотканинного шару шкіри тощо. 2) Зовнішня стінка тіла *кишковопорожнинних*.

ЕКТОПІ́Я (від грец. ἔκτοπος — віддалений, зміщений) — значне зміщення внутрішнього органа внаслідок вади зародкового розвитку або пошкодження стінок відповідної порожнини тіла людини чи тварини. Так, природжена вада розвитку передньої черевної стінки спричинює Е. сечового міхура, природжена грижа або травматичний розрив діафрагми — Е. селезінки, природжена вада грудинни або ребер — Е. серця. До Е. належить і *гетеротопія*.

ЕКУМЕНІ́ЧНИЙ РУХ, екуменізм (від грец. οἰκουμένη — *ейкумена*, заселена земля) — рух за об'єднання християнських церков, досягнення віросповідної єдності і створення екуменічної (всесвітньої) церкви. Виник у *протестантизмі*. Офіц. початок Е. р. поклала Едінбурзька Всесвітня місіонерська конференція 1910. На 1-й Всесвітній асамблеї церков в Амстердамі 1948 створено керівний орган Е. р.— *Всесвітню раду церков* (ВРЦ). Соціальна неоднорідність і відсутність віросповідної єдності позбавляє Е. р. можливості виробити єдині соціально-політ. і теологічну програми. Особливо гострі суперечності існують в Е. р. у соціально-політ. питаннях. Християнські апологети капіталізму, яких більшість серед керівництва ВРЦ, нав'язують Е. р. проімперіалістичну орієнтацію. Проте під впливом реліг. діячів соціалістичних країн і країн, що розвиваються, ВРЦ прийняла ряд рішень на захист заг. миру.

Літ.: Гордиенко Н. С. Современный экуменизм. М., 1972. *О. С. Онищенко.*

ЕКЮ́ (франц. écu, букв.— щит) — французька золота монета з зображенням щита, що її карбували в 13—17 ст. В 17—19 ст. у Франції Е. наз. велику срібну монету.

ЕЛА́М — ранньорабовласницька держава, що існувала з 3-го тис. до 6 ст. до н. е. на Сх. від нижньої течії річок Тігру і Євфрату (територія сучасного Ірану). Центром Е. було м. *Сузи*. В 24—23 ст. до н. е. Е. перебував під владою *Аккаду*, в 21 ст. до н. е.— д-ви Шумеру й Аккаду. Найбільшої могутності Е. досяг у 13—12 ст. до н. е. В 6 ст. до н. е. був завойований д-вою *Ахеменідів*. Історія худож. культури Е. тісно пов'язана з мистецтвом Месопотамії. Збереглися пам'ятки 3-го тисячоліття до н. е., знайдені переважно в Сузах. Серед них — керамічні чаші плескатої форми й високі келихи з чорним геометризованим розписом із зображеннями птахів і тварин, глиняні статуетки богині-матері, печатки. До пам'яток 2-го тис. до н. е. належать залишки комплексів культових і світських будівель у Дур-Унташі й Чога-Ліші, наскельні рельєфи на скелі Курган-Гур поблизу Ширази, керамічні посудини з багатобарвним розписом, циліндричні печатки з вирізьбленими на них сценами виробництва посуду, зсипання зерна у зерносховище та ін., глиняна і бронзова дрібна пластика, напр. статуя цариці Напір-Азу (Лувр, Париж).

Літ.: Хинц В. Государство Элам. Пер. с нем. М., 1977.

ЕЛА́НД — острів у Балтійському м., біля пд.-сх. берегів Скандінавського п-ова. Належить Швеції. Пл. майже 1340 км². Поверхня рівнинна, вис. бл. 50 м. Клімат морський. Соснові ліси (на Пн.) і зарості вересу (на Пд.). Землеробство, тваринництво; розробки вапняку. Гол. місто — Борггольм.

ЕЛА́С (новогрец. ΕΛΑΣ; Ἑλληνικὸς Λαϊκὸς Ἀπελευθερωτικὸς Στρατός — Грецька народно-визвольна армія) — збройні сили *Руху Опору* в Греції в роки 2-ї світової війни. Засн. в грудні 1941 як військ. орг-ція *ЕАМ*. У декларації від 16.II 1942 проголосила своєю метою визволення країни від нім.-фашист. окупації. На осінь 1943 ЕЛАС визволила бл. 1/3 тер. Греції, в жовтні 1944 — всю країну. За угодою між антидемократичним грец. урядом, підтриманим англ. імперіалізмом, і представниками ЕАМ у лютому 1945 ЕЛАС було розформовано.

ЕЛАСТИ́Н (від грец. ἐλαύνω — роблю гнучким, пружним) — структурний *білок* сполучної тканини (сухожиль, зв'язок, стінок артерій тощо). Особливо багаті на Е. шийні зв'язки і стінки аорти; з віком Е. утворюється в легенях. Нерозчинний у воді, слабких розчинах солей, кислот і лугів навіть при нагріванні. Містить багато *гліцину, валіну, лейцину, ізолейцину* та ін. Розщеплюється від діяння ферменту еластази.

ЕЛАСТИ́ЧНІ ВОЛО́КНА — один з видів волокон, що входять до складу *сполучної тканини*. Блискучі, однорідні, сильно заломлюють світло; складаються з міцної речовини білкової природи — еластину. Як правило, розгалужуються в тонку сітку; можуть утворювати пластинки з численними отворами.

ЕЛЕВА́ТОР (лат. elevator — той, що підіймає) — 1) Пристрій для безперервного переміщування сипких і поштучних вантажів у вертикальній або крутопохилій до горизонту площині. Розрізняють Е. (мал.): ківшові (найпоширеніші) — стрічкові або ланцюгові; поличні й колискові. Рідину або гідросуміш переміщують *гідроелеватором*. 2) Сталевий хомут для підхоплювання труб або штанг під час спускання їх у процесі ремонту в нафтові свердловини. 3) Споруда, де приймають, зберігають (сушать, очищають), зважують і видають великі маси сипких матеріалів, найчастіше зерна і цементу. В таких Е. є завантажувальні й розвантажувальні пристрої, автоматичні ваги, конвейєри, сепаратори тощо. 4) Важелеподібний хірургічний інструмент з нержавіючої сталі, яким виймають з м'яких тканин роздроблені кістки.

ЕЛЕВСІ́НСЬКІ МІСТЕ́РІЇ, елевсінії (Ἐλευσίνια) — у Стародавній Греції хліборобські свята на честь богині родючості *Деметри* та її дочки *Персефони*. Відзначали малі й великі Е. м. (в м. Елевсіні поблизу Афін). До Е. м. допускали тільки посвячених. Пов'язані з таємничими обрядами, в яких відображалися такі явища природи, як проростання зерна, дозрівання й відмирання рослин тощо.

ЕЛЕГІ́ЙНИЙ ДИ́СТИХ (грец. δίστιχος — двовірш) — антична дворядкова строфа, перший рядок якої *гекзаметр*, а другий — *пентаметр*. Така будова надає творові внутр. закінченості. Е. д. вживався в *елегіях, епітафіях*, а в новій європ. літературі — найчастіше в перекладах, стилізаціях і наслідуваннях античних зразків: «Клю́ч у дверя́х задзвені́в. Самота́ працьови́та й споко́йна // Сві́тить лампа́ду мою́ і розкла́дає папі́р» (М. Рильський).

ЕЛЕ́ГІЯ (від грец. ἔλεγος — журлива пісня) — 1) Один із жанрів ліричної поезії; вірш, пройнятий мішаним почуттям радості й журби або тільки смутком, задумою. З давньогрец. поетів-елегістів відомі Архілох, Каллімах, з латинських — *Овідій, Катулл*. Античні Е. написані *елегійним дистихом*. У новій поезії Е. втратила визначеність форми, але зберегла традиційний зміст і настрій (сум, роздуми). В рос. поезії Е. писали К. Батюшков, В. Жуковський, О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Некрасов, В. Брюсов. В укр. поезії елегійні мотиви трапляються в

Елам. Рельєф із зображенням воїнів. Бронза. 2-е тисячоліття до н. е. Лувр. Париж. Чоловіча голова. З Хамадана. Бронза. 2-е тисячоліття до н. е. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.

І. Франка (цикл «Зів'яле листя»), Лесі Українки, П. Грабовського, О. Маковея (цикл «Сум і глум»), В. Самійленка, в рад. поетів — М. Рильського («Роздум»), М. Стельмаха («Елегія») та ін. 2) В м у з и ц і — п'єса задумливого, сумного характеру, напр., «Елегія» з серенади для струнного оркестру П. Чайковського, «Елегія пам'яті Шевченка» для скрипки і фортепіано М. Лисенка.

ЕЛЕ́ЙСЬКА ШКО́ЛА, елеати — давньогрецька філософська школа 6—5 ст. до н. е., яка виникла в м. Елеї (на Пд. Італії) і справила значний вплив на формування ідеалістичного напряму в давньогрецькій філософії. Засновником Е. ш. вважається *Ксенофан*, а гол. представниками — *Парменід*, *Зенон Елейський*, Мелісс Самоський і Горгій. Елеати вели запеклу боротьбу проти матеріалістичних ідей *мілетської школи* й *Геракліта*. Е. ш. вперше в історії філософії висунула поняття єдиного буття як безперервного, незмінного, неподільного, однаково наявного в усіх елементах дійсності. Згодом це поняття стало одним із джерел ідеалізму *Платона* і *неоплатонізму*. Е. ш. вперше протиставила мислення чуттєвому сприйняттю, відводячи гол. роль у пізнанні мисленню. Е. ш. розробила ряд міркувань (*апорії* Зенона), які відіграли позитивну роль у дальшому розвитку діалектики: вони поставили питання про те, як логічними поняттями відобразити суперечливий характер руху.

ЕЛЕ́КТРА (Ἠλέκτρα) — у грецькій міфології дочка *Агамемнона* й *Клітемнестри*. За переказами троянського циклу, Е. врятувала свого брата *Ореста* й допомогла йому помститися убивцям їхнього батька — Клітемнестрі та її коханцеві Егісту. Міфи про Е. відображено в трагедіях Есхіла, Софокла й Евріпіда.

ЕЛЕКТРЕ́ТИ — тіла з *діелектриків*, які тривалий час зберігають наелектризований стан і створюють *електричне поле* в навколишньому просторі. Е. виготовляють з органічних (напр., бджоляний віск, парафін, ебоніт, антрацен) і неорганічних (сірка, титанати лужноземельних металів, борне скло тощо) діелектриків. Стабільні Е. одержують, нагріваючи діелектрики до т-ри, меншої за т-ру плавлення чи рівної їй з наступним охолодженням у сильному електр. полі (термоелектрети) або освітленням фотопровідних діелектриків (фотоелектрети). Е. застосовують у техніці зв'язку, електровимірювальних приладах, *обчислювальній техніці*, *електрофотографії*.

ЕЛЕ́КТРИКА — явище природи, пов'язане з існуванням, рухом і взаємодією *електричних зарядів*. Понад 2500 років тому стало відомо, що янтар, коли його потерти об яке-небудь ін. тіло, набуває здатності притягувати легкі тіла. Грец. назву янтарю ἤλεκτρον (електрон) було покладено в основу назв усіх електр. явищ. Систематичне вивчення Е. починається з 18 ст. Детальне дослідження атм. Е. провели Б. *Франклін*, М. В. *Ломоносов*, Г.-В. *Ріхман*. Франц. фізик Ш.-Ф. Дюфе (1698—1739) і Б. Франклін встановили існування електр. зарядів двох видів — позитивних і негативних. Було доведено, що між різнойменними зарядами діють сили притягання, а між однойменними — відштовхування. Г. *Кавендіш* (1773) і Ш.-О. *Кулон* (1785) встановили закон взаємодії електр. зарядів (див. *Кулона закон*). Після створення А. *Вольтою* (1794) хім. джерел електр. струму почалося інтенсивне дослідження дії постійного струму і зроблено перші спроби практичного застосування Е. В 1802 В. В. *Петров* відкрив електричну дугу і вказав на можливість застосовувати її для плавлення металів та освітлення. Теплову дію струму дослідили Дж. *Джоуль* (1841) та Е. Х. *Ленц* (1842; див. *Джоуля—Ленца закон*). Новий етап у розвитку науки про Е. почався 1820 після встановлення Г.-К. *Ерстедом* зв'язку між Е. і *магнетизмом*. Майже одночасно з ним А.-М. *Ампер* відкрив закон взаємодії між постійними електр. струмами (див. *Ампера закон*), а Ж.-Б. *Біо* і Ф. *Савар* встановили закон, що визначає величину напруженості магн. поля, створеного електр. струмом (див. *Біо — Савара—Лапласа закон*). Таким чином, було доведено, що джерелами магн. поля можуть бути і постійні магніти, і електр. струм. За гіпотезою Ампера, намагнічування тіл, зокрема постійних магнітів, пояснюється тим, що в усіх речовинах існують елементарні електр. струми, які замикаються в межах кожного атома (мол. струми). Після класичних праць Ерстеда й Ампера магнетизм став складовою частиною вчення про Е. Велике значення для розвитку теорії Е. і її практичного застосування мало відкриття М. *Фарадеєм* закону *електромагнітної індукції*. Заг. правило визначення напряму індукованих електр. струмів встановив 1833 Е. Х. Ленц (див. *Ленца правило*). У своїх працях Фарадей користувався поняттями електр. і магн. полів, довів вирішальну роль середовища при електромагн. взаємодіях. Погляди Фарадея поглибив і розвинув Дж.-К. *Максвелл*. За гіпотезою Максвелла, магн. поле створює не тільки електр. струм, пов'язаний з рухом зарядів, а й змінне електр. поле (*струм зміщення*); між електр. і магн. полем існує тісний зв'язок, що дає змогу говорити про єдине *електромагнітне поле*. Узагальнюючи експериментальні дані, Максвелл сформулював рівняння, які є основою *електродинаміки класичної* (див. *Максвелла рівняння*). Він передбачив існування *електромагнітних хвиль* і поширення їх у просторі з *швидкістю світла*, що дало йому підставу вважати світло одним з видів електромагн. випромінювання. У 1886—89 Г.-Р. *Герц* експериментально довів існування електромагн. хвиль; спостерігав відбиття, заломлення, інтерференцію й поляризацію їх за законами, відповідними законам для світлових хвиль. Дальший розвиток науки не підтвердив уявлень Фарадея й Максвелла про існування гіпотетичного середовища — ефіру, в якому нібито поширюються електромагн. хвилі. Відмова від моделі ефіру привела до створення А. *Ейнштейном* спец. *відносності теорії*. Важливим кроком у розвитку теорії Е. було встановлення існування елементарного електр. заряду. Досліди Дж.-Дж. *Томсона* (1897) по визначенню відношення заряду катодних променів до їхньої маси завершилися відкриттям носія елементарного від'ємного заряду — *електрона*. Всі відкриті до цього часу заряджені елементарні частинки мають заряд, що абс. величиною кратний зарядові електрона. З дослідженнями властивостей елементарних електр. зарядів тісно пов'язаний розвиток вчення про будову речовини. В 1911 Е. *Резерфорд* запропонував планетарну модель атома, за якою в центрі атома міститься позитивно заряджене ядро, навколо якого рухаються електрони. Уявлення про будову речовини з електр. зарядів, між якими діють електромагн. сили, дало змогу Г.-А. *Лоренцу* на поч. 20 ст. створити класичну електронну теорію. Проте значну кількість експериментальних фактів (закони теплового випромінювання, теплоємність електронного газу в металах та ін.) класична електронна теорія не могла пояснити, і це дало поштовх до створення нової, квантової теорії. В основу сучас. теорії електромагн. явищ і будови речовини покладено уявлення про елементарні електр. заряди і взаємодію між ними, а також закони *квантової механіки*. Ця теорія дає можливість пояснити багато явищ природи й передбачити нові закономірності. Вчення про Е. має велике практичне значення. Електр. енергія легко трансформується в ін. форми (теплову, механічну, хімічну, світлову та ін.), легко передається на великі віддалі, що сприяє широкому застосуванню її в нар. г-ві (див. *Електрифікація*). Вчення про Е. є основою багатьох галузей техніки — *електротехніки*, *радіотехніки*, *електроніки*, *автоматики*, *телебачення* тощо.

Літ.: Тамм И. Е. Основы теории электричества. М., 1976; Калашников С. Г. Электричество. М., 1977; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 3. М. 1977.
Д. О. Городецький.

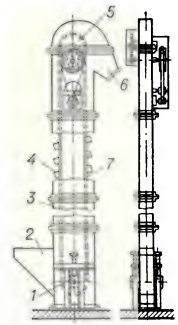

Елеватор ківшовий стрічковий: *1* — натяжний барабан; *2* — завантажувальний патрубок; *3* — кожух; *4* — ківш; *5* — приводний барабан; *6* — розвантажувальний патрубок; *7* — безконечна стрічка.

ЕЛЕКТРИФІКА́ЦІЯ [від *електри(ка)* і лат. facio — роблю] — єдиний у часі процес виробництва, розподілу і споживання електроенергії; широке впровадження електр. енергії в народне господарство і побут. Е. є основою швидкого *науково-технічного прогресу* і зростання *продуктивності праці* в усіх галузях сусп. виробн., підвищення культури й добробуту людей, найважливішою умовою ефективного розміщення продуктивних сил.

Перші електростанції почали будувати в Європі й Америці в 2-й пол. 19 ст. Електроенергію використовували гол. чин. для освітлення. В Росії першу електростанцію постійного струму було збудовано 1879 в Петербурзі. Пізніше споруджено невеликі електростанції

Потужність електростанцій в СРСР (тис. кВт)

Роки	СРСР	у т. ч. УРСР
1913	1141	304
1928	1905	474
1940	11 193	2681
1945	11 124	1141
1950	19 614	3341
1960	66 721	11 729
1965	115 033	18 929
1970	166 150	27 889
1977	237 805	42 898

Виробництво електроенергії в СРСР (млн. кВт·год)

Роки	СРСР	у т. ч. УРСР
1913	2039	543
1928	5007	1261
1940	48 562	12 411
1945	43 257	3150
1950	91 226	14 711
1960	292 274	53 926
1965	506 672	94 614
1970	740 926	137 600
1977	1 150 074	215 667

Виробництво і споживання електроенергії в капіталістичних країнах (1977; млрд. кВт · год)

Країна	Виробництво	Споживання в промисловості
Великобританія	289	131
Італія	167	90
США	2300	870
ФРН	326	175
Франція	213	118
Японія	533	305

в Москві, Баку, Лодзі, Києві та ін. містах. Загальна потужність електростанцій країни 1913 становила 1098 тис. кВт, а виробн. електроенергії — 1945 млн. кВт · год (8-е місце в світі). В СРСР на всіх етапах комуністичного будівництва Е. надавалося першорядного значення. В. І. Ленін обгрунтував роль Е. у створенні *матеріально-технічної бази комунізму*. Він вказував, що «комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 151). За ініціативою В. І. Леніна 1920 розроблено план електрифікації Росії *ГОЕЛРО*, розрахований на 10—15 років (в основному виконано до 1931). За виробн. електроенергії СРСР уже 1935 посідав 3-є місце в світі (після США і Німеччини) і 2-е в Європі. Під час Великої Вітчизн. війни енерг. господарство західних районів країни зазнало великих втрат. Було зруйновано 61 електростанцію заг. потужністю бл. 5 млн. кВт, 10 тис. км магістральних високовольтних ліній електропередачі, 12 тис. споруд електростанцій і підстанцій. Відбудова енерг. г-ва почалася ще в роки війни і здійснювалася одночасно з його дальшим розвитком. Довоєнного рівня виробн. електроенергії було досягнуто вже 1946. В 1947 СРСР за виробн. електроенергії вийшов на 1-е місце в Європі і на 2-е в світі. Поряд з кількісним зростанням в енергетиці СРСР за післявоєнний час сталися й великі якісні зміни.

Здійснювалися концентрація потужностей і централізація вироблення електроенергії. Збудовано багато потужних теплових і гідроелектростанцій, зокрема *Запорізьку ДРЕС* імені XXV з'їзду КПРС, *Вуглегірську ДРЕС* імені XXV з'їзду КПРС, *Криворізьку ДРЕС-2* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Заїнську ДРЕС* імені 50-річчя СРСР, *Зміївську ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського, Молдавську ДРЕС, *Придніпровську ДРЕС* імені 50-річчя Радянської України, *Красноярську ГЕС* імені 50-річчя СРСР, *Усть-Ілімську ГЕС*, *Братську ГЕС* імені 50-річчя Великого Жовтня, *Волзьку ГЕС* імені В. І. Леніна, *Волзьку ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС.

У Радянському Союзі вперше в світі практично розв'язано проблему використання в енерг. цілях *атомної енергії*. В 1954 стала до ладу перша пром. атомна електростанція в Обнінську потужністю 5 тис. кВт, що знаменувало початок ери атомної енергетики. На кін. 1977 в СРСР діяло 11 АЕС. Буд-во електр. мереж здійснюється в двох осн. напрямах : спорудження магістральних ліній для об'єднання окремих електростанцій та енерговузлів в *енергетичні системи*, енергосистем — в об'єднані енергосистеми, а останніх — у *Єдину енергетичну систему СРСР* і буд-во розподільних мереж. У країні збудовано високовольтні лінії електропередачі (ЛЕП) напругою 400 кВ, 500 кВ, 800 кВ, міжсистемні ЛЕП—750 кВ.

На Україні першу електростанцію збудовано в Києві 1890. Е. на Україні на всіх етапах комуністичного будівництва відбувалася за єдиним планом, на єдиних принципах і відповідно до розвитку Е. Рад. Союзу, в тісній співдружності і з братерською допомогою всіх рад. республік. Наявність значних енерг. ресурсів на Україні сприяла розвиткові електроенергетики республіки, що відбувався шляхом буд-ва потужних теплових електростанцій, гідроелектростанцій, ліній електропередачі, створення енерг. систем і об'єднання їх в *Об'єднану енергетичну систему УРСР*. Осн. базою виробн. електроенергії на Україні, як і в усьому Рад. Союзі, є теплові електростанції (ТЕС). Щоб забезпечити електроенергією в першу чергу найбільші пром. центри республіки, енерг. буд-во провадилося насамперед у Донбасі, Придніпров'ї, а також у Києві, Харкові, Миколаєві, Одесі та ін. великих містах. Заг. потужність теплових електростанцій УРСР 1940 досягла 2,1 млн. кВт, тобто збільшилась у 7 раз проти 1913. Швидкими темпами споруджувалися ТЕС у післявоєнні роки. Стали до ладу нові потужні ДРЕС: Миронівська, Слов'янська, Ворошиловградська, Старобешівська, Придніпровська, Зміївська, *Сімферопольська ДРЕС* імені В. І. Леніна, *Бурштинська ДРЕС* імені 50-річчя ГОЕЛРО, Криворізька ДРЕС-2, *Трипільська ДРЕС*, *Ладижинська ДРЕС* імені 50-річчя СРСР. У республіці працюють найбільші в Рад. Союзі і Європі Запорізька та Вуглегірська ДРЕС. На сучас. ТЕС встановлено енергоблоки одиничною потужністю 300—800 тис. кВт. У значних розмірах на Україні розвивається *теплофікація*. Для теплопостачання міст і пром. центрів тільки за роки дев'ятої п'ятирічки збудовано теплоелектроцентралі заг. потужністю 1,4 млн. кВт, у т. ч. найбільшу в республіці Київську ТЕЦ-5 з теплофікаційними агрегатами 100 і 250 тис. кВт. Із заг. кількості вироблюваної електроенергії на Україні 96% припадає на ТЕС. Велике значення для Е. УРСР мають і гідроелектростанції. Найбільші гідроенергоресурси мають ріки Дніпро, Дністер і Пд. Буг. *Дніпрогес* імені В. І. Леніна — перша ГЕС, збудована на Дніпрі. В післявоєнні роки споруджено нові гідроелектростанції на Дніпрі. Спорудження на Дніпрі 6 ГЕС і однієї ГАЕС дало змогу створити *Дніпровський каскад ГЕС*. Будується (1979) Дністровська ГЕС, яка матиме комплексне значення для енергетики і меліорації земель. Розширюється Дніпрогес.

У 1977 на Україні стала до ладу перша атомна електростанція — *Чорнобильська АЕС*. Будуються (1979) Ровенська, Південно-Українська, Кримська, Хмельницька, Запорізька АЕС. В УРСР вироблялось (1977) 18,8% загальносоюз. електроенергії. Середньорічні темпи приросту виробн. електроенергії в СРСР, у т. ч. й на Україні, перевищують темпи зростання виробн. електроенергії в багатьох капіталістичних країнах. Разом з буд-вом електростанцій у найважливіших районах і центрах України ще в довоєнні роки споруджувалися *лінії електропередачі* підстанції високої напруги та розподільні *електричні мережі*. На Україні першу лінію електропередачі напругою 110 кВ Штерівська ДРЕС — Кадіївська підстанція збудовано 1929. У післявоєнні роки електромережі республіки розвиваються швидкими темпами. Споруджено осн. магістральні лінії електропередачі напругою 330 кВ. У 1962 введено в експлуатацію першу в світі лінію електропередачі постійного струму напругою 800 кВ Волгоград — Донбас. Завершено роботи по повному освоєнню на номінальну напругу лінії електропередачі 750 кВ Донбас—Зх. Україна. Збудовано унікальну двоколову лінію електропередачі напругою 330 кВ через Каховське водосховище.

На Україні ще в довоєнні роки створено енерг. системи — Донбаську, Дніпровську, Харківську і Київську й енергокомбінати — Одеський, Миколаївський і Львівський. За післявоєнні роки енергосистеми було розширено, енергокомбінати перетворено на енергосистеми і об'єднано їх між собою. Енергосистема УРСР лініями електропередачі з'єднана з Єдиною енерг. системою Європ. частини СРСР, на Зх.— з енергосистемами соціалістичних країн — членів РЕВ (див. «*Мир*»).

Потужна електроенерг. база, створена в СРСР, стала основою розвитку і тех. прогресу всіх галузей нар. г-ва країни. Гол. споживачем електроенергії є пром-сть. У 1977 в пром-сті і буд-ві було спожито бл. 62% заг. кількості спожитої в країні електроенергії (на Україні — бл. 60%).

В 1977 *електроозброєність праці* в пром-сті країни збільшилася проти 1940 в 6,6 раза. В УРСР темпи зростання електроозброєності праці в пром-сті 1977 становили 124% проти 1970. Збільшується споживання електроенергії в с. г., особливо в тваринництві й овочівництві (для обігрівання теплиць, парників). У колгоспах і радгоспах республіки діють 2351 тис. електродвигунів потужністю 12,3 млн. кВт. Використання електроенергії в побуті трудівників села значно підвищило матеріально-культур. рівень і поліпшило умови їхнього життя. Широко застосовується електроенергія на залізничному транспорті. В 1977 експлуатаційна довжина електрифікованих з-ць країни становила 40,5 тис. км, у т. ч. на Україні — 6,9 тис. км; 151 місто країни має тролейбусне сполучення (в УРСР — 37), 109 — трамвайне (в УРСР — 25), 7 — метрополітени (в УРСР — 2). Проблеми розвитку електроенергетики на Україні розробляють *Електродинаміки інститут* АН УРСР, *Технічної теплофізики інститут* АН УРСР, *Київський політехнічний інститут* та ін.

Основою енерг. бази соціалістичних країн є теплові електростанції, на яких виробляється від 84

до 100% загального виробництва електроенергії. Розгорнулося будівництво атомних електростанцій. Велику допомогу в розвитку Е. соц. країн подає СРСР. При його тех. сприянні 1971—75 було введено в дію 9,7 млн. кВт енерг. потужностей, у т. ч. 1,9 млн. кВт на атомних електростанціях. До 1960 в країнах—членах РЕВ в основному було завершено створення нац. енергосистем. Концентрація виробн. і централізація енергопостачання привели до об'єднання енергосистем окремих країн в об'єднану енергосистему «Мир». Частка соціалістичних країн у світовому виробн. електроенергії зросла з 7,8% 1937 до 24% 1977. Рівень Е. в капіталістичних країнах характеризується даними таблиці. У багатьох країнах, особливо в США, Великобританії та ФРН, основою Е. є теплові електростанції. Гідроелектростанції будуються гол. чин. у країнах зі значними запасами гідроенергоресурсів (Канаді, Італії, Швеції, Норвегії та ін.). На поч. 1974 в капіталістичних країнах діяло 82 атомні електростанції потужністю 43 млн. кВт. Е. г-ва капіталістич. країн відбувається нерівномірно, гальмується, зокрема, неповним використанням енергосистем, *кризою енергетичною*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Ленин В. И. Об электрификации. М., 1964; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Электроэнергетика Украинской ССР. К., 1970; Бесчинский А. А., Коган Ю. М. Экономические проблемы электрификации. М., 1976; Электрификация СССР. 1917—1967. М., 1967; Электрификация СССР. 1967—1977. М., 1977; Прузнер С. Л., Златопольский А. Н., Некрасов А. М. Экономика энергетики СССР. М., 1978; Электроэнергетика европейских стран — членов Совета Экономической Взаимопомощи. М., 1978; Ораевский В. Н. Ядерная энергетика. К., 1978; Солдаткина Л. А. Электрические сети и системы. М., 1978.

О. Н. Макухін.

ЕЛЕКТРИ́ЧНА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ — *залізниця*, де для перевезення пасажирів, багажу і вантажів застосовують електр. *тягу*. Основні частини Е. з.: *лінії електропередачі, тягові підстанції, контактна мережа* і *рухомий склад*. В СРСР на Е. з. застосовують змінний струм пром. частоти напругою 25 кВ (на *електровозах* і в моторних вагонах він перетворюється на необхідний для тягових електродвигунів постійний струм) і постійний струм напругою 3 кВ. Використання змінного струму дає змогу збільшувати (до 60 км) допустиму віддаль між тяговими підстанціями, зменшує витрати на спорудження контактної мережі. Система постійного струму при великому обсязі перевезень потребує важкої і дорогої контактної мережі, встановлення через кожні 20—25 км перетворювальних тягових підстанцій. Перевагами Е. з. перед з-цею з тепловою тягою є: централізоване енергопостачання від потужних енергосистем, що забезпечує високу надійність руху поїздів; більша потужність електровозів, внаслідок чого значно зростає провізна і пропускна спроможність залізничних ліній; вищий ккд електр. тяги. Перші досліди щодо використання електр. тяги виконав (1876) рос. інженер Ф. А. Піроцький. Вперше електр. тягу було застосовано (1895) на магістральній дільниці Балтімор — Огайо у США. В СРСР електрифікація з-ць почалася як частина плану *ГОЕЛРО* введенням у дію (1926) електрифікованої дільниці Баку — Сабунчі — Сурахани протяжністю 19 км. В УРСР вперше (1934) електрифіковано дільницю Запоріжжя — Нікополь (84 км). Заг. протяжність колій Е. з. в СРСР становить (1.I 1979) понад 40 тис. км (1-е місце в світі), в т. ч. в УРСР — бл. 7 тис. км.

П. К. Кириленко.

ЕЛЕКТРИ́ЧНА МАШИ́НА — машина, за допомогою якої механічну енергію перетворюють на електричну (електр. *генератор*) або електричну — на механічну (*електродвигун*) чи на електр. енергію іншого виду (*перетворювач струму електромашинний*). Дія її грунтується на *електромагнітній індукції* і законах, що визначають мех. сили взаємодії електр. струму і магн. полів. Осн. елементами Е. м. є *магнітопровід*, де локалізується магн. поле, і обмотки, що в них протікає електр. струм та індукується *електрорушійна сила*. Конструктивно Е. м. складається з *ротора* і *статора*. Розрізняють Е. м. постійного струму, змінного струму (див. *Асинхронна електрична машина, Синхронна електрична машина*) й універсальні — як постійного, так і змінного струму. Е. м. властиві високі енерг. показники, зручність експлуатації, широкий діапазон потужностей.

Літ.: Постников И. М. Проектирование электрических машин. К., 1960; Вольдек А. И. Электрические машины. Л., 1978.

Ю. Г. Блавдзевич.

ЕЛЕКТРИ́ЧНА МЕРЕ́ЖА — сукупність пристроїв, якими передають на віддаль і розподіляють між споживачами електр. енергію. Осн. частини Е. м.: *кабельні лінії електропередачі* або *повітряні лінії електропередачі*, розподільні й *трансформаторні підстанції*. В деяких Е. м. є й *перетворювальні підстанції*. Розрізняють Е. м.: постійного і змінного струму; низької (до 1000 В) і високої (понад 1000 В) напруги; розімкнені (радіальні) й замкнені (кільцеві); живильні (ними передають енергію від джерела живлення до вузлових трансформаторних або розподільних підстанцій) і розподільні (для безпосереднього живлення споживачів або споживчих підстанцій). В СРСР найпоширеніші Е. м. трифазного змінного струму. Номінальні напруги Е. м. переважно 380/220 і 600 В; 6, 10, 35, 110, 154, 220, 330, 400, 500 і 750 кВ. Е. м. напругою 220 В живлять різні освітлювальні й побутові прилади; напругою 380 В ÷ 10 кВ — потужні електродвигуни. За допомогою Е. м. напругою понад 6 кВ передають і розподіляють енергію на віддаль з наступним зниженням напруги. Е. м. постійного струму постачають енергію засобам міського транспорту, деяким електрохім. підприємствам, передають великі потоки енергії на значні віддалі. Див. також *Захист електричної мережі*.

Ф. П. Кравченко.

ЕЛЕКТРИ́ЧНА ПІ́Ч — нагрівальна або плавильна піч, що в ній електр. енергія перетворюється на теплову. Е. п. поділяють на *дугові печі, індукційні печі, плазмові печі*, печі опору й електроннопроменеві. В Е. п. опору тепло виділяється під час проходження електр. струму через провідники з активним *електричним опором*. Розрізняють Е. п. опору непрямої (електр. струм протікає через нагрівальні елементи) і прямої (електр. струм протікає безпосередньо по матеріалу) дії. Застосовують такі печі при термічній обробці, *електрошлаковому переплаві*, для нагрівання матеріалів перед обробкою тиском, їхнього сушіння і плавлення. В електроннопроменевих високовакуумних печах є електроннопроменеві гармати, що випромінюють електрони, кінетична енергія яких при співударянні з поверхнею металу перетворюється на теплову. В печах такого типу одержують особливо чисті сталі і тугоплавкі матеріали. Універсальну ампульну нагрівальну Е. п. «Сплав» і універсальну Е. п. «Кристалл» встановлено на рад. космічній станції «Салют-6» (див. «*Салют*»).

М. І. Гасик.

ЕЛЕКТРИ́ЧНА СТА́ЛА, ε_0 — скалярна величина $1/36\pi \cdot 10^{-9}$ Ф/м, що входить у рівняння електр. поля при записі їх у т. з. раціоналізованій формі, відповідно до якої утворено електр. і магн. одиниці *Міжнародної системи одиниць* (СІ).

ЕЛЕКТРИ́ЧНА СТА́НЦІЯ — промислове підприємство або установка, де виробляють електричну енергію або електричну й теплову. Залежно від джерела використовуваної енергії Е. с. поділяють на *теплові електростанції, гідроелектричні станції, вітроелектричні станції* й *атомні електростанції*.

ЕЛЕКТРИ́ЧНЕ ОПА́ЛЕННЯ — опалення приміщень, яке грунтується на перетвореній електр. енергії на теплову в електроконвекторах, електрокамінах та ін. електр. *опалювальних приладах*. Переваги Е. о. перед ін. видами *опалення*: можливість повної автоматизації; відсутність громіздких металомістких трубопроводів; компактність; нескладний монтаж і високий ккд електр. опалювальних приладів; зручність і нескладність системи енергопостачання, що її використовують і для ін. побутових потреб; висока гігієнічність. Е. о.— основний або додатковий вид опалення переважно житл. і громад. будинків.

О. М. Скляренко.

ЕЛЕКТРИ́ЧНЕ ПО́ЛЕ — одна з форм прояву *електромагнітного поля*; створюється *електричними зарядами*, а також при зміні в часі *магнітного поля*. Взаємодія між електр. зарядами відбувається через взаємодію зі створеними ними Е. п. Поле, створене нерухомими електр. зарядами, наз. електростатичним. Кількісною характеристикою Е. п. є

Динаміка зростання потужностей електроенергії на електростанціях УРСР (тис. кВт)

Роки	Теплові електростанції	Гідроелектростанції
1940	2110	571
1950	2647	694
1960	9925	1804
1965	16 699	2230
1970	25 362	2527
1977	39 120	3778

Динаміка зростання виробництва електроенергії на електростанціях УРСР (млн. кВт·год)

Роки	Теплові електростанції	Гідроелектростанції
1940	10 161	2250
1950	12 251	2460
1960	49 909	4017
1965	88 314	6300
1970	126 016	11 584
1977	205 052	10 615

напруженість поля. Силові лінії Е. п., створеного електр. зарядами, розімкнуті, а Е. п., створеного магн. полем, замкнуті.

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ВУ́ГОР (Electrophorus electricus) — риба родини електр. вугрів ряду *коропових*. Довж. тіла 1—1,5 м (іноді до 3 м), маса до 20 кг. Тіло зміеподібне, голе. Спинного й черевних плавців немає. Пересувається за допомогою коливних рухів надзвичайно довгого підхвостового плавця. Забарвлення коричневе, нижня частина голови й горла — оранжеві, очі — яскраво-зелені. Вздовж боків тіла є *електричні органи,* що займають бл. 4/5 довжини і становлять бл. чверті маси тіла. Вони служать для нападу, захисту, відшукування корму й орієнтування. Напруга електр. розряду 300—350 В (іноді до 650 В) при силі струму в 0,5—0,75 А. Живиться Е. в. дрібною рибою. Поширений у неглибоких річках Центр. і Пд. Америки. Об'єкт місцевого промислу (вживається в їжу). *Ю. В. Мовчан.*

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ЗАРЯ́Д — зв'язане з матеріальним носієм джерело *електромагнітного поля.* Вся сукупність електр. явищ у природі є проявом існування, руху і взаємодії Е. з. Розрізняють Е. з. двох видів: позитивні (+) і негативні (—). Заряди, аналогічні до тих, які виникають на потертому шкірою склі, умовно наз. позитивними; аналогічні до зарядів, що з'являються на потертому вовною ебоніті,— негативними. Однойменні заряди відштовхуються, а різнойменні притягуються. Е. з. дискретний : існує елементарний Е. з., рівний абс. величиною зарядові електрона (1,6021917 10^{-19} Кл), якому кратні заряди всіх тіл і частинок. Повний Е. з. тіла визначається алгебр. сумою зарядів електронів і протонів, що входять до складу його атомів. Сила взаємодії між нерухомими Е. з. визначається за *Кулона законом,* зв'язок Е. з. з електромагн. полем описується *Максвелла рівняннями.*

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ НАГРІ́В — нагрів матеріалів теплом, джерелом якого є електр. струм. Розрізняють *індукційний нагрів, діелектричний нагрів,* нагрів опором (при прямому протіканні електр. струму по матеріалу), електродуговий (*дугою електричною*) й електронопроменевий (пучком прискорених електронів). Є і нагрів в електроліті (при пропусканні постійного струму через виріб — катод) і плазмовий нагрів (струминою плазми, створюваною за допомогою *плазмотрона*).

Електричний скат Torpedo narke.

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ О́ПІР — 1) У ф і з и ц і — величина, яка характеризує протидію провідника або електр. кола проходженню *електричного струму.* Часто під Е.о. розуміють лише т. з. омічний опір — опір постійному струмові, що визначається за *Ома законом.* Е. о. змінному струмові наз. *повним опором.* Е. о. залежить від матеріалу, геом. розмірів і т-ри провідника, а для змінного струму — і від його частоти. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Е. о. є *ом.* 2) У б і о л о г і ч н и х с и с т е м а х Е. о. складається з т. з. активного (омічного) й реактивного (ємнісного) опорів тканин живих організмів. Загальний Е. о. тканини дорівнює їхній сумі. При підключенні змінного струму Е. о. змінюється (внаслідок зміни ємнісного опору) залежно від частоти струму: збільшується при проходженні повільних коливань і зменшується при високих частотах.

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ПОТЕНЦІА́Л, φ — скалярна величина, що є енергетичною характеристикою *електричного поля.* Е. п. у якій-небудь точці поля чисельно дорівнює роботі, яку виконують сили поля по переміщенню одиничного позитивного електр. заряду з цієї точки в іншу, Е. п. якої дорівнює 0. Звичайно вважають, що φ = = 0 у нескінченно віддаленій точці, проте на практиці часто за нульовий Е. п. беруть потенціал Землі. В *Міжнародній системі одиниць* одиницею Е. п. є *вольт.*

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ПРИ́ЛАД вимірювальний — прилад для вимірювання електричних (струму, напруги, потужності, опору, ємності тощо) та неелектричних (температури, тиску та ін.) величин, дія якого грунтується на використанні електричних явищ. Розрізняють Е. п. безпосередньої оцінки (прямого або мішаного перетворення, напр. *вольтметри, ватметри*) і порівняння (зрівноваження, напр. *потенціометри*). Е. п. поділяють ще на електромеханічні, в яких є рухомі частини, і статичні — без таких частин. До електромех. належать вимірювальні *магнітоелектричні прилади, індукційні прилади, електродинамічні прилади, електромагнітні прилади, електростатичні прилади.* Статичними є електрохім., *електронні прилади, термоелектричні прилади* та ін. За способом одержання інформації у вихідному сигналі розрізняють Е. п. аналогові й цифрові (див. *Цифрові вимірювальні прилади*), за типом відлікового пристрою — показуючі та реєструючі. Е. п. наз. за вимірюваною величиною (*фазометр, частотомір* та ін.), за одиницею її вимірювання (*амперметр, омметр* тощо) або за структурою приладу (напр., *міст вимірювальний*). Точність вимірювання Е. п. визначається приведеною похибкою (відповідно до *класу точності*). Е. п. застосовують при налагоджуванні й експлуатації електр. апаратури, пристроїв автоматики у дослідних роботах тощо.

Літ.: Электрические измерения. Л., 1973; Орнатский П. П. Теоретические основы информационно-измерительной техники. К., 1976. *В. П. Карпенко.*

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н (ЕРД) — ракетний двигун, в якому робоче тіло (*ракетне паливо*) прискорюється до високих швидкостей витікання (неможливих у звичайних ракетних двигунах) за допомогою бортового джерела електр. енергії. ЕРД (схема) використовують як допоміжні або маршові рушійні установки на *космічних літальних апаратах.* За допомогою ЕРД, в яких електр. енергія переходить у кінетичну енергію реактивного струменя, питомий імпульс підвищується в десятки й сотні разів. Внаслідок великої швидкості витікання робочого тіла для ЕРД характерне істотне зниження маси цього тіла, запаси якого не поповнюються. Велика відносна вага електросилової установки визначає малу тягооснащеність космічного об'єкта з ЕРД. Тому такі двигуни можна застосовувати лише для об'єктів, що перебувають у космо-

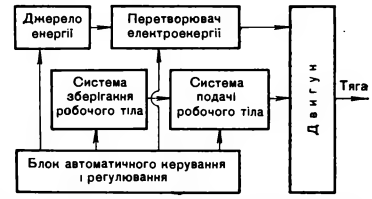

Принципова схема електричного ракетного двигуна.

сі тривалий час, і в тих випадках, коли допускаються малі прискорення порядку 10^{-3} *g*. За способом прискорення робочого тіла розрізняють електротермічні, електромагн. та електростатичні ЕРД (див. *Електромагнітний ракетний двигун, Електростатичний ракетний двигун*). В СРСР на космічних апаратах «*Зонд*» і «*Космос*», а також у США проводиться відпрацювання ЕРД в умовах польоту.

М. В. Белан.

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ СТРУ́М — упорядкований рух *електричних зарядів.* За напрям Е. с. умовно вибрано напрям руху позитивних зарядів (або протилежний рухові негативних). Розрізняють Е. с. провідності — рух електр. зарядів під дією електр. поля та *конвекційний струм* — рух макроскопічних заряджених тіл як цілого (напр., заряджених крапель дощу під дією сили тяжіння). Носіями Е. с. провідності в металах є *електрони,* в електролітах — *іони,* в газах — електрони та іони. Кількісними характеристиками Е. с. є скалярна величина *сила струму* *I* й векторна — густина струму $\vec{j}$, яка визначає *I* через одиницю поверхні (напр., поперечного перерізу провідника) і пропорційна концентрації *n*, заряду *e* й серед. швидкості $\vec{v}$ носіїв струму: $\vec{j} = en\vec{v}$. Густина Е. с. залежить від *напруженості поля* $\vec{E}$: $\vec{j} = \sigma\vec{E}$, де σ — питома *електропровідність.* Залежно від характеру електр. поля, під дією якого рухаються заряди в провіднику, розрізняють постійний і змінний Е. с. Якщо *напруга електрична* на кінцях провідника з часом змінюється, те змінний Е. с., якщо ні — постійний. Усі види Е. с. створюють *магнітне поле.* При проходженні через речовину Е. с. виділяється тепло (за винятком *надпровідників*) і може змінюватись її хім. склад (див. *Електроліз*).

Д. О. Городецький.

ЕЛЕКТРИ́ЧНІ О́РГАНИ — органи нападу, захисту і сигналізації у деяких риб. Є видозміненими поперечносмугастими м'язами (в

електричних скатів, електричного вугра) або шкірними залозами (в електр. сома). Е. о. найчастіше містяться по боках голови або у хвостовій частині тіла (у сома вкривають майже все тіло). Незалежно від походження Е. о. мають подібну будову. Вони складаються з окремих електр. пластинок, мембрани яких є електр. *генераторами*, з'єднаних у розташовані вертикально (у ската) або горизонтально (у вугра) стовпчики і відокремлених одна від одної прошарком драглистої сполучної тканини. Е. о. іннервуються гілками блукаючого, лицьового та язиковоглоткового нервів, що підходять з електронегативного боку пластинок. Розряд Е. о. являє собою потенціали дії (див. *Біоелектричні потенціали*), які сумуються при послідовному з'єднанні пластинок. Напруга електр. розрядів Е. о. коливається від 30 (у скатів) до 900 В (у вугра). Ці електр. розряди смертельні для дрібних тварин, небезпечні для людини.

ЕЛЕКТРИ́ЧНІ РОЗРЯ́ДИ В ГА́ЗАХ — проходження електрич. струму в газі під дією електр. поля. Див. *Розряди в газах* електричні.

ЕЛЕКТРИ́ЧНІ СКА́ТИ, гнюсові (Torpedinidae) — родина риб ряду електричних скатів, або гнюсоподібних. Довж. тіла до 2 м, маса до 100 кг. Тіло голе, округлої форми. Забарвлення яскраве, строкате, у багатьох видів на світлому фоні є кілька чорних, синіх або фіолетових плям. По боках головної частини тіла розміщені *електричні органи*, які становлять бл. 1/6 загальної маси риби і дають електр. розряд напругою до 70 В (іноді більше). Цим розрядом Е. с. глушать дрібних і відлякують великих тварин. Е. с.— малорухливі донні риби, живуть у прибережній зоні на глибині 500 м (деякі до 1000 м). Яйцеживородні, виношують ембріонів бл. року. Живляться ракоподібними, молюсками, червами й рибою. Бл. 30 видів. Поширені переважно в тропічних, субтропічних водах усіх океанів. Пром. значення невелике. *Ю. В. Мовчан.*

ЕЛЕКТРИ́ЧНІ Я́ВИЩА в атмосфері — явища, що відбуваються в атмосфері під впливом постійно існуючого *електричного поля*, зумовленого наявністю електр. зарядів Землі й атмосфери. Напруженість поля коливається під час гроз, злив, хуртовин, сильних вітрів та при наявності хмар. Середні значення напруженості поля над рівниною змінюються від кількох десятків до кількох сотень вольт на метр; у помірних широтах вона більша, ніж біля екватора та полюсів. Пересічно біля земної поверхні напруженість становить бл. 130 В/м, на висоті бл. 10 км наближається до 0. Взимку напруженість поля більша, ніж улітку. Існує зв'язок між напруженістю електр. поля й метеорологічними елементами і явищами. Про окремі Е. я. в атмосфері див. *Блискавка* в атмосфері, *Гроза, Ельма вогні, Зірниця.*

К. Т. Логвинов.

ЕЛЕКТРО ... (від грец. ἤλεκτρον — *янтар*, бурштин) — частина складних слів, що відповідає поняттю «електричний» *(електроліз, електротехніка).*

ЕЛЕКТРОАКУ́СТИКА (від *електро...* та *акустика*) — галузь акустики, яка вивчає теорію, методи розрахунків і конструювання пристроїв для перетворювання електр. сигналів на акустичні (механічні) й навпаки. Осн. завданням Е. є встановлення співвідношення між сигналами на вході й виході перетворювача і знаходження умов, при яких перетворення відбуваються найефективніше і з найменшим спотворенням. Е. тісно пов'язана з ін. розділами акустики; пристрої, які вона вивчає, входять до складу акустичної апаратури (напр., апаратура для запису й відтворення звуку, ультразвукової дефектоскопії) або широко застосовуються в експериментальних дослідженнях (напр., в *архітектурній акустиці, будівельній акустиці*, медицині, геології, океанографії тощо).

Літ.: Римский-Корсаков А. В. Электроакустика. М., 1973; Сапожков М. А. Электроакустика. М., 1978; Скучик Е. Основы акустики, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1976.

ЕЛЕКТРОВА́КУУМНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, дія яких грунтується на електричних явищах, що відбуваються у вакуумі або в середовищі розріджених інертних газів. Являють собою герметичні скляні, металеві або керамічні балони, всередині яких створено вакуум (тиск 10^{-4} — 10^{-5} Па) чи містяться розріджені (тиск 10^{-1} —10^{2} Па) інертні гази (аргон, неон тощо). Електровакуумними є *іонні прилади*, електронні й безрозрядні. В електронних Е. п. вільні електрони, що утворюються внаслідок *емісії електронної*, спричинюють проходження електр. струму у вакуумі від катода до анода. До електронних Е. п. належать *лампи електронні, електроннопроменеві трубки*, деякі фотоелектричні й рентгенівські прилади (див. також *Фотоелектричні явища, Рентгенівське проміння*). У безрозрядних Е. п. електр. струм протікає по провідниках, розміщених у вакуумі або інертному газі. Приладами такого типу є *баретери, лампи розжарення*, вакуумні *термоелементи* та ін. Е. п. застосовують у радіо- й електротехніці, рентгенографії тощо.

Літ.: Гурлев Д. С. Справочник по электронным приборам. К., 1974; Дулин В. Н. Электронные приборы. М., 1969.

Н Є. Февральова.

ЕЛЕКТРОВО́З — локомотив, що приводиться в рух тяговими *електродвигунами*, які живляться електр. струмом від *контактної мережі*. Розрізняють Е. (мал.) магістральні (пасажирські, вантажні), промислові та рудникові (останні можуть живитися і від акумуляторної батареї або високочастотної мережі); постійного і змінного струму. З контактною мережею Е. з'єднується *струмознімачем*, розміщеним на його даху, а з рейками (зворотним проводом електр. кола) — колісними парами. Рух від електродвигунів до коліс Е. передається за допомогою механічної (переважно зубчастої) *передачі*. Е.— найекономічніший і найпристосованіший до сучас. умов експлуатації локомотив. Він не потребує палива, води і, отже, може робити довгі рейси без зупинки. Однак, на відміну від *тепловоза*, не автономний. Ккд Е. приблизно 0,74—0,87. Швидкість магістральних пасажирських Е. до 220 км/год, їхня потужність до 9000 кВт. Перший

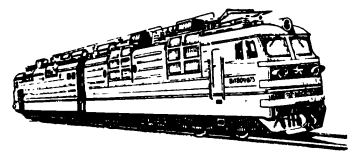

Магістральний вантажний електровоз.

магістральний Е. збудовано 1895 у США. В СРСР вітчизняні Е. почали застосовувати 1932. Е. виготовляють на Новочеркаському і Тбіліському електровозобудівних з-дах. Див. також *Електрична залізниця.*

В. С. Золотарьов.

ЕЛЕКТРОВОЗОБУДУВА́ННЯ — галузь залізничного машинобудування. Див. *Транспортне машинобудування.*

ЕЛЕКТРОГІДРАВЛІ́ЧНА ОБРО́БКА — обробка матеріалів ударною хвилею, зумовленою потужним електр. розрядом у рідині. Для Е. о. використовують спеціальні (релаксаційні) *генератори*, що забезпечують виникнення між електродами, зануреними в рідину (переважно воду), електр. розряду. Вдаючись до Е. о., руйнують гірські породи, видаляють *окалину* з поверхні відливок, подрібнюють волокнисті і пластичні матеріали, штампують і пресують вироби тощо. *Р. О. Гурвич.*

ЕЛЕКТРОГРА́ФІЯ (від *електро* ... і грец. γράφω — пишу) — сукупність електр. і магнітних способів відтворення зображень на *друкарській формі* з подальшим передаванням їх на папір або ін. матеріал. Найпоширенішими способами Е. є *електрофотографія* і феромагнітографія (процес, подібний до запису звука на *магнітофоні*). Електрографічні способи відносно нескладні (щодо виготовлення друкарських форм), відзначаються оперативністю і точністю відтворення зображень, але порівняно з ін. способами друку менш продуктивні.

Склад наукових консультантів, які брали участь у підготовці третього тому УРЕ, буде опубліковано в четвертому томі.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Гімн Державний (4 сторінки), с. 40—41
Глущенко М. П., с. 64—65
Глущенко П. І., с. 64—65
Гоголь М. В., с. 448—449
Гойя Ф., с. 80—81
Головний мозок (2 сторінки), с. 384—385
Горький М., с. 448—449
Готика, с. 448—449
Гравюра (2 сторінки), с. 448—449
Графіка (2 сторінки), с. 144—145
Греція сучасна, с. 448—449
Греція Стародавня, с. 448—449
Гриби (2 сторінки), с. 400—401
Григор'єв С. О., с. 208—209
Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20 в Росії (2 сторінки), с. 448—449
Грузинська РСР (2 сторінки), с. 448—449
Грунти України, с. 304—305
Гутне скло, с. 224—225
Давід Ж.-Л., с. 80—81
Данія, с. 448—449
Декоративно-ужиткове мистецтво (2 сторінки), с. 320—321
Дерев'яна архітектура, с. 448—449
Дерегус М. Г., с. 208—209
Дитяча література, с. 272—273
Дніпро (2 сторінки), с. 256—257
Довженко О. П., с. 448—449
Дом'є О., с. 272—273
Дорогоцінне каміння, с. 304—305
Друга світова війна 1939—45, с. 448—449
Думи (2 сторінки), с. 160—161
Дюрер А., Гольбейн Г., с. 224—225
Електрифікація, с. 448—449

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Греція, оглядова, с. 128—129
Греція, економічна, с. 128—129
Греція Стародавня (5—4 ст. до н. е.), с. 128—129
Громадянська війна та воєнна інтервенція 1918—20 років.
Воєнні дії в лютому 1918 року — лютому 1919 року, с. 176—177
Воєнні дії в березні 1919 року — листопаді 1920 року, с. 176—177
Грузинська РСР, оглядова, с. 192—193
Грузинська РСР, економічна, с. 192—193
Територіальні діалекти української мови, с. 192—193
Дніпропетровська область, оглядова, с. 352—353
Дніпропетровська область, економічна, с. 352—353
Донецька область, оглядова, с. 352—353
Донецька область, економічна, с. 352— 353
Друга світова війна 1939—45 років.
Розгром фашистських агресорів у Європі й Північній Африці, с. 416—417
Воєнні дії в Південно-Східній Азії та на Тихому океані, с. 416—417

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. Т. 3

(на украинском языке)

У томі вміщено 36 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (330 сюжетів, з них 104 кольорові), 8 сторінок вклейок високого друку (29 сюжетів, з них 24 кольорові), 5 вклейок кольорових карт (14 карт) і 1 кольорову вкладку основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1494 ілюстрації та 90 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку,— на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 9.

Том здано до набору 15.09.1978 р., підписано до друку 18.05.1979 р. БФ 08657. Формат 84 × 108 1/16. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 34,5 + 3,5 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 63,84. Облік.-вид. арк. 125,23. Тираж 50 000 примірників. Замовлення 257. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Ольвія — Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава		Віддалені частини міста

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

(На картах світу, материків, півостровів і гірських країн)

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми

на кольорових картах / на текстових картах

- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські

- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та віддалені в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а — прісні, б — солоні. 651 — Позначки глибин
- Озера з мінливою береговою лінією
- 560 — Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали

- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди

- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах / на текстових картах

теплі / холодні

теплі / холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Моли та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИННІ

Родовища паливних корисних копалин

- Кам'яне вугілля (Вк)
- Буре вугілля (Бв)
- Горючі сланці (С)
- Торф (Т)
- Нафта (Н)
- Горючий газ (Га)
- Залізні руди (Fe)
- Залізонікелеві руди (FN)
- Марганцеві руди (Mn)
- Хромітові руди (Cr)
- Ванадієві руди (V)
- Титанові руди (Ti)
- Нікелеві руди (Ni)
- Вольфрамові руди (W)

Родовища металевих корисних копалин

- Молібденові руди (Mo)
- Алюмінієві руди (Al)
- Мідні руди (Cu)
- Свинцеві руди (Pb)
- Цинкові руди (Zn)
- Срібні руди (Ag)
- Поліметалеві руди (Пм)
- Вісмутові руди (Bi)
- Олов'яні руди (Sn)
- Сурм'яні руди (Sb)
- Ртутні руди (Hg)
- Золото (Au)
- Платина (Pt)
- Уранові руди (U)

Родовища нерудних корисних копалин

- Берилієві руди (Be)
- Азбест (А)
- Графіт (Г)
- Слюда (Сл)
- Фосфорити й апатити (Р)
- Барит (Ва)
- Миш'якові руди (As)
- Сірка (S)
- Пірити (FS)
- Сода (Са)
- Калійні солі (Ка)
- Кухонна сіль (Пс)
- Глауберова сіль (Мк)
- Флюорит (плавиковий шпат) (Ф)

Родовища нерудних корисних копалин

- Магнезит (Мг)
- Асфальт (Б)
- Гіпс (Гз)
- Каолін (На)
- Мармур (Мр)
- Пемза (Пм)
- Туфи (Т)
- Граніт (Гр)
- Глини бентонітові (Б)
- Перліти, обсидіан (10)
- Алмази (Ал)
- Лазурит (Л)
- Коштовні камені (Кн)
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетично, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна
- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна
- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. пряноші
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства
- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а—загальновійськові, б—кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
авбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР. гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітряно-десантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р.	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
Уд. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення